

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЖАЗМА ГРАММАТИКАСЫ

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ

БИШКЕК
«АВРАСИЯ ПРЕСС» 2015

УДК 811,51
ББК 81,2 Ки
К 97

Кыргыз Республикасында 2014-2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, №151) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Жооптуу редактор: Филология илимдеринин доктору, профессор Токтоналиев.К.Т

Рецензенттер: Филология илимдеринин доктору, профессор Т.Токоев
Филология илимдеринин кандидаты, профессор С.Шатманов

Редколлегия

Акматалиев А.А.	Маразыков Т.
Байгазиев С.О.	Мусаев С.Ж.
Жайнакова А.Ж.	Токтоналиев К.Т.
Садыков Т.	Эркебаев А.Э.

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЖАЗМА ГРАММАТИКАСЫ,
АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ.** – Б.: «Аврasyя Пресс», 2015. – 704 б.

ISBN 978-9967-464-74-2

«Азыркы кыргыз тили» кыргыз адабий тилинин фонетика, лексика жана грамматика маселелерин системалуу түрдө сыпаттоого арналат. Бул китеп негизинен азыркы кыргыз адабий тилинин материалдарына таянып жазылды. Анын ушул мезгилдеги фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик жана тексттик түзүлүшүн, стилдик түрлөрүн толук камтууга аракет жасады. Эмгек тилчи адистерге, лингвистика жаатындагы докторант, аспирант, магистранттарга, филология факультеттеринин студенттерине, мугалимдерге, ошондой эле мамлекеттик тил катары кыргыз тилине кызыккан окурмандардын кеңири катмарына арналат.

К 462020400-15

ISBN 978-9967-464-74-2

УДК 811,51
ББК 81,2Ки

© КРУИА, 2015
© «Avrasya Press»2015

КИРИШҮҮ

Кыргыз тили – б.з.ч. II кылымдан баштап тарыхый булактарда катталган¹ жана Борбор-Азиянын учу-кыйырсыз кең мейкиндигин байырлаган тайпалардын ичинен эң байыркысы саналган кыргыз элинин тили, эгемен Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили, адабий нормасы калыптанып өнүккөн, сөздүк байлыгы мол, стили жатык, колдонуу өрүшү кенен, дүйнөдө теңдеши жок «Манас» башында турган дастандарды, жөө жомокторду, аңыз-уламыштарды, накыл сөздөрдү, оозеки жана жазма адабияттын көөнөргүс үлгүлөрүн жараткан өркүндөп-өскөн тил, Кыргызстандан башка коңшулаш Өзбекстан, Тажикстан, Кытай, Казакстан, Ооганстан, Пакистан, Түркия, Россия, Монголия сыяктуу дүйнөнүн бир катар өлкөлөрүндө жашаган бардык

Кыргыз тили чыгыш теги жагынан Алтай бүлөсүндөгү тилдердин түрк тобуна кирет да, түрк тобунун ичинен алтай, хакас, тува, шор, чулум, саруйгур, фую тилдери менен бирге кыргыз (башка терминологияда – кыргыз-кыпчак) бутагын түзөт². Ички түзүлүшү же типологиялык белгиси жактан мүчөлөмө (агглютинативдик) тилдердин катарына жатат. Болгондо да кыргыз тили мүчөлөмө типологиядагы тилдердин ичинен уңгунун туруктуу сакталып, өзүнчө сөз катары колдонуу касиетине ээ болушу, бир сөздүн грамматикалык формаларынын уланды мүчөлөр менен уюшулушу, туунду сөздүн куранды мүчө менен жасалышы, сөз ичиндеги морфемалардын (уңгу менен мүчөнүн) бир бүтүн сөзгө биригишин ишке ашырган үндөштүк кубулушунун ырааттуу сакталышы өңдүү белгилери жагынан дүйнөдөгү эң үлгүлүү тил деп табылат.

Тил тарыхы – эл тарыхы. Кыргыз элинин сан кылымдык тарыхы кыргыз тилинин да тарыхы экендиги талашсыз. Бирок, ошентсе да, тилибиздин тарыхына тиешелүү ташка тамга баскандай таш бетине жазылган байыркы эстеликтер кийинки доорлорго, VI–IX кылымдарга таандык. Улуу Кыргыз Каганатынын доорунда жаратылган жана илимде байыркы кыргыз, байыркы энесай жазмалары деген ат менен белгилүү болгон бул эстеликтер Батыш Монголиядан, Тува, Хакасия, Тоолуу-Алтайдан жана азыркы Кыргызстандын аймактарынан табылган. Алардын жалпы саны бүгүнкү күндө 290дон ашуун. 38 тамгадан турган жана үндөштүккө

негизделген бул жазуудан байыркы бабаларыбыздын пайдаланганы шексиз. Кыргыздардын кийинки тарыхында өйдөкүдөн башка дагы төрт алфавитти колдонушканы, XVIII–XIX кылымдарда Орто Азиядагы орток түрк чагатай жазуусун өз тилине ыңгайлаштырганы, XX кылымда адегенде арап жазуусунан латын графикасына өткөндүгү, андан соң латын тамгасын орус алфавитине алмаштырганы белгилүү. Демек, ушулардын баары – кыргыз тили жазуу-сызууга эрте жетишкен, тарыхтын ар кандай кезеңдеринде көөнө төл жазуусун унутта калтырып, башка жазуулардан да пайдаланган жана жаңы доордо адабий нормаларын өркүндөп өстүргөн тил экендигинин кадиксиз далили.

Кыргыз тил илими – кыргыз тили жөнүндөгү илим, XX кылымда өзүнүн жаралуу, телчигүү, калыптанып өркүндөө доорлорун баштан кечирген түркология илиминин бир тармагы. Кыргыз тил илиминин жаралышы жана анын пайдубалынын түптөлүшү улуттук маданий курулушка өлчөөсүз эмгек өтөп, эбегейсиз салымын кошкон жана каргашалуу жылдарда бейкүнөө курмандыкка чалынган алгачкы агартуучуларыбыз Ишеналы Арабай уулу жана Касым Тыныстан уулунун аттары менен тыгыз байланыштуу. Булардын ичинен кыргыз тили жөнүндөгү илимдин негизин түптөгөн, агездеги даяр теориялык схемаларды таңуулабай, бирөөлөрдү туурабай, тилдик фактыларды бурмалабай, эне тилдин тун кыртышына таянуу менен иликтөөлөрдү жүргүзгөн, кулакка угумдуу, акылга жугумдуу төл терминдерди иштеп чыккан, алгачкы дарс китептерди жазган жана акырында, чыгаан тилчи-окумуштуу Е.Д.Поливановдун «кыргыз морфонологиясынын негиздөөчүсү» деген бийик баасына татыктуу болгон кызыл профессорубуз Касым Тыныстан уулунун орду өзгөчө. 1940–1980-жылдары алгачкы агартуучуларыбыздын баскан жолу улантылып, салган чыйыры кеңейтилип, орчундуу монографиялык эмгектер жаралат, тектештирме-тарыхый пландагы изилдөөлөр колго алынат, сөздүктөр түзүлөт, диалектилер иликтөөдөн өткөрүлөт, диссертациялык иштер корголот, окуу китептер жазылат, колдонмо куралдар иштелип чыгат. Мында улуттук илимдин өйдөкүдөй эң оор жүгүн аркалаган залкар тилчи-окумуштууларыбыз Х. Карасаев, К. К. Юдахин, Б. Юнусалиев, И. А. Батманов, Ж. Шүкүров, К. Сартбаев, Ы. Жакыпов, А. Жапаров, А. Турсунов, Б. Орузбаева, С. Кудайбергенов, К. Дыйканов, Т. Ахматов,

1 Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. Т. 2. Б: 2003, 13-б.

2 Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональная реконструкция. – М: 2002, 476–599, 727, 733-б.

С. Давлетов, Ж. Мукамбаев, Г. Бакинова, Ж. Сыдыков, А. Орузбаев ж.б.лардын эмгеги баа жеткис. Учурда кыргыз тил илиминде улуу жана орто муундун салтын улаган, ошол эле маалда дүйнөлүк лингвистика илиминин тажрыйбасын боюна сиңирген, жаңыча көз караштарды, концепцияларды, иликтөө ыкмаларын иштеп чыккан жана кыргыз тилин жаңы өңүттөн аңдап билүүгө өз салымын кошушкан изилдөөчүлөрдүн жаңы мууну пайда болду. Ошентип, бүгүнкү күндөгү кыргыз тил илими дүйнөлүк лингвистика жана түркология илиминде өз ордун ээлеген, кыргыз тилин ар тараптан изилдөөгө алган, концептуалдык жактан калыпташкан, ырааттуу бир системага салынган кыргыз таануу илиминин барандуу бир тармагына айланып олтурат. Бул китепке 1980-жылы Илим басмасынан жарык көргөн «Кыргыз адабий тилинин грамматикасынын (Фонетика, Морфология)» материалдары пайдаланылды. **Эмгектин Морфология, Синтаксис бөлүмдөрү КРУИАнын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору Аскар Турсуновдун редакциясынан өткөн.**

АВТОРЛОР

Абдулдаев Э. – үнсүздөрдүн өзгөрүшү, Ассимиляция, Диссимиляция, үнсүздөрдүн жумшарышы, үндүүлөрдүн кошулуп айтылышы, үнсүздөрдүн түшүп калышы, Метатеза; **Ахматов Т.** – Фонетиканын артикуляциялык аспекти, үндүү жана үнсүз тыбыштар, үндүүлөр, үндүүлөрдүн мүнөздөмөсү, үнсүздөр, үнсүздөрдүн мүнөздөмөсү; Басым; **Аширбаев Т.** – Стилистика; **Болчурова Т.** – Жаксыз сүйлөм; **Давлетов С.** – Тактооч; **Иманов А.** – Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орун тартиби; **Исаев Д.** – үндүүлөрдүн түшүп калышы; **Кудайбергенов С.** – Созулма үндүүлөр, үндүүлөрдүн үндөшүүсү; Морфология жөнүндө жалпы түшүнүк, Грамматикалык категория, Грамматикалык маани жана грамматикалык форма, Сын атоочтун заттанышы, Этиштин жасалышы, Этиштин морфологиялык жол менен жасалышы, Этиштин синтаксистик жол менен жасалышы, Атооч уңгулуу татаал этиштер, Этиштик уңгулуу татаал этиштер, Кыймыл-аракеттин өнүгүшүн жана багытталышын билдирүүчү этиштер, Кыймыл-аракеттин толук иштелгенин билдирүүчү этиштер, Мамиле категориясы, Этиштин жак категориясы, Сырдык сөздөр; **Кудайбергенов С., Турсунов А.** – Этиш жөнүндө жалпы түшүнүк; **Лайлиева Э.** – Бышыктооч, Бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөздөр, Сыпат бышыктооч, Орун бышыктооч, Мезгил бышыктооч, Себеп бышыктооч, Максат бышыктооч, Сан-өлчөм бышыктооч;

Мамытов Ж. – Лексиканын калыптанышы; **Мураталиев М.** – Атоочтуктар, Байламталар; Татаал сүйлөмдүн синтаксиси, Татаал сүйлөмдүн уюшулуу жолдору, Багынычсыз татаал сүйлөм, анын түрлөрү, Багынычтуу татаал сүйлөм, анын түрлөрү;

Мураталиева Ж. – Ыңгай категориясы, Кызматчы сөз түркүмдөрү, Жандоочтор; **Мусаев С.** – Атоочтук түрмөктөр; **Орузбаева Б.** – Сөз жөнүндө жалпы түшүнүк, Сөз курамы, Сөз жасоо жолдору, Сөз жасоонун айкашуу ыкмасы, Сөз жасоонун лексика-семантикалык ыкмасы, Сөз жасоонун фонетикалык ыкмасы, Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы, Зат атоочтун жасалышы, Зат атоочтон зат атооч жасоочу курандылар, Этиштерден зат атоочторду жасоочу курандылар, өткөн чак; **Осмонова Ж.** Лексикография; **Өмүралиева С.** – Лексикология; **Садыков Т.** – Фонетика жөнүндө жалпы түшүнүк, Фонетиканын изилдөө объектилери, Фонетиканын түрлөрү, Кыргыз фонетикасынын кыскача тарыхы, Фонетиканын акустикалык аспекти, Фонетиканын лингвистикалык аспекти, Муун, Графика жана орфография, Транскрипция; Сөз жасоо, Жөнделүш жана анын типтери, Ат атооч, Тууранды сөздөр; **Сартбаев К.** – Сөз түркүмдөрү; **Сыдыков Ж., Токтоналиев К.** – Интонация;

Тойчубекова Б. – Кыймыл атоочтор; Бир тутумдуу сүйлөм жөнүндө жалпы түшүнүк, Туяк жактуу сүйлөм, Жалпылама жактуу сүйлөм, Белгилүү жактуу сүйлөм, Атама сүйлөм, Кемтик сүйлөм. **Турсунов А.** – Зат атооч: жалпы мүнөздөмө, Зат атоочтун маани жактан топторго бөлүнүшү, Конкреттүү жана абстракттуу зат атоочтор, Жамдама зат атоочтор, Буюмдук зат атоочтор, Сан категориясы, Таандык категориясы, Жакчыл таандык мүчөлөр, Таандык мүчөлөрдүн чыгыш теги жөнүндө, Жалпы таандык мүчө, Жак категориясы, Жөндөмө категориясы, Чак категориясы, Учур чак, Келер чак, Чакчылдар, Бөлүкчөлөр, Модалдык сөздөр; Сөз айкашынын синтаксиси, Сүйлөм жөнүндө жалпы түшүнүк, Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү, Ээ, Баяндооч, Айкындооч мүчөлөр, Жандама мүчө, Толуктооч, Толуктоочтун милдетин аткаруучу сөздөр, Тике толуктооч, Кыйыр толуктооч, Обочолонгон түшүндүрмө мүчө, Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү, Чакчыл түрмөктөр, Төл жана бөтөн сөз, Сөз-сүйлөм, Кыскартылган баяндоочтуу сүйлөм, Каратма сөздөр, Киринди сөз жана киринди сөз айкаштары, Киринди сүйлөм жана кыстарынды сүйлөм, Тыныш белгилери; **Үмөталиева Б.** – Сын атооч; **Чечейбаева Н.** – Сан атооч; Сүйлөмдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшү, Жай сүйлөм, Суроолуу сүйлөм, Илептүү сүйлөм; **Эгембердиев Р.** – Фразеология.

ФОНЕТИКА

ФОНЕТИКА ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ ТҮШҮНҮК

Тил – айтылган ойду кабарлоо жана кабылдоо аркылуу ишке ашырыла турган адам баласынын пикир алышуу куралы, уңгу, мүчө, сөз, сөз айкашы, сүйлөм өңдүү тилдик белгилердин өзгөчө системасы. Пикир алышуунун негизги бирдиги – айтылган сүйлөм. Ал сөз жана сөз айкаштарынан турса, сөз муундан турат. Муун болсо үндүүдөн же үндүү менен үнсүздүн айкашынан турат. Демек, пикир алышуунун негизги бирдиги болгон сүйлөмдүн да, сүйлөм тутумундагы сөз жана сөз мүчөлөрүнүн да заттык жагы тыбыштардын тизмегинен куралат. Ошондуктан тыбышсыз тил да, тилдеги бирдиктер да болбойт. Дүйнөдөгү бардык тилдер тыбыштык тилге жатат. Анткени, кеп агымында айтылган тыбыштардын тизмеги үн толкундарын түзүп, абада таралып, аба аркылуу сүйлөөчүдөн тындоочуга жеткирилип турат. Аталган процесс күндүзү да, түндөсү да, бардык убакта бирдей ишке ашырылат.

Экинчи жагынан адам баласы абадан дем алып, аба аркылуу жандуу жана жансыз жаратылыштан чыккан албан түрдүү үндөрдү угуп, аба мейкиндигинде өмүр сүрөт. Абасыз, абадан дем албай жашпоо мүмкүн эмес.

Ошентип, жогорудагы факторлор акыры келип адам баласынын тили тыбыштык тил болушун шарттайт, тагыраак айтканда, адамдар аба мейкиндигинде жашайт жана ошол эле мейкиндикте бири-бири менен карым-катыш жасоо үчүн ойду кабарлоо менен кабылдоонун негизги каражаты болгон тыбыштык тилди пайдаланат. Мисалы: Бала китеп окуду. Он төрт тыбыш, жети муун жана үч сөздөн турган бул сүйлөм *баланын китеп окугандыгы* тууралуу ойду кабарлады. Атап айтканда, айкын өткөн чактын *-ды* мүчөсү уланган *оку-* сөзү баяндоочтук милдет аткарып, өзү туюндурган кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан мурда болгондугун, атооч жөндөмөдөгү *бала* сөзү ээлик милдет аткарып, кыймыл-аракеттин субъектисин, табыштын нөл формасындагы *китеп* сөзү тике толуктоочтук милдет аткарып,

кыймыл-аракеттин объектисин билдирди. Ошол эле маалда аталган сүйлөмдүн тутумундагы үч сөздүн ар бири жеке өзүнүн керт башына гана тиешелүү болгон тыбыштык турпат менен мүнөздөлдү.

Пикир алышуу оозеки түрдө да, жазма түрдө да ишке ашырылат. Бирок булардын ичинен жазууга негизделген жазма кеп, эреже катары, тыбышка негизделген оозеки кепке дайыма туунду болуп келет. Демек, оозеки кеп баштапкы кубулуш деп, жазма кеп оозеки кептин негизинде пайда болгон кийинки кубулуш деп табылат.

Жазма кеп калыпташуу кезеңинде оозеки кептин негизинде өркүндөп өсөт, андан көз каранды болот. Жазма кептин нормалары калыптанып бир нукка салынган соң өз кезегинде оозеки кептин айтым нормаларына да таасирин тийгизе баштайт. Адабий тилдин алкагында тилдин айтым нормалары менен жазуу нормалары дайыма бири бирине шайкеш келтирилип турушу шарт.

Ошентип, фонетика – тилдин тыбыштык жүйөсүн ичине камтыган тил системасынын бир бөлүгү жана ал бөлүктү изилдеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмү.

Бул, албетте, фонетиканын жалпылаштырылган аныктамасы. Ошондуктан фонетиканын табиятын илимий жактан тереңден аңдап түшүнүү үчүн анын изилдөө объектилерин так аныктоо талап этилет.

Фонетиканын изилдөө объектилери

Фонетиканын изилдөө объектилери өтө эле арбын. Алардын ичинен кыргыз жана башка бардык тектеш түрк тилдери үчүн эң орчундуусу деп төмөнкүлөр эсептелет:

1. *Тилдеги тыбыштардын толук курамы.* Тилдин тыбыштык курамы, атайын изилдөөлөр көрсөткөндөй, ондогон эмес, жүздөгөн тыбыштарды ичине камтыйт.

2. *Ар бир тыбыштын акустикалык жана артикуляциялык касиеттери.*

3. *Тилдеги окшош тыбыштардын өзөгүн түзгөн фонемалардын толук курамы.*

4. *Ар бир фонеманын ажыратуу белгилеринин толук курамы.*

5. *Тилдеги фонологиялык оппозициялардын түрлөрү жана толук курамы.*

6. *Көп варианттуулуктун булактары.* Көп агымында айтылган тыбыштардын бири-бирине таасир этип, ар кандай өзгөрүүлөргө кабылышы жөнгө салган фонетикалык кубулуштардын топтому мүчөлөмө типологиядагы кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн ириде мүчөдөгү, андан соң сөздөгү (уңгудагы) көп варианттуулуктун булактары деп табылат. Ал эми көп варианттуулуктун булактарына төмөнкү кубулуштар жатат:

❖ сөз ичиндеги бардык муундардын, муун ичиндеги бардык тыбыштардын айтым күүсүн камсыз кылган жана сөздүн фонетикалык паспортун түзгөн *үндөштүк (сингармонизм) кубулушу,*

❖ сөз менен мүчөнүн чегинде жана мүчө менен мүчөнүн жигинде үнсүздөрдүн окшошуп же окшошпой айтылышын камсыз кылган *окшошуу жана окшошпоо кубулуштары,*

❖ муун ичиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштардын ыңгайлашып айтылышын камсыз кылган *аккомодация кубулушу,*

❖ сөз ичиндеги үндүү тыбыштын кыскарып айтылышын камсыз кылган *редукция кубулушу,*

❖ сөздүн бир жерине үндүү тыбыштын кошулуп айтылышын камсыз кылган *протеза кубулушу,*

❖ сөз соңундагы басымсыз муундагы үндүүнүн кыскарып айтылышын камсыз кылган *элизия кубулушу,*

❖ сөз ичинде бир же бир нече тыбыштын түшүрүлүп айтылышын камсыз кылган *синкопа кубулушу,*

❖ сөз соңундагы тыбыштын кошулуп айтылышын камсыз кылган *эпитеза кубулушу,*

❖ сөз ичинде бир тыбыштын кошулуп айтылышын камсыз кылган *эпитеза кубулушу,*

❖ сөздүн кыскарып айтылышын камсыз кылган *апокопа кубулушу,*

❖ сөз ичиндеги тыбыштардын же муундардын орун алмашып айтылышын камсыз кылган *метатеза кубулушу ж.б.*

7. *Муундун табияты, түрлөрү, типтери, тыбыштык курамы, айкашуу, сыйлыгышуу, жиктелүү эрежелери.*

8. *Басым жана анын түрлөрү.*

9. *Муунак (синтагма): курамы жана түрлөрү.*

10. *Интонация жана интонама: табияты, курамы, түрлөрү, типтери.*

11. *Алфавит, графика, орфография жана орфоэпия маселелери.*

12. *Траскрипция маселелери ж.б.лар.*

Көрүнүп тургандай, бул жана ушул өңдүү башка объектилер фонетиканын тике же кыйыр түрдө тилдин бардык деңгээлдери менен бирдей карым-катышта болоорун тастыктап турат. Анткени, тил системасынын эң жогорку деңгелиндеги сүйлөмдөн баштап төмөнкү деңгелиндеги уңгу-мүчөгө (морфемага) чейинки бардык эки жактуу бирдиктер сөзсүз түрдө кандайдыр бир тыбыштык турпатка жана мааниге ээ болушу шарт.

Ал эми тыбыш (фонема) болсо өз алдынча маанини билдирбейт, бирок морфемадан сүйлөмгө чейинки эки жактуу маани берүүчү барча бирдиктердин тыбыштык турпатын куроо үчүн кызмат кылат. Ушунун өзү эле фонетиканын тилдин бардык деңгээлдери менен бирдей байланышта болорун ачык далилдейт. Демек, фонетиканын табиятын түшүнбөй туруп тил системасынын бөлүктөрү менен тил илиминин бөлүмдөрүнүн табиятын да илимий жактан аңдап түшүнүү эч мүмкүн эмес.

Фонетиканын түрлөрү

Фонетика теориялык жактан жалпы фонетика жана жеке фонетика болуп экиге жиктелет.

Жалпы фонетикада дүйнөдөгү бардык тилдердин тыбыштык түзүлүшүндөгү жалпы өзгөчөлүктөр, тыбыштардын жасалуу, угулуу, кабылдануу заңдары, заттык, кызматтык жалпылыктары, фонологиялык концепциялар, тыбыш, фонема, морфонема, архифонема өңдүү түшүнүктөр, фонемалардын ажыратуу жана бириктирүү (дифференциалдык жана интегралдык) белгилери, фонологиялык оппозициялардын түрлөрү менен типтери, интонация каражаттарынын колдонулушу, тыбыштык системалардын тарыхый жактан өнүгүшү, алардын бири-бирине таасир этүү заңдары, бир системадагы тыбыштардын айкашуу, кеп агымындагы тыбыштардын колдонуу эрежелери, графика, орфография, орфоэпия принциптери жана эрежелери сыяктуу көптөгөн теориялык маселелер каралат.

Жеке фонетикада өйдөкү маселелер бир тилдин алкагында өз чечилишин табат да, ал тилдин тыбыштык түзүлүшүн ар тараптан изилдөөгө шарт түзүлөт.

Жалпы фонетика менен жеке фонетика өз ара тыгыз карым-катышта өнүгүп, жалпы фонетика жеке фонетиканын алкагында топтолгон фактыларга таянуу менен жалпы теориялык бүтүмдөрдү, түшүнүктөрдү, жоболорду иштеп чыкса, жеке фонетика жалпы фонетиканын алкагында иштелип чыккан ар кандай теориялык жоболорго, көз караштарга, концепцияларга, түшүнүктөргө, эрежелерге, мыйзамдарга ж. б.ларга таянуу менен гана бир тилдин тыбыштык түзүлүшүн так жана терең сыпаттап берүүгө жетише алат.

Изилдөө объектиси менен коюлган максатына карай фонетика төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

- 1) *сыпаттама фонетика,*
- 2) *тарыхый фонетика,*
- 3) *тектештирме же тектештирме-тарыхый фонетика,*
- 4) *салыштырма же салыштырма-типологиялык фонетика.*
- 5) *диалектилик фонетика,*
- 6) *эксперименттик фонетика.*

Сыпаттама фонетика (описательная, дескриптивная фонетика) – кээде синхрондук же статикалык фонетика деп да аталат. Белгилүү бир мезгилдеги тилдин тыбыштык түзүлүшүн изилдеп үйрөтөт. Көбүнчө тигил же бул тилдин азыркы

учурдагы абалын иликтөө менен чектелет. Ошондуктан, маселен, «Азыркы кыргыз тили: фонетика» аттуу окуу китептер дал ушул сыпаттама фонетиканын бир түрү болуп эсептелет.

Тарыхый фонетика (историческая, диахроническая фонетика) тилдин тыбыштык түзүлүшүнүн тарыхый жактан өнүгүп өзгөрүшүн изилдеп үйрөтөт. Азыркыга чейин эне тилибиздин тарыхый фонетикасы да, грамматикасы да жазыла элек.

Тилдин тыбыштык түзүлүшүн азыркы жана тарыхый тургудан сыпаттоодо тектеш тилдердин фактысына да кайрылуу абзел. Бул болсо тыбыштардын тарыхый жактан өзгөрүү жана өнүгүү себептерин ачып берүүгө мүмкүндүк берет. *Тектештирме (сравнительная), тектештирме-тарыхый (сравнительно-историческая) фонетика* тектеш тилдердин тыбыштык жүйөсүндөгү жалпылык менен айырмачылыктарды салыштырып изилдөө аркылуу бабатилдин тыбыштык жүйөсүн калыбына келтирүү максатын көздөйт. Буга мисал кылып «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: фонетика» (М: 1984) аттуу совет жана орус окумуштуулары тарабынан даярдалган орчундуу эмгекти айтууга болот.

Тарыхый фонетика менен тектештирме-тарыхый фонетика бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, тектештирме-тарыхый ыкманы колдонуу жагынан экөө тең бирдей жалпылыкты түзүшөт. Айырмачылыгы: тарыхый фонетика көбүнчө бир тилдин тыбыштык жүйөсүн тарыхый жактан изилдөө максатын көздөсө, тектештирме-тарыхый фонетика тектеш тилдердин негизин түзгөн бабатилдин тыбыштык жүйөсүн калыбына келтирүү максатын көздөйт. Ошондуктан буларды бири-бирине кескин карама-каршы коюу дайым эле мүмкүн боло бербейт.

Салыштырма, салыштырма-типологиялык (сопоставительно-типологическая) фонетика тилдерди тектеш же тектеш эместигине карабастан салыштырып изилдейт да, анда салыштырылып жаткан тилдердин тыбыштык түзүлүшүндөгү жалпылык менен айырмачылыктарды ар тараптан ачып берүү максаты көздөлөт. Салыштырма фонетика багытында кыргыз тил илиминде бир катар кандидаттык диссертациялар корголуп, окуу куралдары жазылган.

Диалектилик фонетика – тилдин жергиликтүү диалектилеринин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн изилдөө максатын көздөйт.

Изилдөөнүн жаңы ыкмалары менен технологияларын пайдалануу жагынан *эксперименттик фонетика* фонетиканын бардык түрлөрүнөн өзгөчөлөнүп турат да, ал төмөнкүдөй төрт багытты ичине камтыйт:

1. *Акустикалык фонетика* – тилдеги тыбыштарды үн кубулушунун бир түрү катары карайт да, тилдин тыбыштык түзүлүшүн кимограф, осциллограф, интонограф, спектрограф өңдүү акустикалык куралдарды колдонуу менен изилдейт.

2. *Артикуляциялык фонетика* – тилдеги тыбыштарды сүйлөө органдарынын ишаракети менен байланышкан биологиялык кубулуш катары карап, тилдин тыбыштык түзүлүшүн палатограф, рентенограф, миограф сыяктуу физиологиялык куралдардын жардамы менен изилдейт.

3. *Перцептивдик фонетика* – тилдеги тыбыштардын тил ээси тарабынан кабылдоо өзгөчөлүктөрүн изилдейт да, бул максатты ишке ашыруу үчүн психологиялык, психолингвистикалык жана акустика-артикуляциялык ыкмаларды колдонот.

4. *Компьютердик фонетика* – тилдин тыбыштык түзүлүшүн, оозеки кептин анализи менен синтезин компьютердик, сандык жана озук технологияларды колдонуу менен изилдейт.

Эксперименттик фонетиканын аталган багыттарынын ар бири боюнча кыргыз тил илиминде бир катар диссертациялык изилдөөлөр аткарылган.

Кыргыз фонетикасынын кыскача тарыхы

Кыргыз жана башка бардык түрк тилдеринин тыбыштык өзгөчөлүктөрү байыртадан баштап эле окумуштуулардын назарын өзүнө буруп келет. Буга мисал кылып XI кылымдын экинчи жарымында жазылган Барскандык-Кашкарлык Махмуттун «Түрк тилдеринин сөздүк жыйнагы» аттуу эстелигин келтирүүгө болот. Эстеликте түрк сөздөрү муун санына карай бир муундуу, эки муундуу жана көп муундуу сөздөр деп, үндөштүктүн сакталышына карай таза тилдер жана аралашма тилдер деп, сөз башында *д-т*, *м-б*, *й-ж* алмашууларына, сөз ортосунда каткалаң үнсүздөрдүн жумшарышына карай түрк тилдери чыгыш жана батыш топторуна бөлүштүрүлөт. Ошол эле маалда түрк диалектилеринин өнүгүү тарыхынын эң байыркы доорлорун чагылдырган жана түркологияда кийинчерээк гана белгилүү боло баштаган *д-з-й*, *р-з*, *л-ш*

шайкештиктери да дал ошол Барскандык бабабыз тарабынан илимий айлампага киргизилген экен.

XIX к. соңунан баштап Жетисуу чөлкөмүн, анын ичинде кыргыз жергесин каратып алгандан кийин орус окумуштууларынын кыргыз жана башка түрк тилдерине болгон кызыгуусу артат. Буга чейин кыргыз жана казак тилдеринин фонетикалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу Радловдун, Ильминскийдин эмгектери жарык көрөт.

Бирок кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү өткөн кылымдын 20-30-жылдарында гана ырааттуу түрдө иликтөөгө алына баштайт. Бул жагынан алгачкы маалымат 1911-жылы Уфа шаарында жарык көргөн И. Арабай уулу менен Сарсеке уулунун кыргыз жана казак балдарына арналып жазылган «Алиппе же төтө жазуу» аттуу китебинде берилген. Бирок анда тилдеги тыбыштардын бөлүнүшүн иштеп чыгуу максаты көздөлбөстөн, ал тыбыштарды жазууга үйрөтүү аркылуу балдардын катсабатын ачуу максаты көздөлгөн.

Эне тилибиздин фонетикасы жөнүндөгү илимий жактан тастыкталган алгачкы маалымат кыргыз тилтаанымын негиздеген Касым Тыныстан уулунун калемине таандык. Тактап айтканда, туңгуч профессорубздун «Эне тилибиз» (1926–29), «Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин жаңы долбоору» (1934), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934), «Кыргыз адабий тилинин орфографиялык эрежелери» (1936) аттуу эмгектеринде тилибиздеги тыбыштар үндүү жана үнсүз деп эки чоң топко бөлүп каралган. Булардын ичинен үндүү тыбыштар созулма жана кыска, жоон жана ичке, эрин жана ачык, кең жана кууш деп дагы сегиз топко бөлүнгөн. Үнсүздөр болсо өз кезеги менен уччул, түпчүл, орточул, артчыл, жарылма, жылчыкчыл, каткалаң, жумшак, уяң, кожомой деп өзүнчө топторго түркүмдөштүрүлгөн. Кыргыз фонетикасынын өнүгүшүнүн кийинки этаптарында К. Тыныстан уулунун жогорудагы табылгалары менен илимий жоболору бир катар жагынан такталса да, негизинен алар өзгөрүүсүз сакталган. Демек, ушунун өзү эле К. Тыныстан уулунун илимий мурастарында эне тилдин тыбыштык табияты так жана дээрлик кенен ачып көрсөтүлгөндүгүн кабарлайт. Бул бир жагынан.

Экинчи жагынан К. Тыныстан уулунун мурастарынын илимий жактан бийик деңгээлге көтөрүлгөндүгүн XX кылымдагы тил теориясынын негиздөөчүлөрүнүн бири деп табылган Е. Д. Поливановдун

пикиринен ачык байкоого болот. Анын пикири боюнча, К. Тыныстан уулу батыш окумуштуулары менен бир учурда жана алардан көзкарандысыз кыргыз тилинин жазуу системасын түзүү маселесин илимий жактан так чечүүгө боло турган морфонология теориясын негиздеген.

Кыргыз фонетикасын эксперименттик ыкма менен изилдөө багытынын башында Т.Ахматов турат. Ал бул ыкманы колдонуу менен Ленинград шаарында «Кыргыз адабий тилинин тыбыштык түзүлүшү» (1969) аттуу докторлук диссертациясын коргогон. Андан соң кыргыз тили боюнча үч докторлук иш аткарылган; Ж. К. Сыдыков «Кыргыз адабий тили менен диалектилеринин тыбыштык түзүлүшү». Фрунзе, 1990; Т. Садыков. «Кыргыз фонологиясы менен морфонологиясынын теориялык негиздери». Алматы: 1995; К. Токтоналиев. «Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы». Бишкек: 2004.

Кыргыз тилинин диалектилеринин тыбыштык түзүлүшүн изилдөө боюнча акад. Б. М. Юнусалиев, Г. Бакинова, Ж. Жумалиев ж.б.лардын кошкон салымы чоң. Диалектилик фонетика багытында жүргүзүлгөн иликтөөлөрдүн жыйынтыгы Ж. К. Сыдыковдун аталган диссертациясында чыгарылган.

Жогорудагылардын тышкары кыргыз тили менен англис, француз, немис, орус, корей жана башка тилдерди салыштыруу аркылуу бир катар кандидаттык диссертациялар да корголгон.

Ошентип, кыргыз фонетикасы бүгүнкү күндө кыргыз тил илиминин дээрлик кенен жана терең изилденген бөлүмү деп табылат.

ФОНЕТИКАНЫН ҮЧ АСПЕКТИСИ

Фонетиканын акустикалык аспектиси

Тилдеги тыбыштар табияттагы адам баласынын кулагына угулган жана угулбаган сан кырлуу үн кубулушунун бир түрүнө жатат. Үн толкундары ар кандай чөйрөдө ар башка ылдамдык менен таралат. Маселен, үн толкундары абада секундтуна 340 метр ылдамдык менен тараса, сууда секундуна 1500 метр, темирде 4800 метр, болотто 5000 метр ылдамдык менен тарайт. Ал эми жарык нурунун ылдамдыгы секундтуна 300.000 километрге жетет. Ошондуктан чагылгандын жаркылдашы анын чарт эткен үнүнө караганда алда канча мурда көзгө көрүнөт.

Ошентип, фонетикада тыбыштар акустикада иликтенген үн толкундарынын бир түрү катары каралат да, аларды мүнөздөө үчүн төмөнкүдөй акустикалык чоңдуктар колдонулат.

1. Термелүү жыштыгы. Фонетикада термелүү жыштыгы деп 1 секундда болуп өткөн толук термелүүнүн саны аталат, *герц* (кыскача – *гц*) деген бирдик менен ченелет. Маселен, адамдын үн түйүндөрү секундуна 100 жолу термелсе, анда мындан пайда болгон үндүн термелүү жыштыгы 100 *гц* деп табылат.

Адам баласынын кулагы 20 герцтен 20.000 герцке чейинки термелүү жыштыгындагы үндү кабыл алууга жөндөмдүү. Ошол эле маалда тилдеги тыбыштар 50 герцтен 10000 герцке чейинки термелүү жыштыгындагы үн менен чектелип, өйдөкү көрсөткүчтөн алда канча аз алкакты ичине камтыйт. Демек, ушунун өзү эле адамдын кулагы оозубуздан чыккан, тилде колдонулган тыбыштарды да, жандуу жана жансыз жаратылыштан чыккан албан түрдүү башка үндөрдү да угууга ыңгайлашканын ачык тастыктайт. Бул бир жагынан.

Экинчи жагынан, адам баласынан айырмаланып, балык, ит, мышык, куш, пил, жарганат, жылкы өңдүү бир катар үй айбандары менен жапайы жаныбарлар 20 герцтен төмөнкү же 20.000 герцтен жогорку жыштыктагы үндөрдү да кабыл алуу жөндөмүнө ээ. Маселен, жунусбалык (дельфин) менен киттер 200.000 герцке чейинки үндү кабылдай алышса, ит 40.000 герцке чейинки үндү кабылдай алат.

20 герцтен төмөнкү жыштыктагы үн *инфраун* деп, 20.000 герцтен жогорку жыштыктагы үн *ультраун* деп аталат. Булар кулакка угулбаганы менен турмушта кеңири колдонулат. Маселен, инфраун

түндө көрүүгө арналган аскери дүрбүлөрдө, ультрауң бейтап адамдын илдетин аныктоочу медициналык атайын жабдыктарда кеңири колдонулат. Ошондой эле атайын кызмат үчүн иттерди даярдоодо адамдын кулагы укпаган, бирок иттин кулагы уккан ультрауң чыгара турган ышкырыктарды падаланышат.

2. Үндүн бийиктиги. Бул термелүү жыштыгынан көз каранды болгон чоңдук. Термелүү жыштыгы канчалык көп болсо, үн ошончолук ичке чыгат. Тескерисинче, термелүү жыштыгы канчалык аз болсо, үн да ошончолук жоон чыгып, коңур угулат.

Үндүн бийиктиги – үндүн жоон-ичкелигин мүнөздөөчү чоңдук. Маселен, тилибиздеги үндүүлөрдүн жоон жана ичке болуп эки топко бөлүнүшү, бир муун ичиндеги тыбыштардын үндөштүк күүсүнө баш ийип же жоон, же ичке айтылышы, муунак, сүйлөм интонациясынын өзгөрүшү дал ушул белгинин негизинде ишке ашырылат. Аталган чоңдук ырчылык өнөрдө ырчылардын үнүн сыпаттоодо да колдонулат. Бул жагынан эң жоон үн бас деп, жоон үн баритон деп, ичке үн тенор деп, андан ичке үн сопрано деп, эң ичке үч альт же контральт деп аталат.

3. Термелүүнүн арымы (амплитудасы). Бул чоңдук термелүүчү нерсенин, маселен, үн түйүндөрүнүн, баштапкы абалдан четтөө аралыгын билдирет да, мм менен ченелет.

4. Үндүн күчү. Бул чоңдук термелүүнүн арымынан көз каранды болгон чоңдук. Демек, термелүүнүн арымы канчалык чоң болсо, үн да ошончолук күчтүү чыгат, тескерисинче, термелүүнүн арымы канчалык кичине болсо, үн да ошончолук алсыз чыгат. Фонетикада үндүн күчү децибелл (дб) менен ченелет. Белл – бул акустика жаатындагы изилдөөчү, телефонду ойлоп тапкан инженер, акустикалык фонетикага чоң салым кошкон изилдөөчү.

Адам баласынын кулагына угулган эң алсыз үн *угумдун төмөнкү чеги* деп, эң күчтүү үн *угумдун жогорку чеги* деп аталат. Эгерде үн угумдун төмөнкү чегинен да акырын чыкса, анда ал кулакка угулбайт. Эгерде үн угумдун жогорку чегинен ашып, катуу чыкса, анда ал *ооруга чыдоонун чеги* деп аталат да, кулакка күч келтирип, ден соолукка зыян алып келиши же кулактын тарсылдагын жарып кетиши да мүмкүн.

Үндүн күчү термелүү жыштыгына карай түрдүүчө аныкталат. Маселен, термелүү жыштыгы 1000 *гц* үн үчүн угумдун төмөнкү чеги 0 дб.ге барабар болсо, анын жогорку чеги 130 дб.ге барабар болот. Эгер үн мындан да катуу чыкса, анда адамдын кулагы оору чегине кириптер болот.

Үндүн күчү термелүү жыштыгына жараша кулакка ар башкача угулат. Маселен, күчтөрү бирдей, бирок биринин термелүү жыштыгы 1000–3000 *гц*, экинчисиники 100–300 *гц*, үчүнчүсүнүкү 5000–10000 *гц* болгон үч үндүн ичинен биринчиси калган экөөнө караганда кулакка алда канча даана да, катуу да угулат. Ошондуктан үндүн күчүнүн акустикасы менен перцептивдик белгилери салыштырма мүнөздө болуп, бири-бирине дал келе беришпейт.

5. Үндүн созулушу. Тилдеги тыбыштарды айтуу үчүн белгилүү бир өлчөмдөгү убакыт бирдиги талап кылынат. Демек, бул жагынан тилдеги айрым бир тыбыштар өтө кыска, экинчилери андан созулуңку, үчүнчүлөрү өтө созулуп айтылышы мүмкүн.

үндүн созулушу боюнча тыбыштар топ-тобу менен төмөнкүчө жайгашат:

- 1) каткалаң жарылма үнсүздөр: *п,т,ч,к;*
- 2) каткалаң жылчыкчыл үнсүздөр: *с,ш;*
- 3) жумшак жарылма үнсүздөр: *б,д,ж,г;*
- 4) жумшак жылчыкчыл үнсүздөр: *з,г;*
- 5) жарылма уяң үнсүздөр: *м,н,ң;*
- 6) жылчыкчыл уяң үнсүздөр: *л,р,й;*
- 7) кыска кууш үндүүлөр: *ы,и,у,ү;*
- 8) кыска кең үндүүлөр: *а,е,о,ө;*
- 9) созулма кууш үндүүлөр: *уу,үү;*
- 10) созулма кең үндүүлөр: *аа,ээ,оо,өө.*

Көрүнүп тургандай, эң кыска айтылган *т* тыбышы менен эң созулуп айтылган *аа* тыбышынын ортосунда калган бардык тыбыштар жайгашат. Ошол эле маалда бул белги тилибиздеги созулма жана кыска үндүүлөрдү айырмалоо кызматын аткарат. Эксперименттик фонетика көрсөткөндөй, тилибиздеги созулма үндүүлөр кыска үндүүлөргө караганда болжол менен 2–3 эсе созулуп айтылат.

Тилдеги тыбыштардын созулушу *миллисекунд (мс)* менен ченелет. Мында 1 миллисекунд 1 секунддун миңден бир үлүшүнө барабар, б.а.

$$1 \text{ мс} = 1/1000 \text{ сек.}$$

Адам баласынын кулагынын угум чеги – 30–50 *мс*. Эгер тыбыш бул убакыттан кыска айтылса, анда ал угум чегинен төмөн туруп, кулакка угулбай калат. Демек, адам баласынын кулагы 30–50 *мс*. тан жогору созулуп айтылган тыбыштарды гана угуп кабылдоого жөндөмдүү.

6. Үндүн тембри. Үндүн сапатын аныктоочу чоңдук, негизги тон жана кошумча тон деген түшүнүктөр аркылуу сыпатталат.

Негизги тон – адам баласынын үн түйүндөрүнүн жекече термелүүсүнүн натыйжасында пайда болгон үн. Ар бир адамдын жана эркек менен аялзатынын үн түйүндөрү бири-биринен айырмаланып

турат. Маселен, эркектердин үн түйүндөрү 1,5 см болсо, аялдардыкы 1,2 см болот. Аялдардын үн түйүндөрү кыска, ошон үчүн алардын үнү эркектикине караганда ичке чыгат. Тактап айтканда, акустикалык жактан эркектердин негизги тону 80–250 *гц* аралыкты түзсө, аялзатынын негизги тону 140–500 *гц* жыштыкта ишке ашырылат. Ал эми балдардын негизги тону 170–600 *гц* жыштыктагы үнгө туура келет.

Кошумча тон – үн түйүндөрүнүн термелүүсүнүн натыйжасында пайда болгон негизги тондон башка тондор. Негизги жана кошумча тондор (үндөр) ооз, мурун, көмөкөй көңдөйлөрүнөн чыккан жаңырык тондор менен коштолот. Кошумча тондор **обертондор** деп аталат. Айтылган сөздүн тутумундагы тыбыштар негизги жана кошумча тондор менен жаңырык тондордун аралашмасынан турат.

7. Үндүн спектри. Күндүн жарыгы ар кандай түстөгү нурду ичине камтыган сыяктуу тилдеги тыбыштар да ар кандай мүнөздөгү акустикалык элементтерди ичине камтыйт.

Үндүн спектри деп анын тутумундагы акустикалык элементтердин өз ара катышы аталат. Фонетикада тыбыштардын спектрин алуу үчүн «спектрограф» деген атайын прибор колдонулат.

Фонетиканын артикуляциялык аспекти

Сүйлөө органдарынын түзүлүшү. Кептеги тыбыштарды жасоого кекиртек, алкым, көмөкөй, ооз көңдөйү, тил, жумшак жана катуу таңдай, кичине тил, тиш, эрин жана мурун көңдөйү кирет. Тыбыштарды жасоого өпкө да катышат. Булардын кыймылын борбордук нерв системасы башкарып турат.

Дем алуу органдары. Дем алуу органдары негизинен өпкө болуп эсептелет жана ал көкүрөк көңдөйүнүн ичинен орун алган. Өпкө бронхалар менен биригип, эки бутакты пайда кылат да, кекиртек менен туташат.

Тыбыштарды жасоодо дем алуу жана дем чыгаруунун ролу чоң. Дем алганда кабырганын арасындагы булчуңдардын кыскарышы өпкөнү өзү менен кошо тартса, диафрагманын (боор эттин) кыскарышы, төмөн түшүшү өпкөнү кеңейтет. Бул эки процесс аркылуу көңдөйдүн көлөмү кеңейип, аба өпкөгө кирет. Дем чыгарууда өпкө кичиреет да, абанын айрым бөлүгү кекиртек аркылуу сыртка чыгат. Кыймылды тартипке салып турган булчуңдардын иштеши аркылуу дем алуу тез, дем чыгаруу жайыраак болот. Бул кептеги тыбыштардын

күчүнүн өзгөрүшүн, же басым түшүп жана басымсыз айтылышын белгилөө менен тыгыз байланыштуу.

Кекиртек. Трахеянын жогорку бөлүгү кеңейип кекиртекти пайда кылат (лат. *larynx*). Кекиртек трахея менен бирге абанын өпкөгө кирүү жана өпкөдөн чыгуу жолун түзөт. Кекиртек ыйлаакчалар менен капталган чемирчектерден түзүлгөн. Бул чемирчектин бирөө (калканча чемирчек) кекиртектин алды жагынан орун алып, анын алга чыгып турган урчугу коко деп аталат. Коконун ички бурчундагы калканча чемирчекке бекилген эки булчуңча бар, аны *үн түйүндөрү* (лат. *chordal vocales*) дейт.

Кекиртектин чемирчектери булчуңдар менен капталып, ал бүтүндөй үн аппараттарын кыймылга келтирип, анын кыймылын башкарып турат.

Үн түйүндөрү. Үн түйүндөрү үндүн пайда болушуна активдүү катышат. Үн түйүндөрүнүн арасында жылчык орун алган, ал *үн жылчыгы* (лат. *glottis*) деп аталат. Калканча чемирчек жана ага бекитилген үн түйүндөрү үн жылчыгын ачып, абаны эркин өткөрөт, же үн жылчыгын өтө кысып, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы өтүшүн кыйындатат, үн жылчыгы таптакыр жабылса абанын сыртка чыгышы дээрлик токтолот.

Үн чыгарууда үн түйүндөрү негизги ролду ойнойт. Үн чыгаардан мурун үн жылчыгы жабылып, үн түйүндөрү тартылып турат. өпкөдөн чыгып келе жаткан аба жабылып турган үн түйүндөрүнүн жылчыгын жарып, сыртка чыкканда үн пайда болот. үн жылчыгынын кыймылы ийкемдүү болгондуктан, тез эле кайра алгачкы абалына келет, б.а. кайтадан жабылып калат. Ушундай жол менен үн түйүндөрү кыймылга келип дирилдеп, ачылып жана жабылып турат. Аба кекиртек аркылуу мезгил-мезгили менен чыгып тургандыктан, сүйлөп жаткан учурда үн толкуну, б.а. үн пайда болот. Үн түйүндөрүнүн дирилдеши канчалык күчтүү болсо, үн ошончолук бийик чыгат. Дирилдөө күчү аз болсо, үндүн пас чыгышына алып келет, бирок бардык адамдардын үнү бирдей болбойт.

Кептеги айрым тыбыштарды айтууда үн чоң роль ойнойт. Үндүү тыбыштардын жасалышында үн түйүндөрү дайыма иштейт. үн жалаң гана үндүү тыбыштарга катышпастан, кээ бир үнсүздөргө (жумшак үнсүздөргө) да катышат. Үн катышкан үнсүздөр **жумшак үнсүздөр** деп аталат. Каткалаң үнсүздөрдүн жасалышында үн түйүндөрү кыймылга келип дирилдебейт, ошондуктан аларда шоокум, шыбыш гана пайда болот.

Шыбыш жана шоокум чыгарууда үнгө караганда үн түйүндөрүнүн абалы такыр башкача, бул учурда абанын агымы үн түйүндөрү аркылуу өтпөстөн, ачылып турган калканча чемирчек аркылуу сыртка чыгат, экөөнүн ортосундагы (үн түйүндөрү менен калканча чемирчектин арасындагы) жылчыкчанын ички бетине аба сүрүлүүдөн шыбыш пайда болот. Бул шыбыш каткалаң үнсүздөргө катышып, каткалаңдоонун негизин түзөт.

Алкым. Ооз көңдөйү жана эриндер. Кекиртектин үстүнөн кулкун орун алган. Алкымдын алды жагы ооз көңдөйү менен жогору жагы мурун көңдөйү менен катышат. Алкым көңдөйү менен ооз көңдөйү жана мурун көңдөйү резонатордук кызмат аткарып, тыбышты үн жагынан кубултуп турат.

Ооз көңдөйүнүн алдыңкы бөлүгү тиш менен эриндерге такалат. Эриндер алга жүткүнүп, төгөрөк же сүйрү формада болушу үндүүлөрдү артикуляциялоодо белгилүү ролду ойнойт. Ачык (эрин эмес) үндүүлөр жаак кең ачылып, тилдин үстүнкү бети менен катуу таңдайдын аралыгы кенен болуудан жасалат. Кууш үндүүлөр тилдин жогору карай бийик көтөрүлүүсү, катуу таңдайга өтө жакындашуусу менен жаактын кууш болушу аркылуу жасалат.

Таңдай жана тиш. Ооз көңдөйүнүн үстү жагы таңдай менен чектелет. Анын алдыңкы жана ортоңку бөлүгү кыймылсыз болгондуктан, *катуу таңдай* деп аталат, арткы бөлүгү кыймылдуу келет, ошон үчүн ал *жумшак таңдай* делет. Ооздун арткы бөлүгүндө катуу таңдай жумшак таңдайдан кийин (бери көздөй) жайгашкан жана анын чеги төмөн салаңдаган кичине тил менен аяктайт.

Ооз көңдөйү алды жагынан астыңкы жана үстүнкү тиштер менен чектелген, кийинкилери болсо бүйлөлөргө бириктирилген. Кептеги тыбыштардын жасалышында тиштерибиз да, катуу таңдайыбыз да негизги ролду ойнойт. Тилдин тиш менен катуу таңдайга жакындашуусунан же тийишинен тыбыштардын ар түрдүү *фонемалык вариантылары* (аллофондору) пайда болот. Мисалы, тил деген сөздү айтканыбызда тилдин учу тишке же тиштин бүйлөсүнө тиет, жалпы (т) тибиндеги үнсүздү пайда кылат, бирок алардын угулушу бир кыйла даражада ар түрдүү келет.

Тил. Ооз көңдөйүндөгү өтө маанилүү, абдан активдүү орган тил болуп эсептелет. Ал ар кандай багытка карай кыймылдап, ар түркүн формага келе алат, б.а. жооноёт, ичкерет, таңдайды көздөй көтөрүлөт,

артка тартылат, алга жүткүнөт. Тилдин тигил же бул бөлүгүнүн таңдайга, тишке, бүйлөгө жакындап же тийишүү менен жылчыкты, тоскоолду пайда кылышы үнсүз тыбыштарды жасалуу орду, жасалуу ыгы боюнча классификациялоодо негизги белги болуп эсептелет.

Мурун көңдөйү. Мурун көңдөйүнүн түзүлүш формасы абдан татаал. Өтө кыймылдуу келген жумшак таңдай жогору көтөрүлүп, алкымдын арткы керегесине тийип, ооз көңдөйү менен мурун көңдөйүн ажыратып турат. Мурун көңдөйүнө кетүүчү жылчыкты жана эриндерибизди бекем жапсак, дем ала албас элек, анткени аба өтүүчү бардык жол жабылып калат. Ооз жабылып, бирок кичине тил төмөн түшүрүлүп, таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын ачса, дем алууну уланта берүүгө болот, себеби аба мурун көңдөйү аркылуу кирип чыгып турат. Дем алуу учурунда оозубуз ачык болсо, анда аба ооз жана мурун көңдөйлөрү аркылуу эки жол менен өтө берет.

Кыргыз тилинде мурун көңдөйү мурунчул уяң үнсүздөрдүн жасалышына катышат. Бул тыбыштар таңдай көшөгөсү төмөн түшүп, абанын агымы мурун көңдөйү аркылуу сыртка чыгуусунан пайда болот. Кичине тил жогору көтөрүлүп, таңдай көшөгөсү мурун көңдөйүнүн жылчыгын жаап турса, мурунчул эмес таза тыбыштар жасалат, анткени ал учурда абанын агымы ооз көңдөйү аркылуу сыртка чыгат. Эгерде жылчык бир аз ачык калса, «киңкилдеген» (мурунчул) добушту пайда кылат.

Фонетиканын лингвистикалык аспекти

Тилдеги тыбыштардын акустикалык жана артикуляциялык табияты өтө татаал жана көп кырдуу. Маселен, окумуштуулар тарабынан кеп агымындагы ар бир тыбышты айтуу үчүн 1 секундда адам баласынын сүйлөө органдарын 100 дөн ашуун ар түрдүү булчуңдары аракетке келээри аныкталган. Бирок буга карабастан пикир алышуу өнөктүгүндө тыбыштардын урунттуу деп табылган өзгөчөлүктөрү гана пайдаланылат. Бул жагдай фонетиканын тилдик аспектинде иликтөөгө алынат да, ал *функционалдык фонетика же фонология* деп аталат.

Фонетиканын тилдик аспектиси тил илиминде алгачкы ирет Бодуэн де Куртене тарабынан негизделген. Анын фонологиялык окуусу академик Л. В. Щебра жана фонологиянын атасы болгон Н. С. Трубецкой тарабынан өркүндөтүлгөн. «Генеративдик

фонология» аттуу фонологиядагы өзгөчө багыт америкалык окумуштуу Наум Хомский (Noam Chomsky) тарабынан иштелип чыккан.

Тилдеги тыбыштардын аткарган кызматын аңдап билүү жана тил менен кептин табиятын түшүнүү үчүн *тыбыш* жана *фонема* деген түшүнүктүн жалпылык жана айырмачылыктарын так аныктоо зарыл.

Тыбыш деген түшүнүккө фонетикада төмөнкүчө аныктама берилет: *айтылган сөздүн тутумундагы кулакка угулган эң кичинекей фонетикалык бирдик тыбыш* деп аталат.

Маселен, *ат, эт, от, өт* деген бир муундуу төрт сөздү алып көрөлү. Бул төрт сөздүн тутумунда 4 үндүү жана 4 үнсүз тыбыш бар. Алардын ичинен үндүү жана үнсүздөрү төмөнкүлөр:

$at = [at]$
 $et = [et']$
 $ot = [ot^\circ]$
 $ot = [\dot{o}t'']$

Көрүнүп тургандай, бул 4 сөздүн башында 4 кең үндүү келди. Ал эми алардын соңунда өзүнөн мурда келген үндүүнүн таасири менен бир эмес, 4 башка үнсүз тыбыш айтылды. Атап айтканда:

t – жоон үнсүз
 t' – ичке үнсүз
 t° – эриндешкен жоон үнсүз
 t'' – эриндешкен ичке үнсүз

Дагы бир мисалга кайрылып көрөлү:

$bal = [ba^{\circ}l]$
 $bel = [b'e^{\circ}l']$
 $bol = [b^{\circ}o^{\circ}l']$
 $b\ddot{e}l = [b^{\circ}\ddot{o}^{\circ}l'']$

Берилген төрт сөздүн ортосунда, жогорудагыдан айырмаланып, эринчил үнсүздүн таасири менен эриндешкен $a^{\circ}, e^{\circ}, o^{\circ}, \ddot{o}^{\circ}$ үндүү тыбыштары айтылды. Үнсүздүн үндүүгө тийгизген таасирин мурундашып айтылган үндүүлөрдөн да ачык байкоого болот. Мисалы:

$nan = [n\ddot{a}n]$
 $Манас = [m\ddot{a}/n\ddot{a}s]$
 $асман = [as/m\ddot{a}n]$ ж.б.

Көрүнүп тургандай, нан, Манас, асман сөздөрүнүн тутумунда келген \ddot{a} үндүүсү мурунчул n, m үнсүздөрүнүн таасири менен мурундашып айтылды. Демек, мындан биз *ат, бал, нан* сөздөрүнүн тутумунда бир эмес, үч башка үндүү тыбыш келет деп жыйынтык чыгарууга тийишпиз.

Ошентип, тилдеги үндүү жана үнсүз

тыбыштардын курамы, салттуу көз караштан айырмаланып, 39 эмес, жүздөгөн тыбыштарды ичине камтыйт. Маселен, Алимхан Жүнисбековдун эсеби боюнча, казак тилинин фонетикалык базасы 500дөн ашуун тыбышты ичине камтыйт. Кыргыз тилиндеги тыбыштардын саны да бул көрсөткүчтөн ашып түшпөсө, эч качан кем болушу мүмкүн эмес.

Тилдеги тыбыштар жүздөп саналганы менен окшоштук жагынан алар ондоп саналган фонема аттуу бирдикке биригишет. Маселен, жогорудагы *ат, эт, от, өт* сөздөрүнүн соңунда келген төрт үнсүз $[t, t', t^\circ, t'']$ бир гана $|t|$ фонемасын түзөт, б.а.

$$[t, t', t^\circ, t''] \Leftrightarrow |t|$$

Көрүнүп тургандай, бул төрт үнсүз тыбыштын ар бири керт башына мүнөздүү болгон айырмачылыктарына карабастан бир гана фонемага бириктирилди.

Ал эми жазууда болсо тыбыш эмес, фонема белгиленет. Буга жараша жазуу системасында колдонулган тамгалардын саны да тыбыштардын санынан алда канча аз келип, көбүнесе фонемалардын саны менен бирдей болот.

Ошентип, фонемага төмөнкүчө аныктама берүүгө болот: *Тилдеги окшош тыбыштарды жалпылаштыруучу бирдик фонема деп аталат.*

Фонема менен тыбыштын ортосунда төмөнкүдөй айырмачылыктар бар:

1. Тыбыш конкретүү бирдик, фонема абстрактуу бирдик.
2. Тыбыш жекече бирдик, фонема жалпылоочу бирдик.
3. Сөздүктөгү сөз, сөз мүчөсү фонемалардын тизмегинен куралат.
4. Тексттеги сөз, сөз мүчөсү тыбыштардын тизмегинен турат.

Маселен, *тар, тер, тор, төр* деген төрт сөздүн башында $/m/$ фонемасы, соңунда $/p/$ фонемасы, ортосунда $/a, e, o, e/$ фонемалары келет. Эгерде биз көптүк мүчөсү уланган *аттар, иттер, оттор, чөптөр* деген сөз формаларын алсак, анда булардын тутумундагы

-тар -тор
-тер -төр

тизмектери бир эле мүчөнүн төрт башка вариант-көрсөткүчүнө жатат. Бирок буга карабастан алардын фонемалык курамы жогорку сөздөрдүн фонемалык курамына толугу менен дал келет. Демек:

Сөздү жана сөз тутумунда келген морфеманы маани же/жана форма жактан айырмалоо касиети фонеманын эң негизги касиети деп табылат.

Мисалдар:

Тайгак кечү, тар жол.

Күлүктөрдөн кан аралаш тер акты.

Мында *тар, тер* сөздөрү бири-биринен маани жактан да, форма жактан да *а, е* фонемалары аркылуу айырмаланды.

Алыстан аттар агылып келатты.

Бетеге кетет бел калат, бектер кетет эл калат.

Мында *а, е* фонемалары аркылуу бир эле көптүк мүчөнүн эки башка *-тар/-тер* көрсөткүчү форма жактан гана айырмаланды.

Ошентип, фонема окшош тыбыштарды жалпылоочу бирдикке жатат да, анын ички мазмуну фонемага бириктирилген тыбыштардын ички мазмуну менен аныкталат. Бирок тыбыштардын ички мазмунуна караганда фонеманын ички мазмуну алда канча жарды болот. Ал эми тыбыштардын ички мазмуну фонеманыкына караганда, тескерисинче, дайыма бай болот.

Себеби айтылган тыбыш угуу сезимибиз менен кабылдангандыктан, конкреттүү бирдикке жатса, фонема акыл-эсиз менен аңдап түшүнүлгөндүктөн жана өзү камтыган тыбыштардын ичинде гана жашагандыктан, ал абстрактуу бирдикке жатат.

Демек, фонеманын ички мазмунунун жарды жана тыбыштын ички мазмунунун бай болушу дал ушул фактор менен шартталат. Анткени, чындыктагы конкреттүү нерсе ички мазмуну жагынан абстрактуу нерсеге караганда дайыма бай болот.

Маселен, жогоруда белгиленген *ат, эт, от, өт* сөздөрүнүн соңунда келген $[t, t', t^{\circ}, t^{\circ}]$ тыбыштары бир гана $|t|$ фонемасын түзөт. Бирок $|t|$ фонемасынын ички мазмуну $[t, t', t^{\circ}, t^{\circ}]$ тыбыштарынын керт башына тиешелүү болгон жеке белгилерин эмес, жалпы белгилерин гана ичине камтыйт.

Жыйынтыктап айтканда, сөздүктөгү сөз (анын ичинде сөздүн уңгусу да, мүчөсү да) тилдеги даяр сакталган бирдиктерге жатат да, фонемалардын тизмегинен куралат. Ал эми кеп агымында айтылган сөз (сөздүн уңгусу да, мүчөсү да) тыбыштардын тизмегинен куралат.

Ошентип, бул жагдайдан эки башка теориялык натыйжа келип чыгат:

1) сүйлөөчү фонемадан тыбышка өтүү аркылуу сөздү айтат;

2) тыңдоочу айтылган сөздүн тутумундагы тыбыштардан фонемага өтүү аркылуу ал сөздүн маанисин аңдап түшүнөт;

3) мунун натыйжасында сүйлөөчү менен тыңдоочунун ортосунда пикир алышуу өнөктүгү ишке ашырылат.

ҮНДҮҮ ЖАНА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР

Тыбыштарды айтканыбызда өпкөдөн чыгып келаткан абанын агымы сүйлөө органдарыбыздан эч кандай тоскоолдукка учурабай сыртка эркин чыгып, үн түйүндөрүнүн дирилдөөсүнөн пайда болгон тыбыштар **үндүүлөр** деп аталат.

Үндүүлөргө *а, аа, е, э, ээ, и, о, оо, ө, өө, у, уу, ү, үү, ы* кирет.

Өпкөдөн чыгып келаткан аба агымынын сүйлөө органдарыбыздын бир жеринде тоскоолдукка учурап, аны жарып, же андан кысылып чыгуудан пайда болгон тыбыштар үнсүздөр деп аталат. Ошол эле маалда жумшак үнсүздөрдү айтканда үн түйүндөрү дирилдесе, каткалаң үнсүздөрдө үн түйүндөрү дирилдебей, шыбышты гана пайда кылат. Анын үстүнө үндүү тыбыштар муун түзүү касиетине ээ болсо, үнсүз тыбыштарда бул касиет жок.

Үнсүздөргө *б, г, ж, т, д, л, ш, р* сыяктуу тыбыштар кирет.

Үндүүлөр

Кыргыз адабий тилинин үндүүлөр системасы 14 фонемадан турат. Алар үндүн созулушу боюнча өз ара 1) кыска (*а, е(э), и, ы, о, ө, у, ү*) жана 2) созулма (*аа, ээ, оо, өө, уу, үү*) үндүүлөр болуп экиге бөлүнөт.

Кыргыз тилиндеги үндүүлөр эринге жана тилге карата *ачык – эрин, кең – кууш, жоон – ичке* болуп айырмаланат. Үндүүлөрдү ушул белгилери боюнча схема түрүндө төмөнкүдөй берүүгө болот.

Үндүүлөр тилдин артка тартылышы же алга жүткүнүшү боюнча **жоон** жана **ичке** болуп бөлүнөт.

Жаактын ачылышына жана тилдин жогору көтөрүлүшүнө карай үндүүлөр **кең** жана **кууш**, эриндин алга жүткүнүп чормоюшу же бейтарап абалда турушуна карай үндүүлөр **ачык (эрин эмес)** жана **эрин** болуп бөлүнөт.

Тилге карай		Эринге карай		Жаакка карай	
жоон	ичке	эрин	ачык	кең	кууш
а аа	е ээ	о оо	а аа	а аа	ы
о оо	ө өө	ө өө	е ээ	е ээ	и
у уу	ү үү	у уу	а аа	о оо	ү үү
ы	и	ү үү	ы и	ө өө	у уу

Үндүүлөрдүн мүнөздөмөсү

Дүйнө жүзүндөгү бардык тилдер сыяктуу эле кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштарды классификациялоо артикулятордук жана акустикалык өзгөчөлүктөрүнө негизделет. Кыргыз тилиндеги үндүү фонемалар жасалышы боюнча төмөндөгүдөй мүнөздөлөт.

Ачык үндүүлөр

Кыргыз тилинде тилдин арткы бөлүгү менен жасалган ачык үндүү [а] фонемасы айтылган учурда тилдин арткы бөлүгү кийин тартылып, тилдин учу тиштин бүйлөсүнө тийбейт, тил төмөн түшөт, жаак кең ачылат да, мурун көңдөйүнүн жылчыгын таңдай көшөгөсү жаап турат. [а] фонемасы башка тыбыштар менен айкашканда алардын таасири астында артчыл, орточул, ал гана эмес мурунчулдашкан түрдө да айтылат (*карган, мал*).

[е] фонемасы тилдин алдыңкы бөлүгү катуу таңдайды көздөй көтөрүлөт, тилдин учу астыңкы тиштердин ички бети менен бүйлөлөрүнө тийип, тилдин бүт тулкусу жана астыңкы жаак төмөн түшүп жасалат да, эриндер катышпайт, таңдай көшөгөсү мурун көңдөйүнүн жылчыгын жаап турат. [е] фонемасы түпчүл үнсүздөр менен айкашканда тил арты, мурунчул үнсүздөр менен айкашканда мурунчул аллофондорго ээ болот (*кең, мен*).

[и] фонемасы айтылганда тил бүт бойдон алга жүткүнөт да, анын арткы бөлүгү катуу таңдайды көздөй көтөрүлөт, тилдин учу астыңкы тишке жана анын бүйлөлөрүнө тиет. Таңдай көшөгөсү мурун көңдөйүнүн жылчыгын жаап турат. Ушуга байланыштуу резонатор узарат, бирок ооз көңдөйүнүн борбордук жана алдыңкы бөлүгүндө резонатор кыска да, кууш да болот. Жаак кууш ачылат, эриндер бир аз жыйрылгандыктан, маңдай тиштер көрүнүп, резонатордун алдыңкы чегин ошол тиштер түзөт. Кыргыз тилинде [и] фонемасы менен айкашкан үнсүз тыбыштар дайыма таңдайлашып ичке айтылат, сал.: *кийик, эки*. Мурунчул үнсүздөр менен айкашканда мурунчул аллофонго ээ болот, сал.: *мен, миң* ж.б.

[ы] фонемасы тилдин арткы бөлүгү жумшак таңдай менен катуу таңдайдын чегин

көздөй көтөрүлүп, тилдин учу алга жүткүнүп, таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап, эриндердин бейтарап абалда турушу аркылуу жасалат. Бул фонеманы айткан учурда тилдин учу астыңкы маңдай тиштердин ички бети менен анын бүйлөсүнө тиет да, тилдин түбү артка тартылат, кең жалпак жылчыкты пайда кылат. Сүйлөө органдарынын ушундай абалдагы турушунан жасалган фонема [ы] да кууш. Жалаң гана артчыл (увулярдуу терең түпчүл) үнсүздөр менен айкалышкандыктан жоон үндүүлөр менен сингармонизмдик бир катарды түзөт. Мурунчулдар менен айкашканда, алардын таасири астында мурунчул аллофонго ээ болот (*мына, нык*).

Эрин үндүүлөр

Азыркы кыргыз адабий тилинде [у] фонемасы айтылган учурда тил бүтүндөй артка тартылат, ушуга байланыштуу анын учу астыңкы маңдай тиштен бир кыйла алыстайт. Тилдин эң арткы бөлүгүнүн үстүнкү бети катуу таңдай менен жумшак таңдайдын чегин көздөй жогору көтөрүлүп, таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап, эриндер чормоюп, тегерек формага келет. Мурунчул үнсүздөр менен айкашканда мурунчул аллофону пайда болот: *муң, кулун*. Кепте эринчил эмес үнсүздөр менен айкашканда аларга таасирин тийгизип, эриндештирет ($m^0 ук^0 ум, ук^0 ук^0$).

[о] фонемасы айтылган учурда тил бүтүндөй артка тартылып, арткы бөлүгү жумшак таңдайды көздөй көтөрүлөт, бирок таңдай көшөгөсү мурун көңдөйүнүн жылчыгын жаап, эриндер чормоёт. Уччул, орточул үнсүздөр менен айкалышканда алга жүткүнөт, мурунчулдар менен айкалышканда мурунчул аллофондорго ээ болот. Өзүнөн мурда жана кийинки келген эринчил эмес үнсүздөргө таасири тийип, аларды эриндештирет ($t^0 ок^0 ой, k^0 он^0 ок$).

[ү] фонемасы жасалганда тил бүт тулкусу менен алга карай жүткүнөт, анын ортоңку бөлүгү катуу таңдайды көздөй жогору көтөрүлөт, тилдин учу астыңкы маңдай тишке жана анын бүйлөсүнө тиет: тилдин эки капталы үстүнкү тишке такалат да, таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап, эриндер

чормоёт. Мурунчулдар менен айкашканда мурунчул аллофону пайда болот: *тун, цн, куң*. Айкалышта келген үнсүз тыбыштарды эриндештирет: *ж°үр°үш, к°үк°үк°*, ж.б.

[ө] фонемасы айтылганда да тил алга карай жүткүнүп, тилдин эки жагы каптал тиштерге тиет да, ортоңку бөлүгү катуу таңдайды көздөй жогору көтөрүлөт, тилдин учу астыңкы маңдай тиштердин түбүнө жана бүйлөлөрүнө такалат, таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап, эриндер чормоёт. Бул фонема өзү менен айкалышкан үнсүздөргө таасирин тийгизиپ, аларды бүт эриндештирет. Мурунчулдар менен айкашып, мурунчул аллофонго ээ болот (*экөө, көк, төкмө, көмөлдүрүк* ж.б.).

Созулма үндүүлөр

Созулма үндүүлөр созулуп айтылат. Үндүн созулуп айтылышы боюнча кыска үндүүлөргө карама-каршы, мындайча айтканда, кийинкилеринин сан жагынан узартылган түрү болуп эсептелет. Созулма үндүүлөр фонемалык касиетке ээ, сөздөрдү маани жагынан ажырата алышат, сал.: *ор – оор, жон – жоон, эн – ээн, мал – маал, сан – саан, жан – жаан* ж. б.

Түрк тилдеринде созулма үндүүлөр шарттуу түрдө *байыркы* жана *кийинки созулмалар* болуп экиге бөлүнөт. Байыркы созулмалар аздап эски түрк жазма эстеликтеринде, азыркы түркмөн, якут, гагауз тилдеринде жана өзбек тилинин Кара-Булак говорунда сакталган, фонемалык касиетке ээ, көбүнчө сөз башында жана сөз ортосунан учурайт, сөз аягынан кезикпейт.

б. түркчө: *аатлыг* – (баланча деп) аталуу, атынан айтуу маанисинде, *атлыг* – аттуу, аты бар маанисинде; *бааг* – зоолу, байлама, түйүн, түйүнчөк, *баг* – кара, бак (башбак) (ДТСл); *аал* – алдамчылык, *ал* – (бир нерсени ал) (этиш);

түркмөнчө: *аак* – *ак* (өң, түс маанисинде), *ак* – этиш (мисалы, суу акты); *аач* – карды ачуу, ач болуу, *ач* – этиш (мисалы, эшик ач; *аарт* – арт, арка (дене мүчөсү), *арт* – этиш (мисалы, жүк арт) ж. б.;

якутча: *кыыс* – кыз, кыз бала, *кыс* – этиш (бычак менен жон, кыр маанисинде); *хаас* – каш (дене мүчөсү), *хас* – канча; *биил* – бөл, *бил* – бил ж.б.;

гагаузча: *аара* – изде, *ара* – бир нерсенин арасы; *аарт* – бир нерсенин арты, *арт* – артып калуу, артык; *кааз* – каз, (канаттуунун бир түрү), каз (этиш) ж.б.

Кийинки созулмалар деп аталчу үндүү тыбыштар түрк тилдеринин ичинен кыргыз, алтай, хакас, тува, шор жана гагауз тилдеринде бар.

Созулма үндүүлөр азербайжан менен түрк

тилинде, негизинен, араб, иран тилдеринен кирген сөздөрдөн жолугат. Оошкон сөздөрдөгү кээ бир тыбыштар алардын фонетикалык системасына ылайык келбегендиктен созулма үндүүлөргө айланып кеткен. Азербайжан, түрк, түркмөн адабий тилдеринде (төл сөздөрдө) созулма үндүүлөрдүн болушу мүнөздүү эмес.

Енисей топчосу деп аталчу тилдер менен (кыргыз, алтай, хакас, тува, шор) гагауз тилдеринде кийинки созулма үндүүлөрдүн бар экендиги жогоруда эскертилген эле. Бирок бул экөөнүн ортосунда созулмалардын жаралышы боюнча айырма бар. Башкалардагыдай эле, гагауз тилинде да созулмалар эки үндүүнүн ортосундагы «г» жана «к» тыбыштарынын түшүшүнөн пайда болот: *оолу* (<оглы) – уул; *боодай* (<боглай) ж.б.; гагауз тилинде мындан тышкары уңгу менен мүчөнүн айкалышкан жеринде да созулма үндүүлөр жаралат: (баалыым (<балыгым<балык+ -ым) – *балыгым*, *танээр* // *таныэр* (<таны + -эр) – *тааныр*, *йазмаа* < *йазмага* (<йазмак + -а) < *жаз*, сөзмө сөзү: *жазмага* ж. б. Уңгу менен мүчөнүн айкалышынан жасалган созулма үндүүлөр кыргыз тилинде жекелик сандагы жактама ат атоочтордун жөндөлүшүнөн жана «п» тыбышы менен аяктаган бир муундуу этиштерге чакчыл *-ып* мүчөсү жалганганда гана кездешет: *маа* < *мага*, *чап* + *-ып* > *чаап* ж.б.

Кыргыз тили азыркы кезде территория жагынан алтай, хакас, тува жана шор тилдеринен алыста тургандыгына жана тыгыз байланышынын жоктугуна карабастан, бир же эки муундуу уңгу сөздөрдөгү созулма үндүүлөр боюнча ошолор менен биримдикти түзөт, анткени кыргыз тилинин созулма үндүүлөр катышкан сөздөрү жана алардын тыбыштык курулуштары аталган тилдердикине жакын келет. Мына ушул окшоштуктун өзү эле тилибиздин, демек, элибиздин тарыхына байланыштуу көп нерселерден кабар берет. Баарынан мурда аталган тилдердин өкүлдөрүнүн бабалары качандыр бир убакта өз ара тыгыз карым-катышта болушканын көрсөтөт. Кыргыз тилинде бул жалпы окшоштуктар менен бирге аны энесай тобундагы кээ бир түрк тилдеринен айырмалай турган өзгөчөлүктөр да бар. Мындай бөтөнчөлүктөр катарында ачык муундагы эринчил созулмаларды (*суг*>*суу* ж. б.) жана мүчөдө да созулма үндүүлөрдүн орун алышын атоого болот. Бул жагынан жана үндүүлөрдүн эринге карата ээрчишүүсү боюнча да кыргыз тили түштүк сибирдеги түрк тилдеринин ичинен алтай тили менен биримдикти түзөт. Жогорудагыларга окшогон бирди-жарым бөтөнчөлүктөр энесай тобундагы түрк тилдеринин созулма үндүүлөр боюнча болгон негизги жалпылыктарын

жокко чыгара албайт, ал эми аталган айырмалар болсо ошол тил топторунун өз ич ара тарыхый конкреттүү өнүгүшүнөн келип чыккан кийинки кездеги кубулуш.

Кыргыз тилинде созулма үндүүлөр менен айтылуучу сөздөрдүн ичинде төл сөздөр менен бирге монгол жана араб, иран тилдеринен кирген сөздөр да бар. Монгол менен түрк тилдериндеги (маселен, кыргыз тилинде) созулма үндүүлөрдүн фонетикалык жасалыш шарты окшош. Монгол сөздөрү, негизинен, кыргыз тилине созулма үндүүгө айланган калыбында кирген, б.а. даяр түрдө кабыл алынган. Анткени монгол тилинин жазма эстеликтеринде кыска үндүүлөр менен айтылган сөздөрдүн ордуна азыр созулма үндүүлөр колдонулат. Тыбыштык ушул бөтөнчөлүккө карап, алар качандыр бир убакта монголдор менен түрктөрдүн, маселен кыргыздардын, ар кыл карым-катыштары күчөгөн учурда кабыл алынган дешке болот. Муну менен катар монгол сөздөрүнүн кээ бирөөлөрү, созулма үндүүлөр айланчу шартка туура келгендери, энесай тобундагы тилдердин «лабораториясында» иштелип отуруп, созулмаларга өтүп кетиши да ыктымал.

Мисалы: мон. *богоч*, кыр. *бооч*, *боочу*; эски мон. *сагат*, азыр *садга*, *саад*, кыр. *саат* (кырсык маанисинде: *саат* – сабырынан сактаса) ж.б.

Араб, иран тилдеринен оошкон сөздөр да, жалпы эле четтен кирген сөздөр сыяктуу, кабыл алган тилдердин тыбыштык системасына ылайыкташтырылган. Ушуга байланыштуу алардан кирген сөздөр кээ бир түрк тилдеринде кыска үндүүлөр менен айтылса, кайсы бирөөлөрүндө дифтонг формасында колдонулуп калган, кыргыз тилинде болсо созулма үндүүлөргө өтүп кеткен. Алар кыргыз тилине тектеш тилдердеги варианттарынан, биринчи кезекте, тыбыштык курулушу боюнча созулма үндүүлөргө айланууга жакын тургандарынан жасалган.

Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдү баштагы тыбыштык курулуштары боюнча төмөндөгүчө бөлүштүрүүгө болот:

1. Үч тыбыштык тизмектен пайда болгон созулма үндүүлөр.

Бул ыкма боюнча созулма үндүүлөр эки үндүүнүн ортосунда турган кээ бир үнсүз тыбыштардын түшүп калышынан жаралган. Алар эрте кезде үндүү + үнсүз + үндүү тыбыштык тизмектери бар сөздөр болушкан. Муну схема боюнча мындайча көрсөтүүгө болот: V+C+V (V – үндүү, C – үнсүз дегенди билгизет). Ушул типтеги тыбыштык тизмектен, эки үндүүнүн ортосунан, адатта терең артчыл &, түпчүл *г* жана уяң *й*, *ң* тыбыштар орун алышкан эле. Андан ары

өнүгүшүндө эки үндүүнүн ортосундагы аталган тыбыштар түшкөн; анын эки жагындагы үндүү тыбыштар болсо да өз ара биригишип созулмага айланган. Эгерде үнсүз тыбыштын эки жагындагы үндүүлөр окшош, бирдей болушса, созулма үндүүгө өтүүгө оңой болгон, үндүүлөр өз ара бир муунга биригүү менен чектелген. Эгерде алар эки башка болушса, айталык, эрин – ачык же кең – кууш болушса, үндүүлөр өз ара алга же артка ээрчишүү жолу менен бир бирине окшошкон да, тыбыштык курулушу жагынан мурдагы эки муундун ордуна созулма үндүү катышкан бир муунду түзүп калган. Мындан тышкары ортодогу үнсүз тыбыш түшкөн соң, анын эки жагындагы үндүү тыбыштар созулуп айтылган. Созулма үндүүлөр ушуга окшогон кубулуштарды кептик практикада башынан өткөрүп отуруп, азыркы абалга жеткен.

2. Эки тыбыштык тизмектен куралган созулма үндүүлөр.

Бул типтеги созулмалар башта үндүү, үнсүз тыбыштардын тизмектеринен турганда, аягы адатта терең артчыл же түпчүл *г* менен бүткөн, муну схема боюнча мындай белгилөөгө болот: V+C. Тизмектин аягындагы түпчүлдөрдүн дифтонгдорго айланышынан улам созулма үндүүлөр келип чыккан. Бул ыкма кыргыз тилинде бир муундуу сөздөрдүн аягында же алардын биринчи муунундагы созулма үндүүлөрдүн пайда болушунда негизги жолдордун бири.

3. Созулма үндүүлөр кыска үндүүлөрдүн созулушунан да пайда болот: *деңгел* – *деңгээл*, *күнө* – *күнөө*, *дакы* – *даакы*, *далда* – *далдаа*, *дала* – *далаа*, *даба* – *дабаа*, *дабан* – *дабаан*, *булгары* – *булгаары*, *бет арчы* – *бет аарчы*, *бурчак* – *буурчак*, *тажал* – *тажаал*, *долбор* – *долбоор*, *бүлө* – *бүлөө* (*үй-бүлө*) ж. б. у. с.

Үнсүздөр

Өпкөдөн чыгып келаткан аба агымы сүйлөө органдарыбыздын тигил же бул жеринде кандайдыр бир тоскоолдукка учурап чыгышынын натыйжасында пайда болгон тыбыштар *үнсүздөр* деп аталат.

Үнсүз тыбыштардын жасалыш негизин шыбыш түзөт да, алар бири биринен өздөрүнө мүнөздүү шыбыш аркылуу айырмаланат. Кыргыз тилинде 25 үнсүз бар.

Үнсүз тыбыштар жасалганда кездешчү тоскоолдуктар сүйлөө органдарыбыздын булчуңдарынын чыңалышынан келип чыгат. Анын үстүнө тыбыштардын тоскоолдукка учурашы, аны абанын агымы бузуп чыгышы да бирдей болбойт. Бир катар үнсүздөр сүйлөө органдарыбыздын булчуңдарынын күчтүү чыңалышынан пайда болгон тоскоолдукту абанын агымы

күч менен жарып чыгышынан (мисалы: *т, к, п*); бирөөлөрү сүйлөө органдарынын булчуңдарынын алсыз чыңалышынан пайда болгон тоскоолдукту жарып чыгышынан (мисалы: *б, г, з*); кээ бирөөлөрү булчуңдун абдан алсыз чыңалышынан пайда болгон тоскоолдукту жарып чыгышынан (мисалы: *м, н, л, р*) жасалат.

Үнсүз тыбыштар ушул жасалыш бөтөнчөлүктөрүнө карата үчкө бөлүнөт:

1) **каткалаң (күч менен айтылган) үнсүздөр:** *п, т, с, ш, ч, к, к, х, ф, ц, ц;*

2) **жумшактар (алсыз айтылчулар):** *б, в, д, з, ж, ж, г, г;*

3) **уяңдар (абдан алсыз айтылчулар):** *л, м, н, ң, р, й.*

Кыргыз тилиндеги үнсүздөр системасы артикуляциялык жактан жасалуу орду жана жасалуу ыгы боюнча бөлүштүрүлөт. Мындай бөлүштүрүү активдүү сүйлөө органдарынын (тил, эриндер) катышуусуна ылайыктуу жүргүзүлөт, анткени үнсүз тыбыштардын жасалуу орду жана жасалуу ыгы сүйлөө органдарыбыздын кызматы менен аныкталат.

Жасалуу ордуна карата үнсүз тыбыштар төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт:

кездешпейт. Жалаң гана орус тилинен кабыл алынган жана интернационалдык сөздөрдүн курамында келет.

3. **Уччулдар:** *т, д, с, з, ш, н, л, р, ц;*

4. **Орточулдар:** *й, ч, ж (жол, жаңы);*

5. **Түпчүлдөр:** *к (көпөлөк, г (гүл), ц, х;*

6. **Артчылдар:** *к (кара), г (коргошун);*

Жасалуу ыгына карай үнсүз тыбыштар төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт:

1. **Жарылмалар:** *б, п, д, т, к (көк), г (кар), г (гүл);*

2. **Жылчыкчылдар:** *з, с, ж (жюри), ш, й, г (карга), в, ф, х;*

3. **Мурунчулдар:** *м, н, ң;*

4. **Капталчыл:** *л;*

5. **Дирилдеме:** *р;*

6. **Татаал үнсүздөр:** *ч, ж (жаңы), ц, ц.*

Кыргыз тилиндеги үнсүз тыбыштар шыбыш менен үндүн катышына карата эки топко бөлүнөт:

1. **Шуулдама үнсүздөр:** *б, в, г, г (карга), ж (жаңы), ж (жюри), з, к (кар), с, т, ф, х, ц, ч, ш, ц;*

2. **Уяң үнсүздөр:** *м, н, ң, р, й, л.*

Үнсүз тыбыштардын классификациясы

үн менен шоокумдун кагышына карай	жасалуу орду		эринчилер		тишчилер			
	жасалуу ыгы	үн түйүндөрүнүн иштешине карай	кош эринчилдер	эрин-тишчилдер	уччулдар	орточулдар	артчылдар	түпчүлдөр
шоокумчул тыбыштар	жарылмалар	жумшак каткалаң	<i>б п</i>		<i>д т</i>		<i>г к</i>	<i>, к</i>
	жылчыкчылдар	жумшак каткалаң			<i>з с ж ш</i>		<i>х</i>	<i>е</i>
	ширешкендер (аффрикаты)	жумшак каткалаң		<i>в ф</i>	<i>ц</i>	<i>ж (дж) ч</i>		
уяң тыбыштар	мурунчулдар жарылмалар		<i>м</i>		<i>н</i>		<i>ң</i>	
	капталчыл жылчыкчылдар				<i>л</i>	<i>й</i>		
	дирилдеме				<i>р</i>			

1. **Эрин – эринчилдер:** *б, п, м;*

2. **Эрин – тишчилдер:** *в, ф.* Бул үнсүздөр кыргыздын төл сөздөрүнүн курамында

Үнсүздөрдүн мүнөздөмөсү

Кыргыз тилинде [б] фонемасы жасалган учурда астыңкы эрин үстүңкү эринге тийип, таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын жабат да, үн түйүндөрү бири бирине жакындашып, кыймылга келет. [б] фонемасы – эрин-эринчил, жарылма, жумшак үнсүз. Бул фонеманы артикуляциялоодо тил бейтарап абалда турат. Өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымы ооз көңдөйүнө жеткенде, абанын басымынын күчү менен бири бирине тийишип турган эриндер ачылып, аба сыртка чыгат.

[п] фонемасы үстүңкү эринге астыңкы эриндин чыңалган булчуңдары бекем, тыгыз тийишип, өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымы ал тоскоолдукту күч менен жарып чыгышынан пайда болот. Эриндерди аба агымынын күч менен жарып чыгышы анын күчтүү, жарылма, эринчил үнсүз экендигин билдирет. Бул тыбышты айтканда таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап, тил катышпайт, үн түйүндөрү кыймылга келбейт.

Кыргыз тилинде [т] фонемасы айтылганда тил алга жүткүнүп, учу үстүңкү маңдай тиштин түбү менен бүйлөсүнө тийип, тоскоолдукту пайда болот. Бул тоскоолдукту абанын агымы күч менен жарып чыгат. Үн түйүндөрү кыймылга келбейт, таңдай көшөгөсү мурун жылчыгын жаап турат. Тилдин учунун кыймылга келиши анын апикалдуу экендигин билдирет.

Кыргыз тилинде [д] фонемасы жасалышы боюнча өзүнүн түгөйү каткалаң [т] фонемасына окшош келет. Бирок муну айтканда үн түйүндөрү кыймылга келип, тоскоолдук кылган сүйлөө органдарынын булчуңдарынын чыңалышы алсыз болушу менен андан айырмаланат. Бул да [т] сыяктуу апикалдуу фонема.

[м] фонемасы астыңкы эрин менен үстүңкү эриндин бири-бирине тийиши, таңдай көшөгөсүнүн төмөн түшүшү, өпкөдөн чыгып келе жаткан аба агымынын эриндердин тоскоолдугун жарып ооз жана мурун көңдөйлөрү аркылуу сыртка чыгышынан пайда болот. Бул фонеманын жасалышында тил катышпайт, бирок үн түйүндөрү кыймылга келип дирилдейт.

[н] фонемасы айтылганда тил алга жүткүнүп, анын учу үстүңкү маңдай тиштердин түбүнө жана бүйлөсүнө тиет, таңдай көшөгөсү төмөн түшүп, мурун көңдөйүнүн жылчыгы ачылат да, өпкөдөн чыгып келаткан аба агымы тилдин тишке тийгендеги тоскоолдугун бузуп, ооз жана мурун көңдөйлөрү аркылуу сыртка чыгат. Үн түйүндөрү кыймылга келип дирилдейт.

[ң] фонемасы тилдин арткы бөлүгү жогору көтөрүлүп, абанын агымы мурун

көңдөйү аркылуу сыртка чыгышынан жасалат. Тилдин арткы бөлүгү жана жумшак таңдайдын (кичине тилдин) бири-бирине тийиши аркылуу жасала тургандыгы менен мүнөздөлөт.

[л] фонемасы жасалган учурда тил алга карай жүткүнүп, тилдин учу үстүңкү маңдай тиштерибиз менен анын бүйлөсүнө тиет, тилдин түбү таңдайдын арткы бөлүгүн көздөй көтөрүлүп, бир аз артка тартылып, тилдин орто жеринде кашык сыяктуу чуңкурча пайда болот. Тилдин ортоңку бөлүгүнүн капталдары төмөн түшүп, жылчыкты пайда кылат, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы ошол жылчыктар аркылуу сыртка чыгат. Тилдин учу үстүңкү маңдай тиштерибизге жана алардын бүйлөлөрүнө тийип тургандыгына карабастан, тилдин эки капталы аркылуу аба сыртка эркин чыгат. Үн түйүндөрү дирилдейт, тыбыш жасоочу органдарыбыздын булчуңдарынын чыңалышы абдан алсыз болот.

Кыргыз тилинде [й] фонемасы тилдин ортоңку бөлүгүнүн катуу таңдайды көздөй бийик көтөрүлүп, тулкусу менен алга карай жүткүнүп, эки капталы тиштерге, учу астыңкы маңдай тиштерге тийишинен пайда болот. Жасалышы жагынан көп учурда тилибиздеги үндүү [и] фонемасына өтө жакын келет.

[р] фонемасы айтылган учурда алга умтулган тилдин учу үстүңкү маңдай тиштерди көздөй көтөрүлөт да, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымынын басымынан дирилдейт, эриндер артка тартылып, маңдай тиштер ачылып, тилдин дирилдегени көрүнүп турат. Тилдин учунун дирилдеши [р] фонемасына тийиштүү шыбышты пайда кылат.

Кыргыз тилинде [с] фонемасы – күчтүү, каткалаң, учул, апикалдуу бир фокустуу үнсүз. Муну артикуляциялаганда өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы тилдин учунда пайда болгон тегерек жылчыкча аркылуу сыртка чыгат. Тилдин капталдары тиштерге тийип турат. Ошону менен бирге тилдин учу астыңкы маңдай тиштин учуна жакын туруп, абанын тегерек жылчыкка сүрүлүүсүнөн тыбыш пайда болуп, тилдин ортосу жана учу жогору көтөрүлгөндүктөн резонатор кууш болот.

Ооз көңдөйүнүн алдыңкы бөлүгүндө бир фокустуу жылчык болушу менен үн түйүндөрүнүн кыймылга келбегендиги [с] фонемасынын негизги фонетикалык белгиси болуп эсептелет.

[ш] фонемасы айтылган учурда тил алга карай умтулуп, анын учу үстүңкү маңдай тиштердин бүйлөсүнө жакындап, жылчыкча жасалат да, өпкөдөн чыгып келе жаткан

абанын агымы ошол жылчыкча аркылуу күч менен сыртка чыгып, ышкырык пайда кылат. Тилдин учунун үстүңкү маңдай тиштердин бүйлөлөрүнө жакындашы, анык апикалдуу, бүйлөчүл, уччул, жылчыкчыл, ышкырыкчыл болушуна алып келет.

[с] фонемасына салыштырганда тил бир аз арттараак болуп, анын түбү жумшак таңдайга жакындашат, фокусу да андан кеңири болот, үн түйүндөрү кыймылга келбейт, таңдай көшөгөсү мурун көңдөйүнө кетүүчү жылчыкты жаап турат.

[з] фонемасы жасалышы боюнча каткалаң [с] фонемасына окшош, бирок андан үн түйүндөрүнүн дирилдеши, сүйлөө органдарынын булчуңдарынын кыскарышынын алсыздыгы менен айырмаланат. Азыркы кыргыз тилинде [з] – уччул, апикалдуу, тегерек жылчыкчыл, бүйлөчүл, алсыз жумшак үнсүз. Ооз көңдөйүнүн алдыңкы бөлүгүндө бир фокустуу жылчыктын болушу жана үн түйүндөрүнүн дирилдеши [з] тыбышынын негизги фонетикалык белгиси болуп эсептелет.

Кыргыз тилинин тыбыштык системасынын курамында өзүнчө өзгөчөлүктү түзгөн жана жумшак таңдайдын учу (кичине тил, увула) тилдин эң арткы бөлүгүнө тийишүүсүнөн жасалган [к], [к] фонемалары бар.

Кыргыз тилиндеги [к] фонемасы артикуляцияланган мезгилде жумшак таңдай менен кичине тил төмөн түшүп, тилдин арткы бөлүгүнө тийишет. Кичине тилдин түпкү бөлүгүнө тийишинен жасалгандыктан муну увулярдуу, жарылма, күчтүү, каткалаң үнсүз дейбиз. Бул өзгөчөлүк рентгенограммадан даана көрүнөт.

[к] фонемасын артикуляциялаган кезде катуу таңдайга көп учурда тил изин калтырбайт. Айрым учурда калтырган из түпкү бир гана азуунун жарымына чейин келет.

Тилдин түпкү бөлүгүнүн кичине тил (увула) менен тийиши жана үн түйүнүнүн дирилдебегендиги [к] тыбышынын фонетикалык белгиси болуп саналат.

Тилибиздеги [к] фонемасы айтылган кезде жумшак таңдай менен кичине тил (увула) төмөн карай түшүп, жогору карай көтөрүлгөн тилдин түпкү бөлүгү менен абдан жакындашып, кууш жылчыкчаны пайда кылып, өпкөдөн чыгып жаткан абанын агымы ал аркылуу өткөндө бир аз добуш пайда болот, үн түйүндөрү дирилдейт. Ошондуктан [к] тыбышы – увулярдуу, жылчыкчыл, жумшак, алсыз үнсүз.

Тилдин бүт артка тартылганы, анын учу менен ортоңку бөлүгү төмөн түшүшүнөн ооз көңдөйүндө эң чоң резонатор пайда болорун рентгенограммадан даана көрөбүз.

Мында жумшак таңдай менен кичине тил мурун көңдөйүнө кете турган каналды жаап жана төмөн түшүшү шыбыш пайда кылуучу жылчыкчаны жаратуу аркылуу эки функцияны аткарат.

Жылчыктын эң эле кууш болушу жана үн түйүндөрүнүн дирилдеши, кичине тилдин катышы [к] тыбышынын фонетикалык негизги белгиси болуп саналат.

Азыркы кыргыз адабий тилинде [к] фонемасы – артчыл, каткалаң, күчтүү үнсүз, артикуляциялык жактан орус тилиндеги [к] тыбышына жакындашат, бирок өтө таңдайлашып айтылгандыгы менен андан айырмаланат.

Бул тыбышты рентгенограмма боюнча талдаганда тилдин түпкү бөлүгү жумшак таңдайга тийип, тилдин учу төмөн кайрылат да, ортоңку бөлүгү бир аз жогору көтөрүлөт.

[к] тыбышын артикуляциялаган кезде тил өзүнүн изин экинчи азуудан баштап, жумшак таңдайга чейин калтырат. Бул анын түпчүл экендигинин көрсөткүчү.

Тилдин түбүнүн катуу таңдайга тийиши жана үн түйүндөрүнүн дирилдебегендиги [к] тыбышынын негизги фонетикалык белгиси болуп эсептелет.

Рентгенограмма менен палатограмманын көрсөткөнүнө караганда [з] тыбышы артчыл, жарылма таңдайлашкан, жумшак жана алсыз үнсүз болуп саналат. Ал тилдин түпкү бөлүгүнүн жумшак таңдайды карай көтөрүлүп, ага өтө тыгыз жакындап, тилдин учу артка жыйнактуу тартылып, үн түйүндөрүнүн дирилдеши пайда болот.

[з] фонемасы артикуляцияланганда катуу таңдайда калган из [к] тыбышына салыштырганда өтө кууштугу менен айырмаланат да, из экинчи азуу тиштен башталып, түпкү азууга чейин жетип, жумшак таңдайга тийбейт. Ал эми катуу таңдайдын алды жагында жылчык өтө кеңеет.

Тилдин түпкү бөлүгүнүн жумшак таңдайга тийген абалга чейин көтөрүлүшү жана үн түйүндөрүнүн дирилдеши – [з] тыбышынын негизги фонетикалык белгиси.

Кыргыз тилинде [х] тыбышы башка тилдерден кабыл алынган сөздөр менен келип кирди. К. К. Юдахиндин пикири боюнча, революцияга чейин түштүк кыргыз говорлорунда [х] фонемасы болгон. Түндүк говорлордо революциядан кийин өздөштүрүлдү.

Бул тыбышты артикуляциялаганда тил артка тартылып, тилдин түпкү бөлүгү жумшак таңдайды көздөй көтөрүлүп, капталдары түпкү каптал тиштерге тийип, тилдин түпкү, ортоңку бөлүгү менен жумшак таңдайдын арасында жылчык пайда болуп, тилдин учу төмөн түшүп, ал алдыңкы маңдай

тишке жакын турат. Аба жылчыктан өткөн кезде шыбыш пайда болот. Үн түйүндөрү дирилдебейт.

Жылчыктын ооз көңдөйүнүн түп жагында пайда болушу жана үн түйүндөрүнүн дирилдебегени [x] тыбышынын негизги фонетикалык белгиси.

Кыргыз адабий тилиндеги [ч] тыбышы артикуляцияланган учурда рентгенограмма менен палатограмманын берген маалыматына караганда тилдин алдыңкы, ортоңку бөлүгү үстүңкү тиштерибиздин бүйлөлөрүнөн тартып, тилдин капталдары түпкү азууга чейинки тиштер менен тийишип, учу төмөн кайрылгандыгын көрөбүз. Тилдин тийген орду уччул, дорсалдуу үнсүздөргө салыштырганда бир аз артта, кичине азуу тиштерден башталат.

Жарылуу болбостон акырындык менен жылчыкка өтөт. Тийишкен жердин ачылып, анын жылчыкка өткөн моментинде негизги артикуляцияга тилдин ортоңку бөлүгүнүн артикуляциясы кошулат.

Тил катуу таңдай менен ортоңку бөлүгү аркылуу тийишкендигин көрөбүз. Үн түйүндөрү дирилдебейт. Бул тыбышты айтууда адегенде тилдин ортосу, алдыңкы бөлүгүнүн катуу таңдайга тийишип, андан жылчыкка өткөн артикуляциясына ылайык *аффриката* дейбиз. Тилдин бүт ортосунун катуу таңдайды көздөй жогору көтөрүлүшү, анын дайыма таңдайлашкан үнсүз экендигинин көрсөткүчү.

Тийишүү менен жылчыктын пайда болушу жана үн түйүндөрүнүн дирилдебегени [ч] тыбышынын негизги фонетикалык белгиси.

Кыргыз адабий тилинде [ж] фонемасы орточул, шыбышчыл, жумшак, алсыз аффриката болуп эсептелет.

Бул тыбышты айтканыбызда тилдин ортосу жогору карай көтөрүлүп, катуу таңдайга тиет, тилдин учу төмөнкү маңдай тиштерди көздөй кайрылат, бул анын дорсалдуу үнсүз экендигин билдирет.

Бул тыбышты артикуляциялаганыбызда адегенде тилдин ортоңку бөлүгү катуу таңдайга тийишип, ал акырындык менен жылчыкка өтүшү анын татаал артикуляциядагы тыбыш экендигинин көрсөткүчү болуп эсептелет.

Адегенде тилдин ортоңку бөлүгүнүн катуу таңдайга тийиши, анан акырындык менен жылчыкка өтүшү, үн түйүндөрүнүн кыймылга келип дирилдеши [ж] тыбышынын негизги фонетикалык белгиси.

Кыргыз адабий тилинин тыбыштык системасында башка тилдерден болгон кабыл алуунун натыйжасында пайда болгон тыбыштар бар. Алар: *ж, в, ф, ц, щ* тыбыштары. Бул тыбыштар боюнча түрколог-фонетисттердин арасында бир түрдүү пикир,

бирдей көз караш жок экендиги белгилүү. Айрымдары бул тыбыштарды фонема катарында карашса, айрымдары өз алдынча тыбыш экендигин көрсөтөт.

[ж] тыбышын айтканыбызда ооз көңдөйүнүн алдыңкы жана арткы бөлүгүндө тыбыш чыгуучу эки жылчык пайда болот. Мунун алдыңкы фокусу тилдин учу катуу таңдай менен тиштин бүйлөлөрүн көздөй жогору көтөрүлүшүнөн жасалат, ошондуктан [ж] какуминалдуу үнсүз; арткы фокусу тилдин арткы бөлүгүнүн жумшак таңдайды көздөй жогору көтөрүлүшүнөн түзүлөт. Тилдин ортоңку бөлүгү төмөн түшкөндүктөн, тил кашык сыяктуу формага келтирилет, эриндер бир аз алга жүткүнөт, үн түйүндөрү дирилдеп, үн катышат. Абанын агымы арткы жана алдыңкы жылчыктар аркылуу өткөндө ышкырык сыяктуу шыбыш пайда болот, мындай шыбыш ышкырыкчыл тыбыш экендигин көрсөтөт.

[ц] тыбышы айтылганда тил алга жүткүнүп, тилдин учу үстүңкү маңдай тиштерге, алардын бүйлөсүнө тиет да, кайра ачылгандыктан, жылчык пайда болот, өпкөдөн чыгып келе жаткан абанын агымы ошол жылчыкча аркылуу сыртка чыгып бара жатканда шыбыш пайда болот. Жасалышы татаал болгондуктан аффриката же болбосо татаал тыбыш деп аталат.

Башка тилдерден сөздөрдү кабыл алуу аркылуу өздөштүрүлгөн *в, ф, ж, ц, щ* тыбыштары кыргыз адабий тилинин төл сөздөрүндө дээрлик колдонулбайт. Булар көбүнчө орус тилинен кирген сөздөрдүн жана ал аркылуу өздөштүрүлгөн интернационалдык терминдердин курамынан кездешет. Аталган тыбыштар кыргыз адабий тилинде фонема боло албайт, анткени алар төл сөздөрдө маани ажыратуучу касиетке ээ эмес, б.а. бул тыбыштар аркылуу сөздөр бир-биринен маани жагынан ажырашпайт.

[щ] тыбышын айтканда орус тилиндегидей бирде *шш* же *шч* түрүндө артикуляцияланат. Мунун биринчисинде жылчыкчыл болсо, экинчисинде жылчык менен башталып жарылмага, андан жылчыкка өтөт. Бул тыбыш кабыл алынган гана сөздөрдө кездешет.

Орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдө [в], [ф] тыбыштары колдонулат.

[в] тыбышы астыңкы эрин үстүңкү маңдай тишибиздин учуна жакындап, өпкөдөн келе жаткан аба сыртка чыгып, үн түйүндөрү кыймылга келип, дирилдеши аркылуу жасалат. Ал кыргыз тилинде фонемалык касиетке ээ эмес. Себеби кабыл алынган сөздөрдө гана колдонулушу менен түшүндүрүлөт.

Тилибизде [ф] тыбышын

артикуляциялаганыбызда өпкөдөн келе жаткан абанын агымы үстүңкү тиш менен астыңкы эриндин өтө жакындашкан жеринен катуу күч аркылуу сыртка чыгат.

Кыргыздын төл сөздөрүндө [e] тыбышы сыяктуу эле кездешпейт. Башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн курамында гана колдонулат. Ошондуктан муну кыргыз тилинде өз алдынча фонема дешке мүмкүн эмес.

Башка тилдерден сөздөрдү кабыл алуу аркылуу өздөштүрүлгөн *в, ф, ж, ц, ш* тыбыштары кыргыз адабий тилинин төл сөздөрүндө дээрлик колдонулбайт. Булар көбүнчө орус тилинен кирген сөздөрдүн жана ал аркылуу өздөштүрүлгөн интернационалдык терминдердин курамынан кездешет. Аталган тыбыштар кыргыз адабий тилинде фонема боло албайт, анткени алар төл сөздөрдө маани ажыратуучу касиетке ээ эмес, б.а. бул тыбыштар аркылуу сөздөр бир-биринен маани жагынан ажырашпайт.

Азыркы кыргыз адабий тилинде сөз башында, сөздүн аягында үнсүз тыбыштардын колдонулушу боюнча айрым өзгөчөлүктөр учурайт.

Кыргыздын төл сөздөрүндө (тууранды сөздөрдөн башкасында) төмөнкү үнсүз тыбыштар сөз башында дээрлик колдонулбайт: *л, р, ң, й*.

Булардын ичинен *л, р, й* тыбыштары менен башталган сөздөр негизинен башка тилдерден кабыл алынган. Мисалы: *радий, йод, лак* ж.б.

Кыргыздын төл сөздөрүнүн аягында *б, г, з, д, ж* тыбыштары келбейт. Кабыл алынган сөздөрдө келе берет. Мисалы: *муктаж, отряд, митинг, дуб, пуд* ж.б.

ҮНДҮҮ ЖАНА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАРДЫН КЕП АГЫМЫНДА ӨЗГӨРҮШҮ

Үндүүлөрдүн үндөшүүсү (сингармонизм)

Соңку муундагы үндүү тыбыштар өздөрүнүн жасалышы боюнча алдыңкы муундагы үндүүлөр менен окшошот; биринчи муундагы үндүү тыбыштар соңку муундагы үндүүлөрдүн сапатын аныктап, кийинкиси алдыңкысына көз каранды келет. Ошентип, сөздүн тутумундагы үндүү тыбыштар сапаты жагынан бир кылка болот, бири-бири менен үндөшүп турушат. Тыбыштык ушул кубулуш үндөштүктүн (сингармонизмдин) маңызын түзөт.

Үндүүлөрдүн үндөшүүсү түрк тилдеринин бөтөнчөлүктөрүнүн биринен болуп эсептелет да, бир сөз ичинде болот, ал сөз морфологиялык түзүлүшү боюнча тубаса же

туунду болушу мүмкүн.

Тубаса сөздөрдө соңку муундагы үндүү тыбыштар биринчи муундагы үндүүлөр менен үндөшсө, туунду сөздөрдө мүчөдөгү үндүү тыбыштар уңгудагы үндүүлөр менен үндөшөт.

Сөздүн тутумундагы үндүү тыбыштар баштан аяк жоон, ичке же эрин, ачык болот: *өн-дү-рүш-тө-гү-лөр-үбүз-дөн* (~дүн), *кол-дон-мо-лор-дон* (~дун) (сөз эрин үндүүлөр менен айтылды); *таң-дай-лаш-тыр-ыл-ган-ы-нан*, *ил-мек-теш-тир-ил-ген-и-нен* (сөз жоон, ичке үндүүлөр менен айтылды) ж.б.

Курамындагы үндүүлөрдүн жогорудагыдай текши, бир кылка болушу аркылуу сөз тыбыштык курулушу жагынан ырааттуулукка жетишет.

Кыргыз тилинде үндөшүүнүн (сингармонизмдин) эки түрү бар:

- а) *тилдин күүсү* (же таңдай күүсү);
- б) *эрин күүсү*.

1. *Тилдин күүсү*. Сөздүн биринчи муунунда жоон үндүү болсо, андан кийинки муундагы үндүү тыбыштар алар менен үндөшөт, жоон үндүү болушат; эгерде сөздүн алдыңкы муунунан ичке үндүү орун алса, соңку муундагылар ичке болушат, б.а. сөз баштан аяк жоон же ичке үндүүлөрдөн куралат; биринчи муундагы үндүү тыбыштар соңку муундагы үндүүлөрдүн сапатын аныктайт, кийинкиси алдыңкысына көз каранды келет.

Үндүүлөрдүн тил күүсүнө карата ээрчиши төл сөздөрдө негизинен сакталат. Төл сөздөрдүн курамында жоон үндүүдөн кийин адатта ичке үндүү келбейт.

Сөздөгү жоон үндүүлөр төмөндөгүчө үндөшөт:

➤ *а* тыбышынан кийин *а* же *ы* келет: *ата, баба, саман, таман, чайкана, айда* (<ай+де); *самын, салкын, зайып, кайып, жалкы, чалкы, чакырык*.

➤ *ы* тыбышынан кийин *ы* же *а* келет: *кыркын, кылын, тылын, кыргыз, кырмызы, зымырык, кыйкырык, кыймыл, кырман, жыргал, сырга, жылаңач, жылаңайлак*.

➤ *у* тыбышынан кийин *у* же *а* колдонулат: *куйкум, куйрук, буйрук, кулун, куржун, курулуш; кумай, субай, куурай, куйка* ж.б.

➤ *о* тыбышынан соң *о* же *у* колдонулат: *отор, котор, коржогой, коргон, боконо, долоно, коломото, кокус, коолу, корутунду, комузчу* ж.б.

Кең эрин үндүү *о'*дон кийин эрин кууш *у* тыбышынын жанаша айтыла тургандыгы төмөндө келтирилген мисалдардан ачык болуп турат: *кочкул, комуз, мойун, койун* (орф. *моюн, коюн*) ж.б.

Бирок кууш эрин *у'*дан кийин кыска *о'*нун колдонулушуна жол берилбейт; созулма *оо* менен аяктаган кыймыл атоочтор бул эрежеден сырт келет: *бура-бууроо, кура-куроо, доола* ж.б.

Жоон үндүүлөрдүн үндөшүн схема түрүндө мындайча көрсөтүүгө болот:

биринчи муунда	соңку муундарда
а	а же ы
ы	ы же а
ы	у же а
о	о же у, кээде а

Сөздүн курамында ичке үндүүлөр төмөнкүчө үндөшөт; *э/е* тыбышынан кийин *э/е* же *и* жанаша айтылат: *эрмен, эрешен, терме, эрмек; эриш* (эриш-аркак), *эрин, эрик, эпкин, элкин* ж.б.

э/е'нин *өө* менен бирге айтылышы сейрек кездешет: *эрөөл* (жеке-жекеге чыгуу маанисинде): *Эрөөлгө чыгып сайыш. Эрөөлгө чыгып эрендер* («Манастан»); демөөр ж.б.

и'ден соң *и* же *э* тыбыштары айтылат: *ийин, кийин, чийим, чимкирик, жиник, билик, жилик, илик, кийлик, жипкир, китеп* (<ар. китаб), *ителги, искек, ичмек, ичиркен, ичкер, ичкери, ишен, ишенич, ишмер, ишмерлик* ж.б.

у тыбышынын соңунан *у* же *ө* колдонулат: *түйүн, түтүн, жүлүн, мүмкүн, күйдүргү, күзгү, күлүк, күкүк, күкүм, күлдүр, күмүш, күндүз, күнүн; күмөн, түмөн, күбө, күйкө* ж.б.

ө тыбышынан кийин *ө* же *у* жанаша айтылышына жол берилет: *көргөзмө, көөдөн, көөкөр, көпөлөк, көнөк, көпкөлөң, көрпө, көшүл, көркөмдүз, көңүлсүн, көрүк, көптүр, көптүрмө, көкүл, көлкү* ж.б.

ө же *у* менен башталган көп муундуу сөздөрдүн аяккы үндүүлөрү кээде айтылганда эринсиз ичке үндүүлөргө өтүп кетет, бирок орфографияда аларга жол берилбейт: *чөмөлө, көзөнөк, көзенек* ж.б.

Ичке үндүүлөрдүн үндөшүн схема түрүндө мындайча көрсөтүүгө болот:

биринчи муунда	соңку муундарда
э/е	э/е же и (кээде өө)
и	и же э/е
ү	ү же ө
ө	ө же ү

Кыргыз тили өзүнүн кылымдар бою өнүгүшүндө ар кандай системадагы тилдер менен карым-катышта болгон. Ушунун натыйжасында анын лексикасына башка тилдерден сөздөр кирген; алар, негизинен, өздөштүргөн тилдин, кыргыз тилинин тыбыштык системасына ылайыкташтырылган, ошону менен бирге кээде кабыл алынган тилдин изи да калтырылган.

Үндүү тыбыштардын тилдин күүсү боюнча (жоон-ичкелигине карата) бузулушу, негизинен, араб-иран жана орус тилинен кирген сөздөрдөн кезигет. Маселен: *аңгеме*,

анийим, бейбаш (булар араб-иран сөздөрү); *кино, гезит* ж.б. (орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр).

Бир сөз ичинде жоон-ичке үндүүлөрдүн катар колдонулушу кээде кыргыздын төл сөздөрүнөн да жолугат, бирок кеңири тарай алган эмес: *байге, байтик* (буудайды боолап туруп, тикесинен чөк-чөк кылып жыйнап коюу), *кантип, канткенде, кечкурун, акырек, бирок* ж.б. Жалпысынан алганда кыргыз адабий тилинде тилдин күүсү (үндүүлөрдүн жоон ичкелигине карата бир сөз ичинде ээрчиши) эрин күүсүнө салыштырганда бир топ туруктуу.

2. *Эрин күүсү*. Сөздүн курамында баштан аяк эринчил үндүү тыбыштардын болушу эрин күүсүнүн өзөгүн түзөт. Башка түрк тилдерине салыштырганда кыргыз тили эрин күүсү боюнча айрыкча орунду ээлейт, түрк тилдеринин ичинен ага алтай жана тува тилдери гана теңеше алат. Мисалы:

кыргыз	тува	кыргыз	алтай
колду	холду	колдо	колдо
көлдү	көлдү	көлдө	көлдө
кудукты	кудукты	кудукта	кудукты
күлдү	хүлдү	көлдө	күлдө

Сөздүн биринчи муунунда эрин үндүү болсо, андан кийинки муундарынан эрин үндүүлөр орун алат да, сөздүн курамындагы фонемалар баштан аяк эрин үндүү болушат. Кыргыз тилинде тыбыштык ушул бөтөнчөлүк төл сөздөрдө, негизинен, сакталат. Мисалы: *борбор, оңко, коломто, жоолук, түйшүк, түкүрүк, түкшүмөл; жуу-ру-л-уш-тур-гун, көр-сөт-күч-төр-ү-бүз-гө, өн-дүр-үш-тө-гү-лөр-үбүз-дөн, үр-түк-тө-л-гөнү-н* ж.б.

Үндүүлөрдүн эрин күүсү боюнча үндөшүүсү бардык учурда эле сактала бербейт. Сөздүн биринчи муунунда эрин үндүү турса да, соңку бөлүгүндөгү үндүүлөр аларды ээрчибей калган учур кездешет. Мындай сөздөрдө эрин күүсү бузулат, анткени сөздүн курамынан эрин үндүүлөр менен катар ачык (эринсиз) үндүүлөр орун алышат. Бирок ошондо да үндүү тыбыштардын үндөштүгү сакталат. Анткени эрин күүсү ар дайым тилдин күүсү менен бирге коштолуп жүрөт. Ушуга байланыштуу андай сөздөрдө эрин күүсү менен тилдин күүсү (көбүнчө ачык кең үндүүлөр катышат) жанаша орун алышат да, үндүүлөрдүн жалпы үндөштүгү (жоон үндүүлөр боюнча) сакталып, сөз тыбыштык курулушу боюнча ырааттуулугунан ажырабайт.

Кыргыз тилинде эрин күүсү төмөндөгүдөй учурларда бузулат:

1. Сөздүн биринчи муунундагы эрин үндүү *у* өзүнөн кийинки муунда турган кең үндүү *а* га таасирин тийгизе албайт. Бул өзгөчөлүк

уңгу сөздө да жана туунду сөздө да сакталат: кумалак, улан, улар, упай, умай (эне), кундак (мылтыктын кундагы), тузак, узак, куюшкан ж.б.

у'нун эринчилдигинин кең үндүү а'га тарабагандыгы байыркы тилдерге да мүнөздүү болгон: сал.б. түркчө *кулгак* – *кулак*, *тумагу* – (сасык) *тумоо*, б. түрк. *туйгак*, *туяк* ж.б.

2. Эрин күүсүнүн бузулушу биринчи муунда о катышкан сөздөрдөн да учурайт;

1) Эрин күүсүнүн бузулушуна тарыхый жагынан созулма үндүүлөрдүн чыгышы да таасирин тийгизген. Созулма үндүүгө айланган тыбыштык тизмекке көбүнчө алгач түпчүл [ɣ], [ɣ] тыбыштары катышкан; андан аркы өнүгүшүндө булар «жумшарып» эринчил чормогой [w] га өткөн; өзүнүн жаратылышы боюнча [w] тыбышы эринчил жана жылчыкчыл болгондуктан өзүнүн тегерегиндеги (алдындагы) ачык үндүүлөрдүн эринчилдерге айланышына түрткү болгон, өзү болсо созулма үндүүгө айланып кеткен, ал эми сөздүн соңку бөлүгүндөгү ачык үндүүлөр мурдагы калыбында ачык бойдон кала берген. Ушунун натыйжасында сөздүн курамынан эрин үндүүлөр менен катар ачык (эринсиз) үндүүлөр орун алып калышкан. Мисалы: байыркы түркчө *аглак*, кыр. (диа.) *ошлак*, ад.т. оолак; уйг. *баг*, *багла* – кыр. *боо*, *боола*, *боо байла*; өзб. *совгат*, кыр. *соогат*; эски жазма монг. *тогудак*, кыр. *тоодак*; б.түрк. *йагыла* – *жоола*. Байыркы тилдерде эрин күүсүнүн начар өнүккөндүгүн калдыгы болуу керек, азыркы кыргыз тилинде кээ бир эринчил сөздөр тилдин күүсү менен айтыла берет: *тоодо-тоода* (орф. тоодо) ж.б.

2) Эрин күүсүнүн бузулушу мүчөдө да кезигет, бирок аз: *доо-доола* (дооло эмес), *доолаш*, *оолаш*, *жоо-жоола* (жооло эмес), *жоолаш* ж.б.; сал. *доого каласың*. Демек, кыргыз тилинин азыркы өнүгүү этабында эринчил созулма оо катышкан сөздөрдө эрин күүсү (ө катышкан көп муундуу сөздөрдү айтпаганда да) бир кылка эмес.

3) Башка түрк тилдериндеги сыяктуу эле, кыргыз тилинде да сөздүн аяккы муунундагы үндүү, үнсүз тыбыштар үндөшүү жана ээрчишүү үчүн чечүүчү ролду ойнойт. Мүчөлөрдөгү үндүү тыбыш сөздүн аяккы муунундагы үндүү тыбышты ээрчийт, алардын жоон-ичкелигине, эрин-эринсиздигине карата өзгөрөт. Кыргыз тилинде өзгөрбөй турган мүчөлөр да бар. Алар өздөрү жалганган сөздөрдөгү үндүүлөр менен үндөшпөйт, ошондуктан андай мүчөлөр ээрчибес (кээде кербез) *мүчөлөр* деп аталат. Ушул типтеги мүчөлөрдүн тыбыштык бөтөнчөлүгү да эрин күүсүнүн бузулушуна себеп болгон. Ээрчибес мүчөлөрдүн көпчүлүгү араб-иран сөздөрү

аркылуу кирген, алардын кайсы бирөөлөрү түрк сөзү, бир канчасынын теги али белгисиз. Ээрчибес мүчөлөр эрин күүсү боюнча да, тилдин күүсү боюнча да уңгудагы үндүүлөр менен үндөшпөйт: *-кор*, *-жер*, *-ман*, *-стан*, *-кеч* (иран тилдеринен кирген), *-ий* (араб тилинен кирген сөздөрдөн сын атоочту жасайт); *-тай*, *-ке*, *-ек* (эркелеткенде, урматтаганда колдонулуучу мүчө), *-бай* ж.б. Мисалы: *канкор*, *чайкор*, *койчуман*, *уйчуман*; *аткеч*, *төөкеч*, *арабакеч*, *асылкеч*; *пахтакер*, *жоокер*, *талапкер*; *атаке*, *апаке*, *Тооке*: *акетай*, *Какетай*, *Ростай* (<Роза), *күлчөтай* (күлчө+тай), *койонек* (орф. коёнек), *кыргызйек* (орф. кыргызек); *Түркмөнстан*, *Өзбекстан* ж.б.

4. Кыргыз тилинде эрин күүсү башка тилдерден кирген сөздөрдүн эсебинен да бузулууда:

1) монгол тилинен өздөштүрүлгөн сөздөргө: *жута* (мон. зута), *жунгак* (мон. зунгаг), *кунан* (мон. гунан), *кунажын* (мон. гунжин), *куяң* (мон. хуян), *шумкар* (сал. мон. шонхор), *куда* (мон. худ), *кудагый*, *куйка* (мон. хуйх), *куйкала* (мон. хуйхла), *кулан* (мон. хулан), *куймак* (мон. хуймаг) кула мон. хул: *хул азрага* – *кула айгыр*, сал. түрк. *адгыр* / *азгыр* / *айгыр* ж.б.

2) араб-иран сөздөрү аркылуу; *куса*, *убал*, *кумарпоз*, *курман*, *козопая*, *козек*; *Абди*, *Кожакмат*, *Муракмат*, *Муралы* ж.б.

3) орус жана интернационалдык сөздөрдө да эрин күүсү сакталбайт: *пионер*, *вожатый*, *комитет*, *командир* ж.б.

Жогоруда эскертилгендей, кыргыз тилинде да сөздөгү үндүү тыбыштар тилдин күүсү (жоон же ичке), эрин күүсү (эрин үндүүлөр) боюнча эки түрдүү ээрчишет. Кыргыз тилинин азыркы мезгилдеги өнүгүш этабында эки-үч муундуу төл сөздөрдө тилдин күүсү да, эрин күүсү да, негизинен сакталат. Бирок булардын ичинен көп муундуу сөздөрдө эрин күүсү боюнча, сейрек болсо да, бузулуу тенденциясы бар. Анткени кээ бир сөздөр үндүү тыбыштары боюнча, айрыкча ичке эрин үндүүлөр боюнча эки түрдүү айтылып жүрөт. Мисалы: *үйлөрүбүзгө* дегендин ордуна *үйлерибизге* деп айтылган учурун угууга болот. Ушу сыяктуу эле *үмүткөрбүз* – *үмүткербиз* / *үмүткербиз* – түрүндө айтылышына жол берилип турат. Эрин күүсүнүн иреттүүлүгүнүн сакталбагандыгына дагы төмөндөгүдөй фактыларды келтирүүгө болот. Мындай сөздөрдүн оозеки кепте эриндешүүсү олку-солку, бирок орфографиялык эреже боюнча аларды эринсиз (ачык үндүүлүү) варианттарына көбүнчө жол берилбейт: *чөмөлөлө-чөмөлөлө*, *бузукулук-бузакылык*, *дүйшөнбү-дүйшөмби*, *жылуулук-жулуулук*, *күнөс-күнес*, *өкмөт-өкмат*, *түгөйтүгөй*, *чулгоо-чылгоо*, *чөгөлө-чөгөлө*, *дөөпөрөс-*

дөөперес, доорон-дооран, үйлөн-үйлен, өйдөлө-өйделе, көкүрөк-көккүрөк ж.б. (мындай дублеттер аз эмес).

Мүчөлөр грамматикалык табияты боюнча жардамчы морфема болгондуктан, алардын көбү сөздүн маанилүү бөлүгүнө өздөрүнүн үндүү менен үнсүз тыбыштар боюнча окшошууга аргасыз болушат.

Сөздүн жардамчы морфемалык бөлүгүнүн тыбыш жагынан өзгөрүүгө дуушар болушу мүчө менен бүтүн сөздүн негизги белгилеринин бири болуп саналат. Эгерде ал өзүнчө бүтүн сөз болсо, алдыңкы сөздү тыбыш жагынан ээрчибейт. Эгер ал мүчө болсо, тыбыш жагынан өзгөрүп кетет: б. түрк. *сү башы бен* – кыр. *аскер башымын* (мында *бен* – өзүнчө сөз, алдында турган *башы* деген сөз менен тыбыш жагынан үндөшкөн жок; баяндоочтук орунда турган ошол ат атооч *бен* кыргыз тилинде, алдындагы сөзгө тыбыш жагынан өзгөрүп, *-мын* формасында мүчөгө айланып кеткен; же: каз. *-тын /-тин*, алт. *-тан/ -тен* (<*турган*): каз. *баратын киси* – алт. *баратан кижжи*, кыр. *бара турган киши*; кыргыз тилинде турган сөздүн мүчөгө айлана электиги анын тыбыштык курамынын өзгөрбөгөндүгүнөн эле көрүнүп турат.

Уңгу сөздөрдө тыбыштар өз ара көбүнчө үндүүлөрү боюнча үндөшсө, мүчөдөгү тыбыштар сөздү үндүү жана үнсүздөр боюнча ээрчийт. Уңгу менен мүчөнүн айкалышындагы ээрчишүү эки жактуу (үндүү жана үнсүздөрдүн өзгөрүшү боюнча) болот.

Сөздүн курамындагы үндүүлөр да, үнсүздөр да, ар бири өз ара эриш-аркакта болушат. Бирде алдыңкы тыбыш арткы тыбышка таасир этсе, бирде тескерисинче, соңкусу алдыңкысына таасир этет. Тыбыштардын эриш-аркагы бир сөз ичинен же жанаша айтылган эки сөз ортосунан да кезигет.

Соңку муундагы үндүү тыбыштар адатта алдыңкы муундагы үндүүлөр менен үндөшөт, ошолорду ээрчийт. Кыргыз тилинде муну менен катар алдыңкы муундагы үндүүлөр арткы муундагы үндүүлөргө карата өзгөргөн учурда кездешет. Бирок ошондо да үндүүлөрдүн үндөшүүсү сакталат, сөз үндүүлөрүнүн курамы боюнча бир кылка болот.

Кыргыз тилинде мындай кубулуш анчалык өнүгө алган эмес, айрым туунду сөздөрдөн жана тарыхый бириккен сөздөрдөн кезигет:

бир + өө > бирөө, эки + өө > өкөө (орф. бирөө, экөө), *заман* (<ар. заман), *сарай* (<пер. сарай);

үн+чык>унчук, бу+күн+бүгүн, о+күнү >өгүнү, (күндөрдүн) бириси+күнү > бирсүгүнү, (күндөрдүн) бир күнү > биргүнү (орф. бир күнү), *бу+йыл>бийыл, бу+йылдыр>былтыр, о+йүз>өйүз, бу+йүз>бүйүз* ж.б.

Үнсүздөрдүн өзгөрүшү

Үнсүз тыбыштардын бир сөз ичиндеги же жанаша айтылган эки сөз ортосундагы өз ара айкашуу абалына (комбинатордук шартына) жараша бири-бирине таасир этип өзгөрүшү негизинен *ассимиляция* (окшошуу) жана *диссимиляция* (окшошпоо) деп аталган эки түрдүү фонетикалык законго баш иет. Үндүүлөрдүн тилге жана эринге карай үндөшүп өзгөрүшү жалпысынан алганда сөздүн бардык муундарына текши тарай турган тыбыштык кубулуш экендиги белгилүү. үнсүздөрдөгү өзгөрүү болсо бул сыяктуу кеңири аймакка тарай албайт. Ал негизинен бири-бирине катар келип айкалышкан эки тыбыштын чегинен чыкпаган тар чөйрөнү гана камтыйт.

Үнсүздөрдүн ассимиляциясы менен диссимиляциясынын ар бирине тиешелүү болгон ички айырмачылыктары бар. Ошондуктан бул эки маселеге айрым-айрым токтолууга туура келет.

Ассимиляция

Үнсүздөрдүн ассимиляциялык кубулушу жогоркудай шартта айтылган үнсүз тыбыштардын бирөө экинчисине таасир этүүдөн улам келип чыккан жана алардын белгилүү бир деңгээлде өз ара окшошуп калышын көрсөткөн фонетикалык өзгөрүү болуп саналат. Мындай өзгөрүү жалпысынан эки түрдүү болушу мүмкүн. Анын биринчиси *толук*, экинчи бир түрү *толук эмес* (жарым-жартылай) *ассимиляция* деп аталат. Эгерде эки башка үнсүз тыбыштын бири экинчисине таасир этип, анын бардык белгилери боюнча абсолюттук окшоштугу бар (башкача айтканда, дал өзүндөй болгон) тыбышка өткөрүп жиберсе, мындай фонетикалык кубулуш *толук ассимиляциялык өзгөрүчү* болуп саналат. Толук ассимиляцияга төмөнкүдөй өзгөрүүлөр мисал боло алат. Уңгу менен мүчөнүн же жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда *з+с* же болбосо *н+м* сыяктуу тыбыштык айкалыштар учурап калса, бул тыбыштардын өз ара таасиринен улам *з>с* жана *н>м* болуп өтүшөт да, сс жана мм түрүндөгү эки окшош үнсүз катар колдонулуп калат: 1) *туз сура > тус сура, сөзсүз>сөссүз, азсын>ассын, жазса>жасса, көз сал > көс сал, муз сыяктуу > мус сыяктуу* ж.б.; 2) *жанмай>жаммай, тунма>тумма, карын май > карым май, күн мурун > күм мурун* ж.б.

Бирок кыргыз тилиндеги ассимиляциялык өзгөрүүлөрдүн бул сыяктуу түрүнө караганда, анын толук эмес (жарым-жартылай) деп аталган түрү басымдуулук кылат. Анткени ассимиляциялык кубулуштардын жалпы негизи үнсүздөрдүн бири-бирине толук

окшошуп өзгөрбөстөн, айрым бир белгилери боюнча гана өз ара жакындашып, жарым-жартылай окшошуп калуу өзгөчөлүктөрүнөн турат. Мындай окшошууну, маселен, үнсүздөрдүн эриндешүү же мурундашуу жолу менен болгон өзгөрүшүнөн, ошондой эле каткалаң үнсүздөрдүн жумшарып же жумшак үнсүздөрдүн каткалаңдашып кетүүсүнөн ачык көрүүгө болот. Буга төмөнкүлөр мисал боло алат: 1) *n+b* түрүндөгү тыбыштык айкалышта *b* тыбышы *n* тыбышын эриндештирип, *n>m* сыяктуу ассимиляциялык өзгөрүүгө алып келет: *түмбү* (<түн+бы), *тумбады* (<тун+ба+ды), *мүмкүм бекен* (<мүмкүн бекен); 2) *тапан*, *тепин*, *буун*, *кабан* сыяктуу бир катар сөздөрдөгү *n*, *b* тыбыштары сөз аягындагы мурунчул *n* аркылуу *m* тыбышына өтүп (*n>m*, *b>m* болуп өзгөрүп), ал сөздөр *таман*, *темин*, *муун*, *каман* түрүндө колдонулуп калган; 3) каткалаң үнсүздөр менен аякталган сөздөргө айкашканда, мүчөнүн башындагы жумшак үнсүз тыбыш өзүнүн каткалаң түгөйүнө өтүп өзгөрөт: *ташка* (<таш+га), *сууктан* (<суук+дан), *бышыкпы* (<бышык+бы), *бастыр* (<бас+дыр) ж.б.

Үнсүздөр сөздүн алды жаккы багытын көздөй да жана арткы багытын көздөй да өзгөрүп айтыла берет. Эгерде үнсүз тыбыштар өзүнөн мурдагы тыбыштын таасири менен өзгөрүп айтылса (башкача айтканда, өзгөрүү сөздүн алды жагын көздөй багытталса), үнсүздөрдүн *прогрессивдүц ассимиляциясы* деп аталат. Өзүнөн кийинки тыбышка карата болгон өзгөрүү үнсүздөрдүн *регрессивдүц ассимиляциясына* жатат. Мындай учурда өзгөрүү сөздүн арткы багытын көздөй оойт.

Прогрессивдүү ассимиляция. Үнсүздөрдүн мындай багыттагы өзгөрүшү уңгу менен мүчөнүн айкалышкан жеринде же бири-бирине жанаша айтылган эки сөз ортосунда *каткалаң + жумшак* болуп кабатталып келген абалда өзгөчө айкын сезилет. Эгерде сөздүн аяккы тыбышы каткалаң үнсүз менен аякталса, ага жалганган мүчөнүн же жанаша айтылган экинчи бир сөздүн башындагы жумшак үнсүз да өзүнүн каткалаң түгөйүнө өтөт. Мисалы:

1) *b>p*: *жаш+бы>жашпы*, *тарт+ба>тартпа*, *ук+ба>укпа*, *жооп бер>жооп пер*.

2) *d>t*: *жумуш+дан>жумуштан*, *түндүк+да>түндүктө*, *класс+да>класста*, *тарт деди>тарт деди*.

3) *g>k*: *бак+га>бакка*, *саат+га>саатка*, *ат+гыч>аткыч*, *тыш+гары> тышкары*, *көк гүл>көк күл*.

Бирок мындай өзгөрүүлөрдүн бардык түрү тең эле адабий тилдин орфографиялык нормасынан орун ала берген эмес. Булардын

ичинен уңгу менен мүчөнүн чегиндеги *каткалаң + каткалаң* болуп кабатталган тыбыштык айкалыштар гана (*ук-па*, *класс-та*, *ат-кыч*) ушул турушунда жазылат. Ал эми сөз ортосунда учураган жогоркудай тыбыштык айкалыштар (*жооп пер*, *тарт теди*, *көк күл*) жазууда берилбестен, оозеки айтылышта гана боло турган тыбыштык өзгөрүүлөргө жатат.

Эгерде уңгу менен мүчөнүн же эки сөздүн өз ара айкалышкан чегинде жалаң жумшак үнсүздөр, же болбосо жумшак үнсүз менен кандайдыр бир үндүү тыбыш кабат келип айтылып калса, анда мүчөнүн да, ошондой эле бири-бирине жанаша айтылган эки сөздүн кийинки сөзүнүн да башкы үнсүз тыбышы өзгөрбөстөн кала берет. Жазууда да ал үнсүз тыбыштын ушул айтылган түрү толук сакталат. Мисалы: *мал+бы>малбы*, *бар+бы>барбы*, *жаз+ба>жазба*, *сура+ба>сураба*, *жакшы бекен*, *жаан+дан>жаандан*, *шаар+да>шаарда*, *кел деди*, *алма+га>алмага*, *карма+гыч>кармагыч*, *кызыл гүл ж.б.*

Каткалаң түгөйлөрү жок болгондуктан, *p*, *л*, *м*, *н*, *ң*, *й* сыяктуу уяң үнсүздөр өзүнөн башка жумшак үнсүздөр менен да, каткалаңдар менен да жанаша келип айтыла берет. Демек, уяң үнсүздөрдүн *лб-лп*, *лд-лт*, *лг-лк*, *рг-рк*, *рб-рп*, *рд-рт*, *мг-мк*, *мд-мт*, *йг-йк*, *нд-нт*, *ңг-ңк*, *ңд-ңт* ж.б. сыяктуу болуп айкалыша берүүгө толук шарты бар. Мисалы: *калбыр-калпак*, *жалгыз-жалкы*, *балдак-балта*, *коргон-коркок*, *чарбак-чырпык*, *жарды-жарты*, *тамга-томкор*, *сомдо-коломто*, *тайгак-тайкы*, *кайдан-кайтар*, *жандык-жантык*, *мөңгү-мөңкү*, *каңда-каңтар* ж.б. Уяң үнсүздөр менен аякталган сөздөргө кээ бир мүчөлөр эки түрдүү болуп жалгана бериши да мүмкүн. Анын бирөө жумшак үнсүз менен башталса, экинчи бир түрү каткалаң үнсүз менен да келе берет. Мисалы: *адамгерчилик-адамкерчилик*, *жайгар-жайкар*, *өңгөй-өңкөй*, *былтыргы-былтыр-кы*, *бейгүнөө-бейкүнөө*, *соңгу-соңку*, *таңгы-таңкы*, *балтырган-балтыркан*, *бир гыйла-бир кыйла*.

Ал эми *-дыр* мүчөсүнүн *л* тыбышы менен аякталган этиш сөздөргө жумшак же каткалаң үнсүз менен башталып, эки түрдүү жалганышы мындан алда канча кеңири. Буга этиштин төмөнкүдөй аркылуу мамиле формасы мисал боло алат:

<i>ал-дыр</i>	<i>кал-тыр</i>
<i>бил-дир</i>	<i>кел-тир</i>
<i>күл-дүр</i>	<i>тол-тур</i>
<i>жул-дур</i>	<i>өл-тур</i>

Регрессивдүү ассимиляция. Үнсүз тыбыштардын бул багыт боюнча өзгөрүшү да бир сөз ичинде (уңгу менен мүчөнүн чегинде) жана бири-бирине жанаша айтылган эки сөз ортосунда кездеше берүүчү тыбыштык

кубулуштардан болуп саналат. Алар төмөнкүдөй тыбыштык айкалыштардын негизинде пайда болот, бирок жазууда берилбей, оозеки айтылышта гана учурайт.

1) Уңгу менен мүчөнүн же жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда $n+g$, $n+k$ болуп кабатталган үнсүздөрдүн кийинкиси (g , k) өзүнөн мурдагы үнсүзгө (n) тыбышына таасир этип, аны $n>ң$ түрүндө өзгөртөт: *көрүңгөн>көрүңгөн*, *муунга>мууңга*, *жуунган>жууңган*, *кубанган>кубаңган*, *кийин келди>кийиң келди*, *мен гана>мең гана*, *түңкү>түңкү*, *мурунку>муруңку*, *он гектар>оң гектар* ж.б.

2) Жогоркудай комбинациялык абалда $z+c$ түрүндө кабат келип айтылган эки үнсүз тыбыштын каткалаңы (c тыбышы) өзүнөн мурдагы жумшак үнсүзгө (z) тыбышына таасир этип, $z>с$ түрүндө каткалаңдаштырып жиберет: *сөзсүз>сөссүз*, *тузсуз>тууссуз*, *созсо>сосо*, *азсынт>ассынт*, *көз сал>көс сал*, *боз сымак>бос сымак* ж.б.

3) Бир сөз ичинде же жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда $n+b$, $n+m$ болуп кабатталып айтылган үнсүз тыбыштардын экинчи түгөйү (b , m) кош эринчил болгондуктан, ал өзүнөн мурдагы n тыбышын кош эринчил m тыбышына өткөрүп, анын натыйжасында $nb>nm$, $nm>mm$ сыяктуу өзгөрүү пайда болот: *танба>тамба*, *тонбу>томбу*, *ынанбайт>ынамбайт*, *тунма>тумма*, *жуунмайынча>жуммайынча*, *түн бою>тум бою*, *карын май>карым май* ж.б.

Кээде бири-бирине жанаша колдонулган эки сөздүн арасында үнсүз тыбыштардын алга карай (прогрессивдүү ассимиляция боюнча) жана артка карай (регрессивдүү ассимиляция боюнча) өзгөрүп айтылышы кабат келип калышы да мүмкүн. Маселен, бири-бирине жанаша айтылган эки сөздүн чегиндеги $n+k$ болуп кабатталган тыбыштардын кийинкиси мурункусуна жана мурункусу кийинкисине бир эле учурда өз ара таасир этүүнүн натыйжасында алар $ң+g$ сыяктуу башка тыбыштарга өтүп өзгөрөт. Бирок мындай өзгөрүү оозеки айтылышта гана учурайт, жазууда анын өзгөрбөгөн түрү толук сактала берет. Мисалы: *түң гирди* (<түн кирди), *амаң гелди* (<аман келди), *тоң гийди* (<тон кийди), *эң галды* (>ээн калды) ж.б.

Диссимиляция

Кыргыз тилиндеги бир катар үнсүздөр артикуляциялык белгилери боюнча анча окшоштугу болбогон башка бир үнсүз тыбышка да өтүп өзгөрө берет. Бирок мындай тыбыштык кубулуштарды тил практикасында туш келди эле учурай берүүчү чаржайыт көрүнүштөр катары түшүнүүгө болбойт. Булар айрым гана үнсүздөрдүн бири-бирине кабат келип айкалышкан комбинациясында

учурай турган жана ассимиляцияга караганда анча активдүү өнүкпөгөн тыбыштык кубулуштардан болуп саналат.

Үнсүз тыбыштардын мындай диссимиляциялык кубулуштары негизинен төмөнкүдөй учурларда байкалат.

1) Бир катар мүчөлөрдүн (мисалы: *-ла*, *-лар*, *-луу*, *-лык*, *-ны*, *-нын*, *-ныкы*) башкы $л$, $н$ тыбыштары сөз аягында колдонулган жумшак үнсүздөргө кабат келип айтылган учурда $л>д$ жана $н>д$ болуп өзгөрөт. Жазууда да булардын ушул сыяктуу өзгөргөн түрлөрү толук сактала берет. Мисалы:

а) *-ла*, *-лар*, *-луу*, *-лык* мүчөлөрүнүн $з$, $л$, $н$, $ң$, $м$ менен аякталган сөздөргө жалганышы:

- ла: *көз+ла>көздө*
пул+ла>пұлда
жан+ла>жанда
кам+ла>камда
чың+ла>чыңда
- лар: *кыз+лар>кыздар*
жыл+лар>жылдар
сан+лар>сандар
кийим+лар>кийимдер
дөң+лар>дөңдөр
- луу: *муз+луу>муздуу*
мал+луу>малдуу
жан+луу>жандуу
ченем+луу>ченемдүц
жең+луу>жеңдүц
- лык: *семиз+лык>семиздик*
жыл+лык>жылдык
кенен+лык>кенендик
өкүм+лык>өкүмдүк
калың+лык>калыңдык

Аягы $р$ тыбышы менен бүткөн бир катар сөздөргө жогоркудай мүчөлөр жалганган учурда булардын башкы $л$ тыбышы өзгөрбөй да жана өзгөрүп, $д$ тыбышына өтүп айтылышы да мүмкүн. Мисалы:

- түрлө – түрдө*
- карла – карда*
- барлык – бардык*
- жерлик – жердик*
- тарлык – тардык*
- карлуу – кардуу*
- түрлүц – түрдүц* ж.б.

б) *-ны*, *-нын*, *-ныкы* мүчөлөрүнүн $й$, $з$, $л$, $м$, $н$, $р$, $ң$ менен аякталган сөздөргө жалганышы:

- ны: *карагай+ны>карагайды*
кагаз+ны>кагазды
канал+ны>каналды
чыгым+ны>чыгымды
кулун+ны>кулунду
тоң+ны>тоңду
таар+ны>таарды
- нын: *сарай+нын>сарайдын*
кебез+нын>кебездин
курал+нын>куралдын
коом+нын>коомдун

кырман+нын>кырмандын
 кайың+нын>кайыңдын
 жер+нын>жердин
 -ныкы: уй+ныкы>уйдуку
 каз+ныкы>каздыкы
 айыл+ныкы>айылдыкы
 балам+ныкы>баламдыкы
 жээн+ныкы>жээндики
 атаң+ныкы>атаңдыкы
 шаар+ныкы>шаардыкы

Эгерде жогоркудай *л, н* тыбыштары менен башталган мүчөлөр каткалаң үнсүздөр менен бүткөн сөздөргө жалганган болсо, анда *л>д, н>д* сыяктуу диссимиляциялык кубулуштун орду ассимиляциялык кубулушка өтөт. Анткени *д* сөз аягындагы каткалаң үнсүздөр менен катар келип айтыла албайт. Ошондуктан ал өзүнүн каткалаң түгөйү болгон *т* тыбышына өтүп кетет. Мисалы: *кап+ла>капта, тоок+ лар>тооктор, чөп-луу>чөптүц, көп+лык>көптүк, ат+ны>атты, куш+нын>куштун, көпчү-лүк+нын>көпчүлүктүн* ж.б.

Диссимиляциядан ассимиляцияга карай оогон мындай тыбыштык кубулуштун пайда болуу процессин проф. И. А. Батманов:

л

д — т

н

сыяктуу схема менен көрсөткөн¹.

2) Үнсүздөрдүн диссимиляциялык кубулуштарынын дагы бир көрүнүшү бир сөз ичинде (уңгу менен мүчөнүн чегинде) жана бири-бирине жанаша айтылган эки сөз ортосунда учураган *ч+с, ч+т, ч+ч, ч+ж* сыяктуу тыбыштык айкалыштардын негизинде пайда болот. Мындай айкалыштарда *с, т, ч, ж* тыбыштарынын таасири менен өзүнөн мурдагы *ч* тыбышы *ч>ш* болуп өзгөрөт. Бирок жазууда мунун өзгөрбөгөн түрүнө гана жол берилет.

Мисалы: *чач-са>чашса, кач+сын>кашсын, ач+ты>ашты, кеч+те>кеште, уч+чул>ушчул, жыгач+чы>жыгаччы, кеч чыкты>кеш чыкты, күч сынады>күш сынады, үч түң>үш түң, үч жаш>үш жаш, үч жүз>үш жүз* ж.б.

Кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн да жана үнсүз тыбыштардын комбинатордуу өзгөрүүлөргө көбүрөөк учурап айтылышы сөз мүчөлөрүнүн да ошончолук деңгээлинде көп варианттуу болуп калышына алып келген. Бул жагынан алганда кыргыз тили кээ бир түрк тилдеринен (мисалы, өзбек, түркмөн, уйгур ж.б. тилдерден) белгилүү деңгээлде өзгөчөлөнүп турат. Бирок көп варианттуулуктун өлчөмү кыргыз тилиндеги

бардык эле сөз мүчөлөрүндө бирдей калыпта эмес. Маселен, үнсүз тыбышы да, үндүүсү да көп түрдүү болуп өзгөргөндүктөн, төмөнкүдөй мүчөлөр он эки варианттуу болуп колдонулат:

а) *-ла, -ле, -ло, -лө; -да, -до, -де, -дө; та, -те, -то, -тө;*

б) *-лар, -лер, -лор, -лөр; -дар, -дер, -дор, -дөр; -тар, -тер, -тор, -төр;*

в) *-лык, -лик, -лук, -лүк; -дык, -дик, -дук, -дүк; -тык, -тик, -тук, -түк;*

г) *-ны, -ни, -ну, -нү; -ды, -ди, -ду, -дү; -ты, -ти, -ту, -тү;*

д) *-нын, -нин, -нун, -нүн; -дын, -дин, -дун, -дүн; -тын, -тин, -тун, -түн.*

Бул келтирилген мүчөлөрдүн үнсүзү үч түрдүү, ал эми үндүүсү төрт түрдүү болуп колдонулган үчүн жалпы варианттарынын саны он экиге чейин жетет.

Үндүүсү төрт, үнсүзү эки түрдүү болуп колдонулган сегиз варианттуу мүчөлөргө *г, д, б* тыбыштары менен башталган *-га, -да, -дан, -бы, -ба, -быз* сыяктуу сөз мүчөлөрүн кошууга болот. Булардын үнсүздөрү *г-к, д-т, б-п*, ал эми үндүүлөрү болсо *а-е-о-ө* жана *ы-и-у-ү* сыяктуу түрлөргө өтүп өзгөрө берет.

Үнсүзү *л-д-т*, үндүүсү *уу-үү* болуп өзгөрүп айтылган үчүн *-луу* мүчөсү алты гана вариантка ээ (*-луу, -лү; -дуу, -дү; -туу, -тү*). Үнсүз тыбышы өзгөрүлбөй айтылып, жалаң үндүүсү аркылуу гана төрт варианттуу болуп колдонулуп жүргөн сөз мүчөлөрүнө төмөнкүлөрдү кошууга болот: *-ы, -сыз, -мын, -сың, -ар, -ы (-сы)*. Булардын үндүүлөрү *ы-и-у-ү* жана *а-е-о-ө* түрүндө өзгөрүлө берген үчүн ар бири төрт варианттуу болуп колдонулат. Жалаң үндүүлөрдөн гана турган эки варианттууларга *-уу (-үү), -оо (-өө)* мүчөлөрү кирет. Ал эми *-гер (-кер)* мүчөсү болсо үндүүсү туруктуу айтылып, үнсүзү аркылуу гана эки варианттуу болуп колдонулат (соодагер, кызматкер), *-чу (-чү)* мүчөсү, мунун тескерисинче, үнсүзү туруктуу келип, үндүүсү өзгөрүлүп, айтылган үчүн эки варианттуу болуп колдонулат (*барчу эле, келчү элек*).

Сөз мүчөлөрүнүн жогоркудай көп варианттуу болуп колдонулушу кыргыз орфографиясында да толугу менен чагылдырылган. Ошондуктан алар фонетикалык принципке негизделип, бардык варианттары толук бойдон жазыла берет. Орфографияда алардын белгилүү бир вариантын гана калтырып, калгандарына орфографиялык укук бербей коюуга, башкача айтканда, бардыгын бир формага келтирип, бириктирип, жазууга эч мүмкүн эмес. Маселен, *-лар* мүчөсүнүн 12 вариантта колдонулуп айтылышын бир гана түргө келтирип коюуга туура келсе, анда таштар, аттар, малдар, жолдор деген сөздөр ташлар, атлар, маллар, жоллар болуп жазылууга

¹ Батманов И. А. Современный киргизский язык. 1. Фрунзе, 1963, стр. 147.

тийиш эле. Бул тилдик норманы бузгандыкка гана жатмакчы. Ошондуктан *-лар* мүчөсүнүн сөзгө жалганып айтылган бардык 12 варианты жазууда толук берилүүгө тийиш. Мисалы: *аталар, энелер, тоолор, көчөлөр, айбандар, кийимдер, үнсүздөр, балыктар, жемиштер, тооктор, бөжөктөр.*

Кыргыз тилиндеги бир катар мүчөлөр тыбыштык түрүн өзгөртүү гана эмес, кээде тыбыштык курамын кыскартып, толук формада айтылбай калуу аркылуу да көп варианттуулукка ээ боло берет. Тактап айтканда, мүчөлөрдүн тыбыштык курамынын бул өңдүү кыскарып кетиш өзгөчөлүгү жогоркудай варианттуулуктун санын дагы арттырат. Буга этиштин биринчи жак менен айтылган өткөн чагын уюштуруучу *-ган+мын* (барганмын) формасынын кээде *-гамын* (баргамын), *-гам* (баргам) түрүндө жөндөмөлөрүнүн формалары да таандык мүчөдөн кийин жогоркудай кыскартууга дуушар болот: *атымдын> атымын, атымды > атымы* ж.б. Ал эми барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү болсо ошол эле таандык мүчөдөн кийин *-га* эмес, *-а* түрүндө жалганып калат: *балама, үйүмө, инилериме, короомо.* Фонетикалык принцип сөз мүчөлөрүнүн мына ушундай өзгөчөлүктөрүн да толук камтып, буларды айтылышы боюнча жаза берүүгө жол берет.

Үнсүздөрдүн жумшарышы

Каткалаң үнсүздөрдүн жумшарышы алтай, хакас, тува сыяктуу бир катар түрк тилдеринде өтө эле кеңири өнүккөн. Аларда үндүү тыбыштардын таасири аркылуу бардык каткалаң үнсүздөр комбинатордук өзгөрүүгө учурап, өзүнүн жумшак түгөйлөрүнө өтүп айтыла берет. Түркмөн тилинде болсо *ң, к, п, т, ч* тыбыштары гана жумшарат, калган каткалаң үнсүздөр үндүүлөрдүн таасирине баш ийип өзгөрө бербейт. Ал эми кыргыз тилинде болсо үндүүлөрдүн таасирине карай жумшарып айтылуучу тыбыштардын саны өтө эле аз. Алар: *ң, к, п.* Бул тыбыштар казак тилинде да ушул сыяктуу комбинатордук өзгөрүүгө учурайт.

Булардын үндүүлөр аркылуу жумшарып өзгөрүшү көбүнчө регрессивдүү ассимиляциялык кубулуштарга жатат, прогрессивдүү ассимиляция боюнча өзгөрүү анча кеңири өнүккөн эмес. Эгерде башкы тыбышы үндүү менен келген мүчөлөр жалганса, сөз аягындагы *к, к, п* тыбыштары жумшарып, *к>г, к>г, п>б* болуп өзгөрөт. Демек, мүчөдөгү үндүү тыбыштар өзүнөн мурдагы каткалаң үнсүздөргө таасир этет. Жазууда да булардын ушул сыяктуу өзгөргөн түрү сактала берет. Мисалы: *бак+ым>багым, жук+уу>жууу, чык+ар>чыгар, тек+ы>теги, тик+уу>тигүү,*

көк+ар>көгөр, топ+ым>тобум, чап+уу>чабуу, сеп+ыл>себил ж.б.

Бири-бирине катар келип айтылган эки сөздүн биринчиси каткалаң *ң, к, п* тыбыштарынын бири менен аяктап, андан кийинки сөз үндүү тыбыш менен башталса, ал каткалаңдар өзүнөн кийинки үндүү тыбышка карата өзгөрүп, *г, г, б* тыбыштарына өтөт, бирок мындай өзгөрүү жазууда берилбейт. Мисалы:

айтылышы	жазылышы
агала	ак ала
көгала	көк ала
турагуй	турак уй
жогеле	жок эле
бегекен	бек экен
тобойно	топ ойно
кебук	кеп ук
чөбүймөк	чөп үймөк
сатыбал	сатып ал

Бул айтылган тыбыштардын прогрессивдүү ассимиляция боюнча өзгөрүшүн төмөнкүдөй мисалдардан көрүүгө болот (бирок мындай өзгөрүү эки сөз ортосунда гана учурайт).

айтылышы	жазылышы
алагийиз	ала кийиз
карагарга	кара карга
соогелди	соо келди
суугуйду	суу куйду
бара гой	бара кой
алдагачан	алда качан
эртегел	эрте кел
карагүрөң	кара күрөң
тоогийик	тоо кийик

Үнсүздөрдүн жогоркудай өзгөрүүсү эки сөз ортосунда *уяң үнсүз+каткалаң* үнсүз болуп кабат айтылып калган учурда да боло бериши мүмкүн. Жазууда булардын өзгөрбөгөн түрүнө гана жол берилет. Мисалы: *таңгалды<таң калды, меңгим<мен ким, жөңгой<жөн кой, шамгүйдү<шам күйдү, каргетти<кар кетти, тоңгийди<тон кийди* ж.б.

Бирок жогоркудай каткалаң үнсүздөр бардык учурда эле үндүүлөрдүн таасирине баш ийип өзгөрө бербейт. Айрым учурда булар эки үндүүнүн ортосунда келип айтылганына карабастан, өзүнүн каткалаң абалында кала бериши да мүмкүн. Маселен бек, *кек, шек* деген сөздөр мүчөлөр аркылуу *беки, бекем, кекен, шекин* түрүндө айтылып калса, аяккы үнсүз тыбышы каткалаң боюнча кала берет. Аягы *ң, к, п* тыбыштары менен келген тууранды сөздөргө *-ылда* мүчөсү айкашкан учурда да бул каткалаң үнсүздөр жумшарбастан, мурдагы калыбында колдонула берет. Мисалы: *бак+ылда>бакылда, шак+ылда>шакылда, как+ылда>какылда, күңк+ылда>күңкүлдө,*

дүк+ылда>дүкүлдө, топ+ылда>топулда, дүп+ылда>дүпүлдө ж.б.

Ушул каткалаң үнсүздөр менен аякталган адам аттарынан (Карымшак, Өмүрзак, Жоробек, Жусуп, Жакып ж. б.) жасалган фамилияларда *ң, к, п* тыбыштары эки үндүүнүн ортосуна келип айтыла бериши мүмкүн. Бирок мындай позицияда да бул каткалаң үнсүздөр жумшарбай, мурдагы турушунда айтылат. Мисалы, *Өмүрзаков, Жоробеков, Жусупов, Жакыпов.*

Үндүүлөрдүн түшүп калышы

Кыргыз тилинде эки же андан ашык муундуу сөздөргө айрым сөз мүчөлөрү уланганда ал сөздүн аяккы муунундагы үндүү тыбыштын түшүп калуу учурлары кездешет. Бул көбүнчө басым башка муунга оошуп кетишинин натыйжасында келип чыгат жана түшүп калуу *ы, и, у, ы* кууш үндүү тыбыштарына гана таандык болот.

1. Аягы *-йыл, -йын, -йин, -юн (-йун), -йим* муундары менен бүткөн бир катар сөздөргө I, II, III жактын таандык мүчөлөрү уланганда бул муундардагы *ы, у, и* үндүүлөрү түшүп айтылат. Мисалы: *айыл+ым>айлым, айыл+ың>айлың, айыл+ы>айлы, айыл+ыбыз>айлыбыз, айыл+ыңыз>айлыңыз.*

Таандык мүчөлөр уланганда сөздүн аяккы муунундагы үндүүнүн түшүп калышы башка бир катар сөздөрдө да учурайт. Мисалы: *кайын+ы>кайны, дайын+ы>дайны, ийин+ы>ийни, моюн+ы>мойну, оюн+ы>ойну, коюн+ы>койну, кийим+ы>кийими.*

Орфография боюнча бул сөздөрдүн кууш үндүүлөрү түшүрүлгөн түрдө жазылышына да, түшүрүлбөй сакталган түрдө жазылышына да жол берилет: *айлы/айылы, кайны/кайыны, дайны/дайыны, пейли/пейили, ийни/ийини, мойну/моюну, ойну/оюну, койну/коюну, кийми/кийими.*

Бул сыяктуу муун түзүлүшүндөгү башка бир топ сөздөргө таандык мүчөлөр уланганда да ал муундагы кууш үндүүлөр мурдагыдай даана, ачык билинбей, жок катары айтылат, бирок жазууда түшүрүлүп ташталбастан толук сакталат. Мисалы: *басмайыл+ы>басмайылы, тыйын+ы>тыйыны, союл+ы>союлу.* Бирок булар: *басмайлын тартты, тыйным жок, сойлу менен бир чапты* түрүндө айтыла бериши мүмкүн жана мындай айтуу орфоэпиянын нормаларына да каршы келбейт.

2. Аягы *-рын (-рин, -рун)* муундары менен аякталган сөздөргө жакчыл-таандык мүчөлөр уланганда бул муундардагы кууш үндүүлөр түшүп да айтылат. Мындай учурларда үндүү тыбыш түшүп айтылуу менен бирге уңгу сөздүн курамында да өзгөрүүлөр пайда болот.

Мисалы: *карын+ы>карды, эрин+ы>эрди, орун+ы>орду, мурун+ы>мурду.*

Бул сөздөр *карды – карыны, эрди – эрини, орду – оруну, мурду – муруну* болуп эки түрдүү айтылуу менен бирге, орфографияда ошол эки түрдүү жазылышына да жол берилет.

3. Жогоркуларга окшош типтеги муундар менен аякталган бир катар сөздөргө таандык мүчөлөр уланганда да кууш үндүүлөр түшүрүлүп айтылат. Мисалы: *ысым+ы>ысмы, жарым+ы>жармы, үйүр+ы>үйүр.* Мындай сөздөрдүн да эки түрдүү айтылып жана жазылышына жол берилет.

Таандык мүчөлөр уланганда аяккы муунундагы кууш үндүүсүн түшүрүп таштаган сөздөрдүн бардыгында тең муун чеги өзгөрөт, башкача айтканда, үнсүз тыбышын жоготуп жаткан туюк муундагы башкы үнсүз тыбыш өзүнөн мурдагы ачык муундун курамына өтөт. Мисалы: *ка-йың, мо-юн (мо-йун), ки-йим, о-рун, му-рун, жа-рым.* Бул сөздөргө таандык мүчөлөр улангандан кийин муун курамы бир аз өзгөрүшкө учурайт: *кай-ны, мой-ну, кий-ми, ор-ду, мур-ду, жар-мы.*

4. Аз болсо да, айрым сөздөрдү этишке өткөрүүчү *-а* мүчөсү уланганда бул мүчөнүн алдыңкы муунундагы кууш үндүү түшүп калуу учурлары кездешет жана ал сөздөр ошол айтылышы боюнча жазылат: *орун+а>орно, оюн(ойун)+а>ойно, кыйын+а>кыйна, жыйын+а>жыйна, жумуш+а>жумша.*

5. Аягы *-ру* мууну менен келген ууру деген сөзгө этиш жасоочу *-ла* мүчөсү уланганда аяккы кууш үндүү түшүп калат да мүчөнүн башындагы *л* тыбышы *п* тыбышына өтүп айтылат жана жазылат: *ууру+ла>ууруда.*

Кыргыз тилиндеги балдар деген сөздүн пайда болушун да бала деген сөздүн аягындагы үндүү тыбыш түшүп калып, ага көптүк *-лар* мүчөсү улануунун натыйжасында келип чыккан өзгөчө учур катарында кароо керек: *бала+лар>бал(а)лар>баллар>балдар.*

6. Аягы *-йыр, -йир, -юр, -йүр* муундары менен аякталган этиш сөздөргө чакчыл *-ып* мүчөсү уланганда ал муундагы кууш үндүү тыбыш түшүп да айтылат. Мисалы: *кайыр+ып>кайрып, ийир+ып>ийрип, буюр+ып>буйруп, чүйүр+ып>чүйүрүп.*

Жазууда мындай сөздөрдүн эки түрүнө тең жол берилет.

7. Башкы тыбыш үндүүлөр менен башталган же жалаң үндүү тыбыштан турган *-ым, -ың, -ыш, -ып, -оо, -уу* сыяктуу сөз мүчөлөрү аягы үндүүлөр менен бүткөн сөздөргө уланганда мүчөдөгү үндүү тыбыш түшүп айтылат жана жазууда да ошол түрү сакталат: *ата+ым>атам, уни+ым>уним, эне+ың>энең, сана+ыш>санаш, иште+ыш>иштеш, күрө+ып>күрөп,*

тире+ып>тиреп, *алты+оо>алтоо,*
жети+оо>жетөө, *карма+оо>кармоо,*
чене+оо>ченөө, *оку+уу>окуу,* *калкы+уу>калкуу,* *чири+уу>чирүү.*

8. Жанаша айтылган сөздөрдүн биринчиси үндүү менен аяктап, ага удаалаш айтылган экинчи сөз да үндүү менен башталса, көбүнчө, биринчи сөздөгү аяккы үндүү тыбышы түшүп айтылат. Бирок жазууда алардын толук формалары сакталат.

Мисалы:

айтылышы:	жазылышы:
каруй	кара уй
кулат	кула ат
алөпкө	ала өпкө
баралбайт	бара албайт
колуналды	колуна алды
айталек	айта элек
көрөлөк	көрө элек

9. Кыргыз тилинде эки же андан ашык муундан турган сөздөрдө бир катар учурларда басым түшкөн муундан мурда келген кууш үндүүлөр өтө күңүрт, басмырт, жок катары начар айтылат, башкача айтканда, үндүү тыбыштар редукцияланат. Мисалы: *кызыл*, *билим*, *корутунду*, *көпүрө* деген сөздөрдүн *кы*, *би*, *ру*, *пү* муундарындагы *ы*, *и*, *у*, *ү* кууш үндүүлөрү өзүнөн кийинки муундагы үндүүлөргө же жалпы эле бул тыбыштардын артикуляциялык катышы жагынан болгон нормага караганда күчсүз, начарланып айтылат. Бирок жазууда ал кууш үнсүздөр сакталат.

10. Аягы кууш үндүү менен аяктаган бир катар сөздөргө *-кы* мүчөсү уланганда сөздүн аягындагы кууш үндүү түшүп калат жана ошондой түшүп калган түрү адабий норма болуп эсептелет. Мисалы: *тышкары+кы>тышкаркы*, *илгери+кы>илгерки*, *жогору+кы>жогорку*, *эми+кы>эмки*.

11. Орус тили аркылуу кабыл алынган кээ бир сөздөрдө ошол орус тилиндеги негизги формасы сакталуу менен бирге, аяккы үндүү тыбышы түшүрүлүп айтылган түрү да бир кыйла кеңири колдонулат жана ошол түрүндө жазууга да жол берилет. Мисалы: *секунда – секунд – секунт*, *минута – минут – мүнөт*.

Орус тилинде көптүк санда гана колдонулган же аягы үндүү менен бүткөн *каникулы*, *макароны*, *октябрията*, *папироса*, *одеяло* деген сөздөр кыргыз тилинде аяккы үндүүлөрүн түшүрүп, *каникул*, *макарон*, *октябрят*, *папирос*, *одеял* формасында кабыл алынган жана жазууда ошол түрүндө берилет.

Үндүүлөрдүн кошулуп айтылышы

Кыргыз тилинде сөзгө үндүү тыбыштардын кошулуп айтылышы сөздөгү үндүү тыбыштардын түшүрүлүп айтылышына караганда алда канча аз.

Кыргыз тили үчүн сөздөрдүн *р*, *л* тыбыштары менен, ошондой эле эки үнсүздүн айкалыша келиши менен башталышы мүнөздүү эмес, андай сөздөр дээрлик башка тилдерден кабыл алынган.

Ошондуктан *р*, *л* тыбыштары жана *ст*, *пл*, *пр*, *тр* сыяктуу эки үнсүздүн айкалыша келиши менен башталган сөздөрдүн колдонулушун кыргыз тилинин өнүгүш процессине жараша эки мезгилге бөлүп кароого туура келет. Кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнүн алгачкы мезгилинде мындай тыбыштар менен башталган сөздөрдүн алдында бир үндүү тыбыш кошулуп айтылып жана ошол түрүндө жазылып да келген. Мисалы: *ырадио (радио)*, *ырайон (район)*, *ыраскот (расход)*, *ылампа (лампа)*, *ыстыкан/ыстакан (стакан)*, *ыстанок (станок)*, *ыстанса (станция)*.

Бирок, кийинчерээк, кыргыз адабий тилинин өнүгүшүнүн бир кыйла калыптанган мезгилинде, ошол орус тилиндеги айтылышын жана жазылышын сактоо басымдуулук кылып, ушул күндө орус тилиндеги негизги формасы толук бойдон кабыл алынып кетти да, Октябрь революциясына чейин эле кыргыз тилине кирип, эл арасына кеңири сиңип кеткен орус, *ирет (ряд)*, *үстөл (стол)* сыяктуу бирин-экин сөздө гана алдына үндүү тыбыш кошулуп айтылышы сакталып калды.

Ал эми кыргыз тилинде *р*, *л* тыбыштары менен башталып араб, иран тилдеринен кирген сөздөрдүн айтылыш жана жазылышында эки түрдүүлүк бар. *Ыраазы*, *ырай*, *ырайым*, *ырас*, *уруксат* сыяктуу басымдуу түрдөгү көпчүлүк сөздөрдүн башында үндүү тыбыш кошулуп жазылса, кийинки мезгилдерде *раис*, *рамазан*, *рухий*, *ракмат*, *лакап* деген сыяктуу сөздөрдө *р*, *л* тамгалары менен баштап жазуу сунуш кылынып жүрөт. Албетте, алардын кандайча окулушун жана айтылышын жөнгө салуу орфоэпиялык норманын маселелерине кирет.

Орус тили аркылуу кирип, аягы *-ск*, *-нк*, *-фть*, *-кт*, *-нг*, *-нд* тыбыштарынын же *-нск*, *-льск* сыяктуу үч үнсүз тыбыштын айкалышы менен бүткөн сөздөргө мүчөлөр уланганда, ал сөздөр менен мүчөлөрдүн ортосунда алдыңкы муундагы үндүүгө карай бир үндүү тыбыш кошулуп айтылып, жазууда да ошол түрү сакталып кала берет. Мисалы: *киоск – киоскиге*, *танк – танкага*, *танкыга*, *акт – актыга*, *митинг – митингиге*, *фонд – фондуга*, *Минск – Минскиге*.

Бир катар сөздөрдүн негизгиси катарында аягы үнсүз менен аякталган сөздөр эсептелүү

менен бирге, үндүү тыбыш кошулуп айтылган формалары да катар колдонула берет жана алар көбүнчө стилистикалык мааниге ээ болот: *дайым – дайыма, далбас – далбаса, тик – тике, наал – наалы* (өтүктүн наалы, өтүктүн наалысы).

Кыргыз тилинде өз алдынча турганда да, мүчө уланган түрүндө да, сөз ортосунда *p* тыбышы же *st* айкалышы катышып үч үнсүз катар келген сөздөр бар. Мындай учурларда ал сөздөрдөгү *p* тыбышынан кийин жана *st* айкалышынан мурун кууш үндүү тыбыш кошулуп айтылат, бирок жазууда берилбейт. Мисалы:

жазылышы:	айтылышы:
арстан	арыстан
барскан	барыскан
барктуу	барыктуу
эксиз	эриксиз
Кыргызстан	Кыргызыстан

Үнсүздөрдүн түшүп калышы

Азыркы кыргыз тилинде уңгу сөздөрдө да мүчө уланган сөз түрүндө да үнсүз тыбыштардын түшүп калуу фактылары учурайт. Уңгу сөздөрдүн кайсы үнсүз тыбыштары түшүп калгандыгын тарыхый жол менен салыштыруу, ал сөздөрдүн диалектилик формаларынан сакталып калышы аркылуу гана билүүгө мүмкүн болсо, сөз мүчөлөрү уланганда түшүп калышы ошол фактынын өзүнөн эле көрүнүп турат. Мисалы, жалпы эле түрк тилдеринин азыркы өнүгүш деңгээлинде бир катар сөздөрдө *g* тыбышынын түшүп калгандыгы белгилүү. Бул факт ушул күндөгү кыргыз адабий тилинде *элек, орок, тарак* түрүндө колдонулуп жүргөн сөздөр айрым диалектилерде *элгек, оргок, таргак* түрүндө сакталып калгандыгы менен да ырасталат.

Эгерде кээ бир сөздөр бир үнсүз тыбышын түшүрүп коюп, азыркы мезгилде адабий тилде ошол түшүргөн калыбында гана кирип калган болсо, бир катар сөздөр ушул күнгө чейин үнсүз тыбышын түшүргөн түрдө да, сактап калган формасында да, параллелдүү түрдө колдонула берет.

Үнсүз тыбыштары түшүрүлүп айтылган формада, толук сакталган түрдө же эки формада тең колдонула бериши, негизинен *g, k, л, м, н, т* тыбыштары катышкан сөздөрдө ар кандай позицияда турган абалында учурайт.

Үнсүз *g* тыбышы жогоруда айтылгандай *элек, орок, тарак* деген сөздөрдө түшүрүлүп айтылган формасында адабий тилдин нормасы катарында калыптанып кеткен.

Бул сөздөрдүн *элгек, оргок, таргак* түрүндө айтылышы диалектилерде гана кездешет. Бул тыбыш эңгилчек деген сөздө сакталып калгандыгы байкалат, анткени адабий тилде бул сөздүн эңгилчек түрүндө айтылышы кабыл алынып кеткен. Ал эми кээ бир сөздөрдө *g* тыбышынын түшүрүлүп айтылган түрү да, сакталып айтылган түрү да колдонула берет: *эмиз – эмгиз, тамыз – тамгыз*.

Сөз ортосунда болсун, сөз аягында болсун *k* тыбышынын түшүрүлүп айтылган учурлары кездешет. Ошону менен бирге түшүрүлбөй айтылган формасы да колдонула берет. Мисалы: *жымыр – жымыр, көмөр – көмкөр, көмөрөсүнөн – көмкөрөсүнөн, кыңай – кыңкай, тара – тарка, уруй – уркуй, чуму – чумку, телчи – телчик, чачы – чачык, тепке – тепкек*.

Ал эми сөз башында *k* тыбышынын түшүрүлүп айтылышы, диалектилик көрүнүш катарында, өтө сейрек учурайт. Мисалы: *окус, окустан, окусунан*. Жазууда *кокус, кокусунан, кокустан* деген толук формада гана колдонулат.

Бир катар сөздөрдө *л* тыбышынын түшүрүлүп айтылган түрү да, түшүрүлбөй айтылган түрү да бирдей эле даражада колдонула берет: *күлкүчү – күлкүчүл, күңкү – күңкүл, отур – олтур*. Ошондой эле ал, ошол, тигил деген ат атооч сөздөрдүн *л* тыбышы түшүрүлүп, а, ошо, тиги түрүндө да көп колдонулат.

Жекелик сандагы II жактын таандык мүчөсүнөн кийин көптүктү көрсөтүүчү -лар мүчөсү уланганда мүчөнүн башкы *л* тыбышы түшүп калат. Мисалы: *ат+ың+лар>атыңар, китеп+ың+дар>китебиңер, үй+ың+лар>үйүңөр*.

II жактын жак мүчөсүндө турган этиш сөздөрдөн кийин көптүк -лар мүчөсү уланса да мүчөнүн башындагы *л* тыбышы түшүп калат. Мисалы: *бар+а+сың+лар+бы>барасыңарбы* (барасыңдарбы болбойт), *ал+ды+ң+лар+бы>алдыңарбы* (алдыңдарбы болбойт).

Сөз ичинде үнсүз *м* тыбышынын түшүрүлүп айтылышы бир кыйла аз учурайт. Ошону менен бирге анын түшүрүлбөй толук айтылган формасы да параллелдүү түрдө колдонула берет. Мисалы: *күлүңдө – күлүңдө, оромпой – оропой, тырмыш – тырыш, тытала – тытмала*.

Үнсүз тыбыштардын ичинен көбүрөөк түшүрүлүп айтылышы *н* тыбышына туура келет. Айрым диалектилерде, говорлордо сөз башындагы тыбышын түшүрүп айтуу өтө күчтүү. Натыйжада ачар (начар), ике (нике), өшөр (нөшөр), уска (нуска), айза (найза), асыя (насыя) сыяктуу *н* тыбышынын сөз башында колдонулушу айкын болуп турган сөздөрдө

да *n* тыбышын түшүрүп айтуу учурлары бар. Бирок булар диалектилик көрүнүш болуп гана эсептелет да адабий тилде *n* тыбышы толук айтылган формалары сакталат. Ошону менен бирге ноопаз, нук, ноюбас, ноокас, нокто, ным деген сыяктуу сөздөрдө да башкы *n* тыбышын сактоо адабий тилдин нормаларына ылайык келет. Ал эми сөз башында *n* тыбышы түшүрүлүп да, түшүрүлбөй да айтылышынын бирдей өлчөмдө таралышына жараша бир катар сөздөрдө эки түрдө тең колдонулушуна жол берилет: *эбак – небак, эче – нече, эченчи – неченчи, уку – нуку, укуй – нукуй, укум – нукум, ыксыра – ныксыра, ыкыс – ныкыс. Ичке, оён, окоро, ыпта, эмне* сыяктуу бир катар сөздөрдүн *n* тыбышы менен *ничке, ноён, нокоро, ныпта, немне* (немине) түрүндө айтылышы адабий тилдин нормаларына туура келбейт.

Айрым сөздөрдө сөз аягында *n* тыбышынын түшүп айтылышы менен катар толук сакталган түрү да кездешет: *атайы – атайын, өрүц – өрүцүн.*

Байыркы өткөн чактын *-ган* мүчөсүндө турган этиш сөздөрдөн кийин I-жактын жак мүчөсү уланганда *-ган* мүчөсүнүн аягындагы *n* тыбышы түшүп калып да айтыла берет. Мисалы: *өскөн+мын>өскөмүн, көргөн+мын>көргөмүн, уккан+мын>уккамын.* Жазууда *n* тыбышы түшүп айтылган түрүнө да, түшүрүлбөй толук сакталган түрүнө да жол берилет: *өскөнмүн – өскөмүн, көргөнмүн – көргөмүн, укканмын – уккамын.*

Бир катар сөздөрдө эң аяккы *t* тыбышы сакталып айтылып да, түшүрүлүп да колдонула берет. Мисалы: *саргылт – саргыл, буйгат – буйга, соогат – соога, калдырт – калдыр, күлдүрт – күлдүр, дүбүрт – дүбүр.*

Диалектилик сөз жана кээ бир оозеки чыгармалардын, казалдардын тил өзгөчөлүгү катарында аягында *t* тыбышы сакталуу менен *дост* деген сөз учурайт. Бирок адабий тилде бул сөздүн *t* түшүрүлгөн *дос* деген формасы гана кабыл алынып, калыптанып кеткен.

Ал эми *ст* тыбыштарынын айкалышы менен бүткөн орус тили аркылуу кабыл алынган *артист, тракторист, машинист, капиталист* деген сыяктуу оозеки кепте аяккы *t* тыбышы жок сыяктуу *артис, тракторис, машинис, капиталис* болуп айтыла берет.

Метатеза

Тилде кээ тыбыштардын орун алмашып айтылуу учурлары кездешет.

Бир сөз ичиндеги тыбыштардын орун алмашып айтылышы *метатеза* деп аталат.

Эгерде жанаша турган тыбыштар орун алмашып айтылса жанаша метатеза болот. Мисалы: *бөксө – бөскө, мыкчы – мыккы, чепкен – чекпен, кешпир – кешпир, сарымсак – сармысак, кырмычык – кырымчык, курумшу – курумшу.*

Бир катар учурларда жанаша айтылган тыбыштар орун алмашуу чегинен чыгып, аттамактап орун алмашып айтылышы мүмкүн. Мындай аттамактап орун алмашуу обочо метатеза болот. Мисалы: *кыргый – кыйгыр, зоболо – золобо, кыйнал – кыйлан, мыйык – мыккый, күрткү – күртүк, телегей – тегелей, тегирмен – темирден, көңтөр – төңкөр, күмөн – күнөм, жылаңач – жыңалач, жылаңбаш – жыңалбаш.*

МУУН

Муун жөнүндө жалпы түшүнүк

Тилдеги эң кичинекей айтым бирдиги *муун* деп аталат. Демек, биз сөздү айтканда тутумундагы ар бир тыбышты катары менен өз-өзүнчө бөлүп айтпастан, муун-муунга бөлүп айтабыз.

Муундун табияты тыбыштардын табияты сыяктуу эле өтө татаал жана көп кырдуу. Ошондуктан фонетикалык адабияттарда муунга байланыштуу ар кандай теориялар, көз караштар кездешет. Бирок алардын негизгилери экөө: акустикалык жана артикуляциялык теориялар.

Акустикалык теория сонордуулук теориясы деген аталыш менен даниялык окумуштуу Отто Есперсен, советтик окумуштуулар Р. И. Авенесов, А. Н. Гвоздев жана башкалар тарабынан өркүндөтүлгөн. Сонордуулук теориясы боюнча, тилдеги тыбыштар муун түзүүгө бирдей даражада катышпайт. Тилибиздеги тыбыштардын муун түзүү катышын аныктоо үчүн сонордуулугу жагынан аларды төмөнкүдөй 11 топко бөлүп кароого болот:

1. Каткалаң жарылма үнсүздөр: *п, т, к*
2. Каткалаң жылчыкчыл үнсүздөр: *с, ш, ф, х*
3. Жарылма жумшак үнсүздөр: *б, д, г*
4. Жылчыкчыл жумшак үнсүздөр: *з, ж, в*
5. Мурунчул уяңдар: *м, н, ң*
6. Оозчул уяңдар: *л, й*
7. Дирилдеме уяңдар: *р*
8. Кууш-кыска үндүүлөр: *ы, и, у, ү*
9. Кең-кыска үндүүлөр: *а, э, о, ө*
10. Созулма кууш үндүүлөр: *уу, үү*
11. Созулма кең үндүүлөр: *аа, ээ, оо, өө.*

Жогорудагы 11 топтогу тыбыштар биринчи топтон соңку топко карай үндүн катышы жагынан күчөп олтурат. Ошондуктан

биринчи топтогу тыбыштар үн катышпай айтылса, он биринчи топтогу тыбыштар үндүн эң көп катышы менен айтылат. Ошондуктан муундун өзөгүн түзүүдө жогорку топтор тескери катышта болот. Демек, бул топтордун ичинен муун түзүүгө эң ыңгайлуусу 11-топ, андан соң 10-, 9- жана башка топтор келет. Тескерисинче бул топтордун ичинен муун түзүүгө эң жараксызы – 1-2-3 жана башка топтор. Ошентсе да, тыбыштардын сонордуулук даражасы салыштырма мүнөзгө ээ, анткени бул белги катар келген тыбыштан көз каранды болот.

Муундун артикуляциялык теориясына таянган экинчи көз караш боюнча, сүйлөп жаткан учурда көкүрөк булчуңдарынын чыңалуусунун натыйжасында ооз көңдөйүнөн аба агымынын бөлүк-бөлүк болуп кысылып чыгышы муундун пайда болушун шарттайт. Франсуз окумуштуусу М.Граммон тарабынан негизделип, орус окумуштуусу академик Л. В. Щерба тарабынан өркүндөтүлгөн бул теория фонетикалык адабияттарда *булчуңдардын чыңалуу теориясы* деп аталат. Муундун артикуляциялык теориясын далилдөө үчүн фонетикалык атайын приборлор колдонулат. Жөнөкөй шартта да айтылган сөздүн муунга бөлүнүшүн байкоого болот. Эгерде биз күйүп турган шамга карай жакын аралыкта сүйлөсөк, анда шам жалп-жалп этип турат.

Кыргыз тил илиминде эксперименттик фонетиканын ыкмаларын колдонуу менен Н. Салахиддинова муун табиятына байланыштуу кандидаттык диссертациясын коргогон. Ошондой эле эне тилибиздин муун түзүлүшү Т. К. Ахматов, Ж. Сыдыков, А. Орусбаев, К. Токтоналиев жана башка окумуштуулардын эмгектеринде изилдөөгө алынган.

Муун типтери

Кыргыз жана башка баардык түрк тилдери үчүн муундун алты тиби мүнөздүү. Бул типтер К.Тыныстан уулу тарабынан төмөнкүдөй шарттуу белгилер менен сыпатталган:

1. А: *уу, оо, ээ;*
2. АР: *ат, эт, от, ит, ут, өт;*
3. АЛР: *алп, арт, уурт;*
4. РА: *де, же, тоо, төө;*
5. РАР: *бал, бел, көл;*
6. РАЛР: *калп, кант, даңк.*

Мында: А – үндүү тыбыш, Р – үнсүз тыбыш, L – уяң үнсүз.

Көрүнүп тургандай, тарыхтагы сенек жана азыркы учурдагы жандуу түрк тилдери менен диалектилеринин бардыгы үчүн бир муундуу төл сөздөр жогорудагы алты тип менен сыпатталат.

Проф. Карбоз Дыйкановдун «Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттүү сөздүгү» аттуу эмгегинде сөздүккө алынган 39057 сөздүн ичинен 2386 (6,1%) сөз бир муундуу сөзгө тиешелүү деп аныкталган. Бирок анда бир муундуу сөздөрдүн канчасы уңгу же туунду сөз, канчасы төл же чет сөз, төл сөздөрдүн ичинен канчоо муундун бул тибине, канчоо тигил тибине дал келет деген суроолорго так жооп берилбей калган. Акад. Б. Орузбаеванын эсеби боюнча, К. К. Юдахиндин сөздүгүндө 34675 төл сөз камтылган: алардын ичинен уңгу-мүчөгө ажырабаганы – 5971 сөз, бир муундуулары – 1311 сөз. Казак окумуштуусу академик Абдуали Кайдар тектештирмелер тарыхый грамматиканын алкагында аткарган өзүнүн көп жылдык изилдөөлөрүндө мындай эсепти бир кыйла так жүргүзгөн экен. Анын эсеби боюнча, казак тилиндеги бир муундуу төл уңгулар сан жана үлүш жактан муун типтерине карай минтип бөлүштүрүлөт:

1) РАР тиби: уңгунун саны	– 1035, үлүшү	– 76,6%;
2) АР тиби: уңгунун саны	– 158, үлүшү	– 11,7%;
3) РАЛР тиби: уңгунун саны	– 117, үлүшү	– 8,7%;
4) калган типтер: уңгунун саны	– 40, үлүшү	– 3,0%;
Баардыгы: уңгунун саны	– 1352, үлүшү	– 100,0%;

Ал эми эки муундуу сөздөрдүн муун түзүлүшү К.Тыныстан уулу тарабынан төмөнкүчө эсептелип чыккан:

1. АРА	<i>ата, эне, үкү</i>
2. АРАР	<i>атак, этек, элик</i>
3. АРАЛР	<i>айант, агарт, урунт</i>
4. АРРА	<i>акта, окто, эзме, эски</i>
5. АРРАР	<i>акшак, эскер, этмек</i>
6. АРРАЛР	<i>аңтар, албарс, илбирс</i>

A		7. ALPPA
AP	AP	8. ALPPAP
ALP	xPAP =	9. ALPPALP
PA	PALP	10. PAPA
PAP		11. PAPAP
PALP		12. PAPALP
		13. PAPPA
		14. PAPPAP
		15. PAPPALP
		16. PALPPA
		17. PALPPAP
		18. PALPPALP

*артпа, айтта, цркпө
артмак, цркмөк
арттырт, айттырт
мата, ката, бата
балак, балык, тунук
жапырт, күкүрт, күңүрт
макта, койчу, жакшы
максат, боорсок, кетмен
каржалт, барскан
тартма, даңкта, баркта
тартмак, тынчтык
тарттырт, тирттүрт.*

Үч муундуу сөздөрдүн муун тибинин саны 54 деп аныкталган. Кыскасы, эки, үч жана көп муундуу сөздөрдүн муун тибин эсептеп чыгууда К.Тыныстан уулу муун типтеринин сөз ичинде келүү өзгөчөлүктөрүн эске алган экен. Чынында да, бир муундуу сөздөргө тиешелүү муундун 6 тибинин ичинен 1–3 тип жалаң гана көп муундуу сөздүн башында келсе, калган 3 тип көп муундуу сөздүн бардык өңүтүндө бирдей келе берет. Демек, 2 муундуу типтердин курамын аныктоо үчүн бир муундуу 6 типке сөздүн бардык өңүтүндө бирдей келген соңку 3 тип көбөйтүлсө, 3 муундуу типтердин курамын аныктоо үчүн эки муундуу 18 типке дагы эле ушул 3 тип көбөйтүлөт. Бул амалды улам кайталоонун натыйжасында 2 муундуу сөздөрдүн муун тибинин саны 18 деп, 3 муундуу сөздөрдүн муун тибинин саны 54 деп, 4 муундуу сөздөрдүн муун тибинин саны 162 деп аныкталып олтурат.

Ошентип, акыйкаттык үчүн бул жерден төмөнкү жагдайды баса белгилей кетүү абзел:

К. Тыныстан уулу тарабынан сунушталган булыкмаозук технологиялардын кыртышында пайда болгон компьютер лингвистикасы аттуу илимий багытта *тилдик объектилерди логикалык эсептеп чыгуу ыкмасы* деп аталат.

Тилдик объектилерди логикалык эсептеп чыгаруу ыкмасы ХХ кылымдагы тил илиминде төңкөрүш жасаган генеративдик лингвистиканын пайдубалын түзөт. Бул багыт америкалык окумуштуу Н. Хомский тарабынан негизделген.

Муун түрлөрү

Фонетикалык адабияттарда муундун түрлөрүн бөлүштүрүү үчүн ар кандай чен өлчөмдөр колдонулат. Бирок алардын ичинен илимий жактан алгылыктуусу бирөө гана. Тактап айтканда, муун түрлөрүн аныктоо үчүн муундун өзөгүн түзгөн үндүү тыбыштын сөз башында, сөз ортосунда жана сөз соңунда келүү өзгөчөлүктөрү жетекчиликке алынат. Бул жагынан муун төмөнкүдөй үч түргө

ажырайт:

1. *Ачык муун* – үндүү менен бүткөн муун. Жалгыз гана үндүүдөн турган муун да ачык муунга жатат. Мисалы: *суу, жуу, куу, туу, де, же, тоо, оо, уу, а-та, э-не.*

2. *Жабык муун* – үндүү менен башталып, үнсүз менен бүткөн муун. Мисалы: *ат, эт, от, ит, ут, өт, ал, эл.*

3. *Туюк муун* – үнсүз менен башталып, үнсүз менен бүткөн муун. Мисалы: *кат, жат, тур, бар, бас, жет, кет, барс, кант, даңк.*

Ошентип, төл сөздөрдө колдонулган муундун бардык түрлөрү ушул үч түр аркылуу сыпатталат.

Муунга ажыратуу эрежеси

Сөздү муунга ажыратуу үчүн төмөнкү алгоритм жетекчиликке алынууга тийиш:

1) сөздүн аягынан баштап үндүүнү табуу жана үнсүздү таштап муунга ажыратуу,

2) бул эрежени сөздүн башына чейин кайталоо.

Эми аталган алгоритмди төмөнкү сөздү муунга жиктөө үчүн колдонуп көрөлү:

а|йыл|даш|та|ры|быз|ды|кын|да|гы|лар|
дан|сыз|дар|бы?

Муун ичиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштардын өз ара байланышы, тагыраак айтканда, мындай байланыштын бекемдик даражасы муун тибинен жана үндүүнүн үнсүзгө карата алган ордуна көз каранды болору, түз болбосо да, кыйыр түрдө бул мисалдан көрүнүп турат. Анткени жабык муунга караганда ачык муундагы үндүү үнсүз тыбышты өзүнө көбүрөөк байлайт. Муну өйдөкү муундардын ичинен бир дагы жабык муундун жок болушу ачык тастыктайт. Бул бир жагынан.

Экинчи жагынан ушул эле көрүнүш туюк муунда да орун алат. Себеби туюк муундун башкы жана соңку үнсүздөрү үндүү менен бирдей даражада байланышпайт. Мындай байланыштын даражасы кийинки үнсүзгө караганда үндүү менен мурунку үнсүздүн ортосунда алдаканча күчтүү болот.

Кыскасы, туюк муундуу сөзгө үндүү менен башталган мүчө (же сөз) жалганса, туюк муундун соңку үнсүзү сыйлыгышып, кийинки муунга өтөт:

сан + а > са|на
сын + а > сы|на
бай + ы > ба|йы
жаш + ы > жа|шы
бил + ым > би|лим
сок + ыш > со|гуш
баш + ым > ба|шым
баш + ың > ба|шың ж.б.

Ошентип, типологиялык жактан мүчөлөмө тилдердин катарына жаткан кыргыз жана башка бардык түрк тилдеринде туунду сөздөр түзүүчү сөзгө куранды мүчө жалгоо аркылуу жасалгандыктан жана бир сөздүн грамматикалык формалары ал сөзгө уланды мүчө улоо аркылуу уюшулгандыктан, түрк тилдериндеги сөздөрдү муунга жиктөө амалын өйдөкү алгоритмдин негизинде сөздүн соңунан баштап аткаруу дайыма туура натыйжага алып келери келтирилген мисалдардан даана көрүнүп турат. Демек, бул алгоритм тексти муунга жиктөө амалын компьютерлештирүү үчүн да негиз болот деп ишенимдүү айтууга болот.

БАСЫМ

Басымдын фонетикалык табияты жана анын түрлөрү

Дүйнө тилдериндеги басымдын табиятын жана анын түрлөрүн аныктоо фонетиканын эң татаал маселелеринин бири. Анткени бул кубулушту кеп кылганыбызда, айрым сөздүн белгилүү муунунун (же муундарынын) башка муундан (же муундардан) бир топ физикалык касиеттер (мисалы, күч, убакыт, үн бийиктиги – тон) менен айырмалангандыгын гана эмес, сүйлөө процессиндеги тыбыштык тизмектин айрым сегменттеринин (муундарынын) жогорудагы фонетикалык каражаттар менен башка тилдик бирдиктерден өзгөчөлөнгөндүгүн да эске алабыз. Ошондуктан ар түрдүү тилдердин басымдарын, анын сөздүк, фразалык (синтагматикалык) айырмалоочу – логикалык жана эмфатикалык (же эмоционалдык) типтерине ажыратабыз. Бул типтердин акустикалык (физикалык) жана артикуляциялык каражаттары бирдей, ал турсун синтаксистик бөлүктөрдүн (фразанын, структуралык, семантикалык жана функционалдык өзгөчөлүктөрүнө жараша, айрым айырмачылыктарды кошпогондо) интонациясынын компоненттери да жогорудагы басымдардыкы сыяктуу мүнөздөмөлөргө ээ¹.

1 Сыдыков Ж. К. Фонетическая структура современного киргизского литературного языка и диалектов. – Фрунзе, «Илим», 1990, 130–140-66.

Басымдын артикуляциялык негизине дем чыгаруунун күчү (басымы), фонациялоо (айтылыш) убакыты, сүйлөө органдарынын чыңалышы, үн түйүндөрүнүн кыймылынын (дилдирешинин) жыштыгы кирет. Ошол физиологиялык процесстердин натыйжасы катары басымдын акустикалык мүнөздөмөсү – муундун (же аны түзүүчү тыбыштардын) интенсивдүүлүгү (күчү), созулушу жана негизги тону боюнча белгилүү көрсөткүчтөрдөн турат.

Ар бир тилдеги басым, ошол тилдин өзгөчөлүктөрүнө карай, жогорудагы артикуляциялык жана акустикалык касиеттердин жалпы биримдүүлүгү менен, же айрымдарынын гана татаал комбинациясы менен аныкталат.

Мына ушул фонетикалык каражаттардын айрымдарынын тигил же бул тилдин басымын мүнөздөөдөгү «салмагына» жараша дүйнө тилдеринин сөздүк басымын төмөнкүдөй негизги төрт түргө бөлүүгө болот:

1. **Динамикалык же экспиратордук басым.** Мындай басымдын негизин муундун күчү (басымы) түзөт.

2. **Музыкалык (тоналдык) басым.** Мында муундун айырмаланышы тондун жогорулашына же төмөндөшүнө жараша болот.

3. **Сандык басым.** Буга үндүүнүн (муундун) созулушу боюнча айырмаланышы негиз болот.

4. **Сапаттык басым.** Аны аныктоодо үндүүлөрдүн спектралдык мүнөздөмөсү (тембри) негизги мааниге ээ. Өз учурунда Л. В. Щерба орус тилиндеги басымдуу үндүүлөрдүн басымсыздардан артикуляциялык жана спектралдык жактан катуу айырмаланышарын белгилеген².

Басымдын түрлөрүн ажыратууда, негизинен, жогорудагы басымдын динамикалык, музыкалык жана сандык типтери эске алынат.

Дагы бир жолу белгилеп кете турган нерсе, жогорудагы аталган басымдын негизги компоненттери эч бир тилде басымды мүнөздөөгө жекече катышпайт, ал башка компоненттер менен бирдикте же айрымдары менен белгилүү деңгээлдеги байланышта басымдын фонетикалык табиятын түзөт³.

Ошондуктан, кыргыз, англис, немис жана орус тилдеринин сөздүк басымдары динамикалык басымдын түрүнө жалпы кошулгандары менен алардын басымдык компоненттеринин курамы жана өз ара байланышы ар башкача. Кыргыз тилинин сөздөгү басымы, негизинен интенсивдүүлүк жана үндүн созулушу менен аныкталса⁴,

2 Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. М: 1957, 163-б.

3 Сыдыков Ж.К. Кыргыз жана англис тилдеринин салыштырма фонетикасы. Фрунзе: Илим., 1984: 80–89-бб.

4 Орусбаев А. Киргизская акцентология. – Фрунзе:

англис жана немис¹ тилдериники – үндүн созулушу жана негизги тондун өзгөрүшү менен мүнөздөлөт. Ал эми орус тилинин сөздүк басымы; айрыкча, үндүн созулушу менен айырмаланат².

Дүйнө тилдери сөздүк басымдын түшкөн ордуна карата *дайыма бир орунга (муунга) түшүүчү (туруктуу)* жана *ар башка (орундарга) муундарга түшө берүүчү (эркин) басымдын* эки тибин камтыйт.

Дайыма бир орунга (туруктуу) түшүүчү басым сөздүн белгилүү бир гана позициясында жолугат. Мисалы, кыргыз жана башка түрк тилдеринде басым сөздүн аяккы мууна гана түшсө, эстон тилинде – сөздүн эң башындагы позицияга (муунга), ал эми поляк тилиники – сөздүн акыркы муунунун алдындагы муунда гана кездешет.

Ал эми ар башка позицияларга (муундарга) түшө берүүчү эркин басым ошол тилдердин фонетикалык системасына байланыштуу сөздүн түрдүү муундарына түшө берет. Мындай эркин басым – орус, англис тилдерине мүнөздүү.

Кыргыз тилинде сөздөгү басымдын орду

Кыргыз тилинин сөздүк басымы – сөз уюштуруу функциясын реализациялоодо, негизинен, сөздөрдүн аягындагы – акыркы муундарга түшөт (мисалы: ата, жайлоо, көпөлөк, жатакана, тиричилик). Айрым төмөнкүдөй морфологиялык шарттарда гана сөздүк басымдын сөздүн акыркы муунунан мурунку муунга түшкөн учурлары кездешет.

Мисалы, биринчи жана экинчи жак мүчөлөрү *-мын, -сын, -быз, -сыз* атооч сөздөргө жалганган учурларда (учкучмун, окуучусун, күчтүүбүз, жашсыз).

Сөзгө *-бы* жана *-чы* мүчөлөрү уланганда (сенби, элби, жерби, барчы, эмгектенчи, жазчы).

Этиш сөздөргө *-айым, -алы, -алык* мүчөлөрү уланганда (кайталайын, аткаралы, жөнөкөйлүк).

Кыргыздардын фамилияларына *-ов, -ев, -ова, -ева* мүчөлөрү уланганда (Султанов, Эсенаманов, Келгенбаева, Алашова), басым сөздөрдүн аягындагы муундун алдыңкыларына түшөт. Ошондой эле, сын атооч менен кээ бир тактоочтордун бирикмесинен түзүлгөн сөздөргө да (апшак, көпкөк, жапжашыл) басым алдыңкы муунга түшөт. Бирок этиштин терс формасынын *-ба* мүчөсү уланган сөздөрдө басым ошого түшөт да, акыркы муун (калган мүчөлөр) басымсыз айтылат. Мисалы: барбагын, урушпагын,

кечикпегин, унутпагын.

Кыргыз тилине орус тилинен жана башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдөгү басым ошол тилдердин өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу түрдүү муундарга түшө бериши ыктымал (опера, афиша, эстрада, футбол).

Кыргыз тилинин көп муундуу сөздөрүнүн жана орус тили аркылуу кабыл алынган көп курамдуу сөздөрдүн акыркы муундарындагы негизги басым менен бирге ошол эле сөздүн муундарына кошумча (же жардамчы) басымдын болушу ыктымал. Кыргыз тилинин көп муундуу сөздөрүндөгү кошумча басымдын орду негизинен ошол сөздөрдүн уңгуларындагы (негиздериндеги) муунда белгиленет³.

1974, 163-б.

1 Кравченко М. Г. и др. Ударение и интонация в немецком языке. – Л.: 1973, 8-б.

2 Златоусова Л. В. Фонетическая природа русского словесного ударения. Кн. II. Казань: 1956, т. 3.

3 Сыдыков Ж. К. Безударный вокализм в киргизском языке. – Фрунзе: Илим, 1978, 93-б.

аныкталат, такталат. Интонация сүйлөмдү фразалык жана синтагмалык бирдиктерге ажыратуу менен синтагмалык бирдиктерди бириктирип, толук кандуу сүйлөм түзүүгө шарт түзөт. Интонациянын синтаксисттик функциясы тилдин добуштук кубулушунда ушундай касиеттер менен шартталат.

Модалдык функциясы. Биз бири-бирибиз менен сүйлөшүп, пикир алышып жатканда сөздөргө, сөз тизмегине жана сүйлөмгө маани берүү менен интонацияга, болгондо да үндүн ыргагына өзгөчө көңүл бурабыз. Эгер үндүн ыргагынын айтылышы айтылып жаткан сөз менен төп келбей, карама-каршылык пайда болсо дароо эле сүйлөп жаткан кишинин ички ниетин баамдоого аракет кылабыз. Адамдын ички сезими айтымдын негизинде ишке ашкандыктан, интонациянын мааниси чоң. Ырас, ар бир айтымда, айтымды модалдуулук коштоп жүрүү менен боло турган, болуп жаткан жана болуп өткөн чындык жөнүндө кабар берет, айтуучу тарабынан кабар берилип жаткан зат, окуя, кубулуштун чын экендиги же чын эместиги, кабарланып жаткан кыймыл-аракеттин, өнүгүү-өсүү процессинин ишке ашаары анык экендиги же ал жөнүндө болжолдоо, күмөндөр болуу ж.б.у.с. мамилелери кошо камтылат. Модалдуулук сүйлөмдө айтылган ойдун чындыкка карата болгон катышын билдирет. Интонация аркылуу сөз, сөз тизмеги, сүйлөм модалдык мааниге ээ болот. Сүйлөм менен интонациянын ортосунда шайкештик жаралат. Интонациянын экспрессивдүү функциясы ушундай көп түрдүү модалдуулук менен аныкталат.

Структуралык функциясы. Айтымдын чеги менен интонациялык бирдиктин чеги дайыма эле дал келе бербейт. Айтымдын чеги, негизинен грамматикалык ички түзүлүшү менен гана аныкталса, интонациялык бирдик грамматикалык түзүлүштөн башка, айтымдын типологиялык түрүн аныктайт, сүйлөөчүнүн тигил же бул окуяга болгон мамилесин кошо билдирет. Айтымдын структуралык түзүлүшүнө жараша интонациялык бирдиктер да өзгөрүп турат. Интонация айтымдын структурасына дагы түздөн-түз байланышы бар.

Окшоштук функциясы. Тилдин сегменттик бирдиктерине караганда суперсегменттик бирдиктери, башкача айтканда, басым, муун, интонация окшоштук касиетке ээ. Бардык тилдер үчүн ыргак жана ритм мүнөздүү болгондуктан, интонациянын окшоштук функциясы бар экендигин белгилейбиз. Ошондой эле адамдардын кубанычы, өкүнүчү, кайгысы жана башка түрдүү эмоциялары бирдей болгондуктан, жалпы тилдер арасында интонациялык жалпылыктар кездешет. Мындай окшоштуктар интонациянын окшоштук (идентификация) функциясын

шарттайт.

Интонациянын жалпы табиятын, сүйлөм түзүлүшүнө болгон таасирин, айтымды аныктоочу маанисин, модалдуулугун жана акустикалык мүнөзүн карап, төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот: интонация 1) кеп агымын айтымдарга, фразаларга ажыратат; 2) айтымды коммуникативдик түрлөргө бөлөт; 3) айтымды структуралык жактан ажыратып, сүйлөм түрлөрүнүн карым-катнашын көрсөтөт; 4) айтымды синтагмаларга ажыратат; 5) синтагмалардын ортосундагы карым-катнаш түрлөрүн аныктайт; 6) синтагмаларды бөлүкчөлөргө ажыратат; 7) сүйлөөчүнүн чындыкка болгон мамилесин билдирет.

§ 2. Интонациянын составдык бөлүгү

Интонациянын составдык бөлүгүнүн компоненттери төмөнкүдөй элементтерге бөлүнөт:

1. Интенсивдүү элементтер:
 - а) интонациялык тыным;
 - б) интонациялык интенсивдүүлүк;
 - в) логикалык басым.
2. Жыштык элементтер;
 - а) үн ыргагы;
 - б) диапазон бийиктиги.
3. Темпорикалык элементтер:
 - а) интонациялык темп;
 - б) эмфатикалык созулуш.
4. Спектралдык элемент:
 - а) интонациялык тембр.

Интонациянын составдык элементтерин мындай бөлүштүрүү интонациянын компоненттерин толук камтыбаса да, кандайдыр бир деңгээлде системага салынганын көрөбүз. Бирок булардын ичинен интонациянын алты компоненти интонациянын негизги өзөгүн түзөт. Аларга үн ыргагы, басым, темп, үндүн күчү, тыным жана тембр кирет.

Үн ыргагы. Үн ыргагы (мелодика) интонациянын негизги, маанилүү каражаттарынын бири. Ал негизги тондун кыймылынын айтымдагы, фразадагы жогорү-төмөн, төмөн-жогору багытта өзгөрүшү менен мүнөздөлөт.

Эгер сүйлөөчүнүн айтып жаткан кеби монотондуу айтылса, кулакка жагымсыз угулуп, жадатып жиберет. Негизги тон акустикада төрт деңгээл менен өлчөнөт: эң жогорку, жогорку, орто жана төмөнкү.

Үндүн эң жогору же эң төмөн айтылышы тилдик, башкача айтканда, коммуникативдик мааниге ээ эмес, ал тек гана сүйлөөчүнүн жеке өзгөчөлүгүн билдирет. Алсак аялдардын добушу эркектердин добушуна караганда эки эсеге жогору. Бирок мунун тилдик мааниси

жок. үн ыргагы айтымды синтагмаларга, фразаларга ажыратууда өзгөчө маанини ээлейт. Ал жалпы эле грамматикалык каражаттар менен айкалышта адамдын ой-сезимин, пикирин, эмоциясын толук билдирүүгө көмөктөшүп, сүйлөмдүн айтылышы боюнча түрлөргө ажыратууда негизги каражат катары кызмат кылат.

Үн ыргагы жалаң эле лингвистикалык изилдөөлөрдө гана эмес, музыка дүйнөсүндө да кеңири колдонулат. Кеп ыргагы менен музыкалык ыргактын ортосунда айырмачылыктар бар. Кеп ыргагы музыкалык ыргакка караганда, биринчиден, бир эле тондо кармалып турушу мүмкүн эмес, улам тынымсыз өзгөрүп турат. Экинчиден, музыкалык ыргактагыдай атайын өзгөчө гаммалардын аралыгы чектелбейт, үчүнчүдөн, тондун кандайдыр бир созулушу сакталбайт. Музыкалык ыргактын адамдын сүйлөө речи, анын интонациялык белгилери менен генетикалык жана тарыхый байланышта болушу музыканын ыргагына өз таасирин тийгизбей койбойт. Музыканын ыргагы сүйлөө кебине же сүйлөө ыргагына караганда интонациялык жактан байыраак жана жалпы мүнөздө болот. Музыкалык ыргактан кеп ыргагы сыяктуу кандайдыр бир так маалымат ала албайбыз. Музыкалык ыргакта турмуштун көп кырдаалдары – өзгөчө ыргактуу жана эмоционалдуу жагдайлары кеңири чагылдырылат. Ырас музыкалык ыргактын негизин кеп ыргагы түзөт. Кеп ыргагынын өнүгүшүнүн негизинде музыкалык ыргак жаралган.

Кыргыз тилинде үн ыргагы (мелодика) кандайдыр бир өтө музыкалуу экендиги байкалат. Кыргыз тилиндеги ыргактуулуктун, сөздөрдүн куюлушун айтылышынын бир себеби – үндүүлөрдүн, сөздөрдүн, атүгүл айтымдардын үндөшүү законунун натыйжасы болуп саналат.

Албетте, үн ыргагы өз алдынча айтылганда эч кандай семантикалык маанини билдире албайт. Ал тилдин лексико-грамматикалык каражаттары жана интонациянын башка элементтери менен тыгыз байланышта, карым-катнашта болгондо гана семантикалык кызмат аткара баштайт. Үн ыргагы бардык тилдерге мүнөздүү болсо да, алардын калыптанышына жана акустикалык параметрлердин (мүнөздөмөлөрдүн) диапозондору, орун алмашуулары ар бир тилде айырмалуу болот.

Басым. Басым – интонациянын составдык бөлүгүнүн экинчи бир элементи. Басым өз ара: сөздөгү басым, синтагмалык басым жана фразалык (логикалык) басым болуп бөлүнөт. Сөз басымы, синтагмалык басым жана фразалык басым бири-бири менен тыкыс байланышта, өз ара карым-катнашта болгону менен аткарган милдети жана кызматы

жагынан бири-биринен айырмаланат. Басым сөз ичиндеги муунга түшсө, же сөз ичиндеги кайсы бир муун акустикалык жактан өзгөчө бөлүнүп айтылса сөз басымы дейбиз.

Синтагмалык басым фразадагы сөзгө же сөз айкашына түшөт. Терминдин аталышы эле айтып тургандай фразалык же логикалык басым, негизинен, сүйлөмгө тиешелүү болуп, сүйлөмдү ритмикалык жактан уюштуруу, анын семантикалык-синтаксистик жактан айрым бөлүктөргө бөлүнүшүн шарттайт.

Сөз басымы, синтагмалык басым жана фразалык басым бири-бири менен тыкыс байланышта, өз ара карым-катнашта болгону менен аткарган милдети жана кызматы жагынан бири биринен айырмаланат.

Кыргыз тилинде басым эреже боюнча сөздөрдүн акыркы муундарына түшөт. Сөздөргө улам мүчө жалганган сайын басым ырааттуу түрдө сөздүн аяккы муунуна жыла берет: жумуш, жумушчу, жумушчулар, жумушчуларыбыз, жумушчуларыбыздын. Бул жалпы эле түрк тилдери үчүн мүнөздүү көрүнүш. Сөз басымы индоевропалык тилдер үчүн морфологиялык момент катары көрүнсө, урал-алтай тилдеринде ал жагымдуулуктун куралы гана болуп саналат, башкача айтканда, анын мындагы милдети монотондуу угулуучу муундардын катарына кулакка уккулуктуу тизмек берүү, агглютинациялык муундардын байланышын дагы ачык-айкын кылууда турат.

Кыргыз тилине орус тилинен кирген сөздөрдө, сөз тизмегинде басым кандай болсо, ошо бойдон сакталып калат: автомат, автор, буфет, газета, гимнастика, диктатура, командировка, мамочка, молотилка, номер, опера ж. б. Ал эми кеп агымында уңгуга мүчө уланганда басым мүчөгө өтүп кетет: автобуста, газета-лар, автор-лор, парта-лар ж.б.

Сөз басымынын функциясы – сөздөрдөгү тыбыштардын чынжырчасын уюштуруучу болуп саналат. Басымдуу муун басымсыз муундарды топтоштурган борбордук милдетти аткарат. Басым артикуляциялык жана акустикалык каражаттардын, комбинациялардын жалпы комплекстүү жыйындысы менен мүнөздөлөт.

Адабий тилдин нормасы менен айтылган фразада сөздөр фонетикалык, синтаксистик жана маанилик жактан байланышып, сүйлөмдөгү сөздөр өз ара маанилик бирдиктерди түзүп, синтагмалык бирдиктерге бөлүнүшөт. Синтагмалык бирдиктер структуралык түзүлүшү жагынан көп кырдуу. Мындай көп кырдуулук тилдин ички жана тышкы закондоруна баш ийип, тилдик каражаттардын натыйжасында чектелген моделдерди жаратат. Алардын ар бири өз-өзүнчө фонетикалык ажырагыс бөлүктү жаратат. Мисалга төмөнкү айтымды алып

көрөлү:

Ошобу дедим ошого, ошого кудай кошобу?

Үн ыргагы жана басымдын мүнөзү боюнча бул фразаны эки синтагмалык бирдикке ажыратууга болот. Биринчи, синтагмалык бөлүк «Ошобу дедим, ошого», бул бирдикте басым акыркы «ошого» деген сөзгө түшүп жатат; экинчи синтагмалык бирдик «ошого кудай кошобу?», бул синтагмалык бирдикте дагы басым «ошого» деген сөзгө түшүп жатат. Биринчи «ошого» деген сөз синтагмалык бирдиктин аягында айтылып, үн ыргагы көтөрүңкү чыкса, экинчи «ошого» деген сөз синтагмалык бирдиктин башында айтылып, үн ыргагы көтөрүңкү айтылып жатат. Синтагмалык басым синтагмалык бирдиктин аягына жана башына түшүп жатат, демек, синтагмадагы кайсы бир сөздүн көтөрүңкү айтылышын синтагмалык басым дейбиз. Синтагмалык басым түшкөн сөз коммуникативдик маанилүү элемент болуп саналат жана калган синтагмадагы сөздөр ага ыкташат. Фразадагы синтагмалардын чектелиш каражаты бир жагынан үн ыргагынын айтылышына жараша болсо, экинчи жагынан басымга, тынымга байланыштуу болот. Басым үн ыргагы менен кошо айтылганда гана синтагмалардын чегин ажыратат.

Синтагмалардын айкалыштарындагы үн ыргагынын кыймылын, негизинен, төрт топко бөлүштүрүүгө болот:

1. Биринчи синтагманын бүтүшүндө үн ыргагы көтөрүңкү айтылат, экинчи синтагмада да үн ыргагы көтөрүңкү тондон башталат;

2. Биринчи синтагманын аягында үн ыргагы төмөндөйт, экинчи синтагманын башталышы көтөрүңкү үн менен айтылат;

3. Биринчи синтагманын аягы көтөрүңкү үн менен бүтүп, экинчи синтагма жогорку тондон башталып, фразанын аягында төмөндөйт;

4. Биринчи синтагманын аягында үн ыргагы төмөндөп, экинчи синтагма төмөнкү тондон башталат.

Фразалык (логикалык) басым интонациянын башка элементтери – үн ыргагы, тыным, темп жана башкалары менен айкашканда гана сүйлөөчүнүн айтып жаткан ой-пикирин, ички сезимин толук билдирип, кайсы ойду баса белгилеп жаткандыгын аныктайт. Фразалык басым сүйлөм ичиндеги бир же бир нече сөзгө түшүшү мүмкүн. Фразалык басым кайсы сөзгө же синтагмага түшүп жаткандыгы көбүнчө айтымдын контексти, мааниси аркылуу билинет.

Тула боюн калчылдатып келген ачуу менен ызага чыдамы түгөнүп, ичтен кайнап чыккан жинин албай, эриндери дирилдей күлдү.

– **Кана?** – деди, дирилдеген эриндерин баса албай Сегизбаевди акшыя карап. – **Дагы эмне демексиң?**

– Бул эмне деп сүйлөшкөнүң, **Танабай?** – деп Чоро ортого түшө калды.

– **Кой.** Ишиндин **жөн-жайын** түшүндүрүп бер. (Ч. Айтматов, «Гүлсарат», 141).

Бул айтым түрмөктөрүндөгү фразалык басым «Кана?», «Эмне демексиң?», «Танабай», «Жөн-жайын» деген сөздөргө жана сөз айкаштарына түшүп жатышат. Демек фразалык (логикалык) басым эч качан эмоционалдык жактан нейтралдуу болбойт. Ал айтым ичиндеги кайсы гана сөз же сөз айкашы болбосун эмоционалдык түр берип, кайсы бир ички сезимди бөлүп көрсөтүүгө шарт түзөт. Синтагмаларга түшкөн фразалык басымдын натыйжасында лексикалык каражаттары бирдей эле айтымдар маанилик жактан өзгөргөнүн көрөбүз.

Мисалы: **Китеп столдун үстүндө** жатат. **Китеп** столдун үстүндө жатат.

Биринчи айтымда столдун үстүндө китеп жатканын туюнсак, экинчисинде, китеп башка жакта эмес, столдун үстүндө гана жатканын билдик.

Интонациянын негизги элементтеринин бири болгон фразалык басымды сөз басымы, синтагмалык басым менен карама-каршы коюу мүмкүн эмес. Алар өз ара тыкыс байланышта. Сөз жана синтагмалык басымсыз фразалык басым айтылбайт. Мындай касиет алардын жалпылыгын түзөт.

Үндүн күчү. Физикалык көз караштан алганда үндүн күчү – үн толкуну таралган багытка перпендикулярдуу бирдик аянт аркылуу өтүүчү үн толкунунун орточо энергиясы. Үн күчү анын басымына, чөйрөсүнүн касиетине жана толкундун формасына көз каранды.

Тилдин интонациялык кубулушун изилдеген айрым эмгектерде үн күчүн интонациянын составдык элементтеринин катарына кошушпайт. Мунун бирден бир себеби, ал окумуштуулар басым менен үн күчүн бир мааниде карагандыгын, башкача айтканда басым менен үн күчүнүн ажырымын бербегендигинен көрөбүз. Албетте, үндүн күчү, басым, үн ыргагы, үн узундугу менен ажырагыс тикеден тике байланышкан менен интонациянын башка элементтери сыяктуу эле өз алдынча компонент болуп саналат. Үндүн күчү деп үн толкунуна перпендикулярдуу абалда турган 1 см аянт аркылуу 1 секундада өткөн энергиянын санын айтабыз. Үндүн күчү термелүүнүн аралыгына көз каранды: термелүүнүн аралыгы канчалык чоң болсо ошончолук күчтүү болот. Үндүн күчү децибел менен өлчөнөт жана төмөнкү формула аркылуу туюнтулат: J_{Po}

Рк

Мында P_0 – үн басымынын эң алгачкы деңгээли 0,0000204 н/м² га барабар; P_x – үн басымынын өлчөнүү деңгээли.

Үндүн күчү менен үндүн басымынын ортосунда квадраттык көз карандылык бар: үндүн басымы 2 эсе көбөйсө, үндүн күчү 4 эсе көбөйөт. Үндүн ар кандай басымынын угуу органдарына тийгизген таасирин изилдөөдө үндүн күчүнүн төмөнкү жана жогорку чегин аныктайбыз. Төмөнкү чеги – үндүн кулакка угулуу чеги, жогорку чеги – үндүн кулакты тундуруу чеги. Үндүн кулакка угулуу чеги деп үндүн, добуштун кулакка араң эле угулушун айтабыз. Эгер үндүн басымы бир аз кичирейсе, анда үн кулакка угулбай калат. Башкача айтканда үндүн угулуу чеги – үндүн кулакка угула турган эң төмөнкү басымы. Үндүн басымы улам жогорулап отуруп, акыры бир мезгилде кулакты тундурган абалга жетет. Бул үн басымынын кулакты тундурган чеги деп аталат.

Үндүн энергиясынын динамикалык структурасы болуп созулуш, жыштык жана үндүн күчү эсептелет.

Созулуш (Т м/сек). Созулуш деп кептин максималдуу жана минималдуу убакыт ичиндеги айтылган учурун айтабыз. Эксперименттик фонетикада кептин үзүмүнүн созулушун миллисекунда, башкача айтканда, секунданын миңден бир үлүшү менен өлчөйт. Тыбыштын созулушу кептин тездигине, басымга жана башка факторлорго жараша болот.

Жыштык (F нт). үн – термелүүнүн натыйжасы, ошондуктан толкундар ар кандай термелет, кээси жай, кээси бат. Мындай толкундар термелүү жыштыгы менен мүнөздөлөт. Жыштык үндүн бийиктигин, үн түйүндөрүнүн термелүү жыштыгын аныктайт. Башкача айтканда, үндүн күчү термелүүнүн санына байланыштуу болот. Термелүүнүн көлөмү чоң болсо үн күчтүү, канчалык кичине болсо, үн күчсүз болот. Жыштык деген түшүнүккө убакыт да кирип кетет, анткени толук термелүү кандайдыр бир мезгилдин ичинде ишке ашат. Үндөрдүн термелиши герц /гц/ менен өлчөнөт. Бир гц деп бир секунданын ичинде толкундун бир жолу термелүүсүн айтабыз. Демек үн жыштыгы деп убакыт бирдигиндеги термелүүнүн санын түшүнөбүз. Маселен, үндүн термелүү жыштыгы 1 гц болсо, анда 1 сек. убакытта үн түйүнү 1 жолу толук термелет дегенди билдирет. Ал эми үн түйүнү 1 секундада 250 жолу термелсе, жыштыгы 250 гц болгон үн чыгат.

Тембр. Үндөр негизги тондон жана ага гармоника кошумча болуп татаал үндөн турат. Негизги тон менен гармониканын

салыштырмалуу күчүнүн карым-катышы үндүн сапаттык белгисин түзөт. Ал тембр деп аталат. Тембр сүйлөөчүнүн жеке белгисин айырмалап көрсөтөт. Тембрди терең изилдөө үчүн аны жарык сыяктуу жыштыктарга бөлүп, үч түрлүү моделде көрсөтүү талапка ылайык.

Тембрдин ар түрдүүлүгү интонациянын коммуникативдик функциясына эч кандай таасирин тийгизбестен, кайсы бир эмоционалдык акыбалды билдиргенде гана үндүн өзгөчөлүгүн аныктайт.

Тембр кеп агымын уюштуруп, сөз айкалыштарына ажыратпайт жана интонациялык бирдиктерди өз ара байланыштырбайт. Ал тек гана үндүн жагымдуулугун же жагымсыздыгын аныктайт.

Тыным. Интонациянын составдык элементтеринин ичинен тынымды өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Кеп агымында өзүнүн аткарган функциясына карата тыным өз ара синтаксистик эмес физиологиялык тыным, эксперттүү маанисиндеги тыным, ажыратуучу тыным, синтаксистик тыным, баяндоочтук тыным, байланыштыруучу тыным жана ритмдик тыным болуп бөлүнөт.

Синтаксисттик эмес тыным, же физиологиялык тыным кеп агымында физиологиялык, психологиялык жана ойдун логикалык жактан үзүлүш себебинен пайда болот. Башкача айтканда, сүйлөөчү, айтып жаткан оюн андан ары улантуу үчүн же кандайдыр бир психологиялык жагдайдын натыйжасында пайда болгон тыным. Сүйлөп жаткан адам 9 сөздүү айтымдан кийин сөзсүз физиологиялык тыным жасайт. Эксперттүү маанисиндеги тыным биринчи айтымда козголгон ой ага катар келген экинчи айтымда да уланаарын, толукталаарын билгизет. Мындай тыным көбүнчө бир өңчөй мүчөлөр катышкан айтымдарга мүнөздүү.

Мисалы: *Интонациянын составдык компоненттерине төмөнкүлөр кирет: үн ыргагы, басым, үн күчү, тыным ж.б.*

Ажыратуучу тыным – сүйлөм менен сүйлөмдү бири-биринен ажыратып турат.

Көчмөн кыргыздардын чарбалык турмушунда аңчылык маанилүү ролду ойнойт. Бул тууралуу жазма даректерде айтылат жана тоо-ташка чегилген сүрөттөрдө баяндалат. (Кыргыздар, 1991)

Синтаксисттик тыным – айтым элементтерин бири-биринен ажыратып туруучу синтаксисттик катышта колдонулат.

Кыргыздар – Борбордук Азиянын эң байыркы элдеринин бири. Алар Сибирдин көчмөн урууларынын биринчи бирикмесин – кыргыз каганатын түзүшкөн.

Ремалык тыным бул айтым элементтеринин

арасына келип, кыргыз тилинде көбүнчө макал-лакаптардын арасына келет.

Ата сөзү – ар намыс. Мекенди коргоо – ыйык милдет.

Байланыштыруучу тыным тең байланышты чыңап, айтым ичинде интонациялык негизги өзгөчөлүк катары сыпатталат.

Ритмдик тыным ыр саптарындагы ритмика менен тыгыз байланыштуу болот. Ритмикалык бөлүкчөлөрдүн чектери кайсы жерге келсе, ошол жерде тыным жасалат, мындай учурларда ыр жолдорундагы цензура паузалардын орундары бирде грамматикалык паузалардын ортосунда тушма-туш келип, бирде туш келбей кайчы өтүп кете берет.

Интонациялык эмес тыным бир нече бөлүккө бөлүнөт: кырдаалдык тыным, жекелик (индивидуалдык) тыным жана физиологиялык тыным болуп. Кырдаалдык тыным кандайдыр бир айтып жаткан ойду жаздыруу үчүн же сүйлөөчүнүн эркин аткаруу үчүн атайылап жасалат. Мындай тыным, көбүнчө жат жазуу жазып жатканда же команда бергенде колдонулат. *Какайгыла! Түздөнгүлө! Тургула!* ж.б.

Темп. Темп аткарган кызматы боюнча, башкача айтканда, функциясы боюнча төрткө бөлүнөт: 1) аныктагыч темп; 2) кырдаалдык темп; 3) индивидуалдык темп; 4) интонациялык темп. Тилге же анын формаларына (диалектилерине) тиешелүү темпти аныктагыч темп деп айтабыз. Кырдаалдык (ситуациялык) темп деп, кеп элементтеринин кырдаалга жараша өзгөрүшүн айтабыз. Лектор лекция окуп жатканда айтып жаткан ою түшүнүктүү болуш үчүн жай темп менен окуйт. Күндөлүк практикадан байкалгандай орус тилине караганда кыргыз тилинин темпи батыраак.

Индивидуалдык темп сүйлөөчүнүн жеке өзгөчөлүгүн көрсөтөт жана сүйлөөчүнүн психофизиологиялык өзгөчөлүгү менен тыкыс байланышта болот. Индивидуалдык темп ар бир адамдын психо-физиологиялык өзгөчөлүгү менен байланышта болот. Кээ бир адамдар быдылдап бат-бат сүйлөсө, кээси шашпай жай баракат сүйлөшөт. Индивидуалдык темп адамдын мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн да аныктайт.

Акустикалык жана артикулярдык жактан тилдин нормасы менен айтылган айтымдардагы темп интонациялык темп деп аталат. Адам кубанганда, ачуусу келгенде айтып жаткан кебинин темпи тездейт, ал эми какшыктап же тамашаласа, тескерисинче, темп жайыраак айтылат.

Кыргыз тилиндеги жай, суроолуу, буйрук жана илептүү айтымдарга темп түздөн-түз таасирин тийгизет. Жай айтым жай, салмактуу темп менен айтылат. Суроолуу айтым кыргыз тилинде орточо темп менен айтылса, буйрук жана илептүү айтымдар

бат темп менен айтылат. Демек, темптин айтылышы кыргыз кебинин интонациясына өз таасирин тийгизбей койбойт.

§ 3. Жай айтымдын интонациясы

Интонациянын семантикалык мааниси менен айтымдын лексико-грамматикалык каражаты өз ара тыгыз карым-катнашта. Агглютинативдик тилдерде, өзгөчө түрк тилдеринде, лексико-грамматикалык каражаттардын кептин интонациясына тийгизген таасири өтө чоң. Анткени, сүйлөм ар кандай сөздөрдүн катар айтылган суммасынан уюшулбастан, лексико-семантикалык маанилери боюнча жакындыгы бар, б.а., бири-бири менен айкашууга мүмкүнчүлүгү болгон сөздөрдүн грамматикалык жактан тутумдашуусунан түзүлөт. Тилдин сегменттик, суперсегменттик бирдиктери жана лексико-грамматикалык каржаттары карым-катнашта болуп, өзүнчө бир бирдиктүү организмди түзөт. Ал организм адамдын ой-сезими (эмоциясы) менен тыкыс байланышта. Айтымдын модалдуулук категориясы адамдын эмоционалдык сезими менен да түздөн-түз байланышта. Тил – адам баласынын бири-бири менен пикир алыштырып туруучу негизги курал гана эмес, анын эмоционалдык абалын билдирген каражат да болуп саналат. Эмоциянын жардамы менен адам баласы ички сезимин билдирип, пикирлешкен адамынын ой-сезимин ойготот. Айтымдын коммуникативдик түрлөрүнүн маанилик оттенкторун изилдеген окумуштуулар, кептин интонациясынын жаралышына эмоциянын мааниси чоң экендигин бөлүп көрсөтүшөт.

Кыргыз тилиндеги жай айтымдар төмөнкүдөй оттенкторго бөлүнөт: сүрөттөө, баяндоо, кабарлоо, ырастоо, бекемдөө, тануу, төгүндөө, каалоо, болжолдоо, ниет ж. б. Жай айтымдын маанилик оттенкаларынын колдонулушу турмушта алда канча кеңири.

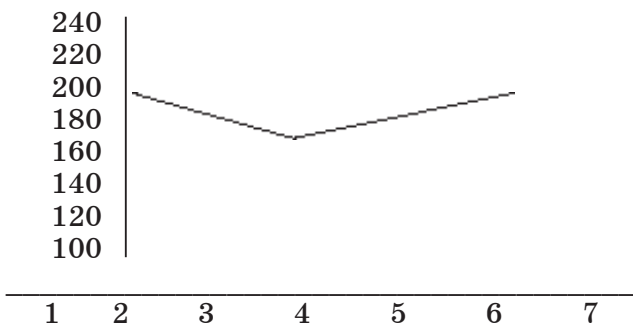
Ошондой болсо да, ал маанилик бөлүнүштөрдү топтоштуруп, өз алдынча топторго бөлүштүрүү жана классификациялоо тил таануу илими үчүн жана семантика, семиасиология илими үчүн өзгөчө маанилүү болуп саналат.

Кыргыз тилиндеги жай айтымдын интонациясы төмөнкүдөй интонацияга бөлүнөт.

1. Күндөлүк турмушта сүрөттөө ирээтинде айтылган жай айтымдар өтө кеңири колдонулат. Акустикалык жактан алганда жай айтымдын сүрөттөө маанисинин интонациясы жай ыргактуу келип, негизги тондун жыштыгынын кыймылы көбүнчө «жогорулап-төмөндөйт» же «жогорулап-түздөлөт». Тондун ыргагы тез көтөрүлөт.

Фразалардын салыштырмалуу жыштык диапозону 1ден 4жарым тонго чейин термелет, алардын орточо термелиши 3 жарым тон болот. Басым түшкөн муундун алдында негизги тондун кыймылы жогорулап (85%), кайра төмөндөйт (80%). Тон басым түшкөн муунда максимум абалына жетет. Тондун максимуму 3 жарым тонду түзөт. Фразанын айтылыш башталышына караганда, фразанын бүткөндөгү тону төмөндөйт, башкача айтканда, айтымдын башталышы көпчүлүк учурларда жогорулаган акустикалык белгилер менен айрымаланып, фразанын аягы төмөндөгөн акустикалык белгилер менен мүнөздөлөт. Фраза аяктап бара жатканда акустикалык белгилердин төмөндөшү – кыргыз тилиндеги жай айтымга тиешелүү интонациялык касиет болуп саналат. Мындай ойду кыргыз кебин уккан башка элдин өкүлдөрү да ырасташат. Жай айтымдын аягында негизги тондун жыштыгы төмөндөй тургандыгы акустикалык эксперименттердин материалынан да көрүнөт. Сүрөттөө маанисин билдирген жай айтымдын «Күндөй жаркырап турат» деген айтымын алалы.

Күндөй жаркырап турат.

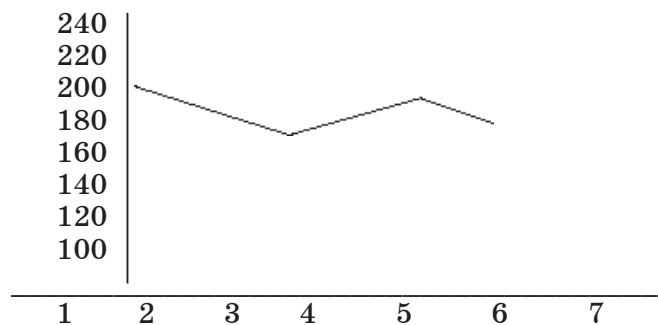
Сүрөттөө маанисин билдирген жай айтымдын интонациялык сызыгы.

Электроакустикалык анализдердеги маалыматтар жай сүйлөмдүн сүрөттөө маанисинде төмөндөгүдөй акустикалык параметрлерди көрсөттү: фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы – 170–150 гц;

Фразанын диапозонунун жыштыгы – 180–166 гц; Фразадагы сөздөрдүн негизги тонунун жыштыгы – 150, 170, 180, 170, 170, 130, 140, 160, 170 гц; фразанын созулушунун жалпы убактысы – 1300 м/сек; фразадагы муундардын орточо узундугу – 190 м/сек; фразанын бүтүшүндөгү негизги тондун жыштыгынын жогорулашынын жана төмөндөшүнүн ылдамдыгы 0,50 м/сек.

2. Жай айтымдын баяндоо оттеногу мааниси жагынан сүрөттөөгө жакын. Турмуштагы, жаратылыштагы, коомдогу окуялар, кубулуштар сүрөттөөдө салыштырылып көркөм сүрөттөлсө, баяндоодо алар жөн гана баяндалат.

Акустикалык жактан алып караганда баяндоонун акустикалык параметрлери сүрөттөөнүн акустикалык параметрлеринен анча айырмаланбайт: фразанын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы – 160–140 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы – 160–150 гц; фразанын диапозонунун жыштыгы – 170–155 гц; фразадагы сөздөрдүн негизги тонунун жыштыгы – 160, 170, 170, 180, 130, 150, 140, 160 гц; фразанын созулушунун жалпы убактысы – 1250 м/сек; фразанын бүткөндөгү негизги тондун жыштыгынын жогорулашынын жана төмөндөшүнүн ылдамдыгы 0,55 м/сек. «Жаан жаап жатат».

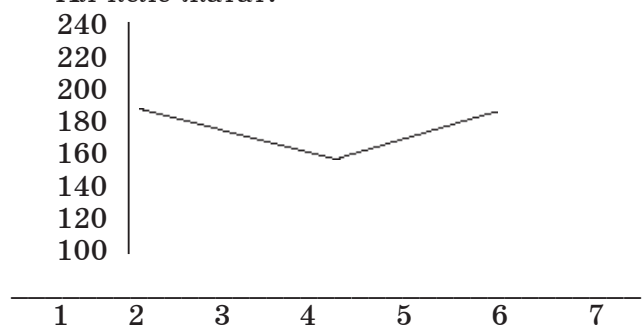

Жаан жаап жатат

Жай айтымдын баяндоо маанисинин интонациялык сызыгы.

3. Акустикалык жактан кабарлоонун интонациясынын параметрлери сүрөттөөгө жана баяндоого салыштырганда айрымаланып турат: фразанын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы – 170–180–150 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы – 170–160 гц; фразанын диапозонунун жыштыгы 140–180 гц; фразадагы сөздөрдүн негизги тонунун жыштыгы – 185, 180, 140, 160, 145, 140, 150 гц; фразадагы муундардын созулушу – 170, 175, 155, 140, 130, 140, 150 м/сек; фразанын созулушунун жалпы убактысы 1350 м/сек.

Ал келе жатат.

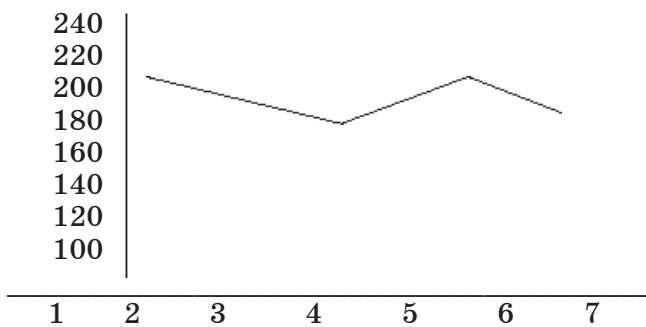
Ал келе жатат.

Жай айтымдын кабарлоо маанисинин интонациялык сызыгы.

4. Акустикалык жактан алып караганда ырастоонун жана бекемдөөнүн интонациялык параметрлери жакын: ырастоо маанисиндеги фразанын интонациясынын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы – 180–160 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы – 170–160 гц; фразанын диапазонунун жыштыгы – 160–180 гц; фразадагы сөздөрдүн негизги тонунун жыштыгы – 160–170–180–150–160–140–140–130–150 гц; фразадагы муундардын орточо созулушу 170 м/сек; фразанын жалпы созулушу 1400 м/сек.

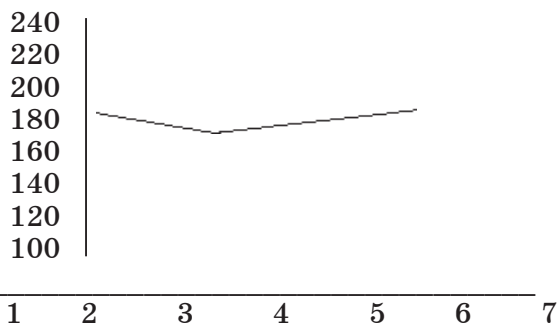
«Туура, ошондой болгон».

Туура, ошондой болгон.

Жай айтымдын ырастоо маанисинин интонациялык сызыгы.

Бекемдөө маанисиндеги фразанын интонациясынын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы – 175–160–165 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 170–160 гц; фразанын диапазонунун жыштыгы – 160–175 гц; фразадагы сөздөрдүн негизги тонунун жыштыгы – 170–160–170–150–160–130–140–150 гц; фразадагы муундардын орточо созулушу – 170 м/сек; фразанын созулушунун жалпы убактысы – 1450 м/сек. «Ал ошентип айткан».

Ал ошентип айткан.

Жай айтымдын бекемдүү маанисинин интонациялык сызыгы.

5. Тануунун жана төгүндөөнүн

интонациясынын акустикалык параметрлери бири-бирине өтө жакын: тануу жана төгүндөө маанисиндеги айтымдардын интонациясынын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 150–140 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы – 160–150 гц; фразанын диапазонунун жыштыгы – 160–150 гц; фразадагы муундардын негизги тонунун жыштыгы – 170, 170, 160, 160, 140, 130, 150, 160, 170, 150 гц; фразадагы муундардын орточо созулушу 180 м/сек; фразанын жалпы созулушу 1260 м/сек.

6. Жай айтымдын каалоону билдирген модалдык түрү интонациялык жактан ниетке жакын.

Бирок, жай айтымдын аталган модалдык түрлөрү маанилик жактан бирдей сезимди билдирет дегендикке жатпайт. Алардын ар биринин өз өзүнчө коммуникативдик максаты бар. Каалоо иретиндеги айтымдарда сүйлөөчү боло турган кандайдыр бир окуяга, кубулушка каалоосун билдирсе, ниет түрүндөгү айтымдарда кыймыл-аракеттин келечекте болоорлугун баяндайт.

Жай айтымдын ниетти жана каалоону билдирген модалдык түрлөрүнүн акустикалык параметрлери анча айрымаланбайт. Жалпы жонунан алганда бири-бирине жакын: фразанын интонациясынын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы – 180–150–140 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы – 180–160 гц; фразанын диапазонунун жыштыгы – 140–180 гц; фразадагы муундардын негизги тонунун жыштыгы – 180, 180, 140, 160, 145, 140, 130, 140 гц; фразадагы муундардын орточо созулушу – 170, 160, 150, 160, 160, 140, 150, 140, 130, 145 м/сек; фразанын жалпы созулушу – 1570 м/сек.

7. Жай айтымдын болжолдоо мааниси модалдык жактан сүйлөөчү жана аткаруучу тарабынан окуянын, кубулуштун болоор же болбостугун күмөндүү божомолдойт.

Божомол түрүндө айтылган айтымдардын интонациясынын акустикалык параметрлери жай сүйлөмдүн башка модалдык түрлөрүнө караганда айырмаланып турат, тактап айтканда, фразанын интонациясынын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы - 190–170 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн сөздөгү негизги тондун жыштыгынын аралыгы 190–180 гц; фразанын диапазонунун жыштыгы – 160–190 гц; фразадагы муундардын негизги тонунун жыштыгы – 170, 180, 160, 160, 150, 160, 140, 130 гц; фразадагы муундардын орточо созулушу –

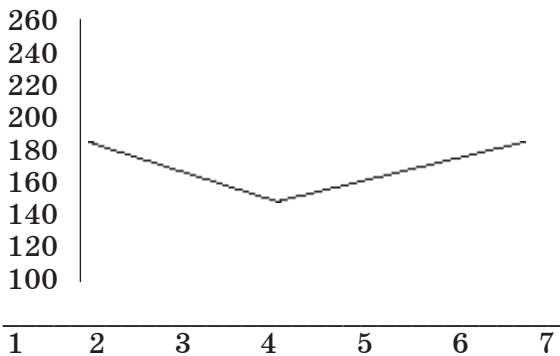
170, 180, 170, 170, 160, 170, 160, 150; м/сек фразанын жалпы созулушу – 1650 м/сек.

Кыргыз тилиндеги жай айтымдын маанилик бөлүнүштөрүнүн интонациясынын акустикалык параметрлери, көбүнчө тилдин лексико-грамматикалык каражаттарына жана кырдаалга көз каранды болот. Кырдаал жана лексико-грамматикалык каражаттар кыргыз тилиндеги жай айтымдардын интонациялык өзгөчөлүгүн аныктоочу каражат болуп саналат.

§ 4. Суроолуу айтымдын интонациясы

Кыргыз тилиндеги кошумча суроо, кайталап суроо жана тике (ачык) суроо маанисинде айтылган суроолуу айтымдардын жыштык диапазондору, созулушу жана интенсивдүүлүгү жагынан, ошондой эле негизги тондун деңгээли жагынан бири-бирине жакын. Суроолуу айтымдын бул маанилик түрү жыштык диапазондору, интенсивдүүлүк жана созулушу жагынан дал келет. Аталган айтымдар төмөнкү жыштык деңгээлде башталып, негизги тондун жыштыгынын орточо бийиктиги 120 гц түзөт. Муундардын ортосундагы жыштык интервалдардын орточо аралыгы 100-140 гц талаасында жайгашкан. Негизги тондун жыштыгынын кыймылы кичине төмөндөп, жогорулаган мүнөзгө ээ.

«Кызык ой бекен?»

Кызык ой бекен?

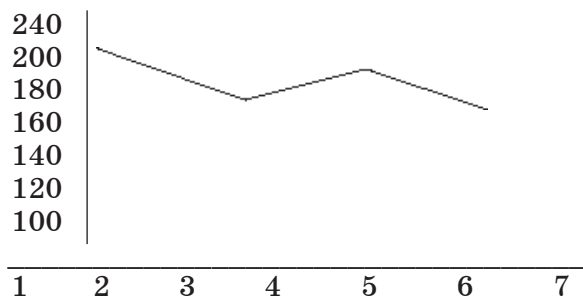
Суроолуу айтымдын кайталап суроо маанисинин интонациялык сызыгы.

Негизги тондун жыштыгынын жыштык диапазонунун эң бийиктеген учуру көбүнчө басым түшкөн муунда, айрым учурларда басым түшкөн муундун алдында бийиктейт. Төмөндө кошумча суроо маанисинде айтылган айтымдардын акустикалык параметрлери төмөнкүдөй.

Акустикалык параметрлер	«Кызык ой бекен?»				
	Аралыгы/интервалы/				
	Фразанын башталышы	Басымсыз муун	Басымсыздуу муун	Басымдан кийинки муун	Фразанын бүтүшү
Негизги тондун жыштыгы /гц/	100-120	100-120	100-120	100-120	100-120
Интенсивдүүлүк /мм/	20	20	25	20	18-16
Созулушу (м/сек)	—	270	220	300	260

Кайталап суроо маанисинде айтылган айтымдардын негизги тонунун жыштыгынын кыймылы 140 гц тен башталып, бир азга төмөндөп, кайра акырындап жогорулап барып, түз сызыктанып кетет. Мындай көрүнүштү интонограммдан жөнөкөй көз менен да байкоого болот. Жыштык диапозону кенен, жыштык деңгээли орточо. Жыштык диапозондор, негизинен, 140–170–100 гц тин тегерегинде жайгашкан.

«Ошондой болуптурбу?»

Ошондой болуптурбу?

Суроолуу айтымдын кайталап суроо маанисинин интонациялык сызыгы.

Басым түшкөн муундар созулуңку айтылат. Эгер басым түшкөн муундар ачык муун болсо 270 м/сек га чейин, жабык муун болсо 340 м/сек га чейин созулганын көрөбүз. Дегинкиси тактап айтканда, суроолуу айтымдардын интонациялык өзгөрүшүнүн мүнөздүү белгиси фразанын башында жана аягында көрүнөт. Кыргыз тилинде суроолуу бөлүкчө «бы», ошондой эле сурама ат атоочтор ким?, эмне?, кандай?, кантип? ж.б. айтым ичинде айтылышы суроолуу айтымдын жалпы мүнөзүн аныктайт. Кайталап суроо маанисинде айтылган айтымдардын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 140–170–100 гц; жыштык диапозондору 140–180 гц; муундардын орточо созулушу – 160 м/сек; айтымдын бүтүшүндөгү негизги тондун жыштыгынын жогорулашынын же

төмөндөшүнүн ылдамдыгы 0,50 гц, м/сек.

Тике (ачык) суроо маанисинде айтылган айтымдардын интонациясы көбүнчө контекстке жараша болот. Негизги тондун жыштыгынын кыймылы биринчи топко кирген суроолуу айтымдардай эле төмөндөп-жогорулайт.

«Кайда экен?»

Суроолуу айтымдын тике суроо маанисинин интонациялык сызыгы.

Айтымдын интонациясын аныктоодо акустикалык компоненттердин ичинен негизги тондун жыштыгынын параметрлеринин башкысы болуп интенсивдүүлүк жана созулушу эсептелет. Акустикалык жактан тике суроонун интонациясынын параметрлери: айтымдын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 150–160–180 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн муундагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 160–150 гц; фразанын диапазонунун жыштыгы 150–170 гц; фразанын созулушунун жалпы убактысы 1450 м/сек.

Кыргыз тилиндени анык суроонун, формалдуу суроонун, риторикалык суроонун жана альтернативдүү суроонун негизги тонунун жыштыгынын кыймылы жогорулаган-төмөндөгөн-жогорулаган мүнөзгө ээ. Фразанын башталышындагы негизги тондун жыштыгынын кыймылы басымдуу муунга чейин тегиз болот же төмөндөйт, басымдуу муунда тез жогорулайт да кайрадан төмөндөп-жогорулайт. Эгер, айтымдын ичиндеги логикалык жактан бөлүнгөн сөз фразанын аягында турса тондун максималдуу көтөрүлүшү ошол аймакта болот.

Анык суроонун негизги тонунун жыштыгынын кыймылы тегиз – жогору, айтымдын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 170–150 гц; фразанын башталышындагы жана басым түшкөн муундагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 150–170 гц; фразанын жыштык диапазону 115–200 гц; фразанын жалпы созулушу 700 м/сек.

Формалдуу суроонун негизги тонунун

жыштыгынын кыймылы жогору-төмөн. Айтылыш тону орто, кээде бийик. Айтымдын жыштык диапазону 170–100 гц, формалдуу суроонун акустикалык параметрлери төмөнкү чектерде көрүнөт.

Формалдуу жана альтернативдүү суроо маанисинде айтылган суроолуу айтымдардын интонациясынын

Кайда? Кайда?					
Акустикалык параметрлер	Аралыгы/интервалы/				
	Фразанын башталышы	Басымсыз муун	Басымсыздуу муун	Басымдан кийинки муун	Фразанын бүтүшү
Негизги тондун жыштыгы	170-150	—	170-150	150-120	110-100
Интенсивдүүлүк /мм/	—	—	23	18	12
Созулушу (м/сек)	110	—	110	90	210

акустикалык касиеттери анчалык сандык жактан айырмаланган жок. Аудитордук аныктоодо да аудиторлор формалдуу жана альтернативдүү суроонун интонациясын чаташтырып алышкан учурлар көп жолуккан. Демек формалдуу суроонун жана альтернативдүү суроонун интонациясы окшош деп жыйынтык чыгарууга болот.

Риторикалык суроонун интонациясы көбүнчө сүйлөөчүгө жараша болот. Анткени сүйлөөчү суроону өзү коюп, өзү кайра жооп бергендиктен суроонун коюлушу контекстке, сүйлөөчүнүн эмоционалдык абалына жараша коюлат. Риторикалык суроо маанисинде айтылган фразалардын негизги тонунун жыштыгынын кыймылы жогору-төмөн-жогору. Акустикалык параметрлери төмөнкүдөй көрсөткүчтөрдү көрсөттү.

Чубактан Манас эр беле?					
Акустикалык параметрлер	Аралыгы/интервалы/				
	Фразанын башталышы	Басымсыз муун	Басымсыздуу муун	Басымдан кийинки муун	Фразанын бүтүшү
Негизги тондун жыштыгы	160	140-130	130-180	180-140	150-130
Интенсивдүүлүк /мм/	20	18	25	22	18
Созулушу (м/сек)	140	160	200	180	260

Кыргыз тилиндеги таң калуучу суроону, күмөндөр суроону, ырастоочу суроону жана божомол суроону киргизген элек. Бул айтымдардын негизги тонунун жыштыгы жогорулап башталып, басымдуу муундун алдында өтө жогорулайт да, кайрадан төмөндөй баштайт. Мындай көрүнүш, эгерде логикалык жактан бөлүнгөн сөз айтымдын башында турса, өзгөчө даана байкалат. Таң калуучу суроо маанисинде айтылган айтымдардын негизги тонунун жыштыгынын кыймылы жогору-төмөн, жыштык диапазондору кенен, айтылыш тону орто, кээде жогору, ортодон жогору, айтымдын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 120–140–135 гц; муундардын орточо созулушу 180 м/сек.

Ошончо эле мен өзгөрүптүрмүнбү?					
Акустикалык параметрлер	Аралыгы/интервалы/				
	Фразанын башталышы	Басымсыз муун	Басымсыздуу муун	Басымдан кийинки муун	Фразанын бүтүшү
Негизги тондун жыштыгы	120	123-130	130-170	170-140	135-85
Интенсивдүүлүк /мм/	16	18	23	22	15
Созулушу (м/сек)	100	120	200	180	260

Күмөндөр суроо маанисинде айтылган айтымдардын негизги тонунун жыштык кыймылы ар түрдүү: кээде жогору-төмөн, көбүнчө тегиз-жогору. Негизги тондун жыштыгы басымдуу муунга чейин акырындап жогорулайт, эгерде логикалык жактан бөлүнгөн сөз айтымдын ортосунда болсо, негизги тондун жыштыгы тез төмөндөйт, айтымдын башында болсо, негизги тондун жыштыгы тез жогорулайт, ал эми ошол эле логикалык жактан бөлүнгөн сөз айтымдын аягында болсо, негизги тондун жыштыгы төмөндөгөн абалда болот. Жыштык диапазондор кенен, орточо жыштык диапазондор 120–150 гц аймактан көрүнөт. Айтымдын башталышындагы жана аягындагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 120–200–270 гц, фразанын башталышындагы жана басым түшкөн муундагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 120–200 гц, муундардын орточо созулушу 140 м/сек.

Ошончо эле мен өзгөрүптүрмүнбү?					
Акустикалык параметрлер	Аралыгы/интервалы/				
	Фразанын башталышы	Басымсыз муун	Басымсыздуу муун	Басымдан кийинки муун	Фразанын бүтүшү
Негизги тондун жыштыгы	120	123-130	130-170	170-140	135-85
Интенсивдүүлүк /мм/	16	18	23	22	15
Созулушу (м/сек)	100	120	200	180	260

Таблицадан көрүнүп тургандай, басымсыз муунга караганда басымдуу муундар созулуңку айтылат.

Ырастоо маанисинде айтылган суроолуу айтымдардын негизги тонунун жыштыгынын кыймылы жогору-төмөн мүнөзгө ээ. Негизги тондун жыштыгынын максималдуу деңгээли акырындап эң төмөнкү жыштыкка чейин төмөндөйт. Логикалык жактан басым түшкөн сөз айтымдын башында болсо, негизги тондун жыштыгы тез жогорулайт, эгер ортосунда болсо, басымдуу муунга чейин акырындап жогорулайт. Жыштык диапазонду кенен, 100–200 гц тин тегерегинде көрүнөт.

Ыя, ошондойбу?					
Акустикалык параметрлер	Аралыгы/интервалы/				
	Фразанын башталышы	Басымсыз муун	Басымсыздуу муун	Басымдан кийинки муун	Фразанын бүтүшү
Негизги тондун жыштыгы	140-160	—	160-180	160-140	140-120
Интенсивдүүлүк /мм/	25		30	30	25
Созулушу (м/сек)	380		230	140	180

Суроолуу айтымдын божомол суроо маанисинде айтылган айтымдардын негизги тонунун жыштыгынын кыймылы жогору-төмөн. Фразанын башында тон кыймылы акырындап жогорулап, фразанын аягында бир азга төмөндөйт. Негизги тондун жыштык деңгээли орто, кээде жогору, кээде төмөндөп кеткен учурлар жолугат. Мындай көрүнүш божомол маанисинде айтылган суроонун мүнөзүнө, контекстине жана айтылган абалына жараша болот. Негизги тондун жыштыгынын орточо деңгээли 180 гц, жыштык диапазонду анчалык бийик эмес, 120–180 гц тин тегерегинде көтөрүлөт. Муундардын орточо созулушу 250 м/сек, 230 м/сек.

Кыргыз тилиндеги суроолуу айтымдын интонациясы боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот: кыргыз тилиндеги суроолуу айтымдын маанилик түрлөрү ар түрдүү, ошого жараша ал маанилик түрлөрдүн

Кыш кеч келеби?					
Акустикалык параметрлер	Аралыгы/интервалы/				
	Фразанын башталышы	Басымсыз муун	Басымсыздуу муун	Басымдан кийинки муун	Фразанын бүтүшү
Негизги тондун жыштыгы	130-150	—	150-170	150-120	120-100
Интенсивдүүлүк /мм/	23		28	28	25
Созулушу (м/сек)	380		230	160	170

интонациясы айтылып жаткан кырдаалга, контекстке жараша болот. Семантикалык топтордун акустикалык параметрлери бири-бирине сандык жактан, негизги тондун жыштыгынын кыймылы жагынан жакындаган учурлар жолугат. Суроолуу айтымдын интонациялык түзүлүшүн анализдеп келгенде, негизинен үч ыргактын түрүн бөлүк: биринчи ыргакка төмөндөгөн – тон; экинчи ыргакка жогорулаган тон; үчүнчү ыргакка төмөндөгөн-жогорулаган тон мүнөздүү.

§ 5. Буйрук айтымдын интонациясы

Кыргыз тилиндеги айтымдардын буйрук тобунун интонациясы (буйрук, чечкиндүү буйрук, тыюу, талап кылуу, коркутуу, ачуулануу, команда) диапазон жыштыгы, созулушу, интенсивдүүлүгү жагынан, ошондой эле негизги тондун деңгээли боюнча бири-бирине дал келбейт.

Буйрук иретинде айтылган айтымдардын жалпы физикалык белгиси бийик тон болуп эсептелет. Салыштырмалуу диапазондун фразадагы жыштыгы төмөнкү секундада, башкача айтканда 1 жарым тондон 8 жарым тонго чейин дирилдейт, бирок фразалардын диапазонунун орточо дирилдеши 5 жарымтонду түзөт.

Диапазондун жыштыгы басым түшкөн муунда 7 жарым тон, диапазондун кеңдиги басым түшкөн муундун алдындагы муунда 1,06 жарым тон экендиги көрүнөт. Басым түшкөн муундун алдындагы муундун тон кыймылы көбүнчө жогорулаганы (75%), басым түшкөн муундуку – төмөндөгөнү (66%), кээде жогорулап-төмөндөгөнү байкалат (25%).

Тондун эң бийик көтөрүлүшү басымсыз

сөзгө караганда, басымдуу сөздө көп байкалат. Тондун бийиктеши басымсыз муунга караганда басымдуу муунда 3 жарым тон жогорулайт. Негизги тондун жыштыгы менен максималдуу жыштыгынын аралыгы басым түшкөн жана басымдан кийинки муундарында чоң секунданы – 1,70 жарым тонду түзөт.

Тондун төмөндөшү басым түшкөн муундун алдында башталат. Фразанын айтылышындагы тондун бийиктиги башталышына караганда бүтүшүндө төмөн болот. Негизги тондун жалпы контуру жогору-төмөн, кээде тегиз-төмөн катары мүнөздөлөт.

Фразанын интенсивдүүлүгүнүн жогорулашы басымдуу муунда (75,7%) жана басымдуу муундун алдында (25,3%) даана байкалат. Алардын интенсивдүүлүгүнүн жогорулашы, негизинен, ар кандай. Эгер тон бийик болсо, басым түшкөн муундун интенсивдүүлүгү жогору болот.

Буйрук түрүндө айтылган айтымдардын айтылыш узундугу буйрук маанисинде айтылган башка айтымдарга караганда кыска. Басым түшпөгөн муунга караганда басымдуу муундун созулушу бир жарым, эки эсеге узун. Демек буйрук маанисинде айтылган айтымдардын негизги физикалык касиетин төмөнкүдөй көрсөтүүгө болот:

1. Негизги тондун жалпы контуру жогору-төмөн, кээде тегиз-төмөн;
2. Басымдуу муундун тону жогору;
3. Фразанын жыштык диапазону бирдей;
4. Басымдуу муундар интенсивдүү;
5. Басымдуу муундар созулуңкураак айтылат.

Чечкиндүү буйруктун тону буйруктун тонунан анчалык айырмаланбайт, тону бийик, жыштык диапазону 3 жарым тондон 10 жарым тонго чейин термелет. Басымдуу муундун диапазонуну, басымсыз муунга караганда кеңирээк. Басымдуу муундун алдындагы муундун тон кыймылы бийик (56,7%), басым түшкөн муундун тону, буйрук сыяктуу эле, төмөндөгөнүн көрөбүз (60%). Басымдуу муунда тон өтө бийиктейт, басымсыз муундар басымдуу муунга салыштырмалуу жапыз тондо айтылат. Фразанын бүтүшүндөгү тон башталышына караганда жапыз. Эксперименттик материалдар көрсөткөндөй чечкиндүү буйруктун тону басымдуу муундун башталышында төмөндөйт. Чечкиндүү буйрук бат айтылат.

Чечкиндүү буйруктун созулушу буйрукка караганда кыска, басымсыз муунга караганда басымдуу муундун созулушу эки эсеге узун.

1. Негизги тондун жалпы контуру жогорулап-тез төмөндөйт;
2. Басымдуу муундун тону жана диапазонуну жогору;

3. Фразанын жыштык диапозону бирдей;

4. Басымдуу муундар интенсивдүү;

5. Басымдуу муундардын созулушу басымсыз муундарга караганда созулуңку экени көрүнөт.

Демек чечкиндүү буйруктун интонациясы буйруктун интонациясынын варианты деп эсептөөгө болот.

Кандайдыр бир каалоону тыюу иретинде айткан буйрук айтымдын оттеногунун тону бийик. Басымдуу жана басым алдындагы муундардын негизги тонунун жыштыгы жогору. Фразадагы негизги тондун жыштыгынын диапозону 8 жарым тонду түзөт. Негизги тондун жыштыгынын диапозону басымдуу муунда 5 жарым тон, басымсыз муунда 3 жарым тон экендигин көрөбүз. Басымсыз жана басымдуу муундардагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 1 жарым тон. Басымдуу жана басымсыз муундардын максималдуу интенсивдүүлүгүнүн айырмасы 30 дб. Фразанын жалпы айтылыш убактысы 480 м/сек. Басымсыз муундардын созулушу 220 м/сек, басымдуу муундун созулушу 260 м/сек.

Негизги тондун жыштыгынын кыймылы басымдуу муундун алдындагы муунда тегиз (67,5%), басымдуу муунда төмөндөйт (77%), айрым учурда жогорулап-төмөндөгөнүн көрөбүз (50%). Тондун максималдуу бийиктиги басымдуу муунда болот. Басымсыз муундарда тон салыштырмалуу анчалык бийик эмес. Негизги тондун контуру тегиздеп-төмөндөйт (72%). Басымдуу муундун алдында тон төмөндөйт, басымдуу муунда тон бирдей ыргакта айтылат.

Демек тыюунун негизги физикалык касиеттери төмөнкүдөй:

1. Негизги тондун жалпы контуру тегиз-төмөн, айрым учурда жогору-төмөн;

2. Басым түшкөн муунда тон жана интенсивдүүлүк бийик, диапозондун жыштыгы негизинен орто;

3. Фразанын жыштык диапозону басымсыз муундарда бирдей, басымдуу муундарда бир азга жогорулайт;

4. Басымдуу муундар интенсивдүү;

5. Басым түшкөн муундун созулушу негизинен басымсыз муундун созулушунан айырмаланат.

Буйрук айтымдын талап кылуу оттеногуна бийик тон мүнөздүү. Талап кылууда фразанын жыштык диапозону 1 жарым тондон 13 жарым тонго чейин термелет. Басым түшкөн муундун алдындагы муунга караганда басымдуу муундун жыштык диапозону кеңири, тактап айтканда, 9 жарым тонду түзөт. Басым түшкөн муундун алдындагы муундун негизги тонунун жыштыгы, негизинен жогору (85%). Басымдуу муундун алдында тон өтө

жогорулайт, басымдуу муундун аягында тон төмөндөйт. Мындай көрүнүш талап кылуунун тону буйрук түрүндө айтылган айтымдардын тонунан айырмаланып тургандыгын көрсөтөт. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы кыска, болгону 1 жарым тонду түзөт. Тондун төмөндөшү басым түшкөн муундун башында башталып, фразанын бүтүшүндөгү тон башталышынан төмөн болот. Негизги тондун жалпы контуру тегиз абалда барып төмөндөйт (85%); басымдуу муундар бат жана бийик айтылат. Буйрук иретинде айтылган айтымдарга караганда талап кылуу созулуңку айтылат.

Талап кылуунун негизги физикалык касиеттерин төмөнкүдөй көрсөтүүгө болот:

1. Негизги тондун жалпы контуру жогору-төмөн.

2. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы максималдуу аралыгы анчалык айырмаланбайт.

3. Басымдуу муундар интенсивдүү.

4. Муундардын созулушунда айырмачылык бар.

Коркутуу маанисинде айтылган айтымдарга бийик тон мүнөздүү. Фразадагы диапозондун жыштыгы 3 жарым тондон 8 жарым тонго чейин термелет. Басымсыз муундарга караганда басымдуу муундардын жыштык диапозондору 1,5 жарым тонго бийик. Негизги тондун кыймылы басымсыз муундарда жогорулайт (90%), ал эми басымдуу муундарда, буйрук, талап кылуу, тыюу маанисинде айтылган айтымдардай эле тез төмөндөйт (91,1%). Тон басымдуу муунда бийиктейт. Басымсыз муун менен басымдуу муундун ортосундагы негизги тондун максималдуу бийиктиги 2 жарым тонду түзөт.

Тондун төмөндөшү басымдуу муундун ортосунан башталат. Фразанын бүткөн жериндеги тон башталышына караганда төмөн. Негизги тондун жалпы контуру жогору-төмөн (80,5%). Басым түшкөн муундун жана басымдуу муундун алдындагы муундардын интенсивдүүлүгү бирдей эмес, басымдуу муун интенсивдүү.

Коркутуу маанисинде айтылган айтымдардын созулушу буйрук маанисинин башка түрлөрүнө караганда бир азга өзгөчөлөнүп турат. Биринчи муундун созулушу экинчи муунга караганда 1 эсеге кыска айтылат, ал эми аял диктордуку 1,5 эсеге кыска айтылгандыгын көрөбүз.

Коркутуу маанисинде айтылган айтымдардын негизги физикалык касиеттери төмөнкүдөй:

1. Негизги тондун жалпы контуру жогору-төмөн-тегиз;

2. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы анчалык чоң эмес;

3. Басымдуу муундар интенсивдүү;

4. Муундардын созулушунда айырмачылык бар.

Ачуулануу маанисинде айтылган айтымдардын тону коркутуу маанисинде айтылган айтымдардын тонунан анча айырмаланбайт. Ачуулануунун тону командага жана кыйкырууга жакын. Тондун бийиктигинин диапазон жыштыгы 3 жарым тондон 16 жарым тонго чейин термелет, орточо алганда 7,5 жарым тонду түзөт. Басымдуу муундун диапазон жыштыгы басымсыз муунга караганда 3,50 жарым тонго жогору. Негизги тондун кыймылы жогорулап-тез төмөндөйт (58,9%). Басымдуу муунда тон максималдуу абалга жетет. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун максималдуу жыштыгынын аралыгы 5 жарым тонду түзөт. Тондун төмөндөшү басымдуу муундун ортосунан башталып, тез төмөндөйт.

Негизги тондун эң жогорку чеги басымсыз муун менен басымдуу муундун ортосунан көрүнөт (45%). Басымдуу муундар интенсивдүү, ошондуктан тон жогору. Ачуулануу маанисинде айтылган айтымдардын созулушу буйруктун башка маанилерине караганда алда канча кыска айтылат. Эгер, басымдуу муун ачык муун болсо, басымсыз муунга караганда созулуңку айтылат.

Демек ачуулануу маанисинде айтылган айтымдардын негизги физикалык касиеттери деп төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Негизги тондун жалпы контуру бир азга жогорулап-тез төмөндөйт;

2. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы 4 жарым тонду түзөт;

3. Басымдуу муундар тез айтылат;

4. Басымсыз муундардын созулушуна караганда басымдуу муундардын созулушу көбүрөөк.

Команда маанисинде айтылган айтымдардын тону жогору. Команданын жыштык диапазону 3 жарым тондон 17 жарым тонго чейин термелет. Басымсыз муундарга салыштырганда басымдуу муундардын жыштык диапазону 4,45 жарым тонго кенен. Басымдуу муундун алдындагы муундун тон кыймылы тегиз (42%), айрым учурларда жогорулайт (30%), ал эми басымдуу муундардагы негизги тондун кыймылы көбүнчө төмөндөгөнүн көрөбүз (59,2%). Тондун жогорулаганын, буйрук тобунун башка оттенкторундай эле, басымдуу муундан көрөбүз. Басымдуу жана басымсыз муундардын ортосундагы

негизги тондун жыштыгынын максималдуу жыштыгы анчалык айырмаланбайт, негизинен 1,77 жарым тонду түзөт. Тон басымдуу муундан кийин төмөндөйт. Фразанын башталышындагы тонго караганда аякташындагы тон төмөн. Тон тез төмөндөйт. Басымдуу муундар интенсивдүү. Айтымдын созулушу кыска. Басымдуу муун ачык муун болсо, басымсыз муунга караганда созулуңку айтылат.

Команданын негизги физикалык касиеттери:

1. Негизги тондун кыймылы жогорулап-төмөндөйт;

2. Басымдуу муундардын тону жогору, тон кескин төмөндөйт;

3. Басымдуу муундар интенсивдүү;

4. Басымсыз муундардын созулушуна караганда басымдуу муундардын созулушу көбүрөөк.

Кыйкырык түрүндө айтылган айтымдардын тону эң жогору. Жыштык диапазону 1 жарым тондон 19 жарым тонго чейин термелет. Басым түшкөн муундардын алдындагы муундардын негизги тонунун кыймылы тез жогорулайт (57,3%), ал эми басымдуу муунда тон тез төмөндөйт (78%). Тон басымдуу муундун алдындагы муунда көтөрүлөт. Тондун жогорулашынын эң бийик чеги басымдуу муундун алдында көрүнөт. Басымдуу муунга салыштырганда 1,05 жарым тон жогору. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу жыштыгынын аралыгы 1,70 жарым тон. Тон басымдуу муундан кийин төмөндөйт. Айтымдын башталышындагы тонго караганда аягы жапыз. Негизги тондун жалпы контуру тез жогорулап-төмөндөйт (78,9%).

Кыйкырык түрүндө айтылган айтымдардын созулушу, айтым контекстине жараша болот. Ошондой болсо да созулуңку айтылат. Басымдуу муундардын созулушу басымсыз муундардын созулушуна караганда 1–2 эсеге көп.

Кыйкырык маанисинде айтылган айтымдарга төмөнкүдөй физикалык касиеттер мүнөздүү:

1. Негизги тондун жалпы контуру тез жогорулап-төмөндөйт;

2. Эң жогорку тондо айтылат;

3. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы 5,2 жарым тонду түзөт;

4. Басымдуу муундар 1-2 эсеге созулуңку айтылат.

Буйрук айтымдын экинчи тобуна шарттуу түрдө төмөнкүдөй айтымдын модалдык оттенкторун киргизген элек: өтүнүү, кечирим суроо, макул кылуу, тынчытуу, жалынуу. Бул топтун физикалык

касиеттери биринчи топко караганда бир топ айырмаланып турат. Биринчи, буйрук тобуна кирген айтымдын оттеноктору, негизинен, физикалык касиеттери жагынан бири-бирине жакын болсо, экинчи топко кирген модалдык маанилердин физикалык сапаттары ар түрдүү.

Өтүнүү маанисинде айтылган айтымдарга, негизинен, орточо тон, айрым учурда жапыз тон мүнөздүү. Фразадагы жыштык диапозону 5 жарым тондон 10 жарым тонго чейин термелет. Басымдуу муундарга караганда басымсыз муундардагы жыштык диапозону 3,1 жарым тонго кенен. Басым түшкөн муундун алдындагы муундардын негизги тонунун кыймылы, негизинен, жогору (80,2%). Басым түшкөн муундагы тон өтө төмөн. Тон басымдуу муундун алдындагы муунда өтө бийиктейт, басымдуу муундарга төмөнкү тон мүнөздүү. Басымдуу жана басымсыз муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы 2 жарымтон. Тондун башталышына караганда бүтүшү жапыз. Өтүнүү маанисиндеги фразаларда тон басымдуу муундан кийин төмөндөйт. Негизги тондун жалпы контуру тегиз – төмөн (56,8%). Басымдуу муундун алдында интенсивдүүлүк өзүнүн кульминациясына жетет (67,2%). Басымдуу муундардан кийинки муундарда интенсивдүүлүк төмөндөйт. Басымдуу муундарга караганда басымсыз муундардын созулушу 1,5 эсеге көп. Өтүнүү маанисинде айтылган айтымдардын негизги физикалык касиети төмөнкүдөй:

1. Негизги тондун жалпы контуру тегиз, айрым учурда өтө төмөн;

2. Басымдуу муундардын тону жана диапозону орто;

3. Тондун төмөндөшү бирдей;

4. Басымдуу муундардын алдындагы муундар интенсивдүү. Басымсыз муундардын созулушу көбүрөөк.

Кечирим суроо маанисинде айтылган айтымдарга, негизинен, жапыз тон мүнөздүү. Фразадагы жыштык диапозондору 1 жарым тондон 7 жарым тонго чейин термелет. Басымдуу муундун алдындагы муундун негизги тонунун кыймылы төмөн (51%), басымдуу муундардыкы жогору-төмөн (47%), айрым учурларда төмөндөйт (32,2%). Тондун бийиктеши басымдуу муундун алдында көрүнөт. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгы менен максималдуу жыштыктын орточо аралыгы 1,9 жарым тонду түзөт. Негизги тондун жалпы контуру төмөндөп-жогорулайт (57,8%). Басымдуу муундардагы тондун төмөндөшү бирдей, айтылышы созулуңку. Басымдуу муундардагы тондун бир калыпта төмөндөшү кечирим суроо маанисинде айтылган айтымдарга мүнөздүү

көрүнүш. Кечирим суроо маанисинде айтылган айтымдардын созулушу, биринчи топко кирген маанилик оттенокторго салыштырганда, 1,5 эсеге созулуп айтылат.

Кечирим суроо маанисинде айтылган айтымдарга төмөнкүдөй физикалык касиеттер мүнөздүү.

1. Негизги тондун жалпы контуру төмөндөп-жогорулайт;

2. Фразанын жалпы тону жапыз;

3. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы анчалык көп эмес, 2 жарым тонду түзөт;

4. Бардык муундар салыштырмалуу созулуңку айтылат.

Макул болуу маанисинде айтылган айтымдарга орточо тон мүнөздүү. Фразанын жыштык диапозонунун орточо термелиши 2 жарым тонду түзөт. Басымдуу муундардын жыштык диапозону басымсыз муундарга караганда жогору. Басымдуу муундун алдындагы муундардын тон кыймылынын өзгөрүшү жогору-төмөн (69,9%). Тондун бийиктеши басымдуу муунда көрүнөт. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу орточо аралыгы 3 жарым тонду түзөт. Фразанын башталышындагы тонго караганда аягы жогору. Негизги тондун жалпы контуру жогору-төмөн (72,3%). Тон басым түшкөн муундун алдында төмөндөй баштайт да, басымдуу муундун ортосунда кайра жогорулайт, ал эми, муундун аягында кайра төмөндөйт. Басымдуу жана басымсыз муундардын интенсивдүүлүгүнүн максималдуулугу бирдей. Басым түшкөн муундун алдындагы муундардын жана басымдуу муундун интенсивдүүлүгүнүн максималдуу аралыгы 1 дб түзөт. Макул болуу маанисинде айтылган айтымдардын созулушу өтүнүү жана кечирим суроо иретинде айтылган айтымдардан анчалык айырмаланбайт. Айтымдын бул түрүнө төмөнкүдөй физикалык касиет мүнөздүү:

1. Негизги тондун жалпы контуру төмөндөп-жогорулайт;

2. Айтымдын жалпы тону жапыз;

3. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы 3 жарым тон;

4. Макул болуу маанисинде айтылган айтымдын созулушу кечирим суроо иретинде айтылган айтымдардан анчалык айырмаланбайт.

Кыргыз тилинде тынчтантуу маанисинде айтылган айтымдарга төмөнкү тон мүнөздүү. Фразадагы жыштык диапозонунун орточо термелиши 1 жарым тондон 4,20 жарым тонго чейин жетет. Басымдуу муундун

алдындагы муундун диапазону кең. Негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү басым түшкөн муундун алдындагы муундарда төмөндөйт (60,7%), басымдуу муундарда бирдей (73,3%). Тон басымдуу муундун алдында жогорулайт. Басымдуу жана басымсыз муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын орточо аралыгы 2 жарым тонду түзөт. Фразанын бүтүшүндө тон төмөндөйт. Негизги тондун жалпы контуру төмөндөп-бирдей болуп кетет (79%). Интенсивдүүлүк басым түшкөн муундун алдындагы муунда өзүнүн чегине жетет (68%). Кыргыз тилиндеги тынчытуу маанисинде айтылган айтымдар өтүнүү маанисине караганда кыска айтылат. Негизги физикалык касиеттерине төмөнкү сапаттарды киргизүүгө болот:

1. Негизги тондун жыштыгынын жалпы контуру төмөндөп-бирдей айтылат;
2. Жапыз тон мүнөздүү;
3. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы 4 жарым тон;
4. Басымдуу муундар басымсыз муундарга караганда созулукку айтылат.

Көндүрүү маанисинде айтылган айтымдарга жапыз жана орто топ мүнөздүү. Негизги тондун жыштык диапазонунун салыштырмалуу орточо термелиши 1 жарым тонду түзөт. Басымсыз муундардын жыштык диапазонуна караганда, басымдуу муундардын жыштык диапазону кенен. Тондун кыймылы басым түшкөн муундун алдында көтөрүлөт (56,6%) да басымдуу муунда өзүнүн эң жогорку чегине жетет. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы бирдей, бардык учурда 4 жарым тонду түзөт. Фразанын бүтүшүндөгү тон башталышына караганда жогору. Негизги тондун жалпы контуру көтөрүңкү-тегиз (77,9%). Айтымдын созулушу тынчытуу маанисинде айтылган айтымдардын созулушунан анчалык айрымаланбайт. Негизги физикалык касиеттери тынчытуу маанисинин физикалык касиеттери менен дал келет.

Кыргыз тилинде жалбаруу маанисинде айтылган айтымдар төмөнкү тондо айтылат. Фразадагы жыштык диапазондордун орточо термелиши 1 жарым тондон 8 жарымтонго жетет. Басымсыз муундардын жыштык диапазонуна караганда басымдуу муундардын жыштык диапазону кенен. Негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү басымдуу муундун алдындагы муунда төмөндөйт (70,1%), басымдуу муунда жогорулап-төмөндөйт (45%). Тондун төмөндөшү, негизинен, басымдуу муундун аягында байкалат. Тон басымдуу муундун алдында жогорулай баштайт, айрым учурда басымдуу муундун

алдындагы муундардын тон бийиктиги бирдей болот. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын эң жогорку чегинин аралыгы 2 жарым тонду түзөт. Негизги тондун жалпы контуру бир азга жогорулап-төмөндөйт (60%) же төмөндөйт (40%). Тон басымдуу муундан кийин төмөндөйт. Тондун басаңдашы бирдей абалда, аралыгы кичине, созулушу көбүрөөк. Башка маанилик отенкаларга караганда жалбаруу маанисинде айтылган айтымдар бир эсеге созулуп айтылат.

Жалбаруу маанисинде айтылган айтымдардын негизги физикалык касиеттери болуп төмөнкүлөр эсептелет:

1. Негизги тондун жыштыгынын жалпы контуру бир азга жогорулап-төмөндөйт;
2. Айтылыш тону жапыс;
3. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы 3 жарым тон;

Кыргыз тилиндеги кеңеш берүү маанисинде айтылган айтымдарга мүнөздүү көрүнүш-тондун айтылышы орто. Жыштык диапазонунун салыштырма термелиши 1 жарым тондон 8 жарым тонго чейин. Басымдуу муундардын жыштык диапазону кенен, ал эми басымсыз муундардыкы орточо. Басымдуу муундардын алдындагы муундардагы тон кыймылы көбүнчө тегиз (55,5%). Басымдуу муундагы тон кыймылы жогору (61%). Басымдуу жана басымсыз муундардын негизги тонунун жыштыгынын максималдуу аралыгы 3 жарым тонду түзөт. Фразанын башталышына караганда бүткөндөгү тону бийик айтылат. Негизги тондун жалпы контуру тегиз, көтөрүңкү (60,1%) айтылат.

Кеңеш берүү маанисинде айтылган айтымдардын созулушу башка маанилик түрлөргө караганда өзгөчөлөнүп турат. Кеңеш берүү маанисинде айтылган айтымдардагы басымсыз жана басымдуу муундар бирдей созулгандыгын көрөбүз.

Кеңеш берүү маанисинде айтылган айтымдарга мүнөздүү физикалык кубулуш:

1. Негизги тондун жалпы контуру - тегиз-көтөрүңкү айтылат;
2. Айтылыш тону жапыс;
3. Муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын аралыгы 3 жарым тонду түзөт;
4. Басымдуу жана басымсыз муундардын созулушу бирдей.

Колдонмо түрүндө айтылган айтымдардын тону физикалык касиети жагынан жалбаруу маанисинде айтылган айтымдарга жакын. Басымдуу муундун алдында тон бир калыпта айтылат. Фразадагы жыштык диапазондор 0,8 жарым тондон 10 жарым тонго чейин

термелет, бирок, орточо термелиши 4 жарым тонду түзөт. Басымсыз муундарга караганда басымдуу муундардын жыштык диапозону кенен. Негизги тондун кыймылы кеңеш берүү маанисинен анча айрымаланбайт. Басымдуу муундун алдында тегиз (54,2%), басымдуу муунда тон бир азга жогорулайт (64%). Басымдуу муунда тон бийиктейт. Басымсыз жана басымдуу муундардын негизги тонунун жыштыгынын максималдуу жыштыктарынын аралыгы 3 жарым тонду түзөт. Негизги тондун жалпы контуру тегиз – бир азга жогору (66,2%). Тон акырындап жогорулайт, созулушу көбүрөөк. Жалпысынан алганда колдонмонун физикалык касиети кеңеш берүүнүн физикалык касиетинен анча айрымаланбайт.

Эскертүү маанисинде айтылган айтымдардын айтылыш тону орто же жапыс. Жыштык диапозону 0,5 жарым тондон 9 жарым тонго чейин термелет. Басымдуу муундарга караганда басымсыз муундардын жыштык диапозону бир азга кенен. Басымдуу муундун алдындагы тон кыймылы тегиз (57,8%), басым түшкөн муунда бир азга төмөндөйт (69,2%). Тондун эң бийик көтөрүлүшү басымдуу муундун алдында болот. Тондун көтөрүлүшү көбүнчө эскертүүнүн кандай контексте айтылгандыгына жараша болот. Басымсыз жана басымдуу муундардагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгынын жыштыгы 1,79 жарым тонду түзөт. Тондун төмөндөшү басымдуу муундун алдында башталат. Фразанын башталышына караганда бүтүшүндөгү тон жапыс. Негизги тондун жалпы контуру тегиз-төмөн (68,8%). Тон бир калыпта төмөндөйт. Эскертүү маанисинде айтылган айтымдардагы муундардын созулушу ар түрдүү: басымдуу муундарга караганда басымсыз муундардын созулушу көбүрөөк.

Эскертүү маанисинин негизги физикалык касиеттерине төмөнкүлөр кирет:

1. Негизги тондун жалпы контуру тегиз – бир азга төмөндөйт;

2. Айтылыш тону орто, жапыс;

3. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы 2,5 жарым тон;

4. Муундардын созулушу кыска.

Кайсы бир кырсыктан сактантуу иретинде айтылган айтымдардын айтылыш тону орточо. Фразанын жыштык диапозону 1 жарым тондон 7 жарым тонго чейин термелет. Басымдуу муундун алдындагы муундардагы негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү тегиз (77,2%), басымдуу муунда бир азга төмөндөйт (78%). Тон басымдуу муундун алдындагы муунда эң жогору бийиктейт, басымдуу жана басымсыз муундардын тон бийиктиги көбүнчө бирдей

болот. Басымсыз жана басымдуу муундардын негизги тонунун жыштыгынын максималдуу жыштык аралыгы 2 жарым тон. Фразанын бүтүшүндөгү тон башталышына караганда жапыс. Негизги тондун жалпы контуру бир азга төмөн (69,2%). Тондун төмөндөшү басымдуу муундун алдында башталат. Тон акырындап, тез төмөндөйт. Сактантуу иретинде айтылган айтымдардын созулушу эскертүү маанисинде айтылган айтымдардын созулушунан анча айрымаланбайт. Буйруктун бул түрүнүн интонациясын эскертүү маанисинин интонациясы деп эсептөөгө толук негиз бар.

Сунуш иретинде айтылган айтымдардын айтылыш тону, негизинен, орто. Жыштык диапозондор 0,8 жарым тондон 7,2 жарым тонго чейин термелет, орточо термелиши 3,2 жарым тонду түзөт. Басымдуу муундарга караганда басымсыз муундардын жыштык диапозондору кенен. Басым түшкөн муундун алдындагы негизги тондун жыштыгынын кыймыл өзгөрүшү тегиз (78,9%), басымдуу муунда төмөндөйт (78,9%). Тон басымдуу муундун алдында көтөрүлө баштайт. Басымсыз жана басымдуу муундардын негизги тонунун жыштыгынын максималдуу жыштык аралыгы 1,8 жарым тонду түзөт. Тон басымдуу муундан кийин төмөндөй баштайт. Тондун башталышына караганда бүтүшү жапыс. Негизги тондун жалпы контуру тегиз (60%), фразанын аягында төмөндөйт (42,3%). Басымсыз муундарга караганда басымдуу муундардын созулушу көбүрөөк.

Сунуш маанисинде айтылган айтымдардын негизги физикалык касиетине:

1. Негизги тондун жалпы контуру тегиз-төмөн;

2. Айтылыш тону орточо;

3. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы 1,8 жарым тон;

4. Басымсыз жана басымдуу муундардын созулушунда айырмачылык бар экендигин көрсөтүүгө болот.

Каалоо маанисинде айтылган айтымдардын тону жапыс. Фразадагы жыштык диапозонунун орточо термелиши 5 жарым тонду түзөт. Басымдуу муундун алдындагы муундун жыштык диапозону басым түшкөн муунга караганда 2 жарым тон кенен. Басымдуу муундун алдындагы муундардагы негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү бир азга жогору (47,97%), же жогорулап-тегиздейт (30,1%). Басым түшкөн муундардагы негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү төмөндөйт (48,97%). Басымсыз муундарга караганда басымдуу муундардын тону төмөн. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу

аралыгы 2 жарымтон. Тондун төмөндөшү басымдуу муундун ортосунан башталат. Негизги тондун жалпы контуру бир азга көтөрүлүп, тез төмөндөйт. үчүнчү топко кирген айтымдын башка түрлөрүнө караганда каалоо иретинде айтылган айтымдарда муундардын созулушу көбүрөөк. Басымдуу муундар басымсыз муундарга караганда 1 эсеге көбүрөөк созулат.

Негизги физикалык касиетине төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Негизги тондун жалпы контуру бир аз жогорулап-төмөндөйт;
2. Айтылыш тону жапыз;
3. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу орточо аралыгы 2 жарым тон;
4. Бардык муундар көбүрөөк созулат.

Төртүнчү топту шарттуу түрдө чакырык тобу деп атап, айтымдын төмөнкүдөй модалдык түрлөрүн киргизгенбиз: чакырык, уруксат берүү, киргизүү, макулдук, чакыруу; Бул топко кирген түрлөргө бийик тон мүнөздүү. Фразадагы жыштык диапозону 2 жарым тондон 15 жарым тонго чейин термелет. Басымдуу муундарга караганда басымсыз муундардагы жыштык диапозону кенен.

Кыргыз тилиндеги чакырык маанисинде айтылган айтымдардагы негизги тондун кыймылы басымдуу муундун алдындагы муундарда жогорулайт (78,6%), басымдуу муунда – төмөндөйт (56,2%). Тон, негизинен, басымдуу муундун алдында жогорулайт. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы 5 жарым тон. Тондун төмөндөшү басымдуу муундун алдында башталат. Негизги тондун жалпы контуру жогорулап-төмөндөйт. Басымсыз муундарга караганда басымдуу муундардын созулушу көбүрөөк.

Чакырык маанисинде айтылган айтымдардын негизги физикалык касиети болуп төмөнкүлөр эсептелет:

1. Негизги тондун жалпы контуру жогору-төмөн;
2. Айтымдын тону бийик;
3. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы 5 жарым тон;
4. Басымдуу муундар басымсыз муундарга караганда көбүрөөк созулат, муундардын салыштырма созулушу кыска.

Чакыруу маанисинде айтылган айтымдарга орточо тон мүнөздүү. Фразанын орточо жыштык диапозону 1 жарым тондон 7 жарымтонго чейин термелет. Басымдуу муундун башталышына караганда басымсыз муундун башталышынын жыштык диапозону

кенен. Негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү басымдуу муундун алдында бир азга көтөрүлөт (70%), басымдуу муундарда төмөндөйт (74,4%). Тон басымдуу муунда бийиктейт. Муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу аралыгы 1 жарым тон. Негизги тондун жалпы контуру жогорулап-төмөндөйт (66,3%). Тондун төмөндөшү басымдуу муундун аягынан башталат. Басымдуу муундар басымсыз муундарга караганда 0,8 эсеге көбүрөөк созулат.

Негизги физикалык касиеттерине төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1. Негизги тондун жалпы контуру жогору-төмөн;
2. Айтылыш тону орто;
3. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу орточо аралыгы 1 жарым тон;
4. Муундардын созулушу ар түрдүү.

Уруксат берүү маанисинде айтылган айтымдар орточо тондо айтылат. Фразанын жыштык диапозону 1 жарым тондон 10 жарым тонго чейин термелет. Негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү басымдуу муундун алдында жогорулайт (66,2%), басымдуу муундарда төмөндөйт (59%). Тондун бийиктеши басымдуу муундун алдында болот. Муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу орточо аралыгы 2 жарым тон. Тондун төмөндөшү басымдуу муундун башталышында башталат. Фразанын башталышына караганда бүткөн тону өтө төмөн. Негизги тондун жалпы контуру өтө жогорулайт да тез төмөндөйт (58,6%). Басымдуу муундун алдында тон бирдей жогорулайт, басымдуу муундун аягында тез төмөндөйт; Басымдуу муундар ачык болсо, басымсыз муундарга караганда көбүрөөк созулат. Жалпысынан алганда уруксат берүү маанисинде айтылган айтымдардын негизги физикалык касиети чакыруу маанисинин физикалык касиеттерине жакын.

Киргизүү маанисинде айтылган айтымдардын интонациялык компоненттери уруксат берүүгө жакын. Фразалардын жыштык диапозонунун орточо термелиши 1 жарым тондон 12 жарым тонго чейин созулат. Басымсыз муундардагы тондун өзгөрүшүнүн кыймылы бирдей жогорулайт (49,9%), басымдуу муундардагы тондун кыймылынын өзгөрүшү бирдей төмөндөйт (55%). Муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу орточо аралыгы уруксат берүү маанисиндей 2 жарым тон. Негизги тондун жалпы контуру бирдей жогорулап, бирдей төмөндөйт. Тондун жогорулашы жана төмөндөшү уруксат берүүнүн тонун элестетет. Демек киргизүү маанисинде айтылган айтымдардын интонациясы уруксат берүүнүн интонациясыны варианты болуп эсептелет.

Макул болуу маанисинде айтылган айтымдар жапыз тондо айтылат. Фразадагы жыштык диапазондор 0,4 жарым тондон 4 жарым тонго чейин термелет. Басымсыз муундарга караганда басымдуу муундардын, жыштык диапазону кенен. Негизги тондун кыймылынын өзгөрүшү басымдуу муундун алдында бирдей жогорулап (58,2%), басымдуу муунда бирдей төмөндөйт (68%). Басымдуу муундан тон бийиктейт да, кайра тез төмөндөйт. Айрым учурда басымсыз жана басымдуу муундардын тон бийиктиги бирдей болот. Басымсыз жана басымдуу муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу орточо аралыгы 1 жарым тон. Басымсыз муундардын башталышына караганда бүткөндөгү тону бийик. Негизги тондун жалпы контуру бирдей жогорулап, тегиз болуп кетет (75%). Тон бир калыпта көтөрүлөт. Тондун мындай тегиз көтөрүлүп, басаңдашы башка интонациялык түрлөрдөн айрымаланып турат. Басымсыз жана басымдуу муундардын созулушу бирдей. Айрымачылык анча байкалбайт.

Макул болуу маанисинде айтылган айтымдарга тиешелүү физикалык касиеттерге төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот.

1. Негизги тондун жалпы контуру бирдей жогорулап, тегиз болуп кетет;

2. Айтылыш тону жапыз;

3. Муундардын ортосундагы негизги тондун жыштыгынын максималдуу орточо аралыгы 1 жарым тон;

4. Басымдуу жана басымсыз муундардын созулушу бирдей.

Жыйынтыктап айтканда, айтымдардын интонациясы тилдеги лексико-грамматикалык каражаттар менен бирге контексте жана сүйлүүчү кайрылып жаткан кырдаалга байланыштуу да чечилет. Бир эле айтым интонациянын өзгөрүүсү аркылуу бир нече маани берүүгө жөндөмдүү. Бул жагдайда, кыргыз оозеки кебинин экспрессивдүү синтаксисинин интонациялык өзгөчөлүктөрүн ар тараптуу изилдөө – кеп курулушунун синтактико-стистикалык, экспрессивдик бөтөнчөлүктөрүн дагы да толук түшүнүүгү шарт түзүп турат.

ГРАФИКА ЖАНА ОРФОГРАФИЯ

Тыбыштык жазууда, тагыраак айтканда, тилдеги фонемаларды жазууда, адегенде төмөнкүдөй үч түшүнүктүн башын ачып алуу зарыл. Алар: алфавит, графика жана орфография. Булардын ар биринин мазмунун так түшүнбөй туруп, тигил же бул тилдин жазуу системасын окуп үйрөнүү мүмкүн эмес.

Алфавит – жазуу системасында колдонулган жана белгилүү бир тартип

боюнча жайгаштырылган тамгалардын топтому. Маселен, латын графикасына негизделген англис тилинин алфавити 26 тамганы ичине камтыса, ушул эле графикага негизделген тектеш түрк тилинин алфавити 29 тамганы ичине камтыйт. Ошондой эле кириллицага негизделген орус алфавити 33 тамгадан турса, ушул эле негиздеги кыргыз алфавити 36 тамгадан турат. Демек, мындан биз алфавиттин курамы тилдердин тектештигине эмес, алардын кайсы графиканы пайдалангандыгына карай өзгөрүп тураарын ачык көрөбүз.

Графика – тигил же бул тилдеги тамгалар менен алардын айкаштарынын ошол тилдеги тыбыштар менен алардын айкаштарына болгон катышын жөнгө салуучу эрежелердин топтому. Жөнөкөйлөштүрүп айтканда, графика деп алфавиттеги кайсы тамга аркылуу тилдеги кайсы тыбыш (фонема) белгилене тургандыгын аныктоочу эрежелердин жыйындысын түшүнүүгө болот. Графиканын эрежелери тилдин тыбыштык системасынын тарыхый жактан өнүгүшүнө карай өзгөрүп турат. Ошондуктан бул эрежелерди эки башка өңүттөн кароого болот.

Биринчиден, бул эрежелерди тилдеги тыбыштардын жазууда кайсы тамгалар менен белгилениши жагынан каралышы мүмкүн. Маселен, тилибиздеги көпчүлүк тыбыштардын ар бири өз-өзүнчө бир гана тамга менен белгиленет. Мисалы: а→Аа, о→Оо, п→Пп, т→Тт ж.б. Бирок графикада бир тыбыш бир эмес, бир нече тамга менен белгилениши да мүмкүн.

1-мисал: Орус тилиндеги ж тыбышы эки үндүүнүн ортосунда ж тамгасы менен (сал. ножи – окулушу: нажи), ж тамгасынын алдында с (сал. сжечь – окулушу: жжечь) же з (сал. разжечь – окулушу: ражжечь) тамгалары менен белгиленет. 2-мисал: Кыргыз тилиндеги е тыбышы сөз башында э деп, калган бардык учурда е деп белгиленет. Мисалы: *эне, эже, эчки, этиш, эки, эркин, эндик; белек, тилек, береке, кереге, терезе* ж.б.

3-мисал: Кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөр өзүнчө тамга эмес, кош тамга менен белгиленет: *аа, ээ, оо, өө, уу, үү*.

4-мисал: Тилибиздеги *й+а, й+е, й+о, й+у* түрүндөгү тыбыштык айкаштар йоттошкон *я, е, ё, ю* тамгалары менен белгиленет.

5-мисал: Немис тилинде *ш* тыбышы *sch* тамгалары менен, *ч* тыбышы *tsch* тамгалары белгиленет.

Экинчиден, графиканын эрежелери жазуудагы тамгалардын же алардын айкаштарынын окулушу жактан каралышы мүмкүн. Жазуудагы бир тамга окулганда бир эмес, бир нече тыбышты билдириши да ыктымал.

1-мисал: Орус тилинде басымсыз муунда келген *e* тамгасы *ц, ш, ж* тамгаларынан кийин *ы* деп, калган бардык үнсүздөрдөн кийин *и* деп окулат: (сал. – окулушу: *шыстой, весна* – окулушу: *висна*).

2-мисал: Түрк тилинде *r* тамгасы Истамбул диалектисинин негизинде түзүлгөн түрк адабий тилинде, өзгөчө, диктор, артисттердин кебинде, кыргыз жана башка бардык түрк тилдеринен айырмаланып, биринчи муунда 1, сейрегирээк 2 жолу дирилдеп айтылса, калган бардык муундарда дирилдебей англисчедеги *r* тыбышына жакын келегей үнсүз таризинде айтылат.

3-мисал: Немис тилинде *g* тамгасы үндүүнүн алдында *g* деп, сөз соңунда *k* деп окулат. Сал.: *geben* – окулушу: *geben* (берүү), *tag* окулушу: *ta:k* (күн, күндүз) ж.б.

4-мисал: Кыргыз тилинде эки үндүүнүн ортосунда *б* тамгасы эрин-эринчил жылчыкчыл *б* (бирок *в* эмес) болуп окулса, калган бардык учурларда жарылма *б* болуп окулат. Сал. *аба-бала-барба* ж.б.

5-мисал: Төл сөздөрдө *к, г* тамгалары жоон үндүү менен катар келсе, жоон *к, г* болуп, ичке үндүү менен катар келсе, ичке *к, г* болуп окулат. Сал. *кыргыз, кымыз, комуз, бирок киргиз, кереге, келин* ж.б.

6-мисал: Эки созулма үндүү катышкан сөздөрдө экинчи созулма үндүү кыскартылып окулат. Сал. *баалу-суулу-тоолу* ж.б.

Ошентип, графиканын эрежелери тамга же алардын айкаштарынын окулуш жагын жөнгө салат да, анда сөз же сөз мүчөсүнүн жазылышы да, окулушу да эске алынбайт. Мунун натыйжасында аз сындагы тамгалар менен көп сындагы тыбыштарды, тактап айтканда, фонемаларды белгилөөгө мүмкүнчүлүк түзүлөт. Бирок, ошентсе да, идеалдуу деп бир тамга менен бир тыбыш белгиленген графика эсептелет. Ошондуктан, графикада дайыма дал ушул идеалга умтулуу зарыл.

Орфография жана анын негизги принциптери

Орфография – сөз жана сөз мүчөлөрүн туура жазуу эрежелери. Демек, ал адабий тилдин жазуу нормаларын аныктоочу эрежелердин системасы болуп эсептелет.

Тилдин жазуу нормаларын иштеп чыгуу үчүн орфографияда, негизинен, төмөнкүдөй үч принцип жетекчиликке алынат:

1. Фонетикалык принцип. Бул принцип сөз же сөз мүчөсү кандай айтылса, ошол боюнча жазуу жагын жөнгө салат. Тактап айтканда, айтылган сөздүн тутумунда кандай фонемалар тизмектешип келсе, ал фонемалардын ар

бири өз-өзүнчө өзүнө тиешелүү гана бир тамга менен белгиленет.

1-мисал: Орус тилиндеги *раз-, рас-, роз-, рос-* сыяктуу сөз алды мүчөлөр (префикстер) айтылышы боюнча жазылат. Сал: *раздел, рассыпать, развалины, рассып* ж.б.

2-мисал: Кыргыз тилиндеги уңгу жана мүчөлөр да негизинен айтылышы боюнча жазылат. Сал.: *ат, эт, от, өт, атты, этти, отту, өттү, акчасыз, энесиз, суусуз, түссүз* ж.б.

2. Морфологиялык принцип. Бул принцип морфемалардын бир түрдүү жазылышын жөнгө салат. Бирок ал тыбыштык (фонемалык) жазууда таза түрүндө колдонулбай, фонетикалык принципти коштоп жүрөт.

1-мисал: Тилибиздеги көпчүлүк уңгулар айтылганда өзүнүн тыбыштык турпатын сактайт. Бул – кыргыз жана башка бардык түрк тилдеринин башкы типологиялык өзгөчөлүгү. Демек, мындай уңгулардын жазылышы фонетикалык принцип боюнча ишке ашырылат да, морфологиялык принцип коштоочу гана мүнөзгө ээ болот. Сал: *бал, бел, бол, бөл* ж.б.

2-мисал: Айрым уңгулар мүчөнүн башкы тыбышынын таасири менен соңку үнсүзүн өзгөртөт. Сал.: *түн, туз, көп бирок, түүңкү, түүмбү, түүссүз, көбөй* ж.б.

Көрүнүп тургандай, морфологиялык принцип өзгөрүлмө уңгу сөздөрдүн дайыма бир түрдүү жазылышын камсыз кылат. Бирок айрым учурларда бул принциптен четтөөгө да жол берилет.

1-мисал: Кыргыз тилинде эки үндүүнүн ортосунда келген уңгунун (сөздүн) соңку *к, п* үнсүздөрү жумшарып, *г, б* үнсүздөрүнө өтүп айтылат. Жазууда мындай учурлар морфологиялык принцип боюнча эмес, фонетикалык принциптин негизинде айтылышы боюнча жазылат. Сал: *ак, бирок агар; көк, бирок көгөр; көп, бирок көбөй; топ, бирок тобум* ж. б.

2-мисал: Түрк тилинде өйдөкүдөй эле шартта энчилүү аттардын соңку үнсүзү жумшарып айтылса да, морфологиялык принциптин негизинде жазууда ага жол берилбейт:

Жазылышы	Айтылышы
Ahmeti	Ahmedi
Recepi	Recebi
Sinopu	Sinobu
Zonguldak?	Zonguldag?
Kizilirmaka	Kizilirmaga

3. Салттуу же этимологиялык принцип. Бул принцип негизинен, жазуу-сызуусу эчен кылымдар бою калыпташып өнүккөн тилдерде гана колдонулат да, айтылышы өзгөрүп кеткен сөздөрдү өзгөртпөй, мурунку

калыбында жазууда жетекчиликке алынат.

1-мисал: Азыркы орус тилинде басымсыз муундагы *o* тыбышы *a* болуп айтылат. Бирок жазууда ал эски орус тилиндегидей *o* менен жазылат. Сал: *молоко* айтылышы: *малако*, *соловей* – айтылышы: *салавей* ж.б.

2-мисал: Англис тилиндеги көпчүлүк сөздөр эски англис тилиндеги калыбында жазылат. Сал. *two (tu:)* ‘эки’ – *too (tu:)* ‘да, дагы’, *sight (sayt)* ‘көрүнүш’ – *site (sayt)* ‘тарап’ ж.б.

Көрүнүп тургандай, салттуу принцип эреже катары бир эле тилдеги сөздөрдүн мурунку айтылышын сактап жазууда жетекчиликке алынат. Бул фактырлар аталган принциптин кыргыз орфографиясында канчалык өлчөмдө бурмаланып жүргөнүн ачык көрсөтөт. Тактап айтканда, орус тилинен оошкон көптөгөн сөздөрдүн жазылышын орус орфографиясынын эрежелерине багындыруу үчүн дал ушул принцип «илимий негиз» катары ойлонуп табылган. Сал: *щетка*, *цирк*, *психология*, *кибернетика* ж.б.

Ошентип, орфографиянын эрежелери жогорудагы принциптерди өз ара айкаштырып колдонуунун натыйжасында калыпташат.

Кыргыз орфографиясынын кыскача тарыхы

Кыргыз орфографиясынын негизи 30-жылдардын баш ченинде латын алфавитин жаңыдан өздөштүрүп жаткан учурда түптөлгөн. Тактап айтканда, ал 1934-жылы жарык көргөн К.Тыныстан уулунун «Кыргыз адабий тилинин жаңы ымла эрежелеринин долбоору» аттуу эмгегинен башталат. Анткени буга чейин колдонулган арап жазуусунда тектеш түрк тилдериндеги көпчүлүк орток сөздөр бирдей жазылып, аларды ар ким өз тилине ылайыктап окуган. Касым Тыныстан уулу өзүнүн бул эмгегинде орфография, биринчиден, тилдеги сөздөрдүн туура жазылышын камсыз кылуу жана, экинчиден, адабий тилдин өнүгүү багыттарын аныктоо максаттарын көздөрүн баса белгилеген. Демек, бул максаттар ириде адабий тилдин нормалары үчүн жалпы элдик тилдин тирек диалектисин тандоо зарылдыгын туудурган. К. Тыныстан уулу ошол маалдагы жалпы элдик тилди сыпаттай келип, аны төрт «диалектиге» бөлүп караган. Алар төмөнкүлөр: түндүк-чыгыш диалект, чүй диалектиси, талас диалектиси жана түштүк диалект. Андан соң ар бир диалектинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн териштирет да, калган үч диалектинин жалпылыктарын бирдей ичине камтыган түндүк-чыгыш диалектисин жазуу нормаларын

калыпташтыруудагы тирек диалект катары тандап алган. Эмгектин экинчи бөлүгүндө адабий норма үчүн сунушталган жана латын графикасына негиздилген алфавиттин курамы жана графика менен орфографиянын эрежелери берилген.

Ошентип, К. Тыныстан уулунун бул эмгеги кыргыз орфографиясынын алгачкы илимий негизи болуп эсептелет. Анын негизги жоболору, тике болбосо да, кыйыр түрдө кийинки эрежелерде эске алынган.

1940-жылы декабрь айында латын графикасынан орус алфавитине өтүү жөнүндө чечим кабыл алынып, 1953-жылга чейин ошондо бекилген орфографиянын долбоору иштетилип келген. 1953-жылдын 30-майында Жогорку Совет тарабынан «Кыргыз орфографиясынын жаңы эрежелери» бекитилген.

Бул эрежелер кыргыз адабий тилинин жарым кылым мезгилиндеги өнүгүшүндө чечүүчү мааниге ээ болгон. Бирок, ошентсе да, соңку 10-15 жыл ичиндеги коомдогу кескин өзгөрүүлөр бул эрежелердин айрым мүчүлүш жактарын тактап толуктоого алып келди. Аталган эрежелердин кемчиликтери туурасында республикалык басма сөздө баш-аягы 320дан ашуун макала жана алты долбоор жарыяланган. Алардын басымдуу көпчүлүгүндө эне тилибиздин акыркы 70 жыл ичинде кириптер болгон кейиштүү абалы, ички экологиясынын бузула башташы ачык көрсөтүлдү. Тактап айтканда, бул мезгилдеги жашоо-турмушубуздун бардык тармактары ашкере саясатташтырылып, улуттук нарк-дөөлөттөрүбүз, көрөңгөлүү тарыхыбыз кемсинтилип, бурмаланып, ошол эле учурда орус тилинин «жагымдуу» таасири бир жактуу көкөлөтүлүп, ашыра макталып келди. Мунун натыйжасында эне тилибиз ички ыргагы бузулуп, сенек, угумсуз, аралашма тилдердин катарына өтө баштады, кыргыз баласы өз тилин чанган абалга жетти.

Ошентип, орфографиянын алгач бир нече вариантта сунушталган долбоорлору (Б.Орузбаева, С.Мусаев, Т.Садыков, И.Абдувалиев, А.Жапаров, Ж.Мураталиева ж.б.лар) эчен ирет талкууланып, сыдыргыга салынган соң анын бирдиктүү варианты «Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин жаңы редакциясы» деген аталыш менен 2002-жылдын 28-июнунда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынын 3-№830-11 токтому менен бекитилди. Аталган мыйзам 2003-жылдын 1-январынан тартып расми түрдө ишке киргизилип, Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору тарабынан өзүнчө китепче болуп басып чыгарылды.

Бирок бул эрежелер да ырааттуу түрдө

турмушка аша берген жок. Коомчулукта орфографиянын жаңы эрежелерин кайра карап чыгуу жана 1953-жылы кабыл алынган эрежелерди калыбына келтирүү боюнча ар кандай сунуш пикирлер айтыла баштады. Мына ушундай абалдын алкагында Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын демилгеси менен он кишиден турган атайын топ түзүлүп, орфографиянын кайрадан иштелип чыккан жаңы варианты Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин кароосуна коюлду. «Кыргыз тилинин жазуу эрежелери: жаңы редакциясы» деген аталыштагы бул вариант Жогорку Кеңештин токтому (№ 567, 26.06.2008) менен бекитилип, токтом кабыл алынган күндөн баштап күчүнө киргизилди.

Жазуу эрежелеринин жаңы редакциясы

Алфавиттин курамы жана графиканын эрежелери мурда кандай болсо, толук бойдон ошол калыбында кабыл сакталат.

Уңгу сөздөрдүн жазылышы да ошол эле мурунку кабылында берилди. Алардын ичинен эки түрдүү айтылгандарынын эки вариантын жазуу жагы да өзгөрүүсүз калтырылат: *айыр-айры, күмөн-күнөм, убакыт-убакты, кайыр-кайры, бакыт-бакты* ж.б.

Сөз мүчөлөрүн айтылышы боюнча жазууда мурда калыпташкан эрежелер толук бойдон сакталды. Ошол эле учурда айрым мүчөлөрдүн жазылышына тактоолор киргизилди. Алар төмөнкүлөр:

1. Адат өткөн чактын *-чу* мүчөсү уланган этиш сөздөрдүн *-ычу, -ичу, -учу, -ичу* формасында жазылышына чек коюлду: *барычумун эмес, барчумун, келчүмүн эмес, келчүмүн* ж.б.

2. Арсар келер чактын *-ар* мүчөсү үндүү менен бүткөн сөздөн кийин созулма үндүү менен, үнсүз менен бүткөн сөздөн кийин кыска үндүү менен жазылышын жөнгө салган жаңы эреже киргизилди: *иштээр, баштаар, ойлоор, караар, бирок барар, келер, сатар, жүрөр* ж.б.

Бириккен жана кошмок сөздөрдүн бирге жазылышы жалпысынан төмөнкү эрежелер аркылуу жөнгө салынат:

1. Тыбыштык түрү өзгөрүп, түгөйлөрү өз ара бириккен сөздөр бирге жазылат: *бүгүн, быйыл, кайер, жыңайлак, жылаңач, жылаңбаш, унчук, кайната, байке, агайын, былтыр, бүрсүгүңү, антип, минтип, ушинтип, ошентип* ж.б.

2. Лексикалык мааниси күңүрттөнүп, өз алдынча колдонуу мүмкүнчүлүгүнөн

ажыраган сөздөр менен толук маанилүү сөздөрдүн айкашын түзүп, бир маани берип турган кошмок сөздөр бирге жазылат: *карамүртөз, кечкурун, көбүнесе, арабөк, балжууран, карагат, алмончок* ж.б.

3. Эки түгөйү тең өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбогон сөздөрдөн жасалган кошмок сөздөр бирге жазылат: *асыресе, тиригарак, жексур, ачкүсөн*.

4. Жат деген этиш кыскарып ат болуп айтылса, негизги этишке уланып, угулушунча бирге жазылат: *баратат, келатат* ж.б.

5. Эчтеке, эчтеме, эчтемке, бирдемке, бирдеңке, бирдеме сыяктуу сөздөр бирге жазылат.

6. Урук, уруу, эл аттары (этнонимдер) кичине тамга менен башталып (солто, саяк, кыдык, орус, хакас), татаал түзүлүштөгүлөрү айтылышында бирге жазылат: *сарбагыш, карабагыш, боркемик, каракытай, бешкүрөң, чакчабай, кылычтамга, акбилек, элчибай, отузуул* ж.б.

Кошмок сөздөрдүн бөлөк жазылышы калган бардык учурда ишке ашырылат: *көз айнек, козу карын, ач көз, ак көңүл, кол башчы, аш казан, ат тиш, таш бака, ат кулак, көк жал, кол жазма, көз караш, көз карандысыздык, бал муздак, кум шекер, таш көмүр, туш кийиз, туш кагаз, сейил бак, гүл бак, ак сокто, кийик от, аркар от, көк ала, кара күрөң, сары ала, ар качан, ар күңү, чуркап кел, таап ал, отура тур, өтө кооз, эң сонун, эч качан, кимдир бирөө* ж.б.

Кош сөздөрдүн жазылышы калыпташкан салттуу эреже боюнча түгөйлөрүнүн арасына сызыкча коюлуп жазылат: *сак-саламат, аман-эсен, күч-кубат, эки-үч, улам-улам, бала-бакыра, ыпыр-сыпыр, тарс-турс, жылт-жулт, жүрүм-турум, каада-салт* ж.б.

Энчилүү аттардын жазылышы, негизинен, мурдатан калыпташып, салтка айланган эрежелер боюнча ишке ашырылат: *Ала-Арча, Ала-Бука, Ак-Талаа, Чоң-Алай, Баш-Кара-Суу, Чоң-Сары-Ой, Ысык-Көл, Ысык-Ата, Сары-Челек, Ала-Тоо, Жети-Өгүз, Эркин-Тоо, Жалал-Абад* ж.б.

Өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышы мурункудай эле орус орфографиясынын эрежелерине ылайык ишке ашырылат: *жюри, бокс, аффикс, арбитраж, герб, банк* ж.б.

Бирок булардын ичинен тилибиздин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө баш ийдирилип айтылгандары ошол айтылышы боюнча жазылат: *белет, ашмүшкө, ирет, көзүр, саржан, мүштөк, момпосуй, тамеки, чыт, чиркөө, сот, борум, догдур, көпөс, жашик, самоор, керебет, үстөл, нөл, панар, гезит, бекет, кемсел, номур, мүнөт, мискей, шапке, жаркөп, машине, меш, цилиндр, шотке, плаш* ж.б.

Ошентип, кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин жаңы редакциясы жарыяланган күндөн тартып расми түрдө күчүнө кирди. Анын жоболорун толук үйрөнүү жана турмушка ашыруу – ар бир кыргыз жаранынын атуулдук милдети.

ТРАНСКРИПЦИЯ

Транскрипция термини *көчүрүп жазуу* маанисин билдирген латын тилиндеги *transcriptio* сөзүнөн келип чыккан. Демек, кеп агымында айтылган же текст тутумунда колдонулган сөздөрдүн тыбыштык жагын так жазуу үчүн колдонулган шарттуу белгилердин системасы *транскрипция* деп аталат. Транскрипцияда белги менен тыбыштын ортосунда так шайкештик камсыз кылынат да, бир тыбыш дайыма бир гана белги менен белгиленсе, бир белги дайыма бир гана тыбыш менен окулат.

Транскрипциянын түрлөрү

Кеп агымында айтылган же текст тутумунда колдонулган сөздөрдүн тыбыштык курамын так берүү жагынан фонетикалык транскрипция жана фонологиялык транскрипция болуп экиге бөлүнөт.

Фонетикалык транскрипцияда айтылган же жазылган сөздүн тутумундагы ар бир тыбыш өз-өзүнчө тамга менен белгиленет да, сөз чарчы кашаага алынат. Эгерде бир тыбыштын өзүнчө тамгасы жок болсо, окшош тыбыштын тамгасы колдонулуп, кошумча белгилер менен коштолот. Мисалы:

[бал – б'ел' – бол – б'°өл°].

Көрүнүп тургандай, транскрипция учурунда жоон үнсүзгө кошумча белги коюлбайт. Ошондуктан сызыкча (˘) белгиси үнсүздүн ичке айтылышын, шакекче (°) белги үнсүздүн эриндешип айтылышын, сызыкча-шакекче (˘°) белгилери үнсүздүн эриндешип ичке айтылышын билдирет. Демек, өйдөкү төрт сөздүн башында [б, б', б°, б'°] да, соңунда [л, л', л°, л'°] да, ортосунда [а, е, о, ө] төрт-төрттөн ар башка тыбыш келет.

Фонологиялык транскрипцияда айтылган сөздүн тутумундагы тыбыштар эмес, фонемалар белгиленет. Мисалы:

/бал – бел – бол – бөл/.

Мында фонетикалык транскрипциядан айырмаланып, берилген төрт сөздүн башында бир гана /б/ фонемасы жана соңунда бир гана /л/ фонемасы келет. Ал эми сөз ортосунда колдонулган /а, е, о, ө/ фонемалары ушул эле

өңүттөгү [а, е, о, ө] тыбыштарына дал келет.

Ошентип, фонетикада иштетилген транскрипциянын түрлөрү дээрлик арбын. Алар ириде ар башка фонологиялык мектепте ар башка транскрипциялардын колдонулушу менен шартталат. Фонетикада колдонулган транскрипциялардын ичинен илимий коомчулукка кеңири белгилүү болгондору булар:

- ◆ эл аралык фонетикалык ассоциациянын транскрипциясы,
- ◆ академик Щербанын транскрипциясы,
- ◆ проф. В.М.Наделяевдин өркүндөтүлгөн транскрипциясы,
- ◆ «Советтик түркология» журналынын транскрипциясы ж.б.лар.

Транскрипциялык белгилер

Транскрипциядагы алгачкы талап – анда колдонулган белгилердин ар биринин бирден гана тыбышка дал келиши. Транскрипцияга коюлуучу бул талапты аткаруу үчүн турмушта, негизинен, колдонулган алфавиттин мүмкүнчүлүктөрү пайдаланылат. Эгерде алфавиттин мүмкүнчүлүгү чектелүү болуп, тилде колдонулган фонемалардын белгилик мазмунун, тыбыштардын акустикалык жана артикуляциялык өзгөчөлүктөрүн бирдей даражада так бералбаса, анда аталган максатты ишке ашыруу үчүн транскрипциядагы кошумча белгилердин топтому колдонулат. Транскрипцияда колдонулган алфавиттерден айырмаланып, транскрипциялык кошумча белгилер, негизинен, бирдей калыпка салынгандыгы менен айырмаланат.

«Советтик түркология» журналы сунуштаган жана көпчүлүк түркологдор тарабынан колдонулган транскрипцияда кыргыз тилиндеги сөздөрдү транскрипциялоо үчүн төмөнкү алфавит колдонулат:

Транскрипциялык алфавит:

а – а	ээ – е:	б – β	р – r
е – е	оо – о:	т – t	й – j
э – е	өө – ö:	д – d	к – k
о – о	уу – u:	н – n	г – g
ө – ө	үү – ü:	с – s	қ – q
ы – у	п – p	з – z	ғ – γ
и – i	б – b	л – l	ң – ñ
у – u	м – m	ч – č	х – h
ү – ü	ф – f	ж – ž	
аа – a:	в – v	ш – s	

Ал эми сөздөрдү траскрипциялоодо көпчүлүк фонологиялык мектептер тарабынан колдонулган жана кыргыз жана башка бардык түрк тилдерине шайкеш деп эсептелген

кошумча белгилерди өзүнчө тизме менен берүүгө болот.

Транскрипциялык кошумча белгилер:

- : – үндүүнүн созулушу,
- ˘ – үндүүнүн кыскарышы,
- ˜ – үндүүнүн мурундашы,
- ˆ – үнсүздүн ичкериши,
- ° – үнсүздүн эриндешти,
- ˆ – тыбыштын каткаландашы,
- ˘ – тыбыштын жумшарышы,
- ˙ – муунактагы басым,
- | – муунактын чеги.

Көрүнүп тургандай, муун ичиндеги үнсүз тыбыштардын үндүүнүн таасири менен жоон айтылышы өзүнчө шарттуу белги менен белгиленбейт. Ошондой эле интонациянын түрлөрү, үнсүздүн таасири менен үндүүнүн алга же артка жылыңкы айтылышы, эринчил үнсүздүн таасири менен ачык үндүүнүн эриндешип айтылышы, эрин үндүүнүн ушул эле шартта кош кабат эриндешип келиши, сөз аягында үнсүз тыбыштын жарылбай (импловиздүү) айтылышы жана башка бир катар учурлар бул тизмеде атайын белгилер менен көрсөтүлгөн жок.

Транслитерация

Транслитерация сөзү латындын *trans* – аркылуу, *littera* – тамга деген сөздөрүнөн келип чыгып, бир графикада жазылган текстти же айрым сөздөрдү башка графикага которуу деген маанини билдирет. Белгилүү бир алфавитке негизделет да, транслитерация учурунда алфавитти кошумча белгилер менен толуктоого жол берилет.

Транслитерациянын жол-жоболору латын графикасынын негизинде эларалык стандарт уюму тарабынан иштелип чыккан. Ошентсе да, ар башка графиканы пайдаланган элдерде ар башкача транслитерация колдонулат. Соңку мезгилдерде кыргыз тилиндеги жерсуу, шаар-кыштак, адам, мекеме сыяктуу ар кандай энчилүү аттар эларалык стандартка ылайык транслитерация кылынууда.

Мисалы: *Bishkek, Kyrgyzstan, Osh, Balykchy, Naryn, Talas, Sokuluk, Kant, Tokmok, Arashan, Aybars, Eltegin, Elmyrza, Kyntegin, Chingiz Aytmatov, Ishenaly Arabaev, Isa Ahunbaev, Bolot Yunusaliev* ж.б.

Ошентип, транслитерация практикалык транскрипцияга көп жагынан жакындайт да, энчилүү аттардын жазылышын унификациялоодо орчундуу роль ойнойт.

Транскрипциянын үлгүлөрү

Текст:

Теңир улук, күн улук,
Төбөсү ачык көк улук,
Төшү түктүү жер улук,
Адам улук, жан улук.

Фонетикалык транскрипция:

te??r' ul?uq?|k'??n'? ul?uq?
t'??b'??s'?? a?yq |k'??k'? ul?uq?
t'????? t'??k'?t'??: |z'er' ul?uq?
ad?m ul?uq?|z?n ul?uq?

Фонологиялык транскрипция:

te?ir uluk|k?n uluk|
t?b?s? a?yk|k?k uluk|
t??? t?kt?:|zer uluk|
adam uluk|zan uluk|.

Транскрипциянын өйдөкү эки түрү илимий транскрипцияга жатат да, тилдин тыбыштык түзүлүшүн изилдөө жана айтым эрежелерин окутуу багытында колдонулат. Акыркы мезгилдерде түркологияда орток түрк алфавитине негизделген транскрипция колдонула баштады. Айырмачылыгы *ж-с, ч-ç, ш-s, й-y, к-k, г-g, к-k, г-g* болуп белгиленет. Транскрипциянын дагы бир түрү – практикалык транскрипция. Негизинен сөздүктөрдө чет сөздөрдүн айтылышын туура берүүдө колдонулат.

Барпы Алыкулов менен Ашым Жакыпбектин чыгармаларынан тандалып алынган үзүндүлөрдү фонетикалык жана фонологиялык транскрипциядан өткөрүүнүн үлгүлөрү төмөндө келтирилет.

Текст: **Ынтымак**

Ынтымагы бар элдин
Таалайы, багы ачылат.
Ынтымагы жок элдин
Тапканы бекер чачылат.
Ынтымагы бар элдин
Калага карды ток болот.
Ынтымагы жок элдин
Бирге бири октолот.
Ынтымагы бар элдин
Адил болот улугу.
Ынтымагы жок элдин
Ичинен чыгат бузугу.
Ынтымактуу эл болсо,
Душманга тиет, ок болот.
Ынтымаксыз эл болсо,
Дыркырап качып жок болот.
Ынтымактуу биригет,
Ынтымаксыз бүлүнөт.
Ынтымак элдин бакты бар,
Бир-бирге баркы бар.

Текст:

Теңири Манас

Фонетикалык транскрипция:

yntyma?y bar el'd'?n'|
 taalajy ba?y a?y|lat|
 yntyma?y z?oq? el'd'?n'|
 tapqany b'ek'er' ?a?y|lat|
 yntyma?y bar el'd'?n'|
 qala?a qardy t?oq? b?ol?ot?|
 yntyma?y z?oq? el'd'?n'|
 b'ir'ig'e b'ir'i oq?t?ol?ot?|
 yntyma?y bar el'd'?n'|
 adil b?ol?ot? ul?u??u|
 yntyma?y z?oq? el'd'?n'|
 i?'in'en' ?y?at b?uz?u??u|
 yntymaq?t?u: el' b?ol?s?o|
 d?u??man?a t'ij'et'| oq? b?ol?ot?|
 yntymaqsyz el' b?ol?s?o|
 dyrqyrap qa?yp| z?oq? b?ol?ot?|
 yntymaq?t?u: b'ir'ig'et'|
 yntymaqsyz b'??l'??n'??t'?|
 yntymaq el'd'?n' baqty bar|
 b'?r' b'?r'?g'e barqy bar|

Фонологиялык транскрипция:

yntymagy bar eldin|
 taalajy bagy a?y|lat|
 yntymagy zok eldin|
 tapkany beker ?a?y|lat|
 yntymagy bar eldin|
 kalaga kardy tok bolot|
 yntymagy zok eldin|
 birige biri oktolo|
 yntymagy bar eldin|
 adil bolot ulugu|
 yntymagy zok eldin|
 i?inen ?y?at buzugu|
 yntymaktu: el bolso|
 du?manga tijet| ok bolot|
 yntymaksyz el bolso|
 dyrkyrap ka?yp| zok bolot|
 yntymaktu: biriget|
 yntymaksyz b?l?n?t|
 yntymak eld?n bakty bar|
 b?r b?r'?ge barky bar|

...Бала Манас ээси бөтөн жылкыдан карматып келген тайды сойдуруп коюп, кан жолдун даңгырына кырк таман ордо чийдирип, отуз эки баланы экиге бөлүп, оюндун кызыгына кирип калган кези. Оюну түшүп, тоорумак келип, кезек бала Манаста, оң бутун орой чалып, сол колун белине алып, жалпак таман болуп жышылган көк кашка томпой менен тооруп жиберди эле, чүкөсү чыркырап чийинден алыс кетти да көк кашка томпою жорголоп барып топтун жакасына конуп токтоду. Чийинден сырт карап турган балдар дуулдап калышты, ичиндеги чырлары чыр чыгаргысы келди, бирок шылтоо жок. Эңгезердей болгон он жашар бала Манас оң тарабын бир карап бажырайып, сол тарабын бир карап калбык эрдин түйрүлтүп келечелеп, чийинден сырт турган калыбында оң колунун баш бармагына тоо текенин чабысынан ийленип тигилген бармак кабын кийип, шашылбай бүчүсүн байлап, анда да оң тарабын бир карап дүгүрсүй, сол тарабын бир карап арсайып, ичке кирди. Ордого салынган чүкөлөрдүн бардыгы жалаң кулжа эңкеси. Бала Манас барбайып ичке кирип, отуз эки үчтүнүн тобу толук бузулбай, үч-төрт эңке четке чыга бергенин чабыттап, додону качан кантип бузсам деп, оюн ынтызарлыгы кызып, көзү кызарып, оболу оң тизесин жерге коюп комое отурду да, оң колун эңкей жанында жаткан томпойго сунуп, чийинден сырт зирилдеп карап турган балдардын сийгисин келтирип, деги эле эч кимди тоготпой, деги эле жанына чымын-чиркей жолотпой, бирди чертти...

Фонетикалык транскрипция:

bala mānās| e:s'i b'ōt'ōn'ō zylqydan qarmatyp k'el'g'en| tajdy s'oj'd'ur'up' q'oy'up'| qān z'ol'd'un' daŋgyrynā| qyrq tamān or'd'o č'ij'd'ir'ip'| ot'uz' ek'i balany ek'ig'e b'ōl'ūp'ō; oj'un'd'un' qyzyrynā g'ir'ip' qalyān g'ez'i| oj'un'u t'ūš'ūp'ō| t'ō:r'umāq g'el'ip'| g'ez'ek' bala mānāsta| oŋ' b'ut'un' or'oj' č'alyp| s'ol' q'ol'un' b'el'in'e alyp| zalpaq tamān b'ol'up' zyšylan| g'ök' qašqa t'om'p'oj' m'en'en' t'ō:r'up' z'ib'er'd'i e'le| č'ük'ōs'ū čyrqyrap| č'iy'in'd'en' alys g'et'ti da| g'ök' qašqa t'om'p'oy'u z'or'γ'ol'op' baryp| t'op't'un' zaqasynā q'on'up' t'oq't'od'u| č'ij'in'd'en' syrt qarap t'ur'γān baldar| d'u:l'dap qalyšty| ič'in'd'eg'i čyrlary| čyr čyaryysy g'el'di| b'ir'oq' šyl'to: j'oq'| eŋ'g'ez'er'd'ej' b'ol'γ'on'| on' zašar bala mānās| oŋ' tarabyn b'ir' qarap bazyrajyp| s'ol' tarabyn b'ir' qarap| qalbyq er'd'in' b'ir' t'ūj'r'ūl'ūp' k'el'eč'e'lep'; č'ij'in'd'en' syrt turyān qalybynda| oŋ' q'ol'un'un' baš barmārynā| t'ō: t'ek'en'in' čabysynān ij'len'ip' t'ig'il'g'en'| barmaq qabyn g'ij'ip'| šašylbaj b'üč'üs'ün' bajlap| ānda da oŋ' tarabyn b'ir' qarap d'ög'ür's'ūj' s'ol' tarabyn b'ir' qarap| arsaajyp ič'ke g'ir'd'i| or'd'oy'ō salyŋγān č'ük'ōl'ōr'd'ün' bardygy| zalaŋ kulza eŋ'k'es'i| bala mānās barbajyp| ič'k'e g'ir'ip'| ot'uz' ek'i üč'ün'ün' t'ob'u t'ol'uq' b'uz'ul'b'aj| üč' t'ör't' eŋ'k'e č'et'k'e čyga b'er'g'en'in' čabyttap| d'od'on'u qačān| qāntip bussam d'ep'| oj'un' yntyzarlyyy qyzyp| g'öz'ü qyzaryp| ob'ol'u oŋ' t'iz'es'in' z'er'g'e q'oj'up'| q'om'oj'ō ot'ur'd'u da| oŋ' q'ol'un' eŋ'k'e zanynda zatkān t'om'p'oj'γ'ō s'un'up'| č'ij'in'd'en' syrt z'ir'il'd'ep' qarap t'ur'γān baldardyn s'ij'g'is'in' g'el't'ir'ip'| d'egi e'le č' k'im'd'i t'oy'ot'p'oj' d'eg'i e'le zanyā čymyn č'ir'k'ej' z'ol'ot'p'oj' b'ir'd'i č'er't'ti|

Фононологиялык транскрипция:

bala manas| e:si bötön zylkydan karmatyp kelgen| tajdy sojdurup koyup| kan zoldun daŋgyryna| kyrk taman ordo čijdirip otuz eki balany ekige bötüp| ojuŋduŋ kyzyguna kirip kalgan kezil| ojuŋu tüşüp| to:rumak kelip| kezek bala manasta| oŋ butun oroj čalyp| sol kolun beline alyp| zalpak taman bolup zyšylyan| kök kaška tompoj menen to:rup ziberdi ele| čükösü čyrkyrap| čiyinden alys ketti da| kök kaška tompoyu zorgolop baryp| toptun zakasyna konup toktodu| čijinden syrt karap turgan baldar| du:l'dap kalyšty| ič'indegi čyrlary| čyr čygarгыsы keldi| birok šyl'to: jok| eŋgezerdej bolgon| on zašar bala manas| oŋ tarabyn bir karap bazyrajyp| sol tarabyn bir karap| kalbyk erdin bir tujrültüp kelečelep| čijinden syrt turgan kalybynda| oŋ qolunun baš barmagyna| to: tekenin čabysynan ijlenip tigilgen| barmak kabyn kijip| šašylbaj büčüsün bajlap| anda da oŋ tarabyn bir karap dögürsüj| sol tarabyn bir karap| arsaajyp iče kirdi| ordogo salyngan čükölördün bardygy| zalaŋ kulza eŋkesi| bala manas barbajyp| iče kirip| otuz eki üčtünün tobu toluk buzulbaj| üč tört eŋke četke čyga bergenin čabyttap| dodonu kačān| kantip buzsam dep| ojuŋ yntyzarlygy kyzyp| közü kyzaryp| obolu oŋ tizesin zerge kojup| komojo oturdu da| oŋ kolun eŋke zanynda zatkan tompojgo sunup| čijinden syrt zirildep karap turgan baldardyn sijgisin keltirip| degi ele eč kimdi togotpoj| degi ele zanyna čymyn čirkej zolotpoj| birdi čertti|

ЛЕКСИКОЛОГИЯНЫН ПРЕДМЕТИ ЖАНА ОБЪЕКТИСИ

Тил – ар түрдүү тилдик бирдиктерди бириктирген татаал кубулуш. Ал тыбыштык жана маанилик жактан бир бүтүндүктү түзүп, сөз жана морфемадан, сөз айкалышы жана сүйлөмдөрдөн турган система болуп саналат. Мындай көп кырдуу элементтердин жыйындысынан тургандыктан, аны айрым учурда «системанын ситемасы» деп да аташат. Бул элементтер ар кандай тилдик деңгээлде изилденет. Башкача айтканда, тыбыш фонетикада, сөздүк состав лексикологияда, сөз мааниси семасиологияда, сөздүн түзүлүшү жана сүйлөм грамматикада, сөздүн пайда болуу тарыхы этимологияда, территориялык-тилдик бөтөнчөлүк диалектологияда иликтенет жана булардын ар биринин өзүнө тиешелүү изилдөө өзгөчөлүгү бар.

Жогоруда белгиленгендей, тилдик бирдиктер лингвистикалык ар түрдүү деңгээлдерде изилденет. Бирок алар бири-бири менен өз ара тыгыз байланышта болот. Тактап айтканда, бири экинчисинин уландысы, бир деңгээл экинчи бир деңгээлдин составдык бөлүгү болуп эсептелет. Бул бөлүмдө тилдик бирдиктердин бири сөз тууралуу кеп болмокчу.

Лексикология (грек тилинен *lexikos* – сөзгө тиешеси бар жана *logos* – окуу) бир тилдеги сөздөрдүн жалпы корун изилдөөчү илимдин тармагы. Лексикологиянын предмети катары сөздүк кордун бул аспекти-лери каралат: сөз лексикалык бирдик экендиги; тилдик бирдиктердин типтери; тилдик кордун структуралык түзүлүшү; лексикалык бирдиктин кызматы; лексикалык кордун өнүгүшү жана толукталышы; лексика жана тилден тышкары реалдуу чындык. Лексикалык бирдиктердин өз ара өзгөчөлүгү жана алардын өз ара карым-катышынын негизинде лексикологиялык категория пайда болот.

Тилдеги сөздөрдүн жалпы жыйындысы болсо, анын табиятын изилдөөчү тил илиминин тармагы лексикология деп аталат. Тактап айтканда, жогоруда саналып кеткен илимий аспектилер сөздүн ички жана тышкы маңызынан улам пайда болуп отурат.

Бизди курчап турган заттар, кубулуштар, окуялар адам баласынын аң-сезимине таасир этүү менен, анын оюн калыптандырып, түшүнүгүн тереңдетет, улам жаңы нерселердин сырын ачууга өбөлгө түзөт. Ар бир жаңы пайда болгон нерселердин атын атап берүүдө кээде

жаңы сөздөр пайда болсо, кээде мурдагы эле сөздөрдүн туунду маанилери (коннотациясы) пайда болот. Ошентип, жаңыдан пайда болгон заттын аты менен байланышкан түшүнүктүн колдонулуу чөйрөсүнө ылайык тилдик каражаттар кыймылга келет. Мындай аталыш денотат – түшүнүк-образ – атоо принцибинин негизинде жаралат.

Сөз – денотатты көз алдыга тартуучу образ, б.а., кайсы бир нерсени түшүнүк катары атасак, акыл-сезимибизде анын элеси, даамы, жыты ж.б. тартылат. Ошондуктан адам акылы, түшүнүгү, кабылдоосу менен байланыштуу сөздүн атоочу мааниси, түзүүчү кудурети пайда болуп отурат. Мисалы, ачуу деген сөздү айтсак, акыл-туюмубузда туз, уксус, калемпир, арак, кислота ж.б. бир катар ачуу даам бере турган заттар электен өтөт, ошол эле учурда ар биринин татымдык сапаттары да сезимибизге жатталып калган абалында талданат. Бул биздин мурунтадан таанымдык тажрыйбабыздан келип топтолот, ар биринин сапатына жараша акылыбызда ажыратылат. Демек, сөздүн ажыратуучу жана жалпылоочу (бириктирүүчү) белгилери да таанып-билүүгө байланыштуу.

Дүйнөлүк лингвистикалык изилдөөлөрдө 20-кылымдын башына чейин сөздү структура катары карап келсе, система катары адам баласынын таанып-билүүчүлүгүнө жараша психология, логика, атүгүл нерв системалары менен байланышта кароонун негизинде сөз маанилеринин семасиологиялык аспектиги өзүнчө изилдене баштаган. Мында сөздүн маанисинин пайда болушун система катары аң-сезимде кабылдоо менен байланышта карап, лингвофилософия, психоллингвистика, нейролингвистика ж.б. тармактардын пайда болушу да тилдик каражаттардын келип чыгышындагы маанилик система менен катышта изилдөө иштеринин келип чыгышынын натыйжасы болгон. Т.а., адам баласын курчап турган чөйрөдөгү заттар, кубулуштар, окуялар аң-сезимде талдануу менен окшоштугу, айырмачылыгы белгиленет да, ал белги сапаттар тил каражаттары аркылуу туюндурулат, натыйжада, тилдеги сөз маанилеринин интеграциялык (биригүүчүлүк) жана дифференциялык (ажыратуучулук) белгилери келип чыгат. Мисалы, *катуу* сөзүнүн келбетин *темир*, *таш*, *цемент* сыяктуу заттар берет, а бирок *катуу нан* десек, сапаты салыштырмалуу гана жумшак, жаңы эмес деген, а адамга карата мүнөзүнүн ийкемдүү эместигин, катаалдыгын

билдирүүчү туюмду берет. Ошондон улам сөз маанилерин ажыратууну же бириктирүүнү жеке өз алдынча карабастан, контексте, психикалык, логикалык, философиялык кабылдоонун, кайра чагылдыруунун чегинде кароо керектиги илимде далилденип келе жатат.

Сөздүн илимий мүнөздөмөсү сөздүк бирдик катары жалпы теориялык жактан изилденет. Анда жалаң гана өз алдынча турган сөздөрдүн табияты каралбастан, алардын туруктуу тизмек абалында да (сөз тизмектери катары ажырагыс туруктуу абалында: *козу кулак, бака жалбырак, дуйнөлүк согуш* ж.б.) негизги лексикалык бирдик катары иликтенет. Сөз формалык жана мазмундук абалында лексикалык бирдик катары үч аспектиде иликтенет: **структуралык абалында** (сөздүн тыбыштык түзүлүш катары бөлүнүп турушунда), **семантикалык абалында** (сөздүн лексикалык маанисинде), **кызмат аткаруу абалында** (сөздүн тилдик жана кептик структурадагы пикирлешүү каражаты абалында).

Лексикологиялык теорияда сөздүн структуралык түзүлүшү катары анын өз алдынчалыгы жана биригип турган татаал тутумдаш абалын бөлүүчү критерийинин негизинде каралат. Мында сөздүн сөз айкаштарын түзүү аркылуу маанилик катышты берери, аналитикалык формада экендиги сөз айкаштары менен салыштыра каралат. Экинчиден, сөздүн инварианты (грамматикалык формасы мунун негизинде сөз формалары такталат), фонетикалык, морфологиялык, лексико-семантикалык варианттары аныкталат.

Лексикалык бирдиктин семантикалык аспекти сөздүн түшүнүк, денотат менен байланыштуу каралышы (семасиология – сөз маанилерин үйрөтүүчү илим) туюндурат. Сөз түшүнүк (сигнификат), ошол түшүнүктү атап берүүчү (денотат) кеп каражаттары менен байланышта каралат. Лексикалык кор семантика менен карым-катышта, анткени ар бир сөздүн маанилик табиятын иликтөөдө, сөздүн семантикалык типтерин, сөз маанилеринин лексикологиялык категорияларын аныктоодо, лексикалык бирдиктердин семантикалык өзгөчөлүгүн тактоодо (моносемия, полисемия, конкреттүү, абстракттуу, тике жана өтмө маани ж.б.), логикалык жана экспрессивдик жактан чагылдырууда сөз лексикалык бирдик катары каралат. Сөздүк бирдиктеги көп маанилүүлүктүн өзгөчөлүгүн иликтөөгө айрыкча көңүл бурулат, анда сөз маанилеринин ортосундагы карым-катыш, алардын арасындагы алыс жана жакын маанилердин типтик байланышы, айрым бир маанилердин

колдонулуш чөйрөсү, же колдонуудан чыгыш себептери, айрымдарынын грамматикалык формага айланышы талданат.

Сөздүн кызмат аткаруу (функционалдык) аспекти структуралык жана функционалдык абалында аныкталат. Сөздүн жеке өз алдынча турган жана грамматикалык кызматынын чегинде анын грамматикалык мааниси келип чыга тургандыгы аныкталат. Ошонун негизинде сөздүн грамматикалык категориялары, грамматикалык формалары белгиленип, сөздүн грамматикалык жана семантикалык маанисин тактоого шарт түзүлөт. Ошентип, лексикалык жана грамматикалык каражаттар сөздүн лексико-грамматикалык талаасын түзөт (сандык, мезгилдик ж.б. туюндуруу).

Сөздүк составдык стуктурасы: лексикалык бирдиктердин системасы жана сөздүк состав менен стратификациялык карым-катышынын чегиндеги эки аспектиде каралат. Лексикология лексиканы системанын системасы катары изилдейт. Системаны түзүп турган сөздөрдүн группасы форма жана мазмуну боюнча жалпылыкка ээ болгон маанилик көлөмү боюнча, лексикалык бирдиктердин формаларынын окшоштук даражасы боюнча, бирдиктердин ортосундагы парадигмалык жана синтагмалык карым-катышынын мүнөзү боюнча айырмаланат. Лексикалык бирдиктердин формалык окшоштуктарынын негизинде **омоним** же **пароним** (толук окшошпогон форма) уюшулат. Мазмундук окшоштукка карата топтолгон логикалык түшүнүккө негизделген, парадигмалык-маанилик окшоштуктан улам **синонимдер**, карама-каршылыктан улам **антонимдер** (конверсивдер: (берүү-алуу), семантикалык катарлардын бирдей колдонулушу (алма-бак-дарак), гиперогипонимиялык карым-катыш (бак-кайың), же синтагмалык типтерден зат-белги (алтын – кымбат), бөлүк – бүтүн (көз -адам) пайда боло тургандыгын изилдейт.

Лексикология сөздөрдүн мындан чоң топтордогу семантикалык талаасын, т.а., формага негизделген топторду же мазмунга негизделген парадигматикалык же синтагматикалык карым-катышты изилдейт. Парадигматикалык жана синтагматикалык талаанын биригишинен адам жашоосундагы тематикалык (мис., мал чарбачылык, адабият, искусство, аба унаасы ж.б.) маанилердин тилден тышкары турган тобу түзүлөт. Форма жана мазмундун негизинде (полисемия, синонимия, сөз жасоочу катыштар ж.б.) лексикалык бирдиктер өз алдынча турбастан, өз ара карым-катышты түзөт.

Тилдин лексикалык кору бир түрдүү

эмес, стратификацияланган. Мында лексикалык бирдиктердин категориялары ар түрдүү негизде ажырайт: колдонулуш чөйрөсү боюнча жалпы тилдик лексика жана колдонулуш чөйрөсү чектелген лексика; стилдик жактан өзгөчөлөнгөн (көркөм, илимий, кесиптик, карапайым, сленгдик, аймактык, диалектилик ж.б.); адабий тилдин колдонулуш варианттары боюнча; эмоционалдык боекчолуулугуна карата нейтралдык жана эмоционалдык-экспрессивдик лексика; тилдин тарыхый өнүгүшү боюнча – неологизм, көөнөргөн сөздөр (архаизм, тарыхый сөздөр); сөздөрдүн келип чыгышы боюнча реалий жана кабыл алынган сөздөр, ксенизм (башка тилдеги реалий), варваризм, эл аралык сөздөр; тилдик системадагы колдонулуш кызматына карата – активдүү жана пассивдүү лексика, потенциалдуу сөздөр, окказионализмдер. Лексикалык система – тилдин башка системаларына караганда анча туруктуу эмес, тез өзгөрүүчү система, лексикалык бирдиктердин арасындагы маанилер так, айкын эмес, бир топтон экинчи топко өтүүчүлүгү лексикалык бирдиктердин категорияларынын өтүүчүлүгүнө алып келет.

Лексиканы изилдөөдө төмөнкүдөй маселелер каралат: сөздүн тексттеги жыштыгы; сөздөрдүн кепте жана текстте колдонулушу анын номинативдик жана коннотативдик кызматы, маанилердин жылышындагы контексттин ролу (көпчүлүк учурда контексттеги абалына карай маанилердеги полисемиялуулук, синонимдик, антонимдик маанилердин стилдик кызматы) аныкталат. Сөздөрдүн эркин жана туруктуу сөз айкаштарынан (татаал аталыштар, фразеологизмдер) турган мааниси анын атоо кызматынан келип чыга тургандыгы иликтенет.

Лексикология сөздүк кордун толукталышын жана өнүгүшүн изилдейт. өздүк атоонун (номинациянын) ички мүмкүнчүлүгүнүн төмөнкүдөй жолу бар экендиги белгилүү: жаңы сөздөрдүн түзүлүшү; жаңы маанилердин пайда болушу (полисемия, сөз маанилеринин өтмө мааниге өтүшү); сөз айкаштарынын түзүлүшү жана атоо; башка тилдердин ресурстарын пайдалануу (лексикалык кабыл алуу жана калькалоо). Кабыл алынган сөздөрдүн интеграциялануучу факторлору да лексикологиянын изилдөө аспектилеринин бирине жатат.

Лексикологиянын маанилүү аспектилеринин бири болуп сөздүн реалдуу чындыкка карата катышын изилдөө саналат. Анткени тилдик атоо аркылуу элдин коомдук аң-сезиминин тиешелүү бир тарыхый этабын чагылдырат. Ошого байланыштуу лексика

жана маданият, тилдин ыктымалдуулук маселелери (турмуштук чындыкты тил аркылуу таануунун таасири) сөз маанилеринин лингвистикалык жана экстралингвистикалык факторлору, фондук лексика ж.б. келип чыга тургандыгын иликтейт.

Изилдөөнүн максатына карата лексикология жеке, *жалпы, салыштырма, тарыхый-салыштырма, колдонмо лексикология* болуп бөлүнөт. Жеке лексикология бир тилге тиешелүү лексикалык өнүгүштүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн, колдонулушун, сөздүк корун ж.б. изилдесе, жалпы лексикология жалпы эле тилдерге тиешелүү түзүлүштүн закон ченемдерин белгилеп, өнүгүшүн тескейт.

Тарыхый лексикология сөздүн тарыхын тарыхый этаптар, түшүнүктөр, предметтер, окуялар менен байланышта изилдейт. Сөздөрдүн тарыхый иликтениши көбүнчө тарых, коомдук илимдерде колдонулат. Тарыхый лексикология сөздүк кордун динамикалык өнүгүшүн, статикалык абалын тарыхый шарт, абал катары иликтейт. Изилдөөнүн предмети катары сөз же сөздүк системанын (түшүнүктүн талаасы) табияты, сөз тарыхынын семантикалык же формалык өзгөрүшү (сөз маанилеринин кеңейиши же тарышы, синонимизациянын пайда болушу, абстракттуулуктан конкреттүүлүккө, же тескерисинче, энчилүү аттардын пайда болушу ж.б.) каралат. Изилдөө багытына карата тарыхый лексикология семантикалык системадагы тарыхый өнүгүштү да ичине камтыйт. Тилдеги сөздөрдүн тарыхый өнүгүшүн билбей туруп, азыркы абалын изилдөөгө болбойт, ошондуктан тарыхый лексикология тектеш жана тектеш эмес тилдердин өз ара карым-катышын, интеграциялык жана дифференциялык байланышын аныктоого мүмкүнчүлүк түзөт. Кыргыз лексикологиясынын тарыхый жактан изилдене башташы акад. Б.М. Юнусалиевдин “Киргизская лексикология” (1959) деген эмгеги менен байланышта. Мында уңгу сөздөрдүн пайда болушун жана өнүгүшүн тектеш түрк тилдеринин чегинде (омонимия жана полисемия кубулуштарын) тарыхый аспектиде изилдеген.

Тарыхый лексикология сөздөрдүн пайда болуу булагы, тилдик фактылардын тарыхый этимологиялык абалы, сөздөрдүн белгилүү бир тобунун калыптанышы жана өнүгүшү сыяктуу маселелерди камтыйт. Тарыхый негизди далилдөө үчүн илимдин башка тармактарына таянат. Сөздүн пайда болуу доорун аныктоодо тарыхый маалыматтар менен салыштыра карап, тарых илимдери менен байланышса, адабий чыгармаларда колдонушун талдоо

менен адабият таануу илимине таянат. Сөздүн тарыхый таралыш чөйрөсүн аныктоо, тактоо менен географиялык, этнографиялык шартын белгилеп, ареалын, этнографиялык-тарыхый негизин тастыктоо да тарыхый лексикологиянын максатына жатат. Тилдин тарыхый шартын, башка тектеш жана тектеш эмес тилдер менен байланышын, коомдук өнүгүү абалын, жагдайын аныктоодо тарыхый лексикология маанилүү. Ошондой эле кайсы бир сөздүн пайда болуу шарты, мезгили, коомдук кырдаалы, кээ бир сөздүн колдонуудан чыгып калуу себептери, тарыхый доору да тарыхый лексикологиянын жардамы аркылуу чечилет. Тигил же бул тилдин сөздүк составынын өзгөрүү факторлору (интролингвистикалык жана экстралингвистикалык) лингвистиканын тарыхый шартында, белгилүү себептердин чегинде изилденет.

Тарыхый лексикология тилди элдин жашаган этнографиялык шартынын, маданиятынын өнүгүшү менен бирге изилдөөгө алат. Ал тиешелүү даражада археологиялык маалыматтарга да таянат, ошол эле учурда алар да тилдик факт материалдарга шилтеме жасоо менен илимий тактык жаралып, илим аралык катыш пайда болот.

Салыштырма лексикология тилдердин генетикалык жактан тектештигин (структуралык, семантикалык жактан), алардын окшоштугун жана айырмачылыгын аныктоо максатында, тектеш эмес тилдердин жанаша жашоосунун негизинде же кабыл алуунун натыйжасында тилдик байланыштарды аныктоо максатында, тилдердин өнүгүш мыйзам ченемдерин изилдөөдө колдонулат. Салыштыруу лексиканын ар кандай аспектилеринде болушу мүмкүн, ал өз алдынча турган сөздөрдүн ортосунда, бирок көпчүлүк учурда кайсы бир семантикалык талааны пайда кылып турган лексика-семантикалык топторду (мисалы, кайсы бир кыймыл-аракетти туюндуруу, же адамдын психикалык абалын чагылдыруучу сөздөр ж.б.) же тематикалык топторду эки же андан ашык тилдердин тутумундагы абалын катар коюп карайт да, тектеш же тектеш эмес тилдерде алар кандайча номинативдик жана семантикалык-функционалдык өзгөчөлүктөргө, жалпылыктарга ээ экендигин белгилейт. Салыштырма лексикологиянын эң кызыктуу аспектиери катары сөздөрдүн семантикалык талаадагы өнүгүшүн (полисемиялык маанилик катыш, синонимдик, антонимдик, фразеологиялык, жалпы жана жеке логикалык-эмоционалдык баалоо, нарктоо абалын) тилдердин кесилишинде иликтөө саналат. Салыштырма лексикологиянын жыйынтыктары колдонмо

лексикология (лексикография, котормо) жана этнография үчүн негиз боло алат.

Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясынын милдеттерине сөздүк составдын учурдагы абалы, өнүгүү, өзгөрүүсү, өз алдынча мааниге ээ болгон сөздөрдүн лексико-семантикалык топтору, тематикалык группалары, лексикалык бирдиктин бири-бири менен болгон байланышы, алардын стилдик жактан жетилиши сыяктуу маселелер сыпаттама лексикологиянын ичине кирет. Мындан тышкары, азыркы лексикология бир катар семасиологиялык проблемаларды, б.а., сөздүн маани, маңыз менен байланышын, анын тилден сырткары турган чындыкты атап берүү мүмкүнчүлүгүн да ичине камтыйт. Бул маселелерди иликтөөдө сөздүн жеке лексикалык жана грамматикалык табиятына кайрылат.

Азыркы тилдин лексикологиясынын милдетине сөздөрдүн, сөздөр тобунун стилдик мааниси, анын стилдин кайсы түрүнө кире тургандыгын иликтөө да камтылат. Мында тилдеги сөздөрдүн функционалдык стилдин тиги же бул түрүнө карата колдонулуу мүмкүнчүлүгү, маанилик оттенктору каралат.

Тил коом менен байланышта өнүгүп, өзгөрөт. Ошондуктан анын өнүгүү абалын, башкача айтканда, адабий нормага, активдүү лексикага кирбеген диалектилик, жаргондук лексиканы, тилде жашап келе жаткан, бирок белгилүү өлчөмдө көөнөргөн сөздөр (архаизм, историзмдерди), кесиптик-терминдик лексиканы, неологизмдерди изилдөө да лексикологиянын милдети болуп саналат.

Сөздөрдүн корунун белгилүү бир лексикографиялык системага салынышы да лексикологиянын милдеттерине жатат. Ал лексикологиялык билимдердин жана илимий маалыматтардын негизине таянуу менен бир тилдеги сөздөрдү тиешелүү тартипке келтирет. Мындай сөздүк ишине байланышкан илимдин тар тармагы лексикография деп аталат. Ал эки мааниге ээ: жалпы сөздүктөрдү түзүүгө арналган илимий изилдөөлөр, теориялык маселелер, экинчиден, тилдеги сөздүктөрдүн жалпы жыйындысы. Сөздүктөрдүн колдонулуш кызматына карата прикладдык (колдонмо) лексикография өзүнчө ажырайт.

Колдонмо лексикография 4 чөйрөнү ичине камтыйт: лексикография, котормо, лингвопедагогика, кеп маданияты. Бул чөйрөлөрдүн ар бири илимде лексикологиянын теориялык негизин байытат. Лексикография тилдеги сөздүк маанилердин кеңейишин белгилеп, алардын ортосундагы семантикалык байланышын чагылдырып, алардын кайсы мааниге жата тургандыгын тактап, сөздөрдүн айкалышуу мүмкүнчүлүгү-

гүн үйрөнүүгө шарт түзөт. Котормо тилдерди салыштырып, тилдердеги сөз жана сөз маанилеринин биринин экинчисине таасирин айкындап, эне тилдеги жана өзгө тилдеги материалдардагы жалпы лексикалык мыйзамченемдүүлүктөрдү (сөз жана контекст, сөз айкалыштарынын колдонулушу жана уюшулушу, синонимдердин тандалышы, лексика жана маданият, кеп маданияты, этностук белгилер, өзгөчөлүктөр менен байланышкан аспектилерди) аныктоого кеңири мүмкүнчүлүк түзөт. Муну менен бирге ар бир чөйрө өзүнчө лексикологиялык жоболорго, натыйжаларга ээ, ошол эле учурда ар биринде лексикологиялык категориялар маанилик өзгөрүүгө ээ болуп турат. Мисалы, сөз айкаштары фразеологиялык сөздүктөгү маанисине караганда кеп маданиятында же лингвопедагогикада формалык да, мазмундук да жактан өзгөчөлөнүшү мүмкүн.

Илимдердин жана тилдин теориялык жактан өнүгүшүнө байланыштуу кийинки учурда стилистикалык, кеп маданияттык, тексттик, сөз жасоочу, психолингвистикалык, социолингвистикалык, нейролингвистикалык ж.б. колдонмо (прикладдык) тармактары кеңейди.

Лексикология жалпы лингвистикалык усулдарга таянуу менен изилдөө иштерин жүргүзөт. Кеңири тараган усулдар: дистрибутивдик – сөздүн чегин, анын морфологиялык түзүлүшүн аныктоо, маанисин чектөө ж.б.; субституциялык – сөз маанилерин, синонимиялык маанилерин тактоо; компоненттик-оппозитивдик – лексикалык бирдиктеги сөз маанилеринин түзүлүшүн, семантикалык талаасын талдоо, лексикалык бирдиктердин маанилеринин өзгөрүшүн, сөз маанилеринин контекстте актуалдашуусун иликтөө; трансформациялык-лексикалык бирдиктердин сөз жасоо, контексттеги синтаксистик маанилердин ачылышы жана өзгөрүшүн талдоо лексикологиялык изилдөө усулдарына кирет. Сапаттык жактан изилдөөгө сандык статистикалык-лексикалык бирдиктин синтагматикалык катыштагы жыштыгын эсептөө усулу да кирет.

Азыркы тилдин лексикологиясынын милдетине сөздөрдүн, сөздөр тобунун стилдик мааниси, анын стилдин кайсы түрүнө кире тургандыгын иликтөө да камтылат. Мында тилдеги сөздөрдүн функционалдык стилдин тиги же бул түрүнө карата колдонулуу мүмкүнчүлүгү, маанилик оттенктору каралат.

Тил коом менен байланышта өнүгүп, өзгөрөт. Ошондуктан анын өнүгүү абалын, башкача айтканда, адабий нормага, активдүү лексикага кирбеген диалектилик, жаргондук

лексиканы, тилде жашап келе жаткан, бирок белгилүү өлчөмдө көөнөргөн сөздөр (архаизм, историзмдерди), кесиптик-терминдик лексиканы, неологизмдерди изилдөө да лексикологиянын милдети болуп саналат.

Сөздөрдүн корунун белгилүү бир лексикографиялык системага салынышы да лексикологиянын милдеттерине жатат. Ал лексикологиялык билимдердин жана илимий маалыматтардын негизине таянуу менен бир тилдеги сөздөрдү тиешелүү тартипке келтирет. Мындай сөздүк ишине байланышкан илимдин тармагы лексикография деп аталат. Максатына карай *теориялык* жана *практикалык* лексикография деп бөлүнөт. Теориялык-практикалык лексикография сөздүк түзүүнүн илимий жол-жоболорун, принциптерин, инструкцияларын иштеп чыгат. Ал эми практикалык лексикография - даяр, түзүлүп чыккан сөздүктөрдүн топтому.

Кыргыз лексикологиясын изилдөө иштери Б.М.Юнусалиев менен байланыштуу. Ар кандай илимий макалаларды эсептебегенде, 1959-жылдагы «Киргизская лексикология» аттуу тарыхый-салыштырма монографиялык эмгеги алгачкы олуттуу эмгек. 1970-жылдардан тарта Т.Ахматов, Ж.Мукамбаевдердин «Азыркы кыргыз тили», Ж.Мамытов, З.Кулумбаева «Азыркы кыргыз тили», К.Сейдакматов «Кыргыз тилиндеги сөз варианттарынын жана маанилеринин өнүгүшү», Т. Ахматов, С. Өмүралиева «Кыргыз тили», С.Өмүралиева «Кыргыз тилиндеги көп маанилүүлүк жана анын лексикографиялык иштелиши», А.Сапарбаев «Манас» эпосундагы метафоралар», Р.Эгембердиев ««Манас» эпосундагы фразеологизмдер», Э.Абдулдаев «Азыркы кыргыз тили» Ж.Мукамбаев «Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы», А.Сапарбаев «Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы», Ж.Мамытов «Азыркы кыргыз тили», Б.Усубалиев «Мектептерде антонимдерди окутуу» (антонимдердин табиятын мектепте окутууга арноо менен бирге илимий негизде ачып берген) ж.б. илимий изилдөөлөр жана жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептери катары колдонулууда.

Кыргыз лексикографиясы боюнча алгачкы эмгек К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» (1940, 1965-жж. СССР Мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон), Х.Карасаев, Ж.Шүкүров, Б.Орузбаевалардын «Орусча-кыргызча сөздүгү», «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү», синонимдердин, омонимдердин, антонимдердин, фразеологизмдердин, этимологиялык, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жана илимдин тармактары боюнча терминологиялык ж.б.

сөздүктөрү жарык көргөн. Кыргыз Совет энциклопедиясы, Кыргыз энциклопедиясы, тармактык энциклопедиялар да бар.

Өз алдынча маани берүүчү минималдык бирдик сөз, ал эми маанини ажыратуучу минималдуу бирдик *фонема* деп аталат. Бир тилдеги сөздөрдүн жыйындысы ал тилдин сөздүк составын же лексикасын түзөт. Лексикада сөздүн жеке (лексикалык) мааниси гана эске алынат, б.а., мында грамматикалык маани тууралуу кеп болууга тийиш эмес.

Лексика – өзүнчө татаал система, ал этимологиясы жана стилдик жактан колдонулушу боюнча өз ара айырмаланган ар кыл сөздөрдүн топторунан турат. Пайда болушу, тарыхый куралышы боюнча нагыз кыргыз сөздөрү жана башка тилден кабыл алынган сөздөр деп экиге бөлүнөт. Ошондой эле колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө карай да сөздөрдү экиге (активдүү жана пассивдүү) бөлүп кароого туура келет.

Бизди курчап турган заттар, кубулуштар, окуялар адам баласынын аң-сезимине таасир этүү менен, анын оюн калыптандырып, түшүнүгүн тереңдетет, улам жаңы нерселерди ачууга өбөлгө түзөт. Ошол жаңы пайда болгон нерселердин, түшүнүктөрдүн атын атап берүүдө кээде жаңы сөздөр пайда болсо, кээде мурдагы эле сөздөрдүн туунду маанилери келип чыгат. Ошентип, жаңыдан пайда болгон заттын же түшүнүктүн колдонулуу чөйрөсүнө ылайык тилдик каражаттар да кыймылга келет. Мындай атоо денотат – түшүнүк – образ атоо принцибинин негизинде жаралат.

Сөз тилде колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө, стилистикалык колдонулуу ыңгайына карай ар кандай маанилерде (номинативдик, туунду, образдуу, экспрессивдүү ж.б.) колдонулат. Кээде кандайдыр шартка байланыштуу активдүү сөздөрдүн айрымдары пассивге айланса, мунун тескерисинче, кээ бир пассивдүү сөздөр кайрадан жанданууга дуушар болот.

Лексиканын башка тилдик деңгээлдерден негизги айырмасы – сезгичтигинде. Коомдук турмуштагы, айлана-чөйрөдөгү ар кандай өзгөрүүлөрдүн таасири адегенде эле лексикага тиет, б.а. мындай өзгөрүүлөр менен бирге жаңы сөз, жаңы маани жаралат. Бул лексиканын таасирге өтө ийкемдүү келээрин, тилдик башка деңгээлдерге караганда мында өзгөрүү тез болуп тураарын ырастайт. Кыскасы, тилдин лексикалык составы бир калыпта турбастан ар дайым өнүгүү, өзгөрүү абалында болот. Бирок лексикадагы өзгөрүүнү, өнүгүүнү жаңы сөздөрдүн пайда болушу катары гана бир жактуу түшүнүү туура эмес. Мында бир эле сөздөгү же маанидеги өзгөрүү эмес, а сөздөрдүн бүтүндөй бир тобуна таандык болгон стилдик өзгөрүүлөр, сөздөрдүн синтаксистик

айкашуусунан, жаңы курамдардан жаралган маанилик жылышуулар да эске алынууга тийиш. Тилдеги сөздөрдүн составы, жалпы жыйындысы «лексика», алар жөнүндөгү окуу «лексикология» деп аталат.

Сөздөрдүн тарыхый пайда болуу булагы, тилдик фактылардын тарыхый этимологиялык абалы, сөздөрдүн белгилүү бир тобунун калыптанышы жана өнүгүшү сыяктуу маселелерди кароо менен элдин тарыхый жашоо шартын аныктайт. Ошондуктан тилдик фактыларды бир эле лингвистикалык өңүттөн карабастан антропологиялык, этнолингвистикалык жактан караштыруу азыркы күндүн актуалдуу маселелерине айланды. Ошентип, тилдик материалдардын негизинде элдин басып өткөн жолун, салт-санаасын, коомдогу абалын, жашоо-турмушун, биздин күнгө чейин келип жеткен эң жөнөкөй турмуштук шартынан тартып, азыркы кезге келип жеткен кол өнөрчүлүгүнө, оюн-зоокторуна чейин билүүгө шарт түзүлөт. Муну тишелүү шартта илимий негизде иликтөө аркылуу илимдин башка тармактары менен аралаш териштире билүүгө болот. Кыскача айтканда, тилдин тарыхый шартын, башка элдер менен карым-катнашын ж.б. белгилерин аныктоодо тарыхый этнолингвистикалык ченде изилдөө лексикология үчүн зор роль ойнойт.

Ошондой эле кайсы бир сөздүн пайда болуу шарты, мезгили, коомдук кырдаалы же кээ бир сөздүн колдонуудан чыгып калуу себептери, тарыхый доору да тарыхый лексикологиянын жардамы аркылуу чечилет. Тигил же бул тилдин сөздүк тутумунун өзгөрүү факторлору (интролингвистикалык жана экстралингвистикалык) лингвистиканын тарыхый шартында, белгилүү бир себептердин чегинде изилденет.

Сөздүк кордун ичине кирген маанилердин өзгөрүшү (активдешүүсү же пассивге айланышы) сыяктуу маселелер да кирет. Мында белгилүү бир кырдаалда тигил же бул сөз маанилеринин архаизмге айланышы же, тескерисинче, көөнөргөн сөздөрдүн кайрадан колдонула башташынын тарыхый шарты изилдөөнүн объектисин түзөт. Маселен, революцияга чейин *ордо* деген сөз *хан сарайы* деген мааниде колдонулуп келсе, азыркы күндө бул мааниси көөнөрүп, ал көбүнчө кыргыздын улуттук чүкө оюнунун аты катары колдонулуп калды. Демек, *борбор* (ордонун борбору жана административдик түшүнүк), *сарай* (хандын ак сарайы, мал сарай, спорт, үйлөнүү-үлпөт сарайы) дагы ушул сыяктуу сөздөр бирде активге, бирде пассивге өтүп тургандыгы элдин коомдук-социалдык абалына байланыштуу болот.

Тарыхый лексикология сөздөрдүн же

сөздөрдүн бүтүндөй бир тобунун маанилерин ачып берүү үчүн алардын колдонулуш дооруна, коомдук шартына, ошондой эле тектеш тилдердин материалдарына кайрылат. Бир тилдеги сөздөрдүн айрым маанилери жакын тектеш же территориялык жактан жанаша жашаган элдердин тилине кайрылуу менен аныкталат. Мындай тарыхый салыштырма жолу иликтенип жаткан сөздүн же сөздөрдүн өнүгүп-өзгөрүү процессин терең жана так ачып берүүгө өбөлгө түзөт.

Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясынын милдеттерине сөздүк составдын учурдагы абалы, өнүгүүсү, өзгөрүүсү, өз алдынча мааниге ээ болгон сөздөрдүн лексико-семантикалык топтору, тематикалык группалары, лексикалык бирдиктин бири-бири менен болгон байланышы, алардын стилдик жактан жиктелиши сыяктуу маселелер кирет. Мындан тышкары, азыркы лексикология бир катар семасиологиялык проблемаларды, б.а. сөздүн маңыз, маани менен байланышын, анын тилден сырткары турган чындыкты атап берүү мүмкүнчүлүгүн да ичине камтыйт. Бул маселелерди иликтөөдө сөздүн жеке лексикалык жана грамматикалык табиятына кайрылат. Жогоруда айтылгандай, азыркы күндөгү ааламдашуу мезгилинде дүйнө тилдеринин арасындагы кыргыз тилинин орду, анын коммуникативдик жана когнитивдик жагдайын туура нарктоо аркылуу мамиле этүү туура.

Сөздүн лексикалык мааниси дегенде жеке өз алдынча, контекстти талап кылбастан семантикага ээ болгон когнитивдик маанисин түшүнөбүз. Ал эми грамматикалык мааниси деп пикир алышуу мезгилинде ар бир сөзгө жалганган грамматикалык коммуникативдик категориялардын жардамы менен сүйлөм түзүүчү, ойду билдирүүчү, сүйлөмдөгү сөздөрдү өз ара байланыштыруучу касиетин айтабыз. Лексикалык маанини аныктап, тактоодо аны грамматикалык мааниден бөлүп, ажыратып кароого болбойт. Маселен, *байлык* деген сөздүн когнитиви адам баласына тиешелүү материалдык да нравалык да, руханий да баалуулуктардын болушу, нарктуулук ж.б. жыйындысы бар *терең, кенен, акылман, айкөл* деген түшүнүктөрдү батырып турат. Ал эми коммуникатив катары ар бир ыңгайлуу контекстте жогорку баалуулуктардын кеп кызматына жараша пайдаланылыш болуп саналат. Булардын өз ара карым-катышын, бирин экинчиси толуктап тураарын эске салуу менен грамматикалык каражаттардын маанисин, контексттин ролун да толук баамдай билүү керек.

Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясынын милдетине сөздөрдүн, сөздөр тобунун

стилдик мааниси, анын стилдин кайсы түрүнө кирээрин иликтөө кирет. Мында тилдеги сөздөрдүн функционалдык стилдин тигил же бул түрлөрүнө карата колдонулуу мүмкүнчүлүгү, маанилик оттенектору каралат.

Тил коом менен байланышта каралат дедик. Ошондуктан анын өнүгүү абалын, б.а. адабий нормага, активдүү лексикага кирбеген диалектилик, жаргондук лексиканы, тилде жашап келе жаткан, бирок белгилүү өлчөмдө көөнөргөн сөздөрдү (архаизм, историзмдерди), кесиптик-терминдик лексиканы, неологизмдерди иликтөө да азыркы кыргыз тилинин милдети болуп саналат.

Турмуштук чындыкты, коомдук көрүнүштөрдү, предметтерди атап берүү мүмкүнчүлүгүнө карата сөз өзү атаган түшүнүктөр менен формалык жактан байланышта болот. Ошондуктан тилдин негизги курулуш материалы, объектиси – сөз, демек сөз – тилдик бирдик. Ар бир тилде сөздөр көп экендиги айтпаса да белгилүү. Үстүртөн караганда, алар бири-бирине байланышпагандай, ар бири өз алдынча жашагандай көрүнөт. Бирок, терең баамдай келсек, алар бири экинчиси менен өз ара байланышта болооруна бул карым-катыштын ушунчалык татаал, ар түркүн жана кыйма-чийме экенине ынанабыз. Айталы, кандайдыр бир карым-катышта алганда, өз ара жалпылыкты түзгөн же бирдей лексико-семантикалык топко кирген сөздөр башка

Бир карым-катнаштан карасак, ар башка маанини берип калганын көрөбүз. Буга мисал катары *суу, деңиз, көл, дайра* деген сөздөрдү алалы. Булар суюктукту, химиялык бирдей эле туюмду билдирген сөздөр катары өз ара жалпылыкты түзүп, бирдей лексико-семантикалык топко таандык болуп турат. Бирок, буларды семантикалык деңгээлге ылайык карасак, ар бири ар башка түшүнүктү билдирүү менен маанилери боюнча бири-бирлеринен айырмаланып калат. Албетте, бул жерде айырмачылык чындыктагы кубулуштардын өздөрү менен да байланыштуу экенин, башкача айтканда, *суу, деңиз, көл, дайра* өз ара бири-биринен айырмаланып тураарын да эстен чыгарбоо абзел.

Эми бул сөздөрдү жогоркулардан башка дагы бир карым-катышта карап көрөлү. Өйдөдө белгилүү болгондой *суу деңиз, дайра, көл* деген сөздөр жалпы жонунан синонимдик катарды түзүп турат. Ал эми ушул эле атоолорду кургактыктын карама-каршысы, жашоонун эң негизги булагы, химиялык элемент катары карай турган болсок, анда *суу* деген сөз кургак сөзүнө антоним болуп калат. Ошентип, *суу* деген сөз: химиялык элемент; жашоонун булагы; кургактыктын

карама-каршысы; суюктук деген маанилерде колдонулуп, өзүнүн семантикалык ар кылдуулугу менен полисемиянын катарына кирет. Демек, сөз маанисин терең ачуу үчүн аны ар кандай карым-катышта карап, синонимге, омонимге, антоним, полисемия өңдүү тилдик кубулуштарга кайрылуу зарыл. Сөз маанилерин жогорудагыдай ар тараптан кенен териштирип, андагы ар түрдүү айырмачылыктарды, оттенокту, типтештикти, карама-каршылыкты иликтөө семасиологиянын милдетине кирет. Кыскартып айтканда, тилдик бирдикти лексикология изилдесе, сөз маанилерин семасиология изилдейт да, экөө бири-бирин толуктап, биринин маанисин ачып берүүдө экинчиси жардамга келет, өз ара карым-катышта болот. Акырында тилдик бирдиктин түшүнүк менен байланышын, ошондой эле сөз маанилеринин ар кандай типтерин аныктоо да лексикологиянын негизги милдетине кирээрин эскерте кетмекчибиз. Типтеш заттар, окуялар, көрүнүштөр өздөрүнүн окшоштугуна, аналогиясына, ассоциациясына карай көп маанилүүлүктү пайда кылат. Мындай тилдик көрүнүш семантикалык системада иликтенип, теориялык жактан аныкталууга тийиш. Бирдей семантикалык системадагы, иерархиядагы сөздүк семалар, анын маанилери сөздүктөрдөн орун алат.

Лексикология менен лексикография өз ара тыгыз байланышта. Тигил же бул улуттук тилдин составын, семантикалык системасын иликтеп, статистикасын аныктоодо сөздүктөргө кайрылабыз. Анткени, тилдеги жалпы сөздөрдүн картасын түзүүдө негизги милдет сөздүктөргө таандык. Бирок, сөздүктөр коомдук өнүгүштүн белгилүү бир этабындагы сөздөрдү жыйнап, эсебин алууда чабалдык кылат. Башкача айтканда, тилдин лексикалык составы, семантикалык системасы кыймылдуу келгендиктен, анын бардыгын өз учурунда эсепке алуу өтө кыйын. Ошондуктан кошумча сөздүктөр (жаңы сөздөрдүн, жаңы маанилердин сөздүгү сыяктуу) жарыяланып, илимий-техникалык терминдердин сөздүгү тез-тезден түзүлүп, жарыкка чыгып турат. Ошентип, лексикология сөздөрдү лексикалык деңгээлде гана иликтебестен, тил илиминин башка тармактары, ошондой эле коомдук жана табигый илимдер менен тыгыз байланышта болуп, алар менен бирдикте караганда гана өз максатына жетет.

Сөз – лексикалык бирдик

Тил – ар түрдүү бирдиктерди бириктирген татаал кубулуш. Ал тыбыштык жана маанилик жактан бир бүтүндүктү түзүп, сөз морфемадан, сөз айкашы жана сүйлөмдөрдөн

турган система болуп саналат. Мындай көп кырдуу элементтердин жыйындысынан тургандыктан, аны айрым учурда «системанын системасы» деп да аташат. Бул элементтер ар кандай тилдик деңгээлде изилденет. Б.а., тыбыштык түзүлүш катары фонетикада, сөз катары лексикологияда, сөздүк түзүлүш грамматикада, сөздүн пайда болуу тарыхы этимологияда, тилдик-аймактык бөтөнчөлүк диалектологияда иликтенип, булардын ар биринин өзүнө тиешелүү изилдөө өзгөчөлүгү бар.

Тилдик бирдиктер лингвистикалык ар түрдүү деңгээлде иликтенет, бирок алар бири экинчисинин уландысы, бир деңгээл экинчи бир деңгээлдин составдык бөлүгү болуп эсептелип, бүтүндөй коммуникативдик бирдиктин изилдөө объектисин пайда кылат. Азыркы дүйнөлүк илим изилдөөдө тилдик ар бир бөлүктү жеке абалында карабастан, коммуникативдик грамматика деген атоо менен тилдик материалдарды комплекстүү кароо максаттуу экендигине ынанууда.

Лексика – өзүнчө татаал система, ал этимологиясы жана стилдик жактан колдонулушу боюнча өз ара айырмаланган ар кыл сөздөрдүн топторунан турат. Пайда болушу, тарыхый куралышы боюнча нагыз кыргыз сөздөрү жана башка тилдерден кабыл алынган сөздөр деп экиге бөлүнөт.

Лексиканын тилдик башка деңгээлдерден айырмасы – сезгичтигинде. Коомдук турмуштагы, айлана-чөйрөдөгү ар кандай өзгөрүүлөрдүн таасири адегенде эле лексикага тиет, андай «жаңылыктарды» тилде атайт. Мындай өзгөрүүлөр менен жаңы сөз, жаңы маани жаралат. Тилдин фонетикасы өтө туруктуу келсе, грамматикалык сөз жасоо, сөз өзгөртүү да ошол сыңары тез өзгөрө койбойт. Ал эми лексикалык-семантикалык система өзгөрүүгө ийкемдүү. Бул сыяктуу өзгөрүүлөрдү, өнүгүүлөрдү жаңы сөздөрдүн пайда болушу катары гана бир жактуу түшүнүү туура эмес. Мында бир эле сөздөгү же маанидеги өзгөрүү эмес, сөздүн бүтүндөй бир тобуна таандык болгон стилдик өзгөрүүлөр, сөздөрдүн синтаксистик айкашуусунан, жаңы курамдардан жаралган маанилик жылышуулар да эске алынууга тийиш.

Турмуштук чындыкты, коомдук көрүнүштөрдү, предметтерди атап берүү мүмкүнчүлүгүнө карата сөз өзү атаган түшүнүктөр менен формалдык жактан байланышта болот. Ошондуктан тилдин негизги курулуш материалы сөз, демек, сөз – тилдик бирдик. Биздин айланабызда канча зат, кубулуш, окуя болсо, ошончо түшүнүк, аны менен бирге эле ошончо сөз бар деп билебиз. Бирок аны атап берүү мүмкүнчүлүгү ар түрдүү, кээси бир эле түшүнүктү атаса, айрым учурда окшош бир

топ түшүнүктөрдү бир эле сөз менен, кээде окшош эле түшүнүктөр ар башка сөз менен да аталып калат. Мындай денотат менен байланыштуу аталыштар тилдик бирдикти түзүп, маанилердин өз ара байланышы аркылуу чырмалышкан тилдик кубулуш семантикалык системаны пайда кылып отурат.

Ар бир тилде сөздөр көп экендиги айтпаса да түшүнүктүү. Сыртынан караганда, алар бирине бири байланышпагандай, өз алдынча жашагандай сезилгени менен, алар бири экинчиси менен тыгыз байланышта болооруна, карым-катыштын ушунчалык татаал, ар түркүн жана кыйма-чийме экендигине ынанабыз. Айталы, кайсы бир карым-катнашта алганда, өз ара жалпылыкты түзгөн же бирдей лексика-семантикалык топко кирген сөздөр башка бир карым-катнаштан карасак, ар башка маанини берип калганын көрөбүз. Анткени, ар бир түшүнүктүн өзүнө тиешелүү семантикалык талаасы болгон сыяктуу, адам аң-туюмунда типтеш түшүнүктөр бириктирилген кенен талааны пайда кылат: *асман, аалам, көк, көк жайык* деген атоолор бирине бири байланышкан. Асман менен көк толук синоним катары бири экинчиси менен үндөшсө, аалам жана көк жайык семантикалык жактан чексиздиктин эквиваленти катары *асман менен көккө* салыштырмалуу кенендикти чагылдырат. Жалпысынан, бирдей семантикалык талаанын алкагында турганы менен ар бири өз алдынча семага ээ. Ошентип, бизди курчап турган чөйрөдөгү түшүнүктөрдүн баардыгы атоону пайда кылып, ар бири өзүнчө же жалпыланган маанисинде лексикалык бирдикти алып келет.

Сөз – лексикалык бирдик. Сөздөр заттардын, кубулуштардын, көрүнүштөрдүн жана окуялардын атын билдирет. Анын негизги кызматы – атоо, бул жагынан алганда, номинацияга ээ болгон тилдик бирдик сөз болуп эсептелет.

Сөздүн тышкы формалык жагы – тыбыштардын курамы, ал эми ички жагы анын маанисин түзөт. Булар адам акылына чагылдырылган денотаттан (латын тилинен *denotatum* – аталуучу предмет) улам келип чыгат. Денотаттын атын атоодон номинация (латын тилинен – *nomination* – атоо) пайда болот. Бул сөздүн атоо кызматы, т.а., бизди курчап турган чөйрөдө канча зат же көрүнүш болсо, адам акылында ошончо түшүнүккө ээ кылып, ал лексикада тилдик бирдикке алып келет. Ал номинациялык атоолордун бардыгы биздин пикир алышуубузду камсыз кылып, пикирлешүүнүн негизги каражаты болот. Сөз тыбыштардын айкашынан туруп, кандайдыр бир маани берүүчү касиетке ээ, анткени биздин

айланабыздагы конкреттүү же абстракттуу заттар, анын белгилери, сапаттары, кыймыл-аракеттери өзүнө тиешелүү түшүнүктөрдү пайда кылат да, алардын атын атаган сөздөр маанилүүлүккө ээ болот, ошол эле учурда ар кандай туш келди тыбыштардын биригиши сөз боло бербейт: *арча* деген тыбыштардын айкашы өсүмдүктүн атын билдирет, ал эми ушул эле тыбыштардын *ачра* деген туш келди айкашы маани бербейт. Демек, адам акылына таасир эткен кандайдыр бир денотативдик түшүнүктү туюндурган, тиешелүү мааниге ээ болгон тыбыштардын комплекси сөз боло алат. Ал төмөнкүдөй белгилерге ээ: денотативдик негизинин болушу; номинативдүүлүгү жана коннотативдүүлүккө (латын тилинен *connotation* – *connoto* кошумча маани) ээ болуу (эмоционалдык, нарктоочу стилистикалык боекчолуу ж.б.); фонетикалык структурадан турушу; семантикалык валенттүүлүккө (маанилүүлүккө) ээ болушу; кепте даяр материал катары кайрадан колдонулушу; сөз айкаштарын түзүүдө катышышы; фразеологиялуулугу ж.б.

Сөз жана түшүнүк өз ара байланышта. Адам акылына чагылышкан денотаттар түшүнүктү пайда кылат, атоо менен бирге кайрадан кандайдыр бир информация берүү кызматын аткарат. Мисалы, абадагы, деңиздеги сигналдык, жолдогу эреже белгилер, көчөдөгү ар кандай жарнама туюмдар деле бир жактуу маалымат берүүчү мүнөзгө ээ, бирок алар коммуникациялык кызмат аткара албайт. Анын негизинде ойду вербалдык жана вербалдык эмес каражаттар менен чагылдыруу жолдору пайда болот.

Вербалдык эмес да, вербалдык да каражаттардын негизин зат же кубулуш, көрүнүш жөнүндөгү түшүнүк түзөт. Бирок, ойду бере билүү ыкмасы ар башкача болгондуктан алар ажырайт. Вербалдык каражаттарга коммуникациялык негиз жатат. Вербалдуулуктун терминдик лингвистикалык синоними – этиштик, б.а. ойду кеп менен берүү. Ал эми вербалдык эмес каражаттар адамдар аркылуу макулдашылып, улуттук же эл аралык абалында ойду түшүндүрүү ыкмасы. Маселен, жол эрежелери, илимий формулалар, схемалар, диаграммалар, карталар ж.б. жогорку деңгээлдеги эл аралык мааниге ээ. Ал эми улуттук каражаттар ар элдин жеке өзүнө тиешелүү ойду бере билүү мүмкүнчүлүктөрү: *уяттоо (айрөктөө), баш чайкоо, баш ийкөө, колду кезөө* ж.б.

Ошол деңгээлден караганда, түшүнүк катары адам туюмуна чагылган денотат пикирлешүү учурунда өз алдынча атоого ээ болуп, лексикалык бирдикти – сөздү пайда кылат. Демек, сөз дегенибиз – фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, лексикалык,

семантикалык бүтүндүк, турмушту чагылдырууда ар кыл туюмдук белгилерди атап жана мүнөздөп берүүчү тилдик каражат. Таанып-билүү дүйнө элдеринин баардыгында эле бирдей, бирок ошол таанылган нерсени атоо ар бир улуттук тилдин негизинде ишке ашат. Мындан улам зат менен анын атынын ортосунда тикеден-тике табигый байланыш жок, атоодо атайын шарттуу белги гана бар деген натыйжа келип чыгат.

Тилдик атоону ар кандай деңгээлде түшүнүүгө болот. Түшүнүктүн атына байланыштуу маселелерди кароодо логикалык жана психологиялык фактыларга гана таянбастан, тил илиминин тыянактарына да кайрылууга туура келет. Мында семантикалык ат кандайча пайда боло тургандыгына көңүл буруу керек. Т.а., тилдик атоо кандайча пайда болот, ал атоо коомдо кандай кызмат аткарат деген суроо көңүлдүн чордонунда болууга тийиш.

Психология жана таанып-билүү теориясы аттын пайда болушун бир канча баскычка бөлүп карайт. Алардын эң биринчи баскычы болуп сезүү эсептелет, б.а., адам баласынын көрүү, угуу, даам татуу ж.б. сезими аркылуу адам мээсине, эсине из сакталып калат, айрымдары кайталануунун натыйжасында окшошуу, айырмалануу сыяктуу туюмду пайда кылат. Ушундай көптөгөн предметтерди, кыймыл-аракеттерди адам сезүүсү аркылуу кабылдайт да, аларды эстеп калат же заттарды, кубулуштарды, сезимге таасир эткен нерселерди анализдөө менен тажрыйбада пайдалануу келип чыгат.

Психологиялык таануунун экинчи баскычы – таанып-билүү, ал сезүү процессинин натыйжасы болуп эсептелет, анткени сезимге таасир эткен факторлорду, издерди, оттенкторду адам сезиминде талдоо менен бирин экинчисинен айырып, дифференциялап же окшоштуруп, мурда, алтургай көзү көрбөгөн, кулагы укпаган түшүнүктөрдү да акылга салып көз алдына келтирүүнүн аракетинде болот. Ошентип, ойлоо аркылуу денотаттардын ортосундагы ассоциациясын байкоо, алардын ортосундагы аналогиялык аныктоо таанып-билүүнүн ушул баскычында башталат.

Таанып-билүүнүн эң жогорку формасы – түшүнүк, ал сезүүнүн, байкоонун, эстөөнүн ж.б. предмети менен байланышта. Таанып-билүүнүн жүрүшүндө биздин аң-сезимибизге таасир эткен нерселерди-денотаты адам баласынын атоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болот да, табигый же тилдик номинация эң башкы номинация деп аталат.

Атоо жана пикир алышууга ийкемдүү болгон сөз улуттук тилдин тыбыштык түзүлүшүнөн жана грамматикалык калыптанган ички жана тышкы формасынан турат.

Ошондой ички маңызы жана тышкы формасы бир бүтүндүктү түзгөндө гана сөз номинациянын да, коммуникациянын да каражаты боло алат.

Сөздүн көпчүлүгү нерсенин, анын өңү-түсү менен формасынын, белгиси менен сапатынын, кыймыл-аракетинин, ал-абалынын ж.б. аттары катары аталат. Булардан тышкары, лексикалык маанини билдире албаган, бирок сүйлөмдөгү сөздөрдү бири менен бирин байланыштыруучу кызмат аткарган, кошумча маани киргизген, б.а., лексика-семантикалык мааниге ээ эмес, грамматикалык мааниге гана ээ болгон сөздөр бар. Алар көмөкчү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөр. М.: *таш* деген зат адам акылына катуу (атайын аспаптарсыз сынбаган), эрибес, муздак, суюктукка эрибеген, оор ж.б. сапаттарды чагылдырат. Бул учурда конкреттүү таштын түшүнүк менен байланыштуу образы көз алдыга тартылат, ал эми таш деп аталып калышы түшүнүк менен сөздүн ортосундагы шарттуулукту пайда кылат. Бирок, айрым учурларда конкреттүүлүк абстрактуулукка айланып, коннотативдик маанини (туунду жана өтмө маанилер) пайда кылат. Ушул эле таш сөзү адам сапатын, мүнөзүн, абалын билдирип, адам сапатынын кайсы бири таштын белгилик сапатына окшоштурулат: мүнөзүнүн катуулугу, сезиминин муздактыгы, сараңдыгы, боор бербестиги ж.б. таштык сапатка оошот. Ошондуктан дүйнө жүзүндөгү адамдарга айлана-чөйрө бирдей эле таасир этип, бирдей эле түшүнүктү пайда кылганы менен, атоо ар бир элдин тилинде ар башка.

Бирдей түрдөгү, типтеги заттар, кубулуштар, көрүнүштөр, ага байланыштуу түшүнүктөр да бири экинчиси, үчүнчүсү ж.б. менен окшош болуу аркылуу бир эле сөз менен аталып калат да, тиешелүү өзгөчөлүгү, маанилик оттеногу контекстте ажыратылат. Ошондуктан бизди курчап турган заттарга, денотаттарга ат берүүдөн мурда аң-сезимибизге таасир эткен нерселердин өз ара окшош же ар кыл экендигине карай атоо да бирдей же ар башка боло тургандыгы мурунтандан эсибизде орун алат. Мындай типтеги заттар жалпылануучу мүнөзгө ээ болуу менен, интеграциялык семантикалык системаны түзөт. Бирок, ошону менен бирге эле окшоштуктун ар биринин дифференциялык өзгөчөлүгү да болот, мисалга май деген сөздү алсак, ал кенен түшүнүктү туюндурат да, күйүүгө жөндөмдүү, суу жукпас, жылтырак, майланышкан ж.б. белгилик сапаттарды туюндурган атоо. Бирок, майдын бир канча дифференциялык ажырашын билебиз: малдын этинин майлары; сүт азыктарынан алынуучу майлар; өсүмдүктөрдүн түрлөрүнөн алынуучу майлардын түрлөрү; нефть майларынын түрлөрү; медициналык

сыйпоочу, шыбоочу майлардын түрлөрү; косметикалык майлардын түрлөрү ж.б. бир канча топторго бөлүүгө болот. Ушул мисалдан улам сөздүн жеке жана жалпылоочу касиетин оной эле байкоого болот. Сөздүн жалпы туюмдарынын суммасын атап көрсөтүү касиети анын жалпылоочу маанисин, ал эми ар биринин жекече өзгөчөлүгүн, белгисин ажыратуучу касиети жеке маанисин берет. Албетте, бул учурда андай талдоого негиз болгон денотаттардын өзүнүн табияты жана адам туюму болуп саналат.

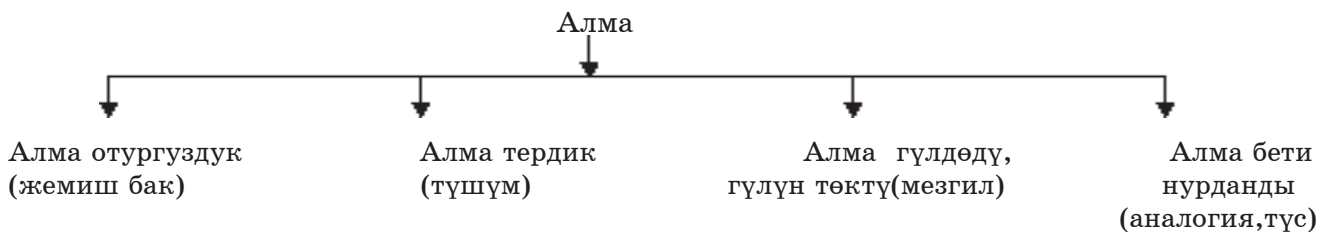
Сөздөр заттардын, кубулуштардын, көрүнүштөрдүн аттарын билдирет. Демек, анын негизги функциясы – атоо. Бул жагынан алганда, номинациялык функцияга ээ болгон тилдик бирдик сөз деп аталат.

Пикир алышууда оюбузду сүйлөмдөр менен ишке ашырабыз, сүйлөмдөр сөздөрдөн, сөз тыбыштардан куралат. Опентип тилдик пикирлешүүнүн негизги каражаты – сөз. Сөз айкалышынан туруп, кандайдыр маани берүүчү касиетке ээ болот.

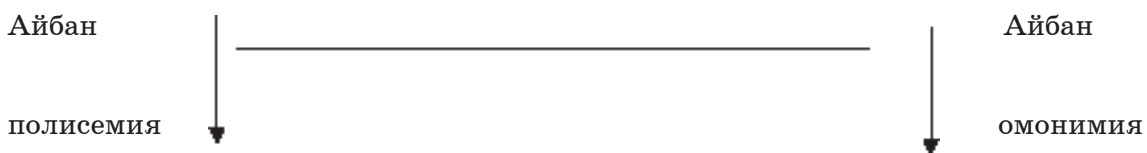
Тыбыштарды өз ара айкашынын, б.а., туш келди жыйындысынын баардыгы эле сөз боло бербейт. Кандайдыр бир түшүнүктү билдирүү менен, тиешелүү мааниге ээ болгон тыбыштардын комплекси гана сөз боло алат.

Сөздүн тышкы жагын тыбыштардын курамы, ал эми ички жагын анын мааниси түзөт. Бул экөө бири-бирине дал келмейинче, ал сөздүк касиетке ээ боло албайт. Демек, булар бири экинчисине шайкеш келгенде гана, сөз тилдик бирдик катары кандайдыр бир түшүнүктү билдирип, лексикалык составда жашай алат.

Сөз өз алдынча мааниге ээ болуп тилдик тутумда жашай бербестен, грамматикалык жактан ар кандай өзгөрүп-өнүгүүлөргө дуушар болот. Мындай контексте анын мааниси ачылып, такталат. Сөзгө куранды же уланды мүчөлөр улануу менен, жаңы сөз же жаңы грамматикалык маани пайда болот. Бирок сөздүн жеке керт башы лексикалык бирдик катары семантикалык, грамматикалык маанинин өзөгүн түзөт. Мисалы, алма деген сөз сүйлөм тизмегинде лексикалык мааниден тышкары ар кыл грамматикалык маанилик оттенекко да ээ болоору төмөнкү схемада ачык көрүнүп турат:

Айрым сөздөрдүн маанисинин өнүгүшүн же маанилик оттенектун тактоодо грамматикалык категориялар, контекст чоң роль ойнойт, б.а., булар аркылуу анын полисемия же омоним экенин тактоого болот. Айбан деген сөздүн маанисин тактоодо контекст кандай роль ойногондугу төмөнкү схемада берилди:

Айбанга теңелген болбойт (айбан – макулук, жырткыч ж.б.)

Айбанга төшөк жая салып отурдук (айбан – веранда деген мааниде).

Айбанга теңелсең, өзүң айбан болосуң (айбан өтмө мааниде адамга карата колдонулду)

Ошентип, сөз – контекстен тышкары туруп, атоо (номинациялык) касиетке ээ болгон лексикалык бирдик. Анын негизги белгилери катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот: 1. фонетикалык структурадан турушу; 2. семантикалык валенттүүлүккө (маанилүүлүккө) ээ болушу; 3. лексика-грамматикалык бир жактуулугу (ийкемдүүлүгү); 4. даяр материал катары тыбыштык түзүлүшкө, мааниге ээ болушу; 5. речте кайрадан даяр материал катары колдонулушу; 6. сөз айкаштарын түзүүдө колдонулушу; 7. номинативдүүлүгү; 8. фразеологиялуулугу.

Сөз жана түшүнүк Сөздүн жалпылоочу касиети

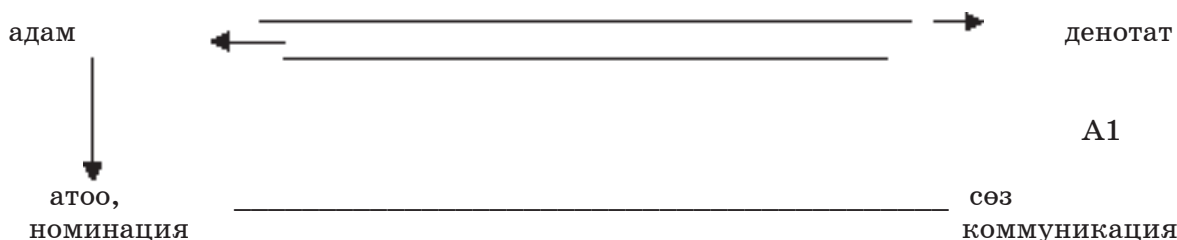
Адам акылына чагылган көрүнүштөр, заттар ж.б. түшүнүктү пайда кылат. Ал эми аны кайрадан информация катары берүү каражаттары ар түрдүү болот. Мисалы, абадагы сигналдар, деңиздеги сигналдар белгилер же биздин айланабыздагы көптөгөн рекламалык туюмдар деле бир жактуу түшүнүктү берүү касиетине ээ. Бирок, булар коммуникация каражаттарынын милдетин аткара албайт, б.а. тилдин кошумча каражаттары катары гана кызмат аткара алат. Мына ошол деңгээлде караганда түшүнүк катары адам туюмуна чагылган денотат пикирлешүү учурунда өз алдынча атоого ээ болуп, сөздү пайда кылат. Демек, сөз дегенибиз – фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, семантикалык бүтүндүк турмуштук чындыкты чагылдырууда ар кыл

табигый белгилерди мүнөздөп берүүчү тилдик каражат.

Сыртынан караганда, сөз – жөнөкөй гана тилдик кубулуш. Бирок, бул кубулуштун табияты өтө татаал. Сөзгө аныктама берүүдө окумуштуулардын бир бүтүмгө келе албай жаткандыгы, бүгүнкү күндө сөз тууралуу жүздөгөн аныктамалардын бар экендиги дал ушуну менен түшүндүрүлөт.

Сөзгө аныктама берүүдө окумуштуулардын ортосундагы ажырым алардын башкы критерий катары эмнени алгандыгына байланыштуу. Айталы, алардын бир катары биринчи планга фонетикалык жана грамматикалык¹ жагын койсо, айрымдары маани берүүчү кудуретин биринчи планга алып чыгат², ал эми кээ бири сөздү ар кыл структурада салыштыруу аркылуу иликтөө зарыл деп табат³.

Тилдик ар бир бирдиктин өзүнө тиешелүү функциясы бар: фонемалык, сөздүк (номинативдик), коммуникативдик функциялар. Булардын баары биригип келип, тигил же бул улуттук тилдин составын түзөт. Бул жагынан алганда, сөз – лексикалык бирдик, сөз-атоолордун бирдиги, сөз – коммуникативдик бирдик деп кароо максатка ылайыктуу. Анткени бизди курчап турган реалдуу чындыкты атап берүүчү тилдик номинация ар кандай кырдаалда пайда болот да, пикир алышууда ар түрдүү кызмат аткарат. Муну төмөнкү схема аркылуу көрсөтөлү: (мында ---- белгиси карама-каршылык маанисинде эмес, өз ара таасир этишүү маанисинде түшүнүү зарыл).

1 Кузнецов П. С. Опыт формального определения слова. -ВЯ,1964,№5,75-6.;Смирницкий А.И. К вопросу о слове (проблема отдельности слова)-Китепте :Вопросы теории истории языка в свете трудов И.В.Сталина по языкознанию. -М.,1952,192-193-6.

2 Панов М.В. О слове как единице языка. Ученые записки МГПИ, 1956,т.51,137-6.

3 Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Русск.перевод. М.,1955,315-6.; Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика . М.,1977.58-6.

Мында көрүнүп тургандай, сөз атоо (номинация) маанисине гана шарттуу түрдө ээ болуп турат да, бирок денотат менен тикедентике байланышпайт, ал – адам баласынын туюмундагы түшүнүктүн шарттуу гана белгиси. Ал эми пикир алышуу процессинде сөз ар түрдүү мааниге жана маанилик оттеночко ээ болот.

Таанып-билүү процесси дүйнө элдеринин баарында эле бирдей, бирок ошол таанылган нерсени атоо ар бир улуттук тилдин негизинде ишке ашат. Тагыраак айтканда, айланадагы көрүнүш, кубулуш, заттар жер жүзүндөгү элдердин баарына бирдей эле таасир этет, бирок алардын аталышы ар бир элде ар башка. (Бирок бул жерде «күкүк» деген ат дүйнө элдеринин көпчүлүк тилдеринде учураарын эскерте кетмекчибиз.) Демек, мындан зат менен анын атынын ортосунда тикедентике табигый байланыш жок, эгерде мындай байланыш болсо, анда дүйнө жүзүндө бир эле тил жашамак деген бүтүмгө келебиз.

Атоо жана пикир алышууга ийкемдүү болгон сөз улуттук тилдин тыбыштык түзүлүшүнөн жана грамматикалык калыптанган формасынан турат. Ушундай деңгээлге жеткенде гана, б.а. формасы менен ички маңызы бир бүтүндүктү түзгөндө гана, сөз номинациянын да, коммуникациянын да каражаты боло алат.

Сөздөрдүн көпчүлүгү нерсенин, анын өңү-түсү менен сапатынын, ошондой эле кыймыл-аракеттин, ал-абалдын ж.б. аты катары кезигет. Булардан тышкары, лексикалык маанини билдире албаган бирок сүйлөмдөгү сөздөрдүн бири-бири менен байланыштырып, кошумча маани киргизген, б.а., грамматикалык мааниге гана ээ болгон сөздөр бар. Алар көмөкчү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болуп саналат. Аларга, мисал катары менен, карай, жөнүндө ж.б. сөздөрдү алсак, өз алдынча эч кандай семантикага ээ болбостон, өзүнүн алдында кайсы бир сөздүн турушун талап кылат: шаарга карай, күрөк менен, мамлекеттүүлүк жөнүндө ж.б. сөздөр менен айкаша келип коммуникациялык каражатка айланат. Грамматикалык мааниге гана ээ болуп турган сөздөр да өзүнчө баалуу, ансыз пикирлешүү максатына жетпей калат. Бирок, жогоруда айтылгандай өз алдынча толук семантикалуулукка ээ эместиги менен лексика-семантикалык маанилүүлүктөн айырмаланат.

Адамдын кабылдоосунда зат же кубулуш ж.б. жөнүндө түшүнүк пайда болот да, ал аталышка ээ болуу менен катар коммуникацияда пайдаланылып, бара-бара тилдин лексикалык системасында лексикалык маанини түзүүчү өзөк болуп саналат. Мисалы, *таш* деген ат (сөз) өзүнүн тике маанисинде

катуу, муздак, суюктукта эрибеген дегенди туюндурат. Бул учурда конкреттүү түшүнүктүн аты катары колдонулат. Бирок, коннотативдик же өтмө мааниде ал конкреттүүлүктөн абстракттуулукка өтөт да, адамдык сапатты билдирип калат. Айталы, бул сөз аркылуу адамдын сапатын (сараңдыгы, мээримсиздиги, катуулугу ж.б.) берүүгө да болот. Мындагы окшоштурууга, түшүнүктөрдүн оошуна номинативдеги (сөздүн тике маанисиндеги) катуу, муздак, эрибес деген белгилер өбөлгө түздү. Ушундан улам анын сапаттык, белгилик абалына карата башка коннотативдик өтүшүүсү пайда болот.

Ошентип, дүйнө жүзүндөгү адамдарга айлана-чөйрө бирдей эле таасир этип, аларда бирдей эле түшүнүктү пайда кылганы менен, атоо ар бир элдин тилинде ар башкача болот.

Бирдей түрдөгү заттар, көрүнүштөр, аны атоого мажбур кылган түшүнүктөр (денотаттар) бири, экинчиси, үчүнчүсү... окшош болуу аркылуу бир эле сөз менен аталып калат да, тиешелүү өзгөчөлүгү, маанилик оттеночу контекст аркылуу ажыратылат. Мисалы, «*кетти*» деген этиш сөзү субъектинин бир жерден экинчи бир пунктка бет алышуунун туюндурмасы, анын маанилик оттеночтору (кечээ кетти, бүгүн кетти, жөө кетти, машина, поезд, самолет менен кетти) кыймыл-аракеттин мезгилге жана мейкиндикке болгон карым-катышын ажыратат. Келтирилген мисалдардын баардыгында *кетти* деген сөз кыймыл-аракеттин багыттык бет алуусун билдирди, демек, бул алардын маанилик жалпылыгы болуп саналат. Ал эми анын маанилик оттеночу (качан, кандай транспорт менен кеткендиги) контекст аркылуу ажыратылды.

Эгерде «*баш*» деген сөздү контексттен тышкары алсак, анда биздин көз алдыбызга биологиялык түшүнүк (адамдын, дегеле жаныбарлардын бир мүчөсү) тартылат, бул – номинативдик түшүнүк. Ал эми бул сөздүн кыргыз тилиндеги ондон ашык маанилери номинативден улам пайда болгон коннотативдик маани, б.а., конкреттештирилген, дифференцияланган сема болуп эсептелет. Муну, маанилердин ортосундагы семантикалык оттеночторду, контекст аркылуу ажыратабыз.

Бизди курчап турган заттарга, денотаттарга ат беребиз. Аң сезимибизге таасир эткен нерселердин өз ара окшош же ар кыл экендигине карай атоо да ар башкача болот. Айталы, бул процессте бирдей типтеги заттар жалпылоочу мүнөздөгү сөз менен аталат. Маселен, «*жалбырак*» деген конкреттүү түшүнүк, бирок колдонуу мезгилинде анын ар кыл түрлөрү эске келет, ал өзгөчөлүгүнө

карата төмөнкүчө дифференцияланат: *бака жалбырак, чөптүн жалбырагы, теректин жалбырагы, шыбактын, кайыңдын* ж.б.

«Жол» деген сөз кайсы бир багыттарды туташтырып турган калыптанып калган из, чыйыртүшүнүгүн билдирет. Бирок колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө карата, асфальт, шагыл, темир, суу, аба, турмуш, чыгармачылык ж.б. сөздөр менен айкалышып, функционалдык өзгөчөлүгүн туюндурат. Ушул жогорку мисалдан улам сөздүн жеке жана жалпылоочу касиетин оңой эле байкоого болот. Сөздүн жалпы туюмдарынын суммасын атап көрсөтүү касиети анын жалпылоочу маанисине, ал эми ар биринин жекече өзгөчөлүгүн, белгисин ажыратуучу касиети жеке семалык маанисине кирет.

Кандай болгондо да, семантикалык талаа маанилүү. Т.а., ар бир сөздүн өзүнө тиешелүү семантикалык талаасы бар. Эгерде бирдей мааниге ээ болуп турган сөздөр болсо бир эле семантикалык талааны түзөт. Ал полисемиялык, синонимдик же карама-каршылашуучу, интеграциялоочу антонимдик талаа болуп саналат. Жогорудагы "жалбырак" сөзүнүн семантикалык талаасы негизги өзөгүнөн бөлүнүп турган, жылыга алмашуучу бир жылдык же көп жылдык өсүмдүктөрдүн бөлүгү деген жалпылыкты, баардык ар кандай формадагы, көлөмдөгү интеграцияны бириктирген талаа болсо, анын ичинен ажыроочу клендун, капустанын, беденин, карагайдын ж.б. жалбырактары дифференциясын түзөт.

Ошентип, сөз маанилеринин пайда болушуна негиз богон денотаттын өзүнүн табияты болуп саналат.

СЕМАСИОЛОГИЯ

Семасиология – сөз маанилери, анын пайда болушу, өнүгүшү жөнүндөгү илимдин тармагы. Мында сөз маанилеринин түрлөрүн, типтерин карайт. Бир маанилүү сөздөр – *моносемия*, эки маанилүү сөздөр – *дисемия*, көп маанилүү сөздөр – *полисемия* экендиги сөз маанилеринин типтерине жатат. Ал эми сөз маанилеринин түрлөрүнө полисемия, синоним, омоним, антонимдер кирет.

Семасиологияда сөз маанилеринин семантикалык системасы каралат. **Сема** ар бир сөздүн жекече маанилик табиятына, **семантика** сөздүн жалпы маанисине тиешелүү, т.а., сөздө канча маани, маанилик белги болсо ошончолук санда сема болот да, бириктирип туруучу семантикалык талаага жайланышат. Мисалы, жогорудагы *карагат* деген сөздүн эки семасы бадал жана андан өнүп пайда болгон даны байланыштуу эки семанын бир талаага, семантикага биригишине алып келет. Эгерде

тарт деген этиш сөзүнүн 32 мааниси кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө берилсе, анын 32 семасы бар дегендикти билдирет.

Ал эми семантикалык система сөз маанилеринин системалык түзүлүшүнө байланышат.

Семантикалык система деген термин тил илиминдеги структура жана система жөнүндөгү америкалык окумуштуулардын иликтөөсүнөн улам пайда болгон. Мис., сөздөрдүн жалпы курамы структуралык түзүлүш катары каралса, маанилердин жыйындысы анын ички табиятына байланыштуу бир бүтүн системаны түзөт. Б.а., *баш* деген сөздүн ичиндеги ондон ашык полисемиялык маанилери ошол сөзгө байланыштуу бир системаны түзөт, анын ар бири бирден сема, жалпы абалында *баш* деген сөздүн семантикасы болуп саналат. Ушундай сөздүн негизи болуучу номинациялык мааниден пайда болуп чачыроочулук мүнөзү адамдын акылынын талдоосунун жыйынтыгы катары туунду коннотативдик маанилерди алып келет. Туунду маанилер өтмө мааниге окшош келе бербейт, анткени алардын негизин заттардын, денотаттардын жалпылыгы, окшоштугу түзөт, ал эми өтмө маани образдардын окшоштурулушуна, сапаттык, белгилик оттоногуна байланышат. Жогорудагы май деген мисалдагы майлардын баардыгынын семантикалык өзөгүн күйүүгө жөндөмдүү, суу сиңирбес ж.б. белгилер түзүүсүнөн улам бирдей аталууга негизделсе, адам сапатына карата май анда ал адамга жылмышкак, суу жукпас сапаты гана өтүп, өтмө мааниде мүнөзү туруксуз, адамдарга мамилеси өзгөрмөлүү, кеп жебес ж.б. (ал адам май эмес, бирок майлуу нерсенин колго кармалбас, токтобос деген мүнөздүү белгисин адамга карата колдонот) туюмдарды билдирет. Демек, өтмө маани номинативдик же туунду маанилерден улам пайда болуп, алардын кайсы бир сапат, белгилерин сактап, башка мааниге өтүшүнөн улам образдуулукту, эмоционалдуу – экспрессивдүүлүктү билдирүү үчүн оозеки кепте калыптанып, жалпы элдик жазуу нормага, бара-бара адабияттык каражатка айланат. Ошентип, маанилердин номинациялык жана туунду, өтмө маанилери (коннотация) сөз маанилеринин типтерине жатат.

Сөз маанилеринин түрлөрү да семасиологиялык изилдөөгө жатат. Алар да семантикалык талаа менен байланышта болуу менен бирге тигил же бул маанилердин өз ара карым-катышынын натыйжасы катары аныкталат. Лексиканын тутумундагы сөздөр жеке өз алдынча обочолонуп жашай албайт, алар башка сөздөр менен катар келип, айрымдары жакын маанилеш, ал эми кээлери

карама-каршы мааниде, айрымдары өз ара карым-катышта болуу менен сөздүн көркөм ажарын пайда кылат.

Атоодо адам акылына таасир эткен түшүнүктүн табиятына жараша бөлүнөт, бириктирилет, ага карата типтеш түшүнүктөр бири-биринен ажыратылып, ар башка аталышка ээ болот да, *синонимдерди* (айтылышы ар башка, маанилери бирдей семантикалык талаада жайланышкан сөздөр) пайда кылат. Карама-каршы семантикалык талааны түзгөн сөздөр антонимдер болуп саналат. Бул сыяктуу семантикалык, тематикалык же башка топтордун негизинде уюшулган сөздөрдүн бир тутуму парадигмалык байланыштарды түзөт да, тилдеги сөздөрдүн структуралык-семантикалык талаасын пайда кылат. Семасиологиялык маселелердин бири катары сөз маанилеринин түрлөрүн аныктоо келип чыгат. Сөз маанилеринин түрлөрү типтеринен айырмалуу, анткени типтеш, тектеш түшүнүктөрдүн атын атоодо эки маанилүү, бир канча маанилүү сөздөрдүн денотаттык байланышына карата катышын талдоо аркылуу семантикалык талаанын карым-катышы иликтенсе, сөздүн семантикалык түрлөрүн ажыратууда бир кылка же ар кыл, же жакын тектеш денотаттык катыштын семантикалык талаага байланышкан түрлөрүнүн негизинде изилденип, ажырайт.

Семасиология – сөз маанилери жөнүндөгү илим. Ал семантикалык системаны иликтейт, б.а. сөз маанилеринин өз ара карым-катышы, өзгөрүшү, кеңейиши жана тарышы сыяктуу маселелер семасиологиянын изилдөө объектисине кирет.

Коомдун, илим менен техниканын, маданият менен экономиканын ж.б. өнүгүшү тилдин өнүгүшүнө уютку болоору белгилүү. Тактап айтканда, жаңы пайда болгон кубулуш (денотат) кээде лексикалык составдын, айрым учурда семантикалык системанын байланышына алып келет. Айталы, эл чарбасында *резинанын* бир канча түрү колдонулат, аларды колдонуу өзгөчөлүгүнө карай суу өткөрбөөчү резина, кислород өткөрбөөчү резина, газ өткөрбөөчү резина, дөңгөлөк үчүн колдонулуучу резина ж.б. деп айтабыз. Бул мисалдарда резинанын колдонулуу өзгөчөлүгүнө, тармагына карай резина деген сөздүн семантикасы (мааниси) да бир кыйла даражада кеңигендиги көрүнүп турат. Мындай учурда тилдин лексикасы менен семантикасы гана эмес, грамматикалык категориялар, синтаксистик конструкциялар да аракетке келет. Бирок, лексикалык контекст, синтаксистик конструкциялар семасиология үчүн маанилүү болгону менен, сөз маанилерин изилдөөнүн негизги каражаты

боло албайт. Алар маанилерди мүнөздөп, классификациялоодо кошумча каражат катары гана кызмат аткарып, маанилердин ортосундагы табигый айырмачылыкты ачып берүү касиетине дайыма эле ээ боло бербейт.

Тубаса сокур адам өмүрүндө карды, сүтү, борду дегеле ак затты көрбөсө, ак деген эмне экенин, муну белгилеген ак сөзүнүн маанисин даана элестете албайт¹. Көрүп турган заттарды атоодо түстүк, түрдүк, формалык окшоштуктар маанилүү ролду ойнойт да, баамга таасир эткен белгилер атоо мезгилинде жалпыланып кетет. Ак жалпы эле түстүк туюмду берет, конкреттүү ак түстөгү заттардын өз аты аталат. Ошондуктан заттык белги сапатка, формага ж.б. байланыштуу маанини бергени менен, заттын реалдык белгиси өзүнүн аты менен карым-катышта болот. Мисалы, кызыл – кызыл түс, *андан тышкары* кызыл затташкан мааниде кызыл кырман, кызыл (эт), кызыл армия, кызыл жабар ж.б. конкреттүү түшүнүктөрдү берет. Ушул сыяктуу эле ар түрдүү түстөрдү туюндуруучу сын атоочтор ар кандай сөздөр менен айкашып айтылса да, бул түстөрдүн кандай экендиги лексикалык же грамматикалык каражаттар аркылуу эмес, ошол сөз туюндурган реалдык чындык (реалдык түс) аркылуу ажыратылат.

Турмушта кандайдыр бир белгиси (өң-түсү, алган орду, аткарган кызматы ж.б.) боюнча бири-бирине окшош заттар, кубулуштар ж.б. да көп учурайт. Бул жагдай тилде семантикалык жылышты, оттенокту, вариантты пайда кылат. Демек, мындан тил жашоо-турмуш, айлана-чөйрө менен тикеден-тике карым-катышта, байланышта болоору даана көрүнүп турат. Окшош типтеги, функциядагы заттар же кубулуштар семантикалык жылыштарга гана эмес, бирдей маанидеги ар кандай сөздөрдүн пайда болушуна да алып келет. Натыйжада, семантикалык эквивалент лексикалык эквивалентти жаратат. Мисалы, *жазуу* сөзүнүн алгачкы мааниси кагазга, полотного графикалык из калтыруу менен байланыштуу болсо, кийин техниканын өнүгүшүнүн натыйжасында эфирге жазуу, магнитофонго жазуу, эсептик машинага жазуу ж.б. болуп, бул сөздүн семантикасы бир кыйла байыды.

Ошондой эле *жолдош*, *дос*, *тууган* сөздөрү да алгачкы маанилерин кеңейтип, эл аралык мамилени билдирүүчү дөңгөөлгө жетти жана функционалдык жактан синонимдик катары арбыды. Буга ылайык окууга байланыштуу классташ, группалаш, курсташ сыяктуу мамилелерди туюндуруучу синонимдик

1 Ахманова О. С. Некоторые вопросы семантики в современном языкознании. Китепте: О.С.Ахманова, И.А.Мельчук, Е.В.Падучева, Р.М.Фрункина. О точных методах исследования языка. – М.; 1961, 22-б.

катарлар да пайда болду.

Демек, сөз маанилерин иликтөөдө алар туюнткан түшүнүктөрдү бири-бири менен байланышта кароо керек, б.а. синоним, полисемия, омоним, антонимдердин жеке маанилери өз алдынча турганда аныкталбастан, аларды өз ара байланышына карай же конкреттүү бир контекст аркылуу чечилет. Маанилердин ушул сыяктуу карым-катышын талдоо жана тактоо семасиологиялык системаны пайда кылат. Ошентип, семасиология сөз маанилерин иликтөө менен, ал маанилерди тилдин бардык деңгээлинде карым-катышта, «азыркы калыбындагы мааниси менен мурунку көрүнүштүн ортосундагы диалектикалык катышты эске алып изилдейт»¹.

Заттар, окуялар, кубулуштар сыяктуу эле сөздөр да өтө көп, бирок алар сан жагынан өзү туюндурган заттар же кубулуштар менен дал келе бербейт. Айрым учурда синонимдер аркылуу сөздүк состав саны жагынан ашып кетсе, кээде полисемиянын эсебинен сөздүн саны азайып, семантикасы кеңейет.

Сөз өз алдынча туруп, лексикалык бирдик катары жеке мааниге гана ээ. Пикир алышып жаткан учурубунда өзүбүз колдонуп жаткан сөзүбүз эки жактуу мааниге ээ экендигине көңүл деле бурбайбыз. Чындыгында сөздөрдүн эки мааниси бар: 1) номинациялык жеке мааниси жана 2) сүйлөм тизмегиндеги сөздөр менен айкалыша келгендеги мааниси. Мисалы, заттардын жекече өзүн атоо, түшүнүктөргө ат коюу менен, номинативдик маанилер же жеке туунду маанилер пайда болот. Сөздөрдүн айрым маанилери сүйлөм тизмегинде, синтаксистик конструкцияларга көз каранды абалда болот. Мисалга «*баш ичеби, же баштык ичеби*» деген макалды алсак, өз алдынча турганда баш да, баштык да номинацияга ээ. Бирок, бул жерде грамматикалык жүккө ээ болуп, баш да, баштык да «адам» деген түшүнүктүн өтмө маанисин туюндуруп турат.

Сөздөрдү анын сөз айкаштарындагы маанисин эске алуу менен тандап колдонуу. Анткени, бир сөз ар башка сөздөр менен айкашкан учурда дайым эле бирдей мааниге ээ боло бербейт. Буга байланыштуу колдонулуу чөйрөсү кенен же чектелүү болот.

Сөз – коомдук, турмуштук чындыктын, заттын, кубулуштун, окуянын материалдык чагылышы. Демек, ошол сөз менен ал атап көрсөтүп турган заттын, кубулуштун ж.б. ортосунда келип чыккан сема – сөздүн семантикалык мааниси болуп эсептелет.

Заттардын, кубулуштардын ж.б. табия-

тынын өзгөрүшүнө карай анын атын атаган сөздөрдүн да семантикасында өзгөрүү болот. Башкача айтканда, сөз маанилери кээде кеңейип, кээде тарып, кээде архаизмге айланып жүрүп отурат, айрым учурда түшүнүктүн масштабына карай абстракциядан конкреттүүлүккө, кээде анын тескерисинче, конкреттүүлүктөн абстракттуулукка өтөт. Буга байланыштуу улам жаңы деп эсептелген элдик электен өтүп, сөздүк фондудан орун алат, айрымдары учурдун талабына ылайык колдонуудан чыгып калат.

Сөздөр лексикалык составдын фондусун түзөт да, сөз маанилеринин өзгөрүүгө учурашы лексикалык составга таасир этпестен, семантикалык системаны байытып, семантикалык аспектиде изилденет. Ошентип, тигил же бул тилдеги сөздү эки жактуу кароого болот, биринчиден, заттын аты катары, лексикалык бирдик катары иликтенсе, экинчи бир кырдаалда анын маанилик, маңыздык жагдайы семасиологиялык илимде изилденет.

Сөздөр ар кандай мааниге (лексикалык, грамматикалык, абстракттуу, конкреттүү, контексттик, фразеологиялык ж.б.) ээ. Бул маанилердин ичинен негизги орунду лексикалык маани ээлейт да, лексикалык-семантикалык, лексикографиялык иликтөөлөрдү системалаштыруунун негизин түзөт. Маанилердин ичине камтылган сөз варианттары семантикалык маанилердин оттенктору бүтүндөй бир системаны, лексикалык бирдикти түзүп турат.

Лексикалык маани-түшүнүк менен заттын ортосундагы логикалык кыймыл. Ал эми сөз – ошол логикалык кыймыл үчүн алынган шарттуу белги. Логикалык кыймыл же тилдик атоо ар кандай деңгээлде ишке ашат. Биздин аң-сезимибизге чагылган нерсе, б.а., түшүнүк ар кандай формада атоого ээ болушу мүмкүн. Айрым учурда жаңы сөздөр менен аталып, лексикалык бирдикти пайда кылса, кээде мурдагы эле сөздөрдүн маанилери кеңейип, жаңы маани пайда болот да, семантикалык системаны кеңейтет. Натыйжада, күндөлүк турмушубундагы улам жаңы түшүнүк тилдик тигил же бул деңгээлде номинациялык атоого ээ болот.

Сөз жөнүндөгү түшүнүк сезүүнүн, байкоонун, эстөөнүн ж.б. предмети менен байланыштуу. Түшүнүк материалдык дүйнөдөгү заттардын, кубулуштардын маңызын, алардын ортосундагы жалпылык жана өзүнө тиешелүү айырмачылыктарды чагылдыруучу ойлоонун формасы. Түшүнүк тарыхый жактан өнүгүп туруучу, башкача айтканда, иш жүзүндөгү натыйжаларды жыйынтыктоо менен аны өркүндөтүүчү, эскини тактап, жаңыны пайда кылуучу тарыхый продукт

1 Ахматов Т. К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. – Ф.: 1978. 88-бет.

болуп саналат. Ал эми түшүнүктүн өнүгүү, өзгөрүү, өркүндөө процесси – тилдин формалык, маанилик ж.б. кыймылына алып келүүчү фактор.

Ошентип таанып-билүүнүн жүрүшүндө биздин аң-сезимибизге таасир эткен нерселерди, көрүнүштөрдү, кыймыл-аракеттерди адам баласы атоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болот да, табигый же тилдик номинация деп эсептелет.

Бизди курчап турган, бизге таасир эткен заттар, кубулуштар ар түрдүү жана ар кыл, эгерде окшош типте болсо, анда ар биринин өзүнө тиешелүү белгилери болот, ошондуктан ар бирин өз белгиси, мүнөзү менен атоонун өзү номинативге, семантикалык варианттуулукка, оттеноктуулукка алып келет. Айталы, бир эле зат же көрүнүш, кубулуш ар кандай лексикалык бирдиктеги номинация менен аталышы мүмкүн же, мунун тескерисинче бир типтеги, бирдей белгидеги заттар, кубулуштар ар бир эле лексикалык бирдик менен семантикалык жаңылануу аркылуу аталышы да ыктымал. Кыскасы, ойлоонун негизинде абстракттуу конкреттүүлүккө, конкреттүүлүк абстракттуу туюмга айланат. Мына ушундай учурда тигил же бул түшүнүктү атоодо улуттук тилде ар кандай каражаттар (лексикалык бирдик, семантикалык система, грамматикалык моделдер ж.б.) ишке кирет, бирок семантикалык система жанданууга ээ болсо, анда лексикалык маанилердин системасын, анын өзөгүн (доминанттык маанисин) аныктоого туура келет.

Тигил же бул конкреттүү сөздү иликтөө анын негизги (номинативдик) маанисинен башталат. Номинативдик абалы дегенде контекстке көз каранды эмес, зат же кубулуштун, көрүнүштүн ж.б. биздин аң-сезимибизге чагылуучу формасынын атын түшүнөбүз¹. Бул номинативден улам окшоштук белгилерге карай туунду маанилер бутактап отурат да, бүтүндөй сөз маанилеринин типтерин пайда кылат.

Жогоруда айтылгандай, адам баласы затты, көрүнүштү ж.б. таанып-билүү менен ат коюп, объективдүү чындыктагы абалын, функциясын аныктайт. Ошондой эле илимдин, техниканын өнүгүшү, элдин социалдык абалын жана маданият менен идеологиянын өнүгүшү тилдик номинацияда жаңы аталыштарды жаратат. Айрым учурда мурдатан пайдаланылып келе жаткан сөздөрдүн жаңы маанисин активдештирет, муну менен улуттук тилдесүйлөгөн адамдардын аң-сезиминде номинативдик атоону

калыптандырат. Заттардын ортосундагы ассоциативдик окшоштуктун, аналогиялык жалпылыгынын, функционалдык бирдейликтин негизинде бир канча окшош кубулуштар бирдей аталышка ээ болот. Мындай учурда улам жаңы деп эсептелген сема өзү аталган сөздүн номинативдик жана туунду маанисинен келип чыгат.

Тилдик составдагы сөздөр маани билдирүү жөндөмдүүлүгүнө карай лексикалык мааниге ээ болгон жана лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр; заттардын, кубулуштардын, окуялардын аттарын туюндуруу өзгөчөлүгүнө ылайык конкреттүү жана абстракттуу маанидеги сөздөр деп бөлүнөт.

Контексттен сырткары турганда атоо маанисине ээ болуп, кайсы бир түшүнүктү берүүсү – бул сөздүн лексикалык мааниси. Мисалга дагы эле «таш» деген сөздү алалы. Таш дегенде көз алдыбызга сындырууга оңой болбогон, муздак, оор, жердеги, тоодогу табигый массаны элестейбиз, бул – анын номинативдик мааниси. Мындан сырткары сөздүн адам сапатына, сезимине тиешелүү маанилери да учурайт, булар – алгачкы (номинативдик) мааниден улам пайда болгон туунду же өтмө маанилер. Эми конкреттүү мисалдардын негизинде жогорудагы сөздүн маанилерине талдоо жүргүзүп көрөлү:

Жаңы салынып жаткан жолго *таш* төшөлө баштады.

Селейип, таш уйкуда колот-кокту,
Ойлонбой таманына бассаң чокту.

... ..

Айлана жашын тыйбай көзү көнөк,
Таш шамал бурганакка куйрук-жөлөк...

(Т. Кожомбердиев)

Булардын биринчисинде *таш* деген сөз өзүнүн номинативдик маанисинде колдонулгандыгы атайын деле талдоону талап кылбайт. Бирок, экинчи жана үчүнчү мисалда абал башкача, тактап айтканда, бул экөөнөн эки башка семантикалык оттенокту байкоого болот. Экинчисинде *таш* деген сөз *катуу*, ал эми үчүнчүсүндө *муздак* деген маанилерде колдонулуп, өзүнүн семантикасын байытты. Муну менен катар катуу жана муздак деген маанилердин (сөздөрдүн) көркөмдүгүн арттырып, эмоционалдуулугун күчөтүп отурат. Муну таш сөзүнүн ордуна жогорудагы сөздөрдү коюп, эки учурда салыштыруу аркылуу оңой эле билебиз:

1. Селейип, катуу уйкуда колот-кокту.

2. Муздак шамал бурганак куйрук-жөлөк.

Көрүнүп тургандай, мында ыр сабы мурункуларга салыштырганда өзүнүн элестүүлүгүнөн, образдуулугунан ажырап, кадыресе эле сүйлөм катары кабыл алынып калды. Ушундан улам, сөздүн лексика-

¹ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М., 1973. 211-213-б.; Языковая номинация. – М., 1974, 113-б.

семантикалык абалына жараша лексикалык жана грамматикалык мааниге ээ сөздөр деп каралат.

Бардык эле сөздөр кандайдыр бир түшүнүктү билдирип, лексикалык мааниге ээ боло бербейт. Ар бир тилде сүйлөмдөн, сөз айкашынан, б.а. контекстен тышкары турганда эч кандай мааниге ээ боло албаган сөздөр да бир кыйла: *менен, кийин, жана, дейре* ж.б. Булар сүйлөмдөгү сөздөрдө грамматикалык жактан өз ара байланыштырып, ойдун логика-грамматикалык жактан толук болушун камсыз кылат. Ошентип, сөздөрдүн айрымдары контекстен сырткары, өз алдынча турганда семантикага ээ болуп, лексикалык маанини билдирсе, кээ бирлери өз алдынча турганда эч кандай маанини билдире албайт да, сүйлөмдөгү сөздөрдү грамматикалык жактан байланыштыруучу жардамчы каражаттар катары гана кызмат аткарат. Лексикалык маанини билдирген ар бир сөз семантикалык жана грамматикалык мааниге ээ. Мисалы, *студенттер аудиторияларга киришти* деген сүйлөмдөгү сөздөрдүн семантикасы: *студент* – тигил же бул окуу жайынын угуучусу; *аудитория* – лекция өтүүчү жай; *кир* – сырттан ички көздөй багыт алуу, сырттан ичке кирүү.

Г р а м м а т и к а л ы к м а а н и с и: *студенттер* – сүйлөмдүн ээси, көптүк -лар мүчөсү жалганган атооч жөндөмөдөгү конкреттүү зат атооч; *аудиторияларга* – сүйлөмдүн тактоочу, көптүк санда турган зат атоочко барыш жөндөмөнүн -га мүчөсү жалганган; *киришти* – сүйлөмдүн баяндоочу, кош мамиленин -ыш, чак менен жакты билдирүүчү -ты мүчөлөрү жалганган этиш. «*Жолдош*» деген сөз грамматикалык жол менен пайда болгон. Жол деген басуучу из, чыйыр маанисинен улам «жолдо чогуу жүрүүчү» деген коннотация пайда болот. Ал кенен мааниде колдонулат: сапарда чогуу жүрүүчү, турмуш жолун бирге басуучу, өмүрдө, чыгармачылыкта ж.б. бирге болуучу деген маани берет. Ошентип, семантикага ээ болгон сөздөр грамматикалык категорияларды кабыл алуу менен, сүйлөм курууга өбөлгө түздү. Функционалдык жактан алганда, сөз маанилери *өздүк номинативдик* жана *коннотативдик* маани, *образдуу, өтмө, фразеологиялык* жана *синтаксистик-контексттик* маани болуп бир нечеге бөлүнөт.

Номинативдик жана коннотативдик маани

Номинативдик маани – тигил же бул түшүнүктү билдирүүчү бирдик. Тактап айтканда, кандайдыр бир нерсенин атын атаганда адамдын көз алдына тартылуучу

алгачкы элести туюндуруучу уютку маани болуп эсептелет. Эгерде эч кандай контекстсиз эле «стол» десек, көз алдыга буттары бар, ар кандай формада, бийиктикте, жазуу же бир нерсе жасоого ылайыкталган горизонталдык абалдагы буюм тартылат, демек, бул – номинативдик маани. Ал эми ушул эле сөздүн тамак ичүү процесси; даяр тамак-аш; адамдын кызмат даражасынын жогорулашы же төмөндөшү деген маанилери коннотативдик маани болуп саналат жана кайсы мааниде колдонулуп жаткандыгы контекст аркылуу ажыратылат.

Тилдин тарыхый өсүү закон ченемдүүлүгү аны жараткан жана алып жүргөн элдин тарыхый-социалдык, эмоционалдык, маданий-идеологиялык абалы жана коомдун өнүгүш закондору менен тыгыз байланышта болот. Коомдук көз караштын, коомдук продуктулардын өнүгүшү, татаалданышы менен бирге адамдын аң-сезими, коомго болгон мамилеси жана тили байып отурат. Башкача айтканда, өздөрүнүн материалдык өндүрүшүн жана материалдык мамилелерди өнүктүрүп жаткан адамдар чындык менен бирге өздөрүнүн ойлоосун жана ойлоосунун продукцияларын да өзгөртүшөт. Демек, коомдук өнүгүү, өзгөрүү адамдын таанып-билүүсүн, ал аркылуу тилдин бардык деңгээлдерин аракетке келтирет.

Тилдик атоо лексикалык бирдик же семантикалык система аркылуу ишке ашат. Муну менен ошол тилди алып жүрүүчүлөрдүн кругозоруна таасир этип, дүйнөгө болгон көз карашын кеңейтет, өзгөртөт. Сөз же анын маанилерин даяр түрүндө башка тилдерден кабыл алат же өз тилиндеги мүмкүнчүлүктөн пайдаланып, мурунку эле сөздүн жаңы маанисин өнүктүрөт. Мисалы *диск* сөзүн алсак, акыркы учурда компьютердик технология менен байланышта жазуу жаза турган мааниси да келип кирди. Илимде методикалык жактан багыт бере турган максатына ылайык колдонмо маани пайда болду. *Муз* сөзүнөн улам спорттук мелдеш өткөрүүчү аянт мааниси келип чыкты. Булар сыяктуу жаңылыктар сөзсүз түрдө адам акылына таасир этүү аркылуу жеке ой жүгүртүүсүн, аң-туюмун аракетке келтирет.

Сөз маанилеринин жанданышы, жаңыланышы, кеңейиши тигил же бул сүйлөөчү тарабынан ишке ашып, эл арасына тарайт, калыптанат. Ал маанилер ошол тилдин семантикасын чагылтуучу сөздүктөрдөн орун алат.

Коннотативдик маани номинативден улам пайдаболот. Алардын ортосунда кандайдыр бир жалпылык, б.а. ассоциативдик, аналогиялык жана функционалдык окшоштуктар байкалат. Жалпы семантикалык талаанын негизинде

бирдей аталууга алып келет. Ар бир атоо номинацияны – семантиканы туюндурса, андагы семантикалык талаанын тутумундагы жалпылыктардан турган маанилерди ар бири семаны түзөт. Анын ар биринин жекелигин контекст аркылуу ажыратабыз: *Белги* деген сөздүн коннотативи башкалардан айырмалап туруучу, белгиленүүчү деген семаны берсе, анын коммуникативдик жагдай шартка карата вербалдык эмес каражаттардын, символдордун бардыгы кирет. Анын натыйжасында бир канча илимий да, практикалык да бир белгилердин жекеликтерин көрүүгө болот. Мисалы, кыргыздын аң-туюмундагы алгачкы белги деген түшүнүк ар бир уруунун эн тамгасы; көрүстөндөгү таш белги, ал бара-бара окуу, билим-илим менен байланыштуу жеке өзгөчөлүктү туюндуруучу дегенди билдирди. Азыркы күндө компьютердик технологияга байланыштуу да бир канча белгилердин ситемасы таралып жатат. Демек, мунун бардыгы жекеликти туюндурат. Дагы «уча» деген сөздүн номинативи бодо малдын куймулчагы, туунду мааниси – сырт кийимдин арткы бөлүгү; «алтын» сөзүнүн номинативи – жерден казылып алынган кымбат баалуу кен, андан жасалган ювелирдик буюмдар туунду мааниси, *өкмөттүк сыйлык* – өтмө мааниси *байлык* дегенди билдирет.

Демек, сөздүн лексикалык мааниси (б.а. номинативдик туунду) белгилүү даражада туруктуулук касиетке ээ, анткени алар туюндурган түшүнүктүн, заттын, кубулуштун жана башка табияты туруктуу келет. Сөздөрдү айтканыбызда алар белгиленген предметтердин, кыймылдардын, кубулуштардын элес-образдарынын, же тескерисинче, алардын өздөрүн көз алдыбызга элестетибиз. Ошондо гана алардын тилдик атоолору, тилдик белгиси биздин сезимибизден орун алат. Ошентип, биз сезип, көрүп, кармап жүргөн нерселер биздин таанып- билүүбүз менен терең байланышат да, улам жаңы таануубуз ички же сырткы окшоштукка карата туунду маанилерди жаратуучу номинацияларга таянат.

Туунду маани катары тилдеги образдуулукту, эмоциялык-экспрессивдүүлүктү, өтмө маанилүүлүктү түшүнүүгө болбойт, өтмө маанилүү коннотацияны пайда кылат. Ал негизги номинация менен семантикалык жактан тыгыз катышта болуп, бирдей семантикалык талаада орун алат да, өз ара айырмаланган бирдей типтеги жаңы заттардын, окуялардын, кубулуштардын, процесстердин атын атап көрсөтөт. Кыскасы, туунду маани бул окшош түшүнүктөрдү семантикалык оттенктор аркылуу айырмалап, туюндуруучу тилдик бирдик.

Бул сыяктуу семантикалык система

сөздүктөрдө чагылдырылат, ошондуктан лексикалык составды, анын семантикасын иликтөө үчүн сөздүккө кайрылабыз. Сөздүктө номинативдик жана туунду маанилер араб цифрасы аркылуу белгиленет. Биринчи цифра аркылуу номинатив, андан кийинкилери менен туунду-коннотативдик маанилери берилет. Ал маанилер колдонулуш жыштыгына карай жайгаштырылат, б.а., жыш колдонулгандары, кеңири таралгандары мурда, ал эми сейрек колдонулгандары андан кийин орун алат.

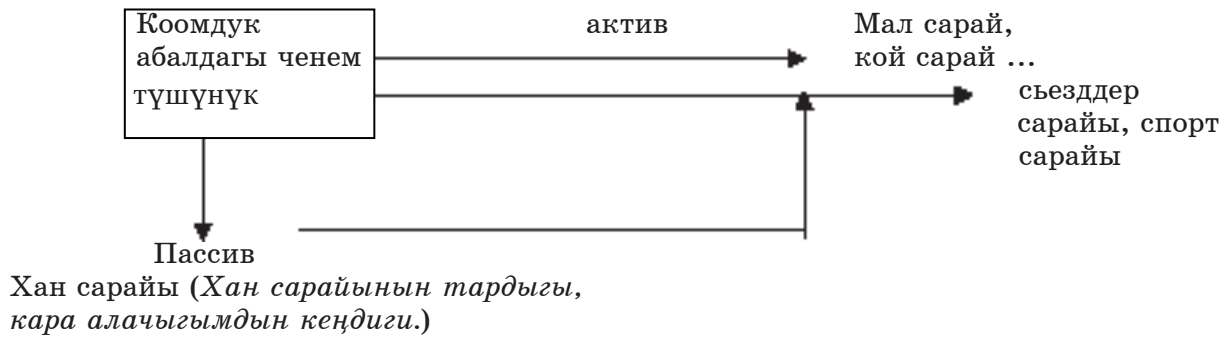
Кыргыз тилинде жер деген сөздүн номинативдик туунду маанилерине көңүл бурсак, анда төмөндөгүдөй иерархияда учурайт:

1. Жер – планета;
2. Жер – сууга, дарыяга, деңизге, океанга карама-каршы, б.а. кургактык. Көлдөн чыгып, ичиркенген балдар жерге жата калышты. («Кыргызстан маданияты»);
3. Биз жашап турган планетанын жогорку катмары, кыртышы. Суу мол болуп, жаан жааса, жайык төш семиз жер бүрдөйт. (Аалы)
4. Мамлекет, Ата Мекен, өлкө. СССРдин эл артисткасы К.Сартбаева Япон жерине барып «Мадам Баттерфляй» конкурсуна катышты.
5. Орун. Мен аны укканда турган жеримде катып калыптырмын. («Ала Тоо»);
6. Аралык. Көрүнгөн тоого чейин алты күндүк жер;
7. Жайлоо, өрөөн, айдоо, аянт, участок ж.б. Кедейлерге мал берет, жер берет деген каңшаар бар, ошол чынбы, балам. (Аалы);
8. Адамдын дене бөлүгү, кандайдыр бир заттын бөлүгү. Кайсы жериң ооруса, жаның ошол жерде (Макал).

Жогоруда келтирилген сөздүн номинативи – планета, бул мааниден улам кургактык, ал эми мындан жайланышкан ордунун жалпылыгына карай катмар, мамлекет ж.б. сыяктуу коннотатив маанилер пайда болгон. Булардын семантикалык жалпылоочу касиети (семантикалык тааласы) – кургактык, горизонталдык абал болуп саналат.

Ошентип, коннотативдик же туунду маани номинативден пайда болот да, айрым учурда ал да номинатив сыяктуу эле семантикалык негиз катары жаңы маанилердин жаралышына өбөлгө түзөт. Мында ал бир нече маанилердин ортосундагы семантикалык талаанын бардык семалары үчүн негиз болот.

Коом сыяктуу эле тил да ар дайым кыймылда, өсүп-өнүгүүдө болот. Коомдо бир убакытта колдонулуудан чыгып калып, анан өзгөртүлүп, өркүндөтүлүп кайрадан пайдаланылган буюм сыңары сөздүк мааниси да функциясын ар кыл өзгөртүп, өркүндөтүп, активге же пассивге айлантат. Мисалга сарай сөзүнүн маанисин алалы:

Сөздүн өтмө, образдуу мааниси

Өтмө маани номинативден же туунду мааниден пайда болот да, кубулушту, нерсени ж.б. образдуу жана эмоционалдуу, же образдуу туюндурат. Бирок, булар өз ара бири-биринен айырмаланып турат. Тактап айтканда, туунду маани номинатив менен кандайдыр бир табигый жактан байланышып турса, өтмө маани менен номинативдин же туунду маанинин ортосунда мындай тикеден-тике байланыш жок. Ал булар менен кыйыр түрдө байланышат да, образдуулукту, элестүүлүктү жана тактыкты пайда кылуу максатында колдонулат. Муну төмөнкү мисалдарды өз ара салыштыруу аркылуу даана байкоого болот: **Карышкыр**. 1. Жырткыч айбан; 2. Ошол айбандын териси, ошондон жасалган ичик, чапан (коннотатив мааниси); 3. Алдым-жуттум, зулум жана шылуун киши (өтмө мааниси). **Карагат**. 1. Кычкыл, таттуу, кара тоголок дандары бар бадал өсүмдүгү; 2. Ушул бадалдын майда тоголок жемиши (коннотатив мааниси); 3. Көздөрү капкара болуп жайнап турган сүйкүмдүү адам (өтмө мааниси). *Көзүң укмуш ак чыныда карагат* (М.Алыбаев); *Карагат көздөрүң, бал ширин сөздөрүң* (элдик ыр). Бул мисалдардын биринчисинде карышкырдын териси же мындан жасалган ичик туунду маани катары карышкыр менен, б.а., зат менен андан жасалган буюм тикеден-тике байланышта экендигин байкоо анчалык деле кыйын эмес. Бирок өтмө маанисин алсак, адам менен карышкырдын ортосунда мындай табигый байланыш жок, мында адамдын бир сапаты (алдым-жуттумдугу, зулумдугу) карышкырдын жырткычтыгына салыштырып берилди. Экинчи, үчүнчү мисалдарда деле ушундай эле талдоо жүргүзсө болот.

Өтмө маани көп учурда оозеки речте, акын-жазуучулардын чыгармаларында колдонулуп, андан кийин калайык-калкка тарайт. Бирок, мындай касиет өтмө маанидеги сөздөрдүн баарына эле таандык эмес, б.а., булардын айрымдары көркөм каражат катары белгилүү чыгармада гана жашап, эл арасына

кеңири сиңе албайт. Буга байланыштуу дагы бир негизги нерсени коннотатив маани көркөм каражат катары пайда болбостон, семантикалык системада калыптанган туруктуу сема экендигин белгилей кетүү керек. Өтмө маани көп учурда туруктуулук касиетке ээ боло албайт. Анткени, көркөм чыгарманы жаратуучулардын баарынын эле турмушка, жашоого ж.б. карай көз карашы бирдей эмес. Мында ар бир калемгер чындыкты ар башка кабылдап, аны ар башкача чагылдырышы толук ыктымал. Мисалы; *Ошол каардуу согуш башталганда адам эмес, суу, чөп, дарак ыйлабадыбы, Толгонай* (Ч. Айтматов).

Бул сүйлөмдөгү *ыйлабадыбы* деген сөздүн образдуу мааниси негизинен элдик эпоско таандык, анткени

«Карагай ыйлап, тал ыйлап,
Калың кыргыз эли ыйлап...» –

деген өңдүү апаатты, алааматты образдуу чагылдырган саптарды «Манас» эпосунан көп эле учуратабыз. Жогоруда ушул жалпы элдик образдуу маанини Ч. Айтматов көркөм каражат катары прозалык чыгармада пайдаланып отурат.

Мындай жаратылыштык, мезгилдик көрүнүштөрдү адамга, адамдык маанайга көчүрүү – кыргыз тилинде типтүү көрүнүш. Адамдын жаштык жалыны, жаштык деми шаркыратма, кирген дайра, чагылганга, ал эми токтолуп акылга толгон курагы булак, көл, дайрага салыштырылып, элестүү (образдуу) берилет.

Образдуу өтмө маани поэзия жанрында өтө көп кездешет. Автордук туюу, сезүү, окшоштуруу (аналогия) ар түрдүү болгон сыяктуу, образдуулуктун да ченеми түрдүүчө. Бирок ошондой болсо да окшоштуруунун, образдаштыруунун ченеми улуттук баамдоого барып такалат. Муну далилдөө үчүн акын Ж. Мамытовдун ырындагы образдуу маанилерге талдоо жүргүзүп көрөлү:

ТУРМУШ

Кырк сегиздин кылда учунда турмушум,
Жай арт жакта. Туят дене күз демин.
 Сөз жүрөгүн, ак сүйүүнүн уюлун,
 А турмуштун кайнаар көзүн издедим.

Өз кол менен жасайбыз деп үзүрдү,
 Убакыттын көчөсүндө бастык кең.
 Жалп деп жерге далай ирет түшүрдү
 Бизди асманга алып чыгып жаштык дем.

Окпош эле биздин курак тагдырды,
 Жашап өттүк чала-чарпыт жазды эстеп.
 Бир адашкан, бир жүдөмүш бактыны,
 Кармап алсак багабыз деп аздектеп.

Кезүү карап, чөп чөмөлөп, кык төктүк,
 Биз элек да молоташты сүйрөткөн.
 Адам кылып бир зарылдык, бир көчтүк,
 Бала чактан баарысына үйрөткөн.

Сабакты да мизилдете окудук,
 Биз кыздарга каттар жаздык ыр менен.
 Жашыбыздан ойчул кылып отуруп,
 Турмуш бизди иргегенден иргеген.

Оо, жаш турмуш, күжүлдөгөн жазыңдан,
 Назар салып: “Кең ачылган жол бууган!”
 Деп суктанба ойдо болуп шашылган
 Көрүп калсаң бизди күздүн койнунан...

Мында кадимки адам турмушу,
 жашоосу, жылдын жаз, жай, күз мезгилине
 салыштырылды. Натыйжада бул сөздөрдүн
 образдуу мааниси пайда болду. Башкача
 айтканда, автор адамдын чыгармачыл
 жетилүүсүн, өмүр жашын толукшуган
 саратан жайга салыштырып, бир аз мезгил-
 ден кийин өмүргө күз келээрин, демек,
 жаштык – жаз курак, турмуш элегинен
 өтүп, күжүлдөгөн күзгө кез болорун образдуу
 берет. Бирдагы образдуу өтмө маанилерди
 төмөндөгү сөздөрдөн, фразалардан көрөбүз:
*Жай арт жакта. Туят дале күз демин;
 турмуштун кайнаар көзүн издедим;
 Убакыттын көчөсүндө бастык; Жашап
 өттүк чала-чарпыт жазды эптеп; Турмуш
 бизди иргегенден иргеген; Оо жаш турмуш
 күжүлдөгөн жазыңдан; Көрүп калсаң бизди
 күздүн койнунан.*

Бул сыяктуу поэтикалык образдуу ма-
 нилер жеке адамдын табылгасы катары
 чыгармаларга ажар берип, турмушту,
 ойду чечмелөөнүн өзүнчө ыкмасы боло
 алат. Албетте, булар жалпы лексикалык
 бирдиктеги сөздөрдөн куралганын танууга
 болбойт, бирок алар сөздүн семантикасынын
 калыптанган маанисин түзө албайт. Дааналап
 айтканда, лексикалык мааниге айлана албай,

жеке поэтикалык маани бойдон калат. Кээде
 айрым сөздөрдүн ооздон оозго, чыгармадан
 чыгармага көчүп, натыйжасында элге
 кеңири сиңип, негизги лексикага айланып
 кеткендигин да учуратабыз: «Жети атам ким
 экенин билбеймин, маңкурт жаным убагында
 ата-энемден сурап калбай...» (Д. Казакбаев).

Бул сүйлөмдөгү маңкурт деген сөз
 Ч.Айтматовдун «Кылым карытаар бир күн»
 аттуу романында биринчи колдонулгандыгын
 билебиз. Ошондон кийин ал «акылынан
 ажыраган адам» деген маанини ары образдуу,
 ары элестүү берүү максатында оозеки кепте
 да, көркөм чыгармада да кеңири колдонула
 баштады.

Ошентип, өтмө маани кээде негизги
 мааниден, кээде ушул негизги мааниден
 улам жаралган туунду мааниден улам пайда
 болот. Ал түшүнүктү, кубулушту, көрү-
 нүштү, окуяны тикеден-тике чагылдырбастан
 номинатив аркылуу кыйыр түрдө көрсөтөт.

Сөздүн өтмө мааниси көркөм чыгармаларда
 атайын стилдик ыкма катары пайда болуп,
 бир жагынан чыгарманын образдуулугун,
 көркөмдүүлүгүн камсыз кылса, экинчи
 жагынан кандайдыр бир деңгээлде сөздүк
 составдын маанилик жылышына таасир этет.
 Образдуу маани номинативдин кайсы бир
 көзгө урунттуу жагына (символикалык, же
 элестүү, же функционалдык ж.б.) шайкеш
 келүү менен, айтуучу же жазуучу каалаган
 көркөм каражатты пайда кылат: Надя мекен
 үчүн, адилеттик үчүн кылычтын *мизин* да
 басат (А.Стамов). Биздин кесип деги кызык,
чемоданыңды сүйрөп үйгө токтобойсуң
 (А. Стамов).

Сагынтып, түшүмдөсүң, өңүмдөсүң,
 Жакамда, топчумдасың, жеңимдесиң.
 Жүлүндө, жүрөгүмдүн төрүндөсүң

(Т. Кожомбердиев)

Ошентип, сөздү өтмө мааниде колдонуу
 менен адам сезимин козгогон образдуулук,
 экспрессивдүүлүк пайда болот. Алардын
 семантикалык колдонулуу сферасы кеңейип,
 стилдик ар түрдүү фигуралар келип чыгат.

Лексикалык өтмө маани тилде калыптанып,
 сөздүктөрдө атайын белги (өтмө же образдуу)
 аркылуу берилет. Мисалы, *тулкү, булбул,
 чочко, аюу, эшек* сыяктуу зооморфизмдер, *гүл,
 карагат, алча* ж.б. өсүмдүктүн аттарынын
 өтмө маанилери кыргыз тилинде кадимки
 калыптанган образдуулук катары кеңири
 тараган. Алар номинативден жана туунду
 мааниден кийин жайгаштырылат.

Ал эми көркөм сөз каражаттары катары
 колдонулган өтмө маанилер адабият
 илимине байланыштуу поэтикалык сөздөрдө
 чагылдырылат да, лингвистикалык сөздүктүн

материалы боло албайт.

Мындай маанилер лингвистикада жалпысынан экспрессивдүүлүк деп аталат. Экспрессия – чындыкты коюулантып, күчөтө берүү деген түшүнүктү берет. Ал эмоционалдуулуктан жана образдуулуктан турат.

Эмоционалдуулук адам туюму менен байланышат да, адам сезген нерсени дал ошондой кеп каражаттары менен бере билүү ыкмасы болуп саналат: *бото болуп боздоо, чучуктай чыңыруу, дайра болуп агуу*, (өмүр бирде) *жай агат*, (бирде) *шар агат* ж.б. Образдуулук – заттын, кубулуштун ж.б. тышкы кейпин башка бир нерсе менен окшоштуруу: *бүк тчшүцү, шар суу, тикенек, маңкурт* ж.б. Бул, албетте, адабияттык изилдөө менен кароону талап кылат.

Фразеологиялык тутумдаш маани

Сөздүн фразеологиялык мааниси башкалардан айырмаланып турат. Анткени мында эки же андан ашык компоненттен турган сөздөрдүн өз алдынча мааниси эсепке алынбастан, тутумдаш турган фразеологиялык тизмектин семантикасы, эквиваленти эске алынат.

Фразеологиялык тутумдаш тизмектердин ар бир компоненти өз алдынча туруп, мааниге ээ болбостон, баары биригип келип белгилүү бир мааниге ээ болот. Мисалы, *чил, моюн, калем каш, бото көз, кум кулак, көзү жок* ж.б.у.с. фразеологизмдердин мааниси тигил же бул синонимдик эквивалент аркылуу ачылат. Мындай чогуу тобу менен биргелешип, бүтүн бир мааниге ээ болуп калган сема **фразеологиялык тутумдаш маани** деп аталат.

Фразеологиялык тутумдаш маани тилде атайын каражат катары пайдаланылып, образдуулукту, элестүүлүктү пайда кылып, семантикалык системанын, лексикалык составдын байышына алып келет. Кыскасы, мындай фразеологиялык тутумдаш маанилер айтуучунун кебинде, жазуучунун чыгармаларында атайын стилдик ыкма катары колдонулуп, алардын ийкемдүүлөрү бара-бара жалпы лексикалык бирдикти түзөт. Кээде эл арасында кеңири колдонулуп жүргөн туруктуу сөз айкаштары деле белгилүү бир контекстте өзгөчө бир түргө, өзгөчө бир боекко ээ болот:

«Ошол таң эртелерин сага тең орток болуп тосчубуз, ошол таң эртелерин сага тең орток болуп торгой тосчу.

Тээ карайган борчуктан манаттай болуп ай чыкканда жылдыздар дагы асман бербей жабыла көз жарышты...

Субанкулдун айткандары эсиме түшүп,

кыялымда асмандын ошол күмүш жолу менен кандайдыр бир зор дыйкан кере кучак саман көтөрүп өткөн экен го...

Турмуш баарыбызды бир түйүнгө байланыштырып, камырдай жууруп салган турбайбы...» (Ч. Айтматов).

Келтирилген мисалдардагы *таң эртелери, асман бербей, көз жарышты, асмандын күмүш жолу, турмуш камырдай жууруп* деген фразеологиялык тутумдаш тизмектер – Ч. Айтматов тарабынан түзүлгөн тутумдар. Булар өз алдынча турганда мына бул контексттердеги маанини туюндура албайт, б.а. бул жерде алар өзүнчө бир образдуулукка ээ болуп отурат. Ырас, көз жаруу адамга, жаныбарларга карата, ал эми камырдай жууруу адамдар ортосундагы мамилеге карата фразеологизм катары кыргыз тилинде эчактан бери эле кеңири колдонулуп жүрөт. Бирок, жогорудагылардын биринчиси жылдыздардын табигый көрүнүшүнө, экинчиси жер, адам, турмуш үчөөнүн чиеленишкен байланышына карата колдонулуу менен автордук жеке образдуулукту пайда кылды.

Мындай тутумдаш сөздөргө фразеологизмдер гана эмес, составдуу терминдер да кирет. Анткени фразеологизмдер сыяктуу эле алардын да компоненттерин өз-өзүнчө ажыратып жиберүүгө болбойт. Булардын баары биригип келип, бир маанини туюндурат. Мисалы: *ат кулак, бака жалбырак, эл кайда көчөт* ж.б. Эгерде аларды өз-өзүнчө ажыратып, ар бир сөздү өзүнүн семантикасы аркылуу карай турган болсок, анда аттын кулагын, баканын жалбырагын, элдин кай тарапка көчө тургандыгын гана туюндуруп, жогорудагы жалбырактарды, учуучу коңуз сыяктуу кичинекей жаныбарды билдире албай калат.

Фразеологизмдер, туруктуу сөз айкаштары да фразеологиялык тутумдаш маанини түзөт: *котур ташын койнуна катып, жумурткадан кыр чыгарып, көмөчү күйүп* ж.б. келтирүүгө болот.

Айрым учурда фразеологиялык тутумдаш маани символикалык эмоционалдык маанидеги сөздөрдө да учурайт. Мындай сөздөр оозеки кепте, көркөм чыгармаларда колдонулуп, бара-бара лексикалык составдын энчисине айланат. Мисалы: *аскар тоом, көрөр көзүм, ичер суум, жалгыз таянычым* ж.б. сыяктуу туруктуу сөз айкаштары оозеки речте кеңири колдонулат да, адабий чыгармаларда атайын көркөм каражаттар катары кызмат аткарат: *Менин аркамдан үзүлбөй тур, алар суук колун сала электе бир жолун табалы. Көзүмдүн кареги – Жанайылдан жалгыздан айрылдым* (Ж.Муканбаев). *Андай таята дүйнөдө жок, төгөрөктүн төрт бурчун*

кыдырса да табылбайт. Сен ошону сүйөсүңбү? Экөөңөр Семетей менен Айчүрөктөйсүңөрбү, ыя? (Ч. Айтматов).

Жогорудагыдай туруктуу сөз айкаштары – элдик казына, мында элдин кеңири катмарына бирдей тараган көркөм каражаттар жазуучулардын, акындардын калеминен кайрадан иштелип, стилдик максатта чыгармалардан кеңири орун алат. Өз орду менен пайдалануу көркөмдүк сапатты арттырып, синонимдик эквивалентти пайда кылат.

Элге кеңири тараган туруктуу сөз айкаштары сөздүктөрдө атайын лексикографиялык белги аркылуу сөздүн негизги семантикалык маанилери берилип бүткөндөн кийин, тутумдаш сөздөрдүн маани берүүчү өзөктүк (доминант) деген сөздүн уясында берилет. Мисалы: *көз кырын салуу, кара көз, кой көз* ж.б. «көз» сөзүнүн уясында келтирилет.

Сөздүн маанилеринин бутакталышы катары коннотативдик маанилер каралат, анткени алар турмуштук чындыктын өнүгүшүнөн, өзгөрүшүнөн улам пайда болот. Ал эми сөздүн контексттик мааниси жогоркулардан айырмаланып, семантикалык системадан убактылуу өзгөртүп, белгилүү бир контекстте гана жаралат. Мындай учурда сөздү өзүнчө бөлүп алып, анын семантикасына назар буруу туура эмес. Мында, барыдан мурда, сөздү сүйлөмдөгү башка сөздөр менен бирдикте карап, алардын ортосундагы карым-катышка карай талдоо талап кылынат. Мисалы: *Эки стакан ичкенде, арыстан кылат өзүңдү (Р. Шүкүрбеков). Бул карышкырлар аламын дегенин алып тынат (К. Жантөшев). Көңүлүм кирдеп, чөгүп жүрөм.*

Мындагы *арыстан, карышкыр* сөздөрү ушул контекстте гана адам деген мааниге ээ. Ошондой эле *көңүлүм кирдеп, чөгүп жүрөм* да негизги маанилеринен алыстап, өтмө мааниде туруу аркылуу оошмо түшүнүктү, б.а. маанайы бузулуу дегенди туюндурат. Бул сыяктуу контексттик маани образдуулукту, экспрессивдипайдакылганы менен, өтмө маани сыяктуу туруктуу эмес, анткени алар акын-жазуучу же жөнөкөй эле сүйлөөчү тарабынан тигил же бул ситуацияны көркөмдөп берүү максатында гана колдонулат. Андай маанилер көбүнчө пикир алышуучунун кругозоруна, чөйрөсүнө же көркөм сөз устаттарынын чеберчилигине жараша болот. Мисалы, А.Токомбаевдин «*Паризаты*» контекст аркылуу («*Жүзүң аппак пилланын жибегиндей, Паризат*») *пилланын жибегине, Ж.Бөкөнбаевдин жаштары («Албууттанат кызуу кайрат, жаштар жанган чагылган»)* *жанган чагылганга*, алардын кайраты албуут сезимге салыштырылып, өтмө маанини пайда

кылат. Бирок, бул аркылуу семантикалык системаны байытты деп айтпайбыз, анткени алар атайын көркөм каражат катары А.Токомбаев, Ж.Бөкөнбаев тарабынан гана колдонулуп, тилдик системадан орун алган жок.

Ошентип, көркөм сөз устаттары, пикир алышуучулар тарабынан ойду көркөмдөп берүү үчүн атайын тандалып алынган сөздөрдүн маанилери оошуп, образдуу колдонулушу синтаксистик шартташкан же контексттик маани деп аталат. Булар тигил же бул сөздүктөрдөн семантикалык система катары орун албайт, анткени калыптанышкан сөз маанилери болбостон, стилдик максатта гана колдонулган атайын көркөм каражат катары эсептелет.

Сөз маанилеринин мындай түрү кеңири контекстке көзкаранды. Кыскасы, жазуучунун ыкмасына жараша сүйлөм мүчөлөрүнүн түз орун тартибинин өзгөрүп түшүшү же синонимдердин катар колдонулушу ж.б. синтаксистик – контексттик ыкма катары бир жолку (разовые) маанини түзөт. Мисалы: *Тигине, ал экөө коктудан өтүп, чий аралап жөнөштү, а мен шалдайган бойдон алардын артынан карап эмне кыларымды билбей калдым. Үндөйүн десем, тилим таңдайыма жармашып калгандай. Сууну суу дебей, өтүкчөн, кийимчен бойдон түз эле сууга салганымда муздак чачырандыдан бетиме, бүткөн боюма жабыла берди. Сен анда жылаңайлак, жылаңбаш жатакчынын кызы элең.* (Ч. Айтматов)

Суу сепкендей соолот күлкү,
Айдоолорду, аңыздарды алат зат.
Аалам койнун аңтаруунун ордуна,
Алаканда күм-жам болот адамзат.

Т. Кожомбердиев

Сөз жана анын маанилери жогоруда белгиленгендей, турмуштук чындык сыяктуу бири-бирине окшош, бирок ошол окшош эле маанилер да өз ара айырмачылыкка же карама-каршылыкка ээ. Ошондуктан сөз маанилеринин өзүнө дал келе турган өтмө же образдуу экспрессивдүү маанилери да пайда болуп турат. Андай маанилер көбүнчө кептик коммуникативдик колдонууда ачык байкалат. Сөз маанисинин биригиши, образдуулукка, контекстте көркөм каражатка ээ болуп отурушу семантикалуулугун арттырып, айрым бир маанилердин активдешүүсүнө өбөлгө түзөт.

Оозеки кепте да, жазууда да сөздүн жеке маанисинин туунду же өтмө мааниде экендиги, фразеологиялык маанилердин колдонулушу тикеден-тике контекст аркылуу айкындалат, айрым учурда түз мааниде турган сөздөр

контекстке келүү менен көркөмдүктү пайда кылат, сөздүн семантикалуулугун түзөт:

«Бир ит үрөт
көрүп алып.
Бир ит үрөт
көнүп алып.
Көрүп үргөн иттен
кожоюну сактасын.
Көнүп үргөн иттен
Кудай өзү сактасын».

Бул мисалда *ит, көрүп жана көнүп үрүч* экспрессиялык мааниде колдонулууда.

«Жакшыдан – мөөн, жамандан – жаан» деген макал бар, бул ойдун поэтикалык чагылдырылышы Т. Кожомбердиевдин ырында:

«Ак гүлдөрдүн арасы
баткак экен.
Акылмандын баласы
акмак экен»

деген экспрессивдүүлүктө берилип жатат.

Бул жердеги контексттик өтмө маанилерге ээ болуп турган сөздөр, сөз айкаштары өз алдынча турганда жогорудагыдай образдуу мааниге ээ эмес. Алар – автордук образдуулукту берүүчү атайын ыкма.

Ошентип, сөздүн маанилерин жеке эле тилдик каражат катары эмес, кептик колдонуунун чегинде да кароого болот. Сөздөрдүн маанилеринин окшоштугун, айырмачылыгын, карама-каршылыгын талдоо менен бирге лингвистикалык нормага ылайык бөлүштүрүү да семантикалык системанын чегинде ишке ашат.

Сөз маанилеринин түрлөрү

Сөз маанилеринин түрлөрү да семасиологиялык изилдөөгө жатат. Алар да семантикалык талаа менен байланышта болуу менен бирге тигил же бул маанилердин өз ара карым-катышынын натыйжасы катары аныкталат. Лексиканын тутумундагы сөздөр жеке өз алдынча обочолонуп жашай албайт, алар башка сөздөр менен катар келип, айрымдары жакын маанилеш, ал эми кээлери карама-каршы мааниде, айрымдары өз ара карым-катышта болуу менен сөздүн көркөм ажарын пайда кылат.

Атоодо адам акылына таасир эткен түшүнүктүн табиятына жараша бөлүнөт, бириктирилет, ага карата типтеш түшүнүктөр бири-биринен ажыратылып, ар башка аталышка ээ болот да, синонимдерди (айтылышы ар башка, маанилери бирдей семантикалык талаада жайланышкан сөздөр) пайда кылат, карама-каршы семантикалык талааны түзгөн сөздөр антонимдер болуп саналат. Бул сыяктуу семантикалык,

тематикалык же башка топтордун негизинде уюшулган сөздөрдүн бир тутуму парадигмалык байланыштарды түзөт да, тилдеги сөздөрдүн структуралык-семантикалык талаасын пайда кылат. Семасиологиялык маселелердин бири катары сөз маанилеринин түрлөрүн аныктоо келип чыгат. Сөз маанилеринин түрлөрү типтеринен айырмалуу, анткени типтеш, тектеш түшүнүктөрдүн атын атоодо эки маанилүү, бир канча маанилүү сөздөрдүн денотаттык байланышына карата катышын талдоо аркылуу семантикалык талаанын карым-катышы иликтенсе, сөздүн семантикалык түрлөрүн ажыратууда бир кылка же ар кыл, же жакын тектеш денотаттык катыштын семантикалык талаага байланышкан түрлөрүнүн негизинде изилденип, ажырайт.

Семантикалык талаалык байланыш катышка карата сөз маанилеринин түрлөрү омоним, полисемия, синоним, антоним деп бөлүнөт.

Семасиология сөз маанилери жөнүндөгү илим дедик. Ал семантикалык системаны иликтейт, б.а. сөз маанилеринин өз ара карым-катышы, өзгөрүшү, кеңейиши жана тарышы сыяктуу маселелер семасиологиянын изилдөө объектисине кирет.

Лексиканын тутумундагы сөздөр атоо катары жеке өзүнчө обочолонуп жашай албайт, алар башка сөздөр менен катар келип, айрымдары өз ара жакын маанилеш, ал эми кээ бирлери карама-каршы маанилеш карым-катышта болот. Ошондой эле өз ара карым-катышта болгон маанилик оттенкалар аркылуу сөздүн көркөмдүк ажары ачылат.

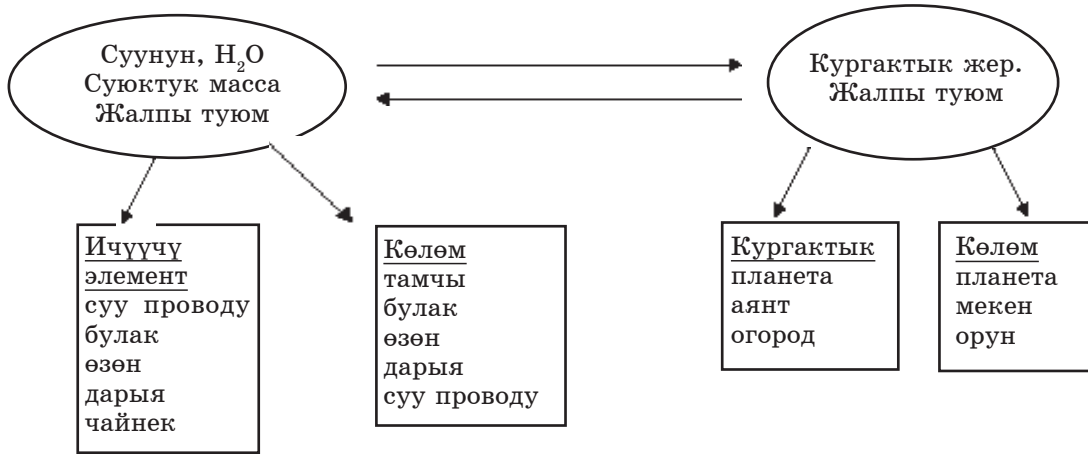
Сөздөр маанилеринин окшоштугуна, ар түрдүү же карама-каршы экендигине карай бирдей семантикалык топко биригет же дифференцияланат. Мисалы, көңүл, назар, кунт, ынтаа, ыклас, дит, зээн, кабак, каш деген жакын маанилеш сөздөр башка сөздөр менен айкашканда, алардын семантикалык оттенктору даана ачылат. Ушул сыяктуу эле өтүнүү – талап кылуу, кубануу – кайгыруу деген өңдүү сөздөрдүн карама – каршы мааниде экендиги да алардын башка сөздөр менен айкашкан учурунда дайын болот. Демек, маанилик жактан алганда, биринчи топтогу сөздөр бири-бирин толуктап турса, экинчи топтогулар бири экинчисин танат. Ошентип, сөздөр семантикалык белгилери боюнча белгилүү даражада парадигматикалык байланышта, катышта болот. Мисалы, суунун парадигматикалык жана синтагматикалык ар кандай абалын төмөндөгүдөй карап көрөлү. Суу – бул маанилик маңыз катары суюктук масса, химиялык элемент, көлөм деген түшүнүктөрдүн жыйындысынан турат. Ал эми

суунун жеринен эле карама-каршы мааниси-куркактык(жер). Куркактыктын өзүнчө ченелүү маанилик маңыздык туюмдары бар. Алар: куркактык – жер, жер – планета, жер – мекен, жер – аянт, жер – огород,

жер – орун ж.б. Суу менен куркактыктын парадигматикалык жана синтагматикалык катышын чийме аркылуу төмөндөгүдөй элестетсек болот.

Планета-жалпы түшүнүктөрдүн системасы

ПОЛИСЕМИЯ

Коомдук өнүгүшкө карай күнүмдүк турмушта көптөгөн жаңы заттар, кубулуштар, окуялар жаңы заттардын функционалдык жактан өз ара карым-катнашы тилде лексикалык же семантикалык деңгээлде өзгөрүүнү, өнүгүштү талап кылат. Натыйжада, лексикада жаңы сөздөр же семантикалык жаңы мазмун пайда болот. Мунун өзү тил менен бизди курчап турган чөйрөнүн тикеден тике байланышта экендигин айгинелейт. Коом тилге таасир тийгизээрин ырастайт. Коомдук өнүгүштө адам баласы пайдаланган заттар өндүрүш каражаттары менен өндүрүш куралдары барган сайын өзгөрүп, татаалданып, жаңыланып турушу тилдик составды да аракетке алып келет. Адам акылы океандын тереңдигинен космостун не бир түрдүү сырларын автоматтык программалык башкаруу системасы аркылуу изилдөөгө жеткен учурда тилибиз улам жаңы түшүнүктү атап берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Мына ушунун өзү тилде жаңы сөздү же сөздүн жаңы маанисин пайда кылат.

Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү лингвистикада «полисемия» деп аталат. Бир типтеги кубулуштарды, заттарды, окуяларды атап берүүдө бир эле семантикалык талаада (семантическое поле) жайланышкан сөз

маанилери аракетке келип, лексикада мурда колдонулуп келген сөздөр менен атап берүү аркылуу семантикалык системанын жылышы, бутакташы тилде полисемиялык көрүнүшкө алып келет¹.

Полисемантизм – бул бир эле сөздүн өз ара байланышы бар бир канча маанилерди туюндурушу, ар кандай маанилерди негизги мааниден улам пайда болуусу дегендикти түшүндүрөт. Кыскасы, полисемиялуу сөздөр эки же андан көп маанилерди берет.

Коомдук өнүгүшкө карай күнүмдүк турмушта көптөгөн жаңы заттар, кубулуштар, окуялар, жаңы заттардын аткарган кызматынын карым-катышы тилде лексикалык же семантикалык деңгээлде өзгөрүүнү, өнүгүштү талап кылат. Натыйжада, лексикада жаңы сөздөр, же семантикалык жаңы мазмун пайда болот.

Мындай көрүнүш тил менен бизди курчап турган чөйрөнүн тикеден-тике байланышта экендигин айгинелейт, коом менен тилдин байланышын ырастайт. М.: *көтөр* 1. мурунку турган ордуна өйдөлөтүү >

¹ *Смирницкий А.И.* К вопросу о слове. Проблемы «Тождества слова». Труды ИЯ АН СССР.-М.,1954,т.IV, 25-б; Калинин А.В. Лексика русского языка .М.,1971,23-б; Акматов Т.К., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. – Ф.,1979,89-б; С. өмүралиева. Многозначность слов в современном киргизском языке и ее лексикографическая разработка. АКД-Фрунзе,1983,7-б.ж.б.

өзгөргөн сайын кыймыл-аракеттик сөздөр да өнүгүүгө, маанисин кеңейтүүгө дуушар болот, б.а., адам баласынын акыл сезиминин, иш-аракетинин өнүгүүсү, тилдик (семантикалык) өнүгүүгө таасир этет: Эшикти, китепти ж.б. *ачуу* – илимдин сырын ачуу; капты ачуу, күнөөнүн бетин ачуу; капты, нерсени көтөрүү – маселени көтөрүү; үйгө кирүү – ишеничке кирүү; түйүндү чечүү – маселени чечүү ж.б.

Спорттук терминдер тилдин семантикасында көптөгөн жаңы маанилерди пайда кылып, пассивдүү лексикадан активдүү лексикага өткөндүгүн көп учуратабыз. Бул азыркы күндө спорттун эл массасына кеңири тарап, коомдук, эл аралык турмушта зор роль ойногондугу менен түшүндүрүлөт. Мисалы: старт, финиш, марафон, эстафета, биринчи орунга чыгуу, цейтнот, ноль-ноль болуу, раунд ж.б. спорттук терминдик маанисинен тышкары күндөлүк басма сөздө, көркөм чыгармаларда тиешелүү даражада өтмө маанилүүлүктү түзүп калат.

Демек, полисемия көркөмдүк, кооздук үчүн атайын тандалып алынган жөнөкөй гана каражат эмес, ал – элдин тилинде белгилүү бир закон ченемдүүлүккө ылайык калыптанып, ошол улутка тиешелүү болгон семантикалык жылыш, семантикалык нюанс. Ал эми көркөмдүк образдуулук максатта алынган каражаттардын табияты башкараак, тактап айтканда, алар белгилүү бир чыгарманын чегинде гана жашап, жалпы улуттук тилдин семантикалык системасынан орун албай калышы мүмкүн.

Айрым сын атооч, тактооч ж.б. сөз түркүмдөрү да маанилик кеңейүүгө учурайт. Алар көбүнчө сезим, туюм, көлөм, өлчөмдү билдирген сөздөр болот да, нагыз номинативи метафоралык көп маанилүүлүктү пайда кылат. Мисалы, *узун, кенен, тар, караңгы, жарык, алыс, жакын, оор, жеңил, жумшак, катуу, жашык* ж.б. сөздөр кептик фактыларда номинативдик жана туунду маанилерге ээ.

Метонимия

Сөз маанилеринин кеңейишинин бир түрү – метонимия. Ал заттардын, кубулуштардын, окуялардын тышкы кейпинин, формасынын окшоштугуна карай эмес, алардын маңызынын жалпылыгына, жайланыш ордунун бирдейлигине, мезгилдеги катышына карай, б.а., алардын катыштык, сапаттык ассоциациясы боюнча пайда болот. Мисалы: Үй. 1. Архитектуралык курулуш; 2. Адам жашай турган турак-жай; 3. Бир үйдө жашаган үй-бүлө, адам; 4. Атайын белгилүү максатта курулган имарат; (Жазуучулар үйү, Бакыт үйү...) Илгери. 1. Алдыга, алды

жакка, алды жакты көздөй; 2. Мурун, көп убакыт мурда, бир кездерде; 3. Өйдө, жогору (Менден илгери сүйлөгөн адамдардын сөзүнө кошулуп...).

Метонимияда предмет жасалган заттын (сырьенун) аты аркылуу эки же андан көп маани бир эле сөз менен аталат: **Алтын**. 1. Жерден казылып алынган кен; 2. Ошол кенден жасалган кымбат баалуу буюм, жасалга; 3. Сыйлык (Алтын жылдыз белгиси). **Жыгач**. 1. Катуу сөңгөктүү, бутактуу көп жылдык өсүмдүктөрдүн, бактын жалпы аты. 2. Ушул өсүмдүктөрдөн курулушка, буюм жасоого пайдаланылуучу сырьё. 3. (өтмө), Мебель, жыгачтан жасалган үй буюмдары.

Айрым учурда метонимиялык полисемия синекдоха сыяктуу бүтүндүн бөлүгүн көрсөтүү менен, аны бүтүн катары атайт. Бирок синекдохадан айырмаланып, заттын маңызын билдирет. *Малды кантип соебуз, табакты кантип тартабыз.* (А.Убукеев). *От жагылып, казан асылып, аңгеме улантылды.* («Ала-Тоо»). Бул жерде сырткы формасы боюнча синекдохага окшош келген *табак, казан* сөздөрү бүтүндүн бөлүгүн туюндурбастан, табактагы, казандагы тамак (маңыз) катары кызмат аткарууда. Ошондой эле *баш* адамдын жаныбарлардын негизги дене бөлүгүн туюндуруудан сырткары, адамдын акыл-эсин, маңызын (анын башы иштейт, анын башы баш) атап, метонимиялык атоого мисал боло алат.

Айрым учурда активдүү лексиканын составындагы кадыресе эле сөздөр илимий терминди пайда кылат. Мындай мезгилде алардын тышкы формалык оошуусу негизги ролду ойнобостон, маңыздык-аналогиялык жалпылык метонимиялык маанини пайда кылат: *Жаңгак бышып, кабыктары жарылып араң-араң кармап турат сабагы.* (М. Борбугулов) 2. *Дайсон мындай жылдыздардын айланасында аракет кылып жаткан жандуу нерселер менен зор өлчөмдөгү сырткы кабыктар түзүлгөн деп болжолдогон.* («Советтик Кыргызстан»)

Метонимия көлөмдү билдирген сөздөр аркылуу пайда болот. Мындай учурда заттын аты аталбастан, көмүскөдө калат да, зат менен анын көлөмдүк, өлчөмдүк ж.б. белгилери маанилик жактан өз ара карым-катышта болот. **Мектебибизди бүткөнүнө көп жыл болду.** («Мугалимдер газетасы») – *Анда бүт мектеп машак терүгө чыкчу.* (К.Баялинов) (Мектепте окуган жалпы окуучулар, белгилүү сандык туюм.) **Дасторкон**. 1. Тамак ичүүдө тамактын астына төшөлүүчү материал; 2. Даяр тамак-аш. 3. Тамак ичүү процесси. **Кагаз**. 1. Жазуу, сызуу, сүрөт тартуу үчүн колдонулуучу жыгачтан же чүпүрөктөн алынган атайын кагаз; 2. Ар кандай

документ. **Жүн.** 1. Койдун терисиндеги жүн; 2. Ошондон токулган кездеме; 3. Жүндөн жасалган кийим. **Чайнек.** 1. Идиш; 2. Чайнек кайнады (Чайнектин ичиндеги суу кайнады). Жогорудагы мисалдарда сөз маанилеринин ар кыл кырдаалдарда (б.а., мейкиндик, маңыздык, сапаттык, көлөмдүк негизде) оошкондугун байкоого болот.

Айрым учурда заттардын, кубулуштардын, окуялардын ортосундагы байланыш мезгилдик катышка карата болот, тактап айтканда, эки же андан көп заттардын, кубулуштардын өз ара жакындыгы, катышы бирдей мезгилде болгондой, мезгилдик жактан бирөө экинчисине ээрчий жүргөндөй, бири экинчисинин ой жыйындысындай сезилет: **Күн.** 1. Жарык, жылуулук бөлүп чыгаруучу планета; 2. Бир сутка; 3. Эртеден кечке чейинки убакыт (сутканын бөлүгү); 4. (өтмө). Колхозчунун тапкан акысы – эмгек акы. **Кеч.** 1. Күн баткан, күүгүм түшкөн маал; 2. Кечигүү, кармалуу ж.б. Бул жерде сөздөрдүн маанисинин кеңейишинин негизи – мезгилдик жалпылык.

Тигил же бул заттардын сапаты, көрүнүшү, адамдык сапатка, мүнөзгө оошуп, метонимияны пайда кылат. Мындай учурда адамга салыштырылып жаткан заттын

сапаты, айрым маңыздык, сапаттык маанилер бири-биринин жаралышына шарт түзөт: **Жылдыз.** 1. Асманда түн ичинде жарык чыгаруучу космос телосу; 2. Өкмөттүк сыйлык (Алтын жылдыз белгиси); 3. (өтмө). **Жагымдуу, сүйкүмдүү.**

Көркөм чыгармаларда, оозеки речте адамдын өңүн, сулуулугун ж.б. сапаттарын жылдызга салыштыруу көптөн бери колдонулуп келатат. Мындагы маанилик жалпылыкты жалтырак, караңгыда жаркырап, көзгө сүйкүмдүү көрүнгөн асман телосу түзөт. Ошондуктан жылдыз деген сөз чыгармаларда мээримдүүлүк, сүйкүмдүүлүк жана сулуулук маанисинде атайын көркөм каражат, стилдик ыкма катары көп кездешет. *Сулуу кыз менен суу жоргонун жуучусу көп болот, карачы көзүнөн жылдызы куюлуп турат.* (Ч. Айтматов)

Унутпа **жылдыз** мончок жылдарыңды,
Жылга ээрчип жылтылдаган жыргалыңды.

(А. Осмонов)

Е Д Г В Б А

Е	Д	Г	В	Б	А
					А. Номинативдик маани – адамдын, жаныбарлардын курсак жагындагы дене бөлүгү (дезинсекция жана дезинфекция функциясын аткарат).
					Эң алды менен боордон жеп, калган тамакты күтүп калдык («Ленинчил жаш»)
					Б. Адамдын, жаныбарлардын боор жайланышкан ички капталы. Короодо мышык боорун күнгө кактап жатты. («Ала-Тоо»)
					В. Бир туугандык, бир боордук, туугандык, биримдик. Ушул күндө боору бүтүн бир үй-бүлө барбы... (Ч.Айтматов)
					Г. Тамдын, боз үйдүн, короонун, дубалдын каптал жагы. Тамдын боорунда чоң мыкка жалгыз эски кир көйнөгү илинип турат. (З. Сооронбаева)
					Д. Тоонун, асканын бет жагы, каптал жагы. Каныбек тоо боорунда кой жайып жүрдү. (К. Жантөшев)
					Е. Өрөөн. аймак. Саякбай – көл боорунан чыккан манасчы.

Мейкиндикте жайгашкан ордунун бирдейлиги боюнча эки же андан көп заттар, заттык түшүнүктөр бирдей аталышка ээ болот.

Боор. 1. Адамдын жана жан-жаныбарлардын оң жак сүбөсүнүн астына жайланышкан, өт бөлүп чыгаруучу жана дезинфекциялоо функциясын аткара турган органы; 2. Адамдын жана жаныбарлардын курсак жак бөлүгү, боор жагы; 3. Адамдардын ортосундагы туугандык мамиле; 4. Тамдын, боз үйдүн каптал бөлүгү; 5. Асканын, тоонун ж.б. бет жагы; 6. Айлана-тегерек, өрөөн.

Бул сөздүн семантикалык маанилерин, алардын өз ара байланышын схема түрүндө төмөнкүдөй көрсөтсө болот: (132-бетти кара)

Этиш сөздөрдө метонимия аз санда учурайт. Бул жагынан алганда этиштик метафора метонимияга караганда жыш учурагандыгы турмушта окшош кыймыл-аракеттин, ал-абалдын көптүгү менен түшүндүрүлөт. Этиштик метонимия контекстке көз каранды болуу менен, мезгилдик ситуацияга, кыймыл-аракеттин мейкиндикте болгон бирдей багытына ж.б. байланыштуу пайда болот. Айрым конкреттүү заттардын аракети аркылуу болуучу (маңыздык окшоштук боюнча) этиш сөздөрдүн мааниси кеңейгендей сезилет. Мисалы, «жазуу» – графикалык, магниттик, эфирге, пленкага ж.б.; «от жагуу» – отунду очокко жагуу, борбордук жылытуу борборунан жылуулук жиберүү; «сүрөт тартуу» – кол менен графикалык, живописстик ж.б. тартуу, фотоаппаратка түшүрүү; «жыйноо» – үй ичин жыйноо, эгинди, чөптү ж.б. оруп-жыйнап түшүмүн алуу функционалдык метонимияны пайда кылат.

Адамдын дене бөлүктөрүнүн атын атоо менен ал-абалын туюндуруу оозеки речте көп кезигет, ал аркылуу мейкиндик же жайланышкан орун аналогиясын түшүнүүгө болот: *Башың басылдыбы?* (баштын оорусу); *Жүрөгү кармап жатат* (жүрөктүн оорусу); *Тамагы айыкты* (тамактагы оору) ж.б.

Мейкиндик, узундук (көлөмдүк), аралык, мезгилди билдирген сөздөр өз мааниси менен туюндурулбай, заттын атын билдирүүчү сөздөр аркылуу аталат. Мындай учурда да сөздүн маанисин тактоодо контекст зор роль ойнойт: *Жол бою унчукпады* (мезгилди туюндурат); *Университетке чейин беш остановка* (аралык); *Киного чейин уктап алды* (убакыт) ж.б.

Маңыздык, мазмундук сапаты боюнча чыгармалардын аты авторлордун аты менен белгиленет: *Пушкиндин окуусу*, *Айтматовду окуу*, *Токтогулду угуу* ж.б.

Этиштик метонимиялар да (тилдик метонимияны эске алганыбыз жок) метафора

сыяктуу эле адабиятта көркөм каражат катары колдонулат. Мындай учурда өтмө маанидеги сөздөр лингвистикалык метонимиядагыдай маңыздык, мейкиндик, мезгилдик, функционалдык жалпылык ж.б. белгилери боюнча бирдей атоого ээ болот. Көп учурда фразеологиялык тизмектерде учурайт: *тамырына балта чабуу* (адамга жамандык жасоо); *бут тосуу* (ишине жолтоо кылуу); *от жагуу* (уруштуруу) ж.б. (Мында *тамыры*, *бут*, *от* – метонимия).

Көркөм чыгармаларда метонимия метафорага караганда сейрек колдонулат. Бирок, ошондой болсо да, жаратылышты сүрөттөөдө, эпизоддук боекторду берүүдө, кээ бир мейкиндик же мезгилдик түшүнүктөрдү берүүдө маңыздык, мейкиндик же окшоштуктук жалпылыгынын негизинде метонимия пайда болуп турат.

Т. Кожомбердиевдин «Терезеси чачып турат жарыкты» аттуу ыры бүтүндөй турпаты метонимиялык көчүрүүгө мисал боло алат. Оошуу, көчүрүү маанисине ээ болгон (асты сызылган сөздөр) метонимиялык маңызды баамдоого көмөк берет:

Черлеринде оймо-чийме сызыктын...

Сырларына кичинемден кызыктым.

Көмкөрүлгөн асман бетин карасаң

Көзү тиктейт,

сансыз сары мышыктын.

Издей берем бүт сырларын тапканча.

Колум менен дарбазасын какканча.

Билем жылдыз,

күн нуруна жылыбайт

Адам жетип очок отун жакканча.

Мейли жолдон бороон улуп,

кар ызгы!

Адамдарды жылдыз күтөт алыскы.

Желбиреген кызыл туунун соңунан

Жеткирели биздин оттон тамызгы.

Жашартууга мезгил жетти тарыхты,

Аны күтүп далай баштар зарыкты.

Көрүп турам

жылдыз турган калаанын, –

Терезеси чачып турат жарыкты.

Бул турмушта билгени бар күлгөндүн,

Табышмагын издейм

көктө күйгөндүн.

Тээ капкайда жанып-өчкөн жылдыздар

Терезеси сыяктанат сүйгөндүн.

Кызыгуунун аңыраят кулкуну...

Канат кылат ошол ойлор тулкуну.

Жымыңдаган үмүт жанат туш-туштан

Жылдыз сары ага болбойт кулпулуу.

Санаа менен байыгандар мат болгон,
Жеңил ойлор бул заманга жат болгон.
Күтүп турат ким ачкычын табат деп,
Жылдыздардын дарбазасы дат болгон.

Ал да күтөт,
мен да күтөм жалдырап,
Көз карашы каректерди талдырат.
Аз жылдарда ааламдардын
ачкычы
Чөнтөктөрдө жүргөн болот шалдырап...

Көркөм чыгармалардагы кептик метонимия тилдик метонимия сыяктуу эле кезигет: «*Ай, ким элең, Данияр белең? Карааның эркек эмеспи, жолду башта!*» – деди. (Ч. Айтматов) Өз каның болуп төгүлсө; жан берген менен барабар экен. (Ч. Айтматов)

Үрөп келген күч-кубатын канча анын
Медер тутуп улуу сөздү эл деген.
Ач ажалга берип ийдик канчасын,
Эрлер эле дүйнөгө тең келбесин.
(Ж. Мамытов)

Тоолорго бир суктанып, бир таңданып,
Жыйганча чачыранды ойлорумду.
Байкадым жылга суусун шаркыратып,
Гүлдөргө тил киргизип койгонунду.
(Г. Момунова)

Синекдоха

Синекдоха да көп маанилүүлүктү пайда кылууда активдүү роль ойнойт.

Синекдоха бүтүн нерсени анын бөлүгү менен туюндуруу же мунун тескерисинче, бөлүктүн аты менен бүтүн нерсенин атын берүү аркылуу пайда болот. Демек, метафорада заттардын, объективдүү чындыктын тышкы окшоштугу, аналогиясы маанилүү болсо, метонимияда ассоциативдик жалпылык негизги роль ойнойт, ал эми синекдохада ошол объективдүү чындыктын, заттын, кубулуштун көзгө урунттуу бөлүгү пикир алышуунун лексиконуна таасир этет.

Синекдоха метафора менен метонимияга караганда көркөм каражат катары көп учурайт. Бирок, тилдик-семантикалык синекдоха көркөм синекдохага салыштырмалуу аз кезигет. Көркөм чыгармалардын ичинен бүтүндөй куплеттерде, абзацтарда, сүйлөмдөрдө кездешсе, тилдик синекдоха тигил же бул сөздүн кеңейтилген мааниси катары колдонулат.

Алакандай жылуу болуп түнөгү,
Бүгүн чымчык тынч ала албай түнөдү.
Жаңы туулган жумуртканын ичинде
Туйлап жатты анын ысык жүрөгү.
Жакындады күткөн күндөр зарыгып,

Бөйтөгөйдөй уя барат тарылып.
...Чыйп! Чыйп! этип чыга келет сары гүл
Улам жаңы жумурткалар жарылып.

(Т. Кожомбердиев)

«Кыргызстан маданияты» газетасынын № 8 санында «Кээ бир обондуу ырлар жөнүндө» деген сын кат жарыяланды. («Кыргызстан маданияты») Келтирилген ыр саптарында *жүрөк* чымчыктын ниетин, пейилин, турумун туюндурса, *сары гүл* балапандын өңүнө, гүлдөй аруу назиктигине салыштыра туюндуруп, адабияттык синекдоханы түздү. Экинчи мисалдагы кат сын макаланы билдирүү менен, лингвистикалык синекдоха болуп турат.

Синекдоха көп учурда контекстти талап кылат. Анткени, ошол кеп болуп жаткан учурда тигил же бул заттын пикир алышуучулардын көзүнө урунган бөлүгү берилип, бүтүн нерсе жөнүндө түшүнүк айтылат да, аны көрүп-билбегендерге бүдөмүк бойдон калышы мүмкүн. Мисалы, «*мурут*» келатат, «*кашка баштын*» китеби, «*академиктин*» калемин ж.б. деп айтылса, аны тааныган, көрүп турган гана адамдар түшүнүп, аны тааныбагандарга жеткирүү үчүн контекст талап кылынат.

Кыргыз тилиндеги лингвистикалык синекдохалар төмөнкүдөй жолдор аркылуу пайда болгон:

Бүтүн нерсени анын бир бөлүгүнүн аты менен атоо аркылуу номинатив кеңейип, полисемия пайда болот: **Туяк**. 1. Малдын бутунун башындагы мүйүз сымал катуу бөлүгү; 2. Малдын саны (*туягы 30га жетти*). 3. (өтмө). Адамдын артында калган тукуму, баласы (*туяксыз өтүцү*). Бул жердеги семантикалык жалпылык – мал басып кеткен жердеги калган из; издин саны (төрт туяк бир баш малга тиешелүү); адамдын көзү өтүп кетсе, аны изи, элеси – балдары калат. Мына ушундай жалпылыктын негизинде синекдоха жаралган.

Айрым учурда адам эмгектенген ишкана, уюмдун аты анын кичине бир бөлүгү аркылуу берилүү менен, синекдоха пайда болот. Мындай кырдаалда пикир алышуучу түшүнгөндөй контекст талап кылынат: **филфакта** (ВУЗ) *окуйт, станокту (завод) таштап кете албайт, столго (жетекчи кызмат) ээ болду* ж.б.

Кээде бүтүн нерсе кичирейип, эң кичинекей бөлүкчөнүн атын туюндурат, натыйжада, номинативдик маани андан да кичирейген түшүнүктү берет: **Кол**. 1. Ийинден беш манжанын учуна чейинки дене мүчөсү (*колун шилтеди, кол булгады*); 2. Беш манжа (*колун кармады*); 3. **Колун кесип алды** (б.а., беш манжанын бирөөнү кесип алды) ж.б.

Жашылча, жемиштер, бак-дарактар өзүлөрүнүн аты менен алар берген жемиштеринин, мөмөлөрүнүн аты бирдей аталышына ээ. Мисалы: **Алма**. 1. Алма жыгачы; 2. Алма – жашылча; **Карагат**. 1. Карагат – мөмө берүүчү бадал; 2. Ал бадалдын мөмөсү ж.б. мында бүтүн менен бөлчөктүн ортосундагы катыш катары маанилери окшош. Жалпылоочу мүнөздөгү сөздөрдүн мааниси кеңейип, бөлүктүн, түрдүн ордуна колдонулуу менен да синекдоха пайда болот. Мындай учурда да контекст талап кылынат. Айталы *мал* деген сөз өзүнүн тике маанисиндеги жалпы үй жаныбарларын түшүндүрөөрү белгилүү. Бирок *мал келээр маал болду* десек, пикир алышуучулардын күтүп жаткан кою же ую экендигин контекстке карай гана ажырата алабыз.

Сын атооч, сан атооч сөздөр нагыз өз маанисинде турбастан, затташкан (субстантивдешкен) мааниде туруп, абстракташып, же тескерисинче, конкреттешип, синекдоханы пайда кылат, мындай мезгилде да тиешелүү контекст аркылуу аныктоого болот. Мисалы: **Жан**. 1. *Зуннахундун өлбөгөн жаны калган.* (К.Жантөшев) 2. *Көчөдө кыбыр эткен жан жок.* (У. Абдукаимов) 3. *Кайсы жериң ооруса, жаның ошол жерде.* (Макал) *Он кыздын ичинде ушул жалгыз жаманым бар, балам.* (А.Айтбаева) *Эмдигиче мойнун токтото элек, былк-былк этип жаткан кичинекейди чоң энем көккө-жерге тийгизбей көтөрөт.* («Кыргызстан маданияты») *Он отузга берди, отуз жалмамышка берди, жалмамыш жардан ары кулатып жиберди* (Табышмак). (Он-он манжа, отуз-отуз эки тиш, жалмамыш-тил). Жогорудагы мисалдарда *жан* – адамды, адамдын дене бөлүгүн, *жаман* – эркек баланы, *кичинекей* – баланы, *он* – он манжаны, *отуз* – отуз эки тишти туюндуруу менен, тергөө аркылуу тилдик синекдоханы пайда кылып жатат.

Завод, фабрикадан чыккан товарлар, номенклатуралык заттар ошол ишкананын аты менен аталып, жаңы аталыштарды пайда кылат. Мындай учурда шаардын, заводдун ж.б. аталыш номинативи кеңейип, заттык, товардык аталышка карата кичирейтилип, бир жактуу, конкреттүү түшүнүктү билдирип калат. өлкөбүздө чыгып жаткан көптөгөн техникалык каражаттарды буларга мисал катары келтирүүгө болот: Харьков шаарынын атынан коюлган «Харьков» сакал алгычы, Минск шаарынын атынан коюлган «Минск» муздаткычы, «Минск» мотоцикли. Техникалык аппараттардын, кинокамералардын ж.б. аты ошол мамлекеттин же шаарлардын аты менен аталат.

Айрым учурда улуттук тилдеги айрым атоолор да товарлардын атына коюлуп, синекдоханы пайда кылат. Мисалы: «Той боорсок» печенье. «Тоо гүлү» лимонады жана конфети, «Манас» конфети, «Чолпон» кездемеси, ж.б.

Номенклатуралык кездемелердин аттары: дедерон – ДД+ (ГДР)он, МТИЛон-МТИ (Московский текстильный институт) + он, видлон – Видин шаары (Болгар эл Республикасы) Видин+лон ж.б.

Функционалдык жалпылык боюнча жана которуу жолу менен пайда болгон полисемия

Көп маанилүүлүк функционалдык жактан бирдей кызмат аткарган заттардын, кубулуштардын, окуялардын бирдей аталышы аркылуу да пайда болот. Мисалы, мурда билик жасап, майлап күйгүзүлгөн жарык чыгаруучу зат *шам* деп аталса, кийин керосин майы менен күйүүчү жарык да *чырак*, *шам* деп аталып калды. Ошондой эле азыркы кезде электр нуру, электр жарыгы да *электр шамы* деп атала берет. Демек, булардын ортосундагы функционалдык жалпылык – аткарган кызматынын бирдейлиги, б.а. баарынын жарык берип, шам сыяктуу күйүп турушу.

Техниканын өскөндүгүнө байланыштуу кыргыз тилиндеги *оруу*, *чабуу*, *себүц* сыяктуу түшүнүктөр алгачкы номинативдик маанисинен алда канча кеңейип, функционалдык жалпылыктын негизинде семантикалык параллелдерди пайда кылды. Эгин оруу, чөп чабуу бир кезде орок, чалгы менен аткарылса, азыр комбайн, чөп чапкыч машина менен аткарылат жана бул эки учурда тең эле *оруу*, *чабуу* деген сөздөр колдонулат. Ушундай эле көрүнүштү себүү сөзүнөн да байкоого болот, б.а., бул мурда кол менен себүүгө карата айтылса, азыр себүүчү сеялкаларга карата да айтылат. Демек, мында да шаймандардын функциясынын окшоштугуна ылайык себүү сөзүнүн мааниси кеңейип отурат.

Ошентип, илим менен техниканын өнүгүшү, буга байланыштуу техниканын функционалдык абалынын өркүндөшү көптөгөн сөздөрдүн маанилеринин кеңейишине өбөлгө түздү. Мисалы, биз мурда *комбайн* деп дан жыйноочу механизмди гана түшүнсөк, азыркы кезде помидор жыйноочу (томатоуборочный), чай жыйноочу (чаеуборочный), жүгөрү жыйноочу (кукурузоуборочный) комбайн болуп, алардын функциясына карай заты да, аты да кеңилди. Резина да турмуштук функциясына ылайык

дал ушундай маанилик оттенокко ээ. Ал турмушта керектелүүчү түрүнөн башка дөңгөлөк жасоочу, газ өткөрбөөчү, суу өткөрбөөчү ж.б. болуп, функциясына жараша колдонулат.

Азыркы күндө электрлештирилген механизмдер да көбүнчө функционалдык аткарган кызматына карай аталат. Мисалы: *электр сүргү, электр араа, электр үтүк өткөргүч* ж.б. Демек, жогорудагы *сүргү, араа, үтүк* ж.б. – азыркы таптагы электр энергиясы менен кыймылга келүүчү заттардын өркүндөтүлгөн түрлөрүн берүүнүн жаңы ыкмасы.

Башка тилдерден сөздөрдү бүтүндөй кабыл алуу же которуп алуу да тилдин семантикасына өз таасирин тийгизбей койбойт. Эгерде которулуп жаткан сөздүн эквиваленти табылса. Анда анын маанилеш сөзү аракетке келет. Мындай учурда сөздөрдүн семантикалык жактан дал келиши алардын функционалдык кызматы менен шартталат. Ошентип, которуу же жарым-жартылай которуу тиешелүү даражада семантикалык системанын байышына алып келет. Натыйжада, которулуу жолу менен маанилик эквиваленттин дал келиши эне тилдеги полисемиялуулукту жаратат. **Сызык.** 1. Бир нерсеге чийилип калынган белги; 2. Графа, проект; 3. Кимдир бирөөлөр белгилеп кеткен сызык, жол, багыт. **Кагаз.** 1. Барактын кичинекей бөлүгү, кичинекей кагаздын бети; 2. Атайын максат менен чыгарылган китепче, брошюра, листовка.

Которуу эки түрдүү болот. Анын биринчиси сөзмө-сөз которуу же толук калька деп аталат. Аларга төмөнкүлөр кирет: *эл аралык сүйлөшүү* (международный переговор), *башкаруу борбору* (центр управления), *насаатчы* (наставник), *демилге* (почин), *муздаткыч* (холодильник), *жыйноочу* (сборочный), *эмгекти илимий уюштуруучулук* (научная организация труда), *эл аралык абал* (международное положение), *кызматташтык* (сотрудничество), *ааламдашуу* (глобализация) ж.б.

Келтирилген мисалдарда орус тилиндеги туруктуу сөз айкалыштары кыргыз тилине толук бойдон семантика-функционалдык мааниде которулуп, орус тилинин үлгүсүндө жаңы туруктуу сөз айкалыштары пайда болду. Муну менен кыргыз тилиндеги мурунтадан эле колдонулуп келген сөздөрдүн номинативи кеңейип, алар маанилик жаңы оттенкторго ээ болушту.

Бир тилден экинчи тилге кабыл алуу тилдин лексика-семантикалык составын гана эмес, анын сөздүк фондусун да байытат. Кабыл алынган же которулуп алынган сөздөрдүн эсебинен тилибиздин лексикалык составы, семантикалык системасы байып

жүрүп отурат. Коомдук, маданий жана материалдык-экономикалык өнүгүү элдин кругозорунун байышына өбөлгө түзөт. Ошондуктан коом алга жылган сайын, элдин түшүнүгү кеңейип, сөздүн составынын жана семантикалык системасынын кеңейиши закон ченемдүү көрүнүшкө айланат¹.

Айрым учурда тилдеги составдуу түшүнүктөр бүтүн бойдон которулбай, жарым-жартылай гана которулат. Мында анын которулган бөлүгү семантикалык жылышка ээ болот. Мисалы: **жарым өткөргүчтүү диод, мамлекеттин экономикалык жана саясий турмушу, ракета-ядролук күчтөр, өнөр жай продукцияларын өндүрүчү, гамма нурдуу пушка, байланыш спутниги** ж.б.

ОМОНИМДЕР

Омоним деп фонетикалык кокустуктан бирдей аталып калган, жазылышы бирдей, маанилери ар башка сөздөр аталат. Формалдык жактан караганда, алар полисемия менен окшош келет, экөө тең эки же андан көп мааниге ээ болот, фонетикалык структурасы бирдей, бирок көп маанилүүлүк семантикалык бирдей талаада жайланышкан система болсо, омонимдер ар кандай дөңгөөлөрдө семантикалык система болуп эсептелет.

Омонимдер сыртынан караганда полисемия менен окшош сыяктанат. Бирок ошону менен эле айырмачылыктары бар. Окшотугуна көңүл бурсак:

Полисемия да, омоним да экиден ашык маанилерден турат;

Омонимдер да, полисемия да бир эле сөз түркүмүнөн болушу ыктымал. Бирок, полисемиянын бир сөз түркүмүнөн болушунун себеби денотаттардын өзүнүн бир текке жаткандыгына байланыштуу, ал эми омонимдердики кокустуктан гана болот.

Айырмасы:

Полисемиянын семантикалык талаасы окшош, генетикалык жактан бир мааниден тараган сөздөрдөн турса, омонимдер эч кандай байланышы болбогон семантикалык кубулуштун натыйжасы;

Полисемиянын да, омонимдин да пайда болуу булактары ар башка. Тактап айтканда, омонимдер фонетикалык кокустуктан, ал эми полисемия метафора, метонимия, синекдоханын негизинде жаралат.

Полисемия коннотативдик маанилердин жаралышына өбөлгө болот, ал эми омонимдер андай мааниге ээ болсо, өз ичинен полисемияны жаратат. Мисалы, как деген сөздүн маанилерин карасак, **как** – I. кургатылган жашылча, жемиш;

¹ Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Часть I, 1959, 237-6.

как – II. адамдын шагын сындыруу, сүйлөтпөө деген омонимдик түгөйлөр. Булардын ичинен I маанисинин негизинде какшыта кургатылган деген мааниси коннотацияны пайда кылды. Муну менен омонимдин ичинен полисемиялык маани жаралат дегендикти билдирет.

Негизинен полисемиялык маанилер окшоштукка негизделгендигине байланыштуу түгөйлөр бир эле сөз түркүмүнөн болот. Ал эми омонимдик түгөйлөр ар башка сөз түркүмүнөн кезигет: **жак** – I. зат атооч, тарап (оң жак, берки жак ж.б.).

жак II. этиш. отту тутант буйрук этиштик мааниде.

Омонимдер номинациялык мааниге тиешелүү болот, полисемия коннотациялык маанилердин өркүндөшүнөн пайда болот.

Полисемиянын да, омонимдин да пайда болуу булактары ар башка. Тактап айтканда, омонимдер фонетикалык кокустуктан, ал эми полисемия метафора, метонимия, синекдоханын негизинде жаралат.

Сөздүктөрдө полисемия араб 1, 2, 3 ж.б. цифралары менен белгиленсе, омонимдер рим I, II, III, IV ж.б. цифралары менен белгиленет.

Кыргыз тилиндеги омонимдер сөздөрдүн фонетикалык өзгөрүүсүнүн, фонетикалык кокустуктун, морфологиялык категориялардын таасиринин жана семантикалык жылыштын натыйжасында пайда болгон, б.а., омонимдер – этимологиялык жактан бири экинчисине көз каранды эмес көрүнүш. Айрым учурда гана алар полисемиялык сөздөрдүн маанилеринин бири- биринен алыстап ыдырашынан пайда болот, бирок бул өтө сейрек кезигүүчү кубулуш. Анткени заттардын, кубулуштардын ортосундагы байланыш дээрлик үзүлүп кетпейт. Омонимдердин пайда болуу жолдорун тилдин бардык деңгээлинин (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык) чегинде жана бири-бири менен тыгыз байланышта кароо керек.

Кыргыз тилинин лексикалык составын диахрондук планда изилдеп, Б.М. Юнусалиев омонимия жана полисемия маселелерин тарыхый алгачкы сөздөрдүн (корневой) чегинде кароо менен, омонимдерди үч түргө (фонетикалык, лексикалык, полисемантикалык) бөлүштүргөн.

Диахрондук жаатта алганда, фонетикалык омонимдер структурасынын өзгөрүшүнөн улам пайда болгон. Мисалы: *бар* (бир тарапка баруу), *бар* же *баар* (бир нерсенин бар болушу); *ат* (жылкы), *ат* же *aad* (адам аты); *ат* (мылтыктан атуу), *ат* (чүкө ат) ж.б.¹

Кыргыз тилиндеги кийинки омонимдер

өзүнүн фонетикалык структурасы жана пайда болушу жагынан байыркы омонимдерден эч бир айырмаланбайт. Башкача айтканда, булар деле бир же эки составдуу сөздөрдө учурайт жана фонетикалык жактан өзгөрүү процессинде бири экинчисине кокусунан окшошуп калуудан пайда болгон. Алар Г-С-Г, С-Г-С, С-Г-С-Г, Г-С-С тибинде кездешет:

күл I гүл (биологиялык) (зат атооч)

күл II оттун гүлү

күл III күлүү (этиш)

күл IV койдун терисинде кезиге турган оору (зат атооч)

жаа I атуучу курал (зат атооч)

жаа II кардын, жаандын жаашы (этиш)

бөлө I энелери бир тууган, туугандык мамилелери (зат атооч)

бөлө II баланы ороо, бешикке салуу (этиш)

Омонимдердин пайдаболуусунун экинчи тиби көп маанилүү сөздөрдүн маанилеринин алыстап кетиши болуп эсептелет. Мында сөздөрдүн туунду маанилеринин ортосундагы генетикалык байланыш алыстап отуруп, алардын жакындыгы анча байкалбай калат. Полисемиялуулуктун мындай жол менен омонимге айланышы өтө жай өнүгөт, анткени сөздөрдүн маанилери туруктуураак келет. Албетте, сөздүн өмүрү, жашоосу өзү белгилеген нерсе менен тыгыз байланышта болоору белгилүү, ошондуктан колдонуудан чыгып калган затты белгилеген сөз улам чектелип отуруп, омонимге айланат.

Көп маанилүү сөздөрдүн семаларынын ортосундагы жакындыкты караганда деле кээси номинативге жакын, кээси алыс, айрымдарынын ортосунда семантикалык байланыш жоктой сезилет. Демек, алардын арасындагы жалпылык акырындык менен жоюлуп, омонимди же сөз маанилеринин жаңы мотивациясын пайда кылат. Мындай полисемиядан омонимге айлануу процесси тиешелүү убакытты, шартты талап кылат.

Лексикадагы сөздөр коомдук көрүнүштү, затты ж.б. атайт, бирок алар туюндурган нерсенин, кубулуштун табияты өзгөрүлсө, муну менен кошо ал сөздүн семантикасы да өзгөрүүгө учурайт. Айталы, айрым нерселер колдонуудан чыгып, анын ордуна өркүндөтүлгөн башка варианты пайдаланылса, биринчи сема пассивдүү речке өтөт да, жаңы варианты активдүү колдонула баштайт. Демек ошол сыяктуу көп маанилүүлүктүн айрым маанилери негизги номинативдик өзөктөн алыс отуруп, алардын ортосундагы ички маанилик байланыштар үзүлүп, омонимияга айланат: *жаш* I зат ат ооч (адам жашоосундагы өлчөм, жаш өлчөмү) – *жаш* II сын атооч; *жем* I зат атооч (малга жана канаттууларга берилүүчү тоют) – *жем* II зат атооч (тегирмендин барасына эгинди

1 Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Часть I, 1959, 63-64-б.

бир калыпта куюлтуп берүүчү калак сыяктуу бөлүгү); *кес* I этиш (кыскартуу, токтотуу) – *кес* II этиш (юридикалык, сот тарабынан белгилүү мөөнөткө эркинен ажыратуу, күнөөлөө) ж.б.

Келтирилген мисалдардагы омонимдердин түгөйлөрүнүн ортосунда кандайдыр бир маанилик жакындык бар экени, бир экинчисинен улам пайда болгондугу анча көп көрүнүп турбайт. Бирок алардын ортосундагы генетикалык байланыш сезилгени менен, семантикалык жактан алыстап баратканы байкалат. Мындай шартта бир кездеги полисемиялуу деген түшүнүк сырткы форма катары гана сакталып, ички маңыз, маани катары жалпылык жоюлуп кеткен болот¹.

Омонимдердин пайда болушунда морфологиялык жол да маанилүү роль ойнойт. Мында тигил же бул аффикстер улануу менен, сырткы түрү окшош, бирок семантикасы ар башка сөздөр пайда болот. Алар эки түрдүү группада кезигет.

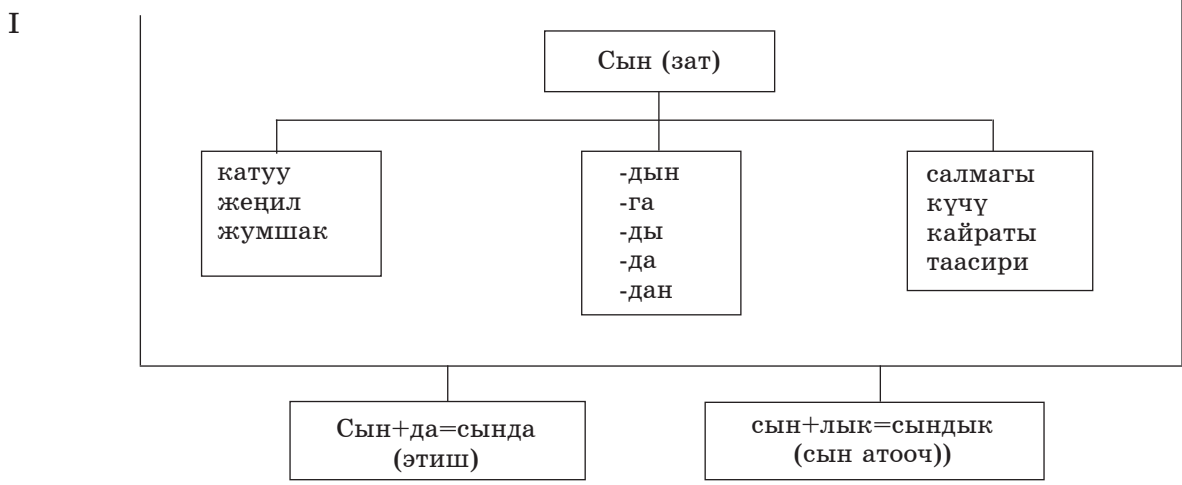
Биринчи группага омоним сөздөргө бирдей аффикс жалгануу аркылуу пайда болгон омонимдер кирет: *саат*+луу = *сааттуу* (сын атооч) I *сааты бар* – II *кырсыктуу, балээлчү*.

Экинчи топтогуларда омонимдик түгөйдүн бирөө уңгу түрүндө турат да, экинчисине мүчө уланат: *тутуу* I зат атооч (боз үйдүн кийиз жабуусу) – *тут+уу*=*тутуу* II этиш (*кармоо*).

Омонимдер ар түрдүү сөз түркүмүнөн болот дедик. Муну менен катар сөз жасоо, сөз өзгөртүү системасы жана сөздөргө айкашуусу жагынан да бири-биринен айырмаланат. Мисалы, *сын* деген омоним сөздү өз ара салыштырып көрөлү.

Сын (зат атооч) – *катуу сын, жеңил сын, жумшак сын, сын салмагы, сын күчү, сындын кайраты, сындын таасири, сындан кийин* ж.б. (сөз айкаштары); *сындын, сынга, сынды, сында, сындан* (сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрүшү). Бул сөзгө *-ла* мүчөсү уланып, *сында* этиш сөзү, *-лык* мүчөсү жалганып, *сындык* деген сын атооч жасалат.

Сын (этиш) – *тал сынды, таяк сынат* (сөз айкаштары); *сындыр, сындап, сынат* ж.б. (сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аркылуу өзгөрүшү). Ошондой эле *сын* этиш сөзүнөн *сындап, сындаган, сынгап, сындочу* ж.б. этиштин формалары жасалат. Ошентип, *сын* омониминин мындай өзгөчөлүгүн схема түрүндө төмөнкүдөй берүүгө туура келет (II схема):

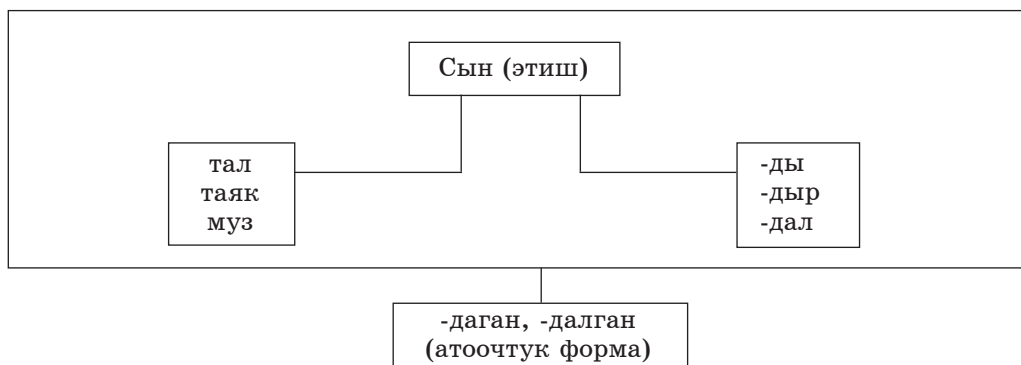

Өйдөдө айтылгандардан улам, омонимдер ар түрдүү түшүнүктөрдүн атын туюндуруу менен, ар башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон, сөз жасоо жана сөз өзгөртүү системасы боюнча да айырмаланган тилдик көрүнүш деген бүтүмгө келебиз.

¹ Орузбаева Б. О. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе, 1964, 263-264-б.

II

Омонимдердин пайда болуу булактарынын бири – башка тилдерден кабыл алуу. Мындай учурда кабыл алынган сөз эне тилдеги сөздөргө фонетикалык структурасы боюнча окшош болуп калат.

Октябрь революциясына чейин сөздөр көбүнчө араб, фарс, монгол тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүнө ылайык тыбыштык жактан өзгөрүүлөргө учураган, б.а., айрым сөздөрдө тыбыш түшүп калса, айрымдарына кошулуп айтылган. Мисалы, омонимдик түгөйлөрү түзүп турган хайт (диний майрам) жана *айт* (сүйлөө), хайран (таң калуу) жана *айран* (сүт азыгы). Мында араб-фарс сөздөрүндөгү *h* тыбышы түшүп айтылып жана ошол боюнча калыптанып, кыргыз тилиндеги сөздөр менен омонимдеш болуп алган.

Орус тили, ал аркылуу башка тилден кирген сөздөр кыргыз тилиндеги сөздөргө тыбыштык түзүлүшү боюнча окшош болуп калып да, лексикалык омонимдерди пайда

кылган. Мисалы, *сыр* орус тилинде *быштак* маанисинде колдонулса. Кыргыз тилинде *боек* деген түшүнүктү, *Кант* – ысым (немец окумуштуусу), *кант* кыргыз тилинде азык-түлүк катарында колдонулуучу таттуу зат деген маанини берет.

Кабыл алуу жолу менен пайда болгон омонимдердин кайсы тилден киргендигин сөздүктөр аркылуу тактап алууга болот.

Ошентип, омонимдер – бул ар кандай көрүнүштөрдү, заттарды, кубулуштарды бирдей тыбыштык состав аркылуу атоо. Алар ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болот да, негизинен фонетикалык кокустуктан, лексика-семантикалык жылыштан, морфологиялык каражаттан, башка тилдерден кабыл алуу жолу менен пайда болот.

СИНОНИМДЕР

Синонимдин табиятын аныктоодо ар кандай пикирлер айтылып келет. Айрым окумуштуулар окшош, жакын маанилеш сөздөрдү, ал эми кээ бирлери бир эле түшүнүктү, затты туюндурган сөздөрдү синоним катары карашат. Окумуштуулардын дагы бир тобу синоним сөздөрдүн контексттик абалын (б.а. контексте бирин экинчиси толук алмаштыруу мүмкүнчүлүгүн) эске алышат¹. Албетте, бул пикирлер бири-бирин танбайт, тескерисинче, бири экинчисин толуктап, синонимдин табиятын даана, терең ачууга өбөлгө түзөт.

Ошентип, бирдей типтеги заттарды, кубулуштарды, окуяларды ж.б. жакын маанилеш сөздөр менен туюндуруу синоним деп аталат.

Синонимдик уядагы сөздөр, алар түзгөн семантикалык талаалар саны жагынан өтө

ар кыл болот. Кээ бир уя эки сөздөн, ал эми айрымдары бир канча сөздөн турат.

Кыскасы, ар бир уяда экиден кем эмес сөз болууга тийиш.

Зат менен аны белгилеген сөз өз ара шарттуу түрдө байланышкандыктан, бирдей типтеги кубулуштар, нерселер ж.б. бири-бирине окшоп, бири экинчисинин уландысы сыяктуу туюлат. Демек, синонимдеш сөздөр (денотаттар) түшүнүк катары да, маанилик жагынан да өз ара жакын же алысыраак карым-катышта болот. Мына ушул карым-катыштын алыс же жакын экени синоним сөздөрдүн сүйлөм тизмегинде бири экинчисин толук алмаштыра алаарына же алмаштыра албастыгына карай аныкталат. Мисалы, *курбусу*, *жолдошу*, *досу*, *классташы*, *замандашы*, *курсташы*, *жары*, *тилектеши* ж.б. сыяктуу синонимдик уяны алсак, булардын ар бири номинативге, семантикага

¹ Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика. – М., 1977, 194-б.

жана түшүнүккө ээ, ошондой болсо да алар семантикасы боюнча өз ара жакын маанилеш келет, бирок ар биринин өз алдынча семантикалык оттенону, өзгөчөлүгү бар лексема катары сөздүк составда учурайт. Бул жагынан алганда, синонимдер полисемияга окшошуп кетет. Башкача айтканда, көп маанилүү сөздөрдүн маанилик оттенону, семантикалык өз алдынчалыктары контекст аркылуу аныкталган сыяктуу эле, жакын маанилеш синонимдердин окшош жана айырмачылык жактары да тиешелүү контекст аркылуу ажыратылат. *Курбусу, жолдошу, досу*, сыртынан караганда бирдей эле семантиканы берип тургандай болгону менен, *курбусу* жашташ, көңүлү жакын адамды, *жолдошу* жаш өзгөчөлүгү анча маанилүү болбогон (жашташ, улуу же кичүү) ынак адамды, ал эми дос болсо өтө жакын мамиледе болуп, бири-бирин кыйышпаган адамдарды туюндурат. Демек, мындагы ар бир сөздүн өзүнчө маанилик оттенону болгону менен, алардын баары «бири-бирине ынак, тилектеш» деген семантикалык өзөккө биригет, б.а., ушул семантикалык өзөк аларды бир уяга топтоого өбөлгө түзүп турат.

Синонимдеш сөздөр семантикалык жактан бирдей же жакын болуу менен, бирдей сөз түркүмүнө кирип, сүйлөм тизмегинде бирдей милдет аткарат. Синонимдердин бул өзгөчөлүгү, б.а., бирдей сөз түркүмүнө кирип, сүйлөмдө бирдей милдетти аткарышы алардын маанилеринде жакындык бар экендигин айгинелейт. Бирок, кандай гана болбосун эң жакын деген маанилердин аралыгында да нейтралдуулук, кандайдыр бир айырмачылык бар экендиги кеңири контекстте билинип турат.

Бизди курчап турган чөйрөнү кабылдоодо психологиялык жана логикалык факторлордон улам денотаттардын жакындыгы, бирдейлиги байкалуу менен алардын аты ар кандай аталса да, маанилик жактан окшоштой кабылданат. М., *сулуу, жакшынакай, жагымдуу, жылдыздуу, көркөм, татынакай, сүйкүмдүчү* деген аталыштардын семантикалык жактан бир талаада экендиги талашсыз, бирок бирин бири толук алмаштыра бере албайт, анткени ар бири өз алдынчалыкка ээ болуп, адам баласынын башкаларга карата болгон жалпы жагымдуу көрүнүшүн кабылдоо менен байланышкандыгы көрүнүп турат. Ошондон улам синонимдин ар бир түгөйү өзүнчөлүккө ээ сема, маанилери өтө жакын болгондо да, ар биринин семантикалык оттенону болуу менен бири экинчисинен айырмаланат: *эшик* жана *каалганы* алсак, ич менен тышты бөлүп туруучу зат катары бирин экинчиси маанилик жактан алмаштыра алат (*эшикти жап, каалганы жап*), а мейкиндикти бөлүүчү

кенен маанисинде алмаштыра албайт (*эшикте жүрөт* деп айтылат, *каалгада жүрөт* деп айтылбайт). Мындай маанилик алыс-жакындыгына карата алар толук, толук эмес, контексттик синонимдер болуп бөлүнөт.

Толук синонимдер контекстке көз каранды болбостон семантикалык жактан бирин экинчиси алмаштыра алат: *ийри, кыйшык; көрмөксөн, билмексен, байкамаксан*. Семантикалык жактан контекстте бирин экинчиси кээде алмаштырып, айрым учурда алмаштыра албайт: *ич, курсак, карын; көр, байка, абайла, сына* ж.б. Контексттик синонимдер көбүнчө көркөм чыгармаларда атайын стилдик кызмат аткарууда байкалат, өз алдынча турганда синоним экендиги билинбеген, тексттин чегинде гана синонимдешкен учурларда пайда болот:

Синонимдердин негизин топтоштуруп турган сөз – **доминант**, синонимдердин жалпы тобу – **уя**, андан бөлүнгөн жакын маанилеш синонимдер **катарлар** деп аталат (*жолдошу* – доминант; *досу, классташы, курбусу, аялы, зайыбы, келинчеги, кемпири, эри, күйөөсү, байы, абышкасы* ж.б. – уясы. 1-катар: *жолдошу, досу, классташы, курбусу*; 2-катар: *жолдошу, аялы, зайыбы, келинчеги, кемпири*; 3-катар: *эри, күйөөсү, байы, абышкасы*).

Синонимдер ички жана тышкы булактардан пайда болот, тышкы булактар – башка тилден кирген сөздөр кыргыз тилиндеги сөздөр менен катар колдонулган түрү: *мышка – чычкан, басым – давление* ж.б. Ички булактарга диалектизмдердин адабий тилге айланышынан (*сөйкө – сырга, кур – белбоо*).

Ар кандай түстөгү семантикалык элементтерди туюндуруучу синонимдердин катары ар башка, б.а., синонимдешүү деңгээли да ар түрдүү. Айталы, кээ бирлери тиешелүү контекстте бирин экинчиси алмаштыра алса, айрымдары мааниси жакын болгону менен, семантикалык айырмачылыктары да айкын сезилип турат. Мисалы, *сулуу, көркөм, жылдыздуу, жакшынакай* деген синонимдеш сөздөрдүн баары негизинен «жагымдуу, жакшынакай» деген семантикалык өзөккө бириккени менен, колдонулуу чөйрөсү боюнча ар кыл. Мисалы, *жылдыздуу, сулуу* деген синонимдер көбүнчө адамга карата колдонулса, *жакшынакай, сулуу* синонимдери адамга да, малга да карата колдонула берет. Ал эми жансыз предметтерге (мисалы: чыгармаларга, сүрөттөргө, көркөм тасмаларга ж.б.) *көркөм, жакшынакай* деген синонимдер гана колдонулат.

Синонимдер стилистика маселелери менен тыгыз байланышта, анткени сүйлөөчү

же жазуучу адам ойду образдуу, таамай сүрөттөөдө бир көрүнүштү бир эле сөз менен кайра-кайра кайталай берүүдөн качып, ар түрдүү ассоциацияга көңүл бурууга мажбур болот да, ал кубулушту улам жаңы сөз менен билдирүүгө умтулат. Мында индивидуалдык-контексттик синонимдер гана эмес, айрым учурда жалпы адабий тилдин энчисине өтүп, лексикалык составдын байышына алып келген синонимдер да жаралат. Мисалы: *жоош-момун-кой оозунан чөп албаган; жолу болбогон-жолу катуу-кара чычканы бар; тез-бат-бачым-ыкчам* ж.б.

Синонимдер лексикалык составда берген түшүнүгүнө карай өтмө мааниде пайда болот. Стилдик максатта өтмө мааниде колдонулган синонимдер ирония, сарказм, какшыктоо, эвфемизм, табуларда көп учурайт.

Синонимдер контексте көркөм ыкма катары стилдик максатта колдонулат. Анын бары эле контекстен сырткары турганда маанилеш боло бербейт. Бирок текст автордук чеберчиликке жараша көркөмдүктү пайда кылуу үчүн, жагымдуу болуу үчүн пайдаланылат.

Т. Сыдыкбековдун «Өмүр – суу» аттуу ырын алсак, антоним да, синоним да кеңири кездешет.

Өмүр – суу тоодо шар, ойдо жай агат.
 Бирде тунук, бирде киргилт ылайлап.
Жайнап, жайнап жыргал гүлзар асырап;
Муздап, сыздап бирде тикен аралап.
 Түйшүктөрдө кирпичтен тер тамчылап
 Адам пейли оорчулукта канагат.
 Өмүр – суу тоодо шар, ойдо жай агат.
 Бирде терең, бирде тайыз ылайлап.
 Суудай өмүр кумга житсе алсырап –
 Акылман да акмактар да Кудайлап.
 Топуракта топурактай кагырап
 Баатырлар да, коркоктор да кубарат.

Өмүр – суу тоодо шар, ойдо жай агат.
 Шары шардай, жайы жайда кубалап
Өмүр узун ашыктырат – шаштырат
Өбөктөгөн карыны жаш удаалап.

Ата-эненин сөөгү муздап баратса,
 Кыт-кыт күлөт. Неберелер каз турат.

Өмүр – суу тоодо шар, ойдо жай агат.
 Арткылары алдыңкыны удаалап.

Келтирилген мисалда контексттик синонимдер кеңири пайдаланылып, ырдын философиялуулугун, жашоонун карама-каршылыктуу болуусу менен бирге өнүгүү менен аягына чыгууну синонимдик катышта берет:

Өмүр – суу, жайнап, жыргал, муздап,

сыздап, кудайлап, алсырап, кубарат, кубалап, ашыктырат, шаштырат сөздөрү дайым эле синонимдешпейт. Бирок бул ыр саптарында контексттик синонимди түзүп турат.

Эвфемизм

Синонимдердин бир түрү – эвфемизм. Айтууга ыңгайсыз, оор тие турган, орой жана жагымсыз сөздөрдү башка сөздөр менен алмаштырып айтуу **эвфемизм** деп аталат. Алар лексикалык составда өтмө маанини пайда кылып, айрымдары калыптанышкан адабий нормага айланат. Муну менен катар синонимдүүлүктү, экспрессияны жаратат: *кечигүү-кармалуу; толду-эттенди-семирди; иштен кубалады-арызын жаздырды; маанайы басылды-көмөчү күйдү-көңүлү чөктү* ж.б. Сөз маанилеринин, түшүнүктөрдүн жумшартылып айтылышы тиешелүү деңгээлде индивидуалдуу контексттик айкалышты талап кылат (алар көркөм (айрыкча сатиралык) чыгармаларда экспрессивдүү каражат катары көбүрөөк кездешет).

Демек, эвфемизмдер коомдогу адамдардын жүрүш-турушунан, этикалык нормадан, сылыктыктан улам жаралып, көпчүлүгү нукура эвфемизмдер катары адабий тилибизден орун алса, айрымдары контексттик, индивидуалдык синонимдер катары белгилүү бир көркөм чыгармада гана жашап калат. Эвфемизм – көркөм сөз каражаттарынын бири. Тилде канчалык эвфемизмдер көп болсо, элдин ички маданияты ошончолук жогору деп эсептелет. Бул жагынан алганда, көркөм чыгармаларда кыргыз элине кеңири тараган эвфемизмдик сөздөр менен катар индивидуалдуу, контексттик эвфемизмдер да кеңири колдонулаарын белгилей кетүү абзел. Буга Ч. Айтматовдун «Гүлсаратындагы» Чоронун каза болгон учурун сүрөттөөдө колдонулган тилдик жана контексттик эвфемизмдер айкын күбө: *Чородон түбөлүк ажырашаарда; көзү өтүп кеткен жан досу; жорго ушинтип тул турмак; атадан айрылды; Чорону жоктоп; Чорону тирилте албайбыз, тириңилүүн берүүдө; көзү жумула электе, көзү барында, актык деми токтогончо* ж.б.

Ушундай эле көрүнүштү берүүдө А. Стамов да жогоркудай типтеги эвфемизмдерди жемиштүү колдонгон: «... *Бнак элек. Эми баары бүттү. Ташка тийген айнектей күм-жам болду...*

– *Айтканыңыздай баары жылас болду, эне!.. Жаркынды кечээ жайына койдук».*

Албетте, өйдөдө келтирилген мисалдардан эле эвфемизмдер да синонимдер сыяктуу эле көркөм каражаттын бир булагы деген бүтүмгө

келсе болот.

Эвфемизмдер элдин жашоо-турмушу, ички маданияты менен тыгыз байланышта. Адамга орой, оор тие турган сөздөрдү жымсалдап туюндуруу – кыргыз элинин ички маданиятынын бир көрүнүшү. Эвфемизмдин тарыхына бир көз жүгүртүп көрсөк, анын тээ алмустакта эле жаралганына күбө болобуз, б.а., ал – кылымдарды карытып келаткан кубулуш. Оюбузга далил катары элдик оозеки чыгармалардагы, анын ичинде кыргыз элинин энциклопедиясы болгон «Манас» эпосундагы, ошондой эле башка көркөм чыгармалардан да көптөгөн эвфемизмдерди келтирсек болот:

Казы байлап бул өзү
Толгон экен шиши да. («Манас»)
Кумга төөсү төлдөгөн
Көп байлыгын жыйноого
Кытайдын алы келбеген...
Этегин эч ким ачпаган
Эчактан сыйлап көпчүлүк
Энбаш сөздү айтпаган. («Манас»)

Эвфемизмдер көркөм чыгармаларда синонимдик түгөйлөр катары кеңири учурайт. Мындай эвфемизмдер жагымсыз туюлган көрүнүштү (сөздү) белгилүү бир контексте жымсалдап берүү менен, эмоционалдык же образдуу маанилерди пайда кылат. Алар тексттин белгилүү өлчөмүндө ойду тактап, аныктап, анализдеп жана синтездеп берүүчү каражат болот. Эвфемизмдер структуралык жактан сөз түрүндө да, фразеологизм түрүндө да учурайт жана алардын мааниси контекст аркылуу айкындалат. Мисалы: *Ушинтип бул жолу да айта албадым. Деги эмне үчүндүр, ар дайым эле айтаар кебимди сезип тургандай, сүйлөшүүдөн качып, кетенчиктеп эле туруп албадыбы, байкуш балам. Бетин ачса өзүнө да, мага да жакшы болбойт беле. Алимандын эти-башы ооруп калабы деп кадиктенип жүрдүм.* (Ч. Айтматов)

Бул жерде автор пайдаланган фразеологизм тибиндеги *бетин ачуу, эти башы-башы ооруу* деген эвфемизмдер мурдатан бери колдонулуп жүргөн сөз айкаштары болуп саналат. Муну менен катар авторлор тарабынан индивидуалдык (контексттик) эвфемизмдер да көп колдонулат. Мында жеке маанидеги жылмалоо, жумшартуу автордук синонимдин катарын көбөйтөт. Мисалы:

Жанузак, жер астына сен кетсең,
Жанузак, артыңдан удаа жетээрмин.
Жанузак, жайыңа кеттиң күтүп ал,
Жанузак, о дүйнө бизге доор экен.

Анын үстүнө келин – кесектердин арасында «Кошой директор ала жишти аттап

жүрөт» – деген айың сөз тарап кеткен. Анан кайра-кайра шейшеби бошой берип, эшик кайтаргандарды буй кылат. (К. Акматов)

Анан дагы «качып чыгып» согушка...

Жер томпойтуп жаткандар...

Күйөөсү курман болду согушта деп,

Өткөндө «кара кагаз» келген болчу.

(С. Эралиев)

Бул экөөн токойго алпаргын да, кыргыздардын аты чыккыс, үнү угулгус кыл. Бар, Майрык-Чаар – Жезкемпир, буйрукту аткар! (Ч. Айтматов) Келтирилген мисалдарда эбактан бери колдонулуп келаткан эвфемизмдер менен катар жаңы (автордук) эвфемизмдер да пайда болгондугу көрүнүп турат. Демек, бул орой, катуу айтып, адамдын көңүлүн сындырып албоо, адамды чочутпоо далалаты адептүүлүктүн, маданияттын бир белгиси катары кыргыз элинде да эчактан бери калыптангандыгына жана мындай традиция бүгүнкү күндө да улантылып, өнүгүп жаткандыгына толук күбө боло алат. Бул жагынан алганда, өзгөчө өлүмгө байланыштуу көптөгөн эвфемизмдер пайда болгондугун көрөбүз. Айталы, жогорку эле мисалдарда мына мындай эвфемизмдер колдонулду: жер астына кетсең, артыңдан жетем, жайыңа кеттиң, жер томпойткон, ат чыккыс, үнү угулгус кыл.

Синонимдерди пайда кылууда (табу) **тергөө** да тиешелүү роль ойнойт. Кандайдыр бир диний ишенимдин негизинде айтууга тыюу салынган сөздүн ордуна башка сөздүн колдонулушу тергөө деп аталат.

Тергөө сөздөрдүн пайда болушуна социалдык, гносеологиялык жана психологиялык себептер өбөлгө түзгөн. Мурда сөз менен нерсенин ортосунда тикеден-тике табигый байланыш бар деген ишеним күчтүү болгондугу белгилүү. Ал эми бул ишеним сөздү ал белгилеген нерсенин денелик бир бөлүкчөсү (мисалы, кол, бут ж.б. сыяктуу) катары кароого туура келген. Ушундан улам адамдар өздөрү корккон жана ыйык туткан нерселердин, кубулуштардын аттарын атап койсок, алардын каарына калабызбы деп чочулашып, тергеп айтууга аргасыз болушкан. Мындай тергөөгө көбүнчө жаныбарлардын, оорулардын аттары учураган. Мисалы: *бугу-мүйүздүчү эне, кызамык-кызыл, чечек-жанагы, суу чечек-жанагынын беркиси* ж.б. Бирок табу дайым эле синонимди пайда кыла бербейт, көпчүлүк учурда нагыз түшүнүктүн аты аталбай калат, б.а. тергелген нерсенин аты колдонулбастан, анын ордуна табу сөз гана колдонулуп, ал элге кеңири тарап кеткен болот.

Табу көркөм чыгармаларда өтө аз

учурайт. Мунун себеби анын өтмө мааниде колдонулбагандыгы менен түшүндүрүлөт, б.а., табу өзүнүн табияты боюнча тикедентике атоого жакын турат. Ал эми бул болсо анын эл үчүн коркунучтуу жана ыйык туюлган нерселердин атын атагандыгы менен шартталат. Алсак, кыргыздар ыйык жандык катары эсептелген *бугу* деген түшүнүктү берүүдө Ч. Айтматов *Мүйүздүң эне, Бугу эне, Умай эне* деген табуну колдонгон.

Табу элдин коомдук-социалдык абалы менен тыгыз байланышта болот, ошондуктан ал көбүнчө оозеки чыгармаларда, эпостордо же кары адамдардын кептеринде учурайт. Мисалы, *карышкыр* деген сөз мындайча тергелген: *бөрү, көк жал, көк серек, аты жаман, ит-куш* ж.б. Мындан сырткары, адамдын аты да тергөөгө учурагандыгы, ал бүгүнкү күнгө чейин сакталып келаткандыгы белгилүү. Мунун себеби да табу менен түшүндүрүлөт. Башкача айтканда, мурда кыргыздар арбактарды «таарынтып албоо», сыйлоо далалатынан улам маркумдарды (албетте, уруу башчыларын) тергеп айтышкан. Кийин бул адат тирүүлөргө да (эркек, аял дебей) жайылган да, улууларды урматтоонун, сыйлоонун бир белгиси катары калыптанып кеткен. Ошентип, табу аркылуу элдин өткөн доордогу жашоо-турмушунан, үрп-адатынан, көз карашынан кабардар болобуз.

Жогоруда белгилегендей, табу эвфемизмдер сыяктуу синонимдик катарларды байытып, образдуулукту түзө албайт. Алар коркунучтуу же ыйык деген түшүнүктүн аты катары аяр мамиле жасоо мезгилине карай же коркунуч өтүп кеткен учуруна жараша пайдаланылат. Мисалы, кооптуу маалда *карышкыр* сөзү ит-куш (*Ит-куштан сак бол, Койго ит-куш тийбесин*) болуп тергелип айтылса, жөнөкөй учурда тергелбей эле, өз аты менен (*Карышкырдын терисин сыйырды*) айтыла берет. Ошондой эле өлгөн адам көргө коюла элегинде көбүнчө сөөк (*сөөктүн тушу, сөөк жаткан жай* ж.б.) деп тергелсе, жайга коюлгандан кийин сөөк сөзү колдонулбастан *арбак* деген табу колдонулат.

Кийинчерээк жашоо ыңгайга, шартка ылайык кыргыз тилинде айрым табу сөздөрдүн пайда болгондугун көрөбүз. Мисалы: *абак-түрмө, жайлануу мезгили* (застой мезгилине карата), *ойгонуу, кайра куруу, сергектик, атабыз* (мекеменин жетекчиси же илимий жетекчи маанисинде) ж.б.

Синонимдердин образдуу өзгөчө түрүнө шылдың жана келеке, такмаза (ирония, сарказм) кирет. Булар түз маанисинде эмес, образдуу, өтмө мааниде колдонулган кадыресе эле сөздөр болуп саналат. Мындай кырдаалдарда алар публицистикалык же сатиралык чыгармаларга өзүнчө ажар берип, окурманга күчтүү таалим-таасир берүүчү

касиетке ээ болот.

Публицистикалык (гезит-журналдык) материалдардын максаты үгүт жана насаат болгондуктан, мындай синонимдер адамдын ички сезимин козгоп, түздөнтүз таасир берүүчү каражатка айланат. Ирониялык сөздөр кудум оозеки кептегидей элестүү, таасирдүү күчү менен образдуу синонимдик катарлардын тутумун түзөт. Алардын кээ бири калыптанган улуттук тилдин материалдарынан болсо, айрымдары окказионализм болот. Бул учурда ал жазуучунун турмуштун чындыкты көрө билүүсү менен баяндоо каражаттарынын дал келишине жараша ишке ашат. Буга Ч. Айтматовдун «Кайра куруу, айкындык – тирүүлүк туткасы» деген публицистикасындагы төмөнкүдөй образдуу синонимдер мисал боло алат: *Өзүңдүн Ташкендин көчөлөрүндө жүрүп, азыр ооздон түйнөй айтылып жүргөн* *Өзбекстандагы кызмат абалынан пайдаланышып жасаган кулак уккус кылмыштары жөнүндө басма сөз бетинен окуп алып, бул эмне болуп кетти деп, эки жагымды каранып өзүм-өзүм суроо берем. Бул жерге нравалык жана моралдык ыдыроонун кандай алааматы тийди жана кыялынан алтын кетпеген айрымдардын кылмышкерлиги менен алдым-жуттумдугу дээрлик мүлдө бир элдин кайгысына айланды.* («КМ»)

Сатиралык чыгармаларда мындай синонимдер кеңири орун алат да, алардын маанилери контекст аркылуу ачылат: *Көрсө саат үчтө сааттай болуп Жаркынымдын мурун көңдөйүнө балээдей чилденин эпкени жабыша түйкөн тура. Аялымды төрөт үйгө жиберип, өзүм үйдө толгоо тартам. Аны белгилегени экөө жайлуу жакка киришти. Мага бир жүз элүдөй жел козу бер! Маркатайдын төртүнчү эри менен чогу чүчкүрүшүп ооруканада жатканбыз. Келтирилген мисалдардагы белгиленген какшык, шакаба сөздөр С. Сарыгуловдун калемине таандык.*

Жогорку публицистикадагы ирониялык-образдуу синонимдер айланадагы окуяга карата жазуучунун ички туюусу, сезими катары (таң калууну, көңүл иренжиткен абалды, турмуштагы жегич-ичкичтерди) берилсе, С.Сарыгуловдун какшык, жанытмалары да образдуулукту түзүүчү өзгөчө каражат, өзгөчө синоним катары колдонулуп, окуяны, ойду образдуу жана таасирдүү берүүгө шарт түзүп турат.

Синонимдин түрлөрү

Синонимдер берген маанисине, маанисинин алыс, жакындыгына, колдонулуш чөйрөсүнө, сөз айкалыш өзгөчөлүгүнө карай толук

маанилүү, толук эмес (түшүнүгү жакын) жана контексттик синонимдер деп бөлүнөт.

Толук эмес (түшүнүгү жакын) синонимдер

Толук маанилүү синонимдер

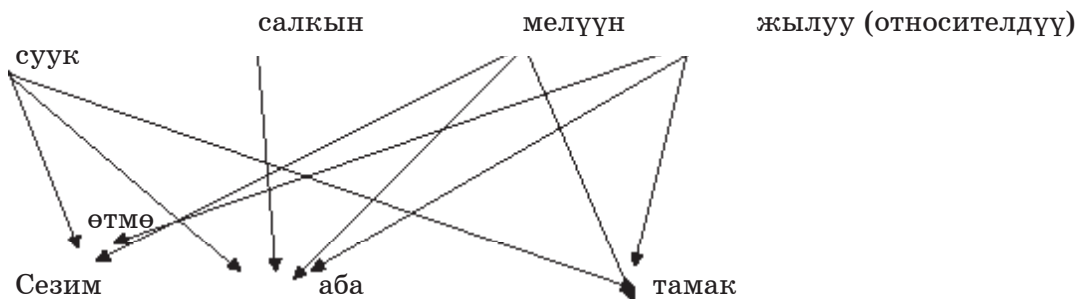
Семантикалык системада мааниси боюнча толук дал келип, өз алдынча да, сүйлөм тизмегинде да, сөз айкалышында да бирин экинчиси маанилик жактан алмаштырса, булар толук маанилүү синонимдер болот. Мындай синонимдер көбүнчө заттык түшүнүктү, кыймыл-аракетти, адамдын ар кыл абалын туюндуруучу сөздөрдө кезигет: *иймек-сөйкө, бет-өң-дидар-жүз, ырайы суук-серт, кубануу-сүйүңүз, чепкен-чапан, туюу-сезүү, кайгыруу-сары санаа болуу, кур-илгич-белбоо, санаркоо-кейүү-убайым чегүү* ж.б.

Толук синонимдер бир уянын ичиндеги бирдей катарда туруп жакын маанилүүлүгү менен бир кылка семантикалык системадан орун алат. Ошондой болсо да тигил же бул сөздөр менен айкалышкан деңгээли ар башка болот. Айталы, *бет-жүз, өң-түс-дидар* бирдей семага ээ болгон катарды түзгөнү менен, сөздөргө айкалышуу мүмкүнчүлүгү жагынан бири-биринен айырмаланат: *бети жылма* (колдонулат), *жүзү жылма* (көп колдонулбайт), *бетиң кургур* (колдонулат), *жүзүң кургур* (колдонулат), *өңүң кургур* (колдонулбайт), *дидарың кургур* (колдонулбайт) ж.б.

Бирок мындай контексттик дал келбөөгө карап, аларды семантикалык жактан толук маанилеш эмес деп кароо туура эмес. Анткени, алардын парадигмалык деңгээли ар кыл болгону менен, семантикалык табияты жакын.

Семантикалык системада мааниси боюнча бири-бирине дал келип, тигил же бул контекстте бири экинчисин бирде алмаштырып, бирде алмаштыра албай калган синонимдер да кездешет: *айнек-терезе, мурун-тумшук, сулуу эмес-ырайы суук, кубануу-жетине албоо-маңдайы жарылуу, корктуу-сестенди, өмүр-жашоо, суук-мелүүн-жылымык, эшик-каалга* ж.б.

Булар толук эмес синонимдер деп аталат жана алардын маанилик карым-катышы колдонулуш чөйрөсүнө, семантикалык кошумча маанилердин тар же кенендигине, семантикалык колдонуу мүмкүнчүлүгүнө карай аныкталат. Мисалы, *айнек-терезе* синонимдерин салыштырып көрөлү. Бул экөөнүн тең функционалдык семантикасы бирдей, бирок ушул эле маалда экөө тең өз алдынча ар башка полисемиялуулукка ээ, б.а., *айнек* химиялык составдан тышкары күзгү маанисин берет, *терезе* номинативинде тамдын айнек салынуучу рамасын, ал эми туунду маанисинде химиялык составды билдирет. Ошентип, бул эки синонимдик түгөй өз алдынча маанилик кеңейүүгө дуушар болуп, жалпы семантикалык планда алганда мааниси жакын болгону менен, белгилүү бир контекстке келгенде өз ара айырмаланып калат. Ошон үчүн айнекке көрүн (диалектиде: күзгү маанисинде) деп айтылат, терезеге көрүн деп айтылбайт. Ушул сыяктуу эле парадигманы суук-салкын-мелүүн-жылуу синонимдеринен да учуратабыз.

Толук эмес синонимдер чыгармаларда атайын көркөм каражат катары колдонулат. Алар көбүнчө образдуулукту күчөтүүчү, окуяны коюлантуучу, өркүндөтүүчү, санап берүүчү касиетке ээ болот. Мындай синонимдик катарлар тизмектеле, ээрчише келет да, бул аркылуу ойду тактап, образдуулукту арттырат: ...*Айтор, Жамийланын жүрүш-турушунда кайраттуулук, эркекке таандык мүнөз бар. ...Келинибиз ошондой ачык-айрым, тайманбас. Адамдын ичи-коюну ачыгы эле жакшы болот – сасыткылар кайра ошо тымпыгыйлардан чыгат.* (Ч. Айтматов) *Майраш аттардын ээсинин жанына келип, айласы куругандай, эмне кылаарын билбегенсип кыйпычыктап турду.* (Д. Казакбаев)

Толук эмес синонимдер маанилик туюму жакын болгону менен, ар кандай семантикалык оттенекко ээ. Сүйлөмдө, контекстте сөз менен айкалышуу мүмкүнчүлүгү да ар башка. Мисалы, *эшик-каалга, короо-дарбаза* синонимдери жакын мааниге ээ болгону менен, ар түрдүү маанилик туюмду берет: *Эшикке чыкты* деп айтылат, *каалгага чыкты* деп айтылбайт, *короого чыкты* деп айтылат, *дарбазага чыкты* деп айтылбайт.

Синонимдердин маанилик катышынын толук же толук эместигин парадигмалык ченемде гана аныктоого болот:

Кетти, кетти балалыгым кайрылбай,
Аткан октой кайрылууга айныбай.

(А. Осмонов)

Мен аптак, мен кирсизмин таң сыяктуу
(Т. Кожомбердиев)

Бул жерде *кетти, кетти кайрылбай* жана *аткан октой кайрылууга айныбай* деген ыр саптары балалыктын тез, байкалбай өтүп кеткендигин билдирип, өз ара толук маанилеш синонимдер катышта болушту. Ушул сыяктуу эле *аптак, кирсизмин* деген сөздөр да таң сөзүнө айкашуу менен жакын маанилеш синонимдер катары колдонулду.

Контексттик синонимдер

Лексикалык составдын чегинде карала турган семантикалык системадан өзгөчөлөнгөн, белгилүү бир контекстте гана синоним болуп, контексттен тышкары лексика-семантикалык системада мындай касиетке ээ боло албаган сөздөрдүн тобу контексттик синонимдер деп аталат.

Мисалы: 1. *Токуучулуктун бүлөсү заготпункттун приемцигин дагы эки күн күткөндөн кийин ачык асман бүркөлүп,*

күн жаачудай түрлөнүп калды. Аба ырайы бузулганда, балдардын да өңдөрү түктөйүп, сиркелери суу көтөрбөй калат. (К. Акматов) 2. *Жылкычыларга барып айтайын, сени чаап алып, териңди тескери-тескери сыйрысын деди да, торгой андан ары сызып жөнөдү. Учуп отуруп жылкычыларга келип сайрады.* (Жомоктон)

Мындан *асман бүркөлүп, күн жаачудай* дегендер себеп, натыйжа катары контекстте гана жакын маанилеш синоним болсо, өңдөрү түктөйүп, сиркелери суу көтөрбөй, айтат, сайрайт, чаап алсын, териңди тескери сыйрысын, учту, сызды деген сөздөр менен сөз айкаштары да белгилүү бир контекстте гана синоним боло алышат.

Ошондой эле экинчи мисалдагы синонимдердин айрымдарында синонимдик түгөйлөрдүн экөө тең, айрымдарында бир сыңары гана өтмө мааниде колдонулду. Айрым синонимдик түгөйлөр жалпы элдик тилге мүнөздүү болсо, кээ бирлери атайын көркөм ыкма катары колдонулган автордук синонимдер гана болуп саналат: *катуу-бекем-чың, сүйлөйт-бакылдайт, өмүрү-эч качан, ыркырашуу – урушуу, көңүмүш-бышы кулак-ашмалтай, ыр – секетпай, улуу-карыган-картаң, көк-чөп, ак көңүл – дардаке, мыжыкый-маңыз-көп сүйлөөк.* Мындай синонимдеш катарлардын кайсы бир түгөйү түз мааниде эмес. Өтмө мааниде колдонулат да, экспрессивдүүлүктү жаратат.

Контексттик синонимдердин айрымдары лексикалык синонимдер сыяктуу эле эл арасына кеңири тарап, жалпы элдик мүнөзгө ээ болуп калганын көрөбүз. Бирок алар жеке, өз алдына турганда маанилик жалпылыкка ээ эмес, мындай жалпылык белгилүү бир контекст аркылуу гана ишке ашат. Айталы, *көк* менен *чөп*, *улуу* менен *карыган* өз алдынча туруп, синоним боло албайт, бирок тиешелүү текстте (*көк чыкты -чөп чыкты, карыган адам-улуу адам*) болуп синонимдешет.

Контексттик синонимдер көпчүлүк учурда көркөмдөп сүйлөө. Какшыктоо, келекелөө максатында оозеки речте пайда болуп, элге тарайт, калыптанат. М и с а л ы: *Көчөдөн токсон беш кишини жолуктурдум. Баарысы эле окууга кыздарын алып келишиптир, сураштырсам, баарынын издегени эле жылчык. Жаке, бекер жеринен «жылчык» издеп жүрүшпөсө керек. Бисмайылга ыраматылык атасынан энчиге кара кунандын таягынан экиге бөлүнүп ыргып түшкөн аттын такасы (дүңүйө, оокат) калган. Жанатадан Туратбекти чуркатып Бекташтан кагазга оротуп, жашырын ичип жаткан дарысы жөнөкөй дары эмес, кырк градусдук сыйкырдуу дары экен.* (С. Сарыгулов)

Бул мисалдардагы контексттик

синонимдер негизинен оозеки кепке таандык болгону менен бул жерде алар сатирик тарабынан атайын көркөм каражат катары колдонулду. Ал эми төмөнкү мисалдарда жалпы элдик лексикадагы контексттик синонимдер чеберчилик менен колдонулган: *Иштин баарын ойрон кылган (бузган) – ошол.* («Кыргызстан маданияты») *Ал түкүрүңүп, сөгүңүп келип чалды жакадан алмакчы болуп, бирок токтоп калды, коркуп кеткенден өңү кумсарып (бузулуп) кетти.* (К.Акматов) *Чындыкты жалгыз гана чал өзү, анан бакчадан качкан безбелдектер (балдар) билчү.* (К. Акматов)

Контексттик синонимдер стилдик максатта колдонулгандыктан, тилде өтмө маанини, образдуулукту пайда кылат: Карачы, адам баласы бул **жарыкта** (дүйнөдө) көп деле жашабайт, бир келет да бир кетет. («Ала-Тоо») үчүнчү сабы кандай эле, мен **башымды чайкадым** (билбейм дедим). Чын жери **эстен тарс чыгып кетиптир** (унутуп калыптырмын). Баса, Жангелдинов **сүрүн** (өңүн) көрөлү. (К.Акматов)

Синонимдердин пайда болуу жолдору

Синонимдер негизинен тилдик ички ресурстардын базасында пайда болот. Сан жагынан алганда синонимдик катарларга чек коюу кыйын, анткени муну контекст аркылуу гана аныктоого болот.

Синонимдик катарлар ички мүмкүнчүлүктөр, б.а. диалектинин, говорлорунун эсебинен пайда болот да, айрым диалектизмдер адабий тилдин нормасына чейин калыптанып жете алат: *илгич-кур-белбоо, чыбый-чөжө-балапан, пул-акча, гүлдесте-букет, акиташ-ак-аки* ж.б.

Башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн айрымдары да эне тилибиздеги сөздөргө маанилеш болуп калып, синонимдерди пайда кылат. Кыргыз тилиндеги бул сыяктуу кабыл алуу жолу менен пайда болгон синонимдик катарлар активдүү түрдө колдонула берет: *айнек* (ар.) – *терезе*, *нан* (ир.) – *токоч*, *шылтоо-себеп* (ар.), *ыракат – ракат* (ар.), *көңүл-маанай* (паайнай ир.) – *настроение* (орус), *уста-мастер* (орус), *жетекчи – шеф* (орус), *кызыл үй – библиотека* (орус) ж.б.

Синонимди пайда кылуучу негизги каражат – эвфемизмдер. Ал – улуттун ички маданияты менен байланышкан кубулуш. Тилде канчалык эвфемизмдер көп болсо, ал элдин тилдик ички маданияты жогору болот.

Эвфемизм – одоно, айтууга ыңгайсыз сөздөрдү жылмалап айтуу: бооз – кош бойлуу, тууду – боюнан бошонду, эттенди – семирди, ноокас – оору, топурак салуу – көмүү ж.б.

Табу табиятынан коркунучтуу түшүнүктөрдүн атын атабоодон, сыйлоодон улам келип чыккан. Коркунучтуу нерсенин атын

атасак, ошол кырсык келип басып калат деген түшүнүк байыртадан ан-сезимде сакталгандыктан, анын атын башка сөздөр менен атоодон улам синонимдик түгөйлөр пайда болгон: (карышкыр – бөрү, серек, ит-куш; аюу – өтөгөн; өлүк – сөөк ж.б.). Кийинчерээк өтө сыйлуу эл башчыларынын атын тергөөдөн бара-бара сый тергөөлөр (айкөл – Манас, эл атасы – хан), андан соң аялдар кайын-журтун тергөө аркылуу табу пайда болгон. Табу синонимдерди пайда кылуучу өтө өнүмдүү жол эмес, ал оорулардын атын тергөөдө, кырсыктардын атын айтпоодо азыр да колдонулуп келет: *жаман дарт – рак, ит-куш тийиптир – карышкыр кырып кетиптир, набыт болуптур – өлүптүр* ж.б.

Синонимдердин стилдик максатта колдонулушу

Синонимдер көркөм чыгармаларда жыш кездешет. Анткени, бир эле окуяны, көрүнүштү, нерсени ар кандай сөздөр менен баяндап берүү көркөм сөз чеберлеринин атайын ыкмасы болуп саналат. Чыгармаларда өтмө мааниде колдонулган сөздөр жалаң эле кыйыр маанини пайда кылбастан, синонимдин катарын түзөт. алар жаратылышты сүрөттөөдө, кубулушту туюндурууда, кейипкерлердин портретин ачып берүүдө эң кеңири колдонулат. Мисалы: *Аз сүйлөгөн, киши менен коошу жок дугдуйган күйөөсүнүн аксымы жаман болоорун, кыжырына тийсең кирген буурадай тарпып оңдурбасын Күкүн далысы менен, аялдык көртуймасы менен сезчү.* (Э. Борбиев) *Күйөөсү катуу сүйлөбөйт, сөзүн суу кечирбей ою менен болот.* («Кыргызстан маданияты»)

Стилдик максатта бирге колдонулган бир нече синонимдер тектеш, маанилеш сөздөрдүн катарын гана пайда кылбастан, ойду таамай жана көркөм берүүгө да шарт түзөт. *Тааныштарын кыдырды, барбаган жери калган жок, эч жылчык чыкпады, эч ылаажы табылбады.* (Э. Борбиев) *Асек – гений, азамат дедик да, өзүңүз жактан тапкан ошол жаңы ишке ушунчалык дембедем киришип кеткен экенбиз, тим эле сарайдын чаң-тополоңун, чаңын асманга сапырып, тыйпыл кылып салдык.* (К. Акматов) *Үзүлүп түшүп, айланып-кагылып, берекем-көлөкөм деп өпкө-жүрөгүн чаап, баласын өйдө ала койду.* (Э. Борбиев) *Ал эжем эч кимдин оозун ачырбайт, отургузуп коет.* (Э. Борбиев)

Синонимдик катарлары көркөм чыгармаларда туташ өтмө мааниде чиркелише колдонулганда образдуулукту ого бетер күчөтүп, көркөмдүктү арттырат:

Соолуур кезде мени өндүрдү, тургузду,
Кымбат жасап, арзан берди турмушту.

(А. Осмонов)

Өлтүргөндүн өчү бар, төгүлгөн кандын куну бар деген, өчөгүшкөн тили буруу, кырк уруу бири- бирин мойсоп бүтмөйүнчө тынчый албай калган. (Ч.Айтматов)

Ошентип, синонимдер ар башка сөздөн турган лексикалык бирдик болгону менен, адам акылында маанилик жакындыгы аркылуу таасир эткен көрүнүш, кубулуш, окуя. Сөздөрдүн синонимдешүү даражасы ар кандай болот, башкача айтканда, сөздөр көркөм сөз чеберлеринин мүмкүнчүлүгүнө жараша бирде түз, бирде кыйыр мааниде колдонулуп синонимдешет. Мында тилдик ар кандай маанилик оттенктор да активдешүү менен, атайын ыкмага ылайык диалектилик, говордук лексика да синонимдерди пайда кылат.

Жогоруда белгилегендей, синонимдер көркөм чыгармада туташ келүү менен, экспрессиянын даражасын күчөтүп, окуучулардын ойлоо, эргүү, таасирленүү, таанып-билүү баамын арттырат. Автордун жеке баамы, туюму көркөм сөздөр аркылуу берилип, окуучунун жан-дүйнөсүнө жетет, күчтүү таасир этет. Мына ушундай кырдаалда көркөм сөз каражаты катары сөздүн синонимдик кудурет-күчү даана көрүнөт. мисалга акын Т. Мукановдун «Жүк» деген ырын алып көрөлү. Бул ырдын образдуулугун жана таасирдүүлүгүн арттырып турган негизги каражат – контексттик синонимдер. Атүгүл муну бүтүндөй контексттик синонимдердин жыйындысынан турган чыгарма десек болот:

Сен тырмактай кыз элең

Жарым чака сууну ордунаң

түк жылдыра албаган.

Азыр сенин күчүңө

таазим этем, таң калам:

бир колунда тентек уулуң-

эл кубанчы, үмүтү;

бир колунда аябаган чоң себет

ширин-ширин мөмө толгон, нан толгон;

курсагы ачып күйөөң да

күтүп турат балкондон

(Болсо эгер да бир колуң

жүгүң болмок дагы бир).

Жүрөгүңдө кайнап турат канча сүйүү жаны бар:

бала сүйүү,

эр сүйүү,

турмуш сүйүү,

жер сүйүү...

Айтчы, сага

Кайдан келген ушунчалык

ийилчээктик,

серпилүү.

Синонимдер стилдик максатта жазуучунун чеберчилигине карата ар кандай жагдайда ишке ашат. Көркөмдүүлүктүн атайын ыкмасы катары кандайдыр бир туюмду билдирүүдө түз маани көмүскөдө калып, өтмө, образдуу маанидеги синоним менен алмашылат: *Мына акыркы таш. Эмнегедир аны коюуга колу барбай турду. Дарийканын дидарын биротоло көрбөйт да, бүттү ушуну менен! Бирок табигаттын мийзамы, айла канча, эңкее ыраазылыгын бергендей, кош айтышкандай, аны бир ирет маңдай ылдый сылап, жоолугун бетине ыйгара жапты да, алиги ташты – акыркы ташты койду. Мурат алдындагы түрү суук таш кабырды саамга телмире тиктеп турду да, анан адаттагы салтты кылды.* (Ө. Даникеев) Бул текстте адамды акыркы сапарга узатып жаткан учурду көркөм жана элестүү берүү үчүн түз маанидеги атоолор пайдаланылбастан, контекстке ылайык толук, толук эмес, контексттик (жымсалдоо, тергөө) синонимдер колдонулган.

Кээ бир синонимдер чиркелише келип, эмоцияны билдирүүчү каражат катары кызмат аткарат. Мындай учурда эки же андан ашык синонимдер катар келүү менен, окуяны күчөтүп, эмоцияны ого бетер арттырат. Көзүнөн каары төгүлүп, жерге караса, жер жарылчудай, асманга караса, асман учуп бөлүнчүдөй болуп аябай ачууланып алган. (Ж.Муканбаев) Кээде анын кашы бийик серпилип, көзү жайнап, ичинде демиккен зор күч бардай, ал чыңала түшүп, сыягы ал өйдө тура калып, кулачын жая, айланадагы көз көргөндүн баарын кучактап, көкүрөгүнө бекем кысчудай сезилет. (Ч.Айтматов) Мындагы мисалдардын биринчисинде адамдын психологиялык бир жагдайын (каардануу, ачуулануу), экинчисинде кейипкердин ички эмоциясын тышкы кейпи менен байланыштыра берүүдө синонимдер чиркелише колдонуу.

Стилдик, контексттик абалда синонимдик семантиканын колдонулуу, пайдалануу чөйрөсү кенен. Пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ылайык парадигмалык, синтагмалык деңгээлде караганда, тигил же бул сөздүн семантикалык картасы бирде синонимдик катышта келсе, бирде антонимдик, бирде энантиосемиялык карым-катышта болот. Мисалы, «Адам бар го, адамдан жакшы. Кээ бир адамдан айбан жакшы. Бул биздин бий адам айбандан жаман» (Ж. Муканбаев), – деген сүйлөмдөрдөгү адам сөзүнүн лексикалык бирдиктеги абалына көз жүгүртсөк, анда анын семантикалык бутактануусу бир канча маанини берип, *адам адамга* синоним, *адам адамга* антоним, *адам айбанга* синоним, *адам*

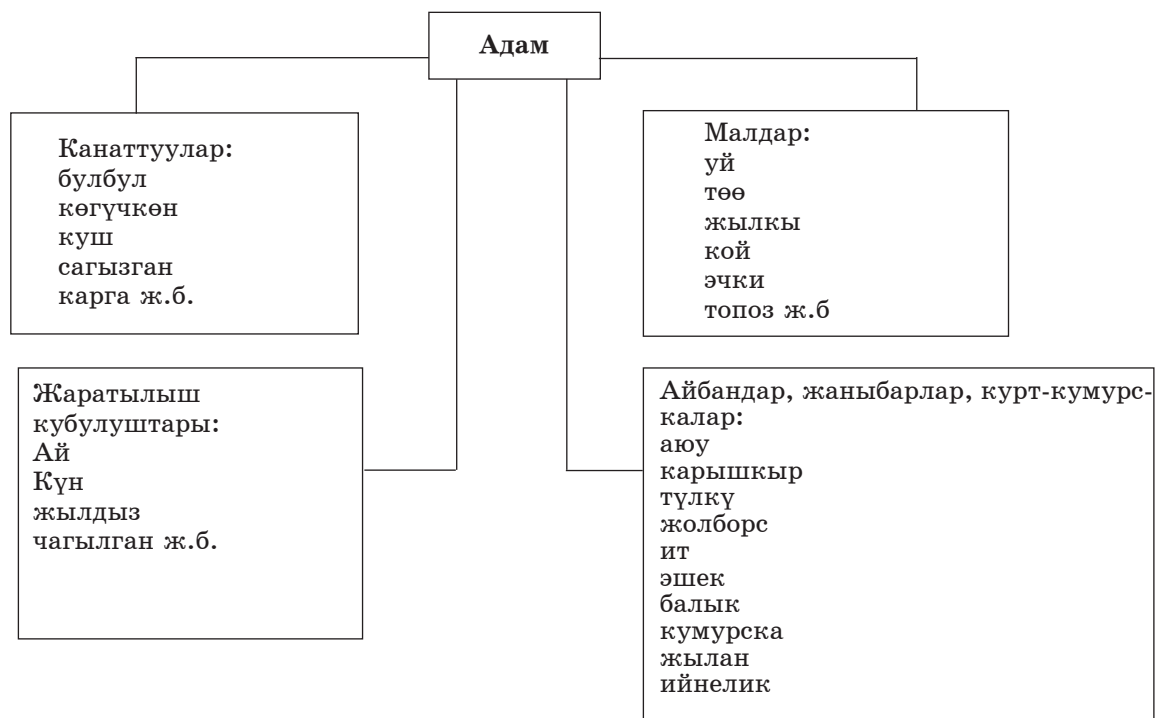
айбанга антоним, *адам адамга* энантиосемия болуп чыга келет. Ушундан улам *адам* деген сөздү семантикалык ар түрдүү тилкелерге жана контекстке коюп көрүү менен, анын ар кандай парадигматикалык жана синтагматикалык карым-катышта болооруна ынанабыз.

АНТОНИМДЕР

Сөз аркылуу дүйнөдөгү чындыкты айтабыз, пикир алышабыз, сөз турмуштук чындык деп түшүнөбүз. Демек, тигил же бул тилдеги бир эле сөздүн ар кыл маанисинин болушу (полисемия) же бир типтеги заттын, көрүнүштүн ар кандай сөздөр менен аталышы (синоним) табигый зарылчылык. Бул жагынан алганда, антоним башка семантикалык көрүнүштөрдөн айырмаланып турат, б.а., көп маанилүүлүк заттардын, кубулуштардын жалпылыгына, окшоштугуна, синонимдер речтин стилдик максатына ылайык окшоштукка, типтүүлүккө карай негизделсе, антонимди

жалаң гана лингвистикалык жаатта кароо аздык кылат. Анткени, антоним карама-каршы маанини туюндурган сөздөрдүн гана жыйындысы эмес, ал баарыдан мурда, бизди курчап турган карама-каршы көрүнүштөрдүн тилде чагылдырылышы. Демек, сөздөрдүн карама-каршылыгын турмуштагы карама-каршылык менен тыгыз байланышта кароо зарыл. Бири экинчисине караганда чоң, бири экинчисине караганда сапаттуу, көлөмдүү ж.б. Ошондуктан антонимдерди түгөйсүз кароого мүмкүн эмес, анын семантикалык талаасы өзү өз алдынча денотативдик номинация боло туруп, карама-каршы салыштырганда гана маанилик катышы келип чыгат. Эгерде ар бирин өзүнчө алып карасак, анда тек гана аталыш катары келет: жумшак – көлдөлөң, төшөк, жаңы айдалган талаа ж.б. жөнүндө элес берет, ал эми катуу – таш, темир, уюган цемент ж.б. жөнүндө денотатты түшүндүрөт. Аларды карама-каршы койгондо гана антоним экени билинет.

Антонимдер колдонулушуна, пайда болушуна жана табиятына карай бир канча топко бөлүнөт:

Жасалышына жана табиятына карай: **лексика-семантикалык, грамматикалык** антонимдер; маанисине карай: толук, толук эмес жана контексттик антонимдер.

Лексика – семантикалык антонимдер

Айлана – чөйрөдөгү заттар, кубулуштар ж.б. сапаты, саны, көлөмү, кыймыл-аракети боюнча бири-биринен айырмаланаары, бири экинчисине карама-каршы келээри таанып-

билүү процессинде айкын болот. Мына ушул турмуштагы карама-каршылык тилге чагылып, антонимдерди пайда кылат. Бирок «карама-каршы» дегенди бири-бири менен таптакыр байланышы жок деп түшүнүү туура эмес. Антонимдерди бирисиз экинчисин элестетүүгө болбойт, б.а., алар бирин-бири жокко чыгаруу, тануу менен катар, ушул эле маалда бири-бирисиз жашай албайт, бири-бирине көз каранды болуп, бири экинчисин талап кылып, шарттап турат. Кыскасы,

антонимдер түгөйү менен жаралат жана аларды бири-биринен ажыратып жиберүүгө болбойт»¹.

Ошентип, антонимдердин көпчүлүгү заттардын, кубулуштардын ж.б. белгилердин өз ара салыштырып, сандык, сапаттык, көлөмдүк ж.б. карама-каршылыгын, дал келбестигин тактоодон улам келип чыгат. Мисалы, заттардын ортосундагы сандык, сапаттык, көлөмдүк, кыймыл-аракеттик айырмачылыктын, карама-каршылыктын негизинде тилде *аз-көп, жакшы-жаман, узун-кыска, ары-бери* деген антонимдер жаралган.

Антонимдер карама-каршылыктын типтерине карай экиге бөлүнөт: 1) абсолюттуу карама-каршылыкты белгилеген антонимдер жана 2) салыштырмалуу карама-каршылыкты белгилеген антонимдер. Булардын биринчи түрүнө айлана-чөйрөдөгү, коомдогу карама-каршы кыймыл-аракетти, ал-абалды, процессти, окуяны атаган антонимдер кирет: *ысык-суук, чоңоюу-кичирейүү, күйүү-өчүү, ачуу-жабуу, өлүү-тирүү, киреше-чыгаша* ж.б. Ал эми экинчи түрдөгү антонимдерге негизинен сын-сыпатты, касиеттерди билдирген жакшы-жаман, адептүү-адепсиз, чоң-кичине, узун-кыска ж.б. антонимдерди кошууга болот. Биринчи топтогу антонимдер карым-катышта, кырдаалга көз каранды болбогон, өзгөрүүгө учурабаган карама-каршылыкты билдирсе, экинчи топтогулар карым-катышка, кырдаалга (салыштырып жаткан нерселерге) көз каранды болгон, буга байланыштуу өзгөрүлүп турган карама-каршылыкты белгилейт. Бул экөөнүн негизги айырмачылыгы мына ушунда жатат. Мисалы, *чоңоюу-кичирейүү* антонимдери берилген карама-каршы кыймыл-аракетти кайсы гана нерсеге, жандыкка (тоок менен төөгө, төө менен чымынга ж.б.) карата колдонбойлу, карама-каршы кыймыл-аракет эч бир өзгөрбөстөн кала берет. Анткени, тоо менен төөнүн чоңоюшунда же кичирейишинде кандайдыр бир айырмачылыктын болушу мүмкүн эмес. Ал эми *чоң-кичине* антонимдерин төө менен чымынга, төө менен тоого карата колдонсок, бул антонимдер белгиленген карама-каршылыктын салыштырмалуулугун б.а., чымындын эң чоңу тоонун эң кичинесинен кичине, ал эми төөнүн эң чоңу тоонун эң кичинесинен кичине экендигин байкоо анча деле кыйын эмес. Ошентип, абсолюттуу же салыштырмалуу карама-каршылыкты белгилегендиги аркылуу антонимдер өз ара

айырмаланышат. Бирок, бул экөөнүн тең негизин реалдуу карама-каршылык түзөт, б.а., карама-каршылык объективдүү болуп саналат.

Булардан тышкары, кыргыз тилинде *бир-миң, бал-уу, ак-кара, чырпык-чынар* деген сыяктуу антонимдер да учурайт. Аларды кыйыр (прагматикалык) карама-каршылыкты билдирген антонимдерге кошсо болот. Анткени мында карама-каршы коюу, тикеден-тике антонимдер белгилеген кубулуштар менен эмес, алардын бир гана белгиси менен байланышат. Ошондой эле булардын айырмаларынын антонимдер катары жетилишине белгилүү бир элдин дүйнөгө болгон көз карашы, түшүнүгү, диний ишеними жана көркөм адабият өңдүү факторлор өбөлгө түзөт. Мисалы, *бал-уу* кубулуш катары эч кандай карама-каршы эмес бирок булардын касиет-сапаты (таттуу жана ачуу), буга байланыштуу аларды түрдүүчө баалап, түрдүүчө кабыл алуу карама-каршы коюуга себепкер болгон. Ушул сыяктуу эле *бир-миң* сөздөрү да өздөрүнүн тике маанисинде (сан катары) эмес, өтмө (*көп-аз* деген) мааниде гана антоним боло алат. Буларды карама-каршы коюуга кыргыз элинин санга карата көз карашы (б.а. бир менен миңди бир мезгилде сандын акыркы чектери катары кароо) жана алардын уйкаш сөздөр катары көркөм чыгармада бирге жыш колдонулушу шарт түзгөн. Мындай антонимдерге көркөм чыгармалардан төмөндөгүдөй мисалдарды келтирсе болот:

Күн менен түн сыяктуу
Кээде **кара**, кээде **аптак**.

Кээде турмуш уу берет
Ачуусуна караба.

.....
Кээде турмуш **кант** берет,
Таттуусуна караба.

(А. Осмонов)

Кара – өлүмдүн вербалдык эмес каражаты катары да берилет, ал эми ак – чындык, адилеттиктин белгиси катар абстракциялык түшүнүктү берет.

Антонимдер семантикалык маанисине карай үч топко-толук **маанилүү**, толук **маанилүү эмес (мааниси жакын)**, **контексттик антонимдер** деп бөлүнөт.

Толук маанилүү антонимдер

Толук маанилүү антонимдер семантикалык мааниси жагынан бири экинчисине толук карама-каршы келет. Буларды өз ара салыштырууда же карама-

¹ Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу. – Фрунзе, 1987, 9-б.

каршы экендигин аныктоодо эч кандай контекст талап кылынбайт, б.а., турмуштук карама-каршылыктар сыяктуу эле алардын антонимдик мааниси өзүнөн өзү эле билинип турат: *өйдө-төмөн, ысык-суук, баш-аяк, ак-кара, эшик-төр, калп-чын, жамандык-жакшылык.*

Толук маанилүү антонимдер көбүнчө заттын ал-абалын, сын-сыпатын, турпатын, өлчөмүн ж.б. туюндурат. *Бирок, кызык, суу сөөк какшытып, муздак эмес, дымыктырып ысык экен.* (К. Жантөшев) *«Сан-Таштын корук токоюнун абжашиги Орозкул Балажановдун үстүнөн арыз»* – деп калпты чынды койгулатып жазган экен. (Ч. Айтматов)

Орунду туюндурган сөздөрдө да кезигет, б.а., мейкиндик мүнөздөгү семалар толук маанилеш каршылыкты түзөт: *Жайлоодон бетеге мамыр жыттанган мал түшүп, төмөн кыштоого кетти.* (Т.Сыдыкбеков). *Самолетко түшкөндүгү мобул тоолор адыр болуп көрүңүп, сыртында кырк градус аяз болуп турат, бирок ичиндегилер көйнөкчөн эле жүрө беришет.* (Ч. Айтматов) *Сырттан бороон, ичтен от күйүп, мор гүлдөп турду.* («Кыргызстан маданияты»)

Толук антонимдер кыймыл-аракеттин багытын туюндуруучу тактоочтордо кезигет: *Куюн алгандай калың жалбырак токой үстүнөн көтөрүлүп, ары удургуп, бери удургуп, тоо этектей кетти.* (Ч. Айтматов) *Район чоңдордун туурап бычтырган чийбаркут кителинин топчулары башынан аягына чейин чечилүү.* («Кыргызстан маданияты») ж.б.

Мезгилдик мүнөздөгү түшүнүктөрдү туюндурган сөздөр да карама-каршы маанини билдирүү менен, толук маанилеш антонимди пайда кылат. *Күйөө балабыз шопур, – деди таятасы, – автобусу менен көчөмө-көчө кыдырып эл ташыйт экен, таң заардан кетип, каш карайганда келет.* (Ч.Айтматов) *Мейли, кыш татаал болсо да, жаз сууктан сактасын.* (Ч.Айтматов)

Толук маанилүү антонимдер заттык (субстантивдешкен) маанидеги башка сөз түркүмдөрүндө, этиштик формаларда кезигет: *Берген март эмес, алган март.* (Макал) *Жакшылык кылсаң, жамандык ойлонот, тообо!*

(Ч. Айтматов).

Мааниси жакын (толук эмес) антонимдер

Белгилүү бир контекстте же контекстен тышкары турганда деле карама-каршы мааниде колдонулган сөздөр мааниси жакын

антонимдерге кирет. Эгерде толук маанилүү антонимдердин түгөйлөрү бири-бирин толук танса мааниси жакын антонимдердин түгөйлөрү бири экинчисин толук тана албайт.

Тануу философиялык категория катары тилдик факторлорго таасир этүү менен анын аттары антонимдик катышты алып келет. Танууну тануу философиялык кубулуш катары заттын же кубулуштун өз абалын танып, бир формадан экинчи бир формага, бир мазмундан экинчи мазмунга өтүүсү менен белгилүү. Мындай антонимдерди баамдаш үчүн логико-философиялык көз менен кароого туура келет: тоок-жумуртка, жашкары, чырпык-чынар, муз-суу ж.б. Чырпык менен чынардын карама-каршылыгын билүү үчүн чырпык менен чынардын өсүү аралыгын эсепке алуу керек. Демек, чырпык өзүн танып обо мелжиген чынар болот. Жаш адам улам чоңоюп отуруп, карып жок болот, анын ордун басуучулук кийинки муунда уланат деген сыяктуу талдоо зарыл.

Бул жагынан экөө өз ара айырмаланып турат. Кыскасы мааниси жакын антонимдердин бир түгөйү көбүнчө өзүнө маанилеш сөздөр (синонимдер менен алмашылып колдонулат). Мисалы, ыйлап-күлүп антонимдери толук маанилүү антонимдер, бирок мындагы күлүп сөзүнүн ордуна буга мааниси жакын ырдап сөзү да колдонула берет. Натыйжада ыйлап, ырдап деген мааниси жакын антонимдер пайда болот. Мааниси жакын антонимдерге көркөм чыгармалардан, оозеки речтен төмөндөгүдөй типтеги көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот:

Ал жөн сайрабай, адамча сүйлөп, бирде ыйлап, бирде ырдап, таң атканча сайрап чыкчу болду. Мал артынан бурулдаган чаң асманга көтөрүлүп, көк менен жер бирикти да калды. Этегинен күн чыкса, төрүндө али таң ата элек. Өйүздөгү аралаш токойду этектеп түрө түтүңсүз өрт алгансып, жогору калың карагайлуу черди түптөп, кайың-тал кызыл, сары түскө боелгон. (Ч.Айтматов)

Антонимдердин бул түрү көбүнчө оозеки речте, көркөм чыгармаларда атайын стилдик максатта колдонулган өтмө маанилүү сөздөрдө кезигет. Көпчүлүк учурда өтмө мааниде турган сөздөр адамдын маанайын, ар кандай кубулуштук туюнтманы билдирип, карама-каршылыкты көрсөтөт. Мындай учурда семантикалык толук маанилүү антонимдер болбостон, анын экинчи компоненти синонимдеш сөздөр менен алмашат: *Жаркуу-бүркөлүц, каалгуу-күчлөнүц, өз-мейман, каргоо-зарлоо, эч ким-*

баары, бир-беш-он (жүз, миң) ж.б.

Антонимдердин толук же толук эместигин алардын түгөйлөрүн өздөрүнүн синонимдеш сөздөрү менен алмаштыруу аркылуу аныктоого болот. Айталы, өйдө-төмөн деген карама-каршы маанидеги сөздөр антонимдердин кайсы түрүнө кирээрин билүү үчүн алардын түгөйлөрүн ордуна өздөрүнө синонимдеш сөздөрдү коюп көрүү керек: (107-беттеги схеманы караңыз)

Өз алдынча турганда карама-каршы мааниге ээ эмес, белгилүү бир сүйлөмдүн, сөз айкашынын, контексттин чегинде гана антоним боло алган сөздөрдү контексттик антонимдер дейбиз. Алар толук жана жакын маанилүү антонимдерге караганда көркөм стилде, коомдук-публицистикалык чыгармаларда кеңири колдонулат да окуянын, кубулуштун, көрүнүштүн ж.б. ар кыл кырдаалын эффективдүү салыштырып, контрасташтырып берүүдө маанилүү роль ойнойт. Антонимдин мындай маанисин, карама-каршылыгынын чегин ошол антоним катышкан чөйрөдө гана аныктоого болот. Мисалы, *Айдын бир жагы жарык, бир жагы кара көлөкө. – Э-ээ Жарбаң, сени жалындаган өрт десем, арсыз көөдөн, чалчык* экенсиз. (Т. Сыдыкбеков). *Бөкөй таежесинин көңүлү чак болгону сейрек, көбүн эсе жылдызы жерге түшүп томсоруп жүргөнү жүргөн. А балык болуп сүзүп кетиш көктөн эңсегени, суудан тилегени.* (Ч. Айтматов)

Антонимдер көркөм поэзияда да кеңири колдонулуп, салыштыруу, карама-каршы коюу аркылуу чындыкты таанып-билүүгө шарт түзөт жана образдуулукту пайда кылат. Мисалы, акын А. Рыскулов «Чыңгыз жана Чыңгызхан» аттуу ырында эки адамды катар коюу менен алардын эки башка инсан экендигин, дүйнөлүк ордун берүүгө толук маанилүү жана толук эмес маанилүү антонимдерди атайын көркөм ыкма катары колдонот:

Калп! Калп! Калп!
 Каалгып шашпай ай барат,
 Чын! Чын! Чын!
 Жапайы болду дейт жайдак ат...
 Чындыктан калпка кеткен
 (же балким калптан чынга)
 Уламыш угам бүгүн
 Чыңгыздан, Чыңгызханга чейин жеткен.
 (же балким Чыңгызхандан Чыңгызгадыр)
 Мезгилде турам бүгүн.
 Оо, дүйнө, оомал – төкмөл
 Ошончо кеңдигиңе, ошончо тардыгыңа
 Таберик кылам бүгүн.
 Ааламга аты чыккан,
 Чыкканда катуу чыккан

Азиянын Чыңгыздары:
 айканда атыңарды
 бир ыштам ысып кетсе
 бир ыштам муздап турат.
 эт алса бир кабыргам,
 а бирөө сыздап турат.
 бир көзүм күлмүңдөсө,

бир көзүм шорлонот,
 бир тамчы мө-өлт деп барып тоголонот...
 Азиянын Чыңгыздары!
 Атыңарды катар койбойм – акым жок.
 Атыңарды коём каршы, бетме-бет
 ал анткени бири кылыч булгаса,
 бири «Токтот» деп келет...

Ар уңгулуу антонимдер

Ар уңгулуу антонимдерди лексикалык карама-каршылыктар (антонимдер) менен бирдей деңгээлде кароого болот. Анткени алар табиятында эле (б.а., мүчө уланбай турганда эле) карама-каршы болот да, мүчө улангандан кийин деле бул касиетин сактап кала берет.

Мисалы, бакыт-шор зат атоочтору – лексикалык антонимдер, б.а., мүчө уланбай турса деле, карама-каршы мааниде колдонулат. Ал эми булардын ар бирине молдукту туюндуруучу *-луу* мүчөсүн жалгасак, бактылуу – шордуу деген сын атооч сөздөр пайда болот да, булар да өз ара антонимдик катышты түзөт: *Куу этек да шордуу, балдары болсо, этегине ырыс толуп, бешенесине Күн конуп, бактылуу болуп турбайт беле дейт таенеси.* (Ч. Айтматов)

Кыргыз тилинде ар уңгулуу антонимдер аз санда гана учурайт. Аларга төмөнкүлөрдү кошууга болот: *бактылуу-шордуу, өзбү-жатпы, кубанычтуу-кайгылуу, анда-мында* ж.б.

Бир уңгулуу антонимдер

Карама-каршы маанидеги ар кандай лексемаларды (уңгуларды) гана антоним катары кароо туура эмес. Мында айрым антонимдер бирдей уңгулуу сөздөргө мүчөлөрдүн жайланышы аркылуу пайда болоорун эске алуусу зарыл. Мисалы, *бакыт, көңүл, акыл* деген сөздөргө карама-каршы маанидеги *-луу, -сыз* мүчөлөрүн жалгасак, *бактылуу-бактысыз, көңүлдү-көңүлсүз, акылдуу-акылсыз* деген бир уңгулуу антонимдер пайда болот.

Булар морфологиялык антонимдер деп аталат. Кыргыз тилинде бир уңгулуу антонимдерди уюштуруучу аффикстер анча деле көп эмес: *-луу, -сыз, -ып, -ба(й), -бей,*

-на. Булардын карама-каршылыкты пайда кылуучу, көрсөтүүчү сапаты да ар башка.

Антонимдерди уюштуруучу *-луу, -сыз* аффикстери бирдей уңгуга жалгануу менен, компоненттердин биринчиси молдукту (бар экендигин) туюндурса, экинчи компоненти анын каршысын (жоктукуту) билдирет: *акылдуу-акылсыз, суулуу-суусуз* ж.б. бирок кээде алардын экинчи компоненттеринин лексикалык синонимдери да кезигет: *суулуу-куркак*.

Ал эми бей-, на- преффикстери аркылуу жасалган антонимдер сейрек кездешет. Буга *туура – натуура, ыраазы – нааразы, күнөөлүү – бейкүнөө, намазкөй – бейнамаз, маалымда – беймаал, наадан – адам* сыяктуу аз сандагы антонимдерди кошууга болот.

Карама-каршы кыймыл-аракетти туюндурган бир уңгулуу антонимдер этиш сөздөргө *-ып, -ба(й)* аффикстеринин жалганышы аркылуу жасалат: *ук-укпа, сүйлө-сүйлөбө, айтып-айтпай*.

Антонимдердин стилдик максатта колдонулушу

Антонимдер стилдик максатта атайын көркөм ыкма катары кеңири колдонулуп, ойду экспрессивдүү, эмоционалдуу, контрастуу берүүдө зор роль ойнойт. Көркөм чыгармаларда синонимдер канчалык көркөм ажар берсе, антонимдердин көркөмдүк кудурети да андан кем калышпайт. Айталы, сөздөрдүн полисемияда бир эле предметтин, окуянын, түшүнүктүн аты экинчисине ооп, тилде өтмө маанилүүлүктү пайда кылса, синонимдер аркылуу окшош, тектеш, маанилеш сөздөрдүн катары көбөйөт. Ал эми антонимдердин көркөм чыгармада колдонуш чөйрөсү кеңири. Бул жагынан алганда, акын, жазуучулар бир гана лексикалык антонимдерди колдонбостон, көрүнүштөрдү, кубулуштарды бири-бирине бүтүндөй сүйлөмдөрдө, абзацтарда салыштыруу менен, көбүнчө контексттик, логикалык антонимдерди да жаратаарын жана аларды кеңири пайдаланаарын белгилеп кетүү абзел: 1. *Сыягы Кыдырбайдын ниети ак адам. Ал ошол себептен өзү менен кошо үрккөн жыйырма түтүн ичинде эч кандай кырсыкка кабылбай, баш калкалап күн өткөрүп жатат. Бай Серкебай туурасында эки айың тарады. Бири өз айылы менен чектен аша албай, Ак-Сайдын сыртында кыштап калды десе, экинчи кээ бирлери кар түйүп калганда көчүп, мал, башы менен көчкүдө калганын айтышат.* (Т. Сыдыкбеков) 2. *Көрчү, жада калса, өлгөнүнө*

көр каздырсам да какыраган таш чыгат... Өз конушумдун топурагы май эле го, май эле го-о Кудай?! (Т. Сыдыкбеков). Экинчи мисалда таш жана май контексттик мааниде гана антоним болуп турат, ал эми семантикалык планда алганда, алар антоним боло алышпайт. Ошентип, май өтмө мааниде колдонулганда гана таш сөзү менен карама-каршы катышта боло алат. Мындай антонимдерге *кой – карышкыр, коен – карышкыр, оор – бактылуу* ж.б. кошууга болот.

Ошентип, антонимдерди стилистикалык максатта колдонууга алардын семантикасы (карама-каршылык) өбөлгө түзөт. Муну менен катар антоним сөздөрдүн речтеги жагдайы да алардын стилистикалык мүмкүнчүлүгүн кеңейтет. Башкача айтканда, антонимдер речте бири-бирине карама-каршы гана коюлбастан, кээде карама-каршылык алсызданып, нейтралдашууга, атүгүл биригүүгө чейин барат. Мындай кырдаалда түбөлүктүүлүктү, баарын камтыгандыкты, үзгүлтүксүздүктү, кайдыгерликти ж.б. ары көркөм, ары элестүү ачып берген стилдик фигуралар пайда болот. Мисалы: *Улуу дебей, кичүү дебей, өз дебей, жат дебей – (баарына) көрүнгөнгө жапырылып салам берүү, жумшаган иштен моюн толгобой, көздү карап турат, өмүрүндө оозунан жок деген сөз чыкпай, качан болсун, кимге болсун куп деп жүгүнүп, кызмат кылып келатат.* (Ч. Айтматов)

Антонимдердин негизинде пайда болгон, эң кеңири тараган стилдик ыкма – **антитеза**. Ал лексикалык антонимдердин да, контексттик антонимдердин да жардамы аркасында жаралат. Антитеза көбүнчө макал-лакаптарда, сүйлөө речте, көркөм чыгармаларда колдонулуп, кубулуштарды, окуяларды ж.б. бири-бирине карама-каршы коюу менен, алардын маңызын элестүү ачып берүү чоң роль ойнойт. Кыскасы, антитезаны антонимдердин стилдик бир функциясы деп караса болот. Кыргыз тилинде *Жерден алып, сууга уруу; Ары карап ыйлап, бери карап күлүп; Күн астында, жер үстүндө; Жакшылык кылсаң, жамандык ойлонот; Берген март эмес, алган март* ж.б. ушул сыяктуу туруктуу сөз айкаштарына айланып кеткен көптөгөн антитезалар бүгүнкү күндө көркөм сөз каражаты катары чыгармаларда кеңири колдонулат. Бул болсо алардын оозеки речте калыптанганына, эчактан бери эле колдонулуп келатканына күбө боло алат.

Бирок *өлүп-тирилүү; ары урунуп, бери урунуп; оңду-солго, алды-үстүнө; жаман-жакшы; айтса-айтпаса* ж.б. тибиндегилер кээде карама-каршылыкты эмес, биригүүнү

көрсөтүп, жалпылагыч мүнөзгө ээ болот.

Стилдик фигура катары колдонулган антонимдер тике маанидеги лексика-семантикалык бирдиктен гана турбастан, карама-каршылыкты туюндурган өтмө маанидеги сөздөрдөн, туруктуу айкалыштардан да туруп, чыгармада образдуулукту, экспрессивдүүлүктү күчөтүү касиетине ээ болот: *Эми жубатарым ушул, бир жарк этип, жалп өчкөн чагылгандай жашап өттүң.* (Ч. Айтматов) *Сыйлашып сөөктөшөлү дедик эле, ыркырашып ит болуп кабыштың.* (Т. Сыдыкбеков) *Итке сый жарашчу беле.* (С. Бөлөкбаев) *Бу дүйнөдө кандайдыр күндү баштан кечирбейли, бирок адам туулуп-өлүп тураары чын болсо, акыйкаттын түбөлүк жашаары чын.* (Ч. Айтматов).

Ал ооруп жатты үйдө,
Канчалык катуу ооруса адам уулу
ошончо жакшы дүйнө,
ошончо таттуу дүйнө;
ылай бүт камыр болуп,
чымын үнү – эң жагымдуу
комуз үнү,
чалкандар – жибек, шайы,
тикендер – тоонун гүлү.
Баягы көңүлүн бүт
өйкөгөн ачуу сөздөр
айланып, балга, жүзүм ширесине
(канчалык катуу оорусаң курбутаим,
келесиң, ошончолук бир эсиңе)

Т. Муканов.

Суу да өмүр, бирде шар, бирде жай агат.
(Т. Сыдыкбеков).

Жогоруда белгилегендей, кубулуштарды, нерселерди ж.б. бири-бирине карама-каршы коюу, салыштыруу аркылуу алардын маңызын элестүү ачып берүүдө антитеза зор мааниге ээ. Мында сөз менен сөз, сүйлөм менен сүйлөм каршы коюлуп, образдуулук жана элестүүлүк артат. Демек, карама-каршылык автордун нарктоосунун натыйжасында тизмектелип, антитезаны түзүүдө. Мында өтмө маанилүүлүк дээрлик жок, бирок денотативдик коннотативдик атоолор сапаты, белгиси боюнча карама-каршы коюлуп, антитезаны, танууну танууну пайда кылып турат. Оорунун баркын соодо, соо кездеги баалоону ооруганда билесиң, тирүүлүктүн баркын катуу ооруганда түшүнөсүң деген терең ой жатат.

Мисалы, акын Т. Кожомбердиевдин өмүр менен өлүмдүн карама-каршылыгын көрсөтүүдө төмөнкүдөй антитезалык салыштырууларды колдонгон:

Өмүрлөр өлүмгө жашоо менен жооп берет.
Суулар өлүмгө агуу менен жооп берет.
Куштар өлүмгө учуу менен жооп берет.
Акын өлүмгө ырдоо менен жооп берет.

Түн келатат кара тоодой, улам токтоп,
Түн келатат кара төөдөй, улам оттоп.
Өмүр дагы кайгырат жер сыйпалап,
Эртеңки күн дагы бир төөсүн жоктоп.

Мында *өмүр* – *өлүм* сөздөрдүн тике, ал эми калган антонимдерди өтмө мааниде колдонуу менен, автор өз оюн антитеза аркылуу ишке ашырды. Натыйжада, ырда өмүр менен өлүмдүн чыныгы элеси, б.а., ар бир нерсенин, жандыктын буларга карата мамилеси, баарыдан мурда, өмүрдүн кымбаттыгы, өлүмдүн коркунучтуулугу, жексурдугу, бирок баары бир экөө бири экинчисинен ажырашып жашай албастыгы жан бүткөндүн баарынын чоң трагедиясы, арманы катары образдуу берилди.

Дал ушуга үндөш өмүр менен өлүмдүн каршылыгы, өлүмдү өмүрдүн тануусу, өлүм менен өмүр дайыма коюн-колтук жашоосу Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолунда» төмөндөгүдөй антитезалык сүрөттөө менен берилет:

...Аркыраган шамалды жиреп, эшелондун такылдаганы эч бир кулагымдан кетпей, дүйнөгө келээр замат, «Ба-а!» – деп кыйкырган биринчи тунгуч үнү менен өлүп бара жаткан энесине кош айткансып, бала ыйлап, Алимандын көзү муз тартып, агына айланып жатты. Кантээримди билбедим. Бир заматтын ортосунда бирин узатып, бирин тосуп алдым. Бир заматтын ортосунда бири өлүп, бири туулуп, көз алдыма ажал менен турмуштун кагылышканы эсимди оодарды. Анан эмне болгонумду өзүм да жакшы билбейм. (Ч. Айтматов)

«Саманчынын жолунда» антитеза негизинен образдуу сөздөр аркылуу эмес, турмуштук чындыктын дал өзүн ырааттуу баяндоо ыкмасында гана ишке ашат. Бирок бул жерде автордук талдоо ыгында бирин экинчисине салыштыруу, катар коюп салмактап көрүү жолу менен берилди. Антитезалык баяндоо адамдын ички уйгу-туйгусун берүүдөгү негизги каражат экендигин да белгилей кетүү абзел. Буга жогоруда келтирилген үзүм айдан ачык мисал боло алат. Мында Толгонайды бейпайга салып, заманасын куурултуп жаткан эмне? Бул – анын бир эле учурда, бир эле жерде дүйнөнүн өзөгүн түзгөн эки залкар күч менен, өмүр жана өлүм менен бет келип жаткандыгы! Адам үчүн мындан өткөн сыноо да, кыйынчылык да жок. Ал эми

ушул кырдаал, ага туш болгон адамдын ички уйгу-туйгусу, психологиялык толгонуусу антонимдердин жардамы аркылуу гана ишке ашып отурат.

Карама-каршы маанидеги сөздөрдүн негизинде пайда болгон антонимдердин өзгөчө түрү – о к с ю м о р о н. Антонимдердин айкашы, биригиши оксюморон деп аталат. Бул термин (oxys+moros) грек тилинен алынган, кыргызча курч+начар деген маанини берет. Мисалы: *тирүү=өлүк, тилдүү=дудук, арбын туруп=аз болуу, бейтааныш=тааныш, көздүү=сокур* ж.б. Ошентип, оксюморондор антонимдердин айкалышынан турат да, затка, окуяга ж.б. нерселерге карама-каршы сапаттын экөө тең тиешелүү экендигин туюндурат.

Оксюморон – оригиналдуу көркөм каражат. Анын «негизги функциясы – сүрөттөлүп жаткан кубулушка карата автордун жекече мамилесин, пикирин (баасын) билдирүү. Бул жагынан алганда, акын-жазуучуларга кубулуштардагы жана каармандардын мүнөзүндөгү, жүрүш-турушундагы ички каршылыкты ачуу менен, алардагы оригиналдуулукту, бөтөнчөлүктү, адаттаң тышкарлыкты көрсөтүүгө чоң өбөлгө болот». Бир эле нерседе оң жана терстик бар дегендикти билдирет. Анткени турмуштун өзү ошондой көрүнүштөн, кубулуштан турат. Оксюморондун мындай көркөмдүк дарамет-күчү акын Акбар Рыскуловдун «Көч» аттуу жыйнагындагы төмөнкү ыр саптарынан ачык көрүнүп турат.

Камыштын дилдирегиндей,
Каакымдын үлбүрөгүндөй,
Кыялда турат бир сезим
Төгүлүп барып
төгүлбөй.

Булуттун буурул көгүндөй,
Булактын тунук өңүндөй,
Кыялда турат бир сезим
Көрүнүп барып
көрүнбөй,

Чыгыштын буурул таңындай,
Чымчыктын балапанындай,
Чырлыйттап келип бир обон
Жаңырып турат
жаңырбай.

Арзыбай туруп аныма,
Ак сүйүү арнабагыла,
Алсаңар мейли,
а бирок,
Кол менен кармабагыла!

Бул ырдын көркөмдүк кудуретин арттырып турган негизги роль оксюморондорго таандык. Алар кубулуштагы (сезимдеги) ички каршылыкты (*көрүнүп турат-көрүнбөй* ж.б.) көрсөтүп, бул аркылуу анын оригиналдуулугун, бөтөнчөлүгүн (бир эле маалда көрүнөт да, көрүнбөйт да; төгүлөт да, төгүлбөйт да ж.б.) ачып берет. Автор эмне үчүн мындай оригиналдуулукка барып отурат? Бул баарыдан мурда, лирикалык каармандын сезиминин бөтөнчөлүгү – өтө назиктиги, өтө ыйыктыгы – менен түшүндүрүлөт, б.а., мындай сезимдин аруулугун жана ыйыктыгын оксюморон аркылуу гана көрсөтүүгө болот. Натыйжада, колуң менен кармоого дитиң барбаган не бир аздектүү, не бир назик жана ыйык сезимдин жаркын образы көз алдыңа тартыла калат. Бул – биринчиден. Экинчиден, жогорудагы оксюморондор окурмандарды таңдандыруу менен катар ойлонтууга да мажбурлайт, б.а., лирикалык каармандын сезиминин бөтөнчөлүгүн (ыйыктыгын) түшүнүүгө болгон далалатын арттырып, ырга деген ышкысын күчөтөт. Ошентип, автор адабиятта далайдан бери айтылып, ыйыктыгын далай жолу далилдеген сезимдин ошол эле ыйыктыгын оксюморондор аркылуу башка жагынан аңтарып көрсөтөт.

Ал эми акын Т. Муканов өзүнүн «Сага» деген ырында антонимдерди мындан бөлөк стилдик фигурада колдонуу менен, оюн образдуу жана таасирдүү берүүгө жетишкен:

Сен менден тереңсиңби, тайызсыңбы?
Айдашты мени көптөн кайык сындуу...

Сен менден бийиксиңби, жапызсыңбы?
Аралдай мени көптөр ачып тынды...

Сен мага кайык болчу айдала элек,
Сен мага арал болчу ачыла элек.

Бөлүнүү стилдик фигурасында колдонулган бул антонимдер «баары бир» деген маанинин элестүү, таамай берүү менен, бул аркылуу лирикалык каармандын ички муңун ачып көрсөтүү. Ушул эле акын дагы бир ырында антонимдерди туташ, чиркелиште колдонуу менен, кыймыл-аракеттин, окуянын себеби менен натыйжасын образдуу берүүгө жетишкен:

...Жалп өчүп убактынча канча жылдыз
Жалп этип убактынча жайнап оттор
Кетишет таңда куштар торлорунан
Келишет түнөгүнө самолеттор
кетем мен да...

1 Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу. – Фрунзе, 1987, 130-б.

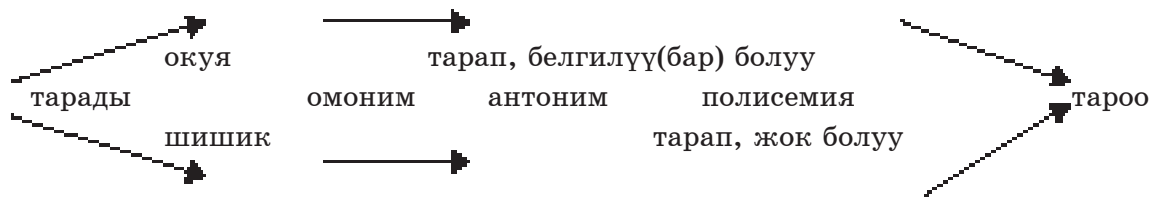
Чыгармалардын аттары да ушул сыяктуу карама-каршылыктардан турат: «Тынч Дон» – чынында тынч жаткан дайра жок, «Кылым карытар бир күн» бир күн түз маанисинде кылымга тете эмес, «Тоолор кулаганда» тоолор кептин түз маанисинде куланып түзөлбөйт, «Согуш жана тынчтык» ж.б.

Антоним менен семантикалык карым-катышы бар, бир сөздүн ичиндеги каршылыкты туюндуруучу маанилик кубулуш – энантиосемия. Мисалы, *көөлөдү* сөзү «булгоо» (*кийимин көөлөп алды*) жана «тазалоо» (*казанды көөлөдү*); алды «ишке орноштуруу» (*кызматка алуу*) жана «иштен бошотуу» (*кызматтан алуу*) деген карама-каршы маанилерде колдонулат.

Энантиосемия – семантикалык өзгөчөлүккө ээ, анткени анда омонимиянын да, полисемиянын да, антонимдин да белгилери бар.

Энантиосемия омонимге окшош, себеби ал – сырткы түрү бирдей, бирок ар түрдүү маанидеги түшүнүктү туюндурган

сөз. Ушул эле мезгилде ал карама-каршы маанини да билдирет, бул жагынан антонимге окшош. Муну менен катар ал полисемияга да окшош, себеби анда «бири-бирин жокко чыгарган карама-каршы түгөйлөр менен катар карама-каршы коюуга өбөлгө түзгөн жалпы семантикалык өзөк да» бар. Бул айтылгандарды *тароо* сөзүнө талдоо жүргүзүү менен бекемдейли. *Окуя тарады* жана *шишик тарады* десек, мында *тарады* деген сөздүн сырткы түрү окшош болгону менен, ар башка маанини бергендигин көрдүк. Демек, бул жагынан алганда, ал – омоним. Ал эми ушул эле сөз карама-каршы мааниге ээ, анткени окуяга тиешелүү айтылганда, анын тарап, белгилүү (бар) болгонун билдирсе, *шишикке* карата айтылганда, тескерисинче, анын тарап, жок болгонун билдирип калат. Акырында, ал – полисемия, анткени эки учурда тең алардын өзөгүн бир гана сөз (*тароо*) түзүп турат. Муну схема түрүндө төмөнкүдөй көрсөтүү абзел:

Энантиосемиянын мааниси лексикалык каражаттар аркылуу такталат. Айталы, *көөлөө* деген энантиосемия кийимге карата айтылганда (*кийимин көөлөп алды*) «булгоо», ал эми *казан* сөзү менен айкашканда (*казанды көөлөдү*) «тазалоо» маанисинде колдонулат. Ушул сыяктуу эле байыды сөзү сүт, уй сөздөрүнө айкашканда «азаюу» мүлк, тажрыйба сыяктуу сөздөр менен айкашканда «көбөйүү» маанисинде колдонулат.

Энантиосемиянын дагы бир тобу грамматикалык көрсөткүчтүн чегинде такталат, ачылат. Мында кайсы мааниде колдонулуп жаткандыгы энантиосемиянын алдындагы сөз кайсы жөндөмөдө (барыш же чыгыш) тургандыгына карай аныкталат. *үйгө чыкты – үйдөн чыкты, шаарга чыкты – шаардан чыкты* ж.б.

Айрым учурда энантиосемиялык түгөйлөрдүн бир сыңары түз мааниде, экинчи сыңары өтмө мааниде колдонулат. Мисалы, «көзүн тазалоо» түз маанисинде «чылпактан,

кирден арылтуу», ал эми өтмө маанисинде «жок кылуу» деген маанини берет.

Энантиосемия да көркөм чыгармаларда эмоционалдуулукту берүүчү каражат катары кезигет. Анткени тигил же бул баяндоочунун эки анжы ою, нарктоочу баамы энантиосемиялык таризде ишке ашат:

Таратып тууган элге баардык сыйын,
Күн сайын бүтүп барат күзгү жыйын.
Шамалга «Алгыла!» – деп бак-дарактар,
Чачышат санат жеткис алтын тыйын...

(Т. Кожомбердиев)

Мындагы энантиосемиялар (таратып, чачышат) «ажыроо, жоготуу» жана «ээ болуу, бар болуу» деген карама-каршы мааниде колдонуу менен, буга карата автордун эмоциясын, ички сезимин кыйытып берип турат.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН ТАРЫХЫЙ ЖАКТАН КАЛЫПТАНЫШЫ

Азыркы кыргыз тилинин лексикалык курамы чыгыш теги боюнча ар түрдүү. Ал кыргыз элинин тарыхый өнүгүшү жана материалдык өсүшү менен тике байланыштуу. Кыргыз лексикасынын негизин кыргыз тилинин өзүнүн төл лексикасы түзөт. Бул төл лексиканын катмарына жеке эле кыргыз тилинин өзүнө тиешелүү сөздөр кирбестен, башка тектеш тилдер менен орток болгон сөздөр да кирет.

Ошону менен бирге кыргыздар өзүнүн кыйла кылымдык өнүгүү тарыхында башка элдер менен ар түрдүү экономикалык, саясий жана маданий байланыштарды түзүп келишкен жана ал элдердин тилдеринен көптөгөн сөздөр кирип, кыргыз тилинин лексикасын байыткан. Мына ушинтип, кыргыз лексикасы жалпысынан эки чоң катмардан: 1) кыргыз тилинин төл лексикасынан жана 2) сырттан келип кирген лексикадан турат.

Булардын ар бирине жекече токтолобуз.

Кыргыз тилинин төл лексикасы.

Кыргыз тилинин төл лексикасы өз ара бир нече катмарларды түзөт.

1. Кыргыз тилинин төл лексикасынын эң байыркы катмарына кыргыз тили (ошондой эле башка бардык түрк тилдери) менен алыскы тектеш монгол (ал гана эмес тунгус, маньчжур) тилдерине орток болгон сөздөр кирет. Түрк жана монгол тилдеринин ортосундагы мындай лексикалык жалпылык аталган тилдердин түпкү тегинин бир болгонунун натыйжасында пайда болгон. Көп миндеген жылдар мурда азыркы тектеш тилдердин ээлеринин ата-бабалары тыгыз байланышта бирге жашашкан жана бир тилдик жалпылыкты түзүшкөн.

Бул тууралуу академик Б. Я. Владимирцов: «...монгол тили менен түрк жана тунгус тилдеринин теги бир, аны шарттуу түрдө алтай тили¹ деп атоого болот. Алтай тили белгисиз, бирок алтай тилдери, башкача айтканда, алтай тилинин өнүгүш процессинде келип чыккан монгол, түрк жана тунгус тилдери белгилүү» деп жазган².

Мындай лексикага турмуштук эң маанилүү түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр кирет. Мисалы: дене мүчөлөрүнүн аттары:

1) Кыргыз., алт., каз. ж.б. *бел*, түркм., як. *биил* – бур. монг. *бэлху* – ухэ(н), сал. монг. *бел* (тоонун боору).

2) Кыргыз. *жүрөк*, түркм., өзб. ж.б. *йүрэк* – жазм. монг. *жирукен*, бур. монг. *зуурхэ(н)*.

3) Кыргыз. *мүчө*, каз. *мише*, түрк. *мүче* = бур. монг. *мүсэ*.

4) Кыргыз., каз., өзб., түркм. ж.б. *сакал*, башк. *накал* = монг. *сахал*, бур. монг. *нахал*.

5) Кыргыз., алт. *сөөл*, каз. *сүйэл*, өзб. *сүйэл*, түркм. *сиңчил* = монг. *сөөл*.

6) Кыргыз., алт. *томук*, каз. *тобык*, бай. уйг. *товык*, түрк. *топук* = жазм. монг. *тойиг*.

7) Кыргыз., каз. ж.б. *кабырга*, түркм. *хапырга* = монг. *хабирга*, бур. монг. *хабирга*.

8) Кыргыз., каз., өзб. ж.б. *кулак*, түркм. *гулак* = монг. *хулиха*.

9) Кыргыз. *көкүрөк*, каз. *көкирек* – жазм. монг. *көгүрег*.

10) Кыргыз., каз., өзб. ж.б. *кыл*, түркм. *гыл* = бур. монг. *хилгааха (н)* монг. *хилгасу(н)*.

11) Кыргыз., алт. *бөйрөк*, каз. *бүйрек*, өзб. *бүйрэк*, түркм. *беурек* = жазм. монг. *бегере*. бур. монг. *бөөрө*.

12) Кыргыз. *омуроо*, каз. *омурав* = жазм. монг. *омургу (н)*, аз. монг. *омруу*.

13) Кыргыз., каз. ж.б. *маңдай*, түркм., өзб. ж.б. *маңлай* – бур. монг. *маңлай*.

14) Кыргыз. *таман*, каз. *табан*, түркм. *дабаан*, азерб. *дабан* = бур. монг. *табгай*.

15) Кыргыз., алт., орх., каз., өзб. ж.б. *кан*, түркм. *гаан*, як. *хаан* >*кана*-, *гаана*-, сал. бур. монг. *хана*.

16) Кыргыз., каз. ж.б. *куйка*, түркм. *говка* = монг. (халх) *хуйха*, бур. *хууха*.

17) Кыргыз., алт. *чыйкан*, каз. *шыйкан*, түркм., азерб. *ибан* = бур. монг. *шинха (н)*.

18) Кыргыз., алт. ж.б. *ийин*, түркм. *эгин*, азерб., өзб. *эгин* – жазм. монг. *эгем*, бур. монг. *ээм* ж.б.

Тууган – туушкандыкка байланыштуу терминдер:

1) Кыргыз., каз. *абысын*, өзб. *авсын* = бур. монг. *абыһан*.

2) Кыргыз., каз., өзб., алт. ж.б. *ага*, түркм. *аага* = бур. монг. *аха*, монг. (халх) *ахха*, сал. каз., кырг. *агай* = бур. монг. *ахай*.

3) Кыргыз., каз., түркм. ж.б. *бажа*, бай. уйг. *пажа*, азерб. *бачанаг* = бур. монг. *база*.

4) Кыргыз., алт. *бөлө*, каз. *бөле* = бур. монг. *бүлэ*.

5) Кыргыз. алт. *жээн*, каз. *жиен*, өзб. диал. *жийэн*, бай. уйг. *йэгин*, түрк. *йэгэн*, түркм. *йэген*, жазм. монг. *жиге*, халх. *зээ*.

6) Кыргыз., алт., каз., өзб., түркм. ж.б. *куда* = бур. монг. *худа*.

7) Кыргыз., каз., өзб., *кайын*, бай. кырг. *кадын*, түркм. *гайын* = бур. монг. *хадам*, монг. дерб. *хадым*.

8) Кыргыз. *күйөө*, түркм. *гийэв*, каз. *күйэ*, өзб. диал. *күйэгү*, бай. уйг., бай. кырг. *күдэгү*, түркм. *күрекен* = бур. монг. *хүрьгэн*.

9) Кыргыз., алт., каз., өзб., орх., бай. уйг., бай. кырг. *эр*, чув. *ар*, түркм. *эр* = монг. *эре* ж.б.

1 Мында «алтай тили» деген термин кеңири мааниде колдонулган.

2 Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхского наречия. – Л., 1929, 45-бет.

Эмгек куралдарынын аттары:

- 1) Кыргыз., бай. кырг., каз., өзб. ж.б. *балта*, алт. *малта*, түркм. *палта* = бур. монг. *балта*, халх. *балта*.
 - 2) Кыргыз. *бургу*, каз., түркм. *бургы*, өзб. *бурав* = бур. монг. *бургы*.
 - 3) Кыргыз. *бүлөө*, түркм. *билеги* = жазм. монг. *билеги*, бур. монг. *бүлүц*.
 - 4) Кыргыз. *тегирмен*, каз. *дийирмен*, түркм. *дегирмен* = жазм. монг. *тегерме*, бур. монг. *тээрмэ*.
 - 5) Кыргыз., каз., өзб., түркм. ж.б. *тор* = монг. *тор*.
 - 6) Кыргыз., алт., каз. ж.б. *капкан*, түркм. *капан* = бур. монг. *хабхаа (н)*.
 - 7) Кыргыз., алт., өзб., түркм. ж.б. *кайчы*, каз. *кайшы* = жазм. монг. *хайчы*, бур. монг. *хайша*.
 - 8) Кыргыз., каз., алт. *калып*, өзб. *калыб*, түрк. *галып* = бур. монг. *халип*.
 - 9) Кыргыз., өзб., алт. *көрүк*, каз. *көрик*, түркм. *көөрүк*. = монг. *хөрөг*, бур. монг. *хөөргэ*.
 - 10) Кыргыз., өзб., түркм., каз. ж.б. *калкан* – бур. монг. *халха*.
 - 11) Кыргыз., алт. *күрөк*, өзб., каз., түркм. ж.б. *күрек* – бур. монг. *хурзэ*.
 - 12) Кыргыз. *чанаа*, алт. *чанак*, каз. *шана*, түркм. *шаана* = бур. монг. *сана* «лыжа».
- Үй айбандарынын аттары:
- 1) Кыргыз., түркм., өзб., алт., каз. ж.б. *айгыр*, бай. уйг. *адгыр*, хак. (саг) *аскыр*, як. *атыр* = монг. *ажирга*, бур. монг. *азарга*.
 - 2) Кыргыз., орх., бай. уйг., каз., түркм. ж.б. *бука* = бур. монг. *буха*, монг. *буга*.
 - 3) Кыргыз. *буура*, бай. уйг., өзб. ж.б. *бугра*, каз. *буура*, түркм. *бугра* = бур. монг. *буура* ~ *буйра*, жазм. монг. *бугра*.
 - 4) Кыргыз., түркм., каз. ж.б. *теке*, чув. *таки* = бур. монг. *тэхэ*.
 - 5) Кыргыз. *бооз*, өзб., түркм. ж.б. *богаз*, каз., тат. *буваз* = бур. монг. *боод*, халх. *богос*.
 - 6) Кыргыз. *бото*, каз., түркм., бай. уйг. ж.б. *бота* = бур. монг. *ботого (н)*.
 - 7) Кыргыз., түркм., каз. ж.б. *байтал* – монг. (халх) *байтасун*.
 - 8) Кыргыз. *музоо*, түркм. *бузав*, тат. *бозав*, бай. уйг. *бозагу*, өзб. *бузак* = жазм. монг. *бирагу*.
 - 9) Кыргыз. *өгүз*, алт. *өгүс*, өзб., тат. *үгез*, каз. *өгиз*, түркм. *өкиз* жазм. монг. *укур*. халх. *укэр*, бур. монг. *ухэр*.
 - 10) Кыргыз., каз. ж.б. *серке* = бур. монг. *һэрхэ*.
 - 11) Кыргыз., алт. *төө*, бай. уйг. *тэбэ*. уйг. *түгэ*, каз. *түйэ*, түркм. *дүйэ*, азерб. *дэвэ*, чув. *тава* = жазм. монг. *темеген*, бур. монг. *тэмээ(н)*.
 - 12) Кыргыз., өзбг *ургачы*, каз. *ургаши*, түркм. *уркачы* = монг. (халх) *ургачи*.
 - 13) Кыргыз., каз., өзб. ж.б. *кой*, орх., бай.

уйг. *коин*, түрк. *койун*, түркм. *койн* – жазм. монг. *хонин*, бур. монг. *хони(н)*

14) Кыргыз., алт. *козу*, каз., өзб. *kozy*, түркм. *гузы* = бур. монг. *хурга*.

15) Кыргыз. *инек*, бай. уйг. *инек*, түркм. *инек*, як. *ынах* – бур. монг. *унээ (н)*.

16) Кыргыз., каз. ж.б. *эгиз*, түркм., өзб. *экиз* = жазм. монг. *икере*, бур. монг. *эхир¹*.

Албетте, аталган тилдерде бул сөздөрдүн тыбыштык жана маанилик жактарынан анча-мынча айырмачылыктары болушу мыйзам ченемдүү.

Азыркы кыргыз тилинде жалпы түрк жана монгол тилдерине гана эмес, тунгус–маньчжур тилдерине да орток болгон лексиканын бар экендигин көрөбүз. Мисалы: кыргыз жана башка түрк тилдеринде *бука* «бык», монг. *буха*, маньчж. *буха//буху* «зверь», «олень», *бука* «баран»;

кырг. ж.б. түрк тилдеринде *бол* – «быть, становиться», монг. *бол* – «быть, сделаться, свариться, созреть», маньчж. *бола* – «жарить».

кырг. ж.б. түрк тилдеринде *талаа//дала* «степь», монг. тала «долина», маньчж. тала «степь, долина»².

2) Түрк тилдери чыгыш теги жагынан жана типологиялык белгилери боюнча өз ара жакын тектеш тилдердин тобун түзөт. Ошондуктан алар фонетикалык, грамматикалык жактан гана өз ара жакын болбостон, жалпы орток лексикага да ээ болушат. Кыргыз тилинин төл лексикасынын негизин, жогоруда айтылган алыс тектеш тилдерге орток лексика менен бирге, төмөнкүдөй жалпы түрк тилдерине орток лексика да түзөт (бирок ал сөздөр бардык эле түрк тилдеринде тыбыштык жагы бирдей болуп колдонулбайт). Мисалы:

а) *тоо, таш, жер, суу, көл, күн, түн, ай, киши, бала, кыз, уул, келин, эне, ата, апа, уни, баш, аяк, мүйүз, ат, тон, ээр, жүк, иш, жол, эл* сыяктуу зат атооч сөздөр бардык түрк тилдерине орток;

б) *бир, эки, үч, төрт, беш, алты, жети, сегиз, тогуз, он, жыйырма, отуз, кырк, элүч, алтымыш, жетимиш, сексен, токсон, жүз, миң* деген сан атооч сөздөр жалпы түрк тилдеринде бар.

в) *мен, сен, ал, бул, сиз, өз* деген ат атоочтор түрк тилдеринин бардыгында колдонулат.

г) *кара, ак, көк, кызыл, жашыл, сары* деген сыяктуу түстү көрсөтүүчү сын атоочтор да бүт түрк тилдерине тиешелүү;

д) *ал-, бер-, кел-, бар-, кир-, чык-, айт-, тап-* жана башка этиш сөздөрдүн баардыгы дээрлик жалпы түрк тилдери үчүн орток

1 Мисалдар Б.М., Юнусалиевдин «Киргизская лексикология» (Фрунзе, 1959) аттуу эмгегинен алынды, 89–93-беттер.

2 Мисалдар Н. А. Баскаковдун «Введение в тюркских языков» деген китебинен алынды. 120-бет.

лексика болот.

Келтирилген мисалдар баардык түрк тилдеринин түпкү негизи бир экендигин далилдейт. Азыркы түрк тилдери (кыргыз, казак, өзбек, азербайжан, түркмөн, татар, башкыр ж.б.) бир негиз – тилден пайда болгон.

3. Түрк тилдеринин ичинен эң жакын тектеш тил болуп, кыргыз жана алтай (тоолук алтайлыктардын тили) тилдери эсептелет. Алар түрк тилдеринин ичинде өзүнчө кыргыз-кыпчак тобун түзөт. Бул тилдер фонетикалык жана грамматикалык бир топ белгилер боюнча башка түрк тилдеринен айырмаланат. Ошону менен бирге азыркы мезгилде коңшулаш казак, өзбек, уйгур тилдеринде жок, бирок кыргыз жана алтай тилдерине гана орток *бачым, кокуйла, чуркура, таң* («билбейм» деген мааниде) деген сыяктуу сөздөр бар¹. Мындан башка да *тебетей, мээлей, жоолук, жууркан, кур* деген сөздөр казак, өзбек тилдеринен айырмаланып, кыргыз жана алтай тилдеринде бирдей.

Бул сыяктуу фактылар классификациялык тобу бир болгон кыргыз жана алтай тилдеринин эн жакын тектештигин ачык айкын көрсөтүп турат.

4. Кыргыз тилинин төл лексикасынын дагы бир катмары болуп, XV кылымдын экинчи жарымынан тартып, кыргыздардын азыркы жашап турган аймагында эл катары калыптанган мезгилинен² бүгүнкү күнгө чейин, кыргыз тилинин ички өнүгүү процессинин натыйжасында, өз бетинче пайда болгон сөздөрү эсептелет. Мындай сөздөрдү нагыз кыргыз тилинин төл сөздөрү деп атасак болот. Мисалы: *ийгилик, ийгиликтүү, жыйынтык, жыйынтыктоо, жыйналыш, кеңешме, жетекчи, жетекчилик, өндүрүү, өндүрүш, тоолуу, тоолук* ж.б.

Нагыз кыргыз тилине тиешелүү сөздөрдү жасоого жалаң гана кыргыздын мурдатан келаткан тилдик төл каражаттары эле кызмат кылбастан, ошондой эле башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөз жасоо элементтери (уңгулар, мүчөлөр) да база боло алат. Анткени башка тилден өздөштүрүлгөн тилдик каражаттардан кыргыз тилинин сөз жасоо мыйзам ченемине ылайыкталып сөздөр жасалган жана жасалып да жатат. Мисалы: *азар түмөн* (ир.– кырг.), *ак уруу* (ар.– кырг.), *ала көөдөн* (кырг.– ир.), *алабарман* (кырг.– ир.), *алдакандай* (ар.– кырг.), *алданеме* (ар.– кырг.), *анткор* (кырг.– ир.), *аңги суу* (ир.– кырг.), *абтабачы* (ир.– кырг.), *асанкайгы* (ар.– кырг.), *арбайы суук* (ар.– кырг.), *аштарчы* (ар.– кырг.), *ашкана* (кырг.– ир.), *ашлампу* (кырг.– кыт.), *ашпоз* (кырг.– ир.), *аштымкана* (кырг.– ир.), *байбача*

(кырг.– ир.), *байкери* (кырг.– ир.), *баяналуу* (ир.– кырг.), *бейбаш* (ир.– кырг.), *бейсакал* (ир.– кырг.), *боорукер* (кырг.– ир.), *даекчи* (ир.– кырг.), *дене кул* (ир.– кырг.), *жабырка* (ар.– кырг.), *жалакор* (кырг.– ир.), *жарадар* (кырг.– ир.), *жарнама* (кырг.– ир.), *жат жазуу* (ир.– кырг.), *жерпайы* (кырг.– ир.), *кадыр түн* (ар.– кырг.), *кайберен* (ар.– кырг.), *камбар ата* (ар.– кырг.), *кан заада* (кырг.– ир.), *кертбаш* (ир.– кырг.), *көйкашка* (ир.– кырг.), *көйбаатыр* (ир.– кырг.), *көйкүлүк* (ир.– кырг.), *көр байге* (ир.– кырг.), *кубаар заң* (кырг.– ир.), *кыз бурак* (кырг.– ир.), *кырк чилтен* (кырг.– ир.) ж.б.

Мисалдардан көрүнгөндөй, жогоруда келтирилген сөздөртилибизге алда канча мурда кирген араб, иран сөз жасоо элементтеринин кошулушунан морфологиялык жана синтаксистик жолдор аркылуу жасалган. Бул процесс кыргыз жазма адабий тилинин түзүлүшү менен андан ары улантылып, дагы көптөгөн жаңы сөздөр жасалууда. Мында кыргыз тилинин, ошондой эле иран, араб тилдеринин сөз жасоо каражаттары менен бирге орус тилинен жана орус тили аркылуу кирген сөз жасоо каражаттары да активдүү кызмат аткарууда. Мисалы: *адистештирүү, менчиктештирүү, кыймылдаткыч, муздаткыч, автоматташтыр, автоматташтыруу, райондоштуруу, компьютерлештирүү, электрлештирүү, традициялуу, традициялуулук, тракторчу, тракторчулук, тракторлоштуруу, транспорттоо, транспорттук, транспортчу* ж.б.

Бул сыяктуу сөздөрдүн айрымдары башка түрк тилдеринде, өзгөчө коңшулаш өзбек, казак, уйгур ж.б. тилдерде, бири- бирине окшош болуп калышы да ыктымал. Бирок мындай көрүнүштөр кыргыз тилиндеги жогорку сөздөрдүн жасалышынын өз бетинчилигин жокко чыгарбайт. Жөн гана ал элдердин жашоо тиричилигинин, коомдук саясий турмушунун, чарбачылыгынын жалпылыгы жана тилдеринин сөз жасоо моделдеринин окшоштугу менен түшүндүрүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинин төл лексикасын жеке гана нагаз кыргыз тилине тиешелүү сөздөр түзбөстөн, эң жакын тектеш кыргыз-кыпчак тобуна, жакын тектеш түрк тилдерине жана алыскы тектеш алтай тилдеринин бутагына кирүүчү монгол, тунгус-маньчжур тилдерине орток болгон сөздөр да түзөт.

Кыргыз тилиндеги сырттан кирген сөздөр

Кыргыз эли өзүнүн өнүгүү тарыхында көп элдер менен ар кандай (аймактык, саясий,

1 Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология, 207-бет.

2 История Кыргызстана с древнейших времен до конца XIX века. – Бишкек: 1996, 197-бет.

экономикалык, маданий) карым– катнашта болуп келген. Ошонун натыйжасында кыргыз лексикасына башка элдердин тилдеринен көп сөздөр келип кирди.

Бир тилден экинчи тилге сөздөр эки түрдүү жол менен – оозеки түрдө жана жазуу аркылуу кирет. Элдердин ортосундагы оозеки катнашуунун натыйжасында бир тилден экинчи тилге кирген сөздөр башка тилдик чөйрөгө келгенде фонетикалык жактан өзгөрүүгө дуушар болот. Башкача айтканда, сырттан кирген сөздөр кабыл алган тилдин фонетикалык законуна ылайыкталат. Алсак, иран тилдеринен кирген *соода* (таж. *савдо*), *баа* (таж. *бахо*), *өнөр* (таж. *хунар*), *шаар* (таж. *шахр*), араб тилинен кирген *сапат* (ар. *сифат*), *оокат* (ар. *акват*), *мектеп* (ар. *мактаб*), *текебер* (ар. *такабур*), *жооп* (ар. *жабаб*), *жыныс* (ар. *жинс*), революцияга чейин орус тилинен кирген *самоор* (ор. *самовар*), *сот* (ор.– *суд*), *чиркөө* (ор. *церковь*), *каамыт* (ор. *хомут*), *чыт* (ор. *ситец*), *абак* (ор. *гауптавахта*), *абенчик* (ор. *объездчик*), *атбекет* (ор. *адвокат*), *боштоо* (ор. *почта*), *боштообай* (ор. *почтовой*), *ашмүшкө* (ор. *осьмушка*), *биргөбөр* (ор. *приговор*) ж.б. сөздөр, жогоруда айтылгандай, кыргыз лексикасына тыбыштык түрүн өзгөртүү аркылуу өткөн. Ошондой эле бир тилден экинчи тилге сөздөр оозеки түрдө өткөн учурда маанилик жактан да өзгөрүүгө дуушар болуп, семантикасы кеңип, же тарып кириши мүмкүн.

Мисалы, орус тилиндеги эски администрациялык-аймактык бөлүнүштү билгизген *волость* деген сөз кыргыз тилине *болуш* болуп кирип, орус тилиндеги маанини билгизүү менен бирге ошол «болушту башкаруучу мансап адамы» деген мааниге да ээ болгон. Орус тилиндеги *уезд* деген сөз да кыргыз тилине *оёз/цуйёз* түрүндө өтүп, жогоркудай эле семантикалык кеңейүүгө дуушар болгон. Анын тескерисинче, кыргыз тилиндеги *амиркен/апыркен* деген сөз орустун американий деген кең маанидеги сөзүнөн алынып, *амиркен маасы* деген сөз тизмегинде «лакталган булгаарыдан тигилген маасы» маанисинде гана колдонулуп, семантикалык жактан тарыган. *Болускей* деген сөз да орустун *польский* (польское серебро) деген сөзүнөн алынып, *болускей самоор* болуп, «дат баспаган ак металлдан жасалган самоор» маанисинде гана колдонулат. Ал эми жазма адабият аркылуу келип кирген сөздөр фонетикалык жактан анчалык өзгөрүүгө учурай бербейт. Атап айтканда, кыргыздын жазма адабий тили түзүлгөндөн кийинки мезгилде орус тилинен кыргыз тилине кирген сөздөр орус тилинде кандай айтылып, кандай жазылган болсо, ошол калыбында дээрлик өздөштүрүлүүдө.

Ошондой эле, сөздөр бир тилден экинчи тилге тике кириши да жана башка тилдер

аркылуу кириши да мүмкүн. Мисалы, азыркы кыргыз тилине *пароход*, *паровоз*, *самолет*, *луноход*, *совет*, *совхоз*, *комсомол*, *рабфак*, *вуз*, *сеялка*, *спутник*, *миноносец*, *обой*, *варенье*, *голубцы*, *антоновка* деген сыяктуу орус сөздөрү тике кирсе, ошол эле орус тили аркылуу эң көп илимий-техникалык, коомдук-саясий, спорттук, согуштук, искусствого ж.б. байланыштуу терминдер башка тилдерден кирген. Мисалы: грек тилинен *грамматика*, *фонетика*, *лексикология*, *комедия*, *базис*, *галактика*, *металл*; латын тилинен *аудитория*, *декан*, *каникул*, *экзамен*, *цемент*, *арена*, *цирк*, *глобус*, *автор*, *депутат*, *акция*; немец тилинен *атака*, *командир*, *лагерь*, *штаб*, *бухгалтер*, *процент*, *галстук*, *шляпа*; англис тилинен *биржа*, *вокзал*, *троллейбус*, *трамвай*, *лидер*, *митинг*, *парламент*, *баскетбол*, *спортсмен*, *футбол*, *финиш*, *хоккей*, *лифт*, *бифштекс*; француз тилинен *батальон*, *гарнизон*, *эскадра*, *агрессия*, *ассамблея*, *пальто*, *актер*, *жонглер*, *пьеса*, *режиссер*; италян тилинен *тенор*, *опера*, *ария*, *бас*, *флейта*, *дует*, *кантата*, *балкон* ж.б.

Араб сөздөрү да кыргыз тилине негизинен түрк жана иран тилдеринде сүйлөгөн коңшу элдердин тилдери аркылуу келип кирген. Аралык тилдер аркылуу кабыл алынган сөздөр бир тил аркылуу да же бир нече аралык тилдер аркылуу да кириши мүмкүн. Сөздөр бир тилден экинчи тилге ар башка аралык тилдер аркылуу да өтө берет. Маселен, грек тилинен кыргыз тилине сөздөр негизинен европалык тилдер, атап айтканда, орус тили аркылуу келип кирген болсо, *калем*, *калемпир*, *апийим* деген грек сөздөрү чыгыш элдеринин – тажик, өзбек тилдери аркылуу кирген¹. Кээ бир сөздөр бир тилден экинчи тилге өтүп, бир канча мезгилден кийин мурунку тил ал сөздөрдү кайра кабыл алган учурлар да болот. Мисалы, түрк тилдеринен орус тилине кирген *батрак*, *барабан*, *атаман*, *караул*, *карандаш*, *лапша*, *стакан*, *товар*, *чабан* деген сыяктуу сөздөр кыргыз тилине орус тилинен кайра кирди.

Кыргыз тилинин лексикалык курамында монгол, иран, орус тилдеринен кирген көп сөздөр бар. Мындан башка бирин– эки санскрит, кытай, тибет жана башка тилдерге тиешелүү сөздөрдү да учуратабыз.

Монгол тилдеринен кирген сөздөр

Жалпы түрк жана монгол тилдеринин генетикалык тектештигине байланыштуу болгон орток лексикадан башка да кыргыз тилинин сөздүк курамында монгол тилдеринен келип кирген сөздөрдүн бар

¹ Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М., 1965. 61, 331-беттер.

экендигин көрөбүз. Мындай сөздөргө мисал кылып, *алтын, аяк, аймак, бараан, туулга, канчык, шыраалжын, талкуу, унаа, келегей, салаа, канжыга, сонун, каалга, белен, топчу, керээз, кылжыр, таар, босого, кыргоол, кулан, дарга* жана башкаларды көрсөтүүгө болот. Бул сөздөр түрк жана монгол тилдери өз бет алдынча айрым-айрым тилдерге бөлүнүп кеткен мезгилден кийин, ал тилдердин ээлеринин ортосунда болгон ар кандай тарыхый байланыштардын натыйжасында келип кирген. Мындай сөздөрдү орток лексикадан айырмалоочу белги катары алардын көпчүлүгүнүн монгол тилинде туунду сөздөр экендиги жана аларды түзүүчү элементтердин түрк тилдеринде жоктугу эсептелет¹.

Кыргыз тилиндеги монгол сөздөрүнүн кирүү мезгилин, ордун аныктоо кыргыз тил илиминде али чечиле элек талаш маселелерден. Академик И. А. Батманов кыргыз тилине монгол лексикасы үч мезгилде: 1) кыргыздар менен монголдордун ата-бабаларынын Алтайдагы байланыш мезгилинде; 2) XIII кылымдагы монголдордун кыймылынын мезгилинде; 3) кыргыздардын ойроттор менен жана жети-суулук калмактар менен болгон өз ара катнашынын мезгилинде жана эки түрдүү жол менен: а) кыргыздар менен монголдордун (же алардын ата-бабаларынын) тике оозеки катнашуусунун натыйжасында, б) башка тилдер аркылуу келип кирген деп көрсөтөт². Ал эми академик Б. М. Юнусалиев «Кыргыз лексикологиясында» жогоруда мисалга келтирилген монгол сөздөрүнөн *керээз, топчу, кылжыр, таар, сонун, каалга, келегей, белен* сыяктуулардын алтай жана кыргыз тилдеринен башка түрк тилдеринде, ошонун ичинде азыркы мезгилде кыргыз тили менен тыгыз байланышта болгон уйгур, өзбек жана казак тилдеринде да жок экендигин негизге алып, байыркы кыргыз жана монгол тобундагы тилдерге гана орток болгон мындай лексика бул тилдердин ээлеринин ортосунда болгон тилдик катыштын натыйжасында, азыркы кыргыздардын ата-бабалары Теңир-Тоого (Тянь-Шанга) оошуп келүүдөн алда канча мурда Монголияга жана Бурятияга жакын жашап турган мезгилде келип кирген болуу керек деген жыйынтыкка келет да, калган баардык божомолдорду, ошонун ичинде XII–XIII кылымдагы монголдордун басып алган мезгилинде Орто Азиядагы түрк тилинде сүйлөгөн элдерге сиңип

кеткен монгол уруулары аркылуу кириши жөнүндөгү мүмкүнчүлүктү да жокко чыгарат. Андай болбогондо этностук курамына монгол тилинде сүйлөгөн кыйла уруулар кирген казактарда да, өзбектерде да жогорудагы аталган сөздөрдүн болушу тийиш эле деп көрсөтөт³. Бирок кийин чыккан «Кыргыз тилинин тарыхы боюнча пикирлер» деген макаласында аталган сөздөрдүн ичинен *белен, сонун, сонурка, каалга* жана башкаларды гана байыркы кыргыз доорунда (болжолу, мезгил жагынан биздин заманга чейинки II кылымдын акырынан биздин жыл эсептөөнүн сегиз–тогуз кылымын ичине алат) монгол тилдеринен тува, хакас жана алтай тилдери менен бирге кабыл алган сөздөр дейт да⁴, *темене, шибеге, топчу, таар, керээз, салаа, унаа, келегей* жана башка сөздөрдү орто кыргыз доорунда (X кылымдан XV кылымга чейин) кыргыз-алтай жалпылык мезгилинде кирген деп белгилейт⁵.

Биздин пикирибизче, XIII–XV кылымдарда, монголдордун басып алуу мезгилинде, түрк урууларынын ичине сиңип кетип, башка түрк элдери сыяктуу эле «кыргыз элинин түзүлүшүндө составдык компоненттердин бири болгон»⁶ тяньшандык монголдордон да кыргыз тилине сөздөр кирбей калбаган болуу керек. Ошондой эле XVII кылымдын башынан тартып XVIII кылымдын орто ченине чейин бир жарым кылымга создуккан калмактар менен кыргыздардын ортосундагы согуштук кагылышуулар да кыргыз тилинин лексикасында изсиз калбашы мүмкүн.

Кыскасы, бул маселе али чечиле элек, атайын кеңири изилдөөнү талап кылуучу татаал маселе болуп эсептелет.

Иран тилдеринен кирген сөздөр

Кыргыз тилине иран жана араб сөздөрүнүн кабыл алынышы негизинен кыргыздардын Теңир-Тоого (Тянь-Шанга) келген мезгилинен тартып башталган. Бирок, иран тобундагы тилдерден тике же уйгур тили аркылуу кирген айрым сөздөр кыргыз тилинин сөздүк курамында Саян-Алтай доорунда эле болушу мүмкүн деген пикирлер да бар⁷.

Айрым кыргыз урууларынын жана уруктарынын Фергана өрөөнүнүн чегине,

1 Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология, 209–219-беттер; С. Сыдыков. К изучению тюрко-монгольских лексических параллелей. – Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. – Фрунзе, 1964, 12–25-беттер.

2 Батманов И. А. Пути развития и источники формирования киргизского языка. – Известия Кирг. ФАН СССР, вып. VIII. Фрунзе, 1947, 59–60-беттер.

3 Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология, 216-беттер.

4 Юнусалиев Б. М. Заметки по истории киргизского языка. – Очерки грамматики и лексики киргизского языка. – Фрунзе, 1965, 10–11-беттер.

5 Ошондой эле, 11–13-беттер.

6 История Киргизии, т. I. – Фрунзе, 1963, 73-бет.

7 Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология, 220-бет.

Памирге жана Гисарга өткөн мезгилинен, башкача айтканда, XVI кылымдын башынан тартып, иран тилдеринен кыргыз лексикасына өткөн сөздөр көбөйө баштайт. Бул жерде кыргыздар иран тилдеринде сүйлөгөн элдердин бири болгон тажиктер менен тикеден-тике байланыш катышта болот¹.

Иран сөздөрү кыргыз тилине ар кандай жолдор менен кирген: а) кыргыздардын тажиктер менен тикеден-тике катнашынын натыйжасында, б) Орто Азиянын башка элдери (өзбектер, уйгурлар) аркылуу, в) анча-мынчасы мурдагы сабаттуу адамдар аркылуу фарсча китептерден да өтүшү мүмкүн. Кээ бирлери согдий, а балким, тохар лексикасынан калган калдык түрүндө болушу да мүмкүн².

Иран тилдеринен кирген сөздөрдү колдонулуш чөйрөсүнө карай төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүп кароого болот:

1) соода-сатыкка байланыштуу сөздөр: *соода, баа, арзан, майда, тараза, пул, нарк, базар, пайда* ж.б.;

2) бакчылыкка байланыштуу сөздөр: *бак, дарак, тыт, мөмө, шабдалы, анар, анжыр, мейиз, данек, алмурут, мисте, долоно, бадам, алча* ж.б.;

3) бакчачылыкка байланыштуу сөздөр: *дарбыз, бадыраң, пияз, сабиз шалгам, турп, анделек* ж.б.;

4) эгинчиликке жана техникалык өсүмдүктөргө байланыштуу сөздөр: *дан, пахта, жүгөрү, күрүч, зыгыр, мурч, кенеп, беде, кырман, амбар* ж.б.;

5) үй курулушуна байланыштуу сөздөр: *терезе, ылай, шып, устун, тактай, мык, дубал, чатыр, керней, айбан, аспап, астана, балакана, далис, мор, пайдубал, сарай* ж.б.;

6) адамдардын кесибин, кызматын, тууган-туушкандыгын билгизүүчү сөздөр: *уста, зергер, багбан, соодагер, мурап, мүнүшкөр, чабандес, акын, апыз, наабай, мейман, баба, бубу, небере, перзент* ж.б.;

7) жаныбарлардын жана мифтик жандыктардын аттары: *маймыл, жөжө, короз, мекиян, илегилек, келемиш, кептер, ажыдаар, бактек, булбул, кене, тоту* ж.б.;

8) дене бөлүктөрүнүн аттары: *дене, көөдөн, кал* ж.б.;

9) куралдардын, үй буюмдарынын, кийим-кечелердин, нерселердин аттары: *кетмен, дүкөрт, тапанча, замбирек, канжар, дутар, паранжы, парда, шейшеп, дасторкон, чынжыр, дептер, кулпу, сыя, күкүрт, аташкүрөк, байтеше, бейкасам, бокчо, болот, дандыр, казан, калбыр, кашык, килем, куржун, маасы, манат* ж.б.;

10) убакытка, мезгилге байланыштуу сөздөр: *ишемби, жекишемби, дүйшөмбү, шейшемби, бейшемби, чилде, бешим, апта, куптан* ж.б.;

11) оору жана дары-дармектердин аттары: *дарт, шал, дары, апиийм, заар, көкнар, мумия, дарыгер, чардары* ж.б.;

12) тамак-аш аттары: *ширингүрүч, мас-тава, паллоо, чүчпара, кебеп* ж.б.;

13) табият көрүнүштөрүнүн аттары: *асман, дарыя, сел, баар* ж.б.;

14) динге байланыштуу сөздөр: *багымдат, бут, буткана, жайнамаз, кожо, мурут, кудай, мүнкүр-нанкир, намаз, орозо, пайгамбар, парбадигер, пери, периште, тозок* ж.б.;

15) абстракттуу маанидеги сөздөр: *чарба, дыйкан, өнөр, наам, мээр, бак-бакыт, бакты, дарман, эреже, кеп, док, душман, мас, арман, даанышман* ж.б.;

16) сын атооч, тактоочтордон: *нооча, назик, майин, серт, таза, тез, чанда, чарчы, чоогоол, шайкеш, ширин, шок* ж.б.

Араб тилинен кирген сөздөр

Кыргыз элинин Борбордук Тянь-Шанга оошуп келиши менен коңшу элдер аркылуу ислам дини кыргыздар арасына да тарай баштайт. Кыргыз элинин ислам динин кабыл алышы кыргыз тилинин лексикасына араб сөздөрүнүн киришине себепчи болот.

Иран сөздөрүнүн айрымдары кыргыз тилине тажиктерден тике кирген болсо, мындан айырмаланып, араб сөздөрү кыргыз тилине коңшу тажик, өзбек, уйгур, татар тилдери аркылуу гана келип кирген, себеби кыргыздар арабдар менен эч качан тике байланышта болгон эмес. Арабдар Орто Азияны басып алып, анда үстөмдүк кылып турган мезгил, болжол менен VIII–X кылымдарга туура келет. Кыргыз тилиндеги ар бир араб сөзү, сөзсүз бардык башка орто азиялык тилдерде кезигет³. Мындан башка да, кээ бир *амалкөй, кадырман, акылман, жоопкер, айыпкер, мээнеткеч, аракеч, арабакеч, кусадар, илимпоз, адамзат, асылзат, аялзат, аялмет, ажайыпкана, ажааткана* деген сыяктуу сөздөр кыргыз тилине ушул формасында даяр бойдон келип кирген. Ал эми бул сөздөрдүн уңгулары араб сөздөрү болуп эсептелет да, *-көй, -ман, -кер, -кеч, -дар, -поз, -зат, -мет, -кана* деген мүчөлөрү иран тилдерине тиешелүү. Демек, бул араб сөздөрү кыргыз тилине тике кирбестен, коңшу элдердин тилдери аркылуу келип киргендигин көрсөтөт⁴.

1 Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология, 221-бет.

2 Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. – Фрунзе: 1955, 33-бет.

3 Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология, 226-230-беттер.

4 Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. 33-бет.

Араб тилинен кыргыз тилине кирген сөздөрдүн көпчүлүгү динге байланыштуу сөздөр болуп эсептелет. Мисалы: *дин, калпа, имам, айт, дооран, садага, куран, бата, келме, дуба, жаназа, битир, шайтан, сыйкыр, жин, арбак, ажы, азан, акырет, алла, даарат, ислам, жаннат, зыярат, кыбыла, кыямат, медресе, мечит, молдо* ж.б.

70 жыл чамалуу мезгил ичиндеги атеисттик идеологиянын кесепетинен диндик түшүнүктөр турмушубуздан четтеп, бул түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр да сейрек колдонулуп, тилибиздин пассивдүү сөздүк курамына өтүп бара жаткан эле. Азыркы кезде динге карата мамилебиз түп-тамырынан өзгөрүлүп, диндик каада-салттардын кайра калыбына келе башташы тилибиздеги диндик лексиканын да жанданышына өбөлгө түзүүдө.

Диндик түшүнүктөргө байланышкан сөздөрдөн башка тилибизде кеңири колдонулган төмөнкүдөй араб сөздөрүн көрсөтүүгө болот:

1) абстрактуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр: *айла, абал, акыйкат, алек, азап, аалам, адат, адеп, адал, адилет, ажат, айып, акыл, аманат, апаат, аракет, балаа, баам, дүйнө, далил, далалат, даража, зээн, кайрат, кубат, касиет, кабар, куса, калп, максат, медет, маселе, маданият, сабыр, тартип, тарбия, тарых, табият, талап, шарт, убайым, убада, укук, урмат, ылаажы, ыклас, ынтымак, ынтызар, ыктымал, ызаа, ыктыяр* ж.б.;

2) илим-билимге, маданиятка байланыштуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр: *алиппе, арп, адабият, барак, дарс, жадыбал, илим, кагаз, кат, китеп, мектеп, мугалим, макала, нуска, сабат, сабак, санжыра, сүрөт, таалим, тажрыйба* ж.б.;

3) буюмдардын, нерселердин, табият көрүнүштөрүнүн аттарын билгизген сөздөр: *аба, аспап, атыр, набат, шекер, кант, супура, саат, седеп, шам, шамал, халба, доол, жылаажын, зат, зилзала, мухит, табак, себет* ж.б.;

4) коомдук-саясий түшүнүктөргө байланыштуу сөздөр: *машекет, мекеме, милдет, арыз, коом, саясат, укук, казана, аскер, жамаат, жумурият, мыйзам, мажлис, оорук, өкмөт, өкүм, султан, так, увазир* ж.б.;

5) адамдардын кесибин, социалдык абалын, тууган-туушкандык катышын билгизген сөздөр: *касап, өкүл, табып, кызмат, кембагал, кесип, зайып, дамбылда, букара, аким, аалым* ж.б.;

6) жан-жаныбарлардын, курт-кумурскалардын аттарын билгизген сөздөр: *пил, тоос (навлин), айбан, айбанат, саратан, мите* ж.б.;

7) дене бөлүктөрүнүн аттары: *алкым, кулкун* ж.б.;

8) мезгилге, мейкиндикке байланышкан сөздөр: *убакыт, жума, тарап, дигер, мөөнөт, кылым* ж.б.;

9) сын атооч, тактооч сөздөрдөн: *ажайып, азамат, алмустак, бекем, дайым, мажирөө, текебер* ж.б.;

Азыркы кыргыз тилинин лексикалык курамында миңге жакын араб сөздөрү бар¹. Булардын баардыгы кыргыз тилинин грамматикалык закондоруна, фонетикалык нормасына ылайыкталып кабыл алынган.

Кыргыз тилинин сөздүк курамында жогоруда айтылган монгол, иран, араб сөздөрүнөн бөлөк да башка чыгыш элдеринин тилдеринен коңшу элдердин тилдери аркылуу, дунгандардан тике эле келип кирген көп сөздөр кезигет. Алсак, санскриттен *арашан, бакшы, бодо*, тибет тилинен *ылама (лама)*, кытай тилинен *доотай, жамбы, жиң, канжа, улуу* («ажыдаар» – он эки жылдык айбанат циклиндеги жылдын бешинчи айы), *шаң* (даңаза), *шаңыя, жусай, дуудун* (жибек кездеме), *дуудуу* (провинциянын начальниги, генерал-губернатор), *жаңжуң, жармак* (кытайдын ортосу тешик тыйыны), *жады* (чеп, саман туурагыч курал), *жоозы* (тамак коюла турган жапыз үстөл), дунган тилинен *кокозо, чанжы, момо, ылаңман, фунчоза* ж.б. сөздөрдүн киргендиги буга мисал боло алат.

Орус тилинен кирген сөздөр

Орус сөздөрүнүн кыргыз лексикасына өтүшү Октябрь революциясынан алда канча мурун эле, XIX кылымдын элүүнчү жылдарында, кыргыздар Орусиянын карамагына өткөн мезгилден тартып кире баштаган. Ал процесс узакка созулуп, анын башаты XVIII кылымдын акыркы чейрегинде Атаке бийдин демилгеси менен Чүй өрөөнүндөгү сарыбагыш кыргыздарынын Санкт-Петербургуна, Екатерина IIге өздөрүн колдоого алууну өтүнүп, элчилик жиберген мезгилден башталат. XIX кылымдын алгачкы отуз жылы ичинде кокондук агрессиянын түздөнтүз коркунучунан улам кыргыздар кайрадан Орусияга колдоого алуусун өтүнүп бир нече жолу кайрылышат. Бирок Кокон кандыгы озунуп аракеттенип, кыргыздар ага убактылуу баш ийип берүүгө аргасыз болушат.

Ошондой эле Циндик Кытай кыргыздар үчүн олуттуу коркунуч туудурган. Цинь эмиссарлары Ысык-Көлгө келишип, Кытай үстөмдүгүн орнотууга катуу аракет жасашкан.

¹ Акылбекова З. Об арабских заимствованиях в киргизском языке. Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. – Фрунзе: Илим, 1964, 38-бет.

Кыргыз урууларынын ортосундагы кандуу кагылыштар да элди оор бүлгүнгө учураткан. Ушундай кыйын кырдаалда кандайдыр бир күч-кубаттуу жана калыс колдоочу зарыл керек болду. Мындай колдоочу жалгыз гана Орусия мамлекети болчу¹.

Кыргызстандын Орусияга кошулуш процесси (1855-жылдан 1876-жылга чейин) жалпы жонунан баалай келгенде узакка гана созулбастан, карама-каршылыктуу, бир мааниде эмес жана татаал болгон. Демилге адегенде, XVIII жүз жылдыкта эле, кыргыздар тарабынан башталып, алар Орусияга өздөрүн колдоого жана букаралыкка алууну өтүнүшүп, бир нече ирет элчилик жиберешкен. Кийин Орусия да Кыргызстанга соода жолу катары экономикалык жана стратегиялык пункт катары саясий жактан кызыга баштаган.

Кыргыз урууларынын Орусияга кошулуу процесси алгачкы учурларда тынчтык жол менен жүрүп, алар өз ыктыярлары менен биринин артынан бири Орусия букаралыган алуу жөнүндө ант беришип, Кокон хандыгынын эзүүсүнө каршы көтөрүлүшкө чыгышып, орус аскерлерин жардамга чакырып жатышкан. Түндүк Кыргызстандын Орусияга кошулушу негизинен мына ушундайча болгон.

Түштүктө кырдаал башкача түзүлдү. Бул жакта кыргыздар биринчилерден болуп хандын эзүүсүнө каршы көтөрүлгөндө алар түркстандык бийликтерге өздөрүнүн элчилерин жана каттарын жиберип, хандык эзүүдөн кутулууга жардам берүү жөнүндө өтүнүчтөр менен кайрылышкан. Орусиялык бийликтер болсо, Кокон менен түзүлгөн келишимге ылайык, хандык бийликти колдошкон. Көтөрүлүшкө чыккан кыргыздар менен болгон күрөштүн жүрүшүндө Кокон хандыгынын мурдагы аймагы бүт бойдон иш жүзүндө орустун куралынын күчү менен каратылып алынып, Орусияга кошулган.

Ошентип, Түштүк Кыргызстан Орусия тарабынан басып алынган².

Кыргызстандын Орусияга кошулушу менен, биринчиден, саясий жактан Кыргызстандын өзүнөн көбүрөөк артта калган коңшулаш чыгыш мамлекеттери жана Британ империясы тарабынан кулга айландыруу коркунучу жоюлган; экинчиден, кыргыз элинин чарбалык жана маданий жактан өнүп-өсүшүнө тескери таасир тийгизип жаткан кыргыздардын өздөрүнүн арасындагы феодалдык уруу, уруктук ички чыр-чатактар, касташуулар, уруштар токтотулган; үчүнчүдөн, Кыргызстанда кулчулук деген жок кылынып, кул сатуу токтотулуп,

Кыргызстанга Орусия империясынын жалпы мыйзамдары таркатылды. Жаңы административдик-аймактык бөлүштүрүү патриархалдык, урук-уруулук тушоолордон кутулуудагы алгачкы кадам болду.

Экономикалык жактан Кыргызстан чыгыштын орто азиялык хандыктарына жана феодалдык коңшулаш мамлекеттерине караганда экономикалык өнүгүшү бир кыйла жогорку деңгээлде турган капиталисттик мамлекеттердин экономикалык процесстерине тартылды.

Кыргыз көчмөндөрүнүн, жарым көчмөндөрүнүн арасында отурукташууга өтүү күч алды. Акырындык менен көчүрүлүп келгендердин жана жергиликтүү калктын чарбачылыгында капиталисттик уклад түзүлө баштады. Көчүрүлүп келген орус дыйкандарынын таасири менен чарбачылык турмушунда дыйканчылыктын ролу итабар жогорулады, ал өзгөчө кедей кембагалдардын арасында бир кыйла кеңири тарады.

Орусияда капитализмдин өнүгүшү Кыргызстандын да экономикасынын жанданышына, өндүргүч күчтөрүнүн өсүшүнө, натуралдык жана жарым натуралдык чарбанын негизинин бузулушуна, товардык-акча мамилелеринин өркүндөшүнө таасирин тийгизди.

Акырында, маданий жактан алганда орус жана чет элдик окумуштуулар тарабынан Кыргызстандын тарыхын, анын жерин, жаратылышын, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн изилдөө иштери күч алды. Маданияттардын өз ара карым-катнашы кыргыз элинин менталитетине жакшы таасир тийгизди, орус маданияты аркылуу дүйнө кыргыз эли жөнүндө биле баштады³.

Орусияга кошулгандан кийинки жылдарда кыргыз турмушуна сиңе баштаган жаңылыктарга, администрациялык түзүлүшкө, экономикалык жана маданий жактан болгон түрдүү өзгөрүүлөргө карата кыргыз тилинин лексикалык курамы орус тилинин таасири астында байып, жаңы сөз каражаттары менен толуктала баштады.

Революциядан мурдагы мезгилде орус тилинен келип кирген сөздөрдү тематикалык жактан төмөндөгүдөй топторго бөлүп көрсөтсөк болот:

1) администрациялык-мамлекеттик башкарууга байланыштуу сөздөр: *болуш, оёз//чйөз//уйез, ыстарчын//старчын, губурнадыр//губернатор, жандарм, кинез (князь), сот, судья, закун //закон, сыйаз//сьезд, полицей, адбакет//адвокат, кемессия, партия, облус, учаске, бристан/ пристав, дума, бесир (писарь), түрмө, абак//*

1 Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы: Советтик доорго чейинки мезгил. – Бишкек, Илим, КИ «Табылга», 1993, 125–126-беттер

2 Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы: 151–152-беттер.

3 Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы: 152–154-беттер.

набакты//навак (гаупвахт), *биргөбөр // приговор, кеңсалар//кеңселер* (канцелярия) ж.б.;

2) Согуш ишине байланыштуу сөздөр: *салдат//солдат, жандарал// жандыраалы* (генерал), *майыр* (майор), *войсковой старчын, керенеч* (карнач – кароол начальниги), отряд, чен (чин), *бардаңке* (берданка), *бистон* (пистон) ж.б.;

3) Иш кагаздарына байланыштуу сөздөр: *дабарнес* (доверенность), *кинеге* (книга), *исписке* (список), *көпүйө* (копия), *опус* (опись), *быратакол//бүртөкөл* (протокол) ж.б.;

4) транспорт жана башка катнашуу каражаттарына байланыштуу сөздөр: *машине, станса, бекет, повозка, тилграм// телеграмма, телефон, почто, почтообай* (почтовой), *белет, электрик, воздушный шар*;

5) өнөр жайга, техникага байланыштуу сөздөр: *зоот//завод, баврике* (фабрика);

6) дыйканчылыкка, эмгек шаймандарына байланыштуу сөздөр: *соко, картөшкө, капуста, сирень, саржан* (саржень);

7) маданиятка, илим-билимге байланыштуу сөздөр: *арген* (орган<гр. орган – музыкалык аспап), *керемафон//грамофон, телескоп, кезит, журнал*;

8) үй буюмдарына, кийим-кечекке, тамак-ашка жана башкага байланыштуу сөздөр: *самоор, чайнек, бөтөлкө, панар* (фонарь), *порум// борум* (форма), *көлөч// келеч* (галоши), *бөлкө, бопорос* (папирос);

9) соода-сатыкка, өлчөө бирдиктерине байланыштуу сөздөр: *көпөс//көпөш* (купец), *жармаңке* (ярмарка), *расход, бут* (пуд);

10) айлардын, убакыт бирдиктеринин орусча аттары: *апрель, март, мүнөт*;

11) орус шаарларынын, калктарынын аталыштары: *Омский, Томский, мужук, какол, орус* ж.б.

Орус тилинен кабыл алынган сөздөр кыргыз элинин акындары Токтогулдун, Тоголок Молдонун ырларында, Молдо Кылычтын казалдарында, Молдо Нияздын санаттарында, Ысак Шайбековдун поэмаларында жана башка жазгыч акындардын, ошондой эле кыргыздын тунгуч тарыхчысы Осмонаалы Сыдык уулунун революциядан мурда жаралган чыгармаларында кеңири колдонулган.

Мисалдар келтирелик:

Оройлук белги *болушта*,
Окуунун кени *оруста* (Токт.)

Губернатор залимдер
Күнөөсүз кармап айдаган (Токт.)

Губернатор – генерал
Кармап кеткен болучу (Токт.)

Оёз менен кармашып,
Ак жеринен кесилген,
Орусча окуп тил билген,
Окумуштуу жан эле (Токт.)

Күнөөсүз жатам, *сот* болуп,
Күкүгүң элден жок болуп (Токт.)
Полицей келет балдырап (Токт.)
Съезд кур деп жиберди,
Болушуң менен бийинди (Токт.)
Сөз чыгарбай кедейден,
Старчындар дердейген (Тог.М.)

Эки бетин албырып,
Эгизден жанган *панардай* (Тог.М.)
Керилип басып түрдөнүп,
Керемафон үндөнүп (Тог.М.)
Токмокко орус толгондо,
Жаңыдан *комиссия* болгондо (Тог.М.)
Жалган ишти чын кылат,
Закунуна тууралап,
Кылаар болсоң жалааны (Мол.К. Зар заман)
Беш дубандын үстүндө,
Жандыраалы, кинези (Мол. К. Зар заман)
Бири чыгаар туурадан,
Дабернеске жалданып...
Керегеге чалынсаң,
Испискеден кармалып (Мол. К. Зар заман).
Картөшкө менен шалгамы
Араласаң жол бербес,
Алча менен алманы (Мол.К. Чүй баяны)
Капустасын бышырып,
Боёо казып чыгарды (Мол.К. Чүй баяны)
Кыйын болоор чыгымы
Кызыл гүлү, *сирени* (Мол. К. Чүй баяны)
Солдаты көп Николай,
Бардеңке менен аткылап,
Кетирди го биздин алды (Ы.Ш.Азган эл)
Жазалоо *отряды* кол салганда,
Чыдабай Кытай жакка кире качтык
(Ы. Ш. Азган эл)

Жүргөндөр жорго минип, *келеч* кийип,
Барганда Үч-Турпанга чарык кийди
(Ы. Ш. Азган эл)

Почто менен жиберген,
Каттай жүрөт кайран эл (Ы. Ш. Кайран эл)
Эшитебиз кабарды бир четинен
Электрик, телефон, тилграм мен...
Телескоп дүрбү чыкты жылдыз көргөн,
Бир тарууну бир түйөдөн үлкөн эткен...
өнөр менен нечен *завод* кеме кылган,
Шолор менен кымбатга арзан кылган...
Кезит, журнал маалумат ар тараптан,
Шолар менен калкыбыз көзүн ачкан
(Осмонаалы Сыдык уулу)

Революциядан мурда орус тилинен кирген сөздөрдүн саны да, колдонулуш чөйрөсү да чектелүү болгон.

Революциядан кийинки мезгилде орус

тилинен кабыл алуунун мүнөзү, темпи, көлөмү жана жолу таптакыр жаңыча өзгөрдү. Жаңы коомдук түзүлүштү мүнөздөөчү коомдук-саясий терминдер менен катар, илимий-техникалык терминдердин көпчүлүгү дээрлик орус тили аркылуу кабыл алынган интернационалдык терминология болуп эсептелет. Азыр орус тилинен жана орус тили аркылуу кабыл алынган сөздөр колдонулбаган турмуштун бир дагы чөйрөсү жок десек аша чапкандык болбойт. Революцияга чейинки кабыл алуунун бирден-бир жолу болуп оозеки кабыл алуу гана эсептелсе, Совет бийлигинин мезгилинде орустар менен кыргыздар өнөр жайда, айыл чарбасында, маданий-агартуу мекемелеринде, мамлекеттик-коомдук иштерде жана башка жайларда бирге эмгектенүүнүн натыйжасында сөздөрдү оозеки түрдө кабыл алуу менен бирге, кыргыз элинин улуттук жазма адабий тилинин өнүгүшүнүн натыйжасында жазуу аркылуу кабыл алуу бүгүнкү күн үчүн негизги жол болуп калды. Кыргыз тилинин орус тилинен кирген сөздөрдүн эсебинен байышында котормо адабияттын, биринчи кезекте, коомдук-саясий, илимий-техникалык адабияттарды, мамлекеттик-өкмөттүк документтерди, окуу китептерин, окуу куралдарын которуунун мааниси абдан чоң. Орус сөздөрүнүн кыргыз тилине тынымсыз кирип жатышында радио менен телекөрсөтүү, башка массалык маалымат каражаттары да зор роль ойноодо. Кыргыз тилинин лексикасы азыр орус тилинин эсебинен эбегейсиз байыды жана ошонун натыйжасында өзүнүн коомдук катнашуу каражаты катары жөндөмдүүлүгүн чексиз арттырды.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭСКИРГЕН ЖАНА ЖАҢЫ ЛЕКСИКА

Объективдүү чындыктын конкреттүү көрүнүшү катары тил тынымсыз өсүп-өнүгүүдө болот. Тилдин башка деңгээлдерине караганда адамдардын өндүрүштүк практикасы менен тикеден-тике катышта болгон сөздүк курам өзгөчө өзгөрмөлүү келет. Ал адамдардын өз ара катышуу талабын камсыз кылуу үчүн дайыма жаңы сөздөр менен толукталып, ошону менен бирге катнаш үчүн зарыл болбой калган сөздөрдөн бошонуп да турат.

Тилде эскирүү жана жаңылануу процесси дайыма болуп туруучу көрүнүш болгону менен, тилдин лексикалык көрөңгөсүн эзелден бери жашап келе жаткан жана жашай бере турган, тилдин ээси болгон элдин калың катмарына толук түшүнүктүү жана кеңири колдонулуучу активдүү сөздөр түзөт. Демек, тилибиздин лексикасын тарыхый өнүгүшү

жактан шарттуу түрдө эки чоң топко: активдүү жана пассивдүү лексикага бөлүүгө болот.

Активдүү лексикага күнүмдүк турмушубузда кеңири колдонулган, кыргыз тилинде сүйлөгөн бардык адамдар үчүн мааниси толук түшүнүктүү жана азыркы учурда эскилик же жаңылык белгилери сезилбеген сөздөр кирет.

Пассивдүү лексикага азыркы учурда эскирүүгө дуушар болуп, күнүмдүк турмушубузда кеңири же таптакыр колдонулбай калган, же болбосо, тилибизде жаңылыгы менен эл арасына кеңири тарай элек, мааниси баардык адамдарга толук түшүнүктүү эмес сөздөр кирет. Кыргыз тилиндеги пассивдүү лексика, өз кезегинде, эскирген сөздөргө (историзмдерге, архаизмдерге) жана жаңы сөздөргө – неологизмдерге бөлүнөт. Булардын ар бирине өзүнчө токтолобуз.

Эскирген лексика жана анын түрлөрү

Тилдин лексикасынан сөздөрдүн жана анын маанилеринин эскирип чыгып калышы – тилдин өнүгүшүндөгү узак убакытты талап кыла турган татаал процесс.

Кээ бир сөздөр тилдин өнүгүшүнүн бир мезгилинде активдүү колдонулуп келип, бара-бара пассивдешип, акыры таптакыр элдин эсинен чыгып калышы, же кош жана кошмок сөздөрдүн, туруктуу сөз тизмектеринин, макал-ылакаптардын компоненти катары гана колдонулушу мүмкүн. Маселен, *арык-торук, бала-чака, кир-кок, кыз-кыркын, абысын-ажын, чогуу-чараан, уруш-кериш, сорпо-шилең, кеп-келеч, жаан-чачын, каргыш-илкиш, төркүн-төз* деген сыяктуу кош сөздөрдүн экинчи сыңарлары, *кара өзгөй, кара муртөз, кеч курун, калы килем, өрө кийиз, чар карга, коң карга, ак жуумал, бир жаңсыл, төрт түлүк, көк шилти, жай баракат, орто саар, төш жары, өнө бою* деген кошмок сөздөрдүн тутумундагы *өзгөй, муртөз, курун, калы, өрө, чар, коң, жуумал, жаңсыл, түлүк, шилти, баракат, жары, өнө* деген бөлүктөрү, *чайыттай ачык, сай сөөгү сыздоо, бите карын, орой көзү чарай, суй жыгылуу, кырды бычак, жер жеберине жетүү, керегеси кердеп, азат бою тик турду, сөөгү сөпөт болду* деген фразеологизмдердин курамындагы *чайыт, сай, бите, суй, кырды, жебер, азат, сөпөт деген, «Ай!» дээр ажа жок, «кой!» дээр кожо жок, «Ар кимдин жери – өзүнө мисир», «Жаман атка жал бүтсө, жанына тордук байлатпайт, жаман эрге мал бүтсө, жанына коңшу кондурбайт», «Кыздын эркеси – бөздүн торкосу»* деген макалдардын *ажа, мисир, тордук, бөз, торко* сыяктуу компоненттери азыркы кыргыз тилинде өз бет алдыларынча колдонулбайт. Алардын айрымдарынын

маанилерин байыркы эстеликтердин жана тектеш тилдердин берген маалыматтары боюнча гана аныктоого мүмкүн. Мындай компоненттер кыргыз тилинин өнүгүшүнүн өткөн мезгилдеринде кеңири колдонулган да, кийин түрдүү себептер менен биротоло унутулуп, туруктуу комплекстин курамында гана сакталып калган.

Башка бир сөздөр тилдин активдүү запасынан чыккан менен, али элдин эсинде сакталып, же күнүмдүк кепте катышпаганы менен, тигил же бул кырдаалга жараша элдик оозеки адабиятта, көркөм адабиятта, тарыхый чыгармаларда азыр да колдонула берет.

Сөздөрдүн эскириши коомдук түзүлүштүн өзгөрүшү, өндүрүштүн, маданияттын, илим менен техниканын жана ошого байланыштуу адамдардын ички дүйнөсүнүн, көз карашынын өнүгүшү менен шартталган тилден сырткары **экстралингвистикалык**¹ фактор менен да жана тилдин ички спецификалык закон ченемдүүлүктөрү менен шартталган **интралингвистикалык**² факторлор менен да байланышат.

Тилдеги эскирүү дайыма эле бир калыпта, бирдей темп менен түз сызык боюнча кете бербейт. өзгөчө эски коомдук-саясий түзүлүшкө, жашоо-тиричиликке байланыштуу болгон сөздөр коомдук формациялардын алмашышы менен өтө көп санда эскирүүгө дуушар болот. Октябрь революциясынан кийин кыргыз тилинде эң көп сөздөр эскирип, активдүү сөздүк курамдан чыгып калган. Ошондой эле СССРдин кыйроосу менен Кыргыз Республикасынын көз карандысыз эгемендүү мамлекет болуп, экономикалык структурасынын жаңыланышы да мурдагы коомдук-саясий түзүлүшкө байланыштуу көптөгөн сөздөрдүн акырындык менен пассивдешип, эскире башташын шарттады.

Бирок, эскирген, ал гана эмес биротоло жок болуп кеткен сөздөр да азыркы тилде жанданып, жаңыдан түз же өтмө маанилерге ээ болушу, жаңыча стилистикалык мүнөзгө жана колдонулуш чөйрөгө өтүшү мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, тилдин лексикасынан тигил же бул сөздүн чыгып калуу себептери, шарттары баардык эле учурда бирдей эмес жана «эскирген» деп аталган сөздөрдүн эскирүү даражасы, алардын азыркы учурда колдонулушу да ар түркүн. Ошондуктан эскирген лексиканы алардын эскирүү себептерине, бүгүнкү күндөгү тилде колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүнө жана стилистикалык функциясына жараша **историзмдер** жана **архаизмдер** деп экиге бөлүп кароо зарылчылыгы келип чыгат.

Историзмдер

Элдин өткөн турмушуна байланыштуу түшүнүктөрдүн жоюлушу менен бирге активдүү сөздүк запаста чыгып, бирок белгилүү тарыхый доордун көрсөткүчү катары али да болсо азыркы тилде колдонулган сөздөр **историзмдер** болот.

Историзмдер төмөнкүдөй белгилер менен мүнөздөлөт:

1) Историзмдердин тилдин активдүү запасынан чыгышы экстралингвистикалык факторго, башкача айтканда, коомдун социалдык-саясий, маданий өнүгүш тарыхына байланышат. Ошол себептен ал элдин өткөндөгү жашоо турмушунун ар түрдүү доорлорун, мезгилдерин тике мүнөздөөчү касиетке ээ. Историзмдер элдин өткөндөгү коомдук-саясий турмушуна, жашоо-тиричилигине, эл аралык карым-катнашына, согуш иштерине жана башкаларга байланыштуу болгон сөздөрдүн ар кандай лексикалык-семантикалык топторун өз ичине камтыйт.

2) Историзмдер азыркы учурда эскирүүгө дуушар болгон нерселердин, буюмдардын, түшүнүктөрдүн бирден бир аталышы болуп эсептелет. Ошондуктан ал өзү атаган реалий менен бирге эскирет да, анын азыркы тилде эч кандай синоними, варианты болбойт.

3) Эскирген түшүнүктүн бирден-бир жекече аталышы болгондуктан, өткөн доорду сүрөттөөгө арналган көркөм, тарыхый, илимий чыгармаларда авторлор историзмдерди колдонбой коё албайт жана алардын баардыгында бирдей номинативдик функцияны аткарат.

4) Историзмдердин азыркы тилде синоними болбошу жана эскирген түшүнүктү жекече аташы анын көркөм чыгармаларда доордун колоритин түзүү үчүн автордук баяндоо менен каармандардын кебине бирдей эле тиешелүү болушуна мүмкүндүк берет.

Историзм болгон лексикалык бирдиктерди алардын структуралык түзүлүшүнө жана мазмунуна карай өз ара **лексикалык историзмдер**, **семантикалык историзмдер**, **фразеологиялык историзмдер** деп бөлүштүрүүгө болот.

Эскирген түшүнүккө байланыштуу историзмге айланган жекече лексеманы лексикалык историзм деп атайбыз. Буга *хан, бек, черцү, нөкөр, күрсү, соот, туулга, айбалта, сырбараң, наркескен, добулбас, чыңыроо, накери, ордо, чеге, зоолу, зындан, бакшы, буңу, жайчы* сыяктуу эски түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр кирет.

Эгер эскирген түшүнүктөр менен бүтүндөй сөз байланышпай, анын айрым гана мааниси эскирүүгө дуушар болсо, анда **семантикалык историзм** же **историзм-маа-**

1 *Экстралингвистикалык* – лат. extra «тышкары» + фр. linguistique «тилдик» деген сөздөрүнөн.

2 *Интралингвистикалык* – лат. intra «ички» + lin-guistique деген сөздөрүнөн.

ни деп атоо туура болот. Маселен, *жигит* деген сөз «улан», «бойго жеткен эркек бала», «эр жеткен эркек» жана «эр», «тайманбаган адам», азамат» деген маанилеринде азыркы тилде кеңири колдонулса, анын «манаптын, болуштун жана бийлөөчү таптын кызматын кылып, жандап жүргөн адам, малай» деген мааниси семантикалык историзмге айланган (кара: КТТС, 209-бет); *саан* деген сөздүн «саала турган мал», «саала турган», саалуучу учуру жеткен маал, убак» деген азыркы маанилеринен башка «күчүн сатып эмгектенген акысы үчүн убактылуу сүтүн ичишке алынган мал» деген мааниси да болгон (КТТС, 512-бет). Ошондой эле эски коомдук түзүлүшкө байланыштуу болгон *желдет* жана *кул* деген сөздөр өздөрүнүн түз маанилеринде историзмге өткөн менен «ырайымсыз, таш боор, зулум» жана «бирөөнүн эркинен чыкпаган, бирөөнүн айтканын ээрчиген, өз алдынча, өз эркинче аракети болбогон адам» деген өтмө маанилеринде азыркы учурда кеңири колдонулат (КТТС, 201, 358-беттер).

Элдин турмушундагы эскирген түшүнүктөрдү туюнткан тилдеги туруктуу сөз тизмектери **фразеологиялык историзмдер** деп аталат. Маселен, **сөөгү меники, эти сеники** (баласын окутуу үчүн молдого берээрде айтылуучу сөз), *журт агасы* (уруудагы, уруктагы жогорку мансаптуу адам), *таман акы* (көбүнчө мал баккандыгы үчүн төлөнүүчү акы), *балта чабар* (айбалта менен куралданган аскерлер), *бел куда* (төрөлө элек балдарына кудалашуу), *бешик куда* (бешиктеги балдарына кудалашуу), *боз дөбө* (жоонун жеке балбандары беттешүүчү дөбө), *чөп ооз* (жайлоодон пайдалангандык үчүн алынуучу акы), *акыр заман* (диний түшүнүк боюнча дүйнөдө жашоо-тиричилиги токтолуу мезгили), *капилет дүйнө* (диндик түшүнүктө жалган дүйнө), *кара черцү* (жергиликтүү администрацияны шайлоо учурунда мурунку кандидатураны жактоочу топ), *ак черцү* (жергиликтүү администрацияны шайлоо учурунда жаңы кандидатура койгон топ), *кызыл чок* (жергиликтүү башкаруу органдарынын чабарманы) деген сыяктуу туруктуу сөз тизмектери элдин өткөндөгү жашоо тиричилигине, ишенимдерине, башкаруу иштерине байланыштуу болгондуктан, азыркы сөздүк курамда өтө сейрек учурайт.

Кыргыз тилинде элдин өткөндөгү жашоо турмушунун ар түрдүү доорлорун, мезгилдерин мүнөздөөчү эң көп историзм сөздөр бар.

Историзмдер эскинин элесин берген элдик оозеки чыгармаларда кеңири кездешет. Маселен, кыргыз элинин өткөн кылымдардагы турмушу жөнүндөгү

монументалдуу эстелиги, анын өмүр жолу жөнүндөгү өзүнчө бир энциклопедиясы болгон «Манас» эпосунан ар кандай титулдарды, согуштук чиндерди, курал-жарактарды, кийимдердин, буюмдардын аттарын, коомдук түзүлүшкө байланыштуу түшүнүктөрдү жана мифологиялык, диний түшүнүктөрдү жана башкаларды билгизген төмөндөгү историзм сөздөрдү көрсөтүүгө болот:

Бели катуу бирөөнү,
Бек көтөрүп коёлук.
Калкка кабар салалык,
Кайраты бар бирөөнү.
Кан көтөрүп алалык.

Аны көргөн маңгулдар,
Улуу черцү кол менен,
Жоонун изин басыптыр.

Нескара акыл чыгарды,
Нөөкөрлөрү кубанды.

Он эки жайсаң ээрчиткен,
Ойрон Жолой көрүнөт.

Колуна үйдөй кырсы алган,
Жолукканды бир салган.

Күрөкө соот дат болду,
Кермеге толгон ат болду.

Кара жаак айбалта,
Муну кайкалатпай ким аштайт.

Добулбас үнү бакылдап,
Чыңыроо үнү такылдап,
Сырбараң үнү жаңырып...
Кыргын салчу наркескен,
Кылычын ичтен байланды.

Көк темирден туулга,
Көмкөрө кийип алыптыр.
Ак найза колдо койкоюп,
Накери бутта чойкоюп...

Арыстаныңдын Аккелте
Ортосу болот, оозу албарс,
Түтүнү туман, түбү асман,
Кароолу тажаал, огу ажал
Асынып жүрсө Аккелте,
Ачууланса койчагыр...

Басып келип баатырың,
Ач албарс менен бир чаап,
Белинен эки бөлгөнү...

Ошондо кытай Алооке,
Ордону бузуп кул кылып...
Написи чон, Алооке,

Канкорду Кудай урганы.
Алты миң *жамбы*; миң кундуз,
Алым алып турганы.

Каяшаяк бергендин,
Колуна *чеге* кадатты.

Тирүү кармап алат го,
Зынданына салат го.

Бакшы менен *бүбүдөн*.
Немесин койбой чакырды.

Өзү *жайчы* кан *Жолой*,
Токойго кирип барганы.
Күн жаадырчу *жай ташты*
Көтөрүп сууга салганы.

Ошондой эле жазуучулар элдин өткөн турмушун, өткөн доордун колоритин түзүү үчүн көркөм чыгармаларда, өзгөчө тарыхый көркөм чыгармаларда, автордук баяндоодо да, персонаждардын кебинде да мындай сөздөрдү кеңири колдонушат. Бул жагынан «Сынган кылыч» аттуу тарыхый романда Төлөгөн Касымбеков чоң ийгиликке жетишкен. Ал кыргыз элинин Кокон кандыгынын мезгилиндеги турмушун таамай сүрөттөө, доордун нагыз атмосферасын так чагылтып көрсөтүү үчүн сүрөттөлгөн мезгилге мүнөздүү *аскер башы*, *удайчы*, *сарбаз*, *аталык*, *жүз башы*, *паңсат*, *бий*, *саркер*, *өкүмдөр*, *сыпай*, *миң башы*, *казый*, *датка*, *кушбеги*, *каракелтек*, *миршаб*, *карачарпан* деген сыяктуу историзмдерди билгичтик менен колдонгон. Романдан мисал келтирелик: Ушул учурда кокондуктардын *аскер башчысы* да мерчемдүү өңүткө келген; *Удайчы* эки жакты бат-бат каранды; кызыл кийген *сарбаздар* далдакташып, шашылып жүрүшкөн болуу керек; Ал Алымкул *аталык* эмес беле?; *Жүз башылык* султаны чыкчырылып, чымкөк кемзолун шымданып койгон чалбардын багалегинен кызыл булгаары өтүктүн тумшуктары чукчуюп чыгып турду; Тилинде эми бар, билегинде күчү бар жаш азаматтардан тандап, *саркер* көтөрүп алгыла; Ар убакта *өкүмдарлар* атак үчүн жанына ырчы, чоорчу, чечен топтоочу экен; Ибрагим Хайал *сыпайлардын* коштоосу менен дарбазалардын бекемдигин карап, кытайчалар орнотулган жерлерин көрүп келатты; – О, *паңсат*, үкөм... О, жакшылар, бир соболго жол барбы?; Булардын *миң башысы* бар бекен? – деп, күңк этти Ибрагим Хайал өзүнө өзү суроо берип, жер тиктеп турган бойдон; Бир кечте Нүзүп шаардын *казыйын* жалгыз чакырып алды; Казынанын кошунунан башка да, курал кармоого жараган эр бүлөдөн сансыз *кара-келтек* жыйналды;

Көп өтпөй буларга Маргалан беги кыпчак Өтөмбай *кушбеги* кошулду; Коргондо акырын кобурашкан үн угулду да, жанына *миршаб* ээрчитип, балаханага Маргалаңдын беги чыгып келди; Күчүгүндө бактым эле буларды, ит болгондо *карачарпандарга* кошулуп, кайра өзүмдү талады ж.б.

Кыргыз элинин падышалык Орусиянын кол астында турган мезгилиндеги турмушуна арналган Касымалы Жантөшевдин «Каныбек», Аалы Токомбаевдин «Таң алдында», Мукай Элебаевдин «Узак жол» романдарынан жана башка чыгармалардан *падыша*, *ак падыша*, *губернатор*, *болуш*, *старчын*, *оёз/үйөз*, *полиция*, *пристав*, *стражник*, *көпөш*, *писир*, *тилмеч*, *кызыл чок*, *атаман*, *жасоол*, *жатакчы*, *мужук*, *каторжан*, *жазалоо отряды* жана ушул сыяктуу башка мүнөздөгү историзмдерди жолуктурабыз. Мисалы «Каныбектен»: Бирок бул окуя Айдарбек менен Сооронбай *болуш* үчүн айтып түтөнгүс күйүт болду; Айдарбек менен Сооронбай *болуш* Тагай менен Карабекке жол баштатып, жыйырма *полиция* жиберилген; Алыбай старшы башын төмөн салган бойдон үндөбөй тура берди; Ач эми, *оёз* жагын мага койгула – деп, отургандарды ишендиргендей, көкүрөгүн кере күлүмсүрөп, көзүн кысып койду. «Таң алдындадан»:

Падыша кылган кылмыштын,
Эң чоңу ушул эмеспи!;

Андрейиң келбей калды,
Тууган жерге кайрылып,
Ушул, ушу *ак падыша*,
Кетмейинче тайгылып!;

Сурабай иштин жайын толук, терип,
Пристав соту менен жетип келип;

Ыстарчын, *писирлер* да кызыл-жаян,
Талатып кумурскага бөйү-чаян;

Күр жерди ээлегендер казак-орус
Калганын сатып жеди *манап*, *болуш*;

Тилмечтер Кантай менен кетти дешет,
Ээрчитип атаманды капкайдагы;

Кол койгон *губернатор* Фальбаум өзү,
Бир гана буйрук тапты жарты барак;

Малдуулар бүт жайлоону басып койду,
Жатакчы жайлатмакпы малсыз бойду;

Чыгым деп алкымдашат *кызыл чогу*,
Аларга эсеп эмес малдын жогу;

Биз түгүл орустардын *мужуктарын*,
Кекешет кеги бардай шапалактап;

Көрбөсөм да *каторжандар* тилинен,
Так көргөндөй таамайланды Ленин;

Жардам кылбай «*турпанчы*» деп бөлдүрдү,
Элди экиге тукурушуп көндүрдү;

Элдик болсо, *эсер* менен *меньшевик*,
Кыргыздарга кыйбайт беле өндүрдү;

Жараксыз Байкашканын айылы кайдан
Жазалоо отрядга салсын майдан.

«Узак жолдон»: Кызыл-Кыядан ары
Кутурган-Булакка почтоочу Матрей деген
чоң көпөш бар; Чоңкол десе бүтүн Каракол
үйөзүнүн жаш баласына чейин билет,
Бул Тогузбай айылынын *старчыны* эле;
Ошондуктан кайдагы жем издеген Чоңколдой
стражник, пристав, бий, болуш дебей кезек-
кезек ушунда жыйналып, баш кошуп алып,
жемге тоюп жата беришчү; Анткени *кеңсалар*
жасоолунун пагон тагып, кылыч асынгандан
башка да бир белгиси – кызыл тебетей киет
ж.б.

Историзмге жалаң гана революцияга
чейинки айрым түшүнүктөргө байланыштуу
сөздөр эле өтпөстөн, Совет бийлигинин
алгачкы жылдарында пайда болгон кээ бир
сөздөр да өткөн. Мисалы:

Жарыялайм Советтердин бийлигин,
Ревкомдун – тапшырмасы боюнча.

(А. Т. Таң алдында)

Оштогу *ЧКнын* адамдарынын жана Ак-
мат менен Анна жолдоштордун айтууларына
караганда да бул чын (К. Ж. Каныбек);
Жогор жактан берилген нускоонун негизинде
Күн-Чыгыш айылында *ыктыярдуу отряд*
уюшулуп, ага каалаган жаштар жана
каалаган дыйкан адамдары жазылышты;
Бузуку бандит эл душмандарын кыраакы
саясы башкарма ушул баштан камакка алса
деп сураймын (Т. С. Тоо арасында) ж.б.

Бул сөздөр белгилүү доорду мүнөздөөчү
касиетке ээ, ошондуктан аларды азыркы
учурда колдонулган башка сөздөр менен
алмаштырып берүүгө мүмкүн эмес. Булардын
стилистикалык эмоциялуулугу да ушунда.

Архаизмдер

Историзмдерден айырмаланып, элдин
турмушундагы түшүнүктөрдүн, нерселердин
эскириши менен бирге эскирбестен, түшүнүк
ошол бойдон калып, аны туюнткан сөз же
маани ордун башка сөзгө бошотуп берүү
менен, тилдин активдүү сөздүк курамынан
биротоло чыгып, элдин күндөлүк кебинде
такыр унутулуп калган сөздөр жана маанилер
архаизмдер¹ деп аталат.

Архаизмдерди мүнөздөөчү белгилер тө-

мөндөгүлөр:

1) Архаизмдердин эскириши көбүнчө
лингвистикалык факторлорго байланыштуу,
башкача айтканда, тилден тигил же бул сөздүн
чыгып калышы ал сөз аркылуу туюнтулган
кандайдыр бир түшүнүктүн эскириши
менен шартталбастан, синоним, полисемия,
варианттуулук сыяктуу тилдик көрүнүштөр
менен байланышат. Тактап айтканда,
тилде синоним болгон сөздөр бири-бирине
абсолюттуу дал келсе, алардын ичинен бирөө
гана калып, калганы колдонуудан чыгып
калат (бирок тилде мындай көрүнүштөр
өтө сейрек учурайт). Маселен, 30-жылдары
орус тилинде, ошондой эле кыргыз тилинде
да, *аэроплан, самолет* деген сөздөр бирдей
колдонулуп келген болсо, кийин *аэроплан*
колдонуудан чыгып калды да, тилде ал
түшүнүктү самолет гана жеке ээледі. Же
болбосо, кийинки эле жылдары *окуучу*
деген сөздүн «мектепте окуган бала» жана
«китеп, газеталарды окуй турган адам» деген
маанилеринин бири-биринен так айырмалоо
үчүн кийинки маанисинде *окурман* деген
уңгулаш сөз колдонула баштады. Натыйжада
окуучу деген сөздүн экинчи мааниси эскирүүгө
учурап, кош маанилүү сөздөн жеке маанилүү
сөзгө өттү.

Архаизмдердин тилдин сөздүк курамынан
сүрүлүп чыгып калуу жана алардын ордуна
башка сөздөрдү колдонуу себептерин
түшүндүрүү историзмдерге салыштырганда
алда канча татаал нерсе, ал атайын
лингвистикалык изилдөөлөрдү талап кылат.

2) Архаизмдер азыркы учурдагы жашап
жаткан көрүнүштөрдүн эскиче аталышы
болгондуктан, анын азыркы тилде сөзсүз
синоними же варианты болот. Ал өзү атаган
чындыкты түшүндүрүүчү азыркы тилдеги
сөз менен стилистикалык-семантикалык
катнашты түзөт да, аны менен бирге бир
лексикалык системага кирет. Демек, мындан
айтылуучу ойго жараша синонимдик
катнашта турган архаизм менен азыркы
тилдеги сөздүн ылайыктуусун тандап алууга
мүмкүнчүлүк түзүлөт.

3) Архаизмдердин азыркы тилде
синоними бар болгондуктан, теориялык
жактан алганда, тарыхый темага арналган
көркөм чыгармаларда аларды азыркы
сөздөр менен алмаштырууга толук мүмкүн
болоор эле, анткени архаизмдер конкреттүү
тарыхый доорду тике мүнөздөй албайт. Би-
рок жазуучулар көп учурда чыгармалардагы
тарыхый боёкту күчөтүш үчүн кадыресе
номинативдик функцияда эмес,
стилистикалык максат менен архаизмдерди
пайдаланышат.

4) Архаизмдер историзмдер сыяктуу
тарыхый колоритти түзүүнүн гана

каражаты болбостон, каармандарды кеби жактан мүнөздөөнүн жана айтылган сөзгө экспрессивдүү-эмоциялуу түс берүүнүн да каражаты болуп кызмат аткарат. Алар автордун кебинде окуя каармандын көз карашында бааланып жаткан учурда колдонулат.

Историзмдер тилдин лексикалык деңгээлине гана тиешелүү көрүнүш болсо, «архаизм» деген термин менен тилдин фонетикалык жана грамматикалык (морфологиялык, синтаксистик) түзүлүшүнө байланыштуу көрүнүштөр, б.а. тилдин тарыхый өнүгүшүндө колдонуудан чыгып калган айрым тыбыштык жана грамматикалык каражаттар да аталат.

Архаизм болгон сөздөр элдин эсинен биротоло чыгып, анын ордуна азыркы тилдеги синоними колдонулгандыктан, үзгүлтүксүз жазма традициясы болбогон тилдерден андай сөздөрдү табуу жана анын азыр ордун баскан эквивалентин так көрсөтүп, кийинки сөз менен алмашуу мезгилин, себебин аныктоо кыйынчылык туудурат. Кыргыз тилинин өнүгүшүнүн бардык учурун мүнөздөй алуучу жазма эстеликтердин жоктугу кыргыз тилинде мурда колдонулуп, кийин ордун башка сөздөргө бошотуп берген сөздөрдүн изин табуу көп учурда мүмкүнчүлүк бербейт. Ошол себептен биз кыргыз элинин улуттук жазмасынын пайда болуш мезгилинен бери карай, көбүнчө коомдук-саясий, илимий жана официалдуу терминдерде пайда болгон архаизмдер жөнүндө сөз кылуу менен гана чектелебиз.

Октябрь революциясынан кийин гана калыптана баштаган улуттук жазма адабий тили менен бирге кыргыздын коомдук-саясий жана илимий терминологиясы да түзүлө баштады. Бардык эле жаңыдан түзүлгөн нерселер сыңары кыргыз тилинин терминологиясы да дароо өз жайында боло койгон жок. Жаңыдан түзүлүп жаткан терминдердин бир кыйласы, албетте, өздөрү туюнткан түшүнүктөрдүн маңызын ачып бере албады. Уламдан-улам такталып, жаңы терминдер менен алмашылып, мурункулары тилдин сөздүк курамынан чыгуу менен архаизмге айланды.

Тилден сөздөрдүн эскирип чыгып калышы бир денгээлде болбойт. Кээ бир сөздөр бүтүндөй колдонуудан чыгып калса, экинчи бирлеринин айрым маанилери архаизмге айланат да, калган же жаңыдан ээ болгон маанилери менен тилде жашоосун уланта берет, үчүнчү бирлери сырткы гана тыбыштык формасын өзгөртөт да, мурдагы айтылышы тилде колдонулбай калат, ал эми төртүнчү бирөөлөрүнүн сөз жасоочу формасы өзгөрүүгө учурап, мурунку морфологиялык

калыбында эскирүүгө дуушар болот. Мына ушуга карай кыргыз тилиндеги лексикалык архаизмдерди эскирүү даражасына жана азыркы тилде жашап жаткан синонимдери же варианттары менен болгон катышына жараша **нагыз лексикалык, семантикалык, лексика-фонетикалык, лексика-морфологиялык архаизмдер** деп өз ара топторго бөлүштүрөбүз.

Ордун толук бойдон башка сөзгө бошотуп берүү менен, бүтүндөй колдонуудан чыгып калган сөздөр **нагыз лексикалык архаизмдер** деп аталат. Буга мисал кылып, аалым (окумуштуу), *абырак* (сылыктык, жөн билгилик), *автобаян* (автобиография), *ажайыпкана* (музей), *баяндама* (доклад), *бозгун* (эмиграция), *бозгунчу* (эмигрант), *дарыскана* (аудитория), *жанытма* (фельетон), *жарнама* (приказ), *зарынчылык* (романтика, романтизм), *имла* (орфография), *коолу* (токтом, чечим), *сынып* (класс), *төңкөрүш* (революция) сыяктууларды көрсөтүүгө болот. Нагыз лексикалык архаизмдерге жалаң эле жеке лексемадан турган жөнөкөй сөз түрүндөгү архаизмдерди гана киргизбестен, эки уңгунун биригишинен турган кошмок сөз түрүндөгү архаизмге айланган атоолорду да киргизебиз. Буга мисал катары *Кеңештер бирдиги* же *Кеңештер союзу* (Советтер союзу), *айыл кеңеш* (селолук Совет), *бирикме чарба* (колхоз), *жай байлык* (жеке менчик), *тегизчил турмуш* (социализм), *өкүмөт өнөрү* (өнөр жай), *кыр көрсөтүцү* (демонстрация), *сөз жарыштыруу* (дискуссия), *чоң чогулуш* (митинг), *түп киндик* (борбор), *жер майы* (нефть), *жер тиргизүү* (мелиорация), *кан алмаштыруу* (метистештирүү), *чоң кырчоо* (экватор), *от араба* (поезд), *тил кат* (расписка), *кара кашка* (квитанция) сыяктууларды көрсөтүүгө болот.

Кеңештер бирдигиндеги биздин майрам «эмгекчилердин кубаныч күнү» деп саналат («ЭТ», 1927, 1-май), Айыл чарба салыгынан башка кириштер жагынан да *айыл кеңеш* четте калууга жарабайт («ЭТ», 1926, 8-январь). Бүткүл зоот-паabrikтердин жана тышкы соода иштеринин эмгекчилер колунда болушу, мунун үстүнө ички соода жана кеперетиптердин күндөн-күнгө илгерилепкеңип бара жаткандыгы, *жай байлыкка* тоскоол болуп, уйумдашкан, тартиптешкен эмгекчилерди *тегизчилик турмушуна* карай жетелеп бара жаткан жолдор болот («ЭТ», 1926, 11-январь). Биз алдыңкы жылда жалгыз гана *өкүмөт өнөрүн* оңоо жолунда эмес, балким айыл чарбаны алга жөнөтүү жолунда айыл-кыштактардагы күчү аз жана орто дыйкандарга карыз берүү үчүн далай акча берүүбүз керек болот («ЭТ», 1926, 8-январь). Сыз бул маселелер менен убакытты өткөрүп, *сөз жарыштырууну* керексиз деп таап,

бул ойдун жаңылыштыгын, негизсиздигин түшүндүрдү («ЭТ». 1926, 11-январь). Жыл сайын 1-май күнү баардык капиталчыл мамлекеттердеги жумушчулар көпчүлүктүн *кыр көрсөтүлгөнүн, чоң чогулуштарды* өткөрүп, ошону менен бир убакта иш таштоолор уюштуруп турушат («ЭТ», 1927, 1-май).

Түп киндигиң Маскөөдө,
Түркүгүң турат Ташкенде,
Куп дөөлөткө жолуктук,
Кулак салба эч кепке (Тог. М.)

Тилден бүтүндөй сөз чыкпастан, анын айрым гана мааниси архаизмге айланып, калган же жаңыдан ээ болгон маанилери менен тилде жашоосун уланта берсе, мында **семантикалык архаизм** же **архаизм-маани** келип чыгат. Маселен, бүгүнкү күндө да тилибизде кеңири колдонулган бир кыйла сөздөрдүн ушул эле кылымдын 20–30- жылдарында башка да маанилерде колдонулгандыгын жана ал маанилердин азыр эскирип калгандыгын ошол кездерде чыккан газета– журналдардан алынган мисалдардан, чыгармалардан көрө алабыз. Алсак, Совет бийлигинин алгачкы жылдарында эле пайда болгон *башкарма* деген сөз «Эркин Тоодо» азыркы берген маанилеринен башка «редакция» деген мааниде да колдонулган: *Башкармага* жиберилген макалаларда жазуучунун толук адреси болсун («Э.– Т.», 1924, 7-ноябрь). *Мал* деген сөз «товар» маанисинде да колдонулган: Беш-Жыгачта бир кеперетип бар, болгону менен *малы* өздөрүнүн мүчөсүнөн артпайт («Э.– Т.», 1926, 8-январь). Топурак деген сөз «территория» маанисин да билгизген: ТССР *топурагында* агартуу жолу менен Кызыл Азия темир жолунда 6 окуу журтунда 688 кишиге кесипчилер тарбиясы берилип жатат («Э.– Т.», 1926, 11-январь). Партия, мекеме, коомдор тарабынан басылып чыккан газета, журнал ж.б. маанисинде *тил* деген термин колдонулган, бул мааниде азыр «орган» болуп колдонулат: «Эркин-Тоо» кыргыз эрктүү облусунун облустук кемунус партия, облустук аткаруу кемитети, облустук кошчу, жаштар кемитети жана кесипчилер уюмунун *тили* болуп чыгат («Э.– Т.», 1926, 4-январь). *Эсеп* деген сөз төмөнкү сүйлөмдө «отчет» деген мааниде берилген: Мунун үчүн бардык кемитет калк алдында кылган ишинен *эсеп* берүүгө тийиш («Э.– Т.», 1926, 11-январь).

Азыр жаңы тыбыштык формага ээ болуу менен, мурунку кебетесинде эскирүүгө дуушар болгон сөздөр **лексикафонетикалык архаизм** деп аталат. Азыркы кездеги жазылышынан жана айтылышынан айырмаланган сөздөрдү мисал кылып дагы

эле «Эркин-Тоо» газетасынан алып келтирсек болот. «Эркин Тоо» *кезитинин* түпкүлүктүү мээлеген максаты: калың кыргыз калкын, анын ичинде кедей-кембагал шордууларынын көзүн ачып, сайасы агым менен тааныштырып, тарбияламак (1924, 7-ноябрь). Орус кыштактарына шайлоо өткөрүү үчүн болуштук шайлоо *кемесийасы* жана кызматкерлери менен кең жыйналыш кылып, өзүбүз кыргыз селенийаларына кеттик (1926, 8-январь). Жалгыз болуштук аткаруу *кемитети* ыраак жерде болгондуктан, айыл иштерге керегинче тааныша албайт (1926, 8-январь). Жайылганда ушу күнгө чейин бир да *кеперетип* ачылбаган (1926, 8-январь) ж.б. Бул мисалдардагы астылары сызылган *кезит*, *кемесийа*, *кемитет*, *кеперетип* деген сөздөр адабий тилде лексикалык-фонетикалык архаизмге айланып, интеллигенттер, жаштар тарабынан азыр бул сөздөр толук орус тилинин нормасында өздөштүрүлүшүнүн натыйжасында жазма жана оозеки кепте тең *газета*, *комиссия*, *комитет*, *кооператив* түрүндө гана колдонулат.

Ошондой эле мурдатан оозеки чыгармаларда жолуккан кээ бир жер-суу аттары, элдердин аттары азыркы адабий тилде фонетикалык жаңы түр алып, мурдагы аталышы архаизмге өткөндүгүн байкоого болот: Мисалы:

Бирөөңдү айдайм *Оролго*,
Бирөөңдү айдайм *Эренге*,
Бирөөңдү түшүрөм акыр тереңге.

Туурасы *Эртиш* суу болсун,
Аягы *Орол* тоо болсун,
Бир чети *Тебит* чөл болсун.

Эки күнү жол жүрүп,
Ат аябай мол жүрүп,
Маңгулга кирип кетиптир
(«Манастан»).

Оогандын элин Курманбек,
Калмактардай ойлойбу
(«Курманбек»).

Мындагы *Орол*, *Эрен*, *Эртиш*, *Тебит*, *Маңгул*, *Ооган* деген аттар азыр *Урал*, *Иран*, *Иртыш*, *Тибет*, *Монгол*, *Афган* болуп колдонулат.

Азыр колдонулган сөз менен уңгулаш болуп, андан сөз жасоочу мүчөсүнөн гана айырмаланган архаизмдерди **лексикаморфологиялык архаизм** дейбиз. Маселен, бүгүнкү күндөгү адабий тилибиздеги *жумушчу*, *уюм*, *башчы*, *социалисттик*, *капиталисттик*, *капитализм* деген сөздөрдүн ордуна мурда ушул эле сөздөргө уңгулаш, бирок мүчөсү боюнча айырмаланган *жумушкер*, *уюк*,

баштык, сатсыйалчыл, капиталчылык деген сөздөр колдонулуп келгендигин төмөнкү мисалдардан көрүүгө болот; Партияны *жумушкерлер* менен күчөтүү иштери башка тетик менен жүрө бермекчи болду («Э. – Т.», 1926, 11-январь). Шайлоо болоордон мурун партия *уйуктары* менен кеңешип, ... аларды шайлоого катыштырууга үндөп кызыктырсын («Э. – Т.», 1926, 4-январь). Кыргыз институту ачылары менен бирге жанына ленинчил жаштар *уйугу* ачылды («Э. – Т.», 1926, 8-январь). Облустук партия кемитетинин үгүт-насыят бөлүмүнүн *баштыгы* Айтмат уулу («Э. – Т.», 1926, 18-январь). Чет мамлекеттерде *сатсыйалчыл* курулуш жок. Анда *капиталчыл* өкүм сүрөт («Э. – Т.», 1927, 1-май).

Жазуучулар көркөм чыгарманын каармандарын сүрөттөлүп жаткан мезгилге, учурга ылайык тил менен сүйлөтүш үчүн тилдик көркөм каражат катары архаизмдерге да кайрылышат. Маселен, кыргыз айылында колхоз курулушун сүрөттөөгө арналган Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романынан төмөнкүдөй архаизмдерди учуратабыз: Кирген адам басып келип, столдун каршысында дагдая тартып тура калып сурады: – *Айыл кеңештин* мекемеси кайда? – Ушул ушакка ишенген сиздерди сурайлы, Соке, – деди Сапарбай мостоё: – Мына, *бирикме чарбаны* кандай өткөрүү жөнүндөгү маалыматты *кезиттен* уктуңар... материал бакат жалган деп, «Эркин-Тоо» *башкармасына* жооп жазыш... Жумушчу булчуңдарын таштай түйүлтүп, дөшүсүн чыңап, балкасын согуп, *зоот, пабриканын опурамасын* азынатып, улуу *өктөбүр көңтөрүшүнүн* жаркыраган нуру астында *сатсиалга* бет буруп, *тегизчил заманга* жумушчу менен дыйкан кол кармашып бармакта.

Бул сыяктуу архаизмдерди Ш. Бейшеналиевдин «Кычан» повестинен да жолуктурууга болот: – Айланайын *кеңеш өкүмөтү, кемунус партиясы* кош айдоочу машине жибериптир. Кээ бири *батрачкомго, айыл кеңешинин төрагалыгына, катчылыгына* көтөрүлүшкөн.

Мында сүрөттөлгөн мезгилге мүнөздүү, бирок азыр *сельсовет, колхоз, редакция, завод, фабрика, гудок, Октябрь революциясы, социализм, совет өкмөтү, коммунисттик, председатель, секретарь* деген сөздөр менен алмашылган архаизмдерди пайдалануу аркылуу авторлор чыгармаларынын каармандарынын учурга ылайык кебин түзүүгө жетишкен. Бирок архаизмдерди стилистикалык максатка багындырбай, автордук баяндоодо колдонууга болбойт, анткени ал түшүнүктүн учурдагы закондуу туюндуруучусу болгон синоними тилде азыр

жашап жатат. Ал эми көркөм чыгарма бүгүнкү күндүн окурмандарына арналат. Ошону менен бирге көркөм чыгармаларда жолуккан архаизмдердин баардыгы стилистикалык максатта колдонулган экен деп түшүнүүгө болбойт. Бүгүнкү күндө биз архаизм деп эсептеген жогорудагы көп сөздөр 20–30-жылдарда кадыресе эле сөздөр болгон жана жазуучулар тарабынан алар чыгармага атайын стилистикалык түс берүү үчүн эмес, жөнөкөй гана тилдин номинативдик каражаты катары пайдаланылган. Маселен, 1922-жылы жазылган Тоголок Молдонун «Алга, алга» деген ырындагы:

Ленин туусун
колуңа карма!
өзгөрүштү ырдап,
өз элиңе жарда

же 1918-жылы жазылган Ысак Шайбековдун «Большевиктер партиясына» деген ырындагы:

Кубанам *уруяттын* келгенине,
Большевик падышаны жеңгенине,
же Аалы Токомбаевдин 1924-жылы жазган «Өкмөт ээлерине» деген ырындагы:

Фабрик, зоотто иштеген,
Өпкөсүн оозго тиштеген,
Жумушчулар, тургула

деген үзүндүлөрүндө асты сызылган сөздөрдүн өзгөрүш, уруят, фабрик, зоот болуп айтылышы өз мезгили үчүн архаизм эмес эле.

Неологизмдер

Коомдун тынымсыз өнүгүшү менен бирге тилдин лексикасында жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн жаңы сөздөрдүн, жаңы сөз тизмектеринин жана жаңы маанилердин пайда болушу талап кылынат. Тилдин лексикалык өнүгүшүнүн мына бул процесси неологизмдердин тарыхый өсүш шарттарына, анын пайда болуу ыктарына жана чыккан булактарына көз жүгүрткөнүбүздө даана байкалат.

Тилди жараткан жана анын ээси болгон элдин коомдук-саясий турмушундагы маанилүү тарыхый окуялар менен чектелген белгилүү бир мезгилинде пайда болгон адабий тилдеги жаңы сөздөр, жаңы туруктуу сөз тизмектери жана жаңы маанилер **неологизмдер**¹ деп аталат.

Тилдин активдүү лексикалык курамына өтүп, тилде кеңири колдонулуп, мааниси жалпы калайыкка жеткиликтүү болгонго чейин неологизмдер пассивдүү сөз каражаттары катары гана колдонулат.

«Неологизм» деген түшүнүктү тилдин өнүгүшүнүн бүгүнкү күнүгана абалына карата

1 Неологизм – гр. neos «жаңы» + logos «сөз» дегенден.

түшүнбөстөн, ар кандай белгилүү тарыхый мезгилдеги тилдин абалына карай түшүнүүгө тийишпиз. Анткени, коомдун өнүгүшүнүн бир учуру үчүн жаңылыгы, кадимкидей эместиги сезилип турган сөз мезгилдин өтүшү менен элдин сезиминде кадыресе эле сөзгө айланып, кеңири колдонулуучу лексиканын катарына өтүп кетет. Маселен, кыргыз тили үчүн Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде неологизм болуп эсептелген *совет, партия, коммунист, большевик, комсомол* деген, айыл чарбаны коллективдештирүү мезгилиндеги *колхоз, совхоз, колхозчу, бригада, звено, трактор, комбайн, эмгек күн* деген, Улуу Ата мекендик согуштун мезгилиндеги *истребитель, катюша, дот, дзот, фашист, фашизм* деген сөздөр бүгүнкү күн үчүн эч кандай жаңы катары сезилбейт. Космосту өздөштүрүү мезгилинин неологизмдери болгон *космонавт, аэронавт, космостук корабль, космодром, учкуч-космонавт, спутник, ракета алып жүрүүчү, ракета кыймылдаткыч* сыяктуу сөздөр бара-бара неологизм болуудан калып баратат. Бүгүнкү күндүн неологизмдери болуп саналган рынок экономикасы, *акция, индекс, акционер, акционердик коом, акциз, акциз салыгы, бааны либералдаштыруу, бартердик келишүү, брокер, брокердик контора, валюта рыногу, имидж, инвестиция, ишкердүүлүк, инфраструктура, индексация, концерн, корпорация, купон, мамлекеттен ажыратуу, маркетинг, менеджер, менеджмент, презентация, приватташтыруу, фермер, фирма, холдинг-компания, чартер, эркин экономикалык зона, офис* деген сыяктуу сөздөр белгилүү мезгилдин өтүшү менен неологизм болбой калышы мүмкүн. Ал гана эмес, айрым неологизм сөздөр эскирген сөздөрдүн катарына өтүп кетиши да ыктымал. Маселен, кыргыз тилинде Октябрь революциясынан кийин пайда болгон *ревком (революциялык комитет), союз кошчу, жаңы уюм саясаты, эл комиссариаты, ыктыярдуулар отряды* деген сыяктуу сөздөр бүгүнкү күн үчүн эскирген сөздөрдүн катарына кирет. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болуп, коммунисттик идеологиядан, социалисттик чарба жүргүзүүдөн баш тартышы, жаңы коомдук-экономикалык түзүлүшкө багыт алышы 90-жылдарга чейин эле ыйык сөз катары ардакталып келген *Советтик Социалисттик Республикалар Союзу – СССР, Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы – Кыргыз ССРи, Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы – КПСС, Бүткүл Союздук Ленинчил Коммунисттик Жаштар Союзу – ВЛКСМ, комсомол, пионер, октябрат, социализм, социалисттик чарба, колхоз,*

совхоз деген сыяктуу сөздөрдүн келечекте кыргыз тилинин активдүү сөздүк курамынан чыгып, пассивдүү лексикасынын катарына өтүп кетиши күмөнсүз болуп калды.

Кыргыз тилиндеги неологизмдер эки булактын негизинде пайда болуп жатат.

1. Ички булактын эсебинен, башкача айтканда, кыргыз тилинин мурдатан колдонуп келе жаткан тилдик каражаттарын пайдалануу менен жасалууда. Ички булактын эсебинен пайда болгон неологизмдерди өз кезегинде дагы экиге бөлүп көрсөтүүгө болот.

а) жалпы тилдик булактын негизинде пайда болгон неологизмдер: *демөөр, демөөрчү* (спонсор), *ишкер, ишкердик* (предприниматель / предпринимателдик), *менчиктештирүү* (приватизация), *дыйкан чарба, эмкана* (поликлиника), *майдангер* (фронтовик), *сапар* (визит), *сынак* (конкурс) ж.б. Англис *ишкери* болсо бул жолку түшкөн шары менен дүйнөлүк турга чыгып, ийгиликтерге жетүүнү максат кылган («ЗК»). *Ишкерлик* ишти илгерилетет («ЗК»), Шарлотта үчүн чоң сынактар, б.а. концерттер башталат («ЗК»). Талас аймагындагы Кырк-Казык айыл өкмөтүндөгү «Ырыс» *дыйкан чарбасынын* иши жөнүндө эл арасында жылуу-жумшак сөз болуп келет («ЗК»)..., өткөрүлгөн марафон «Сиздин саламаттыңызга» деп аталып, бул «ОШ- 3000» алкакта *эмкана* комплексин көркүнө келтирүүгө... багытталды («ЗК»). Премьер- министр бул түштүк сапарында Чаткал районундагы геологиялык чалгындоо иштери менен да тике таанышат («ЗК»).

б) диалектилик булактын негизинде пайда болгон неологизмдер: *ижара* (аренда), *ижарачы* (арендатор), *идара* (мекеме, канцелярия), *буйрутма* (заказ), *астана* (босого), *токсондук* (квартал), *маара* (финиш) ж.б.

Мисалы: Жаңыдан келгенимде «Ысык-Көл» мейманканасында жашап жүрдүм, азыр *ижарага* чыкканы өзүмдү – Ата-Журтумда эле жүргөндөй сезип калдым («КМ»). Биздин жүзүбүз ошол өлкө *астанасынан* башталат («ЗК»).

Коомубузда жүрүп жаткан демократиялаштыруу процесси өзүнүн таасирин жазма адабий тилибизге да тийгизип, мурда диалект, говорлордо гана колдонулуп келген көптөгөн сөздөр адабий тилдин энчисине айланып, жаңы сөз катары колдонулуп жаткандыгын жогорудагы мисалдар тастыктайт.

2. Сырткы булактын эсебинен кыргыз тилинде абдан көп неологизмдер пайда болууда:

а) Орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер. Кыргыз тилинде неологизмдердин пайда болушунда, мурдагы Совет бийлигинин мезгилиндегидей

эле, азыркы учурда да орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөр басымдуулук кылууда. Ошону менен бирге алар коомдук турмушубуздун бардык тармактарына: саясатка, экономикага, маданиятка, илимге, техникага жана башка чөйрөлөргө бүт таралууда. Мисалы: *премьер-министр, вице-премьер министр, Саммит, мэр, акция, акционер, брокер, имидж, боевик, триллер, шоу-концерт, сериал, кикбоксинг, компьютер, бизнес, бизнесмен, волонтер* ж.б.

Мисалы:

Экономикалык кылмыштуулук менен күрөшүү комиссиясын республиканын *премьер-министри* жетектээри белгилүү («ЗК»). Ошентип 19–20-мартка белгиленген КМШ өлкөлөрүнүн мамлекет башчыларынын Москва *Саммити* артка жылдырылды («ЗК»). Шарлотта Черчтин белгилүүлүгү таежеси Каролина Купердин TV дагы «Биг биг» *талант-шоусуна* чакыруусунан башталды («ЗК.»). Ошентип кыска мезгилдин ичинде өзүнүн агентствосу, менеджери пайда болот («ЗК»)....

Бу жарыктык компьютердин өзү эле,
Айткандары олуянын сөзү эле.

(Үсөнбек Асаналиев)

б) Тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер. Кыргыз элинин көз карандысыз эркин мамлекетинин түзүлүшү, улуттук өз алдынчалыгынын өөрчүшү түрк тилдүү элдер менен тике катнаш, байланыш жасоосуна толук шарт түздү. Ошонун натыйжасында кыргыз тилине кийинки эле жылдары тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден (көбүнчө иран, араб тилдеринен) бир кыйла жаңы сөздөр келип кирди. Атап айтсак, казак тилинен *ардагер* (ветеран), *аялдама* (остановка), *балмуздак* (мороженое), *эгемендик* (суверенитет), *эгемендүц* (суверенитеттүү), *мунай, мунайзат* (нефть), түрк тилинен *башбакан* (премьер-министр), *учак* (самолет), *пайыз* (процент), өзбек тилинен *минбар* (кафедра), *расмий* (официалдуу), *рух, рухий* (дух, духовный), *ахлак* (этика, мораль), *амалий* (практикалык), *назарий* (теориялык) сыяктуу сөздөр кирди. Мисалы: Жашылча 21 *пайызга* жогорулаган («ЗК»). Баалуу кант кызылчасын өндүрүүнүн индикативдүү планы 156,6 *пайызга* аткарылып, өнөр жай тармагынын өсүү көлөмү да 12 *пайызды* түзгөн («ЗК»).

Жашта мээнет, дөөлөт көрдү карыганда.

Эли-журту *эгемендик* алганда...

Эми мына *эгемендик* кез келип,

Акелерди алып чыктык эскерип...

(Үсөнбек Асаналиев).

Алсак, бюджеттин негизги киреше

бөлүгү 124 *пайызга* жетти («ЗК»). Азыркы күндө Брюс Ли Фан клубдары анын *рухун* жашартууга аракет кылууда («ЗК»), Ыйман – ички *рухий* байлык («ЗК»). Ар бир кыргыз «Манастан» *рухий* азык алат («ЗК»). Бул маалымат Иран *расмий* кабар агентствосу жана Тажикстандагы афган дипломатиялык булактары тарабынан да бекемделди («ЗК»).

Жаңы түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн тилде бүтүндөй сөз пайда болдубу, же мурдатан эле колдонулуп келе жаткан сөз гана жаңы мааниге ээ болдубу, ушуга карай неологизмдер **лексикалык** жана **семантикалык неологизм** болуп экиге бөлүнөт.

Лексикалы неологизмдерге жогорудагыдай даяр түрдө башка тилдерден кабыл алынган сөздөр да, ошондой эле кыргыз тилинин ички сөз жасоо каражаттарын пайдаланып жаңыдан жасалган сөздөр да кирет.

Лексикалык неологизмдер тилдеги мурдатан эле колдонулуп келген сөз жасоочу элементтердин (уңгу жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн) жаңы биригүүсү менен, башкача айтканда, морфологиялык жол менен да, уңгулардын жаңы кошулуусу менен синтаксистик жол менен да жасалышы мүмкүн.

1. Морфологиялык жол менен жасалган неологизмдер: *ишкердик, ишкердүцлүк, демөөр, демөөрчү, менчиктештирүцү, эмкана, майдангер* ж.б.

2. Синтаксистик жол менен жасалган неологизмдер: *мамлекеттен ажыратуу, дыйкан чарба, кичи ишкана, орто ишкана, биргелешкен ишкана, аралаш менчик, келишим баа, айыл өкмөтү* ж.б.

Жаңы түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн, тилде бүтүндөй жаңы сөз жасалбастан, мурдатан колдонулуп келе жаткан сөз жаңы мааниге ээ болушу мүмкүн. Мындай жол менен семантикалык неологизмдер пайда болот. Маселен, 1993-жылдын 10-майына чейин «сом» жана «тыйын» деген сөздөр орусча «рубль» жана «копейка» деген акча бирдигинин жана майда акчанын кыргызча эквиваленти катары колдонулуп келсе, Кыргыз Республикасынын улуттук валютасынын киргизилиши менен, алар жаңы мааниде колдонулуп калды. «Сом» жана «тыйын» деген сөздөрдү акча бирдиги катары кыргыздар байыркы мезгилдерден бери эле колдонуп келгендигин тарыхый маалыматтар ырастайт¹.

Сапар деген мурда «саякат, алыскы жол» маанисинде болсо, азыр «визит» маанисинде да колдонула турган болду. Губернатордун *сапары* Кыргыз өкмөтү менен кызматташуу

¹ Бул тууралуу караңыз: Т. Койчуев, В. Мокрынин, В. Плоских. Кыргызы и их предки: Нетрадиционный взгляд на историю и современность. – Бишкек; Гл. ред. КЭ. 1994, 99–100-беттер.

келишимине кол коюусу менен аяктады («ЗК»).

Жамаат мурда «коом, чөйрө, топ» маанисиндеги эскирген сөз болсо, азыр «коллектив» маанисине өтүп колдонула баштады.

Азем деген сөз «кооз, жасалга, келишкен көрүнүш» деген мааниден азыр «церемония» деген мааниге өтүп да колдонула баштады: Анын ачылыш *аземин* белгилей турган күн да улам жакындап келатканы сезиле баштады («ЗК»), Падыша Николай II жана үй-бүлөсү өткөн жумада официалдуу мамлекеттик азем менен Санкт-Петербургда көмүлдү («ЗК»).

«Достор, агайын-туугандар» деген маанидеги сейрек колдонулуучу *жаран* (көбүнчө *жарандар* түрүндө учурайт) деген сөз азыр «гражданин» маанисинде да колдонулуп жүргөндүгүн көрөбүз. Казакстанга келген *жарандар* 70 кгдан ашпаган, 2000 АКШ долларына чейинки жүгү үчүн эч салык төлөшпөйт («ЗК») ... көп учурларда *жарандык*, коомдук демилгелер колдоого алынбайт («Ы. – КК»).

Азыркы кыргыз тилинде кыйла жаңы сөздөр, жаңы туруктуу сөз айкаштары жана жаңы маанилер *калька*¹ аркылуу пайда болууда.

Калька деп башка тилдеги сөздүн жана туруктуу сөз айкашынын структуралык же семантикалык үлгүсү боюнча экинчи бир тилде да өзүнүн ички каражаттарын пайдаланып, жаңы сөз, жаңы туруктуу сөз айкашынын жасалышы жана жаңы маанинин пайда болушу аталат. Калькалап жаңы сөз жасоодо кыргыз тили үчүн да, мурдагы советтик башка элдердин тилдериндей эле, орус тили үлгү болуучу тил катары кызмат кылууда.

Жалпысынан калька семантикалык жана структуралык болуп экиге бөлүнөт:

1. **Семантикалык калька.** Негизги номинативдик маанилери боюнча бирдей болгон башка тилдеги сөздүн кандайдыр бир өтмө маанисинин үлгүсүндө экинчи бир тилдеги сөздө да ошол өтмө маанинин пайда болушу **семантикалык калька** деп аталат. Семантикалык калька тыбыштык көрүнүшү боюнча жаңы сөз же жаңы сөз айкашын жасабастан, тилдин лексикасында мурдатан колдонулуп келе жаткан сөздү гана кошумча маани менен байытат. Мисал катары төмөнкүлөрдү көрсөтсөк болот: *кызыл*, *ак* деген сын атооч сөздөрдүн биринчисинин «революциячыл», экинчисинин «контреволюциячыл» деген маанилери орус тилиндеги *красный* жана *белый* деген сөздөрдөн калькаланган. Орус

тилинде бул маанилер граждандык согуш мезгилинде чыккан. 1917-жылы Октябрь революциясы жеңип чыккандан кийин али багынууну каалабаган капиталисттер менен помещиктер Америка Кошмо Штаттарынын жана башка капиталисттик мамлекеттердин жардамы менен армия уюштуруп, советтик өлкөгө каршы согуш башташкан. Бул контреволюциячыл армияны *ак же ак гвардиялык* деп атай турган болушкан. Себеби, 1906-жылы Финляндияда капиталисттер жумушчулардын революциячыл *кызыл гвардиялык* отряддарына каршы жеңдерине ак повязка тагынып жүргөн буржуазиялык милицияны түзүшкөн. Кийинчерээк контреволюциячыл армия түзүлгөн кезде, аны да *ак* деп аташты. Жалпы эле ал кезде революцияга каршы болгондорду *актар* дей турган. Ал эми советтик өлкөнүн жаш армиясын *Жумушчу Дыйкан Кызыл Армиясы*, же кыскартып *РККА* деп аташчу. Себеби кызыл түс эзилген эмгекчи элдин эркиндик үчүн болгон күрөштө төккөн кызыл канын эске салып, эркиндик үчүн болгон күрөштүн символу катары эсептелген.

Кыргыз тилинде, орус тилиндегидей эле, 20–30-жылдары жогоруда айтылган маанилерде кызыл, ак деген сын атоочтор жана алардын субстантивдешкен формалары кеңири колдонулган. Ошол мезгилдерди сүрөттөөгө арналган көркөм чыгармалардан муну кеңири жолуктурабыз: Ал туура төрт жыл *кызыл армия* катарында, адегенде *актарды* сүргүндөп, кийинки бир–эки жыл басмачылар тобу менен күрөштү (Т.С.).

Ал эми *сол* (же *солчул*) деген сөздүн «алдыңкы», «революциячыл» деген жана *оң* (же *оңчул*) деген сөздүн «консервативдүү», «реакциячыл» деген саясий маанилери орус тилиндеги *левый*, *правый* деген сөздөрдөн калькаланган. Орус тилиндеги бул маанилер өз кезегинде француз тилинен алынган семантикалык калька болуп эсептелет. Француз тилинде бул сөздөрдүн жаңы маанилери 1789–1793-жылдардагы француздук буржуазиялык революциянын мезгилинде пайда болгон. Конвентте (өкмөттүк кеңешмеде) ал кездеги прогрессивдүүрөөк монтаньярлардын партиясы сол тарапта, консервативдүүрөөк жирондисттердин партиясы оң тарапта отурушкан. Ошондон тартып «сол» деген түшүнүк «алдыңкы», «революциячыл» деген түшүнүк менен, «оң» болсо «консервативдүү», «реакциячыл» деген түшүнүк менен байланыштырыла баштаган².

Кыргыз тилиндеги *сол* (*солчул*) жана *оң* (*оңчул*) деген сөздөр жогоркудай мааниде котормо адабиятта, өзгөчө саясий котормо

1 *Калька* – фр. calque «тунук кагазга түшүрүлгөн копия» деген маанидеги сөздөн алынган.

2 *Будагов Р. А.* Введение в науку о языке. – М.: 1958, 112-бет.

адабияттарда бир топ кеңири колдонулат.

Күрөш, агым, толкун, мектеп деген сөздөрдүн коомдук-саясий маанилеринин пайда болушу жана айлана, тамыр, туз, аңгеме, шоола деген сөздөрдүн илимий термин катары колдонулушу да ушул сөздөрдүн орусча эквиваленттерине байланыштуу.

2. Структуралык калька. Башка тилдеги сөздүн же туруктуу сөз айкашынын структуралык үлгүсү боюнча өз тилинин каражаттарын пайдаланып, жаңы сөз же жаңы туруктуу сөз айкашын жасоо **структуралык калька** болот. Маселен, кыргыз тилиндеги *келишим баа – договорная цена, чакан ишкана – малое предприятие, аралаш менчик – смешанная собственность, баалуу кагаздар – ценные бумаги, биргелешкен ишкана – совместное предприятие, жеке үй-бүлөлүк ишкана – частно-семейное предприятие, сатуудан алынуучу налог – налог с оборота, элдик ишкана – народное предприятие, таза пайда – чистый прибыль* деген орус сөздөрүнөн калькаланган.

Структуралык калькалардын ичинде жогорудагы мисалдарда келтирилген **толук калькалар** менен катар **жарым калькалар** да бар. Бир тилдеги сөз же сөз айкашы экинчи тилге толук которулбастан, жарым-жартылай гана которулса, жарым калька деп атайбыз. Мында жаңы сөздү же жаңы сөз айкашын түзүүчү материалдык элементтер болуп эне тилдин өзүнүн ички ресурсу да жана сырттан кабыл алынган уңгулар же негиздер да кызмат кылат. Мисалы: *акционердик ишкана (акционерное предприятие), акционердик коом (акционерное общество), акциз салыгы (акцизный налог), антимонополдук чаралар (антимонопольные меры), арендалык ишкана (арендное предприятие), арендалык подряд (арендный подряд), баа индекси (индекс цен), бааны либералдаштыруу (либерализация цен), бартердик келишим (бартерная сделка), биржалык келишиң (биржевые сделки), жашоо-тиричилик минимуму (прожиточный минимум), фермердик чарба (фермерское хозяйство), эркин экономикалык зона (свободная экономическая зона), көп баллдуу система (многобалльная система), кичи бизнес (малый бизнес), орто бизнес (средний бизнес)* ж.б.

Ар бир тилдин сөз жасоо ыгында экинчи тилде кайталана бербей турган бөтөнчөлүктөр болот. Көпчүлүк учурда типологиялык (структуралык) жактан айырмаланган тилдердин ортосунда абсолюттук дал келүү мүмкүн эмес. Тигил же бул сөздүн калька аркылуу пайда болушун аныктоодо тилдердин ортосунда болгон тарыхый байланышты да эске алуубуз керек.

Кыргыз тилинин лексикасынын өсү-

шүнө өзүнүн ички байлыгы менен катар, орус тили да зор таасир көрсөтүүдө. Орус тилинин таасири лексикалык кабыл алуудан гана эмес, көп түрдүү калькалардан да даана көрүнөт. Жогоруда биз неологизмдердин бара-бара активдүү сөздүк запаска өтүп кетиши же айрымдарынын эскирүүгө дуушар болушу жөнүндө сөз кылганбыз. Айрым учурда, анын тескерисинче, ар кандай тилдик саясатка, элдин тилге карата көз карашынын өзгөрүшүнө жараша мурда эскирүүгө дуушар болуп, пассивдүү сөздүк запаска өтүп кеткен сөздөр кайра жанданып, неологизм катары жаңырып колдонула башташы мүмкүн. Маселен, элибиздин улуттук аң-сезиминин өнүгүшүнө жана тилибиздин мамлекеттик статус алышына байланыштуу *жумурият (республика), мыйзам (закон), дарс (лекция), дарыскана (аудитория), усул (метод), жамаат (коллектив), аким (райондун, облустун начальниги), төрага (председатель), аалым (окумуштуу, илимпоз)* сыяктуу сөздөр кайрадан жаңырып колдонула баштады. Мисалы: Түркиядан тартып дүйнөдө кеңири белгиленген Түркиянын *жумурият* майрамы Кыргызстанда да жаркын маанайда белгиленди («ЗК»). Эл каттоо боюнча атайын *мыйзам* кабыл алынган («ЗК»). Тескерисинче, мен *дарс* окуп, түрк тилин үйрөтөм... («КМ»). Окуу китептерин, программа, *усулдук* колдонмолорду чыгаруу жагы да козголууда («ЗК»).

Жалпы тилдеги неологизмдер менен катар сөз чеберлери көркөм каражат катары стилистикалык максатта өздөрүнүн индивидуалдык неологизмдерин да жаратышат. Индивидуалдык-стилистикалык неологизмдер жалпы тилдеги неологизмдер сыяктуу жаңы пайда болгон түшүнүктү, нерсени атоо зарылчылыгынан келип чыкпастан, мурда эле тилдеги аты белгилүү болгон түшүнүктү жаңыча атоо менен ага күчтүү эмоция, стилистикалык тактык берүү максатын көздөйт да, тилдин активдүү сөздүк запасына кирбестен, көпчүлүк учурда жеке гана чыгарманын же жеке жазуучунун энчиси болуп кала берет. Орус адабиятынын тарыхында мындай көркөм сөз каражатына көпчүлүк акын, жазуучулар кайрылышкан. Жаңы жасалган сөздөргө Салтыков-Щедрин менен Владимир Маяковскийдин чыгармалары өзгөчө бай¹.

Кыргыз адабиятында да айрым акын-жазуучуларыбыз чыгармаларында индивидуалдык-стилистикалык неологизмдерди пайдаланышат. Маселен, акын Райкан Шүкүрбеков элде эзелтен аты белгилүү аракты «*жинди суу*» деп атаган. Абалтан бери чүчкүргөн кезде жооп катары

айтылып, саламатчылыкты каалагандыкты билдирүүчү «акчуч» деген сылык сөз Мидин Алыбаев тарабынан стилистикалык максат үчүн коомго пайдасы тийбеген аялдарга карата айтылуучу өткүр сөздүн ролунда колдонулган. Ал эми Аалы Токомбаев *-чылык* деген мүчөнү стилистикалык максатта колдонуп, *он* деген сан атоочтон «*ончылык*» деген индивидуалдык неологизмин түзөт да, *тууганчылык, досчулук, журткерчилик, адатчылык, молдочулук, кыргызчылык, улутчулук, төрөчүлүк, уруучулук, улукчулук* сыяктуу эски турмуштун терс көрүнүштөрүн мыскылдоо үчүн пайдаланган.

Жазуучулар, акындар мындай неологизмдерди сатирикалык курч курал катары гана эмес, терең лиризмди, салтанаттуу риториканы берүү үчүн да колдонушат. Кыргыз поэзиясында сүйүктүү Ата Мекенди сүрөттөө үчүн *-стан* мүчөсүнүн жалгануусу менен кыйла индивидуалдык неологизмдер жасалган. Маселен, стилистикалык максатта кыргыздын белгилүү акыны Алыкул Осмонов *-стан* мүчөсүнүн жардамы менен «*Чолпонстан*» деген индивидуалдык неологизмин түзүп, өзүнүн 1937-жылы жарыкка чыккан алгачкы ырлар жыйнагынын бирин атаган. Акын сүйүктүү Ата журтун сүрөттөө үчүн «*Чолпонстан*», «*нурлустан*», «*бактылуустан*» деген индивидуалдык-стилистикалык неологизмдерди колдонот.

Кыргызстан – *Чолпонстан* жаңы атың,
Акта эми, элим, элдин жаңы урматын.
Адамдыктын алга кеткен акылын,
Октой зуулдап куба турган убактың.
Кыргызстан – сен *нурлустан* жаңы атың,
Кылым бою өчпөс Чолпон нур чачтың.
Чолпон болуп адамзаттын жерине,
Чолпон жылдыз нурларындай нур чачкын.
Кыргызстан – *бактылуустан* жаңы атың,
Жайылды элим сенин бүркүт канатың,
Качан укмуш, качан өнөр берет деп,
Күтүп турат сенин ар бир саатың.

Көркөм сөз каражаттарындагы бул жаңы табылга акындын мекенге болгон сүйүүсүн ачууга зор көмөк көрсөтүү менен, ырга назиктик, лирикалык эмоция берет.

Новатор акындын мындай жакшынакай табылгасын таланттуу акын Эрнис Турсунов да пайдаланып, «Энеке – Кыргызстан» деген ырында «*Советстан*», «*Ыйыкстан*», «*Алтынстан*», «*Жылдызстан*» деген өзүнүн стилистикалык неологизмдерин түзгөн.

Кадимки чалгыны курч кыраан куштан,
Карааным кайкып өтүп ыраак учкам.
Жат бутка чарбагыңды бастырганча,
Жан курман, о – мекеним, Кыргызстан,
Энеке, Кыргызстан – *Советстан!*
Жашоомо арка–тирек жаралгандан,

Жана да батпаган күн, агарган таң,
Майданда менин суум, менин абам,
Мага бел махабаттуу Кыргызстан!

Ыйыкстан!

Кыйбасын кымбат салты – берүү туз–даам.
Меймандос адети ошол байыртадан,
Мээримдүү менин өлкөм Кыргызстан.
Энеке – Кыргызстан – *Алтынстан*.
Укмуштуу достук үнүн кубулжуткан,
Узардың көп улуттуу уул–кыздан.
Март пейил акылыңа алкоо чачам,
Мага көрк, кооз, сулуу Кыргызстан!
Энеке – Кыргызстан – *Жылдызстан!*

Ч. Айтматов «Кылым карытар бир күн» романында «*маңкурт*», «*Бириккен Башкаруу Борбору – Бирбашбор*» деген индивидуалдык неологизмдерин жараткан. Мисалы: *Маңкурт* деген эс-акылдан ажыраган бир сөлөкөт: өзү ким, эл-жери кайда, ысмы ким, ата-энеси ким, кайда, качан чоңойгон, – эчтеме эсинде калбайт, эчтемени билбейт, кыскасы өзүн адам элем деп эсептебей калат. «Конвенция» авианосецинде советтик-америкалык «Демург» деп аталган сүзүп жүрүүчү *Бириккен Башкаруу Борбору* орношкон, кыскартып айтканда аны «*Бирбашбор*» деп коёт.

Стилистикалык максатта колдонулган неологизмдер индивидуалдык жаңылык катары дайым эле көзгө даана уруна бербейт. Аалы Токомбаевдин чыгармаларында жалпы тилде колдонулбаган көп сөздөр жолугат. Бирок алар тилде кеңири колдонулган сөздүк курамдын фонунда анчалык ачык бөлүнбөгөнсүйт.

Жеке жазуучунун неологизми жалпы тилдик традициянын негизинде жасалганда гана элге түшүнүктүү болот да, өзүнө жүктөлгөн милдетти аткара алат. Тактап айтканда, алар тилдеги белгилүү элементтердин негизинде түзүлөт, ошондуктан мындай сөздөрдүн мааниси угуучуга же окурманга атайын түшүндүрмөсүз эле маалым болуп турат.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН КОЛДОНУЛУШ ЧӨЙРӨСÜNӨ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Кыргыз тилинин жалпы лексикасы колдонулуш чөйрөсүнө карай эки чоң топко – бүткүл улуттук жамаатка бирдей түшүнүктүү болгон жалпы элдик лексикага жана белгилүү аймакта жашаган же белгилүү кесип боюнча байланышкан адамдардын жамааты үчүн гана мүнөздүү болуп, колдонулуш чөйрөсү чектелген жалпы элдик эмес лексикага бөлүнөт.

Кыргыз тилинин сөздүк курамынын эң негизги бөлүгүн баардыкка кеңири түшүнүктүү жана кеңири колдонулган жалпы элдик

лексика түзөт. Тилдин лексикалык уюткусу болгон жалпы элдик лексикасыз тилдин өзүнүн жашап турушу жана адамдардын ортосундагы пикир алышуунун эң маанилүү каражаты катары кызмат аткарышы мүмкүн эмес. Ал бүткүл улуттук жамааттын бардык мүчөлөрү үчүн зарыл болгон турмуштук маанилүү түшүнүктөрдү туюнткан сөздөрдүн баардыгын өз ичине камтыйт.

Жалпы элдик лексика жалпы улуттук адабий сөздүктүн негизин түзөт. Мындагы сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү колдонулуш жагынан өтө туруктуу келет жана бардык стилде бирдей колдонула берет.

Колдонулуш чөйрөсү чектелген сөздөр кандайдыр бир территориялык же социалдык жактан бириккен белгилүү адамдардын тобуна таандык болот. Диалектилик, профессионалдык, терминологиялык, жаргондук лексиканын фактылары мына ушундай мүнөздө.

Диалектизмдер

Жалпы улуттук кыргыз тили өзүнүн азыркы өнүгүш этабында эки түрдүү формада: жогорку адабий тил формасында жана жергиликтүү диалект, говорлор сыяктуу төмөнкү формасында жашап жатат.

Кыргыз адабий тили фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык жактан кыргыз тилинин баардык диалект, говорлоруна мүнөздүү болгон жалпы белгилерди өз ичине камтуу менен улуттук жамааттын бүт мүчөлөрү үчүн орток катнаш жасоо, пикир алышуу каражаты катары кызмат кылат жана аларды жалпы улуттук жамаатка бириктирип турат. Ал мына ушул жалпы улуттук функциясы боюнча жергиликтүү диалект, говорлордон айырмаланат.

Кыргыздын жалпы улуттук жазма адабий тилинин негизине кыргыз тилинин структуралык баардык денгээлдери боюнча жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон түндүк диалект алынган.

Ошону менен бирге кыргыз адабий тили азыр жашап жаткан түндүк жана түштүк диалектилердин, ошондой эле алардын курамына кирген говорлордун эч бирине толук дал келбейт.

Эгерде фонетикалык жана грамматикалык белгилер боюнча адабий тилдик норма менен диалектилик өзгөчөлүктөрдү айырмалоо бир кыйла жеңил болсо, лексикалык өзгөчөлүктөр жөнүндө аны кесе айтуу көп учурда кыйынчылык туудурат. Бул кыйынчылык төмөнкү шарттарга байланыштуу.

Биринчиден, адабий тил менен диалект, говорлордун лексикалык айырмачылыгы

фонетикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө салыштырганда сан жагынан өтө эле көп жана лексика-семантикалык тематикасы боюнча бир кыйла чаржайыт. Анткени грамматикалык, фонетикалык өзгөчөлүктөр системалуу мүнөзгө ээ, ал эми лексикалык өзгөчөлүктөр көп учурда конкреттүү жеке сөз менен байланышат.

Экинчиден, кыргыз адабий тили жаш адабий тилдердин катарына кирет жана азыр да көбүнчө лексикалык жактан жаңылануу процессин башынан өткөрүп жатат. Ошол себептен адабий норма катары калып алган сөздөр менен бирге али диалектилик тагы кете элек аралык көрүнүштөгү сөздөр да бар. Маселен, *агат* (г т), *ок арык*, *гозо*, *гозопая*, *жегене*, *шалыная*, *пилла*, *писта*, *гүлдесте*, *гүлзар*, *гүлчамбар*, *айван*, *шып*, *адамзаада*, *инсан*, *астейдил*, *лазим*, *маара*, *набыт*, *оропара*, *чабандоз* сыяктуу дагы көп сөздөр газета-журналдык кабарларда, публицистикалык чыгармаларда, сын макалаларда, айыл чарба жөнүндө китепчелерде, лекция, докладдарда, радио же телеберүүлөрдө, ошондой эле көркөм адабиятта бир топ эле активдүү колдонулуп жүргөндүгүн байкайбыз. Ошону менен бирге бул сөздөрдүн жергиликтүү диалектилик мүнөзү да айкын сезилет;

Үчүнчүдөн, кыргыз тил илиминде, ошондой эле жалпы лингвистикалык адабиятта «диалектилик сөз», «диалектилик лексика» жана «диалектизм» деген терминдер жана алар туюнткан түшүнүктөр жөнүндө бирдиктүү так пикирлер жок. Айрым изилдөөчүлөр «диалектизм» деген түшүнүктү жөн эле жергиликтүү аймактык диалектиге, говорго тиешелүү сөз катары түшүндүрүшөт.

Башка бир изилдөөчүлөр «диалектизм» деген түшүнүктү жөн эле жергиликтүү аймактык диалектиге, говорго тиешелүү сөздөр же диалектилик лексика эмес, адабий тилде колдонула турган диалектилик сөз катары карайт. Маселен, В.Н.Прохорова: «диалектизмдер... адабий тилдин курамында колдонулган жергиликтүү диалектилерге таандык сөздөр»¹ деп аныктайт. Бирок бул аныктаманы да толук жана так деп эсептөөгө болбойт. Мындагы так эместик «адабий тил» менен «көркөм адабияттын тили» деген түшүнүктөрдү чаташтыруудан келип чыгып отурат. Эгерде диалектилик сөз адабий тилге кирген болсо, анда ал адабий сөздөрдүн катарына өтүү менен диалектизм болуудан калат. Диалектилик сөз стилистикалык максат менен көркөм чыгарманын тилине кирип калса жана ал ошону менен бирге адабий тилдин нормасы болуп эсептелбесе, анда ал диалектизм бойдон калат. Анткени

1 Прохорова В. Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. – М.: 1957, 4-бет.

көркөм адабияттын тилинде учураган тилдик сүрөттөө каражаттарынын баардыгы эле адабий нормага туура келе бербейт жана адабий тил менен көркөм чыгарманын тили адамдар жамаатынын тилдик катнашуу каражаттарынын адабий эмес формаларына карата ар башкача мамиледе болот. Көркөм чыгарманын тилинде жалпы улуттук тилдин негизин түзгөн адабий тилдин материалдарынан башка «карапайым тилдин», жергиликтүү диалект, говорлордун элементтери да кездешет. Демек, диалектизм дегенди жалпы улуттук тилдин курамында жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү берүү үчүн көркөм чыгармаларда атайын стилистикалык максат менен колдонулган тилдик көркөм каражат катары түшүнөбүз.

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларында колдонулган диалектизмдердин кайсы спецификалык белгилеринин берилгендигине карай аларды төмөнкүдөй типтерге бөлүштүрүп кароого болот.

Жергиликтүү диалектилерге, говорлорго тиешелүү лексиканын көркөм чыгармада колдонулушу **лексикалык диалектизмдер** деп аталат. Лексикалык диалектизмдердин мүнөзү бир түрдүү эмес.

Кээ бир лексикалык диалектизмдер адабий тилдеги сөздөргө абсолюттуу синоним болушат. Башкача айтканда, адабий тилдеги сөз менен диалектидеги сөз бир эле түшүнүктү берет. Мисалы: диал. *илеп*// ад. *эрин* «*Илептери* кеберсип, кара сур өңү түнөрөт» (Ш. А. Өкүм.); диал. *чка*// ад. *уни* «Өзүм сүйүнчүлөгөн үкамдин ачыктан-ачык шылдыңдап, кемсинткен кылыгына ушундай жаным кашайды»; диал. *астана*// ад. *босого* «Он эки кыз 1-класстын *астанасын* кошо аттап, ошол жоон топ кыздан үчөөбүз гана калдык» (К. Боб. Түштүк кызы); диал. *асел*// ад. *бал* «Жыйын *асел* аарынын уюгундай күңгүрөп баратты»; диал. *барик*// ад. *жалбырак* «Жолбун жел *бариктерди* акырын шыбыратып, кайта дым болуп жоголуп кетет» (Т. К. Сынган кылыч). Лексикалык диалектизмдердин мындай түрүн **нагыз лексикалык диалектизмдер** деп атоого болот.

Диалектилик лексиканын экинчи бир түрү – жергиликтүү элдин турмуш шарттарына, чарбачылыгына, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнүн өзгөчөлүгүнө, үрп-адатына гана тиешелүү болгон нерселердин, буюмдардын, көрүнүштөрдүн аттарын атаган сөздөр. Бул сыяктуу түшүнүктөрдүн аттары бүткүл улуттук жамаатка белгисиз болот. Мындай диалектизмдердин адабий тилде абсолюттук синоними болбойт. Диалектизмдин бул түрү **этнографиялык диалектизмдер** деп аталат.

Белгилүү бир аймакта жашаган адамдардын турмуш-тиричилигинин, чарбачылыгынын өзгөчөлүктөрүн сүрөттөө үчүн жазуучулар этнографиялык диалектизмдерге көп кайрылышат. Мисалы: Той кызматындагы экөө бир-бирден мис чылапчын, жаркыраган мис *абдесте* көтөрүп кирип кетишти. Анын ийининде *байтешеси* бар эле. Алымкулдун үстүндөгү сүзүлүп калган боз *жегдесинин* ийиндери айрылып, кызыл ала болуп кандын тагы көрүндү. Анда бир топ кишилер менен кошо *мандикер* кылып жүргөн окшойт (М. А. Жашагым келет). Төрүбүздө шыпка жете катар жыйылган үч *мээрап* жүк үйүбүздүн көркү (К. Боб. Түштүк кызы). *Пешайбандын* кыбыла жаккы бурчундагы *чарпаяда* бостек төшөп орун салды. (Ш. А. Өкүм) ж.б.

Лексикалык диалектизмдердин үчүнчү түрү – **семантикалык диалектизмдер**. Буга тыбыштык формасы боюнча адабий тилдеги сөзгө туура келип, бирок мааниси боюнча адабий тилден өзгөчөлөнүп турган сөздөр кирет. Мисалы: Айзада каракөз башатка эки *челек* («чака» маанисинде) ийиндеп сууга келди (Т. К. Сынган кылыч). Тарткынчыктатып жетелеп, *торпокту* («музоо» маанисинде) аркандап келди (К. Боб. Түштүк кызы). Төлөнбай миңбашы... *көрпөнүн* («төшөк» маанисинде) үстүндө жатат (М. А. Жашагым келет).

Көркөм адабиятта лексикалык диалектизмден башка жергиликтүү говорлорго тиешелүү туруктуу сөз айкаштарынын – фразеологизмдердин колдонулган учурларын да жолуктурабыз. Мисалы: *Аптапта катык жалашканбыз* (Ш. А. Өкүм). *Чүчбараны кам ойлогон* боз баш кыз акыл айткысы бар мага (Ш. А. Тааныш адамдар).

Кыргыз көркөм адабиятында жергиликтүү диалектилердин, говорлордун жалаң гана лексикалык өзгөчөлүктөрү чагылдырылбастан, фонетикалык жана грамматикалык (морфологиялык жана синтаксистик) деңгээлдеги өзгөчөлүктөрү да чагылдырылгандыгын көрөбүз.

Көркөм чыгармада берилген жергиликтүү диалектилердин, говорлордун тыбыштык өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз кылганда, төмөнкү эки учурду эске алуубуз керек. Эгерде тигил же бул тыбыштык өзгөчөлүк белгилүү диалектинин же говордун бүтүндөй фонетикалык системасына мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрдү чагылдырса, анда бул нагыз **фонетикалык диалектизм** болуп эсептелет. Буга төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот.

1) Түштүк диалектиге тиешелүү тогузунчу, фонетакаларынын чагылышы. Кыргыз алфавитинде, тыбыштарын белгилей турган атайын тамгалар болбогондуктан, бул

көрүнүш чыгармаларда графикалык жактан бир сөз ичиндеги жанаша муундарда тил арты а менен катар тил алды и же э(е) үндүүлөрүн берүү аркылуу белгиленген. Мисалы: Ар кимиси *арди* айтып, ... Кудаяркандын башы чындап каңгы болду. Көзү жок жерде ким көрүнгөн шакебелеп, атаны жаман *калдин* тилегин көр дешип, күлүп жүрүштү. *Майли...* мен эки рекет намаз окуп алайын (Т. К. Сынган кылыч).

2) Адабий тилдеги эринчил созулмалардын ордуна түндүк диалектинин Талас, түштүк диалектинин Чаткал, Ала-Бука, Аксы жана ичкилик говорлоруна мүнөздүү эринчил дифтонгдордун берилиши. Адабий тилдеги эринчил *өө, оо, уу, үү* созулмаларынын ордуна колдонулган дифтонгдор көркөм чыгармаларда көбүнчө *өвү, өбү, өб, өбө, оубу, оуба, уву, уб, ау* тыбыш айкалыштары аркылуу берилген. Мисалы: Эки эгиздин *бирөвүн* кем жараткан, сен дүйнө (ад. *бирөө*). Сөздү эмнеден баштарды билишпей, *экөбү* тең салбырап отуруп калышты (ад. *экөө*). Ошол бойдон унчугушкан жок, *үчөбү* үңкүрдүн оозуна барышты (ад. *үчөө*). – Бу кайран сары атымдын *төлөбү!* – деди Кулкиши жаркылдап (ад. *төлөөсү*) (Т.К. Сынган кылыч). Өлүктү эстеп мусапырларга аш берүү – чоң *собоп* болот деп укчу элем (М. А. Жашагым келет). Шералинин үстү-башын ушу *убакка* чейин эл көргүдөй кылып обуштуруп койбогондугу үчүн ичинен Нүзүпкө кине ойлоп кетти (ад. *ооштуруп*). Кожо башын кылтылдатып: – *Тоуба, тоуба...* – деп жакасын карманды (ад. *тооба*). Көк теректер желге *шаулдап*, туштуш жактан гүлдүн, балдын жыты, буруксуп келип жатты (ад. *шуулдап*. Т.К. Сынган кылыч).

Кээде эринчил дифтонг созулма үндүү сыяктуу эле эки окшош үндүү тамга менен жазылып, бирок ага *н* тыбышы менен башталган мүчө жалганганда, мүчөнүн башындагы *н* тыбышы *д* тыбышына өткөрүлүп берилген. Мисалы:... жыландын куйругундай гана эч шыбыртсыз *тууду* ээрчигиле (ад. *тууну*). Акыр кыямат жакындап калганбы дейм, жашы *улуудун* насаатын жаштар терс алып, жамандык катары көрүп, пурсатына кыспай турган болду (ад. *улуунун*, Т. К. Сынган кылыч). Көркөм адабияттан адабий тилдеги эринчил созулмалардын ордуна, дифтонгдордон башка тыбыштык өзгөчөлүк катары, түштүк говорлорунун көпчүлүгүнө мүнөздүү байыркы *г, г* тыбыштарынын каткалаңга айланган формасын да учуратабыз. Мисалы: *Улук* даражалуу, мусулман баласынын бир ишеничи, Мирза Насирдинбек жээнчеринин урматы үчүн көкбөрү алып чыкты. Бул *улук* сыйдын, кадырдын белгиси! – деп жаш мыр-

занын көңүлүн тындырды (ад. *улуу*). – ... *Эликке* чыгып, али келин сынын бузбайт (ад. *элүү*). – Чеч *белбакты* бери! – деди Нүзүп ага. Шерали унчукпай эски *белбагын* чечип берди. Нүзүп *белбак* менен эки чокойду кошоктоштуруп бекем байлатты (ад. *белбоо*, Т. К. Сынган кылыч). Ат *кечикте* катары менен төрт темирчи уста бар (ад. *кечүү*, М. А. Жашагым келет).

3) Адабий тилде белгилүү позициялык шартка жараша сөз башындагы кош эринчил оозчул жумшак *б* тыбышы кош эринчил мурунчул *м* тыбышына өткөн болсо, түштүк говорлорунда көбүрөөк мурдагы түрүндө сакталып калган. Түштүк темасына арналган чыгармалардан бул тыбыштык өзгөчөлүктү да учуратабыз. Мисалы: Исхак башын жерге салып, *бууну* калтырап, оозуна эчтеме кирбей, көпкө унчуга албады (ад. *муун*). «Жакшыдан *бөөн*, а жамандан жахан деген ушубу?...» деген ойго кетип түрдү (ад. *мөөн*, Т. К. Сынган кылыч).

4) Түндүк диалектинин Ысык-Көлдөн башка бардык говорлорунда, башкача айтканда, Чүй, Тяньшань, Талас говорлоруна жана түштүк диалектинин түндүк жана түндүк-чыгыш (Чаткал, Алабука, Аксы, Кетментөбө) говорлоруна мүнөздүү *з* тыбышы менен *с* тыбышынын алмашылып айтылыш учурлары да көркөм чыгармаларда кездешет. Мисалы: Абил бий.. жээги күмүш кызыл кырма кесени *кесеги* келгенде алып, ... дагы эле ойдон бөлүнө албай, ой толгоо тартып отуруп калды (ад. *кезек*, Т. К. Сынган кылыч). Оозунан өжөк- өжөк жин атып, ... кайра үч бүктөлүп түйүлө токтой калып, кайра *кузуп*, ичеги-карды үзүлүп, жаны чыгып баратты (ад. *кусуп*, Ч. А. Кыямат).

Адабий чыгармаларда жолуккан нагыз фонетикалык диалектизмдер ушуну менен эле чектелбейт. Бирок келтирилген мисалдар деле кыргыз көркөм адабиятында мындай тыбыштык өзгөчөлүктөрдүн канчалык деңгээлинде кеңири чагылдырылгандыгына далил боло алат.

Эгерде адабий тилден айырмаланган тыбыштык өзгөчөлүк тигил же бул диалектинин же говордун бүгүндөй фонетикалык системасына тиешелүү болбой, бирин-эки сөз менен гана чектелсе, мында сөз лексика-фонетикалык диалектизм жөнүндө болуу керек. Көркөм чыгармалардан бир нече мисалдар келтирелик: – Бий *тууру* айтат (ад. *туура*, Т. К. Сынган кылыч).

Тууган жер, аман тургун, колду келе!

Балдарың, сени *тыштап* кетмек беле?

(ад. *ташта*, Т. Кож. Оттон өскөн кызыл гүл). – *Жиендериңиз* эч кимдин чекесин жылыткан жок, бий, – деди (ад. *жээн*). Эки колу, эки буту кара темир *жынжыр* менен

чидерленип,... төрт жакка керип алышкан (ад. *чынжыр*). – Мадылым, мүнүшкөр тууганындын колуна *мынтык* көргөндөй болдум беле? (ад. *мылтык*)... *дарбиясы* болбой иштин көзүн билбей турса, ушул учурда хам башка бир жетик адамды ханга аталык бийлигине чакырса болот (ад. *тарбия*, Т. К. Сынган кылыч). ... көпчүлүгүнүн башындагы *допулары* гана жаңы (ад. *топу*, М. А. Жашагым келет).

Чөңөр кирип бутуна

Араң келди сороктоп (ад. *чөмөр*) (Т. Кож. Азат ыйлайт). Өтөгү күдүрөйгөн жаңак, ак чечектүү бадал (ад. *жаңгак*). Иса оулия күймөнүп, чекесин алтын менен чегелеген, түбү *чукур* кичинекей чөйчөккө кумурадан бирдемени куя баштады (ад. *чуңкур*). Төбөсү бийик, кайырмасындагы көрпөсү *ничке* келген бөрк (ад. *ичке*, Т. К. Сынган кылыч).

Кимдин, кимдин *дарды* өттү?

Көз жашын жигит көлдөттү (ад. *дарты*, М.А. Жашагым келет).

Көркөм адабияттын материалдарынын негизинде эле диалектилердин, говорлордун фонетикалык өзгөчөлүктөрүн нагыз фонетикалык жана лексика-фонетикалык диалектизмдерге бөлүштүрүү бир кыйла шарттуу болушу да мүмкүн. Анткени көркөм чыгармаларда жалпы улуттук тилдин курамындагы диалектилик өзгөчөлүктөрдүн толук чагылдырылышы мүмкүн эмес жана анын зарылдыгы да жок. Анын үстүнө, көркөм адабиятта диалект, говорлордун фонетикалык өзгөчөлүктөрүнүн тигиниси да, мунусу да жергиликтүү калктын тил өзгөчөлүгүн берүү максатын көздөп, стилистикалык жактан бирдей эле функция аткарат.

Көркөмадабияттагы сөздүн морфологиялык өзгөчөлүгүнө байланышкан диалектизмдер да фонетикалык диалектизмдер сыяктуу **нагыз морфологиялык жана лексика-морфологиялык диалектизмдерге** бөлүнөт. Диалект, говорлордун көбүнчө сөз өзгөртүү системасына тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрүнүн көркөм чыгармада берилиши **нагыз морфологиялык диалектизм** болот.

Кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларынан диалект, говорлордун сөз өзгөртүү системасына байланыштуу төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрдү көрөбүз:

1) Түштүк диалектинин көбүнчө түштүк-батыш (ичкилик) говорлоруна мүнөздүү таандык уландынын III жагында турган зат атоочтордун барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө өзгөчө жөндөлүшү. Мисалы: – Күмбөз *айланасыга* көп жыл жашай турган чынар терек сайдым (ад. *айланасына*). Өз *калкыны* кор тутуп, залим болду падыша... (ад. *калкын*, Т. К. Сынган кылыч).

2) Адабий тилден айырмаланып, кээ бир

көркөм чыгармалардын текстинде этиштик мамилелерди уюштуруучу айрым мүчөлөр түшүп калган түрүндө берилсе, кээде, тескерисинче, кошулуп берилген. Мисалы: ... тийбегени ташка урунуп чырылдап, тескери кайып кетип жаткан октун чуусу кулагын *жаңырды* (ад. *жаңыртты*). Бекназар колундагы кесе менен Абилди уруп жиберди да, унчукпай эшикке чыга *жөнөлдү* (ад. *жөнөдү*, Т. К. Сынган кылыч). Ошол замат эле молдолор, имамдар, мударистер, өзүнүн жанжөкөрлөрү элдин арасына *таралды* (ад. *тарады*, М. А. Жашагым келет).

3) Айрым көркөм чыгармаларда адабий тилдеги чакчылдын *-ып* мүчөсүнүн ордуна ниет ыңгайдын *-макчы* мүчөсү колдонулган. Мисалы: Аны *көрмөкчү* саркерлер, бектер аттарынан күбүлүп түшүп, артынан шашылып жөнөштү (ад. *көрүп*, Т.К. Сынган кылыч).

4) Адабий тилге мүнөздүү *-ганы* формасындагы максат чакчылдын ордуна көркөм чыгармалардан негизинен түштүк-батыш говорлоруна мүнөздүү жана түндүк диалектинин кээ бир пункттарында да параллелдүү форма иретинде кездешкен *-галы* формасын да учуратабыз. Мисалы: Бизди шектүү кишилер катарында эсептеп, өз жолубузга *салгалы* жатышабы? – деп өз ичибизден ар түрдүү нерселерге жоруп турдук (ад. *салганы*, М. А. Жашагым келет).

5) Этиштин татаал учур чагын уюштурууда көмөкчү этиштин функциясында колдонулуучу *жат*, *отур*, *тур*, *жүр* деген этиш сөздөр менен катар түндүк диалектинин Талас, төмөнкү Чүй говорлорунда жана түштүк диалектинин түндүк-батыш (Чаткал, Алабука, Аксы) говорлорунда бул төрт этиштин узарган формасы да *жат//жатыр-//жатыры-*, *отур-//отуру-*, *тур-//туру-*, *жүр-//жүрү-* болуп параллель колдонулат. Мисалы: – Кудай бербесе, Султанмаамыт бекер чабылып *жатыры...* (ад. *жатат*, Т. К. Сынган кылыч).

Төбөсүндө күндөн тоскуч чатыры,

Күйгөн түштө кулак байлап *жатыры* (ад. *жатат*, Т. Кож. Эненин да, эмгектин да баатыры).

– Кишинин кебин укпай, эмне деп дөөдүрөп *отуру* бу! ... (ад. *отурат*, Т.К. Туулган жер). ... көзү чекирейип, талашка түшкөн ат кайда *туру* экен дегендей, алдыртан серп салып, топко акырын салам айтып келди Абил бий (ад. *турат*). – *Жүрү* да бир тентек (ад. *жүрөт*, Т. К. Сынган кылыч).

Тигил же бул диалектинин, говордун бүтүндөй сөз өзгөртүү системасына тиешелүү болбой, диалектилик мүнөздөгү жекече сөздөргө байланышкан морфологиялык көрүнүштөр **лексика-морфологиялык диалектизмдер** деп аталат. Лексика-

морфологиялык диалектизмдерге диалектилик сөз менен адабий тилдеги сөздүн уңгусу окшош келип, көбүнчө сөз жасоочу мүчөсү же сөз жасоо структурасы боюнча айырмаланат. Мисалы: – Бүркүтүндү үксүйтүп тыттын башына кондуруп койсоң болду, ошондо эле чымчык *атнай* бул чөлкөмгө жолобой калат (ад. *аттуу*). Ала-Тоо коюну азбы? Табылар бизге баш катар бир *бурчек* (ад. *бурч*, Т.К. Сынган кылыч). Менин Ошто эң *кадырдан* өзбек досум бар (ад. *кадырлуу*, М. А. Жашагым келет).

Л е к с и к а - м о р ф о л о г и я л ы к диалектизмдердин катарына диалект, говорлордун сөз өзгөртүү жана сөз жасоо структураларына байланышкан жекече көрүнүштөрдөн тышкары сырдык сөз, жандооч, бөлүкчө сыяктуу грамматикалык категорияларга тиешелүү жекече өзгөчөлүктөрдү да кошууга болот.

Мисалы: – *Ка*, өзүнүн шору... Казыкка! – деп катуу айтып бурулуп басып кетти (сырдык сөз «мейли» деген мааниде). Өз эл, өз журт, качан болсо да алаканда *куч?!* (бөлүкчө, күчөткүч, ырастагыч мааниде колдонулат, Т. К. Сынган кылыч).

Кыргыз адабий тили менен анын диалект, говорлорунун ортосунда синтаксистик айырмалар дээрлик жок. Айрым гана байламтага тиешелүү диалектилик-говордук өзгөчөлүктөрдү морфологиялык өзгөчөлүк эмес, синтаксистик өзгөчөлүк катары кароо жөндүүдөй. Анткени байламталар жеке сөздүн структуралык түзүлүш чегинен чыгып, сүйлөм ичиндеги сөздөрдү жана кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштырып, **синтаксистик** категория катары кызмат аткарышат. Кээде байламталардын өзгөчөлүктөрү сүйлөмдөгү сөздөрдүн, баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн айкалыш конструкцияларына, орун тартибине өзгөртүү киргизиши мүмкүн.

Кыргыз жазуучулары өз чыгармаларында төмөнкүдөй диалектилик байламталарды колдонушкан:

1) *Хам // кэм // йэм // эм* байламтасы. Бул байламта түштүк говорлордо активдүү колдонулат да, аткарган функциясы боюнча адабий тилдеги да байламтасына туура келет. Мисалы: ... ушул учурда *хам* башка бир жетик адамды ханга аталык бийлигине чакырса болот (Т. К. Сынган кылыч).

2) *Амалейким* байламтасы. Бул байламта адабий тилдеги *бирок*, *анткени менен*, *эгерде* деген байламталарга жана *чындыгында*, *сыягы* деген модаль сөздөргө да туура келет. Мисалы: *Амалейким*, чөбүндү билбейм: оягын өзүн, карап көр. *Амалейким*, ошол силердин айылыңыздардагы кишилердин төрөсү (М. А.

Жашагым келет).

3) *Ки* байламтасы да түштүк говорлорунда бир кыйла активдүү колдонулат жана бардык учурда багыныңчтуу сүйлөмдөрдү баш сүйлөм менен байланыштырып, мааниси жактан ар түрдүү функция аткарат. Мисалы :... чоң Кудайдын каалоосу ушул экен *ки*, биз эмес сиз желдеттин алдына түшө турган болупсуз. – ... Адалаты ушул *ки*, бийлик эгесинин бир ооз макулдугун алып коюу зарыл... – Булардын ортосу ушундай чаташкан *ки*, бир жагы кыйрамайынча тынччылык болбойт. – ... Менин сизге жан тартып айтар кеңешим ушул *ки*, бек, Болотханды тез бошотуп бергениңиз оң (Т. К. Сынган кылыч).

Ошондой эле *ки* байламтасы бөтөн сөздүн ар кандай түрлөрүн берүү үчүн да кең түрдө пайдаланылат. Мисалы: – ... Эң акыры сизден ушуну өтүндү *ки*, колбашчы дарбазалардан аскерлерин нарыраак тарта турсун, алсызга ырайым ойлоп, чыгып кетүүгө жол берсин деди (Т. К. Сынган кылыч).

Кыргыз көркөм адабиятында жергиликтүү колоритти түзүү, турмушту реалдуу сүрөттөө, персонаждардын тилин индивидуалдаштыруу, сүрөттөөнүн объектисин этнографиялык жактан сыпаттоо, предметти кыска, так атоо, эмоциялык-экспрессивдик оттенкторду берүү, образдуулукту күчөтүү жана синонимдик катарларды пайда кылуу сыяктуу стилистикалык максат менен түштүк темасына арналган Т. Касымбековдун «Сынган кылыч», «Келкел», М. Абдукаримовдун «Жашагым келет», «Жаңырык», М. Борбугуловдун «Элеттик жигит», Ш. Абдырамановдун «Дыйкандар», «Тагдыр» романдарында, К. Бобуловдун «Түштүк кызы», М. Гапаровдун «Кара-Көлдүн каздары» повесть, аңгемелеринде диалектизмдер бир кыйла кеңири колдонулат. Бирок жалпы кабыл алынган адабий нормадан мындай чегинүүлөр сөз устаттарынан чон, чеберчиликти, өтө кылдаттыкты талап кылат.

Айрым жазуучулар өздерүнүн чыгармаларында стилистикалык зарылдыксыз эле, адабий тилдин нормасына залал келтирип, диалектизмдерди натуралисттик менен колдонгон учурлар да кездешет.

Профессионализмдер

Кандайдыр бир өндүрүштүк ишмердигине, адистигине же кесибине байланыштуу бириккен адамдардын белгилүү жамаатынын кебиңе тиешелүү болгон сөздөр **профессионализмдер** деп аталат.

Кыргыз тилинин сөздүк курамына, башка тилдердегидей эле, жалпы элге кеңири

1 Профессионализм – лат. *professio* «кесип» деген сөздөн.

түшүнүктүү эмес, кесибин боюнча байланышкан адамдардын кебинде гана кеңири колдонулган жана ошолор үчүн түшүнүктүү болгон сөздөр да кирет. Мына ушул кесип менен байланыштуу сөздөр **профессионалдык лексикага** же **профессионализмдерге** жатат. Кыргыздар байыркы мезгилдерден бери эле мал чарбачылыгы, дыйканчылык, кол өнөрчүлүк, аңчылык, кийинчерээк бакчылык, бакчачылык, пахтачылык, жибекчилик, тамекичилик сыяктуу ар түрдүү кесиптер менен күн өткөрүп, турмуш кечирип келишкен. Ошон үчүн кыргыз тили ар кандай кесипке байланышкан сөздөргө бай. Атап айта турган болсок: жалпы мал чарбачылыгына байланыштуу *кой, козу, токту, борук, соолук, ирик, кочкор, козу кочкор, эчки, улак, чебич, серке, теке, уй, музоо, торпок, кунаажын, букачар, өгүз, ноопаз, бука, жылкы, бээ, ат, кулун, жабагы, кунан, байтал, бышты, асый, айгыр, аңги, төө, тайлак, нар, каймал, инген, буура, чабан, жайыт, жайлоо, кыштоо, отор, төл, төл башы, кашар, сакманчы* деген сыяктуу, бээ байлап, кымыз ачытууга байланыштуу *желе, нокто, тегээ, чанач, сабаа, бишкек, көнөк, көөкөр, саамал* ж.б. сөздөр кыргыз элинин эзелки ата кесибине байланыштуу болгондуктан, алар жалпы элдик мүнөзгө ээ. Ал эми пахтачылыкка байланыштуу *шүдүгөр* (чигит эгүү үчүн айдалып даярдалган жер), *чигит* (пахтанын уругу), *чигит суу* (чигит эгилгенден кийинки жиберилүүчү суу), *агет* (чигитке суу кетүүчү арыкча), *жагана* (пахтанын суюлтулушу), *шана, шаналоо* (пахтанын бүр алышы), *чеканка* (пахтанын бою узарып кетпес үчүн үстүңкү бүчүрлөрүнүн учун үзүп туруу), *косек* (ачыла элек же чала ачылган пахта чанагы), *чанак* (ачылган пахта кутучасы), *гозо* (пахта өсүмдүгү), *гозопая* (пахтанын куурайы) сыяктуу сөздөр; тамекичиликке байланыштуу *бал* (тамеки тигилген майда арыкчалар), *дымкана//жер төлө* (тамекинин жалбырактарын жибитиш үчүн даярдалган орун), *тулку* (жипке тизилген тамеки жалбырагынын кургатылганы), *тай* (кургатылган тулкуларды төрт бурч кылып таңуу) ж.б. сөздөр; килемчиликке байланыштуу *эриш, аркак, тур, токмок, чалыш, кыркуу, чебер көрүц, араби килем, төө килем, калы килем, жүл килем, тайлак килем, кытай көчөт, ашкана көчөт, жийдегүл ж.б.*; өрмөкчүлүккө байланыштуу *такта, адыргы, кылыч, күзүк, көтөргүч, кайкалак, тумарча, чычкан из, ала мончок, жолборс тырмак, терме, кажары, беш кеште* ж.б.; аңчылыкка, мүнүшкөрлүккө байланыштуу *тузак, капкан, салбуурун, чуурутма, туур, томого, тосот, упчун, колбоор, муз мурут, карачык, бака баш,*

иленин чөлү, бөксөнүн чөлү, ак күп, бозум түлөк, ым түлөк, кум түлөк, ыл түлөк, таш түлөк, барчын деген сыяктуу сөздөр колдонулуш жагынан чектелип, жалпы элдик мүнөзгө ээ эмес. Демек, кесиптин жалпы элдик же чектелген мүнөзүнө жараша ал кесиптерге байланыштуу түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр да жалпы элдик жана жалпы элдик эмес болуп бөлүнөт экен. Ошондуктан профессионализмдер же профессионалдык лексика жөнүндө сөз кылганда, жалпы эле кесипке байланыштуу сөздөр туурасында эмес, колдонулуш чөйрөсү чектелген кесипке байланыштуу сөздөрдү атаганыбыз жүйөлүү болчудай.

Бирок, профессионализмдердин баардыгы эле жалпы кыргыз элине таптакыр түшүнүксүз сөздөр деп айтууга болбойт. Бул же тигил өндүрүштүк тармак, кесип боюнча заттардын аттарын, көрүнүштөрүн, процесстерин көрсөтүүчү профессионалдык сөздөр башка адамдар үчүн түшүнүктүү болсо да, ошол кесиптеги адамдарга гана таандык. Башка кесиптеги адамдар ал сөздөрдүн көбүн түшүнүшөт жана өздөрүнүн кептеринде колдонулушу да мүмкүн, бирок сейрек колдонушат. Профессионалдык сөздөрдүн кээ бирлеринин колдонулуш чөйрөсү кеңейип, белгилүү кесиптеги чөйрөдө гана эмес, кеңири колдонулуп, жалпы элдик сөзгө айланып да кетет. Мисалы: *пахта, гозо, була, чигит, шалы, эриш, аркак, тузак, туур, барчын* деген сыяктуу ар түрдүү кесипке байланышкан сөздөр элдик турмушка кенири кирип, жалпы элдик сөздүктүн энчисине айланды.

Профессионалдык сөздөрдүн да диалектилик сөздөр сыяктуу колдонулуш чөйрөсү чектелген болот деп айттык. Бирок профессионалдык сөздөр диалектилик сөздөрдөн олуттуу түрдө айырмаланат

1) Диалектикалык сөздөрдүн чектелиши территориялык жактан болсо, профессионалдык лексиканын чектелиши социалдык жактан болот;

2) Диалектилик сөздөр адабий тилдин лексикасына кирбейт, профессионалдык лексика адабий тилдин лексикасына кирет.

Профессионализмдер түрдүү кесиптин өкүлдөрүнүн оозеки кебинде колдонулуу менен, көркөм адабий чыгарманын тилинде да көп колдонулат. Художник сүрөттү тартууда анын ар бир штрихине ылайыктуу өзүнүн боёгун колдоно билген сыяктуу, жазуучу чыгармада образды ачууда, эмгек процессин сүрөттөөдө, өндүрүштүк куралдын мүнөзүн ачып көрсөтүүдө профессионализмди белгилүү көркөм каражат катары колдонушу мүмкүн. Чыгарманын темасын, мазмунун, идеясын ж.б. өзгөчөлүктөрүн ачууда көркөм

каражаттар чоң роль ойнойт.

Көркөм чыгарманын мазмуну кайсы кесипке байланыштуу алынган болсо, ошого жараша кездешет. Алып айтсак, чыгарманын каарманы устабы же аңчыбы, пахтачыбы же багбанбы, шахтербу же студентпи, врачпы же койчубу, ошого карата алардын кептеринен, кээде чыгарманын мазмунуна карата автордун кебинен да профессионализм сөздөрдү кездештирүүгө болот. Маселен, Тоголок Молдонун «Устанын аялынын кошогунда»:

*Балкасы менен зар чапкан,
Бармагы менен мал тапкан...
Балада калды мүлк болуп,
Болоттон соккон барсканың...*

Дөшүң калды темирден,
Көзү ачык кеттиң өмүрдөн – деп,
кызматын жана ал урунган аспаптарды ачык көрсөтөт. Ал эми «Дыйкандын аялынын кошогунда» *шайман, тиркээч, буурусун, сугатчы, орокчу* деген сыяктуу дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр учурайт. Мисалы:

*Буурусунун буктурган,
Кара жерге суктурган.*

Пахтачылыкка байланыштуу чыгармаларда: Артык... беш-алты чеңгел *пахта* терип, аны *этегине* таштап, анан экинчисине өтүп кетет. (Ш. А. Өкүм). Ж. Бөкөнбаевдин шахтерлерго арналган «Кызыл-Кыя» аттуу чыгармасында:

*«Чап кайлоңду, чап кайлоңду,
Дагы эпкиндеп арталык» –
Деген үндөр миң миллион,
Жер алдында жар салып.
Ал забойщик эр кажыбас,
Ал эмгектин балбаны.
Жылтыр-жылтыр ар кай жерде.*

Карбиттери колдогу – деп, *койло, забойщик, карбит* деген сыяктуу шахта ишине байланыштуу сөздөрдү пайдаланса, С.Сасыкбаевдин «Таңкы гудок» деген китебинде *откатчица* (шахтадан казылган кенди ташып чыгаруучу), *эстакада* (тирөөчтөргө же мамыларга салынган көпүрө), *чоюн эритүүчү формовщик, токарь* деген сыяктуу ар түрдүү кесипке байланыштуу сөздөр колдонулган. Ошол эле автор «Фабрика кызы» деген чыгармасында *запарщица* (тканды буулоо аркылуу иштеп чыгаруучу), *ловитель* (ыргытылган пилланы тосуп алуучу), *мотальщица* (жип түрүүчү) деген сыяктуу кесиптик сөздөрдү колдонот. Мисалы: – *Запарщицанын* кызматын бир аз боолголоп калдыңызбы, Шарипа?.. Станокторду кыдырып келе жаткан *мастер* Кадыржан *ловителдерге* пилла ыргытууга

үлгүрө албай калган *мотальщицаны* карап добуштанды.

Автор өз чыгармасында профессионализмди колдонуу менен, алардын кай бирлери өндүрүштүн башка тармактарынын өкүлдөрү үчүн түшүнүксүз экендигин эске алып, андай сөздөрдүн маанисинин түшүндүрмөсүн бере кетүү керек.

Термин жана терминология

Профессионалдык лексика белгилүү кесипке байланыштуулугу жагынан терминдерге жакын. Ошондуктан профессионалдык сөздөр менен терминдерди бириктирип, **атайын лексика** деген ат менен да аташат. Ошону менен бирге терминдер бир катар белгилери боюнча профессионалдык лексикадаң айырмаланат.

Термин деп илимдин, техниканын, искусствонун, чарбанын жана экономиканын жана башкалардын тармактарына тиешелүү атайын түшүнүктөрдү так атоо үчүн колдонулган сөздү же сөз айкашын айтабыз. Терминдер көп маанилүүлүктүн, өтмө маанилүүлүктүн, экспрессивдүүлүктүн жоктугу менен термин эмес сөздөрдөн, ошонун ичинде профессионалдык лексикадан да айырмаланат. Тактап айтканда, бир илимдин же техниканын тармагындагы бир термин бир гана түшүнүктү туюнтуп, бир гана маанилүү болушу керек. Бирок бир тармак ичинде да бир эле терминдин көп маанилүү болуп калган учурлары жок эмес. Маселен, кыргыз тил илиминде *мүчө* деген термин *сөз мүчөсү, сүйлөм мүчөсү* болуп көп мааниде колдонулат. Мындай көрүнүштү илимдин башка тармактарынан да байкоого болот.

Ошондой эле терминдердин өз ара синоним болуп колдонгон учурлары да бар. Алыска барбай эле, кыргыз тилинин фактыларына кайрыла турган болсок, *лингвистика //тил илими, аббревиатура// кыскартылган сөз, аккомодация // ыңгайлашуу, сингармонизм //чндөшүч, ассимиляция //окшошуу, диссимиляция // окшошпоо, аффикс //мүчө, семантика // маани* ж.б. терминдер мыйзамдуу көрүнүш катары синоним болуп колдонулуп келе жатат. Мисалдардан көрүнгөндөй, катар колдонулган терминдердин бир түгөйү эл аралык термин болсо, экинчиси улуттук тилдеги эквиваленти болуп саналат.

Терминдердин профессионалдык сөздөрдөн болгон экинчи айырмачылыгы: терминдер тигил же бул түшүнүктү так атоо үчүн тилдик закон ченемдерге, эрежелерге ылайыкталып, лексикалык моделдердин

1 *Термин* – лат. terminus «чек, чек ара» деген сөздөн.

үлгүсүндө атайын иштелип чыгат жана мамлекеттик же илимий мекемелер тарабынан официалдуу түрдө кабыл алынат, ал эми профессионалдык сөздөр официалдуу кабыл алынбайт жана стихиялуу түрдө өнүгөт. Терминдердин пайда болушу жана өнүгүшү ар бир илим, техника, өндүрүш тармагындагы жылыштарга байланыштуу болот. Жаңы илимий, техникалык түшүнүктөрдүн пайда болушу менен дароо бир мезгилде аларды атоо үчүн илимий-техникалык терминдер пайда болуп турат да, кандайдыр бир өлчөмдө ар бир илимдин деңгээлин да чагылдырат.

Ар бир илимдин, техниканын, искусствонун ж.б. тармагындагы терминдердин жыйындысы **терминология** деп аталат.

Илимдин, техниканын ж.б. ар кайсы тармактарына тиешелүү терминдерден мисал келтирелик:

а) коомдук илимдер боюнча – *материя, аң-сезим, диалектика, революция, партия, капитализм, социализм, коммунизм, базис, надстройка, экономика, эмгек өндүрүмдүчлүгү, өндүрүштүк мамиле, диктатура, пролетариат* ж.б.

б) физика боюнча – *механика, оптика, атом энергиясы, магнит талаасы, салыштырма салмак, чыңалуу, катыш идиштер, инерция, ылдамдык, магнетизм, корпускула, фосфоресценция, кванттык электродинамика, термоэлектрондук эмиссия* ж.б.

в) математика боюнча – *синус, косинус, үч бурчтук, квадрат, параллелепипед, теңдеме, дифференциал, интеграл, плюс, минус, тамыр, көптүк, туюнтма, амал, бөлчөк, бөлүц, көбөйтүц, көбөйтүндү, сумма* ж.б.

г) химия боюнча – *кислота, щелочь, окислитель, водород, кислород, инерттүц газ, реакция, реактив, реактивдүцлүк, гидролиз, полиморфизм, иодометрия* ж.б.

д) биология боюнча – *микроорганизм, эмбрион, эмбриологш, шарттуу жана шартсыз рефлекс, ботаника, зоология, омурткалуулар, сойлоп жүрүчүлөр, чаңдашуу, анабиоз, фикус* ж.б.

е) медицина боюнча – *ангина, диагноз, стрептоцид, наркоз, хирург, окулист, профилактика, грипп, миокард, пинцет, детрит, серотерапия, фиброма, лепкемия* ж.б.

ж) техникалык илимдер боюнча – *экскаватор, бульдозер, техника, дизель, турбина, космос, кыймылдаткыч* ж.б.

2 Орузбаева Б. ө. Кыргыз терминологиясы. – Фрунзе: Мектеп, 1983, 4-бет.

2 Терминология – лат. terminus «чек, чек ара» + гр. logos «түшүнүк, окуу» деген сөздөрдөн.

з) айыл чарба илимдери боюнча – *агроном, агрономия, айыл чарба машиналары, ветеринария, ветврач, зооинженерия, зооветэреже, мелиорация, комбайн, трактор, которуштуруп айдоо* ж.б.

и) лингвистика боюнча – *лексика, фонетика, фонема, сингармонизм, грамматика, грамматикалык түзүлүш, сүйлөө, сүйлөм мүчөлөрү, сөз түркүмдөрү, зат атооч, сын атооч, этиш, атоочтук, чакчыл, тактооч, морфема, орфография, орфоэпия, омоним, синоним, антоним* ж.б.

к) адабият таануу боюнча – *поэма, проза, роман, повесть, сюжет, композиция, жанр, эпос, лирика, драма, комедия, трагедия, эпилог, пролог, кульминация, аңгеме, жомок, ыр, ыр түзүлүшү, реализм, рифма* ж.б.

л) саясий дипломатиялык терминдер – *сессия, пленум, чечим, токтом, нота, билдирүц, коммюнике, келишим, договор, элчи, консул, депутат, аткаруу комитети, автономия, эл аралык абал* ж.б. Булар официалдуу лексика деп да аталышат.

м) согуштук терминдер – *авиация, артиллерия, рота, батальон, эскадрон, пулемет, бронемашина, фланг, тыл* ж.б.

н) басма иштерине байланыштуу терминдер – *набор, басма, сигналдык экземпляр, корректор, курсив, шрифт, наборщик* ж.б.

о) спорттук терминдер – *футбол, баскетбол, хоккей, тайм, гол, дарбаза, дарбазачы, күйөрман, гроссмейстер, шахмат, чемпион, старт, финиш* ж.б.

Жогоркудай илимдин, техниканын ж.б. тармактарына тиешелүү терминдердин ичинен кай бирлери эл арасында кеңири колдонулат, экинчи бирлери ошол кесиптеги адистер үчүн гана түшүнүктүү болушу мүмкүн.

Кыргыз тилинин терминологиясы Октябрь революциясынан кийинки мезгилде гана иштелип чыгып, калыптанды. 1926-жылы терминологиялык комиссия түзүлүп, ошондон бери ийгиликтүү иштеп келе жатат.

Жаргондук-арготикалык сөздөр

Жалпы кызыкчылыктары, иштеген иштери, коомдогу ал-абалы боюнча бириккен адамдардын социалдык айрым топторунун тар чөйрөсүндө колдонулган атайын сөздөр **жаргондор** деп аталат. Жаргондор көбүнчө жалпы элдик тилде белгилүү сөздөрдү маанилик, же тыбыштык, же морфологиялык жактан атайылап бузуп колдонуунун натыйжасында пайда болот.

3 Жаргон – фр. jargon «бузулган тил» деген сөздөн.

Жаргондор студенттердин, окуучулардын кебинде жана башка бир кесиптик тар чөйрөлөрдө колдонулат. Маселен, студенттердин кебинде «экзаменден өтпөй калуу» маанисинде кулоо (*кулап калуу*), *жыгылуу* (*жыгылып калуу*) деген сөздөр колдонулат: Деги оозекиге бышык даярданчы, кыядан учкан төөгө окшоп, дардайып *кулайсыңбы* деп менде жан жок (К. О. Турмуш босогосун аттаганда). Эгер жооп бере албасаңар экөөңдү тең *кулатат* элем (М. Б. Элеттик жигит). Ошондой эле жалпы студенттердин кебинде «академиялык карыз» *куйрук*, «орто баа» *эл аралык баа*, «жаман баа» *кайырмак* деген жаргондор менен айтылат.

Жаргондор туруксуз, өзгөрмөлүү келет, тактап айтканда, бир эле түшүнүктү, нерсени, буюмду ар башка жердеги бирдей чөйрөдөгү топтор ар башкача айтышы мүмкүн. Мисалы үчүн Ысыккөл университетинин филолог студенттеринин жаргондоруна көңүл буралык: «студент» – «тагдырдын өгөй балдары», «староста» – старчын, «аудитория» – илимий кашар, «куратор» – көңүл жубатар, «лекция» – тихий час, «үч жуп сабак» – үч убак намаз, «вахтерша» – байлоодогу бульдог, «экзаменатор» – Аңкур-Маңкур, «коңгуроо» – чырр жыргал, «парта» – Орхон-Енисей таштары, «биринчи курстун студенттери» – «Эрте келген турналар», «бешинчи курстун студенттери» – «Каркыралар кайтканда», «сессиядан кийин» – «Адам болгум келет», «сессия» – «Дүйнөнү дүңгүрөткөн он күн», «окуу залында отуруп окуу» – «Дүйнө бизди жаңыртат, биз дүйнөнү жаңыртабыз», «Экзаменден карызы бар студент» – «Жараланган жүрөк», «экзамен» – «Ажал ордуна», «Кош Ала-Тоо, уулуң кетти майданга», «мыкты окуган студент» – ак жүрөк, «доска» – элеси жок сүрөттөр, «комендант аял» – септиц селки, «факультеттин деканы жана окутуучулары» – «Али-баба жана кырк каракчы», «стипендия» – «өлбөстүн үрөнү», «сессия» – «Кыл көпүрө», «фронт», «тааныш окутуучу» – домкрат, «Диплом» – «Күттүргөн жаз да келер», «тааныш окутуучу аркылуу баа койдуруп алуу» – тептирчү ж.б. Ош университетинде колдонулган жаргондор: *кеселман* – «абитуриентке кирүү экзаменинде жардам берүүчү адам», *тамак акы*, *маңдай тер* – «абитуриентти окууга өткөрүүгө берген жардамы үчүн алган пара» ж.б.

Жаргондун бир түрү катары көбүнчө кылмыш дүйнөсүндө колдонулган жашыруун сөздөр **арго**¹ деп да аталат.

Жаргондордун, арготизмдердин

пайда болушу профессионализмдерден айырмаланып, илимдин, өндүрүштүн, эмгектик ишмердүүлүктүн таламдары менен, коомдук жыргалчылыктын адептүүлүк идеясы менен эч кандай байланышы жок. Студенттердин, окуучулардын, жалпы эле жаштардын айрым бир катмарлары өздөрүнүн жаргондорун, арготизмдерин чыгарып, аларды таратуу менен, окууга көңүл коштукту, улууларды урматтабагандыкты, коомдогу баалуулуктарды сыйлабагандыкты билгизишет. Ошондуктан жаргондор, арготизмдер эч качан кубаттоого арзыбайт, тилдин адабий нормасын бузат.

Арготизмдерди, ошондой эле жаргондук лексиканы колдонуу тилди булгайт. Көркөм адабий чыгармаларда айрым персонаждардын тил өзгөчөлүктөрүн мүнөздөө үчүн, кылмышкерлердин, уурулардын, түрмөдөгүлөрдүн турмуш-тиричилигинин жашыруун жактарын сүрөттөө үчүн жаргондук, арготикалык лексиканын айрым элементтери колдонулганын көрөбүз. Атап айтсак, жазуучу Мелис Макембаевдин кылмыш дүйнөсүн сүрөттөөгө арналган «Караколдун түрмөсү», «Бөрүлөрдүн чыйыры», «Зона», «ЗЭК», «Карышкырдын белети», «Кайыктардын көрүстөнү», «Эски түрмөнүн ыйы» аттуу чыгармаларында төмөнкүдөй арготизмдер колдонулган: *зэк* – «заклученный» деген сөздөн алынган, соттолгон адам, *нара*, *шконка* – камактагылар уктоочу, темирден ширетип жасалган керебет, *кепе*, *хата* – камера, *селсаяк* – орусча «бродяга», камактагылар өздөрүн кылмыш дүйнөсүндө ушинтип айтышат, *братва*, *тууган* – түрмөдөгүлөр бири бирине ушинтип кайрылышат, *аштоо*, *кормушка* – эшиктеги тамак берилчү төрт бурчтуу оюк, *баланда* – түрмөнүн тамагы, *баландер* – тамак ташыган камактагы адам, *мент* – жалпы жонунан «милиция» деген мааниде, *дубак* – надзиратель, *чөп* – нашаа, *строгач* – эмгек түзөтүү колониясынын катуу тартибинде отурган, же отуруп чыккан адам, *ботаник* – жалпы жонунан нашаа менен кармалгандардын аты, *дача* – «передача» деген сөздөн алынган, үйдөн келген тамак-аш, *пахан* – камерадагы тамак иччү узун үстөл, *решка* – темир тордон жасалган терезе, *кликуха*, *погоняло* – кошумча ысым, *мокрушник* – киши өлтүргөн «зэк», *мулька*, *малява* – кат, *шмон* – тинтүү, *штырь* – бычак, *пятак*, *дальняк* – даараткана, *ручник* – нашаанын кол менен сүрүлүп алынган күчтүү түрү, *кент* – дос, *шкубня* – мушташ, *путана* денесин саткан сойку жб.

Мисалдардан көрүнгөндөй, жогорудагы арготизмдер орус тилиндеги же орус тилинен калькаланган сөздөр болуп эсептелет.

Демек, кыргыз тилинде өз бетинче кылмыш дүйнөсүнө тиешелүү арготизм сөздөр калыптанган эмес.

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН СТИЛИСТИКАЛЫК КАТМАРЛАРЫ

Азыркы кыргыз тилинин лексикасы чыгыш теги, эски жана жаңылыгы, колдонулуш чөйрөсүнүн ар түрдүүлүгү жагынан гана эмес, экспрессивдүү-эмоциялуулук жана стилистикалык жагы боюнча да татаал жана көп кырдуу мүнөзгө ээ. Анткени сүйлөгөн же жазган адам тигил же бул нерсени, көрүнүштү жөн эле атап гана койбостон, ал нерсеге, көрүнүшкө карата белгилүү бир мамилесин билгизиши да мүмкүн. Ошого байланыштуу тилдеги сөздөрдүн баардыгы эле оозеки кепте да, жазма кепте да бирдей даражада колдонула бербейт. Ачык айтканда, кай бир сөздөр оозеки кепте да, жазма кепте да бирдей активдүү колдонулса, кайсы бирөө оозеки кепте гана колдонулуп, жазма кепте колдонулбайт же белгилүү максатка ылайык гана аз санда колдонулат. Анын тескерисинче, кээ бир сөздөр жазууда пайдаланылып, оозеки кепте пайдаланылбайт, же сейрек пайдаланылат. Ошондуктан лексиканын стилистикалык системасы менен да таанышууга тийишпиз.

Азыркы кыргыз тилинин сөздүк курамындагы сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгүнүн пайда болуш доору менен булагы, жасалыш ыкмасы, колдонулуш чөйрөсү гана эмес, экспрессивдүү-эмоциялуулук жана стилистикалык колдонулушу боюнча да өзгөчөлүккө ээ экендигин байкоого болот. Мисалдар келтирелик: *чоң-зор-олчойгон-килейген* деген синонимдик катардагы сөздөрдү алып карасак, бул сөздөр жалпысынан бир түшүнүктү туюнткан менен, алардын ар бири өзүнчө кошумча мааниге ээ. *Чоң* деген сөздү баардык учурда эле бирдей жалпы колдонууга болсо, *зор* көбүнчө жазма кепте, *олчойгон*, *килейген* көбүрөөк оозеки сүйлөө кебинде колдонулат. Ошондой эле *күжүрмөн-эмгекчил-эпкиндүц, бала-перзент-туяк, жаман-начар-оозго алгыс- колго алгыс* деген сыяктуу синонимдик катардагы сөздөрдү алсак, ар бир катардагы сөздөр тилдик жактан өз ара бири-биринен айырмалангандыгын көрөбүз. Маселен, *эмгекчил, бала, жаман* деген сөздөр жалпы колдонулса, *күжүрмөн, эпкиндүц, начар жазма кепке, перзент, туяк, оозго алгыс, колго алгыс* оозеки кепте көбүрөөк колдонулат. Мисалдардан көрүнгөндөй, тилдеги сөздөрдүн стилистикалык катмары синонимика маселеси менен да тыгыз байланышта каралууга тийиш экен.

Лексиканын стилистикалык катмарлары жана сөздөрдүн экспрессивдүүлүк, эмоциялуулук маанилери ар түрдүү. Адамдар белгилүү бир мазмунду берүү үчүн ал тууралуу жөн-жайынча гана айтып койбостон, ага карата өз мамилесин, ички сезимин (канааттануусун, кубаттоосун, жакшы көргөнүн, жактырганын, эркелетүүсүн, кубангандыгын, сүйүнгөндүгүн, суктануусун, буларга карама-каршы жаман көрүүсүн, кекээрленгенин, какшыктоосун, кагуусун, карасаноосун ж.б. ички сезим, мамиле даражаларын) билгизүү үчүн да аракет жасашат. Бул үчүн тилде кептин (речтин) белгилүү стили талап кылынат. Стил деп тил каражаттарын, анын ичинде сөздөрдү да, белгилүү шартка, максатка жана зарылчылыкка карата түрдүүчө ык менен колдонуунун жолун айтабыз. Жаза турган же сүйлөй турган адам жалпы элдик тилдин запасынан, мүмкүн болушунча, таасирдүү, көркөм, образдуу жана алдыга коюлган максатка жарамдуу деп эсептелген тил каражаттарын ылгап алат. Муну менен кабарлоочу (жазган же сүйлөгөн адам), айталык, окумуштуу болсо, жалаң илимий стиль менен, акын-жазуучу көркөм адабияттын стили менен, журналист публицистикалык гана стиль менен баяндайт деп түшүнүүгө болбойт.

Лексиканын стилистикалык чеги ар дайым бир калыпта турбайт. Оозеки сүйлөшүү лексикасы жазма кептин лексикасына, официалдуу иштиктүү стилдин лексикасы публицистикалык, илимий стилдердин лексикалык катмарларына өтүп кетиши, же анын тескерисинче болушу ыктымал. Ал эми көркөм адабият жогоруда аталган стилдердин лексикалык каражаттарын стилдик элемент катары өз ичине толук камтый алат. Ошондуктан лексикалык жагынан өзгөчө көркөм адабияттын стили көп катмарлуу келет. Ошондой болсо да, жазуу жана оозеки түрдө берилүүчү ар түрдүү ой, зарылчылыкка ылайык, өздөрүнө мүнөздүү стилдик өзгөчөлүгү менен айырмаланып турат. Ар бир стилдин өзүнө тиешелүү экспрессивдүү бөтөнчөлүгү бар. Маселен, эмоциялык (ички сезимдик) маани илимий стиль үчүн жараксыз деп эсептелсе, көркөм адабияттын стили үчүн ал көбүрөөк керектелүүчү белгилерден болуп саналат.

Кайсы тилде болбосун, анын адабий формасы канчалык өнүккөн болсо, тил каражаттарынын стилдик колдонулушу да ошончолук татаал системада болот.

Кыргыз тилиндеги сөздөрдү жогоркудай түрдүүчө ык менен ар кандай стилдик системада колдонулушуна карата: кептин баардык стилдеринде, жанрларында жалпы

колдонулуучу нейтралдык(бейтарап) лексика жана тигил же бул стилге ылайык спецификалык өзгөчөлүгү бар стилистикалык жактан чектелген лексика деп эки чоң топко бөлөбүз. Төмөндө булардын ар бирине жекече токтолобуз.

1. Нейтралдык (бейтарап) лексика

Кеп стилдеринин баардыгында кеңири колдонулуучу лексиканын катмары нейтралдык (бейтарап) лексикага кирет. Тилдеги сөздүк курамдын негизги жана көпчүлүк бөлүгүн нейтралдык лексика түзөт. Лексиканын бул катмары оозеки кепте да, жазма кепте да кеңири колдонулат. Нейтралдык лексиканын мындай деп аталышы анын экспрессивдүү көркөм сөз каражаттары катары колдонулушунан эмес, кептин баардык стилине негиз болуп, оозеки сүйлөшүү стилинде, иш кагаздарынын жана публицистиканын стилдеринде, илимий-техникалык стилдерде, көркөм адабияттын стилинде жалпы колдонулгандыгында. Ошондуктан мындай сөздөр окуу китептеринде, окуу куралдарында ар түрдүүчө термин менен – стилдер аралык, жалпы колдонулуучу сөздөр, нейтралдык (бейтарап) лексика болуп аталып жүрөт. Нейтралдык лексика өзүнүн жалпыга түшүнүктүүлүгү, жөнөкөйлүгү, ачыктыгы, тактыгы менен айырмаланат, анын көркөмдүгү да ушунда. Мындай сөздөрдү кандай тилде болбосун, ошол тилдин ээси болгон адамдар өздөрүнүн турмушунун баардык чөйрөлөрүндө кеңири пайдаланышат. Бул сөздөрдүн көпчүлүгү сөздүк курамда көптөгөн кылымдар бою жашап, азыркы кыргыз тилинде да пикир алышуунун активдүү курулуш материалы катары колдонулуп келе жатат. Ошондуктан эне тилибиздин түпкү негизин түзгөн лексикалык катмар да ушул кадимки жөнөкөй сөздөр болуп эсептелет. Нейтралдык лексикага бизди курчап турган айлана-чөйрөдөгү чындык турмуштун негизги көрүнүштөрүнүн: буюмдардын, кубулуштардын, түшүнүктөрдүн, кыймыл-аракеттин, ал-абалдын, сынсыпаттын, сан-өлчөмдүн аттары ж.б. кирет. *Жер, суу, таш, топурак, тоо, кол, кар, жаан, күн, түн, кыш, жай, иш, сөз, китеп, мектеп, согуш, тынчтык, кыз, бала, ата, эне, уйку, кайгы, капа, түз, ийри, шайыр, акырын, катуу, ысык, муздак, ак, кара, көк, кызыл, ачуу, таттуу, жөө, атчан, эртең, кечинде, бүгүн, отуруу, жазуу, сүйлөө, кел-, кет-, ал-, бер-, иште-, оку-, бир, эки, он, жыйырма, элү, жүз* ж.б.у.с. сөздөр буга мисал боло алат. Мына ушундай кадимки жөнөкөй

сөздөрдүн жардамы менен сөз чеберлери тарабынан ачык– айкын көңүлдөгүдөй образ түзүлөт. Нейтралдык лексиканын мындай сапаттары жөнүндө А. П.Чехов Максим Горькийге жазган каттарынын биринде «Жаратылышты сүрөттөөдөгү көркөмдүк, ачыктык «күн батты», «караңгы кире баштады», «күн жаап жатат» деген сыяктуу гана эң жөнөкөй фразалар аркылуу жетишилет» деп белгилеген.

Мисал катары көркөм адабияттын стилинде нейтралдык лексиканын канчалык кеңири колдонулгандыгын Т. Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» аттуу романынан Камка апаны, Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестинен Жамийланы сүрөттөгөн үзүндүлөрүн алып көрөлү. «Камка – жесир аял. Анын жалгыз баласы Касейин согуштан мурда эле аскерге кеткен болучу. Бирок, ал болочокто келини болот деп, өз айылдашы Зарыл деген кызды өз кызы катарында бел тутуп жүргөн. Жалгыз бойчулуктун кыйынчылыгы канчалык кабыргадан өтсө да Камка апа айылдаштарынын жана абысына-ажындарынын камкордугунун аркасында анчалык кайгы-капага жеңдирбейт. Бирок, согуш кезинде медресе туткан уулу Касейин майданда каза болот» (Т. С. Биздин замандын кишилери).

«Жамийла өзү шыңга бойлуураак, белдүү келин. Эки өрүмгө батпай, дүркүрөп өскөн чачын кысып туруп, бир байлам ак жоолукту маңдайына буунуп алса, кызыл торусунан келген балкайган тегерек жүзүнө ак жоолук эп келише калат. Жамийла күлгөндө анын чымкый кара сүйрүрөөк көзүндө ден соолуктун, жаштыктын ашып- ташкан күчү ойт берип, ал эмнегедир өзүнчө бой каранып, секетбайдын туздуусунан ырдап жиберет...» (Ч. А. Жамийла).

Бул үзүндүлөрдө азыркы кыргыз тилинде жалпы колдонулуучу нейтралдык лексиканын жазуучулар тарабынан өтө кеңири масштабда пайдаланылгандыгы ачык көрүнүп турат.

2. Стилистикалык жактан чектелген лексика

Кыргыз тилинин сөздүк курамында жогоркудай жалпы колдонулуучу нейтралдык лексика менен бирге стилистикалык жактан чектелген жана эмоциялуу-экспрессивдүү мааниге ээ болгон сөздөр да бар. Мындай сөздөр оозеки кепте да, жазма кепте да кездешет. Мына ушуга карай аларды турмуштук оозеки-сүйлөшүү лексикасы жана китептик лексика деп дагы экиге

бөлүүгө болот.

1) **Турмуштук оозеки-сүйлөшүү лексикасы.** Бул лексика жөнөкөй гана ээн-эркин аңгемеде (өз ара сырдашкан маекте, турмуш-тиричиликке байланышкан тар чөйрөдө, үй ичинде ж.б. учурларда) колдонулат. Кептеги жөнөкөйлүк, аздыр-көптүр эркиндик, тилдик нормалардын сөзсүз түрдө талап кылынбастыгы бул сөздөргө мүнөздүү. Алардын көпчүлүгү оң же терс маанидеги эмоцияга ээ болушат.

Турмуштук оозеки-сүйлөшүү лексикасы экспрессивдүүлүктү талап кылбаган иш кагаздарында жана илимий иштерде дээрлик колдонулбайт. Колдонулса да кай бир факт катары өтө аз санда колдонулушу мүмкүн. Ал эми көркөм адабияттан жана публицистиканын стилинде белгилүү максатта колдонулуп, контекстке ачыктык-тактык, жөнөкөй, эркиндик түр берип, өзүнчө элемент катары сезилип турат.

Турмуштук оозеки-сүйлөшүү лексикасынын өзүн да эки түргө бөлүп карайбыз: жалпы элдик турмуштук-сүйлөшүү лексикасы жана колдонулуш чөйрөсү чектелген турмуштук-сүйлөшүү лексикасы. Колдонулуш чөйрөсү чектелген турмуштук сүйлөшүү лексикасына диалектилик сөздөр, профессионализмдер, жаргондор жана арготизмдер кирет. Бул сөздөр кепте китептик лексика менен бирдей даражада колдонулбаган сыяктуу эле, жалпы элдик турмуштук сүйлөшүү лексикасы менен да бирдей даражада колдонулбайт. Диалектилик сөздөр, профессионализмдер, жаргондор жана арготизмдер жөнүндө жогоруда айтылган. Бул жерде жалпы элдик турмуштук сүйлөшүү лексикасы жөнүндө гана сөз кылабыз.

Жалпы элдик турмуштук сүйлөшүү лексикасы кептин баардык стилинде колдонулуучу нейтралдык лексикадан өзүнүн экспрессивдүү стилистикалык мааниси менен айырмаланат. Экспрессивдүүлүктүн негизги компоненти болуп эмоциялык баалоо эсептелет. Эмоциялык баа берүү субъектинин (жеке же коллективдүү) кандайдыр бир объектинин баалуулугу жөнүндөгү пикирин өзүнө камтыйт. Оң баа берүү, жактыруу, мактоо, эркелетүү, сүйүнүч, кубаныч жана башка ушул сыяктуу оң сапаттагы эмоция аркылуу берилсе, тескери баа берүү жактырбоо, жек көрүү, кыжырдануу, туталануу, жини келүү, кордоо, кемсинтүү сыяктуу терс эмоция аркылуу адамдын кебинде, кебетешпириде чагылдырылат. Ушуга карата эмоциялык баалоо маанисиндеги сөздөрдү да оң эмоциялуу сөздөр жана терс эмоциялуу сөздөр деп экиге бөлүп карайбыз.

Оң эмоциялуу сөздөргө жактыруу, эркелетүү, кумардануу сезимдерин билдирген сөздөр кирет. Маселен, өзүнө жакын адамдарга карата жакшы көрүү сезими менен эркелетүүчү сөздөр: *энеке, энекебай, атаке, атакебай, эжеке, жеңекебай, кулунум, чырагым, жалжалым, жаным, ботом, берекем, эркем, алтыным, күңүм, айым, жан биргем, көгүчкөнүм, кутманым, жайдарым, жөлөгүм, медерим, медетим* ж.б.

«– Энекебай,
Кайратымдан жазбадым
Мен мурунку,
Мен эмесмин, башкамын...»
(Ж. Т. Энеме).

«– *Жамийлам, жаным-калкатайым, кызыл гүлүм, Жамалтай!* – деп, Данияр кыргыз менен казакта болгон эң назик аттарды сүйгөнүнө арноодо.

– *Бүркүтүм! Шаңшыган бүркүтүм!*
(Ч. А. Жамийла).

«Эмгектеп жетип, уулунун мойнунан кор-кор жыттап, ичи эзилет:

– *О, кагылайын, о кагылайын... кубатым, ырысым...*» (Т.К.)

Кээде түз мааниде алганда терс, жактырбаган же кемчиликти көрсөтүүчү сөздөрдү өтмө мааниде колдонуп, көбүнчө балдарга карата эркелетүү маани берилет: *бучугум, күчүгүм, тантыгым, жаманым, кыйыгым, тентегим* ж.б.

«Бүкөнтай – бучук мурун үч жашар кыз,
Бир күндө жүз жыгылыш, жүз басар кыз»
(А.О.)

– *Күчүгүм, күчүгүм!* Көрдүнбү, кичинекей бөлтүрүктөр сага ойнойбуз деп келишкен турбайбы» (Ч. А. Кыямат).

«– *Оо, окшошкон жамандар, ушундай дайыма ынтымак, бири-бириңе арка болуп өскүлө!*» (К. Боб.).

«– Бактылуу болгула, тилеген тилегиңерге, самаган оюңарга жеткиле. Оо эгиз козудай *окшошкон жамандарым ай...*»
(З. С.).

Терс эмоциялуу сөздөргө адамды, нерселерди, көрүнүштөрдү жактырбоо, жек көрүү, барк албоо, тоготпоо, жийиркенүү, кемсинтүү, шылдың, какшык сыяктуу сезимдерди туюнткан сөздөр кирет. Шылдың, жактырбоо, кемсинтүү иретиндеги сөздөр: *кайран, ойсеке, экилүц, шалпайган, сандалган, үтүрөйгөн, келесоо, макоо, жинди, байкуш, кешиги жок, итаяктай, жалжайган, куу тумшук, атаңа наалат, жугундукор, акмак, дөдөй, аяк бошотор* ж.б. Мисалы: «Же мурда, же кийин туулбай, ушу заманга туш келгенин кара, *куу тумшук*» (Э.Т.)
«– Уйкуну бузду, *атаңа наалаттар,* – деп ачуулана бурк этти ал, карышкырларга,

иттерге, аларга байланышкандардын баарына таандык кылып, – *доңуз экен да Базарбай, доңуз экен!*» (Ч. А.) «– Жаның чыгып баратабы, *чүчөк* – деди ал мандай тишин кашкайта күлүп, тилин бултуйта көрсөтүп, шылдындап. – Кыйратып ийдиң беле? Кошо чапкылагандан башка эмне кылдың? Уйку, тамак. *Ох, аяк бошотор!*» (К.О.).

– Сага эмне жок?! Сен эмне мынча күйүгөсүң, ыя?! Жугундукор! Жугундуңду жөн ич сен... Урса орус уруп алсын, а сага эмне жок, *кыз-зыталак?! Бя?! (Т.К.)*.

«– Жогол үйдөн, сен да жогол быянкеч атаң менен, *көгөргөн чечек*, – деп мени шилиге бир муштады» (Мар. Б.).

«– О жарым эс, *о Кудай тас төбөңдөн ургур*, ушундай да кем акылдык кылабы?! (Т.К.)

«– Сен, *акмак*, бизди, Кудай менен коркуткуң бар ээ? Кудай менен биздин көзүбүздү чукуюн деген экенсиң, *сандалган ит*. Сенин бийлигиң азыр менде – Кудайыңдан кеч, болбосо өлөсүң, ит» (ЧА).

Какшык иретиндеги сөздөр. Какшыктоо – терс эмоциялуулуктун өзгөчө бир түрү. Мында сүйлөөчү адам айта турган оюн тике айтпастан, кыйыр түрдө, өз ички абалын, мамилесин сөзсүз чагылдыруу менен билдиришет. Буга *«олуя»*, *«билгич»*, *«билерман»*, *«кабылан»*, *«жолборс»* *«көзгө басар»*, *«мыкты»*, *«оён»*, *«кылтамак»* ж.б.у.с. сөздөр кирет. Бул сыяктуу сөздөр оозеки айтылууда өзгөчө интонация, жазууда тырмакча менен белгиленет. Мисалы:

Э, оён, *«кыйратарсың»* деп күлүшүп,
«*Аман бол, кайран Бакем»* дешкен болду.
Турмуштун арзан баалуу бир затындай,
Эч кимге билинген жок анын жогу».

(А. О. Ким болду экен?).

«– Бардабай, кабагыңды бүркөбөй эле кой. «Түгөлбай деген дөө чыкты, атка минбей жөө чыкты» дегендей, сен жөө *«дөөлөрдүн»* бири эмессиңби, – деп күлөр-күлмөксөн болуп, дардайган мурдунун учу кычышып кеткенсип кармалады» (С.Ж.).

Орой сөздөр: *каңкылдаба, үрбө, атасынын башы, соргок, ырайы суук, кокуй алат, көтү жер жыттабаган, көк тиште, өлүгүңдү көрөйүн, өлүгүңө отурайын, көзүңө ак түш, канчык, мээси жок, бок жептир, кызыталак, баччагар, обу жок, көталакы, сандырактаган, талтаңдаган, садагам кет* ж.б. Мисалы: – «Жаркын айым селдее түштү: – *Таш оозуңа!* – деди ал эринин көзүн тиктеп, – ой, сен эмне дейсиң?

Шерали кабагын түшүрдү:

– А ошо... күнөөсү башынан ашып кеткен экен...

– Кокуй, *өлүгүңдү көрөйүн, жарым эс...* чын айтып отурасыңбы? (Т. К.).

«– *Көзүң аккыр, көзүң аксын!* Эй, Кунанбай, арбак кана. Каргыш тийгир! – деп Бөжөй кыйкырды» (Мух. А).

«– Ок, сакалың өрттөнгүр! Сени менен теңтуш болуп, сага арак ичиргенче өлсөчү» (Б. Аракеев).

«– Уу, *шүмшүк*, көзүң жаман сенин, *зулум*, көрдүңбү муну, сен болбосоң мындан айрылбайт болчумун, *шүмшүк*, – Сыдык токол уйдун мүйүзүндөй мултуйган чыпалагын көрсөттү» (Мар. Б.).

Жалпы элдик сүйлөшүү лексикасын жогоркудай стилистикалык топторго бөлүштүрүү да шарттуу, алардын ортосундагы чек туруксуз, өзгөрмөлүү. Белгилүү шартка жана убакытка байланыштуу бири-биринин карамагына өтүп кете бериши ыктымал. Алсак, *катын* деген сөз пайда болгон өз шартында («*хан+тун* – хандын аялы») жалпы элдик тилге кирсе, азыркы кезде адабий тилдин нормасынан четтеп, карапайым, ал тургай орой сөзгө айланып бара жаткандыгын көрөбүз. Көркөм чыгармалардын тилинде бул сөздү биз көбүнчө терс мүнөздөгү адамдардын кебинен байкайбыз. Маселен, акын Б. Сарногоев «Жашасын аял» деген ырында:

«Балага барктуу атабыз,
Баккандан бирок качабыз,
Жуурканга башты катабыз,
Эмизчи бачым деп коюп,
Сооротчу *катын* деп коюп,
Солдоюп уктап жатабыз» –

деп, *катын* деген сөз аркылуу терс мүнөздөгү орой атанын элесин чагылдырса,

Ак куу жок жерде көл көрксүз,
Аял жок жерде эр көрксүз.
Аялдын иши теңдешсиз,
Ансыз биз шаңдуу жүрө албай,

Көйнөктү жөндөп бүрө албай,
Көргүлүктү көрмөкпүз» – деп, ошол эле ырында «катындын» синоними «аял» деген сөздү жалпы элге таандык адабий тилдин нормасында колдонот.

«– *Эй, катын!* – деди ал ородон чыга кыйкырып, – сен качантан бери элди башкарып, билерман болуп кеткенсиң. Көп сүйлөбөй ишиңди кыл!» (Ч. А. Биринчи мугалим). Демек, бул сыяктуу кээ бир сөздөр маданияттуу адамдардын, интеллигенттердин, жаштардын кептеринен өтө сейрек кезигет. Ал эми *канчык*, *ит*, *дөбөт* деген сыяктуу зооним сөздөр адамга карата айтылганда, карапайым, жөнөкөй лексика катарында кепке жактырбоочулук, жийиркеничтүүлүк түр берсе, айбанатка карата айтылганда сүйлөшүү лексикасына

кирип, ал тургай максатка ылайык адабий китептик стилде да колдонулат. Мисалы: «Акбара алдастап кыңшылай бергенден улам дөбөтү Ташчайнар үңкүргө башбакты. Канчыгынын курсагы саландап, оор тарта баштагандан бери Ташчайнар айланчыктап алыс кетпейт, үңкүрдүн оозундагы карагандын арасын агылгалап жатчу болгон» (Ч. А. Кыямат).

2) **Китептик лексика.** Китептик лексикага көбүнчө жазма кепте колдонулушу менен мүнөздөлгөн сөздөр кирет жана ушул жагынан оозеки сүйлөшүү лексикасына карама-каршы коюлат. Китептик лексикага адабий тилдин нормаларынын милдеттүү түрдө сакталышы талап кылынган публицистикалык жана илимий чыгармаларда, иш кагаздарында, официалдуу документтерде колдонулуучу сөздөр жатат. Китептик лексика коомдук ой жүгүртүү менен тыгыз байланыштуу. Ошону менен бирге китептик лексиканы оозеки кепте таптакыр колдонулбайт деп кароого болбойт. Докладдарда, лекцияларда, официалдуу чыгып сүйлөөлөрдө жана башкаларда кеңири колдонулат. Бирок, ал оозеки кепте колдонулуу менен, өзүнүн китептик мүнөзүн сактайт.

Китептик лексикага, биринчи иретте, баардык коомдук-саясий жана илимий-техникалык терминдер кирет. Коомдук-саясий, илимий-техникалык терминдердин кыйласы мектептер, окуу китептери, окуу куралдары, илимий докладдар, лекциялар аркылуу эл арасында кеңири масштабда колдонулат. Ошондуктан алар кээ бир учурда нейтралдык лексикага да кирип кетет. Маселен, *партия, демократия, республика, техника, трактор, комбайн, самолет, сессия, пленум, чечим, билдирүү, сот, прокурор* сыяктуулар китептик мүнөзүн жоготуп, жалпы колдонулуучу лексиканын катарына өтүп кеткендиги байкалат.

Китептик лексикага иш кагаздарына жана официалдуу документтерге тиешелүү *токтом, чечим, билдирүү, кайрылуу, кол коюу, кабыл алуу, жогоруда көрсөтүлгөндөй, төмөндө кол коюучулар, токтом кылат, чечим кабыл алды, келишим, ишеним грамотасы, коммюнике, преамбула, элчи, ратификациялоо, резиденция* сыяктуу сөздөр жана сөз айкаштары да кирет.

Китептик лексикага көбүнчө публицистикалык жана көркөм чыгармаларда колдонулуп, кепке көтөрүңкү тон берүүчү төмөнкүдөй салтанаттуу-риторикалык сөздөр, сөз айкаштары да кирет: *шыктанган эл, күжүрмөн эмгек, бузулбас достук, кажыбас кайраттуулук, салтанаттуу кырдаал, өлбөс-өчпөс даңк, майтарылбас миз, жоготууга учуроо,*

курман болуу, улуу жеңиш, кыйраткыч сокку, унутулгус күн, жыргалчылык үчүн, ишеним менен, эркиндик, теңдик, тең укуктуулук ж.б.

Публицистикалык лексикага оң эмоция берүүчү сөздөрдөн башка идеологиялык жактан жат түшүнүктөрдү билдирген терс эмоциялуу сөздөр да кирет: *империализм, шовинизм, басып алуучулук, талоончулук, агрессия, фашизм, колониализм, неоколониализм, популизм, трайбализм* ж.б. Лексиканын жогоркудай топтору нейтралдык лексика менен окшош келет, бирок андан экспрессивдүүлүгү менен бөлүнүп турат.

Көркөм чыгармаларда өткөн доордун духун, элесин берүү үчүн колдонулган эскирген сөздөрдү жана өзүнчө көркөм каражат катары пайдаланылган индивидуалдык-стилистикалык неологизмдерди да китептик лексикага кошууга болот. Булар жөнүндө жогоруда сөз кылганбыз.

Ошондой эле китептик лексикага **экзотикалык лексика** да кирет. Экзотикалык лексика дегенибиз чыгыш теги боюнча башка тилге тиешелүү болуп, башка элдин жашоо-турмушун, тиричилигин, коомдук түзүлүшүн, улуттук өзгөчөлүгүн көрсөтүү үчүн публицистикалык жана көркөм чыгармаларда, илимий эмгектерде колдонулуучу сөздөр болот. Көркөм чыгармаларда экзотизмдер жалаң гана биздин турмушубузга мүнөздүү болбогон нерселерди, көрүнүштөрдү сүрөттөө үчүн эмес, жергиликтүү колоритти жана персонаждардын кебинин өзгөчөлүгүн берүү үчүн да колдонулат. Маселен, Аалы Токомбаев кыргыз элинин 1916-жылкы падышачылыкка каршы көтөрүлүшүн баяндаган «Таң алдында» аттуу романында кытай турмушуна байланыштуу окуяларды сүрөттөгөн учурда төмөнкүдөй экзотикалык сөздөрдү колдонот.

«Бекитип эки жылга башын байлап,
Токону малайлыкка алды *дорго*».

«Алымкул Үрүмчүгө кетти дегин,
Доотайга билдирем деп элдин жайын».

«Төлөктүн күнү тууган, адам сатат,
Шаңыя, доотайына жүзү жарык...»

«Бир күмүш *зээрин* берди, кошуп *даачан*,
«Адашым аман бол» деп колдон алып».

«Жарты *му* энчилеген аянтым жок,
Кай жерге терим тамса менин жерим».

«– Мен дагы өзүңөрдөй качкынмын деп,
Экөөнө эки жаачын бере салды».

Мындай экзотикалык лексиканы
Касымалы Жантөшевдин «Каныбек»
романынан да кеңири жолуктурабыз.
Мисалы: «– Ай, куураган турмуш ай! Эч
болбоду дегенде бир му жерим болсочу –
деп, Ли көзүнүн жашын кылгыртып туруп,
– эми Алым келип калса кантем? – дегенче
көчөдөн Алым кирип калды.

– Хома! – деп, Алым күлүп аттан түштү.

– Хо, деди да, Ли-Чан акырын ордунан
туруп, Алымдын атын алды». «Жин-Ху-
А Ли-Чандын энеси... Сан-Же болсо Ли-
Чандын карындашы».

«– Ой, ой... качкыла! Шэтайдын уулу
менен Шаңыянын уулу жорго салдырып келе
жатышат деп, базардагы эл как жарылып
эки жакка качып калышты».

Кыргыз акын-жазуучуларынын Улуу Ата
Мекендик согушка байланыштуу жазылган
кээ бир чыгармаларында да немецтик
аскерлердин жек көрүндү кебете-кешпирин,
сүйлөгөн сөздөрүн берүүдө айрым немец
сөздөрү, энчилүү аттары экзотизм катары
колдонулган. Мисалы:

«Жанагы Миллер немец шек алгандай,
Алдыртан эне колун теше тиктейт.

– Фон-Викент! Баарын аңтар, бол! –
деп буйруп,
– Мына бул жаздыкты да унутпа – дейт».

«Баягы Миллер төрө басып келди.
Калп күлүп, калп жылмайып,

кытмыр карай:
– Мынакей Гестапонун шер жолборсу,
Сүрүн ай, айбатын ай, – дейт ал – пай, пай!
(А.О.Менин энем).

«Мас фрицтер тура чуркап,
Биз жабыла атабыз» (Т.Ү.)

«Халът! – деди баатыр Кубат автоматчан,
Кишидей жерден өнүп чыга калган»
(Т.Ү. Кубат).

«Халът! – деп эки солдат мандайыма
жылып келе калды да: – Эгин дих! (колго
түш) – деп гранаталарын кармап тура
калышты. Туткундун бирөө менин оюмча
немец болбосо керек:

– Рус, гут, зер гут (орус жакшы, абдан
жакшы) – деп, безилдеп кайталай берди.
Экинчиси өзүнөн өзү кыжырланып:

– О, доңер веттер, донер веттер! (О,
каран түн, каран түн!) дегенсип гана там
болду. (А. Т. Ашырбай).

Кыргыз лексикасынын стилистикалык
жактан колдонулушу жөнүндөгү маселе
дагы атайын тереңдеп изилдөөнү талап
кылат. Бул жерде бөлүштүрүүлөр бир кыйла
шарттуу гана бериилди.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

ЛЕКСИКОГРАФИЯ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК СӨЗДҮКТӨРДҮН ТҮРЛӨРҮ

Лингвистикалык илимдердин ичинен лексикографиянын өзүнө таандык болгон орду жана милдеттери бар.

Лексикография, бир жагынан, сөздүктөр жана аларды түзүү жөнүндөгү илим болсо, экинчи жагынан, ал сөздүктөрдү түзүү практикасынын өзү.

Лексикографиянын лингвистика үчүн гана эмес, башка илимдер үчүн да зор мааниси бар, анткени илим тез жана кеңири өнүккөн азыркы доордо сөздүксүз турмуштун бир дагы чөйрөсүн элестетиш мүмкүн эмес. Илим менен техниканын кайсы гана тармагын албайлы, алардагы терминологиялык сөздүктөрдүн түзүлүшү дагы лексикографиянын негизги принциптерине таянат. Дегеле өзүн кандайдыр бир деңгээлде маданияттуу, билимдүү деп эсептеген адам өз турмушунда сөздүктөргө кайрылбай кое албайт.

Лексикография лингвистикалык эң негизги илим болгондуктан, тил илиминин тармактары менен, өзгөчө – лексикология менен, тыгыз байланышкан. Сөз менен иришкен соң, лексикография өз ишинде лексикологиянын жетишкендикеринен пайдаланат. Сөздүк түзгөн адистер сөздөрдүн «турмушун», алардын маанилеринин, сөздөрдүн адамдын күндөлүк кебиндеги өкүм сүрүшүн иликтеп, алардын жазылыштарын, айтылыштарын тактап, лексикологияны жаңы байкоолор жана ачылыштар менен байытып турат.

Демек, лексикографияга белгилүү даражада универсалдык касиет мүнөздүү десек жаңылышпайбыз.

Лексикография менен лексикографтардын эмне кылып, эмне боюнча иштегендигин толук жана туура түшүнүш үчүн сөздүктөрдүн түрлөрүнө кайрылуу зарыл.

Баардык сөздүктөрдү *түшүнүктөр* сөздүктөрү жана *лексикондор* деп эки топко бөлүүгө болот.

Түшүнүктөр сөздүгүндө, мисалы, философиялык сөздүктө, сөздөрдүн өздөрүнүн мааниси каралбастан, алар белгилеген түшүнүктөргө жана нерселерге (буюмдарга, адамдарга, окуяларга ж.б.) байланыштуу маалыматтар, ар түрдүү көз караштар берилет. Мисалы, *жылдыз* деген сөзгө бул асман телосунун физикалык, астрономиялык

өзгөчөлүктөрү берилет. Түшүнүктөр сөздүктөрүнүн катарына энциклопедиялар да кирет.

Бирок, түшүнүктөр сөздүктөрү лексикографиянын түздөн-түз объектиси болбойт, себеби лексикография көбүнчө лексикондор менен иштейт.

Тилдик *лексикондо* окурман сөздөрдүн артында турган түшүнүктөр же нерселер жөнүндө билим албай, сөздөрдүн өздөрүнүн чечмеленишин (түшүндүрмөсүн) таба алат. Андан тигил же бул сөздүн ар кандай маанилери, грамматикалык формалары, басымы, айтылыш өзгөчөлүктөрү, колдонулушу ж.б. жөнүндө маалымат ала алат. Лингвистикалык сөздүктөр (лексикондор) бир тилдүү же эки тилдүү (котормолуу) болушу мүмкүн. Бир тилдүү сөздүктөрдө бир тилдеги сөздөр жөнүндө маалымат берилсе, эки тилдүү сөздүктөрдө бир тилдеги сөздөр башка (экинчи бир) тилге которулуп, алардын эквиваленттери келтирилет.

Бир тилдүү сөздүктөр дайындалышы, мазмуну жана сөздүк макалаларынын түзүлүшү боюнча *түшүндүрмө* жана *тарыхый*, *толук* жана *кыскача*, *жалпы* жана *жеке* (дифференциалдык), *адабий* жана *диалектилик*, *фразеологиялык* жана *терминологиялык*, *орфоэпиялык* жана *орфографиялык* ж.б. сөздүк болуп ич ара бөлүнүшөт.

Бул иште, негизинен, котормо сөздүктөр, түшүндүрмө сөздүктөр, бир тилдик жана эки тилдик (котормо) фразеологиялык сөздүктөр боюнча сөз болот.

Кыргыз лексикасынын байлыгын жыйноо, аны системага салуу, сөздүккө камтуу иши акад. К.К.Юдахин тарабынан негиз салынган жана андан ары өнүктүрүлгөн. Бул кыргыз элинин тарыхында алгачкы ирет пайда болуп, акад. К.К.Юдахиндин колунан жаралган. 1940-жылы Москвадан басылып чыккан «Кыргызча-орусча сөздүк». Сөздүккө көбүнчө калктын оозеки кебинен, фольклордон, көркөм адабияттан, газета-журналдардан жыйналган бай фактылардын негизинде 25 миң сөз жана иллюстративдик материал катары макал, ылакаптар, фразеологизмдер абдан кеңири камтылган. Сөздүктүн чыгышы өлкөбүздүн маданий турмушунда эң зор мааниге ээ болуп, тил маданиятын, анын байлыгын үйрөнүү жана изилдөө ишинде гана эмес, элибиздин тарыхын, этнографиясын

изилдөөгө карата да зор роль ойноо менен катар кыргыз лексикасынын өз учурундагы абалын мыктап көрсөтө алган.

Бирок автор кыргыз лексикасынын байлыгын жыйноону жана изилдөөнү муну менен эле токтотуп койгон эмес. Анткени турмуштун алга карай жылышы, улуттук басма сөздүн, кыргыздын жазма адабиятынын өнүгүшү, илим менен техниканын күн санап өркүндөп, өнүгүшкө ээ болушу менен катар кыргыз лексикасынын байлыгы артып, жаңы тил каражаттары менен толукталып турду, көп сандаган сөздөр семантикалык жана стилдик жылыштарга ээ болду.

Буларды академик К. К. Юдахин 1965-жылы «Советская энциклопедия» басмасы тарабынан экинчи ирет жарык көргөн «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» толугураак камтып кыргыз лексикасынын сан жана сапат жагынан болгон өнүгүш бай фактылардын негизинде кеңири иликтөөгө алды.

Аталган сөздүк оригиналдуулугу жана кыргыз элинин тарыхына, этнографиясына, маданий байлыктарына, дүйнөгө болгон көз карашына ж.б. байланыштуу болгон илимий фактылардын жана справкалардын кеңири берилиши менен өзгөчөлөнгөн капиталдуу эмгек катары белгиленип, 1967-жылы Мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болду.

Кыргыз лексикографиясынын тарыхында жогоруда аталган сөздүктөрдөн башка эки тилдик (котормо) «Орусча-кыргызча сөздүктөр» да басылып чыга баштады. Маселен: 1944-жылы Х.Карасаев, Ж. Шүкүров, К.К. Юдахиндер тарабынан түзүлүп, проф. К. К. Юдахиндин редакциясы астында даярдалган «Орусча-кыргызча сөздүк» басылып чыккан. Бул сөздүк өз ичине 40 миң сөз камтыган. Сөздүктүн чыгышы кыргыздардын орус тилин үйрөнүүсүнө жана котормо иштеринин өнүгүшүнө чоң шарт түздү. Орус тилинин лексикалык байлыгын дагы кеңири камтып, 51 миң сөздү кучагына камтыган «Орусча-кыргызча сөздүк» 1957-жылы экинчи жолу басылып чыкты. Мунун көлөмү мурдагы басылышына караганда, макалаларын кеңитүү жана сөздөрдү да көбүрөөк алуу жаңы терминдерди, фразеологизмдерди арбыныраак берүү аркылуу бир топ көбөйтүлгөн»¹.

Аталган сөздүктөрдөн башка кыскача, чакан көлөмдөгү орусча-кыргызча сөздүктөр да басылып чыккан. Мындай сөздүктүн эң алгачкысы 1938-жылы Х. Карасаев, И. Батмановдор тарабынан түзүлгөн «Кыскача орусча-кыргызча сөздүк» Казандан басылып чыккан.

Орто мектептерге арналган эки тилдик

котормо сөздүктүн дагы бири Ж. Шүкүров, Ю. Яншансиндер түзгөн «Орусча-кыргызча сөздүк». Бул сөздүк үч жолу басылып чыккан (1955, 1964, 1975). Аталган сөздүктүн төртүнчү басылышы 1988-жылы академик Б. Ө. Орузбаева, П. Хван тарабынан оңдолуп, толуктоолор киргизилип басмадан чыккан.

Кыргыз лексикографиясында белгилүү мезгилдерге чейин эки тилдик (котормо) сөздүктөр боюнча гана иш жүргүзүлүп келген болсо, кийинки жылдар ичинде анын багыты түшүндүрмө сөздүктөрдү түзүүнүн иштери аркылуу кеңитилди.

Кыргыз лексикографиясындагы түшүндүрмө сөздүк түзүү жаңы багыты 1957-жылы гана алгачкы жолу колго алына баштады. «Кыргыз тилинин бир томдук түшүндүрмө сөздүгү» филология илимдеринин кандидаты, лексикограф Жапар Шүкүровдун жетекчилиги менен Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун Лексикология жана лексикография секторунун илимий кызматкерлери Д. Абдылдаев, Р. Бекжанова, А. Давлетбаев, Д. Исаев, К. Кырбашев, Ж. Мураталиева, Ж. Осмонова, Р. Шамурзиналар тарабынан түзүлүп, редакторлор Э. Абдулдаев, Д. Исаев тарабынан редакторлук кылынып 1969-жылы «Мектеп» басмасынан басылып чыккан.

Улуттук тилдин байлыгын, лексикалык каражаттарын жыйноо, семантикалык жаңы ачылыштарын, стилдик жылыштарын толугураак ачып көрсөтүү жагынан түшүндүрмө сөздүк өзгөчө мааниге ээ.

Түшүндүрмө сөздүктүн эң негизги милдети – сөздүккө киргизилген сөздөргө, фразеологизмдерге филологиялык справочниктин нормасына ылайык келе турган түшүндүрмө берүү. Мына ушул негизги өзгөчөлүгү боюнча гана ал түшүндүрмө сөздүк болуп эсептелет.

Аталган түшүндүрмө сөздүктө сөздөрдүн лексикалык маанисин ачып, ар бир сөзгө түшүндүрмө берүүдө мүнөздүү белгилерге таянуу аркылуу жалпылап, сыпаттап түшүндүрүү айрым учурларда синонимдерди колдонуу аракети жасалган. Эгерде сөздөр көп маанилүү болсо алардын ар бир мааниси өзүнчө түшүндүрүлүп, тийиштүү фактылык материалдар менен бекемделген. Рейстерге алынган сөздөрдүн түшүндүрмөсүн кыска, ачык, так жалпы мааниси окурмандарга жеткиликтүү берүү жагында түзүүчүлөр эстен чыгарышкан эмес.

Сөздүккө факты-материалдарды тандап алуу жагы да, түзүүчүлөр тарабынан өтө кылдаттык менен иштелген. Сөздүктө диалектилик лексиканын баардык түрү алынган эмес. Бирок диалектилик лексиканын талашсыз фактылары гана

¹ Атал. «Орусча-кыргызча сөздүк» жөнүндөгү маалымат проф. Ж. Мамытовдун эмгегинен пайдаланылды.

«диал» деген стилистикалык белги аркылуу ажыратылып, сөздүккө камтылган. Сөздүккө элдердин, уруулардын жана адам аттарынын географиялык энчилүү аттар камтылган эмес. Ошондой эле одоно, орой жана диний маанидеги сөздөр киргизилген эмес.

Кыргыз лексикографиясынын түшүндүрмө сөздүк түзүү жагын көздөгөн жаңы багыты өзүнүн алгачкы жемишин коомчулукка тартуулап, жогоруда аталган бир томдук сөздүктү жаратты.

Сөздүк 1969-жылы «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» деген ат менен «Мектеп» басмасы тарабынан жарык көрдү.

Кыргыз лексикографиясында илимдин ар кайсы тармагы боюнча, ар түрдүү багыттагы жана мазмундагы түшүндүрмө сөздүктүн тибине кирүүчү бир нече чакан сөздүктөр пайда болду.

Алар: «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» (авторлору: Ш. Жапаров, К. Конкобаев. – Фрунзе: Илим, 1984), «Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү» (авторлору: Ж. Осмонова, Ш. Жапаров, К. Конкобаев. – Фрунзе: Илим, 1986), «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү» (авторлору: Д. Исаев, Ж. Осмонова, Ш. Жапаров, редактору филология илимдеринин доктору, профессор Б. Ш. Усубалиев. – Фрунзе: Илим, 1988).

Аталган сөздүктөр негизинен алфавиттик принципке негизделип түзүлгөн. Ошентип, 1980–1990-ж.ж. кыргыз лексикографиясы үчүн абдан жемиштүү жыл болгон.

2. Фразеологиялык сөздүктөр

Ар бир элдин, ар бир улуттун тилиндеги фразеологизмдердин бай запасын чогултуп, аларды белгилүү бир системага келтирип, сөздүктөр түзүүнүн олуттуу мааниси бар. Мына ошол аркылуу фразеологизмдердин маанисин (же маанилерин) тактап түшүндүрүүгө, сөз маданиятын өстүрүүгө болот. Бир тилдин фразеологизмдеринин маанисин (же маанилерин) экинчи бир тилге так, туура которуу аркылуу башка тилди үйрөнүүгө зор мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ошондуктан фразеологизмдердин сөздүгү бир эле тилдин чегинде жазылып, түшүндүрмө мүнөздө же бир тилдин фразеологизмдерин башка тилге которуу аркылуу эки же андан көп тилде да түзүлүшү мүмкүн.

Кыргыз тилинин байлыктарынын көбүрөөк топтоло бериши жана лексикографиялык иштердин кеңири кулач жайышы эне тилибиздин өзүнчө фразеологиялык сөздүгүн түзүүгө белгилүү деңгээлде шарт түздү. Анын үстүнө жогоруда аталган эки тилдик сөздүктөр жана кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрү фразеологизмди атайын лексикографиялык

планда иштеп чыгууну өз алдына милдет кылып койбогондон кийин, фразеологиялык бирдиктер, алардын ар түрдүү варианттары, стилистикалык өзгөчөлүктөрү жана аларды сөздүктөрдө жайгаштыруу принциптери да башкачараак эле. Ошондуктан каалаган фразеологизмдерди ошол сөздүктөрдөн дароо таап ала коюу жагы бир топ татаалыраак болуп калгандыгы да талашсыз маселелерден болчу.

Жогорку кырдаалдар эске алынып, кыргыз тил илиминин тарыхында 1970-жылдан баштап атайын фразеологиялык сөздүктү түзүү иши колго алынды. Бул үчүн баарыдан мурда сөздүккө камтылган фразеологизмдер белгилүү бир принциптин негизинде түзүлүшү керек эле. Ансыз материалдар башаламан, чаржайыт болуп, каалаган фактыны тез таап алууга мүмкүн болбой, сөздүктүн колдонууга ыңгайлуулугу төмөндөйт.

Жалпы лингвистикада, анын ичинде лексикография жаатында (фразеологиялык сөздүктөрдү түзүү ишинде) фразеологизмдер сөздүктөрдө төмөнкүдөй принциптердин негизинде жайгаштырылып жүрөт.

1. Фразеологизмдердин ар бир компонентине ылайык жайгаштыруу принциби. Бул принцип боюнча фразеологизмдер канча компоненттен турса, ошончо жерге жайгашат. Эгер ушундай принципти колдонсок, анда, маселен, *бал тилге салуу* деген фразеологизм *бал, тил, сал* деген үч сөздүн алфавиттик тартибине карата үч жерге жайгашууга тийиш. Бирок түшүндүрмө бир гана жерге берилип, калгандары ошого шилтенет. Мындай принцип сөздүктүн структуралык түзүлүшүн бир кыйла татаалдаштырат.

2. Компоненттердин бирөөнү маани жактан негизги өзөк (доминант) катары эсептеп, фразеологизмдерди ошого ылайык жайгаштыруу принциби. Мындай принцип фразеологизмдердин сөздүгүн түзүү үчүн ылайыксыз, анткени фразеологизмдердин курамындагы кайсы сөз маани жактан көбүрөөк роль ойноорун баардык учурда эле так ажыратуу мүмкүн эмес. Курамындагы кайсы сөздүн мааниси басымдуулук кылып жана ошол фразеологизмдердин жаралышына негиз болуп жаткандыгы *кызыл камчы, жоон камчы* сыяктуу фразеологизмдерде байкалышы мүмкүн. Бул жерде *камчы* деген сөз негизги ролду ойнойт деп айтууга болот. Бирок *бите карын, жайдак төш, чекеге чыккан чыйкан, кулак-мурун кескендей, колтугуна суу буркүц* сыяктуу фразеологизмдердин кайсы сөзү маани жактан негизги ролду ойноорун кесе айтууга болбойт, анткени булардын ар бир компоненти өз алдынча тургандагы тике маанисин алда канча күңүрттөтүп, бири-бири менен өз ара бекем

ширелишип кеткен. Ошондуктан мындай принцип фразеологизмдердин ширелишкен бир бүтүндүгүн жокко чыгарып, жөн гана жасалма түрдөгү талдоо жүргүзүүгө алып келет.

3. Фразеологизмдерди алфавит тартибине ылайык жайгаштыруу принциби. Алфавит тартибине салып жайгаштыруу принциби ар бир фразеологиялык бирдиктин курамындагы сөздүн орун тартибин, тактап айтканда, андагы биринчи компонентинен баштап, акыркы компонентке чейинки ар бир тамганын катарына негизделген принцип болуп саналат. Бул принцип боюнча, маселен, *бал тилге салуу, жанга батуу, жаны менен жарышуу, аарынын уюгуна тийүү* деген фразеологизмдер сөздүктө төмөнкүдөй жайгаштырылат:

Аарынын уюгуна тийүү

Бал тилге салуу

Жанга батуу

Жаны менен жарышуу.

Фразеологизмдерди алфавит тартибине салып мындайча жайгаштыруунун оң жагы да, терс жагы да бар. Анын оң жагы – каалаган фразеологизмдерди тез таап алууга мүмкүнчүлүк бергендигинде. Ал эми терс жагы болсо - фразеологизмдердин варианттарын, факультативдүү (бирде түшпөй, бирде түшүп айтылуучу) компоненти бар фразеологизмдерди ар башка жерге жайгаштырууга, аларды ар башка фразеологизмдер катары эсептөөгө жол берип, фразеологизмдерди өз ара топторго бөлүштүрүүдө алардын системалуу мүнөзүн аныктоого мүмкүнчүлүк бербегендигинде. Мына ушундан улам фразеологизмдерге арналган сөздүктөрдүн бир кыйласында (маселен, А.М.Бабкин. *Лексикографическая разработка русской фразеологии*, М. – Л., 1964; Ш.Рахматуллаев. *Узбек тилининг кыскача фразеологик лугати*. Т., 1964) бул принцип негизги принцип катары колдонулса, кээ бир сөздүктөрдө (мисалы, *Фразеологический словарь русского языка*. М., 1967) экинчи даражадагы принцип катары пайдаланылып жүрөт.

Кыргыз тилинин 1980-жылы басылып чыккан фразеологиялык сөздүгүндө (түзүүчүлөр: Д. Абдылдаев., А. Биялиев., А. Курманалиева., Т. Назаралиев., Ж. Осмонова., К. Сейдакматов, редактор Ж. Осмонова) негизги принцип катары алфавиттештирүү принциби колдонулган. Бирок айрым учурларда уялаштыруу (гнездовой) принциби да пайдаланылды, анткени мына ушул принцип аркылуу фразеологизмдердин варианттарын, алардын системалуу мүнөзүн белгилөөгө мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Фразеологиялык сөздүктөрдүн сапатын жакшыртуу үчүн, баарыдан мурда, фразеологизмдердин варианттары менен синонимдерин айырмалай билүү зарыл¹, анткени фразеологиялык синонимдердин ар бири – өз алдынча фразеологизм. Ошондуктан алардын ар бири алфавит тартибине ылайык өз-өз ордуна берилет да, мааниси түшүндүрүлүп, тийиштүү иллюстрациялык материалдар менен жабдылды.

Фразеологиялык варианттар – бир эле фразеологизмдин ар түрдүү өзгөрүлүп айтылган түрлөрү. Алар маанилери жана синтаксистик касиети боюнча айырмаланбастан, лексикалык курамы жагынан гана жарым-жартылай айырмаланат, же курамындагы сөздөрдүн формасы, алган орду боюнча өзгөчөлөнөт.

Фразеологиялык варианттар сөздүктө курамындагы айрым сөздөрү боюнча айырмаланса, анда алардын тилде көбүрөөк колдонулуп жүргөн вариантына түшүндүрмө берилип, калган варианттар ушул негизги деп эсептелген варианттын уясына “В” (вариант) деген белгиден кийин киргизилип, бирок түшүндүрмө берилбестен, иллюстрациялык материалдар (мисалдар) менен гана жабдылды.

Жеке, айрым сөздөрдө көп маанилүүлүк болгон сыяктуу, фразеологизмдер да бир маанилүү же көп маанилүү болушу мүмкүн. Эгер фразеологизмдердин бир нече мааниси болсо, анын ар бири өзүнчө түшүндүрүлүп, иллюстрациялык материалдар менен жабдылган.

Сөздүктү түзүү, аны редакциялап, басмага даярдоо иштери Кыргыз ССР илимдер академиясынын Тил жана адабият институтундагы лексикология жана лексикография секторунда он жыл бою үзгүлтүксүз улантылып келди. Сөздүктүн материалдык базасы катары аталган сектордун көп жылдан бери жыйналган картотекасы кызмат кылды, картотекалык материалдар негизинен кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларынан, элдик оозеки чыгармачылыктын (фольклордун) үлгүлөрүнөн, ошондой эле мезгилдүү басма сөздөрдөн (гезит-журналдардан) иргелип алынды. Сөздүккө камтылган фразеологизмдер кыргыз адабий тилинин нормасына ылайык тандалып, диалектилик мүнөздөгү, одоно-орой маанидеги фразеологизмдер киргизилген эмес. Ошентип, аталган сөздүк 1980-жылы, 18,5 басма табак көлөмүндө, 2000 нускада «Илим» басмасынан басылып чыгып, коомчулукка тартууланган.

¹ Бул жөнүндө караңыз: Фразеологиялык бирдиктердин семантикасы синонимдери жана варианттары деген бөлүмдө: фразеологиялык синонимдер менен фразеологиялык варианттар боюнча бай фактылардын негизинде кеңири талдоо жүргүзүлдү.

Мурдагы, жогоруда аталган, 1980-жылы жарык көргөн фразеологиялык сөздүккө негизинен фразеологиялык ширешме мүнөзүндөгү фразеологизмдер кирип, фразеологизмдердин башка типтерге маселен, фразеологиялык биримдик, фразеологиялык тизмек (айкалыш), фразеологиялык калька сыяктуулар анча толук камтылбай калган эле. Анын үстүнө аталган сөздүк лексикографтардын биринчи тажрыйбасы болгон. Ошол себептен, мындай сөздүккө фразеологизмдердин камтылбай калган типтерин, маселен, фразеологиялык биримдик, фразеологиялык айкалыш, фразеологиялык калька жана активдүү колдонулуп адабий тилге аралашып калган диалектилик фразеологизмдерди киргизип, сөздүктүн толукталган, оңдолгон жаңы вариантын түзүү максатка ылайык эле. Ушундай жагдайдан улам Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Тил жана Адабият институтунун үч жылдык мөөнөт менен сөздүктүн жаңы вариантын түзүүнү пландаштырган. Бул милдет лексикология жана лексикография бөлүмүнүн (секторунун) ага илимий кызматкерлери Ж.Осмонова, Ш.Жапаров, К.Конкобаевге пландаштырылган. Түзүүчүлөр ишти баштоо менен катар сөздүктүн словнигин толуктап, сөздүктүн материалдык базасы катары лексикология жана лексикография секторунда көп жылдан бери жыйналган картотеканы пайдаланып, жана жаңы факты материалдарды жыйнап, сөздүктү түзүү ишин башташкан.

Бул сөздүктүн биринчи варианты кол жазма түрүндө бүткөрүлүп, айрым, кээ бир тамгалар машинкага басылып, айрымдары басылбай ошол бойдон калган.

Фразеологиялык сөздүктүн кол жазма түрүндөгү экинчи варианты объективдүү жана субъективдүү себептердин негизинде унутта калган. Мезгилдер өтүү менен ал (1980-жылкы) «Сөздүк» библиографиялык сейрек басылмага айланды. Ушундай жагдайларды эске алганда, илим-билимдүү кыргыз журтчулугунда, түрколог-илимпоздорго, котормочуларга, мугалимдерге, студенттерге мындай сөздүктүн толукталып, жаңырып басылып чыгышына муктаждык бар эле.

Сөздүктүн кол жазмасы аталган авторлор тарабынан колго алынып, кайрадан иштелип, андан бери аны (сөздүктү) толуктоо, сапатын жакшыртуу максатында тынымсыз иштеп келишкен.

Сөздүктүн жаңыланып, толукталып иштелип чыгышында төмөнкү маселелер эске алынган.

1) Мурдагы сөздүккө негизинен фразеологиялык ширешме мүнөзүндөгү

фразеологизмдер кирип, фразеологизмдердин башка типтери (маселен, фразеологиялык биримдик, фразеологиялык тизмек) анча толук камтылбай калган. Ошол себептен, бул сөздүккө фразеологизмдердин бардык типтеринин камтылыш зарылдыгы пайда болду, мындай аракеттердин негизинде сөздүктүн материалдык базасы болгон картотека толукталып, үзгүлтүксүз жаңыланып турду. 2) Макалалардын көпчүлүгү кайрадан иштелип, жаңы иллюстрациялык материалдар менен бекемделди. 3) Орус тилинен кыргыз тилине калкаланып алынган фразеологизмдердин сөздүккө киришине да мүмкүнчүлүк болду (*бир буроосу жетпейт, биздин көчөдө да майрам болор ж.б.*). 4) Фразеологизмдердин маанисин ачууга жана варианттарын тактоого өзгөчө басым жасалган.

Фразеологиялык сөздүктүн жаңы варианты да алфавит тартибине ылайык жайгаштыруу принцибинин негизинде түзүлгөн. Фразеологизмдердин варианттарын берүүдө уялаштыруу принциби колдонулган.

Аталган фразеологиялык сөздүктөр түшүндүрмө сөздүктөрдүн тибине жата турган фразеологиялык справочник болгондуктан, мунун негизги милдети сөздүккө камтылган баардык фразеологизмдердин маанисин лексикографиялык планда талдап түшүндүрүү болуп саналат. Демек, ар бир фразеологизмге берилген түшүндүрмө жана келтирилген мисалдар ушул максатка ылайык келүүгө тийиш.

Фразеологизмдердин мааниси эркин сөз айкаштарын же айрым сөздөрдү колдонуп сыпаттоо, мүмкүн болгон учурларда фразеологизмдердин синонимдери аркылуу да түшүндүрүлгөн.

Фразеологизмдердин варианттары ар бири өзүнчө түшүндүрүлүп отурбастан, бирөөнө гана түшүндүрмө берилип, калгандарын ошол түшүндүрмө берилген формасына карай шилтеп коюуга туура келген.

Фразеологизмдер зат атоочтук, сын атоочтук, этиштик ж.б. мааниде колдонулуп, ар кандай сөз түркүмдөрү менен маанилик катышта боло тургандыгы ар бир фразеологиялык бирдикти түшүндүргөн учурда эске алынып, фразеологизмдердин кайсыл сөз түркүмүнө тиешелүүлүгүнө карата түшүндүрүлгөн. Маселен, заттык маанини билгизген фразеологизмди түшүндүргөндө акыркы тирек сөзү да заттык мааниде болуу керек: «*Ит арка*. Бир пикирге келишпестик, ыйкы-тыйкы, чыр-чатак», «*Оң көзү*. Кимдир бирөөнүн абдан ишенимдүү адамы» ж.б. Сын атоочтук фразеологизмдердин түшүндүрмөсү кандайдыр бир белгини билгизе алгыдай болушу керек. Бул үчүн сыпаттап

түшүндүрүүдөгү акыркы сөз катары сын атооч же зарылдыгына жараша атоочтуктар менен «бар», «жок» деген сөздөр колдонулду: «*Жел таман. Жеңил мүнөз, туруксуз, шайкелең*», «*Териси тар. Сөз көтөрүмү жок, ачуусу чукул*», «*Алчы-таасын жеген. Абдан куу, митаам, тапан*». Тактоочтук фразеологизмдерди түшүндүрүүдө негизги сөз катары баарыдан мурда тактоочтор, зарыл болсо - чакчылдар, сын атоочтор да пайдаланылган. «*Ортон колдой. Мыкты, жараган*», «*Чач этектен. Өтө көп, абдан көп*» ж.б.

Фразеологизмдердин ичинен сан жагынан өтө көбү этиштик фразеологизмдер. Мындай фразеологизмдер көбүнчө адамдарга болгон карым-катышты, кыймыл-аракетти, психикалык абалды билгизе тургандыгы эске алынып, алардын түшүндүрмөсү да кыймыл-аракет формасында болгон. «*Каны ичине тартуу. Каардануу, ачуусу келип кубарып-кумсаруу*», «*Өпкөсүн калбыр кылуу. Жалынып-жалбара берүү, өпкө-жүрөгүн чабуу*» ж.б.

Ошентип, 2001-жылы 65 басма табак көлөмүндөгү «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүнүн» толукталып, жаңыланган экинчи варианты басмадан чыкты. Сөздүктүн авторлору: Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров.

Албетте, мындай көлөмдүү эмгектин коомчулукка тартууланышы колдоого татырлык маселе, ошондой болсо да аталган сөздүктүн телегейи тегиз, кемчилиги жок деп айтуудан алыспыз.

Сөздүктө фразеологизмдерге жатпаган, башка сөз айкаштарына тиешелүү өңдөнгөн же фразеологизм экендиги шектүү деп эсептелген, талаш-тартыштарды пайда кылган фактылардын орун алгандыгы да байкалат: *ата мекен, ата журт, ата конуш, жерге тийбөө, жердин төрт бурчу, чамбыл ала, чар карга, чын куран* ж.б.у.с. Албетте, ар кандай иште бул өңдүү мүчүлүштүктөрдүн болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мындай мүчүлүштүктөрдү сөздүктүн түзүүчүлөрү кийинки басылышында сөзсүз эске алаар деген пикирдебиз.

Дагы бир эскерте кете турган маселе, сөздүк Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынан эмес, «Манас-Түрк» университети тарабынан басылып чыкты.

Булардан тышкары кыргыз лексикографиясы жаатында Э.Абдулдаев жана К.Сейдакматов тарабынан түзүлгөн дагы бир фразеологиялык сөздүк жарыкка чыкты. Сөздүк «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» деп аталып, мектеп окуучуларына көмөк көрсөтүү максатын көздөгөн. Аталган сөздүктү 1980-жылы чыккан

фразеологиялык сөздүктүн кыскартылган түрү деп эсептөөгө болот, анткени сөздүккө күндөлүк турмушта активдүү колдонулган фразеологиялык бирдиктер атайын мектеп жашындагы балдарга ылайыкталып, иргелип алынган. Сөздүк алфавит тартибине ылайык жайгаштыруу принцибинин негизинде түзүлгөн.

Бул сөздүктүн мурда аталган фразеологиялык сөздүктөн айырмасы, анда фразеологизмдердин түшүндүрмөсү гана берилип, иллюстрациялык материалдар (мисалдар) берилген эмес.

Аталган сөздүктү адабий чыгармалардан, элдик эпостон же элдик оозеки чыгармалардын башка түрлөрүнөн, күндөлүк байланыш-катыштан байкала калган фразеологизмдердин кандай мааниде колдонулуп жаткандыгын так ажырата билип, аларды өз орду менен туура колдонууга үйрөтө турган, мектеп окуучуларына арналган атайын курал экендигин таанып, анын теориялык да, практикалык да мааниси бар болгонун айтуу керек.

Русско-киргизский фразеологический словарь (Орусча-кыргызча фразеологиялык сөздүк)

Бул сөздүк каралып жаткан сөздүктөрдүн алгачкыларынын бири. Анын түзүүчүлөрү – Н. Хмелницкая, А. Биялиев.

Аталган сөздүк кыргыз мектептеринин 4–8-класстарынын окуучуларына арналган. Ага (сөздүккө) орус тили жана адабияты китептериндеги фразеологизмдер, сабактан тышкары окуу үчүн берилген тексттердеги фразеологизмдер, ошондой эле орус мектептеринин 4–6-класстарынын тарых китептеринде кезиккен айрым фразеологизмдер, кенже балдар жана өспүрүмдөр үчүн жарык көргөн басма беттеринен алынган фразеологизмдер жана орус улутундагы окуучулардын оозеки речинде учураган фразеологизмдер камтылган. Бул сөздүк фразеологизмдерге кеңири түшүнүк берүү максатын көздөгөн, салыштырма-түшүндүрмө сөздүк болуп эсептелет.

Сөздүк алфавиттештирүү принцибинин негизинде түзүлүп, фразеологизмдердин ар бирине (орусча жана кыргызчасына) түшүндүрмө берилип, айрымдары иллюстрациялык материалдар менен жабдылган.

Бул сөздүк мектеп окуучуларына арналган алгачкы саамалык мектеп окуучуларына күндөлүк байланыш-катыштан байкала калган фразеологизмдерди өз турмушунда туура колдоно билүүгө үйрөткөн, пайдалуу, маанилүү курал деп эсептөөгө болот.

Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк

Г. Жамшитова тарабынан түзүлгөн бул кош тилдүү фразеологиялык сөздүк, негизинен, эки тилди салыштырып үйрөнүүгө, өздөштүрүүгө зор көмөк көрсөтүү максатын көздөп, анда камтылган фразеологизмдер тематикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык жайгаштырылган.

Сөздүктүн курулушу, негизги принциптери кадимки сөздүктөрдөн олуттуу айырмаланат, анткени андагы этиштик фразеологизмдер тематикалык жактан топтоштурулуп, өзүнчө алфавиттик тартипке келтирилген.

Фразеологизмдердин ичинен өтө көбү этиштик фразеологизмдер болуп эсептелет. Мындай фразеологизмдер грамматикалык мааниси боюнча ар кандай кыймыл-аракетти, ал-абалды билгизет жана көбүнчө адамдарга мүнөздүү болгон карым-катышты, кыймыл-аракетти, психикалык абалды билгизүү үчүн колдонулат.

Г. Жамшитов этиштик фразеологизмдердин ушундай өзгөчөлүктөрүн эске алып, ошого ылайыкташтырып, аларды семантикалык маанисине карата бир нече тематикалык топторго бөлүштүргөн. Мындан тышкары, сөздүктүн автору орусча жана кыргызча этиштик фразеологизмдердин эквиваленттүүлүгүн аныктоо аракетин жасап, аларды «толук эквиваленттүү» жана «толук эмес эквиваленттүү этиштик фразеологизмдер» деп экиге бөлүп, сөздүккө өз-өзүнчө жайгаштырган.

Толук эквиваленттер болуп кыргызча жана орусча фразеологизмдердин мааниси жана компоненттери боюнча толук дал келгендери, ал эми толук эмес эквиваленттер болуп бир бүтүндүк мааниси толук дал келген, бирок компоненттеринин курамы боюнча айырмаланган фразеологизмдер эсептелери белгиленип, орус тилиндеги, ошондой эле кыргыз тилиндеги көркөм чыгармалардан, күндөлүк басма сөз каражаттарынан иллюстрациялык материалдар берилген.

Эквиваленттери жок фразеологизмдер өзүнчө белги менен берилген. Сөздүккө камтылган фразеологизмдердин толук эквиваленттүүлөрү, толук эмес эквиваленттүүлөрү жана эквиваленти жокторунун ар бири сөздүккө өзүнчө белгилер аркылуу жайгаштырылган.

Бул сыяктуу сөздүктүн кыргыз тил илиминде, анын ичинде лексикография жаатында биринчи жолу жаралышынын илимий теориялык да, практикалык да зор мааниси бар, анткени ал эки тилди үйрөнүүгө, өздөштүрүүгө чоң көмөк көрсөтөт. Сөздүк тил үйрөнүүчүлөргө арналган негизги куралдардан эсептелип, кыргыз тилин кыргыз эмес мектептерде өзгө тил катары

окутуу процессинде да методикалык жактан чоң мааниге ээ.

3.3. Русско-киргизский, киргизско-русский синонимический словарь фразеологизмов со значением «психическое состояние лица»

Сөздүктүн автору (түзүүчүсү) – Э. Ш. Абакирова.

Аталган сөздүк да салыштырма-типологиялык мүнөздө аткарылган эки тилдик котормо сөздүк. Бул сөздүктүн башка сөздүктөрдөн айырмаланган өзүнчө өзгөчөлүгү бар.

Фразеологизмдер ширелишкен бир бүтүндүк маанини туюндурушу жагынан өз ара окшошкону менен, колдонулуш шартына, тематикалык ар түрдүүлүгүнө жараша бири-биринен айырмаланат жана ошол өзгөчөлүктөрүнө ылайык бир нече топторго бөлүнөт.

Сөздүктө фразеологизмдердин ошондой негизги топторунун бири болгон адамдардын ички сезимин, психикалык абалын билгизген эки тилдеги (орус жана кыргыз) фразеологизмдердин синонимдери салыштырылып, алардын бири-бирине карата болгон синонимдик карым-катышы белгиленип, тиешелүү тилдик каражаттар камтылып, кыргыз жана орус тилдеринин бай фактыларынын негизинде түшүндүрмөлөр берилип, кеңири талдоо жүргүзүлгөн. Сөздүк эки бөлүмдөн турат; биринчи бөлүмдө фразеологизмдердин орусча-кыргызча синонимдери, экинчи бөлүмдө фразеологизмдердин кыргызча-орусча синонимдик катарлары жайгаштырылган.

Сөздүктүн өзгөчөлүгү болуп анын уялаштыруу (гнездовой) принцибине негизделип түзүлгөндүгү эсептелет.

Фразеологиялык синонимдер адамдардын психикалык абалын туюндурууда колдонулуш маанилери жагынан өтө көп түрдүү келет. Ушул сыяктуу өзгөчөлүгүнө карата психикалык абал бир нече топко бөлүштүрүлүп, алардын ар бири өзүнчө бир уяга бириктирилген. Алар сөздүктө төмөнкүдөй тартипте берилет.

1. Состояние «Растеряться, обо всем забыть, не знать что делать» – «Алдастап акылынан ажырап калуу, алдастап калуу, дал болуп калуу».

Быть на распутье. Не знать что делать, куда пойти, что предпринять. Каңгы болуу, маң болуу, дендароо болуу, арсар болуу. Фразеологизмде ушундай мааниде колдонулган. (Сөздүктөгү факты-материалдар алынган жок) *Голова идет – башы айланат; Голова кружится, голову*

вскружило; Мешаться в уме /в рассудке/. Потерять голову; сойти с ума. ж. б. Кыргызча фразеологизмдер: Акылынан адашуу, башы маң болуу, Акылы айран болуу, Баш айланат, Башы катуу, Башы адашуу, Далдырай түшүү, Дал болуу. ж.б. (Караңыз: 7, 8, 9-беттер).

Фразеологиялык синонимдер ушул сыяктуу формада алынат, ар бир фразеологиялык бирдикке түшүндүрмө берилип, иллюстративдик материалдар менен жабдылат. Сөздүктүн биринчи (орусча-кыргызча) бөлүмүндө ушул сыяктуу 67 топ белгиленген.

Сөздүктүн экинчи бөлүмү «**Киргизско-русский синонимический словарь фразеологизмов со значением «психическое состояние лица»** деп аталып, адегенде фразеологизмдердин кыргызчасы, андан кийин орусча фразеологиялык синонимдер жайгаштырылган. Мында да фразеологиялык синонимдик катардын 67 түрү белгиленген.

Сөздүктө айта кете турган дагы бир өзгөчөлүк, иштин биринчи бөлүмүндө фразеологиялык синонимдердин айрымдарынын стилистикалык сапатын белгилөө аракети жасалган. Мисалы: груб. – грубый (одоно), книж. – книжный (китептик) стиль, разг. – разговорный (сүйлөшүү) стиль, прост. – просторечный (карапайым) стиль. Мындай өзгөчөлүктөргө төмөнкүдөй бирдиктер туура келээрин белгилейт.

Автор фразеологиялык синонимдердин көп маанилүүлүгүн синоним фразеологизмдердин омонимдери да болоорун көз жаздымында калтырган эмес.

Фразеологизмдердин

К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» берилиши

Кыргыз тил илиминде фразеологизмдерди теориялык планда изилдөөгө караганда практикалык планда изилдөө мурда башталган жана эң мыкты ийгиликке жетишкен. Бул жагынан акад. К. К. Юдахиндин эмгектерин өзгөчө белгилөөгө болот. Бул окумуштуу кыргыз тилинин лексикалык байлыгын – туруктуу сөз тизмектерин, анын ичинде фразеологизмдерди өз алдынча реестр сөз катары бербесе да, алардын

(фразеологизмдердин) толуп жаткан бай фактыларын камтыган.

Анын 1940-жылы жарыкка чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» фразеологизмдердин мааниси (эгер алар көп маанилүү болсо, алардын ар бири) тийиштүү мисалдар аркылуу туюндурулуп, орус тилине түрдүү жолдор аркылуу которулуп берилген. Маселен, кыргыз тилиндеги фразеологизмдер мүмкүн болгон учурда – мааниси өз ара дал келгенде – жеке, айрым сөздөр аркылуу берилген: **жел колтук** – (о человеке) **легкомысленный**, **колу ачык** – (о человеке) **щедрый**, **кежигеси жок** – **непослушный**, **жаасы катуу** – **требовательный**, **неподатливый** ж.б.

Автордун 1965-жылы жарыкка чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» туруктуу сөз айкаштарынын анын ичинде фразеологизмдердин сөздүктөргө жайгаштырылыш принциптерине караганда өзгөчөлөнүп турат. Туруктуу сөз тизмектери, фразеологизмдер, бул сөздүктө деле ромб белгисинен кийин жайгаштырылат. Бирок, реестрде берилген сөздүн лексикалык маанисине туура келген макал-ылакаптар, фразеологизмдер факты материал /мисал/ катары бериле берет. Ал эми сөздүн бир дагы маанисине, маанилерине /эгер көп маанилүү болсо/ туура келбесе, анда алар /сөздөр, татаал сөздөр, сөз тизмектери, фразеологизмдер/ макаланын аяк жагында өзүнчө ромб /◇/ белгисинен кийин жеке, айрым сөздөр да берилет. Мисалы, айлан деген сөздүн I мааниси двигаться вокруг, кружиться, вращаться, вертеться;

2 – мааниси превращаться; бууга айлан.

3 – мааниси этно. признавать превосходство, оказывать почести деген үч мааниси берилген. Бул маанилердин бирөөнө да туура келбеген айланабы же айлансын деген жеке, айрым сөздөрдү ромб /◇/ белгисинен кийин жайгаштырып, котормосун берет.

Фразеологизмдердин, сөздөрдүн, татаал сөздөрдүн, сөз тизмектеринин сөздүккө жайгаштырылгандыгындагы жогоруда келтирилген принциптери боюнча бул сөздүк башка сөздүктөрдөн бир кыйла айырмаланып турат.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

ЖАЛПЫ ТҮШҮНҮК

«Фразеология» деген термин грек тилиндеги *frasis* – туюнтма, ойду өзгөчө туюндуруучу кептин чакан түрмөгү, *logos* – сөз, түшүнүк, илим деген сөздөрүнөн алынган. Азыркы учурда бул термин тигил же бул тилдеги өзгөчө туюнтмаларды окутуп-үйрөтүүчү тил илиминин бир тармагы – **фразеология** деп аталат. Ырас, тилдеги өзгөчө туюнтмалар мурда ар түрдүү терминдер менен («фраза», «фразема», «идиома», «фразеологиялык бирдик» д.у.с.) белгиленип жүргөн. Ал түшүнүк, бүгүнкү күндө, дээрлик баардык илимий эмгектерде жана окуулуктарда «*фразеологизмдер*» деген термин менен аталууда т. а., тигил же бул тилде ойду өзгөчө жол менен билдирүүчү өзгөчө туюнтмалар **фразеологизмдер** деп аталат. Ошол өзгөчө туюнтмаларды – фразеологизмдерди окутуп-үйрөтүүчү илим фразеология болуп эсептелет. Ал эми анын объектиси – фразеологизмдер болуп саналат. Азыркы учурда фразеологизмдерди (тилдеги өзгөчө туюнтмаларды) окутуп-үйрөтүүчү тил илиминин бул тармагы фразеология – тил илиминин эң актуал маселелеринин бири.

Тигил же бул тилдеги өзгөчө туюнтмалар эмне үчүн «фразеологизм» деп аталып калды? Анын негизги өзгөчөлүгү эмнеде? Алар бейтарап лексикадан (сөздөн) эмнелери менен айырмаланат? Кандай өзгөчө белгилерге, кандай касиеттерге ээ?

Ырас, тилдик каражаттардын негизгилеринин бири болгон сөз (бейтарап лексика) өзүнчө туруп, тигил же бул маанини (айталы, заттын атын же сын-сапатын, санын же кыймыл-аракетин, абстракттуу түшүнүктөрдү ж.у.с.) жөн гана атап туюндурат. Мисалы, «*кол, таш, жылдыз, баш, бет, жүрөк, камчы, ооз*» д.у.с. заттын атын билдирген сөздөр. «*Баш, бет, жүрөк, ооз*» дегенде адамдын дене мүчөлөрүн, «*таш*» катуу затты, «*жылдыз*» дегенде асманда түнү көрүнүүчү аалам телолорунун бирин, «*камчы*» дегенде атты бастыруу үчүн колго кармап жүрүүчү буюмду түшүнөбүз. Заттардын өңү-түсүн, сын-сыпатын «*ак, көк, кара, кызыл, ачуу, таттуу, жеңил, кенен, тар*» д.у.с. сөздөр туюндурат. Этиш сөздөр өзүнүн ар түрдүү формаларында туруп, кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын, абалын билдирет. Алсак, «*турду, жумду, кирбейт, кайтты, сыйрыды, кетти,*

тартты» ж.у.с. Ал эми «*бир, эки, төрт, беш, алты, жети, тогуз*» сыяктуу сөздөр заттын санын билдирип турат эмеспи. Жогорудагы мисалдар тилдеги ар бир сөз (бейтарап лексика) эч кандай өзгөчөлүксүз эле тигил же бул айтылуучу ойдун маанисин тике атап, жөнөкөй эле туюндуруп туруучу касиетке ээ экендигин көрсөтүп турат. Албетте, биз жалаң гана атоо (номендик) маани аркылуу бири-бирибиз менен толук пикир алыша албайбыз. Анүчүн ал сөздөрдү айкаштырып, тизмектеп сүйлөм түзөт эмеспи. Ырас, азыркы мисалдарга тартылган сөздөрдү деле өз ара айкаштырсак кандайдыр бир ойду туюндуралар алабыз. Алсак, «*ак таш, катуу таш, чоң жылдыз, жарык жылдыз, үч күн, эки көз, алты айланды, кыядан өтгү, көз ачты, тилин тиштеди, сапарга кетти*» десек, адегенде заттын сын-сыпатын, андан кийин санын, акыркыларында кыймыл-аракеттерди ошол сөздөрдүн лексикалык тике маанилери аркылуу түшүнүп турабыз. Албетте, бул сыяктуу мисалдар сөздүн (бейтарап лексиканын) өзүнө тиешелүү атоо мааниси аркылуу оюбузду билдирүүнүн мүмкүнчүлүгүн ырастоодо. Мындай сөздөр, сөз айкаштары же алар аркылуу түзүлгөн сүйлөмдөр менен оюбузду туюндурсак, аны эч ким, эч качан, эч убакта «*өзгөчө*» туюнтма деп айтпайт. Жөн гана оюбузду угарманга, окуучуга жеткирүү үчүн айтылып жаткан сөздөр катары кабыл алынат. Ал эми биз жогоруда атайын көңүл буруп, сөз кылган «*өзгөчө туюнтмалар*» такыр башкача. Бир караганда жөнөкөй эле сөздөрдөн куралып тургандай көрүнгөнү менен, алар аркылуу берилип (туюндурулуп) жаткан түшүнүк ошол сөздүн (сөздөрдүн) лексикалык маанилерине дал келбестен, белгилүү бир даражада экспрессивдүүлүккө ээ болуп, айтылуучу ойду башкача жол менен элестүү чагылдырган өзгөчө туюнтмалар. Мисалы: *Таш боор, көк бет, колу жука, кара жаак, ак каптал, колу ачык, колу чирчи, суу жүрөк, ичи тар, жыландын башын чыгаруу, кызыл камчы, башы бышкан, эки көзү төрт, көзү өтүптүр, жылдызы жарык, ичи кенен, жибин тартып көрүцү, беш колун оозуна салды, жүрөгү оозуна капталды, күлү додо болбогон, ыргыткан ташы өөдө кулаган, кол тийгизүцү, тил эмизүцү, мээсине чай кайнатуу, жумурткадан кыр издөө, ала жипти аттабаган, кара кылды как жарган, жердин жети түбүндө* д.у.с. Бул мисалдардан биз боордун таш экендигин, беттин түсүн, колдун адаттан тыш жукалыгын, жаактын

кара түстө, капталдын ак түстө экендигин, колдун жабылбай же чүрүшүп турганын, ооздун жабылбай, жыландын башы чыгып турганын, камчынын кызыл түстө экенин түшүнгөн жокпуз. Алар жөнөкөй (бейтарап) маанилеринен ажырап, такыр башка түшүнүктөрдү пайда кылган өзгөчө туюнтмаларга айланды. Тактап айтканда, «*таш боор*» деген туюнтма кимдир бирөөнүн кайрымсыз, жардамга муктаж адамдарга мээримин жок, кара мүртөз кишинин мүнөзүн жөн жай эле эмес, өзгөчө туюндуруп жатат. Бул туюнтма көркөм адабияттарда мындайча жолугат:

1. Сыртта жүрүп чоңойгон балдар ата-энесин көп эстебей *таш боор* болуп калат окшойт. (Ч.А)

2. *Таш боор* эркектин сыноолоруна Айна бүк түшүп, мөгдүрөп калбады, тескерисинче, өзүнө өзү кубат берип, алпурушуп, чыныкты (К.К)

3. *Таш боор* атанын таягы, өгөй эненин тырмагы акыры Мاستуранын кырчындай өмүрүн кыйды (К.К).

Эми «*эки көзүм төрт*» деген фразеологизмге назар салалы. Эгер бул үч сөздөн туруп, ар бир сөз өзүнүн лексикалык маанисинде айтылган болсо, анда чындыкка коошпойт. Кантип эле адамга жаратылыштан берилген эки көз төртөө болуп кетсин деген суроо пайда болот. Бирок бул түрмөктөгү сөздөр өздөрүнүн тике маанисинен ажырап, башка ойду түшүндүрүүчү мааниге ээ болгон өзгөчө туюнтмага айланган. Т. а., эки көз төртөө болуп кетпей, кандайдыр бир нерсени жан дили менен көксөө, максатына жетүүнү эңсөө, самоо же бирөөнү зарыга күтүү маанисин өзгөчө туюндуруп жатканына күбө болобуз. Мисалы: 1. Эптеп Фрунзеге жетип, андан ары Москва же Ленинградга барып окууга илинсем дегенде *эки көзүм төрт* (К.С.) 2. Алдына койгон максатына жетүү үчүн Тансыкбаевдин *эки көзү төрт*, жол бою сурак үстүнө сурак жүргүзүп, Куттубаевге тыным бербей келатат (Ч.А.). 3. Кылымдар бою какырап жаткан талаага суу буруп, эгин эгип, бак тигип көгөртсөк дегенде эзелтеден бери эле элибиздин *эки көзү төрт* болуп келген (ө.Д.).

«*Жыландын башын чыгарды*» деген туюнтмага көңүл бурсак, анда кимдир бирөө жыланды кармап алып, анын башын бирөөгө көрсөтүп турган түшүнүк жок. Бул туюнтмада бирөөгө сес көрсөтүү, чочутуу же коркутуу үчүн жасаган аракетти туюндурган маани жатат. Мисалы:

1. – Биздин жигиттер да урунаарга тоо таппай, шымаланып турушат – деп, Түлкүбек Айдарбек даткага *жыландын башын чыгарып койду* (К. Ж.).

2. Менменсинип турасың, Кудай урган, эртең эле көп былыктарың чубалып калбаса болду, – деп *жыландын башын чыгарып койду* (Т. К.).

3. Сени тоготпой баратса «штат кыскаруу жүрүүдө, сенин мындан ары иштээр-иштебесиңди кантсем?» деп, тынчсызданымыш болуп, *жыландын башын чыгарып койбойсуңбу* (Т. С.).

Бул келтирилген мисалдардагы сөз түрмөктөрү ойду жөн-жай туюндуруп жаткан жок. Айтылуучу ой ар бир сөздүн лексикалык мааниси аркылуу билдирилбестен, алардын баары – чогуусу менен семантикалык биримдикке айланган өзгөчө туюнтма. Тилибиздеги мындай көрүнүштөр – өзгөчө туюнтмалар же **фразеологизмдер**, ал эми аларды окутуп-үйрөтүүчү, изилдөөчү илим **фразеология** деп аталат. Демек, фразеология – тигил же бул тилдеги өзгөчө туюнтмаларды окутуп-үйрөтүүчү, изилдөөчү илим, фразеологизмдер анын объекти болуп саналат.

Фразеологизмдердин курамын аныктоодо, б. а., анын составына кирүүчү тилдик бирдиктерди тактоодо ХХ кылымдагы лингвисттердин арасында пикирлери бирдей болгон эмес. Алсак, айрым лингвистикалык эмгектерде «Фразеологизмдерди кең мааниде түшүнүү керек, анын курамына туруктуу сөз айкаштарынын баары кирет» дегендей пикирлер айтылса, экинчи бирөөлөрү «Фразеологизмдерди кең же тар мааниде деп түшүнүү туура болбойт, анын өзүнүн критерийлерине туура келген өзгөчө туюнтмалар гана кошулат» деп берки пикирлерге кескин келишпеген ойлорун айтышкан. Тил илиминде андай ойлор азыркы учурдагы айрым илимий адабияттардан да учурайт, бирок кийинки кездерде андай ар кыл пикирлердин бир нукка түшүп баратканы жаңы жарык көргөн илимий эмгектерден, окуу куралдарынан, окуулуктардан көрүнүп турат.

Кыргызтилинин фразеологиясына арналган илимий эмгектерде жана окуу китептерде да ушул сыяктуу көз караштар орун алып келген. Айрым окумуштуулар «кең маани» дегенди туура көрүшүп, фразеологизмдердин курамына «фразеологиялык туюнтма» деген атоо менен макалдарды, ылакаптарды, составдуу терминдерди (татаал атоолорду), атүгүл, айрым учурда табышмактарды да кошуп, «кең мааниде» деп караган фактылар бар¹. Алсак, «Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет», «Соо барып, эсен кел», «Билген киши таап айтат, билбеген киши каап айтат», «Ашың калса калсын, ишиң

1 Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. – В., «Кыргызстан», 1998.

калбасын»¹. «Түтөк чөп», «ит уйгак», «сагыз куурай», «суроо белгиси», «мандат комиссиясы»², «Үйдө чечен, жоодо жок», «Эне сыйлаган элге жагат», «убакыт күтүп турбайт» (ошонун 143-бети), «Үйдүн көркү – дасторкон», «Жай бергенге жай бер, жан бергенге жан бер» ж.у.с.

Окуу кыргыз тилинде жүргүзүлчү орто мектептердин 6-классы үчүн С. Үсөналиевдин жазган окуу китебинде³ да «*Береке байлык эмгекте*», «*Арамза алтоо, акыл жетөө*», «*Чегирткеден корккон эгин экпейт*» д.у.с. мисалдар фразеологизмдердин курамына киргизилген. Мындай мисалдар фразеологизмдердин өзүнө тиешелүү белгилерине толук жооп бербестиги, ошондуктан, аларды фразеологизм деп саноого ылайык келбестиги арийне. Бул жөнүндө ишеничтүү далилдер менен айтылган көптөгөн пикирлер бар⁴. Чындыгында, тигил же бул тил бирдигин, анын ичинде, фразеологизмдерди «кең» же «тар» мааниде кароо керек деген пикир өзүн актабайт. Тилдин кайсы бирдиги болбосун, алардын ар биринин өзүнө тиешелүү касиеттери, белгилери, өзгөчөлүктөрү болоору талашсыз. Ансыз аларды бири-биринен ажыратып, маанисин так түшүндүрүп, кепте орундуу колдонуп, ойду так туюндуруу мүмкүн эмес.

Ушул маселелердин так чечилиши үчүн эң оболу «*фразеологизмдер деп эмнени айтабыз?*» деген суроого жооп берүү зарыл. Андан кийин ошол жоопто камтылган аныктаманы кеңири чечмелеп, түшүндүрүү аркылуу жыйынтык чыгаруу керек. Анткени, ал объектиге жүргүзүлгөн талдоолор тиешелүү фактылар аркылуу бекемделип, анын жыйынтыгында чыккан корутундулар ишенимдүү чыкса гана фразеологизмдердин курамы (составы) тууралуу ар түрдүү айтылган аныктамалар бир нукка түшүп (унификацияланып), ага байланышкан маселе толук чечилүүсүнө шарт түзүлөрү талашсыз. Мындай маселени тактоодо аларга байланышкан суроолорго так жооп табуу максатка ылайыктуу. Анда фразеологизмдер деп эмнени айтабыз?

Фразеологизмдер

Эки же андан ашык компоненттерден туруп, лексикалык бир бүтүндүккө айланып, семантикалык жактан ширелишкен,

1 Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. – Ф., «Мектеп», 1978, 167-б.

2 Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиясы жана фразеология. – Б., «Кыргызстан», 1998, 140–141

3 Үсөналиев. Кыргыз тили. – «Бийиктик», Б., 2004, 78-б.

4 Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар. – Ф., «Мектеп», 1972., Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Б., «Сорос», 1997., Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. Б., 2007.

синтаксистик функциясы боюнча сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарып, образдуу сапатка ээ болгон кепте (речте) даяр формасында колдонулган, туруктуу сөз түрмөктөрү фразеологизмдер деп аталат.

Бул аныктама бир топ илимий эмгектерде, окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн X–XI класстар үчүн 1991-жылдан берки чыгып келаткан окуу китептеринде орун алган.

Бирок ошого карабастан, айрым басылмаларда (ошонун ичинде окуулуктарда) бир эле объектиге – т. а., фразеологизмге ар түрдүү түшүндүрмөлөр⁵ берилген учурлар кезигет.

Кыргыз тилиндеги буга тиешелүү көптөгөн фактылар боюнча жүргүзүлгөн талдоолор, изилдөөлөр фразеологизмдерге берилген жогоруда келтирилген аныктаманы негиз катары кароо ылайыктуу. Ошондо, ал аныктамага ылайык фразеологизмдердин негизги белгилери да айкындалат. Алар төмөнкүлөр:

1. *Компоненттүүлүгү;*

2. *Лексика-семантикалык биримдиги;*

3. *Синтаксистик функциясы боюнча сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткаруусу;*

4. *Образдуулугу;*

5. *Кепте (речте) даяр материал катары колдонулушу.*

Ушул өзгөчөлүктөрдү так билүү фразеологизмдердин табиятын түшүнүүгө жана анын курамын аныктоого толук мүмкүнчүлүк ачат. Эгерде ал белгилердин айрымдары жок (кем) болсо, анда ал фразеологизм болбостон, тилдин башка бирдиктерине тиешелүү болуп чыгат. Алсак, компонентсиз, бир эле сөздөн сыңар турса – өтмө маанилүү сөз; лексикалык бүтүндүгү болбосо же маани жагынан ширелишпесе – сөз айкашы; синтаксистик жактан ар бир компоненти өзүнчө мүчөлөнсө – макал, ылакап, цитата, ураандар сыяктуу көрүнүш. Ал эми, образдуулук болбосо татаал сөз же составдуу термин болуп калат. Кепте даяр же туруктуу формасында колдонулбаса – жөнөкөй эле сөз айкаштары, сөз тизмектери же сүйлөм болуп калышы мүмкүн. Ошондуктан жогоруда көрсөтүлгөн белгилерди фразеологизмдердин негизги белгилери катары эсептөө зарыл. Мындай белгилер фразеологизмдердин курамын аныктоодо, ошонун өзүнө гана тиешелүү критерийи катары эске алынууга тийиш. Тилдин айрым бирдиктерине көңүл буруп көрөлүчү. Мисалы, диалектизм болуу үчүн тигил же бул сөз белгилүү бир чөлкөмдө гана жолугуп, адабий тилдеги сөздөн тыбыштык, морфологиялык же лексикалык жактан айырмаланып турат. Ал эми образдуулукка

5 Үсөналиев С. Кыргыз тили. 6-класс үчүн окуу китеби. – Б., «Бийиктик», 2004, 68–70-б.

ээ болбогон сөз айкаштары илимдеги, техникадагы, саясат таануудагы атоолор (татаал атоолор) болоору талашсыз. (Жогору жакта саналып айтылгандардын ар бирине карата кеңири талдоолорго кийинчерээк атайын орун берилет).

«Фразеологизмдер деп эмнени айтабыз?» деген суроого жогоруда баса көрсөтүлүп берилген аныктаманы келтирип, ага тиешелүү өзгөчөлүктөрдү белгилегенден соң, ага жооп алынды десек болот. Фразеологизмдердин курамын аныктоодо так ошол белгилердин ар бири эске алынып, анда келтирилген далилдер аркылуу такталууга тийиш. Эгерде ал белгилер, т. а., ал өзгөчөлүктөр сакталбаса, андай түрмөктөрдү фразеологизмдердин курамына кошуу туура болбойт. Бул айтылгандарды далилдөө үчүн фразеологизмдердин жогору жакта саналган негизги белгилеринин ар бирине тиешелүү фактыларды талдоого алып көрөлү.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН НЕГИЗГИ БЕЛГИЛЕРИ

1. Компоненттүүлүк

Фразеологизмдердин өзү бир сөздөн турбастыгы азыркы учурда баардык изилдөөчүлөр тарабынан таанылган. Ырас, аларды иликтөө иштери жаңыдан башталган учурда бир сөздү да фразеологизм деп эсептеп, окуу китептерине, окуу куралдарга кошкон учурлар болгон. Алсак, орустилчиси А.А.Реформатский өтмө маанидеги айрым сөздөрдү идиоманын ичине киргизип: «Идиомами могут быть не только лексикализованные сочетания, но и отдельные слова употребляемые в переносных значениях»¹ деп, адамдарга карата айтылуучу «заяц (коён), лиса (түлкү), медведь (аюу)» д.у.с. сөздөрдү келтирген. Түрк тилдүү элдердин тилчилеринин ичинен да мындай пикирди колдоп, бүт эле өтмө мааниге ээ болгон сөздөрдү фразеологизмдердин составына кошууну ылайык көргөндөр болгон². Ырас, мындай көз караштар кийинки учурларда колдоо таппай калды. Кыргыз тил илиминде бир сөз фразеологизм боло албайт деген пикир көптөн бери эле орун алып келатат³. Ушул айтылгандардын баары фразеологизмдердин компоненттүүлүгү жөнүндө атайын токтолууга арзыйт. Анткени, компоненттүүлүк – фразеологизмдердин негизги белгилеринин бири. Ал эч качан жеке сөздөн турбастыгы талашсыз. Эгер ал жалгыз, бир гана сөздөн

турса – жөнөкөй, өтмө маанилүү сөз болуп калат. Андай кубулуштарга кыргыз тили абдан бай. Мисалы: түлкү – кытмыр, куу; коён – коркок; жолборс – баатыр; булбул – ырчы, д.у.с. сөздөр – өтмө мааниде колдонулуучу жөнөкөй сөздөр.

Ал эми фразеологизмдер жалгыз сөздөн турбайт. Анын составы экиден кем эмес компоненттерден курулат. Компонент дегенибиз – бир бүтүндүн ичиндеги составдык бөлүгү, элементи. Бул термин кыргыз тил илиминде кээде «сыңары» деп да колдонулуп жүрөт, бирок ал азырынча кеңири колдоого ээ боло элек.

Фразеологизмдерди түзүп турган компоненттерге көңүл бурсак, алар эки, үч, төрт кээде андан да көп санда учурайт. Алар санына карабастан бир өзөккө биригип, фразеологиялык маанини туюндуруп турат. Эгерде, алардын ар бирин сөз же сөздөрдүн туруктуу айкашы десек жаңылыштык болот. Анткени, ар бир сөз – өз алдынча мааниге ээ. Ар бир сөз мааниси боюнча бири-биринен айырмаланат. Ал эми фразеологизмдердин составындагы компоненттер ар бири өз алдынча мааниге ээ эмес. Демек алар – сөз эмес, компонент (бүтүндүктүн бир бөлүгү, элементи). Анткени, фразеологизмдердин курамындагы сөздөр сөздүк касиетинен ажырап, бир нечеси биригип келип, бир мааниге ширелишкен (айланган). Ошондуктан аларды компонент деп айткан орундуу. Эгерде «*колу ачык, жону жука, бармагын тиштөө, жүрөгү жок, чаар баш*» деген ойду өзгөчө туюндуруп жаткан түрмөктөрдүн ар бирин сөз деп алып, өз мааниси менен түшүнүп, аларды эки сөздүн айкашы катары карасак, анда, бирөөнүн колу ачык турганын, кимдир бирөөнүн жону (териси же кийиминин) жукалыгын, дагы бирөө өз бармагын тиштеп отурганын түшүнүүгө туура келет. Ал эми «жүрөгү жок» киши болбосу өзүнөн өзү түшүнүктүү. «Чаар баш» десек адам башынын ала-була, чаар экенин, же чачтарынын чаар-ала түсү бар деп кабыл алышыбыз мүмкүн. Бирок мындай түшүнүү турмуш чындыгына дал келбейт. Андагы чындык фразеологиялык мааниге, тилдеги өзгөчө туюнтмага көңүл бурганыбызда гана ачыкка чыгат. Ошондо, бул сыяктуу мисалдардын курамында тургандарынын ар бири – өзүнчө сөз эмес, бир бүтүндүктүн бөлүктөрү (элементтери) же фразеологизмдердин компоненти. Т.а., алар бир өзөккө бириккен туюнтманын элементтери – компоненттери. Ошентип, жогорку мисалдар – эки компоненттүү өзгөчө туюнтмалар. Үч компоненттүү фразеологизмдерге төмөнкүдөй мисалдар далил: «*Жүрөгү оозуна тыгылуу, көзгө сайса көрүңүс, ала жипти аттабаган, күлү додо болбогон, алчы-таасын*

1 Реформатский А. А. Введение в языкознание. – М., «Просвещение», 1964, стр.124.

2 Хусаинов М. «Езувчи Ойдин прозасининг фразеологиясы». – Самарканд, 1959-ж., 19-б.

3 Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1-бөлүк. – Ф., «Мектеп», 1982, 66-б.

жеген, суудан кургак чыккан, жумурткадан кыр издөө, ийненин көзүнөн өткөрүцү, котур ташы койнунда, мурдун балта кеспейт» д.у.с.

Төрт компоненттүү фразеологизмдер: *«Ак төөнүн карды жарылган, ат жалына казан асуу, бешиктен бели чыга элек, биттин ичегисине кан куйган, боор эт менен тең, жүрөгүнүн сары суусун алуу, ичине кара таруу айланбаган, кесип алса кан чыкпайт, кара жанды карч уруу, күйбөгөн жери күл болуу, төөнүн куйругу жерге тийгенде»* ж.у.с.

Кыргыз тилинде компоненттеринин саны беш, алты, кээде андан да көп фразеологизмдер учурайт. Мисалы: *«Ичкени ирим, жегени желим болуу; каруусун казык, башын токмок кылып; сайда саны, кумда изи жок; оозуң кайсы десе мурдун көрсөткөн; жеңилдин асты, оордун үстү менен жүрүцү; отуну менен кирип, күлү менен чыккан; мурдунан эшек курту түшө элек; көзүнүн агы менен тең айлануу; оозуна ак ит кирип, кара ит чыгат»* д.у.с. Жогорку мисалдар көрсөтүп тургандай фразеологизмдер эки же андан артык компоненттерден турат. Эгерде, алар компонент делбей сөз деп эсептелсе, анда жаңылыштык болот. Себеби, сөз - өзүнчө мааниге ээ. Ал эми келтирилген мисалдар эки, үч, төрт же андан көп элементтерден турганы менен, алардын ар биринин өз алдынча сөздүк мааниси сакталбастан, баары биригип келип, бир маанини билдирген өзгөчө туюнтмага айланган. Ошондуктан аларды «сөз» дебестен же «сөз айкаштары» дебестен, бир бүтүндүктүн бөлүгү (элементи) катары карап, «компонент» деп атоо ылайыктуу.

2. Фразеологизмдердин лексика-семантикалык биримдиги

Фразеологизмдер канча компоненттен турбасын, ошолордун баары биригип келип, маани жагынан ширелишип, лексикалык бир бүтүндүккө айланып, бир гана маани берип калат. Алардын семантикалык жактан ширелишип, бир мааниге бириккендиги – алардын маанилик жактан да ширелишип, семантикалык жактан ажырагыс бүтүндүккө айланганы. Мисалы: 1. Кокус чоңдордон бирөө-жарым келип калгыдай болсо, *эки тизгин бир чылбырды* Орозкул өзү алат да, чоңдорго токой көрсөткөн да өзү, бир чырпыгын коротпой карап турган ээси да өзү (Ч. А.) 2. Эне нар көтөргүс түйшүккө, жада калса перзентинин безерилигине да *тишин тишке басып* чыдаганы чыдаган. («С. К»). 3. Бир орунда курган тамы, тиккен талы жок, *күлү додо болбогон* адам (Т. К.). 4. Иреңи безгектей сазирең, *кайырмакка саяр эти жок*, тырбайган Көкө мурдун шыр тартты

да, айтылган буйрукту аткарганына маашыр болуп, жүгүрүп чыгып кетти (Т. К.). 5. Алар укум-тукуму менен колунан *көөрү төгүлгөн усталар* болушкан. (Ө. Д.). Келтирилген мисалдарда: «эки тизгин бир чылбыр» – бийлик; «нар көтөргүс» – оор; «тишин тишке басып» – унчукпоо, чыдоо; «күлү додо болбогон» – отурукташпаган же иште тез-тез орун которуп турган; «кайырмакка саяр эти жок» – арык; «колунан көөрү төгүлгөн» – уста; деген түшүнүктөрдү билдирип, лексикалык бүтүндүктү түзүп турат. Мунун өзү фразеологизмдер канча компоненттен турганына карабастан бир гана бүтүндүктү, түшүнүктү билдирүүчү көрүнүш экенине далил. Мисалдар көрсөтүп тургандай фразеологизмдер канча компоненттен болбосун лексикалык бир бүтүндүккө айланып, семантикалык жактан ширелишип кеткени ачык көрүнүп турат. Ушул жерде баса көрсөтүп кетчү дагы бир жагдай – алардын маанилик жактан ширелишиндеги өзгөчөлүгү. Фразеологизмдерди түзүп турган компоненттердин бири кемип же башка сөз менен айырбашталып калса, анын маанисине доо кетет, б.а., бузулат. Алсак, *«кара кылды как жарган»* деген туюнтма төрт компоненттен туруп, бир гана «калыс» деген маанини берээри анык. Алардын бир мааниге ширешкендигин байкоо үчүн ошол төрт компоненттин бирин эле алып таштап же башка сөздөр менен алмаштырсак, фразеологиялык маани бузулат. «Кара» деген компонент «сары, ак, көк» сыяктуу болуп айтылбайт. «Кыл» дегенди деле «чач, зым, тал» д.у.с. менен айырбаштоого болбойт. «Жарган» деген компонент да дайыма ушул калыбында колдонулат. Алар семантикалык жактан бири-бири менен ширелишип, бир маанини түзүп тургандыктан, аларды ажыратууга же компоненттердин бирин башка сөз менен алмаштырууга болбойт. Андай болгон учурда фразеологиялык мааниге доо кетет же такыр эле бузулат. Дагы бир мисал. *«Көзүнүн агы менен кароо»* – «жактырбоо» деген мааниде. Эгер ушулардын бирин, айталы, «агы» же «кароо» дегенди башка сөз менен алмаштырсак, негизги маани бузулат. Мындай ширелишүү ар бир фразеологизмге мүнөздүү. Мисалы, *«өз көмөчүнө күл тартуу, кой оозунан чөп албаган, изин суутуу, кашкабактын ортосунда, кызыл камчы, каны ичине тартуу, согончогу канабаган, тил эмизүү, котур ташы койнунда, алчы-таасын жеген, жең ичинен, жылан өлтүргөнгө таш алып бербеген, ийненин көзүнөн өткөрүцү, жердин жети түбүндө, камчы салдырбаган, колтуна суу бүркүцү, мурдун балта кеспеген»* д.у.с. Булар (дегеле бардык фразеологизмдер) лексика-семантикалык жактан ширелишип,

ажырагыс бирдикке айланган. Ушул өзгөчөлүк алардын лексика-семантикалык биримдиги деп белгиленет.

3. Фразеологизмдердин синтаксистик функциясы

Фразеологизмдердин компоненттери ар бири өз алдынча сүйлөм мүчөлөрүнө ажырабастан, алар толугу менен бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Кыргыз тил илиминде бул маселе алгачкы учурдан баштап эле бирдей нукта, т.а., алар сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат деген пикир өкүм сүрүп келатат. Ырас, фразеологизмдердин составына макал, ылакап, цитата, татаал сөздөрдү, составдуу, терминдерди кошуп кароону колдогондордун эмгектеринде фразеологизмдердин синтаксистик тиешелүү маселелери сөз болгон эмес. Бул маселеге түздөн-түз тиешелүү пикирлер А. Жапаровдун¹, Б. Өмүралиевдин², Ж. Осмонованын³ эмгектеринде фразеологизмдердин синтаксистик функциясы кеңири талдоого алынып, алар канча компоненттен турганына карабастан сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарганы баса белгиленген. Мындай фактыларды төмөнкүдөй сүйлөмдөрдүн мисалынан да көрүүгө болот:

1. *Эки тизгин бир чылбыр* колго тийсе, мен силерди жыргатам деп элди дүрбөтүп жүргөндөр пайда болду («К. Т.»). 2. *Жанагы чекеге чыккан чыйкан* эпке-сөзгө көнчү түрү жок («А.»). 3. Аруу тилегин аткарууга болгон аракетин ишке ашпай *жылдызы жерге түштү* (А. У.). 4. Азыр анын бизнеси оожалып, *ташы өйдө кулоодо* («А.»). 5. Кадр тандоо ишинде *бычакка сап болчу* жаштар көңүлгө алынбай жатат («А.»). 6. Ниязбек *жылан өлтүргөнгө таш алып бербеген* адамдардан экенин эсиңден чыгарба (оозеки речтен). 7. Мындай *ооз учунан* сүйлөгөндөргө ишенбегиле (Т. С.). 8. Шаар боюнча жүрүп жаткан ишембилекке *жапа тырмак* чыгышты («К. Т.»). Бул мисалдарда фразеологизмдер канча компоненттен тургандыгына карабастан сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарып турат. Т. а., биринчи эки сүйлөмдө ээлик, кийинки эки сүйлөмдө баяндоочтук, ал эми калгандарында айкындооч мүчөлөрүнүн ар бирине мисалдар келтирилди. Алардын компоненттерин эч качан өз-өзүнчө бөлүп, сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратууга болбойт. Анткен учурда, туюндурулуп жаткан ойдун

мааниси бузулуп, объективдүү чындыктан алыстап кетебиз. Алсак үчүнчү сүйлөмдөгү «Жылдызы жерге түштү» деген түрмөктү, жылдызы – сүйлөмдүн ээси, түштү – баяндоочу, жерге – бышыктооч деп сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуу туура эмес. Анткенде, биринчиден, фразеологиялык маани бузулса, экинчиден, кантип эле бирөөнүн өзүнүн жылдызы болуп, анысы жерге түшкөнү чындыкка ылайык келбейт. Ошондуктан фразеологизмдер речте кандай формада колдонулса да, алар бүтүндөй түрмөгү менен сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткараарын эсте тутуу зарыл.

4. Образдуулук (элестүүлүк)

Образдуулук – фразеологизмдердин негизги белгилеринин бири. Эгерде кадимки сөз (бейтарап лексика) нерсенин түрдүү белгилерин, санын, сапатын, кыймыл-аракетин ж.б. жактарын жөн гана атап билдирсе (түшүндүрсө), фразеологизм андан айырмаланып, ошол нерсеге (түшүнүккө) тиешелүү касиетти күчөтүп же басаңдатып, эмоционалдык, экспрессивдик кошумча белгилери (өзгөчөлүгү) аркылуу угарманга (же окурманга) таасир этип, элестүүлүктү тартуулайт, туюндурулуп (айтылып) жаткан ой элестүүлүккө ээ болуп, анын образы сезимибизден орун алат.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин көркөм каражаттык касиети, баарыдан мурда, анын эмоционалдык-экспрессивдүүлүгүндө, тагыраак айтканда, алардын спецификалык өзгөчөлүгүн түзүп турган образдуулугунда.

Чындыгында, сөздүктөргө камтылган жана талдоого алынган материалдардын дээрлик баары фразеологизмдердин образдуулукка ээ экендигин көрсөтүп турат. Ырас, алардын кээ биринде абдан таасын болсо, айрымдарында бүдөмүктөнүп кеткен учурлары да бар. Бирок аларды тереңдетип талдай баштаганда андагы образдуулуктун бар экендиги ачыкка чыгат.

Образдуулук көбүнчө метафоралык, метонимиялык, синекдохалык ыкмалар аркылуу салыштырылып пайдаланылган сөздөрдүн башка мааниге өтүүсү, же алардын функционалдык кызматынын көчүрүлүшү аркылуу пайда болот. Фразеологизмдердеги образдуулук да ошондой ыкмалар менен ишке ашат. Мисалы, жашы жетиле элек баланын образы «*эне сүтү оозунан кете элек*», жоош, момун деген маани «*кой оозунан чөп албаган*», «*чөптөн башкага зыяны жок*», жактырбоо маанисин билдирүүдө «*көзүнүн агы менен кароо*», кыйкымчыл кишиге карата «*жумурткадан кыр издеген*», отурукташпаган же бир жерде тыңгылыктуу иштебегенди

1 «Азыркы кыргыз тили. «Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси». II бөлүм. – Ф., «Мектеп», 1966.

2 Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы. – Б., «Шам», 2004.

3 Кыргыз тилинин фразеологиясы. – Каракол, 2007.

«*күлү додо болбогон*» деген фразеологизмдер аркылуу туюндурулат. Байкап көрсөк, жетиле элек жаш баланын образы али эне сүтү оозунан кетелек наристенин элеси аркылуу сүрөттөлүүдө. Чынында, али жетиле элек, жаш баланын образы ушул туюнтма аркылуу берилээрин ким танат. Эгерде биз аны кадимки сөз менен эле «жаш» деп койсок, анда эч кандай образдуулук болбостон, жөнөкөй эле бир түшүнүктү атоо, билдирүү боюнча эле калат болуучу. Жактырбоо маанисин туюндурган «*көзүнүн агы менен кароо*» деген фразеологизмдеги образдуулук айтпасак деле түшүнүктүү. Буларга ынануу үчүн бир нече сөздү алып, аларга эквивалент (маанилеш) келген фразеологизмдерди сүйлөмү менен бирге келтирип өтөлү.

1. Зыкым (сараң). Ал силерди маянага жарытпайт, көп иштетип, аз төлөйт, *колу чурчш* (Н. Б.). Андан сурап убара болбогула, андан *кесип алсаң кан чыкпайт* («А.»). *Чыкканга кебек алдырбаган* ушул байлар бизге суу да ыраа көрүшпөй, мөңгүдөн түшкөн сууну бөгөп, пулга алмаштыргандан кайра тартпайт (Абд. М.).

2. Жалкоо. «Келе тамак» дегенди жакшы билишет, ал эми ошонун кайдан келээрин ойлошпостон, *куурай башын сындырбай* эртеден-кечке чейин үйдө жатышат («АлаТоо»). Аракет кылса берекет болот да, үлүшкө тийген жерлерин иштетпестен, *көчө таптап жүрүшөт* (С. Ж.).

3. Чыр, урушчаак. Туратбек *чаар баш* жүргөн жерде тынч отуруу жок (К. А.). Эси жок бала эч кимди теңсинбей *жоон моюн, чоң муштум* болот тура (Т. С.). – Ээ балам, сен эле жетпей жаттың эле. Ансыз деле айылда *келе бакан куу союлдар* аз эмес болчу (А. Т.).

4. Алыс (ыраак). Балдарым иш издешип, *жердин жети түбүнө* кетишиптир, мен отурам жалгыз кокоюп, жол карап («А.»). Кайдагы ашууну айтасың, ага жер карарып, жол ачылганда араң жетесиң, ал тээ *ит өлгөн жерде* (А. С.). *Кулак угуп, көз көргүс* жерге кетип калбасам, булар мага тынчтык бергидей эмес (Т. К.).

5. Жакыр (кедей). Мына, өткөн система бизди *итке мингизип* койду, өтө жакыр деген коомдук катмар абдан калыңдап кетти (К. Байболовдун теледен сүйлөгөн сөзүнөн); Короосунда *адалдан түгү жок*, атүгүл, *үрүп чыгаар ити да жок* көрүнөт («Ала-Тоо»).

6. Камырабоо. Чындыкты айткандар камалып, жалган сүйлөгөндөр көчөгө батпай дардайып, сөзү сөз, ою ой болуп, *мурдун балта кеспей жүрүшөт* (К. С.). Бөдөнөнүн сүтүнө тоюп алган соң, *ааламды топон-суу каптаса, анын тизесине чыкпайт* («А.»)

7. Кыйноо (кыйын абалга калтыруу).

Азыртадан, ага *ээрдин кашын таанытып* койбосок, кутуруп баратат (Т. К.). Мамажунус казыны эки күндөн бери айласын кетирип, *эки бутун бир кончуна кийгизип жатат* (К. Ж.). Эсиңерде болсун коллегалар, ким Текебаевге тийишсе *энесин үч коргондон көрсөтүп* коём (Д. Садырбаев.) Анын «акмын» дегенине карабастан «*күнөөңдү мойнуңа ал*» деп, далай жолу *ийненин көзүнөн өткөрдү* (К. С.)

8. Арык. Иреңи безгектей сазирен, *кайырмакка саяр эти жок*, тыртайган Көкө мурдун шыр тартты да, дикилдеген боюнча жүгүрүп кетти (Т. К.). Шаарда окуган баласы жыл бою ичип-жегени борщ менен чай болуп, *кулагынан күн көрүнүп калыптыр* (К. С.). Балаңдын *сүрөтү эле калыптыр*, өзүң эле алып жүрчү (Т.К.).

Жогоруда келтирилген сүйлөм топтомдорундагы фразеологизмдер бир сөз менен берүүчү түшүнүктү өзгөчө ыкма менен түшүндүрүп, айтылуучу ойдун боёгун коюулап, элестүү кылып, көз алдыбызга тартып, байкоо, түшүнүү сезимибизге образдуулук аркылуу жеткирүүдө.

Адамдар ортосунда ынак мамилени «ынтымак» деген сөз аркылуу билдирсек, алардын мамилесин бузгандарды «чагымчыл» деп айтабыз. Мындан эч кандай образдуулук, экспрессивдүүлүк же эмоционалдык кабылдоолорсуз эле түшүнүк алабыз. Ал эми «*арасынан кыл өтпөгөн*», «*шилекей алышкан*» дегенде же ага кайчы мааниде айтылчу «*ортосуна от жагуу*», «*ит куйругун түйүштүргөн*», «*колтугуна суу бүркүцү*», «*ит арка*» сыяктуу туюнтмалар бирөөлөрдүн ынтымагын бузууга, уруштурууга жасаган чыгымчыл кишинин аракетин элестүү көрсөтөт.

Ырас, кээде образдуулук бүдөмүк же белгисиз сыяктуу болуп калган учурлар бар. Алсак «*колтугуна суу бүркүцү*» деген фразеологизм бирөөнү бирөөгө тукуруу маанисинде экендигин билсек да, анда кандай образдуулук бар экенин баамдай албайбыз. Чынында бул маани чыгыш элдеринде «*короз уруштуруу*», «*бөдөнө уруштуруу*» сыяктуу кумар оюндарынан улам пайда болгон. Тиги уруштурулуучу канаттуулардын ачуусуна тийип, сезимин козутуп, тажаалдантса, алар чочуп, катуу ачууланып, урушчаак болуп кетээрин байкагандар, анын канатын көтөрүп, колтугун ачып, муздак суу бүркүшкөн. Натыйжада, ал канаттуу биринчиден ысык колтугуна суу бүркүлгөндө чочуп, чукчундап, ачуулана баштаса, экинчиден, аны тигил өнөктөшү жасагандай, ага жаалданып кирип, катуу уруша баштайт. Ушундай абал «*колтугуна*

суу биркүцү» деген туюнтма аркылуу кийин адамдарга карата ооштурулуп, элестүүлүк үчүн колдонулуп кеткен болуу керек. Демек фразеологизмдердин ар биринде образдуулук бар. Эгерде айрымдарында сезилбесе, анын келип чыгышын этимологиялык талдоого алганыбызда, сөзсүз, ал чындык экендиги ырасталат. Ушундан улам, образдуулук фразеологизмдердин негизги белгилеринин бири деп айтууга толук негиз бар.

5. Фразеологизмдердин кепте даяр материал катары колдонулушу

Фразеологизмдердин кепте даяр материал катары колдонулушу анын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири. Фразеологияга тиешелүү эмгектердин ичинен бул пикирге кайчы келген аныктама учурабайт. Атүгүл айрым тилчилер кепте даяр материал катары колдонулушту ашыра баалашып, айрым туруктуу сөз айкаштарын, татаал сөздөрдү, составдуу терминдерди же бирөө тарабынан айтылып, ал эл арасында учкул сөз катары (мисалы, «окуу, окуу жана окуу», «кадрлар баардыгын чечет», «нан болсо, ыр да болот», «эмгегинди эл унутпайт» ж.у.с.) кепте даяр материал катары пайдаланылып жүргөн туруктуу сөз айкаштарын фразеологизмдер деп эсептегендер кезигет. Натыйжада, фразеологияны «кең» мааниде түшүнүү керек деген тенденция пайда болуп, баардык туруктуу сөз айкаштарын, татаал сөздөрдү жана составдуу терминдерди, макалдарды, ылакаптарды, цитаталарды, лозунгдарды (ураан сөздөрдү), табышмактарды фразеологизмдердин составына кошуп жиберген учурлар бар. Чындыгында, фразеологизмдерди аныктоочу өзүнө тиешелүү дифференциялык белгилери бар эмеспи. Кепте даяр материал катары колдонулушу анын бир эле белгиси экендигин эстен чыгарбоо керек. Кепте (речте) туруктуу колдонулушуна эле басым жасап, андай тилдик бирдиктердин баарын фразеологиянын объектисине киргизе берүү туура келбейт. Бирок, ошол эле учурда, фразеологизмдердин сөз жүрүп жаткан учурда даяр формада колдонулушун анын негизги белгилеринин бири катары эстен чыгарбоо зарыл.

Пикир алышуу учурунда объективдүү чындыктын тигил же бул жактарын чагылдыруу үчүн сөз, сөз айкаштары (анын ичинде түрдүү туруктуу сөз айкаштары), алар менен катар фразеологизмдер да колдонулат. Сөздөрдү эркин айкаштыруу аркылуу алардын лексикалык жана грамматикалык маанилерин керектүү формага келтирип оюбузду туюндурабыз, кеп салабыз, сүйлөшөбүз. Кептин ушул сыяктуу процессинде

сөздөрдү эркин айкаштыруу менен бирге, кээде, эбактан бери айтылып, бир калыпка түшкөн, туруктуу сөз айкаштары, анын ичинде, фразеологизмдер да даяр материал катары колдонулат.

Фразеологизмдердин кепте даяр материал катары пайдаланылышы жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон лексико-семантикалык бүтүндүгү (маанисинин түшүнүктүүлүгү), тилди алып жүрүүчүлөрдүн дээрлик баары тарабынан белгилүү формада учуроосу менен да шартталат. Демек, түзүлүшү жагынан да, мааниси жагынан да бир тилде сүйлөөчүлөрдүн баардыгына белгилүү болгон фразеологизмдер сөз жүрүп жаткан учурда пайда болбостон, мурдатан эле белгилүү болгон формасында жана маанисинде кепте даяр материал катары колдонулат. Мисалдарга көңүл буралы: Сакинай кой дегенге болбой, дале оозуна ак ит кирип, кара ит кирип чыгып жатты (ө. Д.). Мен өмүрүмдө ала жипти аттаган эмесмин, ишенигиле, айланайындар! Мына бул балам эки күндөн бери өзөк жалгабай, тишинин кирип соруп жүрөт (А. Т.). Ушундай карбаластаган өткөөл заман элдин далай мүлкү, атүгүл, завод-фабрикалар, мурдагы партократтар тарабынан бармак басты, көз кысты болуп, жең ичинен аларга жем болуп кетпедиби («К. Т.»). Кайгыга бастырып, бир көзүнөн жаш, бир көзүнөн кан алса да моюн сунбады (Т. К.). Көбү бөрк ал десе баш алган, өздөрүнөн төмөндөгүлөргө кыргыйдай тийген, өйдөдөгүлөрдүн этегине намаз окуп, таазим кылган немелер (Сал. Ж.). Ошондон бери бул өрөөндүн тургундары жанын оозуна тиштеп жашап жатышат (С. Ж.). Ажардын жаны жер тартып, кирпичинен тартса жыгылчудай болуп, бутун шилтесе эле мүдүрүлөт (К. Б.). Эмне кабагыңы карыш саласың, айтчы бай болгур, жылан чакпай, жылкы теппей сага эмне болду? (А. С.). Алыңа карап иш кыл балам, аныңа акаарат сөз сүйлөп, жыландын куйругун басып алба, кийин кесириң баарыбызга тиет (Абд. М.). Мусулманкул анда-санда көкүрөгүнө толуп кеткен муңун чыгарып, улутунуп, каны ичине тартылып, томсоруп сүйлөдү (Т. К.). Ошол ой, ошол жолдо атаар таң, батаар күнүнө карабай, кара жанын карч уруп жыйынып-теринет (К. С.). Келтирилген сүйлөм топтомдорундагы биринчи мисалдагы «оозунан ак ит кирип, кара ит чыгат» деген туюнтма жаман сөздөр менен сөгүнгөндү, каргап-шилегенди, айтор, уят-сыйытка карабай урушуп жаткан кишинин орой, адепсиз жактарын туюндуруу үчүн колдонулган. Ал туюнтма – кеп жүрүп жатканда тизмектелген сөз айкашы эмес, илгертеден жумурай-журтка белгилүү, дайыма ушул формасында кепте даяр материал катары колдонулуп жүргөн туюнтма. Экинчи сүйлөмдөгү «ала жипти аттабаган» же

кийинки «тишинин кирин соруп жүрөт» деген фразеологизмдер бири чынчыл, ак ниет, түз жүргөн адамды туюндурса, кийинкиси ачка (эч наар албай) жүргөн абалды билдирүүдө. Ушул маанини билдирген фразеологизмдер кеп жүрүп жаткан учурда тизмектелбестен, мурдатан эл оозунда айтылып келаткан даяр форма. Андан кийинки мисалдардагы «бармак басты, көз кысты», «жең ичинен», «бир көзүнөн жаш, бир көзүнөн кан алуу», «бөрк ал десе баш алган», «жанын оозуна тиштеп», «жаны жер тартып», «кирпигинен тартса жыгылчудай болуп», «жылан чакпай, жылкы теппей» ж.б. фразеологизмдер «тымызын, жашыруун, кыйноо, аша чабуу, кыйналып (чарчап), алы кетип, жөндөн-жөн эле» д.у.с. маанилерди туюндуруп, кепте ар дайым жогоруда келтирилгендей даяр формаларында колдонулат. Алар кандай контекстте же сүйлөмдө болсо да өзүнүн калыпка түшкөн түзүлүшүн сактайт да, кепте даяр материал катары пайдаланылат.

Жогору жакта фразеологизмдерге тиешелүү деп эсептелген негизги белгилерге токтолдук. Алар – компоненттүүлүгү, лексико-семантикалык биримдиги, синтаксистик функциясы боюнча сүйлөм мүчөлөрүнүн биринин гана милдетин аткарышы, образдуулугу жана кепте даяр материал катары колдонулушу экендиги белгиленди. Ушуларды фразеологизмдердин негизги белгилери деп көңүлдүн борборунда тутушубуз зарыл. Эгерде алардын баары болбосо, ал түрмөк фразеологизм болбой калышы ыктымал. Алсак: компонентүүлүк болбосо – бир сөз; лексико-семантикалык биримдиги жок болсо – сөздөрдүн эркин айкалышы; синтаксистик функциясы боюнча ар бир компонент сүйлөм мүчөлөрүнө ажыраса, анда алар – макал-лакаптар, цитаталар, ураан же учкул сөздөр; образдуулук болбосо – татаал сөз же составдуу терминдер, татаал атоолор. Ошондуктан, биз бул негизги белгилерди көңүлдүн борборунда тутуу менен, мурда сунуш кылынган аныктаманы орундуу деп эсептейбиз. Тактап айтканда, *эки же андан ашык компоненттерден туруп, лексико-семантикалык бир бүтүндүккө айланган, синтаксистик функциясы боюнча сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарган, кепте даяр материал катары колдонулуп, образдуу сапатка ээ болгон туруктуу сөз түрмөктөрү фразеологизмдер деп аталат.*

Фразеологизмдердин составын, б.а., анын курамын аныктоодо илимий эмгектерде гана эмес, кээде окуулуктарда да бири-бирине төп келбеген фактылар жолугуп калат. Андай кайчы пикирлерден арылуу үчүн фразеологизмдерди алар менен да салыштырып карап чыгуу зарыл.

Фразеологизмдердин татаал сөздөр, составдуу терминдер менен окшоштугу жана айырмачылыктары

Фразеологизм менен татаал сөздөрдүн жана татаал (составдуу) терминдердин окшоштугу – алардын компоненттүүлүгүндө. Тактап айтканда, фразеологизмдер курамы боюнча бир нече компоненттерден тургандай эле татаал сөздөр да, составдуу терминдер да, эки же андан ашык компоненттен туруп, лексикалык бир бүтүндүктү түзүп, бир маанини билдирет. Алсак, *ойлоп табуучу, маданий турмуш, Кыргыз улуттук университети, Бириккен улуттар уюму, радио түйүңү, жарым арал, асыл тукум, тил илими, ооз омуртка, коммерциялык банк, кичи ишкана, кыз куумай, чоң ата, балдар бакчасы* д.у.с. Мындан көрүнүп тургандай татаал сөздөрдүн, татаал терминдердин ар бир компоненти өзүнүн алгачкы маанисин сактоо менен өз ара биригишип, жаңы маанини пайда кылууда. Чындыгында, алар лексикалык бир бүтүндүктү түзүп, тигил же бул көрүнүштү атап, даяр формасында кепте колдонулат. Бирок ушул окшоштуктарынан улам татаал сөздөр менен составдуу терминдерди фразеологизмдердин курамына кошуу туура эмес.

Татаал сөздөрдү, составдуу терминдерди фразеологизмдердин курамына кошпостон, алар өз алдынча тилдик бирдик катары каралууга тийиш. Алардын окшоштуктары (компоненттүүлүгү, кепте даяр материал катары колдонулушу) менен катар олуттуу айырмачылыктары бар. Ал айырмачылыктарына булардан көрүнөт:

1. Составдуу термин же татаал сөз – аналитикалык ыкма менен жасалган жаңы сөз, атоо. Анын курамын түзгөн сөздөр жеке маанидеги (моносемалык) түшүнүктү атап көрсөтөт. Мисалы: өнөр жай, тартылуу күчү, космостук корабль ж.б. Ал эми фразеологизмдер канча компонент болсо да лексикалык бир бүтүндүккө ээ болуу менен бир нерсенин жаңы жагын, көрүнүшүн, аталышын эмес, мурдатан келе жаткан түшүнүктү гана элестүү кылып, көркөмдөп, сезимге жете турган өзгөчө бир боёк менен угуучуга (же окурманга) жеткирген, тилдик көркөм каражаттын ролун аткарат. Мисалы, «тил илими» десек составдуу термин, ал – тилге тиешелүү маселелерди изилдөөчү илимдин аталышы. Ал эми «тил эмизүү» деген фразеологизм – «алдоо, жооткотуу» деген сөздүн маанисин элестүү чагылдырган өзгөчө туюнтма.

2. Составдуу терминдер жана татаал сөздөр бир тилден экинчи тилге сөзмө-сөз которулат же башка тилдерден алынган сөздөрдүн

колдонулушу менен да жасалат. Мисалы: радио уктуруу – радиовешание, саясий экономика – политическая экономика, Жогорку Кеңеш – Верховный Совет, Ардак такта – Почетная доска, Борбордук комитет – Центральный комитет ж.у.с. Фразеологизмдерге мындай көрүнүш мүнөздүү эмес.

3. Фразеологизмдер – образдуулук сапатка ээ. Ал эми составдуу терминдерде образдуулук жок. Составдуу терминдердин көпчүлүгү илим-билимге, техникага тиешелүү болуп, өз ара түрдүү ыкмалар менен айкашып жасалат. Айкашкан сөздөр бирин бири аныктап, толуктап, белгилеп турат да, бир жаңы түшүнүктөгү атоону пайда кылат. Мисалы: *телефон-автомат, космостук корабль, пресс конференция, парламенттик башкаруу, инвестициялык саясат, өндүрүш технологиясы, жогорку сот*, ж.б.у.с. Көрүнүп тургандай буларда эч кандай образдуулук жок. Ал эми «*жыландын башын чыгаруу*», «*алчы таасын жеген*», «*биттин ичегисине кан куйган*», «*ит өлгөн жерде*», «*көзүңү агы менен кароо*» дагы ушул сыяктуу фразеологизмдер жаңы маанидеги сөздөрдү жасабастан, сөзгө же сөз айкашына маанилеш келип, өздөрүнүн образдуулугу менен өзгөчөлөнүп, тилдик көркөм каражат катары кызмат аткарат.

Составдуу терминдер, татаал сөздөр бир маанилүү (моносемиялык) болсо, фразеологизмдер синонимдик же көп маанилүүлүк (полисемиялык) мүнөздөргө ээ. Алсак, «көзү жок» деген фразеологизм бирде бирөөнүн андабас чалпоолугун билдирсе, экинчи бир учурда анын сөз болгон жерде жоктугун туюндурат. Кээде ал кишинин бул дүйнөдөн өткөндүгүн, каза болгондугун билдирет. Мисалы: 1. *Көрбөптүрсүң көзү жок*, короондо душман жүргөнүн («Манас»). 2. *Көзү жок* болсо эле жамандай бербегиле, өзү келсин (К. С.). 3. Казаттан кайткандар калк каадасын тутушуп, *көзү жокторду* эскеришти (А. Ж.).

Бул жерде бир эле фразеологизм көп мааниге (үч мааниде) экендигин көрүп турабыз. Составдуу терминдер менен татаал сөздөргө мындай көрүнүш мүнөздүү эмес.

Синоним (маанилеш) фразеологизмдердин да кеңири жолукканын мына бул мисалдар далилдейт: Сарыбайдын *адалдан түгү жок*, анын мүнүшкөрлүк өнөрү да башына балээ болуп отурат (Т. К.). *Ыңырчагы ырдаган*, кара күчү менен жанын баккандар жакада калышкан (Т. С.). *Адалдан түгү жок*, атүгүл *үрүп чыгар ити жок* Сансыз ар кимдин оозун бир карап, өзүнөн өзү корунат (К. Ж.). Мына бул келтирилген үч сүйлөмдөгү

фразеологизмдер бири бирине маанилеш (синоним) «кедей, жарды» деген мааниде колдонулууда. Мындай көрүнүш составдуу терминдерде жана татаал сөздөрдө учурабайт.

Бул келтирилген фактылар, составдуу терминдерди жана татаал сөздөрдү фразеологизмдердин курамына кошууга же алар менен бирдей тилдик көрүнүш деп кароого жол бербейт.

Фразеологизмдер жана макал, ылакаптар

Макалдарды, ылакаптарды фразеологизмдердин курамына кошуп кароо жөнүндөгү пикирлер ХХ кылымдын 60–70-жылдардагы лингвистикалык эмгектерде арбын болгон. Бирок 70-жылдардын аягынан, айрыкча, орус тилчиси А. И. Молотковдун¹ эмгеги жарык көргөндөн тартып, фразеологияны «кең, тар» мааниде кароо керек деген көз караштар азайып, аны бир гана мааниде, өзүнө тиешелүү гана категориялык белгилери менен карап, өз алдынча тилдик бирдик катары аныктама аркылуу белгилөө зарылдыгы орун алды.

Ырас, фразеологизмдер менен макал, ылакаптардын окшоштуктары да, айырмачылыктары да бар. Айрым окшош жагын алып, аларды бир катарга коюу өзүн актайбы? Же айырмачылыктар олуттуу болуп, аларды тилдин бир бирдиги (единицасы) катары кароого мүмкүн эмеспи? Ушул суроолорду чечүү үчүн алардын окшоштуктарына жана айырмачылыктарына кеңири токтолуп өтүү зарыл деп, кыргыз тил илиминде бул маселеге байланыштуу пикирлер Ж. Осмонованын² жана Р. Эгембердиевдин³ эмгектеринде талдоого алынып, мындайча белгиленген:

Окшоштуктары:

- 1) туруктуулугу;
- 2) кепте (речте) даяр материал катары колдонулушу;

Айырмачылыктары:

1. Макал, ылакаптардын тутумундагы сөздөр лексикалык маанисин сактап турат, андагы айтылуучу ой ошол лексикалык маанилердин суммасы аркылуу туюндурулат. Мисалы, «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат». Бул макалда, биринчиден, кара күч менен акыл күчүнүн кудурети салыштырылып жатса, экинчиден, акыл, айла, билимге ээ болгон адамдын

1 Молотков А.И. Основы русской фразеологии. – Л., «Наука».

2 Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. – Каракол, БМУ, 2007.

3 Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. – Б., БГУ, 2007, 46–54-беттер.

артыкчылыгы айтылып, обективдүү чындык боюнча жыйынтыктуу ой чагылдырылган. Ал эми фразеологизмдердин тутумундагы компоненттер өзүнүн жеке лексикалык маанисин сактабайт, жана туюндурулуучу ой алардын суммасынан келип чыкпайт. Мисалы: Мен да жөн теринин бучкагы эмесмин, керек болсо жыландын кепшегенин билип турам (Т. С.). Бул сүйлөмдөгү фразеологизмдердин мааниси андагы компоненттердин жеке лексикалык маанилеринин суммасынан эмес, алардын жалпы фразеологиялык мааниси аркылуу чагылдырылууда.

2. Макалдар обективдүү турмуштагы тажрыйбаларга таянып, тыянактуу ой корутундусун чыгарып, белгилүү бир пикирди толук билдирет. Алар көбүнчө тарбия-таалим мүнөзүндө келип, ыргактуу айтылат. Мисалы: «Акылмандын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт». «Кайгы өмүр кесет, калп ырыс кесет». «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде». Же, «Ач көз бай өлгөн аттын такасын издеп алты ай жер каздырыптыр» (ылакап).

Фразеологизмдер белгилүү бир ойду корутундулабай эле бир нерсеге тиешелүү белгини, сапатты, түшүнүктү элестүү чагылдырып берет. Мисалы: Алдына ат салдырбаган мындай жигит азыркы жаштардын арасында саналуу гана (С. Ж.). Эркек аттуунун баары жанын бычактын мизине коюп, кырчылдаган согушта жүрүшөт (Ш. С.). Кырсыктын болоорун эч ким алдын-ала билбейт тура, мына ал каш-кабактын ортосунда пайда болуп, канчалаган зыянды келтирүүдө («К. Т.»). Келиним күйөөсү менен оту күйүшпөй, ачуусу келсе каматып койгондон кайтчу эмес («К. Т.»). Бул мисалдардын биринчисинде жигиттин «мыкты» сапаты туюндурулса, экинчисинде «коркунучтуу» кийинки сүйлөмдө «күтүүсүз», акыркысында «ынтымагы жок» деген маанилер чагылдырылууда.

Макалдардагыдай турмуштук бай тажрыйбалар, тыянактуу корутундуланып, айтылган жери жок. Ылакаптар да турмушта болуп өткөн фактылардын негизинде бирөөлөргө же белгилүү бир окуяга байланыштуу айтылып, анын курамындагы ар бир сөз өз маанисинде туруп, анан алардын суммасынан келип чыккан ой айтылгандыгы менен айырмаланып турат. Алсак: «Шодокондун бүркүтүндөй жутунган», «Анжыянда агам бар, а да мендей шалаакы», «Майкаранын шымындай шалбыраган», д.у.с. ылакаптар белгилүү бир кишилерге, окуяга байланыштуу айтылып калган.

3. Макалдар, ылакаптар синтаксистик курулушу жагынан сүйлөмдөн же сүйлөмдөрдөн турат. Андагы сөздөр сүйлөм мүчөлөрүнө ажырап, баш жана айкындооч мүчө-

лөрүнүн милдетин аткарат. Мисалы: «Атанын каргышы – ок, эненин каргышы – бок». Бул макалда сүйлөмдүн ээси – каргышы, баяндоочу – ок, аныктоочу – атанын, эненин болуп, синтаксистик жактан мүчөлөнүүдө. Анткени, айтылган макалдын тутумундагы ар бир сөз өзүнүн лексикалык маанисинде колдонулуп, экинчиден ал макалды түзгөн сүйлөм ошол сөздүн суммасынан келип чыгып турат. Ылакаптарга да ушундай түзүлүш мүнөздүү. Ал эми фразеологизмдердин компоненттеринин ар бири сүйлөм мүчөлөрүнө ажырабастан, канча компоненттен турганына карабастан, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: «Эрмек жаңыдан келгенде кой оозунан чөп албаган келин болчу» (Ш. С.). Биз, шайлоочулар, аларды элдин кызыкчылыгын коргойт деп шайлаганбыз, эми болсо, алар шайланып алышып, өз көмөчүнө күл тартып отурушат («К. Т.»). Мындагы фразеологизмдердин бардык компоненттери биригип, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн (биринчи сүйлөмдө – аныктоочтун, кийинкисинде бышыктоочтун) милдетин аткарууда.

4. Фразеологизмдер – тутумундагы компоненттердин санынын канча болгондугуна карабастан бир гана түшүнүктү, маанини билдирген көркөм каражат катары өзүнө гана тиешелүү белгилерге ээ тилдик бирдик. Ал эми макал, ылакаптар – бейтарап лексикалык бирдиктерден туруп, тилдик түрдүү көркөм каражаттарды ичине камтыган, өзүнчө бир жанрдык мүнөзгө ээ болгон чакан адабий чыгарма. Бул өзгөчөлүк – макал, ылакаптарды фразеологизмдерден айырмалоочу эң негизги айырма. Ошондой эле, макалдарды жыйынтыкталган, корутундуланган чакан адабий чыгарма катары эсептөө керек. Себеби, ал өзү белгилүү бир формадагы текст. Анда камтылган ой терең, кенен, кыскача, тыянактуу сүйлөм же сүйлөмдөрдөн (тексттен) турган сюжет. Эл айткандай макалдар – тоодой ойду томуктай сөзгө камтыган чыгарма. Белгилүү бир калыпка түшкөн көркөм микротекст. Мисалдарга көңүл бөлөлү: Уулуң жакшы чыкса эл карайсың, уулуң жаман чыкса жер карайсың. Келиниң жакшы болсо кыздуу болгонуң, келиниң жаман болсо уулуңду жоготконуң. Ачуу – душман, акыл – дос. Карынын сөзүн капка сал. Барга көппө, жокко чөкпө ж. б. Бул мисалдардагы кыска, бирок нуска айтылган макалдарда дидактикалык мүнөздөгү терең ойлор жатат. Демек макал – өзүнчө жанрдык касиетке ээ болгон, чакан көркөм чыгарма. Мына ушул өзгөчөлүк макалдарды фразеологизмдердин составына кошуп кароого жол бербейт. Фразеологизмдер

– сүйлөм ичинде дээрлик бир сөзгө барабар келип, ошол сүйлөмдөгү айтылып жаткан ойду элестүү берүү үчүн гана колдонулган көркөм каражат. Ал эми макал – тутумунда өзүнүн лексикалык маанисин сактаган сөздөр, тилдик көркөм каражаттар камтылып, бир же бир нече сүйлөмдөргө маңызы сыгылып сыйдырылган текст. Ал текст – өзүнчө мазмунга ээ, бүтүндөй бир турмуш чындыгын, тажрыйбаларды, идеяларды камтыган, белгилүү бир теманы ачкан көркөм чыгарма. Жыйынтыктап айтканда, макалдар – белгилүү бир сюжетке ээ болгон көркөм чыгарма. Болгондо да, элдик оозеки чыгармалардын катарында мезгилдин сыноосунан өтүп, өзүнүн поэтикалуулугу, мазмундуулугу, белгилүү бир идеяны жеткире чагылдыруусу менен өзгөчөлөнгөн чыгарма. Анын негизинде элдик турмуштун бай тажрыйбалары жатат. Макалдар акылга бай, баамчыл адамдар тарабынан кыска корутундуланып, таамай, мазмундуу айтылып, эске сакталып, ооздон-оозго, муундан-муунга, кылымдан-кылымга өтүп келатат.

Мындай фактылар макал, ылакаптарды фразеологизмдерге кошуп, тил илиминин бир тармагында кароого жол бербейт. Филология илиминде «паремиология» деген тармак бар. Макал, ылакаптар мына ошол тармакта адабий жанр катары изилденүүгө тийиш.

Учкул сөздөр, цитаталар, ураан сөздөр жана фразеологизмдер.

Учкул сөздөрдү, цитаталарды жана ураан сөздөрдү (лозунгдарды) фразеологизмдер менен катар тилдик бир бирдик катары кароого болбойт. Анткени фразеологизмдер менен алардын ортосунда чоң айырмачылыктар бар. Ырас, учкул сөздөр, цитаталар, табышмактар, ураандар кепте даяр материал катары колдонулуп, туруктуулугун сактайт. Бирок ушунусу менен эле аларды фразеологизм катары эсептөө туура эмес. Анын башкы себеби, учкул сөздөрдүн тутумундагы ар бир сөз өзүнүн лексикалык тике маанисин сактап турат. Мисалы: «*Сен таза болсоң, мен таза болсом, коом да таза болот*», «*Тазаланган жер таза эмес, булгабаган жер таза*», «*Өмүр бизден өтүп кетсе, эл эмгектен бааласын*» дагы ушул сыяктуу учкул сөздөр кепте туруктуу бир формасында учурайт жана даяр формасында колдонулат. Цитаталар да ошондой. Мисалы: «Окуу, окуу жана окуу» деп, В. И. Ленин айткан. Кыргыз Эл жазуучусу Чыңгыз Айтматов: «Саякбай – биздин замандагы залкар манасчы гана эмес, XX кылымдын Гомери» деп айткан. Тырмакчадагы цитаталар дайыма белгилүү бир калыбында сакталуу менен бирге, оозеки же жазуу

түрүндө болсун, туруктуу формасында даяр материал катары колдонулат. Ураандар да ошолорго окшош. М: «Жашасын элдердин достугу!», «Бүткүл дүйнөгө тынчтык!», «Өлкөбүздүн өнүгүшүнө ар бирибиз салым кошолу!» д.у.с. Мисалдардагы фактылар, т.а., учкул сөздөр, цитаталар, ураандар кепте даяр материал катары колдонулушу, айкалыштарынын туруктуулугу менен гана фразеологизмдерге окшоштугу болбосо, алардын маанилик маңызы, категориялык белгилери көп жагынан туура келбейт. Алар:

1) Тутумундагы сөздөр баары биригип, бир бүтүндүктү түзбөстөн, алардын ар бир сөзү өздөрүнүн лексикалык маанисин сактап, белгилүү бир ойду жыйынтыктап, сүйлөм катары калыптанып, өзүнчө бир тексттик формага ээ;

2) Алардын тутумундагы ар бир сөз синтаксистик жактан мүчөлөнөт жана сөз түркүмдөрүнө ажырайт;

3) Цитаталар, афоризмдер (учкул сөздөр) негизинен белгилүү бир авторго тиешелүү (кээде гана автору унутулуп элдик мүнөзгө өтүп кетет).

4. Бир тилден экинчи тилге сөзмө-сөз, эркин которулат;

5. Цитаталарда, ураан жана учкул сөздөрдө образдуулук дээрлик сакталбайт.

Келтирилген өзгөчөлүктөр фразеологизмдер менен цитаталарды, учкул жана ураан сөздөрдү тилдин бир бирдиги катары кароого жол бербейт. Ал эми фразеологизм болушу үчүн баарыдан мурда, фразеологизмди тилдик бирдик катары кароого негиз болуучу категориялык белгилеринин толук болуусу шарт. Алар – компоненттүүлүк, лексика-семантикалык биримдик, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткаруусу, образдуулук, кепте даяр материал катары колдонулушу. Бул саналган белгилердин баары же басымдуу бөлүгү татаал сөздөрдө, татаал терминдерде, учкул, ураан сөздөрдө, цитаталарда, табышмактарда, макал ылакаптарда болбогондуктан аларды фразеологизмдер менен бирдей, же тилдик бир бирдик катары кароого мүмкүн болбойт.

Фразеологизмдердин жакын, кайчы жана көп маанилүүлүгү

Лексикологияда сөздөрдүн маанилештиги, (синонимдүүлүгү), кайчы же карама-каршы мааниде (антоним болуп) тургандары, көп маанилүүлүк (полисемия) каралып жүргөндөй эле фразеологияда да ал маселелер орун алган. Алардын ар бирине атайын көңүл буруу зарыл.

1. Маанилеш (синоним) фразеологизмдер.

Маанилеш фразеологизмдер лексикалык синоним сыяктуу эле айтылышы ар башка, бирок маанилери бири-бирине толук окшош же жакын болгондугу менен түшүндүрүлөт. Мисалы: 1. Кай-кайда барбагын *бармагынан бал тамган* кыргыздын кыз-келиндери арбын (К. С.). Ал *колунан көөрү төгүлгөн* уздугу менен гана эмес, ай чырайлуу жүзү, тунук акылы менен да оозго алынган (К. Ж.). 2. Бул заманда *алма быш, оозума түш* деп жашагандар, ата-энесинин пенсиясын аңдып отурушчу болушту («А.»). Көп бүлөлүү үйдүн балдарынан тентеги да, жөнтөгү да чыгат экен, бирок тигинин биздин үйдө *аяк бошотор* гана болуп калганына жаным кейийт (Т. С.). 3. *Адалдан түгү жок, итке минген* томаяктар да малдуу кишилерден саан алышып, мында көчүп келишкен (К. К.). Жалгыз жаман жууркан, жаман төшөк, жерде жаткан сары курмушу, бул үй ээсинин *колу жука, ыңырчагы ырдап, керегеси кердеп* тургандыгын көрсөтүп турат (К. Ж.). Үркүндөн кийин *үрүп чыгаар ити жок* үйлөр көбөйүп, канчалаган адамдар мал-мүлкүнөн ажырап, өпкөсү көрүнүп калбады беле (Т. С.) 4. *Айта-буйта дегиче, ачып көздү жумгуча*, абама жетип барайын, алынан кабар алайын («Манас»). Кырсыктын болорун алдын-ала эч ким билбейт, мына ал *каш-кабактын ортосунда* экен Сөгөт айлынын 37 адамынын өмүрүн алып кетти («Аа.»). 5. Байкуш баланын *жер-жеберине жетип, суук тилин агытып* жатты (Ж. М.). Акунжанды *жерден алып көргө уруп*, айтпаган сөздүн баарын айтып, *оозуна ак ит кирип, кара ит чыгып жатты* (Ш. С.). Жогоруда беш топко бөлүштүрүлгөн сүйлөмдөрдө маанилеш фразеологизмдер келтирилди. Биринчи топтомдогу «бармагынан бал тамган, колунан көөрү төгүлгөн, жез оймок» деген туюнтмалар «чебер, уз» маанисин, ал эми «алма быш, оозума түш, аяк бошотор» дегендери адамдын жалкоо, эмгектенбеген сапатын, «адалдан түгү жок, итке минген, колу жука, ыңырчагы ырдап, керегеси кердеген» дегендер жакыр, кедей деген маанини чагылдырган. Алардын айтылышы ар башка болгонуна карабастан, маанилеш экендиги, бирдей маанини туюндурганы айкын билинип турат. Сүйлөмдөрдүн кийинки топтомундагы «айта-буйта дегиче, ачып көздү жумганча, каш-кабактын ортосунда, айтып оозду жыйганча» деген туюнтмалардын баары бири-бирине маанилеш болуп, «тез, бир заматта» деген ойду туюндурду. Сүйлөмдөрдүн акыркы топтомундагы «жер-жеберине жетип, суук тилин агытып, жерден алып, көргө уруп, оозуна ак ит кирип, кара ит чыгып жатты» деген фразеологизмдер да бирөөнү бирөө жаман сөздөр менен тилдеп,

урушуп жатканын туюндуруп, маани жагынан бири-бирине жакын экендиги ачык көрүнүп турат. Демек фразеологизмдер да ар түрдүүчө айтылганына карабастан, алардын бир катары бири-бирине толук же жакын маанилеш келе турган учурлары болоорун жогорудагы фактылар далилдөөдө. Алардын маани жактан жакындыгы, бирин-бири толук алмаштыруу мүмкүнчүлүгү же айрым мааниси жакын фразеологизмдер контекстте гана билинет. Алар төмөнкү мисалдардан толук байкалат: 1. Авдий, бул айткандарың, *төөнүн куйругу жерге тийгенде* ишке ашат (Ч. А.). Өзүңдүн ишенчээктигиңен көр, эми үстөгүн гана эмес, берген акчаңды *кызыл кар жааганда* гана аларыңды бөркүңдөй көр («А»). 2. Бар, барып сурасаң боло, тиги «жаңы кыргыз» тууганыңдан, анда акча деген *иттин кара капталынан* (оозеки кептен). Кудайга шүгүр үстүбүздө үйүбүз, минерге машинебиз бар, акча болсо *чач этектен*. («Аа»). 3. Ага ишенбегиле, ал башынан эле *күн карама*, колунда бийлиги болгондорду жандап, алардын *этегине намаз окуп* жүргөндүгү баарыбызга малым («К. Т.»). 4. Каныбекти колунан жетелеп Көк-Суудагы атама барып энем экөөнү ээрчитип алып, андан ары *кулак угуп, көз көргүс* жакка кетпейт белек дегенде Сансыздын тиштери кычырап, кулагы тунжурай түштү (К. Ж.). Мен аны тапмайынча тынбаймын, *ит өлгөн жерге* кетсе да артынан издеп барамын, кандай болбосун туугандар арасына кайтарышыбыз керек (К. О.), д.у.с.

Жогору жактагы мисалдарда келтирилген фразеологизмдердин бирдей мааниге ээ экендиги, бирин экинчиси менен алмаштырып айтуудан сүйлөмдө берилип жаткан ой эч бир бузулбай тургандыгы көрүнүп турат. Андай мисалдар арбын. Алсак, «*согончогу канабаган*»// «*этегинен жалгабаган*» дегендер маани жагынан бирдей келип, төрөбөгөн аялга тиешелүү колдонулат. Ал эми «*төөнүн куйругу жерге тийгенде*»// «*кызыл кар жааганда*» деген туюнтмалар оозеки кепте болсун, жазууда болсун эч качан ишке ашпайт, болбойт деген маанини туюндурат. Ошондой эле «көп» деген (көбүнчө акчага байланыштуу айтылган) түшүнүк «*чач этектен*»// «*иттин кара капталынан*» деп берилет. Ал эми «*арасынан кыл өтпөйт*»// «*шилекей алышкан*» дегенде бекем ынтымакты, ынактыкты түшүнөбүз. «*Күн карама*»// «*бирөөнүн этегине намаз окуган*» деген туюнтмалар бирдей маанидеги түшүнүктү берип, кошоматчылыкты туюндурду. Аралыктын алыс же узактыгы «*кулак угуп, көз көргүс*»// «*ит өлгөн жерде*»// «*жердин жети түбүндө*» деген сыяктуу туюнтмалар аркылуу берилет. Саналып

өткөн мисалдар маанилери жакын, бирдей, т.а., маанилеш фразеологизмдердин арбын экендигин көрсөтүүдө. Аларды төмөнкүдөй көптөгөн мисалдар да ырастайт: *өчкөн отту тамызуу//үзүлгөндү улоо; тегирменине суу куюу//чырагына май тамызуу; ак эткенден так этүц//эки көзү төрт болуу; бир аягы төрдө, бир аягы гөрдө//ичээр суусу, көрөөр күңү бүтүц//төрүнөн гөрү жуук; эне сүтүн оозуна татытуу//зыгыр чычыруу//ээрдин кашын таанытуу; бөйрөктөн шыйрак чыгаруу//кылдан кыйкым табуу //жумурткадан кыр издөө; жыландын кепшегенин билет//кумурсканын улутунганын туют; ташын талкан кылуу//күлүн көккө сапыруу//талпагын ташка жаюу; иттин уулу Байкара//буту менен басып, мурду менен тынган; кара жанын карч уруп//төбөсү менен жер казып; мурдуна суу жетелек//эшек курту мурдунан түшө элек; мурдун балта кеспеген//кабагым кашым дебеген//ааламды сел каптаса тизесине келбеген д.у.с.*

Маани жагынан жакын келип, бирок дайыма эле бирин экинчиси менен алмаштырып колдоно берүүгө мүмкүн болбогон өзгөчө туюнтмалар да бар. Алар маани жагынан бири-бирине жакын болгону менен, ар бири өзүнчө боёкчолуу өзгөчөлүккө ээ. Мисалы, бир ишти тымызын, башкаларга билгизбей, жашырыкча, эки кишинин ортосунда гана бүткөргөндү «бармак басты, көз кысты», «жең ичинен» деген фразеологизмдер аркылуу билдирген учурлар кезигет. Бирок, бул эки туюнтманы барабар коюп, бирин экинчиси менен алмаштырып колдонуу дайыма эле орундуу боло бербейт. Анткени, алар аркылуу туюндурулуучу ойлор бири экинчисинен элестүүлүгү жагынан аздыр-көптүр айырмачылыкка ээ. Алсак, «үзөңгүңү чирене тээп, айга колу жеткенсип, жер баспай калыптыр, мурдун көтөрүң» деген фразеологизмдер маани жагынан жакын келип, көпкөндүктү, менменсинүүнү туюндурат. Бирок аларды дайыма эле бири-бири менен алмаштырып колдонуу орундуу боло бербейт. Алсак «үзөңгүңү чирене тээп» деген туюнтма көбүнчө айылда жашап, байлык, бийликке жетип, андай ийгиликтердин деминен өзүн жогору сезип, башкаларды теңсинбей калган бардар адамдарга, көбүнчө, көпкөн чиновниктерге карата пайдаланылат. Ал эми «жер баспай калыптыр» деген фразеологизм байлыгына же бийлигине манчыркап, эл менен көп аралашпай, унаадан түшпөй, төрөпейил болуп калгандарга карата көбүрөөк колдонулат. «Мурдун көтөрүң» деген туюнтма эл катары эле жүргөн адам өзүнүн болор-болбос жетишкендигине машырланып, өзүн-өзү

кыйын санап, көөп жүргөндөргө карата айтылат. Мындай фразеологизмдердин маани жагынан жакындыгы бар, бирок алардын колдонулушунда ар биринин өзүнө жакын, тигил же бул объектини элестүү чагылдырууга тиешелүү боёкчосу (оттеносу), айырмачылыктары болгондуктан, аларды дайыма эле бири-бири менен алмаштырып айтуу орундуу болбойт. Мисалдарга көңүл буралы: 1. Досалиев кызматы боюнча жетекчилик орунга келгени, мурдагы бирге иштегендерин көзүнө илбей, мурдун көтөрүң жүрөт («Э. Т.»); Ал бензозаправкага орношкону капчыгы толуп, мүнөзү өзгөрүп, жер баспай калды («А»). 2. Баягы Жакып азыр жок, бир эмес эки фирмага баш болуп, үзөңгүңү чирене тээп турган кези («А»). Көрбөгөндүн көргөнү жаман дегендей, турмушу оңолгону аның Кудай-теңирин тааныбай баратат («А»). Жогорудагы сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдердин өз өзүнчө турганда маанилери жакын болгону менен, аларды алмаштырып коюу анчалык орундуу боло бербейт. Алардын баары көтөрүлүү, мактануу, мансабына чиренүү маанисин бергени менен, «үзөңгүңү чирене тепкени» бийлигине, «жер баспай калганы» байлыгынын ашканына, «мурдун көтөрүң» өзүнөн өзү кыйынсынганына, «Кудай теңирин тааныбай калганы» менменсинип, эч кимди теңине албай баратканына тиешелүү маанилерди туюндурууда. Бул фразеологизмдердин мааниси жакын, бирок белгилүү бир боёкчосу менен аздыр-көптүр бири биринен айырмачылыгы бар, аларды дайыма эле бирин экинчиси менен алмаштыра берүү орунсуз. Андай фразеологизмдерге төмөнкүлөрдү кошууга болот: «Бүңүрчагы ырдаган//адалдан түгү жок//чор таман//боору менен жылган (кедей); «Бөрү бөлбөй, жоо чаппай//жылан чакпай, жылкы теппей» (эч себепсиз); «Жерден алып көргө салып//оозунан ак ит кирип, кара ит чыгып//жер жеберине жетип» (жемелөө, урушуу, каргап-шилөө); «Төбөсү менен жер казуу//каруусун казык, башын токмок кылып //кара жанын карч уруп» (оор эмгек кылуу, иштөө); «Бармак басты, көз кысты//жең ичинен» (тымызын, жашыруун); «Ээги түшкөн//кызыл ээк//ичээр суусу, көрөөр күңү ченелцц//бир буту төрдө, бир буту гөрдө» (карыган); «Аңгектен качсаң, дөңгөккө//кайда барсаң, Мамайдын гөрү» (дайыма тоскоолдукка, азаптуу ишке кабылуу); «Артык кылам деп, тыртык кылуу//чылпагын алам деп көзүн оюу» (олдоксондук); «Ашка жүк, башка жүк//аяк бошотоор» (жалкоо, эмгектенбегенбүлө); «Жер жутуп кеткендей//жылан сыйпагандай» (жок болуу, эч нерсе калбоо); «Эл караган жүзү жер карады//абийири айрандай

төгүлдү» (катуу уятка калуу); «*Такалуудан тай калбай//түп көтөрүлө*» (жалпы, баары); «*Колу ачык//жайыл дасторкон*» (берешен, март) ж.у.с. Бирок, мындай жакын маанилеш фразеологизмдерди бардык учурда эле бири-бири менен толук алмаштыра берүүгө мүмкүн болбой калган учурлар кезигет. Андай көрүнүштөр төмөнкү мисалдардан байкалат: 1. Аны менен айтышканыңы койсоңчу, анын иштебеген иши калбай, далайлардын мойнуна сорпо куюп, өзү *суудан кургак чыккан неме* (К. Жус.). 2. Ар кандай иште өз пайдасын ойлоп, кичине айыбы билинсе, куйругун карматпай чыкчу *алчы таасын жеген* адамдардын бири так ушул эргул («Ж. О.»). 3. Эми ал сага берген убадасын аткарат, алган акчаларын кайтарат деп үмүт кылбай эле кой, ал сага окшогондордун далайын сызга отургузуп, *Кудайдан жөө качкан*, шумпайлардын бири («Аа»). Бул келтирилген сүйлөмдөрдө белгиленген фразеологизмдер негизинен адамдын «куу, мытайым, тапан» мүнөзүн чагылдырып, маанилери жакын болуп турса да, алардын ар биринин аз болсо да өзүнө тиешелүү боёкчосу (оттеногу) бар. Дагы мисалдарга көңүл буралы: Ырас, Сакеңе кадыр салып акча сурасаң анча-мынча кайрылат, бирок жарытпайт, *колу чирчи*, жарыктык. Анын сөзүн бүтүрбөй тиги жанында отурган иниси: «А сизчи, Наке? *Кесип алса кан чыкпайт* го сизден, жарыктык» дегенде отургандардын баары «туура, туура» дешип дуулдап коштоп жиберешти. Оңойлук менен сөзгө алдырбаган Назарбек: – Ай, мен силерге калганда эле *чык таттырбай* калам, бирок мен *битин сыгып, канын жалаган* сараңдардан эмесмин – деп, корсойуп басып кетти (оозеки кептен). Бул мисалдардан көрүнүп тургандай келтирилген сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдердин маанилери жакын болгону менен, алардын ар биринин өзүнө мүнөздүү боёкчосу, стилдик жактан аркалаган жүгү, даректүү айтылган объектиси бар экендигине ынанбай коё албайбыз. Мисалга тартылган алгачкы сүйлөмдөгү «*колу чирчи*» туюнтмасы бардар, оокаты жетиштүү турмушта жашаган адам бирөөлөргө (көбүнчө, суранып кайрылгандарга) кайрымдуулук көрсөткөнүн, бирок жарытылуу эмес ченеп-бычып аз гана жардамды араң берген адамдын элесин тартат. Ал эми «*кесип алсаң кан чыкпайт*» дегенде, дегеле бирөөгө көмөк көрсөтпөгөн, канчалык сурансаң да, эч нерсе чыгарбаган сараң адамдын образы тартылып, бул фразеологизм аркылуу кеп болгон адамга кайрылуунун деле зарылдыгы жок деген түшүнүк берилип, андан үмүт кылбай эле кой дегенге тете. Ушул эки фразеологизмдин маанилери жакындашып турса да,

кайсы бир адамга карата «*битин сыгып, канын жалаган*» деген өзгөчө туюнтманы колдонгондо ал киши бар байлыгына топук кылбай, өзүнүн ач көздүгүнөн улам, жардамга муктаж болгондорго таптакыр ажаат ачпагандыгы (кайрымсыздыгы), атүгүл, өз байлыгынын үзүрүн көрбөй, жарытылуу тамак да ичпеген, тырышчаак бай кишинин образын элестетибиз. Бул мисалдардагы фразеологизмдердин маанилери жакын болгону менен, алардын ар биринин өзүнө тиешелүү стилдик жүгү (оттеногу), экспрессивдүүлүк деңгээли, элестүүлүк айырмачылыгы бар экендиги сезилип турат. Мындай фразеологизмдердин катарына төмөндөгүлөрдү да кошууга болот: «*Сиркеси суу көтөрбөө//кыртышы сүйбөө; ыргыткан ташы өөдө кулоо//ити чөп жеген//ашыгы алчы турган; согончогу канабаган//куу шыйрак; тил эмизчү//иттен чыгаруу; бут тосуу//чылбыр таштоо; ак эткенден так этчү//эки көзү төрт болуу; кыргый кабак болуу//ат соорусун салуу; таманы жерге тийбей//буту күйгөн тооктой; талпагын ташка жаюу//күлүн көккө сапыруу//кызыл уук кылуу; от алышпай калуу//ит арка болуу; кол учун берчү//сыртын салуу; зыгыр чычыруу//кактабай канын алуу; абийирин айрандай төгүчү//төө чечкендей кылуу; сызга отургузуу//сайга аркандоо* ж.б. Айрым фразеологизмдер өзүнчө (тексттен тышкары) турганда маанилик жакындыгы анчалык байкалбай, бирок сүйлөмдүн курамына киргенде алардын маанилештиги ачыкка чыгып, синонимдик бир уяны түзөт.

Көп маанилүү (полисемиялык) фразеологизмдер

Фразеологизмдердин бир нече мааниге ээ экендиги контекстте (сүйлөм ичинде) турганда гана аныкталат. Алар өзүнчө турганда же жеке алып караганда анын бир гана мааниси байкалат же кайсы мааниде айтылып жаткандыгын так ажыратуу кыйын. Алсак «көзү жок» деген фразеологизм бир нече мааниге ээ. Мисалы: 1) *Көзү жок* болсо эле сындап жатып каласыңар, андай оюңарды өзүнө же өз арабызда отурганда айтпайсыңарбы (К. С.). 2. Көрүнөө эле турган буюмду таппайт, жөн койсоң жарым саат издейт *көзү жок* (А. Ж.). 3. Кечээ эле үзөңгү кагышып, жоо сайышып жүргөн азаматтардын бир тобунун бүгүн *көзү жок* (А. Ж.). Келтирилген мисалдардын биринчисинде кимдир бирөөнүн сөз болуп жаткан жерде (же учурда) сүйлөшүп жаткандардын арасында жок экендигин туюндурууда. Экинчи мисалда болсо, бир нерсени жакшы байкабаган, көрүнөө турган

нерсеге деле көңүл бурбай калуучу, баамы жок адамга карата колдонулууда. Акыркы мисалда дүйнөдөн өтүп кеткен, каза болгон адамдар тууралуу сөз жүрүп жатат. Демек бул сүйлөмдөрдө (ар түрдүү тексттердин курчоосунда) «көзү жок» деген фразеологизм жагдайга жараша бир нече түшүнүк берип, көп маанилүүлүккө ээ болду. «*Башын ачуу*» деген туюнтмага да кайрылып көрөлү. 1. Аба Канымбүбү байкемден жаш калды, анын багын байлабай *башын ачып* койбойлубу, ал да бирөө менен түтүн булатып, өзүнчө жашап, бактысын тапкыдай болсун (Т. С.). 2. Качанга чейин меники, сеники деп талаша беребиз, муну мыйзамдын негизинде чечип, кимге тиешелүү экендигин тактап, *башын ачып койбойсуңарбы?* («Э. Т»). Бул келтирилген сүйлөмдүн биринчисинде жесир калган келинге эркиндик берип, өзүнчө болууга жол берүү маселеси коюлду. Ал эми кийинки мисалда талаш маселени чечип, бир беткей болуу түшүнүгү берилди. Демек бул фразеологизмдин эки мааниге ээ экендигине күбө болдук. «Артынан сая түшүү» деген фразеологизм катышкан сүйлөмдөргө да көңүл буруп көрөлү. 1. Биздин бул жакта экенибизди отрядчылар билип калышса, *артыбыздан сая түшүп* табууга аракеттенишет (Т. К.). 2. Бир жыйында өзүнүн дарегине айтылган ачуу сындан бери Арген Рамазановичтин артынан *сая түшүп*, анын ар бир кадамын эсепке ала баштады (К. С.). Келтирилген сүйлөмдөрдүн биринде «издөө, табуу», түшүнүгү турат. Ал эми акыркы сүйлөмдө бирөөгө жаман ой менен, анын кемчилигин таап, ага жамандык кылуу максаты камтылган. Демек «артынан сая түшүү» деген фразеологизм бирде «жок издөө, жоготкон обектини издеп табуу» түшүнүгүн билдирсе, экинчи бир учурда, кимдир бирөөгө жамандык ойлоп, аны ишке ашыруу жолун издеп жатканын туюндурууда. Фразеологизмдерге көп маанилүүлүк таандык экендигин төмөнкү мисалдар да көрсөтүп турат:

**Фразеологизмдер
Алардын берген
маанилери**

Адам болуу Эр жетүү;
катуу оорудан айыгуу.

Ак каптал Дасыган, көптү көргөн
башы бышкан адам;
жеткен жалкоо, иштен
качкан; тапан

Азуусун айга жанган Каардуу; кайраттуу;
ойдогусун жасап, чектен
ашып турган адам.

Ала көөдөн Мактанчаак, менменсинген;
Оюнда арамдыгы жок,
кимге болсун ак көңүлүнөн
мамиле жасаган, балпаң-
даган (барбалактаган) адам.

Башы байлануу Өз эркине ээ боло албай
бирөөгө көз каранды болуу;
Кудалап койгон кыз;
түшкөн жеринен жалгыз
бой калса да салт боюнча
кетүүгө укугу жок келин;
кандайдыр бир ишке
белсенип киришип, башка
иш кылууга мүмкүнчүлүгү
болбой жүргөн абал.

Баш көтөрүү Катуу оорудан кийин
жеңилдеп, жакшы боло
баштоо;
катардагы адамдардын
жетекчисине же көпчү-
лүк адамдардын бийликке
каршы чыга башташы.

Башын аттоо Күйөөсүн теңсинбей, чанып
башка бирөөгө кетүү;
Өзү менен бирге иштеген
жердеги жетекчисине же
тиешеси бар адамдарга
айтпай дебей, өз билгенин
жасап кетүү.

Боору эзилүү Абдан жакшы көрүү;
ыкшып, аябай күлүү;
аябай капалуу болуу.

Изин таптырбоо Дайынсыз, дарегин бил-
дирбей кетүү;
туура эмес жасаган
иштерин жашыруу (көбүн-
чө, мамлекеттик мүлктү,
бирөөлөрдүн акын жеп,
материалдык жактан
кетирген зыяндарын
жашыруу үчүн жасалган
тыкыр иштер)

Каны суюк Токтоло элек (жаш);
ачуулуу, ачуусу тез келген
киши.

Көзгө басар Жалгыз, жападан-жалгыз;
мыкты, көрүнүктүү,

	сыймыктануучу адам.		туюнтмалар кыргыз тилинде арбын. Мисалы: <i>Ак көңүл – ичи бузук; аягы сай таппаган – орун очок алган; ала жипти аттабаган – колу туткак; ала кол – кара кылды как жарган; ачуусу мурдунун учунда – салкын кандуу; адалдан түгү жок – төрт түлүгү шай; чырагына май куюу – бут тосуу; бите карын – жылаңач баатыр; башы оор – каны бузук; бити битине батпоо – сай-сөөгү сыздоо; далысын салуу – кучагын жаюу; жан дили менен – ары карап ыйлап, бери карап күлүц; жайыл дасторкон – казаны оттон түшкөн; жылдызы жарык – суук тумшук;; ит менен мышыктай – коюн колтук алышкан; ийиктей имерилүц – жаа бою качуу; ити чөп жеген – кедерине кеткен; колтугунан чыкпоо – далысын салуу; колу ачык – жез тырмак; кой оозунан чөп албаган капкан бузуп, тузак үзгөн; тишинин кирин соргон – оозунун чыгы кургабаган; кулагынан күң көрүңгөн – бетинен бит тайгаланган; мурдунан жетелетүц – моюн сунбоо; мык чегер – жүцүң бош; май көтөн – кара жолтой д.у.с. Бул келтирилгендер – кыргыз тилинде кайчылаш (карама-каршы) маанидеги фразеологизмдердин кеңири орун алгандыгынын далили. Кыргыз тилиндеги кайчы маанидеги (антоним) фразеологизмдердин өзгөчөлүктөрүн тереңирээк билүү үчүн атайын көңүл буруучу жагдайлар бар. Алсак, фразеологизмдердин кайчылаш маанилештиги лексикалык антонимдердей (ак//кара, катуу//жумшак, узун//кыска, ачуу//таттуу, кең//тар, бийик//жапыз, жакшы//жаман д.у.с.) дайыма эле ачык боло бербейт, атугүл кээде аларды контекстсиз байкоо кыйын. Мисалы: «Ач бала ток бала менен ойнобойт» дегендей, <i>төрт түлүгү шай</i> Түлкүбек, силерге окшогон эшигинде <i>адалдан түгү жокторду</i> тоготуп да койбойт (К. Ж.). Бул мисалдагы антоним-фразеологизмдер сүйлөмдөр (контекст) аркылуу билинип турат.</i>
Көзүнө чөп салуу	Азгыруу, алдоо, буйдамалоо; бирөөгө алдыртан жамандык иштөө, бузукулук кылуу; жубайлардын биринин башка бирөөлөр менен тымызын байланышы.		
Күнү бүтүү	Өлө турган мезгилге жетүү; бийлиги, мансабы колунан кетүү.		
Куюшканы көтөрүлүү	Бир жакка жолго камынуу; иши алга жылуу.		
Мойнуна минуу	Башканын эсебинен күн көрүү, бирөөгө артыкча жүк болуу; бирөөгө үстөмдүк кылуу.		
Так өтүү	Үйлөнбөй же турмушка чыкпай калуу; таза жашап, күнөөдөн алыс болуп өмүр өтөө.		
Тап жылдырбоо	Бура бастырбоо, эч жакка кетирбей, баргызбай жанынан чыгарбоо; бирөөгө эч нерсе бербеген, колунан эч нерсе чыкпаган, сараңдык менен жашаган адам.		

Көп мааниге ээ болгон фразеологизмдерге төмөнкүлөрдү да кошууга болот: *көзү өтүц; мурдун көтөрүц; как баш; көзү чанагынан чыгуу; төрт тарабы кыбыла; күлү додо болбогон; билегинен сап кетүц; өпкөсүн көптүрүц; түбүнө жетүц; башы жерге кирүц; боору эзилүц; ичи тар; колу жеңил; көзгө илешпөө; көзү өтүц; көзү тирүц; тилге келүц; үзүлүп түшүц; этек-жеңи жайылуу; д.у.с. Жогоруда келтирилген фразеологизмдердин көп маанилүү экендиги алардын сүйлөм ичинде колдонулган учурларында ачык байкалат.*

Кайчы маанилеш (антоним) фразеологизмдер

Маанилери бири-бирине карама-каршы түшүнүктө болгон же кайчы мааниде колдонулган фразеологизмдерди кайчы маанилеш (антоним) фразеологизмдер деп айтабыз. Мындай түшүнүктү берген өзгөчө

Кайчы маанилеш фразеологизмдердин катарына төмөндөгүлөрдү да кошууга болот: *Итке минген – байпагы манат; колу ачык – жез тырмак; кой оозунан чөп албаган – алчы-таасын жеген; ачуусу мурдунун учунда – салкын кандуу; алма быш, оозума түш – кара жанын карч урган д.у.с. Булардын антонимдик катышын тактоодо фразеологиялык полисемияны (көп маанилүүлүктү) да эске алуу зарылчылыгы болот. Ырас, айрым фразеологизмдин кайчы маанилери ачык эле билинип турат. Алсак: *Арасынан кыл өтпөгөн// кырды-бычак; бите карын //жылаңач баатыр; далысын салуу// кучагын жаюу; жайыл дасторкон// казаны оттон түшкөн; жердин жети түбүндө//кол сунса жеткидей; ийге келүц// ай-асманга түйүлүц; кедерине кеткен// ити чөп жеген; колу ачык //жез тырмак; оозунун чыгы**

кургабайт// тишинин кирин соргон; урумда жок//чрөйү суук; чаар ичеги// ак көңүл; этегинен жалгаган//куу шыйрак д.у.с. Эми булардын айрымдарынын сүйлөмдүн ичинде (контексте) колдонулган учуруна көңүл буруп көрөлү. 1. Апаң эсен болсо, жаман атаңдын *аягынан жел өтүп турса*, сени кор кылбайбыз балам, кокус экөөбүздүн бирибиздин *күңүбүз бүтүп, ичээр суубуз түгөнүп калса*, анда айла жок (К. Бобулов). 2. Жабылуу аяк жабуусу менен калсын деп канчалык кан какшап суранганына карабастан, алардын кыңыр иштеринин бетин ачып, абийирин айрандай төккөн текшерүүчүлөрдүн ишине акционерлер ыраазы болушту («Э. Т.»). 3. Бир убакта таманын жалоого даяр болуп, *колтугунан чыкпай, ийиктей имерилген* кошоматчылар азыр мурдагы шефине кол берип учурашмак түгүл, андан *жаа бою* качкандарына таң каласың («А»). 4. Бир кезде бирге иштешип, *шилекей алышкан* дос болушуп *күлүн бирге төгүшүп*, жүргөн бул экөө, бүгүн *от алышпай калгандарынын* себептери бар («А»). Келтирилген сүйлөм топтомдорунун биринчи мисалындагы «*аягынан жел өтүп туруу*» – аман-эсендикти билдирсе, «*ичээр суу түгөнүп, күнү бүтүү*» – өлүмдү, жашоонун бүткөндүгүн туюндурууда. Демек бул эки туюнтма «*өмүр – өлүм*» деген кайчы маанидеги фразеологизмдер. Экинчи мисалдагы «*жабылуу аяк жабуусу менен калсын*» дегендин антоними – «*бетин ачуу*», «*абийирин айрандай төгүшүп*» деген туюнтмалар болду. Кийинки мисалдагы «*колтугунан чыкпоо, ийиктей имерилүү*» дегенге «*жаа бою качуу*» деген кайчы мааниде. «*Күлүн бирге төгүшүп, от алышпай калуу*» туюнтмалары да бири ынтымактуулукту, кийинкиси араздашууну билдирген антоним фразеологизмдер.

Өз алдынча турганда антонимдик касиети анчалык билинбеген, бирок сүйлөм ичинде (контексте) турганда алардын кайчы маанилештиги ачык байкалган фразеологизмдер да арбын. Аларга төмөнкүлөрдү келтирүүгө болот: *Ала жипти аттабаган* (бирөөнүн мүлкүнө зыян келтирбей жүргөн, ак ниет киши), анын антоними – *колу туткак* (бирөөнүн мүлкүн билдирбей ала койгон, уурулук кыла койгон киши). *Ак көрпө жайыл* (кең пейил, берешен, март) – *ичи тар* (өзүнөн башкага эч нерсе ыраа көрбөгөн); *чырагына май тамыз* (бирөөнүн ишинин оң болушуна жардам берүү) – *бут тосуу* (бирөөнүн жүрүп жаткан ишине тоскоолдук кылуу); *жез оймок* (чебер) – *ийне саптай албаган* (колунан иш келбеген шалаакы аял); *ит арка* (ыркы жок) – *коюн-колтук алышкан* (ынак) д.у.с. Мындай антоним фразеологизмдердин катарына «*Кабыргасы ката элек – тиш кагып калган*;

таянган тоосу бийик – куюшканы бош; көктү кароо – жели чыгуу; оозунда эки ооз сөзү жок – кара жаак; көзү тирүү – жүзү бош; канга салам бербеген – өлбө жаным өлбө деген; алдына ат салдырбаган – колунан бок келбеген; мурдунан жетелетүү – баш бербөө; тилин тартпайт – ооз ачпайт; таман ээли – көк жашык; угуту күчтүү – жетесинде жок; д.у.с. Бул мисалдар кыргыз тилинде кайчы маанилеш (антоним) фразеологизмдердин арбын экендигине далил. Айрым фразеологизмдер айтылышы бирдей, бирок мааниси таптакыр башка. Аларды омоним-фразеологизмдер деп бөлүп көрсөтүү керек.

Омоним-фразеологизмдер

Фразеологияда омонимия маселеси илимий изилдөө иштердин объектиси катары азырынча атайын колго алына электигин айтсак жаңылыштык болбос. Бул маселе, көбүнчө, полисемиялык фактыларды талдоо учурунда эске алынып, анын тигил же бул тилде атайын кароого арзый турган иш жүргүзүүнүн зарылдыгы жөнүндө гана айрым пикирлер айтылып келүүдө. Алсак фразеология илимин түптөөчүлөрдүн башатында турган академик В.В.Виноградов мындай деген: «Фразеологические группы или фразеологические сочетания почти лишены омонимов»¹. Бирок аталган окумуштуу омоним-фразеологизмдерди таптакыр жок дегенден алыс, жогорудагы анын «*почти*» (дээрлик) дегени, алардын аз болсо да жолугарынан кабар берип турат. Андан ары «Однако фразеологические сочетание иногда бывают омонимами фразеологических единств или идиом» деп келип (жогоруда көрсөтүлгөн бетте), «отвести глаза» деген мисалды келтирет. Бул фразеологиялык тизмектин бир мааниси «алдоо» же «азгыруу» дегенди билдирсе, экинчи мааниси «карап турган жагынан көзүн албай, эч кайда карабастан, тунжурап отуруп калууну» туюндураарын айткан. Орус тилинде бул туюнтманын эки компоненти тең өз маанисин (лексикалык тике маанисин) сактап туруу менен бирге фразеологиялык мааниге да ээ экендигин, натыйжада, ал маанилер омонимдик катарды түзүп калары жогоруда айтылган пикирдин автору тарабынан баса көрсөтүлгөн.

Фразеологиядагы омонимия жөнүндө ар тараптан тереңдетилип, атайын изилдөөлөр болбосо да, түрк тилдүү окумуштуулардын бул маселеге ар түрдүү деңгээлде кайрылганын, алардын эмгектеринен учуратууга болот. Алсак, профессор С. Кенесбаев: «Омонимия

1 Виноградов В. В. Лексикология и лексикография. – М., «Наука», 1977, стр. 138.

кубулуштарын таанууда (сөз фразеологиялык омонимдер жөнүндө) түрдүү көз караштар бар. Биздин оюбузча, омоним болуу үчүн айтылышы бирдей келген тулгалар (түрмөктөр деген мааниде) гана эмес, жеке сөздүн да, фраземалардын да түп төркүнү бөлөк болуусу кажет»¹ дейт. Түрк тилдүү элдердин фразеологдорунун ичинен бул маселеге өзбек тилчиси, профессор Ш. У. Рахматуллаев да токтолгон². Башкыр фразеологу, З. Г. Ураксин да бул маселеге «Фразеология башкирского языка» аттуу эмгегинде³ омоним-фразеологизм сейрек болсо да жолугарын белгилеген. Бул айтылгандар бир эле башкыр тилине эмес, башка түрк тилдерине, анын ичинде, кыргыз тилине да мүнөздүү⁴. Анткени, биринчиден, омоним-фразеологизмдер жогоруда келтирилген тилдердин баарында эле көп эместиги изилдөөчүлөр тарабынан баса көрсөтүлсө, экинчиден, кыргыз тилинде да мындай фактылардын көп эместигин байкоого болот. Демек, омоним-фразеологизмдер сан жагынан аз болсо да, аны тилдик кубулуш катары атайын сөз кылуу зарыл.

Лексикалык омонимдер айтылышы бирдей болуп, бирок таптакыр бири-бирине окшошпогон манилерди билдирип тургандай эле, омоним - фразеологизмдер да айтылышы бирдей, бирок маанилери бири-бирине таптакыр байланышпастан ар башка түшүнүктөрдү чагылдырган көрүнүш.

Кыргыз тилинде жарык көргөн сөздүктөрдөгү материалдарды иргеп, талдап отуруп, фразеологиядагы омонимия тууралуу төмөнкүлөрдү белгилей кетүү керек.

1. Омоним – фразеологизмдер кыргыз тилинде аз болсо да орун алган;

2. Айтылышы (сырткы формасы) жагынан эркин сөз айкашы менен фразеологизмдин дал келишин омоним-фразеологизмдерге кошууга болбойт. Фразеологиядагы омонимия маселеси өзгөчө туюнтмалык касиетке ээ болгон фразеологизмдердин өзүнө гана тиешелүү болуусу зарыл, т.а., андай фразеологизмдер сырткы формасы гана эмес, түп-тамырынан бери бири-бирине окшобогон, башкача маанилерди туюндуруп турса гана, аларды омоним-фразеологизм деп айтсак болот. Фразеологизмдердин маанилери жөнүндө кунт коюу менен көңүл бурганда, кыргыз тилинде омоним-фразеологизмдер бар экендигин жолуктурабыз. Аларга төмөнкүдөй

фактыларды далил катары көрсөтүүгө болот: «*Как баш*», «*башын аттоо*», «*жайдак төш*», «*так өтүц*», «*тилин билүц*», «*куюшканы көтөрүлүц*», «*башына көтөрүц*», «*кол үзүц*», «*куу этек*», «*эки болбоо*» д.у.с. фразеологизмдер омонимдик мүнөзгө ээ деп айтууга негиз бар. Булар айтылышы бирдей болгону менен ар башка маанилерди туюндурат. Алсак, «как баш» дегендин бир мааниси көптү көргөн, турмуштук бай тажрыйбасы бар улгайган кишини билдирсе, экинчи мааниси, перзент көрбөй, карыганда жалгыз калып, карыптык турмушта өмүр кечип жаткан кишини туюндурат. М: Андай как баш сенин жасагандарыңдын кайсынысы түзүк, кайсынысы бузук экенин бүт билип турат, аны алдап кетем деп ойлобо (К. Ж.). Бул сүйлөмдүн тутумундагы «как баш» фразеологизми кексе, турмуштан көптү көргөн адамга карата колдонулду. Төмөнкү саптарга көңүл буруп көрөлү: «Балалуу болор бекем деп, Кутмандуудан бата алдым, Перзент көрбөй эмгиче, *Как баш* Жакып атандым. («Манас»). Бул мисалда улгайып калганча перзент көрбөй (балалуу болбой) бараткан кишинин абалы сүрөттөлүүдө. «*Башын аттоо*» деген фразеологизм да эки башка маанини туюндуруп, өз ара омонимдик катышта. М: «Батий оң болбос, Пайгамбардай болгон Бердибайдын *башын аттап*, Кудайдан жөө качкан бир зөөкүргө кетиптир» – дешип, кулагы чалган зайыптардын көбү наалат келтирип жатышты (Т. С.). Бир ооз кеп салып, кеңеш сурап коюп, анан деле өз билгенин жасаса болмок экен, сиздин *башыңызды аттабай* (К. Жус.). Бул мисалдардын алгачкысында никелүү баш кошкон жубайын таштап, башка бирөөгө кеткен аялдын салтта жок жоругу чагылдырылса, кийинки мисалда өзүнөн улуу, кызмат абалы жогору турган жетекчисине кеңешпей, билдирбей туруп, өз билгенин жасап жаткан жактын иш-аракети туюндурулууда. Бул жерде бир эле фразеологизмдин бири бирине окшобогон эки башка маанини берип жатканы айкын көрүнүп турат. Ошондой эле «*так өтүц*» деген фразеологизмдин бири-бирине эч байланышы жок эки башка мааниге ээ экендиги төмөнкү мисалдардан байкалат: 1. Мына, өмүр бою жаман ишке аралашпай, таза жүрүп, *так өткөн* кишинин ордун жоктоп, ага таазим этип, эскерип отурабыз (К. С.). 2. Жашы кырктан ашты, «Сорос» деп жүрүп, турмуштан *так өтөбү* деп чочулайм («Аа.»). Келтирилген мисалдардын биринчисинде турмушта жаман иштерге өмүр бою аралашпай, ак ниет жашап өткөн кишинин таза өмүр сүргөндүгү жөнүндө туюндурулууда. Ал эми экинчи мисалда үй-бүлө курбай (турмушка чыкпай же үйлөнбөй) жалгыз

1 *Кенесбаев С.* Казак тилинин фразеологиялык сөздиги. – Алматы, «Гылым», 1977, 591–593-беттер.

2 *Рахматуллаев Ш. У.* Узбек тилининг фразеологиясининг масалалари. – Ташкент, «Фан», 1965.

3 *Ураксин З. Г.* Фразеология башкирского языка. – М., «Наука», 1975, стр. 38–39.

4 *Эгембердиев Р.* Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. – Б., «БГУ», 2007, 104–114-б.

жашоо менен күн өткөрүп жүргөн адам туу-ралуу сөз болуп жатат. Демек «так өтүцү» фразеологизми эки башка маани берери ачык көрүнүп турат. «*Башына көтөрүцү*» деген фразеологизм да омонимдик мүнөзгө ээ. Мисалы: 1. Эли-журтуң сени *башына көтөрөт*, сен бүткүл элдикисиң (Ш. Б.). 2. Тамды *башына көтөрүп* кыйкырат дейсиң, тим эле үйдөн качып чыгып кеткиң келет (КТФС). Бул мисалдардан көрүнүп тургандай, алгачкысы ардактоо, урматтоо маанисинде колдонулса, кийинкисинде тынчтыкты бузуп, ызы-чуу салуу мааниси чагылдырылууда. Бул мисалдардагы фактыларды көп маанилүүлүк менен чаташтырбоо керек. Полисемиялык фразеологизмдер мааниси аздыр-көптүр бири-бирине байланышта болуп, бир өзөктөн ажырап чыккандыгы менен өзгөчөлөнүп турат. Ал эми омоним-фразеологизмдердин бири-бири менен маанилик жакындыгы дегеле байкалбайт. Бул айтылгандарга төмөнкүдөй туюнтмалар да далил боло алат: «*Куюшканы көтөрүлүцү*» (1. Алыскы жолго сапарга камынуу. 2. Ишти илгерилеп оңунан чыга баштоо). «*Жайдак төш*» (1. Ачык-айрым, бирөөгө жаманчылыгы жок киши. 2. Абдан жупуну жашаганына карабастан, колунда байлыгы болбосо да бирөөдөн эч нерсе аябаган жоомарт адам). «*Жаагын айруу*» (1. Бир ишти мыкты бүтүрө билүү, өтө чеберчиликте аткаруу. 2. Катуу жазалоо, күч менен басып таштоо, жок кылуу). «*Кол үзүцү*» (1. Барып-келишпей, катташпай калуу. 2. Байлыгынан, өз мүлкүнөн ажырап калуу). «*Колу узаруу*» (1. Турмуш-тиричилиги оңолуп, кенен турмушка жете баштоо. 2. Жардам көрсөтөөр, оорчулугун жеңилдетер, бүлөлүү болуу). «*Чаң жугузбоо*» (1. Бапестеп, кадырлап багуу. 2. Мактоо). «*Этек жеңи жайылуу*» (1. Бала-чакалуу болуу, укум-тукуму өсүү. 2. Бардар турмушта жашоо) д.у.с.

Дегеле тилдин тигил же бул кубулушуна тиешелүү фактылар аз болобу, көп болобу, анын тилде орун алгандыгына карап, сөзсүз түрдө аларды талдоого алып, тиешелүү касиеттерине, өзгөчөлүктөрүнө мүнөздөмөлөр берилип, пикирлер айтылып, жыйынтык чыгарылууга тийиш. Ушул өңүттөн караганда омоним-фразеологизмдер сан жагынан аз болсо да, аны тилдик кубулуш катары сөзсүз кароо зарылдыгы бар.

Фразеологизмдердин семантикалык классификациясы

Фразеологизмдердин семантикалык классификациясы, фразеология тили илиминин бир тармагы катары таанылган күндөн бери эле

жүргүзүлүп келе жатат. Фразеологизмдерди семантикалык жактан классификациялоо алардын тутумундагы компоненттеринин жеке тургандагы тике (лексикалык) маанилери менен жалпы фразеологиялык маанинин ортосундагы жакындыгына, бири-бирине болгон маанилик байланышынын жакындык же алыстык даражасына, үндөштүгүнө (мотивировкаланышына) карата аныкталат. Ырас, мындай ыкма менен жүргүзүлгөн классификациялар жалпы тил илиминде, анын ичинде кыргыз тилинде, бир нукка түшпөй ар кыл болуп келатканы акыркы жылдардагы илимий эмгектерден, айрым окуу куралдарынан кезигет. Алсак, фразеологияны тил илиминин бир тармагы катары тааныткан академик В. В. Виноградов мындай бөлүштүрүүнүн үч тобун (фразеологические сращение, фразеологическое единство, фразеологическое сочетание) белгилесе¹, дагы бир белгилүү орус тилчиси, профессор Н. М. Шанский аларга дагы бирди (фразеологическое выражение) кошуп, төрт топко бөлүштүргөн². Ал эми кыргыз тилчилеринин ичинен Ж. Осмонова адегенде эки гана топко бөлүштүрсө³, акыркы эмгегинде⁴ «фразеологиялык ширешүү менен фразеологиялык бирдикти фразеологизмдердин эки башка түрү деп эсептеп», аларды үч топко бөлүштүргөн окумуштууларга кошулаарын билдирген. Ал эми Р. Эгембердиев фразеологизмдерди семантикалык жактан классификациялоодо аны экиге бөлгөндөрдү да төрт топко ажыраткандарды да колдобой, кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди семантикалык жактан классификациялоонун үч гана түрүн көптөн бери колдоп, кубаттайт⁵.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди семантикалык жактан бөлүштүрүү кийинки мезгилдеги окуулуктарда үч топко ажыратылып жүрөт⁶. Алар: 1) фразеологиялык ширешме; 2) фразеологиялык биримдик; 3) фразеологиялык тизмек.

Фразеологиялык ширешме. Мааниси тутумундагы компоненттердин алгачкы (тике) лексикалык маанилери менен таптакыр байланышы жоктой сезилген фразеологизмдер фразеологиялык ширешме

1 Виноградов В. В. Основные понятия русской фр-ии как лингвистической дисциплины. «Труды юбилейной сессии ЛГУ», 1946, стр. 66.

2 Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. – М., «ВШ» 1969, стр. 82.

3 Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар. – Ф., «Мектеп», 1972, 24–35-беттер.

4 Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. – Каракол, «БМУ», 20-бет.

5 Эгембердиев Р. «Манас» эпосундагы фразеологизмдер. АКД, Ф., 1980, 6–9-беттер.

6 Эгембердиев Р., Омуралиева С., ж.б. Кыргыз тили. 11-класс. – Б., «Илим», 2007, 90–94-беттер.

деп аталат. Мисалы: *Мурдун балта кеспеген, беш өрдөгүн учурду, ала жипти аттабаган, жабуулуу кара инген, сиркеси суу көтөрбөө, жерден алып көргө уруу, колунан көөрү төгүлгөн, оозу менен орок оруу, колтугуна суу бүркүцү, ат жалына казан асуу, бармагынан май тамган, түлкүсү түштө улуган, эт менен челдин ортосунда, жылан чакпай жылкы теппей, заманасы куурулуу, ортосуна от жагуу, жайдак төш д.у.с.*

Бул фразеологизмдердин мааниси тутумундагы компоненттеринин өз алдынча тургандагы тике (лексикалык) маанилери менен эч кандай байланышы жок. Фразеологиялык маани алардын бирөөнүн же жалпы суммасынан келип чыккан мааниге жакындашпайт, андай маанилик байланыш балким мурда болгондур, бирок азыр ал байкалбайт.

Фразеологиялык биримдик.

Фразеологиялык жалпы маани фразеологизмдин тутумунда турган компоненттеринин тике (лексикалык) мааниси менен аздыр-көптүр жакындыгы бар болуп, же жалпы маани ошолор аркылуу келип чыккандай сезилген туюнтмалар фразеологиялык биримдик деп аталат. Мисалы: көз ачып-жумганча, күлү додо болбогон, чоң муштум, түп-тамырынан бери, оозу-мурдунан чыгуу, көздүн карегиндей сактоо, сагызган изи, таманы жерге тийбөө, чаң жугузбоо, балтыр эти толо элек, кошоматка кой союу, дымын чыгарбоо, көзүнүн агы менен кароо, кабагын карыш салуу д.у.с.

Бул мисалдардан көрүнүп тургандай, ошол фразеологизмдин тутумундагы компоненттердин биринин же бир нечесинин өз алдынча жеке тургандагы тике (лексикалык) мааниси менен кийин пайда болгон өзгөчө туюнтманын мааниси бири бирине жакындыгы байкалат. Кээде ал маани түз эле ошол компоненттердин тике маанилеринин суммасынан келип чыккандыгы ачык көрүнүп турат. Алсак, «алты саны аман» десек, адамдын денеси эч кандай зыянга учурабай соо-саламат экендигин түшүнөбүз. Ал эми «көз ачып-жумганча» десек, аз эле убакытта же бир заматта болуп өткөн деген түшүнүк ошол компоненттердин тике маанилери менен түздөн-түз байланышта экендиги көрүнүп турат. Өзгөчө туюнтмаларды семантикалык жактан классификациялоодо, алар фразеологиялык биримдик деген топко кирет.

Фразеологиялык тизмек. Кепте эркин, өз маанисинде колдонулбастан, белгилүү гана сөздөр менен айкашып келип фразеологиялык маанини пайда кылган туруктуу сөз тизмектери фразеологиялык

тизмек деп аталат. Мисалы: *кыпча бел, аскар тоо, чарк айлануу, чар тарап, кара өзгөй, өнө бою, орой көз чарай, жылас кылуу ж. б.* Бул тизмектердеги «кыпча, аскар, чарк, чар, өзгөй, өнө, чарай, жылас» деген сөздөр башка сөздөр менен дээрлик айкашпайт.

Фразеологизмдердин кепте колдонулушу

Фразеологизмдер тилдик көркөм каражат болгондуктан алар дээрлик баардык учурда стилдик максатта колдонулат. Айтылуучу ойду элестүү, таамай кылып, окурмандын же угуучунун сезимине жеткирүүдө анын ролу чоң. Жөнөкөй эле сөз менен ойду туюндурганга караганда ал түшүнүктү фразеологизм аркылуу берсек, ал маани ары жеткиликтүү, ары таасын, ары элестүү, ары көркөм мүнөзгө ээ болот. Адатта, жөн эле сөз аркылуу берилген маани фразеологизм аркылуу берилгенде тилдин көркөмдүгү артат. Ушул көрүнүштүн өзү фразеологизмдердин кептин көркөм стилине жатаарын жана кепте кандай максаттарда колдонулаарын көрсөтүп турат. Мисалы: «ылдам, тез» дегендин ордуна «көз ачып-жумганча», «өкүндү» дегендин ордуна «бармагын тиштеди», «кайрымсыз» дебей «таш боор», «кыйкымчыл» дегендин ордуна «жумурткадан кыр издеген», «калыс» дегенди «кара кылды как жарган» деп фразеологизмдер аркылуу айтканыбызда, айтылуучу ой алда канча элестүү, сезимге жетээрлик таасирге ээ болуп, кептин көркөмдүгү жогорулап турат.

Фразеологизмдер негизинен туруктуу болгон белгилүү формада калыптанганы тууралуу бул маселеге байланыштуу мурдагы темаларда сөз болгон. Бирок, алардын туруктуулугун такыр эле өзгөрбөс, сенек формада экен деп түшүнбөө керек. Ырас, алардын айрымдары кепте сүйлөмдүн кай жеринен орун алса да, эч өзгөрүүсүз бир гана формасында учурайт. Мисалы: *эки көзү төрт, тилинен чаң чыгат, кайырмакка саяр эти жок, жылан өлтүргөнгө таш алып бербеген, кара кылды как жарган, кан какшап, сары узине чөп салып, көк жал, ичим тап д.у.с.*

Кээ бир фразеологизмдер стилдик максатта айрым өзгөрүүлөргө учуроосу мүмкүн. Андай зарылчылык болгондо аларга ар түрдүү жолдор (ыкмалар) пайдаланылат. Бирок муну менен мурдатан калыпка түшкөн фразеологизмдерди каалагандай, ой келди өзгөртө берсе болот экен деп түшүнүүгө болбойт. Кээде аларга айрым сөздөр (көбүнчө күчөтмө мааниге ээ сөз) кошулуп, же айрым компоненттери ага синоним сөздөр менен алмаштырылган учурлар кезигет. Айрым

учурда маанилеш фразеологизмдер катар-катар кабатталып берилип, ага удаа маанилеш сөздөр менен да коштолгон ыкмалар да пайдаланылат.

Жазуу же оозеки речте (кепте) кээде фразеологизмдердин компоненттеринин бири кемип же арасына башка сөз кыстарылып, бирде алардын орундары алмашып калуусу да кезигет. Андай көрүнүштөр фразеологизмдердин кепте (речте) өзгөртүлүп колдонулушу деп айтылат. Мисалы: 1. Сарыбайдын бүгүнкү абалын көрүп *кабыргам кайышты* (Т. К.). Кырсык деген ушу да, бир заматта ата-энесинен ажырап калган баланы көрүп *кабыргам жаман кайышты*. 2. Мен деле аны ойлосо *ичимен кан өтүп кетет* (К. С.). Атасынын жоктугун билдиртпей алаканга салып өстүргөн кызым ушундай жолго түшкөнүн угуп, *ичимен тим эле кан өтүп кетет* («А»). 3. Мирбектин оюнан Замира кетпей, ага жетсем дегенде *ак эткенден так этип, эки көзү тим эле төрт болуп* эңсеп жүрөт (Б. У.). 4. Азыр сооданын көзүн билгендердин *ити чөп жеп, ыргыткан ташы өйдө кулап, иши илгерилөөдө* («А»). 5. Атасы баласынын *таш боор* болуп калганын байкап, андан ичи муздады. (К. С.). Мээримсиз боору *таш* адамдан жакшылык күтүп болбойт (Т. К.). Мындай мисалдардын катарына *«жылдызы түшүчү – жылдызы жерге түшүчү, жүрөгүндө кири жок – жүрөгүндө кымындай да кири жок, музоо кезинде сүздүргөн – музоо кезинде катуу сүздүргөн, бөркүңдөй көр – башыңдагы бөркүңдөй көр»* д.у.с.

Синоним фразеологизмдерди кабаттап же аларга маанилеш сөздөрдү катар колдонуу, айтылуучу ойду ого бетер күчөтөт. Мисалы: Ошондо калың элдин алдына караңгыда жол тапкан, капилеттен сөз тапкан Бакай чыгып: *«Билсеңер, азыр күлүктөр суулугу менен суу ичип, жигиттер өтүгү менен суу кечип турган мезгил, жылдызыңарды жерге түшүрүп, башыңарды жерге салбагыла»* деди (А. Ж.). Тили буудай кууруп, таңдайынан чаң чыккан эл башынын сөзүн укканда келгендердин денелери *дүркүрөп, чачтары тик турду* (Т. С.). Жаңы келген жетекчи тууралуу *«ал бөйрөктөн шыйрак чыгарып, жумурткадан кыр издеген киши экен, элге ажат ачып, чеке жылытар түрү жок»* деген күбүр-шыбыр сөз тарады («А»). Сыртынан карасаң *кой оозунан чөп албаган жоош, момун* киши көрүнөт (К. С.). Келтирилген мисалдар көрсөтүп тургандай фразеологизмдердин кепте ар кыл ыкмаларда колдонулушу, негизинен стилдик максатта экендиги ачык болуп турат.

Фразеологизмдердин этимологиясы

Фразеологизмдердин этимологиясы (келип чыгышы, пайда болушу) жөнүндөгү маселе кыргыз тил илиминде изилдөө ишинин объектиси катары кийинчерээк колго алына баштады¹. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин пайда болушун, түпкү тегин, т.а., этимологиясын изилдөө иши – кадимки сөздөрдүн төркүнүн изилдегендей эле татаал, түйшүктүү, көп эмгекти талап кылуучу маселе. Анткени, биринчиден, фразеологиялык маани анын тутумунда турган компоненттердин лексикалык маанилерине дал келбесе, дагы бири өтмө мааниде колдонулат. Жалпысынан алганда, жогору жакта айтылган алардын экспрессивдүүлүгү менен тигил же бул түшүнүктүн элестүүлүгүн арттырып, жөнөкөй (бейтарап лексикадагы) сөз билдирүүчү ойду өзгөчө туюндуруучу касиетке ээ болуп, тилибизде көркөм каражат катары колдонулушу да бул маселенин этимологиясын иликтөө иштеринде бир топ татаал. Чынында, алар жөн жеринен келип чыкпайт, сөзсүз бир негизи бар. Бирок, фразеологизмдердин мааниси өзүнүн составындагы сөздөргө байланышпайт, алардан келип чыкпайт деп кесе айтуу чындыкка туура келбейт². Фразеологизмдердин келип чыгышына байланыштуу мындайча айтылган тыянак философиядагы «жоктон бар пайда болбойт» деген аксиомалык аныктамага ылайык келет.

Фразеологизмдердин этимологиясына арналган илимий изилдөө иши – тил илиминдеги эң актуалдуу маселелердин бири. Алардын кандай жол менен же кантип пайда болгондугун иликтөө, аларга далилдүү пикирлерди айтуу, тил илиминдеги актуалдуу маселелерден гана эмес, кызыктуулугу менен да изилдөөчүлөрдүн көңүлүн өзүнө буруп турат. Оозеки речте (сүйлөшүүдө) болобу, же жазуу түрүндөбү, «чаар баш», «ашка жүк, башка жүк», «кулагынан күн көрүнгөн», «ыңырагы ырдаган», «каш-кабактын ортосунда» д. у. с. фразеологизмдер кепте арбын жолугат. Алардын маанилери өзүнчө алып караганда да, контекстте да түшүнүктүү. Тактап айтканда: чаар баш – урушчаак, чыр; кулагынан күн көрүнгөн – арык; каш-кабактын ортосунда – бир заматта, күтүүсүз деген маанилерде. Бул сыяктуу фразеологизмдердин туюндуруп жаткан маанилери өз алдынча айтылганда да, сүйлөм ичине камтылганда да, кыргыз тилин билгендер үчүн түшүнүктүү. Бирок

1 Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. – Б. БГУ, 2007.

2 Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар. – Ф., «Мектеп», 1072, 54–55-б.

алардын тутумунда турган компоненттердин алгачкы лексикалык маанилери сакталбай, көпчүлүгү өтмө мааниге айланып же ал түрмөктөгү сөздөрдүн тике маанилеринин суммасынан келип чыкпастан, тескерисинче, ойду өзгөчө туюндурган, образдуулугу менен айырмаланган фразеологиялык маани пайда болду. Андай болсо, фразеологизмдер кантип, кандайча пайда болду экен? Мындай суроолорго жооп алардын келип чыгышын, этимологиясын изилдегенде (чечмелегенде) табылат. Адегенде, жогоруда келтирилген туюнтмалардын фразеологиялык маанилеринин пайда болушуна учкай токтолуп көрөлү:

Чаар баш. Муну кадимки сөз тизмеги катары кабылдасак, кимдир бирөөнүн башы ала-була, чачтары ак-кара аралаш чаар экендигин түшүнүшүбүз мүмкүн. Чынында, бул туюнтма сүйлөм ичинде фразеологиялык мааниде колдонулганда, кимдир бирөөнүн чыр-чатакка жакын, урушчаак экендигин туябыз. Анда андай киши эмне үчүн «чаар баш» деп айтылып калды экен?. Көрсө, чын эле, көп урушкан, мушташкан, чыр-чатакка аралашып жүргөн кишинин башы бирде болбосо бирде же бир нече жолу жарылып, ал жери тыртык болуп бүтүп, андай тыртыктар бир эмес, бир нече болуп калаары чындык тура. Аны байкагандар, андай адамдын чыр-чатакка жакындыгын, урушчаактыгын мүнөздөп, «чаар баш» деп койгондугу турмуш чындыгы экен.

Кулагынан күн көрүнгөн. Бул фразеологизм негизинен адамдарга, айрыкча, тестиер балдарга карата көп колдонулат да «арык», «арыктаган» деген маанини туюндурат. Ооруга чалдыгып же көпкө чейин тамак-аштан өксүп жүргөндөрдүн эти качып, арыктайт. Арыктаганда анын кулак калканы да жукарып калаарын кексе адамдар байкашкан. Ошондой учурларда жукарган кулактын тушунан күн жакты караганда кулактын калканычы бир аз бозомук тартып, жарык өткөргөнсүп, жукарганы кадимкидей байкалып турат. Турмуштан тажрыйбалуу адамдар арыктагандарды көргөндө «кулагынан күн көрүнүп калыптыр» деп, аёо сезими менен ушинтип айтып калышат. Демек «кулагынан күн көрүнгөн» деген фразеологизм өзүнүн тутумунда турган лексикалык маанилеринин экспрессивдүүлүк сапаты, элестүүлүгү күчөп отуруп, образдуу фразеологизмге айланган.

Каш-кабактын ортосунда. Бул фразеологизм «бир заматта», «күтүүсүз» деген маанини туюндурат. Бирок эмне үчүн андай күтүүсүз, бир заматта болгон окуя «каш-кабактын ортосунда» деп айтылат? Мунун негизи тээ илгертеден акыл

калчап, ой жүгүрткөн, табышмактатып айткан суроолорго жооп тапкан элибиздин парасаттуу философиялык көз караштарына барып кошулат. Айткан ойго далил болсун үчүн өткөн замандагы бири-бирин сыноо үчүн коюлган алым-сабак айтышуулардан алынган саптарга көңүл буралы:

– Күн чыгыш менен күн батыштын ортосу канча күнчүлүк жол?

– Бир. Анткени, эртең менен чыккан күн кечинде барып отурат.

– Асман менен жердин ортосундагы аралык канча?

– Каш менен кабактын ортосунча. Себеби, кашыңды өйдө көтөрүп, кабак жакка карасаң асман көрүнөт, кашыңды төмөн түшүрүп көз чаптырсаң жер көрүнөт. Демек асман менен жердин ортосу каш менен кабактын ортосунчалык, б, а., бир заматтык. Сөз болуп жаткан фразеологизмдин түпкү теги ушундан улам пайда болушу мүмкүн.

Бул келтирилген мисалдар эмнелерди билдирип турат? Биринчиден, фразеологизмдер өзүнөн-өзү эле пайда боло койбостугун, анын ар биринин негизинде, түпкү тегинде турмуш чындыгы жаткандыгын кабарлайт. Экинчиден, бул фразеологизмдердин кантип, кандайча жолдор менен пайда болгондугу, алардын речибизде (кепте) көркөм каражат катары колдонулуп калуусу, же алардын курамындагы компоненттердин алгачкы маанилери жоюлуп же андан алыстап кеткендигинин себептери сыяктуу суроолуу маселелер алардын этимологиясын изилдөө аркылуу гана чечилет.

Андай талдоолордун (этимологиялык иликтөөлөрдүн) дагы бир-экөөнө назар салалы:

Бешигин терметтиң беле? Бул фразеологизм «сен андан улууусуңбу?» деген мааниде колдонулуп, кимдир бирөөнүн өзүнөн улуу кишиге жасап жаткан одоно мамилесин жактырбоо маанисинде айтылат. Мисалы: Жубарымбек, анын *бешигин терметкенсин*, сенсиреп сүйлөйт (Т. К.). Искендер, Кудайды карасаңчы? Сен эмне агайдын *бешигин терметтиң беле?* (оозеки кептен). Бул мисалдар көрсөтүп тургандай «*бешигин терметтиң беле*» деген фразеологизм өзүнөн улуу кишиге карата кичүү адамдын одоно мамилесин, оройлугун туюндуроуда. Анын түпкү тегин, пайда болушун тактоо көп деле кыйынчылыкты талап кылбайт. Бешиктеги бала ыйлап калса, ага дайыма эле энеси эмчек салып отурбайт. Кээде кол арага жараган балдар ыйлаган баланын бешигин терметип, сооротот. Демек, ал бешик терметкен жан, бешикте жаткандан ошол убакта 5–10, же бери эле дегенде 3–4 жашка улуу болоору талашсыз. «*Бешигин терметтиң беле*»

деген фразеологизмдин келип чыгышы мына ушундан башталганы шексиз.

Жыландын куйругун басып алуу. Бул фразеологизмдин мааниси «коркунучка кабылуу», азыркы учурда «бирөөнүн (көбүнчө, жетекчилердин же алдуу-күчтүүлөрдүн) балээсине кабылуу» деген түшүнүктү билдирет. Мисалы: 1. Алыңа жараша иш кыл, *жыландын куйругун басып алба*. 2. Чындык издеймин деп барып, *жыландын куйругун басканы* турасың (Т. К.). Бул мисалдарда колдонулган фразеологизм «коркунучка кабылууну», «бирөөнүн каарына калаарды», «бир балээге туш болоорду» туюндурууда. Бул фразеологизм эмне үчүн мындай маанини берип калды экен? Ага иликтөө салып көрөлү. Жылан – сойлоп жүрүүчү, уулуу жаныбар. Анын чагып алуусунан адамдар дайыма чочулап, сактанып жүрүшөт. Ырас, биздин өлкөнүн аймагында абдан коркунучтуу, кишилерге кол салуучу жыландар жок. Ошондой болсо да, анын чагып алуусу коркунучтуу. Биздин аймакта жыланга чактырып алган учурлар, көбүнчө, чөптүү талааларда болот. Анткени чөп аралап баратып, байкоосудан жыландын денесин, айрыкча, куйрук жагын басып алганда, ал өзүнө түшкөн коркунучтан коргонууга өтүп, октоло берип, башын көтөрүп келип, аны баскан тарапка тиш салып, уусун чачат, т.а., чагат. Демек, жыландын куйругун басып алуу коркунучтуу, анткени ал андай учурда баш жагы эркин болуп, чагып алууга мүмкүнчүлүгү бар. Ушундай абалдан улам пайда болгон коркунучтуу сезим ар түрдүү маанилик (семантикалык) жылышка ээ болуп отуруп, адамдардын бир коркунучка, бир балээге кабылаарын же туш келээрин элестүү туюндуруу үчүн ушул «*жыландын куйругун басып алуу*» туюнтмасы колдонулуп жүрүп, акырында фразеологизмге айланган болуу керек.

Ит өлгөн жерде. Алыс, ыраак деген маанини туюндурат. Бул фразеологизмдин пайда болушунда итке байланышкан чындык жатат. Элибизде мындай накыл сөз бар: «Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт». Эмнеликтен «алыс, ыраак» деген сөздүн ордуна «*ит өлгөн жерде*» деген фразеологизм колдонулуп калды экен? Көрсө жакшы ит айыкпас ооруга туш болгондо, өлөөрүн сезип, айылдан алыс кетип, ээн жерге барып, жалгыз жатып, өлүмгө баш коёт тура. Эл ичиндеги баамчыл адамдар ит өлөөрүндө алыска кетип жоголоорун билишип, алыс, абдан ыраак деген түшүнүктү «*ит өлгөн жерде*» деген сөз түрмөктөрү менен элестүү кылып, өзгөчө туюндура башташкан өңдөнөт. «Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт» деген макал да, биринчиден, андай жакшы, акылдуу иттин абдан алыс барып өлөөрү

тууралуу айтылса, экинчиден, өлөөрүндө өз чөйрөсүнө жагымсыз нерселерди жаратпай, билинбей көздөн далдаа болуп кеткендиги менен анын жакшы жактарын билдирип турат. Демек, ит өлгөн жер – абдан алыс, ыраак жер. Жогорку фразеологизмдин төркүнү ушул турмуш чындыгынан улам айтылып калгандыгы талашсыз.

Күлү додо болбогон. Бул фразеологизм туруктуу бир жерде жашабаган деген маанини туюндурат. Кийинки учурда туруктуу бир жерде иштебей, улам орун которуп жүргөндөргө карата көбүрөөк колдонулуп жүрөт. Мисалы: 1. Бир орунда урган тамы, тиккен талы жок, жалгыз бой, *күлү додо болбогон* дейди адам (Т. К.). 2. Жер кезип, кыр кыдырып, бир жерде *күлү додо болбогон* Бөрүбай эми бул жердин шартын жакшы билгендиктен мында көчүп келген го (А. С.). Элибиз мурда болобу, кийин болобу, жашаган жеринде жаккан отунан чыккан күлдү туш келди таштай бербейт. Күлдү дайыма бир жерге төккөн. Ал көбөйүп отуруп, төгүлгөн күл додо болгон. Аны элибиз «күл дөбө» деп да атап коёт. Мына ошонун өзүнөн ким бир конушта көп отурса же дайыма жашаса, төккөн күлү додолонуп, дөбөчөгө айланган. Ал эми тез-тез журт которуп, бир жайда узакка турбай, көчүп жүргөндөрдүн күлү додо болгон эмес. Демек, мына ушул чындыктан улам жогорудагы фразеологизм пайда болуп, азыр ал улам конуш жаңылап же иштен иш которуп жүргөндөрдү элестүү чагылдыруу үчүн колдонулган фразеологизмге айланганында күмөн жок.

Таш боор. Бул фразеологизм бирөөгө кайрымдуулук кылбаган, бей-бечараларга жардам бербеген, көмөктөшпөгөн, ырайымы жок, күйүмсүз адамдын бейнесин сүрөттөөдө колдонулат. Эгер бул туюнтманын курамында камтылган компоненттерди сөз катары кабыл алып, алардын тике мааниси боюнча түшүнүк берсек, ал чындыкка коошпойт. Кантип эле кимдир бирөөнүн боору таштай болуп катып калсын. Бирок анын чындыкка жакын жагы да бар. Андай дегенибиз, боордун катып калгандыгын элестүү кылып, ал маанини күчөтүп айтуу үчүн «таш» сөзү кошулушу мүмкүн. Ошондой болуп, боордун катуу болуп калгандыгын жана анын себебин байкаган эл, бул сөз тизмегин кайрымсыз, ырайымы жок, күйүмсүз адамдарга карата колдонушкан сыяктуу. Анын негизин түрк элдеринин турмушундагы кой чарбачылыгына байланыштырып айтышат. Бир убакта Орто Азияда (көбүнчө түркмөн элинде) «каракөл» деп аталган койдун тукуму көп асыралган. Анын козусунун териси быжыгыр келип, көрктүүлүгү менен көп адамды суктандырып, андан жасалган жакалар, баш кийимдер

кымбат бааланган. Түркмөнстан «каракөл» («каракуль») козулардын терилерин баалуу товар катары экспорттоп да турушкан. Анүчүн, албетте, каракөл кой төлдөгөндөн кийин бир жума ичинде алардын козуларын союшуп, терилерин алышкан. Андан ашык убакыт өтсө, козулардын быжыгыр (тармал) жүндөрү жазылып кетип, көрксүз болуп калат экен. Ал эми жаңы тууган соолук кой козусунан ажырап, желини ооруп, мал да болсо баласын жоктоп, күйүп-бышып, көпкө издейт. (Баардык жаныбар, баласы үчүн кандай күйөөрү белгилүү го...) Бул көрүнүш ошол бир жолкусу менен токтоп калбай, жыл сайын кайталана берет. Мындай абалга бир нече ирет кабылган соолук кой кийин көп деле маарабай, козусун деле жоктобой, мурдагысындай күйүп-бышпай түңүлүп калат экен. Төлү начарлаганда ал соолуктар да союлары турган иш. Ошондо бул союлган соолуктардын боору катуу болуп калгандыгын адамдар байкашкан. Жаш койлордун боору жумшак боюнча калат. Көрсө баласынан бир нече жолу айрылып, мал да болсо кайгыны

көп тарткан койдун боору катып калып, кийинчерээк жоголгон козуларын издебей да, эстебей да калганы анын боорунун катып калганына байланыштуу болгондугун ага күбө болгондор байкашкан экен. Бул абал малда эле эмес, адамдарда да болооруна ишенгендер, бирөөгө кайрымсыз, тууган-уругуна, бир туугандарына күйбөгөндөрдү «таш боор» деп коюшканы тегин жерден эмес экендигин айтып турат. Ал фразеологизмдин келип чыгышын ушуга байланыштырып түшүндүрүү ылайык көрүнөт.

Келтирилген мисалдар фразеологизмдердин пайда болушу же анын этимологиясы тууралуу жалпы түшүнүктү берип турат.

Фразеология жөнүндөгү жогору жакта талдоого алынган материалдар, т.а., аныктамалар, талдоолор, жыйынтыктар, кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин табиятын, маани-маңызын таанып-билүүгө, анын курамын тактоого, окуп-үйрөнүүгө жана изилдөө иштерин жүргүзүүгө о. э., фразеологиянын тил илминин бир тармагы катары таанылуусуна негиз болуп берет.

МОРФОЛОГИЯ

МОРФОЛОГИЯ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ ТҮШҮНҮК

Грамматика – сөз түркүмдөрү, сөз тутуму, грамматикалык категориялар, грамматикалык формалар менен грамматикалык маанилер, сөз айкашы жана сүйлөм жөнүндөгү тил илиминин бир тармагы.

Адам баласынын акыл оюнун узак убакыттар бою абстракцияланган ишинин жыйынтыгы тилдин грамматикалык түзүлүшүндө чагылдырылган. Тилдин грамматикалык түзүлүшү кылымдар бою түзүлөт жана жалпы элдик мүнөздө болот. Грамматика аркылуу адамдын ой-пикирлери материалдык тилдик калыпка салынат. Грамматика менен лексика өтө тыгыз байланыштуу. Сөз сүйлөмдүн курулуш материалы болуп эсептелет. Сүйлөмдөгү сөздөр грамматиканын карамагына түшүп, грамматикалык каражаттар аркылуу уюшулганда гана семантикалык ырааттуулукка жетишет: Нуруя классташ курбуларына *сабактан көмөк берет*. Бул сүйлөмдөгү сөздөрдүн мүчөлөрүн алып таштап, *Нуруя классташ курбу сабак көмөк бер* десек, мындан алынган сөз тизмеги тилибизде эч кандай маани билдире албайт. Грамматика жеке жана конкреттүү заттарды, нерселерди, кубулуштарды жалпылаштырып, абстракциялап, андан эрежелерди түзөт, тилдик кубулуштарды типтештирип бөлүштүрөт, топтоштурат. Мисалы: *ат, эт, тоо, таш*. Булардын ар бири конкреттүү, жеке заттын аты жана бири-биринен айырмаланат, ар бирине *-лар* мүчөсү жалганат да, көптүк форма жасалат. Ушунун негизинде жеке жана конкреттүү сөздөрдөн абстракцияланып отуруп, *-лар* мүчөсү аркылуу зат атоочтун көптүк түрүн жасаган грамматикалык эреже иштелип чыгат. Мындай учурда аты аталган конкреттүү ар бир зат эмес, ал заттардын абстракцияланган заттык жалпы түшүнүгү жетекчиликке алынат.

Грамматика **морфология** жана **синтаксис** бөлүмдөрүн ичине катыйт.

Морфология – сөз курамы (морфемалар), сөз түркүмдөрү, ар бир түркүмгө тиешелүү болгон грамматикалык категориялар, сөздүн грамматикалык формалары менен парадигмалары жөнүндөгү илим, грамматиканын бир тармагы.

Морфология сөз формаларын, алар аркылуу берилүүчү грамматикалык жалпы маанилерди үйрөтүү жана сөз түркүмдөрү жөнүндөгү окуу менен чектелбейт. Мындан тышкары, калыпташкан лингвистикалык салт боюнча, сөз жасоо маселелери да морфологияда каралып келет.

Морфология сөздүн грамматикалык табияты жана анын формалары жөнүндөгү окуу болгондуктан, ал баарынан мурда грамматикалык категория, грамматикалык маани жана грамматикалык форма сыяктуу түшүнүктөр жөнүндө кабар берет.

ГРАММАТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯ

Грамматикалык категориялар тилдин типологиялык жагынан түзүлүшүн, аны башка тилдерден айырмалап турган мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт. Грамматикалык категориялар тилдин узакка созулган тарыхый өнүгүшүнүн натыйжасы болуп эсептелет.

Сөздүн грамматикалык формалары аркылуу берилген грамматикалык жекече маанилер жыйылып, жалпыланып келип грамматикалык категорияларга бириктирилет. **Грамматикалык категория** дегенибиз сүйлөмдү уюштуруучу сөздөрдүн конкреттүү маанилеринен келип чыгуучу жалпылаштырылган маани. Тигил же бул сөз түркүмүнө тиешелүү грамматикалык категориялардын жыйындысынан сөздүн өзү кирген топтук жалпы (категориялык) маани түзүлөт. Мисалы, ар бир жөндөмөнүн жекече маанилери жөндөмө категориясына, этиштин ар бир чактык формаларынын маанилери чак категориясына бириктирилет. Грамматикалык категория – бир өңчөй грамматикалык маанилердин жыйындысы,

буга сөз түркүмдөрүнүн лексика-грамматикалык ири топтору да кирет. Мисалы, *этиш категориясы, тактооч категориясы* ж.б. Грамматикалык категория менен грамматикалык маанини бир-бирине салыштырганда жалпы нерсени жекеге карата алгандай болуп калат.

Топтук жалпы маани сөз айкашындагы жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн бири-бири менен карым-катышын (жөндөмө категориясы), сүйлөөчү жакка карата болгон мамилени (жак категориясы), окуянын убакытка карата болгон мамилесин (чак категориясы) ж.б. билдириши мүмкүн. Бул сыяктуу жалпыланган мүнөздөгү маанилер жана алардын жыйындысы грамматикалык категориялардын маңызын түзөт.

Грамматикалык категория менен грамматикалык форманы аралаштырууга болбойт. Грамматикалык форма көбүнчө кошумча маанини билдирүүчү мүчөгө негизделсе, грамматикалык категориялар жалпы мааниге негизделет. Мүчөлөр өз алдынча маани бербеген жана колдонулбаган сыяктуу, тилде грамматикалык категориялар да сөз түркүмдөрүнөн тышкары жашай албайт. Алар белгилүү гана сөз түркүмдөрүнө таралат. Мисалы, *зат атоочторго*, негизинен, *сан, жөндөмө, таандык* категориялары, *этишке, мамиле, ыңгай, чак* жана *жак* категориялары мүнөздүү.

Типологиялык жактан бир топко кирген тилдеги грамматикалык категориялар экинчи бир топко кирген тилдин грамматикалык категорияларына дал келе бербейт. Мисалы, славян тилдеринде зат атоочко мүнөздүү жыныс категориясы бар, бирок ал түрк тилдери үчүн мүнөздүү эмес. Ошол эле маалда түрк элдеринин өмүр жашоосундагы эң керектүү болгон кээ бир айбанаттардын, адамдардын аттары лексикалык (*айгыр* – бээ), синтаксистик (*эркек музоо* – *ургаачы музоо*) жана морфологиялык (*Калый* – *Калыйпа*, *Сабыр* – *Сабира*) жолдор боюнча жыныстык жагынан ажыратылат. Бирок, адам жана айбанатка байланыштуу болгон түшүнүктөрдү билгизген кээ бир заттардын аз да болсо жыныстык жагынан эркек жана ургаачы болуп бөлүнүшү түрк тилдеринде, славян тилдериндегидей, өзүнчө бир грамматикалык жыныс категориясын түзүү зарылдыгын пайда кылган эмес. Анткени, грамматикалык категория болуш үчүн түрк тилдериндеги өйдөкүдөй жыныстык жактан айырмалоо зат атоочтун башка категорияларына да, зат атоочтон башка атооч жана этиш түркүмүндөгү баардык сөздөрдүн категорияларына да бирдей деңгээлде таралышы керек эле.

Бир тилдеги грамматикалык категория

экинчи тилде өз алдынча категория болбой калып, анын мааниси грамматикалык башка каражаттар аркылуу берилген учуру да кездешет. Мындай кубулуш тилдердин топторунун арасында гана эмес, бир эле топтогу тилдердин арасында да болушу мүмкүн. Мисалы, курал, биргелешүү мааниси кыргыз тилинде *менен* жандоочу менен берилсе (*балка менен, балта менен, ат менен* ж.б.), казак тилинде өзүнчө бир «көмөктөс септик» деген жөндөмө менен берилет (*атпен* – *ат менен, кызбен* – *кыз менен, кесимен* – *атасы менен*). Мындай учурлар, бир жагынан, жалпы эле тилдерде бир өңчөй категориялардын санынын ар түрдүү болоорун көрсөтсө, экинчи жагынан, тектеш тилдердин грамматикалык түзүлүшү бирдей болгону менен, алардын өсүү темптеринин ар башкалыгын көрсөтөт.

Грамматикалык маани жана грамматикалык форма

Ар бир сөздүн керт башына тиешелүү болгон атоо мааниси лексикалык маани деп аталат. Мисалы: *балапан* – канаттуулардын баласы, *балдак* – буту оорулуу, же буту чолок адам колтугуна такап басып жүрүүчү таяк, *балка* – бир нерсени ургулоо, же кагып киргизүү үчүн колдонулган сабы бар аспап.

Сөз грамматикалык жагынан өзүнчө мааниге да, формага да ээ. Сөздүн *грамматикалык мааниси* дегенибиз – сөздүн сөз түркүмдүк белгилерин, грамматикалык формаларын топ-топко бириктирген парадигматикалык катыштарын жана сөз айкаштары менен сүйлөм ичиндеги синтагматикалык байланыштарын аныктаган абстрактуу кошумча маани.

Грамматикалык маани төмөнкүдөй эки учурду ичине камтыйт:

1) сөздүн *жалпы категориялык маанисин*. Мындай маани сөздүн сөз түркүмдүк белгиси аркылуу аныкталат. Мисалы, буюмдук-нерселик маанини зат атоочтор билдирсе, белгилик маанини сын атоочтор, белгинин белгилик маанисин тактоочтор, кыймыл-аракеттик маанини этиштер билдирет;

2) грамматикалык категориялардын *жекече маанисин*. Мисалы, зат атоочторго тиешелүү болгон жөндөмө, таандык, көптүк мүчөлөрдүн мааниси, этиштерге мүнөздүү болгон чак менен жактык маанилер *грамматикалык жекече маани* болуп эсептелет. Бир эле сөздө грамматикалык бир канча маани да болушу мүмкүн. Мисалы, *бардык* деген сөз формасын алалы: бар – сөз түркүмдүк белгиси жагынан этиш, кыймыл-аракетти билдирди; *-ды* – айкын өткөн чактын

мүчөсү, баруу кыймылы сүйлөп жаткан учурдан мурда аткарылгандыгын туюнтту, *-к* – 1-жактын көптүк түрүнүн мүчөсү, аталган кыймылга сүйлөөчү менен бирге башка адамдардын да катышканын билдирди. Бул жана ушул өңдүү кошумча маанилердин баары грамматикалык мааниге жатат.

Сөз кеп тизмегинде башка сөздөр менен байланышта колдонулат. Мындай учурда сөздүн лексикалык маанисине грамматикалык ар кандай кошумча маанилер кабатталып жүрөт. Грамматикалык маани тилдик каражаттар аркылуу берилет. Мисалы, *эне-лер-ибиз*. Мында көптүк маани *-лар* мүчөсү аркылуу, 1-жак көптүк таандык маани *-ыбыз* мүчөсү аркылуу берилди.

Грамматикалык маанилерди туюнуучу тилдик каражаттар грамматикалык форма деп аталат. Башкача айтканда, *сөздүн грамматикалык формасы дегенибиз* – грамматикалык маанилерди билдирүү үчүн сөздүн тилдик системага ылайык грамматикалык жагынан өзгөргөн түрү, грамматикалык маанинин материалдык жагынан билдирилиши болуп эсептелет. Грамматикалык бир да маани грамматикалык формадан сырткары жашабайт.

Бир сөздүн ар башка грамматикалык формаларынын топтому парадигма деп аталат. Мисалы, бир сөздүн баардык жөндөмөлөр боюнча өзгөрүшү; бир сөздүн жак мүчөлөр менен баштан-аяк өзгөрүшү ж.б. у.с. Сөздүн баардык формалары жана анын грамматикалык баардык маанилери парадигмага бириктирилет. Мисалы, *китепти, китеп-ке, китеп-тен* дегендер бир эле сөздүн грамматикалык формалары: *-ты* – табыш жөндөмөнүн мүчөсү (формасы), *-тен* – чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү (формасы) ж.б. Грамматикалык формалар универсалдык мүнөздө болгон учурда гана грамматикалык категориялардын морфологиялык көрсөткүчтөрү боло алышат.

Сөз жөнүндө жалпы түшүнүк

Тилдеги түшүнүктөрдүн баардыгы сөз аркылуу аталат. Ошондуктан сөз түшүнүктүн паспорту болуп эсептелет.

Сөз түзүлүшү, билдирген мааниси жана аткарган милдети жагынан тил илиминин *лексикология*, *семасиология* жана *морфология* деп аталган бөлүмдөрүндө изилдене турган объектилерден.

Сөз – лексикологиянын объектиси. Лексикология термини грекче *lexis* – сөз жана *logos* – илим, окуу деген сөздөрдөн турат да, сөз жөнүндөгү илим деген түшүнүктү билдирет. Демек, тил илиминдеги *лексика*

деген терминди тилдеги баардык сөздөрдүн топтому деп түшүнүү керек. Ал эми *лексема* деген термин болсо сөз деген түшүнүктү туюнтат.

Сөздүн лексикологиялык категория экендигин төмөндөгүдөй мисалдардан ачык байкоого болот: *үй* – адамдар жашоого же иштөөгө ылайыкташтырылып жасалган имарат; *кар* – буунун кайра сууга айланышынан пайда болуп, асмандан жерге ак кристаллдар түрүндө түшүүчү зат; *уйку* – жандуу заттарда мезгил-мезгили менен кайталанып туруучу, сезимдин бүтүндөй же жарым-жартылай физиологиялык тынч абалга келүүсү; *ой* – адамга гана мүнөздүү, анын аң-сезимине байланыштуу психологиялык өзгөчө касиет.

Сөздүн ушундай лексикалык касиеттери бир түшүнүктү экинчи түшүнүктөн айырмалоого мүмкүнчүлүк берет; ар бир түшүнүктү өз алдынча атоо үчүн айрым-айрым сөздөр алар үчүн биротоло бекитилип берилгендиктен, түшүнүктөрдү бири-биринен айырмалоо, аларды өз ара чаташтырбоо мүмкүнчүлүгү туулат. Демек, жогоруда сөз – түшүнүктүн атоосу (паспорту) дегенибиздин жөнү ушунда.

Сөз – семасиологиянын объектиси. Грекче *semasia* – «*атoo*», *logos* – «*илим, окуу*» дегенди билдирет. Демек, сөздүн лексикалык (атoo) өзгөчөлүгү анын белгилүү маанини билдирүүчү тилдик каражат экендиги менен айкалышта. Мындай болгондон кийин сөздүн лексикологиялык касиети менен семантикалык касиети бири-бири менен тыгыз байланышта, бири-бирин шарттап, толуктап турат. **Ошентип, тил илиминде семасиология – сөздүн, сөз айкаштарынын маанисин жана алардын өзгөрүш мыйзамченемдерин изилдөөчү бөлүмү.**

Сөздүн ушул өзгөчөлүктөрүн айкын элестетүү үчүн анын төмөнкү касиеттерине кайрылуу абзел:

- 1) Ар бир түшүнүк үчүн дайыма жана сөзсүз өз алдынча лексема (сөз) колдонулабы?
- 2) Ар бир сөз дайыма жана сөзсүз өз алдынча мааниге ээ болобу?

Бул эки суроого тең: «жок!» деп жооп берүү зарыл. Анткени, бул суроого жарым-жартылай гана оң жооп берилет. Себеби, ар бир тилдеги сөздөрдүн жалпы саны толук эсепке алынган эмес.

Бирок, ошондой болсо да, айрым тилдердеги сөздөрдүн активдүү, болжолдуу санын тактоого болот.

Мисалы, К. К. Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүк» (Москва, 1965-ж.) кыргыз тилине тиешелүү 40.000 дей сөздү өз ичине камтыган болсо, Х. К. Карасаевдин «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (Фрунзе, 1988-ж.) 60.000 сөздү камтыйт. Ал эми орфографиялык жаңы эрежелердин негизинде

жаңыртылып түзүлгөн сөздүккө 80.000 сөз кирди. Ошондой болгону менен тилибиздеги сөздөрдүн саны мындан да кыйла арбын. Анткени, бул эсепке көп маанилүү сөздөрдүн ар бир мааниси кирбейт. Аларды кошкондо жогорудагы келтирилген цифра бир нече эсе көбөймөкчү.

Мисалы, баш деген сөздүн эле 11 мааниси бар: *баш сөөк* – череп; *буудайдын башы* – колос пшеницы; *суунун башы* – исток, начало реки; *иштин башы* – начало работы; *колдун башы* – кончик пальцев; *тоонун башы* – вершина горы сыяктуу маанилерде колдонулат.

Ошондой эле, *уч* деген сөздүн 2 мааниси бар: *ийненин учу* – кончик иглы; *теректин учу* – вершина тополя. Тилибизде мындай көп маанилүү сөздөр өтө эле арбын.

Мындай болбогондон кийин, тилдеги түшүнүктөрдү билдирүүдө сөз каражаттары түрдүүчө ыкмалар менен колдонула тургандыгы жөнүндө айтууга туура келет. Башкача айтканда, ар бир сөздү жалаң гана алгачкы жана тике маанисинде эле колдонбостон, алардын бир кыйласын семантикалык (маанилик) жакындыгы бар бир нече түшүнүктү билдирүү үчүн колдоно берүү ар бир тил үчүн кадыресе жана көнүмүш болуп эзелтеден бери колдонулуп келаткан ыкмалардан. Натыйжада сөздөрдө өтмө мааниге ээ болуу касиети да пайда болот. Демек, жогорудагы абал тилдеги түшүнүктөр менен аларды билдирүүчү сөздөрдүн сан жагынан бирдей эместигин, алардын арасында ажырым бар экендигин көрсөтөт. Мындай абал тилде ар бир түшүнүк үчүн дайыма жана сөзсүз өз алдынча сөз колдонула бербей тургандыгына далил болот.

Экинчиден, тилдеги баардык эле сөздөргө өз алдынча маани (түшүнүктүн аты катары) мүнөздүү эмес экендиги белгилүү. Эгер андай болбосо, айрым тилдерде орчундуу грамматикалык түшүнүктөрдү тилдик каражаттар менен ишке ашырууга мүмкүн болбос эле. Башка сөз менен айтканда, тилде пикирди билдирүү процессинде, сөздөрдү сүйлөм түрүнө келтирип тизмектештирүүдө грамматикалык каражаттар менен бирге сөз түрүндөгү айрым кызматчы каражаттар (*байламта, жандооч, бөлүкчөлөр*) да өтө маанилүү ролду ойнойт. Алардын жардамысыз пикирди сүйлөм түрүндө билдирүүгө болбос эле. Мисалы: *Көктөм менен кошо көгөртүп, кийиндирип коюшту* (А.Токомбаев), же: *Жүрөгүмдү терең козгогон көрүнүштү чын эле өзүнө аз да болсо окшоштуруп сүрөткө тартканым аныкпы же бул түшпү деп, күмөн санадым* (Ч.Айтматов) деген сүйлөмдөрдөгү менен, эле, да, же деген сөздөрдү бул сүйлөмдөрдүн тутумунан чыгарып таштасак, биринчи сүй-

лөмдүн мааниси таптакыр өзгөрүп, экинчи сүйлөм да бул каражаттарсыз сөздөрдүн мазмунсуз гана үймөгүнө айланып калаар эле. Бул абал тилдеги сөздөр менен маанилердин жана түшүнүктөрдүн арасында сан жагынан туура келбегендик бар экендигин дагы бир жолу далилдейт.

Сөз – морфологиянын объектиси. Сөз тил үчүн курулуш каражаты экендиги баарыга белгилүү. Сөздөр тилдик каражаттын милдетин аткаруу үчүн түрдүүчө өзгөрөт, мүчөлөнөт, өз ара айкашат, тыбыштык, морфологиялык өзгөрүүлөргө учурайт. Мындай өзгөрүү ар тилге мүнөздүү болгон тыбыштык эрежелердин негизинде ишке ашырылат. Болгондо да ал өзгөрүү сөз тутумундагы бөлүктөрдүн – морфемаларынын өз ара таасирлерине дуушар болушу менен ишке ашырылат. Ошондон кийин гана сөз тилдин активдүү морфологиялык каражатына айланып, тилдик зарыл муктаждыкты аткаруучу курал катары кызмат кыла алат.

Көп учурларда сөз морфологиялык өзгөрүүгө учурагандан кийин гана синтаксистин объектиси болууга жетишет. Сөз тизмектери жана сүйлөмдөр гана негизинен байланыштуу ойду, пикирди билдирүүчү каражат боло алат. Бирок, сөздөр тилдин морфологиялык каражаттары менен баш-аламан, туш келди эле өзгөрө да, айкаша да бербейт.

Мындай өзгөрүүлөр белгилүү бир тартипте өз ара бирин-бири шарттоочу мыйзамдуу кырдаалдарда ишке ашырылат:

1. Тиги же бу сөз белгилүү морфологиялык каражат менен өзгөрүшү үчүн анын негизги маанисинде (семантикасында), айталык, заттык, сындык, этиштик, аттык ж.б. ушуга окшогон түшүнүктү билдирүүчү өзгөчө касиетке ээ болушу зарыл. Ушул касиеттердин бирине ээ сөздөр жөнделөт, экинчи тобуна тиешелүүлөрү жакталат; ар бир сөз топтору өзүнө гана тиешелүү, ошол сөз топторун жасоо касиетине ээ курандылар менен гана айкашат.

2. Сөздөр тиги же бу сөз топторуна тиешелүү болуу үчүн өздөрүнүн берген мааниси боюнча ошол сөз топторунун суроолоруна, талабына (эрежесине) жооп бергидей касиетке ээ болушу зарыл.

3. Сүйлөмдүн тиги же бул мүчөсүнүн милдетин аткаруу үчүн белгилүү сөздүн, сөздөрдүн тиги же бу тобуна тиешелүүлүгү да орчундуу мааниге ээ.

Мына ушул белгилердин баардыгы сөздөрдү морфологиялык жагынан мүнөздөөгө – сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүгө негиз боло алат.

Маселен, сөз түркүмдөрүнүн ичинен **зат атоочтор:**

а) маани жагынан заттык түшүнүктөрдү

(нерсенин, буюмдун, кубулуштардын, абстракттуу заттардын аттарын) билдирет. Бул болсо зат атооч сөздөрдүн лексика-семантикалык жана грамматикалык мүнөздөмөсү;

б) морфологиялык жагынан жөнделет, таандык, көптүк мүчөлөр менен өзгөрөт; атайын куранды мүчөлөр менен жасалат;

в) синтаксистик жагынан сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн – болгондо да атооч жөндемөдө турганда ээлик жана кээде баяндоочтук, калган жөндемөлөрдө туруп, сүйлөмдүн тиги же бу айкындоочунун да милдеттерин аткарат.

Этиштердин семантикасында кыймыл-аракетти же ал-абалды билдирүү касиети бар. Бул белгилер этиштердин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн аныктайт: алар жакталат, чак боюнча өзгөрөт, атайын курандылардын жардамы менен башка сөз түркүмдөрүндөгү сөздөрдөн же этиштердин өздөрүнөн жасалат, сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарат.

Жогоруда саналган белгилер тилдеги сөздөрдү жалпысынан маани берүүчү сөздөрдүн тобуна кошууга мүмкүндүк берген белгилерден.

Ал эми **кызматчы сөздөрдө** болсо өз алдынча лексика-семантикалык маани жок. Алар мүчөлөп өзгөрө да алышпайт, сүйлөмдө мүчөлүк милдет да аткара албайт. Бирок, мындай өзгөчөлүктөрү менен бирге, жалпы эле сөздөргө окшогон касиеттери бар. Кызматчы сөздөр менен маани берүүчү сөздөрдүн арасындагы айырмачылыктарды, ажырымдарды санап көрсөтүүдөн мурда, алардагы жалпылыктар кайсылар? Мына ошолордун чегин белгилөө зарыл.

Ошентип, баардык сөздөргө мүнөздүү жалпы бирдейликтер төмөнкүлөр:

1. Сөз – тыбыш айкаштарынан турат. Болгондо да үндүү жана үнсүз тыбыштар айкашып сөз түзүшөт. Кыргыз тилиндеги төл жана өздөштүрүлгөн сөздөр негизинен ГС', СГ, ГСГ, СГС, ГСГГ, ГГСГ, СГСС, ГСГС, ССГССГС, ГСГС, СГГСГС, СГСГС, ГССГ (Мисалы, булар *ат, же, ата, кел, окуу, учу, калт, арпа, трактор, адам, буудай, семиз, ойно ж.б.*) сыяктуу тыбыш айкаштарынан турган түзүлүштөр.

2. Тилге мүнөздүү тыбыштык мыйзамдар сөздөрдөн байкалат. Ал мыйзамдардын бири – ар бир сөз айтылганда анын курамындагы бир үндүүсүнө басым түшөт. Демек басымсыз сөз болбойт.

3. Сөздөр сүйлөм түрүндө өз ара тизмектешип, белгилүү тартипте айтылат. Ошондо ар бир сөздүн аралыгы тыным (пауза) менен ажыратылып айтылат.

Ушул үч белги баардык сөздөргө (мейли ал маани берүүчү сөз болсун, мейли ал кызматчы

сөз болсун) мүнөздүү. Бул үч белги бардык сөздөрдөгү жалпылыкты түзөт. Демек, ушул үч белги ар бир тыбыштык тизмектен байкалса, ал – өз алдынча сөз.

Ал эми кызматчы сөздөрдүн негизги касиеттери, өзгөчөлүктөрү кайсылар? Жогоруда көрсөтүлгөндөй:

1) аларда өз алдынча маани (семантика) жок;

2) грамматикалык гана милдет аткарат (б.а. сөздөрдү же сүйлөмдөрдү байланыштырышат; алардагы ар кандай кошумча кырдаалдарды билдиришет же сүйлөм мүчөлөрүнүн өз ара байланыштарын жөнгө салып, алардын белгилүү грамматикалык форманы кабыл алышын талап кылып турат). Демек, кызматчы сөздөр тилдеги нускоочу, жөнгө салгыч каражаттар, грамматикалык маанини түзүүчү куралдардан.

Кызматчы сөздөр өздөрүнүн семантикалык маанисиздигине карабай маанилүү сөздөрдөй эле өзүнүн басымына ээ сүйлөм тизмегинде жанаша турган морфемадан тыным менен ажыратылып айтылат.

Кызматчы сөздөрдүн мына ушул белгилери аларды сөздүн катарына кошуп, өз алдынча сөз деп кароого мүмкүндүк берет. Тыбыштык түзүлүшү жагынан да баягы эле СГ (да, же), ГСГ (эле), СГСГС (кийин, менен), СГСГ (жана) сыяктуу тыбыш айкаштарынан турган түзүлүштөр.

Сөз курамы

Сөз – түзүлүшү (структурасы) жагынан татаал организм, тилдин күзгүсү, тарыхый өркүндөшүнүн изи. Андан тыбыш айкаштарынын мыйзамдарын да, тыбыштык өз ара таасирлерди да жана алардын жыйынтыктарын да, маанини (семантиканы) жана анын өзгөрүшүн да, морфемаларды жана алардын тизмектелишин да, алардын өз ара ширелишин, жаңы сапатка өтүшүн да жана ушуга окшогон толгон токой тилдик кубулуштарды байкоого болот. Мындай көрүнүштөрдү конкреттүү далилдерден байкаш үчүн ар бир тилдин сөздүк байлыгын (лексикасын) түзүлүш (курам же структуралык) жагынан талдап кароого туура келет.

Лексикадан морфологиялык жана лексикалык эскирген фактыларды да, жаңы пайда болгон түзүлүштөрдү да кезиктирүүгө болот.

Сөздөр түзүлүшү жагынан да бир кылка эмес, баардык учурда эле бирдей, окшош элементтерден (морфемалардан) тура бербейт. Ошондуктан сөздөрдүн түзүлүшүн талдоо (жиктөө) үчүн дайыма жана сөзсүз

анын маанилик касиети (семантикасы), морфологиялык түзүлүшү (курамы), лексикадагы тарыхый орду жана тилге тиешелүүлүгү (б.а. төл сөзбү же өздөштүрүлгөн сөзбү?) сыяктуу касиеттери эсепке алынып каралышы керек.

Сөздүн түзүлүшүн талдоо анын жалаң гана морфологиялык түзүлүшүнүн ажатын ажыратууга жардам бербестен, жалпы эле алардын алгачкы тегин (төркүнүн) табууга да жардам берет.

Ошондой эле, маанилик касиеттердеги өзгөрүүлөр, тарыхый которулуштар ар бир сөздүн морфологиялык элементтеринин колдонулуу чегинин өзгөрүлгөндүгүн, кызматчы милдетинин пайда болуу себептерин да ачууга жардам берет. Ал гана эмес, ар бир морфологиялык каражаттын пайда болуу тарыхынын тегерегинде да ой жүгүртүп көрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Кыргыз тилиндеги сөздөр теги жагынан бир кылка эмес.

1. Тилибиздин лексикасында төл сөздөрдүн өтө байыркы катмарлары аз эмес.

2. Лексиканын курамында жүздөгөн өздөштүрүлгөн сөздөр да бар.

3. Морфологиялык түзүлүшү жагынан ар түрдүүчө айкаштагы элементтерден (морфемалардан) турган туунду сөздөр аз эмес (алгачкы уңгулар, сенек болуп калган туунду түзүлүштөр, туруктуу айкаштар түрүндөгү лексемалар, түзүлүшү жагынан жиктөөгө кыйынчылык туулбаган түзүлүштөр, маанисинен ажыраган сенек сөздөр, алгачкы семантикасы сакталбай, жаңы мааниде колдонулуп жаткан сөздөр, маанилери таптакыр жакындашпаган - сырткы окшоштук мүнөздүү омонимдер, мааниси окшошуп, өздөрү теги жагынан ажырым синонимдер сыяктуу ар кыл касиетке ээ сөздөр).

Түзүлүшү жагынан ар бир сөздү курамдык элементтерге (тыбыш, муун, морфемаларга) ажыратууга болот.

Сөздөр тилдин тарыхый өркүндөшүнүн жыйынтыгы. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, алар ар бир тилдин тарыхынын күзгүсү. Ал эми тил өзүнүн ээси – элдин (улуттун) тарыхый өнүгүшү менен тыгыз байланышта жашагандыктан анын сөздүк курамында ошол тарыхый өнүгүштүн кырдаалдары сөзсүз чагыла тургандыгы – из калтыра тургандыгы өзүнөн-өзү түшүнүктүү.

Артүрдүү тилдерде сүйлөгөн элдердин өз ара карым-катыштарынын натыйжасында башка тилдерден ошкон лексикалык элементтер аларды өздөштүргөн тилдин эрежелерине баш ийип, анын морфологиялык кызматчы каражаттары менен айкашып, табигый өз сөз байлыктарындай эле муктаждыкка жараша кызмат аткара бере тургандыгы белгилүү.

Мисалы, *мектеп, китеп, калем* деген арапча зат атооч сөздөр эне тилибизде анын бардык грамматикалык категориялары менен өзгөрүү касиетине ээ (*мектептин, китебим, калемче, мектептик, китеп баштык, калем сап, калем уч ж.б.*).

Кыргыз тили сөздөрдүн морфологиялык түзүлүшү боюнча мүчөлөмө тилдердин тобуна кирет. Мүчөлөмө тилдерде сөздөрдүн курамдык бөлүктөрү (морфемалар) белгилүү тартипте гана тизмектешет. Ошондуктан алардын ар бир бөлүгүнүн чеги айкын ажырап турат. Мисалы: *Молдо Кылыч менин атым, Болжолу жок санатым. Айта берсем сабаган, Ак шумкардай канатым* (Молдо Кылыч). Бул төрт сап ырда 8 сөз мүчөлөмө сөздөрдөн. Алар *ат+ым, болжо+л, сан+a+t+ым, ай+t+a, бер+се+m, саба+ган, шумкар+дай, канат+ым* деген морфема айкаштарынан куралган.

Бирок, ар бир тилдеги төл сөздөр түзүлүшү боюнча өзү тиешелүү типологиялык топтун негизги жоболоруна, мүнөздөмөсүнө туура келгени менен, алардын арасында түзүлүш жагынан башка типологиялык топтун эрежелерине (схемаларына) туура келип калган сөздөр жок эмес. Мисалы, түрк тилдери, алардын ичинде кыргыз тили, сөздүн типологиялык мүнөздөмөсү боюнча, жогоруда көрсөтүлгөндөй, мүчөлөмө тилдердин тобуна кирет.

Бул топтогу тилдердин негизги өзгөчөлүгү:

1. Сөз уңгудан башталат (б.а. сөздүн башында уңгу турат): *уч+кун, мал+чы, кий+им, тоо+до+гу+лар ж.б.*

2. Уңгу дайыма өз алдынча мааниге ээ: *оюн, көңүл, арт, кес, көк, от, жый ж.б.*

3. Сөздүн кызматчы (маани бербөөчү) морфемалары уңгудан кийин ага ирети менен тизмектешип, ар бири ага белгилүү лексика-грамматикалык маани киргизет: *эл+ибиз+де*: *эл* – уңгу зат атооч, *-ибиз* – таандык мүчөсүнүн 1-жагынын көптүк түрү, *-де* – жатыш жөндөмөнүн өзгөргөн түрү; *жай+лоо+нун*: *жай* – «орун» жана «ага бир нерсени жайыттатуу, жаюу» маанисиндеги уңгу атооч жана этиш, *-лоо < ла + оо*: *-ла* – зат атоочтон этиш жасоочу мүчө, *-оо* – кыймыл атоочтун мүчөсү, *-нын* – илик жөндөмө мүчөсү.

4. Сөздүн ар бир морфемасынын чеги өз ара жеңил ажырап турат: *карма+шуу+нун, өт+көн+дөр, арт+тыр+ыл+сын ж.б.*

5. Уңгудан мурда анын алдына кызматчы морфема келбейт.

Ошондой болсо да, ар бир тилде экинчи башка типологиялык топтун белгилери, б.а. аларга мүнөздүү түзүлүштөгү сөздөр жолукпай койбойт. Мисалы, кыргыз тили үчүн аморфтук (уңгучул) тилдердегидей уңгу

түрүндө туруп омонимия жана көп маанилүү касиетке ээ сөздөр аз эмес;

кой (айбан); *кой* (этиш): *кол кой*; *бир кой* («ур» маанисинде).

ат (мал); *ат*: *баланын түрүнө жараша ат кой* (ылакап); *ат* (этиш); *мылтык ат*, *ок ат*.

от: *от жак*; *от*: *от жер*; андан *отоо чөп* ж.б.

өт (этиш): *көчөдөн өт*; *суудан өт*; *өт* (зат атооч): *өт оорусу*; *өтү жарылуу* ж.б.

2. Кыргыз тилинде аз да болсо уңгунун башына кызматчы морфеманын келиши мүнөздүү. Мисалы: *бейтаалай*, *наинсап*, *натуура*, *бейтааныш*, *бейбаш*.

Мындай типтеги сөздөр кыргыз тилине фарсы тилинин таасири менен оошкон. Бирок алардын көпчүлүгү тилибизде эзелден бери колдонулуп келе жаткандыктан ар бир адам эле мындай сөздөрдүн фарсы тилдеринен өздөштүрүлгөндүгүн баамдай албайт. Ошого карабастан мындай сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыратуу кыйын эмес: *на+туура*, *на+ынсап*, *бей+таалай*, *бей+тааныш*, *бей+баш* ж.б.

3. Флективдүү тилдерде уңгу менен мүчөнүн чеги жылышып кеткен, алар өз ара ширешип калгандыктан жиктөөгө болбой калган түзүлүштөгү жана өз алдынча турганда маанисиз уңгулардын да болушу мүнөздүү.

Ушундай эле түзүлүштөгү сөздөрдү түрк тилдеринен, ошондой эле кыргыз тилинен да кездештирүүгө болот:

ката: *жолду ката* < *кара+та* деген чакчыл этиш маанисинен ажырап, уңгунун аяккы мууну *-ра* сыйлыгышып түшүп, этиштик *-т* жана *-а* мүчөлөрү биригип, бир морфемага айланып, бул сөз жалпысынан жиктелбеген бир бүтүн туунду морфемага айланып калган.

баам: *баамдоо*, *байка*, *байыр алуу*, *бетбактырбоо* деген сөздөрдүн алгачкы уңгусу ба «көрүү» деген маанидеги этиш сөз менен салыштырылып, бул сөздүн уңгусу ба + *-ым* деген мүчө менен айкашып жасалгандыгын айтууга туура келет.

минт же *ант*, *ошент*, *тигинт* сыяктуу этиштер тарыхый жагынан *мындай+эт*, *андай+эт*, *ошондой+эт*, *тигиндей+эт* деген айкаштардан турат.

агайын деген кош зат атооч *ага* жана *ини* деген сөздөрдүн айкаштарынан түзүлгөн. Ушундай эле морфемаларга *бүгүн* < *бу+күн*, *бийыл* < *бу+жыл*, *былтыр* < *бу+жыл+дыр*, *ыштан* < *ич+тон*, *үстөмөн* < *жүз* (бет маанисинде) + *төмөн*, *өйүз* < *о(ол, ал)+жүз* (тарап маанисинде), *ычкыр* < *ич+кур* морфемаларынан турат.

Буларга окшогон сөздөрдүн түзүлүшүнөн эмне үчүн фузия кубулушунун көрүнүштөрү байкалат?

Мындай учурларда уңгу менен мүчөлөр-

дүн ширешүүсүнүн, б.а. алга жана артка окшошуу кубулуштарынын натыйжасында кыскарып, сыйлыгышып түшүшүнүн (*карта* < *карата*), *баам* < *ба+ым*, *минт* < *мындай* + *эт*) натыйжасында уңгу жана мүчө же өз ара айкашкан эки сөздүн алгачкы түрү да, айтылыш өзгөчөлүгү да өзгөрүп, сөз жаңы кебетеге ээ болот. Мындай сөздөрдү курамдык морфемаларга жиктөө атайын даярдыгы аз адамдар үчүн кыйынчылык туудурат. Ошентип, тилдердин типологиялык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу касиеттери, бир жагынан тилдердин сөздүк курамын жалпысынан мүнөздөөчү белгилерден болсо, экинчи жактан ар бир тилдин лексикасын белгилүү гана бир типологиялык белги менен чектөөгө болбой тургандыгын күбөлөйт. Ал гана тургай, типологиялык кубулуштар тилдердин бир калыпта, бир кылка өнүкпөй тургандыгын, тилдердеги мындай ар түрдүүлүк тарыхый өнүгүштүн жыйынтыгы экендигин күбөлөйт.

Тилдердеги типологиялык белгилердин учурашы ар бир тилге мүнөздүү структуралык түзүлүштөрдүн баардыгын эсепке алып, алардын ар бир түрү жөнүндө маалымат берүүнү жеңилдетет.

Типологиялык өзгөчөлүктөр жөнүндө кыскача маалымат алгандан кийин тилибиздеги сөздөрдү төмөнкүдөй түзүлүштөрдөн турган морфологиялык түзүлүштөр (структуралар) катары карашыбыз керек:

1. Бир муундуу, маанисинен ажырабаган (жоготпогон) уңгулар: *ал*, *бер*, *кел*, *ат*, *мал*.

2. Уңгу жана мүчөгө ажыратууга болбогон, эки муундан турган уңгулар: *отур*, *жылкы*, *айт*, *байка*, *баам*, *байыр (ал)*, *кызыл*;

3. Уңгу жана мүчөгө жеңил жиктелүүчү туунду сөздөр: *мал+чы*, *тон+чон*, *кий+им*, *окуу+чу* ж. б.

4. Баштапкы семантикасынан алыстаган сөздөр: *кийин*, *менен*, *жана*, *дейре*, *чейин* ж.б.

5. Тыбыштык ширешүүлөрдүн жана сыйлыгышуунун натыйжасында алгачкы формасынан алыстап кеткен, эки жана андан да көп муундан турган сөздөр: *айер ажер*, *ошер*, *ошент*, *агайын*, *чандаяк*, *ката* ж.б.

6. Теги жагынан башка тилдерден өздөштүрүлгөн, ошондуктан морфологиялык түзүлүшү боюнча өздөштүрүп алган тилдин ички грамматикалык мыйзамдарынын чегинде жиктөөгө мүмкүн болбогон сөздөр: *конкурент*, *бригада*, *космос*, *мектеп*, *гелий*, *молдо*, *орбита*, *эсеп*, *демократия*, *нан*, *автомат*, *гозо*, *даңк*, *кокозо*, *кереге*, *согон*, *улан* ж.б.

7. Эки түгөйү биригип бир (*жалпылоо*; *кайталоо*, *уйкаш* ж.б.) маанини билдирген кош сөздөр: *ата-эне*, *кийим-кечек*, *чай-пай*, *оюн-кулкү*, *сорпо-шилең*, *тарс-турс* ж.б.

8. Башка тилдерден өздөштүрүлүүнүн натыйжасында пайда болуп, уңгусунан мурда кызматчы морфемалар менен айкашып турган сөздөр: *бейтааныш, бейбаш, натуура*.

9. Туруктуу айкаштардан куралган кошмок сөздөр: *ат кулак, төө куйрук, кол кап, карагат, басмайыл, каржилек, ар кошкон ж. б.*

СӨЗ ЖАСОО

Жалпы түшүнүк

Сөз жасоо деген термин эки түрдүү мааниде колдонулат. Ал, биринчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн кантип жасалаарын, анда кандай каражаттар жана ыкмалар пайдалана тургандыгын билдирсе, экинчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн табиятын иликтеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмүн билдирет.

Демек, сөз жасоо – татаал жана туунду сөздөрдү өз ичине камтып турган тил системасынын бир бөлүгү жана ал бөлүктү изилдеп үйрөтүүчү тил илиминин фонетика, лексика, морфология, синтаксис сыяктуу өзүнчө бөлүмү.

Тилдин сөздүк курамындагы уңгу сөздөр сан жагынан өтө эле чектелүү. Алардын жалпы саны төрт-беш миңге жуук. Ошондуктан коомдук турмуштун түрдүү жагдайларын тейлеш үчүн жаңы түшүнүктөрдү атоо, жаңы сөздөрдү жасоо зарылдыгы үзгүлтүксүз пайда болуп турат. Жаңы сөздөрдүн пайда болушу тилдин сөздүк курамын толуктайт, андан ары байытат. Бул болсо сөз жасоонун эң алды лексикага кызмат кылып, аны менен ажырагыс байланышта боло тургандыгын тастыктайт. Демек, сөз жасоо системасы сөздүк курамын байытуудагы бирден бир тилдик ички каражаттардан болуп эсептелет.

Сөз жасоо грамматика менен да тыгыз байланыштуу. Мындай байланыш туунду жана татаал сөздөрдүн милдеттүү түрдө тигил же бул сөз түркүмүнө таандык болоору жана буларды жасоодо түрдүү грамматикалык каражаттардын пайдаланыла тургандыгы менен аныкталат. Мисалы: *майла* жана *билим* деген туунду сөздөрдүн ичинен *майла* – зат атоочтон жасалган этиш, *билим* – этиштен жасалган зат атооч.

Ошентип, сөз жасоо сөздүк курамындагы сөздөрдү сөз түркүмдүк белгиси боюнча грамматикалык жактан бири-бири менен байланыштырып, өз ара топтоштуруп турган каражат болуп эсептелет.

Туунду жана татаал сөздөрдүн ар бири жеке өзүнө таандык болгон тыбыштык турпатка ээ. Демек, бул – сөз жасоонун фонетика

менен байланышып тургандыгына далил. Мисалы: сана деген туунду сөз *с – а – н – а* деген тыбыштык тизмектен куралган жана ал тизмек ушул гана сөздүн керт башына таандык.

Сөз жасоо системасын илимий жактан аңдап түшүнүү үчүн анда колдонулган негизги түшүнүктөрдү билүү зарыл. Алардын орчундуулары төмөнкүлөр: *сөз жасоо мааниси, негиз жана анын түрлөрү, куранды мүчө, туундулук катыш (отношение мотивированности), сөз жасоо тизмеги, сөз жасоо уясы, сөз жасоо тиби ж.б.*

Сөз жасоо мааниси

Тилдеги сөз жасоонун бөтөнчөлүгү сөз жасоо мааниси аркылуу аныкталат да, мындай маани бир эмес, бир нече сөзгө бирдей таралат. Муну менен ал сөз түркүмүнүн жалпы категориялык маанисине окшоп кетет. Бирок, категориялык маани бүтүндөй бир сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, сөз жасоо мааниси ошол түркүмгө кирген айрым гана сөздөргө тиешелүү болот. Бул жагынан сөз жасоо маанисинин мүмкүнчүлүгү, аракет чөйрөсү дээрлик тар келет.

Мисалы, *агар, көгөр, карар, жашар, кыскар* деген атоочтон жасалган туунду этиштер негиз аркылуу туюндурулган белгиге ээ болуу деген маани боюнча өз ара жалпылыкты түзүп турат. Бул – аталган туундулардын сөз жасоо мааниси. Ушул маани аркылуу өздөрү жасалган ак, көк, кара, жаш, кыска сөздөрүнүн маанисинен айырмаланат. Бирок бул маани этиш түркүмүндөгү баардык этиштерге милдеттүү түрдө тарала бербейт. Ошондуктан муну жалпы категориялык маани деп кароо мүмкүн эмес: ал тек гана аталган туундуларды өз ичине камтып турат.

Сөз жасоо мааниси сөздүн лексикалык маанисинен да айырмаланып турат. Сөздүн лексикалык мааниси сөздүн керт башына тиешелүү. Эгерде мындай типтеги маани бир нече сөзгө орток болсо, анда бул өңдүү сөздөрдө тыбыш эмес, маани жактан гана жалпылык болот. Мисалы: *айбан-жаныбар, бут-аяк, шаар-калаа, акыл-эс, ат-ысым, иш-жумуш, тамак-аш, дене-бой, карышкыр-бөрү ж.б.*

Ошондой эле бирдей сөз жасоо маанисине ээ болгон сөздөр, адатта, бирдей сөз жасоо каражаттары менен да мүнөздөлөт. Мисалы, *агар, көгөр, карар, жашар, кыскар* сөздөрүн жасоодо бир гана каражат колдонулду. Ал – атоочтон этиш жасоочу – «ар» курандысы. Демек, сөз жасоо мааниси куранды мүчө аркылуу берилет, ал эми лексикалык маани бүтүндөй бир сөздүн контексти аркылуу туюндурулат. Бул жогорудагы эки маанинин ортосундагы дагы бир айырмачылык.

Сөз жасоочу негизги бирдиктер – негиз, анын түрлөрү жана куранды мүчө.

Негиз

Сөздүн негизи – сөздүктөгү сөз. Ал уланды мүчөнү алып таштагандан кийин калган сөздүн бөлүгүнө дал келет.

Мисалы: *кышта+дык, тузда+дыңар, ата+саң* ж.б. Мисалы, *кышта+дык, кышта+дыңар, ата+саң, ата+псыздар* ж.б.

Уңгудан айырмаланып, негиз өз ичинен морфемаларга бөлүнүнүшү мүмкүн. Эгерде негиз бир эле морфемадан турса, анда ал текзаттык жагынан эркин уңгуга дал келет. Бул учур негиздин эң кичине чеги болуп саналат: *тал, таш, көк, үч, беш, жүр, чоң* ж.б.

Мүчөлөгөн негиз эч убакта уңгуга дал келбейт, башкача айтканда, уңгудан чоңдук кылат. Себеби негиз эркин уңгу менен бир же бир нече куранды мүчөдөн, же бир нече уңгудан түзүлө берет: *жаштык, түймө, билим* – уңгу жана куранды мүчөдөн турат, *топ таш, иш сапар, бет май, туш кийиз, кол кап* – эки уңгудан турат.

Негиз лексикалык маанини туюндуруп, кандайдыр бир сөз түркүмүнө тиешелүү болушу жагынан сөздүн белгисине ээ. Бирок негиз уланды мүчөлөрдү камтыбагандыктан, сөз формасынын тутумундагы каражаттардын баары эле негизге бирдей тиешелүү эмес экендигин далилдейт.

Негиз ар түрдүү каражаттардан жасалгандыгына же жасалбагандыгына карай үчкө бөлүнөт: *тубаса негиз, туунду негиз жана түзүлүшү негиз*.

Тубаса негиз

Тубаса негиз – башка сөздөн жасалбаган сөз, тилдин азыркы абалында ар түрдүү каражаттар аркылуу жасалбаган, көбүнчө эркин уңгуга дал келген негиз.

Мындай негиздин мааниси эмне үчүн, кантип ушул тыбыштык түзүлүш аркылуу туюндурулуп, ошол маанини билгизгендигин түшүндүрүү мүмкүн эмес, муну айтуу үчүн ошол сөздүн келип чыгышын изилдөө керек. Демек, сөздүн негизи бир гана уңгудан турса, тубаса негиз болот да, анын түзүүчү негизи болбойт: *ат, куш, ал, он, бир, ур, сат* ж.б.

Бирок, тилдин тарыхый жактан өнүгүү процессинде азыркы учурда уңгу катары эсептелип жүргөн бир катар тубаса негиздер уңгу мүчөгө ажыраган туунду негиздерден болушкан. Мисалы, *кудук*, котор. Бул эки уңгу – тарыхый жактан туунду сөз, уңгулары – *куд>куй, код>кой*. Демек, аталган уңгулар тектеш түрк тилдерине мүнөздүү болгон д

й алмашуу кубулушуна кабылып, азыркы кыргыз тилинде *куй* жана *кой* этиштерине өтүп кеткен. Ошентсе да, бул өңдүү учурлар сөз жасоонун тикелей изилдөө бутасы боло албайт. Алар тектештирме-тарыхый планда аткарылган кыргыз тилинин тарыхый грамматикасында каралууга тийиш.

Туунду негиз

Туунду негиз – башка сөздөн жасалган сөз, башка бир негизге куранды мүчөнүн жалганышы же бир нече негиздин бир бүтүндүккө биригиши аркылуу жасалган, мааниси жана турпаты жагынан ошол бирдиктерге көзкаранды болгон негиз.

Мисалы, *кыргыч, уйчу, бакчы* сыяктуу туунду негиздер *кыр, уй, бак* деген негиздердин *-гыч, -чы* курандылары менен айкашуусу, *беш жылдык, топ таш, калем сап* деген туунду негиздер эки негиздин бир бүтүндүктү түзүшү аркылуу жасалган.

Туунду негиздин ичинен соңкулардын мааниси тутумундагы негиздердин маанилеринен келип чыгат. Бирок алардын жөнөкөй кошундусу эмес.

Тубаса негиз туунду негиздин тутумунда негизинен өзүнүн тыбыштык жагын өзгөртпөй сактайт. Бирок айрым бир учурларда тубаса негиз белгилүү деңгээлде морфологиялык жактан өзгөрүүгө дуушар болушу да мүмкүн. Мисалы, *жыйна, кыйна, ойно*. Булардын тубаса негизи болуп *ой, кый, жый эмес, оюн, кыйын, жыйын* деген сөздөр эсептелет. Себеби, аталган негиздердин тутумунда соңку муунундагы – *у-* жана *-ы* – кууш үндүүлөрү түшүп калган: *ойн+а, ыйн+а, жыйн+а*.

Туунду негизден куранды мүчөнү алып таштагандан кийин дайыма эле тубаса негиз алына бербейт. Мисалы, эмгекчилер *өндүрүмдүц* эмгектеништи. Тилибиздеги *өндүрүмдүц* курандылар кайсылар?

Бул эки сүйлөмдөгү *өндүрүмдүц* жана *өндүрүмдүц* деген туунду негиздерден адегенде *-луу (-дүц)*, андан кийин биринчисинен *-ым (-үм)* курандыларын алып таштасак, мындан алынган *өндүр* жана *өндүм* деген негиздер *өндүрүмдүц, өндүмдүц* деген туундулардын тубаса негизине дал келбейт. Анткени *өндүр, өндүм* деген негиздер өзү да (*өндүм< өн+ым; өндүр<өн+дыр*) туунду негиз болушат. Булардын ичинен *өндүм* сөзү тилибизде продукция деген мааниде колдонула баштады.

Демек, жогорудагыдай учурга сөз жасоо боюнча талдоо жүргүзүү үчүн түзүүчү негиз деген түшүнүккө кайрылуу зарылдыгы келип чыгат.

Түзүүчү негиз

Түзүүчү негиз – туунду сөз жасалган сөз.

Мисалы, *балыкчы, шыпыргы, илгич* сөздөрүнүн түзүүчү негизи балык, шыпыр, ил, анткени алар ушул сөздөрдөн *-чы, -гы, -гыч* курандыларын жалгоо аркылуу жасалды.

Ар кандай туунду негиздин түзүүчү негизи болот. Туунду негиз маани жактан түзүүчү негиз менен байланышат. Эгер түзүүчү сөз көп маанилүү болсо, анын баардык эле мааниси бүт бойдон туунду сөздүн жасалышына тирек боло бербейт. Анткени туунду сөз түзүүчү сөздүн зарыл болгон маанисин гана ичине камтыйт.

Мисалы, башкарма, атак, жемде (жемдеп бак) деген туунду негиздер башкар, ата (атын ата), жем (дан, азык) деген түзүүчү негиздерден жасалган: *башкар+ма, жем+де, ата+к*. Бирок, бул түзүүчү негиздердин өзү да туунду негиз болуп эсептелет, анткени алар баш, ат (ысым), же деген сөздөрдөн жасалды: *баш+кар, ат+а, же+м* (сал.: *бас+ым>басым, тын+ым>тыным* ж.б.).

Түзүүчү негизди туура аныкташ үчүн талдоого алынып жаткан туунду негизге кайсы сөздүн уңгулаш экендигин, алардын ичинен маани жана турпат жактан кайсынысы туунду негизге эң жакын турганын жана туунду негиздин тутумунда кайсынысы кайталанаарын табуу зарыл.

Ошентип, бул же тигил туунду сөздүн жасалышына маани жана турпат жактан уютку болгон, анын тутумунда кайталанган негиз түзүүчү негиз деп аталат. Эгерде кыска жана так аныктама берсек, **түзүүчү негиз – бул куранды мүчөнү алып салгандан кийин калган туунду негиздин бөлүгү.**

Түзүүчү негиздин милдетин зарылдыгына жараша тубаса негиз да (*тур>турак, сай>ма*), туунду негиз да (*турак>турактуу, сайма>саймалуу*) аткара берет.

Демек, тубаса жана туунду негиз түзүүчү жана туунду негиз деген түшүнүктөр сөз жасоо процессинин көп баскычтуу кубулуш экендигинен кабар берип, анын табиятын ачып берүү үчүн колдонулат.

Ошондуктан бир туунду сөздүн бир гана түзүүчү негизи болот. Бирок, түзүүчү негиз же тубаса негизге, же тубаса негиз менен куранды мүчөнүн биримдигине дал келиши мүмкүн. Кийинки учурда түзүүчү негиздин тутумунда бир эле эмес, бир нече куранды мүчө орун алышы мүмкүн. Ошондуктан негиздин кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендиги эң акыркы куранды мүчөгө ылайык аныкталат.

Мисалы, адамгерчиликтүү деген сөздүн тутумунда төрт мүчө (*-гер, -чы, -лык, -луу*)

бар. Ошенте да, алгачкы куранды мүчө *-гер* сөз жасоо кызматын аткара алган жок. Андан кийинки *-чы* курандысы да ушундай эле мүнөзгө ээ, себеби тилибиздеги сөздөрдүн арасынан адамгер, адамгерчи, адамчы деген сөздөрдү табуу мүмкүн эмес, өзүнөн кийинки *-лык* мүчөсү менен биргелешкен учурда гана адамгерчилик сөзү жасалды. Аягына *-луу* мүчөсү улангандыктан адамгерчиликтүү деген сөз жасалып, ал сөз сын атоочтук касиетке ээ болуп калды. Демек, сөздү жасалышы боюнча талдоодо иралды анын тике түзүүчүсүн туура аныктоо зарыл.

Туундулук катыш

Сөз жасоодогу борбордук түшүнүк – туундулук катыш. Ал түзүүчү негизге бир же бир нече туунду сөздүн маани жана форма жактан шартталып тургандыгын билгизет.

Ал түзүүчү негизге бир же бир нече туунду сөздүн маани жактан да, форма жактан да шартталып тургандыгын билгизет. Мисалы, акылдуу, акылсыз сөздөрү маани жактан да, турпат жактан да акыл сөзүнүн болушун талап кылат.

Туунду сөздүн маанисин билүү үчүн түзүүчү сөздүн маанисин билүү зарыл. Бирок, бул жетиштүү шарт эмес, себеби туунду сөздүн мааниси түзүүчү сөз менен куранды мүчөнүн маанилеринин биримдигинен келип чыгат.

Мисалы, *чөптү ото, чөптү отто*. Мында туунду сөздөр *-ото<от+о, отто<от+ла*. Экөө тең от деген түзүүчү сөздөн жасалды. Экөө тең маани жактан да, турпат жактан да от өзүнө көз каранды болуп турат. Булардын маанисине түшүндүрмө берүү үчүн түзүүчү сөздүн (от) жана ага жалган курандынын (*-о<-а, -то<-ла*) маанилерин билүү зарыл. Алар төмөнкүлөр:

от – жашаң чөп, чөп.

-а – негиз аркылуу туюндурулган заттан арылтуу.

-ла – негиз аркылуу туюндурулган заттан азыктануу.

Туунду сөздүн мааниси түзүүчү сөз менен курандынын маанисинен келип чыккандыктан, жогорудагы эки сөздүн маанисине мындай түшүндүрмө берүүгө болот.

ото – чөптөн арылтуу, демек, жашылча-эгин эгилген жерди отоо, чөптөн арылтуу.

отто – чөптөн, азыктануу (мал жөнүндө).

Мына ушинтип, туунду сөздүн мааниси туундулук катыштын натыйжасында куранды мүчөнүн сөз жасоо мааниси менен түзүүчү сөздүн лексикалык маанисинин өз ара биригишинен пайда болот. Ал эми жогорудагы сөздөрдүн тыбыштык турпаты

болсо туундулук катыштын негизинде төмөнкүдөй өзгөрүүгө кириптер болот:

$от + а > от + о > ото.$

$ат + ла > от + ло > от + то > отто.$

Мында *от* сөзүнө *-а* жана *-ла* курандылары үндөштүк күүсү менен тыбыштардын алмашуу эрежесине ылайык *-о* жана *-то* түрүндө өзгөрүп уланды. Натыйжада, *ото* жана *отто* туундуларын пайда кылды. Экөө тең тутумунда туундулук катышта турган *от* түзүчү сөзүнүн тыбыштык турпатын кайталады.

Ошентип, сөз жасоодо туундулук катышта турган туунду жана татаал сөздөр гана иликтөөгө алынат. Бирок маани жана турпат жактан кандайдыр бир жалпылыгы бар сөздөрдүн баары эле туундулук катышта боло бербейт. Мисалы, *ото* жана *отто* сөздөрү менен *от* сөзү менен туундулук катышта турганы менен, өз ара мындай катышты түзө албайт. Себеби булардын бири экинчисинен жасалган жок. Демек, туундулук катыштагы сөздөр алардын ичинен жеке бирөөнө гана маани жана турпат жактан милдеттүү түрдө баш ийип турушу зарыл.

Түзүүчү сөз туунду сөздүн тутумунда, негизинен, өзүнүн тыбыштык жагын өзгөртпөй сактайт, же уланды мүчө уланып, өзгөрүп колдонулат.

Мисалы, *акыл* – түзүүчү, *акылдуу*, *акылсыз* – туунду сөздөр болуп саналат. Сөз жасоодо дал ушундай туундулук катыштагы сөздөр изилденет.

Маани жана турпат жагынан жалпылыгы бар сөздөрдүн баары эле өз ара туундулук катышта боло бербейт; *акылдуу* – *акылсыз*, *ойлуу* – *ойчул* – *ойло* деген сөздөрдүн бири экинчисинен туунду боло албайт. Анткени булардын бири да ушул же уланды мүчө уланган турпатында бири-биринин тутумунда кайталанган жок. Демек, бул өңдүү уңгулаш сөздөр өз ара туундулук катышта эмес, уңгунун лексикалык мааниси боюнча гана бир жактуу маанилик байланышта болот.

Куранды мүчө

Куранды мүчө сөзгө жалганып, сөздүн лексикалык маанисин да, турпатын да өзгөртөт, андан жаңы сөз жасайт.

Мисалы: *өрт* (*зат*) > *өрттө* (*этиш*), *бас* (*этиш*) > *басма* (*зат*).

Мында сөз бир сөз түркүмүнөн экинчи бир сөз түркүмүнө өтөт. Тескерисинче, мындай учурда туунду сөз башка түркүмгө өтпөй жасалышы да мүмкүн.

Мисалы: *уй* (*зат*) > *уйчу* (*зат*), *бак* (*зат*)

> *бакчы* (*зат*).

Бирок эки учурда тең сөздүн лексикалык маанисин өзгөрөт, анткени мындай учурда туунду сөз аркылуу чындыктагы башка нерсе белгиленет. Демек, куранды мүчөлөр сөз сыяктуу атоо кызматын аткаруу жөндөмүнө ээ. Ошондуктан алар эне-тилибиздин сөздүк корун байытуучу негизги ички каражаттардан болуп эсептелет. Бирок сөз атоо кызматын өз алдынча аткарууга жөндөмдүү, куранды болсо мындай кызматты жеке өзү эмес, өзү уланып айтылган сөздүн тутумунда гана аткара алат. Бул куранды мүчө менен сөздүн ортосундагы негизги айырмачылык.

Куранды мүчө менен уланды мүчөнүн айкашуу жөндөмдүүлүгү (валенттүүлүгү) да ар түрдүү. Булардын ичинен уландылар тигил же бул түркүмдөгү баардык сөздөр менен айкаша берет. Маселен, бардык зат атоочтор жөнделөт, баардык этиш сөздөр жак, чак уландылары менен жакталат.

Ошондуктан уландылардын колдонулушуна тийиштүү сөз түркүмүнүн ичинен чек коюлбайт. Ал эми курандылардын колдонулушу дээрлик чектелген мүнөздө болот. Булар бир түркүмдөгү сөздөрдүн ичинен айрымдарына, тек гана маани жактан курандыга шайкеш келип тургандыгына жалганат.

Маселен, *-ы* курандысы, адатта, кесип, өнөр, шык-жөндөм сыяктуулардын объектисин билдирип турган зат атооч сөздөргө гана уланып айтылат.

Сөз жасоо тизмеги

Үзгүлтүксүз туундулук катыш менен байланышкан сөздөрдүн тизмеги сөз жасоо тизмеги деп аталат.

Туунду сөз менен түзүүчү сөздүн ортосундагы катыш дайыма эле эки сөздүн алкагы менен чектеле бербейт. Анткени туундулук катышта турган эки сөздүн бири экинчисине карата түзүүчү негиз болсо, экинчиси биринчисине карата туунду негиз болот. Ошол эле маалда туунду негиз да башка бир сөзгө карата туундулук катышта туруп, ал сөздүн түзүүчү негизинин милдетин аткарышы мүмкүн. Мисалы:

(1) Атын *атаса* куту сүйүнөт.

(2) *Атактуу* жазуучунун китеби басылып чыкты.

Көрүнүп тургандай, (1) мисалдагы *ата*-этиши *-а* курандысын жалгоо аркылуу *ат* сөзүнөн жасалды:

$ата < ат+а$

Демек, мында *ата* – туунду сөз, *ат* – түзүүчү сөз. Булардын ортосундагы туундулук катыш ушул эки сөздүн алкагы менен чектелет.

Ал эми (2) мисалдагы *атактуу* сөзүндөгү туундулук катыш, *ата* сөзүнөн айырмаланып, башка бир шартта ишке ашырылат. Атап айтканда, *атактуу сөзү атак* сөзүнөн жасалгандыктан, биринчиси туунду негиз, экинчиси түзүүчү негиз болот. Ошол эле учурда *атак* сөзү да – *ата* этишинин туундусу, демек, атак *ата*'га карата туунду негиз болсо, *ата атак* сөзүнө карата түзүүчү негиз болот. Экинчи жагынан, өйдөкү мисалдан көрүнүп тургандай, *ата* сөзүнүн өзү да туунду негиз, анткени ал *ат* сөзүнөн жасалды.

Жыйынтыктап айтканда, *атактуу* сөзүнүн жасалыш баскычтарын төмөнкүчө көрсөтүүгө болот:

атактуу < *атак* + *луу* < *ата*+*ык* < *ат*+*а*.

Мында *ат* сөзүнөн *ата* этиши, *ата* этишинен *атак* зат атоочу, *атак* зат атоочунан *атактуу* сын атоочу жасалды. Демек, *ат* сөзүнөн *атактуу* сөзүнө чейинки сөздөр үч баскычтуу үзгүлтүксүз туундулук катыш менен байланышты. Ошондуктан бул мисалдагы төрт сөз бири-бири менен туундулук катыш аркылуу байланышып, төмөнкүдөй сөзжасоо тизмегин түзөт:

атактуу < *атак* < *ата* < *ат*.

Сөз жасоо уясы

Сөз жасоо системасын сыпаттоодогу дагы бир түшүнүк – сөз жасоо уясы. Ал тубаса негиз, туунду негиз, түзүүчү негиз, туундулук катыш, сөз жасоо тизмеги сыяктуу буга чейин каралган жана карала элек түшүнүктөрдү ичине камтып, сөз жасоо системасынын тилдеги татаал кубулуш экендигин тастыктайт. Демек, сөз жасоо уясы деп бир уңгудан тараган жана туундулук катыш менен байланышкан туунду жана татаал сөздөрдүн сөз жасоо тизмегинин топтому аталат.

Аныктама тастыктап тургандай, сөз жасоо уясына бир уңгудан тараган уңгулаш туунду жана татаал сөздөр биригет. Тилде ар уңгунун сөз жасоо уясы курам жана көлөм жактан бирдей эмес, ар түрдүү.

Маселен, *баш* сөзүнөн түздөн түз жасалган туундулар түрк тилдеринде онго жетпеген гана сөздү ичине камтыйт. Калган жүздөгөн туундулар *баш* уңгусунан эмес, бул уңгулуу башка түзүүчү негиздерден жасалат. Ушунун өзү эле сөз жасоо уясынын көлөмү жана курамы татаал боло тургандыгын ачыкка чыгарат.

Алсак, тилдеги сөз жасам маселесин тереңден изилдеген казак окумуштуулары *баш* сөзүнүн сөз жасоо уясы 92 сөз жасамдык тизмекти жана 143 туунду сөздү камтый тургандыгын аныкташкан¹. Кызыгы, бул

1 казіргі казак тілінің сөз жасам жүйесі. Алматы, 1989: 51–56.

эсептөөлөрдө *баш* сөзү катышкан татаал сөздөр эске алынган эмес экен. Эгер эске алынса, анда *баш* уңгусунун сөз жасоо уясынын курамы дагы да кеңейери бышык.

Ошол эле маалда *bas* сөзүнүн түрк тилиндеги сөз жасоо уясы 220дан ашуун туунду жана татаал сөздү ичине камтыйт. Ал эми кыргыз тилиндеги *баш* уңгусунун сөз жасоо уясын 130га жакын туунду жана татаал сөз уюштурат²: *баш*, *баш-аяк*, *башаламан*, *башаламандык*, *баш ал-*, *баш ат-*, *баш бал*, *баш босого*, *баш буттуулар*, *баш ий-*, *баш кат-*, *баш келте*, *баш кийим*, *баш каш*, *башкөз*, *баш кал-*, *баш маана*, *башма-баш*, *баш макала*, *баш маңка*, *баш мичө*, *баш оору*, *баш оту менен*, *башпаана*, *баш сүйлөм*, *баш тамга*, *баштан аяк*, *баш-уч*, *баш чалгыч*, *баш ылдый*, *баш-этек*, *башайы*, *башат*, *башбак*, *башбакта-*, *башбактат-*, *башбактоо*, *башка-башка*, *башкала-*, *башкалоо*, *башкар-*, *башкарма*, *башкармалык*, *башкармасыз*, *башкарт-*, *башкартуу*, *башкаруу*, *башкаруучу*, *башкаруучулук*, *башкарыл-*, *башкарылуу*, *башкарылуучу*, *башкасы-*, *башкасын-*, *башкасынтуу*, *башкасынуу*, *башкача*, *башкачала*, *башкачалоо*, *башкачалык*, *башкы*, *башмалдак*, *башмандак ат-*, *баш оона*, *башсыз*, *башсыздык*, *башта*, *баштаак*, *баштаанак*, *баштагы*, *баштагыдай*, *баштагыч*, *баштагычтык*, *баштал-*, *башталгыч*, *башталгыч билим*, *башталма*, *башталуу*, *башталыш*, *баштама*, *баштамал*, *баштан-*, *баштандыр-*, *баштандыруу*, *баштант-*, *баштантуу*, *баш таң*, *баш таңмай*, *баштанкы*, *баштапан уюм*, *баштат*, *баштатан*, *баштатуу*, *башташ*, *баштоо*, *баштооч*, *баштоочу*, *баштоочулук*, *баштуу*, *баштуулук*, *баштык*, *баштык үзөңгү*, *баштыктуу*, *баштыкча*, *баштыкчан*, *баштыкчандар*, *башчы*, *башчылык*, *башыл*, *башыла*, *башылат*, *башылатуу*, *башылоо*, *башынан*, *башында* ж.б.

Сөз жасоо тиби

Сөз жасоонун негизги бирдиги болуп сөз жасоонун тиби деген түшүнүк эсептелинет. Сөз жасоонун тиби деп туунду сөздөрдү айрым-айрым топторго бириктирүүгө мүмкүндүк берген эреже-шартты айтабыз.

Сөз жасоонун тибин аныктоодо, эреже катары, бир эмес, бир нече туунду сөз салыштыруунун объектиси катары алынат да, төмөнкүдөй үч шарттын бир эле учурда аткарылышы талап кылынат:

2 Бул сандардын эсеби кыргыз жана түрк тилинин орфографиялык сөздүктөрүнүн алынды. Ошондуктан мындан тилдин сөздүк байлыгы жөнүндө кесе бүтүм чыгаруу бир беткейликке жата турганын белгилей кетүү абзел. Бул жерде сөздүктөрдү тилдин сөздүк байлыгы канчалык өлчөмдө катталгандыгы жөнүндө гана болушу мүмкүн.

Биринчиден, салыштырылып жаткан туунду сөздөрдүн түзүүчүсү сөз түркүмдүк белгиси боюнча бирдей болушу зарыл;

Экинчиден, салыштырылып жаткан туунду сөздөрдүн сөз жасоо маанилери да бирдей болушу зарыл;

Үчүнчүдөн, салыштырылып жаткан туунду сөздөрдүн бирдей куранды мүчө менен жасалышы зарыл. Ал эми татаал сөздөр болсо бирдей каражаттар аркылуу түзүлүшү шарт.

Эгерде ушул үч шарттын бирөө эле аткарылбай калса, салыштырылып жаткан туунду сөздөр бир типке жатпай калат.

Мисалы, *койчу, уйчу, арызчы, ушакчы, кансыра, алсыра, уйкусура* деген туунду сөздөрдүн түзүүчү негиздери (*кой, уй, арыз, ушак, кан, ал, уйку*) сөз түркүмдүк белгиси боюнча бирдей, баары тең зат атооч.

Мында жогорудагы үч шарттын биринчиси толук аткарылды. Демек, бул шарт аталган туундуларды сөз жасоо тиби боюнча топтоштурууда чечүүчү мааниге ээ эмес, анткени алар сөз түркүмдүк белгиси боюнча өз ара айырмаланган жок.

Экинчи шарт боюнча салыштырылып жаткан туундулар төмөнкүдөй төрт түрдүү сөз жасоо маанисине ээ:

койчу, уйчу – негиз аркылуу туюндурулган төрт түлүктү асырап баккан, мындай ишти кесип тутунган адам;

арызчы, ушакчы – негиз аркылуу туюндурулган нерсе боюнча коомго жат терс иш-аракет жасоого көндүм болгон адам;

кансыра, алсыра – негиз аркылуу туюндурулган нерсенин, сапаттын жоголушу, солгундашы;

уйкусура – негиз аркылуу туюндурулган нерсенин, сапаттын пайда болушу, күчөшү.

Үчүнчү шартты текшерүүдөн улам келтирилген туундулар эки топко ажыраган эле.

Мына ушинтип, салыштырылып жаткан туунду сөздөр сөз жасоонун төмөнкүдөй төрт тибине ажырайт:

I тип – *койчу, уйчу*: негиз аркылуу туюндурулган төрт түлүктүн бирин асырап баккан адам;

II тип – *арызчы, ушакчы*: негиз аркылуу туюндурулган нерсе боюнча коомго жат терс иш-аракет жасоого көндүм болгон адам;

III тип – *кансыра, алсыра*: негиз аркылуу туюндурулган нерсенин, сапаттын жоголушу, солгундашы;

IV тип – *уйкусура*: негиз аркылуу туюндурулган нерсенин, сапаттын пайда болушу, күчөшү.

Мында ар бир типке кирген сөздөр түзүүчү негизинин сөз түркүмдүк белгиси боюнча да, өздөрү билдирген сөз жасоо мааниси боюнча да, жасалган куранды мүчөсү боюнча да өз ара жалпылыкты түзүп турат.

Сөз жасоо жолдору

Тилдин сөз жасоо системасы жеке эле сөз жасоочу мүчөлөр (курандылар) менен чектелбейт, эркин (бир гана муундан же уңгудан турган) сөздүн көп маанилүүлүгүнөн да, сөздөрдүн туруктуу айкаштарынан да, ширешкен (бириккен) уңгулардан да түзүлүп, же ар түрдүү ыкмалар аркылуу бүтүн сөздөрдү кыскартып, жаңы сөздөрдү жасоо жолдору менен өз алдынча сөз деген түшүнүккө коюлуучу талаптарга жооп бере алуучу лексемаларды камтыган эрежелерден турат.

Ошондуктан жасалуу ыкмаларына ылайык сөздөр *мүчөлөмө* (морфологиялык), *айкашуу* (аналитикалык же синтаксистик), *лексикалык* (сөздөрдүн маанилерин өзгөртүү, экинчи терминология боюнча – семантикалык) жолдору менен жасалат да, ал ыкмалар ушундайча аталат.

Ошону менен бирге, кыргыз тилинде баардык тектеш түрк тилдеринин өткөн тарыхый мезгилинде кеңири колдонулуп келген *тыбыштык* (фонетикалык) ыкманын да издери сакталып калган.

Сөз жасоонун айкашуу ыкмасы

Сөз жасоонун айкашуу (аналитикалык же синтаксистик) ыкмасы аркылуу лексикада *татаал сөздөр* деп аталган лексемалар жасалат.

Мындай ыкма менен эки же андан да көп сөз ажыргыс бир тизмекти түзүп, жаңы бир лексикалык мааниге ээ болот.

Эмне үчүн бул ыкма айкашуу деп аталат? Тиги же бу сөз тизмектери жаңы маанини билдирүү үчүн ажыргыс бир сөз айкашын түзүп калат. Болгондо да, тилибизге мүнөздүү, ар кандай синтаксистик сөз айкаштары негизделүүчү сөз байланыштары эле (ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу, кыйышуу) колдонулуп, туруктуу сөз айкаштары, кошмок сөздөр да түзүлөт. Мисалы: *төө+куйрук, көк+шибер, бодо+мал, беш+көкүл, өнөр+жай, калем+сап* (ыкташуу), *кол+кой, көз+сал* (башкаруу), *көк+асаба, сары+кар* (кыйышуу) сыяктуу татаал (кошмок) сөздөрдүн жасалышы кашаанын ичинде саналган синтаксистик байланыштарга негизделип турат (булардын баардыгы бирге жазылат).

Ал эми татаал сөздөрдүн «бириккен сөздөр»¹ деп аталган түрлөрү да ушул жогорудагы ыкмага негизделип жасалат. Айталык, *былтыр* <бир+жылдыр>, *басмайыл* <басма+айыл>, *бүгүн* <бу+күн>, *өйүз* <о (тетиги, тиги маанисиндеги ат атооч)>

¹ Мындай сөздөр лексикага бүгүнкү күндүн баасында мамиле кылганда жөнөкөй сөздөрдүн эле катарына кошулат. Ал эми татаал сөздөрдүн катарына тарыхый-этимологиялык планда гана кошулат.

+ жүз (*бет, тарап* маанисиндеги сөз).

Бул ыкманын аналитикалык деп аталышы – мындай татаал сөздөрдү өз алдынча айрым-айрым сөздөргө жиктеп ажыратууга мүмкүндүк бар. Ошондуктан бул ыкма аналитикалык (жиктелме) деп аталат.

Ошентип, кошмок сөздөрдүн негизги өзгөчөлүктөрү:

1. Түзүлүшү боюнча татаал, б.а. бир эмес, бир нече сөздүн айкашынан турат;

2. Ар бир компонентинин элкин (жекече) тургандагы мааниси толук сакталбай, көбүнчө өтмө (жаңы) лексикалык маани пайда болот. Мисалы, *жел+боо* – боз үйдүн түндүгүнөн төмөн түшүрүлгөн жип (б.а. катуу шамалга боз үйдүн туруштук беришин камсыз кылуучу боо-чуулардын бири); *төө+куйрук* – адырларда, кургак каксоо жерде өсүүчү тикендүү караган, өсүмдүктүн аты; *көк+кытан* – саздуу жерлерде байырлаган канаттуу.

3. Сүйлөм тутумунда жөнөкөй сөздөрдөй эле сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: *Жээрге айгырды камчыланып, ал сууга сала бергенде, биз баарыбыз дал болуп калдык* (Ч.Айтматов). Мында «сала бергенде» – сын-сыпат бышыктооч. *Суучул, оо суучул, кечирип ал!* - *дешип, алым сабак аткарышты* (Ч. Айтматов). Бул сүйлөмдө да *кечирип+ал* – татаал баяндооч, *алым+сабак* – толуктооч.

4. Кошмок сөздөрдүн компоненттеринин алган орду туруктуу. Мисалы, синтаксистик (сөз) байланыштарынын эрежелерине негизделгендиктен тизмектерди түзүп турган сөздөрдүн орундарын алмаштырууга болбойт. Мисалы: *сала+коймо* – элечектин бир деталы. *Имерме+ободо* – шырдактын бир түрү. *Кол+жоолук* – жүз аарчынын маанилеш түгөйү; *ат+жабуу* – ат жабдыктарынын бири. Жогоруда белгиленгендей, айкашып турган сөздөрдүн орундары алмашылса, лексика-семантикалык маанилерди билдире албай калат.

5. Мындай туруктуу айкаштардын компоненттерин башка бир сөз менен алмаштырууга же башка бир мүчөлөрдү жалгоого болбойт. Анда алар туруктуулук касиеттеринен – жаңы маанисинен ажырап, кошмок сөз болбой калат. Мисалы, бодо малга (уй) карата *көк көйнөк алгыр* (ылаңдын аты) – деген каргыш бар. Аны, айталык, *кызыл көйнөк, кара көйнөк алгыр* – деп башка түстөрдү билдирген сын атооч сөздөр менен алмаштырууга болбойт. Жогоруда айтылган туруктуулуктун бир өбөлгөсү ушунда, б.а. компоненттердин тизмектин ичинде орду гана эмес, лексикалык (семантикалык) жекече колдонулушунда да алмашылгыс туруктуулук бар.

6. Кошмок жана кош сөздөрдүн ар бир компоненти өз алдынча басым, арасы тыным (пауза) менен айтылат. Мисалы: *козу+карын, төө+куйрук*.

Татаал сөздөрдүн дагы бир түрү – **кош сөздөр**.

1. Булар тең байланыштын (б.а. аныктооч – аныкталгычтык өз ара байланыштарга негизделбейт) негизинде айкашып, ар түрдүү экспрессивдүү, күчөтмө, жалпылама, кайталама ж.б. маанидеги сөздөрдү камтыйт. Мисалы, *ата-бала, үй-бүлө, улуу-кичүү, көргөн-билген, ойногон-күлгөн, чоң-кичине, чоң-чоң, жоон-жоон, сорпо-шилең, кир-кок, кызыл-тазыл, ызы-чуу, башма-баш, сөзмө-сөз, дың-дың, шарак-шарак, калдыр-шалдыр* ж.б.

2. Кош сөздөр да сүйлөмдө анын бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: *Мен жалаң той-тамашада гана ырдап, бака-шака түйкөн элдин шары менен жүрүп, ырдын маанисине түйшүнбөптүрмүн* (М. Абдукаримов). Бул сүйлөмдөрдүн курамындагы *той-тамашада* – толуктооч, ал эми *бака-шака түйшүп* – сын сыпат бышыктоочтук милдетти аткарып турушат.

3. Кош сөздөрдүн компоненттери бир сөз түркүмүнө гана тиешелүү болуп, экөө тең бирдей морфемалар менен өзгөрөт. Мисалы: *ата-эне* (уңгу зат атоочтор); *көргөн-билген* (-ган мүчөсүнүн жардамы менен жасалган атоочтуктар), *агарып-көгөрүп* (-ып мүчөсүнүн жардамы менен жасалган чакчыл этиштер), *атты-жөөлүц* (-ты/-лы мүчөлөрү жалганып жасалган сын атоочтор).

Айрым бир жалпылама маанидеги кайталама кош сөздөрдүн жасалышы бул эреже менен түшүндүрүлбөйт. Мисалы, *башма-баш, колмо-кол, көзмө-көз, оозмо-ооз* сыяктуу кош сөздөрдүн биринчи компоненттерине гана фарсы тилдеринен өздөштүрүлгөн *-ма* мүчөсү айкашып, жогорудагы маанидеги кош сөздөр жасалат.

4. Кош сөздөрдүн ар бир компоненти өз алдынча турган элкин сөздөрдөй эле жекече басым менен айтылып, арасы тыным менен ажырап турат.

5. Бириккен (тарыхый кош) сөздөрдөн айырмаланып, сыңар маанилүү кош сөздөрдүн компоненттеринин ар бири да ушундай эле өз алдынча басым, тынымдарга ээ. Мисалы: *сорпо-шилең, илең-салаң, каргыш-илкиш, уят-сыйыт, өгөй-кагай, кул-кутан, катын-калач, жаан-чачын* ж.б.

Кош сөздөр семантикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык төмөндөгүдөй топторго бөлүнөт:

1. **Толук маанилүү жалпылама кош сөздөр**. Мисалы, *ата-бала, үй-жай, көргөн-билген, улуу-кичүү, ойноп-күлүп, көбүрүп-жабырып*;

2. **Толук маанилүү, кайталама кош сөздөр**.

Мисалы, *чоң-чоң, аз-аз, узун-узун, башма-баш, колмо-кол, сөзмө-сөз*;

3. Сыңар маанилүү, синонимдеш кош сөздөр. Мисалы, *азык-түлүк, койчу-колоң, өгөй-кагай, кызарып-татарып, улан-ушак, бала-чака, ыйлап-сыктап, каргап-шилеп.*

Булардагы негизги өзгөчөлүк – эки компоненти тең бири-бирине маанилеш (синонимдеш) сөздөр. Алардын бири (көбүнчө биринчи компоненти) азыркы кезге чейин жеке лексикалык семантикасын толук сактап калган да, экинчисинин мааниси унут болгон. Алардын маанисин калыбына келтирүү үчүн тектеш тилдердин азыркы же байыркы (тарыхый) абалына кайрылууга туура келет. Ошондой изилдөөлөрдүн натыйжасында жогоруда саналган кош сөздөрдүн (алардан башка да бир топ сөздөрдүн) маанилери аныкталып, алардын семантикалары биринчи компоненттери менен маанилеш экендиги далилденген. Булардагы дагы бир жалпы өзгөчөлүк - кош сөз түрүндө жалпылоо, күчөтмө (экспрессивдүү) семантика пайда болуп, жалпы эле синонимдердей эле, мындай кош сөздөр тилдин стилдик таасирин күчөтүүчү лексикалык каражаттар катары пайда болгондугу байкалат.

4. Эки компоненти тең элкин турганда маанисинен ажыраган, синонимдеш кош сөздөр. Мисалы, *очор-бачар, алай-дүлөй, үрүл-бүрүл.*

5. Табыш жана элес тууранды кош сөздөр. Булар кээде бир эле тууранды сөздү эки же андан көп кайталоо аркылуу да жасалат: *зың-зың-зың.* Алар өз ич ара:

а) **кайталама тууранды кош сөздөр.** Мисалы, *зуу-зуу, шалдыр-шалдыр, шака-шак, бака-бак, дүпө-дүп;*

б) **айрым гана шайкеш келүүчү тыбыш айырмачылыктарына негизделген маанилеш тууранды кош сөздөр.** Мисалы, *шака-шук, шака-шука, дырт-дырт;*

в) **уйкаштыкка негизделген (рифмаланган) сыңар маанилүү тууранды кош сөздөр.** Булар да өз ич ара бир нече топко бөлүнөт:

1. Сыңар маанилүү тууранды кош сөздөр. Мисалы, *тарс-турс же тарса-турс, шаңгыр-шуңгур, ызы-чуу.*

2. Ушул принципте, бирок маанилеш түгөйлөрдөн турган тууранды кош сөздөр. Мисалы, *тарса-турса, шаңгыр-дүңгүр, бака-шака.*

3. Ушундай эле принципте, эки компоненти тең өз алдынча маани бербей калган, бирок тууранды сөздөргө кирбесе да уйкаштыкка негизделген жалпылама (айрыкча экспрессивдүүлүк басымдуулук кылган) кош сөздөр. Мисалы, *азан-казан, уңкул-чуңкул, эке-токо, акар-чакар ж.б.*

4. Эки компонентинин биринин таптакыр

мааниси жок, бирок биринчисинин уйкаш түгөйү катары пайда болгон түгөйлөрдөн турган кош сөздөр. Мисалы, *эт-мет, үй-сүй, акча-макча, чапан-чупан, нан-пан, өтүк-сөтүк, көйнөк-көнчөк.*

Сөз жасоонун лексика-семантикалык ыкмасы

Бир эле сөздү заттык жана этиштик мааниде колдонуу – сөз жасоонун эң байыркы ыкмаларынын бири болгон. Анын лексика-семантикалык ыкма деп аталышы да андай сөздөр ар кандай кызматчы морфемалар менен айкалышпай эле көп (түрдүүчө) мааниде колдонулушу менен түшүндүрүлөт. Бирок алардын заттык жана этиштик маанилеринин арасындагы жакындык ачык эле байкалып турат.

арт – этиштик мааниде: *жүктү унаага жүктөө жана арт* – ашуу маанисиндеги зат атооч. Мисалы, топонимдерде (энчилүү географиялык аттарда): *Көгарт, Кызарт, Торугарт, Булгарт* ж.б.

ач – ачка маанисиндеги зат атооч: ач кадырын ток билбейт, ат кадырын жөө билбейт (ылакап) жана ач – этиши ачка болгон, ачкалык тарткан адамдын (мал ж.б.) абалын билдирет.

эз – этиш жана *эз – эзме, ажыкыз; келесоо чалыш* деген жаман сапатты билдирүүчү атооч сөз.

жай – жаюу маанисиндеги уңгу этиш (*малды от жерге жай*), жана *жайылган жайлуу* маанисиндеги зат атооч: Жай жайлоосу, кыш кыштоосу – ушул бир жаман там (Т. Сыдыкбеков).

жар – жаруу маанисиндеги этиш: (отун жар) жана жер рельефинин бир түрүн билдирген зат атооч: жарлуу капчыгай.

жук – этиши (*жуугуу, жабышуу, булгоо* маанисиндеги этиш) жана *жук – жуккан нерсенин калдыгы* маанисиндеги зат атооч: *жуугу жок; жук болбойт* ж.б.

көч – зат атоочу жана көч этиши да ушундай катардагы атооч – этиш уңгулар: *Көч жүрө-жүрө түзөлөт* (ылакап). *Көчүп кет. Эртең жайлоого көчөбүз.* Көп маанилүүлүк бир эле сөздү бир нече заттык мааниде колдонуудан да пайда болот (*күн* – планетанын аты, *күн* – күн чыккандан батканга чейинки убакты билдирүүчү түшүнүктүн аты; *ай* – жердин ээрчимеси жана ай – 30 күндөн турган календардык түшүнүктү билдирүүчү атооч сөз).

жел (сыдырым менен маанилеш) зат атоочунун этиш түгөйү *жел* (мисалы, *чапсаң – чарчаарсың, желсең – жетээрсиң*);

көк (түстү билдирүүчү сын атооч), андан

көк (асман), *көк* (дат) жана *көк* (көк адам, кыялы көк – кыйык, тил алгы эмес) өтмө маанилери өнүккөн да, *эр болсоң – көк бол; убадага бек бол;* (ылакап).

өпкө – дем алуу органы, өтмө мааниде өпкө – оорунун аты: *Ак өпкө болуп өлсө, жоопту мен берем* (ЛЖ). *Кемпир картайып бүткөн, жөтөлгөндө өпкө койдой онтоп, колунан бир келгени эле Кудайга сыйынат* (Ч. А.).

Көп маанилүүлүк жеке эле уңгу сөздөргө гана эмес, туунду сөздөргө да кеңири мүнөздүү. Семантикалык жакындыгы бар түшүнүктөрдү билдирүү үчүн айрым сөздөрдү өтмө (жаңы) мааниде колдонуунун жолу менен тилде улам пайда болгон түшүнүктөрдү билдирүүгө болот. Ал болсо, жогоруда көрсөтүлгөндөй, бир эле сөздү түрдүүчө маанини билдирүү үчүн пайдалануунун (б.а. лексика-семантикалык ыкманы колдонуу аркылуу) натыйжасында ишке ашырылат. Сөздөрдөгү мындай маанилик (семантикалык) обочолонуу алардын жүрө-жүрө омонимдерге айланышын шарттайт.

Мисалы, *тап* – өңдөштүккө жараша бөлүнүштү билдирген сөз: *бир табы – кызыл, бир табы – көк* (шырдактын оюсуна карата ушундайча айтылат). Бул сөз совет доорунда өтмө мааниде коомдук катмарларды (класс) билдирген терминге айланып кетти: *жумушчулар табы; тап күрөшчү; тапсыз коом* ж.б.

Уңгу – темирден жасалган аспаптын (куралдын) сабы орнотулуучу жеринин атын билдирсе (*найзанын уңгусу, кетмендин уңгусу, балтанын, керкинин уңгусу*), > андан атайын терминдик мааниси өнүккөн: *сөз уңгусу же уңгу сөз, уңгу атооч, уңгу этиш* ж.б. – сөздүн маани берүүчү негизги бөлүгү.

Ушундай эле көп маанилүү сөздүн бири – тамыр. Ал өсүмдүктүн жердин алдындагы, топурактан азыктандыруу заттарын сиңирип алуучу бөлүгү; жандуулар дүйнөсүндө – денеден кан жүрүүчү көндөй түтүкчөлөр, өтмө мааниде – антташкан дос, ашына, математикада да атайын термин катары алгебралык түшүнүктү берет: тамырдан чыгаруу.

Кеңеш – туунду этиши затташтырылып, өтмө мааниде совет (бийлик органы) маанисин берүү үчүн колдонулуп жүрөт.

Алкак – челектин айрым чабактарын бириктирип кармап туруучу темир же жыгачтан атайын жасалган тегерек нерсе. Ал өтмө мааниде жер шарынын аба-ырайы боюнча өзгөчөлүктөрүнө жараша райондоштурулушунун жалпы атын билдирүүчү термин болуп калган: жылуу алкак, суук алкак, мелүүн алкак.

өрүш – кыштоо жайлоодо айыл орношкон жерге жакын жайыт жер: *конуш алганча,*

өрүш ал. Бул сөз да математикалык термин маанисинде *мейкиндикти, белгилүү аянт* түшүнүктөрүн билдирүү үчүн колдонулуп калган. Мисалы, *бурчтун өрүшү.*

Ийрим – агын суунун айламп болуп аккан терең жери (көбүнчө «ирим» деп айтылат). өтмө (жаңы) мааниде – тилектештердин, кесиптештердин бириккен (баш кошкон, уюшкан) уюмунун атын билдирет: *комузчулар ийрими, өздүк көркөм чыгармачылык ийрими* ж.б.

Баскыч – тепкич менен маанилеш сөз. өтмө (жаңы) абстракттуу мааниде – коомдук ж.б. өсүштүн мерчемдүү жерлерин атоо үчүн колдонулат.

Жаныма – этиштик туунду зат атооч катары (жаны – *кайра, курчут + -ма*) кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирген сөз. Ал кээде *бычак* маанисинде да колдонулган. Атайын термин катары геометрияда бул сөз катышып, *жаныма сызык, жаныма мейкиндик сыяктуу татаал терминдердин* курамында *тийип туруучу, тийип өтмө* (касательный) деген маанилерди билдирет.

Жарыш – ат чабуу же жөө жүгүрүү мелдешин, ошондой эле кыймыл-аракетти билдирүүчү туунду сөз. Өтмө (терминдик) мааниде *катар кеткен, катар жаткан* деген маанини билдирүүчү сөз: *жарыш сызык.* Ушундай эле жол менен ээ – «*кожоюн*», термин иретинде – сүйлөмдүн ээси, чак – *мезгил,* термин катары – учур чак, келер чак, өткөн чак, чакчыл ж.б., тыным – *эс алуу,* термин катары – *пауза* дегенди билдирет; агартуу – *актоо, акка айландыруу,* өтмө мааниде – *билим берүү, сабатын ачуу* дегенди билдирет;

Сунуш – кол жалгоо, бир нерсени берүү үчүн колду сунуу, берүү; термин катары – *пикир айтып, такилип киргизүү.*

Ушундай эле жол менен *жатыш, чыгыш, барыш, сөздүк, тамга, мүчө, кашаа, жак, ат, муун, басым* сыяктуу терминдер лингвистикада; *актоо, бүтүн, каралоо, кесүү* (укук мааниде), *сөгүш, көрүнүш, ойлом, чечим* сыяктуу термин сөздөр коомдук саясий илимдерде жасалган.

Сөз жасоонун фонетикалык ыкмасы

Сөздөрдүн мүчөлөп өзгөрүү менен же сөз айкаштары ширешип, өтмө мааниде жаңы лексика-семантикалык касиетке ээ болуу же болбосо айрым сөздөр элкин (б.а. сөз айкаштары түрүндө да эмес же мүчөлөбөй эле) туруп жаңы мааниге өтпөстөн, **мыйзам-ченемдүү тыбыштык кубулуштардын натыйжасында түзүлүшү жана мааниси тектеш (бир уяга бириктирүү өбөлгөлөрүнө ээ) сөздөрдүн жасалышы сөз жасоонун**

тыбыштык (фонетикалык) ыкмасы деп аталат. Болгондо да бул ыкма тектеш тилдердин байыркы мезгилдеринде көбүрөөк мүнөздүү болуп, азыркы учурда (б.а. тилдерге синхрония көз карашынан мамиле жасаганда) сөз жасоо ыкмасынын түрлөрүнө толук жатпоочу көрүнүштөрдүн катарына кирет.

Бул ыкма, негизинен, бир катар тыбыштык шайкештиктерге негизделет.

Артикуляциялык (жасалыш) мүнөздө-мөлөрү боюнча бири-бирине жакын үнсүз тыбыштардын сөздүн тиги же бу муунунда биринин ордуна бири келишинен улам мааниси жакын сөздөр жасалган. Мисалы, *көз* жана *көр*, *кочкор* жана *козу* (андан > кой); кош: Кош-кош десе, куяңкы кой кошокко кошулат (ылакап) деген сөздөр *р-з* шайкештигинин натыйжасында (ушул эле эрежеге таянып өгүз жана өкүр да жасалган деген пикир бар). *Р-з* тыбыштарына кээде *с-ч-ш* (мында – *з-с* шайкештигин эске түшүрөлү) да туура келип чыгат. Ошондо тузак менен туша (андан < *тушоо*, *тушамыш*), тура (турасын түгөтүү) атооч – этиштеринин арасындагы тыбыштык – этимологиялык жакындык жөнүндө айта алабыз.

Белгилүү позицияда *т-с* шайкештиги жөнүндө да айтууга болот. Бул тыбыш мыйзамченеми өктө жана өксө (алардан > *өктөм ат*, *өкүттө калуу*, *өксүк* этиштик атоочтор жасалган), *токмок-сокмок* (алардын алгачкы уңгулары – *ток-сок* этиштери).

Тыбыш шайкештеринин дагы бири – *д-з-й* алмашуусу. Муну байыркы түрк эстеликтериндеги *адгыр-азгыр* сөздөрүнө кыргыз тилиндеги айгыр сөзү туура келишинен көрөбүз.

Бирок *д-з* менен келген кээ бир сөздөргө таянып, анын тилибизде да кээ бир издеринин калганын учуратабыз. Мисалы, кыргыз урууларынын бир чоң тобу адигине деп аталат. Ал байыркы *адыг* (б.а. аюу) + *эне* же *уни* деген сөз айкаштарынан турат. Ал эми туунду азына этиши да *айгыр* (б.а. *азгырга*) карата гана айтылат, бодо малдын жашына карата айтылуучу *асый* (бир *асый*, *уч асый* ж.б.) да теги жагынан ушул сөздөргө жакындашат. Ушундай эле көрүнүштү *аяк* («*бут*» маанисиндеги), аны менен маанилеш *адым* (*адымдоо*, *адым таштоо* ж.б.) жана атта (мисалы, арыктан же да башка тоскоолдордон) сөздөрүнөн да байкалат. Булар түпкү тегинде байыркы *адак ~ атак ~ азак* (андан < аяк) – *бут* маанисиндеги сөз менен тектеш.

Тыбыш шайкештигинин дагы бир көрүнүшүн *туу* жана *тогол*, *тогош* сөздөрүн салыштыра келип, – *уу*, *оо ~ ог* туура келүүлөрүнөн байкайбыз. Тилибизде созулма үндүүлөрдүн пайда болушу дифтонгулардын созулмаларга айлануу процесси менен

байланыштуу экендиги белгилүү. Ага күбө – жогоруда келтирилген тектеш сөздөр. Мисалы: *тууган айдай сунсулуу* жана *ай тогошуу же беш тогол өтпөй, бел чечпейт* – деген кеп бар (эрте жаз айларынын жалпы аты). Аларда да *уу ~ ог ~ уг* шайкештигин көрөбүз.

Ошондой эле *т ~ л* тыбыш шайкештигине мисал – *бөлөк* жана *бөтөн*; *к ~ й* тыбыш шайкештигине – *тайа* жана *така*, *р ~ й* тыбыш шайкештигине – *бурча* (*бурчасы* же *мурчасы* келбөө – «чамасы келбөө» маанисиндеги сөз) жана *буяма* (ошол эле мааниде), *туяк* жана *тура* (*турасы* түгөнүү, *турасын* түгөтүү).

Тыбыштык туура келүү (шайкештик) кубулушунун көрүнүштөрү тилибизде сыңар маанилүү (синонимдеш) кош сөздөрдөн кыйла байкалат. Мисалы, *р ~ з* (с): *төркүнтөз*, *кыз-кыркын*; *с ~ ш*: *сорпо-шилең*; *т ~ л*: *катын-калач*; *ч ~ й*: *кийим-кечек*, *кийиз-кече*; *л ~ с* (ч) *келин-кесек* же *кемпир-кесек*, *белек-бечкек*; *ж ~ ч*: *жаан-чачын*; *т ~ л*: *кул-кутан*; *й ~ л*: *койчу-колоң*; *ң ~ л*: *коңшу-колоң* ж.б.

Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы

Туунду сөздөрдүн куранды (сөз жасоочу) мүчөлөрдүн жардамы менен жасалыш ыкмасы сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы деп аталат.

Сөз жасоочу куранды мүчөлөр уңгу сөздөргө да, туунду сөздөргө да тилибизде калыпташкан үлгүлөргө ылайык жалгашат да, натыйжада уңгунун мааниси өзгөрүп, жаңы түшүнүктү билдирүүчү туунду сөздөр жасалат. Мисалы, *мал+чы>малчы*, *оку+ыр+ман>окурман*, *тоо+луу>тоолуу* (жер, өлкө), *өтүк+чан>өтүкчөн*, *бас+ма>басма*, *өн+ым>өнүм*, *жаш+лык>жаштык*, *көн+ык>көнүк*, *шыпыр+гы>шыпыргы* ж.б.

Куранды мүчөлөр тилдеги башка кызматчы морфемалар (жандооч, байламталар ж.б.лар) сыяктуу эле өз алдынча лексика-семантикалык мааниси билдире албайт, бирок тилдин кызматчы каражаттарынын милдетин аткарат. Тарыхый жактан булардын бүтүн, толук маанилүү сөздөр менен байланышта болгондугун далилдеген фактылар дээрлик арбын. Мисалы, *келечек*, *болочок* деген тактоочтор *-ечек/-очок* (<*-чак/-чек*) деген мүчөлөрдүн кел, бол деген уңгу этиштерге жалгануусунан жасалган. Ал эми бул мүчөлөр ушул убакта деле маанисин жоготпогон *чак* (*мезгил*, *убакыт*, *маал* маанисиндеги сөздөр) менен тектеш экендиги далилденген. Муну менен окшош, бирок келип чыгышы жагынан башка сөзгө барып такалуучу *-чак/-чык* мүчөсү (*келинчек*, *оюнчук*, *селкинчек* ж.б.) *чак* (өлчөм

маанисиндегиатооч сөз) менен байланыштуу. Ошондой эле ынанымдуу илимий пикир *барат, келет, жүрөт* сыяктуу учур-келер чак этиштерин жана божомол туунду этиштерди жасоочу *-дыр/-ым/-ат/-т* мүчөлөрү жөнүндө да айтылат. Ал болсо бир кездеги толук маанилүү туруп / дуруп туунду атоочтугунун *-тур/-дур* (бардыр, жоктур), андан ары *-тыр/-дыр/-ый/-ат/-т* мүчөлөрүнө айлануусу аркылуу жаралгандыгы далилденген. *-лык* (балалык, жаштык, өмүрлүк ж.б.) мүчөсү да бир кездеги *нык* же *жык* (жык толтура) сын атоочторунун ушул мүчөгө айлануусунан жасалган деген пикир бар. Бирок, муну менен куранды мүчөлөрдүн баары эле толук маанилүү сөздөн келип чыккан деп так бүтүм чыгаруу мүмкүн эмес.

Курандылардын бир тобунун колдонулушу үчүн дээрлик туруктуулук мүнөздүү болсо, калган бир тобу үчүн тилдин узакка созулган тарыхый жашоосуна ылайык белгилүү бир өзгөрүүлөргө кириптер болушу мүнөздүү. Мисалы, *-ым+та* (*барымта*), *чы+лык* (*жашчылык*), *-чы+л* (*чынчыл*), *-ла+* (*саналаш*) сыяктуу мүчөлөрү өйдөкүдөй айкаштарда да, өз алдынча да кездешет.

Курандылар өздөрү айкашып жасаган сөздөрдүн саны боюнча (демек, жаңы сөз жасоо арымы боюнча) да айырмаланат. Бул жагынан алар *өнүмдүц, өнүмсүз* жана *сенек* мүчөлөр деп үч топко бөлүнөт:

а) **өнүмдүү курандылар:** *-чы* (*кенчи*), *-лык* (*балалык*), *-сыз* (*үйсүз*), *-луу* (*малдуу*), *-ма* (*басма*), *-ым* (*басым*), *-ла* (*иште*), *-т* (*ишет*) ж.б.;

б) **өнүмсүз курандылар:** *-чыл* (*ойчул*), *-гы* (*адыргы*), *-мта* (*барымта*), *-ылга* (*агылга, демилге*), *-сат* (*көрсөт*) ж.б.;

в) **сенек мүчөлөр:** *-гары* (*ичкери, сырткары*), *-ын* (*күнүн*), *-ты* (*Курмөнтү, Кегети, Сөгөтү*); *-лы* (*эртели-кеч, эрдикатын*) ж.б. мүчөлөр кирет.

Курандылардын катары белгилүү бир өлчөмдө башка типологиялык түзүлүштөгү тилдерден өздөштүрүлгөн морфемалардын эсебинен да арбыйт. Эне тилибизде мындай курандылардын катарына *-поз* (*илимпоз, өнөрпоз*), *-кана* (*аткана, малкана*), *-изм* (*диалектизм*), *-ист* (*атеист*), *-кеч* (*арабакеч, кирекеч*), *-кор* (*пайдакор, паракор*) ж.б. мүчөлөр кирет.

Тилибизде өз ара тектеш курандылар да бар: *-чак/-ча:* (*оюнчук, эргилчек* жана *кудача, моюнча*); *-гы/-гыч* жана *-ыч:* *сузгу/сузгуч, чалгы/чалгыч, тегирич*; *-мак/-ма:* *-лык/-лы;* *-ты* жана *-луу* мүчөлөрү да бир уядан (*байыркы< -лыг*) таралгандыгын булар жасаган сөздөрдүн семантикалык жакындыгы күбөлөйт: *балалык* жана *балалуу*; топонимдерде *Майлуусуу* жана *Майлысай*;

Арчалы жана *Бүргөндү, Кегети, Сөгөтү* жана балаты. *-ла/-а:* *жайла* («жайлаштыр» маанисинде) жана *кана* («канда<канла»).

Башка куранды морфемалар менен айкашпай, элкин гана колдонулуучу мүчөлөр да бар: *-ым, -дай, -оо, -уу, -чан* ж.б. (*чыгым, оюдай, баруу, ойлоо, атчан, тончон*).

Сөз өзгөртүүчү жана форма жасоочу (сөзгө грамматикалык жана лексикалык маани киргизүүчү) кээ бир мүчөлөр жалганып турган сөздөрдүн лексикализацияланып (затташып) кетишинин натыйжасында курандылык милдетти аткарып калган мүчөлөр да сенек мүчөлөрдүн катарына кирет: *-гару, -ын, -га, -да, -дан* (*илгери, мурун, өзгө, башта, эмитен* ж.б.).

Шайкеш тыбыштардын алмай-телмей айкашуусунун натыйжасында пайда болгон түгөйлүү курандылар да бар: *-ыш/-ыч:* *таарыныч* жана *таарыныш*; *өкүнүч* жана *өкүнүш*; *-ла/-на:* *жайна* жана *жайла*; *-ба/-ма/-мак/-бак:* *жашыммак* жана *жашымбак*.

р ~ з, р ~ й тыбыш шайкештиктеринен негизделип пайда болгон тектеш курандылар: *-ар/-ай* (*кара* жана *карай*); *-гар/-газ* (*жазгыр* жана *жазгыз*), *-гыр/-гыз* (*аткар* жана *атказ, тилмер* жана *тилмеч*).

Бирдей семантикадагы сөздөрдү жасоочу «маанилеш» мүчөлөр: *-газ/-гыз, -сат/-сөт, -дыр:* *көргөз* жана *көрсөт, жазгыз* жана *жаздыр*.

Тыбыштык орун алмашуу (метатеза) кубулушунун таасири менен жасалган түгөйлүү мүчөлөр: *-ааган/-аанак:* *кабааган, кабаанак, тебээген, тебээнек, сүзөөгөн, сүзөөнөк*; *-ак/-ык* жана *-ка/-кы, -га/-гы* жана *-а/-ы:* *тара/тарка:* *-ыт/-ты/-чы:* *арыт* («тазала» маанисинде), *арт* жана *арчы* (ошол эле мааниде), *тенти, тени*; *-сык/-дык:* *жатсык/жастык* (*жаздык*); *-чак/-кач:* *урчук/өркөч*; *-га/-а:* *торо* жана *торго*.

Тыбыштык жылышуу (опрощение, переразложение) кубулушунун натыйжасында жасалган курандылар: *-гар* (*саргар*)<*байыркы сарыг + ар же сугар < суг+ар*; *-га* (*корго*)<*байыркы коруг+ла*.

Айрым курандылар бир эле учурда атооч жана этиш сөздөрдү жасоого катыша берет; *-ык:* *көнүк* (туунду этиш) жана *тунук* (сын атооч); *канык* (туунду этиш) жана *жабык* (сын атооч).

Тыбыш курамы (сырткы түрү) окшош, бирок аткарган милдети да, түпкү теги да ар башка курандылар бар: *-ган* (атоочтуктарды жасайт) жана *-ган/-кан:* *балтыркан, бүлдүркөн, -ын* (байыркы табыш жөндөмө-сүнүн мүчөсү: *кийин, чейин/дейин* ж.б.) жана этиштик *-ын:* *кийин, ичин, урун* ж.б.

Жалпысынан тиги же бу морфеманы куранды (ошондой эле уланды, форма жасоочу

форманты да) деп эсептөө үчүн төмөндөгүдөй өбөлгөлөр сөзсүз эсепке алынышы керек:

1. Куранды айкашып турган уңгу же туунду негиздин өз алдынча лексика-семантикалык мааниге ээ болушу;

2. Тиги же бу куранды сөзгө жалгангандан кийин сөзсүз жаңы лексика-семантикалык маанинин пайда болушу;

3. Көпчүлүк учурда курандынын тилдин тыбыштык законченемдерине ылайык түгөйлөрүнүн пайда болушу (мисалы, *-чы, -чи, -чу, -чу; -ма, -ме, -мо, -мө; -луу, -лүц; -дуу, -дүц; -туу, -түц* ж.б.) да тиги же бу кызматчы морфеманы сөз уңгусунан ажыратып, аны мүчө деп эсептөөгө негиз болот.

Бир нече мүчө айкашып келип (тыбыш курамы кыскарып) жасалган курандылар да бар: *-ооч* (алдооч, серпөөч) < *-ла+гы+чы/-чу*, б.а. бул мүчө алдагыч(у) туунду сөзүнөн байкалган мүчө айкаштарынан турат. Андоостон деген тактооч сөздөгү *-оос* (тон) татаал куранды болсо < *-ды (анды) + -уу + -ыш + -дан/-тан* мүчө айкаштарынан кыскарып куралган.

Сенек мүчөлөрдүн арасында кабатташып келгендери да бар: мурдатан (<мур-да – жатыш жөндөмөсүндө турган тактооч + *-тан/-дан* – чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү), баштатан, баштадан, эзелтеден ж.б.

Курандылар (жалпы эле кызматчы морфемалар) муун түзүлүшү жагынан бир үндүүдөн (*-а/-ы: кана, жута, ары*), үндүү+үнсүздөн (*-ым, -ак, -ык: басым, конок, көңүк*), үнсүз+үндүүдөн (*-ма, -лы, -ка, -кы* ж.б.: имерме, атты-жөөлүү, аркы-берки ж.б.), үндүү+үндүү+үнсүздөн (*-ооч: алдооч*), *-оор* (*айтоор* < *айт + оор*), үнсүз+үндүү+үнсүздөн (*-мак, -гак, -чык, -лык, -чыл, -сыз* ж.б.: окумак, тоскок, суулук, өтүкчөн, бактысыз); үнсүз+үндүүдөн (*-гы/-кы, -ла, -ма, -са/-сы: каргы, алгы, бакма, көчүрмө, сууса, менменси, алаксы, байла, ойло*); үнсүз+үндүү+үндүү+үнсүз (*-раак/-ыраак* (*көбүрөөк, чоңураак*); үндүү+үнсүз+үндүүдөн (*-ыра: ажыра* < *ач-аж + -ыра*); *-ака: алака* (байланыш маанисиндеги сөз), *-аса: аласа, бересе* ж.б.); үндүү+үнсүз+үндүүдөн (*-ыңкы: азыңкы, көбүңкү; -ыткы: азыткы* (азгыруучу маанисиндеги сөз); *-ылда: ажылда, аңкылда, бажылда* ж.б.); үнсүз+үндүү+үнсүз+үндүүдөн: *-дыра: алдыра, шалдыра; -сыра / -жыра: алсыра, былжыра, ылжыра* ж.б.; *-гыча: баргыча, келгиче, аңгыча*; үнсүз+үндүү+үндүүдөн: *-луу* (*балалуу, кийимдүц* турат. Ошентип, мүчөлөр (алардын ичинде курандылар да) кандайдыр өлчөмдө уңгулардын тыбыштык түзүлүшүнө окшошуп кетет.

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Грамматикада негизги орунду сөз түркүмдөрү жана сүйлөм мүчөлөрү ээлейт. Сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон маселелерди **морфология** ичине алса, сүйлөм мүчөлөрүнө тиешелүү болгон маселелерди **синтаксис** ичине алат.

Грамматикалык категориялардын ичинде орчундуу орунду айрыкча **сөз түркүмдөрү** ээлейт.

Сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнө тиешелүү болгон маселелердин татаалдыгы тил илиминде эчак эле айтылып келет. Сөз түркүмдөрүнө карата илимий иликтөө тарыхый жактан кароого негизделет. Демек, ар бир конкреттүү тилдин сөз түркүмдөрүнүн маселеси ошол тилдин тарыхы менен байланыштуу каралууга тийиш. Тил илиминде айтылып келаткан көз караштар боюнча, сөз түркүмдөрүнүн баардыгы эле бир мезгилде пайда боло бербейт, ар бир сөз түркүмү татаал өнүгүү процессинин негизинде белгилүү тарыхый мезгилде пайда болуп өнүгөт. Мисалы, башка сөз түркүмдөрүнө караганда тактоочтор, байламталар кийинчерээк пайда болуп, кийинчерээк өнүккөн. Мына ошондой эле грамматикалык категориялар тарыхый өзгөрүүлөргө дуушар болот. Бир өңчөй эмес нерселер, түшүнүктөр категория боло албайт. Бир өңчөй нерселер же бир өңчөй түшүнүктөр гана категория деген түшүнүктү ичине алат.

Тилдин түзүлүшүн аныктоочу сөздөрдүн өзгөрүшү жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн айкалышы жөнүндөгү грамматикалык жалпы бирдиктер грамматикалык категория деп аталат.

Ошондуктан сөз түркүмдөрү биринчи кезекте тилдеги негизги грамматикалык категорияларга жатат. Дүйнөдөгү чындыкты акырындык менен тааный билүү адам баласын нерселердин, көрүнүштөрдүн өз ара байланышын, алардын түрлөрүн жана бир-биринен айырмаланган касиеттерин, бөтөнчөлүктөрүн ажырата билүүгө алып келди. Бул жагынан алганда сөз түркүмдөрү грамматикалык категориялар катарында адам баласынын чындыкты тааный билүү процесстерин көрсөтөт. Сөздөрдүн сөз түркүмдөрүнө бөлүнүшүн тилдин бирдигинин негизи болгон сөздөрдүн табияты менен, сөздөрдүн семантикалык жана грамматикалык жактары менен тыгыз байланыштуу кароо керек. Мына ошондо гана сөз түркүмдөрүнүн өз алдынча грамматикалык категория экендиги ачыгыраак байкалат.

Түрк тилдериндеги сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө карата бөлүштүрүү түркологиядагы кийин гана колго алынган жаңы маселеге жатпайт. Чындыгында, бул маселе түр-

кологияда мындан бир жарым кылым мурда башталып, салттуу классификация боюнча түрколог-окумуштуулар тарабынан түрк тилдеринде 8 ден 9 га чейин сөз түркүмү бар экендиги ачык эле белгиленип келген. Ырас, түрк тилдери боюнча алгачкы түзүлгөн грамматикалык эмгектерде сөз түркүмдөрүнө тиешелүү маселелер атайын талданып берилбестен, ар бир сөз түркүмүнүн кыскача мүнөздөмөсү берилген. Албетте, агеде бул маселелерди кеңири планда кароону авторлор өздөрүнүн алдына милдет кылып коюшкан да эмес.

Сөз түркүмү маселеси ХХ кылымда, айрыкча совет бийлигинин жылдарында түрколог-окумуштуулар тарабынан кеңири планда каралып келген. Анткени, бул жылдары эне тилинин грамматикасы боюнча окуу китептерин түзүү, мектептерде эне тилинде сабак жүргүзүү сыяктуу олуттуу маселелер сөз түркүмдөрүнүн илимий жактан тагыраак иштеп чыгууну талап кылган эле.

1930-жылдардан бүгүнкү күнгө чейин иштелип чыккан окуу китептеринде, окуу куралдарында, атайын илимий басылмаларда кыргыз тилинде сегизден он экиге чейин сөз түркүмү бар экендиги белгиленип келет. Бирок, маселенин чордону кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн санын көбөйтүп азайтууда эмес, кеп сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык категорияларга жата тургандыгын тиешелүү фактылардын негизинде туура тааный билүүдө.

Түркологиялык изилдөөлөрдө сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө иралды семантикалык принцип жетекчиликке алынып келет. Андан кийинки негизги принцип деп синтаксистик принцип табылат. Кээ бир түркологдор сөздөрдү сөз түркүмүнө бөлүштүрүүдө синтаксистик принциптин маанисин тиешелүү даражада далилдей алышпаса, айрымдары морфологиялык белгилерди биринчи орунга коюп келүүдө.

Ошентип, түркологияда да, анын ичинде кыргыз тил таанымында да сөздөрдү үч түрдүү принцип менен бөлүштүрүү кеңири орун алууда жана бул көз караш көпчүлүк тилчи-окумуштуулар тарабынан кубатталууда.

Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө семантикалык принцип салттуу принцип болуп эсептелет. Бул принцип айрым окумуштуулар тарабынан сынга алынып келсе да, түрк тилдери үчүн ал негизги принциптерден болуп саналат, анткени түрк тилдеринде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөздүн маанисин четке кагууга же анын ролун төмөн саноого болбойт, сөздүн мааниси менен формасындагы биримдикти жокко чыгаруу мүмкүн эмес. Чындыгында да сөздүн маанисине жараша

анын грамматикалык формалары болот. Жалаң гана семантиканы биринчи орунга койгондо сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу жана синтаксистик жол менен түзүүчү көп сөздөр классификациядан тышкары калышы мүмкүн. Мына ошондуктан сөз түркүмдөрүн жалаң гана лексика-семантикалык топ катары бир жактуу кароого болбойт.

Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө морфологиялык белги негизги белгилердин бирине жатат. Сөз түркүмдөрү лексика-грамматикалык категория катарында каралууга тийиш деген көз караш жалпы эле тил илиминде, ошондой эле түркологияда көпчүлүк окумуштуулар тарабынан кубатталууда.

Түрк тилдеринде сүйлөм ичиндеги сөздөр ар түрдүү синтаксистик байланышта болушу аркылуу субстантивдешет жана адвербалдашат. Демек, сөздөрдүн минтип башка түркүмгө өтүп кубулуп турушу синтаксистик белгинин ишенимдүү эмес экендигин көрсөтөт. Ошентсе да, сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө ыгына жараша синтаксистик принцип да эске алынууга тийиш. Синтаксистик белги катары жеке эле сөздөрдүн сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарышын эске албастан, бир сөз менен экинчи сөздүн (бир сөз түркүмү менен экинчи сөз түркүмүнүн) бири-бири менен айкашпай тургандыгын да эске алуу керек. Маселен, тактооч менен зат атоочтун өз ара айкашып колдонулушу тилибиз үчүн мүнөздүү көрүнүш эмес: *бат жазды* (тактооч + этиш) деп айтууга болот, бирок *бат киши* (тактооч + зат атооч) деп айтуу мүмкүн эмес. Сын атооч менен ат атоочторду ажыратууда да бул өңдүү синтаксистик белгилер эске алынууга тийиш.

Ошентип, жогорудагы принциптер сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө колдонулган негизги чен-өлчөмдөр деп табылат да, сөздүк курамындагы сөздөрдү сөз түркүмдөрү боюнча бөлүштүрүүдө бир белгиге (мисалы, семантикалык) эмес, бир эле учурда баардык үч белгиге (семантикалык, морфологиялык, синтаксистик) бирдей таянуу керек экендигин тастыктайт.

Жогоруда аталган белгилерге карата азыркы кыргыз тилиндеги сөздөр биринчи кезекте чоң эки топко бөлүнөт:

1. **Маани берүүчү же негизги сөздөр;**
2. **Кызматчы сөздөр.**

Маани берүүчү же негизги сөздөр өз ара төмөнкүдөй сөз түркүмдөрүнө бөлүнөт: 1) *зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч.*

Кызматчы сөздөр тобу өз ара төмөнкүдөй топторго бөлүнөт: *жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр.* өзгөчө сөз түркүмү катарында *сырдык* сөздөр менен *тууранды сөздөр*

эсептелет. Бул жагынан алганда, жогоруда көрсөтүлгөн сөз түркүмдөрүнөн тышкары, башка түрк тилдериндегидей кыргыз тилинде да өзүнчө бир топ болуп эсептелген **модалдык сөздөр** да бар. Жогоруда көрсөтүлгөн негизги сөз түркүмдөрүнүн ар бири өзүнчө категория катарында эсептелинет, алардын ар бирине таандык болгон семантикалык, грамматикалык белгилери бар.

Зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч баардыгы биригип, сөз түркүмдөрүнүн чоң бир тобу атооч сөз түркүмүн түзөт.

Тилде **зат атооч** кеңири орунду ээлейт, анын лексика-семантикалык мааниси кең, ар түрдүү грамматикалык категорияларга ээ болуп эсептелип, өзүнчө ири грамматикалык категориянын бирине жатат. **Зат атоочтор** семантикасы жагынан ар түрдүү топторго (энчилүү, жеке, ар түрдүү буюмдар, нерселер, жаратылыштык, коомдук кубулуштар ж.б.) бөлүнөт.

Зат атоочтун өзүнө таандык сөз түзүүчү жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрү бар. Жалпы эле мүчөлөрдү алып айтканда сөз түзүүчү мүчөлөрдүн кээ бирлери зат атоочтун негизги маанисин сактап калса (*темир – темирчи*), кээ бирөөлөрү зат атоочтун маанисин өзгөртүп, аны башка сөз түркүмдөрүнө жиберет (*күлкү – күлкүчүл*; булардын биринчиси - зат атооч, экинчиси - сын атооч). Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сөздөрдүн маанисин өзгөртпөстөн, башка сөз менен болгон мамилесин (синтаксистик карым-кагышын) гана өзгөртөт (*бала – балага*).

Зат атоочтун сөз түзүүчү мүчөлөрү эки түрдүү:

1) атоочтордон зат атооч түзүүчү мүчөлөр (-чы, -лык, -лаш ж.б.).

2) этиштерден зат атооч түзүүчү мүчөлөр (-ак, -гы, -ым, -ма, -ыш, -гын ж.б.).

Зат атоочтун сөз өзгөртүүчү мүчөлөрү сан, жөндөмө жана таандык категориялары менен байланыштуу.

Зат атооч синтаксистик жагынан сүйлөмдүн баардык мүчөлөрүнүн милдетин аткара берет, бирок башка сөз түркүмүнө өтүп кетпейт.

Үй тургузулуп жатат (үй – зат атооч, сүйлөмдүн ээси). *Бул үйдү жумушчулар үчүн тургузуп жатышат* (үй – зат атооч, толуктооч). *Бул үйдүн кишилери мыкты иштешет* (үйдүн – зат атооч, аныктооч). *Бул – шаардагы эң бийик үй* (үй – зат атооч, баяндооч). *Бул чоң үйдө жаш жумушчулар турушат* (үйдө – зат атооч, бышыктооч).

Жогоруда көрсөтүлгөн мисалдардан зат атооч сүйлөм мүчөсүнүн ар түрдүү кызматын аткарганы менен, өзүнүн зат атоочтук касиетин сактап кала тургандыгы даана

байкалат. Бирок синтаксистик белги да зат атоочтун түзүлүшүндө тиешелүү даражадагы мааниге ээ боло алат.

Сөз тизмеги менен татаал сөздөрдүн айырмасын даана ажырата билүү керек. Кыргыз тилинде кээ бир татаал зат атоочтор синтаксистик жол менен түзүлөт. Мындайча жол менен түзүлгөн сөздөрдүн ар түрдүү лексика-семантикалык мааниси бар. Алардын формалдык жагына карата, б.а. сөз түркүмдөрүнө карата айрым топторго бөлүштүрүүгө мүмкүн:

зат атооч менен зат атоочтон түзүлгөн татаал зат атоочтор (*калем уч*);

сын атооч менен зат атоочтон түзүлгөн зат атоочтор (*ак сакал* – улгайган киши деген мааниде);

сан атооч менен зат атоочтон түзүлгөн зат атоочтор (*жүз сом* – акча бирдиги маанисинде);

зат атооч менен атоочтуктардан турган зат атоочтор (*орун басар*) ж.б.

Татаал зат атоочтордун башка да толуп жаткан түрлөрү кезигет: *Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, Москва университети* ж.б. ар түркүн типтеги татаал зат атоочторду сөз тизмектеринен өтө кылдаттык менен ажыратып, зат атоочтордун синтаксистик жол менен жасалышын туура тааный билүү зарыл.

Лексика-семантикалык белгилери боюнча сын атоочтор заттардын (нерселердин) белгилерин, сапатын жана башка касиеттерин билдирет.

Сын атоочтун зат атооч менен, айрыкча тактооч менен кээ бир жакын жактары да бар. Лексика-семантикалык жагынан сын атоочту өзүнө жакын деген сөз түркүмдөрү менен салыштырып караганда, эгерде зат атооч предметти билдирсе, тактооч белгинин белгисин билдирсе, сын атооч предметтин белгисин, сапатын жана башка касиеттерин билдирет. Ошону менен бирге сын атооч сүйлөмдүн аныктоочтук милдетин аткарган учурда сөз жасоочу мүчөлөр менен өзгөрбөстөн, өз калыбын сактайт. Бул жагынан сын атооч, мисалы, үч түрдүү изафеттик конструкциянын биринчи жана экинчи түрүнө туура келет.

Изафеттик конструкциялар	Сын атооч
1-түрү <i>темир жол</i>	<i>жакшы көйнөк</i> <i>жакшы көйнөгү</i> сын атооч түрүндө айтылбайт.
2-түрү <i>колхоз малы</i>	
3-түрү <i>колхоздун малы</i>	

Изафеттик конструкциянын үчүнчү түрүн берүү үчүн, сын атоочту субстантивдештирип (заттык мааниге айландырып) колдонуу керек болот (*жакшынын көйнөгү* түрү сыяктуу).

Сын атооч сөз маанисинде колдонулган

учурда көптүк, таандык жана жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Сын атоочко көптүк, таандык, жөндөмө мүчөлөр жалганса эле, ал субстантивдешип, өзүнүн маанисинен ажырап, заттык мааниге өтүп кетет (*кызыл – кызылдар, кызылга, кызылым*).

Сын атоочтун тышкы жагынан өзүнө таандык морфологиялык белгилери да бар.

Ырас, сын атоочко улануучу кээ бир мүчөлөр башка сөз түркүмдөрүндө да колдонулат. Мисалы, *-луу, -ыраак, -омук* ж.б. мүчөлөр сын атооч үчүн мүнөздүү. Ошентип, лексика-семантикалык мааниси жагынан, айрым морфологиялык белгилери жагынан сын атооч сөздөр өзүнчө сөз түркүмү катарында эсептелет. Көптүк, таандык, жөндөмө мүчөлөр менен өзүнүн маанисинде колдонулган учурда сын атоочтун өзгөрбөй тургандыгы да анын башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланган бөтөнчөлүгүн көрсөтөт.

Сын атоочтор морфологиялык белгиси жагынан сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Сын атоочтордун негизги морфологиялык белгилеринин бири өздөрүнө таандык даражалардын болушунда (*жакшы – жакшыраак, эң жакшы*).

Ошону менен бирге сын атоочтор гана күчөтмө сындын өзгөчө түрүн түзө алат (*кызыл – кыпкызыл, жаш – жапжаш*).

Синтаксистик жагынан сын атооч, негизинен, аныктоочтук, баяндоочтук милдетти аткарат. Затташкан түрдө гана, башка сөз түркүмдөрү сыяктуу, мисалы, зат атооч сыяктуу, баардык сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарат. Бирок, ал башка сөз түркүмүнө, мисалы, тактоочко өтүп кетпейт, сын атооч түрүндө эле сакталат: *Жакшы уста ишти жакшы аткарды* (эки учурда тең *жакшы* – сын атооч, биринчи учурда – аныктооч, экинчи учурда – бышыктооч).

Синтаксистик жагынан сын атоочтун сүйлөм ичинде кандай сөз түркүмдөрү менен айкалышпоо мүмкүнчүлүгү эсте болууга тийиш. Сын атоочтогу эң эле орчун маселенин бири – анын заттык мааниде колдонулушу.

Ар түрдүү сөз түркүмдөрүнүн сөз түзүүчү мүчөлөрдүн жардамы менен сын атоочтор түзүлөт. Алардын кээ бирлерин төмөндөгүдөй экиге бөлүп берүүгө мүмкүн:

1. Атооч сөздөрдөн сын атооч түзүүчү мүчөлөр (*-луу, -лык* ж.б.);

2. Этиштерден сын атооч түзүүчү мүчөлөр (*-гыч, -гын* ж.б.).

Сын атоочто эң эле чаташкан да, талаш да маселе – татаал сын атоочтор маселеси.

Татаал сын атоочтор ар түрдүү сөз түркүмдөрү аркылуу жасалат. Кээ бирлери төмөндөгүдөй: түп жана туунду сын атоочтор аркылуу (*узун чачтуу кыз, терең ойлуу киши* ж.б.).

Зат атооч менен сын атооч аркылуу;

биринчи компоненти таандык мүчө менен колдонулуп (*тили кооз, бою бийик*); сан атоочтор менен туунду сын атоочтор аркылуу (*жети жылдык план*); зат атооч менен атоочтук аркылуу (*эки иш билген киши*) жасалат.

Сын атоочтун өзүнчө сөз түркүмү экендиги көбүнчө анын сапаттык сын атоочтордун салыштырма даражасы аркылуу ажыратылат. Салыштырма сын атоочтун негизги белгиси *-раак* мүчөсү. Күчөтмө сын ар түрдүү жол менен түзүлүп (*өтө жакшы, капкара, чоң-чоң*) жалпы жонунан күчөтмө маанисин берген менен, анын ар башка түзүлүштөгү түрлөрү ар башка кошумча мааниге ээ.

Кызматчы сөздөр аркылуу түзүлүүчүлөрү («*эң жакшы*» сыяктуулары) бир заттын экинчи заттан абсолюттук түрдөгү артыкчылыгын же кемчилигин көрсөтөт.

Мына ошондой эле мааниде *n* тыбышы улануу аркылуу түзүлүүчүлөрү (кыпкызыл) колдонулат. Кайталанып айтылуу аркылуу түзүлүүчү (*майда-майда*) түрлөрү чындыгында күчөтмө сын эмес (мисалы, *аз-аздап, көп-көптөн* деген түзүлүштөгү сөздөрдүн маанилерине көңүл бурса болот). Буларга караганда *агыш (ак эмес), каралжым, кызгылтым, көгүлтүр, саргыч* түрүндөгү сын атоочтордо чындыгында салыштырма маани бар. Эгерде *-раак* формасы заттарды күчөтүп да, бошоңдотуп да көрсөтсө, бул аталган формадагы сын атоочтор заттардын белгилерин бошоңдотуп көрсөтөт.

Сан атоочтор лексика-семантикалык жагынан заттардын санын, иретин көрсөтөт. Өзүнчө сөз түркүмү болуу менен бирге, сан атоочтордун зат атоочко, айрыкча сын атоочко, жакын жактары да бар. Сан атоочтор бул айтылган сөз түркүмдөрүнөн, албетте өзүнө гана таандык бөтөнчөлүктөр менен айырмаланат.

Сан атооч да белгини, бирок сын атоочтон айырмаланып, сандын белгисин, сандык белгини көрсөтөт. Синтаксистик жагынан, башка сөз түркүмдөрүнөн, албетте, өзүнө гана таандык бөтөнчөлүктөр менен айырмаланат.

Сан атоочтордун өздөрү башка сөз түркүмдөрүнөн түзүлбөйт, бирок башка сөз түркүмдөрүн түзүүдө колдонулат (*бир – бирдик, бирдиктүү*). Бул – сан атоочтун негизги лексика-грамматикалык бөтөнчөлүгү. *Жарым, чейрек* сыяктуу сөздөр сан атоочко кирбейт, зат атоочко кирет. Башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланган морфологиялык белгиси катарында иреттик жана жамдама сан атоочтордун жасалышы эсептелинет.

Синтаксистик жагынан сан атоочтор зат атоочтордон өзүнчөлүгү менен айырмаланат, атап айтканда, сан атоочтор зат атоочтордон

мурда колдонулуп, аныктоочтук милдетти аткарган учурда, алар зат атоочко баш ийбестен, синтаксистик байланыштын ыкташуу жолун түзөт. Заттык мааниде колдонуу аркылуу сан атооч сүйлөмдүн ар түрдүү мүчөлүк милдетин аткара берет. Сан атоочтор субстантивдешпестен, өз маанисинде колдонулган учурда сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөйт; Затташкан учурда зат атооч сыяктуу мүчөлөр менен өзгөрө берет.

Атаооч – тилдеэртерээк пайдаболгон, кепте кеңири колдонулуучу сөз түркүмдөрүнүн бири. Лексика-семантикалык жагынан ат атоочтор башка сөз түркүмдөрүнүн ордуна колдонулуп, ошол сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон бөтөнчөлүктөргө ээ. Мисалы, сын атоочтун ордуна колдонулуп, сүйлөмдө аныктоочтук кызмат аткарган учурда ат атоочтор сөз түзүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Ошону менен бирге алар өздөрүнө гана тиешелүү болгон семантикалык, морфологиялык, синтаксистик белгилери аркылуу башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланат.

Башка сөз түркүмдөрү сыяктуу, ат атоочтор да сүйлөмдүн ар кандай мүчөлүк милдетин аткара берет. Лексика-семантикалык жагынан ат атоочтор башка атоочтор үчүн «орун басарлык» милдетин аткарышы – чындыгында так эмес маселе. Башка атоочторго салыштырып караганда ат атоочтор айтылуучу ойду же түшүнүктү жалпы мааниде билдирет. Бул жагынан ат атоочтордун чыныгы маанилери өзүнөн мурда айтылган сүйлөмгө же сүйлөмдүн жалпы контекстине карай белгилүү болот. Ошентип, ат атоочтор предметти же бир жакты (кишини), предметтин белгисин, санын түз атап көрсөтпөстөн, кандайдыр кыйыр түрдө көрсөтөт. Ат атоочтор башка сөз түркүмдөрүнөн түзүлбөйт. Бул – ат атоочтун лексика-грамматикалык жагынан болгон негизги бөтөнчөлүктөрүнүн бири.

Бирок, тиешелүү мүчөлөрдүн жардамы менен ат атоочтордон башка сөз түркүмдөрүнүн жасалышы мүмкүн. Маани жактан ат атоочтор өз ара бир нече топко бөлүнөт (*жактама, шилтеме, сурама* ж.б.).

Тактооч сөздөрдүн лексикалык мааниси туруктуу болот да, башка сөз түркүмдөрүнөн өзүнө таандык болгон бөтөнчөлүктөр менен айырмалап турат. Тактоочтун семантикалык мааниси болуу менен бирге, анын морфологиялык белгилери да бар, анткени тактоочтор өзүнө таандык болгон сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу түзүлөт жана морфологиялык жактан тактоочтор өзгөрбөй турган же жарым-жартылай өзгөрүүчү сөз түркүмдөрүнөн болуп эсептелет. Башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү болгон синтаксистик критерий тактоочко да тиешелүү.

Синтаксистик жагынан тактооч, негизинен, сүйлөмдүн бышыктоочтук милдетин аткарат, бирок ал сын атоочтон кескин түрдө айырмаланып, сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарабайт. Бул – тактоочтун синтаксистик жагынан болгон негизги бир бөтөнчөлүгү. Мисалы, *Кеч келди* сыяктуу тактооч менен этиштен турган айкалыштар тактооч үчүн мүнөздүү; ал эми *кеч китеп* деген сыяктуу тактооч менен зат атоочтон турган айкалыштар тактооч үчүн мүнөздүү эмес. Ырас, *кечээ – жумушчу, бүгүн – инженер* сыяктуу айкалыштар кезигет. Бирок булардын бөтөнчөлүктөрү бар. «Мүмкүн», «сөзсүз» деген сыяктуу сөздөр тактооч да, модалдуу сөз да болуп колдонулат. Тактоочтор маани жактан ар түрдүү (мезгил, орун ж.б.).

Тактоочтордун өздөрүнө гана таандык болгон сөз жасоочу мүчөлөрү (*-ча, -лата, -лай* ж.б.) бар.

Морфологиялык ыктан тышкары, тактоочтордун синтаксистик ык менен түзүлүшүндө да бөтөнчөлүктөр бар. Тактоочтордун даражалары менен сын атоочтун даражаларынын арасында да маани жактан айырмачылыктар орун алат. Эгерде сын атоочтун даражалары заттын сапатын, белгисин ажыратуу үчүн колдонулса, тактоочтун даражалары кыймыл-аракеттин белгилерин ажыратуу үчүн колдонулат.

Сөз түркүмдөрүнүн ичинен *зат атооч* менен *этиш* сөздөр тилде кеңири орун ээлейт. Мына ошондуктан этиш сөздөр тилдеги ири грамматикалык категориялардан болуп эсептелет. Ал лексикалык мааниси жагынан да, морфологиялык түзүлүшү жагынан да, синтаксистик кызматы жагынан да башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, калыпташкан негизги сөз түркүмдөрүнүн бири.

Зат атооч жалпы жонунан заттардын атын билдирет деген сыяктуу, этиш жалпы заттардын кыймыл-аракетин билдирет деп, этиштин лексикалык мааниси жөнүндө жалпылап айтуу традициясы бар.

Ырас, мына ошондой жалпылап айтканда, лексикалык мааниси жагынан *этиш сөздөр* кыймыл-аракетти (*ал окуп жатат*), ал-абалды (*ал уктап жатат*) билдирет.

Бирок чындыгында этиш сөздөр лексикалык мааниге эң эле бай, алардын лексикалык мааниси айтылып жүргөн кыймыл-аракет, ал-абал деген түшүнүктөр менен чектелбейт. Ошондуктан бул түшүнүктөрдү кеңири мааниде, этиш сөздөрдүн жалпы эле процессти билдирүү маанисинде кароо керек. Лексикалык мааниси, морфологиялык түзүлүшү, синтаксистик кызматы жагынан болгон бөтөнчөлүктөргө карата этиш сөздөр атооч сөздөр менен антитеза (карама-каршы)

түрүндө каралат. Этиш сөздөр грамматикалык жактан атооч сөздөрдүн өзүнө таандык терс түрүнүн (*жаз-жазба*) болушу менен айырмаланат. Башка сөз түркүмдөрүнө караганда этиш сөздөр сүйлөмдөрдү түзүүдө айрыкча мааниге ээ болот. Бир жагынан, этиштин өзү ири грамматикалык категория болуп эсептелсе, экинчи жагынан анын ар түрдүү грамматикалык категориялары (чак, жак, ыңгай, мамиле) бар.

Таза этиштерден башка этиштердин тобуна **атоочтуктар** (*жазган*) менен **чакчылдар** (*жазып*) кирет. Ошону менен бирге этиштер менен атоочтуктардын аралыгындагы **этиштик атоочтор** (*жазуу*) бар. Этиштен этиш жасоо же башка сөз түркүмдөрүнөн этиш жасоо жолдору этиш категориясынын өзүнө гана мүнөздүү касиети болуп саналат.

Кызматчы сөздөр менен негизги сөздөрдүн табияты бирдей эмес. Кызматчы сөздөрдүн тобуна байламталар, жандоочтор, бөлүкчөлөр кирет.

Байламталар – сөздөрдүн, сөз тизмектеринин жана сүйлөмдөрдүн арасын байланыштыруу үчүн колдонулуучу, өзүнчө лексикалык мааниге ээ болбогон сөздөр. Алар, башка кызматчы сөздөр сыяктуу, өзүнчө жеке колдонулбайт. Бирок колдонулган байламталарга карата сүйлөмдөгү ойдун кырдаалы ар башка болушу мүмкүн. Бул жагынан байламталар татаал сүйлөмдө тең байланыштык жана багынычтуу байланыштык мамилелерди билдирет.

Түзүлүшү жагынан жөнөкөй жана татаал байламталар болуп бөлүнөт.

Кызматчы сөздөрдүн башка түрлөрү сыяктуу **жандоочтор** да өзүнчө лексикалык мааниге ээ эмес, ошондуктан алар өзүнчө жеке колдонулбайт. Жандоочтор лексика-грамматикалык мааниге ээ сөздөр менен бирге колдонуу аркылуу жөндөмөлөрдүн синтаксистик кызматын толуктоо, тактоо жолу менен ойдун ар түрдүү кырдаалын билдирет. Жандоочтор өзүнөн мурда колдонулган сөздүн тиешелүү жөндөмөдө турушун талап кылат. Бул жагынан алар башкарып турган сөздөр менен бирдикте гана лексикалык бирдик катарында каралат. Жандоочтор синтаксистик мамилени билдирүүдө мезгил, мейкин (*чейин, дейре*) максат, себеп (*ичин*), салыштыруу, окшоштуруу (*жараша, көрө*) жана башка ар түрдүү мааниде колдонулат. Жандоочтор тактооч (*кийин, мурун*) жана этиш менен (*көздөй, карата*) карым-катышта болушат.

Жандоочтор сан жагынан анчалык көп болбогон менен, тилде кеңири колдонулат.

Бөлүкчөлөр жана **модалдык сөздөр** лексикалык мааниге ээ болгон сөздөрдү жандап айтылат да, айтылуучу ойдун

кырдаалын кубаттайт, бышыктайт, тактайт, чектейт, божомолдойт жана башка жактарынан кошумча түрдөгү модалдуулук менен берүүнү билдирет. Функционалдык жагынан бөлүкчөлөр бирдей эмес, алардын кээ бирлери сөз мүчөлөрүнө жакын (*-чы, -бы*), кайсы бирлери тактоочко жакын (*эң, өтө*). Төмөнкү мисал муну ачык тастыктайт:

1. Асан барсын. Асан *эле* барсын.

2. Сен бар. Сен *барчы*.

3. Сиздер жакшы иштедиңиздер. Биз *эң* жакшы иштедик.

4. Март келди. Март келген *го*.

Албетте, мүмкүн, балким, тийиш, кажет, ырас, бар, жок, экен, дейт, керек жана ушул сыяктуу бир топ сөздөр бар. Бул сөздөр модалдык сөздөр болуп аталып жүрөт. Модалдык сөздөр сүйлөмдөгү айтылуучу ойдун ар түрдүү кырдаалын билдирет, атап айтканда, модалдык сөздөр аркылуу сүйлөмдөгү айтылган ойго карата сүйлөөчүнүн мамилеси же көз карашы көрсөтүлөт.

Модалдык сөздөр негизги сөздөр сыяктуу заттын атын, сын-сыпатын, санын, кыймыл-аракетин сыяктуу түшүнүктөрдү билдирбейт. Кызматчы сөздөргө салыштырып караганда модалдык сөздөр – көп учурда өзүнчө мааниге ээ боло ала турган сөздөр (*бар, жок, ырас, кажет* ж.б.).

Ошентип, лексикалык мааниси жагынан булар негизги сөздөргө да, кызматчы сөздөргө жатпайт.

Модалдык сөздөр синтаксистик жагынан көбүнчө кириңди сөз катарында же курамдуу баяндоочтун бөлүгү катарында кезигет: *Албетте*, китепти көп окуу керек. Иш өз убагында аткарылууга *тийиш*. Ал бүгүн келген жок. Модалдык сөздөр форма жагынан бирдей эмес, ар түрдүү: алардын кээ бирлери сөз мүчөлөрү менен өзгөрөт (*бар – барын, керек – керегинче*), кээ бирлери өзгөрбөйт (*албетте, балким*).

Модалдык мааниде айтылуучу ойдун кырдаалына карата этиш сөздөр да, бөлүкчөлөр да колдонулат. Бирок ал жалпы эле модалдуулукка тиешелүү маселе.

Сырдык сөздөр менен **тууранды сөздөрдүн** өздөрүнө гана таандык болгон бөтөнчөлүктөрү бар (Ой-ай).

Сырдык сөздөр мааниси жагынан адамдардын эмоционалдык сезимдерин (өкүнүү, кайгыруу, чочуу, жактырбоо, кубаттоо ж. б.) билдирет.

Маани жактан жаңдуу жана жансыз заттардын табышын тууроо аркылуу чыккан сөздөр тууранды сөздөргө жатат. Алар маани жактан өз ара **табыш тууранды сөздөр** жана **элестүч сөздөр** болуп бөлүнөт (*кырс-курс гжм...*).

ЗАТ АТООЧ

Жалпы мүнөздөмө

Зат атоочтор заттын же заттык маанидеги түшүнүктөрдүн атын билдирет.

Ким? эмне? деген суроолорго жооп берген сөздөрдүн баары зат атоочтордун тобуна кирет. *Ким?* деген суроо дайыма адамга жана адам менен байланышкан сөздөргө берилсе, *эмне?* деген суроо адамдын башка баардык жандуу, жансыз заттарга берилет.

Бирок айрым учурларда *эмне?* деген суроо адамга карата да берилип калышы мүмкүн:

- Келе турган киши *эмнең* болот?
- *Таякем* болот.
- Зуура *эмне* төрөптүр?
- *Уул*.

Зат атоочтор маани жактан көбүнчө конкреттүү заттарды (*дептер, үй, карандаш, терезе, стол*), абстракттуу түшүнүктөрдү (*ой, кыял, даңк, жыт*), коомдук турмуштагы ар кандай көрүнүштөрдү (*революция, көтөрүлүш, чогулуш*), дагы ушул сыяктуу ар түрдүү заттык түшүнүктөрдү атап көрсөтөт.

Ушуну менен бирге зат атоочтор айрым учурларда жалпыланган (абстракттуу) маанидеги сапаттык, кыймылдык түшүнүктөрдү да атап көрсөтөт (*токтоолук, жаңылык, жүрүш, сүйүү*). *Караңгылык, жакшылык, жаңылык, сулуулук* жана *оруу-жыюу, жүрүш, окуу, согуш, агым* деген сыяктуу зат атоочтор сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу сын атоочтордон жана этиш сөздөрдөн жасалгандыктан, алар билдирген заттык маани аздыр-көптүр сапаттык жана кыймыл-аракеттик маанини да камтып тургандыгы ачык сезилип турат.

Бирок жалпыланган сапаттык, кыймылдык түшүнүктү туюндурган зат атоочторду чыныгы сын атоочтор менен этиш сөздөрдөн ажырата билүү керек. Алардын ортосунда төмөнкүдөй айырмачылыктар бар: сын атоочтор дайыма белгилүү бир затка тиешелүү болгон сапатты, белгини билдирет: *жакшы* китеп, *кайрымдуу* адам, *караңгы* үй. Зат атоочтор болсо мындай сапатты кандайдыр бир зат менен байланыштуу көрсөтпөстөн, сапаттык белгинин өзүн зат катары атап көрсөтөт: *жакшылык, караңгылык, кайрымдуулук*.

Ошондой эле этиш сөздөр билдирген кыймыл-аракет дайыма ал кыймылды аткаруучу жак менен жана белгилүү бир мезгил, убакыт (чак) менен байланыштуу айтылат: Биз быйыл да айыл чарбасына жардам беребиз. *Керим* заводдо иштеп жүрөт. Алар айылга көчүп кетишкен.

Кыймылдык түшүнүктү туюндурган зат атоочтор болсо кыймыл-аракетти жалпыланган (абстракттуу) түрдө,

аткаруучу субъект жана убакыт (чак) менен байланышсыз, алардан тышкары атап көрсөтөт: *жазуу, учуш, оруу-жыюу, киреш, дүрбөлөң*. Сапаттык, кыймылдык түшүнүктөрдү билдирүүчү сөздөр заттык мааниде болгондуктан, алар менен чыныгы сын атоочтор, атоочтуктар байланышып айтыла берет: *чыныгы кайрымдуулук, тунжураган караңгылык, зор жаңылыктар*.

Бул өңдүү сөздөр заттык маанини билдиргендиктен, дайыма *эмне?* деген суроого жооп беришет жана сүйлөм ичинде, башка зат атоочтор сыяктуу эле, ээлик, толуктоочтук милдетти аткара алышат. Ал эми чыныгы сын атооч менен этишке бул функция мүнөздүү эмес. Ар кандай иште *токтоолук* керек. Товарлардын *сапаттуулугун* жакшыртабыз.

Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн ичинен зат атоочтор, этиш сөздөр менен катар, сөздүк курамы жана семантикасы жагынан өтө бай, грамматикалык категориялары да татаал, ар түрдүү.

Зат атоочтор мааниси боюнча адамдын аты-жөнүн билдирет: *Дүйшөн, Зуура, Калыков, Асан Султан уулу, Керимкул кызы*.

Айбандардын, канаттуулардын, ар түрдүү жаныбарлардын, курт-кумурскалардын аттарын билдирет: *карышкыр, жолборс, көгүчкөн, таан, чабалекей, элик, маймыл, балык, сөөлжан, каракурт, коңуз*.

Адамдын, айбандардын дене мүчөлөрүнүн аттарын билдирет: *баш, кол, бут, моюн, арка, жамбаш, чач, туяк, тумшук*.

Ар түрдүү өсүмдүктөрдүн, жемиштердин, жашылчалардын аттарын билдирет: *таруу, буудай, жүгөрү, кызылча, шабдалы, жүзүм, дарбыз, коон, бадыраң, помидор*.

Буюмдардын, машина-техниканын, ар түрдүү шаймандардын, куралдардын аттарын билдирет: *жууркан, төшөк, костюм, өтүк, машина, сеялка, комбайн, соко, мала, мылтык, пулемет*.

Ар түрдүү заттардын атын билдирет: *алтын, сымап, күмүш, май, сүт, айнек, болот, темир*.

Мезгилди атап көрсөтөт: *жекшемби, жума, жаз, жай, күз, кыш, январь, март*.

Орундук, мейкиндик маанини билдирет: *үстү, асты, ичи, тыш, ара, каршы, туш*.

Географиялык жана астрономиялык аттарды билдирет: *Ош, Чүй, Талас, Күн, Жер, Ай, Чолпон, Жетиген, үркөр, тоо, деңиз, көл, арал*.

Жаратылыштагы ар түрдүү көрүнүштөрдү билдирет: *бороон, чагылган, жамгыр, мөңдүр, кар, куюн, шамал*.

Коомдук көрүнүштөрдү, окуяларды, мекеме, уюмдардын аттарын билдирет: *төңкөрүш, пикет, университет, коргоо*

министрлиги, фирма, дыйкан чарба.

Коомдук-саясий иштерди, илимдин тармактарын билдирет: *конференция, кеңешме, курултай, физика, тарых, биология, адабият.*

Ар түрдүү абстракттуу түшүнүктөрдү билдирет: *акыл, ой, уйку, кыял, ачуу* (ачуусу келди), *азап, муң, мүнөз, кайгы.*

Сапаттык түшүнүктү билдирет: *жакшылык, жамандык, тазалык, жалкоолук, кайрымдуулук.*

Кыймылдык түшүнүктү атап көрсөтөт: *жүрүш, согуш, көтөрүлүш, сүйүнүч, кубаныч, жыйым-терим, жүрүш-туруш.*

Зат атоочтор *маани жактан* дайыма затты билдирет. Бирок жогоруда белгиленгендей, *зат* деген сөзгө кеңири мааниде түшүнүшүбүз керек: ага конкреттүү жана абстракттуу заттардын, буюмдардын, адамдардын, жан-жаныбарлардын, сапаттык, кыймылдык маанидеги түшүнүктөрдүн ж.б. аттары кирет.

Зат атоочтор *морфологиялык жактан* атайын грамматикалык категорияларга ээ. Алар төмөнкүлөр: *сан* категориясы (*бала – балдар*), *таандык* категориясы (менин *китебим*, сенин *китебиң*), *жак* категориясы (*окуучумун, окуучусуң*), *жөндөмө* категориясы (*бала – баланын – балага – баланы – балада – баладан*). Булардын ичинен *сан* жана *жак* категориясы этишке да тиешелүү (мен *жаздым*, силер *жаздыңар*).

Ушуну менен бирге зат атоочтун өзүнө тиешелүү сөз жасоочу куранды мүчөлөрү бар (-чы: жылкычы, -лык: ондук, -ма: сызма, -гыч: кескич ж.б.). Кыргыз тилиндеги зат атоочтор орус тилиндегидей жыныстык категорияга жана ал категорияны билдирүүчү грамматикалык белгилерге ээ эмес. Бирок адамга, айбанаттарга тиешелүү бир катар сөздөр өзүнүн лексика-семантикалык мааниси боюнча эле заттардын жыныстык айырмачылыктарын билдире алышат:

1. Көпчүлүк зат атоочтор өзүнүн ички мааниси боюнча эле заттын кайсы жыныска тиешелүү экендигин билдирип турат: эркек - аял, ургаачы, ата-эне, апа, ага, байке-эже, ини-карындаш, сиңди, уул-кыз, балдыз, жеңе, чал-кемпир, кудагый, кудача; *бука – уй, кунаажын, кочкор – кой, теке – эчки, чебич, корооз – тоок, мекиян, буура – инген, айгыр – бээ, кунан – байтал, борук, канчык* ж.б.

2. Жыныстык айырмачылыкты билдирүүчү айрым сөздөр экинчи бир сөз менен айкашып айтылып, ал билдирген заттын кайсы жыныска тиешелүүлүгүн көрсөтөт: *кайни* (кайын ини) – *кайын сиңди, кайната – кайнене, кайнага – кайнеже, тайке* (тай аке) – *тайже* (тай эже), *Асан уулу, Шарше кызы.*

3. Жыныстык айырмачылык кээ бир мүчөлөрдүн жардамы менен да берилет. Бирок андай мүчөлөр кыргыз тилинде өтө эле аз, өнүмсүз: -*кеч*: *бий – бийкеч* (бийдин кызы), -*гый*: *куда – кудагый*, -*биче*: *бай – байбиче*, -*ым*: *хан – ханым* (хан аялы), -*ша*: *хан – ханыша, каныша.*

Совет доорунда кыргыз тилине орус тилинен айрым сөздөр жыныстык маанини билдирүүчү мүчө менен бирге оошуп кирген. Ошондуктан андай сөздөрдүн кайсы жыныска тиешелүү экендиги ага уланган мүчөдөн эле белгилүү болуп турат: *артистка, машинистка, студентка, лаборантка, акушерка* ж.б.

Ошондой эле жыныстык айырмачылык фамилиянын аягына улануучу орус тилинен оошуп кирген -*ов*, -*ова* өңдүү мүчөлөрү аркылуу да билинип турат: *Оморов, Керимова, Азыков, Эсенова* ж.б..

Зат атоочтун синтаксистик белгисине: 1) анын башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү; 2) синтаксистик милдети кирет.

Бул жагынан зат атоочтор менен сын атоочтор, атоочтук, айрым зат атоочтор жана ат атоочтор айкашып айтыла берет: *кызыл алма, кайраттуу жигит; жыйырма кой, бешинчи класс; келген бала, көрөр күнү; темир дарбаза, түлкү тебетей; бул киши, тиги бала.*

Синтаксистик кызматы жагынан зат атоочторго, негизинен, *ээлик* жана *толуктоочтук* милдетти аткаруу мүнөздүү: Ушундай ой менен *Чаргын* районго жөнөдү (Т. С.). Окуу башталганча *мектепти* оңдоп бүтөбүз (К. Б.).

Ээлик, толуктоочтук милдетти айрым башка сөз түркүмдөрү да (мисалы, сын атоочтор, сан атоочтор ж.б) аткара алат, бирок мындай учурда алар көбүнчө затташып, заттык мааниде колдонулат: *Жашыл* оңбос болсочу, *жааш* карыбас болсочу (Токтогул). *Онду* бүткөндөн кийин жашылча бригадасында иштеп калдым. Зат атоочтор ээлик, толуктоочтук милдеттен башка аныктоочтук, баяндоочтук, бышыктоочтук милдетти да аткара берет: *Жанында келе жаткан – Нуркасым* (К. Б.). Бир аздан кийин *темир* дарбаза да ачылды («Кырг. аял»). Садык акемдин бул каты да *Саратов шаарынан* келиптир (Ч.А.).

Зат атоочтор *морфологиялык түзүлүшүнө* карай *тубаса зат атооч* жана *туунду зат атооч* болуп экиге бөлүнөт.

Тубаса зат атоочторго түзүлүшү жагынан морфемаларга ажыратууга мүмкүн болбогон уңгу түрүндөгү зат атоочтор кирет: *ат, жер, кум, кыз, таш, аба, жел, жаан, бүркүт.*

Туунду зат атоочторго сөз жасоочу мү-

чөлөрдүн жардамы аркылуу жасалган зат атоочтор кирет: *кызматчы, айлакер, бычак, салык, чыгарма, жыйнак*.

Зат атоочтор тутумунда келген уңгуларынын санына карай **жөнөкөй** жана **татаал зат атооч** болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй зат атоочтор бир гана сөздөн туруп, заттык түшүнүктү билдирет: *камыш, кирпич, сымап, тоок, мугалим*.

Татаал зат атоочтор эки же андан артык сөздөрдүн өз ара айкашынан түзүлүп, лексикалык бир түшүнүктү билдирет.

Татаал зат атоочтор *бириккен сөз, кош сөз, кошмок сөз жана кыскартылган сөз* түрүндө кезигет: *алтыгат, каржылик* (каруу жилик), *карагат* (кара кат (жемиш)), *кызылгат*; *жарыш сөз, баш сөз, жол башчы, бет аарчы, Осмонаалы, Кыргызкабар, БУУ, АКШ, ЖК, районо, айылөкмөт, бала-бакыра, кийим-кечек, ата-эне, эт-мет*.

Зат атоочтун маани жактан топторго бөлүнүшү

Зат атоочтор маани жактан болгон өзгөчөлүктөрүнө жана ага байланыштуу келип чыккан айрым грамматикалык бөтөнчөлүктөрүнө карай *энчилүү ат, жалпы ат, конкреттүү зат атоочтор, абстракттуу* (жалпыланган маанидеги) *зат атоочтор*, ошондой эле *буюмдук* (вещественные) *зат атоочтор* жана *жамдама маанисиндеги* (собирательные) *зат атоочтор* болуп бөлүнөт.

Энчилүү ат жана жалпы ат

Зат атоочтор мааниси боюнча жеке бир затты атап көрсөтүшүнө карай же бир өңчөй заттарды жалпылап атап көрсөтүшүнө карай *энчилүү аттар* жана *жалпы аттар* болуп эки топко бөлүнөт.

Жалпы аттарга бир түрдүү заттарга жалпылана коюлган аттар кирет. Алар айрым, жеке заттардын аттарын билгизбестен, бир өңчөй заттарды жалпы жонунан атап көрсөтөт: *адам, чыны, бала, терек, жууркан, килем, араба, чагылган, мөндүр, өткүн, кой, кулжа, илбирс, түлкү* ж.б.

Энчилүү аттарга жеке заттардын керт башына энчиленип берилген аттар кирет. Энчилүү ат бир текке кирүүчү заттардын ичинен бирөөнү атайын айырмалап, бөлүп атоо үчүн кызмат кылат: *Керим, Нарын, Чалкүйрук, Үркөр, Кумайык*.

Зат атоочтордун басымдуу көпчүлүгү жалпы аттарга кирет, энчилүү аттар ага караганда сан жагынан азыраак келет.

Энчилүү аттар көбүнчө жалпы аттардан жасалат: *жибек – Жибек, темир – Темир, кеңеш – Кеңеш* ж.б.

Энчилүү аттарга негизинен төмөнкүлөр кирет:

1. Адамдын аты, атасынын аты, фамилиясы. Адам аттары да жалпы аттардан, кээде сын атооч, сан атооч, этиштен, же болбосо ар түрдүү сөз түркүмдөрүнүн айкаштарынан жасалат: *Болот, Алмаз, Ширин, Татты, Алтымыш, Жетимиш, Жүрсүн, Турду, Айсунуу, Жаңыбай, Өскөнбаев, Осмон уулу, Сулайман кызы*.

2. Айбандарга коюлган аттар. Булар да жалпы аттардан жана башка сөз түркүмдөрүнөн, сөздөрдүн айкаштарынан түзүлөт: *Жолборс, Короочу, Балтек, Учар, Бөрүбасар, Тайтору, Чалкүйрук, Тайбуурул, Койкүрөң*.

3. Географиялык энчилүү аттар (жер, суу, тоо, көл, шаар, айыл-кыштак, район, облус, көчө, канал ж.б. аттары): *Чыйырчык, Сарычелек, Бишкек, Жаңыжол айылы, Талас облусу, Эркиндик көчөсү, Чүй каналы, Тынч океан, Азов деңизи*.

4. Астрономиялык аттар: *Ай, Күн, Жер, Чолпон, Жетиген, Үркөр, Алтын Казык, Жети Аркар, Алты Аркар*.

5. Китеп, газета, журналдардын аттары: *«Көк асаба», «Биринчи мугалим», «Кыргыз туусу», «Замандаш», «Кыргызстан аялдары»*.

6. Тарыхый окуялардын, мамлекеттин, мекеменин, орден, медалдардын аттары: *Ата Мекендик согуш, Кыргыз Республикасы, Кыргыз улуттук университети, Манас ордени, Даңк медалы* ж.б.

Энчилүү ат менен жалпы ат өз ара тыгыз байланыштуу, себеби энчилүү аттар көбүнчө ошол жалпы аттардын негизинде жасалат: *Анар, Тилек, Жылкычы, Жибек*. Тескерисинче, айрым энчилүү аттар бир түрдүү, бир өңчөй заттарды жалпылап атоо үчүн колдонулганда, жалпы атка өтүп кетет: *ампер, боткин, рентген, браунинг, ом, калашников* ж.б. – бул сөздөр түпкү теги боюнча адам аттары, кийинчерээк ал окумуштуулар тарабынан ачылган илимий түшүнүктөрдү, оорунун түрлөрү, курал-жарактар ошолордун ысмы менен аталып, натыйжада алар бир өңчөй тектеш заттарды жалпылап атап көрсөтүп, жалпы атка өтүп кетишкен.

Жалпы аттар энчилүү аттын маанисинде колдонулганда же, тескерисинче, энчилүү аттар жалпы ат катары колдонулганда, алар өзүлөрүнүн түпкү маанисин да (жалпы жана энчилүү аттык маанисин) сактап калышат, бул болсо тилде омонимдердин пайда болушуна алып келет: *салтанат – Салтанат, ырыс – Ырыс, жолдош – Жолдош, жеңиш – Жеңиш*.

Жалпы ат менен энчилүү аттар бири-биринен мааниси боюнча гана айырмаланбастан, айрым грамматикалык белгилери боюнча да айырмаланышат. Мисалы, жалпы аттар

жекелик түрдө да, көптүк түрдө да айтыла берет (*китеп-китептер, эчки-эчкилер, карандаш-карандаштар*). Эңчилүү аттар мааниси боюнча бир текке кирген заттардын ичинен бирөөнү гана билгизгендиктен, дайыма жекелик санда айтылат, көптүк санда айтылбайт: Ош, Сузак, Орозалы, Зуура.

Брас, кээде эңчилүү аттан кийин көптүк *-лар* мүчөсү уланып айтылып калат. Бирок мындай учурда алар сөздүн уңгусу туюндурган заттын көптүгүн эмес, аны менен башка бирөөлөрдүн да бирге, чогуу жүргөндүгүн билдирет. Мисалы: Дүгдүйүп *Саадааттарга* кыр көрсөтүп, *Касейиндердин* зоболосун көтөрдү (Т. С.). *Ормуштар* кечээ эле жөнөп кетишкен. Бул сүйлөмдөгү *Саадааттар, Касейиндер, Ормуштар* деген зат атоочтор ошол адамдарды гана эмес, алар менен бирге жүргөндөрү да ичине камтып, жалпылап көрсөтүп турат.

Жазууда жалпы аттар кичине тамга менен жазылат да, эңчилүү аттар дайыма баш тамга менен жазылат: *жалбыз, таш, жылан, аркар; Турдубүбү, Кумайык, «Кыргыз маданияты», Ош мамлекеттик университети.*

Конкреттүү жана абстракттуу зат атоочтор

Конкреттүү зат атоочтор, адатта, ар бирин жекече бөлүп-бөлүп кароого мүмкүн болгон конкреттүү заттарды, буюмдарды, чындыктагы ар түрдүү көрүнүштөрдү атап көрсөтөт.

Ошондой эле сезүү органдары (көз менен көрүү, кол менен кармоо) аркылуу билине турган заттарды же элесин, образын көз алдыга келтирүүгө мүмкүн болгон заттарды, нерселерди да билдирет: *шакек, балта, там, чөмүч, таш, уй, балык, чымын; түн, иш, чагылган, мүнөт, жыл, жардам, душман, дос.*

Конкреттүү зат атоочтор санап айтууга боло турган заттарды билдиргендиктен, грамматикалык жактан аларга *-лар* мүчөсү уланып, көптүк санда айтыла берет жана сын атооч, сандык маанидеги сөздөр менен айкаша алат: *тоо – тоолор, эне – энелер, кыз – кыздар, кой – жүз кой, уй – жыйырма уй, мектеп – бир нече мектеп, киши – көп киши.*

Абстракттуу зат атоочтор жалпыланган түшүнүктөрдү, затташып кеткен сапаттык, кыймылдык түшүнүктөрдү атап көрсөтөт.

Мындай маанидеги зат атоочтор, адатта, көз менен ачык-айкын көрүүгө, кол менен кармап билүүгө мүмкүн болбогон, бирок ой жүгүртүү аркылуу аныктала турган заттык түшүнүктөрдү билдирет: *ой, акыл, уйку, кыял, азап, даңк, күлкү, кайгы, балаа, мүнөз,*

оору, салт, адат.

Абстракттуу зат атоочторду жасоодо *-лык, -чылык, -ыч* мүчөлөрү кеңири колдонулат. Булар көбүнчө сын атооч, этиштерден, кээде атоочтордон абстракттуу маанидеги зат атоочторду жасайт: *боорукерлик, кайрымдуулук, сапаттуулук, сулуулук, кайраттуулук, баатырдык, каармандык, жыргалчылык, токчулук, кыргызчылык; коркунуч, сүйүнүч, мактаныч, таарыныч, өкүнүч* ж.б.

Орус тилинен оошуп кирген *-изм* формасындагы коомдук-саясий, илимий терминдер да абстракттуу зат атоочторго кирет: *социализм, капитализм, атеизм, интернационализм* ж.б.

Грамматикалык жактан абстракттуу маанидеги зат атоочтор негизинен көптүк санда айтылбайт (*-лар* мүчөсү уланбайт) жана сан атоочтор менен айкашпайт. Мисалы, *уйкулар, кайгылар, он мүнөз, беш кыял* деп айтуу анчалык ылайыктуу болбойт. Бирок кээде айрым бир абстракттуу түшүнүктөрдүн бирөө эмес, бир нече экендигин, көп экендигин көрсөтүү керек болсо, аларга көптүк *-лар* мүчөсү жалганып, же сандык маанидеги сөздөр менен айкашып айтылыш мүмкүн. Бирок мындай учурлар тилибизде өтө аз учурайт. Мисалы: Алардын *күлкүлөрү* алыстан угулду. Балдарымдын ар биринин *мүнөздөрү* ар башка. Айлыбызда көп *жаңылыктар* болду. Далай *азаптарды* баштан өткөрдүк.

Жамдама зат атоочтор

Жалпы аттардын ичинен айрымдары маанисине жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай жамдоо маанисиндеги жамдама зат атоочтор деп өзүнчө бир топко бөлүнөт.

Жамдама зат атоочтор мааниси жагынан көп сандаган бир өңчөй (бирдей) заттарды бирдиктүү бир бүтүнгө топтоп, бириктирип көрсөтөт. Ошондуктан алар өзүнүн ички мааниси боюнча эле көптүк түшүнүктү билдирип турушат (*мал, эл, мүлк, адамзат* ж. б.). Бирок жамдама зат атоочтор маани жагынан, канткен менен да, зат атоочтун *-лар* формасындагы көптүк түрүнөн айырмаланып турат: зат атоочтун көптүк түрү бири-биринен ажырап, өз ара бөлөк-бөлөк турган бир өңчөй заттарды билдирсе (*койлор, уйлар, төөлөр, балдар, кыштактар*), жамдама маанисиндеги зат атоочтор ошондой көп затты бирдиктүү бир топко, бир бүтүнгө бириктирип көрсөтөт: *мал, эл, мүлк, адамзат* ж.б.

Кыргыз тилинде жамдама маанидеги зат атоочторду жасоочу атайын мүчөлөр жок, жамдоо мааниси сөздүн лексикалык мааниси

аркылуу гана берилет.

Кыргыз тилинде жамдама зат атоочторго төмөнкүдөй сөздөр кирет: *эл, калк, мал, мүлк, дүңүйө, журт (эл), айбанат, адамзат, үйүр, курал, жемиш, жашылча, жамаат* ж.б.;

жалпылоо маанисиндеги кош сөздөр: *бала-чака, азык-түлүк, кийим-кечек, идиш-аяк, жууркан-төшөк, тамак-аш, курбу-курдаш, ага-тууган, курт-кумурска, кыз-кыркын, келин-кесек, чай-пай, көйнөк-көнчөк, казан-аяк, курал-жарак, курбу-курдаш, жолдош-жоро, жан-жаныбар* ж.б.

Жамдама маанидеги зат атоочтор тилибизде анчалык көп учурабайт. Жамдама зат атоочтордун грамматикалык белгилери (касиети) ар түрдүү. Алар лексикалык мааниси боюнча көптүк маанини туюндуруп тургандыктан:

1) айрым жамдама зат атоочтор көбүнчө жекелик формада (-лар мүчөсү жалганбай) айтылат жана эсептик сан атоочтор менен айкашып айтылбайт. Мисалы: *малдар, мүлктөр, адамзаттар, журттар, эл-журттар, чай-пайлар* ж.б. деп айтуу стилдик жагынан туура келбейт; ошондой эле *он калк, он беш дүңүйө, беш эл-журт, жыйырма курт-кумурска* деп айтууга да болбойт;

2) бирок бир катар жамдама зат атоочторго көптүк -лар мүчөсү жалганып айтыла берет, ошондой эле сан атоочтор менен, же сандык маанидеги башка сөздөр менен да айкашып айтыла алат.

Мындай учурда алар:

а) жамдоо маанисиндеги затты билдирет: дүйнө жүзүндөгү *элдер*, Африкада жашаган *калктар*;

б) жамдоо маанисиндеги сөз камтыган заттардын сан жагынан көп экендигин, ар түрдүүлүгүн баса белгилеп турат: *келин-кесектер, бала-чакалар, айбанаттар, курбу-курдаштар*; *Көп эл чогулду. Бир топ дүңүйөсү бар*;

в) жамдама зат атоочтор тектеш заттардын бир нече түрүн ичине камтып тургандыгын билдирет: *жашылчалар, жемиштер, идиш-аяктар, жан-жаныбарлар*; г) сан атоочтуктар менен айкашып айтылганда, жамдоо маанисиндеги зат атоочтордун конкреттүү санын көрсөтөт: *Эки эл ынтымактуу жашашат. Ал он чакты жолдош-жоросу* менен келиштир.

Буюмдук зат атоочтор

Жалпы аттар лексикалык маанисине карай *буюмдук зат атоочтор* деп аталат да, алар курамы, ички түзүлүшү бирдей болгон заттарды билдирет.

Буюмдук заттарды айрым бөлүктөргө

бөлүүгө болот жана ал бөлүктөрү заттын бүтүн түрү кандай касиетке, сапатка ээ болсо, ошол касиетин, сапатын сактайт, ошондой эле аталат: *алтын, жез, темир, айнек* ж.б.

Буюмдук зат атоочторго көбүнчө айрым-айрым даанага бөлүнбөй турган бир бүтүн, туташ заттарды билдирүүчү зат атоочтор кирет: *күмүш, алтын, каймак, алюминий, сымап* ж.б. Ошондой эле майда бөлүкчөлөрдөн турган куюлма, эшилме, чуурма заттардын аттары да зат атоочтун ушул тобуна кирет: *кум, буудай, арпа, чай* ж.б.

Буюмдук зат атоочтор негизинен төмөнкүдөй заттарды атап көрсөтөт:

ар түрдүү кендердин, металлдардын аттарын: *алтын, күмүш, жез, нефть, коргошун, сымап, күкүрт, темир, болот, көмүр, олово*;

тамак-аш азыктарынын аттарын: *ун, май, кант, каймак, бал, туз, быштак, чай*; айылчарба азык-түлүктөрүн: *буудай, арпа, таруу* ж.б.;

ар түрдүү материалдарды: *цемент, гипс, кум, айнек, акиташ, саман, жүн*; *кездемелердин түрлөрүн: баркыт, чыт, жибек, нооту, трико, сукно, чийбаркыт, тукаба*;

химиялык элементтерди, дары-дармектерди: *уран, суутек, кычкылтек, азот, пирамидон, кадеин, аспирин, пиницилин* ж.б.

Буюмдук зат атоочтордун грамматикалык белгилери катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот: алар конкреттүү маанидеги зат атоочтордон айырмаланып, саналып айтылбайт, ошол себептүү эсептик сан атоочтор менен айкаша албайт (*эки цемент, беш жибек* деп айтылбайт).

Бирок буюмдук заттарды айрым бөлүктөргө бөлүүгө мүмкүн болгондуктан, аларды салмагы, көлөмү боюнча өлчөп айтууга болот: *беш грамм алтын, бир тонна азот, эки метр сукно*.

Буюмдук заттарды бир нече даанага ажыратып санап айтууга мүмкүн болгондуктан, алар көбүнчө көптүк санда айтылбайт (*каймактар, сүттөр, жездер, жибектер* деп айтуу ылайыксыз). Бирок айрым учурларда кээ бир буюмдук зат атоочторго көптүк -лар мүчөсү жалганып айтылышы мүмкүн. Мындай учурда алар заттын ар кандай түрлөрүн, сортун билдирет: *майлар* (ар түрдүү майлар: уйдун, койдун, пахтанын майлары); *винолор* (винонун ар кандай түрлөрү), *суулар* (минералдык суулардын ар кандай түрлөрү).

ЗАТ АТООЧТУН ГРАММАТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Сан категориясы

Айрым зат атоочтор маанисине жана грамматикалык формасына карай жалгыз бир затты билдирсе, айрымдары заттардын көптүгүн билдирет (китеп-китептер, гүл-гүлдөр, араба-арабалар).

Зат атоочтун сан категориясы заттардын сан жагынан болгон өзгөчөлүктөрүн билдирүүчү сөз өзгөртүүчү грамматикалык категория болуп эсептелет. Сан категориясы бир затты же көп затты билдиришине карай *жекелик сан* жана *көптүк сан* болуп экиге бөлүнөт.

Жекелик сан бирдей, бири-бирине окшош заттардын ичинен жалгыз бир затты билдирет: *мектеп, эне, балык, коён, керки, тоо.*

Көптүк сан заттардын сан жагынан көп экендигин (экиден кем эмес экендигин) билдирет: *окуучулар, мекемелер, ишкерлер, коёндор, күрөктөр.*

Кыргыз тилинде зат атоочтор сандык маанини (жекелик, көптүк санды) билдирүү жагынан төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1) жекелик санда да, көптүк санда да айтыла берүүчү зат атоочтор. Бул топко санап айтууга мүмкүн болгон, башкача айтканда, эсептик сан же сандык маанидеги башка сөздөр менен айкашып айтыла ала турган конкреттүү маанидеги зат атоочтор кирет: *бала-балдар, аял-аялдар, окуучу-окуучулар, мектеп-мектептер, уй-уйлар, элик-эликтер, маймыл-маймылдар, дептер-дептерлер, көл-көлдөр, кыр-кырлар ж.б.*

Бул сыяктуу конкреттүү маанидеги атооч сөздөрдөн башка санап айтууга мүмкүн болгон дагы ар түрдүү түшүнүктөр да жекелик жана көптүк санда айтыла берет: *өлкө – өлкөлөр, мамлекет – мамлекеттер, жыл – жылдар, күн – күндөр, жолугушуу – жолугушуулар, көңүгүц – көңүгүцлөр, полк – полктор, коллектив – коллективдер, токой – токойлор.*

2) көбүнчө жекелик санда колдонулуучу зат атоочтор. Эгерде буларга көптүк -лар формасын жалгап айтсак, стилдик норма бузулат. Мындай маанидеги зат атоочторго саналып айтылбай турган, демек, эсептик сан атоочтор менен айкашып айтылбай турган зат атооч сөздөр кирет. Алар негизинен төмөнкүлөр:

а) абстракттуу маанидеги айрым зат атоочтор: *акыл, уйку, даңк, кайгы; сүйүнүч, мактаныч;* өзгөчө -лык, -чылык мүчөлөрү менен жасалган абстракттуу зат атоочтор: *боорукерлик, кайрымдуулук,*

жокчулук, жакырчылык, сезгичтик, уяңдык, барктуулук;

б) айрым бөлүктөргө бөлүнбөй турган бир бүтүн туташ нерсени (туташ массаны) билдирүүчү буюмдук зат атоочтор: *күмүш, жез, темир, айнек, бал, каймак, сымап, цемент;*

в) энчилүү аттар, астрономиялык, географиялык аттар: *Султан, Керим, Кумайык, Ай, Күн, Чолпон, Жетиген, Долон, Көгарт, Талас.*

3) кээ бир зат атоочтор жекелик түрдө айтылса да, семантикасы боюнча көптүк маанини билдирет, башкача айтканда, бир нече (көп сандаган) затты бирдиктүү бир бүтүнгө бириктирип, жалпыланган түшүнүктү туюндуруп турат: *эл, калк, мал, үйүр, жамаат, бала-бакыра, курал-жарак, идиш-аяк, кийим-кечек ж.б.*

Бирок бул өңдүү жекелик формада турган зат атоочтордун айрымдарына кээде көптүк -лар мүчөсү уланып айтыла берет. Мындай учурда алар өз ичине камтыган заттардын ар кандай түрлөрүн жана алардын көптүгүн өзгөчө белгилеп көрсөтөт: *идиш-аяктар, курал-жарактар, бала-бакыралар, тамак-аштар.* Бирок белгилей кете турган нерсе: өзүнүн ички маанисине ылайык дайыма жекелик санда же көптүк мааниде колдонулуучу зат атоочтор тилибизде өтө аз жолугат.

Бир өңчөй, бирдей заттардын ичинен жалгыз бир затты билдирүү, же заттардын көп экендигин туюнтуу – бул сан категориясынын негизги мааниси. Бирок сан категориясы бул негизги маанисинен башка зат атоочтордун лексика-семантикалык маанисине ылайык дагы ар түрдүү кошумча маанилерди да туюндурат.

Мисалы, жекелик сандагы конкреттүү зат атоочтор, жогоруда белгиленгендей, негизинен бир өңчөй, өзүнө окшош заттардын ичинен жалгыз бир затты бөлүп көрсөтөт: *көйнөк, шым, козу, улак, үй, сарай, чана, соко.*

Жекелик түрдө айтылган *жамдама зат атоочтор* болсо бир өңчөй, бирдей заттардын ичинен бирөөнү бөлүп көрсөтпөстөн, көптөгөн бир өңчөй заттарды бирдиктүү бир бүтүндүккө бириктирип турган зат атоочту билдирет: *эл-журт, калк, эл, мал, мүлк, дүңүйө, жемеш, жашылча, тамак-аш, бала-бакыра, кийим-кечек.*

Жекелик түрдөгү *абстракттуу зат атоочтор* конкреттүү жалгыз бир затты эмес, жалпыланган заттык түшүнүктү билдирет: *атак, даңк, кайгы, акыл, чындык, жокчулук, тиричилик, шайлоо, сөгүш, келишим, окуу.*

Жекелик сандагы *буюмдук зат атоочтор* да конкреттүү бир затты билдирбестен, бүтүндөй бир жалпылыкты түзгөн бир бүтүн затты, туташ массаны билдирет:

жез, коргошун, темир, камыр, каймак, бал, пахта (кебез), цемент, баркыт, тукаба, кычкылтек, азот.

Көптүк сан, жогоруда көрсөтүлгөндөй, негизинен заттардын сан жагынан көп экендигин билдирет: кыздар, инилер, булбулдар, өрдөктөр, теректер, кетмендер.

Кыргыз тилинде көптүк маани эки түрдүү жол менен берилет: **морфологиялык жол** жана **синтаксистик жол**.

Морфологиялык жол

Зат атоочтун көптүк саны *-лар* мүчөсү аркылуу уюшулат. Бул мүчө уланган сөзүнүн үндүү-үнсүз тыбыш менен бүткөндүгүнө жана алардын акустика-артикуляциялык өзгөчөлүктөрүнө карай 12 түрдүү вариантта колдонулат (*-лар, -дар, -тар* ж. б.).

Көптүк *-лар* мүчөсү II жактын жекелик таандык мүчөсү жалганган сөздөн кийин уланса, көптүк мүчөнүн башкы үнсүзү түшүп да, кээде түшпөй да колдонула берет: *атаңдар/атаңар, апаңдар/апаңар, униңер, малыңар, үйүңөр, корооңор, кийимиңер* ж.б.

Көптүк сандын *-лар* мүчөсү төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) Заттардын санынын көп экендигин билдирет. Бирок алардын саны канча экендигин так көрсөтпөстөн, жалпылаштырып туюндурулат: Кайсы жерге келсек да, *кишилер* бизге досторчо мамиле кылышты (Т. С.). Сурмакан өзүнөн улуу *аялдар* сүйлөсө да, *байбичелер* сүйлөсө да туурадан алардын кебин буза берди (Т. С.).

2) Кээде айрым бир буюмдук зат атоочторго көптүк *-лар* мүчөсү уланып айтылат. Мындай учурда алар заттын көптүгүн көрсөтүү менен бирге алардын ар кандай түрлөрүн, сортторун билдирет: *майлар* (уйдун, койдун, пахтанын ж.б. майлары), *нандар, виолор, коньяктар* (ар кандай түрлөрү). Элет жеринде үстөлгө хрустал идиштерди, кымбат коньяктарды коймой жаңы гана мода болуп кирген учур (Ч. А.). Дүкөндө ар түрдүү *тукабалар* жайнап турат.

3) Көптүк *-лар* мүчөсү *айрым жамдама зат атоочторго* жалганганда бир текке (топко) кирген бир өңчөй заттардын ар кандай түрлөрүн жана алардын көптүгүн билдирет: *жашылчалар, жемиштер*; Чакибаш кездемелердин ар түрдүүсүнөн тандап алды (Т.С.). Салпактап учкан *канаттуулар* көрүндү (Т.С.). Бир аздан кийин үстүндөгү *кийимдери* сыгып алма суу болду.

Жамдоо маанисиндеги кош сөздөргө жалганса да, жогоркудай маанини (бир топко кирген заттардын ар түрдүүлүгүн, көптүгүн) туюндурат: Бүбүш алда эмнелерди кобурап,

кыз-келиндерди күлдүрөт (Т. С.). ... кооз *идиш-аяктар* көз жоосун алып жылтылдайт (Ч. А.). Бишкекке 10 тонна медициналык *дары-дармектер* келди («КТ»).

Жамдама зат атоочтордун айрымдары (*эл, калк, улут, уруу, дивизия, полк, отряд*) көптүк формада айтылганда да бир өңчөй заттарды бир бүтүндүккө бириктирип турган заттардын сан жагынан көптүгүн туюндурат: *эл-элдер, калк-калктар, уруу-уруулар, улут-улуттар*.

Мындай жекелик түрдөгү *эл, калк, улут, уруу* деген сөздөрдүн ар бири өз тутумуна кирүүчү бир өңчөй заттарды бир бүтүндүккө бириктирип, жалпылаштырып атап турат. Ал эми буларды *элдер, калктар, улуттар, уруулар* деп көптүк формада айтсак, ал жалпылама маанидеги заттардын (*эл, калк, улут, уруу*) ар биринин сан жагынан көптүгүн туюндурат. Мисалы: Дүйнө жүзүнүн элдери куралдуу күчтөрдү кыскартуу үчүн күрөшүүдө. ... атүгүл бүтүндөй *калктар* өз жерлеринен куугунтукталды (Ч. А.). өлкөбүздөгү *улуттар* ынтымактуулукта жашашат. Ыктыярдуу *отряддардын*, атайын армиялык *полктордун* командирлерине Алишер жөнүндө карама-каршы кабарлар угулду. («КТ»).

4) Көптүк *-лар* мүчөсү *кээ бир абстракттуу зат атоочторго* да жалгана алат. Мындай учурда сөз болуп жаткан абстракттуу түшүнүктөрдүн сан жагынан көптүгүн (экиден кем эмес, бир нече экендигин, ар түрдүүлүгүн) билдирет: Тансыкбаевдин көңүлүндө жүргөн бул ойлор кайрадан козголду (Ч. А.). Алардын көргөн *азап-тозокторун* айтпа! Ал элдин *урп-адаттары* да башкача экен. К. айлында көп *жаңылыктар*, далай *өзгөрүцлөр* болду (Т. С.). Бригадада уюштуруу ишинде көп *кемчиликтер* бар. Шаардын башка *салтанаттарын* да көрүштү (Т.С.).

5) Бир-бирден бөлүп саноого мүмкүн болбогон заттарды туюндурган сөздөргө уланып, заттын, нерсенин көп экендикти билдирет: Бул *сөздөрдү* тараткандар – жогорку көчөнүн балдары. Бир жолу чыккан *үндөр* так кулактын түбүнөн кыйкыргандай болуп угулат (Т. С.). Россиянын аймагында ийне жалбырактуу *токойлор* көп. Кокту-колоттон агып чыккан *суулар* жоош булдурлайт (Т. С.).

6) Бүтүндөй бир жалпылыкты түзгөн заттарды билдирген сөздөргө жалганганда:

Биринчиден, көптүк маани менен бирге ал заттардын ар кайсы жерден орун алгандыгын билдирет: *Талааларга* жер семирткичтер чачылды. Жыл мезгили күзгө таяп, эл чоң *жайлоолордон* ылдый тарта көчө баштаган кез (Т. К.). Мария Кийизбайдын койлору жайылчу *беттерди* карады (Т. С.). Калың

жамгырдан кийин ар кайсы *жерлерге* көлчүктөр пайда болду (Ч. А.). Бийик тоонун бетиндеги эски *карлар* али эрий элек;

Экинчиден, бир бүтүндүктү түзгөн заттардын майда бөлүкчөлөрүн түшүндүрөт: *чач – чачтары, мурут – муруттары, сакал – сакалдары*. Деркенбай муруттарын түксүйтүп тамшанып койду (Т. С.). Мария кез-кезде ичтен сызып муңайганда өңү суз тартып, *кирпиктери* жалтырай түшөт (Т.С.). Ал, *чачтары* үрпөйүп, ого бетер арыктап, жүдөп калыптыр. Барпы молдо саал күлүмсүрөй берсе, жалпак таноолору жайыла түшөт да, сейрек *сакалдары* бириндей түшөт (Т.С.).

7) *Кол, көз, бут* ж.б. деген сыяктуу сөздөр лексикалык мааниси боюнча эле жупталышкан (эки) дене мүчөлөрүн билгизет. Бирок бул өңдүү сөздөр да кээде көптүк формада айтыла берет. Мындай учурда алар ошол жупташкан заттардын эки бөлүгүн туюндурат: Айымжан байбиченин *беттери* кызарып, *көздөрү* канталай түштү (Т. С.). Соке каадасынча *эриндерин* жаланып койду (Т. С.). Жазыраак тарткан *каштары* бир аз коюураак (Т. С.). ... жылмая күлсө, *таноолору* жайыла түшөт (Т. С.).

8) Эгерде көптүк формадагы заттык түшүнүк бир топко кирген бир нече затка (же кишиге) тиешелүү болсо, анда ал түшүнүк ошол топтогу ар бир затка таандык экендигин билдирет: Алар мындан бир саам мурда *келинчектерин* ээрчитип чыгып кетишкен (Т. С.). Баарынын *колу-буттарында* зоолу (К. Ж.). Алар *үйлөрүнөн* эрте аттанышты (Т. С.). Балдардын уйкулары келди окшойт. Үйдөгү кыздардын күлкүлөрү таш жарат. Бул сүйлөмдөрдөгү *үй, уйку, күлкү* ж.б. деген атоочтук түшүнүктөр алды жагындагы сөз билдирген адамдардын, балдардын, кыздардын ар бирине тиешелүү экендиги билинип турат.

9) Бир катар зат атоочтор мааниси жагынан бири-бирине окшош, бирдей заттарды бир бүтүндүккө бириктирип, алардын бүтүндөй бир тегин же ошол текке тиешелүү болгон конкреттүү бир затты түшүндүрөт. Мындай сөздөрдүн бир текке кирүүчү заттарды бүт жалпылап туюндуруп тургандыгы же алардын ичинен бирөөнү гана билгизип тургандыгы сүйлөмдүн жалпы маанисинен (контекстен) белгилүү болот. Мисалы: Берекелүү короо аңкыган *койго* толтура (К.Тыныстанов). Коктуда *уй* жайылып жүрөт. Алишер жаш кезинен туугандарынын *жылкысын* баккан (КМ). Ысыккөлдүн жээгиндеги эгиндей бир тилкеси *кайың*, бир тилкеси *карагай* (Т. С.). Бирок калыстыкка түшүп, ички талаш-тартышыбызды тыныштырып койгон *оруска* не деп курал көтөрмөкпүз?! (Т. Кас.).

Көрүнүп тургандай, бул сүйлөмдөрдөгү

кой, уй, жылкы, кайың, карагай, орус деген сөздөрдүн ар бири өз ара окшош заттарды бир топко бириктирип, бир текти билдирип турат.

Дагы бир мисал: ... менин жүнүм болбосо, кыргыз үйсүз калат деди *кой* (К. Тыныстанов). Менин сүтүм, этим болбосо, кыргыз күн көрө албайт деп, *уй* да керектүүлүгүн сүйлөдү (К. Тыныстанов). Үйдүн жанына *бир түп кайың* отургузду. Ыраматылык Чортек айткандай, бул карапайым жылкы эмес, асыл *жылкы* – тулпар эле (КМ). Башкаларга эч байкатпай *бир орус* акмалап жүрсүн (Т. Кас.). Мындагы ошол эле *кой, уй, кайың, жылкы, орус* деген сөздөр конкреттүү жеке затты туюндуруп турушат.

Мындай маанидеги сөздөр бир текке кирүүчү заттарды бүт жалпылап түшүндүрбөй, алардын ичинен бирөөнү туюндуруп турса, аларга көптүк *-лар* мүчөсү уланып айтыла берет, мааниси боюнча заттардын айрым-айрым даанадан турган көптүгүн (санынын көп экендигин) билдирет: Байдын *койлору* ар түрдүү эмес беле. Самтыр кайдагы жалаң *ак койлорду* кайтарып жүрөт? (Т. С.). – Атаганат, ушул *жылкыларды* баккан кишиде эмне арман болсун (К. Б.). *Кыргыздарга* неси болсо да бир мингич керек (Т. С.). ... бирди эки, экини төрт кылып пайда таап жүргөн *кытайлар, уйгурлар, арабдар, перстер* менен бир-бирден, көзмө-көз пашпай сүйлөшчү (Ч. А.). Тескей тарабында тарбайган *арчалар, шилбилер, шуудураган теректер, карагаттар*, кээ жерде *ыргайлар* менен теңтайлашып чыккан *табылгылар* жана башка түркүм жыгачтар өскөн.

Көптүк мүчө улуттун, уруунун атын билдирген сөздөргө жалганганда, ошол топко кирген элдердин көптөгөн өкүлдөрүн түшүндүрөт: Кыргызстанда *орустар, өзбектер, казактар, уйгурлар, дунгандар* да жашашат. *Солтолор* Чүйдө, *бугулар* Ысыккөлдө жашашат.

10) Көптүк мүчө мезгил, убакыт, адамдын жаш өзгөчөлүгү менен байланыштуу түшүнүктөрдү билдирген сөз айкаштарына, сөзгө же айрым сан атоочторго уланып, андан кийин таандык жана жөндөмө мүчө уланып айтылса, көптүк мааниси эмес, болжолдоо, чамалоо маанисин туюндурат: *июнь айларында, августтун баштарында, майдын аяк чендеринде; сентябрларда* келип калат; *отуз жаштарында; кыркынчы жылдары; апрелдин он бештеринде*; шаарга *тогуздарда* келдик. Жашы *отуздарга* барып калган кара сур киши экен (К.Тын.). *Январь айларында* жолго чыгабыз.

11) Көптүк форма адамдын энчилүү атына жалганса, ошол ысым менен аталган кишини жанында жүргөн башка кишилер менен бирге кошуп туюндурат: Ал жалгыз эмес, жанында

Бүбүштөр бар (Т.С.). Мариянын үнү алды жакта бараткан *Зыйналдарга* араң угулду (Т.С.).

12) Көптүк *-лар* мүчөсү бир өңчөй мүчөлөрдүн эң акыркысына уланып айтылса, аларды бир топко бириктирип, жалпылап көрсөтөт: Батыш, Зарыл, тилмеч *Бурмалар* киришти (Т. С.). Осмон, Капар, *Жакыптардын* келинчектери бирге (Т. С.). Бийик зоонун бетинде эчки, теке, аркар, *кулжалар* оттоп жүрүшөт.

13) Туугандыкты билгизген айрым зат атоочторго жалганганда, кээде көптүктү билдирсе (*карындаштарым* мектепте окуйт), кээде көптүктүн ордуна анын алысыраак тууган-туушкан экендигин билдирет: *уни – инилерим, ага – агалар, эже – эжелерибиз, карындаш – карындаштар* ж.б. Бул жигит *инилерибиз* болот. Тигил олтурган киши жакын *агаларыбыз*.

14) Көптүк *-лар* мүчөсү экинчи жак жекелик түрдөгү *сен* деген ат атоочко жалганганда, кээде көптүк идеяны эмес, сылыктык маанини түшүндүрүп калат. Мындай форманын жекелик сылык мааниде колдонулгандыгы контексттен белгилүү болуп турат: *Айылга силер да бардыңар беле?* (*сиз* деген мааниге жакын).

Синтаксистик жол

Мындай учурда көптүк маани зат атоочко экиден көп экендикти билдирүүчү сөздөрдүн айкашып айтылышы аркылуу төмөнкүчө берилет:

1) Сан атоочтор зат атоочтор менен айкашып айтылат да, өзүлөрүнүн маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай заттын санын тактап, чамалап, топтоп көрсөтөт. Заттын саны аны менен айкашкан сан атооч аркылуу белгилүү болуп тургандыктан, зат атооч көптүк мүчөсүз колдонулат: *он тоок, жүз он уй, жыйырма дептер; отуздай киши, элүчү өрдөк, беш-алты киши, он чакты бала, отуздан дептер* алдык. Жетинчи сыныпты *жыйырма жети бала* бүтүрдү (Т. С.). Кошумча *жыйырмадай майда жандык* бар (Т. С.). *Үч түмөн кол*, ар түмөндө *он миңден жоокер* кенен жайылып алдыда баратат (Ч. А.).

2) *Көп, далай, бир нече, бир канча, бир далай, бир топ, толгон* деген өңдүү көп экендикти билдирүүчү сөздөр айкашат: *көп окуучу, бир нече киши, бир далай убакыт, далай убакыт өттү*.

Мындай айкаштардын айрымдарына көптүк *-лар* мүчөсү уланып айтыла берет. Бул учурда мындай конструкциялар заттын санынын көп экендиги менен бирге анын ар түрдүүлүгүн да туюндурат: *Далай жаңылыктар* болду. *Бир топ*

жетишкендиктерге ээ болдук. *Толгон иштер* бүттү. Ал жөнүндө *көп адамдар* билишпейт.

3) Көптүк маани кош сөздөр аркылуу да берилет: *короо-короо кой, үймөк-үймөк чөп; үйүр-үйүр жылкы* ж.б. *Идиш-аяк, бала-бакыра, кыз-кыркын, жууркан-төшөк, кары-жаш, ата-эне* деген сыяктуу кош сөздөр да семантикасы боюнча көптүк маанини туюндурат.

Көптүк *-лар* мүчөсү заттанган түшүнүктү билдирген сөздөргө жалганып да көптүк маанини билдирет: *келиндердин ыймандуулары* четке олтурушту (Т. С.). Эмне бул *отургандар* силерге каакы көрүнөбү? (Т. С.). Мен ачык-айрым жүрсөм, *көрө албастар* артыман ушак тагышат (Т. С.). *Кызылдардын* талапкерлери күн санап көбөйдү (КМ).

Таандык категория

Адатта, бир же бир нече зат кимдир бирөөгө (бир затка), же болбосо бир нече адамга, бир канча затка таандык болуп айтылышы мүмкүн. Мисалы: *энем, энең, энеси*. Мында аталган формалар *эне* сөзүнүн жекелик сандагы I, II, III жакка таандык экендигин билгизди; *энебиз, энеңер, энеңиздер* десек, *эне* деген сөз көптүк сандагы I, II жакка тиешелүү болуп айтылды; эгерде *энелери* деп айтсак, көптүк сандагы *энелер* деген зат III жактагы бир нече адамга тиешелүү экендигин туюндурду.

Ошентип, таандык категориясы дайыма бир же бир нече затты жекелик же көптүк сандагы үч жактын бирине таандык кылып көрсөтөт. Кандайдыр бир заттын, белгинин ж.б.лардын үч жактын бирине тиешелүү болуп айтылышы кыргыз тилинде атайын мүчөлөрдүн жардамы менен берилет. Алар таандык мүчөлөр деп аталат.

Таандык категориясы негизинен зат атоочторго мүнөздүү. Бирок таандык формаларды уюштуруучу мүчөлөр затташкан айрым сын атоочторго, сан атоочторго жана атоочтуктарга, кыймыл атоочторго да жалгана берет: *Алиге бетинин кызылы* өчө элек. *Жайнакка окшогондордун ону* кошулар, *жүзү* кошулар, *миңи* кошулар (Ч. А.). Күндүн *жааганы* уламдан-улам калыңдады (К. Ж.). Пландын *аткарылышы* жаман эмес.

Кыргыз тилинде таандык маани эки түрдүү жол менен берилет: 1) *морфологиялык жол жана* 2) *морфологиялык-синтаксистик жол*.

Морфологиялык жол

Бул жолдо таандык маани уңгу же туунду сөздөргө таандык мүчөлөрдүн жалганышы

аркылуу берилет. Мындай учурда таандык мүчө уланган сөз ээленүүчү заттын атын билгизсе, таандык мүчө ээлөөчү жакты туюндурат. Мисалы: *китебим* десек, *китеп* ээленүүчү зат, ага уланган I жактын жекелик түрүнүн *-ум* мүчөсү ээлөөчү жак сүйлөөчү экендигин (I жакты туюндуруучу *менин* деген сөздү) билдирип турат. Таандык маанинин морфологиялык жол менен берилишинде ээлөөчү жак таандык мүчө аркылуу эле белгилүү болуп тургандыктан, көпчүлүк учурда илик жөндөмөсүндө туруучу ээлөөчү жак айтылбайт: *Таягы* колдон түштү (Т. С.). Милиса менен келип, *энчимди* бөлдүрүп алам (Т. С.). *Же кафырга* күчүнүз келбейби? (Т. С.).

Кыргыз тилинде таандык мүчөлөр маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай *жакчыл таандык мүчө* (*-ым, -ың, -ы, -ыбыз* ж.б.) жана *жалпы таандык мүчө* (*-ныкы*) болуп эки топко бөлүнөт.

Жакчыл таандык мүчөлөр

Жакчыл таандык мүчөлөр бир же бир нече заттын үч жактын бириндеги бир же бир нече затка (адамга) таандык экендигин билдирет.

Мисалы: *уулум* (жекелик сандагы I жакка – *мага* таандык), *уулубуз* (көптүк сандагы I жакка – *бизге* таандык), *уулуң* (жекелик сандагы, жайынча мамиледеги II жакка – *сага* таандык), *уулуңуз* (жекелик сандагы, сылык маанидеги II жакка – *сизге* таандык), *уулуңуздар* (I көптүк сандагы, жайынча мамиледеги II жакка – *силерге* таандык), *уулу* (жекелик сандагы III жакка – *ага* таандык), *уулдары* (көптүк сандагы III жакка – *аларга* таандык).

Ушуну менен бирге таандык мүчөлөр жалганган сөз ээленүүчү заттын атын билгизсе, таандык мүчө ээлөөчү жакты билдирет: *дептериң* – мында таандык формадагы *дептер* деген сөз ээленүүчү затты, ага уланган II жак жекелик түрүнүн *-иң* мүчөсү ээлөөчү жакты (II жакты билдирүүчү *сенин* деген сөздү) билдирип турат. *Жакчыл таандык мүчөлөр* мааниси боюнча тиги же бул ээлөөчү заттын же жактын (адамдын) бир же бир нече экендигин билдиргендиктен, *жекелик таандык мүчө* жана көптүк таандык мүчө болуп экиге бөлүнөт: *үйүм - үйүбүз, үйүң - үйүңөр*. Ал эми II жактын таандык мүчөлөрү ээлөөчү бир же бир нече затты билдирүү менен бирге, сүйлөөчүнүн ал заттарга (жактарга) карата болгон жайынча же сылык мамилесин да туюндурат. Ошондуктан ал мүчөлөр адаттагыдай жекелик жана көптүк санды билдирүү менен бирге жайынча жана сылык түрдө да айтылат: *китебиң – китебиңер*

(жекелик сан, көптүк сан, жайынча түр); *китебиңиз – китебиңиздер* (жекелик сан, көптүк сан, сылык түр).

III жактын таандык мүчөсү ээлөөчү III жактагы затты билгизет, бирок I, II жактын таандык мүчөлөрүнөн айырмаланып, көптүк жана сылыктык маанилерди туюндурбайт. Ошондон улам бул жактын таандык формасынын жекелик түрү да, көптүк түрү да бирдей *-ы/-сы* мүчөлөрү менен берилет: *окуучунун китеби – окуучулардын китеби; анын китеби – алардын китеби*. Эгерде III жакты көптүк мааниде айтуу керек болсо, анда таандык мүчө көптүк *-лар* формасынан кийин жалганат: Султандын *балдары* жакшы окуйт. I, II жактын таандык мүчөлөрү, III жактыкынан айырмаланып, дайыма заттын адамга карата болгон катышын билдирет: *Менин ишим, биздин малыбыз, сенин калем сабың, силердин колхозуңар*. III жактын таандык мүчөсү болсо заттын адамга да, адамдан башка заттарга да карата болгон катышын билдирет: *окуучунун китеби, мугалимдин жардамы; үйдүн чатыры, мектептин багы*. Ошентип, *жакчыл таандык мүчөлөр* уланган сөз бир эле учурда таандык болуучу затты, ээлөөчү жакты жана алардын сандык өзгөчөлүгүн (жекелик же көптүк түрдө экендигин) билдиргендиктен, *конкреттүү таандык мүчө* деп да аталат.

Жакчыл таандык мүчөлөр негизинен зат атоочторго, кээде затташып кеткен башка сөз түркүмдөрүнө, атоочтуктарга, кыймыл атоочторго жалганат.

Кыргыз тилиндеги таандык мүчөлөрү уланган сөзүнүн үндүү же үнсүз тыбыштар менен аякталгандыгына, алардын артикуляциялык-акустикалык өзгөчөлүктөрүнө карай бир нече вариантта колдонулат.

Жакчыл таандык мүчөлөр

Булардын көрсөткүчтөрү сөздүн акыркы тыбышына карата аныкталат. Эгерде сөздүн соңку тыбышы үнсүз болсо, мындай сөздөн кийин бул көрсөткүчтөр келет:

Жекелик сан	Көптүк сан
I жак <i>-ым, -ум, -ум, -ум</i>	I жак <i>-ыбыз, -ибиз, -убуз, -үбүз</i>
II жак <i>-ың, -иң, -уң, -үң</i>	II жак <i>-ыңар, -иңер, -уңар, -үңөр</i>
Сылык түрү: <i>-ыңыз, -иңиз, -уңуз, -үңүз</i>	Сылык түрү: <i>-ыңыздар, -иңиздер, -уңуздар, -үңүздөр</i>
III жак <i>-ы, -и, -у, -ү</i>	III жак <i>-ы, -и, -у, -ү</i>

Эгерде сөздүн соңку тыбышы үндүү болсо, мындай шартта төмөнкү көрсөткүчтөр колдонулат:

Жекелик сан	Көптүк сан
I жак -м	I жак -быз, -биз, -буз,
II жак -ң	-бүз
Сылык түрү: -ңыз, -ңыз, -ңыз, -ңыз	II жак -ңар, -ңер, -ңүр, -ңор
III жак -сы, -си, -су, -су	Сылык түрү: -ңыздар, -ңыздер, -ңыздар, -ңыздер
	III жак -сы, -си, -су, -с?

Бул таблицадан көрүнүп тургандай, үңгү сөздүн аяккы тыбышы үндүү болсо, таандык мүчөлөрдүн башындагы үндүү тыбышы түшүп калат (*балам, балаңыз*); III жактын таандык мүчөсү *-сы* формасында колдонулат (*баласы*).

Таандык мүчөнүн I жак көптүк түрүнүн мүчөсү менен жак мүчөнүн I жак көптүк түрү, таандык мүчөнүн II жак жекелик сылык жана көптүк түрүнүн мүчөлөрү менен жак мүчөнүн II жак жекелик сылык жана көптүк түрүнүн мүчөлөрү сырткы түрү жагынан бири-бирине окшош келет. Бирок алар мааниси жана басым боюнча бири-биринен айырмаланып турат: таандык мүчөлөр басым менен айтылат, жак мүчөлөргө басым түшпөйт: биздин окуучу *-буз* – биз окуучу *-буз*; сиздин *ата -ңыз* – сиз *ата -ңыз*; силердин *ата -ңар* – силер *алды -ңар*, силердин *ата -ңыздар* – сиздер *алды -ңыздар*.

Таандык мүчөлөр көптүк *-лар* формасындагы сөздөрдөн кийин да уланып айтылат. Мындай учурда алар *-лар* мүчөсү катышпаган таандык формадагы сөздөрдөн маани жагынан айырмаланып турат.

Мисалы, көптүк *-лар* формасы катышпаган таандык мүчөлөрдүн жекелик түрү ээлөөчү жак да, ээленүүчү зат да жеке бирөө экендигин билдирет: менин *кызым*, сенин *кызың*, анын *кызы*.

Ал эми көптүк *-лар* формасынан кийин уланган таандык мүчөлөрдүн *жекелик түрү* болсо ээлөөчү жак бирөө экендигин, таандык болуучу заттар көп экендигин туюндурат: менин *кыздарым*, сенин *кыздарың*, анын *кыздары*.

Көптүк *-лар* формасы катышпаган таандык мүчөлөрдүн *көптүк түрү* ээлөөчү жак көп экендигин, таандык болуучу заттын бирөө экендигин түшүндүрөт: биздин *кызыбыз*, силердин *кызыңар*, сиздердин *кызыңыздар*, алардын *кызы*.

Көптүк *-лар* формасынан кийин уланган таандык мүчөлөрдүн *көптүк түрү* болсо ээлөөчү жак да, ээленүүчү заттар да көп экендигин билдирет: биздин *кыздарыбыз*, силердин *кыздарыңар*, сиздердин *кыздарыңыздар*, алардын *кыздары*.

Таандык мүчөлөрдүн чыгыш теги жөнүндө

Айрым окумуштуулардын пикири боюнча, таандыктын I жак жекелик түрүнүн *-ым* мүчөсү, көптүк түрүнүн *-ыбыз* (казакча, түркчө *-ымыз*) мүчөсүнүн биринчи бөлүгү *-ыб* мен ат атоочунун тыбыштык жактан өзгөрүшүнүн натыйжасында келип чыккан; экинчи бөлүгү *-ыз* байыркы көптүк мүчө болгон (*-ыбыз < -ыб (-ым) + -ыз*). II жак жекелик түрүнүн мүчөсү *-ың*, сылык түрүнүн *-ыңыз*, көптүк түрүнүн *-ыңар* мүчөлөрүнүн биринчи бөлүгү *-ың* сен ат атоочунун тыбыштык өзгөрүүсүнөн келип чыккан; экинчи бөлүгү *-ыз* байыркы көптүк мүчө, *-ар* азыркы көптүк *-лар* мүчөсүнүн кыскарган түрү (*-ыңыз < -ың < сен + -ыз; -ыңар < -ың < сен + -ар < -лар*)¹.

Проф. Н. К. Дмитриев III жак таандык *-ы/-сы* мүчөсүнүн алгачкы формасы *-ын/-ин* (үнсүздөн кийин), *-сын/-син* (үндүүдөн кийин) болгонун белгилейт да, буга көпчүлүк түрк тилдеринде (өзбек, уйгур тилдеринен башка тилдерге) III жак таандык формадагы сөз жөнделгөндө кыйыр жөндөмөлөрдө *-ы/-сы* мүчөсүнүн *-ын/-сын* формасында колдонулушун далил катары келтирет². Мисалы: кырг. *ат-ын-да, ата-сын-да; түрк. баба-сын-дан* (атасынан) ж.б.

Жакчыл таандык мүчөлөрдүн билдирген маанилери ар түрдүү жана алар төмөнкүлөр:

1) Таандык мүчөлүү сөз билдирген заттын үч жактын бириндеги затка таандык экендигин билдирет: Тили күрмөгө келбей, *колу, буту* селейип, сүрөттөн бетер мелтиреді (Т. С.). Аны күрдөлдүү *элибиз* кура баштайт (Т. С.).

2) Таандык мүчөлөр айрым бир жалпыланган маанидеги зат атоочторго (*мекен, эл, өлкө, жер, талаа, мамлекет, Атажурт* ж.б.) уланганда ээленүүчү заттын ээлөөчү жакка таандык экендигин билдирүүгө караганда, көбүнчө ээлөөчү жактын ээлөөнүүчү затка тиешелүү экендигин туюндурат. Мисалы, I жак таандык мүчө жалганган *мекеним, өлкөм, элим* деген сөздөр мекендин, өлкөнүн, элдин I жактагы бир адамга таандык экендигин билгизип турган жок. Себеби бул өңдүү кеңири маанидеги заттар жеке кишинин менчиги боло албайт. Бул жерде, тескерисинче, I жактагы кишинин өзү (*мен*) *мекенге, өлкөгө, элге* тиешелүү экендигин туюндуруп турат. Анткени бул сөздөр билдирген түшүнүктөр өзүнүн семантикасы боюнча бир гана кишиге таандык болуп айтылбайт, алар бүтүндөй

1 Дмитриев Н. К. Категория принадлежности. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. 2. Морфология. – М: 1956, 32-б.; Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М. – Л: 1956, 74-б.

2 Дмитриев Н. К. Аталган эмгек, 32–33-б.

журтка, калкка тиешелүү. Ошол себептүү *мекеним* – мен тиешелүү болгон мекен, *өлкөм* – мен тиешелүү болгон өлкө, *элим* – мен өкүлү болгон эл деген сыяктуу маанини туюнтуп турат. – Кош, касиеттүү *Ата конушум!* (Т. С.). – Сөзүмдү кайра аламын *жер-энем!* (Ч. А.). – Кош, биринчи мугалимим, кош, биринчи *мектебим...* (Ч. А.). Менин өлкөм бай өлкө, телегейи тең өлкө (ыр). *Мекеним* – кең Тянь-Шань чалкып турган (ыр).

3) Эркелетүү маанисиндеги зат атоочторго I жак таандык жекелик мүчөсү жалганганда таандык мааниси менен бирге көбүнчө ал затты өзүнө жакындатуу маанисин берип, эркелетип жакшы көргөндүктү, урматтагандыкты туюндурат: – *Садагаларым, алтындарым!* Эми ырысыңар болуп мен аман тургай элем (К. Б.). *Жалгызым, секетим*, эч кимге сени ыраа көрбөйм!.. (Ч. А.). – Кош, Алтынай! Кош *чырагым!* – деп кыйкырды ал. – Кош, кагылайын *агайым!* – дедим мен (Ч. А.). – Балакетиңди алайын шукшур *биркүтүм* ий, эң эле кызыл камчысың, ээ!.. (Т. С.). Жамийла, менин *алтын Жамийлам*, сен кеткенде башыңды бийик көтөрүп, кылчайбай, тайманбай кең талаа менен кеткенсиң (Ч. А.).

Бир катар тактоочтук маанидеги сөз айкаштарынын, сөздөрдүн жана айрым бир ат атоочтордун аягындагы III жактын таандык формасы өзүнүн таандыкты билгизүү маанисинен ажырап, ошол сөздөр менен тыгыз байланышып, алардын ажырагыс бир бөлүгү болуп калган: *бул күнү, ошо күнү, күндүзү, өгүңү; мунусу, тигиниси, ошонусу, кимиси* (буларда таандык *-ы* кабатталып уланган).

Жалпы таандык мүчө

Жалпы таандыкты уюштуруучу каражат – *-ныкы* мүчөсү. Уланган сөзүнүн аягындагы үндүү-үнсүз тыбыштардын артикуляциялык өзгөчөлүгүнө карай мүчөнүн башындагы үнсүз *н* тыбышы *д*, *т* тыбыштарына өтүп, үндүү *ы* тыбышы *и*, *у*, *ү* тыбыштарына өтүп айтылып, I2 вариантта колдонулат (*баланыкы, кой-дуку, өтүк-түкү* ж.б.).

Тарыхый жагынан бул мүчө илик жөндөмөнүн *-нын* жана сөз жасоочу *-ы* мүчөсүнүн кошулуп айтылышынан түзүлгөн: *нын+кы > -ныкы* – иликтин мүчөсүнүн аяккы *н* тыбышы кыскарып калган. Сал.: түркчө: *бабанынкы* (баба-нын-кы).

Буга чейин белгиленгендей, жакчыл таандык мүчөлөр уланган зат атоочтор бир эле мезгилде ээленүүчү затты да, ээлөөчү жакты да жана алардын сандык маанисин да (жекелик же көптүк санда экендигин) билдирет. Мисалы: *китебим* – ээленүүчү зат

китеп, ээлөөчү жак – жекелик сандагы I жак (мен); *дептериңер* – ээленүүчү зат *дептер*, ээлөөчү жак – көптүк сандагы II жак (силер).

Жалпы таандык мүчө жакты, сандык маанини билдире албайт. Ал тек гана таандык маанинин бар экендигин туюндурат.

Мисалы: *меники, колхоздуку* десек, кандайдыр бир заттын I жакка жана колхозго таандык экендигин, б.а. ээлөөчү жакты билдирип турат, бирок ага эмне, кандай зат таандык экендиги ачык билдирилбейт, тек гана кандайдыр бир нерсенин таандык экендигин гана билдирет. Маани жагынан болгон ушул өзгөчөлүгүнө карай бул форма *жалпы таандык мүчө* деп аталат. Жалпы таандыкта ээленүүчү нерсе сүйлөмгө ошол затты билдирүүчү сөздү кошуп айтуу аркылуу же жалпы эле сүйлөмдүн мазмунунан белгилүү болот. Мисалы: Бул *карагай өзүмдүкү* (Т. С.). Кечиксең *атамдыкына* кетип калам (Т. С.). Кийинки сүйлөмдө ээленүүчү нерсе *үй* деген зат экендиги контексттен белгилүү болуп турат.

Жогоруда белгиленгендей, жалпы таандык *-ныкы* мүчөсү, жакчыл таандык мүчөлөр сыяктанып, жакты жана сандык маанини билгизе албайт. Бул мүчө уланган сөздүн кайсы жактык жана сандык мааниде экендиги ошол сөздүн өзү билдирип турган жактык жана сандык маанилерге ылайык аныкталат. Мисалы: *мен* (I жак, жекелик сан) – *меники* (I жакка, жекелик санга таандык), *сен* (II жак, жекелик сан), – *сеники* (II жак, жекелик сан), – *силер* (II жак, көптүк сан) – *силердики* (II жак, көптүк сан).

Жалпы таандык мүчө жакчыл таандыктан дагы төмөнкү белгилери боюнча айырмаланат:

I) Жакчыл таандык мүчөлөр негизинен зат атоочторго жана заттык маанидеги башка сөздөргө гана жалганат, I, II жактагы жактама ат атоочторго жалганбайт. Кээде гана суроо-жооп ирээтинде айтылган сүйлөмдөрдө *мен*, *ал* ат атоочторуна II жактын таандык мүчөсү *-ың* уланып айтылышы мүмкүн: Түн ортосу. Бир убакта эшик катуу такылдады. – Бу ким? – Мен, апа, эшикти ачыңыз! – *Мениң* ким! Же: *аның* ким? деп да айтылат.

Жалпы таандык мүчө зат атоочторго гана эмес, I, II, III жактагы ат атоочторго да эркин жалгана берет. Башкача айтканда, бул мүчөнүн колдонулуу чөйрөсү кеңири: *мектептики, байге жеңгендики; меники, сеники, аныкы, биздики, силердики, сиздердики*.

2) Жакчыл таандык мүчөнүн ар бири өзү тиешелүү болгон конкреттүү бир жактын гана грамматикалык формасы болуп эсептелинет: I жак *-ым, -ыбыз*; II жак *-ың, -ыңар, -ыңыз...*, III жак *-ы*.

Ал эми *-ныкы* формасы үч жактын үчөөнө тең бирдей улана берет: *биздики, сеники, аныкы*.

3) *-ныкы* формасы жакчыл таандык мүчөдөн кийин да жалгана алат: китеп ииндики, дептер эжемдики.

4) I, II жактын жекелик түрүнүн таандык мүчөсү уланган сөздөрдүн жөндөлүшүнөн айырмаланып, *-ныкы* формасындагы зат атоочтор III жактын *-ы* формасындагы зат атоочтор сыяктуу жөндөлөт:

Сал.:

А. <i>атым</i>	<i>атың</i>	<i>аты</i>	<i>баланыкы</i>
И. <i>атымдын</i>	<i>атыңдын</i>	<i>атынын</i>	<i>баланыкынын</i>
Б. <i>атыма</i>	<i>атыңа</i>	<i>атына</i>	<i>баланыкына</i>
Т. <i>атымды</i>	<i>атыңды</i>	<i>атын</i>	<i>баланыкын</i>
Ж. <i>атымда</i>	<i>атыңда</i>	<i>атында</i>	<i>баланыкында</i>
Ч. <i>атымдан</i>	<i>атыңдан</i>	<i>атынан</i>	<i>баланыкынан</i>

Морфологиялык-синтаксистик жол

Мында таандык маани илик жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен таандык формадагы зат атоочтордун айкашып айтылышы аркылуу берилет: *менин уулум, сенин уулуң, мектептин имараты*. Бул мисалдардан көрүнүп тургандай, таандык маани, биринчиден, морфологиялык каражаттардын (*-ум, -уң, -ы*) жардамы менен, экинчиден, синтаксистик каражаттардын жардамы менен, башкача айтканда илик жөндөмөдөгү *менин, сенин, мектептин* деген аныктоочтун жардамы аркылуу берилди.

Ошентип, таандык маанинин бир эле учурда морфологиялык жана синтаксистик жолдордун айкашы аркылуу берилиши морфологиялык-синтаксистик жол деп аталат.

Таандык маанини морфологиялык жол менен берүүдө жакчыл таандык мүчө уланган бир эле сөз таандык болуучу затты да жана ээлөөчү жакты да билгизсе (*атым, атың, атабыз*), таандык маанинин морфологиялык-синтаксистик жол менен берилишинде ээлөөчү жак менен ээленүүчү зат эки башка сөз менен белгиленип, өз ара аныктоочтук сөз айкашын түзүшөт. Андай сөз айкаштарынын биринчи түгөйү (компоненти) ээлөөчү жакты, экинчиси ээленүүчү затты билдирет. Мындай аныктоочтук сөз айкаштарынын биринчи сөзү илик жөндөмөдөгү жактама ат атоочтордон, зат атоочтордон, заттанган башка сөздөрдөн, атоочтук жана кыймыл атоочтордон болсо, экинчи түгөйү таандык формадагы зат атоочтордон, атоочтуктардан, кыймыл атоочтордон, заттык маанидеги башка сөздөрдөн болот. Морфологиялык-синтаксистик жол менен таандык маани өтө так жана ачык туюндурулат: *менин кемселим, силердин үйүңөр, окуучунун күндөлүгү, жакшынын шарапаты, күлгөндүн билгени бар, чөп чабуунун жүрүшү*. Келтирилген мисалдарда

илик жөндөмөдөгү биринчи сөз ээлөөчү жакты, жакчыл таандык формадагы экинчи сөз ээленүүчү затты билдирип турат.

Таандык маанини морфологиялык-синтаксистик жол менен берүүдө уюшулган аныктоочтук айкаштын биринчи түгөйүнө жалганган илик жөндөмөнүн мүчөсү көпчүлүк учурда сакталып айтылат, кээде түшүп да калат.

Таандык маанидеги аныктоочтук айкаштын илик жөндөмөдөгү биринчи түгөйүндө иликтин мүчөсү негизинен төмөнкү учурда сакталат:

1) Эгерде ээленүүчү заттын кимге, эмнеге таандык экендигин ачык жана баса көрсөтүү керек болсо: *окуучунун китеби, чарбанын малы, теректин жалбырагы*.

2) Таандык маанидеги айкаштын биринчи түгөйү жактама ат атоочтордон болсо: *менин иним, сенин киймиң, силердин айлыңар*.

3) Биринчи түгөйү энчилүү аттардан болсо, көбүнчө мүчөлүү айтылат: *Салыйдын китеби, Осмондун бригадасы, Керимдин үйү, Бишкектин көчөлөрү, Шабдандын айылы*.

Бирок илик жөндөмөдөгү энчилүү ат конкреттүү ээлөөчүнү билдирбей, таандык формадагы ээленүүчү затты өзүнө окшош башка заттардан айырмалоочу белги катары колдонулса, же болбосо ээленүүчү зат конкреттүү затты эмес, жалпыланган түшүнүктү билдирип турса, иликтин мүчөсү түшүрүлүп айтылат: *Тилекмат айылы, Сулайман тоосу; Сатыбалды уулу, Канай уулу*. Бул мисалдарда айылдын, тоонун түздөн-түз, конкреттүү түрдө Тилекматка, Сулайманга таандык экендигин билгизбестен, ошол тоону башка айылдардан, башка тоолордон ажыратып, айырмалап көрсөтүп турат. Сатыбалды уулу, Канай уулу деген айкаштардагы уулу деген баласы деген конкреттүү мааниде эмес, бир атадан тараган

балдарды туюндурган жалпылама мааниде. Ошол себептүү бул айкаштын тутумунда конкреттүү ээлөөчү жак жана конкреттүү ээленүүчү зат жок. Бул жерде Сатыбалды, Канай деген сөздөр бир атанын балдарын башка уруктардан айырмалоочу белгилик маанини берип турат.

4) Биринчи же экинчи түгөйү затташкан сын атооч, атоочтуктардан же сан атооч, кыймыл атоочтордон болсо да иликтин мүчөсү сакталат: Бергенин алган – жамандын иши, жегенин кускан – чабалдын иши (макал). Көргөндүн көөнү тоёт. Эгин тапшыруунун планы орундалды. Жыйырмананын жарымы – он; телевизордун жакшысы, мугалимдин айтканы; тамырдын кагуусу начар (ЛЖ). Келгендердин он экиси жаш балдар экен.

5) Таандык маанидеги айкаштын илик жөндөмөдөгү биринчи түгөйүнө тиешелүү аныктоочу болсо, иликтин мүчөсү сакталат. Сал.: мектеп багы – жаңы мектептин багы, менчик малы – биздин менчиктин малы, *түлкү териси* – кызыл түлкүнүн териси, мекеме башчысы – *чоң мекеменин* башчысы.

6) Таандык формадагы экинчи түгөйү туугандык, жолдоштук маанидеги сөздөрдөн болсо, илик жөндөмөдөгү биринчи түгөйү мүчөлүү айтылат: куданын уулу, келиндин энеси, кыздын иниси, кудачанын жээни, жигиттин жолдошу.

Таандык маанидеги аныктоочтук айкаштын илик жөндөмөдөгү биринчи түгөйү маанилик айрым өзгөчөлүктөрү менен көбүнчө төмөнкү учурларда мүчөсүз айтылат:

1) Ээленүүчү заттын кимге, эмнеге тиешелүү экендиги конкреттүү түрдө эмес, жалпыланган мүнөздө түшүндүрүлсө. Сал.: мектептин окуучусу – мектеп окуучусу, түрктүн тили – түрк тили, шаардын калкы – шаар калкы; булбул үнү, булак суусу, кой жүнү. Мектеп мугалимдеринин бул таймашы талапка ылайык өттү (КТ). Улам жакындаган сайын музыка үнү таптак угула баштады (Т.С.). Өргөө эшигине куралдуу эки күзөтчү түнү бою тик турушат (Т.Кас.).

2) Илик жөндөмөдөгү биринчи компоненти кийинки компоненти өзүнө окшош башка заттардан айырмалап туруучу белги катары кызмат кылса да, мүчөсүз айтылат. Мындай учурда андай сөздөр иликтин суроосунан башка *кайсы?* деген суроого да жооп берет: мектеп балдары, Жантөшев көчөсү, жаштар багы, кыргыз адабияты, нан заводу, тил мугалими, жемиш бактары. Шаар багынын дал орто жеринде «Ударник» кинотеатры (К. Б.). Команда шаар четине келишти (Т. С.). Бул сөз айкаштарынын биринчи компоненттери кийинки аныкталып турган заттарды өзүнө окшош башка заттардан айырмалап турат.

Кээде таандык маанидеги сөз

айкаштарынын экинчи түгөйүнүн аягындагы таандык мүчө түшүп калып айтылат. Мындай учурда анын илик жөндөмөдөгү биринчи түгөйү биз, силер, сиз, өзүбүз деген ат атоочтордон болот. Маани жагынан мындай структурадагы айкаштын тутумундагы менчиктелүүчү заттын бирөөгө таандык экендиги конкреттүү жана баса белгиленбей, жалпы планда көрсөтүлөт. Сал.: биздин бригадабыз – биздин бригада, сиздин үйүңүз – сиздин үй, силердин малыңар – силердин мал. Ай, кандай эле эл камын көргөн биздин өкмөт өз сурагын бузсун (Т.С.). – Эне, эл баякы өзүбүздүн Самтыр эмеспи (Т.С.).

Таандык маанидеги сөз айкаштарынын биринчи түгөйүнө иликтин мүчөсү уланып айтылганда, ал экинчи түгөйү менен жанаша да, же арасына бир нече сөз кошулуп айтылып, обочо да жайгаша берет. Компоненттери бири-биринен обочо жайгашканда, алардын ортосундагы синтаксистик байланыш бузулбайт. Себеби компоненттерине жалганган иликтин мүчөсү менен таандык форма аркылуу алар грамматикалык жана семантикалык жактан өз ара бекем тутумдашкан болот: Ошол жылы күздө МТСТе трактористтердин үч айлык курсу ачылды (К.Б.). Сырттык баланын бул укмуштуу кебине Эшендин жүрөгү титиреген (Т.С.).

Илик жөндөмөнүн мүчөсү түшүп калганда сөз айкашынын биринчи түгөйү менен экинчи түгөйү дайыма жанаша жайгашат. Мындай учурда алардын компоненттери бири-бири менен мүчөсүз айтылган илик жөндөмөсү, таандык форма жана компоненттеринин орун тартиби аркылуу (жанаша орун алышы аркылуу) өз ара тыгыз байланышкан болот. Эгерде алардын арасына бир же бир нече сөздү кошуп айтсак, ортосундагы синтаксистик байланыш бузулат. Мисалы: айыл мектеби, кыш мезгили дегендердин айыл жаңы мектеби, кыш суук мезгили деп айтууга болбойт, антсек - компоненттер арасындагы байланыш бузулат. Байланышты калыбына келтирүү үчүн же биринчи компоненттерине жөндөмөнүн мүчөсүн жалгап айтуу керек (айылдын жаңы мектеби, кыштын суук мезгили), же биринчи, экинчи компонентин жанаша жайгаштыруу керек: айыл мектеби, кыш мезгили.

Ошондой эле бул сыяктуу конструкциянын экинчи компонентинин аягындагы III жактын таандык мүчөсү да эки компонентти өз ара данакерлештирүүчү элемент катары кызмат кылат. Эгерде ал мүчөнү алып таштасак, компоненттеринин ортосундагы байланыш бузулат. Мисалы: айыл мектеп, кыш мезгили, Чүй талаа, Ош шаар.

Демек, таандык маанидеги сөз

айкаштарынын түгөйлөрүн өз ара байланыштырууда илик жөндөмөнүн мүчөсү, таандык форма, ал эми биринчи түгөйү мүчөсүз айтылса, компоненттеринин орун тартиби (жанаша орун алышы) жана экинчи компонентине жалганган III жактын таандык формасы негизги кызматты аткарат.

Биринчи компоненти иликтин мүчөсүз айтылган бир катар сөз айкаштарынын түгөйлөрү маани жана грамматикалык жактан өз ара өтө тыгыз байланышып, синтаксистик ажырагыс сөз тизмегине айланып кеткени байкалат. Эгерде алардын компоненттеринин бири экинчисинен ажыратылса, бирдиктүү мааниси бузулат, компоненттеринин семантикасы начарлай түшөт. Ошондуктан бул өңдүү айкаштардын түгөйлөрү синтаксистик жагынан айрым-айрым талданбастан, сүйлөмдүн тутумдаш мүчөсү катары каралат: шаар калкы, тоо бүркүтү, Нарын суусу, Каракол шаары, айыл адамдары, Сулайман тоосу, тыт жыгачы, сымап кени, жаңгак токою. Токой канаттуулары бутактан бутакка сайран куруп учуп жүрө беришет (Т.С.). Алатоолук кыргыз элинен жалындуу салам! (Т.С.). Мен бир деңиз түбүндө өз күнүмдү көргөн жаныбармын (Т.С.). Самтырдын чакырылып кетишине айыл адамдары кооптуу (Т.С.). Мындай түзүлүштөгү сөз айкаштарынын айрымдары тилдин өсүш процессинде структуралык жана семантикалык жактан улам ширелишип олтуруп татаал сөздөргө өтө жакындашып кеткен, же татаал сөзгө өтүп кеткен: балдар бакчасы, төрөт үйү, сүйлөм мүчөсү, сөз мүчөсү, он башы, жүз башы, миң башы.

Айрым сөздөрдүн тутумундагы мүчө сырткы түрү жактан III жактын таандык мүчөсү болгону менен өзүнүн таандык маанисин жоготуп, кээ бир тактоочтордун, мезгилдик маанидеги сөз айкаштарынын, ат атоочтордун тутумунда сенек форма катары, алардын курамдык элементи катары сакталып калган: жайы-кышы, кечээ күнү, күндүзү, түндөсү, бир күнү, бая күнү, эртеси, мурда күнү, акыры, эң алды, бүгүн түнү, ушул жолу; ар бири, ар кимиси, өзү, ар кайсы, эмнеси.

ЖАК КАТЕГОРИЯСЫ

Жак категориясы – зат атооч менен этиштин негизги грамматикалык категориясынын бири. Адам баласы өз ара пикир алышууда бир нече киши катышат. Алардын бири - сүйлөөчү жак, калгандары угуучу тарап болот. Сүйлөшүүдө сөз аңгемеге катышпаган адамдар жөнүндө же башка бир нерселер жөнүндө боло берет.

Таандык категориясындагыдай эле жак

категориясында да үч түрдүү жак болот. Сүйлөөчү киши жана ал тараптагылар – I жакты, сөздү угуучу адам жана ал тараптагылар – II жакты, аңгемеге катышпаган, бирок ал (алар) жөнүндө сөз жүрүп жаткан адамдар же башка заттар – III жакты билдирет.

Ар бир жактын өзүнө тиешелүү жак мүчөлөрү бар. Алар жакты билдирүү менен бирге бир эле учурда сандык өзгөчөлүктөрдү (жекелик жана көптүк түрдү) да туюндурат. Жак категориясы боюнча зат атоочтор да, этиштер да өзгөрө берет. Жак мүчөлөр сырткы түрү жагынан экиге бөлүнөт: **жак мүчөлөрдүн толук түрү, жак мүчөлөрдүн толук эмес түрү.**

ТОЛУК ЖАК МҮЧӨЛӨР

Жекелик түрү

I жак: *-мын, -мин, -мун, -миң;*

II жак жайынча форма: *-сың, -сиң, -суң, -суң;*

III жак сылык форма: *-сыз, -сиз, -суз, -суз;*

III жак: мүчөсү жок (*ал окуучу*); (Этиштин айкын келер чагы менен учур чактан кийин *-т*: (ал келе-*т*, ал иштеп жата-*т*).

Көптүк түрү

I жак: *-быз, -биз, -буз, -буз, -пыз, -пиз, -пуз, -пуз;*

II жак жайынча форма: *-сыңар, -сиңер, -суңар, -суңөр;*

II жак сылык форма: *-сыздар, -сиздер, -суздар, -суздөр;*

III жак: мүчөсү жок (алар *окуучу*). (Айкын келер чак менен учур чактан кийин *-т*: (алар келише-*т*, алар иштеп жатыша-*т*).

ТОЛУК ЭМЕС ЖАК МҮЧӨЛӨР

Жекелик түрү

I жак: *-м;*

II жак, жайынча форма: *-ң;*

II жак, сылык форма: *-ңыз;*

III жак, мүчөсү жок (*ал жазды*);

Көптүк түрү

I жак: *-к;*

II жак, жайынча форма: *-ңар;*

II жак, сылык форма: *-ңыздар;*

III жак, мүчөсү жок; (алар *жашышты*).

Жак мүчөлөрдүн бул эки түрүнүн ичинен *толук жак мүчөлөрү* негизинен адамдарга байланыштуу зат атоочторго, айрым сын атоочторго, кээ бир сан атоочторго, I, II жактагы жактама ат атоочторго жалганат: мен жумушчумун, сен кайраттуусуң. Сиз тизмеде алтынчысыз. Бул иштин негизги аткаруучулары бизбиз. Кечээ силердикине телефон чалган менмин.

Ал эми *толук эмес жак мүчөлөрү* этиштерге

уланат, бирок этиштин бир катар формалары толук жак мүчөлөр менен да өзгөрөт.

Толук жак мүчө этиштин төмөнкү формаларына жалганат: өткөн чактын *-ган, -ып, (-ынтыр), -чу* формаларынан кийин (жазганмын/жазгам, алыпсың, алыптырсың, барчубуз), арсар келер чактын *-ар* формасынан кийин (барарсың), ниет ыңгайдын *-мак* формасынан кийин (окумакмын), айкын келер чактан кийин (барамын/барам), учур чактан кийин (окуп жатабыз/окуп жатамын/окуп жатам).

Толук эмес жак мүчөлөр болсо этиштин төмөнкү формаларынан кийин уланат: шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсүнөн кийин (барса-м, келсе-ң), өткөн чактын *-ды* мүчөсүнөн кийин (ырдады-м), тилек ыңгайдан кийин (баргай эле-ң).

Жогорку таблицада көрүнүп тургандай:

1) Атооч сөздөр I, II жакта атайын жак мүчөлөр менен жакталат, III жакка тиешелүү мүчөсү жок. Этиштин бир катар формаларында да, мисалы, этиштин өткөн чактарында, арсар келер чакта, ниет ыңгайда, III жакка тиешелүү жак мүчө жок (ал келген, ал окуптур, ал келер, ал алмак). Ал эми учур чак менен айкын келер чакта III жакка тиешелүү атайын *-т* жак мүчөсү бар (ал келе-т, ал иштеп жата-т).

2) Атоочтуктарга дайыма толук мүчө жалганса, этиштердин бир катар формаларында толук жак мүчө, айрымдарына толук эмес жак мүчө, кээ бирөөлөрүнө эки түрү тең улана берет (барыптыр-мын, көрдүм, барган-мын/барга-м, көрө-мүн/көрө-м, иштеп жүрө-мүн/иштеп жүрө-м).

3) Этиштин айрым формаларына гана (шарттуу ыңгай менен айкын өткөн чактын I жак көптүк түрүнө) жалгана турган, бирок атоочторго уланбай турган жак мүчөлөрү да бар (*-к*): биз келсе-к, биз окуду-к. (Жакталыш жөнүндө толук маалымат этиш бөлүмүндө берилет).

Кыргыз тилинде жана башка түрк тилдеринде жак мүчөлөр чыгышы жагынан бирдей эмес. Окумуштуулардын пикири боюнча, I, II жактын *-мын, -сың, -сыз, -быз* мүчөлөрү мен, сен, сиз, биз деген жактама ат атоочтордон келип чыккан¹ Бул ат атоочтор жак мүчөгө өтүүдө айрым тыбыштык өзгөрүүлөргө дуушар болуп (е – ы га өтүп), бардык мүчөлөр сыяктуу эле бир нече тыбыштык варианттарга ээ болгон жана өз алдынча басымын жоготкон. Жак уландылардын жактама ат атоочтордон келип чыгышына байыркы Өрхон-Енесай жазмасында толук жак мүчөлөр менен катар жактама ат атоочтордун да жак мүчөлүк функцияда колдонула бериши ачык далил

болот. Мисалы: Ыйты уры огул үчүн тике берти-миз (Енис. 48). – Жети уулум үчүн (эстелик) тиктик (орноттук). Бирок: Бу атымыз умай бег биз (Енис. 28). – Бу атыбыз Умай бекпиз. Ошондой эле: Кыргыз оглы мен (Енис. 47). – Кыргыз уулумун. Арык ок сен, ачсык, тосык еmez сен (Күл-Тегин (кичине жазуу), 8) – Арык, ачка болсоң да, токчулуктун себебин билбейсиң).

Демек, байыркы түрк тилинде жактама ат атоочтордун негизинде жак уландылардын келип чыгышы толук бүтө элек эле. Азыркы түрк тилдеринде бул процесс толук аяктаган. Азыркы тува тилинде гана I, II жакта жактама ат атоочтордун жак мүчөнүн милдетинде колдонулушу сакталган: мен олур мен (мен олтурамын), сен олур сен, бис олур бис (биз олтурабыз), силер олур силер (силер олтурасыңар)².

Толук жак мүчөнүн II жак көптүк түрү тарыхый жагынан татаал мүчөлөр: *-сыңар < -сың + лар, -сыздар < -сыз + лар*).

Ушуну менен бирге I, II жактын толук эмес жак мүчөлөрү *-м, -ң* да мен, сен деген жактама ат атоочтордун тыбыштык жагынан кыскарууга, өзгөрүүгө учурашынын натыйжасында пайда болгон: *-м < м(ен), -ң < (се)н* – мында ен, се деген бөлүктөрү кыскарып кеткен, сен ат атоочунун аягындагы н тыбыш ң га өткөн.

Кыргыз тилинде толук эмес жак мүчөнүн III жагынын *-т* мүчөсү (айкын келер чак менен учур чакта колдонулат) тур деген этиштин атоочтук формасы турур'дун тыбыштык кыскаруусунан келип чыккан. Мисалы, байыркы уйгур тилинде: Бу таш ертиңү агыр турур (Золотой блеск, I.8) – Бу таш өтө оор. III жактын *-т* мүчөсү азыркы кээ бир түрк тилдеринде *-дыр, -ды* болуп толугураак формада сакталса (түрк. йазмакта-дыр – ал жазып жатат, каз. бара-ды), кыргызча *-т* эле болуп калган *-т < т (урур)*, татар, башкыр тилдеринде сакталбаган (тат.: бара; башк.: ала).

Толук эмес жак мүчөнүн I жак көптүк түрүнүн *-к* мүчөсүнүн чыгышы жөнүндө такталган пикир жок. Байыркы түрк тилинде атоочтуктун *-дык* формасы болгон: бардук йирде (Күл-Тегин, чоң жазма, 24) – барган жерде; Магы Курган кышладукда йут болты (Могулян эстелиги, 3I) – Магы Коргон кыштаганда жут болду. Айрым окумуштуулар кыргыз тилиндеги I жак көптүк түрүнүн *-к* мүчөсү атоочтуктун ошол байыркы *-дык* мүчөсүнүн тыбыштык жактан кыскаруусунан келип чыккан болуш керек деген пикирди айтышат³: *-к < -(ды)к - барды-к, келди-к*.

2 Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. – М: 1961, 360-б.

3 Кудайбергенев С. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы. – Фрунзе: 1957, 78-б.

1 Дмитриев Н. К. К истории аффиксов сказуемости. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. 2, М: 1956, 5-6.

Толук эмес жак мүчөнүн II жагынын мүчөлөрү тутуму жагынан татаал (эки-үч бөлүктөн турат): *-ңыз < -ң+ыз* – байыркы көптүк мүчө; *-ңар < -ң+ар* – азыркы көптүк *-лар* мүчөсү; *-ңыздар -ң+ыз+дар* – байыркы жана азыркы көптүк мүчөлөр. Айрым жак уландылар сырткы түрү жагынан таандык мүчөлөргө окшош келет. Бирок, алар туюндурган мааниси боюнча жана басым боюнча бири-биринен айырмаланып турат. Тактап айтканда, жак мүчөлөр басымсыз айтылса, таандык мүчөлөр дайыма басым менен айтылат. Сал.: Мен жазды-м – менин ата-м; биз бала-быз – биздин бала-быз; сен жазды-ң – сенин ата-ң; сиз ат-ыңыз – сиздин ат-ыңыз; силер жазды-ңар – силердин ата-ңар; сиздер жаз-дыңыздар – сиздердин ата-ңыздар.

Адатта, зат атоочтор, айрым башка атооч сөздөр жана этиштер сүйлөмдүн баяндоочу болуп уюшулуш үчүн аларга тиешелүү жак мүчөлөр уланып айтылышы керек. Ошол өзгөчөлүгүнө карай алар айрым илимий адабияттарда *баяндоочтук мүчө* деп да аталат. Ээнин жак жана сан жагынан болгон өзгөчөлүгүнө карай баяндоочуна да тиешелүү жак мүчөлөрү жалганып, аны ээ менен жак, сан боюнча тыгыз байланыштырып турат. Мисалы: Мен айылда малчымын. Силер жылдык планды мөөнөтүнөн мурда аткардыңар деген сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун аягындагы жак мүчөлөрдү алып таштасак (Мен айылда малчы... Силер жылдык планды мөөнөтүнөн мурда аткарды...) баяндоочтору толук уюшулбай, ээ менен баяндоочтун ортосундагы синтаксистик байланыш бузулуп, сүйлөм ырааттуу маани бере албай калат.

Жак мүчөлөр атооч сөздөргө жалганганда ээнин кимдигин, эмнелигин, ар кандай белгисин билдирет: мен *окуучумун*, сен *жашсың*. Эгерде этишке уланса, кыймыл-аракеттин кайсы жак (субъект) тарабынан аткарылгандыгын туюндурат: Азыр ошого *барабыз* (биз) (А.Т.). Атаң менен *жолуктурамын* (мен) (А.Т.).

Ошентип, уланган сөзү туюндурган заттын, белгинин, кыймыл-аракеттин ээге (субъектиге) карата болгон мамилесин билдирген мүчөлөр *жак мүчөлөр* деп, сөздөрдүн жак мүчөлөр менен өзгөрүшү *жакталыш* деп аталат.

Жак мүчөлөр эки түрдүү грамматикалык мааниге ээ: биринчиден, уланган сөзүнүн кайсы жакка тиешелүүлүгүн билдирсе, экинчиден, алардын ар бири (III жактын *-т* мүчөсүнөн башкалары) сандык өзгөчөлүктөрдү (жекелик, көптүк санды) да туюндурат: инженер-мин (I жак, жекелик сан), инженер-сиңер (II жак, көптүк сан), жакшы иштеди-

ңер (II жак, көптүк сан).

Жак мүчөлөр маани жагынан бири-биринен белгилүү бир даражада айырмаланып турат. I жактын жекелик, көптүк мүчөсү сүйлөөчүнүн же сүйлөөчү менен анын тобундагылардын кимдигин, белгисин же кыймыл-аракетин билдирет (мен жумушчумун, биз жумушчубуз; мен жаздым, биз жаздык); II жактын жекелик жана көптүк мүчөсү тыңдоочунун же тыңдоочулардын, тыңдоочу тараптагылардын баарынын ким экендигин, белгисин же кыймыл-аракетин туюндурат (сен студентсиң, сен назиксиң, силер студентсиңер; сен жаздың, силер жаздыңар); III жак сөзгө катышпаган жактын же сөзгө катышпагандардын бүткүл тобунун кимдигин, эмнелигин, белгисин же кыймыл-аракетин билдирет (ал окуучу, алар окуучулар, ал каарман; ал келе-т, алар келише-т).

Мындан тышкары, II жактын көптүк түрүнүн *-сыңар* мүчөсү кээде көп кишинин эмес, бир эле кишинин кыймыл-аракетин сылык түрдө туюндуруу үчүн да колдонулуп калат. Мындай учурда анын сылыктык мааниси жалпы контексттен белгилүү болуп турат: Кечээги чогулушка катыштыңарбы? (Кечээги чогулушка катыштыңызбы? деген мааниде). Бул ишке өзүңөр күнөөлүүсүңөр. (Бул ишке өзүңүз күнөөлүүсүз деген мааниде). I, II жактын мүчөлөрү адамдарга карата гана колдонулат (жумушчумун, жумушчусуз, жумушчусуңар, барамын, бардың). III жак болсо адамдарга жана башка жандуу, жансыз заттарга колдонула берет: Керим бүгүн келет. Аркарлар бийик бетте жайылып жүрөт. Апрельде кош айдоо толук бүтөт.

Жогоруда айтылгандардан тышкары II жактын жекелик түрүнүн *-сың* мүчөсү айрым учурларда кыймыл-аракеттин конкреттүү II жакка тиешелүүлүгүн эмес, үч жакка тең бирдей тиешелүү экендигин билдирет. Мындай маани көбүнчө макал-лакаптар үчүн мүнөздүү: Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң. Эмгектен арыктасаң, түшүмүнө семиресиң. Башыңа иш түшсө, төбөң менен кудук казарсың (Макалдар). Арстанбаптын кооздугуна таң каласың (КМ).

Ошондой эле III жактын *-т* мүчөсү да кээде кыймыл-аракеттин конкреттүү бир жакка тиешелүүлүгүн эмес, жалпыланган баардык жакка тиешелүүлүгүн билдирет: Жаш кадырын карыганда билет. Көрө-көрө көсөм болот, сүйлөй-сүйлөй чечен болот. Кушту салганына кубанбайт, алганына кубанат (Макалдар). Чучукту жылкынын казысынан жасайт.

Жак уландылар төмөнкү формадагы сөздөргө жалганат:

1. Уңгу же туунду сөздөргө: чабанмын, балбансың, окуучусуңар, кызматкерсиң.

2. Көптүк формадагы сөздөргө: жүргүнчүлөрбүз, жумушчуларсыңар, малчыларсыңар.

3. Таандык формадагы сөздөргө: тарбиячымсың, окуучуларыбызсыңар, сыймыгыбызсың.

4. Жатыш жана чыгыш жөндөмөдөгү сөздөргө: жайлоодомун, шаарданмын, айылдасың, Оштомун, жыйырмадамын.

ЖӨНДӨМӨ КАТЕГОРИЯСЫ

Зат атоочтор, башка атооч сөздөр же заттык маанидеги башка сөздөр сүйлөм тизмегинде анын синтаксисттик мүчөсү катары келгенде, аларга дайыма тигил же бул жөндөмөнүн мүчөсү жалганат да, ал мүчө уланган сөзүн өзүнөн кийинки сөз менен байланыштырып, зат атоочтун башка сөзгө карата болгон катышын билдирет. Мисалы: Бүгүн айылдын малчылары жайлоого көчүштү деген сүйлөмдө илик жөндөмөдөгү айылдын деген сөз аныктоочтук милдетти, барыш жөндөмөдөгү жайлоого деген сөз орун бышыктоочтук милдетти аткарды. Демек, бул мисалда жөндөмө мүчөлөр алды менен зат атоочтун синтаксистик кызматын билдирди, экинчиден айылдын деген сөздүн аягындагы илик жөндөмөнүн -дын мүчөсү уланган сөзүн өзүнөн кийинки малчылары деген сөз менен, жайлоого деген сөздүн аягындагы барыштын -го мүчөсү жалганган сөзүн кийинки көчүштү деген этиш менен байланыштырды. Эгерде ал жөндөмө мүчөлөрдү (-дын, -го) алып таштасак, айыл, жайлоо деген сөздөр өзүлөрүнөн кийинки малчылары, көчүштү деген сөздөр менен байланышпай, синтаксистик жактан белгилүү бир милдетти аткара албай калар эле; үчүнчүдөн, илик жана барыш жөндөмөнүн мүчөлөрү уланган сөзүнөн кийинки малчылары деген зат атоочко жана көчүштү деген этишке карата болгон синтаксистик мамилесин билдирип, таандык жана орундук катышты туюндурду.

Демек, уланган сөзүн сөз айкашындагы же сүйлөм ичиндеги башка бир сөз менен байланыштырып, алардын ортосундагы синтаксистик катышты ишке ашырып турган мүчөлөр жөндөмө мүчөлөр деп аталат. Бир эле зат атооч сөздүн баардык жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрүшү зат атоочтун жөндөлүшү болот.

Жөндөмө категориясы негизинен зат атоочко мүнөздүү, бирок андан тышкары ат атоочтор жана заттык маанидеги башка сөздөр да жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрө берет.

Түрк тилдеринде жөндөмөлөр сан жагынан бирдей эмес: кыргыз, алтай, татар, башкыр,

азербайжан, түркмөн, түрк ж.б. тилдеринде – алтоо, казак, тува тилдеринде – жетөө, хакас, якут, чуваш тилдеринде – сегиз.

Жөндөмөлөрдүн сан жагынан ар түрдүү болушу негизинен төмөнкүдөй жагдайлар менен байланыштуу. Адатта, жөндөмөлөрдүн басым көпчүлүгү көп маанини туюндурары белгилүү. Айрым тилдерде андай маанилердин экөө-үчөө бир жөндөмө менен берилсе, айрымдарында ар бир мааниси өзүнчө жөндөмө менен берилет. Натыйжада кээ бир тилде жөндөмөнүн саны азыраак болсо, экинчисинде көбүрөөк болот.

Мисалы: Китепти окуучуга бердим. Ал шаарга кетти.

Бул эки сүйлөмдөгү окуучуга бердим дегенде объектилик маани, шаарга кетти дегенде багыттык маани бир гана барыш жөндөмөсү аркылуу берилет. Ал эми тува, хакас тилдеринде аталган маанилердин ичинен объектилик маани барыш жөндөмө аркылуу, багыттык маани багыт жөндөмө аркылуу берилет. Якут тилиндеги курал жөндөмө менен биргелешүү жөндөмөнүн мааниси казак, хакас тилдеринде бир гана курал жөндөмө аркылуу берилет. Якут тилиндеги салыштырма жөндөмөнүн мааниси кыргыз тилинде сын атоочтун салыштырма даражасы аркылуу берилет.

Жөндөмөлөрдүн мааниси

Жөндөмөлөрдүн туюндурган мааниси жөндөмө мүчөлөр жалганган сөздөрдүн жана ал сөздөр менен байланышкан кийинки сөздөрдүн лексикалык маанисине, ошондой эле сүйлөмдүн жалпы контекстине карай аныкталат.

Атооч жөндөмө

Атооч жөндөмө заттын, көрүнүштүн, кубулуштун аталышын билгизет.

Атооч жөндөмөнүн өзүнө тиешелүү мүчөсү жок. Ошондуктан уланды мүчөсүз сөздүккө алынган зат атооч атооч жөндөмө формасына туура келет. Атооч жөндөмөдөгү сөздөр дайыма *ким? эмне?* деген суроолорго жооп берет да, негизинен төмөнкүдөй түзүлүштө кездешет:

1) уңгу түрүндө – үй, терек, кол, асман, шамал, акыл, мөндүр;

2) туунду сөз түрүндө: – койчу, кызматкер, сайма, сызгыч;

3) татаал сөз түрүндө – таш бака, туш кийиз, курт-кумурска, алп кара куш;

4) таандык формада – иним, китебиң, атасы;

5) көптүк формада – окуучулар, жумушчулар, жылкылар.

Атооч жөндөмөдөгү сөз синтаксистик

жактан төмөнкүдөй милдеттерди аткарат.

1) Көбүнчө ээлик милдетти: Токтогул далайга чейин козголбой турду (А.Т.). Койчу элеңдеп тоодон түшүп келди (С.С.). Бир кезде атым тык токтой калды (К.Б.).

2) Баяндоочтук милдетти: Эмгек - акыл, эмгек – бакыт. (КП). Бул – Мурат жетим. (К.Б.).

3) Кээде атооч жөндөмөдөгү зат атооч экинчи бир зат атооч менен ыкташып байланышып, аныктоочтук милдетти да аткарат: Бурчта жалгыз жыгач керебет турат (К.Б.). Тойчубек трайке кемселин даки куру менен курчанды (Ч.А.). Койчу жигит баккан малын айдап жөнөдү (К.Б.).

4) Каратма сөз катары колдонулат. Мындай учурда сүйлөм тутумундагы башка сөздөр менен синтаксистик байланышта болбойт жана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин да аткара албайт: О, Надежда байбиче, уулуңузду күлүп олтуруп жөнөттүңүз (Т.С.). Ой, башкарма, токто! (Т.С.).

5) Айрым учурда атама сүйлөм катары келет: Түн. Айлана караңгы (Ч.А.). Өрт! Суу чачкыла! Кийиз баскыла! (Т.К.).

Илик жөндөмө

Бул жөндөмөнүн негизги мааниси: кимдир бирөөнүн, кандайдыр бир нерсенин кимге, эмнеге таандык экендигин билдирет да, дайыма таандык формадагы зат атооч, заттык маанидеги башка сөздөр жана атоочтук, кыймыл атоочтор менен айкашып келет; уюштуруучу мүчөсү *-нын* (варианттары менен): Зууранын баласы, мектептин багы, булбулдун сайраганы, учактын учушу, кездеменин кызылы.

Бул жөндөмөнүн мүчөсү Орхон-Енесай эстеликтеринде үндүүдөн кийин *-ның*, *-ниң*, үнсүздөн кийин *-ың*, *-иң* түрүндө колдонулган: Чит йабаның (Чит йаба *-ның*) – чек аранын; бегиң (бег-иң) – бектин.

Илик жөндөмөнүн мүчөсү азыркы түрк тилдеринин ичинен огуз тобундагы тилдерде да (азербайжан, түркмөн, түрк тилдеринде) үндүүдөн кийин *-нын*, *-нин* (*-ның*) түрүндө, үнсүздөн кийин *-ын*, *-ин* (*-ың*) түрүндө колдонулат. Кыпчак тобуна кирген кыргыз, казак, өзбек жана башка түрк тилдеринде (көпчүлүк түрк тилдеринде) уңгунун аягындагы үндүүдөн кийин да, үнсүздөн кийин да бир гана *-нын*, *-нин* формасында (ар бир тилде ар түрдүү фонетикалык вариантта) колдонулат.

Сөзгө уланган илик жөндөмөнүн мүчөсү көпчүлүк учурда сакталып айтылат, кээде ар түрдүү жагдайга карай түшүрүлүп айтылып, көмүскөдө калат.

Негизинен төмөнкү учурларда сакталат:

1) Эгерде кандайдыр бир заттын конкреттүү бирөөгө, конкреттүү бир затка тиешелүү экендигин ачык, так жана баса көрсөтүү керек болсо: Султандын кол жазмасы, чарбанын малы, мектептин имараты. Итике кечинде Жолбуновдун үйүндө болууга макулдугун айтты (А.Уб.). Жеке менчиктин короо-жайы менен таанышты.

Эгерде аныкталып турган заттын илик жөндөмөдө айтылган затка тиешелүүлүгү конкреттүү эмес, жалпы планда көрсөтүлсө, мүчөсүз айтылат. Сал.: мектептин имараты – мектеп имараты, булактын суусу – булак суусу, кыргыздын жери – кыргыз жери. Кечээ мектеп мугалимдеринин кеңешмеси болду. Бир мингичти мамысына байлай жүрүү кыргыз баласына башынан салт (Т.С.).

2) Илик жөндөмөдөгү сөз энчилүү аттардан болсо, көбүнчө мүчөлүү айтылат: Аселдин көйнөгү, Ормондун бригадасы, Салыйдын үйү, Караколдун көчөлөрү, Оштун пахтачылары, Суусамырдын малчылары быйыл зор ийгиликтерге жетишти.

Бирок кандайдыр бир заттын кимге таандык экендиги конкреттүү жана баса көрсөтүлбөй, жалпы планда көрсөтүлсө жана логикалык басым (көңүлдүн борбору) илик жөндөмөдөгү сөзгө түшүрүлүп айтылбай, аны менен айкашып турган таандык формадагы сөзгө түшүрүлүп айтылса, илик жөндөмөдөгү энчилүү ат мүчөсүз айтылып калат. Сал.: Тилекматтын айылы – Тилекмат айылы, Эшбайдын кыштоосу – Эшбай кыштоосу; Калпакбайдын уулу – Калпакбай уулу, Кайназардын кызы – Кайназар кызы.

3) Илик жөндөмөдөгү сөз жактама жана шилтеме ат атоочтордон болсо, дайыма мүчөлүү айтылат: менин китебим, сенин карандашың, алардын иши, тигинин көйнөгү. Менин авторитетимди кетиргени жүргөн турбайсыңбы? (А.Уб.). Булардын колунан баары келет (С.ө.).

4) Илик жөндөмөдөгү сөз затташкан сын атооч, сан атооч жана кыймыл атоочтордон болсо, дайыма мүчөлүү айтылат: Жакшынын шарапаты, жамандын кесепети тиет. Өлгөндүн жазасы – көмгөн (макалдар). Отуздун жарымы – он беш. Дан эгиндерин себүүнүн планы орундалды.

5) Илик жөндөмөдөгү сөздүн алдында ага тиешелүү аныктоочу болсо, көбүнчө мүчөлүү айтылат. Сал.: мектеп балдары – биздин мектептин балдары, коён териси – ак коёндун териси, класс жетекчиси – онунчу класстын жетекчиси.

6) Илик жөндөмөдөгү сөз менен ага айкашып турган сөздүн арасына экинчи бир сөз кошулуп айтылса, илик жөндөмөдөгү сөз дайыма мүчөлүү айтылат. Себеби мындай учурда бири-биринен обочо жайгашкан

аныктооч менен аныкталгычты өз ара байланыштыруу үчүн аныктоочтун аягына иликтин мүчөсү, аныкталгычтын аягына таандык уланды сөзсүз түрдө жалганып айтылышы керек. Сал.: жай күнү – жайдын ысык күнү, кыргыз тоолору – кыргыздын бийик тоолору, булак суусу – булактын тунук суусу.

Илик жөндөмөдөгү сөз көбүнчө төмөнкү учурларда мүчөсүз айтылат:

1) Жогоруда белгиленгендей, кандайдыр бир заттын тиги же бул затка тиешелүүлүгү конкреттүү, ачык, так көрсөтүлбөй, жалпы планда көрсөтүлсө, мүчөсүз айтылат. Сал.: мектептин багы – мектеп багы, музыканын үнү – музыка үнү, көчтүн шааниси – көч шааниси. Үй ээси Жангараач бий да келди (Т.Кас.). Компас жебеси кыйшай баштады (Т.С.). Айыл калкы ун-талканын камдашууда (КТ).

2) Илик жөндөмөдөгү аныктооч аныкталгыч билдирген затты өзүнө окшош башка заттардан айырмалап туруучу белги катары кызмат кылса, мүчөсүз айтылат. Мындай учурда андай сөздөр көбүнчө *кайсы?* деген суроого жооп берет: тоо бүркүтү, кыргыз мектеби, шаар калкы, кыргыз адабияты, Тыныстанов көчөсү.

Илик жөндөмөнүн мүчөсү түшүрүлүп айтылган бир катар аныктоочтук сөз айкаштарынын компоненттери грамматикалык жана маани жактан өз ара тыгыз байланышып, синтаксистик ажырагыс сөз айкаштарына айланган. Алардын компоненттери бири-бирин маани жагынан өз ара толуктап турат. Эгерде бирөө экинчисинен ажыратылса, алардын бирдиктүү мааниси бузулат, компоненттеринин мааниси начарлай түшөт. Ошол себептүү синтаксистик талдоо мезгилинде бул өңдүү айкаштардын компоненттери айрым-айрым талданбастан, сүйлөмдүн тутумдаш мүчөсү катары каралат: сарыбагыш уруусу, Алай району, Суусамыр жайлоосу, кыргыз тили. Кыргыз эли көз каранды эмес мамлекет болду (КТ). Биз Чүй районуна бардык. Биздин мектеп окуу жылын ийгиликтүү аяктады.

Илик жөндөмөсүндөгү сөздөр сүйлөм ичинде дайыма аныктоочтук милдетти аткарат да, өзүнүн жана өзүнөн кийинки аныкталып турган сөздүн лексикалык маанисине карай негизинен төмөнкүдөй маанилерди туюндурат:

1) Аныкталып турган заттын кимге, эмнеге таандык экендигин билдирет: Бригаданын алдыңкы трактористи ошол (Ч.А.). Кийизбайдын үй-ичи баштагыдай эмес (Т.С.). Окуучунун китеби ар дайым таза сакталыш керек (ЛЖ).

2) Аныкталгычы туугандык, жолдоштук

маанидеги сөздөрдөн болсо, кандайдыр бир тууган-туушкандык, жолдоштук мамилени билдирет: Чоконун келини үнүн баспады (К.Ж.). Саламаттын уулуна айрыкча Султандын Сурмаканы көзүн албады (Т.С.). Осмондун жолдошу заводдо иштейт.

3) Биринчи компоненти иликте турган аныктоочтук айкаш бөлүктүн бүтүн нерсеге карата болгон катышын билдирет. Мында илик жөндөмөдөгү сөз – бүтүн нерсени, аныкталгычы анын бир бөлүгүн билдирет: алманын теңи, пальтонун жеңи, үйдүн чатыры, теректин бутагы. Ажырашаар дос ээрдин кашын сурайт (макал). Жоктун жону катуу, өгүздүн мойну катуу (макал). Тоонун баштарына кар түштү.

4) Илик жөндөмөдөгү сөз орундук маанини, аныкталгычы кесипчиликте туюндурса, аныкталып турган заттын кайсы жерде иштегенин билдирет: мектептин директору, институттун ректору, ишкананын башчысы. Быйыл айылыбыздын агроному кош айдоону эрте баштаттырды (К.Б.). Чарбанын бухгалтери жаш эле жигит экен (КТ).

5) Аныкталып турган заттын эмнеден жасалгандыгын, тегин билдирет: буудайдын уну, пахтанын майы, жүгөрүнүн талканы. Зуура эже дайыма таруунун шагынан бозо салчу эле.

6) Илик жөндөмөдөгү сөз орундук же мезгилдик мааниде болсо, аныкталгычы билдирген заттын, белгинин кайсы жерге, кайсы мезгилге тиешелүүлүгүн көрсөтөт: Оштун эмгекчилери, Жалалабаддын пахтачылары, тоонун гүлү, айылдын балдары, шаардын мектептери, жайлоонун абасы, жайдын ысыгы, кыштын суугу. Жондун жели аймалап, тоонун күнү кактайт (Т.С.). Айылдын балдары үйдөн чыга албайт (Т.С.). Жайдын салкын жели беттен сылайт.

7) Илик жөндөмөдөгү сөз аныкталгыч билдирген сапаттын, касиеттин кимге, эмнеге таандык экендигин билдирет. Мындай учурда аныкталгыч сапаттык маанидеги сөздөрдөн болот: күндүн ысыгы, аттын начары, абанын тазалыгы, кийимдин жакшысы, табияттын сулуулугу. Жамийланын ошондогу сулуулугу ай! (Ч.А.). Сулайманкул Алишердин акыл-эстүүлүгүн муюп укту (КМ). – Мына, Эшен, токойдун сонуну! (Т.С.).

8) Аныкталгыч атоочтуктардан же кыймыл атоочтордон болсо, илик жөндөмөдөгү сөз ошол аныкталгыч билдирген кыймыл-аракеттин логикалык субъектиси катары келет: мугалимдин айтканы, кошуналардын билгени, тамекичилердин иштеши, балдардын сууда сүзүүсү. Жайдарынын тергени эки жүз килого чейин жетти. Каныбектин жарактуу кирип келиши күтүлбөгөн көрүнүш болду (К.Ж.).

9) Эгерде аныкталгыч туюк мамиледеги кыймыл атооч же атоочтуктардан болсо, илик жөндөмөдөгү сөз кыймыл-аракетке дуушар болгон логикалык объектини туюндурат: пландын аткарылышы, коноктордун чакырылышы, кылмыштын билингени, ишкананын жоюлушу. Чогулушта милдеттенменин аткарылышы талкууланды (милдеттенмени аткаруу). Таластын тамекичилери түшүмдүн жогорулашы үчүн талыкпай эмгектенүүдө (түшүмдү жогорулатуу үчүн).

10) Таандык формадагы аныкталгыч илик жөндөмөдөгү сөз туюндурган заттын конкреттүү бир ордун билдирет. Мындай учурда аныкталгычы алды, арты, ичи, сырты, башы, аягы, үстү, асты, жаны, бою, арасы, айланасы, ортосу, тегереги деген сыяктуу сөздөрдөн болот: үйдүн алды, короонун ичи, суунун башы, тамдын үстү, кыштактын айланасы, токойдун арасы ж.б. Ысыккөлдүн боюнда дем алуу үйүбүз бар. Эл клубдун алдына толо баштады. Үйдүн ичи жакшы жасалгаланыптыр.

Эгерде илик жөндөмөдөгү сөз мезгилдик маанини билдирип, аныкталгычы башы, ортосу, аягы, ичи деген сөздөрдөн болсо, алар илик жөндөмөдөгү сөз туюндурган мезгилдин конкреттүү кайсы бөлүгү (кайсы учуру) экендигин тактап көрсөтөт: майдын ортосу, июндун аягы, жылдын башы, кыштын ортосу. Мен август айынын ичинде барып калам.

11) Илик жөндөмөдөгү сөз жалпыланган бүтүн түшүнүктү билдирген заттардан болуп, аныкталгычы ал заттын бир же бир нече бөлүгүн билдирсе, алар өз ара сандык катышты туюндурат, тактап айтканда, аз же көп сандык түшүнүктү билдирген жамдама маанисиндеги затка карата болгон катышын көрсөтөт: он кишинин бешөө, айдоо аянтынын экиден бири, окуучулардын көбү. Аягынан кепичинин бирөө ыргып кетти (А.Уб.). Территориясынын үчтөн бири токой ээлейт. Сүттүн көбү желинде кала берет (А.Уб.). Кээде илик жөндөмөдөгү аныктооч менен аныкталгычы сан жагынан бирдей келген түшүнүктү туюндурат: Койчулардын баары уй мүйүз тартып отуруп калышты (К.Ж.).

12) Аныкталгычы абалдык маанидеги зат атоочтордон болсо, илик жөндөмөдөгү сөз менен бирдикте ал-абалдык катышты билдирет: Атасынын өлүмү Сабырга чоң таасир кылды (К.Ж.). Сатылгандын оорусуна байланыштуу оюн-зоок убактылуу токтотулуп калды (А.Т.). Баланын сүйүнүчү койнуна батпай турду.

13) Илик жөндөмөдөгү аныктоочтон кийин таандык мүчө жалганган ошол эле сөз аныкталгыч катары келип, бир сөз эки ирет кайталанып айтылса, күчөтүү маанисин

берет: жигиттин жигити, күлүктүн күлүгү, сулуунун сулуусу, баатырдын баатыры. Адамкалый да жигиттин жигити, адамдын күлү эле (С.Каралаев). Ал ошол үчүн кыраандын кырааны (К.О.).

Барыш жөндөмө

Кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге багытталгандыгын билгизет. Уюштуруучу мүчөсү -га. Барыш жөндөмөдөгү сөздөргө кимге? эмнеге? кайда? каякка? деген суроолор берет; сүйлөм ичинде толуктоочтук жана бышыктоочтук милдетти аткарат.

Орхон-Енесай эстеликтеринде барыш (барыш-багыт) жөндөмөсүнүн мүчөсү төмөнкүдөй формада кездешет:

1) -га/-ка зат атоочтон кийин: йагы -га - жоого; йыл -ка - жылга.

2) -а/-е жактама ат атоочтон, I, II, III жактын таандык мүчөлөрүнүн жекелик түрүнөн кийин: маң-а - мага, сиз-е - сизге, каган-ым-а - ханыма, йир-иң-е - жериңе. Бирок I жактын таандык мүчөсүнөн кийин барыш жөндөмөнүн -ка/-ке формасы да улана берген: оглум-ка - уулума, элим-ке - элиме.

3) -гару, -герү. Бул эки мүчөдөн турат: -га - барыш жөндөмөнүкү, +ру - багыт жөндөмөнүкү: каган -гару - ханга, ханга карай, йир -герү - жерге.

Барыш жөндөмөнүн бул байыркы -га/-ка мүчөсү азыркы кыргыз, казак, алтай, өзбек, татар ж.б. тилдеринде колдонулса; -а/-е формасы азербайжан, түркмөн, түрк тилдеринде кенен колдонулат. Ал калдык катары жогору, ичкери, тышкары, сырткары деген сыяктуу тактоочтордун тутумунда гана сакталып калган.

Барыш жөндөмөдөгү сөздөр өзүнүн жана аны башкарып турган этиштин семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай негизинен төмөнкүдөй маанилерди туюндурат:

1) Барыш жөндөмөдөгү сөз конкреттүү же жалпы маанидеги зат атоочтордон болуп, аны башкарган этиш кыймыл, сүйлөө же көрүү этиштерден болсо, кыймыл-аракет багытталган, жеткен объектини билдирет: Бир күнү апенди кандайдыр бир иш менен казыга келди. Булар бийик дубалга араң жетишти (К.Бек.). Сабитахун ал тилегине жетти (К.Б.). Мен бир күнү ушул кепти Алийманга айттым (Ч.А.). Биз машинадан түштүк да, айланага көз чаптырдык (К.Б.).

2) Барыштагы сөз алуу, берүү, арноо, бирөө үчүн иштөө маанисиндеги этиштер менен байланышта айтылса, кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге арналгандыгын, кимдин, эмненин пайдасы үчүн аткарылгандыгын билдирет: Кан майданда жүргөн уулдарыңарга күл азык камдагыла (К.Б.). Ташкенбай

мырзага эки көгүчкөн кармап келди (К.Бек.). Алдыңкы пахтачыларга сыйлык тапшырылды.

3) Барыш жөндөмөдөгү сөз жазы же чуңкур формадагы затты билдирип, аны башкарган сөз куюу, салуу, жайгашуу маанисиндеги этиштерден болсо, кандайдыр бир нерсе салынган, куюлган, жайгашкан объектини көрсөтөт: Бала араң дегенде жанын үрөп арабага түштү (К.Бек.). Сүтгү олтурган балдардын кружкаларына куюп берди (М.Ж.). Муса бош турган орундукка олтурду.

4) Барыш жөндөмөдөгү сөз конкреттүү маанидеги зат атоочтордон болуп, аны менен айкашкан этиш бир нерсеге тийүү, илинүү, байлануу, жабышуу маанисиндеги урун, тий, жабыш, жөлөн, сүйөн, сөйкөн, байла, бак, ил, ас ж.б. деген сыяктуу этиштерден болсо, барыштагы сөз экинчи бир зат тийишкен, урунган, жабышкан объектини туюндурат: эшикке сүйөнүү, бутакка илүү, баканга асуу, кийимге жабышуу. Алар үйгө жеткенде, Алексейдин аялы эшикке жөлөнүп турду эле (К.Бек.). Калың чөп менен аралаш чыккан уйкактар дароо эле кийимге жабышып жатты («Жаш лен.»).

5) Бирөөнүн кандай кызматка дайындалгандыгын, кандай ишке, уюмга тартылгандыгын билдирет. Мындай учурда барыштагы сөз кызматты, уюмдун атын билдирүүчү зат атоочтордон болот, аны менен байланышкан этиш кирүү, өтүү, алуу, тартылуу, катышуу, шайлануу ж.б. деген өңдүү этиштерден болот: депутаттыка шайлануу, партияга өтүү. Аларды ишке тартуу керек (К.Б.). Эртели-кеч кружокко катышат (К.Б.). Керим кооперативдин төрагалыгына шайланды.

6) Барыштагы зат атооч кыймыл-аракет ичине, ички тереңдигине кирген объектини көрсөтөт; мындай учурда барыш жөндөмөдөгү сөз менен айкашкан этиш батуу, чөгүү, чөмүү, чүмкүү, сүңгүү, тыгылуу, кирүү, түшүү деген этиштерден болот: көлгө түшүү, сууга чөгүү, караңгыга сүңгүү. Үчөө сууга киришти (М.А.). Бир аз жүргөндөн кийин арабабыз сазга тыгылды. Жапар ушуга окшогон учсуз-түпсүз ойго батып келе жатты (К.Б.).

7) Барыш жөндөмөдөгү сөз аны башкарган этиш билдирген аракеттин, кубулуштун, ички сезимдин пайда болушуна себепчи болгон объектини билдирет: желге ыргалуу, суукка тоңуу, сөзүнө кубануу, жоругуна капалануу, ийгиликке сүйүнүү. Сугатчынын кетмени күнгө чагылышат (Т.С.). Бери жакта отургандар Акиштин сөзүнө күлүп калышты (А.Уб.). Апенди ысыкка ымшый баштады.

8) Кыймыл-аракеттин кандай заттын, кандай буюмдун жардамы менен

аткарылгандыгын туюндурат: сууга киринүү, тонго ороонуу, атка сүйрөтүү, кагазга ороо. Майкачан муздак сууга жуунат (Т.С.). Чылк жибекке оролуп, шаани менен баратат (Т.С.).

9) Барыштагы сөз кездешүү, жолугуу, учуроо, туш келүү деген сыяктуу этиштер менен айкашса, субъект учураган, жолуккан объектини көрсөтөт: Мен Данилге жолугам (А.Т.). Басмачылар күтүлбөгөн кыйынчылыкка учурашты (А.Т.).

10) Барыш жөндөмөдөгү сөз киришүү деген этиш менен айкашса, кандайдыр бир ишти аткарууга бел байлагандыкты, бир нерсеге кийлигишүүнү туюндурат: Жылдызкан уйду саап коюп, өз ишине киришти (Н.Б.). Бирөөнүн турмушуна киришпе;

Окшо деген этиш менен айкашса, субъектинин кимге, эмнеге окшош, турпатташ экендигин көрсөтөт: – О, мына, кадимки Шабыраалыга эми окшодун! (Н.Б.). Сапек тикенек чайнап алган эчкиге окшоп кетти (А.Т.). Адеби жок жигит жүгөнү жок атка окшойт (макал);

Башка сапатка өтүү, өзгөрүү маанисиндеги айлан деген этиш менен айкашса, аракеттин натыйжасында пайда болгон объектини туюндурат: Элдин күжүрмөн эмгеги какыраган чөлдү гүлгө айландырды (СК). Ал кыштак чакан шаарга айланган. Кичинекей өндүрүш чоң булгаары заводуна айланган (С.С.).

Тол деген этиш менен айкашса, кандайдыр бир заттын эмне менен толгондугун билдирет: Жумушчулардын клубу адамга толду (Т.С.). Аймагыбыз төрт түлүк малга толду (СК). Экөө тең жаш, булчуңдары күчкө толгон (Ч.А.).

11) Барыш жөндөмөдөгү сөз мейкиндик мааниде болсо, аны башкарган этиштин маанилик өзгөчөлүгүнө карай кыймыл-аракеттин башталган, багытталган, жеткен же болгон ордун билдирет:

а) барыштагы сөз менен байланышкан этиш кыймыл этиштерден болсо, кыймыл-аракеттин мейкиндик боюнча болгон багытын билдирет: Лыжачылар бир аз жүргөндөн кийин батышка бет алышты (Т.С.). Булар Чымкентке бара жатыштыр (К.Б.). Сагынбек үн катпай үйү жакка басты (К.О.);

б) мейкиндиктеги аракетти билдирүүчү (статикалык) этиш менен байланышса, кыймыл-аракеттин болгон ордун, заттын жайгашкан жерин туюндурат: Эртеси күн чыга эл кырманга жыйналды (К.Б.). Таабалды чайханага жатып жүрдү (К.Бек.). Парктын баардык жерлерине электр лампалары орнотулган (К.Б.).

12) Барыш жөндөмөдөгү зат атооч мезгилдик маанини туюндурса кыймыл-аракеттин болгон мезгилин, анын канча

убакытка чейин созулаарын билдирет. Мындай учурда көбүнчө барыштагы сөздүн алдына сан атооч же сандык маанидеги башка бир сөз кошулуп айтылат: кышка сактоо, жайга калтыруу, таңга жетүү, күүгүмгө калуу, күзгө күтүү. Анда эртеңкиге калмаксыңар (С.Ө.). Алардын ысмы кылымдарга сакталат. Даярдык жыйырма күнгө созулду (Т.С.). Көздөрүбүз бир секундга чагылыша түштү (К.Боб.). Мамажан он жылга кесилди (К.Ж.). Буларды бир нече күнгө бошотуп алсамбы деп ойлонду (К.Б.).

13) Кыймыл-аракеттин болуу максатын туюндурат. Мындай учурда барыштагы сөз көбүнчө кыймыл атоочтордон, кээде зат атоочтон болуп, кыймыл этиш менен байланышта айтылат: Менин оюмча, ушул иштерди акылдашууга кетсе керек (К.Ж.). Бай аны издөөгө кетти (К.Б.). Оштогу төрөлөрдүн баардыгы ошол бактын арасына сейилдикке барат (К.Ж.).

14) Барыш жөндөмөдөгү сөз сан атоочтон же сан атооч кошулуп айтылган сөздөрдөн болсо, кыймыл-аракеттин сандык, мейкиндик, салмактык өлчөмүн билдирет: Ат чубатып болуптур, санаты миңге толуптур («Манас»). Жылкыларыбыз бир жарым миңге барды (А.Уб.). Айдаган жери араң эки тешеге жетет (М.Э.). Кээ бирөөлөрүнүн үстүндөгү жүктөрү 18-20 киллограммга жетиптир (Т.С.). Тамеки тапшыруунун планы 108 процентке орундалды (СК).

15) Адамдын жаш өзгөчөлүгүн көрсөтөт. Анда барыштагы сөз сан атоочтон (кээде ага жаш деген сөз кошулуп айтылат), аны менен айкашкан сөз чык, кел, жакында, кара, бар, жет, тол деген сыяктуу этиштерден болот: Мен быйыл кыркка чыгам, - деди (Н.Б.). Мен он жетиге толуп, он сегизге карадым, - деди (К.Ж.). Сулайман жыйырма үч жашка чыкты (К.О.).

16) Барыштагы сөз сан атооч кошулуп айтылган сом, тыйын деген сөздөрдөн, аны менен байланышкан сөз сат, ал, бер, түш деген этиштерден болсо, бир нерсенин баасын туюндурат: элүү тыйынга сатуу, беш сомго берүү. Пальто эки жүз сомго түштү. Алтыга сатып бешке алган – соодагердин адаты (макал).

17) Жөндөмөдөгү сөз атоочтук болсо, аны менен ички психикалык сезимди билдирүүчү этиш байланыша, кыймыл-аракеттин чыгышына, пайда болушуна себепчи болгон нерсени туюндурат: келгенине сүйүнүү, айтканына капалануу, кутулганына ыраазы болуу.

Барыш жөндөмөдөгү сөздөр сүйлөм ичинде кыйыр толуктоочтук, орун, мезгил, максат жана сан-өлчөм бышыктоочтук милдетти

аткарат: Болгон иштерди директорго айтармын (К.Б.). Тыныбек алтымыш жашка жакындап калды (К.К.) (Сан-өлчөм бышыктооч) ж.б.

Табыш жөндөмө

Кыймыл-аракет тике, түздөн-түз багытталган объектини (затты) билдирип, кимди? эмнени? деген суроолорго жооп берип, сүйлөм ичинде дайыма тике толуктоочтук милдетти аткарат; уюштуруучу мүчөсү **-ны**: Айтор, эмнеси болсо да, окуу башталгыча мектепти оңдоп бүтөбүз (К.Б.). Орхон-Енесай эстеликтеринде табыш жөндөмөсүнүн үч түрдүү мүчөсү болгон:

1) Зат атоочтон кийин **-ыг, -иг, -г**: ат-ыг – атты, күмүш-иг – күмүштү, элчи-г – элчини;

2) Ат атоочтон кийин **-ны, -ни**: бу-ны – муну, биз-ни – бизди;

3) Таандык мүчөдөн кийин **-ын, -ин, -н**: кызым-ын – кызымды, йегиним -ин – жээнимди, ташы -н – ташын.

Табыш жөндөмөнүн байыркы **-ыг, -иг** жана **-ын, -ин** формалары азыркы түрк тилдеринде сакталбаган.

Бул жөндөмөнүн байыркы **-ы, -и** формасы негизинен азыркы огуз тобундагы тилдерге кирген түркмөн, азербайжан, гагауз, түрк тилдеринде колдонулат, ал эми **-ны, -ни** формасы негизинен кыпчак тобундагы (кыргыз, казак, каракалпак, татар, башкыр, өзбек, уйгур) жана алтай, тува, хакас тилдеринде колдонулат.

Башка тилдердегидей эле, кыргыз тилинде да табыш жөндөмөдөгү сөздөр кээде мүчөлүү, кээде мүчөсүз айтыла берет.

Көбүнчө төмөнкү учурларда мүчөсү түшпөй айтылары байкалат:

1) Табыштагы сөзгө өзгөчө көңүл бурулуп, логикалык басым менен айтылса, мүчөсү негизинен түшпөй айтылат: Бүгүн айыл чарба ишине студенттерди жөнөттүк. – Ишти бүтүрүп салдым (К. Бек.).

2) Табыштагы сөз энчилүү аттардан болсо: Токтогул Алымканды көрүүгө шашты (Ж.Б.). Жолдоштору Жеңишбекти коргоп калышты (С.Ө.).

3) Ат атоочтордон болсо: Эми мени эптеп кийиндиргиле (К.Ж.). Аны эч кимибиз тана албай турган болдук, чынбы, жолдоштор?! (А.Уб.).

4) Табыш жөндөмөдөгү сөз менен аны башкарган этиштин аралыгына башка сөздөр келип, экөө бири-биринен обочо турса, алардын ортосундагы синтаксистик байланышты сактоо максатында табыштагы сөз дайыма мүчөлүү айтылат: Сал.: Бүгүн биздин огородго да картошка тигебиз (С.Ө.). – Бүгүн картошканы биздин огородго да тигебиз. Асан тоодогу малга тоюткор жеткирди (С.ө.).

– Асан тоюткорду тоодогу малга жеткирди. Жеңем нанды азыр алып келет (К.Ж.).

5) Табыш жөндөмөдөгү сөз аягына таандык мүчө уланган зат атоочтордон болсо: Тапкан олжобузду тең бөлүштүрдүк (М.Э.). Байдын малын аяба, суктун чайын аяба (макал).

6) Затташып кеткен сын атооч, сан атооч, атоочтуктардан болсо: Жакшыны жетим дебе, жаманды өзүм дебе (макал). Уялбаган буюрбаганды ичет (макал). Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат (макал).

7) Кыймыл атоочтордон болсо: Машиналар деле киши сыяктуу асыроону талап кылат (С.С.). «Салют» илимий станциясы учушун улантууда (СК).

8) Табыштагы сөз кайталама кош сөздөрдөн болсо: Алар үй-үйдү кыдырып, жакшылык кабарды жар салышты (Т.С.). Түштөн кийин тоо-тоону туман чалды.

9) Табыштагы сөздүн алдында шилтеме ат атоочтон турган же -гы, -кы формасындагы орундук, мезгилдик маанидеги аныктоочу болсо: Мен бул китепти мурун эле окуп чыккам. Биз райондогу мектептерди текшердик. Кечээки баланы көрдүм (М.Аб.).

10) Табыштагы сөз инверсияланып, аны башкарган этиштен кийин келсе: Кары билет кааданы, карчыга билет сонону (макал). Биз андан аяган жокпуз жардамды (К.Б.). Көп төксөң кыкты, эгин болот мыкты.

Табыш жөндөмөнүн мүчөсү көбүнчө төмөнкү учурларда түшүрүлүп айтылат:

1) Табыш жөндөмөдөгү сөз өзүн башкарган этиштин дал жанынан орун алса, көбүнчө мүчөсүз айтылат. Эгерде алардын арасынан сүйлөмдүн башка мүчөлөрү орун алып, өзү менен байланышкан этиш сөздөн оолак турса, мүчөлүү айтылат. Сал.: Бир аздан кийин балык бышырып жейбиз (К.Ж.). – Балыкты бир аздан кийин бышырып жейбиз. Мындан ары үзгүлтүксүз күжүрмөн баракчалар чыгаралы (К.Б.). – Мындан ары күжүрмөн баракчаларды үзгүлтүксүз чыгарып туралы.

2) Табыш жөндөмөдөгү сөз логикалык басым менен айтылбаса жана ал билдирген зат конкреттештирилбей, жалпы, үстүртөн туюндурулса, мүчөсүз айтылат. Сал.: китеп оку – китепти оку, кагаз ал - кагазды ал. Бүгүн биздин огородго да картошка тигебиз (С.Ө.). Издеп тапкыла деп, туш-тушка киши жибердик (А.Уб.).

Тескерисинче, логикалык басым табыш жөндөмөдөгү сөзгө түшүп, ал өзгөчө белгиленип айтылса, мүчөлүү айтылат: Күзгө чейин клубду оңдойбуз (СК). Бирок аларга баш-көз болгон кишилерди кармаш керек (К.Бек.).

3) Сүйлөм ичинде бир өңчөй тике

толуктоочтор болсо, кээде табыштын мүчөсү эң аяккы толуктоочко гана жалганып, калгандары мүчөсүз айтылат: Издеп жүрүп кепич, камчы, калпактарын таап алды (А.Уб.). Кийиз, шырдак, жууркандарын жайып койгон (К.Б.).

4) Ырларда муундун саны ашып кетпесин үчүн, кээде табыштын мүчөсү түшүрүлүп айтылат: Асман жерди учуруп, аэроплан жүргүздү. Ат ордуна жабыла автомобиль мингизди (О.Б.).

Табыш жөндөмөдөгү сөздөр өзүнүн жана аны башкарган этиштин лексикалык маанисине карай негизинен төмөнкүдөй маанилерди туюндурат:

1) Көбүнчө кыймыл-аракет түздөн-түз багытталган жана анын таасирине толук дуушар болгон объектини (затты) билдирет: Асалхандын дубалын салдым (К.Ж.). Дарыяхан Анарханды ойготту (К.Ж.). Жел көйкөлгөн көк шиберди ыргайт (К.Бек.).

2) Табыш жөндөмөдөгү сөз кыймыл-аракеттин тикеден-тике тийгизген таасиринин натыйжасында жаңыдан пайда болгон объектини билдирет. Мындай учурда табыштагы сөздү башкарган этиш бир нерсени жаратуу, пайда кылуу маанисиндеги өтмө этиштерден болот: *көйнөк тигиң, арык казуу, үй куруу*. Алар совхоздун клубун курду. Ошол кызынын *кийимдерин* Анархан менен Дарыяхан тиккен (К.Ж.).

3) Кыймыл-аракеттин таасири астында баштапкы түрүн, касиетин толук өзгөрткөн же өзү такыр жок болуп кеткен объектини билдирет. Бул учурда табыштагы сөздөрдү башкарган этиш жок кылуу, бузуу, кыйратуу, бүтүрүү маанилериндеги жана тамак ичүү, жутуу маанисиндеги этиштерден болот: *калгагын жоготуу, эгинди чабуу, чачты алуу, өрттү өчүрүң, дубалды бузуу, жыланды өлтүрүң, темирди эритүң, сууну буулантуу, нанды жеөө, кымызды жутуу*. Бир самоор *чайды* жалгыз өзү түгөттү (К.К.). – Өзүнөр ойлоп көргүлөчү! - деди да, чөйчөктөгү *чалапты* жутуп жиберди (А.Уб.).

4) Кыймыл-аракеттин таасири астында жарым-жартылай өзгөрүүгө учураган объектини көрсөтөт. Мындай учурда табыштагы зат атоочту башкарган сөз бир нерсени жарым-жартылай өзгөртүү маанисиндеги этиштерден болот. Мында табыш жөндөмөдөгү сөз билдирген зат өзүнүн түпкү негизин, касиетин толук өзгөртүп жибербейт; анын формасы, көлөмү гана өзгөрөт; айрым бөлүктөргө бөлүнөт, көлөмү чоңоёт же кичирет: *эtti тууроо, отунду майдалоо, чепкенди кыскартуу, көйнөктү узартуу, койду көбөйтүң, чыгымды азайтуу*. Муслимахун *сабиз* туурады (К.Ж.). Айрым учурларда сапаттык өзгөртүүлөргө дуушар

болгон объектини билдирет. Бул учурда табыштагы сөз бир нерсенин сапатын өзгөртүү маанисиндеги этиштер менен байланышта айтылат: *үйдү агартуу, көчөнү тазалоо, сарайды жылуулоо, клубду кооздоо, койду семиртүү, кездемени боёо*. Сакадай *үйдүн* ичин тазалады (К.Ж.). *Көйнөктү* сууга алып барып жууду (Ч.А.).

5) Табыштагы сөз бир орундан экинчи орунга которулган затты туюндурат. Мындай учурда ал бир нерсени экинчи жерге алып баруу, ордун которуштуруу маанисиндеги этиштер менен айкашып айтылат: *китепти алып келүү, столду жылдыруу, ташты көтөрүү, дептерди берүү, килемди алуу, баланы ээрчитүү*. Мен силерге *тамак-ашты* арбын алып келдим (К.Бек.). Жумушчулар параходдон *жүк* ташып жатышат (К.Б.).

6) Кыймыл-аракеттин таасири менен бир абалдан экинчи абалга өткөн объектини туюндурат; табыштагы сөздү башкарган этиш заттын мурунку абалынын өзгөрүшүн билдирүүчү этиш сөздөрдөн болот: *конокторду отургузуу, баланы уктатуу, этти бышыруу, сууну кайнатуу, дүкөндү ачуу*. Күр-күр кулап түшкөн көңдүн *табышы* Мойнокту ойготту (Т.С.). Башкарган этиштин маанисине ылайык табыштагы сөз кээде ички абалы өзгөрүүгө дуушар болгон объектини туюндурат: *энени кайраттандыруу, атты чарчатуу, элди ыраазы кылуу, апасын сүйүндүрүү*.

7) Башкаруучу сөз бир нерсенин башталгандыгын, аяктагандыгын, созулгандыгын билдирүүчү башта, колго ал (ишти), улант, аткар, бүт, орунда, аякта, токтот (ишти токтот) деген сыяктуу этиштерден болсо, табыштагы сөз жаңыдан башталган, улантылып жаткан же аяктаган кандайдыр бир нерсени туюндурат: *ишти колго алуу, сөздү улантуу, планды аткаруу, окуу жылын аяктоо, концертти баштоо*. Желбегейлене жеңил отургандар *аңгемени* улантышты (А.Уб.). Ал *институтту* былтыр бүтүргөн.

8) Табыш жөндөмөсүн башкаруучу сөз сезүү (*көр, кара, ук, тат (даамын), жытта, иске*), ойлоо маанисиндеги (*ойло, эсте, тааны*), сүйлөөгө байланыштуу (*сүйлө, айт, сура, кара*), мамилени билдирүүчү (*сүй, жек көр, көрө алба, эркелет, жактыр, сыйла, урматта, ая, макта, шылдыңда*) жана билүү маанисиндеги (*бил, үйрөн ж.б.*) этиштерден болсо, *ошол сезүү, ойлоо, сүйлөө, билүү ж.б.* аракеттери багытталган объектини туюндурат: *оюн айтуу, сырын билүү, энесин аёо, айылын мактоо*. Койчу кызгылтым чаптык түбүнөн бир кара *ташты* көрдү (С.С.). Ырас, Акыл акенин *аңгемесин* угалык деди экинчиси (А.Т.).

9) Табыш жөндөмөдөгү сөз орундук маа-

ниде болуп, аны башкарган этиш кыймыл этиштерден (*кеч, аш, кыдыр, арала, айлан, капта*) же орун менен байланышкан этиштерден (*кышта, жайла*) болсо, анда табыштагы сөз субъект басып өткөн аралыкты же кыймыл-аракеттин болгон ордун билдирет, б.а. мындай айкашта объектилик да, мейкиндик да маани болот: Чарчабастан *оюн-кырын* кыдыралы (К.Б.). Борошо ууруп турган кезде *белди* аштык. Түш ченде Көкөмерен *суусун* кечтик. Адыкенин айылы *Бүлөтүнү* кыштайт (Т.С.). Биздин колхоздун малы *Суусамырды* жайлады.

10) Табыштагы сөз мезгилдик мааниде болсо, мезгилдик маанидеги объектини туюндурат: Малчылар *кышты* жакшы камылга менен тосуп алды. *Бир айды* Ош областында өткөрдүк. *1990-жылды* эмгектеги зор ийгиликтер менен тосуп алдык.

11) Өлчөм-мейкиндик маанисиндеги объектини билдирет: *Беш чакырымды* лыжа менен жүрдүк. Айыл чарбасына жарактуу жер аянты *24 миң гектарды* түзөт (СК).

12) Сан өлчөмдүк маанидеги объектини көрсөтөт: *Бир тоннаны* бир эле сузат окшойт. Ал өз өмүрүндө *көптү* көргөн. – Жоок, болбойт, *он сомду* толук бергин (жомок).

13) Кыймыл-аракеттин бүтүн нерсенин бир бөлүгүнө жумшалгандыгын туюндурат: *чачын* тарады, *жеңди* чеч, бактын *бутагын* кыйды. – Эмне үчүн короонун *эшигин* ачып таштайсың? – деди апенди. Бутунун *башын* карап, алаканын ушалай кетти (К.Ж.).

Жатыш жөндөмө

Белгинин, сапаттын, буюмдун кимде, эмнеде экендигин, кыймыл-аракеттин кайда, качан болгондугун билдирет; *кимде? эмнеде? кайда? качан?* деген суроолорго жооп берип, сүйлөм ичинде кыйыр толуктоочтук жана бышыктоочтук милдетти аткарат; уюштуруучу мүчөсү *-да, -де*: Туйгундун көркү *түлөктө*, баатырдын көркү *жүрөктө* (Токтогул). *Кышта* мектептин отун-суусу кемчил, класстары суук болду (К.Б.). Андай эркектер *дүйнөдө* жок чыгар (Ч.А.).

Орхон-Енисей эстеликтеринде да бул жөндөмөнүн мүчөсү *-да, -де* формасында болгон: *күн-те* – күндө, *йаш-да* – жашта.

Жатыш жөндөмөдөгү сөздөр негизинен төмөнкүдөй маанилерди туюндурат:

1) Бир нерсенин, белгинин, аракеттин кимде, эмнеде болгондугун билдирет. Бул учурда жатыштагы сөз конкреттүү зат атоочтордон, аны менен байланышкан сөз статикалык этиштерден (орундук маанидеги этиштерден) болот: *Жапарда* да ушундан бирөө боло турган эле (К.Б.). Алардын алдындагы *табакта* күрүч турат (М.Аб.).

Болоор кулун *желеле* жулкунат, болоор бала *бешикте* булкунат (макал). Ал макала газетада жарыяланган.

2) Кыймыл-аракеттин эмненин жардамы менен аткарылгандыгын билдирет. Мындай убакта жатыш жөндөмөдөгү сөз кыймыл-аракетти жүзөгө ашырууда колдонулган заттын атын билдирүүчү зат атоочтордон болот: *арабада* тапшыды, *радио*до сүйлөдү, *самолетто* келди, *телефондо* сүйлөшүү, *машинкада* басты, тамакты *газда* бышырды. Зуура *комузда* жакшы ойнойт.

3) Жатыш жөндөмөдөгү сөз өзү менен байланышкан этиш билдирген сапаттык өзгөрүүнүн келип чыгышына себепчи болгон объектини көрсөтөт. Бул учурда жатыштагы сөз табийгаттагы кубулуштардын атын билдирүүчү зат атоочтордон, аны менен айкашкан этиш сапаттык өзгөрүүнү туюндуруучу этиштерден болот: *ысыкта* эриди, *суукта* тоңду, *шамалда* кургады, *сууда* жибиди.

Мындагы жатыш жөндөмөдөгү сөздөрдү барыш жөндөмөдө да айта берүүгө болот, анын билдирген маанисинде олуттуу өзгөрүүлөр деле болуп кетпейт: *суукка* тоңуу, *ысыкка* эрүү, *шамалга* кургоо.

4) Жатыштагы сөз мейкиндик маанидеги зат атоочтордон болсо, кыймыл-аракеттин болгон ордун билдирет: Балдар *батышта* канкор жоо менен арстандарча алышып жатышпайбы! (К.Б.). Өрүшүндө колхоздун койлору кыштайт (К.Б.). Инилерин интернатта окушат (А.Т.).

5) Жатыш жөндөмөдөгү сөз мезгилдик маанидеги сөздөрдөн, сөз айкаштарынан же атоочтуктардан болсо, кыймыл-аракеттин болгон мезгилин көрсөтөт: *Бешимде* Кызылкыянын аркы бетине аштык (М.Э.). Басмачыларды *уктап жатканда* колго түшүрдүк (СК). Алар *күздө* келишкен. Малчылардын кеңешмеси *саат ондо* башталат.

6) Жатыш жөндөмөдөгү айрым сөздөр кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн, сыпатын да билдирип калат. Мындай учурда жатыштагы сөз абстракттуу маанидеги зат атоочтордон болот: *жыргалда* жашады, *кубанычта* жүз көрүштү, *боштондукта* жашашат, эркиндикте күн көрүштү. Ар бир кадамды *кыйынчылыкта* басып өтүүдө (Т.С.). Биздин футболчулар адегенде эле *уюшкандыкта* ойной баштады.

Жатыш жөндөмөдөгү сөздөр сүйлөм ичинде кыйыр толуктоочтук, орун, мезгил бышыктоочтук, баяндоочтук, кээде сыпат бышыктоочтук милдетти аткарышат: Азырынча бул он кой сенин *мойнуңда* (Н.Б.). Бир туугандарым *айылда*. Алар узак өмүр сүрүп, *жыргалчылыкта* жашашты.

Чыгыш жөндөмө

Негизинен кыймыл-аракет башталып чыккан нерсени (затты), орунду туюндурат; *кимден? эмнеден? кайдан?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет, уюштуруучу мүчөсү *-дан* (варианттары менен).

Орхон-Енисей эстеликтеринде чыгыш жөндөмөсү көп кездешпейт. Анда көбүнчө жатыш жөндөмөсү чыгыш жөндөмөнүн маанисинде да колдонулган: Кыргыз-да йантымыз (Тон. 29). – *Кыргыздан* кайтып келдик. ...табгач-да адырылды (Тон. 2). – Табгачтан айрылды (элдин аты). Ушуну менен бирге Орхон-Енисей жазмасында чыгыш жөндөмөсү аз да болсо азыркыдай эле *-дан* формасында жолугат: ... өң-ден кагангару сү йорылым тимис (Тон. 29). – *Чыгыштан* каганга жортуулга чыгабыз дейт. ...кан-тан келипен (КТБ. 23) – *кайдан* келип...

Чыгыш жөндөмө *-дын, -тын* формасында биринчи жолу байыркы уйгур тилинин жазма эстеликтеринде (X к.) кеңири жолугат. Бул мүчө азыркы уйгур тилинде сакталып калган.

XI кылымдагы түрк жазма эстеликтеринде да («Кутадгу билиг», «Дивану луготит түрк») чыгыш жөндөмөсү өзүнчө жөндөмө катары кеңири колдонулган, аны 1) *-дан, -ден*; 2) *-дын, -дин* аффикстери уюштурган: Ол мени йол-дан эвүрди (ДЛТ) – Ал мени жолдон кайтарды. Ол мени орнум-дын копурды (ДЛТ) – Ал мени ордумдан тургузду. Бул эки форма (*-дын* жана *-дан*) семантикасы жагынан окшош болгондуктан, кийинчерээк *-дан* формасы *-дин* формасын акырындык менен сүрүп чыгарган. Чыгыш жөндөмөнүн *-дин, -тин* мүчөсү азыркы түрк тилдеринин ичинен уйгур тилинде гана сакталып калган, башта бардык түрк тилдеринде *-дан, -тан* формасы колдонулат.

Чыгыш жөндөмөдөгү сөз өзүнүн жана аны башкарган этиштин маанилик өзгөчөлүгүнө карай төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) Чыгыштагы сөз кимдир-бирөө, кандайдыр бир нерсе чыккан, четтеген, кеткен объектини көрсөтөт. Бул учурда чыгыш жөндөмөдөгү сөз байланышкан этиш алыстоо, четтөө маанисиндеги *кет, кач, кайт, чык, четте, алыста, уза, оз, аш* деген сыяктуу кыймыл этиштерден болот: *жумуштан* кайтты, *үйдөн* алыстады, *кызматтан* четтеди. *Кепеңерден* алыстасаңар, киндигиңер үзүлөбү? (К.О.). Баламды эртели-кеч азгырып отуруп, *үйдөн* бездирди (К.Ж.). Мен *ашпозчудан* кеттим (К.Б.). Аялдардын *көздөрүнөн* жаш чыкты.

2) Кимдир бирөө кутулган, ажыраган, арылган, куру калган объектини туюндурат. Мындай учурда чыгыштагы сөз менен айкашкан этиш бошоо, кутулуу, куру

калуу маанисиндеги *айрыл, ажыра, кутул, куткар, бошо, айык, тазала* деген сыяктуу этиштерден болот: *душмандан* тазалоо, *оорудан* айыгуу, *энчисинен* куру калуу ж.б. Баласынын *кучагынан бошонуп*, ордунан тура келди (К.Б.). Билими жок миң балаага тутулат, билими бар миң балаадан *кутулат* (макал). Түгөт моло *сүттөн какшытты* (К.Б.). Ашыккан *аштан куру* калат (макал).

3) Кыймыл-аракеттин бүтүн нерсенин бир бөлүгүнө тарагандыгын туюндурат, бул учурда чыгыш жөндөмөдөгү сөз бүтүн заттын бир бөлүгүн билдирүүчү сөздөрдөн болот: *башынан* сылады, *ооздуктан* кармады, *жакадан* алды, *бутунан* тушады, жүзүнөн сүйдү. Кемпир баласынын *бетинен* өпкүлөдү (К.Бек.). *Мойнунан* байлаган ит ууга жарабайт (макал).

4) Кыймыл-аракетке жарым-жартылай, бир аз бөлүгү дуушар болгон объектини билдирет: *суудан* ичүү, *эттен* берүү, *нандан* жеөө. Өзү келе албаса, *акысынан* жиберип турбайбы? (К.Ж.). Балдардын эски-уску *кийимдеринен* кийгизди (К.Б.). Казанга *суудан* куя түшчү... (К.Ж.).

5) Ар кандай ички сезимдин, сапаттык өзгөрүүнүн, кубулуштун келип чыгышында себепчи, түрткү болгон объектини көрсөтөт. Мындай учурда чыгыш жөндөмөдөгү зат атооч психикалык абалды билдирүүчү *чарча, корк, уял, талыкшы, чочу, иренжи, жабырка* ж.б. деген, сапаттык өзгөрүүнү билдирүүчү *куура, үшү, тоң, өл, семир, арыкта* ж.б. деген этиштер менен байланышта айтылат: *иштен* чарчады, *ысыктан* талыкшыды, *элден* уялды; *сууктан* үшүдү, *оорудан* өлдү. *Эмгектен* арыктасаң, түшүмүнө семиресиң (макал). Мээ кайнаткан *ысыктан* чөптөр куурады. *Чегирткеден* корккон эгин экпейт (макал). Жайылып жүргөн жандыктар тентек кыздын капасынан чыккан *үңүнөн* чочуп кетишти (К.О.).

6) Кандайдыр бир маалымат, кабар, пикир, билим, тарбия алынган объектини туюндурат. Бул учурда чыгыштагы сөз *сура, бил, ук, үйрөн, оку* деген сыяктуу этиштер менен айкашат: Ал дагы сен сыяктуу *бир кемпирден* окуган (К.Бек.). Асанбай колхоздун абалын *Андрейден* сурап алды (Н.Б.). Биз сиздин *тажрыйбаңыздан* үйрөнөбүз (К.Б.).

7) Кимдир бирөөнү, кандайдыр бир нерсени билүүгө, таанууга негиз, жөлөк, түрткү болгон объектини билдирет. Мында чыгыштагы сөз *бил, тааны, сез* деген өңдүү этиштер менен айкашып айтылат: Дүйшөнкулдун мууну бошой түшкөнү *үңүнөн* сезилет (К.О.). Аттын ачуусу *кулагынан* билинет, иттин ачуусу *куйругунан* билинет. Бөрү атар уулду *бөркүнөн* тааны (макалдар).

8) Кимден, эмнеден сактануу, жашынуу

керектигин туюндурат. Бул учурда чыгыш жөндөмөдөгү сөз бир нерседен сактоо маанисиндеги *корго, жашын, сакта, кору, кат, жашыр, далдаала, кайтар* деген сыяктуу этиштер менен айкашып айтылат: *балдардан* жашынды, *малдан* коруу, *уурудан* катуу, *карышкырдан* кайтар, *октон* сактан. Ата журтубузду *душмандан* коргодук. Акырын баскан *молдодон* сактан, ала чапан кождон сактан (макал).

9) Кандайдыр бир нерсенин эмнеден жасалгандыгын, эмнеден пайда болгондугун билдирет. Мындай учурда чыгыш жөндөмөдөгү сөздөр буюмдук зат атоочтордон (*алтын, күмүш, темир, жыгач* ж.б.), аны башкарган сөз куруу, түзүү, жасоо маанисиндеги этиштерден болот: *күмүштөн* жасалган, *кирпичтен* курулган, чыттан тигилген. Ал текенин *мүйүзүнөн* жасалган саадагын алып, даярдана баштады (А.Т.). Короонун дубалы *таштан* көтөрүлүп, дарбазасы *темирден* жасалыптыр. Бакыт *эмгектен* жаралат.

10) Кыймыл-аракеттин ким аркылуу, кимдин жардамы менен аткарылгандыгын билдирет. Анда чыгыштагы зат атооч адамга байланыштуу сөздөрдөн, аны менен байланышкан сөз *бер, айт* аркылуу мамиледеги *алдыр, бердир* деген өңдүү этиштерден болот: Аны мына бул *балдардан* айтып жиберибиз (М.Аб.). Китепти *Шаршенден* алдырдым. Кийим-кечегин *Керезден* берип жибердик.

11) Кыймыл-аракеттин эмне аркылуу, эмненин жардамы менен аткарылгандыгын көрсөтөт. Бул учурда жөндөмөдөгү сөз белгилүү бир иш-аракетти аткарууда колдонулуучу ар түрдүү каражаттын, куралдын атын билдирүүчү зат атоочтордон болот да, аны менен сүйлөө, көрүү маанисиндеги этиштер жана *ат, өткөр* ж.б. деген этиштер байланышып айтылат: *телефондон* сүйлөшүү, *радиодон* ырдоо, *телевизордон* сүйлөө; *мылтыктан* атуу, *пулемёттон* атуу, унду *электен* өткөрүү. Ошондой эле: Апенди *терезеден* карады. Кулу *эшиктен* баш бакты (К.О.).

12) Кыймыл-аракеттин эмне аркылуу өткөндүгүн туюндурат. Бул учурда чыгыштагы сөз *өтүц, ашуу, кечүц, секирүц* деген кыймыл этиштер менен айкашып айтылат: *аңдан* секирүү, *жолдон* өтүц. Улуу-кичүүнү сыйлайм десең, ашуусу бийик *белден* өт, агыны катуу *суудан* өт (макал). Тоо эчкилер бат эле *кырдан* ашып кетишти.

13) Чыгыш жөндөмөдөгү сөз бир зат менен экинчи затты сапат жагынан салыштырууда колдонулат: Уят *өлүмдөн* катуу (макал). Анын алп карааны *Казанкулактан* бийик да далылуу да (К. Ө.).

14) Ичинен кандайдыр бир нерсе ичилген, куюлуп алынган объектини билдирет: *кудуктан* ичүү, *чакадан* ичүү; *арыктан*

ичүү, *чайнектен* куюу, *кастрюлдан* куюу. Өлбөгөн киши алтын *аяктан* суу ичет (макал). Идиш жок, кымызды *чаначтан* эле жутушту (А.Т.).

15) Чыгыш жөндөмөдөгү сөз мейкиндик маанидеги зат атоочтордон болуп, кыймыл этиштер менен байланышта айтылса, кыймыл-аракеттин башталып чыккан ордун көрсөтөт: Эл *жайлоодон* жалпы түшүп болду (С.Карачаев). 1942-жылдын август айында *Кыргызстандан* дагы көп аскер жөнөдү (У.А.).

16) Кыймыл-аракеттин болгон ордун билдирет; анда жөндөмөдөгү сөз статикалык маанидеги этиштер менен байланышып айтылат: *базардан* сатып алуу, *алдынан* чыгуу, *жайлоодон* жолуктум, кинодон көрдүм. Беш-алты жыл *Бишкектен* окудум (ЖМ). – Жок, тамакты *кырмандан* ичем (К.Б.).

17) Чыгыш жөндөмөдөгү сөз мезгилдик маанидеги зат атоочтордон болсо, кыймыл-аракеттин башталган мезгилин, качантан бери болуп келе жаткандыгын туюндурат: Дем алууга *июлдан* чыгам. Ал *жаш кезинен* барга-жокко көнгөн (СК).

18) Кыймыл-аракеттин болгон себебин билдирет. Мындай учурда чыгыш жөндөмөдөгү сөз абстракттуу маанидеги зат атоочтордон болот: Тамак-аштын *жетишсиздигинен* бир туугандары каза болду (СК). Мен кубанычымдан жашып да олтурам (А.Т.). Ал *ачкалыктан* жөөлүп жатпасын (К.Ж.).

19) Кыймыл-аракеттин ар түрдүү мүнөздөгү өлчөмүн көрсөтөт. Бул учурда чыгыш жөндөмөдөгү сөздүн алдына сан атооч айкашып айтылып:

а) Сан жагынан болгон өлчөмдү билдирет: *эки каптан* алуу, *үч чыныдан* ичүү. Комиссия *үч кишиден* түзүлдү. Муздак ынак кымыздан *бир кеседен* тартып жиберешти (Т.С.).

б) Салмактык өлчөмдү көрсөтөт: *үч килодон* алуу, *элүц граммдан* бөлүү, *алты центнерден* тигүү. Алар өздөрү үрөндү *эки пуддан* топтошту (К.Б.).

в) Мезгилдик өлчөмдү туюндурат: Ар бирибиз кароолдо *эки сааттан* турдук. Курулушта *сегиз сааттан* иштедик.

г) Мейкиндик жагынан болгон өлчөмдү билдирет: Күнүгө алтымыш *километрден* бастык. Машина саатына сексен *километрден* жүрдү.

д) Баа, нарк жагынан болгон өлчөмдү туюндурат: *үч сомдон* алуу, *отуз тыйындан* сатуу, китепти *эки сомдон* алдым.

20) Кээде кыймыл-аракеттин кандай мүнөздө болгондугун билдирет. Мындай учурда чыгыш жөндөмөдөгү сөз *узуну*, *туурасы*, *чалкасы*, *көмкөрөсү*, *үстөмөн*, *чын жүрөк* деген сыяктуу сөздөрдөн болот да, аны *жат*, *кес*, *жыгыл*, *сүйүцү* деген этиштер башкарат:

туурасынан кесүү, чалкасынан жыгылуу, *көмкөрөсүнөн* жатуу, *чын жүрөктөн* сүйүү. Душман *сыртынан* күйүнөт, *ичинен* сүйүнөт (макал). Мен аны *сыртынан* тааныйм.

Чыгыш жөндөмөдөгү сөздөр берген маанисине карай сүйлөм ичинде кыйыр толуктоочтук, орун, мезгил, себеп, сан-өлчөм, сыпат бышыктоочтук жана баяндоочтук милдетти аткарат: Биз *Оштонбуз*. Ал *Таластан*.

Жөндөлүш жана анын типтери

Жөндөлүш деген термин төмөнкүдөй эки маанини: 1) зат атооч сөздүн жөндөмө мүчө менен өзгөрүп айтылышы, 2) жалпы эле атооч жана айрым затташкан этиш сөздөрдүн жөндөмө мүчө менен өзгөрүү өзгөчөлүгүн билдирет.

Кыргыз тилинде да, кыргыз тилинен башка баардык түрк тилдеринде да жөндөлүштүн эки түрү бар: 1) жөнөкөй жөндөлүш, 2) татаал жөндөлүш.

Жөндөлүштүн минтип баардык түрк тилдери үчүн бирдей эки топко бөлүнүшү алардын бир булактан тарап, бир бабатилден (праязык) келип чыккандыгы менен шартталат.

Тыбыштык турпат жактан бул эки тип өз ара жөндөмө мүчөнүн башкы үнсүзүнүн түшүрүлүшү же түшүрүлбөй сакталып айтылышы менен айырмаланат.

Колдонулушу жактан жөнөкөй жөндөлүш жалгыз гана фонетикалык контекст аркылуу жөнгө салынса, татаал жөндөлүш бир эле учурда фонетикалык да, морфологиялык же лексикалык контекст аркылуу жөнгө салынат.

Эгерде *илик*, *барыш* жана *табыш* жөндөмө мүчөлөрдүн башкы үнсүзү сакталып айтылса, мындай учурдагы сөздөрдүн жөндөлүшү жөнөкөй жөндөлүшкө жатат.

Эгерде жөндөлүүчү сөздөн кийин келген жөндөмө мүчөлөрдүн башкы үнсүзү түшүп калса, мындай учур татаал жөндөлүштү түзөт.

Демек, жөндөлүштүн тибин аныктоочу негизги чен-өлчөм (критерий) болуп *илик*, *барыш* жана *табыш* жөндөмө мүчөлөрдүн башкы үнсүзүнүн сакталышы же түшүрүлүп айтылышы эсептелет.

Сөз жөндөлгөндө жогорудагыдан башка да тыбыштык өзгөрүүлөргө учурашы мүмкүн. Маселен, *жолунан чыкпа*, *акылыңан адашпа*, *досуман алдым* деген айкаштарда чыгыш жөндөмөнүн башкы үнсүзү түшүп калды. Ал эми *муну бил*, *анын аты*, *мага кара* десек, мында ат атоочтук уңгу *мун*, *ан*, *маг* түрүндө өзгөрүлүп айтылды. Мындай өзгөрүүлөр жалпы мүнөзгө ээ эмес, жекече өзгөчөлүккө ээ.

Ошондуктан буларды жогоруда келтирилген жөнделүштүн типтерин аныктоочу негизги чен-өлчөм менен бир катарга коюп, бирдей кароого болбойт. Бирок, мындай жекече өзгөрүүлөр жөнделүштүн ар бир тибин андан ары дагы майда типтерге бөлүү үчүн кызмат аткарат.

Ошентип, жөнделүштүн типтерин төмөнкүдөй кеште (таблица) аркылуу көрсөтүүгө болот:

Көрүнүп тургандай, жөнөкөй жөнделүштө илик, барыш жана табыш жөндемөлөрдүн толук мүчөсү колдонулат.

Жөндемө мүчө	Жөнделүштүн тиби	
	жөнөкөй жөнделүш	татаал жөнделүш
Атооч	<i>ш</i>	<i>ш</i>
Илик	<i>-ның</i>	<i>-ың</i>
Барыш	<i>-га</i>	<i>-а</i>
Табыш	<i>-ны</i>	<i>-ы (>ш)</i>
Жатыш	<i>-да</i>	<i>-да</i>
Чыгыш	<i>-дан</i>	<i>-(д)ан</i>

Татаал жөнделүштө болсо булардын башкы үнсүзү кыскартылып айтылат. Ал эми калган жөндемө мүчөлөр эки жөнделүштө тең, негизинен бири-бирине дал келип, өз ара жалпылыкты түзүп турат (булардын айырмачылыктары төмөндө көрсөтүлөт).

Ошентип, кыргыз тилинде жөнделүш

жөнөкөй жана татаал болуп эки типке бөлүнөт.

Жөнөкөй жөнделүш. Бул типке зат атооч сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү кирет. Алар төмөнкүлөр:

1. Тубаса (уңгу), туунду жана татаал зат атоочтордун уланды мүчөсүз айтылган баардык тобу: *ат, от, ит, атак, билим, байлык, жүрөк, сурак, койчу, малчы, ашказан, аткулак, аксокто, айбалта, балмуздак, белбоо, итмурун, колгап, кумшекер, ташкөмүр, күч-кубат, акыл-эс, ата-эне, үй-жай, келин-кесек, кемпир-чал* ж. б.

2. *-ыңыз, -ыбыз, -ыңар, -ыңыздар, -лар* сыяктуу таандык, көптүк мүчө жалганган атооч сөздөрдүн баардыгы: *атаңыз, атыбыз, атагыңар, үй-бүлөңүздөр, күч-кубатыңыздар, байлыгыбыз ашказаныңыз* ж. б.

3. Кош үнсүз менен аяктаган айрым чет сөздөр: *Минск, Курск, фонд, танк* ж. б.

Эскертүү: Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кирген чет сөздөрдүн калган бөлүгү төл сөздөрдүн үлгүсүндө жөнөкөй жөнделүштүн эрежесине ылайык жөнделөт.

Булардын ичинен биринчи топтогулар жөнделгөндө жөнделүүчү сөз өзгөрбөстөн толук сакталат да, ага уланган мүчө үндөштүк күүсүнө, үнсүздөрдүн алмашуу эрежесине баш ийип, түрдүү вариантта айтыла берет:

Уңгу сөздөрдүн жөнделүшү:

А. ата	кан	жаз	балык
И. ата-нын	кан-дын	жаз-дын	балык-тын
Б. ата-га	кан-га	жаз-га	балык-ка
Т. ата-ны	кан-ды	жаз-ды	балык-ты
Ж. ата-да	кан-да	жаз-да	балык-та
Ч. ата-дан	кан-дан	жаз-дан	балык-тан

Туунду сөздөрдүн жөнделүшү:

А. малчы	билим	ачкыч
И. малчы-нын	билим-дин	ачкыч-тын
Б. малчы-га	билим-ге	ачкыч-ка
Т. малчы-ны	билим-ди	ачкыч-ты
Ж. малчы-да	билим-де	ачкыч-та
Ч. малчы-дан	билим-ден	ачкын-тан

Кош сөздөрдүн жөнделүшү:

А. ата-эне	кемпир-чал	күч-кубат
И. ата-эне-нин	кемпир-чал-дын	күч-кубат-тын
Б. ата-эне-ге	кемпир-чал-га	күч-кубат-ка
Т. ата-эне-ни	кемпир-чал-ды	күч-кубат-ты
Ж. ата-эне-де	кемпир-чал-да	күч-кубат-тан
Ч. ата-эне-ден	кемпир-чал-дан	күч-кубат-тан

Кошмок сөздөрдүн жөндөлүшү:

А. айбалта	ташкөмүр	балмуздак
И. айбалта-нын	ташкөмүр-дүн	балмуздак-тын
Б. айбалта-га	ташкөмүр-гө	балмуздак-ка
Т. айбалта-ны	ташкөмүр-дү	балмуздак-ты
Ж. айбалта-да	ташкөмүр-дө	балмуздак-та
Ч. айбалта-дан	ташкөмүр-дөн	балмуздак-тан

Экинчи топтогулар жөндөлгөндө жөндөлүүчү сөздөн кийин жөндөмө мүчө дайыма жумшак үнсүздөн башталып айтылат:

А. балабыз	элиңер	малчылар
И. балабыз-дын	элиңер-дин	малчылар-дын
Б. балабыз-га	элиңер-ге	малчылар-га
Т. балабыз-ды	элиңер-ди	малчылар-ды
Ж. балабыз-да	элиңер-де	малчылар-да
Ч. балабыз-дан	элиңер-ден	малчылар-дан

Кабыл алынган сөздөр ушул эле үлгүдө жөндөлөт. Бирок булардын ичинен кош үнсүз менен аяктаган *Омск, фонд, пакт, факт* сыяктуу сөздөрдөн кийин кыргыз тилинин айтым эрежесине ылайык үндүү тыбыш кошулуп айтылат.

Кош үнсүз менен аяктаган сөздөрдүн жөндөлүшү:

А. танк	фонд	факт	Минск
И. танка-нын	фонду-нун	факты-нын	Мински-нин
Б. танка-га	фонду-га	факты-га	Мински-ге
Т. танка-ны	фонду-ну	факты-ны	Мински-ни
Ж. танка-да	фонду-да	факты-да	Мински-де
Ч. танка-дан	фонду-дан	факты-дан	Мински-ден

Татаал жөндөлүш. Жөндөлүштүн бул тиби төмөнкүдөй төрт топко бөлүнөт:

1. *-ым, -ың* таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшү;
2. таандыктын *-ы(-сы)* жана *-ныкы* мүчөлөрү уланган сөздөрдүн жөндөлүшү;
3. жамдама сан атоочтун *-оо* мүчөсү уланган сөздөрдүн жөндөлүшү;
4. негизги ат атоочтордун жөндөлүшү (ат атоочтор бөлүмүндө берилет).

***-ым, -ың* мүчөлөрү уланган сөздөрдүн жөндөлүшү:**

А. атам	атаң	атым	атың
И. атам-(д)ын	атаң-(д)ын	атым-(д)ын	атың-(д)ын
Б. атам-а	атаң-а	атым-а	атың-а
Т. атам-(д)ы	атаң-(д)ы	атым-(д)ы	атың-(д)ы
Ж. атам-да	атаң-да	атым-да	атың-да
Ч. атам-(д)ан	атаң-(д)ан	атым-(д)ан	атың-(д)ан

Мындай сөздөрдүн жөндөлүшү жөнөкөй жөндөлүшкө да, татаал жөндөлүшкө да туура келип тургандай сезилет. Ошентсе да, булардын татаал жөндөлүшкө көбүрөөк ыктап тургандыгы байкалат. Ал барыш жөндөмөнүн башкы үнсүзү бул топтогу сөздөрдөн кийин дайыма түшүрүлүп айтыла тургандыгы менен шартталат. Мисалы: *атам-а*, бирок *атам-га* эмес, *атың-а*, бирок *атың-га* эмес.

Ошентип, бул топтогу сөздөрдөн кийин *илик* жана *табыштын* башкы үнсүзү түшүрүлүп айтылса, булар татаал жөндөлүшкө жатат. Мисалы: *атам-ын, атаң-ын, атам-ы, атаң-ы* ж. б.

Ал эми ушул эле шартта аталган жөндөмөлөр башкы үнсүзүн сактап калса, мындай жөндөлүш жөнөкөй жөндөлүшкө ыктайт. Мисалы: *атам-дын, атаң-дын, атым-дын,*

атың-дын ж. б.

Бул жөндөлүштө *чыгыш жөндөмөсү* да кыскартылып, *-ан* түрүндө жана толук *-дан* түрүндө айтыла берет: *атам-ан (атам-дан, атаң-ан)* атаң-дан ж.б. Бирок мындан бул жөндөлүш өзүнчө бир типти түзүп турат деп жыйынтык чыгарууга болбойт, анткени *чыгыш жөндөмө* үч жактын жекелик таандык мүчөлүү сөздөрдөн кийин гана башкы үнсүзү жок айтылат. Ал эми *илик, барыш* жана *табыштын* кыскартылып айтылган түрү таандыктын жогоруда белгиленген мүчөлөрү уланган сөздөрдөн кийин да, татаал жөндөлүштүн өзөгүн түзүп турган жекелик сандагы жактама жана шилтеме ат атоочтордон кийин да келе берет. Ошондуктан *чыгыш жөндөмөнүн* кыскартылып *-ан* түрүндө келишин чектелген мүнөздөгү жекече кубулуш катары кароо зарыл.

-ы (-сы) -ныкы мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшү:

А. ата-сы	ат-ы	ата-ныкы
И. ата-сын-ын	ат-ын-ын	ата-ныкын-ын
Б. ата-сын-а	ат-ын-а	ата-ныкын-а
Т. ата-сын-Ø	ат-ын-Ø	ата-ныкын-Ø
Ж. ата-сын-да	ат-ын-да	ата-ныкын-да
Ч. ата-сын-ан	ат-ын-ан	ата-ныкын-ан

Мында төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр орун алат:

1. Кыйыр жөндөмөдө *-ы/-сы* мүчөсү *-ын/-сын* түрүндөгү өзүнүн баштапкы формасын калыбына келтирет да, жөндөлүүчү негиз болуп ошол соңку *н*- тыбышы кошулуп айтылган форма эсептелет: *атасын-, атын-*. Жалпы таандыктын *-ныкы* мүчөсү да ушундай эле жол менен баштапкы формасына келет, бирок *н* тыбышы метатеза аркылуу мүчөнүн аягына келет: *-ныкы < -нын + кы < ны + кын < -ныкын*. Сал.: түркчө **баба-нынкы, сен-инки, он-унку, Орхан-ынкы ж. б.**

2. *Илик, барыш жана табыш* мүчөнүн башкы үнсүзү түшүрүлүп айтылат: *атасын-ын, атасын-а, атаныкын-ын, атаныкын-а*.

Бирок табышта үнсүздөн кийин мүчөдөгү үндүү да кыскартылып, натыйжада бул жөндөмө Ø (нөл) мүчө аркылуу берилип калат: *атасын-ы > атасын- Ø > атасын, атаныкын-ы > атаныкын- Ø > атаныкын ж. б.*

3. Чыгыш жөндөмө мүчөсүнүн башкы үнсүзүнүн түшүп калышы сөз ичинде кош нн тыбышынын колдонулушуна кыргыз тили жол бербей тургандыгы менен шартталат. Сал.: *атасын-дан>ата-сын-нан>ата-сын-ан>атасынан*, сал.: *атам-дан > атам-дан > атаман ж. б.*

Жамдама сан атоочтун -оо мүчөсү уланган сөздөрдүн жөндөлүшү:

А. алтоо	бешөө	үчөө
И. алтоон-ун	бешөөн-үн	үчөөн-үн
Б. алтоон-о	бешөөн-ө	үчөөн-ө
Т. алтоон-у	бешөөн-ү	үчөөн-ү
Ж. алтоон-до	бешөөн-дө	үчөөн-дө
Ч. алтоон-он	бешөөн-өн	үчөөн-өн

Көрүнүп тургандай, жогорудагы сөздөрдүн жөндөлүшү да татаал жөндөлүштүн эрежесине баш ийип, 3-жактын таандык мүчөсү *-ы/-сы* сыяктуу жөндөлөт. Мында тек гана табыштын мүчөсү Ø болбостон, башкы үнсүзү кыскартылыш айтылган *-у/-ү* түрүндө колдонулат: *алтоон-у, бешөөн-ү, үчөөн-ү ж.б.* Ал эми кыйыр жөндөмөдө жөндөлүүчү негиз болуп *н* тыбышы кошулуп айтылган турпат эсептелет: *алтоон-, бешөөн-, үчөөн- ж.б.* Мындай көрүнүш тектеш тилдердин ичинен якут тилинин материалында тастыкталат, тактап айтканда, бул тилдин батыш ареалдарында¹ жамдама сан атоочтун мүчөсү атооч жөндөмөдө да, калган бардык кыйыр жөндөмөлөрдө да *-оон/-өөн* түрүндө колдонулат. Сал: якут. *иккиэн, үңчөн – кырг. экөө, үчөө.*

¹ Воронкин И. С. Диалектная система якутского языка: образования, взаимодействия с литературным языком и структура. Автореф. дисс. докт. филол. наук. Якутск, 1987, 29-6.

Жардамчы атоочтор

Жардамчы атоочтор – кызматчы сөздөрдүн өзгөчө бир түрү. Азыркы кыргыз тилинде мындай сөздөргө *асты, үстү, алды, ичи, арт, орто, жан* сыяктуу мейкиндик маанидеги зат атоочтордун негизинде пайда болгон сөздөр кирет.

Кызматчы сөздөрдүн көпчүлүгү тарыхый жактан толук маанилүү бүтүн сөздөрдөн келип чыгат. Толук маанилүү сөздөр кызматчы сөздөргө өткөндө лексикалык мааниси күнүрттөнүп, начарлайт (*карай<кара (этиш)+й, көздөй<көздө (этиш)+й, сыяктуу<сыяк (зат. ат.)+луу*), же бара-бара лексикалык маанисин жоготот (*жана<жан (кайтуу)+а, шекилдүчү<шекил+дүчү, бирок<бир (сан ат.)+ок – бөлүкчө*), айрымдары болсо кызматчы сөздүн катарына толук өтүп кете элек болот да, кээде толук маанисинде колдонулса, кээде кызматчы сөздүк мааниде колдонулат. Сал.: Алар *бери* келатышат (*бери - орун тактооч*). Султан

күздөн *бери* келе элек (бери – жандооч).

Жардамчы атоочтор да кээде өзүнүн толук маанисинде колдонулса, кээде лексикалык маанисинен алыстап, кызматчы сөздүн маанисинде колдонулуп калат. Эгерде жардамчы атоочтор грамматикалык жөндөмөлөрдүн (атооч, илик, табыш) биринде турса, өзүнүн толук лексикалык маанисин сактап, заттык түшүнүктү билдирет. Мындай учурда алар өз алдынча сүйлөм мүчөсү боло алат; эгерде алар *синтаксистик жактан ажырагыс сөз айкашынын* тутумунда келсе, өзүнүн алдындагы өзү айкашкан сөзү менен бирдикте сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат: Ал жалгыз аяк *жолдун асты* типтик жар экен. Ал токол *тамдын үстүнүн* калыңдыгы 30 сантиметрче бар экен. Туруптур, *үстүңдү* күбүйүн (К.О.). *Кепенин жаны* жоо чапкандай томсорот (К.О.).

Жардамчы атоочтор кызматчы сөз катары колдонулганда, ага таандык мүчө, андан кийин мейкиндик жөндөмөлөрдүн (барыш, жатыш, чыгыштын) биринин мүчөсү уланат жана өзүнүн алдындагы илик жөндөмөдөгү зат атооч менен байланышып, изафеттик айкашты түзөт. Жардамчы атоочтор минтип изафеттик айкаштын тутумуна келгенде, алдындагы сөз менен грамматикалык жана маани жактан өз ара тыгыз байланышта айтылат. Ошол себептүү мындай айкаштын тутумундагы жардамчы атооч өзүнчө жеке туруп түшүнүк бербестен, алдындагы өзү менен айкашып айтылган илик жөндөмөдөгү сөз менен бирге бирдиктүү бир маанини түзүп, дайыма мейкиндик жана мезгилдик катышты туюндурат, сүйлөм ичинде тутумдаш мүчөлүк милдетти аткарат: *үйдүн ичинде* шам күйүп турат (К.О.). Эки жакты абайлай секин басып, ал үндүн жанына келди (К.О.). Ушул учурда *көпчүлүктүн арасынан* кейиген үн чыкты (К.О.). Ал *күн батаардын* алдында келди. Бул сүйлөмдөрдүн тутумундагы *ичинде, жанына, арасынан, алдында* деген жардамчы атоочтордун аягына 3-жактын таандык мүчөсү, андан соң жатыш, барыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөсү жалганып, алдындагы илик жөндөмөдөгү сөз менен бирдикте изафеттик айкашты түзүп турат. Булар өзүнчө жеке туруп маани бербейт, алдындагы илик жөндөмөдөгү сөз менен бирге келип, бирдиктүү бир маанини туюндуруп, орундук жана мезгилдик катышты билдирип турат; сүйлөм ичинде тутумдаш орун бышыктоочтук жана мезгил бышыктоочтук милдетти аткарышат.

Жардамчы атоочтор изафеттик айкаштын тутумунда айтылганда гана кызматчы сөздүк функцияны аткарат. Эгер алар илик жөндөмөдөгү сөз менен айкашпай, сүйлөм ичинде өз алдынча колдонулса,

анда алар жардамчы атоочтук функцияда эмес, өзүнүн зат атоочтук толук маанисинде эле колдонулган болот. Мындай учурда алар өзүнчө туруп эле сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алат: Биз кайра тартканда, *алдыбыздан* Данияр кезиге турган (Ч.А.). Ысак менен Султангазыны *жаныма* чакырып алдым (К.Б.).

Жардамчы атоочтор, адатта, мейкиндик жөндөмөлөрдүн маанисин толуктап, тактап көрсөтөт. Ал жөндөмөлөр жеткиликтүү бере албай калган маанини жардамчы атоочтор толуктайт, тактайт: *Керим сарайга келди*. Мында Керимдин келген жери жалпысынан гана көрсөтүлүп турат. Эгерде *Керим сарайдын жанына* келди, *Керим сарайдын алдына* келди, *Керим сарайдын тушуна* келди десек, кыймыл-аракеттин жеткен жери, орду такталып, конкреттүү көрсөтүлмөк.

Кээде жардамчы атооч менен айкашкан илик жөндөмөдөгү сөздүн аягындагы жөндөмө мүчө түшүрүлүп да айтылат. Көбүнчө жардамчы атооч туюндурган түшүнүктүн эмнеге тиешелүү экендиги конкреттүү көрсөтүлбөй, жалпы көрсөтүлсө, алдындагы илик жөндөмөдөгү сөз мүчөсүз айтылат: *Сал.: жердин астында – жер астында, суунун боюнда – суу боюнда, жардын башында – жар башында*. Бир кезде *эшик алдына* араба келип токтоду (К.Б.). *Тоо башында* биринсерин булут бар. Азербайжанда нефть *жер астында* эле болбостон, суу астында да толуп жатат (ЖЛ).

Кээ бир жардамчы атооч формасындагы сөздөр (*башында, башынан, алдыда, алдыга, астыга, астыга, алдыдан*) конкреттүү заттык маанисинен четтеп, жалпыланган мейкиндик же мезгилдик маанини туюндуруп, тактоочко өтүп кеткен. Алар сүйлөм тизмегинде келгенде, жардамчы атоочтор сыяктанып, илик жөндөмөдөгү сөз менен айкашып айтылбай эле, өзүнчө туруп кыймыл-аракеттин болгон мезгилин же ордун билдирет: *Башынан* билем мен сени, Балыктын уулу Найманым (Токтогул). *Башында* биз шаарда жашачубуз. Жээрде аттын басыгына маашыр болуп, Дөөлөт *алдыда* келатат (К.О.). Акбар жулунуп *астыга* чыга калды (К.Б.).

Кээ бир түрк (мисалы, өзбек, каракалпак) тилдеринде жардамчы атоочтор «жандооч атоочтор» деген термин менен жандоочтордун бир түрү катары каралат¹. Чынында да, жардамчы атоочтор менен жандоочтордун ортосунда айрым бир окшоштуктар бар:

а) экөө тең байланышкан сөзүнөн кийин келет жана алдындагы жөндөмөнүн маанисин толуктап, тактап көрсөтөт. Жөн-

1 А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М. –Л., 1960, 314-б. Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, ч. I. – М., 1952.

дөмө мүчөлөр жетиштүү туюндура албаган маани жардамчы атоочтор жана жандоочтор аркылуу толукталып берилет. Сал.: Ал шаарга үй курду. – Ал *шаардын четине* үй курду. Керим мектепке кетти. – Керим *мектепке карай* кетти.

б) Жардамчы атооч да, жандооч да кызматчы сөздөрдүн тобуна киргендиктен, алдындагы байланышкан сөзү менен бирдикте туруп, толук маанидеги сөз айкашын уюштура алышпайт. Мисалы: *короонун сыртына, сарайды көздөй* деген тизмектер түзүлүшү жагынан да, мааниси жагынан да толук уюшулган сөз айкашы боло алышпайт, алардан кийин кандайдыр бир сөздүн кошулуп айтылышы зарыл экендиги сезилип турат. Ошондуктан бул сыяктуу жардамчы атоочтук же жандоочтук айкаштар алдындагы байланышкан сөзү менен бирдикте экинчи бир сөзгө (этишке) багыныңкы компонент катары келгенде гана түзүлүшү жана мааниси жагынан толук уюшулган сөз айкашы түзүлөт: *короонун сыртына чыгуу, сарайды көздөй басуу, үйдүн үстүнөн түшүү*. Экинчи жагынан, мындай сөз айкаштарынын тутумундагы жардамчы атооч да, жандооч да алдындагы атооч сөз менен өзүнөн кийинки этишти байланыштыруучу каражаттын (элементтин) милдетин да аткарат. Бул сыяктуу жалпы окшоштуктары менен бирге, жардамчы атоочтор менен жандоочтордун ортосунда чоң айырмачылыктар да бар.

Биринчиден, өзгөчө нагыз жандоочтор өзүлөрүнүн алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, абстракцияланып, биротоло жардамчы сөздөрдүн катарына өтүп кеткен: менен, үчүн, сайын, чейин, аркылуу ж.б. Жардамчы атоочтордо лексикалык мааниси көбүрөөк деңгээлде сакталып калган, ошондуктан алар негизинен жардамчы сөз катары колдонулуу менен бирге, кээде өзүлөрүнүн толук лексикалык (зат атоочтук) маанисинде да колдонула берет: *аст(ы), үст(ү), алд(ы), жан, ич* ж.б.

Экинчиден, жандоочтор грамматикалык жагынан өзгөрбөй турган сөздөр. Жардамчы атоочторго, тескерисинче, таандык уланды жана мейкиндик жөндөмөлөрдүн мүчөсү улана берет.

Үчүнчүдөн, жандоочтор атооч, барыш, чыгыш, табыш жөндөмөлөрүндөгү сөздөр менен айкашып айтылса (*жол менен, мындан ары, фермага чейин, мектепти көздөй*), жардамчы атоочтор дайыма илик жөндөмөдөгү сөз менен айкашып айтылат (*тоонун башында, арабанын үстүнө*).

Төртүнчүдөн, жандоочтор атоочтордун, атооч менен этиштин ортосундагы ар түрдүү грамматикалык катышты билдирет; жардамчы атоочтор бул сыяктуу катышты билдирүү

менен бирге, мейкиндик жөндөмөлөрдүн маанисин да толуктап, тактап көрсөтөт. Ушул сыяктуу өзгөчөлүктөрүнө карап, жардамчы атоочтор менен жандоочторду кызматчы сөздөрдүн өзүнчө түрү катарында айрым-айрым кароо ылайыктуу.

Жардамчы атоочтордун морфологиялык түзүлүшү төмөнкүдөй:

- а) уңгусу орундук мааниси туюндурат;
- б) ага таандык уланды жалганат;
- в) андан соң мейкиндик жөндөмөлөрдүн биринин мүчөсү уланат;
- г) дайыма алды жагындагы илик жөндөмөдөгү сөз менен айкашып айтылып, мейкиндик, кээде мезгилдик катышты туюндурат: *үйдүн алдында, үйдүн жанына, үйдүн астынан; бир жылдын ичинде, жөнөрдүн алдында*.

Алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, өзү менен айкашкан илик жөндөмөдөгү сөз менен бирдикте туруп мейкиндик, кээде мезгилдик мааниси туюндуруучу кызматчы сөздөр жардамчы атоочтор деп аталат.

Жардамчы атоочтор лексикалык мааниси менен ага уланган мейкиндик жөндөмөнүн мүчөсүнүн грамматикалык мааниси өз ара жуурулушуп (тыгыз байланышып) келип бирдиктүү бир мааниси туюндурат.

Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочторго төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: *үст(ү), аст(ы), алд(ы), ич(и), төбө, баш, бет, түп, жак, туш, каршы, арт, арка, сырт, айлана, тегерек, чет, жээк, бой, орто, ара*.

Буллар маанисине карай төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

- 1) Заттын асты-үстүн, алды жагын көрсөтүүчүлөр: *үстү, төбө, баш, бет, асты, түп, алды*.
- 2) Заттын айлана-тегеректин көрсөтүүчүлөр: *жан, каш, туш, каршы, арт, арка, сырт, айлана, тегерек, чет, жээк, бой*.
- 3) Заттын ич-аралыгын билдирүүчүлөр: *ич, ара, орто*.

I. Заттын асты-үстүн, алды жагын көрсөтүүчү жардамчы атоочтор

Үстү – бир нерсенин жогорку, үстүңкү бети, үстүңкү бөлүгү. Жардамчы атоочторго барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринин мүчөсү уланып айтылат. Барыш, чыгыш жөндөмөсүндө турганда көбүнчө кыймыл этиш менен байланышып, кыймыл-аракеттин багытталган же башталып чыккан ордун көрсөтөт; жатыш жөндөмөсүндө турганда көбүнчө статискалык (абалдык) маанидеги этиш менен байланышып, кыймыл-аракеттин болгон ордун көрсөтөт.

I. *Үстү* жардамчы атоочу *барыш жөндөмөдө* айтылса:

- а) кыймыл-аракеттин кандайдыр бир

заттын үстүнкү бетине, үстү жагындагы бош мейкиндикке же болбосо жалпы эле заттын жогору жагына багытталгандыгын, же ошол жерлерде болгондугун (болгон ордун) көрсөтөт: Таабалды кызыл түйүнчөктү столдун *үстүнө* койду (К.Бек.). Каракол суусунун *үстүнө* салынган көпүрөгө келип токтошту (К.Б.). Айылдын *үстүнө* жетип, дөбөгө акыркы жолу дем алат (Ч.А.);

б) айрым учурларда *үстүнө* жардамчы атоочу маани жагынан абстракцияланат да, кыймыл-аракеттин бирөөлөр отурган жерге багытталгандыгын билдирет: Бир аздан кийин атасынын *үстүнө* Сулайман менен Чынгысты кийиришти (К.О.). Зубков мастерскойдогу жумушчулардын *үстүнө* кирди (К.Бек.);

в) маани жагынан абстракцияланып жана сүйлөмдүн лексикалык курамына ылайык, кандайдыр бир нерсенин үстүнө дагы экинчи бир нерсенин кошулгандыгын, күчөтүү маанисин да туюндурат: Күтпөгөн жерден тикенге таманын тештирип алып, кайгынын үстүнө азап кошулду (К.О.). Ваняга учук жармашканы аз келгенсип, анын *үстүнө* кабыргасынан кагынат (К.Бек.). Айыл ичинде ушак *үстүнө* ушак күчөдү.

2. Жатыш жөндөмөдө колдонулганда:

а) кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын үстүнкү бетинде, же анын үстү жагындагы бош мейкиндикте болгондугун көрсөтөт: Данияр арабанын *үстүндө* турган экен (Ч.А.). Чабалакейлер кара жолдун *үстүндө* аркы-терки кайып учушат (К.Бек.);

б) кыймыл-аракеттин кандайдыр бир иш, окуя жүрүп жаткан учурда болгондугун билдирет: Абыл отор *үстүндө* атасы менен бирге болду (К.О.). Ушуну эсиңе ал, Каратай, сенин ордуң сугаттын *үстүндө* болуу керек (Ч.А.). Бүгүн кечке кош айдоонун *үстүндө* болдум. (Иш үстүндө жолугушуу);

в) айрым учурда маани жагынан абстракцияланып, аракеттин кандай абалда, кандай шартта болгондугун туюндурат: Сансыз өлүм *үстүндө* жатыптыр (К.Ж.). Окуучулар чоң кубанычтын *үстүндө* олтурушту. Коноктор Сапарбайдын үйүндө сый *үстүндө* болушту (Т.С.);

г) үстүндө жардамчы атоочу катышкан айкаштын айрымдары объектилик катышты билдирип, аракет багытталган затты көрсөтөт: диссертациянын *үстүндө* эмгектенүү, пландын *үстүндө* иштөө, романдын *үстүндө* иштөө, кол жазманын *үстүндө* иштөө.

3. Чыгыш жөндөмөдө келгенде:

а) кыймыл-аракеттин бир нерсенин үстүнөн башталып чыккандыгын, же кандайдыр бир заттын үстүнкү бетинде, же болбосо жалпы эле үстү жагында болгон ордун билдирет: Мен бери арабанын *үстүнөн* чөп түшүрүп жатат элем (Ч.А.). Жаманды төө *үстүнөн* ит кабат

(Макал). Жардын *үстүнөн* шоссе жол өтөт (С.С.).

б) Кыймыл-аракет заттын үстү жагындагы бош мейкиндик аркылуу болуп өткөндүгүн баяндайт: Жата калсам, менин *үстүмдөн* шуу этип өтүп кетти (К.О.). Талаанын *үстүнөн* чагылгандуу добул күркүрөп өткөндөй, айлана азыр тыптынч (Ч.А.).

в) Маани жагынан абстракцияланып, кыймыл-аракеттин бирөөгө каршы багытталгандыгын көрсөтөт: Мен губернаторго сенин *үстүнөн* даттанам (К.Бек.). Ошентип өздөрүнүн *үстүнөн* арызданбаса, алар сени айыптуу кылып коюшат (М.Аб.). Алар Осмондун *үстүнөн* ушак жүргүзүштү;

г) Кээде кыймыл-аракеттин кандайдыр бир иш, окуя болуп жаткан учурга туш келгендигин билдирет: *иш үстүнөн жолугуу, тамактын үстүнөн чыгуу, жаңжалдын үстүнөн чыгуу, тамашанын үстүнөн чыгуу.* Аскерлер укмуштуу жеңиштин *үстүнөн* чыгышты (А.Т.).

д) Бул жардамчы атооч катышкан айрым сөз айкаштары, курамындагы сөздөрдүн лексикалык маанисине карай, бирөөлөрдүн үстүнөн жетекчилик кылуу маанисин берип калат: *он кишинин үстүнөн жетекчилик кылуу, жыйырма кишинин үстүнөн кароо, беш кишинин үстүнөн бийлөө.*

Төбө – баштын үстүнкү бөлүгү; кандайдыр бир заттын чокусу, эң жогорку бөлүгү. Бул сөз жардамчы атоочтук функцияда келгенде, конкреттүү семантикасы абстракцияланып, мейкиндик маанини туюндурат.

Төбө жардамчы атоочу мейкиндик мааниде колдонулганда *үстү* жардамчы атоочу менен маанилеш келет да, натыйжада экөөнү алмаштырып айта берүүгө болот: үйдүн *төбөсүнө* чыгуу – үйдүн *үстүнө* чыгуу, кыштактын *төбөсүнөн* учуп өтүү – кыштактын *үстүнөн* учуп өтүү ж.б.

И) Бул жардамчы атооч, *барыш жөндөмөдө* айтылса, кыймыл-аракет заттын эң чокусундагы мейкиндикке багытталгандыгын билдирет: Командир экөөбүз *чокунун так төбөсүнө* чыктык (К.Ж.). Ал көгүчкөн дайыма *чатырдын төбөсүнө* конуп отурат (Т.С.).

2) *Жатыш жөндөмөдө* айтылса, кыймыл-аракеттин белгилүү бир заттын үстүндө болгондугун, же жалпы эле бир нерсенин жогору жагындагы бош мейкиндикте болгондугун билдирет: Жалпак боз *тамдын төбөсүндө* баятан бери карайып бирдеме турган (Т.С.). Кээде андан качып, *отункананын төбөсүндө* жатчумун (К.Б.). Ал эми менин *төбөмдө* жалтыраган туптунук асман мелтирейт (К.Б.).

3) Төбө жардамчы атоочуна чыгыш

жөндөмөнүн мүчөсү жалганса, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын чокусунан башталып чыккандыгын, же анын эң жогорку бөлүгүндө болгондугун, же болбосо заттын үстү жагындагы бош мейкиндик аркылуу болуп өткөндүгүн көрсөтөт: *Жука жабылган үйлөрдүн төбөсүнөн тамчы агып, далайдын уйкусун алды (Ш.Б.). Атактуу жакшылар төрдүн төбөсүнөн орун алышты (К.Ж.). Кубалашкан көпөлөктөр биздин төбөбүздөн учуп өтөт (Т.С.).*

Баш – жандуу заттардын башы; бактын, чөптүн, ар кандай өсүмдүктөрдүн кылда учу; кандайдыр бир заттын чокусу, башталган жери.

1) Бул жардамчы атооч *барыш жөндөмөдө* турса, кыймыл-аракет заттын кылда учуна, чокусуна, баш жагына, же башталган жерине багытталгандыгын көрсөтөт: Алар бир жерден экинчи жерге секиришип, *буудайдын башына* чыгышты (К.О.). Терезеден түшкөн күндүн шооласы *керебеттин башына* тийип турат (К.Б.). Көп узабай пахта *талаасынын башына* барып калдык (К.Б.).

2) *Баш* жардамчы атоочу жатыш жөндөмөдө айтылса, аракеттин кандайдыр бир заттын кылда учунда, баш жагында, же башталган жеринде болгон ордун билдирет: *Төө куйруктардын башында* сарайгырлар сайрашат (К.О.). Каныбек бийик *асканын башында* ырдап турат (К.Ж.). – Кош, Кымбат эне! – дедим, *мүрзөнүн башында* туруп (К.О.). Ал суунун башында калың чырканак болоор эле.

3) Бул жардамчы атоочко чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү уланса, кыймыл-аракеттин белгилүү бир заттын чокусунан, баш жагынан экинчи бир тарапка багытталып чыккандыгын көрсөтөт: *Тоо башынан* соккон муздак жел көңүлдү сергитет (К.Ж.). Экөө айтышып турганда, *суунун башынан* Ашыр келди (С.Ө.).

Баш деген сөз жардамчы атоочтук функцияда келип, мезгилдик маанидеги сөз менен айкашса, кыймыл-аракеттин болгон мезгилин билдирет: *Октябрдын башында*, бүтүп салган күздүктү (Осмонкул). *Жаз башында* кош айдоо башталды. Пахтабыз жакшы чыксын деп, *жыл башынан* тынбайбыз (Т.Ш.).

Контекстке карай кээде кандайдыр бир ишке бирөөнүн дайындалгандыгын, иштеген кызматын билдирет: Ал мезгилде өкмөт *башында* Петр I турган эле. Мамлекеттин *башына* демократтар келди.

Бет – адамдын жүзү, өң жагы; заттын нерсенин үстүнкү, сырт жаккы тарабы.

1) *Бет* жардамчы атоочу *барыш жөндөмөдө* айтылса, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын үстүнкү бетине, мейкиндикке багытталгандыгын көрсөтөт: Таң сөгүлүп,

жер *бетине* шооласын чачып калган (А.У.). Көл *бетине* нур чагылышат (Т.С.). Тебетейин жүк үстүнө коюп, дубалдын *бетине* көз жүгүртөт (К.О.).

2) *Жатыш жөндөмөдө* турса, кыймыл-аракеттин белгилүү бир заттын үстүнкү бетинде болгондугун (болгон ордун) билдирет: *Дасторкондун бетинде* дүйүм тамактар жайнайт (Т.С.). Акбар *ашуунун аркы бетинде* жүрдү (А.У.). Ал бийик *зоонун бетинде* камалып турган көп кийикке кездешет (К.О.).

3) Бул жардамчы атоочко чыгыш жөндөмөнүн формасы жалганса, кыймылдын кандайдыр бир заттын үстүнкү бетинен башталып чыккандыгын, же анын үстүнкү бетиндеги мейкиндикте болгон ордун баяндайт: Өзү *зооканын бетинен* учуп түштү (К.О.). Көл *бетинен* пароход көрүндү. Алардын сөлөкөтү тунук *суунун бетинен* көрүнүп турду.

Асты, алды деген жардамчы атоочтордун берген маанилери, негизинен, бирдей: экөө тең заттын төмөнкү жагын, алды жагын, чукул бет маңдайын билдирет.

1) Бул жардамчы атооч *барыш жөндөмөдө* турса, кыймыл-аракеттин бир нерсенин ички жагына, заттын астына, төмөн жагына багытталгандыгын, же ошол жерде болгон ордун көрсөтөт: Колуна кармап келген мылтыгын Ысмайыл *куурайдан астына* сундуруп жиберди (Ч.А.). Итике *керебеттин астына* кирип жатты (А.У.). Таабалды «Искраны» *таштын астына* коюп кеткен (К.Бек.).

Кыймылдын тигил же бул заттын чукул маңдай жагына, алды жагына багытталгандыгын көрсөтөт: Орто бойлуу ак жуумал келин түрмөнүн астына келди (А.Т.). Экөө Өскөнбайдын эшигинин алдына келишти (Т.С.).

Эгерде бул жардамчы атооч менен байланышкан илик жөндөмөдөгү сөз адамга тиешелүү сөздөрдөн болсо, объектилик катышты билдирип, аракеттин кимге, эмнеге багытталгандыгын туюндуруп калат: *Айыл чарба кызматкерлеринин алдына* зор милдеттер коюлду.

2) *Жатыш жөндөмөдө* айтылса:

а) кыймыл-аракет заттын ички жагында, астында, же алды жагында болгондугун билдирет: *Жер астында* жаткан кенин азыр көзүбүз көрө элек (С.С.). Ит *арабанын астында* жүрүп, мен тарттым дейт (Макал). Сугарууга алып баратканда дайыма койлордун алдында жүргүлө (А.У.). *Кээ бир үйдүн алдында* бирди-жарым чал-кемпир отурат (К.Ж.);

Айрым убактарда объектилик катышты билдирип, кандайдыр бир белгинин кимде, эмнеде экендигин көрсөтөт: Эл агартуу *кызматкерлеринин алдында* жооптуу

милдеттер турат.

б) кээде мезгилдик катышты да билдирет. Мындай учурда бул жардамчы атооч менен айкашкан илик жөндөмөдөгү сөз көбүнчө мезгилдик маанидеги сөздөрдөн, кыймыл атоочтордон, *-ар* формасындагы атоочтуктардан болот: Чал *таңдын алдында* үзүлдү (К.О.). Ал *жөнөрдүн алдында* биздикине келип кеткен. Көпкө кармалып отурган Сагын эми *тамактануунун астында* сыртка чыгып кетти (К.О.). Кызыл борчоктун астына буудайды *жаандын алдында* сээп бүткөнбүз (К.Ж.). Мен үйгө *сенин астыңда* эле келгем (К.Ж.);

в) кыймыл-аракет башка бирөөнүн катышуусу астында болгондугун туюндурат: Төраганын *алдында* Үмөтаалы шашып калды (К.О.). Мени *элдин алдында* уят кылдың. Ал *жолдошторунун алдында* убада берди. өзүн ушул *элдин астында* айыштуу сизди (Ч.А.);

г) маани жагынан абстракцияланып, кыймыл-аракеттин бирөөнүн таасири, бирөөнүн жетекчилиги астында ишке ашкандыгын, анын кандай шартта, кандай мүнөздө болгондугун билдирет: Бул ийгиликтери *акимдин жетекчилиги астында* эл жаратып жатат (С.К.). Ал *өмүрдүн жардамы астында* ишке орношту. Ичээр-жээрге жок, өздөрү *өлүм алдында* отурушат (К.Б.);

д) кандайдыр бир иштин белгилүү бир нерсенин, уюмдун карамагында уюшулгандыгын билдирет: *Кызыл бурчтун алдында* бий, драма, эстрада кружоктору иштейт (СК). *Факультеттин астында* жаш окумуштуулардын совети түзүлгөн.

3) Бул жардамчы атоочторго *чыгыш жөндөмөнүн* мүчөсү уланса:

а) кыймыл-аракеттин белгилүү бир заттын астынан, алды жагынан башталып чыккандыгын, же ошол жерде болгондугун билдирет: Терең аң менен аккан суу *жердин астынан* купуя күңгүрөнөт (Ч.А.). Жоокер *жаздыгынын алдынан* бир конверт сууруп чыкты (К.Б.). Бул кезде тигил *мектептин алдынан* Осмон менен Жакыптын бек-бек унчугушканы үндөрү угулду (Т.С.). Мен аны *клубдун астынан* көрдүм;

б) кыймыл-аракет бирөөнүн бет алды жагында болгондугун көрсөтөт: – Токто! – деди *анын алдынан* тике маңдай чыккан киши (К.Бек.). Анна Колпашникова *кыздын астынан* чукул чыга калды (К.Бек.);

в) кээде аракеттин сыпатын, анын кандай мүнөздө болгондугун туюндурат: Ал аны *кабагынын астынан* теше тиктеди (Ч.А.);

г) айрым учурларда мезгилдик катышты билдирип, аракеттин илик жөндөмөдөгү сөз билдирген түшүнүктүн мурун болгондугун туюндурушат: Кымызды *оокаттын алдынан* алып жибершти.

Түп – заттын эң төмөнкү жагы, тереңдиктин түбү, заттын чукул жагы.

1) Барыш жөндөмөдө колдонулганда, кыймыл-аракеттин кандайдыр бир тереңдиктин эң төмөн жагына, же бир заттын түп жагына өтө жакын багытталгандыгын көрсөтөт: Канат адегенде *шахтанын түбүнө* түшүп иштеп жүрдү (К.Бек.). *Суу түбүнө* чөктүрбөй, Сүздүрүп кеме жүргүзгөн (Осмонкул). Арабаны тиги *тыттын түбүнө* койгула (К.Ж.). Ажар араң сүйрөлүп барып, бир *алтыгананын түбүнө* жыгылды (К.Б.).

2) *Жатыш жөндөмөдө* айтылганда, кыймыл-аракеттин заттын эң төмөнкү тереңдигинде, же заттын эң төмөн жагына жакын жерде болгондугун билдирет: Деңиз жылдыздары *суунун түбүндө* жашашат. *Тамдын түбүндө* чоң сары дөбөт жатат (С.С.) *Карагайлардын түбүндө* душмандын солдаттарынын өлүктөрү жатат (Ж.Б.).

3) Жардамчы атоочко чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганса, кыймыл-аракет заттын түп жагынан, же заттын түп жагында болгондугун туюндурат: Ал ураган дубалдын кырында олтурса, *дубалдын түбүнөн* үпүп куштун кооз балапаны чыгат (К.О.). Пулеметту *суунун түбүнөн* алып чыгышты. Койчу кызгылтым *чаптын түбүнөн* бир кара ташты көрдү (С.С.).

2. Заттын айлана-тегеректин көрсөтүүчү жардамчы атоочтор

Жан – жакын жер, жакын аралык; **каш** – бир нерсенин жаны, жакын жер, бет маңдайы. Бул экөө маани жагынан бири-бирине окшош: экөө тең кыймыл-аракеттин кандайдыр бир затка жакын жерде болуп өткөндүгүн билдирет.

Бирок айрым бир мааниси боюнча бири-биринен аз да болсо айырмаланышат: **Жан** жардамчы атоочу кыймыл-аракеттин жалпы эле кандайдыр бир затка жакын жерде болгондугун билдирсе, *каш* жардамчы атоочу көбүнчө заттын бет маңдай жаккы жанында болгондугун билдирет. Сал.: Асандын *жанында* отурат, Асандын *кашында* отурат.

Жан жардамчы атоочуна караганда *каш* жардамчысы тилибизде азыраак колдонулат.

1) Бул жардамчы атоочтор *барыш жөндөмөдө* колдонулганда, кыймыл-аракет заттын жанына жакын багытталгандыгын, кээде ал затка жакын жерде болгондугун билдирет: *Акиянын жанына* эки-үч келин менен Айганыш келди (Т.С.). Барсаң баргын тезирээк *аялдардын кашына* (Чалкан). Арык келин так ошол *кемпирдин жанына* олтурду (А.Т.). Сырттан *эрдин кашына* Күлайым келди жүгүрүп (Эр Төштүк).

2) *Жан* жардамчы атоочуна *жатыш жөндөмөнүн* мүчөсү жалганса, кыймыл-

аракет кандайдыр бир затка өтө жакын жерде болгондугун көрсөтөт: Алым *Мураттын жанында* калды (К.Б.). *Анын жанында* дагы эки баракча жаткан (К.Бек.). Амандашып турамын, агайын, *сенин кашында* (Токтогул). Адегенде жеңем экөөбүз өз-өз *арабабыздын жанында* басабыз (Ч.А.).

3. *Жан* жардамчы атоочуна *чыгыш жөндөмөнүн* мүчөсү жалганса, кыймыл-аракет кандайдыр бир затка жакын жерден башталып чыккандыгын, же кыймылдын затка жакын жерде болуп өткөндүгүн туюндурат: Баягы аял тигине, *менин жаныман* тез кет! (К.Бек.). Орто жаштагы ак саргыл аял *кемпирдин жанынан* өтүп баратты (К.Бек.). Качып чыкты шер Жаңыл, *Калматайдын кашынан* (Тоголок Молдо).

Туш – бир нерсенин каптал жагы, туура жагы, белгилүү бир окуяга туура келген мезгил.

1) Бул жардамчы атооч *барыш жөндөмөдө* турса, кыймыл-аракеттин кандайдыр бир заттын каптал жак тушуна багытталгандыгын, же ошол каптал жагында болгондугун билдирет: Пионерлер *лагердин тушуна* келип калышат. Алдыңкысы *люктун тушуна* токтоду (С.С.). Түш оой бергенде айылдын тушуна келдик.

2) *Жатыш жөндөмөнүн* мүчөсү жалганса:

а) кыймыл-аракет бир нерсенин туура жагында, каптал жаккы тушунда болгондугун көрсөтөт: Таабалды *терезенин тушунда* турган (К.Бек.). Менин комнатамдын тушунда бир киши туруптур (Кырг. аял). Балдар биздин *үйдүн тушунда* иштеп жүрүшкөн;

б) *туш* жардамчы атоочу мезгилдик мааниде колдонулса, кыймыл-аракеттин болгон учурун билдирет: *Падышанын тушунда* Кедейге салган оорун (Барпы). *Өзгөрүштүн тушунда*, Байга жүрбө кармалып (Тоголок Молдо). Болгарияда элдик *бийликтин тушунда* эмгекчи элдин турмушу жакшырууда.

3) Бул жардамчы атооч *чыгыш жөндөмөдө* айтылса, кыймыл-аракеттин кандайдыр бир заттын каптал жак тушунан башталып чыккандыгын, же заттын туура тушунан өткөндүгүн көрсөтөт: *Клубдун тушунан* бир бала чуркап чыкты. *Мектептин тушунан* бир үн чыкты. Ал киши *терезенин тушунан* өтө берди (К.Ж.).

Каршы – заттын бет маңдай, карама-каршы жагы.

1) *Барыш жөндөмөдө* айтылса, кыймыл-аракет заттын бет маңдай жагына, карама-каршы тушуна багытталгандыгын билдирет: Данияр *Жамийланын каршысына* келип тура калды (Ч.А.). Бир аздан кийин *тегирмендин каршысына* жеттик (А.Т.). Машина үймөк

чөптүн каршысынан токтоду.

2) *Жардамчы атооч жатыш жөндөмөдө* турса, аракеттин кандайдыр бир заттын бет маңдай карама-каршы жагында болгон ордун көрсөтөт: Алар *биздин каршыбызда* турушат. *Мектептин каршысында* мугалимдер үчүн үй курулду. *Салыйдын каршысында* өңү серт бирөө отуруптур.

3) *Чыгыш жөндөмөнүн* мүчөсү уланып айтылса, кыймылдын белгилүү бир заттын карама-каршы, бет маңдай жагынан башталып чыккандыгын, же ошол жерден өткөндүгүн туюндурат: *Биздин так каршыбыздан* душман ок чыгарып алды (Ала-Тоо). *Биздин кыштактын каршысынан* булак чыгыптыр. Атчан жолоочулар *биздин каршыбыздан* өтүп кетишти.

Арт, арка – заттын, кандайдыр бир нерсенин арт жагы, арка жагы.

1. Бул жардамчы атоочторго *барыш жөндөмөнүн* мүчөсү жалганса, кыймыл-аракет заттын арт жагына, ары жагына багытталгандыгын көрсөтөт: Жашыл ала, көгүлтүр чагылгандар ийме-чийме сынып, *жардын артына* түшүп жатты (Ч.А.). Аны көрө койду да, *тамдын аркасына* жашына калды (К.Бек.). Сары жоргону *арабасынын артына* коштоп, Жайнак станциядан алып келди (Ч.А.).

2) *Жардамчы атооч жатыш жөндөмөдө* айтылса:

а) кыймыл-аракеттин кандайдыр бир заттын арка жагында, артында болгон ордун билдирет: *Сарайдын артында* бир үй жүрөт эле (Т.С.). Мейли эми ыйлап алсын деп, мен *алачыктын аркасында* жашынып турдум (Ч.А.). *Серкебайдын артында* алты атчан келаткан (К.О.);

б) эгерде *аркасында* жардамчы атоочу менен байланышкан *илик жөндөмөдөгү* сөз абстрактуу маанидеги сөздөрдөн болсо, ал айкаш себептик маанини берип калат: *кайраттуулуктун аркасында* кыйынчылыкты жеңүү, *эрдиктин аркасында* даңкка бөлөнүү, *көрө албастыктын аркасында* арыздануу. Муну ал *ичи тарлыктын аркасында* иштеди.

3. *Чыгыш жөндөмөнүн* мүчөсү жалганса:

а) кыймыл-аракет бир нерсенин арт жагынан башталып чыккандыгын, же анын арка жагында болгондугун билдирет: Борисов *дарбазанын артынан* коридордогуларга күңкүлдөйт (К.Бек.). Бирөө *үйдүн аркасынан* өтүп кетти. Жылкылар *дөбөнүн аркасынан* бери жайылды (К.Ж.);

б) кыймыл-аракет бирөөнүн аркасынан ээрчий болгондугун көрсөтөт: Жамийла экөөбүз *анын артынан* ээрчип келаттык (Ч.А.). Мен *жолборстун артынан* барайын (К.Б.). *Трофимовдун аркасынан* башкалар да

кете баштады (Ч.А.);

в) кээде контекстке карай бир окуядан кийин экинчисинин удаа болгондугун билдирет: *Жолдошторунун артынан* Ормушту да камашты. *Күн артынан* күн өтө берди. Башыма *ой артынан* ой келет.

Сырт, тыш – бир нерсенин тышкары жагы. Бул экөө бири-бирине синонимдеш.

1) Бул жардамчы атоочтор *барыш жөндөмөдө* айтылса, кыймыл-аракет заттын тышкары жагынан багытталгандыгын көрсөтөт: Таабалды жумуштан келээри менен *шаардын сыртына* чыгып кетти (К. Бек.). Элдин шары менен кошо Сейде да *айылдын сыртына* жүгүрдү (Ч.А.). Зейпи ордуна туруп, *короонун тышына* чыкты.

Бул жардамчы атоочтор айкашкан илик жөндөмөдөгү сөз конкреттүү буюмдук мааниде болсо, сөз айкашы объектилик катышты билдирип, аракет заттын сырт жагына жумшалгандыгын көрсөтөт: Токтогул эски тери шымдын багалегин *чокойдун сыртына* чыгарып алды (А.Т.) Ак көйнөгүн *шымынын сыртына* чыгарып коюптур.

2) Жардамчы атоочко *жатыш жөндөмөнүн* мүчөсү жалганса, кыймыл-аракеттин кандайдыр бир заттын сырт жагында болгон ордун көрсөтөт: *Айылдын сыртында* сокочулар жер айдап жүрүшөт. *Душман сыртында* болгончо, ичинде бол (Макал). *Сарайдын тышында* беде, чөп жайылып турат (С.С.).

3) *Чыгыш жөндөмөдө* айтылса, сөз айкашы:

а) кыймыл-аракеттин заттын сырт жагына башталып чыккандыгын билдирет: Алар *шаардын сыртына* келишти. Байсалов үйдүн тышынан кызды чакырды (С.С.). *Короонун тышынан* коңгуроонун үнү угулду (Т.С.);

б) жардамчы атооч менен айкашкан илик жөндөмөдөгү сөз конкреттүү буюмдук маанидеги сөздөрдөн болсо, сөз айкашы объектилик катышты билдирип, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын үстүнөн, сыртынан болгондугун көрсөтөт: Базарбек экөөбүз *ичиктин сыртынан* курубузду бекем курчанып алганбыз (К.К.). Мындан кийин куурду отко күйгүзүп, ысык бойдон *күкүрттүн сыртынан* басты (К.О.). Татыбек *каалганын сыртынан* кулпу салып, жүрүп кетти (Н.Б.);

в) кээде кыймыл-аракет тиешелүү адамдардын катышуусуз аткарылгандыгын же анын экинчи бирөөлөргө байкатылбай жашыруун иштегендигин көрсөтөт: Алар *кедейлердин сыртынан* кол коюшту (Т.С.). Сен *үйдүн сыртынан* байкап кел. Жандарымдар *ар кимдин сыртынан* акмалап карап жүрүшөт (К.Бек.).

Айлана, тегерек. Бул экөө негизинен маанилеш, кандайдыр бир заттын айлана

чөйрөсү, айлана тегереги деген түшүнүктү беришет.

1) Бул жардамчы атоочторго *барыш жөндөмөнүн* мүчөсү жалганса, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын айлана тегерегине багытталгандыгын көрсөтөт: *Көлдүн айланасына* бак тигебиз (Т.С.). Бир мезгилде *Ажардын айланасына* карышкырлар толуп кетти (К.Б.). *Огороддун тегерегине* жаш көчөттөр отургуздук.

2) *Жатыш жөндөмөдө* айтылса, кыймыл-аракеттин заттын айлана-тегеректинде болгон ордун билдирет: *Каныбектин айланасында* тургандардын баардыгы тым-тырс боло калышты (К.Ж.). *Шаардын айланасында* бир нече санаторийлер жайгашкан (К.Б.). Бул боз тамдын тегерегинде жан көрүнбөйт (Т.С.).

3) Эгерде *чыгыш жөндөмөнүн* мүчөсү жалганса, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын айлана чөйрөсүнөн башталып чыккандыгын көрсөтөт: *Кеңешмеге Ысык-Көлдүн айланасынан* да көп колхозчулар келишти. *Кыштактын айланасынан* жылтылдаган оттор көрүнө баштады. *Сарайдын тегерегинен* кобур-кобур үн чыгат.

Бой – суунун, жолдун, көлдүн ж.б. жээги.

Жээк – бир нерсенин (суунун, көлдүн, жолдун ж.б.) кырка чети, бою, чет жаккы бөлүгү.

Бул эки сөздүн туюндурган мааниси өз ара жакын.

1) Бул жардамчы атоочтор *барыш жөндөмөдө* айтылса, кыймыл-аракеттин кандайдыр бир заттын чет жакасына, жээгине, кырка боюна багытталгандыгын көрсөтөт: Игнатов Омск шаарынан *деңиздин боюна* сүргүнгө келген (К.Бек.). Ал адатынча дагы *суунун боюна* барып жатты (Ч.А.). Жаан басаңдап токтогондон кийин, мен *Күркүрөөнүн жээгине* бардым (Ч.А.).

2) *Бой, жээк* жардамчы атоочторуна *жатыш жөндөмөнүн* мүчөсү жалганса, кыймыл-аракеттин белгилүү бир заттын чет жакасында, жээк жагында болгон ордун билдирет: Мен *суу боюнда* калдым (К.Б.). *Жол боюнда* бирөө кырман сапырып жатат (К.Ж.). Ал эски ичигин жамынып, *оттун жээгинде* отурат (А.Т.).

3) Жогорку жардамчы атоочтор *чыгыш жөндөмөдө* айтылса, кыймыл-аракет заттын чет жакасынан, жээк жагынан башталып чыккандыгын же болгон ордун туюндурат: Булар *көл боюнан* келишти. *Жол жээгинен* окчун кетүүгө ашыгат (Т.С.). Ага *каналдын жээгинен* жолуктум.

Чет – бир нерсенин чет жагы, чеке жагы.

1) Бул жардамчы атоочко *барыш жөндөмөнүн* мүчөсү жалганса, кыймыл-аракеттин бир нерсенин чет жагына багытталгандыгын

көрсөтөт: Акматтын шилтөөсү менен Кулу көпчүлүктүн четине келди (К.О.). Кайык суунун четине жакындады (К.Ж.).

2) Жатыш жөндөмөдө айтылса, кыймыл-аракеттин бир нерсенин чет жагында болгон ордун билдирет: *Короонун четинде* маталган үч-төрт төө көрүндү (К.Б.). *Жылкынын четинде* туруп, ойго кетээр эле (К.Ж.). Көк көйнөкчөн Айна *алтыгаттын четинде* отурат (К.О.).

3) Жардамчы атоочко *чыгыш жөндөмөнүн* мүчөсү уланса, кыймылдын кандайдыр бир заттын чет жагынан башталып чыккандыгын, же заттын чет жагы аркылуу болгондугун көрсөтөт: Ысмайылдын келээрин билген Сейде аны түн ортосунда *айылдын четинен* тосуп алды (Ч.А.). Ал шашкан неме *темир жолдун четинен* ары карай жүгүрдү (К.Бек.). Алар *кырмандын четинен* өтүштү.

3. Заттын ич-аралыгын көрсөтүүчү жардамчы атоочтор

Ич – бир нерсенин ич жагы, ички бөлүгү, арасы.

1) Бул жардамчы атооч *барыш жөндөмөдө* айтылса, мейкиндик катышты билдирип, кыймыл-аракет заттын ич жагына, бирөөлөрдүн арасына багытталгандыгын көрсөтөт: Ал *цехтин ичине* кирип барды (К.Бек.). Үмөтаалы *арыктын ичине* секирип түштү (К.О.). Кулу менен Сагын Дөөлөттү ээрчип, *эл ичине* кетишти.

2) *Ич* жардамчы атоочуна *жатыш жөндөмөнүн* мүчөсү жалганса, аны менен айкашкан илик жөндөмөдөгү сөздүн лексикалык маанисине карай мейкиндик жана мезгилдик катышты билдирет.

Мейкиндик катышты билдиргенде илик жөндөмөдөгү сөз орундук маанидеги сөздөрдөн болот: *Үйдүн ичинде* эс тарта элек жаштар, катын-калач гана калды (К.О.). Сөөк *көшөгөнүн ичинде* жаткан экен (К.О.).

Илик жөндөмөдөгү сөз айрым-айрым даанадан турган заттарды билдирсе, сөз айкашы аракеттин бир нече заттын арасында болгондугун билдирет: *Эл ичинде* көкүрөктөрүнө кызыл лента байланган үч киши жүрөт (К.Б.). *Уйлардын ичинде* бир күрөң ноопас жүрөт (К.Б.). *Алардын ичинде* Саадат да баратат (Ч.А.).

Эгерде *илик жөндөмөдөгү* сөз мейкиндик маанидеги сөздөрдөн болсо, кыймыл-аракеттин аткарылыш мезгилин билдирет: өткөн *он тогуз жылдын ичинде* көптөгөн тарыхый өзгөрүүлөр болду (К.К.). Алардын талабын *ич күндүн ичинде* канааттандырбасак, анда алар забастовка жарыялашмакчы (К.Бек.). Бул ишти *эки сааттын ичинде* бүтүрөбүз.

3) Жардамчы атооч *чыгыш жөндөмөдө*

айтылса, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын ичинен, же бир нече заттын арасынан башталып чыккандыгын туюндурат: Сындырган *нандын ичинен* кенедей кагаз чыкты (К.Бек.). *Көмүркөйдүн ичинен* Нурбек асма көпүрөнүн аспаптарын көргөн (Ч.А.). Калың *топтун ичинен* бирөө үн катты (К.Бек.).

Илик жөндөмөдөгү сөз абстрактуу мааниде болсо, кээде кыймыл-аракеттин кандай абалда, кандай шартта болгондугун да туюндурат: «Кырсыкка учурабасак, *бир кызыктын ичинен* чыгабыз бүгүн» - деди (Т.С.).

Орто – кандайдыр бир заттын борбор чени, заттардын арасы.

1) Бул жардамчы атооч *барыш жөндөмөдө* айтылса, кыймыл-аракет заттын орто жерине, борборуна, же бир нече заттын арасына багытталгандыгын билдирет: Кемпир *Акия менен Зарылдын ортосуна* араң батышты (Т.С.). Эки чоң стол *цехтин ортосунда* жанаша коюлган (К.Б.). Тарас бир топ *кыздын ортосуна* барып отурду (С.С.).

Кээде аракеттин кайсы мезгилге чейин болгондугун көрсөтөт. Мындай учурда илик жөндөмөдөгү сөз мезгил, убакыт маанисиндеги сөздөрдөн болот: *Жаз ортосуна* жетсек, андан аркысы жеңилерээк болуп калат. Жашы отуздун ортосуна келип калды.

2) *Жатыш жөндөмөнүн* мүчөсү жалганса, кыймыл-аракеттин кандайдыр бир заттын орто жеринде, же бир нече заттын арасында болгондугун баяндайт: *Короонун ортосунда* жеңем экөөбүз эле калыптырбыз (Ч.А.). Кыргызбай жайкалып турган эгининин ортосунда тура калды (К.О.). *Алардын ортосунда* эски жуурканга оронуп, Мыскал да келаткан (Т.С.).

Эгерде жардамчы атооч менен байланышкан *илик жөндөмөдөгү* сөз мезгилдик маанидеги сөздөрдөн болсо, кыймыл-аракеттин болгон мезгилин туюндурат: Бул окуя *түн ортосунда* болду (Н.Б.). Чолпон *заматтын ортосунда* Алтын менен эриш-аркак боло түштү (Н.Б.). Биз май *айынын ортосунда* келдик.

3) Жардамчы атооч *чыгыш жөндөмөдө* айтылса, кыймыл-аракет кандайдыр бир заттын орто жеринен же бир нече заттын арасынан башталып чыккандыгын, же болбосо болгон ордун билдирет: *Бадалдын ортосунан* бир коён качып чыкты (К.О.). *Көлдүн ортосунан* кара кочкул булут созолонуп көрүндү (Ала-Тоо). Ушул кең *талаанын ортосунан* мен сүйүшкөн эки жашты көрдүм (Ч.А.).

Кээде кыймыл-аракеттин болгон мезгилин, убакытын билдирет: *жыл ортосунан* өттү, *кыш ортосунан* өттү. Убакыт *түн ортосунан* ооп калган (К.Ж.).

Ара – заттардын ортосундагы бош орун, ич аралыгы.

1) *Ара* жардамчы атоочуна *барыш жөн-дөмөнүн* мүчөсү жалганса, сөз айкашы кыймыл-аракеттин бир канча заттын арасына багытталгандыгын билдирет: Муну *чычырканактын арасына* алпарып таштагыла (Т.С.). Четте бөлөк турган Таабалды *алардын арасына* кошулду (К.Бек.). Жылдызкан жылт коюп *жүгөрүнүн арасына* кирди (Н.Б.).

2) Жардамчы атоочко *жатыш жөндө-мөнүн* мүчөсү жалганса, кыймыл-аракеттин бир нече заттын арасында болгон ордун көрсөтөт: *Таштардын арасында* бетеге, шыбактар сеңселет (К.О.). *Тоо арасында* кызыл үйлөр ачыла баштады (Т.С.). Лебедев *топтун арасында* турат (К.Бек.). – Ким билсин, *карагайлардын арасында* жатыптыр (К.О.).

Айрым учурда кыймыл-аракеттин болгон мезгилин көрсөтөт: *Ай арасында* сары кар түшүп, эки күндөй жатты (Т.С.). Ал жумушту *иш арасында* эле бүтүрүп койдум.

3) *Ара* жардамчы атоочуна *чыгыш жөндөмө* мүчө уланса, кыймыл-аракеттин бир канча заттын арасынан башталып чыккандыгын билдирет: *Жумушчулардын арасынан* кимдир бирөө күрсүнөт (К.Бек.).

Калың *бадалдын арасынан* башымды кылтыйтып карап турам (К.Б.). Кер ат *токой арасынан* чыга келди (К.Ж.). Лебедев *алардын арасынан* суурулуп ортого чыга калды (К.Бек.).

Жатыш жөндөмөдөгү жардамчы атоочтон кийин куранды -гы мүчөсү уланса, заттын ар кандай белгисин көрсөтөт: *Эшиктин алдындагы* сары дөбөт Сулайманды качырып калды (К.О.). Тээтиги *айыл башындагы* ак боз үй Тойбайдыкы (А.Т.). Кээде мындай формадагы жардамчы атоочтор затташкан маанини түшүндүрүп калат: Үй ичиндегилер көпкө сүйлөшүштү.

ЗАТ АТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ

Зат атоочтор сөз жасоонун бардык ыкмалары аркылуу жасалат. Алар, негизинен, төмөнкүдөй үчөө:

- 1) лексика-семантикалык ыкма,
- 2) синтаксистик ыкма,
- 3) морфологиялык ыкма.

I. Лексика-семантикалык ыкма

Бир эле уңгу же туунду зат атооч өзүнчө туруп же сөз тизмегинде алган орду жана аткарган грамматикалык милдети боюнча зат атоочтук же башка бир сөз түркүмүндөгү

сөздүн милдетин аткарат. Мисалы: *көк* – алгачкы маанисинде түстү билдирген сын атооч, *көк* – асман маанисиндеги зат атооч, андан *көкөлө* – асмандап уч маанисиндеги этиш; *көк* мелжиген бийик тоо; *көк асман* (кош зат атооч сөз), *көгүлтүр* (түс) асман ж.б. сыяктуу сөздөр жасалган.

Той – уңгу этиш жана *той* – тамак-аш, оюн-тамаша менен коштолгон үлпөт маанисиндеги зат атооч: *тойго* барсаң тоюп бар (ылакап); *тойло* (туунду этиш), *той-топур* (кош зат атооч), *той бер*, *той жаса* ж.б.

Лексика-семантикалык ыкма менен зат атооч сөздөр тике жана өтмө маанилерде колдонуунун натыйжасында да жасалат. Мисалы: *тап* – курак кураганда, оюм салганда түстөрдү айкалыштырып жайгаштырууга байланыштуу айтылуучу бөлүк маанисиндеги зат атооч сөз. Өтмө мааниде – коомдук катмар: *жумушчу табы*, *тап күрөшү*, *таптык коом* ж.б. Ушундай эле жол менен *уңгу* – металл куралдын сабы ашталуучу жери: *балтанын уңгусу*, *керкинин уңгусу* > лингвистикалык термин: *уңгу сөз*, *сөздүн уңгусу*, *уңгу атооч*, *уңгу этиш*, *уңгулаш* (сөздөр); *атчан*; *ата*, *атак*, *аттуу* сыяктуу бир уңгуга тиги же бу курандынын жалганышы менен жасалган сөздөргө карата колдонулуучу термин.

Алкак – тактай тилкелеринен жасалган буюмду (челекти) бириктирип кармап туруу үчүн колдонулуучу тегерек нерсе > өтмө мааниде географиялык термин катары жер шарынын климат жагынан айырмалануучу тилкелерин билдирүү үчүн колдонулат: *жылуу алкак*, *суук алкак*.

Өрүш – мал жайыты катары пайдалануучу жер > математикалык термин маанисинде «мейкиндикти» билдирет: *бурчтун өрүшү*; *баскыч* – «тепкич маанисиндеги» туунду зат атооч > өтмө мааниде коомдук-саясий термин катары коомдук өнүгүштүн белгилүү тепкичин атоо үчүн колдонулат. *Ээ* – бир нерсенин кожоюну > лингвистикалык термин катары сүйлөмдүн баш мүчөсүнүн биринин атоосу: *сүйлөмдүн ээси*; *ээсиз сүйлөм*; *ээлик милдет* ж.б. Тилибизде бул ыкма менен тиги же бу илим тармактарында терминдик мааниде колдонулуп кеткен көптөгөн уңгу жана туунду сөздөр бар: *агартуу*, *чак* (*учур чак*, *келер чак*), *тыным*, *сап* (*ыр сабы*), *өндүрүш*, *күрөш*, *кеңеш*, *жарыш*, *мелдеш* ж.б.

II. Синтаксистик ыкма

Зат атоочтор синтаксистик (аналитикалык) ыкма менен да жасалат. Мында бир же бир нече сөз айкашы ажыралгыс бир семантика-синтаксистик бирдикти түзүп, андай айкаш жаңы лексикалык мааниге ээ болот.

1) Аныктоочтук байланыштын ыкташуу

жолунун негизинде *суу жоолук, кош ооз (мылтык), жарыш сөз, кара жол, ишеним кат, өнөр жай, көк шибер, темир жол, ак тилек* сыяктуу татаал зат атооч сөздөр жасалат.

2) Бириккен зат атоочтор деле жогорудагы эрежеге негизделип жасалган, бирок алар ар түрдүү тыбыштык ширешүүлөрдүн натыйжасында жөнөкөй сөздөргө окшоп калган тарыхый татаал сөздөр: жарганат<жаргак+канат; сокпилек<соку+билек; таяке<тай+аке; таеже<тай+эже; карагат<кара+кат; беркел<бери+кел.

3) Ушундай эле өбөлгөлөргө таянып, татаал энчилүү зат атоочтор жасалган: *Келдибек, Токтогул, Турдукан, Алымбүбү, Сексенбай, Мамбетаалы, Бердаалы, Сарыжаз, Көкөмерен, Амбашы, Кочкората* ж.б.

4) Зат атоочтордун өз алдынча тобуна кош зат атоочтор да кирет. Алар сөз айкаштарынын тең байланыш жолуна негизделип жасалат. Натыйжада толук маанилүү жалпылама зат атоочтор (*ата-эне, ата-бала, үй-жай*), затташкан атоочтуктар (*көргөн-билген, ойногон-күлгөн*), сыңар маанилүү уйкаш зат атоочтор (*үй-жай, отун-сотун*), ошондой эле сыңар маанилүү синонимдеш (*кир-кок, сорпо-шилең, кийим-кечек, бала-чака сыяктуу*) зат атоочтор да жасалат.

III. Морфологиялык ыкма

Курандылардын (сөз жасоочу мүчөлөрдүн) жардамы менен уңгу жана туунду заттан жана башка сөз түркүмдөрүнөн зат атоочтор жасалат.

1) **Зат атоочтон зат атооч жасоочу курандылар.**

Уңгу жана туунду зат атоочтордон төмөндөгү курандылардын жардамы менен туунду зат атоочтор жасалат:

-чы (-чи, -чу, -чу) кесипти билдирүүчү зат атоочторду жасайт: *малчы<мал+чы, тегирменчи<тегирмен+чы, койчу<кой+чу, дүкөнчү<дүкөн+чу.*

Айрым бир эки же көп муунду сенек зат атоочторду да этимологиялык жагынан ушул -чы курандысынын жардамы менен жасалган болуу керек деп болжолдоого болот: *кайчы, топчу, камчы, жалчы.* Ал эми айрым бир сөздөрдүн курамынан болжол менен ажыратылуучу -шы курандысы да ушул эле -чы'нын тыбыштык шайкештик закону менен түшүндүрүлүүчү түгөйү болушу ыктымал: *тепши.*

-чы курандысы кийинки мезгилде бир кыйла өздөштүрүлгөн сөздөргө жалганып, алардан да кесипти билдирүүчү зат атоочторду жасап калды: *тракторчу, моторчу,*

эксковаторчу, пахтачы, комбайнчы ж.б.

-лык (-лик, -лук, -лук, -дык, -дик, -дук, -дүк, -тык, -тик, -тук, -түк) курандысы жалпы жана абстракцияланган туунду зат атоочторду жасоодо кеңири колдонулган морфологиялык каражаттардын бири:

1) -лык курандысы аркылуу *тердик, желдик, белдик, ооздук, суулук, жоолук, жаздык* сыяктуу конкреттүү заттардын аттарын билдирген зат атоочтор жасалат.

2) -лык курандысынын жардамы менен жалпы (абстракттык) маанидеги атооч сөздөр жасалат: *чоңдук, балалык, жаштык, баалуулук, жылуулук, сулуулук, кооздук, оройлук, мээримдүүлүк.*

3) -лык курандысы топонимдерди билдирүүчү аттарга жалганып, ошол жерге тиешелүүлүктү билдирүүчү туунду зат атоочторду жасайт: *бишкектик, оштук, нарындык, арабстандык, канадалык, москвалык, аксуулук, суусамырлык* ж.б.

4) -лык курандысын айрым бир сенек туунду зат атоочтордун курамынан да этимологиялык талдоо аркылуу ажыратууга болот: *экилик, түндүк, үчүлүк, бешилик, жоолук.*

-чылык (<чы+лык; -чилик, -чулук, -чүлүк) курандысы да кесипчиликти жалпылап билдирүүчү зат атоочторду жасайт: *балыкчылык, дыйканчылык, чарбачылык, жүзүмчүлүк, кызылчачылык, багбанчылык.*

Заттардын өзгөчө касиетин, бир нерсеге ыктагандыкты билдирүүчү *тууганчылык, адамгерчилик, жердешчилик, жокчулук, ачкачылык* сыяктуу зат атоочтор жасалат.

-чылык курандысынын өзү затташып (лексикациялашып), адамдын өзгөчө касиетин, мисалы, эскичиликке (*кыргызчылык, уруучулук сыяктуу*) берилгендигин билдирүү семантикасына да ээ болгон: -чылыкка баткан адам, -чылыкты аябай туткан неме.

-лаш (-леш, -лош, -лөш, -даш, -деш, -дош, -дөш, -таш, -теш, -тош) курандысы зат атоочтордон теги, кесиби, ой-пикири, тилек-максаты боюнча жалпылыгы баардыкты билдирүүчү зат атоочторду жасайт: *жолдош, курдаш, замандаш, тилектеш, жердеш, карындаш. Айлаш катын – сырдаш* (ылакап); -лаш өнүмдүү куранды катары өздөштүрүлгөн сөздөрдөн да жогоркудай маанидеги сөздөрдү жасай берет: *курташ, класшташ.*

Зат атоочтон зат атоочторду жасоочу башка тилдерден өздөштүрүлгөн курандылардын ичинен өнүмдүүлөрү - орус тили аркылуу кирген, кишилердин фамилиясы жана атасынын атын (отчество) билдирүүчү -ов/-ев, -ова/-ева, -ович/-евич жана -овна/-евна мүчөлөрү: *Акматов, Жумабаев, Асанова, Дербишева, Жутаке Молдокулович, Күлчоро Үчкөмпиревич, Мария Султановна, Апал*

Апышевна ж.б.

Зат атоочторду жасоочу курандылардын көпчүлүгү колдонулуу чеги боюнча жогоруда саналган мүчөлөргө салыштырганда бир кыйла чектелүү келип, өнүмсүз (малопродуктивный, непродуктивный) каражаттардын тобуна жатат. Алар төмөндөгүлөр:

-чык (-чик, -чук, -цук). Зат атоочтордон кичирейтүү – эркелетүү маанисиндеги (алардын айрымдары конкреттүү заттык мааниге ээ болуп кеткен (*чыбырчык, чаарчык*) туунду зат атоочторду жасайт: *көлчүк, капчык, боточук, чыйырчык*; кээ бир сөздөрдө заттын өзгөчө белгисин туюнтуу семантикасы байкалат: *урунчук, урчук, борчук*.

-чак (-чек, -чок, -чөк). Бул мүчө этиштен зат атоочторду жасайт: *селкинчек (<силк+ын+чак), кемирчек (<кемир+чак), чапчак (<чап+чак), көөрчөк (<көбүр+чак)* ж.б. Аталган негизги семантикасынан өркүндөгөн конкреттүү – предметтик мааниси эмчек, чапчак сыяктуу сөздөрдөн байкалат. *-ча (-че, -чо, -чө)* курандысы айкашып жасалган зат атоочтор да мааниси жагынан жогорудагы *-чык* жана *-чак* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган сөздөрдөй кичирейтүү – эркелетүү семантикасына ээ. Ошондуктан муну ошол мүчөлөрдүн аяккы тыбышы түшүп калган түрү деген, тескерисинче, аны мүчөнүн алгачкы нускасы, ал эми *-чык/-чак'тын* түпкү тегинде татаал (б.а. *-чы+ык/-ак*) мүчө айкаштары болгондугун болжолдогон көз караштар да бар. *-ча* курандысынын жардамы менен *белче, белесче, кудача, моюнча*, сенек сөздөрдөн *бөйрөмчө, бурча* (чама маанисинде), *текче, апиче* сыяктуу зат атоочтор жасалат.

-тай туруктуу курандысы туугандык термин сөздөргө жалганып, алардын уңгусу менен маанилеш, эркелетүү маанисиндеги зат атоочторду жасайт: *агатай, акатай*; заттык конкреттүү аттардан бул курандынын жардамы менен азыркы мезгилде уңгү-мүчөгө жиктелбей калган *жеңкетай, тебетей, кементай*, ошондой эле сын-заттык маанисиндеги аксанатай, карасанатай атоочтору жасалат.

-гый өнүмсүз, туруктуу куранды. Ал *кудагый (<куда+гый), абыгый (<аба+гый)* туугандык терминдерин жасайт.

-ек – өнүмсүз, туруктуу мүчө. Ал эркелетүү-кичирейтүү маанисиндеги *коёнек, кыргыйек* зат атоочторун жасайт.

-ке жогорудагы мүчөлөрдөн айырмаланып колдонулуу чеги кеңири, зат атоочтордон эркелетүү маанисиндеги сөздөрдү жасай берет: *Асан>Асаке, Жаңыл>Жаке, Мамбет>Маке* энчилүү аттарга жалганганда алардын аяккы муундары кыскарып, алардын ордун *-ке* курандысы ээлейт, туугандык терминдерден *эне>энеке, ата>атаке, таяке* сыяктуу сөздөр

жасалат.

-ты (-ти, -ту, -ту) жер-суу (топоним) аттарын жасоого катышып, алардын кандайдыр бир өзгөчө белгисин билдирүү семантикасына ээ сенек мүчө: *Алматы, Кегети, Табылгыты, Сөгөттү, Тегирменти, Курмөнтү*; кээде бул мүчө *-лы/-ды* түрүндө кездешип, жогоркудай эле маанидеги *Арчалы, Бүргөндү, Алчалы* топонимдеринин курамынан кездешет. *-лы/-ты* мүчөлөрү этимологиясы жагынан өнүмдүү зат жана сын атоочторду жасоочу *-лык, -луу* курандылары менен тектеш.

-лак (-лек, -лок, -лөк, -дак, -дек, -док, дөк, -так, -тек, -ток, -төк) өнүмсүз, бирок кеңири колдонулуучу жандуу *-лык* мүчөсүнө жакын оошмо куранды мүчө; заттардын бир нерсеге бай, арбын экендигин билгизүү маанисине ээ жалпы зат – сын атооч сөздөрдү жасайт: *кумдак, таштак, саздак*.

-ай (-ей, -ой, -өй) өнүмсүз куранды, жогорудагы мүчө менен маанилеш: *жолой, көкөй, кумай, жубай*, сенек сөздөрдөн – *өгөй*.

-чыл (-чил, -чул, -цүл) зат-сын атоочтук касиетке ээ сөздөрдү жасаган куранды: *эпчил, ойчул*.

-сын (-син, -сун, -сүн) өнүмсүз куранды. Бир гана суусун деген сөздү жасоого катышат.

-көй – сенек мүчө; *амалкөй, намыскөй*, зат-сын атоочторду жасайт. Бул мүчөгө сырткы көрүнүшү боюнча *жемекей, ичмекей, чалмакей, көмөкөй* деген сөздөрдөгү *-макай (/мекей) -гей/-кей* мүчөлөрү окшош.

-мар/-мач өнүмсүз куранды, бир гана *тилмер/тилмеч* деген сөздү жасайт.

Зат атоочтордун морфологиялык ыкма менен жасалышына башка тилдерден өздөштүрүлгөн бир топ курандылар катышат.

Алардын ичинде кеңири жайылгандары (өнүмдүү) да, өнүмсүздөрү да бар.

-чар/-шар (-чер, -чор, -чөр; < шар – монголчо «бука» деген сөз). Кыргыз тилинде куранды катары жаныбарлардын жаш өзгөчөлүгүн билдирүүчү *букачар, текечер, бугучар, кулжачар*, сенек сөздөрдөн *тогончор* (небере-чөбөрөлөрдүн тукуму маанисиндеги туугандык термин) сыяктуу заттарды жасайт.

-жын (-жин, -жун, -жүн) түпкү теги боюнча түрк-монгол тилдерине тиешелүү *кунаажын, мегежин* (чочконун ургаачысы), *дөнөжүн* (төрт жашар бодо мал) сөздөрүн жасоочу куранды.

-кер/-гер – фарсы тилдеринен өздөштүрүлгөн, кесипти билдирүүчү зат атоочторду жасоочу куранды: *үмүткөр, соодагер, пахтакер, саяпкер, айлакер, айыпкер, жоокер*.

-кор – жогорку мүчө менен маанилеш, фарсы тилдеринен өздөштүрүлгөн *сүткор, жемкор, чайкор* сыяктуу зат-сын атоочторду жасайт.

-кеч – кесипти билдирүүчү зат атооч сөздөрдү жасайт, фарсы тилдеринен өздөштүрүлгөн куранды: *арабакеч, кирекеч, төөкеч, аракеч, асылкеч, адылкеч* ж.б.

-поз - кесипти билдирүүчү зат атоочторду жасоочу, фарсы тилдеринен өздөштүрүлгөн куранды: *оюнпоз, илимпоз, ашпоз, кумарпоз, өнөрпоз*.

-стан – фарсы тилинде «өлкө» маанисиндеги сөз, кээ бир мамлекеттердин атын билдирүүчү топонимдерди жасоого катышат: *Кыргызстан, Өзбекстан, Казакстан, Башкырстан, Татарстан, Пакистан, Афганстан, Түркстан, Тажикстан, Гүлистан* (шаардын аты жалпы ат катары «гүлдөгөн өлкө» маанисиндеги сөз).

-кана – фарсы тилдеринде *үй, бөлмө* маанисиндеги сөз, куранды мүчө катары нерсенин (көбүнчө имараттын) бир нерсеге арналгандыгын билдирүүчү сөздөрдү жасоочу сенек куранды: *уйкана, малкана, оорукана, китепкана, дарыкана, чайкана, чочкокана, кушкана, аткана, ашкана*.

-дар – фарсы тилдеринен өздөштүрүлүп, заттын өзгөчөлүгүн билдирүүчү карыздар жана *жарадар* деген зат-сын атооч сөздөрдү жасайт.

Сенек мүчө катары айрым туунду сөздөрдүн тутумунан ажыратылуучу *-пан* (*балапан*) *-пал/-пөл* (*түспөл*), *-бы* (*кырбы/курбу*) сыяктуу кызматчы морфемаларды эсептөөгө болот.

2) Этиштерден зат атоочторду жасоочу курандылар

Мындай курандылардын арасында өнүмдүүлөрү төмөнкүлөр:

-ым (*-им, -ум, -үм*) этиштерден кыймыл-аракеттин мүнөзүнө байланыштуу заттык түшүнүктү билдирүүчү туунду зат атоочторду жасайт: *басым* (<*бас*+*ым*), *түшүм* (<*түш*+*ым*), *атым* (*бир атым насыбай*<*ат*+*ым*), *чагым* (<*чак*+*ым*), ошондой эле *бүтүм, чечим, чыдам, уюм, билим, сугум, согум, көлөм, өлчөм, токтом, чакырым, ойлом, көтөрүм* сыяктуу көп сөздөр ушул *-ым/-м* курандысынын жардамы менен жасалат.

-ма (*-ме, -мо, -мө*) уңгу жана туунду этиштерге жалганып, алардан уңгунун маанисине байланыштуу кыймыл-аракеттин өзгөчөлүгүн, мүнөзүн билдирүү семантикасына ээ туунду зат атоочторду жасайт: *боёмо* (<*боё*+*ма*), *сүзмө* (<*сүз*+*ма*), *тизме* (<*тиз*+*ме*), *эчме* (*бозонун бир түрү* <*эчке*+*ме*), *калама* (*ачыбаган камырдан жасалган нан* <*кала*+*ма*); жаңы өтмө маанидеги термин сөздөрдөн: *басма, башкарма, көргөзмө/көрсөтмө, мүнөздөмө* сыяктуулар да *-ма* курандысынын жардамы менен жасалат.

Этимологиялык изденүүлөр аркылуу бул курандыны *эрме* (ээн талаа, эрме чөл),

күрмө, сурма, чалмакей ж.б. сенек сөздөрдүн курамынан ажыратууга болоор эле.

-ыш (*-иш, -уш, -үш*) курандысы заттын жана кыймыл-аракеттин атын билдирүүчү туунду сөздөрдү жасайт (бул мүчө көп маанилүү, б.а. сөз жасоочу, форма жасоочу мүчө). Зат маанисинде конкреттүү заттын атын билдирет: *чыгыш, батыш* (жер шарынын күндүн чыкканы менен батканына байланыштуу координаталык түшүнүктөрдү билдирүүчү географиялык терминдер), ошондой башка терминдик маанидеги *чогулуш, жыйналыш*, ошондой эле *алкыш, каргыш, согуш, күрөш, жарыш, келиш-кетиш, ат чабыш, түш көрүш* (өзгөчө белги, жөндөмдүүлүк жөнүндө), *жаратылыш, кармаш, оодарыш* сыяктуу заттык маанидеги сөздөрдү жасайт.

-мак (*-мек, -мок, -мөк*) аткарган милдети жагынан жогорудагы зат атооч жана кыймыл атоочтук маанидеги туунду сөздөрдү жасоочу *-ыш* мүчөсүнө окшош куранды.

-мак курандысы да конкреттүү заттык маанидеги туунду сөздөрдү да (*уймек*<*уй*+*мак*, *чакмак*<*чак*+*мак*, *оймок*<*ой*+*мак*, *куймак*<*куй*+*мак*, *өрмөк*<*өр*+*мак*, *кайырмак*<*кайыр*+*мак*, *табышмак*<*табыш*+*мак*, *жандырмак*<*жандыр*+*мак*, *өтмөк*<*өт*+*мак* жана энчилүү географиялык ат – *өтмөк* (ашуунун аты) жана кыймыл атоочторду (баш *кесмек* жок, тил *кесмек* бар – ылакап) жасагандыктан бул мүчөнү да курандылык жана форма жасоочу касиеттерге ээ аткарган милдети боюнча көп маанилүү мүчө деп эсептөөбүз жөндүү.

-ынды (*-инди, -унду, -үндү* < *-ын+ды*) татаал куранды. Уңгу жана туунду этиштерге жалганып, алардын кыймыл-аракеттин жыйынтыгы, андан келип чыккан натыйжанын атын билдирүүчү зат атоочторду жасайт: *таштынды*<*ташта*+*ынды*, *жугунду*<*жук*+*ынды*, *чамынды*<*чап*+*ынды*, *ширенди*<*шире*+*ынды*, *уранды*<*ура*+*ынды*, *чачынды*<*чач*+*ынды*, *бөлүндү*< *бөл*+*ынды*, *шиленди*<*шиле*+*ынды*, *жуунду*<*жуу*+*ынды* ж.б.

-ан (*-ен, -он, -өн*) жана анын түгөйлөрү *-ын/-н* (кээде *-аан*) этиштерден алардын маанисине байланыштуу конкреттүү заттык маанидеги же кыймыл-аракеттин мүнөзүнө байланыштуу заттык семантикадагы сөздөрдү жасайт: *жаан*<*жаа*+*ын*, *бороон-чапкын*<*боро, борошо*+*ын/-аан, эгин*>*эк+ын, кошуун*<*кош*+*уун, тыгын*<*тык*+*ын, кишен*<*кише*+*ын, агын*<*ак*+*ын, отун*<*от*+*ын, эрен* (баатыр маанисинде) <*эр*+*ан* ж.б.

-ды (*-ди, -ду, -дү*) сейрек колдонулуучу, этиштен зат атооч жасоочу куранды: *эмди* (кысыр *эмди*)<*эм*+*ды, жойду* (эпчил,

жойлогуч, шимшилегич маанисиндеги сөз, *жойку* менен маанилеш)*<жой+ды*.

-гак (*-гек, -гок, -гөк, -как, -кек, -кок, -көк*) этиш сөздөрдөн нерсенин, заттын жөндөм, мүнөзүн билдирүүчү зат жана сын атооч маанисиндеги туунду сөздөрдү жасоочу куранды мүчө: *опкок<оп+гак, соргок<сор+гак, айгак<ай+гак; конкреттүү аттардан: бишкек<быш+гак, капкак<кап+гак* ж.б.

-ык/-ак/-к жогорудагы курандынын түгөйү. Болгондо да көбүнчө тууранды этиш сөздөргө уланып, ошол эле маанидеги зат атооч маанисиндеги сөздөрдү жасайт: *ышкырык<ышкыр+ык, чүчкүрүк<чүчкүр+ык, бакырык<бакыр+ык, чакырык<чакыр+ык, кыйкырык<кыйкыр+ык, үшкүрүк<үшкүр+үк* ж.б. Этиштерден конкреттүү маанидеги *арык, торук, салык, көлүк, ийик, буйрук, конок, жүрөк, бычак, таяк, төшөк, шыбак, бутак, кашык* сыяктуу сөздөрдү жасайт.

-оо (*-өө*) кыймыл атоочторду жасоочу бул мүчөнүн жардамы менен түзүлгөн сөздөр затташып, конкреттүү буюм, нерселердин атын билдирет: *аштоо<ашта+оо, каноо* (согуштан түшкөн олжо)*<кана* (канап-бутоо)*+оо, коңкуроо* ж.б. *-оо+ын* айкашып (*-оон*) *шалоон, жалоон* (дой) сыяктуу сөздөрдү да жасайт.

-оо/-өө курандысы төмөндөгү курандынын *-ыч* элементи менен айкашып, *-ооч/-өөч* мүчөлөрүнө айланып, атооч-этиш сөздөрдөн зат атоочторду жасайт: тактооч, баяндооч, айкындооч, толуктооч; конкреттүү аттардан желбирөөч, орооч, бөлөөч, тырмооч сөздөрүн жасайт.

-гыч (*-гич, -гуч, -гүч*) жана түзүлүшү, аткарган милдети боюнча буга жакын *-гы* (*-ги, -гу, -гү, -кы, -ки, -кү*) курандылары этиштерден конкреттүү заттык жана кыймыл-аракеттин атын билдирген сөздөрдү жасайт: *сүзгүч* жана *сүзгүч, чалгыч, ачкыч, туткуч, куургуч, жырткыч*, ал эми *-гы'нын* жардамы менен шыпыргы, ийги, сузгу, уйку, күлкү, көчкү, ачыткы, күйдүргү. Ошондой эле семантикасы боюнча заттын өзгөчө белгисин билдирүүчү ушул мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган бир топ сөздөр сөз айкашында сын атоочтук милдетти аткарганы менен затташып (субстантивдешип) турганда заттык маанини билдирет: *кыл жуугуч, билги: жөн билги* адам, *бузакы/бузуку, туйгу* (сезим жөнүндө).

-гыч/-гач курандысынан өзүнчө мүчөгө айланган *-ыч/-ач* да уңгу жана туунду этиштерден зат атоочторду жасайт: *сүйүнүч, күйүнүч, кубаныч, өкүнүч, коркунуч, аяныч, булганыч, багыныч* (же багыныш), *көлмөч, болпoch* (май болпoch).

-ыт/-ат (*-ит, -ут, -үт, -ет, -өт, -ат*)

курандылары этиштерге жалганып кыймыл-аракеттин жыйынтыгын билдирүүчү зат атооч сөздөрдү жасайт: *саркыт, кийит, тоют, күйүт, туут, сугат, өлөт*.

-мыш (*-миш, -муш, -мүш*) айрым тектеш түрк тилдеринде кеңири колдонуп, атоочтуктарды жасоочу форма түзүүчү мүчө тилибизде сейрек колдонулуучу куранды катары *турмуш, жазмыш, кылмыш, бөлмүш, кыдырмыш* деген абстракттуу маанидеги зат атооч сөздөрдү жасайт.

-ман (*-мен, -мон, -мөн*) курандысы *-ар/-ыр* формасындагы атоочтуктарга же кээ бир уңгу этиштерге жалганып, алардан заттын өзгөчө касиети туюнтуучу зат атооч сөздөрдү жасайт: *чабарман, билерман, көчөрман, күйөрман, көчмөн, койчуман, уйчуман, турман*: (ат-турман же ээр-турман – «ат жабдык» деген сөз).

-ган (*-ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн*) атоочтуктарды жасоочу форма түзүүчү мүчө айрым затташкан сөздөрдүн курамында куранды (сөз жасоочу) мүчө катары эсептелет: *чагылган, көбүргөн* (өсүмдүктүн аты), *тууган-туушкан, көгүчкөн*.

-гын (*-гин, -гун, -гүн, -кын, -кин, -кун, -күн*) *-ган* мүчөсүнө түгөйлөш, этиштерден туунду атоочторду жасайт: *качкын, туткун, өткүн, сүргүн, учкун*.

-ды (*-ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү*) этиштерге жалганып, алардан кыймыл-аракеттин өзгөчөлүгүнө байланыштуу маанидеги зат атоочторду жасайт: шашты (шаштысын кетирүү), чакты (убакыт маанисинде: чакты-чамасы жок), жарты.

-лак (*-дак, -дек, -док, -дөк, -так, -тек, -ток, -төк*) курандысы этиш сөздөргө жалганып, алардан куурдак, быштак, түйдөк зат атоочторун жана сын маанисиндеги жайдак деген сөздү жасайт.

-алак сенек мүчө (жогорудагы *-лак* мүчөсүнө жакын, *-а+лак* морфемаларынан куралышы ыктымал) шапалак, кумалак деген эки сөздү жасайт.

-ылга (*-илге, -улга, -үлгө*) этиштерге уланып, кыймыл-аракетке байланыштуу, ар түрдүү маанидеги туунду зат атоочторду жасайт: *агылга, демилге, токулга, жөрөлгө, өтөлгө, жасалга, камылга, аталга* ж.б.

-га (*-ге, -го, -гө*) *-ылга* мүчөсүнө жакын, бирок монгол тилдеринен өздөштүрүлгөн, зат атоочторду жасоочу куранды катары эсептелет: *кереге, босого, каалга, жорго, улага, иреге*.

-ымжы жана *-жы* да монголчодон өздөштүрүлгөн жана этиштерге жалганып, кыймыл-аракеттин жыйынтыгынын атын билдирүүчү зат атоочторду жасоочу мүчө катары эсептелет: *коромжу, аралжы*.

-нак/-анак курандысы этиштерге

жалганып, алардан көрнөк (вывески) жана көзөнөк деген эки туунду зат атоочту жасайт.

-мал (<ма+ыл) курандысы этиштен бир гана ташымал деген зат атоочту жасайт.

-аса/-есе курандысы ал жана бер этиштеринен аласа, бересе деген туунду зат атоочторду жасайт.

СЫН АТООЧ

Заттын сын-сыпатын (жакшы, жаман, сулуу), **өңү-түсүн** (ак, кара, жашыл, кызыл), **даамын** (таттуу, ачуу, кычкыл), **формасын** (тоголок, сүйрү, жалпак), **көлөмүн** (чоң, кичине) ж.б. белгилерин билдирип, **кандай? кайсы?** деген суроолорго жооп берген сөздөр **сын атоочтор** деп аталат.

Сын атоочтор мүнөздүү түрдө төмөнкүдөй негизги белгилери менен башка түркүмдөгү сөздөрдөн өзгөчөлөнөт:

1) даража категориясы боюнча (жай, салыштырма, басаңдатма, күчөтмө) өзгөрөт: *жакшыраак, күчтүрөөк, кызылыраак; капкара, өтө кызыл, эң сонун, агыш, көгүлтүр;*

2) өзүнө гана тиешелүү -луу, -сыз, -чыл, -дай, -гыр, -чаак, -гылт, -гыч өңдүү куранды мүчөлөрү бар: *күчтүңү, алсыз, алгыр, урушчаак, саргыч* ж.б.

3) заттын сын-сыпатын жана башка белгилерин көрсөтүп, адатта, жөндөмө, көптүк, таандык мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Бирок затташып, заттык мааниде колдонулган учурда жөндөлөт, көптүк жана таандык мүчөлөрдү кабыл алат: *Жакшынын* шарапаты, *жамандын* кесепети тиер (Макал). Айыгышкан ал кармашууда *кызылдар* жеңип чыкты. Ормуштун төрт уулу бар. Алардын ичинен *акылдуусу* – Ашым.

4) синтаксистик байланышы жагынан дайыма зат атооч, кээде этиш сөздөр менен айкашып айтылат: *Жакшы* бала жакшы окуйт. Алар *көңүлдүңү* олтурушту.

5) сүйлөм ичинде, негизинен, аныктоочтун, баяндоочтун, айрым учурларда сын-сыпат бышыктоочтун, заттанган учурда ээнин, толуктоочтун милдетин аткарат: Алыстан *бийик* тоо көрүндү. Сагын ак сакал деле болсо *кайраттуу*. Анын уулу жакшы окуйт. *Жакшы* эл камын ойлойт, *жаман* өз камын ойлойт (Макал). *Жаманда* достук жок, *жакшыда* кастык жок (Макал).

Сын атоочтор тутумуна карай **жөнөкөй** жана **татаал сын атоочтор** болуп экиге бөлүнөт.

Татаал сын атоочтор эки же андан көп сөздүн айкашынан түзүлүп, заттын ар кандай белгисин туюндурат: *кара кочкул, кызыл ала, ач көз, кызыл-тазыл, эски-уску* ж.б.

Жөнөкөй сын атоочтор бир гана сөз-

дөн туруп, заттын сын-сыпатын, өңү-түсүн, даамын ж.б. белгилерин билдирет. Жөнөкөй сын атоочтор жасалыш жактан **тубаса сын атооч** жана **туунду сын атооч** болуп дагы экиге бөлүнөт.

Лексикалык мааниси боюнча заттын ар түрдүү белгисин билдирген жана азыркы абалында өз алдынча морфемаларга ажыратууга мүмкүн болбогон сын атоочтор тубаса сын атоочтор деп аталат: *кызыл, көк, ак, кичине, терең, жапыз, бийик, эски, жумшак, катуу, оор, жеңил, жакшы, жаман* ж.б.

Сөз жасоочу куранды мүчөлөрдүн жардамы менен башка түркүмдөгү сөздөрдөн же сын атоочтун өзүнөн жасалган сын атоочтор туунду сын атоочтор деп аталат: *күчтүңү жигит, суусуз жер, тоодой толкун, камкор адам, уялчаак бала, кабанаак ит, агыш, кызгылтым, саргыч* ж.б.

Жогоруда сын атоочко мүнөздүү болгон негизги белгилер көрсөтүлдү. Бирок алардын айрымдары төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт:

1) Сын-сыпаттын жетишсиздигин билдирүү мааниси бардык эле сын атоочторго мүнөздүү эмес: заттын өңү-түсүн билдирүүчү сын атоочторго гана тиешелүү. Мисалы: *аксаргыл, кызгылт, агылжым, көгүш.*

2) Сын атоочтун салыштырма даражасы сапаттык сын атоочтор үчүн мүнөздүү: *жакшыраак, ичкерээк, кызылыраак, эң жакшы, кыпкызыл* ж.б.

3) Бирок айрым катыштык сындар да салыштырма даражада айтыла берет: *күчтүрөөк, тузсузураак, суукчаныраак* (киши), *таштагыраак, өткүрүрөөк, боорукерирээк, эң күчтүңү, өтө шашкалаң* ж.б.

Салыштырма даража боюнча тактоочтун кээ бир түрлөрү да өзгөрөт. Мисалы: *эрте – эртерээк, жакын – жапжакын, тез – тезирээк – өтө тез* ж.б.

Сын атооч менен тактоочтун мындай жакындыгы булардын жалпы маанисинин, тактап айтканда, экөөнүн тең белгини билгизгендиги менен байланыштуу болуу керек. Сын атоочтор заттын ар кандай белгисин, тактоочтор кыймыл-аракеттин ар кандай белгисин көрсөткөндүгүнө карабастан, андай белгилер аз-көптүгүнө, же болбосо жетиштүү-жетишсиз экендигине карата өз ара салыштырылышы мүмкүн. Ошондуктан сын атооч сыяктуу кээ бир тактоочтор да салыштырма даражада айтыла берет. Бирок, буга карап салыштырма даража тактоочко да мүнөздүү грамматикалык белги экен деп ойлоого болбойт. Салыштырма даража сын атоочторду башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу бирден-бир белги болуп кала берет.

Ар бир сөз түркүмүнө мүнөздүү болгон негизги синтаксистик кызматы бар, ошону менен бирге алар сүйлөм ичинде кошумча синтаксистик милдетти да аткара берет. Алсак, сын атоочтор өзүнүн лексикалык маанисине ылайык көбүнчө аныктоочтук милдетти аткарат. Бирок, кээде айрым сын атоочтор кыймыл-аракеттин белгисин да көрсөтүп калат, мындай учурда алар, тактооч сыяктанып, сыпат бышыктоочтун милдетин да аткара берет: Асан *жакшы* окуйт. Алар *эпкиндүц* эмгектеништи. Мындагы *жакшы*, *эпкиндүц* деген сын атоочтор сыпат бышыктоочтук милдетти аткарышты. Ошондой эле: *Жолоочу темир* дарбазаны катуу каккылады. Бөрүбай *түлкү* ичигин желбегей жамынып, сыртка чыкты. Бул сүйлөмдөрдөгү *темир*, *түлкү* деген зат атоочтор *кандай?* деген аныктоочтун суроосуна жооп берип, өзүлөрүнүн кийинки *дарбаза*, *ичиги* деген зат атоочтор менен айкашып, аныктоочтук милдетти аткарып турат. Бирок синтаксистик мындай кызматына карап, жогорку сын атоочторду (*жакшы*, *эпкиндүц*) тактооч деп, зат атоочторду (*темир*, *түлкү*) сын атооч деп кароого болбойт, себеби алардын лексика-грамматикалык белгилери өзгөрүлүп, бири тактоочко, экинчилери сын атоочко өтүп кеткен жок, алардын синтаксистик кызматы гана өзгөрдү. Тактап айтканда, бул сыяктуу сөздөр бышыктоочтук милдетти аткарган сын атоочтор жана аныктоочтук милдетти аткарган зат атоочтор болуп эсептелет.

САПАТТЫК ЖАНА КАТЫШТЫК СЫН АТООЧТОР

Сын атоочтор заттын белгисин түздөн-түз же башка заттар, түшүнүктөр менен болгон катышы, байланышы аркылуу билдиргенине жана грамматикалык айрым өзгөчөлүктөрүнө карай сапаттык сын атооч жана катыштык сын атооч болуп эки түргө бөлүнөт.

Сапаттык сын атооч. Мындай сын атоочтор заттын сын-сыпаттык, сапаттык белгисин өзүнүн лексикалык мааниси боюнча эле тике, түздөн-түз атап көрсөтөт: *жылуу үй*, *бийик тоо*, *таттуу алма*, *жаш бала*, *күрөң уй*.

Сапаттык сын атоочтор үчүн төмөнкүдөй грамматикалык белгилери мүнөздүү:

1) сапаттык белгини кадыресе жайынча экендигин, же аз-көптүгүн билдирүүчү салыштырма, күчөтмө даража боюнча өзгөрөт: *жакшы-жакшыраак-эң жакшы*, *чоң-чоңураак*, *катуу-катуураак-капкатуу*;

2) сапаттык сын атоочтун күчөтмө даражасын жасоочу анын өзүнө гана мүнөздүү болгон атайын формасы бар: *кыпкызыл*, *капкара*, *жапжаш*, *капкатуу* ж.б.;

3) сапаттык сын атоочтордун басым көпчүлүгү өз ара антонимдик катышты түзө алат: *ак-кара*, *бийик-жапыз*, *чоң-кичине*, *таркең*, *ысык-суук*, *арык-семиз*, *жоон-ичке*, *узун-кыска* ж.б.;

4) сапаттык сын атоочтордун ичинен заттын өңү-түсүн билдирүүчүлөр сапаттын жетишсиздигин билдирүүчү *-ыш*, *-гылт*, *-гылтым*, *-гыч* ж.б. мүчөлөр менен өзгөрөт: *агыш*, *кызгылт*, *саргыч*. Ал эми заттын жалпы белгисин же мүнөзүн билдирүүчү *жакшы*, *жаман*, *сулуу*; *орой*, *сылык*, *назык*, *жоон* деген сыяктуу сын атоочторго сын-сыпаттын жетишсиздигин билдирүүчү аталган мүчөлөр жалганбайт;

5) бир катар сапаттык сын атоочтордон *-лык* мүчөсүнүн жардамы менен абстракттуу маанидеги зат атоочтор жасалат: *жаңылык*, *жамандык*, *жакшылык*, *узундук*, *курчтук*, *сулуулук*, *өткүрлүк* ж.б. Сапаттык сын атоочтордун көпчүлүгү эч кандай мүчөлөрдүн жардамысыз эле заттардын ар түрдүү белгилерин өзүнүн лексикалык мааниси боюнча түздөн-түз атап көрсөтөт: *чоң*, *кичине*, *таза*, *кең*, *сонун*, *тар*, *ичке*, *назык* ж.б.

Сапаттык сын атоочтор негизинен төмөнкүдөй маанилерди билгизет:

1) жалпы белгини, сапатты билдирет: *жакшы*, *жаман*, *начар*, *сулуу*, *көркөм*, *коюу*, *жапайы*, *мыкты*, *морт*, *кымбат*, *кыраакы*, *бай*, *кедей*;

2) мүнөздү билгизет: *сылык*, *орой*, *тентек*, *жоош*, *көйрөң*, *долу*, *элпек*, *карапайым*, *шайыр*, *түнт*, *шамдагай*, *момун*, *жеңил* (*киши*), *суз* ж.б.;

3) өңдү, түстү көрсөтөт: *көк*, *ак*, *кызыл*, *кара*, *жашыл*, *сары*, *боз*, *сур*, *күрөң*, *жээрде*, *күлгүн*, *чаар*, *буурул*, *тору*, *ала*, *кула*, *мала* ж.б.;

4) даамды, жытты билдирет: *ачуу*, *таттуу*, *кычкыл*, *кыйгыл*, *ачык*, *супсак*, *ширин*, *сасык*;

5) форманы, сырткы кебетени көрсөтөт: *тоголок*, *жумуру*, *сүйрү*, *тегерек*, *жалпак*, *түз*, *ийри*, *кыйшык*, *кайка*, *кырдач*, *чарчы*, *жапалдаш*, *бүкүр*, *болук*, *толук*, *семиз*, *көсөө* ж.б.;

6) көлөмдү, өлчөм, салмак, жаш өзгөчөлүктү билгизет: *чоң*, *кичине*, *кең*, *тар*, *кенен*, *кууш*, *терең*, *тайыз*, *узун*, *кыска*, *бийик*, *жапыз*, *жазы*, *жука*, *калың*, *оор*, *жеңил*, *жаш*, *картаң*, *улуу*, *кенже*, *кичүү*.

7) температуралык белгилерди туюндурат: *суук*, *ысык*, *салкын*, *мээлүүн*, *муздак*, *жылуу*.

Катыштык сын атоочтор. Заттын белгисин тике, түздөн-түз билгизбестен, экинчи бир зат менен болгон катышы (байланышы) аркылуу билдирет.

Катыштык сын атоочтор ар кандай сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу ар түрдүү сөз түркүмдөрүнөн жасалат.

Ошондуктан алардын мааниси, адатта, куранды мүчөлүү туундунун маанисинен келип чыгат. Мисалы: *малдуу* фермер – мында *малдуу* деген катыштык сын өзүнөн кийинки затты (фермерди) малга карата болгон катышына ылайык аныктады, б.а. малдын көп экендиги белги катары көрсөтүлдү; *суусуз* жер – мында *суусуз* деген сын атооч суунун жок экендигин заттын белгиси катары көрсөттү ж.б.

Катыштык сын атоочтор өз уңгусунун жана ага уланган куранды мүчөнүн семантикасына ылайык ар түрдүү маанини туюндурат. Атап айтканда, алардын негизги маанилери төмөнкүлөр:

1) катыштык сындын уңгусу билдирген заттын бар же жок экендигин экинчи бир заттын белгиси катары көрсөтөт: *акылдуу* бала, *токойлуу* жер, *суусуз* талаа, *баласыз* адам;

2) заттын эмнеге арналгандыгын билдирет: *студенттик* жатакана, *тынчтык* конференциясы;

3) катышуучулардын курамын туюндурат: *студенттик* чогулуш, *профсоюздук* конференция;

4) заттын орундук белгисин көрсөтөт: *айылдык* мектеп, *жайлоодогу* мал, *үйдөгү* адамдар, *шаардык* балдар;

5) мезгилдик түшүнүктү белги катары туюндурат: *кышкы* суук, *жайкы* ысык, *былтыркы* иш, *кечээки* концерт;

6) мөөнөттүк катышты билдирет: *жылдык* план, *жумалык* иш, *кварталдык* тапшырма;

7) катыштык сындын уңгусу туюндурган затка окшоштукту билгизет: *тоодой* толкун, *балдай* таттуу, *алтындай* таза;

8) этиштик уңгусу билдирген кыймыл-аракет менен байланышкан ар түрдүү белгини туюндурат: алгыр бүркүт, пашкалак киши, урушчаак бала.

Катыштык сын атоочторго мүнөздүү болгон айрым грамматикалык белгилер бар. Бирок ал белгилер баардык эле катыштык сындарга бирдей даражада мүнөздүү эмес: кээ бир грамматикалык белгилер айрым катыштык сындар үчүн мүнөздүү болсо, айрымдарына мүнөздүү эмес. Аны төмөндө келтирилген тилдик фактылардан ачык көрүүгө болот.

1) Сапаттык сын атоочтордон айырмаланып, күчөтмө даражада айтылбайт. Мисалы: *кызыл-кыпкызыл*, *кара-капкара* деп айтууга болот, бирок *тоолуу-топтоолуу*, *терчил-тептерчил* деп айтууга болбойт.

Ошондой эле *-гы*, *-дай* мүчөлөрү менен жасалган катыштык сындар да *эң*, *өтө*, *абдан* сыяктуу күчөтмө бөлүкчөлөр аркылуу күчөтмө даражада айтылбайт. Мисалы: *ысык-өтө ысык*, *караңгы-абдан караңгы*, *сонун-эң сонун* деп айтууга болот, бирок *өтө жайкы* (ысык) *абдан кышкы* (суук), *эң эртеңки* (күн),

өтө тоодой, *эң баладай*, *абдан алтындай* деп айтууга болбойт.

Айрым катыштык сын атоочтордон өзүлөрүнүн лексикалык маанисине ылайык күчөткүч бөлүкчөлөрдүн жардамы менен күчөтмө даража уюшулбаса, бир катар катыштык сындар, тескерисинче, лексикалык маанисине ылайык андай бөлүкчөлөрдүн жардамы аркылуу күчөтмө мааниде айтыла берет. Сал.: *өтө аттуу* (киши), *эң тоолуу* (жер) деп айтылбайт – *өтө күчтүү*, *эң акылдуу* деп айтылат; *эң* баласыз (адам), *өтө* тишсиз (киши) деп айтылбайт – *эң* акылсыз, *өтө* бактысыз деп айтылбайт; *абдан* атчан (киши) деп айтылбайт – *абдан* ысыкчан, *өтө* оорукчан, *эң* суукчан деп айтыла берет. Бирок бир катар катыштык сын атоочтор күчөтмө бөлүкчөлөр менен айкашып, күчөтмө даражада айтыла берет: *өтө* ишмер, *абдан* дүйнөкөр, *эң* табышкер, *өтө* сезгич, *абдан* өткүр, *эң* уялчаак, *абдан* кабанаак, *эң* билерман ж.б.

2) Көпчүлүк катыштык сын атоочтордон салыштырма даража уюшулбайт. Бирок бул белгиси да баардык эле катыштык сындарга бирдей даражада мүнөздүү эмес: бир катар катыштык сындар салыштырма даражада айтылбаса, айрымдары салыштырма даражада айтыла берет. Алсак, *-дай*, *-лык*, *-лаш*, *-чан*, *-гы* мүчөлөрү менен жасалган катыштык сын атоочтордон салыштырма даража уюшулбайт.

Мисалы: *алтындай*, *тоодой*, *айылдык*, *шаардык*, *айылдаш*, *короолош*, *тончон*, *көйнөкчөн*, *жайкы*, *кышкы* ж.б. дегендерден салыштырма даражаны уюштуруу мүмкүн эмес: (*алтындайыраак*, *көйнөкчөнүрөөк*, *короолошураак* деп айтылбайт). Бирок *акылдуу*, *нысапсыз*, *ойчул*, *амалкөй*, *баласаак*, *чайкор* деген сыяктуу катыштык сын атоочторго *-ыраак* мүчөсүн жалгап, салыштырма даражада айтууга болот: *акылдуураак*, *нысапсызыраак*, *амалкөйлүрөөк*, *баласагыраак*, ж.б.

Экинчи жагынан ушул эле мүчөлөр аркылуу жасалган *аттуу*, *баласыз*, *колдуу* (аял) деген катыштык сындардан салыштырма даража жасалбайт: *аттуураак*, *баласызыраак*, *колдуураак* деп айтууга болбойт. Демек, катыштык сын атоочтордун салыштырма даражада айтылып же айтылбашы, тактап айтканда, бул даражаны жасоочу *-ыраак* мүчөсүн кабыл алышы же кабыл албашы катыштык сындардын лексикалык мааниси менен байланыштуу болот.

3) Катыштык сын атоочторго заттын сын-сыпатынын, белгисинин жетишсиздигин, төмөндүгүн билдирүүчү *-ыш*, *-гылт*, *-гылтым*, *-ылжым*, *-гыч* ж.б. (*агыш*, *кызгылт*, *саргыч*) сыяктуу мүчөлөр жалганбайт.

СЫН АТООЧТУН ДАРАЖАЛАРЫ

Заттын белгилери, сапаты бирдей даражада эмес, ар түрдүү даражада болот. Мисалы, бир заттын өңү *жашыл*, экинчиси ага караганда *жашылдыраак*, үчүнчүсүнүкү *өтө жашыл*, *жапжашыл* болушу мүмкүн. Сын атоочтун даражалары жөнүндөгү түшүнүк ушул өңдүү өзгөчөлүктөрдөн улам келип чыккан.

Ошентип, сапаттык сын атооч аркылуу аныкталуучу заттагы белгилердин ар кандай даражада (кадимки нормада, же андан басаң, же болбосо анча-мынча, же өтө эле айырмалуу, күчтүү) экендигин билгизген грамматикалык категория сын атоочтун даража категориясы деп аталат.

Даражада категориясы грамматикалык маанисиндеги жана формасындагы өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт: *жай даража, салыштырма даража, күчөтмө даража жана басаңдатма даража.*

Жай даража заттарга мүнөздүү болгон кадыресе белгини жайынча гана билгизет да, уңгу же негиз түрүндөгү сапаттык сын атоочтор аркылуу туюндурулат: *ак, көк, сары, кичине, чоң, калың, жука, ачуу, таттуу.*

Салыштырма даража заттагы кандайдыр бир белги кадыресе нормадагы белгиге караганда айырмалуу экендигин билгизет да, бир заттагы белги экинчи бир затта көп же аздыгы, күчтүү же начар экендиги боюнча салыштырылат. Эки заттагы белгини өз ара салыштырууда көбүнчө синтаксистик ыкма колдонулат. Мындай учурда, адатта, салыштырылуучу заттын аты атооч жөндөмөдө, салыштырууга алынган экинчи зат чыгыш жөндөмөдө берилет; сын атооч *-ыраак* формасында же ансыз деле колдонулат. Сын атоочко минтип *-ыраак* мүчөсү жалганып же жалганбай айтылганда, алар семантикалык жактан бири-биринен бир аз айырмаланып турат. Тактап айтканда, сын атооч *-ыраак* мүчөсүз айтылса, бир заттын сапаттык белгиси экинчи заттыкына караганда бир кыйла артык же кем экендиги баса көрсөтүлөт. Эгерде ага *-ыраак* формасы жалганып айтылса, бир заттагы белги экинчи бир заттагыга караганда бир аз гана көп же азыраак даражада экендигин билгизет. Сал.: **Алым Султандан чоң – Алым Султандан чоңураак. Пальтосу көйнөгүнөн узун – Пальтосу көйнөгүнөн узунураак. Уят өлүмдөн катуу** (Макал). Ал кооперативдин иши биздикинен начар – Ал кооперативдин иши биздикинен начарыраак.

Эгерде пикир алышып жаткан адамдарга салыштырууга алына турган экинчи нерсе кайсы зат экендиги ачык-айкын белгилүү болсо жана аны кайталап отуруунун зарылдыгы жок деп эсептелсе, салыштырууга

алына турган заттын аты сүйлөм тизмегинде берилбей да калат: *Омордун бою бийигирээк.* Бул китеп *көлөмдүү.*

Кээде салыштырууга алынган экинчи заттын аты чыгыш жөндөмөдө эмес, барыш жөндөмөдө берилип калат. Мындай учурда салыштыруу үчүн алынган заттын атын билгизген сөздөн кийин жана сын атоочтон мурун караганда же салыштырганда деген сөздөр пайдаланылат: *Керим Осмонго караганда күчтүү (күчтүүрөөк).* Китеп *дептерге салыштырганда* чоң.

Айрым учурларда *-ыраак* мүчөсү салыштыруу маанисин бербей эле, заттын (же кыймыл аракеттин) сапаттык белгисинин кандай даражада экендигин жайынча туюндуруп калат: *Эт чийкирээк* бышыптыр. Осмондун мүнөзү *жумшагыраак.*

Басаңдатма даража. Заттын сынсыпатынын нормалдуу жай даражага жете бербегендигин туюндурат. Ал төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен заттын өңү-түсүн билдирүүчү жай даражадагы сын атоочтордон жасалат:

1) *-ыш:* *ак - агыш, көк - көгүш.* *Көгүш* көздүү жаш жигит ырайымдуу жүзү менен карыяга жылмая карады (К.Б.). Кездеменин өңү *агыш* экен;

2) *-гыл:* *кир – киргил.* Жаандан кийин сай толтура киргил суу ташкындап акты;

3) *-гылт:* *сары – саргылт, кызыл – кызгылт, сур – сургулт.* Бир аз нымданышкан семиз жердин саргылт топурагы бурт-бурт ыргытылып турат (Т.С.). Ысык-Көл кызгылт нурга жүзүн арчып (А.О.). Сургулт балчыктар чып-чып этип үн чыгарат (К.Б.);

4) *-гылтым:* *кызыл – кызгылтым.* Нурия *кызгылтым* чыттан көйнөк тиктирди;

5) *-гыч:* *сары-саргыч.* Кундуздун чачы саргыч;

6) *-ылжым /-ылжын:* *көк-көгүлжүм/көгүлжүн, кара-каралжым, ак-агылжым.* Көк боз аттын такасы, *көгүлжүм* көлдүн жакасы. Ак боз аттын такасы, *агылжым* көлдүн жакасы;

7) *-ылтыр:* *көк-көгүлтүр.* *Көгүлтүр* түтүнү бурк этип, машина жөнөй берди (Т.С.);

8) *-омук:* *боз-бозомук.* Айлананы *бозомук* туман каптап турган;

9) *-ча:* *ак-акча.* Акча бети нурданып, жибек чачы жалтылдап тизеден өтөт (К.Ж.); Бул мүчө сулуу деген сыпаттык сынга уланып да заттын белгисинин бир аз басаңкыраак экендигин билгизет. Сал.: *сулуу кыз – сулууча кыз.*

10) *-чыл:* *ак-акчыл.* Анын *акчыл* бети *саргайып, нурдуу* жүзүн жаш жууйт (К.Ж.).

Сын атоочтун басаңдатма даражасы жуумал, сымак, сымал деген көмөкчү сөздөрдүн жардамы аркылуу да уюшулат: *ак – акжуумал* келин, *көк – көк сымал* кездеме,

ак – *ак сымал* тукаба.

Басаңдатма даражаны жасоочу жогорку мүчөлөр өнүмсүз мүчөлөр болуп эсептелет. Алардын кээ бирөө бир-эки эле сөз жалганса, айрымдары үч-төрт сөзгө гана уланат.

Күчөтмө даража заттын белгиси, сын-сыпаты жогорку деңгээлде өтө жогорку же өтө төмөнкү даражада экендигин көрсөтөт да, төмөнкүдөй жолдор менен жасалат:

1) *Эң, өтө, абдан, чылк, эбегейсиз, чымкый, аябай, ашкан, опсуз* деген сыяктуу күчөткүч бөлүкчөлөрдүн же күчөтүү маанисиндеги сөздөрдүн сын атоочтор менен айкашып айтылышы аркылуу: *эң сонун, өтө чоң, абдан кенен, чылк семиз, чымкый кызыл, эбегейсиз зор, аябай таттуу, ашкан сулуу*. Чурка, Султан, убакыт *өтө кыска*. – Оо, мунун окуясы *өтө кызык*, – деди Нурбай (К.Б.). *Чымкый кызыл* кай бири (Т.Ү.). Сарай кең, *опсуз узун* (Т.С.).

2) Толук формадагы сын атооч менен анын башкы муунунан кыскартылып түзүлгөн бөлүктү бирге колдонуу аркылуу жасалат: *кызыл-кыпкызыл, таттуу-таптаттуу* ж.б.

Бул типтеги күчөтмө даража төмөнкүдөй жолдор менен жасалат:

а) толук формадагы сын атоочтун башкы мууну үндүү тыбыш менен аяктаса, ал муун тыбыштык курамын толук сактайт да, андан кийин *n* тыбышы кошулуп айтылып, күчөтүүчү бөлүк уюшулат; ал бөлүк ошол эле толук формадагы сын атоочко кошулуп айтылуу менен, күчөтмө даража уюшулат. Мисалы: кара: *ка-ра-кап+кара-капкара*, жаңы: *жа-ңы-жап+жаңы-жапжаңы*, кызыл: *кы-зыл-кып+кызыл-кыпкызыл*, жарык: *жа-рык-жап+жарык-жапжарык*;

б) сын атоочтун башкы мууну үнсүз тыбыш менен аяктаса, ал үнсүз тыбыш түшүп калат да, анын ордуна *n* тыбышы колдонулуп айтылып, күчөтүүчү бөлүк уюшулат: таттуу: *тат-туу – тап + таптуу – таптаттуу*, жылма: *жыл-ма – жып + жылма – жыпжылма*, кыска: *кыс-ка – кып + кыска – кыпкыска*, ичке: *ип-ичке – ип + ичке – ипичке*;

в) эгерде сын атооч бир эле муундан туруп, үнсүз менен аяктаса, анда ал үнсүздүн ордуна *n* тыбышы колдонулуп, күчөткүч бөлүк уюшулат да, ал бөлүк ошол эле сын атооч менен бирге айтылып, күчөткүч даража жасалат. Мисалы: *көк: көп+көк-көпкөк*, *түз: түп+түз-түптүз*, *тик: тип+тик-типтик*. Ал эми *ак* деген сын атооч бир муундан туруп, үнсүз менен аяктаса да, жогорку эрежеге багынбайт, анткени ал *ак: ап+ак-апак* болуп айтылбастан, *апак* же *апапак* болуп айтылат. Бул экөөнүн ортосунда бир аз стилдик айырмачылыктар бар: *апак* – заттын өң-түсүнө байланыштуу сапатты күчөтүп көрсөтсө, *апапак* – андан да ашыра

күчөтүп көрсөтөт. Сал.: *апак* кар – *апапак* кар.

3) Күчөтмө даража бир эле сын атоочту кайталап айтып, анын биринчисине илик жөндөмөнүн, экинчисине 3-жактын таандык мүчөсүн жалгоо аркылуу жасалат: *сулуунун сулуусу, күлүктүн күлүгү, мыктынын мыктысы, кызылдын кызылы*. Ысык-Көлдөгү жылкы заводунун ал аргымагы *күлүктүн күлүгү*.

4) Чыгыш жөндөмөдөгү сөздөн кийин күчөткүч *да* бөлүкчөсү, андан соң сын атоочтун колдонулушу менен да жасалат: *кардан да ак, коёндон да коркок, үйдөн да чоң, көмүрдөн да капкара*.

СЫН АТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ

Сын атоочтор, негизинен, эки түрдүү жол менен жасалат. Алар морфологиялык жол жана синтаксистик жол.

МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ

Сөз жасоочу мүчөлөрдү жалгоо аркылуу жасалган сын атоочтор морфологиялык жол менен жасалган сын атоочтор болот. Мындай сын атоочтор кайсы сөз түркүмүнүн негизинде жасалгандыгына карай бир нече топко бөлүнөт.

Зат атоочтон жасалган сын атоочтор

Зат атоочтон сын атоочтор негизинен төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат: *-луу*. Бул мүчөнүн жардамы менен жасалган сын атоочтор негизинен уңгу жана аныкталуучу сөздөрдүн маанисине карата төмөнкүчө аныкталат:

а) негиз (уңгу) аркылуу туюндурулган нерсенин бар экендиги аныкталуучу заттын белгиси катары көрсөтүлөт: *күчтүң жигит, тартиптүң бала, акылдуу адам, билимдүң киши, токойлуу жер*;

б) негиз аркылуу туюндурулган нерсенин көп, арбын, мол экендигин билгизет: *балыктуу көл, таштуу жер, сүттүң уй, далылуу адам*.

-сыз. Бул мүчө аркылуу жасалган сын атоочтор маани жактан *-луу* мүчөсү аркылуу жасалган сын атоочторго антонимдик карама-каршы катышта болот: *акылдуу-акылсыз, күчтүң-күчсүз, пайдалуу-пайдасыз, тартиптүң-тартипсиз*.

-сыз мүчөсүнүн жардамы менен жасалган сын атоочтор негизинен төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

а) уңгу аркылуу туюндурулган нерсенин жок экендигин заттын белгиси катары көрсөтөт: *Балалуу үй күлүстөн, баласыз үй*

көрүстөн (Макал). Ажар *бактысыз*, Ажар турмуш кулу (К.Б.). Какшаал *суусуз* чөл, ээн жер боло турган (К.Б.);

б) кээде бул мүчө аркылуу жасалган айрым сын атоочтор бир нерсенин жок экендигин туюндурбастан, тескерисинче, өтө эле көп экендикти билгизип калат: *сансыз* (сан жетпеген), *эсепсиз* (эсеп жетпеген). Элүүчө төөгө мал алып, *эсепсиз* күмүш зер алып (фольк.). Берметтей тизилген сансыз жылдыздар жымындашып, жер жүзүнө көрүндү (К.Б.). Бул сүйлөмдөрдөгү *эсепсиз*, *сансыз* деген сын атоочтор «эң эле көп» деген мааниде колдонулду.

-дай. Бул мүчө зат атооч, ат атооч, сын атооч, атоочтуктарга жалганат да, ал аркылуу жасалган сын атоочтор уңгу сөз аркылуу туюндурулган затка окшоштуктун бар экендигин белги катары көрсөтөт: *тоодой* толкун, *балдай* таттуу, *пахтадай* жумшак, *кагаздай* жука, *сендей* күжүрмөн, *таң сүргөндөй* жарык. Май айынын аяк чени *бачайыдай*, *саймадай* (Ж.Б.). Колдорунда *биздикиндөй* союлу жок, мылтыгы бар, жабдыктуу (К.Б.). *Суудай* суук, оттой тентек (Т.С.).

-дай мүчөсү менен жасалган айрым сын атоочтордун ичинен өтмө мааниге ээ болуп кеткендери да кыйла. Мисалы: Керим экөөбүз *каргадайдан* бирге өскөнбүз. Ал аракетибизден *кенедей да* (кымындай да) пайда чыккан жок. Бул сүйлөмдөрдөгү *каргадай*, *кенедей* деген сын атоочтор каргага окшош, кенеге окшош деген мааниде эмес, *кичинекей*, *жаш* деген маанини билдирип турат.

-гы/-кы мүчөсү атооч жөндөмөдөгү мезгилдик маанидеги жана атооч, жатыш жөндөмөдөгү орундук маанидеги зат атоочтордон сын атооч жасайт да, затты ошол орун, мезгилге тиешелүүлүгүнө карай аныктайт: *жайкы* түн, *жазгы* жамгыр, *четки* үй, *айылдагы* турмуш, *шаардагы* ишкана. *Кечки* сабакты бирге даярдайлы, – деди Гүлай (А.Т.). Жаратылыштын *жайкы* сулуулугун ого бетер көркүнө келтирет (К.Б.). *Кыштактагы* оорукана таза жана кенен.

-чыл мүчөсү заттын уңгу сөз туюндурган нерсеге көбүрөөк жөндөмдүү, шыктуу экендигин, ошого жакындыгын, көндүм болуп, адаттанып кеткендигин билгизет: *уйкучул* бала, *эмгекчил* адам, *ойчул* илимпоз, *терчил* киши, *тууганчыл* адам. Санаасы жок – *уйкучул*, акылы жок – *күлкүчүл* (Макал). Тойчубек *ойчул*, оор басырык киши эле (К.Б.).

-лык мүчөсү аркылуу жасалган сын атоочтор анын уюшулушуна негиз болгон уңгунун семантикасына ылайык төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

а) мезгилди, убакытты билдирген сөздөргө уланып, ошол мезгилге ченелгендикти,

тиешелүүлүктү туюндурат: *айлык* план, *кыштык* отун, *айлык* акы, *жылдык* киреше, *күздүк* буудай. *Кыштык* отунду эмитен камдоо керек. Быйыл *жылдык* планы орундатабыз;

б) орундук, мейкиндик, маанидеги сөздөргө жалганып, ошол орунга, мейкиндикке тиешелүү, таандык экендикти билгизет: *шаардык* оорукана, *айылдык* мектеп, Оштук пахтачылар, *дүйнөлүк* адабият;

в) эмнеге арналгандыкты, эмнеге ылайык экендикти билгизет: *тебетейлик* көрпө, *костюмдук* трико, *кементайлык* кийиз;

г) эмнеге, кимге тиешелүүлүктү билгизет: *республикалык* чогулуш, *профсоюздук* жыйналыш, *философиялык* илим;

-лык мүчөсү орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн сөздөрдөн сын атоочторду жасоодо да активдүү колдонулат: *практикалык* иш, *драмалык* чыгарма, *агрардык* маселе, *философиялык* илим, *химиялык* приборлор, *морфологиялык* талдоо ж.б.

-лык мүчөсү абстракттуу жана конкреттүү маанидеги зат атоочторду жасоого да активдүү катышаары белгилүү: *жылуулук*, *сулуулук*, *жаштык*, *эрдик*, *тердик*, *суулук*, *түндүк*, *ооздук*, *белдик* ж.б.

-лаш. Бул мүчөнүн жардамы менен жасалган сөздөр заттын, заттык түшүнүктөрдүн атын билгизсе, зат атооч, заттын белгиси катары колдонулса, сын атооч болот. Сал.: *жолдош*, *карындаш*, *курдаш* – зат атоочтор; *сырдаш* курбум, *замандаш* жолдошторубуз, *классташ* балдар – сын атоочтор.

Бул мүчө аркылуу жасалган сын атоочтор өз уңгусунун семантикалык өзгөчөлүгүнө ылайык заттын төмөнкүдөй белгилерин билгизет:

а) ата-теги, тууган-туушкандык жагынан кимдир бирөө менен бирге, жакын экендикти көрсөтөт: *аталаш* тууган, *энелеш* иним;

б) орун-аралык маанидеги сөздөргө уланып, орун-аралык, мейкиндик жагынан кимдир бирөө менен жалпылаш белгини билгизет: *айылдаш* балдар, *короолош* адамдар, *классташ* кыздар.

в) убакыт-мезгил маанисиндеги сөздөргө уланып, убакыт-мезгил жагынан бирге, ортоктош экендигин белги катары көрсөтөт: *Жаш* келин *замандаш* жолдошунун айткандарын угуп келатат (Т.С.);

г) ой-сезим менен байланыштуу сөздөргө жалганып, кимдир бирөө менен ойлогон ою, пикири, тилеги боюнча окшош, жакын экендигин билдирет: *сырдаш* кыздар, *тилектеш* курбулар, *санаалаш* абысындар, *акылдаш* жолдоштор, *көңүлдөш* курбулар;

д) кызматы жана айрым башка белгилери боюнча бирдей, окшош экендигин туюндурат:

кесиптеш адамдар, *кызматташ* жолдоштор, *сабакташ* бала, *классташ* жаштар.

-чан мүчөсү аркылуу жасалган сын атоочтор затты сырткы белгисине, кайсы курал, кандай унаа менен жабдылгандыгына карай аныктайт: *тебетейчен* бала, *тончон* киши, *жоолукчан* аял, *көйнөкчөн* кыз, *мылтыкчан* жоокер, *атчан* киши, *велосипедчен* бала.

Зат атоочтон сын атоочту жасоочу аз өнүмдүү мүчөлөр да бар. Алар төмөнкүлөр:

-чан мүчөсү айрым сын атоочторго жалганып, алар билдирген белгинин кимдир бирөөгө өтө мүнөздүү экендигин туюндурат: *суукчан* адам, *ысыкчан* киши, *оорукчан* аял.

-дак мүчөсү менен жасалган сын атоочтор анын уңгусу туюндурган нерсенин бар экендигин заттын белгиси катары көрсөтөт: *таштак* жер, *саздак* жер, *кумдак* жер.

-мер мүчөсү аркылуу уюшулган сын атоочтор заттын бир нерсеге өтө шыктуулугун билдирет: Асан – *ишмер* жигит. Жамыйла болсо *шайыр*, *сөзмөр*, *суйкайган* жароокер кыз (К.Б.).

-кор мүчөсү менен жасалган сын атоочтор затты бир нерсени жакшы көргөн, ошого берилген белгиси боюнча аныктайт: *малкор* адам, *дүйнөкөр* киши, *канкор* душман, *чайкор* кемпир, *мансапкор*, *жалакор*, *сүткор*, *камкор*.

-кер мүчөсү:

а) курал-жарактарды билгизген сөздөргө уланып, адамдын ошол куралдар менен аракеттенүүгө көнүскөндүгүн, ыктуулугун көрсөтөт: *Найзакер* жигиттери бар эле;

б) бул мүчө менен жасалган бир катар сын атоочтор адамдын ишкердүүлүгүн, бир нерсеге ыктуулугун жана ар түрдүү сапатын көрсөтөт: *табышкер* адам, *айлакер* бала, *жоокер* киши, *күнөөкөр* аял, *боорукер*, *жароокер*, *айыпкер*, *кылмышкер*, *үмүткөр*, *кайраткер*.

-көй мүчөсү негизинен абстрактуу зат атоочторго жалганат да, ал туюндурган түшүнүктү заттын сапаттык белгиси катары көрсөтөт: *намыскөй* жигит, *тамашакөй* адам, *амалкөй* бала.

-поз, -боз мүчөсү уланган сөзү билдирген нерсеге адамдын шыктуу экендигин билдирет: *өнөрпоз*, *илимпоз*, *ышкыбоз*.

-дар мүчөсү уңгу сөз билдирген нерсенин затта бир экендигин, заттын ага дуушар болгондугун туюндурат: *жарадар* жоокер, *карыздар* киши, *кусадар*, *кабардар* адам.

-кел, -саак деген өнүмсүз мүчөлөр да бирин-экин зат атоочтон сын атоочторду жасайт: *эткел* киши, *баласаак* адам.

Тутумунда -бей, -на (фарсы тилинен кирген) бөлүкчөлөрү бар жана -ый/-ий мүчөсү аркылуу жасалган сөздөр да сын атоочтук мааниге ээ: *бейтааныш* адам, *натуура* иш, *тарыхий* эстелик, *адабий* кружок, *диний* китеп, *маданий* революция.

Этиштен жасалган сын атоочтор

Этиштен сын атоочту жасоочу куранды мүчөлөргө төмөнкүлөр кирет:

-гыч. Бул мүчө сөздүн уңгусу билдирген кыймыл-аракетке заттын жөндөмдүүлүгүн, шыктуулугун, ошол кыймыл-аракетти аткарууга арналгандыгын, милдетин туюндурат: *сезгич* киши, *билгич* адам, *жазгыч* акын, *күрөгүч* машина, *көтөргүч* кран, *көтсөткүч* курал.

Бул мүчө зат атоочторду да жасайт: *сызгыч*, *учкуч*, *өчүргүч*, *тепкич*, *ачкыч*, *сүзгүч*, *туткуч*.

-ыңкы мүчөсү сөздүн уңгусу туюндурган абалга заттын дуушар болгондугун белги катары көрсөтөт жана андай сапаттык белгинин бир аз жетишсизирээк даражада экендигин туюндурат: кебетеси *жүдөңкү*, өңү *азыңкы*, көңүлү *басыңкы*, көңүлү *көтөрүңкү*. Баардыгынын да кабактары салыңкы, үнсүз (К.Б.). Өңү *азыңкы*, кебетеси *үрпөйүңкү* (Т.С.).

-ык мүчөсү сөздүн негизи (уңгусу) билдирген кыймыл-аракетке дуушар болуудан келип чыккан натыйжаны заттын белгиси катары көрсөтөт: *тунук* суу, *сынык* чыны, *өлүк* жандар, *ачык* эшик. Бул мүчөнүн жардамы менен тууранды этиштерден да сын атоочтор жасалат. Алар негиз аркылуу туюндурулган элести, табышты кыймыл-аракеттик белги катары көрсөтөт: *жалтылда-к*, *болжура-к*, *былжыра-к*, *солкулда-к*, *шуудура-к*, *дарылда-к*; *шуудурак* жибек, *солкулдак* чыбык, *былжырак* камыр.

-гыр мүчөсү этиштик уңгу туюндурган кыймыл-аракетке жөндөмдүүлүктү заттын белгиси катары билгизет: *алгыр* куш, *өткүр* бычак.

-чаак. Бул мүчө этиштик уңгу билгизген адамга заттын тез, ашыкча ооп кетээрин көрсөтөт: *уялчаак*, *таарынчаак*, *урушчаак*, *мактанчаак*, *кызганчаак*, *эринчээк*; *унутчаак* бала, *урушчаак* киши, *таарынчаак* кыз, *жалтанчаак* ат.

-калак / -калаң мүчөлөрү этиштик уңгу билдирген кыймыл-аракеттин, абалдын адамдын мүнөзүнө айлангандыгын белги катары көрсөтөт: *шашкалак* / *шашкалаң* киши, күйкөлөк адам; Чаргын шашкалак башка сөзгө келбей жөнөп кетти (Т.С.).

-гыс мүчөсү негиз аркылуу туюндурулган маанини жокко чыгарып, танып, ага карама-каршы келген түшүнүктү заттын белгиси катары көрсөтөт: *унутулгус* күндөр, *түгөнүсүс* күлазык, *таанылгыс* өзгөрүш, *кайра кайткыс* жол, *көңүлдөн кеткис* так.

-гын мүчөсү аркылуу жасалган сын атоочтор этиштик уңгу билдирген кыймыл-аракет менен байланышкан белгини көрсөтөт:

келгин куш, *качкын* киши, *өткүн* жаан, *азгын* адам.

-*арман*. Бул мүчө этиштик уңгу туюндурган кыймыл-аракетке заттын (адамдын) жөнөмдүү экендигин туюндурат: *билерман* адам, *аларман* адам, *көрөрман* киши, *чабарман* адам.

-*анак* мүчөсү менен жасалган сын атоочтор уңгу билдирген кыймыл-аракетке заттын (адамдын) ооп кетээрин, андай белги анын мүнөзүнө айлангандыгын көрсөтөт: *кабанаак* ит, *сүзөнөөк* уй, *тебенээк* ат, *качанаак* жылкы, *тиштенээк* ат.

-*ма* мүчөсү менен жасалган сын атоочтор:

а) заттын негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракетке дуушар боло турган белгисин көрсөтөт: *оолуктурма* иш, *дүңүктүрмө* дары, *ээликтүрмө* оору, *ууктурма*; *оолукма* киши, *ээликме* оорусу бар.

б) этиштик уңгу туюндурган кыймыл-аракеттин натыйжасында пайда болгон же ошого окшошуп жасалган белгини билгизет: *чийме* каш, *өрмө* камчы, *сокмо* дубал, *тордомо* коон.

в) заттын негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракетке, абалга келе турган белгисин билгизет. Мындай маанидеги сын атоочтор туюк жана өздүк мамиледеги этиштерден жасалат: *эшилме* кум, *ачылма* терезе, *асырма* мылтык, *эзилме* чопо.

-*ынды*. Бул мүчө этиштик уңгу билгизген кыймыл-аракеттин натыйжасында пайда боло турган белгини туюндурат: *асыранды* бала, *туунду* этиш, *кесинди* чүпүрөк, *курунды* төшөк, *уланды* жип.

-*ыш* мүчөсү этиштик уңгу туюндурган маани менен заттын ортосунда жалпылыктын, байланыштын бар экендигин белги катары көрсөтөт: *окишош* буюм, *тааныш* киши.

-*гак*. Бул мүчө заттын этиштик уңгу аркылуу туюндурулган кыймыл-аракет менен мүнөздөлүүчү белгисин көрсөтөт: *соргок* киши, *тайгак* жол.

Сын атоочтон жасалган сын атоочтор

Сын атоочтон сын атоочту жасоочу мүчөлөр сан жагынан анча көп эмес. Алар бардык эле сын атоочторго жалгана бербейт. Негизинен өңдү-түстү билдирүүчү айрым сапаттык сын атоочторго гана уланып, жаңы маанидеги сын атоочторду жасайт. Андай сын атоочтор заттагы белги нормадагы толук белгиге жете бербегендигин, заттын сын-сыпатынын бир аз төмөндүгүн, жетишсиздигин туюндурат.

Сын атоочтон сын атоочту жасоочу мүчөлөр төмөнкүлөр:

- 1) **-гылт**: *саргылт*, *кызгылт*;
- 2) **-гыл**: *саргыл*, *кызгыл*, *киргил*;

3) **-гылттым**: *кызгылттым*;

4) **-ылжым**: *агылжым*, *каралжым*, *көгүлжүм*;

5) **-ылтыр**: *көгүлтыр*;

6) **-ыш**: *агыш*, *көгүш*;

7) **-гыч**: *саргыч*;

8) **-омук**: *бозомук*;

9) **-чыл**: *Акчыл* жүзү нурданып турат.

10) **-ча**: *Акча* бети нурданып, жибек чачы жылтылдап тизеден өтгү (К.Ж.).

Бул мүчөлөрдүн баары – өнүмсүз мүчөлөр: эки-үч сапаттык сынга, айрымдары бир эле сын атоочко жалганып, заттагы белгинин нормалдуу толук сапатка жете бербегендигин туюндурат.

Ошентип, сын атоочтор морфологиялык жол менен көбүнчө зат атоочтордон жана этиштерден жасалат. Ушуну менен бирге, башка сөз түркүмдөрүнөн жасалган бир аз сандагы сын атоочтор да кездешет: *бүгүн+ки* (иш), *кечээ+ки* (окуя), *эртең менен+ки* (аба) – тактоочтордон жасалган сын атоочтор; *мен+дей* (иште), *сен+дей*, *силер+дей* (окуйм) – ат атоочтон жасалган сын атоочтор.

Сын атооч жасоочу курандылардын ичинен *-лык*, *-лаш*, *-жер*, *-кеч*, *-поз*, *-кор*, *-ма*, *-ык*, *-гыч*, *-ынды* мүчөлөрү зат атоочту жасоого да, сын атоочту жасоого да катыша алат. Аларды негизинен төмөнкү белгилери боюнча бири-биринен айырмалоого болот:

а) заттык маанини туюндурса, сүйлөм тизмегинде ээлик же толуктоочтук милдетти аткаrsa, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрсө, зат атооч болот;

б) сын-сыпаттык белгини билгизсе, аныктоочтук милдетти аткаrsa, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрсө, сын атоочтук мааниде колдонулат. Мисалы:

1) *Көрүндүктү* китеп окуп отурган кичинекей кызга бердик.

2) *Күздүк* буудайлар баш алып калды.

3) *Арабакеч* аттарына жем берди.

4) Керим – менин *асылкеч* курбум. Ал экөөбүз көп жылдардан бери бирге иштейбиз.

Мында биринчи мисалдагы *-лык* мүчөсү менен жасалган көрүндүктү деген сөз - зат атооч, себеби ал заттык түшүнүктүн аталышын билдирип, табыш жөндөмөдө турат (көрүндүктү), сүйлөмдө *эмнени?* деген суроого жооп берип, толуктоочтук милдетти аткарды.

Экинчи сүйлөмдөгү ошол эле *-лык* мүчөсү аркылуу жасалган күздүк деген сөз сын-сыпаттык маанини билгизип, *кандай? кайсы?* деген суроолорго жооп берип, сүйлөм ичинде аныктоочтук милдетти аткарып турат, ошондуктан бул сын атооч катары каралат. Мындай учурда сын атооч сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен (жөндөмө, таандык, сан

категориялары боюнча) өзгөрө албайт.

Үчүнчү сүйлөмдөгү арабак сөзү – зат атооч, анткени ал заттык түшүнүктү билгизип, атооч жөндөмөдө туруп, *ким?* деген суроого жооп берип, ээлик милдетти аткарат.

Ал эми 4-сүйлөмдөгү ошол эле -кеч формасындагы асылкеч сөзү сын-сыпаттык маанини түшүндүрүп, *кандай?* деген суроого жооп берип, аныктоочтук милдетти аткарды. Ошол себептүү бул сөз сын атооч деп табылат, сын атооч катары сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрө албайт.

Демек, зат атоочту да, сын атоочту да жасай ала турган мүчөлөрдүн сөз болуп жаткан учурда кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү сөздү жасагандыгын так ажырата билүү үчүн алардын жогоркудай белгилерине өзгөчө көңүл буруу зарыл.

СИНТАКСИСТИК ЖОЛ

Эки же андан көп сөздүн туруктуу айкашынан түзүлгөн сын атоочтор синтаксистик жол менен жасалган болот да, мындай түзүлүштөгү сын атоочтор татаал сын атоочтор деп да аталат. Татаал сын атоочтор кош сөз жана кошмок сөз түрүндө кездешет.

Кош сын атоочтордун компоненттери өз алдынча маанини туюндурушу жагынан түрдүүчө болот (жазууда кош сын атоочтордун компоненттеринин арасына сызыкча коюлат):

1. Ар бир компоненти өз алдынча мааниге ээ болгон кош сын атоочтор: *эстүү-баштуу, жылуу-жумшак, улуу-кичүү, илимдүү-билимдүү, ак-кара*.

2. Бир компоненти өз алдынча мааниге ээ болгон, экинчиси толук мааниге ээ болбогон кош сын атоочтор: *кызыл-тазыл, эски-уску, майда-чүйдө, жаман-жуман, оңой-олтоң, жоон-жолпу*.

3. Эки компоненти тең өз алдынча мааниге ээ болбогон кош сын атоочтор: *одур-бодур* (жер); *оргу-баргы* (киши).

Кош сын атоочтор:

1) ар башка формадагы сын атоочтордун жупталып айтылышы аркылуу,

2) бир эле сын атоочтун кайталанып айтылышы аркылуу жасалат.

Ар башка формадагы сын атоочтордун жупталып айтылышы аркылуу жасалган кош сын атоочтордун компоненттери өз ара маанилеш (*акыл-эстүү, өңдүү-түстүү, алдуу-күчтүү*) же карама-каршы маанилеш (*улуу-кичүү, чоң-кичине, жакшы-жаман, жаш-кары, ачуу-таттуу*) болот.

Бир эле сын атоочтун кайталанып айтылышы аркылуу жасалган кош сындардын төмөнкүдөй түрлөрү бар:

а) Бир эле сын атоочту өзгөртүүсүз

кайталоо аркылуу жасалгандар: *чоң-чоң, узун-узун, бодур-бодур, бийик-бийик* (үйлөр), *сонун-сонун* (китептер), *тиркүн-тиркүн* (гүлдөр).

б) Бир эле сын атоочту тыбыштык жагынан анча-мынча өзгөртүү менен кайталоо: *эски-уску, жаман-жуман, жакын-жукун* (кишилер), *тааныш-туунуш* (адамдар).

Кош сын атоочтордун түзүлүшү да ар түрдүү:

а) Ар бир компоненти уңгу түрүндө турган кош сын атоочтор: *ак-кара, жоон-ичке, чоң-чоң, узун-узун, бийик-бийик*.

б) Бир компоненти уңгу түрүндө, экинчиси мүчөлүү түрдө айтылган кош сындар: *аң-сезимдүү, акыл-эстүү, таалим-тарбиялуу, мал-мүлктүү, бала-бакыралуу*.

в) Ар бир компоненти мүчөлүү түрдөгү кош сын атоочтор: *акылдуу-эстүү, баштуу-көздүү эле адамдар, акылсыз-эссиз*.

Кошмок сын атоочтордун компоненттери көбүнчө төмөнкүдөй сөз түркүмдөрүнөн болот (жазууда алардын компоненттери бири-биринен бөлөк жазылат):

1) Ар бир компоненти сын атоочтон болот: *кара күрөң, кара тору, кара көк, ак куба, жашыл ала, сары ала, көк ала, кызыл ала, кара кашка, жээрде кашка*.

2) Сын атооч менен зат атоочтон болот: *ак пейил* (киши), *ак көңүл* (бала), *кара көз, кара каш, кырдач мурун* (жигит).

3) Сын атоочтун *-луу* формасындагы туунду сын атооч менен айкашып айтылышы аркылуу жасалат: *жазы маңдайлуу, кең далылуу, кара каштуу, узун бойлуу, чокчо сакалдуу, нур жүздүү*.

4) Зат атооч менен зат атоочтун айкашы аркылуу түзүлөт: *теке сакал* (киши), *кыргый кабак*.

Сын атоочтук маанидеги фразеологиялык айкаштар да көп кездешет: *колу ачык* – март, берешен; *ачык ооз* – уккан-билгенин айта бере турган; *көзү ачык* – ар нерсени көрө билген; *тили узун* – өтө сүйлөөк; *ичи тар* – башкалардын ийгилигин көрө албаган, кызганчаак ж.б.

Көп сандаган татаал сын атоочтор орус тилинен сөзмө-сөз которуу жолу менен (калька жолу менен) пайда болду: саясий-маданий, идеялык-теориялык, илимий-техникалык, аскердик-патриоттук, коомдук-саясий, социалдык-экономикалык ж.б.

СЫН АТООЧТУН ЗАТТАШЫШЫ

Бир катар сын атоочтор сүйлөм ичинде келгенде затташуу (субстандифицирөө) кубулушуна кабылып, кээде заттык мааниде да колдонулуп калат. Мисалы: *Кызыл* оңбос

болсочу, кыз кубарбас болсочу (Токтогул). Ач кадырын ток билбейт (Макал). Бул сүйлөмдөрдүн ичиндеги кызыл сын атоочу «кызыл өң», «кызыл түс» деген заттык маанини, ач, ток сын атоочтору ач киши, ток киши деген заттык маанини билдирип турат.

Сын атоочтор көбүнчө төмөнкү учурларда заттык мааниге ээ болот:

а) Сын атооч дайыма өзүнөн кийинки айкашып турган заттын туруктуу белгисин билдирээри баарыга маалим. Кээде сын атоочтон кийинки аныкталып турган зат атооч түшүп калат да, анын заттык мааниси алдындагы сын атоочко өтүп, ал заттанган түшүнүктү билдирип калат. Эгерде түшүп калган аныкталгыч сөз мүчөлүү болсо, ал мүчө заттык мааниге өткөн сын атоочко жалганат. Мындай учурда сын атоочко жалганган мүчө түшүп калган аныкталгычтын грамматикалык кандай формада экендигин көрсөтөт.

Сал.: *Жаман киши* жоого алдырат, жаман сөз доого калтырат. – *Жаман* жоого алдырат, жаман сөз доого калтырат (Макал). *Жакшы адамга* жалынсаң, жан калат, *жаман адамга* жалынсаң, бир кашык кан алат. – *Жакшыга* жалынсаң, жан калат; *жаманга* жалынсаң, бир кашык кан алат (Макал).

б) Аныкталып турган зат атооч мурунку сүйлөмдө белгилүү болсо, аны кийинки сүйлөмдө да кайталап айтуунун зарылчылыгы болбой калат. Мындай учурда анын ордуна сын атоочтук аныктооч колдонулуп, заттанган түшүнүктү туюндуруп калат. Мисалы: Базарга бир *тору жорго*, бир *кара жорго* түшүптүр. *Торусун* мен сатып алдым, *карасын* Эмилбек алды.

Бирок сын атоочтор семантикалык жактан заттанышканда биротоло зат атооч түркүмүнө өтүп кетпейт. Мындай учурда алар бир эле мезгилде сыпаттык маанисин да сактайт, контекстке ылайык ошондой сыпатка, белгиге ээ болгон затты да билгизет.

Мисалы: *Жашыл* оңот, *жаш* чоңоёт (Макал). *Жакшыдан* жаман туулса – чыгаша, *жамандан* жакшы туулса – киреше (Макал). *Абийирдүцгө* ажалдуу кийик жолугат (Макал).

Заттанган сын атоочтор заттык маанини туюндургандыктан, зат атооч сыяктуу жөндөмө, көптүк, таандык мүчөлөр менен өзгөрө алат. Сүйлөм ичинде ээлик, толуктоочтук милдетти, илик жөндөмөдө келгенде аныктоочтук милдетти аткара берет: *Жаманда* достук жок, *жакшыда* кастык жок (Макал). *Ачуулунун* алдына турба, атасына карабас (Макал). *Кызылдар* Көр Шерматты биротоло талкалады («КМ»). *Жаман* өз камын ойлойт, *жакшы* эл камын ойлойт (Макал).

Тилдин өнүгүү процессинде кээ бир затташкан сын атоочтордо сын-сыпаттык мааниге караганда, лексикалашкан заттык мааниси басымдуулук кыла баштагандыгы

байкалат.

Мисалы: Суу куйса төгүлгүс *жорго*. Эмгек *балбанын* куттуктайбыз. *Балбандар* күрөшкө чыгууга даяр. Ачууңузду токтото туруңуз, *баатыр* (Т.С.). Шаарда *карылар* чайканасы курулду.

Бул сүйлөмдөрдөгү белгиленген сөздөрдү лексикалашып кеткен зат атоочтор деп кароого болот.

САН АТООЧ

Сан атоочтор абстрактуу сандык түшүнүктөрдү атап көрсөтөт, заттын конкреттүү санын, иретин билдирет, *канча? нече? канчанчы? неченчи? канчоо? нечөө?* деген суроолорго жооп берет.

Сан атоочтор башка сөз түркүмдөрүнөн өзүнө мүнөздүү болгон семантикалык, морфологиялык, синтаксистик белгилери боюнча айырмаланып турат.

Семантикалык жактан сан атоочтор абстрактуу сандык түшүнүктөрдүн атын, заттын санын же иретин билдирет: *эки, төрт, алты, отуз, жүз; Жыйырмага алтыны* кошсо – *жыйырма алты*. Отуздун жартысы – он беш. Тыныбектин айылы баш-аягы *отуз беш* түтүн (К.Каимов). Малиновскийдин колуна *төрт* каракчы сойлоду («Кырг. аял.»). Найзачылардын *экинчи* тобуна Беке баатыр менен Бука баатыр түштү (К.Каимов).

Морфологиялык жактан сан атоочтун өзүнө гана мүнөздүү болгон сөз жасоочу мүчөлөрү бар. Алар: иреттик санды жасоочу *-ынчы, -инчи* мүчөсү, жамдама санды жасоочу *-оо, -өө* мүчөсү: *алтынчы, бешинчи, онунчу, үчүнчү; алтоо, бешөө, үчөө*.

Бөлчөк сандардын жасалуу жолдору да сан атоочко гана мүнөздүү болгон грамматикалык ыкмага жатат: *экиден үч, төрттөн бир, бир бүтүн ондон эки, эки бүтүн бештен үч*.

Булардан тышкары *-лап, -ланган, -ча, -дай, -чакты* мүчөлөрүнүн белгилүү бир даражада сан атооч менен да катышы бар деп айтууга болот. Анткени чамалама сан атоочтор негизинен ушул мүчөлөрдүн жардамы менен гана уюшулат: *жыйырмача окуучу, отуздай* бала, малы *жүздөп* саналат.

Сан атоочтор, зат атоочтон айырмаланып, сан категориясы боюнча дээрлик өзгөрбөйт (көптүктүн *-лар* мүчөсү жалганбайт), себеби алар өзүнүн ички мааниси боюнча сан жөнүндөгү түшүнүктү билдирип турат. Ырас, кээде эсептик сан атоочко көптүк сандын *-лар* мүчөсү уланып айтылат. Бирок мындай учурда көптүк мааниси эмес, болжолдоочу чамалоо маанисин туюндурат: Жапаркул узун бойлуу, арыкчырай жашы *отуздарга* барып калган кубагай жигит... (К.Маликов).

Саат *ондордо* жолго чыгабыз.

Айрым учурда иреттик сан атоочтор заттык мааниге ээ болуп (субстантивдешип) көптүк *-лар* мүчөсүн кабыл алган учурлар кездешет: *Онунчулар* (онунчу класстагы окуучулар деген мааниде) эртең экскурсияга чыгышат.

Сан атоочтордун жөндөмө, таандык, жак мүчөлөр менен өзгөрүү мүмкүнчүлүгү да зат атоочтордукуна караганда бир кыйла айырмалуу. Зат атоочтор, адатта, жөндөмө, таандык, жак мүчөлөр менен эркин түрдө өзгөрө берет. Ал эми сан атоочтор болсо баардык эле учурда эмес, негизинен, абстрактуу сандык түшүнүктү билдиргенде же затташкан учурда гана жөндөмө, таандык, жак мүчөлөр менен өзгөрө алат: *Бешке экини* кошсо, *жети* болот. *Бирдин* иши – чөл, *миңдин* иши – көл (Макал). Быйыл *онунчудан* окуйт, айланайын (М. Алыбаев). Зина *үчөөнү* тең чакырып келди (Ш.Б.). Жайнакка окшогондордун *ону* кошулар, *жүзү* кошулар, *миңи* кошулар (Ч.А.). Ырчыдан *жүз элчүсү* катышкан (К.К.). *Бири* кичине, *экинчиси* чоң (Кырг. аял.). Ошондо мен *он бирдемин* (М.Э.). Бир класста *отузбуз*. Биз *тогузунчубуз*. Сиз *үчүнчүсүз*.

Синтаксистик жактан сан атоочтор көбүнчө аныктоочтук, баяндоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарышат. Абстрактуу сандык түшүнүктү билдиргенде жана затташкан мааниде колдонулганда ээлик, толуктоочтук милдетти да аткара берет: *Беш жүз* ирик айдатып, Анжиянга баратат (Т.С.). Узун такалуу туфлийи кипкичине, балким, *отуз төртүнчү* размер окшойт (Н.Б.). Эл ортону – *элчү* (Макал). Саякатка чыгуучу окуучулардын саны – *он беш*. Атам мени *эки-үч* муштап жиберди (К.Ж.). Бешик баласы беш түлөйт (Макал). *Жыйырма онго* бөлүнөт. *үчүнчүсү* – *алтымыштан* ашып калган аял киши (Т.С.). Билген *миңди* башкарат, билбеген *миңге* кошулат (Макал). Анын бири наркынын *үчтөн экисин* төлөдү, а беркиси *үчтөн бирин* төлөдү (Апендинин жоруктары).

Сан атоочтор лексика-семантикалык жактан негизинен заттын санын, иретин билдирет. Ошондуктан алар сүйлөм ичинде көбүнчө зат атооч менен айкашат; кээде этиш, сын атооч менен да айкашып айтылат. Алар айкашкан сөзү менен негизинен ыкташуу, кээде башкаруу жана таандык байланыш жолдору менен байланышып, сөз айкашын түзүшөт.

Зат атооч менен айкашы: Ар бир саанчы *он сегиз* уйду тейлейт (КТ). *Экинчи* күнү орок башталды (К.К.). *Он чакты* чабырды бөлүп калтырдым (Ш.Б.).

Этиш менен айкашы: Нысапсызга кашык салса, *беш* ууртайт (Макал). Адам бул жарык дүйнөгө *эки* келбейт (Т.С.).

Эгерде сан атооч абстрактуу сандык мааниде же затташкан мааниде колдонулса, этиш менен башкаруу жолу аркылуу да байланышат: Шафкат нанды *үчкө* бөлдү (Б.Жакиев). Жалаң гана төөдөн *бешти* бербедикпи? (А.У.). Экөөбүз *онунчуда* бирге окуганбыз. Кою *жүздөн* ашат (А.У.).

Сан атоочтор абстрактуу сандык же субстантивдик мааниде колдонулуп, зат атооч менен айкашса, өз ара багынуу жолу менен байланышат: Мына, жашым быйыл так жетимиштин кырында (Ж.Мавлянов). Экөөнүн аракетин ушунда (Ш.Б.). *Ондун* жартысы – беш.

Сын атооч менен айкашы: Сан атоочтор, адатта, сапаттык сын атоочтор менен айкаша албайт, себеби алар саналып айтылбайт. Бирок эсептик сандар, айрым иреттик, чамалама сандар жана *-дагы* формасындагы эсептик сан атоочтор *-луу*, *-дай*, *-лык* мүчөлөрү аркылуу зат атоочтон жасалган кээ бир катыштык сын атоочтор менен айкашып айтылат. Себеби андай катыштык сындардын түпкү негизи зат атооч болгондуктан, аны менен сан атооч айкаша берет: *Кырк* төөлүү Кыдырбайдан бирди гана алды (Тоголок Молдо). *Кыркынчы* номерлүү үй. Үч жыл мага *үч* кылымдай сезилген (А.Т.). *Төрт* кишилик бөлмө. Маңдайына караганда *жыйырма бештеги* жигиттей көрүндү (М.Байжиев).

Сан атоочтун негизги бир өзгөчөлүгү: ал башка сөз түркүмдөрү сыяктанып, бөлөк сөздөрдөн жасалбайт. Бирок башка сөз түркүмдөрүнүн жасалышына негиз боло алат.

1. Зат атоочтордун жасалышына: *бирдик*, *ондук*, *жүздүк*, *жетилик*, *үчүлүк*, *биримдик*; *отуз миңинчи*; *Жетиген*.

2. Сын атооч, тактооч, этиш сөздөрдүн жасалышына: *бирдиктүчү*, *бирдей* (*пикирибиз бирдей*); *бирге* (*бирге келди*), *бирде* (*бирде келет*, *бирде келбейт*), *биротоло* – тактооч; *экөөлө*, *үчөөлө*, *экөөлөп*, *үчөөлөп*, *биринде* (*бириндеп кетти*) – этиш.

Сан атоочтордун башка сөздөр менен туруктуу айкашып айтылышы аркылуу да төмөнкүдөй жаңы, татаал сөздөр жасалат:

а) зат атоочтор: *тогузгат*, *тогузгарын*, *кырк аяк*, *жети токоч*, *беш манжа*, *төрт күл*, *экилтик* (эки-ил-тик), *үчилтик*, *бешилтик*, *беш жылдык*, *үч бурчтук*, «*Миң кыял*», «*Тогуз кайрык*» (күүнүн аттары), *бешатар*, *тогузгумалак*, *тогуз коргоол*; *үчтапан*, *беш тапан* (оюндун аттары), *үч Аркар*, *Алты Аркар*, *Жети Аркар* (астрономиялык аттар), *кыркмуун* (чөптүн аты), *кыркаяк* (курттун аты), *алтыгана*, *төрт түлүк* – *үй айбандарынын түрлөрү* (жылкы, үй, төө, кой – эчки) *бештүлүк* (жылкы, кой, үй, төө, эчки), *кырк көйнөк* (жаңы төрөлгөн бала *кырк күнгө* толгондо кийгизе турган көйнөк), *кыркчилтен*

(миф, көзгө көрүнбөгөн, укмуштуу касиетке ээ болгон нерсе), *бештоогоол* (жаз айынын аты), *алты сан* (адамдын баардык мүчөлөрү), *биртууган*; кыргызча айдын аттары: *бирдин айы* (февраль), *үчтүн айы* (январь), *бештин айы* (декабрь), *жетинин айы* (ноябрь), *тогуздун айы* (октябрь), *он башы*, *элүз башы*, *жүз башы*, *миң башы*; географиялык аттар: *Тогуз-Булак*, *Жети-Өгүз*, *Миң-Дөбө*, *Үч-Терек*, *Он бир-Жыгач*; адамдын энчилүү аттары: *Алтымышев*, *Алтымышбай*, *Жетикашка*;

б) ат атоочтор: *ар бир*, *бир нече*, *кээ бир*, *бир канча*, *бирдеме*, *кайсы бирөө*, *кимдир бирөө*, *кандайдыр бир*, *эч бир*;

в) тактоочтор: *бир күнү*, *жети түндө*, *бир кезде*, *бир оокумда*, *бир маалда*, *бир аз*, *бир паста*, *бир топ*, *бир кыйла* ж.б.

Сан атоочтор да, сын атооч сыяктанып, субстантивдешет, б.а. заттык мааниде колдонулат. Сан атоочтор затташканда стилдик максатта ойду кыскараак берүү үчүн өзүнөн кийинки аныкталып турган зат атооч түшүрүлүп айтылат да, анын заттык мааниси өзү аныктап турган сын атоочко өтөт. Эгерде аныкталып турган зат атоочко уланган мүчө (жөндөмө, таандык, жак уланды) болсо, ал затташкан сан атоочтун аягына барып жалганат да, калган зат атоочтун кандай грамматикалык формада болгондугун көрсөтөт. Сан атоочтор затташканда бир эле мезгилде сандык да, заттык да маанини туюндуруп турат: *Алтынчы класстын балдары экскурсияга кетишти. – Алтынчынын балдары экскурсияга кетишти. Эки жүз сомду Алымга бердим. – Эки жүздү Алымга бердим. Зуура – үч баланын энеси. – Зуура үчтүн энеси.*

Кээде затташкан сан атоочтун кайсы зат атоочтун ордуна колдонулгандыгы өзүнөн мурунку сүйлөмдөн же өзүнүн алдындагы сөздөн белгилүү болуп турат: *Сабыке дагы эки тал папирос сурады. Мен бешти кошуп бердим (М.Ал.). Бөжөктөрүнүн эң улуусу өтө жоош, тил алчаак болгондуктан, коен аны жоош деп, экинчисинин кулактары узун болгондуктан, узун кулак деп, үчүнчүсүн тамакты көп сурагандыгы үчүн сугалак дей турган (Жаш Ленинчи). Он тогуз кызыл аскерден жетиси гана калды (А.Т.).*

Көпчүлүк учурда затташкан сан атоочтун кайсы зат атоочтун ордуна колдонулгандыгы сүйлөмдүн жалпы кырдаалынан эле белгилүү болуп турат: *Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат (Макал). Антип-минтип мага акыл киргиче, отузу өтүп, кыркы келип жармашты (Р.Шүк.) (отуз жаш, кырк жаш деген мааниде). Чөнтөгүнө беш миң салып жөнөтүштүр деген кеп бар (К.Бобулов) (беш миң сом деген мааниде).*

Жамдама сан атоочтор мааниси боюнча сандык түшүнүктү да, заттык түшүнүктү да ичине камтыйт. Ал тургай аларда чыныгы сандык мааниге караганда заттык маани басымдуураак болот. Ошол себептүү жамдама сан атоочтор сан атоочтун башка түрлөрүнө караганда субстантивдик мааниде кеңири колдонулат да, бир нече затты бир сөз менен жалпылап түшүндүрөт: *үчөө бир уяда жаткан немедей ынтымактуу болушту (М.А.). Алар душмандардын жетөөнү көрүштү (ЛЖ).*

Кыргыз тилинде сандык түшүнүктү билгизе алган *жарты*, *жалкы*, *эгиз*, *кош*, *жуп*, *аз*, *көп* деген сөздөр бар. Бирок булар сан атоочко жатпайт. Анткени алар, биринчиден, эсептик сан сыяктуу эсептөө системасын түзө албайт, ошол себептүү эсептик сандар *бир*, *эки*, *үч...* деп саналат, бирок *бир*, *жалкы*, *эки*, *үч же эки*, *эгиз* (кош, жуп), *үч*, *төрт...* болуп саналбайт. Экинчиден, ар кандай эсептик сандан тиешелүү мүчөлөрдүн жардамы менен иреттик, чамалама, жамдама сан атоочторду жасоо мүмкүн болсо, жогорку сөздөрдөн сан атоочтун андай түрлөрүн жасоого мүмкүн эмес. Ошондой эле, сан атоочтор сан жөнүндөгү түшүнүктү ачык-айкын билгизсе, *аз*, *көп* деген сөздөр сан жөнүндөгү түшүнүктү ачык-айкын, так билгизе албайт, бир нерсенин көптүгүн же аздыгын жалпылап гана туюндурат. Ошондуктан, жогорудагы сөздөрдү жалпы жонунан сандык маанидеги сөздөр деп гана кароо зарыл. Алардын ичинен *көп*, *аз* сан-өлчөм тактоочтор, *жарты*, *жалкы*, *эгиз*, *кош*, *жуп* көбүнчө сын атоочко жакын (сын атооч): *эгиз козу*, *жарты нан*, *кош терек*.

Сан атоочтор түзүлүшүнө карай 1) **жөнөкөй сан атооч**, 2) **татаал сан атооч** деп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй сан атоочтор бир сөздөн турат: *бир*, *эки*, *үч*, *төрт*, *беш*, *алты*, *жети*, *сегиз*, *тогуз*, *он*, *жыйырма*, *отуз*, *алтымыш*, *жетимиш*, *жүз*, *миң*. Азыр жөнөкөй сан атооч катары эсептелинген *сексен*, *токсон* дегендер тилдин өнүгүш тарыхында татаал сандан жөнөкөй санга айланган: *сексен* (сегиз+он), *токсон* (тогуз+он).

Бул сан атоочтор алтай, тува, хакас тилдеринде азыр да эки компоненттен турат: хакас: *сигизон*, *тогызон*; алтай: *сегизен*, *тогузон*.

Татаал сан атоочтор эки же андан көп сөздөн турат. Алар тилибиздеги негизги жыйырма бир сандын (*бир*, *эки*, *үч*, *төрт*, *беш*, *алты*, *жети*, *сегиз*, *тогуз*, *он*, *жыйырма*, *отуз*, *кырк*, *элүз*, *алтымыш*, *жетимиш*, *сексен*, *токсон*, *жүз*, *миң*, *миллиард*) өз ара айкашып айтылышы менен түзүлөт. Татаал сан атоочтор эки түрдүү түзүлүштө колдонулат: 1) **кош сөз түрүндө**, 2) **кошмок**

сөз түрүндө.

Кош сөз түрүндөгү сан атоочтор төмөнкүдөй түзүлүштө кездешет:

а) жөнөкөй сан менен жөнөкөй сан кош айтылат: *бир-эки, эки-үч, беш-алты, он-жыйырма, отуз-кырк*;

б) жөнөкөй сан менен татаал сан кош айтылат: *жыйырма-жыйырма беш, отуз-отуз беш, он-он беш, кырк-кырк беш*;

в) татаал сан менен татаал сан кош айтылат: *он эки – он үч, эки жүз – үч жүз, беш миң – алты миң, төрт жүз – беш жүз*.

Кошмок сөз түрүндөгү сан атоочтор төмөнкүдөй жол менен жасалат:

а) жүзгө чейинки татаал сан ондукту билгизүүчү сан менен бирдикти билгизүүчү сандын айкашып айтылышы аркылуу уюшулат: *он+бир, он+беш, жыйырма+жети, отуз алты, сексен беш, токсон тогуз*;

б) жүздөн миңге чейинки татаал сан «бирдик+жүздүк+ондук+бирдик» сандардын бири-бири менен айкашып айтылыш аркылуу уюшулат: *эки жүз элүү беш, жети жүз сексен алты, тогуз жүз токсон тогуз*;

в) миңден жогорку татаал сандар «бирдик+миңдик+бирдик+жүздүк+ондук+бирдик» сандардын өз ара айкашып айтылышы менен түзүлөт: *сегиз миң тогуз жүз кырк алты, тогуз миң сегиз жүз жетимиш беш, жети миң алты жүз токсон тогуз*.

Мындан жогорку сандар да жогоруда көрсөтүлгөн 2I негизги сандын өз ара айкашып айтылышы аркылуу жасала берет: *эки жүз он миң тогуз жүз элүү эки* (эки + жүз + он + миң + тогуз + жүз + элүү + эки), *эки жүз элүү миллион беш жүз жыйырма миң алты жүз сексен беш* (эки + жүз + элүү + миллион + беш + жүз + жыйырма + миң + алты + жүз + сексен + беш).

Кыргыз тилиндеги сан атоочтор маанилик жана грамматикалык жаратылышындагы өзгөчөлүктөрүнө карай алты топко бөлүнөт: *эсептик сан, иреттик сан, чамалама сан, жамдама сан, бөлчөк сан, топ сан*.

ЭСЕПТИК САН

Эсептик сан атоочтор абстрактуу сандык түшүнүктөрдүн атын, же кандайдыр бир заттын (кээде кыймыл-аракеттин) санын билдирет.

Эсептик сан атоочтор зат атооч менен байланышпай, өз алдынча колдонулганда, абстрактуу сандык түшүнүктү туюндурат: *беш, жыйырма, жүз, миң... Алтымыш отузга бөлүнөт. Онго экини кош*.

Эсептик сан зат атооч менен, кээде этиш менен айкашып келгенде, анын абстрактуу мааниси такталып, конкреттешип, эмненин

санын көрсөткөндүгү ачык көрүнөт: *беш жүз кой, он беш машина, жыйырма стол. Ал силердин үйгө үч келди*.

Эсептик сан атоочтор жогорудагыдай заттын же кыймыл-аракеттин санын көрсөткөндө, аны менен ыкташып байланышып, сүйлөмдө аныктоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарат; баяндоочтук милдетти да аткара берет: Ал *он* дептер сатып алды. Алым сени издеп *эки* келди. Класстагы окуучулардын саны *жыйырма беш*. Эсептик сан атоочтор абстрактуу мааниде же затташкан (Затташкан) мааниде колдонулганда, ээлик, толуктоочтук, баяндоочтук милдетти да аткарат: *Жыйырма онго* бөлүнөт. Көбүктөнгөн күлүк аттай аркырап, *жыйырма беш* жетип келди чапкылап (А.О.). Тиги ээрчишип жүргөн козулар *эки жүзгө* жетеби? (Ш.Б.). Мына, тубары *төрт жүз токсон* (Ш.Б.). Бышыктоочтук милдетти да аткара алат: Нысапсызга кашык салса, *беш* ууртайт (Макал). Ал *он экиде* чыккан боюнча *сегизде* араң келди (Жаштык сапар).

Эсептик сан атоочтор абстрактуу сандык түшүнүктү билдиргенде же заттык мааниде колдонулганда жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрөт: *отуздун, отузга, отузду, отузда, отуздан. Онду экиге* бөлсө, *бештен* тиет. *Бирдин* иши – чөл, *миңдин* иши – көл (Макал).

Эсептик сан атоочтор таандык жана жак категориясы менен бир кылка өзгөрбөйт; айрымдарына бул мүчөлөр жалганса, айрымдарына жалганбайт; кээ бирөөлөрү бул мүчөлөр менен ырааттуу түрдө өзгөрө албайт. Алсак, менин *сегизим*, сенин *сегизиң*, силердин *сегизиңер* ж.б. деп практика жүзүндө айтылбайт. Себеби чыныгы сандык түшүнүктү үч жактын бирине, кимди бирөөгө таандык кылып айтууга болбойт. Бирок эсептик сандар абстрактуу сандык түшүнүктү билдирсе, же затташкан мааниде колдонулса, алардын айрымдарына таандык уланды жалгана берет. Мисалы, бешке чейинки эсептик сандар балдардын билимине коюлуучу баа катары колдонулса, андан кийин таандык формалар улана берет: – Сенин математикадан *үчүң* барбы? – Үчүм жок. Биринчи чейректин жы-йынтыгы боюнча силердин *бешиңер* барбы? Ошондой эле: *Отуз-уң-да* ордо бузсаң, *кырк-ың-да* кырдан аша албайсың (Макал). Дагы *тогуз-у-н* тарбиялап жатамын (Ж.Мавл.). *Он төрт-үм-дөн* койчунун таягын колума алдым (Ш.Б.). Бирок таандык мүчө уланган эсептик сандар бир нерсеге таандык болуу маанисинен тышкары андай формадагы (таандык формадагы) бир канча заттын белгилүү бир бөлүгү экендигин билдирген маанини да туюндурат: *Жүйөө* табар барктууң кел, миң кишиден бириң кел («Манас»). Ырчыдан

жүз элүсү катышкан (К.К.). Институтту бүтүргөндөрдөн *онубуз* алыскы райондорго бөлүндүк. *Он бешиң* мында кел. Айдын *он төртү* экен (К.Бобулов).

Эсептик сан атоочтор жалпы таандык мүчө менен да өзгөрө алат: *Бирдики миңге, миңдики түмөнгө* (Макал).

Эсептик сан атоочтор жак категориясы менен бир кылка өзгөрбөйт. Алсак, аларга жак мүчөнүн жекелик түрү уланып (мен алтымын, сен он үчсүң) айтылбайт. Бирок аларга жак мүчөнүн көптүк түрү жалгана берет. Мындай учурда эсептик сан абстрактуу санды мааниде же затташкан мааниде болот: *Биз он экибиз. Силер он экисиңер. Сиздер он экисиздер* (субъектинин санын көрсөтүп турат). Балам, мен *жетимиш үчтөмүн* («Ала-Тоо»). Ошондо мен *он бирдемин* (М.Э.). Бир класста *отузбуз*. (Бул эсептик сандар жетимиш үч жаштамын, он бир жаштамын, отуз окуучубуз деген затташкан мааниде колдонулду).

Эсептик сан атоочтор көптүк санда өзгөрбөйт, себеби алар өз семантикасы боюнча эле көптүк маанини туюндуруп турат. Эгерде аларга көптүк сандын мүчөсү уланса, болжолдоо, чамалоо маанисин берип калат: *Жашы элцүлөрдөн* ашып калган узун бойлуу сары киши (К.Ж.). Биз саат *тогуздарда* келдик.

Эсептик сан атоочтор, башка сөз түркүмдөрү сыяктанып, бөлөк сөздөрдөн жасалбайт, бирок өзүлөрү башка сөздөрдүн жасалышына негиз боло алат. Ага ар кандай мүчөлөр жалганып, сан атоочтун башка түрлөрү жана бөлөк сөз түркүмдөрү жасала берет: *бешинчи, алтоо, жыйырмача, отуздай; жетилик, ондук, биримдик, бирдиктүч, бирге* келди. Эсептик сан атоочтор татаал сөздөрдүн биринчи компоненти катары келип да жаңы сөздөрдүн жасалышына негиз боло алат: *бешжылдык, бешатар, бешбармак, тогузгат, кыркайяк, үчтүн айы* (январь), *бештин айы* (декабрь) ж.б.

Кыргыз тилиндеги сан атоочтордун негизги катмарына төмөнкүлөр кирет: бирдик сандарды билгизген сандар: *бир, эки, үч, төрт, беш, алты, жети, сегиз, тогуз* (9 сөз); ондук сандарды билгизгендер: *он, жыйырма, отуз, кырк, элцү, алтымыш, жетимиш, сексен, токсон* (9 сөз); жүздүктү белгилеген сан: *жүз*, миңдикти билгизген сан: *миң*; булардан тышкары орус тили аркылуу кабыл алынган *миллион, миллиард* деген сан атоочтор да бар. Калган сан атоочтордун баары жогоруда көрсөтүлгөн 22 негизги сандардын өз ара айкашып айтылышы менен түзүлөт: *он беш, отуз тогуз, эки жүз элцү алты, үч миң беш жүз, бир миллион төрт жүз кырк алты* ж.б.

Байыркы түрк тилинде *он миң, сан жеткис* көп деген мааниде түмөн сан атоочу

колдонулган: *Табгач Оң тутук бис түмөн* су келди... «Күл-Тегин эстелиги» – *Табгачтык Оң тутуктун беш түмөн* (элүү миң) аскери келди. Бул байыркы сан атооч азыркы кыргыз, алтай, тува, хакас, башкыр, уйгур, карачай, балкар, монгол ж.б. тилдерде да сакталып калган, бирок көп колдонулбайт, көбүнчө фольклордук чыгармаларда гана учурайт. Мисалы: *Сан казына, түмөн мүлк, Калың кол каптап кирди эми «Сейтек». Жети түмөн кол келсе, Желбегей кирип кол салган «Семетей». Бирдики миңге, миңдики түмөнгө* (Макал).

Миллион сан атоочу орус тили аркылуу кыргыз тилине ошуп кирүүгө чейин ал сандык түшүнүк (миллион) кыргыз тилинде *он жүздүк* менен *миңдиктин* кошулуп айтылышы аркылуу *он жүз миң* деп берилген: Очогор аткан *он жүз миң*. Окко тураар пенде ким? «Манас». Ушундай барган калың кол *отуз жүз миң* санаты (Манас). Мындагы *он жүз миң* (он+жүз+миң)-10.00.000 (бир миллион), *отуз жүз миң* (отуз+жүз+миң)-30.00.000 (үч миллион).

Эсептик сан атоочтор негизинен абстрактуу сандык түшүнүктү жана заттын санын билдирет. Бирок мындан тышкары алар дагы төмөнкүдөй кошумча маанилерди туюндурат:

1) Цифранын атын билдирет: *Бир* деген цифраны жазчы «Лен.жаш». Доскага он деген цифраны жазып койду.

2) Бешке чейинки эсептик сандар окуучулардын билимине коюлуучу бааны билдирет: Ал географиядан *төрт* деген баа алды. Кээ бир чейректе *үчтөрү* көбөйө түшөт (Ш.Б.).

3) Кээ бир эсептик сандар (*миң, он, токсон, токсон тогуз, жүз, миң-миллион* дегендер) айрым учурларда өзүнүн конкреттүү сандык маанисинде эмес, *көп, өтө көп, бир нече* деген сыяктуу жалпыланган сандык түшүнүктү билдирип калат: Билими бар ар балаадан кутулат, билими жок *миң балаага* тутулат (макал). Сендейлердин *миң-миңи* Токмоктун сайында калган (Ала-Тоо). Тарбия алып жашаган *миң-миллион* калкым бар (Тоголок Молдо). Тотуча *токсон* түрдөнгөн... (К.Жантөшев). Өз алдынча *токсон тогуз* суроо коюп, басынып, ыза болуп, өзгөрүп келе жаткан кези эле (Т.С.). *Жүз жолу* айттым, укпады (Ала-Тоо). Бул сүйлөмдөрдөгү асты сызылган сан атоочтор өзүлөрүнүн *миң, токсон, токсон тогуз, жүз* деген сыяктуу конкреттүү сандык маанисинде колдонулбастан, *өтө эле көп, көп* деген өңдүү жалпы сандык түшүнүктү билдирип турат.

Миң деген эсептик сандан кийинки эбегейсиз *көп, эң эле көп* деген маанидеги сан деген сөз кошо айтылганда да (мисалы, сан жылкылуу Сарыбай), ал *миң* деген конкреттүү

маанини билдирбей *өтө көп, сансыз көп* деген сыяктуу жалпы сандык маанини туюндурат: Айдарбек датканын кызынын тоюнда *миң сан* кишиге улакты бербей мааракеге таштап кеткен Каныбек деген жылкычы (К.Ж.). Душманым *миң сан*, мен жалгыз (Семетей).

4) Адамдын канча жашта экенин айтууда кээде татаал сандын курамындагы ондук сан илик жөндөмөдө айтылып, андан кийин бирдик сан айтылат. Мындайча жол менен айтылган эсептик сан адамдын жашынын канчада экендигин өзгөчө белгилеп, тактап көрсөтөт: Кекем ошондо *сексендин сегизинде* эле (К.Ж.). Жашым *алтымыштын сегизине* келди (Т.С.). Быйыл күздө токсондун тогузуна келдим. Башка түрк тилдериндей эле, кыргыз тилинде да эсептик сан атоочтордун ичинен бир сан атоочу ар түрдүү мааниде өтө кеңири колдонулат:

1) Заттын, кээде кыймыл-аракеттин санын билдирет: Күзүндө эптеп *бир* торпок табасың (Ш.Б.). Сен *бир* тыйын да бекер бербейсиң мага (Н.Б.). Кара сакал кымыздан *бир* ууртап, жерге койду (Б.Жакиев).

2) Затты, мезгилди так, ачык эмес, болжолдуу көрсөтөт: Бөрүбай бул тектирге суу чыгарууну ойлоп, *бир* жылы чоң ашар берген (Т.С.). Үмүт үзбөйлү, *бир* күнү биз дагы теңчиликке жетээрбиз (К.Ж.). Калың кара куурайдын арасындагы жалгыз таман жол менен эки жагын элең-элең каранып *бир* аял келатат (Ч.А.).

3) Өзүнөн кийинки сөзгө күчөтүү маанисин берип, аны өзгөчө белгилеп көрсөтөт: Ушул отуруштун өзү эле Маматка *бир* сонун көрүндү (К.К.); Сал.: *бир* сонун көрүндү – сонун көрүндү. Токойдон кыргоол, тоодон кекилик уулап, *бир* кумардан чыгалы (Т.С.).

4) Кыймыл-аракеттин бирөөгө же бир жакка өз ирети менен алмак-салмак багытталгандыгын билдирет: Асия *бир* элге, *бир* маңдай жагындагы жаш жигитке карады (М.Алыб.). *Бир* тигинин, *бир* мунун коюна бастырып барышты (Ш.Б.).

5) Бир сан атоочу мейкиндик маанидеги сөз менен айкашып айтылса, кыймыл-аракеттин бир жерде болуп өткөндүгүн тактап көрсөтөт: Лиза Ботогоз менен *бир* мектепте окуган (С.Муканов). Султан экөөбүз *бир* айылда чоңойгонбуз.

6) Бир сан атоочу изафеттик сөз айкашынын экинчи компоненти болуп келгенде, бирөөнү же бир нерсени башкалардын ичинен жекече бөлүп көрсөтүү маанисин берет: Болуштун жакшы көргөн *жигитинин* бири анын өйдөлөшүн көрө албай, шыкак издейт (К.К.). Миңдеген *студенттердин биримин* (К.Бобулов).

7) Бир сан атоочу таандык формада айтылганда, затташкан мааниге өтөт жана

бир нече адамдын ичинен бирөөнү бөлүп көрсөтөт: Бар, *бириң* барып айылдагы тузакчылардын тузактарын жыйнаттырып кел (К.Ж.). *Бир*и баласына акыл айтып, *бири* кат жазуу жөнүндө сүйлөшөт (М.Алыб.).

8) Кээде *бир* сан атоочу аягына таандык жана жөндөмө мүчө уланып айтылат. Мындай учурда ал сандык маанисинен алыстап, затташкан мааниге өтөт да, эки нерсенин кыймыл-аракети, таасири өз ара бири-бирине багытталганын көрсөтөт: Тиктешти *бири-бирин* көзүн албай (А.Т.). Шаракташып, *бирин-бири* карап күлүп жиберешти (Ш.Б.). Кээде кургак жыгач *бири-бирине* сүйкөнүп, чатырап өрттөнөт (Ш.Б.).

9) *Бир* сан атоочу чыгыш жөндөмөдө колдонулганда, бир өңчөй заттардын тегиз, бирдей бөлүнгөн санын көрсөтөт: Ар түтүнгө *бирден* үймөк бөлүндү (Ш.Б.). Ар бирибиз магазинден *бирден* китеп алдык. Класска *бирден* киргиле.

10) *Бир* сан атоочуна жамдама сандык мүчөсү жалганганда, сандык жана заттык түшүнүктү ичине камтып, затташкан маанини билдирет: *экөөгө бирөө* бата албайт (Макал). *Бирөө* алдында, *төртөө* артта окчун келатат (К.Ж.). *Бирөөнүн* аты, *бирөөнүн* өзү жыгылды (К.Ж.).

Ушуну менен бирге *кимдир бирөө* деген сыяктуу болжолдоо, күдүктүк маанини да туюндурат: Мен барганча *бирөө* менен касташпагыла (К.К.). Муну *бирөөгө* тартууласаңар, кыйла пул болот (Ш.Б.).

ИРЕТТИК САН

Иреттик сан атоочтор заттардын сан жагынан болгон катарын, иретин көрсөтөт: *бешинчи үй, алтынчы класс, жетинчи кабат.*

Иреттик сан атоочтор кээде кыймыл-аракеттин сандык иретин да билдирет: Бүгүн Элебестин үңкүргө *биринчи* түнөшү (М.Алыбаев). *Экинчи* келгенде бала-чакага кеңешип ойлоноюн, – деп узаткан (К.Ж.).

Байыркы кыргыз-түрк Орхон-Енесай эстеликтеринде иреттик сан атоочтун мүчөсү эки түрдүү формада колдонулган: а) *-ынч, -инч, -унч, -үнч*; б) *-нты: үчинч* (КТб, 33); *йитинч* (КТб, 45), *токузынч* (КТб, 53); *экинти* (КТб, 33, 45).

Иреттик сан атоочтун байыркы *-ынч, -инч* мүчөсү азыркы түрк тилдеринде ар бир тилдин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайык ар түрдүү фонетикалык варианты колдонулат; ал эми байыркы *-нты* формасы азыркы тилдерде сакталбаган.

Кыргыз тилинде иреттик сандын мүчөсү: *-ынчы, -инчи, -унчу, -үнчү, -нчы*: кыркынчы, жетинчи, онунчу, үчүнчү.

Татаал эсептик сандардан иреттик санды уюштурууда *-ынчы* мүчөсү анын акыркы компонентине жалганат: *Бир миң тогуз жүз токсон үчүнчү жыл. Кырк жетинчи* бөлмө.

Иреттик сан атоочту уюштуруучу *-ынчы* мүчөсү мааниси боюнча сандык түшүнүктү ичине камтыган айрым башка сөздөргө да жалгана алат: *ортончу* уулу, *канчанчы*, *неченчи*.

Кыргыз тилинде *биринчи* деген иреттик сандын мааниси контекстке карата кээде сын атоочтук мааниге жакындашып кетээри байкалат. Мисалы: Ал заводдогу *биринчи* жумушчулардан. Мындагы *биринчи* деген сөз иреттик сан атоочтун маанисинде эмес, мыкты деген сындык мааниде колдонулуп турат.

Иреттик сан атоочтор да, сын атооч сыяктанып субстантивдешет. Мындай учурда иреттик сан аныктап турган зат атооч сүйлөм тизмегинен түшүрүлүп айтылат да, натыйжада анын заттык мааниси алдындагы иреттик сан атоочко өтөт. Сал.: Осмон *онунчу* класста окуйт. – *Онунчуну* бүткөндөн кийин институтка өтмөкчү. *Жетинчи* класстын окуучулары экскурсиядан кайта элек. – *Жетинчилер* экскурсиядан кайта элек.

Иреттик сан атоочтор изафеттик айкаштын тутумунда аныкталгыч катары келгенде да субстантивдешет. Мындай учурда анын кайсы зат атоочтун маанисинде колдонулгандыгы өзүнүн алдындагы илик жөндөмөдөгү сөздүн маанисинен билинип турат: Балдардын *экинчиси* абдан катуу кейиди (К.К.). Жигиттин *үчүнчүсү* шашты белем, кош көзүн кара туман басты белем!.. (А.Т.).

Мындагы *экинчиси*, *үчүнчүсү* деген иреттик сан атоочтор экинчи бала, *үчүнчү* жигит деген сыяктуу затташкан түшүнүктү туундуруп турат.

Бир катар иреттик сан атоочтор затташкан мааниде колдонулганда, аларга жөндөмө мүчөлөр жалгана берет; жөндөмө мүчө түздөн-түз эле иреттик сандан кийин, же ага уланган таандык, көптүк уландыдан кийин да жалгана алат: *Экинчисинин* кулактары өтө узун (М.Гапаров). *Онунчуну* күмүш медаль менен бүтүрүшүңдү куттуктайм! («Кырг. мадан.»), – Жок, *жетинчиде* деңиз, он бешке чыккан бала *төртүнчүдөн* окумак беле (М.Жанг.). *Үчүнчүлөрдү* каникулга таратты.

Затташкан айрым иреттик сандар көптүк санда айтыла алат: Илгери камчыдан кан диркиреп, *миллиондор* ыйлап, Замана сур кезекте Арстан деген бир эр жигит көрдүм (Р.Ш.). *Онунчулар* экзамендерин бүтүрүштү.

Иреттик сан атоочтордун баары эле таандык мүчө менен өзгөрө бербейт, айрымдарына гана тандалып жалганат. Мисалы, менин *он бешимчим*, сенин *элчүнчүң*,

силердин *отузунчуңар*... деп айтылбайт. Кээ бир иреттик сан атоочтор заттык мааниде колдонулганда гана айрым таандык уландылар менен өзгөрө алат: Силердин *онунчуңар* (10-классыңар деген мааниде) мелдеште биринчи орунду ээледі. Үчүнчүбүз (3-классыбыз) экскурсияга кеткен. Иреттик сан атоочко 3-жактын таандык мүчөсү (*-ы*) көбүрөөк жалганат. Мындай учурда ал бир нече заттын бир бөлүкчөсүн ирети боюнча көрсөтүп, затташкан мааниде колдонулат: Жарышып келе жаткан аттардын *алтынчысы* биздин колхоздуку. Студенттердин бири кырманда, *экинчиси* жашылча талаасында, *үчүнчүсү* кызылчада иштеп жатышат.

Иреттик сан атоочтор баардык жак мүчөлөр менен өзгөрө алат; субъектинин орун боюнча иретин билдирет; мен *экинчимин*, сен *биринчисиң*, биз *онунчубуз*, силер *жыйырманчысыңар*, сиз *үчүнчүсүз*, сиздер *бешинчисиздер*.

Иреттик сан атоочтор сүйлөмдө көбүнчө аныктоочтук, кээде бышыктоочтук, баяндоочтук милдетти аткарат: Кызматтан кыйшайганга туура *он төртүнчү* айга кадам койду (Ж.Ташт.). Алтынай дегенди кулагы *экинчи* укпасын (Ш.Б.). Мен тизме боюнча үчүнчүмүн.

Иреттик сан атоочтор затташкан мааниде колдонулганда ээлик, толуктоочтук милдетти да аткара алат: Отургандардын үчүнчүсү алтымыштан ашып калган аял киши (Т.С.). *Жетинчини* бүтөөр замат трактористтердин окуусуна кетет (Ш.Б.).

Чыгыш жөндөмөдөгү айрым иреттик сан атоочтор сүйлөм тизмегинде кириңди сөздүк функцияда да келет: *Биринчиден*, жайыт кеңийт *экинчиден*, ары-бери айдалып мал убара болбойт (Н.Б.).

ЖАМДАМА САН

Жамдама сан атоочтор бир топко бириктирилген бир нече затты сан жагынан жалпылап көрсөтөт: *төртөө*, *алтоо*.

Орхон-Енесай эстеликтеринде жамдама сан атоочту *-эгу*, *-гу* мүчөсү уюштурган: бу үчөгү кабышсар (Тон. 12). – бул үчөө кошулушса. Бул байыркы *-эгу* формасы кыргыз тилинде созулма үндүүгө өткөн. Азыркы кыргыз тилинде жамдама сан атоочтор *-оо*, *-өө* мүчөсүнүн жардамы менен эсептик сан атоочтон жасалат.

Мааниси жагынан жамдама сан атоочтор сандык түшүнүк менен заттык түшүнүктү жамдап көрсөтүп, дайыма затташкан мааниде колдонулат: Үчөө бир уяда жаткандай ынтымактуу болушту (М.Ал.). Жумушчулардын ичинен *алтооно* сыйлык

берилди. Бул сүйлөмдөгү *учөө*, *алтооно* деген жамдама сан атоочтор сандык түшүнүк менен бирге заттык маанини да билдирип турат. Башкача айтканда булар сандык маанини да, заттык маанини да ичине камтып, ал эми маанини жамдап көрсөтүп турат. Жамдама сан атоочтун кайсы заттардын маанисин ичине камтып тургандыгы негизинен өзүнөн мурунку сүйлөмдөрдөн белгилүү болуп турат. Тактап айтканда, жамдама сан көбүнчө өзүнөн мурунку сүйлөмдөрдө айтылган зат атоочтордун маанисин ичине камтыйт: Медет бөлүнүүнү каалабагандай кыйылды. – Биз сиз менен кошо барабыз! – деди Абыл. Каякка бараарын өзү билбеген Атай эриксизден күлдү... Бул сезим *учөөнүн* тең жүрөгүндө (К.К.).

Өйдөкү мисалдардан көрүнүп тургандай, *учөө* деген жамдама сан атооч мурунку сүйлөмдөрдө айтылган Медет, Абыл, Атай деген зат атоочторду да ичине камтып турат. Күн чыгыш жактан чыкканы... найзасынын сабын колтугуна кыса кармап, жаанын огондай зымырап келатат. Бул – Арыкбай баатыр. Күн батыштан бет алып чыкканы... душмандын талуу жерин болжогондой үңүлө тиктейт. Бул – Ажыбай баатыр. *Экөө* тең далай сайышты башынан өткөрүшүп, эч качан аттан түшүшпөгөн адис найзакерлер (К.К.). Мында да *экөө* деген жамдама сан атооч өзүнөн мурунку сүйлөмдөрдөгү Арыкбай баатыр, Ажыбай баатыр деген зат атоочторду ичине камтып турат.

Кээде эсептик сан атоочко аныкталгыч болуп турган зат атооч сүйлөм тизмегинен түшүрүлүп айтылат. Мындай учурда ал зат атоочту аныктап турган эсептик сан *-оо*, *-өө* мүчөсүн кабыл алып, жамдама сан уюшулат да, ал жамдама сан атооч түшүрүлүп айтылган зат атоочтун маанисин ичине камтып калат: Солдойгон беш киши улагада кырка тартып отуруп калышты... Кудайбергендин айтканы айткан. Аны аткарбаган киши бир кырсыкка туш болоорун *бешөө* тең жакшы билүүчү (К.К.). Биздин класстан алты окуучу сыйланды. *Алтоо* тең баардык сабактарынан жакшы окушчу. Мындагы *бешөө*, *алтоо* деген жамдама сан атоочтор аталган сүйлөмдөрдөгү беш киши, алты окуучу деген сөз айкаштарындагы түшүрүлүп айтылган киши, окуучу деген зат атоочтордун заттык маанисин ичине камтып турат.

Жамдама сан атооч эсептик, иреттик, чамалама жана топ сандардан айырмаланып, өзүнөн кийинки зат атооч менен ыкташуу жолу аркылуу байланыша албайт: *бешөө* китеп, *учөө* кой деп айтылбайт. Мунун себеби, жогоруда белгиленгендей, жамдама сан атоочто сандык түшүнүк менен бирге андан кийин аныкталгыч болуп түшүүчү

заттык түшүнүктүн да бар экендиги менен байланыштуу. Ошол себептүү ага экинчи жолу да аныкталуучу зат атоочтун айкашып айтылышы зарыл эмес. Бирок жамдама сан атоочтор өзүнөн кийинки аныкталгыч менен таандык байланыш жана башкаруу жолдору аркылуу байланыша алат: *Бешөөнүн* сөзү бир чыгат (Н.Б.). Дептерди *учөөнө* бөлүштүрүп бердим.

Жамдама сан атоочтор сандык түшүнүк менен катар, өтө жалпыланган түрдө болсо да, заттык маанини да билгизгендиктен жөндөмөлөр менен жөндөлөт. 3-жакка таандык сөздөр сыяктуу жөндөлөт. Тактап айтканда, барыш жөндөмөнүн мүчөсү *-на*, *-не*, жатыштыкы *-ндо*, *-ндө*, чыгыштыкы *-нөн*, *-нон* формасында колдонулат: *экөөнүн*, *экөөнө*, *алтооно*, *экөөнү*, *экөөндө*, *алтоондо*, *экөөнөн*, *алтоонон*.

Айрым учурларда бирөө, экөө дегендерге барыш жөндөмөнүн *-на* мүчөсү эмес, *-га* мүчөсү уланып айтылган учурлар да кездешет: Бүлөөгө бергис өгөө бар, *экөөгө* бергис бирөө бар (Макал). *Экөөгө* бирөө бата албайт, аттууга жөө жете албайт (Макал).

Бирөө деген сөз барыш жөндөмөнүн *-га* формасында колдонулса, көбүнчө кимдир бирөөгө деген сыяктуу белгисиздик маанини туюндурат: *Бирөөгө* ор казсаң, тайыз каз, өзүң түшүп калбагын (Макал). *Бирөөгө* катуу айткым келбейт (А.Т.).

Жамдама сан атоочтор таандык категориясы боюнча да ырааттуу өзгөрбөйт. Мисалы, менин *бешөөм*, сенин *бешөөң*, сиздин *бешөөңүз* деп айтылбайт. *Бирөө* деген сөз жекелик санды билдиргендиктен, ага II жактын таандык мүчөлөрү жалганат: *бирөөңү*, *бирөөңүз*, *бирөөңөр*, *бирөөңүздөр*. Бул жамдама санга I жактын көптүк таандык мүчөсү да уланат: *Бирөөбүз* мында калалы. Калган жамдама сан атоочтор негизинен II жактын жекелик, көптүк таандык мүчөлөрү менен жана I жактын көптүк таандык мүчөсү менен өзгөрөт: *экөөңөр*, *экөөң*, *учөөңөр*, *учөөң*, *экөөңүздөр*, *учөөңүздөр*, *бешөөңөр*, *бешөөңүздөр*, *экөөбүз*, *учөөбүз*, *бешөөбүз*, *жетөөбүз*.

III жактын таандык мүчөсү жамдама сан атоочторго уланбайт, себеби алар ошол калыбында туруп эле III жакка таандык маанини билгизет: келгендердин *учөө* (келгендердин *учөөсү* деп айтылбайт), алардын ичинен *төртөө* (алардын *төртөөсү* эмес).

Жамдама сан атоочтор жак категориясы боюнча да ырааттуу өзгөрбөйт. Мисалы, бирөө деген сөз I, II жак жекелик түрүндө жакталат: *Бирөөмүн*, *бирөөсүң*, *бирөөсүз*. Сен ошолордун бирөөсүң. Ал эми *экөө*, *учөө*, *төртөө*, *бешөө*, *алтоо*, *жетөө* дегендер жак

категориясынын жекелик түрүнүн мүчөлөрү менен өзгөрбөйт (мен *үчөөмүн*, сен *бешөөсүң* деп айтылбайт). Бул жамдама сан атоочтор көптүк маанини туюндурат, ошол себептүү алар жак категориясынын көптүк түрү менен гана өзгөрөт. Мааниси жагынан субъектинин санын билдирет: Биз *экөөбүз*, силер *бешөөсүңөр*, сиздер *үчөөсүздөр*.

Көптүк сандын *-лар* мүчөсү *бирөө* дегенге гана уланат да, бирок көптүк маанисин туюндурбастан, *кимдир бирөө* деген сыяктуу белгисиздик маанини билдирет: *Бирөөлөр* «качкын» деп бизге окшогондорду өлтүрүп жатса, *бирөөлөр* акча берип, багып жатты (А.Т.). Башка жамдама сан атоочтор көптүк сандын мүчөсүн кабыл албайт, анткени алар ички мааниси боюнча эле көптүк идеяны билгизет. Ошондуктан аларга көптүк сандын мүчөсүн жалгоонун зарылчылыгы болбой калат.

Жамдама сан атоочтор сандык маани менен бирге заттык маанини да ичине камтып тургандыктан, алар ээлик, толуктоочтук милдетти аткара берет, баяндооч боло алат, илик жөндөмөдө колдонулганда, аныктоочтун милдетин да аткарат. Мисалы:

Бешөө тең аттын оозун кое беришти (К.К.) – ээлик милдет;

Бир көчөгө *төртөөбүз* бирге чыктык (К.Бол.) – ээлик милдет;

Үчөөңү тең эле жакшы көрбөйм (А.Уб.) – толуктоочтук милдет;

Мына бу *бешөөнө* белимен бастырып олтурам (К.Ж.) – толуктоочтук милдет;

Айла алтоо, акыл *жетөө* (макал) – баяндоочтук милдет;

Үчөөңүн кийген кийими өтө эле жупуну көрүндү – аныктоочтук милдет.

Жамдама сан атоочтор сүйлөм ичинде жалпылагыч мүчөнүн милдетин да аткарат: Байбичем, уулум, келиним – *төртөөбүздүн* жаздан берки эмгегибиз сууга акты (К.Ж.).

ЧАМАЛАМА САН

Чамалама сан атоочтор заттын санын так эмес, чамалап, болжолдоп көрсөтөт: Клубга *отуздай* киши чогулду. Аңызда *жыйырмача* уй жайылып жүрөт.

Сан атоочтун бул түрү морфологиялык жол менен да, синтаксистик жол менен да жасалат.

Морфологиялык жол менен жасалышы. Мында төмөнкү мүчөлөр колдонулат:

1) *-ча*, *-че*: *кыркча* кой, *элүчө* эчки, *отузча* бала; Султандын короосунда *беш жүзчө* тубар кой бар.

Чамалама санды уюштуруучу *-ча* мүчөсү Орхон-Енесай эстеликтеринде да кездешет:

елиг-че (Тонюкук, 42) – *элүчө*.

-ча мүчөсү чак (мезгил, убакыт) деген сөздөн чыккан. Буга азыркы кыргыз жана башка түрк тилдеринде чакты деген сөздүн колдонулушу далил боло алат: *жыйырма чакты* (*чак+ты*). Бир өгүз арабага *он чакты* кап менен эгин салышып, аны да пристанга узатышты (К.Б.).

Айрым учурларда чамалама сандын *-ча* мүчөсү сан атоочтон кийин келген нумеративдик сөзгө, же айрым бир башка сөзгө жалганып, өзүнүн алдында турган сан атооч менен бирге айтылып, чамалама сандык маанини туюндурат: *Он метрче* жерге жетпей, ичек-кардын чубалткан бойдон карышкыр сулап калды (СК). «Саркенин кашаасы» дегенибиз айланасы жүз саржанча келген бир таш короо (М.Э.). Биздин келгенибизге *үч саатча* убакыт болду. Шаарда *алты айча* туруп калдым.

Кээ бир нумеративдик сөздөргө *-ча* мүчөсү *-чалык* (*-ча+лык*) түрүндө да жалганат: Алар баш-аягы *үч жүз метрчелик* жерде шыгырап иштеп жатышты (Т.С.). «Тигил айыл» *үч чакырымчалык* айыл экенин айтпай түшүнгөн Итбай шашып калды (С.Муканов).

-ча мүчөсү кош сөз түрүндө эки эсептик сандын катар айтылышы менен уюшулган чамалама санга да улана берет: Райондук кеңешмеге биздин колхоздон *он-он бешче* киши катышты.

2) *-дай* мүчөсү уюштурат. Бул мүчөнүн баштапкы формасы *тег* сөзүнө барып такалат.

Орхон-Енесай эстеликтеринин тилинде *тег* – сыяктуу, окшош деген маанидеги бүтүн сөз болгон: *бери тег*, *кой тег* (Күл-Тегин, б., 12) – *бөрүдөй*, *койдой*. Азыркы айрым түрк тилдеринде аяккы «г» тыбышы «й» тыбышына өтүп, *-дай* формасындагы мүчөгө айланган: Шаардагы мектептерде *он миңдей* өспүрүм тарбияланууда (С.К.). Корбашы баш болуп *отуздай* гана адам бизге ок атышат (Т.С.).

-дай мүчөсү да эсептик сандан кийин келген нумеративдик сөзгө, же айрым бир башка сөзгө уланып, өзүнүн алдындагы сан атооч менен бирге айтылып, чамалама сандык маанини берет: Анын артында *жыйырма метрдей* алыстыкта Кайтпас келе жатат (С.К.). Беш саржандай узап калдым (М.Э.). Серкебай Гүлбүбүдөн отуз жаштай улуу (Т.Сарыпбеков).

-дай мүчөсү эки эсептик сандын катар айтылышы менен уюшулган чамалама санга да уланып айтылат: Дагы *жыйырма-отуздай* канаттуу жандыгыбыз бар эле (Б.Жакиев). Алардын *беш-алтыдай* кою бар.

-ча, *-дай* формасындагы чамалама сан атоочтор семантикасы боюнча негиз

билдирген санга жакын деген маанини туюндурат: *отузча (отузга жакын)* дептер, *жыйырмадай (жыйырмага жакын)* кой ж.б.

3) *-лаган (-ла+ган)* мүчөсү уюштурат. Бул мүчө баардык эле сан атоочторго жалгана бербейт. Негизинен *он, жүз, миң, он миң, жүз миң, миллион* деген өңдүү сан атоочторго уланат.

Бул формадагы чамалама сан мааниси боюнча өзү уланган сандын бир эмес, бир нече экендигин болжолдоп көрсөтөт: Батышты көздөй *ондогон* километрди чогуу бастык (Т.Кыдыралиев). Жарыядан кийин *жүздөгөн* кыздар келди (Ала тоо). *Миңдеген* жаштардын кубанычтуу жүздөрүн, бакытка толгон көздөрүн көрөсүң (К.Бобулов).

4) *-лап (ла+ып)* мүчөсү уюштурат. Бул формадагы чамалама сан атоочтор да мүчө уланган сандын бир эмес, бир канча экендигин болжолдуу көрсөтөт: өкмөттүн чакырыгынан кийин айыл чарбасына адистер *миңдеп* келишти (мында *миң* деген гана маанини эмес, *бир нече миң* деген түшүнүктү билдирип турат). Фабрикада күндүк тапшырмасын ашыра орундаткандар жүздөп саналат.

Кыргыз тилинде *-лап* мүчөсү көбүнчө *ондук (отуздап, алтымыштап), жүздүк (жүздөп, беш жүздөп, миңдик, миңдеп, үч миңдеп)* сандарга жана *миллион (миллиондоп), тогуз (тогуздап мал берүү)* деген сан атоочторго уланат.

-лап мүчөсү жамдама сан атоочторго да жалганат. Мындай учурда алар кыймыл-аракетти биргелешип иштөөнү билдирип, тактоочтук мааниге өтүп кетет: Козуларды *үчөөлөп* айдап келишти. Мүшөктөгү унду *экөөлөп* көтөрдүк.

5) *-лар* мүчөсү адамдын жашын, же убакытты көрсөткөн эсептик сан атоочторго жалганганда, көптүк маанини бербестен, заттын санын чамалап көрсөтөт. Мындай учурда *-лар* мүчөсүнөн кийин тиешелүү жөндөмөнүн мүчөсү да жалганып келет: жашы *кырктарда*, кечки саат *бештерде*. Анда Жусуп *жыйырмааларга* араң чыккан (М.Алыбаев). Бабай өзү жетимиштерге келип калган (М.Элебаев). Саат *бештерде* жолугалы. Ал майдын *ондорунда* Москвага барат. Кээде *-лар* мүчөсү уланган сан атоочтон кийин чамалама санды уюштуруучу чамасында, жакын деген сөздөр катар айтылып, заттын санын чамалап көрсөтө берет: Жашы *жыйырма бештер* чамасындагы ак куба жигит (М.Э.). Ал саат *бештерге* жакын келди.

Чамалама сан атооч синтаксистик жол менен жасалганда:

1) Эки эсептик сан кош айтылып, заттын санын чамалап көрсөтөт. Мында адегенде аз санды, андан соң көп санды билдирген эсептик сан айтылат. Андай кош айтылган эсептик

сандар сан жагынан удаалаш сандардан болот: *эки-үч, төрт-беш, он бир - он эки киши* ж.б. Атай *бир-эки* жыл дарылануусу керек эле (К.Каимов). Ар кимиси берген *бирин-экин* боорсокко карды кайдан кампайсын (Куйручук). Салкынайдын келгенине да мына *сегиз-тогуз* жыл өттү (Т.Сыдыкбеков). Ракыя да *он жети-он сегизде* эле болучу (М.Алыбаев).

Айрым учурларда көп сан мурун, аз сан кийин айтылып калат: *Ону-беши* окко учуп, Оодарылды жер көчүп (Манас).

Кээде өз ара удаалаш келген бир *ондук* сан менен экинчи *ондук* сан, *жүздүк* сан менен ага удаалаш экинчи *жүздүк* сан, миңдик сан менен экинчи *миңдик* сан кош айтылат: *кырк-элүү* киши, *эки жүз-үч жүз* уй, *эки миң-үч миң* кой. Суу жок, жайыттын аралыгы алыс, *отуз-кырк* чакырым жерде бирден короо (ЛЖ). Жылына *үч жүз-төрт жүз* бээси туучу (М.Алыбаев). Кой, абышкам, бери болгондо *элүү-алтымыш* жолу айтылбадыбы? (Т.Сыдыкбеков).

Айрым учурларда удаалаш сандар кош айтылбай, араларынан бир нече сан өткөн эсептик сандар кош айтылат: аралыгы *отуз-отуз беш чакырым*, *он-он беш* жаш кичүү. Ал убакта мен *он эки-он беш* жашка чыгып калган кезегим эле (М.Алыбаев). *Он беш-жыйырма* минутача өтүп калды (М.Алыбаев). Жыйган отуну *он-он беш* төөгө жүктөтүлүштүр (Ш.Бейшеналиев).

Кээде бирдик сан менен *ондук* сан кош айтылат: *Беш-он* кадам унчукпай бастык (К.Борбугулов). Кээ бир жылдары мал алуучу соодагерлер келишип, *беш-он* күндөн жатышып, мал алышчу (Т.С.).

Жамдама сан атоочтор да кош айтылып, чамалама сан атооч уюшулат. Мындай учурда алардын биринчи компоненти кээде эсептик сан атоочтун формасында, кээде жамдама сан атоочтун турпатында айтылат: *үч-төртөө, беш-алтоо, төртөө-бешөө, алтоо-жетөө*.

2) Атооч жөндөмөдөгү эсептик санга болжолдоо маанисиндеги чакты, чамалуу деген сөздөр кошулуп айтылып да, чамалама сан атооч жасалат: *он чакты* китеп, *жыйырма чамалуу* киши. Жакын туугандары *жыйырма чакты* үй (К.Каимов). Алынган кабарларга караганда, бектин шайкасында *кырк чамалуу* адам бар (Т.Сыдыкбеков).

Кээде *чамалуу* сөзү өзүнөн мурунку эсептик санды барыш жөндөмөдө башкарып айтылат: Аларда *жүзгө чамалуу* адам иштеген (СК). *Чамалуу* сөзү айрым учурларда чамасында, чамалап формасында да айтыла берет: Аялы *кырк чамасында* (М.Э.). *Кырк чамалап* калса да, алп ажарлуу, кара сурдун сулуусу («Кырг. аял».).

Чамалама санды уюштуруучу жогорку сөздөр эки эсептик сандын катар айтылышы менен уюшулган чамалама сандан кийин да кошулуп айтылып, ошол өзүнөн мурунку чамалама сан атооч билдирген санга жакыныраак маанини туюндурат: *он-он беш чамалуу, алтымыш-алтымыш чамалаган карыя, он-он беш* чамасындагы бала. Асыл тукум жылкыдан *он беш-жыйырма* чактыны бөлдүрүп алды. Ал Чекирге теңтуш, *он жети-он сегизге* чамалаган эле (Ш.Бейшеналиев). *Он беш-он алтылар* чамасындагы буудай жүз улан эмнегедир шашып жаткан эле (А.Токомбаев).

3) Жогоруда айтылгандардан тышкары, чамалама сан атоочтун уюшулушунда:

а) чыгыш жөндөмөдөгү эсептик санга *ашык, артык, ашуун, аша, көп, аз* деген сыяктуу сөздөр айкашып айтылат: *Ондон аша* киши келди; Чогулушка *жүздөн көп* адам катышты. Экскурсияга барабыз дегендер *ондон аз*. Фермадан *он бештен ашык* ат токушту (М.Жангазиев). Чарбада эмгекке жарамдуу *миңден артык* адам бар (СК). Алардын күчү менен өткөн жылы *сегиз миңден* ашуун трактор ремонттолду (СК). Алар арык казгандар бригадасында иштеген *ондон аша* гана аялдар эле (Т.Сыдыкбеков);

б) барыш жөндөмөдөгү эсептик санга *жакын* деген сөз айкашып айтылат: Кайтарган кою *миңге жакын* (М.Элебаев). Бул системада *кыркка жакын* мастерская бар (СК).

Чамалоо, болжолдоо маанисиндеги жогорку сөздөрдүн айрымдары эсептик сандан кийинки нумеративдик сөздөн соң, же айрым бир башка сөздөрдөн кийин келип да айтыла берет: Эки *сааттан ашык* жүрдүк. Эки *гектарга жакын* жер сугарылды (ЛЖ). Айылда *үч ай чамасында* жүрүп келдик.

Чамалама сан атоочтордун жөндөмө мүчөлөрү менен өзгөрүшүндө бир катар өзгөчөлүктөр бар.

-ча, -дай формасындагы чамалама сан атоочтор баардык жөндөмөлөр менен ырааттуу түрдө өзгөрө албайт. Мисалы, булардан кийин илик, барыш, жатыш жөндөмө мүчөлөрү түздөн-түз уланбайт. Ал эми *-ча, -дай* формасындагы кээ бир чамалама сан атоочторго табыш, чыгыш жөндөмө мүчөсү жалгана алат. Мындай учурда алар абстрактуу сандык маанини туюндурат: Карандаштан *он бешчени (отуздайды)* Салыйга бердим. Дептерден *жүзчөнү (жүздөйдү)* алдым.

-ча, -дай формасындагы чамалама сан атоочторго 3-жак таандык *-ы* мүчөсү жалганса, ал Затташкан мааниге ээ болуп, баардык жөндөмө мүчөлөрдү кабыл ала берет: Козулардын *он бешчесине (элүдөйүнө)* баалуу сыйлыктар тапшырылды. Окуучулардын

жыйырма бешчесин (жыйырма бештейин) лагерге жөнөттүк. Балдардын *отузчасында (он бештейинде)* китеп бар. Кеткендердин *он бешчесинен (он бештейинен)* кабар келе элек.

Эки эсептик сандын катар айтылышы менен уюшулган чамалама сандар затташканда, же абстрактуу сандык түшүнүктү билдиргенде, баардык жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрө берет: Ал *отуз беш-кырктын* ичиндеги киши эле. Карышкыр *жети-сегизди* тууйт (М.Алыбаев). Чекирге теңтуш, *он жети-он сегизге* чамалап калган киши (Ш.Б.). Ракыя да *он жети-он сегизде* эле болучу (Ш.Бейшеналиев). Жаш тууган соолуктардын саны *отуз-кырктан* өткөндөн кийин, шаштылары кетти белем (Ш.Бейшеналиев).

-лап, -лаган мүчөлөрү менен жасалган чамалама сан атоочтор этиштик формада тургандыктан, жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрбөйт.

Чамалама сан атоочтор таандык уландылар менен үч жак боюнча ырааттуу өзгөрбөйт. Бирок, алар сүйлөм ичинде затташкан мааниде колдонулганда, I жактын таандык *-ым* мүчөсүнөн башкалары жалгана берет: *Он бешчең* (жыйырмадайың) мында калгыла. *Жүзчөбүз (жүздөйүбүз)* душмандыбеталдынан тосмок болдук. *Отузчаңар (отуздайыңар)* сол жагынан айланып өткүлө. Окуучулардын *жыйырмачасы (жыйырмадайы)* мектеп участкасында иштеп калышты.

-лап, -лаган формасындагы чамалама сан атоочторго таандык мүчөлөр уланбайт.

Чамалама сан атоочторго жак категориясы боюнча да толук, ырааттуу өзгөрбөйт. Мисалы, аларга жак мүчөлөрдүн жекелик түрү уланбайт (мен *он бешчегин*, сен *он бешчесиз*, сиз *он бешчесиз* деп айтууга болбойт), бир анын көптүк түрү менен өзгөрө берет: биз *беш жүзчөбүз (беш жүздөйүбүз)*, силер *жыйырмачасыңар (жыйырмадайсыңар)*, сиздер *алтымышчасыздар*.

Аягына *-лар+да* мүчөсү уланып, адамдын жашын билдирген чамалама сан атоочторго үч жактын мүчөлөрү жалгана берет: мен *жыйырмаалардамын*, сен *жыйырмаалардасың*, биз *жыйырмаалардабыз*, силер *жыйырмаалардасыңар*, сиз *жыйырмаалардасыз*.

Чамалама сан атоочтор сан категориясы (көптүк *-лар* мүчөсү) менен өзгөрбөйт. Чамалама сан атоочтор сүйлөм ичинде көбүнчө аныктоочтук милдетти аткарат: *Отуздай* солдат туткундарды айдап келишти (К.Жантөшев). Жылына *үч жүз-төрт жүз* бээси туучу (М.Алыбаев). *Алты жүздөн* ашуун ишканалар иштейт (Ш.Бейшеналиев).

Сан-өлчөм бышыктоочтун милдетин аткарат: Автобус күнүгө *он бештей* каттайт. Мектепке *эки-үч* келип кеттим. Планын

ашыра орундаткандар жүздөп саналат.

Чамалама сан атоочтор затташкан мааниде колдонулганда, же абстрактуу сандык түшүнүктү билдиргенде, ээлик, толуктоочтук милдетти да аткарат: Студенттердин *эки жүзчөсү* колхозго жардамга кетишти. Кыйрады *он чактысы*, жатты сулк-сулк (М.Алыбаев). Бээлердин он бештейин жайлоого чыгардык. Дептерден отузчаны Салкынга бердим.

Баяндоочтук милдетти аткарат: Келе жаткандар *он беш чамалуу* (Т. Сыдыкбеков). Кайтарган кою *миңге жакын* (М.Элебаев).

БӨЛЧӨК САН

Бөлчөк сан атоочтор бүтүн нерсенин жалпысынан канча бөлүккө бөлүнгөнүн жана ал бөлүктөрдүн канчасы жөнүндө сөз болуп жаткандыгын билгизет: Мугалимдердин *төрттөн үчү*, *койдун экиден бири*, жыйырманын *бештен экиси*.

Сан атоочтун бул түрү синтаксистик жол менен, б.а. эки эсептик сандын өз ара айкашып айтылышы аркылуу уюшулат. Кыргыз тилинде бөлчөк сандын алымы бөлүмүнөн кийин айтылат; алар өз ара төмөнкүчө тутумдашат:

1) Эң мурун бөлүмү чыгыш жөндөмөдө айтылып, андан кийин алымы атооч жөндөмөдө айтылат: *үчтөн бир*, *төрттөн эки*, *ондон алты*. Жыл сайын колхоздо алынуучу байлыктын *үчтөн эки* бөлүгүн пахта түзөт (СК). Шаарыбыздын калкынын *төрттөн бир* бөлүгү окуучулар жана студенттер (СК).

2) Бөлүмү – илик жөндөмөдө, алымы 3-жак таандык формада айтылат: *экинин бири*, *ондун үчү*, *жыйырманын беши...* Акчанын *үчтөн бири* сарп кылынды. Эгиндин *үчтөн экиси* жөнөтүлдү («Ала-Тоо»).

Бөлчөк сандар эсептик сандан кийин жарым деген сөздүн кошулуп айтылышы менен да жасалат: *беш жарым* (5-1/2), *эки жарым* (2-1/2), *бир жарым* (1/2). Ал бир рейсте *бир жарым* тонна жүк менен алыскы жайытка үч суткада жетет (СК). Мурдагы алтынчы класста, быйылкы *эки жарым* чейректе түзүк окуганды эскерип, сени экзамен тапшырууга уруксат эттик (Ш.Бейшеналиев).

Жарым, *жарты* деген сөздөр *миң*, *миллион*, *миллиард* деген эсептик сандар менен айкашып айтылып да бөлчөк санды уюштурат: *жарым миң жылкы*, *жарты миллион кой*, *жарым миллиард сом*.

Аралаш бөлчөктөрдө эң мурун *бүтүн сан бүтүн* деген сөз менен бирге айтылып, андан кийин бөлчөк сан айтылат: *эки бүтүн алтыдан эки* (2-2/6), *төрт бүтүн бештен бир* (4-1/5); Колхоз пахта тапшыруу планын *жүз бүтүн ондон беш* процентке аткарды. Келээрки жылы ар бир чарба дан эгиндеринин

түшүмдүүлүгүн ар гектардан *он эки бүтүн ондон беш* центнерге жогорулатууга тийиш (СК). Азыркы убакта фабрикада биринчи сорттогу продукцияны берүү үч бүтүн *ондон беш* 3,5 процентке өстү (ЛЖ).

Бөлчөк сандар Орхон-Енесай жазмасында, орто кылымдардагы эстеликтерде учурабайт. Алар кыргыз тилинде эсептөө системасынын өнүгүшүнө байланыштуу кийин кеңеш доорунун тушунда кеңири колдонула баштады. Бирок, айрым бөлчөк сандардын синоними болгон *жарым* (1/2), *чейрек* (1/4) деген сандык маанидеги сөздөр кыргыз тилинде совет дооруна чейин эле колдонулуп келген: Атам чыгып кеткенге *жарым* саатча убакыт болду (К.Жантөшев). Ал *чейрек* кылымга жакын агартуу майданында эмгектенип келатат (СК).

Бөлчөк сандар затташканда, же абстрактуу сандык түшүнүктү билдиргенде, аларга баардык жөндөмө мүчөлөр жалгана берет: Жер бетинин *төрттөн үчүн* суу каптап турат. Анын үстүндө *үчтөн бирине* жетпей кара саң-саң көлдөлөң жатат (Т.Сыдыкбеков). Керим картошкадан алган түшүмдүн *үчтөн жөөнү* базарга жөнөттү.

Бөлчөк сандар да таандык мүчө менен баардык жак боюнча толук өзгөрбөйт. Мисалы: менин *үчтөн бирим*, сенин *үчтөн бириң* деп айтуу мүмкүн эмес. Алар затташкан мааниде колдонулганда гана айрым таандык мүчөлөрдүн кабыл алышы мүмкүн (I жактын таандык *-ым* мүчөсүнөн башкалары): Кыргыз тилинен төрттөн экибиз «5» деген баа алдык. Силердин *төрттөн бириңерди* спорт лагерге жиберибиз. Калктын *үчтөн бири* окуйт (СК).

Бөлчөк сан сан атоочтун башка түрлөрүнө караганда жак мүчөлөр менен өтө сейрек өзгөрөт: Кээде гана: Биз пахта талаасында иштеген колхозчулардын *үчтөн бирибиз*. Силер армияга чакырылуучу жаштардын *төрттөн үчүсүңөр*. Бөлчөк сан сан категориясы боюнча (*-лар* мүчөсү менен) өзгөрбөйт.

Бөлчөк сан атоочтор сүйлөм ичинде аз да болсо баяндоочтук милдетти аткарат: Тиги жайылып жүргөн уйлар колхоздун саан уйларынын *үчтөн бири* гана.

Бөлчөк сан атоочтор затташкан мааниде колдонулганда ээлик жана толуктоочтук милдетти да аткара берет: Колхоз уйларынын *үчтөн экиси* асыл тукум уйлар (СК). Огороддун *экиден бирине* алма көчөттөрүн отургуздук.

ТОП САН

Топ сан заттын топтоштурулуп тең бөлүнгөн санын билдирип, качандан? неченден? деген суроолорго жооп берет.

Кыргыз тилинде топ сан эсептик сан атоочко чыгыш жөндөмөнүн *-дан* мүчөсүнүн жалганышы менен жасалат. Бирок, ал мүчө чыгыш жөндөмөнүн маанисин туюндурбастан,

АТ АТООЧ

Жалпы маалымат

өзү уланган эсептик сан атоочко топтоштуруу маанисин берет: *бештен* карандаш, *ондон* дептер алдык. Карамагымдагы койлордун жүзүнөн *жетимиштен* козу алдым (СК). Ар бир класста *отуздан* бала окуйт.

Топ сан, сан атоочтун башка түрлөрүндөй эле, кыймыл-аракеттин топтоштурулуп бөлүнгөн санын да көрсөтө берет: Тизип койгон жылтыр кара мончоктой, *бештен* өргөн кыздын коюу чачтары (А.Токомбаев). Жардамга келген окуучулар ар бир звеного *ондон* бөлүнүштү.

Топ сандын мүчөсү татаал эсептик сандын соңкусуна жалганат: Тууган койлордун ар жүзүнөн *жүз он бештен* төл алынды (СК).

Топ сан кош айтылган эсептик сандардан да жасалат:

а) Бир эле сан эки ирет кайталанып, ага *-дан* мүчөсү жалганат. Мааниси жагынан топтоштурулуп тепетең бөлүштүрүлгөндүктү билдирет: Ар бирибиз *беш-бештен* (*бештен-бештен*) дептер алдык. *Он-ондон* өргөн көмүрдөй кара чачы эчен имерилип турат (А.Токомбаев).

б) Ар түрдүү эки эсептик сан кош айтылып, ага *-дан* мүчөсү жалганат: Мааниси боюнча топ сандык маани менен бирге чамалоо маанисин да туюндурат: Ар кайсы чабандан *бирден-экиден* кой жоголуп жатат (С.Өмүралиев). Сакманчылар төлдү, саан койду *элүц-алтымыштан* бөлүп алышты (Ш.Бейшеналиев). Эгерде топ сандан кийин нумеративдик сөз, же айрым бир башка сөз келсе, *-дан* мүчөсү ошол сөздөн кийин уланат: Койдун ар биринен *4 киллограммдан* жүн кыркып алабыз («КТ»). Алар ар гектар жерге *25–30 тоннадан* кык жеткиришкен (ЛЖ). Түрмөгө камап, анан *он жылдан* кесебиз дешет (К.Каимов).

Топ санды жасоочу байыркы мүчө *-ар, -ер* болгон: байыркы уйг. *онар* (*ондон*), *үчэр* (*үчтөн*); эски өзб. *үчөр* (*үчтөн*), *бишер* (*бештен*), *бирер* (*бирөө*).

Көпчүлүк түрк тилдеринде (кумык, башкыр, түрк, хакас, татар, карачай-балкар) топ сандын байыркы *-ар, -ер* мүчөсү сакталып калган: башк. *унар, берэр*; татар. *берэр, өчэр*; хакас. *онар, төртөр*; кумык. *онар, бирер*. Ал эми бир катар түрк тилдеринде (кыргыз, алтай, казак, өзбек, каракалпак тилдеринде) чыгыш жөндөмөнүн *-дан* мүчөсү аркылуу жасалат: алт. *дөрттөн*; каз. *жүздөн*; өзбек. *унтадан*, каракалп. *екиден, төрттөн*.

Топ сан жөндөмө, таандык мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Айрым учурларда гана жак мүчөнүн көптүк түрү уланып айтылышы мүмкүн: Ар бир комнатада төрттөнбүз, силер экиденсиңер.

Ат атоочтор – тилдин өнүгүш өрүшүн өзгөчө чагылдырган сөздүк курамындагы сөздөрдүн эң байыркы катмары. Анткени, ат атоочсуз деле тил болбойт. Тил аттуунун баарына бирдей мүнөздүү сөздөрдүн катарын да дал ушул ат атоочтор түзөт.

Эгерде негизги түркүмдөгү сөздөр чындыкка багытталып, чындыктын бир бөлүгүн же кандайдыр бир белгисин чагылдырса, ат атоочтор андан айырмаланып, чындыкка эмес, кеп жүрүп жаткан кырдаалга, анын катышуучуларына, же кептин өзүнө багытталып, негизги түркүмдөгү сөздөрдүн тилдеги ички чагылышын, нуска-моделин түзөт.

Мунун натыйжасында ат атоочтор кеп агымындагы сөздөрдү куру кайталоодон арылтат, башка түркүмдөгү сөздөрдү алмаштырат, маани жактан кепке катышкан же катышпаган жакты, же болбосо кепке алынган затты шилтеп көрсөтөт, нускап туюнтат, текст тутумундагы сөздөрдү, муунактарды, сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруу кызматын аткарат.

Мындай өзгөчөлүктөр тектеш тилдердин фактысында дээрлик сакталат жана ат атоочтордун табиятынын окшош болушун шарттайт.

Маселен, тектеш түрк тилдеринде уңгу ат атоочтордун, негизинен, бири бирине дал келиши жана анда орун алган айырмачылыктардын ат атоочтордун керт башына мүнөздүү болгон тыбыштык алмашуулар менен түшүндүрүлүшү – мунун ачык далили. Муну төмөнкүдөй салыштыруу ачык көрсөтөт: кырг. *мен, сен*, ал; алт., каз., тув. *мен, сен*, ол; азерб. *мен, сен*, о; түрк. *бен, сен*, о; өзб., уйг. *мен, сен*, у; башк. *мин, һин*, ул; тат. *мин, син, ул ж.б*

Ошентип, ат атооч деп атооч сөздөрдүн ордуна колдонулуп, затты же анын белгилерин тике атабай, аларды шилтөө аркылуу көрсөткөн сөздөр аталат.

Ат атоочту башка атооч сөздөрдөн айырмалап турган башкы белги – анын маанисинин жалпылыгы же абстрактуулугу. Айталы: *Ал муну сизге* берип кой деди эле десек, мындагы ат атоочтордун (*ал, муну, сизге*) конкреттүү түрдө кимди, эмнени белгилегендигин билүүгө болбойт. Бирок, бул ат атоочтун мааниси такталбай белгисиз кала берет дегендик эмес. Анткени алардын мааниси, б.а. кайсы ат атоочтун кайсы сөздүн ордуна колдонулуп жаткандыгы кеп кырдаалына же контекстке карата аныкталат: *Мен* кызыл айгырга минип, камчымды мойнума салып, бир киши коштоп, элден бата

алып балбанга беттешкени көздөй жөнөдүм (Эл куудулдары). Айдын жарыгы терезеден кыйгач түшүп, баланы уктатпады. Ал көзүн жумуп-ачып, чабалактай берди (Ч. Айтматов).

Биринчи мисалдагы *мен* деген ат атооч жалпы мааниси боюнча сүйлөөчү жакты көрсөтөт, бирок анын конкрет мааниси кеп кырдаалында баяндалып жаткан окуянын субъектиси аркылуу аныкталат.

Экинчи мисалдагы *ал* ат атоочу өзүнчө турганда кепке катышпаган үчүнчү жакты же кепке алынып жаткан объектини билдирет, ал эми өйдөкү сүйлөмдө анын толук (конкрет) мааниси мурунку сүйлөмдүн тутумунда турган *баланы* деген зат атооч аркылуу айкын болду.

Шилтөө маанисинин багытына карай ат атоочтор эки топко бөлүнөт: дейксистик жана анафоралык.

Дейксистик ат атоочторго шилтөө мааниси кеп кырдаалына же кеп өнөктөштүгүнө катышуучу жакка багытталган ат атоочтор кирет. Бул жактама ат атоочтун 1–2-жагына жана шилтеме ат атоочторго мүнөздүү: *Мен* бул китепти окуп чыктым. *Мен* сүйлөөчү жакты, *бул* ошол сүйлөөчү жакка жакын турган затты (китепти) көрсөтөт.

Анафоралык ат атоочторго шилтөө мааниси кеп кырдаалына эмес, текстке багытталган ат атоочтор кирет. Бул, негизинен, жактама ат атоочтун 3-жагы жана сурама ат атоочтор үчүн мүнөздүү: *Адамдар* бир пикирлеш болушу мүмкүн. Бирок *алар* сыдыргыга салгандай бир өңчөй ой жүгүртө алышпайт (К.Ибраимов).

Мында *алар* деген ат атооч жалпы мааниси боюнча кепке катышпаган үчүнчү жактагы нерсени, жандыкты ж.б. көрсөтөт, бирок анын так, конкреттүү мааниси биринчи сүйлөмдөгү *адамдар* деген зат атооч мааниси аркылуу аныкталат.

Ат атооч менен атооч сөздүн же сөз айкаштын ортосундагы катыш анафоралык байланыш деп аталат. Ал эми мындай байланышты түзүүгө данакер болгон атооч сөз же сөз айкашы ат атооч үчүн маанилик булак болуп эсептелет.

Маселен, жогоруда келтирилген мисалда *адамдар* деген зат атооч *алар* деген ат атоочтун маанилик булагы.

Кээде маанилик булактын милдетин сөз айкашы да аткарышы мүмкүн: Чынарбай *кырк канаттуу ат минген кыз* келип, чынар теректин башына конгонун көрөт... Арадан эки-үч күн өткөндөн кийин Чынарбай *аны* издеп жолго чыгат. (Жомок)

Мисалда аны ат атоочунун маанилик булагы болуп *кырк канаттуу ат минген кыз* деген айкаш кызмат кылды.

Ат атоочтун маанилик булагы бүтүндөй бир текст же анын үзүндүсү да болушу

мүмкүн: ...Айжан чыдабай барат. Буга чейин деле ушинтип дене бою талмоорсуп ичи сызыла тартчу. Бу жолу деле башкача. Бирде басыла калып, кайра эле сөөгүнөн бери сыздап, жан айласын таппай кара тер басат. Ал толгоо болчу (Ө. Даникеев).

Мында *ал* деген ат атоочтун конкрет мааниси анын маанилик булагы болуп эсептелген үзүндүнүн мазмуну Айжандын толгоосуна байланыштуу кырдаал аркылуу берилди.

Маанилик булак көпчүлүк учурда ат атоочтон мурда келет: Илгери-илгери бир эне жашаптыр. Ал күн нуруна күндө жуунуп, таза жүргөн сулуу эне болуптур. (Жомок)

Маанилик булак кээде ат атоочтон кийин да келип калышы мүмкүн: *Аны* карылуу кол булкуп ойготту: – Кечке дейре уктайсыңбы? Тур, согуш чыгып жатса... Согуш! *Калыйнур* карайлап, көзү көзүнө жабыша калып, кайрадан уйкуга кирет... (К.Ашымбаев)

Мында: *Калыйнур* зат атоочу *аны* ат атоочунун маанилик булагы.

Маанилик булактын ат атоочтон кийин келиши жактама атоочтун 3-жагынан башка сурама жана белгисиз ат атоочторго да мүнөздүү: – Эң *ким?* – деди Бакай. – Теңир, – деди Манас. – Тегиң *ким?* – Тегим кыргыз. – Жетең *ким?* – Жетем Кара-кан. – Жотоң *ким?* – Жотом Огуз кан. – Бабаң *ким?* – Бабам Көбөй. – Атаң *ким?* – Атам Ногой. – Чоң атаң *ким?* – Чоң атам Орозду. – Өз атаң *ким?* – Өз атам Жакып (А.Жакыпбеков).

Ат атоочтордун атооч сөздөрдүн ордуна колдонулушу – бул анафоралык ат атоочтор үчүн мүнөздүү көрүнүш.

Бул жагынан алганда, ат атоочтор бир эле атооч сөздү улам-улам кайталап колдоно берүүдөн кутултат жана тексттин кыска, стилдик жактан ийкемдүү болушуна шарт түзөт: Илгери өткөн заманда Мендирман деген жигит Каракандын шаарына тентип барат. Ал (Мендирман) адегенде ашпозчулукка өтөт. (Жомок).

Ат атоочтордун ортосундагы жалпылык – бул алардын маанисинин өзгөрүлмөлүүлүгү. Бир эле ат атооч аркылуу контекстке же кеп кырдаалына карата түрдүү объектилер көрсөтүлүшү мүмкүн, же мындай шартта бир эле объект түрдүү ат атооч аркылуу белгилениши ыктымал.

Маселен, сүйлөөчү жак өзүн *мен* деп, тыңдоочу жакты *сен* деп, кепке катышпаган жакты, адам болсо да, адамдан башка зат болсо да баары бир *ал* деп, өзүнө жакын турган затты *бул* деп, өзүнөн окчун турган затты *тигил* деп белгилейт.

Демек, ат атоочтор жалпы атка да, энчилүү атка да карама-каршы турат. Ат атооч менен анын маанилик булагынын ортосундагы байланыш ар бир учурда жаңыдан түзүлөт.

Ошондуктан тутумунда ат атооч келген сүйлөм өзүнчө турганда синтаксистик жактан кынтыксыз уюшулушу мүмкүн, бирок семантикалык жактан сүйлөмдүн толук мааниси кеп кырдаалынын шартында же контекстте гана белгилүү болот.

Ат атоочтор үчүн маанилик компонент болуп шилтөө мааниси менен ажырагыс биримдикти түзүп турган атооч сөздөрдүн жалпы категориялык мааниси да кызмат кылат.

Бул категориялардын сүйлөм тутумунда аткарган башкы милдетине карай ат атоочтор төмөнкүдөй үч топко бөлүнөт:

1. Зат атоочтор менен байланышта болгон же аларды шилтеп көрсөткөн ат атоочтор: *мен, сен, сиз, ал, биз, силер, сиздер, алар, ким, эмне, ар ким, эч ким, алда ким, кимдир бирөө* ж. б.

2. Сын атоочтор менен байланышта болгон же аларды шилтеп көрсөткөн ат атоочтор: *бул, ошол, баары, баардык, ар бир, эч бир, өз, кай бир* ж. б.

3. Сан атоочтор менен байланышта болгон же аларды шилтеп көрсөткөн ат атоочтор: *канча, нече, канчанчы, неченчи, канчоо, нечөө*.

Ат атоочтор кайсы түркүмдөгү сөздүн ордуна колдонулса же шилтеп көрсөтсө, ошол сөз түркүмүнө мүнөздүү болгон синтаксистик милдетти аткарат: *Мен (ээ) өзүмдү* (толуктооч) үй сыртынан тыншасам. Күрс-күрс эткен оор жөтөл үн чыгат. Бүткөн экен кайран өмүр, кайран жан... деп жалооруп, көңүлүм *шондо* (бышыктооч) бир сынат. (А.Осмонов). Шуулдаба, терегим, теректерим. Шуулдасаң, ачышып каректерим. Шуу үшкүрүп ыйлагым келет *менин* (аныктооч). (С.Жигитов) – Ай, бул *мен* (баяндооч), Сейде, ач, ач эшикти. (Ч.Айтматов).

Ат атоочтор кайсы сөз түркүмдөгү сөздүн ордуна колдонулса же шилтеп көрсөтсө, негизинен, ошол сөз түркүмүнө мүнөздүү болгон уланды мүчөлөрдү кабыл алат.

Зат атоочтун ордуна колдонулуучу ат атоочтор жөнделөт, кээде таандык, көптүк же жак мүчөлөрү менен өзгөрөт: *Кимиң* мурун келсең, *ошонуңар* таякты алгыла... (Жомок) – Ырас, адамдын жаманы *менмин*, бул чычырканак менен кыргоолуңар эмнеңер? (Жомок).

Ат атоочтор зат атооч сыяктуу эле жөн-дөлүштүн татаал да, жөнөкөй да түрү менен да жөнделөт. Жөнөкөй жөнделүштө ат атоочтон кийин жөндөмө мүчөнүн толук түрү, ал эми татаал жөнделүштө жөндөмө мүчөнүн кыскарган түрү колдонулат (кара: жөнделүштүн типтерин).

Ат атоочтор морфологиялык жол менен башка сөз түркүмдөрүнөн жасалбайт. Бирок кыргыз тилинде *ар, бир, кай, эч* сөздөрү

менен ат атоочтун тутумунан куралган айрым ат атоочтор бар. Буга аныктама, тангыч, белгисиз ат атоочтордун ичинен төмөнкүлөр кирет: *ар ким, ар бир, эч ким, эч нерсе, бир нерсе, кээ бир, кай бир, кимдир бирөө, алда кандай* ж.б.

Ат атоочтон куранды мүчөнүн жардамы менен башка түркүмдөгү бир катар сөздөр жасалат: *менчик, мендик, менсин, менменсин, өзүмчүл, өздүк, өзүмдүк, андыктан, ошондуктан, ансыз, мындай, тигиндей, ошондой, менимче, кандайча* ж.б.

Ат атоочтон синтаксистик жол менен айрым этиштер да жасалат: *ант-* (*антип, анткени, анкенде*), *минт-* (*минтип, минткен, минткенде, минтти*), *ошент-, ушинт-, нет-* ж.б.

Ат атоочтор жеке өзүнө таандык болгон грамматикалык өзгөчөлүккө ээ эмес. Алар маани жактан төмөнкү алты топко бөлүнөт: 1) жактама ат атоочтор; 2) шилтеме ат атоочтор; 3) сурама ат атоочтор; 4) аныктама ат атоочтор, 5) тангыч ат атоочтор, 6) белгисиз атаоочтор.

Жактама ат атооч

Кыргыз тилинде ат атоочтун бул тобуна төмөнкү сөздөр кирет:

Жак	Жекелик сан	Көптүк сан
1-жак	<i>мен</i>	<i>биз</i>
2-жак	<i>сен</i>	<i>силер</i>
сылык түрү:	<i>сиз</i>	<i>сиздер</i>
3-жак	<i>ал</i>	<i>алар</i>

Жактама ат атооч көп кырдаалында өнөктөш болуп турган эки жакты же кепке алынып жаткан үчүнчү жакты же затты шилтеп көрсөтөт. Кеп кырдаалынын чордонунда дайыма сүйлөөчү турат жана сүйлөөчү жак мен деген ат атооч аркылуу белгиленет: *Мен* сөз да, үн да кайтарбадым. (Ч.Айтматов)

Сүйлөөчүгө өнөктөш болуп келген жак тыңдоочу болуп эсептелет. Тыңдоочу жакты белгилөө үчүн *сен* деген ат атооч колдонулат: *Сен* ок куя турган май сурап келчи. (А.Токомбаев).

Эгерде сүйлөөчү жак тыңдоочу жакка сылык маанайда кайрылса, анда тыңдоочу жак *сиз* деген ат атооч аркылуу белгиленет: *Сиздин* ордуңзда болсом, мен дагы ушу *сиз* айткан сөздү айтмакмын, *Сиз* койгон талапты коймокмун. (Т.Касымбеков).

Мен, сен, сиз деген ат атоочтор кеп өнөктөштүгүнө тике катышкан жактарды көрсөтөт. Ошондуктан булар мүнөздүү түрдө адамга карата колдонулат. Бирок, көркөм чыгармаларда, өзгөчө жомок же дастандарда аталган ат атоочтор адамдан башка ар кандай

жандуу, жансыз заттарды көрсөтүү үчүн да колдонулат: – *Сен* кимсиң? Адамча сүйлөп кубулган кандай жансың?... – *Мен* Бугу эне болом. (Ч. Айтматов) Түлкү, сен кайда чаап баратасың? – деп сурады аюу. (Жомок)

Айрым учурларда, маселен, өздүк эмес автордук кепте мен деген ат атоочтун ордуна *сен* деген ат атоочтун колдонулушу да мүмкүн: Бүгүнкү жыйналыштагы сөздөрдүн баары ооздун куру жели болуп калды. *Сен* эмне иштеп, эмне кылуу керек экендигин айтып турсаң да, аны менен эч кимдин иши жок.

Кепкөөнөктөшболуп келбеген жак сүйлөөчү тарабынан *ал* атооч аркылуу белгиленет. *Бул* ат атооч аркылуу белгиленүүчү жак адам да, адамдан башка баардык жандуу же жансыз зат да болушу мүмкүн: *Ал* далысын эшикке желөп кайка турган экен. (Ч. Айтматов) Бар экен, жок экен, бир түлкү бар экен, ал тоодо жашоочу экен. (Жомок)

Ал ат атооч жактамадан башка шилтеме ат атоочтук мааниде да колдонулушу мүмкүн. Анын кайсы мааниде колдонулгандыгы контекстке карата аныкталат. Эгерде *ал* сүйлөм тутумунда аныктоочтук позицияда келип, аныкталгыч сөз менен тутумдашып турса, анда *ал* ат атоочу шилтеме ат атооч болот: *Ал* жарыктыктын касиети көп, төрөбөгөн катынды төрөтөт. *Ал* урууда Калдыбай деген киши жашай турган.

Эгерде *ал* заттык мааниде колдонулуп, белгилүү бир жакты же затты шилтеп көрсөтсө, анда *ал* ат атоочу жактама ат атоочко жатат: *Ал* мойнуна салган сүлөөсүндү жая кармады. (Т. Касымбеков). *Ал* кичинекей сөөмөйү менен өөдөкү ак тамды көрсөттү. (Ө. Даникеев).

Жактама ат атоочтордун ичинен *ал* атоочунун колдонулуш чөйрөсү өтө эле кеңири. Мындай өзгөчөлүк *ал* ат атоочунун жандуу затты да, жансыз затты да – экөөнү тең бирдей белгилей бере тургандыгы менен шартталат.

Жактама ат атоочтун биринчи эки жагы *мен*, *сен*, *сиз*, үчүнчү жагы *ал* бири-биринен маани жактан кескин айрымаланат. Булардын ичинен *мен*, *сен*, *сиз* кепке катышкан эки жакты тике шилтеп көрсөткөндүктөн, алардын конкрет мааниси ошол кеп жүрүп жаткан кырдаалдын өзүнөн эле айкын болот. Сүйлөөчү же тыңдоочу жактын атын атоо мындай шартта талап кылынбайт.

Бул жагынан аталган ат атоочтор зат атоочко жакындап кетет, бирок зат атоочтор затты тике атап көрсөтсө, *мен*, *сен*, *сиз* жакты тике шилтеп көрсөтөт. *Ал* эми жактама ат атоочтун үчүнчү жагы *ал* шилтеме мааниси боюнча кеп кырдаалына эмес, көбүнчө ошол кеп кырдаалын туюнткан текстке

багытталгандыктан, бул ат атооч өзү белгилей турган жактын же заттын текст тутумунда берилген аталышын шилтеп көрсөтөт: *Мен* эртең бир чоң кара нар болоюн, *сен* мени базарга алып барып саткын. (Жомок) *Ал* өзүн кара тоодон чыккан, кара дөө насалиненмин деген дөө киши. (Т. Сыдыкбеков)

Келтирилген эки сүйлөмдүн биринчисинде *мен* сүйлөөчү, *сен* тыңдоочу жакты шилтеп көрсөтөт, бирок аталган сүйлөмдөрдө аларды эч бир зат атооч сөздөр менен алмаштырууга болбойт.

Эгер алмаштырсак, сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшү бузулат. Тескерисинче, экинчи сүйлөмдүн тутумунда турган *ал* ат атоочу Сапар, Капар, Алым сыяктуу энчилүү заттар *менен*, же *балбан*, *баатыр* сыяктуу жалпы аттар менен алмаштырылышы мүмкүн, бирок мында сүйлөм түзүлүшү өзгөрүүсүз сакталат.

Жактама ат атоочтор үчүн көптүк категориясынын туюнтулушу өзгөчө мүнөзгө ээ.

Биринчи жактын көптүк түрү биз, экинчи жактын *-лар* мүчөсү жалганган көптүк түрү силер, сылык формасы *сиздер*, үчүнчү жактын көптүк түрү алар деген ат атоочтор аркылуу берилет.

Булардын ичинен биз маани жактан 1-жактын жекелик түрү мен деген ат атоочтун көптүк түрү болуп эсептелбейт, анткени биз аркылуу бир эле учурда сүйлөөчү жак катышкан жамаат менен бирге сүйлөөчүнүн өзү да белгиленет. *Ал* күнү *биз* айылга күндөгүдөн эрте кайттык. (Ч. Айтматов). *Биз* кечке чейин тоону кыдырып, күүгүмдө ошол үңкүргө келип түнөйбүз. (Жомок) Арзыкан, сизге *биз* күйгөн, Арманын айтып бир жүргөн. (Барпы)

Мен ат атоочунун ордуна *биз* ат атоочунун колдонулушу илимий же публицистикалык стилдеги автордук кепке дээрлик мүнөздүү: Бу жолу биз кыргыз элинин атактуу дагы бир акынынын көркөм мурасын окурмандарга сунуш кылып коюуну туура таптык. (Ч. Айтматов)

Айрым учурларда сүйлөөчү катышкан жамаатты башка жамааттардан ажыратып көрсөтүү үчүн *биз* деген ат атоочтун ордуна *биздер* деген ат атооч колдонулат; Бир, эки, үч, *Биздерде* күч. (Ж. Турусбеков)

Экинчи жактын көптүк түрү силер сүйлөөчүгө өнөктөш болгон тыңдоочу жакты же тыңдоочу жак катышкан жамаатты көрсөтөт: – Абил! Бекназар! Силер мен Кокондо турганда неге бир барбадыңар? (Т. Касымбеков) – А мен эмне... Силер иштеп, мен карап олтурмак белем? (Ө. Даникеев)

Экинчи жактын көптүк түрүнүн сылык формасы *сиздер* шилтөө мааниси боюнча *силер*

менен негизинен дал келет. Бирок булардын биринчиси көбүнчө бейтарап ыңгайда айтылса, экинчиси дээрлик сыйлоо, ызаат керсетүү маанайында колдонулат: – *Сиздер*, урматтуу даткалар, бириң эл беги, бириң аскер башы, тандалма аскерден 5000, каракелтектен 15000 кошуп алып, мына ушул баарыбызга ыйык, баарыбызга кымбат Анжиян шаарын сактоого калгыла. (Т.Касымбеков).

Үчүнчү жактын көптүк түрү алар жалпы мааниси боюнча кепке катышпаган же кепке алынып жаткан үчүнчү жактагы жамаатты көрсөтөт. үчүнчү жактын жекелик түрүндөгү ал ат атоочунан айырмаланып, алар көбүнчө адамга карата колдонулат: Оозеки тарыхта, эзелки аңызда, санжыра, уламышта, кыргыздардан нечен сынчы аялдар чыккан. *Алар* эл көзүнө көрүнбөй, ашка сын айткан. (К.Жусупов).

Кээде, маселен, көркөм чыгарма, жомок, дастандарда, алар аркылуу адамдан башка сүйлөө касиети ыйгарылган баардык жандуу же жансыз заттар да көрсөтүлүшү мүмкүн: Улак, козу, музоо – үчөө идиштеги бозону калтырбай таза ичип, кетип калышат. *Алар* бир күнү жол жүрүп келе жатышса, жолунан

бир терек көрүнөт. (Жомок)

Жактама ат атоочтор жакчыл таандык уландылар менен дээрлик өзгөрбөйт. Бирок айрым учурда ат атоочтун 3-жагынын жекелик түрүнөн кийин таандык мүчөлөрдүн келишине жол берилет: *Аным* чындыкка да баштан-аяк дал келбейт. (С.Жигитов). *Мен, сен* деген ат атоочтор кээде ат атоочтук мааниден тайып, зат атоочтук мааниде колдонулушу да мүмкүн. Мындай учурда булардан кийин жөндөмө таандык мүчө келе берет: – *Мендин* аты жокпу?! (Т.Сыдыкбеков)

Ат атоочтордун көпчүлүгү сыяктуу эле жактама ат атоочтор да жалпы таандыктын *-ныкы* мүчөсүн кабыл алып, *меники, сеники, аныкы, биздики, сиздики, силердики, сиздердики, алардыкы* деген таандык ат атоочторду уюштурат: Өлгөн ат чын кашка болсо – меники, сыр кашка болсо – *сиздики* (Жомок) Чыныбек баатыр, мөөрөй *сеники* (Жомок).

Жактама ат атоочтор зат атоочтор сыяктуу эки түрдө жөндөлөт, тактап айтканда, булардын жөндөлүшү жөнөкөй жана татаал жөндөлүш боюнча ишке ашырылат.

Жөнөкөй жөндөлүш

А.	<i>сиз</i>	<i>биз</i>	<i>силер</i>	<i>сиздер</i>	<i>алар</i>
И.	<i>сиздин</i>	<i>биздин</i>	<i>силердин</i>	<i>сиздердин</i>	<i>алардын</i>
Б.	<i>сизге</i>	<i>бизге</i>	<i>силерге</i>	<i>сиздерге</i>	<i>аларга</i>
Т.	<i>сизди</i>	<i>бизди</i>	<i>силерди</i>	<i>сиздерди</i>	<i>аларды</i>
Ж.	<i>сизде</i>	<i>бизде</i>	<i>силерде</i>	<i>сиздерде</i>	<i>аларда</i>
Ч.	<i>сизден</i>	<i>бизден</i>	<i>силерден</i>	<i>сиздерден</i>	<i>алардан</i>

Жөндөлүштүн жөнөкөй түрү жактама ат атоочтордун ичинен *сиз, биз, силер, сиздер, алар* үчүн мүнөздүү. Булар жөндөлгөндө ат атоочтук негиз өзгөрүүсүз сакталат, жөндөмө мүчө морфонологиялык жактан үндөштүк жана ээрчишүү эрежелерине ылайык өзгөрүүгө дуушар болот:

Татаал жөндөлүш

А.	<i>мен</i>	<i>сен</i>	<i>ал</i>
И.	<i>мен-ин</i>	<i>сен-ин</i>	<i>ан-ын</i>
Б.	<i>маг-а</i>	<i>саг-а</i>	<i>аг-а</i>
Т.	<i>мен-и</i>	<i>сен-и</i>	<i>ан-ы</i>
Ж.	<i>мен-де</i>	<i>сен-де</i>	<i>ан-да</i>
Ч.	<i>мен-ден</i>	<i>сен-ден</i>	<i>ан-дан</i>

Көрүнүп тургандай, татаал жөндөлүштө илик (-ын, -ин), барыш (-а), табыш (-ы, -и) жөндөмө мүчөлөрү башкы үнсүзүнөн ажырайт.

Барыш жөндөмөсүндө *-га* мүчөсүнүн башкы үнсүзүнүн таасири менен ат атоочтук

уңгунун соңку тыбышы адегенде -к тыбышына (*мен+га > маң+га, сен+га > саң+га, ал+га > аң+га*; сал.: уйг., түрк., түш. кырг. *мен+га > маң+га > маң+а, ал+га > аң+га > аң+а* ж.б.), андан соң г тыбышына өтөт. (Сал.: *хакас.+ аа, саг + га > саг+аа, ал + га > аг + аа* ж.б.). Кыргыз тилинде морфонологиялык жактан уңгу менен мүчөнүн жигинде кош -г тыбышынын колдонулушуна чек коюлгандыктан, татаал жөндөлүштүн жалпы эрежесине ылайык *-га* мүчөсүнүн башкы үнсүзү түшүрүлүп айтылат: *маг+га > маг+а, саг+га > саг+а, аг+га > аг+а*.

Демек, барыш жөндөмөнүн парадигмасында жөндөлүүчү негиздин *маг-, саг-, аг-* болуп өзгөрүп, *-г* тыбышы менен аяктап келиши көпчүлүк түрк тилдеринде орун алган н, ң, г алмашуусунун натыйжасы деп табылат да, иралды азербайжан тилинин Закатал-Ках, Жебраил, Карягы, Кедабек, Нахичеван айтымдарынын фактысы аркылуу тастыкталат: *маghа < маh + га, саghа < саh + га* ж.б.

Экинчиден, барыш жөндөмөнүн парадигмасындагы тарыхый жактан мындай өнүгүүнүн орун алышын Түштүк Сибирдеги түрк тилдеринин кыргыз тобуна кирүүчү хакас, тува, сары уйгур ж.б. тилдердин материалдары да муну бекемдейт. Сал.:

А. мен-ики	сен-ики	ан-ыкы
И. мен-икин-ин	сен-икин-ин	ан-ыкын-ын
Б. мен-икин-е	сен-икин-е	ан-ыкын-а
Т. мен-икин 0	сен-икин 0	ан-ыкын 0
Ж. мен-икин-де	сен-икин-де	ан-ыкын-да
Ч. мен-икин-ден	сен-икин-ен	ан-ыкын-ан
А. биз-дики	сиз-дики	силер-дики
И. биз-дикин-ин	сиз-дикин-ин	силер-дикин-ин
Б. биз-дикин-е	сиз-дикин-е	силер-дикин-е
Т. биз-дикин-е	сиз-дикин-е	силер-дикин-е
Ж. биз-дикин-де	сиз-дикин-де	силер-дикин-де
Ч. биз-дикин-ен	сиз-дикин-ен	силер-дикин-ен
А. алар-дыкы	ан-ың	ан-ысы
И. алар-дыкын-ын	ан-ың-(д)ын	ан-ысын-ын
Б. алар-дыкын-а	ан-ың-а	ан-ысын-а
Т. алар-дыкын 0	ан-ың-(д)ы	ан-ысын 0
Ж. алар-дыкын-да	ан-ың-да	ан-ысын-да
Ч. алар-дыкын-ан	ан-ың-(д)ан	ан-ысын-ан

Жактама ат атоочтордон *мен, сен, ал* жалпы таандыктын *-ныкы* мүчөсүн кабыл алганда бул уландынын башкы үнсүзү түшүп калат: *мен+ныкы > мен+ыкы > меники, сен+ныкы > сен+ыкы > сеники, ал+ныкы > ан+ныкы > аныкы*. Булардан башка ат атоочтордон кийип *-н* тыбышы *-д* тыбышына алмашат: *биз+ныкы > биз+дики, сиз+ныкы > сиз+дики, силер+ныкы > силер+дики* ж.б. Ал эми ал ат атоочунан кийин *3-жактын* таандык мүчөсү *-ы + -сы > -ысы* түрүндө кабатталып жалганат: *ал + ысы^ан+ысы^анысы*.

Таандыктын жогорудагы эки мүчөсү уланган ат атоочтор жөндөлгөндө, бул мүчөлөрдөн кийин кыйыр жөндөмөдө *-н* тыбышы пайда болот, жөндөлүүчү негиз болуп ошол *-н* тыбышы менен аяктаган форма эсептелет: *мен-икин, сен-икин, ан-ыкын, биз-дикин, сиз-дикин, ан-ысын* ж.б.; ал эми илик, барыш, табыш жөндөмөлөрдүн мүчө башындагы үнсүз тыбыштын түшүп калышы татаал жөндөлүштүн жалпы эрежеси боюнча ишке ашырылат: *меникин-ин, сеникин-ин, аныкын-ын, анысын-ын, биз-дикин-е, сиздикин-е, алардыкын-а, меникин-е, анык-(д)ы* ж.б.

Чыгыш жөндөмөсүнүн башкы үнсүзүнүн түшүп калышына фонетикалык төмөнкүдөй процесс себепкер болот: *меникин+дан меникин+нен < меникин+ен, анысын+дан*

жак. *магаа, сагаа, агаа, пугаа*; тув. *маңаа, саңаа, аңаа*; с.уйг. *мага/маага/маа, сага/саага/саа* ж.б.

Жөндөлүштүн татаал түрүндө жалпы таандык мүчө уланган ат атоочтун жөндөлүшү да кирет:

< анысын+нан < аны-сын+ан ж.б. Тыбыш жөндөмөдө жөндөлүштүн жалпы эрежесине ылайык адегенде мүчө башындагы үнсүз түшүрүлөт (*мени-кин+ны > меникин-и, сеникин+ны > сеникин+и, биздикин+ны < биздикин+и* ж.б.) жана бул эрежени коштоп жүргөн кошумча эреже аркылуу мүчөдө калган үндүү тыбыш да түшүрүлүп айтылат. Натыйжада табыш жөндөмөсүнүн мааниси? (нөл) мүчө аркылуу туюнтулат: *меникин-?, сеникин-?, биздикин-?, силер-дикин-?* ж.б.

1–2-жактын *-ым, -ың* таандык мүчөлөрү уланган сөздөр, негизинен, татаал жөндөлүштүн эрежеси боюнча жөндөлөт: *аның+нын > аның+ын > аныңын, аның+га > аның+а > аныңа, аның+ны > аның+ы > аныңы* ж.б. Бирок кыргыз тилинин бүгүнкү абалында мындай сөздөрдөн кийин илик жана табыш жөндөмө мүчөсүнүн башкы үнсүзү түшүрүлбөй сакталып да келе берет: *аның+нын > аның+дын > аныңдын, аның+ны > аның+ды > аныңды* ж.б.

Жактама ат атоочтор жак категориясын негизинен лексикалык жол менен туюндурат. Ошон үчүн булар көбүнесе жак мүчөлөрүн кабыл ала бербейт: Бул баланын атасы да – мен, энеси да мен. (Ч.Айтматов) Бирок баяндоочтук милдетти аткарып турган жактама ат атоочтун маанисин күчөтүү, аларды атайын бөлүп көрсөтүү үчүн ат атоочтук негизден кийин жак мүчөсү

колдонулушу да мүмкүн: Бул баланын атасы да менмин, энеси да менмин.

Шилтеме ат атооч

Бир өңчөй заттардын ичинен бирөөнү шилтөө аркылуу бөлүп көрсөткөн ат атоочтор шилтеме ат атоочтор деп аталат.

Кыргыз тилинде шилтеме ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *бу* – *бул*, *ушу* – *ушул*, *ошо* – *ошол*, *тиги* – *тигил*, *тетиги* – *тетигил*, *тээтетиги* – *тээтетигил*. Сүйлөм тутумунда булардын кыскартылган түрүнүн да, толук түрүнүн да колдонулушуна жол берилет: Будаңчаңдын Салкара ат *Бу* да келип калыптыр. (Манас) Биз дагы *ушу* тапта суудай тартылып сайыбызда жай агып калдык белем. (С.Жигитов). *Ушул* ай, урматтуу ай, биз күткөн май. (С.Эралиев) *Ошол* куш меники эле. (Жомок) Саал болсо тиги алоолонгон күндүн оозуна жутулуп кетчүдөй, кызыл түтүн булатып, кайып болчудай кетип барат. (Ч.Айтматов) Тигил нур жүздүү Шамбет аттуу жигит корс-корс күлдү. (Т.Сыдыкбеков) Шилтеме ат атоочтук мааниде үчүнчү жактын жактама ат атоочу *ал(а)* да колдонулат: А киши ооз тийип, кайра берди. (А.Жакыпбеков).

Шилтеме ат атоочтордун мааниси негизинен мейкиндик жана мезгилдик болгон эки компоненттен уюшулат. Мейкиндик маани заттын сүйлөөчүгө жакын же андан окчун тургандыгын көрсөтсө, мезгилдик маани заттын (окуянын, белгинин, кубулуштун ж.б.) кеп актысынан мурда же кийин, же кеп актысы учурунда болгондугун, болоорлугун көрсөтөт. Заттын сүйлөөчүгө башта белгилүү же белгисиз болушу көбүнесе мезгилдик маани менен шартталат. Бирок аталган эки компоненттин шилтөө маанисин уюштуруудагы катышы же үлүшү шилтеме ат атоочтордун бардыгы үчүн эле бирдей боло бербейт. Булардын айрымдары үчүн (*бул*, *ал*) мейкиндик маани басымдуу келип, мезгилдик маани дээрлик солгундаса же бейтарап абалда болсо, айрымдарында (*ошол*, *ушул*) эки компонент тең бирдей болушу мүмкүн. Шилтеме ат атоочтордун үчүнчү бир тобу (*тигил*, *тетигил*, *тээтетигил*) жалгыз гана мейкиндик маанини билдириши ыктымал.

Бул шилтеме ат атоочу мейкиндик жагынан сүйлөөчүгө жакын турган затты шилтеп көрсөтөт: *Бу* түлкү *ушул* тарапка ачкалыктан аргасы түгөнгөн кездерде гана келчү... (Ч.Айтматов) *Бул* талаага таза чигит төгүлгөн, Таза өнсүн деп, далай чара көрүлгөн (Ж.Турусбеков). «Бул көч Тынымсейит деген элдин көчү» – деп жылкы айдаган балдар жооп беришти (Актан). *Бул* ат атоочу аркылуу көрсөтүлүүчү зат сүй-

лөөчүгө жакын тургандыктан, сүйлөөчү үчүн анын башта белгилүү же белгисиз болгондугу шилтөө маанисинде атайын көрсөтүлбөйт. Ошондуктан *бул* ат атоочунун мезгилдик мааниси, негизинен, көмүскө абалда болот. *Бул* шилтеме ат атоочунун мезгилдик мааниси убак, мезгил, учур, ара, тап, кез сыяктуу мезгилдик маанидеги сөздөрдүн аныктоочтук позициясында актуалдашат: *Бул* убакта Карасакал, дагы бир жигит жатып алган. (М.Элебаев) *Бул* кезде жоокер кылычы кайра тартып качырып калган. (Т.Сыдыкбеков).

Кээде шилтөө маанисине негиз кылынып заттын (кубулуштун, окуянын ж.б.) кеп актысында белгиленген учурун көрсөтүүчү мезгилдик маани да алынышы мүмкүн: *Бу* тарых жазылды кыргыз үчүн, Кыргызды кыйла калктар билсин үчүн. *Бу* тарых билдирер бабабызды, эки жүз миң үйлүү кыргыздарды (О.Сыдык уулу) Буруттун бизде бугу бар. *Бу* сөзүмдү угуңар! (Манас) Азимдин карегине *бул* элес тартылды. (Ш.Бейшеналиев). *Бу* жорук эл ынтымагын бузар (Т.Сыдыкбеков).

Бул шилтеме ат атоочу шилтөө маанисиндеги *мына* деген сөз менен бирге да колдонулушу мүмкүн. Мындай учурда ат атоочтун шилтөө мааниси күчөтүлөт: Атаңдын көрү, каапыр кул. Бйманы жок жакыр кул. Наадандыгың *мына бул*... (Манас) Үйүмдө *мына бул* турган чычкандай жалгыз кызымдан башка бүлөм жок. (К.Баялинов) Аттар жайкысын семирп, кышкысын этинен түшөөрү башта белгилүү, бирок *мобулардын* кайырмакка илинээр эти жок, аркайган сөөгүнө жабышып териси калыптыр (Ч.Айтматов)

Бул шилтеме ат атоочу (башка шилтеме ат атоочтор да) сүйлөм менен сүйлөмдү семантикалык жактан тутумдаштыруу үчүн анафоралык кызматты да аткарат. Мындай учурда ат атооч аныкталгычы жок колдонулуп, белгилүү өлчөмдө затташууга дуушар болот. Ал эми ат атоочтун маанилик булагы сөз, сөз айкашы, сүйлөм же текстин үзүндүсү болушу мүмкүн. Чабышта кол ириткенче, ынтымак бузулганча, тынч кезде ушак сүйлөп, ууру кылганга, журт ыркын бузганга, өтүрүк таратып өз тукумуна капсалаң келтиргенге бир жаза – өлүм! *Бул* азыр мен айткан кеп эмес, эзелкиден келаткан баба жырымы! (Т.Сыдыкбеков) Көктөн арнап түшүргөн – *бул* теңирдин огу, көптөн арнап күтүнгөн – *бул* чоң эненин колу. (А.Жакыпбеков)

Анафоралык катыш таза түрүндө *бул* ат атоочунун көптүк түрү *булар* аркылуу түзүлөт: Салынып турган кушка өпкө, боор, илбесиндин кол эттери жакшы. *Булар* куштун тула боюна бат тарап, бат сиңет (С.Рыскулов) Азыр ажо ордосунда кырк уруудан киши

олтурат. Булардын бири кол башчы баатыр, бири журт билги акылман, бири журт ичинде көп жашаган аксакал-карыя (Т.Сыдыкбеков)

Ушул шилтеме ат атоочу мейкиндик жагынан бул ат атоочуна жакындап, сүйлөөчүгө жакын турган затты шилтеп көрсөтөт. Бирок мезгилдик жактан булардын маанисинде кескин айырма бар.

Бул ат атоочу аркылуу көрсөтүлгөн зат сүйлөөчүгө башта белгилүү да, белгисиз да боло берсе, *ушул* ат атоочу аркылуу сүйлөөчүгө жакын турган жана мурда белгилүү болгон зат берилет: Көзүм өткөндө уулуң эресеге жеткенче сен олтурасың *ушул* такта (А.Жакыпбеков). *Ушул* жерден кыз көрдүм Ноодасындай чынардын. (Ж.Мавлянов) Дал *ушул* кабарды күтүп турган төрт жоокер мамыдагы аттарга шап-шап миништи (Т.Сыдыкбеков)

Ушул ат атоочу кээде шилтөө маанисиндеги *мына* деген сөз менен тутумдаш колдонулат да *бул* ат атоочу сыяктуу эле шилтөө маанисин күчөтөт: – Баатыр, *мына ушул* курал менден сыйлык болсун! (Т.Касымбеков) *Мына ушул* теректер турган жерди айылдагылар «Дүйшөндүн мектеби» – деп койчу (Ч.Айтматов). Менин караган жалгыз дөөлөтүм – *мына ушул* жырттык чепкеним, *мына ушул* самсаалаган боз дамбалым... эмгекке аябай бышкан *мына ушул* колдорум (Т. Абдумомунов). *Мына ушул* жымжыртта түлкүнүн аяк кулагы жогортон кандайдыр сестене турган шоокум туят (Ч.Айтматов)

Ушул ат атоочу дайым эле мейкиндик жактан сүйлөөчүгө жакын турган затты көрсөтө бербейт. Кээде ал кеп болуп жаткан учурду да билдириши мүмкүн. Мындай учурда кепке алынып жаткан заттын, көрүнүштүн, окуянын, фактынын ж.б.нын мезгилдик жактан кеп актысына жакын учурда болуп өткөндүгү көрсөтүлөт: *Ушул* кез, үшкүртөсүң улутунтуп. *Ушул* кез, түк кетпесин унутулуп (М.Алыбаев). *Ушул* түнү канышанын уйкусу бөлүндү болду (А.Жакыпбеков). *Ушул* оюна кысып кеткен Жаш-Тегин жоокердик салт менен сыңар бабасына жүгүндү (Т.Сыдыкбеков). Намыс! *Ушул* сөз ортого ташталып калган кезде көчмөндөр көк мелжиген чеп болуп туруп беришет. *Ушул* бир сөз менен шаарларды жексен кылган өрттү чыгарышат, тайпатайпа элдин атын өчүргөн кандуу жаңжалды башташат (Т.Касымбеков).

Ушул ат атоочу сүйлөм менен сүйлөмдү маани жактан тутумдаштырып, анафоралык кызматты да аткарат. Мындай учурда башка шилтеме ат атоочтор сыяктуу эле *ушул* ат атоочу да затташууга дуушар болот: Чалгынга минген Чалкуйрук, *Ушундан* бөлөк буудан жок. Эңкейип кетсе эсил баш,

Ушундан башка тууган жок. («Төштүк») Мына мобул куйруктун алдындагы үкүнүн жүнүндөй аппак саңоор жүндөрдүн ар бир талынын беттеринен ылдый карата жазы сызыкча болуп кара тактар түшүп турбайбы. Шумкар жүн деп *ушуну* айтат (С.Рыскулов). Каныкей Бакай абасы менен кеңеш куруп, бир акылга келишти. Манастын абалынын начарлыгын жарыя кыла бербей курултай курабыз деген шылтоо менен айкөлдүн үзөңгүлөш жолдошторун, жолду бирге чалышкан, жоону бирге чабышкан жоолаш баатырларды чакырталы; кырк чоро... алар да ордого келсин; кырк чородо кырк миң кол... кол жыйнашсын,... Ордону кан таламай кылбасын, кошуун белен тургандай болсун... дешти, Акыл *ушул* болду. (А.Жакыпбеков)

Ошол шилтеме ат атоочу мейкиндик жагынан сүйлөөчүдөн окчунураак турган жана сүйлөөчүгө башта белгилүү болгон затты шилтеп көрсөтөт: Тетиги тоонун нары жагында көп замандан бери бир ажыдаар жашайт. *Ошол* ажыдаарга жыл сайын бир кой, бир кыз салык төлөп турчу экен (Жомок). «*Ошол* көлдүн башында бир дарак болуш керек... каухар көлдүн түбүндө эмес, *ошол* дарактын башында болуу керек», – деп акыл айтты (Т.Касымбеков). *Ошол* Торкашка тай он жети асый болгончо сайышкан аты болду (Акταν).

Ошол ат атоочу алысыраак турган затты шилтеп көрсөтүп, *бул*, *ушул* ат атоочторуна мейкиндик жактан каршы коюлат. *Ошол* ат атоочу аркылуу шилтеп көрсөтүлүүчү зат (окуя, кубулуш, көрүнүш, кырдаал ж.б.) сүйлөөчү менен тыңдоочуга кеп актысына чейин эле белгилүү болгондуктан, мезгилдик мааниси боюнча *ошол*, *ушул* ат атоочуна жакындайт, бирок аны менен дал келбейт.

Көрсөтүлүүчү заттын белгилүүлүгү *ушул* ат атоочуна караганда *ошол* ат атоочунда күчтүрөөк туюнтулат: *Ошол* сулуу кыз ушул Айзаада эле.. (Т.Касымбеков) Кайран Нүзүп акебиз! Акылга дыйкан, көсөм адам эле. *Ошонун* түбүнө да ушу кара чапандар жетти го! (Т.Касымбеков)

Ошол ат атоочу негизинен мезгилдик да, мейкиндик да маанилерди бирдей билдирет. Бирок булардын ичинен мезгилдик маани басымдуулук кылат.

Ошол ат атоочу мезгилдик маанидеги сөздөр менен айкашканда сүйлөөчүгө башта белгилүү болгон заттын (окуя көрүнүш ж.б.) кайсы мезгилде, учурда болгондугу, же болоорлугу эске салынат: *Ошол* кезде Куу өрдөк көлдөн учуп турду эле, Көтөрүлүп калганда Көк жалдын уулу чунагың Ак шумкарды, урду эле (Манас). *Ошол* жылы Танабай текшерүү комиссиясына мүчө болуп шайланып калган (Ч.Айтматов). *Ошол* түнү

сүйүү менден күбүлдү, *Ошол* түнү гүлүн төктү өрүктөр (С.Жигитов). *Ошол* бойдон, ошого кет-кет бойдон бүркүттүн карааны көрүнбөй калды (Т.Касымбеков).

Ошол ат атоочу мейкиндик маанидеги сөздөр менен айкашса, *ошол* мейкиндиктин ордун, жердин, аралыктын ж.б. сүйлөөчү менен тыңдоочуга башта белгилүү болгондугу, же сүйлөөчүгө башта белгилүү болуп, тыңдоочу сүйлөөчү аркылуу маалымдалгандыгы көрсөтүлөт: *Ошол* жерде ээк алдындагы Ак-Чий баш-аягына чейин дап-даана көрүнөт. – *Ошол* жактан келатабыз, – деди жигиттердин бирөө. *Ошол* өнүрдүн этек жагын кыркып дагы бир кашка суу агып түшөт. *Ошол* чаңы асманга созулган түздө катар-катары, топ-тобу менен далай аттарды артка таштады (С.Рыскулов).

Ошол ат атооч текст тутумунда анафоралык кызматты да аткарат: Абыке, Көбөш, Кан Жакып, *Ошолорду* жайласың! (Манас) Манас бул жолу үч баатырды өксүп жоктоду: Алманбет алдыда жүрсө, ак жолу болчу, Чубак артында жүрсө, сан колу болчу. Сыргак шукшурулган шумкары эле - ошолорду жоого алдырып ийгени жаман ат... Жеңиштин куну кымбатка турду. (А.Жакыпбеков) – Мен бир түш көрдүм... Мына *ошону* жорутайын деп топтодум эле... деди. (Т.Касымбеков)

Сүйлөөчүдөн алыс, бирок анын көзүнө көрүнүп турган затты шилтеп көрсөтүү үчүн кыргыз тилинде *тигил*, *тээтигил*, *тээтетигил* деген шилтеме ат атоочтор колдонулат.

Мейкиндик мааниси боюнча бул ат атоочтор калган шилтеме ат атоочторго каршы коюлат. Булар үчүн мезгилдик маани дээрлик мүнөздүү эмес. *Тигил*, *тээтигил*, *тээтетигил* бири-биринен заттын сүйлөөчүдөн канчалык даражада алыс тургандыгын көрсөтүүчү белги аркылуу айырмаланат.

Тигил ат атоочу заттын сүйлөөчүдөн белгилүү даражада алыс, бирок анын көзүнө көрүнүп тургандыгын шилтеп көрсөтөт: Тээ бийикте *тигил* бөзгө окшогон көктүн четинен кишинин башына окшогон көлөкө көрүндү (Т.Сыдыкбеков).

Тигил жана бул ат атоочтору маани жактан бири-биринекарама-каршы турганантонимдик түгөйлөрдү түзүп, көбүнчө салыштыруу, карама-каршы коюу маанисиндеги сүйлөмдөрдүн тутумунда колдонулат: *Тигил* же бул кыйырдан кездешкен жарым-жарым Баатырды колго түшүрүп, матап алыш Элтерес алптын жоокерлери үчүн тек кесип сыяктанды (Т.Сыдыкбеков). *Ошол* жол менен күркүрөп-шаркырап кошулуп жаткан жерди оор солкулдатып, бир эсе бу тарапка, бир эсе тиги тарапка поезд өтүп турат... (Ч.Айтматов) Бардык пайгамбарлар *тигил* же бул кесип

менен шугулданышкан: бири мал бакса, экинчиси тери иштетип, дагы бирөөлөрү соодагерчилик кылышкан. Дөөтү пайгамбар чоң темир уста болгон, Ибраим пайгамбар эгин эгип, кызыл бастырган. («Заман»)

Тээтигил, *тетигил* ат атоочторунун негизи – *тигил* ат атоочу. Ал эми *те//тээ* компоненттери болсо, заттын алыстык даражасын белгилөөчү көрсөткүч катарында кызмат кылат. Ошондуктан *тээтигил* аркылуу көрсөтүлүүчү зат *тигил* аркылуу көрсөтүлүүчү затка караганда алысыраак, бирок *тээтетигил* аркылуу көрсөтүлүүчү заттан жакыныраак турат: *Тээтетигил* окшош томсоргон тоолордон алтын, күмүш, коргошун мис табылар. (Ж.Турусбеков) *Тээтигинде* кең аянтты айдап бүткөн трактор *аркы* бозоргон шүдүгөрдүн ортосун как жарып, жаңы бороз салып баратат. (Ш.Абдраманов) *Тетиги* чыгыштагы чоң коктуну – Демек деп коёбуз. (К.Жантөшев)

Тигил, *тетигил*, *тээтетигил* ат атоочторунун алыстык даражасын көрсөтүүчү маанилери абсолюттуу эмес, салыштырма гана мүнөзгө ээ болгондуктан, кээде булардын ордуна шилтөө маанисиндеги *те/тээ* сөздөрү да колдонулушу мүмкүн: *Тээ* ойдо-тоодо жылкы артынан жүргөн жылкычылар, төө артынан жүргөн төөчүлөр, андай коогалуу коймаарек калышка эч акылары жок.

Тээ сөзү мезгилдик маанидеги сөздөр менен айкашып, көндүм болгон көрүнүштөрдү (окуяларды, кубулуштарды ж.б.ды) эске салуу максатында да колдонулушу мүмкүн: *Тээ* алмустактан эле теңирим ар адамдын үрөйүн, көңүлүн, көрөөр күнүн ар башка кылып жараткан экен. (Т.Сыдыкбеков) Сүмөлөк кайнатуу – *тээ* атам замандан бери келаткан салт. («Жаштык жарчысы»)

Айрым учурларда *тетигил* ат атоочунун ордуна шилтөө маанисиндеги *береги* деген сөз колдонулушу ыктымал. Мындай учурда шилтөө мааниси сүйлөөчүдөн затка карай багытталбастан, тескерисинче, көрсөтүлүүчү заттан сүйлөөчүгө карай багытталат: *Береги* керилген күнгөйдөн берки кайкалаган көк ойдо жоолуктар делбиреп, чалгылар шыңгырайт. (Т.Сыдыкбеков).

Башка шилтеме ат атоочтор сыяктуу эле *тигил*, *тетигил*, *тээтетигил* ат атоочторуна да анафоралык кызмат мүнөздүү: Дабыш уламдан-улам жакындап, кобур-күбүр адамдын үнү чыкты... Калың коргонду аралап тигилер да коно турган болду... *Тигилердин* арасынан бирөө бакылдап сүйлөп чыкты... (Жомок) «Тишим!... Тишим!» – деп онтоду Сарыбай. «Кел, сууруп таштайын!» – деп бир иреңи капкара, көзү аппак бирөө пайда боло калды. Маңдайында... *Тиги* ак көзү чоктой кызарып, оозун чоң ачып кыжырланып

келип, Сарыбайдын тишин бир сермеп сууруп салды. (Т.Касымбеков)

Шилтеме ат атоочтор сүйлөм тутумунда көбүнчө аныктоочтук позицияда колдонулуп, мүнөздүү түрдө зат атоочтун категориялары менен өзгөрө бербейт. Бирок алар затташкан учурда көптүктүн – *-лар*, жак таандыктын *-ым, -ың, -ы*, жалпы таандыктын *-ныкы*, жөндөмөнүн *-нын, -ны, -га, -да, -дан*

уландыларын, ошондой эле сын атоочтун *-дай*, тактоочтун *-ча* сыяктуу курандыларын кабыл алат: *булар, ушулар, ошолор, тигилер, мунуку, ушунуку, ошонуку, тигиники, мунун, ушунун, ошонусу, мындай, тигиндей, ошончо, ушунча* ж.б.

Шилтеме ат атоочтор үчүн зат атоочтун жак категориясы мүнөздүү эмес.

Шилтеме ат атоочтор төмөндөгүдөй жөндөлөт:

Жөнөкөй жөндөлүш

А.	<i>булар</i>	<i>ошолор</i>	<i>тигилер</i>
И.	<i>булар-дын</i>	<i>ошолор-дун</i>	<i>тигилер-дин</i>
Б.	<i>булар-га</i>	<i>ошолор-го</i>	<i>тигилер-ге</i>
Т.	<i>булар-ды</i>	<i>ошолор-ду</i>	<i>тигилер-ди</i>
Ж.	<i>булар-да</i>	<i>ошолор-до</i>	<i>тигилер-де</i>
Ч.	<i>булар-дан</i>	<i>ошолор-дон</i>	<i>тигилер-ден</i>

Татаал жөндөлүш

А.	<i>бул</i>	<i>ошол</i>	<i>тигил</i>
И.	<i>мун-ун</i>	<i>ошон-ун</i>	<i>тигин-ин</i>
Б.	<i>буг-а</i>	<i>ошог-о</i>	<i>тигиг-е</i>
Т.	<i>мун-у</i>	<i>ошон-у</i>	<i>тигин-и</i>
Ж.	<i>мын-да</i>	<i>ошон-до</i>	<i>тигин-де</i>
Ч.	<i>мын-дан</i>	<i>ошон-дон</i>	<i>тигин-ден</i>
А.	<i>мунуку</i>	<i>ошонуку</i>	<i>тигиники</i>
И.	<i>мунукун-ун</i>	<i>ошонукун-ун</i>	<i>тигиникин-ин</i>
Б.	<i>мунукун-а</i>	<i>ошонукун-а</i>	<i>тигиникин-е</i>
Т.	<i>мунукун</i>	<i>ошонукун</i>	<i>тигиникин</i>
Ж.	<i>мунукун-да</i>	<i>ошонукун-да</i>	<i>тигиникин-де</i>
Ч.	<i>мунукун-ан</i>	<i>ошонукун-ан</i>	<i>тигиникин-ен</i>

Жөндөлүштүн жөнөкөй түрүнө шилтеме ат атоочтун көптүк түрү жана *-дай* мүчөсү уланган туунду формалар кирет. Зат атооч кандай жөндөлсө, булар да ошондой жөндөлөт.

Шилтеме ат атоочтун негизги түрлөрү (*бул, ушул, ошол, тигил, тетигил, тээте-тигил*) жөндөлгөндө татаал жөндөлүштүн эрежесине баш ийип, төмөнкүдөй өзгөрүүгө дуушар болот.

1. Атоочтук негиздеги соңку *-л-* тыбышы кыйыр жөндөмөдө *н-* тыбышына өтүп, жөндөлүүчү негиз болуп ошол *-н-* тыбышы менен аяктаган форма эсептелет: *бул>мун/мын, ошол>ошон, ушул>ушун, тигил>тигин* ж.б. Бул ат атоочунун кош эринчил *б-* тыбышы илик жөндөмөсүнүн соңку *-н-* тыбышынын таасири менен артка карай өзгөрүп, мурунчул *-м-* тыбышына өтөт: *бул >мун*. Мындай өзгөрүү барыштан башка баардык кыйыр жөндөмөгө таралат. Бирок жатыш жана чыгыш жөндөмөдө мүчөдөгү *-а-* үндүүсүнүн таасири менен уңгудагы *-у-*

эринчилик белгисин жоготуп, *-ы-* тыбышына алмаштырылат: *мун>мын*.

Барыш жөндөмөсүндө *бул>бун* уңгусунун соңку тыбышы мүчө башындагы *-г-* тыбышынын таасирине кабылып, оболу *-н-* тыбышына (*бул>бун>буң*), андан соң *-г-* тыбышына өтөт (*бул>бун>буң>буг*). Натыйжада, баардык шилтеме ат атоочтор үчүн уңгу менен мүчөнүн жиктешкен жеринде кош *-г г-* тыбышы пайда болуп, булардын ичинен кайсынысы түшүп калаары татаал жөндөлүштүн жалпы эрежесинин негизинде аныкталат.

2. Татаал жөндөлүштүн жалпы эрежеси боюнча жөндөлүүчү негизден кийин илик, барыш, табыш жөндөмөлөрүндө мүчө башында үнсүз түшүп калат: *мун-ун, ошон-ун, тигин-ин, мун-у, ошон-у, тигин-и, буг-а, тигиг-е, ошог-о* ж.б. Натыйжада илик жөндөмөсү *-ын*, барыш жөндөмөсү *-а*, табыш жөндөмөсү *-ы* болуп, жөндөмө мүчөнүн кыскартылган түрү негизге уланат. Бул эреженин негизинде барыш

жөндөмөсүнүн башкы үнсүзү түшүрүлүп, ал эми жөндөлүүчү негиз *буг-, ошог-, ушуг-, тигиг-* түрлөрүнө өтөт.

3. Ал эми *-ныкы* мүчөсү жалганган атоочтор жөндөлгөндө кыйыр жөндөмөдө бул мүчөдөн кийин *н-* тыбышы пайда болот. Татаал жөндөлүштүн эрежесинин негизинде жөндөлүүчү негизден кийин илик, барыш, табыштын кыскартылган мүчөсү колдонулат: *мун-укун-ун, ошон-укун-ун, тигин-икин-ин, мун-укун-а, ошон-укун-а, тигин-икин-е* ж.б. Бирок табыш жөндөмөсүндө бул учурда *мунукун-у, ошонукун-у, тигиникин-и* сыяктуу аралык формадагы түрк тилдеринде сакталып калган туундулар пайда болот. Булардын соңку үндүү тыбышы дагы бир кошумча эреженин негизинде түшүрүлүп айтылат. Натыйжада, тыбыштын формасы өзүнүн кадимки түрүнө келет: *мунукун – ?, ошонукун – ?, тигиникин – ?* ж.б. Бирок мында табыш жөндөмөсү нөл форма аркылуу берилип, анын мааниси сөз формасынын толук контексти боюнча аныкталат. Чыгыш жөндөмөсүнүн мүчө башындагы *-д-* тыбышынын түшүп калышы кыргыз тилинде уңгу менен мүчөнүн чегинде кош *-нн-* айкашынын колдонулушуна жол берилбегендиги менен да шартталып, кыйыр жөндөмө парадигмасында жөндөлүүчү негизди бирдей түргө келтирүү максатында жөндөмө мүчө башындагы үнсүз тыбыш түшүрүлүп айтылат: *мунукун+дан > мунукун+нан > мунукун+ан, ошонукун-дан > ошонукун+нан > ошонукун+ан, тигиникин+ден > тигиникин+нен > -тигиникин + ен* ж.б.

Сурама ат атооч

Затты же анын белгилерин берилген суроонун жообу аркылуу шилтеп көрсөтүүчү ат атоочтор сурама ат атоочтор деп аталат.

Кыргыз тилинде сурама ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *ким, эмне//не, кандай, кайсы//кай, канча, нече, кайдан, качан, кайда* ж. б.

Сурама ат атоочтордун негизин суроо мааниси түзгөндүктөн, булар көбүнчө суроолуу сүйлөмдү уюштуруучу каражат катарында колдонулат. Сурама ат атоочтордун маанилик булагы болуп берилген суроого жооп иретинде түшкөн сөз да, сөз айкашы да, кээде сүйлөм же тексттин үзүндүсү да кызмат кыла берет. Мындай учурда маанилик булак мүнөздүү түрдө ат атоочтон кийин келет: Сырттан терезени бирөө черткендей болду... – *Ким бу?* – деди Сейде коркуп жатып. – Менмин... Эшикти ач, Сейде!.. *Сен кимсиң?* – деди Сейде кооптонуп... – Ой, бул менмин, Сейде ач, ач эшикти?.. (Ч.Айтматов) Шекер кыз: Айтыш менен Бүбүшкө Ырчы өткөн *ким* экен? Айбанаттын баарына сынчы өткөн

ким экен? Жеңижок: Айтыш менен Бүбүшкө, Ырчы өткөн Токторбай. Айбанаттын баарына, Сынчы өткөн Толубай. (Жеңижок). – Бул эмне?!.. Оку! – деди Шералы. Шады ынак окуган жок, жакын ийилип сүйлөдү: – Жарлык... (Т. Касымбеков)

Кээде сурама ат атоочтордун суроо мааниси солгундап, катыштык мааниси күчөйт да, алар татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдү баш сүйлөм менен байланыштыруучу каражат катарында колдонулуп калат. Улуу кызымдын чачы *канча* болсо, ошончо жылкы, кой алып келсин. (Жомок) *Ким* иштебесе, ал тиштебейт. (Макал) *Кайда* кетсе, ошол жакка кетип, өз оокаттарын кылышсын. (Жомок) Той-тамаша *кайда* болсо, Ыйманбай Сараласы менен ошол жакта. (Т.Сыдыкбеков) Мындай учурда, ошондой эле айрым туруктуу сөз айкаштарында катыштык маани ат атоочтук төмөнкү түгөйлөр аркылуу берилет: *ким – ошол//ал, эмне – ошол, кандай – ошондой, канча – ошончо, качан – ошондо, кайсы – ошол* ж.б.

Ким сурама ат атоочу адамга гана карата колдонулат: – Ысмың *ким?* – Жаркынбай. (К.Осмоналиен) Көк өрдөк сүзүп өтпөгөн көлдүн пири *ким* экен? Көл жакалай куш салган эрдин пири *ким* экен? (Жеңижок) – *Кимдин* буйругу? – Жогору жактын буйругу. (Ч.Айтматов) – Сиз *кимсиз?* – Мен урматтуу Төрө... Баатыр башы Атакулмун... (Т.Касымбеков)

Эмне сурама ат атоочу адамдан башка баардык жандуу жана жансыз заттарга карата айтылат: – А бул *эмне* экен? – Момпосуй! (Ө. Даникеев) – Кушуң *эмне* алат? – Кыргоол алат. Анан *эмне* алат? – Коён алат. – Анан *эмне* алат? – «Анан *эмне* алат» – дейт тура. Кекилик, чил, өрдөк, кыргоол алат, каз алат, тоодак алат (С.Рыскулов). *Эмне* ат атоочунун тыбыштык жактан кыскартылган түрү катарында *не* ат атоочу да колдонулат: Каракандын шаарында качып жүрүп *не* пайда? Темиркандын шаарында качып жүрүп *не* пайда? Темиркандын шаарында тентип жүрүп *не* пайда? (Манас) Теңтушумдан кем болдум, теңирим менде *не* жазык? Курдашымдан кем болдум, Кудайым менде *не* жазык? (Жеңижок)

Эмне ат атоочу туугандык, жакындык, мамилелерди сурап билүү үчүн кээде адамга карата да колдонулушу мүмкүн: – Байым, сүйүнчү, түлкү ичигиң кийинчи! – Болсун, *эмне* экен? – деди... Куйту сүйүнүп: – Байбичең алтын көкүлдүү бир эркек, күмүш көкүлдүү бир кыз тууду! – деп шаарга кирип кетти. (Жомок) – Бул бала *эмнеңиз* болот? – Уулум, аты – Күнтегин. (Актан)

Кандай сурама ат атоочу заттын же кеп кырдаалынын сын-сыпаттык белгилерин сурап билүү үчүн колдонулат: Арзуумду

менин сезбеген Айсулуу кандай немесиң? (М.Элебаев) – Ал кандай иш, урматтуу таксыр? (Жомок)

Кандай сурама ат атоочу айрым учурда стилдик жактан кепке алынып жаткан кырдаалга көркөм түс берүү, баа берүү, кеп кырдаалын сыпаттоо максатында да колдонулушу мүмкүн: Сугат, отоо, апийимди суюлтуу. *Кандай* сонун, *кандай* кызык чөп чабык. (А.Осмонов) Жер соорусу экенсиң, *Канча* түмөн мал баткан. Кашка-Суу деген мындай жер, Келишимдүү *кандай* жер. (Жеңижок)

Кайсы деген сурама ат атооч бир өңчөй заттардын ичинен бирөөнү сурап бирүү үчүн колдонулат: – Ким айтат жыксын деп? Кайт артыңа! – Жообун мен берем! – Жообуң *кайсы*? Бирөөнүн суусун жыгып алып, арыктарды аңдытканыңбы? (Ч.Айтматов) *Кайсы* уруктансың? Кимдин уулусуң? Жигит ызаат билгизип үн катты: – Бостон болобуз, датка ата. Молдо Асандын уулумун. (Т.Касымбеков) – Эмне? *Кайсыл* атты? *Кайсыл* атты дейт тура. Алиги керосин тарткан кара атты. (Ө.Даникеев)

Кайда сурама ат атоочу мейкиндик жактан заттын алган ордун, кээде багытын сурап билүү максатында колдонулат: Касиеттүү аккан суу, сенсиз бизге күн *кайда*? Ушул турган сулуулук жоголмок баары бей пайда! (Жеңижок) – Ой, байдын баласы, жети өгүздү *кайда* айдап барасың? – Кайтарып жүрөмүн, Жеке таз баатыр. (Жомок)

Кайдан сурама ат атоочу кыймыл-аракетин мейкиндик жактан сүйлөөчүгө карата болгон багытын сурап билүү үчүн колдонулат: Баардык балээ *кайдан*? – Кызыл тилден. (Макал) – Ээ, балам, *кайдан* жүрөсүң, эрдиң кеберсиген, этегиң түрүлгөн, сен ыраак жерден келе жаткан баласың го? – Ооба, ата, ыраактан келе жатамын. Мен бир кандын баласы элем. (Жомок) – Толтуруш керек. – Кантип? – Акча таап. – *Кайдан*? – Ал менин ишим эмес... (Ө.Даникеев)

Кана сурама ат атоочу *кайда* ат атоочуна маани жактан жакындайт, бирок *кана* аркылуу сурап билинүүчү зат багыттык белги боюнча аныкталбай, жалгыз гана сүйлөөчүгө жакындык белгиси боюнча аныкталат. Ошондуктан *кана* ат атоочу кыймыл-аракеттик маанидеги этиш сөздөр менен сүйлөм тутумунда айкашпайт: – Минген атың *кана*? – Атканада байланып турат. – Белегиң *кана*, уулум? – Мына, ата. Теңин бөбөгүмө бердим.

Качан сурама ат атоочу кепке алынып жаткан кырдаалдын мезгилдик белгисин сурап көрсө-төт: *Кана*, сен качан барып, канча олжо алып келгениңди айтчы? (Актан) – Ошондо бир эңшериле түштүм дейсиң... *Ка-чан*? – Сүрөттү тытып салгандачы...

(Б.Усубалиев) – *Кайдан* тааныйсың, мурда көрбөсөң? – Көргөм. – *Качан*? – Айчубактагы ат чабышта ушул киши мени сүрөгөн... (С.Рыскулов)

Канча, **нече** деген сурама ат атоочтор заттын санын, өлчөмүн, сурап билүү үчүн колдонулат: Ой жагында тарса бар, Ондон берки парсы бар, Каптал жакта *Калча* бар, Олжо берген аларга Кыргыз уулу канча бар? (Манас) – Саны *канча*? – деп сурады, ордо аскеринин өңүтүнөн көзүн албай. – Беш миң ашуун көрүнгөн, Бекназар аке... – деп жооп кылды. (Т.Касымбеков) Мына, нечен жылдар бою суусун ичип, өздөрүнүн бүткүл тиричилиги менен байланышкан Жаңы-Арыктын көпүрөсүнөн өтүштү. (М.Абдукаримов)

Маанилик булагынын өзгөчөлүгүнө карай сурама ат атоочту төмөнкү топторго бөлүүгө болот:

1. Маанилик булагы зат атооч болгон сурама ат атоочтор: *ким, эмне, не?* Булар зат атоочтун сан, таандык, жөндөмө жана жак категориясы боюнча өзгөрөт: *кимдер, эмнелер, кимим, эмнем, кимиң, эмнең, кимиси, эмнеси, кимибиз, эмнебиз, кимиңер, эмнеңер, кимдин, эмненин, кимге, эмнеге, кимди, эмнени, кимде, эмнеде, эмнеден, кимден* ж.б. Ошондой эле жөндөлүштүн көнөкөй түрү боюнча жөндөлүп, ат атоочтук уңгу жөндөмө мүчөнүн башкы үнсүзү түшүрүлбөй сакталган толук түрүн кабыл алат.

2. Маанилик булагы сын атооч сөздөрдөн турган сурама ат атоочтор: *кандай кайсы(л)*. Булар нагыз сурама ат атоочтук мааниде колдонулганда уланды жана куранды мүчөлөрдү кабыл албайт, бирок затташып, катыштык мааниде колдонулганда, айрым мүчөлөр менен өзгөрөт: *кандайча, кандайынча, кайсынысы, кайсынысы-ныкы, кайсыныкынын, кайсыныкына, кайсыныкын, кайсыныкында, кайсыныкынан* ж.б. Жөндөлүштүн татаал түрү боюнча жөндөлөт.

3. Маанилик булагы сан атооч сөздөрдөн турган сурама ат атоочтор: *канча, нече*. Булар иреттик сандын *-ынчы*, жамдама сандын *-өө* мүчөлөрүн кабыл алып, сейрек болсо да таандык, жак, жөндөмө категориялары боюнча өзгөрөт: *канчанчы, неченчи, канчоо, нечөө, канчоонун, канчоого, канчоону, канчоондо, канчоонон* ж.б. Жөндөлүштүн түрү – татаал жөндөлүш.

4. Маанилик булагы тактоочтук маанидеги сөздөрдөн түзүлгөн сурама ат атоочтор: *кайда, кайдан, кана*. Булар негизинен морфологиялык жактан өзгөрбөйт. Сурама ат атоочтор өзүнүн маанилик булагына мүнөздүү болгон синтаксистик милдетти аткарат.

Аныктама ат атооч

Бир өңчөй заттарды бир топко бириктирип, жалпылап, же ал топтон ажыратып, бөлүп айрым-айрым кылып көрсөткөн ат атоочтор аныктама ат атоочтор деп аталат.

Аныктама ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *бүт, бүткүл, бүтүн, баардык, баары, ар ким, ар нерсе, ар бир, ар кайсы, ар кандай, өз.*

Аныктама ат атоочтор маанисине карай үчкө бөлүнөт:

1. Жамдама ат атоочтор (*бүт, бүтүн, бүткүл, баардык, баары*);
2. Жиктеме ат атоочтор (*ар ким, ар нерсе, ар бир, ар кайсы, ар кандай*);
3. Өздүк ат атоочтор (*өз, өзүм, өзүң, өзү ж.б.*).

Жамдама ат атоочтор бир өңчөй заттарды бир топко, бүтүндүккө бириктирип, жалпылап, жамдап көрсөтөт: *Бүт* Таластын кадырман карылары, жакшы чыкма мырзалары, он эки канат кең өргөөгө толук олтурушуптур. (Т.Касымбеков) *Бүт* жыйын дүрүлдөп коштоп, үндөрдүн аягы көпкө дейре үзүлбөй жаңырыктап турду. (Т.Касымбеков) *Баардык* эл сыйлап, баркташат Баамды, чалым, билбедин... Калкымдын *баары* каалашат, Чалым кадырымды билбедин. (Жеңижок) Манаска жолдош кырк баатыр *Баары* мылтык октоду. Баары милте чоттоду. («Манас»)

Жамдама ат атоочтордун мааниси бири-бирине өтө жакын, синонимдеш болгону менен, булардын колдонулушунда белгилүү өлчөмдө айырмачылык бар. Алардын ичинен *бүт, бүтүн, бүткүл* ат атоочторунун колдонулуу чөйрөсү өтө тар жана өтө сейрек да колдонулат.

Ал эми *баардык, баары* ат атоочтору стилдин баардык түрлөрүндө кеңири колдонула берет.

Жамдама ат атоочтордун ичинен *бүт, бүтүн, бүткүл, баардык* негизинен аныктоочтук позицияда колдонулуп, зат атоочту аныктайт: *Бүт* эл, *бүтүн* дене-бою, *бүткүл* дүйнө, *баардык* жан ж.б. *Баары* ат атоочу болсо мүнөздүү түрдө заттык мааниде колдонулгандыктан, өзүнчө турганда зат атоочко аныктооч болуп келбейт: Учуктуу ийне же илме шибеге кармагандын *баары* эле саймачы атала бербейт («Кыргыз маданияты»). Тетиктерди дагы бир сыйра текшерип чыгып, баары жайында экенине көзүм жетти (Ж.Таштемиров).

Жамдама ат атоочтордун ичинен *бүт, бүтүн, бүткүл* затташпайт жана уланды мүчөлөр менен өзгөрбөйт. *Баардык* ат атоочу затташканда көбүнчө 3-жактын, кээде 1–2-жактын таандык мүчөсүнүн көптүк түрүн кабыл алат жана жөндөмө мүчө, таандык мүчө уланган негизден кийин келет: *Баардыгыңардын* алдыңарга келип турам,

эмне бүтүм кылсаңар, тагдырыма көнүп турам. (Ч. Айтматов) Бириң эмес, баардыгыңарды кырамын. (К.Жантөшев)

Баары ат атоочунун соңку тыбышы тарыхый жактан 3-жактын таандык мүчөсү болуп эсептелет. Бирок кыргыз тилинин азыркы абалында бул сөз бир сөз катары кызмат кылат.

Ошондуктан *баары* ат атоочунан кийин 3-жактын таандык мүчөсүнүн дагы бир жолу кайталанып, уланышына жол берилет: Урматташат *баарысы*, улуу-кичүү карысы. Ызат кылат *баарысы*, ырыстуу элдин карысы (Жеңижок).

Баардык сыяктуу эле *баары* да таандык мүчөнүн көптүк түрү менен өзгөрөт: *баарыбыз, баарыңыздар, баарыңар.*

Баары, баардыгы жөндөлүштүн татаал түрү боюнча жөндөлөт:

А. <i>баары</i>	<i>баардыгы</i>
И. <i>баарын-ын</i>	<i>баардыгын-ын</i>
Б. <i>баарын-а</i>	<i>баардыгын-а</i>
Т. <i>баарын-Ө</i>	<i>баардыгын-Ө</i>
Ж. <i>баарын-да</i>	<i>баардыгын-да</i>
Ч. <i>баарын-ан</i>	<i>баардыгын-ан</i>

Мында татаал жөндөлүштүн жалпы эрежесине ылайык илик, барыш жөндөмөлөрдүн мүчө башындагы үнсүзү түшүп калат. Ал эми табыш жөндөмөсүндө болсо үнсүзү да, үндүүсү да түшүрүлөт. Жөндөлүүчү негиз болуп ат атоочтук негизге -н тыбышы кошулган форма эсептелет.

Чыгыш жөндөмөсүнүн мүчө башындагы -д тыбышынын түшүп калышы кыргыз тилинде морфемалар жигинде кош -нн- тыбышынын колдонулушуна жол берилбегендиги менен шартталат: *баарын+дан > баарын+нан > баарын+ан, баардыгын + дан > баардыгын + нан > баардыгын + ан.*

Баары, баардык ат атоочторунун таандык мүчөсүнүн көптүк түрү уланган түрлөрүнүн жөндөлүшү жөндөлүштүн жөнөкөй түрү боюнча ишке ашырылат:

А. <i>баарыбыз</i>	<i>баардыгыңар</i>
И. <i>баарыбыз-дын</i>	<i>баардыгыңар-дын</i>
Б. <i>баарыбыз-га</i>	<i>баардыгыңар-га</i>
Т. <i>баарыбыз-ды</i>	<i>баардыгыңар-ды</i>
Ж. <i>баарыбыз-да</i>	<i>баардыгыңар-да</i>
Ч. <i>баарыбыз-дан</i>	<i>баардыгыңар-дан</i>

Жамдама ат атоочтор көптүк маанини лексикалык жактан жамдоо аркылуу туюнткандыктан, буларга көптүктүн -лар мүчөсү жалганбайт.

Жиктеме ат атоочтор аналитикалык жол менен эки сөздүн кошулушунан жасалат: *ар ким, ар нерсе, ар бир, ар кайсы, ар кандай.* Булардын биринчи түгөйүн фарсы тилинен өздөштүрүлгөн *ар* (иранча хар) ат атоочу түзсө,

экинчи компонентин *ким, кайсы, кандай* деген сурама ат атоочтор, *нерсе* деген зат атооч, *бир* деген сан атооч түзөт.

Жиктеме ат атоочтор бир топко же бир бүтүндүккө кирген заттарды ажыратып, бөлүп, алардын ичинен бирөөнү же ар бирин өз-өзүнчө жиктеп көрсөтөт: *Жок, Эдигей...* Кетип калыш эрдик эмес. *Ар ким* кете алат. Бирок *ар ким* өзүн жеңе албайт (Ч.Айтматов). *Ар кимде* бар бир кыял, ал кыялды ким тыяр (Макал). Атабыз Манас сыяктуу Аккуладай канаттуу ар нерсе өткөн асылдан (Жеңижок). Өмүрдүн жолу ар түрдүү, Бурула берет турбайбы. *Ар нерсеге* кезигип, Уруна берет турбайбы. (Жеңижок)

Жиктеме ат атоочтордун ичинен *ар ким, ар нерсе* заттык мааниде колдонулат, зат атооч сыяктуу жөнделүштүн жөнөкөй түрү менен өзгөрөт, кээде таандык мүчөсүн кабыл алат: *ар кимдин, ар кимге, ар кимди, ар кимде, ар*

кимден, ар кимиң, ар кимибиз, ар кимиңер, ар кимиңиздер, ар кими(си); ар нерсенин, ар нерсеге, ар нерсени, ар нерседе, ар нерседен, ар нерсеси ж.б.

Булардын калгандары, негизинен, зат атооч сөз менен айкашат. Маани жактан зат атоочторду аныктайт: *ар бир* адам, *ар кайсы* жер, *ар кандай* чыгарма ж.б.

Ар бир ат атоочу затташууга да жөндөмдүү келет. Мындай учурда ат атоочтон кийин көбүнчө таандыктын 3-жагы колдонулат: Жаңы тигилген көчөттөрдүн *ар бири* убагында сугарылып турушу зарыл. Окуучулардын ар бири кышкы сынакка жакшы даярданышты («Кырчын»).

Жиктеме ат атоочтордун ичинен *ар бири, ар кимиси, ар бириң, ар кимиң* сыяктуу формалары жөнделүштүн татаал түрү боюнча жөнделөт:

А.	<i>ар бири</i>	<i>ар кимиси</i>	<i>ар бириң</i>
И.	<i>ар бирин-ин</i>	<i>ар кимисин-ин</i>	<i>ар бириң-(д)-ен</i>
Б.	<i>ар бирин-е</i>	<i>ар кимисин-е</i>	<i>ар бириң-е</i>
Т.	<i>ар бирин-?</i>	<i>ар кимисин-?</i>	<i>ар бириң-(д)-и</i>
Ж.	<i>ар бирин-де</i>	<i>ар кимисин-де</i>	<i>ар бириң-де</i>
Ч.	<i>ар бирин-ен</i>	<i>ар кимисин-ен</i>	<i>ар бириң-(д)-ен</i>

Мында *ар бири, ар кимиси* деген ат атоочтордун жөнделүшү баары, баардыгы деген сөздөрдүн жөнделүшүнө дал келет.

Ал эми *ар бириң, ар кимиң* сыяктуу таандыктын *-ың* мүчөсү уланган зат атоочтордун жөнделүшү, негизинен, жөнделүштүн татаал түрү боюнча ишке ашырылат.

Бирок илик, табыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө жөндөмө мүчөлөрүнүн башкы үнсүзү түшүрүлбөй сакталып калышына да жол берилет.

Өздүк ат атоочко өз ат атоочу жана анын таандык мүчө уланган төмөнкү формалары кирет: *өзүм, өзүң, өзүңүз, өзү, өзүбүз, өздөрү* ж.б.

Өз ат атоочу жакты же затты башка бир жактан же заттан бөлүп, же болбосо башка бир жакка же затка таандык кылып көрсөтөт. Аселди уулу экөөн өз үйүнө киргиздим да өзүм алиги бөлмөгө көчүп алдым (Ч.Айтматов). Өркөчү бийик өр Кула, *өзү* айбандан зор Кула (Манас). Акыр-кийин угаарсың, Арманда болуп тураарсың. Сөзүм калып, өзүм жок, Ажайыпка калаарсың (Калыгул). Өзүң тирүү болгон менен, ичиң өлүк болсо, айткан акыл кулагыңа сиңбейт... (Абай). Тилекке каршы, өз элинин ичинде эле... *өзүн өзү* танган күчтөр жок эмес. Алар *өздөрүн өздөрү* сатышат. (Ч.Айтматов)

Өз ат атоочу уңгу түрүндө зат атоочтон мурда келип, аны аныктайт: *өз үйүм, өз элим,*

өз балдары ж.б.

Өз ат атоочу затташып, аныкталгыч сөз менен айкашпай да колдонулушу мүмкүн: өз өлтүрбөйт, жат жарытпайт (Макал). Өзөктөн күйгөн өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман (Макал).

Өз ат атоочу көбүнчө таандык мүчө уланган түрүндө колдонулат, анын алдында мүнөздүү түрдө жактама ат атоочтор келет: *мен өзүм, сен өзүң, сиз өзүңүз, ал өзү, биз өзүбүз, силер өзүңөр, сиздер өзүңүздөр, алар өздөрү.*

Өз ат атоочу уңгу түрүндө жөндөмө мүчөнү кабыл албайт. Жөндөмө мүчө таандык мүчөдөн кийин гана уланат. Таандыктын жекелик түрү уланган зат атооч жөнделүштүн татаал түрү боюнча жөнделөт:

А.	<i>өзүм</i>	<i>өзүң</i>	<i>өзү</i>
И.	<i>өзүм-(д)-үн</i>	<i>өзүң-(д)-үн</i>	<i>өзүн-үн</i>
Б.	<i>өзүм-ө</i>	<i>өзүң-ө</i>	<i>өзүн-ө</i>
Т.	<i>өзүм-(д)-ү</i>	<i>өзүң-(д)-ү</i>	<i>өзүн-Ө</i>
Ж.	<i>өзүм-дө</i>	<i>өзүң-дө</i>	<i>өзүн-дө</i>
Ч.	<i>өзүм-(д)-өн</i>	<i>өзүң-(д)-өн</i>	<i>өзүн-өн</i>

Өз ат атоочу жалпы таандыктын *-ныкы* мүчөсүнүн толук түрүн да, кыскартылган түрүн да кабыл алышы мүмкүн: *өзүмдүкү// өзүмкү, өзүңдүкү//өзүңкү, өзүнүкү, өзүбүздүкү, өзүңөрдүкү* ж.б. – Ата меники, эмне кылсам... – Ата го сеники, бирок сен *өзүңкү* болбой калыпсың го (Ч.Айтматов).

Булар жөндөлүштүн татаал түрү боюнча жөндөлөт:

А. өзүм-дүкү	өзүн-үкү
И. өзүм-(дү)күңүн	өзүн-үкүңүн
Б. өзүм-(дү)күң-ө	өзүн-үкүң-ө
Т. өзүм-(дү)күң-Ө	өзүн-үкүң-Ө
Ж. өзүм-(дү)күң-дө	өзүн-үкүң-дө
Ч. өзүм-(дү)күң-өн	өзүн-үкүң-өн

Өз ат атоочу башка түркүмдөгү айрым сөздөрдүн жасалышына негиз болот: *өздүк, өзүмчүл, өзгө, өзгөчө, өзүндөй* ж.б.

Белгисиз ат атооч

Заттын, кубулуштун, окуянын же алардын сан-сапаттык, орун-мезгилдик белгилеринин белгисиз экендигин көрсөтүүчү ат атоочтор белгисиз ат атоочтор деп аталат.

Белгисиз ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *алда ким, алда эмне, алда не, алда кандай, алда качан, алда канча, алда нече, алда кайда, алда кайдан, кимдир бирөө, кандайдыр бир, кай бир, кээ бир, кайсы бир, кандайдыр бир, качандыр бир, эмнегедир, негедир, бир нерсе, бир неме, бирдеме, бирдемке, бир канча, бир нече, бирөө* ж.б.

Булардын тутумундагы эки компоненттин бирөө сурама ат атоочтук негиз же сурама ат атоочтук негизге *-дыр* мүчөсү уланган туунду негиз болсо, экинчиси бир сан атоочу, алда жана нерсе деген сөздөр болот.

Белгисиз ат атоочтор ат атоочтун башка түрлөрүнөн маани булагынын белгисиздиги же божомолдуулугу менен айырмаланат. Маанилик булактын (объектин) белгисиздиги субъективдүү же объективдүү мүнөздө болушу мүмкүн.

Биринчи учурда объект сүйлөөчү үчүн башта белгилүү болгону менен, кандайдыр бир себептен улам сүйлөөчү тарабынан анын аты тике аталбай, кыйыр түрдө белгиленет, тыңдоочу үчүн объект белгисиз бойдон калат.

Ал эми экинчи учурда объект сүйлөөчү менен тыңдоочу үчүн башта белгилүү болот, бирок кеп актысынын учурунда анын кайсы объект экендиги белгисиз болуп калат. Буга адамдын аң-сезими тарабынан али аңдап билинбеген, түшүнүк болуп калыптанбаган, аталышы белгисиз болгон объектилер да кирет.

Белгисиз ат атоочтордун колдонуу өзгөчөлүгү жогорудагыдай жагдайлар менен шартталат. Маанилик булакка карай белгисиз ат атоочтор төрт топко бөлүнөт:

а) Маанилик булагы белгисиз затты, кубулушту, окуяны билдирген ат атоочтор: *алда ким, алда эмне, алда не, кимдир бирөө, бир нерсе, бир деме, бир демке, бирөө* ж.б.

Бул топтогу ат атоочтор зат атоочтун айрым категориялары менен өзгөрүп, сүйлөм

тутумунда зат атоочко мүнөздүү болгон милдеттерди аткарышы мүмкүн: *Алда кимден* туулду – деп, Атасыз тексиз уулбу деп, Ар ким айтып артынан, Айыл ушаккеп кылат. Акыры сени жеп тынат. (Жеңижок) – Аке, айланайын аке! Бирдемеңиз бар бекен? – деди алсыз аял (Т.Касымбеков). Ар башка, ар адамда, ар кыл кыял. *Бирөө* – куу, *бирөө* – момун, *бирөө* – кыяр (А.Осмонов).

Кээде *бирдеме* деген ат атооч кандайдыр деген ат атооч менен тутумдашып колдонулушу да ыктымал. Ошо уста абабыздын сөзүн көңүлүмө бекем түйүп калгандыктанбы, кандайдыр *бирдемелерди* жасоо жөнүндө көп ойлоно турганмын (Ж.Таштемиров).

Белгисиз ат атоочтун бул тобуна *неме* деген сөз да кирет: Канкор да болсоң эр элең, Кайратың ашкан *неме* элең. («Манас»)

Кээде *неме* ат атоочу кандай деген ат атоочтон кийин да колдонулат: «Үч аяк бозону удаа тартып жиберген ачарчылыктан чыккандай болгон кандай *неме?* – деп олтургандырсың. (Актан)

б) Маанилик булагы сын-сыпаттык катыштык белгилердин белгисиздигин, болжолдуу экендигин билдирген ат атоочтор: *алда кандай, кандайдыр бир, кайсы бир, кай бир, кээ бир* ж.б. *Кайсы бир* айылдарда адам каза болгондо ошол адамдардын эң жакын эркек туугандары... уй мүйүз тартып, тегерек болуп, кандайдыр бир кошок ырларын кошуп, орундарында секирип-секирип тегеренип чайпалып бийлешет (Ж.Мукамбаев).

Кээде кандайдыр бир ат атоочу кыскарып, *кандайдыр* түрүндө да колдонулат: Тоонун түпкүрүнөн *кандайдыр* дабыш чыгып, анан ал улам-улам мага жакындап келе жаткансыды. (Ж. Таштемиров)

Бул топтогу ат атоочтун ичинен *кайсы бир, кай бир, кээ бир* сөздөрү көбүнчө затташып, үчүнчү жактын таандык мүчөсүн жана көптүктүн *-лар* уландысын кабыл алат: *Жайы-кышы* жашыл түрүн өзгөртпөгөн арчалар... ар кайсы жерде борчук таштар. *Кайсы биринин* үстүнө чыгып төмөн жагына көз жүгүртөм (Ж.Таштемиров).

в) Маанилик булагы сан-өлчөмдүк белгилердин бүдөмүктүгүн, белгисиздигин, болжолдуулугун билдирген ат атоочтор: *алда канча, алда нече, бир канча, бир нече* ж.б. Ал козунун төрт бутун бириктирип бууду да, бычагын жеңине жанып туруп: – *Алда нече* күн болду, *алда нече* түн болду, сенде жазык жок, менде азык жок, курсак жоо мага да кылды, сага да кылды. – деп ичинен шыбырап алды да, муздап жиберди. (Т.Касымбеков)

г) Маанилик булагы орундук, багыттык, мезгилдик белгилердин белгисиздигин, болжолдуулугун, алыстыгын билдирген ат атоочтор: *алда кайда, алда качан, алда кандай, кайдандыр бир, качандыр бир* ж.б.

Боз каймалдын муңканган үнү ааламга сиңип тээ *алда кайдан* үзүл-кесил кулакка чалынып, ...эки караан улам алыстап кетип баратты (Т.Касымбеков).

Белгисиз ат атоочтун ичинен *алда* компоненти менен уюшулгандары белгисиздик, болжолдуулук маанини таза түрүндө көрсөтөт.

Ал эми булардын ичинен *-дыр* мүчөсү аркылуу жасалгандары үчүн белгисиздик, болжолдуулук маани шектүүлүк, күмөндүүлүк маани менен бирге коштолуп көрсөтүлөт: Тээ *алда кайдан* кекиликтин сайраган үнү угулат. *Кайдандыр* кекиликтин сайраган үнү угулгансыйт.

Сурама ат атоочтордон эмне, не сөздөрүнө *-дыр* мүчөсү тике жалганбай, көбүнчө барыштын *-га* мүчөсүнөн кийин уланат: *Эмнегедир* дүрбөшүп шыбыр-күбүр болуп жүрүшөт (Ч.Айтматов).

Бир сан атоочу айрым учурларда сан атоочтук мааниден тайып, белгисиз ат атоочтук мааниде да колдонулат: Күн алдында жүрөөрсүң, Күнүмдүк өмүр сүрөөрсүң, Күн тийбеген *бир* үй бар, Күнүң бүтсө кирерсиң. Эсы жок пендем жүрөөрсүң, Эки түн дооран сүрөөрсүң. Эшиги жок *бир* үй бар, Эч айлаң

жок кирээрсиң. (Жеңижок) Илгери-илгери *бир* падыша болгон экен. (Жомок) Бир камчым бар, бирок колго алгандан корком (Табышмак).

Бир сан атоочу ат атоочтук мааниде колдонулганда затташууга кириптер болушу да мүмкүн. Мындай учурда 3-жактын таандык мүчөсү, андан соң, жөндөмө уландысы жалганат: Сар-баздар тунжурап, ойго жетеленди: *бири* атакелеп жүгүрүп чыкчу уулун сагынды, *бири* ат жалына жабышып артынан ээрчип калган жарын эстеди, *биринин* көз алдында камырдай ийилген кумарчы атасы тартылды, *бири* – кагылып-тегеренген эне мээримин сагынды, *бири...* (К.Кушубеков).

Белгисиз ат атооч аркылуу жөндөмө категориясынын туюнтулушу да өзгөчө мүнөзгө ээ. Булардын ичинен *алда ким*, *алда эмне*, *алда не*, *бир нерсе*, *бирдеме* сыяктуу маанилик булагы белгисиз зат атоочко дал келген ат атоочтор жөндөлүштүн жөнөкөй түрү боюнча жөндөлөт, жөндөмө мүчө үнсүздөрдүн алмашуу жана үндүүлөрдүн үндөштүк эрежеси менен өзгөрөт, бирок мүчө башындагы үнсүз тыбыш түшүрүлбөй сакталып калат.

Жөнөкөй жөндөлүш

А.	<i>алда ким</i>	<i>бир нерсе</i>	<i>бирдеме</i>
И.	<i>алда кимдин</i>	<i>бир нерсенин</i>	<i>бирдеменин</i>
Б.	<i>алда кимге</i>	<i>бир нерсеге</i>	<i>бирдемеге</i>
Т.	<i>алда кимди</i>	<i>бир нерсени</i>	<i>бирдемени</i>
Ж.	<i>алда кимде</i>	<i>бир нерседе</i>	<i>бирдемеде</i>
Ч.	<i>алда кимден</i>	<i>бир нерседен</i>	<i>бирдемеден</i>

Кай бири, *кээ бири*, *кайсы бири* сыяктуу заттык мааниде колдонулган ат атоочтор жөндөлүштүн татаал түрү боюнча жөндөлөт. Илик, барыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрүнүн мүчө башындагы үнсүзү, ал эми табыш жөндөмөсүндө үндүүсү да, үнсүзү да түшүп калат.

Татаал жөндөлүш

А.	<i>кай бири</i>	<i>кээ бири</i>	<i>кайсы бири</i>
И.	<i>кай бири-нин</i>	<i>кээ бири-нини</i>	<i>кайсы бири-нинк</i>
Б.	<i>кай бири-не</i>	<i>кээ бири-не</i>	<i>кайсы бири-не</i>
Т.	<i>кай бири-нӨ</i>	<i>кээ бири-нӨ</i>	<i>кайсы бири-нӨ</i>
Ж.	<i>кай бири-нде</i>	<i>кээ бири-нде</i>	<i>кайсы бири-нде</i>
Ч.	<i>кай бири-нен</i>	<i>кээ бири-нен</i>	<i>кайсы бири-нен</i>

Белгисиз ат атоочтук мааниде колдонулган *бири* деген сөздүн жөндөлүшү да татаал жөндөлүштүн эрежесине баш иет: *бири-бирин-ин*, *бирин-е*, *бирин-Ө*, *бирин-де*, *бирин-ен*.

Белгисиз ат атоочтордун ичинен *кимдир бирөө*, *кээ бирөө*, *кайсы бирөө*, *бирөө*, *бирөөнүкү* сыяктуулары негизинен татаал жөндөлүштүн эрежеси менен жөндөлөт, жөндөмө мүчө (илик, барыш, табыш, чыгыш) башкы үнсүзүн жоготот:

Татаал жөндөлүш

А.	<i>кимдир бирөө</i>	<i>кээ бирөө</i>	<i>бирөө</i>
И.	<i>кимдир бирөө-нүн</i>	<i>кээ бирөөн-үн</i>	<i>бирөөн-үн</i>
Б.	<i>кимдир бирөө-нө</i>	<i>кээ бирөөн-ө</i>	<i>бирөөн-ө</i>
Т.	<i>кимдир бирөө-нү</i>	<i>кээ бирөөн-ү</i>	<i>бирөөн-ү</i>
Ж.	<i>кимдир бирөө-ндө</i>	<i>кээ бирөөн-дө</i>	<i>бирөөн-дө</i>
Ч.	<i>кимдир бирөө-нөн</i>	<i>кээ бирөөн-өн</i>	<i>бирөөн-өн</i>

Жөнөкөй жөндөлүш

А.	<i>кимдир бирөө</i>	<i>кээ бирөө</i>	<i>бирөө</i>
И.	<i>кимдир бирөө-нүн</i>	<i>кээ бирөө-нүн</i>	<i>бирөө-нүн</i>
Б.	<i>кимдир бирөө-гө</i>	<i>кээ бирөө-гө</i>	<i>бирөө-гө</i>
Т.	<i>кимдир бирөө-нү</i>	<i>кээ бирөө-нү</i>	<i>бирөө-нү</i>
Ж.	<i>кимдир бирөө-дө</i>	<i>кээ бирөө-дө</i>	<i>бирөө-дө</i>
Ч.	<i>кимдир бирөө-дөн</i>	<i>кээ бирөө-дөн</i>	<i>бирөө-дөн</i>

Тангыч ат атооч

Заттын же анын сын-сыпаттык, орун-мезгилдик, багыттык белгилеринин жок экендигин, танылгандыгын көрсөтүүчү ат атоочтор тангыч ат атоочтор деп аталат.

Тангыч ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *эч ким, эч нерсе, эчтеме, эч кандай, эч качан, эч кайда, эч кайдан, эч бир ж.б.* Белгисиз ат атоочтор сыяктуу тангыч ат атоочтор да эки сөздүн тизмегинен турат. Булардын биринчи түгөйү катары тануу, жокко чыгаруу маанисинин көрсөткүчү болгон *эч* бөлүкчөсү кызмат кылса, экинчи компонент катары *ким, кандай, качан, кайдан* деген катыштык маанидеги сурама ат атоочтор, *нерсе* деген сөз, неме деген элемент, *бир* деген сан атооч кызмат кылат.

Тангыч ат атоочтор үчүн маанилик булак болуп экинчи компоненттин конкрет мааниси эсептелет жана бул маани тануу, жокко чыгаруу мааниси менен коштолот. Ошондуктан маанилик булактын кандай түркүмдөгү сөз менен дал келгендигине карата таңгыч ат атоочтор төмөнкүдөй төрт топко бөлүнөт;

а) маанилик булагы жакты, затты, кубулушту, окуяны ж.б. билдирген ат атоочтор: *эч ким, эч нерсе, эчтеме: Эч ким менин сындырбады шагымды, эч ким мени уруп-согуп ыйлатып, эч ким менин кейитпеди жанымды (Ж.Турусбеков). Бул жайлоого чыгуу же коюуну Шамырбек даткадан башка эч ким бийлеген эмес (К.Жантөшев). Бирдеме деп жубатышка эч ким сөз таппады (Ч.Айтматов). Бирок эч ким биздин каалганы чертпеди... (К.Бобулов) Эрдигиң бар эсиң жок, эчтеме менен ишиң жок (Жомок). Султанмурат башка сөзгө келбеди, же өлүш, же жузаарчыны кайтарып алыш гана оюнда болуп эчтемеден тартынбады (Ч.Айтматов).*

Бул топтуу ат атоочтор жөндөлөт. Жөн-

дөлүштүн тиби жөнөкөй жөндөлүш.

б) маанилик булагы сын-сыпаттык белгиге дал келген ат атоочтор: *эч кандай.* Бул адамдын оюнда *эч кандай* жашыруун сыр жок. Биздин достугубузду *эч кандай* күч буза албайт.

Ат атоочтун бул тобу үчүн уланды мүчө аркылуу өзгөрүү мүнөздүү эмес.

в) маанилик булагы сан-өлчөмдүк белгиге дал келген ат атоочтор: Алжан карыянын үйүндө өзүнөн башка *эч бир* жан жок. Байлык менен мансаптын түбүнө *эч бир* адам жеткен эмес.

г) маанилик булагы орундук-мезгилдик, багыттык белгиге дал келген ат атоочтор: *эч кайда, эч кайдан, эч качан: Мен эч качан баатырмын деп айткан эмесмин (Ж.Таштемиров).*

ТАКТООЧ

Тактооч жөнүндө жалпы маалымат

Кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын көрсөтүп, морфологиялык жактан дээрлик өзгөрбөгөн, көбүнчө этиштер менен айкашып, сүйлөмдө бышыктоочтук милдетти аткарган башка сөз түркүмдөрү менен салыштырмалуу мүнөзгө ээ болгон сөздөр тактоочтор деп аталат.

Тактоочтор башка сөз түркүмдөрүнөн төмөнкү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат:

а) лексикалык жагынан мүнөздүү түрдө кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын (ордун, мезгилин, себеп менен максатын сан-өлчөмүн жана сын-сыпатын) билгизип, маани жактан абстрактуу келет;

б) морфологиялык жагынан дээрлик өзгөрбөйт (айрымдары гана бирин-экин жөндөмөлөрдүн формасында айтылып, кээ бирлери салыштырма даражага ээ болот): *эң тез, өтө бат ж.б.;*

в) тактоочтордун өзүнө тиешелүү болгон сөз жасоочу мүчөлөрү бар;

г) синтаксисттик жактан тактоочтор көбүнчө этиш сөздөр менен айкашат да, сүйлөм тизмегинде бышыктоочтук милдет аткарат;

д) көпчүлүк тактоочтор тарыхый жагынан башка сөз түркүмдөрү менен байланыштуу болгондуктан, алар менен салыштырмалуу катышты түзүп турат.

Мындай бөтөнчөлүктөрдү билүү үчүн тактоочтор менен башка сөз түркүмдөрүн өз ара салыштырып көрүү менен, төмөнкү фактыларга көңүл буруу зарыл.

1 *Айда* болгон жашырын сырлардын далайы илимдин күчү менен бизге белгилүү болуп калды. *Күндө* болгон жашырын сырларды билүү да абдан баалуу.

2. *Айда* тууган баламды *айда* жылан жеп коёт, *күндө* тууган баламды *күндө* жылан жеп коёт (Элдик ыр).

Бул мисалдардын ар биринде тыбыштык жактан эч айырмаланбаган жана эки учурда тең кайталанган *айда*, *күндө* деген сөздөр бар. Булар түпкү теги жактан бир болгону менен, тилдин азыркы этабында бири-биринен төмөнкүдөй бөтөнчөлүктөр аркылуу айырмаланып, эки башка сөз түркүмүнө тиешелүү болуп турат.

I-мисалдагы *айда*, *күндө* сөздөрү конкреттүү заттардын (асман телолорунун) аттарын билгизип, башка зат атоочтор сыяктуу эле жөндөмөлөр менен жөндөлүү, таандык мүчөлөр менен өзгөрүү, сүйлөм мүчөсүнүн милдеттин аткаруу мүмкүнчүлүгүн толугу менен сактаган. Бул сөздөргө уланган жатыш жөндөмөнүн мүчөлөрү да өзүнүн грамматикалык сапатын толук сактап, суроо катары берилүүчү *эмне?* деген ат атоочтун *эмнеде?* болуп, жатыш жөндөмөсүндө турушун шарттаган. Ошондуктан мындагы *айда*, *күндө* деген сөз формалары жатыш жөндөмөдөгү зат атоочтор катары каралат.

2-мисалдагы *айда*, *күндө* сөз формалары мезгилдик маанини туюндуруп, мезгил бышыктоочтук милдетти аткарып турат. Булардагы жөндөмө мүчөлөрдө да өзгөрүү бар. Алар уңгу менен ширелишип кеткен сыяктуу абалга жетишкен. Ошол себептен бул сөз формаларына жатыш жөндөмөнүн *эмнеде?* деген суроосу эмес, *качан?* *кайсы убакта?* деген суроолору берилет. Анын үстүнө булардагы жөндөмө мүчө маани жактан сайын жандоочуна бир кыйла жакындашат. Сал.: *Айда (ай сайын)* тууган баламды, *айда (ай сайын)* жылан жеп коёт. *Күндө (күн сайын)* тууган баламды, *күндө (күн сайын)* жылан жеп коёт.

Жөндөмө мүчөлөр өз касиетин толук

сактап турган I мисалда ал мүчөлөрдү сайын жандоочу менен алмаштыруу мүмкүн эмес. Ушундай өзгөчөлүктөр 2-мисалдагы *айда*, *күндө* деген сөз формаларын тактооч катары эсептөөгө негиз болот.

Тактоочтордун түзүлүшү жана жасалыш жолдору

Тактоочтор морфологиялык түзүлүшү жагынан бир өңчөй эмес. Ошондуктан алар **тубаса тактоочтор** жана **туунду тактоочтор** болуп негизинен эки топко бөлүнөт.

Тилдин азыркы абалында өз алдынча морфемаларга бөлүнбөгөн тактоочтор тубаса тактоочтор деп аталат. Мындай типтеги тактоочторго төмөнкүлөр кирет: *ылдам*, *жай*, *бат*, *тез*, *кеч*, *аздыр*, *жогору*, *илгери*, *кийин*, *ары*, *бери*, *эрте*, *дал*, *дароо*, *чапчаң*, *эми*, *дайыма* ж.б.

Бир кездерде өз алдынча толук маанилүү кээ бир уңгулар тилдин өнүгүү процессинде алгачкы маанисин жоготуп да жиберет. Ошондуктан алар баштапкы формасында өзгөрүүсүз колдонулбастан кандайдыр бир мүчө менен бир бүтүнгө айланып, өзгөрүү касиетин жоготот. Мунун натыйжасында андай сөздөр кийинки этаптагылар үчүн тубаса тактооч сыяктанып сезилет. Башка сөз түркүмдөрүнөн тактоочко өткөн сөздөрдүн бир кыйласы азыркы учурларда мурунку маанисинен өзгөчөлөнүү аркылуу тубаса тактооч сыяктанып калган.

Азыркы кыргыз тилиндеги тубаса тактоочторго төмөнкүлөр кирет:

а) морфемаларга ажырабай турган сөздөр;

б) экинчиден, курамындагы морфемалар алгачкы сапатын жоюу аркылуу бир бүтүндүккө айланган сөздөр.

Мындай сөздөрдү тарыхый жактан карамайынча, морфемаларга ажыратуу кыйын.

Тубаса тактоочтордун кээ бирөөлөрү тарыхый жагынан туунду сөз болушу мүмкүн. Буга мисал кылып илгери (<*ил+гару*, байырк. түрк. *ил* – *алды*), жогору (<*жо+гару*), тескери (<*терс+гару*), эрте (<*эр+те* – жатыш жөндөмөнүн мүчөсү); чуваш, түркмөнчө *ир* – эрте, кийин (<*кед+ин*), *ары* (<*ал<ол/о+ры*), *бери* (<*бу(л)+ры*), *эртең* (<*ир/эр+таң*), *кайта* (<*кай+та*), *жана* (<*жан+а*), *аябай* (<*ая+ба+й*) деген сыяктуу сөздөрдү көрсөтүүгө болот.

Мүчөлөрдүн жалганышы же сөздөрдүн өз ара айкалышы аркылуу жасалган тактоочтор туунду тактоочтор деп аталат. Мындай типтеги тактоочторго төмөнкүлөр кирет: *адамча*, *балача*, *өзүңөрчө*, *ылдамдай*, *жазды-жаздай*, *килोलоп*, *бетме-бет* ж.б.

Туунду тактоочторду жасалыш өзгөчөлүгүнө карата эки топко бөлүнөт:

1) морфологиялык жол менен жасалган тактоочтор;

2) синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор.

Морфологиялык жол менен жасалган тактоочтор

Уңгу сөздөргө мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жасалган тактоочтор морфологиялык жол менен жасалган тактоочтор деп аталат.

Азыркы кыргыз тилинде мындай типтеги тактоочторду жасоо үчүн бир нече мүчө колдонулат. Алар төмөнкүлөр:

-ча мүчөсү. Бул мүчө кыргыз тилинде гана эмес, түрк тилдеринин системасына кирген бир катар тилдерде да тактоочту жасоочу өнүмдүү мүчө болуп саналат жана ар бир тилдин фонетикалык законуна ылайык *-ча*, *-че*, *-ша*, *-ше* ж.б. варианттардын биринде кездешет. Тарыхый пайда болушу жагынан бул *чак* деген сөз менен байланышат.

-ча, *-че* мүчөсү аркылуу жасалган тактоочтор кандайдыр бир нерсенин кыймыл-аракетин экинчи бир нерсенин кыймыл-аракетине окшоштурат, кээ бир учурларда сан-өлчөмдүк маанини да билдирет:

Аскар мугалимдин тилегин уяңдык менен дале болсо *балача* укту (Т.Сыдыкбеков). Жамгыр *анча-мынча* гана жаап басылды. Биринчи сүйлөмдөгү *-ча* мүчөсү уланган *балача* деген сөз салыштыруу, кейиптештирүү маанисин, экинчи сүйлөмдөгү *анча-мынча* деген сөз сан-өлчөмдүк маанини туюндурду.

Таандык мүчөлөр жалганган бир катар сөздөр да *-ча* мүчөсү аркылуу тактоочко айланат; жакка таандык болгон атоочтон тактоочту жасоодо *-ча* мүчөсүнөн мурда *н* тыбышы кошулат: *көзүмчө*, *көзүңчө*, *көздөрүңчө*, *көзүңүзчө*, *көзүңөрчө*, *көзүбүзчө* ж.б.

Тактоочтор *-лап* (<ла+n) мүчөсүнүн жалганышы аркылуу да жасалат. Алар көбүнчө мезгилдик түшүнүктү билдирет: *күндөп*, *түндөп*, *апталап*, *айлап*, *жылдап* ж.б.

Кай бир учурларда мындай формадагы тактоочтор уңгу сөздүн маанисине ылайык өлчөмдүк түшүнүктү туюндурушу да мүмкүн: *арабалап*, *каптап*, *баштыктап*, *тонналап* ж.б.

Бул өңдүү сөздөр *канча?* *канчалык?* деген суроого жооп болуп түшөт.

-лап мүчөсү кээ бир тубаса тактоочтордон да туунду тактоочторду жасай алат. Бирок мындай типтеги тактоочтор сан жагынан анча көп эмес: *эртелеп*, *кечтеп*, *тездеп*, *аздап* ж.б.

Бир катар тактоочтор *-чылап* мүчөсү

аркылуу да жасалат. Бул мүчө – *-чы+ла+n* элементтеринен турган татаал мүчө.

Зат атооч сөздөр *-чылап* мүчөсүнүн жардамы менен кейиптештирүү, мүчөлөштүрүү маанисин туюндурат да, тактоочко өтүшөт. Бул жагынан *-чылап* мүчөсү аркылуу жасалган тактоочтор менен *-ча* мүчөсү аркылуу жасалган тактоочтор бир бирине жакыныраак.

Сал.: I. Кез-кез. Сабыр келген сайын ушул чоң сандыкка нак азыркы *Динарчылап* чалкалай отуруп, китеп барактап калчу (Т.Сыдыкбеков). – Ал *кимче* барактачу?.

Тактоочтордун жасалышында *-лай* мүчөсү да белгилүү ролду ойнойт. Ал этиш сөздөрдү жасоочу *-ла* жана чакчыл *-й* мүчөсүнүн айкалышынан жасалган.

Мезгилдик маанидеги зат атоочтордон *-лай* мүчөсү аркылуу жасалган тактоочтор көбүнчө өлчөмдүк маанини билгизет: *күздөй*, *жаздай*, *жайлай*, *күздү-күздөй*, *кышты-кыштай*, *жазды-жаздай*, *жайды-жайлай*.

Айрым учурда бул мүчө мезгилдик маанини туюндурбаган сөздөрдөн да тактоочторду жасайт. Алар *кандай?* деген суроого жооп берип, сын-сыпаттык маанини билдирет: *акчалай*, *эгиндей*, *утурлай*, *ылдамдай* ж.б.

-лата (<ла+m+a) мүчөсү аркылуу көбүнчө зат атоочтордон тактоочтор жасалат да, алар сын-сыпаттык маанини билдирет: *акчалата*, *эгиндете*.

-лата мүчөсү аркылуу аз да болсо сын атоочтон тактоочтор жасалат: *Улуулата*, *сакалдуулата* кымыз куюлду. *Улуулата* сунулду (К.Баялинов).

-чалык (<ча+лык) мүчөсү аркылуу жасалган тактоочтор дээрлик сан-өлчөмдүк маанини билдирет: *ушунчалык*, *анчалык*, *ошончолук*, *Дүйшөнчөлүк*, *Маратчалык*, *Бейшечелик*, *Гүлайчалык* ж.б.

-сын (<сы+n) мүчөсүнүн жардамы менен да бирди-жарым тактоочтор жасалат. Алар мезгилдик маанини билдирип, дээрлик -гы мүчөсүнүн формасындагы туунду сын атоочтон жасалат: *эртеңкисин*, *кышкысын*, *түнкүсүн*, *жазгысын* ж.б.

Кыргыз адабий тилине мүнөздүү болбогон, бирок кыргыз тилинин кээ бир диалектилеринен кездешкен *-ындасы*, *-дөсү*, *-деси* деген мүчөлөр бар. Бул мүчөлөр мезгилди билдирүүчү сөздөргө жалганып, алардан тактоочту жасашат: *кышындасы*, *кечиндеси*, *түндөсү* ж.б.

Туунду тактоочтордун бир даары жөндөмө мүчөлөрдөн турган атооч сөздөрдүн сенек формаларынан да жасалган:

а) барыш жөндөмөсүнүн формасындагы тактоочтор; *алга* (<байыр. түрк. *ал* – перед+га), *бекерге*, *күчкө*, *зорго*, *жылыга*, *күңүгө* ж.б.;

б) жатыш жөндөмөсүнүн формасындагы тактоочтор: *кээде, алда (<ал+да), мурда, күндө, эзелде* ж.б.;

в) чыгыш жөндөмөсүнүн формасындагы тактоочтор: *кокустан, азыртан, абалтан, эзелтен, эмитен, жанатан* ж.б.;

г) байыркы курал жөндөмөнүн формасындагы тактоочтор: *кийин, акырын, тымызын, күңүң, түңүң, кышын, жазын* ж.б.

Кээ бир жөндөмө мүчөлөр сенек формага айланып, сөздүн ажырагыс бөлүгү катарында кабыл алынган. Ошонун натыйжасында аларга жөндөмө мүчөлөр дагы жалгануу мүмкүнчүлүгүнө жетишкен.

Курамына бир нече жөндөмө мүчөлөрүн кабыл алган тактоочтордун түрлөрү:

а) жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрдүн формасында калыпташкан тактоочтор: *эртеден, мурдатан, баштатан, байыртан*;

б) байыркы барыш жөндөмөнүн *-ры* мүчөсү менен чыгыш жөндөмөнүн формасында турган тактоочтор: *арытан, беритен*;

в) байыркы барыш жөндөмөнүн *-ры* мүчөсү менен жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүнүн формасындагы тактоочтор: *беритеден, арытадан*;

г) байыркы барыш жөндөмөсүнүн *-гару* мүчөсү менен чыгыш жөндөмөсүнүн формасында калыпташкан тактоочтор: *илгертен, жогортон*.

Кээ бир тактоочтордун курамынан үч жөндөмөнүн мүчөсүн да табууга болот: жогортодон (<жо+горы+та+дан), илгертеден (<ил+гери+те+ден) ж.б.

Синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор

Эки же андан ашык сөздөрдүн айкашып, бир бүтүнгө айланышы аркылуу пайда болгон тактоочтор синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор деп аталат.

Мындай типтеги тактоочтор:

а) сөздөрдүн биригиши аркылуу жасалат;

б) кош сөздөр формасында да болот.

Алар төмөнкү өзгөчөлүктөр менен айырмаланат:

1) бириккен тактоочтор дээрлик эки башка маанидеги сөздөрдүн айкалышы аркылуу түзүлсө, кош сөздөр тибиндеги тактоочтор бир эле сөздүн эки ирет кайталанышы менен, же мааниси жактан бири-бирине байланыштуу болгон сөздөрдүн жупталып айтылышы менен түзүлөт. Ошондуктан кош сөздөр тибиндеги тактоочтордун кээ бирлеринин ар бир компоненти бир бирине карама-каршы мааниде, же синонимдеш болсо бириккен сөздөр аркылуу жасалган тактоочтордун ар бир компоненти бул сапатка ээ боло албайт;

2) кош сөздөр тибиндеги тактоочтордун

ар бир компоненти дайыма бир эле сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, сөздөрдүн биригишинен пайда болгон тактоочтордун ар бир компоненти ар башка сөз түркүмүнө тиешелүү боло берет: *кайра-кайра, өйдө-төмөн, ачык-айрым* (тактоочтук кош сөздөр); *бүгүн, өгүңү, быйыл* (бириккен тактоочтор).

3) бириккен тактоочтун ар бир компоненти алгачкы учурларда өз ара багыныңкы байланыш аркылуу тутумдашса, кош сөздөр тибиндеги тактоочтордун ар бир компоненти ал сапатка ээ боло албайт, анткени алар өз ара тең байланыш аркылуу тутумдашат. Мисалы, *бүгүн* деген тактооч ыкташуу байланышына негизделип *бу* жана *күн* деген аныкталгычтык айкаштагы сөз тизмегинен пайда болсо, *өйдө-төмөн* деген типтеги кош сөздүк тактоочтордун компоненттери өз ара багынбай эле жасалган.

Сөздөрдүн биригиши аркылуу жасалган тактоочтордун компоненттери фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурашы да, учурабай калышы да мүмкүн. Мисалы, *өгүңү* деген сөз *о* жана *күңү* деген сөздөрдүн тыбыштык өзгөрүүгө учурап, айкалышуусунан келип чыккан. Ал эми *кечкурун* – *кеч* жана *курун* (<кур+ын) деген бүтүн сөздөрдүн (тыбыштык жактан өзгөрүлбөгөн) биригүүсүнөн пайда болгон (мындагы *кур* деген сөз *курбу, курдаш* деген сөздөрдүн жасалышына да уютку болгон).

Фонетикалык жактан өзгөрүүгө учуроо менен татаал формага айланган ар бир компоненттин алгачкы учурларда дээрлик ыкташуу байланышына негизделгендиги жана алардын ар бир сүйлөм тизмегинде өз алдынча милдет аткара алгандыгы байкалат.

Жогоруда *бүгүн* деген сөздүн ат атооч (бу) менен зат атоочтон (*күн*) пайда болгондугу белгилүү. Алгачкы учурларда (башкача айтканда, азыркыдай татаал формага биригүүгө чейин) бул сөздөрдүн биринчиси (*бу*) сүйлөм ичинде аныктоочтун, экинчиси (*күн*) аныкталгычтын милдетин аткарган. Бирок татаал формага биригүү процессинде ал касиеттен ажыраган. Эгерде мындай типтеги сөздөр бири-бирине карата синтаксистик мамилесин жойбогон болсо, ар бири өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алса, анда фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурабаган, ошондуктан бирге формаланбаган болоор эле. Демек, мындай сөздөр форма жактан да, лексика-семантикалык жактан да биригишет. Буга баштапкы сөз айкалышынын, азыркы татаал формадагы сөздөрдүн алгачкы учурларда жанаша айтылышы, ошол формада көп колдонулушу да себепчи болот.

Фонетикалык жактан өзгөрүүгө учуроонун натыйжасында татаал формага айланган

тактоочтор аныктооч менен аныкталгычтын, толуктооч менен толукталгычтын ж.б. сөз айкалыштарынын бири-бирине карата болгон синтаксистик мамилесин жоюудан келип чыгат:

Былыр деген сөздүн *бир+жылдыр* деген сөз айкалышынан келип чыккандыгы белгилүү; *-дыр* мүчөсү байыркы *тур* деген этиштен чыккан. Демек, байыркы учурларда *бир* деген сөз *жыл* деген сөзгө карата аныктоочтук, *жыл* менен *тур* дун биринчиси ээ, экинчиси баяндооч болгон.

Кыргыз тилинде, ошондой эле башка түрк тилдеринде, аныктооч менен аныкталгычтын биригишинен пайда болгон тактоочтор басымдуулук кылат. Мындай типке төмөнкү сөздөр кирет: *бүгүн* (<бу+күн), *быйыл* (<бу+йыл), *небак* (<не+убак), *эчак* (<не+чак), *өгүңү* ((<күндөрдүн)+о+күн+ү), *бүрсүгүңү* ((<күндөрдүн) бир+и+си+күн+ү) ж.б.

Сөздөрдүн өз ара айкалышы аркылуу жасалган тактоочтордун бир катарынын ар бир компонентинин алгачкы формасы толук сакталгандары да кездешет. Мындай типтеги тактоочтордун биринчи компоненти катары көбүнчө *бир*, *ар*, *эч* деген сыяктуу сөздөр колдонулат: *бир жолу*, *бир күнү*, *бир кезде*, *бир маалда*, *бир паста*, *ар кайда*, *ар качан*, *ар убак*, *ар убакта*, *ар дайым*, *эч убакта*, *эч качан*, *эч кайда*, *эч жерде* ж.б.

Кош сөздөр аркылуу жасалган тактоочтордун ар бир компоненти маани жактан өз ара төмөнкүдөй катышта болот:

а) антонимдик катышта: *өйдө-төмөн*, *күнү-түнү*, *оң-тетири*, *эртели-кеч*, *өйдө-ылдый*, *жайы-кышы*, *оңду-солду* ж.б.;

б) синонимдик катышта: *аста-секин*, *ачык-айрым*, *аман-эсен*, *сак-саламат*, *ачык-айкын* ж.б.;

в) компоненттеринин бири маани берип, экинчиси маани бере албаган тактоочтор да бар. Мисалы, *чала-була*, *чогуу-чаран*, *каршы-терши* деген тактоочтордун биринчи компоненттери өз алдынча туруп толук мааниге ээ болсо, экинчи компоненттери ал касиетке ээ эмес;

г) жеке турганда ар бири өз алдынча реалдык мааниге ээ боло албаган сөздөрдөн да тактоочтор жасалат, бирок мындай тактоочтор эң эле аз: *үстөкө-босток*, *алмак-салмак*, *өп-чап*, *алай-дүлөй*, *алда-жалда* ж.б.

Кош сөздөр тибиндеги тактоочторду морфологиялык курамына карата негизинен төмөнкү түрлөргө бөлүүгө болот:

а) уңгулардын (негиз) кайталанышы менен жасалган тактоочтор: *бат-бат*, *тез-тез*, *кез-кез*, *алыс-алыс*, *ылдам-ылдам*, *кайра-кайра*, *өйдө-ылдый*, *чогуу-чаран*, *ары-бери* ж.б.;

б) биринчи компоненти уңгу түрүндө, экинчи компоненти жөндөмө формасында туруу менен жасалган тактоочтор. Мындай типтеги тактоочтордун экинчи компоненти мейкиндик жөндөмөлөрдүн формасында болот: *кез-кезде*, *аз-аздан*, *бат-баттан*, *топ-топтон* ж.б.;

в) эки компоненти тең жөндөмө формасында турган тактоочтор: *кээде-кээде*, *күндөн-күнгө*, *анда-мында*, *анда-санда*, *андан-мындан* ж.б.;

г) биринчи компонентине *-ма* мүчөсү жалганып, экинчи компоненти уңгу түрдө турган тактоочтор: *көзмө-көз*, *бетме-бет*, *жекеме-жеке*, *оозмо-ооз*, *колмо-кол* ж.б.;

д) эки компоненти тең *-дыр* мүчөсүн кабыл алган тактоочтор: *эртедир-кечтир*, *күндүр-түндүр*, *жайдыр-кыштыр*.

Кош сөздөр аркылуу жасалган тактоочтордун ар бир компоненти көбүнчө төмөнкү сөз түркүмүнөн пайда болот:

1. Зат атооч менен зат атоочтон: *оозмо-ооз*, *катар-катар*, *бетме-бет*.

2. Сын атооч менен сын атоочтор: *ачык-айкын*, *соо-саламат*, *аман-эсен* ж.б.

Бирок мындай типтеги сөздөрдүн баарын тактооч деп эсептей берүүгө болбойт. Алар тактооч же сын атооч экендигин билүү үчүн синтаксистик касиетин кароо керек. Эгерде андай сөздөр сын атоочко тиешелүү болсо, зат атооч менен айкашып аныктоочтук, этиш менен айкашып, бышыктоочтук милдетти аткара берет. Эгерде андай сөздөр жогорудагы касиетке ээ болбостон, сүйлөм ичинде дээрлик түрдө этиш менен айкашып, сүйлөмдө бышыктоочтук милдетти аткаrsa, тактооч болот.

3. Тактооч менен тактоочтон: *өйдө-төмөн*, *ары-бери*, *илгери-кийин* ж.б.

4. Чакчылдардан: *бара-бара*, *ала-сала*, *кайта-кайта* ж.б.

ТАКТООЧТОР ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫК БИРДИКТЕР

Тактоочтук мааниде колдонулган бир катар фразеологиялык бирдиктер бар. Алар эркин сөз тизмегинен төмөнкү белгилердин негизинде айырмаланат.

а) Сөздөрдүн эркин айкалышы дайыма эле бир калыпта турууну талап кылбайт. Ал пикир алышуу процессиндеги ар кандай зарылдыкка ылайык нечен түрдүү формада өзгөрүлүп, ар башка сөздөр менен да өз ара айкалыша алат. Ал эми тактоочтук маанидеги фразеологиялык бирдиктер ал сапатка ээ боло албайт. Алар (тактоочтук маанидеги фразеологиялык бирдиктер) жазуу кебинде да, сүйлөө кебинде да дээрлик бир калыпта турууну талап кылат (олуттуу түрдөгү), өзгөрүүлөргө учурабайт.

Брас, айрым учурларда тактоочтук кээ бир фразеологиялык бирдиктер өзгөрүлүшү да мүмкүн. Мисалы, *көз ачып-жумгуча* деген туруктуу сөз айкашы жалпысынан ушул компоненттердин болушун сөзсүз талап кылат, бирок орун жагынан өз ара алмашылат, *ачыл көздү жумгуча* деген формада кездеше берет (бирок *жумгуча* көз ачып, же *жумгуча ачып көз* болуп айтылбайт).

б) Сөздөрдүн эркин айкалышындагы ар бир сөз компоненти өз маанилерин сактаса, тактоочтук мааниде колдонулган фразеологиялык бирдиктер алгачкы (өз) маанисинен алыстап, өтмө мааниге ээ болот. Ошол себептүү алар бир гана түшүнүктү туюндуруп, бир сөзгө (тактоочко) антоним же синоним болуп түшө алат.

Мисалы, жогорудагы эле *көз ачып жумгуча* деген тактоочтук фразеология *дароо, тез, бат* деген сөздөргө синоним, *кеч, жай* деген сөздөргө антоним болот.

в) Тактоочтук маанидеги фразеологиялык бирдиктер сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Көз ачып-жумгуча* Бектургандын башына эчен укмуштуу ойлор чубады (А.Токомбаев) деген сүйлөмдөгү *көз ачып жумгуча* деген тактоочтук фразеологиялык бирдик бышыктоочтук милдетти аткарды. Ошентип, мындай белгилердин болушу эркин айкалышкан сөздөрдөн тактоочтук фразеологиялык бирдиктерди айырмалоого мүмкүнчүлүк түзөт.

Кыргыз тилинде төмөнкүдөй тактоочтук фразеологиялык бирдиктер бар: *каш-кабактын ортосунда, ташка тамга баскандай, жылаңач төөнү бучкакка чапкандай, камырдан кыл суургандай, согончогу жерге тийбей, айта-буйта дегиче, ачып көздү жумгуча ж.б.*

ТАКТООЧТОРДУН МААНИ ЖАКТАН БӨЛҮНҮШҮ

Тактоочтордун бир катары маани жагынан мезгилди, орун-мейкинди билдирсе, бир катары сын-сыпатты, сан-өлчөмдү билдирет. Бул өңдүү өзгөчөлүгүн айкын билүү үчүн ошол тактоочтордун антоним, синонимдерге, этиштик баяндооч менен болгон мамилесине да көңүл буруу керек.

1. *Жаңы* чыктык, жолоочулук бүткөн жок (А.Токомбаев). 2. Муруттарым чырымталдай үлбүрөп, *жаңы гана* кыроо коноор кезимде (А.Токомбаев). 3. *Жаңы* портфелин оодара баштады.

Бул мисалдардын биринчи жана экинчисинде *жаңы, жаңы гана* деген мезгилди түшүндүргөн сөздөр бар. Буларды сын

атооч деп кароо мүмкүн эмес, анткени алар, биринчиден, мезгилдик мааниге ээ болуу аркылуу *эми (эле), азыр (гана), эми (гана), азыр (эле)* деген тактоочторго синоним боло алган, экинчиден, тактоочтор үчүн мүнөздүү болгон бышыктоочтук милдетти аткарып, этиш менен айкалышкан. Үчүнчүдөн, салыштырма даражаны уюштуруучу *-ыраак* мүчөсүн кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган. Үчүнчү сүйлөмдөгү жаңы сын атооч үчүн мүнөздүү болгон аныктоочтук милдетти аткарып, зат атоочту жандап айтылды, *-ыраак* мүчөсүн кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн сактады (*жаңыраак* портфель деп айтыла берет). Мезгилдик маанини туюндура албагандыктан, жогорку тактоочторго синоним боло албады. Ушундай эле өзгөчөлүк алардын антонимдерге болгон катышынан да байкалат. Биринчи, экинчи сүйлөмдөгү *жаңы, жаңы гана* деген сөздөр эчак, эбак деген тактоочторго антоним болду. Демек, 1-2- сүйлөмдөрдө жаңы тактоочтук мааниде колдонулду, тактоочтун бир тобунан экинчи тобуна өтүүгө да мүмкүнчүлүк алат. Мисалы, *ары, бери* деген сөздөр негизинен, орун бышыктагыч тактоочтор жана алар өткөн чак, учур чак, келер чак формаларындагы жайынча айтылган кыймыл-аракетти билдирүүчү этиштер менен айкалыша берет. Бирок кай бирде сүйлөмдөгү колдонулушуна карата булардын мындай белгилүү даражада басаңдап же жоюлуп, шарт бири-биринен ажырата алууга мүмкүн болбогон жаңы мааниге ээ болот, пайда болгон маани, бир жагынан, мезгил бышыктагыч тактоочко, экинчи жагынан, сын-сыпат аныктагыч тактоочко жакындашат. Мындай учурда бул сөздөр, көбүнчө орундук мааниге ээ болбогон (же орундук түшүнүк менен тыгыз байланышпаган) этиштер менен айкалышат.

Төмөнкү мисалдарды салыштыралык, аларга берилген суроолорго көңүл буруу керек:

1. Салман ойлуу кумсарып, эки колун аркасына алып, үңкүрдүн ичинде ары-бери (кайда?) басып жүрүүчү (Ш.Абдыраманов).

2. Жутабай карыя ары-бери (кайда?) чапкылап жүрүп менчиктүүлөрдүн бир аттуу эки жаман арабасын таап кайтты (К.Баялинов).

3. Чокон оңтойсуз түрдө өзүнүн үстү-башын карай коюп, киймин ары-бери (кантип?) кие салды (Ш.Абдыраманов).

4. Сабуров менен Бобров жүк салыш үчүн жыгачтан ары-бери (кантип? кандай?) жасай салган пристанга келишти (К.Симонов).

Бул мисалдардын биринчи жана экинчисинде ары-бери орундук (тактап айтканда, багыттык) мааниге ээ болду. үчүнчү жана төртүнчү сүйлөмдө ал мааниге ээ болгон жок, сын-сыпаттык мааниде

колдонулду. Ошондуктан үчүнчү, төртүнчү мисалда тез, ылдам деген сөздөргө синоним болду да биринчи, экинчи мисалдардагыда өзгөчөлөндү. Сүйлөм тизмегинде колдонулуш өзгөчөлөгүнө ылайык бирде орун бышыктагыч тактоочтун, кээде сын-сыпат аныктагыч тактоочтун маанисинде өйдө, төмөн, жогору, ылдый деген сөздөр жана алардын жупталышып айтылган формалары (өйдө-төмөн, өйдө-ылдый) да колдонула берет.

Тактоочтор лексика-грамматикалык мааниси боюнча жалпысынан эки чоң топко бөлүнөт: 1. Бышыктагыч тактооч; 2. Аныктагыч тактооч.

БЫШЫКТАГЫЧ ТАКТООЧ

Бышыктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин боло турган мезгилин, өтө турган ордун, болуш себебин же максатын көрсөтүп, өз ара бир нече топко бөлүнөт.

1. Мезгил бышыктагыч тактооч

Мезгил бышыктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин, кандайдыр бир белгинин боло турган мезгилин көрсөтүп, качан? качантан бери? кайсы кезде? качанга чейин? деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Бул топко кирүүчү сөздөр сан жагынан көп, колдонулуш сферасы жагынан кеңири: *азыр, анан, ар дайым, ар убак, ар качан, бүгүн, эртең, эрте, башта, анда-санда, күндөн-күнгө, анда-мында, жана, кечке, кез-кезде, күндүз, анда, эми, эртели-кеч, ошондо, таң заардан, эзелтен, жайды-жайлай, кышты-кыштай, ала жаздай* ж.б.

Мезгил бышыктагыч тактоочтор, жалпысынан бир топту түзсө да, маани жактан бир катар өзгөчөлүккө ээ: *жана, бая, кечээ, өгүңү, мурдагыңу, баягыңу, эчак, эбак, алда качан, капкачан* деген тактоочтор кыймыл-аракеттин өткөн мезгилин көрсөтүп, дээрлик өткөн чактагы этиштер менен айкалышат: – *А жана мен кайда дедим эле? – Жана сиз зыянкечтерче айткансыз. – Койчу, капыр, – деп чоң эне чоочуп кетти* (Т.Сыдыкбеков). «Кай бир жолдошторубуз жана кай бир карыяларыбыз Фрунзе шаары жөнүндө сөз баштаса, «*кечээ эле күңү...*» деп башташат: Алардын «*кечээки күнү*» – 1924–25-жылдары (Искусство күзгүсү).

Анан, эртең, бүрсүгүңү деген сыяктуу тактоочтор боло турган кыймыл-аракетти көрсөтүп, келер чак этиши менен айкалышса (*эртең* башталат, *анан* барат, *бүрсүгүңү* келет), *эми, азыр, бүгүн, быйыл* деген сыяктуу кээ бир тактоочтор кыймыл-аракеттин учурлаш, мезгилдеш экендигин көрсөтүп, үч чактын бириндеги этиштер менен айкалыша берет.

Тактоочтор кыймыл-аракеттин канчалык

мезгилге чейин созулушун да көрсөтөт: *кечке, күн-түңү, алтай-жайлай, жайдыр-кыштыр, күндүр-түндүр, күздү-күздөй, жайды-жайлай*. Үй-бүлө али тыным албай күндүр-түндүр баланы гана издеп жүрүшөт (С.Өмүрбаев).

Мезгил тактоочтордун кээ бири жупталыша колдонулуп же көптүк сандын *-лар* мүчөсүн кабыл алуу менен чыгыш жөндөмөсүнүн формасында айтылып, божомолдоо маанисин да берет: *бүгүн-эртең, эртеден, эртеңдерден, бүрсүгүндөрдөн, эртең-бүрсүгүндөн*. Саякатка кеткен пионерлер *эртең-бүрсүгүндөрдөн* келип калышаар. *Бүгүн-эртең* жакшы болуп калаар деп, ай бою оору менен алышкан энелер анын алы кетти (С.Өмүрбаев).

2. Орун бышыктагыч тактооч

Орун бышыктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин боло турган ордун, багытын көрсөтөт да, кайда? кайсы жакта? кайсы жакка? сыяктуу суроолорго жооп берет. Бул топко төмөнкү сөздөр кирет: *ары, алга, артка, алды-артында, алда кайда, алда кайдан, алды-артынан, алды-артына, бери, ары-бери, илгери, жогору, төмөн, анда-мында, мында* ж.б.

Алыстан келе жаткан кишилерди көзүнүн кыйыгы менен карайт (А.Токомбаев). «Кагылайын карыялар, ошентип жаштарга дем, элиңерге күч бергиле», – деп жаны тынбай *ары-бери* басып, өзү да иштешип жүрдү (К.Баялинов).

Орун бышыктагыч тактоочтор көбүнчө:

а) Кыймыл-аракеттин ордун, чек жагынан сүйлөөчүгө жакын, же алыс экендигин көрсөтөт. Мындай касиетке көбүнчө, ат атоочтон пайда болгон тактоочтор: *ээ, анда, мында, алда кайда, тигинден* (кайдан?) ж.б.

Анда кездеме дегениңди көрүп катарга зар күндөр (Ала-Тоо). *Тээ алда кайда* мунарыктап жаткан тоолор (С.Өмүрбаев).

б) Кыймыл-аракеттин багытын көрсөтөт: *ары, бери, илгери, кийин, өйдө, төмөн, жогору, ылдый* ж.б.

Көч бу жол бойлото ары-бери удургуп көк кууган койдун аяны менен баратты (С.Өмүрбаев). Өйдө-төмөн чапканы эмгиче Зуурага сезилбептир го (Т.Сыдыкбеков).

Орундук маанидеги тактоочтордон башка сөз түркүмдөрү аркылуу да туюндурулат, бирок тактоочтор аркылуу туюндурулган орундук маани аларга караганда абстрактуу келет. Мисалы, «баардыгы *мында* карашат» (Т.Сыдыкбеков) деген сүйлөм менен «баардыгы *бул* үйгө карашат» деген сүйлөмдү өз ара салыштырып көрөлүк. Биринчи сүйлөмдөгү орундук маани *мында* деген тактооч аркылуу, экинчи сүйлөмдө *үйгө* деген зат атооч аркылуу берилген. Биринчи сүйлөмдөгү орундук маани абстрактуу, экинчи сүйлөмдөгү орундук

маани ага караганда конкреттүү.

Кыргыз тилинде **себеп жана максат бышыктагыч тактоочтор** да бар, бирок алар сан жагынан эң эле аз, колдонулуш сферасы жагынан тар. Бул топко *аргасыздан, эркисизден, жиндилликтен, атайын, атайлап* деген сыяктуу бир аз гана сөздөр кирет. Азыр мен аргасыздан ортолукка түшүп, сага жакшылык кылып отурам го? (Абдыраманов). Анын үстүнө мындай сөздөр сын-сыпаттык мааниге да ээ.

АНЫКТАГЫЧ ТАКТООЧ

Аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, сан-өлчөмүн билдирип, өз ара экиге бөлүнөт: сын-сыпат аныктагыч тактооч жана сан-өлчөм аныктагыч тактооч.

1. Сын-сыпат аныктагыч тактооч

Сын-сыпат аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин ар түрдүү сапатын, темп жагынан өзгөчөлүгүн, кандай ык менен ишке ашырылаарын, белгисин, кантип ишке ашырылганын көрсөтүп, кандай? кантип? кандайча? кимче? эмнече? деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Бул топко төмөнкү сөздөр кирет: *акырын, аста, адамча, айбанча, тымызын, тез, дароо, бат, ылдам, жай, бирге, бетме-бет, оозмо-ооз, каадасынча, адатынча, мурункусунча, өзүнчө, көзүнчө, кайра, кайта, араң-араң, зорго, бекер, жайбаракат, ачыктан-ачык, ээн-эркин* ж.б.

Баштарын жоготушкан жок, алар эл-жерин коргоп, согушта баатырларча курман болушту (Абдыраманов).

–Балам, жол болсун! – деп карыя сүйлөп койду да, күнгүрөнгөн муңдуу күүнү акырын гана чертип чыкты (А.Токомбаев).

Кайра бирөө менен талашкандай тез-тез барып, өзү ыргыткан алманы алат (Т.Сыдыкбеков).

Сын-сыпат аныктагыч тактоочтор төмөнкү учурларда колдонулат:

а) Кыймыл-аракеттин темп жагынан өзгөчөлүгүн түшүндүрүүдө: *тез, дароо, бачым, жай, акырын, аста-секин, бат, тез-тез, бат-бат.*

Окумуштуу сөзүн тык токтотуп, баятан муздап турган чайын алып, жай гана иче баштады (Өмүрбаев).

Орто жашка жете элек жылдыздуу адам, күлүмсүрөп акырын башын ийкейт (Т.Сыдыкбеков).

–Кана, алып келчи, – деп бат-бат айтып эңкее калганда, атчандын чоң көк ала сакалы шамал тийген бедедей сеңселе түштү (А.Токомбаев).

б) Кыймыл-аракеттин кайталаныш өзгөчөлүгүн туюндурууда: *кайра-кайра, үстү-үстүнө, улам-улам, үстөкө-босток, кайта-кайта.*

Бала музоосунун карттанган чакалайын тырмалап *үстү-үстүнө* мурдун тартат (Т.Сыдыкбеков).

Анын көзү *кайта-кайта* карай берди (Н.Байтемиров).

Ошон үчүн мойнума асынган фотоаппаратты алып, *кайра-кайра* чыкылдатып сүрөттөрүн тарта бердим (Ш.Абдыраманов).

в) Кыймыл-аракеттин белгисин көрсөтүүдө: *уйгу-туйгу, алка-шалка, абыр-шабыр, ыйкы-тыйкы* ж.б. Мындай сөздөр эмоциялык түскө да ээ:

Эки сүрөтчү келгенде, Жапар *алка-шалка тердеп кетти* (А.Токомбаев).

Аны ойлосо санаам бузулуп, көңүлүм *уйгу-туйгу* боло түшөт.

г) Кыймыл-аракеттин иш жүзүнө кантип ашырылгандыгын туюндурууда: *ачыктан-ачык, оозмо-ооз, бетме-бет, жекеме-жеке* ж.б.

Алар өздөрү жазып келип беришет, жаза албагандары өздөрү келип бизге *оозмо-ооз* айтып беришет (К.Баялинов).

Алар ачыктан-ачык салгылашууга, *жекеме-жеке* кармашууга өтүштү.

д) Бир нерсенин кыймыл-аракетин, жүрүм-турумун экинчи бир нерсенин кыймыл-аракетине, жүрүм-турумуна салыштырууда, алардын окшош экендигин белгилөөдө: *жылкыча, айбанча, кишиче, баатырларча, кыргызча, орусча* ж.б.

Тоодой-тоодой кыйынчылыктарга *баатырларча* төш тиреди журт! (Т.Сыдыкбеков).

Мени көрө коюп, балача бакырып жиберди. Ал чийкил болгуча боргулданып, кирпичин *мышыкча* жартылай ирмеп, жөлөп койгон каалгадай төрт тактайдын бетин тиктейт... (А.Токомбаев).

Сенчилеп, кашкулактын ийнине баш тыгып, *чычканча* жашынып жан сактаган жок (Ш.Абдыраманов).

2. Сан-өлчөм аныктагыч тактооч

Сан-өлчөм аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин сан-өлчөм жактан өзгөчөлүгүн билдирип, *канча? нече? канчалык? канчалап? нечелеп?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет: *барынча, аз-маз, саал, ушунчалык, ошончолук, аз-аздан, саал-паал, бир-бирден, көп-көптөн* ж.б.

Чилде түшүп, аяз *барынча* күчөп турган кез (М.Элебаев).

Камка кары *анча* шашпайт (Т.Сыдыкбеков).

Ал чоң атанын аңгемесин *ушунчалык* берилип укту (С.өмүрбаев).

ЭТИШ

Этиш жөнүндө жалпы түшүнүк

Этиш сөздөр дайыма объективдүү чындыкка болгон ар түрдүү аракет, кыймыл, ал-абал жөнүндөгү түшүнүктү, кандайдыр бир көрүнүш-кубулуштун жүрүшүн (процессти) билдирет: *каз, кый, көтөр, иште, чурка, бас, отур, тур, жат, өсүц, өңцү* ж.б.

Этиштер жалпысынан заттын кыймыл-аракетин, абалын билдиргени менен ал кыймыл-аракеттин мүнөзү, ички кошумча маанилери ар түрдүү. Ошондуктан тилибиздеги этиш сөздөр төмөнкүдөй лексика-семантикалык топторго бөлүнөт:

1) Кандайдыр бир нерсени куруу, жасоо, жаратуу, түзүү маанисиндеги этиштер: *кур, тцз, тургуз, орнот, жаса, (килемди) току, өндүр, өстүр, жарат, өр, (сүрөттү) тарт, (катты) жаз* ж.б.

2) Бузуу, бүлүнтүү, бөлүү, жок кылуу маанисиндеги этиштер: *буз, талкала, сындыр, кес, кырк, кый, кыр, жул, ор, өчүр, тазала, өл, тцгөт, бөл, айыр, жар* ж.б.

3) Кыймылды билдирүүчү этиштер: *жүр, бас, кел, кет, чурка, кубала, чык, жөнө, сцз, уч, сойло* ж.б.

4) Нерсенин сапатынын, белгисинин өзгөрүшүн билдирүүчү этиштер: *агарт, кызарт, кооздо, боё, тазала, быш, жалтыроо, тоң, жумшар, коюл, суюл, семир, быш, ысыт, кайна, кууру* ж.б.

5) Абалдын өзгөрүшүн билдирүүчү этиштер: *укта, ойгон, оору, жат, отур, гүлдө, цшц, сызда, какша* (оору жөнүндө) ж.б.

6) Жеп-ичүүгө байланыштуу этиштер: *же, ич, мцлжц, жут, сор.*

7) Сүйлөө процессине байланыштуу этиштер: *айт, сура, сүйлө, сөк, карга, макта, кабарла, тцшцндүр, ырда, талкуула, шыбыра, божура, кцңкүлдө.*

8) Угуу, көрүү, байкоо сезимине байланыштуу этиштер: *көр, кара, байка, кцзөт, ук, эшит, тыңша.*

9) Ойлоого байланыштуу этиштер: *ойло, тцшцн, бил, унут, эсте.*

10) Психикалык ички сезимге байланыштуу этиштер: *корк, сүйцн, каардан, күл, кубан, капалан, таңкал, ачуулан, уял, таарын* ж.б.

Кыргыз тилиндеги этиштердин басым көпчүлүгү мааниси боюнча, биринчиден, кыймыл-аракетти аткаруучу жак менен тыгыз байланышта туюндурат. Кыймыл-аракеттин аткаруучу жак менен болгон мындай байланышы, адатта, этиштин сүйлөм ээсин жак жана сан боюнча ээрчип айтылышы аркылуу жүзөгө ашат: **Мен** малчыларга барам.

Студенттер практикага кетишти. Кеңешмеге **силер** барасыңар.

Экинчиден, этишкыймыл-аракетти дайыма убакыт менен байланышта көрсөтөт. Этишке чак категориясынын мүнөздүү экендиги да дал ушул кырдаал менен байланыштуу болуп эсептелет: **Мен** быйыл институтту бүтөм. **Султан** ферма башчысы болуп иштеп жатат. Ферма планын орундатты.

Этишке мүнөздүү жана аны башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап туруучу төмөнкүдөй грамматикалык категориялар бар: **мамиле категориясы, ыңгай категориясы, чак категориясы жана жак категориясы.**

Мамиле категориясы кыймыл-аракеттин субъектиге (ээге) жана объектиге (толуктоочко) карата болгон катышын билдирет: **Султан** кечээ кетти. **Керим** бакты кыйды.

Биринчи сүйлөмдө кыймыл-аракет (кетти) **Султан** деген субъект тарабынан, б.а. сүйлөмдүн ээси тарабынан аткарылгандыгын билдирип турат, бирок кыймыл-аракет менен байланышкан объект жок.

Экинчи сүйлөмдө да кыймыл-аракет (кыйды) субъект тарабынан аткарылган, бирок кыймыл-аракет түздөн-түз тике объектиге (бак деген затка) багытталды. Мындагы кетти, кыйды дегендер негизги мамиле этиштер.

Малчылар чөп чабышты. Мында кыймыл-аракеттин бир нече субъект тарабынан биргелешип аткарылгандыгы билдирилди. Демек, чабышты – кош мамиле этиш.

Ал катты Асанга жаздырды. Мында кыймыл-аракетти сүйлөмдүн ал деген ээси өзү аткарбай, экинчи бирөөгө аткаргандыгын билдирип турат. Демек, жаздырды - аркылуу мамиле этиш. Тактап айтканда, бул жерде сүйлөмдүн ээси иштин чыныгы аткаруучусу эмес, кыймыл-аракеттин чыныгы аткаруучусу (логикалык субъект) Асанга деген толуктооч.

Салый эрте туруп жуунду. Мында кыймыл-аракеттин Салый деген субъектиге багытталгандыгы көрсөтүлдү. Ошондуктан жуунду - өздүк мамиле этиш.

Эгин сугарылды десек, кыймыл-аракеттин грамматикалык ээге багытталгандыгы көрсөтүлдү. Мындай учурда сүйлөмдүн ээси ошол кыймыл-аракетти өз башынан өткөрөт, ага дуушар болот. Ал эми кыймыл-аракеттин чыныгы аткаруучусу (субъектиси) көпчүлүк учурда сүйлөм тутумунда берилбей, туюк болот. Демек, бул сүйлөмдөгү сугарылды деген сөз – туюк мамиле этиш.

Ошентип, этиштин мамиле категориясы дайыма кыймыл-аракеттин субъектиге жана объектиге карата болгон ар түрдүү катышын

(мамилесин) билдирет.

Жак категориясы кыймыл-аракеттин субъектиге (ишти аткаруучуга) карата болгон катышын билдирет.

Кыргыз тилинде үч жак бар:

I жак (сүйлөөчү жана ал тараптагылар),
II жак (тыңдоочу жана ал тараптагылар),
III жак (сөзгө катышпаган, бирок ал (алар) жөнүндө сөз жүрүп жаткан адам же башка зат).

Ар бир жактын өзүнө тиешелүү жак мүчөлөрү бар. Алар жакты билдирүү менен бирге, бир эле учурда сандык өзгөчөлүктөрдү (жекелик, көптүк түрдү) да туюндурат: сен барган-сың, силер барган-сыңар, мен барыптыр-мын, биз барган-быз. Бул этиштерге жалганган жак уландылар кыймыл-аракеттин кайсы жактагы субъект тарабынан аткарылгандыгын жана алардын сандык өзгөчөлүгүн (жекелик же көптүк санда экендигин) билдирип турат.

Ыңгай категориясы кыймыл-аракеттин чындыкка карата болгон катышын билдирет. Тактап айтканда, ыңгай категориясы кыймыл-аракеттин чындыкта анык болгондугун баяндайт, же анын аткарылышын каалагандыкты, аткарууга ниеттенгендикти, буйрууну, же аткаруу шартын туюндурат. Ал эми кыймыл-аракеттин чындыкка карата болгон катышын дайыма сүйлөөчү жак аныктайт:

Чарбабыз оруу-жыюу ишин бүтүрдү. Мында бүтүрдү деген этиш кыймыл-аракеттин анык аткарылгандыгы тууралуу кабарлап турат – баяндагыч ыңгай.

Ормуш, сугатчыларга эрте баргын. Мында *баргын* этиши кыймыл-аракетти аткарууну буйруп жатат – буйрук ыңгай.

Алар эрте келгей эле. Бул сүйлөмдө *келгей эле* кыймыл-аракеттин аткарылышын тилеп, каалап турат – каалоо ыңгай ж.б.

Чак категориясы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилге карата болгон катышын билдирет. Башкача айтканда, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын, же андан мурун болуп өткөндүгүн, же болбосо кийин болоорун туюндурат: *Жаңы бошогон аңызда койлор жайылып жүрөт. Ал институтту былтыр бүтүргөн. Ошко эмдиги жылы барабыз.*

Этиштер грамматикалык категориялардын кайсынысы көбүрөөк мүнөздүү экендигине, өзгөрүш өзгөчөлүгүнө, синтаксистик функциясына ж.б. карай төмөнкүдөй топторго (формаларга) бөлүнөт: **этиштин жакталуучу формалары, кыймыл атоочтор, атоочтуктар, чакчылдар.**

Этишке тиешелүү болгон грамматикалык категориялар жогоруда көрсөтүлгөн этиштик

формалардын баардыгына тең эле бирдей даражада мүнөздүү эмес: этиштин кээ бир түрлөрүнө этишке тиешелүү болгон көпчүлүк белгилер мүнөздүү болсо, айрымдарына саналуу гана белгилер мүнөздүү.

Этиштин жакталуучу формаларында **ыңгай** (окудум, оку, окуюн, окумак), **мамиле** (жазыш, жуун, жазылган, жаздыр), **чак** (барам, барган, иштеп жүрөт) **жак жана сан категориялары** мүнөздүү (жазам, жазасың, жазасыңар, жазат). Ошондуктан мындай этиштер **нагыз (чыныгы) этиштер** деп аталат. Нагыз этиштердин баары **ыңгай, чак, жак, сан категориялары** боюнча өзгөрө алат. Булар этиштин **жакталуучу формалары** деп да аталат.

Этиштин жакталуучу формалары жак мүчөсүн кабыл алып, сүйлөм ичинде дайыма баяндоочтук милдетти аткарат, ошол себептүү жак уландылар кээде **предикативдик (баяндоочтук) мүчө** деп да айтылат.

Этиштин чак жана ыңгай формаларынын жак жана сан боюнча өзгөрүшү жакталыш деп аталат.

Мамиле категориясы этиштин бардык формаларына (түрлөрүнө), алардын ичинде атоочтуктар менен чакчылдарга да мүнөздүү. Ал эми калган категориялар этиштин баардык түрлөрүнө бирдей тарала бербейт.

Кыймыл атоочтор кыймыл-аракеттин атын билдирет (*басуу, окуу, жүрүш, окумак*). Буларга этиштин ыңгай, чак, жак категориялары мүнөздүү эмес, демек, алар чактык маанини билдире албайт жана жак мүчө менен өзгөрбөйт. Кыймыл атоочтордо атоо мааниси болгондуктан, аларга жөндөмө, таандык мүчөлөр жалгана берет: *Барууга болбойт; Менин келишим керекпи? Сүйлөшүчүлөр башталды.*

Сүйлөм ичинде ээлик, толуктоочтук, аныктоочтук милдетти да аткара алат. Бул белгилери боюнча алар атоочторго жакын. Бирок, канткен менен да, аларда этиштик белгилер басымдуулук кылат:

а) мааниси боюнча кыймыл-аракетти билдирет (*иштөө, жүгүрүчү, кетиш* (керек));

б) нагыз этиштер сыяктуу мамиле категориясына ээ жана терс формада айтыла берет: *жуу-нуу, жаз-дыруу, иште-ш-үчү; албоо, келбөө;*

в) этиш сыяктанып алдында турган сөздү белгилүү бир жөндөмдө башкара алат: *китепти окуу, пыязды отоо, сууда сүзүшү, тоодон түшүшү.*

Кыймыл атоочтор мына ушул белгилердин негизинде этиш түркүмүнө жатат деп табылат.

Атоочтуктар кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтөт. Алар бир эле учурда этиштик да, сын атоочтук да касиетке ээ.

Атоочтуктарга этишке тиешелүү

грамматикалык категориялардын ичинен төмөнкүлөр мүнөздүү:

а) атоочтуктарда ар кыл формадагы мамиле этиштердин мааниси сакталат: *жуунган* бала (өздүк мамиле), *жазылган* кат (туюк мамиле), *жүктү ташышкан* киши (кош мамиле) ж.б

б) чактык маанини билдирет: *окуган* бала (өткөн чактык мааниде), *иштеп отурган* кыз (учур чактык мааниде), *бараар* жер (келер чактык мааниде), шаарга *баруучу* киши (келер чактык мааниде).

Ыңгай категориясынын ичинен баяндагыч ыңгайдан башкалары атоочтуктар үчүн мүнөздүү эмес.

Нагыз атоочтук мааниде колдонулганда жак мүчөлөр менен өзгөрбөйт: *ырдаган* балдар, *жашынаар* жер, *иштелүүчү* иш. Бирок атоочтуктун *-ган*, *-ар* мүчөсү этиштин өткөн чагын жана келер чагын уюштуруучу форма катары колдонулганда, алардын кийин жак мүчө улана берет: *Мен ал кинону көргөнмүн. Сен быйыл айылга келерсиң.*

Атоочтуктарга атооч сөздөргө таандык болгон айрым белгилер да мүнөздүү: алар сын атооч сыяктанып, заттын белгисин көрсөтүп, аныктоочтук милдетти аткарат: *отурган* киши, *иштеп жүргөн* келиндер, *ичээр* суу.

Заттык мааниде колдонулганда жөндөмө, таандык, көптүк уландылар жалгана берет жана сүйлөм ичинде ээлик, толуктоочтук милдетти да аткара алат: *жаш жигиттин уялганы – өлгөнү* (макал). *Мамажунус отургандарды кыдырата бир карап алды* (К.Ж.). *Сураганга бекер бер, суусаганга жеке бер* (макал).

Бирок атоочтуктар мааниси боюнча нагыз этиштер сыяктуу эле кыймыл-аракетти туюндурат: *чуркаган* бала, *иштеген* жумушчу, *келээр* күнү.

Чыныгы этиштердей эле өзүнүн алдындагы сөздү башкарып, анын белгилүү бир жөндөмөдө турушун талап кылат: *Анын университетти бүтүргөн баласы чарбада иштейт. Шаардан келген иниңди көрдүңбү?* Ушул өңдүү белгилерине карай атоочтуктар этиштин өзгөчө бир түрү катары каралат.

Чакчылдар негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билгизип, сүйлөм ичинде дайыма бышыктоочтук милдетти аткарат: *Ал сөзүн мукактанып баштады. Аткаруучу Кийизбайдыкын көздөй жорто жөнөдү* (Т.С.).

Чакчылдар мамиле категориясына ээ. Ошондуктан этиштик негиз кайсы мамиледе болсо, андан жасалган чакчыл да ошол мамиленин маанисин билдирет: китепти *окутура* отурду (аркылуу мамиленин маанисинде), *жуунуп чыгып* кетти (өздүк мамиледе), *жардамдашып* отурду (кош мамиле).

Чакчылдар кошумча кыймыл-аракетти

билдирип, нагыз чакчылдык мааниде айтылган учурда чакты, жакты билгизбейт жана аларга ыңгай категориясына да мүнөздүү эмес: *күлө* сүйлөдү, *бышактап* ыйлады, *окуганы* келди, *чарчаганча* иштеди.

Бирок чакчылдын *-а/-й*, *-ып* мүчөлөрү келер чакты жана учур чакты уюштуруучу форма катары колдонулса, анда булардан кийин жак уланды жалгана берет: *ал-амын*, *оку-й-суң*, *бар-ып-сыңар*. Булар кошумча кыймыл-аракетти билдирген чакчыл этиштер эмес, негизги кыймыл-аракетти билдирген келер чактагы жана өткөн чактагы этиштер болуп эсептелет. *-а/-й*, *-ып* формалары бул жерде чакчылды уюштурбастан, этиштин чактарын уюштурат.

Этиш сөздөрдүн **синтаксистик негизги кызматы** – сүйлөм ичинде баяндоочтук милдетти аткаруу. Ал эми этиштин өзгөчө бир түрлөрү болгон атоочтуктар, чакчылдар, кыймыл атоочтор сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнүн милдетин да аткара алат: кыймыл атоочтор баяндоочтон башка ээлик, толуктоочтук, аныктоочтук милдетти да аткара берет: *Сагындын негизги максаты – окуусун дагы улантыш. Жашылчаны көп сугаруунун пайдасы зор. Мектептин айланасын жашылдандыруу – биздин милдетибиз. Мындан ары билүүгө тырышыңыз* (А.Уб.).

Атоочтуктар негизинен аныктоочтук милдетти, затташканда ээлик, толуктоочтук, кээде баяндоочтук милдетти да аткарат: *Бйлаар бала атасынын сакалы менен ойнойт* (макал). *Жуткан жутабайт* (макал). *Ал отургандарды бир карап алды* (К.Ж.). *Жаш жигиттин уялганы – өлгөнү* (макал).

Чакчылдар дайыма бышыктоочтук милдетти аткарат: Ал *күлө* сүйлөдү. Жапар *бөйпөңдөп* бери чуркады (А.Т.).

ЭТИШТИН ЖАСАЛЫШЫ

Этиштер морфологиялык тутумуна карай тубаса этиштер (уңгу этиштер) жана туунду этиштер деп эки топко бөлүнөт.

Тубаса этиштер турпаты, түпкү мааниси боюнча кыймыл-аракетти билдирген жана морфологиялык жактан бөлүктөргө (уңгу-мүчөлөргө) ажырабай турган этиштерди ичине камтыйт. Бул топко көбүнчө этиш сөздөрдүн уюткусун түзгөн бир муунду уңгу этиштер, ошондой эле айрым курамдык бөлүктөргө ажыратууга мүмкүндүк болбогон эки муунду этиштер кирет: *быч*, *керт*, *кес*, *сур*, *сай*, *тик*, *өр*, *чеч*, *бар*, *кел*, *кир*, *уч*, *күт*, *тур*, *айма*, *кайтар*, *алка*, *арбы*, *булга*, *аткы*, *аңды*, *аңтар*, *туура*, *току*, *төлө*, *төрө*, *отур*, *кара*, *тааны*, *кайна*, *эри*, *асыр*, *жылда*, *жалма* ж.б.

Туунду этиштер ар түрдүү сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жана синтаксистик жол аркылуу зат атооч, сын

атооч, сан атооч, тактоочтордон, этиштен жана тууранды сөздөрдөн жасалат: *камчылан, сана, сууса, майдала, агар, экөөлө, эртеле, шыбыра, жалтыра, бөйпөңдө, жылжы, тынык, туттук, тосуп чык, узатып кел, ала кел, келе кет, каниет кыл, кулак сал, жардам эт ж.б.*

Туунду этиштер тубаса этиштерге караганда сан жагынан алда канча көп. Туунду этиштер башка сөз түркүмдөрүнөн **морфологиялык жол менен да, синтаксистик жол менен да жасалат.**

ЭТИШТИН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Мындай этиштер ар түрдүү сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен атооч сөздөн, этиштен ж.б. сөздөрдөн жасалат. Этишти жасоочу куранды мүчөлөр сан жагынан дээрлик арбын.

Тилибизде, ошондой эле тектеш түрк тилдеринин баардыгында, этиш жасоочу курандылардын ичинен эң өнүмдүүсү – *-ла* мүчөсү, тыбыштык жактан 12 түрдүү вариантта өзгөрүп айтылат: *-ла, -ле, -ло, -лө; -да, -до, -де, -дө; -та, -то, -те, -тө.*

Туунду этиш билдирген конкреттүү лексикалык маани ири алды анын жасалышына негиз болгон уңгу сөздүн семантикасы жана куранды мүчөнүн мааниси аркылуу аныкталат. Мисалы: *күрөктө* (күрөк менен казуу), *камчыла* (камчы менен чабуу), *иште* (ишти аткаруу) ж.б.

Башка туунду этиштер сыяктуу эле *-ла* мүчөсү аркылуу жасалган этиштер да ар түрдүү маанилерди туюндурат. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

1. Уңгу сөз билдирген куралдын, нерсенин жардамы менен аткарылуучу кыймыл-аракетти билдирет. Мындай маанидеги этиштер курал-жабдык, аспап-шайман маанисиндеги атоочтук сөздөрдөн жасалат: *кетменде, бычакта, араала, токмокто, күрөктө, самында.*

2. Кандайдыр бир нерсенин этиштин уңгусу билдирген заттын таасирине дуушар болгондугун көрсөтөт: *тузда, майла, айнекте, күмүштө, сырда, суула, нымда, ышта, саймала, сыйла, дарыла, эмде.*

3. Уңгудагы заттанган түшүнүктүн этиштик мааниге өтүшүн билдирет: *ырда, сүйлө (сөз+ла), ойло, иште, айыпта, базарла, өрттө, канда, эсепте, кучакта, уучта, ириңде, башта, көздө.*

4. Этиштин атоочтук уңгусу билдирген белгиге, касиетке, формага, көрүнүшкө ээ болгондукту билдирет. Мындай маанидеги этиштер белги, касиет, түр, көрүнүш, сапат маанисиндеги атоочтордон жасалат: *гүлдө,*

күртта, музда, толкунда, көлдө (көлдөдү), эркеле, үймөктө, чөмөлөлө, кырда, коомайла, суукта, ысыкта, ылаңда, чылпакта.

5. Белгилүү бир орунга, мейкиндикте жана мезгилге байланыштуу болгон этиштик түшүнүктү туюндурат: Мындай этиштердин атоочтук уңгусу мейкиндик, мезгилдик маанидеги зат атоочтордон болот: *талаала, жээкте, бойлоо (суу бойло), кыяла, бөксөлө, эңиште, жогорула, илгериле, төмөндө* – булар кыймыл-аракеттин боло турган жана багытталган ордун да билдирип турат; *эртеле, кышта, жайла, кечте (күн кечтеди)* ж.б. кыймыл-аракеттин мезгил менен байланышта туюндуруп турат.

6. Кыймыл-аракеттин уңгудагы түшүнүккө жараша пайда болгон ар түрдүү ыкмаларын, формаларын билдирет: *чыканакта, боортокто, тизеле, согончокто, төрт аякта, жамбашта, өбөктө, үстөмдө* ж.б.

7. Этиш сын атоочтордон жасалса, объектинин же субъектинин этиштин сын атоочтук уңгусу билдирген сапаттык өзгөрүүлөргө учурагандыгын көрсөтөт: *акта, карала, кооздо, сулуула, жаңыла, жылуула, жакшыла, майдала, тазала, калыңда, жукала, жеңилде, салкында, оордо.*

8. Кыймыл-аракеттин объектисинин атоочтук уңгу туюндурган чен боюнча өлчөнөөрүн билдирет: *граммда, килоло, бутта, тоннала, киллограмда, кашыкта(п), чөмүчтө(п), чакала, челекте, карышта, саржанда, метрле* ж.б.

9. Ойлоо, сезүү процесси аркылуу жаралган абалды туюндурат: *ойло, эсте.*

10. Жаратылыштагы ар түрдүү кубулуштун пайда болушун көрсөтөт: *бороондо, нөшөрлө, бурганакта, бороон чапкында, шыбыргакта, туманда.*

11. Сын-сыпат тактоочтон жасалган айрым этиштер өзүнүн уюшулушуна база (негиз) болгон тактоочтук лексикалык маанисине карай кыймыл-аракеттин тез же жай аткарыла тургандыгын билдирет: *ылдамда, тезде, ыкчамда, акырында, басаңда, жайла.*

12. Туунду этиштер тууранды сөздөрдөн да жасалат. Андай этиштер ошол тууранды сөздөр билдирген табышты, элести тууроо маанисин берет: *шалдырла, шылдырла, тарбаңда, далдаңда, тырбаңда, багжаңда, бөйпөңдө, колтоңдо* ж.б.

Бир катар тууранды сөздөр белгилүү бир мүчөнүн жардамы менен туунду зат атоочко өтөт да, андан соң *-ла* мүчөсү уланып, туунду этиш жасалат: *тарсыл-да* (тарс+ыл+да), *күрсүл-дө* (күрс+үл+дө), *бажыл-да* (баж+ыл+да), *жалтыл-да* (жалт+ыл+да), *жалпыл-да* (жалп+ыл+да), *жылпың-да* (жылп-ың-да), *буртуң-да* (бурт-уң-да),

акыраң-да (акыр-аң-да), *жалпаң-да* (жалп-аң-да), *жалпак-та* (жалп-ак-та), *шалпак-та* (шалп-ак-та) ж.б.

-ла мүчөсү аркылуу орус тилинен ошуп кирген сөздөрдөн да этиштер жасала берет: *асфальтта, бетондо, гипсте, гримде, бомбала, печатта, лакта, сортто, сотто* ж.б.

Атоочтон жасалган туунду этиштер семантикалык түзүлүшү жагынан атооч менен этиштин маанилеринин кошундусунан турат. Эки сөз менен баяндалуучу түшүнүк мүчөлөр аркылуу жасалган туунду этиштерде бир сөз менен берилет. Алар морфологиялык түзүлүшү жагынан бир сөздөн турганы менен семантикалык курулушу боюнча эки курамдуу келишет: *такала* этиши така+уруу дегенди, *малала* этиши мала менен+тартуу дегенди, б.а. семантикалык түзүлүшү боюнча атооч менен этиштен турган курамдуу маанини билдиришет.

Кыргыз тилинде көп сандаган этиштер сырткы түрүнө караганда -ла мүчөсүнүн жардамы менен жасалган туунду этиш сыяктанып көрүнөт. Бирок аларды азыркы учурда морфологиялык бөлүктөргө (уңгу-мүчөгө) ажыратууга болбойт, эгер ажыратсак, уңгусу өзүнчө лексикалык маанини туюндура албайт. Бул өңдүү этиштер тарыхый жагынан туунду этиштер болгон. Мисалы: *сүйлө* – сөз+ла деген уңгу мүчөдөн турат; бай.түрк. *сөзле*, өзб. *сүзле, музда* – бул этиш *богуз+ла* деген бөлүктөрдөн турат; бай.түрк. *богуз* – тамак, кекиртек; *байла* – бул баг+ла деген бөлүктөрдөн турат; бай.түрк. *баг* – боо; бай.түрк.: *багла* – кырг. *байла*; *түлө*: тү+лө деген бөлүктөрдөн турат; бай.түрк. *тү* – жүн; *укта*: уйку+ла деген бөлүктөрдөн турат ж.б. Бирок азыр кыргыз тилинде бул сыяктуу этиштерди курамдык бөлүктөргө ажырабай турган бир бүтүн сөз катары кароого туура келет: *жаала, тейле, ушала, каала, мээле, шилте, шылта, түлө, кубала, ташта* ж.б.

-лан мүчөсү. Бул атоочтон этиш жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири, 12 түрдүү вариантта өзгөрөт: *-лан, -лен, -лон, -лөн, -дан, -ден, -дон, -дөн, -тан, -тон, -тен, -төн*.

Тарыхый жактан *-ла* жана өздүк мамиленин *-н* мүчөсүнүн айкалышынан түзүлгөн татаал куранды. Бул форма эки курамдык бөлүктөн турса да, азыркы кыргыз тилинде бир бүтүнгө бириккен бирдиктүү мүчө катары каралат.

Себеби *-лан* мүчөсү менен уюшулган этиштердин *-ла* формасындагы биринчи бөлүгүн бөлүп алсак, толук маани бере албайт. Алар бирдиктүү *-лан* формасында колдонулганда гана толук маанини туюндура алат. Демек, мындай формадагы этиштердин тутумундагы *-лан* курандысынан *-н* элементин бөлүп кароого болбойт.

Мисалы: *талаптан, намыстан, ардан,*

каардан, кайгылан, суктан сыяктуу туунду этиштерди талапта-н, намыста-н, арда-н, каарда-н, кайгыла-н, сукта-н деп *-н* мүчөсүн бөлүп карасак, анын алдында турган *-ла/-да/-та* формасындагы негиз кандайдыр бир толук түшүнүктү туюндура албайт: *кайгыла(н), арда(н), каарда(н)*. Ошондуктан бул сыяктуу туунду этиштер бирдиктүү *-лан* мүчөсүнүн жардамы менен жасалган деп каралуу керек.

Ушуну менен бирге *-лан* формасындагы айрым этиштердин аягындагы *-лан* мүчөсүн *-ла+н* (*-ла* – этиш жасоочу мүчө + *н* – өздүк мамиленин мүчөсү) морфемаларына карап бөлүү туура келет. Мындай этиштердин *-ла* мүчөсү уланган бөлүгү толук маанини туюндура алат, демек бул жерде *-ла* мүчөсү атоочтон этиш жасайт, *-н* – өздүк мамилени уюштурат: *дарылан: дарыла-н, тумчулан: тумчула-н, камчылан: камчыла-н, тазалан: тазала-н, сулуулан: сулуула-н* ж.б.

Буга чейин *-ла* мүчөсү жөнүндө сөз кылганда ал көбүнчө курал, аспап, каражат, буюмду билдирген конкреттүү маанидеги зат атоочтордон өтмө этиштерди жасай тургандыгы белгиленген эле: отунду *араала*, жерди *күрөктө, бычакта, кетменде, көктө* ж.б.

Ал эми *-лан* мүчөсү болсо курал, каражат, буюм маанидеги конкреттүү зат атоочтордон дээрлик жасалбайт, орун, мезгил маанисиндеги атоочтордон уюшулбайт. Көбүнчө конкреттүү эмес, жалпылама маанидеги зат атоочтор, белгини, сапатты туюндурган атоочтордон жасалат; грамматикалык мааниси боюнча өтпөс этиштер болуп саналат: *кайраттан, кыялдан, жеңилден, жалкоолон, жашылдан, шайырлан* ж.б.

-лан курандысы курамында тарыхый жагынан өздүк мамиленин *-н* мүчөсү да болгондуктан, бул курандынын жардамы менен жасалган туунду этиштер жалпы жонунан кыймыл-аракеттин иштөөчүнүн өзүнө карата жумшалгандыгын билдирет: *ачуулан, үйлөн, тынчсыздан*.

Атоочтук уңгулардын конкреттүү лексикалык маанисине карай тилибиздеги *-лан* формасындагы этиштердин төмөнкүдөй семантикалык түрлөрүн белгилөөгө болот:

1. Атоочтук уңгу билдирген абалга, белгиге келтирилгендикти, ошого өткөндүктү билдирет: *жинден, жиндилен, кайраттан, сыймыктан, кусалан, капалан, таңдан, ардан, кыялдан, үмүттөн, азаптан, ирден, кайгылан, даамдан, ойлон, адаттан, сестен, жандан, таасирлен, намыстан, тынчтан, жыттан*.

2. Атоочтук уңгу билдирген сапатка, касиетке жетишкендикти, ага ээ болгондукту билдирет. Мындай учурда туунду этиштин уңгусу сапатты, сыпатты, ар түрдүү касиетти туюндурган атооч сөздөрдөн болот: *коюулан,*

ачуулан, начарлан, шерден, шаттан, жойпулан, жашылдан, шайырлан, тазалан, суулан, кызуулан, жалкоолон, караңгылан, ач көздөн, суктан, кошоматтан, куудулдан, күчлөн, короздон, даңктан, экилен, зарлан, рахаттан, ызалан, баалан.

3. Атоочтук уңгу билдирген нерсенин (заттын) пайда болгондугун көрсөтөт. Бул учурда туунду этиштин уңгусу көбүнчө конкреттүү маанидеги зат атоочтордон болот: *бутактан, булуттан, кабыктан, карттан, каймактан, көлчүктөн, көбүктөн, нурлан, нымдан, эттен, сепкилден, жалындан.*

4. Атоочтук уңгу билдирген заттык түшүнүккө ээ болгондукту билдирет. Мында да туунду этиштин уңгусу конкреттүү зат атоочтон болот: *малдан, үйлөн, куралдан, тамырлан, кыроолон* ж.б.

5. *-лан* формасындагы этиштердин айрымдары кыймыл-аракетти, процессти атоо маанисин берет: *тамактан, арыздан, тиштен, даттан, аттан, пайдалан, колдон.*

6. Айрым этиштер бир нерсеге окшошкондукту, түспөлдөшкөндүктү билдирет: Бул маанидеги этиштер көбүнчө айрым дене мүчөлөрүнүн аттарын билдирген сөздөрдөн (мурун, ооз, көз, баш, тумшук ж.б.) жасалат. Мындай учурда *-лан* формасындагы этиштин алды жагына кайсы нерсенин белгисине окшоштурулуп жаткандыгын билдирген сөз айкашып айтылат: *уй мурундан(ган), балык ооздон(гон), бака көздөн(гөн), бука баштан(ган), куш тумшуктан(ган).*

Эки деген эсептик сан атоочтон жасалган экилен этиши маани жагынан абстракцияланып, обу жоктонуу, ыгы жок кылыктануу, оштонун деген маанини туюндурат.

-лаш мүчөсү. Бул да атоочтон этиш жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири, 12 түрдүү вариантта өзгөрөт: *-леш, -лош, -лөш; -даш, -деш, -дош, -дөш; -таш, -тош, -теш, -төш.*

Тарыхый жагынан бул мүчө да *-ла+ыш* (кош мамиленин мүчөсү) бөлүктөрүнөн турат. Бирок азыркы кыргыз тилинде бул форма бир бүтүнгө биригип, бирдиктүү бир мүчөгө айланган. Бул мүчө сөз жасоочу бирдиктүү бир морфема катарында колдонулганда, анын айрым курамдык бөлүктөргө (*-ла+ыш*) ажыратып кароого болбойт. Эгерде ажыратсак анда туунду этиштин *-ла* формасында негизги толук маанини бере албайт, ал этиш бирдиктүү *-лаш* формасында колдонулганда гана толук маанини билдире алат.

Мисалы: *көмөктө-ш, досто-ш, каста-ш, антта-ш.* Бул этиштердин көмөк-тө, досто, кас-та, ант-та деген *-ла* формасындагы негизги кандайдыр бир толук маанини туюндура албайт; аларды көмөктөш, достош,

касташ, антташ деген формада колдонулганда гана толук маанини билдирет. Ошондуктан бул сыяктуу этиштер *-лаш* мүчөсү аркылуу жасалган туунду сөз деп каралат. Ушуну менен бирге айрым этиштердин аягындагы *-лаш* мүчөсүнүн *-ла+ыш* (кош мамиленин мүчөсү) морфемаларына бөлүп кароого туура келет. Андай этиштердин мүчөсү уланган негизги өзүнчө толук маанини билдире алат.

Демек, бул жерде *-ла* атоочтон этиш жасаган мүчө, андан кийинки *-ш* кош мамиленин мүчөсү. Мисалы: *иштеш* (иште+ш) – жумушту *иштеш, жамандаш* (жаманда+ш) – Керимди *жамандаш, ырдаш* (ырда+ш) Асан менен *ырдаш* ж.б.

Бул этиштердин *-ла* формасындагы негизги толук маанини билдирип турат: иште, жаманда, ырда, булар *-ла* мүчөсү менен атооч сөздөрдөн жасалган; андан кийинки *-ш* – кош мамиленин мүчөсү, мааниси боюнча, биргелешип, коштошуп иштөө маанисин ачык туюндуруп турат: *иштеш, ырдаш, жамандаш.* Мындай түзүлүштөгү жана маанидеги этиштердин аягындагы *-лаш* мүчөсүн *ара-ла+ш* морфемаларына бөлүп кароого туура келет.

-лаш формасындагы туунду этиштер өзүлөрүнүн уюшулушуна негиз (база) болгон атоочтук уңгусунун лексикалык маанисине карай ар түрдүү маанилерди туюндурат. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

1. Көбүнчө эки же андан артык субъект тарабынан өз ара биргелешип аткарылган кыймыл-аракетти билдирет: *аңгемелеш, достош, сүйлөш, сырдаш, соодалаш, жоолаш, тамашалаш, араздаш, антташ, убадалаш, жаңжалдаш, туугандаш, жакалаш, бордош, антташ, амандаш, акылдаш, коштош, макулдаш.*

2. Атоочтук уңгу билдирген формага, түзүлүшкө, уюмга биригишкендикти көрсөтөт: *артелдеш, колхоздош, коллективдеш, оортоктош, кооперативдеш, борбордош, ирилеш, топтош, уюмдаш, коомдош.*

3. Атоочтук уңгу билдирген белгиге өткөндүктү, ошого ээ болгондукту билдирет: *кыргыздаш, орусташ, маданиятташ, электрлеш, автоматташ, активдеш, демократиялаш, магниттеш, индустриялаш, кристаллдаш.*

4. Атоочтук уңгу билдирген сапатка, касиетке, белгиге ээ болгондукту туюндурат. Мындай учурда атоочтук уңгу сын атоочтон, айрым тактоочтордон, сапаттык маанидеги сөздөрдөн болот: *оордош, жеңилдеш(ти), кыйындаш(ты), начарлаш(ты), таттуулаш(ты), татаалдаш(ты), тереңдеш(ти), ылайлаш(ты), каршылаш, биргелеш, муңдаш, касташ, кектеш* ж.б.

5. Кыймыл-аракеттин кандайдыр бир нерсенин, каражаттын, куралдын жардамы аркылуу аткарылгандыгын билдирет: *тилдеш, муктаж, тиштеш, көздөш, тырмакташ, кылычташ, найзалаш.*

6. *-лаш* формасындагы айрым этиштер бир нече субъект тарабынан биргелешип иштелген кыймыл-аракетти эмес, бир эле субъект тарабынан аткарылган кыймыл-аракетти билдирет: *отурукташ, көмөктөш, каралаш, жардамдаш, жакындаш, теңтайлаш, атаандаш.*

-а мүчөсү. 4 түрдүү вариантта өзгөрөт: *-а, -о, -е, -ө.*

Кыргыз тилинде *-а* мүчөсү аркылуу жасалган туунду этиштер тууранды сөздөрдөн жасалган этиштерди кошпогондо, анчалык көп эмес. Тилдик фактыларга караганда, байыркы убакта *-а* өнүмдүү мүчөлөрдүн бири болгондугу байкалат. Бирок тилдин кийинки өнүгүү жолунда *-а* мүчөсүнүн баштагы өнүмдүүлүк касиети начарлап, сөз жасоодо *-ла* мүчөсүнүн активдешүүсүнө байланыштуу *-а* формасынын сөз жасоочу функциясы *-ла* морфемасына өтө баштаган. *-а* мүчөсүнүн сөз жасоочу кызматынын *-ла* мүчөсүнө оой башташы менен, ал өнүмсүз мүчөлөрдүн катарына өткөн. Булар тектеш башка тилдердеги *-а* мүчөсү аркылуу жасалган этиштердин айрымдарына кыргыз тилиндеги *-ла* мүчөлүү туунду этиштердин туура келиши жана алардын маани жагынан да бирдейлиги ачык далил боло алат.

Мисалы: XI кылымдагы жазма эстеликтердин тилинде (Махмуд Кашгари «Дивану лугат-ит түрк»): *туз-а – кырг. туз-да, төл-е – кырг. төл-дө, йелне – кырг. желин-де; алт. туз-а – кырг. туз-да, каз. өрт-е – кырг. өрт-тө, тат. тез-е – кырг. түз-дө.*

-а мүчөсү аркылуу жасалган туунду этиштердин көпчүлүгүн курамдык бөлүктөргө оңой эле ажырап турат: *чен-е, тең-е, түн-ө, күч-ө, сын-а* ж.б.

Бирок бир катары азыркы учурда аягындагы *-а* формасы менен бирдикте сенек сөзгө айланып кеткен, алардын уңгусу баштапкы өз алдынчалыгын жоготкон, ошондуктан андай сөздөрдө уңгу менен мүчөгө ажыратуу өтө кыйын. Андай сенек формадагы этиштердин тарыхый жагынан туунду этиш экендиги тектеш тилдердин материалдарын өз ара салыштыруу аркылуу билинет.

Мисалы: **кырг.** *көсө* – Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө *көз* – чок, **хакас.** *көс* – көмүр, **тува.** *көс* – күйүп турган көмүр; **кырг.** *жөнө* – **каз.** *жөне:* *жөн* – беталды; **кырг.** *кала* (кал-а) – **монг.** *гал* – от; **кырг.** *ура* – **тува, алтай, хакас.** *ур* – чачуу, чууртуу; **кырг.** *жала* – **азерб.** *йал* – суюк тамак (ит үчүн) ж.б.

Кыргыз тилинде *-а* мүчөсү көбүнчө зат

атоочтордон, сын атоочтордон жана тууранды сөздөрдөн атоочтук уңгунун лексикалык маанисине карай ар түрдүү маанилерди билдирет:

1. Атоочтук уңгудагы атоочтук түшүнүктү *-а* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу кыймыл-аракеттик абалга келтирүү. *-а* формасындагы туундуу этиштерде көбүнчө ушул маани басымдуулук кылат жана алар негизинен өтпөс этиштерден болот: *күчө, деме, жаша, жута, учура, кана, тише* (тиштешүү) ж.б.

2. Атоочтук уңгу билдирген кандайдыр бир нерсени иштөөнү, жүзөгө ашырууну туюндурат. Мындай этиштер көбүнчө өтмө этиштерден болот: *ойно* (оюн+а), *ойло, сына, сана, өөнө, ото, ата, муна, көсө, аша, жыйна* (жыйын-а), *жумша* (жумуш+а), *кына* (кын+а), *тоно* (тон+о), *жала* (жал+а).

3. Сөздүн уңгусу аркылуу туюндурулган белгилик, сапаттык касиетке өтүүнү билдирет. Мындай этиште көбүнчө сын атоочтордон; сапаттык маанидеги сөздөрдөн жасалат: *жүзө, жеңе, чыңа, бошо, кыйна, оңо, курга* (түш. диал. курук+а).

4. Атоочтук уңгу туюндурган мейкиндик, мезгилдик маанидеги этишти жасайт: *орно* (орун+а), *жоло* (жакында), *жөнө* (каз. жөн – бет алды жок+а), *уза, түнө.*

5. Айрым этиштер кыймыл-аракеттин кандай нерсенин, каражаттын, куралдын жардамы менен аткарылгандыгын билдирет: *чене, тиле* ж.б.

-а мүчөсү, аз да болсо, этиш сөздөрдөн да туунду этиштерди жасайт: *бура* (бур+а), *бүтө* (бүт+ө), *кура* (кур+а), *сүрө* (сүр+ө).

Кыргыз тилинде *-а* мүчөсү табыш тууранды сөздөрдөн жана элестүү сөздөрдөн да туунду этиштерди жасайт. Андай этиштер уңгу сөз аркылуу берилген табышка же элеске кыймыл-аракеттик маани берет.

Тууранды этиштер *-а* мүчөсү аркылуу түпкү уңгудан эмес, аягына *-ыр* элементи жалганган тууранды сөздөрдөн жасалат. Мындай сөздөрдүн аягындагы *-ыр* элементи *-а* мүчөсү аркылуу жасалуучу туунду этиштер үчүн негиз катарында кызмат кылат: *жылтыра* (жылтыр+а), *шыңгыра* (шыңгыр+а) ж.б. Табыш тууранды жана элестүү сөздөргө *-ыр* элементи кошулганда, табыштын элестин кайталангандыгы, кубулганы билдирилет. Сал.: *даңк – даңгыр, шыңк – шыңгыр, жалт – жалтыр, дүңк – дүңгыр* ж.б.

-а мүчөсү табыш тууранды сөздөрдөн этиштерди жасайт: *шатыр-а, чатыр-а, шыңгыр-а, шалдыр-а, маара* (маа-р+а), *мөөрө* (мөө-р+а), *былчыр-а, калдыр-а.*

-а мүчөсү элестүү сөздөрдөн этиштерди жасайт: *жалтыр-а, жаркыр-а, мөлтүр-ө, жылтыр-а* ж.б.

-ар мүчөсү. 4 түрдүү вариантта өзгөрөт:

-ар, -ер, -ор, -өр.

Бул мүчө көбүнчө сын атоочтордон этиштерди жасайт. Өнүмсүз мүчөлөрдүн катарына кирет. Алдыда сөз болгон мүчөлөр (-ла, -лан, -лаш, -а) сыяктуу эле -ар мүчөсү да байыркы мүчөлөрдүн бири болуп эсептелет. Буга -ар морфемасынын түрк элинин эски жазма эстеликтеринде бар экендиги далил боло алат.

Мисалы, Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө *кыз-ар* (кызар), *түз-ер* (түз бол), *күз-ер* (күзгө айлануу) деген сыяктуу туунду этиштер учурайт.

-ар/-ер мүчөсүнүн баштапкы толук формасы катарында -гар/-кер мүчөсү эсептелет. Буга эски эстеликтерде -ар морфемасы менен бирге -гар мүчөсүнүн да катар колдонулушу далил боло алат.

Мисалы, Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит түрк» сөздүгүндө: *күзерди / күзгөрдү* (М.К. II.229-б.) – *күз болду; ташгурды / ташурды* (М.К. 4II, 82) – *ташый жаздады*; азыркы тилдерден: **кырг.** *откор*, **түрк.** *отар*; **кырг.** *көмкөр / көмөр* ж.б. Келтирилген бул мисалдардан -ар/-эр мүчөсү -гар/-гер формасынын кыскарылышынан чыккандыгы көрүнүп турат. Бул мүчө менен жасалган туунду этиштер көбүнчө бир муундан, айрымдары эки муундан турат.

-ар формасындагы этиштер негизинен атоочтук уңгусу билдирген сыпатка, белгиге өткөндүктү туюндурат: *агар, бозор, кызар* (кызыл+ар), *эскир, жакшыр, жашар, жапыр, көгөр, кубар, тазар, кыскар, жукар, ичкер, семир* (семиз+ар), *жоонор, көөнөр* (каз. көнө -эски), *эңшер* (эңиш жет) ж.б.

Айрым этиштер -ыр/-ир мүчөсү аркылуу жасалат: *куушур* (кууш+ур), *кичир* (кичине+ир), *кемир* (кем+ир).

Бул мүчө сын атоочтон башка атоочтордон да этиш жасайт: *түнөр, кайгыр, көбүр* (көбүк+ар), *жекир* (жек – жек көрөт), *өзгөр* (өзгө+ар), *өңөр*. (Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө *өң* – алды жак: *Ол менден өңдүн барды* – Ал менден алдын барды).

-са мүчөсү. Төрт түрдүү вариантта өзгөрөт: -са, -се, -со, -сө.

Кыргыз тилинде -са мүчөсү менен жасалган этиштер сан жагынан көп эмес, ал өнүмсүз мүчөлөрдүн курамына кирет. ХI кылымдагы эстеликтердин тилинде (Мисалы, Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит түрк» сөздүгүндө) -са мүчөсүнүн сөзгө жалгануу мүмкүнчүлүгү кеңирирээк болгон: ал этишке да, атооч сөздөргө да улана берген, каалоо маанисин берген.

1) -са мүчөсүнүн этишке жалганышы. Мындай учурда -са мүчөсү уңгуга тике уланып, андан кийин айкын өткөн чактын -ды мүчөсү жана тиешелүү жак мүчө жалганган.

Махм. Кашг. *Ол ок атсады* (ат+са+ды) – Ал ок атууну каалады. *Эр йатсады* (йат+са+ды) – Адам жатууну каалады. *Ол ашсады* (аш+са+ды) – Ал белди ашууну каалады.

2) -са мүчөсүнүн атоочко жалганышы: *Эр сувсады* (сув+са+ды) – Адам сууну эңседи, суусады. *Эр курутсады* (курут+са+ды) – Адам курут самады. *Эр өрүкседи* (өрүк+се+ди) – Киши өрүктү каалады.

-са мүчөсү азыркы кыргыз тилинде да этиш сөздөн кийин жалгана берет. Бирок ал эски түрк тилиндегидей айкын өткөн чактын -ды формасы менен бирге колдонулбайт; каалоолук мааниси -са мүчөсүнүн этишке тике жалганышы аркылуу эле берилет.

Мисалы: *Жер-суу элге тең болсо, биздин да айдоо жерибиз болсо, биз дагы эл катары жер жырттып, эгин сээп, кырман бастырсак – бак таалай ошол!* (Ч.А.). *Сен көргөн ажайып жерлерди мен да көрсөм.*

Бирок этишке -са мүчөсүнүн жалганышы менен андан башка бир жаңы сөз жасалбайт, тек гана уланган этиш сөзүнө тилөө, каалоо маанисин берет.

Ал эми -са мүчөсүнүн жардамы менен атооч сөздөрдөн жасалган этиштер азыркы кыргыз тилинде өтө эле аз кездешет. Алардын көпчүлүгү азыр курамдык бөлүктөргө ажырабайт, себеби уңгусу алгачкы формасын жоготуп, мүчөсү ал сөздүн ажырагыс бөлүгүнө айланып кеткен.

-са формасындагы туунду этиштер негизинен каалоо маанисин билдирет: *сууса, эңсе, көксө, өксө.*

Ушуну менен бирге -са формасындагы этиштердин айрымдары каалоо маанисин эмес, жалпы эле кыймыл-аракеттик маанини туюндурат. Мисалы: *мойсо, акса, тепсе* (теп – этиш+се).

-сы мүчөсү атооч сөздөрдөн жана -ган формасындагы атоочтуктан туунду этиштерди жасайт. Бул формадагы этиштер сан жагынан анчалык көп эмес. Негизинен төмөнкүдөй маанилерди туюндурат:

1) өзүн уңгу сөздүн билдирген маанисиндей деп эсептөө, уңгу сөз билдирген түшүнүккө окшоштуруу: баатырсы, чеченси, анткорсу, кыйынсы, арсарсы, эрдемси (бай. түркчө эрдем – эрдик, баатырдык); менменси деген этиш эки жолу кайталанган мен деген ат атоочко -си мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулган. Бирок бул сөз маани жагынан абстракцияланып, бой көтөрүү, кекирейүү деген түшүнүктү билдирип калган.

2) -сы мүчөсү -ган формасындагы атоочтукка жалганганда, ал билдирген аракет аткарылган сыяктуу болуп көрсөтүлөт: келгенси, көргөнсү, уктагансы. Бул формадагы этишке айкын өткөн чактын -ды мүчөсү

уланып, 3-жакта айтылганда, бир аз болжолдоо маанисин да берет: *Ашым келгенсиди – Ашым келгендей болду. Алым айткансыды – Алым айткандай болду.*

-сы формасындагы айрым этиштер, жогоруда көрсөтүлгөндөй, атоочтук уңгу билдирген түшүнүккө окшошуу маанисин эмес, жалпы эле кыймыл-аракеттик маанини билдирет: *алаксы, буруксу.*

-сын курандысы зат атоочтон, сын атоочтон, айрым тактоочтордон этиш жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири. Бул мүчө курамы жагынан жогоруда айтылган -сы мүчөсү менен өздүк мамиленин -н мүчөсүнөн турат. Бирок тарыхый жагынан эки курамдык бөлүктөн турса да, азыркы мезгилде бирдиктүү бир формага айланган өз алдынча мүчө болуп эсептелет: *кызык-сын, адам-сын, жигит-сиң.*

-сын мүчөсү негизинен төмөнкүдөй мааниде колдонулат:

1) Атоочтук уңгу билдирген белгиге окшошууну, кыймыл-аракеттин субъектинин өзүнө жумшалаарын туюндурат: *адамсың, жатсың, баласың, акылдуусуң, кыйынсың, баатырсың, чоңсуң, бышыксың, мыктысың, күчтүңсүң, бийиксиң, азсың, көпсүң.*

2) Жалпы эле сөз жасоочу мүчө катары да колдонулат. Мындай учурда жогоркудай окшошуу мааниси ачык сезилбейт: *коопсун, көңүлсүн, кемсин, оорсун, кызыксын, корсун, саксын.*

-ша/-шы мүчөсү. Кең-кууш үндүү жарыш келген бул мүчө атоочтордон, табыш тууранды сөздөрдөн этиштерди жасайт; жалганган уңгулардын көпчүлүгү бир муундуу сөздөр (*ым-шы, шаң-шы, шек-ши*) болсо, айрымдары гана эки муундан турат (*болук-шу, талык-шы, толук-шу*).

Бул формадагы этиштердин көпчүлүгүнүн уңгусу баштапкы өз алдынчалыгын жоготкон (*жум-ша, кеп-ше, коп-шо, бык-шы, бук-шу, таң-шы, шим-ши*); курамдык бөлүктөргө ажырай тургандыгы аз гана (*шек-ши, шаң-шы, ым-шы, шап-шы*). Айрымдарынын алгачкы уңгусу кандай сөз болгондугун башка түрк тилдеринин фактылары менен салыштырып текшерүү аркылуу гана аныктоого болот.

Мисалы: *тың-ша* (к.калп, тың – угулган кабар), *ок-шу* (алт. оқы – кусуу), *бол-ук-шу* (түрк. бол – мол, толтура), *ык-шы* (ык – табыш тууранды; салыштыр ыктыт (ык+тут), *ык-ша* (ык нык – катуу, тыгыз), *как-шы* (как – кургак, катуу), *шап-шы* (шап – табыш тууранды), *кың-шы-ла* (кың – табыш тууранды), *каң-шы-ла* (каң – табыш тууранды), *талы-к-шы* (талы), *жум-ша* (алт. йым – куштун жүнү; бул сөзгө -ша мүчөсү уланганда, уңгусу баштагы куш конкреттүү маанисинен абстракцияланып отуруп, жумшак деген түшүнүккө өтүү менен жумша

маанисиндеги этиш жасалган.

-ша/-шы мүчөсү аркылуу жасалган этиштер уңгу сөзүнүн лексикалык маанисине карай негизинен төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) Уңгу сөз аркылуу берилген түшүнүктү этишке өткөрүп, кыймыл-аракеттик маани берет: *тыңша, окшу, кепше, копшо, окшо, шимши, шекши, уша(т).*

2) Сөздүн уңгусу туюндурган белгилик касиетке өтүүнү билдирет: *болукшу, толукшу, талыкшы, какшы, ыкша, ымшы, шаңшы, таңшы, быкшы, бүкшү, жумша.*

3) Сөздүн уңгусу билдирген табышты этиштик мааниге өткөрүп, табыш тууранды этишти жасайт: *какша, ыкшы, жакшы, кыңшы(ла), каңшы(ла).*

-ча/-чы мүчөсү. Азыркы кыргыз тилинде бул мүчө аркылуу жасалган этиштердин бирди-жарымынын гана уңгулары толук маанини билдирбесе (кур-ча), көпчүлүгүнүн уңгулук бөлүктөрү өз алдынчалыгын жоготкон, кандайдыр бир маанини туюндура албайт, өзүнчө бүтүн сөз катары колдонулбайт. Алар аягындагы мүчөсү менен бирдикте бир бүтүнгө айланып кеткен: (*эрчи, кылчы, чарча, калча* ж.б.). Азыркы кыргыз тилинде бул мүчөлөр кандайдыр бир сөзгө жалганып, жаңы этиштерди жасабайт, ошондуктан аларды, азыркы учурдагы абалына карап, сенек мүчөлөрдүн курамына кошууга болот.

-ча/-чы мүчөсү аркылуу этиштер атоочтук жана этиштик уңгулардан жасалган. Алардын айрымдарынын кайсы сөздүн негизинде жасалгандыгын тектеш тилдердин материалдары менен салыштырып текшерүү аркылуу билүүгө болот: *телчи* (тел+чи). Бул *тели* (жаш төлдү башка энеге эмизүү маанисинде) деген сөз менен тектеш; тува тилинде *тел* – эки энеге эмизилген (улак, козу, музоо) деген түшүнүктү берет.

Курча (кур+ча). Бул этиш кур, жип менен айландыра байлоо деген маанисинен башка, *тегеректөө, ортого алуу, курчоого алуу* дегендей абстракцияланган маанини берет.

Жалчы (жал+чы) - жарытылуу бир нерсеге жетишүү, кенелип жетишип калуу деген маанини билдирет; уңгусу *жал* – *маяна, акы төлөө* деген маанидеги зат атооч болгон.

Арчы – *аарчы* (ар+чы); уңгусу – *ар, таза* деген мааниде; кыргыз тилинде: *аруу* – *таза*, татарча: *ару* – *таза*.

Эрчи – *ээрчи* (эр+чи); уңгусу – *эр, ээрчи* деген маанини билдирген; казакча: *ер* – *ээрчи*. *Маган бир ийт эрди* – кырг. *Мени бир ит ээрчиди*.

Чымчы (чым+чы); кырг. *чым* – *чымчу* деген маанини туюндурат.

-ча/-чы мүчөсү элестүү сөздөрдү жасоого да катышат: түп уңгуга -ча/-чы мүчөсү, андан

кийин -й мүчөсү жалганат да, элестүү этиштер уюшулат: *чокчой* (чок+чо+й); *чокчо*: *чокчо* сакал; алт. *чокчо* (бир нерсени чокчойтуп коюу) чок: алт. *чок* – жый, жыйна; тува, *шог* (чогуу), кырг. *чок* (чокчойтуп жыйып коюу): Чабылган чөптү чөк салып кой: Чок-Тал («*чогулган, топ тал*» деген мааниде); *болчой* (бол+чо+й); алт. *болчо* (булгую), түрк. *бол* (мол, толтура), кырг. *болук* (бол+ык); *бүкчүй* (бүк+чү+й), *бөкчөй* (бөк+чө+й); алт. *бөке* (бир нерсени ийүү, эңкейтүү) ж.б.

Тилибизде -ча/-чы формасындагы дагы бир катар этиштер жолугат, бирок алардын уңгусу кайсы сөз болгондугун далилдөө азыр кыйын: *чарча*, *өлчө*, *өкчө*, *тепчи*, *кыпчы* ж.б.

-кар/-кыр мүчөсү. Кыргыз тилинде бул мүчө өнүмдүү мүчө эмес, ал саналуу гана этиштердин курамында кездешет. Көбүнчө бир муунду уңгудан этиштерди жасайт, ушуну менен бирге бул мүчө аркылуу уюшулган бир кыйла этиштердин уңгулары азыркы кыргыз тилинде өз алдынчалыгын жоготушкан. Мындай абал -кар/-кыр морфемасынын байыркылыгын көрсөтөт. Түрк тилдеринин орто кылымдык жазма эстеликтеринин материалдарына караганда, -кар мүчөсүнүн ал убакта бир канча өнүмдүү болгондугу байкалат, бирок ал акырындап отуруп сөз жасоодогу активдүүлүгүн жоготкон жана туюндурган мааниси да тарыган.

Мисалы, Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө: Ол атын *ичкерди* – Ал атын ичке киргизди. Ол аны *антгарды* – Ал аны ант ичирди. Ашыч *ташгурды* – Казан таша жаздады.

Азыркы кыргыз тилинде жогорку -кер, -гар, -гур мүчөлөрү *ич*, *ант*, *ташы* деген сөздөрдөн жогоркудай маанидеги этиштерди жасай албайт.

Дирилдеме *р* тыбышынын тишчил *з* тыбышы менен алмашып айтылыш заңына байланыштуу атоочтук уңгудан жасалган этиштердин кээ бирөөлөрү -кар/-каз формасында колдонула берет, мааниси экөөнүкү бирдей: *аткар* – *атказ*, *откор* – *откоз*, *уяткар* – *уятказ*. Бирок атоочтон жасалып, минтип катар колдонулуучу этиштер сан жагынан тилибизде өтө эле аз.

-кар/-кыр формасындагы этиштер негизинен төмөнкүдөй маанилерди туюндурат:

1) Атоочтук уңгу билдирген белгини, түшүнүктү жүзөгө ашырууну, иштелген аракеттин натыйжасын, жыйынтыгын билдирет: *уяткар*, *эскер*, *башкар*, *саргар* (сары+гар), *куткар*, *омкор*, *тоңкор*.

2) Кыймыл-аракеттин атоочтук уңгу билдирген заттын катышуусу менен аткарылгандыгын көрсөтөт: *сугар*, *откор*, *аткар*.

-кыр мүчөсү табыш тууранды сөздөрдөн этишти жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири.

Бул мүчө тууралган табыштык түшүнүктү этишке, кыймыл-аракетке айландырат. -кыр мүчөсүнүн ушул функциясы байыркы түрк тилинен бери келатат.

Кыргыз тилинде -кыр мүчөсү табыш тууранды сөздөрдөн жасалган төмөнкүдөй этиштердин тутумунда кезигет: *кыйкыр* (*кый+кыр*); сал.: тува, *кыйдээр* – чакыруу; *каткыр* (*кат+кыр*), кырг. *кат-кат күлдү*; *түкүр* (*тү+күр*), *бышкыр* (*быш+кыр*), *ышкыр* (*ыш+кыр*), *какыр* (*ка+кыр*), *айкыр* (*ай+кыр*), *үшкүр* (*үш+күр*), *чүчкүр* (*чүч+күр*), *өкүр* (*ө+күр*), *кычкыр* (*кыч+кыр*), *эчкир* (*эч+кир*), *жеткир*, *чимкир*.

Бир катар тууранды этиштер -кыр/-гыр мүчөсүнүн кыскарган түрү болгон -ыр/-ир мүчөсүнүн жардамы менен жасалат: *бакыр* (*бак+ыр* – *бак этти*), *чакыр* (*чак+ыр* – *чак этти*), *чыкыр* (*чык+ыр* -*чың этти*), *кекир* (*кек+ир*).

-ык/-ик мүчөсү. Бул да байыркы мүчөлөрдүн бири. Ал эски түрк тилдеринде атоочтон этишти жасоо ишине активдүү катышкандыгы байкалат: Махм. Кашг.: *сөз чыныкты* (*чын+ык*) – сөз чын болду. *Тон кирикти* (*кир+ик*) – Тон кирдеди. *Йыл күзүкти* (*күз+үк*) – жыл күзгө өттү (МК, II, 127–135-б.).

Азыркы кыргыз тилинде -ык/-ик мүчөсү жогорку сөздөрдөн (*чын*, *кир*, *күз*) этишти жасай албайт. Учурда бул мүчө анчалык өнүмдүү эмес, негизинен айрым атооч сөздөрдөн жана этиштен туунду этиштерди уюштурат.

-ык/-ик формасындагы этиштер төмөнкүдөй маанилерди туюнтат:

1) Мааниси жагынан атоочтук уңгу билдирген белги менен байланышкан кыймыл-аракетти туюндурат. Мындай этиштердин уңгулары, адатта, белгилик маанини билдирет: *зарык*, *бирик*, *кечик*, *жиник*, *айбык* (*айып+ык*), *ачык* (*ач+ык*): *ал ачыгып калыптыр*; *тотук* – күнгө күйүп караюу (*тот + ык*); салыш. **каз.** *тот* – *дат* (дат басуу), *камык* (*кам+ык*), **араб.** *кам* – кайгы, азап.

2) Атоочтук уңгудагы заттык маанинин негизинде келип чыккан кыймыл-аракетти билдирет: *уук* – *уулануу* деген мааниде (*уу+ык*), *ымык* – *нымдануу* деген мааниде (*ым ~ ным+ык*), *карык* – кардын чагылышынан жакшы көрбөө (*кар+ык*).

3) Уңгудагы атоочтук маанинин этишке өткөндүгүн билгизет: *жолук* (*жол+ык*), *атык* – бала атыгып калды (*ат-ысым+ык*), *демик* (*дем+ык*).

-ык/-ик мүчөсү атооч сөздөрдөн гана эмес, этиштен да туунду этиштерди жасайт: *кырк* (*кыр+ык*), *көнүк* (*көн+ык*), *тынык* (*тын+ык*), *канык* (*кан+ык*), – канааттануу, алымсынуу; *уйку канды*; *жулк* (*жул+ык*), *телчик*

(телчи+ык), *сынык* (сын+ык), - суук *сыныгып* (жумшарып) калды; бышык (быш+ык) – Ал тез *бышыкты*; *жетик* (жет+ик) – Бала *жетигип* калды.

-ык мүчөсү азыркы кыргыз тилинде курамдык бөлүктөргө бөлүнбөй турган этиштердин тутумунда кезигет. Алардын айрымдарынын түп уңгусу кайсы сөз болгондугун тектеш тилдердин материалдары менен салыштырып текшерүү жолу менен гана билүүгө болот.

Мисалы: кынык (кын+ык); сал.: *хакас. хын* – бир нерсени каалоо; *куюк* (куй+ык); монг. *куй* – куюн.

-ай/-ей мүчөсү. Бул мүчө айрым сын атоочтордон, зат атоочтордон, тактоочтордон, элес тууранды сөздөрдөн, кээ бир этиштен туунду этиштерди жасайт.

Сын-сапаттык маанидеги сөздөрдөн (сын атоочтон) жасалган этиштер мааниси жагынан атоочтук уңгусу билдирген белгиге айланууну, ошондой болууну, ошого окшошууну билдирет: *карай, жооной, кеңей, чоңой, улгай (улуг+ай), чуңкурай, такырай, сокурай, сакай.*

Бул мүчө айрым тактоочтордон да этиш уюштурган: көбөй, азай.

-ай/-ей мүчөсү аркылуу этиш айрым зат атоочтордон да жасалат. Булар да атоочтук уңгусу билдирген мааниге окшошууну, ошонун кебете-кепширине айланууну билдирет: *текчей, дүмүрөй, бүдүрөй, муңай, челей, бүкүрөй; уруй* (сал.: монг. *ур* – чор).

-ай/-ей мүчөсү элестүү этиштерди жасоодо уңгуга түздөн-түз жалганбастан, көбүнчө сөздүн негизин түзгөн мүчөдөн кийин уланып, анын курамдык элементине айланып кеткен (-чай: -ча+й, -кай: -ка+й, -дай: -да+й, -ырай: -ыр+ай, -жай: жа+й, -бай: -ба+й ж.б.).

Элестүү этиштердин аягы көбүнчө й менен бүтөт, ошондуктан й морфологиялык жагынан алардын тышкы мүнөздүү белгиси болуп саналат. Мисалы: *балчай, болчой, балкай, каркай, колдой, солдой, балтай, жапырай, бакырай, тасырай, тикирей, балжай, калжай, коржой, балпай, шалпай* ж.б.

-ай/-ей мүчөсү аркылуу этиш сөздөр аз да болсо этиштик уңгулардан да жасалат: *басай* (бас+ай), *бүтүй* (бүт+үй).

-ымсыра мүчөсү. Этиш жасоочу өнүмсүз, түзүлүшү жагынан татаал мүчө: *ым-сы-ра* морфемаларынын айкалышынан уюшулган. Мындагы *-ым* – этиштен атооч жасоочу мүчө. Мисалы, *өлүмсүрө < өл+үм+сыра.*

Бирок *-ымсыра* мүчөсү менен жасалган этиштердин атоочтук бөлүгү баардык учурда эле өз алдынча толук маанини туюндура албайт. Мисалы; *күлүмсүрө, ыйлам+сыра.*

Булардын *күлүм, ыйлам* деген атоочтук уңгулары өзүнчө толук маанини билдире

албайт. Бул сыяктуу сөздөрдө этиштик түп уңгусу гана так ажырап тургандыктан, андай сөздөр этиштик уңгусунан жиктелип, *-ым* мүчөсү өзүнөн кийинки *-сыра* мүчөсү менен биригип кеткен (*-ымсыра*).

Бул татаал мүчөнүн курамындагы кийинки *-сы* көрсөткүчү – окшошуу маанисин билдирүүчү мүчө (чечен+си), *-ра* – этишти жасоочу мүчө (*куу-ра*). Бирок аталган үч мүчө (*-ым/-сы/-ра*) азыркы кыргыз тилинде өз ара тыгыз айкашып, бирдиктүү бир мүчөгө айланган (*-ымсыра*).

-ымсыра мүчөсү дайыма этиштен туунду этиштерди жасайт: *күл+үмсүрө, ыйла+мсыра*. Маани жактан кыймыл-аракеттин жарым-жартылай болгондугун билдирет, түп уңгусу билдирген түшүнүккө окшошууну, тууроону туюндурат: *өлүмсүрөө, күлүмсүрөө, ыйламсыроо.*

-сыра мүчөсү сырткы түрү жагынан жогорудагы *-ымсыра* мүчөсү менен окшош. Бирок ички түзүлүшү, мааниси, кайсы сөз түркүмүнө уланышы жагынан бири-биринен айырмалуу. Алсак, айрым окумуштуулар (П.М.Мелиоранский, С.Кудайберенов) түрк тилдеринде *p ~ z* тыбыштарынын алмашуу заңын эскере келип, жоктукту билгизүүчү *-сыз* мүчөсү мааниси боюнча байыркы түрк тилиндеги *-сыра* мүчөсүнө туура келээрин белгилешип, экөө фонетикалык жана семантикалык жактан тектеш болуу керек деген пикирди айтышат.

Мисалы: байыркы түрк тилинде *күчсире (күчсүздөнүц)* – кыргызча *күчсүз*.

Ошондой эле башка түрк тилдериндеги *-сыз* мүчөсүнүн ордуна чуваш тилинде *-сер* формасынын колдонулушу буга далил боло алат: чув. *хуре-сер (куйруксуз, куйругу жок)* – кырг. *куйруксуз*. Демек, келтирилген фактыларга караганда, *-сыра* мүчөсү *-сыр+а* деген бөлүктөрдөн жасалышы мүмкүн (сындагы *-сыр* – жоктукту билгизүүчү *-сыз* маанисинде).

Кыргыз тилинде *-сыра* мүчөсү атооч сөздөн этиш жасайт: *кансыра, жалгызсыра.*

Бул формадагы этиштер төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1. бир нерсенин жоктугун сезүү, аны эңсөө: *этсире, тузсура;*

2. атоочтук уңгу билдирген нерсени акырындык менен жоготуу: *кансыра, алсыра;*

3. атоочтук уңгу билдирген абалга толук эмес, анча-мынча, жарым-жартылай өтүү: *уйкусура, күмөнсүрө, жалгызсыра, жетимсире, өгөйсүрө.*

Ошентип, этиштен этиш жасоочу *-ымсыра* морфемасынын курамындагы *-сыра* мүчөсү жана атоочтон этиш жасоочу *-сыра* мүчөсү этимологиясы жагынан да, семантикасы жагынан да бири-биринен айырмаланган

омоним мүчөлөр болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде буга чейин сөз болгон этиш жасоочу мүчөлөрдөн башка дагы бир топ мүчөлөр жолугат. Бирок алар чамалуу гана сөздөрдүн курамында учурайт, анын үстүнө көпчүлүгүнүн уңгусу азыркы мезгилде маани бербейт. Андай уңгулардын кээ бирөөлөрү мурун өз алдынча маанилүү сөз болгондугун тектеш тилдердин материалы менен салыштыруу аркылуу гана билүүгө болот.

Тилибизде өйдөкүдөн башка да бир катар өнүмсүз мүчөлөр бар. Алар төмөнкүлөр:

-тар/-дар. Бул мүчө төмөнкү этиштердин курамында бар: *кыстар* (*кыс+тар*), *эңтер*: *эң+тер*; *эң* – *эңип алуу* деген мааниде; *көңтөр*, *бөктөр*, *аңтар*, *майтар*.

-ра/-ре; чачыра (*чач-ы+ра*); сал.: *өзб. сочрамок* (*соч+ра+мок*); *куура* (*куу+ра*), *кыйра* (*кый+ра*), *сүйрө*, *туура*, *жайра* (өлүү, өлүп калуу): *жай+ра*; *жай* – орун деген мааниде; мындан *жайла*, *жайра* деген этиштер жасалган болуу керек.

-ан/-ен; *-ын/-ин:* *оозан* (*ооз+ан*), *жалтан* (*жалт+ан*), *узан* (*уз+ан*); *уз* – чебер, устат; *камын* (*кам+ын*), *жутун* (*жут+ын*), *ыйын* (*ый+ын*), *түшүн*.

-ган/-кан: *кыскан* (*кыс+кан*), *чымыркан* (*чымыр+кан*), *сезген* (*сез+ген*), *ойгон* (*ой+гон*).

-ырка: *таңырка* (*таң+ырка*), *ачырка* (*ач+ырка*), *ташырка* (*таш+ырка*).

-ка/-ке: *чайка* (*чай+ка*); салыш. *чайы* – *жуу*, *чайкоо*; *иске* (*ис+ке*); сал.: *ис* – жыт.

-жы: *жылжы* (*жыл+жы*), *кубулжу* (*кубул+жу*), *тамылжы* (*тамыл+жы*).

-на: *жайна* (*жай+на*);

-па: *жайпа* (*жай+па*);

-пи: *желпи* (*жел+пи*);

-шыр: *тыкшыр* (*тык+шыр*);

ЭТИШТИН СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Эки же андан көп сөздөрдүн ажырагыс айкашынан түзүлүп, татаал кыймыл-аракетти билдирген этиштер сөз жасоонун синтаксистик жолу аркылуу ишке ашырылат. Кыргыз тилинде мындай жол менен жасалган этиштер сан жагынан дээрлик арбын: *окуп отурат*, *келип кет*, *кирип чык*.

Синтаксистик жол менен жасалган этиштердин ар бири эки этиштин өз ара айкашынан уюшулуп, бир татаал кыймыл-аракетти билдирип турат. Алсак, *келип кет*, *кирип чык* деген татаал этиштер *кел* жана *кет*, *кир* жана *чык* деген сыяктуу бири-бири менен байланышпаган бөлөк-бөлөк кыймылды туюндуруп турган жок, тескерисинче, бири-биринен ажыратууга болбой турган келип кетүү, кирип чыгуу сыяктуу бир бүтүнгө бириккен татаал кыймыл-аракетти билдирип

турат. Булардын берген мааниси татаал этиштердин компоненттеринин маанисинин кошундусунан келип чыккан. Мындай маани жеке кыймылды эмес, өз ара бөлүнбөй турган бир туташ татаал кыймылды туюндурат.

Сөз жасоонун синтаксистик жолу байыркы доорлордон бери эле кеңири колдонулуп келаткан өтө өнүмдүү жол. Буга далил катары Орхон-Енесай эстеликтеринен төмөнкүдөй мисалдарды келтирүүгө болот: *атлык ерти* (аттуу эле), *ток ерти* (ток эле), *йок болты* (жок болду, өлдү), *бай кылтым* (бай кылдым), *тезип барды* (качып өттүк), *алып келди* (алып келди) ж.б.

Синтаксистик жол менен уюшулган татаал этиштер, жогоруда көрсөтүлгөндөй, эки этиштин тутумдашып айтылышы менен гана жасалбастан, атооч сөз менен жардамчы этиштин айкашып айтылышы аркылуу да жасалат. Мисалы: *жардам кыл*, *кулак сал*, *ырайым эт*, *адам бол* ж.б.

Бул татаал этиштердин *жардам*, *кулак*, *ырайым*, *адам* деген зат атоочтордон турган биринчи компонентинен кийин *кыл*, *сал*, *эт*, *бол* деген жардамчы этиштер айкашып айтылып, алдында турган атооч сөздөргө кыймылдык (этиштик) маани берип турат.

Ошентип, эки этиштин же атооч менен жардамчы этиштин айкашынан уюшулуп, бир татаал кыймылды атап көрсөтүп, бирдиктүү бир лексикалык маанини туюндуруучу этиштер татаал этиштер деп аталат.

Синтаксистик жол менен жасалган татаал этиштердин тутумунда турган сөздөр анын компоненттери (түгөйлөрү) болуп саналат. Алардын ичинен биринчи компоненти негизги компонент деп, экинчиси жардамчы компонент деп аталат.

Көпчүлүк этиштердин биринчи компоненти да, экинчи компоненти да толук маанилүү этиштерден болсо (*сатып ал*, *окуй кел*), айрымдарынын биринчи компоненти атооч сөздөрдөн, экинчиси жардамчы этиштерден болот (*үмүт кыл*, *кор бол*).

Ушул өзгөчөлүктөрүнө карай кыргыз тилиндеги татаал этиштер атооч уңгулуу татаал этиштер жана этиш уңгулуу татаал этиштер болуп эки чоң топко бөлүнөт.

АТООЧ УҢГУЛУУ ТАТААЛ ЭТИШТЕР

Татаал этиштин бул түрү атооч сөздөн кийин белгилүү бир жардамчы этиштин айкашып айтылышы аркылуу уюшулат да, компоненттери биригип келип, бирдиктүү бир кыймыл-аракетти туюндурат.

Атооч уңгулуу татаал этиштин жасалышында тутумундагы жардамчы этиштин кызматы өтө зор, анткени ошол

жардамчы этиш алдындагы атооч сөзгө кыймыл маанисин берип, аны этиш түркүмүнө өткөрөт. Ушуну менен бирге мындай структурадагы татаал этиштердин семантикалык түзүлүшүнө белгилүү бир даражадагы атоочтук да жана этиштик да маани катышат: нерсе жөнүндөгү түшүнүк атоочтук компоненти аркылуу, анын кыймыл-аракеттик абалы аны менен айкашкан жардамчы этиш аркылуу берилет жана ошол эле калыбы боюнча этишке өтүп, бирдиктүү бир кыймыл-аракеттик түшүнүктү билдирет.

Мисалы: *талап кыл, айып этпе, жардам кыл, тарс деди* ж.б. Бул татаал этиштердин биринчи, негизги компоненти – *талап, айып, тарс* деген зат атоочтор менен тууранды сөз. Булардан кийин *кыл, эт, де* деген көмөкчү этиштер кошулуп айтылып, аларга кыймыл-аракеттик маани берип, этишке өткөрдү. Ушуну менен бирге бул татаал этиштердин семантикалык түзүлүшүндө атоочтук да, этиштик да маани катышып турат. Бирок ал атоочтук жана этиштик маани өз ара байланышпаган жеке-жеке түшүнүктү билдирип турган жок, тескерисинче, бири-биринен ажыратууга болбой турган бирдиктүү бир кыймыл-аракеттик түшүнүк туюндуруп турат. Атооч уңгулуу татаал этиштер этиш сөздөрдүн бир түрү болгондуктан, аларга этиштин баардык грамматикалык категорияларынын (*ыңгай, мамиле, чак, сан категорияларынын*) мүчөлөрү жалгана берет (жардам *кыл-айын*, жардам *кыл-мак*; жардам *кыл-ыш*, жардам *кыл-дыр*; жардам *кыл-а-м*, жардам *кыл-ган*; жардам *кылган-сың*; алар жардам *кыл-ыш-кан*).

Атооч уңгулуу татаал этиштерди жасоого негиз болуучу сөз негизинен уңгу түрүнө колдонулат: *ант кылды, айып этпе, тырп этти*.

Кош айтылган тууранды сөздөр негиз боло алат: *тарс-тарс этти, элп-желп болду*.

Кээде атоочтук бөлүгү белгилүү бир жөндөмдө айтылат: *колго сал, сууга алды, күчтөн тайды*.

Мындай структурадагы татаал этиштердин биринчи компоненти көбүнчө абстрактуу маанидеги зат атоочтордон болот: *эр жетти, убара болду, баян кылды, кулак төшө*.

Сын атоочтордон болот: *жакшы болду, белгилүү болду, ишти таза кылат*.

Тууранды сөздөр активдүү катышат: *дүрп этти, жалт этти, жарк-журк деди, далдак этти*.

Кээде атоочтордон, сан атоочтордон да болушу мүмкүн: *Сага эмне болду? Келаткан ким дейсиң? Биз биринчи болдук*.

Атооч уңгулуу татаал этиштерди жасоого катышуучу жардамчы этиштердин айрымдары лексикалык өз алдынчалыгын

алда качан эле жоготушкан. Мисалы: *эт, де*.

Көпчүлүгү өзүнчө турганда толук мааниге ээ болсо да, атоочтор менен тутумдаш айтылганда алгачкы мааниси начарлап, бүдөмүктөлүп, жардамчы этиштик функцияны аткарып, татаал этиштерди жасоого катышат. Мисалы: *кыл – зарп кыл, бол – жылас бол, кой – көңүл кой, сал – кулак сал, тут – эске тут, бер – салам бер, ал – дан ал, бер – дем бер, чек – азап чек, сүр – өмүр сүр, көр – жакшы көр* ж.б.

Атооч уңгулуу татаал этиштерди жасоочу жардамчы этиштерге негизинен төмөнкүлөр кирет:

Эт. Бул – нагыз жардамчы этиш, ошондуктан ал өз алдынча колдонулбайт. Дайыма атооч сөздөр менен, көбүнчө тууранды сөздөр менен бирге айтылып, татаал этиштерди жасоого активдүү катышат.

Эгерде *эт* этиши тууранды сөздөрдүн жөнөкөй формасы менен айкашса, анда кыймыл-аракеттин бир жолу эле болгондугун билдирет (*тарс этти, жылт этти, далдак этти, эрбең этти*).

Эгерде кош айтылган тууранды сөздөр менен айкашса, анда кыймыл-аракеттин бир нече ирет кайталангандыгын билдирет: *тарс-тарс этти, дүр-дүр этти, колтоң-колтоң этти*.

Эт жардамчы этишинин катышуусу менен уюшулган татаал этиштер да атоочтук компонентине байланыштуу кыймыл-аракетти туюндурат: *сабыр эт, жардам эт, урмат этти, айып этти, айып этпе, калдыр этти, шылдыр-шылдыр этти*.

Эт жардамчы этиши кээде *-ган* формасындагы атоочтук менен жана *-бай* (ба+й) формасындагы чакчыл менен да айкашып айтылат. Бул учурда *эт* көмөкчү этиши да *-ган* же *-бай* формасында колдонулуп, алардан соң жок, эле сөздөрү айкашат. Сөздөрдүн мындай айкашы аркылуу берилүүчү маани күчөтүлүп көрсөтүлөт.

Маанинин күчөтүлүп берилээрин мындай тизмектин тутумуна *эт* этишинин кошулуп жана кошулбай айтылган түрлөрүн өз ара салыштыруу аркылуу байкоого болот. Мисалы: *Ал эч нерсе болгон-эткен жок – Ал эч нерсе болгон жок. Асан барган-эткен жок – Асан барган жок. Ал оорубай-этпей эле кете берди (каза болду маанисинде) – Ал оорубай эле кете берди. Ашым окубай-этпей эле айылда жүрөт*.

Эт этишинен кийин *-ыш* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу этиш деген терминдик маанидеги сөз да жасалган.

Де. Бул атоочтук уңгулуу татаал этиштерди жасоого анчалык көп катыша албайт. Негизинен тууранды жана сырдык сөздөрдөн кийин келсе, кээде айрым атооч

сөздөрдөн кийин да келет. Татаал этиштерди жасайт: *тарс де, курс де, күш-быш деп, «ар» деп беттен алды, өх! деп отуруп калды, ботом! деп чочуп кетти; чү де.* Айда, айдак, айдакта, демек деген сөздөрдүн курамында да *де* жардамчы этиши бар: *айда (ай – сырдык сөз + де – ай+де), айдак (ай+де+ык), айдакта (ай+де+ык+ла), демек (де+мак).*

Бол. Бул этиш өзүнчө лексикалык мааниге ээ, ошондуктан өз алдынча колдонула берет, демек сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алат: *Эртең мектепте жыйналыш болот. Шаарда канча күн болосуң?*

Мындан тышкары атоочтук компонент менен бирге айтылып, татаал этишти уюштурууга да катышат. Мындай учурда жардамчы этиш катары кызмат кылат, өзүнчө сүйлөм мүчөсү боло албайт, бирок негизги компонент менен бирге сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара берет. Ушу белги ар кандай этиштин өз алдынча сөз экендигин, же алар татаал этиштин тутумундагы жардамчы компонент болгондугун аныктоочу чек болуп эсептелет.

Мисалы: *Арабасын оңдойм деп кечке убара болду. Анын бул кылыгына нааразы болдум.*

Бол этиши уңгу түрүндөгү атооч сөздөр менен айкашып, татаал этиштерди уюштурууга активдүү катышат. Мунун натыйжасында жасалган татаал этиштер негизинен ал-абалдык маанини билдирет да, алардын биринчи компоненти көбүнчө абстракттуу зат атоочтордон болот: *баш бол, капа бол, ашык бол, арача бол, дос бол, күбө бол, каза бол, адам бол, жем бол, азамат бол, эсеп бол, дал бол, аш бол, көз бол, жок бол* ж.б. Негизги компоненти кээде сын атооч, так атоочтордон да болот: *жакшы бол, таза бол, жатык бол, кор болбо, катаал болду, куштар бол, ыраазы бол, кумар бол, мерт бол* ж.б.

Кыл этиши да өз алдынча лексикалык мааниге ээ, ошону менен бирге атооч уңгулуу татаал этиштердин жасалышына да катышат, атооч сөздөн турган негизги компонентине кыймыл-аракеттик маани берет: *кызмат кыл, мазак кыл, мерт кыл, милдет кыл, үмүт кыл, үлгү кыл, дак кыл, шылдың кыл, кор кыл, талап кыл, жок кыл, кабар кыл, чыгым кыл, аңгеме кыл, арман кыл, тиричилик кыл, жардам кыл, агалык кыл, убара кыл, баян кыл, дуушар кыл, эрмек кыл, кабыл кыл, мактаныч кыл, шылтоо кыл, тамаша кыл, тартуу кыл, убада кыл, бата кыл.*

Татаал этиштердин экинчи бир тобунун атоочтук компоненттери тигил же бул жөндөмөдө колдонулат да, андан кийин тиешелүү этиш сөз айкашып, ага кыймыл-аракеттик маани берет. Мындай татаал этиштердин компоненттери да жеке-жеке

түшүнүктү билдирбейт, ар бири өзүнчө туруп сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Алардын компоненттери структуралык жана семантикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, бирдиктүү бир кыймыл-аракетти туюндурат: *камакка ал, эсте тут, узин суутту* ж.б.

Атооч уңгулуу этиштер негизги компоненттеринин кайсы жөндөмөдө турушуна карай төмөнкү топторго бөлүнөт:

1) Барыш жөндөмөдөгү сөз менен этиштин айкалышынан жасалган татаал этиштер: *камоого ал, калыска кой, калыбына келтир, четке как, кайгыга сал, кадырга жет, узине түш, кепилге ал, кепилге чыкты, сөзгө кел, добушка сал, бейпайга түш, бейпайга сал, жүзөгө ашыр, жоопко тарт, доого калтыр, сөзгө жык, доого жык, жазага тарт, жарышка түш, акылга кел, акылга кир, тамашага айлант, тамашага сал, айыпка жык, айыпка буюр, антына койдум, арына келтир, арага түш, арага сал, кароолго ал, капканга түш, канжыгага чал, жемеге ал, жемеге калды, айыпка тарт, антына тур* ж.б.

2) Жатыш жөндөмөдөгү сөз менен этиштин айкалышынан түзүлгөн татаал этиштер: *бейпилде жатат, жерде калба, эсте тут, көңүлдө тут* ж.б.

3) Чыгыш жөндөмө менен этиштин айкашынан уюшулган татаал этиштер: *тилден кал, жандан кеч, белден бастыр, жолдон калды, уйкудан калды, анттан тайды, убададан тайды.*

4) Табыш жөндөмө менен этиштин айкашынан уюшулган татаал этиштер: *абийирди ачты, абийирди кетирди, абийирди төктү, жаагын жапты, жаагын басты, кабагын түйдү, жарпты жаз* ж.б.

5) Көп сандаган татаал этиштердин биринчи компонентинин аягындагы табыштын мүчөсүнүн түшүрүлүп айтылгандыгы сезилип турат. Андай айкашуулар узак убактар бою ошол түрүндө кайталанып колдонула беришинин натыйжасында акырындык менен бирдиктүү бир бүтүн сөзгө айланып кетишкен: *жүгөн сал* (жүгөндү сал деген мааниде), *казан ас* (казанды ас деген мааниде), ошондой эле: *жүгөн кат, байге сай, байге кой, балак ал, балак ур, балакет чыгарды, балакет салды, эт ас, тамак ас, барабан чал, кийиз бас, кырман бас, бата бер, бата ал, баш тарт, баш ал, буктурма кой, бейпай сал, бел чеч, бозо сал, салам бер, бүр байла, даам же, даарат ал, далбас ур, дан ал, бүлүк сал, бузук сал, кулак сал, обон сал, жапа чек, дем ал, добуш бер* ж.б.

Атооч уңгулуу татаал этиштердин биринчи компоненти, жогоруда көрсөтүлгөндөй, көпчүлүк учурда атооч жөндөмөдө да колдонула берет: *дат бас, баш бак, док урун,*

дит бак, жигит бол, кабыл ал, нааразы бол, милдет кыл, үйүр бол ж.б.

Көп сандаган атооч уңгулуу татаал этиштер тилдин өсүш процессинде туруктуу сөз айкашына өтүп, идиомалык маанини берип калышкан: *абийириңди төктү* – катуу уят кылды, *адам болду* – эр жетип, киши катарына кошулду, *сөзгө кел* – сөздү угуу, макул болуу, *капканга түштү* – колго түшүү, кармалуу, *изин жашырды* – кылган ишин билгизбей коюу, *изин суутту* – көп убакыт өткөрүп, унуткаруу, эскиртип жиберүү, *кабагын түйүцү* – ачуусу келүү, *кабагын бүркөө* – капалануу, жакшы көр – жактыруу, сүйүп калуу, *таяк же* – уруп коюу, токмоктоп салуу, *тилден калуу* – сүйлөй албай калуу, өлүм алдында жатуу, *көз бол* – көздөп кайтарып туруу, *көзгө илбейт* – теңине албоо, тоотпоо, *көзгө урунду* – көрүнүп калуу, *ит кылды, ит болду* – уят кылуу, уят болуу ж.б.

ЭТИШТИК УҢГУЛУУ ТАТААЛ ЭТИШТЕР

Синтаксистик жол менен жасалган татаал этиштер басымдуу көпчүлүгүнүн биринчи компоненти да, экинчи компоненти да этиш сөздөрдөн болот. Бири-бири менен чакчылдын *-ып, -а/-й, -ганы* формалары аркылуу байланышып, бирдиктүү бир татаал кыймылды атап көрсөтөт.

Этиш уңгулуу татаал этиштерде да биринчи компоненти негизги лексикалык маанини билдирет, экинчи компоненти ага ар түрдүү кошумча маани берет, же экөө биригип келип, татаал кыймыл-аракетти билдирип, жардамчы этиштик милдетти аткарат.

Мисалы: *чаап таштады* дегенде кыймыл-аракеттик негизги маанини чакчыл формадагы *чаап* деген биринчи компоненти билдирип турат; экинчи компоненти болсо өзүнүн *ташта, таштап кой* деген баштагы лексикалык маанисинен ажырап, чабуу кыймыл-аракетинин толук иштелип бүткөндүгүн билдирип, ага грамматикалык кошумча маани берип турат; *бүтүрүп жибер* десек, *жибер* өзүнүн бир жакка *жибер, жөнөт* деген негизги маанисинен ажырап кыймыл-аракеттин тез аякташын билдирип турат; *келип жүрөт* дегенде *жүрөт* этишинин баштагы лексикалык мааниси начарлап, биринчи компонентти билдирген кыймыл-аракеттин үзгүлтүк менен көптөн бери болуп келаткандыгын билдирет.

Ал эми *алып келди, чыгып кетти, кулап түштү, бара кет* деген сыяктуу татаал этиштерди алсак, булар тең маанилүү эки этиштин айкашынан уюшулган, бирок алардын компоненттери жеке-жеке тү-

шүнүктү билдирбейт, тескерисинче, эки компонентинин маанилери биригип келип, бирдиктүү бир татаал кыймылды туюндуруп турат.

Демек, бул жана ушул сыяктуу татаал этиштердин структуралык жана семантикалык жактан уюшулушунда анын ар бир компоненти бирдей деңгээлде катышат. Мындай структурадагы этиштердин маани жактан татаал экендиги төмөнкүдөй фактылардан ачык байкалат: *тос – тосуп чык* (бирөөнүн жолунан тосуп чыгуу), *кошто – коштоп жүр* (бирөө менен кошо жүрүү), *иште – иштеп тап* (иштеп маяна табуу), *узат – узатып чык* (бирөөнү үйдөн жөнөтүп коюу), *сат – сатып ал* (бир нерсени өзүнө сатып алуу), *куу – кууп жет, жүгүр – жүгүрүп келди* ж.б. Булардын ар бири эки бөлүмдөн турган бир туташ кыймылды туюндуруп турат.

Этиш уңгулуу татаал этиштер төмөнкүдөй эки топко бөлүнөт:

- 1) тең маанилүү компоненттерден жасалгандар;
- 2) тең маанилүү эмес компоненттерден жасалгандар.

Компоненттери тең маанилүү татаал этиштер дайыма *-ып, -а/-й* формасындагы чакчылдарга толук маанилүү экинчи бир этиштин айкашып айтылышы аркылуу жасалып, курамындагы ар бир компонентинин маанисинин жыйынтыгынан уюшулган бир татаал кыймылды билдирет. Мындай структурадагы татаал этиштердин жеке компоненттери татаал кыймылдын белгилүү бир бөлүктөрүн билдирет деп айтууга болот. Тактап айтканда, андай татаал этиштердин биринчи компоненти кыймылдын алдыңкы этабын, экинчиси – андан кийинки этабын билдирет.

Мисалы: *айтып кел, алып кет*. Булардын эки компоненти биригип бир татаал кыймылды билдирип турат, бирок ал кыймыл-аракет эки бөлүктөн турат, тактап айтканда, алды менен *айтуу, алуу* кыймылы аткарыла тургандыгын, андан соң *келүү, кетүү* кыймылы аткарыла тургандыгы сезилип турат.

Татаал этиштердин биринчи компоненти *-а/-й* формасындагы чакчылдардан болуп, экинчи компоненти *бар, кел, кет, чык, жүр* деген этиштерден болсо, экинчи компоненти негизги кыймылды билдирип, биринчи компоненти аны коштоп аткарыла турган кошумча кыймылды билдирип калат: *ала кет, бара кел, ала бар, кире чык, окуй жүр*.

Кээде бир татаал этиштер компоненттери билдирген эки кыймылдын бир мезгилде бирге болгондугун көрсөтөт: *чыгып кетти, кулап түштү, кайтып келди, кетип*

баратат, ырдап отурат, көрүп отурат, сүйлөп отурат, жулуп алды ж.б.

Татаал этиштердин компоненттери сүйлөмдө жеке-жеке маани бербейт, тескерисинче, алардын маанилери биригип келип, бирдиктүү бир татаал маанини түзөт. Эгерде алардын компоненттеринин бири-биринен бөлүп жиберсек, бирдиктүү мааниси бузулат. Татаал этиштердин курамдык бөлүктөрү дайыма өз ара байланышта колдонулуп, сүйлөмдө бир гана мүчөлүк милдетти аткарат.

Мисалы: *Мына, жоокерлер үчүн жылуу байпак токуп отурам* (Т.С.). – *Ыракмат, Карабек, мен шашып жүрөм* (К.Ж.).

Татаал этиштер үч курамдуу да болушу мүмкүн: *байкап келе жатат, шашылып бара жатам, кууп бара жатат, жыгылып кала жаздады, ыргытып жибере жаздады*.

Айрым бириккен этиштер да татаал этиштердин биринчи же экинчи компоненти боло алат: *апкелип бер, апкелип тур, апарып бер, апарып ташта, жыйнап кел, таап апкел, жазып апкел, көтөрүп апкел*.

Биринчи компоненти чакчыл формадагы этиштен болгон татаал этиштерди уюштурууга катышуучу функционалдык жардамчы этиштерге төмөнкүлөр кирет: *жат, жүр, отур, тур, сал, ташта, жибер, түйс көр (жеп көр), жазда, бол, кыл, кой, кел, кет, ал, бер, кал, чык, бар, бүт, кир, башта, өт, бил, жет* ж.б.

Булар негизинен толук маанилүү эле этиш сөздөр, татаал этиштерди жасоо учурунда гана өзүнүн баштагы маанисин жоготуп, же начарлатып, же болбосо толук маанисин сактаса да, жардамчы этиштик функцияда (милдетте) колдонулат, ошондуктан булар функционалдык жардамчы этиштер болуп саналат. Мисалы:

а) *иштеп жатат, бара тур, бүтүрүп сал, кете бер*;

б) *окуп чык, отуруп калды, келип жүр*;

в) *качып кетти, айдап келди, кууп жетти*.

Мында биринчи топтогу татаал этиштердин тутумундагы жардамчы этиштер алгачкы маанисин жоготту, экинчи топтогулардын мааниси начарлады, үчүнчү топтогулар маанисин толук сактап жардамчы этиштик функцияда колдонулуп, татаал этиштерди уюштурду.

Компоненттери тең маанилүү эмес татаал этиштер *-ып, -а/-й* формасындагы чакчылдарга жардамчы этиштердин айкашып айтылышы аркылуу жасалат. Мындай структурадагы татаал этиштердин биринчи компоненти кыймыл-аракеттик негизги маанини билдирет, ал эми экинчи компоненти болсо баштагы лексикалык маанисинен ажырап же алыстап грамматикалык жактан элемент

катарында колдонулуп, негизги компонентти билдирген кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн (анын созулушун, кайталанышын, толук бүтүшүн, тез аткарылышын, чукулунан же капысынан болушун ж.б.) билдирет.

Татаал этиштин курамында туруп, чакчыл формадагы негизги этиштин маанисин толуктап, тактап, ал билдирген кыймыл-аракеттин аткарылыш өзгөчөлүгүнүн мүнөзүн билдирүүчү этиштер жардамчы (көмөкчү) этиштер деп аталат.

Мисалы: *чаап таштады* дегенде кыймыл-аракеттик негизги маанини чакчыл формадагы *чап* деген этиш билдирип турат, экинчи бөлүгү болсо бир нерсени *таштап сал* деген баштапкы лексикалык маанисинде колдонулбастан, биринчи компоненти билдирген чабуу кыймыл-аракетинин чечкиндүүлүк менен толук иштелип бүткөндүгүн билдирген; жазып жибер десек, *жибер* өзүнүн бир жакка *жөнөтүчү* деген алгачкы маанисин эмес, кыймыл-аракеттин тез аткарылышын билдирип турат ж.б.

Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин аткарылыш өзгөчөлүгүн билдирүүгө көбүрөөк колдонулуучу жардамчы этиштер негизинен төмөнкүлөр: *тур, отур, жүр, жат, сал, ташта, кой, жибер, түйс, кел, кет, ал, бер, чык, кал, бол, көр, жазда, башта* ж.б.

Булардын жардамчы этиш катары колдонулгандагы негизги этишке бере турган кошумча маанилери бирдей эмес. Алар кыймыл-аракеттин толук иштелиши, кайталанышы, созулушу, тездиги жана анын бир жактан экинчи жакка карай багытталышы сыяктуу ар түрдүү кошумча маанилерди билдиришет.

Булар функционалдык көмөкчү этиштердин жардамы аркылуу жасалган татаал этиштерди туюндурган кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүчү этиштер. Мындай маанидеги татаал этиштер билдирген кыймыл-аракет сүйлөп жаткан учурда бүтпөйт, анын бүтүү чеги да көрсөтүлбөйт; кыймыл-аракеттин жалпы эле үстүбүздөгү мезгилде болуп жаткандыгы жана анын кийин да созула тургандыгы көрсөтүлөт. Мындай маани чакчыл формадагы негизги этишке жат, тур, отур, жүр, бер деген жардамчы этиштердин айкашып айтылышы аркылуу берилет. Татаал этиштердин бул тиби жалпысынан кыймыл-аракеттин узакка созулушун көрсөткөнү менен, тутумундагы жардамчы этиштердин маанисине байланыштуу анын созулуу өзгөчөлүгү бирдей эмес. Анын үстүнө бир эле жардамчы этиш айкашкан негизги компонентинин (чакчыл этиштин) кандай формада экендигине карата ар башка маанилерди да билдирип калышы мүмкүн.

Жүр. Бул этиш *-ыл* формасындагы чакчылдар менен айкашып айтылганда, кыймыл-аракеттин үзгүлтүк менен узакка созулушу көрсөтүлөт: *Сакалдуулардын бул эмнеси деген сөзүн эки-үч кишинин башы кошула калган жерде өмүр дале айта коюп жүрдү* (Т.С.). *Бирок андан кийин дагы бир айга чейин эртели-кеч бир убак келип-кетип жүрүштү* (К.Ж.). *Күйөө кошчусу Сапарбай Осмонго бирдемелерди айтып жүрөт* (Т.С.).

Жүр жардамчы этиши кээде контекстке карай үзгүлтүксүз созулган кыймыл-аракетти билдирет: *Мен өкмөттүн милдетин аткарып жүрөм* (Т.С.). *Санаага саргайып, түктөйүп азып жүрдү* (Т.С.).

Жүр жардамчы этиши *-а/-й* формасындагы чакчыл менен айкашса, анда чакчыл формадагы биринчи компоненти *жүр* жардамчы этиши менен бирге аткарыла турган кошумча кыймылды билдирип калат: *оорулуу баланы көрө жүр, малды карай жүр, мен айткан китепти окуй жүр.*

Жүр жардамчы этиши *-ганы* формасындагы чакчылдан кийин айкашса, келечекте аткарыла турган кыймыл-аракетти билдирет: *Ал окууга кеткени жүрөт* (К.Б.). *Султан кичи ишканада иштегени жүрөт.*

Тур. *-ыл* формасындагы чакчылдар менен айкашып айтылганда, кыймыл-аракеттин узакка созулгандыгын, же дайыма болуп тургандыгын көрсөтөт: *Уулум экөөбүз эптеп эжеңди багып турабыз* (М.Э.). *Бул жол шаардагы чоң көчөлөрдүн бири болгондуктан, машиналар тынбай өтүп турат. Бул кырдан айлананын бардыгы даана көрүнүп турат* (К.Ж.).

Тур жардамчы этиши муну менен бирге мезгил-мезгили менен кайталанып турган кыймыл-аракетти да билдирет: *Кызынын да, келининин да жолун тоспой, ликбезге аларды өзү жиберип турат* (Т.С.). *Баарын мен өзүм текшерип турам* (М.Абдук.). *Ошо окопторго пулеметторун орнотуп, кызылдарды шаарга жолотпой атып турду* (С.Карал.).

Бул жардамчы этиш контекстке ылайык кээде кыймыл-аракеттин учурда болуп жаткандыгын да билдирет: *Күн алай-дүлөй түшүп жаап турат* (К.Ж.). *Ажыбай, Эркинбек – экөө көзүн айырбай карышкырдын ар бир кыймылын карап турушат* (К.Ж.).

Эгерде *тур* жардамчы этиши *-а/-й* формасындагы чакчылдар менен айкашып, өзү өткөн чактын *-ган* формасында айтылса, дайыма болуп туруучу адаттанган кыймылды, абалды туюндурат: *Самтыр, күн ысып турса да, дайыма эски чепкенин кийип жүрө турган. Бекболот жыл сайын Талдыбулактын оозунда жалгыз үй жашай турган. Анын музоолуу ую, эки-үч кой-эчкиси, кулундуу бээси боло турган* (К.Ж.).

Эгерде *-а/-й* формасындагы чакчыл менен айкашкан *тур* жардамчы этиши буйрук ыңгай формасында турса, анда кыймыл-аракеттин убактысынча, кыска мөөнөткө иштелишин билдирет: *Аны-мунуңду койгун да, унчукпай отура тур* (М.Абд.). *Ага дейре желикпей кое тур, Шарше! Сен алдыңкы кашатка тура тур. Мен артыңдан жетип барам.*

Тур жардамчы этиши *-ганы* формасындагы чакчылдан кийин айкашып айтылса, кыймыл-аракеттин чукул арада болоорун билдирет: *Кеткен намызым келгени турат, кудайым өзү бергени турат* (Т.С.). *Күн жааганы турат.*

Жат. *-ыл* формасындагы чакчылдар менен айкашып, жардамчы этиш катары колдонулганда, кыймыл-аракеттин көптөн бери болуп жаткандыгын, кийинчерээк да созула тургандыгын билдирет: *Айылдагы чартамандар бир айдан бери Түлкүбек үчүн иштеп жатышат* (К.Ж.). *Колдон келген даярдыгын көрүп, жолго даярданып жатат* (М.Абд.). *Жооптуу иштерге жаштарды көтөрүп жатат* (К.К.).

Мындай татаал этиштер кээде азыркы учурда жаңыдан гана башталып жаткан кыймыл-аракетти да билдирет: *Баланы жөнөтүп жатабыз* (Т.С.). – *Ооба, Акман аке, Сережканы да узатып жатабыз* (Т.С.). *Бирок амалсыз ажырашып жатабыз* (К.Ж.).

Жат жардамчы этиши чакчыл *-а* формасындагы *бар, кел* деген кыймыл этиштер менен айкашып айтылса, субъектинин белгилүү бир багытка карата (бери же ары карай) болгон кыймылын көрсөтөт: *Салыкем, кыйышпас досум келе жатат* (К.К.). *Оң колун жадаганда чапанына да тийгизбей этияттуулук менен бара жатат* (К.К.).

Айрым учурларда *бара жатат, келе жатат, окуп жатат* деген сыяктууларды тилибизде ыкчам айтуу максатында тыбыштык кыскартууларга учурайт: *баратат* (бара(жа)т+а+т), *келетат/келатат* (келе/кела(жа)т+а+т); *иштеп атат* (иштеп(ж)ат+а+т); *окуп атат* (окуп(ж)ат+а+т).

Кээде *бара жатат, келе жатат* дегендерден мурун *-ыл* формасындагы экинчи бир чакчыл айкашып айтылып, үч курамдуу татаал этиш уюшулат. Мындай учурда кыймыл-аракеттик негизги маанини биринчи компоненти билдирет да, *бара жатат, келе жатат* деген конструкциялар жардамчы этиштик милдетти аткарып калат. Мындай түзүлүштөгү татаал этиштердин биринчи компоненти кыймыл этиштерден болсо, субъектинин сүйлөп жаткан учурда белгилүү бир жакка карата (ары карай же бери карай) багытталган кыймылын көрсөтөт: *кетип бара жатат, качып бара жатат, чуркап келе жатат, самолет учуп келе жатат.*

Эгерде мындай түзүлүштөгү татаал этиш-

тердин биринчи компоненти заттын сапат белгисинин өзгөрүшүн билдирсе, анда татаал этиш кыймыл-аракеттин ар кандай деңгээлде өөрчүшүн, ар кандай деңгээлде күчөшүн билдирип калат. Сал.: *Жалбырактар саргайып баратат* (күчтүүрөк, ылдамыраак саргайып баратканын билдирип турат) – *Жалбырактар саргайып келатат* (акырындан саргайып келаткандыгын билдирип турат) *чөп куурап баратат* – *чөп куурап келатат*; *күн ысып баратат* – *күн ысып келатат*.

Жат жардамчы этиши -а/-й формасындагы чакчыл этиш менен айкашып, келер чак формасында келсе, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин, келечекте болоорун билдирип калат: *Башка түшкөнүн көрө жатаарбыз* (М.Аб.). *Биз да билгенибизди айтыша жатаарбыз* (Т.С.). *Бул жөнүндө кийин да сүйлөшө жатаарбыз*.

Отур жардамчы этиш катары колдонулганда, дайыма *-ыл* формасындагы чакчыл этиш менен айкашып айтылат. Контекстке карай кыймыл-аракеттин белгилүү бир убакыттан тартып азыркы мезгилге чейин созулгандыгын, үстүбүздөгү учурда да болуп жаткандыгын билдирет: *Мейли көзүн ачса, апасы башын жөлөп, көзүнүн жашын көлдөтүп, ыйлап олтурат* (К.К.). *Суу кылбай колтугума катып отурам* (К.Ж.).

Татаал этиштин бул түрү кээде кыймыл-аракеттин белгилүү бир убакыттын аралыгында болгондугун, созулгандыгын билдирет: *Түңү бою түтүн ээлеринин аттарына чачым кагаздарын жазып олтурушту* (Т.С.). *Эчки-текелер кайсы жерден көрүнүп калаар экен деген ой менен дүрбү салып ар кайсы аскалардын арасын карап олтурушту* (К.Ж.).

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын туюндурат: *Мына, жоокерлер үчүн жылуу байпак токуп олтурам* (Т.С.). *Жигит келинчегинин кыймыл-аракетинен кылдай кине таба албай, ичи элжиреп сүйүнүп олтурат* (Т.С.).

Кээде контексттеги мезгилдик мааниге карай кыймыл-аракеттин келечекте болорун билдирип калат: *Эртең делегаттардын сүйлөгөн сөзүн жазып олтурам*.

Бер жардамчы этишинин мааниси ар түрдүү. Анын минтип маани жактан түрдүү болушу чакчыл этиштин кайсы мүчөсү менен айкашкандыгына байланыштуу.

Бер этиши буйрук ыңгайда туруп, *-а/-й* формасындагы чакчылдар менен айкашканда, кыймыл-аракетти иштөөгө уруксат эткендигин билдирет, ошону менен бирге айрым учурларда анын созулушун да көрсөтөт: *Мейлиң, кандай ойлосоң, ошондой иштей бер* (К.М.). *Квартира алганча ушул*

үйдө жашай бергиле. Кана, Өмүкө сүйлөй бериңиз (Т.С.).

Бер этиши *-а/-й* формасындагы чакчылдар менен айкашып, бирок буйрук ыңгайда эмес, этиштин чактарынын биринде колдонулса, анда уруксат берүү мааниси билдирилбестен, кыймыл-аракеттин созулушу гана көрсөтүлөт: *Ушинткен Саадат алдыртадан камылга көрө берди* (Т.С.). *Шатырата жааган жамгырга мойнун тосуп олтура берди* (К.Ж.).

Бер этиши *-а/-й* формасындагы чакчылдар менен айкашканда, контекстке карата кээде кыймыл-аракеттин созулуңкуулугун жана анын адатка айланышын көрсөтөт: *Орундуу жерде да, орунсуз кезде да Шарше күчлөнө берет* (Т.С.). *Айтор, алар шашке болбой олтурган кеч бешимге чейин тынбастан кымызды иче беришет* (Т.С.).

Бер жардамчы этиши *-ыл* формасындагы чакчылдар менен айкашканда кыймыл-аракеттин башка бирөө үчүн иштелгенин билдирет: *Өмүрбайдын эгинин бүт айдап берди* (М.Аб.). *Атасынан келген катты окуп бердим*.

Түш. Жардамчы этиштик мааниде колдонулганда, көбүнчө *-а/-й* формасындагы чакчылдар менен айкашат да, кыймыл-аракеттин бир аз улантылышын билдирет: *ырдай түш, жаза түш, окуй түш*; *Дөбөт карышкыр жогору карай бара түштү да, башты тоголотуп жиберди* (К.Ж.). *Ал койлорун жогору карата жая түштү*.

Кээде кыймыл-аракеттин капысынан жана тездик менен бир абалдан экинчи абалга өткөндүгүн көрсөтөт: *Бир паста үйдүн ичи караңгылай түштү. Деги дениң сообу?! – деп, Калмурат аксакал мостое түштү* (М.Аб.). *Муну укканда жини келе түштү*.

КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ӨНҮГҮШҮН ЖАНА БАГЫТТАЛЫШЫН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТЕР

Кел, кет, бар деген этиштер жардамчы этиштик мааниде колдонулганда, чакчыл формасындагы негизги компонент менен айкашып, кыймыл-аракеттин өнүгүшүн, багытын билдирет.

Кел жардамчы этиш катары колдонулганда, негизинен, кыймыл-аракеттин азыркы мезгилге карай өнүгүшүн билдирет.

Эгерде *-ыл* формасындагы чакчылдар менен айкашып айтылса, кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткан мезгилге чейин болуп келгендигин билдирет; айрым учурларда кыймыл-аракеттин сөз болуп жаткан учурда бүткөндүгүн туюндурат: *Кыштан бери кандай ушактар таралып, эл оозунда айтылып келди* (Т.С.). *Ал караңгы кыргыз элинин аң-билимин көтөрүдө көп милдеттер*

аткарып келди (Т.С.). *Мансур элүц башы өзүнүн эки жигити менен короого атчан кирип келди.* Бул сүйлөмдөгү татаал этиштер кыймыл-аракет өзүнүн белгилүү бир чегине жеткендигин билдирип турат.

Эгерде кыймыл-аракетти азыркы мезгилде да болуп жаткандыгын жана келечекте да улантылаарын билдирүү керек болсо, андай маани жат татаал этиши кошулган үч курамдуу татаал этиш аркылуу берилет. Сал.: *Ар түрдүү кызматты аткарып келди. – Ар түрдүү кызматты аткарып келе жатат.*

Кел жардамчы этиши *-а/-й* формасындагы чакчылдар менен айкашып айтылса, келүү кыймылы менен бирге (кошо) болгон кыймыл-аракетти билдирет, бирок мында да багытты билгизүү мааниси сакталат: *китепти ала кел; кабарды айта кел; Айылдан жалгыз келбестен, келинчегин ээрчиге келди* (С.С.).

Кет. Мааниси боюнча кел этишине карама-каршы; негизинен кыймыл-аракеттин бир жерден башка жакты көздөй багытталгандыгын билдирет. Бул жардамчы этиш *-ып* формасындагы кыймыл этиштер менен айкашса, кыймыл-аракеттин бир жерден башка тарапты карай багытталгандыгын көрсөтөт: *качып кетти, сүзүп кетти, учуп кетти. Эртең төрт кекилик кармап бересиң – деп, түлкү жөнөп кетти* (К.Ж.).

Эгерде этиштер менен айкашса, анда багытты билдирет, кыймыл-аракеттин капыстан боло калгандыгын, тездик менен иштелгенин көрсөтөт: *коркуп кетти, уялып кетти, кызарып кетти; Эмнегедир безгек болгон кишиче калчылдап кетти* (М.Аб.). *Ороскул оң жамбашынан оодарылып ошол замат уктап кетти* (Ч.А.).

-а/-й формасындагы чакчылдар менен айкашканда да кыймыл-аракеттин тез иштелгенин билгизет: *Тилин салаңдатып, чарчаганын күбөлөгөндөй Кумайык оттун боюна жата кетти* (К.Ж.). *Тумар көк шиберге отура кетти.*

Кет жардамчы этиши *-а/-й* формасындагы чакчылдар менен айкашып айтылганда, кээде ал чакчыл формадагы биринчи компоненти *кет* этиши менен бирге болчу кыймыл-аракетти билдирип калат: *бара кет, айта кет, жолуга кет; Атты тушап кет.*

Бар этиши жардамчы этиштик мааниде колдонулуп, чакчыл *-ып* формасындагы кыймыл этиштер менен айкашса, кыймыл-аракеттин бир жерден башка жакты карай багытталгандыгын көрсөтөт: *Бул буюмдарды мектепке алып бар.*

Көрүнүп тургандай, бул сүйлөмдөгү *алып бар* деген татаал этиш алды менен алуу кыймылынын, андан соң ага удаалаш эле баруу кыймылынын аткарыларын туюндуруп турат.

Ал эми *бар* жардамчы этиши *-а/-й* формасындагы чакчылдар менен айкашса, анда татаал этиштин чакчыл формадагы биринчи компоненти *баруу* этиши менен бирге болчу кыймыл-аракетти билдирет: *айта бар, ала бар.*

КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ТОЛУК ИШТЕЛГЕНИН БИЛДИРҮҮЧҮ ЭТИШТЕР

Кыймыл-аракеттин толук иштелиши *-ып* формасындагы чакчылдар менен *ташта, сал, кой, жибер, кал, кет, чык, ал* сыяктуу жардамчы этиштердин айкашып айтылышы аркылуу берилет.

Бул жардамчы этиштердин ичинен кээ бирөөлөрү *-а/-й* формасындагы чакчылдар менен айкашканда, кыймыл-аракеттин тездигин, чукулунан болгондугун билдирет. Бирок мында да кыймыл-аракеттин иштелип бүткөндүгүн билдирүү мааниси сакталат. Ошондуктан кыймыл-аракеттин толук иштелгендигинин негизги белгиси болуп иштин биротоло аткарылып бүткөндүгү, же анын толук иштелип бүтө тургандыгы эсептелет: чөптү чаап таштадым, катты жазып салды – кыймыл-аракеттин биротоло, толук иштелгендигин билдирет; окуп чык, жазып бүт – кыймыл-аракеттин аягына чейин толук аткарылаарын билдирип турат.

Кыймыл-аракеттин толук иштелгендигин билдирүүчү жардамчы этиштер грамматикалык маанилерине карай эки топко бөлүнөт:

а) татаал этиштин тутумунда өзүнүн лексикалык маанисинен көп алыстабай, кыймыл-аракеттин толук иштелгенин билдирүүчү жардамчы этиштер: *чык, ташта, бүт, кет, кал* ж.б.

б) *-ып* формасындагы чакчылдар менен айкашканда, алгачкы лексикалык мааниси жоюлуп, же начарлап, анын ордуна кыймыл-аракеттин тездигин, толук бүткөндүгүн билдирүүчү жардамчы этиштер: *жибер, сал, кой* ж.б.

Аталган жардамчы этиштер чакчылдар менен айкашып, жалпысынан кыймыл-аракеттин толук иштетилишин көрсөткөнү менен, чакчылдардын кайсы формасы менен айкашканына жана өздөрүнүн маанисине байланыштуу ар түрдүү кошумча маанилерди да билдирет.

Сал. *-ып* жана *-а/-й* формасындагы чакчылдар менен айкаша берет.

-ып формасындагы (этиш катары колдонулса) чакчылдар менен айкашып жардамчы этиш катары колдонулганда, кыймыл-аракеттин толук иштелишин билдирет: *Эркин койду айландыра үч жерге*

отту улуу жагып салды (К.Ж.). Сапарбай баш болуп жаштар чоң кагаздын бетине жазуу жазышып, газеталарды жайып салыптыр (Т.С.).

Сал жардамчы этиши -а/-й формасындагы чакчылдар менен айкашканда, кыймыл-аракеттин капысынан болгондугун жана тездик менен иштелээрин билдирет: Жээрде кашка жалт бурула кошкуруп, сол жактагы жыбытчаны карай салды (К.Ж.). Ал кыйшайып турган бастырманы тез эле оңдоп салды.

Ташта жардамчы этиш катарында көбүнчө -ып формасындагы чакчылдар менен айкашат да кыймыл-аракеттин толук иштетилишин, чечкиндүүлүк менен жана кескин түрдө аткарылгандыгын көрсөтөт: Ошон үчүн башка жылкылар тынч турбаган арык сараланы тиштеп, тепкилеп четке кубалап таштачу (Т.С.). Узун жигит дардайып жаткан калыбында колун силкип таштады (Т.С.).

Кээде -а/-й формасындагы чакчылдар менен да айкашат. Мындай учурда татаал этиш көбүнчө үч курамдуу болот да, биринчи компонент билгизген негизги мааниге кийинки эки компонент аркылуу кошумча маани берилип, кыймыл-аракеттин башталып барып аягына чыкпай калгандыгын туюндурат. Кийинки бул мааниси боюнча ташта менен жазда бири-бирине маанилеш келет: кетип кала таштады/кетип кала жаздады. Кыяматтын кыстоосун көрүп кала таштадың, өтүң чыгып оозуңдан, өлүп кала таштадың («Эр Төштү»). Султан жардан учуп кете таштады.

Чык жардамчы этиш катары колдонулганда -ып формасындагы чакчылдар менен айкашып, кыймыл-аракеттин баштан-аяк толук иштелип бүткөндүгүн билдирет: Сен айткан романды мен да окуп чыктым. Музейдеги ар түрдүзү экспонаттарды көрүп чыктык.

Жибер жардамчы этиш катарында -ып формасындагы чакчылдар менен гана айкашат да, кыймыл-аракеттин тездигин, чечкиндүүлүгүн, толук иштелерин билдирет. Кыргыз тилинде мунун синоними катары ий деген этиштер да колдонулат. Мисалы: Мугалим айткандай, кароолун, тегиздеп туруп, тарс эттире атып жиберди (К.Ж.). Үйүңүз турган кургак бедеге от коюп жиберди (М.Абд.). Муштап ийди / Муштап ирди.

Кой. -ып формасындагы чакчылдар менен айкашып, жардамчы этиш катары колдонулганда кыймыл-аракеттин толук иштелгендигин билгизет. Бирок сал, ташта көмөкчү этиштерине караганда мында чечкиндүүлүк, кескин түрдө аракеттенүү мааниси болбойт; кыймыл-аракеттин жайынча гана толук иштелгендиги көрсөтүлөт. Сал.:

чаап салды – чаап таштады – чаап койду, жыйнап салды – жыйнап койду. Ажыбай жерде жаткан өлүк таанды бүркүтүңүн алдына ыргытып койду. Үстүңөн оромол менен таңып койду (М.Абд.). - Апей ботом! – деп, Умсунай чоочуп койду (Т.С.).

Бул жардамчы этиш -а/-й формасындагы чакчылдар менен айкашканда кыймыл-аракеттин тездигин, чечкиндүүлүгүн, капысынан боло калгандыгын билдирет: Тимурдун ызалана түшкөнүн Салтанат байкап, күлкүсүн токтото койду (К.Ж.). Ал обочороок жерде аттанып жаткан Тагайды көрө койду.

Кой жардамчы этиши -а/-й формасындагы чакчылдар менен айкашып буйрук ыңгайда айтылса, кыймыл-аракетти аткарууга улуксат берүү, бир аз эркелетүү, кээде бир аз кекетүү маанисин да берет: Шашып турсаң – бара кой; кеткиң келсе – кете кой.

Тангыч -ба мүчөсү кой жардамчы этиш катышкан татаал этиштин кайсы компонентине жалгангандыгына байланыштуу кошумча маани да түрдүүчө болушу мүмкүн.

Эгерде -ба мүчөсү чакчыл формадагы негизги компонентке жалганса, анда кыймыл-аракеттин иш жүзүнө ашпай калгандыгын билдирет: Тоого мергенчилер менен бирге барайын десем, үйдөгүлөр жибербей койду.

Эгерде -ба мүчөсү жардамчы компонентке жалганса, терс маани менен бирге, алдын ала эскертүү мааниси да берилет: Бул оюбузду башкаларга айтып койбо; көрсөтүп койбо, билгизип койбо.

Эгерде бул мүчө татаал этиштин эки компонентине тең жалганса, анда кыймыл-аракеттин болбой койбостугу, сөзсүз аткарыла тургандыгын билдирет: өндүрүштө күн сайын кыйынчылыктарга жолукпай койбойсуң (С.С.). Ал бүгүн келбей койбойт.

Кал жардамчы этиши -ып формасындагы чакчылдар менен айкашканда, кыймыл-аракеттин биротоло, толук иштелгенин билдирет: Ит дагы тиштөөгө умтулду эле, бирок түлкү былк этпей жатып калды (К.Ж.). Анын куйтулук кылгандыгы бат эле билинип калды (М.Аб.). Бул кабарды укканда Султан эмне кылаарын билбей олтуруп калды.

Бул жардамчы этиш -а/-й формасындагы чакчылдар менен айкашканда, кыймыл-аракеттин тезинен, капысынан боло калгандыгын көрсөтөт: Өмүр ого бетер шашкалактап, атынан түшө калды (К.Ж.). Бөдөнөнүн жөргөлөп келе жатканын көрөрү менен ит лып жата калды. Сол тараптагы коктудан беш-алты атчан киши чыга калды.

Негизги компонент менен жардамчы компонент да байламтасы аркылуу тутумдашса, кыймыл-аракеттин

аткарылгандыгын күчөтүү маанисинде туюндурат: *Элик шуулдап келатып, чоң асканын алдына келгенде тык токтоду да калды. Эркин көз ирмебей табыш чыккан тарапты карады да калды* (К.Ж.).

Таңгыч -ба мүчөсү татаал этиштин чакчыл формадагы негизги компонентине жалганса, кыймыл-аракеттин иш жүзүнө ашпай калгандыгын билдирет: *келбей калды, барбай калды*.

Эгерде -ба мүчөсү жардамчы компонентке жалганса, алдын ала эскертүү маанисин туюндурат: *барбай калба, келбей калба*.

Ал жардамчы этиш катарында -а/-й формасындагы чакчылдар менен айкашканда, кыймыл-аракеттин аткарылышы мүмкүн экендигин (оң формада айтылса) же мүмкүн эместигин (терс формада айтылса) билдирет: *Мен французча текстти которо алам. Кечинде чарчап келсе да, көпкө чейин уктай албайт* (М.Аб.).

Бул этиш жардамчы этиштик мааниде колдонулуп, -ып формасындагы чакчылдар менен айкашканда:

а) кыймыл-аракеттин субъектинин өзү үчүн иштелгендигин, же кыймыл-аракеттин тек гана субъект тарабынан толук иштетилип бүткөндүгүн туюндурат: *Ошентип жүрүп төрт кап буудай камдап алды* (М.Аб.). *Алтынайдан униме деп сурап алган* (М.Аб.). *Карымшак да чыны менен бир күлүп алды да, ушундан кийин бир аз көңүлдү олтурду* (Т.С.). *Бала эшик алдында кыймылдабай сороюп туруп алды*;

б) кыймыл-аракеттин чукулунан, капысынан болгондугун билдирет: *Соке калдастай берип Жыпардын сыясын төгүп алды* (Т.С.). *Мария ичтен сызылып үшкүрүп алды. Кармайм деп колун күйгүзүп алды*.

МАМИЛЕ КАТЕГОРИЯСЫ

Мамиле жөнүндө жалпы мүнөздөмө

Мамиле категориясы этиштин кыймыл-аракетке карата сүйлөөчүнүн объектилик-субъектилик карым-катышта экендигин билдирүүчү форма жасоочу грамматикалык категория.

Кыймыл-аракеттин ээге карата болгон мамилесин аныктоо дегенибиз - сүйлөмдүн ээсине мамиле мүчөлөрү жалганып, баяндоочтук милдет аткарган этишке карата объекти же субъект (реалдуу же реалдуу эмес субъект) экендигин туюнтуу.

Атам өтүк ултарды дегенде *атам* – грамматикалык ээ, иштин чыныгы иштөөчүсү, субъектиси; *өтүктү өзү ултарды. Атам өтүкчүгө өтүк ултартты* дегенде да *атам* сүйлөмдүн грамматикалык ээси, бирок

иштин чыныгы иштөөчүсү (субъектиси) эмес. Ишти иштеген чыныгы логикалык субъект – барыш жөндөмөдөгү *өтүкчүгө* деген грамматикалык толуктооч.

Жеңишбек колун жууду дегенде да *Жеңишбек* – сүйлөмдүн ээси, иштин чыныгы аткаруучусу; анын кыймыл-аракети кол деген бөлөк бир объектиге багытталып турат. *Жеңишбек жуунду* десек, *Жеңишбек* – сүйлөмдүн грамматикалык ээси, иштин чыныгы иштөөчүсү, субъект. Бирок ал муну менен бирге өзүнүн кыймылына өзү объект, анткени кыймыл-аракет башка бир нерсеге өтпөй, субъектинин өзүнө багытталып турат.

Ошентип, мамиле формулаларынын кээ бирөөндө грамматикалык ээ өзүнүн баяндоочуна карата иштин чыныгы иштөөчү субъектиси болсо, кээ бирөөндө боло албайт; иштин чыныгы иштөөчүсү кыймыл-аракет багытталган грамматикалык толуктооч болушу мүмкүн; кээде сүйлөмдө ээ болуп турган зат өзүнүн кыймыл-аракетине логикалык жагынан объект да болушу мүмкүн.

Кыргыз тилинде мамиле категориясынын беш түрү бар: Алар – негизги, өздүк, кош, аркылуу, туюк мамилелер.

Азыркы түрк тилдеринде мамиле категориясынын мүчөлөрүнө, негизинен, кууш үндүүлөр катышат. Байыркы тилдерде тыбыштык курамы жагынан мамиле формулалары кең жана кууш варианттагы мүчөлөр болуп, алар алгач атоочтон этиш жасашса, кууш варианттагы мүчөлөрү этиштерге да жалгана алышкан.

Демек сөз жасоочу мүчөлөрдүн кийин мамилелик форма катарында өнүгүп кетишин жогорку абал аныктайт. Алар: -ан/-ен, -ан/-ин, -ал/-ел, -ыл/-ил, -ал/-еиш, -ыш/-иш, -ат/-ет, -ыт/-ит, -тар/-тер, -тыр/-тир, -ар/-ер, -ыр/-ир, -кар/-кер, -кыр/-кир.

Мисалы: байыркы түркчө *Тай атты* – тай ат болду, ат курагына жетти. *Ол меңе сөз айытты* – Ал мага сөз айтты (<ай – айт, утаңды – уялды; сал: түркчө (ут, уд – уйат; демек, т>д>й: утан<уд>уйал), көзүндү – көрүндү; айтынды – суранды; эгенур – өзүн ээ деп эсептейт; уйалды – уялды (<уй<уд – уйат); куталды – куттуу болду; токол (<ток: ток йылкы – токол мал); аркашты – аркалашты, аркасынан жүк көтөрүштү. өгүшди – макташты (<өг – б.түрк. өг – макта); йашыл (көктө маанисинде) <йаш ж.б. (Мисалдар Махмуд Кашгариден алынды); мамиле мүчөлөрүнө окшош мүчөлөр төмөндөгү сөздөрдө да бар; кырг. от-отун, түш-түшүн, жок-жогол, сун-сунал, чок (алт.) – чогул, жөтөл-жөткүр: жан-йал (б.түркчө от йалды – от жалындады); кыс-кыстар, бөк (монг. бөх – бекем; б.уйг. пөк – бекит) –

бөктөр; май (майыш, майрык) майтар, жаз – жазгыр.

Тарыхый фактыларга жана азыркы мезгилдеги маанилерине караганда тилде мамиле системасы түзүлүүгө чейин мунун азыркы кездеги түрлөрү башта актив жана пассивге гана ажыраган болуу керек (азыркы *аркылуу* мамиленин мүчөлөрү жалганган этиштер – актив, өздүк менен туюк мамиленин мүчөлөрү жалганган этиштер – пассив). Кийин субъект менен кыймыл-аракеттин объектисинин ортосундагы карым-катышты грамматикалык жагынан тактоо үчүн мурунку жалпы түшүнүктөн мамиленин азыркы түрлөрүнүн маанилеринин пайда болушу тилдеги конкреттүүлүктөн абстрактуулук өнүгүп чыккандыгын далилдейт.

Мамиле категориясы атайын мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу этиш сөздөрдөн жасалат. Ошентип аларда сөз жасоо менен сөз өзгөртүүнүн – экөөнүн тең белгиси бар. Бирок кээ бир сөздөрдө гана болбосо, көпчүлүк учурда этиштин лексикалык мааниси өзгөрбөйт. Мисалы:

келиш – 1) бирөө менен бирге келүү; 2) жардамдашуу;

тургуз – 1) ордунан тургузуу; 2) бирдеме орнотуу, куруу;

болуш – жардамдашуу.

Мамиле мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу жогоркудай лексикалык жаңы мааниге ээ болгон этиштер өтө эле сейрек.

ӨТМӨ ЖАНА ӨТПӨС ЭТИШТЕР

Кыймыл-аракеттин объектиге карата болгон мамилеси башкаруу аркылуу берилет. Объектиге карата болгон карым-катышы боюнча этиштерди өз ара бөлүштүрүүнүн мамиле системасында ролу чоң. Объектиге карата, б.а. жөндөмөлөр менен байланыштуулугуна карата этиш **өтмө** жана **өтпөс** болуп экиге бөлүнөт. Этиштин өтмө же өтпөстүгү анын лексикалык топко карата болгон мааниси боюнча аныкталат. Ошондуктан этиштин **өтмө** жана **өтпөс категориясы** – морфологиялык эмес, лексикалык категория.

Этиштин өтмө жана өтпөс болуп бөлүнүшү баарыдан мурда кыймыл-аракеттин объектиге карата болгон байланышына негизделет. Ал эми мамиле категориясы болсо кыймыл-аракеттин субъекти менен объектиге карата болгон карым-катышын билгизет. Ошондуктан өтмө жана өтпөс этиштер мамиле категориясы билгизген мамиленин бир жагы (объект) менен гана байланышат, бирок бул эки категория (өтмө, өтпөс жана мамиле) бирине бири дал келбейт.

Кээ бир этиштер аркылуу берилген кыймыл-аракет затка тике багытталат. Кыймыл-аракет багытталган ал зат көбүнчө табыш жөндөмөсүндө турат. Мындай этиштер **өтмө** этиштер деп аталат: *оку* (эмнени? – китепти), *чап* (эмнени? – чалгыны).

Өтмө этиштер баарыдан мурда конкреттүү кыймыл-аракетти билгизет да, затка тике жана бүт багытталып, аны кандайдыр бир өзгөрүшкө дуушар кылат, же аны ошол кыймыл-аракеттин натыйжасы катарында көрсөтөт. Мындай этиштер объектинин табыш жөндөмөдө турушун талап кылат: *үйдү жыйна, чайды демде, атты сугар, «Шыңгыраманы» аткарды.*

Табыш жөндөмөсүн талап кылган этиштик кыймыл-аракеттин баары эле объектиге бирдей даражада өтө бербейт. Кабыл алуу, билүү, сезүү маанисиндеги кээ бир этиштер да өтмө мааниде болуп, табыш жөндөмөдөгү объектини талап кылат. Бирок, аларда өтмөлүк маани күчсүзүрөөк, ошондуктан алардын кыймыл-аракети объектиге багыттандырганы менен, объект олуттуу өзгөрүүгө учурабайт: *спортту сүйөт, жаңылыкты билет, жаңырыкты укту, антты унутту.*

Кээ бир өтмө этиштер табыштан башка барыш менен чыгыш жөндөмөлөрүн да башкарат.

Чыгыш жөндөмө менен айкашканда, өтмө этиштин кыймыл-аракети табыш жөндөмөдөгүдөй объектиге бүт таралат. Сал.: *Атты карма – Аттан кармап мин. Нанды же – Нандан же ж.б.*

Барыш жөндөмө менен айкашканда, өтмө этиш кыймыл-аракеттин объектиге багытталганын билдирет. Бирок ага таралбайт, объект өзгөрүүгө дуушар болбойт. Сал.: *Мага карады – мени карады. Атка мин – Атты мин.*

Табыштан башка жөндөмөлөрдү талап кылуучу этиштер өтпөс этиштер деп аталат. Алардын кыймыл-аракети кандайдыр бир иш-аракетти аткаруу үчүн затка тике же кыйыр түрдө багытталбайт: *жур, тур, кел, күл, жөнө, укта ж.б.*

Өтпөс этиштерге көбүнчө ал-абалды (*отур, тур, жур, жат, оору, айык ж.б.*), мейкиндиктеги кыймылды (*чурка, бас, кел, кет ж.б.*) жана бир абалдан экинчи абалга өтүүнү билгизүүчү (*кызар, агар, бозор, жумшар, музда, жашар, семир, арыкта, тоң ж.б.*) этиштер кирет. Өтпөс этиштер маани жактан аракетти билгизбегендиктен, алар башка бир нерсени иштөөгө тике багыттала албайт, пассивдүү келет. Ошондуктан булар үчүн өтпөстүк маани мүнөздүү.

Кыргыз тилиндеги этиштер өтмө жана өтпөстүк маанини билдирүү жолдору боюн-

ча экиге бөлүнөт: а) **лексикалык өтмө жана өтпөс этиштер**, б) **грамматикалык өтмө жана өтпөс этиштер**.

Биринчи топко өзүнүн лексикалык мааниси боюнча объектиге тике багытталган же багытталбаган этиштер кирет: *тамакты ич, сууну кеч, айылга кел, үйгө бар* ж.б.

Экинчи топко мамиле формаларында турган этиштер кирет. Мамиле формаларынын өзгөрүшүнө байланыштуу алардын жөндөмөлөрдү башкаруу жөндөмдүүлүгү артат. Объект менен субъектинин ортосундагы мамиле өзгөрөт.

Грамматикалык өтмө этишке аркылуу мамиле кирип, ал өтмө жана өтпөс этиштерден жасалат. Аркылуу мамиленин мүчөлөрүнүн жардамы менен айкашууга жөндөмдүү болот: *кул – күлдүр: Эркин күлдү – Эркин чалдарды күлдүрдү; укта – уктат: Айша уктады – Айша баланы уктатты; жөнө – жөнөт; Ашым жөнөдү – Ашым уулун жөнөттү*. Өтпөс этиштер аркылуулук мааниге кабатталган мүчөнүн экинчиси аркылуу жетишет (*бошо – ким? эмне? бошот – кимди? эмнени? бошоттур – кимди? эмнени? эмнеге?*) *Энем үйдү эжеме бошоттурду*.

Аркылуу мамиленин мүчөсү жалганганда, өтмө этиштерден кабатталган маанидеги өтмө этиштер жасалат да, сүйлөмдө эки объект пайда болот. Сал.: *Атам беде/бедени чапты – Атам бедени Алымбайга чаптырды. Мен газетти уулуман алдырдым*.

Жогоруда келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай, өтмө этиш аркылуу мамиленин маанисине биринчи мүчө айкашканда жетишсе, өтпөс этиштер биринчи мүчөнүн жардамы менен өтмө этишке айланып, тике объектини талап кылат да, аркылуулук мааниге мүчө экинчи ирет жалганганда гана жетишет.

Демек, дал ушул экинчи учурда гана аркылуулук мааниси боюнча өтпөс этиш өтмө менен теңдешет. Аркылуу мамиленин мүчөсү этишке бир же эки жолу эмес, үч жолу да кабатталып келишине тилибиз чек койбойт.

Грамматикалык өтпөс этишке туюк жана өздүк мамиленин мүчөлөрү аркылуу жасалган этиштер кирет.

Туюк мамиле көбүнчө өтмө этиштен жасалат. Туюк мамиленин мүчөсү жалганганда, лексикалык өтмө этиш өтпөс этишке айланат да, баштагы тике объект менен айкашуучу мүмкүнчүлүгүнөн ажырап; барыш, чыгыш жөндөмөлөрүн башкарып калат: *жең – кимди, жеңил – кимден; жаз – эмнени? жазыл – эмнеге? Аккочкор Жаңыл мырзадан жеңилген* (А.Чоробаев). *Керимбек газетага жазылды*.

Туюк мамиле сейрек түрдө өтпөс этиштен да жасалат: *Соко жүрдү – Соко менен жүрүлдү*. Мындай учурда субъектилик жа-

на объектилик маани өзгөрөт; кыймыл-аракеттин иштөөчүсүнүн белгисиздиги, так эместиги билдирилет.

Өздүк мамиле формасындагы этиштер көбүнчө өтмө этиштен жасалып, өтпөс этишке айланат. Өтмө этиш өтпөскө айланганда, табыш жөндөмөдө турган мурдагы сөз көбүнчө түшүп калат да, анын ордуна кыйыр жөндөмөдөгү объект пайда болот: *колунду жуу – сууга жуун; бутунду какта – отко кактан*.

Өздүк мамиле формасындагы этиштин өтмө маанидеги бойдон калган учуру сейрек кездешет: *карма – карман* (кимди?); *тарт – тартын* (эмнени?); *Жылкынын чылгый терисин тартынып, Медер кылаар кишим жок, Карманып сени жүрөйүн* (Кедейкан).

Өздүк мамиле формасындагы этиш, чанда бир учурларда болбосо, негизи, өтпөс этиштен жасалбайт: бошо-бошон.

НЕГИЗГИ МАМИЛЕ

Туунду жана тубаса уңгу этиштер мамиле формаларынын жасалышы үчүн негиз болуп кызмат кылышат. Ошондуктан алар негизги мамиле болуп саналат.

Морфологиялык жагынан атооч жөндөмө башка жөндөмөлөрдүн ичинде кандай орунду ээлесе, негизги мамиле да мамиленин калган түрлөрүнүн ичинде ошондой орунду ээлейт. Негизги мамиле морфологиялык жагынан өзүнө тиешелүү мүчөсүнүн жоктугу менен мүнөздөлөт; мамилелик маани мында уңгу же негиз түрүндө турган этиш сөздөрдүн ички лексикалык мааниси аркылуу билдирилет.

Негизги мамиледе турган этиш сөздөр морфологиялык жагынан **туунду, тубаса**, грамматикалык жагынан **өтмө, өтпөс**, демек, **активдүү жана пассивдүү** болуп да бөлүнөт.

Мааниси жагынан негизги мамиле кыймыл-аракеттин ээ тарабынан иштелгендигин көрсөтөт. Эгерде кыймыл-аракетке ээнин субъект же объект экендигин көрсөтүү зарыл болсо, анда этиш башка мамилелердин формасын кабыл алат. Мындай учурда кыймыл-аракеттин ээге карата болгон мааниси сан жана сапат жагынан өзгөрөт. Негизги мамиленин мааниси мамилелик башка формаларга салыштырганда ачык билинет: *Айша кир жууду* дегенде мындагы кыймыл-аракет башка бирөөнүн катышуусуз, сүйлөмдүн ээси – Айша тарабынан иштелгендиги көрүнүп турат. Грамматикалык ээ да, логикалык субъект да – Айша. Мында субъект менен грамматикалык ээ бир-бирине дал келип, алардын милдетин бир эле сөз аткарып турат. Кыймыл-аракет багытталган объект өзүнчө башка сөз менен берилген, бирок ал логикалык жагынан субъект боло

албайт, грамматикалык өз маанисинде колдонулган – объект.

Негизги мамиле кээде туюк мамиленин маанисинде да колдонулат: Атаган өзгөчөлүк *-ган* формалуу аныктоочтук айкаштан кезигет: *жеген эт, окуган китеп, окуган киши, окуган мектеп, окуган убак.*

Мындай аныктоочтор менен аныкталгычтар өз ара бирдей карым-катнашта эмес. Биринчи экөөндө өздөрүнүн белгиси болуп эсептелген кыймыл-аракеттерине аныкталгычтагы объект болуп эсептелсе, андан кийинкисинде аныкталгыч – өзүнүн кыймыл-аракетине субъект; эң акыркы экөөндө аныктооч менен аныкталгыч бири-бирине мейкиндик жана мезгилдик карым-катыш боюнча байланышкан. Бирок, негизги мамиленин туюктук мааниде колдонулушу аныкталгычынын жандуу, жансыздыгына негизделбейт жана аныкталгычынын маанисинен да келип чыкпайт.

Негизги мамиле аркылуу берилген аныктоочтук айкашуулардын туюк мамиле маанисинде колдонулуу, колдонулбастыгы аныктооч болуп түшкөн кыймыл-аракеттин субъектилеринин белгилүү, белгисиздигине негизделген.

Кыймыл-аракеттин субъектиси белгисиз, жаксыз болсо, негизги мамиле туюктук мааниде колдонулат, же туюктук форма аркылуу берилет. Мындай учурда аныктоочтук айкашуудагы кыймыл-аракеттин субъектиси өзүнчө атайын берилбейт: *Айткан сөз жерде калбайт – Айтылган сөз жерде калбайт.* Сал.: *унутулуп кетилди. Актаган үйгө киресиң – Акталган үйгө киресиң. Айткан убакта келесиң – Айтылган убакта келесиң* (субъект белгисиз).

Эгерде *-ган* формасынын логикалык субъектиси белгилүү болсо, аныктоочтук айкашуу анда негизги мамиле маанисинде колдонулат: *Жолдошу айткан сөз жерде калбайт. Айша актаган үйгө киресиң. Алым айткан убакта турасың.*

Аныкталгычы жандуу заттардан болгон айкаштарда да субъект белгилүү, белгисиз болот, кийинки учурунда негизги мамиле туюк мааниде колдонулушу мүмкүн.

Жиберген кишилер: 1) кыймыл-аракеттин субъектиси кимдир бирөөлөрдү бир жакка жиберген деген мааниде; 2) кыймыл-аракеттин жаксыздыгы: *Тоого жиберген кишилер келди* (жиберилген кишилер маанисинде). Мындай эки жактуу маанилүүлүктү айруу үчүн аныктоочтор көбүнчө туюк мамиле формасында же мүчөсүз колдонулат: *жиберген кишилер* (негизги мамиле), *жиберилген кишилер* (туюк мамиле).

КОШ МАМИЛЕ

Кош мамиле субъектилердин өз ара же биргелешип иштешкен кыймыл-аракетин билдирет. Кош мамиле аркылуу берилүүчү карым-катыш субъектинин сандык мамилесине негизделип, кыймыл-аракеттин бир канча субъект тарабынан иштелгендигин көрсөтөт.

Кош мамиле этиш сөздөргө *-ыш* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат да, негизинен, төмөндөгүдөй маанилерди билдирет:

I. Биргелешүү мааниси. Этиштин өтмө, өтпөстүгүнө карата биргелешүү мааниси жана алардын объект менен болгон карым-катышы да эки түрдүү болот:

1) **Объектисиз жөнөкөй биргелешүү.** Өтпөс этиштен жасалган кош мамилелер кыймыл-аракеттин бир канча субъектилер тарабынан биргелешип иштелгендигин билдирет. Мындай учурда кыймыл-аракет тике объектиге багытталбайт, ишти иштөөгө бир канча субъектинин бирге катышкандыгы гана билдирилет. Мындай учурда субъектилер коллективдик мааниде болуп калат. Эгерде алардын ар бири өз алдынча берилген болсо, өз ара *менен* деген байламта аркылуу тутумдашат. Бул эки учурда тең грамматикалык субъектилер атооч жөндөмдө болушат. Мисалы: *Жүздөй жигит дүр этип аттанышып, карагайы көрктүц шаардай көрүңүп, балык жон тартып жаткан тоону бет ала бастырышты* (К.Маликов). *Алар ар кайсы кумайларды, аскалардын арасындагы керцлөрдү караган болушат* (К.Жантөшев). *Буюкка тоо кийиктер аскалардан түшүп, бөксөгө, ылым-тага карай ыкташты. Айша менен Калыйча күлүп жатышты.*

2) **Объектилүү өз ара биргелешүү.** Өтмө этиштен жасалган кош мамилелер кыймыл-аракетти субъектилердин өз ара биргелешип иштешкендигин билдирет. Мындан этиштин маанисине карата объектилүү бергелешүнүн эки түрдүүлүгү байкалат:

а) кыймыл-аракет субъектинин өзүнө багытталышы мүмкүн. Кош мамиленин бул мааниси өздүк мамиленин маанисине жакын. Өздүк мамиледе субъект өзүнүн кыймыл-аракетине объект болсо, кош мамиледе субъект бирине бири объект болот. Анткени алардын кыймыл-аракети башка затка өтпөйт, субъектилердин өздөрүнө өтөт.

Грамматикалык жагынан кыймыл-аракетке катышуучу субъектилер атооч жөндөмдө болушат да, өз ара *менен* деген байламта аркылуу тутумдашат, же атооч жөндөмдөгү субъектилерге *менен* деген жандооч кошулат. Кээде биргелешүү маанисин тактоо максатында сүйлөмдүн курамына «*бирин*

бири», «бири менен бири» деген сөздөр да кошулушу мүмкүн: Ал иниси менен кармашты. Абыл менен Касым кат алышып турат. *Эмне кылаарын билишпей Анархан менен Дарыяхан бир нече секунд бирин-бири карашты. Күмүш менен Зуннахун кол кармашып көрүштү* (К.Жантөшев). *Эркин менен Жеңиш кучакташты.*

б) кыймыл-аракет грамматикалык объектиге багытталып, ошого өтөт. Субъектилер ошол кыймыл-аракетти аткаруу үчүн биргелешип иштешет: *Жумаалылар огороддун чекесине чыга бергенде, алардын кайда, эмне үчүн баратканын балдар көрүштү* (К.Жантөшев). *Сабага куяры менен сүттү алмак-салмак бышышты. Кызы энеси менен кир жуушту.*

II. **Жардамдашуу мааниси.** Кош мамиленин бул мааниси ишти биргелешип иштөөнүн бир түрү болуп эсептелет. Бирок жардамдашуучу субъект атооч жөндөмө аркылуу, көмөк көрсөтүлгөн жак барыш жөндөмө формасын кабыл алат: *Керимбек энесине пахта теришти; Салый эжесине теришти.*

Көптүк маанисиндеги -ыш мүчөсү кыймыл-аракетке бир канча субъектинин бирге катышкандыгын көрсөтүү аркылуу көптүк идеяны да билдирет. Бул мүчө көптүк мааниде үчүнчү жактын көптүк түрүндө гана колдонулат. -ыш мүчөсү аркылуу биргелешүү жана үчүнчү жактын көптүк мааниси бирге берилет. Биринчи, экинчи жактын көптүк түрүндө сандык идея менен биргелешүү мааниси айрым форма менен берилет: *Кечээ кырданды биз бастырыштык эле, биздин силер бастырышасыңар.*

Үчүнчү жактын көптүк мааниси менен субъектилердин биргелешүүсүн бөлүп кароого эч мүмкүн эмес. -ыш аркылуу берилген көптүк идея биргелешүү маанисинин бир түрү болуп эсептелет: *Бүбүш столуна олтуруп, ишине киришти деген кабарды угушуп, журт анын үстүнө келишип, учурашып кол беришет* (Т.Сыдыкбеков). *Атасы өлүп, балдары ардактап көмдү да, алтын тактарына минип, тийиштүү элдерине өкүмүн жүргүзө беришти* (Миң бир түн).

Үчүнчү жактагы субъекти көптүк түрдө турса да, айрым учурда анын баяндоочу -ыш формасы менен берилүүнүн ордуна жекелик санда айтылат. Башкача айтканда көптүк формада турган субъект бир өңчөй категория катарында кабыл алынып, кыймыл-аракеттер жалпысынан бир кыймыл катарында эсептелсе, баяндооч жекелик санда, -ыш мүчөсүз колдонулат: *Алар келди. Алар жазды. Топтошуп эл келип жатса, туш-тушка куугунчулар чапкылап келип жатат* (К.Жантөшев).

Эгерде көптүк формадагы субъектинин айрым кишилерден тураардыгы көрсөтүлүп, ага карата кыймыл-аракеттер да айрым субъектиге бөлүштүрүлсө, баяндооч көптүк формада колдонулат: *Эл дуулдашып, чоң маселе чечилгендей, тарап жатышты* (С.Каралаев). *Өтө эле сөөлөттү шайыр көрүнүштө уу-дуу болуп, кубанычтуу сөздөрдү күлкү менен безеп жөнөтүп жатышат* (К.Жантөшев).

III. **Ортозаар маани.** Кээ бир этиштер формалдык жагынан кош мамиле болгону менен, жогоркудай маанилер менен сыйышпай турган ара маанини билдирип да калат.

Кыргыз тилинде кош мамиленин ортозаар мааниси анчалык өнүгө алган эмес: *Өгөөдөй болгон кыл аркан алакандарын кабартып, тез сыйрып жиберди, бара-бара жарасы туз сепкендей ачышты* (А.Токомбаев). *Оорусу күндөн күнгө жылыштап оңолуп келе жатат. Ары сыйлыгыша отур. Жип чатышып калыптыр.*

Кыргыз тилинде -ыш мүчөсү аркылуу түзүлгөн кээ бир этиштер лексикалашып, кош мамиленин маанисинде эмес, башка жаңы маанидеги этиш катарында колдонулган учурлары да кездешет.

Кош мамиле да I, II жак жекелик түрдө жактала берээри белгилүү: *Мен жазыштым, сен жазыштың.*

Демек, критериясы – -ыш формасындагы этиштин кош мамиледе экендигин, же лексикалашкан жаңы мааниде экендигин маанисине карай гана ажыратууга болот.

Ушундан улам -ыш мүчөсү уланган этиш лексикалашкан жаңы мааниде келгенде көптүк идея жана биргелешүү мааниси берилбейт: *мен кириштим, талаштым, сен кириштиң, талаштың* ж.б.

Лексикалашкан жаңы маанидеги этиштерге *кириш, жармаш, орнош, чатыш, келиш, куруш, майыш, катыш, аралаш* сыяктуу этиштер кирет.

Кээде биргелешүү маанисин күчөтүү үчүн, же биргелик маанини ажыратып көрсөтүү үчүн -ыш мүчөсү этиштик уңгуга кабатталып жалганат: *Сакалдуу-көкүлдүчүлөр Саадаттын эшигинин алдына топтошушту* (Т.Сыдыкбеков). *Бирок ал келе жаткандарды тосуп Сабыр тургандыктан, алар кайра отко киришишти* (К.Жантөшев).

ӨЗДҮК МАМИЛЕ

Өздүк мамиле кыймыл-аракеттин реалдуу субъектиге багытталганын, же анын айланасында топтолгонун көрсөтөт. Өздүк мамиленин морфологиялык формасы -ын мүчөсү.

Өздүк мамиле төмөндөгүдөй маанилерди билдирет:

I. Нагыз өздүк маани. Нагыз өздүк маани этиштин грамматикалык объект менен болгон катнашына карай өз ара экиге бөлүнөт.

а) Грамматикалык объектисиз нагыз өздүк маани. Грамматикалык субъектиде объектилик идея да бар болгондуктан, объект өзүнчө атайын сөз менен берилбейт. Мындай учурда грамматикалык субъект өзүнүн кыймыл-аракетине логикалык жагынан объект болот да, экөө (субъект, объект) грамматикалык бир жак менен берилет.

Грамматикалык субъект өзүнө өзү логикалык жагынан объект да экендигин көрсөтүүчү этиштер аз. *Ага кирин, малын, муун, жасан, жарын, жуун, кактан* сыяктуу этиштер кирет: *Анда бир топ катын-кыздар жуунуп жатат* (Миң бир түн). *Саймалуу жашыл баркыт текчеден күзгүсүн алып, өңүн карап, жаактарын сылап, кайра текчеге салып баратып, дагы каранды* (А.Токомбаев).

б) Грамматикалык объектилүү нагыз өздүк маани. Кээде өздүк мамилелик конструкция этиштик баяндоочтун маанисин тактоо максатында объект менен да айтылышы мүмкүн. Объектисиз конструкциядан мунун айырмасы – кыймыл-аракет грамматикалык объектиге багытталат да, субъектинин пайдасы үчүн иштелет: *Балдардан талашканым уят го дегенсип, чапанын жамынып отуруп калды* (К.Жантөшев). *Темир тору кашкасын токунуп, айылдын жогору жагындагы өрдөштү көздөй бет алды* (Т.Сыдыкбеков). *Көкүрөгүн ачынып, Калмакча намаз окунуп. Чарыкты тартып, мылтыкты асын. Күзгүгө өзүңдү каран* ж.б.

II. Ортозаар маани. Мындай учурда кыймыл-аракет субъектинин өзүнө топтолгондой, анын айланасынан сыртка чыкпагандай сезилет (ортозаардык мындай маани кош, туюк мамилелерге да мүнөздүү). Нагыз өздүк мааниден ортозаар маанинин айырмасы: кыймыл-аракет субъектиге да багытталбайт; экинчиден объектини кошуп айтууга мүмкүн эмес, ал эми нагыз өздүк маанисинде болсо, объект болуучу сөз катыштырылып айтыла берет.

Ошентип, *-ын* мүчөсүндөгү форманын нагыз өздүк мааниге караганда ортозаар мааниде колдонулушу басымдуулук кылат: *Тоюн, ачын, аян, бошон, сактан, мактан* ж.б. *Айта түшсө экен деп өтүңдү. Алардын боору ачынды. Тутунуп мени багып ал. Таш куланды. Келгенине сүйүңдү. Өзүнөн өзү эле сөгүнө баштады.*

Өздүк мамиле формасындагы этиштердин ортозаар мааниси азыркы мезгилде курамдык элементтерге ажыратылбай турган этиштерге да мүнөздүү. Алардын тарыхый жагынан туунду экендигин төмөнкү мисалдардан

байкоого болот: *сугун < сук, жашын < жаш* жашыруу маанисинде ж.б.

Өздүк мамиленин нагыз өздүк мааниси анчалык өнүгө алган эмес, анткени маанисинин өзгөчөлүгүнө байланыштуу алар ар кандай эле этиштерден жасала бербейт, субъектинин өзүнүн кыймыл-аракети өзүнө багытталгандыгын билдирүүчү этиштерден гана жасалат.

Демек, *-ын* формасындагы этиштердин нагыз өздүк мааниси белгилүү өлчөмдө түпкү уңгунун лексикалык мааниси менен шартталган. Көпчүлүк этиштер бул талапка жооп бере алышпайт, ошондуктан мамиленин башка түрлөрүнө караганда өздүк мамиле кыргыз тилинде анчалык өнүгө алган эмес.

Мисалы, төмөнкүдөй өтмө этиштерден өздүк мамиле жасалбайт: *сүз, тик, тап, керт, кемир, кес, кас, туура, ич, кеч* ж.б.

III. Туюк мамилелик кошумча маани. *Алдыда келе жаткан чоң кара ала уй сарайдын оозуна орнотулган мамыга сөйкөндү. Абылгазы врачка көрүңдү. Машина столбага урунду* ж.б. Мындагы курсив менен берилген сөздөр өздүк мамилелик формада, бирок алардын семантикасында туюк мамилелик кошумча маани да бар. Анткени *врачка көрүңдү* дегенде субъект өзүн өзү көрбөстөн, туюк мамилелик маани сыяктуу өзүн башка бирөөгө көрсөтөт, кыймыл-аракетти иштөө үчүн башка бир нерсеге дуушар болду.

Бирок бул маанини нагыз туюк мамилелик маани деп да кароого болбойт. Себеби мында өздүк мамилеге мүнөздүү келген өз деген маани да бар, кыймыл-аракет субъектинин өзү үчүн иштелгендигин билдирет. Маанисине карата бул сыяктуу этиштерди өздүк-туюк мамиледеги этиштер десе да болот.

-ын формасындагы этиштердин туюк мамилелик мааниде колдонулушу байыркы тилдерге да мүнөздүү болгон, жана бул кубулуш ал убакта көбүрөөк кезиккен: *Битик окунду – Китеп окулду. Йыгач бүтүңдү – Дарак буталды. Күн тутунду – Күн тутулду. Эр токынды – Адам урулду* (мындагы ток этиши менен токмок, токмокто сөздөрү тектеш). *Кой банды – Кой байланды* (мындагы бан этишинин түпкү уңгусу – ба: *Ол атыг бады – Ал атты байлады* ж.б.). (Мисалдар Махмуд Кашгариден алынды).

Азыркы кезде этиштен атооч жасоочу *-ынды < (-ын+ды)* куранды мүчөсүнүн курамындагы *-ын* да башта туюк мааниде колдонулган. Сал.: байыркы түркчө: *кезинди тон – кийилген кийим, сүйүңдү эр – сүрүлгөн, айдалган, куулган киши* (Махмуд Кашгариден).

4. Кайталоо мааниси. *-ын* формасындагы этиштер кээде кайталангандык маанисинде да колдонулат, бирок алар сан жагынан анча көп эмес: *чамын (<чап), темин (<теп)* ж.б.

Түп уңгуга салыштырганда *-ын* формасындагы кээ бир этиштерде кандайдыр бир жаңы маани бардай сезилет. Бул факты мамиле мүчөлөрү азыр, негизинен, форма жасоочу мүчөлөрдөн болгону менен белгилүү бир өлчөмдө сөз жасоо менен да аздыр-көптүр байланышы бар экендигине күбө боло алат. Сал.: *бас > басын, бат > батын, бак > багын, кир > кирин, өт > өтүн, аш > ашын* ж.б.

Өздүк мамиле маанисинин өзгөчөлүгүнө байланыштуу ар кандай эле иштерден жасала бербестен, активдүү субъектиге байланыштуу болгон этиштерден гана жасалат. Өздүк мамиле кыймыл-аракет субъектинин чөйрөсүнөн башка жакка таралбай, ага багытталганын билдиргендиктен субъектинин жандуу заттардан болушу шарт.

Мисалы, *кымыз ичинди* деп кыргыз тилинин нормасы боюнча айтууга эч мүмкүн эмес. Анткени кымыз – логикалык жагынан объект болуучу пассивдүү зат, субъект эмес. Ошондуктан өздүк мамиленин субъектиси, же аныкталгычы көбүнчө активдүү заттардан болот. Ушуга байланыштуу мамиле категориясынын бул түрү башкаларга караганда кыргыз тилинде анчалык өнүгө алган эмес.

V. Өздүк мамиленин мүчөсү кыймыл-аракеттин объект менен субъектиге карата болгон мамилесин билдирүүдөн башка, айрым сөздөрдүн лексикализацияланышынын натыйжасында азыр төмөнкүдөй сөздөрдүн курамында өнүмсүз сөз жасоочу мүчө катарында да жолугат: *жаан, саан, эгин, коргон, жыйын, жатын, коюн* ж.б.

-ын мүчөсү аркылуу жасалган андай лексикалашкан этиштердин кээ бирлери атоочтук маанини да берип калган. Буларга көбүнчө энчилүү ат маанисиндеги зат атоочтор кирет: *Сүйүн (сүй+ын), Бекин (бек+ын), Тилен (тиле+н), үркүн (үрк+ын)*.

ТУЮК МАМИЛЕ

Туюк мамиле формасындагы этиштер сырттан болгон кыймыл-аракеттин грамматикалык субъектиге багытталганын билдирет. Мындай учурда субъект ошол кыймыл-аракетти башынан өткөрүп, ага дуушарланат. Ошондуктан туюк мамиле формасындагы этиштер пассивдүү этиштер деп да аталат.

Туюк мамиле кыргыз тилинде көбүнчө *-ыл (-л)* мүчөсү аркылуу жана аягы «л» тыбышы менен бүткөн сөздөрдөн өздүк мамиленин *-ын (-н)* мүчөсү аркылуу да жасалат. *-ын* мүчөсү аркылуу жасалганда өздүк менен туюк мамиле формасы жагынан бирдей болуп калып, кайсы мамилелик

мааниде колдонулгандыгы контексттен гана ажыратылат: *жазыл, кошул, тосул, алын, билин, малын, байлан, тилин, шайлан* ж.б.

Туюк мамиле көбүнчө логикалык объектини кыймыл-аракетке дуушар болгон грамматикалык субъект катарында көрсөтөт. Объектинин субъект болушу өтмө этиштин өтпөс этишке айланышына байланыштуу. Өтмө этиш өтпөс этишке айланган учурда баштагы грамматикалык субъект түшүп калат да, анын ордуна объект сүйлөмдүн ээси катарында колдонулат. Башкача айтканда, мамиленин грамматикалык ээси эки жактуу – субъектилик жана объектилик планда каралышы мүмкүн.

Аркылуу мамиледегидей, туюк мамиледе да кыймыл-аракеттин реалдуу иштөөчүсү болуп грамматикалык субъект эмес, объект эсептелет, сүйлөмдүн ээси кыймыл-аракетти башынан өткөрөт. Ошондуктан көпчүлүк учурда туюк мамиледе да грамматикалык ээ, реалдуу субъект болбойт. Кыргыз тилинде ишти реалдуу иштөөчү – грамматикалык объект (адам) көпчүлүк учурда сүйлөм тизмегинде берилбей, туюк болуп, кыймыл-аракеттин бирөө тарабынан иштелгендиги сүйлөмдүн кырдаалынан билинип турат: *Малчылар тоого мал айдашты – Тоого мал (малчылар тарабынан) айдалды. Өргөө менен кыздын себи жети төөгө жүктөлүп, калың килемдер менен жабылды* (А.Токомбаев). *Ленинград шаары 101 аралдын үстүнө курулган. Ат сугарылып, бети-кол жуулуп, чай ичилүү менен бирге келечек турмуш жөнүндөгү сөздөр да башталды* (Жантөшев). *Мындагы үйлөр жанартоодон чыккан ысык суу менен жылытылат.*

Нагыз туюк маани. Сүйлөмдүн ээси *-ыл* мүчөсү жалганган этиштик кыймыл-аракетти өз башынан өткөрөт, ага дуушар болот. Грамматикалык объектинин активдүү, же пассивдүүлүгүнө карата кыймыл-аракетке дуушар болуу грамматикалык белгиси жагынан туюк мамиледе эки түрдүү болот:

1) Эгерде иштин реалдуу аткаруучусу жандуузаттардан(адам)болсо, грамматикалык толуктооч *тарабынан* деген жандооч менен айкашууга жөндөмдүү болот. Бирок ал жандооч сүйлөм тизмегиндеги иштин реалдуу иштөөчүсү катышкан учурда гана колдонулат: *Мол түйшүм дыйкандар тарабынан алынды*. Мындай конструкция айрым кишилердин оозеки кебинде, гезит стилиндеги тексттерде кезикпесе, кеңири колдонулбайт;

2) Эгерде грамматикалык кыйыр толуктооч (объект) адамдан башка заттардан болсо, анда ага менен деген жандооч кошулуп айтылат: *Уйлар шарп менен кырылды – Костюм бензин менен тазаланды.*

Грамматикалык объектинин активдүүлүгү

же пассивдүүлүгү бири-биринен жандоочтор боюнча да айырмаланат. Грамматикалык объект жандуу заттардан (адам) болсо, ал ошону менен бирге логикалык субъект да болуп калат; грамматикалык ээ анын кыймыл-аракетин башынан өткөрөт. Грамматикалык объект жансыз заттардан болсо анда ал объект иштин реалдуу иштөөчүсү – логикалык субъект боло албайт. Мындай учурда да алардын реалдуу иштөөчүсү болуп көбүнчө адам эсептелет. Кээде «реалдуу иштөөчүсү» болуп белгилүү бир шарт, кырдаал да эсептелиши мүмкүн: *Чөп чалгы менен чабылды* (чалгыны чапкан – адам). *Мөңгүнүн суусу менен* (суусуна) *жуулган жер*.

-ыл формасындагы этиштер нагыз туюк мамилелик мааниде колдонулганда, логикалык субъект, же иштин чыныгы аткаруучусу көбүнчө сүйлөмдүн курамында берилбестиги, демек, иштин ким тарабынан иштелгендиги туюк болоорлугу жогоруда келтирилген мисалдардан даана көрүнүп турат. Мындай учурда сүйлөөчүнүн көңүлү ишти аткарган иштөөчүнүн (логикалык субъектини) эмес, грамматикалык ээнин кыймыл-аракеттик ал-абалын белгилөөгө бурулган болот.

Туюк мамиледеги этиш субъект өзүнүн кыймыл-аракетине өзү дуушар болгонун да билдирет. Өздүк мамиле сыяктуу, грамматикалык субъект өзүнүн кыймыл-аракетине өзү логикалык объект болуп да калат. Мындай учурда туюк мамиле да субъект -объектилик мамилени билдирип, бул экөө грамматикалык бир жакка туура келет: *Чуркап баратып, Керимбек жипке чалынды. Жагалмай салмоордун ташындай жеңил гана асманга көтөрүлүп, кылчак-кылчак карап, көздөн кайым болду* (Токомбаев).

Нагыз туюк маани кээде барыш жөндөмөсүндөгү сөздөрдүн катышуусу аркылуу да берилет. Ал жогоруда баяндалган менен, тарабынан деген жандоочтор аркылуу уюшулган туюк мамилелик конструкция сыяктуу эле грамматикалык ээ дуушар болгон кыймыл-аракетти билдирет: *Ат казыкка байлануу. Кекилик тузакка илинди. Буту ташка тилинген. Ал мага жеңилди*.

Жаксыз маани. Туюк мамиле кыймыл-аракеттин реалдуу иштөөчүсүнүн белгисиздигин, жаксыздыгын билдирүү үчүн колдонулат. Туюк мамиленин жаксыз мааниде колдонулушунун мүнөздүү белгиси болуп сүйлөмдө ээнин аталбастыгы, же сүйлөмдүн кырдаалынан билинбестиги эсептелет. Бул мааниде туюк мамиле өтпөс жана өтмө этиштерден да жасалат: *Көп жолу талкууланып чыгарылды. Өчүп кетип тамылып, өлүп кетип тирилип. Төмөнкү*

адрес менен билдирүүлөрү суралынат. – Табылар. Мал аягы сегиз (Т.Сыдыкбеков). *Ошондуктан эки айдан бери акы жөнүндө сөз болунбай келе жатат* (К.Жантөшев). *Кеңешмеде ушундай делди ж.б.*

Иштин ким тарабынан иштелгендигин билдирбөө керек болсо, сүйлөмдүн курамында ээнин берилбей тургандыгы төмөнкү мисалдардан ачык көрүнөт: *Биз айылга эки саатта бардык. Айылга эки саатта барылды*. Мындай учурда -ыл мүчөсү жалганган этиш үчүнчү жакта болот да, жаксыз сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарат.

Кыймыл-аракетти белгилөө зарыл болгон учурда да логикалык субъект сүйлөмдүн курамында берилбейт: *Коо-коонун бойлору да берилет. Казысы калың бээ, куйругу салык кой тойго союлду* (Т.Сыдыкбеков). *Борбордук шахталарда жаңы-жаңы техникалар колдонулуп жатат* (С.Сасыкбаев).

-ыл формасындагы этиштердин нагыз туюк мааниси менен жаксыз мааниси өз ара байланыштуу. Туюк мамиле көбүнчө иштин ким тарабынан иштелгендигин сүйлөөчү билбеген учурда, же ал туурасында кабары жок болгон учурда колдонулат. Нагыз туюктук мааниде сүйлөөчүнүн көңүлү иштин чыныгы иштөөчүсү ким экендигине эмес, грамматикалык ээнин кыймыл-аракеттик абалына бөлүнгөн болот.

Мисалы: *үй салынды* десек, үйдү ким салгандыгы белгисиз; ошону менен бирге грамматикалык ээ башка бир активдүү субъектинин кыймылын башынан өткөрүп турат. Башкача айтканда, нагыз туюк маанидеги этиштер (субъектилеринин реалдуулугу боюнча) логикалык жагынан жаксыз, белгисиз болушат.

Ал эми ошол эле этиштер жаксыз мааниде колдонулганда грамматикалык ээ сүйлөмгө катыштырылбайт, белгисиз (туюк) болуп ал сүйлөмдүн кырдаалынан да билинбейт (*Жайлоого кантип барылат*). Ошентип, -ыл формасындагы этиштердин нагыз туюктук маанисинде логикалык субъект белгисиз болсо, жаксыз маанисинде грамматикалык ээ белгисиз болот.

Ортозаар маани. Мындай учурда формалдык жагынан туюк мамиледе турган кыймыл-аракет өзүнөн өзү, же болбосо субъект аркылуу иштелип, башка жакка таралбай, ошол иштөөчүнүн айланасында топтолгондой болгон кандайдыр бир ортозаар маанини билдирет. Алар туюк мамиленин ортозаар мааниси болуп эсептелет. Туюк мамиле ортозаар мааниде колдонулганда *тарабынан, менен* деген жандоочтор менен айкашуу мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт: *Чачтары төрттөн он эки өрүлүп, ай далы менен акырекке төгүлүп, алдыңкы чачы тизеден, арткы чачы толорсугунан өтүп*

турат (К.Жантөшев). Анын камтууга келбеген колу жылып, куушурулган далысы жазылды (К.Жантөшев). Тулпардын туягы кетилсе, сазга басса – жетилет. Жетим жүрүп жетилет. Жашында жигит октолот, жашаганда токтолот. Күн тутулду. Кабагы ачылды, жарны жазылды ж.б.

Кыргыз тилинде туюк мамиленин нагыз туюк жана ортозаар маанилери басымдуулук кылат, жаксыз мааниси анчалык өнүкпөгөн.

Өздүк менен туюк мамиле өз ара бири-биринен эң негизги маанилери боюнча гана ажырайт. Кээде булар экинчи катардагы маанилери боюнча гана бири-биринин ордуна колдонулуп калышы мүмкүн. -ын формасындагы айрым этиштердин өздүк, же туюк мамилелик мааниде колдонулгандыгы контексттен ажыратылат: *атан – атал, асын – асыл* ж.б.

Бул кубулуш туюк менен өздүк мамиле формасындагы кээ бир этиштердин маани жагынан айырмасы жоголуп бара жаткандыгын көрсөтөт. Кээ бир этиштерде ортозаардык грамматикалык маанисинен лексикалашкан мааниси басымдуулук кылат. Андай этиштерден азыр мамилелик маани сезилбейт, алар мамилелик маанисин жоготушкан.

Мисалы: *Кайсы экени билинбейт. Күн ачылды. Жаан басылды. Асман көзүнө чалынды. Этим ачынды.* Кээде этишке жалганган мамилелик мүчөнү алып таштаганда, тийиштүү маани берилбей калат; мамилелик мүчө жалганбаса, айтылуучу ойду берүүгө мүмкүн эмес: *Жаңылганымды кийин түйшүндүм. Бел буралып кайышты, найзанын учу майышты.*

Орхон-Енесай эстеликтеринде (Култегиндин жана Тонукуктун) азыркы тилдин нормасы боюнча туюк мамиледе колдонула турган этиштер негизги мамиле менен берилген. Анын үстүнө туюк мамиле анда өтө эле сейрек кездешет. Мындай фактыларга караганда, Орхон-Енесай эстеликтеринин тушунда туюк мамиле толук өсүп жетише элек болучу. Ушунун негизинде башка мамилелерге (мисалы: аркылууга) салыштырганда тилде алда канча кийинчерээк келип чыккан деп эсептелинет: ... *киси оглы көп елгели төрүмүс* – адам баласынын баары өлгөнү төрөлгөн. *Түрк будуң... Йокаду барыр эрмис*». Түрк эли жоголо баштады.

Туюк мамиле кээде -лын/-ылын мүчөлөрү аркылуу да жасалат (-ыл+ын). Мындай формадагы туюк мамилелик этиштер өзүнөн өзү иштелген сыяктуу (ортозаардык) түшүнүктү билдирет, -лын/-ылын менен жасалган этиштер сейрек учурайт: *Ушундай деп аталат. Бул жүгөн көптөн бери эле катылып/катылынып жүрөт. Көп*

материалдарыбыз алынылбай жатат ж.б. Ал эми -ныл/-ыныл мүчөлөрү болсо өздүк мамиленин туюктук маанисин ортозаардык мааниден ажыратуу үчүн колдонулат (*катыныл, алыныл*).

Кыргыз тилинде туюктук маани кээ бир этиштер үчүн -дык мүчөсүнүн жалганышы аркылуу да берилет: *сүрдүк, соктук* ж.б. *Ат сүрдүгүп барып узунунан түйшү. Көрүнгөн кишиге эле соктуга бересиң. Тоо башынан соккон жел, төмөн карап, бирден бирге соктугуп кетип жатты. Кактыга элек жаш жигит экен. Эмне болгонун билбейм, эртеден бери эле туттугуп турат. Туттугуп эле сүйлөй албай койдум.*

Байыркы эстеликтерде туюк мамиле үчүн -ыл, -ын (*битик битинди* – кат жазылды, *битик окунду* – кат окулду, *йыгач бутанды* – дарак буталды, *капуг ачылынды* – эшик ачылды, *су төкүндү* – суу төгүлдү, *йер казлынды* – жер казылды мүчөлөрүнөн башка -сык формасы да колдонулган: *Эр йагыкка тутсукды* – адам душманга тутулду. *Качгын эр йетсикти* – Качкан кишиге жетип алынды. *Ол эр билсикти* – Ал адам билинди. *Эр йагыкка басыкты* – Адам жоого басылды ж. б. Кыргыз тилинде жогоруда аталган -лын мүчөсү мааниси боюнча байыркы түрк эстеликтериндеги ушу -сык формасына туура келет.

АРКЫЛУУ МАМИЛЕ

Аркылуу мамиле кыймыл-аракеттин башка бирөө тарабынан иштелгенин билдирет.

Кыргыз тилинде аркылуу мамиленин мүчөлөрү көп. Бирок алар этиштин аягындагы үндүү, же үнсүз тыбыштарына карата түрлөнүп жалганып, мааниси жагынан эмес, формасы жагынан гана айырмаланат.

Аркылуу мамилени жасоочу мүчөлөр төмөнкүлөр:

1. -дыр (фонетикалык варианты менен) үндүү, же *ч, т, р* ден башка жумшак, же каткалаң менен бүткөн негиздер үчүн. Ал эми аягы *л* менен бүткөн кээ бир негиздерге эреже боюнча жумшак үнсүз менен башталуучу -дыр мүчөсү эмес, тарыхый өзгөчөлүккө байланыштуу каткалаң менен башталган -тыр мүчөсү жалганат: *келтир, өлтүр, калтыр, сойдур, жаздыр, өстүр, кестир, билдир, жактыр, саттыр* ж.б.

2. -кар/-кыр (фонетикалык варианты менен) аягы *т, з* менен бүткөн негиздер үчүн (өнүмсүз мүчө): *жактыр, жеткир, өткүр, бүткөр* ж.б.

3. -каз/-кыз (фонетикалык варианты менен) аягы *р, м, й* жана *т* менен бүткөн сөздөргө жалганат: *жеткиз, жаткыз, тургуз,*

күткүз, отургуз, көргөз, эмгиз, эмиз.

4. *-ар/-ыр* (аягы *з, к, т* менен бүткөн бирди-жарым эле сөздөргө жалганган (өнүмсүз)) мүчө: *чык – чыгар, кайт – кайтар* ж.б.

-ыр/-ир (аягы *т, ч, й* менен бүткөн сөздөргө жалганган (өнүмсүз)) мүчө: *кетир, качыр, катыр, учур, батыр, житир, бүтүр* ж.б.

5. *-ыз/-из* – өнүмсүз мүчө: *угуз, агыз, эмиз, тамсыз.*

6. *-сөт*. Бул мүчө тарыхый жагынан курамдуу болсо да, азыр ажырагыс морфемага айланып кеткен: *көрсөт* деген бир гана этиште колдонулат.

7. *-т*. Бул мүчө аягы үндүүлөр менен, же болбосо *й, р, л, н* тыбыштары менен бүткөн этиштерге жалганат: *санат, канат, күчөт, суут, бошот, байыт, семирт, уялт, жоголт, чүмкөнт* ж.б.

8. *-ыт*. Аягы *к* менен бүткөн сөздөргө *-ыт* формасында туруп жалганат: *корк – коркут, үрк – үркут* ж.б. Бул мүчө аркылуу жасалган сөздөр да сейрек гана учурайт.

Аркылуу мамиле кыймыл-аракеттин реалдуу, реалдуу эмес субъект тарабынан иштелгендигине карата экиге бөлүнөт:

1. Кыймыл-аракеттин грамматикалык объект тарабынан иштелиши. Мындай учурда аркылуу мамиле өтмө этиштен жасалат. Аркылуу мамиленин мүчөсүнүн жалганышы аркылуу ал этиш эки эселенген өтмө этишке айланат. Өтмө этиштен өтмө этиштин жасалышы кыймыл-аракеттин башка бирөө тарабынан иштелишин көрсөтүү зарылдыгы менен байланыштуу: буйруучу жак атооч жөндөмөсүнө коюлуп, анын буйругун аткаруучу жак, б.а. иштин чыныгы иштөөчүсү барыш, же чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринин формасын кабыл алат: *Атам өтүкчүгө өтүк тиктирди. Мен газетанын бүгүнкү санын уулуман алдырдым. Балдарга чөмөлө тарттырып, чөп үйүп жүргөн карыя Эркебай кыйкырып жүгүрдү (Жантөшев). Ал бир аялга нан койдуруп, чай куйдура баштады. Үч аялды чыгарып, Дарыяханды жуудура баштады (Жантөшев). Инженерге таптырган, изилдетип каздырган. Байлаттың боштон колумду, эздирдиң кара боорумду (К.К.Юдахиндин сөздүгүнөн).*

Бул сүйлөмдөрдүн атооч жөндөмөдөгү ээлери аркылуу мамиледеги баяндоочторго карата грамматикалык жагынан гана субъект, бирок иштин чыныгы иштөөчүсү эмес, иштин иштеген реалдуу субъект - барыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү кыйыр толуктоочтор.

Ошентип, аркылуу мамиле менен берилген кыймыл-аракетке эки же андан артык субъект катышат, бирок алардын укуктары бирдей эмес: атооч жөндөмөсүндөгү грамматикалык ээ буйруучу; ал эми барыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө турган кыйыр

толуктоочтор логикалык аткаруучу болуп калат. Кош мамиледеги субъектилерден булар ушу жагынан да айырмаланып, кош мамиледеги субъектилер болсо бирдей укукта болуп калышат.

Кээде иштин чыныгы аткаруучулары (кыйыр толуктоочтор) сүйлөмдүн курамында берилбей калышы да мүмкүн, анда алар сүйлөмдүн маанисинен белгилүү болуп турат: – *Самсахун, Каныбекти чыгарып тамак бердир, – деди Зуннахун (К.Жантөшев). Колунда барлар куржундап талканын камдап, семиз жылкы сойдуруп, этин майда тууратып, аны аябай кургатып, гүл азык камдайт (Т.Сыдыкбеков). «Кош, саламат болгула! Кат жаздырган – Алым» – деп жазылган кат эле (К.Жантөшев). Жайдын күнү салкын деп, Күмүштакты жайлаткан. Күңгөйдөгү береги гүлдүү чөптү чайнаткан (Осмонкул).*

2. Кыймыл-аракеттин грамматикалык субъект тарабынан иштелиши. Мындай учурда өтпөс этиштик уңгулар аркылуу мамиленин мүчөлөрүнүн жалганышы менен өтмө этишке айланат (алардын өтпөс этиштерге жалганыш себеби да ушу); субъект менен кыймыл-аракеттин ортосундагы мамиле өзгөрөт. Биринчиден, аркылуу мамиленин мүчөсү жалганган уңгу этиштин субъектиси пассивдүүлүктөн активдүүлүккө өтөт. Экинчиден, мунун натыйжасында кыймыл-аракет тикеден тике объектиге багытталат; кыймыл-аракет субъектисинин өзү аркылуу ишке ашырылат: *Айша баласын үйгө калтырды.*

Бирок булар (өтпөс этиштерден жасалган аркылуу мамиле жана *-ыз, -кар, -ар, -сат* мүчөлөрү менен өтмө этиштерден жасалган мамиле формалары) морфологиялык белгилери боюнча гана аркылуу мамиле болуп эсептелгени менен, мамиленин бул түрүнө коюлуучу талапка жооп беришпей калгандыктан аларда аркылууга мүнөздүү грамматикалык белги (барыш, чыгыш жөндөмөдөгү) жана маани жок. Бул типтеги этиштер нагыз аркылуулук мааниге экинчи бир мүчөнүн кабатталып жалганышы аркылуу гана жетише алышат. Сал.: *Сен баланы эмиз. Сен баланы Айшага эмиздир. Сен Эркинди ойнот. Сен Эркинди Күлжанга ойноттур* ж.б. Демек, аркылуу мамиленин мүчөлөрү жалганган этиштердин баары эле аларга мүнөздүү маанини (иштин бирөө аркылуу иштелишин) билдире беришпегендиктен алардын кайсы бирөөлөрү (жогоруда саналган мүчөлөрү) өтпөс этишти өтмө этишке айландыруу үчүн, же түпкү өтмө этиштин грамматикалык субъектиге карата болгон мамилесин өзгөртүү үчүн жалгана тургандыгы келтирилген фактылардан ачык

көрүнүп турат.

Аркылуу мамиле ишти аткарууга субъектинин өзү жол бергендигин да билгизет. Бул мааниси жагынан ал туюк мамилеге окшош. Анткени бул учурда да этиш аркылуу берилген кыймыл-аракетти субъект өзү башынан өткөрөт. Нагыз туюк мамиле мааниси жагынан көбүнчө жансыз нерселер жана айбандар үчүн колдонулат; ал эми адамдар үчүн качан гана алар башка бирөөнүн кыймыл-аракетинде дуушар болгон учурда, б.а. туюк мамиленин маанисинде келгенде аркылуу мамилелик формада колдонулат. Мындай учурда аркылуу жана туюк мамилелер бири-бирине грамматикалык синоним болушат. Иштин чыныгы иштөөчүлөрүнүн барыш жөндөмдө болушу (эгерде ал сүйлөмдүн курамында берилген болсо) жагынан нагыз туюктук мааниден айырмаланбайт: *Врачка ийне сайдырдым. Атама чачымды алдырдым. Чөбүн малга талатты. Кер кашка укурук менен карматты. Кадырлуу Петр Андреевич, кечээ уттурган жүз сомунду ушу баладан берип жибергин* (А.С.Пушкин). *Падыша анын келгенине кубанып, урмат кылып, кетээринде тон кийгизип, алдына бир динар койду* («Миң бир түн»).

Аркылуу мамиле формасындагы этиштер жогорку негизги маанисинен башка субъектинин аркылуу мамиле билдирген абалга келтирилишине түрткү, себеп болгондугун да билгизет. *Анын ушул кылыгы мени мурункудан бетер шектендирди. Ушул күтпөгөн жерден башына түшкөн кайгы атамды муңкурөтүп кетет. Мен андан бардык болгон окуяны билдим, анын аңгемеси ошондо мени абдан өзүнө тартып, муңдандырды* (А.С.Пушкин).

Аркылуу мамиленин мүчөлөрү жалганган этиштердин баардыгынан эле аркылуу маанини издей берүүгө жарабайт. Кээ бир этиштер формалдык белгиси боюнча аркылуу мамилеге окшоп турганы менен чынында анын маанисин билдире алышпайт. Кээде аркылуу мамиленин мүчөлөрү уңгу этиш аркылуу берилген кыймыл-аракет менен субъектинин ортосундагы синтаксистик мамилени өзгөртүү үчүн гана жалганат. Мындай учур көбүнчө өтпөс этиштен өтмө болуп жасалган аркылуу мамиле формасына таандык. Айрым учурда нагыз аркылуулук маани өтмө этиштен жасалган этиштерде да берилбей калышы мүмкүн. Бирок алардын кээ бирөөлөрү нагыз аркылуулуктун ордуна мунун экинчи бир мааниси болуп эсептелген бир нерсени иштөөгө жол бергендикти билгизишет: *көн – көндүр, кал – калтыр, жет – жеткир, той – тойгуз, эм – эмгиз, ич – ичир, өт – өткөр* ж.б.

Азыр курамдык бөлүкчөлөргө бөлүнбөй

турган кээ бир этиштер тарыхый жагынан туунду жана аркылуу мамиленин мүчөсү жалганган сөздөр болушкан: *түгөт* (байыркы түрк тилинде түкө – *бүтүцү, түгөнүцү*), *кайт* (алтайча кай – артка кайтуу), *айт* (бай. түркчө *ай – айтуу*), *жандыр* (бай. түркчө *йан – кайтуу*), *секир* (бай. түркчө *сек – тез секирүцү*), *куткар*, *кутул* (бай. түрк тилинде *куд – бошотуу*).

Субъект менен объектинин ортосундагы ар түрдүү карым-катышты бир сөз менен берүү зарылдыгына байланыштуу мамиле мүчөлөрү бири-бири менен айкашып келишет. Айрым гана сөздөрдө болбосо, кош, туюк өздүк мамилелердин мүчөлөрүнүн өз ара кабатталуусу анчалык мүнөздүү эмес. Мүчөлөрдүн кабатталып келиши көбүнчө аркылуу мамиледе кездешет: *кир-иш-иш-ти, бүт-ур-т-тур-сөм, сана-т-тыр-ыш-ты, кошто-т-тур-уш-ту, сура-ш-тыр-ылган* ж.б.

ЫҢГАЙ КАТЕГОРИЯСЫ

Кыймыл-аракеттин иш жүзүнө өтөлүшү, чындыкка ашырылышы же ашырылбасы сүйлөөчүнүн чындыкка карата жасалган мамилесине, түшүнүгүнө байланыштуу болот. Ошондуктан, андагы аракет-кыймыл чыныгы чындыкты туура чагылдыра албайт. Кыймыл-аракеттин мына ушундай түрүн грамматикада этиштин ыңгай категориясы уюштурат.

Бул категория аркылуу берилген аракет-кыймыл сүйлөөчүнүн чындыкка карата болгон мамилесине жараша ар түркүн болот. Мисалы, анын (субъектин) буйругун, ниетин, каалоосун, сунушун, шартын ж.б. ар түрдүү мамилесин билдирет. Ыңгайдын бул өңдүү мамилелерин ар түрдүү морфологиялык формалар уюштурат: *-ды, -ган, -айын, -гын, -гыла, -сын, -гай, -мак* ж.б.

Боло турган же болуп жаткан аракет-кыймыл сүйлөөчү менен тыңдоочунун ортосунда болгондуктан, ыңгай категориясын жогоруда көрсөткөн мүчөлөр гана уюштурат деп түшүнүүгө болбойт, себеби сүйлөөчүнүн (I жактын) тыңдоочуга (II же III жакка) кайрылгандагы мамилеси, жасаган аракети үч жактын бирине таандык болуп айтылышын талап кылат. Ошондуктан ыңгайды уюштуруучу мүчөлөр жак мүчөлөр менен бирге айтылып келип, ыңгай категориясынын толук формасын түзө алат.

Мисалы: *Баламдын көздөгөн максаты орундагай эле* деген сүйлөмдө *-гай + эле* формасы менен бирге келгенде гана ушул ойду, тилекти билдирет. Мунсуз бул каалоо ыңгайдын грамматикалык формасын жана анын маанисин берүү мүмкүн эмес.

Бирок ыңгайдын баары эле бирдей жак

мүчөлөрдү кабыл ала бербейт. Маселен, буйрук ыңгай жак мүчөлөр менен айкашпайт. Себеби мунун экинчи жагы ар башка мүчөлөр аркылуу уюштурулат.

Ошондой эле жекелик сан да биринчи жак менен гана айтылат, каалоо ыңгайды уюштуруучу *-айын* мүчөсү жак мүчөлөр менен айкашпайт: *мен барайын*. Ыңгай категориясын уюштуруучу мүчөлөр өзүнүн негизги грамматикалык маанилеринен башка ар түрдүү модалдык (көп маанилүүлүк) мааниде колдонулат. Мындай көрүнүш булардын жаратылышы үчүн дээрлик мүнөздүү.

Кошо уюшулган модалдуулук баардык формаларда бирдей эмес: биринде ачык сезилсе, экинчисинде күңүрт сезилет. Ошондуктан буга окшогон формалардын семантика-грамматикалык тармактарга таралып бөлүнгөн негизги жана кошумча маанилерин ажыратыш кээде өтө кыйын. Мисалы, *-гын* формасынын маанисине караганда, *-мак* формасынын мааниси күңүрт, ачык эмес. *-гын* адатта ойдун кескин түрдө, чечкиндүү айтылганын билдирсе, *-мак* болжолдоп айтылган ойдун түрдүү кырдаалын (бүдөмүгүн, күмөндүгүн) ж.б. модалдык түстөрүн ичине камтыйт. Ошондуктан айрым учурда кайсы мааниде колдонуп жатканына чек коюп, белгилөө кыйын.

Ыңгай категориясынын түрлөрү өз ара морфологиялык жана синтаксистик (синтетика-аналитикалык) жол менен байланышат.

Ыңгай категориясын уюштуруучу мүчөлөр этиштин жак мүчөлөрү менен бирге айкаша келип, синтетикалык байланышты түзөт. Мисалы: *Жамандык-жакшылыгыма чыдаган эки-үч түбөлүк дос тутсам* (шарт ыңгай *-са+ым*, I жак мүчө), байыганым ошол (Ш.Бейшеналиев). *Айылдын бери жагындагы өзүбүздүн суу алгычка токтоп, төөнү чөгөрүп, сууга жууна баштадык* (*-ды+к* – I жак көптүк көрсөткүчү).

Аналитикалык байланышты *экен, эле, керек да, бар, жок, эмес, тургай, турмак, турсун, түгүл* ж.б. алдында турган сөздөр менен ыкташа келип түзөт. Мисалы, *Бул жердегилер тим эле жер-суусун бере коймок беле* (Жусуп). *Эгер сен болбосоң, биер тишүмө да кирмекчи эмес. Оокатыңа тың болсоң эле болду*.

Ыңгай категорияларынын ичинен *-мак* мүчөсү кыргыз тилинде эки башка, кыймыл атоочтук жана ыңгайлык милдетти аткарат:

Ыңгайлык мааниде *-мак/-макчы* жак мүчөлөр, ар түрдүү жардамчы сөздөр менен айкашып да, айкашпай да келип баяндоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Арстандыкы – жалкы, жалкы болмок – кимдин наркы?* Сал.: *Алмазбек бүгүн үйдүн чатырын оңдомок. Алмазбек үйдүн чатырын оңдомок болду* (же оңдомок эле).

-мак/-макчы таандык, жөндөмө жана айрым учурларда жандоочтор менен айкашканда, кыймыл атоочтук мааниде колдонулат. Мисалы:

*Өкүм болмок өзүңдөн,
Сылык болмок сөзүңдөн.
Эр эшиги тоң темир,
Эритмекке эр керек.
Баатыр болмок маңдайдан,
Чечен болмок таңдайдан.*

Мындан аракет-кыймылдын, фактынын жайын, ал-абалын гана түшүнөбүз.

Ыңгай категориясын уюштуруучу мүчөлөр тилдин башка грамматикалык каражаттары сыяктуу эле байыркы түрк тилдеринин эстеликтеринде кандай кызмат аткарып келсе, азыр да, негизинен, ошондой эле кызмат аткарууда.

Ошондой эле бир нече доордун өнүмү катары кылымдар бою тилдин грамматикалык функцияларын тейлеп келаткандыктан, булар фонетикалык өзгөрүүлөргө дуушар болбой коё алган эмес. Мисалы: *сар>са, гы+сы+ын<сын, мак<бак<нак*.

Ошентип, ыңгай категориясы жогоруда көрсөтүлгөн грамматикалык форма аркылуу жасалып, ыңгайлык мааниде колдонуу менен бирге модалдык мааниде да колдонулат, этиштин башка грамматикалык формаларынан айырмаланып турат.

Сүйлөөчү тараптан белгиленген кыймыл-аракет же сүйлөөчү менен тындоочунун ортосундагы мамиле түрдүүчө болушунан улам кыргыз тилиндеги ыңгай категориясы төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1. баяндагыч ыңгай;
2. буйрук ыңгай;
3. шарттуу ыңгай;
4. каалоо ыңгай;
5. ниет ыңгай.

БАЯНДАГЫЧ ЫҢГАЙ

Баяндагыч ыңгай кыймыл-аракеттин жүзөгө ашырылышын белгилүү бир учурга тушташ кылып көрсөтүү менен мүнөздөлөт. Баяндагыч ыңгай этиштин башка ыңгайларынан мааниси боюнча ушул белгиси менен айырмаланат. Бул ыңгай кыймыл-аракеттин болуп өткөнүн, азыркы учурда болуп жатканын же келечекте болоорун баяндайт да, этиштин чак категориясын уюштурат.

Грамматикада бул категория учур чак, өткөн чак, келер чак болуп үчкө бөлүнүп каралат, булардын ар бири өзүнө мүнөздүү, туруктуу мүчөлөргө ээ: *Майпаңдаган каздар жаңы чыккан назик чөптөрдү терип, кээде кербендин төөлөрүндөй ээрчишип, арыктан арыкка барып, оттоп жүрүшөт. өрдөктөр жалпак жаргак тамандары менен майда*

сууларды эскилеп, узун моюндары менен көздөрүн ирмебестен, суунун түбүнө чүмкүшөт (А.Токомбаев).

Келтирилген мисалдарда кыймыл-аракеттин азыркы мезгилде болуп жатканы баяндалды. Биринчи сүйлөмдө учур чак чакчыл формасындагы компонентке (*отто-п*) жак мүчөлүү жардамчы этиштин (*жүрүш-ө-т*) айкашы аркылуу берилсе, экинчи сүйлөмдө чүмкүш *-ө-т* этишинин тутумундагы *-ө < -а* мүчөсү аркылуу берилди.

Баяндагыч ыңгайды булардан башка *-ды, -ган, -ыптыр, -чы* ж.б. мүчөлөр уюштурат (караңыз: чак категориясы).

БУЙРУК ЫҢГАЙ

Этиштин бул ыңгайы сүйлөөчүнүн тыңдоочуга же тыңдоочу аркылуу үчүнчү жакка карата буйруу иретинде жасаган мамилесин баяндайт. Буйрук ыңгайды этиштин негизги формасы уюштурат, морфологиялык жагынан ал сөз тубаса же туунду этиштерден болушу мүмкүн: *оку* – тубаса этиш, буйрук ыңгайдын экинчи жагы; *иштесин* – туунду этиш, буйрук ыңгайдын үчүнчү жагы.

Бул ыңгай ыңгайдын башка түрлөрүнөн (шарт, каалоо, ниет ж.б.) биринчи жакка карата айтылбай тургандыгы жана мунун натыйжасында жак мүчөлөрдү кабыл албастыгы менен айырмаланат. Буларда жактык маани грамматикалык үч жактын бири аркылуу аныкталат: *баргын* – буйрук ыңгайдын II жагынын жекелик түрү. Буйрук ыңгайдын ушундай жол менен жасалышы азыркы түрк тилдеринин баардыгына мүнөздүү.

Жак категориясынын үч түрүнө карата буйрук ыңгайды уюштуруучу мүчөлөр төмөнкүлөр:

1. Буйруктун экинчи жак жекелик одоно түрү эки башка формада берилет:

а) этиштин тубаса формалары лексикалык мааниси боюнча буйрук ыңгайдын милдетин мүчөсүз аткарат: *оку, жаз, бол, бүт* ж.б.;

б) этишке *-гын* мүчөсүнүн (фонетикалык варианттары менен) жалганышы аркылуу бул ыңгайдын жекелик одоно түрү туюнтулат: *баргын, кел-гин, бөл-гүн, кат-кын, кет-кин, бүт-күн* (көптүк санда айтылбайт).

2. Буйрук ыңгайдын II жагынын көптүк одоно түрү *-гыла* мүчөсү (фонетикалык варианттары менен) аркылуу берилет: *бар-гыла, кел-гиле, ото-гула, бүтө-гүлө*.

3. Буйрук ыңгайдын II жагынын жекелик сылык формасы *-ыңыз* мүчөсү (фонетикалык варианттары менен) аркылуу уюштурулат: *бар-ыңыз, кел-иңиз, отур-уңуз, өт-үңүз* ж.б. Уңгунун аягы үндүү менен бүткөндө, мүчө башындагы кууш үндүү фонетикалык заңга ылайык сыйлыгышып түшүп калат: *жаша+ыңыз – жашаңыз, кетпе-ңиз, оку-ңуз,*

жөлө-ңүз ж.б.

4. Буйрук ыңгайдын II жак көптүк сылык түрү *-ыңыз-дар* мүчөсү аркылуу уюштурулат: *бар+ыңыз+дар*.

5. Буйрук ыңгайдын III жак жекелик түрүн *-сын* (фонетикалык варианттары менен) уландысы, көптүк түрүн *-ышсын (< -ыш+сын)* мүчөсү (фонетикалык варианттары менен) уюштурат: *бар-сын, кел-син, ото-сун, өт-сүн, бар-ыш-сын, кел-иш-син* ж.б.

Тарыхый жагынан *-гын* жана *-гыла* мүчөлөрүнүн чыгышы ачык эмес, булардын ичинен кийинкиси өз ара *-гы+ла* элементтеринен куралган болушу мүмкүн. Башкача айтканда, *-гыла (гы(н)+лар)* мүчөлөрдүн биригип куралышынан пайда болгон болуу керек.

II жактын сылык түрү *-ыңыз<ың+ыз* деген эки элементтен турат. Байыркы түрк тилдеринде бул форма жекелик жана көптүк сандын сылыктык маанисинин милдетин бирдей даражада аткарган. Кийин өнүгүү процессинде *-ың* менен *-ыз* колдонулушуна айрым тилдерде чек коюлган.

Мисалы, *-ың* азыркы өзбек тилинде жекелик сылык мааниде бир адамга кайрылганда колдонулса, *-ыңыз* көпчүлүккө кайрылганда колдонулат: *келиң, алың*.

Мындай көрүнүш кыргыз тилинин түштүк диалектисинде да кездешет: *суу алып келиң* ж.б. Бирок кыргыздын адабий тилинде *келиңиз, алыңыз*. Ушул түрүндө жекелик, сылык мааниде колдонулат.

Көптүк сылык формасы *-ыңыздар: бар-ыңыздар, кели-ңиздер, отоңуздар, өтүңүздөр* ж.б.

Азербайжан тилинде *-ың, -ык* формасында кездешип, жекелик сылыктын милдетин аткарат.

III жакты уюштуруучу *-сын* мүчөсүнүн пайда болушу жөнүндө да бирдиктүү пикир жок.

Этиш сөздөргө уланган буйрук ыңгайдын мүчөлөрү төмөнкүдөй грамматикалык мааниде колдонулат.

1) Этиштин тубаса формасынан жасалган II жактын жекелик, одоно түрү, негизинен, сүйлөөчүнүн тыңдоочуга карата айтылган буйругун, өкүмүн билдирет (оң, терс формасында): *Менин жаныма кел, кел дегенде кел. Келсең да күң кылам, качсаң да күң кылам. Ушуну ук, чатаксыз кайт* (А.Токомбаев). *Жарабаган сөздү сүйлөбө, эч кимге айтпа.*

*Тыңша, аалам,
Тыңша, Шаңкай
Тыңша, Париж,
Кулак сал!
Ук, жер жүзү
Ук дүйнө,
Таңырман! (Ж.Турусбеков).*

Сал.: *Терең болсоң, көлдөй бол! Баатыр болсоң томкоруп, каптап кирген селдей бол!* (А.Токомбаев). Мындагы буйрук жогорудагыдай нагыз өкүмдүк мааниде эмес, салыштыруу мааниде.

2) Буйрук катарында айтылуучу этиштерге *-чы* мүчөсү жалганса, өтүнүч, сурануу иретиндеги кошумча маанини билдирет. Кошумча бул маани буйрук этиш кайсы жакка карата айтылбасын, баардыгында сакталат: *Боромбайды чакырып келчи. Жүрчү, Искендер, кеч кире электе кетели. Жарабаган сөздү сүйлөбөчү.*

3) Буйрук маанидеги этишке *-гын* мүчөсү жалганып да (II жактын жекелик одоно түрү) буйруктун чечкиндүүлүгүн билдирет: *Бас үйгө, баскын. Ат, таамай аткын. Ант берип туруп, анан айткын. Жөнө, тезинен жөнөгүн.*

4) *-гын* сүйлөмдүн жалпы контекстине жана интонацияга карай буйруктан башка модалдык мааниде да колдонулат: *Ой байкеси, тездете көргүн* (шаштыруу). *Ая мени, ойлон селки, чана көрбөгүн* (өтүнүп сурануу, жалбаруу). *Менин айткан акылымды жаман көрбөгүн, койгун, жаман адатыңды таштагын, акылдуу болгун!* (кеңеш берүү). *Калп айтып жүрбөгүн! Убалга калып жүрбөгүн!* (эскертүү, күмөндүк маанисинде). *Өрүшүң колго батпаган, өрнөктүң болгун, жаш чабан!* (каалоо маанисиндеги чакырык).

-гын мүчөсү кыргыз тилинде буйрук жана модалдык мааниде колдонулушу менен башка түрк тилдеринен айырмаланат.

5) *-гын* формасына *-ың* жалганганда, буйруктук маани күчөтүлүп көрсөтүлөт: *Сен сөзсүз баргының, барбасаң болбойт! Эч жакка кетпегиниң!* Бул форма түркмөн тилинде да кездешет: *гөргүңүң, болгунуң* ж.б.

Буйрук сылык түрүндө да айтылат да, мындай маани II жактын жекелик же көптүк түрүндөгү (*-ыңыз, -ыңыздар*) мүчөлөр берилет: *Келиңиз, төргө өтүңүз. Саламатта болуңуздар, жакшы барыңыздар* ж.б.

Мындан тышкары аталган формалар контекстке жана интонацияга карай сүйлөөчү тарабынан айтылган өтүнүчтү да билдирип калышы мүмкүн: *Көңүл буруңуздар, Бишкектен сүйлөйбүз. Нандан алыңыз, тамакка караңыздар* ж.б.

1) Буйрук ыңгайдын жекелик одоно түрү (мисалы, *жаз*) кандай мааниде колдонулса, мунун көптүк одоно түрүнүн I жагын уюштуруучу *-гыла* ошондой эле мааниде колдонулат, сүйлөөчүнүн жеке бир адамга эмес, көпчүлүккө кайрылганын билдирет: *Баарыңар айылдан чыгып, кашаттын үстүнө чогулгула, азыр тамаша башталат. Ат токугула, баардыгыңар мени ээрчигиле. Токтогулду тапкыла. Бул маселени колхозчулардын чогулушуна койгула. Ишиңерди бүткүлө да, үйүңөргө тарагыла* ж.б.

2) *-гыла* формасындагы буйрук этиштер сүйлөмдүн контекстине карата кээде каалоо иретиндеги өтүнүчтү да билдирип калган учуру болот:

Катарынан кайып учкан жылдыздай,
Бир заматта өчөөрүңдү билбегем...
Жашагыла, өлбөгүлө энелер,
Жашагыла, бул заманда гүлдөсөм!

(Ж. Абдыкалыков).

3) Бул мүчө жалганган сөздөр ураан, чакырык маанисинде да колдонулат: Агартуу кызматкерлери, элге билим берүүнү жана өсүп келе жаткан жаш муундарга тарбия берүүнү *өркүндөткүлө!* (биринчи май чакырыгынан). Грипштин таралып кетпеси үчүн өздүк гигиенанын эрежесин *сактагыла!* (медициналык баракчадан). *Жүргүлө*, көлгө *кайталык!* (чакырык, өтүнүү мааниси).

4) Ошондой эле *-гыла+чы* мүчөсү менен айкаша келип түрдүү модалдык мааниде колдонулат: Андай жаман кеп *айтпагылачы!* (өтүнүү). Экөөң тең азыркы адамдын реалист адамдарынан *болгулачы!* (каалоо). *Түштөнүп алгылачы!* (өтүнүп сурануу).

Буйрук ыңгайдын III жагынын жекелик, көптүк түрү *-сын, -ышсын* да, жогоруда көрсөтүлгөн формалары сыяктуу төмөнкүдөй мааниде колдонулат:

1) Сүйлөөчүнүн тыңдоочуга карата айткан буйругун билдирет: *Бар, агаңа айт, өзү келсин, өздөрү ушул үйгө келишсин!* (Т.Сыдыкбеков). Кол куушуруп алдыма түшсүн! (К.Каимов) Мынчалык эңсеп чакырткан соң, сөздү өзү *улантсын!* Өздөрү милдеттүү түрдө *катышсын!* (Ш.Бейшеналиев).

2) Сүйлөөчүнүн алкыш, сунуш катары айткан ниетин, тилегин, каалоосун ж.б. билдирет: Кош, жолуңар *шыдыр болсун!* Ак жолуң *ачылсын!* Өркөнүң *өссүн*, өмүрүң *узун болсун!* Ак батамды бердим, көңүлүң *агарып кетсин!* Пейлибиз да, эмгегибиз да бири-бирибизге *ак болсун!* Баланын баары ушул сенин *балаңдай болсун!* Жаман-жакшы *ичиңерде болсун!* (К.Каимов).

Куттуу болсун,
Сегизинчи мартыңыз.

Орундалсын,
Ойлоп жүргөн шартыбыз

(Жусуп Турусбеков).

Туугандар, саат түнкү бешке жакындаптыр, меймандар *эс алышсын!* Макул алар *укташсын!* (К. Каимов).

3) *-сын* менен айкашкан этиштер күчтүү сезим менен айтылса, ураан, чакырык мааниде колдонулат: *Жашасын* элдин бузулбас улуу биримдиги!

4) Мындан тышкары *-сын* төмөнкүдөй мааниде да колдонулушу мүмкүн: Жоругун

жолдо калсын! Кантип ушундай болсун?! Жолуң болсун, Бурмаш! (жактырбоо); Ук, Санта бири жалган болсо, тун урсун, ант урсун! (каргануу); Төбөсү ачык көк урсун, төшү түктүү жер урсун! (каргыш).

5) Аталган формалар (-сын, -ышсын), жогоруда көрсөтүлгөн маанилерден башка, этиштин терс формасы -ба менен айкаша келип, сүйлөмдүн кырдаалына, интонациясына карай буйруу мүнөзүндөгү маанини берүү менен бирге, өтүнүп сурануу, өкүнүү, алдын ала эскертүү, күнөм саноо, каргыш ж.б. ушуга окшогон модалдык түстөрдү да бериши мүмкүн: Коюлуучу маселелериндин суроолору эки барактан ашпасын! (буйруу), Сал.: Өткөн күн, өчкөн от кайра жанбасын! (тилек, ниет же тилек мүнөздөгү буйруу). Балким, таалайым ачылганы турбасын? (үмүттөнүү). Акырын чертиңиз, киши укпасын! (өтүнүп суроо). Бир да жан укпасын! (өтүнүп буйруу). Кеп жебеген адамга ишиң түшкүлүк кылбасын, өмүрү адамды сүйбөй өткүлүк кылбасын (өкүнүү) (Н.Байтемиров). Мени издеп келип калышпасын! (алдын ала эскертүү). Балким

мени сынап журбөсүн! (күмөндүк). Өркөнүң өспөсүн, күлүң додо болбосун, Эгерим эки болбосун (каргыш) ж.б.

Ошондой эле -сын терс маанидеги этиш сөздөргө (-басын) айкашканда, буйруктук маанини эмес, жайынча гана айтылган түшүнүктү билдирип калаарын төмөнкү мисалдардан байкоого болот: Келсин-келбесин айтып кой. Тамашаны ким сүйбөсүн.

6) Оң жана терс маанидеги этиштерге айкашкан -сын, -ышсын мүчөлөрү -чы морфемасы менен да айкашып келип: түрдүү модалдык мааниде колдонулат: Менден уруксатсыз алып көрсүнчү, сени сыйлашпасынчы... кетип калам (кекетүү). Бйласынчы, карышкырга берип жиберем (коркутуу). Мейли барсынчы, жесинчи, тим эле койчу (өтүнүп сурануу).

Жыйынтыктап айтканда, буйрук ыңгайды уюштуруучу жогоруда көрсөтүлгөн мүчөлөр жалганган этиштери менен бирдикте келип, негизинен, буйрук мааниде колдонуу менен бирге сүйлөмдүн кырдаалына, интонациясына айкашкан этиш сөздүн семантикасына карай ар түрдүү модалдык маанилер да колдонулат.

Буйрук ыңгайды уюштуруучу мүчөлөрдүн жакталыш схемасы:

жекелик сан	көптүк сан
а) этиштик негиз аркылуу	а) -гыла, -гиле, -гула, -гүлө, -кыла, -киле, -кула, күлө
II жак: б) -гын, -гин, -гун, -гүн	б) -гын мүчөлүү буйрук этиштер көптүк санда айтылбайт
в) -ыңыз, -иңиз, -уңуз, -үңүз	в) -ыңыздар, -иңиздер, -уңуздар, -үңүздөр
III жак: -сын, -син, -сун, -сүн	-ңыздар, -ңиздер, -ңуздар, -ңүздөр
	-ышсын, -ишсин, -ушсун, -үшсүн, -шсын, -шсин, -шсун, -шсүн

Буйрук ыңгайдын III жагы сылык формада айтылбайт

ШАРТТУУ ЫҢГАЙ

Аракет-кыймылдын иш жүзүнө ашырылышы үчүн шарт болуп түшкөн этиштер шарттуу ыңгай деп аталат.

Шарттуу ыңгай этишке -са мүчөсү айкашып түзүлөт, мүчөнүн башкы үнсүзү өзгөрбөйт, үндүү тыбыштары гана өзгөрүү менен -са, -се, -сө, -со формасында айтылат.

Бул мүчөнүн байыркы жазма эстеликтериндеги толук формасы -сар. Азыркы тилдерде бул мүчө аяккы р тыбышын түшүрүп сакталган: *тодсор – тойсо* ж.б.

Айкашкан сөздөрүнүн семантикасына карай -са формасы сүйлөм тизмегинде төмөнкүдөй маанилерде колдонулат:

1) -са багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда кездешкенде, эгер, эгерде деген шарттуу байламталар менен бирге тизмектешип да, тизмектешпей да шарттык маанини билдирет:

Эгер макул болсоң, айтам. Мени бирөө шылдыңдаса, кордойм десе, олжолойм десе, ал өзү жаман болот (Т.Сыдыкбеков). Силер өссөңөр, бакыт силердин колуңарда болот (К.Каимов). Бирөөгө бара турган болсоң, айлыңарды кызыл кереге кылып чабам (А.Токомбаев).

2) Мезгилдик мааниде да -са баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдү байланыштыруучу баяндоочтун милдетин аткарат да, качан деген суроого жооп болуп түшүп, баш сүйлөмдүн мезгилин, убакыт-ченемин көрсөтөт: Төөнү тиздеп салып, үйгө кирсем, кыз бирдемелерди жыйнап жаткан экен.

3) -са салыштыруу багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда аракет-кыймылдын, окуянын окшоштугун билдирет: Соодагерче сураганча өзүнөн. Ички сырын байкасаңчы көзүнөн (Н.Байтемиров). Биз канчалык акылдуу

болсок да, убакыттын кандайча өткөнүн элебей калабыз (К.Каимов).

4) *-са* карама-каршы татаал багыныңкы сүйлөмдү да уюштурат: Ичтегисине *отуруп алсаң*, тыштагысы, тыштагысына *барсаң*, ичтегиси калат (А.Убукеев). Туугандын өзү *таарынса* да, боору таарынбайт. Желмаянды кандай *байласам* да, болбой бошонуп кете турган болду (А.Токомбаев). Кыялдын дарыясына канчалык *аксам* да, уйку багындырды (А.Токомбаев).

Атоочтук *-ган* формасы бол деген этиш менен айкаша келип, карама-каршы багыныңкы сүйлөмдү уюштурат: Окуусуна *даярданып жаткан болсо*, тоскоолдук кылба.

5) *-са* багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда *кайсы жерде*, *кайда* деген суроолорго жооп болуп түшүп, баш сүйлөм белгилеген аракет-кыймылдын аткарылган ордун көрсөтөт: Алтын кайдан *чыкса*, ошол жерди каз. Сен кайда *болсоң*, мен да ошол жерде жүрөмүн.

6) Айрым учурда *-са* мүчөлүү этиш татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, окуянын пайда болгон себебин, аракет-кыймылдын натыйжасын билдирет: Кайнатылбаган суу *ичсе*, ичи ооруйт. Муздак *ичсем*, тамагым ооруйт. Тамеки *тартсам*, жөтөлөм.

7) *-са* бир эле сүйлөмдүн тизмегинде кайталанып колдонуп, эки башка маанини берет: Эгер *ылайык десеңер* (шарт), сиздин темаңызга жакын *алсамбы* дедим эле (өтүнүп сурануу) (Ш.Бейшеналиев).

Жалгыз болсоң – курч бол!

Көп жанынан түнүлсүн!

Жарды болсоң – кооз бол!

Бай малынан түнүлсүн (салыштырма шарт).

-са мүчөлүү этиштер жогоруда көрсөткөндөрдөн башка ар түрдүү кырдаалдагы модалдык боекторду берүүдө да колдонулат, мындай учурда шарттык маани берилбейт:

1. Жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда сүйлөөчүнүн тилеген тилегин, көздөгөн максатын, каалоосун билдирет: Окуумду *бүтсөм*. Ак пейилдик менен *иштесек*. Бизди окуткан өкмөттүн милдетинен *кутулсак*. Ошону *көрсөк*, *уксак*, ээ агай. Кымбаттуу Талас жеримди кылчайып *көрсөм*, арман жок (К.Каимов). *Окусам*, диплом *алсам*. Жоо *жеңилсе*, согуш *бүтсө*, үйгө аман *кайтсак* (тилек, максат).

2. Каалоо мааниси *-са* формасы жалганган этиштин кайталанышы аркылуу да берилет. Мындай учурда татаал этиштин кийинки компоненти III жактын биринде болот: *келсе келет*, *кетсе кетет*, *турса турат*, *жатса жатат* (Сал.: *алсам алыптырмын*).

3. *-са* мүчөсү *-чы*, *-бы*, *бол*, *эле*, *керек* сыяктуу грамматикалык каражаттар менен айкаша келип да төмөнкүдөй модалдык кошумча маанилерди билдирет:

а) Сүйлөөчү өзүнө же угуучуга кеңеш салганда, же суроо койгондо, этиш *-са+бы*

формасын кабыл алат: Ойлогон оюмду ага *айтсамбы* же *айтпасамбы*? Сен айтчы, *барсамбы*, *барбасамбы*?

б) Ойлогон ойдун чечилгендиги, мүмкүндүгү көрсөтүлгөндө этиш сөз *-са+бол* формасында колдонулат: Эртең эрте жарыкта *барсак болот*. *Келсе болот*.

в) Өтүнүү-сурануу, өкүнүү маанисин билдирүү керектелгенде этиш *-са+чы* формасында айтылат: Сени ырчы, чертмекчи деп уктум. Кана, өнөрүңдү *көрсөтчү*? Ипиңерди аткара *албасамчы*? Жанжигитке *айтсаңарчы*, кечикпей жүрсүн.

Кызыл оңбос болсочу,

Кыз кубарбас болсочу.

Жигит менен кыз өлсө,

Жерге койбос болсочу

(Токтогул)

г) *-са+керек* формасында келип, окуянын күнөмдүүлүгүн билгизет: Анда мен *жаш болсом керек*. Балалык *адат болсо керек*. Жаныңа *батса керек* (болжол).

4. *-са* мүчөлүү этиш III жакка карата айтылуучу *-сын* формасындагы этиш менен тутумдаш айтылса, кыймыл-аракеттин иштелишине жол берилгендик көрсөтүлөт: *окуса окусун*, *барса барсын*.

5. *-са+де* деген/дейт, дейм формалары менен айкашып да тилекти, ниетти билдирет: Жөн эле барып, Ысыккөлдүн абасын *жутсам дегем/деген/дейт/дейм* (тилек). Экөөңдү киного *чакырсам дейт/дейм* (ниет).

6. Жогорудагыдай тилектик маани багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумунда да кездешет:

Адырдан үзүп алганым

Ачылган жыпар гүл болсо.

Алтындай болгон өмүргө

Ар дайым бейкут күн болсо.

Ушул эле маани *-са+экен* деген айкаш аркылуу да берилет:

Эрик таңы

Супа салбай жарк этип,

Европада, Кытайда да *атса экен!*

Көңтөрүштүн

Кызыл туусу кылкылдап,

Дагы, дагы

Жердин жүзүн *басса экен!*

Дүйнө жүзүн

Коммунизм жеңди деп,

Кары тарых

Өз бетине *жазса экен!*

Жазса экен тарых

жазса экен,

Атса экен таң

атса экен!

(Ж. Турусбеков)

Шарттуу ыңгайды уюштуруучу мүчөлөрдүн жакталыш схемасы.

жекелик сан	көптүк сан
I жак: -са+м окусам, бүтсөм	I жак: -са+к - бааласак
II жак: одоно түрү: -са+ң - окусаң	II жак: -са+ң-ар - бааласаңар -са+ңыз-дар - бааласаңыздар
сылык түрү: -са+ңыз - окусаңыз	III жак: -ыш+са - баалашса, бүтүшсө.
III жак: -са - окуса, бүтсө	

КААЛОО ЫҢГАЙ

Демейде сүйлөөчүнүн башкаларга болгон каалоосу (оң же терс мааниде) ар түркүн, ар башка боло тургандыктан, бул ыңгайды уюштуруучу мүчөлөр да ар түрдүү.

Каалоонун ушундай ар түрдүү маанилерин каалоо ыңгайдын төмөнкү формалары уюштурат:

1) *-айын/-йын* жана *-алы/-айлы(к)*. Бул көрсөткүчтөр I жактын жекелик жана көптүк түрүнө карата айтылат: *бар-айын, кет-ейин, оро-ойун* (-оюн), *бүт-өйүн; сапта-йын, иште-йин, корголо-йун* (-оюн), *жөнө-йүн; бар-алы, сана-йлы* (диалектиде – айлы), *кет-ели, ор-олу, бүт-өлү* ж.б.

2) *-гай+эле + жак мүчө: бар-гай-эле-м, бар-гай-эле-ң, бар-гай-эле*.

3) *-гы+жак мүчө + келет, келди, бар, жок; бар-гы(ы) – м+келет же келди; бер-ги-м-жок, ал-гы-м-бар*.

Булардын ичинен *-айын* формасы төмөндөгүчө мүнөздөлөт:

1) *-айын* формасындагы этиштер сүйлөөчүнүн иштей турган иши жөнүндөгү чечимин жана бул чечимди аткаруу үчүн болгон каалоосун, өтүнүчүн билдирет: – Сен атка мин, мен жөө *басайын* – деди Шайыр (К.Каимов). Аттын башын сиз жетелеңиз, сокону мен *кармайын*. Азимовго сөзсүз *учурайын*, анан министрликке *барайын*. Сүйгөн дайрам (дарыям) Акбуура, сенде сырлар бар тура, маектешип *кетейин*, көк чай *ичип отурайын* (А.Досбаев).

2) Жалпы сүйлөмдүн кырдаалына, айкашкан сөздөрдүн семантикасына жараша төмөнкүдөй ар түрдүү модалдык да мааниде колдонулат: Мага бериңиз, чыгарбаган *эмени көрөйүн* (кекетүү). Сизге ишенип талаада *калып жүрбөйүн* (күмөн). Артында тукум болоор туягың жок, *кантейин*. *Кантейин*, ушундай тоң моюндугуң жаман. Күйдүм гана күйдүм ай, күйдүм чок, *күйөйүн* десем, түтүн жок, жүрөгүмдүн ой башында, *кантейин* ай, жүгөрүдөй бүтүн жок! (өкүнүү). Айтканымды аткарбасам, мен мен болбой эле *калайын!*

(каргыш). Нураимден башка келинди *көрөйүн* деген көзүм жок (жек көрүү). Угасыңбы, сыр *айтайын* (сурануу).

3) *-айын* формасындагы этиштер сүйлөм курамында де этишинин туунду формалары (деп, десе, дегенсип, деген) менен айкаша келип, шартты, мезгилди, максатты, себепти билдирет: Уулжан дагы бир нерсе чыга калчудай элеңдеп, элечегине араң жетип, кайын синдисине *кыйкырайын* десе, үнү чыкпай теректин түбүнө отуруп калды (мезгил). *Өлөйүн* десем, жан таттуу, *кирейин* десем, жер катуу. Чоң үйдөн *чыкпайын* десе, Седеп жалгыз калат. *Издебейин* десе, кыз адашып кетеби деп чочулайт (К.Каимов) (шарт). Кат *жазайын* деп отуруп калдым (максат). Кичине тойчук *өткөрөйүн* дедим эле (тилек). Өзүнө суроо коюп, жандырмагын Курманов сөөмөйүн көтөрүп, түшүнүктүү *чечейин* дегенсип, ойлоно калды (себеп). Атайды жөн эле *мактайын* деп олтурганым жок (себеп-максат). Силерге *учурашайын* деп келдим (максат). Канчалык *унутайын* деп, унута албадым (ниеттелген максат).

-айын формасындагы этиштерге *-чы* мүчөсү жалганганда өтүнүү, сурануу маанини да бериши мүмкүн: Мунун ким экенин *билейинчи* деп, коңшусунун кичи аялынын үйүнө кирди. Өтө *шашылбайынчы*. Айлыңарды бүт кыдырып *көрүп чыгайынчы*.

Каалоо ыңгайынын биринчи жагынын көптүк түрүн *-алы(к)* мүчөсү уюштурат. Диалектиде мунун *-айлы(к)* формасы да кезигет. Булардын ушу формада сакталышы анын *-гайлы(к)* морфемасынан г тыбышынын кыскарып түшүп калышынан пайда болгон: *бар-алы(к), кет-ели(к)*, диалектиде *бар-айлы(к), кет-ейли(к)*. Мындай форма өзбек тилинде да бар: *йоз-ай(л)ик* ж.б. Тектеш тилдердин байыркы жазма эстеликтеринде биринчи жактын көптүк түрү *-алым* мүчөсү аркылуу уюштурулган. Сал.: *бар-алым - бар-алык, кал-алым, кал-алык* ж.б. Мындагы м ошол кездеги *-мыз* мүчөсүнүн кыскарган түрү (I жактын көптүк түрү. Сал.: б.түркчө

бар-ды-мыз - бар-ды-к). Тилдин өнүгүшүндө *-мыз* колдонулуудан чыгып, анын ордуна *-к* пайдаланылып калган.

Каалоо ыңгайдын 1 жак көптүк формасын уюштуруучу *-алы(к)* мүчөсү төмөнкүдөй маанилерде колдонулат:

1) Берген мааниси жагынан *-алы(к)* мүчөсү *-айын* уландысы сыяктуу эле сүйлөөчүнүн ишти аткаруу үчүн жасаган чечимин, ошону аткарууга умтулган каалоосун билдирет: Элибиздин маданиятына байланыштуу маселелерди *көтөрөлү*. Лекцияга бирге *баралы*, мени күтө тур.

2) Ошондой эле башкаларга кайрылгандагы ниетти, чакырыкты, суроону, өтүнүчтү ж.б. да модалдык маанини билдирет. Мында интонация менен контекстке катыштырылган сөздөрдүн семантикасы чоң роль ойнойт: Эмгектин өндүрүмдүүлүгү үчүн *күрөшөлүк*, жолдоштор (чакырык). *Акылдашып көрөлү*, кош Искендер, эмнеден *баштайлы?* (кеңеш иретиндеги суроо). Апа, Салый экөөбүз киного *барып келели*.

Бул типтеги сүйлөмдөр күчтүү сезим менен айтылса, өтүнүүнү, суранууну билдирет: – *Кагылайын*, тууганча эле *сүйлөшөлү!* (сурануу, өтүнүү) Сал.:
Ойнойлу,
күлөлүк,
 Эмгекти
Сүйөлүк!
 Турмушту
 Безентип,
Жашайлы
 Түбөлүк!

(А. Токтомушев) (мында каалоо)
 3) *-алы(к)/айлы(к)* жалганган этиштерге *-чы* мүчөсү уланып каалоо иретинде айтылган өтүнүчтү билдирет: Ошол багыттагы окумуштууларды *алалычы*, *алып көрөлүчү*, жүр *кетеличи!*

(А. Токтомушев) (мында каалоо)

3) *-алы(к)/айлы(к)* жалганган этиштерге *-чы* мүчөсү уланып каалоо иретинде айтылган өтүнүчтү билдирет: Ошол багыттагы окумуштууларды *алалычы*, *алып көрөлүчү*, жүр *кетеличи!*

Каалоо ыңгайдын өйдөкү мүчөлөрү (*-айын, -алы*) жекелик, көптүк санда, оң, терс формада I жакка карата гана айтылат да, аталган ыңгайдын жакталыш формаларын уюштурат.

-айын, -алы(к) формаларынын жакталыш схемасы

оң, терс формада	
бар-айын – бар-ба-йын	бар-алы – бар-ба-йлы
ото-йун (уюн) – ото-бо-йун (-юн)	ото-йлу – ото-бо-йлу
кет-ейин – кет-пе-йин	кет-ели – кет-пе-йли
өт-өйүн – өт-пө-йүн	өт-өлү – өт-пө-йүлү

Каалоо ыңгайды уюштуруучу экинчи форма – *-гай* мүчөсү.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринде *-гай* мүчөсү айкын келер чак мааниде колдонулган: Ол маңа *келгей* – Ал мага келет. Эски түрк жазмаларында *-гай* мүчөсү мындан тышкары эрти жардамчы этиши менен да айкашып, реалдуу эмес мүмкүндүк жөнүндөгү модалдык маанини билдирген. Азыркы тилдердеги тилектик маани ушундан өнүгүп чыккан: Бу йерке нең *тегмегей эрти* – Бу жерге (өлкөгө) эч нерсең жетпегей (тийбегей) эле ж.б.

Азыркы кыргыз тилинде *-гай* кыймыл-аракеттин аткарылышы жөнүндөгү сүйлөөчүнүн тилегин, ниетин билдирет: Быйыл окуумду *бүткөй элем*. Сен ишеничти *аткарай элең*. Кызым быйыл университетке *өткөй эле*.

Тилек кылган иш сүйлөөчүнүн эркине байланышпайт, ошондуктан анын аткарылышы күнөм, арсар болот. Бул форманын тилек, каалоо маанисине

караганда модалдык мааниси басымдуулук кылат. Ушуга байланыштуу *-гай+эле* аркылуу берилүүчү этишти *-са* мүчөсү менен алмаштырууга болот: *өткөй эле – өтсө экен*, күн *жаабагай эле – жаабаса экен* ж.б.

Каалоо ыңгайдын -гай+эле формасы төмөндөгүчө жакталат:

Жекелик түрү	
оң формасы	терс формасы
I жак: мен бар-гай-эле-м	бар-ба-гай-эле-м
II жак: сен бар-гай эле-ң	бар-ба-гай эле-ң
сиз бар-гай эле-ңиз	бар-ба-гай эле-ңиз
III жак: ал бар-гай эле	бар-ба-гай эле

Көптүк түрү	
оң формасы	терс формасы
I жак: биз бар-гай-эле-к	бар-ба-гай-эле-к
II жак: силер бар-гай эле-ңер	бар-ба-гай эле-ңер
III жак: сиздер бар-гай эле-ңиз-дер	бар-ба-гай эле-ңиз-дер
IV жак: алар барыш-кай эле	барышпа-гай эле

Каалоо ыңгайды уюштуруучу үчүнчү форма – *-гы* мүчөсү катышкан конструкция.

Ыңгайдын бул түрүнүн өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү бар: *-гы* мүчөлүү этишке үч жактын таандык мүчөлөрү жалганат да, аларга *келет* этиши кошулуп айтылат. Кыргыз тилинде илик жөндөмдөгү сөз *-гы* формалдуу этишке жалганган таандык мүчөлөргө карата аныкталат. Ошондуктан анын сүйлөмгө катышы милдет эмес, бирде берилсе, бирде берилбейт: (менин) *алгым келет*, (сенин) *баргың келет*, (анын) *күлкүсү келет* ж.б.

Тарыхый жагынан алганда *-гы* мүчөсү кыймыл атооч болуп эсептелет, баяндоочу калдык катары бул форманын ушул мааниси бар, жок деген сөздөр менен бүткөн сүйлөмдүк конструкциялардан сезилип турат, бирок азыркы мезгилде бул типтеги конструкциялар каалоо маанисинде да колдонулат: Бул жерден анын *кеткиси* жок. Айтса *келгиси* бар ж.б.

Таандык мүчө менен *келет* этиши аркылуу түзүлгөн конструкция морфологиялык көрсөткүчтөрү боюнча бир өңчөй эмес. *-гы* мүчөлүү этишке биринчи эки жактын таандык мүчөлөрү жалганса да, анын соңунан келүүчү этиш дайыма *келет* формасында колдонулат. Бирок мунун аягындагы *-т* сырткы түрү боюнча гана III жактын жак мүчөсүнө окшогону менен, анын функциясын аткара албайт. Мындай конструкциянын жактык мааниси *-гы* формасына жалганган таандык мүчөлөр аркылуу эле аныкталат. Ал эми *кел-е-т* этишинин аягындагы *-т* болсо байыркы учур чактын *-ыр* (фонетикалык варианты менен) формасы жалганып, байланыштыргычтын (связканын) ролун аткаруучу *тур-ур* этишинин калдыгы кыскарып отуруп, *т* элементи гана калган: *келе турур/ келедур/келеди/келет*. Эрте кезде байланыштыргыч түрү үч жакка тең

таандык болуп колдонулган.

Демек, сөз болуп жаткан конструкция башта мындайча айтылган: *алгым келе турур/алгым келедур/алгым келеди/алгым келет; алгың келе турур/ алгың келедур/ алгың келеди/алгың келет*. Ушул сыяктуу татаал бир эле конструкцияда азыркыча алганда эки башка жактын мүчөлөрүнүн жалганышы чактык конструкциядан да учурайт, жана курамдык элементтери боюнча жогоркулар менен тектеш: *мен айтат элем/ мен айта турур эртим*.

Каалоо ыңгайынын *-гы* формасы алдыда боло элек ишти иштөөгө көңүлдөнгөндүктү, каалагандыкты билдирет:

Туугандар, мен боёмо
Активден качкым келет.
Ал жөнүндө билгенимди
Жашырбай силерге ачык
Айткым келет

(Шаршен)

Карыя, сизден бир нерсе сурап *алгым келет*. Дүйнөнүн бир жагынан экинчи жагына сенин колунду кармап алып, *чуркагым келет, жашагым келет, жашагым келет!* Өзүнөн өзү жылмайып, кубаттанып, көчөгө *баскысы, ырдагысы*, кимдер болсо да *сүйлөшкүсү*, өзү да күнгө *айлангысы* келет (Н. Байтемиров).

Каалоо ыңгайдын *-гы* формасы *бар, жок* деген модал сөздөр менен бирге айтылып да каалоону, тилекти билдирет: Үйдөн алыс *чыккым жок*. Сенин айтайын деген сөзүңдү анын *уккусу жок*. Сага бир нерсе *айткысы бар* ж.б.

Кыргыз тилинде *-гы* жана *келет* катышкан конструкцияны өзгөрбөй турган нерсе экен деп ойлоого болбойт. Мунун аягындагы *-т* морфемасынын ордуна суроолуу, таңгыч мүчөлөр жана шарттуу ыңгайдын

грамматикалык формасы жалганышы мүмкүн. Бирок баардык учурда каалоо мааниси сакталат:

Кыргыз тилинде таандык мүчөлүү *-гы* формасындагы этиштердин келет катышкан аналитикалык түрү иштин аткарылышы жөнүндөгү каалоону, ниетти келечек планда көрсөтүшү бекеринен эмес.

Байыркы жазма эстеликтерде *-гу* формасындагы этиштердин аналитикалык түрлөрү ниет же мүмкүндүк планындагы келер чак катарында колдонулган (байыркы түркчө: *такы тегү-тегү кергек – дагы де-де керек (дагы айт-айт* маанисинде); Азыркы

тилдердин кээ бирөөндө, маселен, өзбек тилинде таандык мүчөлүү этишке жалганган *-гу* формасы келер чактык маанини билдирет. Буга түрүр этишинен кыскарган *-дыр* мүчөсү бирде жалганса, бирде жалганбай да айтыла берет (*Берлинда суд булгусидир – Берлинде сот болот*).

-гы формасынын эне тилибиздеги ушул мааниси анын байыркы типтеги маанисинен өсүп чыккан, ошону менен бирге компоненттери боюнча бирди-жарым өзгөрүүгө дуушар болгон. Кыргыз тилинде *-гы* формалуу этишке келет компонентинин кошулушу – кийинки кубулуш.

Каалоо ыңгайдын -гы форманын жакталыш схемасы:

Жекелик түрү	
оң формасы	терс формасы
I жак: менин ал-гым-кел-е-т / келди	ал-гым кел-бе-й-т жок
II жак: сенин ал-гы-ң кел-е-т / кел-ди	ал-гы-ң кел-бе-й-т жок
сиздин ал-гы-ңыз кел-е-т / келди	ал-гы-ңыз кел-бе-й-т жок
III жак: од.т. анын ал-гы-сы кел-е-т / кел-ди	

Көптүк түрү	
оң формасы	терс формасы
I жак: биздин ал-гы-быз-кел-е-т / кел-ди	ал-гы-быз кел-бе-й-т жок
II жак: од.т. силердин ал-гы-ң-ар кел-е-т/кел-ди	ал-гы-ңар кел-бе-й-т жок
II жак: с.т. сиздердин ал-гы-ң-ы-з-дар/кел-е-т кел-ди	ал-гы-ң-ыз-дар кел-бе-й-т жок
III жак: од.т. алардын ал-гы-сы кел-е-т / кел-ди	ал-гы-сы кел-бе-й-т жок

НИЕТ ЫҢГАЙ

Аракет-кыймылдын жүзөгө ашырылышына карата сүйлөөчүнүн ниетин билдирет. Сүйлөөчүнүн ой жооруткан баамын, болжолун ж.б. мамилелерин белгилөөчү этиштин түрүн ниет ыңгай дейбиз. Ниет ыңгайды уюштуруучу негизги мүчө *-мак, -макчы*. Бул мүчө жак мүчөлөр менен айкашып келип (*жаз-мак-мын/макчы-мын*), ниет ыңгайдын толук формасын түзөт. Ниет ыңгайды мындан тышкары аталган мүчөлөргө *эле, экен, бол* деген жардамчы сөздөр айкашып да уюштурат.

-мак адатта түп, туунду этиштин буйруу мамиле формаларына айкашат: *ал алмак, алдыр – алдырмакмын; өткөр/өткөз – өткөрмөк/өткөзмөксүң, бошот – бошотмокпуз, коркут – коркутмаксыңар, жазыш – жазышмак, жазыл – жазылмаксыздар, жуун – жуунмаксыз* ж.б. Сал.: *аламак, барсамак, баргаймак* (айтылбайт).

Түрк тилдеринде *-мак* этиштин бүтпөгөн түрүнүн (инфинитивтин) гана милдетин аткарат: *килмок* өзбек тилинде буйрук ыңгайдын II жак жекелик түрүнүн милдетин

аткарат (инфинитив).

Модалдык мааниде өзбек тилинде учур, келер чактык, өткөн чактык мааниде эле менен бирге келип айтылат: *ёз-мок-чи-ман, ёз-мок-чи-едим элем*¹. Башкыр тилинде *-мак* инфинитивдик мааниде калдык катары *керек* деген сөз менен айкаша келип гана колдонулат. Калган учурда ыңгайлык милдетти аткарат².

Түркмөн тилинде инфинитивдик, ыңгайлык³ мааниде *-мак/-мек* формада колдонулат³. Азербайжан тилинде бул форма колдонулбайт, *-малы/-мели* формасынын синоними катары кээде колдонулууда учурайт⁴.

Кыргыз тилинде *-мак* баяндагыч ыңгай менен кыймыл-атоочтук мааниде колдонулат: **Кеңкол менен Бешташтагы туугандары аны**

1 Кононов А. Көрсөтүлгөн эмгектин 260, 278-беттерин караңыз.

2 Дмитриев Н.К. Көрсөтүлгөн эмгектин 173-бети; Юлдашев А.А. Көрсөтүлгөн эмгектин 169-бети.

3 Грамматика туркменского языка, I, 1970, 308, 331-бет.

4 Агазаде Н.Г. Система глагольных наклонений в современном азербайджанском литературном языке. Баку, 1967, 121.

аттан *көтөрүп түшүшмөк*, ити да *үрмөк*, өзү да *чуркап чыкмак*. Силер керели кечке иштеп жүрсөңөр, мен үйдө бекер отуруп алганым *болмокпу*, бекер отуруп эмне *кылмакмын/кылмакчымын/болмок беле* (ыңгай, Сал.: Бар болсо, *бакмагы* кыйын, жок болсо, *тапмагы* кыйын. *өнмөк* бар, *өлмөк* жок (кыймыл атооч).

Жыйынтыктап айтканда, *-мак* азыркы түрк тилдеринин биринде эки мааниде колдонгон түрүн сактаса (кыргыз, түркмөн); экинчи биринде, негизинен, бир гана маанисинде сакталган (казак, өзбек, түрк, башкыр). Азербайжан тилинде сакталбай калган.

-мак инфинитивдик маанисин кыргыз тилинде сактабаганы менен морфологиялык жагынан модалдык, синтаксистик жагынан кириңди сөз катары колдонуп жүргөн, демек, демекчи, айтмакчы деген сөздөр баса айткандай, эмнеликтен, кандай себептен болгондугун, болууга тийиш деген сыяктуу модалдык мааниде колдонулат.

Мындан тышкары *-мак* мүчөсү лексикалашкан түрүндө атооч сөздөрдү да жасайт. Мисалы, атоочтон атооч: *аргымак, каймак, бармак* (уңгу, мүчөгө ажырагыс заттын аты) сал. ал *бармак /бар+мак*.

Кыргыз тилинде омонимдеш эки *-мак* мүчөсү бар.

Бир кыймыл атоочтук мааниде колдонулат, жөндөмөлөр менен жөндөлөт: Найза *саймак* эрдиктен, ат *жоорутмак* тердиктен. *Алмактын бермеги* бар ж.б.

Экинчиси ниет ыңгайдын грамматикалык формасы, буга жак мүчөлөрү жалганат: Мен *бармакмын* ж.б.

Ушул эле мааниде *-макчы* формасы да колдонулат.

Ниет ыңгайдын өңүтүнөн *-мак* менен *-макчы* мүчөлөрүнүн айырмасы жок, бирөөнүн ордуна бирөө жүрө берет: мен *алмакмын* – мен *алмакчымын*.

Түрк тилдеринин байыркы жазма эстеликтеринде *-мак* абстракттуу зат атоочту жасаган, бул типтеги сөздөр мааниси боюнча кыймыл атоочко жакын болгон (б.түрк.: *ачмак* – *курсагы ачуу, ач болуу, ач; сувсамак* – *суусоо*); *-чы* мүчөсү аркылуу ниеттик пландагы модалдык маани берилген (*өлмечи сен* – *өлмөкчү эмессиң*, сөзмө сөзү: *өлбөчүсүң; бозагулачы болмыш* – *уй тууду*, сөзмө сөзү: *музооломокчу болгон*, музооломок маанисинде: *бузагула* – *музооло*).

Бул жана ушу типтеги фактылардын негизинде азыркы ниет ыңгай тарыхый жагынан кыймыл-аракет жөнүндөгү заттанган түшүнүк менен этиштик пландагы пейил түшүү маанисинин кошулушунан өсүп чыккан деп кароого болот. *-чы* мүчөсүнүн *-мак* формасындагы этиштерге жалганышы –

тилдеги кийинки кубулуш.

-мак/-макчы мүчөлөрү катышкан ниет ыңгай төмөнкү маанилерде колдонулат:

1. Аракет-кыймылдын жүзөгө ашырылышы жөнүндөгү ниетти билдирет: Жакында Тыныбек атасынын ашын *өткөрмөк*. Эртедир-кечтир ушундай балээге *калтырмак* (К.Каимов).

2. Кыймыл-аракеттин аткарылыш мүмкүндүгүн билдирет: Эгерде барган жери чоң өргөө болсо, аттан түшпөй кайра *кайтмак*. үндү жоонойто чыгарбай эле жай айтсаң *жетмек*. Түндүктөн *түшмөк болсо*, канжарын тулгага *кайырмак* (К.Каимов). Жогорудагы сүйлөмдөрдө жалпы кырдаалы кыймыл-аракеттин келечекте болоорун баяндап тургандыктан, келер чактык маани ачык байкалат: Түшпөй кайра *кайтмак*. Эгерде ырчы аны мактаса, даңкын элге жайса, ыйманы *кубаттанмак*. Жогорудагы сүйлөмдөрдө жалпы кырдаалы кыймыл-аракеттин келечекте болоорун баяндап тургандыктан, келер чактык маани ачык байкалат.

3. *-мак, -макчы* формасындагы этиштер *экен, эле, бол* ж.б. менен айкашып, төмөнкүдөй маанилерди да билдириши мүмкүн: Ушуну *көрмөк элң, көрдүң* же ушуну *укмак экенсиң*, уктүң (табалоо). Сал.: Ушуну *көрмөк экенбиз* же *ушундай болмок* (ырастоо). Ушул жерге *чогулмак элек* (күмөн). Биримкул турганда эч өзгөрүү *болмок* эмес, аны *жибермек эмес* (карама-каршы). Бул жакка *бармак эмес белем?* (өзүнө өзү суроо коюу) ж.б.

4. *-макчы* формасындагы этиштерге *тургай, турмак, түгүл, турсун* деген сөздөр айкашканда, анын маанисин дагы күчөтөт да эмес деген сөздүн маанисин берет: Кайруусун кемитип же *ашырмак түгүл*, дабышын басаңдата чертсе да, мукамы өзгөрүлүп, күү касиетинен ажырайт. Алар жумушка *чыкмак тургай*, бригадир айтмайынча, үйдөн козголушпайт. Алым анын издегенин таап *бермек турсун*, өзүн кайыкка мингизгенсип, зымыратып алып жөнөдү. Сал.: башкыр. *алай түгел* – *андай эмес*.

Булар *-мактан* башка сөздөр менен айкашышы мүмкүн: Короодогу кой *турмак*, коргоол бербейт жети ата (макал). Муну: Короодогу кой эмес..., деп айтса да болот. Ушу кезге дейре *күтүп турмак эле, күтмөк беле* же *күтмөк эмес*. Булар бир-биринин ордуна синоним катары колдонула беришет: Чекеге *чертмек* (*түгүл/тургай/турмак/*) *турсун* өйдө караган эмес.

-мак мүчөсү *эмес, экен, эле, бол* менен бирге келип жакталышы мүмкүн, бирок тилде сейрек учурайт: мен *жазмак эмес экенмин*, биз *жазмак эмес белек*, сен *жазмак эмес болчусуң* ж.б.

Ниет ыңгайды уюштуруучу мүчөлөрдүн жакталыш схемасы:

Жекелик түрү	
оң формасы	терс формасы
I жак: мен жаз-мак/мак-чы-мын	жаз-мак/мак-чы эмес-мин
II жак: сен жаз-мак/мак-чы-сың	жаз-мак/мак-чы эмес-сиң
сиз жаз-мак/мак-чы-сыз	жаз-мак/мак-чы эмес-сиз
III жак: ал жаз-мак/мак-чы	жаз-мак/мак-чы эмес

Көптүк түрү

оң формасы	терс формасы
I жак: биз жаз-мак-чы/мак-пыз	жазмакчы/мак эмеспиз
II жак: силер жазмакчы/максыңар	жазмак эмес-сиң-ер
II жак: сиздер жазмакчы/максыздар	жазмак эмес-сиз-дер
III жак: алар жазышмакчы/ышмак	жазмак эмес

-мак, -макчы формасындагы этиштер экен, эле, бол ж.б. менен айкашып, төмөнкүдөй модалдык маанилерди да билдириши мүмкүн: Ушуну көрмөк элең, көрдүң же ушуну укмак экенсиң, уктуң (табалoo). Сал.: Ушуну көрмөк экенбиз же ушундай болмок (ырастоо). Биримкул турганда эч өзгөрүү болмок эмес, аны жибермек эмес (карама-каршы). Бир жакка бармак эмес белем? (өзүнө өзү суроо коюу) ж.б.

ЧАК КАТЕГОРИЯСЫ

Чак категориясы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурга карата болгон мезгилдин катышын билдирет. Тактап айтканда, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын, же сүйлөп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгүн, же болбосо кийин болоорун көрсөтөт.

Чак категориясы – этишке таандык категория, этиш сөздү башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап туруучу негизги категориялардын бири.

Чак категориясы, негизинен, этиштин баяндагыч ыңгайына мүнөздүү. Анткени баяндагыч ыңгай дайыма чындыкта болуп жаткан, боло турган, же болуп өткөн кыймыл-аракет тууралуу баяндайт.

Демек, этиштин чактарын уюштуруучу формалар баяндагыч ыңгайды да уюштуруучу каражаттардан болуп эсептелет, анткени булар аркылуу бир эле учурда чактык да, ыңгайлык да маани туюнтулат.

Ал эми ыңгай категориясынын калган түрлөрү кыймыл-аракеттин аткарылышына карата болгон сүйлөөчүнүн буйруу, каалоо, тилек, шарт, ниет сыяктуу жекече

мамилесин билдиргендиктен, булар аркылуу чак категориясы менен болгон байланыш жогорудагыдай ачык, так көрсөтүлө бербейт. Бирок мындай этиштердин чактык мааниси, адатта, сүйлөм контекстинен белгилүү болуп турат: Жакшы иштесек (шарттуу ыңгай, келер чак), план орундалат. Ушул ызадан көрө мени жазалагыла (буйрук ыңгай, келер чак) (Т.С.). Быйылтан тартып айыл чарбасында иштейин (каалоо ыңгай, келер чак).

Кыргыз тилинде чак категориясынын үч түрү бар. Алар төмөнкүлөр: **учур чак, келер чак, өткөн чак.**

Кандайдыр бир кыймыл-аракетти мезгилдик жактан мүнөздөө үчүн белгилүү бир учур убакытты эсептөөнүн башталыш чеги деп кабыл алынат.

Грамматикада убакытты эсептөөнүн мындай башталыш чеги болуп сүйлөп жаткан учур эсептелет. Буга карата ал сүйлөп жаткан учурдагы мезгил, сүйлөп жаткан учурдан кийинки мезгил жана сүйлөп жаткан учурдан мурунку мезгил болуп бөлүнөт. Грамматикада сүйлөп жаткан учурга туура келген кыймыл-аракет учур чак аркылуу, сүйлөө мезгилинен кийин боло турган кыймыл-аракет келер чак аркылуу, сүйлөө мезгилине чейин болуп өткөн кыймыл-аракет өткөн чак аркылуу берилет.

УЧУР ЧАК

Этиштин учур чагы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилде болуп жаткандыгын билдирет: үстү оюлган жапыз мешке асылган казанда койдун майы чыркырап эрип жатат (Ш.Б.).

Бирок кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилде болуп жаткандыгын билдирет деген

түшүнүк учур чак туюндурган кыймыл-аракеттин башталышы жана бүтүшү сүйлөө учурунун башталуу жана бүтүү чеги менен дал келет дегендикке жатпайт. Этиштин учур чагы билдирген кыймыл-аракет сүйлөө учуруна чейин эле башталган болуп, сүйлөө мезгилинде жана андан кийин да созула бериши мүмкүн: Анын катарындагы «Терекмаарда» насос чыкылдап, пиво *сатылып жатат* (Т. С.). Эми өзү, ичтен кыңкылдап, өкүнүчтүү *ырдап олтурат* (Т. С.).

Бул сүйлөмдөрдө учур чак этиштер билдирген кыймыл-аракеттер ошолор тууралуу сөз болуп жаткан учурда эле башталып жана бүтө калбайт. Ал этиштер билдирген сатуу жана ырдоо аракеттери алар жөнүндө кабар берүүгө чейин эле башталган, алар тууралуу сөз болуп жаткан учурда да болуп жатат жана сүйлөө мезгилинен кийин да созула бериши мүмкүн.

Демек, учур чак кыймыл-аракеттин сүйлөө учурунда эле башталып жана бүтө калаарын билдирбестен, тек гана кыймыл-аракеттин сүйлөө мезгилинде да болуп жаткандыгын туюндурат. Кыскасы, кыймыл-аракеттин аткарылышынын сүйлөө учурунун чеги менен дал келиши дайыма эле боло бербейт, болсо да, өтө эле чанда учурайт, анткени сүйлөө процесси, адатта, бир аз убакытка гана созулса, кыймыл-аракет бир канча саатка, айрым учурларда бир нече күнгө, айга (Алар *чөмөлө салып жүрүшөт*), бир нече жылга (Ош университетинде *окуп жатат*) созулушу мүмкүн; табигый кубулуштар болсо дайыма болуп келген жана боло бербекчи (Жер өз огунда *айланат*). Ушул себептүү сүйлөө мезгили жүрүп жаткан иш процессинин белгилүү бир бөлүгүнө гана туура келет.

Ошентип, кыймыл-аракеттин сүйлөө мезгилине туура келиши түрдүүчө мүнөздө болот. Ошого карай этиштин учур чагы да ар түрдүү маанини туюндурат.

Учур чак түзүлүшүнө карай жөнөкөй учур чак, татаал учур чак болуп экиге бөлүнөт.

ЖӨНӨКӨЙ УЧУР ЧАК

Жөнөкөй учур чак бир сөздөн турган этиштик негизге белгилүү бир мүчөлөрдүн уланып айтылышы аркылуу уюшулат.

Жөнөкөй учур чак этиш сөзгө чакчыл -а/-й мүчөсүнүн, андан кийин жак уландынын жалганышы аркылуу уюшулат: Айганыштын үйүндө сыңар бут эркек жок, өңчөй катын-калач *отурабыз* (Т.С.) (*отур+а+быз*). Келиндер да жигиттерден калышпай, курч күрөктөрүн кыртыштуу чымга батыра-батыра *сайышат* (Т.С.) (*сайыш-а-т*).

Жөнөкөй учур чактын уюшулушунда негизги роль чакчыл -а/-й формаларына

таандык, себеби чактык маанини негизинен ошол мүчөлөр билдирет. Бирок, этишке бул чакчыл мүчөлөрдүн бири уланып айтылса эле учур чакты билдирип калбайт (*стулда отура, мектепте окуй*). Качан гана чакчыл мүчөдөн кийин тийиштүү жак мүчөлөрү кошулуп айтылганда гана ал тыянактуу мааниге жетишип, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын туюндурат: Ал *стулда отур+а+т*. Мен мектепте *оку+й+мун*. Демек, жөнөкөй учур чакты уюштуруучу грамматикалык каражаттарга чакчыл -а/-й мүчөсү жана андан кийин жалганып айтылуучу тиешелүү жак мүчө кирет.

Айрым түрк тилдеринде учур чактын III жак жекелик түрүнүн жак мүчөсү жок. Ошондуктан ал тилдерде учур чактын III жагы этиш сөзгө чакчыл -а/-й мүчөсүнүн эле жалганып айтылышы менен уюшула берет. Мисалы, башкыр тилинде: *ал-а, кил-е*; татар тилинде: *ал-а, эшлэ-й*.

-а/-й формасындагы жөнөкөй учур чак негизинен төмөнкүдөй маанини билдирет:

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын билдирет: Алар да эмне болгонун жакшы түшүнө бербей, Даниярды *карашат* (Ч.А.). Түрлөрүн көрсөң, көздөрү чырактай жайнап, жүздөрүнөн нур *төгүлөт* (Ч.А.).

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгы кээде сүйлөм ичинде келген *тигине, мына, карачы* деген сыяктуу лексикалык каражаттар аркылуу да такталып берилиши мүмкүн: Тигине, арык бойлой жарданып, орок күткөн эгиндер сыдырым жүргөн желге *ыргалат* (Ч.А.). Карачы, мөңгүлүү кыр аркадан төгүлгөн күн, аны билгенсип, мени карай күлүмсүрөп *жаркырайт* (Ч.А.).

Жөнөкөй учур чактын минтип кыймыл-аракеттин кеп жүрүп жаткан учурда болуп жаткандыгын билдириши көркөм адабий чыгармаларда айлана чөйрөдөгү көрүнүштү сүрөттөп көрсөтүүдө көбүрөөк кездешет: Нары сайдагы балдардын арасында Күркүрөө жаны тынбай *алдастайт*. Тээ артта калган темир жолдо поезддер көпүрөдөн нары өтүп, бери өткөн сайын жаңырык ээрчитип, гудокторду алыска-алыска *созолонтот* (Ч.А.). Каныбекке түйүндүү сыр айткансып, асман жылдыздары *жымыңдайт*. Карыптар деп боору ачыгансып, суу боюндагы кырчын талдар боюн *теңселтет* (К.Ж.).

Айрым учурларда кыймыл-аракеттин башталыш жана бүтүш чеги сүйлөө мезгилинин башталган жана бүткөн учуруна туура келиши да мүмкүн: – Агайындар! «Б...» колхозунун эмгекчилеринин баш кошкон митингисин ачык деп *жарыялаймын!* Сөз райондон келген уполномочен Калкаев Нуркасымга *берилет*

(Т.С.). Райондун жетекчилеринин атынан «Б...» колхозунун кишилери, сиздерге, чын жүрөгүмдөн *рахмат айтамын!* (Т.С.).

Жөнөкөй учур чак *жат, отур, тур, жүр* деген этиштерге чакчыл -а мүчөсүнүн, андан кийин жак мүчөнүн уланып келиши менен да уюшулат. Мындай учурда бул төрт сөз жардамчы этиштик мааниде эмес, өзүнүн толук лексикалык маанисинде колдонулат да, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын билдирет: Анда-санда онтоп, тык-тык жөтөлүп Сансыз *жатат* (К.Ж.). Эшиктен төргө чейинки эки капшытта өңкөй иргелген офицерлер турушат (Т.К.). Каныбекти көкүрөгүнө кысып, төрдө Ажар *отурат* (К.Ж.). Жалгыз уулум Касейин казатта *жүрөт* (Т.С.).

Адатта, аягына чакчыл -а жана жак мүчө уланган *отур, тур, жат, жүр* деген этиштер жана статикалык маанидеги айрым башка этиштер жатыш жөндөмөдөгү сөз менен бирге айтылса, учур чактык маанини, барыш жөндөмөдөгү сөз менен бирге айтылса, келер чактык маанини берип калат: *шаарда турам – шаарга турам; стулда отурам – стулга отурам; керебетте жатам – керебетке жатам; шаарда иштейм – шаарга иштейм; кыштакта жашайм – кыштакка жашайм* ж.б.

Бул этиштердин минтип эки түрдүү чактык мааниде колдонулушу алардын алдындагы сөзгө жалганган жатыш жана барыш жөндөмө мүчөлөрүнүн мааниси менен байланыштуу. Анткени жатыш жөндөмөдөгү сөз кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткан учурдагы ордун көрсөтсө (шаарда жашайт), барыштагы сөз кыймыл-аракеттин багыттала турган болочок ордун көрсөтөт (шаарга барам). Ошол себептүү жогорку көрсөтүлгөн этиштер да (*жат, жүр, отур, тур, иште, жаша*) жатыш жөндөмөдөгү сөз менен байланышта айтылганда учур чакты, барыштагы сөз менен байланышта айтылганда келер чакты билдирип калат.

Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын билдирүү – бул жөнөкөй учур чактын негизги мааниси. Ушуну менен бирге ал контекстке карай төмөнкүдөй кошумча маанилерди да билдириши мүмкүн:

1) Көпчүлүк учурда кыймыл-аракеттин узак убакыттан бери дайыма болуп келаткандыгын билгизет. Мындай учурда сүйлөм тутумунда көбүнчө кыймыл-аракеттин көптөн бери болуп келе жаткандыгын билдирүүчү мезгилдик маанидеги сөздөр, сөз айкаштары кошулуп айтылат, же болбосо учур чактын мындай мааниси жалпы контексттен белгилүү болуп турат: Биз башынан эки үй жанаша *жашайбыз* (Ч.А.). Ал дайыма таңдан намазын окуп, устаканага *кетет* да, күн бата

келет (Ч.А.). Биз мамлекеттик маанилүү жайларды *кайтарабыз* жана өзүбүздө аскердик машыгууларды *жүргүзөбүз* («КТ»). Абдылда менен Рахыя ушул кыштактагы мектепте *окушат* (Н.Б.).

Бул сыяктуу кыймыл-аракеттердин айрымдары сүйлөп жаткан мезгилде болбосу да мүмкүн, бирок алар дал сүйлөө учурунда болуп жатпаганы менен, жалпы эле үстүбүздөгү учурда болуп жүргөн аракетти билдирет;

2) Бул формадагы учур чак контекстке карата кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгилден тартып болуп жаткандыгын, кээде белгилүү бир мезгилден бери дайыма болуп келаткандыгын туюндурат. Бул учурда да, көбүнчө, сүйлөм тутумунда мезгилдик маанидеги сөздөр, сөз айкаштары катышып айтылат: Эл орунга отургандан тартып, Каныбек менен Алым короонун четинде *отурушат* (К.Ж.). Каныбек баятан бери Ажарды күтүп, айланасын *карайт* (К.Ж.). Ботосу өлгөндөн бери төө күнү-түнү *боздойт*, суу *ичпейт*, чөп *жебейт*, муңканып боздогону *боздогон* (Т.К.).

Ушуну менен бирге, кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгил ичинде такай болуп тургандыгын көрсөтөт: Ал жүктөрдү жыл бою белгиленген жерине *ташыйбыз* («КТ»). Кийинки күндөрү ал иштер жөнүндө күнү-түнү *ойлоном* (Ч.А.). Эки бала чоң эненин бул коңур жумшак дабышын күндө *угат*, жүзүндөгү бырышын, касыреттүү ойлуу көзүн күндө *көрөт* (Т.К.).

3) Кыймыл-аракеттин мезгил-мезгили менен кайталанып тургандыгын билдирет. Мындай учурда да сүйлөм ичинде кыймыл-аракеттин кез-кези менен кайталанып тургандыгын билдирүүчү мезгилдик маанидеги сөздөр кошо айтылат: Чоко кээде мылтыгын колго алып, аң уулоого *жөнөйт* (К.Ж.). Кез-кез күрөктөрдүн мизи кычыр этип ташка *урунат* (Т.С.). Алар бирде көздүн кыйыгы менен караса, бирде алдырган алая *карашат* (К.Ж.);

4) Сүйлөп жаткан учурда көз алдыда болуп жаткан кыймыл-аракетти билдирет: Параходдо кеминде беш жүздөй адам бар. Баардыгы тең жээк жакка *карашат*. Өскөн жер, өстүргөн элге кош айтышып, көбү кыргыздардын ак калпагын *булгалашат*, көбү кыздын берген жоолуктарын *силкишет* (Т.С.);

5) Бул формадагы учур чактын айрымдары турмуштук тажрыйбадан алынган түшүнүктү билдирет. Мындай маани көбүнчө макал-лакаптар үчүн мүнөздүү: Ат тойгон жерине *качат*, азамат туулган жерине *шашат*. Жаш кадырын карыганда билет. Кушту салганына *кубанбайт*, алганына *кубанат* (макалдар);

6) Кандайдыр бир затка тиешелүү болгон тынымсыз, дайыма болуп туруучу кыймыл-аракетти туюндурат, же белгилүү бир затка мүнөздүү көндүм болгон, ал үчүн адатка айланып кеткен кыймыл-аракетти билдирет: *Жер өз огунда айланат*. Волга өзүнүн суусун Каспий деңизине *куят* (Физикалык география). Бакалар саздарда, нымдуу токойлордо, сууда *жашашат* (Зоология). Гүлдүү өсүмдүктөр уруктары менен *көбөйүшөт* (Ботаника). Көгүчкөндөр киши жашаган жайларды *мекендешет* (Зоология).

Адатта, турмуштук тажрыйбадан алынган түшүнүктү билдирген этиштер, ошондой эле белгилүү бир затка мүнөздүү болгон, же кандайдыр бир затка көнүмүш болуп адаттанып кеткен кыймыл-аракетти туюндуруучу этиштер көпчүлүк учурда сөз болуп жаткан мезгил менен түздөн-түз байланышпай, семантикасы боюнча чактык мааниден тышкары тургандай сезилет. Бирок алар ички маанисинен, канткен менен да, учур чактык мааниге жакын экендиги ачык байкалып турат: *Жакшы эл камын ойлойт*, жаман өз камын *ойлойт* (Макал). *Куш учат*. Бакалар курт-кумурскалар менен *тамактанышат* (Зоология).

Мында этиш сөздөр билдирген кыймыл-аракеттин аткарылыш чеги сүйлөп жаткан учурдун чегине туура келбеси мүмкүн. Бирок сүйлөмдүн контекстине карата алардын, баары бир, үстүбүздөгү мезгилде болуп жаткандыгы сезилип турат, б.а. учур чактык маанини туюндурат;

7) Кээде жөнөкөй учур чактык формадагы этиш өткөн чактык мааниде да колдонулуп калат. Мындай учурда сүйлөөчү өткөндө болгон окуяны азыр көз алдыда болуп жаткан сыяктуу сүрөттөйт. Бирок кыймыл-аракеттин жүрүшү үстүбүздөгү мезгилге тиешелүү эмес, ал мурун эле болуп өтүп кеткен болот. Учур чактын өткөн чак маанисинде колдонулгандыгы сүйлөмдүн контекстине карата белгилүү болуп турат. Анын өткөн чак маанисинде колдонулушу көркөм адабий чыгармаларда, жомоктордо, өмүр баянда, өткөндө болгон окуя тууралуу кабар берген учурларда көбүрөөк кездешет: Кыркымда көргөн балама бир жаңы тебетей жасаттырып берейин деп, Сансыз көрпө *издейт*. Акыры жүрүп Атабекке *кабылат*. Атабек ара туулуп өлгөн жылбырска кара козунун көрпөсүн берип, Сансыздын тилегин *орундатат*. Көрпө үчүн кызмат кылып бере турганын Атабек Сансызга кайта-кайта *эскертет* (К.Ж.). Султан Ибраимов 1927-ж. *төрөлгөн*. Мектепти бүткөндөн кийин колхоздо *иштейт*. 1946-ж. Бишкектеги гидромелиоративдик техникумга *кирет*. Аны 1949-ж. бүтүрүп, чарбада *иштейт* (КТ).

Жөнөкөй учур чактын терс формасы этиш сөзгө *-ба* терс уландысынын, андан кийин чакчыл *-й* мүчөсү менен тийиштүү жак уландынын жалганышы аркылуу уюшулат, оң формадагы этиш билдирген мааниге карама-каршы келген түшүнүктү туюндурат. Сал.: *жашайт – жашабайт, окуйт – окубайт, келет – келбейт*. Эшикке чыгып, эки жакты карасам, эч ким көрүнбөйт (К.Ж.). Элдин баары билген чындыкты азырынча жалгыз ал гана *билбейт* (Ч.А.).

Кыргыз тилинде жөнөкөй учур чакты уюштуруучу экинчи форма – *-ууда/-оодо* мүчөсү. Ал *-уу/-оо* – кыймыл-атоочтун мүчөсү + *-да* – жатыш жөндөмөнүн мүчөсү катышкан айкаштан турат.

Учур чактын бул формасы оозеки кепте учурабайт, негизинен, жазма адабий тил үчүн мүнөздүү жана төмөнкүдөй маанилерди туюндурат:

1) Кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда бир канча убактан бери созулуңку түрдө болуп жаткандыгын туюндурат: Айылдагылардын көпчүлүгү чоң ак үйдүн алдына *чогулууда* (К.Ж.). Алыска Торугарт, Тогузторо аймактарынан эл чарба жүктөрүн *ташуудабыз* («КТ»). Атар салкынданып, үйдү көздөй көңүлдүү *жортууда* (Ч.А.).

2) Сүйлөмдүн контекстине карата мурунтан эле болуп келе жаткан, азыркы мезгилде да болуп жаткан жана мындан ары да созула бере турган кыймыл-аракетти билдирет: Облуст уюшулгандан бери Жалалабад шаары кулач жайып *өсүдө* (КТ). Айыл-кыштактарда элге билим берүү ишинин абалы жыл сайын *жакшырууда* (КТ).

ТАТААЛ УЧУР ЧАК

Учур чактын бул түрү эки компоненттен туруп, негизги этишке жардамчы этиштин айкашып айтылышы аркылуу уюшулгандыктан *татаал учур чак* деген термин менен аталат.

Татаал учур чак төмөнкүчө уюшулат:

1) негизги этиштен кийин чакчыл *-ып* мүчөсү жалганат да, андан кийин чакчыл *-а* жана жак мүчөсү кабатталып уланган *жат, жыр, отур, тур* деген жардамчы этиштердин бири кошулуп айтылат: *жаз+ып жат+a+m, иште+n жыр+ө+сүң, оку+ып отур+a+быз;*

2) *бар, кел* деген эки негизги этиштен кийин чакчыл *-а* мүчөсү жалганып, андан кийин ошол эле *-а* мүчөсү жана тийиштүү жак мүчөсү жалганган *жат* деген жардамчы этиш тиркелип айтылат: *бар+a жат+a+сыңар, кел+е жат+a+m.*

Татаал учур чакта негизги кыймыл аракет биринчи (негизги) компонент аркылуу берилет, экинчи компонент болуп

түшкөн жардамчы этиш мааниси жагынан абстракцияланып, негизги компонент менен грамматикалык жактан тыгыз байланышат да, экөө биригип бирдиктүү бир маанини түзөт жана кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын туюндурат.

Татаал учур чактын түзүлүшүнө, негизинен, төмөнкүдөй белгилер мүнөздүү:

1) Компоненттери чакчыл *-ып*, *-а* формалары аркылуу бири-бири менен тыгыз байланышып, туруктуу бир бүтүндүктү түзөт, ошондуктан алар айрым компоненттерге ажыратылып талданбайт, эгер ажыраса, анын бирдиктүү мааниси бузулат;

2) Бул айкаштын компоненттери айрым-айрым түшүнүк бербейт, экинчи компоненти маани жактан абстракцияланып жардамчы этиштик мааниге өтөт да, негизги компоненти менен бирге бирдиктүү бир маанини түзүп, кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда болуп жаткандыгын билдирет;

3) Түзүлүшү жагынан туруктуу, мааниси жагынан бирдиктүү болгондуктан, бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн (баяндоочтун) милдетин аткарышат.

Татаал учур чак негизинен кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда болуп жаткандыгын көрсөткөнү менен, тутумундагы негизги жана жардамчы этиштин маанисине карай төмөндөгүдөй ар түрдүү кошумча маанилерди да (кыймыл-аракеттин созулуңкулугун, мезгил-мезгили менен кайталанып тургандыгын ж.б.) туюндурат:

1) Кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда болуп жаткандыгын билдирет жана ал сүйлөө мезгилинен кийин да боло бериши мүмкүн: – Алым, үйгө барчы, энем *чакырып жатат* (К.Ж.). Күмүш чубалжыган көчтүн эң алдында *келе жатат* (К.Ж.). Ал өтө этияттуулук менен *бара жатат* (К.К.). Шамдын жанында үч киши *сүйлөшүп отураат* (К.Б.). Каныбек ошол бийик асканын башында *ырдап турат* (К.Ж.). Балдарга кошулуп, ак төш күчүк элирип *чуркап жүрөт* (Т.К.).

2) Кыймыл-аракеттин көптөн бери болуп келаткандыгын, азыркы мезгилде да болуп жаткандыгын жана кийин да боло бере тургандыгын туюндурат. Мындай учурда сүйлөм ичинде көбүнчө кыймыл-аракеттин көптөн бери болуп келаткандыгын билдирүүчү мезгилдик маанидеги сөздөр, сөз айкаштары катышып айтылат: Шамырбектин ашында капканга түшкөн чор тамандар бир айдан бери Түлкүбек үчүн *иштеп жатышат* (К.Ж.). Дөңдөгү Түлкүбектер дале кызуу *сүйлөшүп отурушат* (К.Ж.). Ар түрдүү кесип билген алты миң киши кол алдымда *иштеп турат* (К.Ж.). Ал таңазандан туруп, совхозго *барып жүрөт* (Т.С.).

3) *-ып* мүчөлүү негизги этиштен кийин

тур же жүр жардамчы этишинин кошулуп айтылышы аркылуу уюшулган татаал учур чак мезгил-мезгили менен кайталанып турган кыймыл-аракетти билдирет: Түндүк деңизи жана анын кысыктары тоңбойт, анткени Түндүк Атлантиканын Гольфстрим деп аталган жылуу агымы аларга *келип турат*. Айтмакчы, Табылдыдан кат *алып турамын* (Т.С.). Бирок ага карабай, Анарханга акырын-акырын *айтып жүрөбүз* (К.Ж.). Кээде-кээде айылга *барып жүрөбүз*.

4) Ушул эле тутумдагы татаал учур чак контекстке карата кээде дайыма болуп туруучу кыймыл-аракетти туюндурат: Аба жер шаарынын бир аймагынан экинчи аймагына которулуп, дайыма *жылып турат* («Физикалык география»). Учу-кыйыры жок дүйнөлүк мейкиндикте секундасына 20 км. ылдамдык менен биздин нурубүз – Күн закымдап *жылып жүрөт* («Физикалык география»).

5) Кээде, көбүн эсе көркөм адабий чыгармаларда, татаал учур чак өткөн чактык мааниде да колдонулуп калат. Мындай учурда сүйлөөчү өткөн окуяны көз алдында азыр эле болуп жаткан сыяктуу кылып сүрөттөйт. Бирок сөз болуп жаткан кыймыл-аракеттин мурун болуп өткөндүгү контекстен белгилүү болуп турат. Тактап айтканда, алдыдагы сүйлөмдөрдө өткөн иштер жөнүндө кабар берилип келген болот, же сүйлөм тизмегинде ал окуянын өткөн мезгилге тиешелүү экендигин билгизүүчү мезгилдик маанидеги сөздөр катышат.

Мисалы: Кечээ бир кызык окуяга *туш келдим*. Бешим ченде береги жалгыз аяк жол менен келе жатам. Оң жактагы жапжашыл төштө кой-эчкилер *жайылып жүрөт*. Дөбөнүн чокусунда койчу радиосун *угуп отураат*. Бир убакта булактын айланасына өскөн калың балтыркан *шатырай түштү*. Карай салсам, эки элик *качыл баратат*. Мен *кыйкырып калдым*, мага кошулуп койчу да кыйкырды. Эликтер секире-секире чуркашып, тез эле кырдан *ашып кетишти*.

Бул тексттеги белгиленген этиштер сыртынан татаал учур чак сыяктанып көрүнгөнү менен өткөн чактык мааниде келип, кечээ болгон окуя жөнүндө азыр баяндама берип жатат. Иштин мурунку күнү болуп өткөндүгүн тексттин башындагы кечээ деген мезгил тактооч жана ал катышкан сүйлөм аркылуу белгилүү болуп турат.

Жат жардамчы этишинин айкашы аркылуу уюшулган татаал учур чак этиштер кээде тыбыштык жагынан кыскарып да айтыла берет. Мисалы, чакчыл *-а* формасындагы **бар**, **кел** деген негизги этиштерден кийин келген **жат** жардамчы этишинин башкы эки тыбышы (жа) кыскарып калып, аяккы *т* тыбышы

жана андан кийин чакчыл -а тиешелүү жак мүчөсү гана сакталып айтылат: Каныбек өтө этияттык менен баратат (К.Ж.) – *бара-т-а-т*. Мен кашатка баратамын (Т.С.) – *бара-т-а-мын*. Алар эми кампа жактан *келатышат* (Т.С.) – *кел-а-т-ыш-а-т*.

Ал эми чакчыл -ып мүчөлүү негизги этиштен кийин жат жардамчы этишинин кошулуп айтылышы аркылуу уюшулган татаал этиш кыскартылып айтылганда, *жат* жардамчы этишинин башкы *ж* тыбышы түшүп калат: Эч болбосо Чаргын келсе боло деп, Айганыш *кейип атат* (Т.С.) – *кейип ат-а-т*. Шамбет милдетин *аткарып атат* (Т.С.) – *аткарып ат-а-т*.

Бара жатат, келе жатат деген этиштерден мурун -ып мүчөлүү этиш айкашып айтылса, үч тутумдуу татаал учур чак да уюшулат: Тигине алдыда Жамийла жеңем *кетип бара жатат* (Ч.А.). Түлкүбек дөңдө отургандарга карай *шашып басып бара жатат* (К.Ж.). Баятан бери ошону *ойлоп келе жатат* (А.Т.).

Айрым учурларда -а (-й), -ып формасындагы татаал этиштен кийин *жат, жүр, отур, тур* жардамчы этиштеринин кошулуп айтылышы аркылуу да көп тутумдуу татаал учур чак уюшулат: Кийинки күндөрдө Атабек, зайыбы – экөө тең Кылымканды бирөөгө *бере албай жүрүшөт* (К.Ж.). Балдар карынын сөзүнө *кулак салып отурушат*. Ал асма көпүрөдөн *өтө албай турат*. Турналар чыгышты карай тизилип *учуп кетип баратышат*.

Татаал учур чактын терс түрү биринчи компонентине -бай (<ба – терс уланды, + -й – чакчыл уланды) мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюшулат: Эмгек күнүбүз так *жазылбай жүрөт* (Т.С.). Суу тоңуп, тегирмен да *иштебей турат*.

КЕЛЕР ЧАК

Келер чак кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан кийин болоорун билдирет.

Келечекте болуучу кыймыл-аракеттин иш жүзүнө ашырылышы бирде ачык болсо, бирде арсар, күмөндүү болушу мүмкүн. Ушуга байланыштуу этиштин келер чагы да **айкын келер чак** жана **арсар келер чак** болуп экиге бөлүнөт.

АЙКЫН КЕЛЕР ЧАК

Айкын келер чак кыймыл-аракеттин келечекте болоору анык, ачык экендигин билдирет.

Айкын келер чак да этиштик уңгуга чакчыл -а/-й формаларынын, андан кийин тиешелүү жак мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюшулат: Эки күндөн кийин *төркүлөтөмүн* (*төркүлөт+ө+мүн*) (А.У.). Анан бак аралап,

клубга *барабыз* (бар+а+быз) (Т.С.).

Айкын келер чак менен жөнөкөй учур чактын жасалышы бирдей: экөө тең чакчыл -а/-й формасынан кийин жак мүчөнүн уланышы аркылуу уюшулат.

Кыргыз тилинде чакчыл -а/-й мүчөлөрү жөнөкөй учур чакты кандай уюштурса, айкын келер чакты да ошондой эле уюштурат. Бул формадагы жөнөкөй учур чак да, айкын келер чак да тилибизде кеңири учурайт, ошондуктан бул экөөнү эки башка чак катары кароо шартка ылайык келет. Албетте, бул эки чак тең бирдей эле мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулгандыктан, алар сырткы түрү жагынан өз ара окшош келет. Бирок алардын учур чактык же келер чактык мааниде колдонулгандыгы сүйлөмдүн контекстинен белгилүү болуп турат: Күйүп жаткан отту айландыра курчап, элүүдөй чор тамандар *отурушат* (К.Ж.). Ал атасынан көзүн айрыбай сыймыктуу *карайт* (К.Ж.). Бул сүйлөмдөрдөгү этиш сөздөр кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын билдирип учур чактык маанини туюнтуп турат: Энеке, сиздин айтканыңызды *аткарам* (А.Т.). – Андай экен кыз-келинин менен кошо баарыңарды сууга *салабыз* (Ч.А.). Мында жогоркудай эле формадагы этиштердин келер чактык мааниде экендиги сүйлөмдүн контекстинен ачык билинип турат.

Айкын келер чак да сүйлөмдүн жалпы мазмунуна карай ар түрдүү мааниде колдонулат:

1) Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан мезгилден кийин, келечекте болорун билдирет: Буга мен турмуштан алып чыккан баардык билимимди, бардык дилимди *жумшайм* (Ч.А.). Бул жерде элдин эмгек акысына деп атайын арнап *айдайбыз* (Ч.А.). Электр станциясына суу агызчу өстөн *казабыз* (Т.С.).

Кээде сүйлөм ичинде келген мезгилдик маанидеги сөздөрдүн жардамы менен кыймыл-аракеттин качан болоору такталып көрсөтүлөт: Мына эртең да айылга *жөнөймүн* (Ч.А.). Бир сааттан кийин мен Мекеним тапшырган ишке *барам* (Ч.А.). Аман болсом келээрки жазда үстүңө *барам* (К.Ж.);

2) Келер чак шарт катары коюлган белгилүү бир кыймыл-аракеттин аткарылышынан кийин келип чыга турган натыйжаны да туюндурат: Мына ушул үч шартыбыз бекем сакталса гана сүйлөшүүгө *барабыз* (Т.К.). Кеңешип иш кылсак, баардыгы жайында *болот* (К.Ж.);

3) Адаттанган, көнүмүш болуп калган кыймыл-аракетти билдирет. Бул учурда чактык маани кеңири болот да, адатта, келечекте дайыма болуп тура турган кыймыл-аракетти туюндурат. Айкын келер чактын мындай мааниде колдонулушу көбүнчө макал-лакаптар үчүн мүнөздүү: *Жакшы элди алга сүйрөйт*, жаман өлүмгө *сүйрөйт*. Акыл айга

жеткизет, өнөр көккө *жеткизет*. Элинен качканды бөрү *жейт* (Макалдар).

Айкын келер чактын терс формасы этиштик негизге *-бай* (<ба+й) мүчөсүнүн, андан кийин жак уландынын жалганышы менен уюшулат да, кыймыл-аракеттин аткарылбай тургандыгын билдирет: – Калп! Каныбекти эч кимге *бербейбиз* (К.Ж.). – Бул кылганыңарды эч убакта унутпаймын! – деди (Ч.А.). Элдүү түлкү ачка *өлбөйт* (Макал).

Чакчыл – *-а/-й -ып* формасындагы негизги этиштен кийин чакчыл *-а* жана тиешелүү жак мүчөсү уланган жардамчы этиштердин айкашып айтылышы менен айкын келер чактын татаал түрү уюшулат: Алынган түшүмдү эмгек акыга, кары-картаңга, жетим-жесирге бөлүштүрүп *бербиз* (Ч.А.). Кечинде Михаилди ээрчиге *кетем* (А.Т.).

Келер чактын татаал формасынын биринчи компоненти атооч сөздөрдөн болушу да мүмкүн: Азыр ошол тизмени *жарыя кылышат* (М.А.). Быйыл эл агартуу ишине көп каражат *сарп кылынат*.

Кээде айкын келер чак этиштен кийин эле, *экен* деген жардамчы этиштер кошо айтылып, ага ар түрдүү кошумча маани берет.

Эгерде сүйлөмдө шарттуу маанидеги конструкция болуп, баяндоочтук милдеттеги айкын келер чак этиштен кийин эле жардамчы этиши айкашып айтылса, көрсөтүлгөн шарттын аткарылышы менен, айкын келер чак билдирген кыймыл-аракеттин да келечекте аткарылышы мүмкүн экендигин билдирет: Сен да жардамдашсаң, бул ишти тез эле *бүтүрөт* элем. Тирүү болсо, *табылат эле* (К.Ж.).

Эгерде сүйлөмдө өткөндө болгон иштер тууралуу кабар берилсе, анда эле менен айкашып айтылган айкын келер чак этиш өткөн чактык маанини туюндуруп калат: Бала кезде бул айылга көп *келет элем*. Ал жумуштан өтө *чарчап келет эле*.

Эгер айкын келер чак этиш эле жардамчы этиштин *беле* (*-бы+эле*) формасы менен айкашса, контекстке карай кыймыл-аракеттин аткарылыш мүмкүнчүлүгүн сурамжылайт, же ага күмөндүүлүк, болжолдоо маанисин берет: Эгер сени тойго чакырсам, *келет белең?* Сен киного *барат белең?* Ким билет. Уркуя болбогондо, балким, Жамийла ага такыр *жолобойт беле* (К.Б.).

Айкын келер чак экен жардамчы этиши менен айкашып айтылса, кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышы сүйлөөчүгө башка бирөөлөр аркылуу белгилүү болгондугун, же түздөн-түз эле өзүнө маалым экендигин билдирет: Мен быйыл да малчылардын кеңешмесине *барат экенмин*. Омор армиядан быйыл *келет экен*.

Айкын келер чак экен жардамчы

этишинин *бекен* (*-бы+экен*) формасы менен айкашса, кыймыл-аракеттин келечекте болоорун сурамжылайт: Султан Ошко бүгүн *жөнөйт бекен?*

АРСАР КЕЛЕР ЧАК

Арсар келер чак кыймыл-аракеттин келечекте болоору же болбоосу арсар, күмөндүү экендигин билдирет.

Арсар келер чак этишке атоочтуктун *-ар* мүчөсүнүн, андан кийин тиешелүү жак мүчөнүн уланышы менен уюшулат: үйүңүзгө чакыраарсыз кызды, же өзүңүз *бараарсыз...* (Т.С.) (*чакыр+ар+сыз; бар+ар+сыз*).

Арсар келер чак маани жактан:

1) Кыймыл-аракеттин келечекте болушу арсар, күмөндүү экендигин билдирет: өз жеңенди дагы *табаарсың*, багың *ачылаар* (Ч.А.). Көп болсо Зуннахун менин башымды *алаар* (К.Ж.). Мейли, эптеп ак ичип, бышыкчылыкка *жетээрбиз* (Ч.А.);

2) Адаттанган сыяктуу, же жаратылышы боюнча бир нерсеге мүнөздүү болуп кеткен кыймыл-аракетти туюндурат. Мындай маани көбүнчө макал-лакаптар үчүн мүнөздүү: *Жаш кары болоор*, бай *кедей болоор*. Көп сураган *алаар*, көп ойлогон *табаар*. Эмнени айдасаң, ошону *алаарсың* (Макалдар).

Арсар келер чак татаал формада да колдонулат: Ооба, апа, сенин бул сурооңо тарых кийин *жооп берээр* (Ч.А.). Бүгүн достошсок, эртең Айдарбек датка менен *кудалашып калаарбыз* (К.Ж.). Экөөлөп тырмаласак, эптеп оокат кылаарбыз (К.Ж.).

Арсар келер чактын терс түрү *-бас* (*-ба+с <-ар*) формасы аркылуу уюшулат. Бул мүчө төмөнкүчө түзүлгөн: терс уланды *-ба* дан кийин келген атоочтуктун *-ар* формасынын башкы *-а* тыбышы түшүп калып, *р* тыбышы түрк тилинин байыркы өсүш этабына мүнөздүү болгон тыбыш алмашуу закондуулугуна ылайык *> з* тыбышына, *з* тыбышы кийин каткалаң *с* тыбышына өтүп кеткен (*-ба+(а) р>з>с*) – *ба-р > ба-з > ба-с*.

Орхон-Енесай эстеликтеринде бул форма *-маз*, *-мез* түрүндө колдонулган: иниси ечисин *билмез ерти*, оглы каңын *билмез ерти* (КТ б., 2I) – иниси агасын *билбес эле*, уулу атасын *билбес эле*.

Түрк, азербайжан тилдеринде, II, III жакта, түркмөн тилинде III жакта бул мүчө *-маз*, *-мез* түрүндө колдонулат: түрк. *йаз-маз-сын* (жазбассың); азерб. *ал-маз-сан* (албассың); түрк. *гел-мез* (келбес).

Кыргыз, казак, өзбек, алтай ж.б. түрк тилдерде болсо бул терс форманын аягы с менен келип, *-мас/-бас* түрүндө колдонулат: кырг. *кел-бес-мин*; каз. *шакырт-пас* (чакыртпас);

өзб. *ишла-мас-ман* (иштебесмин); алт. *бар-баз-ым* (барбасмын).

Ал эми айрым бир түрк тилдеринде, мисалы, азербайжан тилинде I жакта, түркмөн тилинде I, II жакта бул терс форманын эң баштапкы түрү *-мар* (<-ма+ (а)р < -ма+р) сакталып калган: азерб. алмарам (*ал+мар+а+м*) – албасмын; түрк. язмарын (*яз+мар+ын*) – жазбасмын, язмарсың (*яз+мар+сың*) – жазбассың.

Терс формадагы арсар келер чак:

1) Кыймыл-аракеттин келечекте болбой тургандыгын арсар көрсөтөт: Жок, ал *өзгөрүлбөс* (Т.С.). Кудай аман койсо, өзүм да кол куушуруп бекер *отурбасмын* (М.Аб.).

2) Кээде бул формадагы этиш арсар, күмөндүүлүк маанисин бербестен, адаттанып кеткен, белгилүү бир нерсе үчүн мүнөздүү болуп калган кыймыл-аракетти билдирет. Мындай маани көбүнчө макал-лакаптар үчүн мүнөздүү: Жорулуу жерде тарп калбас (*-калбайт*). Соолбос өмүр, сынбас темир болбос (*-болбойт*). Ынтымак болбой, иш оңолбос (*-оңолбойт*).

Айрым учурларда арсар келер чактан кийин *эле, экен, эмес* жардамчы сөздөрү кошулуп айтылып, негизги этишке ар түрдүү кошумча маанилерди берет.

Арсар келер чактан кийин эле жардамчы этиши айкашып айтылып, белгилүү бир шарттан келип чыга турган натыйжаны көрсөтсө, келечекте кандай иш болмок экендигин билгизет: Алар эрте келсе, бүгүн эле *жөнөп кетээр элек*. Биздин колхозго Султан башкарма болуп калса, иш *көңүлдөгүдөй болоор эле*.

Эгер сүйлөөчү мурун болгон иш-аракетти эске түшүрүп, ал жөнүндө сүйлөп жаткан учурда баяндама берсе, эле менен айкашкан арсар келер чактагы этиш өткөн чактык маанини берип калат: Анда театрда машина жок, биз көбүнчө жүктү арабага салып коюп, өзүбүз жөө *жүрөөр элек* (СК). «Биз азыр орус падышачылыгына карап калдык» дешип кеп калгандарын *угаар элем* (К.Ж.). Керимбек да жакшы, сонун турмуш жөнүндө *эңсээр эле* (К.Б.).

Сүйлөмдүн контекстине карата кээде сүйлөөчүнүн жалпы ниетин да билдирет: Андай ажайып сонун жайга эс алууга мен да *бараар элем*. Ал оюн-шоок көчөнөргө мен да *келээр элем*, бирок зарыл ишим бар.

Арсар келер чактагы этишке эле жардамчы этиши *беле* (*-бы+эле*) формасында айкашса, кыймыл-аракеттин келечекте аткарылаарын сурамжылайт: Эптесе айда *болоор беле*, балам (Т.С.). Адамдын оюн таап, кабагын ачкан ак көңүл, кайраты ашынган алп жигит сенин да кадырыңа *жетээр беле* (Т.С.).

Экен жардамчы этиши арсар келер чактагы этиш менен баардык эле учурда айкаша бербейт. Сурама ат атоочтун жардамы менен уюшулган суроолуу сүйлөмдөрдүн тутумунда келгенде

гана экен жардамчы этиш арсар келер чак менен айкаша алат. Маани жагынан сүйлөм ичинде келген сурама ат атоочтун таасири астында айтылып жаткан ой-пикирге суроо-болжолдоо маанисин берет: Бул Зуннахун бектин байлыгы кайда *бараар экен!*? (К.Ж.). Бирок Керимахунун жогунда анчалык көп нерсеге чабылып кетүүң кандай болоор экен? (К.Ж.). Кимге *берээр экенсиң?* (Т.С.).

Экен жардамчы этишинин *бекен* (*-бы+экен*) формасы арсар келер чак менен эркин түрдө айкаша алат. Кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышына күмөндүү суроо маанисин берет: Атаң сени *көрөөр бекен?* (Т.С.). Татынакай, татынакай... эртең да ушундай *болоор бекен?* (Т.С.).

Кээде сүйлөмдүн контекстине карай мындай айкашуу суроо мааниси жок эле, боло турган кыймыл-аракетке күмөндүүлүк маанисин берет: Алар мектептин курулушун быйыл *бүтөөр бекен?*

Айрым учурларда сүйлөмдүн жалпы мазмунуна карай тилекти да билдирип калат: Күздүктү такыр аяктап, күлүктү *минээр бекенбиз*. Күлүк ат оозун чойдуруп, күмүш медаль Күкүшкө, Күйөөлөп *бараар бекенбиз?* (А.Осмонов).

Арсар келер чактан кийин терс маанидеги эмес жардамчы сөзү айкашып айтылса, кыймыл-аракеттин аткарылбай тургандыгын, же анын жалпы эле аткарылбай калуу абалында экендигин туюндурат: Жумушчулар клубдун ремонтун жакында бүтөөр эмес. Атайылап чакыртпасаң, ал тоюңа келээр эмес.

Эле, бекен жардамчы этиштери терс формадагы арсар келер чак менен да айкашып айтыла берет.

Терс формадагы арсар келер чактан кийин эле жардамчы этиши кошулуп айтылса, кыймыл-аракеттин болор-болбосун арсар көрсөтпөстөн, ачык-айкын эле билдирип калат: Бах-х, ошол чөп ушул жерде болуп калсачы... Атамы убара кылбай өзүм эле ал чөптүн баарын оруп берип, Атабектин жанын *тындыраар элем*. Атам бир көрпө үчүн күнүнө минтип *кайгы жебес эле* (*-кайгы жебейт эле*) (К.Ж.). Ал мындай омурталдуу ишке *барбас эле* (*-барбайт эле*).

Эгерде сүйлөөчү өткөн иштерди эске түшүрүп, ал жөнүндө эми сөз кылса, эле менен айкашкан терс формадагы келер чак арсар маанини билдирбестен, контекстке карай өткөндө болгон иш-аракет тууралуу ачык-айкын эле кабар берип калат: Ал убакта дүкөндөрдөн керектүү буюмдар оңой менен *табылбас эле*. Ал жылдары бул кыя жол менен машина *жүрбөс эле*.

Арсар келер чактын терс формасы менен экен жардамчы этиши түздөн-түз байланыша албайт, ал бекен түрүндө гана айкашат да, аткарыла турган кыймыл-аракетке күмөндүү

– суроо маанисин берет: Алым шаарга *барбас бекен?* Алымга зыяны *тийбес бекен?*

ӨТКӨН ЧАК

Этиштин өткөн чагы кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан мурда болуп өткөндүгүн билдирет да, төмөнкү мүчөлөр аркылуу уюшулат: -ды, -ган, -ыптыр, -чу.

Бул мүчөлөр өздөрү жалганган сөздөргө жаңы лексикалык маани киргизе албайт, тек гана сүйлөп жаткан мезгилден мурда болуп өткөн кыймыл-аракеттин ар кандай кырдаалдарын билдирет. Ошондуктан булар форма жасоочу грамматикалык мүчөлөрдүн катарына кирет. Мындай өзгөчөлүк аларды бири-биринен айырмалоого жана жалпы эле өткөн чак этиштерин өз ич ара дагы бир нече бөлүмдөргө ажыратууга мүмкүнчүлүк берет: Атасы Айткулу үркүндө окко *учкан*, энеси Батма жакында Кытай жеринде *өлдү* (К.Б.). Башканын коюн жайгам, байдын колун *карагам* (Т.Ү.). Жок, мен институтту *бүтүргөмүн* (К.Б.). Мени сен жалындуу жаш жүрөгүң, айныбас ак көңүлүң менен *сүйүпсүң* (К.Б.). Өзү билгенинче эки теше жерге сарай *салдырыптыр* (Т.С.). Анда биздикилер, бир жакын эжебиздикин маанектеп, Кара-дөбөдө *турушчу* (С.С.). Батманы башта эле *таанычу* (К.Б.).

Келтирилген мисалдардагы *-ды, -ган, -ыптыр, -чу* мүчөлөрүнүн жардамы менен өзгөргөн этиштер сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарып, кыймыл-аракеттин өткөн убакта болгондугун билдирип турат, бирок бири-биринен өздөрүнүн ички семантикалык өзгөчөлүктөрү боюнча айырмаланат. өткөн окуянын аткарылыш өзгөчөлүк кырдаалдарына карата сүйлөөчүнүн анык ишенимде болгондугун, же башка бирөөдөн угуп, ошол ишенимге келгендигин, же болбосо окуянын үзгүлтүксүз кайталана бергендигин билдирип тургандыгын көрсөтөт. Ошондуктан өткөн чак этиштери морфологиялык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай өз ара дагы бир нече түргө бөлүнөт.

Жогоруда саналган мүчөлөр уланган

-ды формасындагы этиштердин жакталышы:

Жекелик түрү	Көптүк түрү
I Мен бар+ды+м	Биз бар+дык
II Сен бар+ды+ң	Силер бар+дың+ар
Сиз бар+ды+ңыз	Сиздер бар+ды+ңыз+дар
III Ал бар+ды	Алар бар+ды (барыш+ты)

этиштер кээ бир кызматчы сөздөр менен айкашып, сүйлөмдө татаал баяндоочтун милдетин аткарат. Мындай учурда андай сөз тизмектеринин ар бир компоненти жекече маанисинин үстүнө кошмча боекторго да ээ болгондуктан, өткөн чактын да кошумча кырдаалдары келип чыгат: Бул түнү ай батып, асманда кара булуттар удургуп, сыдырым жел *согуп турган эле* (С.С.). Менин ата-энемдин оокаты жармач болгондуктан, жайлоого чыгууну мурунтадан эле *билген эмес экен*. Үч жолу үч бөдөнө *бастым эле*, колтугумдан *чыгып кетти* (Т.С.). Осмонбек төрдө, элдин орто жеринде *олтурган болучу* (К.Б.). Бул кезде машинанын мотору күрүлдөп, жөнөөгө *ыкыс коюп калган эле* (К.Б.). Мени таштап, башка бирөөгө *тийип кеткен экен го?*... Эмгиче Фрунзеден *келген чыгаар...*

Келтирилген мисал кыймыл-аракеттин өткөндө болгондугун жалпысынан көрсөтүү менен бирге, аларда сүйлөп жаткан учурга карата ар түрдүү мезгилдик айырмачылык да бар экендиги сезилип турат. Бул өзгөчөлүктөр өткөн чак этиштерди ич ара дагы бир нече майда бөлүктөргө бөлүп кароого мүмкүнчүлүк берет.

Ошентип, өткөн чакты уюштуруучу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалып, сүйлөм түзгөн этиштер маани жактан төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт.

АЙКЫН ӨТКӨН ЧАК

Айкын өткөн чак кыймыл-аракеттин сүйлөө учуруна жакын мезгилде болуп өткөндүгүн, болгон окуянын сүйлөөчү үчүн айкын-ачык, шексиз экендигин билдирет.

Айкын өткөн чак *-ды* мүчөсү менен уюшулат да, бул мүчө уңгу этишке да, туунду жана татаал этишке да бирдей жалгана берет.

Айкын өткөн чак ички өзгөчөлүктөрүнө карай экиге бөлүнөт:

I. Жакынкы айкын өткөн чак. Муну *-ды* мүчөсү уюштурат. Бул мүчө жалганган этиш сөз жак уландысынын кыскартылган түрүн кабыл алып, төмөнкүдөй эреженин негизинде жакталат:

I Кээ бир окумуштуулардын (Н. А. Баскаков, А. Н. Кононов) пикири боюнча *-ды* мүчөсү этиштин атоочтук уюштуруучу сөз жасоочу татаал *-ынды* мүчөсүнөн тутумунда кездешет да, таштанды, уранды, ширенди, күрөндү сыяктуу сөздөрдү жасоого катышат. Ал эми калдык, ойдук, тердик, желдик сыяктуу за атооч сөздөрдүн курамындагы *-дык* мүчөсү да азыркы кезде айкын өткөн чакты уюштуруучу *-ды* мүчөсүнөн байыркы кездеги толук түрү *-дык* болуу керек деген болжол бар.

ЖАЛПЫ ӨТКӨН ЧАК

Терс жана суроо мүчөлүү айкын өткөн чак да ушул эреженин үлгүсүндө жакталат: *барбадым, барбадың, барбадыңыз, барбады; барбадык, барбадыңар, барбадыңыздар, барышпады; бардымбы, бардыңбы, барбадыңбы, барбадыңарбы ж.б.*

Айкын өткөн чак кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын көрсөтүп, төмөнкүдөй маанилерди туюнтат:

1) Тутумунда кечээ, азыр, жана сыяктуу мезгил тактоочтор катышкан сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *-ды* мүчөсү жалганган этиш сөз аткарсан, кыймыл-аракеттин жакында гана болуп өткөндүгүн билдирет: Шаардан азыр *келдим*. Кечээ жамгыр *жаады*;

2) *-ды* мүчөсү жалганып турган этиш сөз окуянын жалпы эле болгондугу сүйлөөчү үчүн шексиз экендигин, же ошол окуя анын көз алдында болуп өткөндүгүн билдирет: Атам ары жагындагы коондордон алып келип, *кесе баштады* (К.Ж.). Айткулу төшөгүнөн *шашып турду* (К.Б.). Ажар үркүнгө чейин эч бир жаманчылык көрбөй, бир үйдүн *эркеси болуп өстү* (К.Б.).

Эгерде *-ды* мүчөсү уланган этиш сөз татаал баяндоочтун тутумунда жардамчы этиш болуп түшсө да, ал форма жакынкы айкын өткөн чакты уюштура берет: Самсаалап көктө асылган ак булуттар таарынып ажырашкан балдардай болуп *бөлүнө, үзүлө баштады* (К.Б.).

II. *Байыркы айкын өткөн чак*. Айкын өткөн чактын бул түрүн *-ды+эле*, экен айкаштары түзөт да, окуянын сүйлөп жаткан убактан алда канча мурда болуп өткөндүгүн, болжолдоону, өкүнгөндүктү ж.б. кырдаалдарды көрсөтөт: Ошончо жылдан бери күтүп келип, аз калганда мен эмне күтпөдүм экен? (К.Б.).

-ды мүчөсү жалганган этиш сөз экен жардамчы атоочтук менен суроо формасында гана айкашат да, байыркы айкын өткөн чактын суроолуу түрүн же өткөн окуянын болжолдуулугун билдирет: Ал менин каттарымды *алды бекен?* Анда мени тосуп *чыкты бекен?* (К.Б.). Мындай айкашта жак мүчөлөрү менен биринчи компонент гана өзгөрөт: *бардым бекен? бардыңар бекен? барышты бекен ж.б.*

Өткөн чактын бул түрү атоочтукту уюштуруучу *-ган* мүчөсү жалганган этиш сөздөр аркылуу жасалат. Бул мүчө өзүнүн аткарган милдети жагынан ар тараптуу. Анткени ал уланган сөз атоочтук катары сүйлөмдө айкындоочтук, затташкан мезгилде ээлик милдетти аткарат: *Сайраган* – булбул. Эки эркек тең кой оозунан чөп *албаган* момун (Т.С.). Бул сүйлөмдөрдүн биринчисинде *сайраган* – сүйлөмдүн ээси, экинчи сүйлөмдө болсо *албаган* – аныктооч.

Өткөн чактын бул түрү сүйлөмгө катышып турган кээ бир сөздөрдүн жана аларга жалгануучу айрым мүчөлөрдүн маанилерине жараша бир топ кошумча маанилерге ээ. Бул жагынан жалпы өткөн чак да төмөнкүдөй эки топко бөлүнөт:

1. *Жалпы айкын өткөн чак*. Муну *-ган* мүчөсү менен жалганган этиш сөздөр уюштурат: Бул келиндин табышмактап айтпай койгон атын жана сырын билүүнү мурунтадан ойлосо да, сөздүн кыйыгына *келбеген* (К.Ж.). Мен да сени ошондой *сүйгөмүн* (К.Б.). Өмүрүбүздүн көбү турмуштун тепкисинде, кедейчиликте *өткөн* (К.Ж.). Батманын жалгыз көк өгүзү ашууда *калган* (К.Б.).

Ал эми окуянын жакында эле болуп өткөндүгү же качандыр бир убактарда болгондугу сүйлөмдүн тутумундагы мезгилди көрсөтүүчү тактоочтор аркылуу конкреттештирилет: *Кечээ* күнү абышканын аңгемесин уккан бир топ жоокер жөнөп кетээр алдында кемпир-чал менен атайын коштошкону келишкен (Т.С.). *Өткөн жылы* сабатсыздар мектебинде окуганбыз (К.Ж.). Сансыз Кашкардан келип, эки күн, үч түн жатып, *бүгүн таңга жуук* үй-бүлөсү менен кош айтышкан (К.Ж.). Ал *эчак* өлгөн (К.Ж.). Козубек *эртең менен* эле жаман керкисин белине кыстарып алып, отун издеп кеткен (К.Б.). Батманын *мурунку* балдары токтобой, бардыгы жаш кезинде өлгөн (К.Б.).

Жалпы өткөн чакты уюштуруучу *-ган* мүчөсү жекелик түрдүн биринчи жагында *-ган+-мын, -га+-мын жана -га+-м* сыяктуу болуп айтыла берет.

-ган формасындагы этиштердин жакталышы:

Жекелик түрү	Көптүк түрү
I Мен ал+га(н)+м(ын)	Биз ал+ган+быз
II Сен ал+ган+сың	Силер ал+ган+сың+ар
Сиз ал+ган+сыз	Сиздер ал+ган+сыз+дар
III Ал ал+ган	Алар ал+ыш+кан (ал+ган)

Бул варианттар жеке эле оозеки кепте эмес, адабий тилде да кеңири кездешет: Сен эмес, сен өңдүүнүн эчендерин *көргөмүн*. Сен эмес, эчендин канын *төккөмүн* (К.Ж.). Башканын коюн *жайгам*, байдын колун *карагам* (Т.С.). – Жок, мен институтту *бүтүргөмүн* (К.Б.).

2. Жалпы байыркы өткөн чак. Жалпы өткөн чактын бул түрү *-ган* мүчөсү жалганган этиш сөздөр *экен*, *эле* жардамчы этиши менен айкашып, сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткаруунун натыйжасында уюшулат. Мындай баяндооч өткөндө болгон окуянын сүйлөөчүнүн эсине сөз жүрүп жаткан учурда гана түшкөндүгүн билдирет (эгерде окуя сүйлөөчүнүн өзүнүн башынан өткөн болсо): Мурда ал Фрунзе обкомунда *иштеген экен* (К.Б.).

Эгерде окуя экинчи жана үчүнчү жактын кыймыл-аракетине тиешелүү болсо, окуянын

чындыкта болгондугу сүйлөөчү тарабынан болжолдуу гана айтылат да, *-ган* мүчөсү уланган негизги этиш *экен* жардамчы атоочтугу менен айкашат: Илгери Жолборс-Чаар деген айгыр *болгон экен* (Т.С.). Чын төгүнүн ким билсин, элдин жомогуна караганда, дүйнөдө бир мастан кемпир *болгон экен* (К.Б.).

-ган мүчөсү болжолдогуч *-дыр* мүчөсү менен айкашып *-гандыр* формасында келсе, же *-ган* жалганып турган негизги этишке айрым модалдык сөздөр айкашып айтылса, окуянын өткөндө болгондугу сүйлөөчү тарабынан болжолдонот: Уулум *ойгонгондур*. Ала мойнок күчүгү менен *ойногондур*. Балким атасын да *ойлогондур* (Т.С.). Сөз менен башкалар айтып *жеткиргендир* (К.М.). Элдин каргышына калып, аска ташка *айланган имиш* (К.Б.).

-ган+дыр формасындагы этиштердин жакталышы:

Жекелик түрү	Көптүк түрү
I Мен ал+ган+дыр+мын	Биз ал+ган+дыр+быз
II Сен ал+ган+дыр+сың	Силер ал+ган+дыр+сың+ар
Сиз ал+ган+дыр+сыз	Сиздер ал+ган+дыр+сыз+дар
III Ал ал+ган+дыр	Алар ал+ыш+кан+дыр

Эгер *-ган* мүчөсү жалганган этиш сөзгө болучу жардамчы этиш же таңгыч жок деген сөз айкашып айтылса, кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгү анык экендигин билдирет: Мындан башка эч бир айла калбагандыгын Жапар өзү да *сезген болучу*. Бирок таарынса да, армияга узатып жаткан сүйгөн жарын ал *кейиткиси келген жок* (К.Б.).

-ган формасындагы этиштер *эмес* таңгычы менен айкашса, сүйлөөчү окуянын болгон же болбогондугун кескин түрдө ырастайт: Бирок балдардын эч кимиси да ага *айткан эмес*.

КАПЫСКИ ӨТКӨН ЧАК

Чакчылдарды уюштуруучу *-ыл* мүчөсү болжолдогуч *-дыр* менен айкашып, өткөн чактын капыскы формасын уюштурат. Бул мүчө уланган этиш сөз сүйлөмдө баяндоочтук

милдетти аткарганда, окуянын өткөндө болгондугу сүйлөөчүнүн эсинен чыгып кетип, сөз болуп жаткан мезгилде гана капысынан эсине түшө калгандыгын (эгерде окуя сүйлөөчү I жактын өз башынан өткөн болсо) же болбосо кыймыл-аракеттин, окуянын II III жактарга тиешелүү болуп, сүйлөп жаткан I жак үчүн капысынан гана белгилүү болгондугун билдирет.

Сүйлөөчү качандыр бир убакта болуп өткөн окуяларды же бирөөлөр уккан кабарларды да капыскы өткөн чак формасында айта бериши мүмкүн: Илгери биздин элдин Көк-Чунак деген айгыры карышкырдын көкжалын *чайнаптыр*. Чаар айгыр жолборс менен *алышыптыр*. Күлүктүн чылбырын ким чечээр экен, – *дептир* (Т.С.). Асанкул аттан *жыгылыптыр* дейт (Т.С.). Бизге сыйлык алып, Кыргызстандан өкүлдөр *келе жатыптыр* (К.М.).

-ып+тыр формасындагы этиштин жакталышы:

Жекелик түрү		Көптүк түрү	
I Мен жаз+ыптыр+мын	жаз+ып+мын	Биз жаз+ыптыр+быз	жаз+ып+пыз
II Сен жаз+ыптыр +сың	жаз+ып +сың	Силер жаз+ыптыр+сың+ар	жаз+ып+сыңар
Сиз жаз+ыптыр +сыз	жаз+ып +сыз	Сиздер жаз+ыптыр+сыз+дар	жаз+ып+сыздар
III Ал жаз+ыптыр		Алар жазыш+ыптыр	

Этиштин капыскы өткөн чагы *-ыптыр* мүчөсүнүн эки түрү менен тең уюшулат жана булар бирдей мааниде колдонула берет: Оор *жарадар болуптур* (К.Б.). Нукай, түндө өзүң менен *сүйлөшүп отурупмун* (Т.С.). Болжоп жүрүп отурдук эле, дивизиянын штатынан *чыгыппыз* (К.М.). Мени сен жалындуу жаш жүрөгүң, айныбас ак көңүлүң менен *сүйүпсүң* (К.Б.).

Капыскы өткөн чактын терс формасы *-ба+ыптыр*, суроолуу формасы *-ыптырбы/-ыпырбы* же *-ыппы* үлгүсүндө уюшулат: Элге тынчтык *бербептир* (К.Б.). Сен аны *билбепсиң, алданыпсың* (К.Б.). Ысмын, жашын *жазыптырбы?* (К.Б.).

АДАТ ӨТКӨН ЧАК

Адат (демейки) өткөн чак этиштик негиздерге *-чу* мүчөсү жалганып, анын сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарышынын натыйжасында уюшулат, *-чу* мүчөсү жалганып турган этиш сөздөр бир кезде болгон окуянын, кыймыл-аракеттин узак убакытка чейин созулгандыгын, анын өнөкөт болуп кеткендигин көрсөтөт.

Мисалы: Айланасы мал баспаган, адам жашап турбагандай ар дайым *бопбоз турчу* (Т.С.). Түнкүсүн ал жактан араң бүлбүлдөгөн жарык шооласы *көрүнчү* (Т.С.). Төбөсүндө сороюп көрүнгөн жалгыз моруна эртели-кеч түтүн *булачу* (Т.С.). Биздин кыздардан да далай кыйындар *чыкчу* (Т.С.). Батманы башта эле *таанычу* (К.Б.). Ошол жол менен жөөлөп-жалаңдап араңдан зорго *өтчүбүз* (К.Б.).

-чу формасындагы этиштин жакталышы:

Жекелик түрү		Көптүк түрү	
I Мен иште+чү+мүн		Биз иште+чү+бүз	
II Сен иште+чү+сүң		Силер иште+чү+сүңөр	
Сиз иште+чү+сүз		Сиздер иште+чү+сүздөр	
III Ал иште+чү		Алар иштеш+чү, иште+чү	

Адат өткөн чакты уюштуруучу *-чу* мүчөсүнүн эки варианты бар (*-чу, -чи*). Атооч атооч сөздөргө жалганып, алардын кесипти билдирүүчү зат атоочторду жасоочу төрт варианттуу (*-чы//-чи, -чу//-чу*) мүчөсүнүн (*малчы, кызылчачы, өтүкчү, элчи* ж.б.) эринчил түгөйлөрүнө тыбыштык жагынан булар окшогондугуна жана түпкү тегинин жакындыгына карабай, бул эки мүчө маани жана аткарган милдети жагынан кыргыз тилинин азыркы мезгилинде эки башка мүчө болуп эсептелет. Анткени:

1) *-чы* мүчөсү төрт варианттуу; өзү улануучу зат атооч сөздөрдүн аяккы муунундагы үндүү тыбыштын сапатына жараша *-чы, -чи, -чу, -чи* болуп өзгөрүүчү ээрчиме мүчө;

2) ал зат атооч сөздөргө жалганып, алардан

кесипти билдирүүчү туунду негиздерди жасайт: *мал+чы, кой+чу, өтүк+чу, эсеп+чи*;

3) *-чы* мүчөсү кыймыл атоочторго да жалганып, алардан затташкан атоочторду жасайт: *окуу+чу, жазуу+чу, текшерүү+чу, шайлоо+чу*;

4) атооч сөздөр жана кыймыл атоочтор эч убакта чакты көрсөтө албайт, демек, *-уу+чу, оо+чы* мүчөлөрү уюштурган атоочтор да чакты көрсөтүү касиетине ээ эмес.

Ал эми адат (демейки) өткөн чакты уюштуруучу *-чу* мүчөсү болсо кесипти билдирүүчү зат атоочторду жасоочу *-чы* мүчөсүнөн төмөнкүдөй белгилери менен айырмаланат:

1) өзү жалгануучу этиш сөздүн аяккы муундагы үндүү тыбыштардын жоон-

ичкелигине карабай, эки гана вариантта *-чу*, *-чу* болуп өзгөрөт.

2) *-чу* мүчөсү эреже катары этиштик негиздерге жалганып, ал сөздөрдүн сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарышынын натыйжасында адат (демейки) өткөн чакты уюштурат: Атаңдын кедейлигин билбей, «сары май жеймин» деп *кыйначусуң*. Эсекем жашыраак кезинде колго тийбеген азоого кош чалма уруп кармачу (Т.С.).

3) Айрым учурда *-чу* мүчөсү менен ал жалгануучу этиштик негиздин ортосунда сыйлыгышма *ы*, *и* тыбыштары пайда болот. Бирок алар жазууда кээде сакталса, кээде сакталбайт: Тигил чоң жерден ким келбесин, эмне айтпасын, жаш балача ишене *берүүчү элең* (Т.С.). Биз тондун жакасын алтындай сөзү менен берметтеген сиздей кары сүйлөсө, өз тамырынан сызылып чыккан биздей уулдары эмес, Алатоонун карт мөңгүсүн *эритчи* (Т.С.).

4) Бул мүчө ушул өзгөчөлүгү жагынан аткарган милдети боюнча атоочтук *-ган* мүчөсүнө окшошот. Оозеки кепте жана адабий тилде *-уу+чу*, *-у+чу* мүчөлөрү уланган сөздөрдүн сүйлөмгө баяндооч болуп түшүп адат өткөн чакты уюштурган учурлары анын тарыхый жагынан атоочтук маанидеги этиштик түзүлүш экендиги менен түшүндүрүлөт. Кыймыл атоочтун *-уу* мүчөсү менен өзгөргөн *бар*, *кел*, *жибер*, *отур*, *жат*, *кет* сыяктуу этиштерге *-чу* мүчөсү жалганып, *-уучу*, *-учу*, *-ычу*, *-ичу* түрүндө туруп, сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткара бериши булардын байыркы атоочтук теги жөнүндөгү жогорудагы пикирди далилдейт. Кыргыз тилинде бул форма *баруучу/баручу/барчу*; *келүүчү/келүүчү/келчи*; *жиберүүчү/жиберүүчү/жиберчи*; *отуруучу/отуручу/отурчу*; *жатуучу/жатчу/жатычу/жатчу* өңдөнгөн вариантта сүйлөмдүн баяндоочу болуп келе берет.

-чу мүчөсү уланып турган этиштик негиз экен, эле жардамчы этиштер менен айкашса, байыркы өткөн чактык маанини, же окуяны сүйлөөчү өзү катышпай, кимдир бирөөлөр тарабынан билгендигин көрсөтөт: Тынчылык кезинде бул заводдо кырк беш миң адам *иштөөчү эле* (К.М.). Чаар айгыр, карышкыр келсе, чапчып таштап, ууру келсе, атынан тиштеп ыргытып жиберип *жүрө берчи экен* (Т.С.).

-чу мүчөсү жалганган этишке эмес таңгыч атоочтугу айкашса, өткөндөгү өнөкөт аракет, окуя таанылат: Көбүнчө көп тетиктүү нерсе көрсө, аны үйрөнөм деп, такыр жаны *тынчу эмес* (К.Б.). Жоголгон сүрөткө *ыйлачу эмес* (К.Б.).

Орфографиянын жаңы редакциясында окутуу тажырыйбасында жогоруда көрсөтүлгөн баш-аламандыктардан арылуу үчүн

жазууда адат (демейки) өткөн чакты жасоочу *-ычу* / *-учу* жана *-чу* түгөйлөрүнүн *-чу* (*барчу*, *келчи*, *жазчу*, *окучу* ж.б.) түгөйүнө гана орун берүү сунушталган (караңыз: 322).

ЭТИШТИН ЖАК КАТЕГОРИЯСЫ

Жак категориясы – этишке да, зат атоочко да мүнөздүү категория (зат атооч бөлүмүн караңыз). Пикир алышуу өнөктүгүндө демейде бир нече адам катышат. Алардын бири – сүйлөөчү жак, калгандары – угуучу тарап. Мындай учурда сөз аңгемелешип жаткан адамдар жөнүндө гана эмес, ага катышпаган адамдар же башка бир нерселер жөнүндө боло берет. Жак категориясында үч түрдүү жак болот: сүйлөөчү жак жана ал тараптагылар – I жакты, угуучу жана ал тараптагылар – II жакты, аңгемеге катышпаган, бирок ал (алар) жөнүндө сөз жүрүп жаткан адам же башка зат – III жакты билдирет.

Жак категориясынын жогоркудай ар түрдүү маанилери атайын формалар (мүчөлөр) аркылуу туюндурулат. I, II жактын өзүнө тиешелүү жак мүчөлөрү бар. Алар жакты билдирүү менен бирге бир эле учурда сандык өзгөчөлүктөрдү (жекелик жана көптүк түрдө) да билдирет (жазган-мын – I жак жекелик түрү; жазган-сыңар – II жак, көптүк түр).

III жак кыргыз тилинде айкын келер чак менен учур чакта гана атайын жак мүчөгө (*-т*) ээ. Мисалы: ал *келе-т*, ал *иштеп жата-т*. Ал эми этиштин калган чак формаларында III жак мүчөсүз колдонулат: ал *барды*, ал *барган*, ал *барыптыр*, ал *барчу*, ал *бараар*.

Жактык өзгөчөлүктү билгизүүчү формалар жак категориясынын сырткы көрсөткүчү болот. Жак мүчөлөр сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн системасына кирет да, баяндоочту ээ менен ээрчишүү жолу аркылуу байланыштырат. Жак мүчө уланган сөз сүйлөм ичинде дайыма баяндоочтук милдетти аткарат. Ошол өзгөчөлүгүнө карай алар баяндоочтук мүчө деп да аталат: Мен айыл чарбасында *иштеймин* (К.К.). Силер анда *келбей калгансыңар*. Биз да ошол *кыштактанбыз* (К.Б.).

Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочторуна жалганган *-мин*, *-сыңар*, *-быз* жак мүчөлөрү, биринчиден, ар түрдүү жактык жана сандык маанилерди туюндурат: *-мин* – I жак, жекелик санды, *-сыңар* – II жак, көптүк санды, *-быз* – I жак, көптүк санды билдирет; экинчиден, бул мүчөлөр уланган сөздөр сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарып турат; үчүнчүдөн, бул мүчөлөр баяндоочтун сүйлөмдүн ээси менен жак жана сан боюнча ээрчишип байланышына мүмкүнчүлүк түзөт.

Ошентип жак категориясы баяндооч билдирген кыймыл-аракеттин заттын, белгинин ээге субъектиге карата жак,

сан боюнча болгон катышын билдирет. **Жак мүчөлөр сырткы түрү жагынан экиге бөлүнөт: толук жак мүчөлөр, толук эмес жак мүчөлөр.**

ТОЛУК ЖАК МҮЧӨЛӨР

Жекелик түрү

I жак *-мын, -мин, -мүн* (Мен окуганмын);

II жак жайынча форма: *-сын, -сиң, -суң, -сүң*; (Сен окуган-сын);

III жак сылык форма: *-сыз, -сиз, -суз, -сүз* (Сиз окуган-сыз);

III жак: мүчөсү жок (ал жазган, ал жазды, ал жазыптыр, ал жазчу);

Этиштин айкын келер чагы менен учур чагынан кийин III жактын мүчөсү *-т* болот (ал келе-т, ал иштеп жата-т).

Көптүк түрү

I жак *-быз, -биз, -буз, -бүз* (биз окуган-быз);

II жак жайынча форма: *-сыңар, -сиңер, -суңар, -сүңөр* (силер окуган-сыңар);

III жак сылык форма: *-сыздар, -сиздер, -суздар, -сүздөр* (сиздер окуган-сыздар);

III жак: мүчөсү жок (алар барышкан, алар барышты, алар барышыптыр, алар барышчу; алар окуучу).

Этиштин айкын келер чагы менен учур чагынан кийин III жактын мүчөсү *-т* болот (алар келишет, алар иштеп жүрүшөт).

ТОЛУК ЭМЕС ЖАК МҮЧӨЛӨР

Жекелик түрү

I жак *-м* (мен жазды-м);

II жак жайынча форма: *-ң* (сен жазды-ң);

III жак сылык форма: *-ңыз* (сиз жазды-ңыз);

III жак: мүчөсү жок (ал жазды; ал - мугалим).

Көптүк түрү

I жак *-к* (биз жазды-к);

II жак жайынча форма: *-ңар, -ңер, -ңор, -ңөр* (силер жазды-ңар);

III жак сылык форма: *-ңыздар, -ңыздер, -ңыздар, -ңыздөр* (сиздер жазды-ңыздар);

III жак: мүчөсү жок (алар жазышты, алар студент).

Толук жак мүчөлөр этиштин төмөнкү формаларынан кийин жалганат: өткөн чактын *-ган, -ып (-ыптыр), -чу* формаларынан кийин (окуганмын/окугам, келипсиң, келиптирсиң, барчубуз), арсар келер чактын *-ар* формасынан кийин (аларсың), ниет ыңгайдын *-мак, -макчы* формаларынан кийин (окумакмын, окумакчысың), айкын келер чактан кийин (келемин/келем), учур чактан кийин (окуп жатамын/окуп жатам).

Ушуну менен бирге, толук жак мүчөлөр адамга байланыштуу зат атоочторго, айрым сын атоочторго, кээ бир сан атоочторго, I, II-жактагы

жактама ат атоочторго да жалганат: *окуучумун, акылдуусуң*, сиз тизмеде *бешинчисиз*; Чет өлкөгө баруучулардын бири *менмин*.

Толук эмес жак мүчөлөр атооч сөздөргө жалганбайт. Алар этиштин төмөнкү формасынан кийин (*алдым, алдың, алдык*): шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсүнөн кийин (*барсам, келсең, барсак*); тилек ыңгайдан кийин (*баргай элеңер*); этиштин учур чагынан, өткөн чактын *-ган* формасынан жана айкын келер чактан кийин I жактын жекелик түрүнүн мүчөсү (*-мын*) жалганса, ал толук түрдө да колдонула берет: *жазып жатамын / жазып жата-м; окуга-мын / окуга-м; бара-мын / бара-м*;

Жак мүчөлөр ээнин жак, сан боюнча өзгөчөлүгүнө жараша баяндоочтун формасын өзгөртөт. Мисалы: мен *окудум*, сен *окудуң*, силер *окудуңар* десек, ээ кайсы жакта, кандай санда айтылса, баяндоочторуна да ошондой жактык, сандык маанидеги жак мүчөлөр уланып, ээрчишүү жолу менен өз ара тыгыз байланышып турушат. Эгерде баяндоочко уланган жак мүчөлөрдү алып таптасак, мен *окуду*, сен *окуду*, силер *окуду* болуп ал сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик байланыш солгундай түшөт.

Ошентип, уланган сөзү сүйлөмдө баяндоочтук милдетти аткарып, ээнин жак, сан боюнча өзгөчөлүгүнө жараша баяндоочту да жак, сан боюнча өзгөрткөн мүчөлөр жак мүчөлөр деп аталат. Сөздүн жак мүчө менен жак, сан боюнча өзгөрүшү жакталыш деп аталат.

Кыргыз тилиндеги этиштердин жак уландылар менен өзгөрүшү бирдей эмес, түрдүүчө.

I) Жак мүчөлөр менен өзгөрүүчү этиштер. Мындай этиштер нагыз, чыныгы этиштер деп аталат. Буларга этиштин чактары, шарттуу, тилек, ниет ыңгайлар кирет. Этиштин бул формалары үч жак боюнча жак мүчөлөр менен эркин өзгөрө алат. Мисалы: Мен *барам*, мен *иштеп жүрөмүн*, сен *көргөнсүң*, сиз *барыптырсыз*, биз *барчубуз*; мен *барсам*, силер *келсеңер*; биз *баргай элең*, сен *баргай элең*; мен *бармакмын*, силер *бармакчысыңар*.

2) Жөндөмө, жак жана таандык мүчөлөр менен өзгөрүүчү этиштер. Буларга атоочтук жана кыймыл атоочтор кирет.

Кыргыз тилиндеги атоочтуктар аныктоочтук милдетте турганда жак мүчө менен өзгөрбөйт (окуган бала, кетээр күнү). Анткени мындай учурда атоочтуктардын үч жактын биринде турган грамматикалык ээ менен байланышы жок болот. Ал эми атоочтуктар баяндоочтук милдетти аткарып, сүйлөмдүн ээси менен байланышта айтылса, жак мүчө менен өзгөрөт: Мен *окуганмын*. Силер да *келесиңер*.

Атоочтуктарга жөндөмө, таандык мүчөлөр улана берет: Мен *келгенде*, ал *жок экен*. Сенин барганың *жакшы болду*.

Кыргыз тилиндеги кыймыл атоочтор өз

алдынча турганда жак мүчө менен өзгөрбөйт. Алар жатыш жөнөмөдө туруп, баяндоочтук милдет аткарганда гана жак мүчөнүн толук формасы менен өзгөрөт: Мен өз милдетимди ак ниетүүлүк менен *аткаруудамын*. Сен өсүүдөсүң, сиз *өсүүдөсүз*. Кыймыл атоочторго да таандык мүчөлөр жалганат: Чогулушка биздин *катышуубуз сөзсүз керек*. Планды жылдын аягына чейин *аткарышыңар керек*.

3) **Жак мүчө менен өзгөрбөй турган** этиштер. Бул топко чакчылдардын кээ бир формалары кирет. Кыргыз тилинде чакчылдар нагыз чакчылдык мааниде колдонулуп, кошумча кыймыл-аракетти билгизген учурда жак мүчө менен өзгөрбөйт: Ал *күлө сүйлөдү*. Ал шашып *чыгып кетти*. Бала чарчаганча ырдады. Асан *окуганы келди*. Ал эми – *-а/-й -ып* формасындагы чакчылдар кошумча кыймыл-аракетти билдирбей, негизги кыймыл-аракет катары колдонулганда, жак мүчөлөр менен өзгөрө берет. Мисалы: Мен быйыл орто мектепти *бүтө-мүн*. Ал жаңы ачылган колледжде *окуй-т*. Ал кинону биз да *көрүп-пүз*.

Чакчылдардын калган *-ганча, -ганы, -майынча* формалары жак мүчөлөр менен өзгөрбөйт.

Ошентип, кыргыз тилиндеги этиштер синтаксистик кызматына карай бирде жак мүчө менен өзгөрсө, бирде өзгөрбөйт. Негизинен баяндоочтук милдеттеги этиштик формалардын баардыгы жак мүчө менен өзгөрөт. Ал эми *-ганча, -ганы, -майынча/-майын* формасындагы чакчылдар жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочу катары колдонулбайт, ошондуктан аларга жак уландылар жалганбайт.

Кыргыз тилиндеги жак мүчөлөр чыгыш теги жагынан бирдей эмес. Окумуштуулардын пикири боюнча, I, II жактын *-мын, -сың, -сыз, -быз* деген жак мүчөлөрү *мен, сен, сиз, биз* деген жактама ат атоочтордон келип чыккан. Бул ат атоочтор жак мүчөгө өтүүдө айрым тыбыштык өзгөрүүлөргө дуушар болуп, (е ы га өтүп), бир нече фонетикалык варианттарга ээ болгон жана өз алдынча колдонуу касиетин жоготкон.

Толук жак мүчөнүн II жак көптүк түрү түзүлүшү жагынан татаал мүчөлөр: *-сыңар (-сың+(л)ар, -сыздар (сыз+лар)* деген бөлүктөрдөн турат. I, II жактын толук эмес жак мүчөлөрү *-м, -ң* да мен, сен деген жактама ат атоочтордун тыбыштык жагынан кыскарууга, өзгөрүүгө учурашынын натыйжасында пайда болгон: *-м м(ен), -ң (се) н* – мында *ен, се* деген бөлүктөрү кыскарып калган, *сен* ат атоочтун аягындагы *н* тыбышы *ң* га өткөн.

Кыргыз тилиндеги толук эмес жак мүчөнүн III жагынын *-т* мүчөсү (ал *жаза-т*, ал

уктап жата-т) «тур» деген этиштин туруп деген атоочтук формасынын тыбыштык кыскаруусунан келип чыккан. Мисалы: байыркы уйгур тилинде: Бу таш ертинү *агыр туруп* (золотой блеск; I.8) – Бу таш өтө оор. III жактын *-т* мүчөсү азыркы кээ бир түрк тилдеринде *-дыр, -ды* болуп толугураак формада сакталса, (түрк. *йазмакта-дир* ал жазып жатат; казак. *бара-ды*), кыргыз тилинде *-т* эле болуп калган (*-т) т(уруп), жатар*; башкыр тилинде сакталбаган (татар. *бара; башк. ала*).

Толук эмес жак мүчөнүн I жак көптүк түрүнүн *-к* мүчөсүнүн чыгышы жөнүндө такталган пикир жок. Байыркы түрк тилинде атоочтуктун *-дык* формасы болгон: *бардук йирде* (Күл тегин, чоң жазма, 24) – *барган* жерде. Айрым окумуштуулар кыргыз тилиндеги I жак көптүк түрүнүн *-к* мүчөсү атоочтуктун ошол байыркы *-дык* мүчөсүнүн тыбыштык жактан кыскаруусунан келип чыккан болуш керек деген пикирди айтышат: *-к - (ды)к - барды-к, келди-к*.

Толук эмес жак мүчөнүн II жагынын мүчөлөрү курамы жагынан татаал (эки-үч бөлүктөн турат); *-ңыз (ң+ыз – байыркы көптүк мүчө); -ңар (-ң+ар – азыркы көптүк -лар мүчөсү); ңыздар (-ң+ыз+лар – байыркы (-ы) жана азыркы (-дар) көптүк мүчөлөр)*.

Айрым жак мүчөлөр сырткы түрү жагынан таандык мүчөлөргө окшош келет. Бирок алар бири-биринен, биринчиден, туюндурган мааниси боюнча айырмаланышат, экинчиден, жак мүчөлөр басымсыз айтылса, таандык мүчөлөр басым менен айтылат. Сал.: Мен *жазды-м* – менин *ата-м*; биз *бала-быз* – биздин *бала-быз*; сен *жазды-ң* – сенин *ата-ң*; *ат-ыңыз* – сиздин *ат-ыңыз*; силер *жазды-ңар* – силердин *ата-ңар*; сиздер *жазды-ңыздар* – сиздердин *ата-ңыздар*.

Жогоруда белгиленгендей, жак мүчөлөр эки түрдүү грамматикалык мааниге ээ: биринчиден, уланган сөзүнүн үч жактын бирине карата болгон катышын билдир-се, экинчиден, алардын ар бири (III жактын *-т* мүчөсүнөн башкалары) сандык өзгөчөлүктөрү (жекелик, көптүк санды) да туюндурат: *окуган-мын* (I жак, жекелик сан), *окуган-сыңар* (II жак, көптүк сан), *барат, барыша-т* (мында *-т* мүчөсү III жакты билдирип турат; ал эми *барат* деген этиши жекелик санда экендигин анын ички маанисинен белгилүү болуп; *барышат* дегендеги көптүк маанини көптүктү билдирүүчү *-ыш* мүчөсү туюндуруп турат).

Жак мүчөлөр маани жагынан бири-биринен бир да даражада айырмаланып турат.

I жактын жекелик, көптүк түрүнүн мүчөсү сүйлөөчүнүн же сүйлөөчү менен

анын тобундагылардын кыймыл-аракеттик, ошондой эле кимдигин, белгисин билдирет: Мен *жаздым*, биз *жаздык*; мен *окуучумун*, биз *окуучубуз*;

II жактын жекелик жана көптүк түрүнүн мүчөсү тыңдоочунун, же тыңдоочу тараптагылардын баарынын кыймыл-аракетин, ким экендигин, белгисин туюндурат: сен *жаздың*, силер *жаздыңар*; сен *күчтүңүң*, силер *жумушчусуңар*;

III жак сөзгө катышпаган жактын же сөзгө катышпагандардын тобунун кыймыл-аракетин, кимдигин, эмнелигин, белгисин билдирет: ал *келет*, алар *келишет*; ал *окуучу*, алар *окуучулар*, алар *каармандар*.

Мындан тышкары II жактын көптүк түрүнүн *-сыңар* мүчөсү кээде көп кишинин эмес, бир эле кишинин кыймыл-аракетин сылык мааниде туюндуруу үчүн колдонулуп калат. Мындай учурда анын сылыктык мааниси контекстен белгилүү болуп турат. Мисалы: *Кечээки чогулушка катыштыңарбы?* (*Кечээки чогулушка катыштыңызбы?* деген мааниде). Бул ишке өзүңөр *күнөөлүңүңөр* (Бул ишке өзүңүз *күнөөлүңүз* деген мааниде).

I, II жактын мүчөлөрү адамдарга карата гана колдонулат (мен *иштеймин*, сен *бардың*, мен *чабанмын*, силер *ударниксиңер*).

Ушуну менен бирге II жак жекелик түрүнүн *-сың* мүчөсү жана III жактын үч мүчөсү айрым учурларда кыймыл-аракеттин конкреттүү экинчи же үчүнчү жакка тиешелүүлүгүн эмес, жалпыланган баардык жакка (үч жакка тең) бирдей тиешелүү экендигин билдирет. Мындай маани көбүнчө макал-лакаптар үчүн мүнөздүү. Мисалы: Саргара *жортсоң*, кызара *бөртөсүң*. Эмгектен *арыктасаң*, түшүмүнө *семиресиң*. Жаш кадырын карыганда *билет*. Көрө-көрө *көсөм болот*, сүйлөй-сүйлөй *чечен болот*.

АТООЧТУКТАР

Грамматикалык жагынан этиштик касиетке да, атоочтук (сын, зат атоочтук) касиетке да ээ болгон жана кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөткөн этиш сөздөр *атоочтуктар* деп аталат.

Алар *-ган*, *-ар*, (*-бас*), *-оочу/-уучу*, *-чу*, *-а/-е/-й+элек* формалары аркылуу уюшулат.

Атоочтуктар сүйлөмдө баш мүчөлүк (ээ, баяндоочтук) милдетти да, айкындоочтук (аныктооч, толуктооч, бышыктоочтук) милдетти да аткарат. Мындай учурда алар грамматикалык түрдүүчө формада айтылат.

АТООЧТУКТАРДЫН ЭТИШТИК БЕЛГИЛЕРИ

1. Этиш сөздөр катары кыймыл-аракетти билдирип, эмне болгон? канткен? сыяктуу суроолорго жооп берет: *Көрүңгөн* тоонун ыраагы жок (Макал). *Тоспос* торко, *мокобос* болот болбойт (Макал). Агарган кары, жалтыраган музу алыстан көздү уялтат.

2. Этиш сыяктуу эле, өзүнүн алдындагы сөздү башкарып, белгилүү бир жөндөмдө турушуп талап кылат: Бир бутунан маасысын *чечпеген* калыбы менен Каныбекке карай бир топдаачанды ыргытып жиберди (К.Жантөшев). Булар байгеден *озгон* күлүктөрдөй биринин артынан бири зымыроодо (Т.Сыдыкбеков).

3. *-оочу/-уучу*, *а/-е/-й+элек* формасынан башкасы этиш сыяктуу чакты да билдирет: *Жыгылган* (өткөн чак) күрөшкө тойбойт (Макал). Душмандар менен *салгылашаар* (келер чак) убак жакындады. Тиги *келе жаткан* (учур чак) киши Султан го.

4. Атоочтуктар ар кыл формадагы мамиле этиштерден жасала берет: Ошол кырка *тигилген* үйлөрдүн арасындагы жөө кишилердин кыймылы, жай *бастырган*, шашып *чапкылаган* аттуулардын аракети, *тушалган*, *өрөөлөгөн*, үч *буттаган* аттардын топ-топ болуп жайылышы, кай бир жерде ат кубалап *кыйкырган* адамдардын үнү кандайдыр бир сонун сыяктанат (К.Жантөшев).

АТООЧТУК БЕЛГИЛЕРИ

1. Сүйлөмдө көбүнчө сын атооч сыяктуу *кайсы? кандай?* деген суроолорго жооп болуп түшөт да, аныктоочтук милдетти аткарат: Кожолор Алым менен Гүлсарахандын алдына түрдүү тамактарын коюп, *келеркетер* (кандай?) сөздөргө киришишти (К.Жантөшев). *Желбегей жамынган* (кайсы?) ичигин үстүнөн булкуп ыргытып, *долуланган* (кайсы?) Умсунай жулуна басты (Т.Сыдыкбеков).

2. Атоочтуктар, айрыкча *-ган*, *-бас*, *-ар* формасындагы атоочтуктар, өзүнүн аныкталгычы сүйлөм тизмегинен түшүп айтылган учурда, анын ордуна заттык мааниде колдонулат. Эгер түшүп калган аныкталгыч сөз мурда мүчөлүү болсо, анын грамматикалык формасы атоочтуктарга жалганат. Түшүп айтылган аныкталгычы мурда сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн милдетин аткаrsa, атоочтуктар да ошонун милдетин аткарат. Тактап айтканда, атоочтуктар бул учурда ээлик, толуктоочтук милдетти да аткара берет: Эл *сыйлаган* (адам) эшикке жатпайт, ат *сыйлаган* (адам) жөө баспайт (Макал). Керим *айтканга* (сөзгө) Шарше

макул болбоду. Машина экей берген сайын, кысылышып *олтургандардын* (кишилердин, адамдардын) арасы да бошой түштү (Т.Сыдыкбеков). *Бербеске* (адамга) эртең менен саамал, *берээрге* (адамга) бешимде кымыз (Макал).

3. Атоочтуктарга уланды мүчөлөр (таандык, жөндөмө, көптүк ж.б.) жалгана берет: Кызынын билинбей эле *бой жетип калганына* энеси ишенбегенсийт (Ч.Айтматов). Абылкасым *байкас албаганга* Кара Шаршен кыртыйып калды (Т.Абдумомунов). *Жургөн-турганы* да, сырткы кебетеси да кадимки өкмөтчүлөргө окшоп, аны көргөндө чоочун кишини көргөндөй көз айрыбай карашат. Улуу кишини *сыйлагандан* бой кичирип калбайт (Т.Сыдыкбеков). *Коркконго* кош көрүнөт (Макал).

Атоочтуктар баяндоочтук кызматта кең колдонулат жана оң жана терс мааниде айтыла берет: Эшен 1916-жылы кедей-дыйкан үй-бүлөсүндө *төрөлгөн* (Т.Сыдыкбеков). Эзелден ээн жаткан сары талаада кайкалап Кубандын буудайы *өнөр*, Фергана пахтасы *агарып келээр*, Коженттин өрүгү төгүлөөр, Кавказдын жүзүмү *мөлтирөөр* (Т.Сыдыкбеков).

Баяндооч катары келген атоочтуктарга эмес тангыч ат атоочу компоненттеш болуп айтылып, терс маанини билдирет: Кечке минсең да *чарчачу эмес* (Т.Сыдыкбеков). Мастер Эрматов арка жагына келип тура калган, Турсун аны *көргөн эмес* (Н.Байтемиров).

Атоочтуктар сын атооч сыяктуу кайсы? кандай? деген суроолорго жооп болуп түшүп, заттын белгисин көрсөткөнү менен сын атоочтон айырмалап турган белгилери бар:

1. Сын атоочтор да аныктоочтун милдетин аткарат, бирок ал заттын туруктуу белгисин (ал белги ошол заттын өзүнө дайыма менчиктүү экендигин) билдирет: *Кызыл* чырай, *нур* жүздүү, *кырдач* мурун, *кара* көз, *кичинекей*, *жааш* Каныбек таягына сүйөнүп, бийик асканын башында атасы Сансыздан үйрөнгөн ырын ырдап турат (К.Жантөшев).

2. Атоочтуктар да аныктоочтун милдетин аткарып, заттын белгисин көрсөтөт. Бирок мында сын атооч сыяктуу заттын туруктуу белгиси эмес, белгилүү бир убакка байланыштуу болгон кыймыл-аракет заттын белгиси катарында көрсөтүлөт: Жон жолдон *кулаган* суулар Байдамталдын иреңин бузуп, *ташкындаган* сел жүрдү (Ч.Айтматов). Көз айнектердин алакандай айнектери кечки *батаар* күндүн нуруна жалт-жулт чагылышты (Т.Сыдыкбеков). Айрым атоочтуктар этиштик маанисинен алыстап, лексикалашуу жолу менен атооч сөздөрдүн

тобуна өтүп кеткен: *тубар* уй, *кайнар* булак, беш *атар*, балта *жутар*, жатып *ичер*, *алаган* (алган колум берген), *качаган* ж.б.

Атоочтуктун -ган формасы.

Атоочтуктун -ган формасы этишке жалганып, көпчүлүк учурда аныктоочтук милдетин аткарат жана өткөн кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт. Ошондуктан ал атоочтуктун өткөн чак формасы деп аталат: Ар түрдүү чөп жана гүлдөрдүн жыты мурунга искетип, бирден бирге согуп, *жорткон* жел да бүгүн тынып калган сыяктанат (К.Жантөшев). Мындагы *жорткон* деген атоочтук кайсы? деген суроого жооп берип, кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтүү, өткөн чактык мааниде колдонулду.

Атоочтуктун -ган формасы сейрек түрдө байыркы уйгур эстеликтеринен да учурайт (*таку тукөмезкен – такыр түгөнбөгөн; ... төртүнчү күн таңда эрте өрт ...*) (5) *турур эркен – төртүнчү күнү таң эртең менен бул башчы турат экен.*

Атоочтуктун бул формасы Орхон-Енеcай эстеликтери үчүн мүнөздүү болбогон. Анын ордуна -мыш/-миш/-мыс, -дук формалары колдонулган: *илки сү ташыкмыш эрти, экин сү эбде эрти – бир аскер жүрүшкө чыккан эле, башкасы (калгандары) үйдө эле; Магы Курган кышладукда йут болты – Магы Коргонду кыштагында жут болду; йокламаз биз элин... бекмедим илте калмыс алты билге бег оглына – Биз анын эли менен теңдеше албайбыз... Мен мамлекетте калган алты уулдарым менен ыракаттанам (байыркы түрк жазма эстеликтеринен). Эчимканга олтуртукда өзим тардуш будун узе шад эртим – Менин кан агам такта олтурганда, мен өзүм тардуш элинде шад элем.*

Атоочтуктун бул формалары азыркы кыргыз тилинде айрым сөздөрдө гана калдык катарында сакталган, алар азыр атооч сөздөрдүн тобуна өтүп кеткен: *турмуш*, *жазмыш*, *көнүмүш*, *төлөмүш*, *калдык*, *жаздык*, *баардык* (баардык жерде) ж.б.

-ган мүчөсү жалганган атоочтуктар башка сөздөрдүн жасалышына негиз боло алат. Мисалы, -лык мүчөсү уланып, заттык маанидеги сөздөр уюшулат: Кебетелеринен *чаалыккандык* байкалып турат (К.Баялинов). Ата тапкан конушту жерүү нарктан *чыккандык* деп аталат (Т.Сыдыкбеков).

Атоочтуктун -ган формасына -дай мүчөсү жалганат да, окшоштуруу, салыштыруу маанисин берет:

Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн *буткөндөй*,
Асман менен жериңдин,
Тирөөсүнөн *буткөндөй*,

Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй

(Манас).

Ала-Тоонун чокусуна токтогон биринсерин үлбүрөгөн ак булуттар күндүн батаарда чачкан нуруна боелуп, кызгылт тартып, дүйнөгө жаңылык *киргизгендей* (К.Баялинов).

Бул формадагы атоочтуктун татаал түрү, негизинен, төмөнкүчө уюшулат:

а) Биринчи компоненти *-а/-й*, *-ып* формаларындагы чакчылдардан болуп, ага *-ган* формасындагы жардамчы этиштердин кошулуп айтылышы аркылуу: Чыкыроон аяз, *чытырап кирген* буурадай чилденин *зиркилдеп турган* кези (Т.Сыдыкбеков). *Карматпай жүргөн* азоону айдап коргонго кийирди (Н.Байтемиров). Айткан сөзгө *кенебей жаткан* Керим тез эле ийкемге келди. Тиги Сооронбай миң башынын коюн *кайтанып жүргөн* жалгыз уулумдан сен жакын көрүнөсүң (К.Жантөшев).

б) Биринчи компоненти да, экинчи компоненти да *-ган* формасында аяктаган же биринчи сөзү *-ып* формасындагы чакчылдан, экинчиси *-ган* формасындагы атоочтуктан болгон кош сөздөрдөн түзүлөт: *Көргөн-билген* курбулары бир сыйра учурашып чыкты (Т.Сыдыкбеков). Ушул ойго алданып *туруп калган* Зарыл кыштак *аралап жүргөн* адамдардын *баскан-турган* кыймыл-аракеттеринен улам кандайдыр бир дүрбөлөңдүү окуя *башталганын* байкады (Т.Сыдыкбеков). Байлар *жыргап-куунаган* күндөр өттү (К.Жантөшев). Бул атоочтуктун терс түрү *-ба* мүчөсү менен аяктаган этиштерге *-ган* формасынын уланышы аркылуу (*көрбөгөн* шаар, *келбеген* үй) же атоочтукка эмес, жок деген сөздүн компоненттеш болуп айтылышы аркылуу уюшулат: Мен *окуган* эмесмин. Сен *көргөн* жоксуң.

-а, *-ып* формасындагы чакчылдарга *жаткан*, *турган*, *отурган*, *жүргөн* сөздөр компоненттеш болуп айтылганда, учур чактык маанини туюндурат: Алды жагымда *келе жаткан* бир караан көздөн кайым болду. Жамила нары жакта *иштеп жүргөн* келиндерге жүгүрүп кетти (Ч.Айтматов). Аркы жакта *бара жаткан* солдат Каныбекти желкелеп айдап жөнөдү (К.Жантөшев).

Ушул эле түзүлүштөгү татаал атоочтуктар баяндоочтук функцияда келгенде, өткөн чактык мааниде колдонулуп калат:

Токо карагайдын бутагына *минип отурган* (А.Токомбаев). Кыйналбай таап алаарын ойлоп, *кубанып бара жаткан* (Н. Байтемиров).

-а/-й формасындагы чакчылдарга атоочтук турган компоненттеш болуп айтылганда, келер чак маанисинде колдонулат: *Сүйлөшө*

турган сөз, *сураша турган* суроолор көп (К.Жантөшев). *Келе турган* убагы болуп калган экен («Миң бир түн»). Алдыда *бара жаткан* Карып коштошуп, *ажыраша турган* мезгили жеткенин билгендей, атынын башын буруп тура калды (К.Жантөшев).

Атоочтуктун *-ар* формасы.

Атоочтуктун *-ар* формасы негизги этишке жалганып, аныктоочтун милдетин аткарган учурда кандай? кайсы? деген суроого жооп берет да, баштала элек кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт. Ошондуктан бул атоочтуктун келер чактык формасы деп аталат: Менин сенден башка *бараар* жерим, *таянаар* тоом, *жашынаар* караган-бутам калбай калды (К.Баялинов). *Ажырашаар* дос ээрдин кашын сурайт (Макал). *Болоор* иш болду, *боёсу* канды (Макал). *Жылкы оттор* чөп жок (К.Баялинов). Бороонго туруштук *берээр* жалгыз аракет – чыдамдуулук, шайдооттук, кайтпас кайрат (Т.Сыдыкбеков).

-ар формасындагы атоочтуктар баяндоочтук милдетти аткарышат, кээде ага эле көмөкчү этиши компоненттеш болуп айтылат: Эзелден ээн жаткан сары талаада кайкалап Кубандын буудайы өнөр, Фергана пахтасы *агарып келээр*, Коженттин өрүгү *төгүлөөр*, Кавказдын жүзүмү *мөлтирөөр* (Т.Сыдыкбеков). Табылса, мен да *алаар* элем.

-ар формасындагы атоочтуктар толуктоочтук милдетти да аткарат: Толкундун бир жамандык *кылаарына* көзү жетти (К.Баялинов). Ичээрине тамак, *кийээрине* кийим болду (Н.Байтемиров).

-ар мүчөсү менен аяктаган атоочтукка *-лык* мүчөсү жалгануу аркылуу сындык маанидеги жаңы сөз жасалат: *Айта жүрөөрлүк* иш болду; *жараарлык* иш кылдың; *айтаарлык* жорук, *эстээрлик* иш.

Атоочтук *-ар* формасынын терс түрү *-бас* (<*ба+с*). Мындагы *-ба* тангыч мүчө; *-с* болсо атоочтуктун *-ар* формасындагы *р* тыбышынын *з* тыбышына, *з* тыбышынын *с* тыбышына өткөн түрү; *р>з>с*; Сал.: түркмөнчө *бармарын* – *барбасмын*, *бармар-сың* – *барбассың*; *бармар* – *барбас*.

-бас мүчөсү да негизги этишке жалганып, аныктоочтун функциясын аткарган учурда кандай? кайсы? деген суроого жооп берет жана келечекте боло турган кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтөт: *Жаңылбас* жаак, *мүдүрүлбөс* туяк болбойт (Макал). Элин *сагынбас* эр, жерин *сагынбас* ат болбойт (Макал). *Аңдышпас* абысын болбойт (Макал).

-ар жана анын терс түрү *-бас* жалганган эки атоочтук кош айтылып, татаал формасы уюшулат: Мыскалдын өңү *болоор-болбос* өзгөрүлө түштү (Т.Сыдыкбеков). *Атаар-атпас* таң болсо ... ж.б.

-ар формасындагы атоочтук кээде *-а/-й/-ып* мүчөсү уланган чакчылдар менен компоненттеш болуп да, келер чакты билдирет: *Айта жүрөөр* иш болду. Тез эле *бүтө коёр* иш эмес.

-бас формасындагы атоочтуктар да айкындоочтук милдетти аткара берет: Башы *оорубастын* башка менен иши жок (Макал). Тил *албасты* жумшаганча, тына-тына өзүң бар (Макал). *Бербестин* ашы бышпас (Макал).

Атоочтуктун *-уучу, -оочу (-чу)* формасы.

Атоочтуктун бул формасы да этишке жалганып, аныктоочтук функцияда келгенде *кандай? кайсы?* деген суроого жооп берип, кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт. Мааниси жагынан дайыма болуп туруучу же келечекте иштелүүгө тийиш болгон кыймыл-аракеттик белгини билдирет: Жүк тактага *жабылуучу* кашкар килемдин өңү өчөйүн деп бозомук, ал тургай бир бурчуна жамаачы түшкөн сыяктанат (Т.Сыдыкбеков). Баягы *келүүчү* бай, *чабуулдап жүрүүчү* кызыл чок, атагы жер дүңгүрөтүп, лөкүйгөн кашка баш оёздордун күнү каран түшүп, падышанын тактысы талкаланды (Т. Сыдыкбеков). Түрмөдөн *чыгуучу* алсыздарды салып кетүүгө камдаган арабаларын кармашып, бул жерде Даутхан менен бирге дагы бир жаш кытай бала турат (К.Жантөшев).

Атоочтуктун *-оочу/-уучу* формалары эки мүчөдөн турат: *-уу, -оо* – кыймыл атоочту уюштуруучу мүчө; *-чу* – адат өткөн чакты уюштуруучу мүчө. Тилибизде *-оочу, -уучу* мүчөсү толук жалганып, кээде *-чу* мүчөсү эле этишке тике уланып атоочтук уюшула берет: *Ойго алуучу* иш/*ойго алчу* иш. Анан ал дагы бир азга катты телмире тиктеп, сандыктагы кат *сактоочу* тулубуна салып коёт (Ч.Айтматов). *Иштелүүчү* иштер бүттү.

-оочу/-уучу формасындагы атоочтуктар заттык мааниде колдонулганда, ээлик, толуктоочтук милдетти да аткара беришет: Экинчи маселе комсомолго мүчө алуу болгондуктан, өңкөй арыз *берүүчүлөр* текшерилди (К.Баялинов). Пахта *терүүчүлөргө* сыйлык берилди.

Бул формалардагы атоочтуктар баяндоочтун да милдетин аткарат. Бул учурда адаттанып кеткен кыймыл-аракетти өткөн чак маанисинде билдирет: Мурат бербей койсо, ал чың тийбес ыйлап, Масылканга *баруучу* (К.Баялинов). Чынында, атам Эргешти *сыйлоочу* жана ячейка деп *чочулачу* (К.Жантөшев).

-а/-е/-й формасындагы чакчылдарга жардамчы сөз *элек* компоненттеш болуп да атоочтук уюшулат жана алар баштала *элек* кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт: *Саала элек* уйлар өңгүрөшүп,

музоолорун издегендей эки жакты карашат (Н.Байтемиров). *Тууй элек* уйдун узуна күтүптүр (Ылакап). *Төрөлө элек* баласына тон бычыптыр (Ылакап).

-а/-е/-й+элек формасындагы атоочтуктар да, өзүнөн кийинки аныкталгыч түшүп айтылганда анын функциясын өзүнө кабыл алышып, заттанышат. Натыйжада ал түшүп айтылган сөз сүйлөмдө кандай милдетти аткарсат, атоочтук ошол милдетти аткарат. Башкача айтканда, ал түшүп айтылган сөз ээ болсо, ээнин, айкындооч (аныктооч, толуктооч) болсо, айкындоочтун милдетин аткарат: Көргөнүңдөн *көрө элегин*, көп (Макал). Абыл *кыркыла электерин* бир башка, кыркылгандарын бир башка бөлдү.

Бул формадагы атоочтуктар көпчүлүк учурда баяндоочтун милдетин аткарат: Айдар кат *жаза элек*. Кубаттын огороду *айдала элек*. Кой короодон *чыга элек*.

ЧАКЧЫЛДАР

Чакчылдар – негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билдирүүчү этиштин өзгөчө бир формасы, дайыма *кантип? кандай? канчага чейин? качантан бери? эмнеликтен? эмнеге?* деген суроолорго жооп берип, негизги кыймыл-аракеттин кандайча аткарылгандыгын, мезгилин, себебин, максатын билдирет.

Мисалы: Биз кыштакка жеткенде, күн *кылкылдап* батып бара жаткан. Мындагы *кылкылдап* деген чакчыл *кантип?* деген суроого жооп берип, күндүн кандайча батып бара жаткан абалын көрсөтүп турат. Ал койлорун *сугарганы* келиптир. Мындагы *сугарганы* деген чакчыл *эмнеге?* деген суроого жооп берип, негизги этиштин (келиптир) максатын билдирди. Үмүт *уялып* кызара түштү (К.Ж.). Мында *уялып* чакчылы *эмнеликтен? эмне себептен?* деген суроого жооп берип, негизги этиштин себебин билдирди. Алым чарчаганча иштеди. Мында чарчаганча деген чакчыл *качанга чейин?* деген суроого жооп берип, негизги кыймыл-аракеттин (*иштеди*) качанга чейин созулгандыгын, мезгилин туюндуруп турат.

Чакчылдар этиштин өзгөчө бир формасы болуп эсептелет, анткени аларда жалпы этиштик белгилер менен бирге, этиштин жакчыл формаларынан айырмалап турган бир катар өзгөчөлүктөрү да бар.

Чакчылдар этишке мүнөздүү болгон төмөнкүдөй жалпы белгилерге ээ:

1) Этиш сөздөр сыяктуу эле кыймыл-аракетти (негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин) билдирет: Балдар *кыткылыктап* күлүп жибершти (Т.С.).

2) Этиш сыяктанып, мамиле категориясына

ээ. Мындай учурда этиштик негиз кайсы мамиледе болсо, андан жасалган чакчыл да ошол мамиленин маанисин билдирет. Ушуну менен бирге, башка этиштердей эле, өзүнүн алдындагы сөздү тиешелүү жөндөмөдө башкара алат: Абышка этти майда *тууратып* жеди. Мында *туурат* деген аркылуу мамиле этишке чакчыл *-ып* формасы уланып, *тууратып* деген чакчыл уюшулду, бул да аркылуу мамиледе, өзүнөн мурунку *этти* деген сөздү табыш жөндөмөдө башкарып турат. Ал ичигин *жамынып* отурган. Мында *жамын* деген өздүк мамиле этишке чакчыл *-ып* мүчөсү *жалганып*, *жамынып* деген өздүк мамиледеги чакчыл уюшулду, алдындагы *ичигин* деген сөздү табыш жөндөмөдө башкарып турат.

3) Чакчылдар да, чыныгы этиштер сыяктуу эле, терс формада айтыла берет: Дөңдө отургандар дагы эле *кебелишпей* отурушат (К. Ж.).

Чакчылдар айрым белгилери боюнча этиштин жакчылформаларынан айырмаланат:

1) Мааниси боюнча жакчыл этиштер заттын кыймыл-аракетин, кубулуштун, абалын билдирсе, чакчылдар ал заттын негизги кыймыл-аракетинин кошумча кыймылын билдирет. Сал.: Мен деле ашпозчуда *иштеймин* (К.Б.). Гүлнар үнсүз *күлүмсүрөй* карады (Т.С.).

Кээде *-ып*, *-а/-й* *-ганы* формасындагы чакчылдар татаал этиштин негизги түгөйү (компоненти) катары келет. Мындай учурда алар нагыз чакчыл маанисинде колдонулбастан, татаал этиштин тутумундагы негизги кыймыл-аракетти билдирип калат: *окуп* отурат, *бара* жатат, *барганы* жүрөт.

2) Жакчыл этиштер сүйлөм ичинде ар дайым баяндоочтук милдетти аткарса, чакчылдар дайыма бышыктоочтук милдетти аткарат жана багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу боло алат. Сал.: Бишкектеги балдарыма *баратам* (К.Ж.). Дөңдөгүлөр эмнегедир *каткырып* күлүшүүдө (К.Ж.). Башкалар бир сол *отогончо*, Абдиш бир жарым солдон *отоду* (Т.С.).

3) Жакчыл этиштер жак, чак боюнча өзгөрсө, чакчылдар жакты, чакты көрсөтө албайт, чакты өзүнөн кийинки негизги этиш билгизет. Сал.: Биз быйыл малды Суусамырга *чыгарабыз*. Мындагы *чыгарабыз* деген жакчыл этиш келер чакты, I жакты билгизип турат. Сансыз удаа-удая *демиге* онтоду (К.Ж.). Ажар *эчкирип* ыйлап жиберди (К.Ж.). Бул сүйлөмдөгү *демиге*, *эчкирип* деген чакчылдар тиги же бул жакты де чакты билдире алышпайт, чакты (өткөн чакты) кийинки *онтоду*, *ыйлап* жиберди деген негизги этиштер билдирип турат.

Чакчылдардын жогоркудай өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз кылуу менен бирге төмөнкү

маселелерди да эскерте кетүү зарыл:

а) Чакчылдын *-а/-й* *-ып* формалары айрым учурларда этиштин келер чагын, учур чагын жана өткөн чагын уюштурууга да катышат. Мындай учурда бул формалардан кийин жак уландылар жалгана берет: Бүгүн институтка *барам*. Азыр айылга *жөнөйсүңөр*. Мугалимдердин билимин өркүндөтүүчү курска сен былтыр *барыптырсың*. Бирок мындай формалардагы этиштер чакчыл маанини билдирбейт, алар негизги кыймыл-аракетти билдирген жакчыл этиштер болуп эсептелет; *-а/-й* *-ып* формалары мындай учурда чакчылды уюштуруу кызматын эмес, этиштин чактарын уюштуруу кызматын аткарган болот.

б) Жогоруда белгиленгендей, чакчылдар тиги же бул чакты билдире албайт. Бирок *-ып*, *-а/-й* формасындагы чакчылдарды өзүнөн кийинки негизги этиш менен байланыштуу алганда, алардын ички маанисинен кандайдыр бир чактык маани бардай сезилип турат.

Анткен менен чакчылдардагы чактык маанини баяндагыч ыңгайдын чактык мааниси менен барабар кароого болбойт. Себеби баяндагыч ыңгайдын чактары кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурга карата болгон ар түрдүү катышын билдирсе, башкача айтканда, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурга чейин болгондугун (өткөн чак), же сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын (учур чак), же болбосо сөз болуп жаткан учурдан кийин болоорун (келер чак) билдирсе, чакчыл этиштердеги чактык маани өзүнөн кийинки негизги кыймыл-аракеттин мезгилине карата болгон ар түрдүү катышты, мамилени билдирет.

Тактап айтканда, чакчылдар учур чактык мааниде колдонулганда, мезгил жагынан негизги этиштин кыймыл-аракети менен бир убакта болгон, же бир убакта боло турган, же бир убакта болуп жаткан кыймылды билдирет: *күлө* сүйлөдү, *күлө* сүйлөйт, *күлө* сүйлөп жатат, *каткырып* күлдү. Мында *күлө*, *каткырып* деген чакчылдар күлүү кыймыл-аракетинин сүйлөө аракети менен, же каткыруу кыймыл-аракетинин күлүү аракети менен бир мезгилде, бир учурда болгондугун көрсөтүп турат.

Чакчылдар өткөн чак маанисинде колдонулганда, мезгил жагынан негизги кыймыл-аракеттен мурун болуп өткөн кыймыл-аракетти билдирет: *отту* үйлөп *күйгүздү*, *үйдүн* *үстүнө* *секирип* чыкты.

Мында белгиленген чакчылдар үйлөө аракети мезгил жагынан күйгүзүү кыймыл-аракетинен мурун болгондугун, секирүү кыймыл-аракети чыгуу аракетинен мурун болгондугун көрсөтүп турат.

Демек, **-ып, -а/-й** формасындагы чакчылдарды өзүнөн кийинки негизги этиш менен байланыштуу алганда, **-а/-й** формасындагы чакчылдар (кээде **-ып** формасындагы чакчыл да) учур чактык маанини, **-ып** формасындагы чакчылдар көбүнчө өткөн чактык маанини туюндургансып турат, бирок алардагы чактык маани, жогоруда белгиленгендей, баяндагыч ыңгайдагы чактык маани менен бирдей эмес.

Чакчылдар кээ бир белгилери боюнча тактоочко жакындашат:

1) Мааниси боюнча, тактооч сыяктанып, этиш менен байланышып, кыймыл-аракеттин аткарылыш абалын, максатын, себебин, мезгилин билдирет.

2) Мүчөлөп өзгөрбөстүгү жагынан, тактап айтканда, жакчыл этиштерден айырмаланып, жак, чак мүчөлөрү менен өзгөрбөстүгү жагынан да чакчылдар тактоочко жакындашат.

3) Синтаксистик кызматы жагынан да тактооч сыяктанып дайыма бышыктоочтук милдетти аткарат жана өзүнөн кийинки этиш сөз менен ыкташып байланышат. Бирок тактоочтор көбүнчө сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен зат, сын, сан, ат атоочтордон этиштен жасалса, чакчылдар сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аркылуу этиш сөздөрдөн гана уюшулат. Ошол себептүү алар этиш түркүмүнө кирип, анын өзгөчө бир түрүн гана түзөт.

Чакчылдарды төмөнкү мүчөлөр уюштурат: **-а/-й -ып, -ганы (-галы), -ганча, -гыча, -майынча.**

Бул мүчөлөр морфологиялык тутумуна карай эки топко бөлүнөт:

1) Жөнөкөй чакчыл формалар: **-а/-й, -ып.** Булар бир бүтүн бөлүктөн турат.

2) Татаал чакчыл формалар: **-ганы (-галы), -ганча, -гыча, -майынча.** Булар эки же андан артык мүчөлөрдүн өз ара айкашынан түзүлгөн.

ЖӨНӨКӨЙ ЧАКЧЫЛ ФОРМАЛАР

-а/-й формасындагы чакчылдар

Чакчылдын **-а** мүчөсү байыркы формалардын бири. Ал V–VII кылымдарга таандык байыркы түрк жазма эстеликтеринде **-а, -е** вариантында кездешет: *уча, тутта, баса, аса (аша), кече.*

Эгерде этиш сөздүн аягы үндүү тыбыш менен аяктаса, чакчылды **-й** мүчөсү уюштурат: *ойло – ойлой, сүйлө – сүйлөй, арышта – арыштай басты.*

Айрым окумуштуулар чакчыл **-й** мүчөсүнүн чыгышын төмөнкүдөй тилдик фактылар менен байланышта карашат: Орхон-Енесай жазма эстеликтеринин тилинде үндүү менен аяктаган этишке чакчыл **-а, -у** мүчөсү жалганганда, уңгу менен мүчөнүн аралыгындагы бөлүнүүнү жоюп, аларды өз

ара данакерлеп туруу үчүн ортого **й** тыбышы кошулуп айтылуучу: *йыгла-й-у (ыйлай), башла-й-у (баштап), йи-й-ч (жеп).*

Бул сыяктуу көрүнүш азыркы азербайжан, *түрк, гагауз* тилдери үчүн да мүнөздүү: **азер. оху-й-а-оху-й-а** (окуй-окуй), **түрк. гүле-ойны-й-а** (күлүп-ойноп), **гаг. алма-й-а** (албай).

Ал эми башка түрк тилдеринде (азыркы кыргыз тилинде да) тилдин өсүш процессинде мындай түзүлүштөгү этиштердин аягындагы чакчыл **-а** мүчөсү түшүп калып, анын ордуна ортого кошулуп айтылуучу **й** тыбышы чакчыл форма катары кабыл алынып калган¹.

Чакчыл **-а** формасынын терс түрү **-бай** (**-ба - терс** уланды, **-й** – чакчыл форма): Алиман күлкайырларды жыйнап алып, буудай арасы менен унчукпай кетип бара жатат (Ч.А.).

Чакчылдардын грамматикалык мааниси негизинен этиштик негиздин лексикалык маанисине байланыштуу келип чыгат.

-а/-й формасындагы чакчылдардын маани жагынан:

1) Көбүнчө өзүнөн кийинки негизги кыймыл-аракеттин кандай мүнөздө болгондугун туюндурат. Ошону менен бирге ошол негизги кыймыл-аракет менен бир убакта параллелдүү болгон аракетти да билдирет: Сүйүмкан менен Алым *эштеңдеше* кирип келишти (К.Ж.). Түлкүбек отургандарга *айландыра* карады (К.Ж.). Айтিকে куржунду мойнуна салып, *ылдамдай* басты (А.Т.).

Бул формадагы чакчылдар кээде негизги кыймыл-аракеттен мурунураак болгон кыймыл-аракетти да билдирип калат: *Сабак бүтө* үйгө келдим (эң мурун сабак бүттү, анан үйгө келди). *Жумуштан келе* үй тиричилигине киришет (Н.Б.) (алды менен жумуштан келип, анан үй тиричилигине киришет).

2) Негизги кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтөт: Чатактан түйүнү бара чечилээр (Т.С). Ат дабышын уга жабыла эшикке чыктык. Келаткан автобусту көрө сүйүнүп кеттик.

Бул сүйлөмдөгү *бара, уга, көрө* деген чакчылдар качан? деген суроого жооп берип, өзүнөн кийинки негизги кыймыл-аракеттин болгон мезгилин туюндуруп турат.

3) Негизги кыймыл-аракеттин кандай күч менен, кандай деңгээлде аткарылгандыгын билдирет: *Дос күйдүрө* айтат, *душман күлдүрө* айтат (Макал). Мергенчи аюунун төбөсүн оё чааптыр. Быйыл биз планды ашыра орундаттык.

4) Негизги кыймыл-аракеттин жүзөгө ашырылышы үчүн зарыл керектүү болгон шартты билдирет. Мындай учурда чакчыл дайыма терс формада айтылат: *Талаптанбай*

¹ *Кара:* Рамстедт Г. И. Введение в алтайское языкознание. Морфология, М., 1957, 108-б.; Батманов И.А. Грамматика киргизского языка, вып. III, 1940, 25-б.

муратка жетпейт (Макал). Мындагы *талаптанбай* деген чакчыл максатка жетишүүнүн шартын билдирип турат.

Бирок шарттык маанинин жөнөкөй сүйлөм ичинде келген чакчыл аркылуу берилиши тилибизде аз учурайт. Мындай шарттык маанини берүүдө көбүнчө терс формадагы (-бай) чакчыл багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу болуп келет да, баш сүйлөм билдирген ойдун аткарылыш шартын көрсөтөт; баш сүйлөмдүн баяндоочу да дайыма терс формадагы келер чакта айтылат: Күн жылыбай, жер көгөрбөйт. Жан кыйналбай, жумуш бүтпөйт (Макал). Ынтымак болбой, иш оңолбойт (Макал). Мындагы баяндоочу терс формадагы чакчылдан болгон багыныңкы сүйлөмдөр жердин *көгөрүшү*, жумуштун *бүтүшү*, иштин *оңолушу* үчүн зарыл керек боло турган шартты билдирип турушат.

5) Негизги кыймыл-аракеттин себебин билдирет: Коңкарагаев бул караңгы үйдө *олтура-олтура* чарчады (Т.С.). Өзүңүз алдагы скелетти *тааныбай* коркуп олтурасыз (Т.С.). Бул сүйлөмдөрдөгү белгиленген чакчылдар *эмнеликтен?* деген суроого жооп берип, *чарчагандыктын* жана *коркуп отургандыктын* себебин көрсөтүп турат.

Себепти көрсөтүүдө көбүнчө терс формадагы (-бай) чакчыл багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу болуп келет да, анан баш сүйлөмдөгү ойдун себебин туюндурат, баш сүйлөмдүн баяндоочу дайыма өткөн чакта айтылат: Алым убагында *келбей*, театрға барбай калдык. Тоюткорлор жетиштүү *камдалбай*, кышында мал чыгашага учурады. Мында баяндоочу *келбей*, *камдалбай* деген терс формадагы чакчылдардан болгон багыныңкы сүйлөмдөр *эмнеликтен? эмне себептүү?* деген суроолорго жооп берип, баш сүйлөмдөр билдирген натыйжанын чыгыш себебин көрсөтүп турат.

-а/-й формасындагы чакчылдар кайталанып да айтылат. Мындай учурда алар бир нече ирет кайталанган, узакка созулган кыймыл-аракетти билдирет: Султан жөнөп жаткан жан жолдошун *кыса-кыса* кучактады. *Энтиге-энтиге* басып, ал жерге мугалимдер да келишти (Т.С.).

-ып/-п формасындагы чакчылдар

Бул да байыркы мүчөлөрдүн бири. Ал Орхон-Енесай эстеликтеринде *-ып*, *-ип*, *-п* варианттары менен кездешет: *алып*, *сүңүсип* (согушуп), *ти-п* (деп).

Кыргыз тилинде бул форма башка чакчыл формаларга караганда өтө активдүү колдонулат. Айрым этиштик уңгуларга *-ып* мүчөсү жалганганда, уңгу менен мүчөнүн бир басымга биригип айтылышынын натыйжасында булар төмөнкүдөй тыбыштык өзгөрүүгө учурайт:

а) Этиштик уңгу бир муундан туруп, аягы *n* тыбышы менен аяктаса жана уңгудагы үндүү кең үндүү болсо, ага чакчыл *-ып* мүчөсү уланганда, уңгунун аяккы *n* тыбышы жана мүчөнүн башындагы *ы* түшүп калат да, уңгудагы кең үндүү созулуп айтылат: *чап+ып>чаап*; *тап+ып>таап*; *теп+ып>тээп*; *өп+ып>өөп*;

б) Этиштик уңгу бир муундан туруп, аягы *m* тыбышы менен бүтсө, ага чакчыл *-ып* уланганда, мүчөнүн башындагы *ы* түшүп калат да, уңгудагы үндүү созулуп айтылат: *та+мып>таамп*; *эм+ып>ээмп*; *көм+ып>көөмп*; *жум+ып>жуумп*;

Кээде мындай сөздөр тыбыштык өзгөрүүлөргө учурабай, толук түрүндө да колдонулат: Көздү *жумуп* үйүңөргө сүзө качырып келип калдык, жеңе, кечиресиз! ... (А.У.). Эскилиги жеткен үйүнүн төбөсүнөн тамчы *тамып* туруптур.

-ып/-п формасындагы чакчылдардын мааниси

1) Көбүнчө негизги кыймыл-аракеттин кандайча, кандай мүнөздө аткарылгандыгын көрсөтөт. Ошону менен бирге ошол негизги кыймыл-аракеттен мурда болгон кыймылды билдирет: Данияр өчүп бараткан отту *үйлөп* күйгүздү (Ч.А.). Күрөшкө эки жигитти *чечинтип* чыгарышты (Т.С.). Ал *кийинип* чыкты.

Ушуну менен бирге *-ып* формасындагы чакчылдар өзүнөн кийинки негизги кыймыл-аракет менен бир эле убакта бирге болгон кыймылды көрсөтө берет: Тек улам бирин бири жалдырап карашат (К.Ж.). Мен болсом *кыткылыктап* күлө бердим (Ч.А.).

2) Негизги кыймыл-аракеттин аткарылыш себебин көрсөтөт: Нанга *тоюп* кутурган Миңдөбөнүн эшени (Токтогул). Бала *коркуп* ыйлады. Баятадан жаагын жанып ырдап жүрдү эле, эми жакын келген Темирден *уялып* жаагын басты (Т.С.). Бул сүйлөмдөгү белгиленген чакчылдар *эмнеликтен? эмне себептен?* деген суроолорго жооп берип, негизги кыймыл-аракеттин себебин билдирип турат.

3) Негизги кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтөт: Мен ага иштен *келатып* жолуккам. Бул сүйлөмдөгү *келатып* деген чакчыл *качан?* деген суроого жооп берип, бирөөгө качан жолуккандыгын, жолуккан мезгилин билдирип турат.

4) Максатты билдирет: Мында Султанды *издеп* келгенбиз. Тоого *аң уулап* чыкканбыз.

Бул сүйлөмдөрдөгү *издеп*, *аң уулап* деген чакчылдар *эмнеге? эмне максат менен?* деген суроолорго жооп берип, негизги кыймыл-аракеттин аткарылыш максатын туюндуруп турат.

5) Негизги кыймыл-аракеттин кандай

деңгээлде болгондугун, өлчөмүн билдирет: Дос *күйдүрүп* айтат, душман *сүйдүрүп* айтат (Макал). Жамгыр кайрадан күчөп жаай баштады. Быйыл планды *ашырып* орундаттык.

-ып, -п формасындагы чакчылдар башка маанилерине караганда негизги кыймыл-аракеттин маанисин тактоо, анын кандай мүнөздө болгондугун көрсөтүү маанисинде кеңири колдонулат.

Чакчыл формалардын ичинен -ып мүчөсү колдонууга өтө ийкемдүү. Ал поэзияда, өзгөчө фольклордук чыгармаларда уйкаштыкты сактоо максатында кеңири колдонулат:

Оводон жылдыз *быркырап*,
Торгойдун баары *чуркурап*,
Күкүктүн баары *чакырып*,
Бадалдан бугу *бышкырып*,
Марчадан элик *бакырып*,
Тоосунан улар *чакырып*,
Ителги көктө *баркылдап*,
Асманда бүркүт *шаңшышып*,
Эчкиси тоодо *бышкырып*,
Бар айбанат үн *салып*,
Эркин жүргөн *баарысы* (Манас)

-ып, -п формасындагы чакчылдарга салыштырма сын атоочтун -ыраак мүчөсү улана берет, мааниси жагынан кыймыл-аракеттин аткарылыш даражасын төмөндөтүп, начарлатып көрсөтөт: Ал *күлүбүрөөк* сүйлөдү. Ормуш менин алдыма *коркубураак* кирди.

-ып, -п формасындагы чакчылдардын терс түрү да -бай формасы аркылуу берилет: *шашып келди – шашпай келди, тартынып сүйлөдү – тартынбай сүйлөдү.*

Тилибизде -ып, -а/-й формасындагы татаал чакчылдар да кездешет, алар татаал этиштерден жасалат: Дилде койгон кыйыкка *тийгизе албай түңүлдү* («Кожожаш»). О, Надежда байбиче, *уулуңузду күлүп отуруп узатыңыз* (Т.С.).

Кыргыз тилинде кош сөздөрдүн тобуна кире турган -ып, -а формасындагы татаал чакчылдар да көп учурайт. Алар үзгүлтүксүз кайталанган, узакка созулган кыймыл-аракетти билдирет, же кыймыл-аракетти күчөтүп көрсөтөт. Алар төмөнкүчө уюшулат:

1. Бир сөздүн кайталанып айтылышы аркылуу: *бара-бара, ойлоно-ойлоно, сүйлөй-сүйлөй, батыра-батыра, тама-тама, көрө-көрө, чыңырып-чыңырып, өксүп-өксүп, кысып-кысып, желпип-желпип, ыкшып-ыкшып, силкип-силкип, энтигип-энтигип* ж.б. *Тама-тама* көл курулат, *өсө-өсө* эл жыйылат (Макал). Аялдардын кай бирлери *жылып-жылып* жоголду (К.Ж.).

2. Маанилеш эки сөздүн катар айтылышы менен: *төкпөй-чачпай, жалынып-жалбарып,*

ашыгып-шашып, силкип-күбүп, ашып-ташып, какап-чакап, өңүп-өсүп, сезип-билип, уруп-сабап, кобурап-жобурап, көбүрүп-жабырып. Чабармандар *ашыгып-шашып* кирип келишти. Эне көптөн бери көрө элек кызына *жалынып-жалбарып* отурду.

3. Карама-каршы маанилүү эки сөздүн катар айтылышы аркылуу: *тердеп-кургап, ачып-жуумп, келип-кетип, жыгыла-тура.* Эки атчан *тердеп-кургап* биз турган жерге жакын келип калды (К.Ж.). Бала *жыгыла-тура* качып жөнөдү (М.Ж.).

4. Ар түрдүү маанидеги эки сөздүн катар айтылышы аркылуу: *теминип-кагына, жаркырап-жайнап, ичип-жеп, көрүп-билип, өлүп-талып, аттап-тоңдоп, ойноп-күлүп, күбүрөп-шыбырап, алышып-күрөшүп, карсылдап-тарсылдап.* Карим акем *теминип-кагынып* бастырып кетти (К.Ж.). Анан алар Нурматты *аттап-тоңдоп* качырып жиберет (К.Ж.).

5. Бир сөзгө толук мааниси белгисиз болгон экинчи бир сөздүн айкашып айтылышы менен: *каргап-шилеп, убай-чубай, кызарып-татарып, тердеп-тепчил, ыйлап-сыктай, ыйлап-сыктап, алдап-соолап, илкип-силкип.* Канетсин, байкуш кедей *кейип-кепчил* сүйлөп кетти (Т.С.). Түн ичинде го *тердеп-тепчибей* жакшы иштейбиз, бирок уйку абдан келет да.

6. Бирдей эле сөздүн экинчисинин баш жагында *с* же, *ж* тыбышы кошулуп айтылышы аркылуу: *эптеп-септеп, ойлоп-сойлоп, төгүп-сөгүп, кейип-сейип, эбиреп-жебиреп.* *Эбиреп-жебиреп* Умсунайга кош айткан болду (Т.С.). Тоют жетишсиз болуп кыштан *эптеп-септеп* араң чыктык («КТ»).

7. Айрым турганда кандайдыр бир толук маани бере албаган эки сөздүн кош айтылышы менен: *алмай-телмей, элеп-желеп, карпып-күрпүп.* Дагы көп эт беремин, бүгүнкө карпып-күрпүп тоюп алгыла (К.Ж.). Командир экөөбүз тең *алмай-телмей* карап турабыз (К.Ж.). Бала жүрөгүнүн *элеп-желеп* согушун басып, эчкиге көз жүгүрттү (К.Ж.).

8. Аягына чакчыл -а мүчөсү уланган негизги жана жардамчы этиштин айкашып айтылышы менен түзүлөт, жардамчы этиштин милдетин *сал, бер* деген сөздөр аткарат: *уга сала, чыга сала, келе сала, көрө сала, бере сала, ала сала, кире бере, түшө бере. Келе сала* күйөөсүн жулкулдатты (Т.С.). Ал кабинетине кире бере ар бирибизге тапшырманы бере баштады.

Башка түрк тилдериндегидей эле кыргыз тилинде да --а/-й -ып формасындагы айрым чакчылдар тилдин өсүш процессинде өздөрүнүн алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, жандоочтук категорияга өтүп кетишкен: *карап, карай, карата, көздөй, көздөп, тартып, баштап, жараша* ж.б.

Булар жандооч катары колдонулганда, багыттык, орундук, ченемдүүлүк, чектөө маанисин туюндурат: *мектепке карай* кетти, *коктууну карап* жөнөдү, *клубду карата* басты; Ошол таштан баштап/тартып чене. Алыңа *жараша* иш кыл, *жылкыңа* жараша ышкыр (Макал).

ТАТААЛ ЧАКЧЫЛ ФОРМАЛАР

-ганы/(-галы) формасындагы чакчылдар.

Бул мүчө да байыркы мүчөлөрдүн бири, азыркы кыргыз тилиндегидей эле максатты билдирүү маанисинде Орхон-Енесай эстеликтеринде да кездешет: *укгалы* келти (2Бильге-каган», 28) – *баш ийгени* келди.

Чакчылдын бул мүчөсү кыргыз адабий тилинде *-ганы* түрүндө колдонулат.

Бул форма тутуму жагынан атоочтуктун *-ган* мүчөсүнөн жана бардыкты билгизүүчү *-лы (-луу)* мүчөсүнөн турат. Бул карачай-балкар, кумык тилдеринин материалынан ачык көрүнөт: карач. *-балк.* *-ганлы, -генли (-ган+лы), кумык.* *-ганлы, -генли (-ган+лы).* Бар экендикти билгизүүчү мүчөнүн алгачкы формасы *-лыг, -лиг* болгон; Орхон-Енесай эстеликтеринде: *күчлиг* (Тон. 20) – күчтүү, *атлыг* (Тон. 4) – аттуу.

Кыргыз тилинде бул мүчөнүн тутумундагы үндүү менен үнсүздөн турган айкалыш (*ы+г*) созулмага айланып, *-луу, -луц* формасына өткөн. Ал эми бир катар түрк тилдеринде байыркы *-лыг* мүчөсүнүн аяккы *г* тыбышы түшүп калып, кумык, казак, каракалпак, азербайжан, түркмөн тилдеринде *-лы, -ли*, түрк, өзбек тилдеринде *-ли*, татар тилдеринде *-лы, -ле* формасына өткөн. Бул мүчө кыргыз тилинде да *-лы, -лу, -ты* түрүндө айрым топонимдердин курамында учурайт: Арчалы, Чырпыкты, Майлысай.

Чакчыл *-ганы* мүчөсү алтай, казак, каракалпак тилдеринде *-галы, -гели*, өзбек тилинде *-галы* түрүндө колдонулат. *-ганы* жана *-галы* формасынын чыгышы илимий эмгектерде төмөнкүчө түшүндүрүлөт: бул мүчөнүн тутумундагы *н+л* үнсүздөрүнүн айкалышы (*ган+лы*) тыбыштардын эрчишүү законунун натыйжасында кээде *лл>л ге (-ганли>-галли>-гали)*, экинчи бир *учурда нн>н ге (-ганли>-ганни>-гани)* өтүп кеткен¹. Ал эми түрк, түркмөн азербайжан тилдеринде *-галы, -гели* мүчөсүнүн башкы *г* тыбышы түшүп калып, *-алы, -ели* формасына өткөн (*-алы<(г)алы, -ели<(г)ели*²): **азерб.** *ал-алы* (алганы); **түркм.** *дур-алы* (турганы).

Кыргыз адабий тили үчүн *-ганы,*

-гени формасы мүнөздүү. Ал эми түштүк диалектисинде *-галы, -гели* формасы да кеңири колдонулат: *Күн жааганы* келаткан (Лейлек р-ну). Түркүктөр *тайыгалы* турат (Өзгөн району).

Бул формадагы чакчылдар, негизинен, төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) Көбүнчө негизги кыймыл-аракеттин максатын туюндурат: Эне, элдин баары аскерлерди *тоскону* кетип бара жатышат (Ч.А.). Шадыбек ажы бир топ кишилери менен даткага *учурашканы* келет экен (А.Т.). Осмон айдаган жашылчаларын *сугарганы* кетти.

2) Негизги кыймыл-аракеттин белгилүү бир учурдан бери болуп келаткан мезгилин билдирет: Зарылды университетти *бүткөнү* көрө элекмин. Ал жайлоого *кеткени* келе элек.

Бул формадагы чакчылдар мазгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу болуп келип да, мезгилдик маанини туюндурат: Ал *келгени*, жылкы совхозу укмуштуудай байып кетти (Т.С.). Ошол митайым үстөл *кучактаганы*, чыгым деле көбөйдү (Т.С.). **-ганча, -гыча формасындагы чакчылдар.**

Чакчылдардын бул формасы Орхон-Енесай эстеликтеринде *-кунча, -кинче* түрүндө учурайт: *буз-кунча* (Онгин эстелиги (а), I)³ – бузганча, жеңгенче: *эшидме-кинче*⁴ – этишкенче.

Бул форма *-ган* (атоочтуктун мүчөсү) + *ча* (чектөө маанисиндеги мүчө) мүчөлөрүнүн айкашынан уюшулган: *-ча* мүчөсү чак (мезгил, учур) деген бүтүн сөздөн чыккан. Ал сөз тилдин өсүш процессинде өзүнүн алгачкы толук маанисин жоготуп, аяккы *к* тыбышын түшүрүп, мүчөгө айланып кеткен. Бул пикирдин туура экендигине азыркы кыргыз тилинде *-ча* мүчөсүнүн алгачкы толук *чак, чек* формасында сакталып калган учурлары толук далил боло алат: Карагайлуу беттен жонго *чыкканчакты* мугалимдер эки ирет тыныгышты (Т.С.). Эл *келгичекти*, мен да суунун башына барып келе коеюн (Т.С.). Кош аман бол *көргүчөк*, Колду сунуп *бергичек*⁵.

Чакчылдын *-ганча* формасы кээ бир учурларда фонетикалык жактан өзгөрүп, маселен, өзбек тилинде *-гунча, -кунча*, кумык тилинде *-гынча, -гинче*, карачай-балкар тилинде *-гынчи, -гинчи*, уйгур тилинде *-гичэ, -гичэ* түрүндө колдонулат; түрк тилинде бул мүчөнүн башкы *г* тыбышы түшүп калып, *-ынча, -инче* болуп калган.

-ганча жана *-гынча* формалары негизинен бирдей: биринчиси *-ган* формасынан,

1 Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.,– Л., 1960, 243- б.

2 Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II, Фонетика и морфология, ч. I. – М., 1952, 471-б.

3 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М., 1959, 9-б.

4 Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М.–Л., 1952, 69-б.

5 Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говору. – Ф., 1956, 71-б.

экинчиси -гын формасынан чыгат. -ган жана -гын формалары чыгышы жагынан да, мааниси жагынан да тектеш, – дейт проф. Н.К. Дмитриев.

Мисалы: **өзб.** *өзгунча (жазганча), уйг. киргиче* (киргиче), **түрк.** *гир-инче* (киргенче).

Кыргыз тилинде бул мүчө көбүнчө -ганча, -генче жана -гынча, -гиче формасында колдонулат, кээде -гынча, -гинче түрүндө да кездешет: Мен кедейге *тийгиче*, Кезигип калсаң *күйгүнчө*, Балдарым кул, сен малай, Сенделип тирүү *жүргөнчө*, Мен каракчы канга *тийгенче*, кадырына *күйгүчө*, Казан асып сенделип, Калкыңда тирүү *жүргөнчө*, Каным жүрү кетели, Качып жүрүп өтөлү (Кедейкан).

-ганча, -гыча формасындагы чакчылдар мааниси жагынан негизги кыймыл-аракеттин боло турган, болгон мезгилин билдирет, кээде салыштыруу маанисин берип калат.

1) Эгерде негизги этиш созулуңку кыймыл-аракетти билдирсе, анда -ганча формасындагы чакчыл негизги кыймыл-аракеттин качанга чейин созулгандыгын, качанга чейин болгон чегин көрсөтөт, тактап айтканда, негизги кыймыл-аракеттин чакчыл туюндурган кыймыл-аракет башталганга чейин болуп келгендигин билдирет: Мусага *көнгөнчө* жардам бер (КТ). Балдар сууга *үшүгөнчө* түшүштү. Кеткиче Жамбыл менен бирге болуп, жаңырган биротоло оюн көрдүм (Тоголок Молдо).

2) Эгерде -ганча формасындагы чакчыл багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарып, баш сүйлөмдүн баяндоочу созулуңку эмес, ылдам болгон кыймыл-аракетти билдирсе, анда багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу болуп түшкөн чакчыл этиш туюндурган кыймыл-аракет аяктаганча, баш сүйлөмдүн баяндоочу билдирген кыймыл-аракеттин аякталып бүтүп калгандыгын туюндурат: Мен жооп *бергиче*, ал жигит кекилик алган бүркүтчө мени кунанымдан чеңгелдеп ала койду (А.Т.). Соно суудан көтөрүлүп *учканча*, адис болгон ак шумкар зыпылдап жетип калды (К.Ж)

3) Бул формадагы чакчылдар багыныңкы баяндоочу болуп келгенде, бир окуя менен экинчи окуяны, бир кыймыл-аракет менен экинчи кыймыл-аракетти салыштырып да көрсөтөт: Кулаалыча салпалаңдап миң жыл өмүр *сүргүчө*, барчындай ат асманга чалкып бир жыл өмүр сүр (К.Ж.). Жатып *өлгүчө*, атып өл (Макал). Жээн *келгиче*, жети бөрү келсин (Макал). Тек *турганча*, тегин иште (Макал).

4) -ганча формасындагы чакчылдар аз да болсо, бир нерсенин кандай даража экендигин, ченем, өлчөм маанисин да билдирет: *Мактанганча* бар экенсиң.

5) Айрым учурларда бул формадагы

чакчылдар негизги кыймыл-аракеттен мурда болгон кыймылды да билдирип калат: Устага балтамды таштадым эле, таптаса балтамды *алганча* тегирменге мынабу буудайды жүгүртө келейин дедим – деп Турду алдында салынган бир пуддай буудайды көрсөттү (Т.С.). Акбардын үй-бүлөсүн *көчүрүп жеткиргиче* ошону өзүңөргө айтып эскертип коеюн деп атайын келдим! – деди (А.У.). Бул сүйлөмдөрдө субъектинин биринчи кезектеги максаты алды менен *алганча, көчүрүп жеткиргиче* деген чакчылдар билдирип турган ишти (кыймыл-аракетти) аткаруу, ошол биринчи кезектеги ишти аткарган соң, кийинки негизги этиш билдирген кыймыл-аракетти да орундата кетүү болуп эсептелет.

-ганча, -гыча формасындагы чакчылдардын минтип «негизги кыймыл-аракеттен алдын болгон кыймылды көрсөтүү» мааниси кыргыз тилинин түштүк говорлорунда да кездешет: Мэкэни көргүчө шактагы кетменди ала кел (Ноокат району) – «Макани көрүп, шактаны кетменди ала кел» деген мааниде. Тегирменге *барганча* отун ала келдим (Куршаб району) – «Тегирменге барып, ала келдим» деген мааниде.

Түштүк говорлорунда бул формадагы чакчыл негизги кыймыл-аракет менен бир учурда параллелдүү болгон кыймылды да билдирет: Аштан *аганча* отуруң (Ноокат району) – адаб. тилде: Аштан ала отуруңуз.

Кээ бир учурларда -ганча, -гыча формасы -гычакты, -гичекти (*ган+чак+ты*) түрүндө да колдонулуп калат. Бул форма да чыгышы (этимологиясы) жана мааниси жагынан -ганча, -гиче формасы менен бирдей. Ошондуктан бул мүчөнү да чакчыл форма катары кароого туура келет: Кош айтышкан Касейин тизгинин жыйгычакты, Бакас узай берди (Т.С.).

-майынча формасындагы чакчылдар.

Бул мүчө төмөнкүдөй курамдык бөлүктөрдөн турат: -ма – терс уландынын байыркы формасы; -йын – байыркы чакчыл форма; -ча – чекти билдирүүчү мүчө. Демек, курам жактан: -майынча < -ма+йын+ча.

Орхон-Енесай эстеликтеринде чакчылдарды уюштуруучу -йын формасы болгон: тийин¹ (*ти(де)+йин*) – кырг. деп. Бул мүчө терс формадагы этиштен кийин да уланып айтыла берген: канун болмайын² (*бол+ма+йын*) – каным менен болмоюн. Байыркы чакчылдын -йын мүчөсү азыркы кыргыз тилинде жок болуп кеткен, -майынча мүчөсүнүн тутумунда гана калдык катары сакталып калган.

Ошентип, -ма+йын+ча тизмеги азыркы кыргыз тилинде бирдиктүү бир формага

1 Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М. – Л., 1948, 145-б.

2 Малов С. Е. Жогорку эмгек, 61-б.

КЫЙМЫЛ АТООЧТОР

айланып, чакчыл этишти уюштура турган мүчө болуп калган.

-*майынча* формасындагы чакчылдар негизинен төмөнкүдөй маанилерди туюндурат:

1) Негизинен мезгилдик маанини билдирет. Мындай учурда негизги этиш туюндурган кыймыл-аракеттин чакчыл этиш билдирген кыймыл-аракет иштелип бүткөнчө созула берээрин көрсөтөт: Бул өрдөктөрдүн тукумун *соолтмоюнча* кетпейм (К.Ж.). Бирдамайынча көргөзбөйм да, бербейм (Ш.Б.). Мен жолдошторумдун артынан *жетмейинче* тынбайм (Т.С.).

2) -*майынча* формасындагы чакчылдар көбүнчө татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу катары келип, баш сүйлөмдүн баяндоочу билдирген негизги кыймыл-аракеттин аткарылыш мезгилин көрсөтөт: Сергей *үйлөнмөйүнчө*, анын карындашы турмушка чыгуу жөнүндө ойлоп да коюш керек эмес (Т.С.). Бала *ыйламайынча*, эмчек кайда (Макал).

3) Айрым учурларда мындай багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө мезгилдик маани менен бирге кошумча шарттык маани да бардай сезилип турат, б.а. багыныңкы сүйлөмдөрдө мезгилдик-шарттык маани кабаттала жүрөт: Жер семирткичтер көп *чачылмайынча*, пахтадан мол түшүм алынбайт. Жамгыр *жаамайынча*, жер көгөрбөйт. Мындагы баяндоочу -*майынча* формасындагы чакчылдан болгон багыныңкы сүйлөмдөр, бир жагынан качанга чейин пахтадан мол түшүм алууга болбостугун жана качанга чейин жер көгөрбөйт тургандыгын, б.а. анын мезгилин көрсөтүп турса, экинчи жагынан, пахтадан мол түшүм алуунун жана жердин көгөрүшүнүн шартын да туюндуруп турат.

Чакчылдын -*майынча* мүчөсү кээде кыскарып, -*майын* формасында да колдонулат; мааниси боюнча толук түрүнөн айырмаланбайт: Бузукулар бул жерден *айдалмайын*, иш оң акпайт (Т.С.). Сен *бармайын*, иш бүтпөйт. План *орундалмайын*, тыным жок.

Тилдин өнүгүү процессинде чакчыл формадагы айрым сөздөр уланган мүчөсү менен бирдикте сенек формага өтүп жана семантикалык жагынан да өзгөрүүгө учурап, тактооч же жандооч категориясына өтүп кеткен: *кайра келди, кайта кетти, кошо келди, толтура куйду* (тактоочтор); *мектепке карай кетти, шаарга карата жол тарттык, үйдү көздөй чуркады* (жандоочтор).

Кээ бир чакчыл формалар тактооч жасоочу мүчөлөрдүн тутумунда да учурайт: -*лап* (*ла+ып*), -*лай* (*ла+й*), -*лата* (*ла+т+а*), -*чылап* (*чы+ла+ып*): *күндөп-түндөп, акчалай алдым, акчалата бердим, мышыкчылап мыелоду*.

Кыймыл атоочтор этиштин өзгөчө бир түрү, -*оо/-өө*, -*уу/-үү*, -*ыш/-иш*, - *мак/-мек*, -*май/-мей*, -*гы/-ги* мүчөлөрү менен уюшулат. Аталган мүчөлөр уңгу жана туунду этиштерге жалганат да, кыймыл-аракеттин же процесстин атын билдирет. Этиштин мындай функционалдык-грамматикалык түрү *кыймыл-атоочтор* деп аталат.

Жогоруда белгиленгендей, этиштин ф у н к ц и о н а л д ы к - г р а м м а т и к а л ы к формаларына атоочтуктар, чакчылдар менен бирге кыймыл атоочтор да кирет. Кыймыл атоочтордо заттык белгилер, атоочтуктарда сын атоочтук касиеттер, чакчылдарда тактоочтук касиеттер учурайт. Ошондуктан булар - атооч категориясы менен этиш категориясынын ортосундагы өзгөчө бир туунду формалар. Бирок буларда атоочторго караганда этишке мүнөздүү белгилер басымдуулук кылат, ошонун негизинде алар этиш категориясында каралат.

Кыймыл атоочтордун этиштик белгилери төмөнкүлөр:

1) Кыймыл атоочтордо этишке мүнөздүү болгон кыймыл-аракеттик маани сакталат: *баруу, барыш, кетиш, келмек, бармай* ж.б.

2) Кыймыл атоочтор этишке мүнөздүү болгон мамиле категориясына ээ, терс формада айтыла берет: *жаз-ыл-уу, бар-ыш-май, сүй-лө-ш-үү, окут-тур-уу; барбоо, келбөө*.

3) Этиштер сыяктуу эле башкаруучулук касиетке ээ: *китепти окуу, тоого чыгыш* ж.б.

Кыймыл атоочтук формалар бири-биринен жеке эле өнүмдүүлүгү жагынан өзгөчөлөнбөстөн, ар биринин өзүнө мүнөздүү болгон семантикалык өзгөчөлүктөрү боюнча да айырмаланат. Алар жалпысынан кыймыл-аракеттин же ал-абалдын атын жана иш процессин көрсөтөт, бирок ар бир форма өзүнө мүнөздүү семантикалык бөтөнчөлүккө ээ.

Алсак, -*оо/-уу* формасындагы кыймыл атоочтор билдирген кыймыл-аракеттин аты же процесси кыймылдуу (динамикалуу) (*баруу, туруу, жүрүш*) мүнөзгө ээ болсо, -*ыш* формасындагы кыймыл атоочтор билдирген кыймыл-аракеттин аты же процесси туруктуу (статикалык) (*барыш, жүрүш, туруш*) мүнөздө болот.

Ал эми кыймыл атоочтук -*мак* форма кыймыл-аракеттин атын, иш процессин билдирүү менен катар ниеттик, каалоолук мааниде да колдонулат.

Сал.: Жүз кылымдын жүзүн көргөн сары аска, Сан ойлосо сага *жетмек* (жетүү) каякта (кыймыл атоочтук) (Б.Сарногоев).

Кедей ыйлап-сыктаса мейли, шылуундар *чардап алмак* (Т.Сыдыкбеков) (*ниеттик*).

Кыймыл атоочтук -*май* формасы да, жогоркулардай эле, кыймыл-аракеттин атын,

процессин билдирет. Бирок көпчүлүк учурда алар адат, өнөкөт (көнүмүш) же кайталоо мүнөзүндө берилет: Эгер малды сатып келгиле десе, кайда болсо да *кете бермей* (К.Жантөшев). ... *Кан жолдун ортосуна көмкөрөсүнөн жата кетип, улуп-уңшуп ыйлай бермек* (Ж.Мавлянов).

-гы формасы өз алдынча колдонулбайт.

Кыймыл атоочтор уланды мүчөлөр (таандык, жөндөмө мүчөлөр) менен айкашат. Бирок бул көрүнүш алардын бардыгы үчүн бирдей мүнөздүү эмес. Ошондуктан алардын ар бирин жекече кароого туура келет.

1)-oo/-уу формасындагы кыймыл атоочтор.

Аталган форма уңгу, туунду, жөнөкөй, татаал этиштерге жалганып кыймыл атоочторду уюштурат: *чеч+уу> чечуу; отур+уу>отуруу; ж а к ы н д а ш + у у > ж а к ы н д а ш у у ; үйрөн+уу>үйрөнүү, көчүр+уу> көчүрүү, даңазал+оо>даңазалоо; жазып сал+уу>жазып салуу; күлө сүйлө+өө> күлө сүйлөө ж.б.*

Кыймыл атоочтун азыркы мезгилдеги -oo/-уу формалары байыркы түрк жазма эстеликтеринде -ыг/-иг/-г жана -гу/-гу түрүндө колдонулган. Бирок булар кыргыз тилинде жүрө-жүрө созулма үндүүгө айланып кетишкен: б. **түркчө айаг, бергу, билиг – кыр. аёо, баруу, билүү.**

Аталган формадагы кыймыл атоочтордун терс формасы эки түрдүү жол менен уюшулат: синтетикалык жана аналитикалык.

Синтетикалык жолдо этишке тангыч -ба мүчөсүнүн уланышы аркылуу жасалат: *барба+оо>барбоо, кетпе+өө>кетпөө, келбе+өө>келбөө ж.б.*

Аналитикалык жолдо -уу формасындагы кыймыл атоочтор менен атоочтук тангыч эмес же жок сөздөрүнүн айкалышы аркылуу берилет: Башкармага ат кармашып беришүү эмес, анын жонунан союл жумшаар түрлөрү бар (Т.Сыдыкбеков). Бирок Байдамталда чегинүү жок (Ч. Айтматов).

-oo/-уу формасындагы кыймыл атоочтордун терс формасын уюштурган бул аталган каражаттар жалпысынан танууну, жоктукту билдиргени менен, өздөрүнө мүнөздүү болгон кошумча мааниси жана колдонулушу жагынан да бири-биринен айырмаланат.

Тангыч -ба мүчөсү аркылуу терс маани жайынча баяндалат, эмес катыштырылганда, терстик маани күчөтүлөт, чечкиндүүлүгү артат, ал эми жок сөзү менен айкалышканда, кыймыл-аракеттин болбогондугу, жоктугу баяндалат: Анда-санда базарга түшө калган жаңы кездеме болбосо, *соодалашуу жок* (А.Токомбаев).

Кыргыз тилиндеги -уу формасындагы кыймыл атоочтордун терс формасы -байт (-ба этиштик таңгыч, -й чакчыл форма; -т жак мүчө) жалганган айрым жардамчы этиштин айкалышы аркылуу да берилет: Элде көп

замандан бери жашаган байтеректерди *кыюу (кыюуга) жарабайт* (А.Осмонов). Акинайды ошол бойдон *таштоого да болбойт* (А.Токомбаев).

Эгерде барыш жөндөмөсүндө турган -уу формасындагы кыймыл атооч тангыч -ба жана суроо уландысы -бы'нын кабатталып жалганышы менен келген жардамчы этиштер менен айкашып айтылса, кыймыл-аракет терс мааниде болбостон, суроо, тактоо мүнөзүндөгү маанини туюндуруп калат: *Алууга болбойбу? Кезигүүгө болбойбу?* Арадан канча заман өткөнүн ушундан эле *билүүгө болбойбу?* (Ч.Айтматов).

Кээ бир сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу кыймыл атоочтун аталган формасы жаңы сөздөрдүн жасалышы үчүн морфологиялык база да боло алат: *окуучу, жазуучу, тергөөчү, токуучулук, келишүүчүлүк, байкоомчо, тактооч, изилдөө, алкоолор ж.б.*

Кыймыл атоочтун аталган формасы атооч сөздөр сыяктуу сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен да өзгөрөт. Бул болсо аны зат атооч категориясына жакындаткан белгилеринен болуп саналат.

Аталган формадагы кыймыл атоочтор -лар мүчөсү менен өзгөргөндө кыймыл-аракеттик семантикасын сактап, Затташкан сын атоочтор (*Кызылдар жеңишти*), атоочтуктар (Тоого *баргандар* келди) сыяктуу заттанган түшүнүктү билгизет; заттанган түшүнүк кыймыл-аракет, ал-абалдын аты же иш процесстеринен болот: Узакка созулган кол *чабуулар* («Советтик Кыргызстан»). Бул жол – *сүйлөшүүчүлөр* аркылуу тынчтыктын ишин жөнгө салуу жолу («Ала-Тоо»). Биздин достук *жолугушууларыбыз*, чын ыкластуу *аңгемелешүүчүлөрүбүз*, пикирлешүүчүлөрүбүз жана *тажрыйба алмашууларыбыз* ар дайым жолдоштук, өз ара терең урматташуу духунда (Советтик Кыргызстан).

Атооч сөздөрдөй эле, -oo/-уу формасындагы кыймыл атооч да таандык мүчө менен өзгөрөт. Таандык мүчө атоочторго уланганда заттын белгилүү бир жакка таандык экендигин көрсөтсө, кыймыл атоочторго уланганда, кыймыл-аракеттин атын, процессин тиешелүү жакка таандык кылат: Алар үчүн менин *баш болуум* жана ар кайсы жакка барып *келип туруум* ыңгайлуу экен (К.Жантөшев). Биздин *алга жылууубуз* силердин ишиңердин ийгилиги менен чечилет (А.Осмонов). *Жедеп машыгуусу* жетип калгансып, врачтарды көргөндө жагынат, жагалданат (С.Бөлөкбаев).

Таандык мүчөсү уланган кыймыл атоочтор жак мүчө менен өзгөрбөйт. Таандык мүчөлүү атооч сөздөрдөн булардын айырмаларынын бири ушунда турат. Сал.: *жээн-им-сиң, кыз-ым-сың, шакирт-им-сиң.*

Таандык мүчөлүү кыймыл атоочтор

жөндөлөт: Мен Термечикуп башкарган кемесиянын *текшерүүсүнө* ишенбейм! (Т.Сыдыкбеков). Дарыяхан эртеңки тамагын даярдап коюп, Алымдын үйгө *келүүсүн* күттү эле, келбеди (К.Жантөшев).

-oo/-уу формасындагы кыймыл атооч атооч сөздөр жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрөт. Бирок атооч сөздөрдөн ал өзүнө тиешелүү болгон кыймыл-аракеттик семантикасын ар дайым сактап, этиштик касиетин жоготпогондугу менен айырмаланат: Акыркы *күтүүнүн* сезимдери чегине жетип, адам сапар тартты (Ленинчил жаш). Кыскасын айтканда, СССРде *жол жүрүүнүн* наркы башка көп өлкөлөргө караганда бир кыйла арзан («Советтик Кыргызстан»). Касым миң башы күч менен *майыштырууга* буйрук берди (Т. Касымбеков). Мал-мүлк түгөнгөндөн кийин, эми казаны жалгыз өзү *ээлеп калууну* ойлоп, күндө чыр-чатак чыгара берди («Кырг. эл жомогунан»).

Сүйлөм тизмегинде табыш жөндөмөдө турган -уу формасындагы кыймыл атоочтордун бирин-бири башкарып, ич ара маанилерин толуктаган учуру да кездешет. Кыймыл атоочтордун этиштик касиетин сакташып, жөндөмөлөрдү башкаруу касиетине ээ экендиги ушул учурдан ачык көрүнүп турат: өзүбүздүн жазгандарыбызды чогултуп алып *талкуулоону* өткөрүүнү практикалап көрдүк («Ленинчил жаш»).

Жатыш жөндөмөдө турган -oo/-уу формасындагы кыймыл атоочтор азыркы учурда болуп жаткан жана сүйлөнгөн мезгилден кийин да иштеле бере турган кыймыл-аракетти билгизет, ошондуктан ага жак мүчөлөрү жалганат: Жыл сайын биз жаңы ысымдар менен таанышып, алардын аткарууларынан, жаңы чыгармаларынан жылуу таасирлерди *алуудабыз* («Кырг. маданияты»). ... Көптөн бери көксөгөн бир тилек орундалаарына ишенип, ичибизден *кубануудабыз* (А.Абдырахманов). Азыр электрлештирилген жаңы линиялардын баардыгында теле башкаруу системасы ишке *киргизилүүдө* («Советтик Кыргызстан»).

Кыймыл атоочтук -уу+да формасынын бул өңдөнүп, жак мүчө менен өзгөрүшү казак, каракалпак тилдери үчүн да мүнөздүү. Ал эми өзбек жана уйгур тилдеринде болсо жогорудагыдай форманын ордуна -мак+да>макта формасы колдонулат. Учур чактын бул эки формасы тең (-ууда, -макда) баяндоочтук милдет аткарганда азыркы учурдагы болуп жаткан жана мындан ары да созула турган абалдагы кыймыл-аракеттин процессин билдирет. Ал эми -ууда формасына эле жардамчы этиши кошулган болсо, анда өткөн мезгилде болгон маани туюндурулат: Анын баардык тилеги мектепке барып *окууда*

эле. Аракети балдарга берген убадасын иш жүзүнө *ашырууда* эле. (Ш.Бейшеналиев). Мында -ууда формасы эле көмөкчү этишинин айкалышы өткөн мезгилдеги процессттик предикатты билдирди.

2) -ыш/-иш формасындагы кыймыл атоочтор. Кыймыл атоочтун -ыш формасы -oo/-уу формасы сыяктуу эле, өнүмдүү мүчөлөрдөн. Экөө бири-бирине синоним да боло алышат: *барыш/баруу, жасоо/жасаш* ж..б.

-ыш – омоним мүчө, кыймыл атоочту уюштуруу менен бирге, этиштин кош мамилесин да уюштурат. Кош мамиле этиш менен бул мүчө уланган кыймыл атоочтор бири-биринен мааниси боюнча айырмаланышат.

Этиштин кош мамилеси эки же андан көп адамдар тарабынан аткарылган кыймыл-аракеттик предикатты туюндурса, кыймыл атоочтор кыймыл-аракеттин атын көрсөтөт. Сал.: Алар сабакты бирге *даярдашат*. Сабакка мыкты *даярданыш* анын милдети. Мында биринчи сүйлөмдөгү *даярдашат* деген этиш аркылуу эки же андан ашык субъектилер тарабынан аткарылган кыймыл-аракет көрсөтүлдү. Ал эми 2-сүйлөмдөгү *даярданыш* деген сөз кыймыл-аракеттин, процесстин атын көрсөтүү менен учурдагы айтыла турган мазмундун өзөгүн түзүп, субъектилик катышта. Ошондуктан кыймыл атоочту жасоочу -ыш формасын кош мамиле этиш менен алмаштырууга болбойт.

-ыш мүчөсү да -уу формасы сыяктуу эле байыркы формалардан. Ал байыркы түрк жазма эстеликтеринен учурайт: *келиш-барыш* – кырг.: *келиш-барыш* (М.К., т. I, 357-б.); *бериш* – кырг.: *бериш* (М.К., т. I, 93-б.); *илиш* – кырг.: *илиш* (ПДТП. 380-б.); *алус* – кырг.: *алыш* (ПДТП. 357-б.).

-ыш мүчөдөгү кыймыл атоочтор да, -oo/-уу формасындагы кыймыл атоочтор сыяктуу, терс мааниде колдонулат. Анын терс мааниси -ба мүчөсү аркылуу берилет; бирок ага ар дайым керек деген модалдык сөз кошулат. Мындай учурда терс маанидеги кыймыл-аракеттик процесстин атын көрсөтөт: *барбаш керек, жазбаш керек, жүрбөш керек, отурбаш керек* ж.б.

Кыймыл атоочтун бул түрүнүн терс мааниси жогорудагыдан тышкары жок, болбойт (*бол-ба-й-т*) жана мүмкүн эмес деген сөз айкалышынын кошулушу аркылуу да берилет: Менин оюмча, анын буга эч кандай *катышы жок* (М.Абдукаримов). О, анда бирөөдөн *иймениш жок* (Т.Касымбеков). Анын башында кандай жүк бар экенин *өлчөш мүмкүн эмес* (А.Токомбаев). Дароо суу *ичиш болбойт* (С.Бөлөкбаев).

Аталган формадагы кыймыл атоочтор жаңы маанидеги сөздөрдүн уюшулушуна

морфологиялык база да боло алат. Ага *-лык, -луу, -дагы, -дай, -ман, -ча* өңдүү сөз жасоочу мүчөлөр жалганат: *туруштук (бере албайт), тийиштик (кылды), муңайыштуу, жетиштүцү, келишиндеги, басышындай, алышмак-беришмек, каалашымча, билишимче* ж.б.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөргөндө *-ыш* формасындагы кыймыл атооч затташкан мааниде болуп, кыймыл-аракеттик семантикасын ар дайым сакташы менен атооч сөздөрдөн айырмаланат.

Ал жөнөкөй, татаал түзүлүштө келип, көптүк *-лар* мүчөсү менен өзгөрөт, бирок көптүк санда айтылышы анча өнүмдүү эмес: Жыйынтык чыгарылып, ошол эле учурда жаңы жүрүштөргө карай старт берилет («Ленинчил жаш»). Алардын *отуруштарына* караганда бул үйдүн ичинде алда кандай түгөнбөс чыр бар сыяктуу (К.Жантөшев).

Кыймыл атоочтун бул түрү да таандык мүчө менен өзгөрөт: Ажы акемдин капбашы менен мында *келишим* жаман болгон жок го (Н.Байтемиров). Балким, бир топко чейин *келбей калышым* да ыктымал, анткени жолубузду жаман экенин билесиз («Чалкан»). Быйыл *малдын өсүшү* дурус (А.Осмонов). Андан ары *иштин оңолушу* жанагы мен айткан Бойчобектин колунда (А.Токомбаев). Жылкылар кишенип, койлор маарап, *катын-балдардын чыркырашы* тээ илгерки бир жоо чапкан күндү элестейт («Чалкан»).

-уу жана *-ыш* формасындагы кыймыл атоочтор бири-бирине синоним: *барышым/баруум; көрүшүм/көрүчүм*. Бирок булар контекстен алган ордуна, башка сөздөр менен болгон байланышына карай ар дайым эле бири-биринин ордуна колдонула бербейт. Анткени стилдик ыкмага жана өздөрү тизмектешкен сөздөрдүн маанисине ылайыкталынып бирде *-уу* формада айтылса, бирде *-ыш* формада айтылат.

Аталган формадагы кыймыл атоочтор жөнделгөндө көпчүлүк учурда таандык уланды менен келет, кээде ансыз деле жөнделөт: «Авроранын» залпы – *социализмдин башталышынын* добулбасы болду («Ала-Тоо»). Биздин коомдук, маданий, адабий *өсүшүбүздүн* талаптары жана мезгили мага көп нерселерди үйрөттү (А.Токомбаев). Менин курулушка *барышыма* жардам бергиле («Ленинчил жаш»). *Араба айдашка* абдан көндү. *Бастырышына караганда* Алкожого окшойт. *Мектептин ачылышын* ушу киши жарыялады. Жолой менен Алтынкөкүл Раушан ак эткенде так этип, *жаздын келишин, ашуунун ачылышын* күтөт (К.Жантөшев). Коомдук байланыштардын мааниси советтик-

француздук мамилелердин *өнүгүшүнөн* даана көрүнүп турат («Советтик Кыргызстан»). Түнкүсүн *жалгыз барыштан* коркомун. Пахта териминин *жүрүшүнөн* материал жазышым керек («Ленинчил жаш»).

3. *-мак/-мек* формасындагы кыймыл атоочтор, *-уу, -ыш* формаларына салыштырганда азыркы кыргыз адабий тилинде колдонулушу жагынан сейрек. Көбүнчө элдик оозеки чыгармалардан, макал-лакаптардан, табышмактардан учурайт. Азыркы учурдагы коомдук-саясий, илимий, публицистикалык темадагы чыгармаларда *-уу, -ыш* формаларынын өнүмдүү учурашы *-мак* мүчөнүн колдонулуш чөйрөсүнүн тарышына алып келди, анткени ал чыгармаларда бул мүчө өтө аз колдонулат.

-мак формасы Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде сейрек учурайт, байыркы уйгур эстеликтеринде тигилерге караганда көбүрөөк кезиге тургандыгы байкалат. Мисалы: *өтүнмөк – чокунуу, өтүнүцү* (Покаянная молитва манихейцев, ПДТП, 408-б.); *бузулмак – бузуу, иштен чыгаруу* (Золотая блеска, ПДТП, 443-б.); *коркмок – коркуу* (ПДТП, 414-б.); *турмак, болуу, туруу* – (Кутадгу билиг, ПДТП, 434-б.).

Кыймыл атоочтук *-мак* формасы жалпы түрк тилдеринин ичинен түштүк-батыш группага кире турган түрк, азербайжан, түркмөн тилдеринде колдонулушу башка түрк тилдерине караганда басымдуулук кылат.

Кыргыз тилинде *-мак* мүчөсү этиштин функционалдык формаларынын бири болгон кыймыл атоочту жана ошондой эле этиштин ыңгай категориясынан ниет ыңгайды жасоого катышат.

Кыргыз тилинде *-мак* формасындагы кыймыл атоочтор, жогоруда айтылгандай, көбүнчө оозеки чыгармаларда жана поэзияда учурайт: Бир миң, бир миңди *тапмак* эки миң (табышмак). ... Ошентсин, өтсүн күндөр чебер, кылдат. Заманга адамдык парс *эмгек кылмак* (А.Осмонов). Жыйнап жаткан кошунга, *Кабар бермек* оюнда (Манас). Иштемек, чором, өзүңдөн, *Илесин тапмак* өзүмдөн (Семетей). *Ат арытмак* – арзан, *Журт арытмак* – кымбат (макал).

Кыргыз тилинде *-мак* формасындагы кыймыл атоочтордун терс түрү жок сөзүнүн кошулушу аркылуу берилет: Эрден *ашмак* бар, элден *ашмак* жок. Кел *демек* бар, кет *демек* жок. Ал эми атоочтук тангыч *эмес* сөзү менен айкашып айтылганда терс формадагы кыймыл-аракеттин процесси, аты көрсөтүлбөстөн, кандайдыр бир ишти, аракетти аткарыш үчүн болгон ниеттин, каалоонун болбостугу көрсөтүлөт да, ниет ыңгайдын тескери формасы болуп калат. Ошондуктан грамматикалык эки түрдүү бул

кубулушту чаташтырбоо керек. Сал.: Ал алмак эмес; Берсе да алмак жок ж.б.

-мак формасындагы кыймыл атоочтор туунду сөздөрдүн жасалышы үчүн база болушу жагынан башкаларга (-уу, -ыш) караганда анча өнүмдүү эмес; ага -чы жана -сан мүчөлөрү гана жалганат.

Кыргыз тилинде -максан формасы жалганган сөз көбүнчө бол этиши менен айкашат да, бир нерсеге көңүл бурбаган сыяктанып көрүнүү маанисин билдирет: Эмне экен? – деп Алым билмексен болуп, таңдангансыды (К.Жантөшев). Коодоо укмаксан болуп, атын жетелеп, алсырап жаткан жигитке барды (А.Токомбаев). Көрсө да, көрмөксөн болот.

-максан формасы жөндөмө мүчөлөрдүн айрымдары менен гана өзгөрөт жана мындай учурда сал этиши менен айкашат, кыймыл-аракеттин атын билгизгендиги ошондой учурда ачыгыраак сезилет: Балдардын күбүрүн кулагы чалса да укмаксанга салып, Самтыр да компоё басат (Т.Сыдыкбеков). Асан билмексенге салып жөнөй берди.

-максан формасы кээде атоочтууктар сыяктуу сындык белгиси катары келет: Билмексен киши боло түштү. Укмаксан киши болуп көрүндү.

-максан формасы кош сөздөрдүн курамында да колдонулат. Мындай учурда биринчи компонент -ар мүчөсү аркылуу жасалган атоочтуктардан болот. Анын «суу»... деген угулаар-угулмаксан алсыз үнү чыгат (С. Өмүрбаев). ... жылаңач аркасына чабар-чапмаксан болуп, даярдана бер, эртең-бүрсүгүнү үйүнө кетесиң, – деди (С. Бөлөкбаев).

Кыргыз тилинде -мак формасындагы сөздөрдүн айрымдары лексикалашуунун натыйжасында башка сөз түркүмүнө өтүп кетишкен. Алардын семантикасынан азыр кыймыл-аракеттин, процесстин аты сыяктуу маани байкалат. Мисалы: табышмак, жандырмак, демек, айтмакчы, токмок ж.б.

Кыймыл атоочко -мак формасындагы сөз өзгөртүүчү мүчө мүнөздүү. Көптүк мүчө менен өзгөрүшү оозеки тилден кезигет: Бир жакка бармактары эле кыйын.

-мак формасындагы кыймыл атоочтор аз да болсо таандык мүчөлөр менен өзгөрөт: Шакыйың кургурдун келмеги да бир, кетмеги да бир (А.Осмонов).

-мак формасындагы кыймыл атоочтор жөндөмөлөр менен да өзгөрөт: Алмактын бермеги бар, чыкмактын тцшмөгү бар (Макал). Калмактын келээр жолуна, Катылмакка колуна... (Манас). Өнөрүңдү көрмөккө, Куштар болуп турабыз (Тоголок Молдо). Жол боюндагы дөңсөөгө кайне-не-келин болуп, акыл чечмекке отурдук

(Ч.Айтматов). Кан Акундун элинен, Калың олжо алмакка («Семетей»). Ленин бир колун Сухэ-Батордун колуна коюп, сагынып калган баласын көргөндөй болуп, анын бетине тигиле карап сүйлөшмөктө («Ленинчил жаш»). Мында сүйлөшмөктө деген кыймыл атооч мезгилдик мааниге ээ болуп сүйлөп жаткан учурдагы процессти көрсөткөндүктөн, этиштин учур чагынын маанисин берди.

-мак формасындагы кыймыл атоочтор чыгыш жөндөмө формасында айтылганда өзүнөн кийинки сөздөр менен биригип келип, күчөтүү маанисин берет: Согуш болмоктон өрт алып кетсин! Нанымды бердиргиле! (А.Токомбаев). – Бир айтмактан миң айткын, деги ушуну ханга угузуп айтсаңар экен! – деди дыйкан («Кыргыз эл жомогу»).

-мак формалуу кыймыл атоочтор терс маанини билдирүү үчүн көбүнчө тцүл, тургай, турсун деген тангыч маанисиндеги сөздөр менен айкашат да маанисин күчөтөт: I. Согуш болмок тцүл (болмок турсун/болмок тургай) өрт алып кетсин.

2. Бир айтмак тцүл / айтмак тургай миң айткын... Ушунча болуп, атын минмек тцүл, алдынан кыя баскан жанды көргөн жок элек (М.Элебаев). Мууну бошой түшкөн Соке кемпирин чачтан алмак тургай, колундагы шапалагын түшүрдү... (Т.Сыдыкбеков). үй өрттөмөк турсун, ажал менен алышып, араң эле жатат (М.Абдукаримов).

-мак формасындагы кыймыл атоочтор ичүн жандоочу менен да айкашат. Анда -мак формасындагы кыймыл атоочтор кыймыл-аракеттин максатын билдирет: Тарыхтын бир тамчысын жазмак ичүн, Тагдырын карап чыктым, ылгап бүтүн (А.Токомбаев). Теңдигин өз колуна алмак ичүн, Жатышат туткун болуп ичи жанып... (Ж.Бөкөнбаев).

Кыргыз тилиндеги аталган формадагы кыймыл атоочтор модалдык сөздөрдөн бар, жок сөздөрү менен айкашат. Бар сөзү менен айкашканда кыймыл-аракеттин процессинин бардыгын билдирет. Жок сөзү менен айкашканда, кыймыл-аракеттин болбостугун, кайталанбастыгын же терс маанисин билдирет: Баш алмак бар, тил кесмек жок (Макал) ж.б.

-мак формасындагы сөздөр мындан тышкары атоочтук тангыч эмес жана бол, эле, экен көмөкчү этиштер менен да айкашат. Бирок мындай учурда алар кыймыл атооч эмес, ниет ыңгай маанисинде колдонулат: Муну Ыманбай да байкабас, башкаларыбыз да байкамак эмеспиз (Т.Сыдыкбеков). Болгондо да эчтеке кылалмак эмеспиз (М.Абдукаримов). Эгер Каныбектин өгүз минип, бул жерге келе турганын билгенде, Айдарбек датка Каныбекти алда качан

тыймак болчу (К.Жантөшев). Эгер чабалакей болбогондо жылан адамдын канын *соруп алмак экен* (А.Осмонов). Кабыланды минип алып, ак дөө менен *беттешмек элем* (Жомок).

4. -май формасындагы кыймыл атоочтор.

Бул форма кыргыз тилинен башка түрк элдеринде учурабайт, кыймыл атоочтун калган түрлөрү сыяктуу эле аракеттин, процесстин атын билдирет: Өңчөй бөбөк жаадыраган, Түшүндө жок *ыйламай*, Ушул жайда үн алышып, Кубанычтуу *ырдамай* («Кырг. аялдары»). Той деле эмес айлана-йын, колхозчулук экен, анчейин бүткөн иштин салтанатынан *ойноп-кулмөй* (А.Осмонов). Таежем баштап баскан-турганымдан кыйкым таап *аңдып турмай* (С.Өмүрбаев).

-май мүчөсү уланган бул өңдүү татаал формадагы айрым кыймыл атоочтор оюн аттарын билгизүүчү заттык мааниге өтүп кетишкен: *кыз куумай*, *аркан тартмай*, *жоолук таштамай*, *түлкү куумай* ж.б.

Бул формадагы кыймыл атоочтордун терс түрү жок сөзүнүн кошулушу аркылуу берилет: Бир кадам артка *жылмай жок*, Мекенге *уят болмой жок* (А.Осмонов). Андан кийин *сөзгө алмай жок* (Т.Сыдыкбеков). Айтаарга сөз таппай, ал өзү кайткыча үйгө тоо көтөрүп келгиле десе да, баш тартмай жок (С.Өмүрбаев).

Кыргыз тилинде -май формасындагы кыймыл атооч да сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрөт. Мисалы, көптүк мүчө (-лар) менен өзгөрөт: Алардын ашык *жемейлери* башталды. Кээде сонундары таркап, бири-бирине чунаңдап, ал эми алыс жүрсө сагынышып, жакындашса *кагылышып кетмейлер* эмнеден келип чыгат болду экен ыя? (С. Бөлөкбаев).

Таандык мүчөлөр менен өзгөрөт: Айша апаңардын *жан кечмейи* кармап жатат (А.Осмонов). Чыкса да жаан дыбырт этсе эле, жантаймада жылбай жата бермейи көп болот (Чалкан). Бармактын келмейи кыйын, алмайдын бермейи кыйын (Макал).

Жөндөмө мүчөлөр жалганат: Биринчи ирет ага эң ызалуу жаман сөз айткым келди, бирок бул жаман сөздүн келечеги *жаакташмайга* айланып кетээрин ойлодум («Кырг. мад.»). ... Ортодон мал союп, эгин *сатмайыңарды* айтканым ырас (А.Осмонов). Ак пейил жаз акактарын *чачмайда*, Аңкайгандар акагынан кур калаар («Ала-Тоо»). Бир күнү керели-кечке үн чыгарбай *жатмайдан* болсун, сөз да сүйлөбөйлү (С.Бөлөкбаев).

-май формасындагы кыймыл атооч *бар*, *жок* модалдык сөздөрү менен айкалышат: Кезегин алып ык менен, Алга чабуул *салмай бар*, Кезегин сактап ык менен, Коргонуп таамай *айтмай бар* (А.Токомбаев). Баштагыдай ар

ким өзүнчө эптеп тырмалап, буурусун менен жер *чиймей жок* («Советтик Кыргызстан»). Бир минут *шашып кетмей жок*, Учкан турмуш алдында, Бир секунд *артка калмай жок* (А.Осмонов).

-май формасындагы кыймыл атоочтон кийин *да* бөлүкчөсү айкашканда, айтыла турган ойго же иштеле турган кыймыл-аракеттин маанисине аныктык, тактык киргизилет: Менин жумушум эмне, таштабаса болду, жетелеген жагына *кете бермей да* («Ала-Тоо»). Бир күнү бака-шака, үч күнү «кулак мурунду кескендей» *тунжурап калмайбыз да бар* («Чалкан»).

Таандык уланды жалганган -май формасындагы кыймыл атоочко канча деген атооч айкашканда, айтылуучу ойду күчөтүп көрсөтөт: *Ала кетмейи канча!* (А. Осмонов).

-май формасындагы кыймыл атооч, татаал этиштин негизги компоненти катары да келет: Барбаймын деп айта албай, *Бармай болду* Акбалта («Манастан»). Мен алты айлык пулеметчиктин окуусун бүтүрүп, «сержант» деген наамды алып, майданга *жөнөмөй болдум* («Ленинчил жаш»).

Азыркы кыргыз тилиндеги -май мүчөсү кыскарып -ма формасында колдонулат жана мындай учурда алар маани жагынан да айырмаланбайт: Ал ошончолук жүдөп жүрсө да *көтөрүлө сүйлөмөсү* (сүйлөмөйү) дагы эле калган эмес (А.Убукеев). Бурулчанын ачуусу келгенде булкунуп, *ээ-жаа бербей кетме* (кетмей) жайы бар (Н.Байтемиров) ж.б.

Жогоруда келтирилген фактынын өзү эле -ма формасы -май мүчөсүнүн аяккы й тыбышы түшүп, кыскарганынан пайда болгондугун көрсөтөт. Кыймыл атоочтун -ма формасына да сөз өзгөртүүчү мүчөлөр (таандык мүчөлөр) жалгана берет: ... кээде турмушта боло турган бир ишти канааттанып, укмуштуудай жомокко *айлантып жибермеси* (*жибермейи*) да бар (Т.Сыдыкбеков). Эски *май ичмем* бар, кагылайын, ошол эле («Ленинчил жаш»). Эл арытып жер таанып, Ырдап жүрдүң бир канча, *Жаза басмаң* дагы бар, Жаңы көпкөн балдарча (Осмонкул). Өрттөй көзү бек жайнап, *Кан ичмеси* чын кармап («Манас»).

-гы/-ги, -кы/-ки мүчөсү аркылуу уюшулган кыймыл атоочтор өнүмдүү эмес, өз алдынча да колдонулбайт. Ар дайым таандык мүчөлөр уланып, *кел* деген көмөкчү этиш менен, айрым учурда *бар*, *жок* сөздөрү менен айкашып колдонулат.

Кыймыл атоочтун -гы формасы – байыркы мүчөлөрдүн бири. Мурун кыймыл-аракеттин аты маанисинде колдонулуп, этиштик атооч катарында жүргөн. -гы формасындагы кыймыл атоочторго азыркы мезгилде таандык жана көптүк -лар мүчөсүнүн жалганышы бул типтеги сөздөрдүн

мурунку атоочтук касиетине байланыштуу болуу керек. Бирок мааниси жагынан ушул кезде каалоо ыңгайынын бир түрү катарында өнүгүп бара жатат. Терс мааниси *келбей* (*келба-й*) этиштин кошулушу аркылуу же эмес, *жок* сөздөрүнүн айкашы аркылуу берилет: Сыртка *чыккысы келбей*, эшиктен баш баккан катындар (Т.Сыдыкбеков). Нэман чочуп кетсе да, сыр бергиси келген жок (А.Токомбаев). Айдарбектин жүзүн өмүрүндө *көргүсү келчү эмес* (К.Жантөшев). Алжып калган чал *билгиси келип жатат*. Ал так ушуну *жасагысы келген*. Бир күн болсо да шаңкылдап күлүп, *көңүл ачкылары келет* (М.Абдукаримов). Алар бир ооз болсо да *сүйлөп калгылары келет* (А.Токомбаев).

-гы формадагы кыймыл атоочторго -сыз, -дай, -лык мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу жаңы маанидеги сөздөр жасалат: Соңунан барган кишиге, Жооп бербей *койгудай* («Манас») ж.б. Бечара Урум менен Турум өлгөн уулу Сансыз тирилгендей, айтып түгөткүсүз кубанычка батышты (К.Жантөшев). Ай, эми ушул үчүн *көргүлүктү көрөсүң, ээ?* – дедим (М.Горький).

-гы+сыз формасы кыскарып -гыс болуп да колдонулат. Өзгөчө *бергис* бүлө бар, экөөнө *бергис* бирөө бар (Макал).

Кыймыл атоочтун -гы формасы *ачыткы, уютку, көчкү* ж.б.у.с. зат атоочтордун чыгышына база болгон.

Сын атооч маанисинде колдонулат: Өмүрү узун болсун дегиле, элпек, *сыр билги* эме көрүнөт (С.Бөлөкбаев). Ал эмчектешин не кылган менен эл көргөн, *ата салт билги*, өтө сылык адам деп сизди (Т. Касымбеков).

Бул мүчө айрым кош сөздөрдүн тутумунда да жолугат: Ат аякты сындырат, *Алгы-берги* иш турат (Т.Молдо).

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

Жалпы маалымат

Кандайдыр бир жандуу же жансыз заттардан чыккан үндү, дабышты туурап, алардын кыймыл-аракетин, ал-абалын, сырткы көрүнүшүн элестетип керсөткөн сөздөр *тууранды сөздөр* деп аталат.

Тууранды сөздөр сан жагынан кыргыз тилинде өтө эле арбын. Алар көбүнчө оозеки кепте, көркөм адабияттарда, элдик оозеки чыгармаларда, табышмак, макал-лакаптарда жыш колдонулат да, айтылуучу ойду так, таамай, элестүү жана көркөм берүүчү каражаттардын бири болуп эсептелет: Көк асаба *лап-лап* желбиреди. *Лап-лап* желбиреди... Эр киши үнүн жанагыдан да бийик чыгарып *зоңк-зоңк* айтты. (Т.Сыдыкбеков) Мурат

дүрмөттүү мылтыгын кармай берди. Тарс!.. (Ө.Даникеев) *Эп-эп* эпилдек, эпилдектин үстүндө *быш-быш* бышылдак... *Калдыр-кулдур* каадак. Жаңы толгон саадак... (Табышмак) Курутуг болсо алып чык, *катыр-кутур* чайнайлы. (Жарамазан) Карга муну билиптир, *карк-карк этип* күлүштүр. (А.Рыскулов) Бүркүттүн... эки көзү тунук каухардай *жарк дей* түштү. (С.Рыскулов) Орто жүз казагын *былк эттирбей* бийлеген Жабай хандын небереси экен. (М.Ауэзов) Кылыч тийип мойнуна, *шылкыйганы* андан көп. Жаны чыгып, дени сууп, *зыңкыйганы* сандан көп. Эки буту тең сынып, *шалактаган* андан көп, алактаган сандан көп. (Манас) Сүт толгон эмчек *тырсыйып*, кулунчактын ууртунан көбүк буркулдап, аптыга жуткан сүттүн даамы таңдайына жагып тураар эле. (Ч.Айтматов)

Көрүнүп тургандай, бул мисалдарда тууранды сөздөр жеке өз алдынча колдонулса да (сал.: *лап-лап, зоңк-зоңк, тарс, эп-эп, быш-быш, калдыр-кулдур, катыр-кутур*), татаал этишке тирек компонент болуп келсе да (сал.: *карк-карк этип, жарк дей, былк эттирбей*), туунду этишке түзүүчү негизги болуп келсе да (сал.: *тырсыйып < тырс+ый+ып, буркулдап < бурк+ылда+ып*), атоочтуктун ар кандай формаларында келсе да (сал.: *шылкыйганы < шылк+ый+ган+ы, зыңкыйганы < зыңк+ый+ган+ы, шалактаган < шалак+ла+ган, алак+ла+ган*) этиштен жасалган атооч сөздөрдүн уңгусу катары колдонулса да (*эпилдек < эп+ылда+ык, эпилдектин < эп+ылда+ык+нын, бышылдак < быш+ылда+ык*) дайыма өзүнүн касиетин сактап, туурандылык маанисинен ажыраган жок.

Тууранды сөздөр колдонулушу жагынан кыргыз тилинин баардык стилдеринде бирдей тарала бербейт. Алар илимий-публицистикалык стилге дээрлик мүнөздүү эмес.

Тууранды сөздөр маани жактан да, морфологиялык, фонетика, калык өзгөчөлүгү жактан да, синтаксистик кызматы жактан да башка сөз түркүмдөрүнөн бөтөнчөлөнүп турат. Чыгыш теги боюнча булар адамдын угуу, көрүү жана туюу сезимдерине негизделип, кулакка угулган ар түркүн үндөрдү, дабыштарды, көзгө көрүнүп же көңүлдө туюлган ар кандай кыймыл-аракеттерди, ал-абалдарды, келбет-көрүнүштөрдү тилдеги тыбыштык каражаттар аркылуу атоо зарылдыгынан пайда болгон.

Ошондуктан тууранды сөздөр толук маанилүү сөздөр сыяктуу аты аталуучу нерсенин шарттуу белгиси боло албайт. Чындыгында, алар мындай нерселердин (үндүн, дабыштын, кыймыл-аракеттин, ал-абалдын, келбет-көрүнүштүн ж.б.)

тилдеги болжолдуу, окшоштурулуп жакындаштырылган тууранды үлгүсү, элес нускасы гана болуп эсептелет.

Маселен, тилибизде дем алуу учурунда мурундан чыккан абанын дабышы *быш* деп, онтогондон пайда болгон дабыш *кыңкың* деп, жүрүп жаткан сааттын үнү *чыкчык* деп, түкүргөндөн чыккан дабыш *тү* деп, наристенин ыйлаган үнү *ыңаа-ыңаа* деп белгиленет. Бирок булардын баарында тең тууралуучу дабыш тууранды сөздүн айтылышына дал келбейт. Бул өзгөчөлүк алыс, тектеш, көбүнчө тектеш эмес тилдердин фактыларынан ачык байкалат: Сал.: кырг. *мөө, чык-чык, чырк-чырк, тү* – орус. *му, тик-так, чирик* (ать) *тьфу*; кырг. *жарк-журк, жылт-жылт, тып-тып, тык-тык, заң-заң*; япон. *пика-пика, пики-пики, бара-бара, төкөтөко, дзан-дзан* ж.б. Бул жагынан тууранды сөздөрдүн мааниси жана жалпылоочулук касиети атоо кызматын аткаруучу башка түркүмдөрдөгү сөздөргө караганда дээрлик конкреттүү келет, бирок алардын мааниси элестүүлүк, жандуулук, көркөмдүк, кооздук сыяктуу кошумча маанилер менен дайыма коштолуп турат.

Тууранды сөздөр башка негизги сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, уңгу түрүндө өз алдынча өтө эле сейрек колдонулат. Алар көбүнчө синтаксистик жол менен түзүлгөн татаал этиштердин тутумунда тирек компонент катары келет, же болбосо, морфологиялык жол менен жасалган туунду этиштин уңгусу түрүндө колдонулат: *Кук* эткен кузгун жок, *как* эткен карга жок чөлгө туш келди. (Жомок) Капилеттен мылтык *тарс* деп, алдындагы беги *жалп* этип аттан кулады. (Т.Касымбеков) ...Теңир-Тоонун көк мелжиген улуу чокусу Хан-Теңир *заңкайат*. (<*заң+кай+ай+а+т*, сал.: *заң+гыра*, бирок *заңк+ылда*). (Ч. Айтматов) Ач арстандай *ыңгырап* (<*ың+гыра+ып*) Найзасы колдо *зыңгырап* (<*зың+гыра+ып*) («Манас»). Буга окшогон өзгөчөлүк кош сөз түрүндө айтылган тууранды сөздөргө да дээрлик мүнөздүү: Ыткыйган сары катын боорунда кадоосу бар кесени көп деле *мелт-калт* кылбай, тартараак куюп, бир баштан жүргүзөт. (Т.Касымбеков) Ал ашыкпай баягындай эле *илең-салаң* бут шилтеп, шаа-тытка көптө араң келди. (Т.Касымбеков) Анын бетинин оту *дирт-дирт* этип, уйкудан жабыркаган көздөрү Бекназарды *бат-бат* чалып турду. (Т.Касымбеков) Динара *шак-шак* күлдү. (Т.Сыдыкбеков) – Ким бар! – деп тышты карап алаканын *шак-шак* койду. (Т.Касымбеков) *Чийт-чийт* деп кандайдыр чымчыктар учуп жүрүшөт. (Т.Касымбеков) Азыр сырттагы *кобур-собурду* угуп жатып, бала ошол аскер машинени эстеди. (Ч.Айтматов)

Тууранды сөздөр көбүнчө туунду жана татаал сөздөрдүн тутумунда колдонулгандыктан, алардын синтаксистик кызматы да ушул өзгөчөлүк менен шартталат. Тактап айтканда, жакчыл, же жаксыз этиштерди жасоого катышып, ошондой эле алардан жасалган, же болбосо тууранды сөздөн түздөн-түз алынган туунду атоочтордун тутумунда келип, алар менен бирдикте ар түрдүү сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат: Тиги бет алдын теше тиктеп, ойго батып *былк* этпейт. (баяндооч) (Т.Касымбеков). Момун *бөжөңдөп* (<*бөжөң+дө+n*; бышыктооч) атка чуркады. (Ч.Айтматов) Ал аңгыча болбой дөңгөлөктүн *калдырты* (<*калдыр+t+ы; ээ*) угулду. (Т.Сыдыкбеков) Тарс! Лөкүйгөн (<*лөк+үй+гөн*; аныктооч) баатыр башы отко кулачтап жыгылды. (Т.Касымбеков) Не бир сынакы жорголор чаңында калып, *арылдап* (<*ар+ылда+n*; бышыктооч) марага чыгып, элдин жер *дүңгүрөткөн* (<*дүң+гүр+ө+t+көн*; аныктооч) *дуусуна* (<*дуу+сун+a*; толуктооч) кулагы тунуп турчу күндөр да артта калды. (Ч.Айтматов)

Тууранды сөздөр маани жактан табыш тууранды жана элес тууранды сөздөр болуп эки чоң топко бөлүнөт.

Табыш тууранды сөздөр

Жандуу же жансыз заттардан чыккан, табияттын түрдүү кубулуштарынан пайда болгон ар түрдүү үндүү дабышты туурап көрсөткөн сөздөр табыш тууранды сөздөр деп аталат.

Бул топко кирген сөздөр адамдын сүйлөө же башка органдарынан (мисалы, *күлүц, ыйлоо, кыйкыруу, ышкыруу, жөтөлүц, какыруу, чуркоо, жыгылуу* ж.б. учурларга) жан-жаныбар, курт-кумурска, канаттуулардан чыккан үндү, дабышты, ошондой эле жаратылыш кубулуштары (*чагылгандын чарт этиши, күндүн күркүрөшү, суунун шарылдашы, бак-дарактардын шуулдашы* ж.б.) пайда кылган ар кандай нерселердин кыймыл-аракетинен, ал-абалынан, өзгөрүшүнөн келип чыккан дабыштарды туурап көрсөтөт: *бырс-бырс, карс-карс, кыт-кыт, чыйк, быш, күрс-күрс, каң, ыз, дың, чыйт, карк-карк, калдыр-кулдур, карч-курч, тарс, чарт-чурт, маа, мөө, ауу, тоңк-тоңк, ырр, арс-арс, ыш-ш, как-как, кук* ж.б. *Дабыр-дабыр* дабырап, алма жыйсак ыр ырдап. (А.Осмонов) *Така-така-така-так, Шака-шака-шаш-шак*, Качкын жолдон дегендей, Түтүн *бур-бур, пипа-пип*. (Ж.Турусбеков) Аттардын *күрт-күрт* оттогону, *бышкырганы* (*быш+кыр+ган+ы*) угулду. (Т.Касымбеков) Эшик карч ачылды да, энтиге дем алып, ажаанданган кемпир *күшүлдөп-бышылдап*

(*күш+улдө+n, быш+ылда+n*) Момун чалды үйгө итерип кирди. (Ч.Айтматов) Найза төшкө так этип, Чарайнага шак этип... Нардай болгон кара аттын соорусуна башы шалк этип Коңурбай кулап калыптыр. («Манас»)

Табыш тууранды сөздөр маани жактан кандай дабышты туурап көрсөткөнүнө жараша төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1. Адамдын сүйлөө же башка органдарынан чыккан үндү, дабышты туурап көрсөтүүчү сөздөр: *күбүр-шыбыр, борс-борс, бырс, кыш-күш, кыт-кыт, ха-ха, хи-хи, чуручуу, уу-дуу, бак-бак, чүч, баа, кырр, кор, баж-баж, балдыр-булдур, барк-барк, күңк-күңк, кажы-кужу, шарак-шарак, шыңк, карт-курт* ж.б. Ошол учурда ал дагы бир жолу мурдун *шыр* тартып, анан көк желкесин *кырт-кырт* тырмап алды. (Т.Касымбеков) – Анда жаткын кетпей! Уктуңбу! (Ч.Айтматов) Момун *кыңк* этпеди. (Ч.Айтматов) *Кобур-кобур* үндөр, кез-кез күлкү, чыгат. (Т.Сыдыкбеков)

2. Артүрдүү айбандардан чыккан дабышты туурап көрсөтүүчү сөздөр: *арр, арс, арс-арс, ау-ау, ырр, каңк, мыя-мыя, курт-курт, кырт-кырт, дүбүр-дүбүр, карч-карч* ж.б. Жанынан койлор *бышкырып* (<*быш+кыр+ып*>), козулар *маарады* (*маа+ра+ды*). (Ч.Айтматов) Уйдун тили жалгыз тил, мөө деп гана үн берет. (А.Осмонов)

3. Түрдүү канаттуулардын, куштардын сайраган үнүн, чыгарган дабышын туурап көрсөтүүчү сөздөр: *кекилик-кекилик, шакылык-шакылык, бытпылдык-бытпылдык, чырк-чырк, чыйп-чыйп, как-как, курк-курк, кыла-кыла, карк-карк, чыр-чыр, күкүк* ж.б. Чийт-чийт деп кандайдыр чымчыктар учуп жүрүшөт. (Т.Касымбеков) *Ка-ка-ка-каак*, чөптүү экен бак. Ку-ку-ку-куук, жумуртка тууп. (Т.үмөталиев) *Кекилик-кекилик*, Ташка чыгам секирип... *Быт-быт-бытпылдык, бытпылдык, бытпылдык* (А.Осмонов)

4. Курт-кумурска, чымын-чиркейлердин дабышын туурап көрсөтүүчү сөздөр: *ыз-ыз, дың-дың, зың-зың* ж.б. *Дыңылдап* (<*дың+ылда+n*>) учкан көгөн көлөкөдө жаткан уйдун тынчын алды.

5. Катуу заттардын кагылышуусунан, сүрүлүшүнөн, катуу тийишүүсүнөн, жарылуусунан, термелишинен ж.б. өзгөрүшүнөн пайда болгон дабыштарды туурап көрсөтүүчү сөздөр: *чарт, карс, чарт-чурт, тарс, даң, курс, топ, түп, дүмп, калдыр, шалдыр, барс, зың, дүң, тык-тык, дабыр-дубур, дүр, дүңгүр* ж.б. Кажыган эски арабанын дөңгөлөгү ээн жолдо *чыйк-чыйк* кылдырайт. (Ч.Айтматов) Мылтык атып *тарс* коюп, Добул согуп *карс* коюп... («Манас») Эки жолу *дүңк* дедире кур дүрмөт атты... *Тарс!* Дагы бири чалкасынан кетти... *Тарс!* Сыпай бүк түшүп жыгылды. (Т.Касымбеков)

Бүркүт... өрмө кайыш боосун *карс-карс* чокуп тыткылады. (Т.Касымбеков) Мусулманкулдун бир колун карысынан артына кайрып *карс* сындырып жиберешти. (Т.Касымбеков)

6. Суюк, жумшак, же куюлма майда заттардан чыккан дабышты туурап көрсөтүүчү сөздөр: *шар, шор, шыр, шылдыр-шылдыр, шалп, шарп, шылп, былч, балч, шор-шор, борк-борк* ж.б. Көкө мурдун шыр тартты... (Т.Касымбеков) Каны чыгып *шоркурап* (<*шор+кура+n*>), өңгөчүн тартып *коркурап* (<*кор+кура+n*>)... («Манас») Көпүрөнүн үстүнө чыгып, *шарылдаган* (<*шар+ылда+ган*>) Акбууранын акканын көрдүк. (К.Жантөшев)

7. Жаратылыш кубулуштарынан пайда болгон дабыштарды туурап көрсөтүүчү сөздөр: *чарт, чурт, күр, калдыр-кулдур* ж.б. Чагылган чарт эткенде, кара булут каптаган асмандан калдыр-кулдур катуу үн чыкты.

8. Бак-дарактардан, өсүмдүктөрдөн чыккан дабышты туурап көрсөтүүчү сөздөр: *шуу, шуу-шуу, шуудур* ж.б. *Шуулдаба* (<*шуу+ылда+ба*>), терегим, теректерим, *Шуулдасаң* (<*шуу+ылда+са+ң*>), ачышып каректерим, *Шуу* үшкүрүп ыйлагым келет менин. (С.Жигитов)

Табыш тууранды сөздөр түзүлүшү жактан экиге бөлүнөт: *жөнөкөй табыш тууранды сөздөр* жана *татаал табыш тууранды сөздөр*.

Жөнөкөй табыш тууранды сөздөр бир гана уңгудан туруп, көбүнчө *эт, де, кой*, кыл деген жардамчы этиштер менен айкашып айтылат да, тууралган дабыштын бир жолу гана чыккандыгын билдирет: *карс эт, тарс эт, күңк эт, кор де, барк де* ж.б. Эртеден кечке *шырп* эткен дабыш угулса, ошол жакка талпынат. (Т.Касымбеков) Чоро жаалдана *корс* этти. (Ч.Айтматов)

Татаал табыш тууранды сөздөр дайыма кош сөз турпатында болуп, көбүнчө өйдөкүдөй эле жардамчы этиштер менен бирге колдонулат. Алар түгөйлөрүнүн маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй үч топко бөлүнөт.

1. Эки түгөйү тең өз алдынча мааниге ээ болгон тууранды сөздөр: *уу-дуу, дуу-дуу, кыңк-чыйк, калдыр-шалдыр, кыр-кыр, тарп-тарп, кажы-кужу* ж.б. Тамагын *кыр-кыр* дегизип, алсыз жөтөлүп отурган Ажыбек датка жай сүйлөдү. (Т.Касымбеков) Эл ичи *уу-дуу* боло түштү. (Ч.Айтматов)

2. Эки түгөйүнүн бири *толук маанилүү*, ал эми экинчиси *өзүнчө мааниге* ээ болбогон тууранды сөздөр: *шак-шук, карс-курс, калдыр-кулдур, каңк-күңк* ж.б. Мында экинчи түгөйү биринчи түгөйүндөгү кең үндүүнүн кууш түгөйүнө алмашылышы аркылуу уюшулат да, ал биринчи түгөйү билдирген маанини алсыздатып, солгундатып көрсөтөт. Сал.: Отунду *карс-карс* сындырды – Отунду *карс-курс* сындырды.

3. Эки түгөйү тең маани бербеген тууранды сөздөр: *ызың-кызың, жыз-быз* ж.б. Бул топко кирген сөздөр сан жагынан өтө эле чектелүү.

Табыш тууранды сөздөр турпан жактан негизинен төл сөздөрдүн үлгүсүндө уюшулуп, үндөштүк күүсүнө ылайык *же жоон, же ичке, же эриндешип жоон, же эриндешип ичке айтылат*. Ошондой болсо да, алардын жеке өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрү да бар. Тактап айтканда, тууранды сөздөрдө:

1) Сөз башында, төл сөздөрдөн айырмаланып, элес тууранды сөздөр сыяктуу л- тыбышынын колдонулушуна жол берилет: *лап, леп, лак, лок, лек, лүк, лик* ж.б.

2) Сөз аягында, башка түркүмдөгү баардык сөздөрдөн бөтөнчөлөнүп, -ж тыбышынын келишине чек коюлбайт: *каж-каж, баж-баж, быж-быж, куж-куж* ж.б.

3) Сөз соңунда жылчыкчыл -з, -р, -с, -ж, -ш, -ң тыбыштарыныш созулуп айтылышына жол берилет: *гур-р, шар-р, чыр-р, быш-ш, кыш-ш, дың-ң, даң-ң, ыз-з, карс-с* ж.б. Мындай учурда тууралган дабыштын бир же жаңырып бир нече жолу чыккандыгы көрсөтүлбөстөн, анын созулуңку чыккандыгы же жадырып угулгандыгы белгиленет. Муну төмөнкүдөй салыштыруудан ачык байкоого болот: *быш эт – быш-быш эт – быш-ш эт, даң эт – даң-даң эт – даң-ң эт, чыр эт – чыр-чыр эт – чыр-р эт* ж.б.

4) Айрым учурларда төл сөздөргө мүнөздүү болбогон эки үндүүнүн катар келип айтылышы орун алат: *ау, ау-ау, иа, иа-иа* ж.б.

5) *Аба, убакыт* сыяктуу сөздөрдө келген кош эринчил жылчыкчыл жумшак үнсүздүн каткалаң айтылышына жол берилет: Ала дөбөт чочугансып *цөф-цөф* үрөт.

Табыш тууранды сөздөр муун саны боюнча, негизинен, бир же эки тутумдуу болгондуктан, булардын маанилик өзгөчөлүктөрү да муун башындагы, муун ортосундагы жана муун аягындагы тыбыштардын сапаты менен аныкталат. Мында төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр байкалат:

1) Сөз башында көбүнчө *к, б, д, ч, т, ш*, тыбыштары келет: *карс, курс, былч, чаңк, чак, чарт, так, тарс, шак, шалп* ж.б.

2) Сөз аягында *р, ң, ч, ш, к, п, т* тыбыштары дээрлик жыш колдонулат: *шар-шар, дың-дың, карч-курч, быш-быш, шалп-шулп, күрт-күрт* ж.б.

3) *р* тыбышы менен бүткөн сөздөр тууралуучу дабыштын созулуңку чыккандыгын, улам кайталанып угулгандыгын билдирет: *калдыр-кулдур, омур-томур, кор-кор, чыр-чыр* ж.б.

4) *ң* тыбышына аяктаган сөздөр тууралуучу дабыштын жаңырып угулгандыгын билдирет: *даң, заң, дүң, зың, каң, шаң, дың*

ж.б.

5) Сөз ортосуна келген кең үндүүлөр, өзгөчө *а* тыбышы, тууралуучу дабыштын күчтүү чыккандыгын көрсөтөт, ал эми кууш үндүүлөр болсо анын алсыз, басаңыраак угулгандыгын билдирет. Бул өзгөчөлүк төмөнкүдөй салыштыруудан ачык байкалат: *тарс-тырс, карч-кырч, даң-дың, карс-курс, чар-чыр* ж.б.

6) Бир катар тууранды сөздөр -лп, -рп, -рч, -лч, -рс, -рп, -ңк, -рк сыяктуу катар келген эки үнсүз менен аяктайт. Мындай учурда жанаша айтылган эки үнсүз же алардын кийинкиси тууралуучу дабыштын созулуңку тартпай, кескин, чорт, чукул үзүлгөндүгүн билдирет: *талп, балп, шалп, карт, тарс, карс, тырс, кырс, даңк, барк, карк* ж.б.

7) Тууранды сөздүн тутумундагы айрым кең үндүүлөрдүн созулуп айтылышы аркылуу, же болбосо мындай касиетке ээ болбогон кууш үндүүдөн кийин келген *з, с, ш, р, ң, ж* үнсүз тыбыштардын кайталанып келишинин натыйжасында да тууралуучу дабыштын созулуңку чыккандыгы белгиленет: *таарс, каарс, каак-каак, каарч, кур-р, зыр-р, шыр-р, дүң-ң, быш-ш* ж.б.

8) Кош сөз түрүндөгү табыш тууранды сөздөр кайталоо жолу менен жасалса, алар аркылуу тууралган дабыштын да бир калыпта бир нече жолу кайталанып чыккандыгы белгиленет: *карс-карс, тапыр-тапыр, тып-тып, чык-чык, чаңк-чаңк, чатыр-чатыр, кулк-кулк, заңк-заңк, дик-дик, борк-борк* ж.б.

9) Кош сөз түрүндөгү табыш тууранды сөздөр толук эмес кайталоо жолу менен жасалып, биринчи түгөйүндөгү кең үндүү экинчи түгөйүндө кууш эринчил үндүү менен алмаштырылып айтылса, экинчи түгөйү аркылуу биринчи түгөйү билдирген тууранды дабыштын солгундап алсызыраак чыккандыгы туюнтулат: *тапыр-тупур, тарс-турс, карч-курч, дабыр-дубур, бачыр-бучур, даң-дүң, чар-чур, так-тук, чарт-чурт, даңк-дүңк* ж.б.

Табыш тууранды сөздөр башка түркүмдөгү сөздөрдөн дээрлик жасалбайт, бирок өздөрү башка түркүмдөгү туундуларды жасоого негиз болот. Мындай туундулардын басымдуу көпчүлүгү этишке туура келет. Алар негизинен -ылда жана -кыра курандыларынын жардамы менен жасалат: *барылда, бакылда, шарылда, шаркыра, дүңкүлдө, күркүлдө, күркүрө, чарылда, чар-кылда, шуулда, ызылда* ж.б. Кернайлар үзүлбөй *бапылдап*, көпчүлүктүн көңүлүн колбашчынын көк туулуу чатыры жакка чакырып жатты. Алыстан мылтыктын *тарсылдаган* үнү угулду. (Т.Касымбеков)

Айрым учурларда тууранды сөздөн тикелей же этиш аркылуу кыйыр түрдө атооч түркүмүндөгү кээ бир сөздөр жасалат:

тарсылдак < *тарс+ылда+ык*, *тоңкулдак* < *тоңк+ылда+ык*, *бадырак* < *бадыр+а+ык*, *бостаркылдак* < *боз+тарк+ылда+ык*, *дүбүрт* < *дүп+ыр+т*, *ышкырык* < *ыш+кыр+ык*, *өкүрүк* < *ө+күр+ык*, *шаркыратма* < *шар+кыра+т+ма*, *какылдак* < *как+ылда+ык*, *чыйкылдак* < *чыйк+ылда+ык* ж.б.

Элес тууранды сөздөр

Жандуу же жансыз заттардын кыймыл-аракетин, ал-абалын, келбет-көрүнүшүн элестетип көрсөткөн сөздөр элес тууранды сөздөр деп аталат.

Элес тууранды сөздөр тыбыштык турпаты, морфологиялык түзүлүшү, синтаксистик кызматы жана айрым маанилик өзгөчөлүгү жактан табыш тууранды сөздөргө дээрлик окшош. Бирок булардын ортосунда олуттуу айырма да бар. Тактап айтканда, табыш тууранды сөздөр угуу сезимине негизделип, айлана-чөйрөдөгү кулакка угулган ар кандай дабыштарды туурап көрсөтсө, элес тууранды сөздөр көрүү же туюу сезимдерине негизделип, чындыктагы көзгө көрүнгөн же көңүлдө туюлган ар кандай кыймылдын, келбет-көрүнүштүн элесин туурап көрсөтөт. Болгондо да мындай элес ичтен жиктелип бөлүштүрүлбөй, толугу менен кандай турпатта кабылданса, ошол боюнча бүтүндөй чагылдырылат. Бул жагынан элес тууранды сөздөрдүн мааниси табыш тууранды сөздөрдүн маанисине караганда алда канча татаал жана ар түрдүү болот.

Элес тууранды сөздөр адамдын *көрүч* же *туюу* сезимдеринин кайсынысына негизделгендигине карай төмөнкүдөй *эки топко* бөлүнөт:

1. Көрүү сезиминин негизинде пайда болгон сөздөр. Булар маани жактан дагы да бир нече майда топко бөлүнөт. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

1) Чукулунан болуп өткөн кыймыл-аракеттин, көз ирмемде пайда болгон жарык кубулуштарынын, капысынан тез өзгөрүлгөн ал-абалдын, келбет-көрүнүштүн ж.б.лардын элесин туурап көрсөткөн сөздөр: *солк*, *шарт*, *жылт*, *жарк*, *шып*, *булт*, *дирт*, *кылт*, *селт*, *чап*, *лып*, *чып* ж.б. Бекназар үндү тааный койду окшойт, жалт тиктеп, өйдө боло калды. (Т.Касымбеков) Бир убакта ал *селт* этип көзүн ачты. (Т. Касымбеков) Көлөкө түшүп, кайра ачылып булактын түбүндөгү мөлтүр таш сымал келиндин көздөрү бир *жарк* этти да, кайра көлөкөлөндү. (Ч.Айтматов)

Көрүнүп тургандай, бул топко кирген сөздөр тутуму боюнча дайыма бир муундуу болот да, көбүнчө *эт*, *де* жардамчы этиштер, сейрегирээк кээ бир негизги этиштер менен

айкаша келип колдонулат: *жылт көрүн*, *чап жабыш*, *шарт жап*, *шып чык*, *селт кара* ж.б. Тууранды сөздөр сыяктуу булар да *-ылда* курандысын кабыл алып, ал аркылуу тууралган элестин кайталанышын билдирген туунду этиштерди жасайт: *жалтылда*, *жылтылда*, *калтылда*, *жаркылда*, *лепилде*, *лапылда*, *чапылда*, *солкулда*, *дүкүлдө* ж.б. Абил бий *жаркылдады*. (Т.Касымбеков) Бали, *чымылдап* эки жолдун айрылышына чуркады. (Ч.Айтматов) Кээде аталган сөздөрдөн *-ыра* курандысынын жардамы менен да туунду этиштер жасалат: *жалтыра*, *жаркыра*, *калтыра*, *жылтыра* ж.б. Кылычтын сыныгындай *жалтырап* төбөдө асылып турган ай булутту аралап кирди. (Т.Касымбеков)

Мындай туундулар тууралган элестин үзгүлтүккө учурабай бир калыпта кабылдангандыгын билдирет.

2) Адамдын, айбандардын, жан-жаныбарлардын, же болбосо алардын дене-мүчөлөрүнүн кыймылын, ошондой эле кыймылда болгон ар кандай заттардын көрүнүшүн элестетип көрсөткөн сөздөр. Булар көбүнчө кош сөз түрүндө колдонулат: *далдаң-далдаң*, *мыйтың-мыйтың*, *топоң-топоң*, *өпөң-өпөң*, *тыртаң-тыртаң*, *килең-килең*, *колтоң-колтоң*, *тойроң-тойроң*, *теңирең-теңирең*, *аңыраң-аңыраң*, *бырбың-бырбың*, *багжаң-багжаң*, *арбаң-тарбаң*, *илең-салаң*, *сорок-сорок*, *койкок-койкок*, *калч-калч*, *дирт-дирт*, *кыбыр-кыбыр* ж.б. Кулундарын издеп окуранган бээлер *бөрт-бөрт* желип, жан-жакта ойноок балдар так секирип баратты. (Ч.Айтматов) Ал төрдөгүлөр тарапка *алаң-булаң* этип... *күрт-күрт* кашынып да жиберди. (Т.Касымбеков) *Бал-паң-балпаң* маң баскан чуудаларын чаң баскан. («Манас») *Кыдың-кыдың* торпогум,... Күңгөйдөгү бедени күбүп жеген торпогум. (Т. Молдо)

Бул топко кирген сөздөр төмөнкү өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт:

а) Маани жактан, биринчи топтогу сөздөрдөн айырмаланып, тууралган элестин бир эмес, бир нече жолу кайталанып, болбосо *бир калыпта үзгүлтүксүз көзгө көрүнгөндүгүн* билдирет.

б) Турпат жактан алардын басымдуу көпчүлүгү *н* тыбышында аяктайт, кээде *ң* тыбышы *к* тыбышы менен алмаштырылып айтылат: *Сал.: сороң-сороң / сорок-сорок*, *далдаң-далдаң/далдак-далдак*, *тыртаң-тыртаң / тыртак-тыртак*, *койкоң-койкоң/койкок-койкок*, *бирок илең-салаң*, *өпөң-өпөң*, *килең-килең*, *теңирең-теңирең*, *багжаң-багжаң* ж.б.

в) Сүйлөм ичинде өз алдынча да, көбүнчө жардамчы этиштер менен айкашып аналитикалык турпатта да, *-ла* мүчөсүн кабыл алып, андан жасалган туунду этиштин тутумунда да колдонулат: *топоң-топоң*

(чурка), талтаң-талтаң (бас), багжаң-багжаң (сүйлө); бөжөң-бөжөң эт, кыдың-кыдың эт, өпөң-өпөң эт, элеңде, алаңда, килеңде, тыртаңда, тойроңдо, жыртаңда, бырбыңда, сереңде, койкокто ж.б. Момун бөжөңдөп атка чуркады. (Ч.Айтматов) Сарыбай темтеңдеп чарчап үйүнө келди. (Т.Касымбеков) – Кедеңдеген сен кимсиң? (Ч.Айтматов) Булардын синтаксистик кызматы да ушул эле өзгөчөлүк аркылуу аныкталат: бөжөңдөп, темтеңдеп – бышык-тооч, кедеңдеген – аныктооч.

г) Аягы *ң*, *к* тыбыштарында бүткөн элес тууранды сөздөр менен *й* тыбышында аяктаган элестүү этиштердин ортосунда маани жана түзүлүш жактан кандайдыр бир тектештиктин бар экендиги байкалат: дардаң-дардай, тыртаң-тыртай, койкоң-койкой, сорок-сорой ж.б. Бирок булардын түпкү уңгусу кыргыз тилинин азыркы абалында сөзгө сиңип, сенек турпатка айланып кеткендиктен, ал тектеш жапа алыс тектеш тилдерди тарыхый жактан салыштырып изилдөө аркылуу гана аныкталат. Ошондуктан тилибиздин учурдагы абалында аталган сөздөрдүн бири экинчисине карата туундулук катышта туруп, бири экинчисинен жасалды деп кароого болбойт.

д) Аягы *й* менен бүткөн элестүү этиштер -ла курандысы аркылуу элес тууранды сөздөрдөн жасалган туунду этиштер менен маани жактан байланышып, жалпы эле этиштик маанини билдирет. Бирок булардын ичинен алгачкылары заттын кыймылсыз турган абалын элестетип көрсөтсө, кийинкилери анын кыймылда болуп, улам кайталанып турган абалын элестетип көрсөтөт. Сал.: делдей-делдеңде, бекчей-бекчеңде, кыйшай-кыйшаңда, црпөй-црпөңдө, кодой-кодоңдо, саксай-саксаңда ж.б. Муногу цксөйгөн аваңарга окшоп, ак сакалдуу, сары тиштүү, болуп карыгыла. Көкө болсо көк жон кекиликтей бөжөйцп кемегенин түбүндө. (Т.Касымбеков)

2. Туюу сезиминин негизинде пайда болгон сөздөр. Булар сан жагынан өтө эле аз, пайда болушу жагынан адамдын дене, жыт, даам сезимдери менен байланышат. Мисалы: одур-будур, былп-былп, болк-болк, зыр-зыр, зырп-зырп, лук-лук, дүр-р, бур-р ж.б. Жыпар гүлдүн жыты аралаш жылуу төшөктөн туруп келген аял денесинин жыты бур этти. (Ч.Айтматов) Башым лук-лук, сөөгүм зыр-зыр ооруйт, жүрөгүм болк-болк согот, бүткүл денем муздак суу сепкендей дүр этет ж.б.

Көрүнүп тургандай, бул топтогу сөздөр маани жактан мүнөздүү түрдө адамдын көзүнө көрүнгөн элести эмес, анын туюу сезимдери аркылуу кабылданган ар кандай элести туурап көрсөтөт. Колдонулушу жагынан өйдөкү топтогу сөздөргө дээрлик окшош,

туундулук катышы жагынан көбүнчө -ылда, кээде -кыра, -ай курандыларын кабыл алып, андан жасалган туунду этиштерге түзүүчү негиз болот: былпылда, болкулда, лукулда, лакылда, зыркыра, дүркүрө, буркура, одурай ж.б.

Ошентип, тууранды сөздөрдүн баардык түрлөрү үчүн айырмачылыкка караганда алардын ортосунда орун алган жалпылык көбүрөөк мүнөздүү.

СЫРДЫК СӨЗДӨР

Сырдык сөздөр жөнүндө жалпы түшүнүк

Адамдын ички сезимдерин жана айбанатка болгон эрктик мамилесин билдирүүчү сөздөр *сырдык сөздөр* деп аталат.

Мисалы: – Ай-и-й-ий, жеңе, ушунун баары бүгүн орулабы? Э, биз жаңылышкан турбайбызбы, оң жакка түшүп кеткен экенбиз, бул жерде бөлөк айыл бар. Өш! өш, талаада калгыр, өш! (Т. Сыдыкбеков).

Морфологиялык жагынан, сырдык сөздөр мүчөлөр аркылуу башка сөз түркүмүнөн жасалбагандыгы менен мүнөздөлөт. Бирок баштапкы материалдык маанисин жоготуп, кээ бир сөздөр сырдык сөздөрдүн тобуна өтүп кетиши мүмкүн.

Жаңы маанидеги сөздөрдү жасоодо да сырдык сөздөр анчалык ролду ойнобойт. Айбанатка карата колдонулуучу сырдык сөздөрдөн этиштер жасалат (кыруу-кыруу – кыруула, тү-тү – түтүлө, бөпү-бөпү – бөпүлө, айдак-айдак – айдакта, чой-чой – чойло, чү-чү – чүчүлө, кош-кош де, так-так – так де ж.б.).

Турмуш-тиричиликке колдонулуучу сырдык сөздөрдүн бирди-жарымынан да этиштер жасалышы мүмкүн: ураа – ураала, кокуй – кокуйла, пай – пайла, ойбой – ойбойло, айкай – айкайла ж.б.

Сырдык сөздөрдүн сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрүүсү да кем. Ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөрдүн кээ бирөөлөрүнө сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жалганышы мүмкүн: Кокуюн айтып ыйынды («Манас»). өнөрүн көр, чиркиндин! Ой, чиркиндин үнү, ай!

Сырдык сөздөр сүйлөм ичинде колдонулганда, синтаксистик жагынан, адатта, сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпайт жана сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албайт. Сырдык сөздөр сүйлөм ичиндеги башка сөздөрдөн тыным (пауза) аркылуу бөлүнүп турат. Байланыштуу кепте, же диалог иретинде айтылган сүйлөмдөрдө сырдык сөздөр жалгыз туруп, өзүнчө бир сөз, же бүтүн бир сүйлөм катарында колдонулушу мүмкүн. Сырдык сүйлөм айтылган ойго

карата болгон сүйлөөчүнүн ички сезимин билдирет да илептүү, же суроолуу сүйлөм болот. Сырдык сүйлөмдө баш жана айкындооч мүчө болбойт. Бул жагынан сырдык сүйлөм атама сүйлөмгө окшош. Сырдык сүйлөм – бул жалпы эле сүйлөмдүн маанилик эквиваленти: Аттан түшүр! *Ай-ай-ай!* Бөкөнбай! – Я. – Карагер күлүгүндү бир торпок, эки койго алмашасыңбы? – Оо! (алмаша албаймын деген жактырбоо маанисинде).

Сырдык сөздөрдүн кээ бирөөлөрү заттык мааниде колдонулганда, өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн (ээлик, толуктоочтук, аныктоочтук) милдетин аткарат. Мындай учурда сырдык сөздөр сүйлөмдөгү башка сөздөрдөн үн ыргагы боюнча бөлүнбөй айтылат: Окуучулардын *ураасы* залды дүңгүрөттү. *Ойбойду* алар салышты.

Ички сезимди, же эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөрдүн көпчүлүгү сүйлөм мүчөсүнүн милдетин да көмөкчү этишине айкашып, же мүчөнүн жардамы менен этишке өткөндөн кийин аткарат. Сырдык сөздөрдүн синтаксистик милдетти аткарышында ушу жол басымдуулук кылат: Мен да атымды *так-так* дейин. Энеси *алдейлеп* бакты. *Өш-өш* деген үнүнөн караңгыда Аскарбекти тааный койду.

СЫРДЫК СӨЗДӨРДҮН ЖАСАЛЫШЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Сырдык сөздөр түзүлүшүнө жараша *түп* жана *туунду* болуп экиге бөлүнөт.

Түп же алгачкы сырдык сөздөр – адамдын ички сезимин билдирүү үчүн лексикалык курамдан атайын бөлүнүп чыккан сөздөр. Сырдык сөздөр чыгышы жагынан маани берүүчү сөз түркүмдөрү менен байланышпайт. Түп сырдык сөздөр аздыр-көптүр созулуп айтылуучу жалгыз үндүү тыбыштан жана үндүү менен үнсүз тыбыштардын айкалышынан турат: *а! о! а! ох! өх! эх! ай! я! тцү!* ж.б.

Туунду сырдык сөздөргө тарыхый жагынан маанилүү сөздөр менен байланышта болуп, бирок атоо маанисин жоготуп, ички сезимди, же эрктик мамилени билдирүүгө айланган сөздөр кирет:

жаша (<*жаш+а*) кубаттагандыкты, кубангандыкты билдирет; баракелде – сонун деген мааниде колдонулат;

кашайгыр (<*кашай+гыр*) кейигендикти билдирет;

баракелде (арабча: *баракетуллаху*<*баракет* – *берекет+аллаху-алла* – сага береке берсин деген мааниде) кубаттагандыкты, кубангандыкты, ыраазы болгондукту билдирет;

кайыр (арабча: *хайр(ун)*) – жакшылык,

кош дегенди билдирет;

бали (фарсыча) – жакшы, баракелде, сонун деп кубаттагандыкты билдирет.

СЫРДЫК СӨЗДӨРДҮН МААНИСИНЕ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Сырдык сөздөр маанисине карата үч чоң топко бөлүнөт: *сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр*, *эркти билдирүүчү сырдык сөздөр* жана *турмуш-тиричиликте колдонулуучу сырдык сөздөр*.

I. Биринчи топко кирген сырдык сөздөр сүйлөөчүнүн ар түрдүү ички сезимин, анын айлана-чөйрөгө, тыңдоочусунун кыймылына, сөзүнө карата болгон мамилесин билдирет.

Булардын ички сезимди билдирген мааниси ар түрдүү:

1) Кубанууну, ыраазы болууну: *Бах*, тынчтык заманда суу да кандай тунук агат (Т.Сыдыкбеков). *Ох*, тартынбай сүйлөп жатат, ээ! – деп жумушчу келиндин жанына келип олтурду (А.Токтомушев);

2) Кубаттоо, мактоо: *Пай-пай*, эмгек сүйгөн кишилер алп экен го! (Т.Сыдыкбеков). *Бали*, күн сайын өзгөрүүлөр! Кечээги эле чала сабаттуу келин - мына бүгүн врач (Ж.Таштемиров);

3) Таң калуу маанисинде: *Капырай*, береги келиндин эри кандай неме болду экен?! *Ой, тообо*, шумдук, экен го бул! – деп, өзү таң калууда (Т.Сыдыкбеков). *Ботом*, Нурбай, сен кайда кеттиң! – деп Чүкөбай Нурбайды таң калгансып карады (К. Баялинов);

4) Өкүнүү, кайгыруу, кейүү: *Аттиң ий!* – деди Жапар, аларды карап туруп, терең үшкүрүп, менин чолоктугум! (К.Баялинов). *Ээ, балам ай*, ыйлабаганда кантет! Кап, Динардын чатагын көр! (Т.Сыдыкбеков). *Олдо айланайын балам ай*, балалуу өрдөктүн айбаты эмес эле шаңдуу куу турбайбы;

5) Коркуу, чочуу: *Апей ботом*, салтың кана? *И-и-й... маскара!* – деди Чегирткенин маданиятсыз жоруктарын сүрөттөп (Т.Сыдыкбеков). *Апей*, мен эмне болгомун, далай убак болуп калгандыр, ээ? – деди (М.Жангазиев);

6) Жактырбоо маанисинде: *Ай, жолуң болгур*, аяшты келе бер деп коюп, убара кылганың эмнең? *Ой кокуй, ой!* Баятан эле айтпайсыңбы? (Ж.Таштемиров). *Апей*, катыгүн! – деп жактырбай калды Жийдекан (М.Элебаев).

II. Сүйлөөчүнүн кеби кимди көздөй айтылгандыгына жараша эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр адамга жана айбанга карата айтылуучу болуп өз ара экиге бөлүнөт:

I. Адамга карата айтылуучу сырдык

сөздөр. Бул топко кирген сырдык сөздөр чакыруу, талап кылуу, буйруу, тактоо же бир нерсени иштөөгө тыюу салуу үчүн колдонулат. Адамга карата айтылуучу сырдык сөздөр анча көп эмес:

тек – (тим отур, тынч отур) кандайдыр бир жакпаган ишти иштөөгө тыюу салуу маанисинде колдонулат: *Тек, чукулашпай тынч отургула. Тек, көп сүйлөбөй айткандарды угуп ал;*

же – кандайдыр бир жакпаган ишти иштөөнү токтотуп, жетишет деген мааниде колдонулат: *Же-же! Ушул эле жетишет. Же, калпты чактап сүйлөсөң боло;*

алдей-алдей – жаш баланы алдейлөө, сооротууда колдонулат: *Алдей-алдей ак бөбөк, апакең иштен келе элек;*

айда – бирдемени иштөөгө чакырууну билдирет: *Айда, кеттик! Айда, сок!* ж.б.

2. Адамдын айбанатка карата болгон эрктик мамилесин билдирүүчү сырдык сөздөр. Мындай сырдык сөздөр айбандарды кандайдыр бир кыймыл-аракетке үндөө, же аларды чакыруу, тынчтыкта кармоо максатында колдонулат: – *Чу, тентек кер!* – деп атты акырга байлады (Т.Сыдыкбеков). *Так-так-так!* – деп Макар жумшак үнү менен аттарын эркелетет (К.Маликов).

а) Айбандарды чакыруу, жакын келтирүү максатында айтылуучу сырдык сөздөр:

кыруу-кыруу! (жылкыны чакыруу);

түшөй-түшөй! (*кыроой-кыроой!*) (койду чакыруу);

чүчү-чүчү! (эчкини чакыруу);

мый-мый! (мышыкты чакыруу);

мо-мо, бо-бо (атты жемге чакыруу);

түтү-түтү (тоокту чакыруу);

чыйпы-чыйпы (тооктун балапандарын жемге чакыруу);

күчү-күчү (күчүктү чакыруу);

бөпү-бөпү (кушту чакыруу).

б) Айбандарды айдоо, чочутуу максатында колдонулуучу сырдык сөздөр:

өш-өш! (уйду); *чү-чү!* (атты); *кош!* (койду); *чиге!* (эчкини); *чек! чек!* (эчкини); *чык!* (итти) айдоо үчүн колдонулат.

2. Айбандарды тынчытуу максатында айтылуучу сырдык сөздөр:

ырр! (атты токтотууда);

так-так (атты жоошутуу үчүн);

чөк-чөк (төөнү чөгөрүү үчүн);

Эчкини сааганда, кайрыганда: *чек-чек-чек;*

койду тоскондо же кайрыганда *кош-кош* деген сырдык сөздөр колдонулат.

3. Айбандарга кыжыры келгенде, аларды каргоо максатында айтылуучу сырдык сөздөр жана сырдык сөздүү сөз айкалыштары.

Мындай сырдык сөздөрдү айтууда зат атоочторго көбүнчө *ал, бол* деген буйрук этиштер кошулуп айтылат да, этиштерге

дайыма *-гыр* мүчөсү жалганат:

Кара өпкө болгур! Түйнөк болгур! Качач болгур! (эчкиге карата айтылат). *Корум болгур! Күл болгур!* (койго). *Жаталак болгур!* (жылкыга). *Карасан болгур! Шарп болгур!* (уйга). *Жайрагыр!* (төөгө) ж.б.

III. Турмуш-тиричиликте колдонулуучу сырдык сөздөр. Бул топко кирүүчү сөздөр адамдын турмуш-тиричилигинде ар кандай шарттарда (учурашууда, коштошууда, бирөөгө кайрылганда) колдонулат.

Ассаломуалейкум! – Ваалейкумассалам! Кайыр! Кош! Рахмат! Блалай! (кийинкиси бирөөгө кайрылганда берилүүчү жооп; эмне буюрасыз? Сиздин кызматыңызга даярмын деген мааниде).

Көп маанилүү сырдык сөздөр: *-а! э! и! ай! ой! эй! ий! ту! бали! баракелде! ботом! чиркин!* ж.б.

Булардын ичинен *а* деген бир эле сырдык сөз *таңдануу, өкүнүц, кекетц, коркуу, чочуу, шылдыңдоо* сыяктуу ар түрдүү мааниде колдонулушу мүмкүн.

1) Бирөөгө кайрылуу маанисинде:

– *А, Кубатбек аке, салоомалейкум!*

– *А, Жылдызкан! Кайда кетти дагы жылт коюп (Н.Байтемиров).*

2) Таң калуу, өкүнүү маанисинде:

– Мындай төштү көргөнбүз, көп какылдабай ак койсоң болот, акеси.

– *А, ушундайбы? (Н.Байтемиров).*

3) Кекетүү, таңдануу маанисинде:

– *А-а, билбейт экенсиз да?*

4) Коркуу, чочуу маанисинде:

– *А-а-а!* – деп чалкасынан кетти.

5) Жактырбоо маанисинде:

– *Аа, койсоңузчу! Ушу жерге барып келүү да кер кашкага кеппи?*

6) Мактоо, кубаттоо маанисиндеги *бали, баракелде* деген сырдык сөздөр менен, же *-мейли* деген модаль сөз менен айкашканда, *а* алардын ачыктык, тактыгын күчөтөт:

– *А, бали! Баарынан кийинкиси жөн (Т.Сыдыкбеков).*

7) Эске түшүрүү, эстөө, табу маанисинде:

– *А-а! Райкомдун кайнагасы!* – деп, ар кимдер ар кыл сүйлөштү (Н.Байтемиров).

8) Кыргыз тилинде чакырыкка жооп маанисинде көбүнчө *я, кээде а* колдонулат:

Аздан кийин агасы далысын салып ары карап жатып алды:

– *Аке!*

– *А! Мен акең болом! Неге карап калдың? Тааныбай турасыңбы? Сага айтыш керекпи. Сөөмөй менен сайып көрсөтүш керекпи? (Н.Байтемиров).*

О деген сырдык сөз да төмөнкүдөй маанилерде колдонулат:

1) Кубануу, таңдануу маанисинде:

КЫЗМАТЧЫ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

– *Оо*, кандай сонун жолугушуу! Рахмат, рахмат. – Бурула калып шадылуу колун сунду.

2) Бирөөгө кайрылуу маанисинде:

– *О!* – деди Ыманбай бир тынымдан соң:

– Үйдүн ээси, бери чык, элчи келди (Т.Сыдыкбеков).

– *О*, Карымшак! Жүр, кетели.

3) Жек көрүү, ачуулануу, жактырбоо маанисинде:

– *О*, митайым! – деди Калпакбай уулу ызырынып: – Мен киммин? (Т. Сыдыкбеков).

– *О*, Шайтан! Тынч отур! – *О*, Жарыктык, чочубаңыз (Т.Сыдыкбеков).

4) Ыраазы болуу, мактоо, кубаттоо маанисинде:

– *О*, кайран жээрде, ат эмес бекен! (Т.Сыдыкбеков).

5) Көтөрө чалуу, шылдыңдоо маанисинде:

– *Оо*, бул жерден, балам, катуу кеттиң!

6) Чечкиндүүлүк маанисинде:

– *О*, тим койгула, а жок болсо, ким менен чыркырашабыз (Н.Байтемиров).

Ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөрдүн жогоркудай ар түрдүү мааниде колдонулушунда интонация менен контекстин ролу чоң. Сезимдик маанидеги сырдык сөздөрдүн көпчүлүгү маани жагынан туруксуз. Созулуп, же созулбай, көтөрүңкү, же жапыс үн менен ар түрдүү интонацияда айтылышына карата бир эле сырдык сөз сүйлөмдүн курамында ички сезимдик ар кандай маанини билдирет. Интонациянын ар түрдүүлүгү сырдык сөз аркылуу берилген ички сезимдин өзү бүт сүйлөмдүн мазмуну менен байланыштуу. Ар түрдүү сезимдик маанилерине карай сырдык сөздөрдүн интонациялык үн ыргактары да өзгөрүп турат.

Бали деген сырдык сөз бир нерсени кубаттаганда көтөрүңкү үн менен кыска айтылат (*Бали, азаматтарым!*); тыңдоочусун какшыктаганда, кыска, бирок жапыс үн менен айтылат (*Бали, ишке жарапсың!*); шылдыңдаганда, же бир нерсеге таңыркаганда; аяккы үндүүсү созулуп, сырдык сөз жапыс үн менен айтылат (*Балии, жыргаткан турбайбы!*).

Баракелде – кубаттоо, мактоо маанисинде созулбастан ылдамыраак айтылат да, басым биринчи муунга түшөт: Баракелде! Эми койду батыраак союп жибергиле, түш болуп калды (К.Баялинов); таңырकोо, же мыскылдоо маанисинде сырдык сөз жай жана аяккы үндүүсү созулуп айтылат, басым акыркы муунга которулат (Баракелдээ, таптың туура акылды! Баракелдээ, дымагын карачы!).

Кызматчы сөздөр негизги сөз түркүмдөгү сөздөрдөн айырмаланып, лексикалык мааниси кандайдыр бир даражада басаңдап, грамматикалык мааниси басымдуу болгон сөздөрдүн катарына жатат, жеке өзүнчө сүйлөм мүчөсү катары да колдонулбайт. Алар негизинен, сүйлөм ичиндеги толук маанилүү сөздөрдүн синтаксистик жана семантикалык жактан өз ара кандай катышта тургандыгын көргөзөт.

Кыргыз тилинде кызматчы сөз түркүмүнө жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр, модалдык сөздөр кирет. Алардын ар бир тобунун морфологиялык табияты ар башка. Толук маанилүү сөздөрдү синтаксистик жактан өз ара тутумдаштыруу касиети да, аларга же бүтүндөй сүйлөмгө кошумчалай турган грамматикалык маанилери да бирдей эмес.

Мисалы, жандоочтор атооч сөздөрдү, кээде айрым жаксыз этиштерди жандай айтылып, максат, себеп, мезгил-аралык, орун-өлчөмдүк, окшоштук сыяктуу түрдүү грамматикалык маанилерди билдирет. Байламталар морфологиялык түзүлүшү жагынан жөнөкөй жана жана татаал болуп, синтаксистик кызматы жагынан багындырбас жана багындырма байламталар тобуна бөлүнүп, сөз менен сөздү, баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруу кызматын аткарат. Ал эми бөлүкчөлөр жана модалдык сөздөр сүйлөмгө же анын кандайдыр бир бөлүгүнө эмоционалдык-экспрессивдик, модалдык ж.б. ар түрдүү абстрактуу маанилерди кошумчалайт.

Кызматчы сөздөрдүн көпчүлүгү тарыхый жактан толук маанилүү сөздөрдөн келип чыккан. Булардын айрымдары тилибиздин азыркы абалында да бирде кызматчы сөздүн маанисинде, бирде толук маанилүү сөздүн маанисинде колдонуу касиетин сактап калган. Мисалы: ары, бери, илгери, кийин, мурун сыяктуу сөздөр тактоочтук да, жандоочтук да мааниде колдонулса, *карай*, *карап*, *көрө*, *баштап*, *тартып*, *шекилдүц* сөздөр чакчылдык да, жандоочтук да мааниде колдонулат. Ал эми *окишйт*, *өңдөнөт*, *көрүнөт* сыяктуу сөздөр этиштик жана модалдык маанини билдирсе, *дал*, *так*, *кана* сыяктуу сөздөр тактоочтук жана бөлүкчөлүк мааниде колдонулат. Ошентип, булардын кайсы мааниде колдонулгандыгы сүйлөм ичинде гана айкын болот. Мисал: Алыстан Алатоонун ак кар баскан чокулары көрүнөт. Мында көрүнөт – толук маанидеги этиш сөз. Асан үйгө келген *көрүнөт*. Мында *көрүнөт*

– кызматчы сөз, *келген* этишинин маанисине болжолдоо маанисин кошумчалады.

Кызматчы сөздөр тилибиздеги башка грамматикалык каражаттардан төмөнкүлөрү менен айырмаланат:

1) баштапкы бүтүн сөздүк белгисин сактап, өзү айкашкан сөздөн тыбыштык сөз катары ажыратылып айтылат. Бирок экөө тең лексикалык мааниге ээ эмес.

2) морфологиялык жактан уңгу, мүчөгө ажыратылбаган өзүнчө сөз болгондуктан, үндөштүк законуна баш ийбейт. Мүчөлөр менен айкашпайт. Мүчөлөр болсо, тыбыштык курамы жагынан жалганган сөзүн ээрчип, үндөштүк законуна баш иет.

3) бүтүн сөздүк касиетин сакташып, дайыма басымды кабыл алышат: *сен үчүн, дейин, кана, албетте, мүмкүн, келдим го, келе гой!* ж. б.

Ошентип, кызматчы сөз түркүмдөрү өз ара төрткө бөлүнүп каралат: жандоочтор, модалык сөздөр, байламталар жана бөлүкчөлөр.

ЖАНДООЧТОР

Жандоочтор сырткы түрү жагынан сөзгө окшогон менен өз алдынча турганда белгилүү бир түшүнүктү бере албайт: *дейре, сымак, чалыш; Сал.: китеп, оку, өс.*

Сүйлөм тизмегиндеги сөздөрдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылат жана бирге айтылган негизги компонентке кошумча маани кийрүү үчүн колдонулат.

Тарыхый чыгышы жагынан жандоочтор, маани берүүчү сөз түркүмдөрү сыяктуу эле лексикалык мааниге ээ сөздөр болгон. Тилдин өзгөрүү-өнүгүшүнүн натыйжасында лексикалык мааниде колдонуу менен бирге ар түрдүү кошумча маанилерди билдирүү үчүн колдонула башташат. Ушул себептүү жандоочтордун бир тобу лексикалык алгачкы маанилерин биротоло жоготсо (мисалы: *дейин, чейин, сайын, тууралуу* ж.б.), айрымдары лексикалык мааниде колдонуу менен бирге грамматикалык мааниде да колдонулат. Мисалы, *соңунан басты* (тактооч); *соңку жыл* (сын атооч); *өзүм жалгыз болгон соң, отунга келдим; иштен соң, барам* (жандооч). Мында соң, ошол алгачкы учурда колдонуп жүргөн маанилери менен бирге грамматикалык мааниде да берилген. Булардын кээ бирөөлөрү атоочтон пайда болгон: *менен, жөнүндө, боюнча* ж.б.; айрымдары төркүнү боюнча этишке барып такалат: *карай, караганда, карата* ж.б. Мына ушуга окшогон факт жандоочтордун маани берүүчү сөздөрдөн өзгөрүп чыкканына, пайда болгонуна күбө. Ошондуктан буларды түпкү этимологиялык чыгышына байланыштырып, атоочтон жана

этиштен пайда болгон жандоочтор деп, эки топко бөлөбүз. Булардын ар бири өз ара нака жана функционалдык жандоочтор делип дагы экиге бөлүнөт.

Нака жандоочтор: *аркылуу, бойдон, боюнча, жөнүндө, менен, сөрөй, сымак, шекилдүү, сайын, дейин, дейре, чейин* ж.б.

Функционалдык жандоочтор: *ары, бери, башка, өзгө, бою, илгери, кийин, соң, мурун, жараша, жете же жеткире, карай же карап, ката же катар, карата, көздөй же көздөп, көрө баштап, бойлоп, караганда* ж.б.

Жалпы эле жандоочтордун, өзгөчө функционалдык мааниде колдонуучулардын маанилерин сүйлөм тизмегинде гана, синтаксистик байланышта гана ажыратууга болот. Сүйлөм тизмегинде жандоочтор дайыма өзүнүн алдында турган атооч сөздөргө таандык болуп айтылат. Жандоочтор өздөрү таандык болуп айтылган жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен өтө тыгыз байланышта болушат да, бир-биринин грамматикалык маанилерин толуктайт, тактайт.

Жандоочтор жөндөмөлөр менен бирдей айкашпайт. Ушуга байланыштуу кыргыз тилиндеги жандоочтор кайсы жөндөмөлөр менен жанашып айтылаарына карай төрткө бөлүнөт.

1) атооч жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор;

2) барыш жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор;

3) табыш жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор;

4) чыгыш жөндөмөсү менен айкашуучу жандоочтор;

Бул айкашуулар синтаксистик байланыштын башкаруу жана ыкташуу жолдору менен байланышат. Башкаруу байланышына барыш, табыш, чыгыш жөндөмөлөр менен айкашкан жандоочтордун формалары таандык.

Жандоочтор – сүйлөм тизмегиндеги сөз менен сөздү, сөз айкалыштарын жана сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруучу грамматикалык категориянын бири болуп саналгандыктан, буларды синтаксистик байланыштыруу мүнөздөрүнө карата төрткө бөлүп карайбыз.

I. НАКА ЖАНДООЧТОР

Бул жандоочтор өз ара атооч жана барыш жөндөмөдө турган сөздөр менен айкашат.

I. Атооч жөндөмөдөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор: *бойдон, бою, боюнча, менен, үчүн, сайын, сымал, сымак, чалыш, сыяктуу, тууралуу, шекилдүү, жөнүндө* ж.б.

Бул жандоочтор атооч жөндөмөдө турган атооч сөздөр менен өз ара ыкташуу

байланышы аркылуу тизмектешет да, негизги сөзгө биргелик, мезгил-мейкиндик, мейкин-аралык, катыштык, салыштыруу, окшоштуруу (амал) жана бүткүлдүк сыяктуу грамматикалык ар түрдүү кошумча маанини киргизет.

Саналган жандоочтордун ар бири лексика-грамматикалык планда төмөндөгүчө мүнөздөлүшү мүмкүн.

Менен жандоочунун алгачкы формасы бирлен (бир+ле+n) сөзү түрк тилдеринин байыркы жазма эстеликтеринде сакталган, бул форма азыркы түрк тилдеринде төмөнкүдөй вариантта колдонулат, мунун ордуна уйгур, түрк тилдеринде *билен*, тат. *белен* колдонулат. Курамындагы үндүү, үнсүздөрүнүн артка ээрчишүү законуна байланыштуу кыргыз тилиндеги *менен бинен* вариантынан пайда болгон.

Бул башка жандоочтордон жыш колдонушу менен айырмаланат. Мунун жыш колдонулушу, биринчиден, жандооч катары атооч сөздөр менен айкашып келип, аларга ар кандай кошумча маанилерди киргизгени менен байланыштуу болсо, экинчиден, байламталык милдетти аткарышы менен байланыштуу.

Менен жандоочу төмөнкүдөй мааниде колдонулат.

1) Биргелик мааниде. Бул мааниде бирөө менен биргелешип иштөөнү, бирдикте аракет жасоону билдирет: Эл эмгек менен, эрдик менен жашады ошондо. Ишиң менен, ооба, адал ишиң менен татыдың (К.Каимов).

Биргелик маанисин күчөтүү үчүн бул жандоочко кошо, бирге деген сөздөр айкашат да, баары биригип келип бир биримдикти түзөт: Таң менен кошо ойгондум. Андай экен кыз-келиндериңер менен кошо, баарыңарды сууга салабыз (Ч.Айтматов).

Жандооч менен ат атоочтор айкашканда, анын эки башка жөндөмөдө турушун талап кылат.

а) Илик жөндөмөнүн кыскарган формасында турганда, жекелик одоно түрдөгү жактама ат атоочтор жана шилтеме ат атоочтор менен айкашат: Ал мени менен да, сени менен да сүйлөшмөк. Мен аны менен көзмө-көз сүйлөштүм. Муну менен, ошону менен ж.б. Кыргыз тилиндеги илик жөндөмөнүн кыскарган түрү башкыр, каракалпак тилдеринде толук сакталган: *мениң менен*, *мениң билен*. Кыскарган илик жөндөмөнүн түшүп калып айтылышы ыр саптарында кездешет: Улуу партия сен менен, Сен өстүргөн эл менен (Ж.Бөкөнбаев).

б) Калган ат атоочтор менен атооч жөндөмөсүндө айкашат: *сиз менен*, *сиздер менен*, *биз менен*. Силер менен бирге менин да уулум баратат (Т.Сыдыкбеков).

Тоту – жүнү менен, булбул – үнү менен.

Аш – ээси менен, баш – мээси менен, жакшы эли менен, жер – кени менен ж.б. Макал-лакап, насыят, терме ырларда жыш кездешет да, туруктуу сөз айкаштарды түзөт: Ким менен бардың? Өзүм менен бир жүргөн досум. Баары же баардыгы менен макулмун. Ал кимдир бирөө менен сүйлөштү ж.б.

в) Маани берүүчү атооч сөздөрдүн башка түрлөрү менен да айкашат. Мисалы, Ысыккөл сулуулугу менен суктандырат. Бул экөө биринчи мертебе бир-бири менен беттешип көрүштү. Экөө менен кезиктим ж.б.

2. Мейкиндик мааниде. Мында жандооч менен мейкиндик маанидеги зат атоочтор менен айкашып келип, аракет-кыймылдын жалпы мейкиндикке багытталганын же мейкиндиктин аралыгында болгондугун баяндайт: Ээн талаа менен жүрүп отуруп, төмөндө жаткан кара тоонун капчыгайынан өтүп, станцияга барыш керек (Ч.Айтматов). Татаал болсо да, төтө жол менен штабга жетишибиз керек (Т.Сыдыкбеков). Улар учпас тоо менен, жолсуз жер менен, токой менен жүрүп отуруп, батышты көздөй салдык.

Менен аст(ы), үст(ү), алд(ы), ара деген орунду билдирүүчү жардамчы атоочтор менен айкашып, орун-мейкиндик маанини билдирет: Партизандар токойдун арасы менен келишти. Шахтёрлор жердин алды менен жүрүп олтурушту. Ал суунун асты менен сүзгөндү жакшы билет. Столдун үстү менен кулады. Алды менен сага үч суроо берейин (мында мезгил).

3. Мезгилдик мааниде **менен** атоочтук -ар жана кыймыл атоочтук -ыш мүчөлөрү менен айкашып, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочун, мезгил бышыктоочтун милдетин аткарып, кыймыл-аракеттин мезгилдик чегин билдирет: Батыш эшикке чыгаары менен, Байсамов Осмоновду карады (Т.Сыдыкбеков). Сансыздын жөтөлгөн дабышы чыгаары менен, Ажар эшикке умтулду (К.Жантөшев). Жаз келиши менен, соко чыгарылды. Эмне үчүн сен келээр менен кам көрбөйсүң?

Ушул эле семантикасында мезгилдик мааниси бар сөздөр менен айкашып келип, убакыт боюнча кыймыл-аракеттин тынымсыз жүрүп жатканын түшүндүрөт: Күнү менен, түнү менен жол жүрүп келдик. Сал.: Күндө эртең кетем менен, жаан басылат деген ой менен Күлжан үч ай жыйырма күндөн бери Суусамырда (Н.Байтемиров).

4. Атоочтук -ган формасы менен айкашып, карама-каршы маанини билдирет: Кайгырганын кызына билгизбөөгө тырышкан менен, көзүнөн жаш токтобой куюлуп турду. Канчалык көзүнө өөн учурап турган менен, аны оңдоп коюшун сурабайт. Мектептин директору анын айтканы менен болуп, колу бирдемеге жараган балдарынын бирин койбой ээрчитип, тоого чыкты (Н.Байтемиров).

Шашкан менен кайда бараары белгисиз. Булардын ар кадамы, алардын өткөн-кеткени, көргөн-билгени *менен*, кайгы-күлкүсү менен байланыштуу (Н.Байтемиров).

5. Сын-сыпатташ мааниде. Көбүнчө абстракттуу маанидеги зат атоочтор менен айкашып, кыймыл-аракеттин абалын, мүнөзүн, шартын билгизип, бышыктоочтун милдетин аткарат: Окуянын чечилишин чыдамсыздык менен күтөт (К.Каимов). Бирок Жыпар оңойлук менен аларга сыр бербейт, жашырат. Баардык кыймыл-аракет менен, көз карашы менен, жакшы мамилесин билгиси келди. Салкын кандуулук менен гана сырын алдырбаска тырышты (Н.Байтемиров). Мени көзүнүн кыйыгы менен карагандай болду (М.Элебаев). Ызаат менен салам айтты. Ак ниети менен аракет кылды (К.Жантөшев). Шашып жан-дили менен сүйлөгөн киши экен го. Ал кайгырган түспөлү менен күлүмсүрөдү. Кайгыга күл, кубанычка жарылба, сабыр менен салкын кара баарына (М.Элебаев). Адатынча ал эч кимге кошулбай, унчукпастан салмак менен бутун сылтып басты (Ч.Айтматов).

6. **Менен** жандоочу куралдык маанидеги сөздөр менен айкашканда төмөнкүдөй маанини туюндурат:

а) Кыймыл-аракет бул же тигил куралдын жардамы менен ишке ашырылганын билдирет: Чалгы *менен* чабат, орок менен орот, кааласа ок *менен* атып таштайт. Седеп анын өнөрүн кулагы чалганы *менен* ырын да, күүсүн да өз кулагы *менен* уга элек болчу (К.Каимов). Балкасы *менен* зар чапкан, бармагы *менен* мол тапкан (Макал). Кичинекей колдору менен эпилдете тезек терди. Тарак *менен* тарады. Аны көпкө чейин алаканы *менен* акырын сылап турду (Ч.Айтматов);

б) Катнаштык-курал маанисиндеги сөздөр менен айкашып, жер которууга байланыштуу айтылган кыймыл-аракеттин, ошолор аркылуу боло тургандыгын көрсөтөт: Араба *менен* эптеп келдик. Жорго *менен* жүрүп отурду. Азыр жол катнаш жакшы: каалаган жериңе автобус *менен* же поезд *менен*, болбосо самолет *менен* барсаң болот.

7. Байламталык мааниде. Жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы бир өңчөй мүчөлөрдү, татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштырып, багындырбас байламтанын милдетин аткарат: Өлүм *менен* өмүр каш-кабактын ортосунда. Келгендер – Тыныбек бай *менен* Тоймат бий эле (К.Каимов). Аларды зордук *менен* кордуктан эч ким коргой албады. Алар Данияр *менен* Жамила экенин дароо тааныды (Ч.Айтматов). Анын ыры, сөзү жок эле үн *менен* обон. Элге эр кымбат, эрге эли *менен* жери кымбат (Аалы). Ысык-Көл *менен* Ала-Тоо – кыргыз элинин бешиги. Билимдүү өлсө, кагазда каты калат,

уста өлсө, балтасы *менен* чоту калат (Макал). Ондогон жылдардан бери береги жалбырак *менен* жалбырак, бутак *менен* бутак, тамыр *менен* тамыр, кара жыгач *менен* эмендердин бир-бири *менен* кучакташып тургандарын карачы! (Н.Байтемиров). Ал кызылы *менен* агын алды. Эки *менен* экини кошсоң төрт болот. *Ошондой эле, анткени менен, деген менен, канткени менен, ошону менен бирге, ошондой болгону менен* ж.б. туруктуу сөз айкалыштарын түзүп, татаал каршылагыч байламтанын милдетин аткарат.

8. *Менен* жандоочу тактоочторго да айкашат. Мындай учурда ага мүчөлөр жалганып, сын атоочко өтөт да сүйлөм тизмегинде аныктоочтук, бышыктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: Чиркин, сүрөтчү болсом, ушул *эртең мененки* күндү, ак ала көгүш тоолорду, *эртең мененки* шүүдүрүм жашыл бедени, арыктын кашатындагы сары гүлдү, кодура күнкараманы сүрөткө тартсам, кандай сонун болоор эле! (Ч.Айтматов). *Эртең мененки* боюнча тамак иче элек; *Эртең мененки* бойдон келе элек; *Эртең мененкиге* чейин кел; *Эртең менентен* /мененден бери күттүм. *Эртең мененден* баштап, көздөн далдаа болууга макулдук берди (мезгил бышыктооч).

Менен жандоочу кээ бир сөз айкалыштарына да катышат, ансыз алар айтылбайт: *майрамың менен, кубанычың менен, келишиң менен, жеңиш менен куттуктайм; армиялык саламым менен, кутмандуу күңүңөр менен, кутмандуу кечиңер менен дегендей сөз тизмегин түзүчү менен, жаңы туюнтмаларды жаратууда.*

9. **Менен**'дин жандоочтук синоними катары аркылуу, боюнча, бойлоп, замат жана жөндөмөлөрдөн барыштын мүчөсү колдонушу мүмкүн (куралдык, мезгилдик мааниде): Почта *менен* (почта аркылуу) жиберүү. Ал муну жобо *менен* (же жобо боюнча) иштеди. Окуу бүтөөр *менен* (же бүтөөр замат) окуучулар дем алышка кетишти. Көчөдө жүрүп сергий түшкөн кабагы үйгө келээр *замат* (же келээр *менен*) кайра бүркөлдү (Н.Байтемиров).

Ошондой эле, *жолдошу менен* акылдашты, бешти *тогуз менен* көбөйт дегендин ордуна *жолдошуна акылдашты*, тогузга көбөйт деп, «менен'дин» ордуна *-га* мүчөсү колдонушу мүмкүн.

Үчүн жандоочу байыркы жандоочтордон болуп эсептелет. Аталган жандооч атооч жөндөмөдөгү сөздөр менен айкашат. Мындан тышкары илик жөндөмөнүн кыскарган формасындагы шилтеме ат атоочтор менен да бирге айтылат: *ошон үчүн* (*ошон+үчүн/ошонун үчүн*), *ан үчүн* (*аны+үчүн/анын үчүн*; сал.: *татарча шунуң үчүн*).

Аталган жандооч айкашкан сөзү менен

бирдикте төмөндөгүдөй мааниде колдонулат:

1. Максат мааниде. Атооч жөндөмөдө турган зат атоочтор менен айкашып келип, жөнөкөй сүйлөмдүн тизмегинде максат бышыктоочтун милдетин аткарат: Мен эл *үчүн* күйөм, эл үчүн иштейм. Эл *үчүн*, азаттык *үчүн* күрөшөт. Ал жыргал *үчүн* кызмат кылат. Алдыга достор, алдыга, Ата журт *үчүн* майданга! (Ж.Бөкөнбаев). Өмүрүм – элим *үчүн*, мекен *үчүн*!

Атоочтук жана кыймыл атооч маанисиндеги сөздөр менен айкашып, багыныңкы сүйлөмдүн татаал баяндоочун уюштурат да максатын көрсөтөт: Көптөн көңүл коюп, демин чыгарбай күтүп турган нерсенин тынчын албас *үчүн*, табият да талыкшып моюн сунуп жатты (М.Элебаев). Билимдүү адам болуу *үчүн*, көп окуу – негизги шарт.

Ошондой эле, үчүн жандоочу аталган сөздөр менен айкашып, жөнөкөй сүйлөмдүн максатын көрсөтөт: 1) Совет эли Ата Мекенин коргоо *үчүн* кашык канын аябайт. 2) Жаштар билим алуу *үчүн* тырышат. Фрунзеге билим алуу *үчүн* келгенмин. 3) Мен өз максатыма жетиш *үчүн* күрөшөм.

2. Себеп мааниде. Аталган жандооч кыймыл атоочтук маанидеги сөздөр менен айкашканда себептик маанини да билдирет: Жооп алыш *үчүн* Жапар көп аракет кылды (К.Баялинов). Мария жакшы иштегени *үчүн* баалуу сыйлыктарды алды. Кечигип калганым *үчүн* мен бир топ жеме уктум (М.Элебаев). Ал өз оюн туура айтканы *үчүн*, Сүйүмбек ыңгайсызданганы жок (Т.Сыдыкбеков). Канаттуулар зыян келтирбесин *үчүн*, Алым бакты жакшы карашы керек (Н.Байтемиров).

1. Кыймыл-аракет бирөөгө же бир нерсеге арналып иштелгенин билдирет: Санта, сен мен *үчүн* жаралгансың. Мен сен *үчүн* жаралгам (Н.Байтемиров). Өмүрүм бүтүндөй сен *үчүн*, сага кызмат өтөш *үчүн* жаралгандай сезилчү (Ш.Бейшеналиев). Сен үчүн иштедим. Балам *үчүн* магазинден портфель алдым. Китеп *үчүн* арналган акча. Сабатсыз адам *үчүн* кол койдум. Мектептин ремонту *үчүн* каралган каражат ж.б.

2. *Үчүн* жандоочу сурама, шилтеме ат атоочтордун кээ бирлери менен айкашып келип, лексикалык бир бүтүн сөз түзөт да, татаал байламтанын милдетин аткарып, жаңы сөздү жараткан: *эмне үчүн*, *ошон үчүн*, *эмне үчүн десең*, *аның үчүн/аны үчүн/ан үчүн*. Сал.: *аның үчүн же аныңды кечирем* (мында II жак таандык мүчө). Муну *анын үчүн* менен чаташтырбоо керек. Башка түрк тилдеринде бул форма илик жөндөмөсү аркылуу уюштурулат. Башк. *шунун өсен*, өзб.: *шунинг учун*, кырг. *Ошон үчүн*.

Булардын ичинен кээ бирөөлөрү, мисалы, *эмне үчүн* деген туруктуу сөз айкалыштар *-дыр* мүчөсүн кабыл алып, кыймыл-аракеттин күдүктүгүн билдирет: Атайдын жүрөгү *эмне үчүндүр* шуу дей түштү (К.Каимов). Баягы тамаша кепке, шайыр мүнөз келин *эмне үчүндүр* жоошуй түштү. *Эмне үчүндүр* алардын жүздөрү чочулап сактангандай сүрдүү эле (Ч.Айтматов). Ошондой эле, *үчүн* жандоочу кээде суроо бөлүкчөсү *-бы* менен айкашышы мүмкүн: *ошон үчүнбү? чындыкты айткандыгы үчүнбү?*

3. Үчүн жандоочунун синоними катары деп менен барыш жөндөмөнүн мүчөсү *-га* пайдаланылат. «Мен сен *үчүн* келдим» дегендин ордуна «мен сен *деп* келдим» десек, ошондой эле «Жолойго күн менен түндүн айырмасы аз» десек, максатты билдирген негизги ой бузулбайт.

Аркылуу жандоочу (*арка+луу*) атооч жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен айкашып, кыймыл-аракеттин иш жүзүнө ашырылышы бирөөнүн катышуусу менен боло тургандыгын көрсөтөт: мен жолдошум *аркылуу* билдим. Бул иш сен *аркылуу* бүтүш керек эле. Өзү айта албаса да, башка бирөө *аркылуу* айттырат эле го же ал *аркылуу* айттырбайм деди беле? (К.Жантөшев). Почта *аркылуу* жибермек эле, жибере элек. Алар түз эле телефон *аркылуу* сүйлөшөт ж.б. Ушул маанисинде синоним катары «менен» колдонушу мүмкүн: Телефон *аркылуу/ телефон менен* байланыштык.

Тууралуу жандоочу эки курамдан турат: *туура/тугра+луу* лыг (бардыкты көрсөтүүчү мүчө).

Аталган жандооч сөз өзү айкашып турган компонент жөнүндө болуп жатканын көрсөтөт: Биз экөөңөр *тууралуу* көп сүйлөштүк. Сен *тууралуу* талаш жок. Ал мунун бектиги *тууралуу* кам санабасын. Айтыш(уу) *тууралуу* ырчылардын арасында ар түрдүү түшүнүк бар (К.Каимов).

Жөнүндө жандоочу төмөнкү курамдан турат: *жөн+ын+да*. Мунун уңгусу *жөн* – багыт маанисиндеги сөз; ушу маанисинде ал каракалпак тилинде азыр да колдонулат, кыргыз тилинде сейрек учурайт: *жөн шилте* – багыт көрсөт, багыт бер маанисинде; *жөнгө сал* – багытка сал, багытка келтир, оңдо, иретке келтир маанисинде; *кайсы жөндө* – кандай мамиледе; *-ыя* – III жактын таандык мүчөсүнүн кыйыр жөндөмөлөрдө колдонулуучу форма; *-да* – жатыш жөндөмөнүн мүчөсү, Сал.: *ат-ын-да* ж.б.

Жөнүндө жандоочу, тууралуу сыяктуу эле, кыймыл-аракет өзү айкашкан сөз тууралуу, ошого карата айтылып жатканын билдирет: Поэма *жөнүндө* да, андан башка *жөнүндө* да сөз болгон жок. Эмне, Биримкул *жөнүндө* бир нерсе уктунбу? Эл аралык абал *жөнүндө*

доклад жасады. Сөз эмне *жөнүндө* болгонун Атай дароо түшүнө албады. Таластын эли, акындары, колхозчулары *жөнүндө* сурады (К.Каимов). Эмнелерди иштөө *жөнүндө* сөз болду.

Жөнүндө жандоочунан *-гы* мүчөсү аркылуу сын атооч да жасалат: Мен *жөнүндөгү* оюн өзгөртүү. Ал *жөнүндөгү* сенин оюн кандай? ж.б.

Сыяктуу жандоочу морфологиялык жагынан *сыяк+луу* деген эки курамдан куралган, азыркы уңгусу сыяк – кебете-кейпи, түрү деген маанидеги сөз: сыяктын алгачкы уңгусу *сыг* (*сы-г*; мунун биринчи элементи *сымал* (*сы-ма-л*) формасында тектеш тилдердин материалдарынан кезигет (В.В.Радлов). Уйгурча *кулсыгэр* – *кул сыяктуу эр (киши)*; *сыг* менен *сымал*, *сы-мак* деген жандоочтордогу *сы* да тектеш, уңгусу *-сы* окшош деген мааниде.

Сыяк – *-луу* мүчөсү менен айкашканда жандоочтук гана мааниде колдонулат.

Атооч жөндөмөдөгү атооч жана *-ган* формасындагы атоочтук сөздү жандап, аларга салыштыруу, окшоштуруу, болжолдоп теңөө маанини берет да, сүйлөм тизмегинде сүйлөмдүн ар түрдүү мүчөлөрүнүн милдетин аткарат: Армияга баруу, Ата Мекенди коргоо биз *сыяктуу* жигиттердин – ыйык милдети. Ал деле сен *сыяктуу* киши. Биз бул сыяктуу иштердин далайын бүтүргөнбүз (аныктооч). Сиз *сыяктуулар* аз эмес (Затташкан ээ). Көлөкөң *сыяктуу* ээрчип алат (сыпат бышыктооч). Ал эч кимге баш ийбей турган *сыяктуу*. Дал ушул учурда Калдар баардык сезимин жоготкон *сыяктуу* (баяндооч).

Сыяктуу жандоочунун салыштырма маанисине синонимдеш катары *өңдүц*, *сыңары*, *сыңарындай* колдонулат: Кийим, бозо *өңдүц* (же бозо *сыяктуу*) күчтүү тамак кыштын каарын торойт (Ш.Бейшеналиев). Анын адьютанты *сыңары* (же *адьютанты сыяктуу*) Биримкул ээрчип алат (Н.Байтемиров).

Ошондой эле *-дай*, *-ча* мүчөлөрү жандооч сыяктуунун ордуна колдонушу мүмкүн: Бир эненин баласы *сыяктуу* же бир эненин баласындай көрүнөт. Биз да сен *сыяктуу* же сенче иштейбиз.

Шекилдүү жандоочу сыпат, сырткы түр маанисиндеги *шэкл* деген араб сөзүнөн кабыл алынган, буга кыргыз тилинен *-луу* жалганган. Бул жандооч башка түрк тилдерине салыштырганда кыргыз тилинде өтө сейрек учурайт.

Шекилдүц жандаган атооч сөзү менен бирдикте туруп, болжолдуу окшоштукту же жөн эле түспөлдөштүктү билдирет: Сен *шекилдүц* далайларды жаңылткан. Кайра айныган *шекилдүц*. Анысы ар кишиден куралып эл болгон *шекилдүц*. Айткан шекилдүү, ай *шекилдүц*. Сал.: Жаза тийди

шекилдүц. Жакындап калды *шекилдүц*.

Кыргыз тилинде *шекилдүц* жана *сыяктуу* жандоочторунун синоними катары *сымал* колдонулат: Апасов мен тууралуу Нураимга атайылап арызданган *сымал* (Ш.Бейшеналиев). Куудул *сымал* көсө киши. Экөө жашташ жана ынак курбу *сымал* (К.Каимов). Көзгө тааныш *сымал* тоо түнкүсүн эмне үчүн коркунучтуу сезилет деп, айланасына көз чаптырып баратты («Ала-Тоо» журналынан). Адам киши *сымал* маймылдан жаралган (Ф.Энгельс).

Сымак жандоочу ыкташкан сөзүнүн башка бир нерсеге түспөлдөш, окшош экенин билдирет: үйдүн чыгыш тарабындагы дөң *сымак* түзгө көп киши чогулган. Каныбек жарча зоонун алдындагы үңкүр сымак көбөөлгө кирди. Жолойдун жогору жагында кичинекей тектир *сымак* түзөң бар эле (К.Жантөшев). Акыл *сымак* азыраак сыр айтайын («Эр Табылды»). Калыс *сымак* эле, кайраты бар чал эле.

Синонимдеш жандоочтордун ичинен *сымал* менен *сымак* бирдей мааниде колдонулат: Арабакчтер сай *сымал* өрөөн менен жүрүп отурушту. Киши сымагы же киши сыягы жок деп да айтылышы мүмкүн.

Чалыш жандооч катары атооч жөндөмөдөгү зат атоочторду жандап, ошого окшош, ошондой белгилери бар дегенди билдирет: Аргымак *чалыш* жылкы экен. Аргымак *чалыш* болсо дейли, астыңдагы мингениң (Токтогул). Түбүнө чыккан чырпыгы, чынарга *чалыш* болуптур («Манас»). Кетмен туяк, кең соору, керешке минер ат экен; аркардай көзү жайнаган буудан *чалыш* мал экен.

Сөрөй жандоочу айкашкан сөздөрү менен болгон окшоштукту шылдыңдоо, кемсинтүү планында көрсөтөт: актив сөрөй, мага ага *сөрөй*, акын *сөрөй*, жетекчи *сөрөй*.

Сөрөй жандоочу сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү кабыл алып да айтыла берет: Акылман *сөрөйүм* дегениңдин баары жаңылык эмес (Ш. Бейшеналиев). Эки бөлмө там *сөрөйүн* Бермет кызы Санта менен баш калкалап калды (Н. Байтемиров). Актив *сөрөйлөр* конокко келди.

Сөрөй жандоочунун чыгышы белгисиз, бирок кээ бир белгисине караганда атооч сөздөрдөн пайда болгондой.

Боюнча жандоочу азыркы тилдин өсүш этабында уңгу, мүчөгө ажырабайт жана өз алдынча мааниге ээ эмес. *Боюнча* жандоочунун алгачкы формасы *бо* (*й*) тыбышына өтүп, *бой* формасын кабыл алган: *-ын* – III жактын таандык мүчөсүнүн жана ал кыйыр жөндөмөлүк формасы; ага *-ча* мүчөсү жалганган, байыркы салыштырма жөндөмөнүн мүчөсү деп болжолдонот.

Боюнча жандоочу тарыхый уңгусу жагынан

бойдон менен да тектеш, экөөнүн уңгусу *бод – дене (телo)* маанисиндеги сөз болгон. Бирок тилдин андан аркы өнүгүү процессинде морфологиялык элементтер жалганган түрү, баштагы конкреттүү материалдык мааниси жоюлуп кеткен: Сал.: *боюнча, бойдон – Абыл өзү бой кетти.*

Боюнча жандоочу айкашкан сөздөрүнүн маанилерине карай төмөнкүдөй мааниде колдонулат:

1. Атооч жөндөмөдө турган зат атоочтор менен айкашып, кыймыл-аракеттин бир нерсеге ылайыкталып жасалганын, ошого жараша туура иштелгендигин билдирет: Ал муну жобо *боюнча*, закон *боюнча* иштеди. Упай эрежеси, ыкмасы *боюнча* кадимки бильярдды эсиме салууда (Ш. Бейшеналиев). Эзелден берки каада, заң *боюнча* созолонгон күүгө салышты (К. Каимов). Тизме *боюнча* окулсун.

2. *Боюнча* жандоочу көбүнчө орус тилинен кыргыз тилине которууда калька аркылуу пайда болгон кесипке, кызмат ордуна ж.б. байланыштуу сөздөргө айкашып, туруктуу сөз тизмегин түзөт. Тил илими *боюнча* изилдөөчү, кадрлар *боюнча* орун басар, кыргыз элинин тарыхы *боюнча* адис, пропуск *боюнча* өткөзүү, агым *боюнча* сүзүү.

3. *Район боюнча, область боюнча, полк боюнча, республика боюнча, Советтер союзу боюнча, дивизия боюнча* ж.б. ушуга окшогон сөзмө-сөз которулган айкалыштарда кездешип, кыймыл-аракет ошолордун ар бирине бирдей таандык, баарына бирдей тийиштүү экендигин билдирет: Ош облусу *боюнча* быйыл пахтанын планы ашыгы менен мөөнөтүнөн мурун тапшырылды. Министрдин приказы полк-полк *боюнча*, дивизия-дивизия *боюнча* окулду. Ушул мааниде *бойдон* жандоочу анын синоними катары колдонулушу ыктымал: Биздин район республиканын карамагында район *боюнча* же район *бойдон* калды.

4. Далилдөө, аныктоо иретинде киринди сөздүн тизмегин түзөт: менин пикирим *боюнча* ушундай, сенин пикириң *боюнча* кандай? ж.б.

5. Атоочтуктун ж.б. *-ган* формасы менен айкашып, көбүнчө мезгилди, кээде себепти билдирет: Бул сыр көңүлдү бөлгөн, жанды кыйнаган *боюнча* калабы, же тышка чыгабы? (Ш.Бейшеналиев). Ал кеткен *боюнча* ушул убакка чейин келе элек (мезгил). Корккон *боюнча* айтпаптыр (себеп).

Семантикасында мезгилдик маанилери бар сөздөр менен айкашып келет да, мезгилди билдирет: Түн *боюнча* жүрүп отуруп, эртең менен келди. Кечээги *боюнча* келбеген. Ушул мааниде мунун синоними катары *бойдон, бою* жандоочтору колдонулушу мүмкүн: *Түн*

боюнча/түндөгү бойдон/түн бою тынбай жүрүп отурдук.

Бойдон жандоочу курамы жагынан *бой+дан* (чыгыш жөндөмөнүн) мүчөсүнөн турат. Жогоруда айтылгандай, морфологиялык жагынан *боюнча* менен тектеш *бой+дон* азыркы түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилинде гана кездешет.

Бойдон жандоочу айкашкан сөздөрү менен бирдикте төмөндөгүдөй маанилерде колдонулат.

I. Атооч жөндөмөдө турган зат, шилтеме атооч менен айкашып, *баардыгы, бүтүн, бүткүл, дал ошол калыбында* деген маанини түшүндүрөт: Ал бала *бойдон*. Балким, *ушул бойдон* кайра көрүшүүгө тагдыр жазбай турган чыгаар (М.Элебаев). Мейли *ушул бойдон* тура берсин. Бул *бойдон* кетип калышын каалаган жок. Ошол *бойдон* оюндун аягын көрбөстөн, биз да үйгө кайтып кеттик (Ш.Бейшеналиев). Бүгүнкү түндү *бүт бойдон* өзү бийлегендей. *Калыбындагы бойдон* колдонулбайт. Седеп, жүрөгүң таза, акылың тунук, *баягы эле бойдон* экенсиң. Түндөгү *бойдон* жүрүп отуруп, бешимде Кыргызсайга келиптирбиз (М.Элебаев) (мында мезгил мааниде).

2. *-ган* формасындагы атоочтук менен айкашып, кыймыл-аракеттин кандайча, кантип болгондугунун абалын билдирет да, көбүнчө сыпат бышыктоочтун милдетин аткарат: Бир ооз бирдеме дебей эле *үтүрөйгөн бойдон* чыгып кетти. Эки жетим *жетелешкен бойдон* ошо талаадан качып кеттик. Ал *кубанган бойдон* кетти. Санта Сарымсакты колдон алып, *чуркаган бойдон* жөнөйт (Н. Байтемиров). Ал, алаңдап *шашкан бойдон*, короого кирди (К.Жантөшев). Тыныбек кара жоргону *ыргыштаткан бойдон*, тоону көздөй жөнөдү (К.Каимов). Айрым учурда мунун синоними катары *боюнча, бою* колдонулушу мүмкүн: Кыз эшикти ачып, каалгага *жөлөнгөн бойдон* кала берди.

Бою жандоочу курамдык бөлүгү жагынан *бой* жогоруда көрсөтүлгөндөй (*бо*) деген зат атооч менен III жак таандык мүчөсүнүн (*-ы*) айкашынан турат.

Талданып жаткан сөз заттык да, жандоочтук да мааниде колдонулат.

I. Заттык мааниде адамдын, айбандын же бир нерсенин тикесинен турган абалын, бийиктигин, денесин, тулкусун билдирет: Анын *бою* мунун *боюнан* узун, *бою* сындуу. Карагай *бою* кар жааса, эмне деген укмуш болот?

2. *Жалгыз, өзү, керт башы, бойдок* деген мааниде: *Бой* келдим – өзүм келдим. Аталган жандооч алтай тилинде да бар, бирок анда ат атоочтук мааниде: алт. *бойы келди* – *бой кел и, бойым көр үм – өзүм көрдүм*, б.а. алтайча

бой – өзүм маанисинде.

3. Жардамчы атоочтук мааниде барыш, табыш, чыгыш жөндөмөнү кабыл алып, мейкиндик мааниде колдонулат: суунун боюна бардым, суунун боюнда болдум, суунун боюнан келдим (караңыз: Жардамчы атоочтор)

4. Бою жандоочтук мааниде атооч жөндөмөдө турган сөздөрдүн семантикасына ылайык мезгил-мейкиндик мааниде колдонулат: Миндеген жылдар бою, кылымдар бою үзгүлтүксүз уланган кесиби. Жыйырма жыл бою күн сайын жүз тирилип, жүз өлөм (Н.Байтемиров). Алатоо өмүр бою таза жуулган ак жоолук салынып, жашыл көйнөк кийгендей кулпунуп турат (мезгилдик мааниде). Күн аркан бою көтөрүлдү. Күн батууга аргамжы бою калды. Жаш бала шолоктоп жол бою ыйлап жүрүп отурду (К.Жантөшев) (мейкиндик). Батальон түн бою токой менен жүрдү (мейкиндик-мезгил).

5. Кээде айкашкан сөздөрү менен биригип келип, *баардыгы*, *бүт*, *дайыма* деген маанини түшүндүрөт: Сейденин бүткөн бою жыйрыла түштү. Байдалы колхоз болгондон бери, өнө бою сугат жагында жүрчү (Ч.Айтматов).

Сайын жандоочу «сана» маанидеги байыркы *са* деген этиш менен байыркы чакчыл -йын мүчөсүнүн курамынан турат. Чыгышы жагынан сайын этиш сөздөн турганына карабастан, атооч жөндөмөдөгү сөздөрдү жандайт да аларга, негизинен, «*ар дайым*», «*ар убак*» деген кошумча маани киргизет. Айкашкан сөздөрүнө карата төмөнкүдөй маанилерди кошумчалайт.

1) Мезгил-аралыктын же мезгил-өлчөмдүн аралыгында кайталануучу кыймыл-аракетти билдирет, аныктайт: Күн сайын болбосо да, жума сайын же ай сайын көзүмө көрүнүп тур, балам. Жыл сайын майрамдоочу майрамдардын ичинен 7-ноябрь майрамы мен үчүн өтө кымбат (К.Жантөшев). Кадам сайын жыгыласың.

2) *-ган* формадагы атоочтук менен айкашканда, белгилүү бир мезгилдин ичинен болгон кыймыл-аракеттин аркасы менен, экинчи бир иштин жүзөгө ашырылганы белгиленет, б.а. багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракетке карата, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракетке карата, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин аткарылышын көрсөтөт: Ар жыл жаңырган сайын, мына, биздин жер жайнап, кулпуруп, жашарып баратат (Т.Сыдыкбеков). Күн өйдөлөп талаа ысыган сайын, аттардын соорунан жылга-жылга тер кетти (Ч.Айтматов). Алга кадам таштаган сайын, жаңы ой, жаңы чуңкур кезигет. Турмуштун түрдүү шарттарына аралашкан сайын, адамдын көзү ачыла берет

экен (Н.Байтемиров). *Барган сайын* көзү жадырап-жайнап баратты. Анын жүрүштүрүшү *барган сайын* өзгөрдү (Н.Байтемиров) (мезгил бышыктооч).

3) Айкашкан сөздөрдүн лексикалык маанисине карай кээде салыштыруу мааниси да берилиши мүмкүн: Күлүк ат *чапкан сайын* арбытат.

4) Ал деген жактама ат атоочтун илик жөндөмөлүк кыскарган формасы *-ан* менен айкашып келип, күчөткөндүктү билдирет: *Ан сайын* кыздын жүрөгү сыздады (Н.Байтемиров). Бул сөзгө ал *ан сайын* тырчый түштү (Т.Сыдыкбеков).

Чейин жандоочу мейкиндик мааниде орунду көрсөтүүчү зат атооч сөздөр менен айкашып, кыймыл-аракеттин мейкиндикке багытталган чегин көрсөтөт: Ашуунун белине *чейин* бөлөсү жеткирип коймок. Атай эки жеңин карысына *чейин* түрүнүп, колдорун ойдолотуп күү башын кайрыды (К.Каимов). Чүйдөн Таласка *чейин* даңкы чыккан жаш Манастын атасы менмин, мен хан эмесмин, бирок хандан кем эмесмин («Манас»). Үйүнө *чейин* узатып келип, көпкө *чейин* колун катуу кысып, тиктеп турду (Н.Байтемиров).

Сан жагынан чектелген аралыкты көрсөтүүдө колдонулат: узундугу отуз метрге *чейин* барат. Жогорку окуу жайына 18 жаштан 35 жашка чейин адамдар кабыл алыныт. Он үчтөн он бешке чейин Москва көрсөтөт.

Дейин жандоочу *чейиндин* синоними, бу да мезгил менен мейкиндиктеги чекитти билдирет: Жазда эгилген эгин күзгө *дейин* орулуп, жыйналып бүтөт. Кушкуйгандын чокуларына *дейин* барып, эки төрдү чал.

Дейре жандоочу жогорку эки жандоочко синонимдеш. Бирок колдонуу жагынан *дейинге* караганда жыш кездешсе, *чейинге* караганда сейрек кездешет. Башка түрк тилдеринде бул жандооч колдонулбайт. Тарыхый чыгышы жагынан *дейин* менен тектеш, маанилери боюнча *чейинден* айырмаланбайт: Эгин бышканга *дейре* мен жайлоодо болдум. Биз кечке *дейре* дарбазанын алдында отурдук. Союздан чыгарууга *дейре* барды. Ушуга *дейре* баланын жанынан кетпей отурат. Ага *дейре* айтайын деген акылымды уккула. Эки жеңди карууга *дейре* түрүнүп, лом темирди күрс-күрс согуп, таш оодарышып Сабыр жүрдү. Аксуу, Карабалта станциясына *дейре* барып жатышты (Т.Сыдыкбеков). Саат бирге *дейре* отурдук.

Мындан тышкары *дейре* жандоочу, *чейин* сыяктуу, «баардыгы бүт, бүт бойдон» деген мааниде да колдонулат: Анын отунсуусуна *дейре* чарба милдеттүү. Үйдүн ээси мойнуна *дейре* кызарып, сөзгө аралжы болду (К.Каимов). Сал.: чачынын тамырына *чейин* кызаруу, майда-чүйдөсүнө *чейин* камдоо,

таманынан чыккан дүркүрөк төбөсүнө *чейин* жетти.

Карата жандоочу *кара+т+а* деген курамдардан куралган. өзүнчө турганда лексикалык мааниге ээ эмес.

Айкашкан сөздөрүнүн лексикалык маанилерине карай төмөнкүдөй мааниде колдонулат.

1. Барыш жөндөмөдөгү атооч сөздөрдү жандап, ага «ылайыгына *карап*», «ылайыгына *жараша*» деген кошумча маанини көрсөтөт. Кылган кызматына карата акы төлөнөт. Күчүнө *карата* иштеди. Ушул мааниде колдонгон түрү *жараша* жандоочуна жакын.

2. Багытты көрсөтөт: мектепке *карата* кетти, сага *карата* айтты. Ошондой эле байыркы барыш жөндөмө *-ры* мүчөдөн ажыратылбай колдонуучу *ары*, *бери* (*о ол ал+ры*) деген сөздөргө айкашып да багытты көрсөтөт: Каныбек менен Ажар ары *карата* жөнөдү (К.Жантөшев). Үч айдан бери *карата* төшөктө жатат.

3. Карата жандоочу жатыш жөндөмөдө турган зат атооч менен да айкашат: Жолдо *карата* бир катар малчылар менен жолугуштук. Бул учурда мунун синоними катары *ката*, *катар* колдонушу мүмкүн.

II. ФУНКЦИОНАЛДЫК ЖАНДООЧТОР

Бул топко кирген сөздөр лексикалык да, жандоочтук да мааниде колдонулат. Ошондуктан булар *функционалдык жандоочтор* деп аталат.

Функционалдык жандоочтордун милдетин, негизинен, лексикалык маанидеги чакчылдар аткарат. Алар чакчыл функционалдык жандоочтордун милдетин аткаруучу грамматикалык каражат катарында айкашкан сөздөрү менен мейкиндик, мезгилдик, салыштыруу, өлчөө сыяктуу карама-каршы болушат. Жөндөмөлөр менен айкашканына карата аларды төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот.

I. БАРЫШ ЖӨНДӨМӨНҮ ТАЛАП КЫЛУУЧУ ЖАНДООЧТОР

Жете чакчылы этиштик жана жандоочтук мааниде колдонулат. Чакчылдык мааниде өзүнчө же жардамчы этиштер менен айкашып келип, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат да, кыймыл-аракетти тактайт: Артыңдан *жете* келдим же *жетип келди*, сал.: артымдан *жетти* же *артымдан*

келди. Функционалдык жандоочтук мааниде барыш жөндөмөдө турган сөздөр менен айкашат да, мезгил-мейкиндиктеги ченди билдирет, мындай учурда аны *чейин* менен алмаштырууга болот: Али түндө кеч тарап, Нураимдарды үйүнө *жете узатып бардым*. Сени кечке жете күтө албайм (М.Элебаев). *Таңга жете* иштейт (мезгил). Апамды *айылга жете* (чейин) жеткирип бардым; Сал.: Эртеси кечке жуук *айылга жете* келдим (мында жете – чакчылдык мааниде).

Карай, карап жандоочу татаал этиштердин курамында негизги компоненттин милдетин аткарат да, чакчылдык мааниде колдонулат: Жабылган көзгө *карай* албады. Ал киши жалт *карай* берди. Мамбет жалт *карай* салды. Ал Жамиланы муңайыңкы *карап* койду. Мында лексикалык мааниде колдонулуп, сүйлөм мүчөсүнүн (баяндоочтун) милдетин аткарат.

Жандоочтук мааниде алдында турган сөзгө таандык болуп айтылат да, төмөнкүдөй грамматикалык маанини берет.

1. Барыш жөндөмөдөгү атооч сөздөрдү жандап, кыймыл-аракеттин бир жакты көздөй багытталганын, багыт алганын көрсөтөт: Күн батыштагы жер менен көктүн кошулган жерине *карай* бет алды. Артка *карай* чегинүү жок. Түнкү жымжырт бузулгандай, жерсуу бир жакка *карай* бет алгандай болот. Тоонун сай-сайынан, өрдөштөрүнөн жакага *карай* жол тарткан кечки, таза сыдырым жел аралады (Ш.Бейшеналиев). *Карай* жандоочунун синоними *карап* да, багытты, орун-мезгилди билдирет да, сүйлөмгө мүчө боло албайт: Көлгө *карап* бет алдык.

2. Кыймыл-аракеттин бир нерсеге жараша ылайыкталып иштелгенин, шартына карата болгонун көрсөтөт: Жашка *карай* класстарга бөлүштүрдү. Ылайыгына *карай* иште. Алыңа карап иш кыл.

3. **Карай** жандоочу табыш жөндөмөдөгү атооч сөздөр менен айкашып да, багыттык маанини билдирет: Кыз шашпай үйүн карай басты. Ана, кырдан бизди *карай* жабалакташа лыжачан бешөө зыпылдап кайып өттү (Ш.Бейшеналиев).

Ошондой эле айрым тактоочтор менен айкашат. Экөө кол кармашып, *өйдө карай* тоого кетти. *Төмөн карай* басып баратты.

Көздөй/көздөп жандоочтору, *карай/карап* сыяктуу эле, лексикалык жана грамматикалык мааниде колдонулуп, кыймыл-аракеттин бир жакка багытталганын көрсөтөт: Бийлик көпчүлүктүн талабын *көздөйт* (лексикалык мааниде).

1. Грамматикалык мааниде табыш жөндөмөдөгү атооч сөздөрдү жандап, ага таандык болуп айтылып, жандоочтук милдетти аткарат да, кыймыл-аракеттин белгилүү бир багытка бет алганын, ошол мейкиндик

менен багытка карата умтулганын билдирет: Кыз-келиндер токойду *көздөй* катарлаша басып баратышты. Мөңгүнүн башын *көздөй* жол тарткан ак балыктар үйдөй таштардан алыс ыргышып жаркырашат (К.Каимов). Кең мейкин чыгыштан батышты *көздөй* бара жаттык. Мен аларды *көздөй* бастым. Койлор таш короону *көздөй* бет алышты. Тыныбектин айлын *көздөй* катуулап бастырды.

2. Табыш жөндөмө көмүскөдө калып айтылышы да мүмкүн: Мектеп *көздөй/мектепти көздөп* жөнөдүк. Бермет атты чарбанын контору *көздөй / конторун көздөй* жетеледи.

3. *Көздөй/көздөп* жандоочунун табыш жөндөмө менен айкашкан түрү *карай/карап* менен алмашыла берет: Ал азыр эле кырманды *көздөй* кетти/ кырманды *карай* кетти. Камчысын сүйрөп, үйүн *көздөй* басты/үйүн *карай* басты. Бирок *көздөй/көздөп, карай/карап* жандоочторуна окшоп, барыш жөндөмөсү менен айкашпайт. Айкашса да стиль жагынан дал келбейт: Артка *карай* чегинүү жок, сал.: артка *көздөй* чегинүү жок. Саат үчкө *карап* калыптыр, Сал.: саат үчкө *көздөй* кетти.

Ката жандоочу табыш жана жатыш жөндөмөдө турган атооч сөздөр менен бирдей айкашып (жол, түн деген сөздөр менен гана) кыймыл-аракеттин мезгилин билдирет: *Жолду ката* сүйлөштүк, *жолдо ката* бирге келдик.

Ката жандоочу катар формасында кездешиши мүмкүн: *Жолду катар* (жолдо катар) кыялдын терең дарыясына баткансыды (Ж.Таштемиров). Кабыл *жолду катар* ошол келечегин ойлоп келет (К.Жантөшев). *Түн ката* келдим.

Жараша жандоочу лексикалык жана грамматикалык (жандоочтук) мааниде колдонулат. Тутуму жагынан *жара+ш+а* элементтеринен куралган. Чакчыл формада туруп, дайыма өзүнөн кийинки жардамчы этиш менен бирге айтылат да, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат же өзүнчө жеке колдонулат. Дал ошентип сүйлөшүү өзүнө *жараша* түштү (жарашты). Ушул турпатында барыш жөндөмөдө турган атооч сөздөрдү жандап, «ылайыгына карата, туура ылайыкталган» деген маанини билдирет: Ушул көркүнө *жараша* көкүрөгү кичине болсо, балким, жарашпас эле (Н.Байтемиров). Тыныбек да өз алына *жараша* баарын акыл менен иштеген (К.Каимов). Анын мүнөзүнө *жараша*, шартка жараша, мамиле кылганды жакшы көрөт (Н.Байтемиров). Суроосуна *жараша* жооп берди. Балтасына *жараша* – сабы. Сөзгө жараша сөз айтпаса, сөздүн атасы өлөт (Макал). Кызматына *жараша* сүрдүүлүгүн арттырууда.

Караганда жандоочу өз ара *кара+ган+да* деген курамдык элементтерден турат. Талас суусу жайкы көрүнүшүнө *караганда* кыйла бөксөргөн, көк иримдүү шардын тунуктугу ушунчалык, түбүндөгү таштар даана көрүнүп жатты (К.Каимов). Башка кыздарга *караганда* кандайдыр экөөнүн көңүлү жакын эле (М.Элебаев). Ырас, эми мага *караганда* ал ошондой. Айтканына *караганда* жаман эмес.

II. ЧЫГЫШ ЖӨНДӨМӨНУ ТАЛАП КЫЛУУЧУ ЖАНДООЧТОР

Атооч маанисиндеги сөздөрдү аталган жөндөмө боюнча башкаруучу жандоочтор дээрлик функционалдык мааниде колдонулат. Буга төмөнкүлөр кирет.

Ары жандоочу азыркы түрк тилдеринде уңгу, мүчөгө ажырабайт, тарыхый жагынан ат атооч о, ол, ал менен тектеш, аяккы элементи – байыркы барыш жөндөмөнүн -ры мүчөсү.

Ары тактоочтук мааниде сүйлөм тизмегинде өзүнөн кийинки сөзгө таандык болуп айтылат да, негизинен, орун бышыктоочтун (сүйлөм мүчөсүнүн) милдетин аткарат: *Ары* отур, *ары* бас, *арыраак* барып тур. Береги кырка тоонун *ары* жагы Талас (тактоочтук мааниде).

Ары жандоочтук мааниде чыгыш жөндөмөдөгү өзүнүн алдындагы атооч сөздөрдү жандап, лексикалык маанисин жоготуп, төмөнкү грамматикалык маанини берет:

а) Мейкин-аралык мааниде: Мен *мындан* ары жүрө албайм. *Кыштактан* ары жүз метрдей барганда, ат чабарларды токтотту (Т.Сыдыкбеков). *Ары* жандоочуна *көздөй, карай* деген жандоочтор айкаштырылса, кыймыл-аракеттин багыттык мааниси такталат: *Сокулуктан ары карай* Карабалтаны көздөй кетти. *Суусамырдан ары көздөй* бет алгандай болду.

б) Мезгилдик мааниде, көбүнчө ат атооч сөздөр менен айкашат: Чыдабайм *мындан ары. Андан ары* кет.

Байламта маанисинде бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырат да күчөтүү маанисин берет: *Ары сөзмөр, ары жомокчу* адам. *Ары жалгыз, ары жаш* деп, сенин эркелигинди мен көтөрдүм (Т.Сыдыкбеков). *Ары досум, ары тууган* болуп калган эле (К.Жантөшев).

Ары жандоочунун ордуна кыргыз диалектилеринин айрым жерлеринде мунун фонетикалык варианты, *нары* колдонулат: *Токмоктон нары* кете албайт. *Нары билимдүү, нары өтүмдүү. Мындан нары* жол айрылат.

Бери жандоочу *ары* жандоочунун антониими, шилтеме ат атооч -бу менен -ры мүчөсүнүн айкалышынан турат (*кара: ары*).

Бери тактоочтук мааниде, *ары* сыяктуу

эле, бышыктоочтук милдетти аткарат: *бери кел, бери кара, берирээк кел, бериле* (этиш), *берки өйүз* (сын).

Айкашкан сөздөрдүн маанисине карай *бери* жандооч ролунда төмөнкүдөй грамматикалык мааниге ээ.

Мезгилдик мааниде: Көп жылдан *бери/далайдан бери/ала жаздан бери* көрө элекмин. *Эки күндөн бери* табы жок. Мен сизге *көптөн бери* айтып келем. *Алда качандан бери. Жанатан бери. Баятан бери* баласына каралашып байкап жаткан Абдрахман кереге тарапка ээк кагып, көзүн кысып койду (К.Каимов). Андан *бери* бир нече күн өттү.

-чан формадагы атоочтук менен айкашканда, багыныңкы сүйлөмдүн татаал баяндоочун уюштурат да, мезгилдик маанини билдирет: Ал больницадан *чыккандан бери*, Афет байкаган эмес эле (Н.Байтемиров). Атасы Петербургдан *келгенден бери* уулунун иши жакшы (Л.Толстой).

2. Кыймылдын тез, өтө ыкчамдык менен иштелген мезгилин көрсөтөт: *Арыдан бери* куржунду сөгүп жиберисти. Медведев пакетти *нарыдан бери* окуй салды (К.Жантөшев) (мында туруктуу айкалыш).

3. Мейкин-аралык мааниде: *Үйдөн бери* жети чакырым. *Ашудан бери* жол жакшы.

4. Зат атоочтор менен айкашып, мезгил, мейкиндик мааниде эмес, «*бүткүл, баардыгы, бүтүн*» деген маанини түшүндүрөт: Койдун өндөрүнөн *бери* билет. Көйнөгүнөн *бери* кызыл. Өсүмдүктү айдап өстүрүү агротехникасын түп-тамырынан *бери* карай жакшыртуу боюнча чаралар көрүлүүдө.

Илгери жандоочу чыгышы жагынан «*бет маңдай, чыгыш жак*» деген маанидеги ил + байыркы кездеги багытты көрсөтүүчү *-гару* мүчөсүнөн турат.

Илгери тактоочтук да, жандоочтук да мааниде колдонулат.

Илгери тактоочтук мааниде мезгилди, орунду билдирет: *Илгери* мен бала чакта. *Илгери* тур. *Илгери* карай умтул. *Илгери* сенин жашындагы балдар торпоктон түшчү эмес (Т.Сыдыкбеков). Тактоочтук маанисинде тийиштүү мүчөлөрдү кабыл алат: *Илгеркинин* алпы көп, алпынан да калпы көп (Макал). *Илгерки* заманда байлар байлыгына мас болгон. *Илгеркиңди* ойлосоң, сен экөөбүз ким элек? Бизде *илгерилештер* белгиленген.

Илгери жандооч катары, негизинен, эки маанини билдирет.

I. Мезгилдик мааниде: Мындан *илгери* болгон окуя. Бул жолду мындан эки жыл *илгери* салышкан. Мындан эки күн *илгери* үйүнө барып келүүгө суранып кеткен (К.Жантөшев). Ал башкаларынан *илгери* кеткен (Н.Байтемиров).

2. Салыштыруу мааниде: Жаман кишиден кийин, иттен *илгери* (Макал).

Илгери башка түрк тилдерине салыштырганда, кыргыз тилинде жандоочтук мааниде өтө сейрек учурайт. Мунун ордуна кыргыз тилинде мурун колдонулат. Сал.: өзбекче – гапиришдан *илгери*, башкырча – бынан *элгере*, кара калпакча – авылга баргандан *илгери*, кыргыз тилинде бу *мындан мурун* деген сөз аркылуу берилет.

Мурун/мурда да эки функцияда колдонулат. Мурун тактоочтук жана зат атоочтук мааниде колдонулуп, ага айрым сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жалганганда, бирди-жарым өзгөрүүгө дуушар болот. Мурун тактоочтук мааниде, мурда түрүндө зат атоочтук мааниде колдонулат. Сүйлөм тизмегинде сүйлөм мүчөлөрүнүн ар түрдүү функцияларын аткарат: Укчу элем *мурун* кабарын. Күн *мурун* даярдайт. *Мурда* айтсаң болмок экен. Сал.: *Мурунку* жаман ишинди, кийинки жерде таштагын.

Мурун/мурда жандоочтук мааниде чыгыш жөндөмөдөгү атоочторду жандайт, айкашкан сөзү менен бирге татаал сүйлөмдүн тутумунда мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарат. Жөнөкөй сүйлөмдүн тизмегинде мезгил бышыктооч болот: Кыш түшө электен *мурун* кел. Энекем бара электен *мурун*, мен бардым. Андан *мурун* көзүнө такыр көрүнбөгөн. ...кимди жазды экен сизден *мурун?* (Н.Байтемиров). Сен айтпастан мурда эле, толук түшүнгөнмүн. Элден мурун эңкейтип, белимди алды карылык, көкүрөктү көтөрткөн, желимди алды карылык (Токтогул). 1941 жылы согуш болоордон *мурун*, ал мектепти бүтүрүп чыккан (А.Токомбаев).

Кийин жандоочунун алгачкы формасы *-ке* (*ко – арт, арт жак+ин –* байыркы курал жөндөмөнүн мүчөсү), *з, с, й* тыбыштарынын бир-бирине өтүшүнө байланыштуу, түрк тилдеринде төмөнкүдөй варианттарда кездешет: бай. **түрк.** *ке ин* шор. *кезин*, каз., к. **калп, өзб.** *кейин*, кырг., алт., уйг. *кийин*; *кийин* тактоочтук жана жандоочтук мааниде колдонулат.

Тактоочтук мааниде сүйлөм тизмегинде орун, мезгил бышыктоочтун милдетин аткарат да, өзүнөн кийинки сөзгө, этиштик баяндоочко таандык болуп турат: Бир аз *кийин* болгулачы. *Кийин-кийин* өзүң аксакалга айланганда себебин түшүнөсүң. *Кийин* сезип кызара түштү (Н.Байтемиров). Кийин айтып берем. *Кийин* отур.

1. *Кийин* жандоочтук мааниде чыгыш жөндөмөдө турган атооч сөздөрдү жандайт, аны менен бирге мезгил бышыктоочтун милдетин аткарат: Арманым болбос эле ошондон *кийин*. Тең иштегенден *кийин*, тең эле көрбөйбү? (М.Элебаев). Эки-үч күндөн

кийин, экзамен башталат. Мындан *кийин* адам болом десең калп айтпа. Экөө ошондон *кийин* такыр катташпай калды. Эки-үч үйдөн *кийин* көрүнөт. Мен Биримкулдан *кийин* турам. Сен төрт кишиден *кийин* турасың.

2. *-гы* мүчөсүнүн жардамы аркылуу сын атоочко өткөндө да чыгыш жөндөмө менен айкашуу жөндөмдүүлүгү сакталат. Мен институтту согуштан *кийинки* жылдарда бүттүм. Тамактан *кийинки* сөздү унуткан жоксуңбу? (Л.Толстой).

3. *-ган* формадагы атоочтук сөздөргө таандык болуп айтылганда, мезгил же себепти билдирет. Жаз чыккандан *кийин*, мени кара жумушка салып, Беккулга кой кайтартты (М.Элебаев). Үч ай жүргөнүмдөн *кийин*, бир күнү Элебес келип мени алып кетти. Жол жөнүндөгү маселе чечилгенден *кийин*, Керимбек алар менен *кыйлага чейин* аңгемелешип отурду (Н.Байтемиров). Эмнеге ыйлайын, өтүп кеткенден *кийин*. Атай анын жүрүш-турушун Маматтыкына биринчи жолу баргандан *кийин* гана байкады. Шашпа, мен кеткенден *кийин* эле кетээрсиң (М.Элебаев). Ал келбей калгандан *кийин*, мен барган жокмун. Алар иштеп жаткандан *кийин*, биз карап тура албадык.

Кыргыз тилинде да заттык жана жандоочтук мааниде колдонулат. Ушу өзгөчөлүгү менен жогоруда көрсөтүлгөн жандоочтордон айырмаланып турат. Башка түрк тилинде *соң* тактоочтук мааниде жыш кездешет, өзгөчө казак тилинде: *Соң* кел. *Соң* сөйлесермиз.

Соң заттык мааниде *кийин* сыяктуу сүйлөмдүн ар түрдүү мүчөлөрүнүн милдетин аткарат: Биринчи китептен оку... Он эки тулпар *соңунда*. Ар дайым койдун *соңунда*. Төлдүн *соңу* куба кой, жаныбарым тура кой. Мен уялбайм балам жок деп *соңумда*, Жал-жал күйгөн жарым жок деп *оңумда* (А.Осмонов). Мен анын *соңунда* бараттым, анын *соңунан* келдим. *Соңкусун* бышыкта. *Соңураак* кел.

Жандоочтук мааниде *соң* мезгил, себеп мааниде колдонулат.

1. Мезгил маанисинде: Кыңыр иш кырк жылдан *соң* да билинет (Макал). Тамактан *соң* кызматка кириштик. Бир аздан *соң* келчи.

Соң жандоочу *-ган* формасындагы атоочтук сөздөр менен да айкашып, мезгилди көрсөтөт да, чыгыш жөндөмөнү кабыл алып да, албай да колдонула берет: Телефондун трубкасын коюп койгондон *соң*, каадасынча үй ичинде көңүлдүү басты. Үйгө кирип азга отурган *соң*, апаң кайда кеткен деп сурады (Н.Байтемиров). Бир аз минута өткөндөн *соң*, араң тынчыды. Карылык кууп жеткен *соң*, Кайран өмүр өткөн *соң*, Кара чым басып денеңди, Калаарсын жердин жайында (Токтогул). Келген *соң* лекция окуду.

2. Себеп мааниде: Тойгондон *соң* токтунун эти топурак татыйт. Ал келбей калган *соң*, мен кайра бардым (себеп). Ушул эле мисалга *качан?* деген суроону берсек, мезгилдик маанини бериши мүмкүн: Өзүм жалгыз бой болгон *соң* отунга келдим (себеп).

Айрым учурда *соң* жандоочунун мезгилдик, себептик маанилерин ажыратыш практикада кыйынчылык туудурат. Мындай учурда жалпы сүйлөмдүн кырдаалына карап, туура суроо берип, талдоо керек.

Соңдун ордуна, синоним катары «*-гандыктан*» колдонушу мүмкүн.

Кийин жандоочу менен *соң* лексикалык мааниде экөө катар айтылышы мүмкүн: Дурус чыкса, *кийин соңку* күлө жүргөнгө жакшы. өлүк-тириликти аралаштыра сүйлөгөн жакшы, жазып-тайып көзүң жумулуп кетип, быякка көмүлсөң, *кийин соң* өйдө карай албаспыз.

Башка (бөлөк/бөтөн, өңгө/өзгө) жандоочу баш деген зат атооч *-га* мүчөсүнүн айкалышынан куралган. *Кийин*, уңгу, мүчөгө ажырагыс болуп, сын атоочко өтүп кеткен. Формасы жагынан барыш жөндөмөдө турган *баш* зат атоочу менен окшош: Башка келгенди көз көрөт деген сүйлөмдө башка уңгу, мүчөгө ажырайт, сал.: башка киши; (муну уңгу, мүчөгө ажыратууга болбойт).

Башка сын атоочтук мааниде сүйлөмдүн жалпы кырдаалына, алган ордуна карай, сүйлөм мүчөлөрүнүн төмөнкүдөй милдетин аткарат:

1. Затташкан мааниде ээлик милдетти аткарат: *Башкалар* деле ошентет го? *Башкалар* сүйлөсүн.

2. Аныктоочтук мааниде: *Башка* иштер менен алек. Мен *башка* балдарга караганда, ага жакын элем.

3. Бышыктоочтук мааниде орун тактоочтун милдетин аткарат: Бул өгүздү *башка* байла.

4. Алган ордуна карай баяндоочтук милдетти да аткарат. Азыр ишке талап – *башка*. Көрсө, иш *башка* экен.

Функционалдык жандоочтук мааниде.

Башка жандоочтук мааниде өзүнүн алдындагы сөзгө таандык болуп айтылат да, төмөнкүдөй грамматикалык мааниде колдонулат.

1. Сүйлөм тизмегинде *башка* жандоочу айкашкан компоненттери менен биригип келип, лексикалык маанисин жоготот да, сөз болуп жаткан субъекттин катышуусунан тышкары, ал катышпаган, бөлөк кыймыл-аракетти билдирет: Анткен менен Биримкулдан *башка* бир жигитти теңине алган эмес. Андан *башка* дүйнөдө ал сүйүүчү жигит туула электей, таба албачудай көрүнчү. Сага өзүңдөн *башка* эч ким керек эмес. Мындан *башка* эмне керек?

2. *Башка* жандоочунун синоними катары *өзгө, өңгө* (сын), *бөлөк* (зат) жана *бөтөн* (сын) деген сөздөр чыгыш жөндөмөдөгү сөздөрдү жандап функционалдык мааниде пайдаланылат. Бирок *башка* жандоочуна караганда сейрек колдонулат, өзгөчө *бөтөн* менен *өңгө*: Атасынын минээр атынан *бөлөк/атынан башка* эч нерсеси жок. Мындан *өңгө/мындан бөлөк/мындан башка* айтар сөзүм жок, сал.: өзүңдөн *өзгө/өңгө/бөтөн* кимге айтам. Мында стилдик жагынан жатык эместиги байкалат. Ошондуктан мындай учурда *башка* же *бөлөк* колдонулганы дурус: өчөшкөн жандай тил катпай, өзүңдөн *башка/өзүңдөн бөлөк* кимге айтам (А.Токомбаев). Менден *бөлөк/башка* эч ким билбейт.

Баштап жандоочу чакчыл этиштик жана функционалдык жандоочтук мааниде колдонулат. Морфологиялык жагынан *башта* этиши менен чакчыл *-ып* мүчөдөн турат.

Жандоочтук мааниде айкашкан сөздөрүнүн семантикасына карай төмөнкүдөй грамматикалык мааниге ээ:

1. Убакыт маанисиндеги сөздөр менен айкашып, кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгилден тартып башталганын көрсөтөт: Эртеңден *баштап*, жумушчуларга эмгек берилет. Ошол күндөн *баштап* унутпайм (Т.Сыдыкбеков). Бизге бирге кошулуп иштегенден *баштап*, ал экөөнүн ортосундагы мамиле ушул (К.Жантөшев).

2. Энчилүү аттар менен айкашканда, бирөө баш болгон топту түшүндүрөт: Матай *баштап* Сагынбек, Жукеш, Жаманбек – төртөө суу жыгып келгени кетишкен (К.Жантөшев). Алкожо *баштап* келе жатышат. Керим *баштап* биздин үйгө келишти.

3. *Баштап* жандоочунун мезгилдик жана мейкиндик маанисине тартып жандоочу синонимдеш: Ата мекендик согуш башталгандан *баштап/тартып* аягына чейин согуштун өзүндө болдум.

Тартып жандоочу, *баштап* сыяктуу эле, *тарт+ып* элементтеринен куралган, чакчыл этиштик жана жандоочтук мааниде колдонулат: Кереге *тартып*, үй тиккен. Тулпарды камчы менен такымга *тартып* жиберди. Үзөңгүдөн *тартып* жиберди. (Мында лексикалык маанисинде).

Жандооч катары «*андан бери, ошондон тартып*» деген чектик маанини билдирет: Март айынын биринчи күндөрүнөн *тартып*, апрель айынын экинчи жарымына чейин графикте белгиленген көмүрлөр бир жарым эсе ашык чыгарылып турду (С.Сасыкбаев). Бул колхоз уюшкан күндөн *тартып*, мен малчы болуп иштейм. Бул адам кайгылуу кабарды уккандан тартып, санааркап, ойчул болуп кетти. Оруу жыюу башталгандан *тартып*, бизде тыным жок (Ч.Айтматов).

Келген кишинин кийген кийиминен *тарта*, үнү чыкканга дейре тескейт (Н.Байтемиров).

Тартып тарта формасында кездешиши мүмкүн: Тамак жей баштагандан *тарта/тартып* оңоло баштады.

Көрө/көрөк/көрөкчө жандоочу *көр+а* элементтеринен турат. Ушул калыбында чакчыл катары, татаал этиштин курамынан гана кезигет: *Көрө* сала ыйлап жиберди.

Жандоочтук функцияда айкашкан сөздөрү менен биригип келип, салыштырууну билгизет: Мындан *көрө*, ал жакшы. Ишим калгандан *көрө*, ашым калсын. Сен менден *көрө* кичүүсүң го. Ошентип тирүү жашагандан *көрө* өлгөн оң (Н.Байтемиров). Бекерчиликке кызыкпай, андан *көрө*, оку, билим ал.

Талданганда жандоочтун синоними катары *көрөк/көрөкчө* колдонулат: Андан *көрөкчө* ага жардам берүүм оң. Ушундай атты урунгандан *көрөк...* *А көрөкчө (андан көрөкчө/андан көрөк/андан көрө)* унчукпай койгонду каалайм (Н.Байтемиров). Экөөнүн көз карашында бир-биринен коркуудан *көрө*, чочуркоо бар («Ала-Тоо» журналынан). Андан *көрөк* баягыны алып чыкпайсыңбы, бөлүшөлү (М.Элебаев). Андан *көрөкчө* өзүңдү бек карма («Кыргызстан маданияты»).

БАЙЛАМТАЛАР

Сүйлөм менен сүйлөм, сүйлөм тизмегиндеги бир сөз менен экинчи сөз түрдүү жол аркылуу өз ара байланыш жасайт. Аларды **бири-бири менен байланыштыруудагы грамматикалык негизги каражаттардын бири – байламталар:** Мария да анча эмес, *а* тигил безилдеген Акия Чаргын байкушту оттон алып, сууга салып жатат (Т. Сыдыкбеков). Анын артынан жабалактап келе жаткан майда көчтөр Түлкүбек менен Атабектин ишин кылган малайлардыкы жана кара күчүн жумшап бектердин көзүн караган бечара саанчылардыкы (К. Жантөшев).

Байламталар белгилүү бир лексикалык мааниге ээ эмес, ошондуктан өзүнчө колдонулбайт, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албайт, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара байланыштыруу кызматын аткарат. Ошол себептүү алар кызматчы сөздүн тобуна кирет: Мал-жан жана көч жоготуп издегендер толуп кетти, *бирок* Батма менен Ажарды издеген жан болгон жок (К.Баялинов). Койлор *да*, уйлар *да*, жана жылкылар да кыштан ойдогудай эттүү чыкты, ошон үчүн малчылардын көңүлү куунак (Н.Байтемиров).

Кээ бир байламталар (*жана, себеби ж.б.*) өзүнүн толук маанисинде колдонулуп, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара берет: Анын

себеби эмнеде? Айдар жана келип кетти ж.б.

Жандоочтор менен бөлүкчөлөр сыяктуу байламталар да түпкү теги боюнча өзүнчө мааниге ээ болгон бүтүн сөздөр (зат, сан, ат атооч, этиш) болгон. Жүрө-жүрө алгачкы маанилеринен ажырап, кызматчы сөздүн милдетин аткарып калган. Мисалы, *себеби* байламтасы араб тилинен кирген *себен* (зат атооч) жана *-ы* (III жактын таандык мүчөсү) элементтеринен турат. Түпкү теги боюнча бүтүн сөз болгондуктан, ал байламталык функциясы менен катар кээде өзүнүн алгачкы толук маанисинде да колдонулуп калат: Эч кандай *себеби* жок. Ушу сыяктуу эле жана байламтасы жөнүндө да айтууга болот: *жан+ -а, жан -* кайра кайтуу маанисиндеги этиш (баарысы үйгө жанды; шишик жанды; сөздөн жан; жишти жандырба), буга чакчыл *-а* мүчөсү жалганып, *жана* байламтасы жасалган. Бул сөз семантикалык жагынан өнүгүп, тактоочтук мааниде да колдонула турган болуп калган: *Жана* эле келди. *Жана* эле айтпадымбы ж.б.

Ошондой эле *анткени* сөзү да *аны+эт+кен+и* бөлүктөрүнөн турат, кийин тыбыштык жагынан кыскарып, алгачкы маанисинен алыстап, байламталык милдетти аткарып калган.

Кыргыз тилиндеги байламталар тутумуна карата *жөнөкөй байламталар, татаал байламталар* болуп эки топко бөлүнөт.

Жөнөкөй байламталар. Бул топко бир сөз катары колдонулган байламталар кирет: *ары, ары, нары, анткени, андыктан, ошондуктан, бирок, болбосо, да, дагы, дале/деле, жана, же, не, эгер* ж.б.; Мына бул кара дарыны жарасына сүрт, *а* бул кызыл дарыны ичир (К.Жантөшев). Байгаранын бүркүтү ары жаш, *ары* алгыр бүркүт. Үч күндөн кийин күн ачылды, *бирок* ой-тоо, жер-суунун баары кар (К.Баялинов). Ал саламыңды алик алат, *же* алик албайт (К.Жантөшев).

Татаал байламталар. Буга бир нече сөздүн тизмегинен турган байламталар кирет: *ал эми, анткени менен, андай болсо, антсе да, ошентсе да, ошондой болсо да, ошондой болгону менен, бирок да, же болбосо, жана да, ошол себептүү, ошон үчүн, неге* десе жана башкалар: Көбүнчө мен бул ишти шүүдүрүм кыроо көбүрөөк түшкөн кезде гана иштеп көрдүм, *неге десең* жайкы бүрдүү көк чөпкө шүүдүрүм түшсө, тамырдагы чөптүн күчү учуна чыгат (К.Баялинов). Айша тез эле чырт дей түшөт, *анткени менен* ичинде кири жок, ак көңүл.

Кээ бир байламталар сөз менен сөздү же сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу милдетин аткарат:

1) Сөз менен сөздү же сүйлөм менен сүйлөмдү тутумдаштыруучу байламталар:

ары/нары, да/дагы, дале/деле, жана, же, не, же болбосо, менен; Ары тууган, *ары* ата-бала болуп калган эле (К.Жантөшев). Алымбайдын колундагы жогортон берилген күбөлүк кагазы *нары* өтүмдүү, *нары* закондуу болуп калды (М.Абдукаримов). Малды *да*, жанды *да*, өсүмдүктөрдү *да* кар баскан (К.Баялинов). Киймим бүтүн, *ары* кардым ток. Силер мен жөнүндө кам жебегиле (К.Жантөшев).

2) Сүйлөм менен сүйлөмдү гана тутумдаштыруучу байламталар: *а, ал эми, анткени/анткени менен, ошенткени менен, андыктан/ошондуктан, андай болсо да/антсе да/ошентсе да, бирок/бирок да, болбосо, ошол үчүн/ошон үчүн, ошол себептүү, неге десең, эгер* ж.б.; Достор ошентип бирден чогулуп көрүштү, *а* атасы менен энеси болсо Аксамайдын айтканына макул болушту (К.Жантөшев). Андан төрөлгөн алп, калмактан келген кара дөөнү өлтүрүп, кыргыздын кыйрын сактады деген кеп бар, *ал эми* сиздер кантээр экенсиздер? (Т.Сыдыкбеков). Балдарын жоодон сактамакчы болуп, канаты менен жыланды чаап өттү, *бирок* аны жылан тоотподу (К.Баялинов). Старший лейтенант Ивановдун «бүгүн кызыл флотчуларды стройго тургуз» деген приказ алдым, *анткени* мен ошол күнү командадагы жооптуу дежурный элем (К.Баялинов).

Сүйлөм менен сүйлөмдү тутумдаштыруучу байламталар байланыштыргыч тынымга (пауза) жана ажыраткыч тынымга ээ.

Алар сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара байланыштырып келгенде, ал эки сүйлөм байланыштыргыч тыным аркылуу да айтылат. Мындай учурда байламта байланыштыргыч тынымга ээ болот да, ар бир жөнөкөй сүйлөмдөрдүн аралары үтүр менен ажыратылат: Ажар күн-түн энесинин кашында, *бирок* шордуу Ажардын тилеги кабыл болбоду (К.Баялинов). Жок балдар, анда ачтан өлүп калаар, *же* аны карышкыр жеп кетээр (К.Баялинов). Зейнеп апа кызынын үйдөн алысташын жактырган жок, *бирок* Саадат өз билгенин бербей, көгөрүп туруп алды (Ч.Айтматов).

Кээде байламта аркылуу тутумдашкан сүйлөмдөрдүн биринчисинин аягына чекит коюлат да, экинчи сүйлөм байламта менен башталып жазылат; оозеки кепте ал эки сүйлөм бири-биринен бөлүнүп, ажыраткыч тыным аркылуу айтылат. Мындай учурда байламта ажыраткыч тынымга ээ болот: өлтүрүш мүмкүн эмес. Анткени вазирлер кайтарып турат. *Ошондуктан* уурунун башчысы менен жарашууну ойлоду (К.Жантөшев). Булар ишти кызуулата беришти. Бирок күн ачылган жок (Т.Сыдыкбеков). Мааты, Адыл жана башкалары үй-бүлөсү менен мени

зордуктап, алып бара жатканда, атышып колго түшөт. *Бирок* кандай атышып, кантип колго түшкөндүгү эмгиче маган табышмак. *Анткени* качып калганда, жанын куткаруу үчүн Жума мени таштап жиберет. *Бирок* мен жерге катуу тийгендиктен, эсим ооп калат (К.Жантөшев).

Байламталардын сүйлөм тизмегиндеги мааниси, аткарган милдети бирдей эмес. Кээ бир байламталар аркылуу тутумдашкан эки сүйлөм бул жагынан бири-бирине карата тең байланышта болот да, натыйжада алардын кайсынысы баш сүйлөм, кайсынысы багыныңкы сүйлөм экендигин так аныктоого мүмкүн болбой калат. Тескерисинче, кээ бир байламталар аркылуу тутумдашкан эки сүйлөмдүн бири экинчисине карата маани жана кызмат жактан багыныңкы, көз каранды абалда болуп, андан баш жана багыныңкы сүйлөмдү дээрлик жеңил ажыратууга болот: Түнкүсүн вазирлериңиз үйдүн бул тарабын кайтарсын, *а* бул жаккы тарапты мен өзүм кайтарам (К.Жантөшев). Муну ойлогондо Ажардын жүрөгү ийне менен сайгандай тыз дей түшөт, *анткени* бүгүнкү күйөө боло тургандын бир эмес, эки аялы бар (К.Баялинов). Биринчи кошмо сүйлөмдөн баш жана багыныңкы сүйлөмдү табууга болбойт, себеби алар бири-биринин мезгилин, же себебин, же шартын жана башка учурларын көрсөтө алган жок, ошондуктан андагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара бирдей даражада колдонулду. Ал эми экинчи кошмо сүйлөмдүн курамындагы «Муну ойлогондо Ажардын жүрөгү ийне менен сайгандай тыз дей түшөт» деген баш сүйлөмгө берилүүчү эмне үчүн? эмнеликтен? сыяктуу суроого андан кийинки сүйлөм жооп болуп түштү да, айтылуучу ойдун себебин көрсөттү. Ошондуктан экинчи сүйлөм баш сүйлөмгө көз каранды, багыныңкы абалда. Демек, байламталар жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара тутумдаштырууда бирдей кызмат аткарбайт. Ушуга байланыштуу алар маанисине, аткарган милдетине карата *багындырбас* жана *багындыргыч* байламталар болуп эки топко бөлүнөт.

БАГЫНДЫРБАС БАЙЛАМТАЛАР

Багындырбас байламталар: *ал, ал эми, ары/нары, да/дагы, дале/деле, бирок/бирок да, жана, жана да/жана дагы/жана дале, антсе да, ошентсе да, ошондо да/ошондо дагы, анткени менен/ошенткени менен, ошондой болгону менен, ошондой болсо да, же/же болбосо, болбосо.*

Бул аркылуу өз ара тутумдашкан сөз-

дөр, сүйлөмдөр бири-бирине карата бирдей даражалуу тең байланышта болот: Бакшагы турат, *а* жаман үйлөр жоголуп, анын ордуна заңгыраган сонун жаңы үйлөр тургузулган (К. Жантөшев). Ак көңүлү кармаган күнү бир сындырым нан берет, *болбосо* кезээртип эчтеме бербей тим коёт (К. Баялинов). Бектурган итти таш менен ургулады, *бирок* ит өжөрлөнүп арсылдап, асылып жатты (А.Токомбаев). Мария обонун созо-созо кесени колуна алды да кымызды мелтиретип Мыскалга сунду (Т.Сыдыкбеков).

Кээ бир багындырбас байламталар аркылуу өз ара тутумдашкан сөздөр, сүйлөмдөр ырааттуулук маанисин билдирет; кээ бирөөлөрү өз ара карама-каршы же божомол түрүндөгү катышта болушат. Ушуга байланыштуу алар *байланыштыргыч, каршылагыч* жана божомолдогуч байламталар болуп өз ара үч топко бөлүнөт.

Байланыштыргыч байламталар: *ары/нары, жана/жана да/жана дагы, да/дагы, дале/деле, менен.* Булар аркылуу тутумдашкан сөздөр же сүйлөмдөр өз ара ырааттуулук маанисинде болушат: *Ары* тууган, *ары* ата-бала болуп калган эле (К.Жантөшев). Кубатты *жана дагы* бир жигитти бир топ мал менен түн катырып бир коктуга качырып, жашырышты (К.Баялинов). Жалгыз кызы ага көрк *дагы*, караан *дагы* болгонсуйт (К.Жантөшев). Айтсам *дале*, айтпасам *дале* белгилүү го. Шаар *дагы*, кыштак *дагы*, кала берсе капчыгайдын аралары *дагы* эчак электрлешкен («Советтик Кыргызстан»). Күн кеч *жана* туман *да* каптады (К. Баялинов).

Бул байламталардын ичинен (*дагы, дале, деле*) саналып айтылган бир өңчөй сөздөрдүн араларында жана аны байланыштырбай сүйлөм ичиндеги тигил же бул сөздөн кийин келсе, же сүйлөм аягында келсе, байламталык ролунан ажырайт да, бөлүкчөлүк милдетти аткарып калат: Бетпак чал, сен *да* мында экенсиң *да?!* (Ж.Бөкөнбаев). Өлсөм дагы көздөгөн максатымдын аягына чыгуум керек (Н.Байтемиров). Окуйм десең окуйсун *да!* (К.Баялинов). Балтабай Финляндия согушуна катышкан, андан соң ал кенже офицерлерди даярдоо окуусунда *да* болгон (К.Баялинов). Жайнап турган дасторконго коноктор *дагы*, үй ээси *дагы* көңүл бурушпастан, комузчунун черткен күүсүнө көңүл бурушат (К.Каимов). Мен *деле*, сен *деле* бир кыштактын балдарыбыз го, ошондуктан ысыгыбызга күйүшүп, суугубузга тоңгонубуз дурус эмеспи (К.Жантөшев).

Каршылагыч байламталар: *а, ал эми, бирок, антсе да, ошентсе да, ошондо да/ошондо дагы, анткени менен/ошенткени менен, ошондой болсо да, ошондой болгону менен.* Бул байламталар карама-каршы

маанидеги сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылат: Кыркыбыз сизге кырк тай берели, *а* кандын дүнүйөсү болсо чыпчыргасы коробостон көбөйө берсин (К.Жантөшев). Ошентип, аз-аздан жигит көнүгө баштады, *ошондой болсо да* чал аны өтө аяды (А.Токомбаев). Түн кирди, *бирок* сулуу ай алтын бууга боёлуп, чыгыш жактан көтөрүлдү (К.Баялинов).

Божомолдогуч байламталар: *же'*, *же болбосо*, *болбосо*. Булардын ичинен *же*, *же болбосо* сөз менен сөздү же сүйлөмдү тутумдаштырат. Ал эми *болбосо* сүйлөм менен сүйлөмдү гана байланыштырат. Бул байламталар эки нерсенин, окуянын бири иш жүзүнө ашаарын билдирет: Биздин атабыздын үйү ушул болуу керек, *же* бул эмеспи? (К.Жантөшев). Кээде ал чарчаганына карабастан *же* аптекага, *же* ларёкко чуркап кетет (К.Баялинов). Какылдак уктай албай жатып, жаңыдан дылдырап көзү илинип бараткан: *не* улуган бороон урабы, *не* сапар келген жолоочу кагып, терезе тык-тык этет (Т.Сыдыкбеков). Өзүң айтканың абдан жакшы болду, *болбосо* иш чатакка айланат беле дейм (К.Жантөшев). Алар жеринен эле бирге чыккан өздөрүнчө топ бекен, *же* кызмат аткарып саякатта жүргөн балдарбы? (Т.Сыдыкбеков). Ал тиги жыргалчылыкка ыксырап келе жаткандай, *же* узак жолдо ысык күнгө талыкшып, каалгып келе жаткандай, *же* болбосо терең кыялдын дарыясында кулач уруп бара жаткандай (А.Токомбаев).

БАГЫНДЫРГЫЧ БАЙЛАМТАЛАР

Багындыргыч байламталардын тобуна төмөнкүлөр кирет: *анткени*, *себеби*, *неге десең*, *эмне үчүн десең*, *андыктан/ошондуктан*, *ошон үчүн/ошол үчүн*, *ошол себептүү*, *ошонун натыйжасында*, *эгер/эгерде*, *кандай* – (*ошондой*), *канча* – (*ошончо*), *канчалык* – (*ошончолук*) ж.б. Булар аркылуу тутумдашкан сүйлөмдөр бири-бирине мааниси жана байланышуу жолдору боюнча көз каранды болот. Тактап айтканда, бири негизги ойду ээлеп, айтылуучу ойдун натыйжасын билдирсе, бири анын кандайдыр бир кырдаалын (себебин, шартын жана башка учурларын) билдирет: Тойчубек жолун анчалык узарта албады, *неге* десең бет алдынан аркырап бороон урууда (К.Баялинов). Бул мисалдагы «Тойчубек жолун анчалык узарта албады» деген сүйлөм негизги ойду туюндуруп, айтылуучу ойдун натыйжасын билдирди, ошондуктан бул сүйлөм – *баш сүйлөм*. Экинчи сүйлөм ошол баш сүйлөмдөгү

айтылуучу ойдун себебин билдирди.

Багындыргыч байламталар маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай *себеп байламталар*, *шарттуу байламталар* жана *салыштырма байламталар* болуп үч топко бөлүнөт.

Себеп байламталар: *анткени*, *себеби*, *неге десең*, *эмне үчүн десең*, *андыктан/ошондуктан*, *аның үчүн/ошон үчүн*, *ошол себептүү*, *ошонун натыйжасында*.

Бул байламталар аркылуу тутумдашкан сүйлөмдөрдүн бирөө баш сүйлөм болот да, экинчиси андагы айтылган ойдун себебин көрсөтөт: Биз чебердеп алга жылуубуз керек, *анткени* душман бизден алыс эмес (Т.Сыдыкбеков). Бара турган жерибиз али да болсо алыс, *ошон үчүн* тездешибиз керек.

Себеп байламталар аркылуу баш сүйлөм менен тутумдашкан багыныңкы сүйлөмдөрдүн алган орду бирдей эмес:

1) *Анткени*, *себеби*, *неге десең*, *эмне үчүн десең* сыяктуу байламталар аркылуу баш сүйлөм менен байланышкан багыныңкы сүйлөмдөр дайыма баш сүйлөмдөн кийин айтылат: Жолойго жардам берип кармашууга эч бир жылкычы даабады, *анткени* Жолойдун төмөн асты бийик аска (К.Жантөшев). Жалбарып олтурган Токтогул түндө түш көрүүгө мүмкүн эмес эле, *себеби* ал таң атканча кирпич ирмеген эмес (А.Токомбаев). «Мындан бир нече жыл мурда көзүм көрчү эмес эле» деген анын сөзүнө ишене алганым жок, *эмне үчүн* десең Коваленконун көзүндө ал оорунун эч бир белгиси жок (К.Баялинов).

2) *Андыктан*, *ошондуктан*, *аның үчүн*, *ошон үчүн*, *ошол себептүү* сыяктуу себеп байламталар аркылуу баш сүйлөм менен тутумдашкан багыныңкы сүйлөмдөр ар дайым баш сүйлөмдөн мурда колдонулат: Жаз айлары ысык болду, *ошон үчүн* чөп эрте куурады. Электростанция Волга дарыясынын тармагындагы сайга салынат, *ошондуктан* ал сай Волга дарыясынан бийик көтөрүлөт (К.Баялинов). Күз болсо аяктап бара жатат, *аның үчүн* кышка дагы мыкты даярдана башташыбыз керек (Н.Байтемиров).

Шарттуу байламталар: *эгер*, *эгерде*. Бул байламта катышкан багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү менен аяктайт да, баш сүйлөмдө айтылган ойдун шартын көрсөтөт; ал эми эгер байламтасы ал шарттык маанини дагы да күчөтүп көрсөтөт.

Шарттуу байламта көбүнчө багыныңкы сүйлөмдүн баш жагынан орун алат: *Эгер* макул дейт экен, азыр эле алып кете койгула (Н.Байтемиров). *Эгер* бул айтканымы аткарбасаңар, анда мени менен илээшип убара болбогула (К.Жантөшев). *Эгерде* сен бир ишке макул болсоң, ошондой катты аласың (К. Баялинов).

Шарттуу байламталар баш сүйлөм менен

1 Же байламтасы не, жаки формаларында да колдонулат.

багыныңкы сүйлөмдү өз ара байланыштыруу үчүн да кызмат кылат. Бул учурда баш сүйлөм мурда, багыныңкы сүйлөм кийин колдонулат: Калган сөздү өзүң эпте, *эгер* достошолу десе (К.Жантөшев). Менин жагдайым ушул, аксакал, *эгер* билгиңиз келсе (М. Жангазиев).

Айрым учурда *эгер*, *эгерде* байламталарынын баяндоочу шарттуу ыңгайдан болгон багыныңкы сүйлөмгө кошуп айтууга мүмкүн болсо, айрым учурда антип айтууга мүмкүн болбойт. Ал бөтөнчөлүктөр төмөнкү учурлар менен байланыштуу:

1) Баяндоочу шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү менен аяктаган сүйлөм шарттык маанини билдирсе, сүйлөмгө *эгер*, *эгерде* деген байламтаны кошуп айтууга болот: Мен келсем, сен үйүңдө болосуңбу? Мындагы *мен келсем* деген сүйлөмгө *эгер*, *эгерде* деген байламталарды кошуп сүйлөөгө мүмкүн, анткени бул сүйлөмдө шарттык маани бар.

2) Баяндоочу шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү менен аяктаган сүйлөм айрым учурда шарттык маани эмес, мезгилди көрсөтөт. Мындай учурда ал сүйлөмгө *эгер*, *эгерде* байламтасын кошуп айтууга болбойт: Мен келсем, сен үйүңдө жок экенсиң. Мындагы *мен келсем* деген сүйлөмгө *эгер*, *эгерде* деген байламтаны кошуп айтуу мүмкүн эмес, анткени бул сүйлөм шартты эмес, мезгилди көрсөтүп турат.

3) Татаал сүйлөмдүн тутумундагы шарттуу багыныңкы сүйлөмгө *эгер*, *эгерде* байламталарын катыштырып айтууга мүмкүн болгон күндө да, кээде алар кошулуп айтылса, кээде кошулбай айтыла берет. Анткени андай сүйлөмдөрдө шарттуулук маани, негизинен, *-са* мүчөсү аркылуу берилет, ал эми *эгер*, *эгерде* байламталары ошол шарттык маанини күчөтүп, тактап гана көрсөтөт. Ошондуктан шарттык маанини дагы да күчөтүп, тактап берүү керек болсо, сүйлөм тизмегине ал байламталар кошулуп айтылат да, андай максат коюлбаса, кошулуп айтылбайт: Илгерки заман *болсо*, балам, сен эчтемеге жарабас элең. *Эгерде* ал аман болуп, баласынын өлгөнүн билген болсо, байкуш эмне болоор эле? (К.Баялинов).

Салыштырма байламталар: *кандай* – *ошондой*, *канча* – *ошончо*, *канчалык* – *ошончолук*. Булардын ичинен *кандай*, *канча*, *канчалык* байламталары багыныңкы сүйлөмдүн тутумунан, *ошондой*, *ошончо*, *ошончолук* дегендери баш сүйлөмдүн тутумунан орун алат да, баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдөр бири-бирине салыштырылуу – өлчөө маанисинде колдонулат, бирок алар өз ара көпчүлүк учурда салыштырма байламталар аркылуу эмес, интонация аркылуу байланыш жасайт: Сууктун ызгаары жаш балдарга *кандай*

баткан болсо, чоңдорго да *ошондой* баткан. Чоңдор *кандай* кыйналса, жаш балдар да *ошондой* кыйналган (К.Баялинов).

Салыштырма байламталар аркылуу баш сүйлөм менен тутумдашкан багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү менен аяктайт. Ошондуктан ал сүйлөм шарттуулук же мезгилдик маанисинен да алыстабайт, бирок анын тутумунда салыштырмалуулукту билдирүүчү *кандай*, *канча*, *канчалык* деген байламталар, баш сүйлөмдүн тутумунда бул байламталарга жооп катары салыштырылып айтылган *ошондой*, *ошончо*, *ошончолук* болгондуктан, багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөм өз ара салыштырмалуулук маанини да камтыйт: Кайсы жерин *канчалык* катуу сүрсө, ал жери *ошончолук* отко кактагандай ысыды (А.Токомбаев).

Салыштырма байламталардын сүйлөм тизмегинен алган орду туруктуу эмес. Айрым учурда баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн араларында, көпчүлүк учурда баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдөгү ээ менен баяндоочтордун араларында, кээде бири багыныңкы сүйлөмдүн башында, бири баш сүйлөмдүн башында колдонула берет: *Канчалык* мээнет кылсаң, *ошончолук* үзүрүн көрөсүң (Макал). Төө *канча* болсо, анын жүгү да *ошончо* (Макал). Карып жолдошу Бектурга *канчалык* жардамдашса, ал ага *ошончолук* ыраазы болду.

БАЙЛАМТАЛАРДЫН СҮЙЛӨМ ТИЗМЕГИНДЕ КОЛДОНУЛУШУ ЖАНА ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

Ар бир байламтанын сөз менен сөздү же сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара тутумдаштыруу кызматы бирдей эмес. Ошого байланыштуу андагы тыныш белгилеринин коюлушунда да айрым бөтөнчөлүктөр бар. Ал бөтөнчөлүктөр төмөнкүлөргө байланыштуу: *жана*, *менен*, *ары/нары*, *да/дагы/дале/деле*, *же/не/же болбосо* сыяктуу байламталар сөз менен сөздү же сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара байланыштырат жана тыныш белгилеринин коюлушу төмөндөгүдөй учурга негизделет:

1) *жана*, *менен* байламталары эки сөздү гана өз ара тутумдаштыра алат, бирок ал сөздөрдүн араларында эч кандай тыным болбойт. Ошондуктан ал сөздөрдүн аралары үтүр менен ажыратылбайт: Асан *жана* Ашыр. Асан *менен* Ашыр.

2) *ары/нары*, *да/дагы/дале/деле*, *же/не*, *же болбосо* сыяктуу байламталар эки же андан көп бир өңчөй мүчөлөрдү тутумдаштырат, бирок *дагы*, *дале*, *деле* байламталары өзүнүн алдындагы сөзгө, *ары/нары*, *же/не*, *же*

болбосо өзүнөн кийинки сөзгө таандык болуп айтылат. Ошондуктан да (*дагы, дале, деле*) экиден көп бир өңчөй мүчөлөрдү тутумдаштыра турган болсо, бул байламтанын эң акыркысынын башкасынан кийин үтүр коюлат: Мен *дагы*, сен *дагы* бир айылдын кишисибиз (Т.Сыдыкбеков). Ар бир нерсенин оңу *да*, тетириси *да* болот (М.Абдукаримов). Көгү *да*, кызылы *да*, сарысы *да* бар. Алды жактагы көрүнгөн караан уй, *же* жылкы, *же* бодур тал болуу керек, анткени көрүнүшү ири (Н. Байтемиров).

3) *жана, ары, да, же, же* болбосо деген байламталар сүйлөм менен сүйлөмдү да байланыштырат. Ал эми *антсе да/ошентсе да, анткени, себеби, бирок, андыктан/ошондуктан, ошондо да/ошондо дагы, анткени менен, ошенткени менен, ошондой болгону менен, неге десең, эмне үчүн десең, ошон үчүн, ан үчүн, ошол себептүү, эгер, эгерде* сыяктуу байламталар сүйлөм менен сүйлөмдү гана тутумдаштырат. Ошону менен бирге да (*дагы, дале, деле*) байламтасынан башкалары өзүнөн кийинки сүйлөмгө таандык болуп айтылат, ошондуктан үтүр бул байламталардан мурун коюлат: Алымбайды колдоп жатышкан көрүнөт *жана* анын кантисполкомдогу күйөө баласы аркылуу аракеттенип жаткан окшойт (М.Абдукаримов). Алар менен Шайыр эженин иши жок, *ошон үчүн* кеңешменин кечки олтурушу ачылса, ал сөз алса, ал сүйлөсө (Т.Сыдыкбеков). Каныбегинди колуңдан чыгарба, иттерге талатып, жаш өмүрүнө тиш салдырба, *а сен*, садагаң Каныбек, адам бол (К. Жантөшев). Мен алардын бирине да макул болбодум, *бирок* сен тууралуу да эчтеме айтканым жок (М.Абдукаримов).

4) Айрым учурда *да* байламтасы *же, жана* сыяктуу байламталардан мурда (*да жана, да же сыяктуу болуп*) да айтылат. Бул учурда алар татаал байламталык милдетти аткара албайт, себеби да өзүнүн алдындагы сүйлөмгө же сөзгө таандык болуп айтылат. Ал эми ага жанаша турган *же, жана* өзүнөн кийинки айтылуучу сөзгө же сүйлөмгө таандык болуп айтылат: Полктун курамында кыргыз *да*, казак *да*, өзбек *да*, татар *да*, дунган *да*, *жана* башкалар да бар эле (С.Каралаев). Ал кетээр күндүн алдындагы кайра кайталанбас кезигишүү эсине түшкөндө, жүрөгү зырпылдап, бүткөн боюнан муздак тер чыга түшөт *да, же* уялганынанбы, *же* ызаланганынанбы, эки бети, кулактары күйүп-жанып кызый түшөт (М.Абдукаримов).

5) *да* байламтасы багыныңкы сүйлөмдөгү шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү менен аяктаган баяндоочунан кийин келип, багыныңкы сүйлөмдөгү ой баш сүйлөмдө айтылган ойго карама-каршы мааниде колдонулгандыгын билдирет да, үтүр менен ажыратылат:

Жакындап келгенде кийими жат көрүнсө *да*, өңү жылуу учурайт (К.Баялинов). Акымдын бардыгы жөнүндө мен зардап канчалык айтсам *да*, менин сөзүмдү бий үжөт кылган жок (К.Баялинов). Бороон баягысындай кар учуруп турса *да*, көңүл сергек (Т.Сыдыкбеков). Ашым калса *да*, ишим калбасын (Макал). Айыл тегиз жатса да, мен эмне үчүндүр алда эмненин шырт эткен добушуна кулак түрүп чыйрыгып олтурдум (Ч.Айтматов).

БӨЛҮКЧӨЛӨР

Кызматчы сөздөрдүн башка түрлөрү сыяктуу бөлүкчөлөр да кандайдыр бир конкреттүү толук түшүнүктү билдире албайт. Алар ар түрдүү абстракттуу, грамматикалык маанилерди (чектөө, бекемдөө, болжолдоо, күчөтүү ж.б.) туюндурат. Бөлүкчөлөр негизинен сүйлөм ичиндеги өзү байланышта айтылган айрым сөзгө, сөз айкашына, кээде бүткүл сүйлөмгө ар түрдүү кошумча маанилерди, айрым учурда модалдык маанилерди берет.

Окумуштуулардын пикири боюнча, бөлүкчөлөр тилдин тарыхый жактан өзгөрүп өнүгүүсүнүн натыйжасында, негизинен, бүтүн сөздөрдөн келип чыккан. Бул үчүн кээ бир толук маанилүү бүтүн сөздөр сүйлөм тутумундагы айрым сөздүн же бүтүндөй сүйлөмдүн маанисине ар түрдүү кошумча маани берүү максатында колдонула баштайт. Кийинчерээк алар бара-бара өзүнүн конкреттүү маанисинен алыстап, абстракцияланып, тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап акырындык менен кызматчы сөзгө – бөлүкчөгө айланган. Мисалы, байыркы түрк тилиндеги *эрмиш* (*эр – бо-луу + миш – байыркы атоочтук мүчө*) атоочтугу азыркы кыргыз тилинде *имиш* (*и+миш*) түрүндө колдонулат. Бул сөз тилдин өнүгүш процессинде алгачкы болгон деген толук маанисинен ажырап, болжолдоо маанисиндеги модалдык сөзгө айланган: Ал табышмактуу окуяга Зуннахун да катышкан *имиш* (К.Ж.). Кийин мезгил өтүү менен бул модалдык сөздүн негизи болгон *и* (*<эр*) кыскарып *миш* түрүнө келип, күмөндүү маанидеги бөлүкчөгө өткөн: Мекеге Осмон молдо да *кеткенмиш*.

Кээ бир бөлүкчөлөр, өзгөчө функционалдык бөлүкчөлөр (аткарган милдети боюнча бөлүкчөлөр), кийинчерээк гана бөлүкчөлүк мааниде колдонула баштагандыктан, ушул мезгилге чейин алгачкы тыбыштык тутумун сакташып, аталышы, сырткы түрү жагынан бүтүн сөздөр (сын атооч, тактооч) менен турпатташ келет: *так, дал, дагы, нак*. Бул өңдүү бөлүкчөлөр синтаксистик-семантикалык кызматына карай кээде өзүнүн

толук маанисинде, кээде бөлүкчөлүк мааниде да колдонула берет: Бир сааттан кийин жамгыр *дагы* нөшөрлөп төктү (тактооч). Чогулушка Зуура *дагы* катышты (тактагыч бөлүкчө). *Так* ошол учурда Яровой келди (Н.Б.) (тактагыч бөлүкчө). Ал убадага *так* (тактооч). Керектүү кишимдин *дал* өзүнө жолуктум (тактагыч бөлүкчө). *Ок дал* тийди (тактооч).

Бөлүкчөлөрдүн бир катары алгачкы бөлүкчөлөрдөн болуп эсептелет; сырткы түрү жагынан кандайдыр бир бүтүн сөздүн бөлүгү сыяктуу көрүнөт. Алардын чыгыш теги жагынан кайсы сөздөр менен байланыштуу экендигин аныктоо азыркы учурда өтө кыйын: *да, го, гой, эң, ээ, ыя*.

Бөлүкчөлөр башка сөз түркүмдөрүнөн мааниси жагынан жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча айырмаланып турат.

Бөлүкчөлөрдүн өзүнчө лексикалык мааниси бар бүтүн сөздөрдөн айырмасы: алар толук лексикалык мааниге ээ эмес, абстрактуу грамматикалык маанилерди гана билдирет. Грамматикалык жагынан алганда, аларга сөз мүчөлөрү жалганып өзгөрбөйт. Ушул себептүү бөлүкчөлөр өзүнчө жеке туруп кандайдыр бир конкреттүү нерсени туюндура албайт, дайыма өзү байланышта айтылган бүтүн сөз менен бирге келип, ага ар кандай кошумча маани (грамматикалык маани) берет.

Кызматчы сөздөрдүн дагы бир башка түрлөрү болуп эсептелинген жандоочтор, байламталар да, бөлүкчөлөр сыяктанып, өзүнчө лексикалык мааниге ээ эмес жана сөз мүчөлөрү уланып өзгөрбөйт. Бирок бөлүкчөлөр өзүнө гана мүнөздүү болгон айрым бир белгилери боюнча жандооч менен байламталардан айырмаланып турат. Биринчиден, көпчүлүк жандоочтор, айрым байламталар сырткы түрү жагынан бүтүн сөздүк формасын сактап калса (*карай, карап, аркылуу, сыяктуу, жөнүндө, себеби, ошондуктан, ошентсе да* ж.б.), бөлүкчөлөр алгачкы түрү таптакыр өзгөрүлүп кеткен бүтүн сөздүн кичине бир бөлүкчөсү сыяктуу көрүнөт (*миш, го, да, гой, гана* ж.б.). Экинчиден, маани жактан жандоочтор толук маанилүү бүтүн сөздөн кийин келип, анын грамматикалык маанисин толуктап, тактап турса байламталар сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырса, бөлүкчөлөр өзүнөн мурунку сөзгө же сүйлөмгө ар түрдүү кошумча маани берип турат.

Айрым бөлүкчөлөр (*го, миш, бейм*) сүйлөмгө модалдык маани берет, б.а. айтылган ойдун чындыкка карата болгон катышын (күмөндүүлүк, болжолдоо маанисин) билдирет. Бирок бөлүкчөлөр менен модалдык сөздөр төмөнкү белгилери боюнча бири-

биринен айырмаланып турат:

1) Модалдык сөздөр сырткы түрү жагынан бүтүн сөздүк формасын жоготкон эмес (*болжолу, чамасы, балким, окшойт* ж.б.), бөлүкчөлөр болсо бүтүн сөздүн бөлүкчөсү сыяктуу көрүнөт (*да, эң, эле, куду, деле* ж.б.);

2) Модалдык сөздөр айтылып жаткан ойдун чындыкка карата болгон катышын (*бекемдөө, болжолдоо, күмөндөнүү* ж.б.) билдирсе, бөлүкчөлөр негизинен өзү байланышып айтылган айрым сөзгө, сөз айкашына, кээде сүйлөмгө кошумча маани берет;

3) Көпчүлүк модалдык сөздөр модалдык маани берүү менен бирге, кээде өзүнүн түпкү бүтүн сөздүк маанисинде да колдонулуп калат: Алар, *чамасы*, бул ишти бүтүн бүтүрө алышпайт. Сенин тапшырмаңды аткарууга анын *чамасы* келбей калды. Чыныгы бөлүкчөлөр болсо толук лексикалык маанини туюндура албайт, бөлүкчөлүк мааниде гана колдонулат.

Бөлүкчөлөр дайыма көмөкчү милдетти аткаруучу грамматикалык каражаттарга кирет да, дайыма толук маанилүү бүтүн сөздөрдөн кийин айкашып айтылат. Ушул белгилери боюнча алар сөз мүчөлөрүнө да жакындап кетет. Бирок экөөнүн ортосундагы чоң айырмачылык бар. Мүчөлөр тилдин тарыхый өзгөрүү жолунда тигил же бул сөз түркүмүнүн морфологиялык көрсөткүчүнө айланган. Мүчөлөр, негизинен, белгилүү бир сөз түркүмүнө тиешелүү болгон сөздөргө гана жалганып (этиштин мүчөлөрү этиш сөздөргө, зат атоочко тиешелүү мүчөлөр зат атоочко, сын атоочко тиешелүү мүчөлөр сын атоочко, сан атоочко тиешелүү мүчөлөр сан атоочко гана жалганат), сөз жасоо жана сөз өзгөртүү кызматын аткарат. Мүчөлөр тыбыштык курамы жагынан туруктуу эмес. Алар тилдин тыбыштык законуна баш иет да, уланган сөзүнүн аягындагы тыбыштарга карай мүчөдөгү үндүү, үнсүз тыбыштар ээрчип өзгөрүп, бир нече варианттарга ээ болот. Бөлүкчөлөр болсо бүтүн сөз менен мүчөнүн ортосунда аралык көрүнүш сыяктуу көрүнөт. Алар тыбыштардын ээрчишүү законуна баш ийбейт, ошол себептүү тыбыштык жактан туруктуу болот. Мүчө сыяктанып, белгилүү бир сөз түркүмүнө гана тиешелүү сөздөр менен айкашпастан, баардык эле сөз түркүмдөрүнөн кийин колдонула берет.

Бөлүкчөлөр ушул сыяктуу структуралык жана семантика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай кызматчы сөздөрдүн башка түрлөрүнөн кескин айырмаланып турат.

Азыркы кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн бөлүкчөлөр сырткы түрүнө жана лексика-грамматикалык маанисине карай эки топко бөлүнөт: **чыныгы бөлүкчөлөр**,

функционалдык бөлүкчөлөр.

Чыныгы бөлүкчөлөрдүн көпчүлүгү сырткы түрү жагынан бүтүн сөздүн айрым бир бөлүгү өңдүү көрүнөт, же бүтүн сөз сыяктанып көрүнгөнү менен, сүйлөм ичинде дайыма бөлүкчөлүк мааниде колдонулат. Алар төмөнкүлөр: *гана, эле, да, дагы, дегеле, деле, деги, ээ, ыя, го, миш, гой, эч, бейм, беле, кап, нак, как, түк, эң, өтө, абдан, аябай, куду, ылгый, өңчөй/өңкөй, чылк, чылкый/чылгый, чымкый.*

Функционалдык бөлүкчөлөр сырткы түрү жагынан толук маанидеги бүтүн сөздөр сыяктуу көрүнөт. Бирок кээде сүйлөм ичинде өзүнүн негизги маанисинен башка бөлүкчөлүк мааниде да колдонулуп калат: *дал, так, тим эле, жөн эле.* Булардын кайсы учурда бөлүкчөлүк мааниде, кайсы убакта толук маанисинде колдонулаары жөнүндө алардын ар бири тууралуу сөз болгон жерде айтылат.

Бөлүкчөлөр сүйлөм ичинде алган ордуна карап төмөнкүдөй үч топко бөлүнөт:

1) **Сөз алдында келүүчү бөлүкчөлөр:** *эң, өтө, абдан, аябай, түк, эч, куду, кап, ылгый, өңчөй/өңкөй, чылк, чылкый/чылгый/чымкый, дал, нак, как:* Биз өтө кеч келдик. Чогулушка өңчөй отличниктер катышты. Муну жетекчибиздин как өзүнө да айтам. Булар дайыма өзү байланышта айтылган сөздүн алдына жайгашат.

2) **Сөз же сүйлөмдүн соңунан келүүчү бөлүкчөлөр:** *да, дагы, гана, эле, ээ, ыя, бейм, белем, го, миш, гой.* Булар ар дайым өзү тиешелүү сөздөн кийин, же сүйлөмдүн аягында келет: Малчыларга Ормуш *да* кетти. Шаардан мен эле келдим. Текшерүүчүлөр келип калган *бейм.* Арстанбап кооз жер экен *ээ?*

3) **Эркин колдонулуучу бөлүкчөлөр:** *деле, дегеле, деги, тим эле, жөн эле.* Булардын сүйлөм ичинде ала турган орду эркин, байланышкан сөзүнөн мурун да, кийин да келе берет: Мен *деле* барам. Ал таптакыр *эле* башкача болуп калыптыр *деле.* Ал *тим эле* укмуштай чечен киши экен. Керим менменсинип калыптыр *тим эле.*

Бөлүкчөлөрдүн билдирген лексика-грамматикалык мааниси өтө бай жана ар түркүн. Алар маани жактан төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1. Чектегич бөлүкчөлөр: *гана эле.*

2. Аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлөр: *да, дагы, дале, деле, деги, нак, как, куду, так, дал, кап.*

3. Сурама бөлүкчөлөр: *ээ, ыя.*

4. Болжолдоо-сурама бөлүкчөлөр: *бейм, белем.*

5. Күмөндүү бөлүкчөлөр: *го, имиш.*

6. Жалыныч бөлүкчө: *гой.*

7. Күчөткүч бөлүкчөлөр: *эң, өтө, абдан, аябай, түк, кылда, дегеле, тим эле, жөн эле, ылгый, өңчөй/өңкөй, чылк, чымкый/чылкый.*

8. Тангыч бөлүкчө: *эч.*

Булардан тышкары *ме, тек, тек* гана деген бөлүкчөлөр да бар.

Бөлүкчөлөрдүн көпчүлүгү өзүнүн негизги маанисинен башка дагы бир нече кошумча маанини билдирет.

ЧЕКТЕГИЧ БӨЛҮКЧӨ

Гана. Толук маанилүү бүтүн сөздөрдөн жана жандоочтук, жардамчы атоочтук айкаштардан кийин келип, кандайдыр бир затты, белгини, кыймыл-аракетти жана башка түшүнүктөрдү ошого окшогон башка заттардан, ар түрдүү белгилерден, кыймыл-аракеттен ажыратып бөлүп көрсөтүү, алардан чектөө маанисин берет: Туш-туштан торогон кароолчулар *гана* калды (К.Бект.). Бүгүнкү күнгө чоң ат чабыш *гана* калган (К.Ж.). Жүн ириктерден *гана* арбын алынат (А.У.).

Бул бөлүкчө кээде чектөө мааниси менен бирге тактоо маанисин да кошо туюндурат: өткөн жылы *гана* үч миңден ашуун трактор сатып алынды («СК»). Туютту мол даярдасаңар *гана* сүт аласыңар (А.Уб.). Ишти бүтүргөндөн кийин *гана* кеттик.

Айрым учурларда күчөтүү, өзгөчө белгилеп көрсөтүү маанисин берет: Бала үнүн араң *гана* чыгарат (К.Ж.). Ал бул ойлорду эми *гана* ойлоду (К.Ж.).

Эле (э – байыркы эр (болуу) деген жардамчы этиштин кыскарган формасы – аяккы р тыбышы түшүп калган + -ле – өткөн чактын -ды формасынын өзгөргөн түрү). Азыркы кыргыз тилинде бул бөлүкчө ошондой эле формадагы эле жардамчы этиши менен омонимдик катарды түзөт. Экөөнүн бири-биринен айырмасы:

а) *эле* жардамчы этиши кыргыз тилинин түштүк говорлорунда эде, эди, эле формаларында, түндүк диалектисинде эле формасында колдонулат: Ат сүдүрөп барат *эде*. Кыздар үкө дейт *эди*. Ак пачекей (-байчечекей) мен *эле*м. Мен шаарга барган *эле*м (түндүк диалект);

б) грамматикалык жагынан *эле* жардамчы этиши кыскартылган жак мүчөлөр менен жакталат: окуган мен *эле*м, окуган сен *элең*; эле бөлүкчөсү болсо толук жак мүчө менен жакталат: окуган мен *элемин*; айылга бара турган сен *элесиң*; маани жагынан *эле* жардамчы этиши өткөн чактык маанини берет; *эле* бөлүкчөсү чектөө маанисин билдирет.

Эле бөлүкчөсү башка бөлүкчөлөрдөн

айырмаланып айрым уланды мүчөлөрдү кабыл ала берет: *мен элемин, ушул элеби.*

Эле бөлүкчөсү, негизинен, төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) Дайыма байланышкан сөзүнөн кийин келет да, аны башкалардан ажыратып бөлүп, чектеп көрсөтөт: Республикалык слетко биздин айылдан Бейше эле катышты («СК»). Ал ишке Самтырды эле жибергиле (Т.С.). Биздикинде эле жүрсөң, ата? (Б.Жак.).

2) Айрым сын-сыпат тактоочтордон, сан атоочтордон кийин же татаал этиштин негизги компонентинин соңунда келгенде, өзүнөн мурунку сөзгө күчөтүү маанисин берет: Ичкен бозосу Ыманбайды бат эле желиктире баштады (Т.С.). Тапшырманы тез эле бүтүрүп койдук. Бул кишинин өзүн көргөнүбүзгө он беш эле күн болду (А.Т.). Сен тилдесең уккум эле келе берет (Т.С.). Кемчиликтерди жоелу деп айтып эле келе жатам (А.У.).

3) Мезгил тактоочтордон кийин, ошондой эле кээ бир башка сөздөрдүн соңунда келгенде, ага тактоо маанисин берет: Шаршеке агайың да келип, эми эле кетти (Б.Ж.). Зарлык армиядан былтыр эле келген. Аны элдин баары эле билет (Т.С.).

Бул бөлүкчө татаал этиштин *-ып* жана *-бай* формасындагы негизги компонентинен кийин келгенде, ошол алдындагы этиш билдирген маанини өзгөчө белгилеп, баса көрсөтөт: Алардын оюн билип эле турам. Чакырса – барып эле кой. Ашырдыкына барбай эле койдум. Мени күтпөй эле кой.

АНЫКТАГЫЧ-ТАКТАГЫЧ БӨЛҮКЧӨ

Да. Бул бөлүкчө атооч сөздөр, тактооч, этиштер менен айкашып айтыла берет. Туюндурган мааниси бай, ар түрдүү. Алар төмөнкүлөр:

1) Өзүнөн мурунку сөздүн маанисин өзгөчө белгилеп, ага тактоо маанисин берет: Бирок роман жазууга шартым да жок, убакыт да болбойт, – деди (Т. С.). Салам айтыш сиздин да милдет (А. Т.). Жаш балдар да чоңдор менен кошо иштешет (К. Бек.).

2) Татаал этиштин чакчыл *-ып* формасындагы негизги компонентинен кийин келгенде, анын маанисин баса белгилеп көрсөтөт. Сал.: *жазып бүттү – жазып да бүттү, окуп бүттү – окуп да бүттү, иштеп жүрөт – иштеп да жүрөт.* Аркы-теркени түшүнө тургандай *чоңоюп да калды* өзү (Ч.А.). Таш мол жетет экен, сарайлык таш артып да калаар, – деди ал (Ч.А.).

3) Татаал этиштин бирдей формадагы компоненттеринин арасында колдонулса, биринчиден, аларды бири-бири менен

тутумдаштырып турат, экинчиден, ал татаал этишке күчөтүү маанисин берет: *сүйлөйт да турат (сүйлөйт турат* деп айтылбайт), *ырдайт да турат, мактанасың да жүрөсүң.* Колубуздан алдырган немедей *турдук да калдык* (Ч.А.). Субанкул өзү курдуу бир катар кишилер менен арабага түшүп, борошого аралаша кетти да калды (Ч.А.).

4) Бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келсе, бир жагынан, аларды өз ара байланыштырып, байламталык кызматты аткаrsa, экинчи жагынан, алардын ар биринин маанисин баса белгилеп, күчөтүп көрсөтүп, бөлүкчөлүк маанисин да сактайт: Анын жүзүндө, көзүндө өкүнүч *да, сүйүнүч да, учурашуу да, коштошуу да!* (Ч.А.). Бул ишти жай отуруп териштире терең ойлоого убакыт *да, чолоо да* болгон жок (Ч.А.).

5) Кээде бүтүндөй сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылып, ал билдирген бүткүл ойду бекемдеп көрсөтөт. Бул учурда *да* бөлүкчөсү сүйлөмдүн аягында, баяндоочтон кийин колдонулат: Кичине кыйналып калдың, ансыз болбойт *да* (Ч.А.). Колунда мөөр басылган кагазы бар *да* (Ч.А.). Анткен менен адам чындыкты бир күнү билиш керек *да* (Ч.А.).

6) Шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү уланган этиштен кийин келсе, сүйлөмдүн кийинки бөлүгүндө айтылган ойго карама-каршы маани берет: Жакшынын өзү өлсө *да, сөзү өлбөйт* (Макал). Ал азыр алыста жүрсө *да, элеси жанымда* (Т.С.). Көзү жокко көргөзсө *да* билбейт (Макал).

7) Бөлүкчөнүн же ал тиешелүү болуп айтылган сөздүн ар түрдүү интонация менен айтылышына карай же болбосо контекст шартына ылайык *да* бөлүкчөсү жогорудагы негизги маанилеринен башка дагы ар түрдүү кошумча маанилерди туюндура алат. Алсак, сүйлөмгө суроо-тактоо маанисин берет. Мындай учурда айтылып жаткан ойго карата угуучунун пикирин тактап билүү максатында *да* бөлүкчөсү суроо жана тактоо интонациясы менен айтылат: Анда тоодогу малчыларга бүгүн эле чыгып кетебиз *да?* Эмесе бул маселени *да* чогулуштун күн тартибине киргизебиз *да?*

8) Айтылуучу ойго таңдануу маанисин берет. Мында айтылып жаткан нерсенин болушун сүйлөөчү күтпөгөн болот да, анын капыстан боло калышына таңданат. Мындай учурда бөлүкчөнүн алдында турган баяндооч көтөрүңкү басым менен айтылат: – Абыл! Сенин апаң келатат *да!* – Ой, Султан жаткан жеринде жок *да!*

Деле/дале. Булар *да+эле* деген эки бөлүкчөнүн айкашынан түзүлгөн.

Деле/дале бөлүкчөсү байланышкан сөзүнөн кийин, кээде мурун келип деле төмөнкүдөй түрдүү маанилерди берет:

1) Өзүнөн мурунку сөздүн маанисин баса белгилеп, тактап көрсөтөт: Мен *деле* орокко белдүү элем, ошентсем да артта калып калам (Ч.А.). Касым сыр алдырбаганы менен, ал *деле* кейиштүү үшкүрөт (Ч.А.). Акырын-аста туюндурса, Шокөңдөр *дале* ыкка келээр (Т.С.). Машиналар *дале* киши сыяктуу багууну, асыроону талап кылат (С.С.).

2) Татаал этиштин чакчыл *-ып* формасындагы негизги түгөйүнөн кийин келгенде да анын маанисин өзгөчө белгилеп, тактап көрсөтөт. Сал.: *Иштеп жүрөт, окуп жүрөт* – Ал *иштеп деле жүрөт, окуп деле жүрөт*; Ал ишти бүгүн эле *бүтүрүп жибербейт* – Ал ишти бүгүн *бүтүрүп деле жибербейт*. Жалгыз Жайнак фронтко барганда *кыйратып деле жибербейт* болчу (Ч.А.).

3) Татаал этиштин бирдей формадагы компоненттеринин арасында келсе, бир жагынан, аларды бири-бири менен байланыштырып турат, экинчи жагынан, ал татаал этишке күчөтүү маанисин берет: Ай, жарыктык ай, канчалык кайрат кыл десе да болбойт, *ыйлайт деле отурат* (К. Ж.).

4) Шарттуу ыңгайдан кийин келсе, сүйлөмдүн кийинки бөлүгүндө айтылган ойго карама-каршы маани билдирилет: *Чакырылса деле келишимек эмес. Биз кыйкырсак деле, укмаксан болуп кете беришти*.

5) *Деле* бөлүкчөсү байланышкан сөзүнөн мурун келсе, же бүткүл сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылса, күчөтүү маанисин берет:

- Иий, атасы! *Деле* адамкерчиликтүү, деле кичи пейил, ырыска шерик жакшы киши боло турган (Т.С.). *Деле* күлкүлөрү таш жарат (Т.С.). Көрчү, *деле* камырап койбойт, ой! (Т.С.).

Дале – бөлүкчөлүк мааниде колдонулганда, дайыма байланышкан сөзүнөн кийин келип, ага тактоо, өзгөчө белгилөө маанисин берет: Ал күнкү окуяны Асан *дале* билет.

Эгерде байланышкан сөзүнүн алды жагынан орун алып, мезгилдик маанини туюндурса, анда толук мааниге ээ болуп, тактоочтук функцияда колдонулуп калат: Ал *дале* талаада эгин чаап жүрөт (Ч.А.). Бул суук кабардын артында эмнелер жаткандыгы *дале* аң-сезимиме жете бербеди (Ч.А.).

Дагы – функционалдуу бөлүкчө: кээде бөлүкчөлүк мааниде колдонулса, кээде өзүнүн толук маанисинде, тактоочтук мааниде колдонулуп калат. Бөлүкчөлүк мааниде келгенде көбүнчө байланышкан сөзүнөн кийин жайгашат, оозеки айтканда басым бөлүкчөнүн аяккы муунуна түшөт. Берген мааниси боюнча да бөлүкчөсү менен маанилеш келет: Аңгыча Суусар *дагы* кирди (Н.Б.).

Эгерде бул сөз этиш менен байланышып, анын алды жагынан орун алып, *жана* да деген

мааниде колдонулса тактооч болуп калат. Мындай учурда басым *дагы* сөзүнүн биринчи муунуна түшүп айтылат: Туулган жеримди *дагы* көрдүм (Т.С.). – Эже, *дагы* китеп окуп берсеңиз (Н.Б.). Тактоочтук функцияда колдонулган *дагы* сөзүнөн кийин *да* бөлүкчөсү айкашып айтылса, ага күчөтүү маанисин берет: Берки Майсалбегимден кабар келбей калганын эстеп, жүрөгүм *дагы* да сызыла түштү (Ч.А.). Сен ал күнү таалай дегенди *дагы да* тереңирээк түшүнүп, мага сырынды айткансың (Ч.А.).

Дагы бөлүкчөсү төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) Бул бөлүкчө негизинен өзүнөн мурунку сөздү өзгөчө белгилеп, тактап көрсөтөт: өнүккөн өлкөлөрдө компьютерсиз бир *да* иш, бир *дагы* мекеме болбойт («КТ»). Жылдыздар *дагы* асман бербей жабыла көз жарышты (Ч.А.). Биз *дагы* адам баласыбыз (К.Бек.).

2) *Дагы* кээде да бөлүкчөсү сыяктанып, бир өңчөй мүчөлөрдү тутумдаштырып, байламталык милдетти да аткарат. Бул учурда ал бөлүкчөлүк маанисин да сактап, өзүнүн алдындагы бир өңчөй мүчөлөрдү айрыкча белгилеп, тактап көрсөтөт: Карагай *дагы*, кайың *дагы*, тал-терек *дагы* курулуш ишине керек (Жаш.Лен.). Мен ишкананы *дагы*, андагы эмгекти *дагы* өзүмдүкү деп эсептеймин (С.С.).

3) *Дагы* бөлүкчөсү багыныңкы сүйлөмдүн шарттуу ыңгайдагы баяндоочунан кийин келсе, баш сүйлөмү ага карама-каршы маанини туюндурат: Ал азыр алыста жүрсө *дагы*, элеси жанымда (Т.С.). Март айы болсо *дагы*, азыр бул жерде жаз белгиси жок (К.Ж.).

4) Сүйлөмдүн жалпы маанисине карай кээде ага кекерлөө, кекетүү маанисин да берип калат: Башына сербейтип байлап коюшат экен *дагы* (Т.С.). *Дагы* бул ишинди бүгүн эле бүтүрөм деп коёт.

Дагы бөлүкчөсү атооч сөздөр менен байланышта айтылганда кээде анын алды жагынан орун алат: Ары жактан *дагы* бир жооптуу учур жакындап келе жаткандыгы сезилип турду (Т.К.).

Аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлөрдүн ичинен төмөнкүлөр дайыма өзү байланышкан атооч сөздүн алдынан орун алып, анын маанисин тактап, өзгөчө белгилеп көрсөтөт.

Как. Адистиги ар качан, Аткан экен *как* көзгө (Манас). Ал мына бул жылга менен *как* ушул чокуга чыгат («Кырг. аял.»). Таяк менен *как* чокуга салды.

Кээде бул бөлүкчө *тең* деген толук (тактоочтук) мааниде колдонулуп калат: Камалышып тоскондор *как* жарыла берди дейт (Фольк.).

Куду. Кең чалкактагы айылдар *куду* де-

СУРАМА БӨЛҮКЧӨ

ңиздин үстүндө орношкондой болуп, жаңы конуштагы шиберге бөлөнүп калыптыр (А.Т.). Терезеден үйдүн ичин карап жаткан адам Мадынын *куду* өзү экенин тааныды (К.О.). Саманчынын жолу *куду* баягыдай болуп, ааламдын бир четинен экинчи четине керилип жаткан экен (Ч.А.).

Нак. *Нак* ушул эки сезим бири-бирин жеңишээр кез келди (Т.С.). Ал көчө базардын *нак* борбору эле (К.Б.). *Нак* ушул сөзү тике таасир этти белем (Т.С.).

Нак бөлүкчөсүн анын омоними болгон *нак* тактоочунан айырмалай билүү керек. Алардын бири-биринен айырмасы: бөлүкчө дайыма атооч сөздүн алдында келип, аны өзгөчө белгилеп, тактап көрсөтөт; тактооч болсо дайыма этиш сөздүн, кээде зат атоочтун алдында келип, анын сыпатын билдирет: *нак* төлөдү, *нак* берди, *нак* кымыз.

Кап. Бул бөлүкчө ортосу деген бир гана сөз менен бирге айтылат: Жаздын *кап* ортосунан чөп чабууга киришти (Т.С.). Май кастрюлдун *кап* ортосунан болду.

Так, дал – функционалдык бөлүкчөлөр, башкача айтканда, булар кээде бөлүкчөлүк мааниде колдонулса, кээде тактоочтук мааниде колдонулуп калат. Бөлүкчөлүк мааниде келгенде, дайыма атооч сөздөрдөн мурун келип, алардын маанисин тактап көрсөтөт: Аңгеме *так* ушул журттан башталат (А.Т.). Чекесинин *так* ортосунда чоң меңи бар (М.Э.). Шумкардын тырмактары *дал* өпкөсүнө батыптыр (К.Ж.). Атабектер Көкөнү *дал* ошол учурда келип кармашты (К.Ж.).

Кээде *дал, так* бөлүкчөлөрү эле бөлүкчөсү менен бирге айтылып, өзүнөн кийинки сөзгө тактоо-күчөтүү маанисин берет: Иштермандыгы *дал* эле атасынын өзү (Ч.А.). Зарлык *так* эле агасынын өзү экен.

Эгерде *дал, так* этиш сөздүн алдында туруп, кыймыл-аракеттин сыпатын көрсөтсө, тактоочтук мааниде колдонулат: *так сүйлө, так айт, дал тийди.*

Деги. Бул бөлүкчө сүйлөмдүн башында да, аягында да колдонула берет, бүткүл сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылып, андагы ойго тактоо, бышыктоо маанисин берет: *Деги* айтчы, бай болгур, эмне десем ишенесиң? (М.Абд.). – Кокуй, биздин Көкө жыгылып калды, *деги* аман бекен? (К.Ж.). Башкабы?.. Айтчы, курбум, айтчы *деги*?! (Ж.Тур.).

Бул бөлүкчө кээде *эле* деген бөлүкчө менен, кээде белгисиздик маанидеги *бир* деген сөз менен бирге айтылып, сүйлөмгө күчөтүү маанисин берет: *Деги эле* көзгө көрүнбөс, үнүң угулбас жайга бекинипсиң да! («Жаш. Лен.»). Эсим чыгып, атка мине чаап, артынан түштүм. *Деги бир* жеткирсечи (Ч.А.).

Ээ. Ар дайым сүйлөм аягында келип, ага суроо маанисин берет. Сүйлөөчү мунун жардамы менен айтылып жаткан ой жөнүндө угуучунун пикирин билүүнү каалайт, берилген суроого жооп берүүгө түрткүлөйт: – Энеке! Касым келбейт *ээ*? Эми эч качан келбейт *ээ*? (Ч.А.). – Шаардын абасы ысык болсо керек *ээ*? (М.Тойб.). – Сенин да уккун келип калган экен *ээ*? (А.Т.).

Кээде бул бөлүкчө сүйлөмгө ачык суроо маанисин эмес, бекемдөө маанисин берүү үчүн да колдонулат. Мындай учурда сүйлөөчү конкреттүү бирөөгө суроо иретинде кайрылып, андан жооп күтпөйт, тек гана өз оюн бекемдеп көрсөтөт: Эми Майсалбегим да ошол талкаланган эшелондун келген жагын көздөй кан майданга жол тартат *ээ* (Ч.А.). Бороон ушундайда кутурат экен *ээ*! – дейт ичинен (М.Э.).

Ыя. Көбүнчө суроо же өтүнүү маанисиндеги сүйлөмдөн кийин келип, суроо маанисин дагы да тактап, күчөтүп көрсөтөт; берилген суроого жооп берүүнү талап кылат: – Үнүң эмне чыкпайт *ыя*? (К.О.). Деги кайда түнөп жүрөсүң *ыя*? (Т.С.). Мен да кошо барайынчы *ыя*?

Сүйлөмдүн ички маанисине карай кээде ага кекээрлеп суроо маанисин берет. Мындай учурда *ыя* бөлүкчөсү сүйлөмдүн башында да айтылып калат. Сүйлөм башында келгенде анын кийинки бөлүгүнөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылгандыктан, үтүр менен ажыратылып жазылат: – *Ыя*, сен кайсы элчи элең? – *Ыя*, кайсы Ыманбайсың?! Үксөйгөн калпагыңды төбөңдөн түшүрө чабайынбы *ыя*? (Т.С.). – Мени жогото турган сенсиңби *ыя*?!

Суроо-жооп (диалог) иретинде айтылган сүйлөмдөрдө *ыя* бөлүкчөсү өзүнчө жалгыз келип эле бирөөгө кайрылып айтылган сөзгө суроолуу жооп катары колдонулат, же айтылган өтүнүчтү жакшы укпай калган учурда аны толук угуу максатында кайталап суроо маанисинде колдонулуп калат:

– Жоро: – Ата, кайчы барбы? Карыя: – *Ыя*? Жоро: Кайчы барбы дейм. Карыя: – И, бар, бар... (М.Т.). – Керимбек! – *Ыя*! – Алдагы отундарды жыйып койчу? – Макул.

Ыя бөлүкчөсү сүйлөм башында каратма сөздүн алдында келсе, айтылуучу ойго бирөөнүн (каратма сөз билдирген адамдын) көңүлүн буруу маанисинде колдонулат: – *Ыя*, балам, айтчы, Күмүштөн эмне жамандык көрдүң? – деди Бермет (Н.Б.). – *Ыя*, Омор, шаарга качан жөнөйсүң?

Айрым учурларда сүйлөм ичинде эки бөлүкчө катар айтылып да калат. Мындай убакта да экөө тең өз маанилерин сакташат: Менин бактым бар *ээ ыя*? (Н. Б.). Сен чочуп

жатасың го *ыя*? (К. Бек.). Алар кечээ эле кетип калышкан го ээ?

Айрым түрк тилдеринде (казак, өзбек, башкыр, алтай ж.б.) *бы*, *чы* элементтери да сурама бөлүкчө катары каралат. Ал эми кыргыз тилинде *-бы*, *-чы* мүчөгө айланып кеткен, себеби уланган сөзүнүн аягындагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карай булардын тутумундагы тыбыштар да өзгөрүп турат, дайыма жалганган сөзү менен бирге жазылат: *алдыбы*, *алчы*, *келдиби*, *топубу*, *дүрбүбү*, *жүрүчү*, *олтурчу*, *кирчи*.

БОЛЖОЛДОО-СУРОО БӨЛҮКЧӨСҮ

Эгерде сурама бөлүкчөлөр берилген суроого угуучунун жооп беришин талап кылса, болжолдоо-суроо бөлүкчөсү аны талап кылбайт. Сүйлөөчү жак өзү гана мындай бөлүкчөнүн жардамы менен айтылып жаткан ойго болжодоо-суроо маанисин берет.

Бейм (*бы+де+й+м*). Дайыма сүйлөмдүн аягында келип, ага болжолдоо-суроо маанисин берет. Эгерде айтылуучу ойдун суроолуу мааниси өзгөчө белгиленип көрсөтүлсө, сүйлөмдүн аягына суроо белгиси коюлат; эгерде сүйлөм болжолдоо, күмөндүүлүк маанисин гана билдирсе, аягына чекит коюлат: Атаңкөрү ээй, беригилер мени билишпейт бейм? (Т. С.). Өпкөсү көөп калган бейм? (К. О.). Байкабай каласыз бейм? (К.Б.). Анын келини Жамийланы кудай билип берген бейм, ал дагы жумушка кайраттуу, мыкты келинчек (Ч. А.). Алымга караганда Ормуш күчтүү бейм.

Белем (*бы+эле+м*). Бул бөлүкчө дайыма *белем* формасында колдонулуп, сүйлөмдүн III жана II жактагы ээси менен байланышта айтылат жана айтылып жаткан ойго болжолдоо-суроо маанисин берет. Эгерде айтылып жаткан ойдогу суроо маанисин баса көрсөтүү керек болсо, сүйлөм аягына суроо белгиси коюлат; эгерде сүйлөмдөгү болжолдоо-суроо мааниси жайынча гана баяндалса, аягына чекит коюлат: Атаганат, көңүл көтөрүлгөн кезде кыял да учат белем? (Т.С.). Нак ушул сөзү тике таасир этти белем (Т.С.). Тутана албай араң турган отко жел тийгендей болду белем (Т.С.). Байкуш кемпирдин башы айланып кетти белем (Т.С.).

Эгерде тутумунда *белем* бөлүкчөсү бар баяндооч экинчи жактагы ээ менен байланышса, ал бөлүкчөдөн кийин экинчи жактын жак мүчөсү улана берет жана бөлүкчөлүк суроо-болжолдоо маанисин сактайт: – Капырай, баласаак белемсиң? (С.С.). – Э, эжеке, алжып калган белемсиң (Ж.Т.). – Э, жарыктык! Чындыгында эле жаткан бир бабыр белемсиз (А.Уб.).

Эскертүү: суроо уландысы *-бы* уланган

сөздөн кийин *эле* жардамчы сөзү келип, I жакта айтылса, *белем* формасына өтүп (*алган+бы+эле+м>ал+ган белем*), сырткы түрү жагынан жогорку *белем* бөлүкчөсү менен окшош болуп калат. Бирок алар түзүлүшү жана мааниси жагынан бири-биринен айырмаланып турат: а) *белем* бөлүкчөсүнүн тутумундагы *бы+эле+м* элементтери өз ара тыгыз байланышып, сенек формага айланып кеткен; б) семантикасы боюнча сүйлөмгө болжолдоо-суроо маанисин берет. Ал эми *белем* формасында айтылган жардамчы сөздүн тутумундагы грамматикалык элементтер: а) өз ара бекем ширелишип, сенек формага өткөн эмес, алар айрым-айрым формаларга ажыратылып талданат (*бы+эле+м*); б) семантикасы боюнча сүйлөмгө болжолдоо маанисин эмес, суроо маанисин берет. Ушул белгилерине карай буларды биринен экинчисин ажырата билүү зарыл. Мисалы: Атасынын айтканы Керимге катуу таасир этти *белем* (бөлүкчө), унчукпай калды. Ошондо сага жолуккан *белем*? (жардамчы сөз).

КҮМӨНДҮҮ БӨЛҮКЧӨ

Го бөлүкчөсү төмөнкүдөй маанилерде колдонулат:

1) Айтылуучу ойго күмөндүү, болжолдоо маанисин берет: Бул барып турган кесирдүү киши го, же алжып калган го?.. (А.Т.) Эмдиги жылы мындан бешбетер ачарчылыкка дуушар болобуз го.. (Ч.А.). Самтырлардын кечигишинде да бир кеп бар го?.. (Т.С.).

2) Кээде контекстке, интонацияга жараша айтылып жаткан ойго тактоо маанисин кошумчалайт: Субанкулдун кайраты бек эле го (Ч.А.). Туулган жер эч качан эстен чыкпайт го (К.Ж.). – Кандай жооп берүүнү билем го! (Н.Б.).

Бул бөлүкчө айрым учурларда бүткүл сүйлөмгө эмес, жекече бир сөзгө тиешелүү болуп айтылат да, ага тактоо, өзгөчө белгилөө маанисин берет: Айылда го белгилүү: бирөө аскерден кайтып келди дегенче болбой жабыла учурашканы жүгүрүп барат эмеспи (Ч.А.). Өлтүргөнү го куп болуптур, а сасытып муну не көтөрүп жүрүшөт (Т.К.).

3) Го бөлүкчөсү кээде интонацияга жана контекстке карай айтылып жаткан ойго суроо-болжолдоо маанисин да берип калат: – Жер, жер-эне, сен ошол солдатты унутпайсың го? – Эсимде, Толгонай. Мен ал солдаттын түрүн эч убакта унутпаймын (Ч.А.). Ушул атымды сен өлтүргөнүң го? (К.Ж.).

Миш. Бул *имиш* (*эр+миш*) деген модалдык сөздүн кыскарып бөлүкчөгө айланган түрү.

1) *Миш* бөлүкчөсү байланышкан сөзү

менен бирге жазылат да, бирөөлөрдөн угуп билген кабарга күмөндүүлүк, жоромолдоо маанисин кошумчалайт: Айтор, бир шумдугуна топтоштуратмиш. Көптүн ортосуна түшөтмиш (Т. С.). Каныбек кармалып, Сибирге айдалып *кеткенмиш* (К. Ж.).

2) Кээде айтылып жаткан ойго жактырбоо, мыскылдоо, какшыктоо маанисин берет: Күндүк норманы бат эле бүтүрүп *коётмиш!*.

Айрым учурларда миш бөлүкчөсүнөн кийин жак мүчө жалганып айтылат: Ударниктердин чогулушуна сен да *баратмишиң*.

ЖАЛЫНЫЧ БӨЛҮКЧӨ

Буга *гой* (<*кой* – жардамчы этиш) деген бир гана бөлүкчө кирет. Маани жактан бул бөлүкчө төмөнкүдөй мүнөздөлөт:

1) Бирөөгө ичинен жакшы көрүп кайрылуу, бир нерсе жөнүндө андан жалынып-жалбарып өтүнүү, сурануу маанисин билдирет: Сен бара *гой*, Алимжан (Ч. А.). – Ал, ала *гой* чоорду, билгениңче тарт! (К. Ж.). Жүрө *гой* апа, үйгө баралы, – деп мени колтуктап арабага түшүрдү (Ч. А.).

2) Бул бөлүкчө кээде контекстке жараша айтылуучу ойго кекетүү, кекээрлөө маанисинде буйруу, улуксат берүү маанисин да берип калат: Кетсең кете *гой*, айланайын. Бара *гой*, мында теңиң жок! (Т. С.). Суусун жок, бара *гой*, кагылайын... (Т. С.).

КҮЧӨТКҮЧ БӨЛҮКЧӨ

Күчөткүч бөлүкчөлөр дайыма байланышкан сөзүнөн мурун келип, анын маанисин күчөтүп көрсөтөт.

Эң. Бул бөлүкчө көбүнчө сын атооч, айрым учурда тактооч, кээде алды, арты, үстү деген сөздөр жана биринчи деген иреттик сан атооч менен айкашып айтылат: Эмгек этип жашыңдан элге жаксаң *эң* кызык (Токтогул). Ал түнкү сугаттан *эң* кеч кайтты (Ч.А.). Ормуш *эң* арткы машинаны айдап баратат (Н.Б.). Жаңы нандан *эң* биринчи иретте орокчулар ооз тийиш илгертен салт эмеспи (Ч.А.).

Айрым учурларда бул бөлүкчөдөн кийин *эле* бөлүкчөсү, же *бир* деген сөз бирге айтылып, ага *өтө* эле күчөтүү маанисин берет: Ошол жылы эгиндер *эң эле* эрте бышпадыбы (Ч.А.). Ошол чагылгандай оокумда Майсалбектин өңү-түсү *эң бир* даана көрүндү (Ч.А.).

Тилибиздеги *кылда* деген бөлүкчө да *эң*

бөлүкчөсү менен маанилеш келип, өзүнөн кийинки сөзгө күчөтүү маанисин берет. Бул сөз *башы*, *учу*, *чокусу* деген сыяктуу саналуу гана сөздөр менен айкашып айтылат: Карагайдын кылда башында бир карга конуп олтурат; *кылда учу*, *кылда чокусу*.

Өтө. Көбүнчө сын атооч, кээде айрым этиш, тактооч сөздөр менен айкашып айтылат: Какшаал тараптагы байлар соода иштерине *өтө* чоң маани беришкен (К.Ж.). Өзүм кичинемде бул жерде эмгектенгендерге *өтө* таң калчумун («КТ»). Зулай бүгүн эмнегедир *өтө* эрте ойгонду.

Кээде бул бөлүкчөдөн кийин эле бөлүкчөсү кошулуп айтылып, анын маанисин андан бетер күчөтүп көрсөтөт: Ага бул өргөө *өтө эле* жупуну көрүндү (Т.К.). Жамийла *өтө эле* шайырсымак, бала кыялдуу (Ч.А.).

Абдан. Бул бөлүкчө да сын атооч, этиш, айрым тактоочтор менен бирге айтылат: Ошого *абдан* өкүнөм (А.Т.). Чынын айтканда, сен *абдан* бактылуусуң (К.Ж.). Командирдин айтканы *абдан* туура (А.Т.).

Бул бөлүкчөдөн кийин чектегич *эле* бөлүкчөсү кошулуп айтылса, анын маанисин ого бетер күчөтүп көрсөтөт: Ал менин көзүмө *абдан эле* жаман көрүндү (А.Т.). Бул жаза *абдан эле* туура (А.Т.).

Эбегейсиз. Айрым сын атооч, тактооч, этиш, зат атоочтордон мурун келип, аларга күчөтүү маанисин берет: Энеден жалгыз сен чыгып, *Эбегейсиз* зор чыгып («Төштүк»). Тойго эл *эбегейсиз* көп чогулду. Анархан менен Дарыяхан үчүн *эбегейсиз* кубаныч болду (К.Ж.). Июль айында күн *эбегейсиз* ысыды («КТ»).

Аябай (*ая+ба+й*). Бул – функционалдык бөлүкчө. Кээде өзүнүн этиштик (чакчыл) маанисинде колдонулат: Китебинди *аябай*, мага да берип тур. Ал эми бөлүкчө катары колдонулганда, өзүнүн түпкү этиштик маанисинен дээрлик алыстап, өзүнөн кийинки байланышта турган сөзүнө күчөтүү маанисин берет, көбүнчө этиш, кээде сын атооч, тактооч менен айкашып айтылат: Чүрөктүн аттырбаганына ал *аябай* намыстанды (К.Ж.). Бул тамашага биз да *аябай* кандык (Ч.А.). Биз *аябай* эрте турдук. Ал *аябай* күчтүү экен. *Аябай* жеди, *аябай* ыраазы болду, *аябай* сүйүндү.

Тилибизде аябагандай (*ая+ба+ган+дай*), аябаган (*ая+ба+ган*) деген функционалдык бөлүкчөлөр да кездешет. Буларда бөлүкчөлүк мааниде колдонулганда, бүтүн сөздүк маанисинен биротоло алыстап, абстракцияланып, өзүнөн кийинки сөздүн маанисине күчөтүү маанисин кошумчалайт. Булардын ичинен *аябагандай* этиш менен да, сын атооч менен да айкашып айтылса,

аябаган сын атооч менен гана айкашат: Башка уруудагы шордууларга да чыгым *аябагандай* катуу тийди (К.Ж.). Алар Касымды аябагандай убара кылышты (Ч.А.). Ал *аябагандай* акылдуу жигит эле. *Аябагандай* суук жер экен. Ал *аябаган* зор киши болуучу; *аябаган* күчтүү киши, *аябаган* көрктүү шаар, *аябаган* келбеттүү кыз. *Аябаган* мыкты неме көрүнөт (К.Бек.).

Эгер адамды билдирүүчү зат атооч менен байланышып айтылса, *аябаган* өзүнүн атоочтук этиш маанисинде колдонулат: Ал эч нерсени *аябаган* киши эле.

Чымкый. Дайыма өңү-түстү билдирүүчү сын атооч менен айкашып айтылып, анын маанисин күчөтөт: *чымкый* кызыл, *чымкый* көк, *чымкый* кара. Дүкөндөн *чымкый* кызыл гүлдөрдөн сатып алдым. Зуура *чымкый* жашыл тукабадан тигилген чепкенин жамынып чыкты.

Түк, такыр, таптакыр, ным бөлүкчөлөрү, эреже катары, терс формадагы тануу, жокко чыгаруу маанисиндеги сөздөрдүн алдына келип, алардын ошол маанисин күчөтөт: Бригаддар менен *түк* жаакташпайт (Ч.А.). Менин көңүлүмдө *түк* эчтеме жок (А.Т.). Ушул жыргал доордо *такыр* келбейт карыгым (Осмонкул). Ошондон кийин Алымды *таптакыр* көрбөдүм.

Ным сөзү терс формадагы тануу маанисиндеги айрым этиштер менен айкашып айтылганда гана бөлүкчөлүк мааниде келип, анын ошол тануу, жокко чыгаруу маанисин күчөтүп көрсөтөт: *ным* билбейт, *ным* жооп бере албады, *ным* сезбеди.

Жогорудагы *такыр, ным* бөлүкчөлөрүн булар менен омонимдик катышта турган *такыр, ным* деген тактоочтордон ажырата билүү зарыл. Бул сөздөр тактоочтук мааниде колдонулганда, терс формадагы сөздөр менен айкашып, аларга күчөтүү маанисин бербестен, оң формадагы сөздөр менен айкашып, *бүт, бүтүндөй* деген тактоочтук мааниде колдонулат: Күздүктү *такыр* аяктап, Күлүктү минээр бекенбиз (А. О.). Өзү жүрчү комбайн мурунку комбайндардан *такыр* башкача (К. Б.). Алаңгыча күн батты, Элдин алды *ным* жатты (Тоголок Молдо).

Эгерде *такыр* деген сөз зат атооч менен айкашып, кандай? деген суроого жооп берип, анын белгисин көрсөтүп турса, анда ал сын атооч сөз деп эсептелет: Жогоркулар менен омонимдик катышта тургандар: *такыр* жер, *такыр* талаа ж.б.

Ого бетер. Көбүнчө этиш, кээде сын атооч менен айкашып айтылып, алардын маанисин күчөтүп көрсөтөт: Бул кишинин сөзү *ого бетер* кызыктырды (А.Т.). Ошентип

ал тигилерди *ого бетер* кызыктыраар эле (Ч.А.). Узакка созулган согуш алдан тайган элдин *ого бетер* эсин оодарды (Ч.А.). Аялдын көңүлүн көтөрүш үчүн олтурганда *ого бетер* сүйкүмдүү мамиле кылышат (А.Т.).

Дегеле (*деги+эле*). Сын атооч, этиш же айрым тактоочтордон мурда келип, аларга белгилүү өлчөмдө күчөтүү маанисин кошумчалайт: Анан ошентип жатып *дегеле* чоң сүйлөгөнүнө эмне бересиң (Ч.А.). Окуучулар эртеден бери *дегеле* тынбай иштешти. Ал, күнгө күйгөнү билинбей, *дегеле* сулуу (Н.Б.). Акмат, үнүн колдуратып, *дегеле* салабаттуу сүйлөдү (Н.Б.).

Ылгый, өңкөй, чылк, чылгый, жалаң. Бул бөлүкчөлөр дайыма зат атооч же сын атооч менен айкашып айтылып, бир өңчөй заттарды, белгилерди башка заттардан, белгилерден айырмалап, өзүнчө бир топко бириктирип, бөлүп чектөө маанисин, ошону менен бирге күчөтүү маанисин да берет: Сөз болуп жаткан бригада *ылгый* жаштардан түзүлдү. Жашылчаны отоо ишине *өңчөй* балдар бекитилди. *Өңчөй* мылтыктуу немелер экен (Т.С.). *Чылк* аппак жүндү бир башка жыйдырды (Т.С.). Клубга *чылгый* кыз-келиндер чогулушуптур. Кеңешмеге жалаң алдыңкы саанчылар катышышты.

Ушуну менен бирге *чылгый* бөлүкчөсүн анын омоними болгон *чылгый* сын атоочунан (чийки, иштелбеген деген маанидеги) айырмалай билүү керек: чийки тери (чийки, иштелбеген деген мааниде).

Ошондой эле жалаң бөлүкчөсүн да анын омоними болгон жалаң сын атоочунан ажырата билүү зарыл. Жалаң сын атоочу ушул эле формадагы жалаң бөлүкчөлөрдөй бөлүп чектөө, күчөтүү маанисин билдирбестен, *кандай?* деген суроого жооп берип, заттын белгисин туюндурат: *жалаң кабат, жалаң чапан (жука чапан)*.

Тим эле, жөн эле. Булар – функционалдык бөлүкчөлөр, *тим, жөн* деген тактоочтор менен эле бөлүкчөсүнүн өз ара айкашынан түзүлгөн. Бөлүкчөлүк мааниде колдонулганда көбүнчө эмоционалдуу маанидеги сөздөр менен байланышта айтылат да, алгачкы толук маанисинен дээрлик алыстап, өзүнөн кийинки сөзгө күчөтүү маанисин берет. Сүйлөм ичинде алган орду эркин, байланышкан сөзүнөн мурун, кээде кийин да келе берет: Жердин сырын билген карыялар бул жерге эгин *тим эле* оңколоп калат дешти (Н. Б.). Алымкандын бозосу *тим эле* спирт болуп калыптыр (Мидин). – Карачы ботинкасы жалтырайт *тим эле* (Т.С.). Кичинесинен бери ат минип үйрөнгөн эмеспи, *жөн эле* желимдеп койгондой олтурат (Н. Б.). Пай-пай, сууктун күчүн

карачы, *жөн эле* бетти жалайт (Н. Б.).

Эгерде *тим эле*, *жөн эле* деген айкаштар эмоционалдуу маанидеги сөз менен эмес, жайынча айтылган сөз менен айкашып айтылса, өзүнүн толук маанисин сактап, тактоочтук мааниде колдонулат: – Ай, Батыш, сен мага *жөн эле* таарынып жатасың (Н.Б.). Сөз ирети келгенде *тим эле* айтып койду (Н.Б.).

ТАНГЫЧ БӨЛҮКЧӨ

Эч (фарсы тилинен кирген). Зат атооч менен айкашып айтылып, ага терс маани берет. Эгерде терс маанидеги этиш менен байланышып айтылса, анын терс маанисин дагы күчөтүп көрсөтөт: Эли Кокон ордосунан эч жакшылык болбосун билди (К. Т.). Бек, сайышка ыктуу эч адам чыкпады (К. Ж.). Белек Темировго эч жооп кайтарбады (К. Ж.). Алымдын карааны эч көрүнбөйт (К. Ж.).

Эч бөлүкчөсү сурама ат атоочтор менен айкашып айтылып, тангыч ат атоочторду уюштурат: *эч ким, эч качан, эч кайда, эч кайсы, эч нерсе*.

Бөлүкчөлөр, кызматчы сөздүн башка түрлөрү сыяктуу эле, өзүнчө туруп сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Алар байланышкан сөзү менен бирдикте тиги же бул сүйлөм мүчөсүнүн тутумунда гана айтылат: Бул иштин бүтпөй калышына *так өзүң күнөөлүүсүң* («КТ») (ээнин курамында). Мугалим бала Касымга аябай окшош ээ? (Ч. А.) (баяндоочтун тутумунда). Эң акыркы номерде бардык катышуучулар хор айтышты (Т.С.). Чолпон адабиятты *эң* жакшы түшүнчү (А.Т.) (бышыктоочтун тутумунда).

МОДАЛДЫК СӨЗДӨР

Сүйлөөчү же жазып жаткан адам дайыма өзүнүн оюн башкаларга ар кандай маанилик өзгөчөлүктөрү менен, тактап айтканда, ал айтылуучу ойду дайыма коштой жүрүүчү бекемдөө, ырастоо, күмөндүүлүк, милдеттүүлүк ж.б. маанилери менен кошо толук жана түшүнүктүү кылып берүүгө аракет кылат.

Сүйлөөчүнүн айтылып жаткан ойго карата болгон бул сыяктуу ар кандай мамилеси тилде модалдуулук категориясы

аркылуу берилет.

Модалдуулук категориясы – сүйлөөчүнүн айтылган ойдун мазмунуна карата болгон мамилесин жана ал ойдун мазмунунун чындыкка карата болгон катышын билдирүүчү категория.

Сүйлөөчү адам, адатта, айтылып жаткан ойду иш жүзүнө ашыруу мүмкүн экендигин, зарылдыгын, аткарылаарына ишенгендикти же күмөндүүлүктү, окуянын болгондугу анык же болжолдуу экендигин, каалоону, тилекти ж.б. туюндурат.

Айтылган ой-пикирдин объективдүү чындыкка карата болгон бул өңдүү катышы, негизинен, ыңгай категориясы, интонация жана модалдык сөздөр аркылуу берилет.

Мисалы: Уулубуз быйыл институтка *өтүп калгай эле*. Мындагы *өтүп калгай эле* деген каалоо ыңгайдагы этиш сүйлөмдө айтылган ойго тилек, каалоо маанисин берип турат. Токтогул келечектен *шексиз* үмүт кылган (Ж.Б.). *Балким*, ал жер мол түшүм берип калгысы бардыр (К.Б.).

Бул сүйлөмдөрдөгү *шексиз* деген модаль сөз айтылып жаткан ой-пикирдин объективдүү чындыкка туура келээрин бекемдеп көрсөтүп турат. Ал эми балким деген модаль сөз айтылган ойдун турмушка ашырылышын так эмес, күмөндүү, болжолдуу түрдө билгизип турат.

Модалдык сөздөр сүйлөөчүнүн айтылган ойдун мазмунуна карата болгон ар кандай мамилесин билдирүүчү сөздөр болуп эсептелет. Модаль деген термин латындын модус (жол, ык) деген сөзүнөн алынган.

Тарыхый жагынан модаль сөздөр, башка кызматчы сөздөр сыяктуу эле, айрым толук маани берүүчү негизги сөздөрдөн келип чыккан. Мындай сөздөр тилдин тарыхый өсүш процессинде узак мезгилдер бою лексика-грамматикалык жактан өзгөрүүлөргө дуушар болуп, тилде өзүнүн негизги мааниси менен катар жаңы функцияда - айтылган ойдун чындыкка карата болгон катышын билдирүү функциясында да колдонула баштаган. Натыйжада алар акырындап, алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, жалпыланган абстракттуу мааниге ээ болуп, кызматчы (модалдык) сөздөрдүн өзгөчө бир тобун түзүшкөн.

Булардын ичинен айрымдары дайыма модальдык мааниде гана колдонулса: *албетте, арийне, балким, мүмкүн, имиш, ооба* ж.б., кээ бирлери контекстке карай модальдык мааниде да, өзүнүн толук лексикалык маанисинде да колдонулуп, сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүнүн милдетин аткара берет:

Модалдык сөздөр	Модалдык мааниде	Лексикалык мааниде
Окшойт	Шабыраалы кээ бир кишиге <u>шек берип койгон окшойт</u> (Н.Б.) (болжолдоо маанисинде).	Ал кадимки Шабыраалыга <u>окшойт</u> (Н.Б.) (этиш)
Көрүнөт	Элиндин жаш-карысы <u>биригип кеткен көрүнөт</u> (К.Ж.) (болжолдоо маанисинде)	Адегенде эле дөбөдө жанаша кыналышкан ошол бийик теректер көзгө <u>көрүнөт</u> (Ч.А.) (этиш)
Чыгаар	Окуучулар экскурсиядан <u>келген чыгаар</u> (болжолдоо маанисинде)	Керим уйларды короодон <u>чыгар!</u> (этиш)

Модалдык сөздөр семантикасы боюнча кандайдыр бир конкреттүү буюмдук, заттык мааниге ээ эмес. Алар айтылган ойдун чындыкка карата болгон ар түрдүү катышын билдирүүчү жалпыланган лексика-грамматикалык маанини туюндурат. Грамматикалык жагынан сүйлөм ичиндеги башка сөздөр менен байланышпай, алардан бөлүнүп айтылат; негизинен уланды мүчөлөр менен өзгөрбөйт (өзгөчө чыныгы модалдык сөздөр); маани жагынан бүткүл сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат: Алган милдеттенмени, *албетте*, аткарабыз. *Кыялы*, бүгүн кар жааганы турат. Бул сүйлөмдөрдөгү *албетте*, *кыялы* деген модалдык сөздөр белгилүү бир буюмдук мааниге ээ эмес: биринчиси айтылган ойдун жүзөгө ашырылышын бекемдеп турса, экинчиси ага болжолдоо маанисин берип турат.

МОДАЛДЫК СӨЗДӨРДҮН ЖАСАЛУУ ЖОЛДОРУ

Кыргыз тилиндеги модалдык сөздөр лексикалык тутуму жана этимологиясы жагынан ар түрдүү. Алар чыгышы, түзүлүшү боюнча атооч сөздөр менен, этиш менен байланыштуу; бир катары сөз айкаштарынан түзүлгөн.

1. Чыныгы модалдык сөздөр. Булар уңгу түрүндө же аягындагы мүчөсү менен бирдикте сенек формага өтүп, тиешелүү сөз түркүмүнүн лексикалык курамынан чыгып, дайыма модалдык мааниде гана колдонулат: *албетте*, *арийне*, *балким*, *мүмкүн*, *ыктымал*, *этимал*, *болжолу*, *калыбы*, *сыягы*, *кыязы*, *ооба*, *сыяктуу*, *шекилдүү*, *сөзсүз*, *шексиз*, *имиш*, *макул*, *мейли*, *мисалы*, *демек*, *жок*, *бар*, *баса*, *кокус*, *айтор*, *менимче*, *тескерисинче* ж.б.

Чыныгы модалдык сөздөрдүн ичинен *албетте*, *мүмкүн*, *ыктымал*, *этимал*, *кыязы* (кыяз) араб тилинен, *арийне*, *балким* фарсы тилинен даяр түрдө оошуп кирген сөздөр.

Бир катар чыныгы модалдык сөздөр айрым

атоочторго III жактын таандык *-ы* мүчөсү, же болбосо *-луу*, *-сыз* курандысы жалганып келип, ошол уланган сөзү менен бирге сенек формага өтүп кетишинин натыйжасында түзүлгөн: *болжолу*, *калыбы*, *сыягы*, *кыязы*, *чамасы*, *мисалы*, *сыяктуу*, *шекилдүү*, *сөзсүз*, *шексиз*.

Ал эми төмөнкү чыныгы модалдык сөздөрдө: *имиш*<*ер* – «болуу» маанисиндеги байыркы көмөкчү этишке атоочтуктун байыркы *-мыш* мүчөсү уланып (*эр+мыш*), *демек*<*де* деген этишке кыймыл атоочтун *-мак* мүчөсү уланып (*де+мак*), *менимче*<*мен* деген ат атоочко *-им* таандык мүчөсү, *-ча* – куранды мүчөсү жалганып, *тескерисинче*<*тескери* – деген тактоочко III жактын таандык мүчөсү *-си-н* жана *-ча* куранды мүчөсү жалганып айтылып, сенек формага өтүү менен модалдык сөздөр уюшулган.

2. Кээ бир модалдык сөздөр чыгыш теги боюнча атооч (зат атооч, ат атооч, тактооч, сан атооч) жана этиш сөздөр менен байланыштуу. Алардын ичиндеги:

1) айрым атоочтук модалдык сөздөр уңгу түрүндө туруп, же аягына жалганган III жак таандык *-ы* мүчөсү менен, табыш жөндөмөнүн мүчөсү жана *-бы* суроо уландысы менен (*-ни+би*), же чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү менен бирдикте туруп сенек формага өтүп, алгачкы маанисинен абстракцияланып, ар түрдүү модалдык маанини билдирип калышкан: *ырас*, *керек*, *кана*, *мына*, *ана*; *кыскасы* (*кыска+сы*), *сениби* (*се+(н)и+би*), *биринчиден*, *экинчиден...* (*биринчи+ден*);

2) айрымдары аягына уланган таандык жана жатыш жөндөмөнүн мүчөсү менен бирге сенек формага өтүп, модалдык сөзгө айланган: чагымда (*чак+ым+да*), чынында, чындыгында (*чын+дык+ы+нда*).

Ал эми этиштик модалдык сөздөрдүн ичинен бир катары:

1) Аягына жалганган шарттуу ыңгайдын мүчөсү же жак мүчө менен бирге сенек формага айланып, алгачкы этиштик маанисинен алыстап, айтылып жаткан ой ар түрдүү кошумча маани берүүчү

модалдык сөздөргө өтүп кеткен: *көрсө* (*көр+сө*), *айтпаса* (*айт+па+са*), *алсак* (*ал+сак*) *унутпасам* (*унут+па+са+м*), *жаңылбасам* (*жаңыл+ба+са+м*), *кечиресиз* (*кеч+ир+е+сиз*), *кантебиз* (*кант+е+биз*);

2) Кээ бир этиштик модалдык сөздөрдүн тутумунда жак мүчө суроо уландысы бар: *билесиңби* (*бил+е+сиң+би*), *ишенесиңби* (*ише+не+сиң+би*). Бул сөздөр модалдык мааниде колдонулганда, этиштик маанисинен обочолонуп, «угуучунун көңүлүн айтылып жаткан ойго буруу» маанисин туюндурат;

3) Бир топ этиштик модалдык сөздөр аягына жалганган каалоо, ниет ыңгай, арсар келер чактын мүчөлөрү менен бирдикте, же атоочтукка уланган жатыш жөндөмөнүн мүчөсү менен чогуу сенек формага айланып, алгачкы этиштик маанисинен алыстап, модалдык маанини да билдирип калган: *айталы* (*айт+алы*), *айтмакчы* (*айт+макчы*), *жадаганда* (*жада+ган+да*), *чыгар* (*чык+ар*);

4) Айрым модалдык сөздөр чакчыл формада уюшулган: *Ошентип* (*ушуну+эт+ип*), *ошентип* (*ошону+эт+ип*). Булар модалдык мааниде колдонулганда, корутундулоо, жыйынтыктоо маанисин берет.

Кийинки II топтогу модалдык сөздөрдүн I топтогу модалдык сөздөрдөн айырмасы: чыныгы модалдык сөздөр дайыма модалдык гана мааниде колдонулса, экинчи топтогулар да өзүнүн алгачкы толук маанисинен алыстап, бүтүн сөзгө мүнөздүү болгон грамматикалык байланышын жоготуп, көбүнчө модалдык маанини туюндурат. Бирок, экинчи жагынан, алар, канткен менен да, өзүлөрүнүн түпкү теги болуп эсептелген тиги же бул сөз түркүмү менен болгон лексико-семантикалык жана грамматикалык байланышын белгилүү бир өлчөмдө сактап калгандыктан, кээде контекстке карай өзүлөрүнүн толук маанисинде да колдонулуп калат. Сал.: *Ырас*, ал бизге жээн болот (*ырас* – модалдык сөз, бекемдөө маанисинде) – Анын телефон чалганы *ырас* (*ырас* – тактооч). Ал шаарга кетсе *керек* (*керек* – модалдык сөз, болжолдоо маанисинде). – Мен да бир *керегине* жараармын (*керегине* – зат атооч: «керек ишине», «керек нерсеге» деген мааниде). *Чындыгында*, ал колхозубузду чарбасын чыңдоодо көп эмгек кылган (*чындыгында* – модалдык сөз, бекемдөө маанисинде). – Анын сөзүндө *чындыгында* эч шек жок (*чындыгында* – зат атооч). Китепти Султан алган көрүнөт (*көрүнөт* – модалдык сөз, болжоо маанисинде). – Тиги дөңгө чыкса, биздин айыл даана *көрүнөт* (*көрүнөт* – этиш).

3. Модалдык маани сөз айкаштары аркылуу да берилет. Модалдык сөз айкаштары эки-үч сөздүн (толук маанилүү сөздөрдүн же

толук маанилүү сөз менен жардамчы сөздүн) синтаксистик ажырагыс биримдигинен уюшулат.

Түзүлүшү (структурасы) боюнча, модалдык сөз айкаштарынын тутуму, компоненттеринин орун алыш тартиби белгилүү бир деңгээлде калыпташып, туруктуу болуп калган.

Мааниси жагынан алганда, модалдык сөз айкаштарынын тутумундагы сөздөр жеке-жеке өзүнчө маани бербейт, алар белгилүү бир өлчөмдө грамматикализацияланып, өзүнүн алгачкы маанисинен четтеп, бирдиктүү түрдө туруп, жалпыланган бир лексико-грамматикалык маанини туюндурат: *ким билет*, *эмне кылабыз*, *ашып кетсе*, *ал турсун*, *куру дегенде*, *ал гана эмес* ж.б. Бул модалдык сөз айкаштары структурасы жагынан толук маанилүү эки сөздүн (*ким билет*, *эмне кылабыз*, *олтурсун...*), ошондой эле толук маанилүү сөз менен жардамчы сөздүн синтаксистик ажырагыс айкашынан (*куру дегенде*, *ал гана эмес...*) уюшулган. Маани жагынан алганда, алардын тутумундагы сөздөр өзүнүн түз маанисинен белгилүү бир өлчөмдө четтеп, жалпыланган лексико-грамматикалык мааниге – модалдык мааниге ээ болушкан: Шаар менен кеңири тааныштык. *Ал гана эмес* кечинде театрда да бардык. *Куру дегенде* бир кичине белек да ала келбептир. Бул сүйлөмдөрдөгү *ал турсун*, *ал гана эмес*, *куру дегенде* деген модалдык сөз айкаштарынын компоненттери өзүнүн алгачкы маанисинен алыстап, жалпыланган жаңы лексико-грамматикалык мааниге ээ болушуп, айтылган ойго күчөтүү, өзгөчө белгилеп көрсөтүү маанисин берип турат.

Ырас, бул сыяктуу сөз айкаштарынын айрымдары модалдык категорияга толук өтүп кете электиги байкалат. Ошондуктан алар кээде өзүнүн түз маанисинде колдонулса, кээде жалпыланган (абстракцияланган) модалдык мааниде колдонулат. Алардын кандай мааниде колдонулгандыгын контекстке карай ажырата билүү керек: *Кубаттын үйүн ким билет?* Мында *ким билет* деген сөз айкашынын ар бир компоненти өзүнүн толук лексикалык маанисинде колдонулду. *Ким билет*, *балким*, бүгүн жөнөп кетээрбиз. Бул сүйлөмдөгү *ким билет* деген сөз-айкашынын компоненттери өзүнүн ат атоочтук (*ким*), этиштик (*билет*) маанисинен четтеп, маани жагынан абстракцияланып, айтылган ойдун аткарылышын күмөндүү, болжолдуу туюндуруп турат. Бул жерде – модалдык сөз айкашы, модалдык мааниде. Бул дарбыздарды *эмне кылабыз?* Мында *эмне кылабыз* деген татаал этиш өзүнүн түз маанисинде колдонулган. *Эмне кылабыз*, маңдайга жазганды көрөбүз да... Бул

жерде *эмне кылабыз* деген сөз-айкашы алгачкы суроо маанисинен алыстап, маани жагынан абстракцияланып, айтылган ойго, жыйынтыкка айласыздан келгендикти билдирип турган модалдык сөз айкашы.

Модалдык сөз айкаштары структуралык жагынан көбүнчө төмөнкүдөй түзүлүштө жолугат:

1) Акыркы компоненти уңгу же жакчыл этиштерден же болбосо, буйрук ыңгайдын *-сын* мүчөсү уланган этиштерден болот, биринчи компоненти ат атоочтордон болот: *Муну кара, муну көр, тигини кара, тигини көр, ким билет, ким билсин, эмне кылабыз, эмне кыласың.*

2) Акыркы компоненти шарттуу ыңгайдан, биринчи компоненти *-дай* формасындагы ат атоочтон, *-ыл* формасындагы чакчылдан, кээ бир тактоочтордон болот; айрымдарында *да, эле* бөлүкчөлөрү кошулуп айтылат: *андай болсо, ошондой болсо да, ошентсе да, ашып кетсе, ашып эле кетсе, көп болсо, көп эле болсо.*

3) Акыркы компоненти *-ган+да* формасында *дегенде, болбогондо, алганда* деген этиштерден, биринчи компоненти айрым тактоочтон, этиштен, ат атоочтон болот; кээде алардын тутумуна *эң* бөлүкчөсү, *эле* жардамчы этиши кошулуп айтылат: *аз дегенде, аз эле дегенде, жок дегенде, куру дегенде, болбоду дегенде, болбоду эле дегенде, эң эле болбоду дегенде, эмне деген, эң болбогондо, жалпы алганда.*

4) Биринчи компоненти ал деген ат атооч экинчиси *турсун (тур-сун), тургай (тургай)* этиштеринен жана түгүл деген сөздөн болот: *ал турсун, ал тургай, ал түгүл.*

5) Айрым ат атооч, тактооч, этиш сөздөргө *эмес, эле, элек* деген жардамчы этиштер айкашып айтылат: *ал гана эмес, ырас эле, чын эле, кантмек эле, кантмек элең, эмне кылмак элек, ошондой эле.*

6) Ат атооч менен тактоочтун, же ат атооч же зат атооч менен жандоочтун айкашынан уюшулат: *баары бир (бирдей), канткен менен, тилекке каршы, бактыга жараша, анын айтуусу боюнча.*

7) Экинчи компоненти жатыш жөндөмөдөгү *«айтканда»* деген атоочтуктан, биринчи компоненти тактоочтон, *-ыл* формасындагы чакчылдан, «бир сөз менен» деген айкаштан болот: *башкача айтканда, кыскача айтканда, жалпы айтканда, корутундулап айтканда, жыйынтыктап айтканда, бир сөз менен айтканда.*

8) Биринчи компоненти *амал, айла* деген зат атоочтон, экинчи компоненти канча деген ат атоочтон болот: *амал канча, айла канча.*

9) Биринчи компоненти илик жөндөмөдөгү ат атоочтон, экинчи *оюмча, оюбузча*

деген сөздөрдөн болот: *менин оюмча, биздин оюбузча.*

10) Биринчи компоненти *анын* деген ат атоочтон, экинчи компоненти *үстүнө* деген жардамчы атоочтон болот: *анын үстүнө.*

МОДАЛДЫК СӨЗДӨРДҮН ГРАММАТИКАЛЫК БЕЛГИЛЕРИ

Кыргыз тилиндеги модалдык сөздөр морфологиялык жактан төмөнкүдөй белгилерге ээ:

1) *Албетте, арийне, балким, мүмкүн, ыктымал, демек, чагымда, чындыгында, жадаганда, калыбы, кыязы, сөзсүз, шексиз, ооба, мисалы* ж.б. Булар уңгу түрүндө же аягындагы мүчөлөр менен бирдикте сенек формага өткөн. Бул топтогу сөздөр алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, дайыма модалдык мааниде гана колдонулат; сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу мүчөлөр менен өзгөрбөйт жана сүйлөм ичиндеги башка сөздөр менен грамматикалык жактан байланышпайт, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин да аткара албайт; көбүнчө бүткүл сүйлөмгө, кээде гана анын тутумундагы айрым сөзгө тиешелүү болуп айтылат: *Бы-ыл, балким, айыл чарба ишине барбаспыз. Алым бүгүн сөзсүз келет.*

2) *Керек, чамасы, сыягы, ырас, макул* ж.б. дегендер модалдык мааниде колдонулган учурда гана мүчө менен өзгөрбөйт. Ал эми өзүлөрүнүн толук лексикалык маанисинде келгенде, аягына ар түрдүү мүчөлөр жалганып, грамматикалык жактан сүйлөм ичиндеги башка сөздөр менен байланышта айтыла берет: бир *керекке* жаратам, анын *чамасын* байкадым, китепти алган *сыягың* бар, көргөндүгүн *ырастады*, бул сөзүңө *макулмун.*

3) *Тийиш, көрүнөт, чыгаар, окшойт, өңдөнөт, сыяктуу, шекилдүү, имиш, мейли* дегендер модалдык мааниде келгенде да мүчөлөп өзгөрө берет: чогулушка барууга *тийишипиз*, кечиккен *окшойм*, алган *өңдөнөсүң*, көргөн *сыяктуусуң*, китепти мен алган *имишимин*, келсең *мейли.*

Модалдык сөздөрдүн синтаксистик белгилери да ар түрдүү. Көпчүлүк модалдык сөздөр, модалдык сөз айкаштары мааниси боюнча бүткүл сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат. Ошол себептүү анын сүйлөм ичинде алган орду эркин: көбүнчө сүйлөмдүн башында, ортосунда, аягында келип айтыла берет: *Албетте, Дүйшөн өзү да менин бул абалымды жакшы билип жатты (Ч.А.). Бирок, бактыга жараша, апам бул жолу көзүнөн таруудай жаш чыгарган жок (Ч.А.). Кара жанынын камын көрүп кетээр, балким (К.О.).*

Кээ бир модаль сөздөр сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнө (баяндоочуна) тиешелүү болуп айтылат: Андай болгондо *сөзсүз* өлмөксүн (К.О.). *Мүмкүн* келип калаар.

Модалдык сөздөрдүн **синтаксистик функциясы** да бирдей эмес, ар түрдүү.

1) Көпчүлүк модалдык сөздөр жана модалдык сөз айкаштары сүйлөм ичинде синтаксистик жагынан **киринди сөздүн** милдетин аткарат. Мындай модалдык сөздөр көбүнчө сүйлөмдүн башка мүчөлөрү менен грамматикалык жактан байланышпайт, оозеки кепте алардан кыска тынымы (пауза) аркылуу бөлүнүп турат; жазууда сүйлөм ичинде алган ордуна карай өзүнөн кийин, мурун, же эки жагынан үтүр менен ажыратылат: *Ырас*, токтоолук ар качан керек (К. Ж.). Азыркы айыл шарты да, *чындыгында*, ушуну каалайт (Т. С.). Туура деп ойлойм, *албетте* (Н. Б.).

Бир катар модалдык сөздөр сүйлөм мүчөлөрүнөн же сүйлөмдүн жалпы тизмегинен тыным аркылуу бөлүнбөй, тескерисинче, алар менен бир ыргакта айтылат. Ошондуктан мындай учурда алар жазууда үтүр менен ажыратылбайт, бирок баары бир сүйлөм тизмегинде **киринди сөздүк** функцияны аткарат: Сенин атың сөзсүз чыгат (К.Ж.). *Шексиз* келет – деп, Алым Анарханга салтанаттуу карады (К.Ж.). Албетте ыйлашат! (К.Ж.). *Куру дегенде* жарым кило конфет да ала келбептир. Жаш балдар менен эч жакка чыга албайм. *Жадаганда* карыш турган дүкөнгө да бара албайм.

Бирок модалдык сөздөр менен **киринди сөздөрдү** бирдей кароого болбойт.

Модалдык сөздөр – булар курамынан өзүлөрү бөлүнүп чыккан сөз түркүмдөрү менен байланышы үзүлгөн же байланышы солгундап калган жана алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, абстракцияланган лексика-грамматикалык мааниге ээ болгон сөздөрдүн тобу; модалдык сөздөр – морфологиялык категория, көмөкчү сөз түркүмүнүн бир түрү.

Киринди сөздөр болсо синтаксистик категорияга жатат, ошондуктан алардын милдетин жалаң гана модалдык сөздөр аткарбастан, айрым толук маанилүү сөздөр жана сөз айкаштары да **киринди сөздүк** функцияда колдонула берет.

Демек, **киринди сөздөр** модалдык сөздөргө караганда сан жагынан бир кыйла кеңири болот. Минтип, айрым толук маанилүү сөздөр же сөз айкаштары **киринди сөз** катары келгенде, алар сүйлөмдүн тутумуна кошумча иретинде киргизилип, грамматикалык жактан сүйлөмдүн башка мүчөлөрү менен байланышпай, тыным аркылуу алардан бөлүнүп айтылат. Бирок, мааниси боюнча сүйлөмдүн жалпы мазмуну менен тыгыз

байланышта болуп, ага ар түрдүү кошумча маани берип турат: *Ашымдын айтканына караганда*, *Омордун айтуусу боюнча*, *өзүңөргө маалым*, *өзүңөргө белгилүү*, *менин байкоом боюнча* ж.б. деген сыяктуулар. *Самансурдун айтуусуна караганда*, институтта эстүү, жөндөмдүү балдар окушат окшойт (Ч.А.) (сөз болуп жаткан ойдун кимге тиешелүүлүгүн билдирип турат). *Өзүңөргө маалым*, ал аскерден бошоп, айылга келген (СК) (болгон ишти кайрадан эске түшүрүү маанисин туюндуруу). *Чаргын байкем айткандай*, бул тегерек тентек дүйнө ушундай тура (Т.С.).

Булармодалдык сөз айкаштары сыяктанып, грамматикалашып, абстракцияланган мааниси билдирбейт. Тескерисинче, алардын ар бир компонентинде өзүнүн түпкү лексикалык мааниси жана алардын тигил же бул сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү сакталып турат. Ушуну менен бирге, модалдык сөздөр менен **киринди сөздөр** «сүйлөөчүнүн айтылып жаткан ойго карата болгон мамилесин билдирүү» деген негизги мааниси боюнча бири-бирине жакын болгондуктан, айрым учурларда аларды бири-биринен так ажыратуу иши бир топ кыйынчылыктарды туудураарын танууга болбойт.

2) *Керек*, *тийиш*, *ыктымал*, *көрүнөт*, *чыгаар*, *окшойт*, *өңдөнөт*, *сыяктуу*, *шекилдүү*, *имиш*, *дейм*, *кээде мүмкүн* ж.б. деген сыяктуу модалдык сөздөр **киринди сөздүк** милдетин аткарбайт, сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнөн тыным аркылуу бөлүнүп айтылбайт, тескерисинче, дайыма татаал баяндоочтун курамында айтылат: Эгер мындай кылбасам, кийин айыбым *чыгып калууга мүмкүн* (К.Ж.). Жегеним жок, башка бирөө *жеген чыгаар* (К.Б.). Кийин сүрүштүрүп келсек, аны дагы Каныбек *өлтүргөн көрүнөт* (К.Ж.). Дал ушул үй *болууга тийиш* (СК).

3) Айрым модалдык сөздөрдүн синтаксистик дагы бир өзгөчөлүгү: алар диалог иретинде айтылган сүйлөмдөрдө берилген суроого жооп катары айтылат да, өзүнөн мурунку сүйлөм менен байланыштуу алганда, сөз-сүйлөм катары келип, белгилүү бир ойду түшүндүрүп, сүйлөмдүк мааниге ээ болот. Мааниси боюнча модалдуулук мааниси туюндурат. Көбүнчө бекемдөө, тануу, жокко чыгаруу, макул болуу, болжолдоо, күмөндөнүү маанисиндеги (*албетте*, *мүмкүн*, *сөзсүз*, *шексиз*, *ырас*, *жок* ж.б.) модалдык сөздөр сөз сүйлөм функциясында келет: – Ушунун баарын жаңы жасадыңарбы? – *Албетте* (Н.Б.). – Эми келе жатасыңбы? – *Ооба* (Н.Б.). – Аткарыша ала турганбы? – *Сөзсүз* (Н.Б.). – Тоого кеткендерден кабар алдыңарбы? – *Жок* (Н.Б.). – Курманды кайсы жерге өлтүрүштү? Көрсөтүңүзчү мага? *Макул*, балам, *макул* (К.Б.).

МОДАЛДЫК СӨЗДӨРДҮН ТУЮНДУРГАН МААНИЛЕРИ

Модалдык сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын туюндурган мааниси өтө бай жана ар түрдүү. Алар маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай бир нече семантикалык топторго бөлүнөт.

I. Айтылуучу ойго бекемдөө, ырастоо, чындоо, чечкиндүүлүк жана ынандыруу маанисин берүүчүлөр: *албетте, арийне, чындыгында, чынында, ырас, сөзсүз, шексиз, ишенип кой.*

Албетте, арийне. Бул экөө маанилеш. Биринчиси араб тилинен, экинчиси фарсы тилинен ошуп кирген. Экөө тең айтылып жаткан ойду бекемдөө маанисинде колдонулат: *Албетте*, Айнагүл азыр эле кошо бара коём деген жок (Ч. А.). *Арийне*, андай болбогондур (Ч. А.). Мен андан салам күткөнүм жок, *албетте* (А. Т.).

Чындыгында, чынында, чынында эле, чындыгында эле. Булар модалдык мааниде колдонулганда, айтылган ойдун чындыгын, анык экендигин бекемдеп көрсөтөт: *Чындыгында*, Павелдин сөзүнө кошумчалоого сөз таппадым (К. Ж.). *Чындыгында*, Алым мындай түш көргөн эмес (К. Ж.). *Чынында* да анын майрамы чоң эле (Ч. А.).

Кээде ушул эле сөз сүйлөм ичинде өзүнүн түпкү заттык маанисинде колдонулуп калат. Мындай учурда ал *эмнелигинде?* деген суроого жооп берип, толуктоочтук милдетти аткарат: Бул шум кабардан *чындыгында* эч бир шек жок эле (К. Ж.).

Айтылып жаткан ойдун ырастыгын бекемдөө, ошол ойго ишендирүү мааниси *чынын айтканда, чынын айтсам, ырасын айтканда, ачыгын айтканда* деген модалдык сөз айкаштары аркылуу да берилет: Бул иш, *чынын айтканда*, далай күч-кубатты алды. *Ырасын айтсам*, иничек, жаратың начар (К.Б.). *Ачыгын айтканда*, сиздин пикириңиз мага көптөн бери белгилүү болгон (Т.К.).

Ырас – фарсы тилинен кирген сөз. Модалдык мааниде колдонулганда, айтылып жаткан ойдун тууралыгын, аныктыгын ырастайт, бекемдейт: *Ырас*, журт эми далай оордуктарды тартаар (Т.С.). *Ырас*, андай ишке чородой гана азамат чыдамак (Ч.А.).

Айрым учурда бул сөз өзүнүн толук лексикалык (тактоочтук) маанисинде колдонулуп калат. Андай учурда сүйлөмдүн тиги же бул мүчөсүнүн милдетин аткара берет: Эгер көрсөң да башка чолокту көргөндүрсүң, дал мендей чолокту көрбөгөндүгүң *ырас* (К.Ж.). Анын келгени *ырас* болду. Ал *ырас* жигит экен.

Сөзсүз, шексиз (*сөз+сыз, шек+сыз*).

Экөө өз ара маанилеш сөздөр. Айтылуучу ойго бекемдөө, ырастоо маанисин берет: Кол коюлган вексель боюнча *сөзсүз* төлөөнөр тийиш (К.Б.). Ал *сөзсүз* ушунетип айтат (Т.С.). Анда *шексиз* колго түшөм (СК).

Кээде бул модалдык сөздөр толук лексикалык маанисинде колдонулуп калат. Мындай учурда алар сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара беришет: Анда шордуу Ашырдын кейпин киирибиз *шексиз* («ЖЛ»). Дагы талаш-тартыш болоору сөзсүз. Бул сүйлөмдөрдө «*шек жок*», «*сөз жок*» деген толук мааниде келишип, баяндоочтук милдетти аткарып турушат.

Ишенип кой – модалдык сөз айкашы. Бул айкаш модалдык мааниде колдонулганда, айтылып жаткан ойго ынандыруу, чечкиндүүлүк мүнөз жана ырастоо маанисин берет: *Ишенип кой*, ал мындай жамандык ойго барбайт. Быйыл план ашыгы менен аткарылат, *ишенип коюңуз*. *Ишенип кой*, Султан антип айткан эмес.

2. Айтылуучу ойго күмөндүүлүк, болжолдоо маанисин берүүчү модалдык сөздөр: *балким, чамасы, болжолу, калыбы, сыягы, кыязы, чагымда, мүмкүн, ыктымал/этимал, керек, тийиш, көрүнөт, чыгар, окшойт, өңдөнөт, сыяктуу, шекилдүү, имиш, ким билет/ким билсин.*

Балким – араб тилинен ошуп кирген сөз. Айтылуучу ойго болжолдоо маанисин берет: *Балким*, Супакан адатынча мени ушактаган чыгаар (К.Ж.). *Балким*, ал да келген чыгаар (К.Б.).

Чамасы, болжолу, сыягы, кыязы, калыбы, чагымда. Булар модалдык сөз маанисинде колдонулганда, өзүлөрүнүн алгачкы заттык маанисинен алыстап, сүйлөмгө болжолдоо, жоромолдоо маанисин берет. Адатта, бул модалдык сөздөр катышкан сүйлөмдөрдүн баяндоочунун тутумунда болжолдоо маанисиндеги экинчи бир модаль сөз же бөлүкчө кошулуп айтылат: *Чамасы*, бир жакшы ишке турса керек («Чалкан»). Айылдан, *болжолу*, үч километрдей узадык (К.Ж.). *Сыягы*, сиздин элден болсо керек (К.Б.). *Кыязы*, уулу Эркинбек бүгүн үйгө келген өңдүү (Ала-Тоо). *Калыбы*, атага абдан жаккан окшойт (К.К.). *Чагымда*, алардын айласы кетип турат көрүнөт (К.Ж.).

Кээде бул модалдык сөздөр өздөрүнүн түпкү заттык маанисинде да колдонулуп калат. Бул учурда алар конкреттүү суроого жооп берип, сүйлөмдүн ар кандай мүчөсүнүн милдетин аткара берет: Чепкендин бүчүлүгүн чечип отурууга Татыбектин *чамасы* келген жок (Н.Б.). Мында *чамасы* – «күчү» деген заттык мааниде келип, ээлик милдетти аткарды. Алардын келээр *болжолу* болду. Бул

жерде *болжолу* «убагы» деген заттык мааниде келип, ээлик милдетти аткарып турат. Эрке кыз, жылмайган *калыбын* жазбай, кеп салды (Н.Б.). Мында *калыбын* – «түрүн» деген заттык мааниде келип, толуктоочтук милдетти аткарды. Пендеден башка *сыягы* (фольк.). Иштин *кыязы* ушундай. Бул жерде *сыягы* – «сырткы көрүнүшү», «сырткы түрү» деген мааниде, *кыязы* – «абалы», «ал жайы» деген заттык мааниде келип, ээлик милдетти аткарып турат. Эми келдим көргөнү элүүдөн ашкан чагымда (Калык). Мында *чагымда* деген сөз «кезимде», «убагымда» деген мезгилдик маанини туюндуруп турат.

Мүмкүн – араб тилинен кирген сөз. Айтылуучу ойго божомолдоо маанисин берет. Бул сөз катышкан сүйлөмдөрдүн баяндоочу көбүнчө арсар келер чакта болот, же баяндоочтон кийин күдүктүк маанисиндеги *-дыр* мүчөсү жалганат, же болбосо күмөндүүлүк маанисиндеги модалдык сөз кошулуп айтылат: *Мүмкүн*, ал кишинин аты башкадыр (А.Т.). *Мүмкүн*, алар башкача ойлошоор (ЛЖ). *Мүмкүн*, менин кемчилигим табылаар (А.Т.). Бул модалдык сөз кээде кандайдыр бир иштин болушу, аткарылышы *мүмкүн* экендигин билдирет. Мындай учурда ал сүйлөмдүн кыймыл атоочтон турган баяндоочу менен айкашып айтылат: *Күн* ачык болсо, ал бүгүн жөнөп кетиши *мүмкүн*. *Балким*, шартка жараша барбай калышыбыз *мүмкүн* (Н.Б.). Эгер мындай кылбасам, айыбым чыгып калышы *мүмкүн* (К.Ж.).

Айтылып жаткан ойго болжолдоо маанисин берүү *болду-болбоду*, *болжол менен алганда/ болжол менен* деген сыяктуу модалдык сөз айкаштарында да мүнөздүү: *Болду-болбоду*, бул иш басмачылардын колунан келди (К.Ж.). Чарбабыздын, *болжол менен*, он миңче кою бар.

Ыктымал (араб тилинен кирген сөз), **этимал** кандайдыр бир иштин болушу мүмкүн экендигин билдирет. Ушул мааниси боюнча мүмкүн модалдык сөзүнүн экинчи мааниси менен синонимдеш келет, бирок ал сыяктанып, божомолдоо маанисин бере албайт. Бул ар сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнөн обочолонуп айтылып, кийинки сөз катары колдонулбайт, татаал баяндоочтун тутумунда гана келет: Сиз барыңыз, башкабыз барсак, осол кылып коюшу *ыктымал* (К. Ж.). Алар мени өлтүрүп коюшу да *ыктымал* (К. Ж.). Койлорду тойгузбастан короого эрте айдап келип калышы да *этимал*.

Керек. Модаль сөз маанисинде колдонулганда, өзүнүн лексикалык маанисинен толук алыстап:

1) Айтылып жаткан ойдун аткарылышынын зарылдыгын туюндурат. Мындай учурда сүйлөм келечекте боло турган

иш тууралуу кабар берет да, *керек* модалдык сөзү баяндоочтук милдеттеги кыймыл атооч менен айкашып айтылат: *Бирок*, айла барбы, *күтүш керек* (Ч. А.). Майданга белек *уюштуруу керек* (Т. С.). Ар бир айылда маданий-агартуу мекемелеринин тармагын *кеңейтүү керек* (СК).

2) Эгерде сүйлөм өткөн же үстүбүздөгү учурда болуп жаткан иш жөнүндө кабар берсе, кыймыл атооч менен айкашып айтылган *керек* модалдык сөзү сүйлөмгө болжолдоо маанисин берип калат: Алардын арасында Корчу ууру дагы *болуу керек* (К. Ж.). Текенин терисин жамынганына караганда, кайберен ата *болуш керек* (К. Ж.). Малчылар кечээ эле көчүп келген *болуш керек*.

Керек модалдык сөзү божомолдоо маанисинде колдонулганда, көбүнчө шарттуу ыңгай менен айкашып айтылат: Комуз чертип бер деп *чакырса керек* (К. Ж.). Мен анда жыйырмада *болсом керек* (А. Т.). Алар эң эле жакын, жыйырма кадамдан алыс *болбосо керек* (А. Т.).

Керек модаль сөзүнөн кийин кээде айрым мүчөлөр жалганып айтыла берет: Үйлөнүш *керекпи* же жокпу? (К.Ж.). Балким, магнитофонду да алпарыш *керектир*.

Кээде *керек* модаль сөзү өзүнүн лексикалык толук маанисинде колдонулуп калат. Мындай учурда ал сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара берет: Окуу ар бир адамга *керек* (Т.С.) (баяндооч). Бул тактайды катып кой, кийинчерээк бир *керекке* жарайт (толуктооч). *Керек* нерсенин баарын ала чык (Н.Б.) (аныктооч).

Бул модалдык сөз өзүнүн толук маанисинде колдонулганда, ага сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу мүчөлөр улана берет: *керекте*, *керектүү*, *керектөөчү*, *керексиң*, *керегиң тиет*.

Тийиш (*тий+иш*). Бул модалдык сөз дайыма барыш жөндөмөдөгү кыймыл атоочтон кийин келип, татаал баяндоочтун курамында тиешелүү жак мүчө уланып айтыла берет. Мааниси боюнча:

1) Милдеттүүлүк маанисин билдирет: Муну дайыма *эсте тутууга тийишпиз*. Ал Каныбектин дайнын билүүгө тийиш (К. Ж.). Муну баардыгыбыз *талап кылууга тийишпиз* (М. Абд.).

2) Болжолдоо маанисин берет. Мындай учурда *тийиш* модалдык сөзү *-ган* формасындагы атоочтуктан кийин келген барыш жөндөмөсүндөгү *болууга* деген (кээде болуу түрүндөгү) кыймыл атооч менен айкашып айтылат: Ал дагы эле айылдык мектепте *иштеп жүргөн болууга тийиш*. Султан азыр гимназияда *окуп жүргөн болууга тийиш*.

Тийиш модалдык сөзүн ушундай эле формадагы *тийиш* (*тий+иш*) кош мамиле

этиши менен чатыштырбоо керек. Тийиш кош мамиле этиши *тийиш* модалдык сөзүнөн айырмаланып, айтылган ойго милдеттүүлүк, болжолдоо маанисин бербейт; «бири-бирине тийүү», «бирөөгө тийиштик кылуу» деген сыяктуу этиштик маанини туюндурат: Бирөөгө *тийиштик*. Стулдар бири-бирине *тийишип* турат. Бирөөгө *тийишкенин* койбойт. Экинчи жагынан, *тийиш* модалдык сөзү сыяктанып, барыш жөндөмөдөгү кыймыл атооч менен айкашып айтылбайт жана ага этиштин ар кандай категориясынын мүчөлөрү жалгана берет: *тийишем, тийишти, тийишсин, тийишкен, тийишкеле* ж.б. Бул касиеттер *тийиш* модалдык сөзүнө мүнөздүү эмес, ага жак мүчө гана уланып айтылышы мүмкүн: Сен азыр жөнөөгө тийишсиң.

Көрүнөт (*көр+ун+ө+т*). Бул этиштик модалдык сөз. өзүнүн этиштик маанисинен алыстап, модалдык мааниде колдонулганда, айтылып жаткан ойго божомолдоо маанисин берет. Бул учурда ал атооч сөз менен же этиш менен айкашып, татаал баяндоочтун курамында айтылат, өзүнөн кийин тиешелүү жак мүчө улана берет: Биз эңсеп жолукканы келаткан кишибиз ушул *көрүнөт*. Жаным, сен оорундан абдан айыктың *көрүнөт* (К. Ж.). Уулум, эл камын ойлогон азамат *көрүнөсүң* (А.Т.).

Кээде бул модалдык сөз өзүнүн этиштик маанисинде колдонулат. Мындай учурда ал жогорудагыдай татаал баяндоочтун тутумунда айтылбастан, өзү эле сүйлөмдүн ээси менен байланышып, анын кыймыл-аракетин көрсөтүп, баяндоочтук милдетти аткарат: Жаңы салынган мектеп аппак болуп алыстан эле *көрүнөт* («Ала-Тоо»). Туулуп өскөн айылы көзүнө өтө эле *жылуу көрүнөт*.

Окшойт (*окшо+й+т*) – этиштик модалдык сөз. Модалдык мааниде колдонулганда, лексикалык маанисинен обочолонуп, айтылган ойго божомолдоо маанисин берет. Мындай учурда ал атооч сөз менен же этиш менен айкашып, татаал баяндоочтун тутумунда айтылат, аягына тиешелүү жак мүчө жалгана берет: Жок, мен *күнөөкөр болдум окшойт* (А.Т.). Карыя, сөз казынасынын капкагын эми *ачтыңыз окшойт* (А.Т.). Ичиң толгон *арам окшойт* (Н.Б.). Кээде бул модалдык сөз өзүнүн толук лексикалык маанисинде колдонулуп калат. Бул учурда ал сүйлөмгө болжолдоо маанисин бербестен, «кебетелеш болуу», «окшош болуу» деген этиштик маанисинде колдонулуп, сүйлөм ичинде баяндоочтук милдетти аткарат: Келе жаткан киши Асанга *окшойт*. Алыстан жайылып жүргөн малга *окшойт*.

Өңдөнөт (*өң+ла+н+а+т*) – этиштик модалдык сөз. Бул мааниде колдонулганда атооч жөндөмөдөгү сөз менен же этиш менен

айкашып, татаал баяндоочтун бир компоненти катары келет да, айтылып жаткан ой-пикирге божомолдоо маанисин берет; тиешелүү жакта айтыла берет: Ал Болотту *сыйлады өңдөнөт*, унчукпай калды (Н.Б.). Ал учурда *толкундады өңдөнөт...* үнү каргылданып, өңү кызарып кетти (Н.Б.). Тиги алыстан көрүнгөн караан *үймөк өңдөнөт*. Айрым учурда бул модалдык сөз «өңдүү» формасында да колдонулат: Кыязы, уулу Эркинбек бүгүн *үйгө келген өңдүңү* («Ала-Тоо»).

Өңдөнөт модалдык сөзү кээде толук лексикалык маанисинде колдонулуп калат. Бул учурда ал «окшошот» же «өңүнө келет» деген сыяктуу этиштик маанини туюндурат: Кебетесине карасаң *тим эле алп өңдөнөт* («алпка окшойт» деген мааниде). Эки-үч күндө кадимкидей *өңдөнөт* («өңүнө кирет» деген мааниде – этиш).

Чыгаар (*чык+ар*). Бул да этиштик модалдык сөз. Модалдык мааниде колдонулганда өзүнүн этиштик маанисинен биротоло четтеп, айтылган ойго болжолдоо маанисин берет. Дайыма этиш, кээде атооч сөз менен айкашып, татаал баяндоочтун тутумунда айтылат. Айрым учурда өзүнөн кийин жак мүчө жалганат: Урат деп коркуп *качып жүргөн чыгаар* (К. Б.). – Жегеним жок, башка бирөө *жеген чыгаар* (К.Б.). Иштин жайы Каныбек экөөңө *маалым чыгаар* (К. Ж.). Балким, силер дагы ошол жакка *кеткен чыгаарсыңар!* (Ч. А.).

Кээде *чыгаар* өзүнүн толук лексикалык маанисинде колдонулат. Мындай учурда ал арсар келер чактагы кыймыл-аракетти билдирип, этиштик мааниде келет: Дарбазасын такылдат, бирөө *чыгаар*. Окуучулардын арасынан экскурсияга барууну каалагандар көп эле *чыгаар*.

Сыяктуу (*сыяк* – «сырткы көрүнүш» деген маанидеги зат атооч + *луу*), *шекилдүү* (*шекил* – араб тилинен кирген, «сырткы түр» деген маанидеги зат атооч + *луу*). Экөө бири-бири менен маанилеш. Модалдык сөз катары келгенде божомолдоо маанисин берет. Бул учурда *-ган* формасындагы атоочтук же атооч сөз менен айкашып келип, татаал баяндоочтун тутумунда айтылат, тиешелүү жак мүчө улана берет: Түлкүбекке кошомат кылып келип учурашкандардын аягы бүгүн *сээлдеп калган сыяктуу* (К.Ж.). Мында келгенден бери кыяк, сурнай тарттырып тамаша салуу *адат болгон сыяктуу* (К.Ж.). Боюна бүткөн келбетине караганда *бай шекилдүңү* (К.Ж.).

Кээде бул сөздөр жандоочтук мааниде да колдонулат. Мындай учурда алар божомолдоо маанисин бербестен, салыштыруу, окшоштуруу маанисин билдирет; алды жагындагы *-ган* формасындагы атоочтук же атооч сөз менен айкашып келип, аны

өзүнөн кийинки сөз менен байланыштырат. Алдындагы айкашкан сөзү менен бирдикте туруп, сүйлөмдүн ар кандай мүчөсүнүн милдетин аткара берет: Бул суроо баардык элге *табышмак сыяктуу сезилет* (К.Ж.) (бышыктооч). Жылдызкан суу сугарып жүрүп, *ушул сыяктуу* ойлорго далай жолу баткан (Н.Б.). Алачык ичи караңгы *көр сыяктуу* (К.Ж.) (баяндооч).

Имиш – (ер – «болуу» маанисиндеги байыркы этиш + *мыш* – атоочтуктун байыркы мүчөсү: *канда ер-дин* (Махмуд Кашкаринин сөздүгүнөн) – *кайда болдуң?*). Бул модалдык сөз ой-пикирдин кимдир бирөө тарабынан айтылгандыгын билдирет, бирок анын анчалык так эместигин, күмөндүү, болжолдуу экендигин туюндурат. Дайыма этиш же атооч менен айкашып, татаал баяндоочтун тутумунда айтылат, жак мүчөсүн кабыл ала берет: Өткөн күнү Алыбай старчынын бир тайы *жоголгон имиш* (К. Ж.). Бул Атайдын алгачкы чыгарган *обону имиш* (К. К.).

Айрым учурда айтылып жаткан ойго кекээрдөө, келекелөө, мыскылдоо маанисин да берет: өзү эле *бүтүрө коет имиш!*... Көрөбүз го *бүтүргөнүн!*... Даараты *жок имиш!*... Сансыздын жаназа акысына бирдеме койсоңор, даараты жок болсо да, келип окуйт эле (К. Ж.).

Кээде бул модалдык сөз зат атоочтук мааниде колдонулуп, «дейт-дейт деген кабар», «каңшаар сөз» деген сыяктуу түшүнүктү билдирет. Мындай учурда ал зат атоочтун суроосуна жооп берип, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара берет: Анын үстүнө жакында гана жүз мылтыкты ок-дарысы менен Каныбек Кашкардан алып келиптир деген *имиш бар* (К. Ж.). Мына ушундай сүйүнүчтүү *имиш* сөздөр эл арасына тарады (Ч. А.).

Имиш өзүнүн алдындагы айкашкан сөзү менен бир басымга биригип айтылып, анын негизи болгон и (е) кыскарып, *миш* бөлүгүнүн бөлүкчөгө айланып кеткен учурлары да кездешет: *баратмиш, келетмиш* («Бөлүкчөлөр» деген теманы караңыз).

Дейм (*де+й+м*). Бул модалдык сөз:

1) *го* бөлүкчөсүнөн, арсар келер чактан, *чыгаар* модаль сөзүнөн же суроолуу *-бы* мүчөсүнөн кийин келип, сүйлөмгө болжолдоо-суроо маанисин берет: Чарбалар күздүк эгинди *айдап бүткөн го дейм?* Шаарга кеткендер бүгүн *келип калышаар дейм*. Силердин бригада да кошумча милдеттенме *алган чыгаар дейм?* Ударниктердин слетуна катышкандар келишкенби *дейм?*

2) *дейм* этиштин шарттуу ыңгайынан кийин келгенде, сүйлөөчүнүн каалаган оюн жана ал ойду экинчи бирөөгө сунуш кылуу

маанисин берет: Бүгүн айылга *кайтсак дейм*. Эшикке салкын абага *чыгып келсек дейм*. Быйыл арендага жер *алсам дейм*;

3) сүйлөмдө айтылган ойдун иш жүзүнө ашаарын күнөмдүү кылып көрсөтөт. Бул учурда ал *дейсиң* формасында колдонулуп, тутумунда сурама ат атооч бар сүйлөмдүн тизмегинде айтылат: Анын колунан эмне иш келээр *дейсиң*. Ушул жерден канча түшүм алат *дейсиң*, суу кемчил турбайбы?

Дейм айрым учурда өзүнүн *де (айт)* деген этиштик маанисинде да колдонулуп калат: – Ой, алар кечээ эле кетип калышыптыр *дейм!*

Ким билет / ким билсин. Бул – модалдык сөз айкашы. Модалдык мааниде колдонулганда өзүнө тиешелүү болгон бир нерсе жөнүндө суроо маанисинен биротоло алыстап, айтылып жаткан ойго күмөндөнүү маанисин берет, анын жүзөгө ашышына көз жетпегендикти билдирет. Бул модалдык сөз айкашы катышкан сүйлөмдүн баяндоочу дайыма арсар келер чактагы этиштен болот жана сүйлөм тизмегине көбүнчө болжолдоо маанисиндеги *балким* модалдык сөзү катышып айтылат: Кайран күндөр бекер кеткен экен деп, ойлоп-ойлоп өкүнөөрсүң, *ким билет* (А.Осмонов). *Ким билет*, балким, ал эртең эле келип калаар. *Ким билсин*, клубдун курулушу, *балким*, быйыл эле бүтүп калаар.

Буга чейин белгиленгендей, кыргыз тилиндеги модалдык сөздөрдүн көпчүлүгү айтылуучу ойго бекемдөө, ырастоо жана күмөндүүлүк, божомолдоо маанисин берет. Ушуну менен бирге, бир катар модалдык сөздөр жана модалдык сөз айкаштары дагы төмөнкүдөй модалдык маанилерди туюндурат:

Ооба модалдык сөзү айтылып жаткан ойду же бирөө тарабынан айтылган пикирди, фактынын чындыгын бекемдейт, ырастайт. Дайыма сүйлөмдүн башында келет (кээде сөз – сүйлөм катары колдонулат). өзүнөн кийинки сөздөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылгандыктан, сүйлөмдүн башка мүчөлөрү менен грамматикалык жактан байланышпагандыктан, үтүр менен ажыратылып жазылат: *Ооба*, мына бул кичинекей терезенин нары жагында айыл жатат, эл жатат (Ч.А.). – Жыйналыш болот бекен? – *Ооба*, болот экен (Н.Б.). – Дагы эле өкүрө беришеби? – *Ооба*, өкүрө беришет (К. Ж.). – Жайлоонун чөбү бышып калыптырбы? – *Ооба* (Н. Б.).

Бар модалдык сөзү баяндоочтук функцияда келип, чындыктагы кандайдыр бир заттын, көрүнүштүн бар экендиги тууралуу кабар берет: Эркектен менден кичүү бир иним *бар* (Т.С.). Сизде бир аз жумушум *бар* (Р.Шүк.). Каныбектин элүү көздүү үч тузагы *бар* (К.Ж.).

Суроо-жооп иретинде айтылган сүйлөмдөрдө сөз – сүйлөм катары да колдонулуп калат. Бул модалдык сөздөн кийин тиешелүү жак мүчө жалгана берет: – Алым, сенде Ч. Айтматовдун чыгармаларынан барбы? – *Бар*. – Керим, үйдө барсыңбы? – *Бармын*.

Кээде бар модалдык сөзү субстантивдешип, зат атоочтук мааниде колдонулуп калат: Ырысы *бардын* ити чөп жейт (Макал) («ырыстуу кишинин» деген мааниде). *Бардын* малын чачты, жоктун абийирин ачты (Макал) («байдын», «оокаттуу кишинин» деген мааниде).

Жок модалдык сөзү бир нерсенин жоктугун билдирет, ошондой эле тануу, макул эместик, жокко чыгаруу маанисин берет.

Бул модалдык сөз сүйлөмдүн башында колдонулганда, ал сүйлөмдөгү терс маанини баса белгилеп көрсөтөт же мурунку сүйлөмдө айтылган ойду жокко чыгарып, андай эместигин туюндурат, сүйлөмдүн этиштик баяндоочу дайыма терс формада айтылат: *Жок*, бул бойдон жеңилип калууга болбойт (Ч. А.). *Жок*, мен али көңүлдөгүнү таба элекмин, иштин баары алдыда (Ч. А.). – Жолдон чыгып кеттик көрүнөт. – *Жок*, чыккан жокпуз (К. Ж.). – Тиги биздин чабдар ат го? – *Жок*, биздин жээрде ат көрүнөт (К. Ж.).

Ушуну менен бирге, бул модалдык сөз кандайдыр бир нерсенин жоктугун, тиги же бул иштин болбогандугун туюндурат. Мындай учурда ал сүйлөмдүн баяндоочу катары келет же баяндоочтун тутумунда айтылат, тиешелүү жак мүчө жалгана берет: Ал жөнүндө Каныбектин эч кандай *кабары жок* (К. Ж.). Бирок Каныбек ал жерде адамдар отурганын *сезген жок* (К. Ж.). Мен малчылардын кеңешмесине *катышкан жокмун*.

Кээде бул модалдык сөз – сүйлөмдүн маанисинде да колдонулуп калат: – Уктадыңбы, кагылайын берекем? – *Жок* (Н. Б.). – Тоого кеткендерден кабар алдыңбы? – *Жок* (ЛЖ).

Кээде *жок* модалдык сөзү субстантивдешип, зат атоочтук мааниде да колдонулат: *Жок* издеп жүрөм («жоголгон нерсе» деген мааниде). Аргымак мойнун ок кесет, азамат мойнун *жок* кесет (Макал) («жокчулук» деген мааниде). *Жоктун* жону катуу, өгүздүн мойну катуу (Макал) («кедейдин, кембагалдын» деген мааниде).

Кана, **кана эмесе** модалдык мааниде колдонулганда, өзүнүн сурама ат атоочтук маанисинен биротоло алыстап, бир нерсени иштөөгө чакыруу, көңүлүн буруу, бир нерсени аткарууга түрткүлөө маанисин берет: – *Кана*, Каныбек, менин чоорум менен тартып көрчү (К. Ж.). *Кана*, Чүкө, нанга, этке караңыз (К. Б.). – *Кана*, Зуннахун бек, каалаган

байгени алыңыз! (К. Ж.). – *Кана эмесе*, ишке киришели! (СК).

Эгерде *кана* сөзү суроолуу сүйлөмдү уюштуруучу каражат катары пайдаланылса, анда ал өзүнүн сурама ат атоочтук маанисинде колдонулат: – Кадимки кайратың *кана?* (К.Ж.). – *Кана* атамдын каты? (Ч.А.).

Мына, мынакей, ана – көрсөтүү маанисиндеги модалдык сөздөр. Булар чыгышы жагынан, албетте, ошол эле шилтеме ат атоочтор менен байланыштуу. Ал эми модалдык сөздүк мааниде колдонулганда, аз да болсо бир нерсени көрсөтүү маанисин берип, угуучунун көңүлүн ошол айтылып жаткан ойго бурат: *Мына*, түштүк жакта дүмүрөйүп тоо жатат (Н. Б.). *Мынакей*, колхозчулар шаңдана өстөн казып жатышат (Т. С.). Айдаган арпа, сулулар, *мына*, жайкалып калды (Н. Б.). *Ана*, жүрбөй калган жүктүү ат теңселип-ыргалып кала берди (Т. С.). *Ана*, Ормоштун үнү чыкты (Н.Б.).

Эгерде бул сөздөр конкреттүү бир затты көрсөтүү маанисинде колдонулса, анда алар шилтеме ат атоочтук маанини туюндуруп калат: Сенин берген белегиң *мына* (К. Ж.). Айылдагы шайыр жаштар *мынакей* (Ж. Т.). – Ой, Мендирман башкарма, көптүн казынасына кошоор менин энчим ана (Т. С.).

Мейли модалдык сөзү уруксат берүү, айтылып жаткан ой менен макул болуу маанисин берет, жак мүчө улана берет: – *Мейлиң*, барып иштеп көр, Нурбек (Ч.А.). *Мейли*, бир куурчак жүрө турсун (Т.С.). – Айланайын апа, *мейли*, сенин айтканың эле болсун (Ч. А.).

Айрым учурларда бул модалдык сөз болуп жаткан ишке кайдыгер, кош көңүл мамиле кылуу маанисин берет: *Мейли*, эмне десе, ошо десин (Ч. А.). *Мейли*, кетсе кете берсин. Бука болсо – *мейли*, сүтү болсо болду (Макал).

Кээде бул сөз татаал баяндоочтун тутумунда да айтылышы мүмкүн: Асан кетсе *мейли*. Китепти алсаң *мейлиң*.

Макул – араб тилинен ошуп кирген сөз. Айтылып жаткан ой менен макул экендикти туюндурат: – Кокус киши көрүнсө эле кыйкыргыла! – *Макул*, аке! – дешип экөө аттарга карай бастырышты (К. Ж.). *Макул*, мен да Жапарга телефон урайын (К. Б.). *Макул*, китебинди эртең алып келип берейин.

Бул модалдык сөз кээде баяндоочтук функцияда келет, бул учурда ага тиешелүү жак мүчөсү улана берет; айрым учурда татаал баяндоочтун тутумунда айтылат: Сенин айтканыңа *макулмун*. Бул айтылган сөзгө ал *макул болду*.

Демек, **мисалы**, **көрсө** – булар алдыда айтылган ойду корутундулоо, бир ойдон экинчи ойго өтүү же бир ой менен экинчи ойду байланыштыруу маанисин берет. *Мисалы*:

Быйыл жаз жаанчыл болду, демек, эгинден мол түшүм алабыз. Согушкан эгин айдабайт, *демек*, ал баардык адамдардын nasibине кол салат, *демек*, ал бардык адамдардын душманы (Ч. А.). Мындай учурда *демек* модалдык сөзү эки сүйлөмдү өз ара тутумдаштыруучу байламталык функцияны да аткарат. *Көрсө*, Майсалбегим аны мага таштап кеткен турбайбы! (Ч. А.). *Көрсө*, баардык эле чыгарма турмуш талабына дайым эле жооп бере бербейт тура (Т. С.). Быйыл чарбабыз эгиндин мол түшүмүн камсыз кылды. *Мисалы*, Ормоштун бригадасы буудайдын ар бир гектарынан 60 центнерден түшүм алды. *Мисалы*, сенин энеңди карачы, кермаралдай керилген кандай кыйын киши (К. Бект.).

Биринчиден, экинчиден, үчүнчүдөн... модалдык сөздөрү саналып айтылуучу ойдун иретин билдирет: *Биринчиден*, жайыт кеңейип, *экинчиден*, ары-бери айдалып мал убара болбойт (Н. Б.).

Тескерисинче – айтылуучу ойдун ортосундагы өз ара карама-каршылык маанини туюндурат: Муну менен биз кандайдыр бир ийгиликке жетише албайбыз, *тескерисинче*, көп нерсени уттурабыз (СК). Биз, *тескерисинче*, мурункудан да жигердүү эмгектенүүбүз керек (СК).

Менимче/менин оюмча, биздин оюбузча деген сыяктуу модалдык сөздөр, модалдык сөз айкаштары сөз болуп жаткан ойдун кимге тиешелүүлүгүн, же кандайдыр бир иш кимдин айтуусу боюнча аткарылгандыгын билдирет: *Менимче*, ал киши экөөбүз жалпы тил табаарбыз (Ч. А.). – *Биздин оюбузча*, Сансыздын карызын Карыпка төлөтүү керек (К. Ж.).

Бир катар модалдык сөздөр жана сөз айкаштары ойду түшүндүрүүнүн бир түрүнөн экинчи бир түрүнө өтүүнү, айтылган ойду мурункудан башкача сүйлөмдүн жардамы менен тактап түшүндүрүүнү билдирет: *башкача айтканда*, *тактап айтканда*, *мындайча айтканда* ж.б.: Алар, *башкача айтканда*, кедейлерди эзгиси, аларды пайдалангысы келет (К.Б.). *Тагыраак айтканда*, Кара-Суу шаарындагы машина айдоочу Маткеримовдун үйүн бүтүрүп бердик («КТ»). Айганыштын турмушу эң жаман, *мындайча айтканда*, итке эле берсин (К. Б.).

Айрымдары жалпылоону, корутундулоону туюндурат: *кыскасы*, *кыскача айтканда*, *бир сөз менен айтканда*, *айтор*, *жалпы айтканда*, *жалпы алганда*, *жыйынтыктап айтканда*, *корутундулап айтканда*. *Кыскасы*, эки күндөн кийин жолго чыга турган болдук (К.Ж.). *Кыскасын айтканда*, Алайдын кыргыздары көрсөткөн меймандостукту эч качан унута албайм (М.Абд.). *Бир сөз менен айтканда*, ал өндүрүштүн чыныгы командири

(СК). *Жалпы алганда*, кош айдоонун жүрүшү жаман эмес (СК).

Айтор деген модалдык сөз да «кыскасы», «эмнеси болсо да» деген маанини туюндурат, алдыда айтылган ойдон жалпыланган жыйынтык чыгаруу маанисин берет: *Айтор*, аппак курулуштуу татынакай кыштак жемиш багына төгөт (Т. С.). *Айтор*, менин акым күйүп кетпесе болду (К.Ж.).

Кээде бул модалдык сөз айтылган ойго кандайдыр бир белгисиздик, күмөндүүлүк маани берет: *Айтор*, Чаргын ордуна турду да, башкалардан мурда эшикке чыкты (Т. С.). *Айтор*, алар түн жарымына чейин укташкан жок, кобур-собур эле үн чыгып жатты. Бул сүйлөмдөрдө Чаргындын эмне үчүн эшикке чыккандыгы же тигилердин түн ортосуна чейин уктабай эмне кылып жаткандыгы белгисиз, күмөндүү экендиги сезилип турат.

Алдыда айтылган ойдон жыйынтык чыгаруу, ал ойду кыскача корутундулоо, жыйынтыктоо мааниси *андай болсо*, *ошентип* деген модалдык маанидеги сөздөр аркылуу да берилет: – Бирок Каныбектин өзүн иштетип аламын деп ойлобо, – деди да, Түлкүбек жантая кетти. – *Андай болсо*, башкача бийлик кылыңыз, бек! – деп, Атабек өтө кичи пейилдик менен эпилдей баштады (К. Ж.). – *Андай болсо*, атаңдын аттарын өзүн ал (Ч. А.). *Ошентип*, Нуртай бай бизди айлына жолотпой куубадыбы! (К.Б.). *Ошентип*, ойлогон ойду кыстаган турмуш жеңгени турат.

Булардын ичинен *ушентип*, *ошентип* дегендер кээде модалдык жыйынтыктоо, корутундулоо маанисин бербестен, өзүлөрүнүн толук маанисинде колдонулуп калат. Мындай учурда алар сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара берет: Ал *ошентип* ойлойт экен. *Ушентип* да иштейсиңби?

Алсак, айталы деген модалдык сөздөр алдыда айтылган ой кийинки сүйлөмдө да улантылып, толукталаарын туюндурат: Согуштун, эмгектин ардагерлери өндүрүштөн биротоло четтеп калышкан жок. *Алсак*, Турдубай ата эргели-кеч чарба ишине кол кабыш кылып жардамдашып турат (СК). Шаардагы мекемелердин, ишканалардын коллективи менен райондогу чарбалардын ортосундагы иштиктүү байланыш жылдан-жылга кеңейүүдө. *Айталы*, Ош университетинин студенттери жылыга Ноокен районунун пахтачыларына жардам берип турушат («КТ»). *Айталы*, кыз да сизге баруудан оолак эмес (М. Аб.). Бирок бул сөздөр кээде өзүнүн толук маанисинде, тактап айтканда, шарттуу жана каалоо ыңгайдын маанисинде да колдонула берет: Эгинден мол түшүм *алсак*, план да ашыгы менен аткарылат. Бул сөздү башкаларга да *айталы*.

Ошондой эле, анын үстүнө деген модалдык

сөз айкаштары алдыда айтылган ойго дагы кошумча иретинде айтыла турган ой бар экендигин билдирет: *Ошондой эле*, буларды кайра иретке келтирүү да биздин милдетибиз (М. Аб.). *Анын үстүнө* ал кишинин бизге кудалык жайы да бар эле (К. Ж.). *Анын үстүнө* аны кооперативдин башчысы кылып да шайлап коюшту.

Айтмакчы, унутпасам, жаңылбасам, баса. Булардын ичинен алдыңкы үчөө модалдык мааниде колдонулганда өзүнүн этиштик маанисинен алыстап, болгон, боло турган иштин, же болбосо айтылган же айтыла турган ойду кайрадан эске түшүрүү маанисин берет: *Айтмакчы*, Танабай, бир күнү көчөдө келатып, сенин тамыңа көзүм түштү (Ч. А.). Сиз менен, *унутпасам*, былтыр жайлоодон жолуксам керек эле. Самтыр, *жаңылбасам*, армиядан былтыр эле келген болуш керек эле. Баса модалдык сөзү кандайдыр бир себептер менен эстен чыгып, айтылбай турган болуп калган ойду чукулунан эске түшүрүү маанисин берет: *Баса*, жумуштагы студенттер качан келет экен? *Баса*, аны шаардан алып кетүү жөнүндө жашыруун буйрук бар болучу (Т. К.).

Айтпаса модалдык сөзү кандайдыр бир ойду сүйлөөчү чукулунан эске түшүрүп айта салгандыгын туюндурат: *Айтпаса*, Жолдош баягы ишти бүтүрүптүрбү?

Кокус модалдык сөзү болсо, кандайдыр бир иштин, фактынын күтүлбөгөн жерден боло калышы мүмкүн экендигин билдирет: *Кокус*, айылдагылар көрүп шек албасын (К. Ж.). *Кокус*, Шаршелер да келип калбасын.

Айрым модалдык сөз айкаштары айтылып жаткан ойдун сандык өлчөмүн, деңгээлин туюндурат: *көп болсо/көп эле болсо, ашып кетсе/ашып эле кетсе, аз дегенде/аз эле дегенде*. Мен бул жерде *көп болсо* беш күн болом. Салык менден *ашып кетсе* эки жаш улуудур. Күздүк буудайды *аз дегенде* үч жолу сугаруу керек.

Бир катар модалдык сөз айкаштары айтылуучу ойго күчөтүү маанисин берет, айтылган ойду өзгөчө белгилеп көрсөтөт: *эң болгондо, эң эле болгондо, болбоду дегенде/болбоду эле дегенде, эң эле болбоду дегенде, жок дегенде, куру дегенде, жадаганда, жадагалса, ал турсун, ал тургай, ал тугул, ал гана эмес*. Быйыл, *эң болбогондо*, үйдүн дубалын көтөрүп коёлу. Буудайдын ар гектарынан, *болбоду дегенде*, 40 центнерден түшүм алабыз. *Жок дегенде*, кабарын айтса болмок экен. *Куру дегенде*, баласын өңөрүп алса (Н. Б.). *Жадаганда*, дарбазасы да темирден (А. Т.). *Ал турсун*, Тургунбайды да билем («КТ»). *Ал тургай*, Аскар кулагына чейин кызара түштү (Т. С.). *Ал турмак*, ушуга окшогон сөздөрдү дагы айтышын эңседи (Н. Б.). Тууганбай, *ал*

тугул, айылдаш туугандары менен да жакшы катышчу эмес. Осмон, *ал гана эмес*, комузда да жакшы ойнойт.

Айрым модалдык сөздөр, сөз айкаштары тигил же бул жыйынтыкка айласыздан келгендикти, андай ой-пикир менен амалсыздан макул болгондукту туюндурат: **кантебиз, кантейин, кантесиң, кантмек элең, амал канча, эмне кылабыз, эмне кыласың, эмне кылмак элек.** *Кантебиз*, тагдырдын жазганына көнөбүз да!... (К. Ж.). *Кантет элек*, аштын чыгымын эптеп төлөйбүз да... (К. Ж.). *Эмне кылабыз*, колдон келген кошумчабызды беребиз да, агайынчылыктан чыгып калмак белек. *Айла канча*, базар деген ушул тура деп, амалсыздан макул болосуң («КТ»).

Баары бир деген модалдык сөз айкашы айтылып жаткан ойго чечкиндүүлүк маанисин берет: Күн алай-дүлөй болуп жаап турат. Бирок, *баары бир*, жолго чыгабыз! Каражат маселеси кыйын болсо да, *баары бир*, экспедицияны уюштурабыз.

Кээде сөз болуп жаткан иштин аткарылышына кайдыгерлик, көңүл коштук мамилени билдирет: Бул иш бүтөбү, бүтпөйбү – мага *баары бир*.

Айрым модалдык сөздөр угуучуга кайрылып, анын көңүлүн бир нерсеге буруу маанисин туюндурат: **билесиңби, ишенесиңби, кечиресиз.** *Билесиңби*, алардын кылмышынын бетин ачууга Султан да активдүү катышыптыр. *Ишенесиңби*, ал кол менен күнүгө 100 киллограммдан пахта терет экен. *Кечиресиз*, сизде Ч. Айтматовдун чыгармаларынан барбы?

Эгерде билесиңби, ишенесиңби деген модалдык сөздөр угуучунун көңүлүн бир нерсеге буруу маанисинде эмес, тиги же бу нерсени билээрин же кандайдыр бир нерсеге ишенээрин суроо иретинде келсе, анда алар өзүнүн толук этиштик маанисинде колдонулуп калат: Асандын үйүн *билесиңби?* Окууга өтөөрүнө *ишенесиңби?*

Кээ бир модалдык сөз айкаштары сүйлөөчүнүн ар түрдүү кырдаалдан келип чыккан ички сезимин (эмоциясын) туюндурат: **бактыга жараша, тилекке каршы.** *Бактыга жараша*, анын келбей калганын карачы! (А. Т.). *Тилекке каршы*, бир катар жерлерде олуттуу кемчилдиктерге жол берилүүдө (СК).

Ар түрдүү ички сезимди (толкундануу, коркутуу, кекетүү ж.б.) **эмне деген, сениби, муну кара, муну көр, тигини кара, тигини көр** деген сыяктуу модалдык сөздөр да билдирет. Мисалы: *Эмне деген* кооз жер! *Сениби!* Үйгө кайрылып келээрсин! *Муну кара* (тигини кара), такылдап каяша сүйлөп коёт!

Ошондой болсо да, ошентсе да деген модалдык сөз айкаштары алдыда айтылган

ойго кайчылаш, карама-каршы маани берет: *Ошондой болсо да*, биз аларга жардам көрсөтүүбүз керек. *Ошентсе да*, ал жолдошторун жамандыкка кыя албады.

Канткен менен модалдык сөз айкашы кийинки сүйлөмдө мурунку айтылган ойдун себеби чечмеленип, такталып берилээрин туюндурат: Керим математика боюнча татаал маселелерди жеңил эле чыгарып коёт. *Канткен менен*, жогорку билимдүү да. Ал жол кырсыгынан майып болгон агасына катуу кайгырды, *канткен менен*, бир тууганы да!

Кээде айтылып жаткан ойго корутундулоо маанисин берип калат: *Канткен менен*, бүгүн көп эмгектенип койдук.

Кыргыз тилинде дагы бир катар туруктуу сөз айкаштары учурайт. Алар да семантикасы боюнча абстракцияланган түшүнүктү туюндуруп, айтылуучу ойго ар түрдүү кошумча маанилерди берет; грамматикалык жагынан сүйлөм ичиндеги башка сөздөр менен байланышпай, алардан бөлүнүп айтылат. Ушул себептен аларды да модалдык сөз айкаштарынын тобуна кошууга болот. Алар төмөнкүлөр:

Ыракмат – сүйлөмгө ыраазычылыкты билдирүү маанисин кошумчалайт: *Ыракмат*, чоң жардам бердиңиз! – Тилегиңе ыракмат! (А. Т.). Кээде бул модал сөз ыраазычылыкты туюндурган атоочтук мааниде да колдонулуп калат: Ал *ыракмат* да айтып койбоду.

Куш келиңиздер – айтылып жаткан ойго куттуктоо маанисин берет: *Куш келиңиздер*, урматтуу достор!

Кудай билет – сөз болуп жаткан ойго белгисиздик, күмөндүүлүк маанисин берет: *Кудай билет*, бети дуулдап кеткен чыгаар (Ч.А.). Алардын келгенин *Кудай билет*.

Кудай сактасын – кандайдыр бир терс көрүнүштү каалабагандыкты, терс көрүнүштөн коргоо жөнүндөгү ниетти туюндурат:

Кудай сактасын, андай жаман ишке барбайт. Ушул сыяктуу, күтүлбөгөн кырсыктан *Кудай сактасын*.

Кудай жалгасын – жакшы тилек каалоодо айтылат: *Кудай жалгасын*, чоң жигит бол!

Кудай үчүн – бир нерсе тууралуу өтө суранууда колдонулат: *Кудай үчүн* ушул балага жардам берип койгула!

Кудайга шүгүр – бир нерсеге ыраазылыкты, алымсынгандыкты билдирет: *Кудайга шүгүр*, фермерлик ишибиз жаман эмес.

Кудай бар, Кудай урсун, Кудай акы, Кудайга кой – булар айтылып жаткан ойго ишендирүү үчүн колдонулат: *Кудай бар*, мен ал ишке катышкан эмесмин. *Кудай акы*, анысы азыр жанымда жок (Т. С.). *Кудай урсун*, мен ал китебиңизди алган эмесмин.

Кээде бул *Кудай урсун* деген модалдык сөз айкашы нааразылыкты билдирүү маанисин да берет: Аны *Кудай урсун*, ишинен дагы бошоп калыптыр.

Кудай алсын, шайтан алгыр, Кудай алгыр, Кудай аткыр – нааразы болуу, жемелөө, кекетүү маанисин берет: *Кудай алсын*, ал ишти бүтүрбөй кетип калыптыр. – О, *Кудай аткыр*, кечээ эмне келбей калдың? *Шайтан алгыр*, такыр тил албай койду!

Айрым учурларда бир сүйлөмдө эки модал сөз катышып, бири-биринин маанисин толуктап, тактап турат: *Ырас*, жамандык-жакшылыкты тең айтыш керек (К. Ж.). Мында *керек* модалдык сөзү сүйлөмгө милдеттүүлүк маанисин берип турса, *ырас* ал маанини дагы да чындап, бекемдеп турат. *Кыязы*, уулу Эркинбек бүгүн үйгө келген *өңдөнөт* («Ала-Тоо»). Мында *өңдөнөт* модал сөзү айтылып жаткан ойго болжолдоо маанисин берип турса, *кыязы* модалдык сөзү ага дагы кошумча болжолдоо маанисин берип турат.

СИНТАКСИС

СӨЗ АЙКАШЫНЫН СИНТАКСИСИ

Грамматиканын бир бөлүгү болгон *синтаксис* сөздөрдүн бири-бири менен болгон өз ара байланышын, ал байланышуудан пайда болгон ар түркүн синтаксистик бирдиктерди (сөз айкашы, сүйлөм), аларды уюштуруучу тилдик каражаттарды, андай синтаксистик конструкциялардын грамматикалык түзүлүштөрүн, түрлөрүн изилдейт жана үйрөтөт.

Синтаксис изилдей турган объектилерине ылайык эки бөлүмдөн турат: *сөз айкашынын синтаксиси, сүйлөмдүн синтаксиси*.

Тил коомдун мүчөлөрүн бири-бири менен катнаштырууда, пикир алыштырууда аларды өз ара байланыштыруунун негизги каражаты катары дайыма сүйлөмдү пайдаланат.

Сүйлөм болсо, тигил же бул тилдин мыйзамына ылайык грамматикалык жагынан уюшулган кептин бир бүтүн бирдиги жана адамдын оюн уюштуруучу, ал жөнүндө башкаларга кабар берүүчү негизги каражат болуп эсептелет. Сүйлөм аркылуу турмуштагы чындык жана ага карата болгон сүйлөөчүнүн мамилеси билдирилет. Сүйлөм дайыма сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын ошол тилдин грамматикалык эрежеси жана мыйзамдары боюнча бири-бири менен өз ара байланышып келиши аркылуу уюшулат. Сүйлөм ар кандай эле сөздөрдүн кокустан болгон жыйындысынан түзүлө бербейт. Адатта, айтылуучу ойдун максатына ылайык сүйлөм куруу үчүн тандалып алынган сөздөр бири-бири менен мааниси жана грамматикалык жактан байланышып келип, эки же андан артык сөздөн турган синтаксистик бирдиктерди, сөз айкаштарын түзүшөт; кийин ал синтаксистик бирдиктер өз ара байланышып келип, бир бүтүн сүйлөмдү уюштурат. Демек, сүйлөмдү уюштурууда сөз айкаштары жана айрым сөздөр зор ролду ойнойт.

Чындыктагы баардык көрүнүштөр өз ара тыгыз байланышкан, бири-бири менен шартташкан абалда болоорлугу белгилүү. Ал эми ошол көрүнүштөр жөнүндө кабар

берүүчү сүйлөмдөрдүн курамындагы сөздөр бири-бири менен байланышып келип, дайыма чындыктагы ошол заттардын, көрүнүштөрдүн, кыймыл-аракеттердин арасындагы байланыштарды билдиришет. Мисалы: *Алар чак түштө бийик жондун үстүндөгү көк жайыкка жетишти. Бул сүйлөмдүн ичиндеги «чак түштө жетишти»* деген синтаксистик бирдик мезгилдик катышты, *«бийик жондун», «көк жайыкка»* – сыпаттык катышты, *«жондун үстүндөгү жайык»* – орундук катышты билдирип турат. Сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн маани жагынан жана грамматикалык жактан өз ара байланышкан мындай синтаксис бирдиктери ар дайым толук маанидеги эки же андан артык сөздөрдүн багыныңкы байланышынан түзүлөт. Мисалы: *Илимди өнүктүрүүгө кеңири мүмкүнчүлүктөр түзүлдү («СК»)*. Бул сүйлөмдө сөздөрдүн төмөнкүдөй маанилик-грамматикалык топтору бар: *илимди өнүктүрүүгө, кеңири мүмкүнчүлүктөр, өнүктүрүүгө түзүлдү*. Бул сөз айкаштарынын тутумундагы толук маанилүү бүтүн сөздөрдүн биринчиси экинчисине маани жана грамматикалык жактан багынып байланышкан. Сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн бул өңдүү маанилик-грамматикалык топторунун жогоруда көрсөтүлгөн белгилерине негизделип, сөз айкашына төмөнкүдөй мүнөздөмө берүүгө болот:

Толук маанидеги эки же андан артык сөздүн багыныңкы байланышынан түзүлүп, ал сөздөр туюндурган түшүнүктөрдүн ортосундагы ар түрдүү катышты билдирүүчү сөздөрдүн семантика-грамматикалык бирдиги *сөз айкашы* деп аталат. Мисалы: *темир дарбаза, жаңы клуб, жыйырма кой, окуучунун китеби, чөптү үйү ж.б.* Бул сөз айкаштары эки сөздүн багыныңкы байланышынан түзүлүп, тутумундагы сөздөр билдирген түшүнүктөрдүн ортосундагы ар кандай маанилик катышты: заттын эмнеден жасалгандыгын (*темир дарбаза*), сапаттык белгисин (*жаңы клуб*), сандык белгисин (*жыйырма кой*), таандык катышты (*окуучунун китеби*), аракет багытталган объектини билдирип турат (*чөптү үйү*).

Бирок сөздөрдүн ар кандай эле

1 В.В.Виноградов. Основные вопросы синтаксиса предложения. В сб.: Вопросы грамматического строя. – М., 1955, 389-б.

грамматикалык бирикмеси сөз айкашы боло бербейт; бири-бири менен маани жагынан жана грамматикалык жактан байланыштуу келген эки же андан көп толук маанилүү сөздөрдүн бирикмеси гана сөз айкашын уюштура алат. Себеби сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн ортосундагы ар түрдүү синтаксистик мамиле толук маанидеги сөздөрдүн айкашы аркылуу гана берилет, толук маанилүү сөздөрдүн өз ара байланышы гана мааниси жана түзүлүшү жагынан бирдиктүү сөз айкашын уюштура алат: Мисалы, *жашыл жайлоо, бийик үй, клубда иштөө, планды аткаруу* ж.б.

Бул сөз айкаштары толук маанидеги сөздөрдөн уюшулгандыктан, аныктоочтук, бышыктоочтук, объектилик катышты туюндуруп, структурасы жана мааниси жагынан толук уюшулган бир бүтүндүктү билдирип турушат.

Ал эми толук маанилүү сөз менен жардамчы сөз байланышса, структуралык жана маани жагынан толук уюшулган өзүнчө бир сөз айкашын уюштура албайт. Мисалы: *тоого карай, иш жөнүндө, үймөктүн тибүндө, эң кубаттуу* ж.б. Мында толук маанидеги сөздөр менен жандоочтор, жардамчы атоочтор, бөлүкчөлөр айкашкан. Бирок алар өзүнчө сөз айкашы боло алышпайт, себеби структуралык жагынан жана маани жагынан толук уюшулуп бүтпөгөн. Бул өңдүү айкаштар экинчи бир сөз менен байланышып келгенде гана толук сөз айкашы уюшулат: *тоого карай жөнөө, иш жөнүндө кам көрүцү, үймөктүн тибүңө отуруу, эң кубаттуу электр станциясы* ж.б.

Сөз айкаштары багындыруучу сөзгө анын маанисин айкындоочу багыныңкы сөздүн кошулуп айтылышы менен уюшулат: *костюм – жаңы костюм (костюм – багындыруучу сөз жаңы – багыныңкы сөз), галстук – окуучунун галстугу (галстугу – багындыруучу сөз, окуучунун – багыныңкы сөз), коргоо – Мекенди коргоо (коргоо – багындыруучу сөз, мекенди – багыныңкы сөз).*

Жогоруда белгиленгендей, сөз айкаштарынын тутумундагы сөздөрдүн бири экинчисине мааниси жана грамматикалык жактан багынып турат. Багындыруучу маанидегисөзүсөз айкашынын *багындыруучу түгөйү* (багындыруучу компоненти) деп аталат да, ага багыныңкы абалда турганы *багыныңкы түгөйү* (багыныңкы компонент) деп аталат. Сөз айкашынын багыныңкы түгөйү багындыруучу түгөйүнүн ар кандай белгисин көрсөтүп, аныктап турат: Мисалы, *атлас көйнөк, жыгач аяк, кызыл желекче, бешинчи катар* ж.б.

Мында багыныңкы түгөйү (биринчи сөз) өзүнөн кийинки багындыруучу түгөйү менен ыкташып байланышып, ал билдирген заттын кандай материалдан жасалгандыгын, өңүн, санын көрсөтүп турат: *менин пальтом, окуучунун дептери* ж.б. – бул сөз айкаштары таандык байланыш жолу менен уюшулуп, заттын бирөөгө тиешелүүлүгүн билдирип турат: *пахтаны терүцү, бакты кыюу, курортко жөнөө, шаардан келүцү* – бул сөз айкаштарынын *терүцү, кыюу, жөнөө, келүцү* деген багындыруучу түгөйлөрү өзүнүн алдындагы сөздөрдү табыш, барыш, чыгыш жөндөмөлөрүнө келтирип башкарып, багыныңкы түгөйлөрү кыймыл-аракет багытталган объектини жана орундук мамилени билдирип турат.

СӨЗ АЙКАШЫНЫН ТҮГӨЙЛӨРҮНҮН БАЙЛАНЫШУУ ЖОЛДОРУ

Кыргыз тилинде сүйлөм ичиндеги сөздөрдү өз ара тутумдаштыруучу синтаксистик байланыштын түрлөрүнө *ээрчишүцү, ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш* кирет.

Ээрчишүцү жолу менен сүйлөмдүн баш мүчөлөрү байланышат. Мында сүйлөмдүн баяндоочу грамматикалык жактан сүйлөм ээсине баш ийип, аны жак, сан, түр боюнча ээрчип айтылат.

Сөздөрдүн синтаксистик байланышынын калган үч түрү (*ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш*) дайыма сөз айкаштарынын түгөйлөрүн бири-бири менен байланыштырат.

Сөз айкашынын багыныңкы түгөйү багындыруучу түгөйү менен кандайдыр бир грамматикалык форма (мүчө) аркылуу байланышпастан, синтаксистик жол менен, башкача айтканда, сөздөрдүн орун тартиби аркылуу байланышса, *ыкташуу байланышы* деп аталат. Мындай учурда багыныңкы түгөйү дайыма багындыруучу түгөйүнүн алды жагына жайгашып, маани жагынан анын ар кандай белгисин көрсөтөт. Ыкташуу жолу менен уюшулган сөз айкаштарынын түгөйлөрү семантикалык жагынан бири-бири менен байланыша ала турган мааниде болуу керек. Эгер андай маанилик байланыш болбосо, сөз айкашы да түзүлбөйт. Мисалы: *эски көйнөк* (заттын сапаттык белгисин көрсөттү), *жыйырма кой* (сандык белги), *жыгач үй* (кандай заттан жасалгандыгы), *төмөн түшүү* (орундук белги) ж.б.

Сөз айкашынын багындыруучу түгөйү менен көбүнчө төмөнкү сөз түркүмдөрү ыкташып байланышат: атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор, сын атоочтор, эсептик, иреттик

сан атоочтор, шилтеме, сурама, аныктама ат атоочтор, атоочтуктар, чакчылдар, тактоочтор, тууранды сөздөр: *темир* меш, *илимий* конференция, *отуз* пионер, *ушул* киши, *кайсы* бала, *аткарылган* план, *күлө* сүйлөө, *тез* келүү, *тарс-тарс* атылуу ж.б.

Кээде, көбүнчө ырларда, уйкаштыкты сактоо максатында ыкташуу жолу менен уюшулган сөз айкаштарынын багыныңкы түгөйү инверсияланып, багындыруучу түгөйүнөн кийин келип калат:

Ааламда алп сыяктуу *туруп бекем*,
«Азезил» капсалаңдан жалтанбаган.
Тамыры барган сайын *тарап терең*,
Таалайга маяк болуп асмандаган

(К. Акаев).

Сөз айкашынын багындыруучу түгөйү өзүнүн лексико-грамматикалык маанисине карай алдындагы багыныңкы компонентти башкарып, аны *барыш*, *табыш*, *жатыш* же *чыгыш* жөндөмөлөрүнүн бирине келтирип байланышса, *башкаруу байланышы* деп аталат.

Башкаруу жолу менен зат атоочтон, ат атоочтон, эсептик сан атоочтон жана затташып кеткен башка сөздөрдөн (сын атооч, атоочтук, сан атоочтун айрым түрлөрү ж.б.) турган багыныңкы компоненттер байланышат. Андай багыныңкы компоненттерди көбүнчө этиштен, кээде айрым атооч сөздөрдөн турган багындыруучу компоненттер башкарат: *бакка чыгуу*, *алтыга бөлүцү*, *улууну урматтоо*, *эч кимге айтпоо*, *сураганга берүцү*, *таштан оор*, *малга бай*, *бизден артта* ж.б.

Таандык формадагы багындыруучу сөзгө багыныңкы түгөйү илик жөндөмөдө *туруп байланышып*, таандык маанини туюндурса, *таандык байланыш* деп аталат.

Таандык байланыштагы сөз айкаштарынын компоненттери бири-бирине кайчы багынып байланышат: биринчи компоненти илик жөндөмөдө тургандыктан, кийинки компонентине тиешелүү таандык уланды жалганат; экинчи жагынан, ал таандык формадагы экинчи компоненти алдындагы сөздүн илик жөндөмөдө турушун талап кылат. Ушинтип, мындай структурадагы сөз айкаштарынын компоненттерин бири-бири менен илик жөндөмөнүн мүчөсү менен таандык уланды байланыштырат да, мааниси жагынан, негизинен, бир заттын экинчи бирөөгө таандык экендигин билдирет: *мектептин багы*, *колхоздун кампасы*, *биздин огородубуз*.

Мындай сөз айкаштарынын тутумундагы илик жөндөмөдөгү сөз – багыныңкы түгөйү, таандык формадагы сөз – багындыруучу

түгөйү болот.

Таандык байланыштагы сөз айкаштарынын компоненттери атооч сөздөрдөн жана заттык маанидеги сын атоочтон, атоочтуктардан болот: *айылдын клубу*, *сенин пикириң*, *үчтүн экиси*, *баланын күлгөнү*, *жакшынын шарапаты* ж.б.

ЭРКИН СӨЗ АЙКАШТАРЫ ЖАНА ТУРУКТУУ СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Сүйлөмдүн ичиндеги сөздөр дайыма грамматикалык жактан өз ара байланышып, бири-бири менен айкашып келишет. Сөз айкаштарынын компоненттеринин ортосундагы лексико-семантикалык жана грамматикалык байланыштар, ал байланыштардын мүнөзү түрдүүчө болот. Ошол өзгөчөлүктөрүнө карай сөз айкаштары *эркин сөз айкаштары* жана *туруктуу сөз айкаштары* болуп эки топко бөлүнөт.

Эркин сөз айкаштарынын компоненттери сөз жүрүп жаткан учурда гана айтылуучу ойго ылайык тандалып алынат да, грамматикалык жактан өз ара байланышат. Эркин сөз айкаштарынын компоненттеринин ортосундагы байланыш белгилүү бир жагдайга карата пайда болгон убактылуу байланыш болуп эсептелет, ошондуктан анын тутумундагы сөздөр айтыла турган ар бир жаңы ойдун мазмунуна ылайык улам алмашылып, жаңы сөздөр менен эркин айкаша берет. Эркин сөз айкашын уюштурган сөздөр өзүнүн жеке тургандагы фонетикалык, грамматикалык, семантикалык касиеттерин, лексикалык өз бетинчелигин толук сактайт, өзүнүн негизги түз маанисинен четтеп кетпейт. Мисалы: 1) *жаңы үй*, *жаңы пальто*, *жаңы турмуш*, *жаңы китеп*; 2) *алыс жол*, *таштуу жол*, *тайгак жол*, *жалгыз аяк жол*. Бул мисалдарда биринчи топтогу сөз айкаштарынын жаңы деген багыныңкы компоненти айтылуучу түшүнүктүн мазмунуна карай улам башка сөздөр менен (*үй*, *пальто*, *турмуш*, *китеп*) айкашып, жаңы сөз айкаштары түзүлдү. Экинчи топтогу сөз айкаштарында да *жол* деген багындыруучу компоненти айтылуучу түшүнүктүн мазмунуна ылайык улам башка сөздөр (*алыс*, *таштуу*, *тайгак*, *жалгыз аяк*) менен айкашып, жаңы сөз айкаштары уюшулду. Экинчи жагынан, бул сөз айкаштарынын тутумундагы ар бир сөз өзүнүн алгачкы фонетикалык, грамматикалык, лексикалык өз бетинчелигин толук сактаган. Мындай сөз айкаштарынын компоненттери өзүнүн лексикалык маанисин толук сактагандыктан, алардын ар бири сүйлөмдүн

айрым-айрым мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Сенин кызың ушуну туура чечти* (Ч.А.).

Эркин сөз айкаштарынын түгөйлөрүнүн ортосундагы байланыш анчалык бекем болбогондуктан жана бири-биринен оңой ажырап тургандыктан, алардын арасына айрым башка сөздөрдү кошуп айта берүүгө болот. Мисалы: *планды аткаруу – планды ашыра аткаруу, экскурсияга жөнөө – экскурсияга эрте жөнөө* ж.б.

Компоненттери өз ара эркин байланышып, айтылуучу ар бир жаңы ойдун мазмунуна ылайык улам жаңыдан түзүлүп турган сөз айкаштары эркин сөз айкаштары деп аталат.

Айрым сөз айкаштары айтылуучу ойдун мазмунуна карай сүйлөм тизмегинде жаңы уюшулбастан, сүйлөм ичине бир бүтүн даяр биримдик (единица) катары киргизилет. Мисалы: Атасы Жакып – *колунан көөрү төгүлгөн* темир уста (Ш. Б.). Көчөдө көзгө сайса көрүнгүс караңгылык (К. Бек.). Мындагы «*колунан көөрү төгүлгөн*», «*көзгө сайса көрүнгүс*» деген идиомалар сүйлөм ичине мурунтан даяр бүтүн биримдик катары киргизилген.

Компоненттери бири-бири менен өтө тыгыз байланышып, маани жактан өз ара ширелишип келип жалпыланган бир бүтүн жаңы маанини туюндурса, туруктуу сөз айкаштары деп аталат. Мисалы: *жүрөгү жок* (коркок), *беш өрдөгүн учуруу* (калп айтуу) ж.б. Бул сөз айкаштарынын компоненттери өз ара тыгыз байланышкан, ошондуктан алардын ордун алмаштырууга, же арасына сөз кошуп айтууга болбойт. Экинчи жагынан, булардын тутумундагы сөздөр өзүлөрүнүн тике лексикалык маанисинде колдонулбай, маани жактан ширелишип келип, жалпыланган бир бүтүн жаңы маанини билдирип турушат.

Туруктуу сөз айкаштарына фразеологиялык айкаштар кирет. Эркин сөз айкаштары менен туруктуу сөз айкаштары төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү менен бири-биринен айырмаланышат:

1) Эркин сөз айкаштары айтылуучу ар бир жаңы ойдун мазмунуна карай сүйлөм ичинде улам жаңыдан түзүлүп турса, туруктуу сөз айкаштары сөз жүрүп жаткан учурда жаңыдан уюшулбастан, сүйлөм ичине даяр бир бүтүн биримдик катары киргизилет. Мисалы: *Райакимдин төрагасынын чоң кабинети элге жык толгон* (Ч.А.). Бул сүйлөмдөгү *райакимдин төрагасынын, чоң кабинети, төрагасынын кабинети, элге толгон, жык толгон* деген эркин сөз айкаштары ушул сүйлөмдү айткан учурда гана анын маанисине ылайыкталып тандалып алынган сөздөрдүн бири-бири

менен айкалышынан түзүлгөн. Каратай отурган топко келип кошулду (Ч.А.) десек, бул сүйлөмдүн маанисине карай отурган топко, топко келип кошулду деген жаңы сөз айкаштары уюшулду.

Ал эми: Алар – *ичинен таруу айланбаган* кара ниеттер (М.Аб.). Тажыбай – *колунан көөрү төгүлгөн* атактуу уста (К.Бек.). *Битин сыгып, канын жалаган* байлар зили түбү жарыбайт го (К.Ж.) деген сүйлөмдөрдөгү кара менен терилген тизмектер – туруктуу фразеологиялык айкаштар. Булар ушул сүйлөмдөр айтылган учурда эле тиешелүү сөздөрдүн өз ара байланышынан жаңыдан түзүлгөн жок. Алар айтылып жаткан ойдун мазмунуна ылайыкталып, тилдик каражаттардын ичинен даяр, бир бүтүн биримдик катары тандалып алынып, сүйлөм тизмегинде колдонулду.

2) Эркин сөз айкаштарында ар бир компонентинин лексикалык мааниси толук сакталат жана андай сөз айкаштарынын жалпы грамматикалык мааниси компоненттеринин жалпыланган лексико-семантикалык маанилеринин өз ара катышынан түзүлөт: *жаңы мектеп, көрктөнгөн кыштак, кызылчаны отоо, чарбада иштөө*. Мындагы 1,2 – сөз айкаштары, жалпысынан аныктоочтук катышты билдирип, багыныңкы компоненти багындыруучу компонентинин сыпаттык белгисин көрсөтүп турат; «*кызылчаны отоо*», «*чарбада иштөө*» дегендер объектилик жана бышыктоочтук катышты билдирип, кыймыл-аракет багытталган затты жана орундук белгини туюндуруп турат.

Туруктуу сөз айкаштарынын тутумундагы сөздөр өзүнүн лексикалык өз бетинчелигин, тике маанисин толук сактабай, өтмө мааниге өтүп, маани жактан өз ара ширелишип келип, жалпыланган бир бүтүн жаңы маанини туюндурат. Алар билдирген бирдиктүү жаңы маани менен компоненттеринин баштапкы тике маанисинин ортосунда түздөн-түз байланыш жоктой сезилип турат. Мисалы: *жүрөгү жок* – коркок, *өтүмү жок, ит жандуу* – чыдамкай, *итке минген* – абдан жарды, *беш өрдөгүн учуруу* – калп айтуу, *битин сыгып, канын жалаган* – сараң, зыкым.

3) Эркин сөз айкаштарынан айырмаланып, туруктуу сөз айкаштарынын компоненттери бири-бири менен өтө тыгыз байланышкан болот. Ошол себептүү алардын тутумундагы сөздөрдүн ордун алмаштырууга, же алардын арасына жаңы сөздөрдү кошуп айтууга болбойт. Мисалы: *төбө чачы тик туруу* (абдан коркуу), *өлбөгөн төрт шыйрагы калуу* (абдан катуу уялуу), *ат*

тезегин кургатпай (тынымсыз, тез-тез).

4) Эркин сөз айкаштарынын компоненттери өзүнүн лексикалык маанисин толук сактагандыктан, сүйлөм ичинде алардын ар бири айрым-айрым мүчөлүк милдетти аткараары белгилүү.

Туруктуу сөз айкаштарында болсо, компоненттери өз ара тыгыз байланышып, ширелишкен бир бүтүн маанини билдиргендиктен, алар бирдиктүү түрдө туруп, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн гана милдетин аткарат. Мисалы: Атасы Жакып – колунан көөрү төгүлгөн уста (Ш.Б.) (аныктооч). Токмоктун көчөлөрүн беш колундай билүүчү (К.Бек.) (сыпат бышыктооч). Алар оту менен кирип, күлү менен чыгышат (А.Т.) («эртеден кечке кыңк этпей иштөө» деген мааниде) (баяндооч).

Туруктуу сөз айкаштарынын негизги түрү болгон фразеологиялык айкаштар көпчүлүк учурда жеке сөздүн эквиваленти катары келет: *таш тырмак* (сараң), *жел өлкө* (мактанчаак), *жер карама* (уяң, жалтаң) ж.б. Ошол себептүү фразеологиялык айкаштарды сөз айкашынын синтаксиси эмес, тил илиминин бир бөлүгү болгон **фразеология** изилдейт. Ал эми эркин сөз айкашынын табиятын **синтаксис** илими изилдейт.

СӨЗ АЙКАШЫ ЖАНА СӨЗ

Адамдар өз ара пикир алышууда бири-бирине өз оюн сүйлөмдөр аркылуу билдиришет. Сүйлөм дайыма өз ара тутумдашып келген сөздөрдөн жана сөз айкаштарынан түзүлөт. Сөз айкаштары болсо маани берүүчү негизги сөздөрдөн уюшулат. Бул жагынан алганда, сөз сөз айкашы үчүн да, сүйлөм үчүн да курулуш материалы болуп эсептелет.

Сөз айкашы менен сөздөрдүн ортосунда айрым окшоштук белгилер бар: сөз сыяктанып, сөз айкаштары да бири-бири менен синтаксистик жагынан байланышып келип, сүйлөмдөрдү уюштурат жана кадыресе сөздөр сыяктуу эле, эркин сөз айкаштарынын ар бир компоненти өзүнчө сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарат. Ал эми синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары болсо, татаал сөздөргө окшоп, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: *Асыл тукум койлордун төлүн көрүп жүрбөйбүзбү* (А.У.). Болжогон жерге *он кадамча* калды (К.Бек.). Мындагы «асыл тукум», «он кадамча» деген синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары аныктоочтук жана бышыктоочтук милдетти аткарып турат.

Сөз айкаштары сөз сыяктанып, дайыма сүйлөмдүн тутумунда жана сүйлөм аркылуу

гана коммуникативдик (байланыштыруучу) функцияны аткара алат. Бир эле сөз кээде сүйлөмдүк маанини берип калган сыяктуу, айрым сөз айкаштары да «кабар берүүчү интонация» менен жабдылганда сүйлөмдүк маанини берип калат: *Интернаттын клубу*. Клубдун ичи кызыл-тазыл. Дубалдарына Маркс, Энгельс, Лениндин сүрөттөрү илинген (К.Б.). Бир катар сөз айкаштары китеп, газета, журналдардын, макалалардын аттары катары келгенде, сөз сыяктанып, «бир нерсени атоо» маанисин да берип калат: «Биздин замандын кишилери», «Атанын тагдыры», «Алкоого татыктуулар», «Малчыларга жардам» ж.б. Ушуну менен бирге, сөз айкашы менен сөздү бири-биринен айырмалап турган өзгөчөлүктөрү да бар:

1) Сөз башка бир сөз менен байланышпай, өзүнчө жеке туруп эле лексикалык бир маанини берет: *доска, үй, машина, табак* ж.б.

Сөз айкаштары болсо, толук маанилүү эки же андан артык сөздөрдүн грамматикалык байланышынан түзүлүп, ал сөздөр туюндурган түшүнүктөрдүн ортосундагы ар түрдүү мамилени билдирет: *таза аба, тамекини үзү, жайлоого көчү* ж.б. Ушинтип, сөз айкашынын тутумунда грамматикалык жагынан байланышкан экиден кем эмес сөз болсо, жөнөкөй сөз бир гана лексикалык бирдиктен турат. Ушул өзгөчөлүктөрүнө карай сөздөр лексикалык категорияга кирсе, сөз айкаштары синтаксистик категорияга кирет.

2) Сөз айкаштарынын мааниси өзүнүн тутумундагы сөздөрдүн жалпыланган лексика-семантикалык маанилеринин бири-бири менен болгон катышынан түзүлөт да, турмуштагы заттардын, кубулуштардын, алардын ар кандай белгилеринин ортосундагы түрдүү мамилелерди жалпыланган мүнөздө билдирет. Мисалы: *кызыл гүл, катуу жыгач* – заттын өңүн, сапатын билдирди, *шаарга жөнөө, мектепке баруу* – кыймыл-аракеттин багытталган ордун көрсөттү. Демек, сөз айкаштары жөнөкөй сөздөрдөн сырткы түрү жагынан гана эмес, мааниси жагынан да айырмаланат.

3) Сөзгө караганда сөз айкаштарынын мааниси конкреттүү келет, анткени анын багыныңкы компоненти багындыруучу компоненттин ар кандай белгисин мүнөздөп көрсөтөт да, натыйжада, сөз айкашынын тутумундагы сөздөрдүн абстрактуу мааниси, же болбосо, көп маанилүүлүгү, же омонимдик мааниси такталып, сөз айкаштары да, жалпы жонунан, конкреттүү мааниге ээ болот. Мисалы: «ат» деген омоним сөз өзүнчө турганда «жылкы» деген

маанидеби, же «ысым» деген маанидеби, же болбосо «ок чыгаруу» деген этиштик маанидеби – дароо айтуу кыйын. Ал эми ушул эле сөз «күлүк ат», «таамай атуу» болуп, сөз айкашынын тутумунда келсе, кайсы мааниде экендиги ачык көрүнөт.

Тилдеэки-үч сөздүн айкашынан уюшулган татаал сөздөр да кеңири учураары белгилүү. Татаал сөздөр сырткы түрү жагынан жана компоненттеринин өз ара байланышуу жолу боюнча (ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш) сөз айкаштары менен абдан окшош келет, ошондуктан кээде аларды бири-биринен так ажыратуу да кыйын. Алардын ортосундагы төмөнкүдөй окшоштук белгилерди көрсөтүүгө болот:

Татаал сөздөр да, сөз айкаштары да эки же андан артык толук маанилүү сөздөрдүн айкашынан түзүлөт, экөөнүн тең компоненттеринин орун алыш тартиби бирдей. Татаал сөздөрдүн компоненттери да, сөз айкаштарынын компоненттери да бири-бири менен бирдей эле грамматикалык жол менен (ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш) байланышып, бирдей грамматикалык формада уюшулат. Мисалы: *кара жоолук – кара курт, мектеп багы – тап күрөшү, атка минүү – атка минер* ж.б. Ушуну менен бирге татаал сөздөр, тилдин тарыхый өсүш процессинин натыйжасында, тигил же бул сөз айкаштарынын негизинде пайда болгондугун байкоого болот. Эркин сөз айкаштарынын татаал сөзгө айлануу процессинде анын компоненттери айрым тыбыштык өзгөрүүлөргө учурабай, өзүнүн структурасын сактап калат, бирок мындай учурда, эркин сөз айкаштарынан айырмаланып, алардын компоненттеринин алган орду туруктуу келет. Берген мааниси боюнча, өз ара айкашкан сөздөр алгачкы маанисинен алыстап, лексикалашып, бирдиктүү жаңы маанини туюндуруп калат. Мисалы: бүгүн, быйыл, алтыгат, жарганат, карагат ж.б. деген тарыхый татаал сөздөр бу күн, бу жыл, алты кат, жаргак канат, карагат (жемиш) деген эркин сөз айкаштарынын компоненттеринин тыбыштык өзгөрүүлөргө учурап, биригип кетишинен жасалган. Ал эми *таш бака, суу жылан, таш көмүр, кызыл бурч* деген сыяктуу татаал сөздөр алгачкы учурда эркин сөз айкаштарынын моделинде уюшулса да, кийинчерээк акырындык менен структуралык жагынан туруктуу абалга өтүп, тутумундагы сөздөрдүн семантикасы күчүрттөнүп, бирдиктүү бир жаңы лексикалык мааниге ээ болушуп, бара-бара татаал сөзгө айланып кетишкен.

Ушуну менен бирге, сөз айкаштары менен татаал сөздөрдү бири-биринен айыр-

малап турган айрым өзгөчөлүктөрү да бар.

Эркин сөз айкашынын ар бир компоненти өзүнүн лексика-семантикалык өз бетинчелигин толук сактайт, ошондуктан андай сөз айкаштарынын туюндурган жалпы лексикалык мааниси да өз компоненттеринин лексикалык маанисинин кошундусунан түзүлөт: *жашыл жалбырак, бийик аска, чөптү чабуу* ж.б.

Сөз айкаштарынын ар бир компоненти өзүнүн лексикалык маанисин толук сактагандыктан, грамматикалык талдоо учурунда анын ар бир түгөйүнө өзүнчө суроо берилип, сүйлөмдүн айрым-айрым мүчөсүнүн милдетин аткарышат. Татаал сөздөрдүн компоненттери өзүлөрүнүн лексика-семантикалык маанисин сактоо жагынан ар түрдүү: бир катар татаал сөздөрдүн ар бир компоненти өзүнүн толук маанисин сактаса (*эмгек күн, кол жазма, ала карга, сары май, темир жол*), айрымдарында бир компоненти гана толук маанисин сактап, экинчи компоненти азыркы учурда маанисин жоготкон, же мааниси күчүрттөнүп, начарланган (*кызылгат, өрө кийиз, калы килем, төрт түлүк, бөрү жатыш*). Татаал сөздөрдүн мааниси да компоненттеринин алгачкы семантикасынын негизинде түзүлөт, бирок алардын лексикалык маанисинин жөнөкөй суммасы эмес; татаал сөздөрдүн компоненттери маани жагынан биригишип, жуурулушуп келип, бирдиктүү жаңы лексикалык маанини берет да, конкреттүү бир предметти, көрүнүштү атап көрсөтөт: *алтыгат, музоо баш, жел боо, жарыш сөз, кызыл бурч, жол башчы, кырк аяк*.

Татаал сөздөр лексикалык бирдиктүү бир маанини билдиргендиктен, бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Кызыл үйдүн* ичи кызыл-тазыл жасалгаланган (К.Б.). Апасы *боз үйдөн* чыкпайт... (Ш.Б.). Республиканын *айыл чарбасы* ылдам темп менен өнүктү.

Эркин сөз айкаштары кепте даяр, белгилүү бир калыпка түшүп калган бир бүтүн бирдик катары колдонулбайт. Анын компоненттери ошол сөз жүрүп жаткан учурда гана, айтылуучу ойдун мазмунуна ылайыкталып, улам жаңыдан тандалып алынып, грамматикалык жактан өз ара байланышып айтылат. Демек, эркин сөз айкаштарынын компоненттери туруктуу эмес; алардын ортосундагы байланыш ошол учурга гана ылайык пайда болгон убактылуу байланыш жана алар бири-бири менен кыналышып бекем тутумдашпайт. Ошол себептүү аларды бири-биринен оңой эле ажыратып жиберүүгө болот. Ушул өңдүү шарттар эркин сөз айкаштарынын

түгөйлөрүнүн арасына маани жактан ылайыктуу келген айрым сөздөрдү кошуп айтууга мүмкүнчүлүк берет. Мисалы: *жаңы* кинофильм, *жаңы* магазин; эски кыштак, *көрктөнгөн* кыштак десек, айтылуучу пикирге ылайык улам жаңы тутумундагы сөз айкаштары уюшулду. *Лекторлордун семинары – лекторлордун республикалык семинары, жоолукчан кыз – кызыл жоолукчан кыз, мугалимдердин курсу – мугалимдердин бир айлык курсу.* Мында эркин сөз айкаштарынын компоненттеринин арасына жаңы сөздөр кошулуп айтылды.

Татаал сөздөрдүн компоненттери болсо, өз ара тыгыз байланышкан, тилдин тарыхый өсүш процессинин натыйжасында белгилүү бир тартипте биротоло калыпташып, грамматикалык формасы жагынан да, алган орду жагынан да туруктуу абалга жетишкен. Алар сөз жүрүп жаткан учурда кепте даяр, бир бүтүн бирдик катары колдонулат. Ушул себептен татаал сөздөрдүн бир компонентин экинчи бир башка сөз менен алмаштырууга, же тутумуна жаңы сөз кошууга, же болбосо, компоненттеринин морфологиялык структурасын өзгөртүүгө эч мүмкүн эмес. Эгерде алар бир аз эле өзгөрүлсө, татаал сөздүк касиетин жоготушат. Мисалы: ак куу, беш жылдык, өмүр баян, атка минер. Эгерде сары куу, алты жылдык, атты минди деп компоненттерин, же грамматикалык формасын өзгөртсөк анда татаал сөз болбой калат.

Сөз айкаштарынын ар бир компоненти лексика-семантикалык өз бетинчелигин толук сактагандыктан, ар биринин өзүнө тиешелүү басымы болот. Кошмок жана кош сөздөрдө да ошондой: жөө жомок, кыл жуугуч; ата-эне, анда-санда. Ал эми бириккен татаал сөздөрдүн компоненттери тыбыштык жагынан бузулуп, бир сөз сыяктанып биригип кеткендиктен, бир гана басымга ээ болуп калган: *унчук, быяк, карагат.*

Эркин сөз айкаштарынын ар бир компоненти өзүнүн түз маанисин толук сактаса, татаал сөздөрдүн компоненттери маани жагынан абстракцияланып келип, көбүнчө өтмө мааниде колдонулат: *атка минер, таш бака, кара сөз, кулак сал, жөө жомок, суу жоолук* ж.б.

Татаал сөздөр өзүнчө бир конкреттүү маани берип, лексикалык бирдик катары колдонулгандыктан, дайыма сөз айкашынын бир компоненти катары келип, аны уюштурууга активдүү катышат: *Мектеп боюнча кереге газетаны чыгардык* (К.Б.). *Кыштак арасы күбүр-шыбырга толгон* (Т.С.). Ушул өңдүү негизги айырмачылыктарына карай сөз айкаштары

синтаксистик категорияга, татаал сөздөр морфологиялык категорияга кирет.

СӨЗ АЙКАШЫ ЖАНА СҮЙЛӨМ

Сөз айкашы менен сүйлөм – синтаксистик категория.

Сүйлөм ойду уюштуруучу, билдирүүчү жана ал жөнүндө башкаларга кабар берүүчү кептин грамматикалык жактан уюшулган бирдиги. Сөз айкашы сүйлөм ичинде экиден кем эмес толук маанилүү сөздөрдүн багыныңкы байланышынан түзүлгөн сөздөрдүн синтаксистик тобу. Сөз айкашы сүйлөм тутумуна анын зарыл тутумдук бөлүгү катары кирет. Сөз айкашы да, сүйлөм да синтаксистин изилдей турган объектилери болуп эсептелет. Бул экөөнүн ортосунда айрым бир жалпы белгилер бар. Экөө тең сөздөрдүн базасында түзүлөт жана сөздөрдү сөз айкашында, сүйлөм тизмегинде байланыштыруучу грамматикалык каражаттар, алардагы сөздөрдүн орун тартиби негизинен бирдей.

Сөз айкаштары да кээде кабар берүүчү интонациянын («интонация сообщения») жардамы менен жана компоненттеринин белгилүү бир тартипте жайгашышы аркылуу сүйлөмдүк касиетке жетишишип, коммуникативдик функцияны (байланыштыруучу милдетти) аткарып калат. Мисалы: *Эртең мененки саат сегиз. Айылдын мектеби. Мектептин ичи кенен, жарык* (К.Б.). *Түн. Сыдырым муздак жел. Үйдүн ичи жапжарык* (К.Бек.). Ушуну менен бирге, бул эки синтаксистик категория бири-биринен айрым бир өзгөлүктөрү боюнча айырмаланып да турушат:

1) Сөз айкашы менен сүйлөм бири-биринен структуралык түзүлүшү жагынан айырмаланат: сөз айкаштары толук маанилүү эки же андан артык сөздүн багыныңкы байланышынан түзүлүп, компоненттери синтаксистик байланыштын тигил же бул түрү аркылуу өз ара байланышат, грамматикалык мааниси боюнча аныктоочтук, объектилик же бышыктоочтук катышты билдирет. Мисалы: *кайраттуу киши, үчүнчү класс* – булар сын атоочтун, сан атоочтун зат атооч менен айкашып айтылышы аркылуу уюшулган; компоненттери ыкташуу жолу менен байланышып, аныктоочтук катышты билдирип турушат. *Теректи кыюу, окуучудан алуу, мектепке жөнөө, айылдан келүү* – бул сөз айкаштары зат атооч менен этиштин айкашынан түзүлгөн, компоненттери өз ара башкаруу жолу менен байланышып, объектилик жана орундук катышты туюндуруп турат. Ал

эми сүйлөмдүн структуралык түзүлүшү сөз айкаштарыныкынан таптакыр башкача. Мисалы, эки тутумдуу сүйлөмдөр дайыма ээ менен баяндоочтун предикативдик байланышынан түзүлүп, мааниси жагынан бүткөн айрым ойду билдирет: *Жер-суу көрүнбөйт* (К.Б.). *Азыр да эч кимиси унчукпады* (Ч.А.).

2) Сөз айкашы менен сүйлөмдүн тутумундагы сөздөрдүн саны ар түрдүү. Сөз айкаштары дайыма багындыруучу жана багыныңкы компоненттердин өз ара айкашынан түзүлүп, тутуму жагынан көбүнчө толук маанидеги эки сөздөн турат: *экиндиңү дыйкандар, отличниктердин слёту, кызылчаны суюлтуу*. Татаал сөз айкаштары үч-төрт сөздөн уюшулат: *Ата Мекендик согуштун катышуучусу, айыл чарбасынын алдынкылары, үч сомдон сатуу*.

Сүйлөмдөр болсо, структурасы жагынан жайылыңкы келет. Жалаң сүйлөмдөн башка баардык түрлөрү бир нече сөздүн айкашынан уюшулат. Мисалы: *Мүмкүн, ал сезим башта ар кимибизде билинбей жашыруун болгон чыгаар* (Ч.А.).

3) Сөз айкашы менен эки тутумдуу сүйлөмдөр компоненттеринин ортосунда түзүлгөн синтаксистик катыштын мүнөзү боюнча да бири-биринен айырмаланышат.

Эки тутумдуу сүйлөмдөрдө алардын баш мүчөлөрү дайыма **предикативдик катышта** келет да, чындыктагы көрүнүштөр жөнүндө кабар берет: *Ал жыгачтын түбүнө тура калды* (Т.С.). Сөз айкаштары болсо, эки же андан артык сөздөрдүн багыныңкы байланышынан түзүлүп, эки тутумдуу сүйлөмдөрдөн айырмаланып, негизинен, **аныктоочтук катышты** (мында багыныңкы компоненти багындыруучу компонентин ар түрдүү белгилери боюнча аныктайт), **объектилик катышты** (багыныңкы компоненти кыймыл-аракет багытталган объектини көрсөтөт), **бышыктоочтук катышты** (багыныңкы компоненти кыймыл-аракеттин кандай абалда, шартта аткарылгандыгын, орундук, мезгилдик катышты) билдирет.

4) Сөз айкашынан айырмаланып, сүйлөм предикативдүүлүк категориясына ээ. Предикативдик байланыш, негизинен, ээ менен баяндоочтун ортосунда түзүлөт. Предикативдүүлүк сүйлөмдүн уюшулушунда негизги ролду ойнойт жана анын милдети сүйлөмдүн мазмунунун чындыкка карата болгон катышын көрсөтүү, чындык жөнүндө кабар берүү болуп эсептелет.

Сүйлөмдүн негизи болгон предикативдүүлүк грамматикалык жагынан модалдуулук категориясы жана жак, чак категориялары аркылуу уюшулат. Мисалы: *Мал жайытта жатат* (Н.Б.). *Албетте,*

жакында жыйын өткөрөлү деген жакшы сөз (К.Ж.). Быйыл биз планды, *сөзсүз*, ашыра *аткарабыз*.

Ал эми сөз айкаштары үчүн предикативдүүлүк категориясы мүнөздүү эмес.

5) Сүйлөмдү сөз айкаштарынан айырмалап туруучу негизги белгилердин дагы бири – сүйлөмдө кабар берүүчү интонациянын («интонация сообщения») бар экендиги болуп эсептелет. Кабар берүүчү интонация сүйлөмдү уюштуруучу маанилүү грамматикалык каражаттарга кирет, анын жардамы менен сөздөрдүн тизмеги гана эмес, айрым жеке сөздөр да сүйлөмдүк мааниге ээ боло алат: *Жайкы кеч*. Береги бир тоодо дүкүйгөн ак булут чокмороктошуп уюп турат (М.Э.). Сөз айкашында кабар берүүчү интонация болбойт.

6) Сүйлөм грамматикалык жактан жана маани жагынан толук уюшулуп бүткөн болот да, синтаксистик башка конструкциялар менен байланышпай, өзүнчө туруп эле толук аяктаган ойду билдирет: *Бүткөн боюм дүр дей түйштү* (К.Б.). Сөз айкаштары болсо сүйлөмдүн айрым бөлүкчөлөрү гана болуп эсептелет, ошол себептүү алар толук аяктаган ойду түшүндүрө албайт. Сөз айкаштары өз компоненттери билдирген түшүнүктөрдүн ортосундагы ар түрдүү катышты билдирет: *тунук булак, эрте ойгонуу, үйдү куруу, керебетке жатуу*.

7) Сүйлөм, сөз айкаштарынан айырмаланып, толук коммуникативдик (байланыштыруучу) функцияга ээ. Сүйлөм, ар бир тилдин законуна ылайык, сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын тизмегинен түзүлөт да, адамдын оюн тилдик материалдын базасында уюштуруп, аны башкаларга толук билдирип, аларды өз ара байланыштырууда эң негизги ролду ойнойт: Ал дайым ушул молотилканы чыгарган Харьковду мактайт (Т.С.). Сөз айкаштары болсо, өзүнчө турганда, кандайдыр бир бүткөн ой тууралуу башкаларга кабар берип, аларды өз ара байланыштыруучу коммуникативдик функцияны аткара албайт. Алар, адатта, эки же андан артык толук маанилүү сөздөрдүн багыныңкы байланышынан түзүлөт да, багыныңкы компоненти багындыруучу компонентинин маанисин тактап, толуктап, анын ар түрдүү белгисин көрсөтөт: *кызыл алма, таттуу алма, тез жүрүңү, жерди казуу*. Жогоруда көрсөтүлгөн өзгөчөлүктөрүнө карай сөз айкашы менен сүйлөм бири-биринен түп тамырынан бери айырмаланган эки түрдүү синтаксистик категорияга кирет.

БАГЫНЫҢКЫ СӨЗ АЙКАШТАРЫ ЖАНА ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ СӨЗДӨРДҮН ТИЗМЕГИ

Сүйлөм ичиндеги сөздөр грамматикалык жагынан өз ара *багыныңкы байланышта* жана *тең байланышта* болушат.

Багыныңкы байланыштагы сөздөр синтаксистик байланыштын төрт түрүнүн (ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш, ээрчишүү) бири менен байланышат да, ал өз ара тутумдашкан сөздөрдүн бири экинчисине мааниси жана грамматикалык жактан багынып, аны ар түрдүү белгилери боюнча айкындап турат: бактылуу үй-бүлө, менин китебим, телевизорду оңдоо.

Тең байланыш аркылуу сүйлөм ичиндеги бири-бирине көз каранды эмес, бири-бирине багынбаган сөздөр бирдей укукта байланышат. Бул жол менен тутумдашкан сөздөр өз ара багыныңкы катышта келбей, биринин артынан экинчиси удаалаш айтылып, бири-бири менен санак интонация же байламта аркылуу байланышат; синтаксистик жагынан дайыма бир өңчөй мүчөлөрдүн милдетин аткарышат: Алай, Аксай, Тогузторо, Чаткалда киргили жок шам жагылсын (Т.Ү.).

Багыныңкы байланыш аркылуу уюшулуп, компоненттеринин бири экинчисине мааниси жана грамматикалык жактан багынып турган сөз айкаштары багыныңкы сөз айкаштары деп каралат.

Айрым окумуштуулар «сөз айкашы» деген терминге кеңири мааниде түшүнүшөт да, тең байланыштагы сөздөрдүн тизмегин да сөз айкашы деп эсептешет. Бирок көпчүлүк окумуштуулар тең байланыштагы сөздөрдү сөз айкаштарынын системасына кийирүүнү туура деп табышпайт, анткени алар структурасы жагынан да, тутумундагы сөздөрдүн ортосундагы грамматикалык катыштын мүнөзү жагынан да багыныңкы сөз айкаштарынан түп-тамырынан бери айырмаланып турат.

1) Багыныңкы сөз айкаштарында дайыма аны уюштуруучу негизги ядросу, багындыруучу компоненти болот да, ага экинчи бир сөз мааниси боюнча грамматикалык жактан багынып айтылып, аны ар кандай белгилери боюнча аныктап турат: *эпкиндүү чабан, көңүлдүү иштөө, бедени чабуу.*

Тең байланыштагы сөздөрдүн тизмегинде болсо, анын өзөгүн түзгөн негизги ядросу, б.а. багындыруучу компоненти жана аны айкындап турган багыныңкы түгөйү болбойт; тутумундагы сөздөр мааниси жана грамматикалык жактан бири-бирине багынбай, бирдей укукта, биринин артынан

экинчиси улаша айтылып байланышат: Селезнов бул жолу *суз, салкын, каардуу, кекчил* (Т.С.).

Багыныңкы сөз айкаштары мааниси жагынан өз ара байланыштуу келген эки же андан артык сөздөрдүн байланышынан түзүлгөндүктөн, структурасы жагынан толук уюшулуп бүткөн болот да, мааниси жагынан бир бүтүндүктү билдирет. Ошол себептүү мындай түзүлүштөгү сөз айкаштарынын тутумуна кандайдыр бир жаңы сөздү дайыма эле эркин кошуп айта берүүгө болбойт: *жаңы чайкана, оң жакка бурулуу, тез иштөө.*

Тең байланыштагы сөздөрдүн тизмеги бири экинчисин айкындап турган толук маанилүү сөздөрдүн багыныңкы байланышынан түзүлбөйт, мында маани жагынан бирдей укуктагы сөздөр өз ара тең байланышта тутумдашып айтылат, семантикасы боюнча бир бүтүн бирдикти билдире албайт (салыштыр: *бийик дубал – кызыл, көк, жашыл*). Ушул себептүү айтылуучу ойдун мазмунуна карай тең байланыштагы сөздөрдүн катарына дагы жаңы сөздөрдү кошуп, улантып айта берүүгө болот: *Кызыл, көк, сары гүлдөр жайнап турат – Кызыл, көк, сары, жашыл, ак гүлдөр жайнап турат.*

3) Багыныңкы сөз айкаштары структурасы жана мааниси жактан толук уюшулуп бүткөндүктөн, анын компоненттеринин бирин түшүрүп айтууга болбойт, түшүрсөк – сөз айкашы болуудан калат. Тең байланыштагы сөздөрдүн тизмеги структурасы жагынан жыйынтыкталбай, ачык формада айтылгандыктан, мааниси жагынан бир бүтүндүктү билдирбегендиктен, тутумундагы сөздөрдүн айрымдарын түшүрүп айта берүүгө болот жана андан ал сөз тизмегинин ички түзүлүшү орчундуу өзгөрүүгө учурабайт: *Отун, суу, май, кирчү, сабиз – баардыгы мында даяр турат (А.Т.) – Отун, кирчү, май – баардыгы мында даяр турат.*

4) Багыныңкы сөз айкашынын компоненттери мааниси жана грамматикалык жактан өз ара бекем байланышта болгон себептүү, алардын ордун алмаштырып айтуу, негизинен, мүмкүн эмес (инверсияланып айтылышын эске албаганда), эгер алмаштырсак, структурасы, маанисибузулат, жепредикативдик катышты билдирип калат (*үйгө кирчү – кирчү үйгө, кездемени бычуу – бычуу кездемени; калың токой – токой калың*). Тең байланыштагы сөздөр бири-бирине багынбай, бирдей укукта тутумдашкандыктан, алардын ордун эркин түрдө алмаштырууга болот: *Карандаш, китеп, кагаз – баардыгын берем,*

барасыңбы? (А.Т.) – *Кагаз, карандаш, китеп* – баардыгын берем, барасыңбы?

5) Багыныңкы сөз айкаштары түзүлүшү жагынан көбүнчө эки тутумдуу болот, кээде 3–4 сөздөн турат: *ударник жумушчулар, үймөктү бузуу, беш саат күтүү, түштүк тарапка бет алуу*. Тең байланыштагы тизмектин тутумундагы сөздөр сан жагынан алда канча арбын жана өз ара тыгыз байланышпаган болот. Ошол себептүү алардын санын андан ары да көбөйтүп айта берүүгө болот. Мисалы: Кыргызстанда көптөгөн *завод, фабрика, мектептер курулду*. – Кыргызстанда көптөгөн *завод, фабрика, мектептер, клубдар, окуу жайлары, электр станциялары, каналдар курулду*.

6) Багыныңкы сөз айкаштарынын сүйлөм ичинде өзүнөн кийинки сөз менен байланышы анын багындыруучу компоненти аркылуу ишке ашат; мындай учурда ага тиешелүү грамматикалык форма жалганат да, ошонун жардамы аркасында өзүнөн кийинки сөз менен тутумдашат: *Мен анын сүйлөгөнүн уктым* (А.Т.). Мында «анын сүйлөгөнү» деген сөз айкашынын багындыруучу компоненти («сүйлөгөнү») кийинки «уктым» деген сөз менен табыш жөндөмөнүн -н мүчөсү аркылуу байланышып турат. Тең байланыштагы сөздөр сүйлөм ичинде бирдей синтаксистик милдетти аткарышып, алардын ар бири сүйлөмдүн бир мүчөсү менен түздөн-түз байланышат. Мисалы: Бул лагерге *шаарлардан, райондордон, айылдардан* балдар келишет (Т.С.). Ушинтип, тең байланыштагы сөздөрдүн тизмеги структурасы, грамматикалык байланышы жана мааниси жагынан багыныңкы сөз айкаштарынан түп тамырынан бери айырмаланып тургандыктан, аларды сөз айкашынын бир түрү катары кароого болбойт. Тең байланыштагы сөздөр сүйлөм ичиндеги бир өңчөй мүчөлөр болуп эсептелет.

ПРЕДИКАТИВДҮҮ ЖАНА ПРЕДИКАТИВДҮҮ ЭМЕС СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Айрым окумуштуулар сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик катыштын мүнөзүнө карай сөз айкаштарын «предикативдүү сөз айкаштары», «предикативдүү эмес сөз айкаштары» деп да бөлүштүрүшөт (В. В. Сухотин, Е. М. Галкина-Федорук, Е. И. Убрятова ж.б.). Адатта, сүйлөмдүн структуралык негизин түзүүчү ээ менен баяндоочтун байланышынан уюшулуп, маани жагынан чындыктагы көрүнүш тууралуу кабар берүүчү тизмекти

предикативдүү сөз айкаштары деп карашат (мисалы: *үй бийик, аба ырайы жакшы* деген сыяктууларды). Ал эми тутумунда ээ, баяндоочтук катыштагы сөз тизмеги жок, ошол себептүү сүйлөмдүк касиетке жетише албаган, жөн гана чындыктагы ар түрдүү көрүнүштөрдүн: заттардын, кубулуштардын ар кандай белгилерин билдирүүчү синтаксистик бирдиктер предикативдүү эмес сөз айкаштары деп аталат: *катуу жыгач, бийик аска, кыштакта жашоо, каналды казуу*.

Көпчүлүк окумуштуулардын пикирлерине жана тилдик фактыларга караганда, сөздөрдүн предикативдүү тизмегин сөз айкашынын түрүнө кийирүүгө болбойт. Анткени предикативдүү сөз тизмеги ээ менен баяндоочтун айкашынан түзүлүп, кабар берүүчү интонация менен айтылып, баяндоочунун аягына жак, чак, ыңгай мүчөлөрү жалганып келип, турмуштагы чындык тууралуу кабар берет (*окуучу келди*). Эгерде мындай сөз тизмеги жайылма сүйлөмдүн тутумунда келсе, анда ал сүйлөмдүн скелетин, структуралык негизин түзөт: *Район быйыл республиканын сыйлыгына татыктуу болду*. Мында «район татыктуу болду» деген тизмек сүйлөмдүн структуралык негизин, уюткусун түзүп турат.

Демек, **предикативдүү айкаш** структурасы, функциясы жагынан сүйлөмгө жакын, сүйлөмгө окшош. Ошол себептүү сөздөрдүн предикативдүү тизмеги сөз айкашы жөнүндөгү окууда каралууга тийиш. Бул жөнүндө акад. В.В.Виноградов: «Сөздөрдүн предикативдик бирикмеси жөнүндөгү проблема сөз айкашы жөнүндөгү окууга эмес, сүйлөм жөнүндөгү окууга тиешелүү. Ошондуктан сөз айкаштарын предикативдүү жана предикативдүү эмес деп эки топко бөлүүнүн эч кандай негизи жок; антип бөлүштүрүү сөз айкаштарын изилдөө жана сүйлөм курулушун изилдөө деген эки түрдүү маселени бири-бири менен чаташтыруунун натыйжасында келип чыккан», – дейт.

Ал эми **предикативдүү эмес сөз айкашы**, предикативдүү сөз тизмеги сыяктанып, ээ менен баяндоочтун айкашынан түзүлбөйт, эки же андан артык толук маанилүү сөздөрдүн багыныңкы байланышынан уюшулат. Алардын бири багындыруучу мааниде болот да, экинчиси ага семантикалык жана грамматикалык жактан багынып, анын маанисин аныктап, толуктап турат: *жашыл талаа, камыш чатыр, заводдун имараты, жүргүнчүлөрдү тейлөө*. Предикативдүү сөз тизмегинен

1 В.В.Виноградов. Введение. Грамматика русского языка.

айырмаланып, предикативдүү эмес сөз айкаштарына, жак, чак, модалдуулук категориялары, кабар берүүчү интонация мүнөздүү эмес, ошол себептүү алар шарттуу түрдө аяктаган кандайдыр бир ойду билдире алышпайт. Алар өзүнүн компоненттери билдирген түшүнүктөрдүн ортосундагы ар түрдүү маанилик катышты билдирет. Мисалы заттын өңү-түсүн: *кара ала уй*, сандык белгисин: *он эки пионер*, таандык мамилени: *колхоздун мүлкү*, кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге жумшалгандыгын: *окуучуга берүүчү*, *арчаны кыюу*, орундук, мезгилдик катышты: *короого кийирүү*, *төрт жылга шайлануу* ж.б. билдиришет. Бул сыяктуу предикативдүү эмес сөз айкаштарынын түзүлүш жолдору, түрлөрү, мааниси сөз айкашынын синтаксисинде изилденет.

СӨЗ АЙКАШТАРЫН КЛАССИФИКАЦИЯЛОО ЖӨНҮНДӨ

Сөз айкаштары, ар түрдүү принципке негизделип, түрдүүчө классификацияланып жүрөт.

Кээ бир окумуштуулар сөз айкашынын багыныңкы компонентинин синтаксистик функциясына карай аныктоочтук («атрибутивные»), «определительные»), бышыктоочтук («обстоятельственные» же «релятивные»), толуктоочтук («объектные») сөз айкаштары деп бөлүштүрүшөт.

Айрымдары сөз айкаштарынын өзүнүн синтаксистик функциясына карай аларды субстантивдик сөз айкаштары, атрибутивдик: адъективдик жана адвербиалдык сөз айкаштары ж.б. деп бөлүштүрүшөт.

Кийинки мезгилдерде окумуштуулардын көпчүлүгү сөз айкаштарын багындыруучу компонентинин кайсы сөз түркүмүнөн экендигине жана компоненттеринин ортосундагы байланыштын түрүнө карай классификациялоо принцибин кеңири колдоно башташты.

Ал эми сөз айкаштарынын структурасы, түрлөрү, анын компоненттеринин өз ара байланышуу өзгөчөлүктөрү көбүнчө багындыруучу түгөйүнүн кайсы сөз түркүмүнөн экендигине, анын семантикалык, грамматикалык бөтөнчөлүгүнө байланыштуу болот. Мисалы, эгерде сөз айкашынын багындыруучу компоненти өтмө этиштерден болсо, ал өзүнүн алдындагы багыныңкы сөздү башкарып, табыш жөндөмөсүнө келтирип байланышат (*көпүрөнү оңдоо*); ал эми багындыруучу компоненти өтпөс этиштерден болсо, багыныңкы компонентин башкарып, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн бирине келтирип байланышат

(*сессияга катышуу, чогулуштан чыгуу*).

Эгерде багындыруучу компоненти зат атоочтон болсо, анда ал багыныңкы түгөйү менен көбүнчө ыкташуу же таандык байланыш жолу менен айкашат (*салкын аба, бактын бутагы*). Демек, классификациялоонун бул кийинки принциби түздөн-түз сөз айкаштарынын ички өзгөчөлүктөрүн ачууга багытталгандыктан, колдонуу үчүн ылайыктуу. Ошондуктан кыргыз тилиндеги сөз айкаштарын классификациялоодо да төмөнкү үч принципти колдонууга болот: 1) Сөз айкашынын компоненттеринин кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендиги; 2) анын компоненттеринин ортосундагы синтаксистик байланыштын түрлөрүнө карай; 3) сөз айкашынын структурасы боюнча.

1. Багындыруучу компонентинин кайсы сөз түркүмүнөн экендигине карай сөз айкаштары атоочтук сөз айкаштары жана этишттик сөз айкаштары болуп эки топко бөлүнөт.

Атоочтук сөз айкаштарына багындыруучу түгөйү зат, сын, сан, ат атооч, тактоочтордон болгон сөз айкаштары кирет (*темир тосмо, элге жакшы, окуучулардын бешөө, түшүмгө мол, келгендердин кимиси*).

Этишттик сөз айкаштарына багындыруучу түгөйү этиш сөздөрдөн болгон сөз айкаштары кирет (*кыска сүйлөө, конокторду күтүү, поездге түшүү*).

2. Компоненттеринин ортосундагы синтаксистик байланыштын мүнөзүнө карай ыкташуу жолу менен байланышкан, башкаруу жолу менен байланышкан жана таандык байланыш аркылуу уюшулган сөз айкаштары болуп ажырайт.

3. Структурасына карай жөнөкөй сөз айкаштарына жана татаал сөз айкаштарына бөлүнөт.

Сөз айкаштарын ушул принциптердин негизинде классификациялап изилдөө алардын структуралык түрлөрүн аныктоого, атооч сөздөр менен этиштин башка сөз түркүмдөрү менен айкаша алуу мүмкүнчүлүктөрүн тактоого, атоочтук жана этишттик сөз айкаштары үчүн синтаксистик байланыштын кайсы түрлөрү өзгөчө мүнөздүү экендигин белгилөөгө мүмкүндүк берет.

АТООЧТУК СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Сөз айкаштарынын бул түрүнө багындыруучу компоненти атооч сөздөрдөн болгон сөз айкаштары кирет. Атооч сөздөрдүн башка түрлөрүнө (сын, сан, ат

атооч жана тактооч) караганда зат атоочтор атоочтук сөз айкаштарын уюштурууга активдүү катышат, алардын багындыруучу компоненти болуп эркин түрдө келе берет. Ал эми калган башка атооч сөздөр өзүлөрүнүн лексикалык-семантикалык өзгөчөлүгүнө карай сөз айкаштарынын тутумунда көбүнчө багыныңкы компоненттин ролунда келишет; ошону менен бирге кээде атоочтук сөз айкаштарынын негизги компоненти катары да келе берет.

Атооч сөздөр, өз ара тутумдашып, сөз айкаштарын уюштуруш үчүн, аларда алды менен маани жагынан бири-бири менен айкаша алуу мүмкүнчүлүгү болуу керек. Эгерде мааниси боюнча өз ара байланыша албаса, андай сөздөр сөз айкашын уюштура алышпайт.

Атоочтук сөз айкаштарынын компоненттери өзүлөрүнүн лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай бири-бири менен, негизинен, синтаксистик байланыштын **ыкташуу, таандык байланыш**, кээде **башкаруу жолдору** аркылуу байланышат.

ЫКТАШУУ АРКЫЛУУ УЮШУЛГАН АТООЧТУК СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Ыкташуу жолу менен уюшулган сөз айкаштарында багыныңкы түгөйү багындыруучу түгөйү менен жөндөмө мүчө аркылуу байланышпастан, маанилик катышы жана алган орду боюнча байланышат. Тактап айтканда, багыныңкы түгөйү дайыма багындыруучу түгөйүнүн алдына жайгашып, маани жагынан негизги компоненттин ар кандай белгисин көрсөтөт: *муздак суу, жыгач күрөк, жылкычы Асан*.

Ыкташуу жолу менен уюшулган атоочтук сөз айкаштарында багындыруучу компоненти дайыма зат атоочтордон, кээде субстантивдешкен башка сөздөрдөн болот да, багыныңкы компоненти зат, сын, сан, ат атооч, атоочтук, кыймыл атооч, тактоочтордон болот. Компоненттеринин семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай мындай структурадагы сөз айкаштары ар түрдүү маанилик катышты билдирет.

БАГЫНДЫРУУЧУ КОМПОНЕНТИ ЗАТ АТООЧТОН, БАГЫНЫҢКЫ КОМПОНЕНТИ ДА АТООЧ ЖӨНДӨМӨДӨГҮ ЗАТ АТООЧТОН БОЛГОН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Мында уңгу түрдөгү зат атооч экинчи бир зат атооч менен жанаша айтылып, ыкташа байланышып, сөз айкашы уюшулат; анын тутумундагы биринчи зат атооч дайыма

мааниси жагынан экинчисине багыныңкы абалда болот. Мындай структурадагы сөз айкаштарынын багыныңкы компоненти болуп баардык эле зат атоочтор келе бербейт, конкреттүү маанидеги зат атоочтор гана багыныңкы компонент боло алат: *темир дарбаза, таш короо*.

Сөз айкашынын бул түрү, негизинен, төмөнкүдөй маанилик катышты билдирет:

1) Багыныңкы компоненти багындыруучу компонентти билдирген заттын кандай материалдан жасалгандыгын көрсөтөт: *кундуз тебетей, алтын шакек, даки кур, трико кемсел*. Кетик тиш карыя *чөнтөгүнөн мүйүз чакчасын* сууруп чыкты (К.Б.). *Кымкап чапаныңыз* болсо, кийип алыңыз (Т.С.). Анын колунда *ыргай сабоосу* бар (К.Б.).

2) Багындыруучу компоненти туюндурган заттын кесибин билдирет: *мугалим кыз, инженер бала, шофер жигит, чабан кыз*.

3) Багыныңкы компоненти илимий наамды, кызматын, улутун, кандайдыр бир уюмга тиешелүүлүгүн билдирет: *профессор Алиев, бригадир Ашым, орус кыз, пионер балдар, комсомол жаштар. Бир грузин карыядан* укканым бар (К.Б.).

4) Туугандык, жолдоштук жакындыгын, жыныстык айырмачылыгын көрсөтөт: *карындашым Салый, кызым Зуура, иним Асан, энеси Шарипа; кыз балдар, эркек балдар, ургаачы кой, дос эл. Жолдошум Осмон* чарбада иштейт. Бул иш *аял кишиге* оор. *Атасы Петр* – райондо зоотехник (С.Өмүрбаев).

5) Багындыруучу компоненти билдирген заттын орундук белгисин көрсөтөт: *Үй жаныбарлары, тоо айбандары, талаа чычкандары, кургак бака, суу жылан, чөнтөк саат*. Ал акырын *чөнтөк фонарын* жандырды («Кырг. Аял.»).

6) Негизги компоненти билдирген заттын эмнеге арналгандыгын билдирет: *кой короо, ат сарай, уй сарай*.

7) Салыштыруу, окшоштуруу маанисин берет: *Чыгыш жак алтын нурга* чөмүлдү (К.Б.). Абышка *күмүш сакалын* кайра-кайра сылады. Эрмек *топчу мурдун* кайра-кайра тарта берди (С.ө.).

8) Кээ бир зат атоочтор экинчи бир зат атооч менен айкашканда, семантикалык жагынан толук уюшулган сөз айкашы түзүлбөйт: *кап буудай, көтөрүм отун*. Мындай айкаштардын биринчи сөзүнүн алдына дагы бир тиешелүү сөз кошулуп айтылганда гана, толук маанилүү сөз айкашы уюшулат; семантикасы боюнча ар кандай өлчөмдүк маанини туюндурат: *бир кап буудай, үч килограмм эт, үч чакырым жер, бир кайнатым чай*.

Айрым зат атоочтор багындыруучу

компонент менен кайталанып айтылып айкашат: казан-казан эт, короо-короо кой, кап-кап эгин.

БАГЫНЫҢКЫ КОМПОНЕНТИ СЫН АТООЧТОН БОЛГОН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Сын атоочтор өзүнүн лексикалык мааниси боюнча заттын сын-сыпатын, сапатын, ар кандай белгисин көрсөткөндүктөн, грамматикалык жагынан сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөгөндүктөн, дайыма зат атооч менен ыкташуу жолу аркылуу байланышып, атоочтук сөз айкаштарын уюштурат.

Мындай түзүлүштөгү сөз айкаштары багыныңкы компонент катары келген сын атоочтук лексикалык маанисине карай ар түрдүү маанилик катышты билдирет.

1) Багыныңкы компоненти багындыруучу компонент билдирген заттын өңү-түсүн, даамын, формасын, көлөмүн билдирет: *жашыл чөп, көк ала сакал, көгүш булут; ачуу дары, кычкыл алма; тоголок таш, ийри жыгач, чоң үй, тар комната, терең суу, тайыз кечүү.*

2) Ар кандай сапатын, кулк-мүнөзүн: *жаңы техника, эски сарай, жакшы адам, начар товар, катуу жыгач, жумшак жер, шайыр бала, жоош киши.*

3) Салмагын, температуралык сапатын, жаш өзгөчөлүгүн: *оор жүк, жеңил таңылчак; муздак суу, салкын жел, ысык жер; кары киши, жаш коммунист ж.б.*

4) Багыныңкы компоненти салыштырма даражадагы сын атоочтордон болсо, негизги компоненти билдирген заттын белгисин толугураак же кемирээк даражада, күчөтмө сын атоочтордон болсо, тиешелүү белгисин күчөтүп көрсөтөт: бийигирээк тоо, көгүрөөк материал, начарыраак иш, жапжашыл чөп, кипкичине бала, эң таттуу алма.

Катыштык сын атоочтордун мааниси өзүнүн түпкү уңгусунун лексикалык мааниси менен байланыштуу болот да, заттын ар кандай белгисин ошол өзүнүн жасалышына база болгон зат атоочко карата болгон катышы аркылуу билдирет: *туз-туздуу тамак, топу-топучан киши.*

1) *-луу, -ман, -поз* курандылар аркылуу катыштык сындар багыныңкы компонент болуп келсе, багындыруучу компонент атаган заттын багыныңкы компонент билдирген заттык белгиге ээ экендигин билдирет: *таштуу жол, балалуу аял, таалайлуу жаштар, акылман киши, кайраттуу адам, илимпоз киши, өнөрпоз киши.*

Эгерде багыныңкы компонент *-сыз* формасындагы катыштык сын атооч болсо,

багындыруучу компонентте багыныңкы түгөйү билдирген заттык белгинин жок экендигин көрсөтөт: *суусуз талаа, тузсуз тамак, чыдамсыз бала, күйүмсүз киши.*

2) Багыныңкы компоненти *-гы, -кы, -лык* формасындагы катыштык сындардан болсо, түпкү уңгусунун лексикалык маанисине карай багындыруучу компоненттин орундук, мезгилдик белгисин билдирет: *Фрунзедеги завод, Оштогу фабрика, асмандагы жылдыздар, бүгүнкү сабак, түнкү сугат, кышкы суук; шаардык бала, алайлык кыргыз, айылдык мектеп, кыштык отун, жаздык эгин, күздүк эгин, түштүк жол.*

3) *-лык* формасындагы катыштык сындар багыныңкы компонент катары келгенде, түп уңгусунун маанисине карай орундук, мезгилдик катыштан башка негизги компонент билдирген заттын кандайдыр бир уюмга, агымга, коомго, көз карашка, улутка, окуяга тиешелүүлүгүн көрсөтөт: комсомолдук чогулуш, адабияттык кружок, граждандык дружина, улуттук маданият, англиялык аскерлер, фашисттик самолет, советтик адам.

Багындыруу компонент билдирген белгинин, заттын кимге тиешелүү экендигин, эмнеге жумшалаарын, тиги же бу кесипчиликке үйрөтөөрүн туюндурат: *аталык камкордук, энелик мээрим, жолдоштук жардам; костюмдук материал, өтүктүк булгаары, көйнөктүк жибек, шофердук курс.*

4) Багыныңкы компонент *-лаш* формасындагы катыштык сындардан болсо, түпкү уңгусунун лексикалык маанисине карай негизги компоненти билдирген заттын ой-пикири, ниети, кесиби бирдей, окшош экендигин, туугандык катышын, мезгил, орун жагынан болгон жалпылыкты билдирет: *тилектеш киши, пикирлеш жолдош, кесиптеш адис, замандаш адамдар, жатындаш иниси, айылдаш киши, жердеш балдар, классташ балдар, курсташ балдар.*

5) *-дай* формасындагы катыштык сын багыныңкы компонент болуп келсе, негизги компоненттин белгисин багыныңкы компонент билдирген зат менен салыштырып көрсөтөт: *тоодой толкун, үйдөй таш, темирдей тартип, томуктай сөөк, чыныдай алма.*

6) *-чыл, -чаак, -аак, -гыр, -өнөк, -кор, -арман, -мер* деген сыяктуу курандылар менен жасалган катыштык сындар багыныңкы компонент катары келгенде, негизги түгөйү билдирген заттын бир нерсеге шыктуу, жөндөмдүү экендигин туюндурат: *суучул бала, ыйлаак кыз, таарынчаак бала, алгыр куш, сүзөнөөк уй, билерман киши, чайкор*

абышка, боорукер киши, ишмер аял, сөзмөр адам.

7) *-чан* формасындагы сын атооч багыныңкы компонент болуп келгенде, өзүнүн лексикалык маанисине ылайык, негизги компоненти билдирген заттын эмне менен куралдандыгын, ар кандай сырткы жана ички белгилерин, өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт: *мылтыкчан киши, найзачан баатыр, кылыччан аскер, көйнөкчөн бала, топучан киши, атчан солдат; ысыкчан киши, суукчан киши, оорукчан бала.*

БАГЫНЫҢКЫ КОМПОНЕНТИ САН АТООЧТОРДОН БОЛГОН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Сан атоочтор семантикасы боюнча, негизинен, заттын санын, ирээтин билдирет. Морфологиялык жагынан сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Ошондуктан сан атоочтор көбүнчө зат атоочтор менен ыкташуу жолу аркылуу айкашышат. Бирок сан атоочтор баардык зат атоочтор менен эле эркин айкаша бербейт, саналып айтылууга жөндөмдүү зат атоочтор менен гана айкашып айтылат. Ал эми жекелик мааниде айтылуучу зат атоочтор менен айкаша албайт. Жекелик санда айтылуучу зат атоочторго абстрактуу маанидеги сөздөр (күч, кубаныч, кыял, азап, жаңылык, даңк ж.б.), жаратылыштын көрүнүштөрү, илимий түшүнүктөр (мөңдүр, жамгыр, кар, шамал, суук, ысык, чагылган; ботаника, педагогика ж.б.), жамдама маанисиндеги жана буюмдук (вещественные) зат атоочтор (эл, калк, мал, мүлк, журт, идиш-аяк; алтын, темир, азот, жибек, сүт) ж.б. кирет. Сан атооч багыныңкы компонент болуп келгенде, анын негизги компоненти – зат атоочко көптүк *-лар* мүчөсү жалганбайт. Себеби, мындай учурда көптүк маани сан атооч аркылуу берилгендиктен, ага *-лар* мүчөсүн улоонун зарылчылыгы болбой калат: *беш дептер, он кой.*

Багыныңкы компоненти сан атоочтон болгон атоочтук сөз айкаштары биринчи компонентинин семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай ар түрдүү маанилик катышты билдирет.

1. Сөз айкашынын багыныңкы компоненти эсептик сан атоочтон болсо, багындыруучу компоненти билдирген заттын сандык белгисин көрсөтөт: *Сени менен төрт киши болот (К.Б.). Бирок кырк эки жыл оңойбу? (Мид.А.). Алтымыш кысыр, жүз байтал мөөрөйлөшүп сайчу элек (фольк.).*

2. Иреттик сан атоочтон болсо, багындыруучу компоненти атап көрсөткөн заттын иреттик санын билдирет: *Быйыл*

ал тогузунчу класста (Ж.Мав.). *Мен кырк биринчи үйдүн эшигин* тарттым («Ала-Тоо»). *Үчүнчү күнү* жамгыр басылды (К.Б.).

3. Чамалама сан атоочтон болсо, негизги түгөйү билдирген заттын санын божомолдоп, чамалап көрсөтөт: *Анын артынан келте келип, элүүчө кишини* алды (К.Ж.). *Дагы жыйырмадай* кою бар. *Жарыядан кийин жүздөгөн* кыз келди («Ала-Тоо»). *Атайдан алты-жети жаш* кичүү (Кас.К.). «*Узак жол*» жазылгандан бери *отуздан ашуун* жыл өттү («Кырг. мад.»). Бул системада *кыркка жакын мастерская* бар («СК»). Алардын туугандары *жыйырма чакты үй* (Кас.К.).

4) Багыныңкы компонент топ сандан болсо, негизги компонент билдирген заттын бирдей өлчөмдө бөлүнгөндүгүн, бөлчөктүк сандан болсо, бүтүндүн бир бөлүгү экендигин көрсөтөт: *үстүбүздөгү жылы* ар бир жүз тубар бээден *токсон жетиден кулун* алды («СК»). Ар бир окуучу *ондон дептер* алды. *Жыл сайын чарбада алынуучу байлыктын үчтөн эки бөлүгүн* пахта түзөт («СК»).

Жамдама сан атоочтор ыкташуу жолу аркылуу зат атоочтор менен айкаша албайт. Себеби алар мааниси боюнча аныктоочту да, аныкталгычты да өз ичине камтып турат; салыштыр: *беш киши – бешөө, алты китеп – алтоо.*

Эсептик сан атоочтор саналып айтылбай турган зат атоочтор менен нумеративдик сөздөр (центр, килограмм, тонна, даана, татым, чакырым, метр, саат ж.б.) *эки килограмм май, үч метр сатин, бир саат убакыт, эки тонна чөп, бир татым туз, үч чакырым жол* ж.б.

БАГЫНЫҢКЫ ТҮГӨЙҮ АТ АТООЧТОН БОЛГОН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Ат атоочтун түрлөрүнүн атооч сөздөрү менен ыкташуу жолу аркылуу байланышып, атоочтук сөз айкаштарын уюштуруу мүмкүнчүлүктөрү ар түрдүү.

1. Шилтеме ат атоочтун баардык түрлөрү зат атооч менен ыкташып байланышып, сөз айкашын уюштура алат. Мааниси боюнча, аныктоочтук катышты билдирип, негизги түгөйү атап турган затты башкалардан айырмалап бөлүп көрсөтөт: *Деги ушул аттардын азабын* тарттым (К.Б.). *Биз да ошол кыштактабыз* (К.Б.). *Бул нан* биздики болсо керек (А.Т.). *Ал суу* текке кетип жатат (Ч.А.). *Мүмкүн, тетиги куу жиликтер* так ошол төөнүкүдүр (А.Т.). *А дегенде тигил кабар* жат угулган (Т.С.).

2. Сурама ат атоочтордун ичинен *кандай, кайсы, канча, нече, канчанчы, неченчи, эмне* дегендери гана негизги түгөйү менен ыкташып байланышып, атоочтук

сөз айкаштарын уюштурууга катышат. Маанисине карай суроолуу-сапаттык жана сандык катышты билдирет. Мисалы: *Анда канча коммунист бар?* (К.Б.). *Таң эртеңки уйку кандай сонун, кандай таттуу* (К.Б.). *Кана, тылда эмне жаңылыктар бар экен?* (К.Б.). *Сен канчанчы үйдө жашайсың?*

3. Таңгыч ат атоочтордун ичинен *эч кандай, эч бир*, аныктама ат атоочтордон *бүткүл, бүтүн, баардык, ар бир*, белгисиз ат атоочтордон *кээ бир, кайсы бир, кандайдыр бир, кай бир, бир канча, алда канча, алда кандай* деген ат атоочтор да атоочтук сөз айкаштарынын багыныңкы түгөйү катары келип, негизги түгөйү менен ыкташып байланышат, мааниси боюнча, анын жалпыланган, болжолдуу жана тануу маанисиндеги ар кандай белгилерин көрсөтөт. Бул ат атоочтордун башка сөздөр менен айкашуу жөндөмдүүлүгү анча кеңири эмес. Мисалы: *бүткүл эл, бүтүн журт, ар бир окуучу, кайсы бир балдар*. Айланада *эч бир жан* жок (Ч.А.). Бүгүн *эч кандай* иш бүтпөдү. *Баарлык ынтасын* коюп иштеди (К.Б.). Анын *кай бир кийимдери* илинип турат (К.Ж.). Сизге кандайдыр *бир киши* келди. Арадан *алда канча сөздөр* айтылып өттү (К.Ж.). *Ар бир адамда* максат бар («Жаш ленинчи»). Ар түтүнгө бирден үймөк (Ш.Б.). *Алда кандай окуялар* өттү.

Кээ бир ат атоочтор (жактама ат атоочтор, *кайда, качан* дегендер) уңгү түрүндө туруп, зат атооч менен ыкташып, байланыша албаганы менен, аларга *-дай, -гы* курандылары уланып келгенде, ыкташып айкаша берет: *кайдагы киши, качанкы окуя. Сендей балдар* бизде абдан көп (А.Т.). Ынтаанды койсоң, сен да *биздей мастер* болосуң (К.Б.).

БАГЫНЫҢКЫ ТҮГӨЙҮ АТООЧТУКТАН БОЛГОН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Этиштин өзгөчө бир түрү болгон атоочтуктар да зат атооч менен, кээде субстантивдешкен башка сөздөр менен ыкташуу жолу аркылуу байланышып, атоочтук сөз айкаштарын уюштурушат.

1. *-ган* формасындагы атоочтук багыныңкы түгөй болуп келгенде, негизги түгөйү билдирген заттын болуп өткөн кыймылдык белгисин билдирет: Молдавияда балдар үчүн *түзүлгөн шарттар эң жакшы* («Жаш ленинч.»). *Тойгон коноктор* тез гана коңурукка киришти (А.Т.). *Олтурган эл* унчуккан жок (А.Т.). *Ылаалаган жылкы, сайгактаган уй* жок (К.Ж.).

2. *-ар, -бас* жана *-оочу, -уучу* формасындагы атоочтуктан турган багыныңкы түгөй келечекте болуучу кыймылдык белгисин

билдирет: Анын андан аркы *көрөөр күнү, өткөрөөр тиричилиги* өгөй эненин колунда (К.Б.). *Батаар күндүн атаар таңы бар* (макал). *Урушпас уул, киришпес келин* болбос. *Соолбос өмүр, сынбас темир* болбос (макал). *Айтылуучу аңгеме* айтылып бүткөн белем (Т.С.). *Иштелүүчү иштер* аяктап бүттү.

3. Багыныңкы компоненти *-а// -й+элек* формасындагы атоочтуктардан болсо, баштала элек кыймыл-аракетти негизги түгөйү билдирген заттын белгиси катары көрсөтөт: *Саала элек уйлар* өңгүрөшүп, музоолорун издегендей эки жакты карашат (Н.Б.). *Тууй элек уйдун* уузун күтүптүр (макал).

Кээде кыймыл атоочтор да зат атооч менен ыкташып байланышып, атоочтук сөз айкаштарын уюштурушат. Мааниси боюнча, негизги түгөйү атаган заттын кыймылдык белгисин көрсөтөт. Бирок кыймыл атоочтордун зат атооч менен ыкташуу жолу аркылуу айкашуу мүмкүнчүлүгү анчалык кеңири эмес, чектелген мүнөздө. Мисалы: *кабыл алуу пункту, ойлоо жөндөмдүүлүгү, иштөө мүмкүнчүлүгү, сүйлөө ырааты*. Ал бүгүн шаарга *бармак киши* эмес беле.

БАГЫНЫҢКЫ ТҮГӨЙҮ ТАКТООЧТОРДОН БОЛГОН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Мындай түзүлүштөгү атоочтук сөз айкаштары кыргыз тилинде сейрек учурайт. Себеби тактоочтор, негизинен, этиш менен айкашат, атооч сөздөр менен өтө аз айкашат. Адатта, айрым мезгил, сан-өлчөм тактоочтор, кээ бир сыпат тактоочтор зат атооч же сын атооч менен байланышып келип, сөз айкашын уюштурушат. Мааниси жагынан багындыруучу түгөйү билдирген заттын мезгилдик, сан-өлчөмдүк, сыпаттык белгилерин көрсөтөт: *жаңыча турмуш, ылдый жер, өйдө жер*. Казы менен *көптөн тааныш* (К.Б.). Ошентсе да жүрүш *бүгүн көңүлсүз* (Т.С.). Ал *азыр* айылда жетекчи (Ч.А.). Малчылар *жайы-кышы тоодо* («СК»). Карачы, *көп жерди* айдап коюптур (Мид. А.). Балким, ал жер *мол түшүм* берип калгысы бардыр (К.Б.). Ормуштун *азыр* эки уулу бар. Саякатка кеткендерден *азырынча кабар жок*.

Өтө сейрек болсо да, айрым кош айтылган тууранды сөздөр зат атооч менен ыкташып байланышып, атоочтук сөз айкаштарын уюштурушат да, негизги түгөйү билдирген заттын ар кандай белгисин туурап көрсөтөт: *Алыстан жылт-жылт оттор* көрүндү. Оң тараптан *шаңк-шуңк күлкүлөр* угулду. Бир аздан кийин *кобур-собур үн* чыкты.

ТААНДЫК БАЙЛАНЫШ ЖОЛУ МЕНЕН УЮШУЛГАН АТООЧТУК СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Синтаксистик байланыштын бул түрү түрк тилдери үчүн гана мүнөздүү. Бул жол менен уюшулган сөз айкаштары илик жөндөмөдөгү сөз менен таандык формадагы сөздүн айкашынан түзүлөт. Илик жөндөмөдөгү сөз багыныңкы компонент катары келет да, таандык мүчө жалганган сөзү багындыруучу түгөйү болот: *чарбанын малы, окуучунун китеби, менин иним.*

Мындай структурадагы сөз айкаштарынын морфологиялык түзүлүшү алардын компоненттеринин өз ара байланышуу өзгөчөлүктөрү менен шартташкан. Тактап айтканда, багыныңкы түгөйү илик жөндөмөдө тургандыктан, анын грамматикалык маанисине карай багындыруучу түгөйүнө тиешелүү таандык уланды жалганат, экинчи жагынан, ал таандык формадагы багындыруучу түгөйү алдындагы багыныңкы түгөйдүн илик жөндөмөдө турушун талап кылат: *баланын көйнөгү, бактын бутагы, силердин үйүңөр.*

Ушинтип, мындай түзүлүштөгү сөз айкаштарынын түгөйлөрүн бири-бири менен илик жөндөмөнүн мүчөсү менен таандык уланды байланыштырат. Таандык байланыштагы атоочтук сөз айкаштарынын биринчи жана экинчи түгөйлөрү көбүнчө зат атоочтордон, ат атоочтордон, кээде субстантивдешкенсанатооч, сынатоочтордон, атоочтуктардан, кыймыл атоочтордон болот. Компоненттеринин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай ар түрдүү маанилик катышты билдирет. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

1. Илик жөндөмөдөгү биринчи компоненти таандык формадагы экинчи түгөйү билдирген заттын кимге, эмнеге таандык экендигин билдирет: *Асандын дептери, атамдын галстугу, чарбанын сарайы. Кошунанын короосу ызы-чуу (Ч.А.). Экинчи элдин мүлкүнө кол салбай жүр (Ш.Б.). Биздин ишибиз чындыкта (К.Б.).*

2. Бүтүн нерсе менен анын бөлүгүнүн ортосундагы катышты көрсөтөт. Мындай учурда сөз айкашынын биринчи компоненти бүтүн бир затты же жалпылоо маанисиндеги затты, экинчи түгөйү бүтүндүн, көп нерсенин бир бөлүгүн билдирет: *столдун буту, койдун башы, үйдүн чатыры, мылтыктын кундагы; нандын жарымы, элдин теңи, балдардын экөө. Ошол учурда автоматымдын боосун мойнумдан чыгара койдум (А.Т.). Коргондун дарбазасынын түбүнө Култай карыя чалкасынан түштү (М.Аб.).* Бир топ убакыт өткөндөн кийин,

Болотбектин оозунан сөз чыкты (Т.С.). – Жооп бергиле! – деди вазирлердин бирөө (А.Т.).

3. Адамдын коомдук уюмга болгон катышын, кайсы өлкөгө, улутка тиешелүүлүгүн, кесибин, адистигин туюндурат: *мектептин директору, фирманын менеджери, Англиянын шаарлары, Азиянын эли, кыргыздын кызы. Чарбада партиянын мүчөлөрү көп (К.Б.). Баарыңар революциячыл кружоктун мүчөсүңөр (К.Бек.). Азыркы кезде ал айылдын башчысы (К.Б.).*

4. Экинчи түгөйү илик жөндөмөдөгү биринчи компоненти билдирген затка карата болгон туугандык, жолдоштук катышты билдирет: *Асандын энеси, сенин уулун, Ормуштун досу, Султандын келини. Беш баланын энеси элем (Т.С.). Тигиниси баягы Орунбайдын иниси Мамажан экен (К.Ж.). Алар – менин ата-энем (К.Б.).*

5. Заттын белгилүү бир орунга, мезгилге карата болгон катышын билдирет. Мындай учурда илик жөндөмөдөгү биринчи компоненти орундук, мезгилдик маанидеги сөздөрдөн болот: *Анткени менен Фрунзенин көчөлөрүндө кыймыл – күч (Т.С.). Ленинграддын абасы нымдуу келет. Кыштын ызгаардуу суугу күчүнө келип турган кез. Биз ишти бүткөнчө августтун аягы болуп калды.*

6. Экинчи компоненти билдирген заттын эмнеден жасалгандыгын, тегин билдирет: *буудайдын уну, жүгөрүнүн талканы, зыгырдын майы, жүзүмдүн ширеси.*

7. Бул структурадагы сөз айкаштары сыпат менен ал сыпатка ээ болуп турган заттын ортосундагы катышты да билдирет. Мындай учурда экинчи компоненти сыпаттык маанидеги сөздөрдөн болот: *адамдын жакшысы, айлананын сулуулугу, коондун таттуулугу, абанын тазалыгы. Акылы, адамкерчилиги бар, үй-бүлө дегенде ал – адамдын асылы (К.Б.). Тойдун шаан-шөкөтү көп болот эмеспи (К.Б.). Конокторду Сары-Челектин кооздугу таң калтырды.*

8. Кыймыл-аракеттин субъектиге карата болгон катышын билдирет. Бул учурда сөз айкашынын биринчи түгөйү жандуу заттардан, экинчи түгөйү атоочтук, кыймыл атооч же этиштен жасалган зат атоочтордон болот: *Салыйдын бир күндө тергени эки жүз килого чейин жетти («СК»). Бирок ал биздин жүрүшүбүздү үзүүгө тийиш эмес (Т.С.). Анын басыгы эң бир сонун (Ч.А.).*

9. Кыймыл-аракет менен анын объектисинин ортосундагы катышты көрсөтөт. Мында экинчи түгөйү көбүнчө кыймыл-атоочтордон болот да, мааниси боюнча кыймыл-аракеттин илик жөндөмөдөгү биринчи компонентине

жумшалгандыгын билдирет: Ушул тартип менен *бир уйдун* бир *саалышына* кенен бир саат убакыт кетет экен (А.Уб.). Бүгүн *жолдун арбышына* да ушул ою сүрөөнчү болгондой (Т.С.). Элдин *турмушунун жогорулашына* жетишүүгө тийишпиз («СК»).

Таандык байланыштагы атоочтук сөз айкаштарынын биринчи түгөйү, жогоруда көрсөтүлгөндөй, зат атоочтордон башка ат атоочтордон, абстрактуу маанидеги же субстантивдешкен сан атоочтордон, сын атоочтордон, атоочтуктардан, кыймыл атоочтордон болот: *Алардын үйүнө аябагандай зор бакыт келди* («СК»). *Ондун жарымы* – беш. Бүгүн *онунчунун сабагы* эрте бүттү. *Илээндинин малы* көчкөндө жүк болот (макал). *Көргөндүн көөнү* тоёт. Миң кайтара ойлонсо да, мындан *кутулуунун айласын* таппады (К.Ж.). Экинчи компонентинин ролунда да зат атоочтон тышкары ат атоочтор, субстантивдешкен сын атоочтор, сан атоочтор жана атоочтуктар, кыймыл атоочтор, тактоочтор келе берет: Сын-сыпаты, өңү – дал *атасынын өзү* (Ш.Б.). *Магазинге телевизордун жакшысы* түштү. *Сендейлердин миң-миңи* Токмоктун сайында калган («Ала-Тоо»). Мен аны ошолордун бири деп ойлодум (А.Т.). Катышкан *жаштардын ар бири* лыжада жүрүштү жакшы үйрөнүшкөн (Т.С.). Кеңешмеге *малчылардын толук катышканы* жакшы болду. *Анын көрүнүшү* эбегейсиз кубанычтуу (К.Ж.). Колдогу болгон *куралдын көбү* начар (Т.С.).

Кээде мындай структурадагы сөз айкаштарынын компонентине уланган илик жөндөмөнүн мүчөсү түшүп калып да айтылат. Эгерде иликтин мүчөсү түшпөй айтылганда, сөз айкашынын экинчи түгөйү билдирген заттын кимге, эмнеге таандык экендиги ачык жана баса көрсөтүлсө, илик жөндөмөнүн мүчөсү түшүп айтылганда, заттын бирөөгө таандык экендиги өзгөчө белгиленбей, жалпы көрсөтүлөт жана ал затты өзүнө окшош башка заттардан айырмалап туруучу белги катары кабыл алынат. Салыштыр: *мектептин окуучусу* – *мектеп окуучусу*, *чарбанын малы* – *чарба малы*, *шаардын калкы* – *шаар калкы*. Булбул үнү улам мукамданып созолонду. Эр эмгегин жер жебейт. *Аргымак мойнун* ок кесет, *азамат мойнун* жок кесет (макал). Шаар багынын дал орто жеринде жолукту (К.Б.). Чортек өз *кыштоосуна* көчүп кетти (К.Б.).

Сөз айкашынын биринчи түгөйү илик жөндөмөдөгү *биздин*, *сиздин*, *силердин*, *сиздердин* деген ат атоочтордон болсо, кээде анын экинчи компонентинин аягындагы таандык мүчө түшүрүлүп айтылат. Мындай учурда да багындыруучу түгөйү билдирген заттын бирөөгө таандык экендиги баса

көрсөтүлбөй, жалпы таандык катары көрсөтүлөт. Салыштыр: *биздин айылыбыз* – *биздин айыл*, *силердин үйүңөр* – *силердин үй*. Ошондой кыйынчылыктарда *биздин жаштар* эрдикти, чыдамдуулукту көрсөтүштү (Т.С.). *Биздин эл* абдан көп жана баатыр болот (А.Т.).

БАШКАРУУ АРКЫЛУУ УЮШУЛГАН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Өзүнүн алдындагы багыныңкы түгөйдү белгилүү бир жөндөмөгө келтирип, башкарып байланышуу, негизинен, этиш сөздөргө мүнөздүү. Ошону менен бирге кээ бир атооч сөздөр (айрым зат атоочтор, сапаттык сын атоочтор, тактоочтор ж.б.) багындыруучу компонент катары келгенде, алдындагы багыныңкы түгөйдү барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн бирине келтирип, башкаруу жолу менен да айкашат.

1. Башкаруу жолу менен уюшулган атоочтук сөз айкаштарынын багындыруучу түгөйү көбүнчө сапаттык сын атоочтордон болот; багыныңкы түгөйдү барыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө башкарып, мааниси боюнча объектилик жана мейкиндик катышты билдирет:

а) *Жаманга* жандан мал *таттуу* (макал). Адыр арасы *адамга коркунучтуу* (Т.С.). Албетте, биринчи кезекте *сизге оор* (А.Т.). Эрге сыпайыкерчилик *жакшы* (А.Т.). Ар кимдин кесиби *өзүнө кызык* (А.Т.).

б) Бала чиркин *жандан таттуу* (А.Т.). Ал *менден кичүү* (К.Б.). Тоонун ары жагы *мындан да сонун* (К.Каим.). Эртеңки күн *бүгүнкүдөн салмактуу*, эртеңки өмүр *бүгүнкүдөн кайраттуу* (Н.Б.).

2. Багындыруучу түгөйдүн ролунда айрым зат атоочтор келип, биринчи компонентти *барыш*, *жатыш* жөндөмөлөрүндө башкарат; объектилик, орундук катышты билдирет:

а) Сен эми *мага карындашсың* (К.Б.). Малсыздар телмирип *бай-манаптарга коңшу* (А.Т.). Эски *мечитке* күкүк *азанчы*, эси кеткен *кишиге* эшек *азанчы* (макал). Алар *бизге кожоюн* (К.Б.).

б) Кызы Батый *айылда тракторчу* (К.Ж.). Атасы Петр *райондо зоотехник* (К.Ж.). Мен *чарбада жылкычымын* (К.Б.).

3. Негизги түгөйү айрым бир сан-өлчөм, сапаттык, орун маанисиндеги тактоочтордон болуп, аны менен барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөдөгү атооч сөздөр айкашып айтылып, объектилик жана орундук, мезгилдик катышты туюндурат:

а) Анан калса, тоодогу түн да *жирөккө кандай жакын!* (Н.Б.). Баары тең *кымызга ала күү* (К.Б.). Ал эми *буга баары бир*

(Ж.Ташт.).

б) Ал кезде *айылда* эркектер *аз* (Ч.А.).
– Ооба, балам *чарбабызда* араба көп (К.Б.).

в) Кыштак *темир жолдон алыс* (К.Б.).
Койлор, уйлар *мырзалардан артта* (К.Бек.).

4. Кээде багындыруучу түгөйдүн ролунда *бар, жок, керек* деген сөздөр, айрым ат атоочтор келип, алар менен жатыш, чыгыш, барыш жөндөмөдөгү атооч сөздөр айкашып айтылат; объектилик орундук катышты билдирет: *Колунда* кош атары *бар* (Т.С.). *Аркабызда* лыжаларыбыз *бар* (К.Б.). *Кампада* бир ууч эгин *жок* (К.Б.). Кеткенине бир жыл алты ай болсо да, *Алымдан* кабар *жок* (К.Ж.). *Ысмайылга* оокат *керек* (Ч.А.). *Малга* да тазалык *керек* (А.Уб.). Тамшанган менен *Муратка* нан *кайда?* (К.Б.). Жайлоо дегениң *жай мезгилинде ушундай* (К.Б.).

ЭТИШТИК СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Этиштик сөз айкаштарынын багындыруучу компоненти этиш сөздөрдөн болот. Кыргыз тилинде этиштик сөз айкаштары – сөз айкашынын эң өнүмдүү жана кеңири таралган түрлөрүнүн бири. Анткени этиштер башка сөз түркүмдөрүнө караганда сөз айкаштарын уюштуруу ишине өтө активдүү катышат. Этиш менен зат атооч, ат атооч, тактооч, чакчылдар, сын атооч, сан атоочтор жана жандооч, жардамчы атоочтор менен бирге айтылган сөздөр (*шаарга карай жөнөө, үйдүн үстүнө чыгуу*) айкаша берет.

Этиштик сөз айкаштарынын компоненттери да өзүлөрүнүн лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай бири-бири менен синтаксистик байланыштын **ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш** жолдору аркылуу байланышат.

ЫКТАШУУ АРКЫЛУУ УЮШУЛГАН ЭТИШТИК СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Багындыруучу түгөй катары келген этиш сөз менен, негизинен, тактоочтор, чакчылдар, сын, сан атоочтор, тууранды сөздөр, ат атоочтун айрым түрлөрү (көбүнчө сурама ат атоочтор) ыкташып байланышат.

БАГЫНЫҢКЫ ТҮГӨЙҮ ТАКТООЧТОН БОЛГОН ЭТИШТИК СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Тактоочтор, негизинен, кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын көрсөтүп, морфологиялык жагынан дээрлик

өзгөрбөйт. Демек, алар өзүнүн лексика-семантикалык өзгөчөлүгүнө ылайык этиштик сөз айкаштарынын уюшулушуна активдүү катышат, багындыруучу түгөйү менен дайыма ыкташып байланышат.

Бул структурадагы сөз айкаштары, жалпы жонунан, **бышыктоочтук катышты билдирип**, мезгилдик, орундук, сыпаттык, сан-өлчөм, себеп, максат маанилерин туюндурат.

1) Багыныңкы түгөйү мезгил тактоочтон болсо, сөз айкашы кыймыл-аракеттин болгон, башталган мезгилин, качанга чейин созулгандыгын, же мезгил-мезгили менен болуп тургандыгын, же болбосо, тез болуп өткөндүгүн ж.б. кошумча маанилерди билдирет: *керээли кечке иштөө, кез-кезде келүү, бүгүн баштоо*. Биздин үй *капкачан жаткан* (М.Э.). Кыргызманга *бир паста жеттим* (К.Б.). Султан практикадан *эртең келип калат*.

2) Багыныңкы түгөйү орун тактоочтордон болсо, кыймыл-аракеттин болгон, башталып чыккан ордун, мейкиндик боюнча болгон багытын билдирет: Тигине *алдыда* Жамийла жеңем *кетип бара жатат* (Ч.А.). Ал чоң сууну бойлоп, *жогору басты* (Н.Б.). Тиги кишилер *алыс кетишти*.

3) Сын-сыпат тактоочтордон болсо, кыймыл-аракеттин тез же жай темп менен болгондугун, ар кандай мүнөзүн, окшоштуруу маанисин ж.б. билдирет: *тез иштөө, дароо бүтүрүү, катуу басуу, акырын ырдоо, жай жүрүү, даана угуу, жөө жүрүү, жанаша отуруу, жылкыча кишенөө, боточо боздоо*.

4) Сан-өлчөм тактоочтордон болсо, кыймыл-аракетти сандык, өлчөмдүк белгилери боюнча мүнөздөйт: *арбын берүү, толук угуу, көп окуу, азыраак алуу, бир аз күтүү, саал коркуу*. Сүйлөшүп жаткан киши Курмановго *толугураак айтты* (К.Б.). Мейлиң, бирок тогуз сомун *кем аласың* (А.Т.)

5) Кыймыл-аракеттин болуш себебин, максатын билдирет. Мындай учурда багыныңкы түгөйү себеп, максат тактоочтордон болот. Бирок мындай маанидеги тактоочтор кыргыз тилинде сан жагынан аз (*эриксизден, амалсыздан, аргасыздан, айласыздан, атайы, атайын*). Ошол себептүү бул тактоочтордун катышуусу менен уюшулган этиштик сөз айкаштары да тилибизде аз учурайт: Арыкбай атынын башын *амалсыз* бурду (К.Бек.). Бүбүш мында калган кыз-жигиттерди *атайы атабады* (Т.С.).

БАГЫНЫҢКЫ ТҮГӨЙҮ ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДӨН БОЛГОН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Башка түрк тилдери сыяктуу эле, кыргыз тили да тууранды сөздөргө өтө бай. Алар айтыла турган ойду так жана көркөм, образдуу түшүндүрүүгө жардам берет. Ошол себептүү алар оозеки сөздө, көркөм адабий чыгармаларда кеңири колдонулат. Ушундан улам тууранды сөздөрдүн катышуусу менен уюшулган этиштик сөз айкаштары да сүйлөм тизмегинде көбүрөөк жолугат. Этиш менен жөнөкөй формадагы жана кош айтылган тууранды сөздөр айкашат. Бирок алар чакчыл формадагы *-эт, де* жардамчы этиштери менен бирге айтылганда этиш менен эркин айкаша алат: *бырс күлүцү, шаңк-шаңк күлүцү, тарс деп атылуу, карс этип ачылуу*.

1) Этиштен турган багындыруучу түгөйгө табыш тууранды сөз багыныңкы компонент болуп келсе, кыймыл-аракетти чыккан табышы боюнча мүнөздөп көрсөтөт: Акмат четун уруп олтуруп, өзүнөн-өзү *бырс күлдү* (Т.С.). Ок төбөсүнөн *чыр этип учат* (Т.С.).

2) Багыныңкы түгөйү элес тууранды сөздөрдөн болсо, кыймыл-аракетти ар түрдүү элестүү көрүнүштөрү боюнча мүнөздөйт: Ал *жалт карады* (А.Т.). Кежирлигин карматып, бурчка *жалп отурду* (Т.С.).

3) Кайталанып кош айтылган тууранды сөздөр багыныңкы түгөй болуп келгенде, багындыруучу түгөйү билдирген кыймыл-аракетке тиешелүү табыштын, элестин бир нече ирет кайталангандыгын көрсөтөт: Баласын ала коюп, *чоп-чоп өпкүлдүцү* (А.Т.). Ээликкен жорго оозун бербей, *ойсок-ойсок басат* (А.Т.).

БАГЫНЫҢКЫ ТҮГӨЙҮ ЧАКЧЫЛДАР- ДАН БОЛГОН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Чакчылдар семантикасы боюнча негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин, ар кандай белгисин билдирет жана мүчөлөп өзгөрбөйт. Ошол себептүү алар экинчи бир этиш менен дайыма ыкташып байланышып, этиштик сөз айкаштарын уюштурууга активдүү катышат.

1) Этиштик сөз айкашынын багыныңкы түгөйү *-а, -й (-бай), -ып (-п)* формасындагы чакчылдардан болсо:

а) Багындыруучу түгөйү билдирген кыймыл-аракеттин кандай мүнөздө болгондугун толуктап, тактап көрсөтөт: Байтик Балык Оозго *акырая карады* (А.Т.). Беккул экөөбүз *жарыша жөнөдүк* (М.Э.). Биз *шашып чуркадык* (А.Т.). Эки дос *кучакташып көрүштү* (К.Б.).

б) Айрым учурда кыймыл-аракеттин мезгилин туюндурат: Чатактын түйүнү *бара чечилээр* (Т.С.). Мен ага айылдан *келатып жолуккам*.

в) Кыймылдын кандай күч менен, кандай деңгээлде болгондугун, өлчөмүн билдирет: Дос *күйдүрө айтат*, душман *күлдүрө айтат* (макал). Биз нормадан ашыра *айдадык*. Жамгыр күчөп *жаай баштады*.

г) Багыныңкы түгөйү *-ып* формасындагы чакчылдан болгондо, максаттык маанини да билдирет: Биз сени *издеп келдик*. Тоого *аң уулап чыкканбыз*.

Эгерде багыныңкы компоненти кайталанып айтылган чакчылдардан болсо, аракеттин бир нече ирет кайталангандыгын, созулуңкулугун туюндурат: Бурулча да, Андреванын колун *кыса-кыса кармады* (К.Б.). Жумшак уурту *булкун-булкун тартты* (Т.С.).

2) Багыныңкы түгөйү *-ганы, -гени // -галы, -гели* формасындагы чакчылдардан болсо:

а) Кыймыл-аракеттин максатын билдирет: Алар силер менен *учурашканы келиптир*. Абдырасул арыктын жээгине *жуунганы олтурду* (С.С.).

б) Кыймылдын белгилүү бир убакыттан тартып болгон мезгилин көрсөтөт: Ал *кеткени келе элек*. Султанга *келгени жолуга элекмин*.

3) *-ганча, -генче // -гыча, -гиче* формасындагы чакчылдар багыныңкы түгөй катары келгенде, кыймыл-аракеттин качанга чейин созулган мезгилин көрсөтөт: *чарчаганча иштөө, келгенче күтүцү, уктаганча отуруу*.

4) *-майынча, -майын* формасындагы чакчыл багыныңкы түгөй болсо, мезгилдик маанини берип, бир кыймыл-аракет аткарылмайынча, экинчи кыймыл да жүзөгө ашпай тургандыгын билдирет: Мен ал тапшырмаңды *аткармайынча тынбайм*. Бирок Калбаймат алдыма *чакырмайын келбейт* (К.Ж.).

БАГЫНЫҢКЫ ТҮГӨЙ СЫН АТООЧТОР- ДОН БОЛГОН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Заттар гана эмес, кыймыл-аракет да сапаты, аткарылыш мүнөзү боюнча бири-биринен өзгөчөлөнүп турат. Кыймыл-аракеттин ар түрдүү белгилерин негизинен, тактоочтор билдирет, кээде сын атооч аркылуу да берилет. Демек, сын атоочтор өзүнүн лексика-семантикалык өзгөчөлүгүнө карай дайыма зат атоочтор менен айкашса да, айрым учурларда этиш менен байланышып, этиштик сөз айкаштарын да

уюштурушат. Бирок, сын атоочтун баардык эле түрлөрү этиш менен эркин түрдө айкаша бербейт. Көбүнчө сын-сыпатты кандай мүнөздө, кандай даражада, кандай өлчөмдө болгондугун билдирүүчү сапаттык сындар *-луу, -сыз, -дай, -чыл* мүчөлөрү менен жасалган катыштык сындар этиш менен айкашып айтылат.

БАГЫНЫҢКЫ ТҮГӨЙҮ СЫН АТООЧТОН БОЛГОН ЭТИШТИК СӨЗ АЙКАШТАРЫ

1) Кыймыл-аракетке сын-сыпаттык мүнөздөмө берет: *мыкты иштөө, сонун көрүнүцү, жылуу жатуу, түз басуу, жакшы ырдоо.*

2) Кыймыл-аракеттин ар кандай белгилерин, анын кандай мүнөздө аткарылгандыгын билдирет: *шайдоот иштөө, салабаттуу сүйлөө, аянычтуу көрүнүцү, селдей каптоо, магниттей тартуу.*

3) Кыймыл-аракеттин кандай даражада болгондугун, ченемин, өлчөмүн көрсөтөт: *катуу уялуу, күчтүцү чыгуу, терең улутунуу.*

4) Кээде мезгилдик катышты билдирип калат: *Унутулду жанагы айткан. Эстедиңби, ал – былтыркы калган.*

БАГЫНЫҢКЫ ТҮГӨЙҮ САН АТООЧТОН БОЛГОН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Сан атоочтор өзүнүн лексика-семантикалык маанисине ылайык дайыма заттын санын, иретин билдирет. Бирок кандайдыр бир зат тарабынан аткарылган кыймыл-аракеттин сандык белгиси да түрдүүчө болушу мүмкүн. Мындай учурда кыймылдын, аракеттин сан жагынан болгон өзгөчөлүгүн да сан атоочтор аркылуу көрсөтүүгө туура келет. Ушуга байланыштуу сан атоочтун айрым түрлөрү этиш менен айкашып, этиштик сөз айкаштарын уюштурууга да катыша берет.

Кыргыз тилинде этиш менен ыкташуу жолу аркылуу сан атоочтун түрлөрүнөн эсептик, иреттик, топ сандар, кээде чамалама сандар айкашып айтылат. Жамдама, бөлчөк сандар этиш менен ыкташып байланыша албайт. Багыныңкы компоненти сан атоочтон болгон этиштик сөз айкаштары бышыктоочтук катышты билдирип, кыймыл-аракетти сандык белгилери боюнча мүнөздөйт.

1) Багыныңкы түгөйү эсептик, иреттик сан атоочтордон болсо, кыймыл-аракеттин канча жолу болгон санын, сандык иретин тактап көрсөтөт: *Кулу эл ичине үч келип, үч*

кетти (К.О.). Нысапсызга кашык салса, *беш ууртайт* (макал). Бурулча ордунан *биринчи турду* (К.Ж.) Ушуну менен силердикине *үчүнчү келишим.*

2) Багыныңкы түгөйү топ сандан болгон этиштик сөз айкаштары бир нерсенин топтоштурулуп бөлүнгөнүн, топ-тобу менен алгандыгын билдирет: *Окуучулар дептерди ондон алышты.* Ал чачын *он-он өргөн* (А.Т.).

3) Чамалама сан атооч катышып уюшулган сөз айкаштары кыймыл-аракеттин сандык белгисин чамалап, болжолдоп көрсөтөт: *Биздин чарбада эмгек алдыңкылары ондоп саналат.* Айылдагылардан элүүчө келди.

БАГЫНЫҢКЫ ТҮГӨЙҮ АТ АТООЧТОН БОЛГОН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Синтаксистик байланыштын ыкташуу жолу аркылуу этиш менен ат атоочтун баардык түрлөрү эле айкаша бербейт. **Сурама ат атоочтордун** ичинен *кайда, кайдан, кандай, кантип, эмне, эмнеге, канча, нече* (ким, кайсы дегендер ыкташып айкаша албайт), **тангыч ат атоочтордон** *эч бир, эч качан, эч кандай, эч кайдан, эч кайда, эч нерсе* (эч ким, эч кайсы, айкаша албайт), **белгисиз ат атоочтордон** *эмнегедир, кайдадыр, качандыр бир, бир нече* (башка түрлөрү айкашпайт), **аныктама ат атоочтордон** *бүтүцү* (башкалары ыкташып байланышпайт), **шилтеме ат атоочтор** (бул, ушул, тигил, ошол), алардын *-дай* мүчөсү уланган туунду формасы (*мындай, ошондой* ж.б.), **жактама ат атоочтордон** *ал* (*мен, сен* ыкташып айкашпайт) дегендер гана айрым этиштер менен ыкташып байланышып, этиштик сөз айкаштарын уюштурушат. Алар компоненттеринин лексика-семантикалык маанисине карай ар түрдүү маанилик катышты туюндурат.

1) *Кайда, кайдан, эч кайда, эч кайдан* деген ат атоочтор багыныңкы компонент болуп келсе, сөз айкашы кыймыл-аракеттин болгон, башталып чыккан ордун, же багытын сурамжылайт, аны орундук белгиси боюнча аныктайт: *Сен кечээ кайда болдуң? Айылдагы эркектер кайда кетти?* (К.Ж.) Жолоочулар *кайдан келишти.* Мен бүгүн *эч кайда барбайм.* Ал тууралуу *эч кандай кабар укпадык.*

2) Багыныңкы компоненти *кандай, кантип* деген сурама атоочтор болсо, кыймыл-аракеттин сапаттык белгисин аныктайт, анын кандайча аткарылгандыгын сурамжылап көрсөтөт: *Ой, жан ай, жанчылган бут кандай сыздайт* (Ч.А.). *Кана балам, кантип келдиң?* (К.Б.). Мынча жумушту *кантип бүтүрдүң?*

3) *Качан, эч качан; канча, бүтүн* деген ат атоочтор чиркешип уюшулган этиштик сөз айкаштары мезгилдик маанини берет жана кыймыл-аракет сан-өлчөмдүк белгиси боюнча мүнөздөлөт: *Сенин акылың качан токтолот? (Р.Ш.). Эч качан жалган жеңбейт, чындык жеңет (А.О.). Барбагын деп канча айттым, болбодуң! Малчылардын арасында канча жүрдүң? Мектеп жашындагы балдар окууга бүтүн тартылды («СК»).*

4) *Биринчи түгөйү эмне, эмнеге,* (кээде *не, неге*) деген сурама ат атоочтон болгон этиштик сөз айкаштары аракеттин эмне себептен болгондугун сурап тактайт: *Ой, Зарылжан, эмне ойлонуп калгансың? (Т.С.). Сен мени эмнеге кекетесиң?*

5) *Эч бир, эч качан, эч нерсе* + этиш моделиндеги сөз айкаштары кыймыл-аракетти күчөтүү маанисинде тактап көрсөтөт: *Душмандан эч бир сестенбеген (А.Т.). Душманды араласам эч бир коркпойт (А.Т.). Силердикине сентябрга чейин эч кандай бара албайм. Андан эч нерсе болбойт.*

6) Белгисиз ат атоочтордун айрымдары ыкташуу жолу менен этиштик сөз айкаштарын уюштурушат; кыймыл-аракетке болжолдоо, белгисиздик маанисин берет, ошондой эле анын багытын, мезгилин болжолдуу көрсөтөт: *Темир эмнегедир босогодо селдейип тура калды (Т.С.). Ошондон кийин ал бизден кандайдыр четтегенсип жүрдү (Т.С.). Алар кайдадыр шашып жөнөштү. Чоң эне качандыр бир айткан (Т.С.).*

7) Шилтеме ат атоочтор багыныңкы түгөй болуп келгенде, кыймыл-аракетти мейкиндик жагынан аныктайт, ошондой эле аны конкреттештирет, тактайт: *Зарылдын көзү да ошол олтурган аялда болучу (Т.С.). Тиги турган киши райкомдун өкүлү экен. Ушу турган ага-иниң аяган жок бар күчүн (Токтогул).*

-дай формасындагы шилтеме ат атоочтор катышып да, сөз айкаштары уюшулат. Алар мааниси боюнча кыймыл-аракеттин сыпаттык белгисин, же бет алган багытын билдирет: *Ырысы жок мал ушундай болот (Ч.А.). Турмуш мени так ошондой жаратты (А.Т.). Ал киши тигиндей бастырып кетти.*

БАШКАРУУ АРКЫЛУУ УЮШУЛГАН ЭТИШТИК СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Этиш сөздөр багындыруучу компоненттин ролунда келгенде, өзүнүн лексика-грамматикалык маанисине карай алдындагы багыныңкы түгөйүн кыйыр жөндөмөлөрдүн бирине келтирип, башкарып да байланышат. Башкарылуучу багыныңкы компоненти зат атооч, ат атооч, же субстантивдешкен сын атооч, сан атооч, атоочтуктар жана кыймыл атоочтордон болот. Бул жол менен уюшулган этиштик сөз айкаштары багыныңкы түгөйүнүн кайсы жөндөмөдө экендигине карай төрт топко бөлүнөт: **багыныңкы түгөйү табыш жөндөмөдөгү атооч сөздөрдөн болгон сөз айкаштары, барыш жөндөмөдөгү атоочтордон болгон сөз айкаштары, жатыш жөндөмөдөгү атоочтордон болгон сөз айкаштары, чыгыш жөндөмөдөгү атоочтордон болгон сөз айкаштары.**

БАГЫНДЫРУУЧУ ТҮГӨЙҮ – ЭТИШ, БАГЫНЫҢКЫ ТҮГӨЙҮ ТАБЫШ ЖӨНДӨМӨДӨГҮ АТООЧ СӨЗДӨРДӨН БОЛГОН ЭТИШТИК СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Башка тилдердеги сыяктуу, кыргыз тилиндеги этиштер да маанисине жана объект менен болгон катышына карай өтмө этиштер жана өтпөс этиштер болуп эки топко бөлүнөт. **Өтмө этиштер** билдирген кыймыл-аракет белгилүү бир затка түздөн-түз өтөт жана ал затты бүт бойдон өз таасирине толук камтыйт, кыймыл-аракет багытталган зат дайыма табыш жөндөмөдө айтылат: *катты жаз, нанды же, бакты кый. Өтпөс этиштер* билдирген кыймыл-аракет кандайдыр бир затка түздөн-түз багытталбайт жана ал зат аракеттин таасирине дуушар болбойт, жөн гана кыймыл-аракеттин затка карата болгон ар кандай катышын билдирет: *үйгө бар, күчүңө ишен, мектептен кел, бурчта тур. Өтпөс этиштер* өтмө этиштер сыяктанып, активдүү процессти билдирбегендиктен, алдында турган сөздү табыш жөндөмөсүндө эмес, *барыш, жатыш, чыгыш* жөндөмөлөрүнүн бирине келтирип башкарат.

Этиштик сөз айкаштарынын багындыруучу түгөйү конкреттүү аракетти билдирүүчү этиштерден болуп, табыш жөндөмөдөгү багыныңкы түгөйү да конкреттүү заттык маанидеги сөздөрдөн болсо, сөз айкашы жалпы жонунан кыймыл-аракеттин объектиге тикеден-тике жумшалгандыгын билдирет: картошканы тигүү, дубалды бузуу, белин курчануу, жыгачты кесүү.

Мындай структурадагы сөз айкаштарынын жогоркудай жалпы мааниси

компоненттеринин семантикасына карай ар түрдүү кошумча маанилер менен толукталат.

1) Багындыруучу түгөйү «бир нерсеге таасир этүү» маанисиндеги этиштерден болсо, сөз айкашы кыймыл-аракетти жана анын таасири менен жаңыдан пайда болгон, же жоюлуп кеткен тике объектини билдирет: *үй куруу, арык казуу, көйнөк тигүү, дубалды бузуу, жыланды өлтүрүү*.

2) Кыймыл-аракетти жана анын кандайдыр бир өзгөрүүгө дуушар болгон тике объектисин көрсөтөт: *темирди эритүү, этти тууроо, отунду майдалоо, чепкенди кыскартуу, үйдү агартуу*.

3) Бул түзүлүштөгү сөз айкаштары кээде объектилик-мейкиндик катышты да билдирет. Мындай учурда анын багындыруучу түгөйү кыймыл, же орундук маанидеги (статикалык) этиштерден, багыныңкы түгөйү мейкиндик, орундук маанидеги зат атоочтордон болот да, мааниси боюнча басып өтүлгөн аралыкты, аракеттин болгон ордун билдирет: *Чарчабастан оюнкырын кыдыралы (К.Б.). Шамбет талааны кыдырды, кыштакты аралады (Т.С.). Быйыл биздин чарбанын малы Суусамырды жайлады.*

4) Бул структурадагы айрым сөз айкаштары сан-мезгилдик, сан-мейкиндик жана сан-өлчөмдүк катышты да билдирет. Андай сөз айкаштарынын багыныңкы түгөйү сан-өлчөм маанисиндеги сөз кошулуп айтылган мезгилдик, мейкиндик маанидеги сөздөрдөн болот: *Бир айды* Ош областында өткөрдүк. Айыл чарбасына жарактуу жер аянты *24 миң гектарды түзөт («СК»)*. Бул экскаватор *бир тоннаны бир сузат экен*. Алар *элүү километрди басып өтүштү*.

5) Сөз айкашынын багындыруучу түгөйү өтмө маанидеги сезүү (*көр, кара, ук, тат (даамын)*), жытта, сүйлөө (*айт, сүйлө, сура, карга*) ойлоо (*ойло, эсте*), билүү маанисиндеги (*бил, үйрөн*), ички сезимди билдирүүчү (*сүй, эркелет, жек көр, көрө алба, жактыр, сыйла, урматта, ая, макта, шылдыңда*) этиштерден болсо, багыныңкы компоненти ошол кыймыл-аракет багытталган объектини билдирет: *ишти ойлоо, сөздү сүйлөө, ырды үйрөнүү, ата-энесин сыйлоо*.

Табыш жөндөмөдөгү биринчи компоненттин ролунда зат атоочтон башка ат атоочтор, субстантивдешкен сын атоочтор, сан атоочтор, атоочтуктар, кыймыл атоочтор да келе берет, объектилик катышты билдиришет: *Эне, Мырзакул мени урду (Ч.А.). Жакшыны сөз өлтүрөт, жаманды таяк өлтүрөт (макал)*. Оңду жыйырмага кош. Калбүбү тууй турган уйлардан сегизди бөлдүрүп алды (А.Уб.). *Карга көргөнүн*

чокуйт, молдо билгенин окуйт (макал). Машиналар деле киши сыяктуу *асыроону талап кылат (С.С.)*.

Кээде сөз айкашынын табыш жөндөмөдөгү биринчи түгөйү мүчөсүз айтылып калат. Эгерде табыштагы сөзгө өзгөчө көңүл бурулбай, жалпы айтылса, логикалык басым менен табыш жөндөмөдөгү сөз эмес, аны башкарып турган этиш айтылса, мүчөсүз колдонулат. Мисалы: *Бир аздан кийин балык бышырып жейбиз (К.Ж.)*. Бүгүн биздин огородго да *картошка тигебиз (С.ө.)*. Издеп тапкыла деп, туш-тушка *киши жибердик (А.Уб.)*.

БАГЫНЫҢКЫ ТҮГӨЙҮ БАРЫШ ЖӨН- ДӨМӨДӨГҮ АТООЧ СӨЗДӨРДӨН БОЛГОН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Багыныңкы түгөйү барыш жөндөмөдөгү атоочтордон болгон сөз айкаштары көбүнчө кыймыл-аракет багытталган кыйыр объектини билдирет. Ошону менен катар компоненттеринин семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай ар түрдүү кошумча маанилерди да туюндурат.

1) Кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге арналгандыгын, кимдин, эмненин пайдасы үчүн аткарылгандыгын билдирет: *Кан майданда жүргөн уулдарыңарга гүл азык камдагыла (К.Б.). Жылкычыларга сыйлык берилди (К.Б.)*. Концерт *окуучуларга арналды*.

2) Барыш жөндөмөдөгү түгөйү кандайдыр бир нерсе салынган, куюлган, орун алган объектини көрсөтөт: *сууга түшүү, көлгө чөгүү, казанга салуу, машинага түшүү, банкага куюу. Эгинди дорожкага салышты (К.Б.)*. Үчөө *сууга киришти (М.А.)*. Сүттү *кружкаларына куюп беришти (М.Ж.)*.

3) Экинчи бир зат тийишкен, урунган, илинген, жабышкан объектини көрсөтөт: *дубалга сүйөнүү, бутакка илүү, баканга асуу, кийимге жабышуу*. Алексейдин аялы эшикке *жөлөнүп турду (К.Б.)*.

4) Бирөөнүн кандай кызматка дайындалгандыгын, кандай ишке, уюмга тартылгандыгын баяндайт: *башкармалыкка шайлоо, комсомолго өтүү, партияга кабыл алуу*. Эртели-кеч *кружокко катышат (К.Б.)*. *Партияга согуш башталаар жылы өткөн (К.Б.)*.

5) Багындыруучу түгөйү билдирген аракеттин, ички сезимдин пайда болушуна себепчи болгон объектини билдирет: *желге ыргалуу, сөзүнө кубануу, кылык-жоругуна капалануу, суукка тоңуу*.

6) Субъект жолуккан, жетишкен, ээ

болгон объектини көрсөтөт: *жолдошуна кезигүү, баласына учуроо, тилегине жетүү, үйгө ээ болуу, максатына жетүү.*

7) Айрым сөз айкаштары кыймыл-аракеттин кандай зат менен, кандай буюмдун жардамы менен аткарылгандыгын туюндурат: *сууга киринүү, жуурканга оронуу, атка сүйрөтүү.*

8) Сөз айкашынын экинчи түгөйү сүйлөө, көрүү маанисиндеги этиштерден болсо, биринчи түгөйү ошол сүйлөө, кароо аракети багытталган объектини көрсөтөт: Бул оюн Асан бир күнү атасы *Иликбайга айтты* (К.Б.). *Жапар эсепчиге карады* (К.Б.).

9) Сөз айкашынын багындыруучу түгөйү кыймыл этиштеринен болуп, барыш жөндөмөдөгү багыныңкы түгөйү конкреттүү маанидеги зат атоочтордон болсо, кыймыл-аракет багытталган объектини туюндурат: Биз түш оой *малчыларга жөнөдүк* (К.Б.). *Жан талашып хандын капкактуу кудугуна жүгүрдүк* (К.Ж.).

Мындай түзүлүштөгү этиштик сөз айкаштары бышыктоочтук катышты да туюндурат. Тутумундагы сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай орундук, мезгилдик, максаттык маанилерди баяндайт.

1) Орундук маани:

а) Багындыруучу түгөйү кыймыл этиштерден, багыныңкы түгөйү мейкиндик маанидеги зат атоочтордон болсо, сөз айкашы кыймыл-аракеттин мейкиндик боюнча болгон багытын көрсөтөт: Лыжачылар бир аз жүргөндөн кийин *батышка бет алышты* (Т.С.). Эл жайнап *дөңгө чыгып баратат* (М.Э.).

б) Бир катар сөз айкаштары кыймыл-аракеттин болгон ордун билдирет. Бул учурда анын багындыруучу түгөйү орундук маанидеги (статикалык) этиштерден болот: Эртеси күн чыга эл *кырманга жыйналды* (К.Б.). Башкалары *тышка жаткан* (М.Э.).

2) **Мезгилдик маани.** Мында сөз айкашынын барыш жөндөмөдөгү биринчи компоненти мезгилдик маанидеги сөздөрдөн болот. Мааниси боюнча, кыймыл-аракеттин болоор мезгилин, анын канча мезгилге чейин созулгандыгын билдирет, бул учурда көбүнчө багыныңкы компоненттин алдына сандык маанидеги сөз кошулуп айтылат: Алардын ысмы *кылымдарга сакталат*. Даярдык *жыйырма күнгө созулду* (Т.С.). Чабуул бир нече күнгө созулду.

3) **Максаттык маанини туюндурат.** Мындай айкаштардын биринчи түгөйү көбүнчө кыймыл атоочтордон, экинчи түгөйү кыймыл этиштерден болот: Бай аны *издөөгө кетти* (К.Б.). Азыр ошолордун ишин *көрүшкө бара жатам* (К.Ж.).

4) Айрым сөз айкаштары аракеттин пайда болуу себебин билдирет. Мындай учурда алардын биринчи түгөйү көбүнчө атоочтуктардан, экинчиси ички сезимди билдирүүчү этиштерден болот: *келгенине сүйүнүү, айтканына капалануу, кутулганына ыраазы болуу.*

5) Кээ бир сөз айкаштары кыймыл-аракеттин сандык, мейкиндик, салмактык өлчөмүн, адамдын жаш өзгөчөлүгүн баяндайт. Андай айкаштардын биринчи түгөйү, сан атоочтон, же сан атооч кошулуп айтылган нумеративдик сөздөрдөн болот: Ат чубатып болуптур, санаты *миңге толуптур* («Манас»). Дан тапшыруунун планы *жүз он процентке орундалды* («СК»). Кээ бирөөлөрүнүн үстүндөгү жүктөрү *18-20 килограммга жетиптир* (Т.С.). Айдаган жери *эки гектарга жетти* (М.Э.). Мен *он жетиге толуп, он сегизге карадым*, – деди (К.Ж.). Сулайман *жыйырма үч жашка чыкты* (К.О.). *Алтыга сатып, бешке алган* – соодагердин адаты (макал). Пальтону *жүз сомго алдым*.

Бул структурадагы сөз айкаштарынын биринчи компоненти зат атоочтон тышкары ат атоочтордон, субстантивдешкен сын атооч, сан атооч, атоочтуктардан, кыймыл атоочтордон боло берет: Бирок ал өзүнүн көргөн-билгенин *эч кимге айтпады* (Т.С.). *Абийирдүцгө* ажалдуу кийик *жолугат* (макал). Шафкат нанды *үчкө бөлдү* (Б.Ж.). Билген *миңди башкарат*, билбеген *миңге кошулат* (макал). Жыгылган *оогонго күлөт* (макал). Экөө тең *жуунууга чыгышты* (А.Т.).

БАГЫНЫҢКЫ ТҮГӨЙҮ ЖАТЫШ ЖӨН-ДӨМӨДӨГҮ АТООЧ СӨЗДӨРДӨН БОЛГОН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Мындай түзүлүштөгү этиштик сөз айкаштары компоненттеринин маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай **бышыктоочтук** жана объектилик катышты билдиришет.

Бышыктоочтук катыштагы сөз айкаштары тутумундагы сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык орундук, мезгилдик, кээде сын-сыпаттык маанилерди туюндурат.

1) Багыныңкы түгөйү мейкиндик, орун маанисиндеги сөздөрдөн болсо, кыймыл-аракеттин болгон ордун көрсөтөт: Былтыр жайында мен *айылда болдум*. Ал артымда *чукул келаткан* (К.ө.). Инилери *интернатта окушат* (А.Т.).

Орундук маанидеги сөз айкаштарынын биринчи компоненти кээде жатыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганган синтаксистик

ажырагыс сөз айкаштарынан да болот. Мындай сөз айкаштары сүйлөм тизмегинде турганда компоненттери маани жагынан жана грамматикалык жактан бири-бири менен өтө тыгыз байланышкан болот да, бирдиктүү түрдө турганда гана толук мааниге ээ болуп, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат. Синтаксистик ажырагыс сөз айкаштарынын компоненттеринин сүйлөм ичинде бири-биринен ажыратып талдоого болбойт. Эгер ажыратсак, анын бирдиктүү мааниси бузулат, компоненттеринин мааниси да начарлай түшөт. Ошондуктан мындай бирдиктүү түрдө туруп, багыныңкы компонент катары келип, татаал сөз айкаштарын уюштурууга катышат. Мисалы: Данияр болсо, караңгы киргенче *ошол жерде отурат* (Ч.А.). Биз силердин *сол жагыңарда болобуз* (А.Т.). Эки жигит чалдын *эки тарабында олтурушат* (А.Т.).

2) Сөз айкашынын жатыш жөндөмөдөгү багыныңкы түгөйү мезгилдик маанидеги сөздөрдөн, же сөз айкаштарынан болсо, кыймыл-аракеттин болгон мезгилин, качанга чейин созулгандыгын көрсөтөт.

а) Мындай сөз айкаштарынын биринчи компоненти жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганган жыл мезгилдерин, айдын аттарын, убакытты билдирүүчү сөздөрдөн болот: *жайда эс алуу, шашкеде туруу, июнда келүү, саат ондо туруу*. Кээде бул өңдүү сөздөрдүн алдына мезгилди бидирүүчү экинчи бир сөз (эрте, кеч, өткөн, быйыл, иреттик сандар) кошулуп айтылып, мезгилдик маанини тактап көрсөтөт: Серкебай *өткөн күздө* атасынын ашын берди (К.О.). Саадайдыкына экинчи жолу *кеч бешимде кайрылды* (К.О.). Пахта терүү *20-сентябрда* массалык түрдө *башталды*. Кечки *саат үчтө* бороон бир аз *басаңдады* (К.Б.).

б) Мезгилдик маанидеги түрдүү сөздөрдүн катышуусу менен уюшулган синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары жатыш жөндөмөдө туруп, багыныңкы компонент катары келгенде да, мезгилдик маанидеги татаал сөз айкаштары уюшулат.

Мисалы: *Бул учурда* чарбанын усталары да *бошбой калат* (К.Ж.). *Бир кезде* анын чыңырган үнү *угулду* (К.Б.). *Мени жаш чагымда* Бектурган баатыр *дешчү* (А.Т.). Бул окуя *согуш мезгилинде болгон* (Т.С.). Ошондо биз мамлекеттик планды *он сегиз күндө аткарганбыз* (К.Б.).

в) Айрым сөз айкаштары, тутумундагы сөздөрдүн лексикалык маанисине карай, кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн, сыпатын да билдирип калат. Мындай маанидеги сөз айкаштарынын биринчи

компоненти абстрактуу маанидеги зат атоочтордон болот, экинчи компоненти көбүнчө *туруу, жашоо* маанисиндеги этиштерден, айрым аракет, кыймыл этиштеринен болот: *жыргалда жашоо, кубанычта күрөшүү, боштондукта жашоо, эркиндикте жашоо*. Ар бир кадамды *кыйынчылыкта басып өтүүдө* (Т.С.).

Багыныңкы түгөйү жатыш жөндөмөдөгү сөздөрдөн болгон этиштик сөз айкаштары объектилик катышты да туюндурат. Мындай учурда сөз айкашынын биринчи түгөйү конкреттүү маанидеги зат атоочтордон болот. Объектилик катыштагы сөз айкаштары да тутумундагы сөздөрдүн лексикалык маанисине карай айрым кошумча маанилерди билдирет:

а) Багыныңкы түгөйү туюндурган ал-абалдын, аракеттин кимде, эмнеде экендигин; кандайдыр бир иш аткарылган объектини, бирөөнүн эмнеде иштегендигин ж.б. көрсөтөт: Мунун бирөө болсо, *Жапарда болот*. Болоор кулун *желеде жулкунат*, болоор бала *бешикте булкунат* (макал). Ал күндүр-түндүр *молотилкада иштейт* (Т.С.). *Газетада жарыяланган, китепте жазылган, журналда басылган, кагазда тартылган*.

б) Айрым сөз айкаштары кыймыл-аракеттин эмненин жардамы менен аткарылгандыгын билдирет. Мындай убакта анын биринчи компоненти кандайдыр бир иш процессти аткаруучу куралдын, предметтин атын билдирүүчү зат атоочтордон болот: *арабада ташуу, машинада келүү, станокто иштөө, радиодо сүйлөө, телефондо сүйлөшүү, комузда ойноо, машинкада басуу*.

в) Кээ бир сөз айкаштары багындыруучу түгөйү билдирген «сапаттык өзгөрүүгө» себепчи болгон объектини көрсөтөт: *ысыкта эрүү, суукта тоңуу, шамалда кургоо, отто бышуу, сууда жибуу*.

Мындай түзүлүштөгү сөз айкаштарынын биринчи компоненти зат атоочтордон башка жатыш жөндөмөдөгү ат атоочтордон, субстантивдешкен сын атооч, сан атоочтордон, атоочтуктардан жана кыймыл атоочтордон да боло берет. Мисалы: Мүмкүн, ал сезим башта *ар кимибизде болгон чыгаар* (Ч.А.). Нускалуу сөздөр акылдууда болот. Экөөбүз *онунчуда чогуу окуганбыз* («КМ»). *Он экиде чыгып, сегизде араң келди*. Атты *арыганда көр, эрди карыганда көр* (макал). Пахтаны *сугарууда кемчилдиктер кетиптир*.

БАГЫНЫҢКЫ ТҮГӨЙҮ ЧЫГЫШ ЖӨН- ДӨМӨДӨГҮ АТООЧ СӨЗДӨРДӨН БОЛГОН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Мындай структурадагы сөз айкаштары да тутумундагы сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай бышыктоочтук катышты жана объектилик катышты туюндурат.

1. Бышыктоочтук катыштагы сөз айкаштары компоненттеринин маанилик өзгөчөлүктөрүнө ылайык орундук, мезгилдик, себеп, сан-өлчөм маанилерин билдирет.

1) Орундук маани.

а) Биринчи түгөйү мейкиндик маанидеги зат атоочтордон, экинчи түгөйү кыймыл этиштерден болсо, кыймыл-аракеттин башталып чыккан ордун көрсөтөт: *1942-жылдын август айында Кыргызстандан дагы көп аскер жөнөдү* (У.А.). *Эл жайлоодон жалпы түшүп болду* (С.К.). *Курман кулунун короодон жетелеп чыкты* (К.Б.).

б) Кээ бир сөз айкаштары субъект тарабынан басып өтүлгөн мейкиндикти билдирет. Бул учурда экинчи түгөйү *аш, кеч, өт* деген кыймыл этиштерден болот: *Машина тайгактан өттү* (К.Б.). Алар бешим ченде *ашуудан ашты* (К.Бек.). *Атчандар көпүрөдөн өтүштү.*

в) Багындыруучу түгөйү статикалык (орундук) маанидеги этиштерден болсо, кыймыл-аракеттин болгон ордун билдирип калат: *Беш-алты жыл Фрунзеден окудум* («КМ»). Мен аны *Балыкчыдан жолуктурдум* (К.Б.). *Жок, тамакты кырмандан ичели* (К.Б.).

г) Айрым сөз айкаштары кыймыл-аракеттин эмне аркылуу (кайсы жер аркылуу) болгондугун билдирет. Мындай учурда багындыруучу компоненти *кир, чык, кара, көр* деген сыяктуу этиштерден болот: *эшиктен кирүү, терезеден чыгуу, тешиктен кирүү, терезеден көрүү*. Орто бойлуу, кара тору сүйкүмдүү бир кыз *эшиктен кирди* (К.Б.). Акырын басып барып, *айнектен карады* (К.Б.).

Орундук маанидеги этиштик сөз айкаштарынын биринчи түгөйү ар түрдүү жолдор менен уюшулган синтаксистик ажырагыс сөз айкаштарынан да болот. Мисалы: *Жапар интернаттын директору Сатарга ошол жерден жолуккан* (А.Т.). *Сооронбай, Айдарбек даткалар оң тарабынан кысып киришти* (К.Ж.). *Арт жактан атылган мылтыктын үндөрү угулду.*

2) Сөз айкашынын биринчи түгөйү мезгилдик маанидеги сөздөрдөн болсо, кыймыл-аракеттин качантан бери болуп келе

жаткандыгын, анын башталган мезгилин билдирет: *Ал ишке күздөн киришет*. *Отпусмага июлдан чыгам*. *Болчуров бармактайынан ишке машыккан*. *Спартак сени баятан күтүп олтурат* (А.Т.).

Мезгилдик маанидеги этиштик сөз айкаштарынын биринчи түгөйү ар түрдүү структурадагы синтаксистик ажырагыс сөз айкаштарынан да болот. Мисалы: *Өзү бала күнүнөн шок чыккан* (М.Э.). *Валя жаш чагынан ата-энесинен ажыраган* (К.Бек.). *Омор мектепке жети жашынан кирген*. *Мен эмдиги жылдан иштейм*.

3) Айрым сөз айкаштары кыймыл-аракеттин аткарылыш себепин да билдирет. Бул учурда багыныңкы түгөйү чыгыш жөндөмөдөгү абстрактуу маанидеги зат атоочтордон, же атоочтуктардан болот: *Тамак-аштын жетишсиздигинен бир туугандары каза болду* (М.Аб.). *Сагызган сактыгынан эмес, суктугунан өлөт* (макал). *Мен кубанычымдан жашып олтурам* (А.Т.). *Ал коркконунан ордунан тура калды* (Ч.А.). *Жигит кубанганынан дагы ыйлады* (А.Т.).

4) Кээ бир этиштик сөз айкаштары кыймыл-аракеттин ар түрдүү мүнөздөгү өлчөмүн билдирет. Мындай маанидеги айкаштардын биринчи компоненти сан атооч менен нумеративдик сөздөрдүн, же башка зат атоочтордун айкашынан уюшулган синтаксистик ажырагыс сөз айкаштарынан болот: **сандык өлчөм:** *үч чыныдан ичүү, эки каптан алуу; салмактык өлчөм:* *үч килодон алуу, алты центнерден тийүү, жыйырма граммдан берүү; мезгилдик өлчөм:* *Биз эки сааттан кароолдо турдук*. *Курулушта күнүгө сегиз сааттан иштедик*. **Мейкиндик өлчөм:** *Күнүгө алтымыш километрден бастык*. *Машина саатына жүз километрден жүрдү; эки гектардан айдоо*. **Баа, нарк жагынан болгон өлчөм:** *үч сомдон алуу, эки сомдон сатуу, отуз тыйындан сатуу*.

5) Айрым сөз айкаштары кыймыл-аракеттин кандай мүнөздө болгондугун, абалын, сыпатын билдирет. Бирок мындай маанидегилер тилибизде өтө аз учурайт: *узунунан жаткыруу, туурасынан кесүү, чалкасынан жыгылуу, көмкөрөсүнөн жатуу, чын жүрөктөн кубануу*.

2. **Объектилик катыштагы** этиштик сөз айкаштары да тутумундагы сөздөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай ар түрдүү кошумча маанилерди туюндурат.

1) Сөз айкашынын чыгыш жөндөмөдөгү биринчи түгөйү кандайдыр бир зат алыстан бөлүнүп чыккан, ажыраган, куру калган объектини атап көрсөтөт. Бул учурда биринчи компоненти көбүнчө конкреттүү маанидеги зат атоочтордон, экинчи түгөйү кыймыл этиштерден жана *бошоп чыгуу,*

кутулуу, куру калуу, же бөлүп алуу маанисиндеги этиштерден болот: *үйдөн алыстоо, коллективден четтөө; балдардан бөлүнүцү, кучагынан бошонуу, көзүнөн жаш чыгуу, алманы сабагынан үзүцү, энчисинен куру калуу.*

2) Биринчи компоненти ар кандай ички сезимдин, сапаттык өзгөрүүнүн пайда болушуна себепчи, түрткү болгон объектини билдирет. Мындай маанидеги сөз айкаштарынын багыныңкы түгөйү конкреттүү же абстракттуу маанидеги зат атоочтордон, багындыруучу түгөйү психикалык абалды билдирүүчү *чарча, корк, талыкшы, чочу* ж.б., сапаттык кубулушту билдирүүчү *куура, шиц, тоң, өл, семир, арыкта* ж.б. деген сыяктуу этиштерден болот: *иштен чарчоо, ысыктан талыкшуу, кайнагасынан уялуу, жыландан коркуу; сууктан тоңуу, келмеден өлүцү, эмгектен арыктоо.*

3) Айрым сөз айкаштары кыймыл-аракеттин бүтүн нерсенин бир бөлүгүнө жумшалгандыгын туюндурат: *башынан сылоо, ооздуктан кармоо, жакадан алуу, бутунан байлоо.* Ысман атасын *колтугунан жөлөдү* (А.Т.). Кемпир баласын *бетинен өпкүлөдү* (К.Бек.)

4) Биринчи түгөйү кыймыл-аракетке жарым-жартылай, бир аз бөлүгү дуушар болгон объектини билдирет: *суудан ичүцү, эттен берүцү, нандан жеөө.* Анан *жүзүмдөн* бир даана *алып жеди* («ЖЛ»). Балдарынын эски-уску *кийимдеринен кийгизди* (К.Б.).

5) Мындай түзүлүштөгү сөз айкаштарынын айрымдары бир нерсенин эмнеден жасалгандыгын, эмнеден пайда болгондугун билдирет: *күмүштөн жасоо, чыттан тигүцү.* Анын саадагы *текенин мүйүзүнөн жасалган* (А.Т.). Кездеме *пахтадан токулат.*

6) Кыймыл-аракеттин кимдин, эмненин жардамы менен, эмне аркылуу аткарылгандыгын баяндайт: Аны мына бул *балдардан айтып жиберибиз* (М.Аб.). Китепти *Шаршенден алдырдым. Телефондон сүйлөшүцү, радиодон ырдоо, мылтыктан атуу, пулемоттон атуу.*

7) Багыныңкы компоненти кандайдыр бир маалымат алынган нерсени объект катары көрсөтөт; багындыруучу түгөйү угуу, билүү маанисиндеги *сура, ук, бил, үйрөн, оку* ж.б. деген сыяктуу этиштерден болот: Асанбай чарбанын абалын *Андрейден сурап алды* (Н.Б.). Мен сиздин сырыңызды *Каныбектен укканмын* (К.Ж.). Кимдин койлору экенин *койчусунан билдик* (К.Б.).

8) Биринчи түгөйү кимдир бирөөнү, кандайдыр бир нерсени билүүгө, таанууга негиз болгон объектини билдирет; экинчи

түгөйү көбүнчө *бил, тааны, сез* деген этиштерден болот: Дүйшөнкулдун мууну бошой түшкөнү *үнүнөн сезилди* (К.О.). Аттын ачуусу *кулагынан билинет*, иттин ачуусу *куйругунан билинет* (макал). Бөрү атаар уулду *бөркүнөн тааны* (макал).

9) Бул структурадагы кээ бир сөз айкаштары субъектинин кимден, эмнеден сактануу, жашырынуу керек экендигин баяндайт. Мындай учурда экинчи компоненти бир нерседен сактоо маанисиндеги *коргоо, жашын, сакта, кору, жашыр, кайтар, далдала* ж.б. деген этиштерден болот: балдардан *жашынуу*, чымчыктан *коркуу*, карышкырдан *кайтаруу*, октон *сактануу*. Акырын баскан молдодон *сактан*, ала чапан кождон *сактан* (макал). Ата журтубузду душмандан *коргодук*.

Мындай түзүлүштөгү этиштик сөз айкаштарынын багыныңкы түгөйү зат атоочтон башка ат атоочтордон, субстантивдешкен сын, сан атоочтордон, атоочтуктардан жана кыймыл атоочтордон да боло берет: *Сенден үч кат алдым* (А.Т.). *Батийна эч кимден коркпойт* (Т.С.). *Жакшыдан жаман туулса – чыгаша, жамандан жакшы туулса – киреше. Сен ондон бешти алчы. Жашы да жыйырмадан эчак ашкан* (К.Б.). *Көрүп турган Жапар уялгандан тердеп кетти* (А.Т.). *Самтыраган кебетеси менен учурашуудан уялды* (К.Ж.).

Кыйыр жөндөмөдө турган багыныңкы компоненти жөнөкөй этиштер гана эмес, аналитикалык түзүлүштөгү татаал этиштер да башкарып, этиштик сөз айкаштарын уюштурушат.

Мисалы: *Душманды жек көрүцү, дыйкандарга жетекчилик кылуу, лагерде эс алуу* ж.б.

ЖАНДООЧ КАТЫШКАН ЭТИШТИК СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Жандоочтор – толук маанилүү сөздөрдөн кийин келип, анын грамматикалык маанисин толуктап, тактап көрсөтүүчү кызматчы сөздөрдүн бир түрү. Жандоочтор дайыма өзү байланышкан сөздөн кийин келип, сүйлөм ичинде өзүнчө синтаксистик милдетти аткара албайт; ал өзүнүн алдындагы байланышкан сөзү менен бирге ажырагыс бир бүтүндүктү түзөт да, аны менен бирдикте туруп, сүйлөмдөн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Ал сарайга карай* кетти.

Сөз айкаштары ар дайым **толук маанилүү** эки, же андан артык сөздөрдүн багыныңкы байланышынан түзүлөөрү белгилүү. Себеби сүйлөм ичиндеги өз ара

байланышкан сөздөрдүн ортосундагы ар түрдүү синтаксистик катыш толук маанилүү сөздөрдүн айкашы аркылуу гана берилет, толук маанилүү сөздөрдүн өз ара байланышы гана мааниси жана структурасы жагынан толук уюшулуп бүткөн бирдиктүү сөз айкашын түзө алат (*калың токой, сууда сүзүцү*).

Ал эми жандооч өзүнөн мурунку атооч сөз менен байланышканда, сөз айкашы уюшулбайт. Анткени бул жерде толук маанилүү эки сөз айкашпастан, толук маанидеги сөз менен жардамчы сөз айкашып келет, ошол себептүү алар мааниси жагынан да, структуралык жактан да толук уюшулган сөз айкаштарын түзө алышпайт. Мисалы: *шаарга карай, мектепке чейин, иш жөнүндө, көчө менен*. Бул өңдүү жандоочтук айкаштардан кийин дайыма дагы бир сөздүн (көбүнчө этиштин) кошулуп айтылышы зарыл экендиги сезилип турат: *шаарга карай (жөнөө), мектепке чейин (баруу), иш жөнүндө (сүйлөшүү), күчү менен (жүрүү)*. Ошондуктан жандоочтор өзүнүн алдындагы байланышкан сөзү менен бирдикте туруп, өзүнөн кийинки этишке багыныңкы компонент катары келгенде гана бирдиктүү сөз айкашы уюшулат. Мындай учурда жандооч сөз айкашынын тутумундагы толук маанилүү эки сөздү (өзүнүн алдындагы атооч менен өзүнөн кийинки этишти) бири-бири менен байланыштыруучу каражаттын милдетин аткарат: *көчө менен + келүү, күн сайын + иштөө, сарайды көздөй + басуу*. Жандооч катышып уюшулган сөз айкаштары, негизинен, үч сөздөн турат (*жайлоону + көздөй + көчүү*); анын ичинен биринчи экөө (жандоочтук айкаш) багыныңкы компонент, акыркысы (этиш) багындыруучу компоненти болот.

Башка түрк тилдериндегидей эле, кыргыз тилинде да жандоочтор кайсы жөндөмөдөгү сөз менен айкаша алышына карай үч топко бөлүнөт:

- 1) атооч жөндөмөдөгү сөз менен айкашуучу жандоочтор;
- 2) барыш жөндөмөдөгү сөз менен айкашуучу жандоочтор;
- 3) чыгыш жөндөмөдөгү сөз менен айкашуучу жандоочтор.

1. АТООЧ ЖӨНДӨМӨДӨГҮ СӨЗ МЕНЕН АЙКАШУУЧУ ЖАНДООЧТОР КАТЫШКАН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Атооч жөндөмөдөгү сөз менен байланышып келип, этиштик сөз айкашын уюштуруучу жандоочторго *менен, үчүн, аркылуу, тууралуу, жөнүндө, сыяктуу,*

шекилдүү, бою, боюнча, сайын дегендер кирет. Булар катышып уюшулган этиштик сөз айкаштары компоненттеринин лексикалык маанисине карай объектилик жана бышыктоочтук катышты билдиришип, ар түрдүү мааниде колдонулат.

1) «**Менен**» жандоочу катышып уюшулган этиштик сөз айкаштары объектилик катышта келгенде:

а) кыймыл-аракеттин башка бирөө менен биргелешип иштелгендигин, аны аткарууга экинчи бирөөнүн кошо катышканын билдирет: *Жүр, силер менен* байдын алдында *сүйлөшөм* (М.Аб.). Мен чарбада өз курдуу *теңтуштарым менен иштедим*.

б) Аракеттин кандай куралдын, заттын жардамы менен аткарылгандыгын: *балта менен кыюу, дүрбү менен көрүү, телефон менен сүйлөшүү, самолет менен учуу, поезд менен жүрүү*. Анда-санда *чекесин жеңи менен сүртүп коет* (К.Б.).

Бышыктоочтук катышты туюндурганда:

а) Кыймыл-аракеттин болгон ордун билдирет: *Калыңкаракуурайдын арасындагы жол менен* бир аял *келатат* (Ч.А.). Кечинде *капчыгай менен келатканбыз*.

б) Аракеттин болгон мезгилин көрсөтөт. Мында *менен* жандоочуна айкашкан биринчи сөз мезгилдик маанидеги сөздөрдөн, же ар формасындагы атоочтуктардан болот: *саар менен жөнөө, жайы менен иштөө, кышы менен эс алуу*. Ал *жатаар менен мени суракка ала баштады* (А.Т.).

в) Кыймыл-аракеттин сыпатын, кандай мүнөздө болгондугун баяндайт. Бул учурда жандооч менен айкашкан биринчи сөзү ички абалды, сыпатты билдирүүчү абстрактуу сөздөрдөн болот: *чыдамсыздык менен күтүү, салмак менен сүйлөө, кичи пейилдик менен өтүнүү*. Мен сени *жан дилим менен сүйөм* (К.Б.). Акырын туруп, *көңүлсүздүк менен кийинди* (К.Ж.).

2) «**Үчүн**» жандоочу катышып уюшулган сөз айкаштары да компоненттеринин маанисине карай бышыктоочтук жана объектилик катышты билдиришет.

Бышыктоочтук катышта келгенде:

а) Кыймыл-аракеттин болуш себебин билдирет. Мында үчүн жандоочу таандык мүчө уланган *-ган+дык* формасындагы атоочтуктар, абстрактуу маанидеги зат атоочтор менен айкашып келет: *кечиккендиги үчүн жемелөө, келбегендиги үчүн куру калуу, аткарбагандыгы үчүн сөгүш берүү; баатырдыгы үчүн сыйлануу*. *Муну меймандостугуң үчүн белек кылам* («Кырг. аял».).

б) Кыймыл-аракеттин аткарылыш максатын туюндурат. Анда *үчүн* менен айкашкан биринчи сөзү көбүнчө кыймыл

атоочтордон болот: Биз кедейлерге *жардамдашуу үчүн келдик* (К.Б.). Бул сыйды *актоо үчүн* жан-дилим менен иштейм (К.Б.). Обьектилик катышты билдиргенде, кыймыл-аракет ким үчүн, эмне үчүн, кимдин кызыкчылыгы үчүн аткарылгандыгын туюндурат. Мындай учурда биринчи компоненти конкреттүү маанидеги зат атоочтордон, ат атоочтордон болот: Колхозубуз *балдар үчүн* ясли куруп жатат. Бул китепти *сен үчүн* алдым. Ал *эл үчүн* жаралган, эл кызы (Ч.А.).

3) «Аркылуу» жандоочу катышкан сөз айкаштары обьектилик жана мейкиндик катышты билдирет.

Обьектилик катышта келгенде кыймыл-аракеттин ким аркылуу, кимдин, эмненин жардамы менен аткарылгандыгын туюндурат: Бул кубанычтуу кабар дароо *радио аркылуу берилди*. Алайлык кыргыз болсо, *ошол аркылуу табабыз* (К.Ж.).

Мейкиндик катышта келгенде кыймылдын кайсы жер аркылуу болуп өткөндүгүн көрсөтөт. Андай сөз айкаштарынын биринчи сөзү мейкиндик маанидеги зат атоочтордон, багындыруучу түгөйү кыймыл этиштерден болот: Сиз *Ташкент аркылуу кетесиз го?* (К.Бек.). Эки зооканын ортосундагы жүлүндөй *жол аркылуу* атчандар капчыгайды өрдөштү (К.О.).

4) «Сайын» жандоочу катышкан сөз айкаштары:

а) кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгилде улам кайталанып тургандыгын баяндайт. Мында *сайын* жандоочу мезгилдик маанидеги сөздөр менен, же *-ган* формасындагы атоочтук менен айкашып, багыныңкы компонент катары келет: Ал *күн сайын* аларды карады (К.Б.). Алар *жыл сайын* планды ашыра аткарышат. Ал *келген сайын* мага жолугат.

б) Кээде орундук маанини берип калат: Биздин райондо балдар бакчасы *айыл сайын* курулду. Кызыл бурч *бригада сайын* уюшулду.

5) «Жөнүндө», «тууралуу» жандоочтору өз ара синонимдик мааниде. Булар катышып уюшулган сөз айкаштары аракет багытталган обьектини көрсөтөт: Адегенде эле аларга *жумуш жөнүндө* айтты (К.Б.). Антон мен *тууралуу* өзүнүн билгендерин айтат (К.Б.).

6) «Бою» жандоочу катышкан сөз айкаштары көбүнчө мезгилдик катышты, айрым учурда мейкиндик катышты туюндурат.

а) Бул жандооч мезгилдик маанидеги сөздөр менен айкашып, багыныңкы компонент катары келсе, кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгил ичинде

созулуп аткарылгандыгын көрсөтөт: *кыш бою эс алуу, жай бою иштөө, күн бою жол жүрүчү, түн бою уктабоо*.

Кээде мындай сөз айкашынын алдына сан атооч кошулуп айтылып, аракеттин созулган мезгилин тактап көрсөтөт: Татыбек *жыйырма күн бою* тынбай иштеди (Н.Б.). Алар *төрт саат бою* иштеди.

б) Эгерде бою жандоочу мейкиндик маанидеги зат атооч менен айкашып, кыймыл этиш менен байланышса, аракеттин болгон ордун билдирет: Жаш балача шолоктоп, *жол бою ыйлап барды* (К.Ж.).

7) «Боюнча» жандоочу катышкан сөз айкаштары обьектилик катышта келгенде:

а) кыймыл-аракеттин бир нерсеге негизделип аткарылгандыгын, ал кимдир бирөөнүн, бир нерсенин талабына ылайык иштелгендигин туюндурат. Бул учурда сөз айкаштарынын биринчи түгөйү көбүнчө абстрактуу зат атоочтордон, *-уу, -оо* формасындагы кыймыл атоочтордон болот: Офицердин *буйругу боюнча* туткундар *ишке киришти* (К.Ж.). Алар закон *боюнча жоопко тартылат*.

б) Компоненттеринин маанисине ылайык аракеттин эмне жөнүндө болгондугун, анын мазмунун ачып көрсөтөт: пландын *аткарылышы боюнча сүйлөшүчү*; жылдын *жыйынтыгы боюнча отчет берүүчү*, шахмат *боюнча биринчиликти алуу*.

Бышыктоочтук аташты туюндурганда:

а) Кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, кандай мүнөздө, кандай абалда аткарылгандыгын билдирет. Бул учурда жандоочтук айкаштын биринчи сөзү *-ган* формасындагы атоочтуктан, сын атоочтон болот: *ысык боюнча ичүү, чийки боюнча жеш, таарынган боюнча кетүү*. Акция кетирекей *безилдеген боюнча кулап түшүчү* (Т.С.). Тамакты *жылуу боюнча алып келишти*.

б) Кыймыл-аракеттин созулган мезгилин, качантан бери болгон убагын көрсөтөт: *түн боюнча уктабоо, жыл боюнча иштөө, кечээки боюнча келбөө, былтыркы боюнча көрбөө, кеткен боюнча келбөө*.

в) Кыймыл-аракет тараган мейкиндиктин чегин, болгон ордун билдирет: өздүк көркөм чыгармачылыктын кароосу *район боюнча өткөрүлдү* («КМ»). Алар кыштактын сыртындагы *жол боюнча келатышты*.

8) «Бойдон» жандоочу катышып уюшулган сөз айкаштары компоненттеринин семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай:

а) кыймыл-аракет кандай мүнөздө, кандай абалда аткарылгандыгын билдирет. Бул учурда бойдон жандоочу айкашкан биринчи сөз *-ган* формасындагы атоочтуктан, сын атоочтон, айрым шилтеме ат атоочтордон болот: Татыбек *чыканактаган бойдон жатат* (Н.Б.). Алар *учкашкан*

бойдон кетишти. Алым ошол бойдон жатып калды. Ал шашканынан тамакты ысык бойдон ичти.

б) Кыймыл-аракеттин качантан бери болгон мезгилин туюндурат. Бул учурда бойдон жандоочу мезгилдик маанидеги сөздөр менен, -ган формасындагы атоочтук менен, же мезгил маанисиндеги сөздүн ордуна колдонулган шилтеме ат атоочтор менен айкашып келет: *кечээки бойдон наар албоо, былтыркы бойдон көрбөө, кеткен бойдон келбөө. Ал ошол бойдон келбеди.*

9) «Сыяктуу», «шекилдүү» жандоочтору катышкан сөз айкаштары. Бул экөө маанилеш синоним сөздөр. Булар жандоочтук мааниден башка кээде модаль сөздүк мааниде да колдонулат. Анда алар айтылуучу ойго болжолдоо маанисин берип, баяндоочтун тутумунда айтылат: *Боюна, бүткөн келбетине караганда, бай шекилдүү (К.Ж.). Уккан ушактарга караганда, иш чатак жагында сыяктуу.*

Ал эми жандоочтук мааниде колдонулганда салыштыруу, окшоштуруу маанисин берип, сын атоочту жасоочу -дай аффикси менен синонимдеш келет: *тоо сыяктуу-тоодой, айбан шекилдүү-айбандай.*

Бул жандоочтордун катышуусу менен уюшулган этиштик сөз айкаштары кыймыл-аракеттин аткарылыш сапатын, абалын экинчи бир нерсе менен салыштырып, окшоштуруп көрсөтөт: *Каардуу согуш добул сыяктуу өттү (Т.С.). Экөө тең алл шекилдүү көрүндү (К.К.).*

II. БАРЫШ ЖӨНДӨМӨДӨГҮ СӨЗ МЕНЕН АЙКАШУУЧУ ЖАНДООЧТОР КАТЫШКАН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Барыш жөндөмөдөгү сөз менен айкашуучу жандоочтор *чейин (дейре, дейин), карай, карап, карата, катар, көздөй, көздөп, караганда, жараша.*

1) «Чейин» (дейре, дейин) жандоочу алдындагы сөздү барыш жөндөмөдө башкарат да, аны менен бирдикте багыныңкы компонент катары келип, этиштик сөз айкаштарын уюштурат. Мындай структурадагы айкаштар компоненттеринин семантикасына карай ар түрдүү маанилерди туюндурат.

а) Кыймыл-аракеттин мейкиндик боюнча болгон чегин, кайсы жерге чейин созулгандыгын көрсөтөт: *Абылкасым Ракыяны үйүнө чейин жеткирип барды (Н.Б.). Акыркы жолу Луговая станциясына дейре барышты (Т.С.).*

б) Кыймыл-аракет болгон мезгилди, анын кайсы учурга чейин созулгандыгын

туюндурат. Бул учурда сөз айкаштарынын жандооч менен айкашкан барыш жөндөмөдөгү биринчи сөзү:

– мезгилдик маанидеги сөздөрдөн болот: *Арыктын боюнан кечке чейин карап турдум (Ч.А.). Экөө узакка чейин сүйлөштү (М.Аб.). Каныбек дагы көпкө чейин унчукпады (К.Ж.).*

– Атоочтуктардан жана кыймыл атоочтордон болот: *кеткенге чейин окуу, жөнөгөнгө чейин бүтүрүңү, жатууга чейин келүү.*

– Мезгилдик маанидеги сөздөрдүн ордуна колдонулган ат атоочтордон болот: *Ага чейин тоо арасын басмачылардан тазалаш керек (Т.С.).*

– Мезгилдик маанидеги сөздөрдүн катышуусу менен уюшулган синтаксистик ажырагыс сөз айкаштарынан болот: *ушул убакка чейин келбөө, бүгүнкү күнгө дейре күтүү ж.б. Бузурман аны үч күнгө чейин меймандады (К.К.).*

в) Чейин (дейре) жандоочу менен айкашкан биринчи сөз сан атоочтон болсо, же сан менен заттын айкашынан турса, кыймыл-аракеттин сан жагынан болгон чегин көрсөтөт: *жыйырмага чейин саноо, жүз сомго чейин төлөө. Чарбанын жылкысы беш жүзгө чейин барды (Н.Б.).*

г) Кыймыл-аракет объектинин кайсы жерине чейин жумшалгандыгын, анын тараган чегин, чен-өлчөмүн тактайт: *Кана, жеңинди чыканагыңа чейин түрчү? (Ш.Б.). Сланов баткакка тизесине чейин батты (К.К.). Кычан башын кулагына чейин сууга матырды (Ш.Б.). Отун-суусуна чейин камдоо, кийим-кечегине чейин алып берүү, кары-жашына чейин чогулуу.*

2) «Карай», «карап», «карата», «катар» жандоочтору катышып уюшулган сөз айкаштары да бышыктоочтук жана объектилик катышты билдиришет. Бышыктоочтук катышта келгенде тутумундагы сөздөрдүн лексикалык маанисине ылайык:

Кыймыл-аракеттин мейкиндик боюнча болгон багытын, ордун туюндурат. Мындай учурда жандооч менен айкашкан биринчи сөзү орундук маанидеги, кээде конкреттүү маанидеги сөздөрдөн, багындыруучу түгөйү кыймыл этиштерден, айрым убакта статикалык маанидеги этиштерден болот: *Биз Чүйгө карай жол тарттык (К.Б.). Алар Ошко карап жөнөп калышты (К.Ж.). Анархан тышка карата жөнөдү (К.Ж.). Сакадай Каныбекке карай тызылдаган бойдон жүгүрдү (К.Ж.). Аларга жолду карата өткөн-кеткендер жолугушту (М.Аб.). Бул жандоочтор алдындагы сөздү барышта гана эмес, кээде табыш жөндөмөдө*

да башкарып байланышат: Чоң баш торунун тизгинин бура тартып, кайра *малды карап жөнөдү* (К.Ж.). өзөндүн өйүз-бүйүзүндөгү айыл арасынан көк түтүн *асманды карай созолот* (К.О.).

Эгерде бул жандоочтор тактооч менен байланышса, анда тактоочтун грамматикалык жактан өзгөрбөстүгүнө байланыштуу, ал жандооч менен атооч жөндөмөдө туруп айкашат: *төмөн карай кетүү, ары карата жөнөө, ылдый карай түшүү*.

«**Катар**» жандоочу тилибизде сейрек учурайт; ал жол деген сөз менен табыш, же жатыш жөндөмөдө айкашып айтылып, а) мейкиндик (орундук) маанини билдирет: *Ашым жолду катар* ар кандай анекдотторду айтып, аны *күлдүрдү* (К.К.). *Кабыл жолдо катар* ошол келечегин *ойлоп келет* (К.Ж.).

б) Аракеттин бир нерсеге ылайыкталып аткарыларын, анын аткарылышына негиз боло турган өлчөмдү билдирет: *алына карата иштөө, эмгегине карай төлөө*. Албан-албан күлүк бар, *алына карай жүгүрөт*. *Төшөгүңө карап бутуң соз* (макал).

Бул структурадагы этиштик сөз айкаштары (көбүнчө карата жандоочу катышкан сөз айкашы) объектилик катышта келгенде, аракеттин кандайдыр бир нерсеге багытталгандыгын көрсөтөт: *Майрамга карай кызуу даярдык көрүлүдө*. Кийинки күндөрдө *Акбарга карата* Амантур аксакалдын мамилеси такыр *бузулуп калган эле* (А.У.). – Сен бул сөздү *мага карата айттың* го, Вера (А.Т.).

3) «**Караганда**» жандоочу катышкан сөз айкаштары эки нерсени салыштырып, алардын биринин артыкчылык белгисин көрсөтөт; «*жараша*» жандоочу катышкан сөз айкаштары кыймыл-аракеттин кандайдыр бир нерсеге ылайыкталып иштелгендигин туюндурат: Сен *бизге караганда* шаар *көрүп келдиң* (Т.С.). Шамал *мурдагыга караганда* алда канча *басаңдады* (К.Ж.). Андрей *жоопко жараша сүйлөдү* (С.С.). *Биз шартка жараша иш кылалы*.

4) «**Каршы**» жандоочу катышып уюшулган сөз айкаштары: а) кыймыл-аракеттин бирөөгө каршы аткарылгандыгын баяндайт. Мындай учурда багындыруучу түгөйү сүйлөө процессине байланыштуу этиштерден жана *күрөшүү, согушуу, көтөрүлүү, чыгуу, туруу, чабуул коюу* ж.б. деген сыяктуу этиштерден болот: *ага каршы туруу, анын сөзүнө каршы чыгуу, душманга каршы туруу*. Алар *падышага каршы көтөрүлүштү* (К.Б.).

б) Аз да болсо, мейкиндик катышты да билдирет. Анда сөз айкашынын багындыруучу түгөйү кыймыл этиштерден болот да, мааниси жагынан кыймыл-

аракет багытталган затты көрсөтөт: *Биз да алды жагыбызда келе жаткан жолоочуларга каршы бет алдык* (М.Э.). *Фарель балыктары агымга каршы сүзөт*.

5) «**Көздөй**» жандоочтук мааниде келгенде алдындагы сөздү табыш жөндөмөдө башкарат. Бул жандооч катышып уюшулган сөз айкаштары кыймыл-аракеттин мейкиндик боюнча болгон багытын билдирет. Мындай түзүлүштөгү сөз айкаштарынын биринчи түгөйү мейкиндик, кээде конкреттүү маанидеги сөздөрдөн, экинчи түгөйү кыймыл этиштерден болот: Алар *Үч-Дөбөнү көздөй кетишиптир* (Т.С.). Эшалондор *батышты көздөй* тынбай *өтүп жатты* (Ч.А.). Окуучулар *мектепти көздөй чуркашты*. «*Көздөй*» жандоочу кээде «*көздөп*» түрүндө да колдонулат: – *Ооба, тээтиги магазинди көздөп баскан эле* (К.К.).

III. ЧЫГЫШ ЖӨНДӨМӨДӨГҮ СӨЗ МЕНЕН АЙКАШУУЧУ ЖАНДООЧТОР КАТЫШКАН СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Кыргыз тилинде чыгыш жөндөмөдөгү сөз менен айкашып, этиштик сөз айкашын уюштурууга катышуучу жандоочторго *мурун, кийин, соң, ары, бери, илгери, тышкары, башка, көрө, баштап, тартып* жандоочтору кирет.

Булар жандоочтук мааниде колдонулганда, өз алдынча туруп белгилүү бир суроого жооп бере албайт, өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт; алдындагы сөздү белгилүү бир жөндөмөдө башкарып, аны өзүнөн кийинки сөз менен байланыштырып, алардын ортосундагы ар кандай синтаксистик катышты билдирет.

1) «**Мурун**» (кээде «*мурда*» формасында да айтылат), «**илгери**» жандоочтук мааниде колдонулганда, алдындагы сөздү чыгыш жөндөмөдө башкарып, аны өзүнөн кийинки этиш менен байланыштырып, сөз айкашын уюштурат. Бул структурадагы сөз айкаштары дайыма мезгилдик катышты туюндурат да, кыймыл-аракеттин белгилүү бир нерседен, фактыдан, окуядан мурун аткарылгандыгын көрсөтөт: *Асандан мурун келүү, менден мурун кетүү*. Чуу чыккан жерге *элден мурда жетет* (Н.Б.). Ал *сенден мурун келген*.

Айрым убактарда мындай жандоочтук айкаштын арасына мезгил маанисиндеги экинчи бир сөз айкашы кошулуп айтылып, кыймыл-аракеттин болгон мезгилин тактап көрсөтөт: *менден эки саат мурун келүү, Алымдан эки жума мурда жөнөө*. Мындан *бир ай мурун* Камилжан кызын күйөөгө

берген (К.Ж.). Бул жолду мындан *эки жыл илгери салышкан* («Ала-Тоо»).

2) «Кийин», «соң» жандоочтору катышкан сөз айкаштары мааниси жагынан, биринчиден, бир кыймыл-аракеттин артынан экинчисинин удаа болгондугун билдирет: Мен *Сатардан кийин сүйлөдүм*. Экинчиден, кыймыл-аракеттин болгон мезгилин, бир аракет аяктагандан кийин, экинчи аракеттин аткарылгандыгын көрсөтөт. Мисалы: *Жыйналыштан кийин кино болот* (Ш.Б.). *Андан соң өлүктүн жанына эч ким келбеди* (К.Бек.). *Тойгондон кийин* токтунун эти топурак *даамданат* (макал).

Бул жандоочтор мезгилдик маанидеги синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары менен айкашып, багыныңкы компонент катары келет: Кыңыр иш *кырк жылдан кийин билинет* (макал). *Бир нече айдан кийин ал* Мырзабек менен жайлоого *көчтү* (К.Б.). *Бир күндөн соң* байланыш *башталат* («СК»).

3) «Бери», «ары» дегендер жандоочтук мааниде келгенде, алдындагы сөздү чыгыш жөндөмөдө башкарып, аны менен бирдикте этиштик сөз айкашына багыныңкы компонент болуп келет. Мындай түзүлүштөгү сөз айкаштары да компоненттеринин лексикалык маанисине карай мезгилдик жана мейкиндик катышты билдиришет.

Мезгилдик катышта келгенде, бери жандоочу катышкан сөз айкаштары кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгилден ушул учурга чейин болгондугун көрсөтөт. Мындай маанидеги сөз айкаштарынын жандооч менен айкашкан биринчи сөзү мезгилдик маанидеги зат атоочтордон, тактоочтордон, атоочтуктардан, мезгил маанисиндеги сөздүн ордуна колдонулган шилтеме ат атоочтордон болот. Мисалы: *Анын жаздан бери* боору *ооруйт* (Т.С.). *Чоко кечээ кечтен бери* жол *тосот* (К.Ж.). *Сизди баятан бери* береги жетим бала *күтүп отурат* (К.Бек.). *Алымдан кеткенден бери* кабар *келбеди* (К.Ж.). *Ал иним ошондон бери* түрмөдө *жатат* (К.Ж.). Кээде мезгилдик маанидеги синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары бери жандоочу менен айкашып, багыныңкы компоненттин ролунда келет: Мен *он жылдан бери* мында *отурам* (К.Ж.). *Бизди эки айдан бери* сандалтты (К.Ж.).

«Ары» жандоочу катышып уюшулган сөз айкаштары мезгилдик катышта келгенде, кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгилден ары карата болорун билдирет. Сөз айкашынын биринчи компоненти болуп мезгилдик маанидеги зат атоочтор, тактоочтор, шилтеме ат атоочтор келет: Бул козулар *жаздан ары* жутка *моюн беришпейт*.

Эртеңден ары чөп чабыкка *чыгабыз* (Ш.Б.). Мектептердин ишин *мындан ары* да *жакшыртабыз*.

Мейкиндик катышта келгенде «бери» жандоочу катышкан сөз айкаштары кыймылдын белгилүү бир жерден бери карата болгондугун, «ары» жандоочу катышканы белгилүү бир жерден ары карата багытталгандыгын баяндайт. Мындай сөз айкаштарынын тутумундагы биринчи сөз орундук же конкреттүү маанидеги зат атоочтордон, орун маанисиндеги сөздүн ордуна колдонулган шилтеме ат атоочтордон болот; багындыруучу түгөйү кыймыл этиштерден болот. Мисалы: *Малчылар жайлоодон бери* атчан *келишти*. *Биз шаардан ары* беш километр *жүрдүк*. *Эми мындан ары* машина *жүрбөйт*. Тээтиги *таштан бери чене*.

4) «Баштап», «тартып» дегендер да жандоочтук функцияда келип, этиштик сөз айкаштарын уюштурууга катышат. Мындай сөз айкаштары мааниси боюнча, биринчиден, кыймыл-аракеттин белгилүү бир мезгилден тартып башталгандыгын билдирет: Комсомол постуларынын ишин *бүгүндөн баштап кайрадан жандандыруу керек* (Н.Б.). Алар *октябрдан тартып иштейт* («СК»). *Ал ошондон тартып өчөшүп калды*. Экинчиден, кыймыл-аракеттин болгон ордунун башталган чегин көрсөтөт: *Тиги теректен тартып ченегиле*.

5) «Башка», «гышкары», «көрө», «бетер» дегендер да жандоочтук функцияда келгенде, алдындагы сөздү чыгыш жөндөмөдө башкарып, аны менен бирдикте сөз айкашына багыныңкы компонент болуп келет. Бул жандоочтор катышып уюшулган этиштик сөз айкаштары тутумундагы сөздөрдүн маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай ар түрдүү маанилерди: чектөө, салыштыруу, күчөтүү маанилерин, аракеттин бир нерсенин үстүнө дагы кошумча иретинде аткарылгандыгын ж.б. көрсөтөт. Мисалы: *Уйларыбызга кыш күндөрү самандан башка* эч нерсе *бербейбиз* (чектөө маанисинде) (А.У.). *Ушундан көрө* бир жакка *кетүү керек* (салыштыруу) (К.Ж.). *Уюшкандан бери* Мамбеткулдун иши андан *бетер оңолду* (күчөтүү) (К.К.). *Чарбабыз пландан тышкары* бир эшalon эт *жүктөдү* (кошумча маанисинде) («СК»).

ЖАРДАМЧЫ АТООЧТОР КАТЫШКАН ЭТИШТИК СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Жардамчы атоочтор – кызматчы сөздөрдүн өзүнчө бир түрү. Сөздөрдүн бул тобуна *үстү, төбө, баш, бет, асты, алды,*

түп, жан, түш, каршы, арт, арка, сырт, айлана, тегерек, чет, жээк, бой, ичи, орто, ара дегендер кирет.

Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор да кызматчы сөздүк мааниси менен бирге өзүнүн алгачкы лексикалык маанисин да сактап калган.

Эгерде жардамчы атоочтор атооч, табыш, илик жөндөмөлөрүнүн биринде турса, өзүнүн толук маанисин сактап, заттык түшүнүктү билдирет. Мындай учурда алар өз алдынча туруп сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат: Бул кыя *жолдун асты* – типтик *жар таш*. Эки колун жайып, алардын *алдын тороду* (К.Бек.).

Жардамчы атоочтор кызматчы сөздүн функциясында келгенде, ага таандык мүчө, андан кийин барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринин мүчөсү уланып, өзүнүн алдындагы илик жөндөмөдөгү сөз менен тыгыз айкашып айтылат. Мындай учурда жардамчы атоочтун лексикалык мааниси начарлап, алдындагы илик жөндөмөдөгү сөзгө багыныңкы абалда болот да, ошол сөз менен бирге мейкиндик, мезгилдик катышты туюндурат: *столдун үстүнө чыгуу, үйдүн алдында отуруу, айдын аягында келүү*.

Кээде жардамчы атооч менен айкашкан илик жөндөмөдөгү сөздүн аягындагы жөндөмө мүчө түшүрүлүп да айтыла берет: Бир кезде *эшик алдына араба токтоду* (К.Б.). Ал *ат үстүнөн салам берди*. Ушинтип, жардамчы атоочтор кызматчы сөздүк функцияда келгенде, дайыма ага таандык уланды жана мейкиндик жөндөмөлөрдүн биринин мүчөсү уланат да, алдындагы илик жөндөмөдөгү сөз менен кыйышып байланышат: *көлдүн бетинде, сарайдын жанына, короонун артынан*.

Сөз айкаштары дайыма толук маанилүү сөздөрдөн гана уюшулаары белгилүү. Демек, жогоруда көрсөтүлгөндөй, илик жөндөмөдөгү сөз менен жардамчы атоочтун өзү гана айкашканда, структурасы жана мааниси жагынан толук уюшулган сөз айкаштарын түзө албайт (анткени жардамчы атоочтор толук маанилүү бүтүн сөз эмес, кызматчы сөз). Мисалы: *таштын астына, үйдүн ичинен* ж.б. Мындай илик жөндөмөдөгү сөз менен жардамчы атоочтун айкашы бирдиктүү түрдө туруп, экинчи бир этиш менен айкашып келгенде гана структуралык жагынан да, мааниси жагынан да толук уюшулган этиштик сөз айкаштары түзүлөт: *таштын астына коюу, үйдүн ичинен чыгуу*. Мындай түзүлүштөгү сөз айкаштарында жардамчы атооч өзүнүн алдындагы илик жөндөмөдөгү сөз менен бирге туруп, багыныңкы компонент катары келет: *үйдүн*

үстүнө чыгуу (үйдүн үстүнө+чыгуу).

Экинчи жагынан, мындай структурадагы сөз айкаштарынын тутумундагы жардамчы атооч да, жандооч сыяктанып, алдындагы атооч менен өзүнөн кийинки этишти байланыштыруучу элементтин милдетин да аткарат. Жардамчы атоочтор катышып уюшулган этиштик сөз айкаштары көпчүлүк учурда орундук маанини, айрымдары мезгилдик маанини туюндурат. Көбүнчө орундук маанини билдириши андай сөз айкаштарынын тутумундагы жардамчы атоочтордун басымдуу көпчүлүгүнүн орундук маанини туюндурушу менен байланыштуу.

1. а) Эгерде мындай структурадагы сөз айкаштарынын тутумундагы жардамчы атооч **барыш** жөндөмөдө айтылса, кыймыл-аракеттин багытталган ордун тактап көрсөтөт: Таабалды түйүнчөктү *столдун үстүнө койду* (К.Бек.). Ысмайыл мылтыгын *куурайдын астына сундуруп жиберди* (Ч.А.). Аны көрө койду да, *тамдын аркасына жашынды* (К.Бек.)

б) Жардамчы атооч жатыш жөндөмөдө турса, кыймыл-аракеттин болгон ордун тактап туюндурат: *Короонун ортосунда жеңем экөөбүз эле калыптырбыз* (Ч.А.). Сокочулар *айылдын сыртында жер айдап жүрүшөт*. Мен *алачыктын аркасында жашынып турдум*.

в) Жардамчы атооч чыгыш жөндөмөдө айтылса, кыймылдын башталып чыккан ордун тактап көрсөтөт: Баягы аял тигине, *менин жаныман тез кет!* (К.Бек.). Пулеметту *суунун түбүнөн алып чыгышты*. *Сарайдын тегерегинен* кобур-кобур *үн чыгат*.

2. *Баш, асты, алды, туш, ич, орто, ара* деген жардамчы атоочтор катышып уюшулган сөз айкаштары орундук мааниден тышкары мезгилдик маанини да туюндурат. Бул учурда жардамчы атооч менен айкашкан илик жөндөмөдөгү биринчи сөз көбүнчө мезгилдик маанидеги сөздөрдөн болот. Мисалы: Пахта терүү иши *сентябрдын башынан* кызуу башталды. Ал жерге буудайды *жаандын алдында* сепкенбиз. *Падышанын тушунда* кедейге салган оорун (Барпы). Бул ишти *эки сааттын ичинде* бүтүрөбүз. Биз *кыш ортосунда* айылга көчүп кеттик. Ал жумушту *иш арасында* бүтүрдүк.

3. *Үстү, асты, алды* деген жардамчы атоочтор катышкан сөз айкаштары кээде кыймыл-аракеттин кандай абалда, кандай мүнөздө болгондугун баяндайт: Коноктор Сапарбайдын үйүндө *сый үстүндө* болушту (Т.С.). Окуучулар чоң *кубанычтын үстүндө* олтурушту. Ал аны *кабагынын астынан* теше тиктеди (Ч.А.).

ЖӨНӨКӨЙ ЖАНА ТАТААЛ СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Кыргыз тилинде сөз айкаштары түзүлүшүнө карай **жөнөкөй сөз айкаштары** жана **татаал сөз айкаштары** болуп эки топко бөлүнөт.

Жөнөкөй сөз айкаштар дайыма толук маанилүү эки сөздүн айкашынан түзүлүп, компоненттери билдирген түшүнүктөрдүн ортосундагы ар түрдүү синтаксистик катышты туюндурат: *жаңы шаар, айылдык бала, спорттук курулуштар, темир дарбаза, көрктөнгөн кыштак, жыйырма окуучу, бул киши; мектептин багы, чарбанын малы; чөптү чабуу, жайлоодон түйүң, клубга баруу, шаарда жашоо.*

Татаал сөз айкаштары экиден көп сөздөрдүн айкашынан уюшулуп, маани жагынан конкреттешкен бирдиктүү бир түшүнүктү билдирет: *бир айлык иш сапар, чокчо кара сакал киши, эки мүшөк, беш саат убакыт, айыл чарба адистери, тоо текенин мүйүзү, даярдоо пунктуна жеткирүү, чабандык кесипте иштөө, бир ай эс алуу, көз ачып жумганча бүтүрүү.* Татаал сөз айкаштары көбүнчө бир сөздөн турган багындыруучу компонентке синтаксистик ажырагыс сөз айкашынын багыныңкы компонент болуп келиши менен, же тескерисинче, жөнөкөй сөз айкашынан турган багындыруучу компонентке экинчи бир сөздүн багыныңкы компонент катары келиши менен уюшулат. Мисалы: элүү грамм+май, эки миздүү+бычак, оң тарапка+бурулуу, эки метрге+секирүү; же: душманга+тишин кайроо, чоң+жыгач күрөк, жаңы+күмүш кашык.

Татаал сөз айкаштарынын багыныңкы компоненти менен багындыруучу компоненти да бири-бири менен ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш жолу менен байланышат: *эки чака ун, мектеп жактан келүү, мектептин багынын арасы.*

Татаал сөз айкаштары да багындыруучу түгөйүнүн кайсы сөз түркүмүнөн экендигине карай **атоочтук сөз айкаштары** жана **этишттик сөз айкаштары** болуп бөлүнөт: *үч күндүк жол, кара тондуу киши; эки сыйра кайталоо, оң жакка бурулуу.*

Татаал сөз айкаштарынын биринчи (багыныңкы) компоненти көбүнчө синтаксистик ажырагыс сөз айкаштарынан болот да, алар, негизинен, төмөнкүдөй тутумда учурайт:

а) Сан атооч, шилтеме ат атооч менен зат атоочтун айкашынан түзүлөт да, бирдиктүү түрдө туруп, татаал сөз айкашынын багындыруучу түгөйүн аныктайт. Багыныңкы компонент катары келген андай

айкаштын экинчи түгөйү көбүнчө *күн, ай, жума, жыл, маал, жаз, жай, күз, киши, ирет, жолу, мертебе* деген сыяктуу сөздөрдөн болот: кээде бул сөздөрдүн айрымдарына **-гы, -лык, -чылык** мүчөлөрү уланып айтылат: *эки айлык окуу, үч жумалык иш, үч күнчөлүк жол; эки жыл күтүү, бир жай иштөө, үч жолу келүү. Ошол жылы келүү.*

б) Багыныңкы компоненттин биринчи түгөйү сан атоочтон, экинчи түгөйү өлчөм маанисиндеги зат атоочтордон болот: бир казан сүт, эки чөйчөк буудай, бир чанач кымыз, беш кулак суу, үч кап буудай, төрт короо кой, бир карын май, эки жуп өтүк, үч түп алма.

в) Биринчи түгөйү шилтеме ат атоочтон, сан атоочтон, *оң, сол, түндүк, түштүк, чыгыш, батыш, орто, алдыңкы, арткы* ж.б. у.с. сөздөрдөн, экинчи түгөйү *жер, жак, тарап, катар, жаш* деген өңдүү сөздөрдөн болот: *ушул жерлик киши, оң жактагы үй, орто жаштагы киши, жети жаштагы бала; сол тарапка бурулуу, алдыңкы катарга отуруу, он жашка толугу.*

г) Биринчи түгөйү сапаттык сын, экинчи түгөйү катыштык сындан болот, же сын атооч менен зат атоочтун айкашынан уюшулат: *кызыл жүздүү бала, ак карлуу тоо, уяң жүндүү кой, кылчык жүндүү кой, кызыл жоолукчан келин, кара тумакчан бала, жапалдаш бойлуу киши; тегерек сакал абышка, кетик тиш чал.*

д) Биринчи компоненти сан атоочтон, экинчиси ар түрдүү маанидеги зат атоочтордон болот: Бөрү карыса да, бир койлук алы бар (макал). Үйдүн чок ортосунда *он кишилик стол* коюлду (Т.С.). Токмок менен Кеминдин ортосу *бир ат чабым жер* («Ала-Тоо»). Арадан дагы *бир саамдай убакыт* өттү (Т.С.). *Эки кишилик комната.*

е) Биринчи түгөйү сан атоочтордон, экинчи түгөйү нумеративдик сөздөрдөн (саат, минута, секунда, метр, километр, грамм, килограмм, тонна, центнер, чакырым ж.б.) болот: *жыйырма беш километр жол, беш гектар жер, жыйырма центнер дан, сегиз чакырым жол, он эки карыш казан ж.б.*

ж) Багыныңкы компонент катары келген айрым синтаксистик ажырагыс сөз айкаштарынын экинчи түгөйү атоочтуктардан, *бар, жок* деген сөздөрдөн, кээ бир сын атооч сөздөрдөн болот, биринчи түгөйү катары ар кандай сөздөр келе берет: *Ат оонаган жерде түк* калат. *Айгыр болор кулундун жаак* эти чоң болот. *Билими жок киши* миң балаага тутулат, *билими бар киши* ар балаадан кутулат (макалдар). *Сабыр – жүзү жарык бала.* Ал – *көңүлү*

куунак киши.

2) Татаал сөз айкаштарынын биринчи компоненти татаал сын атоочтордон болот: *мала кызыл уй, кызыл чийкил жигит, кара тору бала, эстүң-баштуу кишилер, жылуу-жумшак сөз, бак-дарактуу кыштак.*

3) Кошмок жана кош сөздөрдөн болот: *айыл-чарба кызматкерлери, өнөр-жай ишканалары, мал-чарбасынын адистери, Ош университетинин кызматкерлери, темир жол салуу, таш баканы көрүң, кызыл үйдө иштөө; көлчүк-көлчүк суу, үгүт-насыят иштери, жолдош-жоросун узатуу, жууркан-төшөгүн камдоо.*

4) Татаал тактоочтор, ат атоочтор, сан атоочтордон болот: *ар качан эстөө, бир паста бүтүрүң, күңү-түңү иштөө; эч кимди көрбөө, кимдир бирөөңү ээрчитип келүң; жыйырма беш окуучу, он беш китеп, он экинчи үй, отуз бешти бөлүң.*

5) Мезгилдик маанидеги эки тактоочтун айкашынан уюшулат: *бүгүн таңга жуук жөнөө, кечээ кечкурун келүң, жана кечинде көрүң. Ал былтыр күзүндө армияга кеткен (К.Б.). Быйыл жазында малчылардын арасында болдук.*

6) Татаал сөз айкаштарынын биринчи компоненти татаал атоочтуктардан, кыймыл атоочтордон, чакчылдардан болот: *сүйлөп отурганын угуу, келе жатып жолугуу, көрө сала чуркоо, батыра-батыра чабуу, кабыл алууга даярдануу, дан тапшыруунун планы. Сөгүп турган бороон да басаңдай берди (Т.С.). Душмандарга ойрон болор күн жетти (У.А.). Ал атчан кишилер булардын жанынан кыя салып өтүп кетишти (К.Б.).*

7) Айрым учурларда татаал сөз айкаштарынын биринчи түгөйү ар түрдүү маанидеги сын атоочтордун өз ара айкашынан, же атоочтук менен сын атоочтун айкашынан уюшулат да, багындыруучу түгөйү билдирген заттын ар кандай белгисин көрсөтөт: *Жанакы кичинекей сары баласы ошондо үчтө болсо керек эле (А.Т.). Күрүчтөй таза арпадан үч кочуш жем илди (Т.С.). Анын кадыр-барктуу жакшы кыз экенин сездим (К.Ж.). Үйдүн ичин көпкө тунжураган сүрдүү тынчтык бийледди (Ч.А.). Өрт өчүрчү машиналардын дуулдаган катуу добуштары кулакты тундурду (А.Т.). Заңгыраган кооз имараттар адамдын көз жоосун алат («ЛЖ»).*

8) Таандык байланыш жолу менен уюшулган сөз айкаштарынын бир компоненти татаал сөздөрдөн болсо да, татаал сөз айкаштары уюшулат: *Ата мекендик согуштун инвалиди, айыл өкмөтүнүн башчысы, гимнастерканын төш чөнтөгү.*

9) Татаал сөз айкашынын биринчи компоненти таандык байланыш жолу менен

уюшулган атоочтук сөз айкашынан болот: *айнек заводунда эмгектенүң, эл катарына кошулуу, жолдоштордун катарынан чыкпоо.*

10) Мындай структурадагы сөз айкаштарынын биринчи түгөйү жөнөкөй сөз, экинчиси татаал этиштерден болот: *Данияр алдыбызда кетип бара жаткан (Ч.А.). Ал күнү биз адаттагыдай станциядан чыгып, айылга кайтып бара жаткан элек (Ч.А.). Эки сөздүн биринде Мамырбайды оозго алышты (С.К.).*

11) Атооч сөз менен жандооч, же жардамчы атооч өз ара айкашып (*талааны көздөй, үйдүн үстүнө*), өзүнөн кийинки сөзгө багыныңкы компонент катары келип да, татаал сөз айкаштары уюшулат: *үйдүн ичиндеги стол, тоонун бетиндеги мал, капчыгайдын ичиндеги айыл. Алар Ташкент аркылуу кетишти (К.Б.). Биз кедейлерге жардам берүң үчүн келдик (К.Б.). Алар кырманды көздөй кетишти. Зубков мастерскойдогу жумушчулардын үстүнө кирди (К.Бек.).*

12) Сөз айкашынын багындыруучу түгөйүнө айрым модалдык сөздөр кошулуп айтылат да, татаал сөз айкаштары уюшулат: *Биздин үй эбак жатса керек. Мырзакул аны түйүндү окшойт (Ч.А.). Балким, душман мында жашынган чыгар (К.Б.).*

13) Татаал сөз айкаштарынын компоненттеринин бири фразеологиялык айкаштардан болот: *кара жанды карч уруп иштөө, базарга сатуучу төөдөй мактоо, бити битине батпай сүйүңүң, жанын сабап иштөө; көзгө сайса көрүңүң караңгы, колунан көөрүң төгүлгөн уста, колу ачык жигит, оозу менен орок оргон киши, ага боору ооруган, аны беттен алуу, конокту төбөгө көтөрүң, душманга тишин кайроо.*

14) Кээ бир татаал сөз айкаштарынын бир компоненти тең байланыштагы сөздөрдүн тизмегинен болот: *Ал ошол замат чайнек менен пияланы алып келди (М.Аб.). Жайлоодо кызыл, жашыл гүлдөр өсөт.*

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ

СҮЙЛӨМ

Пикир алышуу – бул турмушта ар дайым болуп тура турган зарыл нерсе. Коомдун бардык мүчөлөрүн бири-бири менен байланыштыруучу, пикир алмаштыруучу курал болуп эсептелген тил катнашуунун негизги формасы катары дайыма сүйлөмдү пайдаланат.

Сүйлөм тилдик закон боюнча грамматикалык жагынан уюшулган кептин бир бүтүн бирдиги жана адамдын оюн уюштуруучу, ал жөнүндө башкаларга кабар берүүчү негизги каражат болуп эсептелет.

Сүйлөм дайыма сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын ошол тилдин грамматикалык эрежелери жана закондору боюнча бири-бири менен өз ара байланышып келиши аркылуу уюшулат. Сүйлөм ар кандай эле сөздөрдүн кокустан болгон жыйындысынан уюшула бербейт. Сүйлөм түзүүдө, адатта, айтылуучу ойдун мазмунуна, максатына ылайыкталып, мааниси боюнча бири-бири менен айкаша ала турган сөздөр тандалып алынат да, алар өз ара грамматикалык жактан байланышып келип, натыйжада, бир бүтүн сүйлөм уюшулат. Мисалы: *Заводдун жумушчулары жылдык планды ашыра орундатты.* Бул сүйлөмдө «орундатты» деген сөз «жумушчулары» деген сөз менен жак, сан боюнча ээрчишип байланышкан, «жумушчулары орундатты»; «Заводдун жумушчулары» деген сөз айкашынын компоненттери бири-биринин илик жана таандык формада турушун талап кылып, таандык байланыш жолу менен байланышкан; «орундатты» деген сөз «планды» дегенди табыш жөндөмдө башкарган («планды орундатты»); «жылдык» деген «планды» деген сөз менен («жылдык планды»), «ашыра» деген «орундатты» деген сөз менен («ашыра орундатты») ыкташып байланышкан да, бүткөн бир ойду билдирген бирдиктүү сөз тизмеги, сүйлөм уюшулган.

Сүйлөмдүн тутумундагы сөздөр жогоруда көрсөтүлгөндөй, бири-бири менен грамматикалык жактан байланышуу менен бирге, мааниси боюнча да байланышып, өз ара төмөнкүдөй синтаксистик катышта келишет: **предикативдик катыш** – бул ээ менен баяндоочтун ортосунда түзүлөт да, баяндооч ээ тууралуу түрдүү баяндама берет (ээнин эмне кылганын, кандайлыгын, кимдигин, эмнелигин, абалын ж.б. билдирет); **аныктоочтук катыш** – аныктоочтук сөз аныкталгычтын сапатын, ар түрдүү белгисин билдирет; **объектилик катыш** кыймыл-аракет багытталган объектини көрсөтөт; бышыктоочтук катышта айкындооч кыймыл-аракеттин ар кандай белгисин туюндурат. Мисалы: *Султан бийик белди тез эле ашып кетти.* Бул сүйлөмдүн тутумундагы сөздөр маани жагынан болгон байланышына карай төмөнкүдөй синтаксистик катышта келишкен: *Султан ашып кетти* – предикативдик катышта, *бийик белди* – аныктоочтук катышта, *белди ашып кетти* – объектилик катышта, *тез*

эле ашып кетти – бышыктоочтук катышта.

Сүйлөм дайыма турмуштагы чындык жөнүндө, башкача айтканда, турмушта болгон окуялар, иштер, табияттын ар түрдүү көрүнүштөрү, кубулуштар ж.б. жөнүндө кабар берет. Ал эми турмушта болгон окуялар, боло турган иштер мүнөзү, мазмуну боюнча өтө эле ар түрдүү, көп кырдуу болоору белгилүү. Ошол себептүү ал окуялар тууралуу кабар берүүчү сүйлөмдөрдүн мааниси да ар түрдүү жана өтө бай келет. Мисалы; болгон иш тууралуу жайынча баяндайт: *Биз чарбанын жайкы талаа жумуштарына жардам бердик.* Адамдын ар түрдүү ички сезимин билдирет: *Бул жорукка биздин этибиз ачынат! Жаныбыз күйүп, кайратыбыз курчуйт!* (Т.С.).

Кандайдыр бир иш аракетти аткарууга түрткүлөйт, буйруйт, же сүйлөөчүнүн каалаган оюн, ниетин билдирет:

Убакытты өткөрбө. Кебиңди токтот, Чаргын (Т.С.).

Мен муну тиги эжеме тиктирип келейин (Т.С.).

Кандайдыр бир иш жөнүндө башкалардан кабар алуу үчүн суроо маанисинде айтылат: – *Мектептин айланасын тазаладыңбы?* – Ооба ж.б.

Тигил же бул сүйлөмдүн уюшулуш процессинде анын структуралык схемасы да тандалып алынат жана ал схема тийиштүү лексикалык материалдар менен жабдылат. Сүйлөм кандайдыр бир ойду башкаларга билдирүү зарылчылыгы келип чыкканда уюшулат. Адатта, андай зарылчылык бирөөлөр менен тил аркылуу байланышуу, пикир алышуу керек болгондо пайда болот. Ал эми сүйлөмдүн структуралык схемасын тандап алуу иши айтылуучу ойдун формасы менен жана анын айрым бөлүктөргө жиктелүү мүнөзү менен байланыштуу болот.

Ушуга карай сүйлөмдөр түзүлүшү (структурасы) жагынан ар түрдүү конструкцияда жолугат: тутумуна карай эки тутумдуу жана бир тутумдуу сүйлөмдөр бар.

Мисалы:

а) *Мурат унчуккан жок* (К.Б.). *Ата Мекендик согуш учурунда биздин аскерлер эр жүрөктүлүктү көрсөтүштү* («СК»).

б) *Сени чоң Маскөөгө жиберип керек* (Т.С.). *Караңгы түн. Жымжырт. Асман капталдап чагылган ылдый сойлоду* (Ч.А.).

Түзүлүшүнө (структурасына) карай **жөнөкөй** жана **татаал** сүйлөмдөр кеңири кездешет:

а) *Суусамырга айдаган сулууну кар жаап калды* (Н.Б.).

б) *Мен өйдө тура алган жокмун, оозумдан үн да чыккан жок* (Ч.А.).

Сүйлөмдө турмуштагы чындык жөнүндө гана кабар берилбестен, ага карата болгон сүйлөөчүнүн мамилеси да билдирилет. Мисалы: *Брас, Жапардын жүрөгүндө оор кайгы бар* (А.Т.). *Балким, ал жер мол түшүм берип калгысы бардыр* (К.Б.).

Мында биринчи сүйлөмдө Жапардын азыркы учурдагы абалы жөнүндө кабар берилүү менен бирге, сүйлөөчү ал ойду **бекемдеп** да көрсөтүп турат. Экинчи сүйлөмдө келечекте боло турган иш тууралуу **баяндоо** менен бирге, сүйлөөчү ал ойго **болжолдоо** маанисин да берген.

Сүйлөмдүн сүйлөмдүк сапатка, сүйлөмдүк касиетке жеткирүүчү грамматикалык белгилери бар. Алар – **предикативдүүлүк** жана **кабар берүүчү интонация**.

Предикативдүүлүк – бул сүйлөмдүн эң негизги белгиси. Бирок бул жерде «**предикативдүүлүк**» деген терминди «**предикат**», «**предикативдик катыш**» деген терминдер менен чаташтырбоо керек. Ойдун, түшүнүктүн (суждениенин) негизги эки мүчөсү бар экендиги белгилүү: **субъект** жана **предикат**.

Субъект:

1) Суждениенин (ойдун) логикалык ээси (логикалык субъект);

2) Кээде илимий эмгектерде **грамматикалык ээ** да **субъект** деген термин менен аталат;

Предикат:

1) Логикалык баяндооч (логикалык предикат) – суждениенин (ойдун) субъектиси жөнүндө айтылган нерсе;

2) Кээде грамматикалык баяндоо да предикат деген термин менен аталат. Предикативдик катыш болсо сүйлөмдүн ээси менен баяндоочтун ортосундагы ички байланыш: *Мен кечээ келдим* деген сүйлөмдөгү *мен* – *келдим* деген айкаш ээ менен баяндоочтун предикативдик катышы болуп эсептелет.

Ал эми **предикативдүүлүк** сүйлөмдүн жалпы мазмунунун чындыкка карата болгон карым-катышын билдирет. Башкача айтканда, кандай гана сүйлөм болбосун, анын дайыма чындыкта болгон, болуп жаткан, боло турган иштер жөнүндө кабар бериши, же болбосо, кандайдыр бир иш-аракеттин аткарылышы мүмкүн экендигин, же мүмкүн эместигин, зарыл экендигин, же күмөндүүлүгүн, же каалаган ойду ж.б. билдириши **предикативдүүлүктү** туюндурат. Мисалы: *Ал институтту бүтүргөн. Керим заводдо иштейт. Эртен, Ошко жөнөйм.* Мында бул сүйлөмдөрдө кабар берилген иштердин чындыкта болгондугун, болуп жаткандыгын, боло тургандыгын туюндурду.

Бул жумушту бүгүн бүтүрө алабыз. Бүгүн Чоң-Алайга жөнөй албайбыз. Мында биринчи сүйлөмдө айтылган ойду турмушка ашыруу мүмкүн экендикти, экинчисинде же мүмкүн эместикти билдирди.

Эгин жыйноону бир айда бүтүрүңүз керек. Мында айтылган ишти бир ай ичинде аткаруу зарыл экендигин туюндурду.

Ал айылына кеткен го. Мында айтылган ойдун күмөндүүлүгүн көрсөттү. Мен өзүмчө дыйкан чарбасын уюштурсам. Бул сүйлөмдө каалаган ойду туюндурду.

Предикативдүүлүктүн грамматикалык жалпы мааниси модалдуулук категориясы, синтаксистик чак категориясы жана синтаксистик жак категориясы аркылуу туюндурулат.

Эгерде предикативдүүлүк сүйлөмдүн мазмунун чындыкка болгон жалпы катышын билдирсе, модалдуулук категориясы сүйлөмдө айтылган ойдун мазмунуна карата сүйлөөчүнүн катышын (мамилесин) билдирет. Башкача айтканда, сүйлөөчү сүйлөмдө кабарлаган нерсени иш жүзүнө (чындыкка) ашыруу мүмкүн экендигин, же зарыл экендигин, айтылган ойдун аткарылаарына ишенгендикти, же болбосо, күмөндүүлүктү, кандайдыр бир окуянын болгондугу, же болоору анык, же болжолдуу экендигин ж.б. баяндайт. Сүйлөмдө модалдуулук категориясы модалдык сөздөр, модалдык бөлүкчөлөр, этиштин ыңгай категориясы жана интонациянын өзгөчө бир формалары(баяндоо, суроо, буйруу, илептүү ж.б.) аркылуу берилет. Мисалы: *Бул кызмат, албетте, эң жооптуу кызмат* (К.Б.). (Мында сүйлөөчү айтылган ойго бекемдөө маанисин берди) *Быйыл планды ашыра орундатабыз го* (болжолдоо маанисин берди). *Жайлоого бүгүн жөнөп кеткей элек* (тилек маанисинде). *Тез жетип, Калима менен акылдашмакмын* (Т.С.). (ниеттик мааниде). *Өрт чыкты. Өрт чыкты! Өрт чыкты?* Бул кийинки үч жөнөкөй сүйлөмдөгү модалдык маани окуянын болгондугун жайынча баяндоочу жана ал баяндамага күчтүү эмоциялык жана суроо маанисин берүүчү интонациянын жардамы аркылуу жүзөгө ашкан.

Предикативдүүлүк жана модалдуулук категориясы синтаксистик чак категориясы менен да тыгыз байланыштуу. Анткени, сүйлөм чындыктагы бир көрүнүш, окуя жөнүндө кабар бергенде, анын болгон, боло турган мезгилин да кошо чагылдырат. Сүйлөмдөгү чактык маани, негизинен, этиштин чак мүчөлөрү аркылуу берилет: Азыр сизди чыгышка карай кетчү кирээ менен жөнөтөбүз (Т.С.) Каныбек айтылган жерден чуңкурду казып жатат (К.Ж.).

Өмүрүбүздүн көбү кедейчиликте *өткөн* (К.Б.). Бул сүйлөмдөр айтылган ойдун чындыкка карата болгон катышын, башкача айтканда, анын жакын арада болоору, үстүбүздөгү учурда болуп жаткандыгы жана илгери болуп өткөндүгү анык экендигин баяндап турат.

Синтаксистик чак мааниси, этиштин чак категориясынан айырмаланып, этиш чактарынын мүчөлөрү аркылуу гана уюшулбастан, этиштин ыңгай категориясынын формалары аркылуу да берилет. Мисалы, буйрук, каалоо, ниет, тилек ыңгайларынын маанисинен окуянын келечекте аткарыла тургандыгы билинип турат; шарттуу ыңгай контекстке карай иш-аракеттин келечекте, үстүбүздөгү учурда же мурун болгондугун билдирет. Мисалы: Бүгүн түштөн кийин *жөнөгүн*. Эртең библиотекага *барайын*. Ал быйыл комсомолго *өтмөк*. Асан бүгүн *келгей эле* (Мында сүйлөмдө айтылган ойдун келечекте аткарыларын көрсөтүп турушат). Жамгыр *жааса*, жер көгөрөт. Мен *үйгө келсем*, ал уктап жатыптыр. Сабакка *даярданып жатса*, тоскоолдук кылба. (Мындагы шарттуу ыңгайлар келер чактык, өткөн чактык, учур чактык мааниде. Ал эми бир сөздөн же сөз айкашынан турган сүйлөмдөрдүн мазмунунун кандайдыр бир синтаксистик чакка тиешелүүлүгү контекстен, ситуациядан (жагдай) белгилүү болот. Мисалы: *Түн... Сыдырым жел ...* Мончоктой тизилип, көк деңизинде сүзүп жүргөн сансыз жылдыздар, бири-бирине ым кагышып, жымыңдашат (К.Б.). Бул үч сүйлөмдү өз ара байланыштуу алганда «Түн», «Сыдырым жел»... деген сүйлөмдөрдүн мазмуну учур чакка туура келери билинип турат.

Предикативдүүлүк категориясы менен синтаксистик жак категориясы да тыгыз байланыштуу. Анткени жак категориясы да сүйлөөчүнүн же угуучу экинчи тараптын кыймыл-аракетке карата болгон катышын көрсөтөт. Сүйлөм тилдик катнашуунун негизги формасы катарында бир эле учурда сүйлөөчүнүн оюн билдирет, экинчи жагынан, угуучу кишиге ал айтылган ойду түшүндүрүүчү каражат да болуп эсептелет. Ошол себептүү сүйлөмдүн структурасы синтаксистик жак категориясын уюштуруучу ар түрдүү ыкмаларды да өз кучагына камтыйт. Кыргыз тилинде кептин сүйлөөчүгө, угуучуга жана сөз болуп жаткан үчүнчү бирөөгө карата болгон катышын көрсөтүүчү грамматикалык жак категориясы, негизинен, жак уландылар, ат атоочтор аркылуу берилет. Сүйлөмдүн айрым түрлөрүндө жактык маани өзгөчө интонациянын (талап кылуу, буйрук кылуу,

өтүнүү, жемелөө ж.б.) жардамы менен да берилиши мүмкүн. Мисалы: Мен да айыл чарбада *кызматкермин* (К.К.). Мүмкүн, иним, сен да кызматкер *болоорсуң* (Т.С.). Жыгылган күрөшкө *тойбойт* (макал). Булар – элдин талабын, тилегин орундатуучу адамдар (С.К.). Отур алдагы ордуңа, жибиңди *ийри* (Ч.А.). – Ме, Алтынай, *жуунгун* да, баардыгын эстен *чыгар* (Ч.А.). Акыркы эки сүйлөм билдирген ойдун экинчи жакка тиешелүү экендиги *буйруу интонациясы* аркылуу маалым болуп турат.

Ушуну менен бирге, синтаксистик жак маанини логикалык мааниси боюнча үчүнчү жакта колдонулган зат атоочтор, жак көрсөткүчү жок этиштин өткөн чактары да түзөт: өлкөбүздүн келечеги – *жааштар*. Осмон университетти *бүтүргөн*. Мектепте окуу жылы ийгиликтүү *аяктады*.

Бир сөздөн же сөз айкашынан туруп, бир гана түшүнүк же көрүнүш жөнүндө кабар берүүчү бир тутумдуу сүйлөмдөр да ошол эле модалдуулук жана чак (мезгилдик) категориялары аркылуу грамматикалык жагынан уюшулуп, өзүлөрү туюндурган түшүнүктүн чындыкка карата болгон катышын билдирет. Демек, сүйлөмдүн бул түрлөрү үчүн да предикативдүүлүк мүнөздүү, ошонун негизинде гана алар сүйлөмдүк касиетке жетише алышат. Мисалы: *Кыш. Тизеден кар. Аска-зоо*. Көзүм алачакмактап, өзүмө өзүм ээ боло албайм (Ч.А.).

– Ал тамың бүтө элек да?

– *Эчтеме эмес*. Бүтөөрүнө аз калды (Ч.А.).

– *Алыбек экен*.

– Тынч! – деп барк этти (Ч.А.).

Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн ичинде бир сөздөн же сөз айкашынан турган ырастоону же танууну, макул болууну же макул эместикти, ар кандай ички сезимди билдирүүчү сүйлөмдөр да кездешет. Алар *ооба, бар, жок, албетте, сөзсүз, рахмат, баракелде* деген сөздөрдөн жана башка сырдык сөздөрдөн түзүлөт. Мисалы:

– Бүгүн жатаканага түнөйсүңбү?

– *Ооба* (Ч.А.).

– Машинага түшүңүз, Асел.

– *Жок*. Жөнөй бериңиз, айыл жакын калды (Ч.А.).

– Андай болсо, чын жүрөктөн куттуктайм!

– *Рахмат!* (Ч.А.).

– *Баракелде!* – Же кубанаарын, же не кылаарын билбей, Жантайдын көздөрү бакырайды (Ч.А.). Мындагы кара менен терилген бир сөздөн турган сүйлөмдөр да айтылган ойго ырастоо, тануу маанилерин берип, ошондой эле, ички сезимди, модалдык маанини билдирип турушат.

Башкача айтканда, булар да айтылган ойдун чындыкка карата болгон катышын көрсөтүп (предикативдүүлүккө жетишип), сүйлөмдүк касиетке ээ болуп турушат. Ушинтип, сүйлөмдөгү модалдык, синтаксистик, чактык жана синтаксистик жактык маанилер биригип келип, предикативдүүлүк категориясын түзүшөт. Ал эми предикативдүүлүк – сүйлөмдүн эң негизги грамматикалык белгилеринин бири.

Сүйлөмгө мүнөздүү болгон негизги белгилердин дагы бири – **кабар берүүчү интонация**. Адатта синтаксистик байланыштын ар кандай түрлөрү аркылуу сүйлөмгө бириккен сөздөр жана сөз айкаштары сүйлөмдүк касиетке толук жетиштүү үчүн тиешелүү интонациялык каражаттар менен да жабдылышы зарыл. Интонация аркылуу сүйлөм ичинде сөздөрдүн коммуникативдик (байланыштыруучу) мааниси аныкталат, сүйлөм маани жагынан байланыштуу бөлүкчөлөргө жиктелет жана анын ички маанилик бирдиктүүлүгү жүзөгө ашырылат. Интонациянын жардамы менен бир нече сөздүн тизмеги гана эмес, айрым жеке сөздөр жана сөз айкаштары да сүйлөмдүк мааниге ээ боло алат. Мисалы: Коноктор чоң столду тегеректей отурушту (Т.С.). Фрунзе шаарына да чет өлкөлөрдөн коноктор келип турат («СК»).

Бул сүйлөмдөрдө предикативдик катыштагы ээ, баяндоочу бар жана алар кабар берүүчү интонация менен да жабдылып, бүткөн бир айрым ойду билдирип турушат. *Жымжырт. Түн жана мен.* Өйдө туруп эптеп бир аракет кылгым да келген жок (Ч.А.). *Эртең мененки саат сегиз. Айылдын мектеби.* Мектептин ичи кенен, жарык (К.Б.).

Мындагы кара менен терилген бир сөздөн жана сөз айкаштарынан турган сүйлөмдөрдө предикативдик катыштагы мүчөлөр (ээ, баяндоочу), же предикативдик функциядагы сөз (баяндоочу) жок. Бирок буларда кабар берүүчү интонация бар; ошол интонациянын жардамы менен алар сүйлөмдүк мааниге ээ болушуп, кыскача бир факт, чындыктагы көрүнүш тууралуу кабар берип турушат. Ушинтип, кабар берүүчү интонация сүйлөмдү уюштуруучу маанилүү грамматикалык каражаттардын, сүйлөмгө мүнөздүү болгон туруктуу белгилердин бири болуп эсептелет. Мына ушул белгиси менен (кабар берүүчү интонациясы менен) сүйлөм сөз айкашынан түп-тамырынан бери айырмаланып турат. Интонациянын мүнөзүнө карай сүйлөмдүн ар кандай маанилик түрлөрү да (жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөр) аныкталат: жайынча айтылса – жай сүйлөм, суроолуу интонация

менен айтылса – суроолуу сүйлөм, күчтүү интонация менен айтылса – илептүү сүйлөм болот. Мисалы: *Жапар газетаны колуна алды (К.Б.). Силер балдарды окутууга каршысыңарбы? (Ч.А.). Бах! Ачкыл болсо ушундай болсун! (К.Б.).*

Өзгөчө, түзүлүшү жагынан жай сүйлөмдөн айырмаланбаган суроолуу, илептүү сүйлөмдөрдүн кайсы мааниде айтылып жаткандыгы жалаң гана интонациянын жардамы аркылуу белгилүү болот: *Жаан жаап жатат. Жаан жаап жатат? Жаан жаап жатат!*

Жыйынтыктап айтканда, баардык сүйлөмдөр үчүн мүнөздүү болгон негизги грамматикалык белгилер предикативдүүлүк (бул модалдуулук, синтаксис чак, синтаксистик жак категориялары аркылуу берилет) жана кабар берүүчү интонация болуп эсептелет.

СҮЙЛӨМДҮН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Кыргыз тилинде сүйлөмдүн ар кандай түрлөрү колдонулат. Алар айтылуу максатына жана түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө (структурасына) карай бир нече топко бөлүнөт:

1. Сүйлөмдөр айтылыш максатына карай **жай, суроолуу, буйрук сүйлөмдөр** болуп, ар түрдүү ички сезимди билдиришине (эмоционалдык маанисине) карай **илептүү сүйлөм** болуп бөлүнөт.

2. Сүйлөмдүн бир же бир нече жөнөкөй сүйлөмдөн уюшулгандыгына карай **жөнөкөй сүйлөм** жана **татаал сүйлөм** болуп эки топко бөлүнөт.

3. Жөнөкөй сүйлөмдөр сүйлөмдү уюштуруучу борбор болуп эсептелген баш мүчөлөрдүн (ээ, баяндоочунун) бирөөнүн же экөөнүн тең бар экендигине карай **эки тутумдуу** жана **бир тутумдуу** сүйлөмдөргө бөлүнөт.

4. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү менен байланышкан айкындооч мүчөлөрүнүн бар экендигине же жок экендигине негизделип, **жалаң** жана **жайылма сүйлөмгө** ажыратылат.

5. Сүйлөм үчүн зарыл керектүү болгон мүчөлөрүнүн толук катышышы, же контекстке, ар түрдүү жагдайга карай айрым сөздөрдүн (сүйлөм мүчөсүнүн) айтылбай, кемип берилишине карай **толук сүйлөм** жана **кемтик сүйлөм** деп да бөлүнөт.

СҮЙЛӨМДҮН АЙТЫЛУУ МАКСАТЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Тилдик пикир алышуу процессинде сүйлөөчү өз алдына ар түрдүү максатты коюшу мүмкүн: же ал турмушта болгон кандайдыр бир окуя жөнүндө жайынча баяндайт, же угуучуга тиешелүү суроо берип, өзү билбеген, ачык эмес маселелер боюнча жооп алгысы келет, же болбосо, өзүнүн буйрук – өтүнүчүн, ар түрдүү эмоциялуу ички сезимин баяндайт. Ушундан улам баардык сүйлөмдөр айтылуу максатына карай *жай сүйлөм*, *суроолуу сүйлөм*, *буйрук сүйлөм* жана *илептүү сүйлөм* болуп төрт топко бөлүнөт.

ЖАЙ СҮЙЛӨМ

Турмушта болгон ар түрдүү иштер, көрүнүштөр, окуялар, кубулуштар ж.б. жөнүндө кабарлоо иретинде айтылган сүйлөмдөр *жай сүйлөм* деп аталат.

Жай сүйлөмдөр үчүн өзгөчө баяндоо интонациясы мүнөздүү: Сүйлөмдүн маанилүү бир нерсе тууралуу кабар берген мүчөсү көтөрүңкү үн (тон) менен айтылат да, сүйлөмдүн аяк ченинде үн акырындык менен басаңдайт. Жай сүйлөмдүн аягына дайыма чекит коюлат.

Жай сүйлөмдөр өзүнүн маанилик өзгөчөлүктөрүнө ылайык тилибизде өтө кеңири колдонулат.

Айтылуучу ойдун мазмунуна карай жай сүйлөмдүн структуралык түзүлүшү да ар түрдүү болот. Ал тилибизде эки тутумдуу жана бир тутумдуу, жалаң жана жайылма, жөнөкөй жана татаал сүйлөм түрүндө кеңири кездешет.

Мисалы: *Басмачылар Ноокатты көздөй бет алышты* (Т.Кас.). *Жумуштун камын көрүш керек* (Ч.А.). *Июн айы. Дарактар да, талаа да жашыл* (Ж.Мав.). – *Болуптур. Чоңдор менен сүйлөшүп көрөйүн* (Ч.А.). *Жапар кубанды* (К.Б.). *Ал Жамиланын келишимдүү келбетинен көзүн албады* (Ч.А.). *Тамак желди, дасторкон жыйналды, колдор жуулду* (К.Б.). *Уулумдун акыры бир күнү көп катары аскерге кетээрин билип эле жүргөм, ошентсе да бул кабарды укканда муундарым бошой түштү* (Ч.А.).

Жай сүйлөмдүн туюндурган мааниси да өтө бай жана ар түркүн. Мисалы, алар:

1) Бир нерсенин кыймыл-аракетин, абалын баяндайт, бул учурда баяндоочу баяндагыч ыңгайда (келер чак, учур чак, өткөн чакта) айтылат; же абалды билдирүүчү сөздөрдөн болот: *Төмөнкү белесте беш-алты киши көр казып жатат* (К.Ж.). *Электр станциясына суу агызчу*

өстөн казабыз (Т.С.). *Ал кадимки акын өңдүү төгүп чертти* (Н.Б.). *Ажар көзүнүн жашын мөндүрдөй төгүп отурат* (К.Б.). *Мемиреп табияттын баардык көрүнүшү тынчтыкта* (К.Ж.).

2) Сүйлөмдө кабар берилген нерсенин сыпаттык, сандык белгисин көрсөтөт: *Чүйдүн талаасы сапсары алтындай...* (А.Т.). *Аскерге жөнөп жаткандар толкундуу, кызуу* (Т.С.). *Аба ысык, күн ачык* (К.Ж.). *Биздин чарбанын саны он миң.*

3) Каалоо, тилек, ниет, шарт жана болжолдоо, күмөндүүлүк же аныктоо ж.б. маанилерин да берет: *Эртең Токтогул ГЭСинин куруучуларына барайын. Эмгекчилерибиз быйыл да планын ашыра орундаткай эле. Мен эртең шайлоо участкасына бармакчымын. Жылдык планды ашыра орундатсаң, айыл чарба көргөзмөсүнө барасың. Ал бүгүн үйүндө болуу керек* (А.Т.). *Балким, үйдө орун да жоктур* (Т.С.). *Мырзакул аны түшүндү окшойт* (Ч.А.). *Эгер мындан куласа, сөзсүз өлөт* (Н.Б.).

Кыргыз тилиндеги жай сүйлөмдөрдүн дагы бир мүнөздүү белгиси: алардын тутумундагы сөздөр тилибизде көндүм болуп калыпташып калган түз орун тартиби боюнча жайгашышат. Мисалы: *Албетте, Дүйшөн өзү да менин бул абалымды жакшы билип жатты* (Ч.А.).

Мында сүйлөм ичиндеги сөздөр түз орун тартибинде жайланышкан: ээси баяндоочтон мурда, айкындоочтору аныкталып турган сөздөрдөн мурун, толуктоочу аны башкарган этиштик баяндоочтон мурда орун алган. Бирок, айрым учурларда стилдин талабына ылайык, ырларда болсо уйкаштыкты сактоо максатында жай сүйлөмдөгү сөздөр мурунтадан көндүм болуп калган түз багыттагы ордун өзгөртүп, башкараак тартипте орун алышы да мүмкүн. Бирок, мындай жай сүйлөмгө мүнөздүү болгон анын баяндоо мазмуну жана бир калыптагы баяндоо интонациясы өзгөрүлүп кетпейт, тек гана орду алмашылган сөздөрдүн бири логикалык басым менен айтылат. Мисалы: *Эми энем урат мени* (К.Б.). *Ушул Айдиштин сөзү өтүп кетти. Ырас эле алдынан тосуп чыкчы канкордун* (Т.С.). *Аңгыча эт көтөргөн элүү мерген шоп этип чыга калды аркы белден* (А.Т.).

СУРООЛУУ СҮЙЛӨМ

Сүйлөөчүнү кызыктырган ар түрдүү нерселер жөнүндө угуучунун ой-пикирин билүү максатында айтылган суроо маанисиндеги сүйлөм *суроолуу сүйлөм* деп аталат.

Суроолуу сүйлөмдөр өзгөчө интонацияга

ээ. Адатта сүйлөм тутумундагы башка сөздөргө караганда суроо маанисиндеги сөз көтөрүңкү үн (тон) менен айтылат: *Каапырыңдын минтээрин ким билиптир?* («Алатоо»). *Бектурган турмушта барбы, бар болсо ал кайда олтурат?* (А.Т.). *Сен аны билесиңби?* (А.Т.).

Ошондой эле сүйлөм ичиндеги логикалык басым түшкөн сөз да көтөрүңкү үн менен айтылат: *Чогулушка малчылар да катыштыбы? Бул жерден булак чыгабы?* Суроолуу сүйлөмдөрдүн аягына дайыма суроо белгиси коюлат. Суроолуу сүйлөмдөрдү уюштуруучу негизги лексика-грамматикалык каражаттарга төмөнкүлөр кирет:

1) Суроолуу сүйлөмдөр көбүнчө сурама ат атоочтордун жардамы менен уюшулат. *Ким, эмне* деген сурама ат атоочтор аркылуу уюшулган суроолуу сүйлөмдөр кандайдыр бир заттын, ар түрдүү абалдын аталышын тактоо максатында айтылат.

Мисалы: – А жогорку командирди *ким* шайлайт? (Ч.А.). – Анатайдын *эмнеси* кем экен? (Ч.А.). Алыстан бүлбүлдөп көрүнгөн *эмне?* А сен өзүң *кимден* үйрөндүң? (К.Б.). Салый, сенин колуң *эмне* болгон?

Кандайдыр бир нерсенин ар кандай белгиси жөнүндө сурамжылаган сүйлөмдөр көбүнчө *кандай, кайсы, канча, канчанчы, неченчи* деген ат атоочтордун катышуусу менен уюшулат: Атаке, апамды *кайсы* жерге көмдүңөр? (М.Э.). Айыл чарба ишине *канча* киши жөнөтүлдү? Силердин квартиранар *неченчи* кабатта?

Айтуучу үчүн белгисиз болгон ар түрдүү кырдаал (мезгил, орун, максат, себеп, сыпат) тууралуу сурап билүүчү сүйлөмдөр *качан, кайда, кайдан, кантип, эмнеге, эмне үчүн, кандай* деген сурама ат атоочтордун жардамы менен түзүлөт: Анын атасы *кайда* иштейт? (Ч.А.). Ушунчалык ишти *кантип* бүтүрдүңөр? Башта эмне үчүн ойлободу? (Ч.А.). Султан *кандай* иштеп жүрөт? Ормуштар *качан* көчүп келишкен?

Суроолуу сүйлөмдүн баш жагына *эмне* ат атоочу кошулуп айтылса, сүйлөмдүн суроолуу маанисин күчөтүп, ага бир аз кекетүү маанисин да кошумчалап турат: Эмне, башкалар жөтөлүп жатканда, ал жөтөлсө болбойт бекен? (Ч.А.). Эмне, Макишти бийлей албайт дейсиңерби? (Т.С.). Эмне, мени коркот дейсиңби? (Ч.А.).

2) Суроолуу сүйлөмдөрдү уюштурууда суроо уландысы *-бы* активдүү катышат: Пристанга жөнөп *жатасыңарбы?* (К.Б.). Силер балдарды окутууга *каршысыңарбы?* (Ч.А.). – Таякем *келдиби?* (Т.С.).

3) Айрым учурда суроолуу сүйлөмдөн кийин сурама *ыя* бөлүкчөсү келип, анын суроолуу маанисин дагы да тактап, күчөтүп

көрсөтөт. Бул бөлүкчө кээде сүйлөмдүн башында келип, анын ички маанисине карай кекээрлеп – суроо маанисин берет:

– Ар бириңе үч жуптан даярдап берсем жетпейби, *ыя?* (Ч.А.). – Бу эмне деген кеп, *ыя?* (Т.С.). – Андайлар сенин шакиртиң болбойбу, *ыя?* (А.Т.). – Ыя, сен кайсы элчи элең? – *Ыя*, кайсы Ыманбайсың? (Т.С.).

4) Сурама ээ бөлүкчөнүн катышуусу менен да суроолуу сүйлөм уюшулат: Кызык, ушундай да адам болот экен ээ? («АлаТоо»). – Тайдын этинен да артык экен ээ? (Ч.А.). – Эркинбек, сен былтыр кош айдагансың ээ? (Ч.А.).

5) Кээде күмөндүү го бөлүкчөсүнүн, өтүнүү, сурануу маанисиндеги *-чы* мүчөсүнүн жардамы менен да суроолуу сүйлөм уюшулат. Андай сүйлөмдөр суроо мааниси менен бирге болжолдоо, өтүнүү маанисин да кошо камтыйт. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн суроолуу мааниге жетишүүсүндө суроо интонациясы өзгөчө мааниге ээ. Мисалы: – Чамасы, небереси болосуң *го?* (Т.С.). – Ушул кубанычыңа караганда, Касейиниңден кат келген *го* сага? (Т.С.). Көзүңөр курчуңар жакшылап *байкагылачы?* (Т.С.).

6) *Бейм (бы+де+й+м), беле (бы+эле), бекен (бы+экен)* жардамчы сөздөрү да баяндоочтун тутумунда айтылып, суроолуу сүйлөм уюштурат, ал дайыма суроо интонациясынын коштоосу менен айтылат: Сиз байкабай каласыз *бейм?* (К.Б.). Күлкүгө көтөрүлө түштү *бейм?* (Т.С.). – Агай, сиз самолеттон секирдиңиз *беле?* (Ч.А.). Сен киного барат *белең?* Карааныңды бир көрөөр күн болоор *бекен?* – деп, желден сурайт (Т.С.). Ал Жалал-Абад курортуна барат *бекен?*

7) Айрым учурда «*чыгаар*» модалдык сөзү баяндоочтун тутумунда айтылып, суроолуу сүйлөм уюшулат, суроо интонациясы менен айтылат: Атаң экөөңдүн мага көрсөткөн кордугуңар эсинде *чыгаар?* (К.Ж.). Ал жөнүндө массалык-саясий иштер жүргүзүлүп жаткан *чыгаар?* (Н.Б.). Бирок тутумунда суроо маанисин берүүчү жогоркудай грамматикалык жана лексикалык каражаттары бар сүйлөмдөрдүн баары эле суроолуу сүйлөм боло бербейт. Ошондуктан андай структурадагы сүйлөмдөрдүн маанисине этияттык менен көңүл буруу керек. Эгерде андай сүйлөмдөр экинчи бирөөдөн жооп алуу максатында суроо маанисинде жана суроолуу интонация менен айтылбай, бир нерсе тууралуу жайынча гана баяндама берип турса, жай сүйлөм болуп калат. Мисалы: Аны артынан кубаламак *беле*. Анда балдар *ого бетер* күлбөйбү (Ч.А.). Жем-чөп тартыш экени

белгилүү го, бирок аттар мындай абалга жетет деп *ким* ойлоптур (Ч.А.). Карачы, бир айылдан эле *канча* киши фронтто апаат болду (Ч.А.). Омор кечээ эле келген *чыгаар*. А кагылайындар, силер да жөнөгөн экенсиңер *го* (Т.С.). Зарылжан, бүгүн үйүңө барбай эле *койчу* (Т.С.).

Кээде ушундай эле түзүлүштөгү сүйлөмдөр суроо маанисинде айтылбай, ички сезимди билдирип, илептүү сүйлөм катары колдонулат: Ай, уялчак киши курусун, андан көрө ырдабай эле койбойбу! (Ч.А.). – Ой, *кантип* ушундай болсун! (К.Осм.). Мен сенден эч сырымды жашырбайм *го!* (Н.Б.).

8) Суроолуу сүйлөмдүү уюштуруучу негизги каражаттардын бири суроо интонациясы болуп эсептелет. Мындай интонациянын жардамы менен кээде жай сүйлөмдү да суроолуу сүйлөмгө айландырууга болот. Мисалы: *Пионерлер келатышат* деген жай сүйлөмдүн экинчи сөзүн көтөрүңкү үн (тон) менен, суроо интонациясы менен айтсак, ал суроолуу сүйлөмгө өтүп, пионерлердин келаткандыгын тактоо максатында сурайт. *Пионерлер келатышат?*

Тутумунда суроо маанисин берүүчү тилдик каражаттары жок сүйлөмдөр суроо интонациясы аркылуу гана суроолуу сүйлөмдүк касиетке жетише алышат. Андай суроолуу сүйлөмдөр көбүнчө диалогдордо колдонулат, түзүлүшү жагынан кемтик сүйлөм болот. Мындай структурадагы суроолуу сүйлөмдөр көбүнчө өзүнөн мурунку сүйлөмдө айтылган ойдун айрым бир учурларын тактоо иретинде колдонулат. Мисалы: Суусамырга кыштамак болушту, – деди Күлжан.

– *Суусамырга?* Койсоңуз, тамаша кылып, жатасыз го, – деп, Бүбүш ишенген жок (Н.Б.)

– Эгер ага түшүнбөсөң, мактанчааксың.

– *Мактанчаак?* Тапкан экенсиң (Н.Б.).

Татаал сүйлөмдөрдө суроо мааниси, ал сүйлөмдүн түзүлүш өзгөчөлүгүнө карай, бүткүл сүйлөмдү, же тутумундагы бир сүйлөмдү, же болбосо, тутумундагы ар бир жөнөкөй сүйлөмдү камтыйт. Бирок баардык учурда тең суроо белгиси татаал сүйлөмдүн аягына гана коюлат: *Силердин окуучулар экскурсияга чыгышып, ботаника кабинети үчүн гербарийлер чогулуштубу?* (Суроо мааниси бүткүл татаал сүйлөмдү камтыды). *Ойлосоң, энелердики да туура, бирок башка арга кайсы?* (Ч.А.). (Суроо мааниси аяккы сүйлөмдү гана камтыды). *Атаң кайда, кайда иштейт ал?* (Т.С.). (Суроо мааниси эки жөнөкөй сүйлөмдү тең камтып турат).

Суроолуу сүйлөмдөрдө коюлуучу суроолордун мазмуну ар түрдүү болот.

1) **Ачык маанилүү суроо.** Мындай

маанидеги сүйлөмдөр берилген суроого угуучунун сөзсүз жооп беришин, айтуучу тарабынан коюлган суроонун чындыгын ырастап, же төгүнгө чыгарып, ал жөнүндө өз пикирин билдирүүнү талап кылат. Берилген суроого дайыма жай сүйлөм менен жооп берилет. Ачык суроолуу сүйлөмдөр тилибизде кеңири колдонулат.

Мисалы: а) – *И, адам, Чүйдүн чарбалары кандай экен?* – Чүй сонун, апа (Т.С.).

б) – *Тигил картаң эмнеге ыйлайт?* Бир аз мукактана калып Зарыл:

– Турумбектин энеси Камка ушул киши эмеспи, – деди акырын (Т.С.).

в) – *Сабагыңды бышыктадыңбы?* – деди апасы.

– Бышырдым (Т.С.).

Кээде берилген суроого «ооба», «жок» деген сөздөр аркылуу жооп берилип, суралган ой-пикирдин тууралыгы ырасталат, же жокко чыгарылат:

а) *Кечээ фермага бардыңызбы?*

– Ооба (Ч.А.).

б) – *Чет өлкөдөн келген жазуучуларды көрдүңбү?*

– Жок.

Кээде суроолуу сүйлөмгө жай сүйлөм аркылуу ачык, толук жооп берилбей, суроого суроо түрүндө жооп берилип, каршы суроо коюлат:

– Анда эмне кубалап өтөсүң?

– *А сен эмне озо чаап кетесиң?* (Ч.А.).

– Кантип келди ал бечара?

– *Качып-бозуп да келбейт бекен?* (Т.С.).

Чаргын таптакыр ойдо жок суроону берди:

– Жеңе, саан уйга минип алгансыңбы?

– *Саан уйга минбегенде кантебиз?! – баягысынан бетер безенди Какылдак* (Т.С.).

Минтип суроо түрүндө берилген жооп кээде өзүнүн алдындагы суроолуу сүйлөмдүн мазмунун тактоо максатында да колдонулат:

а) – Эмесе Турумбектикин билесиңби?

– Билем... *Кайсы Турумбек?*

– *Камканын баласычы?*

– Ооба... *Үйү тээтиги жакта* (Т.С.).

б) – *Өзү барбы?*

– *Ким, Турумбекпи?*

– Ооба, Турумбек.

– Жок, – деди эмнегедир жер карап. – Ал өлүп калган (Т.С.). Айрым учурларда эки-үч суроолуу сүйлөм катар айтылып да калат. Андан кийинки сүйлөм мурунку сүйлөмдүн мазмунун конкреттештирип, тактап турат. Мисалы: – *Кайсы Мырзагүл? Силердин классыңардагы кызбы?* (Ч.А.).

– *Эмне болду, эжеке? Колуңду сайып алдыңбы?* (Т.С.).

– *Миң эле сом акча бар беле? Бул эмнеге*

жарайт? (Т.С.).

– Кимдин баласы болом дедиң? Алиги Момун чалдын баласы болуп жүрбө? (Ч.А.). Минтип катар айтылган бир нече суроолуу сүйлөм, жогоруда көрсөтүлгөндөй, бири-биринин маанисин тактабай, ар бири ар башка маселе тууралуу сураган сүйлөмдөр да болушу мүмкүн:

– Э, Макиш, Сергейди да узатып жатасыңарбы? Атаң барбы?

– Ооба, Акман аке, Сережаны да узатып жатабыз, – деди (Т.С.).

– Бол, Зуура, жол азыгы кам беле? Көйнөк-кечеси жуулганбы? (Т.С.).

– О, Зуура, кайниң кана? Эмне кылып жатасың? – деп үстү-үстүнө сурай келди (Т.С.).

– Шамбет, Элебестер кана? Силерден жөнөп жаткандар кимдер? (Т.С.).

2) Баардык эле суроолуу сүйлөмдөр тиешелүү жооптун берилишин талап кыла бербейт. Кээде алар ачык суроо маанисин эмес, бир нерсе тууралуу жайынча гана болжолдоп ой жүргүзүү, жайынча баяндоо маанисин берип калат. Мындай маанидеги суроолуу сүйлөмдөр көркөм адабий чыгармаларда эмоционалдуу кептин стилистикалык каражаты катары колдонулат. Мисалы: *Бирок Мыскалдын барамын деп жазган соңку катына жооп болгон жок. Эмне үчүн жооп жазбады? Же катым Турумбекке жеткен жокпу?* (Т.С.). – *Кандай күн башка түштү? Жалгыз кызымдын көрөөр күнү эмине? О-о, мүшкүл!* – десе, эненин көкүрөгүнөн көк түтүн бур эткидей (Т.С.). *Бул эмнеси? Же мени бирөө аскерге да жарабайт деп ушактадыбы? Же доктурдан жарабай калдымбы?* деген ою канын кызытып, ызасын ашынты (Т.С.). *Эми ошол жигиттер кайда жүрөт болду экен? Ат ойнотуп чаап жүрүшөбү? Же окопто тоңуп жатышабы?* (Ч.А.). *Эч качан балык болуп кубула албасыңды билдиң бекен? Ысык-Көлгө сүзүп жете албасыңды билдиң бекен?* (Ч.А.).

3) Риторикалык суроо (грекче: rhetor – оратор; мындай маанидеги сүйлөмдөр угуучунун көңүлүн өзүнө буруу, алардын жактыруусуна, колдоосуна жетишүү максатында көбүнчө ораторлук кепте колдонулат). Мындай сүйлөмдөр суроо түрүндө айтылганы менен, аларда суроо маанисине караганда бир нерсени ырастоо же жокко чыгаруу мааниси басымдуулук кылат. Ошол себептүү андай суроолуу сүйлөмдөр угуучудан атайылап жооп берүүнү талап кылбайт: *Анын согуштагы эрдигин ким билбейт?* – «Анын согуштагы эрдигин баары билет» деген мааниде. *Жаңылыктар кимди кызыктырбайт?* – «Жаңылыктар ар

кимди кызыктырат» деген мааниде.

Мисалы: – *Койчу, өлүмгө кетип жатты беле?* (Т.С.). – *Экөө тең эле кымызды сагынышты го? Аскерде аларга кымыз бермек беле?* (Т.С.). *Мен да адамча жашашым керек го? Ал укукту менден ким алып коюптур?* (К.Жапаров) *Коштун атын союуга кимдин колу барат?* (Ч.А.). *Айлам канча? Тагдыр менен ажалга каяша айталамбы?* (Т.С.). *Кардуу боорду капталдата ким ат чабат? Андай жер сыйрылтма болоорун эмнеге ойлошпуду?* (Ч.А.).

Риторикалык суроолуу сүйлөмдөр да көбүнчө көркөм адабий чыгармаларда, оозеки кепте стилистикалык каражат катары колдонулуп, кепке эмоционалдуу түс берет.

Суроолуу сүйлөмдөр өзүнүн лексикалык тутумуна ылайык кээде суроо мааниси менен бирге ар түрдүү эмоционалдык, модалдык мүнөздөгү кошумча маанилерди да (таң калуу, ишенбөөчүлүк, болжолдоо, кубануу ж.б.) билдирет: – *Апий, маскара!... Кантип чыдады экен, чиркин?!* (Т.С.).

– *Карасаң, эй, Султанмурат го тиги?* (Ч.А.).

– *Капыр ай, баласаак белемсиң?* (Т.С.).

– *Балким, Каракөздү уккан чыгарсың?* (К.Ж.)

БУЙРУК СҮЙЛӨМ

Сүйлөмдүн бул түрү угуучуга кандайдыр бир ишти аткарууну буйруйт, өтүнөт.

Буйрук сүйлөм айтуучунун ар түрдүү ички эркин (буйруу, талап кылуу, өтүнүү, чакырык ж.б.) билдирет. Сүйлөмдө көбүнчө ээ катышпайт, көпчүлүк учурда каратма сөз кошулуп айтылып, аракет, буйрук, кимге багышталгандыгын көрсөтүп турат. Буйрук сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан кыска келип (көбүнчө бир-эки гана сөздөн болот), ойду так, жыйынтыктуу, көркөм туюндурат.

Буйрук сүйлөмдөр өзгөчө буйруу интонациясы менен айтылат: эгерде сүйлөм буйрук берүү, чечкиндүү талап кылуу маанисинде колдонулса, бийик үн (тон) менен айтылат: *Жогол*, түбөлүккө карааның өчсүн! *Жогол!* (Ч.А.). Эгерде өтүнүү, кеңеш берүү маанисинде колдонулса, сүйлөм пасыраак үн (тон) менен айтылат: – *Андан көрө саман апкелип, от жакчы* (Ч.А.). Силер саат экиге келгиле.

Буйрук сүйлөмдөр, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат:

1. а) Буйрук сүйлөмдүн баяндоочу, адатта, экинчи жак, жекелик одоно түрүндөгү буйрук ыңгайдан болот, мындай этиштер көбүнчө уңгу түрүндө, же *-гын* формасында

колдонулат да, сүйлөмгө буйруу, талап кылуу маанисин берет: Адамдын акысын жер *кайтартат*. Чарбанын жумушуна *чык*. Огородунду *таштаба*. Балага *сак бол*. Жаңылыктарды *үзбөй жаз* (Т.С.). – Нургазы, таякең келген тура. Бар, *эшик ач* (Ч.А.).

б) Эгерде сүйлөмдүн баяндоочу буйрук ыңгайдын *-гын* формасында айтылса, анда буйруу жогоркудай кескин түрдө эмес, жумшагыраак формада айтылат: Ырым болсун, баланын киндигин сен *кескин*, кагылайын (Т.С.). Көк чөгүнгө суу алып *келгин* (Т.С.). – Ой, Зуура, сен да *камынгын* (Т.С.).

в) Буйрук сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *-гыла* формасындагы 2-жак, көптүк одоно түрүндөгү буйрук ыңгай аткарганда, буйруу мааниси жумшак формада берилет: Эл барып жатат, силер да ошерде *болгула* (Ч.А.). – Келгиле, кыздар. Ниетиңер ак экен, чайга *олтургула* (Т.С.). Четинен *кармап ала бергиле* (Ч.А.). Силер эми өз сапарыңарды *билгиле*. Найза сунуп жоо качырышты *билгиле* (Т.С.).

Айрым убактарда мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдө буйруу кескин түрдө да айтылат. Мындай учурда баяндооч сүйлөм башында келип, көтөрүңкү үн (тон) менен айтылат:

– *Токтоткула чууңарды!* (Ч.А.).

Чык эшикке, айбан. Күнүң бүттү сенин (Ч.А.).

2) Эгер буйрук сүйлөмдүн баяндоочу 2-жак, жекелик, же көптүк сылык түрүндөгү буйрук ыңгайдан болсо, буйруу сылык формада айтылат:

– Ме, энеке, эми карындын оозун өзүңүз *бузуңуз* (Т.С.). Алыстан келген конок экенсиз, кезегимди *алыңыз* (Т.С.). – О Текем тура. *Алып келиңиз* чаначыңызды (Т.С.). – Ооба, акелер, эми сагынышабыз. Тез көрүшөбүз *десеңиздер*, мыкты *иштеңиздер*. Күчкө күч *кошуңуздар* (Т.С.).

2) Буйрук сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *-сын* формасындагы 3-жак, жекелик, көптүк түрүндөгү буйрук ыңгай аткарат; үчүнчү жакка буйруу, каалоо маанисин берет: Тизмеден аты окулбаган жолдоштор чарбасына кайта *беришсин* (Т.С.). – Эч кимге оозуңан чыкпасын (Ч.А.). Бирок бу киши буюрдан кетсин, экинчи жолобосун (Ч.А.). Эч кандай шылтоо *болбосун* (Ч.А.). – Мейли, жандары *аман болушсун* (Т.С.).

Бул сүйлөм көбүнчө каалоо маанисин туюндуруп турат.

Кээде мындай структурадагы сүйлөмдөр, өзүнүн лексикалык тутумуна ылайык, буйруу маанисинде эмес, жөн гана ырастоо, тактоо маанисинде колдонулуп калат:

Элди, жерди ким *сагынбасын* (Т.С.). («Элди, жерди ким сагынбайт, ар ким сагынат» деген мааниде).

– Эй, техник мырзалар! Өйдөлөп баратасыңар. Кийин өстөнүбүздөн суу чыкпай коюп *жүрбөсүн* (Т.С.). (болжолдоо, бүшүркөнүү маанисинде).

Айрым убакта мындай түзүлүштөгү буйрук сүйлөм үчүнчү жакка бир ишти аткарууну буйруу экинчи жак аркылуу (ортончу аркылуу) болоорун билдирет: Асан бүгүн *келбесин*. (Мында Асанга келбегин деп экинчи бирөө айтуу керек). Сергей биздин үйдөн даам татып *чыксын* (Т.С.).

3) Сүйлөмдүн бул түрүнүн баяндоочу *-алы* формасындагы 1-жак, көптүк түрүндөгү каалоо ыңгайдан да болот да, кандайдыр бир ишти биргелешип иштөөгө түрткүлөө, козгоо маанисин берет: – Кана эмесе, балдар, сабагыбызды *уланталы* (Ч.А.). Жүргүлө биздикине, абышка-кемпирдин колунан чогуу *даам жейлик* (Т.С.). – О, журт! Балдарды *токтоото бербейлик, жөнөтөлүк* (Т.С.).

4) Баяндоочу *-алы, -гыла, -сын* формасындагы буйрук ыңгайдан болгон сүйлөмдөр чакырык маанисинде да колдонулат: Билим, ынаным, аракет кайра жаралуу ишине *кызмат кылсын!*

5) Буйрук сүйлөмдүн баяндоочу аягына сурануу, өтүнүү маанисиндеги *-чы* мүчөсү жалганган 2-жактагы шарттуу ыңгайдан болот (кээде *-чы* мүчөсү уланбай да айтыла берет); семантикасы боюнча буйруу-өтүнүү маанисин билдирет: Ошону айтканча сабагыңды *жаттасаңчы* (Ч.А.). – Ой, Метрей чоң сакал, *бассаңчы* тез (Т.С.). Кезекти сармерденге берип, тамашага *өтсөңөрчү* (Т.С.). – Ой, Шаке, менин кымызымдан да ичсең (Т.С.). – Чогулушка сен да *келсең*.

Буйрук сүйлөмдөргө баяндооч болуп келген буйрук жана каалоо ыңгайлардан кийин айрым убактарда өтүнүү, сурануу маанисиндеги *-чы* мүчөсү да жалганып айтылат. Мындай учурда сүйлөмдүн буйрук мааниси жумшарып, кошумча өтүнүү маанисин да берет. Мисалы: Ата, башыңды *көтөрчү* (Ч.А.). Тынч отуруп, эл катары чайыңызды *ичиңизчи* (Ч.А.). Бүгүнкү кеңешмеге силер да *катышкылачы*. Быйыл фольклордук экспедицияга эрте *чыгалычы*. – Келиндер отун-сууга кол кабыш *кылышсынчы* (Т.С.).

Буйрук сүйлөмдөр өзүнүн мааниси боюнча айтуучунун ар кандай ички эркин: буйруу, талап кылуу, өтүнүүнү ж.б. билдиргендиктен, кээде максатка ылайык жогорку сезим менен айтылганда, алар оңой эле илептүү сүйлөмгө өтүп кетишет: – Бол, Зукеш! Жарым мүнөткө жетпей баардыгы

даяр болсун! (Т.С.). Аскер иши так болот. *Кечиктирбейлик!* (Т.С.). – Былк *этпегиле!* Колуңарды *көтөргүлө!* (Т.С.). – Сен ушул биздин тоо үчүн, биздин көл, биздин жер үчүн күрөш! (Т.С.).

ИЛЕПТҮҮ СҮЙЛӨМ

Сүйлөмдөр ар түрдүү ички сезимди билдиришине (эмоционалдык маанисине) карай илептүү сүйлөм деп да бөлүнөт.

Адамдын ар түрдүү эмоционалдык ички сезимин билдирүүчү *сүйлөм илептүү сүйлөм* деп аталат.

Илептүү сүйлөмдөрдү уюштуруучу атайын грамматикалык-лексикалык каражаттар бар.

1) Алардын ичинен эң негизгиси ар түрдүү ички сезимди билдирүүчү **илептүү интонация** болуп эсептелет.

Илептүү сүйлөм адатта бийик үн (тон) менен айтылат, өзгөчө анын тутумундагы ички сезимди билдирип турган сөз айрыкча көтөрүңкү үн менен айтылат; сүйлөм аягында үндүн (тондун) басаңдашы жай сүйлөмдөгүдөй акырындык менен болбостон, чукул, тез басаңдайт. Илептүү сүйлөмдөр туюндурган эмоционалдык маанинин, ички сезимдин ар түрдүүлүгүнө карай андай сүйлөмдөр менен бирге айтылуучу илептүү интонациянын түрү, мазмуну да өтө бай, ар түрдүү болот (кубануу, коркуу, таңдануу, каардануу, кейүү, ызалануу, ирэнжүү ж.б. сыяктуу түрдүү ички сезимди билдирет).

Жазууда илептүү сүйлөмдөрдүн аягына дайыма **илеп белгиси** коюлат. Мисалы: – Бали! Макишим мына ушундай Макиш! (Т.С.). – Ана турмуш, ана жашоо! (Ч.А.). – Финляндия согушунда да болдуң беле? Мына азамат! Жок дегенде алыстан болсо да, бир көрбөй кетет деген эмне шумдук! (Ч.А.).

Эгерде күчтүү эмоция илептүү интонация менен айтылса, жай, суроолуу, буйрук сүйлөмдөр да илептүү сүйлөмгө өтүп кетиши мүмкүн. Мисалы, жай сүйлөмдүн илептүү сүйлөмгө өтүшү: Биз өкмөт менен партия алдында берген убадабызды аткарабыз! (Т.С.). Эрдик өлбөйт! Эрдик качан да болсо бааланат! (Т.С.).

Буйрук сүйлөмдүн өтүшү: Сен менин жылдызымды түшүрбө! (Т.С.). Ала-Тоо өрүшүнө шек келтирбегин! (Т.С.).

Суроолуу сүйлөмдүн өтүшү: – Кагылайын Зарылдын айтканынан да балбан сөз барбы?! (Т.С.). – Кагылайын журт! Мен силерден ушундай суук кабар укмак белем?! (Т.С.).

2) Илептүү сүйлөмдөр эмоционалдуу

күчөтүү маанисинде колдонулуучу *кандай, канчалык, ушунчалык, эмне* ж.б. сөздөрдүн катышуусу менен да уюшулат: Бүгүн дүйнө жүзү *кандай* аппак, *кандай* таза! (Т.С.). Баланын кыялы *кандай* кызык! (А.Т.) *Кандай* укмуш ээ! Бийиктиги *канчалык!* (Ч.А.). Бетме-бет жолугушуу *ушунчалык* кыйын белем! *Ушунчалык* таш боор болобу?! – О-о, жасаган! Эмне деген кубаныч! Бул *эмне деген* шумдук! (Ч.А.).

3) Илептүү сүйлөмдөрдү уюштурууда сырдык сөздөр өтө активдүү катышат да, айтуучунун ар түрдүү ички сезимин билдирет: *Чиркин*, жан деген кыйын да! (К.Б.). *Баракелде!* Булардын эрте келгенин карачы! (Т.С.) – *Олда кокуй ай*, жаман болду ээ! (Т.С.). *Пай-пай!* Шаар эмес бекен! (К.Б.). Ошону билбей калганым, *ай!* (Т.С.).

Кээде илептүү сүйлөмдү уюштурууга сырдык сөз да, эмоционалдуу маанидеги ат атооч да – экөө тең катышышы мүмкүн: – *Ой, шумдук оой*, кандай чебер жандар! («Ала-Тоо»). *Бах!* Кандай эркиндик! (Т.С.).

4) Сүйлөм тутумуна эмоциялуу боёгу бар айрым сөздөрдүн же ошондой маанидеги каратма сөздүн катышып айтылышы менен да илептүү сүйлөм уюшулат: Ала-Тоомдун булагы *тунуксуң* да, *муздаксың!* (Т.С.). *Журтум*, балдар үчүн кара баш *курман!* (Т.С.). *Кайран бала*, сонун жигит болду эле го! (Т.С.). Ушуга мен да ыраазымын, *жаным!* (Т.С.). – Энең сенин маңдайыңда турат, *жылдызым!* (Т.С.). Сага эки дүйнөдө ыраазымын, *жаным!* (Т.С.). – Э, согуш каары ушундай болот, *жарыктык!* (Т.С.).

Илептүү сүйлөмдөрдүн туюндурган мааниси өтө эле бай: алар айтуучунун ар кандай ички сезимин, айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн ар түрдүү эмоционалдык катышын билдирет (таң калуу, коркуу, ачуулануу, каардануу, боору оору, эркелетүү, сыймыктануу, жактыруу, мактоо, жек көрүү, кыжырлануу, өкүнүү, кайгыруу, кубануу, кейүү, ызалануу, суктануу, ирэнжүү ж.б.). Мисалы: *Жарайсың, Алыбек! Азаматсың, досум!* (Ч.А.) – Бали, азаматтар, бали! – дейт Дмитрий (Т.С.). *Пай-пай...* Дүйнө ушундай курулган беле? Биз партиянын бул чакырыгын кубаттайбыз! (Т.С.) – Оозуңа май, атаке! (Т.С.). – Көзүн ачты, Асылбай ата, көзү ачылды! (Ч.А.).

Илептүү сүйлөмдөр эмоционалдуу сезим менен айтылган ар түрдүү каалоолорду билдирет: *Жолуңар ачылсын!* Душман таш катсын! (Т.С.). Зоболоңор көтөрүлсүн! *Жолуңар узарсын!* Бакыт-таалайыңар ачылсын! (Т.С.).

Илептүү сүйлөмдөр саламдашууда, коштошууда, тилек сөз (тос) сүйлөөдө, буйрук берүүдө колдонулат: Экөөңө тең

кызыл туулуу шаңдуу салам айтам! (Т.С.). – Ассалоом алейкум! – Алейкум салам, келиңиз! (К.Ж.). – Кош, уулдар! Кош, боорунда уул өсүргөн мээримдүү, салкын Улуу-Тоо! (Т.С.). Эл-журт, тоо-таштын эсенчилиги үчүн! Ала-Тоону аман көрүшүң үчүн (Т.С.). Токто, Кемел! Токто! Кайда барасың, токто! (Ч.А.). – Кач, иттин баласы! Кач дейм! Сабап салам! Кач! (Ч.А.). Ураан-чакырыктарда да кеңири колдонулат: Жашасын элдердин бир туугандык достугу! Билим, аракет кайра куруу ишине кызмат кылсын!

ЭКИ ТУТУМДУУ СҮЙЛӨМДӨР

Сүйлөмдү уюштуруучу грамматикалык борбор болуп эсептелген баш мүчөлөрдүн – ээ менен баяндоочтун, биринин же экөөнүн тең бар экендигине карай жөнөкөй сүйлөмдөр эки тутумдуу сүйлөм жана бир тутумдуу сүйлөм болуп бөлүнөөрү белгилүү.

Тутумунда эки баш мүчөсү тең (ээ, баяндоочу) бар сүйлөм эки *тутумдуу сүйлөм* деп аталат. Эки тутумдуу сүйлөмдөр тилде кеңири колдонулат. Мисалы: Той бүттү. Журт тарады (К.Б.). Асия уктай албай жатты (Ч.А.). Түн ортосу ооп кетти (Ч.А.).

Көпчүлүк учурларда бул сыяктуу ээ менен баяндоочтун гана айкашынан түзүлгөн жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар бир мүчөсүнө тиешелүү айкындооч мүчөлөрү да болот: Амангелдинин чабандык иши Тоң районунда даңазаланып келатат («СК»). Кыргызстандын жумушчу табы жылдык планы ашыра орундатуу үчүн баардык күчүн жумшоодо («СК»).

Сүйлөмдүн тутумунда, анын баш жана айкындооч мүчөлөрүнөн башка, грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган *каратма сөз, киринди сөз, сырдык сөздөр* да кездешет. Алар сүйлөм ичиндеги башка сөздөр менен кандайдыр бир синтаксистик катышты түзө албайт. Бирок сүйлөмдүн тутумунда, анын маанилүү бир бөлүгү катары катышып, айтылуучу ойдун кимге багытталгандыгын же ага карата болгон сүйлөөчүнүн мамилесин, ички сезимин билдирет: *Токон ана*, элдин баарына жоопту өзүбүз беребиз (Ч.А.). Бирок, анын ак пейилине кылган аракети, *балким*, талаага кетпестир (Ч.А.). – И адам, ал киши өз башын сактабайт бекен?! (Т.С.).

Эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрү сүйлөм ичинде дайым эле толук катыша бербейт. Кээде стилдик талапка жараша жана контекстке карай сүйлөмдүн ээси айтылбай да калат. Бирок мындай кырдаал ал сүйлөмдүн түзүлүшүнө (структурасына),

мазмунуна таасир этпейт. Тактап айтканда, ал эки тутумдуу сүйлөм боюнча эле калат. Анткени андай структурадагы сүйлөмдүн ээси кайсы экендиги баяндоочунун аягындагы жак мүчөдөн же андан мурун айтылган сүйлөмдөрдүн мазмунунан ачык билинип турат. Мисалы: Ал шордууну кечээ *жөнөттүм* (Т.С.). Лагерге эртең саат ондо *жөнөйсүңөр*. Сөзмөр киши экен, Торгой чал. Түнү менен билген акылын *айтып чыкты* (Ч.А.).

Мында акыркы сүйлөмдүн ээси экендиги өзүнөн мурунку сүйлөм аркылуу белгилүү болуп турат.

ЖАЛАҢ ЖАНА ЖАЙЫЛМА СҮЙЛӨМ

Жөнөкөй сүйлөмдөр тутумунда айкындооч мүчөлөрдүн бар экендигине же жок экендигине карай *жалаң сүйлөм* жана *жайылма сүйлөм* болуп бөлүнөт.

Баш мүчөлөрдөн гана, башкача айтканда, ээ менен баяндоочтон гана түзүлгөн сүйлөмдөр *жалаң сүйлөм* деп аталат. Мисалы: Кыш да түшүп келе жатат (К.Б.). Биз даярданып калдык (К.Б.). Эч ким жок (Ч.А.). Ажар чочуп кетти. Жүрөгү туйлай баштады (К.Б.).

Баш мүчөлөр менен айкындооч мүчөлөрдүн байланышынан түзүлгөн сүйлөмдөр *жайылма сүйлөм* деп аталат. Мисалы: Амангелди былтыр ирилештирилген чабандык бригада түзгөн («СК»). Көпчүлүк райондордо чарбалык ички эсеп түзүк өздөштүрүлгөн («СК»). «Красная заря» чарбасынын чабандары мелдештин жыйынтыгын чыгарды («СК»). Түндүн биринчи жарымы күндөгүдөй капкараңгы (Ч.А.).

СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ

Адамдын ой-пикирин башкаларга билдирүүчү негизги каражат болуп эсептелген сүйлөм көбүнчө бир канча сөздүн жана сөз айкаштарынын тизмегинен уюшулат. Сүйлөм тутумундагы ал сөздөр, сөз айкаштары грамматикалык жагынан сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарышат.

Сүйлөм мүчөлөрү – өз ара грамматикалык байланышта туруп, сүйлөмдүн структуралык бөлүктөрүнүн ортосундагы катышты билдирүүчү синтаксистик категория. Мисалы: Алардын бригадасы быйыл жылдык планы мөөнөтүнөн мурда орундатты. Мында «орундатты» деген сөз «бригадасы» деген сөздү жак, сан боюнча ээрчип байланышып (бригадасы орундатты), өз ара предикаттык катышта турат; «алардын бригадасы» бири-бири менен таандык

байланыш жолу аркылуу тутумдашып, аныктоочтук катышты билдирди; «быйыл», «мөөнөтүнөн мурда» дегендер «орундатты» деген сөз менен ыкташып байланышып («быйыл орундатты», «мөөнөтүнөн мурда орундатты»), бышыктоочтук (мезгилдик) катышты билдирди; «жылдык» деген сөз «панды» менен ыкташып байланышып, аныктоочтук катышты («жылдык панды») билдирди; «орундатты» деген сөз «панды» деген сөздү табыш жөндөмөдө башкарып байланышып, объектилик катышты билдирип турат («панды орундатты»).

Сүйлөм мүчөлөрү сүйлөм ичинде аткарган милдеттерине карай баш мүчөлөр (ээ, баяндооч) жана айкындооч мүчөлөр (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) болуп эки топко бөлүнөт.

Сүйлөмдү уюштурууда сүйлөм мүчөлөрүнүн кызматы ар түрдүү. Ээ менен баяндооч предикативдик катышта келип, сүйлөмдүн негизин, сүйлөмдү уюштуруучу борборду түзөт; көбүнчө ээ менен баяндоочтон туруп эле сүйлөм – сүйлөмдүк касиетке жетишип, бүткөн бир ойду түшүндүрө алат. Мисалы: Жаз келди. Асман ачык. Күн ысый баштады.

Ушул белгилерине карай ээ менен баяндооч сүйлөмдүн баш мүчөлөрү деп аталат.

Айкындооч мүчөлөр болсо, грамматикалык жана маани жактан ошол ээ, баяндооч менен байланышып келип, алардын ар кандай белгилерин толуктап, тактап көрсөтөт. Мисалы: Каарман жоокерлер Мекенин баатырларча коргошту.

БАШ МҮЧӨЛӨР

ЭЭ

Сүйлөмдө сөз болуп жаткан жак, зат, окуя, кубулушту билдирүүчү жана баяндооч аркылуу туюндурулган белгилерди ишке ашыруучу баш мүчө ээ деп аталат. Ээнин ар түрдүү белгиси баяндооч аркылуу берилет.

Ээнин милдетин дайыма атооч жөндөмөдөгү зат атооч, ат атоочтор жана затташкан башка атооч сөздөр аткарат; ага *ким? эмне? кимдер? эмнелер?* деген суроолор берилет. Мисалы: Койчу элеңдеп тоодон түшүп келди (С.С.). Мында «койчу» деген ээ сүйлөмдө ким тууралуу сөз болгондугун атап көрсөтүү, ал сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнө көз каранды эмес, тескерисинче, ага «түшүп келди» деген баяндооч баш ийип, аны ээрчип, III жак, жекелик түрдө айтылды; баяндооч ээнин кыймыл-аракеттик белгисин билдирип турат. Кыргыздын тоолору бийик. Мектептин окуучуларынын саны – бир миң эки жүз. Бул сүйлөмдө да «тоолору», «саны» деген ээлер сүйлөмдө сөз

болуп жаткан нерсени атап көрсөтүү, ээнин сыпаттык, сандык белгилерин баяндоочтору көрсөтүп турат.

Сүйлөмдүн ээси бир сөздөн, желексикалык бир гана маанини билдирген татаал сөздөрдөн, же өз ара ажырагыс биримдикте турган бир нече сөздүн айкалышынан болушу мүмкүн. Мисалы: Мындай *кыялдар* Анархан менен Дарыяханда да жок эмес эле (К.Ж.). Мектептин зоологиялык бурчунда *ташбакалар* да бар. *Туулган жер* эч качан эстен чыкпайт го (К.Ж.).

Сүйлөмдүн ээси тутуму жагынан болгон ушундай өзгөчөлүктөрүнө карай жөнөкөй ээ жана тутумдаш ээ болуп эки түргө бөлүнөт.

ЖӨНӨКӨЙ ЭЭ

Сүйлөмдүн грамматикалык ээсинин милдетин жөнөкөй сөздөр же лексикалык бир гана маанини туюндурган татаал сөздөр аткаrsa, түзүлүшү боюнча жөнөкөй ээ деп аталат.

1) Жөнөкөй ээнин милдетин көбүнчө жөнөкөй зат атоочтор аткарат. Алар энчилүү же жалпы аттан болот жана жекелик, көптүк түрдө, же таандык формада айтылат: Ушундай ой менен *Чаргын* районго жөнөдү (Т.С.). Отурган *кыз* да ага жал-жал карап койду (К.Ж.). *Жылкычылар* өтө этияттык менен келе жатышты (К.Б.). Апасы бирдемелерди даярдап жүргөн (Ч.А.).

2) Ат атоочтун көпчүлүк түрү аткарат: *Биз* даярданып калдык (К.Б.). *Сен* эригип жаткандырсың, Нурбек? (Ч.А.). Аны *силер* кийинчерээк түшүнөсүңөр (Ч.А.). *Баары* эски ат сарайдын короосуна киришти (Ч.А.). Баланын мөлтүр көз карашына *ким* чыдасын (Ч.А.). *Тиги* биздин чабдар ат го (Т.С.). Керимахундун келгенин өзүм көрдүм (К.Ж.). Андан да *эчтеке* чыкпады (К.Б.). *Ар ким* өз алдынча алек (К.Б.).

3) Заттык мааниге өткөн сын атоочтор аткарат: *Жашыл* оңот, *жаш* чоңоёт (макал). *Кызыл* оңбос болсочу, *кыз* карыбас болсочу (Токтогул). *Жаман* өз камын ойлойт, *жакшы* эл камын ойлойт (макал). *Кызылдар* Көр Шерматты биротоло талкалады («КМ»). *Өнөрлү* өргө чабат (макал).

4) Айрым затташкан сан атоочтор жана абстракттуу маанидеги сан атоочтор: *Алтымыш* онго бөлүнөт. *Үчүнчүсү* – алтымыштан ашып калган аял (Т.С.). Кээ бир чейректе *үчтөрү* көбөйө түшөт (Ш.Б.). *Экөө* узакка чейин сүйлөштү (Т.С.).

5) Затташкан атоочтуктар: *Берген* баатыр эмес, *алган* баатыр (макал). *Чачылганым* жыйналды, *үзүлгөнүм* уланды (фольк.). *Элдин берээри* мол (Т.С.). *Көрбөс* тоону да

көрбөйт (макал).

б) Кыймыл атоочтор аткарат: Чарбалык механизмди *өркүндөтүцү* – учурдун талабы («СК»). Жерибизди *жашылдандыруу* – бүткүл элдик иш («СК»). Окууну бирге бүткөндөрдүн толук *келиши* бизди абдан кубандырды.

7) Татаал сөздөр эки-үч сөз айкашынан түзүлсө да, компоненттери (түгөйлөрү) бирдиктүү түрдө туруп, жөнөкөй сөздөр сыяктуу эле, бир гана лексикалык маанини туюндурат. Мисалы: *Сары-Жаз, АкШыйрак, Ак-Сай* – Кыргызстандын атактуу жайлоолору. Бул сүйлөмдөгү *Сары-Жаз, Ак-Шыйрак, Ак-Сай* деген татаал сөздөр эки сөздүн айкашынан түзүлгөнү менен, бирдиктүү бир гана лексикалык маанини – ар бири конкреттүү бир гана жайлоонун атын билдирип турат. *Ала карга, кара чыйырчык, көк карга* – келгин куштар. Мында да аталган татаал сөздөрдүн ар бири келгин куштардын конкреттүү бир түрүнүн гана атын билдирет. Ошондуктан мындай көп түгөйлүү татаал сөздөр да, жөнөкөй сөздөр сыяктуу эле, сүйлөм ичинде жөнөкөй ээнин милдетин аткарат.

Жөнөкөй ээнин милдетин:

а) Негизинен, кошмок сөздөр аткарат: *Көк-Жайыкка беш-алты боз үй* тигилиптир. Докладдан кийин *жарыш* сөз башталды. *Сары-Челек* – республикабыздын эң кооз жерлеринин бири. Быйыл кышта *таш көмүр* көп жагылды. Өткөн жылы *күн карама* көп түшүм берген;

б) Кош сөздөр аткарат: Түш оой шаардын чет жакасындагы *бак-дарактар* көрүндү (Ч.А.). Жыйынга *улуу-кичүү, жаш-кары* тегиз чогулду (Т.С.). Бий аянтына жаштар, *кыз-кыркындар* чогула баштады;

в) Затташкан татаал атоочтуктар аткарат: *Келе жаткандар* айылдын четинен оңго бурулушту (Т.С.). Кырда *жайылып жүргөн* – фермердин малы;

г) Абстракттуу маанидеги же затташкан татаал сан атоочтор аткарат: *Жыйырма беш* бешке бөлүнөт. Айдын *он беш* жарык, *он беш* караңгы (макал). Ырчылардын *жүз элүүсү* катышкан (К.М.).

ТУТУМДАШ ЭЭ

Грамматикалык ээнин милдетин жөнөкөй сөздөр менен татаал сөздөр гана аткарбастан, эки же андан артык сөздөрдүн синтаксистик, функционалдык ажырагыс айкаштары да аткарат.

Синтаксистик жагынан ажырагыс биримдикте турган бир нече сөздүн тизмеги ээнин милдетин аткарса, грамматикалык

түзүлүшү боюнча *тутумдаш* ээ деп аталат.

Мындай синтаксистик ажырагыс сөз айкаштарынын компоненттери мааниси жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышкан болот да, бирдиктүү түрдө турганда гана толук мааниге ээ болуп, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат. Алардын тутумуна кирген сөздөрдү сүйлөм ичинде бири-биринен ажыратып талдоого болбойт. Эгер ажыратсак, алардын бирдиктүү мааниси бузулат, тутумундагы сөздөрдүн мааниси да начарлай түшөт. Мисалы: *Чыгыш тарап* түнөрүп келатат. *Жаздын күнү* жаш баладай (макал). Мындагы «*чыгыш тарап*», «*жаздын күнү*» деген функционалдык ажырагыс сөз айкаштары бирдиктүү түрдө туруп, тутумдаш ээлик милдетти аткарат. Тутумдаш ээлик милдетти аткарган синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары ар түрдүү түзүлүштө (структурада) кездешет. Алар көбүнчө толук маанилүү ар башка сөз түркүмдөрүнүн айкашынан, толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн айкашынан жана фразеологизмдерден уюшулат.

Тутумдаш ээлердин төмөнкүдөй негизги түзүлүш жолдорун көрсөтүүгө болот:

1) Аягындагы илик жөндөмөнүн мүчөсү түшүрүлүп айтылган зат атооч менен III жактын таандык формасы уланган экинчи сөздүн айкашып айтылышынан уюшулган синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары тутумдаш ээнин милдетин аткарышат. Мисалы: *Ат жаманы* кор болот, *куш жаманы* бир чымчыкка зар болот (макал). *Үй ээси* бизден көзүн албайт (М.Э.). *Эркиндик проспектиси* – шаардын эң кооз көчөлөрүнүн бири («СК»). *Айыл чети* көрүнбөйт (К.Ж.).

2) Илик жөндөмөдөгү сөздөн кийин III жактын таандык мүчөсү уланган жардамчы атоочтун (*асты, үстү, алды, жаны, ортосу, бети, тушу* ж.б.) айкашынан уюшулган синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары аткарат. Мисалы: Биз бараткан *жолдун асты* – типтик жар таш (К.М.). Серкебайдын *үйүнүн жаны* кечээгидей эле азан-казан (К.О.). Көлдүн *бети күн нуруна чагылышат* (К.Б.). *Жылганын ичи* ызы-чуу, күрү-күү (К.Б.). *Эл ичи* – алтын бешик. *Ырыс алды* – ынтымак (макал).

3) Ыкташуу жолу менен уюшулган аныктоочтук катыштагы айрым синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары да тутумдаш ээни түзөт. Алардын экинчи компоненти зат атоочтон, ага ыкташып байланышкан биринчи компоненти сын атооч, зат атооч, тактооч, сан атооч, *бар, жок* деген сөздөрдөн болот. Мисалы: Артындагы тактада *географиялык карта* илинүү (Ч.А.). Жергебизде алгач *сегиз*

жылдык мектептер ачылган («СК»). *Жаштар* арасында *патриоттук тарбия* күчөтүлдү («СК»). *Сугат жерлер* – биздин айыл чарбабыздын экономикасынын негизи («СК»). *Дың жер* – эгиндин мекени («СК»). *Өгөй ана* өз апандай болмок беле. *Жалгыз таруу* ботко болбойт. *Беш кол* тең эмес. *Эки кырчаңгы* бир токойдон табышат. *Бар киши* балтаң болот, *жок киши* калтаң болот (макалдар). Анын *эки көзү* элде (К.Б.).

4) Кээ бир нумеративдик сөздөргө (*мүнөт, саат, метр, километр, грамм, килограмм, центнер, пуд, тонна* ж.б.), айрым мезгилдик, орундук маанидеги сөздөргө (*кез, чак, учур, убак, жак, чен, тарап* ж.б.) зат атооч, ат атооч, сан атоочтор айкашып келгенде, синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары уюшулуп, тутумдаш ээнин милдетин аткарышат. Мисалы: *Үйдүн алды жагы* – беде (К.Ж.). Суунун *орто чени* терең экен. *Батыш тарап* бүркөлүп келатат. *Жаш убак* эч нерседен тартынбас өткүр мезгил тура (А.Т.). *Ошол кез* дагы кайталанып келбейт го. *Он километр* алыс эмес. *Беш тонна* оордук кылат го. Биз келгенден бери *үч саат* өттү.

5) Тутумдаш ээ атооч жөндөмөдөгү, кээде илик жөндөмөдөгү сөз менен *өзүм, өзүң, өзү, экөөбүз, үчөөбүз* ж.б. деген өздүк ат атоочтун жана жандама сандын айкалышынан да түзүлөт: *Зарыл экөө* ынак гана сөз үстүндө (Т.С.). *Абышка экөө* устакана жакка кетишти (Т.С.). *Кубаткул* өзү эмгектен чарчабаган мээнеткеч (Ч.А.). Апаңа *мен өзүм* айтып түшүндүрүп коём (Ч.А.). Мен үчүн *мунун өзү* турмушумдагы чоң окуя болду (Ч.А.).

6) Аныкталгыч жана андан кийин келген жандама мүчө (приложение) – экөө дайыма ажырагыс бирдикте айтылып, тутумдаш ээнин функциясын аткарат: Бул акылды *Чекиш* чал айткан (Ч.А.). *Тыналиев башкарма* гана балдарды али мактоого ала элек (Ч.А.). *Шашпа, Зарыл эжекем* кеңешмеден келсин (Т.С.). *Жер эне* курсак тойгузат, ирдентет (К.Осм.). *Чогулушта бригадир Жакып* да сөз сүйлөдү. *Учурунда Огомбай маркум* да чертчү экен (К.Каим.).

7) *-ган* формасындагы атоочтуктун, ошондой эле «*бир*» деген сөздүн айрым зат атоочтор менен айкашуусу аркылуу уюшулган ажырагыс сөз айкаштары да тутумдаш ээ катары келет: *Чыккан кыз* чийден тышкары. *Үйрөнгөн жоо* атышаарга жакшы (макал). Ошентип, *бир адам* кат менен келиптир (К.Ж.). Алыстан *бир караан* көрүндү.

8) Кээде айрым сөздөрдүн атоочтуктун *-ган* формасы уланган «деген» жардамчы этиши менен айкашып айтылышы менен да тутумдаш ээ уюшулат: *Уят деген* – бир уруу

журт (макал). Анын *Жээнбей* деген уулу бар (К.Б.). *Жооп бериш деген* – тапшырманы аткарыш деген сөз (Ч.А.). *Билем деген* көп сөз, *билбейм деген* – бир сөз (макал).

9) Ар кандай маанидеги бөлүкчөлөр кошулуп айтылган сөз тизмектери аткарат: *Жашылчаны* отоо ишине *өңчөй балдар* бекитилди. *Слетко ылгый ударниктер* катышты. *Биз деле* ушул айылдын кедейлери болобуз (Т.С.). Туш-тушун торогон *кароолчулар* гана калды (К.Бек.).

10) Бир нече сөздөрдүн тизмегинен турган мекеме, уюм, китептердин ж.б. татаал аттары, адамдын фамилиясы, аты тутумдаш ээнин милдетин аткарат: *Кыргыз улуттук университети* жаңы окуу жылына жакшы даярдыктарды көрдү. «*Биздин замандын кишилери*» романы мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болгон. *Ганар Айтмиев* республикабызда сүрөт искусствосунун өнүгүшүнө зор салым кошкон («СК»).

11) Түрдүү маанидеги сөздөр менен атоочтуктардын, кыймыл атоочтордун өз ара байланышынан түзүлгөн заттык маанидеги синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары аткарат: *Калк сыйлаган* кадырлуу. *Ичи ооруган* күлкү сүйлөйт. *Көп жашаган билбейт, көптү көргөн* билет. *Канаты менен учкан* куйругу менен конот. *Чакырганга барбаган* ымдаганга зар болот. *Эрден ашмак бар, элден ашмак* жок. *Уул урунуу* – урмат, *кыз урунуу* – кымбат (макалдар).

12) Зат атооч менен айрым сын атоочтордун, тактоочтордун, *бар, жок* деген сөздөрдүн бири-бири менен айкашып айтылышынан уюшулган затташкан маанидеги синтаксистик ажырагыс сөз тизмектери аткарат: а) *Өтүгү жаман* төргө өтпөйт. *Пейли жакшы* кем болбойт. *Билеги жоон* бирди жыгат, *билими бар* миңди жыгат (макалдар); б) *Базары жакын* байыбайт. *Эмгеги аз* кадыр-баркка жетпейт. Айылы бүтүн аман жүрөт (макал); в) *Билими бар* ар балээден кутулат, *билими жок* бир балээге тутулат. *Кайгысы жок* кара сууга семирет (макалдар).

13) Фразеологиялык айкаштар тутумдаш ээнин милдетин аткарат. Алардын тутумундагы сөздөр өзүнүн баштапкы маанисинен алыстап, маани жагынан өз ара ширелишип келип, бирдиктүү бир жаңы маанини билдирет; тутумундагы сөздөр бири-бири менен мааниси боюнча жана грамматикалык жактан бекем байланышкан абалда болот. Ошол себептүү фразеологизмдердин тутумундагы сөздөрдүн ар бири өз алдынча синтаксистик милдет аткара албайт, алар бирдиктүү түрдө туруп, сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн (тутумдаш ээнин) милдетин аткарат. Мисалы: *Кой*

оозунан чөп албагандар чогулушуптур («Чалкан»). Бул кабарды узун кулактар эл арасына тез эле таратышты. Эркиндик заманы келип, кан соргучтар жоюлду. Ата-энесин сыйлабаган тааш боор кимге жакшылык кылмак эле. Арабызда али ач көздөр көп.

БАЯНДООЧ

Баяндооч грамматикалык жактан сүйлөмдүн ээсине багынып, ал билдирген заттын ар кандай белгисин (кыймыл-аракеттин, абалын, мүнөзүн, сыпатын, санын, ким, эмне экендигин ж.б.) туюндурат. Мисалы: Эки жылдан бери биздин чарба өз күчү менен жаңы мектеп куруп жаткан болчу (Ч.А.). Ата-энеси кайсы райондо кызматчы? (Ш.Б.). Биздин кишилер ар бир иште сабырдуу (Т.С.). Анын жашы жыйырма бештерде. Гүлайым андай жоруктардан алыс (Ш.Б.).

Баяндоочтор анын милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарып тургандыгына карай **этиштик баяндооч** жана **атоочтук баяндооч** болуп бөлүнүшөт.

Этиш сөздөрдөн болгон баяндооч этиштик баяндооч, атооч сөздөрдөн болгон баяндооч атоочтук баяндооч деп аталат. Мисалы: Билими бар миңди жыгат, билеги жоон бирди жыгат (макал). Кашкарга карап бет алгандар – жыйырма (К.Ж.). Кызыл үйдүн ичи – кызыл-тазыл (К.Б.).

Баяндоочтор да бир сөздөн же татаал сөздөрдөн, синтаксиситик жактан ажырагыс биримдикте турган бир нече сөздүн тизмегинен да болушу мүмкүн: Кийин эс тартып калганда бул теректердин сырын түшүндүм (Ч.А.). Эки айылдын ортосу – жыйырма беш километр.

Сүйлөмдүн баяндоочу тутуму жагынан ушундай өзгөчөлүктөрүнө карай **жөнөкөй баяндооч** жана **тутумдаш баяндооч** болуп экиге бөлүнөт.

ЖӨНӨКӨЙ БАЯНДООЧ

Баяндоочтун милдетин жөнөкөй сөздөр же лексикалык бир маанини билдирген татаал сөздөр аткаrsa, түзүлүшү боюнча жөнөкөй баяндооч деп аталат. Мисалы: Мүмкүн, алар башкача ойлошоор («ЛЖ»). Энемдин да ошол саатта ойлогону – балдар (Ч.А.). Кыргызстандын атактуу курортторунун бири – Жети-Өгүз. Республикабыздагы кооз жерлердин бири – Сары-Челек. Акыркы эки сүйлөмдөгү Жети-Өгүз, Сары-Челек

деген татаал сөздөр эки сөздүн айкашынан түзүлгөнү менен, семантикасы боюнча лексикалык бир гана маанини – конкреттүү бир гана курорттун жана көлдүн атын билдирип турат. Ошол себептүү булар да синтаксистик функциясы боюнча жөнөкөй баяндооч болуп эсептелинет.

Жөнөкөй баяндоочтун милдетин төмөнкү сөз түркүмдөрү аткарат:

1) Ар түрдүү чактык маанидеги жөнөкөй этиштер аткарат.

Учур чактагы этиш: Зарыл экөө эки бөлмө үйдү таза күтүнүшөт (Т.С.). Элдин баары бир эсе жамбыны, бир эсе Кекепти карайт (К.Ж.). Эки асканын кайкаңынан күн алоолонуп жогору көтөрүлүшүдө (Т.С.). Жумушчулар күн-түн эмгектенүүдө (Т.С.).

Келер чактагы этиш: Жакында суу агызабыз, жээгине тал тигебиз. Дүпүлдөтүп электр барасын чуркатабыз (Т.С.). Ырас, журт эми далай оордуктарды тартаар (Т.С.). Жамийла биздин үйдө жетимсиребес (К.Б.).

Өткөн чактагы этиш: Айткулу төшөгүнөн шашып турду (К.Б.). Ажар үркүнгө чейин бир үйдүн эркеси болуп өстү (К.Б.). Өмүрүбүздүн көбү турмуштун тепкисинде өткөн (К.Б.). Батманын жалгыз көк өгүзү ашууда калган (К.Б.). Ал сонун ырларды жазчу (К.Ж.) Болжоп жүрүп отурдук эле, дивизиянын штабынан чыгыптырбыз (К.Мал.).

2) Ыңгай категориясындагы этиштер аткарат.

Буйрук ыңгай: – Андай болсо, атаңдын аттарын өзүң ал (Ч.А.). – Дубалдын түбүнө тургун (Ч.А.). Өзүңөр жеңиштүү кайткыла! (Т.С.). – Аты окулгандар төрт-төрттөн тизилгиле! (Т.С.). Ой, эл-журт, балдардын колун бошотсоңорчу! (Т.С.). Ар бир чарбадан бирден-экиден араба пристанга чейин барсын! (Т.С.).

Каалоо ыңгай: Мен эми эл-журт менен чындап коштошоюн (Т.С.). Өзүм туулган жерди, өзүм чыккан элди көрөйүн (Т.С.). Биз, жаңы замандын кишилери, атакты башкача калтыралы! (Т.С.).

Ниет ыңгай: Мен да айылга жөнөмөкчүмүн («ЛЖ»). Жаз чыкса, туугандарга бармакчымын, аштык сурамакчымын (К.Ж.). Эртедир-кечтир ушундай балээге калтырмак (Кас.К.).

Шарттуу ыңгай: Агай, айылдан атайы жөө келсем, окууга албай койду (Т.С.).

Шарттуу этиш жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочу болуп келгенде, тилек, каалоо маанисин берип калат: Кишен салган бутума каракчылар жоголсо, Жарды, жалчы, букара жакшылык күнгө оролсо (Токтогул).

3) Мамиле категориясындагы жөнөкөй

этиштер аткарат.

Кош мамиле этиштер: Бул маселе жөнүндө Курманов экөөбүз *сүйлөштүк* (К.Б.). Жүздөй жигит жабыла *аттанышты* (К.Мал.).

Өздүк мамиле: Асан эрте туруп, муздак сууга *жуунду*. Салый, сумкасынан күзгүсүн алып, бети-башын *каранды*.

Туюк мамиле: Жылдык план ашыгы менен *аткарылды* («СК»). Жолдошбеков «Карасуу» чарбасына директор болуп *шайланды* («СК»). Тоонун чөбү да машина менен *чабылды*.

Аркылуу мамиле: Мария эң кичүү инисине көйнөк *тиктирди* (Т.С.). Чабан короодогу коюн *санатты*. Ал жумушчуларга сарайын *курдурду*.

4) **Бир сөздөн турган кыймыл атоочтор аткарат:** Тилегим – айылга *баруу*, эл менен *сүйлөшүү* («КМ»). Анын баардык максаты – курбусу менен тезирээк көрүшүү (Н.Б.). Салыйдын азыркы тилеги – окуусун дагы *улантыш*.

5) **Жөнөкөй сын атоочтор аткарат:** Билимдүүгө дүйнө *жарык*, билимсизге дүйнө *караңгы* (макал). Бүгүн жүрүш *кызуу* (Т.С.). Аялдардын коомдогу ролу *зор* («Кырг. аял.»). Булар али *жаш* (Ш.Бей.). Ушинтип, чиренип калмай адетиң *жаман* (Ш.Бей.).

6) **Жөнөкөй зат атоочтор аткарат.** Кээде алар жатыш же чыгыш жөндөмөдө турушу да мүмкүн: Эл мугалими – жаштардын ишенимдүү *тарбиячысы* («СК»). Жанында келе жаткан – *Нуркасым* (К.Б.). Атанын көөнү *балада*, баланын көөнү *талаада* (макал). Бул кат *Түлкүбектен* (К.Ж.). Бул белектер менин *жолдошторумдан*.

7) **Жөнөкөй ат атоочтор аткарат:** Берки биздин эки балага жол баштаган – *сенсиң* (Ш.Б.). Биздин ал-жайыбыз – *ушул* (Ш.Б.). Атаң Жуманын айткан акылы – *кандай?* (К.Ж.). Буга күнөөлүү – *баарыбыз*. Буларың – ким? (Н.Б.).

8) **Жөнөкөй сан атоочтор аткарат:** Арамдын тамыры *бир*, адамдын тамыры *миң*. Эр ортону – *элү* (макал). Ажар *үчүнчүсү* (К.Б.). Айла *алтоо*, акыл *жетөө* (макал). Жети бир туугандардын улуусу *отуздарда* (жомоктон).

9) **Жөнөкөй тактоочтор аткарат:** Гүлайым андай жоруктардан *алыс* (Ш.Б.). Койлор, уйлар мырзалардан *артта* (К.Бек.). Жигитке жетимиш өнөр *аз* (макал). Биздин жолугаар күнүбүз *бүгүн*. Ага каралап, иним экөөбүз *быяктабыз* (К.Жусупов).

10) **Бар, жок** деген сөздөр аткарат: Соода ишинде көп кемчиликтер *бар* (С.К.). Менде саат *бар* (А.Уб.). Колдо бар алтындын баркы *жок*. Жамийладан кабар *жок* (Ч.А.).

11) **Атоочтуктар аткарат:** Өлгөндүн жазасы – *көмгөн*. Жаш чыбыктын ийилгени – *сынган*, жаш жигиттин уялганы – *өлгөнү*. Бербестин ашы *бышпас* (макалдар).

12) **Чакчыл этиштер багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарат:** Нурбектин муундары *калчылдап*, денесинен тер кетти (Ч.А.). Алар *келмейинче*, биз тамакты ичпейбиз (Т.С.). Мен *келгенче*, алар жөнөп кетишиптир. Күндүн нуру жерге *жайыла*, койлорду айдап чыктык.

13) **Лексикалык бир гана маанини туюндурган татаал сөздөр аткарат:** Жер соорусу – *Ысык-Көл*. Козубектини айылы *Чуңкур-Төрдө*, Мырзабектики *Көк-Булакта* (К.Б.). Таятамдыкы *Кең-Сууда* (М.Э.).

14) **Өң-түстүн белгилүү бир түрүн билдирген татаал сын атоочтор аткарат:** Айшанын көйнөгү – *кызгылтсары*. Анын өңү – *каракөк*.

ТУТУМДАШ БАЯНДООЧ

Толук маанилүү ар башка сөздөрдүн же толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн өз ара байланышынан түзүлгөн синтаксистик ажырагыс сөз тизмектери баяндоочтук милдетти аткарсан, түзүлүшү боюнча *тутумдаш баяндооч* деп аталат. Мисалы: Келе жаткан – *Зуура деген келин* (К.Б.). Мектеп үйдөн бир топ *алыс жерде* (К.Б.).

Тутумдаш баяндоочтор, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат:

1) Чакчыл формадагы негизги этиштен кийин жардамчы этиштердин кошулуп айтылышы менен уюшулган татаал этиштер аткарат. Мындай түзүлүштөгү татаал этиштерде негизги маанини чакчыл формадагы биринчи компоненти билдирет да, андан кийинки аягына тиешелүү жак мүчө жалганган жардамчы этиш негизги компонентине ар түрдүү грамматикалык кошумча маанини берет (кыймыл-аракеттин созулушун, тез болгондугун, кайталанышын, толук аяктагандыгын ж.б. туюндурат). Мисалы: Мен өкмөттүн милдетин *аткарып жүрөм* (үзгүлтүксүз созулуп келаткан кыймыл-аракетти билдирди) (Т.С.). Мен «Кеңсуу» романын *окуп бүттүм* (кыймыл-аракеттин толук аяктагандыгын билдирди). Ал кырда турган тоо текени *атып жиберди* (кыймыл-аракеттин тез айтылгандыгын билдирди) ж.б. Дагы мисалдар: Эгин *күйүп баратат* (Ч.А.). – Энеке, араба келе жатат (К.Б.). Трактор *ооп бара жатат* (Ч.А.).

1 *Караңыз:* И.Х.Ахматов. Главные члены предложения и средства их выражения в современном карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1968, стр. 131, 132...

Асия уктай албай жатты (Ч.А.).

Негизги компоненти атооч сөздөрдөн болуп, ага айрым жардамчы этиштин кошулуп айтылышы менен уюшулган аналитикалык татаал этиштер аткарат: Сенин кызың ушуну туура кылды (Ч.А.). Сиз эми жумушчуларга *жетекчилик кылыңыз* (К.Б.). Макул, мен да Жапарга *телефон урайын* (К.Б.).

1) Таандык байланыш же ыкташуу жолу менен уюшулган айрым синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары да тутумдаш баяндоочтун милдетин аткарат: Рудольф сабактан гана эмес, дене тарбиясынан да *балдардын алды* (К.Б.). Муну иштеген *пионерлердин өзү*. Алыстан көрүнгөн – *Чаткалдын тоосу*. Планын ашыра орундаткан чарба – «Бурана» *чарбасы* («СК»). Менин атам – *темир жол жумушчусу* (А.Т.).

2) Ар кандай нумеративдик сөздөргө (*сом, тыйын, килограмм, грамм, тонна, чакырым, пуд* ж.б.) сан атоочтордун айкашып айтылышы менен түзүлгөн синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары тутумдаш баяндооч катары келет: Эки чарбанын аралыгы – кырк километр. Тиги балбандын салмагы – жетимиш килограмм. Кыш. Муздак шамал согуп турат. Суук – он беш градус (Т.Кыдыралиев). Жибектин метри – беш сом.

3) Бир нече сөздөрдөн турган татаал энчилүү аттар аткарат: Чолпонбай Түлөбердиев – Советтер Союзунун Баатыры («ЛЖ»). Илимий мекемелердин эң башкысы – Кыргыз Республикасынын Илимдер Улуттук Академиясы.

4) Жатыш же чыгыш жөндөмөдөгү синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары аткарат: Мектеп үйдөн бир топ алыс жерде (К.Б.). Айылдын кеңсеси жол боюнда. Салый «Бирлик» айылынан. Китептин баасы алтымыш беш тыйындан. Түркүн чалдын кыйытып айткан сөзү да ушул себептен (Ш.Б.).

5) Аныкталгычтан кийин жандама мүчө жанаша айтылып да, тутумдаш баяндооч түзүлөт, кээде экөөнүн ортосуна «деген» жардамчы этиши кошулуп айтылат. Мисалы: Алыстан созолонтуп ырдап келе жаткан – Жамийла жеңем (Ч.А.). Чарбанын арабаларын жүргүзүп турган киши – Акмат уста. Секретары – Жумабай деген карыя (К.Б.). Үчүнчүсү – Зуура деген келин (К.Б.).

6) Тутумдаш баяндоочтор толук маанилүү сөз менен ар түрдүү маанидеги кээ бир бөлүкчөлөрдүн айкашып айтылышы менен да түзүлөт. Бөлүкчөлөр ал баяндоочко болжолдоо, күчөтүү, тактоо маанилерин берет: Оморго караганда Султан күчтүү бейм. Атаганат, көңүл көтөрүлсө, кыял да

учат белем! (Т.С.). Баланын кебетеси өтө аянычтуу (А.Т.). Мага Мария аябай күлгөн (Т.С.). Эми мында түк келбейт (Б.Ж.). Биз кыйынчылыктан такыр коркпойбуз. Ал айткан сөздү эч тоотпойт.

7) Толук маанилүү сөздөр менен модаль сөздөрдүн айкашып айтылышы менен түзүлөт; сүйлөмгө ар түрдүү модальдык маани (болжолдоо, милдеттүүлүк, окшоштуруу ж.б.) берет: Корчу ууру дагы болуу керек (К.Ж.). Ал Каныбектин дайнын билүүгө тийиш (К.Ж.). Балакурман чарчагандан кийин токтоду көрүнөт (М.Э.). Душман бир жерге жашынып жаткан чыгаар (К.Б.). Мырзакул аны түшүндү окшойт (Ч.А.). Түшүм ошондо эки эсе көбөйөт имиш (Ч.А.). Балам, сенин тартканың кадим Чоко сыяктуу (К.Ж.).

8) Айрым атооч жана этиш сөздөргө *экен, эле, эмес* деген жардамчы сөздөрдүн кошулуп айтылышы менен түзүлөт. Мындай тутумундагы тутумдаш баяндоочтор аныктоо, тактоо, күнөмдүүлүк, сурамжылоо, тануу, ниетти, кабардар экендикти жана башка кошумча маанилерди туюндурат: Гүлдүн көрктүүсү кызгалдак эмеспи, чиркин (Ч.А.). Атаң сени көрөөр бекен? (Т.С.). Ал Жалал-Абадга жөнөйт бекен? Кедейлик уят эмес, байлык мурас эмес (макал). Ушул жакта бирөө алтын сатат экен (К.Ж.). Ал отузунчу жылдары Москвада окуган эле. Келе жаткандар окуучулар экен.

9) Тутумдаш баяндоочтун милдетин туруктуу фразеологиялык айкаштар да аткарат. Мисалы: Анын кылган иштери чеке жылытпады («Чалкан»). Жокчулук кедейлердин кабыргасын кайыштырды (К.Ж.). Анархандын кансыз бети, салаалап аккан жашы Алымдын жүрөгүн оозуна тыгылтты (К.Ж.). Жолдоштордун сөзү төбөсүн көккө жеткирди (У.Абд.).

БАЯНДООЧТУН ЭЭНИ ЭЭРЧИШИ

Сүйлөм ичиндеги сөздөр бири-бири менен 4 түрдүү жол аркылуу байланышат: *ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш* жана *ээрчишүү*. Булардын ичинен *ыкташуу, таандык байланыш, башкаруу* жолдору сөз айкаштарынын компоненттерин өз ара байланыштырат. *Ээрчишүү* жолу менен ээ менен баяндооч байланышат.

Сүйлөмдүн баяндоочу грамматикалык жактан ээге баш ийип, аны *жак* жана *сан* боюнча ээрчип байланышат.

ЖАК БОЮНЧА ЭЭРЧИШҮҮ

1. Сүйлөмдүн ээси I, II жактагы жактама ат атоочтордон болсо, баяндоочуна да ошол жактын мүчөлөрү жалганып, ээни дайыма жак боюнча ээрчийт: Биз ошол балдардын короосуна барабыз (А.Т.). Мен бул жөнүндө көп ойлондум (Ч.А.). Сиз өтө маалыматтуу кишисиз (Ч.А.). Мугалимдердин съездине сен да делегат болуп шайландың.

2. Ээнин милдетин аягына I, II жакка таандык мүчөлөр жалганган өз, баары деген ат атоочтор жана жамдама сан атоочтор аткарышса да, баяндоочтору дайыма ээни жак боюнча ээрчип, I же II жакта айтылат: Баланын энесин өзүм табам (Т.С.). Баарыбыз окуучубуз. Төртөөңөр бүгүн жөнөйсүңөр. Жайлоодон өзүңөр келесиңер. Экөөбүз көпкө чейин бирге болдук (М.Э.).

3. Сүйлөмдүн ээси маани жагынан III жакта туруп, баяндоочу учур чакта же айкын келер чакта болсо, баяндооч ээни жак боюнча ээрчип, III жакта айтылат. Мындай баяндоочтун аягына III жактын -т мүчөсү жалганып келет: Ал дайым ушул молотилканы чыгарган Харьковду мактайт (Т.С.). Жамгыр эртеден бери нөшөрлөп төгүп турат (А.Т.). Электр станциясына суу агызчу өстөн казылат (Т.С.). Мамлекетке жүн тапшыруу планы быйыл да ийгиликтүү аткарылат («СК»).

4. өткөн чактагы этиштердин III жагынын жак мүчөсү жок. Ошол себептүү сүйлөмдүн ээси III жакта, баяндоочу өткөн чакта болсо, андай баяндооч жак мүчөсүз туруп эле ээни ээрчип, III жактын маанисинде айтылат: Танабай кечке жуук келди (Ч.А.). Пароход түндө келген (К.Б.). Жапар согуштан мурда райкомдо иштеген (К.Б.). Ал мурда сен сыяктуу мугалим да болуптур (К.Б.). Асан МТСте тракторист болуп иштөөчү (К.Б.).

Жак боюнча ээрчишүүдөгү өзгөчөлүктөр

1. Сүйлөмдүн баяндоочу ээ менен дайыма эле жак уландылары аркылуу ээрчише бербейт. Кээде ал ээ менен, жак мүчөсү уланбай туруп эле, мааниси боюнча ээрчишип байланышат.

Мааниси боюнча ээрчишүү II жак уңгу буйрук ыңгайдан турган баяндоочтор менен III жак маанисиндеги атоочтук баяндоочторго мүнөздүү. Мисалы: Сен жолдошторуңа тез бар (К.Ж.). Сен эми ал-кубатыңды балдарыңа сакта (Ч.А.). – О, тентек, сен мени уят кылба! (Т.С.). Чортектин зайыбы – Алтынай (К.Б.).

Берилген мисалдардагы биринчи, экинчи жана үчүнчү сүйлөмдөрдүн баяндоочунун милдетин бар, сакта, уят кылба деген буйрук ыңгайдын II жагындагы этиштер аткарып турат. Алар сүйлөмдүн II жактагы

сен деген ээси менен жак уландысы аркылуу байланышкан жок; мааниси боюнча II жакка тиешелүү болуп айтылып, ээ менен маани жагынан ээрчишип байланышып турат.

Ошондой эле төртүнчү, бешинчи сүйлөмдөрдүн өлкө, Алтынай деген атоочтук баяндоочторуна да жак мүчө уланган жок. Алар III жактагы ээни ээрчип, ошол жактын маанисинде айтылып, ээ менен мааниси боюнча ээрчишип турат.

2. Ээнин милдетин аягына I, II жакка таандык мүчө уланган зат атоочтор аткарганда, алар сырткы түрү жагынан I, II жакка таандык формада турганы менен, ички мааниси боюнча III жакты билдирет. Ошондуктан баяндооч да аны ээрчип, III жактын маанисинде айтылат. Мисалы: Биздин начальнигибиз Иркутскиге кеткен (К.Б.). Сенин уулуң аман-эсен келди (К.Б.).

Бул сүйлөмдөрдүн ээлери I, II жакка таандык формада турганы менен баяндоочтору III жакта турат. Себеби начальнигибиз, уулуң деген сөздөр өзүнүн алдындагы биздин, сенин деген I, II жактагы сөздөргө таандык болуп айтылгандыктан гана, алардын аягына I жана II жакка таандык мүчөлөр жалганып турат (биздин начальнигибиз, сенин уулуң). Бирок ал сөздөр өзүнүн ички мааниси боюнча үчүнчү жакты билдирет. Ошол себептүү баяндоочтору да аларды ээрчип, III жакта айтылып жатат.

3. Сүйлөмдүн ээси III жакта туруп, баяндоочтун милдетин I, II жакка таандык формадагы зат атоочтор аткаrsa, алар ээ менен жак боюнча ээрчишпей, мааниси боюнча ээрчип байланышат. Мисалы: Бул – менин китебим. Көрүнгөн кыштак – биздин айлыбыз. Шарше – силердин мугалимиңер.

Бул сүйлөмдөрдүн ээлери үчүнчү жакта, баяндоочтору I, II жакка таандык формада турушат. Мындагы китебим, айлыбыз, мугалимиңер деген сөздөр өзүнүн алдындагы менин, биздин, силердин деген I, II жактагы сөздөргө таандык болуп айтылгандыгы үчүн, аягына I жана II жакка таандык мүчөлөр жалганган (менин окуучум, биздин үйүбүз, силердин мугалимиңер). Бирок алар ички мааниси жагынан үчүнчү жакты билдиришет. Ошондуктан ал баяндоочтор сүйлөмдүн үчүнчү жактагы ээси менен мааниси боюнча байланышып турушат.

4. Баяндоочтун милдетин жактама ат атоочтор аткарышса, же тутумдаш баяндоочтун тутумунда жактама ат атооч болсо, алар ээни жак боюнча ээрчибейт. Баяндоочу кайсы жактагы жактама ат атоочтон болсо, ага ошол жактын жак уландысы жалганат. Мисалы: Жок, жалгыз эле баласы менмин

(К.Б.). Бизге күйө турган *киши* жалгыз *сенсиң* (К.Б.). Сыйлык алган *чабандар биз болобуз*.

Бул сүйлөмдөрдүн ээлери үчүнчү жакта, баяндоочтору I, II жакта турат. Баяндоочтун милдетин кайсы жактагы жактама ат атооч аткаrsa, ага ошол жактын уландысы жалганган (менмин, сенсиң, биз болобуз).

САН БОЮНЧА ЭЭРЧИШҮҮ

Сан боюнча ээрчишүүдө сүйлөмдүн ээси кайсы санда турса, баяндоочу да аны ээрчип, ошол санда айтылат. Тактап айтканда, ээ жекелик санда турса, баяндоочу да жекелик санда, ээ көптүк санда турса, баяндоочу да, негизинен, көптүк санда туруп ээрчийт.

Баш мүчөлөрдүн сан боюнча ээрчишүүсү төмөнкү жолдор менен жүзөгө ашат:

1. Баяндоочтун ээни сан боюнча ээрчиши да жак мүчөлөр аркылуу болот. Демек, I, II жактын жекелик, көптүк маанидеги жак мүчөлөрү, бир жагынан, ээ менен баяндоочтун ортосундагы жак байланышын билдирсе, экинчи жагынан, алардын сан жагынан болгон байланышын да билдирет. Мисалы: 1) *Сен али жашың* (К.Б.). 2) *Сиз бизге бекер эле ачууланып жатасыз*. 3) *Биз эл үчүн, колхоз үчүн пайдалуу жагын ойлоп жатабыз* (Ш.Б.). 4) *Силер жакшы ип баштадыңар* (К.Б.).

Мында биринчи, экинчи сүйлөмдүн *сен, сиз* деген ээлери II жак, жекелик санда тургандыктан *жашың, ачууланып жатасыз* деген баяндоочторуна да II жак, жекелик түрүнүн жак уландылары (-сың, -сыз) жалганып, ээни жекелик санда ээрчип турат.

Үчүнчү, төртүнчү сүйлөмдүн *биз, силер* деген ээлери I, II жак, көптүк санда тургандыктан, алардын *ойлоп жатабыз, баштадыңар* деген баяндоочторуна да I, II жактын көптүк жак уландылары (-быз, -сыңар) жалганып, ээни көптүк санда ээрчип турат.

2. Сүйлөмдүн ээси III жак, көптүк мааниде туруп, баяндоочу этиштен болсо, ал ээ менен сан жагынан көптүк -ыш мүчөсү аркылуу байланышат. Эгерде баяндоочу атооч сөздөрдөн болсо, -лар мүчөсү аркылуу байланышат. Мисалы: *Абышка-кемпирлер жапырт жумушка чыгышты* (К.Б.). Тиги жондо *чөмөлө салып жүргөндөр окуучулар*.

1) Ээнин милдетин жекелик сандагы сөздөр аткарышса, баяндоочу аны ээрчип, дайыма жекелик санда айтылат: *Мына, мен азыр ошол Сухуми шаарындамын* (К.Б.). *Талаадагы жумуш аяктап келатат* (К.Б.). *Иващенко – украиналык жигит* (К.Б.).

2) Ээнин милдетин көптүк маанидеги сөздөр аткарышса, баяндоочу аны сан боюнча ээрчип, негизинен, көптүк түрдө айтылат: *Биз сени өз балабыздай көрүп калдык* (К.Б.). Алар тоо арасында *өмүр сүрүшөт* (К.Бект.). Эмки жекшембиде *мугалимдер* силерди саякатка *алып барышат* (Т.С.). *Булар* элдин талабын, тилегин орундатуучу *адамдар* (С.К.).

Сан боюнча ээрчишүүдөгү өзгөчөлүктөр

Сүйлөмдүн баяндоочу ээни дайыма эле сан боюнча ээрчий бербейт. Кээде ээ көптүк түрдө турса да, баяндоочу жекелик санда айтылып калат.

1) Баяндооч көптүк сандагы ээнин бир мезгилде чогуу жана бирдиктүү болгон кыймыл-аракетин билдирсе, ээ көптүк түрдө турса да, баяндоочу жекелик санда айтылат. Мисалы: Бул жолу өңкөй он сегиз-он тогуздагы *балдар жөнөп жатты* (Ч.А.). Фрунзеге келгенде бизди шаардын *эмгекчилери тосуп чыкты* (К.Б.). Булардын артынан калган *мыктылары самсыды* (К.О.).

Бул сүйлөмдөрдөгү *жөнөп жатты* деген баяндооч *балдар* деген көптүк сандагы ээнин, *тосуп чыкты* деген баяндооч *эмгекчилери* деген, *самсыды* деген баяндооч *мыктылары* деген көптүк сандагы ээлердин бир учурда чогуу болгон кыймыл-аракетин билдиргендиктен, жекелик санда айтылып жатат.

Эгерде көптүк түрдөгү ээ билдирген ар бир заттын өз алдынча бөлөк-бөлөк аракет кылып жаткандыгын көрсөтүү керек болсо, баяндоочу дайыма көптүк санда айтылат: *Жүргүнчүлөр жай-жайына отурушту* (К.Б.). *Балдар туш-туштан чуркашты* (Т.С.). Мен өзүм көрдүм, апа, *алар* тегирмендин жанынан машина, тракторлору менен *өтүштү* (Ч.А.).

Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочтору көптүк түрдөгү ээ бириктирип турган ар бир заттын өз бетинче иштеген кыймыл-аракетин билдирип турушат.

2) Ээнин милдетин жансыз заттарды билдирген көптүк түрдөгү зат атооч аткаrsa, сүйлөмдүн баяндоочу ээни сан боюнча ээрчибей, көбүнчө жекелик санда айтылат. Мисалы: Күнү-түнү боз кетпей, гүл соолуп, *чөптөр куурады* (К.Ж.). Азыр завод, фабрикаларда көп ишти *автоматтар бүткөрөт* («ЖЛ»). Мурда ээн жаткан *талаада экскаваторлор, автомашиналар пайда болду* («СК»).

Эгерде кыймыл-аракет көптүк түрдөгү ээ бириктирип турган жансыз заттардын ар бирине тиешелүү экендигин баса көрсөтүү керек болсо, баяндоочу ээни сан боюнча ээрчип, көптүк санда айтылып калат: Чүй

районундагы мектептер окуу жылын ийгиликтүү аякташты. Шаардагы ишканалар жылдык планды мөөнөтүнөн мурда орундатышты («СК»).

3) Энин алдында сан атоочтон же сандык маанидеги башка сөздөрдөн аныктоочу болуп, ал өзүнөн кийинки ээге көптүк маани берип турса, баяндоочу аны сан жагынан ээрчибей, көбүнчө жекелик санда айтылат: Муну он тогуз саанчы тейлейт («СК»). Ат ойготуп, отуздай солдат чыга келди (К.Ж.). Бийик жондо көп кой жайылып жүрөт.

Эгерде кыймыл-аракет көптүк маанидеги ээ билдирген заттардын ар бирине тиешелүү экендигин баса көрсөтүү керек болсо, баяндоочу ээни сан боюнча ээрчип, көптүк түрдө айтылып калат: Отуздай солдат туткундарды айдап келишти (К.Ж.). Эки мырза тамактанышты... (К.Бект.).

4) Баяндоочтун милдетин туюк мамиле этиш аткаrsa, ээси көптүк түрдө турса да, баяндоочу дайыма жекелик санда айтылат. Мисалы: Жаштар дың жерлерге жиберилди. Алар «чакырылбаган коноктор» деп аталды (К.О.).

5) Сүйлөмдүн ээси III жак, көптүк түрдө туруп, баяндоочу көптүк мүчө менен өзгөргөй турган сөздөрдөн (сын, тактоочтордон, бар, жок жана жатыш жөндөмөдөгү сөздөрдөн) болсо, ээ көптүк санда турганы менен, баяндоочу дайыма жекелик санда айтылат. Мисалы: – Анын үстүнө мугалимдери да жаш, тажрыйбасыз (К.Б.). Алардын кабактары бүркөө (К.Ж.). Молдавияда гүлдөр, түштүктө өсүүчү өсүмдүктөр эң көп («ЖЛ»). Ал кезде айылда эркектер аз (Ч.А.). Булардын арасында тентектери да бар (К.О.). Малчылар жайы-кышы менен тоодо («СК»).

ЭЭ МЕНЕН БАЯНДООЧТУН ОРТОСУНА СЫЗЫКЧАНЫН КОЮЛУШУ

Ээ үчүнчү жакта туруп, баяндоочтун милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор же заттык маанидеги башка атоочтор аткаrsa, аларга баяндоочтук белги болгон жак уландылар жалганбайт. Мындай учурда эң мурун сүйлөмдүн ээси, андан кийин атоочтук баяндоочу айтылат. Баяндоочтун ээден кийинки ошол соңчул орун тартиби анын баяндоочтук белгиси катары келет жана баш мүчөлөрдүн синтаксистик милдетине ыңгайлуу шарт түзүп турат. Мисалы: Ал – жылкычы (К.Б.). Эмгек – акыл, эмгек – бакыт («КП»).

Оозеки сүйлөшүүдө мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн ээ, баяндоочунун ортосунда

кыска тыным (пауза) болот. Жазууда ал тыным болгон жерге, ээ менен атоочтук баяндоочтун арасына, сызыкча коюлат.

Оозеки кептеги андай баш мүчөлөрдүн арасында айтылган тыным (пауза), жазууда алардын ортосуна коюлуучу сызыкча ал өңдүү сөз тизмектеринин сүйлөмдүк сапатка жетишишине көмөктөшүп турат.

Кыргыз тилинде ээ менен баяндоочтун ортосуна, негизинен, төмөнкү учурларда сызыкча коюлат:

1) Ээ менен баяндоочтун милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор аткаrsa, экөөнүн ортосуна сызыкча коюлат. (Эгерде баяндоочко тиешелүү айкындооч мүчөлөрү болсо, сызыкча ошол айкындооч мүчөлөрдөн мурда коюлат): Советтик Армия – тынчтыктын жана достуктун армиясы («КП»). Эл мугалими – советтик жаштардын ишенимдүү тарбиячысы («СК»).

2) Энин милдетин шилтеме ат атоочтор аткарып, баяндоочу атооч жөндөмөдөгү зат атоочтордон болсо, сызыкча коюлат: Ал – Шамбеттин ээри (Т.С.). Бул – Мурат жетим (К.Б.). Ал – сугаттын устасы (Ч.А.).

3) Энин милдетин заттык маанидеги атоочтук аткарып, баяндоочу атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон болсо, ээ менен баяндоочтун арасына сызыкча коюлат: Алтын билим өнөрдүн, Сүтүн берген – мугалим. Аябастан эмгекке, Күчүн берген – мугалим (Ж.Б.). Эки сөздүн биринде айтканы – Ажар (К.Б.). Чабан мал четинде жүрсө да, окуганы – китеп, газета-журналдар, укканы – радио («СК»).

4) Ээ менен баяндоочтун биринин милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атооч, экинчисиникин кыймыл атооч аткаrsa, баш мүчөлөрдүн арасына сызыкча коюлат: Мекенди коргоо – ыйык милдет («СК»). Сапат үчүн күрөшүчү – башкы милдет («СК»). Ар бир советтик адамдын ыйык милдети – Ата мекенди коргоо («СК»). Максатыбыз – элди маданияттуу тейлөө («ЛЖ»).

Эгерде атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон же кыймыл атоочтон болгон баяндоочтун алдына бул, ал, ошол деген сөздөр кошулуп айтылса, сызыкча бул сөздөрдүн алды жагына коюлат: Бирдиктүчлүк – бул жашоо, бирдиктүчлүк – бул күч, бирдиктүчлүк – бул жеңиш («СК»). Келген каттарды окуп бериш жана жооп жазыш – ал менин милдетим (Ч.А.). Бизге эркиндик, таалай берген – ошол Октябрь (К.Б.).

5) Ээ да, баяндооч да эсептик сан атоочтон болсо, же баяндоочтун милдетин абстракттуу маанидеги сан атооч аткаrsa, баш мүчөлөрдүн арасына сызыкча коюлат: Беш жерде беш – жыйырма беш. Эки он –

жыйырма. Он алтынын *жартысы* – *сегиз*.

б) Баяндоочтун милдетин заттык маанидеги сын атоочтор аткарса да, баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкча коюлат: Салыйдын *көйнөгү* – *кызылы*. Осмондун *пальтосу* – *карасы*.

Эгерде зат атоочтон турган баяндоочко жардамчы сөз айкашып айтылса, же жак, суроо, күдүк уланды жалганып келсе, баш мүчөлөрдүн арасына сызыкча коюлбайт. Себеби мындай учурда атоочтук баяндооч толук баяндоочтук белгиге ээ болуп, ээ менен тыгыз байланышып келет. Экинчи жагынан, ээ менен баяндоочтун ортосундагы тынымдын (пауза) чеги өзгөрүлүп, баш мүчөлөрдүн арасына сызыкча коюунун зарылчылыгы жок болуп калат. Мисалы: *Шарше студентпи? Жайылып жүргөн мал го?..*

АЙКЫНDOOЧ МҮЧӨЛӨР

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү (ээ, баяндооч) өз ара предикативдик катышта келип, сүйлөмдүн негизин, сүйлөмдү уюштуруучу борборду түзөөрү белгилүү. Ошондуктан көпчүлүк сүйлөмдөр ээ менен баяндоочтон туруп эле, сүйлөмдүк касиетке жетишип, бүткөн бир ойду түшүндүрө алат: Жапар кубанды (К.Б.). Сен кечикпе (А.Т.).

Сүйлөм бул өңдүү жөнөкөй ойлорду гана эмес, чындыкта болгон окуянын ар түрдүү кырдаалын, көп кырдуу белгилерин кошо чагылдырган татаалдашкан ойду да кеңири туюндурат. Мындай учурда сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн алдына, айтылуучу ойдун максатына ылайык, ар түрдүү сөздөр кошулуп айтылат. Алар мааниси жана грамматикалык жактан ээ, баяндооч менен байланышып келип, алардын ар түрдүү белгисин баяндайт; баш мүчөлөр менен бирдикте туруп, грамматикалык жагынан уюшулган, бүткөн бир ойду туюндурган сүйлөмдү түзүшөт. Мисалы: Оңтойсуздана калган *Самтыр* жылмая *сурады* (Т.С.). Мында «оңтойсуздана калган» деген атоочтук «Самтыр» деген сүйлөмдүн ээси менен байланышта айтылып, анын ошол учурдагы абалын көрсөтсө, «жылмая» деген чакчыл да баяндооч менен байланышып, ал билдирген аракеттин кандай абалда аткарылгандыгын көрсөтүп турат. Натыйжада баш мүчөлөрдөн тышкары алардын маанисин айкындап турган башка да мүчөлөрү бар жайылма сүйлөм уюшулган.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ар кандай белгилерин аныктап, толуктап, тактап, бышыктап турган сүйлөм мүчөлөрү *айкындооч мүчөлөр* деп аталат. Мисалы: *Күжүрмөн малчылар* кайраттуулук

менен *эмгектеништи*. Бул сүйлөмдөгү «күжүрмөн» деген сөз «малчылар» деген ээнин сыпатын, «кайраттуулук менен» деген сөз «эмгектеништи» деген баяндоочтун сыпатын көрсөтүп, айкындап турат.

Айкындооч мүчөлөр сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн айкындоо менен бирге, айкындоочтордун өзүлөрүнүн маанисин да аныктап, толуктап турган айкындооч мүчөлөрү боло берет. Мисалы: *Биздин* чарбанын **малчылары** *асыл тукум* уйларды *кыштан* чыгашасыз асырашты. Бул сүйлөмдө «биздин» деген аныктооч «чарбанын» деген аныктоочту, «асыл тукум» деген аныктооч «уйларды» деген толуктоочту, «кыштан» деген толуктооч «чыгашасыз» деген бышыктоочту айкындап турушат. Ушинтип сүйлөмдүн ээ, баяндоочунун айланасында бири-бири менен өз ара байланышып келген бир нече айкындооч мүчөлөрдүн болушу мүмкүн.

Айкындооч мүчөлөр кайсы сөз түркүмүндөгү сөздөр менен байланышып тургандыгына, грамматикалык формасына жана туюндурган маанисине карай аныктооч, толуктооч, бышыктооч болуп үч түргө бөлүнөт.

АНЫКTOOЧ

Зат атоочтон же заттык маанидеги башка сөздөрдөн турган сүйлөм мүчөсү менен байланышып, ал сөз билдирген заттын ар түрдүү белгисин, сапатын, санын, касиетин, мүнөзүн же бир жакка таандык экендигин билдирүүчү айкындооч мүчө *аныктооч* деп аталат.

Аныктоочтор зат атооч, ат атооч жана затташып кеткен сын атооч, сан атоочтон турган сүйлөмдүн ар кандай мүчөсүн (ээ, аныктооч, толуктооч, бышыктооч, баяндоочту) аныктап келе берет. Аныкталып турган сөз менен дайыма ыкташуу жана таандык байланыш жолу менен байланышып, *кандай? кайсы? канча? нече? канчанчы? неченчи? кимдин? эмненин?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Аныктоочтун милдетин жөнөкөй сөздөр, айрым учурларда татаал сөздөр, ошондой эле бир нече сөздүн тизмегинен уюшулган синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары да аткарат. Ушуга карай аныктоочтор грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй аныктоочтор жана тутумдаш аныктоочтор болуп бөлүнөт.

ЖӨНӨКӨЙ АНЫКТООЧ

Сүйлөм тутумунда аныктоочтун милдетин жөнөкөй сөздөр же лексикалык бир маанини билдирген татаал сөздөр аткаарса, түзүлүшү боюнча **жөнөкөй аныктооч** деп аталат. Мисалы: Аял, эркектин *назик* үнү кубулжуду (К.Ж.). *Карагай-Булактын* суусу таза. Шаардын ичи да, сырты да *көк-жашыл* өсүмдүктөр (К.Б.).

Жөнөкөй аныктоочтун милдетин төмөнкү сөз түркүмдөрү аткаарат:

1. Сапаттык сын атоочтор аткаарат. Аныкталып турган сөзү менен ыкташып байланышат да, өзүлөрүнүн лексикалык маанисине карай:

1) Аныкталып турган заттын өңү-түсүн, сапатын, кулк-мүнөзүн билдирет: *ак* булут, *кызыл* галстук, *кызгылтым* нур; *жакшы* адам, *эски* чапан, *шайыр* бала, *жоош* киши ж.б. Ээгинде *аппак* сакалы бар (К.Б.). Мамасабир *шайыр* жигит эле (К.Ж.). Аялдын *назик* үнү кубулжуду (К.Ж.). Парктын *кооз* аллеясы бар (К.Б.). *Жаңы* техника – шахтерлордун таалайы (С.Сас.).

2) Заттын формасын, салмагын, көлөмдүк, тыгыздык сапатын билдирет: *тоголок* таш, *сүйрү* коон, *чоң* үй, *тар* комната, *терең* көл; *оор* жүк, *жеңил* таңылчак, *коюу* туман, *жумшак* жер ж.б. *Бийик* тоону жанынан көр, башына чыкпа (макал). Үйдүн моруна *суюк* түтүн бургул чыгып жатат (А.Т.). Сизде *чоң* байлык бар (К.Б.). Ээгинде *кичине* жарасы бар (К.Ж.).

3) Заттын даамын, температуралык сапатын, адамдын жаш өзгөчөлүгүн билдирет: *ачуу* алма, *таттуу* өрүк, *кычкыл* чие; *ысык* суу, *муздак* шамал, *жылуу* үй, *салкын* жел; *кары* киши, *жаш* бала. *Кары* жумушчунун иреңи суз (Т.С.). *Жаш* келин токсон толгонуп, чыдабай баратат (Т.С.). Бир ичим *муздак* суу көзүнөн учту (К.Б.). Бир кесе *ачкыл* айранды тынбай тартып жиберди (Ч.А.).

4) Сапаттык сындын салыштырма, күчөтмө даражалары аткаарып, заттын сапатынын, ар кандай белгисинин ортороок, же болбосо эң жогорку, же төмөнкү даражада экендигин билдирет: *чоңураак* үй, *катуураак* жыгач, *таттуураак* алма; *таптаза* үй, *кипкичине* топчу, *кыпкызыл* галстук. Анархан Камилжан деген байдын *жаманыраак* үйүндө турган (К.Ж.). Кичинелерин бооруна алып эркелетип, *чоңураак* Марияга иш үйрөтөт (Т.С.). Алар *жапжашыл* шиберде көпкө отурушту («Кырг. аял.»), Бирок мен *оолукмараак* кишимин (А.Уб.).

2. Катыштык сындар аткаарып, алар да ар түрдүү маанини туюндурат:

1) Аныкталып турган заттын

кандайдыр бир белгиге ээ экендигин же ээ эместигин билгизет: *малдуу* чарба, *балалуу* үй-бүлө; *суусуз* жер, *тузсуз* тамак. Советтик бийлик *бактылуу* турмушка кеңири жол ачты («Кырг. аял.»). Үйдүн ичин *шаттуу* күлкү көтөрдү (К.Бек.). Мен *ишеничсиз* киши болдум (К.Ж.). Аны *ырайымсыз* коркунуч курчап келаткансыды («Кырг. аял.»).

2) Аныкталгычтын бир жерге (орунга, мейкиндикке) тиешелүүлүгүн, белгилүү бир мезгилге карата болгон катышын билдирет: *шаардык* киши, *айылдык* бала, *оштук* пахтачылар; *бүгүнкү* киши, *түнкү* жел, *кечээки* адам, *кышкы* суук, *эртеңки* жумуш. Анын *айылдык* киши экендиги билинип турат («Кырг. аял.»). Анын маңдайында *шаардык* казарма турат (М.Аб.). Ал табылбаса, *өмүрлүк* шорондечи (Н.Б.). Кербенчилер *айчалык* жолго чыгышты (К.Ж.).

3) *-лык* формасындагы катыштык сындар аныктоочтук милдетти аткаарганда, аныкталгыч билдирген белгинин кимге мүнөздүүлүгүн көрсөтөт: *аталык* камкордук, *энелик* мээрим. Салый ал чүрпөдөн *энелик* мээримин аябады («КМ»).

Аныкталгыч билдирген заттан эмне даярдалаарын билдирет: *костюмдук* материал, *көйнөктүк* жибек. Магазинден *пальтолук* материал сатып алдым.

Аныкталгычтын кандай кесипчиликке үйрөтүүгө багытталгандыгын билдирет: А сен *механизаторлук* кружокко катышпай качып кетесиң (С.Ө.). Султан *шофёрдук* курсту окуп жатат.

4) *-дай* формасындагы катыштык сындан турган аныктооч аныкталып турган заттын белгисин экинчи бир зат менен салыштырып, окшоштуруп көрсөтөт: *тоодой* толкун, *үйдөй* таш, *темирдей* тартип ж.б. Асман *күзгүдөй* тунук (К.Бект.). Ал күлгөндө *куручтөй* тиштери жаркырай түштү (К.Ж.). Ал ышкырыгыңдан *бармактай* короолу да чочубайт (К.Ж.).

5) *-лаш* формасындагы сын атоочтук аныктооч аныкталгыч билдирген заттын пикири, ою бирдей, окшош экендигин, туугандык, орундук катышын билдирет: *тилектеш* туугандар, *пикирлеш* жолдошум; *жатындаш* иниси; *айылдаш* киши, *жердеш* бала, *классташ* бала, *курташ* студент. *Айылдаш* жолдоштору учурушканы келиптир. Ал *классташ* балдары менен эскурсияга кетти.

6) Аныкталгычтын ар кандай ишке шыктуулугун, жөндөмдүүлүгүн жана башка өзгөчөлүктөрүн билдирет: *суучул* бала, *ыйлаак* бала, *табышкер* киши, *илимпоз* кыз, *өнөрпоз* бала, *ишмер* адам, *жароокер* бала,

алгыр бүркүт, *сүзөнөөк* уй, *цркүчөөк* ат, *ойчул* акын, *берерман* бала, *чайкор* абышка. Ормуш – *сөзмөр* киши. Окуучуларга сууда сүзүүнү *суучул* балдар үйрөтүштү.

7) *-чан* формасындагы катыштык сын аныктоочтук милдетти аткарганда, аныкталгычтын сырткы көрүнүшүн, ага мүнөздүү болгон кандайдыр бир ички белгисин туюндурат: *мылтыкчан* киши, *кылыччан* кавалерист, *найзачан* баатыр, *өтүкчөн* киши, *топучан* бала, *көйнөкчөн* адам, *атчан* киши, *суукчан* киши, *оорукчан* бала. Бир оокумда белестен *атчан* кишилер көрүндү (Т.С.). Күүгүмдө үйгө бир *мылтыкчан* адам кирип келди («ЖЛ»).

8) Элес тууранды жана табыш тууранды сөздөрдөн жасалган сын атоочтор аныктооч болуп келсе, аныкталгычтын сырткы көрүнүшүнө байланыштуу ар түрдүү белгини жана табыш жагынан болгон белгисин билдирет: *далдагай* киши, *алагай* көз, *коңкогой* мурун, *жылтылдак* материал; *чыйылдак* Жаманкул, *шылдырак* оюнчук, *калдырак* кагаз.

1. Атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор аныктоочтук милдетти аткарат, аныкталгычы менен ыкташып байланышат. Негизинен төмөнкүдөй маанилерди берет:

1) Аныкталгычтын эмнеден, кандай заттан жасалгандыгын билдирет: *алтын* саат, *күмүш* кашык, *темир* меш, *жибек* көйнөк, *суусар* тебетей, *түлкү* ичик, *кайыш* кур. Бурчта жалгыз *жыгач* кровать турат (К.Б.). Келиндин эки билегине тең жазылыгы эки эличелик *күмүш* билерик салынган (К.Осм.). Тойчубек *трайке* кемселдин *даки* кур менен курчанды (Ч.А.).

2) Кесиптик белгисин, кылган ишин билдирет: *комбайнер* Салый, *жумушчу* Зуура, *студент* Абыл, *сүрөтчү* Капар, *жазуучу* Бейше. *Мергенчи* кыздын жүрөгү алып уча баштады («Кырг. аял.»). *Таразачы* абышка колуна узун илмек темирди алды (К.Б.). *Койчу* жигит баккан малын айдап жөнөдү (К.Б.).

3) Затты жыныстык жагынан аныктайт: *кыз* бала, *уул* бала, *аял* киши, *эркек* киши, *ургаачы* кой. *Кыз* бала боорукер келет экен (К.Б.).

4) Аныкталуучу заттын наамын, даражасын, улутун көрсөтүп аныктайт: *профессор* Султанов, *доцент* Алиев, *лейтенант* Жапар. Шаардан чакырылгандардан эми *академик* Сулайманованы келет деп жатышкан экен (Ч.А.). Алардын арасында бир *казак* кыз, эки *кыргыз* кыз бар экен.

5) Аныкталгычты жолдоштук, туугандык белгиси боюнча аныктайт: *карындашым* Сулай, *иним* Керим, *кызым* Зуура. *Энеси*

Салый фермада иштейт. *Атасы* Петр – райондо зоотехник (С.ө.).

2. Атооч жөндөмөдөгү сан атоочтор аткарат; аныкталуучу заттын сан жагынан болгон белгисин билдирет: Арадан *эки* ай өттү (Ч.А.). *Сени* мен *отуздагы* жигитке береминби (Ш.Б.). Зарлык *онунчу* класста окуйт. *Отуздай* солдат туткундарды айдап келишти (К.Ж.).

3. Шилтеме, айрым жалпылама ат атоочтор атооч жөндөмөдө туруп, жөнөкөй аныктоочтук милдетти аткарат: Көпчүлүгү *ошол* кыштактагы айнек заводунда иштешээр эле (К.Б.). Мен *ушул* жерден туткун болдум эле (А.Т.). Тиги келин эмнең? (К.Ж.). Колумдан *баардык* иш келет (К.Б.). *Андай* мугалимди ким жаман көрсүн? (К.Б.). Эң акыркы номерде *бүткүл* катышуучулар хор айтышты (Т.С.).

4. Сурама ат атоочтордун ичинен *нече*, *канча*, *канчанчы*, *неченчи*, *кайсы*, *кандай*, *кайдагы*, *качанкы* дегендер атооч жөндөмөдө туруп, жөнөкөй аныктоочтун милдетин аткарат: – Балам, айылда *кандай* жаңылыктар бар? (К.Б.). Пленумдун материалдары боюнча *канча* лекция окулду? Уулуң *канчанчы* класста окуйт? Сен *кайдагы* кишини ээрчитип келгенсиң? *Качанкы* окуяны сүйлөшүп олтурасыңар?

5. Этиштин өзгөчө бир түрү болгон атоочтуктар, кыймыл атоочтор да атооч жөндөмөдө келип, жөнөкөй аныктоочтун милдетин аткарат, заттын кыймылдык белгисин билдирет. Мисалы: *Жайкалган* эгин, *буралган* чөп жок (А.Т.). *Уккан* кулакка жазык жок (макал). Биздин эмдиги *жүрөөр* жолубуздун оңу да ушул тарап (Т.С.). Бизге *келүүчү* делегацияны жакшылап тосуп алышыбыз керек. *Өлөр* эчки койчунун таягына сөйкөнөт. *өтпөс* өмүр, *сынбас* темир болбойт (макалдар).

6. Аз да болсо сан-өлчөм тактоочтор аткарып, затты сандык, өлчөмдүк белгиси боюнча аныктайт: Карачы, балдар *көп* жерди айдап коюшуптур (К.Б.). Эртең *азыраак* эт берип жиберейин (К.Ж.). Чарбабыз эгинден *мол* түшүм алды.

7. Аныктоочтун милдетин татаал сан атоочтор да аткарат, кээде ага сөз жасоочу *-гы* мүчөсү уланып келет; аныкталгычты сандык белгиси боюнча аныктайт: Жеңем сизден *жыйырма беш* жаш кичүү («Ала-Тоо»). Бул кишинин өзүн көргөнүбүзгө *он беш* күн болду (А.Т.). Ал *жыйырма биринчи* комнатада жашайт. Андан бери *беш-алты* күн өттү (К.Б.). Үстүбүздөгү жылы ар жүз тубар бээден *токсон жетиден* кулун алды («СК»).

8. Татаал сын атоочтор аткарат: Анын *көк ала* сакалынан мөлтүрөгөн тамчылар

куланып жатты (А.Т.). Шаардын ичи да, сырты да *көк жашыл* өсүмдүктөр (К.Б.). Айткулу *кызыл-тазыл* желек кармап, калың элге барып кошулду (К.Б.).

9. Уңгу түрдөгү татаал зат атоочтор аныкталгыч менен *ыкташып* байланышып, аныктоочтун милдетин аткарат: Кыргызстандын *өнөр жай* ишканалары жылдык планды ашыра орундатышты. Институт *айыл чарба* адистерин даярдайт. *Үгүт-насыят* иштери силерде начар экен, жолдош Хасанов (К.Б.).

10. Татаал формадагы аныктама, белгисиз, тангыч ат атоочтор аткарат: *Ар бир* мектепте өндүрүштүк окуу боюнча мастерская уюшулган («СК»). Арадан *бир канча* убакыт өттү (К.Б.). Ал заманда *кай бир* үйдүн казаны асылбай, түндүгү тартылбай калбадыбы? (К.Ж.). *Кандайдыр бир* табыш угулду. *Кээ бир* койчулар төлдү аз алышты. Айланада эч бир жан жок (Ч.А.).

11. Татаал атоочтук этиштер аткарып, аныкталгычты кыймылдык белгиси боюнча аныктайт: Тиги Сооронбайдын коюн *кайтанып жүргөн* жалгыз уулумдан сени жакшы көрөм (К.Ж.). Анын *жөнөп кетээр* убакыты да жетти. Отурган ордуна *црүлөп кетүүчү* кишилер да табылды (Н.Б.). *Ачыла элек* сандыкта *бычыла элек* кундуз бар (макал).

12) Татаал формадагы кыймыл атоочтор аткарат: Ар жагында аны жакшылап багып, жүнүн *кыркып ала берүү* жумушу калат (А.Уб.). Чарбада *оруу-жыйноо иши* кызуу башталып калган учур эле.

13) Кош айтылган тууранды жана элестүү сөздөр аткарып, аныкталгыч билдирген заттын табыштык белгисин, сырткы көрүнүш өзгөчөлүгүн көрсөтөт: *бака-шака* үн, *күңкүл-мыңкыл* сөздөр, *эрбең-сербең* караан ж.б. Адатта мындай жерде *уу-чуу*, *кобур-собур* сөздөр көп болот эмеспи (К.Б.).

1. Илик жөндөмөдөгү зат атоочтор жөнөкөй аныктоочтук милдетти аткарып, өзүнүн жана аныкталгычтын маанисине карай түрдүү маанини билдирет.

1) Илик жөндөмөдөгү аныктооч аныкталып турган заттын кимге, эмнеге таандык экендигин көрсөтөт: *Фермердин короо-жайы* менен таанышты. *Сенин Сабырбегиң* газеттен түшпөс болду го! (Ч.А.). *Бригаданын* алдыңкы *трактористи* ошол (Ч.А.).

2) Эгерде аныкталгыч туугандык маанидеги сөздөрдөн болсо, кандайдыр бир тууган-туушкандык, жолдоштук мамилени билдирет: Чоконун *келини* үнүн баспады (К.Ж.). Жанагы келген – *абысынымдын уулу* (К.Боб.). Керимдин *жолдошу* кечээ келиптир.

3) Илик жөндөмөдөгү сөз орундук маанини, андан кийинки аныкталгычы кесипчиликти билдирсе, аныкталып турган заттын кайсы жерде иштегенин билдирет: Быйыл айылыбыздын *агроному* кош айдоону эрте баштаттырды (К.Б.). Ферманын *учётчиги* малчыларга кетиптир. Тарбиячы мени мектептин директоруна ээрчитип кирди («ЖЛ»).

4) Илик жөндөмөдөгү сөз бүтүн нерсени, аныкталып турган зат ал бүтүндүн бир бөлүкчөсү экендигин билдирет: Ошол учурда автоматымдын *боосун* мойнумдан чыгарып алдым да, ыргып тура калдым (А.Т.). Ажырашаар дос *ээрдин кашын* сурайт (макал). Баланын жүрөгү *шуу* дей түштү (К.Б.). Асыл тукум койдун *жүңү* да асыл болот (А.Уб.).

5) Аныкталып турган заттын эмнеден жасалганын, тегин билдирет: Буудайдын *унунан* нан жасашты. Зыгырдын *майын* сатып келиптир.

6) Илик жөндөмөдөгү сөз орундук же мезгилдик мааниде болсо, аныкталгычтын кайсы территорияга, кайсы мезгилге тиешелүү экендигин билдирет: Бизди *Фрунзенин эмгекчилери* тосуп чыкты (К.Б.). *Бөксөнүн бөрүсү, адырдын түлкүсү* көрүнсө, ... (Т.С.). Быйыл *Оштун пахтачылары* зор жетишкендиктерге ээ болушту. *Майдын* кечки салкын *жели* сокту. *Кыштын суугу* күчөп турган кез эле. *Өзбекстандын эмгекчилери* да зор ийгиликтерге жетишти.

7) Илик жөндөмөдөгү сөз аныкталгыч билдирип турган сапаттын, касиеттин, ар түрдүү белгинин кимге, эмнеге тиешелүүлүгүн көрсөтөт. Мындай учурда аныкталуучу сыпаттык маанидеги сөздөрдөн болот: *Кыздын сулуулугу, суунун тазалыгы, жоокердин баатырлыгы. Издин зордугун* көргөндө Эшендин денеси дүрүлдөдү (Т.С.). Мейли, андан *кишинин сулуулугу* кемийт беле! (Ч.А.). *Күндүн ысыгы* ого бетер чекеден өттү (А.Т.). *Дүйнөнүн тазалыгына, адамдын тазалыгына* рахмат дедим (Ч.А.). Сулайман менен Чынгыс *аттын жакшысын* миништи (К.О.).

8) Аныкталгыч атоочтук, кыймыл атооч же этиштен жасалган зат атоочтон болсо, илик жөндөмөдөгү аныктооч ошол аныкталгыч билдирген аракеттин логикалык субъекти катары келет: *Жайдарынын тергени* эки жүз килого чейин жетти (К.Ж.). *Каныбектин* жарактуу *кирип келиши* күтүлбөгөн көрүнүш болду (К.Ж.). *Чоконун жүрүш-турушу* мурункудай эле (К.Ж.).

9) Аныктооч өзүнөн кийинки аныкталгыч туюндурган кыймыл-аракетке логикалык объект катары да келет. Мындай учурда аныкталгычы кыймыл атоочтордон

болот: Чогулушта *пландын орундалышы* (планды орундоо) талкууланды. Дыйкандар *түшүмдүн жогорулашы* (түшүмдү жогорулатуу) үчүн талыкпай эмгектенип жатышат.

10) Аныкталгыч билдирген заттын кандай уюмга тиешелүүлүгүн туюндурат: *ийримдин* мүчөсү, *профсоюздун* мүчөсү.

Айрым учурда илик жөндөмөнүн мүчөсү түшүп калып да айтыла берет. Эгерде аныкталып турган заттын кимге, эмнеге таандык экендигин так жана баса көрсөтүү керек болсо, илик жөндөмөдөгү сөз мүчөлүү айтылат: *мектептин* багы, *чарбанын* малы, *окуучунун* китеби.

Эгерде аныкталып турган заттын илик жөндөмөдөгү затка тиешелүүлүгү конкреттүү эмес, жалпы планда көрсөтүлсө мүчөсүз айтылат. Мисалы: *Булбул* үнү мурункудан алда канча жакындады (К.Ж.). *Эр* эмгегин жер жебейт. *Аргымак* мойнун ок кесет, *азамат* мойнун жок кесет (макалдар).

2. Илик жөндөмөдөгү ат атоочтор аткарат: Салам айтыш *сиздин* да милдет (А.Т.). *Сен ошолордун* бирөөсүң (К.Б.). *Алардын* репертуары бай («СК»). *Кимдин* бригадасы биринчиликти алды?

3. Субстантивдешкен (затташкан) жөнөкөй сын атоочтор, атоочтуктар, субстантивдешкен же абстрактуу маанидеги жөнөкөй сан атоочтор жана кыймыл атоочтор илик жөндөмөдө туруп, аныктоочтук милдетти аткарышат: *Жакшынын* шарапаты, *жамандын* кесепети тиет. *Ачуулуунун* алдына турба, атасына карабас (макалдар). *Алтынчынын* окуу китептерин сурады (Ш.Б.). *Жыйырманын* жартысы – он. Жол арбыган сайын *алтоонун* көңүлү көтөрүлүүдө (Т.С.). Он эки кабат үйлөрүн *көргөндүн* көөнү тойгондой (Тоголок Молдо). *Өлгөндүн* жазасы – көмгөн. *Алгандын* бергени бар (макалдар). Шаарга *баруунун* кереги жок эле. Ал мындан *кутулуунун* амалын таппады (К.Ж.).

Аныктоочтун милдетин ушуну менен бирге:

а) Илик жөндөмөдөгү татаал сөздөр аткарат. Маани жагынан негизинен аныкталуучу заттын кимге, эмнеге тиешелүү экендигин, орундук катышын, аныкталгычтын эмнеден жасалгандыгын, тегин ж.б. билдирет. Мисалы: *жолбашчынын* сөзү, *бала-чаканын* кийими, *Ысык-Көлдүн* алмасы, *Карагай-Булактын* суусу, *күнкарманын* майы ж.б. Кадимки *кара буудайдын* нанына желим кошулуп жасалган (К.Бект.);

б) Илик жөндөмөдөгү татаал ат атоочтор аткарат: *Кимдир бирөөнүн* карааны көрүндү. *Бир нерсенин* көлөкөсү түшүп турат. *Кээ*

бирөөнүн бети кызыл ала, өңдөрү купкуу (К.Ж.). *Биз эч кимдин* малын тартып алган жок элек (Т.С.);

в) Илик жөндөмөдөгү субстантивдешкен татаал сын атоочтор, атоочтуктар жана татаал сан атоочтор менен кыймыл атоочтор аткарат. Мисалы: *Улуу-кичүүнүн* сөзүн ук. *Келе жаткандардын* экөө мага тааныш. *Он экинин* жартысы – алты. Ат тээп өлгөн койдун өпкөсүн лабораторияга *алып баруунун* эмне зарылчылыгы бар? (А.Уб.). Ар бир карапайым жумушчуга *мамиле кылуунун* жолун билиш керек (К.Ж.).

ТУТУМДАШ АНЫКТООЧ

Толук маанилүү сөздөрдүн же толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн ажырагыс тизмектери аныктоочтун милдетин аткара, *тутумдаш аныктооч* деп аталат. Мисалы: *Кымча белдүз жаш* келин эшиктен самоор көтөрүп кирди (Т.С.). *Согуштан кийинки* жылдар бир топ түйшүктүү болду (Т.С.).

Тутумдаш аныктоочтор, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен түзүлөт:

1) Тутумдаш аныктоочтордун милдетин илик жөндөмөдөгү сөздөн кийин аягына жатыш жөндөмөнүн мүчөсү жана *-гы* курандысы жалганган жардамчы атоочтордун (үстү, башы, төбөсү, алды, арты, түбү ж.б.) айкашып айтылышы менен уюшулган сөз айкаштары аткарат. Аныкталуучу затты орундук белгиси боюнча аныктайт: *үйдүн алдындагы* бак, *шаардын четиндеги* үй, *дөңдүн үстүндөгү* айыл ж.б. Унтер – офицер баштаган бир тобу *карагайдын жанындагы* алачыкка келишти (К.Ж.). Каныбектер *дарыянын четиндеги* көчө менен бурулушту (К.Ж.). Ал *үйдүн ичиндеги* буюмдарга көз жүгүрттү.

2) Мезгилдик маанидеги сөздөрдөн кийин *алдындагы, башындагы, ортосундагы, ичиндеги* деген өңдүү жардамчы атоочтордун айкашып айтылышы менен түзүлгөн ажырагыс сөз айкаштары аткарат, аныкталгычты мезгилдик белгиси боюнча аныктайт: *январдын ортосундагы* суук, *февраль ичиндеги* окуя, *кыш ортосундагы* суук ж.б. Кечээ *түн ортосундагы* кыйкырыкты уктуңбу? *Таң алдындагы* салкын жел көңүлдү сергитти. *Жыл башындагы* окуяны унуттуңбу?

3) Куранды *-лык* мүчөсү жалганган мезгилдик маанидеги *күн, түн, саат, жыл, минут, секунд* сыяктуу зат атоочторго эсептик сандын айкалышып айтылышы менен уюшулган мезгилдик маанидеги ажырагыс сөз айкаштары аткарат: *бир*

секунддук иш, *эки сааттык* иш, *беш жылдык* план ж.б. *Жети күндүк* жашым бар (фольк.). Сибирдеги *сегиз жылдык* өмүрү эсине түштү (К.Ж.). Алар *бир айлык* экспедицияга кетишкен. Бригадабызда *бир жумалык* иш калды. Мындай түзүлүштөгү ажырагыс сөз айкаштарынын айрымдары *-лык* мүчөсү уланбай туруп эле, тутумдаш аныктооч боло алат: *үч саат* убакыт керек, *төрт минут* убакыт берилди.

4) Аягына *-гы*, *-кы* мүчөсү жалганган татаал тактоочтор, жылды, числону билдирүүчү ажырагыс сөз айкаштары аткарып, аныкталгычты мезгилдик белгиси боюнча аныктайт: *1905-жылкы* көтөрүлүш, *5-майдагы* окуя, *эртең мененки* суук. *1917-жылкы* революция падышаны тактан кулатты (К.Мал.). *Мурдагы күнкү* өрттүн айыптуусу табылды... (М.Абд.).

Бир катар тутумдаш аныктоочтор аныкталгычты өлчөмдүк белгиси боюнча аныктайт. Андай аныктоочтор:

5) Өлчөм, көлөм маанисиндеги сөздөргө сан атоочтун айкашып айтылышы менен уюшулат: *бир стакан* суу, *бир чанач* кымыз, *эки метр* кездеме, *бир кашык* май, *бир байлам* жоолук, *эки гектар* жер, *беш короо* кой, *бир кап* буудай, *эки километр* жер, *бир кайнатым* чай, *бир ууртам* суу, *бир татым* туз, *эки үзүм* нан, *бир асым* эт. Кантейин колумдан келсе, энемдин бир тамчы жашын жерге тамызаар белем! (К.Ж.) Өткөн жылы чарба *1300 гектар* аянтка пахта өстүрмөк («СК»). Алар *25 чакырым* жолду жөө басып баруулары тийиш (М.Аб.). *Бир чака* сүткө бир чака суу кошобуз (М.Эл.). Салый *бир короо* козу багат. Яшанын алдына *чоң кесим* нан койду (К.Ж.).

6) Эсептик сан менен *сом*, *тыйын* деген сөздөрдүн айкашынан уюшулган ажырагыс сөз айкаштары да өлчөм маанисиндеги тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарат: Энесине *он беш сом* акча бердим (К.Ж.). *Эки жүз сом* каражат менен Лизага карай жөнөдүм (К.Ж.). Пейли бузулган соодагер *элүү тыйын* пайда үчүн жанын сабап иштейт эмеспи. (К.Ж.).

7) Тутумдаш аныктоочтор салмактык маанидеги (*тонна*, *центнер*, *килограмм*, *пуд* ж.б.) сөздөргө эсептик сандын айкашып келиши менен түзүлөт; аныкталгычты салмактык белгисине карай аныктайт: Кыштан чыгыш үчүн дагы *токсон тонна* чөп керек («СК»). *Бир гектар* жердин жүгөрүсүнөн *жети жүз центнер* силос алууга болот (А.Уб.). Бир коюңуз бир жылда *төрт килодон* жүн бере алаар бекен? (А.Уб.) *Бир кадак* кумдан чыккан алтын – ушул (К.Ж.).

8) «*Чакты*», «*ашык*», «*ашуун*», «*чамалуу*», «*жакын*» деген сөздөрдүн кошулуп айтылышы менен түзүлгөн чамалама сандар да тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарат: Койлорду *он чакты* карышкыр туш-туштан тосмолоп алыптыр. Өткөн жылы гана *үч миңден ашуун* трактор сатып алды. («СК»). Белден аша берээрде *жыйырмага жакын* элик жолукту.

9) Тутумдаш аныктоочтор *жашар*, *жаштагы* деген сөздөргө эсептик сандын айкашып айтылышы менен түзүлөт, аныкталгычты жаш өзгөчөлүгүнө карай аныктайт: *Сегиз жаштагы* кыз, *беш жашар* бала. Тилектин *он төрт жашар* иниси чөкө таандардын келишин аңдып турат (С.ө.).

10) *Эң*, *өтө*, *абдан*, *чымкый* деген жардамчы сөздөрдүн жардамы менен уюшулган күчөтмө даражадагы сындар аткарат: Анда *абдан кызыктуу* нерселер бар (Ч.А.). *Чымкый кызыл* материалга лозунг жаздырды.

11) Күчөтүү маанисиндеги ажырагыс сөз айкаштары аткарат: *кебезден жумшак* эти, *айдан да жарык* нур, *чоктон да кызыл* бет, *тоодон да чоң* толкун ж.б.

12) *-дай*, *-гы*, *-лык* курандылары жалганып, сындык мааниге өткөн татаал сөздөр аткарат. Мисалы: *Сары-Челектей* жер жок; *атан төөдөй* киши, *бет аарчыдай* чүпүрөк, *Кең-Суудагы* иним, *ташкөмүрлүк* шахтер, *жаңыноокаттык* тамекичилер; «*Сайлык*» чарбасындагы үйлөр, *Шопоков көчөсүндөгү* мектеп, «*Эл агартуу*» журналындагы макала.

13) Тутумдаш аныктооч катыштык сын атоочтун алдына ар түрдүү маанидеги жай сындын айкашып айтылышы менен да түзүлөт. Мисалы: *кара тондуу* чал, *күрөң пальтоочон* жигит, *кызыл жоолукчан* келин, *узун бойлуу* киши ж.б. Кабинетке *узун бойлуу* жигит кирип келди. *Уяң жүндүзү* бир кой жыл сайын 204 сом киреше бергенде, *кылчык жүндүзү* бир кой 2 сом киреше берет экен (А.Уб.).

14) Уңгу түрдөгү зат атоочко түрдүү маанидеги сын атоочтордун кошулуп айтылышы менен да тутумдаш аныктооч уюшулат: *көгала сакал* киши, *ак сакал* чал, *кара мурут жигит*, *көк чыт* көйнөк, *кызыл тубар* жоолук, *ак жибек* көйнөк, *асыл тукум* кой ж.б. Ал *ак көңүл* адам көрүнөт (К.Б.). Бири – *кер мурут* жигит, бири – жаңыдан багы ачыла баштаган койчу (Т.С.) Анын *ак чач* апасы менен карындашы эртеден кечке жанында (М.Аб.). Кайраттуу, *эр жүрөк* адам (К.Б.).

15) Эгерде аныктоочтук милдеттеги биринчи сөз аныкталып турган зат атооч менен түздөн-түз байланышпай, өзүнөн

кийинки экинчи аныктоочтун ар түрдүү белгисин көрсөтүп, ошону менен бирдикте туруп кийинки аныкталгычты айкындаса да, тутумдаш аныктооч уюшулат. Мисалы: *Үлбөрүңкү жеңил* булуттар чыбырчыбырдагы жатагына козголо баштады (Ч.А.). Анын *кундуздай капкара* чачы агарып кетиптир (М.Бай.). *Жаздын алгачкы мээлүүн* күндөрүнүн бири эле (А.Уб.).

Мында биринчи сүйлөмдөгү «үлбөрүңкү» деген аныктооч «булуттар» деген аныкталгыч менен түздөн-түз байланышкан жок, өзүнөн кийин «жеңил» деген экинчи аныктооч менен байланышып, аны менен бирдикте келип, аныкталгычтын ар түрдүү белгисин көрсөтүп турушат. Кийинки мисалдарда да ушундай.

16) Тутумунда атоочтук этиш бар синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары аткарат: *Эрте тууган* эки ую сүтгү арбын берүүчү эле (А.Уб.). *Жеңишбектин ыргактуу үнүн жумшак жорткон* жел ага серпти (С.Ө.). *Керим деген* байдын дүкөнүн билесиң го? (К.Ж.) *Темир деген* баатыр он сегиз басмачынын колуна аман кутулуптур (Т.С.). Анын *тойдум* деген сөзүн эч ким уга элек (А.Уб.).

17) Тутумунда кыймыл атоочтор бар синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары да аткарат: Ошого чейин биз уйларды *орсок сааш* тартибин колдонууга өтө турушубуз керек (А.Уб.). Ошондо *саан сааш* жумушу эки эсе жеңилдейт (А.Уб.).

18) Таандык байланыш жолу менен уюшулган айрым синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары аткарат. Алар өз компоненттеринин маанисине ылайык аныкталгычты туугандык, жолдоштук белгиси боюнча аныктайт, же анын кесибин, иштеген ишин, жаш өзгөчөлүгүн билдирет. Мисалы: – О, журт! *Орунбайдын униси* Мамажан он жылга кесилиптир... (К.Ж.) *Каныбектин досу* Адыл экенин Анархан эми анык билди (К.Ж.). *Жалалабаддын пахтачылары* жигердүүлүк менен эмгектенүүдө («СК».) *Атамекендик согуштун* инвалиддери үчүн зор кам көрүлүүдө («СК».) *Мектептин директору* Сариев өндүрүш бригадаларынын ишин жакшы жолго койду. *Ферма башчысы* Курмандын Акбарга жакындап кетиши да ага көп жага бербейт (А.Уб.). *Балдарынын кенжеси* быйыл армияга кеткен.

19) Ажырагыс сөз айкаштарына кирген татаал аттар аткарат, затты ар түрдүү наамына карай аныктайт: *Социалисттик Эмгектин Баатыры* Акматов быйыл да зор ийгиликтерге жетишти. Чогулушта *тарых илимдеринин кандидаты* Султанкулов доклад жасады. *Кыргыз республикасынын эл жазуучусу* Т.Сыдыкбеков көп сандаган

чыгармаларды жаратты.

20) Аягына *-гы, -кы*, формасы жалганган *мурун, кийин, илгери, чейин, бери, ары, жөнүндө, сыяктуу, өңдүц деген жандоочтор* («сыяктуу», «өңдүц» жандоочунан кийин *-гы* мүчөсү уланбайт) өзүнүн алдындагы байланышкан сөзү менен бирдикте туруп, тутумдаш аныктооч болот; аныкталгычты мезгилдик, мейкиндик белгисине карай аныктайт: *революциядан мурунку* окуя, *согуштан кийинки* мезгил, *түшкө чейинки* иш, *саат бешке чейинки* жумуш, *кечээтен берки* сөз, *Токмоктон берки* жол, *мындан аркы* ишим; *эмгек жөнүндөгү* ыр, *тынчтык жөнүндөгү* декларация (кийинки экөө аныкталуучу заттын ички мазмунун ачып көрсөттү). *Бул сыяктуу* ойлордон Дарыяхан да качык эмес эле (К.Ж.) (салыштыруу, окшоштуруу маанисинде аныктап турат).

21) Бир канча сөздүн синтаксистик жагынан өз ара ажырагыс болуп тутумдашып кетишинен түзүлгөн сөз түркүмдөрү да тутумдаш аныктооч болуп келет. Андай сөз түркүмдөрүнүн аяккы компоненти атоочтуктардан, айрым сын атооч, тактоочтордон болот. Бул өңдүү сөз тизмегинин тутумундагы сөздөр бири-бири менен өтө тыгыз байланышып тургандыктан, бирдиктүү түрдө туруп, *кандай? кайсы?* деген бир суроого жооп берип, тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарат. (Мындай сөз түркүмдөрүнүн түзүлүшү жөнүндө ... бетти караңыз).

а) *Үңц каргылдана калган* Карбос ата белин түзөп какай калат (С.Ө.). *Ак жүзү аптапка тамылжып турган* жигит чечкиндүү сүйлөдү (Т.С.). *Кочкор болоор* козунун маңдай жагы дөң болот (макал). *Үй-жайы* жок мусаапыр кимге керек эле? (Ч.А.). *Ашы бар* аяктан аттаба (макал). *Адеби жок* жигит *жүгөнү жок* атка окшойт (макал). *Иши кыйшык* кишинин күнү кетээр артына (макал).

б) *Үч күңү катары менен төккөн* кара нөшөр бүгүн таңга маал басылды (С.Ө.). *Баласын көтөргөн* Сейде эшиктин жанына жакындап калган (Ч.А.). *Энесинин сырын жакшы билген* Абыл сөздү узартып отурган жок (С.Ө.).

в) Кээде бул өңдүү сөз түркүмдөрү субстантивдешип заттык мааниге өтөт; мындай учурда алар илик жөндөмөдө айтылып, тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарат: *Колу кыймылдабагандын* оозу кыймылдабайт. *Иши оңолоордун* ити чөп жейт. *Униси* бардын ырысы бар. *Акылы жоктун* азабы көп (макалдар).

24. Тутумдаш аныктоочтун милдетин туруктуу фразеологиялык айкаштар да аткарат: Алар *ичинен таруу айланбаган*

кара ниеттер (М.Аб.). Биз билгенден аларда *колунан көөрү төгүлгөн* уста дале жок (К.Осм.). Көчөдө *көзгө сайса көрүңүс* караңгылык (К.Бек.). *Битин сыгып, канын жалаган* байлар, зили түрү жарыбайт го... (К.Ж.). *Чекем жылый турган* жер көрүнбөйт (М.Э.).

ЖАНДАМА МҮЧӨ

Жандама мүчө аныктоочтун өзгөчө бир түрү. Ал дайыма аныкталгычтан кийин келип, анын заттык белгисин кээде айрым сыпаттык белгисин аныктап турат, экинчи жагынан, ага жаңы кошумча ат (атоо) да берет. Мисалы: Ормуш *жылкычы* баалуу сыйлык менен сыйланды. Бул Тукубай *баатыр* окуган мектеп («ЖЛ»).

Мында биринчи сүйлөмдөгү «жылкычы» деген жандама мүчө (аныктооч) «Ормуш» деген аныкталгычтан кийин келип, *кайсы?* деген суроого жооп берип, анын заттык белгисин көрсөтүп турат. Экинчи сүйлөмдөгү «баатыр» деген жөлөкчү дагы *кайсы?* деген суроого жооп берип, алдындагы «Тукубай» деген аныкталгычтын сыпаттык белгисин аныктап турат. Ушуну менен бирге, бул жандама мүчөлөр өзүнүн алдындагы аныкталгычка кошумча ат (атоо) да берип турат: *Ормуш жылкычы, Тукубай баатыр.*

Аныкталгычтан кийин келип, анын заттык белгисин, кээде сыпаттык белгисин көрсөтүү менен, ага кошумча ат (атоо) да берип турган сүйлөм мүчөсү *жандама мүчө* деп аталат.

Жандама мүчөлөр кадимки аныктоочтон айырмаланып:

1) Ар дайым аныкталгычтан кийин келет. Аныкталгычтан кийин келип, аны менен жанаша айтылгандыктан «жандама мүчө» деген термин менен аталат;

2) Анын милдетин дайыма зат атоочтор, кээде сыпаттык маанидеги сөздөр аткарат;

3) Кадимки аныктоочтор болсо, өзүнөн кийинки аныкталгычтын ар түрдүү белгисин көрсөтөт да, аныкталгычы сүйлөмдө өзүнчө мүчөлүк милдетти аткарат: Пионерлер *жашыл чөпкө* оонашты. Мында «жашыл» деген аныктооч өзүнөн кийинки аныкталгычтын өңүн көрсөтүп турат, «чөпкө» деген аныкталгычы болсо, толуктоочтук милдетти аткарып турат.

Ал эми *жандама мүчөлөр*, бир жагынан, өзүнүн алдындагы аныкталгычтын заттык белгисин көрсөтүп, аныктап турса, экинчи жагынан, аны менен ажырагыс бирдикте туруп, сүйлөмдүн ар кандай тутумдаш мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Мен Зуура жеңемди* Фрунзеге жөнөтүп келдим. Мында

«жеңе» деген жандама мүчө алдындагы аныкталгычты туугандык белгиси боюнча аныктап турат, экинчи жагынан, ошол аныкталгычы менен бирдикте келип, *тутумдаш толуктоочтун* милдетин аткарып турат (– *Кимди* Фрунзеге жөнөтүп келдиң? – *Зуура жеңемди* – тутумдаш толуктооч.)

Жандама мүчөлөр аныкталгычтан кийин жанаша айтылып, анын заттык, кээде сыпаттык белгисин көрсөтүп аныктайт. Аныкталуучу сөзү көбүнчө адам аттарынан болот да, аны аныктай турган жандама мүчө *карыя, байбиче, жеңе, эже, аке, байке, ата, апа, эне, агай, келин, баатыр, тентек, сулуу, аксакал, уста, жылкычы, бригадир, мугалим, өтүкчү* деген ж.б. сыяктуу сөздөрдөн болот.

Мисалы: *Асан башкарма* акырдагы чөп жеп турган атынын жанына барды (К.Д.). *Камка картаң* чынысын дасторконго койду (Т.С.). Бир аздан кийин *Чаргын байкем, Акия жеңемдер* келишет (Т.С.).

Бул сүйлөмдөгү *башкарма, картаң, байкем, жеңемдер* деген сөздөр өзүлөрүнүн алдындагы *Асан, Камка, Чаргын, Акия* деген аныкталгычтарды жандай айтылып, алардын кызмат абалын, сыпаттык белгисин, туугандык катышын билдирип турушат.

Жандама мүчөлөр, жогоруда белгиленгендей, бир жагынан, өзүнүн алдындагы аныкталгычтын ар кандай белгисин көрсөтүп, аныктап турса, экинчи жагынан, аны менен ажырагыс бирдикте туруп, сүйлөмдө тутумдаш мүчөнүн милдетин аткарат. Мисалы: *Чаргын чап жаак* айга атырылган арстандай ордунан ыргып турду (Т.С.). Отургандар *Сайкал апанын* сөзүн чоң ынтаа менен угушту (К.М.).

Мында биринчи сүйлөмдөгү *Чаргын чап жаак* деген сөз айкашындагы *чап жаак* деген сөз – жандама мүчө. Ал, биринчиден, *Чаргын* деген аныкталгычтан кийин келип, анын сыпатын, сырткы белгисин көрсөтүп турат. Экинчи жагынан, ошол эле *Чаргын* деген аныкталгыч менен ажырагыс биримдикте туруп, тутумдаш ээлик милдетти аткарып турат.

Экинчи сүйлөмдөгү *Сайкал апанын* деген сөз айкашындагы *апанын* деген жандама мүчө, биринчиден *Сайкал* деген аныкталгычты урматтоо, сыйлоо маанисинде аныктап турса, экинчиден, ошол аныкталгыч менен бирге келип, тутумдаш аныктоочтук милдетти аткарып турат.

Жандама мүчөлөр оозеки сүйлөшүүдө өзүнүн алдындагы аныкталгычтан кандайдыр бир тыным /пауза/ аркылуу бөлүнүп

айтылбастан, аны менен тыгыз бирдикте айтылат. Ошол себептүү аныкталгыч менен жандама мүчөнүн ортосуна дефис коюлбай, алар бири-биринен айрым жазылат: *Акийма эне* балдарга дайым жалынып турат (С.Ө.). *Шадман аке* – ак пейил калыс адам (А.У.).

Жандама мүчө өзүнүн лексикалык маанисине ылайык алдындагы аныкталгычтын:

1) Сынын, сыпатын, кандайдыр бир касиетин, ар кандай белгисин көрсөтөт: Чолпонбай *баатыр* ушул мектепте окуган («СК»). Анткени менен Динара *тентек* китепти көп окуйт (Т.С.). Анда Дмитрий *чоң сакал* да бакжая түшкөн (Т.С.). Артыкча Акия кетирекей Шамбетке алдыртан тийишти (Т.С.).

2) Аныкталгычтын кызматын, кесибин билдирет: Оруу-жыюу мезгилинде Салый *бригадирдин* иши ого бетер кычап чыкты («ЖЛ»). Кечтен бери Курман *жылкычынын* аялы Күмүш Муратты издеп таппады (К.Б.). Үмөт *устаны* айылдагылар «Үмөкө» дешчү (С.Ө.).

3) Аныкталгычтын туугандык белгисин билдирет, же аны урматтап, сыпайы атап көрсөтөт: Чаргын *байкем* бүгүн тоого малчыларга кеткен (Т.С.). Бурмаке *энем* бир чөйчөк буудай берсин дейт (М.Э.). Бул жөнүндө, сөзсүз, Сапар *агайга* акылдашабыз! (С.Ө.).

4) Аныкталгычты жаш өзгөчөлүгүнө карай сыпаттайт: Жакында Токо *карыя* өзүнүн жүз он жашка чыкканын белгиледи («СК»). Бири – али турмуштун ачуусун сезе элек Гүлнар *секелек* (Т.С.). Каныш *байбиче* кечээ келип кеткен.

5) Кээ бир жандама мүчө аныкталгычтын социалдык абалын билдирет: Адигине *старчынды* билесиңерби? (К.Ж.) Оез келгенде Кудайберген *болуш* аябагандай көп чыгым болду (К.К.). Айдарбек *даткаңа...* салам айта бар (К.Ж.).

Жандама мүчөлөр (Акмат *молдо*, Муса *болуш*, Муратаалы *тилмеч*, Салый *жеңе*, Осмонаалы *уста*, Шааке *аксакал*, Зулай апа ж.б.) оозеки сүйлөшүүбүздө, элдик оозеки чыгармаларда илгертен бери эле активдүү колдонулуп келе жаткан көрүнүш болуп эсептелет.

Азыркы кыргыз тилинде жандама мүчөнүн орус тилиндеги «приложениинин» үлгүсүндө түзүлгөн «түгөйлүү жандама мүчө» деп аталган жаңы түрү да кездешет. Андай жандама мүчөдө аныкталуучу затка экинчи бир зат атооч кош айтылып, анын кошумча кесибин, ар кандай белгисин билдирет.

Жазууда аныкталгыч менен жандама мүчөнүн ортосунда дефис /-/ коюлуп

жазылат.

Мисалы: Инженер-*электрик*, инженер-*механик*, телефон-*автомат*, механик-*айдоочу*, учкуч-*истребитель*, инженер-*технолог*, студент-*математик*, инженер-*нефтяник*, врач-*терапевт* ж.б.

Сөздөрдүн бул айкаштарынын экинчи түгөйү өзүнүн алдындагы аныкталгычтын кесибин, белгисин тактап, аныктап көрсөтүп турат.

Түгөйлүү жандама мүчө да, бир жагынан, алды жагындагы аныкталгычтын ар кандай белгисин көрсөтүп турса, экинчи жагынан, ал аныкталгыч менен ажырагыс бирдикте туруп, сүйлөмдүн *тутумдаш мүчөсүнүн* милдетин аткарат: Бизде *инженер-новаторлордун* саны күн санап өсүүдө. 1961-жылы 12-апрелде биринчи космонавт Юрий Гагарин «Восток» корабль-спутниги менен космос мейкиндигине жол салды («КП»).

Бул сүйлөмдөгү *новаторлор, спутник, аскер* деген жандама мүчөлөр бир жагынан, алдындагы аныкталгычтын кошумча белгилерин көрсөтүп, аныктап турат. Экинчи жагынан, *инженер-новаторлордун, «Восток» корабль-спутниги менен* деген сөздөр бирдиктүү түрдө туруп, сүйлөм ичинде тутумдаш аныктоочтук, тутумдаш толуктоочтук милдетти аткарып турат.

Жандама мүчөнүн бул түрү кыргыз тилинде орус тилинин таасири астында кийинки мезгилде гана пайда болуп жаткан жаңы көрүнүш болуп эсептелет.

ТОЛУКТООЧ

Кыймыл-аракет түздөн-түз же кыйыр түрдө багытталган затты билдирген айкындооч мүчө толуктооч деп аталат.

Экинчи жагынан, сүйлөмдүн бул мүчөсү өзү менен байланышкан этиштин кыймылдык мазмунун толуктап да турат. Мисалы: Сиз ошол жерге кызыл үйдү көчүрүп барыңыз (К.Б.). Бул сүйлөмдөгү «кызыл үйдү» деген толуктооч «көчүрүү» кыймыл-аракетти эмнеге жумшала тургандыгын толуктап көрсөтүп турат. Эгерде сүйлөм тизмегинен толуктооч түшүрүлүп айтылса, анда аны менен байланышкан этиштин мазмуну кемип, начарлай түшөт. Мисалы: Сиз ошол жерге... көчүрүп барыңыз. Мында «кызыл үйдү» деген толуктооч түшүрүлүп айтылгандыктан, эмнени көчүрүп баруу керек экендиги белгисиз болуп турат.

ТОЛУКТООЧТУН МИЛДЕТИН АТКАРУУЧУ СӨЗДӨР

Толуктоочтун милдетин *табыш, барыш, жатыш, чыгыш* жөндөмөдөгү жөнөкөй жана татаал зат атоочтор, ат атоочтор, атоочтуктар, кыймыл атоочтор жана заттык маанидеги башка сөз түркүмдөрү аткарып, дайыма объектилик катышты билдирет.

Мисалы: Ал *Кармышты* тиктеп туруп сүйлөдү (С.Ө.). Китепти *ушуга* берип кой (А.Уб.). *Сураганга* бекер бер, *суусаганга* жеке бер (макал). Ал *ар нерсени* үйрөнүүгө тырышат. *Абийрдүцүгө* ажалдуу кийик жолугат. Мен таш *баканы* көрдүм.

Ушуну менен бирге толуктоочтун милдетин синтаксистик жагынан өз ара ажырагыс биримдикте турган сөз айкаштары да аткарат. Андай тутумундагы толуктоочтор *тутумдаш толуктоочтор* деп аталат.

Тутумдаш толуктоочтор милдетин *табыш, барыш, жатыш, чыгыш* жөндөмөлөрүнүн биринде туруп, ар түрдүү жолдор менен уюшулган синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары жана айрым жандоочтук айкаштар аткарат. Мисалы: Ал *орус тилин* жакшы билет. Быйыл *Ош областына* туу тапшырылды. Мен *Гүлай тууралуу* ойлондум. Отургандар өздөрүнүн *иштери* жөнүндө айтып отурушту (К.Б.).

Мында акыркы эки сүйлөмдө тутумдаш толуктоочтун милдетин «Гүлай тууралуу», «иштери жөнүндө» деген жандоочтук айкаштар аткарып турат. Анткени булар ички мааниси боюнча табыш жөндөмөсүнө жакыныраак келип, *эмнени?* деген суроого жооп берет. Тутумдаш толуктоочтун милдетин аягына иликтен башка жөндөмөлөрдүн мүчөсү уланган фразеологиялык айкаштар да аткарат: Кетээр эле, бирок мындай *май-талканды* таппайт (Р.Ш.) Түлкүбек, Зуннахун, Супахан сыяктуулардын *таш боордугун* эсине салды (К.Ж.). *Бөдөнөнүн сүтүнөн* анча-мынча жутушту (М.Аб.). Ыктыярдуу отряд *кан ичкичтерге* катуу сокку урду («КМ»).

Булардан тышкары, бир канча сөздүн бирдиктүү тизмегинен уюшулган сөз түркүмдөрү да тутумдаш толуктооч болуп келет. (Андай сөз түркүмдөрүнүн түзүлүшү жөнүндө... бетти караңыз). Мисалы:

а) Мен *өзүм билбегенди* башкалардан суроодон намыстанбайм. Андрей, *биз алып келгендерди* буларга бер (К.Бек.). *Билек жирей* албаганды билим жирейт (макал). *Өтүцү жокко* өзүм барам, *тону жокко* салам айт (макал). *Бактысы барга* балалуу өрдөк жолугат (макал).

б) Чөп *өлүмтүгүн* артып жатып

алгандарга гана жетет (А.Уб.). Эрмек бери четте *келаткандарга* көзүн кыбындата чепилдеди (С.Ө.). *Отун албаганга* от жактырба (макал).

Бул мисалдардагы кара менен терилген сөз түркүмдөрү бирдиктүү түрдө туруп, *эмнени? кимге? эмнеге?* деген суроолорго жооп берип, тутумдаш толуктоочтун милдетин аткарып турушат. Э с к е р т ү ү: Тутумдаш аныктоочтун милдетин кандай татаал сөздөр, кандай синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары жана синтаксистик түрмөктөр аткарса, негизинен, ошолордун баары табыш, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринде туруп, *тутумдаш толуктоочтун да* милдетин аткарат. Ошондуктан кандайдыр бир деңгээлде кайталоо болбосун үчүн, бул жерде «тутумдаш толуктоочтун түзүлүш жолдору өзүнчө кеңири берилген жок. Толуктоочтун бул түрүнө тиешелүү мисалдар, зарылчылыгына карай, кийинки «Тике толуктооч», «Кыйыр толуктооч» деген бөлүмдөрдө жөнөкөй толуктоочторго тиешелүү мисалдар менен аралаш берилет.

Толуктоочтор маанисине, кыймыл-аракеттин ага кандай мүнөздө багытталгандыгына карай *тике толуктооч* жана *кыйыр толуктооч* болуп экиге бөлүнөт.

ТИКЕ ТОЛУКТООЧ

Тике толуктооч кыймыл-аракет түздөн-түз багытталган жана анын таасирине толук дуушар болгон затты көрсөтөт.

Тике толуктоочтун милдетин дайыма табыш жөндөмөдөгү сөздөр аткарат; сүйлөмдүн өтмө этиштен турган ар кандай мүчөсү менен байланышып айтылат; *кимди? эмнени?* деген суроолорго жооп берет. Мисалы: *Бүгүн студенттерди* айыл чарба ишине жөнөттүк. Ал жазган *катын* көрсөттү (К.Ж.).

Тике толуктоочтун милдетин аткарып турган сөздүн аягындагы табыш жөндөмөнүн мүчөсү, негизинен, түшпөй айтылат. Бирок кээде табыштын мүчөсү түшүп калып айтылган учурлар да кездешет.

Эгерде тике толуктоочтун милдетин аткарган сөзгө өзгөчө көңүл бурулуп, логикалык басым менен айтылса, табыш жөндөмөнүн мүчөсү түшпөй айтылат. Мисалы: Окуу башталганча *мектепти* оңдоп бүтөбүз (К.Б.). *Эн* жерге койлорду калтырбагыла («СК»).

Эгер көңүлдүн борбору тике толуктоочту башкарган этиш сөзгө бурулуп, ошол логикалык басым менен айтылса, табыштагы сөз мүчөсүз айтылат: Кайда жиберсеңер,

мейли, бирок станцияга эгин ташыбайм (Ч.А.). Бүгүн биздин огородго да картошка тигебиз (С.Ө.).

Сүйлөм ичинде бир өңчөй тике толуктоочтор болсо, стилдик максатта кээде эң аяккы толуктоочко гана табыш жөндөмө мүчө уланып, калгандары мүчөсүз айтылат: *Кийиз, шырдак, жууркандарды* жайып койгон (К.Б.).

Тике толуктоочтун аягындагы табыштын мүчөсү дагы төмөнкү учурларда түшпөй айтылат:

а) Тике толуктоочтун милдетин энчилүү аттар аткарсат: Токтогул *Алымканды* көрүүгө шашты (Ж.Б.). Бир күнү мен *Султангазыны* издеп короого бардым (К.Б.).

б) Ат атоочтор аткарсат: Эми мени эптеп кийиндиргиле (К.Ж.). Аны Акия көтөрүп алган (Т.С.).

в) Таандык формадагы зат атоочтор аткарсат: Тапкан *олжобузду* тең бөлүштүрдүк (М.Э.). Байдын *малын* аяба, суктун *чайын* аяба (макал).

г) Тике толуктооч менен аны башкарып турган этиштин аралыгына сүйлөмдүн башка мүчөлөрү келип, экөө бири-биринен обочо турса, алардын ортосундагы грамматикалык байланышты сактоо максатында табыш жөндөмөдөгү толуктооч көбүнчө мүчөлүү айтылат.

Тескерисинче, тике толуктооч түздөн-түз байланышкан этиш сөзүнүн алдына жайланышса, көбүнчө мүчөсүз айтылат.

Салыштыр: Асан *тоюткорду* тоодогу малга жеткирди (С.Ө.). – Асан тоодогу малга *тоюткор жеткирди*. Жеңем *нанды* азыр *алып келди* (К.Ж.). – Жеңем азыр *нан алып келди*.

д) Затташып кеткен сын, сан атоочтор, атоочтуктар аткарсат: *Жакшыны* сөз өлтүрөт, *жаманды* таяк өлтүрөт. Карга *көргөнүн* чокуйт, молдо *билгенин* окуйт (макал). Эптеп *бешинчини* бүтүрдү (Т.С.). *Онду* бүткөндөн кийин, чарбада иштеп калдым.

ж) Тике толуктоочтун милдетин кыймыл атоочтор аткарсат, мүчөлүү айтылат: Машиналар деле киши сыяктуу *асыроону* талап кылат (С. С.). «Салют» илимий станциясы *учушун* улантууда («СК»).

1. Тике толуктоочтун милдетин көбүнчө табыш жөндөмөдөгү зат атоочтор аткарат. Толуктоочтун милдетин аткарган зат атоочтун жана аны башкарган этиштин лексикалык маанисине карай тике толуктооч, негизинен, төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) Кыймыл-аракет түздөн-түз багытталган жана анын таасирине толук дуушар болгон объектини (затты) билдирет: Асанхандын *дубалын* салдым (К.Ж.) Окуучулар

көчөттөрдү отургузду (Т.С.). Бир самоор *чайды* жалгыз өзү түгөттү (К.К.). Жел көйкөлгөн *көк шиберди* ыргайт (К.Бек.). Эртең мененки кургак шамал кишинин *бети-башын* каарып, *кулак-мурунду* жалап турду (М.Аб.). Сакадай *үйдүн ичин* тазалады (К.Ж.). Кийинки үч сүйлөмдөгүлөр тутумдаш толуктоочтор, алардын милдетин татаал сөздөр аткарып турат.

2) Тике толуктоочтун милдетин аткарган зат атооч орундук мааниде болсо, ал мейкиндик, орун-аралык маанидеги объектини көрсөтөт:

Ажар *Какшаалды* бет алды (К.Б.). Шамбет талааны кыдырды, *кыштакты* аралады (Т.С.). Быйыл чарбанын малы *Суусамырды* жайлады. Делегаттар Ысык-Көл областын кыдырып чыгышты (бул тутумдаш толуктооч)

3) Мезгилдик маанидеги объектини көрсөтөт. Мындай учурда толуктоочтун милдетин убакытты, мезгилди билдирүүчү сөздөр аткарат: Малчылар *кышты* жакшы камылга менен тосуп алышты. *Бир айды* Ош областында өткөрдүк. Республиканын эмгекчилери *1986-жылды* зор ийгиликтер менен аякташты.

Акыркы эки сүйлөмдөгү «*бир айды*», «*1983-жылды*» дегендер *тутумдаш толуктоочтор*, анын милдетин синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары аткарып турат.

4) Тике толуктооч өлчөм-мейкиндик маанисиндеги объектини билдирет: Мындай учурда мейкиндик өлчөмүн билдирүүчү сөзгө сан атооч айкашып айтылып, *тутумдаш тике толуктооч уюшулат*: Айыл чарбасына жарактуу жер аянты *24 миң гектарды* түзөт («СК») Жүргүнчүлөр *алтымыш километрди* басышты. Биз он *чакырымды* жүрдүк.

5) Сан-өлчөмдүк маанидеги объектини көрсөтөт. Бул учурда өлчөмдү, салмакты билдирүүчү сөзгө сан атооч айкашып айтылып, *тутумдаш толуктооч* түзүлөт:

Бул экскаватор *бир тоннаны* бир сузат экен. Иштеп жүрүп, мына бу *тогуз сомду* жыйнадым. Ушуну алыңыз, *бир сомун* кем бергеним үчүн кечирип коюңуз. – Жок, болбойт, *он сомду* толук бергин («Апендинин жоруктары»).

Мындай өлчөм маанисиндеги тике толуктоочтун милдетин сан-өлчөм тактоочтор да аткарат: *Анча-мынчаны* биз да түшүнөбүз (А.Уб.). Ал Ата Мекендик согуш мезгилинде *көптү* көргөн.

2. Тике толуктоочтун милдетин ат атоочтун баардык түрлөрү аткарат:

– Эне, *Мырзакул* мени урду (Ч.А.). Апенди да *өзүн* мактай баштады. Жокчулук

менен жакырчылык кимди күйпөйтпөдү (К.Ж.). Жумушчулардын эч кимисин калтырбай жумушка чыгаралы (К.Б.). Эки уйдун ар бирин канча мертебе ийиттиңер? (А.Уб.).

3. Тике толуктоочтун милдетин затташкан сын, сан атоочтор аткарат: *Жакшыны* жатым тебе, *жаманды* өзүм тебе (макал). Ай далыңды кубантып, асылды кийсең бир кызык (Токтогул). *Онунчуну* бүтүргөндөн кийин чарбада саанчы болуп иштеген. Билими толук *миңди* жыгат, билеги жоон бирди жыгат (макал). Ал *үчөөнү* тең жакшы көрбөйт (А.Уб.). Анын бири наркынын *үчтөн экисин* төлөдү, а беркиси *үчтөн бирин* төлөдү («Апендинин жоруктары») (кийинки экөө – тутумдаш толуктооч).

4. Атоочтуктар жана кыймыл атоочтор аткарат: Бала, үч кыл тилге киргенден кийин, *уялганын* унутуп койду (К.К.). Мамажунус *отургандарды* кыдырата бир карап алды (К.Ж.). Карга *көргөнүн* чокуйт, молдо *билгенин* окуйт (макал). Андан жер семирткичтерди *пайдаланууну* билбейсиңер (К.Б.). Бул бороондун *басылышын* тиледи (Т.С.).

5. «Жөнүндө», «тууралуу» жандоочтору катышкан айкаштар табыш жөндөмөнүн маанисинде келип, тутумдаш тике толуктооч уюшулат: Кой, андан көрө мен *ошол жөнүндө* ойлоноюн (К.Б.) («ошону» деген табыш жөндөмөнүн маанисинде). Адегенде эле аларга *жумуш жөнүндө* айтты (К.Б.) («жумушту» деген мааниде). Газетага *мен тууралуу* жазбай эле койгула («мени» деген мааниде) (А.Уб.).

КЫЙЫР ТОЛУКТООЧ

Кыйыр толуктооч кыймыл-аракет түздөн-түз багытталбай, кыйыр түрдө багытталган затты көрсөтөт.

Эгерде кыймыл-аракет тике толуктооч билдирген затка түздөн-түз таралып, аны өз таасирине толук дуушар кылса (*бакты кыйды*), кыйыр толуктооч билдирген зат кыймыл-аракеттин таасирине толук эмес, жарым-жартылай дуушар болот (*сүттөн ичти*), же ага багытталган гана болот (чөптү койго берди).

Кыйыр толуктоочтун милдетин көбүнчө *барыш, жатыш, чыгыш* жөндөмөсүндөгү сөздөр аткарат. Ушул эле жөндөмөдөгү зат атоочтор кээде орун бышыктоочтун милдетин да аткарып калат. Андай формадагы сөздөр кыйыр толуктооч же орун бышыктооч экенин ажыратуу үчүн, негизинен, төмөнкү учурларды эске

алуу зарыл: ошол жөндөмөдөгү сөздөрдүн туюндурган маанисине жана кандай суроого жооп беришине терең көңүл буруу керек: эгер алар предметтик маани берип, *кимге? эмнеге? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден?* деген суроолордун бирине жооп берсе, кыйыр толуктооч болот. Мисалы: *Уялбай нандан* тое же, *сүттөн* ич! (К.Бек.) *Отургандардын бирөө* сыздаган *кемпирге* кайрат айтты (К.Бек.). *Апендинин казыда* иши бар болучу.

Эгер ушул эле жөндөмөдөгү зат атоочтор мейкиндик, орун-аралык маани берип, *кайда? каякка? кайдан?* деген суроолорго жооп берсе, орун бышыктоочтук милдетти аткарып калат.

Мисалы: Азыр ал чарбада иштейт (К.Б.). Шарше кечээ жайлоого кетти. – Жок... ушул короодон көргөнүмүн (К.Ж.).

Бул жөндөмөдөгү зат атоочтордун кыйыр толуктооч болушу аны менен байланышкан этиштин мааниси менен да байланыштуу болот: эгерде этиш багыттык, орундук маанидеги кыймылды билдирсе, аны менен байланышкан предметтик маанидеги зат атооч да кээде орундук маанинин бир аз үлүшүнө ээ болуп, *кайда? кайдан?* деген суроолорго жооп берип, орун бышыктоочтук милдетти аткарып калат.

Салыштыр: Өсөр *малда* өлүм жок (*эмнеде?* – *малда* – кыйыр толуктооч). Султан эки айдан бери *малда жүрөт* (*кайда жүрөт?* – *малда* – орун бышыктооч). Атты *чөпкө* кой (*эмнеге?* – *чөпкө* – кыйыр толуктооч). Ал *чөпкө* кетти (*кайда кетти*) – *чөпкө* – орун бышыктооч). Бул *сууда* туз аз (*эмнеде?* – *сууда* – кыйыр толуктооч). Балык *сууда* жашайт (*кайда жашайт?* – *сууда* – орун бышыктооч).

Кыйыр толуктоочтун милдетин барыш жөндөмөдөгү сөздөр аткарат.

1. Барыш жөндөмөдөгү жөнөкөй, татаал зат атоочтор жана синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары аткарат. Бул жөндөмөдөгү кыйыр толуктооч өзүнүн жана аны башкарган этиштин лексикалык маанисине карай ар түрдүү маани билдирет.

1) Кыйыр толуктооч кыймыл-аракет багытталган, жеткен объектине (затты) көрсөтөт: Жүргүнчүлөр *машинага* чуркашты (К.Б.). Эртеси биз *абышкага* келдик (К.Б.). Балдар Самтырдын *баш-аягына* кызыга карашат (тутумдаш толуктооч (Т.С.)).

2) Кыймыл-аракет кимдин, эмненин пайдасына аткарылгандыгын, кимге арналгандыгын билдирет: Майданда жүргөн *уулдарыңарга* гүл азык камдагыла (К.Б.). Ударник *жылкычыларга* сыйлык берилди (К.Б.). Ал *Ташкенбай мырзага* эки көгүчкөн кармап келди. (тутумдаш толуктооч)

(К.Бек).

3) Бирөөнүн кандай ишке, уюмга, кызматка тартылгандыгын, дайындалгандыгын билдирет: Керим *директорлукка* шайланды. Партияга согуш башталаар жылы өткөн (К.Б.). Аларды *ишке* тартуу керек (К.Б.).

4) Кандайдыр бир нерсе куюлган, салынган, орун алган затты көрсөтөт: Идишти *арабасына* салып берди (А.Уб.) Буларды ким *капка* шыкады («Апендинин жорук»). Сүттү балдардын *кружкаларына* куюп берди (М.Жан.). Кыйыр толуктооч аныкталгыч билдирген белгинин пайда болушуна түрткү, себеп болгон объектини көрсөтөт: Апенди *ысыкка* ымпый баштады. Жонго чыккандардын беттери *суукка* тызылдады (Т.С.). Эмгектен арыктасаң, *түшүмүнө* семирээсиң (макал).

2. Кыйыр толуктоочтун милдетин барыш жөндөмөдөгү ат атоочтор аткарат: Өмүрбек менен Табылдыны сүрөткө түшүрүп, *мага* жибергин (А.Т.). Мен *өзүнө* жолуктум (Н.Б.). Биз *эчтемеге* түшүнө алганыбыз жок (А.Уб.). Сиз *эч кимге* айта көрбөнүз (К.Бек.)

3. Затташкан же абстрактуу маанидеги сан атоочтор аткарат; мааниси боюнча, сандык объектилик катышты, сандык өлчөмдү билдирет: Тиги ээрчишип жүргөн козулар *эки жүзгө* жетеби? (Ш.Б.). Анархан Ажардын кийимдерин *үчөөнө* бөлүп берди (К.Ж.).

4. Затташкан сын атооч, атоочтуктар жана кыймыл атоочтор аткарышат: *Жакшыга* жалынсаң – жан калат, *жаманга жалынсаң* – бир кашык кан калат (макал). *Абийирдүзгө* ажалдуу кийик жолугат (макал). Сураганга бекер бер, *суусаганга* жеке бер. *Берээрге* бешимде кымыз, *бербеске* эртең менен саамал (макалдар). Мындан ары *билүзгө* тырышыңыз (А.Уб.). Баштагы кедей жаштары эми билим алууга тырышты (Т.С.).

Кыйыр толуктоочтун милдетин чыгыш жөндөмөдөгү сөздөр аткарат.

1. Чыгыш жөндөмөдөгү жөнөкөй, татаал зат атоочтор жана ажырагыс сөз айкаштары аткарат. Бул жөндөмөдөгү кыйыр толуктооч да өзүнүн жана аны башкарып турган этиштин лексикалык маанисине карай ар түрдүү маанини билдирет.

1) Чыгыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктооч кыймыл-аракет бүтүн нерсенин бир бөлүгүнө багытталгандыгын же кыймыл-аракетке жарым-жартылай дуушар болгон объектини көрсөтөт: Кемпир баласынын *бетинен* өпкүлөдү (К.Бек.). Ысман атасын *колтугунан* жөлөдү (А.Т.). Уялбай *нандан* тое же, *сүттөн* ич... (К.Ж.). Балдарынын эски-уску *кийимдеринен* кийгизди (К.Б.).

2) Нерсенин тегин, эмнеден жасалгандыгын билдирет: Ал текенин *мүйүзүнөн* жасалган саадагын алып, даярдана баштады (А.Т.). Кездеме *пахтадан* токулат, кант *кызылчадан* чыгарылат. Бакыт *эмгектен* жаралат («СК»).

3) Кыймыл-аракеттин эмне аркылуу, ким аркылуу болгондугун, эмненин жардамы менен аткарылгандыгын билдирет:

Булардын баарын Яровой *терезеден* көрүп турду (Н.Б.). Кулу *эшиктен* баш бакты (К.О.). Аны мына бул *балдардан* айтып жиберибиз (М.Аб.). Ал *радиодон* ырдады.

4) Кандайдыр бир нерсе, пикир, маалымат кимден, эмнеден алынганын көрсөтөт: Асанбай чарбанын абалын *Андрейден* сурап алды (Н.Б.). Мен сиздин сырыңызды *Каныбектен* укканмын (К.Ж.). Кимдин койлору экенин *койчусунан* билип кайтты (К.Б.).

5) Кыймыл-аракет алыстаган, бөлүнгөн объектини, бир нерседен ажырагандыкты, кутулгандыкты билдирет: Баламды азгырып жүрүп *үйдөн* бездирди (К.Ж.). Ал кетип бараткан *окуучулардан* бөлүнүп калды (Т.С.). Валя жаш чагынан *ата-энесинен* ажыраган (К.Ж.). Чынгыс *Дүйшөнкулдун* бутун кишенден бошотту (К.О.). Калыбек азыр *оорудан* айыккан (А.Уб.).

6) Бир зат сапат жагынан кайсы заттан артык же кем экендигин салыштырып көрсөтөт: Уят *өлүмдөн* катуу (макал). Көзүмө *боорумдан* да ысык көрүнөт (К.О.). Анын алп карааны *Казанкулактан* бийик да, далылуу да (К.О.).

7) Чыгыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктооч кээде орундук катышты да билдирип калат. Мындай учурда толуктоочтун милдетин аткарган сөздө предметтик маани менен бирге, аз да болсо, орундук маани да болот, аныкталгычы кыймыл этиштерден болот: Улуу-кичүүнү сыйлайм десең, ашуусу бийик *белден* өт, агыны катуу *суудан* өт (К.Ж.). Үч атчан жолоочу тез эле *кырдан* ашып кетишти.

8) Кандайдыр бир белгинин, кубулуштун чыгышына себепчи, түрткү болгон объектини көрсөтөт: Мээ кайнаткан *ысыктан* жалбырактары куурады («КМ»). Беттери *сууктан* чымырайт (Т.С.). Чоң ата, чоң энеси жакында *келмеден* каза тапты (К.Ж.). *Эмгектен* арыктасаң, түшүмүнө семиресиң (макал).

2. Кыйыр толуктоочтун милдетин чыгыш жөндөмөдөгү ат атоочтор аткарып, объектилик катышты билдирет: Сен кыйын болсоң, *ошондон* ал (М.Аб.). Зайыбына *менден* салам айт (К.Ж.). Мындай жакшылыкты Таабалды *эч кимден* көрө элек эле (К.Бек.).

А сен өзүң кимден үйрөндүң? (К.Б.).

3. Затташкан сын, сан атоочтор же абстракттуу маанидеги сан атоочтор аткарат: Кеңешти акылдуулардан сура. Жакшыдан жаман туулса – чыгаша, жамандан жакшы туулса – киреше (макал).

4. Затташкан атоочтуктар жана кыймыл атоочтор аткарат: Сен эми каттагандан кабар бере жүр (К.Бек.). Өзүң билбесең, билгенден ук (макал). Сүйүңгөндөн маңдай айрылбайт, корккондон жүрөк жарылбайт (макал). Самтыраган кебетеси менен учурашуудан уялды (К.Ж.). Жаш козуларды багуудан окуучулар тартынышпады.

Кыйыр толуктоочтун милдетин жатыш жөндөмөдөгү сөздөр аткарат.

1. Жатыш жөндөмөдөгү жөнөкөй, татаал зат атоочтор жана ажырагыс сөз айкаштары аткарат.

Мааниси жагынан, негизинен, кыймылдын, абалдын кимде, эмнеде экендигин билдирет: Жапарда да ушундан бирөө боло турган эле (К.Б.). Болоор кулун желеде жулкунат, болоор бала бешикте булкунат (макал). Жамийланын жүрүштүрүшүндө кандайдыр бир кайраттуулук бар (Ч.А.).

2. Жатыш жөндөмөдөгү ат атоочтор аткарат: Ал кезде бизде араба аз болчу (К.Б.). Мүмкүн, ал сезим башта ар кимибизде билинбей жашыруун болгон чыгаар (Ч.А.). Менде саат бар болчу (А.Уб.).

3. Кээде затташкан сын атоочтор, сан атоочтор аткарат: Жаманда достук жок, жакшыда кастык жок (макал). Экөөбүз онунчуда чогуу окуганбыз («КМ»). Мергенчилердин биринчисинде беш атар, арткы экөөндө кош ооз бар экен.

4. Затташкан атоочтуктар жана кыймыл атоочтор аткарат: Чочуганда эрдик жок, чоюлганда теңдик жок. Ал мал чарбасын өстүрүңдө көп эмгек сиңирди. Пахтаны сугарышта олуттуу кемчиликтер жиберилген («СК»).

5. Жандоочтук айкаштар тутумдаш кыйыр толуктоочтун милдетин аткарат.

1) Менен жандоочу катышкан айкаш биргелешүү, куралдык мааниде келгенде, кыйыр толуктооч болот: Мен өз курдуу теңтууштарым менен чарбага иштеп кеттим (Ч.А.). – Жүр, силер менен байдын алдында сүйлөшөм (М.Аб.). Колундагы чырпыкты бычагы менен жоно берди (А.Уб.). Столдун үстүн колу менен сыйпалады (К.Бек.).

2) Жөнүндө, тууралуу жандоочтору катышкан айкаштар барыш жөнөдөмөнүн маанисинде колдонулганда, кыйыр толуктоочтук милдетти аткарат: Чарба жетекчиси аялдардын баарын жумушка чыгаруу жөнүндө («чыгарууга» деген

мааниде) кам көрөт («Кырг. Аял»). – Ырас, качкандыгы тууралуу («качкандыгына» деген мааниде) айыптуу (К.Ж.).

3) Үчүн, карата жандоочтору катышкан айкаштар да барыш жөндөмөнүн маанисинде колдонулганда, кыйыр толуктооч болот: Бул ишибиз мамлекетибиз үчүн да, чарбабыз үчүн да («мамлекетибизге» да «чарбабызга» да деген мааниде) пайдалуу болот (А.Уб.). – Сен мага карата («мага» деген мааниде) айттың го, Вера (А.Т.).

4) Караганда жандоочу катышкан айкаш чыгыш жөндөмөнүн маанисинде же жалпы эле салыштыруу маанисинде келип, кыйыр толуктоочтун милдетин аткарат: Ал Керимге караганда (Керимден) жакшы окуйт. Оморго караганда (Омордон) күчтүү. Бизге караганда шаар көрүп келдиң (Т.С.).

5) Боюнча жандоочу катышкан айкаш «бирөөнүн талабы боюнча», «бир нерсеге негизделип аткаруу» маанисинде колдонулганда, кыйыр толуктооч болот: Анархандын айтуу боюнча базарга жөнөптүр (К.Ж.). Алар закон боюнча жоопко тартылды. Унтер-офицердин буйругу боюнча туткундар ишке киришти (К.Ж.).

БЫШЫКТООЧ

Бышыктооч, негизинен, сүйлөмдүн этиш сөздөн турган мүчөсү менен байланышып келип, ал билдирген кыймыл-аракеттин мүнөзүн, мезгилин, ордун, максатын, сан-өлчөмүн, себебин бышыктап, тактап көрсөтөт. Мисалы: Чын эле эртең сүйлөшөлүчү (М.Аб.). Апенди айласыз кайра келди. Бурулча ордунан биринчи турду (К.Ж.). Байтик балык оозго акырая карады (А.Т.).

БЫШЫКТООЧТУН МИЛДЕТИН АТКАРУУЧУ СӨЗДӨР

Бышыктоочтун милдетин:

1. Жөнөкөй тактоочтор, чакчылдар, атоочтуктар, уңгу түрүндө туруп, аныкталгычы менен ыкташып байланышкан айрым сын, сан атоочтор жана мейкиндик жөндөмөлөрдүн (барыш, жатыш, чыгыш) биринде турган атооч сөздөр ж.б. аткарат: Лиза акырын чыгып кетти (К.Ж.). Султан шашып кирип келди. Салык чогулушта тартынбастан сүйлөдү. Азыр анын өмүрү байчечекейдей гүлдөп турат («Кырг. аял»). Алтынай дегенди кулагы экинчи укпасын (Ш.Б.). Сиз анын баарын кайдан билдиңиз? (К.Б.). Мен азыр мектепке барамын (К.Б.). – Арыкбай жана тоодон кайткан эле, азыр мында келет (К.Бект.).

2. Татаал тактоочтор, аз да болсо, татаал сан атоочтор, ат атоочтор, сын атоочтор аткарат: Күндүн көзүн далдалаган ала булуттар өйдө-төмөн көчөт («Ала-Тоо»). Автобус айылыбызга күнүгө *он бештей* каттайт. *Эч качан* жалган жеңбейт, чындык жеңет (А.О.). Ал менин көзүмө *абдан жаман* көрүндү («ЛЖ»). Жапар, булбулду туурап, *үч-төрт* ышкырып жиберди (А.Т.). Ал быйыл *он сегизге* толду (К.Ж.).

3. Татаал чакчыл этиштер, татаал тууранды сөздөр аткарат: Энесине катуу кыйкырган Сүйүн *өксүп-өксүп* ыйлап жиберди. Абышка ушулар туурасында үйүнүн артында *жөлөнүп отуруп* ойго чумуду (М.Абд.). Алмаз мага *жал-жал* карады (Т.С.). Токойдон мылтык *тарс-тарс* атылды.

Бышыктоочтун милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткараары жөнүндө толук маалымат алуу үчүн бышыктоочтун түрлөрү жөнүндөгү кийинки бөлүмдөрдү караңыз.

4. Синтаксистик жагынан өз ара ажырагыс биримдикте турган бир нече сөздүн айкашы да бышыктоочтук милдетти аткарат. Андай бышыктоочтор *тутумдаш бышыктоочтор* деп аталат.

Тутумдаш бышыктоочтор, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен түзүлөт:

Тутумдаш бышыктоочтун милдетин:

1) Экинчисинин маанисин конкреттештирип, жанаша айтылган тактоочтор аткарат: Мурат *керээли кечке* тынбайт (К.Б.) Жолдошум *бүгүн таңга жуук* каза тапты (К.Б.).

2) Атооч жөндөмөдөгү сөздөрдөн кийин 3-жакка таандык формадагы экинчи бир сөздүн байланышып айтылышы менен уюшулган *ажырагыс сөз айкаштары* (изафеттик айкаштын II түрү) жана бир нече сөздүн тизмегинен турган татаал аттар мейкиндик жөндөмөлөрдүн биринде келгенде, тутумдаш бышыктооч болот:

Садык акемдин бул жолку каты да *Саратов шаарынан* келиптир (Ч.А.). Ал *Ленин проспектисинде* жашайт. Ал шахтерлор *Кызыл-Кыядан* келишти. Абыл көптөн бери *айыл чарбасында* иштейт. Анын уулу *Кыргызстан мамлекеттик университетинде* окуйт.

3) Тутумдаш бышыктоочтун милдетин сан атоочтун *жолу, ирет, кайтара* деген сөздөр менен байланышып айтылышы менен түзүлгөн синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары аткарат: Силердин үйгө ушуну менен *үчүнчү* жолу келишим. Өткөн иштерди *миң кайтара* ойлондук (К.Ж.).

4) Уңгу түрүндөгү нумеративдик сөздөргө (саат, минут, гектар, километр, килограмм, тонна ж.б.) жана *күн, жыл, ай*

деген мезгилдик маанидеги сөздөрдөн мурун сан атоочтун айкашып айтылышы менен уюшулган сөз тизмеги аткарат: *эки саат* күтүү, *беш мүнөт* унчукпоо, *үч килограмм* алуу. Атай табыптын үйүндө *бир жыл* жатты (К.К.). Апам алдыга дагы *бир кадам* басты (К.Боб.). Айдаган жерибиз *элүү гектарча* болду.

5) Мейкиндик жөндөмөлөрдүн биринде турган синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары тутумдаш бышыктооч болот. Андай сөз айкаштары негизинен төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат:

а) Мейкиндик жөндөмөдөгү *жак, тарап, жер* деген сөздөрдөн мурун айрым шилтеме ат атоочтордун, сан атоочтун, *же ары, бери, алды, арт, оң, сол, батыш, чыгыш, түндүк, түштүк, тескери* ж.б. деген сыяктуу сөздөрдүн айкашып айтылышы менен: Үйдүн *оң жагына* саймалуу көшөгө тартылган (К.Ж.). Мамбеткул *президиум тарапка* көз жүгүрттү (К.К.). Бир аздан кийин *чыгыш тараптан* шоокум көтөрүлдү (К.Өгөбаев). Биз *бул жерден* кетишибиз керек, – деди бала (А.Т.).

б) Мейкиндик жөндөмөдөгү *жаз, жай, күз, кыш, түш, шашке, бешим, көктөм, жума* ж.б. деген мезгилдик маанидеги сөздөрдүн алдына *эрте, кеч, чак, быйыл, былтыр, бүгүн, эртең, эмдиги, аркы, өткөн* ж.б. деген сыяктуу сөздөрдүн айкашып айтылышы аркылуу: Алар *кеч бешимде* жолго чыгышты (М.Э.). Алар кыштоодон *эрте жазда* көчүп кетишти (К.Ж.). Пионерлер чак түштө көлгө түшүштү («КП»). Калбыктын короосунан *өткөн кышта* чыгаша болгону жок (А.Уб.).

в) Мейкиндик жөндөмөлөрдүн биринде турган *учур, убак, чак, кез, күн, түн, заман, мезгил, минута, саат* ж.б. деген сөздөрдүн алдына шилтеме, өздүк ат атоочтордун, белгисиздик маанидеги «бир» сөзүнүн жана айрым башка сөздөрдүн кошулуп айтылышы менен: *макулдашкан убакта келүү, келээр маалында баруу, бышыкчылык мезгилинде келүү* ж.б. Бир *кездерде* Ак-Сайга кошчулар эгин эккен экен (Ч.А.). *Ошол саатта* энеси эмне ойлоп бара жатканын бала билбеди. Айыл чарба техникасы өз *убагында* сапаттуу даярдалган («СК»). Ал *согуш мезгилинде* бригадир болуп да иштеди (Т.С.). Валя жаш чагынан ата-энесинен ажыраган (К.Бек.)

г) Мейкиндик жөндөмөлөрдүн биринде турган *күн, саат, минута, сутка, жума, ай, жыл* ж.б. деген сөздөрдөн мурун сан атоочтун байланышып келиши менен уюшулат: *беш мүнөттө* келүү, *үч жумада* бүттү ж.б. Госпиталда бирге жаттык, ал дагы *бир-эки айда* үйгө кайтып калаар (Ч.А.). Биз *үчүнчү суткада* Москвага жеттик. *Элүү жылда* эл жаңырат, *отуз жылда* жер

жаңырат (макал).

д) Мейкиндик жөндөмөдөгү эсептик сандан мурун «саат» деген сөз айкашып айтылып уюшулат. Айрым учурда мындай тутумундагы сөз айкаштарынын тутумуна *кечки, түнкү, эртең мененки, күндүзгү* ж.б. деген өңдүү жана числону (күндү) билдирүүчү башка сөздөр кошулуп айтылып, мезгилдик маанини тактап көрсөтөт: Мугалимдердин VI съезди *саат ондо* башталды. Эртең мененки *саат сегизде* акыркы кабарлар берилет. Бүгүн *саат экиде* кино көрөбүз (М.Т.). Аэродромдо *он сегизинде саат ондо* болом, – деп жылмайды (А.Т.).

е) Айды, жылды билдирүүчү сөздөрдөн мурун иреттик сандын кошулуп айтылышы менен: Быйыл пахтаны массалык түрдө терүү *жыйырманчы сентябрдан* башталды («СК»). Ал *1926-жылы 8-июнда* туулган.

ж) Барыш же чыгыш жөндөмөдөгү нумеративдик сөздөргө (процент, килограмм, гектар, метр, пуд, километр, сом, тыйын ж.б.) жана кээ бир башка сөздөргө сан атоочтун айкашып айтылышы менен уюшулуп, сан-өлчөмдүк маанини туюндурат: *эки каптан* алуу, *үч чыныдан* ичүү. Пахта тапшыруунун планы *108 процентке* орундалды («СК»). Кээ бирөөлөрүнүн үстүндөгү жүктөрү *18–20 килограмга* жетиптир (Т.С.). Алар өздөрү үрөндү *эки пуддан* топтошту (К.Б.). Курулушта күнүгө *сегиз сааттан* иштедик. Машина саатына *сексен километрден* жүрдү. Иш акыма *алтымыш сомчо* бересиңер.

8) *-а, -й, -ганча* формасындагы айрым чакчылдарга *күн, таң, түш* деген мезгил маанисиндеги сөздөрдүн айкашып айтылышы менен тутумдаш бышыктоочтор уюшулат: Ушинтип, күн чыга кырмандан жол тарттык (Ч.А.). Нурбай *таң сүрө* жөнөйт да, кайра күүгүмдө араң келет (К.Б.). *Түш оой* калаага жеттик (Т.С.). Бирок *таң атканча* кирпич каккан жок (К.Ж.)

9) Тутумдаш бышыктоочтун милдетин жандоочтук айкаштар аткарат: *Сабактан кийин* Бөдөнө-Уяга баралы ээ, балдар (С.Ө.). Виз *капчыгай менен* араба айдап бара жатканбыз (Ч.А.). Бул уулум силерге *кошулмак үчүн* келди да (С.Ө.).

10) Жардамчы атоочтук айкаштар аткарат: Жамийла *жолдун ортосунда* селейип катып калды (Ч.А.). *Кызыл-борчуктун алдына* буудайды *жаандын алдында* сээп бүткөнбүз (С.Ө.). Пулемет тарткан *арабанын үстүнө* отурдум (К.Б.).

11) Фразеологиялык айкаштар аткарат: Алар *көз байланган кезде* кепелеринин жанына чогулушат (К.Бек.). *Кара жанды карч уруп* иштесем да, акыма бергени эки кадак эт, эки нан (К.Ж.). Аны *базарга сатуучу төөдөй* эле макташты (А.Уб.).

12) Тутумдаш бышыктоочтун милдетин чакчыл түрмөктөр да аткарат.

Чакчыл түрмөктөрдүн уюшулушунда чакчыл этиш өзүнөн мурун башкарылган, ыкташкан бир нече сөздүн турушун талап кылат. Мисалы: *Аларды айландыра курчап*, элүүдөй чоң тамандар отурушат (К.Ж.). Мында «*курчап*» деген чакчылга «*айландыра*» деген чакчыл этиш ыкташып, «*аларды*» деген сөз башкарылып келди да, бири-бири менен байланышкан сөздөрдүн тизмеги уюшулду. Бул тизмек бирдиктүү түрдө туруп, *кантип?* деген суроого жооп берет да, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн – тутумдаш бышыктоочтун милдетин аткарат.

Бир канча сөздүн чакчыл менен байланышып айтылышы аркылуу түзүлгөн бирдиктүү тизмеги чакчыл түрмөк деп аталат. Чакчыл түрмөктөрдүн ички структурасы (түзүлүшү), тутумундагы сөздөрдүн өз ара байланышып жайгашыш тартиби кадимки эле сүйлөмдөрдүкүндөй болот. Бирок аларды татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөм деп кароого болбойт: алар өзүнчө сүйлөм боло албайт. Анткени, биринчиден, алардын өзүнө тиешелүү ээси жок, чакчыл билдирген кыймыл-аракет сүйлөмдүн жалпы ээсине эле тиешелүү. Түрмөктүн аягындагы чакчыл баяндоочтук милдетти аткарбайт, өзү менен байланышкан сөздөрү менен бирдикте келип, бышыктоочтук милдетти аткарат. Экинчиден, чакчыл түрмөктөрдө предикативдик байланыштагы ээ, баяндоочу болбогон себептүү, багыныңкы сүйлөм сыяктанып, кандайдыр бир шарттуу түрдө (относительдүү) аяктаган ойду туюндура албайт. Чакчыл түрмөктөр тутумундагы сөздөрдүн өз ара байланышынан уюшулган синтаксистик бирдиктүү сөз тизмеги гана болуп эсептелет. Алар дайыма жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда келип, анын ички структурасын (түзүлүшүн), маанисин татаалдаштырат; синтаксистик функциясы боюнча, дайыма сүйлөмдүн баяндоочу билдирген кыймыл-аракеттин ар түрдүү белгисин көрсөтүп, тутумдаш бышыктоочтук милдетти аткарат.

Чакчыл түрмөктөр оозеки сүйлөшүүдө өзүнчө айрым интонация менен айтылат, кыска тыным (пауза) аркылуу сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнөн бөлүнүп турат, жазууда үтүр менен ажыратылат.

Чакчыл түрмөктөр көбүнчө сүйлөмдүн башында, кээде ортосунда, аягында келет.

Мисалы: *Үйгө кирип келип*, Сейде бешик терметип отурган кайненесин кучактап жыгылды (Ч.А.). – *Жыйнадыңбы?* – деди Балтабай, *мурутунан жылмайып* (К.Б.).

Чакчыл түрмөктөрдөн түзүлгөн

тутумдаш бышыктоочтор маанисине карай *сыпаттык, мезгилдик, себептик, максаттык* маанилерди берет: *Кабагын карыш түйүп*, ал да заар тилин агытты (К.К.). *Бул сөздү айтып болгончо*, Чаргын өзү да узай берди (Т.С.). *Султанды издеп*, мен көчөгө чыктым.

Бышыктоочтор маанисине карай *сыпат бышыктооч, орун бышыктооч, мезгил бышыктооч, себеп бышыктооч, максат бышыктооч, сан-өлчөм бышыктооч* болуп бөлүнөт.

СЫПАТ БЫШЫКТООЧ

Сыпат бышыктооч сүйлөмдүн этиш сөздөн турган мүчөсү менен байланышып, кыймыл-аракеттин сыпатын, аткарылыш мүнөзүн билдирет; *кандай? кантип? кандайча?* деген суроолорго жооп берет. Анын милдетин:

1) Көбүнчө сыпат тактоочтор аткарат да, кыймыл-аракеттин сыпаттык белгисин, ар кандай мүнөзүн билдирет: *жөө басуу, араң кутулуу, чын айтуу, боточо боздоо* ж.б. Жылкы да *бат эле* көнүп калды (Ч.А.). Койлор *жай баракат* оттоп жүрүшөт (К.Ж.). Асан финалдык биринчиликте *жекеме-жеке* күрөштү («СК»). Жеңишбектин атасы өткөн согушта *баатырларча* курман болду (С.Ө.).

2) Айрым сын атоочтор аткарып, кыймыл-аракеттин сын-сыпаттык белгисин, кандай мүнөздө болгондугун көрсөтөт: Тоодогу жолду ал жакшы билет («СК»). Ал менин көзүмө *абдан жаман* көрүндү («ЛЖ») Карабек үйүнө капалуу түштү (К.К.). Быйыл жаз айы *жаанчыл* болду. Окуучулар сочинениени *катасыз* жазышты («ЛЖ»).

3) Чакчыл этиштер аткарат, кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн билдирет: Эми бала ушул мектебин *кадала* карап жатты (Ч.А.). Айжан, колумдан талашып, чалапты *шыпкай* жутту (Т.С.). Ал ишке Танабай *шымалана* киришти (Ч.А.). Чаргын аны *антаңдатып* жетелеп келди (Т.С.). Энесине катуу кайгырган Сүйүн *өксүп-өксүп* ыйлап жиберди.

4) *-бас (-бастан)* формасындагы атоочтуктар аткарат: Сестра мага *үндөбөстөн* жал-жал карады (Т.Абдум.). Күн ысык. Керимсел жел *билинер-билинбес* жүрүп тургансыйт.

5) Ар түрдүү ыкма менен уюшулган синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары аткарат: Ал *мурутунан жылмайып* күлүп койду (К.Б.). Амантур кагынып-силкинген бойдон чыгып кетти (А.Уб.). Жапарды

ортого алып, *уй мүйүз тартып* отурушту (К.Б.).

6) *Менен, сыяктуу, шекилдү, боюнча, бойдон* ж.б. жандоочтору катышып уюшулган айкаштар аткарат: Баары аны *ырайымдуулук менен* узатышты (К.К.). Эмгек кылсаңар, *биз сыяктуу* болосуңар (К.Б.). Акия кетирекей *безилдеген боюнча* кулап түштү (Т.С.). Тотой *бозоргон бойдон* олтурат.

7) Фразеологиялык айкаштар аткарат: Ал далай ишти *жең ичинен* бүтүргөндөй апкаарыды. Ал *жанын сабап* Таабалдыга жармашты (К.Бек.). Токмоктун көчөлөрүн *беш колундай* билгендердей маалкатты (К.Бек.).

ОРУН БЫШЫКТООЧ

Кыймыл-аракеттин болгон ордун, багытын көрсөтөт; кайда? каякка? кайдан? каерде? деген суроолорго жооп берет. Орун бышыктоочтун милдетин төмөнкү сөздөр аткарат:

1) Орун тактоочтор аткарат. Булар өзүнүн жана аны менен байланышып турган этиштин лексикалык маанисине карай кыймыл-аракеттин ордун, багытын билдирет: Эне менен бала *алдыда* баратышты («КМ»). Махабаттын күүсү *алыстан* кагылат (Т.С.). Алмаз мени менен сүйлөшпөй, *нары* басты (Т.С.). Шашып калган жылкычылар *өйдө-төмөн* чапкылашты.

2) Орундук, мейкиндик маанидеги *барыш, жатыш, чыгыш* жөндөмөдөгү зат атоочтор аткарат; мааниси боюнча, кыймыл-аракет болгон, багытталган, башталып чыккан орунду билдирет: Балдар бир аздан кийин *туу жонго* чыгып барышты (С.ө.). Атасы Бекбай жергиликтүү МТСке *Жамбылдан* жер май ташыйт (Ч.А.). *Сыртта* бороон болуп турат (К.Бек.).

3) Мейкиндик жөндөмөлөрдүн биринде турган синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары аткарат: *Жер жүзүндө* үзүлбөс өмүр көктөйт (С.Абдык.). Алым, Анарханды алып, ушул *Ош шаарына* көчүп келген эле (К.Ж.). *Бул тарапта* бугу жүргөнү ырас бекен? («КМ»). Биз силердин *сол жагыңарда* болобуз (А.Т.).

4) *Менен, аркылуу, боюнча, карай, карап, карата, көздөй, чейин, дейре, баштап, тартып, ары, бери* (жандоочтук функцияда келгенде) жандоочтору орундук, мейкиндик маанидеги зат атоочтор менен айкашып келгенде, кыймыл-аракеттин болгон, багытталган, башталган ордун билдирет: Нечен миңдеген кой жылыга

ушул жол менен өтө турган (Ч.А.). Биздин райондун эмгекчилери демонстрациядан Чүй проспектиси аркылуу өтүштү. Колду баштап Мендирман жоону карай жөнөдү (К.Ж.). Жылкыны дайым булакка чейин өзүм айдап барчу элем (А.Т.). Анан Ак кеме андан ары сүзүп жөнөйт (К.Б.). Ушул чектен тартып жарышкыла (Ш.Б.).

5) Аягына мейкиндик жөндөмөлөрдүн биринин мүчөсү уланган жардамчы атоочтук (алды, арты, асты, үстү, ортосу, жаны, сырты, ичи ж.б.) айкаштар аткарат: Алдыда, чоң жолдун үстүндө жалгыз арабадан башка эчтеке көрүнбөдү (Ч.А.). Тоо арасына тумандуу кыш кирип келди (Ч.А.). Танабай суу боюнда чөп чаап жүргөн (Ч.А.). Кеч бешимде капчыгайдын ичинен чыктык (Ч.А.).

6) Багытты, мейкиндикти билдирүүчү айрым сурама ат атоочтор да орун бышыктоочтук милдетти аткарат: – Кана, эми өзүң сүйлөчү! Кайда болдуң, кайда жүрдүң? (К.Б.). Үйдөгүлөр каякка кетишкен? Бул коноктор кайдан келишиптир? Орун бышыктоочтор этиш сөздөр менен гана эмес, кээде бар, жок деген сөздөрдөн, айрым тактоочтордон жана зат, сын атоочтордон турган баяндоочтор менен да байланышып келет. Мисалы: Аркабызда лыжачылар бар (К.Б.). Короодо бир да киши жок (Т.С.). Мен совхоздо жылкычымын (К.Б.). Атасы Петр – райондо зоотехник (К.Ж.). Ал кезде айылда эркектер аз (Ч.А.).

МЕЗГИЛ БЫШЫКТООЧ

Кыймыл-аракеттин болгон, болуп жаткан, боло турган мезгилин көрсөтөт: качан? качанга чейин? качантан бери? деген суроолорго жооп берет. Анын милдетин:

1) Жөнөкөй жана татаал формадагы мезгил тактоочтор аткарат: Жакында эки райондун күлүктөрүнүн жарышы болот (К.К.). Бул иш азыр да кызуу улантылууда («СК»). Бороон тун бою улуйт (К.О.). Саякатка кеткен пионерлер бугун-эртеңдерден келип калат («КП»).

Кээде бир мезгил тактооч менен экинчи мезгил тактооч айкашып келип, тутумдаш мезгил бышыктооч уюшулат: кыймыл-аракеттин болгон мезгилин тактап, конкреттештирип көрсөтөт: Бугун кечинде чоң концерт болмок (К.К.). Суусамырдан кечээ кечкурун келдик («СК»). Ал былтыр күзүндө армияга кеткен (К.Б.). Быйыл жазында эгин айдоодо райондун ошол зонасында мен өзүм болдум (К.Б.).

2) *Жаз, жай, күз, кыш, шашке, бешим, көктөм* деген сыяктуу мезгилдик маанидеги зат атоочтор жатыш жөндөмөдө келип, мезгил бышыктоочтук милдетти аткарат: Жазда жер оодараар соколорду оңдоп жатышкан (Ч.А.). Бешимде Кызыл-Кыянын ары бетине аштык (М.Э.). Чоң ата, чоң энеси күздө келте оорудан каза тапкан (К.Б.).

Кээде бул сөздөрдүн алдына *кеч, эрте, өткөн, келген, эмдиги, аркы* деген сөздөр айкашып айтылып, алардын мезгилдик маанисин конкреттештирип көрсөтөт, тутумдаш бышыктооч уюшулат: Серкебай өткөн күздө атасынын ашын берди (К.О.). Саадайдыкына экинчи жолу кеч бешимде кайрылды (К.О.). Алар кыштоодон эрте жазда көчүп кетишти (К.Ж.). Аркы жумада малчыларга лекция окушка барабыз.

3) Ар түрдүү формадагы чакчылдар аткарат: Чатактын түйүнү бара чечилээр (Т.С.). Иштин ал-жайына келип түшүндүм. Бул ишти бүтмөйүнчө кетпейм. Андан кеткени кабар жок. Аттангыча жей тур! (К.Ж.).

4) Аягына жатыш, кээде чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганган жөнөкөй жана татаал формадагы атоочтуктар аткарат: Адамдын асылы өлгөндө билинет (макал). Атам менен Алексей үйгө киргенден сүйлөшүп отурушту (С.Ө.). Келээриңде дүнүйө, толукшуп чыккан айдайсың. Кетээриңде дүнүйө, суу жетпеген сайдайсың (Токтогул). Кулу жүдөп баратканда айылдагылардан акы сурады (С.О.). Данияр бара жатканда аттарды тындырбай айдап жүрүп отурду (Ч.А.).

5) Мезгилдик маанидеги айрым сөздөргө таандык жана жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдүн мүчөсү жалганып келип, мезгил бышыктооч болот: Антпей баардыгына жашыңдан үйрөн (С.Ө.). Сүрөт тартууга кичинемден эле колум эптүү эле (С.Ө.). Жашында жигит шок болот, карыганда токтолот (макал).

6) Мезгил бышыктоочтун (тутумдаш) милдетин түрдүү жолдор менен уюшулган синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары аткарат: Алар ошол учурда тике карашкандай болушту (Ч.А.). Бир кезде эшик алдына араба токтоду (К.Б.). Бир күнү күүгүм талаш сонун кийинген бир келин келип калды (К.Ж.). Ошондо биз планды он сегиз күндө аткарган болобуз (К.Б.). Ага дем алуу убактысында кирели (С.Ө.). Жаш чагымда бир баскан, жай айтышып сырдашкан (О.Б.). Мындай окуя менчиктештирүү мезгилинде да болгон (С.Ө.). Түш оой калаага жеттик (Т.С.). Жайлоого таң ата жеттик (Ч.А.).

7) Жатыш жөндөмөдөгү *атоочтукка бар, жок, кез, убак* деген сөздөргө бир нече сөздүн айкашып айтылышы менен уюшулган сөз тизмектери тутумдаш бышыктооч болуп келет: *Мерчемдүз жерге жеткенде* Дөөлөт тизгинин жыйды (К.О.). *Үйгө кирээрде* баары мени тегеректеп калышты (К.О.). *Атың барда жер тааны, атаң барда* эл тааны. *Өрдөк жокто* чулдук бий (макалдар). *Мария энеси тири* кезде мектепке барып жүрүүчү (Т.С.).

8) Фразеологиялык айкаштар аткарат: *Көз ачып-жумганча* көңүлүнө алда канча ойлор келип кетти (К.Ж.). *Кырманга каш карайганда* жеттим (Ч.А.). *Бешиктен белиң чыга электе* энеңди жуттуң (К.О.). Иштин эмне болуп кеткени Дүйшөнкулдарга кирпич ирмегенче түшүнүктүү болду (К.О.).

9) Жатыш жөндөмөдөгү затташкан эсептик сандар аткарат: *Ал он алтысында* ата-энеден жетим калат (К.Ж.). *Отузунда* ордо бузсаң, *кыркыңда* кырдан аша албайсың (макал). *Он экиде* чыгып, *сегизде* араң келди («Жаштык сапар»).

10) Мезгил бышыктоочтун (тутумдаш мезгил бышыктоочтун) милдетин жандоочтук айкаштар аткарат.

Негизинен, *кийин, соң, чейин//дейре, сайын, менен, баштап, тартып* деген жандоочтор, ошондой эле жандоочтук мааниде келген *мурун//мурда, илгери, ары, бери* дегендер өзүнүн алдындагы байланышкан сөзү менен бирдикте туруп, мезгил бышыктоочтук милдетти аткарат. Мааниси боюнча, кыймыл-аракеттин белгилүү бир учурдан мурун же кийин болгондугун, анын башталган чегин, качанга чейин созулгандыгын, качантан бери болуп жаткандыгын туюндурат. Мисалы: *Толкун эне көптөн кийин* колу-бутун акырын кыймылдатты (К.Бек.). *Жапар менен Жамийла согуштан мурун* эле тааныш болучу (К.Б.). *Ошондон бери* анын ишинен кымындай да кынтык табышкан жок («КМ»). *Бир аздан соң* Осмон көрүндү (К.О.). *Мен мындан ары* түк ыйлабайм (К.Ж.). *Кандай болбосун, Ысмайылды жайга чейин* багып чыгыш керек (Ч.А.). *Токтогул далайга дейре* козголбой турду (А.Т.). *Биздин баланын жалкоолугу күн сайын* күчөп баратат («КМ»). *Шамбет келээри менен* өстөнгө барды (Т.С.). *Ошо күндөн тартып* эле ага-инидей бири-бирибизди жакындан туюнуштук (Т.С.). *Жаздан баштап* талаачылык жумуштарына чоң жоопкерчилик менен киришти («СК»).

11) Жардамчы атоочтук айкаштар аткарат: *Жаз башында* кош айдоо башталды («СК»). Бүгүн мектепке башкарма келгенин

Султанмурат апасына *жатаар алдында* гана айтты (Ч.А.). *Мен үйгө сенин астыңда* эле келгем (К.Ж.). *Падышанын тушунда* кедейге салган оорун эле (Тог. Мол.).

Мезгил бышыктоочтор да дайыма эле этиш менен байланышпастан, зат, сын, ат атооч менен да байланышып келе берет: *Биздейлер – бири-бирине дайым* жолдош! (К.Ж.). *Койчу азыр* мал менен жайытта (К.О.). *Анын ак чач апасы менен карындашы күндүз эртеден кечке* жанында (М.Аб.). *Устаканадагы уста, анын шакиртинин көрүнүшү күндө* ушундай (К.Бек.).

СЕБЕП БЫШЫКТООЧ

Себеп бышыктооч кыймыл-аракеттин болуш себебин билдирет. Анын милдетин:

1) Мааниси боюнча ар түрдүү психикалык абалды билдирүүчү (*кубан, сүйүн, корк, чарча* ж.б.) -ган формасындагы атоочтук чыгыш жөндөмөдө туруп аткарат: *Мен сүйүнгөнүмдөн* сыртка атып чыктым (Т.С.). *Жийдегүл кубанганынан* эмне деп жооп берерин билбей калды (Ч.А.). *Ысмайылды көзүнө элестетип, коркконунан* ордуна тура калды (Ч.А.). *Мен шашканымдан* сүрөтүмдү беките албай калдым (Ч.А.).

Мындай атоочтук -дыктан формасында да келет: *Шашкандыктан* башындагы калпагы тетири кийилген (К.О.). *Чарчагандыктан* буттары шилтөөгө келбейт (К.О.). *Корккондуктан* ар кимисинин жан тери чыкты (К.О.).

2) *Ачкалык, кедейлик, жокчулук, тартипсиздик, жалкоолук* деген сыяктуу абстракттуу маанидеги зат атоочторго чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү уланып келип, себеп бышыктоочтун милдетин аткарат: – *Ачкалыктан* жөөлүп жатасың! (К.Ж.). *Мен кедейлигимден* аны сизге бере албай келдим (М.Аб.). *Ал тартипсиздигинен* ушул ишке кабылды.

3) Себеп тактоочтор аткарат: *Арыкбай атынын башын амалсыздан* бурду (К.Б.). *Апенди айласыздан* кайра келди. *Динара эриксизден* күлүп да жиберди (Т.С.).

4) -ып, -бай формасындагы чакчылдар аткарат: *Бала кубанып* күлүмсүрөдү (С.С.). *Музоолорду эркине койсо, эме берип* ичи көбөт (А.Уб.). *Самарбек ачуусуна чыдабай* кыжырланды (Т.С.).

5) «Үчүн» жандоочу аягына таандык мүчө жалганган -ган, -гандык (-ган+лык) формасындагы атоочтук менен байланышып келип, себеп бышыктоочтук милдетти аткарат: *Жээни аны ач көздүгү үчүн* өлгүдөй жек көрөт («КМ»). *Умсунай апа өмүрдү так ошондой байкоостугу үчүн*

үйгө келбес кылат (Ж.Мавл.). Койду эрте айдап келгендиги үчүн Эмилбекти Калыйча каргап-шилей берди (К.О.).

МАКСАТ БЫШЫКТООЧ

Максат бышыктооч кыймыл-аракеттин кандай максат менен аткарылып жаткандыгын билдирет. Анын милдетин төмөнкү сөздөр аткарат:

1) Кыймыл атоочтон кийин *үчүн* жандоочунун байланышып келиши менен уюшулган айкаштар аткарат: Биз кедейлерге *жардам берүү үчүн* келдик (К.Б.). Ал казандагы жаңы бышырылган сүттү *айран уютуу үчүн* сапырып жатыптыр (К.О.). Зоотехник Акиш бул жерге саанчылар менен *аңгеме өткөрүшү үчүн* келип отурган эле (А.Уб.).

2) Барыш жөндөмөдөгү айрым кыймыл атоочтор аткарат: Бригадир кеткенден кийин, экинчи *арызды жазууга* отурду (К.К.). Азыр ошолордун ишин *көрүцүгө* баратам (К.Ж.). Менин оюмча ушул иштерди *акылдашууга* кетсе керек (К.Ж.). Жол боюндагы дөңсөөгө кайнене-келин болуп *акыл чечмекке* отурдук (Ч.А.).

3) Каалоо, буйрук ыңгайдан кийин жана келер чактагы этиштен кийин «деп» жардамчы этишинин байланышып айтылышы менен уюшулган айкаштар аткарат: Султанмурат магазинге *китеп алам деп* келиптир (Ч.А.). Даниярга *жардамдашайын деп* умтулдум (Ч.А.). Сизди район жакта бир жумушка *барып келсин* деп чакырттым эле (А.Уб.). Сени менен *сүйлөшөлү деп* келдик. Ал Москвага *окуйм деп* кетти.

4) *-мак, -макчы* формасындагы ниет ыңгайдан кийин «болуп» жардамчы этишинин бирге айтылышы менен уюшулган сөз айкашы аткарат: Керим шаарга *иштемекчи болуп* кетти. Ажар Москвага *окумакчы болуп* кетти.

5) Максат тактоочтор аткарат: Бүбүш мында калган кыз-жигиттерди *атайы* атабады (Т.С.). Алыстан келүүчүлөргө *атайын* кырк үй көтөрүлдү (К.Ө.).

6) *-ганы* формасындагы чакчылдар аткарат: Абдырасул бетин *жууганы* арыктын жээгине олтурду (С.С.). Алар кечки тамакты *ичишкени* олтурушту (С.С.). Шадыбек ажы бир топ кишилери менен даткага *учурашканы* келет экен (А.Т.).

САН-ӨЛЧӨМ БЫШЫКТООЧ

Кыймыл-аракеттин же абалдын сандык, салмактык, нарктык, деңгээл-даражалык өлчөмүн билдирет; кээде мезгилдик, мейкиндик өлчөмүн да көрсөтөт. Алардын милдетин:

1) Сан атооч аткарат: Кулу эл ичине *үч* келип, *үч* кетти (К.О.). Нысапсызга кашык салса, *беш* ууртайт (макал). Туткундар *экиден-үчтөн* катар басып келатышты (К.Ж.).

2) Сан атоочтон же *бир нече, бир канча* деген ат атоочтордон кийин *процент, эсе, жолу, ирет, мертебе, жолу, үзүм, ууч* ж.б. сөздөрдүн кошулуп айтылышы менен уюшулган синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары аткарат: Быйыл республикабыздын өнөр жайлары планды *104 процент* орундатты. Түшүм ошондо *эки эсе* көбөйөт имиш! (Ч.А.). – Ооба, музоолорду *үч жолу* агытып, *үч жолу* кайта байладым (А.Уб.). *Бир мертебе* ийнеси оймоктон тайып кетти, *бир-эки ирет* учугу чатышты (Т.С.). Жыл сайын *бир нече жолу* чогулушка чакырат (А.Уб.). Нан аларга *бир үзүмдөн* араң жетти.

3) Сан-өлчөм тактоочтор аткарат: *Аз* күлүп, *көп* сүйлөйт (К.Ж.). Алардын мамилеси мурункудан *алда канча* өзгөрүлдү (К.Ж.). Алым тыйындан *анча-мынча* берди (К.Ж.).

4) Тутумунда *-ганча* формасындагы чакчыл же *-ынча* формасындагы башка сөз катышкан синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары, фразеологиялык айкаштар аткарып, кыймыл-аракеттин кандай деңгээлде, даражада болгон өлчөмүн билдирет: Курдаштары мунун кылыгына көздөрүнөн *жаш акканча* күлүштү (К.О.). Мен *күчүмдүн бардыгынча* кыйкырдым (Ч.А.). *Колдон келишинче* тырышып жатам (К.Бек.). Бир убакта жумушчу *маңдайы жарылганча* кубанып кетти (Т.С.). Таабалдынын суроосуна *боору катканча* күлдү (К.Бек.).

5) Салмакты, наркты билдирүүчү сөздөргө сан атоочтун айкашып айтылышы менен түзүлгөн ажырагыс сөз айкаштары аткарат: Алар өздөрү үрөөндү *эки пуддан* топтошту (К.Б.). Уйлардын ар бири жемди күнүнө *15 килодон жейт* (А.Уб.). Бул костюм *840 сом* турат.

Кээ бир синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары кыймыл-аракеттин мейкиндик (орундук) жагынан болгон өлчөмүн билдирет: үстүндөгү бала *көтөрмө бою* алыс түштү (К.Б.). Күн уясынан *аркан бою* көтөрүлүп калды (К.Б.). Ал *үч кадам* алдыга

басты. Биз тынбай *беш километр* жүрдүк.

б) Сан-өлчөм тактоочтор аткарат; кыймыл-аракеттин мезгилдик өлчөмүн билдирет: Сиз *бир аз* отуруп туруңуз (М.Аб.) Ийисин деп музоонун оозун карап *бир кыйла* турду (А.Уб.). Алсыз тамыры *анда-санда* соккон болот (К.Ж.).

ОБОЧОЛОНГОН ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨ

Обочолонгон түшүндүрмө мүчө да сүйлөм мүчөлөрүнүн өзгөчө бир түрү. Анткени ал дайыма сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүнөн кийин келип, анын маанисин толуктап, тактап түшүндүрөт. Сүйлөм мүчөсүнүн бул түрү оозеки кепте өзгөчө интонация менен айтылат: анын башталышында жана аякталышында кыска тыным болот да, өзү алдындагы аныкталгычка караганда басыңкы үн менен айтылат. Аныкталгычтан кийин келип, андан жана өзүнөн кийинки сөздөн пауза аркылуу бөлүнүп, чектелип тургандыктан, андай мүчөлөр «обочолонгон мүчө» деген термин менен аталат. Түшүндүрмө мүчөнү минтип обочолонтуп бөлүп айтуу аны сөйлөмдүн башка мүчөлөрүнөн «өзгөчө белгилеп» көрсөтүүгө, ага угуучунун назарын бурууга жардам берет.

Сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүнөн кийин келип, өзгөчө интонация менен айтылып, алардын маанисин толуктап, тактап турса, обочолонгон түшүндүрмө мүчө деп аталат.

Мисалы: Биз, *кызыл флотчулар*, Мурманск шаарындабыз (К.Б.). Султан, *заводдун инженери*, жаңы новаторлук сунуш кийирди.

Бул сүйлөмдөрдөгү *кызыл флотчулар*, *заводдун инженери* деген обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр *биз*, *Султан* деген ээлерден кийин келип, алардын ким экендигин тактап, аныктап турат.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн баардык мүчөлөрүнүн маанисин тактап, аныктап айтыла берет. Дайыма өзүнүн алдындагы аныкталгыч менен бирдей грамматикалык формада болот.

Мисалы: Биз, *пахтачылар*, пахтадан мол түшүм алуу үчүн кызуу эмгектенип жатабыз («СК»).

Мында *пахтачылар* деген обочолонгон түшүндүрмө мүчө *биз* деген ээнин ким экендигин тактап турат; ээ да, анын түшүндүрмө мүчөсү да атооч жөндөмөдө.

Беш жылдыктын тапшырмаларын орундатууга силердин, *пахтакерлердин*, салымы өтө зор («СК»).

Мында *пахтакерлердин* деген түшүндүрмө мүчө *силердин* деген аныктоочтун маанисине тактык киргизди; аныктооч да, анын түшүндүрмө мүчөсү да илик жөндөмөсүндө.

Мына, Зууракан *Москвада*, *Кремлде* (К.Б.).

Бул сүйлөмдөгү *Кремлде* деген түшүндүрмө мүчө *Москвада* деген баяндоочтун маанисин тактап түшүндүрүп турат; экөө тең жатыш жөндөмөдө.

Балдарды коргоо боюнча милдеттер бизде, *Кыргызстанда*, иш жүзүнө ашууда («СК»).

Мында *Кыргызстанда* деген түшүндүрмө мүчө бизде деген орун бышыктоочтун маанисин тактап, аныктап турат.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөр сырткы түзүлүшү жагынан бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөргө окшошконсуп көрүнөт. Бирок экөөнүн ортосунда орчундуу айырмачылыктар бар:

а) Бир өңчөй мүчөлөрдүн ар бири ар башка түшүнүктүү билдирсе, обочолонгон түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөрдө негизги мүчө менен андан кийинки түшүндүрмө мүчө бир эле түшүнүктү билдирет жана кийинкиси (түшүндүрмө мүчө) өзүнүн алдындагы негизги мүчөнүн мааниси ачып, толуктап, тактап түшүндүрөт;

б) Бир өңчөй мүчөлөр санак интонация менен айтылат, аларды айтканда үн бир калыпта чыгат. Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлүү сүйлөмдөрдө болсо, аныкталуучу сөз көтөрүңкү үн менен, андан кийинки түшүндүрмө мүчө ага караганда бир аз басыңкы үн менен айтылат жана анын башталышы менен аякталышында кыска тыным болуп, ажыратуу интонациясы менен айтылат. Ошондуктан буларды сырткы окшоштуктарына карап, бири-бири менен чаташтырууга болбойт

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр, жогоруда көрсөтүлгөндөй, сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүнөн кийин келип, алардын маанисин толуктап, тактап турат жана алар сүйлөм ичинде кандай милдет аткаrsa, түшүндүрмө мүчөлөр да ошондой эле синтаксистик милдетти аткарат. Ушуга карай сүйлөм ичинде *обочолонгон түшүндүрмө ээ, түшүндүрмө аныктооч, түшүндүрмө толуктооч, түшүндүрмө бышыктооч, түшүндүрмө баяндоочтордун* болушу мүмкүн.

Обочолонгон түшүндүрмө ээ. Бул өзүнүн алдында турган ээнин (аныкталгычтын) маанисин ачып, толуктап, тактап көрсөтөт.

Обочолонгон түшүндүрмө ээ негизинен төмөнкүдөй жолдор менен түзүлөт:

1) Көбүнчө атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор же сөз айкаштары түшүндүрмө ээ катары келет. Алар дайыма сүйлөмдүн негизги ээси менен жанаша айтылат да, өзүнүн лексикалык маанисине ылайык, аныкталгычтын (ээнин) кимдигин, эмнелигин, кесибин тактап көрсөтөт: Биз, *шахтерлор*, өзүбүздүн шаарыбызды шексиз сүйөбүз («ЖЛ»). Силер, *жумушчулар*, дайыма алдыңкы катарда болушуңар керек.

2) Ээни (аныкталгычты) кызмат-абалы, туугандык, жолдоштук белгиси боюнча аныктайт: Ормуш, *мектептин директору*, эл агартуу системасын кайра куруу боюнча доклад жасады. Носов, *горнизондун начальниги*, командировкага кеткен эле (К.Б.). Керим, *менин агам*, мектепти бүткөндөн кийин чарбада чабан болуп иштеп калган. Тобокел, *сенин жолдошуң*, кечээ айылга кетиптир.

3) Негизги ээнин кандайдыр бир мекемеге, уюмга болгон катышын билдирет: Осмон, *университеттин мугалими*, аспирантураны сырттан окуп бүттү. Керим, «*Ак-Бешик*» айылынын фермери, быйыл кызылчадан мол түшүм алды.

4) Ээнин ар түрдүү белгисин, сын-сыпатын, жаш өзгөчөлүгүн билдирет:

Биз сарайга келсек, Зарлык, *орто бойлуу толук киши*, комбайнды ремонттоп бүтүп калыптыр. Таштан, *узун бойлуу каратору жигит*, дыйкан чарбасынын башчысы болуп иштейт. Айгүл, *18 жаштагы кыз*, гимнастика боюнча республиканын чемпиону болду.

5) Айрым учурда обочолонгон түшүндүрмө ээнин милдетин энчилүү аттар аткарат да, өзүнүн алдындагы негизги ээнин кимдигин, эмнелигин тактап, конкреттүү көрсөтөт: Кичинекей койчу, *Каныбек*, койду короого чала-була имере салып, атасына учурашуу үчүн үйгө карай жүгүрдү (К.Ж.). Ал, Ашым Султанов, азыр курулуш бригадасын жетектейт. Кечээки жыйналышта комбинаттын директору, *Жумаш Ашыров*, доклад жасады. 1924-жылы 7-ноябрда кыргыз элинин тунгуч газетасы, «*Эркин Тоо*» газетасы, жарыкка чыккан.

6) Эгерде негизги ээ кеңири, жалпы маанидеги сөздөрдөн болсо, анын маанисин кээде бир өңчөй сөздөрдөн турган түшүндүрмө ээ чечмелеп түшүндүрүшү мүмкүн: Ээнин тизесинен түшө элек али былдыр периштелер – *Жеңишбек* менен *Микола-Аскер*, муну сезишпеди (Т.С.). Институттун студенттери, *Ормуш*, *Качкын*, *Султан*, быйыл окуу жылын ийгиликтүү аякташты.

Обочолонгон түшүндүрмө аныктооч

катышкан сүйлөмдөрдө негизги аныктоочу дайыма илик жөндөмөдө айтылат да, андан кийин келген обочолонгон аныктоочу да илик жөндөмөдө туруп, алдындагы негизги аныктоочтун маанисин тактап, толуктап түшүндүрөт: Кечээ жыйналышта Алымдын, *мектеп директорунун*, отчеттук докладдын уктук. Быйыл Токтогулдун, *кыргыздын демократ акынынын*, туулган күнүнө 125 жыл толду. Азыркы учурда Бишкек шаарынын, *Кыргызстандын борборунун*, экологиялык тазалыгын сактоо боюнча зор камкордук көрүлүп жатат.

Обочолонгон түшүндүрмө толуктооч. Сүйлөмдүн негизги толуктоочунан кийин келип, ал кандай синтаксистик милдетти аткаrsa, ошондой эле милдетти аткарып, анын маанисин толуктап, тактап түшүндүрөт. Негизги толуктооч кандай грамматикалык формада айтылса, обочолонгон түшүндүрмө толуктооч да ошондой формада айтылат, экөөнө бирдей суроо берилет. Мунун милдетин да жөнөкөй атооч сөздөр же сөз айкаштары аткарат: Бизге, *малчыларга*, газета-журналдарды өз убагында жеткирип туруу керек. Бизде, *кыргыз элинде*, бир негизги тилек бар. Ал – тынчтыкта, *бай турмушта* жана *маданияттуу* жашоо. Биздин кызматкерди, *Жээналыны*, жергиликтүү кеңешке депутат кылып шайлашты.

Обочолонгон түшүндүрмө бышыктооч. Бул да сүйлөмдүн негизги бышыктооч мүчөсүнөн кийин келип, анын маанисин тактап көрсөтөт. Негизги бышыктооч кандай формада айтылса, обочолонгон түшүндүрмө бышыктооч да ошондой формада айтылат жана экөө тең бирдей суроого жооп берет. Мунун милдетин да мейкиндик жөндөмөдөгү зат атоочтор же ар түрдүү түзүлүштөгү сөз айкаштары аткарат. Мында негизги бышыктооч жалпы маанидеги сөздөрдөн болот да, түшүндүрмө бышыктооч анын маанисин тактап, конкреттештирип түшүндүрөт. Көбүнчө түшүндүрмө орун бышыктоочтор обочолонуп айтылат: Кызылчадан мындай түшүм мурда бизде, *Кыргызстанда*, эч бир болгон эмес (К.Б.). Алыстан, *кырман жактан*, түшкү тамак мезгили болгонун билгизип, коңгуроо кагылды (К.Б.). Кайсы бирөөлөрү тышта, *жүктөрүнүн жанында*, машина күтүп турушат (К.Б.).

Түшүндүрмө мезгил бышыктоочтор обочолонуп айтылат: Баягыда, *өткөн жылы майда*, Ысмайыл ушундай беле? (Ч.А.). Азыр, *мында келээрде*, Амантур партиялык уюмдун чогулушунда болду (А.Уб.). Алиев Бектурсун илгери, *1930-жылдары*, айыл чарбасын коллективдештирүү ишине

активдүү катышкан эле.

Бышыктоочтун башка түрлөрүнүн обочолонуп айтылышы тилибизде сейрек учурайт.

Обочолонгон түшүндүрмө баяндооч да сүйлөмдүн грамматикалык баяндоочунан кийин келип, анын маанисин толуктап, тактап түшүндүрөт; баяндооч менен бирдей формада айтылып, бирдей суроого жооп берет. Баяндоочтун бул түрү тилибизде өтө сейрек учурайт. Сурманын көп чыга турган жери бизде, *Кыргызстанда*. Жашылча талаасында иштеп жүргөндөр – балдар, *онунчу класстын окуучулары*.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчө азыркы кыргыз тилиндеги жаңы көрүнүштөрдөн болуп эсептелет. Орус тилиндеги ар түрдүү жанрдагы адабияттарды, өзгөчө көркөм адабий жана публицистикалык чыгармаларды кыргыз тилине кеңири которуунун натыйжасында кийинки учурларда көбүнчө жазуу кебибизде активдүү колдонула баштагандыгын байкоого болот. Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн стилдик мааниси да чоң. Ал айтылуучу ойду так, эмоционалдуу, образдуу түшүндүрүүгө жардам берет. Ошол себептүү алар азыркы кыргыз жазуучуларынын чыгармаларында, публицистикалык жанрда барган сайын кеңири колдонулууда.

ОБОЧОЛОНГОН ТҮШҮНДҮРМӨ МҮЧӨЛӨРДҮН ЖАЗЫЛЫШЫ

Оозеки сүйлөшүүдө обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн башталышында жана аякталышында кыска тыным болуп, өзү бир аз басыңкы үн менен айтылат. Жазууда алар эки жагынан тыныш белгилери менен ажыратылып жазылат.

1) Обочолонгон түшүндүрмө мүчө бир сөздөн, же сөз айкашынан болсо, эки жагынан үтүр менен ажыратылат: Биз, *шахтерлер*, өзүбүздүн шаарыбызды шексиз сүйөбүз («ЖЛ»). Бизде, *күнөстүц кыргыз жеринде*, дыйканчылык жана багбанчылык жакшы өнүккөн (газетадан).

2) Обочолонгон түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн баяндоочун аныктап турса, түшүндүрмө баяндоочтон мурун үтүр коюлат: Пахтаны көп эге турган райондор бизде, *Ош областында*. Сурьманын көп чыга турган жери бизде, *Кыргызстанда*. Алыстан көрүнгөн эки этаж үй-мектеп, *Кегети мектеби*.

3) Обочолонгон түшүндүрмө мүчө, же аныкталып турган мүчө бир өңчөй мүчөлөрдөн болсо, түшүндүрмө мүчөнүн

алдына сызыкча, кийин үтүр коюлат. Эгерде мындай учурда да түшүндүрмө мүчөнүн эки жагына үтүр койсок, анда сөздөрдүн аралыгы жалаң үтүр менен чектелип, натыйжада, айкындалуучу мүчө менен түшүндүрмө мүчөнү бири-биринен ажыратуу иши татаалданар эле. Бул жерде обочолонгон түшүндүрмө мүчөнүн алдына коюлган сызыкчанын милдети айкындалып турган мүчөнү бир өңчөй түшүндүрмө мүчөлөрдөн, же тескерисинче, бир өңчөй айкындалгычтарды бир сөздөн же сөз айкалыштарынан турган түшүндүрмө мүчөдөн ачык ажыратып туруу болуп эсептелет: Украинанын жеринде пайдалуу кендердин – *көмүрдүн, газдын, темирдин, марганецтин*, эң баалуу запастары жатат («СК»). Советтик окумуштууларга, инженерлерге, техниктерге – *космос кораблин түзгөндөргө*, урмат жана даңк! («СК»).

4) Эгерде обочолонгон түшүндүрмө мүчөдөн кийин ага улай бир өңчөй мүчөлөр катар айтылса, түшүндүрмө мүчөнү өзүнөн кийинки бир өңчөй мүчөлөр менен чаташтырбоо үчүн жана аны бир өңчөй мүчөлөрдөн даана ажыратып туруу үчүн, обочолонгон түшүндүрмө мүчөдөн кийин сызыкча, мурун үтүр коюлат: Биз, *дыйкандар* – дан, сүт, эт камдасак, жумушчулар биз үчүн кездеме, соко, темир тырмоо, араба, шайман, ар түрдүү толгон нерселерди камдайт (Т.С.). Биздин элибиздин майрамына, *Космонавтика күнүнө* – советтик окумуштуулар, конструкторлар, инженерлер, техниктер жана жумушчулар «Ай-14» автоматтык станциясын учурууну арнашты («СК»).

5) Кээде бир сөздөн же сөздөрдүн тизмегинен турган обочолонгон түшүндүрмө мүчөнү өзгөчө белгилеп, даана көрсөтүү максатында анын алдына сызыкча, кийин үтүр, же болбосо эки жагына тең сызыкча коюуга болот: Элибиздин даңктуу майрамын – *Жеңиш күнүн*, эмгектеги зор жеңиштер менен тосуп алдык. Чынгыз Айтматовдун – *Кыргыз Республикасынын эл жазуучусунун* – 70 жылдык юбилеи өткөрүлдү.

СҮЙЛӨМДҮН БИР ӨНЧӨЙ МҮЧӨЛӨРҮ

Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү айрым учурларда бир сөздөн эмес, грамматикалык жактан бири-бирине багынбай, өз ара тең укукта, тең байланышта турган бир нече сөздүн саналып айтылган тизмегинен да турушу мүмкүн. Сүйлөмдүн андай мүчөлөрү көбүнчө бирдей сөз түркү-

мүнөн болот, бирдей түзүлүштө туруп, санак интонация менен айтылат; бирдей суроого жооп берип, бирдей синтаксистик милдет аткарышат; алардын баары сүйлөмдүн бир мүчөсү менен байланышат. Ушул белгилерине карай алар «бир өңчөй мүчөлөр» деген термин менен аталат.

Мисалы: *Үйгө Батыш, Зарыл, тилмеч Бурмалар* киришти (Т.С.). Бул сүйлөмдөгү *Батыш, Зарыл, тилмеч Бурмалар* деген бир өңчөй ээлердин милдетин зат атоочтор аткарып турат, үчөө тең атооч жөндөмөдө, өз ара санак интонация аркылуу байланышкан «*кимдер?*» деген бир суроого жооп беришип, ээлик милдетти аткарып турушат; үчөө тең сүйлөмдүн бир мүчөсү менен, «*киришти*» деген баяндооч менен байланышып, аны жак, сан боюнча ээрчитип турат.

Жолдун алды-үстү буралган шибер, кулпурган *ак, сары, көк, кызыл* гүлдөргө аңкыйт (Т.С.).

Мында бир өңчөй аныктоочтордун милдетин сапаттык сын атоочтор аткарган, алар «гүлдөргө» деген кыйыр толуктооч менен байланышып, ал туюндурган заттарды (гүлдөрдү) бири-биринен айырмалап турган өңгө байланыштуу белгилерин көрсөтүп турат.

Мен эмгекчи элдин *эркиндигин, теңдигин* талаштым («ЛЖ»). Бул сүйлөмдөгү «эркиндигин», «теңдигин» деген бир өңчөй толуктоочтордун милдетин табыш жөндөмөдөгү зат атоочтор аткарып турат, экөө тең «талаштым» деген сүйлөмдүн баяндоочу менен байланышкан ж.б. Айрым учурларда бир өңчөй мүчөнүн милдетин бирдей сөз түркүмдөрү гана эмес, ар түрдүү сөз түркүмдөрү да аткарып калат: Буга төрага да, өзү да макул эмес (К.Б.).

Өз ара тең укуктагы, тең байланыштагы бир нече сөз бирдей суроого жооп берип, бирдей синтаксистик милдетти аткарып, сүйлөмдүн бир мүчөсү менен байланышып турса, бир өңчөй мүчөлөр деп аталат.

Сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөр бири-бири менен, биринчиден, санак интонация жана байланыштыргыч тыным (пауза) аркылуу байланышат, б.а. бул экөө бирге, кабаттала колдонулат; экинчиден, байламталардын жардамы менен байланышат. Мисалы: Совет бийлигинин жылдарында Кыргызстанда завод-фабрикалар, мектептер, окуужайлары, гидроэлектростанциялар, каналдар курулду («КП»). Эпкиндүү топко орус да, кыргыз да, казак да, өзбек да кирген («ЖЛ»).

Кээде ар бир бир өңчөй мүчөгө айкындооч мүчө айкашып айтылып, алар жайылма формада да колдонулат: үстүндөгү боз шинели, башындагы пилоткасы, асынган

кылычы, байланган тапанчасы Жамийлага алда немедей жакын, жакшы көрүндү (К.Б.).

Айрым учурларда сүйлөм ичиндеги бир өңчөй мүчөлөрдү жылма жана ыкчамдатып айтуу максатында алардын аягындагы грамматикалык форма түшүрүлүп айтылат, эң аяккысында гана сакталат: Малчылар өлкөбүзгө эт, сүт, май жана жүндү көп бериш үчүн түн уйкусун көрүшпөдү («СК»). Шаардагы жашылдандыруучу чарба уюму жыл сайын үч миңден ашуун ар түрдүү өсүмдүктөрдү өстүрүп, парк, сквер, бульвар, көчөлөргө көчөттөрүн таратып берип турат (К.Б.).

Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү өз ара *бир өңчөй ээ, бир өңчөй баяндооч, бир өңчөй толуктооч, бир өңчөй бышыктооч* (бул ич ара дагы майда түрлөргө: бир өңчөй сыпат бышыктооч, бир өңчөй мезгил бышыктооч ж.б.) болуп бөлүнөт.

БИР ӨНЧӨЙ ЭЭЛЕР

Бир өңчөй ээлер тең байланышта келип, бирдей суроого (*кимдер? эмнелер?*) жооп берип, ээлик милдетти аткарат, сүйлөмдүн алар үчүн жалпы болгон баяндоочу менен байланышып айтылат.

Бирөңчөйээлерезара 1) байланыштыруучу пауза (тыным), санак интонация аркылуу байланышат. Жөнөкөй ээнин милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарсан, бир өңчөй ээнин милдетин да ошол эле сөздөр аткарат: *Айрым чарбалар, бригадалар, звенелор мындан да жогорулатылган милдеттемелерди алышты* («СК»). Пахтаны *суугарган, жегенелеген, отогон* – дыйкандар («СК»). *Коркуу, алдастоо* болбой койгон жок (С.С.).

Айрым бир өңчөй ээлер жайылыңкы түрдө болот, анда алар менен айкындооч сөздөр айкашып айтылат: Айнектен тааныш имараттар, кашкайган жол, кыйма-чийме чимирилген дөңгөлөктөр, агылган эл көзүмө баштагыдан ысык көрүндү (Ш.Б.). Үйдөн чыга албай калган жети-сегиз кыз-келин, беш-алты улан колго түштү (К.Ж.).

Бир өңчөй ээлерге көптүк *-лар* уланып келгенде, аларды ыкчамдатып айтуу максатында, алдыңкылары көбүнчө мүчөсүз айтылып, акыркысына гана көптүк *-лар* мүчөсү жалганат: *Көкүрөгүндө жаркыраган орден, медалдары ага кандайдыр бир жаңы күч бергендей болот* (К.Б.). *Фермердин кой, уй, эчкилери көлөкөлүц бетте жайылып жүрөт*. Кээде минтип бир өңчөй ээлердин эң акыркысына жалганган *-лар* мүчөсү

алдыңкы саналып айтылган ээлерди жалпылап, аларга көптүк маани берип турат: *Анын жанында Батыш, Гүлнар, Мария, Айганыш, Люба, Акиялар бар* (Т.С.). *Алар менен бирге алдыңкы скамейкада Мазин, Самойлов жана Гусевдер олтурушат* (М.Горький).

2) Бир өңчөй ээлерди бири-бири менен байламталар байланыштырат: байланыштыргыч байламталардан *да (дагы)*, менен, жана: ажыраткыч байламталардан *же (же болбосо)*.

а) *Да (дагы)* байламтасы бир өңчөй ээлерди байланыштырганда, бир нече ирет кайталанып келет жана өзүнүн алдында турган сөзгө тактоо, күчөтүү маанисин да берет. Мисалы: *Айткенин эрки да, өмүрү да, бактысы да баланын колунда сыяктуу эле* (А.Т.). *Сага акыл да, күч да, өнөр да, шык да берилген* (Т.С.).

б) *Менен, жана* байламталары байланыштырат. «*Менен*» байламтасы бир өңчөй мүчөлөргө биргелешүү маанисин берет; «*жана*» байламтасы менен байланышкан бир өңчөй мүчөлөр бири-биринен кыска бөлүнүп, ар бири өзгөчө белгиленип айтылат. Мисалы: *Үйгө Момун менен Калыбек кирди. Бул ишти директор менен партия уюму козгоду* (Н.Б.). *Бул мектепте балдарды окутуу жана тарбиялоо педагогикалык талап боюнча жүргүзүлүп жатат* («Муг. газ»). Бул байламталар жуп-жубу менен айтылган бир өңчөй мүчөлөрдү да байланыштырат. Ошондой эле, бир эле сүйлөм ичиндеги бир өңчөй мүчөлөрдү бири-бири менен ар башка байламталар байланыштырып келиши да мүмкүн: *Аталгандардын ичинде Жутабай менен Зуура да, Чүкөбай менен Айсуну да, Жапар менен Жамила да бар эле* (К.Б.). Ал жылдары Украинада миңдеген заводдор жана фабрикалар, шаарлар жана селолор, колхоздор жана совхоздор түзүлдү («СК»). *Бермет менен Кцласыл жана Асыл бармак болушту* («КМ»)

в) «*Же*» байламтасы бир өңчөй мүчөлөр туюндурган түшүнүктөрдүн бири болбосо биринин болоорун ажыратып көрсөтөт: *Мына үч айдын жүзү болду. Жалгыз уулу Касейинден же кат, же кабар жок* (Т.С.). *Артекке же Султан, же Зуура жиберилет.*

БИР ӨҢЧӨЙ БАЯНДООЧТОР

Булар өз ара тең байланышта келет да, бирдей суроого жооп берип, баяндоочтук милдетти аткарат, баары сүйлөмдүн бир ээси менен байланышып айтылат.

Бир өңчөй баяндоочтор да бири-бири менен байланыштыруучу тыным, санак интонация аркылуу байланышат. Жөнөкөй баяндоочтун милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарса, бир өңчөй баяндоочтун милдетин да ошол эле сөздөр аткарат: *Совет өкмөтү жетим балдарды интернатка алып, эч чыгымсыз окутат, кийиндирет, ичирет* (К.Б.). *Алардын жүздөрү жарык, кубанычтуу* (К.Б.). *Жүгөрү – эт, май, сүт, жана азык* («СК»). *Жээк ызың-кызың, уучуу* (Т.С.). *Бөлмөнүн ичи да жыпжылуу, таптаза* (Н.Б.).

Кээде бир өңчөй баяндоочторго тиешелүү айкындооч мүчө айкашып келип, жайылыңкы формада айтылат: *үстүнө кийгени – жаңы шым, жаңы гимнастерка* (Т.С.). *Ооба, алар асыл сезимдүү, тунук ойлуу* («СК»). *Алар абийирге карайбы, уятты билишеби?* (Т.С.).

Айрым татаал этиштерден турган баяндоочтордун негизги бөлүмү бир өңчөй түрдө айтылат да, жардамчы этиши алар үчүн жалпы бирөө болот. Мисалы: *Жаштар силерден үйрөнгөндөй, силерди туурагандай болсун* (А.Т.). *Көңүлү көтөрүлүп, энелик даражага эми жеткендей, омок тапкандай болду* (Н.Б.). *Бүткөн бою ысып, таң атканча тердеп, кыңкыстап, онтолоп, жөөлүп чыгат* (К.Б.).

Бир өңчөй баяндоочтор белгилүү бир жакта турса, аларды ылдамдатып айтуу максатында, кээде жак уландысы алдыңкыларына уланбай, эң аяккысына гана жалганат: *Сен куйту, митаам, ушакчы, эки жүздүүсүң* (Кас.К.).

Айрым учурларда бир өңчөй баяндоочтордун милдетин ар түрдүү сөз түркүмдөрү да аткарып калат: *Бирок бул – жалаң гана каалоо, жалаң гана сүйүү жана ишенич* («КП»).

2) Бир өңчөй баяндоочтору байланыштыргыч байламталардан *да, менен, жана ары*, ажыраткыч байламта *же*, каршылагыч байламта *бирок* байланыштырат.

Да байламтасы байланыштырганда өзүнөн мурунку сөзгө тактоо, күчөтүү маанисин да берип турат: *Бирок жоокерлер көңүлдү да, кайраттуу да, ак ниеттүү да* (Т.С.). *Тапшырма аткарылмайынча, эч кимиңердин сөзүңөрдү укпаймын да, кабылдабайм* (Ч.А.). *Аалы акын да, прозаик*

да, драматург да («КМ»).

Жана байламтасы: *Москва советтик ар бир адам үчүн кымбат жана жакын («СК»).* Ошондуктан *Жолойдун ишенгени – сыр бараң жана өзүнүн мүчөсүнө бүткөн баатырдык (К.Ж.).*

Менен байламтасы бир өңчөй атоочтук баяндоочторду байланыштырат: *Бул ишке айыптуу – Айыке менен Берен (К.Ж.).*

Же байламтасы бир өңчөй мүчөлөр санап көрсөткөн нерселердин ичинен бирөөнүн болорун билдирет: *Күчтүү шамал отту же өчүрөт, же күчөтөт (Ч.А.). Сейитбек кээде бирөөлөрдү туурайт, же ырдайт, же күлкүлүчү бирдемелерди экилентип айтат (А.Т.).*

Аз да болсо, **бирок, ары** байламталары да байланыштырат. «**Бирок**» бир бир өңчөй мүчөгө экинчисин маани жагынан карама-каршы коет. «**Ары**» байламтасы бир өңчөй мүчөлөрдү өз ара байланыштыруу менен бирге, өзүнөн кийинки сөзгө күчөтүү маанисин да берет. Мисалы: *Шаарыбыз кичине, бирок таза, бактуу, көрктүчү. Ал кичине, бирок күчтүчү, чымыр. Ал билимдүчү, ары өткүр, ары уюштургуч.*

БИР ӨНЧӨЙ АНЫКТООЧТОР

Өз ара тең байланышта туруп, бирдей суроого жооп берип, аныктоочтук милдетти аткарат. Бир өңчөй аныктоочтордун ар бири аныкталып турган зат атооч менен түздөн-түз байланышат да, мааниси боюнча, бир эле заттын ар түрдүү белгисин, же бир топко кирген бирдей заттарды бири-биринен айырмалоочу белгилерин санап көрсөтөт. Мисалы: *Ал – бир мүнөздүчү, өжөр, эр көкүрөк, кайраттуу адам (Т.С.).*

Мында курсив менен терилген бир өңчөй аныктоочтордун ар бири «адам» деген аныкталгыч менен түздөн-түз байланышып турат жана алар ошол «адам» деген бир эле заттын ар түрдүү сапаттык белгисин билдирип турушат.

Азыр жайлоодо көк, сары, кызыл, ак гүлдөр жайнап турган учур экен.

Бул сүйлөмдөгү бир өңчөй аныктоочтор бир топко кирген бирдей заттарды (көп гүлдү) бири-биринен айырмалап турган ар түрдүү белгилерди санап көрсөтүп турат.

Жөнөкөй аныктоочтордун милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарсан, бир өңчөй аныктоочтордун милдетин да ошолор аткарат.

Бир өңчөй аныктоочтор да өз ара 1) санап интонация жана байланыштыруучу тыным аркылуу байланышат: *Сабитахун Ажардын*

сулуу, сүйүкүмдүчү, ак жумал өңүн көрдү (К.Б.). Арабыздан күн сайын жүздөгөн, миңдеген кишилерди бөлүп айдап кетишчү (Ж.Мав.). Иванды билген, тааныган кыргыздар ага бирдемесин бергенче шашчу (К.Б.). Менин сенден башка бараар, таянар жерим калбай калды («КМ»).

Илик жөндөмдөгү сөздөр да бир өңчөй аныктооч болуп келет: *Бул көз караш ак ниеттиктин, сүйүүнүн, күчтүн, ишеничтин учкундарына толгон (Н.Б.). Анын ысмы да ар качан баатырдыктын, каармандыктын жана эрдиктин өрнөгү болуп калмакчы («СК»).* Бул булгаарыдан өтүктүн, маасынын кончу жасалат (С.С.).

Кээде, мындай түзүлүштөгү бир өңчөй аныктоочторду ыкчамдатып айтуу максатында, илик жөндөмөнүн мүчөсү акыркы аныктоочко гана уланып айтылат: *Ал жерде топтолгон ата, эне, ак сакал, көк сакалдардын ортолорунда бир топ жаштар да отурушат (Т.С.). Ошентип, Жапар, Жамийланын бош убактылары өтө аз эле (К.Б.).*

2) Бир өңчөй аныктоочторду бири-бири менен *жана, менен, да, ары, же, бирок* байламталары да байланыштырат:

а) *Жетим менен жесирдин, бечара менен момундун намысы үчүн күрөшчү сендей жигиттердин гана колунан келет (К.Ж.). Өкмөт менен партиянын чечимдерин турмушка ашыруу үчүн кызуу эмгектенишчүдө («СК»).*

б) *Жумушчулардын жана инженер-техник кызматкерлердин маданий турмушу жакшыртылды («СК»).* Биринчи *жана экинчи класстар экскурсияда.*

в) *Жаштардын да, түрдүчү уюмдардын да кандайча иштеп жатканын билип турушуңуз зарыл (Ш.Б.).*

г) *Ал билимдүчү, ары өткүр, ары уюштургуч жигит эле.*

д) *Дүкөнгө барып, же кызыл, же көк материалдан 10 метр алып кел.*

е) *Өткөн сегиз жыл Неля Николаевнанын турмушундагы түйшүктүчү, татаал, бирок кубанычтуу жылдар болду («СК»).*

Сапаттык сын атоочтордон уюшулган бир өңчөй аныктоочторду сырткы түрү жагынан ага окшош келген бир өңчөй эмес аныктоочтор (тутумдаш аныктоочтор) менен чаташтырбоо керек.

Жогоруда белгиленгендей, бир өңчөй аныктоочтордун ар бири аныкталып турган сөз менен түздөн-түз байланышып, анын ар түрдүү белгилерин көрсөтөт: *Ар бир үйдүн балкандоруна кызыл, жашыл, көк, сары желекчелер илинген («ЛЖ»).*

Бул сүйлөмдөгү ар бир аныктооч

«желекчелер» деген аныкталгыч менен маани жагынан түздөн-түз байланышып, аныктап турат.

Эгерде бир нече сөздөн турган аныктоочтун акыркысы өзүнөн кийинки аныкталгыч менен тикеден-тике байланышып, аны менен бирдикте сөз айкашын уюштурса, ал эми биринчи аныктоочу ошол жаңыдан уюшулган сөз айкашын бүтүндөй аныктап турса, же бир нече сөздөн турган аныктоочтун биринчиси аныкталгыч менен тикеден тике байланышпай, өзүнөн кийинки сөздүн (аныктоочтун) белгисин көрсөтүп келип, анан ошол сөз менен бирдикте туруп аныкталгыч менен байланышса, бир өңчөй эмес аныктооч (тутумдаш аныктооч) уюшулат, анын тутумундагы сөздөрдүн арасына үтүр коюлбайт. Мисалы: *Сексен сегизге чыккан узун бойлуу ак саргыл карыя Калдаң кулактын сөзүнө түшүңгөн жок* (А.Т.). *Ал узун такалуу кара туфлийди кийип койгондо, дегеле таанылбай калыптыр* (Н.Б.). Биринчи сүйлөмдөгү «узун бойлуу ак саргыл» деген аныктооч эки татаал сындан турат (узун бойлуу, ак сааргыл), бирок бир өңчөй аныктоочтор сыяктанып, алардын ар бири өзүлөрүнөн кийинки «карыя» деген аныкталгыч менен тикеден-тике байланышкан жок жана санак интонация менен да айтылган жок. Мында «ак саргыл» деген сын атооч «карыя» деген зат атооч (аныкталгыч) менен байланышып, сүйлөм ичинде атоочтук сөз айкашы («ак саргыл карыя») уюшулду; ал эми «узун бойлуу» деген биринчи аныктоочу кийинки «ак саргыл карыя» деген сөз айкашын бүтүндөй аныктап келип, натыйжада, бир өңчөй эмес аныктооч (же тутумдаш аныктооч) уюшулган. Экинчи сүйлөмдө да иштин жайы ушундай.

Салый жашыл жибек көйнөгүн кийип келиптир. Мында «жашыл» деген аныктооч «көйнөгүн» деген аныкталгычтын белгисин түздөн-түз көрсөткөн жок. Ал өзүнөн кийинки «жибек» деген аныктооч менен байланышып, аны менен бирдикте туруп гана аныкталгычтын белгисин көрсөтүп турат.

БИР ӨНЧӨЙ ТОЛУКТООЧТОР

Булар да өз ара тең байланышта туруп, сүйлөмдүн бир мүчөсү менен бирдей грамматикалык формада байланышат, бирдей суроого жооп берип, бир өңчөй толуктоочтук милдетти аткарат:

Мисалы: Спектакль жаштардын ак ниеттүүлүгүн, тазалыгын, терең сезимин,

ойлоосун кеңири берген («СК»).

Бул сүйлөмдөгү бир өңчөй толуктоочтор өз ара тең укукта, тең байланышта; алардын ар бири «берген» деген баяндооч менен түздөн-түз байланышып, баары тең *эмнени?* деген бир суроого жооп берип, бир өңчөй толуктоочтук милдетти аткарып турат.

Бир өңчөй толуктоочторго да башка айкындоочтор таандык болуп айтылып, жайылма түрдө да кездешет: *Даңктуу Родинабызды эмгекчи элибизди сүйгөндүгүм мени шыктандырды* («СК»). *Зууракан Москвага баргандыгын, Кремлге киргенин, Калининдин колунан Ленин ордениналганын элестетти* (К.Б.). Айрым учурларда сүйлөм ичиндеги бир өңчөй толуктоочторду ыкчамдатып айтуу максатында аларга жалганган жөндөмө мүчө түшүрүлүп да айтылат, же эң аяккысында гана сакталат. Бирок алардын кайсы жөндөмөдө экендиги эң кийинки толуктоочтун аягындагы мүчөдөн же сүйлөмдүн жалпы маанисинен белгилүү болуп турат: *Алма, өрүк, алчасын көрсөк, көзүбүз кызарчу* (Т.С.). *Ырас, майданга жылуу кийим, акча, заем, эт, сүт, дан, май* берип жатабыз (Т.С.). Бул акыркы сүйлөмдөгү бир өңчөй сөздөрдүн табыш жөндөмөдө экендиги сүйлөмдүн маанисинен белгилүү болуп турат. Бир өңчөй толуктоочтор да бири-бири менен төмөнкү жолдор менен байланышат.

1) Санак интонация жана байланыштыргыч тыным аркылуу. Жөнөкөй толуктоочтун милдетин кайсы сөз түркүмү аткаrsa, бир өңчөй толуктоочтун милдетин да ошолор аткарат. Мисалы: *Ал кызмат өтөгөн полк Донбассты, Херсонду, Одессаны, Варшаваны* бошотууга катышты («СК»). *Мен көргөнүмдү, укканымды айтам* (К.К.). *Арыгына-торугуна, чыгымына, жогуна* жоопту мен беремин (Т.С.).

2) Байламталар байланыштырат (көбүнчө *да, менен, жана, кээде, же* ж.б. байламталары):

а) *Кишилерге да, унаага да, сокого да, шайманга да сен жооп бересиң* (Ч.А.). *Мен ишкананы да, андагы эмгекти да өзүмдүкү деп эсептеймин* (С.С.). *Өзүнө да, чарбага да кас күтүп алган жокпу?* (Ч.А.).

б) *Ошол түңү алар Ажар менен Каныбекти качырышты* (К.Ж.). *Экөө тең Айчүрөк менен Акунканга ийилип салам беришти* (Ж.Т.). *Мергенчинин бул кейпи Ажар менен Каныбек үчүн табышмак эле* (К.Ж.).

в) *Зыядахан бир топ кыз-келин жана улгайган кемпирлерди ээрчитип келет* (К.Ж.). *Алардын демилгеси мактоого жана колдоого татыктуу болду* («СК»).

Мурда Россияда зыгырдын буласынан жана кендирден токулган кийимдерди кийишчи («СК»).

г) *Ал азыр же малга, же жанга зыянын тийгизген жери жок (Т.С.). Ажарга өлүздөн, же болбосо бир жакка тентип кетүүдөн башка эч бир айла калбай калды (К.Б.).*

БИР ӨҢЧӨЙ БЫШЫКТООЧТОР

Булар өз ара тең байланышта келип, сүйлөмдүн бир мүчөсү менен байланышат; баары бирдей маанини (орундук, мезгилдик, же сыпаттык ж.б.) туюндуруп, бирдей суроого жооп берип, бир өңчөй бышыктоочтук милдет аткарат. Мисалы: *Музейлерге, театрларга* бардык, метрону көрдүк («ЛЖ»). Эгин жакшы, тегиз сугарылыптыр. Мында биринчи сүйлөмдөгү «*музейлерге, театрларга*» дегендер өз ара тең байланышта, экөө тең сүйлөмдүн «бардык» деген баяндоочу менен бирдей грамматикалык формада түздө-түз байланышкан: экөө тең «*кайда*»? деген бир суроого жооп берип, бир өңчөй орун бышыктоочтук милдетти аткарып турат. Экинчи сүйлөмдөгү «*жакшы*», «*тегиз*» деген сөздөр «*кандай*»? деген бир суроого жооп берип, бир өңчөй сыпат бышыктоочтук милдетти аткарып турат.

Жөнөкөй бышыктоочтун милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарсан, бир өңчөй бышыктоочтордун милдетин да ошол эле сөз түркүмдөрү аткарат.

Айрым учурларда бир өңчөй бышыктоочторго да тиешелүү айкындоочтор таандык болуп айтылып, жайылма формада колдонулат: *Экспедиция менен биз Анархайдын түпкүрүнө, Балхаштын жээгине кеттик (Ч.А.). Ошонусу менен ал азыр баштагыдан сулуураак, баштагыдан жакыныраак көрүндү (Ч.А.).*

Бир өңчөй бышыктоочтор бири-бири менен 1) Санак интонация, байланыштыргыч тыным аркылуу байланышат: *Метрейдin Караколдо, Түптө бирден үйлөрү болчу (М.Э.). Шарше дөгүрсүнүп, менменсинип кербезденет (Т.С.). Коллектив актуалдуу коомдук теманы өз күчү, өз мүмкүндүгү менен сахнада чечип көрсөтүүгө аракет кылган («СК»).*

2) Байламталардын жардамы менен байланышат:

а) *Компас менен токойдун ичинде да, деңиздин үстүндө да адашууга болбойт («КП»).* *Азыр мал чарбада да, тоодо да көп. Үй ээси күн да, түн да сыртта (Т.С.).*

б) *Сапарбайдын сөзү чечкиндүү, ары*

маңыздуу болду. Жайкы каникулду окуучулар ары көңүлдүү, ары максаттуу өткөрүштү («ЛЖ»).

в) *Бүгүн же эртең Саадаттар айылга кол салат деген имиш бар (Т.С.). Үч кой артына же алдына кете албай, жардын боорундагы тектирчеде араң эле турушкан экен (К.Ж.).*

г) *Термечиков кыска, бирок маңыздуу сүйлөдү.*

Бир өңчөй орун бышыктоочтор: Областын бардык *кыштактарында, шаарларында, дыйкан чарбаларында* өкмөттүн чечимдери окулуп жатат («КТ»). *Жакында, алыста, кайда, кайсы жерде* жүрсөк да, Родинаны эстейбиз (К.Б.).

Бир өңчөй мезгил бышыктоочтор: Айрым жаштар *күндүз да, кечкисин да* иштешет («ЛЖ»). Бул китептерин *окуганда да, иштегенде да* керек болот (С.С.).

Бир өңчөй сыпат бышыктоочтор: Ошол замат буттарын *тыбырчылатып, бакырып ыйлачу (Т.С.). Мына эми жөтөлүп, тердеп, онтоп, керсары тартып* төшөктө жатат (К.Б.).

Бир өңчөй максат бышыктооч: Далай ак ниет адамдар *биз үчүн, биздин таалайыбыз үчүн* курман болушту (К.Б.).

Бир өңчөй себеп, сан-өлчөм бышыктоочтор тилибизде сейрек учурайт: Керим *жокчулуктан, ачкачылыктан* байларга малай да болду.

БИР ӨҢЧӨЙ МҮЧӨЛӨРДӨ КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

Байламтасыз бир өңчөй мүчөлөрдөгү тыныш белгилери.

1) Сүйлөмдөгү байламтасыз бир өңчөй мүчөлөр өз ара санак интонация аркылуу байланышат. Жазууда бир өңчөй мүчөлөрдүн чегин ажыратуу үчүн араларына көпчүлүк учурда үтүр коюлат. Оозеки кепте ар бир бир өңчөй мүчөнүн чеги кыска тыным менен белгиленип, санак интонация аркылуу айтылат: *Алатоолук алтоо он күндүн ичинде атактуу театрларда, музейлерде болушту (Т.С.). – Ооба, бутактары сыйда, түз чыгат (С.С.).*

2) Сүйлөм ичиндеги бир өңчөй мүчөлөрдүн баарынын же көпчүлүгүнүн өзүнө тиешелүү бир нече айкындооч мүчөлөрү болуп, өтө жайылыңкы формада келсе жана ал жайылыңкы бир өңчөй мүчөлөрдүн өз ичинде коюлган үтүр белгиси болсо, мындай учурда бир жайылыңкы мүчөнүн чегин экинчисинен ажыратып туруу үчүн араларына үтүрлүү чекит коюлат: *Күлүк*

таптап чапкан саяпкерлерди; кыраан таптап салган мүнүшкерлерди; тайган агытып, аскадан аркар аткан мергендерди; алтын, күмүштү дүкөнүндө иштеген зергерлерди; деле толгон өнөрлү, шыктуу, кунттуу кишилерди Чыныбек өзүнө коңшу кондурад (Т.С.).

Байламталуу бир өңчөй мүчөлөрдөгү тыныш белгилери.

Бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштыргыч байламталардан *да, менен, жана, ары*; ажыраткыч байламталардан *же (же болбосо)*, каршылагыч байламталардан *бирок* байланыштырат.

1) *Да* байламтасы бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырып, көбүнчө бир нече ирет кайталанып келет. Бул дайыма өзүнөн мурунку сөзгө таандык болуп айтылып, оозеки кепте ар бир «*да*» байламтасынан кийин кыска тыным болгондуктан, жазууда ар бир байламтадан кийин үтүр коюлат; акыркы «*да*» дан кийин коюлбайт, себеби ал өзүнөн кийин бир өңчөй мүчөлөрдүн түгөнгөндүгүн билдирет: *Күн да, түн да мен жылкылардын жанында болдум* (К.Б.). *Тоюм да, берээрим да, соерум да камында* (Т.С.).

Эгерде эң аяккы «*да*» байламтасынан кийин да бир өңчөй мүчө келип, ал байламта ошол аяккы бир өңчөй мүчөнү да байланыштырып турса, анда аяккы «*да*» дан кийин да үтүр коюлат: *Клубда да, кампада да, сарайда да, ар бир үйдө өчпөс шамдар жанат* (Т.С.).

Да байламтасы этиш сөздөн турган эки баяндоочту байланыштырып, кайталанбай бир гана жолу айтылса да, ал байламтадан кийин үтүр коюлат: *Биздин ушул мамилебиз жаңырбайт да, эскирбейт* (А.Т.). *Тамакты саат ондордо ичтик да, жаттык*.

2) *Менен, жана* байламталары бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырат да, маани жагынан тиги же бул сөзгө тиешелүү болуп айтылбайт. Ошондуктан ал байламталардан мурун да, кийин да үтүр коюлбайт. Оозеки сүйлөшүүдө бул байламталар менен байланышкан бир өңчөй мүчөлөрдүн арасында ачык тыным болбойт: *Түлкүбек менен Зуннахунду* Атабек конокко чакырган (К.Ж.). *Анан Салмоорбек менен Сатайга карап, чуркагыла деди* (Т.С.). *Жакшы чыккан пахта коюу жана бийик* («СК»). *Баарынын жүзү жарык жана кубанычтуу* (К.Б.). *Эмгекте жана окууда бири-бириңерге жардамдашып, ынтымактуу жашоого үйрөнгүлө* («Муг. газ.»).

Сүйлөм ичинде бир нече ирет кайталанган «*да*» байламтасынан кийин «*жана*» байламтасы келсе, «*да*» мааниси жагынан

өзүнөн мурунку сөзгө, «*жана*» өзүнөн кийинки сөзгө тиешелүү болуп айтылат, экөөнүн ортосунда кыска тыным да болот. Ошол себептүү алардын арасына үтүр коюуга туура келет: *Жаздын ажарын ачкан май айы сулуу да, көркөм да, шаттуу да, жана мээримдүү* («КП»). Алма да, жүзүм да, жана жаңгак да биздин тоолордо (К.Б.).

3) *Ары* байламтасы бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырып, маани жагынан өзүнөн кийинки сөзгө тиешелүү болуп айтылат. Ошол себептүү үтүр белгиси, бул байламта сүйлөм ичинде бир жолу келсе да, же бир нече ирет кайталанып келсе да, дайыма «*ары*» байламтасынан мурун коюлат: *Ал билимдүү, ары өткүр, ары уюштургуч жигит эле. Бул бала менин айылдашым, ары классташым, ары жолдошум*.

«*Ары*» байламтасы бир нече ирет кайталанып, бирок биринчи «*ары*» эки бир өңчөй мүчөнү байланыштырбай, өзүнөн кийинки сөзгө күчөтүү маанисин гана берип турса, анын алдына үтүр коюлбайт, кийинкилеринде жалпы эреже боюнча коюла берет: *Алымбайдын колундагы жогортон берилген күбөлүк кагаз ары өтүмдүү, ары закондуу болуп калды* (М.Аб.).

4) *Же (же болбосо, болбосо)* байламтасы маани жагынан дайыма өзүнөн кийинки бир өңчөй мүчөгө тиешелүү болуп айтылат. Бул байламта эки бир өңчөй мүчөнү байланыштырып, сүйлөм ичинде бир жолу гана айтылса, үтүр коюлбайт: *Мен жакында Ошко же Жалалабадга командировкага бармакчымын. Күчтүү шамал отту өчүрөт же күчөтөт* (Ч.А.).

«*Же*» бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырып, бир нече жолу кайталанса, ар бир «*же*» ден мурда үтүр коюлат: *Быйыл биздин совхоздон Асан, же Салый, же Мукай айыл чарба көргөзмөсүнө барат. Бир айда, же эки айда, же күзүндө келет* (Т.С.).

Эгерде «*же*» бир нече ирет кайталанып, бирок биринчи «*же*» эки бир өңчөй мүчөнү байланыштырбай, өзүнөн кийинки сөзгө болжолдоо, ажыратуу маанисин берүү максатында келсе, ал биринчи байламтадан мурун үтүр коюлбайт; кийинки «*же*» байламталарында тыныш белгиси жалпы эреже боюнча коюла берет: *Баятан же сиз, же агроном, же зоотехник келип калса, акылдашалы деп күттүк* (Ч.А.). *Экскурсияга биздин класстан же Шарше, же Алман барат*.

5) Бирок байламтасы да айрым учурларда бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырат, дайыма өзүнөн кийинки сөзгө тиешелүү болуп айтылат, ошондуктан үтүр байламтадан мурун коюлат. Оозеки кепте

бул байламтанын алдына пауза болот: *Ал кичине, бирок кичтүц, чымыр. Шаарыбыз кичине, бирок көрктүц, бактуу жана таза.*

БИР ӨҢЧӨЙ МҮЧӨЛҮҮ СҮЙЛӨМДӨРДӨГҮ ЖАЛПЫЛАГЫЧ СӨЗ

Кээде сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнөн мурун же кийин жалпылагыч сөз да кошулуп айтылат. Жалпылагыч сөз мазмуну жагынан өзүнөн кийинки же мурунку бир өңчөй мүчөлөрдүн маанисин өз ичине камтыган жалпы түшүнүктү билдирет.

Көбүнчө *баары, бүткүл, булар* деген ат атоочтор, экиден жогорку жамдама сан атоочтор, кээде жалпылама маанидеги башка сөздөр жана сөз айкаштары да жалпылагыч сөз катары келишет. Мисалы: *Мен, Эргеш, Арзымат – үчөөбүз жолго чыктык (К.Ж.). Илгери үмүт деп, көптөн бери жыйнаган жууркан-төшөк, идиш-аяк – баарын арабага салды (К.Б.).*

Бул сүйлөмдөрдөгү *үчөөбүз, баарын* деген жалпылагыч сөздөр өзүлөрүнүн алдындагы бир өңчөй мүчөлөрдүн маанисин бир сөзгө бириктирип, жалпылап турат.

Бир өңчөй мүчөлөрдү бириктирип, алардын маанисин жалпылап турган сөз жалпылагыч сөз деп аталат.

Сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөр кандай милдет аткаrsa, аларды жалпылап турган сөз да ошондой эле милдетти аткарат. Тескерисинче, жалпылагыч сөз кандай милдет аткаrsa, бир өңчөй мүчөлөр да ошондой милдет аткарат. Мисалы: *Совет өкмөтү түштүктөгү кыргызды, тажикти, түндүктөгү якутту, тунгусту – баарын бирдей көрөт (К.Б.). Чабандардын республикалык слетуна биздин чарбадан баруучулар – үчөө: Зарыл, Осмон, Өмүр.*

Мында биринчи сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөр толуктоочтун милдетин аткарып тургандыктан, алардан кийин келген баарын деген жалпылагыч сөз да толуктоочтук милдетти аткарып турат.

Экинчи сүйлөмдөгү *үчөө* деген жалпылагыч сөз – сүйлөмдүн баяндоочу, андан кийинки саналып айтылган сөздөр да – бир өңчөй баяндоочтор.

Жөндөмөдө турган бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин жалпылагыч сөз келгенде, аларды ылдамдатып айтуу максатында, кээде бир өңчөй мүчөлөрдүн аягындагы жөндөмө мүчө түшүрүлүп айтылып, ал жалпылагыч сөздө гана сакталып калат; жалпылагыч сөздүн аягындагы жөндөмө мүчөгө карай алдындагы бир өңчөй мүчөлөрдүн кайсы жөндөмөдө экендиги белгилүү болуп турат.

Каракол, Жаргент, Кулжа, Нарынкол – баарынын аралыгында түйүшкөн жери-Каркыра (М.Э.). *Эрмек, Медер, Жеңишбек – үчөөнүн* тең колуна келет (К.Ж.).

Жалпылагыч сөз жамдама сан атоочтордон болуп, андан мурда келген бир өңчөй мүчөлөр үч же андан көп сөздөн турса, кээде алардын бирөө айтылбай да калат, бирок анын кайсы сөз экендиги жалпылагыч сөздүн аягындагы жак уландыдан белгилүү болуп турат. *Макиш, Акия бучук – үчөөбүз* эртеңки жумуштан деги кеч калбайбыз (Т.С.).

ЖАЛПЫЛАГЫЧ СӨЗДӨРДӨ КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

Жалпылагыч сөздөр бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун да, кийин да келип айтыла берет. Ошого карай ар түрдүү тыныш белгилери коюлат.

1) Жалпылагыч сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келсе, ал бир өңчөй мүчөлөрдөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылат. Жазууда бир өңчөй мүчөлөр менен жалпылагыч сөздүн чегин ажыратуу үчүн жалпылагыч сөздөн мурун сызыкча коюлат: *Транспорт үчүн эң мыкты тепловоздор, электровоздор, машиналар, самолеттор – баары чыгарылып жатат («СК»).* *Шамбет, Сергей, Акман – үчөө чарбага келишкен (Т.С.).*

2) Жалпылагыч сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун келсе, оозеки кепте жалпылагыч сөздөн кийин эскертүү маанисиндеги тыным (пауза) болот да, андан кийин бир өңчөй мүчөлөр саналып айтылат. Жазууда жалпылагыч сөздөн кийин кош чекит коюлат. Кош чекиттин милдети андан кийин жалпылагыч сөздүн маанисин чечмелеп көрсөтө турган бир өңчөй мүчөлөр саналып айтылаарын эскертүү болуп эсептелет. Вагондо келаткандар – *үчөө: орус, дунган, кыргыз («СК»).* Үйдөгүлөрдүн *баары: эки абышка, инилерим жана апам* менин эмне иш менен алек болуп жатканыма көңүл бурушкан жок («Ала-Тоо»). Комбинаттын белсемдүү *эритүүчүлөрү: Жолдошев, Шерматов, Мырзабаев, Гапаров* жолдоштор он айлык тапшырмаларын 120–130-процентке орундатышкан («СК»).

ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨКТӨР ЖАНА АТООЧТУК ТҮРМӨКТӨР

Көпчүлүк учурда тилибизде заттардын, көрүнүштүн, кубулуштун жана кыймыл-аракеттин ар түрдүү татаал белгилерин жөнөкөй бир сөз менен толук чагылдырып берүү мүмкүн болбой калат. Мына ушундай учурларда андай белгилерди бир канча сөздүн айкашы аркылуу берүүгө туура келет. Ушундай кырдаалга байланыштуу, башка түрк тилдериндегидей эле, кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдүн тутумунда да бир нече сөздүн тизмегинен уюшулуп, сүйлөмдүн тутумдаш бир мүчөсүнүн милдетин аткаруучу тутумдуу сөз айкаштары да кеңири учурайт. Андай сөз айкаштары (сөз тизмеги) дайыма чакчыл жана атоочтук этиштердин негизинде уюшулат.

Тактап айтканда, чакчыл же атоочтук алды жагында өзү менен башкаруу, ыкташуу жолу аркылуу байланышып айтылган бир нече сөздүн турушун талап кылат; экинчи жагынан, ал чакчыл же атоочтук менен түздөн-түз байланышып турган сөздөрдүн өзү менен байланышып келген башка сөздөрдүн да болушу мүмкүн. Натыйжада, ошол чакчыл же атоочтуктун алкагында бири-бири менен тыгыз байланышкан бир канча сөздүн бирдиктүү бир түрмөгү (тизмеги) уюшулат:

Мисалы: *Кез-кез арабаларга карап коюп*, Темир да өз жолу менен келе жаткан эле (Т.С.). *Энесинин сырын жакшы билген* Абыл сөздү узартып отурган жок (С.ө.).

Мында биринчи сүйлөмдөгү «*Кез-кез арабаларга карап коюп*» деген сөз тизмегинин уюшулушуна негиз болгон сөз – «*карап коюп*» деген чакчыл. Бул чакчылга «арабаларга» деген сөз башкарылып, «кез-кез» деген сөз ыкташып байланышып келип, бирдиктүү сөз тизмеги уюшулду. Экинчи сүйлөмдөгү «*энесинин сырын жакшы билген*» деген сөз тизмегинин түзүлүшүнө негиз болгон сөз – «билген» деген атоочтук, ага «жакшы» деген сөз ыкташып, «сырын» деген сөз башкарылып жана бул сөзгө «энесинин» деген сөз таандык жолу аркылуу байланышып келип, сөз тизмеги түзүлгөн.

Бул сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо жүргүзгөндө жогорку сөз тизмектери тутумундагы сөздөрү менен бирдиктүү түрдө туруп, *кантип? кайсы?* деген сыяктуу бир суроого жооп берип, тутумдаш бышыктоочтун жана тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарышат:

– Темир кантип келе жаткан?

– «*Кез-кез арабаларга карап коюп*» (тутумдаш сыпат бышыктооч).

– Кайсы Абыл?

– «*Энесинин сырын жакшы билген*» (тутумдаш аныктооч).

Бул өңдүү сөз тизмектеринин уюшулушуна негиз болгон сөз чакчыл этиш жана атоочтук болгондуктан, алар **чакчыл түрмөктөр** жана **атоочтук түрмөктөр** деген термин менен аталат.

ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨКТӨР

Чакчыл түрмөктөр, жогоруда белгиленгендей, бир нече сөздүн синтаксистик байланышынан уюшулат. Андай сөз тизмектеринин түзүлүшүндө негизги ролду дайыма чакчыл этиш аткарат, анткени ал айрым учурларда айтылуучу ойдун мазмунуна ылайык өзү менен башкаруу, ыкташуу жолдору менен байланышып келген бир нече сөздүн бирге айтылышын талап кылат, экинчи жагынан, ал сөздөрдүн өзү менен байланышып айтылган башка сөздөрдүн да болушу мүмкүн, ушунун натыйжасында түзүлүшү жагынан бирдиктүү келген сөз түрмөгү уюшулат.

Мисалы: *Ичигин желбегей жамынып*, Султан эшикке чыкты. *Акматтын шашып келе жатканын көрө коюп*, Зуура эмнегедир сесте түштү.

Мында биринчи сүйлөмдө «жамынып» деген чакчылга «желбегей» деген сөз ыкташып, «ичигин» деген сөз башкарылып байланышып келип, бирдиктүү сөз тизмеги, чакчыл түрмөк уюшулган.

Экинчи сүйлөмдө болсо, «көрө коюп» деген чакчыл «келе жатканын» деген сөздү башкарып байланышып, ал эми «Акматтын» деген сөз «келе жатканын» деген сөз менен таандык байланыш аркылуу, «шашып» деген сөз ошол эле «келе жатканын» деген сөз менен ыкташуу жолу аркылуу байланышып келип, чакчыл түрмөк уюшулган.

Чакчыл түрмөктөр дайыма тутумундагы сөздөрү менен бирдикте туруп, сүйлөмдүн этиштик баяндоочу менен же этиш сөздөн турган башка мүчөлөрү менен байланышта айтылат да, алар билдирген кыймыл-аракеттин мүнөзүн, абалын, кандайча аткарылгандыгын билдирет; бир суроого жооп берип, тутумдаш бышыктоочтун милдетин аткарат: *Коштоо атын жетелеп*, Курман илгери жөнөдү (А.У.).

Бул сүйлөмдөгү «*Коштоо атын жетелеп*» деген чакчыл түрмөк маани жагынан сүйлөмдүн «жөнөдү» деген этиштик баяндоочу менен байланыштуу айтылып, ал кыймыл-аракеттин кандай абалда аткарылгандыгын

билдирип турат; бирдиктүү түрдө туруп, *кантип?* деген суроого жооп берип, тутумдаш сыпат бышыктоочтук милдетти аткарып турат.

Шейшебин тээп таштап, борбоюп уктап жаткан балага Амантур суктана карады (А.У.).

Бул сүйлөмдө болсо, курсив менен терилген чакчыл түрмөк «уктап жаткан» деген атоочтук этиштен турган аныктооч менен байланышта айтылып, ал билдирген абалдын белгисин, мүнөзүн аныктап көрсөтүп турат – тутумдаш сыпат бышыктооч.

Бир канча сөздүн чакчыл менен байланышып айтылышы аркылуу түзүлгөн бирдиктүү тизмеги чакчыл түрмөк деп аталат.

Чакчыл түрмөктөрдүн ички структурасы, тутумундагы сөздөрдүн өз ара байланышуу жолдору, алардын сөз тизмегинин ичинде орун алыш тартиби кадимки эле сүйлөмдөрдү күндөй болгону менен, аларды татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөм деп кароого болбойт. Анткени, биринчиден, мындай чакчыл түрмөктөрдүн өзүнө тиешелүү субъектиси (грамматикалык ээси) болбойт, ал түрмөктүн уюшулушуна негиз болуп турган чакчыл этиш баяндоочтук милдетти аткарыбайт, өзү менен байланышкан сөздөрү менен бирдикте туруп, тутумдаш бышыктоочтун милдетин аткарат; экинчиден, аларда предикативдик катыштагы ээ, баяндоочу болбогондон кийин, кандайдыр бир шарттуу түрдө (относителдик түрдө) аяктаган ойду билдире албайт, үчүнчүдөн, алар сүйлөм үчүн мүнөздүү болгон «баяндоочу интонацияга» ээ эмес. Ушул белгилерине карай чакчыл түрмөктөр багыныңкы сүйлөм боло албайт, бир нече сөздүн багыныңкы байланышынан уюшулган коллективдүү сөз айкашы (бирдиктүү сөз тизмеги) гана болуп эсептелет; алар сүйлөм ичинде бирдиктүү түрдө туруп, бир суроого жооп берип, дайыма тутумдаш бышыктоочтун милдетин аткарат.

Чакчыл түрмөктөр жөнөкөй сүйлөмдөрдүн да, татаал сүйлөмдөрдүн да тутумунда келип айтыла берет, экөөндө тең тутумдаш бышыктоочтун милдетин аткарат: *Рулду бекем кармап*, машинада шофер отурат. *Устанын кебине маашыр болуп*, Салмоорбек да күлдү, береги топчу мурун Сатай да күлдү (Т.С.).

Кыргыз тилинде чакчыл түрмөктөр көбүнчө сүйлөмдүн башында, кээде аягында, ортосунда келет. Оозеки кепте сүйлөмдүн башка бөлүгүнөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп айтылат; сүйлөмдүн башында жана

аягында келген учурларда алардын чакчыл түрмөк экендиги ачык даана билинип турат.

Чакчыл түрмөктөр сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин, аягында келсе, өзүнөн мурда үтүр коюлат: *Болотбектин келе жатканын көрүп*, трактористтердин бригадири Чумаков бери басты (К.Ж.). – *Жоокер болгум келет!* – деди Жапар, *көз жашын кылгыртып* (К.Б.).

Чакчыл түрмөк сүйлөм ортосунда келген убактарда, анын башталышы кыска тыным (пауза) менен ачык бөлүнүп чектелип турбайт, ошол себептүү алардын чакчыл түрмөк экендиги сүйлөмдүн башына же аягына келген түрмөктөр сыяктуу даана билинип турбайт. Чакчыл түрмөктөр сүйлөм ортосунда келгенде, эки жагынан үтүр ажыратылып жазылат: Андан кийин ал, *анда-санда гана аялына карап коюп*, унчукпай отура берди (С.Б.). Жапар, *штыгын алга карай сундуруп*, жоокерлердин эң алдында кетип бара жатат (К.Б.).

Кыргыз тилинде чакчыл түрмөктөрдүн уюшулушуна көбүнчө *-ып* формасындагы, аз да болсо *-а, -й, -ганча// -гыча, -ганы, -майынча* формасындагы чакчылдар катышат.

Чакчыл түрмөктөр мааниси жагынан көбүнчө сүйлөмдүн этиштик баяндоочу менен, кээде этиш сөздөн турган башка мүчөсү менен байланыштуу айтылып, аны ар түрдүү жагынан мүнөздөп турат: сүйлөм ичинде берген маанисине карай *сыпат чакчыл түрмөк, мезгил чакчыл түрмөк, себеп чакчыл түрмөк, максат чакчыл түрмөк, салыштырма чакчыл түрмөк, карама-каршы чакчыл түрмөк болуп* 6 түргө бөлүнөт.

СЫПАТ ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨК

Мында чакчыл түрмөктү уюштурган сөз тизмеги бирдиктүү түрдө туруп, сүйлөмдүн этиштик баяндоочу билдирген кыймыл-аракеттин белгисин, мүнөзүн, кандайча аткарылгандыгын көрсөтөт: *кантип?* деген суроого жооп берип, сүйлөм ичинде тутумдаш сыпат бышыктоочтун милдетин аткарат.

1) Сыпат чакчыл түрмөктү көбүнчө *-ып* формасындагы чакчылдар уюштурат: *Кабагын карыш түйүп*, ал да заар тилин агытты (К.К.).

2) Сыпат чакчыл түрмөк *-ган+сы+ып* формасында уюшулат: *Эки көзүнөн ажалдын отун жандыргансып*, кара буура жакын келип калды (К.Ж.).

3) ... *деген +си-ип* түрүндө да кездешет: Мырзабек, *мунун байкагычын көрчү*

дегенсип, кызды таңдана тиктеди (Т.Аб.)

4) Кээде *-а* формасындагы чакчылдар уюштурат: – Эчтеке эмес, – деди Батый да, *Сурмакандын жанын күйгүзө* (Т.С.).

5) Айрым учурларда *-бай* (*ба+й*) формасындагы чакчылдар уюштурат: *Баягыдай сумсайбай*, кишилер үй-үйлөрүнө көңүлдүү тарашты (Т.С.).

Кээде сүйлөмдүн этиштик баяндоочу менен бир эмес, бир нече чакчыл түрмөк байланышып келиши мүмкүн: *Анархандын тизесине башын коюп*, маңдайынан канын агызып, Каныбек жатат (К.Ж.). *Айна, башын жаздыктан көтөрүп*, демин ичине алып, тынып калды (Т.С.).

СЕБЕП ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨК

Чакчыл түрмөктүн бул түрү баяндооч билдирген кыймыл-аракеттин аткарылыш же аткарылбай калыш себебин билдирет; *эмне үчүн? эмне себептүү? эмнеликтен?* деген суроолорго жооп берип, тутумдаш себеп бышыктоочтун милдетин аткарат.

1) Себеп чакчыл түрмөктү да көбүнчө *-ып* формасындагы чакчылдар уюштурат: *Анын кызыксынбагандыгын байкап*, Акбар өзү ачылып эчтеме айткан жок (А.У.). *Анын иреңинин бузулушунан чочуп*, ордуман учуп турдум (К.К.).

2) Чакчыл формадагы «деп» жардамчы этишинин катышуусу менен уюшулат: *Сени келбей калабы деп*, биз абдан тынчсыздандык эле.

3) Терс маанидеги *-бай* формасындагы чакчылдар түзөт: *Туу жондун сууктугуна чыдап тура албай*, ал кайта бастырып жылкы четине келди (А.У.).

МЕЗГИЛ ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨК

Мындай маанидеги чакчыл түрмөктөр бирдиктүү түрдө туруп, баяндооч билдирген кыймыл-аракеттин аткарылыш мезгилин көрсөтөт; *сүйлөм ичинде качан? качантан бери? качанга чейин?* деген суроолорго жооп берип, тутумдаш мезгил бышыктоочтук милдетти аткарат. Мезгил чакчыл түрмөктөр да, негизинен:

1) *-ып* формасындагы чакчылдардын негизинде уюшулат. Мындай учурда чакчыл түрмөк туюндурган кыймыл сүйлөмдүн баяндоочу билдирген кыймыл-аракеттен алдын, мурунураак болгондугун билдирет: *Ошентип кыштакты кызуу кыймылга келтирип коюп*, Амантур менен Акбар жайытта жаткан малдарга барышты (А.У.).

Эгерде чакчыл учур чактык мааниде болсо, анда чакчыл түрмөк билдирген кыймыл-аракет менен сүйлөмдүн баяндоочу билдирген кыймыл-аракет бир мезгилде болгондугун көрсөтөт: *Курулуштан келе жатып*, Жапар кызыл үйгө кирди (К.Б.).

2) Кээде *-а* формасындагы чакчылдар уюштурат. Мында чакчыл түрмөктөгү кыймыл-аракет аяктаары менен эле, сүйлөмдүн баяндоочу билдирген кыймыл-аракет удаалаш башталгандыгын билдирет: *үйгө жете*, мен Султанга кат жаза баштадым.

3) *-ганча//гыча* формасындагы чакчылдар уюштурат. Мындай чакчыл түрмөктөр:

а) Эгерде сүйлөмдүн баяндоочу созулуңку эмес, кыска мөөнөттүү кыймыл-аракетти билдирсе, чакчыл түрмөктөгү кыймыл аякталганча, сүйлөмдүн баяндоочу билдирген кыймыл-аракет аткарылып калгандыгын көрсөтөт: *Бул сөздөрүн айтып болгончо*, Чаргын өзү да узай берди (Т.С.). *Ата-энелерине жеткенче*, алар тойпондошуп күрөшүп да жиберешет (А.Т.).

б) Эгерде сүйлөмдүн баяндоочу созулуңку кыймыл-аракетти билдирсе, анда баяндооч билдирген кыймыл-аракет чакчыл түрмөк билдирген иш-аракет башталууга чейин созулаарын туюндурат: *Капчыгайдын түзөңчөсүнө жеткиче*, Акбардын эки көзү чакчайды (А.У.).

4) Мезгил чакчыл түрмөктү *-ганы* формасындагы чакчылдар уюштурат. Мындай түзүлүштөгү түрмөктөр сүйлөмдүн баяндоочу билдирген кыймыл-аракеттин кайсы убактан бери болуп жатканын же болгонун билдирет: *Армиядан келгени*, ал «Кеңеш» чарбасында агроном болуп иштейт.

5) *-майынча* мүчөсү уланган чакчылдар уюштурат. Мындай учурда чакчыл түрмөктөгү кыймыл-аракет аткарылмайынча, баяндооч билдирген кыймыл-аракет да аткарылбай тургандыгын көрсөтөт, сүйлөмдүн баяндоочу дайыма терс формада, келер чакта айтылат: *Менин сөзүмдү угуп болмоюнча*, силер эч жакка жылбайсыңар («Чайка»). *Бул жумушту бүтүрмөйүнчө*, мен ал тапшырмаңды аткара албайм.

Мындай формадагы чакчыл түрмөктөрдө мезгилдик маани менен бир аз шарттуулук мааниси да бар экендиги сезилип турат.

6) Айрым учурларда мезгил чакчыл түрмөктү терс (*-бай*) формадагы чакчыл да уюштурат. Булар да, *-майынча* формасындагы түрмөк сыяктанып, чакчыл түрмөктөгү кыймыл аткарылмайынча, баяндооч билдирген кыймыл да аткарылбай тургандыгын баяндайт, бир аз шарттык маани да бар экендиги байкалып турат: Бул ишти бүтүрбөй, мен үйгө кете албайм. Эмгек тартибин чыңдабай, биз анын өндүрүмдүүлүгүн жогорулата албайбыз.

МАКСАТ ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨК

Максат чакчыл түрмөктү түзгөн сөз тизмеги бирдиктүү түрдө туруп, сүйлөмдүн баяндоочу туюндурган кыймыл-аракеттин максатын билдирет; *эмнеге? эмне үчүн?* деген сыяктуу суроолорго жооп берип, тутумдаш максат бышыктоочтук милдетти аткарат.

1) Максат чакчыл түрмөктөр *-мак, -макчы* мүчөсү уланган этиштерден кийин «болуп» деген чакчылдын кошулуп айтылышы менен түзүлөт: *Шаарга жөнөмөкчү болуп, Айдар күндөгүсүнөн эрте турду.*

2) Каалоо ыңгайдын I жагынын *-айын, -алы* мүчөлөрү уланган этиштен кийин *-ып* формасындагы «де» (*dep*) жардамчы этишинин кошулуп айтылышы менен да түзүлөт: *Зайыбым менен акылдашайын деп, Керимахун короосуна кирип кетти (К.Ж.). Малчылардын ал-абалын билели деп, башкарма менен зоотехник таң заардан жайлоого жөнөштү.*

3) Келер чактагы этиштен кийин «деп» айкашып айтылып да, максат чакчыл түрмөктүн уюшулушуна негиз болот: *Баланы өзүнө көндүрөм деп, Нуржан аны далай ирет койнуна да алып жатты (Т.С.).*

4) Аягына I жактын мүчөсү уланган *-са* формасындагы шарттуу ыңгайдан кийин «деп» айкашып айтылып да, максат чакчыл түрмөк түзүлөт: *Планды ашыра орундатсак деп, биз жумушчулардын арасында мелдешти кеңири жайылттык.*

6) Максат чакчыл түрмөктү кээде *-ып* формасындагы чакчылдар да уюштуруп калат: *Султанды издеп, мен көчөгө чыккан элем.*

Жогоруда көрсөтүлгөн максат чакчыл түрмөктөрдө бир аз себептик маани да бар экендиги байкалып турат, бирок, канткен менен да, максаттык маани басымдуураак кылат.

КАЙЧЫЛАШ ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨК

Кайчылаш чакчыл түрмөк маани жагынан сүйлөмдүн баяндоочу билдирген кыймыл-аракетке карама-каршы келет жана баяндооч туюндурган иш-аракет чакчыл түрмөктөгү аракетке кайчы, карама-каршы аяктайт.

Кайчылаш маанидеги түрмөктөр тилибизде өтө аз кездешет; негизинен төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат:

1) *-ып+ -ып* формасындагы татаал чакчылдар уюштурат: *Белеттеги суроолорго тңшңңң туруп, мен жакшы жооп бере*

албадым.

2) *-а+ -ып* формасындагы татаал чакчылдар түзөт: *Уулунун бүгүн келбесин биле туруп*, энеси түн ортосуна чейин күтүп олтура берди.

3) *-ып* мүчөсү уланган жөнөкөй чакчылдар да уюштура берет, кээде андан кийин «да» бөлүкчөсү кошулуп айтылат: *Отту ушунчалык көп жагып да, Зуура үйүн ысыта албады.*

САЛЫШТЫРМА ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨК

Мында чакчыл түрмөк туюндурган иш-аракет сүйлөмдүн баяндоочу билдирген кыймыл-аракет менен салыштырылып берилип, алардын бири-биринен айырмасы, артыкчылыгы көрсөтүлөт. Чакчыл түрмөктүн бул түрү да тилибизде өтө сейрек учурайт.

Салыштырма чакчыл түрмөктү, негизинен, *-ганча, -гыча* формасындагы чакчылдар уюштурат: *Сенин жамандыгыңды көргүчө, мен жердин жети катарына кирип кетейин (А.Т.).*

Салыштырма чакчыл түрмөк катышкан жөнөкөй сүйлөмдөрдү салыштырма багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдөн ажырата билүү керек.

-ганча, -гыча формасындагы сөз тизмеги чакчыл түрмөк болсо, анын өзүнө тиешелүү ээси болбойт, ал түрмөк туюндурган кыймыл-аракет ошол эле сүйлөмдүн баяндоочунун грамматикалык субъектисине тиешелүү болуп, маани жагынан, чакчыл түрмөктөгү иш-аракет менен баяндооч билдирген кыймыл-аракет өз ара салыштырылып көрсөтүлөт. Мисалы: *Көчө таптап бекер жүргүчө, силер тиги талаадагы орокчуларга жардам бергиле.*

Бул сүйлөмдүн ээси – «силер», баяндоочу – «жардам бергиле», ал эми «көчө таптап бекер жүргүчө» деген чакчыл түрмөктүн өзүнө таандык ээси жок, ал түрмөк билдирген кыймыл-аракет дале сүйлөмдүн «силер» деген ээсине тиешелүү болуп турат. Бул чакчыл түрмөктүн тутумундагы сөздөр бирдиктүү түрдө туруп, сүйлөм ичинде салыштыруу маанисиндеги тутумдаш сыпат бышыктоочтун милдетин аткарат.

Эгерде ушул эле *-ганча, -гыча* формасындагы конструкция салыштырма багыныңкы сүйлөм болсо, анда анын өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси жана баяндоочу болот, ошондуктан шарттуу түрдө аяктаган ойду билдире алат жана баяндагыч интонация менен айтылат: *Эрдин шагы сынгыча, эликтин шыйрагы сынсын*

(макал). Бул татаал сүйлөмдүн биринчи компонентинин ээси – «шагы», баяндоочу – «сынгыча», экинчисинде «шыйрагы» – ээси, «сынсын» – баяндоочу.

Кээ бир татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы салыштырма багыныңкы сүйлөмү баяндоочу *-ганча* формасындагы бир тутумдуу (жалпылама жактуу) сүйлөмдөрдөн да болот. Мындай түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөмдөр да мааниси жана сырткы түрү жагынан *-ганча* формасындагы салыштырма чакчыл түрмөктөргө окшош келет, бирок аларды бири-биринен ажырата билүү керек. Мисалы: *Душманга кекти кетиргенче*, денеден башты кетирген артык (макал).

Бул сүйлөмдөгү «Душманга кекти кетиргенче» деген конструкция мааниси, сырткы түрү жагынан салыштырма чакчыл түрмөккө окшош болсо да, аны чакчыл түрмөк деп кароого болбойт, анткени ал билдирген кыймыл-аракет, чакчыл түрмөктөгүдөй, сүйлөмдүн «денеден башты кетирген» деген тутумдаш ээсине тиешелүү болуп айтылган жок. Мында «Душманга кекти кетиргенче» деген сөз тизмеги туяндурган аракет конкреттүү бирөөгө тиешелүү болуп айтылбастан, кандайдыр бир жалпыланган жакка тиешелүү болуп айтылып жатат; мунун өзүнө таандык конкреттүү ээси жок жана анын болушун талап да кылбайт. Демек, бул жалпылама жактуу бир тутумдуу сүйлөмдөн турган салыштырма багыныңкы сүйлөм, ал эми бүткүл конструкция салыштырма багыныңкылуу татаал сүйлөм болуп эсептелет.

Кээде мындай формадагы салыштырма багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдүн эки компоненти тең бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн болушу мүмкүн: *Миң кишинин атын билгиче*, бир кишинин сырын бил. *Талаага түнөгөнчө*, молого түнө (макалдар).

Булар биринчи жана экинчи компоненти тең бир тутумдуу (жалпылама жактуу) жөнөкөй сүйлөмдөрдөн турган салыштырма багыныңкылуу татаал сүйлөмдөр болуп эсептелет.

Демек, *-ганча* формасындагы салыштырма чакчыл түрмөктөрдү баяндоочу ошол эле формадагы чакчыл этиштен болгон салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр менен чаташтырбас үчүн, андай структурадагы конструкциялардын ички маанисине гана эмес, грамматикалык түзүлүшүнө да кылдаттык менен көңүл буруу керек.

Кыргыз тилинде чакчыл түрмөктөр, негизинен, сүйлөмдүн башында, кээде ортосунда келет (буга чейин келтирилген мисалдарды караңыз), бирок көбүнчө ырларда (уйкаштыкты сактоо максатында),

оозеки сүйлөшүүнүн үлгүсүндө түзүлгөн сүйлөмдөрдө төл жана бөтөн сөз катышкан сүйлөмдөрдө чакчыл түрмөктөр сүйлөм аягында да колдонула берет:

Кармады мени Керимбай,
Каршылык менен каралап

(Токтогул)

Чабендеси да куп келишкен экен, *алгыр куштай болуп* (Ч.А.). – Сен адам эмессиң, – деди Байтерек, *камчысын Айтууганга кезеп* (А.Т.).

АТООЧТУК ТҮРМӨКТӨР

Көпчүлүк учурда заттын, көрүнүштүн ар түрдүү белгиси бир эле сөз менен сыпатталып бериле тургандай жөнөкөй формада болбостон, өтө кеңири, татаалданган мүнөздө болот. Мындай учурда заттын андай ич ара чырмалышып байланышкан татаал белгисин бир сөз менен билдирүү мүмкүн болбой калат, аны бир канча сөздүн тизмеги аркылуу сыпаттап берүүгө туура келет.

С а л ы ш т ы р: Ак жуумал жигит чечкиндүү сүйлөдү. *Ак жүзү аптапка тамылжып турган* жигит чечкиндүү сүйлөдү (Т.С.).

Мында биринчи сүйлөмдө жигиттин өңүнүн түсү бир сөз менен гана берилип турат. Ал эми экинчи сүйлөмдө жигиттин ак жүздүү экендиги жөнүндө гана сөз болуп жаткан жок. Анын ак жүзү күндүн илебинен ысып, тамылжып турганын көрсөтүп турат. Ошондуктан жигиттин өңүнүн бул татаалдашкан белгисин бир гана сөз менен толук ачып берүүгө болбойт (*салыштыр: Ак жүздү жигит чечкиндү сүйлөдү*), ошон үчүн ал белгиси бир нече сөздүн тизмеги аркылуу берилген.

Мындай сөз тизмектери адатта эки же андан көп сөздүн синтаксистик байланышынан түзүлөт. Ал сыяктуу тизмектер көпчүлүк учурда атоочтук этиштердин негизинде уюшулат. Мындай учурда айтылуучу ойдун мазмунуна жараша атоочтук менен бир нече сөз грамматикалык жактан жана мааниси боюнча тыгыз байланышта айтылып, натыйжада сөздөрдүн синтаксистик жактан ажырагыс бир бүтүн түрмөгү уюшулат. Мисалы: *Чарбанын абалын жакшы билген* Шарше ишти тез эле колго алды.

Бу сүйлөмдөгү «*Чарбанын абалын жакшы билген*» деген сөз тизмегинин түзүлүшүнө негиз болгон сөз – «билген» деген атоочтук, ага «жакшы» деген сөз ыкташып, «абалын» деген сөз башкарылып байланышып жана ал «абалын» деген сөзгө «чарбанын» деген сөз таандык байланыш жолу аркылуу айкашып айтылып, бир-

диктүү сөз тизмеги түзүлгөн. Бул сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзсөк, анда анын тутумундагы «Чарбанын абалын жакшы билген» деген сөз тизмеги тутумундагы сөздөрү менен бирдиктүү түрдө туруп, *кайсы?* деген суроого жооп берип, тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарат:

– Кайсы Шарше?

– «Чарбанын абалын жакшы билген» (тутумдаш аныктооч).

Бул сыяктуу сөз тизмектеринин уюшулушуна негиз болгон сөз атоочтук этиш болгондуктан, алар атоочтук түрмөктөр деген термин менен аталат.

Бир нече сөздүн атоочтук менен грамматикалык жана маанилик жактан бекем тутумдашып байланышы аркылуу түзүлгөн бирдиктүү тизмеги атоочтук түрмөктөр деп аталат.

Атоочтук түрмөктөр тутумундагы сөздөрү менен тыгыз бирдикте туруп, дайыма өзүнөн кийинки аныкталгычы менен ыкташып, ага кошумча мүнөздөмө берип турат жана ошол аныкталып турган сөзү менен бирдикте бир ритмико-интонациялык бирдикти (синтагматикалык бирдикти) түзөт. Мисалы: *Кулагына чейин кызара түшкөн* Сапарбай үчүн бир аз көтөрүңкү чыгарды (Т.С.).

Бул сүйлөмдөгү «*Кулагына чейин кызара түшкөн*» деген атоочтук түрмөк тутумундагы сөздөрү менен бирдикте туруп, өзүнөн кийинки «Сапарбай» деген заттын (аныкталгычтын) ошол учурдагы абалын аныктап турат жана ошол аныкталгычы менен бирге синтагматикалык бирдикти (ритмико-интонациялык бирдикти) түзөт (кулагына чейин кызара түшкөн Сапарбай).

Атоочтук түрмөктөр, негизинен, эки түрдүү түзүлүштө кездешет:

а) Сыртынан караганда, айрым атоочтук түрмөктөрдүн тутумундагы бир сөзү грамматикалык ээ сыяктанып, экинчиси баяндооч сыяктуу болуп көрүнөт. Мисалы: *Баштагы сулуулугу өчпөгөн* Найман эне алыс сапар жолго даяр (Ч.А.).

Бул сүйлөмдүн тутумундагы «*Баштагы сулуулугу өчпөгөн*» деген атоочтук түрмөктү сыртынан алып караганда, анын тутумундагы «сулуулугу» деген сөз ээ сыяктанып, «өчпөгөн» дегени баяндооч сыяктанып көрүнөт. Бирок ошондой болсо да бу тизмек сүйлөмдүк сапатка жетише албайт. Себеби: а) сүйлөм үчүн мүнөздүү болгон баяндооч интонациясына ээ эмес; б) ээ, баяндооч сыяктуу болуп көрүнгөн тигил эки сөз предикативдик катышты түзө албайт; в) ошол себептүү бул сөз тизмеги кандайдыр бир бүткөн ойду түшүндүрө албайт. Ал өзү тутумунда турган жөнөкөй сүйлөмдүн

тутумдук бир бөлүгү гана болуп эсептелет. Бул түрмөк тутумундагы сөздөрү менен тыгыз бирдикте туруп *кайсы?* деген суроого жооп берип, «Найман эненин» сапаттык белгисин билдирип, тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарып турат.

б) Кээ бир атоочтук түрмөктөрдүн тутумунда жогоркудай грамматикалык ээ сыяктанып көрүнгөн мүчөсү болбойт. Анын акыркы компоненти атоочтуктардан болот да, ал өзүнүн алдындагы грамматикалык жактан жана мааниси боюнча өзү менен тыгыз байланышып турган сөздөрү менен бирдикте туруп, бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн тутумдаш мүчөсүнүн милдетин аткарат: «*Баятан көпчүлүктөн кеп-сөз күткөн* Сапарбай экинчи ирет отургандарга кайрылды» (Т.С.). Бул жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы «*Баятан көпчүлүктөн кеп-сөз күткөн*» деген атоочтук түрмөктө грамматикалык ээ сыяктанып көрүнгөн мүчөсү жок. Мында «күткөн» деген атоочтук менен алдындагы сөздөр башкарылып, ыкташып байланышып келип, синтаксистик жактан бирдиктүү сөз түрмөгү уюшулган. Бул түрмөк ошол тутумундагы сөздөрү менен биримдикте туруп өзүнөн кийинки «Сапарбай» деген аныкталгычы менен ыкташып байланышып, *кайсы?* деген суроого жооп берип, тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарып турат.

Атоочтуктар сөз түрмөктөрүн уюштуруу менен гана чектелип калбастан, багыныңкы сүйлөмдөргө баяндооч да болуп келе берет. Мындай конструкциялар багыныңкы сүйлөмдүк касиетке жетишүү үчүн 1) анын атоочтуктан турган баяндоочу предикативдик каражаттар менен жабдылуу керек (мисалы: жатыштын *-да* мүчөсү же айрым жандоочтору ж.б. кошулуп айтылуу керек); 2) өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси болот (кээде ээси багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмгө орток болушу мүмкүн); 3) кабарлоочу интонация менен айтылып, өзүнөн кийинки баш сүйлөмдөн кыска тыным аркылуу жиктелип турат; 4) относителдик (шарттуу түрдө) жактан аяктаган ойду билдирип туруу керек; Мисалы: *Мен айылда жүргөндө*, Дүйшөн колхоздун мурабы болучу (Ч.А.). *Күн улам кечтеген сайын*, ал кашаң атын катуулап айдай баштады (К.Б.).

Кыргыз тилиндеги атоочтук түрмөктөр:

а) *-ган* формасындагы атоочтуктардын негизинде уюшулат: Ал *жал-куйругу төгүлгөн* чоң күрөң атты минип келди (К.Б.). *Ошолордун баарын тарткан* поезд нөшөргө жуунуп кете берди (Ч.А.).

б) *-ар(-бас)* формасындагы атоочтуктардын негизинде уюшулат: *Биркүт уялаар* аска

бийик болот. Алар *бири-биринен эттеке жашырбас* курбулар эле.

в) *-оочу, -уучу* формасындагы атоочтуктардын негизинде уюшулат: *Ат жалын тартып аттануучу* мезгил жетти. *Жыйынга баруучу* адамдар бүт келишти.

г) *-а(-й)+элек* формасындагы атоочтуктардын негизинде уюшулат: *Жини таркай элек* Каранар айрылып калган үйүрүнө кайра барууга жулкунду (Ч.А.). *Чөбү чабыла элек* тайпак бетке койду жайып жибердик.

Атоочтук түрмөктөр синтаксистик функциясына карай сүйлөм ичинде тутумдаш ээлик, тутумдаш баяндоочтук, тутумдаш аныктоочтук, тутумдаш толуктоочтук жана тутумдаш бышыктоочтук милдетти аткарат.

Атоочтук түрмөктөр тутумдаш ээнин милдетин аткарат. Мындай учурда ал тутумундагы өз ара тыгыз байланышып турган сөздөрү менен бирдикте туруп *ким?, эмне?* деген суроолорго жооп берип, тутумдаш ээ болот.

Тутумдаш ээнин милдетин аткаруучу түрмөктөр структуралык жагынан түрдүүчө түзүлүштө учурайт.

1) Кээ бир атоочтук түрмөктөрдүн ээ (субъект) сыяктанып көрүнгөн биринчи компоненти атооч жөнөдөмөдөгү сөздөрдөн болот да, баяндооч (предикат) сыяктанып көрүнгөн экинчи компоненти аягына кандайдыр бир грамматикалык форма жалганбаган атоочтуктардан болот. Мындай учурда көбүнчө сүйлөмдө ээлик милдетти аткарып турган атооч сөз сүйлөм тизмегинен түшүрүлүп айтылып, ал ээни аныктап турган атоочтук түрмөк заттык мааниге өтүп, ошол ээнин ордуна колдонулуп калат. Мисалы: *Алы жетпеген* (киши) акыретчил (макал). *Ичи ооруган* (киши) күлкү сүйбөйт (макал). Бул сүйлөмдөрдүн «киши» деген грамматикалык ээси түшүрүлүп айтылып, анын заттык мааниси аны аныктап турган «алы жетпеген», «ичи ооруган» деген атоочтук түрмөктөргө өтүп, ошол түрмөктөрдүн өзү тутумдаш ээнин милдетин аткарып калган.

2) Айрым атоочтук түрмөктүн логикалык субъектиси илик жөнөдөмөдөгү сөздөн болот да, баяндооч сыяктанып көрүнгөн атоочтук таандык формада айтылат: *Азамат-эрдин азганы* – көчкөндө жөө басканы (макал). *Кекептин жалгыз үй жүргөнү* – анын өз туугандарына таарынгандыгы. *Эки уруунун чатагын басканым* жакпайбы сага?.. (Т.С.)

Кээде мындай структурадагы атоочтук түрмөктөрдүн тутумундагы логикалык субъектинин аягындагы иликтин мүчөсү же ал илик жөнөдөмөдөгү сөздүн өзү бүт бойдон түшүрүлүп айтыла берет. Бирок бул

кырдаал атоочтуктун аягындагы таандык мүчө аркылуу белгилүү болуп турат: *Кыз-келиндер бекбекей ырдап жатканы* Найман энинин жүрөгүн элжиретти (Ч.А.). *Көзү кайнап турганы* мени чочуткан. Бул сүйлөмдөрдөгү атоочтук түрмөктөрдүн тутумундагы «кыз-келиндер», «көзү» деген сөздөрдүн аягындагы илик жөнөдөмөнүн мүчөсү («кыз-келиндердин», «көзүнүн») түшүрүлүп айтылган. *Дайыма эле кечигип жүргөнүң* эч кимге жага бербестир. *Эки оттун ортосунда кыйналаары* бешенесине жазылып калган болсо эмне кылат (Ч.А.).

Мындагы тутумдаш ээлердин тутумундагы илик жөнөдөмөдөгү «сенин», «анын» деген компоненттери түшүрүлүп айтылгандыгы белгилүү болуп турат.

3) Айрым атоочтук түрмөктөрдүн тутумунда логикалык субъект сыяктанып көрүнгөн компоненти болбойт. Мындай учурда атоочтук менен маанисине карай жана грамматикалык жактан айрым сөздөр ыкташуу, башкарылуу же таандык байланыш жолу аркылуу өз ара айкашып айтылат да, бирдиктүү түрдө туруп, тутумдаш ээнин милдетин аткарат. Мындай түрмөктүн уюшулушуна негиз болгон атоочтуктун аягына *таандык мүчө* же *көптүк -лар* мүчөсү уланып, же болбосо, кандайдыр бир *грамматикалык формасыз* эле айтылат: *Алдыда аны эмне күтүп турганы* азыр белгисиз (Ч.А.). *Айдың-Көлдү көрүп жүргөндөр* ылакап кылышат. *Адамдын атын чыгаруучу* – кызыл тил. *Жорго минген* жолдошунан айрылат, *көп жашаган* курдашынан айрылат (макал).

Атоочтук түрмөктөр тутумдаш баяндоочтун милдетин аткарат. Бирок баяндоочтук кызматта сейрек учурайт. Тутумдаш баяндоочтук милдетти аткарган атоочтук түрмөктөр көбүнчө эки түрдүү түзүлүштө колдонулат:

1) Айрым атоочтук түрмөктөрдүн логикалык субъект сыяктуу көрүнгөн биринчи компоненти дайыма илик жөнөдөмө, аны менен байланышкан атоочтук таандык формада айтылып, өз ара изафеттик айкаштык III түрүн уюштурат. Мисалы: *Бул тынчтыкты бузган* – Сансыздын гана ырайымсыз жөтөлгөнү (К.Ж.). Биздин чоң бактыбыз – *сенин тиричү калганың*. Бураң белдин кайгыга батканы – *бозойдун кабарсыз жатканы* (К.Ж.).

2) Баяндоочтук функциядагы кээ бир атоочтук түрмөктөрдүн тутумунда логикалык субъект сыяктанган илик жөнөдөмөдөгү сөзү болбойт. Мында да сөз түрмөгү уюштуруучу негизги борбор атоочтук болот да, аны менен айрым сөздөр ыкташуу, башкаруу жолу аркылуу

байланышып айтылып, бирдиктүү атоочтук сөз түрмөгү уюшулат; сүйлөмдүн тутумдаш баяндоочунун милдетин аткарат: **Жамандын бир белгиси – бергенин доолаганы.** Алар – *айыл чарба көргөзмөсүнө барып келгендер.*

Атоочтук түрмөктөр тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарат. Атоочтук түрмөктөр сүйлөм ичинде көбүнчө тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарышат.

Мындай учурда анын тутумундагы сөздөр бирдиктүү түрдө туруп, *кайсы?, кандай?* деген аныктоочтук бир суроого жооп берет.

Атоочтук түрмөктөр бир нече сөздүн синтаксистик байланышынан уюшулуп, структуралык түзүлүшү татаал болгондуктан, өзү аныктап турган заттын ар кандай белгисин ар тараптан толук, кеңири мүнөздөп көрсөтөт. Атоочтук түрмөктөр, адатта, заттын ар түрдүү белгисин башка бирөөнүн кыймыл-аракети аркылуу же ошол эле аныкталып турган заттын экинчи бир кошумча кыймыл-аракети аркылуу мүнөздөйт. Мисалы: **Окуучулар тапшырган** темир-тезектер жүз тоннага жакындап калды. **Ордунан ыргып турган** Калпакбай уулу столду бир муштады (Т.С.).

Бул сүйлөмдөрдөгү курсив менен терилген тутумдаш аныктоочтордун биринчиси аныкталгычы (темир-тезектер) башка бирөөнүн (окуучулар) кыймыл-аракети аркылуу аныктаса, экинчиси ошол эле аныкталып турган заттын (Калпакбай уулу) өзүнө тиешелүү болгон экинчи бир кошумча кыймыл-аракети аркылуу аныкталып турат.

Атоочтук түрмөктөр көбүнчө өзү аныктап турган аныкталгычы менен ыкташып байланышып, аны менен түздөн-түз, жанаша жайгашкан: *Чөбү жыйылган* жерди дыйкандар дароо сугарышты («СК»).

Атоочтук түрмөктөр, сын атоочтордон айырмаланып, заттын убактылуу туруктуу эмес, кыймылдуу (динамичный) белгисин билдирет. Сын атоочтор болсо, дайыма заттын туруктуу белгисин көрсөтөт. Атоочтук түрмөктөр, адатта, тиги же бул затка тиешелүү болгон белгилерди ар тараптан кеңири сүрөттөп көрсөтсө да, кээде ал затка мүнөздүү болгон айрым бир туруктуу белгилерди толук камтый албай калат. Мындай учурда атоочтук түрмөк менен аныкталуучу заттын аралыгына тиешелүү бир сын атооч кошулуп айтылып, ал аныкталгычтын дагы бир туруктуу белгисин кошумчалап көрсөтүп турат. Мындай убактарда атоочтук түрмөк аныкталгычынын жанына түздөн-түз жанаша жайгашпастан, андан бир аз обочо, качыңкы (дистантно) орун алат. Мисалы: *Күн нуруна умтулган назик* гүлдөр жер

бетин бербей жайкалат (К.Ж.). *Кыбыр эткен жан көрүңбөгөн ээн* талаада жалгыз жүрүп келатты (Ч.А.).

Бул сүйлөмдөрдө «гүлдөр», «талаада» деген сөздөрдү аныктап турган атоочтук түрмөктөрдөн кийин «назик», «ээн» деген сын атоочтор кошо айтылып, ошол аныкталгычтардын дагы бир туруктуу белгисин көрсөтүп турат. Экинчи жагынан, ал атоочтук түрмөктөр өзүнөн кийинки сын атооч менен бирге келип, аныкталгычты толук жана конкреттүү мүнөздөп турат.

Атоочтук түрмөктөрдөн турган тутумдаш аныктоочтор да сүйлөмдүн ар түрдүү мүчөсүн аныктап келе берет:

1) Сүйлөмдүн ээсин аныктайт: *Күрөө тамыры көбө түшкөн Калпакбай уулу* үнүн барынча чыгарды (Т.С.). Атка бергис кунан бар, кызга бергис жубан бар (макал).

2) Толуктоочту аныктайт: Ар бир жоокер *Ата мекенге берээр антын* ойлошту. Алар *бут кийим сатуучу дүкөндөн* өтүп, оңго бурулушту.

3) Бышыктоочту аныктайт: Эркингүл *Мариялар жүргөн ашканага* кирип барды. *Жусуп Тверь шаарын коргогон фронтто* болуптур.

4) Атоочтук баяндоочту аныктап келет: Алар – *өткөн өмүрлөрү табылбай калган карыялар.* Улууга урмат, кичүүгө ызаат көрсөтүү – кыргыз элинин *кылымдан келаткан салты.*

5) Аныктоочту аныктап келиши мүмкүн: *Машинага түшүп көрбөгөн энемдин* башы айланып, жүрөгү айныды.

Ар түрдүү ыңгай категориясындагы (баяндагыч ыңгайдагы, каалоо ыңгайдагы ж.б.) этиш менен *-ган* формасындагы «деген» жардамчы этиши бирге айтылып, атоочтук түрмөктү уюштурууга негиз болот. Андай формадагы атоочтук түрмөктөр да аныкталгыч менен ыкташып байланышып, тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарат: *Бай болгондорду айдатат* деген каңшаар бар (Т.С.). *Силерге карасанатайлык кылалы деген* эч бир оюбуз жок.

Кээде атоочтук түрмөктү уюштурууга негиз болгон атоочтук этиш илик жөндөмөдө айтылып да, тутумдаш аныктоочтук милдетти аткарат: Мындай түзүлүштөгү түрмөктөр *эмненин?, кимдин?* деген суроолорго жооп берет: *Жумушун бүтпөй калганынын* себеби эмнеде экен? *Өткөн ишке өкүңгөндүн* пайдасы жок.

Айрым учурларда сүйлөмдүн тутумундагы илик жөндөмөдө турган аныктоочу (көбүнчө кишинин, адамдын деген зат атоочтор) түшүрүлүп айтылат да, натыйжада, аны аныктап турган атоочтук түрмөк затташкан мааниге өтүп (субстантивизацияланып),

түшүрүлүп айтылган сөздүн грамматикалык формасын (иликтин формасын) кабыл алат да, *кимдин?* деген суроого жооп берип, тутумдаш аныктоочтук милдетти аткарат.

С а л ы ш т ы р: *Өзүн сыйлай албаган кишинин өзгөгө да баркы болбойт. – Өзүн сыйлай албагандын өзгөгө да баркы болбойт. Иши илгери жүрөөрдүн ити чөп жейт, кедери кетээрдin* келини ууру кылат (макал). *Колу кыймылдабагандын* оозу кыймылдабайт.

Атоочтук түрмөктөр тутумдаш толуктоочтун милдетин аткарат. Тутумдаш толуктоочтун милдетин аткаруучу атоочтук түрмөктөрдүн түзүлүшү (структурасы) тутумдаш ээлик же тутумдаш аныктоочтук милдетти аткаруучу түрмөктөрдүн структурасындай эле. Бир гана айырмасы: тутумдаш толуктоочтун милдетин аткаруучу түрмөктөрдү уюштурууга негиз болгон атоочтук дайыма кыйыр жөнөдөмөдө: *табыш, барыш, чыгыш* жөнөдөмөлөрүнүн биринде айтылат; кээде андай атоочтуктан кийин айрым жандоочтор кошулуп айтылат.

Тутумдаш толуктоочтун милдетин: 1) Аягына табыш жөнөдөмөнүн мүчөсү уланган атоочтук түрмөктөр аткарат: *Пил көтөрбөгөндү* тил көтөрөт (макал). *Жеңиш күнүнүн келээрин* чыдамсыздык менен күтүп жүрдүк. Акмая алыс сапар жол жүрөөрүн эми туйду (Ч.А.).

2) Барыш жөнөдөмөдөгү атоочтук түрмөктөр аткарат: *Асан келбегенге* ал бир топко чейин капа болуп жүрдү. *Жамийланын араба айдап кетээрине* мен эч күмөн санаган жокмун (Ч.А.). Ошентсе да, *кыздары күтүп жүргөнүнө* Эдигей кубанып кетти (Ч.А.).

3) Чыгыш жөнөдөмөдөгү атоочтук түрмөктөр аткарат: *Алкы бузулгандардан* алыс бол (макал). *Атаңды көргөндөн* акыл сура (макал). *Колу жумулгандан* үмүт кылба (макал).

4) Сөз түрмөктөрүнүн уюшулушуна негиз болгон атоочтук этиш атооч жөнөдөмө келип, андан кийин менен, *тууралуу, туурасында, жөнүндө* деген жандоочтор менен айкашып айтылган атоочтук түрмөктөр да тутумдаш толуктоочтун милдетин аткарат: *Куру бекер чамынган менен* иш бүтпөйт. *Анын иштебей жүргөнү жөнүндө* билесиңби?

5) Барыш жөнөдөмөдөгү атоочтуктан кийин *жараша, караганда* деген жандоочтордун айкашып айтылышы менен уюшулган атоочтук түрмөктөр аткарат. *Силердин келгениңерге жараша* күн ачык болсо экен. Саратан *жайда жакада калганга караганда* тоо таянып кеткен дурус.

6) Чыгыш жөнөдөмөдөгү атоочтуктан кийин көрө деген жандоочтун бирге айтылышы менен уюшулган атоочтук түрмөктөр

аткарат: *Сени жумшагандан көрө өзүм барсамчы. Эртеңге чейин күткөндөн көрө бүгүн эле жөнөй берейин.*

Атоочтук менен айкашып айтылган жогорку жандоочтор функциясы жана семантикасы жагынан көбүнчө кандайдыр бир кыйыр жөнөдөмөнүн мааниси жана функциясы менен окшош келет. Ошондуктан толуктоочтук милдеттеги жогоркудай жандооч катышып уюшулган түрмөктөрдү тиги же бул кыйыр жөнөдөмө менен алмаштырып айтууга болот жана ошого карап андай жандооч катышып уюшулган атоочтук түрмөктөр толуктоочтук функцияда экендигин ачык байкоого болот.

С а л ы ш т ы р: *Куру бекер чамынган менен* иш бүтпөйт. – *Куру бекер чамынгандан* иш бүтпөйт. *Сенин келээриң жөнүндө* кабар кылгам. – *Сенин келээриңди* кабар кылгам.

Бул сүйлөмдөрдөгү «менен», «жөнүндө» жандоочтору айкашып айтылган атоочтуктар («чамынган менен», «келээриң жөнүндө») мааниси боюнча *чыгыш, табыш* жөнөдөмөлөрүнө жакын болгондуктан, ошол жөнөдөмөлөр менен алмаштырылып айтылды («чамынгандан», «келээриңди»). Демек, бул сүйлөмдөрдөгү белгиленген атоочтук түрмөктөр чыгыш, табыш жөнөдөмөлөрүнүн маанисинде тургандыктан, алар тутумдаш толуктоочтун милдетин аткарышат.

Атоочтук түрмөктөр тутумдаш бышыктоочтун милдетин аткарат. Мындай учурда атоочтук түрмөк тутумдагы сөздөрү менен бирдикте туруп, сүйлөмдүн баяндоочу билдирген кыймыл-аракеттин ар кандай белгисин көрсөтөт.

Тутумдаш бышыктоочтун милдетин аткаруучу атоочтук түрмөктөрдүн жалпы түзүлүшү (структурасы) тутумдаш ээлик, тутумдаш аныктоочтук ж.б. милдетти аткаруучу түрмөктөрдүкүндөй эле. Ал эми туюндурган грамматикалык мааниси ар түрдүү. Тутумдаш бышыктоочтук функциядагы атоочтук түрмөк өзү аныктап турган этиш менен байланышта айтылып, сыпаттык, мезгилдик, сан-өлчөмдүк, себептик ж.б. катышты билдирет. Башкача айтканда, тутумдаш бышыктоочтун милдетин аткаруучу атоочтук түрмөктөр семантикасына карай:

1) Тутумдаш сыпат бышыктоочтук мааниде келип, кыймыл-аракеттин сыпатын, ар кандай мүнөзүн, белгисин билдирет. Мындай учурда түрмөктү уюштурууга негиз болгон атоочтук этиш атооч жөнөдөмө келип, ага *сыяктуу, сымал, бойдон, калыбында, абалында* деген жандоочтор, жардамчы сөздөр кошулуп айтылат: *Булуттар бороондо удурган сыяктуу* аркы-терки көчөт. Ормуш

тунжурап *жер тиктеген* калыбында сөзүн улантты.

Кээде тутумдаш сыпат бышыктоочтор атоочтук түрмөккө *-дай* формасынын уланып айтылышы менен да уюшулат: Күнтуу кары *кайра өзүлөрүнөн кеңеш сурагандай* тигилерге карады. Ал алдында турган басмачыга *тирүүлөй жутуп жиберүүчүдөй* карады.

2) Кээде *тутумдаш сан-өлчөм бышыктооч* маанисинде колдонулуп, кыймыл-аракеттин мейкиндик жана мезгилдик өлчөмүн билдирет. Мындай маанидеги атоочтук түрмөктөр барыш жөндөмөдөгү атоочтукка өлчөм, чектөө маанисиндеги *чейин, дейре* деген жандоочтордун айкашып айтылышы аркылуу уюшулат: *Бир топ жерге барганга дейре* артынан чуркады. *Кош айдап бүткөнгө чейин* айылда болдук.

Айрым учурларда атоочтук түрмөктү уюштурган *-ар* формасындагы атоочтукка өлчөм маанисиндеги *-ча (-ынча)* мүчөсү уланып айтылып, сан-өлчөм маанисин туюндурат: *Алыңардын жетээринче* көтөргүлө.

3) Атоочтук түрмөктөр бышыктоочтун башка түрлөрүнө караганда мезгил бышыктоочтук функцияда кеңири колдонулат. Тутумдаш мезгил бышыктоочтун милдетин аткаруучу атоочтук түрмөктөр, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат:

а) Атоочтук түрмөктөр жатыш жөндөмөнүн формасында айтылганда тутумдаш мезгил бышыктоочтун милдетин аткарып, негизги кыймыл-аракеттин болгон мезгилин, аткарылган учурун билдирет: *Иштен чарчап келгенде* дароо эс алуу керек. Сен экөөбүз тең *алар иштеп жатканда* карап туруубуз керек (К.Бек.). *Козуларды көгөндөп бүтөөрдө* жамгыр куюп жиберди.

б) Атооч жөндөмө түрүндөгү түрмөктөн кийин мезгилдик маанидеги *убакта, учурда, мезгилде, чакта, кезде* деген катыш сөздөрдүн (соотносительные слова) бирге айтылышы менен уюшулат. Мааниси боюнча, атоочтук түрмөк билдирген кыймыл-аракет менен сүйлөмдүн баяндоочу билдирген кыймыл-аракеттин бир учурда болгондугун билдирет: *Элди чакырган убакта* сен да кел. *Чыракты жаккан мезгилде* шып чыгып кетти.

– Атооч жөндөмө формасындагы түрмөктөн *соң, бойдон, боюнча* жандоочторунун айкашып айтылышы менен уюшулуп, кыймыл-аракеттин бир топ мезгилге созулгандыгын билдирет: *Кечээ келген бойдон* кете элекпиз. Малчылар *жайлоого чыккан боюнча* жакага түшө элек.

– Атооч жөндөмө формасындагы түр-

мөктөн кийин *менен* жандоочунун, мезгилдик маанидеги *замат* деген сөздүн айкашып айтылышы аркылуу уюшулуп, удаалаш болгон кыймыл-аракетти туюндурат:

Иштин жыйынтыгын угаар замат жолго түшөбүз. *Жаздын келээри менен* соко чыгат. *Чоң таштан өтөөр замат* аттын оозун кое бердик.

– Атооч жөндөмө формасындагы түрмөктөн кийин *сайын* жандоочунун бирге айтылышы менен уюшулуп, дайыма кайталанган кыймыл-аракетти билдирет: *Ага жолуккан сайын* илгерки бир болгон окуя эске түшөт. *Бектур карыяны көргөн сайын өз атамды* көргөндөй болом.

в) Барыш жөндөмө формасындагы атоочтук түрмөктөн кийин *чейин, дейре* жандоочтору жана мезгилдик маанидеги жакын деген сөз айкашып айтылып уюшулат да, кыймыл-аракеттин качанга чейин созулаарын (чегин) же болоор мезгилин билдирет: *Ишин бүтүргөнгө чейин* күтүп туралы. *Алар келгенге чейин* кетип калабыз. *Алар иш бүтөөргө жакын* келип калышты.

г) Чыгыш жөндөмөдөгү атоочтук түрмөктөн кийин *мурун, кийин, соң, бери, тартып ж.б.* деген жандоочтордун айкашып айтылышы менен уюшулат. Мааниси боюнча, кыймыл-аракеттин башталган учурун билдирет: *Ал армиядан келгенден бери* айылда иштейт. *Кара-Сазга келгенден кийин* жылкылар оңолуп калышты. *Ал чогулуш башталаардан мурда* кеткен.

д) Илик жөндөмөдөгү атоочтук түрмөктөн *соң алдында, астында* деген жардамчы атоочтордун бирге айтылышы менен уюшулуп, негизги аракеттин атоочтук түрмөк билдирген кыймыл-аракеттин башталаар алдында болгондугун туюндурат: *Ачуусу келээрдин алдында* өңү кумсарып кетет. *Ал мал келээрдин астында* кырманга кеткен. *Алыс жолго чыгаардын астында* толгон иштерди тактап койдук.

4) Атоочтук түрмөктөр кээде тутумдаш себеп бышыктоочтун милдетин да аткарат. Мындай учурда сөз түрмөгүн уюштурууга негиз болгон атоочтук атооч жөндөмөдө туруп, *ага себептүү, үчүн* деген көмөкчү сөздөр айкашып айтылат, же атоочтук барыш жөндөмөдө келип, ага «*байланыштуу*» деген сөз айкашып айтылат, же болбосо, атоочтук чыгыш жөндөмөдө туруп, *ага кийин*, деген жандооч айкашып турат, же атоочтук этиш атооч же чыгыш жөндөмөдө келип, аны менен *соң* деген жандооч бирге айтылат. Мааниси боюнча негизги кыймыл-аракеттин аткарылыш себепин билдирет:

Күн кечтеп кеткен себептүү иш бүтпөй калды. *Алар милдеттемени ашыра*

орундатканы үчүн сыйлык алышты. Борбордон комиссиянын келээрине байланыштуу кете албадык. Улуу киши сурагандан кийин бердим. Аксакал адам өтүнгөн соң бардым.

ЭКИ ТУТУМДУУ ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨРДӨГҮ СӨЗДӨРДҮН ОРУН ТАРТИБИ

Адамдын ой-пикири жөнүндө кабар берүүчү негизги каражат болуп эсептелген сүйлөм ар кандай эле сөздөрдүн катар турган жыйындысынан түзүлө калбастан, ар бир улуттук тилдин грамматикалык закондорунун негизинде уюшулуп, аякталган ойду билдирүүчү, өз ара предикативдик катышы бар сөздөрдүн тобунан түзүлөт. Сүйлөмдөгү ой анын тутумундагы сөздөрдүн туура орун алышынын грамматикалык байланышынын жана интонациянын ички бирдигинин негизинде берилет. Ошентип, сөздөрдүн орун тартиби сүйлөмдүн негизги белгилеринин, сүйлөмдүн жашоо шарттарынын бири болуп саналат.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн бири-бирине карата белгилүү бир ирет менен жайгашышы алардын орун тартиби деп аталат.

Сөздөрдүн орун тартиби дайыма белгилүү бир нормага баш иет жана тиги же бу грамматикалык, маанилик, стилистикалык функцияны аткарат.

Сөздөрдүн орун тартиби бүтүндөй синтаксистик түзүлүштүн системасында гана аныкталат. Тактап айтканда, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алуу багытын аныктаганда сүйлөмдүн түзүлүшү, түрү жана тутуму, сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык жактан байланышуу жолдору жана формалары, сөз түркүмдөрүнүн сүйлөм мүчөлөрүнө болгон катышы, синтаксистик басым жана контекст сыяктуу көп маселелер эске алынууга тийиш.

Кыргыз тилинде сүйлөм мүчөлөрүнүн жайланышы белгилүү даражада туруктуу мүнөзгө ээ. Сөздөрдүн орун тартиби сүйлөм мүчөлөрүнүн өз ара катышын, синтаксистик милдетин аныктоо үчүн жана белгилүү даражада сүйлөмдүн түзүлүшүн тактоо үчүн да кызмат кылат. Бирок кыргыз тилинде сөздөрдүн орун алуу системасы бүт бойдон туруктуу деген түшүнүк келип чыкпоого тийиш. Башка тилдердеги сыяктуу эле, кыргыз тилинде да сөздөрдүн орун алышынын эки түрдүү мүмкүнчүлүгү бар:

а) түз орун тартип, б) терс орун тартип.

Тилде калыпташкан закондуулуктун негизинде сүйлөм мүчөлөрүнүн бири-бирине карата алган көндүм болгон ордун түз орун

тартип дейбиз: Жамийла унчукпайт (Ч.А.). Садык жаңы эле келинчек алганга кетти (Ч.А.). Абышка мага ыраазы болгондой ормoe карады (С.М.).

Сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүнө логикалык басым түшүрүлүп, стилдик белгилүү бир максатка ылайыктуу өзүнүн демейки түз ордун өзгөртүп жайланышкан болсо, аны терс орун тартип (инверсия) дейбиз: Порумуң курусун *сенин!* (Т.А.). Сиз абдан катуу кармап койдуңуз го *мени*, Борбаш аке... (Т.А.). – *Чык эшикке, чык!* (К.Б.). Түз тартип боюнча бул сүйлөмдөр төмөнкүдөй болууга тийиш эле: *Сенин* форумуң курусун! Сиз *мени* абдан катуу кармап койдуңуз го, Борбаш аке... – *Эшикке чык!*

Түз орун тартиптен чегинүү көркөм адабиятта көбүнчө стилдик максатта колдонулат.

Сөздөр белгилүү бир факторлордун негизинде түз же терс орун тартиби боюнча жайгашат. Мындай факторлорго сөздөрдүн өз ара грамматикалык байланышы, катышы, сүйлөмдүн түзүлүшү (структурасы), сүйлөм мүчөлөрүнүн сөз түркүмдөрүнө болгон катышы (кайсы сөз түркүмүнөн экендиги), багындыруучу жана багыныңкы абалдагы сөздөрдүн багыттык карым-катышы, логикалык басым, контекст, чыгарманын жанры (көбүнчө поэзия) ж.б. кирет.

Сөздөрдүн орун тартиби жөнүндөгү маселени дифференциялап кароо керек: эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдө, бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдө жана татаал сүйлөмдө. Ошондой эле поэзия менен прозадагы сөздөрдүн орун тартиби да бири-биринен айырмаланат. Прозада сөздөрдүн түз тартип боюнча жайланышы басымдуулук кылса, поэзияда инверсия басымдуулук кылат. Анткени поэзияда сөздөрдүн жайгашышында грамматикалык принциптер эмес, ырдагы уйкаштык б.а. рифма, ритм сыяктуу поэтикалык формалар өзгөчө мааниге ээ болот. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн белгилүү бир тартип боюнча жайгашышын шарттап туруучу жогоруда көрсөтүлгөн факторлор бири-бирине катышы жок чачыранды көрүнүштөр эмес. Тескерисинче, алар өз ара тыгыз байланыштагы, бири-бирин толуктап тура турган факторлор болуп эсептелет. Алардын ичинен өзгөчө сөздөрдүн грамматикалык байланышы, сүйлөмдүн түзүлүшү, сүйлөм мүчөлөрүнүн сөз түркүмдөрүнө болгон катышы сыяктуу факторлор сөздөрдүн орун алышы боюнча грамматикалык абалын, маанисин аныктайт. Бул факторлорго ылайык, сөздөр сүйлөмдөгү грамматикалык ролунун (багыныңкы жана багындыруучу ролунун) жана грамматикалык

формаларынын негизинде жайгашышат. Ошондуктан сөздөрдүн мындайча жайгашышын грамматикалык принцип деп атоо ылайыктуу.

Грамматикалык принциптин негизинде сүйлөмдөгү сөздөр көбүнчө түз тартип боюнча жайланышат жана ушул эле принциптин системасында кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартибинин семантикалык-грамматикалык милдети аныкталат.

Кыргыз тилинде сүйлөм мүчөлөрү грамматикалык табиятына ылайык түз орун тартип боюнча жуп-жубу менен төмөнкүдөй багытта жайланышат:

- а) Адегенде (биринчи орунда) сүйлөм ээси+андан кийин (экинчи орунда) баяндооч;
- б) Биринчи орунда аныктооч+экинчи орунда аныкталгыч;
- в) Толуктооч+аны башкаруучу сөз (негизинен, этиштик баяндооч);
- г) Бышыктооч+багындыруучу сөз.

СҮЙЛӨМ ЭЭСИ МЕНЕН БАЯНДООЧТУН ОРДУ

Сүйлөм мүчөлөрүнүн түз багыт боюнча жайланышы айрым факторлордун таасири менен өзгөрүшү же өзгөрбөшү мүмкүн. Мисалы, ээ менен баяндоочтун ордунун туруктуу болушу же өзгөрүшү сүйлөмдүн тутумуна, баяндоочтун грамматикалык табиятына, б.а. анын кайсы сөз түркүмүнөн экендигине жана баяндоочтун түзүлүшүнө (структурасына) байланыштуу болот. Ушул негизде ээ менен баяндоочтун орду төмөнкүдөй тартипте каралууга тийиш:

- 1) баяндоочу атооч сөздөрдөн болгон жай сүйлөмдөрдө баш мүчөлөрдүн орун алышы;
- 2) баяндоочу предикативдик-модалдык сөз жана тактоочтордон, бар, жок деген сөздөрдөн болгон жай сүйлөмдөрдө баш мүчөлөрдүн орун алышы;
- 3) этиштик баяндоочтуу жай сүйлөмдөгү сөздөрдүн орду;
- 4) суроолуу жана илештүү сүйлөмдөрдөгү ээ менен баяндоочтун орду.

Кыргыз тилиндеги бир катар сүйлөмдөрдө атооч сөздөрдүн баардыгы баяндоочтун милдетин аткарат. Мындай учурда атоочтук баяндоочтор уңгу түрүндө, же жөндөмө, жак мүчөлөрүн кабыл алган формада, же кызматчы сөздөр, көмөкчү этиштер менен тизмектешкен түрүндө кездешет.

Уңгу түрүндөгү атооч сөздөр баяндоочтун милдетин аткарганда, баш мүчөлөрдүн (ээ, баяндооч) грамматикалык формалары окшош болуп калат. Мындай учурда алардын милдети орун тартибине ылайык

аныкталат, б.а. биринчи орунда турганы (мурда жайланышканы) ээнин, экинчи орунда турганы баяндоочтун милдетин аткарат: Байдын *тубу – уурулук* (макал). **Айлана** ушунчалык *көркөм*.

Бул сүйлөмдөгү сөздөрдүн орду өзгөрсө, алардын синтаксистик милдеттери, айрым учурларда ички катыштары да (предикативдик катыш атрибутивдик катышка айланышы мүмкүн) өзгөрүп кетет. Атрибутивдик катышка өтүү көбүнчө баяндоочу сын атоочтон болгон сүйлөмдөрдө кездешет.

С а л ы ш т ы р ы ң ы з: *Айлана көркөм*. – көркөм *айлана*. Мында «*көркөм айлана*» деген сүйлөм эмес, эркин сөз айкашы; анын биринчи түгөйү – аныктооч, экинчиси – аныкталгыч.

Кыргыз тилиндеги мындай структурадагы сүйлөмдөрдө (баяндоочу атооч сөздөрдөн болсо) ээ менен баяндооч, биринчиден, дайыма түз орун тартип боюнча жайланышат, башкача айтканда, грамматиканын закону боюнча алардын ордун алмаштырууга болбойт. Экинчиден, уңгу түрүндөгү атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдөрдө ээ менен баяндооч көбүнчө жанаша жайланышат.

Жөнөкөй сүйлөмдүн башка түрлөрүндө, тактап айтканда, этиштик баяндоочтуу сүйлөмдөрдө, атоочтук баяндоочтун синтетикалык жол менен берилген учурларында, же баяндоочу предикаттык тактооч жана модалдык сөздөрдөн болгон сүйлөмдөрдө, ошондой эле тутумдаш баяндоочтуу сүйлөмдөрдө да стилдин талабына ылайык баш мүчөлөрдүн орун алуу багыты өзгөрө берет. Тактап айтканда, биринчи орунда баяндооч, экинчи орунда ээ айтылышы мүмкүн. Бул маселе, биринчиден, этиш сөздөрдүн синтаксистик негизги милдетине байланыштуу. Этиштер сүйлөм тутумунда дайыма баяндоочтун милдетин аткарат. Ошол себептүү мындай баяндооч орундун өзгөрүшүнүн баардык учурларында сүйлөм ээси менен болгон предикаттык ички катышын, баяндоочтук милдетин өзгөртпөйт. Экинчиден, атоочтук баяндоочко жалганган жак, жөндөмө мүчөлөр, атооч сөздөр менен тизмектеле айтылган кызматчы сөздөр да баяндоочтун предикаттык багытын бекемдөөчү каражаттар болуп саналат. Ошондуктан стилдик максатта мындай баяндоочтор сүйлөм ээси менен же өзүнүн зонасындагы айкындооч мүчөлөр менен орун алмаша берет. Орун алмашуунун баардык учурларында баяндоочтун синтаксистик милдети өзгөрбөйт:

1) *Биз* азыр асыл доордо *жашап жатабыз* («Муг.газ») – Азыр асыл доордо *жашап жатабыз* биз.

2) – Ооба, биздин табышмактын жандырмагы ушунда (К.Ж.). – Ооба, ушунда биздин табышмактын жандырмагы.

3) Биз комсомолдун эпкиндүү жеңил аскерлерибиз (Т.С.). – Комсомолдун эпкиндүү жеңил аскерлерибиз биз.

4) Саякбай кыргыз элинин Гомери эле («КМ»). – Кыргыз элинин Гомери эле Саякбай.

АНЫКТООЧ МЕНЕН АНЫКТАЛГЫЧТЫН ОРДУ

Кыргыз тилинде аныктооч сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнө (ээ, толуктооч, бышыктооч ж.б.) тиешелүү болуп айтылбасын, аныкталгыч сөз менен ритмикалык бир фразага кирет жана интонациялык жактан алар бир бүтүндүктү (комплексти) түзөт. Ошол себептүү аныктооч аныкталгычтан мурда жанаша жайгашат.

Аныктоочтун аныкталгычка карата орун алышына таасир эткен негизги фактор алардын грамматикалык байланышынын түрү жана аныктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү болуп саналат. Ушуга байланыштуу алардын орду төмөнкүдөй тартипте каралууга тийиш:

а) аныкталгыч менен ыкташа байланышкан аныктоочтун орду;

б) таандык байланыштагы аныктооч+аныкталгычтын (изафеттик конструкциянын III тиби) орду.

Сын атооч же башка сөз түркүмдөрүнөн болуп, аныкталгыч менен ыкташа байланышкан аныктооч дайыма аныкталгычтын дал алдынан жанаша орун алат: жаңырган кыштак, жакшы окуучу, эки окуучу, жибек кур ж.б.

Ыкташа байланышкан аныктооч менен аныкталгычтын инверсиясы проза жанрына анча мүнөздүү эмес.

Сын атоочтор болгон бир өңчөй эмес аныктооч бир эле аныкталгычка тиешелүү болуп айтылганда алар аныкталгычка карата өз ара төмөнкүдөй тартипте орун алат; эгерде бир өңчөй эмес аныктоочтор аныкталгычтын бирдей даражадагы табигый белгисин билдирсе, анда алардын бири-бирине карата алган орду эркин келет (бир өңчөй эмес аныктоочтордун өз ара ордун эркин алмаштырууга болот): аппак быжыгыр көрпө тумак-быжыгыр аппак көрпө тумак.

Сын атоочтон болгон бир өңчөй эмес аныктоочтор аныкталгычтын бирдей болбогон сапатын жана белгисин туюндурушу да мүмкүн. Андай учурда аныкталгычтын табигый, эң негизги туруктуу сапатын билдиргени анын

дал алдынан жанаша орун алат. Ал эми табигый жактан экинчи даражадагы белгисин (туруктуу эмес белгисин) билдирген аныктооч аныкталгычтан мурун обочороок жайланышат, тактап айтканда, туруктуу, биринчи даражадагы белгини көрсөткөн сөздөн мурун айтылат. Бир өңчөй эмес мындай аныктоочтордун бири-бирине карата алган ордун өзгөртүүгө болбойт: семиз күрөң уй; бооз күрөң уй ж.б. Бул мисалдардагы «семиз», «бооз» деген аныктоочтор аныкталгычтын экинчи даражада туруктуу эмес белгисин билдирип турат.

Аныкталгыч менен ыкташа байланышкан бир өңчөй эмес аныктоочтор ар башка сөз түркүмдөрүнөн болушу мүмкүн. Мындай учурда алар аныкталгычка карата түз орун тартип боюнча төмөнкүдөй багытта жайланышат:

а) атоочтуктан болгон аныктооч+сын атоочтук аныктооч+аныкталгыч: узатасынан кеткен чоң там, эмгекти сүйгөн чыйрак бала, салынган жапыз уй;

б) сын атоочтук аныктооч+сын атоочтук функциядагы зат атоочтук аныктооч+аныкталгыч: калың темир күрөк, кооз алтын билерик, чоң бөрү ичик;

в) шилтеме ат атоочтук аныктооч+сан атоочтук аныктооч+сын атоочтук аныктооч+аныкталгыч: тиги эки жаңы күрөк, ошол төрт музоолуу уй;

г) шилтеме атоочтук аныктооч+ат атоочтук аныктооч+аныкталгыч: тиги көрүнгөн чоң кыштак, бул турган жаш бала ж.б.

Таандык байланыштагы аныктооч менен аныкталгычтын орду кыймылдуу, өзгөрмөлүү келет, б.а. кыргыз тилинде алардын орун алмашышына жана ортосуна сүйлөмдүн башка мүчөлөрүн (толуктооч, бышыктооч, ыкташкан аныктооч, поэзияда этиштик баяндооч да) кошуп айтууга жол берилет. Анткени бул айкаштын эки түгөйү тең синтетикалык каражаттар менен – илик жөндөмөсүнүн жана таандык категориясынын мүчөлөрү менен жабдылган. Ошол себептүү орундун өзгөрүшүнүн баардык учурунда аныктооч менен аныкталгычтын атрибутивдик (аныктоочтун) катышы өзгөрбөйт:

1) Мен теңиң белем сенин (С.Ж.). – Мен сенин теңиң белем (бул түз орун тартиби).

2) Кемел дың жердин жөнөкөй, бирок нукура сонун дүйнөсүнө тереңдеп кирген сайын, анын сулуулукка, татынакай өмүргө, поэзияга умтулушу күчөй баштайт («Алатоо»).

3) Байлап койгон ак шумкар Жакыптын келди эсине («Манас»).

Түшүндүрмө мүчөнүн азыркы кыргыз тилинде үч түрү бар: Манас баатыр; инженер-новатор; Биздин айылда тамыры тоют болуучу өсүмдүктөр-кызылча, картошка, сабиз көп айдалды.

Бул мисалдардын биринчисиндеги асты сызылган түшүндүрмө мүчө кыргыз тилинде илгертен бери эле колдонулуп келе жатат. Ал дайыма аныкталгычтан кийин жайланышат. Түшүндүрмө мүчөнүн калган эки түрү – кыргыз тилинин синтаксисиндеги неологизм, ал орус тилинин тийгизген жагымдуу таасиринин бири болуп саналат.

Түшүндүрмө мүчөнүн бул эки түрү да дайыма аныкталгычтан кийин жайланышат: телефон-автомат; инженер-технолог. Бул жер – киндик кесип, кир жууган, жыргалда, кубанычта жашаган таалайлуу Украина элинин, совет элинин жери (К.Б.).

ТОЛУКТООЧ ЖАНА АНЫ БАШКАРУУЧУ СӨЗДҮН ОРДУ

Толуктооч түз орун тартип боюнча башкаруучу сөздөн, негизинен, этиштик баяндоочтон мурда орун алат.

Толуктооч менен баяндоочтун грамматикалык байланышы ыкташуу, башкаруу жолу менен берилет.

Ыкташкан тике толуктооч эреже катары дайыма өтмө этиштен болгон баяндоочтун дал алдынан жанаша орун алат жана эч качан ордун өзгөртпөйт: Күн сайын талыкпай китеп окуйт. Биз театрдан оюн көрдүк. Башкаруу жолу менен байланышкан тике жана кыйыр толуктоочтор да түз орун тартип боюнча башкаруучу сөздөн мурда орун алат. Бирок алардын объектилик багытын биротоло бекемдөөчү атайын каражаттары (барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү жана жандоочтору) болгондуктан, стилдин талабына ылайык, орундары эркин өзгөрөт:

Малды баккан киши багат – Баккан киши малды багат – Баккан киши багат малды.

Бир эле этиштик баяндоочко башкарылган бир өңчөй эмес тике жана кыйыр толуктооч же бир нече кыйыр толуктооч болушу мүмкүн. Анда алар баяндоочко карата өз ара төмөнкүдөй багытта орун алат:

а) кыйыр толуктооч + тике толуктооч + башкаруу өтмө этиш: Ал китептен ырды көчүрдү.

б) жатыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктооч + барыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктооч + башкаруучу этиштик баяндооч: Ал оюнда шахтерлордун ишине ыраазы болду.

в) чыгыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктооч

+ башкаруучу этиштик баяндооч: Түштө кымыздан ичишти.

г) чыгыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктооч + башкаруучу этиштик баяндооч: Алар сөздөн ишке өтүштү.

Башкаруу жолу менен байланышкан бир өңчөй эмес толуктоочтордун бул схемада көрсөтүлгөн өз ара жайгашыш тартиби кыргыз тилинде көбүрөөк көндүм болуп калган түрү болуп эсептелет. Бирок, канткен менен да, мындай толуктоочтордун өз ара жайгашуу тартиби же баяндоочко карата орду өтө кыймылдуу келип, ар түрдүү багытта орундарын эркин өзгөртө берет. Албетте, бул сыяктуу көрүнүш стилдин талабына, максатына ылайыкталуу болот.

БЫШЫКТООЧ ЖАНА АНЫ БАГЫНДЫРУУЧУ СӨЗДҮН ОРДУ

Бышыктооч да түз тартип боюнча багындыруучу сөздөн, негизинен, баяндоочтон мурда орун алат.

Бышыктоочтун сүйлөмдөгү алган ордуна таасир этүүчү факторлор болуп грамматикалык байланыш жолдору, анын мүнөзү (бекем ыкташуу, бошоң ыкташуу, бекем башкарылуу, бошоң башкарылуу), сүйлөмдүн эң зарыл же анчалык зарыл болбогон элементи болушу (бул маселе толуктооч менен салыштырмалуу каралууга тийиш), бышыктоочтун тигил же бул түрүнүн милдетин аткаруучу сөздөр, сөз тизмектери жана алардын лексикалык-семантикалык маанилери эсептелет.

Бышыктооч, негизинен, баяндоочтун зонасына (тобуна) кире турган айкындооч мүчөлөрдүн бири экендиги белгилүү. Ошол себептүү анын сүйлөмдөгү орду баяндоочко карата аныкталат.

Мезгил бышыктооч баяндоочко карата төмөнкү эки багытта жайланышат:

а) баяндоочтун дал алдынан жанаша орун алат;

б) сүйлөмдүн башталышында же баяндоочтун тобундагы башка багындыруучу айкындоочтордон мурда орун алат.

Баяндооч менен грамматикалык жактан бекем байланышкан мезгил бышыктооч анын алдынан жанаша орун алат жана мындай мезгил бышыктоочко логикалык басым түшүрүлүү менен, ал атайын такталып айтылат: Жайдакталган аттарды отко кеч коюшту (К.К.).

Баяндооч менен грамматикалык жактан бошоң байланышкан мезгил бышыктооч көбүнчө ээнин тобунан мурда же баяндоочтун тобундагы башка айкындооч мүчөлөрдөн мурда орун алат. Мындай учурда

мегил бышыктооч баяндоочко гана тиешелүү айтылбастан, маани жактан бүтүндөй сүйлөмдүн мазмунуна таандык болуп айтылат: *Күндөрдүн биринде* баягы бала дагы келип калат (К.Ж.). *Илгерилгери* бир кемпир-чал болуптур (жомок).

Кыргыз тилинде орун бышыктооч да, мегил бышыктооч сыяктуу, баяндоочко карата эки багытта жайланышат: баяндоочко жанаша, же сүйлөм ээсинин, же баяндоочтун тобундагы багынычтуу башка айкындоочтордон мурда орун алат: Садык акемдин бул жолку каты да *Саратов шаарынан* келиптир (Ч.А.). *Ысык-Көлдө жүгөрү өстүрүцгө* жакшы шарт түзүлгөн («СК»).

Кыргыз тилинде тигил же бул мейкиндик жөндөмөлөрдөгү орун бышыктоочтор башкаруучу сөзгө (негизинен, баяндоочко) карата бирдей багытта жайланышпайт.

Мисалы, жатыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтук орун бышыктооч көбүнчө сүйлөмдүн башталышында кездешсе, барыш жана чыгыш жөндөмөсүндөгү орун бышыктоочтор көпчүлүк учурда баяндоочко болгон грамматикалык байланышынын мүнөзүнө жараша сүйлөм ээсинин тобунан кийин жайланышат: *Австралияда* жумушсуздар жүз миңдеп саналат («СК»). *Жапар кызыл үйдөн* райондук газетанын соңку чыккан жаңы номерин алды (К.Б.). Токтогул эч күнөөсүз эле *турмөгө* камалган жана *Сибирге* айдалган.

Орун бышыктоочтун бул орун тартиби стилдин талабына ылайык өзгөрө берет.

Бир эле этиштик баяндоочко башкарылган бир өңчөй эмес орун бышыктоочтор болушу мүмкүн. Алар көпчүлүк учурда төмөнкүдөй тартипте жайгашышат:

а) жатыш жөндөмөдөгү орун бышыктооч + барыш жөндөмөдөгү орун бышыктооч;

б) жатыш жөндөмөдөгү орун бышыктооч + чыгыш жөндөмөдөгү орун бышыктооч + башкаруучу этиштик баяндооч;

в) чыгыш жөндөмөдөгү орун бышыктооч + барыш жөндөмөдөгү орун бышыктооч + башкаруучу этиштик баяндооч ж.б.

Сын-сыпат бышыктооч, негизинен, баяндоочтун тобуна тиешелүү айкындооч мүчө болуп саналат. Түз орун тартип боюнча ал баяндоочтун дал алдына жайгашат. Сын-сыпат бышыктоочтун мындай орун алышынын өзгөрүшү анын баяндооч менен болгон грамматикалык байланышына жана анын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнө жараша болот.

Сын атоочтук сын-сыпат бышыктооч баяндоочтун дал алдынан орун алат жана анын бул орду туруктуу: Шамбет ишине *кызуу* киришти (Т.С.).

Сыпат тактооч жана чакчылдан болгон сын-сыпат бышыктооч да түз орун тартип боюнча баяндоочтун алдына жанаша жайланышат. Бирок мындай сын-сыпат бышыктоочтун орду туруктуу эмес, өзгөрүлмөлүү келет; Жеме уккан бала үйдөн *акырын гана* чыгып кетти. – Жеме уккан бала *акырын гана* үйдөн чыгып кетти.

Кыргыз тилинде сан-өлчөм бышыктооч да баяндоочко карата, негизинен, сын-сыпат бышыктооч сыяктуу эле багытта жайланышат: Бир далай жол жүргөндөн кийин жол *үч* айрылат (К.Ж.). Китептер текчеге он-ондон тизилип коюлган. Университеттин студенттеринин арасынан отличниктер *жүздөп* саналат.

Себеп бышыктооч, негизинен, этиштик баяндоочко тиешелүү болуп айтылат. Ал түз орун тартип боюнча дайыма баяндоочтон мурда жайланышат жана анын орду стилдин талабына жараша өзгөрүп турат: Душмандар *үшүгөндүктөн* бир ууч болуп чогулуп олтурушту (К.Сим.). *Үшүгөндүктөн* душмандар бир ууч болуп чогулуп олтурушту.

Максат бышыктооч да – баяндоочтун тобуна тиешелүү айкындооч мүчө. Анын орун алышы сан-өлчөм, сын-сыпат бышыктоочтун баяндоочко карата орун алышына абдан окшош, бирок ордунун өзгөрүү же өзгөрбөө мүнөзү боюнча себеп бышыктоочко окшош келет: *Окуучулар менен учурашайын деп*, Зуура класска кирди («Муг. газ»). *Зуура, окуучулар менен учурашайын деп*, класска кирди. *Зуура класска кирди, окуучулар менен учурашайын деп.*

ГРАММАТИКАЛЫК ЖАКТАН СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ МЕНЕН БАЙЛАНЫШПАГАН СӨЗДӨР

Сүйлөм тутумундагы сөздөр синтаксистик байланыштын тигил же бул түрү (ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу, таандык байланыш) аркылуу өз ара бири-бири менен байланышып келип, сүйлөм уюшулаары белгилүү. Анын тутумундагы сөздөр синтаксистик жагынан дайыма сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнүн милдетин аткарышат. Ушуну менен бирге, сүйлөм ичинде айрым бир сөздөр, сөз айкаштары да болот. Алар башка сөздөр сыяктанып, грамматикалык жактан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпайт (б.а. алар менен ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу, таандык байланыш аркылуу байланыша албайт), сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткара албайт. Бул өңдүү сөздөр, адатта, бүткүл сүйлөмгө таандык болуп айтылат да, мааниси боюнча, айрымдары айтылган ой кимге, эмнеге багытталгандыгын көрсөтөт,

кээ бир айтылып жаткан ойго карата болгон сүйлөөчүнүн ар кандай мамилесин (айтылган ойду бекемдөө, ырастоо же күмөндүүлүк, болжолдоо, ыраазы болуу ж.б. маанилерди) билдирсе, айрымдары айтуучунун ага карата болгон ар түрдүү ички сезимин туюндурат. Бул топко кирүүчү сөздөр ушул өңдүү маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай **каратма сөздөр, киринди сөздөр, сырдык сөздөр** болуп бөлүнөт.

КАРАТМА СӨЗДӨР

Айтылган ой багытталган адамды же нерсени атап көрсөтүүчү сөз же сөз айкашы каратма сөз деп аталат.

Каратма сөздөр грамматикалык жактан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпайт, кандайдыр бир суроого жооп берип, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин да аткара албайт. Каратма сөздүн милдетин угуучунун көңүлүн айтылып жаткан ойго буруу, анын кимге, эмнеге багытталгандыгын билдирүү жана угуучуну пикир алышууга тартуу болуп эсептелет. Каратма сөздүн милдетин бир сөз же бир нече сөздөн турган сөз айкаштары да аткара берет. Мисалы: *Султан*, бул кыштак орношкон жер мурун шыбак өскөн таштак талаа болучу. *Мекеним Ала Тоо*, экинчи кайрылып жүзүңдү көрөр бекеним («КМ»).

– *Керим*, «Сынган кылыч» романын окудуң беле?

– Окугам.

Каратма сөздөр көбүнчө көркөм адабий чыгармаларда, диалог иретинде айтылган сүйлөмдөрдө, оозеки кепте, чакырыктарда көбүрөөк колдонулат. Каратма сөздөр синтаксистик жактан айрым сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаганы менен, ал бүткүл сүйлөмгө таандык болуп айтылып, мааниси боюнча, сүйлөмдүн жалпы ички семантикасы менен тыгыз байланыштуу болот, анын структуралык жана маани жактан толук, так уюшулушуна көмөктөш болуп турат. Эгерде аны сүйлөмдүн тутумунан чыгарып таштасак, анын жалпы мааниси солгундай түшөт. Мисалы: – *Рахмат сага, Толгонай*, ушундай катаал күндөрдө эл-журтка баш болуп жүрөсүң (Ч.А.). – *Оо, кулпунган жашыл көлүм*, мен сени унутмак турсун, сагындым! («КМ»)

Бул сүйлөмдөрдүн тутумундагы каратма сөздөрдү алып таштасак, айтылып жаткан ойдун кимге, эмнеге багытталгандыгы белгисиз болуп калат.

Кыргыз тилинде каратма сөздүн милдетин атооч жөндөмөдөгү төмөнкүдөй сөздөр аткарат:

1) Адамдын энчилүү аттары жана жалпы аттар: *Саадат*, коногуңду ойгот (Т.С.). Андай болсо, *Зууракан*, белиңди бекем буу (К.Б.). – Сүйлө, *Керимбек*. Бул да болсо сенин бактың экен (К.Б.).

– *Жок, жолдоштор*, биз иштин көзүн таппай жатабыз (Ч.А.). – Мен сөзгө чечен эмесмин, *туугандар!* (Т.С.). Малдын башын урдум, дүйнөнү сууга салдым, *журт!* (Т.С.).

2) Туугандык, жолдоштук, ар кандай жакындык мамилелерди билдирүүчү зат атоочтор: *Ата*, орустуку бизге нан береби? (С.Ө.). – *Балам*, ал интернат дегениң эмне? (К.Б.). Күт, *энеке*, күз барамын (Т.С.). – Ии, кандай экенсиң, *жеңе*, уялдыңбы? (Ч.А.). – *Кечир, досум*, мен мында (К.Б.). *Жарайсың, жан жолдошум*, ыраазымын (Ч.А.).

3) Адамдын жаш өзгөчөлүгүнө карата айтылуучу сөздөр: – *Аксакал*, күлүгүңүз кандай? (Т.С.). Вилем, *байбиче*, жайында барган экенсиң (С.Ө.). Мейли, *чал*, карышкыр сени жесин (жомок). *Жигит*, жаш экенсиң, сенин деле үй-бүлөң бардыр (К.М.).

4) Кесипчиликти, адистикти, кызмат абалды билдирүүчү сөздөр: Бул үйрөтүлбөгөн азоо көрүнөт, туурабы, *председатель?* (М.Ормонбеков) Сенин ишиң жеңил, *бухгалтер* (М.Ормонбеков). Ак иштеген аялдарыбыздын эмгегин так жазбай жүрөсүңөр, *бригаттар* (Т.С.). – *Макул, жолдош секретарь*, ошолор барып келишсин («АлаТоо»). – Ой, *почточу*, бизге качан кат алып келесиң?

5) Бирөөнү жакшы көрүүдө, жалынууда, эркелетүүдө колдонулуучу *кагылайым, секет, садага, алтыным, күмүшүм, кубатым, жаным, күңүм, айым, кулуңум, жылдызым, жалгызым* деген сыяктуу сөздөр да каратма сөз катары келип, сүйлөмгө экспрессивдик маани берет: *Кагылайым*, сен да көзүбүзгө жылуу учурап жатасың (К.Б.). – *Жакшы тандагыла, секеттер!* – дейт Зарыл пионерлерге (Т.С.). – *Алтыным*, курсагың ачкандыр (К.Б.). – Энең сенин маңдайыңда турат, *жылдызым!* (Т.С.). Ал өзү чын, *айланайындар!* (А.Т.). – *Кечирип кой, чырагым* (К.Бек.).

6) Каратма сөздүн милдетин кээде субстантивдешкен сын атоочтор, атоочтуктар да аткарып калат: *Урматтуум*, сизди канча болсо да күтөбүз (К.Ж.). Ай, *жаман*, башыңды көтөр, мынча неге салбырайсың? («КМ»). *Эстүүлөр*, акыл тегеретип көргүлө, заман бузулуп турган чак (Т.Кас.). *Шаардан келгендер*, силер тигил боз үйгө киргиле.

7) *Жан-жаныбарлардын* аттары, жансыз заттарды бидирүүчү сөздөр да каратма сөз катары келе берет: *Кой, Гүлсары*, жаман көзүң менен караба! (Ч.А.). *Кана, Балтек*, менин ботинкамды алып келчи

(М.Ормонбеков). *Жаан*, төгө бер берекеңди, төөгө бер! (Ч.А.). Энем сенсиң, *Ала Тоо*, эмчегин соруп эмизген (Ж.Б.). Жадырап эркин жашаган элимди макта, *комузум* (А.Ү.).

8) Жандама мүчө өзүнүн алдындагы аныкталгычы менен бирдикте туруп, каратма сөздүк милдетти аткарат. Мындай учурда аныкталгычы адам аттарынан болот да, аны аныктай турган жандама мүчө *карыя, байбиче, жеңе, эже, аке, ата, апа, эне, агай, баатыр, уста* ж.б. деген сыяктуу сөздөрдөн болот: Кечирип коюңуз, *Калбүбү эже*, менин олдоксон мамилемди («КМ»). Эми жок нерсеге кыйнаба, *Кемелбек баатыр* (М.Ормонбеков). Өкмөткө даттансам, *Болотбек балам*, кайра сенде менин акым көп (Т.С.).

9) Кээде бир нече каратма сөз катар келип да айтылат: *Касым, Майсалбек, Жайнак*, силердиби! Түшкүлө! (Ч.А.). *Студенттер* жана *мектеп окуучулары!* Ата Мекенибизди жан дилиңер менен сүйгүлө! («КМ»). Эми *куда, кудагы*, эп келсе кызымды чакыртсаңар («СК»).

10) Айрым учурларда бир нече каратма сөз бир эле нерсени (адамды же башка затты) түрдүүчө атап көрсөтөт. Мындай учурда каратма сөздөр көбүнчө жалынуу, эркеттүү маанисиндеги сөздөрдөн болот да сүйлөмгө эмоционалдык түс берип турат: Көрсө, менин сүйгөнүм туулган жеримде тура! Көрсө, ал сен экенсиң, *Жамилам, кызыл гүлүм!* (Ч.А.). – *Садагаларым, алтындарым!* Эми ырысыңар болуп, мен аман тургай элем (К.Б.). – Оо, *Керим, айланайын кубатым*, эмне болду сага?! («ЛЖ»).

11) Кээде каратма сөз сырдык сөз менен бирге айтылып калат. Мындай учурда ал (каратма сөз) же бүткүл сүйлөм кандайдыр бир эмоцияны (сүйүүнү, өкүнүү, чочуу, кайгыруу, кубануу, жактырбоо, бирөөнүн көңүлүн буруу үчүн чакыруу мааниси ж.б.) коштоосу менен айтылат: – *Ботом, Акия*, берегинин көйнөгү башкача да... (Т.С.). О, *кайран Турумбек теңтушум!* Кайран теңтушум болсо, өзүм менен майданга чыкпайт беле (Т.С.). – О, *саякатчы эргулдар*, келип калдыңарбы?(Т.С.). – *Ой, Элебес*, сен шашпа! (Т.С.). – *Ой, балам*, токтой турчу (Т.С.).

Каратма сөздөр түзүлүшү жагынан жайылма түрдө да көп жолугат. Мындай учурда каратма сөздү ар түрдүү белгилери боюнча аныктап турган айкындооч мүчөлөрү болот. Аны көбүнчө сын атоочтор, атооч же илик жөнөдөмөдөгү зат атооч, ат атоочтор, атоочтуктар, туруктуу сөз айкаштары аныктап келет; ушуну менен бирге каратма сөздү түздөн-түз аныктап турган сөздүн

өзүнүн да аныктооч мүчөлөрү болушу мүмкүн. Мисалы: *Жолдош Кыдыров*, сизди автобазага иштөөгө алып калалы деп жатабыз («Ала-Тоо»). *Кымбаттуу меймандар*, кечинде оюн коюучу жериңер даяр («Ала-Тоо»). *Дүйнө жүзүнүн элдери*, атом куралдарын кыскартуу үчүн күрөшкүлө! Айланамды карасам, *жан боордош дыйкан талаам*, сен дагы караан да жок, үн да жок томсоруп жаткан экенсиң (Ч.А.). – Келгиле, *бышкан алчадай болгон садагалар*. Кимди издеп жүрөсүңөр? (Т.С.).

КАРАТМА СӨЗДӨРДӨ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИНИН КОЮЛУШУ

Каратма сөздүн сүйлөмдө алган орду туруктуу эмес: ал сүйлөмдүн башынан, ортосунан жана аягынан орун ала берет. Каратма сөз бирөөгө атайын кайрылуу иретинде айтылганда жана ураандарда көбүнчө сүйлөмдүн башынан орун алат. Сүйлөм башында келген каратма сөз, адатта, чакырык интонациясы менен жабдылып, көтөрүңкү үн менен айтылат да, сүйлөмдүн өзүнөн кийинки бөлүгүнөн пауза (тыным) аркылуу ачык бөлүнүп турат.

1) Жазууда, каратма сөз сүйлөм башында келгенде, андан кийин көбүнчө үтүр коюлат: – *Элебес*, баягы ишиң бүттүбү? (М.Э.). *Бурулча*, эми сен коногунду жакшылап күтүп ал (К.Б.).

2) Сүйлөм башында келген каратма сөз күчтүү сезим менен айтылса, андан кийин илеп белгиси коюлат: *Майсалбек!* Алда айланып, согулуп кетейин балам, ай! (Ч.А.). – *Иничектерим!* Биз үчүн, элиңер, жериңер үчүн душмандан өч ала көргүлө! (К.Б.). *Жолдош солдаттар* жана *матростор, сержанттар* жана *старшиналар!* Сиздерди даңктуу майрамыңар менен куттуктаймын!

Сырдык сөз айкашып айтылган каратма сөздөр жана катар келген бир нече каратма сөз да көпчүлүк учурда сүйлөмдүн башында айтылат: *Апи-ий, кызым*, ала качкан бойдон жолдон бир жакка чыгып кетпейби бул? (Т.С.). – *Ой, Зарылжан!* Эмне эле ойлонуп калгансың, ыя? (Т.С.). *Ваня, Мария Исаявна*, биз силерди жүдөттүк көрүнөт, кечирип койгула! (К.Бек.).

3) Каратма сөз сүйлөмдүн ортосунда келсе, сүйлөм башында айтылгандагыга караганда, басыраак үн менен айтылып, өзүнөн кийин кыскача тыным болот, мурун болбойт. Жазууда эки жагынан үтүр менен ажыратылат: Баса, балам, сага кат бар (К.Б.). *Кана, Султанмурат*, класстагы балдардын ирдүүсү эле сен окшойсуң... (Ч.А.). *Рахмат, туугандар*, тамашалап болгонуңарга! (Ч.А.).

4) Каратма сөз сүйлөмдүн аягына келсе, өзүнөн мурун *үтүр* коюлат. Мындай учурда оозеки кепте каратма сөз пауза менен ачык бөлүнбөйт: *Жардамыңызга ыракмат, аке (А.Т.). Ишенем, жолдош Акматов (Н.Б.). Бул айткандарың туура, Толгонай (Ч.А.). Жакшы айттың, уулум (К.Б.).*

КИРИНДИ СӨЗ ЖАНА КИРИНДИ СӨЗ АЙКАШТАРЫ

Грамматикалык жагынан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпай, айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн ар кандай мамилесин билдирүүчү сөздөр жана сөз айкаштары *киринди сөз* деп аталат. Андай мамиле түрдүүчө болушу мүмкүн: *ишенимдүүлүк, бекемдөө, болжолдоо, күмөн саноо, шектенүү, ыраазы болуу, өкүнүү, бирөөнүн пикирине таянуу ж.б.*

Киринди сөздөр сүйлөмдүн тиги же бул мүчөсү менен байланышпагандан кийин, ал өзү да кандайдыр бир суроого жооп берип, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Бирок ал мааниси боюнча бүткүл сүйлөмгө же айрым сүйлөм мүчөсүнө тиешелүү болуп айтылып, ага модалдык ар түрдүү кошумча маанилерди (*болжолдоо, тактоо, күмөндүүлүк, ыраазы болуу ж.б.*) берет. Оозеки кепте киринди сөздү айтканда үн акырындап чыгып, өзү ылдамдатылган темп менен жана басымсыз айтылат; сүйлөмдөгү башка сөздөрдөн кыска тыным (пауза) аркылуу жиктелип турат. Мисалы: *Балким, окуучулар бүгүн келишээр. Мамлекетке пахта тапшыруунун планы, мүмкүн, бүгүн бүтүп калаар.*

Мында «балким» деген киринди сөз бүткүл сүйлөмгө тиешелүү болуп, анда айтылган ойго болжолдоо маанисин берип турат. Экинчи сүйлөмдөгү киринди сөз («мүмкүн») сүйлөмдүн «бүгүн бүтүп калаар» деген бөлүкчөсүнө гана тиешелүү болуп айтылып, пландын бүгүн бүтөөрүн болжолдуу баяндап турат.

Киринди сөздөр сүйлөмдүн тутумуна кошумча иретинде киргизилип, грамматикалык жагынан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпай, интонация аркылуу алардан обочолонуп бөлүнүп турса да, мааниси жагынан сүйлөмдүн жалпы мазмуну менен тыгыз байланышып, ага ар түрдүү кошумча модалдык маани берип турат. Эгерде сүйлөмдүн тутумундагы киринди сөздү алып койсок, анда сүйлөм маани жагынан белгилүү бир өзгөрүүлөргө дуушар болот. Салыштырыңыз: *Зарыл болгондон кийин, сөзсүз, баруу керек (К.Ж.).* – *Зарыл болгондон кийин баруу керек.*

Мында биринчи сүйлөмдө кыймыл-аракетти сөзсүз аткаруу керек экендигин бекемдеп көрсөтүп турат. Экинчи сүйлөмдө болсо, андай бекемдөө мааниси жок.

Болжолу, бул адамдар башка жактан келген (Л.Ж.). – Бул адамдар башка жактан келген.

Биринчи сүйлөмдөгү киринди сөз айтылып жаткан ойго болжолдоо маанисин берип турат. Экинчисинде андай маани жок.

Демек, киринди сөздөр да, белгилүү бир учурларда, сүйлөмдүн башка мүчөлөрү сыяктуу эле анын (сүйлөмдүн) зарыл керектүү компоненттеринен боло алат.

Кыргыз тилинде киринди сөздөргө жана киринди сөз айкаштарына, негизинен, төмөнкүлөр кирет: *албетте, арийне, ырас, сөзсүз, шексиз, балким, чамасы, болжолу, сыягы, кыязы, чагымда, мүмкүн, чындыгында, чынында, калыбы* деген модал сөздөр дайыма киринди сөздүк милдетти аткарат; булардан тышкары: *айтмакчы, баса, мисал, айтор, кантейин, унутпасам, жаңылбасам, менимче, тескерисинче, биринчиден, экинчиден, үчүнчүдөн..., демек, чынын айтканда, ырасын айтканда, жыйынтыктап айтканда, корутундулап айтканда, жалпысынан айтканда, кыскача айтканда, бир сөз менен айтканда, бизче айтканда, башкача айтканда, мындайча айтканда, жогоруда айтылгандай, жогоруда көрсөтүлгөндөй, ал (Асан...) айткандай, жалпысынан алганда, анын айтканына караганда, өзүңөргө маалым, өзүңөргө белгилүү, бир жагынан, экинчи жагынан, бактыга жараша, анын айтуусу боюнча, анын ою боюнча, тилекке каршы, амал канча ж.б.*

КИРИНДИ СӨЗДӨРДҮН ТҮЗҮЛҮШҮ

Киринди сөздөр түзүлүшү жагынан бир кылка эмес, ар түрдүү. Айрымдары атооч сөздөрдүн базасында (атоочтук киринди сөздөр), экинчи бирөөлөрү этиш сөздөрдүн негизинде (этиштик киринди сөздөр), үчүнчү бир тобу эки-үч сөздүн өз ара айкашынан түзүлгөн. **Киринди сөз айкаштары** да негизги компоненттеринин кайсы сөз түркүмүнөн экендигине карай *атоочтук киринди сөз айкаштары жана этиштик киринди сөз айкаштары* болуп бөлүнөт: *өзүңөргө белгилүү, тилекке каршы; жыйынтыктап айтканда, болжол менен алганда.*

Жогоруда көрсөтүлгөн киринди сөздөрдүн ичиндеги атоочтук киринди сөздөрдүн айрымдары:

1) Уңгу түрүндө туруп, киринди сөздүк

функцияда келишет: *албетте, арийне, ырас, балким, мүмкүн, баса, айтор*. Калгандары төмөнкүдөй грамматикалык түзүлүштө жолугат:

2) Зат атоочко үчүнчү жакка таандык *-ы* мүчөсү жалганган: *чамасы, болжолу, сыягы, калыбы, кыязы, мисалы*;

3) Аягына I, III жакка таандык мүчө уланган *чак, чын, чындык, негиз* деген зат атоочторго жатыш жана чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү уланган: *чагымда, чынында, чындыгында, негизинен*;

4) I, II жактын таандык формасындагы мен, тескери деген атоочторго *-ча* мүчөсү жалганган: *менимче, тескерисинче*;

5) Айрым иреттик сан атоочторго чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү уланган: *биринчиден, экинчиден, үчүнчүдөн ж.б.*

Этиштик кириңди сөздөр да түзүлүшү жагынан ар түрдүү:

1) Терс формадагы айрым этиштерге шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү жана I жактын *-м* мүчөсү уланган: *унутпасам, жаңылбасам*;

2) *айт, де* деген уңгу этиштерге ниет ыңгайдын *-мак, -макчы* мүчөсү жалганган: *айтмакчы, демек*;

3) *кант (кандай+эт), айт* деген этиштерге каалоо ыңгайдын I жак жекелик жана көптүк түрүнүн *-айын, -алык* формалары уланган: *кантейин, айталык*;

4) Кээде кириңди сөздүк функцияда келүүчү *«ушинтип»*: *ушундай+эт+ип* деген бөлүкчөлөрдөн турат.

Кириңди сөз айкаштары, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат:

1) Жатыш жөндөмөдөгү *«айтканда»* деген атоочтукка:

а) III жакка таандык формадагы зат атоочтун табыш жөндөмөдө туруп айкашуусу аркылуу: *чынын айтканда, ырасын айтканда, туурасын айтканда*;

б) III жакка таандык формадагы сөздүн чыгыш жөндөмөдө туруп айкашы аркылуу: *жалпысынан айтканда*;

в) «бир сөз менен», «эки сөз менен» деген тизмектин айкашуусу аркылуу: *бир сөз менен айтканда*;

г) *-ча* формасындагы тактоочтордун айкашуусу менен: *кыскача айтканда, бизче айтканда, башкача айтканда, мындайча айтканда*;

д) *-ыл* формасындагы чакчылдардын айкашып айтылышы менен: *жыйынтыктап айтканда, корутундулап айтканда, тактап айтканда*;

2) салыштыруу маанисиндеги *-дай* мүчөсү жалганган *-ган* формасындагы атоочтукка жатыш жөндөмөдөгү *«жогору»* деген тактоочтун жана атооч жөндөмөдөгү

айрым зат атоочтун же жактама ат атоочтун айкашып айтылышы менен: *жогоруда айтылгандай; жогоруда көрсөтүлгөндөй, ал айткандай, Зарыл айткандай*;

3) жатыш жөндөмөдөгү *-ган* формасындагы «алганда» деген атоочтукка чыгыш жөндөмөдөгү *«жалпысынан»* деген сөздүн жана «менен» жандоочуна башка бир сөздүн байланышып айтылышы менен уюшулган жандоочтук тизмектин айкашып келүүсү менен: *жалпысынан алганда, болжол менен алганда, орто эсеп менен алганда*;

4) жатыш жөндөмөнүн мүчөсү уланган *-ган* формасындагы «караганда» деген атоочтукка барыш жөндөмөдөгү атоочтуктун (мунун өзүнүн илик жөндөмөдөгү аныктоочу болушу мүмкүн) айкашып айтылышы аркылуу: *анын айтканына караганда, кечиккенине караганда, шашканына караганда*;

5) *маалым, белгилүү, жараша, каршы* деген атооч сөздөргө барыш жөндөмөдөгү атоочтордун айкашып келиши менен: *өзүңөргө маалым, өзүңөргө белгилүү, бактыга жараша, тилекке каршы ж.б.*;

6) «амал» деген зат атоочтун «канча» деген ат атооч менен айкашуусу аркылуу: *амал канча*;

7) чыгыш жөндөмөдөгү «жагынан» деген сөз менен *«бир», «экинчи»* деген сан атоочтордун айкашып айтылышы менен: *бир жагынан, экинчи жагынан*;

8) илик жөндөмөдөгү атооч сөз менен аягына таандык мүчө уланган айтуу, байкоо, ой, пикир, көз караш деген сөздөр байланышып келип, *«боюнча»* жандоочу менен айкашып айтылып да, кириңди сөз айкашы уюшулат: *анын айтуусу боюнча, Салыйдын ою боюнча, сенин көз карашың боюнча, менин байкоом боюнча*.

Синтаксистик бул категорияга кирүүчү сөздөрдүн кириңди сөздүк функцияда колдонулушу да бир кылка эмес, ар түрдүү. Кээ бирөөлөрү сүйлөм ичинде дайыма кириңди сөз катары гана келет: *албетте, арийне, балким, баса, айтор, менимче ж.б.*; ал эми көпчүлүк кириңди сөздөр өзүлөрүнүн түпкү толук маанисинен биротоло алыстап кеткен эмес, ошондуктан алар кээде негизги маанисинде колдонулса, кээде кириңди сөздүк мааниде колдонулуп калат. Негизги лексикалык маанисинде колдонулганда, алар грамматикалык жактан сүйлөмдүн башка мүчөлөрү менен тыгыз байланышып келип, сүйлөмдүн тиги же бул мүчөсүнүн милдетин аткарат. Ал эми кириңди сөздүк мааниде колдонулганда, сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпайт; алар сүйлөмдүн структурасына кошумча иретинде киргизилип,

анын жалпы маанисине ар түрдүү кошумча маани (модалдык маани) берет (ойду бекемдөө, болжолдоо, кубаттоо, жактырбоо ж.б.). сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнөн кыска тыным аркылуу бөлүнүп турат. Салыштыр: Тез келе турган сыягы жок («Ала-Тоо»). Мында «сыягы» өзүнүн «кебетеси», «кейпи» деген толук маанисинде колдонулуп, ээлик милдетти аткарып турат. *Сыягы*, баягы арызды текшерет го (С.Ө.). Бу жерде «сыягы» кириңди сөздүк мааниде колдонулуп, сүйлөмгө «болжолдоо» маанисин берип турат. Качандан бери ушул иштин артынан жүргөнүм *өзүңөргө маалым* («Чалкан»).

Мында «өзүңөргө» толуктоочтук, «маалым» баяндоочтук милдетти аткарып турат – өзүлөрүнүн толук маанисинде колдонулган. Өзүңөргө маалым, ал демобилизацияланып айылга келген («КМ»). Бул жерде «өзүңөргө маалым» кириңди сөздүк мааниде колдонулду. Иш *тескерисинче* бүттү (бышыктоочтук милдетти аткарып турат). – Биз, *тескерисинче*, мурункудан да жигердүү эмгектенишибиз керек (кириңди сөздүк функцияда).

Демек, мындай учурларда чаташпас үчүн, бул сыяктуу сөздөрдүн сүйлөм ичиндеги грамматикалык жана семантикалык белгилерине өзгөчө көңүл буруу зарыл.

КИРИҢДИ СӨЗДӨРДҮН ТҮЮНДҮРГАН МААНИСИ

Сүйлөм тутумунда кириңди сөз жана кириңди сөз айкаштары модалдык ар түрдүү маанилерди билдирет.

1) Айтылуучу ойго бекемдөө, ырастоо маанисин берүүчү кириңди сөздөр: *албетте, арийне, ырас, сөзсүз, шексиз, чындыгында, чынында, чынын айтканда, ырасын айтканда, туурасын айтканда*. Биздин ишибиз чындыкта, албетте, биз жеңип чыгабыз (К.Б.). Быйыл, чынын айтканда, чарбага жакшы жардам бердик («ЛЖ»).

2) Айтылып жаткан ойго жыйынтыктоо, жалпылоо, тактоо маанисин берүүчүлөр: *кыскасы, кыскасын (кыскача) айтканда, демек, жалпысынан айтканда, бир сөз менен айтканда, жыйынтыктап айтканда, корутундулап айтканда, жалпысынан алганда, айтор, жогоруда айтылгандай, жогоруда көрсөтүлгөндөй, башкача айтканда, тактап айтканда, мындайча айтканда*. Кыскасы, эки күндөн кийин жолго чыга турган болдук (К.Ж.). Айганыштын турмушу эң жаман, мындайча айтканда, итке эле берсин дээрлик (К.Б.). Демек, максат орундалды (Т.С.). Бир сөз менен айтканда, ал – өндүрүштүн

чыныгы командири («СК»). Айтор, аппак курулуштуу татынакай кыштак жемиш багына чөгөт (Т.С.).

3) Айтылуучу ойго күмөндүүлүк, болжолдоо маанисин берет: балким, мүмкүн, чамасы, болжолу, сыягы, кыязы, калыбы, чагымда, болжол менен алганда. Бөдөнөнүн баары бактылуу го, кыязы (Ч.А.). Балким, анын жоргого мингиси деле келбегендир (Ч.А.). Чагымда, алар бүгүн келе коюшпайт. Чарбанын, болжол менен алганда, беш жүзчө ую бар.

4) Сөз болуп жаткан ойдун ким тарабынан айтылгандыгын, кимге тиешелүүлүгүн, кайдан чыккандыгын билдирет: *менин оюмча, менимче, анын оюнча* (пикиринче), менин байкоомчо, ал (Салый) айткандай, анын айтканына караганда, анын айтуусу боюнча, анын ою боюнча, анын көз карашы боюнча. Менимче, ал киши экөөбүз жалпы тил табаарбыз (Ч.А.). Самансурдун айтуусуна *караганда*, институтта эстүү-жөндүү балдар окушат окшойт (Ч.А.). Чаргын байкем айткандай, бул тегерек тентек дүйнө ушундай тура (Т.С.).

5) Айтылып жаткан ойдун бөлүкчөлөрүнүн ортосундагы ички байланышты, анын берилүү тартибин көрсөтөт: *биринчиден, экинчиден ж.б., бир жагынан, экинчи жагынан, тескерисинче*, мисалы. *Биринчиден*, жайыт кеңийт, *экинчиден*, ары-бери айдалып мал убара болбойт (Н.Б.). Муну менен биз кандайдыр бир ийгиликке жетише албайбыз, тескерисинче, көп нерсени уттурабыз («СК»).

6) Сүйлөөчүнүн айтылган ойго карата болгон ар түрдүү ички сезимин (кубануу, капалануу, өкүнүү ж.б.) билдирет: бактыга жараша, таалайга жараша, тилекке каршы, кантейин, амал канча. Тилекке каршы, бир катар жерлерде олуттуу кемчилдиктерге жол берилүүдө («СК»). Бактыга жараша, автобус да убагында келип калды. Амал канча, баардык кыйынчылыкка көнүүгө туура келет.

7) Айтылуучу ойго угуучунун көңүлүн буруу, же болгон, боло турган ишти кайрадан эске түшүрүү максатында колдонулат: айтмакчы, баса, унутпасам, жаңылбасам, өзүңөргө белгилүү, өзүңөргө маалым, жаңылбасам. Айтмакчы, Танабай, бир күнү көчөдө келатып, сенин тамыңа көзүм түштү (Ч.А.). Сиз менен, унутпасам, былтыр жайлоодон жолуксак керек эле. Баса, жумуштагы студенттер качан келет экен? Өзүңөргө белгилүү, былтыр чарбабыз планын толук аткара албай калган.

Кириңди сөздүн сүйлөм ичинде алган орду эркин: ал сүйлөмдүн башында, ортосунда, аягында келе берет. Бирок, ошентсе да,

сүйлөмдүн башында орун алган учурлары көбүрөөк кездешет.

Киринди сөздөр синтаксистик байланыштын тиги же бул түрү (башкаруу, ыкташуу, таандык байланыш) аркылуу сүйлөмдүн башка мүчөлөрү менен байланышпайт. Ал бүткүл сүйлөмгө же анын айрым бөлүкчөсүнө тиешелүү болуп айтылып, ага ар түрдүү модалдык маани берет. Оозеки кепте өзгөчө интонация менен айтылып, сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнөн кыска тыным менен бөлүнүп турат. Ошол себептүү жазууда:

1) Киринди сөз сүйлөмдүн башынан орун алса, өзүнөн кийин үтүр коюлат: Баса, Акам айттырбай билет! (Т.С.). Демек, Мырзакулдун кадик санаган жери бар (Ч.А.). Анын айтышына караганда, азыр мени менен Суусамырга барат окшойт (Н.Б.).

2) Киринди сөз сүйлөмдүн ортосуна келсе, эки жагына үтүр коюлат: Араздашкан аталардын укум-тукуму да, балким, араздашып өтөөр (Ч.А.). Балдар, Жуманын айтуусу боюнча, чоң асканын түбүндөгү үңкүргө келишти (К.Ж.). Бул, албетте, чоң иш (Т.С.).

3) Сүйлөмдүн аягында келсе, киринди сөздөн мурун үтүр коюлат: Башкарманын жүргөнү да, турганы да калктын көз алдында болот эмеспи, мындайча айтканда... (Ч.А.). Билинбей жүргөн башка ууру ит бар болсо керек, кыязы (К.Осм.). Ал туура айтып жаткандыр, балким (Т.С.).

Сөзсүз, шексиз, кээде, албетте, балким, мүмкүн деген киринди сөздөр түздөн-түз баяндоочтун алдына жайгашып, ошого тиешелүү болуп айтылса, андан пауза аркылуу бөлүнүп айтылбайт; мындай учурда аны үтүр менен ажыратып жазуунун зарылчылыгы болбой калат. Мисалы: – *Шексиз* барам. Андай жерге барбаганда анан... – деди директор (Н.Б.). *Албетте* ыйлашат! (К.Ж.). *Балким* табылаар (К.Ж.). *Мүмкүн* келишээр.

КИРИНДИ СҮЙЛӨМ ЖАНА КЫСТЫРЫНДЫ СҮЙЛӨМ, СӨЗ, СӨЗ АЙКАШЫ

Киринди сүйлөм да, киринди сөз жана киринди сөз айкаштары сыяктанып, негизги сүйлөмдүн тутумунда кошумча ирээтинде киргизилет, бирок аны менен синтаксистик жагынан байланышпайт. Ал мааниси боюнча бүткүл сүйлөмгө же анын айрым бөлүгүнө тиешелүү болуп, анда айтылган ойго карата болгон сүйлөөчүнүн ар кандай мамилесин билдирет. Киринди

сүйлөм да киринди сөз сыяктуу өзгөчө интонацияга ээ: ал сүйлөмдүн башка бөлүктөрүнө караганда басыгынкыраак үн (тон) менен айтылып, андан кыска тыным аркылуу бөлүнүп турат. Киринди сөздөр сүйлөм ичинде кандай мааниде колдонулса, киринди сүйлөм да, негизинен, ошондой эле маанилерди туюндурат. Тактап айтканда, негизги сүйлөмдө айтылган ойдун аныктыгын, же күмөндүүлүгүн, анын ким тарабынан айтылгандыгын, алардын ортосундагы байланышты, кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн билдирет, же айтылып жаткан ойго ар түрдүү эмоционалдык кошумча маани берет. Бирок киринди сүйлөм киринди сөз менен киринди сөз айкашынан айрым белгилери боюнча айырмаланып да турат:

1) Структурасы боюнча кадимки эле эки тутумдуу же бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн болот:

2) Мааниси жагынан конкреттүү келип, бүткөн бир ойду туюндуруп турат;

3) Синтаксистик жагынан, айрым бөлүкчөлөргө (сүйлөм мүчөлөрүнө) жеңил эле ажыратууга болот; ал эми киринди сөз айкаштарынын көпчүлүгү белгилүү бир өлчөмдө туруктуу формада өтө баштаган (*чынын айтканда, кыскача айтканда, башкача айтканда, анын ою боюнча, бир сөз менен айтканда* ж.б.).

Жазууда киринди сүйлөмдөр да сүйлөмдүн башынан орун алса, алардан кийин, ортосунан орун алса, алардын эки жагына, сүйлөмдүн аягына жайгашса, алардан мурун *үтүр* коюлат. Мисалы: Султан, *бул тууралуу кечээ Омордон уктум*, былтыр чарбага башчы болуп шайланыптыр. Мындагы «бул тууралуу кечээ Омордон уктум» деген киринди сүйлөм – эки тутумдуу сүйлөм, мааниси боюнча, ойдун ким тарабынан айтылгандыгын билдирип турат.

Бул кемчиликтердин болушуна, *моюнга алуу керек*, өзүң да күнөөлүүсүң. Бул сүйлөмдүн тутумундагы «моюнга алуу керек» деген – бир тутумдуу киринди сүйлөм; ал негизги сүйлөмдүн мазмунуна экспрессивдик түс берип турат.

Быйыл айыл чарбасы, *өзүң да жакшы билесиң*, жаратылыштын көп кырсыгына учурады. Бригадада уюштуруу ишинде, ал жөнүндө нечен жолу айтылган, көп кемчиликтер бар. Мындагы киринди сүйлөмдөр аркылуу негизги сүйлөмдө айтылган ой дагы да бекемделип жатат.

План деген, *билгиңиз келсе*, мына биз, тирүү кишилер (Ч.А.). *Эмнесин айтасың*, Октябрь революциясына чейин кедей-кембагалдар далай кордукту башынан өткөрүштү го! (К.М.). Бул жерде негизги сүй-

лөмдүн мазмунуна кошумча эмоционалдык маани берип турушат.

Бул кепти, *эгер унутуп калбасам*, сенин өзүңдөн укканмын. Мындагы кириңди сүйлөм негизги сүйлөмдө айтылган ойду кайрадан эске түшүрүп, анын мурун айтылгандыгын тактоо маанисин берип турат.

Тилибизде кириңди сүйлөмдөр анчалык көп кездешпейт, анын ордуна кириңди сөз же кириңди сөз айкаштары көбүрөөк колдонулаары байкалат.

Оозеки жана жазма кепте негизги сүйлөмдүн тутумунда сырткы түрү боюнча кириңди сүйлөмгө окшогон синтаксистик дагы бир конструкция – **кыстырынды сүйлөм** колдонулат. Алар да кириңди сүйлөм сыяктанып, синтаксистик жагынан негизги сүйлөм менен байланышпайт, сүйлөмдүн башка бөлүктөрүнөн өзгөчө интонация аркылуу бөлүнүп айтылат. Ушуну менен бирге, бул эки конструкция бири-биринен мааниси боюнча кескин айырмаланат: эгерде кириңди сүйлөм негизги сүйлөмдө айтылган ойго карата болгон сүйлөөчүнүн ар түрдүү мамилесин билдирсе, кыстырынды сүйлөм андай маанини бербейт, ал негизги сүйлөмгө ар кандай кошумча маани берет, анын мазмунуна ар түрдүү толуктоолор, тактоолор кийирет.

Мисалы: – Кой, ээ, уста (Турдукан Жакыпты «уста» деп тергей турган), балаң бирдеменин шек-шебирин билип калып айтып жатат (Ш.Б.). Койлор боорго жабыла берди (койлор үркөндө бийикти көздөй качышат) («Кырчын»).

Мында биринчи сүйлөмдөгү «Турдукан Жакыпты «уста» деп тергей турган» деген кыстырынды сүйлөм негизги сүйлөмдө сөз болуп жаткан «уста» ким экендигин, аны ким ошентип тергегендигин толуктап көрсөтүп турат. Экинчи сүйлөмдөгү кыстырынды сүйлөм койлор эмне себептен боорду карай жабыла бергендигин тактап түшүндүрүп турат. Ушундай эле милдетти кээде сүйлөм тизмегине кийирилген айрым сөздөр, сөз айкаштары да аткарып калат:

Иштин оордугунан эмес, турмуш шарты (турак-жай) жөнүндө камкордуктун жогунан бошонуп кеткендер көп («СК»). Болбосо, мыктап туруп ал үчөө менден бирди көрүшөт (албетте, тамаша сөз) (Т.С.).

Негизги сүйлөмгө же анын айрым бөлүгүнө кошумча түшүнүк берип, анын маанисин толуктап, тактап турган сүйлөм кыстырынды сүйлөм деп аталат.

Кыстырынды сүйлөмгө да өзгөчө интонация мүнөздүү: басыңкы үн менен айтылат, кыска тыным аркылуу негизги сүйлөмдүн башка бөлүктөрүнөн жиктелип

бөлүнүп турат. Алар дайыма негизги сүйлөмдүн ортосунан жана аягынан орун алат. Жазууда дайыма кашаачага алынып жазылат. Кыстырынды сүйлөмдөр да түзүлүшү жагынан эки тутумдуу, бир тутумдуу же татаал сүйлөмдөрдөн болушу мүмкүн. Ушуну менен бирге, кыстырынды сүйлөмдөр аткарган функцияны кээде айрым сөздөр, сөз айкаштары да аткарып калат. Кыстырынды сүйлөмдөрдүн билдирген мааниси ар түрдүү: негизги сүйлөмдүн же андагы айрым сөздөрдүн мазмунуна байланыштуу келип чыккан ар түрдүү кошумча маалыматтарды билдирүү, негизги сүйлөмдөгү жалпы маанидеги мезгилдик, орундук маанини тактоо, конкреттештирүү, сүйлөмдө айтылган ойдун чыгыш себебин көрсөтүү, колдонулган сөздөрдүн, терминдердин маанисине түшүнүк берүү, негизги сүйлөмдө сөз болуп жаткан кишиге, буюмга, жалпы шартка мүнөздөмө берүү ж.б. Мисалы:

1) Негизги сүйлөмдө айтылган ойдун, айрым сөз айкашынын мазмунун толуктоочу кошумча кабарды берет: Көзүнүн чаары чыгып, эки ууртунан көбүк чачырады (*ал чындап ачууланганда, эки ууртунан көбүк буркулдачу*), башындагы жоолугун алып ыргытты (Ж.Садыбакасов). Мукаш башкарма мыскылдуу жылмайып, көзү коюлуп (*жутуп алганда дайым ошол абалда болучу*), Бердиштин асты-үстүнөн карап, барк этти (С.Ө.). Отставкадагы полковник В.А.Калачев (азыр Москвада турат, аскердик темада жазылган бир нече китептин автору), отставкадагы майор О.Лайлиев ж.б. ветерандар жөнүндөгү баян мына ушундай («КМ»).

2) Жалпы маанидеги түшүнүктү тактап, конкреттештирип көрсөтөт: – О, Баатыр (*алар Баатыр дешип Арыстанаалыны айтышат*), эмне кылсаңыз да биз сиздин колуңуздабыз (Т.С.). Ошонун түбүндө, кемегенин жанында кечки тамакты (*жарманы айтып жатам*) ичкени отурабыз (М.Э.). Тоонун чокусун көздөй тик өйдө кеткен жалгыз аяк жол менен баскан кызды (*өзү геолог, Кристалл деп аташса керек эле*) көрө койду («КМ»).

3) Негизги сүйлөмдө айтылган ойдун, кыймыл-аракеттин болгон мезгилин билдирет: Бозоруп жазуусу өчкөн ошол квитанцияны Калмурат жалаң ушул кемпиринин бейжайлыгынан (*он жылга жакын болду*) таштап кое албай жүрөт («Учкун»). Иши ушунчалык көппү бечаранын, айтор, мүнөткө тынчып отурганын (*мына бир жылдан бери үйүнө кирип-чыгып жүрөм*) көрө элекмин. Кийинки төрт айдын ичинде эле (1961-жылдын ноябрь

айынан 1962-жылдын февралына чейин) өлкөбүздө өнөр жай продукциясы, бүткүл биринчи беш жылдыктагыга караганда, эки эсе көп чыгарылды («СК»).

4) Кыймыл-аракеттин болгон ордун тактап көрсөтөт: Быйыл жазда Караванда (Жаңы-Жол району) болдум («СК»). Жакында айылга (Ноокат районунун Шаңкөл айылы) бардым («СК»).

5) Сүйлөмдө сөз болуп жаткан кишинин жаш өзгөчөлүгүн билдирет: – Кел! – деп эки колун жогору көтөрүп, Уулкан байбиче (алтымыш ашкан кемпир өзү) ордунан тура калды (К.Ж.). Ал Ата Мекендик согуштан келгенден бери (согуштан 1944-жылдын июнь айында келген) мектепте мугалим болуп иштеген.

Жогоруда белгиленгендей, кыстырынды сүйлөм аткарган функцияны кээде айрым сөздөр, сөз айкаштары да аткарат: Бул эритмени бууландыргандан кийин жез купоросунун (көк таштын) көгүлтүр кристаллдары калат («Химия»). Ошондо менин ала барган кол жазмамды көрүп («Кеңсуу» романымды), абдан кубана мамиле кылды (Т.С.). Бакма жаныбарлардан биз азык-түлүктөрдү (эт, сүт, жумуртка) алабыз («Зоология»).

Жогоруда белгиленгендей, кыстырынды сүйлөмдөр дайыма кашаачага алынып жазылат. Бирок айрым авторлор аны *чтүр* менен ажыратып да жазып жүрүшөт: Кичи апам, аны – айылдагылар иштерман деп коюшат ээ, бир дүйнөдө табылбаган карапайым сонун киши да! (Ч.А.). А жанагы иттин баласы, Кудаяр канды айтып жатат, алдаса макул деп коюптур (Т.Кас.).

Биздин оюбузча, кыстырынды сүйлөмдү үтүр менен ажыратууга караганда, жалпы эреже боюнча, кашаанын ичине алып жазуу ылайыктуу, анткени кыстырылган сүйлөмдүн чеги сүйлөмдүн башка бөлүктөрүнөн ачык, даана ажырап турат; ошону менен бирге тыныш белгилерин коюудагы чаржайыттуулуктун саны азаят.

Кээ бир авторлор кыстырынды сүйлөм негизги сүйлөмдүн аягынан орун алганда, негизги сүйлөмдөн кийин чекит белгисин коюшат да, сүйлөм аягында келген кыстырынды сүйлөмдү андан бөлүп, кашаанын ичине алып, өзүнчө жазышат: Кара Койчуну жибербесе болбойт. (Кара Койчу Сулаймандын жардамчысы эле).

Минтип жазуу туура болбойт. Себеби кыстырынды сүйлөм негизги сүйлөмдүн тутумуна киргизилип, ага ар түрдүү кошумча маани берип турат. Мындай болгондон кийин, ал экөөнү, жогоруда көрсөтүлгөндөй, бири-биринен чекит аркылуу бөлүп, ажыратып, жазууга болбойт. Тескерисинче, ал экөө

бирдиктүү бир татаал конструкцияны түзүп тургандыктан, негизги сүйлөм аяктары менен эле, ага удаалаш кыстырынды сүйлөмдү кашаанын ичине алып, ага улай жазуу керек; чекит белгиси бүткүл ошол татаал конструкциянын аягына коюлат: Кара Койчуну жибербесе болбойт (Кара Койчу Сулаймандын жардамчысы эле).

СЫРДЫК СӨЗДӨР

Сөз түркүмүнүн бул өзгөчө түрү адамдын ички сезимин жана айбанатка болгон эрктик мамилени билдирери белгилүү.

Мисалы: Бах, жайлоонун толукшуп турган кези экен го! (К.Ж.). – Өш, талаада калгыр, өш! (Т.С.).

Сырдык сөздөр өзүнчө жеке айтылганда, же кийинки сүйлөм менен тыгыз байланышпай, андан бөлүнүп өз алдынча колдонулганда, сүйлөмдүк мааниге да ээ болуп калат. Мындай учурда алар айтылган пикирге карата болгон сүйлөөчүнүн ар түрдүү ички сезимин билдирген өзүнчө бир ойду туюндурат (бул жөнүндө «Сөз-сүйлөм» деген темачаны караңыз).

Мисалы: – О, жеңе, иш илгери! Тегирмен чуркап жаткан тура. Баракелде!.. (Т.С.). – Аний, бетим түгөнсүн! Ушу байкуш Чаргынды кандай атка кондурбадым мен бейбак (Т.С.).

Бирок сырдык сөздөр көпчүлүк учурда сүйлөмдүн тизмегинде келип, аны менен тыгыз байланышта айтылат. Мындай учурда алар өз бетинче турган бирдиктүү ойду түшүндүрө албайт, тескерисинче, маани жагынан бүткүл сүйлөмгө таандык болуп турат. Мындай кырдаалда сырдык сөздөр сүйлөм ичиндеги башка сөздөр менен байланышпайт, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин да так аткара албайт; тек гана бүткүл сүйлөмгө ар түрдүү эмоционалдык маани берип турат. Сырдык сөздөр ушундай жагдайда, ушундай функцияда колдонулганда, «грамматикалык жагынан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөрдүн» тобуна кошулат. Сөздөрдүн бул тобу өзгөчө оозеки кепте, көркөм адабий чыгармаларда кеңири колдонулат.

Сырдык сөздөрдүн туюндурган маанилери өтө бай. Алар сүйлөмдүн тутумунда келип, айтылып жаткан ойго карата болгон сүйлөөчүнүн ар түрдүү ички сезимин билдирет.

1) Адамдын сүйүнүү, кубануу сезимин билдирет: Охо, көп нерсени билип калыпсыз («КМ»). Ай-уий, эрте келгениңер жакшы болбодубу!

2) Таң калуу сезимин билдирет: Ой тобо, шумдук экен го бул! – деп, өзү таң калууда

(Т.С.). Адам, биздин өлкө кең тура (Т.С.)

3) Кубаттоо, мактоо сезимин: *Ой бали,* баарынан да кийинкиси жоон (Т.С.). *Баракелде,* Шамбетим! Көп ишти бүтүрүп салдынар (Т.С.).

4) Суктануу, ыраазы болуу сезимин: *Бах...* жер эмес бекен! *Пай-пай,* эмгек сүйгөн кишилер алп экен го! (Т.С.).

5) Кайгыруу, өкүнүү, кейүү сезимин: *Каап,* ушу сары бучук келиндин азабы... (Т.С.). *Аттиң ай,* менин чолоктугумду карачы! (К.Б.).

6) Чочуу, коркуу сезимин: Ушундай аркырайт экен ээ, ботом (Т.С.). – *О кокуй,* бул эмне кылганыңар! (К.Б.).

7) Жактырбоо, нааразылык сезимин билдирет: *Койчу,* ушундай да иш кыласыңбы?!

Сырдык сөздөрдүн билдирген мааниси жөнүндө толук маалымат алуу үчүн «Кыргыз адабий тилинин грамматикасындагы» (Ф., 1980-ж.) «Сырдык сөздөр» деген теманы караңыз.

Сырдык сөздөр синтаксистик жагынан сүйлөмдүн башка мүчөлөрү менен байланышпагандыктан, алар да *чтир* белгиси менен ажыратылып жазылат.

1) Эгерде сырдык сөз сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин үтүр коюлат: *Апей,* ботом, салтың кана? (Т.С.).

2) Сүйлөмдүн ортосунда келсе, сырдык сөздүн эки жагына тең *чтир* коюлат: Биздин Султан, *ой бо-оой,* кадимки эле чоң жигит болуп калган турбайбы!

3) Сүйлөмдүн аягында келсе, *чтир* белгиси сырдык сөздөн мурун коюлат: Ат эмей эле дулдул го, *чиркин!* (Ч.А.).

4) Сырдык сөздөр сүйлөм башында келип, күчтүү сезим менен айтылса, андан кийин *илеп белгиси* коюлат: – Бали! Макиш мына ушундай Макиш! *Оо,* дүйнө, ай! Ал күнкү окуялар кайсы кыргыздын баласынын оюнан кете коер экен? (К.Б.).

5) Эгерде сүйлөм ичинде сырдык сөз, каратма сөз, киринди сөз да катышып айтылса, ар биринде тиешелүү тыныш белгилери сакталат: *Эх,* Керим, *албетте,* иштин баары биз ойлогондой бүтсө, жакшы болбойт беле!

БИР ТУТУМДУУ СҮЙЛӨМ

Жөнөкөй сүйлөмдөр тутумунда эки мүчөнүн тең (ээ менен баяндоочтун) бар экендигине же бир гана баш мүчөнүн тобуна уюшулгандыгына карай *эки тутумдуу сүйлөм* жана *бир тутумдуу сүйлөм* болуп, эки топко бөлүнөөрү белгилүү.

Эки тутумдуу сүйлөмдөрдө дайыма өз ара жак жана сан боюнча ээрчишип байланышкан грамматикалык ээси жана

баяндоочу болот: Энеси Уулжан короодо отун-суусун жыйнаштырып жүргөн (К.Б.).

Айрым учурларда эки тутумдуу сүйлөмдөрдө ээнин милдетин I, II жактагы жактама атоочтор аткарат. Мындай учурда баяндооч да ээни жак жана сан боюнча ээрчип, сөзсүз түрдө I, II жак, жекелик же көптүк санда айтылат: Физкультурниктердин парадына мен да катышкам. Силер кварталдык тапшырманы ашыра орундатыпсыңар.

Адатта, баяндоочтун аягына уланган I, II жактын жак уландылары сүйлөмдүн баяндоочун уюштуруу менен бирге, анын грамматикалык ээси кайсы жактама ат атооч экендигин да ачык билдирип турат. Ушундан улам баяндоочу I, II жактагы этиштерден болгон эки тутумдуу сүйлөмдөрдө кээде грамматикалык ээнин катыштырылып айтылышынын зарылчылыгы да болбой калат. Бирок мындан сүйлөмдүн структурасы да, мааниси да өзгөрүп кетпейт, себеби анын ээси кайсы экендиги баяндоочтун аягындагы жак мүчөдөн ачык белгилүү болуп турат жана зарылчылыгына карай андай структурадагы сүйлөмдөрдүн тутумуна тиешелүү ээсин эркин түрдө кошуп айта берүүгө болот, демек, андай түзүлүштөгү сүйлөмдөр өзүнүн эки тутумдуулук касиетин жоготпойт: Таң заардан уйларды короодон *айдап чыктым* (М.Э.). Мындан кийин айың сөзгө анча *терикпей жүрүңүз* (Т.С.).

Бул сүйлөмдөрдө грамматикалык ээси «мен», «сиз» деген ат атоочтор экендиги баяндоочторунун аягындагы I, II жактын *-м, -ыңыз* жак уландылары аркылуу ачык билинип турат.

Ээнин кээде сүйлөм тизмегинде минтип айтылбай калышы, негизинен, стилдик максатка карай болот. Мисалы, байланыштуу текстте I, II жактагы субъектинин иштеген иштери жөнүндө кабар берүү керек болсо, адатта, жактама ат атоочтон турган, ээси биринчи сүйлөмдө гана айтылат да, кийинки сүйлөмдөрдө да аны кайталап берип отуруунун зарылчылыгы болбойт. Анткени ансыз деле кийинки сүйлөмдөрдө ээси кайсы сөз экендиги өзүнөн мурунку биринчи сүйлөмдөн жана ар бир сүйлөмдүн баяндоочунун аягындагы жак уландыдан ачык белгилүү болуп турат. Эгерде мындай учурда деле ар бир сүйлөмдү грамматикалык ээсин катыштырып айта берсек, анда алардын стилдик сапаты начарлай түшөөр эле. Мисалы: Кечкурун мен автобазага *кайтып келдим*. Машинаны жууп гаражга киргиздим. Негедир дагы нары жак, бери жагын караңгылап *жүрө бердим*. Бүгүнкү окуя негедир мынчалык тынчымды кетиргенин *түшүнө албайм*

(Ч.А.). – Жакшылап ойлон, Чаке. Сен эми баягы тентек жигит эмессиң. Эл кишиси болдуң. Бир чарбага *жетекчилик кыласың*. Чоң кичине менен сүйлөшөсүң (Т.С.).

Бул сүйлөмдөрдүн грамматикалык ээсиз айтылышы стилистикалык, синтаксистик нормага туура келет. Эгерде булардын ар бирине тиешелүү болгон «мен», «сен» деген ээлери катыштырып айтсак, анда алардын көркөмдүк сапаты бир кыйла солгундай түшөт. Кээде бул сыяктуу баяндоочуна I, II жактын жак мүчөсү уланып турган сүйлөмдөрдө стилдик талапка ылайык жана аларды кыскарта айтуу максатында биринчи сүйлөмдөн тартып эле же өз алдынча турган жеке сүйлөмдө деле ээси айтылбай калат: – Рас *жолуктуңуз*. Райвоенкоматтан сиздерге пакет алпаратамын. Бекер атты *кыйнабайын*. Пакетти ала *кетиңиз* (Т.С.). Бизге нан керек. Аябай керек. Ошол үчүн силер менен Ак-Сайда жер *тилип жүрөбүз* (Ч.А.).

Эгерде мындай структурадагы сүйлөмдөрдө кыймыл-аракетти аткаруучу I же II жак экендигин атайы белгилеп, баса көрсөтүү керек болсо, ээси сөзсүз катыштырылып айтылат. Салыштырыңыз: Мен бүгүн театрға барам. – Бүгүн театрға барам. Сен конференцияга барасың – Жакында конференцияга барасың.

Жыйынтыктап айтканда, баяндоочуна I, II жактын жак уландылары уланып турган сүйлөмдөрдө, стилдик талапка ылайык, биринчи, экинчи жак маанисиндеги жактама ат атоочтон турган ээлери кээде сүйлөм тизмегинде айтылбай да калат. Бирок буга карабастан андай структурадагы сүйлөмдөр эки тутумдуулук касиетин жоготушпайт, себеби алардын айтылбай калган ээси кайсы экендиги баяндоочунун аягындагы жак уландыдан ачык белгилүү болуп турат.

Бирок мындай структурадагы сүйлөмдөрдүн ээсинин айтылбай калышына карап, айрым окумуштуулар аларды эки тутумдуу сүйлөмдүн өзүнчө бир түрү болгон «кемтик сүйлөм» деп карашса, айрымдары «бир тутумдуу сүйлөм» («белгилүү жактуу сүйлөм») деп эсептешет. Чындыгында, булар сырткы түрү жагынан гана окшош, бирок синтаксистик структурасы, мааниси боюнча бири-биринен айырмаланышат. Мисалы, ээси кемип калган кемтик сүйлөмдөр жогорто сөз болуп жаткан ээси айтылбай калган эки тутумдуу сүйлөмдөр менен сырткы түрү жагынан окшошуп кетет: экөөнүн тең ээси айтылбай калат. Салыштырыңыз: 1) Каратай анда да болбоду. Бет алдында тургандарды оңдон солго *койгулай баштады*. 2) Балдар бакчасынын

курулушун быйыл *бүтүргөнбүз*. Мында биринчи сүйлөмдөн кийинки кемтик сүйлөмдүн (Бет алдында тургандарды оңдон солго *койгулай баштады*) жана андан кийинки ээси айтылбай калган эки тутумдуу сүйлөмдүн – экөөнүн тең ээси жок. Бирок мындай структурадагы сүйлөмдөр бири-биринен төмөнкүдөй белгилери боюнча айырмаланат: ээси кемиген кемтик сүйлөмдөрдүн баяндоочу дайыма III жакта айтылат, бирок ага карап, андай сүйлөмдөрдүн ээси ал, алар деген ат атоочтор болот деп кесе айтууга болбойт, себеби алардын ээси үчүнчү жак маанисиндеги башка ат атоочтор (кимдир бирөө, баары, ар кимиси, кээ бири ж.б.) же зат атоочтор (бала, жылкычы, Үсөн ж.б.) да болушу мүмкүн. Ошондуктан кемтик сүйлөмдүн айтылбай калган ээси үчүнчү жактагы баяндоочу аркылуу эмес, ар дайым өзүнөн мурунку сүйлөмдөрдүн мазмунунан же сөз жүрүп жаткан жалпы кырдаалдан белгилүү болот. Мисалы: Биздин *кишилер* ар бир ишке *сабырдуу болот*. Алп эмгеги менен *таанылат*. Ишти убагында *бүтүрүүгө тырышат* (Т.С.). Мында кийинки эки кемтик сүйлөмдүн ээси «кишилер» деген сөз экендиги биринчи сүйлөмдөн белгилүү болуп турат.

Ал эми ээси айтылбай калган эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн баяндоочу дайыма аягына I, II жактын жак мүчөсү уланган сөздөрдөн болот, бирок алардын айтылбай калган ээси кайсы экендиги, кемтик сүйлөмдөрдөгүдөй, өзүнөн мурунку сүйлөмдүн мазмунунан же жалпы кырдаалдан белгилүү болбостон, өзүнүн эле баяндоочунун аягындагы жак уландыдан мен, биз, сен, сиз, силер, сиздер деген жактама ат атоочтордун бири ээ болоорлугу ачык билинип турат: Эртең таң заардан *жол тартабыз* (М.Э.). Берилген тапшырманы туура аткарыпсың («ЛЖ»). Ушул өңдүү бөтөнчөлүктөрүнө карай *эки тутумдуу сүйлөмдүн* бул эки түрүн (кемтик сүйлөм менен ээси айтылбай калган толук сүйлөмдү) бири-бири менен чаташтырууга болбойт.

Ошондой эле ээси айтылбай калган *эки тутумдуу сүйлөмдү бир тутумдуу сүйлөм* деп («белгилүү жактуу сүйлөм») кароого да болбойт.

Анткени, бир тутумдуу сүйлөмдөрдө грамматикалык ээси болбойт, кыймыл-аракетти аткаруучу жак конкреттүү, ачык көрсөтүлбөй, анын белгисиз бирөө же жалпыланган жак тарабынан аткарылгандыгын билдирет, же болбосо, аракет кылуучу жак таптакыр белгисиз болот. Мисалы: Минип алып, атын *издептир* (аракет кылуучу жак – белгисиз бирөө). Жаш кадырын карыганда *билет* (аракет кылуучу

– жалпыланган жак). Жылдык планды Октябрь майрамына чейин *орундатуу* керек (аракет кылуучу жак такыр белгисиз).

Ал эми ээси айтылбай калган эки тутумдуу сүйлөмдөрдө, жогоруда белгиленгендей, грамматикалык ээси стилдик максатка ылайык айтылбай калат, бирок анын кайсы сөз экендиги баяндоочунун аягындагы I, II жактын жак мүчөсү аркылуу ачык билинип турат: Жообун эртең түшкө жакын аласың (Ө.Даникеев). Быйыл экскурсияга бараар *бекенбиз*.

Бул сүйлөмдөрдүн ээси – «сен», «биз» деген ат атоочтор, башка сөздөр ээ боло албайт.

Демек, мындай структурадагы сүйлөмдөрдүн ээси айтылбай калганы менен, ээнин кайсы сөз экендиги ачык белгилүү болуп тургандыктан, аларды «бир тутумдуу сүйлөм» деп жана анын түрлөрүнүн ичинен «белгилүү жактуу сүйлөм» деп кароого болбойт. Эгерде андай деп карасак, анда эки тутумдуу сүйлөм менен бир тутумдуу сүйлөмдүн ортосундагы чек жоюлган болоор эле. Кыскасы, ээси ачык белгилүү болуп тургандан кийин, аны бир тутумдуу сүйлөмдүн өзүнчө бир түрү («белгилүү жактуу сүйлөм» деп) катары кароого негиз жок.

Ушуну менен бирге, тилибизде ар түрдүү структурадагы (түзүлүштөгү) бир тутумдуу сүйлөмдөр да кеңири колдонулат.

Бир тутумдуу сүйлөмдөр, эки тутумдуу сүйлөмдөрдөн айырмаланып, дайыма бир гана баш мүчөнүн базасында уюшулат да (көбүнчө баяндоочтун), экинчи баш мүчөнүн болушун талап кылбайт жана анын сүйлөм тизмегинде катышышынын зарылчылыгы да болбойт. Албетте, экинчи баш мүчөнүн жоктугуна карап, андай сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан толук уюшулуп бүтпөгөн деген жыйынтыкка келүүгө болбойт. Тескерисинче, сүйлөм тутумунда бир гана баш мүчөнүн болушу ал сыяктуу сүйлөмдөрдүн структуралык өзгөчөлүгү менен байланыштуу болот. Бир тутумдуу сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан көбүнчө жайылма түрдө жолугат. Б.а. баяндооч жана аны аныктап турган айкындооч мүчөлөрдөн түзүлөт, кээде бир сөздөн же сөз айкашынан да уюшулат. Мындай структурадагы сүйлөмдөрдүн уюштуруучу негизги борбору болуп эсептелген жалгыз баш мүчө айтылган ойдун чындыкка карата болгон катышын да билдирип, предикативдүүлүктү да туюндурат. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдө предикативдүүлүк негизинен кабар берүүчү интонация аркылуу уюшулат. Мисалы: *Жымжырт. Түн жана мен*. Өйдө туруп эптеп бир аракет кылгым да келген жок (Ч.А.).

Мында биринчи сүйлөмдө «тездетпесе болбойт» деген бир гана баш мүчөсү, предикативдик функциядагы баяндоочу гана бар; грамматикалык ээси жок жана анын сүйлөм тутумунда катышышынын зарылчылыгы да жок. Анткени мында ишти аткаруучу жак ким экендиги жөнүндө сөз болбой, кыймыл-аракетти гана аткаруунун зарыл экендиги баса көрсөтүлүп жатат. Сүйлөм кабар берүүчү интонация менен да жабдылган. Ал эми «Жымжырт». «Түн жана мен» деген атама сүйлөмдөрдө предикативдик катыштагы мүчөлөр (ээ, баяндооч), же предикативдик функциядагы сөз (баяндооч) жок. Бирок буларда кабар берүүчү интонация бар жана ошол интонациянын жардамы менен алар сүйлөмдүк мааниге ээ болуп, чындыктагы көрүнүш тууралуу, б.а. айлана жымжырт экендиги, түн ичинде бирөөнүн жалгыз калгандыгы жөнүндө кабар берип турат.

Бир гана баш мүчөнүн негизинде уюшулуп, бүткөн бир ойду туюндурган, экинчи баш мүчөнүн болушун талап кылбаган сүйлөм бир тутумдуу сүйлөм деп аталат.

Ар түрдүү түзүлүштөгү сүйлөм түрлөрүнүн болушу ал билдире турган ойдун структурасы менен, анын айрым бөлүктөргө жиктелүү мүнөзү менен байланыштуу болот. Мисалы, ой түшүнүк, ой жоруу, ой жүгүртүү (суждение) субъект жана предикат деп аталган логикалык эки мүчөдөн тураары белгилүү. Мындай эки компоненттен турган ой тилде дайыма эки тутумдуу сүйлөм аркылуу берилет. Мындай учурда, адатта, сүйлөмдүн грамматикалык ээси ойдун, ой жүгүртүүнүн (суждение) субъектисин, грамматикалык баяндооч ойдун предикатын билдирет: *Жаштар активдүү эмгектеништи*. Бул сүйлөм аркылуу берилген ой жүгүртүү (суждение) эки мүчөлүү: *жаштар* – логикалык субъект, *эмгектеништи* – логикалык предикат. Бул ойду билдирген сүйлөм да эки тутумдуу: *жаштар* – грамматикалык ээ, *эмгектеништи* – грамматикалык баяндооч.

Кээде ой жүгүртүү (суждение) адамдын аң-сезиминде логикалык субъектисиз, бир гана предикатын базасында уюшулат. Мындай ой тилде грамматикалык жагынан бир тутумдуу сүйлөм аркылуу берилет. Мисалы: Малчыларга бүгүн эле *жөнөгө туура келет. Кандай көңүлдүң!* Бул сүйлөмдөр билдирген ой жүгүртүү (суждение) бир мүчөлүү: логикалык предикаты гана бар, субъектиси жок. Ошол себептүү бул ой, түшүнүк да бир тутумдуу сүйлөмдөр аркылуу берилген. Бул эки сүйлөм тең грамматикалык баяндоочтун базасында

уюшулган: биринчи сүйлөмдүн баяндоочу – «*жөнөөгө туура келет*», муну аныктап турган өзүнө тиешелүү айкындоочтору бар; Экинчи сүйлөмдөгү «*кандай көңүлдүңү*» деген да баяндоочтук функцияда. Бул эки сүйлөмдө тең грамматикалык ээси жок жана анын сүйлөм тизмегинде болушунун зарылчылыгы да жок.

Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн баардык түрлөрү үчүн мүнөздүү болгон жалпы структуралык өзгөчөлүк, жогоруда көрсөтүлгөндөй, аларда грамматикалык ээ болбойт жана анын сүйлөмдө катышышынын зарылчылыгы да жок болот. Жөнөкөй сүйлөмдүн бу түрү бир гана баш мүчөнүн (көбүнчө баяндоочтун) базасында уюшулуп, кандайдыр бир кыймыл-аракет, көрүнүш, бир нерсенин абалы, белгиси тууралуу кабар берет. Бирок бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн семантикасы (мааниси), тутумундагы сөздөрдүн синтаксистик жактан жиктелүү мүмкүнчүлүгү, баш мүчөсүнүн (баяндоочтун) уюшулуу жолу, кыймыл-аракетти аткаруучу жактын мүнөзү ар түрдүү болот. Мисалы, кээ бир сүйлөмдөр кыймыл-аракет белгисиз бирөө тарабынан аткарылгандыгын билдирет, экинчисинде кыймыл-аракетти аткаруучу субъект жалпыланган мүнөздө болуп, үч жакты тең ичине камтыйт, айрымдарында аракет кылуучу жак таптакыр эле белгисиз болот ж.б. Ошондуктан кыргыз тилиндеги бир тутумдуу сүйлөмдөр семантикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай **белгилүү жактуу сүйлөм, белгисиз жактуу сүйлөм, жалпылама жактуу сүйлөм, жаксыз сүйлөм, атама сүйлөм** болуп беш түргө бөлүнөт.

БЕЛГИЛҮҮ ЖАКТУУ СҮЙЛӨМ

Бир тутумдуу сүйлөмдүн бул түрү да, башка түрлөрү сыяктуу эле, сүйлөмдүн баяндооч мүчөсүнүн тобунан уюшулат; сүйлөм тизмегинде грамматикалык ээси катышпайт жана аны катыштырып айтууга мүмкүн да болбой калган. Ушуну менен бирге, белгилүү жактуу сүйлөм бир тутумдуу сүйлөмдүн башка түрлөрүнөн айрым белгилери боюнча айырмаланып да турат. Мисалы, белгисиз жактуу сүйлөмдө кыймыл-аракеттин белгисиз, кимдир бирөө тарабынан аткарылгандыгы сезилип турса, жалпылама жактуу сүйлөмдө кыймыл-аракетти аткаруучу жак жалпыланган мааниде болуп, үч жакты тең ичине камтыйт, жаксыз сүйлөмдө аракет кылуучу жак такыр эле белгисиз болот.

Белгилүү жактуу сүйлөмдөрдө да

кыймыл-аракетти аткаруучу жак, б.а., грамматикалык ээси катышпайт. Анткени менен ээнин кайсы сөз экендиги сүйлөмдүн баяндоочунун аягындагы жак мүчө аркылуу белгилүү болуп турат. Бирок, ошондой болсо да, андай түзүлүштөгү сүйлөмдөргө тиешелүү ээсин катыштырып айтуунун зарылчылыгы жок болуп калган жана аны катыштырып айтууга мүмкүн да болбой калган. Анткени мындай структурадагы сүйлөмдөрдө грамматикалык ээнин катыштырылбай айтылышынын өзү белгилүү бир нормага айланып, калыпташып кеткен. Эгерде мындай сүйлөмдөрдө ээсин күч менен сүйлөм ичине кошуп айтсак, анда сүйлөм стилдик жагынан жана түзүлүшү жагынан айрым өзгөрүүлөргө дуушар болот. Мисалы: Малдын башын *урдум!* Дүйнөнү *сууга салдым*, журт! (Т.С.). Маани жагынан өз ара байланыштуу келген эки сүйлөмдө тең грамматикалык ээси катыштырылбай айтылган, бирок баяндоочунун аягындагы биринчи жактын *-м* мүчөсү аркылуу аракет кылуучу жак I жакты билдирүүчү «мен» деген жактама ат атооч экендиги белгилүү болуп турат. Бирок бул сүйлөмдөрдө ээни катыштырып айтуунун зарылчылыгы жок, анын үстүнө аны сүйлөмгө кошуп айтууга мүмкүн да болбой калган. Себеби мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдө ээнин катышпай айтылышы белгилүү бир өлчөмдө өзүнчө нормага айланып кеткен. Эгерде жогорку сүйлөмдүн тутумуна сүйлөм ээсин кошуп айтсак, анда ал стилдик жагынан жана курулушу (структурасы) жагынан белгилүү бир өзгөрүүгө учурайт. С а л ы ш т ы р: Мен малдын башын урдум. Мен дүйнөнү сууга салдым, журт. Эгерде ушул эле эки сүйлөмдүн жогорудагы грамматикалык ээси катыштырылбай айтылган түрү толкунданган күчтүү сезим менен айтылса, ээси калыбына келтирилип айтылган кийинки түрү андай күчтүү сезим менен эмес, жайынча гана айтылып турат. Экинчи жагынан, анын тутумуна ээ да баяндооч да катышып айтылып, натыйжада, сүйлөм бир тутумдуу сүйлөмдөн эки тутумдуу сүйлөмгө айланган.

Ээси катышпай, баяндоочтун тобунан гана түзүлгөн, бирок ээнин кайсы экендиги баяндоочунун аягындагы жак мүчөдөн белгилүү болуп турса да, анын сүйлөм ичинде катыштырылып айтылышы мүмкүн болбой калган бир тутумдуу сүйлөмдөр белгилүү жактуу сүйлөмдөр деп аталат.

Белгилүү жактуу сүйлөмдөр үчүн да кыймыл-аракетти аткаруучу жак жөнүндө сөз кылуу милдет эмес, негизги максат кыймыл-аракет, ал-абал тууралуу кабар берүү болуп эсептелет. Ошондуктан

сүйлөмдүн бул түрүндө грамматикалык ээнин катыштырылып айтылышынын зарылчылыгы болбой калат да, сүйлөм баяндоочтук топтун гана негизинде уюшулат.

Кыргыз тилинде, ошондой эле башка түрк тилдеринде да, көпчүлүк учурда сүйлөмдүн баяндоочуна тиешелүү жак мүчөлөрү жалганып айтылат. Ал жак мүчөлөр, биринчиден, сүйлөмдүн баяндоочун уюштурса, экинчи жагынан, ээнин жагын (ээнин кайсы жактагы ат атооч экенин) билдирип турат. Баяндоочуна жак мүчө уланып айтылган сүйлөмдөрдө адатта тиешелүү ээси да катышып айтылат: Мен кечикпей окууга жөнөдүм (Ч.А.). Биз так ошол балдардын короосуна барабыз (А.Т.).

Бирок баяндоочко уланган жак мүчө экинчи жагынан сүйлөмдүн ээсинин кайсы ат атоочтон экендигин ачык көрсөтүп тургандыктан, көпчүлүк учурда андай структурадагы сүйлөмдөрдө ээ катыштырылбай да айтыла берет. Мисалы: Ошол акчамды танка курулушуна *кошом*. Сатайды, Матайды – баардык балдарды жарышка *чакырам* (Т.С.). – Балким, чогулушта мага да сөз *берээрсиң!* (Т.С.). Дайым өндүрүштө бирге *иштедик*. Оюн-күлкүдө чогуу *жүрдүк* (Т.С.). Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун аягындагы *-м, -сиң, -к* жак мүчөлөрү аркылуу ал сүйлөмдөрдүн ээси мен, сен, биз деген жактама ат атоочтор экендиги ачык эле белгилүү болуп турат. Ошондуктан бул сүйлөмдөрдүн тутумуна алардын ээсин атайын кошуп айтуунун зарылчылыгы да жок болуп турат, ушундан улам бул сүйлөмдөрдүн ичине грамматикалык ээси катыштырылган эмес.

Бирок минтип баяндоочу I, II жакта турган сүйлөмдөрдүн айтылбай калган ээсин зарылчылыгына карай кайра калыбына келтирип, сүйлөм тизмегине катыштырып айта берүүгө толук мүмкүн. Мындай учурда сүйлөмдүн ээсине өзгөчө көңүл бурулуп айтылат. Салыштырыңыз: Отуз жашка келгенче Карабайдын коюн *бактым* (К.Б.). – Отуз жашка келгенче мен Карабайдын коюн *бактым*. Кечээ мал жайытын *көрдүк* (Т.С.). – Кечээ биз мал жайытын *көрдүк*. Мынча кечигип кайда *жүрөсүң?* (Ч.А.). – Сен мынча кечигип кайда *жүрөсүң?* Ээнин минтип сүйлөм тизмегинде айтылбай калышы көпчүлүк учурда стилдик максатка жараша да болот. Мисалы, байланыштуу текстте I, II жана III жак маанисиндеги субъектинин аткарган иштери тууралуу кабар берүү керек болсо, адатта, сүйлөмдүн жактама ат атоочтон же III жак маанисиндеги сөздөн турган ээси башка сүйлөмдө гана айтылат

да, кийинки сүйлөмдөрдө да аны кайталап берип отуруунун эч бир зарылчылыгы болбой калат. Себеби ансыз деле кийинки сүйлөмдөрдө ээси кандай сөз экендиги өзүнөн мурунку биринчи сүйлөмдөн жана ар бир сүйлөмдүн баяндоочуна жалганып турган жак уландыдан ачык белгилүү болуп турат. Эгерде мындай учурда деле ар бир сүйлөмдүн грамматикалык ээсин катыштырып айта берсек, анда алардын стилдик сапаты начарлайт.

Мисалы: Арадан бир аз күн өткөндө, Мыскал эртең мененки чайды ичип отуруп, Зарылга мындай деди: *Закен, мен тууган жеримди көрдүм*. Сагынган теңтуштарыма *учураштым*. Эл менен учураштым. Эми үйүмө *кайтайын*. Окуумду *бүтүрөйүн*. Туулган жеримден туз даам буюрса, кайрылып *келээрмин*. Балким *керегим тиер* (Т.С.). Султан 1940-жылы педагогикалык окуу жайын бүтүргөн. Согуш башталаары менен, өз ыктыяры боюнча фронтко аттанды. Туулган айылына согуш аяктагандан кийин гана кайтып келди. Ошондон бери айыл чарбасында талыкпай эмгектенип келе жатат. Маани жагынан өз ара байланышта турган бул эки топ сүйлөмдүн биринчилеринде гана ээси (мен, Султан) катыштырылып айтылган. Ал эми кийинки сүйлөмдөрдүн грамматикалык ээсиз айтылышы кыргыз тилинин стилдик жана синтаксистик нормасына туура келет. Эгерде алардын ар бирине тиешелүү болгон «мен», «Султан» же «ал» деген ээлерин катыштырып айтсак, анда ал сүйлөмдүн стилдик, көркөмдүк сапаты бир кыйла начарлай түшөөр эле.

Эгерде сүйлөмдүн жактама ат атоочтон турган ээсин өзгөчө белгилеп көрсөтүү керек болсо, анда ал ар бир сүйлөмдө кайталанып айтыла берет. Мисалы: *Мына мен жермин! Мен түгөнбөйм, мен тарыбаймын, мен кенчмин, мен баарыңарга тегиз жетем!* (Ч.А.)

Жогоруда белгилегендей, тилдеги бир катар сүйлөмдөн ээсинин айтылбай калышына карап, айрым тилдердин грамматикаларында (татар, карачай-балкар тилдеринде) мындай структурадагы сүйлөмдөр бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн «белгилүү жактуу сүйлөм» деген түрү катары каралып жүрөт. Чындыгында, ээси айтылбай калган сүйлөмдөр сырткы түрү жагынан гана, б.а. ээнин катыштырылбай айтылышы жагынан гана, бири-бирине окшош келет, бирок ички түзүлүшү, мааниси боюнча бири-биринен айырмаланып турат.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, баяндоочуна I, II жак мүчөлөрү уланып турган сүйлөмдөрдө, ар түрдүү кырдаалга карай,

эеси айтылбай калса да, анын кайсы сөз экендиги ошол баяндоочунун аягындагы жак мүчөлөр аркылуу ачык белгилүү болуп турат. Эгерде зарылчылыгы болсо, андай айтылбай калган ээнин эркин түрдө кайра калыбына келтирип, сүйлөм тизмегине кошуп айтууга болот, андан сүйлөмдүн мааниси кандайдыр бир кескин өзгөрүүгө дуушар болбойт. Ошол себептүү баяндоочуна I, II жак мүчөлөрү уланган сүйлөмдөрдө ээнин айтылбай калышы ал сүйлөмдүн ички табиятын өзгөртүп жибербейт, тактап айтканда, андай түзүлүштөгү сүйлөмдөр эки тутумдуу сүйлөм боюнча эле калат. Анткени баяндоочунун аягындагы жак мүчө сүйлөмдүн ээси кайсы жактама ат атооч (мен, биз, сен, сиз, силер же сиздер) экендигин ачык көрсөтүп турат жана зарылчылыгы болсо, ээсин кайра кошуп айтууга болот.

С а л ы ш т ы р: Мынча эмне кордук тарттың? (Ч.А.) – Сен мынча эмне кордук тарттың? Сага кеңешкени келдим (Т.С.) – Мен сага кеңешкени келдим. Бүгүн мал жайытын көрдүк (Т.С.) – Биз бүгүн мал жайытын көрдүк.

Түрк тилдериндеги бул сыяктуу ээси айтылбай калган сүйлөмдөр жөнүндө белгилүү окумуштуу Э.В.Севортян да төмөнкүдөй пикирди айтат: Көпчүлүк учурда сүйлөмдүн баяндоочуна атайын бир жак уланды жалганып айтылат, ал бир эле учурда баяндоочту да уюштурат жана ээнин кайсы жактагы сөз экендигин да билдирип турат. Эгерде баяндоочу I, II жакта турса, андай сүйлөмдөрдүн ээси айрым учурларда гана өзүнчө сөз менен аталып, айтылышы мүмкүн. Болбосо, мындай учурларда көбүнчө ээси айтылбай калат да, анын кайсы сөз экендиги баяндоочунун аягындагы жак мүчө аркылуу белгилүү болуп турат. Мисалы: «ишчемен» (ишчимин). Мында өзүнчө айтылган ээси жок, ага уланган -мен мүчөсү гана ээнин кайсы жактагы сөз (мен) экендигин ачык көрсөтүп турат. Бул жерде – мен формасы бир эле учурда эки түрдүү грамматикалык категорияны билдирип турат: ээнин кайсы жактагы сөз экендигин көрсөтүп турат жана баяндоочту уюштуруп турат.

Ушундай эле түзүлүштөгү сүйлөмдөр жөнүндө көрүнүктүү түрколог Н.К.Дмитриев мындай дейт: «... балкар тилинде дайыма эле баяндоочтун алдында өзүнчө сөз менен аталган сүйлөм ээси айтыла бербейт; ат атоочтон турган ээ көпчүлүк учурда айтылбай калат, себеби анын грамматикалык жагы (б.а., кайсы жактагы ат атооч экендиги (А.Т.) баяндоочтук форма аркылуу белгилүү болуп турат: «Нальчикте турабыз». Мындай

сүйлөмдөрдү өзүнчө аталып айтылган ээсинин жок экендигине карап эле кемтик сүйлөм (толук эмес сүйлөм) деп кароого болбойт. Балкар тили үчүн бул, албетте, толук сүйлөм», – дейт.

Ошондой эле, кыргыз тилчиси, профессор А. Жапаров да: «Стилистикалык максатта ээси түшүрүлүп айтылган сүйлөмдөр эки тутумдуу сүйлөмдөргө жатат, анткени эгерде зарылчылыгы боло калса, ээсин кайра катыштырып айта берүүгө болот», – дейт.

Ушуну менен бирге, белгилүү бир шартка жараша ээси айтылбай калган жогоркудай сүйлөмдөрдүн айрымдары практикалык иште көбүрөөк колдонула баштайт да, натыйжада, ээсин катыштырбай айтуу андай сүйлөмдөр үчүн адат сыяктанып кетет, алар үчүн ээнин катышып турушу талап кылынбайт, катыштырып айтуунун зарылчылыгы да болбой калат. Бара-бара мындай сүйлөмдөрдө кыймыл-аракетти аткаруучу I, II жактын конкреттүү жеке мааниси начарлап (бүдөмүктөп), бир аз жалпыланган (абстракцияланган) мааниге ээ болот. Бирок мындай структурадагы сүйлөмдөрдө, жалпылама жактуу сүйлөмдөрдөн айырмаланып, кыймыл-аракеттин белгилүү бир жак тарабынан аткарылгандыгы сезилип турат. Салыштыр: Жаш кадырын карыганда билет (макал). Бул – жалпылама жактуу сүйлөм; Мында кыймыл-аракет белгилүү бир жакка эмес, көптөгөн адамды кучагына камтыган жалпыланган жакка тиешелүү болуп турат. Эми экинчи бир сүйлөмдү алып көрөлү: Тогуз-Торого барчы, тимеле бир квадрат метрин бир сомдон кум шыбактайсың («Ала-Тоо»). Бул сүйлөмдө кыймыл-аракетти аткаруучу жак, жогорку жалпылама жактуу сүйлөмдөгүдөй болуп, өтө эле абстракцияланып (жалпыланып) кеткен эмес, бирок ошону менен бирге, мунун «кум шыбактайсың» деген баяндоочу конкреттүү II жакка тиешелүү болуп да турган жок, ошол себептүү бул сүйлөмдүн тутумуна «сен» деген жактама ат атоочту катыштырып айтууга болбойт. Бирок, бул сүйлөмдөгү кыймыл-аракетти аткаруучу жакта, канткен менен да, бир аз жалпыланган маани бар экендиги сезилип турат. Башкача айтканда, мында аткаруучу жак мааниси жагынан «сен» деген II жак менен бирге биринчи жакты да өз ичине камтып, бир аз жалпылап турат. Ушундан улам бир сүйлөмдө кыймыл-аракеттин белгилүү бир жак тарабынан аткарылаары сезилип турат.

Жыйынтыктап айтканда, белгилүү жактуу сүйлөмдөр сырткы түзүлүшү жагынан жактама ат атоочтордон турган,

эеси стилдик максатта катыштырылбаган эки тутумдуу сүйлөмдөргө белгилүү бир даражада окшош келет: экөөндө тең ээси катышпайт. Бирок алардын ортосунда төмөнкүдөй айырмачылыктар бар: 1) Ээси катыштырылбай айтылган эки тутумдуу сүйлөмдөрдө баяндоочуна жалганган I, II жак мүчөлөрү аркылуу ээси кайсы жактама ат атооч экендиги ачык белгилүү болуп турат жана аны зарылчылыгына карай кайра эркин эле кошуп айтууга болот: *Көчөнүн четине келгенде арабадан түйшүп калдык* (Ч.А.). Көчөнүн четине келгенде биз арабадан *түйшүп калдык*.

Белгилүү жактуу сүйлөмдөрдө кыймыл-аракетти аткаруучу жак (грамматикалык ээ) белгилүү бир өлчөмдө билинип турганы менен, анын кайра сүйлөм тизмегине катыштырылып айтылышы мүмкүн болбой калган, андай сүйлөмдөрдө ээнин катышпай турушу калыптанып, нормага айланып кеткен. Эгерде ээ боло турган сөздү күч менен кошуп айтсак, анда сүйлөмдүн структурасы өзгөрөт, стилдик сапаты начарлайт. Мисалы: Турмуштун ачуу-таттуусуна айласыздан *чыдайт экенсиң*. Бирок бул сүйлөмдү «Сен турмуштун ачуу-таттуусуна айласыздан *чыдайт экенсиң*» деп айтуу анчалык ылайыктуу болбойт. Анткени мунун баяндоочу II гана жакка тиешелүү болуп турган жок, ал мааниси боюнча I жакты да өз ичине камтып турат.

2) Стилдик максатка ылайык ээси айтылбай калган сүйлөмдөрдө баяндоочунун аягындагы жак мүчө аркылуу ээси кайсы жактама ат атооч экендиги так билинип турат жана ал ат атооч конкреттүү I жакты же II, III жакты гана туюндурат. Мисалы: Командировкага бүгүн *жөнөйсүң*. Бул сүйлөмдөгү айтылбай калган сен деген ээси конкреттүү II жакты гана билдирип турат.

Ал эми белгилүү жактуу сүйлөмдөрдө кыймыл-аракетти аткаруучу жак конкреттүү бир гана жакты эмес, белгилүү бир өлчөмдө жалпыланган жакты туюндурат. Мисалы: Айтканыңды тоотпогон соң *тим коёсуң*. Бул сүйлөмдө кыймыл-аракеттин аткаруучусу конкреттүү «сен» деген сөз эмес, I жана II жакты ичине камтып, бир аз жалпыланган маанидеги жак экендиги сезилип турат.

3) Бирок белгилүү жактуу сүйлөмдөрдө бир аз жалпылоо мааниси болгону менен, алар нукура жалпылама жактуу сүйлөмдөрдөн айырмаланып турат. Жалпылама жактуу сүйлөмдөрдө кыймыл-аракетти аткаруучу жак толук жалпыланган мүнөздө болот да, кыймыл-аракет баардык жакка (I, II, III) тиешелүү болуп айтылат: Ашы бар аяктан *аттаба* (макал). Мында кыймыл-аракет II жакка гана эмес, баардык жакка

(баардык адамдарга) тиешелүү болуп айтылып жатат.

Белгилүү жактуу сүйлөмдөрдө аткаруучу жак бир аз гана деңгээлде жалпыланып, кыймыл-аракет белгилүү бир жак тарабынан аткарылгандыгы сезилип турат. Мисалы: Ичтен чыккан баланын ысык-суугуна *чыдайт экенсиң да*.

Мында кыймыл-аракет II жакка гана тиешелүү болуп айтылбастан, I жакты да, II жакты да ичине камтып, бир аз жалпыланып айтылган жакка тиешелүү болуп турат.

Белгилүү жактуу сүйлөмдөр, бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн башка түрлөрүнө караганда, тилибизде сейрек учурайт. Анын баяндоочу, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат:

1) Баяндоочу II жактын жекелик түрүнүн *-сың* мүчөсү уланган этиштерден болот. Бул формадагы этиштер көбүнчө сүйлөөчү киши аңгемелешип жаткан экинчи бирөөгө кайрылган учурда жана насаат маанисиндеги сүйлөмдөрдүн тутумунда келгенде белгилүү жактык мааниси берет: Анын орунсуз иштерине айласыздан капа болосуң. Анын бул жоругуна кантип *кайгырбайсың?*

Аргымакты жаман деп,
Бууданды кайдан *табасың*.
Агайыңды жаман деп,
Тууганды кайдан *табасың*.
Ак саманды жаман деп,
Чөптү кайдан *табасың*.
Аз дүйнөнү жаман деп,
Көптү кайдан *табасың*

(Токтогул).

2) Баяндоочунун милдетин I жак көптүк түрүнүн *-быз; -к* деген мүчөлөрү уланган этиштер аткарат. Мындай көптүк формадагы баяндоочтун аткаруучу жагы анчалык конкреттүү мүнөздө болбойт, анткени көптүк жак кыймыл-аракетти аткаруучу бир канча кишинин тобунан тураарын билдирип турат: Кулагы узунду эшек дейбиз, куйругу узунду ит *дейбиз* («Куйручук»). Барабыз деген соң барабыз. Тобокел, болгон – койгонун бара *көрөрбүз*. – Кеттик! – деди Султан.

Бул акыркы сүйлөмдө сүйлөөчү киши угуучуну кыймыл-аракетти бирге аткарууга буюруп жатат.

3) Кээде баяндоочунун милдетин I жак жекелик түрүнүн *-мын* мүчөсү уланган этиштер аткарат. Мындай учурда алар да бир аз жалпылануу маанисинде айтылат. Андай маанидеги сүйлөмдөр негизинен макал-ылакап, табышмактарда учурайт: Талаага таруу *чачтым* («жылдыз»). Кырга кылыч көмдүм, кылычымды түндө *көрдүм* («ай»).

БЕЛГИСИЗ ЖАКТУУ СҮЙЛӨМ

4) Баяндоочу буйрук этиштерден, буйрук ыңгайдагы этиштерден болот да, бир аз жалпылоо маанисин берип турат:

Кара жерге кар жааса,
Карды көрүп, этин көр.
Кар бетине кан тамса,
Канды кар да, бетин көр
(«Манас»).

Акылсызга сөз айтып,
Акмак менен *сырдашпа*.
Эл тирилик кылганда,
Эсирип уктап *кур жатпа*

(Токтогул).

Колдон келсе короолош
Кошунаңды *сыйлагын*.
Жакын көргөн кишиңди
Жамандыкка *кыйбагын*

(Осмонкул).

Жогоруда келтирилген кыймыл-аракеттин белгилүү бир жак тарабынан аткарылаары сезилип турат, бирок, баары бир, аларга сүйлөмдүн грамматикалык ээсин катыштырып айтууга болбойт, анын зарылчылыгы да жок.

III жактагы этиштер белгилүү жактуу сүйлөмгө баяндоочу боло албайт, себеби андай маанидеги (III жактагы) этиштер белгилүү бир аткаруучу жакты көрсөтө алышпайт. Мисалы, «Тоодон кечээ *келишти*» десек, ээси «алар» деген ат атооч гана эмес, «тигилер» деген сөз же «малчылар», «балдар» ж.б. деген сыяктуу зат атоочтор да болушу мүмкүн. Бул сыяктуу баяндоочу III жактагы этиштен болуп, ээси айтылбай калган сүйлөмдөр кемтик сүйлөм болуп эсептелет да, анын кемиген ээси өзүнөн мурунку сүйлөмдүн мазмунунан (контекстен) белгилүү болуп турат. Мисалы: Алиман көпкө чейин *боздоду*. Анан акырын бастап барып *тынчыды да*, уктап кетти. Уйку арасынан да кээде жаш балача бышактап *онтон жатты* (Ч.А.).

Мында кийинки эки сүйлөмдүн айтылбай калган ээси «Алиман» экендиги биринчи сүйлөмдөн белгилүү болуп турат.

Бир тутумдуу сүйлөмдүн айрым бир түрлөрүндө кыймыл-аракетти аткаруучу грамматикалык ээси сүйлөмдүн мазмунунан ачык эмес, бүдөмүк элестелип турат да, сүйлөмдүн структуралык негизин III жактагы этиштик баяндоочу жана аны менен байланышып келген айкындоочу мүчөлөрү (баяндоочтун тобу) түзөт. Мисалы: Жаңы тигилген көчөттү сындырып кетиптир. Биздин чарбада аны алдыңкы саанчы катары *билишет* («СК»). Бул сүйлөмдөр III жактагы этиштик баяндоочтун жана ал баяндоочу менен байланышып айтылган айкындоочу мүчөлөрдүн (баяндоочтун тобунун) катышуусу менен уюшулган. Бул эки сүйлөмдө тең баяндоочу билдирген кыймыл-аракетти аткаруучу грамматикалык ээ (субъект) жок, ал ачык көрсөтүлгөн эмес жана аны конкреттүү көрсөтүүнүн зарылчылыгы да жок. Жогорку сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун III жакта тургандыгына карап, алардын грамматикалык ээси III жак маанисиндеги ат атооч болот деп кесе айтууга да болбойт. Анткени бул сүйлөмдөрдө кыймыл-аракетти аткаруучу жак ачык, конкреттүү көрсөтүлгөн эмес. Ошол себептүү, мисалы, «Жаңы тигилген көчөттү сындырып кетиптир» деген сүйлөмдүн грамматикалык ээси ал деген ат атоочту, же болбосо балдар, мал, Асан ж.б. деген өңдүү зат атоочтордун бири болобу – ал биз үчүн белгисиз көрүнүш. Ошондой эле «Биздин чарбада аны алдыңкы саанчы катары билишет» деген сүйлөмдө да ээнин милдетин «жумушчулар» же «эл», же болбосо, «чарба жетекчилери» деген сөздөрдүн бири аткарат деп ачык айтууга болбойт. Мындай структурадагы сүйлөмдөрдө, адатта грамматикалык ээси белгисиз бирөө экендиги оюбузда бүдөмүк түрдө элестетилип турат.

Грамматикалык ээси катышпаган жана баяндоочу билдирген кыймыл-аракетти аткаруучу жак белгисиз бирөө экендиги оюбузда бүдөмүк элестетилип турган сүйлөм *белгисиз жактуу сүйлөм* деп аталат.

Белгисиз жактуу сүйлөмдөрдө дайыма белгисиз кимдир-бирөө тарабынан аткарылган кыймыл-аракет жөнүндө кабар берилет да, ал кыймыл-аракеттин конкреттүү ким тарабынан аткарылгандыгына маани берилбейт, ошол себептүү андай сүйлөмдөрдө аракет кылуучу жак да (грамматикалык ээ) ачык көрсөтүлбөйт; бул жерде сүйлөөчүнүн негизги милдети болгон, болуп жаткан же боло турган кыймыл-аракет жөнүндө гана кабар берүү болуп эсептелет. Мисалы: Бүгүнкү чогулушта эм-

гектин алдыңкыларына баалуу белектер тапшырышат. Бул сүйлөмдө, негизинен, эмгек алдыңкыларына баалуу белектерди тапшырыша тургандыгы жөнүндө кабар берилип жатат; ал эми белектерди ким тапшыра тургандыгына көңүл бурулган жок, ошол себептүү мында кыймыл-аракетти аткаруучу жак, грамматикалык ээси, айтылган жок. Мындай маанидеги жана мындай структурадагы сүйлөмдөрдүн грамматикалык ээсиз айтылышы синтаксистик нормага туура келет.

Белгисиз жактуу сүйлөмдүн баш мүчөсү, тактап айтканда, баяндоочу негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат:

1) Мындай структурадагы сүйлөмдөрдүн баяндоочунун милдетин III жак жекелик же көптүк санда турган учур-келер чак маанисиндеги этиштер аткарат. Жакты жана санды билдирүүчү мүчөлөр жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочуна да жалганып келет. Бирок булардын ортосундагы айырмачылыктар: биринчиден, жактуу сүйлөмдүн баяндоочу I, II жактын жекелик, көптүк түрүндө айтыла берсе, белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочу III жактын гана жекелик, көптүк түрүндө айтылат. Экинчиден, жактуу сүйлөмдүн баяндоочунун аягындагы жак мүчө кыймыл-аракеттин конкреттүү аткаруучусу, субъектиси (грамматикалык ээси) ким экендигин ачык көрсөтүп турат. Мисалы: Сени түндөтөн бери *таппай жүрөмүн* (Т.С.). Жумушчу Акманды *мага жибергиңиз* (Т.С.). Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун аягындагы жак уландылар (-*мын*, -*ыңыз*,) кыймыл-аракетти аткаруучу субъект I, II жакты билдирүүчү мен, сиз деген ат атоочтор экендигин б.а. конкреттүү адамдар экендигин ачык көрсөтүп турат. Ал эми белгисиз жактуу сүйлөмдөрдө мындай эмес: алардын баяндоочуна, мисалы, III жактын жекелик же көптүк түрүнүн мүчөсү жалганып турганы менен, ал кыймыл-аракетти аткаруучу субъект III жак маанисиндеги конкреттүү ал, алар деген сөздөр боло албайт. Мындай сүйлөмдөрдө иш-аракет конкреттүү III жак аркылуу эмес, жалпы эле кимдир-бирөө тарабынан аткарылаарын билдирет. Мисалы: Чучук дегенди жылкынын казысынан *жасайт* («Кырг. тамак-ашы»). Тойго кан төккөнү *келбейт* (Т.Абдум.). Аны ташкөмүрдөн алынуучу жасалма боёктордон *даярдашат* («КМ»). Ага бир аз сары май кошуп ысык ичет («Кырг. тамак-ашы»). Бизде бедени үч жолу *чаап алышат*. Жакында Султанды иш сапарга *жиберешет*. Ырас, айрым жерлерде сууну озон деген заттын жардамы менен *тазартып жүрүшөт*. Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочтору III жак жекелик жана көптүк

санда айтылды, бирок ага карап кыймыл-аракетти аткаруучу субъект үчүнчү жак маанисиндеги ал же алар деген ат атоочтор болот деп айтууга болбойт. Себеби бул сүйлөмдөрдүн баяндоочтору билдирген кыймыл-аракет III жакка конкреттүү түрдө тиешелүү болуп айтылган жок. Мында кыймыл-аракетти аткаруучу субъект ачык, конкреттүү көрсөтүлбөй, ал «белгисиз кимдир-бирөө» тарабынан аткарылаарын баяндап турат.

2) Баяндоочтун милдетин капыскы өткөн чактын *-ыптыр* жалганып, III жак жекелик санда айтылган этиштер аткарат: Жатындаштан да *айтпаптыр* («КМ»). Минип жүрүп атын *издептир*. Араба менен коёнго *жетиптир* (макал).

3) Аягына адат өткөн чактын *-чу* мүчөсү уланып, III жак жекелик жана көптүк санда айтылган этиштер аткарат: Башка уруудан жылкы тийип келип турган балбанды баатыр *деп аташчу* (М.Э.). Андай кишиге буудайды майга чөкмөлөп берип *бакчу* (Н.Б.). Жайлоодогу малчыларга, аңчыларга ылайыктап куурдак *жасашчу* («Кырг. тамак-ашы»). Газетанын тамгаларын мурун кол менен *теришчи* («ЛЖ»).

4) Кээде III жак көптүк сандагы, терс формадагы татаал учур чак этиштерге суроо уландысы *-бы* жалганып айтылып да, белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочу уюшулат. Мындай учурда баяндооч билдирген кыймыл-аракетти аткаруучу жак конкреттүү, ачык көрсөтүлбөйт; сүйлөмдүн жалпы мазмунунан кыймыл-аракеттин белгисиз бирөө тарабынан аткарылгандыгы билинип турат. Мисалы: Угуп эле жүрөм. Күн сайын радиодон берип *жатышпайбы* («КМ»). Ушинтип ырдап да жүрүшпөйбү («Ала Тоо»). Ал жөнүндө ачык эле айтып *жүрүшпөйбү*.

Айрым учурларда учур келер чак маанисиндеги этиштерге суроолуу *-бы* мүчөсү уланып айтылып да, белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарат: – Кызык го! ... Кышында да бээ *саайбы?* (Н.Б.). Нанды ит-кушка *бериш үчүн бышырабы?* Бул сүйлөмдүн баяндоочтору билдирген кыймыл-аракет да белгилүү бир жакка тиешелүү болуп айтылган жок, ал кыймыл-аракет кимдир-бирөөлөр тарабынан аткарылаары жалпы планда көрсөтүлүп турат. Ошол себептүү бул сүйлөмдөрдүн конкреттүү грамматикалык ээлери да жок.

5) Оң же терс формадагы этиштен кийин буйрук ыңгайдын III жагынын *-сын* формасы жалганып да, белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочу уюшулат. Мындай учурда да баяндооч билдирген кыймыл-аракет III жакка конкреттүү түрдө буйрук иретинде

айтылбагандыктан, буйруу маанисин жоготуп, кыймыл-аракеттин аткарылышын кандайдыр бир белгисиз жакка тиешелүү кылып көрсөтөт: Анын көргөн күнүн итке бербесин. Өмүрдө көч үстүндө өлүм бербесин (М.Э.). Эзели баланы энеден айыргылык *кылбасын* (К.Ж.).

6) Белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочу анын атооч сөздөн же этиштен турган негизги компонентинен кийин III жактагы *дешет* (*дешет экен, дешет го*), *дешти, дейт, дешчу, деген* жардамчы этиштеринин кошулуп айтылышы менен да уюшулат: Ошонусунан улам аны баатыр дешет (Н.Б.) Муну Ыйвандын багы *дешет* экен (М.Э.). Түкө абышканы бошотуп жибериптир *дешет го* («КМ»). Аны кечээ командировкага кеткен *дешти*. Ал ашууну УлууЧаттын ашуусу *дейт* (К.Ж.). Алдыңкы дүкүйгөн бакты Акматтын багы *дешчу* («КМ»).

7) Баяндоочу «атооч+бар+дешет (дейт)» формасында уюшулат. Жаштар бар жерде жалын бар дешет («ЛЖ»). Кара-Үңкүрдө *кен бар дешет* («ЛЖ»). Келгендердин ичинде мыкты *комузчу бар дешет* («Муг.газ.»).

8) Баяндоочу «атооч сөз же этиш+деп+аташчу, жүрүшөт, коёт» түрүндө уюшулат: Бирок аны Елизавета *деп аташчу* («СК»). Холера оорусун эл арасында «ово» *деп аташчу* («Ден соолук»). Аны буурадан да *кекчил деп жүрүшөт* («Ала Тоо»). Аны *камап коюптур деп да жүрүшөт*. Муну кээде кызыл *кымыз деп да коюшат* («Кырг. тамак-ашы»). Карышкырды бөрү деп да коёт. Ушул жерди «*Ой-Тал*» *кыштоосу деп коёт* (М.Алыбаев).

9) «Атооч же этиш + дебеди + беле» түрүндө түзүлөт: Сени *ырчы дебеди беле?* Ой, сени төшөктө *жатат дешпеди беле?* (Т.Абдум.) Сени аскерге *кетти дебеди беле?*

10) Белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин кээде III жак жекелик же көптүк сандагы айкын өткөн чак этиштер аткарат. Бирок мындай учурда да баяндооч туюндурган кыймыл-аракет конкреттүү III жакка тиешелүү болуп айтылбайт, ошол себептүү андай сүйлөмдөрдө кыймыл-аракетти аткаруучу субъект, грамматикалык ээси да ачык көрсөтүлбөйт. Сүйлөмдүн жалпы мазмунунан кыймыл-аракет анын аткарылышына кандайдыр бир катышы бар кимдир-бирөө тарабынан аткарылары белгилүү болуп турат. Мисалы: Үчүнчү күнү баарыбызды Кремлге чакырды (К.Б.). 1939-жылы атама генерал-майор деген наамды *ыйгарышты* («ЛЖ»). Атым Каныйпа саймачы. Мен жөнүндө гезитке көп *жазышты*, радиодон да *айтышты* (Т.Абдум.).

11) III жак көптүк сандагы (кээде

жекелик сандагы) жалпы өткөн чак этиштер аткарат. Мындай баяндоочтуу сүйлөмдөр туюк жактуу сүйлөмдүн функциясында келгенде, жогоруда белгиленгендей, сүйлөөчү кыймыл-аракеттин ким тарабынан аткарылгандыгына көңүл бурбайт, негизги максат болуп өткөн иш-аракет жөнүндө кабар берүү, ошону баса көрсөтүү болуп эсептелет. Ошол себептүү мындай сүйлөмдөрдө грамматикалык субъект ачык көрсөтүлбөйт; кыймыл-аракеттин кимдир-бирөөлөр тарабынан аткарылгандыгын билдирет. Мисалы: Кийинчерээк сыяны эмен жалбырагынан *жасай турган болушкан* («КМ»). Былтыр аны бригадирликтен бошотуп коюшкан. Күлүк болот деп ушул кырчаңгы тайды *айтышкан* (жомоктон).

12) Белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аз болсо, да ниет ыңгайдын *-мак* мүчөсү уланган III жактагы этиштер аткарат: Керек болгон күнү армиянын катарына *алып кетмек* (Ч.А.). Биздин айылга пионерлер үйүн курууну келерки жылга *пландаштырмакчы*.

13) Аягына шарттуу ыңгайдын *-са* жана өтүнүү-сурануу маанисиндеги *-чы* мүчөсү (*-са + чы*) уланган III жактагы этиштер аткарат: Жок дегенде улуусун калтырсачы (Т.С.). Бирөөгө тыңсынганды коюп, өз ишин *жөндөп алсачы*.

14) Белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочу *-са* формасындагы шарттуу этиштен кийин «керек» деген модаль сөздүн кошулуп айтылышы менен да уюшулат: Андай адамдарды «ичим тап» деп *бекеринен айтпаса керек* («СК»). Менин угушума караганда, эки табунчуну аскерге *алып кетсе керек* (Н.Б.).

15) III жак маанисиндеги баяндагыч ыңгайдын (өткөн чак, келер чак, учур чактагы этиштерден) *кийин окшойт, өңдөнөт, сыяктанат* деген модаль сөздөрдүн айкашып айтылышы менен уюшулат: Дүйнөдөгү көсөөлөрдүн ырыскысын чогултуп туруп, сага *берген окшойт* (Т.Абдум.). БАМга баруучу адистерди жакында *жөнөтөт окшойт*. Аскерге чакыруучуларды кечээ *жөнөтүшкөн өңдөнөт*.

Корутундулап айтканда, 1) Белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин дайыма III жактагы этиштер, этиштик сөз айкаштары аткарат:

а) Негизинен, III жак, жекелик жана көптүк санда айтылган учур-келер чак этиштер, *-ыптыр* формасындагы капыскы өткөн чак, кээде *-ды* формасындагы айкын өткөн чак, *-ган* формасындагы жалпы өткөн чак этиштер аткарат: Койдун жүнүнөн ала кийиз, шырдак *жасашат*. Минип жүрүп атын *издептир* (макал). Агамды 1941-жылы

армияга алып кетти. Аны директорлуктан өткөн жылы бошоткон.

б) III жак, жекелик же көптүк санда айтылган *-чу* формасында адат өткөн чак этиштер, *-сын* формасындагы буйрук ыңгай, *-мак*, *-макчы* формасындагы ниет ыңгай, ошондой эле шарттуу ыңгайдын *-са*, андан кийин өтүнүү-сурануу маанисиндеги *-чы* мүчөсү (*-са+чы*) уланган III жактагы айрым этиштер аткарат: «Эркин Тоо» газетасын алгачкы жылдары кол менен көчүрүп таратышчу («СК»). Эзели баланы энеден айырбасын. Керек болгон күнү армиянын катарына алып кетмек (Ч. А.). Эң болбогондо бирөөнү калтырсачы.

в) Айрым учурларда оң же терс формадагы учур чак, келер чак этиштерге суроо уланды *-бы* жалганып да, белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочу уюшулат: Ал кемчиликтер жөнүндө ачык эле айтып жүрүшпөйбү. Кышында да ак калпак киеби?

г) Белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочу жогоруда айтылгандардан башка дагы негизги компоненттен кийин III жакта айтылган «де» жардамчы этишинин кошулуп айтылышы менен уюшулат: Тиги көрүнгөн топ бакты Султандын багы дешет.

д) «Атооч же этиш + деп + аташчу, жүрүшөт, коёт, коюшат» түрүндө уюшулат: Аны «тапанча балбан» деп аташчу («КМ»).

е) «Атооч же этиш + дебеди + беле» түрүндө уюшулат: Сени театрда иштейт дебеди беле?

з) «Шарттуу ыңгай + керек»: Менимче, аны курама команданын тутумуна кошсо керек.

ж) «Баяндагыч ыңгай + окшойт, өңдөнөт + сыяктанат»: Аскерге чакырылгандарды бүгүн жөнөтөт окшойт.

2) Белгисиз жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочу, жогоруда көрсөтүлгөндөй, дайыма III жак, жекелик жана көптүк санда айтылганы менен, ал баяндооч билдирген кыймыл-аракет түздөн-түз ошол үчүнчү жакка таандык болуп айтылбайт. Ошол себептүү мындай сүйлөмдөрдө иш-аракетти аткаруучу жак да (грамматикалык субъект) ачык көрсөтүлбөйт. Бирок сүйлөмдүн жалпы мазмунунан кыймыл-аракеттин белгисиз бирөө (кимдир бирөө) тарабынан аткарылгандыгы билинип турат.

3) Белгисиз жактуу сүйлөмдөрдүн негизги максаты, биринчи иретте, конкреттүү субъект менен байланышпаган кыймыл-аракет жөнүндө кабар берүү болуп эсептелет; ал эми иш-аракетти аткаруучу жак (субъект) ким экендигине көңүл бурулбайт, ушуга байланыштуу белгисиз жактуу сүйлөмдөрдө грамматикалык ээси болбойт жана анын болушунун зарылчылыгы да жок болот.

ЖАЛПЫЛАМА ЖАКТУУ СҮЙЛӨМ

Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн айрым бир түрлөрүнүн баяндоочу кайсы жакта, кандай санда турса да, маани жагынан жалпыланып, үч жакка тең таандык болуп турат. Ошондуктан мындай маанидеги баяндоочтор билдирген кыймыл-аракет да конкреттүү бир жакка эмес, кандайдыр бир жалпыланган жакка (үч жакка тең) тиешелүү болуп айтылат. Мисалы: Мектеп, мугалим, тарбия деген үч сөздү атаганда тээ артта калган балалык курбалыңды аргасыздан эске *түшүрөсүң* («Муг. газ.»). Адамды ишинен *тааныйт* (макал). Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочтору II жана III жакта, жекелик санда турат, бирок алар билдирген кыймыл-аракет конкреттүү экинчи же үчүнчү жакка таандык болуп айтылган жок, ошол себептүү бул сүйлөмдөрдүн грамматикалык ээси сен, ал деген ат атоочтор болот деп айтууга да болбойт. Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочтору туюндурган иш-аракет кандайдыр бир жалпыланган жакка тиешелүү болуп айтылып жатат. Ошол себептүү мындай сүйлөмдөрдө конкреттүү грамматикалык ээси болбойт жана анын сүйлөм тизмегинде катышышынын зарылчылыгы да сезилбейт. Эгерде, мисалы, жогоруда көрсөтүлгөн сүйлөмдөрдүн биринчисинин тутумуна сен деген сөздү кошуп айтсак, анда сүйлөмдүн структурасы өзгөрүп, эки тутумдуу сүйлөмгө өтүп кетээр эле: Мектеп, мугалим, тарбия деген үч сөздү атаганда, сен тээ артта калган балалык курбалыңды аргасыздан эске *түшүрөсүң*. Ал эми экинчи сүйлөмдүн баяндоочунун III жакта турушуна карап, анын тутумуна «ал» деген ат атоочту грамматикалык ээ катары зордоп кийирүүгө болбойт, анда сүйлөмдүн структурасы да, мааниси да өзгөрүлүп кетет.

Баяндоочу билдирген кыймыл-аракет кандайдыр бир жалпыланган жакка (үч жакка тең бирдей) тиешелүү болуп айтылса, жалпылама жактуу сүйлөм деп аталат.

Жалпылама жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочу, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат: 1) II жак, жекелик санда айтылган учур-келер чак этиштер аткарат. Бирок алар билдирген кыймыл-аракет түздөн-түз экинчи жакка таандык болуп айтылбай, жалпыланып, үч жакка тең бирдей тиешелүү болуп айтылат. Кыймыл-аракетти аткаруучу субъект да оюбузда бардык жакка таандык болуп жалпыланып чагылдырылып турат. Мисалы: Аз күндөн кийин бул төрлөрдүн чытырап толукшуп турганын *көрөсүң* (Т.С.). Карап туруп, колдон келбеген эч нерсе жок экенине *ыраазы болосуң* («КМ»).

Мындай формадагы баяндоочтор терс мааниде да колдонула берет: Азыр жүздөгөн ышкыбоз адамдарды *санап түгөтө албайсың* («КМ»). Сары-Челектин кооздугуна *тамшанбай коё албайсың* («КМ»).

Кээде мындай II жак жекелик санда айтылган терс формадагы баяндоочко суроо уландысы *-бы* да жалганып келет. Бирок сүйлөм суроо маанисин бербейт; сүйлөөчү угуучуга болгон окуя тууралуу бушайман болуу, таңдануу маанисинде жалпы кабар берет: Иш кычап турганда анын курортко *кетип калганын көрбөйсүңбү* («Чалкан»). Баарыдан да тиги пахта тазалоочу машинанын *иштегенин айтпайсыңбы* («Ала Тоо»).

2) II жак, жекелик санда турган уңгу түрдөгү буйрук этиштер аткарат. Мындай жалпылама жактуу сүйлөмдөр конкреттүү экинчи жакка эмес, жалпыланган жакка бир нерсени иштөөгө кеңеш берүү, үндөө, насыят айтуу ж.б. маанисин берет: Бир күн туз таткан жериңе миң күн *салам бер*. Карынын кебин *капка сал*. Алтынды чыккан жеринен *каз* (макалдар).

Баяндоочу терс формадагы буйрук этиштерден да боло берет: Даам таткан кудугуна *түкүрбө*. Ашы бар аяктан аттаба. Жабагынан ат болбойт деп *кордобо* (макалдар).

Жалпылама жактуу сүйлөмдөр көбүнчө баардык жакка, баардык адамга тиешелүү болгон жалпыланган, жыйынтыкталган бир иш, окуя жөнүндө кабар бергендиктен, сүйлөмдүн бул түрү макалдарда кеңири колдонулат. Анткени макалдар, өзүнүн ички табиятына ылайык, турмушта нечен ирет кайталанган окуяны, кубулушту, адам баласынын башынан өткөн тажрыйбаны конкреттүү бир жакка таандык кылып көрсөтпөй, баардык элге таандык кылып, жалпылап туюндурат. Ал эми макалдардын мындай жалпыланган маанисин берүүгө жалпылама жактуу сүйлөмдөр өзүнүн структурасы жана семантикасы боюнча өтө ылайыктуу келет.

3) Сүйлөмдүн бул түрүнүн баяндоочунун милдетин III жак, жекелик санда (оң жана терс формада) айтылган учур-келер чак этиштер аткарат. Бул этиштер туюндурган кыймыл-аракет да конкреттүү бир жакка эмес, жалпыланган жакка тиешелүү болуп айтылат: Көрө-көрө көсөм болот, сүйлөй-сүйлөй чечен болот. Жаш кадырын карыганда *билет*. Жөжөнү күзүндө эсептейт (макалдар). Тууган менен үч бөлүнсө *жат болбойт*.

4) II жак, жекелик санда айтылган *-ар* формасындагы арсар келер чак этиштер

аткарат: Үйүңдүн байлыгын көчкөндө *көрөөрсүң*. Көчкөн журттун кадырын конгон журтта *билээрсүң* (макалдар).

Баяндоочу II жак формадагы жалпылама жактуу сүйлөмдөр шарттуу багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдүн тутумунда көбүрөөк жолугат: Башыңа иш түшсө, төбөң менен кудук *казаарсың*. Эмгектен арыктасаң түшүмүнө *семирээрсүң* (макалдар).

Жалпылама жактуу сүйлөмдөр тилибизде татаал сүйлөм түрүндө да кеңири учурайт. Мындай конструкциянын тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу көбүнчө шарттуу ыңгайдын *-са*, *чакчыл -ганча*, *-бай* формаларында айтылат да, өзүнөн кийинки баш сүйлөмгө карата шарттуу, салыштыруу, карама-каршы маанилерди берет, ал эми жалпылама жактуу сүйлөмдөн турган баш сүйлөмдүн баяндоочу II жак, жекелик сандагы учур – келер чак этиштерден, *-ар* формасындагы арсар келер чактан, II жак, жекелик санда айтылган уңгу буйрук этиштерден болот. Бирок мындай структурадагы татаал сүйлөмдөрдөн тутумундагы багыныңкы жана баш сүйлөм билдирген иш-аракет II жакка түздөн-түз таандык болуп айтылбай, абстракцияланып, маани жагынан үч жакка тең тиешелүү болуп турат. Ушундан улам ал багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн өзүнө тиешелүү конкреттүү грамматикалык ээси да болбойт. Ошол себептүү мындай структурадагы татаал сүйлөмдөр туюндурган бирдиктүү ой-пикир дайыма жалпыланган баардык жакка тиешелүү болуп айтылат. Мисалы: Саргара жортсоң, кызара *бөртөсүң*. Жашыңда кылжың болсоң, карыганда *мылжың болосуң* (макалдар). Ашка барсаң, ачка бар; тойго барсаң, тоюп бар. Теңин *тапса*, тегин *бер* (макалдар). Байдан чай *ичкенче*, жоктон *суу ич*. Душмандын сыртында *болгончо*, ичинде *бол*. Туулганына *кубанбай*, тураарына *кубан* (макалдар). Колуң менен *кылсаң*, мойнуң менен *тартаарсың*. *Эксең* эгин, *ичээрсүң* тегин (макалдар).

Бул сүйлөмдөрдүн баары жалпылама жактуу татаал сүйлөмдөр.

Кээде татаал сүйлөмдөрдүн бир компоненти эки тутумдуу сүйлөм, экинчи компоненти бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн болушу мүмкүн: *Атаң* алтымышка *чыкканда*, алдап-соолап *күчүн ал*. Көзүң *ооруса*, колуңду *тый*, *ичиң ооруса*, тамагыңды *тый* (макалдар).

Бул татаал сүйлөмдөрдүн багыныңкы сүйлөмдөрү – эки тутумдуу сүйлөмдөр, баш сүйлөмдөрү – жалпылама жактуу сүйлөмдөр.

5) Жалпылама жактуу сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аз да болсо экинчи жак,

жекелик сандагы шарттуу ыңгай этиштер да аткарып калат. Бирок мында да кыймыл-аракет түздөн-түз экинчи жакка таандык болбой, жалпыланып, баардык жакка тиешелүү болуп айтылат: Ал эргүлдүн ушул убакка чейин *иштеп жүргөнүн айтсаң* («Чалкан»). Анын кайрылып эл ичине *аман келгенин карасаң* (Т.С.).

б) Кээде I жак, көптүк сандагы арсар келер чак этиштер да жалпылама жактуу сүйлөмдүн баяндоочу болуп келет: Бак-бак эткен текени суу кечкенде көрөөрбүз, бышык сынган келинди үй чечкенде көрөөрбүз (макал). Бул сүйлөмдүн грамматикалык ээси «биз» жеген ат атооч болот деп айтууга да мүмкүн. Бирок бул жерде кыймыл-аракет I жакты билдирүүчү «биз» деген ат атоочко конкреттүү тиешелүү болуп айтылбай, жалпыланган көп сандагы элге тиешелүү болуп айтылып жатат. Демек, мындай структурадагы сүйлөмдү да эки тутумдуу сүйлөм эмес, жалпылама жактуу сүйлөм деп кароого туура келет.

7) Айрым убакта келер чактагы этишке *экен, эмес* деген жардамчы сөздөр кошулуп, II жак жекелик санда айтылып да, жалпылама жактуу сүйлөмдүн баяндоочу уюшулат: Өз ишиндин чебери болуу үчүн ушинтип көп сыноодон *өтөт экенсиң* («КМ»). Жөө карыш да жыла алаар *эмессиң* (Т.Кас.).

Жыйынтыктап айтканда, 1) жалпылама жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочунун милдетин:

а) Экинчи жак, жекелик санда айтылган учур-келер чак, арсар келер чак, этиштер, аз, да болсо шарттуу ыңгайдагы этиштер аткарат: Ушундайда алыста калган жолдош-жоронду бир көрүүгө зар болосуң. Үйүндүн байлыгын көчкөндө көрөөрсүң (макал). Өз күнөөсүн билбей дагы чоң сүйлөгөнүн *айтсаң*;

б) II жак жекелик сандагы буйрук этиштер аткарат: Баланы таяк менен *урба*, сөз менен *ур* (макал);

в) III жак жекелик сандагы учур-келер чак этиштер аткарат: Жаш кадырын карыганда *билет* (макал);

г) Аз да болсо, I жак көптүк сандагы арсар келер чак аткарат: Ошонун эле кыйратып жибергенин *көрөөрбүз*.

2) Жалпылама жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочуна, жогоруда көрсөтүлгөндөй, айрым жак жана санды көрсөтүүчү мүчөлөр (II, III жак, жекелик сан, болсо, I жак, көптүк сан) жалганып турса да, ал баяндооч билдирген кыймыл-аракет конкреттүү бир жакка таандык болуп айтылбай, жалпыланган бардык жакка тиешелүү болуп айтылат. Ошол себептүү мындай сүй-

лөмдөрдө кыймыл-аракетти аткаруучу жак (кыймыл-аракеттин субъектиси) оюбузда ачык эмес, жалпыланган түрдө элестетилип турат.

3) Бир тутумдуу сүйлөмдүн башка түрлөрү сыяктуу эле, жалпылама жактуу сүйлөмдөрдүн негизги максаты кыймыл-аракетти аткаруучу конкреттүү субъектини көрсөтүү эмес, алардын баяндоочу билдирген иш аракети жөнүндө кабар берүү болуп эсептелет. Тактап айтканда, жалпылама жактуу сүйлөмдөрдө да биринчи иретте конкреттүү субъект менен байланышпаган кыймыл-аракеттууралуу кабар берүүгө көңүл бурулат, ушуга байланыштуу жалпылама жактуу сүйлөмдөрдө грамматикалык ээси болбойт жана анын болушу да мүмкүн эмес.

ЖАКСЫЗ СҮЙЛӨМ

Айрым бир тутумдуу сүйлөмдөрдө сөз айкашынан же айрым жеке сөздөн турган баяндоочу жана ага багынычтуу болуп айтылган айкындооч мүчөлөрү болот да, бирок ал баяндооч менен байланышып турган грамматикалык ээси болбойт жана анын болушу талап кылынбайт, себеби анын зарылчылыгы жок. Мисалы: Курска шыктуу кыздардан *жибериши керек* (Т.С.). Баланы эчтемеге *теңөөгө болбойт* (А.Т.).

Мында биринчи сүйлөмдүн баяндоочу – «жибериши керек», экинчисиники – «теңөөгө болбойт»; эки баяндоочтун тең өзүнө багынычтуу болуп айтылган айкындооч мүчөлөрү бар. Ал айкындоочтор өзүлөрү байланышкан баяндоочу менен бирдикте баяндоочтук топту түзөт. Бирок бул эки сүйлөмдө тең баяндоочту башкарып, аларды жак жана сан боюнча ээрчитип туруучу грамматикалык ээси жок жана анын болушу талап да кылынбайт.

Мындай структурадагы сүйлөмдөрдө ээ жок болгону менен, алардын грамматикалык негизин баяндоочтук топ түзөт да, чындыкта болгон кандайдыр бир иш, окуя тууралуу кабар берет.

Ушуну менен бирге, кээ бир жаксыз сүйлөмдөрдө грамматикалык ээ болбогон менен, анын баяндоочу билдирген кыймыл-аракетти аткаруучу, аракет кылуучу логикалык субъектиси болушу мүмкүн. Кыргыз тилинде мындай логикалык субъектинин милдетин барыш же илик жөндөмөдөгү айкындооч мүчөлөр аткарат. Бирок мындай структурадагы сүйлөмдөрдө да, баары бир, баш мүчөлөрдүн бири – грамматикалык ээ, жок болгондуктан, ал жаксыз сүйлөм бойдон кала берет. Мисалы: *Бизге* бир аз токтой турууга *туура келди*

(Н.Б.). Балким, шартка жараша, *биздин* барбай калышыбыз да *мүмкүн* (Н.Б.).

Бул сүйлөмдөрдүн жалпы маанисинен аракет кылуучу жак, логикалык субъект «бизге» деген толуктооч, «биздин» деген аныктооч экендиги билинип турат. Бирок, бул сүйлөмдөрдө баяндоочу, баяндоочтук топ гана бар, грамматикалык ээси жок, ошол себептүү жаксыз сүйлөмдөр болуп эсептелет. Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап келип, бир тутумдуу сүйлөмдүн бул түрүнө төмөнкүдөй аныктама берүүгө болот:

Грамматикалык ээси жок жана анын болушу да талап кылынбаган сүйлөмдөр жаксыз сүйлөмдөр деп аталат.

Жаксыз сүйлөмдөрдө ээнин болбосу жана болушу да мүмкүн эмес экендиги, негизинен, анын баяндоочунун табияты менен байланыштуу болот. Тактап айтканда, жаксыз сүйлөмдөрдүн баяндоочу аны ээ менен байланыштыруучу негизги каражат болуп эсептелген жак, сан мүчөлөрү менен өзгөрө албайт. Демек, ал сүйлөмдүн ээси менен жак, сан боюнча ээрчип байланыша албайт; ошол себептүү ал өзүнө тиешелүү грамматикалык ээнин болушун талап кылбайт, сүйлөмдө ээнин катышышынын зарылчылыгы да болбойт. Мисалы: Мына, киши деп ушуну *айтыш керек* (А.Т.). Ал күнү мага бир тааныш үйгө *конууга туура келди* (М.Э.).

Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочторуна аларды ээ менен байланыштыруучу жак, сан мүчөлөрү жалганбайт, ошондуктан алардын өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси да болбойт.

Бирас, кээ бир жаксыз сүйлөмдөрдүн тутумдаш баяндоочунун аягына III жактын *-т* мүчөсү уланып айтылат. Бирок ал мындай учурда үчүнчү жактын маанисинен ажыраган болот да, ошол себептүү андай формадагы баяндоочтун алдында III жактагы атооч жөндөмөдөгү ээси болбойт. Мисалы: Бул акча менен бир пуд эгин *алууга болот* (А.Т.). Бул сүйлөмдүн «алууга болот» деген баяндоочу сырткы түрү боюнча III жакта тургансыйт (*-т*), бирок бул жерде *-т* мүчөсү III жактык маанини туюндурбайт, ошондон улам сүйлөмдө айтылган ой да III жакка тиешелүү эмес; колдо болгон акчага бир пуд эгин алууга мүмкүн экендиги жөнүндө жалпы гана түшүнүк берилип жатат. Ошол себептүү «алууга болот» деген баяндооч үчүнчү жак маанисиндеги «ал» деген сөз (ээ) менен жак боюнча байланыша албайт: Ал бул акча менен бир пуд эгин алууга болот» деп айтууга болбойт. Ал эми жаксыз сүйлөмдөрдүн баяндоочунун жак жана сан мүчөлөрү уланбай колдонулушу андай сүйлөмдөрдүн жалпы мазмуну

менен байланыштуу болот. Анткени жаксыз сүйлөмдөр мааниси боюнча дайыма грамматикалык ээ менен байланышы болбогон кыймыл-аракет, абал жөнүндө кабар берет. Жаксыз сүйлөм үчүн да эң башкы нерсе кыймыл-аракетти аткаруучу жакты эмес, тескерисинче, ошол аракеттин, абалдын, ар түрдүү белгинин өзүн баса көрсөтүү болуп эсептелет. Жыйынтыктап айтканда, жаксыз сүйлөмдөрдө, биринчиден, баш мүчөлөрдүн бири болгон грамматикалык ээси болбойт жана анын болушунун зарылчылыгы да жок. Экинчи жагынан, андай сүйлөмдөрдүн баяндоочу ээ менен байланыштыруучу жак жана сан мүчөлөрү менен өзгөрө албайт. Ошол себептүү өзүнүн алдында грамматикалык ээнин болушун талап кылбайт.

Жаксыз сүйлөмдөрдө, жогоруда белгиленгендей, грамматикалык ээси болбойт, сүйлөм, негизинен, баяндоочтук топтон турат. Анын баяндоочу көбүнчө төмөнкүдөй жолдор менен түзүлөт:

1) *-оо, -уу, -ыш* формасындагы кыймыл атоочтордон *кийин керек* деген модаль сөздүн айкашып айтылышы менен уюшулат. Мындай баяндоочтуу жаксыз сүйлөмдөр мааниси жагынан кандайдыр бир кыймыл-аракеттин аткарылышы зарыл, милдеттүү экендигин билдирет: Жолоочу кишини тойгузуп туруп *сүйлөшүчү керек* (А.Т.). Быйыл ал жерге жаңы мектептин имаратын куруу керек («СК»). Бирок ишти дагы да тездетип керек (Ч.А.). Эми тезинен аракет кылыш керек (Ч.А.).

Жаксыз сүйлөмдөр кээде жалаң сүйлөм түрүндө жолугат; мындай учурда ал жалгыз баяндоочтон гана уюшулат: – Жүгөрү саргайып, айрым жерлери куурап да баратыптыр. *Сугарыш керек!* («СК»).

2) Барыш жөндөмөнүн мүчөсү уланган *-оо, -уу, -ыш* формасындагы кыймыл атоочко *болот, болоор эле, болбойт, боло турган эмес, жарабайт, мүмкүн, мүмкүн болду, мүмкүн эмес, мүмкүн болбойт* деген сыяктуу сөздөрдүн кошулуп айтылышы менен уюшулат. Мааниси боюнча кыймыл-аракетти аткаруу мүмкүн экендигин же аткарууга болбостугун туюндурат:

а) Мындай иште адамга *жардам берүүгө болот* (М.Абд.) Үч-Дөбөгө сууну түндүк жактан *чыгарууга болот* (Ч.А.). Мындай тилекти жаңылык деп *айтууга болоор эле* («СК»). Эми Каныбектен *кабар алышка болот* (К.Ж.).

б) Турмушту саясаттан *бөлүп кароого болбойт* («СК»). Маданияттуу эс алуу жөнүндө да *унутууга болбойт* («КМ»). Убаданы *бузууга жарабайт* (К.Ж.). Алардын эмне кылып жатканын *билүүгө боло турган*

эмес.

в) Башка айланы *табууга мүмкүн* (К.Ж.). Кээ бир учурда андай *болбой калууга да мүмкүн* (К.Б.). Ошол күнү эле *кетүүгө мүмкүн болду* («КМ»). Жок, мындай абалга *чыдоого мүмкүн эмес* (К.Ж.). Андан башкача *болууга мүмкүн эмес* (Ч.А.).

Мындай түзүлүштөгү жаксыз сүйлөмдөр кээде жалгыз баяндоочтон уюшулуп жалаң сүйлөм түрүндө да кездешет: *Жирүүгө мүмкүн эмес* (А.Т.).

Айрым учурларда жаксыз сүйлөмдүн мындай тутумундагы баяндоочунун кыймыл атоочтон турган биринчи компоненти барыш жөндөмөнүн мүчөсү уланбай да айтыла берет: Токойдогу кайсы бир жолдорду *миналаштыруу мүмкүн* (К.Б.). Муну өз убагында *аткаруу мүмкүн*. Анын башында кандай жүк бар экенин *өлчөш мүмкүн эмес* (А.Т.). Мындай структурадагы жаксыз сүйлөмдөр суроо маанисинде жана күчтүү сезим менен айтыла берет: *Почтага кантип барууга болот? Ушул жол менен тегирменге барууга болобу? Буга кантип ишенүүгө болот!*

Кээде мындай тутумдаш баяндоочтордун аягына *эле, экен, да* жардамчы сөздөрү кошулуп айтылып, сүйлөмгө ар түрдүү модалдык маанини берет. Тактап айтканда, сүйлөмдүн мазмунуна өткөн чактык маанини берет (эле), кыймыл-аракетти иш жүзүнө ашыруу мүмкүн экендигин сүйлөөчү өзү тактагандыгын же башка бирөөлөр аркылуу билгендигин көрсөтөт (экен), же айтылган ойго тактоо, бекемдөө маанисин берет (да). Мисалы: *Эч нерсе жөнүндө сүйлөөгө болбойт эле* (К.Ж.). Бул жол менен аркы *өйүзгө өтүп кетүүгө болот экен*. Көп турууга *болбойт эле да* (М.Аб.).

3) Жаксыз сүйлөмдүн баяндоочу барыш жөндөмөдөгү *-оо, -уу, -ыш* формасындагы кыймыл атоочтон кийин *туура келет, туура келди* деген сөздүн айкашып айтылышы менен да уюшулуп, кыймыл-аракетти аткарууга мажбур болгондукту билдирет: Ал жөнүндө анча-мынча *пикир айтууга туура келет* («СК»). Азырынча стипендиясыз *окушка туура келет* (Ш.Б.). Ошентип, кайра артка *бурулууга туура келди* (М.Аб.).

4) *-ып* формасындагы чакчылдан кийин III жак айкын келер чакта турган терс формадагы болбойт деген этиштин кошулуп айтылышы менен түзүлөт. Мааниси боюнча, кыймыл-аракетти аткаруу мүмкүн эмес экендигин билдирет: Баарын катка *жазып болбойт* (Ш.Б.). Мында эмне жазылганын *түшүнүп болбойт*.

5) Тутумдаш баяндоочу *-майын, -майынча*

формасындагы чакчылдан кийин III жак айкын келер чактагы, терс формадагы болбойт этишинин айкашып айтылышы менен уюшулуп, кыймыл-аракеттин аткарылышы зарыл экендигин көрсөтөт: Аны барып *көрмөйүн болбойт* (Ч.А.). Анын кабарын тезирээк *алмайын болбойт* (Т.С.). Иштин аткарылышын *убагында текшерип турмайынча болбойт*. Жараатың начар. Бутуңду *кесмейинче болбойт*, – деди доктор (К.Б.).

6) Тутумдаш баяндоочтун биринчи компоненти *-ган* формасындагы атоочтуктан (кээде ага жатыш жөндөмөнүн мүчөсү уланып айтылат) болот да, андан кийин III жак айкын келер чактагы болбойт этиши кошулуп айтылат. Мааниси боюнча кандайдыр бир ишти аткаруунун керек эместигин, орунсуз экендигин билдирет: Мындай өлүмгө *ыйлаган болбойт* (К.Б.). Бекер эле башты *жоого сая берген болбойт* (Ч.А.). Куттуу үйгө *куру кол барганда болбойт* (К.Ж.). *Учурашпай кеткенде болбойт*.

7) Терс формадагы этишке шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү уланып, андан кийин *болбойт кээде болобу, боло турган эмес* деген сөздөр кошулуп айтылып да, жаксыз сүйлөмдүн баяндоочу уюшулат; мааниси жагынан, кыймыл-аракетти сөзсүз, милдеттүү түрдө аткаруу керек экендигин туюндурат: Ар бир иште туруктуулукту *көрсөтпөсө болбойт* (К.Б.). Мектептин ремонтун ушул баштан *колго албаса болбойт* (К.Б.). Аны акырын *байкабаса болбойт* (Т.С.). *Кайрат кылбаса болобу* (Ч.А.). Кечке чейин барбаса боло турган эмес (К.Ж.).

8) Шарттуу ыңгайдан кийин III жак айкын келер чактагы болот деген этиштин айкашып айтылышы менен да түзүлөт да, кыймыл-аракетти аткаруу мүмкүн экендигин баяндайт: Минип улакка *түшсө да болот* (Ч.А.). – Эмне кылыш керек, көпүрөнү кантип *оңдосо болот?* (Ч.А.). Бул ишти эки күндө *бүтүрсө болот*.

Бирок ушундай түзүлүштөгү тутумдаш баяндоочтуу сүйлөмдөр жаксыз сүйлөм экендигин так ажыратуу үчүн алардын туюндурган маанисине, ички структурасына өтө кылдаттык менен көңүл буруу зарыл. Эгерде баяндооч билдирген кыймыл-аракеттин кандайдыр бир грамматикалык ээ менен байланышы болбосо, тек гана белгилүү бир кыймыл-аракетти иш жүзүнө аткаруу мүмкүн экендиги өзгөчө белгиленип айтылса, жаксыз сүйлөм болот: Оморду быйыл айыл чарба көргөзмөсүнө *жиберсе болот*. Мында Оморду көргөзмөгө жиберүү мүмкүн экендиги, ага негиз бар экендиги жөнүндө жалпы кабар берилип жатат; аны

ким жиберээри жөнүндө, грамматикалык субъект (ээ) жөнүндө сөз жок жаксыз сүйлөм.

Эгерде баяндооч билдирген кыймыл-аракет конкреттүү бир жакка, грамматикалык ээге, таандык болуп айтылса, б.а. сүйлөмдө кыймыл-аракетти аткаруучу жак атайын белгиленип көрсөтүлсө, же анын бар экендиги сүйлөм кырдаалынан ачык белгилүү болуп турса, эки тутумдуу сүйлөм болуп калат. Мисалы: Чарба Оморду быйыл айыл чарба көргөзмөсүнө жиберсе болот. Мында грамматикалык ээ – «чарба», баяндоочу – «жиберсе болот» – эки тутумдуу сүйлөм.

9) Жаксыз сүйлөмдүн тутумдаш баяндоочунун биринчи компоненти эмне деген сурама ат атоочтон болот да, ага пайда, кереги бар, эрдик, арман, жазык деген сыяктуу ар түрдүү маанидеги сөздөр кошулуп айтылат; сүйлөмдө азыраак суроо мааниси болот: Ачууланган менен эмне пайда? (К.Б.). Орунсуз каяша айтуунун эмне кереги бар? Менде эмне эрдик? (К.Б.) Зуура бечарада эмне жазык? (Т.С.) Менде эмненин уйкусу? (К.Б.). – Атаганат, ушул жылкыларды баккан кишиде эмне арман болсун? (К.Б.) Курулай сууга бышкан ботконун эмне даамы болсун? (К.Б.)

10) Баяндоочунун биринчи компоненти кыймыл атоочтон же айрым зат атоочтордон болот да, ага кайда деген сурама ат атооч кошулуп айтылат; кээде кереги эмне деген сөздүн айкашып айтылышы менен уюшулат:

а) Анда Мырзагүлгө жолукмак кайда? (Ч.А.) Муратка каяша айтуу кайда? Сатып алууга Козубекке пул кайда? (К.Б.). Тамшанган менен Муратка нан кайда? (К.Б.)

б) Итке темирдин кереги эмне? (макал) Көп капалануунун кереги эмне?

11) Жаксыз сүйлөмдөрдүн баяндоочунун милдетин аз да болсо, айрым сын атоочтор, тактоочтор аткарат; мааниси боюнча, жаратылыштагы кубулушту, айланадагы көрүнүштү, адамдын ички абалын баяндайт:

а) Бул жерде жайкысын ысык, кышында суук. Тышта караңгы жана чыкылдап суук. Июнь айында жайлоодо кандай жакшы. Албетте, биринчи кезекте сизге оор (А.Т.). Айткан менен пайдасыз (К.Осм.).

б) Жүрүүгө эң кыйын (К.Б.) Азыр малды төргө чыгарышка эрте. (Т.С.). Жайы-кышы дебей бул жерде дайыма тынч.

Сын атоочтук, тактоочтук баяндоочтор тутумдаш түрдө да кездешет. Мындай учурда биринчи компоненти көбүнчө эмнеси деген сурама ат атоочтон, экинчиси жакшы, жаман, артык, кем ж.б. деген сыяктуу сын атооч, тактоочтордон болот: Тракторист болуунун эмнеси жаман? Бул жердин эмнеси

жакшы. Силердин ферманын биздикинен эмнеси артык? Ошондой эле жалгыз деген тактоочко III жактагы өзү ат атоочунун айкашып айтылышы менен да жаксыз сүйлөмдүн тутумдаш баяндоочу уюшулат.: Түнкүсүн бир үйдө жалгыз өзү (Т.С.).

Кээде жаксыз сүйлөмдүн тутумдаш баяндоочу айрым сын атоочтон же тактоочтон турган биринчи компонентке III жак келер чактагы же өткөн чактагы болот, болду деген этиштин айкашып айтылышы менен уюшулат. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдүн тутумунда грамматикалык ээси болбойт, баяндоочко күчөтүү маанисин берип турган айрым сөздөр (бөлүкчөлөр) гана болот: Деги эле ырас болот (К.Б.). Абдан жакшы болду (К.Б.). Деги эле жакшы болот (К.Б.).

Тутумдаш баяндоочтун биринчи компоненти тактоочтордон жакын, аз ж.б. болуп, анан III жак өткөн чактагы калды этиши кошулуп айтылат. Мында да грамматикалык ээси болбойт, барыш жөндөмдөгү кыйыр толуктоочу болот: – Майрамга жакын калды. Камдангыла! (Т.С.). Окуу башталаарга аз калды. Кош чыгаарга жакын калды.

12) Ыракмат деген сөз да жаксыз сүйлөмгө баяндооч болуп келет. Бул сөз өзүнүн мааниси боюнча жак жана көптүк мүчөлөр менен өзгөрө албайт, ошондуктан ал өзүнөн мурун грамматикалык ээнин болушун талап кыла албайт, себеби ал ээ менен жак, сан боюнча ээрчишип байланышууга жөндөмдүү эмес. Бул баяндоочтун алды жагында барыш жөндөмдөгү кыйыр толуктоочу жана башка айкындооч мүчөлөрү болот, аткарылган ишке ыраазылыгын билдирүү маанисин берет: Силерди тарбиялаган мугалимдериңерге ыракмат (К.Ж.). Чалдын акылына ыракмат (Ч.А.). Жардамыңызга ыракмат, аке (А.Т.).

13) Атооч жөндөмдөгү заттык баяндоочтор тутумдаш формада да колдонулат. Мындай учурда, биринчиден, тутумдаш баяндоочтун акыркы компоненти зат атоочтордон болот да, ага ар түрдүү маанидеги аныктоочтор айкашып айтылат: Алгалыктарга мүнөздүү кадимки оюн («ЛЖ»). Күндө ушул жумуш (Ч.А.). Бүгүн бизде майрам күн (Т.С.). Экинчиден, атооч сөздөрдөн турган биринчи компонентке III жак өткөн чактагы болду, же болбосо, болсо, болсочу деген сөздөр кошулуп айтылып, тутумдаш баяндооч уюшулат: – Ай, абышка, сага убал болду го?! (К.Б.) Быйыл силерге өтө кыйын болду. Күндө ушундай болсочу! (К.Б.). Дайыма ошондой болсо кана!

Бул сүйлөмдөрдүн тутумдаш баяндоочтору кандайдыр бир грамматикалык ээ менен байланышкан жок, бул сүйлөмдөр үчүн

андай ээнин зарылчылыгы да жок. Мындай чындыкта болгон окуя, кыймыл-аракет жөнүндө, эч бир жакка тиешеси жок эле, жалпы түшүнүк берип турат.

14) Тутумдаш баяндоочунун негизги компоненти толук маанилүү сөздөн болот да, *ага экен, эмес, эле, беле* деген жардамчы сөздөр айкашып айтылат: Партизандыкка *уруксат эмес* (Т.С.). Курманга жан кейибей турган *жигит беле?* (К.Б.).

15) Жаксыз сүйлөмдүн тутумдаш баяндоочунун акыркы компоненти II жак жекелик түрүндөгү кара, карачы, көр, көрчү деген этиш сөздөрдөн болот. Бирок баяндооч билдирген кыймыл-аракеттин II жак менен эч кандай катышы жок, ошол себептүү сүйлөм да конкреттүү бир жак менен байланышпаган жалпыланган түшүнүктү туюндурат. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөр кекетүү, жекирүү, өкүнүү маанисин берет: Дагы асылбыз деп *мактанышканын көр!* (Т.С.) Элге мени күлкү *кылганын көр!* (К.Б.). Мени *кордогонун кара!* Эми анын берип жаткан *убадасын кара!* (К.Б.) Кең дүйнө тар болуп *турганын карачы!* (К.Б.).

16) Жаксыз сүйлөмдөн баяндоочу адамдын ички сезимин, психикалык абалын билдирүүчү, ошондой эле айлана-чөйрөнүн көрүнүшүн баяндоочу сөздөрдөн да болот, эгерде тутумдаш баяндооч болсо, анын тутумуна ушундай маанидеги сөздөр катышат. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөр тутуму боюнча жайылма же жалаң түрдө кездеше берет: Ай, *бактысыздык, кедейчилик!* (К.Б.). – Ой, *кандай кызык окуя!* (А.Уб.) *Эмне деген жымжырттык!* (К.Б.). Фашисттик баскынчыларга *өлүм!* Баатырларга *түбөлүк даңк!*

17) Мындай маанидеги жаксыз сүйлөмдөрдүн баяндоочу ар түрдүү атооч сөздөрдөн кийин айрым бөлүкчөлөрдүн же сырдык сөздүн кошулуп айтылышы менен да уюшулат: Аттиң, ошондогу *күз ай!* (Ч.А.). Балдардын *билбестиги, ай!* (Т.С.).

18) Жаксыз сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин кээде туюк мамиледеги айрым этиштер аткарат, бирок алар сан жагынан көп эмес: айтуу, жазуу, кабар берүү маанисиндеги гана кээ бир этиштер. Мындай түзүлүштөгү жаксыз сүйлөмдөрдүн тутумунда адатта *тууралуу, жөнүндө* деген жандоочтордун катышуусу менен уюшулган кыйыр толуктоочтор да болот: Ал жомокто кыргыз элинин илгерки турмушу *жөнүндө айтылат*. Бул макалда жаш акындардын чыгармачылыгы *тууралуу жазылган*.

19) Туруктуу фразеологиялык айкаштар да жаксыз сүйлөмдөрдүн баяндоочу катары келет: Үйдөгүлөрдүн кайра *боору ооруду* (Ч.А.). Мындан бир айдан кийин Чортектин

көзү жумулду (К.Б.). Менин *жүрөгүм «шуу» дей түштү* (К.Б.). Тамыңдын *чалдыбары чыгып калыптыр* (Ч.А.).

20) Тилибизде дайыма бир белгилүү тутумда, белгилүү бир тартипте айтылып жүрүп, калыпташып калган туруктуу сөз айкаштары жолугат: *айланса болот, ошондой эле болсун, сөз эмес бекен* ж.б. Ушул өңдүү туруктуу сөз айкаштары да жаксыз сүйлөмдөрдүн баяндоочу болуп келет: Деги эле *айланса болот* (К.Б.). – *Карачы! Өкмөт-төн айланса болот* (А.Т.). – *Айланайын, ылайым ошондой эле болсун...* (К.Б.). *Сөз эмес бекен!* (К.Б.). – *Кат келбей калганына да төрт айдын жүзү болду!*.. (Т.С.).

АТАМА СҮЙЛӨМ

Көз алдыда көрүнгөн нерсени (затты), табияттагы ар түрдүү көрүнүштөрдү, кубулуштарды, мезгилди, орун-мейкиндикти атап көрсөткөн сүйлөм атама сүйлөм деп аталат.

Атама сүйлөмдүн структуралык негизин түзгөн баш мүчөсү көбүнчө атооч жөн-дөмөдөгү зат атоочтон же зат атоочтук сөз айкашынан болот. Атама сүйлөмдөр минтип бир сөздөн же сөз айкашынан турса да, алар сүйлөмдүн негизги белгилеринен болгон предикативдүүлүк категориясына жана кабарлоочу интонацияга ээ. Тактап айтканда, жеке сөздөн же сөз айкашынан турган атама сүйлөмдөр дайыма баяндоочу интонация менен айтылып, сүйлөмдүк касиетке жетишет да, өзү туюндурган түшүнүктүн чындыкка карата болгон катышын билдирип, предикативдүүлүк категориясына ээ болот. Башкача айтканда, чындыкта болуп жаткан көрүнүш, окуя тууралуу кыскача кабар берет. Атама сүйлөмдөрдө предикативдүүлүк модалдуулук категориясы жана синтаксистик чак категориясы аркылуу берилет. Тактап айтканда, сүйлөмдүн бул түрүндө айтуучу киши окуянын, көрүнүштүн турмушта анык болгондугун баяндайт; экинчи жагынан, атама сүйлөмдү өзүнөн кийинки сүйлөмдөр менен байланыштуу алганда, анын мазмуну учур чакка туура келээри байкалып турат. Мисалы: *Түн*. Айлана караңгы. Эртең мененки саат алты чамасы. Эмне болуп кетти? Эмне жаңылык? Радиодон салтанаттуу марштын гана шаңдуу үнү угулат («СК»).

Бул келтирилген мисалдардагы атама сүйлөмдөрдүн ар бири баяндоочу интонация менен айтылып (сүйлөмдүн аягына карай үн басаңдап айтылат да, аягында кыска тыным болот), сүйлөмдүк касиетке жетишип,

чындыктагы мезгилдик көрүнүш, кубулуш тууралуу жайынча кабар берип турат. Экинчи жагынан, атама сүйлөмдөн кийинки сүйлөмдөр билдирген көрүнүш, иш-аракет сөз болуп жаткан учурда (учур чак), түн ичинде жана 1945-жылы 9-майда эртең мененки саат алтыда болгондугун баяндап турушат.

Атама сүйлөмдүн туюндурган негизги мааниси кандайдыр бир заттын, айлана-чөйрөдөгү ар кандай көрүнүштөрдүн, табияттын кубулуштарынын, ар түрдүү шарт-жагдайдын үстүбүздөгү учурда бар экендигин көрсөтүү болуп эсептелет.

Атама сүйлөм дайыма өзүнөн кийинки же мурунку сүйлөмдөр менен контексттик байланышта айтылат. Адатта, атама сүйлөмдү түзгөн сөз же сөз айкаштары жалпы мааниде болот да, андан кийинки байланыштуу айтылган сүйлөмдөр анын жалпы маанисин толуктап, чечмелеп турат. Мисалы: *Саанчылар жашаган шаарча*. Үйлөр стандарттуу, жаңы типте салынган. Ар бир үйдөн телевизордун, радиоприемниктердин антенналары көрүнөт («СК»).

Атама сүйлөмдүн өзүнө болгон айрым грамматикалык белгилери бар:

1) Эгерде бир тутумдуу сүйлөмдүн башка түрлөрүнүн баш мүчөсү (баяндоочу) көбүнчө этиш сөздөрдөн, этиштик сөз айкаштарынан түзүлсө, атама сүйлөмдү уюштуруучу баш мүчө көбүнчө зат атоочтон, зат атоочтук сөз айкаштарынан болот.

2) Атама сүйлөмдөр дайыма кабар берүүчү (баяндоочу) интонация менен айтылат, анын (айрым сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын) сүйлөмдүк сапатка жетишишинде интонациянын ушул түрү орчундуу ролду ойнойт; атама сүйлөмдөр айрым учурларда илептүү-баяндоочу интонация менен да айтылып калат: *Даңктуу май айы!* Көчөлөр кызыл-тазыл түскө бөлөнгөн. Туш-туштан музыканын шаңдуу үнү угулат. Шаардын эмгекчилери лозунгаларды, транспаранттарды көтөрүп, өкмөт аянтын карай агылууда («СК»).

3) Бир тутумдуу сүйлөмдүн башка түрлөрү баяндоочтун базасында уюшулса, атама сүйлөмдү уюштурган сөз же сөз айкашын баяндооч же ээ деп кароого болбойт, ал жалпы жонунан «баш мүчө» деп аталат.

4) Атама сүйлөмдөр да түзүлүшү жагынан жалаң жана жайылма түрдө кездешет; жайылма атама сүйлөмдөрдө анын баш мүчөсүн аныктап турган айкындооч мүчөлөрү болот.

Атама сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан кыска келип, ыкчам айтылат, бирок жалпыланган көлөмдүү маанини туюндурат. Ушул касиеттери андай сүйлөмдөргө

экспрессивдик, көркөмдүк маани берип турат. Ошол себептүү сүйлөмдүн бул түрү көркөм адабий, публицистикалык, драмалык чыгармаларда көп кездешет.

Атама сүйлөмдүн негизин түзгөн баш мүчөнүн синтаксистик функциясы жөнүндө окумуштуулар арасында ар түрдүү пикирлер бар. Айрымдары (А. А. Потеня, Ф. Ф. Фортунатов, А. М. Пешковский, А. Жапаров) аны баяндооч катары карайт, экинчи бирөөлөр (Д. Н. Овсяннико-Куликовский, В. А. Богородицкий, Л. А. Булаховский) сүйлөмдүн ээси деп эсептейт, кээ бирөөлөр («Грамматика русского языка», изд. АН СССР, т. II, ч. I, 78-бет) аны ээ деп да, баяндооч деп да карабайт, жалпы жонунан «баш мүчө» деп атайт. Чындыгында да, атама сүйлөмдүн уюткусун түзүп турган сөздү же сөз айкашын сүйлөмдүн ээси же баяндоочу деп так ажырата айтуу өтө кыйын: Мисалы: *Ысык-Көл!* Менин балалыгымдын көк деңизи. Кайда жүрсөм да көз алдыман кетпеди, канча жолу түшүмө кирип, көңүлүмдү козутту («Ала Тоо»). Мында атама сүйлөм – *Ысык-Көл*; бул бир сөздөн турса да, илептүү-баяндоо интонациясы менен айтылып, *Ысык-Көлдүн* жалпы көрүнүшү жөнүндө толкундануу менен кабар берип, сүйлөмдүк касиетке жетишип турат. Бирок, бул сөздү сүйлөмдүн ээсинин же баяндоочунун ролунда деп кесе айтуу мүмкүн эмес. Ошондуктан атама сүйлөмдү уюштуруп турган сөздү же сөз айкашын жалпы жонунан, «баш мүчө» деген бирдиктүү термин менен атоо ылайыктуу. Атама сүйлөм маани жагынан өзү менен байланыштуу айтылган сүйлөмдөрдүн ар түрдүү жеринен орун алышы мүмкүн.

Көбүнчө алды менен атама сүйлөм айтылат да, андан кийин келген сүйлөмдөр атама сүйлөмдүн мазмунун чечмелеп, толуктап турат: *Май айы*. Биз дөбөнүн этек жагындабыз. Бээлер көк дөбөдө жайылып жүрөт (К.Б.).

Кээде атама сүйлөм өзү менен байланыштуу айтылган сүйлөмдөрдөн кийин келип, алдындагы сүйлөмдүн маанисин айрым кошумча маалыматтар менен толуктап турат: Ак шишик баскан ач адамдарга келте оорусу да ач кенедей жабышты. *Тигинде да, мында да өлүп жаткан адамдар* (К.Б.).

Айрым учурларда атама сүйлөмдөр маани жагынан өзү менен байланыштуу айтылган сүйлөмдөн мурун да жана кийин да айтылып калат. Мисалы: *Райкомдун кантору*. Кантордун алды – арык. Арыкта аккан суу бар. Суу боюна *тигилген көп терек* (К.Б.).

Атама сүйлөмдүн уюшулушу.

1) Атама сүйлөмдү атооч жөндөмөдөгү зат атоочтор уюштурат. Бирок кез келген эле зат атоочтор атама сүйлөмдүн уюшулушуна негиз боло бербейт. Адатта, тигил же бул сөз, же сөз айкашы атама сүйлөмдүк касиетке жетишүү үчүн алар мааниси жагынан өзүнөн кийинки же мурунку сүйлөмдөрдө айтыла турган ой-пикир менен тыгыз байланыштуу болуу керек; экинчи жагынан, кийинки айтылган сүйлөмдөр атама сүйлөмдүн жалпыланган маанисин толуктап, чечмелеп тура тургандай мазмунда болуулары зарыл. Мисалы: Күүгүм. Тоо башында булуттар көчүп, ызгаардуу шамал жол боюндагы жалгыз дарактын жылаңач бутактарын сабалайт. Пальтосунун жакасын көтөрүп, даракка сүйөнгөн Нурдин алыс бир жакты тиктеп ойлуу (Т.Аб.). Мында «күүгүм» деген атама сүйлөмдү айтканда, көз алдыбызга күн батып, каш карайган учурду элестетебиз да, кийинки сүйлөмдөрдө ошол күүгүм учурунда болгон окуя, иш жөнүндө кабар берилээри сезилип турат.

Баардык эле зат атоочтор атама сүйлөмдү уюштура бербейт; көбүнчө мезгилдик маанидеги (кыш, жаз, күз, түн, күүгүм, январь ж.б.) сөздөр, орундук, мейкиндик маанидеги жер-суу, шаар аттары, табияттагы кубулуштарды билдирүүчү сөздөр (суук, бороон, туман ж.б.) атама сүйлөмдү түзүшөт: Кыш. Эл эгин-тегинин жыйнап, мал-көлүгү үчүн кыштык чөп-чарын камдап алган соң, жыл сайын башталчу жоро деген күчүнө кирген (Ж.Мав.). Түн. Бетинде токумдай булут жок жылдыздуу асман кереметтенип кең дүйнөгө көмкөрүлгөн (Т.С.).

2) Көпчүлүк убакта атама сүйлөмдөр жайылма түзүлүштө кездешет. Мындай учурда анын негизин түзгөн атооч жөндөмөдөгү зат атоочко ар түрдүү сөз түркүмүнөн турган айкындооч мүчөлөр айкашып айтылып, анын ар кандай белгисин билдирет. Натыйжада, атама сүйлөмдүн семантикасы конкреттештирилип, бир кыйла кеңеет. Атама сүйлөмдүн аныктоочунун милдетин: а) сын атоочтор, иреттик сан атоочтор аткарат: *Жылдыздуу түн*. Короодогу гүлдөгөн сирень, шабдаалы жана алчалардын айкалышкан кооз бутактарынын нары жагынан күлкү аралаш үндөр чыгат (Т.Аб.). *Сегизинчи декабрь*. Календардын толгон барактарынын көпчүлүгү айрылып бүткөн (М.Ал.); б) кээде тактоочтор аткарат: *Азыр көктөм учуру*. Береги тизилген тракторлор ордуна жылып, талаа жумуштарына келишкен («Чалкан»). *Бүгүн күнгө жума*. Айылдагы ак сакал – көк сакалдар дөбөгө карай жөнөп жатышты (Т.С.); в) атама сүйлөмдүн уюткусун түзгөн сөз айкашын сын атооч аныктап келип, анын жалпы

маанисин тактап көрсөтөт: *Кечки саат он чен*. Асман ачык. Көк деңизде сүзүп жүргөн сансыз жылдыздар бири-бири менен ым кагышып, жымыңдашат (К.Б.). *Эртең мененки салкын аба*. Асман күзгүдөй тунук. Күн бүгүн да ысык болчудай (А.Текинаев). *Молодой жалгыз үй*. Анын үстүнө биз четинен кыйрап жыгылгандан бери, бизге каттаган жан болгон жок (М.Э.).

3) Изафеттик сөз айкаштары атама сүйлөмдү уюштурат: *Капчыгайдын оозу*. Аска беттеринде куу арчалардын бутактары ийрийип-муйруят (Т.Аб.). *Казань университети*. Студент Ульянов падышалык шимшүүлөрдүн көңүлүнүн борборунда болуп калды (О.Сул.). *Декабрдын аяк чени*. Күн суук. Жер-суунун баары кар (К.Т.).

4) Атама сүйлөмдүн негизин түзгөн зат атоочту атоочтук этиштер деп аныктайт: Биз түш оой жайлоого жеттик. Таза аба. *Жайылган мал*. Айлана-тегеректин баары жашыл тулаңга бөлөнгөн.

5) Кээде атама сүйлөмдүн негизин түзгөн сөз же сөз айкашынан кийин «эле», «болучу» деген жардамчы сөздөрү айкашып айтылып, ага өткөн чактык маани берет: *Дем алыш күнү эле*. Мен Фрунзе шаар багынын ичи менен кетип бара жаттым (К.Б.). Кеч курун болучу. Сай өрдөп барып, бир тоонун арасына барып кондук (М.Э.).

6) Айрым учурда атама сүйлөмдүн уюткусун түзгөн сөздү же сөз айкашын фразеологиялык айкаштар аныктайт: Көзгө сайса көрүнгүс *караңгы түн*. Үчөө шашыла басып, кыштакты карай бет алышты (К.Бек.). Алдыда *баш учуна көз жетпеген асфальт жол*. Жолдун аркы чети – жар, жардын асты – деңиз (К.Б.).

7) Кээде атама сүйлөмдүн негизин түзгөн зат атооч билдирген нерсенин, заттын бири-бири менен өз ара байланышкан ар түрдүү белгилери да болот. Чындыктагы бул өңдүү көрүнүштөрдү өзүнө тиешелүү ар кандай белгилери менен толук чагылдырып берүү үчүн тилде жайылыңкы структурадагы атама сүйлөмдөр колдонулат. Андай кеңири структурадагы атама сүйлөмдөр өз ара бири-бири менен илинишип байланышкан изафеттик айкаштардан түзүлөт; андай айкаштардын ар бир компонентинин өзүнө тиешелүү аныктоочтору да болушу мүмкүн: Обкомдун заңгыраган *үйүнүн кеңири вестибюлю*. Жыйырманчы-отузунчу жылдарда Каракол канткомунда мындай үй кайда эле? Эски чиркөөнүн жанындагы кварталдын бурчунда бир кабат жапыз тамда баардык бөлүмдөрү менен сыгылып туруучу («КМ»). *Шайыргүлдүн квартирасынын тамак ичүүчү бөлмөсү*. Пианиного жанаша Шайыргүлдүн портрети турат (Т.Аб.).

Мындагы «Обкомдун заңгыраган үйүнүн кеңири вестибюлу» деген атама сүйлөмдө «обкомдун үйү», «үйүнүн вестибюлу» деген эки изафеттик айкаш бири-бири менен чиркеше байланышкан жана алардын экинчи компонентин айкындап турган өзүнчө айкындооч мүчөлөрү (заңгыраган, кеңири) да бар.

Экинчи мисалдагы атама сүйлөмдүн түзүлүшү да ушул сыяктуу. Кээ бир жайылыңкы атама сүйлөмдөрдүн негизин түзгөн зат атоочтун бири-биринин ар түрдүү белгисин көрсөтүп, өз ара чиркеше байланышкан бир нече айкындооч мүчөлөрү болот. Натыйжада, тутуму жагынан жайылыңкы атама сүйлөм уюшулат. Мисалы: *Казанда бууланып бышып жаткан паллоо*. Короодогу алма багынын арасында аксакалдар, кемпир-кечектер чай ичишип, өткөн-кеткендер жөнүндө кеп салып отурушат (К.Б.). Мындагы кара менен терилген атама сүйлөмдүн уюткусун түзгөн сөз «паллоо», аны түздөн-түз айкындап турган аныктоочу – «бышып жаткан», ал эми «казанда», «бууланып» деген сөздөр «бышып жаткан» деген аныктоочтун орундук, сыпаттык белгисин көрсөтүп, аны менен ыкташуу жолу аркылуу байланышып айтылды да, натыйжада, жайылыңкы атама сүйлөм уюшулду.

Ошондой эле: *Бүгүн бизде майрам күн. Митинг болот (Т.С.). Асман тиреген төрт кабаттуу заңгыраган үй*. Тегереги шаңга бөлөнгөн («СК») деген мисалдардагы атама сүйлөмдөр да жогоркудай жол менен уюшулган.

8) Атама сүйлөмдүн негизин түзгөн зат атооч менен бир нече сөздүн синтаксистик ажырагыс айкашынан турган атоочтук түрмөктөр, чакчыл түрмөктөр жана кыймыл атоочтук түрмөктөр байланышып айтылып да, жайылыңкы структурадагы атама сүйлөмдөр түзүлөт: *Мал кызуу төлдөп жаткан кез*. Биз барганда, быкырдай көп койду саап болуп агытып жаткан экен (М.Э.). *Партиянын райондук комитетинин бюросу өтүп жаткан чоң бөлмө*. Бюро мүчөлөрү жана кайсы бир чакырылган адамдар олтурушат (К.Мал.). *Өрткө чалдыгып, кара көө басып, ураган тамдар. Жарым-жартылай күйүк көмүрдөнүп, серейип турган устун жыгачтар*. Базарында мурдагыдай сатылган мал да, агылып ары-бери баскан эл да жок (К.Б.). *Алдын ала камакка алуу камерасы*. Нурдин аркы-терки басып ойлуу. Көчө жактан шайыр ыр угулат (Т.Аб.).

Кээде кеңири структурадагы атама сүйлөмдүн тутумунда багыныңкы сүйлөмдүн да болушу мүмкүн: *Күн алда качан*

уясына олтуруп, айлана-төбөлди коюу караңгылык чулгаган кез. Асманда алтын ай ак булуттарды жиреп, батышка карай жылып кетип бара жатат (К.Б.).

Турмушта, айлана-чөйрөдө бири-бири менен байланышкан, өз ара шартташып турган татаал көрүнүштөр көп учурайт. Ал эми адабий чыгармаларда андай көрүнүштөрдү өз ирети менен толук сүрөттөп берүү зарылчылыгы келип чыгат. Мындай учурда бир нече атама сүйлөм биринен кийин экинчиси катар колдонулат. Антип катар айтылган атама сүйлөмдөрдүн бири экинчисинин маанисин толуктап турат жана айланадагы көрүнүштү толук чагылдырууга жардам берет. Мисалы: *Төрт чарчы келген орус кыштагы. Так орто ченинде үч коңгуроо тагылган кичинекей ак чиркөө*. Анын айланасы бош, ээн аянтча. Аянтчанын күн батыш жагында орнотулган мамылар, курулган тараздар турат (К.Б.). *Түн ортосу. Карыган чал, картаң ат. Жар башында от күйөт (Ч.А.). Текчеде көп китептер, столдо жазылып бүтө элек барак-барак кагаздар. Шкафта Нурбекке тааныш эмес түрдүң приборлор*. Дубалдагы мыкта альпинисттик кара көз айнек илинип турат (Ч.А.).

Кээ бир эмгектерде китеп, газета, журналдардын аттары да атама сүйлөм катары каралып жүрөт: «Кыргыз туусу», «Көл боюнда» ж.б. Бул өңдүү аталыштарды атама сүйлөм деп кароого болбойт, булар газета, журналдардын энчилүү аттары гана болуп эсептелет, алар жөнүндө кандайдыр бир айтылган ойду туюндурбайт. Ал эми атама сүйлөмдөр кабар берүүчү интонациянын жардамы менен сүйлөмдүк касиетке, предикативдүүлүк категориясына ээ болот. Жогоркудай аталыштар үчүн сүйлөмдүн бул белгилери мүнөздүү эмес.

Турмушта, жаратылышта ар кандай окуялар, ар түрдүү көрүнүштөр, кубулуштар жолугаары белгилүү. Ушуга байланыштуу алар жөнүндө кабар берүүчү атама сүйлөмдөр да ар түрдүү мааниде колдонулат.

1. **Мезгилдик маанидеги атама сүйлөм.** Мындай сүйлөмдөр кандайдыр бириш-аракет, окуя болгон мезгилди, же жаратылыштагы, айлана-чөйрөдөгү кандайдыр бир көрүнүш, кубулуш болуп турган учурду баяндайт. Бул маанидеги сүйлөмдөр көбүнчө мезгилдик маанини туюндуруучу айдын аттарын, жыл мезгилдерин жана ар түрдүү убакытты билдирүүчү сөздөрдүн катышуусу менен жана сан атоочтордун мезгилдик маанидеги зат атоочтор менен айкашып айтылышы аркылуу уюшулат. Мисалы: *Май айы*. Салкын аба жемиш бактарынын гүлдүү бутактарын дирилдетип, анын жыпар жытын

туш-тушка буруксутат («Кырчын»). *Кеч кыз*. Көйкөлгөн жашыл ыраңдын эбак эле каны качып, өсүмдүк куурап, ой-тоо кумсарган (Т.С.). 1929-жыл. *Марттын аяк чени*. Ары-бери өткөн сайын Чолпон-Атадагы жылкы чарбасынын асыл тукумдуу жылкыларын көрөбүз (К.Б.). *Эртең мененки саат тогуз чен*. Старший лейтенант Ивановдон бүткүл кызыл флотчуларды катарга тургуз деген приказ алдым (К.Б.).

Атама сүйлөмдүн негизин *мезгил, учур, кез, чак, убак, баш чени, орто чени, аяк чени* ж.б. деген сыяктуу мезгил маанисиндеги сөздөр түзөт да, ага атоочтук түрмөктөр же илик жөндөмөдөгү мезгил маанисиндеги сөздөр айкашып айтылып, мезгилдик маанидеги атама сүйлөмдөр түзүлөт. Мисалы: *Эл жайлоодон кайткан кез*. Мал семиз (К.Б.). *Күн бешимге таянып калган мезгил*. Мен музоолорду тоодон түшүрүп келе жатам (М.Э.). *Жаздын толуп турган учуру*. Боор-боордо кызгалдак жайнап гүлдөгөн чак. Ушул кооз гүлдөрдү бала күнүмдөн жакшы көрөм (Ч.А.). *Июнь айынын аяк чени*. Бир күнү элдин алды жайлоого көчө баштады (К.Б.).

2. Орундук маанидеги атама сүйлөм. Бул маанидеги сүйлөмдөр кыймыл-аракет, окуя болуп жаткан же белгилүү бир көрүнүш орун алган мейкиндикти, орунду сүрөттөп түшүндүрөт. Мындай атама сүйлөмдөрдүн негизин түзгөн сөз орундук, мейкиндик маанидеги зат атоочтордон болот; көпчүлүк учурда анын ар түрдүү белгилерин көрсөтүп айкындап турган аныктооч мүчөлөрү да болот. Мисалы: *Майлыбайдын үйү*. Көкөйдүн бир сыйра кийими керегеде илинүү (М.Ток.). Мелтиреген сары талаа. Ушул талаанын как ортосу менен акырын сызылып агып жаткан бир чоң өзөн бар («КМ»). *Номер биринчи тигүү цехи*. Жарыкка чөмүлгөн ал цехте жүзгө жакын тигүүчү кызуу эмгектенүүдө («КМ»). *Клиника. Масадыктын кабинети*. Тоону караган чоң терезеден батып бара жаткан күндүн нуру кыйыр себилет (Т.Аб.).

3. Зат, окуя, кубулуштарды атоо маанисиндеги сүйлөм. Мындай атама сүйлөмдөр айлана-чөйрөдөгү нерсени, көрүнүштү, кубулушту атап, алар тууралуу кыскача баяндама берет. Сүйлөмдүн уюткусун түзгөн сөз, негизинен, конкреттүү маанидеги зат атоочтордон болот. Мисалы: *Көлөкөдө мамы*. Мамыда токулуу эки ат байланып турат (К.Б.). *Иван Шепетковдун пулемету*. Жанында ок салгыч бош дискалар жатат («СК»). *Пароходдо армияга кетип бара жаткан жаштар*. Баарынын да жүзү жарык, кубанычтуу (К.Б.). *Севастополь!* Даңкы бүткүл дүйнөгө белгилүү болгон бул шаарды жакында гитлерчилерден

толук бошоттук («СК»). *Кол чабуулар*. Зал термелди. Кайрадан «Айдараалынын көйрөң күүсү» аткарылды («КМ»).

4. Эмоциялуу маанидеги атама сүйлөм. Атама сүйлөмдүн бул түрү адамдын кубануу, шаттануу, толкундануу, кайгыруу, өкүнүү абалын туюндурат: тутумуна көбүнчө сырдык сөз, кээде эмоционалдык мааниде айтылган кандай деген ат атооч кошулуп айтылат. Сүйлөм дайыма күчтүү интонация менен айтылып, жазууда аягына илеп белгиси коюлат. Эмоциялуу атама сүйлөм менен байланышта айтылган башка сүйлөмдөр анын маанисин чечмелеп, толуктап турат. Мисалы: *Чиркин ата конуш!* Макмал тулаңы таман алдында былкылдап, аңкыган абасы көңүлдү эргитет («Ала-Тоо»). *Жамийланын ошондогу сулуулугу, ай!* Ичтен ой-санаа сызып, муңайым жарык тарткан жүзү адам канчалык таза экенин, ошону менен бирге канчалык татаал экенин, миң кыял, миң ойдун башын бириктирип, канчалык терең экенин билдиргендей (Ч.А.). *Канчыгай ичи кандай укмуш!* Жанды элжиреткен жакшынакай абасы беттен сылап, төмөн жакта кашкайган көк кашка суусу көбүктөнүп агып жатат («Ала-Тоо»).

Кээде айрым атама сүйлөмдөрдүн баш жагына шилтеме ат атоочтор (мына, тигине, ана) кошулуп айтылат. Мындай структурадагы сүйлөмдөр жакын арада турган нерсени, көрүнүштү конкреттүү көрсөтүп баяндайт жана анын тутумундагы шилтеме ат атооч сүйлөмгө өзгөчө бир кошумча маани (отенок) берип турат. Мисалы: *Мына өргөө үй*. Үйдүн тышында да, ичинде да толгон жаштар олтурат (К.Б.). *Мына Сасык-Булак кыштоосу*. Бул жерде биз жаңы туулган эгиз козуну телчиктирип жаткан илбериңки жигитке жолуктук («СК»). *Мына асман тиреген үйлөр! Пай, пай!* Шаардын өскөнү ушундан эле көрүнүп турбайбы?! («Ала-Тоо»).

Кээде ар түрдүү маанидеги (мезгилдик, орундук, атоо маанисиндеги) атама сүйлөмдөр катар колдонулуп, иш-аракеттин, окуянын болгон мезгилин, ордун туюндурат, же нерсени атап көрсөтөт: *Ноябрь айы. Калинин айылынын клубу*. Дыйкандар акырындап клубга толо башташты (К.Б.). *Түн. Боз үй*. Үйдүн ичи аябай жасалгаланган (Т.С.).

КЕМТИК СҮЙЛӨМ

Тилибизде колдонулган көпчүлүк сүйлөмдөрдө алардын түзүлүшү үчүн зарыл керектүү болгон сүйлөм мүчөлөрү түгөл катышып, структурасы жагынан толук уюшулган абалда болот. Алар айтыла турган ойду да кеңири жана толук баяндап түшүндүрөт. Бирок грамматикалык жагынан толук уюшулган сүйлөмдөрдү колдонуу ар дайым эле ылайыктуу боло бербейт. Мисалы, бир эле контексттин ичинде бир сөздү улам кайталап айта берсе, көп сөздүүлүккө алып келип, сүйлөм стилдик жагынан солгундай түшөөр эле. Ошондуктан сүйлөшүүдө ар түрдүү шартка карай сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнүн бири же экөө кемип айтылбай калган сүйлөмдөр да кеңири колдонулат. Бирок, андай сүйлөмдөрдүн айтылбай калган мүчөлөрү кайсы экендиги (ал кайсы сөз экендиги) жалпы контексттен белгилүү болуп турат.

Мисалы: *Сакенбай* – орто бойлуу, кең далылуу, ары токтоо киши. «Н» мекемесинде кырк жыл иштеди. Акыры пенсияга чыкты («Ала-Тоо»).

Мында экинчи, үчүнчү сүйлөмдөрдүн грамматикалык ээси, стилдин талабына ылайык айтылбай калган, бирок анын кайсы сөз экендиги (Сакенбай) өзүнүн алдында айтылган толук сүйлөмдөн (биринчи сүйлөмдөн) белгилүү болуп турат. Эгерде кийинки эки сүйлөмдө тең «Сакенбай» деген грамматикалык ээсин катыштырып айтсак, анда мааниси жагынан өз ара тыгыз байланышта турган бул үч сүйлөм стилдик жагынан бир кыйла начарлай түшөөр эле.

– Окуучулар кайда кетишти?

– *Эккурсияга.*

Бул диалогдук кептин экинчи сүйлөмүндө ээси жана баяндоочу айтылбай калган. Анткени менен ээси «окуучулар», баяндоочу «кетишти» деген этиш сөз экендиги алдындагы толук сүйлөм аркылуу ачык белгилүү болуп турат.

Сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүнүн бирөө же экөө айтылбай калган, бирок анын кайсы сөз экендиги контексттен, жалпы жагдайдан белгилүү болуп турган сүйлөм кемтик сүйлөм деп аталат.

Сүйлөмдүн бул түрү өзгөчө оозеки кепте жана көркөм адабий чыгармаларда көп кездешет да, ойду кыскача, эркин жана көркөм баяндоого мүмкүнчүлүк берет. Кемтик сүйлөмдөрдүн колдонулуш тагдыры дайыма өзүнүн алдындагы толук сүйлөм менен, контекст менен, кептик жагдай менен тыгыз байланыштуу болот. Эгерде кемтик сүйлөмдү контекст менен, өзүнүн мурунку толук сүйлөм менен байланыштырбай,

алардан бөлүп алып карасак, кемтик сүйлөмдүн грамматикалык структурасы толук болбогондуктан, ойду жеткиликтүү түшүндүрө албай калат, ал турсун, таптакыр түшүнүксүз болуп калышы да мүмкүн. Мисалы: «Андан бери айдалбаптыр» деген сүйлөмдү өзүнчө бөлүп алсак, кандайдыр бир толук түшүнүктү туюндура албайт. Эми бул сүйлөмдү өзү тутумунда айтылган контекст менен бирдикте алып көрөлү: Илгери бир кездерде Ак-Сайда кошчулар эгин эккен экен. Андан бери айдалбаптыр (Ч.А.). Мында, биринчиден, көптөн бери айдалбай жаткан жер Аксай талаасы экендиги алдыңкы сүйлөмдөн белгилүү болуп турат. Экинчиден, жогорку аталган кемтик сүйлөмдү өзүнөн мурунку толук сүйлөм менен бирдикте алганда, Аксайдын көптөн бери айдалбай жаткандыгы тууралуу ачык маалымат берип турат. Ошондой эле «Жорголуугу» дегенди жеке бөлүп алсак, бир нерсе тууралуу толук кабар бербейт, эмне жөнүндө айтылгандыгы түшүнүксүз. Эгерде аны тиешелүү диалогдук кептин тутумунда колдонсок, анда ал белгилүү бир ойду туюндура алат.

Мисалы: – Бу тайдын эмнеси артык экен? – *Жорголуугу* (Ч.А.).

Бул диалогдогу эки сүйлөмдү бирдиктүү алганда, кийинки кемтик сүйлөмдүн «артык» деген баяндоочу айтылбай калгандыгы жана ал кемтик сүйлөмдүн мааниси «Бу тайдын жорголуугу артык» деген толук сүйлөмдүн мааниси менен бирдей экендиги ачык белгилүү болуп турат.

Ушинтип, кемтик сүйлөмдөр дайыма контекстте, өзүнөн мурунку толук сүйлөмдөр менен байланышта айтылат. Мындай учурда, өзгөчө оозеки кепте алдыдагы толук сүйлөмдүн тутумундагы кээ бир сөздөрдү кийинки кемтик сүйлөмдө да кайталап айтып отуруунун зарылчылыгы болбой калат. Натыйжада, андай сүйлөмдөрдө зарыл, керектүү мүчөлөрүнүн бирөө же экөө айтылбай калат. Бирок, ал кемип калган мүчөсү кайсы экендиги сүйлөөчүгө да, угуучуга да жалпы контексттен ачык белгилүү болуп турат. Мына ушундай шартта, башкача айтканда, кемтик сүйлөмдү өзүнөн мурунку сүйлөм менен (контекстте) байланыштуу алганда, ал толук баалуу синтаксистик бирдик боло алат жана айтыла турган ойду ойдогудай түшүндүрүп бере алат. Кемтик сүйлөмдөрдө тиги же бу сүйлөм мүчөсүнүн кемип айтылбай калышы синтаксистик нормага ылайык келет.

Кемтик сүйлөмдү колдонууга шарт түзүп турган жана анын айрым мүчөсүнүн айтылбай калганына карабастан, сүйлөмдүн жалпы маанисин түшүнүүгө жардам бере

турган негизги факторлорго төмөнкүлөр кирет: контекст, кептеги жагдай (ситуация).

1. Жогоруда белгиленгендей, кемтик сүйлөмдөр маани жагынан өз ара бири-бири менен байланышып турган бир нече сүйлөмдү камтыган контексттерде көп кездешет, анын айтылбай калган мүчөсү ошол контексттен, кээде кемтик сүйлөмдүн өзүнүн структурасынан белгилүү болуп турат.

Контекстте учуроочу кемтик сүйлөмдөр:

1) Монологдук кепте (бир киши тарабынан айтылган кепте) колдонулат. Мындай учурда мурунку сүйлөмдө айтылган сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсү кийинки сүйлөмдө айтылбай калат. Мисалы: Бала андан ары кетти. *Суу жээгине түштү. Ошо бойдон токтобостон сууга кирди* (Ч.А.).

Бул үч жөнөкөй сүйлөм маани жагынан бири-бири менен байланыштуу; үчөөндө тең грамматикалык ээ «бала» деген сөз. Бирок буга карап, ал үч сүйлөмдө тең ээни катыштырып айтсак, алар стилдик жагынан начарлай түшөөр эле. Ошол себептүү грамматикалык ээ биринчи сүйлөмдө гана айтылып, кийинкилеринде айтылган эмес.

Бул контексттин тутумундагы кийинки эле сүйлөм структурасы (түзүлүшү) жагынан кемтик сүйлөмдөр, себеби алардын ээси кемип айтылбай калган, бирок ээси кайсы экендиги биринчи сүйлөмдөн белгилүү болуп турат. Кемтик сүйлөмдөрдүн грамматикалык структурасы толук болбогону менен, баары бир алар өз бетинче синтаксистик бирдик болуп эсептелет, анткени аларда предикативдүүлүк категориясы бар, кабар берүүчү интонацияга ээ жана белгилүү бир ойду туюндурат. Бирок кемтик сүйлөмдүн өзүн жеке бөлүп алсак, айтыла турган ой жөнүндө толук түшүнүк ала албайбыз. Мисалы, жогорку эле *«Суу жээгине түштү», «Ошо бойдон токтобостон сууга кирди»* деген кемтик сүйлөмдөрдү өзүнчө бөлүп алсак, белгилүү бир болгон иш тууралуу кабар берип турат, бирок ким жөнүндө, же эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгы белгисиз. Ошондуктан кемтик сүйлөмдөрдү контекст менен байланыштуу алганда гана айтыла турган ой жөнүндө толук түшүнүк берет. Анткени анын айтылбай калган мүчөсү контексттен ачык белгилүү болуп турат да, натыйжада, сүйлөм толук аяктаган ойду баяндайт.

Монологдук кепте колдонулган кемтик сүйлөмдөрдө:

а) Эгерде бир эле сөз бир нече жөнөкөй сүйлөмдө ээлик функцияда келсе, анда грамматикалык ээ биринчи сүйлөмдө гана катышат да, кийинки кемтик сүйлөмдөрдө ээси айтылбай калат: Эне уулунун үнүн

экинчи укту. *Анын абалын да сизди. Эмнегедир өзгөрүлө түштү. Бат эле кайраттанып, чыйралып кетти* (Т.С.). Камка эне кубангандан кобурайт. *Улам жаңы жолуккан кишилерге боорсогун сунат* (Т.С.). Мындагы толук сүйлөмдөрдүн «эне», «Камка эне» деген ээлери кийинки кемтик сүйлөмдөр үчүн да грамматикалык ээ экендиги контексттен белгилүү болуп турат.

б) Кемтик сүйлөмдүн айтылбай калган ээси алдыңкы сүйлөмдө айкындоочтук функцияда турушу мүмкүн: *Кыздын караганы бөтөнчө эле. Уят кылба дегенсип карады* (Ч.А.).

Мында кийинки кемтик сүйлөмдүн грамматикалык ээси «кыз» деген сөз экендиги алдыңкы толук сүйлөмдөгү «кыздын» деген аныктооч аркылуу белгилүү болуп турат. Бир мүнөздүү *Чаргынга* Чегирткенин күлкүсү жаман таасир берди. *Ошентсе да, ага орой айта алган жок* (Т.С.). Бул жерде кемтик сүйлөмдүн ээси «Чаргын» экендиги биринчи сүйлөмдөгү «Чаргынга» деген толуктооч аркылуу билинип турат.

в) Баяндоочтун айтылбай калышы, ээнин айтылбай калышына караганда, сейрек учурайт. Анткени, биринчиден, сүйлөмдө айтылган ойду дайыма баяндооч жыйынтыктап турат, экинчиден, сүйлөмдүн негизги синтаксистик белгисин түзгөн предикативдүүлүк да көбүнчө баяндоочтун жардамы аркылуу берилет.

Кээде контексттин тутумундагы бир нече сүйлөмдүн баяндоочторунун милдетин бир эле сөз аткарышы мүмкүн. Мындай учурда, стилдин талабына ылайык баяндооч биринчи сүйлөмдө гана айтылып, кийинкилеринде айтылбай калат. Бирок бул өңдүү кемтик сүйлөмдөрдүн айтылбай калган баяндоочу кайсы сөз экендиги ошол өзүнөн мурунку толук сүйлөмдүн баяндоочу аркылуу белгилүү болуп турат: *Жөнө тез. Мынабу эки челекке Чоробайдыкынан бал алып кел. Бирин башкарманыкына, бирин мында* (М.Тойб.). Он жылдан ашык убакыттын ичинде артистка 25тен ашык операнын башкы партиясында ойноду. *Алардын ичинде «Айчүрөктө» – Айчүрөктүн, «Алтын кызда» Чынардын ролун («СК»)*. Бул мисалдардагы курсив менен терилген кемтик сүйлөмдөрдүн айтылбай калган баяндоочтору «алып кел», «ойноду» деген этиш сөздөр экендигин өзүлөрүнүн алдындагы толук сүйлөмдүн баяндоочу билдирип турат.

г) Монологдун кепте учуроосу кемтик сүйлөмдөрдө, баш мүчөлөрү гана эмес, айрым айкындооч мүчөлөрү да кемип айтылат. Мисалы: Мындан жарым ай мурда *Ашырбайдын сопсоо турган баласы мурт*

кеткен эле. Кечээ кечке жуук аялы өлүптүр. Жана таңга маал аштыгы өрттөнүп кеткен имиш (Т.Абд.). Бу жерде кийинки эки кемтик сүйлөмдө тең илик жөндөмөдөгү аныктоочу айтылбай калган, анын илик жөндөмөдө экендиги «аялы», «аштыгы» деген аныкталгычтардын аягындагы таандык уланды (-ы) аркылуу белгилүү болуп турат; ал эми ошол айтылбай калган илик жөндөмөдөгү аныктоочу «Ашырбайдын» деген сөз экендигин өзүнөн мурунку толук сүйлөм билдирип турат. Касейинге жазылган катка биринчи Зарыл кол койду. Анан Чаргын, дагы башкалар кол коюшту (Т.С.). Бул кемтик сүйлөмдө барыш жөндөмөдөгү толуктоочу айтылбай калгандыгын, биринчиден, ошол эле сүйлөмдүн «кол коюшту» деген баяндоочу билдирип турат, себеби бул этиш семантикасы боюнча өзүнүн алдындагы сөздүн барыш жөндөмөдө турушун талап кылат; экинчиден, ошол жөндөмөдөгү айтылбай калган толуктоочу «катка» деген сөз экендиги алдындагы толук сүйлөмдөн ачык белгилүү болуп турат.

2) Кемтик сүйлөмдөр көбүнчө диалогдук кепте көп кездешет. Диалог (эки же бир нече кишинин өз ара сүйлөшүүсү) экиден кем эмес сүйлөмдөн түзүлөт. Биринчи сүйлөм менен диалог башталат; ал түзүлүшү жагынан көбүнчө толук сүйлөм болот; кийинки сүйлөм биринчи сүйлөмдө коюлган суроого жооп катары айтылат. Берилген суроо жана ага кайтарылган жооп маани жагынан өз ара тыгыз байланыштуу болот. Ошондуктан бири-биринен бөлүп кароого болбойт, ал экөөнү ошол диалогдун тутумунда бирдиктүү алганда гана диалогдун тутумундагы кемтик сүйлөм толук мааниге ээ болот.

Диалогдук кептеги кемтик сүйлөмдөрдө, адатта, өзүнөн мурунку сүйлөмдө колдонулган сөздөр кайталанбайт, ошол себептүү алар түзүлүшү жагынан көбүнчө кыска келет, мааниси боюнча угуучуга кандайдыр бир маанилүү, жаңы нерсе тууралуу гана кабар берет. Мисалы:

- Алар кайра качан келишет?
- *Бүрсүгүнү кечинде* (Н.Б.).
- Кимдин баласысың?
- *Арстанаалынын* («КМ»).

Бул эки диалогдогу суроо маанисиндеги биринчи сүйлөмдөр – толук сүйлөмдөр. Ага жооп катары айтылган экинчи сүйлөмдөр – кемтик сүйлөмдөр. Бул кемтик сүйлөмдөрдө алдындагы суроолуу сүйлөмдө катышкан сөздөрдүн бири да пайдаланылган жок, бул жерде кемтик сүйлөмдөр жаңы сөздөрдөн уюшулган. Экинчи жагынан, кемтик сүйлөмдү түзгөн ал сөздөр өзүлөрүнүн мааниси жана формасы жагынан

ошол айтылбай калган сөздөр менен тыгыз байланыштуу экендиги, аларга багыныңкы абалда экендиги ачык көрүнүп турат. Ошондуктан диалогдук кептеги кемтик сүйлөмдөрдү өзүнөн мурунку толук сүйлөмдөн жекече бөлүп алып кароого болбойт, антсек алар кандайдыр бир тыянактуу ойду түшүндүрө албай калат. Ошол себептүү диалогдун тутумундагы толук жана кемтик сүйлөмдү да дайыма өз ара тыгыз бирдикте алып карообуз керек, ошондо гана кемтик сүйлөмдүн айтылбай калган мүчөсү кайсы экендиги белгилүү болот, ошондо гана ал толук мааниге жетише алат.

Диалогдук кептеги кемтик сүйлөмдөрдүн сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнүн базасында уюшула тургандыгы өзүнүн алдындагы суроолуу сүйлөмдүн семантикасы менен байланыштуу болот. Мисалы, эгерде сүйлөөчү угуучунун кайда бараткандыгын билүү үчүн суроо берсе, угуучунун ага берген жообу (кемтик сүйлөм) орун бышыктоочтун базасында уюшулат. Суроо маанисиндеги биринчи сүйлөмдүн тутумунда сурама ат атооч болсо, ага жооп катары айтылган кемтик сүйлөмдү түзгөн сөздүн, сөз тизмегинин грамматикалык формасы ошол сурама ат атоочтун грамматикалык формасына дал келет. Мисалы:

- Каякка баратасың?
- *Устакана жакка* (Н.Б.).

Мында биринчи сүйлөмдөгү «каякка» ат атоочу барыш жөндөмөдө тургандыктан, кийинки кемтик сүйлөмдү уюштурган сөз айкашы да (кемтик сүйлөм) барыш жөндөмөдө айтылды.

Эгерде кимдир бирөөнүн, кандайдыр бир заттын кимге, эмнеге таандык экендигин билүү максатында суроо берилсе, ага жооп катары айтылган кемтик сүйлөм илик жөндөмөдөгү аныктоочтун негизинде түзүлөт:

- Эй, татынакай болгон кимдин баласысың?
- *Апамдын* (К.Осм.).

Ал эми толук сүйлөмдө кыймыл-аракетти аткаруучу субъект ким экендигин тактоо үчүн суроо берилсе, кийинки кемтик сүйлөм грамматикалык ээнин базасында уюшулат:

- Бул ишти тезирээк бүтүрүшүүгө кимдер жардамдашыптыр?
- *Студенттер* ж.б.

Айрым убактарда диалогдук кептин максатына, маанисине байланыштуу кемтик сүйлөмдүн тутумунда өзүнөн мурунку толук сүйлөмдүн тутумундагы кээ бир сөздөр кайталанып айтылат. Мисалы:

- Окуучулар бул жумада экскурсияга чыгышабы?

- Бул жумада чыга алышпайт.
- Ылайыктуу жумуш табылабы?
- Табылат («ЛЖ»).
- Салый үйдөбү?
- Үйдө.

Ар түрдүү шарттарга карата диалогдук кемтик сүйлөмдөрдө да сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүнүн айрымдары айтылбай калат, бирок анын кайсы сөз экендиги өзүнөн мурунку толук сүйлөмдүн мазмунунан белгилүү болуп турат.

а) Сүйлөмдүн ээси айтылбай калат. Мындай учурда баяндоочтун милдетин III жактагы этиш же атооч сөздөр аткарып, үчүнчү жактагы грамматикалык ээ менен байланышта айтылат. Мындай структурадагы сүйлөмдөрдүн ээси айтылбай калганда, кемтик сүйлөм уюшулат да, ал кемип калган ээси кайсы экендиги өзүнүн алдында турган толук сүйлөмдөн белгилүү болуп турат:

- Бүгүн жыйналыш болобу?
- Болот (Н.Б.)
- Зоотехник кайда кетти?
- Малчыларга кетти.
- Ысмыңыз ким болот?
- Кулжыгач уулу Жума (А.Т.)

Акунжан. Шаардын абасы ысык болсо керек ээ? Зухра Исаевна, – И-и...Бул жерден ысыгыраак (М.Той.)

- Жолдош Кашкатаев ордунда бекен?
- Өзүндө (Ч.А.)

Айрым учурларда суроо маанисиндеги биринчи сүйлөмгө жооп катары айтылган экинчи сүйлөмдүн баяндоочу I, II жактагы сөздөрдөн болот да, ошол жактагы грамматикалык ээ менен байланышта айтылат. Мындай структурадагы сүйлөмдөрдө, стилдин талабына ылайык, көпчүлүк убактарда ал, I, II жакта турган сүйлөм ээси түшүрүлүп айтылат. Бирок мында айтылбай калган грамматикалык ээси кайсы сөз экендиги кемтик сүйлөмдөрдөгүдөй алдыдагы толук сүйлөмдөн билинбестен, өзүнүн баяндоочунун аягындагы эле жак уландыдан ээси мен, сен, сиз, силер, сиздер же биз деген жактама ат атоочтордун бири экендиги ачык белгилүү болуп турат. Ошондуктан мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөр, грамматикалык ээсинин айтылбай калышына карабастан, толук сүйлөм болуп эсептелет, ошол себептүү аларды ээси айтылбай калган кемтик сүйлөм деп кароого болбойт. Эгерде андай структурадагы толук сүйлөмдөрдүн айкындооч мүчөлөрүнүн бири кемип айтылбай калса, анда, албетте, тиги же бу айкындоочу айтылбай калган кемтик сүйлөм катары каралат. Мисалы: – Башка сөзүм жок. Кетишке уруксат этиңиз? (толук сүйлөм). – Анда бара бериңиз (Т.С.)

(толук сүйлөм).

Бул диалогдун тутумундагы «Кетишке уруксат этиңиз», «Анда бара бериңиз» деген сүйлөмдөрдүн этиштик баяндоочтору II жак жекелик сылык түрүндө турат, ал эми ал баяндоочторду жак жана сан боюнча ээрчитип, аны менен байланышып турган «сиз» деген грамматикалык ээси стилдин талабына ылайык айтылбай калган. Бирок ал айтылбай калган ээси кайсы сөз экендиги, кемтик сүйлөмдөрдөгүдөй, контексттен билинип турган жок, ошол эле сүйлөмдүн өзүнүн баяндоочунун аягындагы жак мүчө аркылуу ээси «сиз» (башка сөз эмес) экендиги ачык белгилүү болуп турат жана алар мааниси жагынан толук бүткөн ойду билдирип турушат (толук сүйлөмдөр). Ошондой эле:

– Сага эмне болду?

– Күйүп-өрттөнүп баратам (толук сүйлөм).

– Эмнеге? (кемтик сүйлөм).

– Билбейм («Чалкан») (толук сүйлөм)

Бул диалогдун тутумундагы «Күйүп-өрттөнүп баратам», «Билбейм» деген сүйлөмдөр да стилдик ыкма катарында гана ээси көмүскөдө калган толук сүйлөмдөр болуп эсептелет.

– Ай, Апенди, мындагы кийим кана?

– Отко жагып жибердим (жомок).

– Эне, жолдон чыгып кеттик көрүнөт?

– Жок, чыккан жокпуз (К.Ж.).

Бул диалогдордун тутумундагы «Отко жагып жибердим», «Жок, чыккан жокпуз» деген сүйлөмдөрдүн баяндоочтору да I жак жекелик жана көптүк санда турат, алардын аягындагы жак уланды аркылуу көмүскөдө калган ээлери мен, биз деген жактама ат атоочтор экендиги так билинип турат. Экинчи жагынан, ушул эле сүйлөмдөрдү контекст менен байланыштуу алганда, алардын толуктооч мүчөсү кемип айтылбай калгандыгы жана ал айтылбай калган толуктоочтору «кийимди», «жолдон» деген сөздөр экендиги өзүлөрүнүн алдындагы толук сүйлөмдөн ачык билинип турат. Демек, булар – толуктоочу айтылбай калган кемтик сүйлөмдөр. Бирок мындай структурадагы кемтик сүйлөмдөрдө айкындоочтон башка ээси да кемип айтылбай калган деп кароого болбойт. Анткени кемтик сүйлөмдөрдө кемиген мүчөсү (ээси кемисе да) дайыма өзүнөн мурунку толук сүйлөмдөн гана билинет:

– Асан жайлоодон келди бекен?

– Келген (ээси – Асан).

Ал эми жогорку сөз болуп жаткан сүйлөмдөрдө өзүнө тиешелүү ээси бар экендиги баяндоочунун аягындагы жак уланды аркылуу дароо эле билинип турат (мен,

биз), бул жерде ээ стилдин талабына ылайык гана айтылбай калган:

– Андай болсо, *килүктү* дароо билесин го?

– *Жаңылбай билем* («ЛЖ») (толуктоочу (күлүктү) айтылбай калган кемтик сүйлөм; ээси – мен).

б) Кемтик сүйлөмдөрдө баяндоочу айтылбай калат:

– *Ким* керек эле, келиндер?

– *Башкарма* (Т.С.)

в) Сүйлөмдүн ээси менен баяндоочу айтылбай калат:

– Керимбек кайда кетти?

– *Малчыларга* (Н.Б.).

– Райондо канча мектеп бар?

– *Отуз алты*.

Рахмат аке: *Ал аял каерде турат экен?*

Акунжан: *Райцентрде* (М.Тойб.).

г) Кээде айкындооч мүчөлөрдүн бири айтылбай калат:

– *Эрежени билесинби?*

– *Билебиз* («ЛЖ») («эрежени» деген толуктоочу айтылбай калган).

– Муну жыйналышка чейин неге бүтүргөн эмессиңер?

– *Жетише албай калдык* (Н.Б.). («бүтүрүүгө» деген толуктоочу айтылбай калган).

Кээде диалогдук кепте сүйлөөчүнүн сөзүнө карата берилген жооп да суроолуу сүйлөмдөрдөн болушу мүмкүн. Андай суроолуу – жооп сүйлөмдөр да өзүнөн мурунку сүйлөмдө катышкан сөздөрдүн эле биринин базасында, же жаңы сөздөрдүн негизинде уюшулат; ал сөздөр кемтик сүйлөмдөрдүн тигил же бул мүчөсүнүн милдетин аткарат, ал эми кемип айтылбай калган мүчөсү кайсы сөз экендиги жалпы контексттен белгилүү болуп турат. Суроолуу кемтик сүйлөмдөр кээде бир эле сурама ат атоочтон же толук маанидеги жалгыз сөздөн да уюшулушу мүмкүн.

Минтип сүйлөөчүнүн оюна жооп катары айтылган суроо маанисиндеги кемтик сүйлөмдөр көбүнчө өзүнүн алдындагы сүйлөмдүн мазмунун толуктоо, тактоо үчүн колдонулат. Мисалы:

– *Эки жылга* жер которууга кесилди.

– *Эки жылга?* («Ала-Тоо»)

Кыргызбай: *Үркүнчү, сенин ууруң кармалды.*

Үркүнчү: *Ууруң?*

Кыргызбай: *Ооба, ууруң. Чыныңды өзүң айт* (М.Тойб.).

Бул диалогдор сүйлөөчүнүн кезиндеги айрым сөздү («эки жылга», «ууруң») угуучу суроо маанисинде кайра кайталап, ошонун базасында суроолуу кемтик сүйлөм уюшулган.

– Атамдын сүрөтү жок.

– *Такыр элеби?* (Ч.А.)

– Повестка келиптир, – деди ал, араң сүйлөп.

– *Качан?*

– Жана сельсоветтен жеткирип беришиптир (Ч.А.)

Суроо маанисиндеги бул кемтик сүйлөмдөр («Такыр элеби?», «Качан?») жаңы сөздөрдүн негизинде түзүлгөн.

Айрым учурларда сүйлөөчүнүн сөзүн аягына чейин тактоо, толуктоо максатында угуучу тарабынан улам жаңы суроолор берилип отуруп, натыйжада диалогдогу суроо – жооп бир кыйлага чейин созулуп кетиши да мүмкүн:

Алтынхан: *Жөнөттүк.*

Сатибек: *Кимди?*

Алтынхан: *Картаң бойдокту.*

Сатибек: *Каякка?*

Алтынхан: *Анжиянга. Аялын апкелгенге.*

Сатибек: *Ырас болуптур* (М.Тойб.)

2. Кемтик сүйлөмдүн колдонулушуна түрткү болгон жана анын маанисине толук түшүнүүгө жардам бере турган дагы бир фактор кептеги ар түрдүү жагдай (ситуация) болуп эсептелет. Мындай учурда тигил же бул ойдун туулушуна себепчи болгон, жалпы шарт кыскача баяндалат да, анан ошол жагдайдын өзү кемтик сүйлөмдүн маанисин толук түшүнүүгө жардам берип турат. Көпчүлүк учурда ошол жалпы жагдай жөнүндөгү баяндамада кийинки кемтик сүйлөмдө айтылбай калган, бирок анын грамматикалык жактан толук уюшулушуна керектүү болгон сөздүн катышып турушу мүмкүн. Мисалы: Алыстан автобустун карааны көрүнөөрү менен, күтүп турган балдар: – Келатат! – Келатат! – деп чурулдашты. Мындагы «Келатат!» «Келатат!» деген кемтик сүйлөмдүн айтылышына себепчи болгон жагдай «Жүргүнчүлөр күтүп турган автобустун алыстан көрүнүшү»; ал эми кемтик сүйлөмдүн айтылбай калган грамматикалык ээси («автобус» деген сөз) кептик жагдайды сүрөттөп баяндап турган алдыдагы сүйлөмдө катышып турат. Көлдүн тереңирээк жагына чабак уруп бараткан баласын көрүп, энеси тура калып кыйкырып, колун булгалады: – Жээкке! – Жээкке! Чөгөсүң! (газетадан). Поезддин келишин күтүп, залда отурган Бейше тыштан анын дүпүлдөгөн дабышын угуп, өзүнчө күбүрөдү: – Келди! Бул мисалдардагы «Жээкке!» «Келди!» деген бир сөздөн турган сүйлөмдөрдү өзүнчө бөлүп алсак, кандайдыр бир толук бүткөн ойду түшүндүрө албайт. Ал эми өзүнүн алдындагы кептик жагдайды (ситуацияны) сүрөттөп турган менен байланыштуу алганда, анын кайсы мүчөсү

айтылбай калгандыгы белгилүү болуп турат жана ал кемтик сүйлөмдүн өзү да толук аяктаган ойду туюндурат.

Кээде оозеки сүйлөшүүдө, көркөм адабий чыгармаларда ар кандай себептер менен (бирөө сүйлөп жатканда анын сөзүнө экинчи бирөөнүн кийлигише калышы, ар түрдүү сырткы жагдайлар, толкундануу, коркуу, шашуу ж.б.) орто жерден үзүлүп, толук айтылбай калган айрым синтаксистик конструкциялар (кээде «өксүк сүйлөм» деп аталып жүрөт) да кездешет.

Бакас: *Сүйүнчү, Мурат аба! «Победаны» тазалап, радиоприемнигин текшерип жатсам...*

Мурат: Ток этер жерин айтчы! (Б.Сагынбеков).

– *Ой, шумдугуң кур! Дегеле...* – деп барып, иреңи бузулуп, кагазды телмирип эле тиктеп калды (Ч.А.). Бул жерде сүйлөм да, айтыла турган ой да үзүлүп, бүтпөй калган. Минтип үзүлүп айтылган синтаксистик конструкцияларды кемтик сүйлөм деп кароого болбойт. Себеби, алардын грамматикалык түзүлүшү да толук болбойт, айтыла турган ой да толук айтылбай калат; көпчүлүк учурда сүйлөөчү эмне жөнүндө сөз кылмакчы болгондугун да билүү кыйын болуп калат. Ал эми кемтик сүйлөмдөрдө айтылбай калган мүчөсү кайсы экендиги контексттен белгилүү болуп турат жана аны өзүнөн мурунку сүйлөм менен байланыштуу алганда, толук бүткөн ойду түшүндүрөт.

Диалогдун тутумундагы толук сүйлөм да, кемтик сүйлөм да жолдун башынан башталып жазылып, алардын ар биринин алдына сызыкча коюлат:

- Блайыктуу жумуш табылабы?
- *Табылат* («ЛЖ»).
- Ата, биздикин көздөй чоңдор келатат.
- *Келе берсин*, – деп күңк этти Танабай (Ч.А.).

БАЯНДООЧУ КЫСКАРЫЛГАН СҮЙЛӨМ

Стилдин талабына ылайык жана айтыла турган ойду кыскача түшүндүрүү максатында кээде айрым бир сүйлөмдөрдүн баяндоочу кыскарып айтылбай калат. Мындай структурадагы сүйлөмдөр сырткы түрү жагынан кемтик сүйлөмдөргө окшош келет. Бирок, айрым белгилери боюнча бири-биринен айырмаланышат. Кыскартылган баяндоочтуу сүйлөмдөр контекстин ичинде уюшулбастан өзүнчө турган сүйлөм катары уюшулат. Контекст менен байланышпай, андан сырткары туруп эле толук бүткөн ойду түшүндүрөт. Ошондой эле, анын айтылбай

калган баяндоочунун кайсы сөз экендиги кемтик сүйлөмдөрдөгүдөй контексттен билинбестен, ошол эле сүйлөмдүн өзүнүн мазмунунан ачык белгилүү болуп турат. Мисалы: Асыл – таштан, акыл – баштан. Балыктын тиричилиги – суу менен. Бул сүйлөмдөрдүн ар бири өз алдынча уюшулган сүйлөмдөр. Ойду кыскача айтып түшүндүрүү максатында гана баяндоочтору айтылбай калган; ал баяндоочтору «чыгат», «болот» деген сөздөр экендиги ошол эле сүйлөмдөрдүн мазмунунан белгилүү болуп турат. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдө баяндоочтун кыскарып айтылбай калышы грамматикалык нормага айланып кеткен жана алар ушундай структурада туруп эле толук аяктаган ойду түшүндүрө алышат. Ошондуктан алардын айтылбай калган баяндоочун сүйлөм тизмегине кайрадан катыштырып айтуунун зарылчылыгы да болбойт. Эгерде сүйлөмдү күч менен толуктап айтсак, анда анын жалпы структурасы өзгөрүп кетет. Ушул өңдүү белгилерине карап, кыскартылган баяндоочтуу сүйлөмдү сүйлөмдүн өзгөчө бир түрү деп кароого болот. **Баяндоочу айтылбай калса да, өз алдынча туруп толук ойду түшүндүргөн жана кемиген баяндоочунун кайсы сөз экендиги өзүнүн эле мазмунунан белгилүү болуп турган сүйлөмдөр кыскартылган баяндоочтуу сүйлөм деп аталат.**

Сүйлөмдүн бул түрү макал-лакаптарда көп кездешет. Кыскартылган баяндоочтуу сүйлөмдөрдө ээнин аракетин, ар кандай белгисин көрсөтүү эмес, өзгөчө анын кыймыл-аракетинин ордун, мезгилин, объектисин жана башка кырдаалын көрсөтүүгө көңүл бурулат. Ошол себептүү мындай сүйлөмдөрдө баяндоочтуу сөзсүз катыштырып айтуунун зарылчылыгы болбой калат да, сүйлөм ээ менен айкындооч мүчөлөрдүн катышуусунан уюшулат. Алардын сүйлөм ичинде жайгашышы эки түрдүү болот: ээ айкындооч мүчөдөн мурун орун алат, же андан кийин келип калат. Мисалы: Жакшы – эли менен, жер – кени менен. Арачыга – алты таяк (макал). Кыскартылган баяндоочтуу сүйлөмдөр грамматикалык ээ менен бышыктоочтун, толуктоочтун же аныктоочтун катышуусу менен уюшулат: Эт – этке, сорпо – бетке. Эр – тууган жерине, ат – тойгон жерине. Адам – сүйлөшкөнчө, жылкы – кишенешкенче. Жакшынын – шарапаты, жамандын – кесепети (макалдар). Сүйлөмдүн бул түрүндө баш мүчөлөрдүн негизги бир түрү болгон баяндооч катышпагандыктан, баяндоочу кыскарган сүйлөмдөрдү бир тутумдуу сүйлөм катары кароого болот.

Сүйлөмдүн бул түрү ойду кыска жана

так айтып түшүндүрүүгө өтө ийкемдүү келет. Ошондуктан ушундай моделде түзүлгөн кыскартылган баяндоочтуу сүйлөмдөр азыркы учурда да өзгөчө публицистикалык стилде активдүү колдонулат: Механизация – фермаларга. Эгин – мамлекетке. Илимдин жетишкендиктери – өндүрүшкө. Эмгегибиз – Родинага («СК»).

Ээ жана айкындооч мүчөнүн катышуусу менен уюшулган кыскартылган баяндоочтуу сүйлөмдү жазууда ээ менен айкындоочтун арасына сызыкча коюлат; сызыкча баяндоочтун түшүрүлүп айтылгандыгын туюндурат.

Эр азыгы – элден, бөрү азыгы – жолдон (макал). Жеңгендерге – өтмө Кызыл Туу.

СӨЗ – СҮЙЛӨМ

Сөз-сүйлөм жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүшү жана мааниси боюнча өзгөчө бир түрү болуп эсептелет. Бул көбүнчө бир сөздөн, кээде ажырагыс сөз айкашынан уюшулат жана аны менен байланышып айтылган айкындооч мүчөлөрү болбойт. Ошол себептүү мындай сүйлөмдөр айрым сүйлөм мүчөлөрүнө ажырабайт, сүйлөмдүн негизин түзүп турган ал жалгыз сөздү сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүнүн бири катары кароого да болбойт. Бир сөздөн турган андай сүйлөмдөр мааниси боюнча тек гана өзүнөн мурунку сүйлөмдө айтылган ойдун тууралыгын ырастайт, же жокко чыгарат, же болбосо, ал ойго сүйлөөчүнүн макулдугун же макул эместигин билдирет, же айтылып жаткан ойго экспрессивдик-модалдык маани берет, б.а. сүйлөөчүнүн ага карата болгон ар кандай ички сезимин билдирет. Жөнөкөй сүйлөмдүн бул түрү бир сөздөн же ажырагыс сөз айкашынан турганы менен, белгилүү бир шартта сүйлөмдүк сапатка жетишип, кандайдыр бир иш-аракет тууралуу жалпы түшүнүк берет. Сөз-сүйлөм да сүйлөмдүк касиетке предикативдүүлүк жана модалдуулук категориялары аркылуу, башкача айтканда, айтылган ойдун мазмунунун чындыкка карата болгон катышын (анын чындыкта анык болгондугун, болуп жаткандыгын, же болоорун, же болбосо ал ойдун аткарылышы мүмкүн же мүмкүн эместигин, зарыл же зарыл эместигин ж.б.) билдирүү аркылуу жана ал айтылган ойдун мазмунуна карата сүйлөөчүнүн мамилесинин (айтылган ойду ырастоо, тануу, суроо, эмоциялык сезим ж.б.) берилиши аркылуу, ошондой эле ал сөз – сүйлөмдүн тыянактуу интонация менен жабдылышы аркылуу жетише алат. Сөз-сүйлөмдөр өзүнчө жеке колдонулбайт. Алар

дайыма суроо-жооп иретинде айтылган диалогдук кептин, кээде монологдук кептин тутумунда колдонулат да, маани жагынан ошол өзүнөн мурунку сүйлөмдө айтылган ойду ырастоо, тануу, кубаттоо, макул болуу, суроо сыяктуу маанилерди берет. Мисалы:

- Анан машинаны сүйрөп чыктыбы?
- *Ооба* (Ч. А.).

Мында «Ооба» деген бир сөздөн турган сүйлөмдү өзүнүн алдында турган сүйлөм менен байланыштуу алганда, ал ошол мурунку сүйлөмдө айтылган ойду ырастайт, бекемдеп, жалпы жонунан, бир бүткөн ойду туюндуруп турат.

Жөнөкөй сүйлөмдүн бул түрүнөн башка атама сүйлөм, кемтик сүйлөмдөр да кээде бир сөздүн негизинде түзүлөөрү белгилүү. Бирок, булар бири-биринен кескин түрдө айырмаланып турушат.

Атама сүйлөмдөр мезгилдик, орундук маанидеги жана жаратылыштагы кубулуштарды, көрүнүштөрдү билдирүүчү толук маанидеги сөздөрдөн (атооч жөндөмөдөгү зат атоочтордон) уюшулат да, өзү менен байланыштуу айтылган сүйлөмдөр билдирген иш-аракеттин, окуянын болгон мезгилин, ордун, кандайдыр бир нерсенин, окуянын, кубулуштун бар экендигин атап көрсөтүп, алар жөнүндө кыскача кабар берет. Атама сүйлөмдү уюштуруп турган сөздү сүйлөмдүн ээси же баяндоочу болот деп айтууга болбойт, аны, жалпы жонунан, атама сүйлөмдүн негизин түзгөн «баш мүчө» деп гана атоого болот. Мисалы: *Кыш*. Ак кардын бетинде кандуу издер жатат. Булар укмуштуу жана коркунучтуу издер эле (С.С.). Көпчүлүк учурда атама сүйлөмдүн уюткусун түзгөн зат атоочтун айкашып айтылган айкындооч мүчөлөрү да болот: *1943-жылдын март майы*. Бөлүктүн жоокерлери «Н» кыштагынын жанында эртең мененки тамакты ичүүгө камданып жатышты (С.С.).

Кемтик сүйлөмдөр да, сөз-сүйлөм сыяктанып көбүнчө диалогдук кепте колдонулат. Мындай сүйлөмдөрдө стилдин талабына ылайык жана айрым башка жагдайларга карай сүйлөмдүн бир же бир нече мүчөсү түшүрүлүп айтылат. Бирок, анын айтылбай калган мүчөсү кайсы экендиги өзүнөн мурунку толук сүйлөмдүн мазмунунан белгилүү болуп турат. Экинчи жагынан, кемтик сүйлөмдү өзүнүн алдындагы толук сүйлөм менен байланыштуу алганда, кемтик сүйлөмдү түзгөн сөздөр (ал бир сөздөн турса да) сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүнүн биринин функциясында колдонулгандыгы ачык байкалып турат. Башкача айтканда, алар дайыма сүйлөмдүн баш же айкындооч мүчөлөрүнүн биринин

базасында уюшулат.

Мисалы: – Кайда кетесиң, Жамийлаш?

– Пржевальскиге (К.Б.).

– Атың ким?

– Жапар (А.Т.).

Мында «Пржевальскиге» деген кемтик сүйлөм орун бышыктоочтун базасында түзүлгөн, «Жапар» дегени баяндоочтун базасында түзүлгөн.

Сөз-сүйлөмдөр да дайыма диалогдук кепте колдонулат. Бирок, алар каалаган эле толук маанилүү сөздөрдөн уюшула бербейт. Адатта, айрым модаль сөздөр, бирин-экин бөлүкчөлөр, сырдык сөздөр жана кээ бир толук маанилүү сөздөр гана сөз-сүйлөмдүк функцияда колдонулат; аларда кандайдыр бир кемип, айтылбай калган мүчөлөр болбойт. Ал эми сөз-сүйлөмдү уюштуруп турган сөздү сүйлөмдүн ээси, баяндоочу же айкындоочу болот деп кароого болбойт; ошондой эле аны, атама сүйлөмдүн негизин түзгөн сөз сыяктанып «баш мүчө» деген жалпы термин менен атоого да болбойт. Ушундан улам, сөз-сүйлөмдүн тутумунда анын ар бир түрдүү белгисин көрсөтүп турган айкындооч мүчөлөрү болбойт. Ошондой эле, мындай сүйлөмдүн негизин уюштуруп турган сөздө, атама сүйлөмдөгүдөй, атоо мааниси болбойт жана ал сөз, кемтик сүйлөмдөгүдөй, сүйлөмдүн кандайдыр бир мүчөсүнө (баш же айкындооч мүчөсүнө) туура келбейт. Сөз-сүйлөмдөр, адатта, суроо-жооп иретинде айтылган диалогдук кепте колдонулат да, негизинен, ошол өзүнөн мурунку сүйлөмдө айтылган ойду ырастоо, аны менен макул экендикти же макул эместикти билдирет, же ага эмоционалдык ж.б. маани берет да, жалпы жонунан, айрым бөлүктөргө жиктелбеген бир бүтүн ойду туюндурат. Сөз-сүйлөм туюндурган ал бирдиктүү маани көбүнчө өзүнүн алдындагы толук сүйлөмдүн маанисине шайкеш келет. Ушул өңдүү структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карап, сөз-сүйлөмдү эки тутумдуу сүйлөм катары да, бир тутумдуу сүйлөм катары да кароого болбойт, ал жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчө бир түрү болуп эсептелет.

Бир сөздөн же ажырагыс сөз айкашынан туруп айрым бөлүкчөлөргө жиктелбеген бир бүтүн ойду билдирүүчү сүйлөм сөз-сүйлөм деп аталат.

Сөз-сүйлөмдү баардык эле сөздөр уюштура бербейт. Аны айрым сөздөрдүн гана тобу уюштурат жана ал сыяктуу сөздөр сан жагынан анчалык көп эмес. Алар, негизинен, айрым модаль сөздөр, бөлүкчөлөр жана бирин-экин толук маанилүү сөздөр: *ооба, албетте, арийне, сөзсүз, шексиз, ырас, туура, чын, ананчы,*

так ошондой (ушундай), дал ошондой (ушундай), эң жакшы, жакшы, жакшы болот, дурус; макул, мейли, жарайт, болуптур; жок, такыр, түк, эч, туура эмес, андай эмес, эчтеке эмес; туурабы, ошондойбу, ушундайбы, кантип эле, чынбы ж.б. Сөз-сүйлөмдөр, негизинен, оозеки кепке жана көркөм адабий чыгарманын тилине мүнөздүү. Алар да жай, илештүү, суроолуу мааниде колдонула берет.

Сөз-сүйлөмдөр өзүнөн кийинки сүйлөм менен байланыштуу айтылбай, андан бөлүнүп, өзүнчө жеке колдонулган учурда, анын структуралык-семантикалык өз бетинчелиги көзгө даана көрүнүп турат. Мисалы:

– Эмне, мени чакырып жатышабы?

– *Жок* (Ч.А.).

Көз жашы менен эмес, чеке тери, билек күчү менен кек алабыз душмандан! Туура! Ыйлап олтурчу заман эмес! (Т.С.). Мында «жок» өзүнчө жалгыз колдонулду, «туура» деген сөз да өзүнөн кийинки сүйлөм менен тыгыз байланышта айтылбай, андан бөлүнүп, өз алдынча колдонулуп турат; натыйжада, бул экөөнүн ар бири өзүнчө сөз-сүйлөм экендиги ачык белгилүү болуп турат.

Кээде сөз-сүйлөм өзүнөн кийинки сүйлөм менен интонациялык жактан тыгыз байланышта да айтылып калат. Мындай учурда ал экөөнүн арасына үтүр коюлат:

– Эмне, тумоолоп калдыңызбы?

– *Жок*, апам жибербей койду (Ч.А.).

– Айып этпеңиз, Омор аке. Азыр сабак учуру.

– *Ооба*, айыптуумун, кагылайын кызым («КМ»).

Сөз-сүйлөмдүн дагы бир өзгөчөлүгү: анын семантикасы анчалык кеңири эмес, негизинен, төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) Ырастагыч сөз-сүйлөм. Бул маанидеги сүйлөмдү *ооба, албетте, арийне, сөзсүз, шексиз, ырас, туура, чын, ананчы, дурус, так ошондой (ушундай), дал ошондой (ушундай), эң жакшы (жакшы), жакшы болот* ж.б. деген сыяктуу сөздөр, же сөз айкаштары уюштурат.

а) Мааниси жагынан өзүнүн алдындагы сүйлөмдө айтылган ойду ырастоо маанисин берет:

– Бул жолу сен баланы да ээрчите келмек эмес белең!

– *Ооба*, бирок бул сапар да жалгыз келдим (Ч.А.).

– Баардык өлкөлөрдүн пролетарлары, бириккиле! – деп жазалы.

– *Туура!* (Т.С.).

– Бир үйдөн үч киши катары менен

согушка кетип отурса, адам ойлонбой коёбу?

– *Ырас*, Толгонай (Ч.А.).

– Жайытыңар жайлуу болдубу?

– *Ананчы!* (Н.Б.).

б) Ырастагыч сөз-сүйлөмдөрдүн айрымдары алдыда айтылган ойду жактыруу, кубаттоо маанисин билдирет:

– Биз быйыл да мамлекетке эт, сүт, дан тапшыруунун планын толук аткардык.

– *Дурус, дурус...* Эми мал кыштатуунун камылгасын көрө баштоо керек («СК»).

– *Жакшы... абдан жакшы*, туугандар.

Бирок мен берки ырды каалаган элем (К.Ж.).

2) **Айтылган ойго макул болуу маанисиндеги сөз-сүйлөм.** *Муну макул, мейли, жарайт, болуптур* деген сыяктуу сөздөр уюштуруп, мурунку сүйлөмдө айтылган ойго макул болуу, аны колдоо маанисинде айтылат:

– Ата, дагы кичине тура турайынчы, макулбу? – деп жалынды Самат.

– *Макул.* – Байтемир аргасыздан анын айтканына көндү (Ч.А.).

– Болду башка сөзүм жок! Кетишке уруксат этиңиз?

– *Жакшы болот* (Т.С.).

– Башыңды өйдө көтөр, Толгонай, кайрат кыл!

– *Жарайт.* Андан башка чарам барбы (Ч.А.).

– Ата, байкем Динараны бүгүн үйгө алып кетем деп жатат.

– *Мейли.*

Кээде минтип жооп катарында айтылган сөз-сүйлөмдөн кийин экинчи бир сүйлөм кошулуп айтылып, анын мазмунун тактап, толуктап көрсөтөт:

– Ой, сен Чаргынсыңбы?

– *Ооба*, мен Чаргынмын (Т.С.).

– Мен сиздин балаңыз эмес белем, эне?

– *Ооба*, кагылайын. Сен менин балам элең (Т.С.).

Кээде сөз-сүйлөмдөн кийин каратма сөз катары айтылып, ойдун кимге багытталгандыгын билдирет:

– Москванын поезди биздин станциядан түнкү он бирде өтөт эмеспи? – деди.

– *Ооба, эже*, он бирде өтөт (Ч.А.).

– Чарбабыздагы балдар бакчасынын курулушу быйыл жыл аягына чейин бүтөр бекен?

– *Туура, жолдоштор.* Чынында эле бул курулушубуз көп жылга созулуп кетти. Бирок быйыл аны сөзсүз куруп бүтмөкчүбүз. Ал үчүн бардык мүмкүнчүлүктөр бар («КМ»).

Айрым учурда бир эле сөз-сүйлөм эки ирет кайталанып айтылат, же түрдүү формадагы эки сөз-сүйлөм катар колдонулуп калат.

Мындай учурда алардын мааниси күчөтүлүп, эмоционалдык түскө ээ болот. Мисалы: – Сендей акмак адамдын оюндагысын таап, жан жолдошу боло алмак беле?

– *Ырас, ырас...* Мен жерге кирейин (Т.С.).

– *Ооба, ооба.* Абдан жакшы ат, ыраспы? (Т.Аб)

Ошонун баары эсимде, Толгонай. Кең далылуу каркайган бойлуу чоң солдат, нечен ирет ажал менен беттешкен жоокер жаш балача буркурап бүгүн да тетиги жолдо жүгүрүп келе жаткансыйт.

– *Ооба, ооба, так ошондой* (Ч.А.).

3) **Тангыч сөз-сүйлөмдөрдү жок, такыр, түк, туура эмес, андай эмес, эч кандай, аз да болсо, такыр, эч** деген өңдүү сөздөр, сөз айкаштары уюштурат. Мааниси жагынан, өзүнөн мурда келген сүйлөмдө айтылган ойду тануу, жокко чыгаруу же ага каршы болуу маанисин билдирет:

– Сиз өз күнөөңүздү мойнуңузга аласызбы?

– *Жок* (Ч.А.).

– Малчылар жайлоодон кечээ эле көчүп кетишкен дешет го?

– *Туура эмес* («СК»).

– Аша чапкан жоксуңбу

– *Эч кандай!* (Ч.А.).

«Эчтеке эмес» деген сөздүн базасында түзүлгөн сөз-сүйлөм алдыда айтылган ойго кескин түрдө эмес, жумшагыраак мааниде каршы болуу маанисинде айтылат: Байтемир кийиздин үстүнө төшөк салды, жаздык койду.

– Кел, быякка отуруп эс ал.

– *Эчтеке эмес*, рахмат (Ч.А.).

– Бутуң катуу ооруп калды го дейм?

– *Эчтеке эмес.*

Кээ бир убакта тангыч сөз-сүйлөмдөн кийин да каратма, сырдык сөздөр кошулуп айтылып, айтылган ойго угуучунун көңүлүн бурат, же ага эмоционалдык маани берет:

– Чоңойгондо зөөкүр болосуң го, ыя?

– *Жок, байке...* (Т.С.).

– Ал жамандыгыңды кимге айтасың. Кегин бар экен го менде?

– *Жок, кокуй*, Чаке... Батышты ал деген да жанагы эже сөрөй болчу (Т.С.).

Эгерде тангыч сөз-сүйлөм кайталанып айтылса, алдыңкы сүйлөмдө айтылган ойду тануу же ага каршы болуу дагы да кескин мүнөзгө ээ болот:

Чаргындын кайратынан Чегирткенин заманасы куурула түштү белем:

– *Жок, жок*, кагылайын Чаке! – дей берди, ойлонбостон жооп кайтарып (Т.С.).

– Чоңмурун, бир аз токтосоң? – деди Жамийла.

– *Жок, жок!* (К.Б.).

Көпчүлүк учурда сөз-сүйлөмдөн кийин

ага удаалаш экинчи бир сүйлөм же сөз катар айтылып, анын маанисин чечмелеп, толуктап турат:

– Пакетиң кубанычтуу кабар айтса, ала кетемин.

– *Жок*, кубанта албаймын, жолдош (Т.С.).

– Ата-энеңиз ошерде турабы?

– *Жок*. Алар айылда. Тосордон нары (Ч.А.).

– Касейин келип жүрбөсүн?

– *Жок*, башка (Т.С.).

4) **Сурама сөз-сүйлөмдөр** көбүнчө *туурабы, ошондойбу, ушундайбы, кантип эле, чынбы, жарайбы, эмне, кантип* деген сыяктуу сөздөрдүн негизинде уюшулат. Семантикасы боюнча, өзүнөн мурунку сүйлөмдө айтылган ойду дагы да тактоо же ал тууралуу угуучунун оюн билүү максатында суроо маанисинде айтылат: Алдыңкы чабаныбыз Керимкул быйыл ар бир 100 тубар койдон 115тен козу алыптыр.

– *Ушундайбы?*

– Ооба, ошондой.

– Ферма – мен. Малдын милдети менде. Эмесе малды кайсы убакта кандай жайытка чыгараарын мен көбүрөөк билейин. *Жарайбы?* (Т.С.).

– Сиздин узатаар кызыңыз бул жерде жок.

– *Эмне?* Аны азыр көрө жатаарбыз! (Ч.А.).

Мелдештин жыйынтыгы боюнча биздин бригада экинчи орунду алыптыр.

– *Кантип эле?*

Айрым сөз-сүйлөмдөр диалогдук кепте гана эмес, монологдук кепте да колдонулат. Мындай учурда алар мурда айтылган ойду, же болбосо, өзүнүн ойлогон оюн ырастоо, же жокко чыгаруу маанисин берет: Ак-Терекке чейин жол салынса, анда кыштаган чабан арбын төл алууга жетти дей бер. Ооба. Сөзсүз жетмекчи! Анткени Ак-Терек кышкы жайыт үчүн ыктуу жер («КМ»). Же «Коомдун чарбасына суук колун салды» деп жазсамбы? *Жок...* Анда жумшак жазылып калат (Т.С.).

5) **Саламдашуу, коштошуу, ыракмат** айтуу маанисиндеги бир сөздөн турган кээ бир сүйлөмдөр да структурасы жагынан сөз-сүйлөмдөргө окшош келет. Бирок, алар сөз-сүйлөмдөрдөн айырмаланып, ырастоо, тануу же ички сезимдик ж.б. маанилерди туюндурбайт, тек гана сүйлөөчүнүн белгилүү бир жакка карата болгон мамилесин билдирет. Мисалы: Ыбрайым аттан түшүп, кош колдоп салам айтты:

– *Ассалоому алейкум, бай.*

– *Алеки салам* – деп, Танабай токтоо учурашты (Ч.А.). Эми түбөлүккө жок болдуң. *Кош, замандаш! Кайыр кош!* (Т.С.).

Дос берген: – Андай болсо, мобуларды ала кет, эрмек кылаарсың... Шофер: Рахмат! (Ч.А.)

ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ

Адамдын башка бирөөгө билдире турган ою структурасы жагынан жөнөкөй түрдө же татаал түрдө болушу мүмкүн. Ушуга байланыштуу андай ой-пикирди тилдик материалдардын негизинде туюндурчу сүйлөмдөр да түзүлүшү жагынан жөнөкөй же татаал формада уюшулат. Башкача айтканда, жөнөкөй түзүлүштөгү ой бир гана предикативдик бирдиктен (единицадан) турган жөнөкөй сүйлөм аркылуу берилсе, татаал ой эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдүн өз ара байланышынан түзүлгөн татаал сүйлөм аркылуу берилет.

Мисалы: 1) Жапар газетаны колуна алды. Анда район боюнча мамлекетке эгин тапшыруунун жыйынтыгында биринчи болуп «Өрнөк» чарбасы жазылган болучу (К.Б.). 2) Ушул маселе жетиштүү чечилмейинче, эт комбинаттары толук баалуу эт азыгын чыгара албайт экен (А.Уб.).

Мында акыркы сүйлөмдө «эт комбинаты сапаттуу продукцияны чыгарууга жетишүү үчүн, алды менен ага байланыштуу башка бир маселелердин чечилиши зарыл» экендиги жөнүндөгү эки (татаал) ой эки жөнөкөй сүйлөмдүн бири-бири менен айкашып айтылышы аркылуу берилген.

Ушинтип, жөнөкөй сүйлөмдөр бир нече сөздүн же сөз айкаштарынын өз ара байланышынан түзүлсө, татаал сүйлөмдөр эки же андан көп жөнөкөй сүйлөмдүн айкашынан уюшулуп, бирдиктүү бир татаал ойду билдирет. Башкача айтканда, жөнөкөй сүйлөмдүн курулуш материалы сөз жана сөз айкаштары болсо, татаал сүйлөмдөрдүн курулуш материалы жөнөкөй сүйлөмдөр болуп эсептелет.

Татаал сүйлөмдүн тутумунда келген жөнөкөй сүйлөмдөр өз алдынча турган жөнөкөй сүйлөмгө айрым белгилери боюнча окшош келсе, кээ бир белгилери боюнча алардан айырмаланып да турат.

Экөөнүн ортосундагы окшоштук, негизинен, алардын грамматикалык структурасы (түзүлүшү) менен байланыштуу: татаал сүйлөмгө компонент болуп келген жөнөкөй сүйлөмдө да, өз алдынча турган жөнөкөй сүйлөмдө да (эгерде алар эки тутумдуу сүйлөм болсо) өзүнө тиешелүү баш мүчөлөрү – ээ менен баяндоочу болот; эгерде

бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн болсо, алардын уюшулушуна негиз болгон баяндоочу болот; мындан тышкары экөөнүн тең тутумунда баш мүчөлөрү менен байланышта айтылган ар түрдүү айкындооч мүчөлөр да катышышы мүмкүн.

С а л ы ш т ы р: Биздин райондун *мектептери* чарбанын өндүрүш иштерине чоң жардам берип жатат. Мен согуш жөнүндө экинчи Даниярдан эчтеке сураган жокмун, балдар дагы ага тийишип тең аталашканын *коюшту* (Ч.А.).

Ушуну менен бирге бул жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосунда кээ бир айрымачылыктар да бар. Өз алдынча турган жөнөкөй сүйлөмдөр «аякталган интонация» менен айтылып (сүйлөм аягында үн акырындык менен бир кыйла төмөндөп айтылат), толук бүткөн ойду билдирет. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр болсо (акыркы сүйлөмүнөн башкалары), «аякталбаган интонация» менен айтылат (сүйлөм аягында үн бир аз төмөндөп айтылат), ошол себептүү алар толук аяктаган ойду билдире албайт, демек, өз алдынча турган (самостоятельное) сүйлөм боло албайт; тескерисинче, ал бүтүндүн бир бөлүкчөсү гана экендиги, өзүнөн кийин маани жагынан аны менен байланышкан дагы бир сүйлөмдүн бар экендиги сезилип турат. Качан гана ал ошол өзүнөн кийинки башка сүйлөм менен (же сүйлөмдөр менен) тыгыз байланышып, аны менен бирдикте айтылганда гана толук аяктаган бир бүтүн татаал ойду туюндура алат.

Татаал сүйлөмдөрдө «аякталган интонация» бүткүл сүйлөмгө тиешелүү болот, ошол себептүү ал (интонация) дайыма татаал сүйлөмдүн акыркы компонентинин эң аяккы сөзүнө түшүрүлүп айтылат. Бирок татаал сүйлөмдөр туш келген эле жөнөкөй сүйлөмдөрдөн уюшула бербейт. Алар маани жагынан бири-бири менен байланыштуу келген, өз ара шартташып турган бир нече жөнөкөй сүйлөмдүн грамматикалык жактан байланышып айтылышы аркылуу түзүлөт: Мисалы: Курман үйдө чай ичип отурганда, эшиктен аттын дүбүртү чыгып калды (К.Б.). Караңгылык тарады, жер бети абдан жарык болду.

Булар, биринчиден, маани жагынан өз ара байланыштуу эки жөнөкөй сүйлөмдүн айкалышынан уюшулган. Алдыңкы татаал сүйлөмдүн биринчи компоненти экинчи компонентинде айтылган ойдун мезгилин билдирип турат. Кийинки татаал сүйлөмдө болсо, тутумундагы биринчи жөнөкөй сүйлөм себепти, экинчиси андан чыккан натыйжаны билдирип, өз ара шартташып турат. Экинчиден, жогорку татаал сүйлөм-

дөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн биринчисин жалпы контексттен бөлүп алсак, анда ал «аякталбаган интонация» менен айтылат да, натыйжада, кандайдыр бир толук аяктаган ойду туюндура албай калат, өзүнөн кийин маани жагынан аны менен байланышкан дагы бир сүйлөмдүн бар экендиги байкалып турат («Курман үйдө чай ичип отурганда...», «Караңгылык тарады...»). Качан гана бул татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштуу алганда гана, толук аяктаган бирдиктүү татаал ойду билдирет; ал эми сүйлөм үчүн мүнөздүү болгон «аякталган интонация» бүткүл татаал сүйлөмгө тиешелүү болуп, анын акыркы сүйлөмүнүн аяккы сөзүнө түшүрүлүп айтылат. Мисалы: Сапырылган эгиндин чаңы асманга учуп, топону созулуп куйрук болуп, кызылы Илибай карыянын бет алдына себилип түшүп жатат (К.Б.).

Бул татаал сүйлөмдүн тутумундагы ар бир жөнөкөй сүйлөм (эң акыркысынан башкалары) «аякталбаган интонация» менен айтылат да, ал эми бүткүл татаал сүйлөм бирдиктүү түрдө туруп, «аякталган интонация» менен айтылат, б.а. үн сүйлөм аягында акырындык менен бир кыйла төмөндөп айтылат.

Маани жагынан өз ара байланыштуу келген эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдүн айкалышынан уюшулуп, түзүлүшү, мааниси жана интонациялык жактан бир бүтүн бирдикти түзүп турган сүйлөмдөр татаал сүйлөм деп аталат.

Айтыла турган ойдун структурасына ылайык татаал сүйлөмдөр эки же андан көп жөнөкөй сүйлөмдүн өз ара байланышынан уюшулат. Адатта, анын тутумундагы ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси жана баяндоочу болот:

1) *Макар* алга карай *жүгүрдү*, анын артынан агылып башка *жоокерлер да чуркашты* (К.Б.).

2) Бир кездерде ошол дөбөнүн үстүндө *мектеп болгон имиш*, биз анын ордун да *көрбөй калдык*, бирок кош теректүү дөбөнүн *аталышы* эл оозунда мурунку бойдон *келе жатат* (Ч.А.).

3) *Мен түгөнбөйм*, *мен тарыбаймын*, *мен кенчмин*, *мен баарыңарга тегиз жетем* (Ч.А.).

Бул татаал сүйлөмдөрдүн биринчиси эки, кийинкиси үч, акыркысы төрт жөнөкөй сүйлөмдөн уюшулган жана ар биринин өзүнө таандык баш мүчөлөрү бар.

Бирок баардык учурда эле татаал сүйлөмдөрдүн ар бир компонентинде грамматикалык ээ катыша бербейт.

1) Кээде, өзгөчө баяндоочтун милдетин

жак мүчө уланган этиш аткарып турган учурда, стилдин талабына ылайык, татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ээси айтылбай да калат. Мындай учурда ээнин кайсы сөз экендиги баяндоочунун аягындагы жак уландыдан ачык билинип турат: *Күнү-түнү туутта жүрдүм*, аны жакшы билесиң (Н.Б.). Алтынайды жер *каратпайм*, Курманды болсо, бала кылып *багып алам* (К.Б.).

2) Эгерде татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр билдирген иш-аракет, ой-пикир бир гана субъектиге тиешелүү болсо, анда анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору да бир гана ээге баш ийет. Мындай учурда татаал сүйлөмдө жалгыз гана ээ болот: *Чабалекей* балдарына жем берип болуп, эс алууга уясында *жаткан* (К.Б.). Ал азыр *эс тартып калды*, үчүнчү класста *окуйт*, айрыкча, апасынын көзүнчө токтоо *жүрөт* (Ч.А.).

3) Айрым учурда татаал сүйлөмдүн ээси айтылбай калган компонентинин грамматикалык субъектиси кайсы сөз экендиги өзүнөн мурунку сүйлөмдүн маанисинен белгилүү болуп турат: *Жарым аралдын чаңы* бат эле асманга чыгып, дүмүрөйүп капкара боло *түштү* (Т.С.). Биз тентек *сууну жөнгө салсак*, жыргал үчүн *кызмат кылат* (Т.С.).

Бул татаал сүйлөмдөрдүн экинчи компонентинин грамматикалык ээси жок, бирок биринчи татаал сүйлөмдө «жарым арал», экинчисинде «суу» деген сөздүн ээлик функцияда келе тургандыгы өзүнөн мурунку сүйлөмдүн мазмунунан белгилүү болуп турат.

Татаал сүйлөмдүн компоненттеринин түзүлүшү (структурасы) жөнүндө. Татаал сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөмдүн баардык түрлөрүнөн уюшула берет.

1) Татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдөн болот: Тамак келди, дасторкон жыйналды, колдор жуулду (К.Б.). Тойчубекке кошулуп Бурулча да келди, бирок ал эмне жумуштап келгенин айткан жок (К.Б.).

2) Кээ бир татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин бири же экөө тең татаал сүйлөмдөрдөн болушу мүмкүн: Ат дүбүртү жол үстүн дүңгүрөтүп, тозоң көтөрүлдү: жол үстүнө боз түштү (Т.С.). Ак падыша тагынан кулап, улуктары, чиновниктери жоюлду: генералдары погондорун тытып, армиясы чилдей тарады (Т.С.).

Мында алдыңкы татаал сүйлөмдүн биринчи компоненти татаал сүйлөмдөн, экинчи компоненти жөнөкөй сүйлөмдөн турат. Кийинки сүйлөмдө болсо эки компоненти тең татаал сүйлөмдөн уюшулган.

Эгерде татаал сүйлөмдүн компоненттеринин өзү бул сыяктанып татаал сүйлөмдөрдөн болсо, анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына эреже боюнча үтүр коюлат да, ал татаал сүйлөмгө компонент болуп келген татаал сүйлөмдөрдүн чеги (же татаал сүйлөм менен жөнөкөй сүйлөмдүн чеги) үтүрлүү чекит менен ажыратылат; эгерде бул жерге да үтүр белгисин койсок, анда ал татаал конструкциянын тутумундагы сүйлөмдөрдүн баары бир-биринен жалаң үтүр менен бөлүнүп, анын ичиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр менен татаал сүйлөмдөрдүн чегин ажыратуу ишине бир топ кыйынчылык туудурмак.

3) Кээ бир татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин бири же экөө тең жалаң гана баяндоочтон (кээде баяндоочко тиешелүү айкындоочу болушу мүмкүн) болуп, өтө кыска структурада жолугат. Алардын айтылбай калган ээси баяндоочтун аягындагы жак мүчөдөн же сүйлөмдүн жалпы маанисинен белгилүү болуп турат: *Бербейм, кеткин!* (Ч.А.). *Келсем-жоксуң*. Көрсөтүңүз, ошол замат эле аны үйүңүзгө келтирем (К.Б.). Эп көрсөң, ошого үйлөн (К.Б.).

Мында «*Келсем – жоксуң*» деген татаал сүйлөмдүн тутумундагы экинчи сүйлөм биринчи сүйлөмгө кескин түрдө карама-каршы мааниде айтылгандыктан, арасына сызыкча коюлган.

4) Айрым татаал сүйлөмдөрдүн бир компоненти же экөө тең бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн болушу мүмкүн:

а) Биринчи компоненти жаксыз сүйлөм, экинчиси эки тутумдуу сүйлөмдөн болот: *Тегирменге кала бериш керек*, андан көрө өзүм жаргылчакка тартып алам (Ч.А.).

б) Биринчи компоненти жалпылама жактуу сүйлөмдөн болот: *Калпты чындай айтса*, чын чычая качат (макал).

в) Биринчи компоненти туюк жактуу сүйлөм, экинчиси жаксыз сүйлөмдөн болот: Кечээги тигилген көчөттөрдү сындырып кетишиптир, эми анын ордуна жаңы көчөттөрдү отургузууга туура келет.

г) Эки компоненти тең жаксыз сүйлөмдөрдөн болот: Азыр айтууга болбойт, ыңгайлуу учурду күтүү керек.

д) Эки компоненти тең жалпылама жактуу сүйлөмдөрдөн болот: Ачыкканга казан астырба, үшүгөнгө от жактырба. Эрди күчүнөн тааныйт, узду ишинен тааныйт (макалдар).

5) Татаал сүйлөмдөрдүн бир же эки компоненти тең атама сүйлөмдөрдөн болушу мүмкүн: Күн алда качан уясына отуруп, айлана-теребелди коюу караңгылык

чулгаган кез. Текчеде көп китептер, столдо жазылып бүтө элек барак-барак кагаздар. Шкафта Нурбекке тааныш эмес түрдүү приборлор. Дубалда мыкты алпинисттик кара көз айнек илинип турат (Ч.А.).

6) Бир же эки компоненти тең кыскартылган баяндоочтуу сүйлөмдөрдөн болушу ыктымал: Асты таш, үстү таш, ортосунда – бышкан аш. Эт-этке, сорпо-бетке. Күч – билекте, кайрат – жүрөктө (макалдар).

ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН УЮШУЛУУ ЖОЛДОРУ

Мааниси жагынан өз ара байланыштуу келген жөнөкөй сүйлөмдөр ар түрдүү грамматикалык каражаттар аркылуу бири-бири менен тутумдашып айтылып, бирдиктүү маанидеги татаал сүйлөмдөр уюшулат. Ал грамматикалык каражаттар кайсылар экендиги жана алардын татаал сүйлөмдөрдү түзүүдөгү кызматы кийинчерээк багынычсыз жана багынычтуу татаал сүйлөмдөрдүн түзүлүшү жөнүндө сөз болгондо кеңири каралат. Азыр бул маселе боюнча окуучуларга жалпы түшүнүк бере кетүү максатында гана ал грамматикалык каражаттарга кыскача мүнөздөмө бере кетмекчибиз.

Татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бири менен байланыштыруучу негизги грамматикалык каражаттарга төмөнкүлөр кирет:

1) **Интонация.** Татаал сүйлөмдө эки түрдүү интонация бар: **аякталган интонация** жана **аякталбаган интонация**.

Аякталган интонация татаал сүйлөмдүн эң аягына түшүрүлүп айтылып, анын толук аяктаганын билдирет, экинчи жагынан, тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бир бүтүнгө бириктирип турат.

Аякталбаган интонация болсо, татаал сүйлөмдүн тутумундагы ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн (эң аяккысынан башкасынын) эң аяккы сөзүнө түшөт да, өзүнүн тыянаксыз айтылышы жана андан кийинки кыскача тыным ал сүйлөмдүн толук аякталбагандыгын, айтылып жаткан ой андан кийин да улантылаарын билдирип турат. Ушуну менен бирге мындагы саноо иретинде айтылган интонация татаал сүйлөмдүн компоненттерин бири-бири менен байланыштыруу кызматын да аткарат. Мисалы: Аттар чаалыкты, жолоочулар талыкшыды (К.Ж.). Күн ысып турат, кой-эчкилер таш-таштын көлөкөсүндө жуушап жатат (К.Ж.).

Бул татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери

бири-бири менен санак интонация (же байланыштыруучу тыным (пауза) аркылуу байланышып турат. Санак интонация менен көбүнчө тутумундагы сүйлөмдөрдүн баяндоочу тыянактуу формада (үч жактын биринде) айтылган тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр уюшулат.

2) Татаал сүйлөмдөрдүн компоненттерин ар түрдүү маанидеги байламталар байланыштырат: **Жаркыраган ай ааламга нурун төктү жана электр шамы да балбылдап жанды (К.Ж.). Төрттө келейин, бирок сиз убакытты так сактаңыз (Ш.Б.). Азыр ашуу бек, же алар машина аркылуу тиги жол менен барабы? (Н.Б.). Каныбек абдан такып сурады, себеби анын көзүнө Эркин сүйгүнчүктүү учурады (К.Ж.).**

3) Татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөм өзүнөн кийинки баш сүйлөм менен дайыма баяндоочтук формасы аркылуу байланышат. Тактап айтканда, багыныңкы сүйлөмдүн этиштик баяндоочуна чакчыл *-ып, -а(-й), -бай, -ганча(-гыча), -ганы(-галы), -майынча(-майын)* мүчөлөрүнүн уланып айтылышы аркылуу: **Кандайдыр укмуштуу ой кылт этип, Нурбек селдее калды (Ч.А.). Күндүн нуру жайыла, комбайнчылар эгин чабууга киришишти. Биз Тогуз-Булакка келгени, бир айдан ашуун убакыт өттү (М.Э.).**

4) Багыныңкы сүйлөмдүн атоочтук этиштен турган баяндоочуна жатыш жөндөмүнүн *-да* мүчөсүнүн уланышы менен: **Таятам жомок айтып отурганда, мен ушунун баарын ойлоп отурам (Ч.А.).**

5) Атоочтук этиштин *кийин, соң, сайын, менен, үчүн, чейин, дейре, бери, тартып* деген өңдүү жандоочтор менен айкашып келип, баяндоочтук милдетти аткарышы аркылуу: **Карымшак аттанаары менен, Бозгунчу дагы сөзгө аралашты (Т.С.). Бала там-туң басканга дейре, келин үйдө болду (Н.Б.). Кой сарайлар жылуу болгон үчүн, козулар чыгашага учураган жок («С.К»).**

6) Атоочтуктун жатыш жөндөмөдөгү *убакта, мезгилде, кезде, учурда, чакта, ченде* деген сыяктуу мезгилдик маанидеги сөздөр менен айкашып келип, баяндоочтук милдетти аткарышы менен: **Гүлсары алдына ат салбай чыгып турган чагында, атагы жер жарып турат (Ч.А.). Биз жарым аралга жакындай берген учурда, душман бизди замбирек менен ата баштады (К.Б.).**

7) Негизги сөзгө *эле, экен, эмес* деген жардамчы сөздөрдүн айкашып айтылып, баяндоочтук функцияда келиши менен: **Ай нуру өзөн ичине чачырай элек, эрте жаздын коңур нуру бир аз нымдуу (Т.С.). Жемге тойгон арабанын аттары дыңылдап карылуу экен, бат эле алда кайда узап кеттик (С.Ө.).**

Жамила жалгыз эмес, ал Айша деген кыз менен бирге келген (К.Б.).

8) *-ган* формасындагы атоочтукка *-дыктан* мүчөсү жалганып, баяндоочтук милдетти аткарышы аркылуу: Малчылар Чүйгө көчүп *кеткендиктен*, жайлоонун чөбү кайрадан кулпура баштады.

9) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин шарттуу ыңгайдын аткарышы аркылуу баш сүйлөм менен байланышат: Акча чөнтөгүмдө *болсо*, губернаторлорду да бийлетүүгө чамам жетет (К.Бек.). Командири шер *болсо*, жоокерлери эр болот (К.Ж.).

10) Бир катар багынычсыз татаал сүйлөмдөрдүн ичиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара тыгыз байланыштырууда, алардын ортосунда белгилүү бир маанилик катыштын түзүлүшүндө ал сүйлөмдөрдүн орун тартиби да орчундуу ролду ойнойт. Өзгөчө татаал сүйлөмдүн компоненттери биринен кийин экинчиси болгон кыймыл-аракетти, себептен чыккан натыйжаны билдирсе, же экинчиси биринчи сүйлөмдүн мазмунун чечмелеп, тактап турса, же болбосо эки компонентине тең орток болгон жалпы бир мүчөсү болсо ж.б., алардын орун алуу тартиби туруктуу болот. Эгерде андай сүйлөмдөрдүн ордун алмаштырсак, ортолорундагы синтаксистик байланыш, маанилик катыш бузулат. Мисалы: Чай ичилип бүттү, дасторконго башка тамактар коюлду (Н.Б.). Бирок башка буюмдар да жоголуп баратат, ошого ич ачышат (Ч.А.). Азыр сенден өтүнүчүм бар: төрүмдөгү меймандар жөнүндө кымындай шек чыгара көрбө (К.Осмо.). Бир кезде иттин үнү да токтолду, карааны да жоголду (А.Т.).

Мында акыркы мисалдагы «иттин» деген аныктооч биринчи сүйлөмдөгү «үнү», экинчи сүйлөмдөгү «карааны» деген аныкталып турган сөздөр үчүн орток, жалпы мүчө.

Эгерде жогорку татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ордун алмаштырсак, анда алардын ортосундагы структуралык жана маанилик байланыш бузулат, же начарлайт, же болбосо, башкача маани берип калат.

Мисалы: «Ошого ич ачышат, бирок башка буюмдар да жоголуп жатат. Карааны да жоголду, бир кезде иттин үнү да токтолду» деп орун тартибин алмаштырсак, алардын алгачкы мааниси бузулат.

Бирок айрым багынычсыз татаал сүйлөмдөрдө өзгөчө тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө, компоненттеринин орун алуу тартиби эркинирээк болот, ошол себептүү аларды орун алмаштырып айта берүүгө мүмкүн; андан алардын ортосундагы синтаксистик катыш бузулбайт, айрым

стилистикалык өзгөрүүлөр гана болушу ыктымал.

Мисалы: Аба ысык, күн ачык (К.Ж.). – Күн ачык – аба ысык. Менде ык бар, сизде күч бар («КМ»). – Сизде күч бар, менде ык бар. Атама кат жаз, жеңеме салам айт (А.Т.). – Жеңеме салам айт, атама кат жаз. Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат (макал). – Билими күчтүү миңди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат.

ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ ЖАНА БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ ЖӨНҮНДӨ

Татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара байланышуу жолдору, алардын ортосундагы маанилик катыш жана баяндоочторунун түзүлүш формасы ар түрдүү. Мисалы: Жапардын ичи *бук болду*, жүрөгү *сокту*, деми *кысталды* (К.Б.). Ал кишинин билгенин биз *билбейбиз*, ал – доордун *булбулу* (А.Т.). Көкүрөктө чердүү кайгылары көп *болгондуктан*, Анархан менен Дарыяхан да муңдууларга мукамдуу үндөрүн кошушту (К.Ж.). Тишиң адамдыкындай *болгону менен*, акылың айбанча жок экен (А.Т.).

Мында 1–2-татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору тыянактуу формада уюшулган, ошондуктан алардын ар бири белгилүү бир даражада толук аяктаган ойду билдире алат, семантикасы жагынан ал сүйлөмдөр бири-бири менен байланыштуу, бири-бири менен шартташып турат, бирок бири экинчисине багыныңкы мааниде эмес, ар бири белгилүү бир өлчөмдө өз бетинчелигин сактап турат; өз ара интонация аркылуу байланышкан.

Ал эми 3–4-татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы биринчи сүйлөмдүн баяндоочу тыянаксыз формада уюшулган, ошондуктан аны өзүнчө бөлүп алсак, кандайдыр бир толук аяктаган ойду билдире албайт; мааниси боюнча өзүнөн кийинки сүйлөмгө багынып, биринде ал сүйлөмдө айтылган ойдун себебин көрсөтсө, экинчисинде ага карама-каршы маани берип турат. Тутумундагы биринчи сүйлөм өзүнөн кийинки сүйлөм менен баяндоочтук формасы аркылуу, б.а., *-ган* формасындагы баяндоочко *-дыктан* мүчөсүнүн жана менен жандоочунун айкашып айтылышы аркылуу байланышкан.

Татаал сүйлөмдөр тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара байланышуу өзгөчөлүктөрүнө жана ал сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик катыштын мүнөзүнө карай *тең*

байланыштагы татаал сүйлөм жана *багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм* деп эки чоң топко бөлүнөт.

Татаал сүйлөмдүн бул эки түрүнүн ортосунда айрым окшоштуктар бар:

1) Тең байланыштагы татаал сүйлөм да, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм да маани жагынан өз ара байланыштуу келген эки же андан артык жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айкашынан уюшулат.

2) Экөөнүн тең тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр мааниси жана интонациялык жактан белгилүү бир бирдикти түзүп, бир бүтүн ойду туюндурат: Караңгылык тарады, жер бети абдан жарык болду (Т.С.). Сен башкарма болгону, бригад болуп иштеп келатам (Т.С.).

Мында биринчиси – тең байланыштагы, экинчиси – багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм. Экөөнүн тең тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маани жагынан өз ара байланыштуу, өз ара шартташып турат. Ушуну менен бирге, бул татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы биринчи сүйлөмү аякталбаган интонация менен айтылып, ал баяндалып жаткан ой өзүнөн кийин дагы улантылаарын билдирип турат; экинчи жагынан, бул татаал сүйлөмдөрдүн ар бири, жалпы жонунан, аяктаган интонация менен айтылып, ойдун толук бүткөндүгүн көрсөтүп турат. Ушинтип, бул татаал сүйлөмдөрдү уюштурган жөнөкөй сүйлөмдөр маанилик жана интонациялык жактан бир бүтүндүктү түзүп, бирдиктүү бир татаал ойду түшүндүрүп турат. Эгерде булардын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү айрым-айрым бөлүп алсак, анда алардын татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп туюндурган бирдиктүү мааниси бузулат, ал маанини бере албай калат.

3) Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн да, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн да компоненттеринин ортосунда белгилүү бир маанилик (синтаксистик) катыш болот жана алардын туюндурган мааниси көпчүлүк учурда экөөндө тең бири-бирине окшош келет: экөө тең мезгилдик, салыштыруу, себеп-натыйжалаш ж.б. маанилерди туюндура берет. Мисалы: Таң сүрдү, Бектемир устаканага жөнөдү. Эркеайым үйүнө кетээри менен, чоң койчу Эсенди ээрчитип келди (К.Ж.).

Мында эки татаал сүйлөм тең мезгилдик маанини билдирип турат. Ушуну менен бирге тең байланыштагы татаал сүйлөм менен багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн ортосунда орчундуу айырмачылыктар да бар.

1) Экөөнүн ортосундагы негизги айырмачылык тутумундагы жөнөкөй

сүйлөмдөрдүн (эң акыркы сүйлөмдөн башкаларынын) баяндоочторунун уюшулуу формасы менен байланыштуу.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору дайыма тыянактуу формада (үч жактын биринде) айтылат.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочу болсо, көбүнчө тыянаксыз формада айтылат. Мисалы:

а) Сен эртең аларды конторго жыйнагын, мен алар менен кеңешме өткөрөйүн (К.Б.).

б) Алгачкы он гектар жер айдалып, үрөнү себилди (Н.Б.).

2) Татаал сүйлөмдүн бул эки түрү тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бири менен байланыштыруучу грамматикалык каражаттары боюнча да айырмаланышат.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери: а) санак интонациянын жардамы менен байланышат;

б) багындырбас байламталар (бириктирүүчү, каршылагыч, ажыраткыч) аркылуу тутумдашат.

Мисалы: а) Эртеси күн бүркөлдү, туман түштү, борошолоп кар жаады (К.Б.) (санак интонация). Үйдө чечен – жоодо жок (макал) (каршы коюу интонациясы). Анын мойнуна тагылган кызматы бар: ал айылаткомунун катчысы (Т.С.) (түшүндүрүү интонациясы).

б) Полу сырдалган жана дубалдары акталган (К.Б.). Түн ортосу небак ооп кеткен, бирок уйку келбейт (Ч.А.). Мен бы-йыл отпуска убагында жайлоого чыгам, же курортко барып эс алам.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери:

а) тутумундагы биринчи сүйлөмдүн (же сүйлөмдөрдүн) баяндоочтун формасы аркылуу байланышат. Башкача айтканда, алардын этиштик баяндоочуна чакчыл мүчөлөрдүн, айрым жөндөмө мүчөлөрдүн (-ган+дык+тан, ган+да), шарттуу ыңгайдын -са мүчөсүнүн, жандоочтордун, ошондой эле кээ бир башка кызматчы сөздөрдүн айкашып айтылышы менен байланышат. Мисалы: Почточу чал антип-минтип жооп кайтарганча, тигилер жетип келишти (Ч.А.). Ошол жылы күздө малдуулар кыштоого көчүп өткөндөн кийин, биздин айылга аскер шинель кийген бир чоочун жигит келди (Ч.А.). Данияр бутун сүйрөп траптан түшкөндө, күтүп турган эл тең жарыла беришти (Ч.А.). Айдын жарыгы тоо-тоонун чокуларына чачырай баштаган учурда, короодогу койлор эмнегедир дыр үрктү (Н.Б.).

б) Багындыргыч байламталар аркылуу

байланышат: Мал кыш бою колго карап калды, *себеби* быйыл суук катуу болду («СК»). Анархан экөөбүзгө ишенбей келе жатышы да мүмкүн, *ошондуктан* маселени өзү менен кеңешели (К.Ж.).

в) Кээде эскертүү маанисиндеги интонация аркылуу байланышат. Мындай учурда татаал сүйлөмдүн биринчи компонентинин баяндоочу, адатта, тыянактуу формада айтылат, бирок экинчи компоненти маани жагынан өзүнүн алдындагы биринчи сүйлөмгө баш ийип, анда айтылган ойдун себебин көрсөтүп тургандыктан, сүйлөм багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм болот. Мисалы: Биздин коркок билишибиз жок: планды өз мөөнөтүндө аткарып койгонбуз.

3) Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маани жагынан белгилүү бир өлчөмдө өз бетинчелигин сактайт жана синтаксистик жагынан өз ара тең укуктуу келет: Анын үнү каргылданып чыкты, көзү жашка толо түштү (А.Т.). Сенсиз менин күнүм жок, сен киши болоор бекенсиң? (А.Т.).

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө болсо, тутумундагы биринчи сүйлөм экинчисине семантикасы жагынан да, синтаксистик жагынан да баш ийип, анын маанисин ачып, ар түрдүү белгисин (сыпатын, мезгилин, шартын ж.б.) билдирип турат. Ушул өзгөчөлүктөрүнө карай багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы биринчи жөнөкөй сүйлөм (сүйлөмдөр) өз бетинчелигин, тең укуктуулугун толук сактай албайт: Жакшылап үрөн себилсе, бул жерге ак буудай жер көтөргүс болоор (Т.С.). Каныш үйдөн чыккыча, Камка кобурап тигиндей узай берди (Т.С.).

ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири экинчисине грамматикалык жактан багынбай, өз ара тең даражада байланышып, синтаксистик түзүлүшү, мааниси жана интонациялык жактан бир бүтүн бирдикти түзүп турган сүйлөмдөр *тең байланыштагы татаал сүйлөм* деп аталат.

Багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору дайыма тыянактуу формада (үч жактын биринде) айтылат, ошол себептүү алар синтаксистик жагынан белгилүү бир өлчөмдө өз бетинчелигин сактап, грамматикалык жактан өз ара тең укуктуу келет. Ушундан улам багынычсыз татаал сүйлөмдүн

компоненттери баш жана багыныңкы сүйлөм болуп бөлүнбөйт.

Мисалы: Ай аркан бою көтөрүлдү, жылкылар көк жашыл бетке жайылып чыкты. Ай нуру өзөн ичине чачырай элек, эрте жаздагы аба бир аз нымдуу (Т.С.). Мен Атабектин баласымын, сен Айтике сарык эмесиңби? (А.Т.).

Бирок, тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн компоненттери «өз бетинчелигин сактайт», «өз ара тең укуктуу келет» деген пикирге шарттуу түрдө кароо керек. Андай сүйлөмдөрдүн компоненттеринин бири-бири менен байланыштырбай, ар бирин өзүнчө бөлүп алып караганда гана алар «белгилүү бир өлчөмдө өз бетинчелигин сактайт» деп айтууга болот. Бирок, ошондой болсо да, булардагы «өз бетинчелик», «тең укуктуулук» кадимки өз алдынча колдонулган жөнөкөй сүйлөмдөрдөн айырмалуу. Анткени, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр, адатта, маани жагынан бири-бири менен байланыштуу, өз ара шартташып турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айкашынан уюшулат да, түзүлүшү, семантикасы жана интонациялык жактан бир бүтүндүктү түзөт. Демек, алардын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр мазмуну жагынан дайыма өз ара байланышта болот. Ушундан улам, жогоруда белгиленгендей, татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы биринчи сүйлөм (же сүйлөмдөр) дайыма «аяктабаган интонация» менен айтылып, өзүнөн кийин дагы бир сүйлөмдүн айтылаары сезилип турат. Ал эми сүйлөм үчүн мүнөздүү болгон, ойдун толук бүткөндүгүн билдирүүчү «аяктаган интонация» ар дайым татаал сүйлөмдүн аягына түшөт.

Өз алдынча колдонулган жөнөкөй сүйлөмдөрдө болсо, алардын ар бири өзүнчө «аяктаган интонация» менен айтылып, толук аяктаган ойду билдирет жана өз бетинчелигин да толук сактайт. Салыштыр: а) Ал бир боо куурай көтөрүп кирип келди. Үй ичине шаттык, кубаныч кирди (К.Б.). Сарайга мен да жеттим, мага удаалаш Саткын да жетти (Н.Б.).

Бул татаал сүйлөмдөрдүн ичиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору тыянактуу формада уюшулган, ошондуктан аларды бири-биринен оңой эле ажыратып айтууга болот. Бирок, анда алар татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп туяндурган бирдиктүү бир бүтүн ойду бере албай калат. Экинчи жагынан, булардын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маани жагынан өз ара байланыштуу: биринчи татаал сүйлөмдө биринчи компоненти себепти, экинчиси андан келип чыккан натыйжаны көрсөтүп турат; кийинки татаал сүйлөмдүн компоненттери болсо биринен кийин экинчиси удаалаш болгон

кыймыл-аракетти билдирип турат. Эгерде булардын тутумундагы «мага удаалаш Саткын да жетти», «үй ичине шаттык, кубаныч кирди» деген жөнөкөй сүйлөмдөрдү бөлүп алсак, анда «Саткындын каякка же эмнеге жеткендиги», «үй ичиндеги кубанычтын эмне себептен пайда болгондугу» түшүнүксүз болуп калаар эле. Ушинтип, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүкү сыяктанып, мааниси жана грамматикалык жактан бири экинчисине багынып турбаса да, көпчүлүк учурда алар баары бир (тең маанилеш татаал сүйлөмдөрдөн башкалары) мааниси боюнча өз ара байланыштуу келип, бири-бири менен шартташып турат, бири айтылбай калса, экинчи компоненти толук түшүнүк бере албай калат. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн компоненттерин өз ара тыгыз байланышта алганда гана бирдиктүү бир бүтүн ойду туюндура алат.

б) Мен эмне айтаарымды билбей калдым. Көздөрүм тунара түштү. Ордума келип отурдум. Ойлорум алыска-алыска чабыттады (Р.Бөлөкбаева).

Бул кыскача текст өңчөй жөнөкөй сүйлөмдөрдөн түзүлгөн. Алардын ар бири «аяктаган интонация» менен айтылып, толук бүткөн ойду билдирип турат, ар бири – өз бетинчелигин сактаган жөнөкөй сүйлөмдөр.

Кээ бир тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн биринчи компонентиндеги айрым сүйлөм мүчөсү экинчи компонентиндеги белгилүү бир сөз менен да байланышта айтылып, эки сүйлөмгө тең орток мүчө катары колдонулат.

Мисалы: *Атты* камчы менен айдаба, жем менен айда (макал). Менменсиген *улуу тоо* төрт ирет өзгөрдү, төрт ирет муздан күбөк тагынды (Т.С.).

Мында биринчи сүйлөмдөгү «атты» деген толуктооч экинчи жөнөкөй сүйлөмгө да орток толуктооч. Экинчи татаал сүйлөмдүн биринчи компонентиндеги «улуу тоо» деген грамматикалык ээ – экинчи компоненти үчүн орток ээ.

Бир катар тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө биринчи сүйлөмдөгү айрым сөздүн (сөз айкашынын) ордуна экинчи сүйлөмдө белгилүү бир ат атооч колдонулуп айтылат, натыйжада, ал эки сүйлөмдүн ортосундагы өз ара байланыш дагы да бекемделет. Мисалы: Ага өлгөндөн кийин баатыр деген атак берилген, аны өзүң да билээрсиң (А.Т.). Мен Москвага биринчи жолу келдим, мындай жайды түшүмдө да көргөн эмесмин (А.Т.).

Мында биринчи сүйлөмдөгү «баатыр деген атак берилген» деген сөз тизмегинин ордуна экинчи сүйлөмдө «аны» деген ат

атооч колдонулган. Экинчи татаал сүйлөмдүн биринчи компонентиндеги «Москвага» деген сөздүн ордуна «мындай жайды» деген сөз айкашы колдонулган. Бул сыяктуу түзүлүштөгү тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен маани жагынан гана тыгыз байланышта болбостон, структурасы (түзүлүшү) боюнча да өз ара карым-катышта болот. Ошол себептүү жогорку татаал сүйлөмдөрдүн компоненттерин күч менен бири-биринен бөлүп алып карасак, анда алардын «жем менен айда», «төрт ирет муздан күбөк тагынды», «аны өзүң да билээрсиң», «мындай жайды түшүмдө да көргөн эмесмин» деген экинчи компоненттери кандайдыр бир ырааттуу, толук түшүнүктү бере албай калаар эле.

Демек, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маани жагынан белгилүү бир өлчөмдө «өз бетинчелигин сактайт», «грамматикалык жактан өз ара тең укуктуу» деген нерсе андай сүйлөмдөргө мүнөздүү болгон жалпы гана белгилер болуп эсептелет. Бирок, жогоруда көрсөтүлгөндөй, бул белгилер кээ бир тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр үчүн анчалык мүнөздүү болбой калышы да мүмкүн. Себеби, бир катар тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүкү сыяктанып, бири экинчисине семантикасы жана грамматикалык жактан багынып турбаса да, маани жактан алар өз ара тыгыз байланышта болуп, бири-бири менен шартташып турушат.

Кыргыз тилиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр компоненттеринин өз ара байланышуу жолдоруна карай эки топко бөлүнөт: **Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөм, байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм.**

БАЙЛАМТАСЫЗ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Мындай татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен тиркеше айтылып, ар түрдүү интонациянын жардамы аркылуу байланышат: Терезеде шоола жок, аны жамгыр каккылайт, үйдүн ичи жымжырт (Ч.А.). Жаман жигит жан сактайт, жакшы жигит эл сактайт (макал). Бул тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн ичиндеги жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара кандайдыр бир байламтанын же байламта сөздүн жардамы менен байланышкан жок.

Алар бири-бирине тиркеше айтылып, санак интонация аркылуу тутамдашып турат.

Кыргыз тилиндеги байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр туюндурган семантикалык катыш ар түрдүү. Мындай сүйлөмдөрдүн түрдүүчө маани билдириши көбүнчө алардын тутумдук бөлүктөрүнүн ортосундагы карым-катыштын мүнөзү менен, компоненттердин структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү, лексикалык тутуму жана баяндоочторунун грамматикалык формасы менен тыгыз байланыштуу болот.

Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин ортосундагы маанилик катыштын өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болот: *мезгилдеш тең байланыштагы татаал сүйлөм, себептеш, каршылаш, салыштырма, түйшүндүрмөлүү, шартташ, орун, божомол маанисиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр.*

МЕЗГИЛДЕШ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Мезгилдеш тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бир мезгилде болгон, же биринен кийин экинчисине удаалаш болгон (ырааттуу түрдө болгон), же болбосо, ар башка мезгилде болгон кыймыл-аракетти, окуяны, көрүнүштөрдү билдирет.

Маани жагынан болгон ушул өңдүү өзгөчөлүктөрүнө карай сүйлөмдүн бул түрү *бир мезгилдеш, ырааттуу мезгилдеш* жана *ар мезгилдеш татаал сүйлөмдөр* болуп үч түргө бөлүнөт.

1. **Бир мезгилдеш тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери бир мезгилде, бир учурда болгон аракет, окуя, көрүнүштөр жөнүндө баяндайт.**

1) Мындай маанидеги татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин баяндоочтору көбүнчө бирдей чактык мааниде, бирдей жакта айтылат.

а) Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун милдетин көбүнчө өткөн чактагы этиштер (айкын өткөн чак, жалпы өткөн чак, капыскы жана адат өткөн чак) аткарат: Анын денеси *салмактанды*, башы каңгырап *ооруй баштады* (К.Б.). Көңүлү караңгылады, акылы, *алы кетти* (К.Б.). үстүңкү көчөдөгү үйлөрдүн терезелериндеги жарык алда качан *өчкөн*, иттердин күңкүлдөп үргөнү да алда качан *басылган* (Ч.А.). Айдоо аянты кеңиптир, койлоруна төл кошулуптур (Т.С.).

б) Компоненттеринин баяндоочторунун

милдетин учур чактагы этиштер аткарат: Танабай мейманда *отурат*, Гүлсары топ аттардын арасында каңтарылып байлоодо *турат* (Ч.А.). Улуу тоонун бөрүсүндөй кез-кез бороон *улуйт*, борошо *сапырылат* (Т.С.). Ага болбой закымдап күндөр *өтүп жатыры*, күткөн кез жакындап *келе жатыры* (Ч.А.).

в) Баяндоочторунун милдетин аз да болсо келер чактагы этиштер да аткарат: Эртең биз чөп чабыкка *чыгабыз*, силер чөмөлө саласыңар. Босогоңду кең аттап таалай *келет*, жоокер тонун кийинген балаң *кирет* (Т.С.).

Бул татаал сүйлөмдөр да бир учурда, бирге болгон кыймыл-аракетти көрсөтүп турат.

2) Кээде бир мезгилдеш тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн биринин баяндоочу учур чак формасында, экинчисиники өткөн чак формасында айтылат. Бирок, баары бир үстүбүздөгү учурда, бир мезгилде болгон кыймыл-аракет, көрүнүш жөнүндө кабар берет. Мисалы: Акиянын чекеси тердеп алган, жүрөгү дик-дик *согот* (Т.С.). Экөөңөрдүн атаңар согушта *курман болду*, үчөөңөрдүн атаңар *согушуп жүрөт* (Ч.А.). Жел *токтобоптур*, күрткү үстүндө кар тозоңу *удургуйт* (Ч.А.). Эки жагынан сүрөгөн эки жигит жылоолоп *тартып барат*, калгандары туш-тушунан *коргоп алган* (Ч.А.).

3) Айрым учурларда мындай татаал сүйлөмдөрдүн биринчи компонентинин этиштик баяндоочунан кийин *экен, элек* жардамчы этиштери айкашып келет да, кийинки компонентинин баяндоочу өткөн чакта же учур чакта айтылат: Жетинчи класстын кыздарын *ээрчиге келген экен*, арасында Мырзагүл жүрөт (Ч.А.). *Өтүп бараткан элек*, бизди жал-жал карады (Т.С.). Жердин тоңу *кете элек*, жаздын жаны *кире элек*, күңгөй беттеги жылымдаган топурак менен сарытып эриген коңулдагы кардын жыты *келет* (Ч.А.).

4) Бир мезгилдеш татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин биринин баяндоочунун милдетин этиш, экинчи компонентинин баяндоочунун милдетин ар түрдүү атооч сөздөр аткарат.

а) Мындай учурда бир компонентинин баяндоочу сын атоочтон, экинчисиники баяндагыч ыңгайдагы этиштен болот да, сүйлөм азыркы учурда болуп жаткан аракет, көрүнүш тууралуу кабар берет: Ашкананын ичи *көңүлдүц*, чоң-чоң терезелеринен күн нуру *себилет* (Т.С.). Асман *көрүнбөйт*, жааган кардан терebel *боз чаар* (Ч.А.). Ай нуру өзөн ичине *чачырай элек*, эрте жаздагы аба бир аз *нымдуу* (Т.С.).

б) Баяндоочтору этиштен жана тактоочтон болот: Абышка дале жылаңбаш, үстүндөгү ак бешманты ого бетер күнгө чагылышат (Т.С.). Аттар да *табына келди*, кош-сокосу кошумча тиштери менен *даяр* (Ч.А.).

в) Кээде баяндоочтору этиштен жана зат атооч, жамдама сан же шилтеме ат атоочтон болот: Бир сыйрасы согуштан *кайтпады*, башкасы өз ажалынан *кетти*, көзү тирүүлөрү болсо, төрүнөн көрү жуук болуп *үй-үйүндө* (Ч.А.). Биздин чыгым – бирөө, эки киши жеңил *жарадар болду* (А.Т.). Өзүңүз баарын көрүп-билип турасыз, анан айтканыңыз – бул (Ч.А.).

г) Бир мезгилдеш татаал сүйлөмдөрдүн ар бир компонентинин баяндоочунун милдетин сын атоочтор аткарат: Гүлсарынын башында чоочун жүгөн катылуу, үстүндө чоочун *ээр токулдуу* (Ч.А.). Асман *ачык*, аба укмуштуудай *таптаза* (Т.С.). Элпек Гүлнардын көз карашы *жароокер*, үнү *сүйкүмдүү* (Т.С.).

д) Ар бир компонентинин баяндоочунун милдетин зат атоочтор, кээде ат атоочтор, тактоочтор аткарат; сүйлөм ошол учурдагы көрүнүш, абал жөнүндө кабар берет: Апам – *дүкөнчү*, атам – орто мектепте *мугалим* (Б.Байбеков). Акмандын тебетейи *колунда*, үстүндө кийгени кыргызча тик жака тигилген *ак бешмант* (Т.С.). Бул чарбанын чатагы да *мен*, тартагы да *мен*, баарысы *мен* (Т.С.). Жигит тек турмушка *ыраазы*, үй-бүлөсүнө *ыраазы* (Т.С.).

Ушуну менен бирге, мындай маанидеги татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин ар биринин баяндоочу ар түрдүү сөз түркүмдөрүнөн да болушу мүмкүн: Жакасы кирдебирээк калган. *Өңү азыңкы*, кебетеси *үрпөйүңкү*, колуна кармаганы – *беш илик айры* (Т.С.).

Мында 1,2-сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин – сын атооч, 3-сүйлөмдүкүн зат атооч аткарып турат: Айлана *түн*, айлана *ээн*, ал *жалгыз* (Ч.А.). Булардын баяндоочторунун милдетин сын атооч жана тактооч аткарып турат.

е) Айрым учурларда бир мезгилдеш татаал сүйлөмдөрдүн бир компонентинин баяндоочу этиштен же атооч сөздөн болот да, экинчи компонентинин баяндоочунун милдетин бар деген сөз аткарат: – Ыбрайым ферме *келатат*, жанында дагы бир бала бар (Ч.А.). Куйругу *сополураак*, жалы *тайкыраак*, мунун да мындай уюлунда элүү тыйындык күмүштөй кашкасы бар (Т.С.).

ж) Компоненттеринин биринин баяндоочунун милдетин *жок* деген сөз аткарат, же анын этиштик баяндоочуна *жок* сөзү айкашып айтылат; кийинки

компоненттеринин баяндоочу этиштен же атооч сөздөрдөн болот: Дубалдарындагы терезе деген оюктарында айнек *жок*, короо ичинде шамал *ойнойт* (Ч.А.). Ал олтурчу капшыт аңгырап *ээн*, каткырып күлгөн күлкүсү, бак-бак сүйлөгөн тамашасы *жок* (Т.С.). Бектурган экинчи *сүйлөгөн жок*, суу мончоктой жашы кубанган жүзүнөн *куюла берди* (А.Т.).

з) Кээде мезгилдеш тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн баардык компоненти же компоненттеринин бири атама сүйлөмдөрдөн болушу да мүмкүн. Мындай учурда да алар сөз жүрүп жаткан убактагы кандайдыр бир көрүнүштү билдирет: *Кыш*. Ак кар, көк муз, көзгө сайса көрүнгүс караңгы түн (К.Б.). *үстүндө жакасы ачык ак көйнөк*, колоң чачы ийнине төгүлүп турат (Ч.А.).

2. Ырааттуу мезгилдеш тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр биринен кийин экинчиси удаалаш болгон иш-аракетти, окуяны, көрүнүштү билдирет.

Мындай маанидеги татаал сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун милдетин:

а) Көбүнчө өткөн чактагы этиштер, аз да болсо, келер чактагы этиштер аткарат: Дагы эшик *ачылды*, үйгө Зарыл менен Касейин *кирди* (Т.С.). Заман жаңырды, мыйзам *өзгөрдү* (Т.С.). Мени жакадан *алды*, мен да жакалап жооп бердим (М.Э.). Согуш да *бүтөөр*, жоокерлер да *кайтаар*, анан биздин той да болоор (К.Б.). Эми күн *жылыйт*, адам акка, мал *көккө жетет* (Ч.А.).

б) Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн экинчи компонентинин тутумундагы *удаа*, *удаалаш*, *анан*, *кийин*, *анын артынан*, *андан кийин* ж.б. деген сыяктуу тактоочтордун жана сөз айкаштарынын жардамы менен да сүйлөм биринин артынан экинчиси удаалаш болгон кыймыл-аракетти, окуяны билдирет: Макара алга карай жүгүрдү, *анын артынан* агылып башка жоокерлер да чуркашты (К.Б.). Сарайга мен да жеттим, мага *удаалаш* Саткын да жетти (Н.Б.). Чай ичилип бүттү, *андан* кийин дасторконго башка тамактар коюлду (Н.Б.).

в) Кээде мындай маанидеги татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин тутумуна *бирде* деген сөз катышып айтылып, бир эле учурда биринен соң экинчиси кезектеше болгон иш-аракетти билдирет: Келин *бирде* жылмаят, *бирде* кабагын чытыйт (Ч.А.). Рудольф *бирде* күлүндөп кызыл туу, ураандарды карайт, *бирде* кыжырланып алды жактагы парламент аянтчасына көз чаптырат (К.Б.).

3. Ар мезгилдеш тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр кыймыл-аракеттин же окуянын ар башка мезгилде болгондугун билдирет. Мындай маанидеги татаал сүй-

лөмдөрдүн баяндоочторунун милдетин да ар түрдүү чактагы этиштер аткарат. Ушуну менен бирге сүйлөм тутумунда көбүнчө кийин, *бир топтон кийин, бир далайдан кийин* жана ар түрдүү мезгилдик маанидеги башка сөздөр (*жайында-кышында, октябрда-ноябрда, эртең-бүрсүгүндөн* деген сыяктуу ж.б.) кошулуп айтылат. Мисалы: Суук түшө электе бул орунда Мырзагүл отурчу, *кийин* аны Султанмураттын ордуна которгон (Ч.А.). *Жайында* чананды камда, *кышында* арабанды даярда (Т.С.). *Октябрь айы* жаан-чачынсыз мемиреп өткөн, *ноябрда* кыш түштү да калды (Ч.А.). Жапар станцияны көздөй кеткен эле, ал бир *далай убактан кийин кайта өттү* (А.Т.).

Кээ бир тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы биринчи сүйлөм экинчи компоненти билдирген иш-аракеттин, окуянын болгон, башталган мезгилин билдирет. Мындай учурда адатта биринчи компонентинин тутумуна мезгилдик маанидеги сөздөр, сөз айкаштары катышып айтылат. Компоненттеринин баяндоочтору көбүнчө өткөн чакта болот: Пионерлердин жолго чыкканына *бир саатча* болуптур, алардын артынан биз да жөнөдүк. *Убакыт кеч бешимден* өтүп калган, биз жолго чыгууга камдана баштадык. Арадан *бир топ убакыт өттү*, биз тынчсыздана баштадык.

СЕБЕПТЕШ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Мындай маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн бир компоненти кандайдыр бир кыймыл-аракеттин, окуянын чыгыш себебин билдирсе, экинчиси ошол себептен жаралган натыйжаны көрсөтөт.

1) Көбүнчө биринчи компоненти – себепти, экинчи компоненти андан чыккан натыйжаны туюндурат. Мындай учурда алардын баяндоочторунун милдетин:

а) Негизинен, өткөн чактагы этиштер аткарат; айрым учурда экинчи компонентинин баяндоочу ар түрдүү ыңгай категориясындагы этиштерден да болуп калат: Ал бир боо куурай көтөрүп *кирип келди*, үй ичине шаттык, кубаныч *кирди* (К.Б.). Бирок, экөөнүн тең чолосу болбоду, ээн отуруп, эркин *сүйлөшө алышпады* (Ч.А.). Сүрөөнгө кубат алган жорго *чыйрала тцштү*, марага окторулуп демдүү *чыгып барды* (Ч.А.). Убакыт аз калды, мен *жооп берейин* (А.Т.).

б) Баяндоочторунун милдетин келер чактагы же учур чактагы этиштер аткарат; кээде экинчи компонентинин баяндоочу

башка сөздөрдөн боло берет: Жүндүн баары планга төгүлөт, чарбада бир грамм да жүн *калбайт* (Ч.А.). Ээсинин кыймылын Гүлсары да *сезе коёт*, арылдап жоргосун *күчлөп жиберет* (Ч.А.). Жер *күйүп баратат*, мага суунун баары керек (Ч.А.). Эртең мектеп окуучулары да жардамга *келет*, жашылчаларды отоо *сөзсүз бүтөт*.

в) Кээде биринчи компонентинин этиштик же атоочтук баяндоочуна экендиги жардамчы этиши айкашып келет, экинчи компонентинин баяндоочу болсо өткөн чак же учур чакта айтылат: Анан калса, маралыңдын сүрү да *катуу болот экен*, муундарым калтырай баштады. Танабай *чарчап калган экен*, энттикенин баса албай көпкө отурду (Ч.А.). Арабанын жемге тойгон аттары дыңылдап *карылуу экен*, бат эле алда кайда *узап кеттик* (С.Өмүрб.). Бала аябай *чаалыккан экен*, бакылдаган үндү сезбей *катуу уктап жатат*.

г) Биринчи компонентинин баяндоочу атооч сөздөрдөн, экинчисиники учур чак, келер чактагы этиштерден болот: Биз четте *жүргөн кишибиз*, көп нерсени *билбейбиз* (Ч.А.). Сугатчылар Каратайга нааразы, аны *жек көрүшөт* (Ч.А.). Башкарма деген баарыбыздын *башчыбыз*, аны *сыйлашыбыз керек* (Ч.А.). Кышкысын жер *тоң*, арык *казылбайт* (Ч.А.).

БОЖОМОЛ МААНИЛҮҮ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Мындай маанидеги татаал сүйлөмдөрдүн акыркы компоненти туюндурган ой-пикирдин туулушуна түрткү болуп турган биринчи компонентиндеги иш-аракеттин болгон-болбогондугу болжолдуу, күмөндүү түрдө көрсөтүлөт.

Мындай татаал сүйлөмдөрдүн биринчи компоненттеринин баяндоочу суроолуу -*бы* формасындагы сөздөрдөн болот, бирок ал сөз суроо маанисинде эмес, болжолдоо маанисинде колдонулат. Эгерде компоненттери бир нече жөнөкөй сүйлөмдөн болсо, алар кээде бири-бири менен же байламтасы аркылуу байланышып айтылат. Мындай учурда сүйлөмдөгү божомолдоо мааниси дагы да айкыныраак сезилип турат: Элдин бетин көптөн бери *көрбөгөндүктөнбү*, же мендеги айрым кубанычтардын *күчтүңүлүгүнөнбү*, улам ойлонуп, кайра уктоо менен таңды араң аттырдым (К.Ж.). Мени *аядыбы*, же башка бир ой *ойлодубу*, кыз унчукпастан кабинага түштү (Ч.А.).

Мындай түзүлүштөгү багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумунда көпчүлүк учурда айтор деген модаль сөз кошулуп айтылып,

сүйлөмдөгү болжолдоо маанисин дагы да күчөтүп көрсөтөт: Негедир ошол калың ойдун ичинде Эдигейге туюк сезим *айттыбы*, *айтор* Зарипа эмдигиче эрге тийгендир деп ойлоду (Ч.А.). Бирөө *үйрөттүбү*, же өз оюна *келдиби*, айтор бала мени «ата» дей турган болду (Ч.А.).

КАРШЫЛАШ МААНИЛҮҮ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Мындай татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр семантикалык жактан бири-бирине кайчы, карама-каршы мааниде айтылат. Мисалы: Акылдуу элге тартат, акмак тууганга тартат (макал). Мейли, күлгөндөр күлө берсин, мен барам (Ч.А.).

Мында биринчи татаал сүйлөмдө адамдагы эки түрдүү сапат бири-бирине карама-каршы түрдө салыштырылып жатат. Экинчи татаал сүйлөмдө болсо биринчи бөлүктө айтылган ойго экинчи бөлүгүндөгү ой карама-каршы коюлуп турат.

Карама-каршы, кайчы маанидеги татаал сүйлөмдөр өзгөчө макал-лакаптарда көп кездешет. Анткени макал-лакаптарда көпчүлүк учурда турмуштагы оң жана терс көрүнүштөр өз ара карама-каршы планда салыштырылып көрсөтүлүп, жакшы жактарынан үлгү алууга, терс көрүнүштөрдөн качууга үгүттөйт. Ал эми мындай маанини берүүдө каршылаш маанидеги татаал сүйлөмдөр өтө ийкемдүү колдонулаары белгилүү.

Каршылаш маанилүү тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат:

1. Мындай маанидеги татаал сүйлөмдүн компоненттеринин тутумуна карама-каршы маанидеги антоним сөздөрдүн катышып айтылышы аркылуу уюшулат. Көбүнчө ар бир компонентинде экиден кем эмес антоним же кайчылаш маанидеги сөздөр болот да, алардын ичинен биринчи антонимдер аркылуу эки түрдүү нерсе, көрүнүш, сапат, кубулуш бири-бирине карама-каршы коюлуп айтылат да, андан кийинки экинчи антоним же кайчылаш маанидеги сөздөр аркылуу алардын ортосундагы айырмачылык көрсөтүлөт. Натыйжада каршылаш маанидеги татаал сүйлөм уюшулат. Мисалы: *Дос күйдүрүп* айтат, *душман сүйдүрүп* айтат (макал). *Жакшы таап сүйлөйт*, *жаман каап сүйлөйт* (макал).

Бул сүйлөмдөрдөгү «*дос-душман*», «*жакшы-жаман*» деген антонимдер аркылуу эки түрдүү сапаттык белги бири-бирине карама-каршы коюлуп турат; ал

эми алардан кийинки «*күйдүрүп-сүйдүрүп*» деген антонимдер жана «*таап-каап*» деген кайчылаш маанидеги сөздөр биринчи антонимдер билдирген түшүнүктөрдүн (киши) өз ара айырмачылыктарын көрсөтүп турат.

Лексикалык жол менен, башкача айтканда, антонимдердин катышуусу менен уюшулган татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин баяндоочтору көбүнчө бирдей эле сөздөн же бирдей формадагы сөздөрдөн болот.

Мааниси боюнча, баяндоочторунун семантикасына жана сүйлөмдүн лексикалык тутумуна карай:

а) Биринчи компоненттеги субъектинин иш-аракетине экинчи компоненттеги субъектинин иш-аракети кайчы (карама-каршы) келээрин билдирет: *Билген суу ичет, билбеген уу ичет. Акылдуу элге тартат, акмак тууганга тартат (макалдар).*

б) Биринчи компоненттеги субъектинин сапаттык ж.б. белгисине экинчи компоненттеги субъектинин сапаттык белгиси карама-каршы коюлат: *Көз коркок, кол баатыр. Ачуу – душман, акыл – дос. Балалуу үй – гүлүстөн, баласыз үй – көрүстөн (макалдар).*

Кыскасы, каршылаш багынычсыз татаал сүйлөмдөрдө дайыма биринчи бөлүгүндө айтылган ой-пикирге экинчи бөлүгүндө айтылган ой-пикир кайчы, карама-каршы мааниде айтылат: *Жаманда достук жок, жакшыда кастык жок. Жашында берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү (макалдар).*

2. Каршылаш маанилүү тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр өз компоненттеринин биринин баяндоочунун оң формада, экинчисиникинин терс формада айтылышы аркылуу уюшулат. Эгерде баяндоочу этиш сөздөрдөн болсо, терс маани -ба мүчөсүнүн уланышы менен берилет; атооч сөздөрдөн болсо, ага тангыч эмес сөзүнүн айкашып айтылышы аркылуу берилет. Мындай структурадагы татаал сүйлөмдөрдө:

а) Биринчи компонентинин баяндоочу оң формада, экинчи компонентиники терс формада айтылат; семантикасы боюнча андай татаал сүйлөмдөрдүн биринчи бөлүгү бир нерсени ырастоо, экинчи бөлүгү тануу, жокко чыгаруу маанисин берет: *Киши жаманы кирип-чыкканча билинет*, өз жаманы өлгөнчө билинбейт (макал). *Көзү сокурга жолук*, көкүрөгү сокурга *жолукпа* (макал). Атасы аскерге кетээрде он чакты жандыгы бар эле, эми бири да *калбаптыр* (Ч.А.).

б) Баяндоочу биринчи компонентте терс формада, экинчи компонентинде оң

формада айтылат да, сүйлөм тануу-ырастоо маанисинде колдонулат: Көп жашаган *билбейт*, көптү көргөн *билет*. Оор иштен *коркпо*, оор сөздөн *корк* (макалдар). Анын баары жылкы баласынын эсинде *калбады*, адам баласынын эсинде *калды* (Ч.А.).

в) Биринчи компонентинин баяндоочу ар түрдүү чактагы этиштерден болуп, оң мааниде айтылат да, экинчи компонентинин баяндоочу -а формасындагы чакчылга элек жардамчы этишинин айкашып келиши менен уюшулуп, терс мааниде айтылат. Семантикасы боюнча, биринчи сүйлөмдөгү айтылган ойго экинчи сүйлөмдөгү корутунду пикир карама-каршы келет: Жаз айы *аяктап баратат*, мал али *көккө тоюна элек*. Күн чоң *шашке болуп калды*, Султан дагы эле *тура элек*. Жакында жаңы окуу жылы *байталанат*, мектептин ремонту алиге *бүтө элек*.

3. Татаал сүйлөмдүн компоненттеринин баяндоочтору атооч сөздөрдөн болсо, биринчи компонентинин баяндоочунан кийин тангыч *эмес* сөзү айкашып айтылат да, сүйлөм, тануу-ырастоо маанисин билдирет: Сулуу – *сулуу эмес*, сүйгөн сулуу. Берген баатыр эмес, алган – *баатыр* (макалдар). Бул энеге айтылуучу *түш эмес*, бул – кыздын жүрөгүндө сакталуучу сыр (Т.С.).

4. Биринчи компонентинин баяндоочу оң мааниде айтылып, экинчи компонентинин баяндоочунун милдетин тангыч жок сөзү аткарат; сүйлөм жалпы жонунан, ырастоотануу маанисин берет: Баш кесмек *бар*, тил кесмек *жок* (макал). Чыгым *көп*, кириш *жок* (Ч.А.). Курбулары *келатат*, өзү *жок* (Ч.А.). Танабай оозуна келген бирдемелерди *күбүрөй берди*, Гүлсары бирин да *уккан жок* (Ч.А.).

5. Айрым учурларда бул сыяктуу татаал сүйлөмдөр билдирген карама-каршы, кайчы маани алардын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик катышы аркылуу берилет. Башкача айтканда, ал жөнөкөй сүйлөмдөр өзүлөрүнүн ички маани боюнча эле бири-бирине карама-каршы, кайчы мааниде турат. Мисалы: Ит *үрө берет*, кербен *жүрө берет*. Айдаганы козулуу кой, ышкырыгы таш жарат (макалдар). Түн ортосу ооп кетти, коноктор дале сүйлөшүп олтурушат.

Бул сүйлөмдөрдүн тутумунда карама-каршы маанини билдирүүчү антоним сөздөр же терс маанидеги формалар жок. Андай маани өз компоненттеринин семантикалык жактан бири-бирине карама-каршы, кайчы мааниде турушу аркылуу берилип жатат.

Кээ бир каршылаш маанилүү тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн ар бир компоненти же компоненттеринин

бири татаал сүйлөмдөрдөн болушу мүмкүн: Байдын нээти кара, колу ак; кедейдин колу кара, нээти ак (макал). Жалгыз *өлсө*, чуу чыкпайт; жар ураса, суу чыкпайт (макал). Алтын да – таш, таш да – таш; алтындай болбойт башка таш (макал).

Мында биринчи каршылаш маанидеги татаал сүйлөмдүн биринчи компоненти да, экинчи компоненти да бир мезгилдеш багынычсыз татаал сүйлөмдөн, экинчи тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн эки компоненти тең шарттуу багынычтуу татаал сүйлөмдөн; ал эми үчүнчү татаал сүйлөмдүн биринчи компоненти бир мезгилдеш тең байланыштагы татаал сүйлөмдөн, экинчи компоненти жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлгөн.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин өзү да татаал сүйлөмдөн түзүлсө, анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына үтүр (,) коюлат да, тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн компоненттери катары келген татаал сүйлөмдөрдүн арасына да үтүр коюлат.

САЛЫШТЫРМА ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Мындай татаал сүйлөмдөрдө компоненттери билдирген кыймыл-аракет, окуя, ар түрдүү белгилер өз ара салыштырылып, окшоштурулуп, теңештирилип көрсөтүлөт.

Мындай маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр өзгөчө макал, лакаптарда көп кездешет. Дыйкандын түбү – кенч, соодагердин түбү – борч. Аттын сыры ээсине маалым, кыздын сыры төркүнүнө маалым (макал).

Макал, лакаптарда учуроочу салыштырма багынычсыз татаал сүйлөмдөрдө айрым сөздөр көпчүлүк учурда эки компонентте тең кайталанып айтылат жана бирдей грамматикалык формада, бирдей синтаксистик функцияда келет. Бул өңдүү кайталоолор жана сөздөрдүн бирдей грамматикалык формада айтылышы ал сүйлөмдөргө экспрессивдик маани берип турат.

Салыштырма тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн ар бир компонентинин баяндоочу:

1) Оң жана терс формадагы учур-келер чак этиштерден болот: Эрди намыс өлтүрөт, коенду камыш *өлтүрөт*. Тоо арасын *суу бузат*, эл арасын *чуу бузат*. Билеги күчтүү бирди *жыгат*, билими күчтүү миңди *жыгат*. Эл сагынбас эр *болбойт*, жер сагынбас ат *болбойт* (макалдар).

2) Компоненттеринин баяндоочторунун милдетин арсар келер чактагы этиштер аткарат: Айрылган эл азаар, кошулган эл *озоор*. Соолбос *өмүр болбос*, сынбас *темир болбос* (макал).

3) Баяндоочторунун милдетин сын атооч аткарат: Булуттан чыккан *күн ачуу*, жамандан чыккан *сөз ачуу*. Кандын каары жаман, жыландын заары жаман. Ары жок *күлкүчү*, санаасы жок *уйкучу* (макалдар).

4) Аз да болсо, тактоочтор аткарат: Баштуу тойдун ыры *көп*, башсыз тойдун чыры *көп*. Достун жаны *бирге*, туугандын малы *бирге* (макалдар).

5) *Бар*, жок деген сөздөр аткарат: *Чөпкө* бергис такыр *бар*, байга бергис жакыр *бар*. Туягы бүтүн тулпар *жок*, канаты бүтүн шумкар *жок* (макал).

6) Баяндоочторунун милдетин *-дай* формасындагы сын атоочтор аткарып да, салыштырма тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр уюшулат: Келээринде дүнүйө толукшуп чыккан *айдайсың*, Кетээринде, дүнүйө, суу жетпеген *сайдайсың* (Токтогул).

Табышың күмүш *үңүндөй*,
Таасириң жаздын *күңүндөй*.
Таалайга жалгыз *бүткөнсүң*
Талаанын кызыл *гүлүндөй* (А.Т.).

7) Кээде компоненттеринин тутумуна салыштыруу маанисиндеги ар түрдүү сөздөрдүн (*андан көрө*, *артык*, *сонун*, *бийик* ж.б.) катыштырылып айтылышы менен да салыштырма татаал сүйлөмдөр уюшулат: – Ошо чатыры чамыран болсун, а көрө курмушу үйдө турганым артык (Ч.А.). Силердин тамыңар жепирейип жапыз көрүнөт экен, биздики силердикинен алда канча бийик.

Айрым учурларда тең байланыштагы салыштырма татаал сүйлөмдөрдүн ар бир компонентинин өзү да татаал сүйлөмдөрдөн болушу мүмкүн. Мындай учурда компонент катары келген татаал сүйлөмдөрдүн арасына үтүр коюлат, ал эми тең байланыштагы татаал сүйлөмгө компонент болуп келген татаал сүйлөмдөрдүн аралыгына үтүрлүү чекит коюлат: Шагылы болбой, зоо болбойт; шайыры болбой, эл болбойт (макал). Көзүң ооруса, колуңду тый; ичиң ооруса, тамагыңды тый (макал).

ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТҮШҮНДҮРМӨЛҮҮ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн бул түрүндө анын биринчи компоненти белгилүү бир иш-аракет, окуя жөнүндө жалпыланган түшүнүктү билдирет да,

экинчи компоненти анын маанисин тактап, толуктап түшүндүрүп турат.

Мындай маанидеги татаал сүйлөмдөрдүн биринчи компоненти созулуңку тыным менен (эскертүү интонациясы менен) айтылат да, жазууда ал жерге кош чекит коюлат; ал эскертүү интонациясы менен кош чекит өзүнөн кийин биринчи сүйлөмдүн маанисин толуктап, чечмелеп турган экинчи бир сүйлөмдүн айтылаарын алдынала эскертип билдирип турат. Мисалы: Анын телегейи тегиз: маңдайында баласы, өмүрлүккө баш кошкон жан жолдошу отурат (Ч.А.).

1) Түшүндүрмөлүү тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө көбүнчө биринчи компоненти жалпыланган мааниде болот да, экинчи компоненти анын маанисин тактап, толуктап турат: Айымжанга да анча эмес: колунда кыз да болсо, Зарылы, келини Бурма бар (Т.С.). Иш кычап турган экен: келим-кетим үзүлбөйт (Ч.А.). Танабайдын анте турган да кишиси жок: болгон тууган-туушканы башка айылда турат (Ч.А.).

Бул тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн экинчи бөлүгү биринчи бөлүгүндө айтылган ойду толуктап, тактап, анын маанисин чечмелеп түшүндүрүп турат.

2) Айрым учурларда мындай татаал сүйлөмдөрдүн экинчи компоненти биринчи компонентинин айрым мүчөлөрүнүн (мис., баяндоочтун, баяндоочтук топтун ж.б.) маанисин толуктап, тактап түшүндүрөт: Мырзагүл *жалгыз эмес*: үч кыз менен келатыптыр (Ч.А.). Баарыбыз *ошондойбуз*: жакшыны унутабыз, жаманды эстейбиз (Ч.А.). А чынында алиги адамдар Танабайга *бөлөк-бөтөн эмес*: экөө – ага-ининин балдары (Ч.А.).

Бул татаал сүйлөмдөрдүн экинчи компоненттери биринчи компоненттериндеги «жалгыз эмес», «ошондойбуз», «бөлөк-бөтөн эмес» деген баяндоочтордун маанисин толуктап, тактап турат: Дале болсо, алдыда *эки күлүк* жеткирбей барат: бири – буурул көк, бири – жээрде (Ч.А.).

Мында татаал сүйлөмдүн экинчи бөлүгү биринчи бөлүгүндөгү «*эки күлүк*» деген ээнин маанисин тактап турат.

3) Айрым түшүндүрмөлүү тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн экинчи бөлүгү, жогоруда көрсөтүлгөндөй, биринчи бөлүгүнүн маанисин толуктап, тактап көрсөтпөстөн, ага кошумча түшүнүк берет. Мисалы: Соңку каты келгенине бир жарым ай болуп калды, *андан бери кабар жок* (Ч.А.). Анатайдын үйү көчөнүн учунда эле, алар *жалгыз аяк жол менен ээрчишип баратты* (Ч.А.). Нургазы таякеси тоодо чабан, *коңшу чарбанын малын багат* (Ч.А.).

Бул тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн экинчи компоненти биринчи компонентинин маанисин тактап турган жок, тек гана ага кошумча түшүнүк, ал жөнүндө кошумча маалымат берип турат.

4) Түшүндүрмөлүү тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн өзгөчө бир түрү бар. Ал кээде *чечме сүйлөм* деп да аталып жүрөт. Мындай татаал сүйлөмдөрдүн биринчи бөлүгү жалпыланган түшүнүктү билдирет да, кийинкилери анын маанисин ачып, конкреттештирип, чечмелеп турат.

Бул өңдүү тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн биринчи компонентинин маанисин көбүнчө бир нече жөнөкөй сүйлөм чечмелеп түшүндүрөт: *үйдүн ички жасалгасы кирсе чыккысыз: төргө килем жайылган, эки капшытка туш кийиздер тартылган, ортодогу эки катар столго газета, журналдар жайылган (Т.С.). Жолоочуларга андан ары жолду узартууга мүмкүнчүлүк болбоду: узак жол жүрүштү, ат-көлүктөрү чаалыкты, уйкулары келди, карындары да ачты.*

Бир нече атама сүйлөм чечмелеп турат: Ал күздүн күнкүдөн бетер жеңил кийинген: *бутунда базар өтүк, үстүндө жука жүн жалатылып ичтелген баркыт бешмант (Т.С.).*

Бир өңчөй мүчөлүү жөнөкөй сүйлөм чечмелейт: Республикабызда маданий-агартуу мекемелери өстү: *жүздөгөн клубдар, окуу үйлөрү, китепканалар, илимий мекемелер бар («СК»).* Менин айтайын дегеним бул: *эмне кылсаң да, бүгүн бул газета, журналдарды тоодогу малчыларга жеткир.*

Кээде биринчи компонентинин маанисин татаал сүйлөм чечмелеп тактайт: Маасылкан Муратты тамакка да жарытпайт: *ак көңүлү кармаган күңү бир сындырым нан берет, болбосо, кезертип эчтеме бербей тим коёт (К.Б.).*

ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ШАРТТАШ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Мындай маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн биринчи компоненти белгилүү бир шартты, экинчи компоненти ал шарттан келип чыга турган натыйжаны туюндурат.

Мындай татаал сүйлөмдөрдүн биринчи бөлүгүнүн баяндоочунун милдетин, адатта, буйрук ыңгайдагы этиштер, экинчи бөлүгүнүн баяндоочунун милдетин келер чактагы этиштер аткарат.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн бул түрүндө шартты билдирип турган биринчи бөлүгү көтөрүңкү үн менен айтылат, ал

шарттан чыккан натыйжаны билдирген экинчи бөлүгү ага караганда басыңкы үн менен айтылат; эки сүйлөмдүн ортосунда кыска тыным (пауза) болот. Жазууда компоненттеринин арасына сызыкча коюлат. Мисалы: Алган милдеттенмеңди ашыра орундат – «Ардак тактага» жазыласың. Жогорку окуу жайын ийгиликтүү бүт – жакшы адис болуп чыгасың. Бул жерде эске алып коё турган нерсе: эгерде мындай түзүлүштөгү тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн биринчи компоненти шарттык мааниде колдонулуп турган болсо, ага шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсүн улап айтууга болот. Мисалы: Улуунун сөзүн *ук* (уксаң) – жамандык *көрбөйсүң*.

Тең байланыштагы шартташ татаал сүйлөмдөр тилибизде сейрек учурайт.

ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ОРУН ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Бул маанидеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр да тилибизде сейрек учурайт. Алардын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр кыймыл-аракеттин болгон ордун же кандайдыр бир нерсенин жайгашкан жерин билдирет. Алардын тутумунда мейкиндик маанисиндеги сөздөр же сөз айкаштары катышып айтылат: *өзүмдүн* жолдошторум Элебес, Шамбеттер кайда барат, мен да ошол жакка барам (Т.С.). Биздин айыл тээтиги тоонун арасында, сен ошол жерде төрөлгөнсүң (А.Т.). Күч билекте, кайрат жүрөктө (макал).

Бул жерде сүйлөмдүн тутумундагы «кайда» – «ошол жакка», «тээтиги тоонун арасында» – «ошол жерде» деген мейкиндик маанидеги сөз жана сөз айкаштары, ошондой эле жатыш жөндөмдөгү «билекте», «жүрөктө» деген сөздөр ал сүйлөмдөргө орундук маани берип турат.

БАЙЛАМТАСЫЗ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДӨРДӨ КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

Байламтасыз татаал тең байланыштагы сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик катыш жана алардын структурасы түрдүүчө болот. Ошого жараша анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына *үчүр*, айрым учурларда *кош чекит* же *сызыкча* коюлат.

1. Үтүрдүн коюлушу. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн

көпчүлүгүнүн (мезгилдеш, ар мезгилдеш, бир мезгилдеш, себептеш, каршылаш, салыштырма, орун маанисиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн) тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына, негизинен, *үтүр* белгиси коюлат: Жакында бак-дарактар бүчүрлөйт, анан майрам болот («ЖЛ») (ар мезгилдеш багынычсыз татаал сүйлөм). Эгин күйүп баратат, эртеңден калбай сугаруу керек (себептеш). Баш кесмек бар, тил кесмек жок (каршылаш). Эл менен эр көгөрөт, суу менен жер көгөрөт (салыштырма) ж.б.

Ушуну менен бирге айрым тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин арасына жогоруда белгиленгендей, *үтүрлүү чекит*, *кош чекит*, *сызыкча* да коюлуп калат.

2) Үтүрлүү чекиттин коюлушу.

а) Эгерде тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири же баары тең тутуму жагынан жайылыңкы келип, алардын өз ичинде коюлган *үтүр* белгилери болсо, ал *үтүр* аркылуу бөлүнгөн синтаксистик бирдиктер менен татаал сүйлөмдүн компоненти болуп келген жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бири менен чаташтырбоо үчүн, ал ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн чеги *үтүрлүү чекит* менен ажыратылат. Мисалы: Чүкөбай Зууранын кайратына, акыл-эсине ишенди; орундуу ишин көрүп, олуттуу сөзүн угуп, ошондой болууга тырышты; мурунку шашкалак-күйкөлөгү калды (К.Б.).

б) Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн ар бир компоненти же компоненттеринин бири татаал сүйлөмдөрдөн болсо, анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына, эреже боюнча, *үтүр* коюлат да, татаал сүйлөмгө компонент болуп келген ар бир татаал сүйлөмдүн (же татаал сүйлөм менен жөнөкөй сүйлөмдүн) чеги үтүрлүү чекит менен ажыратылат: Ак падыша тагынан кулап, чиновниктери жоюлду; генералдары погондорун тытып, армиясы чилдей тарады (Т.С.). Ат дүбүртү жол үстүн дүңгүрөтүп, тозоң көтөрүлдү; жол үстүнө боз түштү (Т.С.).

3) Кош чекиттин коюлушу.

а) Түшүндүрмөлүү тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө жалпыланган маанини берип турган биринчи компонентинен кийин дайыма кош чекит коюлат да, андан кийин анын маанисин тактап, толуктап, чечмелеп турган экинчи компоненти айтылат: *Жигит өлөрман көрүнөт*: башкалардай жалакайлык да кылган жок, качкан да жок (К.Б.). *Мен дүйнөдөн үч нерсени жаман көрөм*: биринчиси – калп айтуу, экинчиси – кытмырлык, үчүнчүсү – ичи тарлык (Н.Б.).

б) Себептеш тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө эгерде биринчи бөлүгү себепти, экинчи бөлүгү андан чыккан натыйжаны билдирсе, анда биринчиси кадыресе жай интонация менен (кабарлоо интонациясы менен) айтылат да, андан кийин кыскараак тыным болот. Жазууда мындай «себеп-натыйжа» маанисиндеги тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн компоненттеринин арасына *үтүр* коюлат: Жер күйүп баратат, мага суунун баары керек (Ч.А.).

4. Сызыкчанын коюлушу.

а) Шартташ тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө шартты билдирип турган биринчи сүйлөмү көтөрүңкү үн менен, ал шарттан келип чыккан натыйжаны билдирген экинчи сүйлөмү ага караганда басыңкы үн менен айтылат; эки сүйлөмдүн ортосунда ачык тыным болот. Ушул себептүү жазууда компоненттеринин арасына сызыкча коюлат: Менин сөзүмдү ук – баары жайында болот.

б) Каршылаш тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин бири экинчисине жайынча гана кайчылаш (карама-каршы) мааниде айтылса, араларына дайыма *үтүр* коюлат: Көп келдетөт, аз чөлдөтөт. Ат арытмак арзан, журт арытмак кымбат (макал).

Эгерде тең байланыштагы каршылаш татаал сүйлөмдүн экинчи компоненти биринчи компонентинде айтылган ойго кескин түрдө карама-каршы келген жыйынтыкты, иш-аракетти билдирсе, араларына сызыкча коюлат. Оозеки кепте мындай татаал сүйлөмдөрдүн биринчи бөлүгүнөн кийин ачык тыным болот: Буту жок – жүрөт, тили жок – сүйлөйт (табышмак).

в) Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн экинчи компоненти биринчи компонентинде айтылган ойдун жыйынтыгын, натыйжасын билдирсе, компоненттеринин арасына *сызыкча* коюлат: Алар – акыры өлдүм дегендер – жан аяшпайт (Т.С.). Арыдым – алым кетти, чарчадым – жаным кейиди. Чакырды – келдим (Т.С.).

г) Мындай татаал сүйлөмдүн экинчи бөлүгү биринчи бөлүгүндө айтылган ойду жалпылап, ага кошумча толуктоо, кошумча түшүндүрмө берип турса да, араларына сызыкча коюлат: Жыгачка, темирге – экөөнө тең колу жөндөмдүү – усталыгы бар (С.Ө.). Ушул жылы жаштар катарына мүчө болуп өткөнү жүрөт – жашы он алтыда (Т.С.).

БАЙЛАМТАЛУУ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Кыргыз тилиндеги байламталар синтаксистик функциясына карай *багындырбас байламталар* жана *багындыргыч байламталар* болуп эки топко бөлүнөт.

Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн компоненттери өз ара *багындырбас байламталар* (бириктирүүчү, каршылагыч, ажыраткыч байламталар) аркылуу байланышып, мазмуну жана структурасы жагынан бир бүтүндүктү түзөт.

Багындырбас байламталар мындай татаал сүйлөмдөрдүн компоненттерин бири-бири менен структуралык жактан бекем байланыштыруу менен бирге, алардын ортосундагы ар түрдүү маанилик катышты да ачык белгилеп турат. Мисалы: Жоргосуна жакын баргысы келди, *бирок* батына албады (Ч.А.). Бүгүн тоодогу малчыларга чыгабыз, *же* ойдогу сокочуларга барабыз.

Мында *бирок*, *же* байламталары, биринчиден, татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бири менен байланыштырып турса, экинчи жагынан, *бирок* байламтасы ал жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы карама-каршы маанини дагы да бекемдеп, күчөтүп турат; *же* байламтасы болсо, татаал сүйлөмдүн компоненттери билдирген иш-аракеттердин ичинен бирөөнүн болоорун ажыратып, чектеп көрсөтүп турат.

Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр да, өз компоненттеринин арасындагы маанилик катыштын мүнөзүнө карай, негизинен, мезгилдеш, карама-каршы, ажыраткыч жана башка ушул сыяктуу ар түрдүү маанини туюндурат. Ал эми байламталар болсо, татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы жогоркудай маанилик катыштарды (мезгилдеш, карама-каршы ж.б.) дагы да дааналап көрсөтүп турат.

Мындай татаал сүйлөмдөрдүн ар түрдүү маанини билдириши негизинен анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы маанилик катыштын мүнөзү менен, алардын тутумунда айрым лексикалык элементтердин колдонулушу менен, баяндоочторунун чактык мааниси менен жана ал сүйлөмдөрдү тутумдаштырып турган байламталардын синтаксистик мааниси менен тыгыз байланыштуу болот.

Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү багындырбас байламталардын төмөнкүдөй түрлөрү: *бириктирүүчү байламталар* – да, дагы, жана, ары;

каршылагыч байламталар – бирок, а, ал эми, анткени менен, антсе да, ошондо да, ошентсе да, ошондой болсо да, *ажыраткыч байламталар* – же, же болбосо, болбосо байланыштырат.

Багындырбас байламталар аркылуу тутумдашкан татаал сүйлөмдүн компоненттери мааниси жагынан бири экинчисине көз каранды болуп, багынып турбайт; алар өз ара бирдей даражада, тең укуктуулукта колдонулат. Ошол себептүү багындырбас байламталар да татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүнүн бири экинчисине багыныңкы мүнөздө экендигин билдирбейт, алар тек гана жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара тутумдаштырып, алардын ортосундагы ар түрдүү маанилик катышты: бириктирүүчү, карама-каршы, ажыратуу ж.б. маанилерди дааналап чагылдырып турат.

БИРИКТИРҮҮЧҮ БАЙЛАМТАЛУУ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Бириктирүүчү байламталар (жана, да (дагы), ары) маани жагынан өз ара байланыштуу келген жөнөкөй сүйлөмдөрдү бир татаал сүйлөмгө бириктирүүдө орчундуу роль ойнойт. Булардын жардамы менен түзүлгөн татаал сүйлөмдөр көбүнчө мезгилдеш маанини туюндуруп, бир мезгилде же биринен кийин экинчиси удаалаш болгон кыймыл-аракет жөнүндө баяндайт.

Жана байламтасы аркылуу уюшулган татаал сүйлөмдөр тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик катышына карай:

1) Бир мезгилде болгон иш-аракетти, окуяны, абалды көрүнүштү билдирет. Мындай маанидеги татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин баяндоочтору бирдей чактык формада айтылат. Мисалы: Жаркыраган ай ааламга нурун төктү жана электр шамы да балбылдап жанды (К.Ж.). Анын денеси салмактанды жана башы каңгырап ооруй баштады (К.Бект.).

2) Биринин артынан экинчиси удаалаш болгон кыймыл-аракетти, абалды билдирет: Ал мени тааныды жана ууртунан жылмайып койду (К.Б.). Бир кышка жетээрлик отун да келтирилди жана эки күндөн соң көмүр да түшүрүлдү (Т.С.).

Мында экинчи сүйлөмдө бир иш аякталып бүткөндөн кийин экинчи кыймыл-аракеттин аткарылгандыгын «эки күндөн соң» деген сөз айкашы ачык билдирип турат.

Жана байламтасы аркылуу уюшулган тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр тилибизде аз учурайт.

Да (дагы) байламтасы тутумдаштырган

тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө да көбүнчө:

1) Биринчи компоненти мурун болгон кыймыл-аракетти, окуяны, кубулушту билдирет да, экинчи компоненти андан кийин, бирок аны менен удаалаш болгон иш-аракетти билдирет: Кулак кескендей үй ичи жымжырт боло түштү да, «Майдан маршын» Касейин черте баштады (Т.С.). Анан темир-терсегин жыйнап ордунан турду да, алиги ыргытып жиберген кишенди кайра барып таап келди (Ч.А.).

2) Айрым учурда татаал сүйлөмдүн эки компоненти тең бир мезгилде, бир учурда болгон кыймыл-аракетти, окуяны туюндурат: Пионерлердин бир даары көлгө түшүүгө кетишти да, бир даары тоодон гүл терүүгө жөнөштү (М.Жанг.). Бүгүн окуучулардын бир тобу тоодо чөмөлө салышты да, экинчи тобу ойдо жашылча отошту.

Ары байламтасы да татаал сүйлөмдөрдү уюштурууга сейрек катышат. Мунун катышуусу менен түзүлгөн татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери да негизинен, бир мезгилде болгон иш-аракетти, көрүнүштү баяндайт; ошону менен бирге ары байламтасы ал татаал сүйлөмдүн экинчи бөлүгүнө бир аз күчөтүү маанисин да берип турат: Керим сабакты жакшы билет, ары көпчүлүк ишине да активдүү катышат. Күн суук, ары жол узак (К.Ж.). Кечке маал эки колум карыша баштады, ары башым да зыңылдайт (Н.Б.).

КАРШЫЛАГЫЧ БАЙЛАМТАЛУУ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Каршылагыч байламталардын катышуусу менен уюшулган татаал сүйлөмдөрдүн экинчи бөлүгү биринчи бөлүгүндө берилген ойго кайчы, карама-каршы мааниде айтылат.

Каршылагыч байламталарга төмөнкүлөр кирет: бирок, а, ал эми, анткени менен, антсе да, ошондо да, ошентсе да, ошондой болсо да.

1. **Бирок** байламтасы аркылуу уюшулган тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн биринчи сүйлөмүндөгү ойго экинчи сүйлөмүндөгү ой, кубулуш, окуя кайчылаш мааниде айтылат.

Мындай татаал сүйлөмдөрдөгү кайчылаш же карама-каршы маани:

а) Негизинен, анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ички маанисине байланыштуу келип чыгат. Башкача айтканда, ал жөнөкөй сүйлөмдөр өзүлөрүнүн мааниси боюнча эле бири-бирине кайчылаш

мааниде болот. Мисалы: Мен да ага окшоп жесир калмак элем, бирок өзүң аман-эсен келдиң (Ч.А.). Мурдатан ойлоп жүргөндөрүн жазмак, бирок кагазга үңүлөөр замат сөздөрүнүн байланышы үзүлүп-үзүлүп кетет (Ч.А.). Мектебинер суук экен, бирок самандан башка берээр менде отун жок (Ч.А.).

Бул татаал сүйлөмдөрдү уюштурган бирок байламтасын сүйлөм тутумунан бир азга алып коё туруп карасак дале, баары бир ал татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы биринчи сүйлөмдөгү ойго экинчи сүйлөмдөгү ой кайчы мааниде колдонулгандыгы сезилип турат. Ал эми *бирок* байламтасы ал кайчылаш, карама-каршы маанини дагы да күчөтүп, дааналап көрсөтүп турат.

б) Бирок байламтасы аркылуу тутумдашкан жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тутумуна өз ара кайчы маанидеги сөздөр катышып айтылат да, карама-каршы маанидеги татаал сүйлөм уюшулат: Сен жашсың, бирок жүрөгүң эркиндей (А.Т.). Ефремов катаал киши, бирок адилдиги да бар (Ч.А.). Анчалык кымбат деле эмес, бирок көркөмү менен артык алар (Ч.А.).

в) Бул байламта менен уюшулган багынычсыз татаал сүйлөмдүн компоненттеринин биринин баяндоочу терс формада айтылганда, алардагы карама-каршы маани өзгөчө даана билинип турат: Эмне болсо да, он чактысын автомат менен жайлап жибергим келет, бирок командир уруксат бербейт (А.Т.). Балам үчүн менин көз жашым оор деп түшүнөт, бирок аны баладан жашырууга күчү келбейт (А.Т.). Козубек да кетмекчи болду, бирок аны Сабиткан кетирбеди (К.Б.).

2. **Антсе да, анткени менен** деген байламталардын жардамы менен түзүлгөн татаал сүйлөмдөрдө да анын биринчи компонентинде айтылган ой-пикирге экинчи компонентиндеги иш-аракет, факты карама-каршы мааниде айтылат: Таятам кыйла жашка келди, антсе да ал карылыкка жеңдире элек (М.Абд.). Түн ортосу ооп кетти, анткени менен отурган жаштар уйкуга алдыра турган эмес (К.Ж.).

3. **Ошентсе да, ошондой болсо да, ошондо да** байламталары менен тутумдашкан татаал сүйлөмдөрдүн экинчи компоненти да биринчи сүйлөмү билдирген ойго кайчылаш келген ой-пикирди туюндурат: Жолоочулар талыкшыды, аттар чаалыкты, ошондой болсо да көздөп келе жаткан айылга чукулдашты (К.Ж.). Эне кургурга балдарынын баары бирдей ысык эмеспи, ошентсе да ортончум Майсалбегим менен көбүрөөк сыймыктанар элем (Ч.А.). Ал бир жума суу сугарды, ошондо да кабагым-кашым дебеди.

4. **Болбосо** байламтасы аркылуу уюшулган тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө эгерде биринчи компоненти билдирген иш-аракет аткарылбаса же аткарылбай калса, анда угуучунун же сүйлөөчүнүн оюна, ниетине карама-каршы келген кандайдыр бир тескери жыйынтык чыгаарын билдирет. Мындай татаал сүйлөмдөрдүн биринчи бөлүгүнүн баяндоочу буйрук ыңгайда же үч чактын биринде айтылат да, экинчи бөлүгүнүн баяндоочу келер чак маанисинде болот: Батыраак кыймылда, болбосо карагайдын ичине жалгыз таштап кетем (М.Э.). Ал эртең менен таң заардан жөнөп кетти, болбосо поездге үлгүрмөк эмес. Эгинди бүгүндөн калбай сугарабыз, болбосо күйүп кетет.

4. а, ал эми байламталары аркылуу уюшулган тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө да:

а) Экинчи компоненти биринчи компонентинде айтылган ойго карама-каршы келген ой-пикирди туюндурат. Мындай учурда татаал сүйлөмдүн биринчи бөлүгүндөгү ой-пикирге, окуяга, көрүнүшкө маани жагынан экинчи бөлүгүндөгү ой-пикир, иш-аракет карама-каршы коюлат. Башкача айтканда, бул учурда карама-каршы маани андай татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ички маанисинен эле белгилүү болуп турат. Мисалы: Декабрь айы, ал эми жерге алиге кыламык кар жата элек (Т.Абд.). Түндүн далайы болуп калды, а биздин үйдө али да болсо от алоолонуп жанып турат (М.Жан.).

б) Бул байламталар аркылуу тутумдашкан татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы биринчи жөнөкөй сүйлөм билдирген ой-пикир менен экинчи билдирген ой-пикир өз ара кайчы мааниде салыштырылып көрсөтүлөт. Адатта эки субъектинин кыймыл-аракети, белгиси, бир кубулуш менен экинчи кубулуш, бир зат менен экинчи зат же бир окуя менен экинчи окуя ж.б. бирине бири кайчы түрдө салыштырылат. Мисалы: *Сен бир айылдын активисиң, а мен жөн гана жумушчумун* (Т.С.). *Жездем менен Зарыл теңтуш, а эжем Макиш он чакты жаш кичүү* (Ш.Бейш.). *Түлкүбек дөңдө отургандарга карай шашып басып баратат, ал эми тиги дөңдөгүлөр болсо, эмнегедир каткырып күлүшүздө* (К.Ж.).

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн башка түрлөрү сыяктуу эле, каршылагыч байламталуу татаал сүйлөмдөр да ар түрдүү түзүлүштө жолугат.

1) Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөн уюшулат: Биз сизди сыйлайбыз, урматтайбыз, а сиз жаш баланын ишин кыласыз (Ч.А.).

2) Бир же эки компоненти тең бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн болот: Март айы, бирок күн дале суук.

3) Бир компоненти жөнөкөй сүйлөмдөн, экинчиси татаал сүйлөмдөн болот: Эч нерсе өнбөсүн бир-эки үйгө киргенде эле байкаганбыз, ошентсе да кечинде үйгө келгенде карасак, үчөөбүздүкү бир кыйла нан болуп калыптыр (М.Э.).

4) Эки компоненти тең татаал сүйлөмдөрдөн болушу да мүмкүн: Кар калың, жол тайгак, ошондой болсо да көлүктөрдүн басышы тың, жолоочулар жолун улантууда (К.Ж.).

АЖЫРАТКЫЧ БАЙЛАМТАЛУУ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Ажыраткыч же, же болбосо деген байламталар аркылуу уюшулган тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө:

а) Негизинен, тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр билдирген иш-аракеттердин ичинен бирөөнүн иш жүзүнө аткарылаарын ажыратып көрсөтөт; жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору бирдей чактык формада айтылат. Мисалы: Эртең тоодогу малчыларга чыгабыз, *же болбосо* талаадагы сокочуларга барабыз. Жайкы каникулда окуучулар кызылчачыларга жардам беришет, *же* жашылча бригадасында иштешет.

Бул татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери билдирген эки түрдүү кыймыл-аракеттин экөө тең орундалбастан, алардын бири гана орундала тургандыгы *же, же болбосо* байламталары аркылуу көрсөтүлүп турат.

Кээде же байламтасы татаал сүйлөмдүн ар бир компонентинде кайталанып айтылат: Быйыл отпуска убагында же Арсланбапты барып көрөбүз, *же* Ысык-Көлдө эле эс алабыз.

Айрым учурларда ажыраткыч байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө, эгерде ой-пикир кескин түрдө айтылбаса, негизги маанисинен башка божомолдоо мааниси да болот.

б) Кээде ажыраткыч байламта менен тутумдашкан татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр айлана-тегеректеги көзгө учурабаган жок нерселерди, көрүнүштү жөн гана санап көрсөтөт жана бир аз капалануу, нааразы болуу оттеногу да болот. Мындай учурда ал жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар биринин баяндоочу терс формадагы этиштерден же терс маанидеги жок деген сөздөн болот. Мисалы: Айланада же жайылган мал көрүнбөйт, *же* айыл жок, *же* болбосо кыштактын көркү болгон бак-дарак жок (Н.Б.). Брезент чатырында *же* көлдөлөң салаар орду жок, *же* супура жаяр

жайы жок (Ч.А.).

Кээ бир жазуучулардын чыгармаларында же байламтасынын, аз да болсо, не варианты да колдонулат: Эшик жабык, сырт караңгы. Не терезеден шоола түшпөйт, не жетинчи лампа жарык күйбөйт (Т.С.).

в) Айрым убактарда же байламтасы баяндоочу суроо формасындагы сөздөн болгон жөнөкөй сүйлөмдөрдү да байланыштырат. Бирок андай сүйлөмдөр кээде конкреттүү суроо маанисинде эмес, күдүктөнүү маанисинде колдонулат. Мындай учурда ажыраткыч байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр болжолдоо маанисин берип калат: Бу ким? *Же ошол байкуштун өзүбү, же «Күйдүм чокту» билген дагы бир армандуу бечарабы?* (К.Жаим.). *Аны Өмүрбек атайын калтырдыбы, же Гүлай билдирбей алып калдыбы, анысы бизге белгисиз* (А.Т.).

БАЙЛАМТАЛУУ ТЕҢ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДӨРДӨ КОЮЛУУЧУ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕР

Багынычсыз татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү тутумдаштыруучу байламталардын ичинен:

1) *Жана* байламтасы өзү байланыштырып турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн мурункусуна да, кийинкисине да таандык болуп айтылбайт, жөн гана ал эки жөнөкөй сүйлөмдү өз ара бириктирип туруу милдетин аткарат. Ошондуктан бул байламтадан мурун да, кийин да үтүр белгиси коюлбайт: Анын денеси салмактанды жана башы каңгырап ооруй баштады (К.Б.).

2) Да байламтасы дайыма өзүнөн мурунку жөнөкөй сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат, ошол себептүү үтүр бул байламтадан кийин коюлат: Күн уясына кирди да, айланада караңгылык өкүм сүрө баштады (Н.Б.).

3) Калган багындырбас байламталардын баары: *ары, бирок, а, ал эми, анткени менен, антсе да, ошондой болсо да; ошентсе да, ошондо да, болбосо, анткени менен, антсе да, же, же болбосо* дегендер өзүнө кийинки жөнөкөй сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат, ошондуктан үтүр дайыма алардан мурун (алды жагына) коюлат: Ысык-Көлдүн күнгөй тарабы бак-дарактуу, ары кыштактары көлгө жакын («СК»). Биз эми үчөөбүз, бирок сен кыргыздан чыккан туңгуч сүрөтчүсүң (А.Т.). Иващенко – старший сержант, Жапар сержант деген наамды алды, ошондо да кезек-кезек чалгынга барып жүрүшөт (К.Б.). Коктуларда жайылып жаткан мал жок, же малчылардын үйлөрү жок (Ш.Бей.). Бул – бригадир, а мен карапайым жылкычымын (Т.С.).

БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Ушул эмгектин «Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси» деген бөлүмүндө кыргыз тилиндеги сүйлөмдөрдүн тутумунда бир нече сөздүн бирдиктүү тизмегинен уюшулуп, сүйлөмдүн тутумдаш мүчөсүнүн милдетин аткаруучу түрмөктүү сөз айкаштары да кеңири учураары жөнүндө, андай сөз тизмектери дайыма чакчыл жана атоочтук этиштердин (кыймыл атоочтордун да) негизинде уюшулгандыктан, чакчыл түрмөктөр жана атоочтук түрмөктөр (кыймыл атоочтук түрмөктөр) деген терминдер менен аталаары жөнүндө кеңири маалымат берилген эле («Чакчыл түрмөктөр жана атоочтук түрмөктөр» деген теманы караңыз).

Түркологиялык адабияттарда сүйлөм тутумундагы ошондой чакчыл жана атоочтук түрмөктөрдүн багыныңкы сүйлөмгө карата болгон катышы жөнүндө, негизинен, үч түрдүү пикир айтылып келе жаткандыгы белгилүү.

1) Кээ бир окумуштуулар өзүнө тиешелүү ээси жок жана өзүнө тиешелүү ээси бар чакчыл конструкциялардын баарын чакчыл түрмөктөр же сүйлөмдүн жайылма мүчөлөрү деп эсептешет (Н.П.Дыренкова. Грамматика ойротского языка, М., 1940, 282-б., Баскаков Н.А. Ойротско-русс. словарь, М., 1947, 298-б., Шералиев М.Ш. «Сложноподчиненные предложения в азербайджанском языке», «Вопросы языкознания», 1956, № 1 ж.б.).

Бул көз караштагы окумуштуулар сүйлөмдүн баяндоочу (багыныңкы сүйлөмдүкү да) дайыма жак этиштерден болуп, сүйлөмдүн ээси менен жак, сан боюнча ээрчишип туруу керек, ошондо гана ээ менен баяндоочу предикативдик катышта келип, өзүнчө сүйлөмдү уюштура алат деп эсептешет. Ал эми чакчыл жана атоочтук түрмөктөрдү уюштурган чакчыл этиш менен атоочтукка жак мүчөсү уланбайт, ошол себептүү алар ээ менен жак, сан боюнча ээрчишип айтылбайт, ушуга байланыштуу андай сөз түрмөктөрүндө ээ менен баяндоочтун ортосундагыдай толук предикаттык байланыш болбойт, ошондуктан алар багыныңкы сүйлөм боло алышпайт дешет.

2) Айрым илимпоздор, мисалы, В.А.Гордлевский, тескерисинче, чакчыл жана атоочтук түрмөктөрдү «Кыскартылган багыныңкы сүйлөм» деп атайт (Грамматика турецкого языка, М., 1928, 140–151-б.).

3) Окумуштуулардын экинчи бир тобу чакчыл жана атоочтук конструкцияларга эки жактуу карашат: а) эгерде андай сөз түрмөктөрүнүн өзүнө тиешелүү ээси болсо,

аларды багыныңкы сүйлөм боло алат деп эсептешет; б) ал эми өзүнө тиешелүү ээси болбосо, багыныңкы сүйлөм эмес, чакчыл түрмөк, атоочтук түрмөк же жөнөкөй сүйлөмдүн жайылма мүчөсү деп карашат (Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка, 1948, 259-б., Сауранбаев Н.Т. Семантика и функции деепричастий в казахском языке. М., 1944, 61-б., Сартбаев К.К. Основные вопросы синтаксиса сложного предложения в современном кыргызском языке, автореф. докт. дисс. М., 1953, 10-б. ж.б.).

Биздин оюбузча, чакчыл жана атоочтук конструкциялар жөнүндөгү кийинки үчүнчү көз караш колдонууга ылайыктуу. Чындыгында да, башка түрк тилдериндегидей эле, кыргыз тилинде да этиштик сүйлөмдөрдүн баяндоочу көбүнчө жак этиштерден болот. Мындай учурда баяндооч сүйлөмдүн ээсин жак, сан боюнча ээрчип, экөөнүн ортосунда толук предикативдик байланыш түзүлөт (*Мен тоодогу малчыларга бармак болдум, силер талаадагы ишти бүтүрөсүңөр*).

Маселенин ушул жагын эске алып, азербайжан окумуштуулары (Ширалиев М.Ш., Абдулдаев А.З.) азербайжан тилинде багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу дайыма жак этиштерден гана (аягына жак мүчөсү уланган этиштер) болот, ал эми чакчыл жана атоочтук түрмөктөрдө жак этиштен турган баяндоочу жок, ошондуктан алар багыныңкы сүйлөм боло алышпайт дешет. Бирок, чакчыл жана атоочтук конструкциялар багыныңкы сүйлөм катары келеби, же сөз түрмөктөрү гана болуп эсептелеби деген маселени чечүүдө ар бир тилдин жекече өзгөчөлүгүн эске алуу керек.

Мисалы, азербайжан тили үчүн баяндоочтун сөзсүз жак этиштерден болушу жана анын ээ менен жак, сан боюнча ээрчишип турушу багыныңкы сүйлөмдөрдү аныктоодогу эң негизги бирден-бир белги болсо, кыргыз тилинде жак этиштер баяндоочтун милдетин аткаруучу көп сандагы тилдик каражаттардын бири гана болуп эсептелет. Башкача айтканда, кыргыз тилинде жана айрым башка түрк тилдеринде (казак, өзбек ж.б.) багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин жак этиштерден башка жак мүчөсү уланбаган чакчылдар, атоочтуктар да аткара берет, бирок мындай учурда ал баяндоочтордун өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси да болуу керек.

Мисалы: Жакшы ышталган *кара чанач бошоп*, кара кумарадагы мелтилдеген кымыз дагы келди (Т.С.). *Биз тар көчөнү айлана бергенде*, ысык нандын жыты Айткенин мурдун кытыгылады (А.Т.).

Мында биринчи татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин «бошоп» деген чакчыл, экинчи сүйлөмдө «айлана бергенде» деген жатыш жөндөмөдөгү атоочтук аткарып турат, экөөндө тең уланган жак мүчө жок; бул баяндоочтордун ар биринин өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси бар («кара чанач», «биз»). Бул жерде аталган баяндоочтор сүйлөмдүн ээси менен жак, сан боюнча ээрчишпегени менен, алар синтаксистик жол аркылуу (ээнин биринчи орунда, баяндоочтун экинчи орунда келиши менен) өз ара байланышып, сүйлөмдүн негизин (уюткусун) түзүп турушат.

Кыскасы, кыргыз тилинде жогоркудай түзүлүштөгү чакчыл жана атоочтук конструкциялар багыныңкы сүйлөм боло алат, себеби алар багыныңкы сүйлөмгө мүнөздүү болгон негизги белгилерге ээ: 1) өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси жана чакчылдан же атоочтуктан турган баяндоочу болот, ал экөө бири-бири менен синтаксистик жол аркылуу байланышып келип, предикативдик катышты түзөт; 2) баяндоо интонациясына ээ; 3) шарттуу түрдө аяктаган ойду (относительная законченность мысли) билдире алат.

Ал эми өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси жок чакчыл жана атоочтук түрмөктөр багыныңкы сүйлөм боло алышпайт. Анткени аларда сүйлөм үчүн мүнөздүү болгон негизги белгилер жетишпейт: 1) предикативдик байланыштагы грамматикалык ээси жана баяндоочу жок; 2) баяндоо интонациясына ээ эмес; 3) шарттуу түрдө аяктаган ойду билдире алышпайт.

Мындай түзүлүштөгү чакчыл жана атоочтук түрмөктөр түзүлүшү жагынан татаал сөз айкаштары (тизмеги) болуп эсептелет; дайыма жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда келип, тутумдаш мүчөнүн милдетин аткарышат.

Мисалы: *Келе жаткан Жапарды көрүп*, келиндер орундарынан тура калышты (К.Б.). *Башта мынчалык жооптуу милдет алып көрбөгөн* жигит иштин көзүн тапканча жүдөй түштү (Т.С.).

Мында биринчи сүйлөмдөгү «*келе жаткан Жапарды көрүп*» деген чакчыл түрмөктүн, «*Башта мынчалык жооптуу милдет алып көрбөгөн*» деген атоочтук түрмөктүн предикативдик байланыштагы баш мүчөлөрү жок, баяндоо интонациясы мүнөздүү эмес, кандайдыр бир шарттуу түрдө аяктаган ойду туюндура алышпайт, ошол себептүү багыныңкы сүйлөм боло алышпайт. Алар чакчыл жана атоочтук этиштин негизинде уюшулган татаал сөз айкаштары болуп эсептелет. Биринчиси

тутумундагы сөздөрү менен бирдиктүү түрдө туруп *эмне үчүн?* деген суроого жооп берип, тутумдаш себеп бышыктоочтун милдетин аткарат, экинчиси, *кайсы?* деген суроого жооп берип, тутумдаш аныктоочтун милдетин аткарат.

Жогоруда белгиленгендей, кээ бир атоочтук түрмөктөрдө тутумундагы биринчи сөзү логикалык субъект, эң аяккы атоочтук логикалык предикат сыяктуу болуп көрүнөт. Бирок сырткы түрү жагынан ошондой көрүнгөнү менен, баары бир алардын ортосунда предикативдик байланыш жок, баяндоо интонациясына ээ эмес, шарттуу аяктаган ойду билдире албайт, ошондуктан багыныңкы сүйлөм боло алышпайт. Алар да тутумундагы сөздөрү менен бирдиктүү түрдө келип, өзүнөн кийинки аныкталгыч менен синтаксистик жагынан байланышып айтылат да, бир суроого жооп берип, тутумдаш мүчөнүн милдетин аткарат: *Уйкусу ачылып кеткен* Аскар төшөгүнөн ыргып турду (Т.С.).

Мындагы кара менен терилген атоочтук түрмөктөгү *«уйкусу»* деген сөз сырткы түрү жагынан логикалык субъект сыяктуу, *«ачылып кеткен»* деген атоочтук логикалык предикат сыяктанып көрүнөт, бирок ал экөөнүн ортосунда предикативдик байланыш жок, ошондой эле сүйлөмгө мүнөздүү болгон башка белгилер да жок, ошол себептүү ал багыныңкы сүйлөм боло албайт. Бул атоочтук түрмөк өзүнөн кийинки *«Аскар»* деген аныкталгыч менен ыкташып байланышып, *кайсы?* деген суроого жооп берип, тутумдаш аныктоочтук милдетти аткарып турат.

Буга чейин кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөр тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара байланышуу өзгөчөлүктөрүнө жана алардын ортосундагы маанилик катыштын мүнөзүнө карап *тең байланыштагы татаал сүйлөм* жана *багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм* деп эки топко бөлүнөөрү айтылган эле. Булардын ичинен тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочу, жогоруда белгиленгендей, дайыма *тыянактуу формада* (үч жактын биринде) айтылат, ошондуктан алардын ар бири белгилүү бир даражада толук аяктаган ойду билдирип турат. Грамматикалык жагынан бири-бирине анча көз каранды болбой, өз ара тең укукта байланышат. Ал эми *багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы* биринчи жөнөкөй сүйлөмдүн (же сүйлөмдөрдүн) баяндоочу көбүнчө *тыянаксыз формада* айтылат, ошондуктан ал өзүнчө туруп толук аяктаган ойду билдире

албайт, дайыма өзүнөн кийинки сүйлөмгө семантикасы жана грамматикалык түзүлүшү жагынан баш ийип, анда айтылган ойдун маанисин аныктап, толуктап турат.

Салыштыр: Дөңгөлөктөр чимирилет, арабанын яциги ары-бери термелет (Т.С.). Жол тайгак болгондуктан, Бектемир капчыгай өрдөй жай гана бастырып келе жатты (Ч.А.).

Мында биринчи татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору тыянактуу формада уюшулган, ошондуктан алардын ар бири толук аяктаган ойду билдире алат жана алардын ар бирин шарттуу түрдө өз алдынча колдонууга болот.

Ал эми кийинки татаал сүйлөмдүн тутумундагы биринчи жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочу (*болгондуктан*) тыянаксыз формада айтылган, ошондуктан ал өзүнчө туруп, кандайдыр бир толук аяктаган ойду туюндура албайт. Ал өзүнөн кийинки сүйлөм менен бирге колдонулганда гана, экөө биригип келип толук аяктаган бир татаал ойду туюндурат. Экинчи жагынан, ал *«Жол тайгак болгондуктан»* деген сүйлөм өзүнүн кийинки сүйлөмдө айтылган ойдун себебин көрсөтүп, ага мааниси жагынан да багынып турат.

Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири экинчиси менен мааниси жана грамматикалык жактан багыныңкы абалда байланышып келип, синтаксистик түзүлүшү, мааниси жана интонациялык жактан бир бүтүн бирдикти түзүп турган сүйлөмдөр багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм дайыма *баш сүйлөмдөн* жана *багыныңкы сүйлөмдөн* түзүлөт.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмгө мааниси, грамматикалык түзүлүшү боюнча багынычтуу болгон жана ал баш сүйлөмдүн түрдүү белгисин, мүнөзүн билдирген сүйлөм *багыныңкы сүйлөм* деп аталат.

Багыныңкы сүйлөм менен байланышта айтылып, ал татаал сүйлөм билдирген ой-пикирди жыйынтыктап турган негизги сүйлөм *баш сүйлөм* деп аталат.

Мисалы: Коңгуроонун үнү угулганда, орокчулар кырманды көздөй жөнөштү (К.Б.).

Бул татаал сүйлөмдөн тутумундагы биринчи сүйлөмдүн баяндоочу (*угулганда*) тыянаксыз формада айтылып, ал сүйлөм өзүнөн кийинки сүйлөмгө грамматикалык жагынан баш ийип турат жана *качан?* деген суроого жооп берип, кийинки сүйлөмдө айтылган ойдун мезгилин билдирип, ага маани жагынан да багынып турат, бул –

багыныңкы сүйлөм. Ал эми «*орокчулар кырманды көздөй жөнөштү*» деген экинчи сүйлөм алдындагы багыныңкы сүйлөм менен байланышта айтылып, ал багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм билдирген ойду жыйынтыктап турат, бул – баш сүйлөм.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөргө да төмөнкүдөй белгилер мүнөздүү:

1) Багыныңкы сүйлөмдүн, ошондой эле баш сүйлөмдүн көбүнчө өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси жана баяндоочу болот, ал баш мүчөлөр өз ара предикативдик байланышта келип, өздөрүнүн тегерегине башка сөздөрдү топтоп, сүйлөмдүн негизин түзүшөт. Бирок кыргыз тилинде багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин жак этиштер гана эмес, көпчүлүк учурда чакчылдар, атоочтуктар ж.б. аткарып, же баяндоочу атоочтуктан кийин жандоочтун кошулуп айтылышы менен уюшулуп, көбүнчө тыянаксыз формада айтылат. Ошондуктан мындай учурда багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу ээ менен жак, сан боюнча ээрчишип байланышпастан, синтаксистик жол менен – алардын орун тартиби аркылуу байланышат.

Мисалы: Мурун да ушундай кабар келип, биз сүйүңүп жүргөнбүз (Ч.А.). Ага Батый жоошуганы менен, Сурмакан сумсая карады (Т.С.).

Эгерде багыныңкы сүйлөм жана баш сүйлөм билдирген ой-пикир, иш-аракет бир гана субъектиге тиешелүү болсо, андай багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө бир гана грамматикалык ээ катышат: Берметтей тизилген сансыз *жылдыздар жымыңдашып*, жер жүзүнө *көрүндү* (К.Б.).

Стилдик максатка ылайык кээде багыныңкы сүйлөмдүн, ошондой эле баш сүйлөмдүн да, ээси айтылбай калат, бирок анын кайсы сөз экендиги баяндоочунун аягындагы жак мүчө аркылуу, же өзүнөн мурунку сүйлөмдөрдөн белгилүү болуп турат: Кыргыздагы саманга *жатайын деп келсем*, Данияр дагы ушул жерде экен (Ч.Т.). Иштин көзүн анчалык *тааныбаса да*, анын келечекте жакшы кызматчы болооруна толук *ишенем* (Т.С.).

Айрым учурларда бир тутумдуу сүйлөмдөр багыныңкы сүйлөм катары келет. Мындай учурда, албетте, багыныңкы сүйлөмдүн өзүнө тиешелүү ээси болбойт: Саал шүүшүн каны менен *бышырса*, кийиктин боору таттуу болот (К.Ж.). Байдан *чай ичкенче*, жоктон *суу ич* (макал).

Бул кийинки сүйлөмдө багыныңкы сүйлөмдө багыныңкы сүйлөм да, баш сүйлөмү да жалпылама жактуу сүйлөмдөн уюшулган, ошол себептүү ал экөөндө тең өзүнө таандык

грамматикалык ээси жок.

2) Багыныңкы сүйлөмдөр да «кабар берүүчү интонацияга» ээ. Бирок өз бетинче турган жөнөкөй сүйлөмдөрдө «кабар берүүчү интонация» толук аякталган мүнөзгө ээ болсо, багыныңкы сүйлөмдөгү «кабар берүүчү интонация» дайыма «аякталбаган» мааниде айтылып, өзүнөн кийин экинчи бир сүйлөмдүн (баш сүйлөмдүн) улантылып айтылаарын билдирип турат. Адатта, багыныңкы сүйлөмдүн аяк ченинде үн көтөрүңкү айтылып, баш сүйлөмдүн аяк жагында басаңдап чыгат: Алар келишмейинче, биз тамакты ичпейбиз (Т.С.).

3) Багыныңкы сүйлөм татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, шарттуу түрдө аяктаган ойду туюндура алат. Бул жерде эсте тутта турган бир нерсе: өз алдынча колдонулган жөнөкөй сүйлөм толук аяктаган ойду билдирсе, багыныңкы сүйлөм, баяндоочу тыянаксыз формада айтылган себептүү, өзүнчө туруп толук бүткөн ойду билдире албайт. Ал татаал сүйлөмдүн тутумунда, өзүнөн кийинки баш сүйлөм менен тутумдашып айтылган учурда гана кишинин оюн белгилүү бир өлчөмдө (шарттуу түрдө) тыянактуу билдире алат.

Ушуну менен бирге, кыргыз тилиндеги кээ бир татаал сүйлөмдөрдү түзүлүшү (структуралык) жана маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө жатат, же тең байланыштагы татаал сүйлөм болуп эсептелет деп кесе айтууга мүмкүн эмес.

Мындай сүйлөмдөргө, адатта, биринчи компонентинин баяндоочу-*ып* формасындагы чакчылдан же *-са* формасындагы шарттуу ыңгайдан болгон айрым татаал сүйлөмдөр кирет.

Мисалы: Дарактар бүрүн *чачып*, гүлдөр жайнай баштады (Н.Б.). Бири камыр *жуурусса*, экинчиси казандагы сорпону сапырат (Ч.А.). Бул татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы биринчи жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочу тыянаксыз формада айтылган (чачып, жуурусса), ошол себептүү бул сүйлөмдөр өз алдынча туруп ойду тыянактуу билдире алышпайт. Алар өзүлөрүнөн кийинки жөнөкөй сүйлөм менен байланышта айтылганда гана, шарттуу түрдө аяктаган ойду туюндура алышат. Мындай түзүлүштөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочу тыянаксыз формада айтылып, грамматикалык жагынан кийинки сүйлөмгө багыныңкы абалда тургандыктан, аларды багыныңкы сүйлөм деп караса болоор эле. Бирок семантикасы жагынан алганда, ал жөнөкөй сүйлөмдөр өзүнөн кийинки сүйлөмдүн кандайдыр бир белгисин (сыпат, мезгил,

шартын ж.б.) көрсөткөн жок, б.а. багыныңкы сүйлөмдөр сыяктанып, маани жагынан кийинки сүйлөмгө баш ийип турган жок. Тескерисинче, тең байланыштагы татаал сүйлөмгө окшоп, бири-бирине багынбаган, бир мезгилде болгон кыймыл аракетти, кубулушту санап көрсөтүп турат. Ушул белгисине карап, мындай маанидеги татаал сүйлөмдөрдү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деп кароого болбойт.

С а л ы ш т ы р ы ң ы з: Дарактар бүрүн чачып, гүлдөр жайнай баштады // Дарактар бүрүн чачты, гүлдөр жайнай баштады. Бири камыр жууруса, экинчиси казандагы сорпону сапырат // Бири камыр жууруйт, экинчиси казандагы сорпону сапырат.

Бирок мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр мааниси боюнча бири экинчисине багынбай, бир мезгилде же удаалаш болгон кыймыл-аракетти көрсөтүп тургандыгына карап, андай сүйлөмдөрдү тең байланыштагы татаал сүйлөм деп эсептөөгө да болбойт. Анткени анын тутумундагы биринчи жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочу тыянаксыз формада айтылып, грамматикалык жагынан өзүнөн кийинки сүйлөмгө багынычтуу абалда турат. Ал эми тең байланыштагы татаал сүйлөм болуу үчүн биринчи компонентинин баяндоочу дайыма тыянактуу формада айтылып, белгилүү бир даражада толук аяктаган ойду билдирип, грамматикалык жагынан кийинки сүйлөмгө көз каранды болбой, аны менен тең укукта байланышып туруу керек: Терезеде шоола жок, аны жамгыр каккылайт, үйдүн ичи жымжырт (Ч.А.).

Ушинтип, биринчи компонентинин баяндоочу *-ып*, *-са* формасындагы этиштерден болгон татаал сүйлөмдөрдү жогоркудай белгилерине карап, кээ бир окумуштуулар *багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм* деп карашса, экинчи бирөөлөр тең *байланыштагы татаал сүйлөм* деп карайт. Биздин оюбузча, мындай структурадагы татаал сүйлөмдөрдүн жогоруда көрсөтүлгөндөй бири-бирине карама-каршы келген белгилерин эске алсак, алары багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деп да, же тең байланыштагы татаал сүйлөм деп так кесе айтууга болбойт. Анткени алар түзүлүшү жагынан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө окшош болушса, мааниси боюнча тең байланыштагы татаал сүйлөмгө окшош – экөөнүн тең белгилери бар. Ошондуктан мындай түзүлүштөгү жана мындай маанидеги синтаксистик конструкцияларды *багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн да, тең байланыштагы татаал*

сүйлөмдүн да белгилери бар татаал сүйлөмдөр деп кароо ылайыктуу.

Мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөр, жогоруда белгиленгендей, негизинен а) бир мезгилде болгон кыймыл-аракетти, кубулушту санап көрсөтөт: Шамал *желдеп*, күн *куркүрөп*, чагылган чартылдады (К.Ж.). Арпа *бышып*, буудай сары ала тартты. Кызыл ала шай кийген келиндердин кээси суз, салкын жүрсө, кээси кол жоолугун суу кылып ысык жашын сүртүнөт (Т.С.). Бири *келип жатса*, экинчиси кетип жатты (К.Ж.).

б) Биринчи компонентинин баяндоочу шарттуу ыңгайдан болгон бул өңдүү татаал сүйлөмдөрдүн тутумунда кээде *бирде* деген сөз кайталанып айтылат. Мындай учурда татаал сүйлөм кыймыл-аракеттин, кандайдыр бир көрүнүштүн өз ара кезектешип болуп тургандыгын, биринен кийин экинчисинин алмашылып тургандыгын билдирет: Ушинетип түндөн турган Чаргын *бирде* устаканадан *көрүнсө*, бирде чоң короодо жүрөт (Т.С.). Рудольф бирде күлүндөп желбиреген кызыл тууга *караса*, бирде кабак түйүп, алды жактагы парламент аянтчасына көз чаптырат (К.Б.).

БАГЫНЫҢКЫ БАЙЛАНЫШТАГЫ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН УЮШУЛУУ ЖОЛДОРУ

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөм өз ара төмөнкүдөй грамматикалык каражаттар аркылуу байланышат:

1. Көбүнчө багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтук формасы аркылуу байланышат. Мындай учурда багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна:

1) Чакчыл *-ып*, *-а(-й)*, *-бай*, *-ганча (-гыча)*, *-ганы (-галы)*, *-майынча (-майын)* мүчөлөрү уланып айтылат: Козуларды *көгөңдөп болгончо*, койлор да келип калды (М.Э.). Нурбектин муундары *калчылдап*, денесинен тер кетти (Ч.А.).

2) Багыныңкынын атоочтук этиштен турган баяндоочуна жатыш жөндөмөнүн да мүчөсү уланат: Таятам жомок айтып *отурганда*, мен ушунун баарын ойлоп отурам (Ч.А.).

3) *-ган* формасындагы атоочтуктан турган баяндоочуна *-дыктан* мүчөсү уланып айтылат: Малчылар Чүйгө көчүп *кеттишкендиктен*, жайлоонун чөбү кайра кулпура баштады.

4) Шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү жалганат: Дан эгиндерин убагында *сугарып*

турса, түшүмү да мол болот.

5) Багыныңкы сүйлөмдүн атоочтук этиштен турган баяндоочунан кийин менен, *үчүн, чейин, кийин, соң, сайын, бери, тартып* деген сыяктуу жандоочтор айкашып айтылат: Карымшак *атманаары менен*, Бозгунчу дагы сөзгө аралашты (Т.С.). Бала *от алып кеткенден кийин*, Сейде шалдырап отуруп калды (Ч.А.).

6) Атоочтук этиштен турган баяндоочунан кийин жатыш жөндөмөдөгү мезгилдик маанидеги *убакта, мезгилде, кезде, учурда, ченде, чакта* деген өңдүү сөздөр кошулуп айтылат: Мен айылда жүргөн кезде, Дүйшөн чарбанын мурабы болчу (Ч.А.).

2. Багындыргыч байламталар тутумдаштырат (*анткени, себеби, ошол себептүү, андыктан, ошондуктан, ошол үчүн, анын үчүн, ошонун натыйжасында, демек*): Жүргүнчүлөр көрүнгөн кыштакка жетүүгө ашыгышты, анткени жамгыр нөшөрлөп төгө баштады (К.Ж.).

3. Байламта сөздөр байланыштырат. Мындай байламта сөздүк функцияда, негизинен, заттык, сандык, орун, мезгил, сыпат маанисиндеги сурама, шилтеме ат атоочтор (булардын айрымдары тактоочтук мааниге өтүп кеткен) колдонулат. Алар дайыма жубу менен айтылып, биринчи түгөйү багыныңкы сүйлөмдө, экинчиси баш сүйлөмдөн орун алат: *Ким-ал, кандай-ошондой, канча-ошончо, канчалык-ошончолук, кайда-ошондо, ошол жерде; каякка, кайда-ошол жакка, ошол жерге; качан-ошондо (ошол убакта, ошол учурда, ошол мезгилде); кимдики-ошонук, эмнени-ошону, кайсы-ошол, кайсынысы-ошонусу, эмнеси-ошонусу, каер-ошер ж.б* Мисалы: Биздикине качан келгиң келсе, *ошондо* келе бер. Бул сыяктуу *байламта сөздөр* кадимки *байламталардан* төмөнкүдөй белгилери боюнча айырмаланат:

1) Байламталар кызматчы сөздөрдүн бир түрү болсо, байламта сөздөр – толук маанилүү эле сөздөр, ага, негизинен, айрым сурама шилтеме ат атоочтор кирет. Бирок алар байламта сөздүк функцияда колдонулганда, конкреттүү суроо же шилтөө маанисинен алыстап, абстракцияланган өлчөм, орун, мезгил, сыпат маанисин же субстантивдешкен түшүнүктү билдирип калат (айрымдары тактоочтук мааниге өтүп кеткен). Мисалы: Асан *качан* турса, мен да *ошондо* турууга аракет кылам.

Мындагы *качан, ошондо* деген байламта сөздөрдө суроо, шилтөө маанилери жок, экөө тең мезгилдик маанини туюндуруп турат.

2) Байламта сөздөр толук маанини билдиргендиктен, байламталык функцияда

колдонулуу менен бирге, сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин да аткара берет: байламталар болсо, сүйлөмгө мүчө боло албайт. Мисалы: Чөп чабыкка *канча* киши керек болсо, *ошончону* жиберебиз. Мында канча деген байламта сөз аныктоочтук милдетти, *ошончону* – толуктоочтук милдетти аткарып турат. Арабакеч жай айдап баратат, *болбосо* шайы ооган неме ага таптакыр жетпей калмак (К.Бек.).

Мындагы болбосо деген байламта эки сүйлөмдү байланыштырып турат, бирок сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт.

3) Байламта сөздөр багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү уюштурууга жалгыз өзү катышпайт. Алар дайыма айрым бир башка грамматикалык каражаттар менен (көбүнчө багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна жалганган шарттуу *-са* формасы менен) бирдикте туруп, татаал сүйлөм түзүүгө кызмат кылат. Башкача айтканда, мындай түзүлүштөгү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери бири-бири менен, негизинен, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна уланган *-са* формасы аркылуу тутумдашат; ал эми багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн тутумундагы түгөйлөш байламта сөздөр алардын ортосундагы синтаксистик катышты аныктап, ал эки сүйлөмдү маанилик жактан өз ара бекем байланыштырып турат. Ошондуктан байламта сөздөр мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөрдүн зарыл керектүү структуралык-семантикалык компоненти болуп эсептелет. Ошол себептүү андай байламта сөздөрдү сүйлөм тизмегинен түшүрүп айтсак, ал сүйлөм структуралык жагынан бузулат, мааниси начарлайт. Мисалы: Ал масса үчүн *кандай* жатык, жөнөкөй тил менен жазган *болсо*, алар менен *ошондой* эле тилде сүйлөшкөн («СК»).

Бул татаал сүйлөмдүн компоненттерин бири-бири менен байланыштырып турган негизги грамматикалык каражат-шарттуу ыңгайдын *-са* формасы. Ал эми багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн тутумундагы кандай – ошондой эле деген байламта сөздөр, биринчиден, ал эки сүйлөмдүн ортосундагы синтаксистик катышты аныктап, аларга салыштыруу маанисин берип турат, экинчиден, ал экөөнүн ортосундагы жалпы семантикалык байланышты чыңдап, бекемдеп турат. Эгерде ал байламта сөздөрдү сүйлөмдүн тизмегинен түшүрүп айтсак, анда ал сүйлөмдүн структурасы да, мааниси да бузулат.

4) Багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда турган биринчи байламта сөз айтылып жаткан ойдун аягы кийинки баш сүйлөмдө улантылаарын билдирет. Ал эми байламта

сөздүн экинчи түгөйү катышкан баш сүйлөм айтылып жаткан ойду жыйынтыктап түшүндүрөт. Мисалы: *Чарбаны* мурунку райис кандай *башкарса*, сен да дал *ошондой* башкар («СК»).

Байламта сөздөр көбүнчө мезгил, өлчөм, салыштырма, орун багыныңкы сүйлөмдөрдү уюштурууга катышат.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн компоненттерин өз ара байланыштыруучу бул грамматикалык каражаттар жөнүндө багыныңкы сүйлөмдүн ар бир түрүнө мүнөздөмө берген учурда кеңири кабар берилмекчи.

5) Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр кээде эскертүү интонациясынын жардамы менен да байланышат. Мындай учурда татаал сүйлөмдүн биринчи компонентинин баяндоочу тыянактуу формада айтылып, шарттуу түрдө толук аяктаган ойду билдирип турат. Бирок андай татаал сүйлөмдүн тутумундагы экинчи компоненти биринчи сүйлөмдө айтылган ойдун себебин көрсөтүп, маани жагынан ага баш ийип тургандыктан, сүйлөм багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм болот. Мисалы: Дагы алга карай жылууга эч мүмкүнчүлүк болбоду: ай караңгы, айлана түнт токой.

Бул татаал сүйлөмдүн тутумундагы экинчи сүйлөм биринчи сүйлөмдө айтылган ойдун себебин көрсөтүп турат, бул – багыныңкы сүйлөм, биринчиси натыйжаны билдирип турат, бул – баш сүйлөм.

БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМДӨРДҮН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Багыныңкы сүйлөмдөр мааниси боюнча көбүнчө баш сүйлөмдө айтылган ойду бүт бойдон аныктап, толуктап турат, кээде баш сүйлөмдүн бир мүчөсүн айкындайт.

Кыргыз тилиндеги багыныңкы сүйлөмдөр да традициялык окуу боюнча, биринчиден, маанисине жана баш сүйлөмгө карата болгон синтаксистик функциясына карай, экинчиден, грамматикалык түзүлүшүнө карай классификацияланат (түрлөргө бөлүштүрүлөт).

1) Багыныңкы сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмгө карата болгон синтаксистик функциясы сүйлөмдүн айрым мүчөлөрүнүн функциясына жакын, окшош келет. Салыштыр: *Жумушчулар толук жыйналгандан кийин*, чогулуш башталды. – *Ал былтыр күзүндө* армияга кеткен.

Мында биринчи сүйлөмдөгү багыныңкы сүйлөм *качан?* деген суроого жооп берип, кийинки баш сүйлөмдөгү ойдун

башталыш мезгилин билдирип турат. Экинчи сүйлөмдөгү *«былтыр күзүндө»* деген бышыктооч *качан?* деген суроого жооп берип, кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтүп турат.

Жазында күн жаанчыл болгондуктан, эгиндин түшүмү мол болду. – Данияр *уялганынан* кызарып кетти (Ч.А.).

Мында *«Жазында күн жаанчыл болгондуктан»* деген сүйлөм *эмнеликтен?* деген суроого жооп берип, баш сүйлөмдөгү абалдын себебин билдирип турат, бул – себеп багыныңкы сүйлөм. Экинчи сүйлөмдөгү *«уялганынан»* деген бышыктооч *эмне себептен? эмнеликтен?* деген суроого жооп берип, субъектинин кызарып кетишинин себебин көрсөтүп турат, бул – себеп бышыктооч.

Жаандын суусу кирип келбесин үчүн, чатырды айланга кичинекей арык каздык (К.Ж.). – Үгүтчүлөр шайлоочулар менен аңгеме өткөрүш үчүн келишиптир. Бул жерде *«Жаандын суусу кирип келбесин үчүн»* деген сүйлөм *эмне үчүн?* деген суроого жооп берип, баш сүйлөм билдирген иш-аракеттин аткарылыш максатын көрсөтүп турат, бул – максат багыныңкы сүйлөм. Кийинки сүйлөмдөгү *«аңгеме өткөрүш үчүн»* деген сүйлөм мүчөсү эмне үчүн? деген суроого жооп берип, баяндоочу билдирген кыймыл-аракеттин максатын көрсөтүп турат, бул – максат бышыктооч, ж.б. Ушул себептүү сүйлөм мүчөлөрү синтаксистик функциясына карай мезгил бышыктооч, себеп бышыктооч, сыпат бышыктооч, максат бышыктооч ж.б. деп бөлүнгөн сыяктуу багыныңкы сүйлөмдөр да синтаксистик функциясына карай *мезгил багыныңкы сүйлөм, себеп багыныңкы сүйлөм, максат багыныңкы сүйлөм* ж.б. деген сыяктуу түрлөргө бөлүнөт.

Бирок багыныңкы сүйлөмдөрдүн синтаксистик функциясына карата классификациялоо анын бардык түрлөрүн толук камтый албайт. Анткени *шарттуу багыныңкы сүйлөм, карама-каршы багыныңкы сүйлөм, салыштырма багыныңкы сүйлөм* дегендер синтаксистик функциясы жагынан сүйлөм мүчөлөрүнө окшош эмес, б.а. мындай маанидеги сүйлөм мүчөлөрү жок. Ушундан улам багыныңкы сүйлөмдүн жогорку түрлөрү «синтаксистик функциясына карата классификациялоо» принцибинен тышкары калат. Ошондуктан багыныңкы сүйлөмдүн бул үч түрү баш сүйлөмгө карата болгон *маанилик катышы* (мааниси) боюнча классификацияланат.

2) Багыныңкы сүйлөмдөрдү классификациялоодо алардын синтаксистик функциясы жана мааниси менен бирге,

МЕЗГИЛ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

грамматикалык түзүлүшүнө да көңүл буруу зарыл. Мында төмөнкү учурлар эске алынат:

1) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун кандай формада айтылышы;

2) Багынычтуу татаал сүйлөмдү тутумдаштырып турган байламталардын, байламта сөздөрдүн мааниси.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна жалганып келген грамматикалык формалар да ал сүйлөмдүн негизги түрлөрүн аныктоого жардам берет. Мисалы, багыныңкы сүйлөмдүн этиштик баяндоочу *-ганы* формасында турса, мезгил багыныңкы сүйлөмдү, *-ганча* формасында айтылса, мезгил жана салыштырма багыныңкы, *-са* формасында айтылса, шарттуу багыныңкыны, *-ганда* формасында турса, мезгил багыныңкы сүйлөмдү уюштурат ж.б. : Жээн келгенче, жети бөрү келсин (макал). Эмгек тартибин сактасак, эмгектин өндүрүмдүүлүгү да жогорулайт.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн компоненттерин анткени, себеби деген сыяктуу байламталар байланыштырса, себеп багыныңкы сүйлөм уюшулат: Каныбек абдан такып сурады, анткени анын көзүнө Эркин сүйгүнчүктүү учурады (К.Ж.).

3) Ушуну менен бирге, багыныңкы сүйлөмдөрдү классификациялоодо татаал сүйлөмдө колдонулган сөздөрдүн лексикалык маанисине да көңүл буруу керек. Анткени, мисалы үчүн, багыныңкы сүйлөмдүн составында канча, канчалык деген сөздөр, баш сүйлөмдө ошончо, ошончолук деген сөздөр колдонулса, өлчөм багыныңкы сүйлөм уюшулат. Эгерде багыныңкы сүйлөмдө кандай деген сөз, баш сүйлөмдө ошондой деген сөз колдонулса, салыштырма багыныңкы сүйлөм курулат. Ошондой эле багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда кайда, баш сүйлөмдө ошол жерде деген сөздөр болсо, орун багыныңкы сүйлөм уюшулат: өкмөт кайда жиберсе, ошол жерде иштөөгө милдеттүүбүз. Сен кандай иштесең, мен да ошондой эмгектенем.

Кыргыз тилиндеги багыныңкы сүйлөмдөр синтаксистик функциясына жана маанисине карай, грамматикалык түзүлүшүнө жана татаал сүйлөмдө колдонулган айрым сөздөрдүн лексикалык маанисине карай төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт: *сыпат багыныңкы сүйлөм, мезгил багыныңкы сүйлөм, орун багыныңкы сүйлөм, себеп багыныңкы сүйлөм, максат багыныңкы сүйлөм, өлчөм багыныңкы сүйлөм; ошондой эле салыштырма багыныңкы сүйлөм, шарттуу багыныңкы сүйлөм, карамакаршы багыныңкы сүйлөм.*

Мезгил багыныңкы сүйлөм багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин, кубулуштун болгон, болуп жаткан же боло турган мезгилин билдирет.

Адатта, багыныңкы сүйлөмдөрдүн грамматикалык маанисин аныктоодо ага карата суроо берилет. Суроо берүүдө баш сүйлөм таяныч катары алынат да, берилген суроого багыныңкы сүйлөм жооп болуп түшөт. Мезгил багыныңкы сүйлөм дайыма *качан? качанга чейин? качантан бери?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Мисалы: *Бороон басаңдагандан кийин, кой-эчкилерге чөп чачылды.*

– Кой-эчкилерге качан чөп чачылды?

– *Бороон басаңдагандан кийин.*

Мында *качан?* деген суроо баш сүйлөмгө таянып берилди да ал суроого багыныңкы сүйлөм жооп болуп түштү. *Качан?* деген суроого жооп берип, баш сүйлөмдөгү иш-аракеттин аткарылган мезгилин билдирип турат, бул – мезгил багыныңкы сүйлөм.

Мезгил багыныңкы сүйлөм баш сүйлөм менен дайыма өзүнүн баяндоочтук формасы аркылуу байланышат. Бул үчүн багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна ар түрдүү грамматикалык каражаттар кошулуп айтылат. Ал каражаттар, биринчиден, багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылат, экинчиден багыныңкы, сүйлөмгө мезгилдик маани да берип турат. Бирок дайым эле багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна кошулуп айтылган грамматикалык формага карап, ал сүйлөмдүн маанисин аныктоого мүмкүнчүлүк боло бербейт. Себеби айрым грамматикалык формалар көп маанилүү. Мисалы, *-ганча* формасындагы чакчыл кээде мезгил багыныңкы сүйлөмдү уюштурса, кээде салыштырма багыныңкыны уюштурат; *-са* формасындагы этиш көбүнчө шартуу багыныңкы, кээде мезгил багыныңкы сүйлөмдү уюштурат ж.б. Ошондуктан багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрүн аныктоодо алардын жалаң гана баяндоочтук формасына көңүл бурбастан, ал татаал сүйлөмдүн жалпы структурасына, лексикалык тутумуна жана компоненттеринин ортосундагы грамматикалык, семантикалык катыштын мүнөзүнө да көңүл буруу зарыл.

Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат:

1) Көбүнчө багыныңкы сүйлөмдүн *-ган* формасындагы атоочтук этиштен турган баяндоочуна жатыш жөндөмөнүн *-да* мүчөсү жалганып айтылат. Багыныңкы жана

баш сүйлөмдүн баяндоочтору өткөн чакта же учур чак маанисинде айтылат. Семантикасы боюнча багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракет бир мезгилде болгондугун же биринен кийин экинчиси удаалаш болгондугун билдирет: *Сабыр тамагын ичип жатканда*, телефон шыңгырады (А.Т.). *Коңгуроо шаңгырап жатканда*, сүрөтчү-профессор залга кирип келген эле (А.Т.). *Алыстан зымырап келе жаткан биздин самолет көрүнгөндө*, немецтин жорулары беттешпестен кайра жөнөштү (А.Т.). *Танабай жылкыны кайра жайытына кайрып келгенде*, айылдан эки атчы да келип жетти (Ч.А.).

Айрым учурларда баяндоочко уланган *-ган* формасынан кийин тиешелүү таандык уланды жалганып, андан соң жатыштын *-да* мүчөсү уланып айтылат: *Аркы бетке жеткенимде*, мени чакырган Курмандын үнү угулду (К.Б.). Биз жуп шаардан *чыга бергенибизде*, ызгаардуу бороон бет алдыбыздан ура баштады (К.Ж.).

2) Кээде багыныңкы сүйлөмдүн атоочтуктун *-ар* формасында турган баяндоочуна жатыштын *-да* мүчөсү уланып айтылат. Мааниси жагынан, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракет багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттен бир аз мурунураак болгондугун билдирет: *Токтомуш мерген аскада турган кийикти атаарда*, оң тараптан ачуу кыйкырык чыгып калды. *Кыз-келиндер айылга жете берээрде*, маңдай жактагы боз секиден жалгыз аттуу караан көрүндү (К.Б.).

3) Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун негизги компоненти *-а(-й)* формасындагы чакчыл этиштен болот да, ага жатыш жөндөмөнүн мүчөсү уланган элек жардамчы сөзү кошулуп айтылат. Мааниси боюнча, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракет багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракет аткарылууга чейин болгондугун билдирет: *Субайлар аштоого келе электе*, козулуу койлор жабалактап жетип келишти. *Шарипа ойлогон оюнун аягына чыга электе*, мордун түтүнү бурулдап чыга баштады (С.С.).

4) Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *-ганы* формасындагы чакчылдар аткарат да, баш сүйлөм билдирген иш-аракеттин качантан бери болуп жаткандыгын туюндурат: Бул келиним *келгени*, кийимим кир да, жыртык да боло элек (Т.С.). Бул жерге чарба *уюшулганы*, эч нерседен кем-карч боло элекпиз (Н.Б.).

5) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-ганча(-гыча)* формасындагы чакчылдардан болот. Мындай түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөм эки түрдүү маанини туюндурат:

а) Эгерде баш сүйлөмдүн баяндоочу созулуңку эмес, кыска, чукулуроак аяктаган кыймыл-аракетти билгизсе, анда багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракет аяктап бүткүчө, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракет иштелип бүткөндүгүн (бүтөөрүн) билдирет: *Жапар атасы менен сүйлөшүп бүткөнчө*, Жамийла столго дасторкон жайды (К.Б.). Эне, ушул жүгөрү *дүмбүл болгуча*, кичине бала аман-эсен кайтып келсин (Ч.А.).

б) Эгерде баш сүйлөмдүн баяндоочу созулуңку кыймыл-аракетти билгизсе, анда баш сүйлөмдөгү кыймыл багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракет аяктаганга чейин болуп тургандыгын билдирет, б.а., баш сүйлөмдөгү иш-аракеттин качанга чейин созулгандыгын көрсөтөт: *Кыздар узап кеткенче*, Карып кемпир боз тамдын эшигинин түбүндө селейип карап турду (Т.С.). Батый короого *кирип кеткенче*, Касеин козголбой күттү (Т.С.).

6) Багыныңкы сүйлөмдүн этиштик баяндоочуна *-гычакты (-гы+чакты)* формасы жалганып да, мезгил багыныңкы уюшулат. Мындай түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөм да мааниси боюнча:

а) Баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин качанга чейин болгондугун (созулгандыгын) билдирет: *Чай ичилип*, дасторкон *жайылгычакты* байбичелер тымыган казандай тым-тырс отуруп калышты (Т.С.). *Күлүктөр кайткычакты* ортодо күрөш, оодарыш, тыйын эңмей сыяктуу оюн-шоок болду (Ч.А.).

б) Багыныңкы сүйлөмдөгү иш-аракет аяктаганча баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракет аткарылып бүткөндүгүн билдирет: *Ормуш келгичекти*, биз берилген тапшырманы аткарып койдук.

7) Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *-майынча (-майын)* формасындагы чакчыл этиш аткарат. Мындай багыныңкы сүйлөмдөр мааниси жагынан баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин качанга чейин созулган мезгилин көрсөтөт. Ырас, мындай түзүлүштөгү кээ бир мезгил багыныңкы сүйлөмдөрдө аз да болсо, кошумча шарт мааниси да бардай сезилет, бирок, негизинен, мезгилди билдирет, мезгилдик мааниси басымдуулук кылат. Мисалы: *Малдын арты ашуунун аркы бетине эңкеймейинче*, мен бул жерде силер менен бирге болушум керек (А.У.). *Болотбек торолмойун*, анын жанынан карыш да чыкпаймын (А.Т.). *Жел жүрмөйүнчө*, чөптүн башы кыймылдабайт (макал).

8) Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочун аз да болсо, *-ыл* формасындагы чакчылдар уюштурат; *-ыл* мүчөлүү чакчылдар көп маанилүү: алар сыпат, карама-каршы багыныңкы сүйлөмдөргө да баяндооч болуп келе беришет. Ошондуктан булар бири-биринен, негизинен ички мааниси боюнча айырмаланышат. Мындай түзүлүштөгү мезгил багыныңкы сүйлөмдөр *качан?* деген суроого жооп берип, багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттен кийин баш сүйлөмдөгү иштин болгондугун билдирет: Жапар түш оой талаа иштерин *жайгаштырып коюп*, тоодогу малчыларга жөнөдү. Ошол күнү Танабай жылкыны таңкы салкын менен жайытка *айдап салып*, шашкелик чайга кайтып келген (Ч.А.).

Эгерде багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу учур чактык мааниде болсо, анда мезгил багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөм бир мезгилде болгон иш-аракетти билдирет: Султанмурат терезеден сыртты *карап отуруп*, мындай суукта ат байкуш деле үшүйт го деп ойлоду (Ч.А.).

9) Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин кээде *-а(-й)* формасындагы чакчылдар аткарат. Мында баш сүйлөмдөгү окуя багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракет аткарылаары менен ага удаа жана тез башталгандыгын көрсөтөт: Күндүн нуру жерге *жайыла*, күрүлдөгөн моторлор селонун ичине бир укмуштуу окуя келтиргендей болду (К.Ж.). Касымдын үнү *чыга сала*, энеси Токтобүбү крыльцодон жумаланып түшкөндөй болду (А.Токтом.).

10) Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочун айрым учурларда терс формадагы *-бай (-ба+й)* чакчыл этиш уюштурат. Мындай учурда баш сүйлөмдүн баяндоочу көбүнчө өткөн чакта турат; ал эми багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда көпчүлүк учурда мезгилдик маанидеги сөз катышып айтылат. Мисалы: Беш мүнөттөй убакыт *өтпөй тышка* экөөнүн табышы келди (Т.С.). Арадан жарты саат убакыт *өтпөй*, Чаргын райкомдун катчысы Аскардын кабинетине кирди. (Т.С.).

Эгерде баш сүйлөмдүн баяндоочу терс маанидеги келер чакта турса, анда *-бай* формасындагы чакчыл аркылуу уюшулган багыныңкы сүйлөм накта мезгилдик маани бербестен, шарттык түшүнүктү да ичине камтып, мезгил-шарт маанисин билдирет. Мисалы: Алар *келбей*, көчө албайбыз (К.Б.). Жамгыр *жаабай*, жер көгөрбөйт.

Мындагы багыныңкы сүйлөмдөр, биринчиден, баш сүйлөм билдирген окуянын, кыймыл-аракеттин качан башталаарын, качан аткарылаарын билдирсе, экинчи жагынан, баш сүйлөмдөгү ойдун

аткарылышы үчүн багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин орундалышы шарт катары көрсөтүлүп турат. Бирок канткен менен да, мындай түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөмдө мезгилдик маани да бар.

11) Кээде багыныңкы сүйлөмдүн этиштик баяндоочуна шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү уланып айтылып да, мезгил багыныңкы сүйлөм уюшулат. *-са* мүчөсү да көп маанилүү: бул формадагы этиштердин жардамы менен шарттуу багыныңкы, карама-каршы багыныңкы ж.б. сүйлөмдөр да уюшулат. Ошондуктан алардын ички семантикасына кылдаттык менен көңүл буруп, аларды маани жагынан бири-биринен ажырата билүү керек. Эгерде мындай түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөм *качан?* деген суроого жооп берип, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин болгон мезгилин билдирсе, мезгил багыныңкы сүйлөм болот. Мындай түзүлүштөгү мезгил багыныңкы сүйлөмдөр:

а) багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу да, баш сүйлөмдүн баяндоочу да учур чак маанисинде айтылат: Фабрикадан *чыгып бара жатышса*, кар борошолоп жаап турган экен (С.Сас.).

б) Экөөнүн тең баяндоочу өткөн чактык мааниде болот: Мен *сырттан келсем*, сен армияга жөнөп кетипсиң (К.Б.).

в) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу, өткөн чактык, баш сүйлөмдүкү учур чактык мааниде айтылат: Эл жатаарда Алымдар айылга *барышса*, Анархан короого кирип бараткан экен (К.Ж.).

г) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу учур чакта, баш сүйлөмдүн баяндоочу өткөн чакта айтылат: Уркуя Мадымар уулу Тешебайга *баратса*, астынан Камбарниса деген тамеки боюнча бригадир *жолукту* (Н.Б.).

Эгерде багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу жана баш сүйлөмдүн баяндоочу да келер чакта айтылса, анда шарттуу багыныңкы сүйлөм уюшулат: Пахтаны жакшы *баксаңыз*, ал сиздин акыңызды *жебейт* (Т.үм.)

12) Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу чыгыш жөндөмдөгү атоочтуктан кийин *соң, кийин, бери, тартып* деген жандоочтордун кошулуп айтылышы аркылуу уюшулат.

Мындай түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөмдөр баяндоочунун негизги компонентине айкашып айтылган жогорку жандоочтордун семантикасына карай ар түрдүү маанини туюндурат.

а) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун негизги компоненти чыгыш жөндөмдөгү *-ган* формасындагы атоочтуктан болуп, ага кийин, соң деген жандоочтор айкашып айтылса, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракет

мезгил жагынан багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттен кийин болгондугун билдирет: Эрегишкен күлүктөр артта калгандан кийин, Гүлсары жеңилдене түштү (Ч.А.). Поезддер *өтүп кеткенден кийин*, станцияда ээн тынчтык өкүм сүрөт (Ч.А.). Кула тай кайрылып үйүрүнө *киргенден соң*, экинчи аны козгошподу (Ч.А.). Жанагы катындын минткен үнү *чыккандан соң*, мага да кезек келди го дедим (С.Өм.).

Бирок тилибизде соң жандоочунун алдындагы атоочтукка жалгануучу чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү көпчүлүк учурда түшүрүлүп айтылат: Арадан бир күн *өткөн соң*, жылкы тоого бет алды (Ч.А.). Сөз Чоро тууралуу болуп *кеткен соң*, Танабай унчуга албады (Ч.А.).

б) Багыныңкы сүйлөмдүн чыгыш жөндөмдөгү атоочтуктан турган баяндоочунан кийин *бери*, *тартып* деген жандоочтор айкалышып айтылса, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракет багыныңкы сүйлөмдө көрсөтүлгөн мезгилден бери тарта болуп жаткандыгын туюндурат: «Жеткайт» бригадасы ушул жерди *иштете баштагандан бери*, Болотбек менен *Өмүрбекте тыным болбоду* (К.Ж.). *Эгин бышкандан бери*, ал кырман башында (Ч.А.). Заводго Абдил директор болуп *келгенден тартып*, эмгек өндүрүмдүүлүгүн көтөрүүгө байланыштуу бир кыйла орчундуу жумуштар аткарылды (С.С.).

13) Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу барыш жөндөмдөгү атоочтуктан же кыймыл атоочтон кийин *чейин*, *дейре* деген жандоочтордун айкашып айтылышы менен уюшулат. Мааниси жагынан, багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү иштин аткарылган, боло турган мезгилин билдирет: Жолборс карышкырды *жайлап келгенге чейин*, куу түлкү төөнүн этин катып коёт (жомоктон).

14) Бул маанидеги багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-ар (-ар+ы)* формасындагы атоочтуктан кийин *менен* жандоочунун тутумдашып айтылышы менен уюшулуп, багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракет аткарылаары менен, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин аткарылгандыгын билдирет; баш сүйлөмдүн баяндоочу өткөн чакта же келер чакта айтылат. Мисалы: Ал *кетээри менен*, Уркуя Бактыбаевди сөзгө алды (Н.Б.). Эшик *ачылаары менен*, куралдуу үч полициянын формасы көрүнө калды (А.Т.). *Жаз чыгаары менен*, айылдын тегерегиндеги аңыздарга да чоң кош чыгат (А.Ч.).

15) Бул багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-ган* формасындагы атоочтуктан кийин *сайын* жандоочунун кошулуп айтылышы менен да уюшулуп, мезгилдик

катышты билдирет. Накта мезгилдик мааниде колдонулганда, багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда көбүнчө мезгилдик маанидеги сөздөр катышат. Ушуну менен бирге багыныңкы сүйлөмдөгү белгилүү бир кыймыл-аракеттин улам кайталанышы менен баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин кандай абалда аткарылгандыгын да туюндурат.

а) Ар дайым майрам *болгон сайын*, Айганыштын эсине Шамбети түшчү (Т.С.). *Жыл өткөн сайын*, жаңы айылдын чарбасы өстү.

б) Таскагы улам *катуулаган сайын*, чоң торунун жал- куйругу жайыла түшөт (Т.С.). Торго тепкен тобу *түшүп турган сайын*, анын атак-даңкы да көтөрүлө берет (Ч.А.).

16) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун *-ган* формасындагы атоочтуктан турган негизги компонентинен кийин жатыш жөндөмдөгү мезгилдик маанидеги *кезде*, *убакта*, *учурда*, *мезгилде*, *маалда*, *чакта*, *ченде* деген сөздөрдүн айкашып айтылышы менен мезгил багыныңкы сүйлөм уюшулат; мааниси боюнча, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин кандай (кайсы) убакта болгондугун билдирет: Кыштактан жоон топ киши *узай берген кезде*, кыбыла тараптан коюу чаң чыкты (К.Ж.). Күз айлары *толуп турган убакта*, Кара-Алма токоюнун көркү өзүнчө бир шумдуктуу болот (Н.Б.). Мылтык *атылып жаткан учурда*, сиз уктап калсаңыз керек (Т.С.). Сүрөт сабагы *жүрүп жаткан мезгилде*, биздин класстын эшиги дайыма ачылып кала турган (А.Т.). Күндүн аптабы кокту ичине *уюган маалда*, бала бийик шыраалжындын түбүнө кирип кетет (Ч.А.). *Журт өлүккө үймөлөктөшүп турган чакта*, солдаттардын топту байлап аткан мылтыктарынын үнү чыкты (К.Б.). Күн *улуу шашке болуп калган ченде*, тору качырын минип, Каныбекти издеп кеткен Самсахун да келди (К.Ж.).

17) Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-ар* формасындагы атоочтуктан кийин мезгилдик маанидеги *замат* деген сөздүн тутумдашып айтылышы менен да түзүлөт; мааниси жагынан, багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракет аяктары менен эле, баш сүйлөмдөгү иш-аракеттин аткарылгандыгын билдирет: Биз фашисттерди *жексеңдер замат*, чарбанын электр станциясын курууга киришебиз (Т.С.). Оокат *желип бүтөөр замат*, чай берилди.

18) Багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмгө убакыт маанисиндеги *качан-ошондо*, *кандай-ошондой* деген байламта сөздөрдүн кошулуп айтылышы менен да мезгил багыныңкы сүйлөм уюшулат. Мындай учурда багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу

ыңгайдын *-ca* формасында айтылып, аны (багыныңкы сүйлөмдү) баш сүйлөм менен структуралык жагынан байланыштырат. Ал эми багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн тутумунда турган жогорку байламта сөздөр ал эки сүйлөмдүн ортосундагы маанилик байланышты бекемдейт. Мисалы: 1) Эс алууга качан кел десең, ошондо келем. «Качан» деген байламта сөзгө «ошондо» деген сөздөн башка «*ошол убакта*», «*ошол учурда*», «*ошол мезгилде*» деген айкаштар да түгөйлөш болуп айтыла берет: Сен жайлоого качан келсең, мен да *ошол учурда* барайын.

«Кандай» – «*ошондой*» байламта сөздөрү да мезгилдик мааниде колдонулганда, мезгил багыныңкы сүйлөмдү уюштурууга катышат: Бул жумушту кандай бүтүрсөк, ошондой жолго чыгабыз. Кандай *кыш келсе, ошондой* суук түшүшү мүмкүн.

Ал эми бул байламта сөздөр сыпаттык мааниде колдонулса, сыпат же салыштырма багыныңкы сүйлөмдү уюштурат: Уста *кандай* болсо, устаты *ошондой* болот (макал). Сен *кандай* айтсаң, ал *ошондой* иштейт.

Кээде мезгил багыныңкы сүйлөмдүн өзү татаал сүйлөмдөн болушу мүмкүн. Мындай учурда анын биринчи компонентинин баяндоочу *-ып* формасындагы чакчылдан болот да, анын катышуусу менен уюшулган татаал сүйлөм бир окуядан кийин экинчи окуянын удаалаш болгондугун билдирет; ал эми ошондой татаал сүйлөмдөн түзүлгөн мезгил багыныңкы сүйлөм *качан? качанга чейин? качантан бери?* деген суроолорго жооп берип, өзүнөн кийинки баш сүйлөмдүн мезгилин туюндурат. Мисалы: Баяндама аяктап, самтыр отургандан кийин, журт бир саамга жымжырт отурушту (Т.С.). Жонуна ээр токулуп, белине басмайыл *тартылганы*, ал (Гүлсары) ар кимдин астында түгөнбөгөн түрлүү жолдор менен тапырата жүрүп келди (Ч.А.). Чай ичилип, дасторкон *жыйылгычакты*, байбичелер тымыган казандай тым-тырс олтуруп калышты (Т.С.).

ШАРТТУУ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Бир катар багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмү, өзүнүн ички маанисине карай, баш сүйлөмдөгү окуянын, иш-аракеттин орундалышына же орундалбай калышына түрткү болгон шартты билдирет. Башкача айтканда, баш сүйлөмдөгү ой-пикир багыныңкы сүйлөмдөгү шартка карата орундалат же орундалбай калат. Мисалы: *Жыйырма күн эле жакшылап баксаңар*, ушул көтөрүм аттардын ар бири оюн салып

чыга келет (Ч.А.). *Жамгыр жаабаса*, жер көгөрбөйт.

Мында курсив менен терилген багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмдө айтылган ойдун, кубулуштун аткарылышына же аткарылбай калышына себепчи болуп турган шартты билдирип турат.

Баш сүйлөмдө айтылган ойдун, окуянын, кыймыл-аракеттин, кубулуштун орундалуу (же орундалбай калуу) шартын билдирип турган багыныңкы сүйлөм шарттуу багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Шарттуу багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдүн синтаксистик компоненттеринин ортосундагы маанилик катыш түрдүүчө болот.

Кээ бирөөлөрү багыныңкы сүйлөм билдирген шарт орундалса, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин аткарылышы реалдуу (чындыкта боло турган) нерсе экендигин билдирет: Эптеп буту *басса*, жөжөдөй кылып ээрчитип алам (А.Т.).

Башка бир татаал сүйлөмдөрдө да баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөм маани жагынан өз ара шарттык катышта болот. Бирок багыныңкы сүйлөмдөгү шарт аткарылбаган себептүү баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракет да иш жүзүнө ашпаган болот. Мисалы: Эгер мен алыстан сенин карааныңды көргөн болсом, сөзсүз, сага кайрылып келмекмин.

Бул багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн компоненттери маани жагынан өз ара шарттык катышта: биринчиси шартты билдирсе, экинчиси андан кийин чыга турган натыйжаны билдирип турат. Бирок анткени менен, мында багыныңкы сүйлөмдө көрсөтүлгөн ал шарт турмушка (чындыкка) ашкан эмес (б.а. «анын караанын алыстан көргөн эмес»), ошол себептүү баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракет да аткарылбай калган (б.а., «ага кайрылып келген эмес»).

Кыргыз тилиндеги шарттуу багыныңкы сүйлөмдөр маани жагынан болгон ушул сыяктуу өзгөчөлүктөрүнө карай эки түргө бөлүнөт: *реалдуу тири* жана *реалдуу эмес* (ирреалдуу) түрү.

1) **Багыныңкы сүйлөмдөгү шарт жүзөгө ашса, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин аткарылышы реалдуу экендигин (чындыкка ашаарын) билдирип турса, шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн реалдуу түрүнө жатат.** Мисалы: Чарбанын иши жакшы болсо, анда нан да, эт да, сүт, пахта, кызылча – бардыгы көп болот (А.Уб.).

Мында чарбанын иши баардык баардык жагынан жакшы болсо, анда эт, сүт, кызылча, эгин ж.б. – баардыгы да көп болоору чындык иш экендигин көрсөтүп турат.

1) Кыргыз тилинде реалдуу шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин көбүнчө *-ca* формасындагы шарттуу ыңгай аткарат жана бул грамматикалык форма багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдү өз ара тутумдаштырып турат.

Шарттуу багыныңчтуу татаал сүйлөмдөрдө көбүнчө келечекте боло турган иштин, каалаган ойдун аткарылыш шарты көрсөтүлөт. Ошондуктан багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу, ошондой эле баш сүйлөмдүн баяндоочу да, адатта келер чакта айтылат:

Партия *тапшырса*, ар милдетти *аткарам* мен да (Т.С.). Заман *оңолсо*, жаралган жүрөк *жазылаар* (А.Т.). Айыга турган дарынын атын *айтсаңыз*, өзүбүз *табабыз* (А.Т.). Эгерде татаал сүйлөм үстүбүздөгү учурда болуп жаткан кыймыл-аракет, көрүнүш, кубулуш жөнүндө кабар берсе, анда багыныңкы сүйлөмдүн да, баш сүйлөмдүн да баяндоочу учур чак маанисинде айтылат: Аспаптар күнгө *чагылышса*, көз *уялат* (Ч.А.). Шамбет кубанычта *демин терең алса*, колундагы кесе толо кымыз *мелт-калт этет* (Т.С.). Шырп эткен табыш *чыкса*, баардыгы «дүр» этип терезелерге карай *учушат* (Т.С.).

Эгерде сүйлөөчү өткөндө болгон иш, окуя жөнүндө кабар берсе, анда багыныңкы сүйлөм мурун болуп өткөн кыймыл-аракеттин шартын билдирип калат. Мындай учурда баш жана багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу тең өткөн чак маанисинде айтылат. Адатта, баш сүйлөмдүн өткөн чакта турган баяндоочу багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна да өткөн чактык маани берип турат. Мисалы: Атайы үйүңө *келсек*, шаарга *кетип калыпсың*. Алар планды ашыра *орундатса*, бригадири да чоң кубанычка *бөлөнгөн экен да*. Кимдир бирөө *келе калса*, аш-тамагын жайнатып дасторконго *коёр эле* (Н.Б.).

Шарттуу багыныңкылуу татаал сүйлөмдөр макал-лакаптарда да көп жолугат. Мындай учурда да алар шартты жана андан келип чыгуучу натыйжаны билдирет, бирок андагы ой конкреттүү бирөөгө эмес, жалпыланган бир жакка тиешелүү болуп айтылат: Уста менен *дос болсоң*, нар кескенин аларсың; жаман менен *дос болсоң*, бир балээге каларсың. Жолдошу шайыр *болсо*, жолоочунун кумары канат. Мээнетин катуу *болсо*, тапканың таттуу болот (макалдар).

Шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин терс формасындагы шарттуу ыңгай да аткарат: Ал *уктабаса*, эне да *уктабайт* (Т.С.). Эмгек өндүрүмдүүлүгү *жогорулабаса*, план дагы аткарылбайт. Күндө бир убак ысык *ууртабасам*, бүткөн

боюм курушуп туруп алат (М.Э.).

Шарттуу багыныңкынын баяндоочу атооч сөздөн кийин *-ca* формасындагы бол (болсо) деген этиштин тутумдашып айтылышы менен да уюшулат: *Касейиним аман болсо*, кереги үчүн жанымды курман кыламын (Т.С.). Ошондой тажрыйба *керек болсо*, өзүм эле иштеп беремин (А.Уб.). Кээде шарттуу багыныңкынын баяндоочунан кийин *гана*, *эле* деген бөлүкчөлөр кошулуп айтылып, ага күчөтүү, тактоо маанисин кошумчалап турат: Бороондуу күндөрдү *моюнга алсак гана*, жемиштүү иштей алабыз (А.Уб.). Эки-үч кадам *аттаса эле*, анын короосуна киргени турат (К.Б.).

Шарттуу багыныңкылуу татаал сүйлөмдө баш сүйлөмүнүн баяндоочунун милдетин жак этиштер гана эмес, этиштин буйрук каалоо ыңгайлары жана атооч сөздөр да аткара берет: Кокус мен согушка *кетип калсам*, ордумду сен *бас* (Т.С.). Күндүк өмүрүң *болсо*, түштүгүнө жорго *мин* (макал). Кимде ким *зымырык кушту тапса*, мен ага хандыгымды *берейин* (жомоктон). Атасын аман эсен *көрсө*, Султанмурат ошол бактысына *ыраазы* (Ч.А.). Чарба, *өкмөт бай болсо*, биз *байбыз!* Мамлекет *күчтүцү болсо*, биз *күчтүцүбүз!* (М.Тойб.).

Айрым учурларда шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн баш жагына эгер//эгерде деген шарттуу байламта сөз кошулуп айтылып, андагы шарттуулук маанисин дагы күчөтүп көрсөтөт: Эгер алар бүгүн *келе алышпаса*, эртең өзүм барам (Н.Б.). Эгерде *күн жааса*, тоо башына кардап салат (Т.С.).

Кээде мындай татаал сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмүнүн баш жагына анда деген сөз кошулуп айтылат. Мындай учурда ал сөз багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн бири-бирине карама-каршы коюлушун күчөтүү үчүн, ошондой эле багыныңкы сүйлөмдөгү шарттан келип чыгуучу натыйжаны баса көрсөтүү үчүн колдонулат: Эгерде дагы бир жолу ушул сыяктуу кемчилдигиң *сезилсе*, анда экөөбүз катуулап сүйлөшүп калабыз (Н.Б.). Айткандары жалган *болсо*, анда ал зөөкүр бул жолу тирүү калбайт (Т.С.).

2) Айрым учурларда шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *-бай* (ба-й) формасындагы чакчылдар аткарат. Мындай учурда багыныңкы сүйлөмдүн да, баш сүйлөмдүн да баяндоочу терс формада жана келер чакта айтылат: Ынтымак *болбой*, иш *оңолбойт*. Жан *кыйналбай*, жумуш *бүтпөйт* (макалдар). Күн *жылыбай*, жер *көгөрбөйт*.

Мында баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин, кубулуштун иш жүзүнө ашырылышы үчүн, алды менен багыныңкы

сүйлөмдөгү иш-аракеттин орундалышы шарт катары көрсөтүлүп турат.

3) Кээде шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-ган* формасындагы атоочтуктан кийин жатыш жөндөмөнүн *-да* мүчөсүнүн уланып айтылышы менен да түзүлөт; баш сүйлөмүнүн баяндоочу дайыма келер чак маанисинде айтылат. Минтип, баяндоочу *-ганда* формасында турган багыныңкы сүйлөмдөр көбүнчө мезгилдик маанини билдирери белгилүү («мезгил багыныңкы сүйлөм» деген бөлүмдү кара), ал эми алар шарттык мааниде колдонулганда, баяндоочунун аягындагы *-ганда* мүчөсүн шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү менен алмаштырып айтууга болот. Мисалы: Таз мырзаны чекеге бир *черткенде* (чертсе), анын чекесине тырмагы *батып кетмек* (жомоктон). Султан кечээ *келгенде* (келсе), тоодогу малчыларга түнү менен *чыгып кетмекпиз*.

Бул татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдөр мааниси боюнча өзүнөн кийинки баш сүйлөмдө айтылган ойдун аткарылыш шартын көрсөтүп турат. Аларда шарттык маани болгондуктан, баяндоочунун аягындагы *-ганда* мүчөсүнүн ордуна шарттуу ыңгайдын *-са* формасын улап айтууга мүмкүн болуп турат. Ал эми баяндоочу *-ганда* формасындагы атоочтуктан болгон багыныңкы сүйлөм накта мезгилдик мааниде болсо, анда баяндоочуна жалганып турган *-ганда* мүчөсүн *-са* мүчөсү менен алмаштырып айтууга болбойт. Мисалы: Басмачылар аскага *жете бергенде*, беш бомба биринен сала бири жарылды (А.Т.). Бул сүйлөмдү «Басмачылар аскага *жете берсе*, беш бомба биринен сала бири жарылды» деп айтууга болбойт, себеби мындагы багыныңкы сүйлөмдө шарт мааниси жок, мезгилдик маани бар.

4) Айрым учурларда татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарган негизги сөзгө *экен//бекен* жардамчы этиши кошулуп айтылып да, шарттуу багыныңкы сүйлөм түзүлөт.

Багыныңкы сүйлөмдүн башына көбүнчө *эгер* байламта сөзү кошулуп айтылат: *Эгерде* кимде-ким чарба курулушуна зыян келтирет экен, ал тиешелүү жазасын алат (Т.С.). *Эгер* менин айыбым бар бекен, байлап алып сабагыла (Н.Б.).

Мындагы багыныңкы сүйлөмдөрдө шарттык маани болгондуктан, алардын баяндоочун шарттуу ыңгай менен алмаштырып айтууга болот. Мисалы: *Эгерде* кимде-ким чарба курулушуна зыян келтирет экен (*зыян келтирсе*), ал тиешелүү жазасын алат.

2) Багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмү

маани жагынан өз ара шарттык катышта болуп, бирок багыныңкы сүйлөмдөгү шарт аткарылбаган себептүү баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракет да иш жүзүнө ашпай калгандыгын билдирсе, шарттуу багыныңкынын реалдуу эмес (ирреалдуу) түрүнө жатат.

а) Реалдуу эмес шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу көбүнчө *-ган* формасындагы этиштен кийин, кээде атооч сөздөн кийин *-са* мүчөсү уланган бол жардамчы этишинин тутумдашыпайтылышы аркылуу уюшулат; Баш сүйлөмдүн этиштик баяндоочунан кийин эле жардамчы этиши айкашып айтылат, же эле жардамчы этиши кошулбай эле, *-мак* формасындагы ниет ыңгай баяндоочтук милдетти аткарат. Багыныңкы сүйлөмдүн да, баш сүйлөмдүн да баяндоочу маани жагынан өткөн мезгил менен байланыштуу болот. Мисалы: Эмгекте жогорку көрсөткүчтөргө *жетишкен болсоң*, сен да айыл чарба көргөзмөсүнө *жиберилет элең*. Эгер ал алдыңкы катардагы *саанчы болсо*, малчылардын слетуна *жиберилмек эле..*

Бул татаал сүйлөмдөрдүн синтаксистик компоненттери өз ара шарттык катышта турат, бирок багыныңкы сүйлөмдөгү шарт аткарылбаган себептүү баш сүйлөмдөгү иш-аракет да аткарылбай калгандыгын билдирип турат. Демек булар реалдуу эмес шарттуу багыныңкы сүйлөмдөр.

б) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *-ган* формасындагы атоочтук жатыш жөндөмөдө туруп (*-ганда*) аткарганда да, негизинен, шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн реалдуу эмес түрү уюшулат. Мындай учурда баш сүйлөмдүн баяндоочу учур-келер чактагы этиштен кийин эле жардамчы этишинин кошулуп айтылышы менен уюшулат, же ал баяндоочтун милдетин *-мак* формасындагы ниет ыңгай аткарат. Мындай түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөм шарттык маанини билдирсе, анда анын баяндоочунун аягындагы *-ганда* мүчөсүнүн ордуна *-са* мүчөсүн улап айтууга болот, ошондой эле багыныңкы сүйлөмдүн башына шарттуу эгер байламтасын кошуп айтууга болот. Мисалы: Комбайндар *жетиштүү болгондо* (болсо), оруу-жыюу ишин тез эле *бүтүрүп коёт элек* («СК»). Эгер ал бүгүн *келгенде* (келсе), мен кечки поезд менен *жүрүп кетмекмин*.

Эгерде баяндоочу *-ганда* формасындагы этиштен болгон багыныңкы сүйлөм мезгилдик маанини билдирсе, анда ал мүчөнү шарттуу *-са* мүчөсү менен алмаштырып айтууга, же багыныңкы сүйлөмдүн башына эгер байламтасын кошуп айтууга болбойт. Мисалы: Эки сүрөтчү *келгенде*, Жапар алкаш-шалка тердеп кетти (А.Т.).

Демек, баяндоочунун милдетин *-ганда* формасындагы атоочтук этиш аткарып турган багыныңкы сүйлөмдөр мезгил багыныңкы сүйлөм экендигин же реалдуу эмес шарттуу багыныңкы сүйлөм экендигин ажырата билүү үчүн, алардын ички маанисине өтө кылдаттык менен көңүл буруу зарыл.

в) Кээде баяндоочу *-са* формасындагы шарттуу ыңгайдан болгон багыныңкы сүйлөмдөр да реалдуу эмес шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн маанисинде колдонулуп калат. Мындай учурда баш сүйлөмдүн баяндоочу учур-келер чак формасындагы этиштен кийин эле жардамчы этишинин тутумдашып айтылышы менен уюшулат, же анын ролун *-мак* формасындагы ниет ыңгай аткарат. Баш сүйлөмдүн мындай формадагы баяндоочу өткөн чак маанисинде айтылат. Мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдүн жалпы маанисинен багыныңкы сүйлөмдөгү шарттын учурунда орундалбай калгандыгы, ошонун натыйжасында баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин да жүзөгө ашпагандыгы белгилүү болуп турат. Мисалы: *Сен жардамдашсаң, бул ишти кечээ эле бүтүрүп коёт элем.* Эгер Надежда Сергеевна аз эле назарын бөлсө, албууттанган келиндердин ички сырын тереңирээк *байкайт эле* (Т.С.). Эгерде жаткан жеринде *көрсөм, шап шыйрактан алмакмын* (Ж.Таш.).

Ал эми баяндоочу ушул эле *-са* формасындагы шарттуу ыңгайдан болгон сүйлөм шарттуу багыныңкынын реалдуу түрү катары колдонулганда, буга чейин белгиленгендей, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу да, баш сүйлөмдүн баяндоочу да көбүнчө келер чакта айтылат да, багыныңкы сүйлөмдөгү шарт аткарылса, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин орундалышы реалдуу нерсе экендигин билдирет. Мисалы: *Бу тайды жакшы асырасаң, кезинде жарпыңды жазат* (Ч.А.). Ушинтип, шарттуу багыныңкынын реалдуу эмес түрүнүн уюшулушунда багыныңкы сүйлөмдүн жана баш сүйлөмдүн баяндоочунун грамматикалык формасы маанилүү ролду ойнойт. Ошону менен бирге тигил же бул багыныңкы сүйлөмдүн шарттуу багыныңкынын реалдуу түрүнө же реалдуу эмес түрүнө жатарлыгы, негизинен, ошол эле татаал сүйлөмдүн жалпы маанисинен белгилүү болот. Тактап айтканда, багыныңкы сүйлөмдөгү шарт аткарылбай калган себептүү баш сүйлөмдөгү иш-аракеттин орундалбай калгандыгын билдирсе, реалдуу эмес түрүнө кирет.

Шарттуу багыныңкы сүйлөмдөр бир өңчөй түрдө да колдонулат. Мындай учурда багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин орундалышы үчүн бир эмес, бир нече шарттын аткарылышы зарыл

экендигин билдирет. Көпчүлүк учурда бир өңчөй шарттуу багыныңкы сүйлөмдөрдүн ар бири баш сүйлөм менен түздөн-түз байланышат: *Бул өзөнгө эгин убагы менен айдалса, аба ырайы жакшы болсо, түшүм да мол болот* (К.Ж.). Мында дагы бир беш жылдык *ийгиликтүү өтсө*, эл эмгектин *көзүн тапса*, заман дагы *кулпурат* (Т.С.).

Бирок бир өңчөй шарттуу сүйлөмдөрдүн ар бири дайым эле баш сүйлөм менен түздөн-түз байланыша бербейт, кээде алардын айрымдары баш сүйлөм менен кыйыр түрдө байланышат. Мындай учурда бир өңчөй сүйлөмдөрдүн биринчиси баш сүйлөм менен тикеден-тике байлашышып, анын аткарылыш шартын көрсөтпөстөн, өзүнөн кийинки шарттуу сүйлөм менен байланышып, ошонун аткарылуу шартын көрсөтүп, ошол сүйлөм аркылуу, ошону менен бирдикте туруп гана баш сүйлөм менен байланышат. Мисалы: *Жапакем келип калса, бул кыз менен таанышса, сүйлөшсө, балким, ага да жагып калаар* (К.Б.).

Бул татаал сүйлөмдөгү «Жапакем келип калса» деген шарттуу багыныңкы сүйлөм «балким, ага да жагып калаар» деген баш сүйлөм менен маани жагынан түздөн-түз байланышта эмес. Эгерде «Жапкем келип калса, балким, ага да жагып калаар» деп айтсак, бул эки сүйлөмдүн ортосунда маани жактан кандайдыр бир тыгыз байланыштын жок экендиги сезилип турат. Бул жерде баш сүйлөм менен тикеден-тике байланышкан сүйлөм – «бул кыз менен таанышса, сүйлөшсө». Ошол үчүн «Бул кыз менен таанышса, сүйлөшсө, балким, ага да жагып калаар» десек, булар маани жактан өз ара байланыштуу болгон себептүү биринчиси шартты, экинчиси андан чыга турган натыйжаны билдирип турат. Ал эми «Жапакем келип калса» деген биринчи шарттуу багыныңкы сүйлөм өзүнөн кийинки экинчи багыныңкы сүйлөм менен байланышып, анын шартын көрсөтүп келип («Жапакем келип калса, бул кыз менен таанышса, сүйлөшсө»), ошол сүйлөм аркылуу, аны менен бирдикте туруп гана кийинки баш сүйлөм менен байланышып турат.

Ошондой эле «Бизге башкарма кылып дайындап жиберсе, өзү мейман киши болсо, анан айлыбыз менен дурустап бир *ат таап бере албасак*, эл *укса эмне дейт?*» деген татаал сүйлөмдө да баш сүйлөм менен түздөн-түз байланышып турган шарттуу багыныңкы сүйлөм – «анан айлыбыз менен дурустап бир *ат таап бере албасак*» («Айлыбыз менен дурустап бир *ат таап бере албасак*, эл *укса эмне дейт?*»). Ал эми биринчи, экинчи шарттуу сүйлөмдөрү өзүнөн кийинки «анан

айылыбыз менен дурустап бир ат таап бере албасак» деген үчүнчү шарттуу багыныңкы менен байланышта айтылып, ошол аркылуу кийинки баш сүйлөм менен байланышып турат.

Айрым учурларда баяндоочу *-са* формасындагы шарттуу ыңгайдан болгон бир өңчөй багыныңкы сүйлөмдөр шарттык маанини билдирбестен, жөн гана айлана-чөйрөдөгү табигый көрүнүштү санап көрсөтөт. Ошондуктан шарттуу ыңгай аркылуу уюшулган сүйлөмдөрдүн баарын эле шарттуу багыныңкы сүйлөм деп айта салбай, алардын ички семантикасына терең көңүл буруп, кандай маанини туюндуруп турганын ажырата билүү зарыл. Мисалы: Күн минтип *жаркырап турса*, талаа минтип гүлдөп турса, апачык асман минтип *күлүп турса*, Касым эми эч качан *келбейт, ээ!?* (Ч.А.).

Кээ бир шарттуу багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр түзүлүшү (структурасы) жагынан өтө кыска келет. Тактап айтканда, багыныңкы сүйлөмү баяндоочтун тобунан турса, же жалаң сүйлөм болсо, баш сүйлөмү бир гана баяндоочтон турат; же баш сүйлөмү да, багыныңкы сүйлөмү да жалаң гана баяндоочтон түзүлөт, же болбосо, экөө тең баяндоочтун тобунан уюшулат. Оозеки кепте мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы шарттуу багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмү бири-биринен ачык тыным аркылуу бөлүнүп айтылат. Жазууда экөөнүн арасына сызыкча коюлуп жазылат. Мисалы: Отту көзөсө – өчөт, коңшуну козгосо – көчөт. Баш көбөйсө – ырыс, кас көбөйсө – уруш (макалдар). Изденсең – табасың («ЛЖ»).

Адатта, шарттуу багыныңкы сүйлөмдөр, багыныңкы сүйлөмдүн башка түрлөрү сыяктуу эле, дайыма баш сүйлөмдөн мурун айтылат.

Бирок айрым учурларда, баш сүйлөмдө айтылган ойду өзгөчө белгилеп көрсөтүү керек болгондо, баш сүйлөм биринчи орунда айтылып, шарттуу багыныңкы сүйлөм андан кийин келет: Мен ыраазымын, *эгер мунуң чын болсо* (Н.Б.). Акыры кайра кайрылып келээрмин, *тууган жеримден туз-даам буюрса* (Т.С.).

Кээде багыныңкы сүйлөмдөгү ойго өзгөчө көңүл буруу максатында ал баш сүйлөмдүн ортосуна кыскартылып айтылат. Мындай учурда шарттуу багыныңкынын эки жагына үтүр коюлат: Кулаалы куш, мүнүшкөрү *жарашса*, тоодак алат (Т.С.). Кыз, *жайчылык убак болсо*, Камкага күлөр беле (Т.С.).

Биринчи компонентинин баяндоочу *-са* формасындагы шарттуу ыңгайдан болгон кээ бир татаал сүйлөмдөр, биринчиден, сырткы

түрү жагынан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө окшош келет, себеби анын тутумундагы биринчи жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочу тыянаксыз (*-са* формасында) формада айтылып грамматикалык жагынан өзүнөн кийинки сүйлөмгө багыныңкы абалда болот; экинчи жагынан, мындай сүйлөмдөр семантикасы боюнча тең байланыштагы татаал сүйлөмгө окшошот, анткени анын биринчи компоненти кийинки сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин аткарылыш шартын көрсөтпөйт, демек, маани жагынан ага багынбайт. Мындай сүйлөмдөр, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр сыяктанып, бир мезгилде же удаалаш болгон кыймыл-аракетти туюндурат: үч звено кесек тоют даярдаса, бир звено сенаж даярдоодо иштеди («СК»). Мен *келатсам*, сен келатышың. Кездешип калганыбыз жалганбы? (Ч.А.). Бирөө эски-уску темирлерди кол арабага *салып жатса*, бирөө дырылдатып сүйрөп бара жатат (С.С.). Көк чокунун башын бирде *булут чалса*, бирде туман каптайт (К.Ж.). Ушинтип, мындай түзүлүштөгү жана мындай маанидеги татаал сүйлөмдөрдү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деп да кароого болбойт. Себеби анын биринчи компонентинин баяндоочу тыянаксыз формада айтылып, өзүнөн кийинки сүйлөмгө грамматикалык жагынан баш ийип турганы менен, семантикасы боюнча кийинки сүйлөмдөгү иш-аракеттин аткарылыш шартын билдирбейт б.а., ага мааниси боюнча көз каранды эмес. Ошондой эле, мындай структурадагы татаал сүйлөмдөрдү тең байланыштагы татаал сүйлөм деп да эсептөөгө болбойт. Анткени анын тутумундагы биринчи жөнөкөй сүйлөм кийинки сүйлөмдөгү ойдун аткарылыш шартын көрсөтпөйт, демек, маани жагынан ага багынбай, бир мезгилде, тең даражада аткарылган кыймыл-аракетти билдиргени менен, баяндоочу тыянаксыз формада (*-са* формасында) айтылгандыктан, сүйлөм белгилүү бир өлчөмдө өз бетинчелигин сактай албай, грамматикалык жагынан кийинки сүйлөм менен багыныңкы абалда байланышып турат. Демек, мындай структурадагы татаал сүйлөмдөрдө түзүлүшү жагынан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн белгилери болсо, мааниси жагынан тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн белгилери бар. Ошондуктан мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөрдү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм менен тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн аралыгында турган татаал сүйлөм деп кароого туура келет.

Шарттуу ыңгайдын *-са* формасы уланган этиш татаал сүйлөмдүн тизмегинде шарттуу

багыныңкы сүйлөмдү гана уюштурбастан, ар бири өз алдынча айтылган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочунун милдетин да аткарат. Бирок андай сүйлөмдөр шарттык маанини эмес, тилекти, каалаган ойду билдирет. Мисалы: *Жоо жеңилсе, согуш бүтсө, аман кайтсак. Төрдүн шиберине оонасак, булактын суусуна жүз чайысак. Оодарышсак! Чабышсак!* Кайгы-капаны *таркатсак*, анан биздин колхоздун өзүнүн электр станциясын *курсак*. Аттиң, дүйнө кандай сонун болоор эле ээ, Сергей! (Т.С.).

ШАРТТУУ БАГЫНЫҢКЫЛУУ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДӨРДӨГҮ ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

1) Багыныңкы сүйлөмдүн башка түрлөрү сыяктуу эле, мында да шарттуу багыныңкы менен баш сүйлөмдүн арасына *үтүр* коюлуп жазылат: Тоют көп болсо, эт да, сүт да көп болот («СК»).

2) Шарттуу багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн ортосуна келсе, анын эки жагына үтүр коюлат: Мен, *эгерде* чалгынчы жигиттер *алып чыгышпаса*, ошол үй менен кошо өрттөнмөк экенмин (Т.С.).

3) Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан өтө кыска келип, биринчи сүйлөмү шартты, экинчиси андан чыга турган жыйынтыкты, натыйжаны билгизсе жана оозеки сүйлөшүүдө ал жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосунда ачык тыным (пауза) болсо, арасында сызыкча коюлат: *Жакшыга айтсаң* – билет, жаманга *айтсаң* – күлөт (макал). *Эриксең* – күнөстө, *зериксең* – көлөкөлө (Ч.А.).

4) Татаал сүйлөм тутуму жагынан өтө кыска келип, тутумундагы *-са* формасындагы сүйлөмдөн кийинки экинчи сүйлөм күтүлбөгөн кескин жыйынтыкты билдирсе жана ал эки сүйлөмдүн ортосунда ачык тыным болсо, арасына сызыкча коюлат: Оң тарабымдан шабырттаган табыш чыкты. *Карай салсам* – түлкү! *Ойгонуп кетсе* – түшү. Бирок түшкө ишенбеген Батиш этибар алганы жок (Т.С.).

Айрым учурларда шарттуу багыныңкы сүйлөм жөнөкөй сүйлөмдөн баш сүйлөмү татаал сүйлөмдөн болушу мүмкүн. Мындай учурда татаал баш сүйлөмдүн компоненттери өз ара чакчыл *-ыл* формасы аркылуу тутумдашып, удаалаш болгон кыймыл-аракетти билдирет: Бирок ал *томсоро калса*, кара сур иреңине ойдун каймагы пайда боло калып, кичирээк ачылган көздөрү өткүр тиктейт (Т.С.). Кимде-ким бул милдеттерге жан дили менен *катышса*, анын фамилиясы тарыхтын барактарында алтын тамгалар

менен бечеттелип, партия менен өкмөттөн алкыш угат (Т.С.).

Кээде, тескерисинче, шарттуу багыныңкы сүйлөм татаал сүйлөмдөн, баш сүйлөмү жөнөкөй сүйлөмдөн болушу мүмкүн. Мындай учурда да татаал шарттуу сүйлөмдүн компоненттери чакчыл *-ыл* формасы аркылуу байланышып, удаалаш болгон кыймыл-аракетти билдирип турат: Чыкыроон басаңдап, күндүн көзү көрүнө калса, мал-жан чубактай турган болду (Ч.А.). Каргашалуу Ак-Мойнокко эртерээк жетип, кайра эртерээк *кайтсам*, Зарипа менен жай олтуруп сүйлөшөйүн (Ч.А.).

СЕБЕП БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Себеп багыныңкы сүйлөмдөр багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмдөгү натыйжанын туулушу үчүн болгон себепти билдирет. Туяндурган маанисине ылайык эмне үчүн? эмне себептүү? эмнеликтен? деген суроолорго жооп берет.

Мисал: Ай сүттөй жарык *тийип тургандыктан*, шыдыр этип баскан жан-жаныбарлар даана көрүнөт (К.Б.).

Мындагы «Ай сүттөй жарык тийип тургандыктан» деген багыныңкы сүйлөм маанисине карай *эмне себептен?* деген суроого жооп берип, баш сүйлөмдөгү натыйжанын себебин билдирип турат.

Себеп багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөм менен үч түрдүү жол аркылуу байланышат: 1) ар түрдүү грамматикалык формалар, айрым жандоочтор, жардамчы сөздөр аркылуу; 2) багындыргыч байламталар аркылуу; 3) эскертүү интонациясы аркылуу.

1. 1) Себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *-дыктан* (*-лык+дан*) формасындагы атоочтук этиш аткарып, баш сүйлөм менен байланышат. Бул түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөмдөрдө себептик маани даана билинип турат. Түнкү абанын ырайы жакшы болгондуктан, жолоочулар үчүн да жол жүрүү көңүлдүү болду (К.Ж.). Кашар жакшы салынгандыктан, туут учурунда төлдөн чыгаша болгон жок («СК»). Чарбанын конторунда киши жок болгондуктан, Саргалдай ага кайрылган жок (М.Жанг.).

2) Себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *-ыл* формасындагы чакчылдар да аткарат. Бул формадагы чакчыл этиштер себеп багыныңкы сүйлөмдүн гана эмес, кээде мезгил, сыпат, карама-каршы багыныңкы сүйлөмдөрдүн да баяндоочунун милдетин аткарып келээри белгилүү. Мындай учурда алар сырткы түрү

жагынан бири-бирине окшош келет, бирок туюндурган мааниси боюнча бири-биринен айырмаланып турат. Салыштыр: Бир жолу Танабай Чорого жолугуп калып, алиги жагдайды айтып берди (Ч.А.) – мезгил багыныңкы сүйлөм. Калыйпа кабинага чекесин *таяп алып*, буркурап ыйлап жиберди (Ч.А.) – сыпат багыныңкы сүйлөм. Чекиш улам бирин кубалап, эч кимисине жетпеди (Ч.А.) – карама-каршы багыныңкы сүйлөм. Бир жолу темир жолду күрткү *көөмп калып*, Казангап экөө эки сутке иштеди (Ч.А.) – себеп багыныңкы сүйлөм.

Демек, мындай түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөмдөр кайсы мааниде колдонулуп тургандыгын так ажырата билүү үчүн, алардын ички маанисине өтө кылдаттык менен көңүл буруу керек.

Баяндоочу *-ыл* формасындагы чакчылдан болгон себеп багыныңкы сүйлөмдөр мааниси жагынан дайыма *эмне себептүү? эмнеликтен?* деген суроого жооп берип, баш сүйлөмдөгү натыйжанын чыгыш себебин билдирет: Абакир дабышымды *угуп*, дароо тракторун токтотту (Ч.А.). Талаадагы кар *эрпип*, жер карарып баратат (Ч.А.). Ушул үйдүн куту *колдоп*, бийик даражага жеттиң (Т.С.).

3) Себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин, аз да болсо, *-бай* формасындагы чакчылдар да аткарып калат. Бул форма (*-бай*) да көп маанилүү: анын жардамы менен мезгил, шарт, сыпат, карама-каршы багыныңкы сүйлөмдөр да уюшула берет. Салыштыр: Ошондон кийин арадан бир *жума өтпөй*, Султандыкы Суусамырга көчүп кетти. – мезгил багыныңкы сүйлөм. *Жан кыйналбай*, жумуш бүтпөйт (макал) – шарттуу багыныңкы сүйлөм. Шырп эткен *дабыш чыкпай*, айлана мемиреп турат. – сыпат багыныңкы сүйлөм. Сен ага *ыраазы болбой*, кайра нааразы болгонуң кандай? – карама-каршы багыныңкы сүйлөм.

Ал эми ушундай эле баяндоочу *-бай* формасындагы чакчылдан болгон багыныңкы сүйлөм себептик маанини туюндурса, анда ал эмне *себептен? эмнеликтен?* деген суроого жооп берип, мааниси боюнча баш сүйлөмдөгү натыйжанын себебин билдирип турат; баш сүйлөмдүн баяндоочу көбүнчө өткөн чакта айтылат: Быйыл жамгыр өз убагында жаабай, эгин күйүп кетти. Эч биринен не кат, не кабар келбей, Каныш да, Айымкан да кайгыдан мөгдөштү (Т.С.) Ак көңүл койчу байбиченин *шагын сындырбай*, Кийизбай байдын суркашка айгырынын күчүн минди (Т.С.).

4) Багыныңкы сүйлөмдүн этиштин ар түрдүү чагынан турган баяндоочунан кийин деп жардамчы этишинин кошулуп

айтылышы аркылуу да, себеп багыныңкы сүйлөм уюшулат. Мындай структурадагы себеп багыныңкы сүйлөм сырткы түрү жагынан ошол эле деп жардамчы этиши аркылуу уюшулган максат багыныңкы сүйлөм менен окшошураак келет, бирок ички мааниси боюнча андан айырмаланып, баш сүйлөмдөгү натыйжанын чыгыш себебин билдирип турат: Дагы бир жумуш *бүттү деп*, Эдигей жеңилденип калды (Ч.А.). Учетко турушка убакыт *болор деп*, жолдогу военкоматка да кайрылбадым (Ч.А.).

Кээде багыныңкы сүйлөмдүн айкын өткөн чактагы баяндоочунан кийин экен жардамчы этиши, андан соң деп кошулуп айтылат: Конокторум эмне болуп жатты экен деп, көңүлүм тынчыбады (Ч.А.).

5) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-ган, -гандыгы (ган+лык+ы)* формасындагы атоочтуктан туруп, ага үчүн деген жандоочтун кошулуп айтылышы аркылуу себеп багыныңкы сүйлөм уюшулат: Көл бети мелтиреп тынч *жаткан үчүн*, шырп эткен чабактын дабышы да кайдан угулуп турду (К.Ж.). Салый эпкинүү *эмгектенгендиги* үчүн, райондук Ардак тактага жазылды.

6) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-ган* формасындагы атоочтуктан болуп, ага *себептүү* деген көмөкчү сөздүн кошулуп айтылышы аркылуу себеп багыныңкы түзүлөт: Туюткорду мол *камдаган себептүү*, мал кыштан семиз чыкты. Түндөтөн бери кар бурганактап жаап, күн *суук болуп турган себептүү*, биз жолго жылуу кийинип чыктык.

7) Айрым учурларда себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-ган* формасындагы атоочтуктан туруп, андан кийин *соң* жандоочунун кошулуп айтылышы менен да түзүлөт. Мындай себеп багыныңкы сүйлөм сырткы түрү жагынан соң жандоочунун катышуусу менен уюшулган мезгил багыныңкы сүйлөмдөргө окшош келет. Бирок алардын себеп же мезгил багыныңкы экендиги ички маанисинен белгилүү болуп турат. Салыштыр: Күркүрөөнүн жээгиндеги чоң сазда митинг болуп *өткөн соң*, маараке башталды (Ч.А.) – мезгил багыныңкы сүйлөм. Көпчүлүк Оморду *жактап кеткен соң*, калгандары унчуга албай калышты. – себеп багыныңкы сүйлөм.

Мындай структурадагы багыныңкы сүйлөмдөр себеп багыныңкы сүйлөм маанисинде колдонулганда, семантикасына карай *эмнеликтен? эмне себептен?* деген суроолорго жооп берип, баш сүйлөмдөгү натыйжанын туулуш себебин билдирип турат. Экинчи жагынан, бул сыяктуу багыныңкы сүйлөмдөрдө себептик маани болгондуктан, анын *-ган+соң* формасындагы баяндоочунун

себеп багыныңкы сүйлөмдү уюштуруучу активдүү мүчөлөрдүн бири болуп эсептелген *-дыктан* формасы менен алмаштырып айта берүүгө болот. Мисалы: Чарбада жумушка жараарлык эркектер *аз калган соң//аз калгандыктан*, жашылчаларды отоого жалаң окуучулар чыгышты. Ал өз оюн ушунчалык далилдүү *айткан соң//айткандыктан*, отургандар ага каршы боло койгон жок.

8) Кээде себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу чыгыш жөндөмөдөгү *-ган* формасындагы атоочтуктан болуп, ага *кийин* жандоочунун тутумдашып айтылышы менен да уюшулат. Мындай структурадагы себеп багыныңкы сүйлөм да сырткы түзүлүшү жагынан мезгил багыныңкы сүйлөмгө окшош келет. Ошондуктан аларды ички маанисине карай гана мезгил же себеп багыныңкы татаал сүйлөм экендигин ажыратууга болот. Салыштыр: Таабалдынын абалын *билишкенден кийин*, ал экөө үн жок, сөз жок мостоюшту (К.Б.) – мезгил багыныңкы сүйлөм. Матай моюн *толгон койгондон кийин*, Айдар койлорду өзү айдап чыгып кетти. – себеп багыныңкы сүйлөм; Бул эмне үчүн? деген суроого жооп берип, кийинки баш сүйлөмдөгү натыйжанын болуш себебин билдирип турат. Ал өзү *каалабай тургандан кийин*, биз да өз оюбузду таңуулай албадык. өз башында да *кемчилдик болгондон кийин*, мынчалык катуу кетпешин керек эле.

Бул татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдөр да эмне үчүн? эмне себептен? деген суроолорго жооп берип, баш сүйлөмдөгү натыйжанын себебин билдирип турат, булар – себеп багыныңкы сүйлөмдөр.

9) Азыркы учурда оозеки кептин таасири астында көркөм адабий чыгармаларда да колдонула баштаган айрым бир конструкциялар учурайт. Алардын тутумундагы биринчи компоненти көпчүлүк учурда себептик маанини, экинчиси андан чыккан натыйжаны билдирет. Мындай структурадагы себеп багыныңкы татаал сүйлөмдөр, негизинен, төмөнкүчө уюшулат: багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу айкын өткөн чактагы этиштен туруп, андан кийин *дейсиң* деген жардамчы этиш тутумдашып айтылат; мындан тышкары багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун тутумунда күчөтүү маанисиндеги *бир* деген сөз (же кээде багыныңкы сүйлөмдүн тутумуна күчөтүү маанисиндеги *ушунчалык* деген сөз), баш сүйлөмдүн башталышында күчөтүү маанисиндеги *тим эле* деген сөз кошулуп айтылат (кээде кошулбайт); ал эми баяндооч менен тутумдашып айтылган *дейсиң* жардамчы сөзү дайыма күчтүү басым менен айтылат. Ушул сыяктуу өзгөчө бир грамматикалык, лексикалык

жана интонациялык каражаттардын натыйжасында, мындай түзүлүштөгү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө себеп-натыйжа мааниси менен бирге, ар бир компонентинде белгилүү бир өлчөмдө күчөтүү мааниси да кабаттала жүрөт. Мисалы: Арык чырай, шыңга бойлуу жигит чуркашты *бир салды дейсиң*, тим эле ага жан жетпей калды (М.Жан.). Мындагы «Арык чырай, шыңга бойлуу жигит чуркашты бир салды дейсиң» деген багыныңкы сүйлөм *эмне үчүн?* деген суроого жооп берип (– эмне үчүн ага жан жетпей калды?), кийинки баш сүйлөмдөгү натыйжанын чыгыш себебин («ага жетпей калыштын себебин») билдирип турат жана багыныңкы сүйлөмдө да, баш сүйлөмдө да күчөтүү мааниси бар. Ошондой эле: Аял *шаңкылдап бир күлдү дейсиң*, тим эле үйдүн ичи жаңырып кетти (Н.Б.). Ал *ушунчалык* шамдагай *кыймылдады дейсиң*, тыякта тараза жанындагылар, бул жерде айры кармаган үймөкчүлөр тең келбей калышты (Т.С.). Малчыларга үч төрт чакырым жер калган кезде жамгыр нөшөрлөп *бир төктү дейсиң*, корголоорго жер таппай калдык (М.Жан.).

Кээде себеп багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдө багыныңкы сүйлөмү жөнөкөй сүйлөмдөн, баш сүйлөмү татаал сүйлөмдөн болушу мүмкүн. Мындай учурда татаал баш сүйлөмдүн компоненти өз ара чакчыл *-ып* мүчөсү аркылуу тутумдашып келип, удаалаш же бир мезгилде болгон кыймыл-аракетти билдирет: Анын ачуусу *аябай келгендиктен*, көзү чакырандап, көңүлү караңгылап барып токтоду (Ж.Таш.).

Же, тескерисинче, себеп багыныңкы сүйлөмү татаал сүйлөмдөн, баш сүйлөмү жөнөкөй сүйлөмдөн болот: Бутактары *чачырап*, калың жалбырактан күн *өтпөй*, түптөрү көлөкөлөнүүдө (Т.С.).

2. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө багыныңкы сүйлөмү баш сүйлөм менен көбүнчө баяндоочтук формасы аркылуу (ар түрдүү грамматикалык формалар жана жандоочтор аркылуу) байланышып, дайыма тыянаксыз формада айтылат. Ошондуктан андай багыныңкы сүйлөмдөр өзүнчө туруп, толук аяктаган ойду билдире албайт, дайыма кийинки баш сүйлөмгө грамматикалык түзүлүшү жана мааниси жагынан баш ийип, анда айтылган ойду ар түрдүү жагынан айкындап турат.

Ал эми «Себеп багыныңкы сүйлөм», багыныңкы сүйлөмдүн башка түрлөрүнөн айырмаланып, баш сүйлөм менен грамматикалык формалардын жана айрым жандоочтордун жардамы менен гана эмес,

багындыргыч байламталар аркылуу да байланышат. Мындай учурда себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу тыянактуу формада айтылып, белгилүү бир өлчөмдө толук аяктаган ойду билдирип турат. Бирок мааниси боюнча дайыма баш сүйлөмдөгү натыйжанын пайда болуш себебин билдирет. Экинчи жагынан, мындай татаал сүйлөмдөрдүн компоненттерин өз ара тутумдаштырып турган багындыргыч байламталар да дайыма алардын ортосундагы себептик катышты билдирип турат. Кыскасы, багындыргыч байламталар аркылуу уюшулган себеп багынычтуу татаал сүйлөмдөрдө багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө мааниси боюнча баш ийип, андагы натыйжанын чыгыш себебин туюндуруп турат.

Себеп багынычтуу татаал сүйлөмдөрдү бир нече багындыргыч байламталар уюштурат.

1) *Ошондуктан, ошон үчүн, ошол себептүү, ошонун натыйжасында, натыйжада, андыктан, анын үчүн, демек* деген байламталар байланыштырганда, себеп багыныңкы сүйлөм биринчи орунда, баш сүйлөмү андан кийин, экинчи орунда келет, байламта баш сүйлөмдүн баш жагынан орун алат: Тынымдын келээрине ишенди, *ошондуктан* башка эч ким менен бийлебеди (Н.Б.). Таятам булардай куу эмес, *ошон үчүн* ага баары күлө берет (Ч.А.). Сатар – адептүү, кичи пейил жигит, *ошол себептүү* аны бирге иштегендердин баары урматташат, сыйлашат. Бул жер айдоого туура келбейт, *андыктан* башка бир ыңгайлуу жерге кетишибиз керек (Ч.А.). Быйыл жаз жаанчыл болду, *демек* эгинден мол түшүм алабыз.

Бул татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы биринчи компоненти *эмне үчүн? эмне себептүү?* деген суроолорго жооп берип, себептик маанини билдирип турат, экинчи компоненти ал себептен келип чыккан натыйжаны көрсөтүп турат.

2) *Анткени, себеби, неге десең, эмне үчүн десең* деген байламталар байланыштырса, баш сүйлөмү биринчи орунда, себеп багыныңкы сүйлөм экинчи орунда келет, байламта багыныңкы сүйлөмдүн баш жагында айтылат: Баардык кесиптен мугалимдик жооптуу, *анткени* мугалим эртеңки замандын кишилерин тарбиялайт (Т.С.). Тургунбектин ыйлагысы келди, *себеби* ал өмүрүндө апасынан кадам ажырай элек эле (М.Жангазиев). Менде да чоң кубаныч болду, *неге десең* менден бир топ күн мурун кеткен итим кездешти (К.Эсенк.).

Бул татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы экинчи компоненти себепти көрсөтүп турат, ал – себеп багыныңкы сүйлөм, биринчи компоненти ал себептен чыккан натыйжаны

көрсөтүп турат, ал – баш сүйлөм.

Көрсөтүлгөн багындыргыч байламталар татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштырып келип, дайыма экинчи сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылгандыктан, *үчүр* белгиси ар дайым бул байламталардын алды жагына коюлат: Бүгүн алар көрүнгөн жок, *ошол себептүү* ар ким өз жайларында момурап тынч отурушат (А.Т.).

3. Айрым учурларда себеп багыныңкылуу татаал сүйлөмдөр эскертүү интонациясынын жардамы менен уюшулат. Мындай учурда андай структурадагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочу тыянактуу формада айтылып, толук аяктаган ойду туюндуруп турат. Бирок анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири мааниси жагынан экинчи сүйлөмгө баш ийип, андагы айтылган ойдун себебин билдирип турат. Ошондуктан бул сыяктуу татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин арасына *анткени, себеби* деген өңдүү ж.б. багындыргыч байламталарды эркин кошуп айта берүүгө болот. Эскертүү интонациясы аркылуу уюшулган себеп багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдө натыйжаны билдирип турган баш сүйлөмү биринчи орунда, себеп багыныңкы сүйлөмү экинчи орунда келет. Оозеки кепте биринчи орунда турган баш сүйлөмү эскертүү интонациясы менен айтылып, өзүнөн кийин узагыраак тыным болот; жазууда андай интонациядан кийин кош чекит (:) коюлат: Азыр өзүмдү куураган жалгыз арчадай сеземин: курбуларымдын көпчүлүгү бул дүйнөдөн кайткан (К.Ж.). Жүргүнчүлөр жол жүрүүнү токтотууга аргасыз болушту: бороон-чапкын улам күчөй берди (К.Ж.).

САЛЫШТЫРМА БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Салыштырма багынычтуу татаал сүйлөмдөрдө бир окуя менен экинчи бир окуя, бир ой менен экинчи бир ой-пикир өз ара салыштырылып айтылып, алардын ортосундагы окшоштук белгилери же айырмачылыгы жөнүндө кабар берилет. Адатта, салыштырылуучу иш-аракет, окуя, кубулуш же зат багыныңкы сүйлөмдө берилет да, анан баш сүйлөмдөгү ойго анын канчалык туура келээрлиги же туура келбестиги салыштырылып көрсөтүлөт. Мисалы: Мени, менин ага-инилеримди кандай тарбияласаңыз, бул баланы да ошондой тарбиялап өстүрүңүз.

Бул татаал сүйлөмдө багыныңкы сүйлөм билдирген кыймыл-аракет кандай сапатта аткарылган болсо, баш сүйлөмдөгү кыймыл-

аракет да ошондой даражада аткарылуу керек экендиги салыштыруу иретинде көрсөтүлүп турат.

Салыштырма багынычтуу татаал сүйлөмдөрдө баш сүйлөмдө айтылган ой, кыймыл-аракет же зат багыныңкы сүйлөмдөгү ой-пикир, зат же кыймыл-аракет менен салыштырылып айтылып, баш сүйлөмдүн маанисин толуктап, аныктап турат.

Кыскасы, мындай маанидеги татаал сүйлөмдөрдө багыныңкы жана баш сүйлөмдөгү ой-пикир өз ара салыштырылып айтылып, алардын ортосундагы окшоштук, жакындык же айырмалап турган белгилери көрсөтүлөт.

Салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөм менен, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен байланышат:

1) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-са* формасындагы шарттуу ыңгайдан болуп, андан тышкары багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда кандай, кантип, баш сүйлөмдүн тутумунда *ошондой, ошентип* деген байламта сөздөр катышып айтылат. Ушул тилдик каражаттар бирдиктүү түрдө туруп, салыштырма багыныңкы сүйлөмдү баш сүйлөм менен структуралык жактан жана ички мааниси боюнча байланыштырат. Мындай түзүлүштөгү салыштырма багынычтуу татаал сүйлөмдөрдө компоненттеринин баяндоочтору көбүнчө бирдей сөздөн болот. Бул жол менен уюшулган салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр тилибизде бир топ кеңири колдонулат. Мисалы: Силос уйларга кандай өлчөмдө берилсе, консерваланган тоют да ошондой өлчөмдө берилет («СК»). Бул сууктун күнү чоңдор кандай кыйналса, жаш балдар да ошондой кыйналып жатат (К.Б.). Дың жерлер Казакстанда кантип өздөштүрүлүп жатса, бизде да ошондой өздөштүрүлүп жатат («СК»).

Бирок салыштырма багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарган сөз дайыма эле ушинтип баш сүйлөмдө да кайталанып айтыла бербейт, кээде баш сүйлөмдүн баяндоочу башка сөздөрдөн боло берет. Заманың кандай болсо, бөркүндү ошондо кий (макал). Сиз кандай айтсаңыз, мен ошондой болом (Ч.А.).

Кээде баш сүйлөмдүн тутумундагы ошондой деген байламта сөздүн алдына так, как, дал деген бөлүкчөлөр кошулуп айтылып, ага күчөтүү маанисин берет: Какырап жаткан жерге суу кандай керек болсо, караңгы элге окуп, кат таануу дал ошондой керек («КМ»). Сенин жериң кандай кымбат болсо, силер бошотуп жаткан чексиз кең Россия так ошондой кымбат (А.Т.).

2) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-ганча/-гыча* формасындагы чакчылдардан болуп, баш сүйлөм менен байланышуу аркылуу салыштырма багынычтуу татаал

сүйлөм уюшулат. Бул жол менен түзүлгөн салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр тилде көп колдонулат. Мындай структурадагы татаал сүйлөмдөрдө бир кыймыл-аракет менен экинчи кыймыл-аракеттин же бир зат менен экинчи бир заттын жакшы-жаман белгилери, артык-кеми, оң-тетири жактары салыштырылат: Сага *кор болгончо*, түбөлүк сууда калганы артык (А.Т.). Айыл башы *болгончо*, суу башы бол (макал).

Мындай түзүлүштөгү салыштырма багынычтуу татаал сүйлөмдөр макал-лакаптарда көп кездешет жана алардын компоненттери көпчүлүк учурда бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн болот: Душмандан кекти *кетиргенче*, денеден башты кетирген артык. Өлө *жегенче*, бөлө же. Жакшы атыңдан *айрылгыча* жаман көзүңдөн айрыл (макалдар).

Баяндоочу *-ганча* формасындагы чакчыл этиштен болгон багыныңкы сүйлөмдөрдүн айрымдары салыштыруу маанисин эмес, мезгилдик маанини да билдирип калат («Мезгил багыныңкы сүйлөм» деген бөлүмдү караңыз). Демек, мындай структурадагы татаал сүйлөмдөр салыштыруу маанисин же мезгилдик маанини туюндуруп тургандыгын ажырата билүү үчүн негизинен алардын ички маанисине көңүл буруу керек. Эгерде багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдөгү ой-пикирдин, кыймыл-аракеттин бири-биринен артыкчылыгы же кемчилдиги, оң-тетири жактары салыштырылып көрсөтүлсө, салыштырма багыныңкы сүйлөм болот да, багыныңкы сүйлөмү баш сүйлөмдөгү иш-аракеттин, окуянын болгон мезгилин көрсөтүп турса, мезгил багыныңкы сүйлөм болот. Салыштыр: Жакшынын көөнүн *калтырганча*, жамандан муш же (макал). Тектиртеги эгинди *оруп бүтүргөнчө*, ойдун эгини да жетиле турган (Т.С.).

3) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-са* формасындагы шарттуу ыңгайдан болуп, баш сүйлөм менен байланышуу аркылуу салыштырма багынычтуу татаал сүйлөм уюшулат. Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу болуп келген сөз көпчүлүк учурда баш сүйлөмдө да баяндооч болуп кайталанып отурат. Бул жол менен уюшулган салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр да тилибизде көп колдонулат. Мындай структурадагы татаал сүйлөмдөрдө да бир кыймыл-аракет менен экинчи кыймыл-аракет, бир кубулуш менен экинчи кубулуш же бир зат менен экинчи бир зат салыштырылып, теңештирилип көрсөтүлөт. Мисалы: – О, торгой Током! Сен элинди *сагынсаң*, биз кебинди сагындык (М.Тойб.). Октябрь айынын өндүрүштүк тапшырмасы 104 процентке орундатылса, ноябрь айынын тапшырмасы 105 процентке орундатылды («СК»). Өзүңдү *эр ойлосоң*, өзгөнү шер ойло (макал).

Мындай салыштырма багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун негизги компоненти атооч сөздөн болсо, ага көбүнчө -са мүчөсү уланган бол (болсо) жардамчы этиши кошулуп айтылат: Элебес сенин замандаш *теңиң болсо*, бизге ини болучу (Т.С.). Силердин кыштагыңар *көрктүң болсо*, биздики силердикинен да көрктүү.

Шарттуу ыңгайдын -са мүчөсү уланган этиш салыштырма багыныңкы сүйлөмдө гана эмес, көбүнчө шарттуу багыныңкы сүйлөмдү, кээде мезгил багыныңкы сүйлөмдү да уюштурары белгилүү: Баккан *эеси жарашса*, күйпүл күчүк сак болот (макал) – шарттуу багыныңкы сүйлөм. Мен *кой саадырып турсам*, таенем жаныма келди (М.Э.). – мезгил багыныңкы сүйлөм.

Демек, мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөр да салыштыруу маанисинде же мезгил шарт маанисинде колдонулуп тургандыгын так ажыратуу үчүн алардын ички маанисине кылдаттык менен көңүл буруу зарыл.

4) Айрым учурларда салыштырма багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу -ган формасындагы атоочтуктан кийин -дай мүчөсүнүн уланып айтылышы аркылуу да уюшулат. Мындай түзүлүштөгү багынычтуу татаал сүйлөмдөр мааниси жагынан бир ой менен экинчи бир ойду, бир кыймыл-аракет менен экинчи кыймыл-аракетти же бир кубулуш менен экинчи бир кубулушту салыштырып көрсөтөт. Мисалы: Анатомия адамдын дене түзүлүшү жөнүндө *билим бергендей*, зоология жаныбарлар жөнүндө билим берет. Бир убакта арт жагыбыздан көчкү *жүрүп кеткендей*, жер солкулдаткан катуу дабыш чыкты.

Кээде баяндоочу -гандай формасындагы атоочтуктан болгон бул сыяктуу багыныңкы сүйлөмдөр салыштыруу маанисин эмес, сыпаттык маанини да туюндуруп калат («Сыпат багыныңкы сүйлөм» деген бөлүмдү караңыз). Мисалы: Зарлык бир шумдуктун болгонун эми гана *сезгендей*, эл ортосунда эңгиреп туруп калды.

Бул татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу -гандай (сезгендей) формасында турганы менен, салыштыруу маанисин берген жок. Тескерисинче, мындагы «Зарлык бир шумдуктун болгонун эми гана сезгендей» деген багыныңкы сүйлөм *кантип?* деген суроого жооп берип, баш сүйлөмдө айтылган ойдун кандай абалда болгондугун (сыпатын) билдирип турат: – «Зарлык эл ортосунда кантип туруп калды?» – «Бир шумдуктун болгонун эми гана сезгендей эңгиреп (туруп калды)» – сыпат багыныңкы сүйлөм.

Демек, баяндоочу -гандай формасындагы атоочтуктан болгон багыныңкы сүйлөмдөр салыштырма мааниде же сыпаттык мааниде экендигин ажыратуу үчүн, алардын ички

маанисине терең көңүл буруу керек.

5) Кээде салыштырма багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу -ган формасындагы атоочтуктан кийин *сыяктуу*, *шекилдүү* деген жандоочтордун тутумдашып айтылышы менен түзүлөт. Мааниси боюнча бир кыймыл-аракет менен экинчи кыймыл-аракет же бир кубулуш менен экинчи бир кубулуш өз ара окшоштугуна карай салыштырылып көрсөтүлөт: Кээде ал *эсин жоготуп койгон сыяктуу*, жолдун ортосунда деңгиреп туруп калар эле. Ар түркүн гүлдөр жылдык өмүрүндө бир гана жолу *гүлдөгөн шекилдүү* адам да өмүрүндө ошондой гүлдөйт.

6) Айрым убакта багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү уланган -ган формасындагы атоочтуктан (-гандан) туруп, буга көрө деген жандооч кошулуп айтылуу аркылуу баш сүйлөм менен тутумдашып, салыштырма багынычтуу татаал сүйлөм уюшулат. Мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөр багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракет, кубулушка караганда баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин, кубулуштун түзүк, жакшы экендигин билдирет: Бекер *отургандан көрө*, айранга нан сындырып жеген артык (макал). Куттуктоо катты Ормуш *окугандан көрө*, Керим окусун.

Кээде салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр да баш сүйлөмдүн ортосуна келип айтыла берет. Анда салыштырма багыныңкы сүйлөмдүн эки жагына үтүр коюлат: Алар кеткенден кийин, бир үйлүү журт *көчүп кеткендей*, үй ичибиз коңулдай түштү. Айлана-тегерек, караңгы түн *түшкөндөй*, тунжурап турат.

Салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр да бир өңчөй түрдө колдонулат: Энең бешикке *терметкендей*, атаң атка өңөрүп *бастыргандай*, акылман абаң насаатын чубуртуп, ак сакалын *жайкагандай*, сен эмне мынча ыракаттанасың (Ш.Б.).

Минтип, баяндоочу -ган формасындагы атоочтуктан кийин -дай мүчөсүнүн же *сыяктуу* жандоочунун тутумдашып айтылышы аркылуу уюшулган салыштырма багыныңкы сүйлөмдөрдү ушундай эле формадагы салыштырма түрмөктөр менен чаташтырбоо керек.

Эгерде баяндоочу жогоркудай формада уюшулган конструкция салыштырма багыныңкы сүйлөм болсо, анда анын өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси болот да, мааниси боюнча, багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракет, окуя менен баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин, окуянын окшоштугу, артыкчылык же кемчилдиги салыштырылып көрсөтүлөт. Мисалы: Алда кандай бир укмуш *болуп жаткандай*, айыл арасы ызы-чуу (К.Ж.).

Ал эми акыркы компоненти -дай мүчөсү уланып, же *сыяктуу* жандоочу айкашып айтылган сөздөрдөн болгон салыштырма

түрмөктөр да бир нече сөздүн тизмегинен уюшулат. Бирок салыштырма багыныңкы сүйлөмдөрдөн айырмаланып, алардын өзүнө тиешелүү грамматикалык ээси болбойт, дайыма жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда анын бир бөлүкчөсү катары кийирилип айтылат. Мааниси боюнча жөнөкөй сүйлөмдүн бир мүчөсү менен байланышта айтылып, аны экинчи бир сөз же түшүнүк менен салыштырып көрсөтөт. Мындай салыштырма түрмөктөр кээде байланышкан сөзүнөн обочолонуп айтылса, кээде аны менен тыгыз байланышып, дал жанынан орун алат. Алар обочолонуп айтылганда, *үтүр* менен ажыратылып жазылат. Мисалы: Октябрь революциясынын жеңишинин натыйжасында гана кыргыз аялдары, *башка боордош элдердин аялдары сыяктуу*, тең укуктуулукка жетишти («СК»). *Үнү өчүп калган кинодой*, кемпирдин эриндери эле кыбырайт (Ч.А.).

Мындагы «башка боордош элдердин аялдары сыяктуу», «үнү өчүп калган кинодой» деген салыштырма түрмөктөрдүн өзүнө тиешелүү ээси жок, жөнөкөй сүйлөмдүн гана бир бөлүкчөсү; мааниси боюнча, биринчиси «кыргыз аялдары» деген сүйлөм ээси менен байланышып, экинчиси «кыбырайт» деген баяндооч менен байланышып, аларды экинчи бир түшүнүк менен салыштырып көрсөтүп турат. Бул салыштырма түрмөктөр маани жагынан байланышкан сөзүнөн обочолонуп, биринчиси сүйлөм ортосуна келгендиктен, эки жагына үтүр, экинчиси сүйлөм башына келгендиктен, өзүнөн кийин *үтүр* коюлган.

Анын бүт денеси муздак *баканы басып алгандай* жыйрыла түштү. Бул жөнөкөй сүйлөмдүн тутумундагы «муздак баканы басып алгандай» деген салыштырма түрмөк обочолонуп айтылбай «жыйрыла түштү» деген баяндооч менен түздөн-түз байланышып, анын алды жагына жайланышкан, мындай учурда түрмөк *үтүр* менен ажыратылбайт.

Айрым учурларда салыштырма багыныңкы сүйлөм жөнөкөй сүйлөмдөн, баш сүйлөм татаал сүйлөмдөн болот, мындай учурда ал татаал баш сүйлөмдүн компоненттери өз ара чакчыл *-ып* формасы аркылуу тутумдашып, удаалаш болгон кыймыл-аракетти билдирет: Биринчи муундун эмгекчилери айыл-чарбасын амач-буурусундан темир сокого өткөрүү үчүн күрөшкөн болушса, үчүнчү муундун эмгекчилери айыл чарбасынын бардык түйшүгүнө илим-техниканын ийгиликтерин пайдалана *билүүгө жетишип*, эми өндүрүш процесстерин автоматташтырууну *эңсеп калышты* (А.Уб.).

СЫПАТ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Сыпат багыныңкы сүйлөмдөр багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөм билдирген кыймыл-аракеттин, окуянын кантип же кандай мүнөздө аткарылышын билдирет.

Сыпат багыныңкы сүйлөм мааниси жагынан бүткүл баш сүйлөмдүн же анын айрым бир мүчөсүнүн ар кандай белгисин сыпаттап көрсөтөт да кантип? кандайча? деген суроолорго жооп берет.

Мисалы: Көңүлү караңгылай түшүп, маңдайынан муздак тер чыпылдап чыкты (Ж.Ташт.). Артынан көгүлтүр түтүнү бурк этип, машина жөнөй берди (Т.С.).

Мында биринчи татаал сүйлөмдөгү «Көңүлү караңгылай түшүп» деген багыныңкы сүйлөм *кантип?* деген суроого жооп берип, өзүнөн кийинки жалпы эле баш сүйлөм билдирген абалдын кандай мүнөздө болгондугун билдирип турат.

Экинчи татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөм да *кантип?* деген суроого жооп берип, мааниси жагынан баш сүйлөмдүн «жөнөй берди» деген баяндоочу менен байланышта айтылып, машинанын кандайча жөнөп кеткендигин сыпаттап көрсөтүп турат.

Сыпат багыныңкы сүйлөмдөр, негизинен төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат:

1) Көпчүлүк учурда багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин «формасындагы чакчылдар аткарып, баш сүйлөм менен тутумдашуу аркылуу сыпат багыныңкы татаал сүйлөм уюшулат.

Минтип, баяндоочу *-ып* формасындагы чакчылдан турган сүйлөм сыпат багыныңкы сүйлөм катары колдонулганда, өзүнүн ички маанисине ылайык, баш сүйлөмдөгү иш-аракеттин кандайча аткарылгандыгын, аткарылуу мүнөзүн сыпаттап билдирип, *кантип? кандайча?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Мисалы: Колдору *калт-калт этип*, сексен-токсон чамасындагы карыя төрдөн орун алды (Н.Б.). Казан *борт-борт кайнап*, эт бышып жаткан (М.Э.). Экөө *кыбырап* отуруп, жарлуу сайдагы көпүрөгө жетти (Ч.А.).

Кээде багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун негизги компонентинен кийин *-ып* формасындагы бол жардамчы этиши айкашып айтылып да, сыпат багыныңкы сүйлөм түзүлөт: Эрмат *укмаксан болуп*, жанындагы бирөө менен шыбырашып калды (Н.Б.). Керим топтошуп турган пионерлерди *көрмөксөн болуп*, айылдын клубун карай бурулуп кетти.

Бирок баяндоочу *-ып* формасындагы

чакчыл этиштен болгон сүйлөмдөрдүн баары эле сыпат багыныңкы сүйлөм боло бербейт. Алардын айрымдары өзүлөрүнүн лексикалык тутумуна жана ички семантикасына ылайык кээде:

а) Мезгил багыныңкы сүйлөм болушу мүмкүн: Султандын шаардан келгенин алды менен *билип алып*, түш ченде анын үйүн көздөй бет алдык. Мергенчилер шашкеге дейре караган-черди аралап *жүрүп отурушуп*, анан карагайлуу бийик тоого туш келишти.

б) Себеп багыныңкы сүйлөм болот: Дене бою *ысып*, кара тер эми төгүлдү (Ч.А.). Кыштын ызгаардуу шамалы *согуп*, жолоочулардын бети-колу ого бетер тызылдап чыкты.

в) Айрым учурларда баяндоочу *-ып* формасындагы чакчылдан болгон бул сыяктуу сүйлөмдөр өзүнөн кийинки сүйлөмдөгү иш-аракеттин аткарылыш мүнөзүн билдирбестен, маани жагынан аны менен бирдей даражада байланышып, бир мезгилде же биринен кийин экинчиси удаалаш болгон окуяны, кубулушту билдирип калат. Мисалы: Четин *гүлдөп*, тал бүрдөдү (Т.С.). Жамгыр *басылып*, таң сүрдү (К.Ж.).

Булар багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн да, тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн да белгилери бир татаал сүйлөмдөр болуп эсептелет.

Демек, баяндоочунун милдетин *-ып* формасындагы чакчыл аткарып, баш сүйлөм менен тутумдашкан сыпат багыныңкы сүйлөмдөрдү ушул эле формада уюшулган жогоркудай мезгил, себеп ж.б. багыныңкы сүйлөмдөр менен чаташтырбоо үчүн, алардын ички семантикасына өтө кылдаттык менен көңүл буруп, кандай маанини билдирип тургандыгын так ажырата билүү зарыл.

2) Багыныңкы сүйлөмдүн этиштик баяндоочуна *-гансып (-ган+сы+ып)* мүчөсү жалганып да, сыпат багыныңкы сүйлөм түзүлөт: Бирдемеси *унут калгансып*, бала улам-улам артын кылчак-кылчак кароодо (М.Жан.). Бул эмненин *үнү дегенсин*, мен ага кулагымды тосуп тыңшадым (К.Эсенкож.).

3) Кээде сыпат багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *-бай (-ба+й)* формасындагы чакчыл этиш аткарат. Мындай учурда багыныңкы сүйлөм кантип? деген суроого жооп берип, баш сүйлөмдөгү иштин аткарылыш мүнөзүн сыпаттап көрсөтөт: Шырп эткен *добуш чыкпай*, көл кайрадан тынып калыптыр (А.Стам). Аягы *жерге тийбей*, кимдир бирөө чымын-куюн болуп келатат (Н.Б.).

Ушуну менен бирге, баяндоочу *-бай* формасындагы чакчылдан болгон бул

өңдүү багыныңкы сүйлөмдөр дайыма эле баш сүйлөмдөгү иш-аракеттин аткарылыш мүнөзүн көрсөтүп, сыпаттык мааниде колдонула бербейт. Кээде мындай структурадагы багыныңкы сүйлөмдөр өзүлөрүнүн лексикалык тутумуна жана баш сүйлөмдүн баяндоочунун чактык маанисине карай мезгил жана шарт маанисин да туюндуруп калат. Мисалы: Арадан жарты саатча убакыт *өтпөй*, кызыл отрядчылар жетип келишти (К.Ж.). Ынтымак *болбой*, ырыскы болбойт (макал).

Мында биринчи татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөм качан? деген суроого жооп берип, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин болгон мезгилин билдирип турат. Бул жерде мезгилдик маани ошол сүйлөмдүн тутумундагы мезгил маанисиндеги сөздөрдүн (жарты саатча убакыт) жардамы менен уюшулган.

Экинчиси – шарттуу багыныңкы татаал сүйлөм: ырыскы болуш үчүн ынтымактын болушу шарт экендигин көрсөтүп турат; мындай учурда баш сүйлөмүнүн баяндоочу дайыма келер чакта айтылат.

Демек, багыныңкы сүйлөмүнүн баяндоочу *-бай* формасындагы чакчылдан болгон сүйлөмдөр сыпат багыныңкы, же мезгил багыныңкы, же болбосо шарттуу багыныңкы сүйлөм экендигин ажырата билүү үчүн, алардын ички маанисине, лексикалык тутумуна, баш сүйлөмдүн баяндоочунун чактык формасына терең көңүл буруу керек.

4) Аз да болсо, багыныңкы сүйлөмдүн *-ган* формасындагы атоочтуктан болгон баяндоочуна *-дай (-гандай)* мүчөсү уланып айтылуу аркылуу баш сүйлөм менен тутумдашып, сыпат багыныңкы татаал сүйлөм уюшулат. Бирок мындай түзүлүштөгү сыпат багыныңкы сүйлөмдөр тилибизде сейрек учурайт: Ушул кубаныч Ормуштун күчүнө *күч кошкондой*, ал чалгысын кериле-кериле шилтеди. Согуштун элеси көз алдына *толук келгендей*, Сергей кайраттанып сөзүн улады (Т.С.).

5) Сыпат багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу кээде атоочтуктун терс формасы *-бас* уланган сөзгө чыгыш жөндөмөнүн *-тан* мүчөсүнүн (*-бастан*) жалганып айтылышы менен да уюшулат. Сыпат багыныңкынын бул түзүлүшү да тилибизде аз кездешет: Каратай дагы эле баягы чаң баскан плащын *чечпестен*, бурчтагы столдун жанында турат (Ч.А.).

Тилибизде бир өңдөй сыпат багыныңкы сүйлөмдөр да көп колдонулат. Алар баш сүйлөмдөгү иштин, көрүнүштүн бир нече белгисин катары менен санап сыпаттап көрсөтөт: *Миң кубултуп булбул сайрап, тотулар тиркүн жомок айтып*, Каныбекти

куттукташкандай болду (К.Ж.). *Көөдөнүн күч жарып, көзүнөн от жанып*, Гүлсары белден ылдый жылдыз болуп алып учту (Ч.А.).

КАРАМА-КАРШЫ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Кээ бир багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы биринчи сүйлөм билдирген иш-аракеттен келип чыгуучу натыйжа мааниси жагынан ага карама-каршы келет. Мисалы: Кап жамынган кемпир чыңырып айдаса да, койлор ийрилип жылбай турат (Ч.А.).

Бул татаал сүйлөмдө кемпир койлорду айдаса да, алар ордуна козголбой, баспай тургандыгы жөнүндө сөз болуп жатат. Демек, мында биринчи сүйлөмдөгү кыймыл-аракетке экинчи сүйлөмдөгү андан келип чыккан натыйжа мааниси жагынан карама-каршы келип турат.

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөм семантикасы боюнча баш сүйлөмдүн мазмунуна каршы мааниде айтылса, карама-каршы багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Карама-каршы багыныңкы сүйлөмдөр, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат:

1) Көбүнчө багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү уланып, андан кийин да бөлүкчөсү кошулуп айтылып, баш сүйлөм менен байланышат. Мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөрдүн тутумуна көпчүлүк учурда антоним сөздөр кошулуп айтылып, же баяндоочтору оң жана терс формада келип, андагы карама-каршы маанини дагы да күчөтүп, бекемдеп турат.

Мисалы: Ал азыр *алыста*, армия катарында *жүрсө* да, элеси *жанымда* (Т.С.). Гүланда экөөбүздүн тилегибиз *бир болсо да*, тагдырыбыз *ача* чечилди (А.Т.). Жакшынын өзү *өлсө* да, сөзү *өлбөйт* (макал).

Бул татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочтору *-са+да* формасында уюшулган; экинчи жагынан, алардын компоненттеринин тутумуна «*алыста-жанымда*», «*бир-ача*» деген антонимдер катышкан; акыркы сүйлөмдүн баяндоочтору оң жана терс формада (*өлсө да-өлбөйт*) айтылган. Ушул тилдик каражаттардын жардамы менен аталган карама-каршы багынычтуу татаал сүйлөмдөр түзүлгөн. Карама-каршы багынычтуу татаал сүйлөмдөр да орток элүү болушу мүмкүн; кээде компоненттеринин грамматикалык ээси айтылбай да калат, бирок анын кайсы сөз экендиги баяндоочунун

аягындагы жак мүчө аркылуу, же сүйлөмдүн жалпы маанисинен ачык белгилүү болуп турат: Бирок өзү өтө чочуп, өтө ашыгып жүрсө да, эрине кенедей сыр алдырган жок (Т.С.). Ичимден ушуну *билип эле турсам да*, жанагы укмуштуу ойго алданып, кыялдын агымын *токтото албадым* (Ч.А.).

2) Айрым учурларда карама-каршы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *-са* формасындагы шарттуу ыңгай аткарып калат (андан кийин «да» бөлүкчөсү кошулуп айтылбайт). Бул жол менен уюшулган карама-каршы багынычтуу татаал сүйлөмдөр сырткы түрү, түзүлүшү жагынан шарттуу багынычтуу татаал сүйлөмдөргө окшош келет. Бирок алардын компоненттеринин ички маанилик катышына тереңирээк көңүл бөлсөк, анын биринчи компоненти карама-каршы багыныңкы сүйлөм экендиги ачык эле көрүнүп турат. Анткени мында баш сүйлөмдөгү шарттан келип чыкпастан, тескерисинче, мааниси жагынан ага карама-каршы келет. Ошондуктан мындай түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөмдүн *-са* формасындагы баяндоочтун кээде *-са+да* формасы менен алмаштырып айтууга болот. Мисалы Кырк жылы кыргын болсо, бейажал чымын өлбөйт (макал).

Мында «Кырк жылы кыргын болсо» деген сүйлөм сырткы түрү жагынан шарттуу багыныңкы сүйлөмгө окшош (баяндоочу – «*бол+со*»). Бирок бул татаал сүйлөмдүн ички маанисине көңүл бурсак, баш сүйлөмү билдирген натыйжа багыныңкы сүйлөмдөгү шарттан келип чыккан жок, тескерисинче, баш сүйлөмдөгү ой-пикирге карама-каршы келип турат. Ошондуктан бул сүйлөмдү «Кырк жылы кыргын болсо да, бейажал чымын өлбөйт» деп, биринчи компонентинин баяндоочунун аягындагы *-са* мүчөсүн карама-каршы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочун уюштуруучу негизги форма болуп эсептелген *-са+да* мүчөсү менен алмаштырып айтууга болот.

а) Мындай түзүлүштөгү карама-каршы багынычтуу татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин биринчи баяндоочу, адатта, оң формада, экинчисиники терс формада айтылат да, карама-каршы маани, негизинен, ошол оң жана терс формадагы этиштик баяндоочтору аркылуу берилет: Этек *табылса*, тезек *табылбайт*; тезек *табылса*, этек *табылбайт* (макал). Сен *билбесең*, биз *билебиз* бул жигитти (Н.Б.). Бири *барабыз десе*, башкасы *барбоого тырышат* (Н.Б.).

б) Айрым убактарда мындай маанидеги татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин тутумуна антоним сөздөр жана өз ара кайчы маанидеги сөздөр катышып айтылып, жалпы сүйлөмгө карама-каршы маани берет: Дос

күйдүрүп айтса, душман сүйдүрүп айтат. Акылдуу элге тартса, акмак тууганга тартат. өзүңдү эр ойлосоң, өзгөнү шер ойло (макалдар). Бул сүйлөмдөрдө «дос-душман», «акылдуу-акмак», «өзүңдү-өзгөнү» деген антонимдер аркылуу эки түрдүү нерсе бири-бирине карама-каршы коюлуп турса, «күйдүрүп-сүйдүрүп», «элге-тууганга», «эр-шер» деген кайчы маанидеги сөздөр алардын ортосундагы айырмачылыкты көрсөтүп, натыйжада, жалпы сүйлөмгө карама-каршы маани берип турушат.

в) Көпчүлүк карама-каршы багынычтуу татаал сүйлөмдөр компоненттеринин маани жактан бири-бирине карама-каршы, кайчы мааниде айтылышы аркылуу уюшулат. Мисалы: Боор ооруса, боорго тебет (макал). Бирок көзү китепте болсо, ою талаада (Ч.А.). Биз кетсек, эл-журт бар (Т.С.).

Мында багыныңкы сүйлөмдөгү ойго кийинки баш сүйлөмдөгү оң-пикир кайчылаш мааниде айтылып, карама-каршы багыныңкы татаал сүйлөм уюшулган.

3) Кээде багыныңкы сүйлөмдөгү этиштик баяндоочунан кийин *-са* мүчөсү уланган де жардамчы этиши кошулуп айтылып да, карама-каршы багыныңкы сүйлөм уюшулат. Мааниси боюнча, багыныңкы сүйлөмдөгү ойго баш сүйлөмдө айтылган оң кайчылаш келет: Ачуусу менен койлорду сабап кирейин *десе*, баары бооз (Ч.А.). Сени биз эбак эле майданга кетип калды го *десек*, айылда жүрүпсүң (Т.С.).

4) Айрым учурларда карама каршы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *-са* мүчөсү жалганган терс маанидеги *болбосо* этиши аткарат, же бул этиш багыныңкы сүйлөмдүн тутумдаш баяндоочунун жардамчы компоненти катары келет. Багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөм өз ара кайчылаш мааниде болот. Мисалы: Ар кайсы айылдан арсылдап үргөн иттин үнү *болбосо*, бардык нерсе табияттын тынч кучагында (К.Ж.). Жайкы чилденин мээ кайнаткан убагы *болбосо*, сугатчылар эч кандай кыйынчылыкка алдыра турган эмес. Ак-Шыйрактын башын калың булут каптап турганы *болбосо*, аба ырайында анча өзгөрүш жок (А.Т.).

5) Багыныңкы сүйлөмдүн атоочтуктун *-ган (ы)* формасында турган баяндоочунан кийин *менен* жандоочунун айкашып айтылышы аркылуу да карама-каршы багыныңкы сүйлөм уюшулат. Бул жол менен түзүлгөн кайчылаш маанидеги татаал сүйлөмдөр тилибизде кеңири колдонулат: Бул сөз чын айтылганы менен, Батыш үчүн калп сыяктанды (Н.Б.). Кеч кирип келе *жаткан менен*, күндүн аптабы али кайта элек (Ч.А.). Жердеген жерибиз башка *бол-*

гону менен, тегибиз, максатыбыз бир («КМ»)

6) Сейрек кезиксе да, карама – каршы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин кээде *-ып, -бай (ба+й)* формасындагы чакчылдар да аткарып калат. Бирок бул формадагы чакчыл этиштер мезгил, сыпат, шарттуу ж.б. багыныңкы сүйлөмдөрдү уюштурууга да активдүү катышары белгилүү. Ошондуктан мындай структурадагы татаал сүйлөмдөрдүн кандай мааниде колдонулуп жаткандыгын так ажыратуу үчүн, алардын компоненттеринин ортосундагы маанилик катышка кылдаттык менен көңүл буруу зарыл.

Баяндоочу *-ып, -бай* формасында чакчыл этиштен болгон сүйлөмдөр карама-каршы багыныңкы сүйлөмдүк мааниде колдонулганда, татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөм өзүнүн ички мааниси боюча эле баш сүйлөмдө айтылган ойго карама-каршы келип турат. Башкача айтканда, бул учурда карама-каршы маани татаал сүйлөмдүн өз компоненттеринин маани жактан бири-бирине кайчы (карама-каршы) келиши аркылуу берилет. Мисалы: Эчки *тууй албай жатып*, койго арачы болуптур (макал). Эгинди өздөрү багып, *оруп-жыйып берип*, өздөрү куру кол калышат (Ч.А.).

Ушуну менен бирге, мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөрдө да карама-каршы маани компоненттеринин биринин баяндоочунун оң формада, экинчисиникинин терс формада айтылышы аркылуу, же болбосо компоненттеринин тутумунда антоним сөздөрүнүн катышып айтылышы менен да берилет. Мисалы: Бышаарына *күйүп*, чыгаарына *күйбөйт*. Төө *качып*, жүктөн *кутулбайт* (макалдар). Терисин *жыйбай*, иттен *көрөт*; башын *жуубай*, биттен *көрөт* (макал).

7) Кээде багыныңкы сүйлөмдүн терс формасында этиштен турган буйрукыңгайдын *-сын* мүчөсү жалганып айтылуу менен да, карама-каршы багыныңкы сүйлөм уюшулат. Багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда көпчүлүк учурда, канча, канчалык деген өңдүү сурама ат атоочтор кошулуп айтылат. Мааниси боюнча, багыныңкы сүйлөмдө айтылган ойго баш сүйлөмдөгү ой кайчылашып келип турат: Ал канча *издебесин*, баары бир бизди таба албайт. Мейли, кандай кыйынчылык *алдыга келбесин*, биз аны жеңип чыгабыз (Т.С.). Энеси *канчалык кыстабасын*, кызы чечилип ички сырын айтпады.

8) Айрым учурларда багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу барыш жөндөмөдөгү атоочтуктан болуп, ага карабастан деген көмөкчү сөздүн айтылышы менен карама-каршы багыныңкы сүйлөм түзүлөт: Бул

жолку жолугушуубуз өтө кыска *болгондугуна карабастан*, көп маселелерди чечип алдык. Убакыт түн ортосуна жакындап *калганына карабастан*, коноктордун бирөө да кетүүгө ашыкпады.

9) Өтө сейрек болсо да, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин жатыш жөндөмөдөгү *-ган* формасындагы атоочтук аткарып, андан кийин да бөлүкчөсүнүн кошулуп айтылышы аркылуу да (*-ганда, -да*) карама-каршы сүйлөм уюшулат; баш сүйлөмдүн баяндоочу дайыма терс формада айтылат. Мисалы: Ал *келгенде да*, мен ага жоолуга алмак эмесмин. Керим кат *жазганда да*, мен дароо жооп бере албайт элем.

Кээде карама-каршы багыныңкы сүйлөм татаал сүйлөмдөн, баш сүйлөмү жөнөкөй сүйлөм болушу мүмкүн. Мындай учурда татаал сүйлөмдөн турган карама-каршы багыныңкы сүйлөмдүн компоненттери өз ара чакчыл *-ыл* формасы аркылуу тутумдашып, бир мезгилде болгон кыймыл-аракетти билдирет: Кез-кезде эриндери кыбырап, сакалдарынын учтары дирилдегени *болбосо*, бечера кедей ушул кебетеде сүрөттөй катып калган (Т.С.). Үстүнкү кереге таштан биринсерин *чөкөтаан* чаңкылдап, сагызган учканы *болбосо*, тоо арасы көшүлүп тынч (Т.С.).

Карама-каршы татаал сүйлөмдөрдөгү тыныш белгиси.

1) Мында да багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн арасына дайыма *үтүр* коюлуп жазылат: Жакшынын өзү *өлсө да*, сөзү өлбөйт (макал). Алар канчалык аракеттенип *иштесе да*, Ашымахун аларды кекете бере турган болду (А.Т.).

2) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдын *-са, са+да* формасы уланып турган этиштерден болгон карама-каршы багыныңкы татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин бирөө же экөө тең өтө кыска келип, оозеки кепте ал компоненттеринин ортосунда ачык жана созулуңку тыным (пауза) болсо, арасына сызыкча коюлат: Досуң миң *болсо да* – аз, душман бирөө *болсо да* – көп (макал). Келсем – жоксуң. Айтсам – укпадың.

МАКСАТ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмдө айтылган ойдун, иштин, кыймыл-аракеттин аткарылыш максатын билдирген багыныңкы сүйлөм максат багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Багыныңкы сүйлөмдүн бул түрү *эмне үчүн? эмне максат менен? эмнеге?* деген

өңдүү суроолорго жууп берет: Жаш балдарга суук тийбесин деп, комнатаны жакшылап жылууладык. Мында «Жаш балдарга суук тийбесин деп» деген багыныңкы сүйлөм *эмне үчүн?* деген суроого жооп берип. Комнатаны эмне максат менен жылуулаганын билдирип турат.

Максат багыныңкы сүйлөм кыргыз тилиндеги мезгил, шарттуу себеп, сыпат багыныңкы сүйлөмдөргө караганда азыраак колдонулат, ошондой эле анын баяндоочун уюштуруп, аны баш сүйлөм менен тутумдаштыруучу грамматикалык каражаттар да анчалык көп эмес.

Максат багыныңкы сүйлөм көбүнчө ар түрдүү формадагы этиштик баяндоочунан кийин деп жардамчы этишинин жанына үчүн жандоочунун тутумдашып айтылышы аркылуу уюшулат. Кыргыз тилинде максат багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен түзүлүп, баш сүйлөм менен байланышат:

1) Багыныңкы сүйлөмдүн буйрук ыңгайдын III жагынын *-сын* мүчөсү уланган этиштик баяндоочунан кийин чакчыл *-ыл* формасындагы *де (деп)* жардамчы этишинин кошулуп айтылышы аркылуу: Алар чочубай жөн кетсин деп, мен дагы бир аз отурдум (Ч.К.). Эки жаштын үйлөнүү тоюна ата-энелери кечикпей *келишсин деп*, күн мурунтан чакыруу билеттерин жөнөтүштү. Кыштагыбыз көрктүү *болсун деп*, көчө бойлоруна бак-дарактар отургуздук («КП»). Бул максат багыныңкы сүйлөмдү уюштуруучу өнүмдүү жолдордун бири болуп эсептелет. Мисалы: Жеңиш биздики *болсун үчүн*, болгон мүмкүнчүлүктөрдүн бардыгын жумшообуз керек (Т.С.). Жем-чөп жерге чачылып *түшпөсүн үчүн*, акырлары мыктылап салынды. Тамдын үстүнө чыгуу *жеңил болсун үчүн*, узун шатыны койдуруп койдук.

6) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу *-ыш, -уу* формасындагы кыймыл атоочтордон болуп, ага *үчүн* жандоочу айкашып айтылып, максат багыныңкы сүйлөм уюшулат: Айылдын малы кыштан эттүү *чыгыш үчүн*, жем-чөптү жетиштүү даярдашыбыз керек. Эгиндин түшүмү мол *болуш үчүн*, аны көбүрөөк сугаруу керек. Жакшы пулемётчик *болуу үчүн*, анын тетигин бүт окуп үйрөнүү керек (Ж.Ашубаев).

7) Багыныңкы сүйлөмдүн тутумдаш баяндоочунун негизги компоненти терс формадагы (*-бас*) атоочтуктан туруп, андан соң *үчүн* жандоочу тутумдашып айтылып, уюшулат: Оюмду эч ким *билбес үчүн*, сүйлөбөстөн компойуп жоош отурдум (Т.С.). Араба ала салып *кетпес үчүн*, эки арткы дөңгөлөгүн чынжыр менен тарттырдык.

8) Багыныңкы сүйлөмдүн тутумдаш баяндоочунун негизги компоненти *-макчы (мак)* формасында ниет ыңгайдан болуп, ага чакчыл мүчөсү уланган болуп көмөкчү этиштин айкашып айтылышы аркылуу да максат багыныңкы сүйлөм түзүлөт: Зарыл көптөн бери ичине сактап жүргөн оюн *айтмакчы болуп*, мектеп директорунун кабинетине кирди.

Кээде баяндоочуна *деп* жардамчы этиши же үчүн жандоочу айкашып айтылган багыныңкы сүйлөмдөр максаттык маани эмес, себептик ж.б. маанини туюндуруп калышы мүмкүн. Мисалы: Артисттер бүгүн *келбей калган экен деп*, клубга чогулган элди таратып жибергенбиз. Ал ишин *орундаткандыгы үчүн*, ишкананын жетекчилиги аны баалуу сыйлык менен сыйлады.

2) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу каалоо ыңгайдын I жагынын *-айын, -алы* мүчөлөрү жалганган этиш сөздөн туруп, андан кийин *деп* жардамчы этишинин тутумдашып айтылышы аркылуу: Зулай уулунун таттуу уйкусун *бузбайын деп*, башка бөлмөгө кирип жатты. Жолдошум экөөбүз армияга жөнөп жаткандар менен коштошуп *калалы деп*, үйдөн эртерээк чыкканбыз.

3) Кээде багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу келер чактагы этиштерден болуп, андан кийин *деп* айкашып айтылып, максат багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу уюшулат: Биз бала чагыбызда карганын балапанын *алабыз деп*, тээтиги көрүнүп турган жарга чыкчу элек. Султандан кабар *келип калаар деп*, биз айылда дагы эки күн күтүп калдык. Мындай структурадагы татаал сүйлөмдүн айрымдарында бир аз себептик маани бардай сезилип турат.

4) Айрым учурда максат багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдан туруп, андан кийин *деп* көмөкчү этиши кошулуп айтылып да уюшулат: Иш мөөнө-түнөн мурда *орундалса деп*, күнү-түнү тынбай эмгектендик. Айылга эрте *жетсек деп*, таксиге отурдук.

Кээде максат багыныңкы сүйлөмдүн минтип шарттуу ыңгайдан турган баяндоочунан кийин экен жардамчы этиши келип, ага *деп* тутумдашып айтылат. Мындай учурда андагы максаттык маани ачык билинип турат: Айлык план ашыра *орундалса экен деп*, заводдун жумушчулары эки сменада иштөөгө өтүштү. Театрга *кечикпесем экен деп*, үйдөн эртерээк чыктым.

5) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу буйрук ыңгайдын III жагынын *-сын* мүчөсү уланган этиш сөздөн болуп, андан кийин үчүн жандоочу айкашып айтылып, максат

багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Бул да максат багыныңкы сүйлөмдү уюштургандагы активдүү жолдордун бири болуп эсептелет.

Бул татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдөр *эмне үчүн? эмнеликтен?* деген суроолорго жооп берип, баш сүйлөмдөгү иштин, кыймыл-аракеттин аткарылыш себебин билдирип турат; булар-себеп багыныңкы сүйлөмдөр.

Демек, баяндоочу *деп* жардамчы этишинин же үчүн жандоочунун катышып айтылышы аркылуу уюшулган бул сыяктуу багыныңкы сүйлөмдөр максаттык мааниде же себеп мааниде колдонулуп жаткандыгын так ажыратуу үчүн, ички маанилик катышына терең көңүл буруу керек.

ОРУН БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Орун багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин, окуянын кайсы жерде болгондугун көрсөтөт: кайда? кайдан? кайсы жерде? деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Орун багыныңкы сүйлөмдөр да тилибизде сейрек учурайт жана анын түзүлүш жолу да чектелүү.

Орун багынычтуу татаал сүйлөмдөр уюшулганда, анын тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу дайыма *-са* формасындагы шарттуу ыңгайдан болот да, мындан тышкары багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн тутумуна *ошондо, кайда-ошол жерде, кайда – ошол жакта, каякка-ошол жакка, кайдан – ошол жактан, кайсы жерде-ошол жерде, кайсы жерге – ошол жерге, кайсы жерде – ошол жерде* деген сыяктуу сөздөр кошулуп айтылат.

Мааниси боюнча, орун багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин болгон ордун аныктап көрсөтөт. Мисалы: Өкмөтүбүз кайда жиберсе, ошол жерде эмгектенебиз. Мында багыныңкы сүйлөмдүн шарттуу ыңгайдын *-са* формасында келип, өзүнөн кийинки баш сүйлөм менен тутумдашып турат. Экинчи жагынан, бул татаал сүйлөмдүн тутумунда айтылган кайда-ошол жерде деген байламталык функциядагы сөздөр ал орун багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн ортосундагы маанилик байланышты бекемдеп, чыңдап турат. Мааниси боюнча, багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин кайсы жерде аткарылыш ордун (өкмөт жиберген жерде иштерин) аныктап көрсөтүп турат.

Орун багыныңкы сүйлөмдөр, негизинен, төмөнкүдөй маанилерди туюндурат:

1) Эгерде багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн тутумунда келген жогорку

байламталык функциядагы сөздөр жатыш жөндөмөдө айтылса, орун багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин, окуянын болгон ордун билдирет: Сиз *кайда болдуңуз*, мөн *ошол жерде* (Н.Б.). *Кай-жерде той-тамаша болсо*, Ыманбай Сараласы менен *ошондо* (Т.С.). Жайылып жүргөн отору *кайда болсо*, Жумаш да *ошол жерде* («ЖЛ»). *Каерде сын болсо*, ал *жерде* өсүш да болот.

2) Багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн тутумундагы *кайка*, *кайда-ошол жакка* деген сөздөр барыш жөндөмөдө турса, же багыттоо маанисинде болсо, орун багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин багытталган ордун көрсөтөт: Мен *кайка барсам*, ал да *ошол жакка* жөнөйт. Немецтер *кайка качса*, биздин пулемётчулар да *ошол жакка карай* ок жаадырышты. Алдыңкы көч *кайда барса*, арткы көч *ошол жакка* барат (макал). Бригадир *кайсы жерге жиберсе*, *ошол жерге* барып иштейбиз.

3) Эгерде багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн тутумунда келген *кайдан-ошол жактан*, *кай жактан* – *ошол жактан* деген сыяктуу сөздөр жөндөмөдө айтылса, орун багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин башталып чыккан ордун көрсөтөт: Шамал *кайдан соксо*, жамгыр да *ошол жактан* келет. Силер *кай жактан* келсеңер, бул коноктор да *ошол жактан* келишиптир.

Кээде багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн тутумунда келген жогоркудай орундук маанидеги сөздөр бирдей жөндөмөдө эмес, ар түрдүү жөндөмөдө да айтылып калышы мүмкүн. Мындай учурда орун багыныңкы сүйлөмдүн мааниси баш сүйлөмдөгү орун маанидеги сөздүн жөндөмөлүк маанисине карай аныкталат. Мисалы: *Кайсы жериң ооруса*, *ошол жерге* ушул дарыны үч маал шыба. Биздин жаштар *кайсы жерге* жиберилсе, *ошол жерде* жаңгыча иш башталат.

Мында биринчи татаал сүйлөмдө багыныңкы сүйлөмдүн тутумундагы орундук маанидеги «кайсы жериң» деген сөз атооч жөндөмөдө, баш сүйлөмдөгү «ошол жериң» деген сөз атооч жөндөмөдө турат. Экинчи татаал сүйлөмдөгү «кайсы жерге» – барыш жөндөмөдө, «ошол жерде» жатыш жөндөмөдө турат. Бирок биринчи татаал сүйлөмдөгү багыныңкы сүйлөм өзүнөн кийинки баш сүйлөмдүн тутумундагы орундук маанидеги сөздүн («ошол жерге») барыш жөндөмөдө тургандыгына байланыштуу кыймыл-аракеттин багытталган ордун көрсөтүп турат. Экинчи татаал сүйлөмдүн тутумундагы байланыштуу кыймыл-аракеттин боло турган ордун билдирип турат.

ӨЛЧӨМ БАГЫНЫҢКЫ СҮЙЛӨМ

Багыныңкы сүйлөмдүн бул түрү баш сүйлөм билдирген иш-аракеттин ойдун өлчөмүн, даражасын же көлөмүн аныктап көрсөтөт.

Кыргыз тилинде өлчөм багыныңкы сүйлөм анчалык көп кездешпейт жана анын баш сүйлөм менен тутумдашуу жолдору да көп өнүккөн эмес.

Өлчөм багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу дайыма *-са* формасындагы шарттуу ыңгайдан болот да, андан тышкары багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн тутумуна байламта сөздүк функцияда колдонулган төмөнкүдөй ат атоочтор кошулуп айтылат: *канча-ошончо*, *канчалык-ошончолук*, *канча-ошончолук*, *канчадан-ошончо*.

Ушинтип, өлчөм багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдын *-са* формасында айтылып, аны (багыныңкы сүйлөмдү) баш сүйлөм менен тутумдаштырат; ал эми багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн тутумунда айтылган жогорку байламта сөздөр ал эки сүйлөмдүн ортосундагы маанилик байланышты бекемдеп, чыңдап турат.

Өлчөм багыныңкылуу татаал сүйлөмдүн уюшулушунда:

1) Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу дайыма *-са* формасындагы шарттуу ыңгайдан туруп, өлчөм багыныңкынын тутумуна канча деген, баш сүйлөмдүн тутумуна *ошончо*, кээде *ошончолук* деген байламталык функциядагы ат атоочтор катышып айтылат.

Мааниси жагынан, ал ат атоочтор багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин, заттын өлчөмү канча болсо, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин, заттын өлчөмү да ошончо экендигин билдирет: Бу дүйнөдө жумуш азбы? *Канча* иштесең, *ошончо* акыңды аласың (Ч.А.). Досуң *канча болсо*, душманың *ошончо* (макал). Фронтко *канча* продукция *керек болсо*, *ошончолук* беребиз («КК»)

2) Багыныңкы сүйлөмдүн тутумуна канчалык деген ат атооч, баш сүйлөмдүн тутумуна *ошончолук* деген ат атооч кошулуп айтылып, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин, абалдын, белгинин өлчөмүн, даражасын аныктап көрсөтөт: Турмуш шарты канчалык *татаалдашса*, ал *ошончолук* жигердүүлүк менен эмгектене баштады («КМ»). Пахта мамлекет үчүн *канчалык пайдалуу болсо*, дыйкандар үчүн да *ошончолук пайдалуу* («СК»).

3) Кээде багыныңкы сүйлөмдүн тутумуна *канчадан* деген, баш сүйлөмдүкүнө *ошончо* деген ат атоочтор кошулуп айтылат: Орган өзү *канчадан куйса*, *ошончо* гана суу ичээрин

айтты (Ч.А.).

4) Кээде багыныңкы сүйлөмдүн тутумуна *канча*, *канчалык* деген ат атоочтор, баш сүйлөмдүн тутумуна *андан да артык*, *андан көп* деген сыяктуу сөз айкаштары кошулуп айтылат. Мааниси боюнча, багыныңкы сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин, заттын ж.б. өлчөмүнө караганда баш сүйлөмдөгү заттын, иш-аракеттин өлчөмү көбүрөөк, артык экендигин билдирет: *Сенин мен үчүн кылган жакшылыгың канча болсо*, менин сага кылган жакшылыгым *андан да артык го* деп ойлойм (К.Ж.). Сүйүнгөнүм *канчалык көп болсо*, өкүнүп-өксүгөнүм *андан көп* (Ч.А.).

5) Айрым учурда багыныңкы сүйлөмдүн тутумуна көп деген сандык тактооч, баш сүйлөмдүн тутумуна *ошончолук* деген ат атооч кошулуп айтылып да, өлчөм багынычтуу татаал сүйлөм уюшулат: *Ким коом үчүн көп иштесе*, ал кишини өкмөтүбүз *ошончолук* сыйлайт, кадырлайт (М.Жанг.).

Өлчөм багынычтуу татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы ат атоочтордун кайсы сөз түркүмү менен байланышта айтылышына карай, негизинен, төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

а) Эгерде жогоруда көрсөтүлгөн ат атоочтор этиштик баяндооч менен байланышта айтылса, өлчөм багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн баяндоочу билдирген кыймыл-аракеттин өлчөмүн билдирет: *Күзгү айдоо канчалык кечиктирилсе*, жердин нымдуулугу *ошончолук* төмөндөй берет («СК»).

б) Эгерде жогорку ат атоочтор сүйлөм ичиндеги сын атооч же сыпат тактооч менен байланышта айтылса, баш сүйлөмдөгү ар кандай белгинин, сыпаттын даражасын, өлчөмүн билдирет: *Адамга тиричилик канча кымбат болсо*, жашоо *ошончо* кызык го (Т.С.). *Дарыя канчалык терең болсо*, ал *ошончолук* жай агат (макал).

в) Бул ат атоочтор зат атооч менен байланышта айтылса, кандайдыр бир заттын өлчөмүн билдирет: *Мансабың канча болсо*, дымагың *ошончо* (макал). *Төө канча болсо*, жүгү да *ошончо* (макал).

Кыскасы, өлчөм багыныңкы сүйлөмдөр, негизинен, баш сүйлөмдө айтылган ойдун көлөмүн, кандай даражада экендигин, өлчөмүн билдирет, ошону менен бирге бир аз салыштыруу мааниси да бар экендиги сезилип турат (жогоруда келтирилген мисалдарды караңыз).

КӨП БАГЫНЫҢКЫЛУУ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Буга чейин, негизинен, эки гана компоненттен, башкача айтканда, баш жана багыныңкы сүйлөмдөн турган татаал сүйлөмдөргө тиешелүү маселелер каралып келди. Мындай структурадагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн өз ара мамилеси, багыныңкы сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмгө карата болгон маанилик катышы, аларды бири-бири менен байланыштыруучу грамматикалык каражаттар иликтенди. Минтип багыныңкы жана баш сүйлөмдөн түзүлгөн эки компоненттүү татаал сүйлөмдөр биздин жазма жана оозеки адабий тилибизде өтө активдүү колдонулат.

Ушуну менен бирге, кыргыз тилинде, өзгөчө, жазма адабий тилибизде, публицистикалык жана көркөм адабий чыгармаларда бир нече багыныңкы сүйлөмү бар татаал сүйлөмдөр да көп кездешет. Мындай көп багыныңкылуу татаал сүйлөмдөр маани жагынан өз ара тыгыз байланыштагы бир нече бөлүктөн турган кеңири бир ой-пикирди билдирүүдө колдонулат. Мисалы: *Жылкычылар айт-айттап, койчулар кыроолоп, жылкы кишенеп, кой маарап, жайлоого бет алган көчтүн шаңы өзгөчө* (Ч.А.).

Мында төрт багыныңкы сүйлөм маани жагынан бирдикте туруп, аяккы баш сүйлөм менен байланышып, жайлоого бет алган көч кандай көрүнүштө кетип бараткандыгын кеңири сыпаттап көрсөтүп турат.

Ботаника багына киргенибизде, бактын жай-маанисин билген адамды ээрчитип алалык десем, алар болбой коюшту.

Бул татаал сүйлөмдүн тутумунда эки багыныңкы сүйлөм бар. Алардын биринчиси өзүнөн кийинки багыныңкы сүйлөмгө карата мезгилдик катышты билдирсе, экинчи багыныңкы сүйлөмү өзүнөн кийинки баш сүйлөмгө карата карама-каршы маанини билдирип, жалпы жонунан, бирдиктүү бир татаал ойду туюндуруп турат.

Көп багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдө көбүнчө эки-үч, кээде андан да көбүрөөк багыныңкы сүйлөм бир баш сүйлөмгө багынып айтылат. Көп багыныңкылуу татаал сүйлөмдөр түзүлүшү жана туюндурган жалпы мааниси боюнча бир багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдөн анчалык деле айырмаланбайт. Алардын баяндоочторунун түзүлүшү, баш сүйлөм менен байланыштыруучу грамматикалык каражаттар жана көп багыныңкы сүйлөмдөрдөн туюндурган грамматикалык маанилери бир багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдүкү

менен бирдей. Ошондуктан бул жерде көп багыныңкылуу татаал сүйлөмдөр жөнүндө сөз болгондо, жогоркудай жалпы окшош маселелерге кайрадан токтолуп отуруунун зарылдыгы жок.

Көп багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр мааниси боюнча жана грамматикалык, интонациялык жактан бир бүтүн биримдикти түзүп, толук аяктаган кандайдыр бир татаал ойду туюндурат.

Көп багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдө алды менен багыныңкы сүйлөмдөр өз ара бири-бири менен байланышып келип, анан баш сүйлөм менен байланышып айтылат. Көп багыныңкы сүйлөмдөрдөн туюндурган мааниси, алардын бири-бири менен жана баш сүйлөм менен байланышуу жолдору, ошондой эле баш сүйлөмгө карата болгон маанилик катыштары ар түрдүү болот. Ошондой өзгөчөлүктөрүнө карай алар **бир өңчөй багыныңкылуу татаал сүйлөм жана ар түркүн багыныңкылуу татаал сүйлөм** болуп бөлүнөт.

БИР ӨНЧӨЙ БАГЫНЫҢКЫЛУУ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Бир өңчөй багыныңкылуу татаал сүйлөмдөр бирдей маанини билдирет, баяндоочтору да бирдей формада уюшулат, багыныңкы сүйлөмдөрдүн ар бири баш сүйлөм менен түздөн-түз байланышып, андагы айтылган ойду түрдүү жагынан (мезгилин, же сыпатын, же ордун ж.б.) аныктап турат, бир гана суроого жооп болуп түшөт: Ал эми Акман, сен менен биз ынтымактуу *иштеп турганда*, биздин балдар бир кишидей *күрөшүп жатышканда*, душман жеңе албайт (Т.С.).

Бул татаал сүйлөмдүн тутумунда эки багыныңкы сүйлөм бар, экөөнүн тең баяндоочу бирдей формада: *-ган* формасындагы атоочтукка жатыш жөндөмөнүн *-да* мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулган, ар бир багыныңкы сүйлөм менен түздөн-түз байланышып, *качан?* деген суроого жооп берип, мезгилдик маанини билдирип турат, бул – бир өңчөй мезгил багыныңкы сүйлөмдөр.

Көбүнчө багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрү бир өңчөй формада айтыла берери байкалат:

1) Көпчүлүк учурда сыпат багыныңкы сүйлөмдөр бир өңчөй болот. өзгөчө баяндоочу *-ып* формасында чакчылдан турган бир өңчөй багыныңкылар көп кездешет: Ошондо камыштын ичинен оттор *жаркылдап*, түтүндөрү *буркулдап*, тарс-тарс үндөрү *кирпүлдөп*, мылтык атылды (Ч.А.).

Көп соко *кыркаар тартып*, кара жер *коңторулуп*, айдоо тереңдей берди (Т.С.). Эдигей менен Абуталип кыса *кучакташып*, биринин ичиндегисин бири жүрөгү менен *сезип*, көз ирмемге туруп калышты (Ч.А.).

Аз да болсо, баяндоочу *-бай,-гансып* формасындагы чакчылдардан болгон сыпат багыныңкы сүйлөмдөр да бир өңчөй түрдө айтылып калат: Бир айры куйрук жер бетиндеги жем болчу макулуктарды *чочутпай*, курулай канат кагып *шуулдабай*, бул аймактын ээси экенин белгилеген салабат менен бийикте калкып барат (Ч.А.). Бирдеме *кошулгансып*, бирдеменин сыры *ачылгансып*, өзү кандайдыр бир *өзгөргөн-сүп*, өзүнө өзү таң калды (Ч.А.).

Айрым учурларда бир өңчөй сыпат багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочтору бирдей формада эмес, ар түрдүү формада айтылып калышы да мүмкүн. Бирок анткени менен ал багыныңкы сүйлөмдөр мааниси боюнча баары бир баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин кантип, кандай мүнөздө аткарылгандыгын билдирет, демек бир өңчөй сыпат багыныңкы сүйлөм боюнча кала берет. Мисалы: Алиги терезе түбүндөгү столчого *чыканактап*, менден далдалагандай жаагын *таянып*, баятан берки калыбын *жазбай*, сыртты телмире тиктеп келатат (поездде) (Ч.А.).

Бул сүйлөмдө үч багыныңкы сүйлөм бар, алардын экөөнүн баяндоочу *-ып* формасындагы чакчылдан, үчүнчүнүн баяндоочу *-бай* формасындагы чакчылдан уюшулган, б.а. баяндоочтору ар түрдүү формада. Бирок бул үчөө тең *кантип?* деген бир суроого жооп берип, баш сүйлөм билдирген кыймыл-аракеттин кандай абалда, кандай мүнөздө болгондугун санап көрсөтүп турат, бул – бир өңчөй сыпат багыныңкы сүйлөмдөр.

2) Шарттуу багыныңкы сүйлөмдөрдүн (өзгөчө баяндоочу шарттуу ыңгайдан болгондор) бир өңчөй болуп айтылышы да тилибизде көп учурайт: Өстөн *казылса*, плотина *курулса*, станция *тургузулса*, шырыктар *орнотулса*, зымдар *тартылса*, мына ошондо гана тентек суу *жүгөндөлүп*, оор трубинаны айлантат (Т.С.). Согуш *бүтсө*, үйгө аман *кайтсам*, ушул комузумду келиндерге көрсөтөм деп жүрөм (Т.С.). Күтөөрү жок *болсо*, башка үмүт жок *болсо*, жаш келин эрге тийбегенде жерге тиймек беле (Ч.А.).

3) Мезгил багыныңкы сүйлөмдөр бир өңчөй болуп айтылат. Баяндоочу *-ганда* формасында турган мезгил багыныңкы сүйлөмдөр бир өңчөй болот:

Таң кашкайып *сүргөндө*,
Жерге жарык *киргенде*,

Кара буурул күлүктөр
Кызыл болуп алыптыр

(«Манас»)

Анан Зарипа станцияда жүргөндө, кайра үйүнө келатканда, акыл эсин жыйнап алганга убактысы болот (Ч.А.).

Баяндоочу *-ганча// -гыча* формасындагы чакчылдан турган мезгил багыныңкылар бир өңчөй болот:

Оңолуп Чубак алгыча,
Кайра найза сайгыча,
Коңурбай чаап жетти эми

(«Манас»)

Жолоочу атын *чалдырганча*, дыйкан тамагын *ичкенче*, убакыт өтпөйт (Т.С.).

Баяндоочу *-майынча* формасындагы чакчылдан болгон мезгил багыныңкы бир өңчөй болуп айтылат: *Жеңиш болмойунча*, сүйгөн теңибиз жеңиш менен *келмейинче*, бизге жылуу төшөк, таттуу уйку да жок (Т.С.).

Мындагы бир өңчөй багыныңкы сүйлөмдөр таттуу уйкунун качанга чейин болбостугун билдирип, мезгилдик маанини туюндуруп турат. Ушуну менен бирге бир аз шарттык маани да бар.

Баяндоочу *-ганы* формасындагы чакчылдан турган мезгил багыныңкылар бир өңчөй болот:

Кан соруучу залымдер
Кедейден коркуп *ыкканы*,
Азаттык таңы *атканы*,
Залимдин күнү *батканы*,
Кара таман кедейдин
Өзүнө тийди *тапканы*

(Тоголо Молдо)

Баяндоочу *-ган* формасындагы атоочтуктан кийин *сайын* жандоочунун кошулуп айтылышы аркылуу уюшулган мезгил багыныңкылар бир өңчөй болот: Таңшыган комуз күүсү *чыккан сайын*, ага акындардын обондору *кошулган сайын*, журт аккан суу келтирген таалайды көз алдыларына элестетти (Т.С.).

Кээде бир өңчөй багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочтору да бирдей формада эмес, ар түрдүү формада уюшулушу мүмкүн. Бирок буга карабастан алардын берген мааниси бирдей болот, *качан?* деген суроого жооп берип, баш сүйлөмдөгү иш-аракеттин болгон мезгилин билдирет, б.а. бир өңчөй багыныңкы сүйлөмдүк белгисин сактайт. Мисалы: Иштин жайы туура *чечилгенден кийин*, ат-көлүктөр тыңыган соң, элди көздөй жол тартууга кам көрдүк (К.Ж.).

Бул татаал сүйлөмдүн тутумундагы

бир өңчөй багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочтору ар түрдүү формада түзүлгөн (чечилгенден кийин, тыңыган соң), бирок андай болгону менен ал экөө тең *качан?* деген бир суроого жооп берип, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтүп турат, бул – бир өңчөй мезгил багыныңкы сүйлөмдөр. Бул багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун тутумунда айтылгандан кийин, соң жандоочтору сырткы түрү жагынан ар түрдүү болгону менен, мааниси боюнча синонимдеш, экөө тең мезгилдик маанини билдирет.

4) Себеп багыныңкы сүйлөмдөр бир өңчөй болот: Кышында суук катуу *болгондуктан*, жем-чөп *жетпегендиктен*, койлорубуз чыгашага көп учурады. Баарыдан да ал балдардын жалооруган көздөрүн *карай албай*, суроолоруна *жооп бере албай*, жүрөгү мыкчылат (Ч.А.).

5) Салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр да бир өңчөй формада айтылат. Булардын баяндоочтору да көбүнчө *-дай*, *-гыча* формасындагы сөздөрдөн болот, же *кандай – ошондой* деген байламта сөздөрдүн катышуусу менен уюшулат. Мисалы: Моюну чүрөктүн *мойнундай*, кашы калем менен тарткандай, көзү жаңы туулган ботонукундай, оозу *оймоктой*, бели *кындай*, чачы *жибектей* ал өзүнчө укмуштай сулуу кыз эле (К.Ж.). Жер үстүндө от кандай өчпөс болсо, суу *кандай соолбос болсо*, аба кандай *түгөнбөс болсо*, ал да так *ошондой* киши го дейм өзүмдүн жаман акылымда (Ч.А.).

Мен каракчы канга *тийгиче*,
Кадырыңа *күйгүчө*,
Казан асып, сенделип,
Калкыңда тирүү *жүргүчө*,
Каным, жүрү кетели,
Качып жүрүп өтөлү

(«Кедейкан»).

6) Карама-каршы багыныңкы сүйлөмдөр бир өңчөй болот.

Көбүнчө баяндооч мүчөсү шарттуу ыңгайдан кийин *да* бөлүкчөсүнүн кошулуп айтылышы аркылуу түзүлгөн карама-каршы багыныңкы сүйлөмдөр бир өңчөй болуп айтылат: Артелде жүрүп жайдыркыштыр канча балык кармашса да, баалуу-баасыз балыктардын неченин *кармашса да*, торго алтын мекре (остер) түшүп келгенин Эдигей көргөн эмес (Ч.А.). Күнүмдүк тиричиликтен тышкары экөөнүн ортосунда башка сөз *болбосо да*, башка сөз болууга Зарипа эч качан кашын *какпаса да*, Эдигейдин ойлогону эле Зарипа (Ч.А.).

Кээде баяндоочу буйрук ыңгайдын *-сын* формасында уюшулган карама-каршы

АР ТҮРКҮН БАГЫНЫҢКЫЛУУ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

багыныңкы сүйлөмдөр бир өңчөй болот: Бирок кандай иште *жүрбөсүн, канчалык кыйынчылыкка калбасын*, оюнан Абуталип Куттыбаевдин башына түшкөн мүшкүлү такыр чыкпайт (Ч.А.).

Айрым учурларда бир өңчөй карама-каршы багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочтору да бирдей формада эмес, ар түрдүү формада айтылып калышы мүмкүн. Бирок ага карабастан, ал багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмгө карата карама-каршы катышын билдирип, бир өңчөйлүк белгисин сактайт. Мисалы: Делегациянын ичинде ага окшогон жол мастери болгону кандай маанилүү экенин түшүндүрүүгө **канча аракеттенсем да**, Байтемир сыйлап угуп отурганы менен, такыр ынабай койду (Ч.А.).

Биринчи багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдан кийин да тутумдашып айтылышы менен түзүлгөн, экинчисиники -ган формасындагы атоочтуктан кийин менен жандоочунун айкашып айтылышы менен түзүлгөн, демек, экөө эки түрдүү формада уюшулган. Бирок семантикасы боюнча бул эки багыныңкы сүйлөм тең баш сүйлөмгө карата карама-каршы маанини билдирип тургандыктан, бир өңчөй карама-каршы багыныңкы сүйлөмдөр болуп эсептелет.

7) Максат багыныңкы сүйлөм бир өңчөй формада айтылат: Анан өзү шамалда кайыкты бир багытта кармап *тутуш үчүн*, эки кайырмактын кыл жиптери кагышып *калбас үчүн*, калактарды сууга матырып кармап турду (Ч.А.).

8) Өлчөм багыныңкы сүйлөмдөр бир өңчөй болот: Коомдун мүчөлөрүнүн аңсезими *канчалык жогору болсо*, алардын чыгармачылык активдүүлүгү *канчалык толук жана кеңири болсо*, алдыда турган милдеттерди биз *ошончолук* тез жана ийгиликтүү ашырабыз («СК»).

9) Орун багыныңкы сүйлөмдөр да бир өңчөй түрдө айтылат: Эмгек тартиби *кай жерде жакшы коюлса*, илим менен техниканын жетишкендиктери *кай жерде кеңири пайдаланылса*, ошол жерде эмгек өндүрүмдүүлүгү да жогору болот («СК»). Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинде багыныңкы сүйлөмдүн кандай түрлөрү болсо да, көпчүлүгү бир өңчөй формада айтыла берет. Бирок багыныңкы сүйлөмдүн тигил же бул түрүнүн бири-бири менен тизмектешип айтылыш мүмкүнчүлүгү бирдей эмес. Мисалы, тилибизде сыпат, мезгил, шарттуу, салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр башка түрлөрүнө караганда бир өңчөй түрдө көбүрөөк колдонулаары байкалат.

Эгерде бир өңчөй багыныңкы татаал сүйлөмдүн баяндоочу бирдей формада түзүлүп, багыныңкы сүйлөмдөр бирдей грамматикалык маанини туюндуруп, ар бири баш сүйлөм менен түздөн-түз байланышып, алдыдагы айтылган ойду түрдүү жагынан аныктап турса, ар түркүн багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочу түрдүүчө формада уюшулат, мааниси жагынан да ар башка келип, баш сүйлөмдөгү ойду ар түрдүү белгилери боюнча аныктайт.

Ар түркүн багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөм менен түздөн-түз байланыша албайт. Баш сүйлөм менен ага жанаша турган биринчи багыныңкы сүйлөм гана тикеден-тике байланышта да, андан кийин ал биринчи багыныңкыга экинчи багыныңкы сүйлөм, экинчи багыныңкыга үчүнчү багыныңкы сүйлөм баш ийип айтылып, бири-бири менен илмектешип ырааттуу түрдө (последовательно) байланышат. Ушинтип, ар түркүн багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдө алдыңкы багыныңкылуу сүйлөмү улам кийинки багыныңкы сүйлөм менен байланышып келет да, анан эң акыркы багыныңкы сүйлөм баш сүйлөм менен байланышып айтылып, ошол аркылуу баардык багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөм менен тутумдашып, аны менен тыгыз маанилик карым-катышты түзөт. Ушундан улам, баш сүйлөм менен тикеден-тике байланышкан биринчи багыныңкы сүйлөм өзүнүн алдындагы багыныңкы сүйлөмдөрдү баш сүйлөм менен тутумдаштыруучу данакерлик (связка) кызматты да аткарат деп кароого болот. Мисалы: Танабай койнуна колун салып, боолуу булгаары калтадан Чоронун билетин алып чыкканча, сектор башчысы чыдап күтүп турду (Ч.А.). Бул татаал сүйлөмдүн тутумунда ар түркүн эки багыныңкы сүйлөм бар, алардын баяндоочтору ар түрдүү формада уюшулган (салып, алып чыкканда), берген маанилери да түрдүүчө: биринчиси – сыпат багыныңкы, экинчиси – мезгил багыныңкы сүйлөм. Бул татаал сүйлөмдөгү баш сүйлөм «сектор башчысы чыдап күтүп турду», муну менен «боолуу булгаары калтадан Чоронун билетин алып чыкканча» деген жанаша айтылган багыныңкы сүйлөм түздөн-түз байланышып, баш сүйлөмдөгү иштин мезгилин көрсөтүп турат. Ал эми «Танабай койнуна колун салып» деген багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмгө багынган жок, ал өзүнөн кийинки багыныңкы сүйлөмгө баш ийип, анын сапатын (амалын) көрсөтүп («Танабай койнуна колун салып,

боолуу булгаары калтадан чоронун билетин алып чыкканча»...), ошол багыныңкы сүйлөм аркылуу гана баш сүйлөм менен тутумдашып турат.

Ар түркүн багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдө түрдүү маанидеги багыныңкы татаал сүйлөмдөрдүн бири-бири менен тутумдашып айтылышы, алардын өз ара жайгашыш тартиби айтылуучу ойдун мазмуну, максаты менен байланыштуу болот.

Ар түркүн багыныңкы сүйлөмдөр өз ара негизинен төмөнкүдөй тартипте жайгашып (орун алып) айтылышы мүмкүн.

1) Сыпат багыныңкы + мезгил багыныңкы + баш сүйлөм: Паровоз дагы алдыга жыла түшүп, шуулдата суу бүрккөндө, бала коркконунан силкинип алды (Ч.А.). Күндөрдүн биринде Касейин комузун чертип, Микола-Аскер экөө эрмектешип отурган кезде, Каныштын үйүнө бир капитан жигит кирди (Т.С.).

2) Сыпат багыныңкы + шарттуу багыныңкы + баш сүйлөм: Алар каскатар тура калышып, шарт-шарт орок чалышса, колдору тез эле тестеге толо калат (Т.С.). Активдер эмитен эле өз ара айтыш баштап, ар кими өз билгениндей ишти чойгулай берсе, иштин бузулаары айгине (Т.С.).

3) Мезгил багыныңкы + шарттуу багыныңкы + шарттуу + баш сүйлөм: Кызыган темир сууганда, аны кайра отко салып, көрүктү басса, көмүрдүн арасынан чубалжып көк жалын чыгат (К.Бек.). Экөө көчөдө жанаша басып баратканда, өткөн-кеткендер аялына көз кырын салып өтүшсө, Исабеков деле ичинен корстон болуп калаар эле (Ч.А.).

4) Мезгил багыныңкы + сыпат багыныңкы + баш сүйлөм: Эдигей ошентип кайра боодон кармап тарткыча, буура дагы бир топ жерге сүйрөп барып, анан токтоп калды (Ч.А.). Эдигей кайыктан белин түзөп тура бергенде үкүбала чуркап барып, анын суу болгон муздак мойнунан кучактады (Ч.А.).

Мезгил багыныңкы + себеп багыныңкы + баш сүйлөм: Домбунун артынан доочу келгенден бери, элдин чуулдаганы, кейигени арыбагансып, Мадыдан тынчтык кетти (Т.Кас.). Мен талаадан келген сайын, Алымкан карындашымдын карагаттай мөлтүрөгөн көздөрүнөн жаш чыккансып, зээним кейир эле (М.Эл.).

6) Мезгил багыныңкы + карама-каршы багыныңкы + баш сүйлөм: Токмок шаарына кире бергенибизде, Керимакунду да ээрчитип алалык десем, Султан эмнегедир көңүлсүнбөй койдү.

7) Мезгил багыныңкы + максат багыныңкы + баш сүйлөм: Бала ыйлаганда,

үйдөгү ата-энем үнүн уксун деп, баланын башын терезенин көзү сынык жерине туташтырып койдум (К.Ж.).

8) Себеп багыныңкы + мезгил багыныңкы + баш сүйлөм: Бул аймак коргоого алынып, түлкү, чөөлөр эркин жойлоп кире албай калгандан бери, майда канатуу же ар чычкандар өндүү жеми арбыды (айры-куйруктун) (Ч.А.).

9) Себеп багыныңкы + шарттуу багыныңкы + баш сүйлөм: Капилеттен мылтык тарс этип, алдыдагы беги жалп этип аттан түшүп калса, өлүм кимди коркутпайт.

10) Себеп багыныңкы + сыпат багыныңкы + баш сүйлөм: Болжошкон күн чукул калган сайын, Шаагүлдүн көңүлү чөккөнсүп, башына катуу кайгы түштү (А.Т.).

11) Шарттуу багыныңкы + сыпат багыныңкы + баш сүйлөм: Бурганактаган шамал кичине эле өткөөл тапса, ошерге кар уюлгутуп, темир жолду күрткүгө тиштетип кетет (Ч.А.).

12) Шарттуу багыныңкы + карама-каршы багыныңкы + баш сүйлөм: Сен тирүү болсоң, өз башың аскерге кетсе да, колуктуң жанымда болбойт беле (Т.С.).

13) Карама-каршы багыныңкы + мезгил багыныңкы + баш сүйлөм: Ал орусча сүйлөсө да, анын үнү чыкканда, эненин жүрөгү жарылып кете жаздады (Т.С.).

14) Карама-каршы багыныңкы + себеп багыныңкы + баш сүйлөм: Казанкаптын сөөгүн Эне-Бейитке коё албасак да, бул жерден жайын тапканыбыз сооп болду деп, ошондо гана көңүлү тынчыгансыды (Ч.А.).

15) Карама-каршы багыныңкы + шарттуу багыныңкы + баш сүйлөм: Алыбек экөөбүз араздашып жүрсөк да, эгер Асел алардын үйүнө барган болсо, болгон ишти айтаар деп ойлодум (Ч.А.).

Айрым учурларда мындай структурадагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдөр ар түрдө маанини эмес, бирдей маанини билдириши мүмкүн. Бирок ага карабастан, алар бир өңчөй багыныңкы сүйлөм боло алышпайт, себеби алардын баяндоочтору бирдей формада эмес, ар түрдүү формада уюшулган болот жана ал багыныңкы сүйлөмдөрдүн ар бири баш сүйлөм менен түздөн-түз байланышпайт; баш сүйлөм менен ага жанаша турган биринчи багыныңкы сүйлөм тикеден-тике байланышат да, андан мурунку сүйлөм ошол кийинки багыныңкы сүйлөмгө баш ийип, ошол аркылуу баш сүйлөм менен тутумдашат. Мисалы: Касым сары жоргонун башын коё бергенде, төгүлгөн жаандай болгон жаныбардын карааны ыраактап кеткиче, Алиман кол булгалап жүрө берди (Ч.А.). Пахта жакшы ачылганы үчүн,

бункерлердин толугу да ылдамдап, түшүмдү машина пахта аянтынын эки башынан тосуп алмай болду (К.Ж.).

Мында биринчи сүйлөмдөгү эки багыныңкы сүйлөм тең мезгилдик маанини, экинчи татаал сүйлөмдөгү эки багыныңкы сүйлөм себептик маанини билдирип турат. Бирок булар бирдей маанини билдиргени менен, бир өңчөй багыныңкы сүйлөм боло алышпайт, себеби алардын баяндоочтору ар түрдүү формада жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн ар бири баш сүйлөм менен түздөн-түз байланышпай бири тике түрдө, экинчиси кыйыр түрдө байланышат, ошол себептүү ар түркүн багыныңкы сүйлөмдөр болуп эсептелет.

Кээде ар түркүн багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөм менен, жогоруда белгиленгендей, тике жана кыйыр түрдө байланышпастан, түздөн-түз байланышып да айтылып калат. Мисалы: үкүбала таң эртең бастырмадан көмүр алып келип, убактысы болсо, мешке жагып берип кетет (Ч.А.). Колдо эч нерсе жок болгон соң, оозго канча каргыш алынганы менен, убада ордунан чыкпады (Т.Кас.). Бул татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы биринчи багыныңкы сүйлөм өзүнөн кийинки экинчи багыныңкы сүйлөмгө баш ийип, ошол аркылуу баш сүйлөм менен байланышып турган жок. Мында багыныңкы сүйлөмдөрдүн ар бири түздөн-түз эле баш сүйлөмгө баш ийип байланышып турат.

Кээ бир ар түркүн багыныңкылуу татаал сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан татаалдашкан формада уюшулат. Андай түзүлүштөгү сүйлөмдөр ар түрдүү маанидеги бир нече ойду өз ара тизмектештирип берип, ал тууралуу кеңири түшүнүк алууга мүмкүнчүлүк берет. Мисалы: Ал ушул ойдун кысмасынан кутулганча, Гүлсары каткалаң кара жолдун танабын кыскартып, кең жайыктан сымаптай зыргып өтүп, Кара-Суунун кырына жетти (Ч.А.).

Бул сүйлөмдүн тутумунда бир мезгил багыныңкы, эки сыпат багыныңкы жана баш сүйлөм (4 сүйлөм) бар; булар грамматикалык жактан жана мааниси боюнча өз ара байланышып келип, бир татаал ойду туюндуруп турат.

Кээде ар түркүн багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдүн айрым бир компоненттери багындыргыч (себеп) байламталар аркылуу тутумдашат. Бул өңдүү түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөрдүн тутумдук бөлүктөрүнүн ортосундагы маанилик катыш да ар түркүн, көп кырдуу болот.

Мындай структурадагы ар түркүн багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери көбүнчө төмөнкүдөй тартипте

жайгашарын байкоого болот:

1) Шарттуу багыныңкы + баш сүйлөм + себеп багыныңкы сүйлөм. Тактап айтканда, биринчи багыныңкы сүйлөм өзүнөн кийинки баш сүйлөмдүн шартын көрсөтө, эң акыркы багыныңкы сүйлөм өзүнөн мурунку ошол эле баш сүйлөмдүн себебин билдирип турат. Башкача айтканда, баш сүйлөм ортодо, анын эки жагынан шарттуу жана себеп багыныңкы сүйлөм орун алат. Мисалы: Короодой кой болсо, коңуругунан үркүп быт-чыт чыкмак, себеби кор-шар, быш-чыйлаган коңуругу үйдүн ичин оң таптырбады (А.Уб.).

2) Мезгил багыныңкы + баш сүйлөм + себеп багыныңкы сүйлөм: Көпчүлүгү жайлоого чыгып баратканда, бул сайга уйлар жык толчу эле, неге десең бул жерлер – конушка жайлуу жерлер (С.С.).

3) Карама-каршы багыныңкы + баш сүйлөм + себеп багыныңкы сүйлөм: «Большевик келет экен» сөздөр мурун алыскы кабар сыяктанып көрүнсө да, ал күндөр жедеп чындыгына жеткендей, андан эч ким качып кутулбай тургандай байкалчу, анткени түрдүүчө кабарлар аркылуу жакшылык көз алдыга элестеп турду (М.Э.).

Бул өңдүү структурадагы татаал сүйлөмдөрдүн айрым компоненттери кээде натыйжа маанисиндеги байламталар (ошондуктан, ошол үчүн ж.б.). Андай түзүлүштөгү ар түркүн татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин маанилик катыш дагы да татаалдашкан, чиеленишкен түрдө болот. Мисалы: кээ бир ар түркүн багыныңкылуу татаал сүйлөмдөрдүн тутумунда эки түрдүү баш сүйлөм катышат, алардын бири өзүнүн алдындагы багыныңкы сүйлөм үчүн баш сүйлөм болот да, ошол эле учурда мааниси боюнча кийинки экинчи баш сүйлөмдө айтылган ойдун себебин да билдирет.

Төмөнкү мисалдарды караңыз:

1) Мезгил багыныңкы + баш сүйлөм + натыйжа маанидеги баш сүйлөм: Тыныбек балдарына энчи бөлүштүргөндө, Мамат менен келинчеги жаш болчу, ошол үчүн аларга кызмат кылууга Алымбайды кошо берген (К.Каим.). Мында «Тыныбек балдарына энчи бөлүштүргөндө» деген багыныңкы сүйлөм өзүнөн кийинки баш сүйлөмдүн мезгилин көрсөтүп турат; экинчи жагынан, ошол эле «Мамат менен келинчеги жаш болчу» деген баш сүйлөм мааниси боюнча өзүнөн кийинки «ошол үчүн аларга кызмат кылууга Алымбайды кошо берген» деген натыйжаны билдирген экинчи баш сүйлөм билдирген ойдун себебин да билдирип турат.

2) Себеп багыныңкы + карама-каршы багыныңкы + баш сүйлөм + натыйжа маанисиндеги баш сүйлөм: Өмүрбектин атасы дыйкан болгондуктан, күтүрөтүп

мал айдабаса да, күрмөп жутар нан менен жарманы үйүнөн үзгөн эмес, ошон үчүн эч нерсеге кор болуп көрбөгөн (К.Ж.). Бул жерде «күрмөп жутар нан менен жарманы үйүнөн үзгөн эмес» деген сүйлөм өзүнүн алдындагы себеп жана карама-каршы багыныңкы сүйлөмдөр үчүн баш сүйлөм болуп эсептелет, ошол эле учурда мааниси боюнча өзүнөн кийинки «ошон үчүн эч нерсеге кор болуп көрбөгөн» деген натыйжа маанисиндеги экинчи баш сүйлөм билдирген ойдун себебин да туюнтуп турат.

3) Карама-каршы багыныңкы + себеп багыныңкы + баш сүйлөм + натыйжа маанисиндеги баш сүйлөм: *Мезгил жетсе да, көк чыкпагандыктан, элдин үрөйү учту, ошон үчүн ар бир үй-бүлө табияттын кырсыгына баш ийбеске кам көрүштү* (М.Эл.). Мында «элдин үрөйү учту» деген сүйлөм алды жагындагы карама-каршы жана себеп багыныңкы сүйлөмдөр үчүн баш сүйлөм болуп эсептелет, экинчи жагынан ал мааниси боюнча өзүнөн кийинки «ошон үчүн ар бир үй-бүлө табияттын кырсыгына баш ийбешке кам көрүштү» деген экинчи баш сүйлөм билдирген ойдун себебин да көрсөтүп турат.

Ар түрдүү түзүлүштөгү, ар түрдүү маанидеги багыныңкы сүйлөмдөрдүн өз ара байланышып, жайгашып тартиби жана алардын баш сүйлөмгө карата болгон катышы жогоруда айтылгандар менен эле чечилип калбайт. Өзгөчө жазуу түрүндө айтылуучу ойдун мазмунуна, максатына карай алардын бир кыйла татаалдашкан, ар түрдүү варианттары кеңири жолугаары байкалат.

АРАЛАШ ТАТААЛ СҮЙЛӨМ

Кишинин айтайын деген татаал ою дайыма бир нече бир нече жөнөкөй сүйлөмдүн өз ара тутумдашып айтылышы менен уюшулган бирдиктүү бир татаал конструкциясы аркылуу берилет. Андай татаал түзүлүштөгү сүйлөмдөр жогоруда көрсөтүлгөндөй, бир өңчөй багыныңкы же ар түркүн багыныңкы сүйлөмдөрдүн катышуусу аркылуу түзүлүү менен бирге, көпчүлүк учурда тең байланыштагы татаал сүйлөм менен багыныңкы татаал сүйлөмдүн өз ара байланышып айтылышы аркылуу да уюшулат. Мындай структурадагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр мааниси боюнча жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, бирдиктүү бир бүтүндүктү түзөт.

Аралаш татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен

кандайдыр бир өзгөчө тилдик каражаттар аркылуу байланышпайт. Тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери кандай грамматикалык каражаттардын жардамы менен (сөз мүчөлөрү, жандоочтор, айрым башка кызматчы сөздөр, интонация, байламталар) байланышса, аралаш татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери да ошол эле грамматикалык каражаттар аркылуу байланышат. Ошондой эле тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин ортосунда кандай маанилик катыш (тең маани, себеп, мезгил, ж.б. маанилери) түзүлсө, аралаш татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери да, негизинен, ошондой эле маанилик катышты билдирет. Мисалы: *Эдигей буураны нарыдан-бери чомдоп жиберди, ал ортодо Коспан да Эдигейдин тонун көтөрүп жетип келди, Эдигей тонун кийип, ноктолонгон, буйлаланган буурага шашып минди* (Ч.А.) Бул сүйлөмдөгү «Эдигей буураны нарыдан-бери чомдоп жиберди, ал ортодо Коспан да Эдигейдин тонун көтөрүп жетип келди» деген бөлүгү – тең байланыштагы татаал сүйлөм, «Эдигей тонун кийип, ноктолонгон, буйлаланган буурага шашып минди» деген бөлүгү – багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм. Бул жерде тең байланыштагы татаал сүйлөм менен, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм бири-бири менен интонация аркылуу да тең даражада байланышып келип, аралаш татаал сүйлөм уюшулган. Мунун тутумундагы биринчи тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн компоненттери да өз ара интонация аркылуу тең даражада байланышып, удаалаш болгон кыймыл-аракетти билдирип турат; экинчи багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн компоненттери чакчыл *-ып* формасы аркылуу байланышып, багыныңкы сүйлөмү өзүнөн кийинки баш сүйлөмдүн сыпатын (амалын) көрсөтүп турат.

Ушинтип, аралаш татаал сүйлөмдөрдүн компоненттери бири-бири менен тең байланышта жана багыныңкы байланышта тутумдашкандыктан, аларда тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн да жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн да белгилери болот.

Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара тең жана багыныңкы байланышта тутумдашып, түзүлүшү жана мааниси жагынан бир бүтүн биримдикти түзүп турган сүйлөм *аралаш татаал сүйлөм* деп аталат.

Аралаш татаал сүйлөмдөр көбүнчө өз ара байланыштагы үч сүйлөмдөн түзүлөт.

1) Алардын биринчиси өзүнөн кийинки сүйлөм менен тең даражада байланышкан

жөнөкөй сүйлөм болот да, экинчиси багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөн болот. Мисалы: *Ошончолук чоң станцияга болгону беш балаты келиптир, Куттыбаев темир жол жергиликтүзү комитети менен сүйлөшүп, бирөөнү акыркы Бороондууга бөлдүрүп келет* (Ч.А.).

Мында «Ошончолук чоң станцияга болгону беш балаты келиптир» деген жөнөкөй сүйлөм өзүнөн кийинки сыпат (амал) багыныңкы сүйлөм менен тең даражада байланышып, аралаш татаал сүйлөм уюшулган.

Минтип, биринчи орундагы жөнөкөй сүйлөм менен тең даражада байланышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм маанисине карай шарттуу багыныңкылуу сүйлөм болушу мүмкүн: *Чатактын баары биякта, Каранарыңдан тезирээк куткарбасаң, биз камоодо калдык* (Ч.А.).

Ошондой эле, «жөнөкөй сүйлөм + себеп багыныңкылуу татаал сүйлөм» түрүндө да уюшулат: *Жан чыдагыс катуу ооруга буура онтоп жиберди, коркунучтан ирмелбей акшыйган көзүнөн Эдигей өзүн көрүп алып, өз кебетесинен өзү чочуп кетти* (Ч.А.).

«Жөнөкөй сүйлөм + сыпат багыныңкылуу татаал сүйлөм» түрүндө уюшулат: *Абуталип ага тынчып калбады, балдардын баарын эшикке ээрчитип чыгып, кар киши жасай баштады* (Ч.А.).

Ушундай эле, бул сыяктуу жөнөкөй сүйлөм менен тең укукта байланышкан багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр башка маанини да (мезгил, карама-каршы ж.б.) билдириши мүмкүн.

Мындай структурадагы аралаш татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөм өзүнөн кийинки багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм менен багындырбас байламталар аркылуу да тутумдашат: *Эдигей ыргып сууга түштү да, кайыгын өгүзчө сүйрөп, кургак жээкке алып чыкты* (Ч.А.).

2) Кээ бир аралаш татаал сүйлөмдөрдүн биринчи бөлүгү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөн болот да, аны менен экинчи бир жөнөкөй сүйлөм тең укукта байланышып айтылат: *Аттар тойгондон кийин, арабакечтер арабаны чечип жиберешти, Кабылдан өзгөлөрү буйдалбай түн катып кайра кылдырашты* (М.Э.).

Бул жерде «Аттар тойгондон кийин, арабакечтер арабаны чечип жиберешти» деген мезгил багыныңкылуу татаал сүйлөм өзүнөн кийинки жөнөкөй сүйлөм менен тең даражада байланышып айтылып, аралаш татаал сүйлөм түзүлгөн. Мындай түзүлүштөгү аралаш татаал сүйлөмдүн биринчи бөлүгүн түзгөн багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм көбүнчө сыпат багыныңкылуу

болуп, ага жөнөкөй сүйлөм тең укукта байланышып айтылат: *Казангап аны бир карап, мыйыгынан күлүмсүрөп койду, кыязы, мындай сөздү күтпөсө керек* (Ч.А.).

Ошондой эле, себеп багыныңкылуу татаал сүйлөм + жөнөкөй сүйлөм түрүндө уюшулат: *Бороондудагыдай болуп бул жерде шарактаган да поезддер өтүп, терезе калдырттап калат, кептешкен жерлеринде / терезенин/ шамалы ышкырат* (Ч.А.).

«Мезгил багыныңкылуу татаал сүйлөм + жөнөкөй сүйлөм» түрүндө уюшулат: *Мындай кайгылуу кабар угулган соң, Шахбуддинов батальондо калган баардык адамдарды Масанчинге тапшырды, өзү штабга карай чү койду* (К.Б.).

Айрым аралаш татаал сүйлөмдөрдүн биринчи бөлүгү багыныңкы да, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн белгилери бар конструкциядан болуп, ага жөнөкөй сүйлөм тең даражада байланышып айтылып да, уюшулат: *Дөбөлөрдүн күңгөй чекеси карайып, аң-жарлардын күңгөй кабактары ачылды, адыр-кырлар чаар ала боло баштады* (Ч.А.). *Аңгыча арттагы трактор токтоп, озунуп Сабитжан ыргып түштү, артынан Эдилбай Куркут түштү* (Ч.А.).

Аралаш татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм менен андан кийин келген жөнөкөй сүйлөм өз ара багындырбас байламталар аркылуу да байланышып айтылат: *Эл үркүп кеткенден, чаап, эгин эгишет* (М.Э.). *Кайра жүгүрүп лазертке келсем, жарадарларым калыптыр, бирок докторум жок* (К.Б.).

Аралаш татаал сүйлөмдөр кээде маани жактан өз ара тутумдашып айтылган төрт жөнөкөй сүйлөмдөн уюшулат.

Андай структурадагы аралаш татаал сүйлөмдөрдүн биринчи бөлүгү да, экинчи бөлүгү да ар түрдүү маанидеги багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөн болот да, ал эки бөлүгү өз ара интонация аркылуу тең даражада байланышып, натыйжада, аралаш татаал сүйлөм уюшулат. Мисалы: *Абуталип ишин иштеп, иштен кийин балдары менен алек, алардан колу бошогондо, түнкүсүн терезенин түбүнө отуруп алып жазып жатат* (Ч.А.).

Бул татаал сүйлөмдүн «Абуталип ишин иштеп, иштен кийин балдары менен алек» деген биринчи бөлүгү мезгил маанисиндеги багыныңкылуу татаал сүйлөм, «алардын колу бошогондо, түнкүсүн терезенин түбүнө отуруп алып жазып жатат» деген экинчи бөлүгү да мезгил багыныңкылуу татаал сүйлөм, ал эки бөлүгү бири-бири менен интонация аркылуу тең даражада байланышып, аралаш татаал сүйлөм уюшулган.

1) Мындай түзүлүштөгү аралаш татаал сүйлөмдөрдүн биринчи бөлүгү мезгил багынычтуу татаал сүйлөмдөн, экинчи бөлүгү себеп багынычтуу татаал сүйлөмдөн болот: *Чилде түшкөндө, Бороондуу Каранар дагы кирди, бууралык жини күчөп, ал кутуруп баратты* (Ч.А.).

2) Биринчи бөлүгү себеп багынычтуу татаал сүйлөм, экинчи бөлүгү сыпат багынычтуу татаал сүйлөмдөн болот: *Лампанын майы бөксөрүп, жалын кичирейип келаткан экен, үй ичи күңүрт тартып, кандайдыр коркунуч тургансыйт* (Т.С.).

3) Биринчи бөлүгү сыпат (амал) багынычтуу татаал сүйлөм, экинчи бөлүгү шарттуу багынычтуу татаал сүйлөмдөн болот: *Эдигей Абуталип менен Зарипанын маңдайында отуруп, экөөнө элжиреп тиктей берет да, эгер тагдыр эбелектей кубалабаса, экөө ушинтип эле жыргап жашай бере турган жуп деп ойлойт* (Ч.А.).

4) Биринчи бөлүгү багындыргыч байламта аркылуу тутумдашкан себеп багынычтуу татаал сүйлөм, экинчи бөлүгү каршылагыч маанидеги багынычтуу татаал сүйлөмдөн болот: *Каранарда эки бууранын күчү бар, ошол үчүн ал эчтемеден тайманбайт, жолунан эмне жолукса да, талкалап тепсеп кете берет* (Ч.А.).

5) Биринчи бөлүгү мезгил багынычтуу татаал сүйлөм, экинчи бөлүгү шарттуу багынычкылуу татаал сүйлөм болот: *Чоң жылгадан чыга берсем, талаа бетин дүңгүрөтүп бир балээ келатат, карай салсам – Каранар* (Ч.А.).

6) Биринчи бөлүгү багыныңкы байланыштагы сүйлөмдүн да, тең байланыштагы сүйлөмдүн да белгиси бар татаал сүйлөм, экинчи бөлүгү шарттуу багынычкылуу татаал сүйлөмдөн болот: *Делебеси толкуп, каны дүңүктү, эгер ушул адамдардан айрыкча туяр туюму болсо, Раймалы ага азыр бүркүт болуп талпынып канат кагып калганын көрүшмөк* (Ч.А.).

7) Биринчи бөлүгү шарттуу багыныңкы татаал сүйлөм, экинчи бөлүгү тең байланыштагы татаал сүйлөмдөн болот: *Айбанда акыл жок десе, баарыңар ишенесиңер, бирок ботосу үчүн ингендин жүрөгү назик, ал өтө жашык болот* (А.Т.).

Мында аралаш татаал сүйлөмдүн биринчи бөлүгү менен экинчи бөлүгү бирок байламтасы аркылуу тутумдашкан.

Минтип төрт жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлгөн бир катар аралаш татаал сүйлөмдөр жогоруда көрсөтүлгөндөн башкача структурада (түзүлүштө) да кеңири жолугат:

1) Аралаш татаал сүйлөмдүн биринчи бөлүгү тутумунда эки багыныңкы сүйлөмү бар татаал сүйлөмдөн болот да, андан кийин

аны менен тең даражада байланышкан жөнөкөй сүйлөм келет: *Жайкы жан келет: Жайкы жан келеттен ысыкта Зарипанын чачы оңуп, эриндери чарт-чарт жарылып кеберсип, өзү күйгөн чычаладай болуп жүрдү эле, эми ал Зарипа жок* (Ч.А.).

2) Биринчи бөлүгү багыныңкы сүйлөм, андан кийинки баш сүйлөмү багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөн болот да, ага тең байланыштагы жөнөкөй сүйлөм тутумдашып айтылат: *Биринчи империалисттик согуш башталганда, Масанчин армияга чакырылып, Ташкентке келет да, ал жерде ополченестердин дружинасына алынат* (К.Б.).

3) Аралаш татаал сүйлөмдүн биринчи бөлүгү жөнөкөй сүйлөм болот да, экинчи бөлүгү бир өңчөй шарттуу багыныңкылуу татаал сүйлөм болот: *Апасы да ошону каалап калыптыр, мен атасы болсом, экөөңүң каалоосун аткарбасам, менин аталыгым кайсы* (Ч.А.).

4) «Жөнөкөй сүйлөм + багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм + жөнөкөй сүйлөм» түрүндө да уюшулат. Мында биринчи жөнөкөй сүйлөм өзүнөн кийинки татаал баш сүйлөм менен тең даражада же багыныңкы байланышта тутумдашат: *Балдар болсо, тегерегинде жардамдашкан болуп кошо жүрүшөт, төө бурк этип койсо, этек алдына корголой качышат, кайрадан жардамдашуу менен алек болушат* (Ч.А.). *Бетине жуккан топурак чаңды көз жашы жууп ылайлап, Бороондуу Эдигей казанактан чыгып, чуңкурдун түбүндө өөдө болду эле, кырда тургандар кол сунуп тартып алышты* (Ч.А.).

5) Багыныңкы сүйлөмдөн кийин үч жөнөкөй сүйлөмдөн турган баш сүйлөмдүн тутумдашып айтылышы аркылуу да аралаш татаал сүйлөм уюшулат. Баш сүйлөмдүн тутумундагы үч жөнөкөй сүйлөм бири-бири менен багыныңкы байланышта жана тең даражада байланышып айтылат: *Эртеси көчтүн алды белге чыга бергенде, күн бүркөлүп, туман түштү, борошолоп кар жаады* (К.Б.).

Бир катар аралаш татаал сүйлөмдөр маани жактан жана грамматикалык жактан өз ара тутумдашып айтылган жөнөкөй беш сүйлөмдөн уюшулат. Ал жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен, негизинен, төмөнкүдөй жолдор менен байланышып, төмөнкүдөй тартип менен жайгашаары байкалат:

1) «Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм + багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм + жөнөкөй сүйлөм».

Мындай түзүлүштөгү аралаш татаал сүйлөмдүн тутумундагы ар бир багыныңкы байланыштагы татаал

сүйлөмдүн компоненттери өз ара тиешелүү грамматикалык каражаттар аркылуу багыныңкы байланышта тутумдашат да, ал эми багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн өзү бири-бири менен жана эң акыркы жөнөкөй сүйлөм менен тең даражада байланышып, аралаш татаал сүйлөм түзүлөт: *Мен интернатка барып, баланы көрдүм да, анан Бүкөй самын ала кел дегенин эстеп, вокзалдагы дүкөнчөгө кайрылып калдым, эшиктен кирип баратып, станчанын начендиги Чернов экөөбүз сүзүшүп калдык* (Ч.А.).

Мында «Мен интернатка барып, баланы көрдүм» деген биринчи сыпат (амал) багынычтуу татаал сүйлөм, «анан Бүкөй самын ала кел дегенин эстеп, вокзалдагы дүкөнчөгө кайрылып калдым» деген экинчи себеп багынычтуу татаал сүйлөм, бул экөө бири-бири менен жана эң акыркы «эшиктен кирип баратып, станчанын начендиги Чернов экөөбүз сүзүшүп калдык» («эшиктен кирип баратып» – чакчыл түрмөк) деген жөнөкөй сүйлөм менен тең даражада байланышкан.

2) Багыныңкы сүйлөмү да багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөн болуп, андан кийинки баш сүйлөмү да багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөн болот да, ага акыркы жөнөкөй сүйлөм тең даражада байланышып айтылат: *Асман чаңыттап, ала бүркөк турганы менен, аба мемиреп, түндөгү сыдырым жок, суук күндөгүдөн бир аз кайта түшүптүр* (Т.С.).

Бул жерде «Асман чаңыттап, ала бүркөк турганы менен» деген карама-каршы татаал багыныңкы сүйлөм, «аба мемиреп, түндөгү сыдырым жок» – татаал баш сүйлөм, мындан кийин аны менен «суук күндөгүдөн бир аз кайта түшүптүр» деген жөнөкөй сүйлөм тең даражада байланышып айтылып, ошол өзүнүн алдындагы сүйлөмдүн маанисин толуктап, тактап турат.

3) «Жөнөкөй сүйлөм + багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм + багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм» түрүндө уюшулат: Эки наймандын бири жебе тийген жерде оңкосунан сайылып түштү, экинчиси жарадар болуп, кайра качты да, өз тобуна эптеп жетип, ошерде кулады (Ч.А.).

Мында биринчи жөнөкөй сүйлөм кийинки татаал сүйлөм менен тең даражада байланышкан, «экинчиси жарадар болуп кайра качты» деген багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм өзүнөн кийинки экинчи багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм менен да байламтасы аркылуу тең даражада байланышкан; ал эми татаал сүйлөмдүн өз компоненттери бири-бири менен багыныңкы байланышта тутумдашып, натыйжада, аралаш татаал

сүйлөм уюшулган.

4) Аралаш татаал сүйлөм «Багыныңкы сүйлөм + багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм» түрүндө уюшулуп, анын баш сүйлөмүнүн өзү бир нече жөнөкөй сүйлөмдөн болушу мүмкүн: Алда бирөөлөр тарабынан эл арасына тараган жаман айың гана бир аз чочутканы болбосо, ушул тоо арасына совет бийлиги келгенден бери, карапайым кишилер ачык-айрым, бейпил; алдым-жуттум жок, зордук зомбулук күчтөн тайып калган (Т.С.).

Мында «Алда бирөөлөр тарабынан эл арасына тараган жаман айың гана бир аз «чочутканы болбосо» деген карама-каршы багыныңкы сүйлөм, ал өзүнөн кийинки бүткүл багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмгө карай кайчылаш маани берип турат; ал эми «ушул тоо арасына Совет бийлиги келгенден бери» деген багыныңкы сүйлөм кийинки баш сүйлөм билдирген абалдын мезгилин көрсөтүп турат, ал баш сүйлөмдүн өзү үч жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлүп, бири-бири менен тең даражада байланышкан.

5) «Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм + багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм + жөнөкөй сүйлөм» түрүндө уюшулат: *Мурда күнү бир айры-куйрук бийик учуп жүрүп, сереңдеген бөжөктү көрдү да, куушурулуп түшүп илип кетээрде, бөжөк тосмонун алдына кире качып, айры куйрук өзү тикендүү зымга капталып кала жаздады* (Ч.А.).

Бул жерде биринчи орундагы сыпат (амал) багынычтуу татаал сүйлөм өзүнөн кийинки мезгил багынычтуу татаал сүйлөм менен да байламтасы аркылуу тең даражада байланышкан. Ал эми ошол эле мезгил багынычтуу татаал сүйлөмдүн «бөжөк тосмонун алдына кире качып» деген баш сүйлөмү ошол эле учурда өзүнөн кийинки жөнөкөй сүйлөм менен чакчыл *-ын* формасы аркылуу («кире качып») байланышып, ал акыркы сүйлөмгө карата себеп багыныңкы сүйлөмдүн милдетин аткарып турат.

6) Аралаш татаал сүйлөм мындан тышкары «Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм + татаал баш сүйлөм + жөнөкөй сүйлөм» түрүндө да уюшулат: Сайроочу куштар өз ырына өздөрү өтө кумар келишип, айлананы шаңга бөлөөнү эңсешет, ошон үчүн бир жерге узак отуруудан талыкпайт жана жаагы талбай атайын безенишет, булбул менен торгой дал ушундай (К.К.).

Бул жерде биринчиси – себеп багынычтуу татаал сүйлөм, бирок мунун «айлананы шаңга бөлөөнү эңсешет» деген баш сүйлөмү, экинчи жагынан, өзүнөн кийинки татаал сүйлөм менен «ошон үчүн»

деген багындыргыч байламта аркылуу тутумдашып, ага карата себеп багыныңкы сүйлөмдүк функцияны да аткарып турат; демек «ошон үчүн бир жерге узак отуруудан талыкпайт жана жаагы талбай атайын безенишет» деген тең байланыштагы татаал сүйлөм өзүнүн алдындагы «айлананы шаңга бөлөөнү эңсешет» деген себеп багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөмү болуп эсептелет; бул татаал баш сүйлөм менен эң акыркы «булбул менен торгой дал ушундай» деген жөнөкөй сүйлөм тең даражада байланышып айтылып, өзүнөн мурунку сүйлөмдүн маанисин тактап, аныктап турат.

Айтылуучу ойдун татаалдыгына карай аралаш татаал сүйлөмдөр да ар түрдүү жолдор менен татаалдашып айтыла берет.

Ушундан улам 7–8 жөнөкөй сүйлөмдүн өз ара тутумдашып айтылышы аркылуу уюшулган аралаш татаал сүйлөмдөр да жолугат. Мисалы: Душман жеңилип, согуш аяктаганда, алдастаган дүйнө тымтырс боло түштү да, мурда согуштун кызуусу менен анча байкалбаган нерселер ошондо элдин жүрөгүн бир сыйра кансыратып алды, анткени жеңиш олжо алып келген жок, ал майрам болуп да келген жок, ал бизге согуштан аман калган жоокерлердин сүрдүү кейпинде нечен жолдор басып, таманы жешилген солдат өтүгүн кийип келди (Ч.А.).

Бул аралаш татаал сүйлөм жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлгөн. Мында «Душман жеңилип, согуш аяктаганда» деген – татаал мезгил багыныңкы сүйлөм, андан кийинки баш сүйлөмү да тең байланыштагы татаал сүйлөм («анткени» байламтасына чейин), ал баш сүйлөм менен 3 жөнөкөй сүйлөм анткени деген байламта аркылуу тутумдашып, анын себебин билдирип турат.

Тумагы башынан учуп, күрткүгө башы барып киргенде, бирде муздак кар уруп, ичи-койнуна кар кирип, карысына да шапалагы оролуп, же тураар чактысы жок, же белбоосунан бууранын боосун бошотоор чамасы жок, оңкобаш атып кете берди / Эдигей/ (Ч.А.).

Бул аралаш татаал сүйлөм 8 жөнөкөй сүйлөмдүн өз ара тутумдашып айтылышы аркылуу уюшулган. Мында «Тумагы башынан учуп, күрткүгө башы барып киргенде» деген – багыныңкы байланыштагы татаал мезгил багыныңкы сүйлөм; андан кийинки татаал баш сүйлөмдүн тутумунда өз ара багыныңкы жана тең даражада байланышкан 6 жөнөкөй сүйлөм бар.

ТӨЛ ЖАНА БӨТӨН СӨЗ

Бир нерсе тууралуу жазуу түрүндө же оозеки түрүндө баяндама берип жатканда, өз сөзүбүзгө башка бирөөнүн сөзүн да катыштырып айтууга туура келет.

Мындай конструкциянын ичиндеги өзүбүздөн сөзүбүз төл сөз деп, башка бирөөнүн сөзү бөтөн сөз деп аталат. Адатта, көркөм адабий чыгармалардагы кейипкерлердин (персонаждардын) сөзү жана илимий, публицистикалык чыгармалардагы башка авторлордун эмгектеринен келтирилген цитаталар бөтөн сөзгө кирет. Мисалы: Анан Чернов айтты: «Жолукканың ырас болбодубу, жүр менин кабинетиме, силерге кат бар, разъездге ала кет», – деди (Ч.А.).

Мындагы автордун сөзү – Анан Чернов айтты; деди. Бул – төл сөз. Башка бирөөнүн (кейипкердин) сөзү – «Жолукканың ырас болбодубу, жүр менин кабинетиме, силерге кат бар, разъездге ала кет». Бул – бөтөн сөз.

Төл сөздүн ичинде бөтөн сөздү колдонууда кээде анын мазмуну гана эмес, сырткы формасы: лексикалык тутуму, грамматикалык курулушу да өзгөрүлбөй, так берилсе, кээде жалпы мазмуну гана сакталып, лексикалык тутуму, грамматикалык түзүлүшү айрым өзгөрүүлөргө дуушар болот. Бөтөн сөз колдонулушундагы ушул өзгөчөлүктөрүнө карай тике сөз жана кыйыр сөз болуп бөлүнөт.

Башка бирөөнүн сөзүнүн мазмуну да, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүгү да өзгөрүлбөй, так сакталып берилсе, тике сөз деп аталат. Тике сөз дайыма кейипкердин (персонаждын) өзү тарабынан айтылат). Мисалы: «Таза балээ эми болот турбайбы» – деп, Эдигейдин эси эңгирей баштады (Ч.А.).

– Балдарга деңиз тууралуу айта жүр! – деп шыбырады Абуталип (Ч.А.).

Мындагы «Таза балээ эми болот турбайбы», «Балдарга деңиз тууралуу айта жүр» дегендер – тике сөз. Булардын мааниси, лексикалык тутуму, грамматикалык түзүлүшү өзгөртүлбөй, алар кейипкерлер (Эдигей, Абуталип) тарабынан кандай мааниде, кандай формада айтылса, ошол боюнча толук сакталып берилген.

КЫЙЫР СӨЗ

Башка бирөөнүн сөзү лексикалык тутуму, синтаксистик түзүлүшү жагынан айрым өзгөртүүлөргө учурап, жалпы мазмуну гана берилсе, кыйыр сөз деп аталат.

Кыйыр сөздө кейипкердин ою анын өзү тарабынан айтылбастан, автордун

атынан берилет. Мисалы: Садык акем анда госпиталда. Куда кааласа күз ортосуна карай бошоп келээрмин дептир (Ч.А.).

Мында Садыктын катта жазган сөзүнүн мазмуну гана берилип, синтаксистик түзүлүшү так сакталган эмес. Экинчиден, бул кыйыр сөздөгү ой кейипкердин (Садыктын) өзү тарабынан айтылбастан, автордун атынан берилип жатат. Эгерде бул сүйлөмдүн синтаксистик курулушун так берүү керек болсо, төмөнкүдөй болмокчу: Садык акем катында: «Куда кааласа, күз ортосуна карай бошоп келээрмин», – дептир.

Кыйыр сөздүн түзүлүш өзгөчөлүгүн өзгөртүүгө дуушар боло турган тике сөздүү сүйлөмдүн структурасы менен салыштырып караганда ачык байкоого болот. Тике сөздүү сүйлөмдү кыйыр сөзгө айландырганда анын синтаксистик түзүлүшү олуттуу өзгөрүүгө учурайт: тике сөздүн кимге тиешелүү экендигин билдирип турган автордун сөзү кыйыр сөздө ээ, баяндооч катары келет, ал эми тике сөздүн мазмунун берип турган сөз тизмеги кыйыр сөздүн ортосуна (анын ээ менен баяндоочунун арасына) жайгашып, объектилик маанини билдирет. Кыйыр сөздүн баяндоочу көбүнчө сүйлөө, ойлоо маанисин билдирүүчү *деди, дешти, деген, деп айтты, сурады, ойлоду* ж.б. деген сыяктуу этиштерден болот. Эгерде тике сөз менен төл сөз бири-биринен кыска тыным аркылуу ачык бөлүнүп айтылса, кыйыр сөздө тике сөзгө мүнөздүү болгон андай интонациялык өзгөчөлүк сакталбайт. Экинчи жагынан, жогоруда белгиленгендей, тике сөз кейипкердин өзү тарабынан айтылса, кыйыр сөздөгү ой автордун атынан берилет. Салыштырыңыз:

– Ой, түш де аны аттан, үйгө кирсин! – деди үй ээси (Ч.А.).

Үрпөйгөн Эдигей баса айтты: – Мен эчтемеге кол койбойм! (Ч.А.).

– Мага Чабдар көбүрөөк жагат, – деди Султанмурат атасына (Ч.А.).

Үй ээси аны аттан түшүп, үйгө кирсин деди.

Эдигей мен эчтемеге кол койбойм деп баса айтты.

Султанмурат атасына мага чабдар ат көбүрөөк жагат деди.

Мында биринчи тике сөздүү сүйлөмдөгү «деди үй ээси» деген автордун сөзү (төл сөз) кийинки кыйыр сөздө баш мүчө катары келди; ал эми «– Ой, түш де аны аттан, үйгө кирсин!» деген тике сөздүн маанисин берип турган кыйыр сөздөгү «аны аттан, үйгө кирсин» деген сөз тизмеги кыйыр сөздүн «деди» деген баяндоочуна карай объектилик катышты билдирип турат. Ошондой эле, тике сөздүү сүйлөмдө тике сөз менен төл

сөздүн чеги кыска тыным аркылуу ачык жиктелип турса, кийинки кыйыр сөздө андай интонациялык өзгөчөлүк жок. Тике сөз кейипкердин өзү тарабынан айтылса, кыйыр сөз автордун атынан айтылып жатат. Кийинки тике сөздүү сүйлөмдөрдү кыйыр сөзгө айландырууда да алар ушул сыяктуу өзгөрүүлөргө учураган.

Тике сөздөн тутумунда каратма сөз болсо, андай тике сөздү кыйыр сөзгө айландырууда каратма сөздүн көбүнчө барыш жөндөмөдө айтылып, толуктоочтук милдетти аткарып калат.

Салыштыр:

Кезек күтүп тургандар: «Карыя, майдаңызды тез бериңиз!» – дешти (Т.С.).

– Кезек күтүп тургандар карыяга майдаңызды тез бериңиз дешти.

Тике сөз илештүү сүйлөм болсо, аны кыйыр сөзгө өзгөртүүдө, адатта, анын эмоционалдык мааниси жоюлуп, илештүү сүйлөм жай сүйлөм менен алмаштырылат. Эгерде мындай маанидеги тике сөздүн тутумунда сырдык сөз болсо, ал кыйыр сөздө түшүрүлүп айтылат.

Мисалы:

– Баракелде, тапкан тура акылды! – деп, Чаргын ачуулана кетти (Т.С.).

– Чаргын тапкан тура акылды деп ачуулана кетти.

– Бали! Тартынбай сүйлөп жатат! – деп, Ыманбай ага ыраазы болуп отурду (Т.С.).

– Ыманбай ага тартынбай сүйлөп жатат деп ыраазы болуп отурду.

Тикесөз суроолуу сүйлөм болсо, аны кыйыр сөз менен алмаштырууда суроо тикеден-тике коюлбастан, ал суроолуу сүйлөмдө суралган ой тууралуу жайынча гана баяндама берилет жана анда суроолуу сүйлөмгө мүнөздүү болгон суроо интонациясы болбойт.

Салыштыр:

Баягы доктур жигит көргөн сайын сурап калат: «– Кандай апа, уулуң чоңоюп жатабы?» – дейт (Ч.А.).

– Баягы доктур жигит көргөн сайын уулуң чоңоюп жатабы деп сурап калат.

– Даниярдан сайдагы аттар сеникиби деп сурадым.

– Данике, сайдагы аттар сеникиби? – дедим (Ч.А.).

Айрым учурларда суроо маанисиндеги тике сөздү кыйыр сөзгө өзгөртүү суроолуу интонацияны баяндоо интонациясы менен алмаштырып айтуу аркылуу жүзөгө ашырылышы мүмкүн. Мисалы: Райондон келген киши: – Библиотекаңарда канча китеп бар? – деди. Ал: – Окуунду качан бүтөсүң деди.

Бул келтирилген мисалдарда суроолуу тике сөз катышкан сүйлөм менен кыйыр

сөз түзүлүшү жагынан, негизинен, бирдей экендиги көрүнүп турат. Бул жерде төл сөз менен тике сөздүн ортосундагы кыска тынымды жана тике сөздөгү суроо интонациясын өзгөртүп айтуу менен тике сөздүн негизинде кыйыр сөз уюшулган.

Бардык эле тике сөздү кыйыр сөзгө эркин өзгөртүп айта берүүгө болбойт. өзгөчө тике сөз бир нече сүйлөмдүн өз ара тутумдашып айтылышынан уюшулуп, түзүлүшү жагынан татаал, берген мааниси ар түрдүү болсо, аны кыйыр сөзгө өзгөртүп айтуу ошончолук кыйын болот. Мисалы: Мен бул кишинин жөнөкөйлүгүнө, адамкерчилигине ичим жылып, бир күнү жашырбай эле өзүнө айттым: – Эже, айыл жакка барып, эл-журт менен жолугушуп келсеңиз кантээр эле? Сизди сыртыңыздан баары эле билип сыймыктанышат экен, бирок көпчүлүгү тааныбайт. Атактуу окумуштуу кызыбыз айылын теңине албай чанып жүрөбү деген сөздөр бар (Ч.А.).

Бул тике сөздү кыйыр сөзгө өзгөртүп айтуу чыны менен эле кыйын, мүмкүн да эмес.

ТИКЕ СӨЗ

Тике сөз оозеки кепте да, жазууда да учурайт, өзгөчө көркөм адабий чыгармаларда өтө активдүү колдонулат.

Тике сөздүн мүнөздүү белгилери: 1) башка бирөөнүн сөзүнүн мазмуну, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүгү өзгөртүлбөй, так сакталып берилет; 2) дайыма кейипкердин өзү тарабынан айтылат; 3) тике сөз ар убакта төл сөздүн (автордун сөзүнүн) коштоосу менен айтылат. Төл сөздүн (автордун сөзүнүн) милдети: айтылып жаткан сүйлөмдүн тутумунда башка бирөөнүн да сөзү бар экендигин белгилөө жана ал сөз ким тарабынан айтылгандыгын, кимге арналгандыгын көрсөтүү; ошондой эле тике сөздүн кандай кырдаалда, кандай мүнөздө айтылгандыгын билдирүү болуп эсептелет. Мисалы: Карып кызды кайра өзүнө тартып: – Качан келейин? – деди, көзүн күлүңдөтө сүйлөп (М.Аб.).

Мындагы «Карып кызды кайра өзүнө тартып, деди», «көзүн күлүңдөтө сүйлөп» деген төл сөз «Качан келейин» деген тике сөз ким тарабынан (Карып) айтылгандыгын, кимге (кызга) багытталгандыгын жана ал тике сөз кандай шартта, кандай мүнөздө айтылгандыгын көрсөтүп турат.

Тике сөз менен төл сөз экөө биригип келип, тутумуна бөтөн сөз катышып айтылган татаал сүйлөмдүн өзгөчө бир түрүн уюштурат. Мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөр ар бири өз алдынча

турган эки бөлүктүн (тике сөз менен төл сөздүн) бири-бири менен мааниси боюнча жана интонациялык жактан байланышып айтылышы аркылуу уюшулат. Мисалы: Алиман сөзүн алдын ала айтты: «Эртең чарбадан кол бошбойт, эне, жууп алгын, чачыңды тарап берейин» (Ч.А.).

Мында төл сөз менен тике сөз, биринчиден, маани жагынан өз ара байланыштуу: тике сөз төл сөздүн мазмунун чечмелеп, Алиман эмне деп айтканын тактап көрсөтүп турат; экинчиден, ал экөө бири-бири менен интонациянын жардамы менен байланышып, татаал сүйлөм уюшулган.

Ушуну менен бирге, тике сөз менен төл сөз бири-бири менен ар түрдүү формада (деп, дейт, деди, деген ж.б.) колдонулуучу де жардамчы этиши аркылуу да активдүү тутумдашып айтылат. Мисалы: – Тиги да күндүзү жумушта болот, – деди Эдигей (Ч.А.). В.И.Ленин: «Тил адам баласынын өз ара катнашынын маанилүү куралы болуп саналат», – деген.

– Катыңардын каары катуу экен, кантип келбей коёсуң, – деп Эдигей күлдү (Ч.А.).

Минтип тике сөз менен төл сөздүн тутумдашып айтылышы аркылуу уюшулган татаал сүйлөмдөрдө, адатта, төл сөз баш сүйлөмдүн функциясын, тике сөз багыныңкы сүйлөмдүн функциясын аткарат.

Мисалы: «Ырдай турган кишин тапкан экенсиң!» – деп күлүп койдум мен (Ч.А.).

Бул татаал сүйлөмдүн тутумундагы тике сөз менен төл сөздү маанилик катышына карай талдасак: «Күлүп койдум мен» деген – баш сүйлөм; ал эми «Ырдай турган кишини тапкан экенсиң!» – деп деген тике сөз «кантип? (күлүп койду)» деген суроого жооп берип, сыпат (амал) багыныңкы сүйлөмдүк функцияда турат.

«Эмне айтаар экен?» – дегенсип, Самтыр ээрчий басты (Т.С.).

Мында «Самтыр ээрчий басты» – баш сүйлөм; «Эмне айтаар экен?» – дегенсип» деген – тике сөз. «Самтыр эмне үчүн ээрчий басты?» деген суроого жооп берип, себеп багыныңкы сүйлөмдүк функцияда турат.

Эгерде баш сүйлөмдүк функцияда турган төл сөздүн баяндоочу айтуу, сүйлөө маанисиндеги өтмө этиштен (мисалы, «айткан») болсо, ал өзүнүн алды жагында эмне жөнүндө айтылгандыкты билдирүүчү объектинин турушун талап кылат. Мындай объектилик маани тике сөз аркылуу да берилиши мүмкүн. Мындай учурда тике сөз толуктоочтук маанидеги багыныңкы сүйлөмдүн маанисинде колдонулат. Мисалы: «Жаш жазуучулар адабият тарыхын жакшы билүү керек» – деп, Максим Горький айткан.

Бул татаал сүйлөмдө «Максим Горький айткан» – баш сүйлөм, баяндоочунун милдетин «айткан» деген өтмө этиш аткарып турат. Ушуга байланыштуу «Жаш жазуучулар адабият тарыхын жакшы билүү керек» – деп деген – тике сөз «Горький эмнени айткан?» деген суроого жооп берип, сүйлөө процесси багытталган объектини көрсөтүп, толуктооч маанисиндеги багыныңкы сүйлөмдүк маанини берип турат.

Эгерде тике сөз төл сөз менен деген жардамчы этиши аркылуу тутумдашып айтылып, өзүнөн кийинки заттын кандайдыр бир белгисин көрсөтүп турса, тике сөз ошол «деген» жардамчы этиши менен бирдикте туруп, жайылма аныктоочтук функцияда келет. Мисалы: Аңгыча: – «Туугандар, үйгө киргиле! – деген» тике сөз «кандай өтүнүч угулду?» деген суроого жооп берип, жайылма аныктоочтук милдетти аткарып турат.

Эгерде төл сөз менен тике сөз бири-бири менен интонация аркылуу тутумдашса, анда алар тең байланыштагы татаал сүйлөмдүк мааниде колдонулат: Ал убакта жардамчысына катуу буюрду: «Эмне карап турасың, жүргүз моторду!».

Адатта: 1) башка бирөөнүн сөзү катары берилет; 2) бирөөнүн айтылбаган ою тике сөз катары берилет; 3) сүйлөөчүнүн өз сөзү да тике сөз формасында берилиши мүмкүн.

Мисалы: а) Энелер Жамийланын мунусун кеп кылышып, анан кайра: «Бала да, бара-бара салмак тартаар» – деп коюшчу (Ч.А.).

б) «Үй ээси ушу болсо керек», – деп ойлоду Атай (К.К.).

в) – Жүр, жеңе, үйгө кетели, – дедим мен (Ч.А.).

Тике сөз түзүлүшү жагынан ар түрдүү формада жолугат: ал жөнөкөй сүйлөмдөн, татаал сүйлөмдөн түзүлөт, ал гана эмес бир сөздөн, жалаң сырдык сөздөн да болушу мүмкүн. Мисалы: а) Касым аттан түшөөр замат: «Силер станцияга узатабыз деп убара болбогула, ата,» – деди (Ч.А.).

б) «Ко-ош, ал жөнүндө талаш жок, бирок Каныбектин өзүн иштетип алууну ойлобо» – деди да, Түлкүбек жантая кетти (К.Ж.).

в) – Ташта! Ташта капты! – деп кыйкырып жиберди Жамийла. – Ташта! – деп, Зуура тескери бурулуп кетти («КМ»).

Тике сөз менен бирге айтылган төр сөз да түзүлүшү жагынан түрдүүчө болот: көбүнчө эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм түрүндө, кээде татаал сүйлөм түрүндө кездешет. Мисалы: а) Алиман андан: «Бул эмне болгон эшалон?» – деп шыбырап сурады (Ч.А.). Бригадир: – Сугатты качан бүтөсүңөр? – деди.

Кээде төл сөздүн грамматикалык ээси, стилдик максатка ылайык, айтылбай да

калат, бирок анын кайсы сөз экендиги баяндоочунун аягындагы жак мүчөдөн белгилүү болуп турат, же ээсинин кайсы сөз экендиги алдыңкы сүйлөмдөрдө айтылган болот. Мисалы: «Капырай ушунун баарын ал кайдан үйрөндү, кайдан укту экен?» – деп ойлоно берем (Ч.А.). – «Карыя, кайгырбаңыз, балаңыз үчүн биз душмандан өч алабыз», – деди (К.Б.). – Анчейин эле, иним, – деп, Алтынай Сулайманова эки-үч кайтара саатын карап коюп, башка эчтеке айткан жок (Ч.А.).

Төл сөздүн тутумуна чакчыл түрмөктөр да көбүрөөк кошулуп айтылат: Анан ал бери кылчайды да, ойлоно калып: – Азыр үйүндө болосуңбу? – деди (Ч.А.).

Жазуу кебинде тике сөзгө эки түрдүү тыныш белгиси коюлат: Эгерде тике сөз автордук баяндаманын ичинде берилсе, тырмакчага алынып жазылат: Апам: «Эл тарткан азапты эл менен кошо тарт» – деп, келинин кайраттандырмакчы болуп жемелеп коёт (Ч.А.).

Эгерде тике сөз, өзгөчө көркөм адабий чыгармаларда, диалогдордун бир бөлүгү катары колдонулса, анда ал тырмакчага алынбай, жол башынан сызыкча коюлуп жазылат: Аскар бир тынымча унчукпай калып сурап койду: – Азыр сиздин оозуңуздан чарбанын бүгүнкү абалын уккум келет (Т.С.).

Тике сөз өзү менен бирге айтылган төл сөздүн ар түрдүү жеринен орун алышы мүмкүн, ошого байланыштуу буларда тыныш белгиси да түрдүүчө коюлат.

Тике сөз менен төл сөздүн жазылышына байланыштуу берилген төмөнкү мисалдарда айрым тике сөз автордун баяндамасынын ичинде берилсе, айрымдары диалогдун бир бөлүгү катары берилген. Ошого байланыштуу кээ бир тике сөз, жалпы эреже боюнча, тырмакчага алынып жазылса, кээ бири жол башынан сызыкча коюлуп жазылган.

1. Төл сөз мурда, тике сөз андан кийин келсе, төл сөздөн кийин кош чекит (:) коюлат да, тике сөз баш тамга менен башталып жазылат:

Алар мындай деп шыбырашкандай болду: «Азыр күмүш, алтын буюмдарды аябай көп жасап, пайдага тунуп калды...»

Ал бир аздан кийин сөзүн улантты:

– Илээлетип жетелеп отуруп араң апкелдим (М.Аб.).

2. Тике сөз мурда, төл сөз андан кийин келсе, тике сөздүн аягына коюлуучу *чекиттин* ордуна *чтүр* коюлат, же болбосо тике сөздүн маанисине карай суроо, же илеп белгиси, же көп *чекит* коюлат. Анан бул белгилерден кийин *сызыкча* (-) коюлуп, төл сөз кичине тамга менен башталып жазылат.

Мисалы: «Каранардын ушуякка келип калганы жакшы болгон экен», – дейт Эдигей ичинен (Ч.А.).

– Тообо, түн ичинде эмне кылып жүргөн немелер? – деди шофёрдун жанында отурган тумакчан жигит (Ч.А.).

– Кана, калайыктан бата алалы! – деп заңк этти маареке башы аксакал чабандестерге (Ч.А.).

«Эл көрүп, каада көрүп калган экен... – деди Абдылдабек, ичи жылып (Т.Кас.).

Минтип, тике сөз мурун келип, андан кийин төл сөз айтылганда, кээде ал экөө де жардамчы этиши менен байланышпай, интонация аркылуу, биринен кийин экинчиси удаалаш айтылып байланышат. Мындай учурда тике сөздүн аягына тиешелүү тыныш белгиси (чекит, суроо, илеп) коюлат да, андан кийин сызыкча коюлуп, төл сөз баш тамга менен башталып жазылат:

– Куру кол эмесмин. Мына менин куралым. – Эдигей куржундан сабына оролгон шапалагын алып чыкты (Ч.А.).

– Бая күнү эле ушинтпей! – Атай сууп калган чайын жутту (К.К.).

3) Төл сөздүн ортосуна тике сөз келсе, төл сөздүн биринчи бөлүгүнөн кийин кош чекит коюлуп, тике сөз баш тамга менен башталып жазылат да, эгер аягына чекит коюла турган болсо, анын ордуна үтүр, же болбосо маанисине карай *суроо*, же *илеп белгиси*, же көп *чекит* коюлат. Анан бул белгилерден кийин сызыкча коюлуп, төл сөздүн экинчи бөлүгү кичине тамга менен башталып жазылат. Мисалы: Жаштар адегенде: «Азык алып жүрбөйбүз, жүгүбүз оор болуп, жолду арбытышка жолтоо кылат», – дешти.

Дүйшөн анын бет алдына барып тура калып:

– Сиз эмне жумуш менен келдиңиз? – деди (Ч.А.).

Дүйшөн тигилерди качырып сала берди:

– Качкыла, балдар! Кач, Алтынай! – деп кыйкырды (Ч.А.).

Муну көргөн Бекназар баатыр: «Жакшы өңүт алган экен...» – деп, ичинен ойлонду (Т.Кас.).

4. Тике сөздүн ортосуна төл сөз келгенде, тыныш белгилери төмөнкүдөй коюлат:

а) Эгерде тике сөздү төл сөз эч кандай тыныш белгиси коюлбай турган жерден, же *үтүр*, *үтүрлүц чекит*, *кош чекит* коюла турган жерден бөлсө, тике сөздүн ортосуна келген төл сөз эки жагынан үтүр жана сызыкча менен ажыратылат. Тике сөздүн экинчи бөлүгү кичине тамга менен башталып жазылат:

– Анан, – деди Үкүбала, – мындайда Зарипаны жалгыз жиберип болбойт (Ч.А.).

– «Ким иштебесе, – деген В.И.Ленин, –

ал тиштебейт».

Азыр сенден өтүнүчүм бар, – деди ал, – төрүмдөгү меймандар жөнүндө кымындай шек чыгара көрбө (К.Осм.).

Б) Тике сөздү төл сөз *чекит* коюла турган биринчи бөлүмүнөн кийин бөлсө, ал *чекиттин* ордуна *үтүр* жана *сызыкча* коюлуп, андан кийин келген төл сөз кичине тамга менен башталып жазылат да, аягына *чекит* жана *сызыкча* коюлуп, тике сөздүн экинчи бөлүгү баш тамга менен башталып жазылат:

«Бул сөздү кайдан айттым экен, – деди ичинен Чүкөбай. – Эми Зуура муну элге айтып, мени маскара кылат го» (К.Б.).

– Мен макул эмесмин, – деди Эдигей. – Андай болушу мүмкүн эмес (Ч.А.).

в) Төл сөз тике сөздү *суроо*, *илеп белгиси* же көп *чекит* коюла турган биринчи бөлүмүнөн кийин бөлсө, анда тике сөздөн кийин маанисине карай *суроо*, же *илеп белгиси*, же көп *чекит* жана *сызыкча* коюлуп, андан кийинки төл сөз кичине тамга менен жазылат да, аягына *чекит* жана *сызыкча* коюлуп, андан кийин келген тике сөздүн экинчи бөлүгү баш тамга менен башталып жазылат:

«Сүйүнчү чыгар! – деди Аккыз. – Тилегибиз орундалды! (К.К.).

– Балам, кайда жүрөсүң? – деп, бир маалда Карабаш келди. – Сени күтүп калдык (К.К.).

– Эмне болсо да, кабар бер... – деди Саадат кетип бара жатып. – Мен күтөм (Т.С.).

5) а) Тике сөз менен төл сөздү байланыштырган деп жардамчы этиши өзүнүн алдындагы тике сөзгө тиешелүү болуп, анын тутумуна кирсе, деп сөзүнөн кийин да *үтүр* коюлат:

– Жетишем, али убакыт бар, – деп, Касымжан ширеңке чакты (Ч.А.).

– Эмне болуп кетти буларга? – деп, Чүкөбай пашып тышка чыкты (К.Б.).

б) Эгерде тике сөз менен төл сөздү байланыштырган деп төл сөздүн баяндоочуна тиешелүү болуп, анын тутумунда айтылса, деп сөзүнөн кийин үтүр коюлбайт: Ала келген түйүнчөгүмдү көрө коюп: «Эне, алма алып келдиңби?» – деп сүйүнүп кетти Жанболот (Ч.А.).

– Булар эмнеден коркуп жүрөт? – деп сурады Нурбек (Ч.А.).

6) Суроо – жооп иретинде айтылган сүйлөмдөр (диалогдор) да эки түрдүү берилет.

а) Эгерде ар бир кишинин сөзү (тике сөз) жалпы тексттен бөлүнүп алынып, абзац менен берилсе, жол башынан *сызыкча* коюлуп, *тырмакчага* алынбай жазылат. Төл сөз кошо айтылса, тиешелүү тыныш белгилери сакталат:

– Данике, сайдагы аттар сеникиби? – дедим.

– Ал бурула берип, жай карап койду:

– Экөө меники.

– А беркилеричи?

– Жанагы Жамийла дейби ... ошол келиндики. – Сенин ал жеңең беле?

– Жеңем.

– Бүгүн багып бересиң деп, бригад өзү таштап кетти (Ч.А.).

б) Эгерде суроо – жооп иретинде айтылган сүйлөмдөр абзац менен бөлүнбөй, тексттин ичинде берилсе, ар бир кишинин сөзү (тике сөз) *тырмакчага* алынып, бири-биринен сызыкча аркылуу бөлүнөт. Төл сөз катышса, тиешелүү тыныш белгиси сакталат:

– «Абуталип Куттыбаев деген иштеди беле силерде?» – «Бизде иштеген, эмне болуптур?» – «Мобу каттын келгенине үч күн болду. Ме, аялына алпарып бер» – деп, катты берди Чернов (Ч.А.).

ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ

Тыныш белгилери жазма түрүндө баяндалган ой-пикирге так, туура түшүнүүгө жардам берет. Эгерде сүйлөмдө керектүү тыныш белгилери коюлбаса, же туура эмес коюлса, окуганда киши анын маанисине өтө кыйынчылык менен түшүнөт, же түшүнбөй калышы да мүмкүн. Мисалы, төмөнкү сүйлөмгө эч кандай тыныш белгисин койбой жазып көрөлү: Албетте, ал кызуулана сүйлөдү ага окшогон жан бактыларды катуу сынга алуубуз керек.

Мында эмне жүнүндө сөз болуп жаткандыгына ачык түшүнүү кыйын.

Эгерде бул сүйлөмдү тиешелүү тыныш белгилерин туура коюп жазсак, анда ал ой-пикирди ачык, так туюндурулат: – Албетте, – ал кызуулана сүйлөдү, – ага окшогон жан бактыларды катуу сынга алуубуз керек. Ошондуктан жазылган сүйлөмдөрдө тийиштүү тыныш белгилери дайыма туура коюлууга тийиш. Ал үчүн:

1) сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүн так ажырата билүү керек, синтаксисти жакшы билүү керек;

2) сүйлөмдүн маанисине терең, туура анализ кыла билүү керек, себеби бир катар тыныш белгилери (чекит, суроо, илеп, кош чекит ж.б.) сүйлөмдүн маанисине негизделип коюлат;

3) тыныш белгилерин так билип, аны практикалык иште туура колдоно билүү зарыл;

4) тыныш белгилери менен интонация белгилүү бир учурда бирдей маанилик катышты билдирип, бири-бирине туура

келип калган учурлар да болгондуктан, жазуу учурунда кээде оозеки сүйлөшүүдөгү интонацияга да тиешелүү көңүл бурууга туура келет.

Кыргыз тилинде колдонулуп жүргөн тыныш белгилерине *чекит, суроо, илеп белгиси, көп чекит, үтүр, үтүрлүчү чекит, кош чекит, сызыкча, кашаа, тырмакча* кирет.

Бул тыныш белгилерин сүйлөмдө коюлган ордуна карай эки топко бөлүүгө болот: **сүйлөм аягында коюлуучу тыныш белгилери** (*чекит, суроо, илеп*) жана **сүйлөм ичинде коюлуучу тыныш белгилери** (жогорку үчөөнөн башкалары).

Сүйлөм аягында коюлуучу тыныш белгилеринин ар бири (чекит, суроо, илеп белгиси) эки түрдүү милдетти аткарат: биринчиден, сүйлөмдө айтылган ойдун аяктаганын билдирет жана ал сүйлөмдү өзүнөн кийинки сүйлөмдөн ажыратып бөлүп турат; экинчиден, ал сүйлөмдөн кандай мааниде айтылгандыгын (жайынча айтылганын, же суроо маанисинде экендигин, же күчтүү сезим менен айтылганын) көрсөтөт.

ЧЕКИТ

1) Чекит белгиси дайыма сүйлөмдүн аягына коюлат. Жай сүйлөмдөр синтаксистик түзүлүшү жагынан түрдүүчө болот. Алар жөнөкөй же татаал сүйлөм, жалаң же жайылма сүйлөм, бир тутумдуу же эки тутумдуу сүйлөм, кемтик сүйлөм түрүндө кездешет. Демек, чекит белгиси жайынча айтылган сүйлөмдүн ушул түрлөрүнүн баарынын аягына коюлат. Мисалы: Жапар кубанды. (К.Б.) Колунда мөөр басылган кагазы бар. (Ч.А.) Алдыңкы тажрыйбаны мектептерге кеңири жайылтуу керек. («Муг.газ».)

– Кайдан келдиң? – Шаардан.

Жымжырт. Түн жана мен. Өйдө туруп эптеп бир аракет кылгым да келген жок (Ч.А.) Жан кыйналбай, жумуш бүтпөйт.

2) Күчтүү сезим менен айтылбай, жайынча гана баяндама берген буйрук сүйлөмдөрдүн аягына да көбүнчө чекит коюлат: – Баса, Зукеш, сен да черт. (К.Б.).

СУРОО БЕЛГИСИ

Суроо белгиси суроолуу сүйлөмдүн аягына коюлат:

– Баса, анын жакага кеткен себебин билдиңби?

– Эмнеге сен буга күмөн кыласың? (К.Б.)

ИЛЕП БЕЛГИСИ

1) Илептүү сүйлөмдөрдүн аягына коюлат: Эмгек деген кандай сонун нерсе!(Т.С.). Жашасын элдердин ортосундагы достук!

2)Каратма сөз же сырдык сөз сүйлөм башында келип, күчтүү сезим менен айтылса, илеп белгиси ошол сөздөрдөн кийин да коюлат: Майсалбек! Алда айланып, согулуп кетейин балам ай! (Ч.А.) Бах! Ачкыл болсо, ушундай болсун! (К.Б.)

3) Буйруу маанисиндеги сүйлөмдөр күчтүү сезим менен айтылса да, аягына илеп белгиси коюлат: Ай, жолдош, токто, кайт артыңа! (Ч.А.)

КӨП ЧЕКИТ

1) Кээ бир сүйлөмдөрдө ой толук айтылбай, бир жеринен үзүлүп өксүп айтылат. Сүйлөмдүн антип үзүлүп, өксүп айтылган жерине көп чекит (үч чекит) коюлат:

– Жалгызым... кызым... сен кантесиң?..

Келчи мага!.. Окко учту... Айткул ай!.. Кайдасың?.. (К.Б.)

2)Айрым сүйлөмдөрдө айтылган ойдун андан ары да уландысы бардай сезилип турат. Андай сүйлөмдөрдүн аягында узагыраак тыным болот, жазууда көп чекит коюлат: Шордуу Батийна туулгандан шорго жаралган экен да... (Т.С.)

ҮТҮР

1) Бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына коюлат: Алымжан, Акбар, Шарип аке да келген (К.Бек.).

2) Бир өңчөй мүчөлөрдү *да* байламтасы байланыштырып, бир нече ирет кайталанып келсе, үтүр ар бир байламтадан кийин коюлат, эң аяккы *да* дан кийин коюлбайт: Түз да, талаа да, тоо да, ой да, жылга да, жыбыт да кар жамынып, мелтиреп тымтырс (Т.С.).

3) Бир өңчөй мүчөлөрдү *ары* байламтасы байланыштырып, бир нече ирээт кайталанып келсе, үтүр ар биринин алдына коюлат: Ал билимдүү, ары өткүр, ары уюштургуч жигит эле.

Ары байламтасы бир нече ирет кайталанып, бирок биринчи ары эки бир өңчөй мүчөнү байланыштырбай, өзүнөн кийинки сөзгө күчөтүү маанисин гана берип турса, анын алдына үтүр коюлбайт, кийинкилеринен мурун коюла берет: Алымбайдын сөзү ары өтүмдүү, ары закондуу болуп калды (М.Аб.)

Эгерде ары байламтасы бир нече ирээт кайталанбай, эки бир өңчөй мүчөнү байланыштырса, үтүр коюлбайт: Сапарбайдын сөзү чечкиндүү ары маңыздуу болду (Т.С.).

4) *Же* байламтасы байланыштырып, бир нече ирет кайталанса, ар бир байламтадан мурун коюлат: Быйыл Асан, же Омор, же Салый айыл чарба көргөзмөсүнө жиберилет.

Эгерде *же* бир нече ирет кайталанып, бирок биринчи же эки өңчөй мүчөнү байланыштырбай, жөн гана өзүнөн кийинки сөзгө божомолдоо, ажыратуу маанисин берип турса, биринчи байламтадан мурун үтүр коюлбайт; *же* байламталарынан мурун коюла берет: Самтырда же эне, же ата, же күйөөр ага-ини жок (Т.С.).

Эгерде же байламтасы кайталанбай, эки бир өңчөй мүчөнү гана байланыштырса, үтүр коюлбайт: Күчтүү шамал отту өчүрөт же күчөтөт (Ч.А.).

5) Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бир мезгилде же удаалаш болгон окуяны билдирип, маани жагынан өз ара тыгыз байланышта болсо, ал жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасы үтүр менен ажыратылат: Атанын муундары калтырады, сакалдары титиреди (Т.С.). Эртеси күн бүркөлдү, туман түштү, борошолоп кар жаады (К.Б.).

6) Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү да байламтасы менен байланыштырса, үтүр байламтадан кийин коюлат: Бурганак сапырып паровоз өтө чыкты да, поезд токтоду (Ч.А.).

7) Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү *ары, а, ал эми, бирок, себеби, же, же болбосо* деген байламталар байланыштырганда, алар өзүнөн кийинки сүйлөмгө таандык болуп айтылат, ошол себептүү үтүр алардан мурун коюлат: Сабатсыздыгымды жаңы гана жойдум, ары жашым да алтымышка келип калды (Н.Б.). Колунда барлар эптешээр, а кедейлер кантишет... (Т.С.). Баарың түгөл келипсиң, бирок Пудовкин көрүнбөйт да? (К.Бек.)

Жана байламтасы эки жөнөкөй сүйлөмдү байланыштырат. Бирок алардын эч бирине тиешелүү болуп айтылбайт. Ошол себептүү андан мурун да, кийин да үтүр коюлбайт: Полу сырдалган жана дубалдары акталган (К.Б.).

8) Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына коюлат: Нурбек эшикке чыкканда, шамал бет алдыдан урду (Ч.А.). Карымшак кетээри менен, Бозгунчу да эскертти (Т.С.). Сепкен үрөнүңүз өнүмдүү

болсо, күзүндө кампаңыз да түшүмгө жык толот (К.Б.).

9) Чакчыл түрмөктөр үтүр менен ажыратылат (сүйлөм башында келсе, өзүнөн кийин, сүйлөм ортосунда келсе, эки жагынан, сүйлөм аягында келсе, өзүнөн мурун үтүр коюлат): Аларды айландыра курчап, элүүдөй чоң тамандар отурушат (К.Ж.). Алар, кызыкка батып, мектептин жанында ойноп жүрүшкөн эле (Т.С.). – Жоокер болгум келет, – деди Жапар, көз жашын кылгыртып (К.Б.).

10) Обочолонгон түшүндүрмө мүчүлөр үтүр менен ажыратылат: Биз, малчылар, андай адатты жакшы көрбөйбүз (А.У.). Пахта айдаган райондор бизде, Ош областында.

11) Каратма сөз, кириңди сөз, сырдык сөздөр үтүр менен ажыратылат: Саадат, коногуңду ойгот (Т.С.). Коркпо, Жамийла, алыс жолдон (Ч.А.). Тилекке каршы, азырынча курал жок (К.Бек). Туура деп ойлойм, албетте (Н.Б.) – Бали, Шаке! (Т.С.) Эми эмне кылчумун, катыгун! (К.Б.).

ҮТҮРЛҮҮ ЧЕКИТ

1) Татаал сүйлөмгө бириккен жөнөкөй сүйлөмдөр тутуму жагынан келип, алардын өз ичинде коюлган үтүр белгилери болсо, ал үтүр аркылуу бөлүнгөн синтаксистик тизмектер менен татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бири менен чаташтырбоо үчүн, ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн чеги үтүрлүү чекит менен ажыратылат. Мисалы: Атасы Айткулу үркүндө окко учкан; энеси Батма кечээ жакында кытай жеринде өлгөн (К.Б.). Чүкөбай Зууранын кажыбас кайратына, акыл-эсине ишенди; орундуу ишин көрүп, олуттуу сөзүн угуп, ошондой болууга өзү да тырышты; мурунку шашкалык-күйкөлүгү калды (К.Б.).

КОШ ЧЕКИТ

1) Бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун келген жалпылагыч сөздөн кийин коюлат: Өрдөктөр үчөө: бири-соно, бири-чүрөк, үчүнчүсү-темир канат балапан (К.Ж.) Арттагылар – жергиликтүү активдер: Чаргын чап жаак, Акия кетирекей, Зарыл, сельсоветтин кызматкерлери (Т.С.).

2) Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы сүйлөмдүн маанисин экинчи сүйлөм ачып, конкреттештирип турса, жалпыланган маанидеги биринчи сүйлөмдөн кийин кош чекит коюлат: Анын мойнуна тагылган кызматы бар: ал – айылаткомдун катчысы (Т.С.).

Байламтасыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы экинчи сүйлөм биринчи сүйлөмдө айтылган ой-пикирдин себебин көрсөтсө, биринчи сүйлөмдөн кийин кош чекит коюлат: Анын кай тараптан келгенин билүү да кыйын: изди жамгыр жууп кетет (Ч.А.).

3) Жалпыланган маанидеги сүйлөмдүн мазмунун бир нече сүйлөм, сөз тизмектери чечмелеп келсе, жалпы маанидеги биринчи сүйлөмдөн кийин коюлат: өсүмдүктөрдү үч жол менен көнгүч кылууга болот: а) кыйыштыруу жолу менен, б) аргындаштыруу жолу менен, в) тышкы чөйрөнүн таасир этиши менен («Ботаника»). Биздин өлкө жер шаарынын эки бөлүгүнөн орун алган: бир бөлүгү Европада, экинчи бөлүгү Азияда.

4) Төл сөз тике сөздөн мурун келсе, төл сөздөн кийин кош чекит коюлат: Элде мындай деген макал бар: «Ойлобой сүйлөгөн онтобогон ооруга жолугат». Бирок Зуура анын сөзүн бөлдү: – Кечириңиз, аксакал, сөзүңүздү угууга убактым жок (К.Б.).

СЫЗЫКЧА

1) Бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин жалпылагыч сөз келсе, андан мурун сызыкча коюлат: Микола, Жапар, Жамийла, Лена – төртөө мектептен чыгышты (К.Б.). Ал идиш-аяк, жууркан-төшөк – баарын арабага салды (К.Б.).

2) Баяндоочунун милдетин атооч жөндөмөдөгү зат атооч аткарса, ээ менен баяндоочунун ортосуна, ээнин тобу менен баяндоочтун тобунун ортосуна сызыкча коюлат: СССР – космосту биринчи ачкан өлкө («СК»).

3) Баяндоочтун милдетин кыймыл атооч, затташкан сын атооч, атоочтук аткарса: Биздин милдет – билбегенге билдирүү (Т.С.). Салыйдын жоолугу – кызыл. Жаш жигиттин уялганы – өлгөнү. Өлгөндүн жазасы – көмгөн (макалдар).

4) Ээнин да, баяндоочтун да милдетин абстракттуу маанидеги сан атоочтор аткарса: Беш жерде беш – жыйырма беш. Эки он – жыйырма. Ондун жартысы – беш.

5) Обочолонгон түшүндүрмө мүчө же айкындалуучу мүчө бир өңчөй мүчөлөрдөн болсо, экөөнүн ортосуна сызыкча коюлат (түшүндүрмө мүчөдөн кийин үтүр коюлат): Украинанын жеринде пайдалуу кендердин – көмүрдүн, газдын, темирдин, марганецтин, эң көп запасы жатат («СК»). Советтик окумуштууларга, инженерлерге, техниктерге – космос кораблин түзгөндөргө, урмат жана даңк! («СК»).

6) Эгер обочолонгон түшүндүрмө мүчө-

дөн кийин ага улай бир өңчөй мүчөлөр катар айтылса, түшүндүрмө мүчөнү өзүнөн кийинки бир өңчөй мүчөлөр менен чаташтырбоо үчүн, түшүндүрмө мүчөдөн кийин сызыкча коюлат (мурун үтүр коюлат): Биз, дыйкандар – дан, сүт, эт камдайбыз (Т.С.).

7) Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн экинчи маани жагынан биринчисине кескин түрдө карама-каршы коюлса, андай жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасы сызыкча менен ажыратылат: Үйдө чечен – жоодо жок. Буту жок – жүрөт, тили жок – сүйлөйт (макал). Айттым – укпадың.

8) Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн экинчиси биринчи сүйлөмдө айтылган ойдун натыйжасын, жыйынтыгын билдирсе, экөөнүн ортосуна сызыкча коюлат: Асманды кара булут каптады – күн жаайт экен.

9) Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы акыркы жөнөкөй сүйлөм өзүнүн алдындагы сүйлөмдө айтылган ойго кошумча толуктоо, түшүндүрмө маани берип турса, экөөнүн арасына сызыкча коюлат: Түшүм өз убагында жыйналып бүтүүгө тийиш – биздин чарбанын закону мына ушундай («СК»). Дароо эле тааныдым – Алиман экен (Ч.А.).

10) Шарттуу багыныңкылуу татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан өтө кыска келип, экинчи сүйлөмдө күтүлбөгөн, кескин жыйынтыкты билдирсе, эки сүйлөмдүн арасына сызыкча коюлат: Ачып жиберсе – Самтыр экен (Т.С.). Жакындап барсам – түлкү (Т.С.).

11) Шарттуу багыныңкылуу татаал сүйлөм түзүлүшү жагынан өтө кыска келип, биринчи сүйлөмү шартты, экинчиси андан чыга турган жыйынтыкты, натыйжаны билгизсе, эки сүйлөмдүн ортосуна сызыкча коюлат. Мындай түзүлүштөгү татаал сүйлөмдөр көбүнчө макал, лакаптар үчүн мүнөздүү: Отту көзөсө – өчөт, коңшуну козгосо – көчөт. Ит жадаса үрөт, киши жадаса – күлөт. Иштесең – тиштейсиң (макалдар).

Кээде мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмүнүн баяндоочу кыскарып калат. Мындай учурда да сызыкча сакталат: Айтса – жүрөккө (тиет), чапса – билекке (тиет). Жаш келсе – ишке, кары келсе – ашка. Эмгектен качсаң – дөңгөккө.

12) Шарттуу багыныңкылуу татаал сүйлөм кыска жөнөкөй сүйлөмдөрдөн уюшулса жана анын тутумундагы экинчи сүйлөм маани жагынан биринчисине кескин түрдө карама-каршы мааниде айтылса, араларына сызыкча коюлат: Тий десе – тийбейт, тийбе

десе – тийет. Акмакка акыл айтсаң – укпайт, пайда кылсаң – жукпайт (макал).

13) Баяндоочу кыскартылып айтылган сүйлөмдөрдө коюлат: Эт-этке, сорпо – бетке. Пахта – мамлекетке.

14) Тике сөздөн төл сөздү ажыратуу үчүн коюлат: «Ким иштебесе, – деген Ленин, – ал тиштебейт».

15) Диалог (суроо-жооп) иретинде айтылган сүйлөмдөрдүн баш жагына коюлат:

– Атың ким?

– Таалайбек.

– Кимдин баласысың?

– Жакыптын (Ж. Ташт.).

КАШАА

Кээде айтым сүйлөмдүн же сөздүн маанисин толуктоо, тактоо үчүн, ачыгыраак түшүндүрүү үчүн кошумча сүйлөм, сөз тизмеги же сөз кошулуп айтылат, жазууда алар кашаага алынып жазылат:

– Отуруңуз! Тартип сактаңыз. (Ал Калкабай уулунун атын атайы атабады). Эл ичинде кадырман Какем (Карымшак) бул жерде Саадатты жактап өттү (Т.С.).

ТЫРМАКЧА

Тике сөз жалпы тексттен бөлүнбөй, анын ичинде берилсе, тырмакчага алынып жазылат. Цитата да тырмакчага алынат: Өмүрбек: «Алардын аты-жөнү ким?» – деди (А.Т.).

СТИЛИСТИКА

§ 1. АДАБИЙ ТИЛДИН ФУНКЦИОНАЛДЫК СТИЛДЕРИ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Адабий тил жазма жана оозеки формага ээ болгон, өзүнүн айтылуу жана жазылуу нормаларын иштеп чыккан, коомдун байланыш-катнаштагы муктаждыктарын стиль формасында аткара алган тил болуп саналат. Бул тил өзүнүн жогоркудай белгилери менен, бир тараптан, элдик тилден айырмаланса, экинчи тараптан, ал элдик тилдин эсебинен дайыма толукталуу жана жаңылануу процессин башынан өткөрүп турат. Ошентип, кайсы бир тилдин адабий формасы ошол тил жашаган аймакта коомдук карым-катышты тейлөө менен, бир эле мезгилде элдик тилдин эсебинен өзүнүн тилдик бирдиктеринин курамын толуктайт, анын сөз жасоо моделдерин пайдаланып, андан ары өнүктүрөт жана элдик тилдин синтаксистик конструкцияларын жандандырат, ага жаңы түс берет. Тилдик бул процесстердин баардыгы ошол тилде сүйлөгөн элдердин пикир алмашуу муктаждыктарынын эсебинен жаралат. Натыйжада ар кандай адабий тилдин негизги функциялары келип чыгат. Ал стиль түшүнүгү менен белгиленет.

Стиль түшүнүгү тилдин коомдук кызматы менен тыгыз байланышта каралат. Тилдик ал кызматтар – *пикир алмашуу*, *кабарлоо* жана *таасир этүү*. Тилдин коомдук кызматы адабий тилдин стилдеринин чегин белгилейт. Мисалы, сүйлөшүү стили тилдин пикир алмашуу кызматына, илимий жана иш кагаздар стилдери тилдин кабарлоо кызматына, публицистикалык жана көркөм стилдер тилдин таасир этүү кызматына көбүрөөк муктаж.¹ (*Шилтеме алынган адабияттардын толук библиографиясы адабияттардын тизмесинде көрсөтүлгөн.*)

Тилдин коомдук кызматы менен кептин стилдик түрлөрү жогоркудай

көрүнүштө абсолюттук түрдө жашайт деген кескин тыянак чыгаруу туура эмес. Айрым стилдер эки жана андан көп стилдердин жыйындысынан да куралышы мүмкүн. Мисалы, Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романында көркөм стилдин тилдик каражаттарын гана эмес, зарылдыкка жараша иш кагаздар жана публицистикалык стилдердин тилдик каражаттарын (тактап айтканда, тексттерин) да пайдаланган. Демек, адабий тилдин стилдеринин чеги салыштырмалуу түрдө каралат². Алар кептик мамиле-катнаштагы зарылдыкка жараша нагыз стилдик формада да, аралаш стилдик формада да уюштурулат.

Ар кандай адабий тилдин негизги жашоо формасы – ал тилдин коомдо *пикир алмашуу*, *кабарлоо* жана *таасир этүү* кызматтарын аткара алышы. Ушул өңүттөн алып караганда, кыргыз тили совет доорунда өзүнүн коомдук кызматтарын толук аткаруу бактысына ээ болгон эмес. Анын башкы себеби – кыргыз адабий тилинин мамлекеттик тил катары колдонулбаганы. Натыйжада, өткөн кылымдын акыркы он жылдыгына чейин кыргыз тили өзүнүн коомдук функциясын толук аткара албай келди. Айрыкча, кыргыз адабий тилинин илимий жана иш кагаздар стили кыргыз коомчулугунда өнүгө албады. Кыргыз филологиясы жана тарыхы боюнча гана илимий-усулдук эмгектер жарык көрүп келди. Ал эми иш кагаздары айрым айыл жеринде гана колдонулган. Расмий жыйындар, негизинен, орус тилинде гана жүргүзүлгөн. Жогорку жана атайын орто билим берүүдө кыргыз тили дээрлик пайдаланылбаган. Техникалык окуу жайларында окутуу орус тилинде гана жүргүзүлгөн. Кыргыз тилинде билим жана тарбия берүүчү мекемелердин саны

¹ *Караңыз:* Виноградов В. В. *Стилистика. Теория поэтической речи*, 6-бет.

² *Караңыз:* Виноградов В. В. *Стилистика. Теория поэтической речи*, 6-бет.

жылдан жылга кыскарып отурган. Совет доорундагы мындай тил саясаты азыркы күнгө чейин өзүнүн терс таасирин тийгизип келүүдө.

Кыргыз тилине мамлекеттик тилдин статусунун берилиши анын коомдук кызматын так аныктады. Натыйжада кыргыз тилинин функционалдык стилдеринин негизи түптөлө баштады.

«Адабий тилдин функциялык стилдери жөнүндө сөз болгон учурда, баарыдан мурда, анын негизги эки түрү: оозеки жана жазма формалары эске алынат»¹. Мында функционалдык планда артыкчылык адабий тилдин жазма формасына берилет. Анткени жазуу ар кандай тилдин нормаларын жаратат жана түпкүлүгүндө ал тилди адабий тилге айландырат. Бул маселеге терең карасак, жазуусуз адабий тил да, анын функционалдык стилдери да жашай албайт.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин колдонулушу үчүн кыргыз коомчулугунун коммуникативдик муктаждыгы жана колдонулуу чөйрөсү эчак эле түзүлгөн. Тактап айтканда, кыргыз тили өзүнүн бүгүнкү адабий тилдик дегээлинде мамлекеттик тилдин кызматын аткарууда. Аны зарыл деңгээлге көтөрүү коомдук аң-сезимге жана өлкөнүн жарандарынын атуулдук ар-намысына ылайык ишке ашаарын турмуш көрсөтүп жатат.

Жогорудагы айтылган пикирлерди төмөнкүдөй жалпылоого болот:

1. Ар кандай тирүү тил коомдук үч кызматты – *пикир алмашуу, кабарлоо* жана *таасир этүү* кызматтарын – аткаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ;

2. Ар кандай тилдин коомдук үч кызматы ошол тилде сүйлөгөн элдин коммуникативдик муктаждыгын канааттандыра алат. Демек, улуттук ар бир тил жогоркудай өзгөчөлүккө ээ деген тыянак чыгарууга болот;

3. Конкреттүү тилдин функционалдык стилдери ошол тил адабий тилдик деңгээлге өсүп жеткенде гана жаралат;

4. Адабий тилдин негизги белгилерин

анын оозеки жана жазма формаларга ээ болушу, бирдиктүү орфоэпиялык, орфографиялык жана пунктуациялык нормаларга салынышы, ошол тилде сүйлөгөн баардык адамдар үчүн ал тилдин түшүнүктүүлүгү жана коомдук баардык зарылчылыктарда колдонулушу түзөт;

5. Адабий тил элдик сүйлөшүү кебинин негизинде түзүлөт. Анын оозеки жана жазма формалары лексикалык курамы, грамматикалык түзүлүшү жана фонетикалык мүнөздөмөсү боюнча бири-бирине өтө жакын болот. Айырмачылыктын негизин фонетикалык жана диалектилик айрым учурлар гана түзүшү мүмкүн;

6. «Жалпы адабий тилдин функционалдык стилдери дегенибиз анын нормага келтирилген системасынын чегинен чыкпай турган, белгилүү коомдук максатка жана колдонулуу чөйрөсүнө жараша өз ара бири-биринен таасирдүү сүрөттөө каражаттарынын жана мүмкүнчүлүктөрүнүн комплектилери боюнча айырмаланган түрлөрү болот. Алар өздөрүнө тиешелүү сөздүк составы, ошондой эле айрым грамматикалык оттенктору жана белгилери боюнча да бири-биринен айырмаланышат»².

7. Адабий тил мамлекеттик тилдин кызматын аткарганга гана анын функционалдык стилдери коомдун керектөө муктаждыктарына айланат. Ансыз ар кандай адабий тилдин стилдери өнүгүүнүн жана колдонуунун толук мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албайт.

8. Тилдердин функционалдык стилдеринин чеги салыштырмалуу болот. Илимий жана иш кагаздар стилдеринен башка стилдер башка стилдердин формаларын аралаш колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Ошентип, функционалдык стилдердин сандык жана сапаттык өзгөчөлүктөрү, алардын коомдук чөйрөдө колдонулуу мүмкүнчүлүктөрү коомдогу объективдүү жана субъективдүү себептердин жалпы жыйындысы болуп саналат.

1 Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили, 7-б.

2 Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили, 7-б.

§ 2. КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИНИН ФУНКЦИОНАЛДЫК СТИЛДЕРИН КЛАССИФИКАЦИЯЛОО

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин изилдөө иштери ХХ кылымдын 60-жылдарынан башталган¹. Изилдөөнүн алгачкы этабында кыргыз акындарынын жана жазуучуларынын чыгармаларынын тили лингвистикалык планда талдоого алынган. Демек, кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери илимий негизде ар тараптуу классификацияланбай эле, кыргыз тилиндеги тексттер-негизинен, көркөм тексттер – көркөм стилдин материалы катары талданган².

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептерде стилистиканы – анын функционалдык стилистикасын – окутуу 1968-жылдан бери жүргүзүлүп келе жатат жана кыргыз адабий тилинин беш стили окуу китебине киргизилген³.

Кыргыз тилинин функционалдык стилистикасын изилдөөдө окумуштуулар методологиялык ири жаңылыштык кетиргенин турмуш өзү далилдеди. Бул жаңылыштык алгач кыргыз тилинин структуралык стилистикасын изилдөөгө барып такалат. Анткени ар кандай тилдин функционалдык стилдерин ар тараптуу терең изилдөө ошол тилдин структуралык стилистикасын изилдөөнүн логикалык уландысы болууга тийиш. Тилекке каршы, бул маселе эми гана колго алынып жатат⁴.

1 Юнусалиев Б. М. О стилиевой дифференциации киргизского литературного языка. / Развитие стилистических систем литературных языков, 51–53-б; Абдулдаев Э., Жапаров А., Орузбаева Б. Кыргыз тили. 1X–X класстар үчүн; Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү. / Жооптуу ред. С. Кудайбергенов.

2 Бейшекеев Н. М. Абдукаримовдун «Жашагым келет» романынын тилиндеги диалектизмдер; Бекназаров К. Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер; Жалилов А. Лексико-стилистикалык особенности устаревших слов в романах Тугельбая Сыдыкбекова: Автореф... кандидата филологических наук; Жантөшева Ж. Салыштыруу – К. Жантөшевдин чыгармачылыгындагы сүрөттөөчү көркөм ыкма.

3 Абдулдаев Э., Жапаров А., Орузбаева Б. Кыргыз тили. IX–X класстар үчүн.

4 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери. 1-китеп; Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика. 2-китеп; Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика. 3-китеп; Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин алгачкы классификациялоо Б.М.Юнусалиевге таандык⁵. Окумуштуунун бул багыттагы илимий идеялары кийинки изилдөөлөргө негиз болуп бергени – танылгыс чындык. Ал илимий көз караштар кыргыз орто мектептеринин IX–X класстары үчүн 1968-жылы түзүлгөн кыргыз тили окуу китебинде дагы тереңдетилген.

Кыргыз тилинин функционалдык стилистикасы жана стилдик түрлөрү жөнүндөгү толук илимий маалымат А.Турсуновго таандык⁶. Окумуштуу кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин беш түргө бөлүп карайт. Ушул классификация азыркы күнгө чейин жетекчиликке алынып, функционалдык стилистикага жана стилдерге байланышкан түрдүү талаш-тартыштар да беш стилге келип такалат.

А. Турсунов кыргыз тилиндеги беш стилдин реалдуу экендигин көрсөтүп, алардын тилдик белгилерине кыскача токтолот. Алар – *илимий, иш кагаздар, публицистикалык, сүйлөшүчү жана көркөм стилдер*. Бул стилдер коомдо аткарган кызматы, ички жанрдык (подстилдик) белгилери, тилдик каражаттарынын ар түрдүүлүгү, экстратилдик факторлорунун өзгөчөлүктөрү менен биринен экинчиси кескин айырмаланат.

Адабий тилдин беш стилге бөлүнөөрү орус, өзбек, казак тилдеринде да белгиленет. Мындай «окшоштук» же «дал келүүчүлүк» бул элдердин жашоо турмушунун жакындыгы жана ал тилдердин коомдук кызматынын бирдейлиги менен байланыштуу.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин чегин ажыратууда төмөнкү учурлар эске алынуусу зарыл:

1. Сөз болуп жаткан стилдин тилдин коомдук үч кызматынын бирин аткаруу мүмкүнчүлүгү;

2. Ар бир стилдин тилдик каражаттар аркылуу чектелүүсү;

3. Ар бир стилдин колдонулуу

5 Юнусалиев Б. М. О стилиевой дифференциации киргизского литературного языка, 1966.

6 Караңыз: Турсунов А. Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү жөнүндө, 1969.

чөйрөсүнүн белгилениши;

4. Сөз болуп жаткан стилдин өзүнө гана таандык экстралингвистикалык факторлорунун болушу.

Ушул өңүттөн алып караганда, кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин А.Турсунов туура бөлүштүрөт. Биз да окумуштуунун бул классификациясын толук колдойбуз.

«Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү» аттуу жыйнактын түзүүчүлөрү да кыргыз адабий тилинин беш стили жөнүндө сөз кылышат. «Кыргыз адабий тили» ар кандай тармакта колдонулат. Айталык, адабий тилибизде газета, журналдар чыгат. Мындагы материалдардын тили жалпы жонунан публицистикалык стиль деп аталат да, өзүнө тиешелүү тилдик өзгөчөлүктөрү бар. Ушу сыяктуу эле илимий эмгектер мазмуну боюнча башкача стилде жазылат, мунун да өзүнө тиешелүү тилдик бөтөнчөлүктөрү бар. Көркөм адабияттар да стили боюнча башкача, анда тилдик башка ыкмалар колдонулат. Иш кагаздары да стили боюнча жогоруда саналгандардан айырмаланып турат»¹. Демек, белгилүү тилчи С.Кудайбергенев да А.Турсуновдун классификациясына макул. Биз минтип белгилүү тилчилердин пикирине токтолуп жатканыбыздын негизи бар. Анткени айрым кыргыз тилчилери, мисалы, Ж.Мамытов, кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерине көркөм чыгарманын стилин кошпойт. Бул тууралуу окумуштуу көз карашын төмөнкүдөй жалпылайт: «Адабий тилдин функциялык стилдеринин системасында көркөм адабияттын тили же кептин көркөм стили жөнүндөгү маселеге өзгөчө токтолуу керек. Стилистика боюнча адабиятта бул маселеге тиешелүү эки түрдүүчө көз караш бар. Окумуштуулардын бир тобу (А.Н.Гвоздев, А.И.Ефимов, Р.А.Будагов, М.В.Панов, М.Н.Кожина, И.Р.Гальперин ж.б.) көркөм адабияттын тилин адабий тилдин функциялык стилдеринин системасына кошсо, В.В.Виноградов, В.Д.Левин баштаган башка изилдөөчүлөр аны жалпы улуттук адабий тилдин

башка стилистикалык тармактары менен бир катардагы функциялык стиль деп кароого каршы чыгышат. Биздин оюбузча, кийинки көз караш чындыкка жакын»². Бул көз караш боюнча, көркөм стиль адабий тилдин функционалдык стили катары каралбайт. Натыйжада, ар кандай көркөм чыгарманын тили адабий тилден алыстап калган. Албетте, көркөм стилдин өзүнө мүнөздүү тилдик жана тилдик эмес көптөгөн белгилери бар. Андай спецификалык белгилерди функционалдык стилдердин башка түрлөрүнөн да табууга болот. Мында көркөм стилдин кыргыз тилинин коомдук кайсы кызматын аткаргандыгы биринчи планга коюлушу зарыл. Биз маселени ушул өңүттөн карасак гана, көркөм стиль кыргыз тилинин таасир этүү кызматын аткаргандыгы анык болот.

Көркөм стилдин тилинин бөтөнчөлүгү – анын эки деңгээлдүү экендигинде. Башкача айтканда, эпикалык чыгармалар каармандын жана автордун кебинен куралат да, образ түзүүдө автор каармандын кебине адабий тилдин нормасына жатпаган каражаттарды да кошуп пайдаланууга мажбур болот.

Адабий тилдин стилдерин эстетикалык көз караштан алсак, алар (беш стиль) эмоционалдуу-экспрессивдүү стиль жана «куртак» стиль болуп эки чоң топко бөлүнөт. Көркөм стиль биринчи топко кирет жана ал коомдо пикир алмашуу жана маалымат берүү функцияларын экинчи планга коюп, ал биринчи кезекте окурманга эстетикалык таасир этүү функциясын аткарат.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин К.К.Сартбаев да изилдеген. Ал «Функционалдык стилдер жөнүндө» аттуу макаласында кыргыз адабий тилинин стилдерин» 1) коомдук-публицистикалык стиль (же публицистикалык стиль); 2) илимий-техникалык стиль (же илимий стиль); 3) официалдуу документтердин стили (же официалдуу стиль)³ деп бөлүштүрөт. Аталган стилдердин ар бирине кыскача токтолот жана макалада автор сүйлөшүү жана көркөм стилдерди функционалдык

1 Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү. Жооптуу ред. С.Кудайбергенев, 4-6.

2 Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили, 8-б.

3 Сартбаев К. К. Функционалдык стилдер жөнүндө.

стилдердин катарына кошпойт. Бул пикирге, албетте, биз кошула албайбыз.

Жогоруда белгиленгендей, кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин классификациялоодо А.Турсунов беш стилди, Ж.Мамытов төрт стилди, К.К.Сартбаев үч стилди бөлүп көрсөтүшөт. Биз мындан аркы изилдөөлөрүбүздө А.Турсуновдун классификациясын жетекчиликке алабыз.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери сүйлөшүү стилдери жана китеп стилдери деп аталган шарттуу түрдөгү эки топко бөлүнөт. Стилдерди мындай бөлүштүрүүдө алардын негизги аткарылуу формалары эске алынат. Мисалы, ар кандай иш кагазы өз кызматын аткаруу алдында сөзсүз жазуу формасына ээ болушу керек. Бул сыяктуу зарылдык китеп стилдерин тобун түзөт да, ага илимий, иш кагаздар, публицистикалык жана көркөм стилдер кирет. Ал эми аткарылуу өзгөчөлүгү боюнча сүйлөшүү стили калган стилдерден айырмалангандыктан, ал өзүнчө бир топту түзөт.

Жогоруда айтылган пикирлерди төмөнкүдөй жалпылоого болот:

1. Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери ХХ кылымдын 60-жылдарынан баштап изилдене баштаган жана классификацияланган;

2. Кыргыз кебинин функционалдык стилдери беш стилден – илимий, иш кагаздар, публицистикалык, сүйлөшүү жана көркөм стилдерден – турат. Бул стилдер кыргыз коомчулугунун азыркы учурдагы коммуникативдик-эстетикалык муктаждыгын толук канааттандыра алат;

3. Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери китеп стилдери жана сүйлөшүү стилдери болуп эки топко бөлүнөт.

Кыргыз көркөм стили кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин бири катары каралат.

§ 3. ФУНКЦИОНАЛДЫК СТИЛДЕРДИН ЧЕКТЕРИ ЖАНА АЛАРДЫН ӨЗ АРА КАРЫМ-КАТЫШЫ

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери кыргыз тилинин тилдик бирдиктеринин эсебинен куралат. Бирок алар тилдик, экстралингвистикалык каражаттарды пайдалануу жана коомдук арналышы, башкача айтканда, аткарган кызматы жана башка белгилери боюнча биринен экинчиси айырмаланат.

Ар кандай адабий тилдин функционалдык стилдеринин жалпылыгы болуп алардын жазма жана оозеки формага ээ болушу жана алардын пикир алмашуудагы реализациялана алуу мүмкүнчүлүгү эсептелет. Натыйжада айрым стилдердин чектери аз да болсо өзгөрүүгө учурап, экинчи бир стилдин белгилерине ээ боло баштайт. Мисалы, илимий текст монолог формасында даярдалса, ал жазма форманы алат да, китеп стилдерине коюлуучу талаптар толук аткарылат. Ал эми ошол эле текст аудиторияда окулса, шартка ылайыкташтырылып, угуучулардын жаш өзгөчөлүгү, кызыгуулары, социалдык абалы ж.б. эске алынуу менен окулат да, зарылдыкка жараша сүйлөшүү стилинин элементтери – жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жыш колдонулушу, сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартибинин өзгөртүлүшү жана башкалар – кошо аткарылат. Адатта мындай жагдайда китеп стилдеринин тексттерин угуучулардын кабыл алуусуна ылайыктап, мүмкүн болушунча сүйлөшүү стилине жакындаштыруу талабы келип чыгат¹. Коммуникативдик мындай талап пикир алмашууда сөзсүз аткарылышы керек.

Адабий тилдин функционалдык стилдеринин тилдик курамы бирдей болбойт. Мындай «бөтөнчөлүктөрдү биринчи кезекте ошол стилге таандык болгон функционалдык-стилистикалык сөздөр жаратат»². Мисалы, арызды иш кагаздар стилинин башка жанрларынан

¹ Караңыз: Стилистика русского языка. / В. Д. Бондалетов ж.б., 154-б.

² Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жаоо жана лексикалык стилистика, 98-б.

(ушул эле учурда башка стилдерден) чектеп турган тилдик бирдиктер **арыз, суранам, тиркеме, тиркеймин** деген сыяктуу канцеляризмдер болуп саналат. Бул стилге таандык болгон мындай функционалдык-стилистикалык тилдик бирдиктер арыздын текстин башка стилдердин текстинен айырмалайт. Мындай стилдик чектелүү кыргыз адабий тилинин баардык стилдерине мүнөздүү. Ошентип, стилди аныктоочу факторду текстте керектелип, анын стилдик белгилерин жаратуучу эмоционалдуу-экспрессивдүү, функционалдык-стилистикалык боектуу жана сүйлөшүү лексикалары түзөт¹. Ал турсун лексикалык бирдиктердин жогоруда белгиленген үч тобунун негизинде китеп жана сүйлөшүү стилдери белгиленет.

Функционалдык стилдердин чектерин ажыратууда тилдик факторлорду эске алуу жетишсиздик кылат. Анткени адабий тилдин ар бир стилинин жана алардын подстилдеринин стилдик белгилерин формага салып турган тилдик эмес (экстралингвистикалык) каражаттар да бар. Стил жаратуучу тилдик каражаттардын бир тобу бир стилден экинчи стилге өтүп кетүү, башкача айтканда, эки же андан көп стилдерде колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болсо, тилдик эмес каражаттар аларга салыштырмалуу туруктуу болот.

Ар кандай адабий тилдин функционалдык стилдеринин чегин ажыратууда биринчи кезекте тилдик эмес каражаттар эске алынат. Бул «алтын эрежени» Прага лингвистикалык кружогунун мүчөлөрүнөн тартып азыркы филолог-стилистерге чейинки окумуштуулар ишенимдүү метод катары пайдаланышат. «Ошентип, стиль экстралингвистикалык факторлор менен байланышкан, тагыраак айтканда, бекем шартташкан кубулуш болуп саналат»².

Экстралингвистикалык факторлор **жалпы экстралингвистикалык, жеке экстралингвистикалык жана подстилдик экстралингвистикалык факторлор**

болуп бөлүнөт³.

Пикир алмашуунун максаттуулугу, пикир алмашуунун чөйрөсү, пикир алмашуунун жагдайы, стилдик түрдү аныктоо факторлорунун негизинде жалпысынан кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери классификацияланат жана бул факторлор **жалпы экстралингвистикалык факторлордун** тобун түзөт.

Жеке экстралингвистикалык факторлорго подстилди аныктоо фактору, подстилдин жазма же оозеки формасын аныктоо фактору, стиль жаратуучу объективдүү жана субъективдүү факторлор кирет жана алар кыргыз адабий тилинин конкреттүү функционалдык стилдерин түзүүдө чечүүчү мааниге ээ.

Подстилдик экстралингвистикалык факторлор өздөрүнүн предметтүүлүгү менен жогорку экөөнөн айырмаланат. Тактап айтканда, бул факторлор абстракциялык форма абалында адамдын акыл-эсине чагылат же форма, үн, жазуу түрүндө кабыл алынат. Бул факторлор бир стилге бириккен подстилдерди өз ара айырмалап турат.

Формага ээ болуу фактору, ымдоо-жамдоо, кыймыл-ишара, фонация, таблица, диаграмма, формула, шарттуу белгилер, символдор, стилдик максатта пайдаланылган пунктуациялык жана графикалык белгилер, сүрөттөр, чиймелер жана башкалар подстилдик экстралингвистикалык факторлор болуп саналат.

Жогоруда белгиленгендей, экстралингвистикалык факторлор стилдердин чектерин ажыратууда негизги көрсөткүч боло алат. Анткени тилдик каражаттарга караганда экстралингвистикалык каражаттар стилистикалык колдонулуу чеги боюнча бир топ туруктуу болот.

Ошентип, жалпы экстралингвистикалык факторлор кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин, жеке экстралингвистикалык факторлор жеке бир стилди, ал эми подстилдик экстралингвистикалык

1 *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика, 96–109-бет.

2 Кожина М. Н. Стилистика русского языка, 66-б.

3 *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, § 11.

факторлор бир стилге бириккен подстилдердин чегин ажыратуучу факторлор болуп саналат.

Тексттин «эмоционалдуу жана экспрессивдүү боектуулук» жана «куркак боектуулук» белгилери да стилдик чекти ажыратуунун көрсөткүчү боло алат. Бул белгилер тилдин лексикалык бирдиктери менен да байланыштуу каралып жүрөт. Бирок, мисалы, кептеги эмоционалдуулукту жалаң эле боектуу сөздөр эмес сүйлөмдөр да, сөздөрдүн сүйлөмдөгү орун тартиби да, троптун түрлөрү да, стилистикалык фигуралар да жарата алат. Ушул негизден алып караганда, кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин «эмоционалдуулугу» же «куркак боектуулугу» **«илимий стиль – иш кагаздар стили – публицистикалык стиль – сүйлөшүү стили – көркөм стиль»** тизмегинде өсүү же төмөндөө деңгээлинде даана көрүнөт. Натыйжада, ар бир стиль же анын подстили өзүнүн табиятына ылайык «эмоционалдык боектуулукка» же «куркак боектуулукка» ээ экендиги даана көрүнөт. Мисалы, түшүнүк катта көркөмдүк жаратуучу тилдик каражаттар колдонбогондуктан, анын текстинин мазмуну маалымат берүү менен гана чектелет. Ал эми лирикалык чыгарманын табияты көркөмдүктү талап кылгандыктан, анда орток маанилүү тилдик бирдиктер менен катар эмоционалдык-экспрессивдик тилдик бирдиктер да кошо пайдаланылат.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин подстилдеринин көлөмү да стилдердин (тактап айтканда, подстилдердин) чегин ажыратуучу белги катары кызмат кылат.

Жогоруда айтылган ой-пикирибизди төмөнкүчө жалпыласак болот:

1. Функционалдык стилдердин жалпылыгын алардын аткарылуу формасы түзөт. Ал форма жазуу же оозеки түрүндө ишке ашырылат.

2. Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин чегин, биринчи кезекте, адабий тилдин тилдик бирдиктери ажыратат. Анткени адабий тилдин функционалдык стилдеринин ар

бири үчүн тилде зарыл бирдик – сөз, сөз айкашы, сөз жасоочу мүчө, сүйлөм – «даярдалып бүткөн». Негизги милдет ошол тилдик бирдиктерди стилдин талабына ылайык колдонуу болуп саналат.

3. Адабий тилдин стилдеринин чегин ажыратууда аларда колдонулуучу экстралингвистикалык каражаттардын өзгөчөлүгүн билүү зарыл. Тилдик каражаттар конкреттүү стилдин мазмунун жаратса, экстралингвистикалык каражаттар анын формасын түзүүгө катышат. Мазмун жана форманын биримдиги стилдин бүтүндүгүн түзүп, текстти башка стилдин текстинен айырмалап турат.

4. Кыргыз адабий тилинин стилдерин айырмалоодо ар бир стилдин текстине мүнөздүү болгон эмоциялык-экспрессивдик же «куркак» боектуулук да эске алынат. Илимий, иш кагаздар стилдеринде жана публицистикалык стилдин расмий түрүндө «куркак» боектуулук биринчи планга коюлат.

Ошентип, кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери тилдик жана тилдик эмес каражаттардын негизинде биринен экинчиси айырмаланат.

II ГЛАВА. ИЛИМИЙ СТИЛЬ

§ 4. ИЛИМИЙ СТИЛЬ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин ичинен жаралышы жана коомдук карым-катнашта калыптануусу боюнча илимий стиль жаңыдан түптөлө баштаган стиль болуп саналат. Бул стиль XX кылымдын 20-жылдарынан баштап кыргыз коомчулугунун коммуникативдик муктаждыгынын натыйжасында пайда болду. Тактап айтканда, «совет бийлигинин алгачкы жылдарынан тартып эле өкмөт менен партиянын өз алдына койгон негизги максаттарынын бири кыска мөөнөттүн ичинде элдин сабатсыздыгын жоюу болгон. Ошондуктан бул жылдары көңүлдүн борбору жаш муундар, чоңдор үчүн ар түрдүү окуу куралдарын түзүүгө бурулган. Натыйжада 20-жылдардын орто ченинен тартып 40-жылдарга чейин орто мектептер жана башка окуу жайлары үчүн кыргыз тили, адабияты жана илимдин башка тармактары (тарых, биология, химия, математика ж.б.) боюнча окуу китептери түзүлүп, же орус тилинен кыргыз тилине которулуп, массалык тираж менен басылып чыккан»¹. Демек, кыргыз илимий кебинин пайда болушу совет доорунда массалык түрдө жүргүзүлгөн маданий революциянын жүрүшү менен тике байланышта каралганы туура болот. Совет дооруна чейин эле кыргыз тилинде айрым эмгектер жарык көргөн, бирок алар массалык нуска менен басылбагандыктан, кыргыз илимий кебинин тарыхынын башатын биз совет доорунан эсептейбиз.

Кыргыз адабий тилинин илимий стилинин стилдик өзгөчөлүгү башка адабий тилдердин илимий стилдеринин өзгөчөлүктөрү менен дээрлик окшош жана алар төмөнкүдөй белгилерге ээ.

1. Илимий стиль илим чөйрөсүн тейлейт, башкача айтканда, чындык жөнүндөгү объективдүү билимдердин теориялык жактан туура түшүнүлүш

жана иштелип чыгылыш функциясын, алардын адам ишмердигинин чөйрөсүндө колдонулуу өзгөчөлүгүн ар тараптан иликтейт². Бул стиль ойлоо образынын интеллектуалдык түшүнүк белгилери менен мүнөздөлгөндүктөн, көркөм жана сүйлөшүү стилдерине, публицистикалык стилдин бейрасмий түрлөрүнүн айрым подстилдерине карама-каршы коюлат.

Илимий стиль илимдин баардык тармактарын камтыйт. Албетте, илимий ар бир тармак өзүнүн жеке белгилерине ээ. Ошол өзгөчөлүктөр биримдикте келип, конкреттүү адабий тилдин илимий стилинин жалпы өзгөчөлүгүн түзөт.

2. Илимий стиль жаратылыштагы, аң-сезимдеги, коомдогу жана анын көрүнүш формаларындагы ар кандай окуяны, көрүнүштү, кубулушту, абстракттуу жана конкреттүү түркүн абалдарды илимий негизде түшүнүүнү чагылдырат. Натыйжада адамзат үчүн өзүнүн төгөрөгүндө болгон, болуп жаткан же боло турган ар түрдүү «сырдуу» көрүнүштөрдү илимий негизде түшүнүүгө негиз түзүлөт. Бул түшүнүк адамды жаратылыш жана коом менен «тең ата» жашоого, алардын алдында жаратмандык кызмат аткарууга алып келет.

3. Илимий стиль адабий тилдин башка стилдеринен өзүнүн илимий *логикалуулугу*, *түшүнүктүлүгү* жана *тактыгы* менен өзгөчөлөнөт³. Жогоркудай стилдик талаптар кыргыз адабий тилинин башка стилдерине да коюлат. Бирок, мисалы, илимий стилдеги тактык менен көркөм стилдеги тактык өздөрүнүн сапаттык белгилери менен айырмаланат. Тактап айтканда, мындай үч талап функционалдык стилдердин баардык түрлөрүнө карата коюлат.

Илимий стилдин логикалуулугу ойду ырааттуу туюнтуу менен шартталган. Илимий тексттин бөлүктөрүнүн бир темага биригиши, ал бөлүктөрдөгү ойлордун мазмундук жактан ирети менен туюнтулушу, мазмундан тыянактын чыгарылышы, тексти

2 *Караңыз:* Стилистика русского языка. / В.Д.Бондалетов ж.б., 155-б.

3 *Караңыз:* Стилистика русского языка. / В.Д.Бондалетов ж.б., 156-б.

түзгөн микротексттердин мазмунунун жекеден жалпыга же жалпыдан жекеге карата уюштурулушу илимий стилдин логикалуулугун түзөт.

Түшүнүктүүлүк илимий стилдин башкы өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп саналат, анткени бул стилдеги текст өзүнүн тилдик жана экстралингвистикалык каражаттары менен түшүнүүгө татаалдыгы көзгө даана урунат.

Илимий стилдин түшүнүктүүлүгү бул стилдин подстилдеринин тилдик материалдарынын иргелиши менен тыгыз шартташкан. Мисалы, монография, илимий-популярдык чыгарма, орто мектептин окуучулары үчүн жазылган окуу китептери түшүнүктүүлүгү боюнча өз ара айырмаланат.

Тексттин түшүнүктүүлүк белгилерин андагы терминдердин жыштыгы, сүйлөмдөрдүн курулуш өзгөчөлүктөрү, баяндоонун ыкмасы ж.б. каражаттар да түзөт.

Илимий кептин текстине маанилик тактык өтө зарыл. Ал өзүнө мазмундагы бир гана маанилүүлүктү, образсыздыкты, ойду баяндоодогу кургактыкты жана объективдүүлүктү, өзгөчө экспрессивдүүлүктү өзүнө камтыйт¹. Бул белгилер илимий стилдин подстилинде, пикирлешүүнүн формасына жана жагдайына, сөз болуп жаткан темага, автордун индивидуалдык сапаттарына көз каранды болот. Тактап айтканда, стиль жаратуучу объективдүү жана субъективдүү факторлор² илимий стилдин текстинин тактыгына таасирин тике тийгизет.

4. Илимий стилдин башкы белгилеринин бири – анын мазмунунун *жалпылангандыгы* жана *абстракттуулугу*. Мисалы, тил илиминде ээ категориясы абстракттуу мазмунда келет жана *ким?*, *эмне?* деген суроолорго жооп болуп түшүп, сүйлөмдөгү ойдун негизин атаган жана баяндоочту сан, жак жана түр боюнча ээрчиткен сөз ээнин жалпылыгын түзөт. Илимий стилдин бул өзгөчөлүгү анын тактыгы менен шартташкан. Мындай

белги илимдин баардык тармактарына тиешелүү тексттерге мүнөздүү.

5. Илимий стиль *стандарттуулук* белгиге да ээ. Бул талап илимий стилде өтө катаалдык менен аткарылууга тийиш. Мисалы, автореферат илимдин кайсы гана тармагына арналган кандидаттык же докторлук диссертацияныкы болбосун, ал стандарттык негизде даярдалат. Илимий стилдин кайсы гана подстилин албайлы, алардын ар биринде мындай типтүү стандарттык талаптар сөзсүз аткарылууга тийиш. Натыйжада «тексттин структурасынын стандартталышы анын тилдик жактан оформити этилишинде ишке ашат. Стандартка жана композицияга канчалык талап жогору болсо, тилдик стандарттар жыш колдонулат»³.

Жазуу формасында аткарылуучу баардык илимий подстилдер калыптанган жана норма катары кепте бекемделген стандарттарды так аткарууну талап кылат жана ал стандарттан четтебөө сунушталат.

Илимий стилдеги стандарттуулук тексттин композициялык түзүлүшү менен тыгыз байланышта каралат. Мисалы, диссертация киришүү, негизги главалар, корутунду, тиркемелер, пайдаланылган адабияттардын тизмеси бөлүктөрүнөн турат. Ал бөлүктөр, биринчиден, диссертацияда өз ордунда турушу зарыл болсо, экинчиден, алар бирин-бири логикалык жактан толуктап турушу керек.

Тексттин композициялык бөлүктөрү да микробөлүктөргө ажырайт. Ал микробөлүктөрдүн ички биримдигине да жогоркудай эле талаптар коюлат.

Илимий стиль түрлүк, подстилдик жана тилдик белгилери боюнча да башка стилдерден айырмаланат. Булар жөнүндө кийинки параграфтарда сөз болот.

Ошентип, илимий стиль текстине коюлган талаптар, анын композициялык түзүлүшү, тилдик өзгөчөлүгү, подстилдерге бөлүнүшү жана арналышы боюнча башка стилдерден айырмаланган кургак образдуу стиль болуп саналат.

1 *Караңыз:* Кожина М. Н. *Стилистика русского языка*, 165-б.

2 *Караңыз:* Аширбаев Т. *Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери*, 98-б.

3 *Стилистика русского языка.* / В.Д.Бондалетов ж.б., 161-б.

§ 5. ИЛИМИЙ СТИЛДИН ТҮРЛӨРҮ, ФОРМАЛАРЫ ЖАНА ПОДСТИЛДЕРИ

Илимий стиль өзүнүн туюнтулуу формасы боюнча жазуу жана оозеки түрлөргө ээ. Адатта, ар кандай илимий текст жазуу түрүндө даярдалат. Бирок пикир алмашуунун чөйрөсүнө ылайык ал көпчүлүк учурда оозеки түрүндө аткарылуу мүмкүнчүлүгүнө да ээ болот. Мисалы, студенттер аудиториясында илимий стиль лекция же аңгемелешүүнүн оозеки түрүндө да аткарылып, экинчи тарапка түрдүү илимий маалыматтар берилет.

Илимий стилдин жазуу жана оозеки түрлөрүнүн бир тексттин чегиндеги мазмундук айырмасы дээрлик жокко барабар. Алардагы айырмачылыктын, негизин, ойду туюнтуунун вербалдык эмес каражаттары түзөт. Мисалы, илимий стилде жазылган текстте экстралингвистикалык каражат катары каралган анын структуралык-композициялык белгилери, символдук каражаттары жана жазма стилге мүнөздүү болгон графикалык өзгөчөлүктөрү ал оозеки түрүндө аткарылганда, экинчи планга өтөт да, лектордун индивидуалдык-стилдик интеллектинин биринчи планга чыгат. Тактап айтканда, илимий тексттин оозеки түрүн аудиторияга жеткирүүдө лектор оозеки кептин вербалдык каражаттарын – ымдоо-жамдоо, ишара, кыймылдарды, фонацияны – активдүү пайдалана алат.

Илимий стиль, негизинен, **монолог** формасында даярдалат, анткени мындай формада ойду туюнтуу илимий чыгарманын жалпы табиятына шайкеш келет¹ да, ал **сүрөттөө, баяндоо жана ой жүгүртүү** түрүндө ишке ашырылат.

Илимий тексттин мазмунун туюнтуунун **диалогдук** формасы да пикир алмашууда пайдаланылат. Анын интеллектуалдык аңгемелешүү, илимий дискуссия, диалог схемасы боюнча түзүлгөн монография, монологдук баяндоочу диалогдун элементтери сыяктуу түрлөрү бар². Жогорудагы

пикирлердин негизинде төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот: илимий стилдин подстилдерин (айрым адабияттарда подстиль термини жанр термини менен алмаштырылып колдонулат) классификациялоодо илимий кептин түрү, анын кандай формада аткарылганы чечүүчү мааниге ээ болот. Илимий кептин бул өзгөчөлүктөрүнөн башка белгилер да – анын кайсы аудиторияга арналганы, тилинин өзгөчөлүгү, структуралык-композициялык түзүлүшү – илимий подстилдерди чектөөдө өзгөчө мааниге ээ. Биз бул проблеманын чечилишинде ушул белгилерди жетекчиликке алабыз.

Функционалдык стилдерди классификациялоодо тилдик эмес каражаттар эске алынган сыяктуу алардын подстилдерин жиктөөдө экстралингвистикалык факторлор да негизги белги катары каралышы практикада кеңири колдонулуп келе жатканын эстен чыгарбоого тийишпиз³. Ушул негизде алып караганда, «стилдик подстильди аныктоо фактору аркылуу пикир алмашуу үчүн түзүлүүчү (айтылуучу) тексттин жанры аныкталат»⁴. Демек, адабий тилдин функционалдык стилдеринин подстилдерин, анын ичинде илимий стилдин подстилдерин, классификациялоодо көптөгөн факторлорду эске алуу зарыл.

«Илимий текст өзүнчө бүткөн чыгарма катары оформити этелиет да, анын структурасы жанрдын мыйзамына баш ийдирилет»⁵. Ушул негизде алып караганда, баштапкы илимий тексттер катары илимий тезис, журналдык же газеталык макала, окуу китеби, окуу куралы, монография, лекция, маалыматтык билдирүүлөр, илимий отчет, оозеки сүйлөө, диссертация, курстук жана дипломдук иштер подстилдерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Бул тексттер авторлор тарабынан башта түзүлөт да, кийинки илимий тексттер үчүн негиз болуп берет.

Кийинки илимий тексттер баштапкы

ж.б., 162-б.

3 *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 2000, 95-б.

4 Жогорку китептин 95-бетинде.

5 *Стилистика русского языка.* / В.Д.Бондалетов ж.б., 161-б.

1 *Караңыз:* *Стилистика русского языка.* / В.Д.Бондалетов ж.б., 162-б.

2 *Караңыз:* *Стилистика русского языка.* / В.Д.Бондалетов

илимий тексттердин негизинде автор же башка адамдар тарабынан даярдалат. Аларга реферат, автореферат, конспект, тезис, аннотация жана сын пикирлер кирет. Жогоруда көрсөтүлгөн илимий тексттердин подстилдеринин көбүнүн арналышы жана ага ылайык тилдик жактан оформить этилиши эки түрдүү болушу мүмкүн. Анын биринчиси – нагыз илимий тексттер. Экинчиси – илимий-популярдык тексттер.

Илимий-популярдык тексттин өзгөчөлүгүн илимий стилде жана экстратилдик факторлор менен кошо объективдүү жана субъективдүү факторлор биримдикте түзөт¹. Тактап айтканда, нагыз илимий тексттерде илимий стилди жаратуучу тилдик каражаттардын жана экстралингвистикалык факторлордун колдонулушу бул стилдин талабына ылайык өтө катаал түрдө аткарылышы керек болсо, илимий-популярдык текстти түзүүдө жогорку талаптар бир топ бошоң түрдө аткарылат. Натыйжада, илимий-популярдык тексттин аракеттенүү мейкиндиги кеңейип, ал өзүнө түрдүү тармактын өкүлдөрүн тартат.

Илимий-популярдык чыгармалардын беллетризациялануу даражасы автордун илимпоз же жазуучу экендигине да көз каранды болот². Албетте, жазуучу тарабынан жаралган илимий-популярдык чыгарма өзүнүн тилинин элпектиги, жазуучулук көркөмдөөнүн молдуулугу менен айырмаланып, чыгармадагы тема боюнча илимий даярдыгы жок түркүн кесип ээлерин, жаштары боюнча айырмаланган окурмандарды өзүнө «тартып» турат. Ал эми нагыз илимий тексттин мазмунун түшүнүү үчүн көбүнчө атайын даярдыктан өтүү жана илимдин ошол тармагы боюнча белгилүү өлчөмдөгү билим деңгээлине ээ болуу талап кылынат.

Илимий стилдин подстилдеринин жалпылыгын алардын тилдик каражаттарды пайдалануу, оозеки жана жазма формаларда аткарылуу жана даярдалуу өзгөчөлүктөрү түзөт.

Илимий кептин подстилдери, негизинен, экстралингвистикалык факторлордун текстте колдонулушу жана айрым факторлордун түрдүү подстилдерде тексттин ар башка жеринен орун алгандыгы, текстинин көлөмү жана арналышы боюнча биринен экинчиси кескин айырмаланат. Тактап айтканда, «подстилдик экстралингвистикалык факторлор жалпы жана өздүк экстралингвистикалык факторлорго салыштырмалуу өзүнүн кайсы бир белгиси менен функционалдык стилдин ар биринин подстилдеринен даана көрүнөт»³. Демек, илимий стилдин подстилдерин аныктоонун башкы факторлору катары подстилдик факторлор негиз катары алынат.

Жогоруда айтылган ой-пикирлерди төмөнкүдөй жалпылоого болот:

1. Илимий стиль адабий тилдин өзгөчө стили катары **оозеки жана жазма формаларга** ээ;

2. Илимий стиль ойду туюнтуу ыкмасы, вербалдык каражаттарынын өзгөчөлүгү жана текстинин арналышы боюнча **нагыз илимий жана илимий-популярдык түрлөргө** бөлүнөт.

3. Илимий тексттин мазмуну окурманга (угуучуга) монологдук жана диалогдук формада берилүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

4. Илимий текст өзүнчө чыгарма катары жазылгандыгы же баштапкы илимий тексттин негизинде жазылгандыгы боюнча баштапкы жана кийинки илимий текст болуп бөлүнөт;

5. Ар кандай илимий текст тилдик жана экстратилдик белгилери боюнча подстилдерге ажырайт.

1 *Караңыз:* Степанов А. В. Проблемы стиля научно-популярной литературы, 83-б.

2 *Караңыз:* Степанов А. В. Проблемы стиля научно-популярной литературы, 84-б.

3 *Аширбаев Т.* Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 98-б.

§ 6. ИЛИМИЙ СТИЛДИН ТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыргыз адабий тилинин илимий стилинин жаралышы жана калыптанышы илимий билимдердин түрдүү тармактарынын пайда болушу, Кыргызстанда окутуунун массалык мүнөз алышы жана адам ишмердигинин түрдүү чөйрөлөрүнүн жаралышы менен тике байланышкан. Демек, кыргыз илимий кеби да коомдун коммуникативдик талабынын туундусу болуп саналат.

Илимий стиль адабий тилдин китеп стилдерине кирет жана функцияланышы жана тилдик каражаттарды колдонушу боюнча өзүнө таандык белгилерге ээ. Илимий тексттин жаралышында алдын ала ойлоо монологдук формада жүргүзүлөт¹. Натыйжада илимий текстте китеп стилине мүнөздүү тилдик бирдиктер иргелип колдонулат.

Илимий стилдин жаралышынын алгачкы мезгилинде ал өзүнүн тилдик жана экстратилдик белгилери боюнча көркөм стилге жакын болгон. Мисалы, грек Пифагор жана Платон, римдик Лукреций жаратылыштагы жана коомдогу ар кандай кубулуштарды эмоция менен кабыл алган жана аларды ошол кабыл алуу турпатында жазма формага келтирген окумуштуу-ойчулдар болушкан². Илимий тексттин көркөм тексттен бөлүнүп чыгышы илимдин өнүгүшүнүн александрия мезгилине (б.з.ч. 4-к, – б.з. 5-к.) туш келет. Бул мезгил илимий адабияттарда эллин маданияты (эллада маданияты) деп аталат³.

Эллин маданиятынан тарта грек тили эл аралык тил катары кызмат аткарып, бул тилдин жардамы менен илимий терминология түзүлөт. Ал кийинчерек латын тилинде жасалган терминдер менен толукталган.

Кайра жаралуу доорунан тартып илимий стилдин тилин сыйымдуу жана так берүүгө окумуштуулар чоң аракет жасашкан. Илимий стилге «көркөм»

1 *Караңыз:* Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка, 31-б.

2 *Караңыз:* Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка, 31-б.

3 *Караңыз:* Эллин маданияты/ КСЭ, 6-т., -Ф.: Кыргыз совет энциклопедиясынын башкы редакциясы, 553-б.

түс берүү Галилейдин эмгектеринде да кездешет. Бул стилдин нагыз илимий түс алышы Ньютондон башталат жана ньютондук стиль алгач Европага, андан ары дүйнөгө жайылган деп айтууга болот. Ошентип, илимий стиль өзүнүн нагыз стилдик белгилерине тарыхый узак мезгилде ээ болгон.

Кыргыз илимий кеби орус илимий стилинин негизинде жаралды. Бул процесс орус тилинен терминдерди өздөштүрүү жана илимий тексттерди кыргыз тилине которуу менен коштолуп жүрүп отурду. Албетте, орус жана кыргыз тилдери ар башка тилдер болгондуктан, бул тилдерде даярдалган илимий тексттер экстралингвистикалык каражаттары боюнча окшош болгону менен, тилдик каражаттары боюнча кескин айырмаланат, Бул айырмачылыктар, тилдик бардык деңгээлдердин мисалында ачык көрүнөт.

Фонетика боюнча. Илимий стилде фонетикалык тилдик каражаттар тыбыш деңгээлинде дээрлик мааниге ээ эмес. Тактап айтканда, сүйлөшүү жана көркөм стилдердин белгисин жаратуучу фонетикалык-стилистикалык каражаттар, сырдык жана тууранды сөздөр бул стилде пайдаланылбайт.

Илимий кепте интонация, биринчи кезекте, тексттин сүйлөмдөрүнүн, абзацтарынын жана сүйлөмдөгү синтагмалардын чегин ажыратуу кызматын аткарат: *Рычаг кыймылсыз таянычтын айланасында айлана ала турган телону элестетет.* (Физика. 6–7-кл., 154-б.).

Кыргыз адабий тилинин илимий стилинде ой-пикирди туюнтуунун жай, өтө сейрек болсо да суроолуу интонациясы пайдаланылат:⁴ *Эгер бутка лыжа байланса, анда ошол эле кардын үстүндө тыгылбастан, лыжаны тээп кете берет. Эмне үчүн?* (Физика. 6–7-кл., 81-б.).

«Логикалык пауза» кыргыз адабий тилинин бардык стилдеринде бирдей талап менен аткарылат. Бул паузанын кептеги негизги кызматы фразанын синтагмаларынын, абзацтагы

4 *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика, 21-б.

(куплеттеги) жана тексттеги фразалардын чегина ажыратуу, аларкылуу ойдуугуучуга жеткиликтүү берүү болуп саналат»: ¹ *Кээ бир заводдордо / эритилген металлды / калыпка куйбастан, // кыйындык менен эрүүчү материалдардан / мурдатан даярдап коюлган / формаларга куюшат* /// (Физика, 6-7-кл., 86-б.) (Мында /-кыска, //- орто, ///- узун паузалар).

Илимий кептин темпи жай же жайыраак темпте аткарылат. Бул андагы маалыматтардын жыштыгы жана ал маалыматтарды угармандардын кабыл алуусуна тике көз каранды экендиги менен байланыштуу.

Илимий кептин тембри дайыма бейтарап тондо болот.

Кыргыз илимий стилинин оозеки түрүндө гана жогоруда көрсөтүлгөн фонетикалык стилистикалык каражаттар пайдаланылат.

Сөз жасоо боюнча

Кыргыз илимий стилинде сөз жасоонун лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик жолдору менен жасалган терминдик жана кесиптик сөздөр активдүү колдонулат: *мүчө, ээ, буулануу, сүт эмүүчүлөр*.

Перс тилдеринен өздөштүрүлгөн префикистердин жардамы менен жасалган сөздөр илимий стилде өтө сейрек пайдаланылат: *бейрасмий стиль*.

Орток маанилүү сөз жасоочу мүчөлөр илимий стилдин лексикасынын сөзгө болгон керектөөсүн толук канааттандыра алат. Анткени бул стиль өзүнүн «куркак», эмоциясыз стилдик табияты менен жогоркудай сөз жасоо мүчөлөрүн гана талап кылат.

Илимий кепте субъективдүү-баалоочу мүчөлүү жана архаикалык мүчөлүү сөздөр дээрлик керек кылынбайт. Анын сөз жасоодогу ушул сыяктуу өзгөчөлүктөрү «куркак» стилдик белгисин аныктайт.

Лексикалык кору боюнча

Кыргыз адабий тилинин баардык стилдери сыяктуу илимий стиль биринчи кезекте кыргыз тилинин негизги лексикалык корун түзгөн *орток маанилүү сөздөрдү* активдүү керектейт.

«Илимий» стилде ойдун логикалык

жактан ачык-айкын болушуна, илимий түшүнүккө так аныктама берилишине өзгөчө көңүл бурулат. Ошол себептүү андагы сөздөртүз маанисинде колдонулуп, көп маанилүүлүккө жол берилбейт. Илимдин тигил же бул тармагына тиешелүү болгон терминдер, абстракттуу маанидеги сөздөр көп пайдаланылат»². Бул өзгөчөлүктөр илимий стилдин тилдик мазмунунун негизин түзөт. Демек, тилибиздеги экспрессивдүү жана эмоционалдуу сөздөр илимий стиль үчүн лексикалык жараксыз тилдик бирдик катары бааланат.

Илимий стилдин тилинин лексикасынын дагы бир катмарын **жалпы илимий сөздөр** түзөт. Бул сөздөр «терминдик даражага жеткен эмес, бирок орток маанилүү сөздөргө салыштырмалуу текстке илимий боек берүү касиети бир топ жогору. Мындай сөздөрдүн көбү интернационалдык сөздөр болот. Ал эми кыргыз илимий стилинин өнүгүү жана калыптануу мезгилинде кыргызча сөздөр да жалпы илимий сөздөрдүн катарын толуктады»³. Андай сөздөргө *талдоо, эсептөө, топтолуу, жиктелүү, ажыроо, биригүү, сыноо, окуу китеби, окуу куралы, топ, топчо, кызматчы, негизги, кошумча сыяктуу кыргызча сөздөр, группа, подгруппа, класс, теорема, аксиома, закон, аргумент, классификация, синхрондук, диахрондук, дифференциация, интеграция* сыяктуу интернационалдык сөздөр кирет. Бул сөздөрдүн тобун илимий стилде активдүү колдонулган деп аталат, деген ойдобуз, биздин пикирибизче, ошентип, жыйынтыктап айтканда, оюбузду төмөнкүчө жыйынтыктайбыз, изилдөөнүн жыйынтыгына караганда деген сыяктуу сөздөр жана сөз айкаштары толуктайт.

Жалпы илимий сөздөр термин сөздөр катары каралбайт жана алар илимий стилдин баардык подстилдерине жана илимий баардык тармактарга (мисалы: физикага, филологияга ж.б.) бирдей тиешелүү болуп саналат.

Илимий стилдин лексикасынын дагы

² Мураталиева Ж. Илимий стиль жөнүндө, 86-б.

³ Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика, 99-б.

¹ Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика, 23-24-бет.

бир тобун тармактык илимий сөздөр түзөт. «Бул сөздөр да жалпы сөздөр сыяктуу илимий түшүнүктү өзүнө камтыбайт, бирок илимдин кайсы бир тармагында стиль жаратуу кызматын аткарат»¹. Мындай тармактык илимий сөздөр кыргыз тилинде бир топ калыптанып бүткөн. Мисалы, математикада *көбөйтүндү, тийинди, сумма, тамыр, тил илиминде көңүгү, аныктама, тилдик талдоо* деген сыяктуу сөздөр тармактык илимий сөздөр болуп саналат жана алар текстте колдонулуу менен, андагы илимий стилдин белгилерин жаратуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Илимий стилдин нагыз стилдик белгилерин жаратуучу лексикалык бирдиктер **илимий терминдер** болуп саналат. Мындай сөздөр жалпы илимий жана тармактык илимий сөздөргө салыштырганда сан жагынан көптүк кылат.

Илимий терминдер илимдин ар бир тармагына таандык болгондуктан, алар колдонулуу мейкиндиги боюнча жалпы илимий жана тармактык илимий сөздөргө салыштырганда бир топ чектелүү болот. Жакын, ал турсун тектеш илимдер да өздөрү пайдаланган илимий терминдери боюнча айырмаланат. Анын айкын мисалы катары филологиялык илимдер деп эсептелген адабият жана тил илимдеринин өздүк илимий терминдеринин колдонулуу өзгөчөлүгүн көрсөтүүгө болот. Ал турсун бир илимий тармактагы конкреттүү илимий багыттардын терминдери бири-бири үчүн жараксыз болуп саналат. Мисалы, физика илиминин механика жана оптика бөлүктөрүнүн терминдери өз ара универсалдуу пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес.

Ошентип, илимий тексттин тили лексикалык жактан **орток маанилүү, жалпы илимий, тармактык илимий** жана **терминдик илимий** сөздөрдүн тобунан түзүлөт.

Илимий стилдин морфологиясы

«Илимий стилдин морфологиясы функционалдык стилдин башка түрлөрүнөн анчалык деле айырмаланбайт. Бирок айрым сөз түркүмдөрүнүн,

грамматикалык формалардын көбүрөөк колдонулушу же аз колдонулушу жагынан башка стилдерден аз да болсо айырмаланып турат»². Мисалы, кыргыз сүйлөшүү жана көркөм стилдеринде, публицистикалык стилдин бейрасмий жанрында жөндөмө мүчөлөрдүн толук жана кыскарган формалары колдонула берсе, илимий стилде бул формалар колдонулбайт.

Зат атооч сөздөр илимий стилде, негизинен, жекелик санда гана колдонулат. Анткени абстракттуу түшүнүктөрдү эсептелүүчү предмет катары кароо бул стилге мүнөздүү эмес³. Ошондуктан кыргыз илимий кебинде жекелик сан атооч сөздөр көптүк сан атоочторго караганда абстракттуу заттарды жана түшүнүктөрдү туюнтууда сан жагынан активдүү пайдаланылат. Илимий стилде көптүк сан категориясы синтаксистик ыкма менен дээрлик жасалбайт.

Таандык категория илимий стилде, негизинен, 3-жак аркылуу туюнтулат. Анткени бул стилде баяндоочу тарап 1-жак (мен) болгону менен, стилдин этикалык нормалары жана жалпытабияты 3-жакка таандык формада тексти оформить этүүнү талап кылат. 3-жактын таандык категориясынын көрсөткүчүнүн стилистикалык боектуулугу өтө чектелүү болгондуктан, бул стилге «куркак» боектуулук мүнөздүү болот.

Зат атоочтун род категориясынын кыргыз илимий кебинде пайдаланылышы бир топ өзгөчөлөнөт. Мисалы, лексикалык роддун **короз-мекиян** сыяктуу мааниси боюнча жыныстык жактан карама-каршы коюлган формаларынын жалпыланган түрү (тоок) илимий стилде өтө активдүү болот⁴.

Лаборант-лаборантка, кассир-кассирша, делегат-делегатка тибиндеги жуп роддуу сөздөрдүн биринчилери (мужской роддогулары) китеп стилдеринде, анын ичинде илимий стилде, активдүү түрдө керектелет.

2 *Караңыз:* Кожина М. Н. *Стилистика русского языка*, 170-б.

3 *Караңыз:* Аширбаев Т. *Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксисттик стилистика*, 21-б.

4 *Караңыз:* *Стилистика русского языка*/ В.Д.Бондалетов ж.б., 167-б.

Тескерисинче, кыргыз тилинде башта эки родду туюнтуучу айрым сөздөр башка сөз менен алмаштырылган учур да кездешет. Мисалы, **ага лейтенант** тибиндеги сөз айкашында **ага** сөзү аялзатка карата колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болбогондуктан, анын ордуна **улуу** деген сөз кеңири пайдаланыла баштады: **улук лаборант, улук окутуучу, улук сержант** ж.б. Ошентип, кыргыз кебинде бир тараптан лексикалык роддун жалпыланган түрү, экинчи тараптан роддук жуптун мужской роддогу түрү активдүү колдонулуу тенденциясына өттү.

Адам аттарынын илимий стилде колдонулушу расмий түскө ээ. Тактап айтканда, адамдардын аттары бул кепте *Т.Касымбеков, Ч. Т. Айтматов, генерал И. Исаков, физик А. Акаев, Курманжан датка, барон Витгенштейн, Барпы акын, Уркуя Салы келини, Николай II* тибиндеги курулушта гана пайдаланылат.

Теоремалар, закондор ж.б.у.с. илимий аныктамалар, кубулуштар адамдын атына коюлса, адамдардын фамилиялары гана белгиленет: *Пифагордун теоремасы, Ньютондун биринчи закону*.

Чет өлкөлүк адамдардын ысмынын аталышы татаал болсо, анда фамилияны гана айтуу - илимий стилдеги адатка айланган көрүнүш. Ошондуктан окуучулар, студенттер жана жалпы эле окурмандар *Ньютондун, Паскалдын, Коперниктин* аттарын биле беришпейт. Натыйжада илимий стилдин текстинде ысымы жок фамилиялар көп кездешет: **1822-жылы англиялык окумуштуу Фарадей да бул маселени өз алдына койгон (Физика)**. Бирок орус тилинин моделинде жасалган адам аттарында ысым, аты кыскартылып, фамилия толук жазылышы зарыл: *Турмушта пайдаланууга жарактуу болгон дүйнөдөгү биринчи электр кыймылдаткыч орус окумуштуусу Б.С.Якоби тарабынан 1834-жылы ойлонуп чыгарылган (Физика)*. Ошентип, илимий стиль адамдардын аты-жөнүн пайдалануу өзгөчөлүгү боюнча да адабий тилдин башка стилдеринен айырмаланат.

Сынаоочтун сапаттык жана катыштык

түрлөрү кептик талапка ылайык илимий стилде колдонула берет. Бул сөз түркүмүнүн бардык даражалары илимий кепте активдүү колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Анткени илимий стилде предмет, кубулуш, зат ж.б. жөнүндө ар тараптуу, толук маалымат берүү жана айтылып жаткан ойдо тактыкты жаратуу максатында сын атоочтордун бул стилде керектелиши мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат.

Текстке илимий түс берүү максатында күчөтмө сын атоочту уюштуруучу бөлүкчөлөрдүн орток маанилүүсү колдонулат жана *чымкый, чым, ашкан* бөлүкчөлөрү менен кошо сын атооч сөздөр пайдаланылбайт.

Сан атоочтордун түрлөрүнөн эсептик, иреттик жана бөлчөк сан атоочтор илимий кепте өтө активдүү болот жана бул илимий стилдеги тактыктын жогорку деңгээлде талап кылынгандыгы менен түшүндүрүлөт.

Ат атоочтордун 2-жагынын түрлөрү бул стилге мүнөздүү эмес. Илимий кептеги ой, негизинен, 1-жактын жекелик түрү тарабынан баяндалат, бирок илимий этиканы сактоо максатында 1-жактын көптүк түрү биз аркылуу пикирди туюнтуу бул стилде биротоло калыптанып бүткөн.

Заттарды, окуяларды ж.б.ларды жалпылап атоодо ал атоочу орток мааниде керектелет.

Илимий стилде шилтеме ат атоочтордун толук формалары гана (бу эмес бул), сурама, аныктама, өздүк, белгисиз ат атоочтор, тангыч эч нерсе ат атоочу кептик талапка жараша колдонула берет. Ал *эмине, кай, нече, канетти* сурама ат атоочтору, *алда ким, алда эмне, алда не, кай бир, негедир, бирнеме, бирдеме, бирдемке* белгисиз ат атоочтору, эчтеме тангыч ат атоочу жана *маган, саган* тибинде жөнделген жактама ат атоочтор бул стилге мүнөздүү эмес.

Этиштин мамилелеринин дээрлик баардыгынын, баяндагыч, шарттуу жана буйрук ыңгайлардын көрсөткүчтөрү орток мааниде илимий стилде колдонулат.

Илимий кептеги ар кандай кыймыл-аракет жана ал-абал учур чактык, айкын

жана жалпы өткөн чактык, айкын келер чактык мааниде 3-жак этиштер аркылуу туюнтулат. Кош сөз формасындагы, *-а, -й, -ганы, -галы, -майын, -майынча* формалуу чакчылдар, аныктагычтык кызматта келген атоочтук, атоочтуктун мүчөлөрүнүн кыскарган варианттары, *-с+эле* формасындагы чакчылдар, модалдык кошумча мааниге ээ болгон *-гыдай (-чыдай)*, байыркы *-мыш, -гыс, -аган, -максан* формалуу атоочтуктар, кыймыл атоочтуктун синонимдеш мааниде келген *-ыш|| -уу, -ман|| -уу, -май|| -мак, -оо|| -с* жуптарынын экинчилери, этиштин атоочтук жана кыймыл атоочтук формаларынын затташкан түрлөрү, элестүү жана эмоция-экспрессивдүү этиштер, жардамчы этиштер жана алардын тыбыштык жактан өзгөргөндөрү илимий стилде дээрлик пайдаланылбайт. Анткени морфологиялык категориялардын жогоркудай көрсөткүчтөрү илимий стилге китеп стилдеринин белгилерин киргизе албайт.

Тактоочтордон, негизинен, тубаса тактоочтор, *-ча* мүчөлүү тактоочтордун китеп стилдеринин белгилерине ээ болгондору (салыштырыңыз: орусча–балача), *-чалык* мүчөлүү, кошмок сөз түрүндөгү (ар дайым) тактоочтордун жай даража абалындагылары, тактооч-синонимдердин доминанттары илимий стилде активдүү колдонулат.

Тууранды жана сырдык сөздөрдүн стилистикалык табиятында эмоциялык-экспрессивдик боектуулук басымдуулук кылгандыктан, булар илимий стилде дээрлик керектелбейт.

Байламталардан синонимдик катарды түзгөн байламталардын жөнөкөйлөрү (ошол себептен|| ошондуктан синонимдик катарынын кийинкиси), *жана, менен, да, болбосо, дагы, же, анткени, себеби, бирок, ал эми, ошондуктан, эгер* жөнөкөй байламталары, *ошол себептүү, ошонун натыйжасында* татаал байламталары илимий кепте активдүү, *ал эми, ошондой эле, ошол үчүн* байламталары илимий кептеги зарылдыкка жараша пайдаланылат.

Жандоочтордон менен, жөнүндө,

аркылуу, нары, сайын, боюнча, сыяктуу, тууралуу, чейин, карай, караганда, башка, кийин, мурун жандоочтору стилистикалык боектуулугу боюнча орток маанилүү болгондуктан, алар илимий стилдин белгилерин жаратууда тилдик каражат катары каралат.

Бөлүкчөлөрдүн көбүндө сүйлөшүү стилинин боектуулугу басымдуулук кылат. Алардын ичинен *эле, абдан, эң, да, дал* бөлүкчөлөрү гана китеп стилдеринин боектуулугуна ээ.

Модалдык сөздөр илимий стилде илимий божомолду чектеп көрсөтүүдө керектелет. Андай модалдуулукту *керек, мүмкүн, күтүлөт* деген сыяктуу сөздөр жана *автордун пикиринче, биздин оюбузча, биздин иликтөөнүн натыйжасына караганда, биринчиден, ошентип* деген сыяктуу модалдык маанидеги кийинки сөздөр жана сөз айкаштары жаратат. Модалдык сөздөрдүн калган түрлөрү илимий стилде өтө сейрек керектелет. Анткени бул стилдин жалпы табияты сүйлөмдө модалдуулукту көп талап кылбайт.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз адабий тилинин морфологиялык категорияларынын көрсөткүчтөрү кыргыз илимий кебин түзүүдө белгилүү өлчөмдө катышат.

Илимий стилдин синтаксиси

Илимий ой жүгүртүү менен анын синтаксиси тыгыз байланыштуу. Илимий текстте конкреттүү сүйлөөчү тарап болбойт¹. Ал жалпыланган 1-жактын көптүк түрү менен ишке ашырылат.

Кыргыз илимий кебинде **этиштик** жана **атоочтук** сөз айкаштары сүйлөмдө туюнтулуучу ойдун талабына ылайык колдонула берет. Бирок сөз айкашында жөндөмө мүчөлөрдүн көмүскөдө калтырылышы, кыскарган варианттарынын колдонулушу же сөз айкашынын компоненттеринин инверсияланышы бул стилге мүнөздүү эмес.

Сүйлөмдөрдүн маанилик түрлөрүнүн ичинен баяндоочу атооч сөздөрдөн да, этиш сөздөрдөн да жасалган жай

¹ *Караңыз:* Мураталиева Ж. Илимий стиль жөнүндө, 94-б.

сүйлөмдөр илимий стилде басымдуулук кылат.

Суруолуу сүйлөмдөр сурама ат атоочтордун жана сурама -бы мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат да, негизинен, окурмандын көңүлүн тапшырмага буруу милдетин аткарат.

Илимий стилде бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн белгилүү жана туюк жактуу сүйлөмдөр бир топ активдүү, жаксыз (ээсиз) сүйлөмдөр сейрек, жамдама жактуу, атама, толук жана кемтик, эллипстүү сүйлөмдөр өтө пассивдүү түрдө керектелет.

Жогорудагыдай сүйлөмдүн түрлөрүнө салыштырганда жайылма формалуу сүйлөмдөр илимий стилде бир топ кеңири колдонулат. Алардын ичинен каратма сөздүү жөнөкөй сүйлөмдөр бул стилде дээрлик пайдаланылбайт.

Жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бул стилдеги активдүүлүгү ойду туюнтуудагы ыкчамдуулук табияты менен тыгыз байланышкан. Натыйжада, тексттеги айтылуучу ой кеңири, өз ара байланыштуу жана системалуу берилүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Илимий стилде «эки тутумдуу сүйлөм + бир тутумдуу сүйлөм» моделинде уюшулган татаал сүйлөмдөрдөн мезгилдеш, салыштырма, себептеш, салмакташ, тең байланыштагы жана чечме татаал сүйлөмдөр шартташ жана каршылаш тең байланыштагы байламтасыз татаал сүйлөмдөргө караганда бир топ жыш кездешет.

Ал эми тең байланыштагы байламталуу татаал сүйлөмдөрдүн баардык түрлөрүн илимий стилден кездештирүүгө болот.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр илимий тексттин мазмундук талабына ылайык чектөөсүз колдонула берет.

«Илимий стилдин синтаксисине тике жана кыйыр сөздөр мүнөздүү. Тике сөз, негизинен, илимий-монографиялык эмгектерде жолугат. Мында автор өзүнүн оюн бекемдөө үчүн башка бирөөнүн пикирине таянат»¹. Илимий стилдин бул өзгөчөлүгү аны башка стилдерден кескин бөлүп турган тилдик каражаттардын

бири болуп саналат.

Илимий кептеги маалыматтык жыштык текстте татаал сүйлөмдөрдү кеңири жана активдүү колдонууну талап кылат. Ошондуктан кыргыз адабий тилинин бул стилинде татаал сүйлөмдөрдүн дээрлик баардык түрлөрү колдонула берет.

Илимий стилдеги ойду туюнтуунун ырааттуулугу андагы синтаксистик татаал бүтүндүктөрдүн сапатына да тике көз каранды болот. Тактап айтканда, илимий кепте, синтаксистик татаал бүтүндүктөрдүн чынжыр байланыш формасы бир топ активдүү болот.

Жогорудагы пикирлерди төмөнкүдөй жалпылоого болот:

1. Илимий стиль кыргыз адабий тилинин бир стили катары кыргыз коомчулугунун коммуникативдик муктаждыгын тейлөө мүмкүнчүлүгүнө ээ.

2. Кыргыз адабий тилинин илимий стили тилдин фонетикалык бирдиктеринен башка бирдиктерин жана каражаттарын илимий ойду стилдик талапка ылайык туюнтуу максатында колдонот.

3. Илимий стилде колдонулган кандай гана тилдик бирдик болбосун, алар орток маанилик функцияда гана колдонулат,

4. Илимий стиль илим чөйрөсүн тейлейт. Ошондуктан анын баардык подстилдеринде ой жүгүртүүнүн илимий формасына жарата алчу гана тилдик бирдиктер пайдаланылат.

5. Илимий стиль пикир алмашуу кызматы менен кошо дүйнө таануу кызматын да кошо аткарат. Натыйжада пикир алмашуу процессинде илимий ой жүгүртүү иретке келтирилет жана адамдын акыл-эси жаңы маалыматтар менен толукталат.

6. Кыргыз тилинин илимий стили жаңыдан гана түптөлүп, өзүнүн тилдик жана тилдик эмес белгилерин аныктоо учурун башынан өткөрүп жатат.

7. Кыргыз илимий кеби ХХ кылымдын 20-жылдарында жаралган. Ал азыр адабий тилдин өнүккөн стилдеринин катарына кирет.

¹ Караңыз: Мураталиева Ж. Илимий стиль жөнүндө, 94-б.

§ 7. ИЛИМИЙ СТИЛДИН ЭКСТРАТИЛДИК БӨТӨНЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыргыз адабий тилинин стилдерин классификациялоодо тилдик факторлор менен кошо экстратилдик факторлор да мааниге ээ. Ошондуктан илимий стилдин экстратилдик белгилерин эмнелер түзө тургандыгы да өзүнчө сөз кылууга арзыйт. «Функционалдык стилдерди жиктөөдө экстралингвистикалык факторлор чечүүчү мааниге ээ да, алар жалпы экстралингвистикалык, жеке экстралингвистикалык жана подстилдик экстралингвистикалык факторлор болуп үчкө бөлүнөт»¹.

Жалпы экстратилдик факторлордун негизинде пикир алмашуунун максаттуулугу – тексттин эмне үчүн түзүлүп жаткандыгы; пикир алмашуунун чөйрөсү – окуучулар, студенттер, адамдардын тобу; пикир алмашуунун жагдайы – коомдук-саясий турмуш, өндүрүш жана турмуш-тиричилик чөйрөлөрү эске алынат. Бул экстратилдик факторлор бир илимий макаланын мисалында автордун аң-сезиминде төмөнкүчө жалпылаштырылат: макала 1. кеп маданияты жөнүндөгү макала; 2. мугалимдерге арналат; 3. сабак учурунда пайдалануу үчүн жазылат. Демек, сөз болуп жаткан фактор үч баскычтан турат. Ал баскычтар жогоруда цифралар менен көрсөтүлдү.

Жогорудагы үч кичи фактор төртүнчү белгини – стилдик түрдү аныктоонун белгилерин – жаратат. Ал белгилер – мисалы, тексттин мазмуну илимий негизде болоору, ой монолог формасында ишке ашырылаары, көлөмү 7–8 беттен тураары, макала жабык түрдө киришүү, негизги бөлүк, корутундудан тураары жана адабияттардын тизмесинин көрсөтүлөөрү.

Жеке экстратилдик факторлордун негизинде тексттин стили, түрү жана подстили, ойду туюнтуунун формасы аныкталат. Жогоруда жалпы экстратилдик фактору аныкталган илимий макаланын жеке экстратилдик

төмөнкүдөй белгилери бул фактордо аныкталат: текст (макала) илимий стилге, анын нагыз илимий түрүнө, макала подстилинде таандык экендиги жана анын жазма формада оформить этилиши.

Ар кандай тексттин жалпы турпаты **подстилдик экстратилдик факторлордун** негизинде жаралат. Бул факторлор илимий стилдин ар бир түрүн жана подстилдерин башкаларынан айырмалап турат.

Подстилдик экстралингвистикалык факторлордун ичинен тексттин формага ээ болушу илимий стилдин подстилдерин аныктоонун негизги критерийлеринин бири болуп саналат². Биз ушул факторду негиз кылып алуу менен, илимий кептин подстилдеринин айрымдарынын белгилерине токтолобуз.

Илимий тезис – «кандайдыр бир идеяны, лекциянын, докладдын, чыгарманын негизги бир маанисин кыскача туюнткан жобо»³. Ал көлөмү боюнча 2–3 беттен ашпаган, жабык түрдөгү киришүү, негизги жана жыйынтык бөлүктөрүнөн турган илимий текст болуп саналат. Тексттин башына автордун аты-жөнү, илимий даражасы же иштеген жери белгиленет. Зарыл болсо, пайдаланылган адабияттар көрсөтүлөт. Айрым тезистерде пайдаланылган кыскартуулардын чечмеленип берилиши мүмкүн.

Илимий тезиске, көлөмүн жана айрым экстралингвистикалык белгилерин эске албаганда, **журналдык** жана **газеталык** макалалар композициялык түзүлүшү, тилдик өзгөчөлүктөрү жагынан окшош болот.

Газеталык макалалардын көбү илимий-популярдык максатта даярдалат. Бул подстилдин мындай багытта даярдалышы газетанын коомдук кызматы менен байланыштуу каралууга тийиш.

Окуу китеби илимдин кайсы бир тармагы боюнча жалпы билим берүүчү мектептердин, кесиптик окуу жайлардын окуучуларына, атайын орто жана жогорку окуу жайларынын студенттерине

¹ Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 96-б.; Караңыз: Кожина М.Н.Стилистика русского языка, 9-§.

² Караңыз: Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 98-б.

³ Ожегов С.И. Словарь русского языка, 687-б.

арналып жазылат.

Окуучулар үчүн түзүлгөн окуу китептери алардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайыкташтырылат жана бөлүктөргө, главаларга, параграфтарга бөлүштүрүлөт. Окуу китептеринин көбү теориялык материалдар менен кошо практикалык тапшырмаларды (мисалы: көнүгүүлөр, маселелер, мисалдар, ар түрдүү суроо тапшырмаларды ж.б.) кошо камтыйт.

Окуу куралдары окуу китептерин мазмундук жактан толуктайт жана окуу китептерине коюлган талаптар окуу куралдарына да тиешелүү болуп саналат.

Окуу куралдарына түрдүү багыттагы сөздүктөр, көнүгүүлөр, диктанттар жана изложениелер жыйнактары, справочниктер, маалыматтык китептер, карталар, ар кандай схемалар, дидактикалык таркатма материалдар, предметтик көрсөтмө куралдар ж.б.лар кирет. Булардын ар бири өзүнүн тилдик жана экстратилдик белгилерине ээ. Мисалы, окуу куралдарынын көбү баш сөз, кыскартылган сөздөрдүн тизмесинен, негизги бөлүктөрдөн турат.

Монография – «бир темага же маселеге арналган илимий изилдөө»¹. Ал илимий стилдин башка подстилдеринен тилинин өтө «куркактыгы», ойду баяндоодо бекем ырааттуулукту сактагандыгы, композициялык түзүлүшүнүн туруктуулугу жана экстралингвистикалык факторлорунун өзгөчөлүгү менен айырмаланат.

Монография сарбарак, киришүү, негизги жана жыйынтык бөлүктөрдөн, пайдаланылган адабияттардан, зарылдыкка ылайык кыскартуулардын тизмесинен, тиркемелерден турат.

Монография илимий аппараттарынын молдуулугу менен башка подстилдерден айырмаланат жана шилтемелер текст ичинде, беттин, тексттин аягында берилет. Көбүнчө академиялык шилтеме берүү ыкмасы² да пайдаланылат. Тармактар боюнча жазылган монографияларда ошол илимге мүнөздүү болгон символдорду, шарттуу белгилерди жана башка зарыл тилдик эмес факторлорду пайдалануу ишке ашырылат.

Диссертациянын текстинин тилдик гана эмес экстратилдик каражаттарына да өзгөчө маани берилет.

Диссертациялык чыгарманын композициясы титулдук барактан (сарбарактан), жумуштун мазмунунан, киришүүдөн, негизги бөлүктүн главаларынан, жыйынтыктан, библиографиялык тизмеден, тиркемеден жана жардамчы көрсөткүчтөрдөн турат³. Акыркы экөөнүн диссертацияда болушу милдеттүү эмес.

Диссертациянын тили жана стилине, негизинен, монографияга коюлган талаптар коюлат.

Курстук, дипломдук иштер жана **автореферат** тилдик жана композициялык түзүлүшү боюнча диссертацияга окшош болот.

Маалыматтык билдирүү өткөрүлгөн илимий жыйындардын – семинарлардын, конференциялардын, симпозиумдардын жүрүшү жөнүндө маалымат берүүгө арналат жана ал эркин формада даярдалат. Угулган доклад же билдирүүлөрдүн мазмуну аннотациялык формада маалыматтык билдирүүдө чагылдырылат.

Илимий отчетто белгиленген иштин аткарылышына илимий негизде эсеп-кысап берилет. Отчет эркин формада же аны талап кылган тараптын берген суроолоруна жооп берүү менен даярдалат.

Илимий отчетко аны даярдаган жооптуу тараптар кол коет.

Лекция илимий подстили билим берүүдө, агитациялык жана пропагандалык иш чараларда көп практикаланат. Ал түзүлгөн пландын негизинде же эркин даярдалат. Илимий тексттерге, мисалы, илимий макалага коюлган талаптар лекцияда да аткарылат жана пайдаланылган адабияттардын тизмеси, алардан алынган цитаталардын шилтемелери кошо берилет.

Кийинки илимий тексттердин авторефераттан башкасы оформити этилиши боюнча бир топ эркин болот жана тараптар аны өздөрү үчүн даярдашат.

Автореферат диссертациянын кичирейтилген көлөмдөгү өзгөчө түрү болуп саналат. Сарбаракта **диссертациялык жумуштун кайсы**

³ *Караңыз:* Кузин Ф.А. Кандидатская диссертация. Методика написания, правила оформления и порядок защиты, 3-бөлүк.

¹ Ожегов С. И. Словарь русского языка, 308-б.

² *Караңыз:* Кыргыз тилинин практикumu / Т.Аширбаев ж.б., 48-б.

мекеме же уюмда даярдалганы, илимий жетекчинин жана оппоненттердин аты-жөнү, илимий даражалары, наамдары, жумуш качан, каерде корголоору, жумуш менен каерде таанышууга боло турганы, окумуштуу катчынын илимий даражасы жана наамы, аты-жөнү көрсөтүлөт. Авторефератта диссертациянын структуралык-композициялык түрлөрү кыска формада кайталанат. Автордун изилденген тема боюнча жарыяланган эмгектеринин тизмеси берилет жана кыргыз тилинде жазылган автореферат орус жана англис тилдериндеги бир беттен ашпаган аннотациялар менен аяктайт.

Кийинки илимий тексттер болгон **реферат, конспект, тезистер** структуралык-композициялык түзүлүшү боюнча пайдаланылган баштапкы илимий тексттерге окшош жана тили бир топ эркин болот.

«Көркөм адабий, публицистикалык чыгармаларга, ыр жыйнактарына, ар кандай илимий эмгектерге карата кыска түшүнүк берүү **аннотация** деп аталат»¹. Ал автордун аты-жөнүн, чыгарманын же китептин аталышын, чыккан жерин жана жылын, эмгектин мазмунун жана анын окурмандардын кайсы тобуна арналгандыгын чагылдырган 3-4 сүйлөмдөн турат жана аннотациянын ар бир структурасы (бир ойду туюнткан сүйлөм же сүйлөмдөрдүн тобу) абзац менен башталып жазылат.

Сын пикир көркөм, илимий жана публицистикалык чыгармалардын мазмунуна, актуалдуулугуна ж.б. өзгөчөлүктөрүнө карата экинчи тараптын билдирген ой-пикири болуп саналат. Бул подстиль структуралык-композициялык түзүлүшү, тилдик жана экстратилдик белгилери боюнча бир топ эркин болот.

Сын пикир талдоого алынган тексттин мазмунуна гана баа бербестен, аны ар тараптуу өздөштүрүү үчүн окурманга да багыт берет.

Кыргыз илимий кебинин экстралингвистикалык өзгөчөлүктөрүн анын **орфографиясы, пунктуациясы жана графикасы** да түзүүгө катышат.

Илимий стилде тилдин орфографиялык эрежелеринен четтөө фактылары

болбоого тийиш. Адамдын атын жана атасынын атын кыскарган же толук формасында фамилия менен кошуп, чет элдик окумуштуулардын атын кошпой фамилияны жазуу, кыскартылган сөздөрдүн башка стилдерде колдонулбаган шарттуу, энциклопедиялык жана графикалык кыскартуулар сыяктуу түрлөрү кеңири пайдаланылат. Зарыл деп табылса, жалпы аттар жана көп колдонулган сөздөр да кыскартылат.

Тыныш белгилеринин илимий стилде керектелиши синтаксистик нормалардын чегинен чыкпайт жана ал ар кандай ой-пикирди эмоция-экспрессивдүү боексуз туюнтуу максатына баш ийдирилет. Ошондуктан «боектуу» тыныш белгилери – суроо жана илеп белгилери, көп чекит – бул стилде дээрлик колдонулбайт. Ал эми тыныш белгилеринин илимий стилде кабатталып келиши жөнүндө сөз болууга тийиш эмес.

Графикалык каражаттар да илимий стилде экстратилдик каражаттар катары кеңири колдонулат. Ал каражаттарга илимий тексттеги зарыл деп эсептелген сөздөр, сүйлөмдөр, формулалар, символдор жана башка каражаттарды түрдүү өлчөмдө, жоон жана курсив шрифттер менен жазуу, таблицалар, диаграммалар, түрдүү чиймелер, сүрөттөр, фотосүрөттөр, схемалар, түрдүү түстөр ж.б. кирет. Мындай экстратилдик каражаттар кыргыз адабий тилинин илимий стилинен башка стилдеринде дээрлик колдонулбайт.

Символдор да илимий стилдин экстратилдик каражаттары болуп саналат. Аларга символдук сызыктар, формулалар, символдук (мисалы: **Fe** – темир) жана шарттуу (мисалы: ~ аныктоочтун шарттуу белгиси) белгилер кирет.

Ошентип, илимий стиль өзүнүн экстратилдик каражаттарынын өнүккөндүгү жана татаалдыгы менен да кыргыз адабий тилинин башка стилдеринен кескин айырмаланат.

Жогоруда айтылган ой-пикирлерди төмөнкүдөй жалпылоого болот:

1. Илимий стиль жалпы, жеке жана подстилдик экстратилдик каражаттарга ээ стиль болуп саналат;

¹ Аширбаев Т., Айбашова Т. Иш кагаздарын окутуу. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү, 32-б.

2. Башка стилдерден илимий стилди анын подстилдик экстратилдик факторлору кескин айырмалайт.

3. Илимий стилдин ар бир подстили өзүнүн структуралык-композициялык бүтүндүгүнө, экстратилдик каражаттарына ээ. Ал эми подстилдердин көлөмдүк айырмачылыктары экинчи пландагы көрүнүш болуп саналат;

4. Экстратилдик факторлор илимий стилдин конкреттүү кайсы бир подстилинге таандык жана жалпы подстилдерге таандык экстратилдик факторлор болуп бөлүнөт;

5. Адабий тилдин башка стилдеринен илимий стиль, негизинен, экстратилдик каражаттарынын өзгөчөлүгү менен айырмаланат;

Графикалык стилистиканын каражаттары илимий стилде кеңири колдонулат жана алар илимий стилди түзүүчү негизги каражаттар катары пайдаланылат.

III ГЛАВА

ИШ КАГАЗДАР СТИЛИ

§ 8. ИШ КАГАЗДАР СТИЛИНИН БАШКЫ БЕЛГИЛЕРИ ЖАНА КОЛДОНУЛУУ ЧӨЙРӨСҮ

Илимий адабияттарда бул стиль иш кагаздар стили, канцелярдык стиль, **иштиктүү стиль, официалдык иш кагаздар стили** деген сыяктуу терминдер менен аталып келе жатат¹. Алардын синонимдеш терминдер катары колдонулуп келе жатканын белгилеп кетмекчибиз жана биз жогорку терминдердин биринчисин пайдаланабыз.

Иш кагаздар стили укуктук нормаларды өзүнө камтыган, жеке адамдар менен мамлекеттин, мекеме, уюм жана ишканалар менен мамлекеттин, мамлекет менен мамлекеттердин жана жеке адамдардын ортосунда коммуникативдик аракетте болгон түрдүү иш кагаздарынын тилдик жана экстратилдик өзгөчөлүктөрүн изилдейт.

Кыргыз адабий тилинин иш кагаздар стилинин жаралышы жана калыптанышы совет бийлигинин кыргыз жеринде орношу менен тике байланыштуу. Анткени «революциядан кийин кыргыз жеринде ар кандай коомдук мекемелер, окуу жайлары ачылып, элдин жалпы сабатсыздыгынын жоюлушуна байланыштуу канцелярдык жөнөкөй иш кагаздарынан баштап, алардын татаал формаларынан болгон мамлекеттик мааниси бар иш кагаздарына чейин жазылып, алардын ар кандай үлгүлөрү өнүгүп, калыптанып, эл арасына кеңири тарай баштады»². Натыйжада мамлекеттик жана коомдук мекемелер тарабынан чыгарылган токтомдор, буйруктар, көрсөтмөлөр, дерективалар жана башка түрдүү иш кагаздарынын мазмунун массага жеткирүү максатында Кыргыз автономиялуу республикасынын БАКы жана Эл Комиссарлар Совети 1928-жылдын 23-мартында «Кыргыз

¹ Караңыз: Закирова В. Официалдык- иш кагаздар стилиндеги тилдик бөтөнчөлүктөр, 35-б.

² Закирова В. Официалдык- иш кагаздар стилиндеги тилдик бөтөнчөлүктөр, 36-б.

АССРиндеги советтик аппараттарды улутташтыруу жөнүндө» атайын токтом кабыл алган¹. Токтомдо республикадагы баардык мекемелерге циркулярдык жана жетекчиликке алынуучу ар түрдүү иш кагаздардын орус жана кыргыз тилдеринде жазылышы милдеттендирилген. Демек, ушул токтомдон баштап кыргыз тилиндеги иш кагаздарына мамлекеттик деңгээлде көңүл бурула баштаган.

Иш кагаздарынын кыргыз тилинде аткарылышы, биринчиден, өлкөдөгү тил саясатынын багытын негиздеди, экинчиден, элибиздин сабаттуулугунун өсүшүнө оң таасирин тийгизди, үчүнчүдөн, иш кагаздарына байланыштуу башка тилдерден кабыл алынган жана улуттук тилдин сөз жасоо моделдеринин негизинде жасалган сөздөрдүн эсебинен тилибиздин лексикалык кору байыды. Тилекке каршы, иш кагаздарын кыргыз тилинде аткаруу өткөн кылымдын 30-жылдарынын аягында солгундап, өлкөбүздө орус тилинин ролу жогорулады. Бул тилди начар билген кыргыз жетекчиге андан да начар билген жөнөкөй кыргыз орус тилинде арыз жазган доорлор келди. Натыйжада, иш кагаздарын эки тилде тең аткара албаган кыргыздардын саны жылдан-жылга көбөйдү.

Иш кагаздарынын стилдик нормалары тарыхый мүнөзгө ээ. Анын өзгөрмөлүүлүгү иш кагаздарынын тилдик жана экстратилдик каражаттарынын доорго жараша өркүндөтүлүп тургандыгында. Мисалы, бүгүнкү күндөгү арыз менен өткөн кылымдын 20-30-жылдарындагы арызды салыштырып, оюбузду бекемдесек болот².

Иш кагаздарынын колдонуу чөйрөсү өтө кеңири, ал коомдун баардык институттарында – баардык мекемелерде, ишканаларда, уюмдарда – чектөөсүз колдонулат. Тактап айтканда, иш кагаздары укуктук мамилелер чөйрөсүн – мыйзам чыгарууну, иш жүргүзүүнү жана эл аралык карым-катнашты тейлейт.

1 Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик архиви, 658-фонд, 4-опись, 10-дело, 20-б.

2 *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 62-б.; Закирова В. Официалдуу – иш кагаздар тилиндеги тилдик бөтөнчөлүктөр, 37-50-б. ж.б. адабияттар.

Демек, бул стилдин адам ишмердигиндеги жана коомдук турмуштагы аракеттенүү мейкиндиги өтө кеңири.

Иш кагаздар стили дээрлик жазма формада гана аткарылат. Анын айрым подстилдери, мисалы – ишкердик чогулуштардагы доклад, чогулуштардагы чыгып сүйлөө, кызмат диалогдору - оозеки формада ишке ашат³, бирок алар протоколдоштурулса же жазма формада аткарылса гана, өзүнүн укуктук күчүнө ээ болот.

Кыргыз адабий тилинин иш кагаздар стили өзүнчө түрлөргө жана подстилдерге ажыраган стиль болуп саналат. Натыйжада алардын коомдук жана укуктук арналыштары, мазмундук, формалык жана мазмундук каражаттары кепте биротоло калыптанып бүткөн.

Иш кагаздар стили кыргыз адабий тилинин башка стилдеринен тилдин коомдук кызматын реализациялоо өзгөчөлүгү боюнча да айырмаланат. Анда маалыматтык (кабарлоо) жана волюнтаративдик (буйрук берүү) тилдик маанилер адамдардын коомдук түрдүү мамилелеринде аткарылат. Иш кагаздарынын кайсы гана подстилин албайлы, анда жогорку эки маанинин бирөө же экөө пайдаланылып жаткандыгы даана байкалат. Мисалы, өмүр баянда тилдин кабарлоо мааниси, буйрукта буйрук маани, ал эми протоколдо кабарлоо жана буйрук маанилери колдонулат.

«Иш кагаздарынын ар бир түрү өзүнчө формага ээ. анын жазылышында же толтурулушунда ошол форма толук сакталууга тийиш»⁴. Демек, кыргыз адабий тилинин башка стилдерине салыштырмалуу иш кагаздар стилинде стандарттуулукка өзгөчө басым жасалат. Тактап айтканда, иш кагазынын ар бир подстили өзүнүн формасына ээ. Ал форма, башкача айтканда, экстратилдик зарыл каражаттар ошол иш кагазында кынтыксыз аткарылууга тийиш.

Иш кагаздарынын көп түрдүүлүгү, түрдүү формаларга ээ болушу, аткарылуу өзгөчөлүктөрү, коомдук кызматы, укуктук аракети жана айрымдарынын

3 *Караңыз:* Стилистика русского языка/ В. Д. Бондалетов ж.б., 169-б.

4 *Ахматов Т., Аширбаев Т.* Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү, 7-б.

туруктуу стандарттуулугу аларды классификациялоодо даана көрүнөт¹. Ушул белгилери боюнча да иш кагаздары кыргыз адабий тилинин башка стилдеринен айырмаланат.

Иш кагаздарынын стандарттуулугу мамлекеттик деңгээлде каралат жана тескөөгө алынат. Кыргыз Республикасында иш кагаздарына коюлган талаптар «ГОСТ 6.30–90. УДС. Уюштуруучулук-буйруктук документациянын системасы. Документтерди толтурууга коюлуучу талаптар», Кыргыз Республикасынын өкмөтү тарабынан 1995-жылдын 25-августунда бекитилген «Кыргыз Республикасында башкарууну документ менен камсыз кылуу (иш кагаздарын жүргүзүү) боюнча типтүү нускама» жана «Унифицированная система организационно-распорядительной документации. Требования к оформлению документов. КМС 6.30–99.» (Кыргыз Республикасынын мамлекеттик стандартынын расмий басылмасы. – Бишкек, 1999) сыяктуу мамлекеттик атайын документтердин негизинде теске салынат. Бул стилге катаал тартиптин коюлушу менен, иш кагаздарынын укук күчү корголот, алардагы бирдиктүүлүк нормалары аткарылат. Натыйжада ар кандай иш кагазы кыска мөөнөттө аракеттенүү мейкиндигине чыгат жана андан тез арада практикалык жыйынтык чыгарылат.

Иш кагаздарынын текстине да илимий стилдин текстине коюлган талаптар – ойду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу, кыскалык, тактык, түшүнүктүүлүк талаптары - коюлат. Бирок бул талаптар иш кагаздары үчүн алардын жашоо формасы катары каралат. Анткени жогоруда көрсөтүлгөн талаптардын биринин эле аткарылбай калышы иш кагазынын укуктук күчүн жоготот. Демек, иш кагаздарынын текстине коюлган жогорку талаптар бул стилди башка стилдерден өзгөчөлөнтүп турат. Мисалы, буйруктун номурунун, же аткарылуу датасынын коюлбай калышы менен, ал буйрук эч кандай укуктук күчкө ээ боло албайт.

¹ *Караңыз:* Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү, 7-б.

Көптөгөн иш кагаздары жетекчинин же тараптардын өкүлдөрүнүн колу коюлгандан, же алар тарабынан бекитилгенден, же тиешелүү органдар тарабынан ратификациялангандан кийин гана өзүнүн мыйзамдуу укуктук күчүнө кирет.

Тексттин мазмунун окуган тарап бат кабыл алуу максатында иш кагаздарында өзүнүн канцеляризмдери пайдаланылат. Алар канчалык «куркак» эмоциясыз, ал турсун «супсак» тилдик бирдик болгондугуна карабай, иш кагаздарына стилдик «көркөмдүк» жана «эмоция» берип турат. Демек, иш кагаздарындагы стандарттуулук жана кеңсе тилдүүлүк (канцелярттүүлүк) – бул стилге мүнөздүү болгон көрүнүш.

Ошентип, кыргыз адабий тилинин иш кагаздар стили акыркы 70–75 жылдын аралыгында жаралып жана түптөлүп бара жатат. Бул стиль кыргыз тили мамлекеттик тилдин статусуна ээ болгондон жана Кыргыз мамлекеттүүлүгү түзүлгөн акыркы он жылдын аралыгында экинчи жолу жаңы дем менен өмүр сүрө баштады. Натыйжада, кыргыз тилиндеги иш кагаздар кыргыз коомчулугуна кызмат кылуу менен, өзүнүн стилдик жана улуттук белгилерине ээ болуу жолунда бара жаткандыгы тарыхый чындыкка айланууда.

§ 9. ИШ КАГАЗДАР СТИЛИНИН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ПОДСТИЛДЕРИ

Кыргыз адабий тилинин иш кагаздар стили да түрлөргө жана подстилдерге бөлүнөт. Тактап айтканда, «түрдүү формаларга, техникалык, аткаруучулук өзгөчөлүктөргө, өзүнчө тилдик бөтөнчөлүктөргө ээ болгон иш кагаздары кайсы бир белгилери боюнча атайын топторго бөлүштүрүлөт»¹. Бирок бул стиль башка стилге салыштырганда классификацияланышынын татаалдыгы менен өзгөчөлөнөт. Анткени иш кагаздарынын тилдик жана экстратилдик каражаттарынын көп түрдүүлүгү, авторлордун же аткаруучу тараптардын көптүгү жана ар түрдүүлүгү, иш кагаздарынын укуктук күчкө ээ жана аракеттенүү мейкиндигинин кеңири экендиги, иш кагаздарынын аткарылуу формаларынын көп түрдүүлүгү аларды түрлөргө жана подстилдерге ажыратууда өзгөчө жагдайдан кароону талап кылат. Ошентип, «коомдо, эл чарбасынын тармактарында колдонулган иш кагаздары сан жагынан өтө көп. Кайсы бир өндүрүш тармагында өзүнө ылайык иш кагаздар пайдаланылса, алардын бир тобу башка өндүрүш тармактарында дээрлик керектелбейт. Мисалы, айыл чарбасындагы табелдин бланкы эл агартуу тармагына жараксыз болушу мүмкүн»². Демек, жогоркудай практикалык талаптар иш кагаздарынын классификациясын татаалдаткан.

Иш кагаз таануу илиминде иш кагаздары төмөнкүдөй классификацияланат:

1. Жаратылган орду боюнча – *ички* жана *тышкы* иш кагаздары.

Ички иш кагаздар белгилүү бир уюм, мекеме же ишкананын ичинде пайдаланылат. Ал иш кагаздары мекеме менен анын кызматкерлеринин же анда иштеген адамдардын ортосундагы түрдүү мамилелерди тейлейт. Бул топко *буйрук*, *протокол*, *өмүр баян*, *түшүнүк кат*, *тил кат* сыяктуу иш кагаздары кирет.

1 *Караңыз:* Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү, 7-б.

2 *Караңыз:* Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү, 7-б.

Тышкы иш кагаздар ар кандай уюмдардын, мекемелердин жана ишканалардын же жеке адамдар менен алардын, мамлекеттер менен мамлекеттердин ортосундагы түрдүү мамилелерди тейлейт. *Ишеним кат*, *иш сапары күбөлүгү*, *кызмат каттары*, *нота*, *билдирүү*, *коммюнике* сыяктуу иш кагаздары тышкы иш кагаздарынын тобун түзөт.

2. Козгогон маселеси боюнча – **жөнөкөй** жана **татаал иш кагаздары**.

Текстине бир гана маселенин мазмунун камтыган *арыз*, *өмүр баян*, *тил кат* сыяктуу иш кагаздар көлөмүнө карабай жөнөкөй иш кагаздарынын тобуна кирет.

Татаал иш кагаздарынын текстинде экиден кем болбогон маселе каралат жана ал маселелер биринен экинчиси катар номур же параграфтар менен белгиленип, каралган маселелер биринен экинчиси ажыратылат. Татаал иш кагаздарына *буйрук*, *протокол*, *келишим*, *меморандум* сыяктуу иш кагаздарын кошууга болот. Жогоруда көрсөтүлгөн иш кагаздарынын айрымдары, мисалы – *буйрук*, *жөнөкөй иш кагаздарынын* тобуна да кошулушу мүмкүн. Мындай буйрукта бир гана маселе каралган болот. Демек, иш кагаздарын мазмунуна карата жөнөкөй жана татаал иш кагаздары деп бөлүштүрүү шарттуу түрдө каралат.

3. Мазмунду баяндоо өзгөчөлүгү боюнча – **жеке**, **типтүү** жана **калыптуу** иш кагаздары.

Тексттин бирдей иш кагазында кайра кайталанбастыгы, мазмундардын окшош эместиги жана андагы фактылардын бир гана адамга тиешелүү экендиги **жеке иш кагаздарынын** негизги белгиси болуп саналат жана ага *арыз*, *өмүр баян*, *түшүнүк кат*, *тил кат* сыяктуу иш кагаздар кирет. Алар бир аталыш менен аталганы менен, мазмундары ар түрдүү болот.

Типтүү иш кагаздарына башкаруу ишинде кеңири керектелген, формасы жана аткарылуу өзгөчөлүгү бири-бирине окшош жана практикада көп кайталанган *буйрук*, *протокол*, *келишим*, *мыйзам* сыяктуу иш кагаздар кирет. Мисалы,

буйрук бир маселеге арналса да, көп маселеге арналса да, формасы жана аткарылуу техникасы боюнча окшош болот.

Калыптуу иш кагаздары басмаканада атайын бланк катары даярдалат жана колдо же жазуу машинкасы менен анын бош графалары толтурулат. Тактап айтканда, бул иш кагаздарынын ар бир түрүндө басмаканада даярдалган «суроолор» жана колдо же жазуу машинкасында толтурулган «жооптор» болот. Ошондуктан калыптуу иш кагазы «жазылбайт», тескерисинче, «толтурулат»¹. Паспорт, диплом, аттестат сыяктуу иш кагаздары калыптуу иш кагаздарына кирет.

Иш кагаздарын классификациялоодогу – анын түрлөрүн аныктоодогу – жогоркудай бөлүштүрүү, негизинен, иш кагаздарынын формаларына байланыштуу каралган. Документтерди мындай бөлүштүрүү формалдуу болот жана иш кагаздарын изилдөөдө жана үйрөнүүдө практикалык жактан бир топ татаал болуп саналат. Ошондуктан иш кагаздарын мазмуну жана арналышы боюнча түрлөргө жана подстилдерге ажыратуу бир топ ыңгайлуу болуп саналат.

Иш кагаздарынын түрлөрүн белгилөөдө бирдиктүү көз караш жок. Негизинен, алардын үчтөн алтыга чейинки түрлөрү илимий адабияттарда көрсөтүлөт. Мисалы, орус тилчиси Л.В.Рахманин орус тилиндеги иш кагаздарынын 1) *директивалык жана буйруктук* (закон, чечим, буйрук), 2) *административдик-уюштуруу* (план, устав, эреже, акт ж.б.), 3) *өздүк курам боюнча* (арыз, өмүр баян ж.б.), 4) *финансылык* (отчет, табель, квитанция ж.б.), 5) *учеттук* (эмгек китепчеси, өздүк баракча ж.б.) жана 6) *мамлекеттер аралык мамилелерди тейлөөчү иш кагаздар*² деп түрлөргө ажыратат. Албетте, бул классификацияда да окумуштуу иш кагаздарынын мазмунуна эмес формасына басым жасагандыгы

байкалып турат.

Кыргыз тилиндеги иш кагаздарды биз мазмуну жана арналышы боюнча өздүк иш кагаздар, расмий иш кагаздар жана дипломатиялык иш кагаздар деп үч түргө бөлүштүрөбүз. Бул классификация боюнча топтоштурулган иш кагаздарында, жогоруда белгиленгендей, алардын мазмуну жана арналышы менен бирдикте укуктук күчү жана аракеттенүү мейкиндиги да эске алынды.

Иш кагаздарынын жогоркудай түрлөргө бөлүштүрүлүшүндө алардын жеке адамдар, расмий тараптар жана мамлекеттердин атынан даярдалганы да классификациялоо фактору катары каралганы эске алынган.

Өздүк иш кагаздарына *арыз, өмүр баян, түшүнүк кат, тил кат, кызмат сапар отчету* сыяктуу иш кагаздары кирет жана алардын ар бири жеке адам тарабынан даярдалат. Иш кагазы жеке адамга (тил кат) же мекеменин жетекчилигине арналат.

Расмий иш кагаздары башкаруу ишинде көп колдонулат. Алар өздөрүнүн көп түрдүүлүгү; формасынын жана мазмунунун бай экендиги менен өздүк жана дипломатиялык иш кагаздарынан кескин айырмаланат.

Расмий иш кагаздарынын түрүн кеңседе аткарылган баардык административдик-уюштуруучулук, директивалык-буйруктук, финансылык жана учеттук иш кагаздары түзөт.

«Расмий иш кагаздар» термини шарттуу түрдө кабыл алынган. Иш кагаздарындагы расмийлүүлүк (официалдуулук) белги иш кагаздарынын калган эки түрүндө да – өздүк жана дипломатиялык иш кагаздарда да – ар дайым сакталат.

Дипломатиялык иш кагаздар кыргыз тилинде эми гана аткарылып жатат. Бул иш кагаздарынын негизи XVIII кылымдын аягында түптөлгөн. «Кыргыз эли да өзүнүн оош-кыйыш тарыхында зарылдыкка жараша түрдүү иш кагаздарын пайдаланган. Алардын бири 1790-жылы түндүк кыргыз урууларынын Орусия падышасына

1 Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү, 8-б.

2 Рахманин Л. В. Стилистика деловой речи и редактирование служебных документов, 6-б.

жазган каты болуп саналат»¹. Буга чейин эле кыргыздардын сарыбагыш уруусунун өкүлдөрү Атаке бийдин буйругу менен Сибирдеги орус бийлигинин өкүлдөрү менен байланышта болушкан². Албетте, орустар менен болгон ал байланыштарда кыргыздар өздөрүнүн ой-мүдөөлөрүн кат аркылуу тастыкташкан. Демек, ал каттарды кыргыз дипломатиялык иш кагаздарынын алгачкы үлгүлөрү катары эсептөөгө негиз бар.

Кыргыз адабий тилинин иш кагаздар стилинин подстилдери өзүнүн көп түрдүүлүгү менен башка стилдердин подстилдеринен айырмаланат. Мунун башкы себеби - иш кагаздарынын коомдук милдеттеринин ар тараптуулугу.

Иш кагаздары төмөнкүдөй подстилдерге ажырайт:

1 Өздүк иш кагаздарынын подстилдери: *арыз, жарыя, тил кат, тишүңүк кат, өмүр баян, чакыруу* ж.б.

2. Расмий иш кагаздарынын подстилдери: *акт, баяндама кат, билдирме, буйрук, көрсөтмө, жарлык, жобо, ишеним кат, келишим, маалым кат, мүнөздөмө, кеңсе иш кагаздары* ж.б.

3. Дипломатиялык иш кагаздарынын подстилдери: *келишим, коммюнике, нота, билдиричү, меморандум, дипломатиялык кызмат каттары, куттуктоо* ж.б.

Иш кагаздарынын айрым подстилдери өз ара дагы кичи подстилдерге бөлүнөт. Мисалы, өздүк иш кагазынын бир подстили болгон *арыз жумушка кирчү, жумуштан бошоо, өтүңч, топтук, өргүч, эмгек өргүцүнөн кайтуу, которулуу, кошумча эмгек акысын алуу* жана *эсептешчү арызы*³ сыяктуу кичи подстилдерден турат. Кичи подстилдердин ар биринин негизги белгиси (жазылуу мотиви) аларды бир подстилга бириктирет. Бирок ал кичи подстилдер тилдик, экстратилдик белгилери жана арналышы боюнча бири-биринен кескин айырмаланат.

Жогорудагы ой-пикирлерди

1 Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү, 3-б.

2 Караңыз: Акаев А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас», 190-б.

3 Караңыз: Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү, 65-76-б.

төмөнкүдөй жалпылоого болот:

1. Кыргыз тилинин иш кагаздары жаратылган орду, камтыган маселесинин саны, ойду баяндоо өзгөчөлүгү боюнча формалдуу түрдө бөлүштүрүлөт.

2. Иш кагаздары мазмуну жана арналышы боюнча өздүк, расмий жана дипломатиялык иш кагаздар болуп үч түргө бөлүнөт.

3. Жогорку түрлөрдүн ар бирин подстилдерге жана кичи подстилдерге ажыраган иш кагаздарынын түрлөрү түзөт.

Иш кагаздарын классификациялоонун татаалдыгы алардын коомдук кызматынын көп түрдүүлүгү менен шартташкан.

§ 10. ИШ КАГАЗДАР СТИЛИНИН ТИЛИ

Кыргыз адабий тилинин лексика-фразеологиялык корун, сөз жасоо моделинин негизинде жасалган жаңы сөздөрүн жана тилдик бирдиктеринин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн пайдалануу боюнча иш кагаздар стили башка стилдерден кескин айырмаланат. Бул стиль өзүнүн кургак эмоционалдуулугу боюнча адабий тилдин илимий стилине бир топ жакын болот. Тактап айтканда, «стилдин бул түрүндө дайыма сөздөр өтмө мааниде эмес, өзүнүн түз маанисинде колдонулат. Ошондуктан бул иш кагаздардын тили «кургак» келип, ар кандай көркөмдүүлүктөн сырткары болот»¹. Кургак боектуулук иш кагаздарынын лексикалык тилдик бирдиктерине гана эмес ал керектеген башка тилдик бирдиктерге да тиешелүү.

Иш кагаздар стили китеп стилдеринин тобуна кирет. Ошондуктан бул стилдин текстинин түзүлүшүндө ой жүгүртүүнүн монологдук түрү басымдуулук кылат. Айрым иш кагаздарында, мисалы, чогулуштун протоколунда, анкеталарда жана башка көптөгөн трафареттик иш кагаздарда текст түзүү үчүн ой жүгүртүүнүн монологдук формасы жабык – башкача айтканда, суроо менен кайрылган жана ага жооп берген тараптар кептик ишмердикте тике катышпаган - формада ишке ашырылат.

Иш кагаздар стилинин тилдик жана экстратилдик каражаттары, ойду туюнтуу өзгөчөлүктөрү, тарыхый өңүттөн алып караганда, туруктуу болбойт. Мисалы, бүгүнкү арыз менен ХХ кылымдын 30-жылдарындагы арыз баардык белгилери боюнча өз ара дал келбейт. Алар биринчи кезекте тили жана формасы боюнча айырмаланат. Ошентип, кыргыз иш кагаздар стили өзүнүн жаралуу жана калыптануу доорун башынан өткөрүп жаткан кыргыз адабий тилинин эң жаш стилдеринин бири болуп саналат.

Кыргыз тилинин иш кагаздар стили совет доорунда орус тилинин

иш кагаздарынын тике таасиринин астында жаралды. Мындай объективдүү таасир совет мамлекетине бириккен башка улуттардын – өзбектердин, казактардын, грузиндердин жана башка улуттардын – иш кагаздар стилине да таасирин тийгизбей койгон эмес. Саясий биримдик жана турмуш образдарынын окшоштугу иш кагаздарынын бирдей болушун да талап кылган. Совет мезгилиндеги иш кагаздарынын экстратилдик факторлорунун баардык улуттарда болгон окшоштугу абсолюттук окшоштук деп жыйынтык чыгарууга негиз бербейт. Анткени, ар бир улуттун тилинин стилистикалык жана стилдик мүмкүнчүлүктөрү ошол улуттун иш кагаздар стилинин мазмунун аныктаган. Мындай көрүнүш кыргыз тилиндеги иш кагаздарга да мүнөздүү болгон. Биз аларга кыскача токтолобуз.

Фонетика боюнча, Кыргыз тилинин фонетикалык каражаттары иш кагаздар стилинде стилистикалык аспектиде маалыматты эмоциясыз берүү максатында гана керектелет.

Интонациянын элементтери иш кагаздар стилинде сүйлөмдү синтагмаларга ажыратуу, сүйлөмдөрдүн чегин белгилеп, жай, айрым учурда суроолуу интонация түзүү, кептин жай темпин, логикалык паузаны ишке ашырууда жана ойду туюнтуудагы бейтарап тембрди жаратуу максатында керектелет. Бул фонетикалык каражаттар иш кагаздар стилинин илимий стиль менен бир топ жакындаштырат жана аларды китеп стилдерине кошууга негиз берет.

Сөз жасоо боюнча. Иш кагаздарында кыргыз тилиндеги сөз жасоонун баардык моделдери пайдаланылат жана ал жаңы сөздөр түз маанисинде келет: *мүчө, чечим, түйшүңүк кат*.

Сөз жасоонун лексика-семантикалык жолу менен жасалган иш кагаздык терминдер жана түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр бир топ сейрек. Аларга борбор, мүчө, дарек, арыз сыяктуу сөздөрдү кошууга болот.

Иш кагаздар стилинде «жаңы сөздөрдү морфологиялык жол менен жасоодо алгачкы кездеги официалдык иш

¹ Закирова В. Официалдык-иш кагаздар стилиндеги тилдик бөтөнчөлүктөр, 50–51-б.

кагаздарда адабий тилде колдонулуучу сөз жасоочу мүчөлөрдүн дээрлик баардыгы тең пайдаланылган¹. Бул модель менен *токтотом, чечим, нускама, акимчилик, көрсөтмө, кулактандыруу* сыяктуу сөздөр жасалып, иш кагаздар стилинин тилинде биротоло орун алды.

Сөз жасоонун *синтаксистик* жолу менен жасалган сөздөр иш кагаздарынын тилинде жыш колдонулат. Алардын катарын орус тилинен калькаланган авансалык отчет, акимчилик-кеңселик жана иш сапар күбөлүгү сыяктуу сөздөрдүн тобу да толуктайт.

Лексикалык кору боюнча. Иш кагаздар стили өзүнүн өзгөчө лексика жана фразеологиясына ээ. Алар иш кагаздарында термин катары колдонулат жана 1) адабий тилдик жалпы сөздөрдүн өзгөчө тобун түзгөн, аракеттеги тараптардын аттарын же ошондой түшүнүктү туюнткан сөздөр (*жазалоочу, арыздануучу, айыпкер*), иш кагаздарынын аталыштары (*арыз, жарыя, маалымдама, жобо*), иш кагаздарында көрсөтүлгөн расмий тараптар (*жетекчилик*) белгилөөчү милдеттүү визалар жана резолюциялар (*буйрукка, макулмун, макулдашылды*), 2) кеңсе сөздөрү (*төмөндө кол койгондор, суралсын, дайындалсын*), 3) дипломатиялык иш кагаздарында «эл аралык» сыпайычылык максатында керектелген архаикалык сөздөр жана туруктуу сөз айкаштары (*мырза, айым, король, канайым, каныша. Улуу урматтуу, Улуу даражалуу*), 4) кыскартылган татаал сөздөр (*мамком, мамкеңеш, мамкатчы*), 5) графикалык кыскартуулар (*область-обл., айыл(ы) – а., профессор – проф., улук окутуучу – улук окут., бет – б.*), 6) этикеттик формулаларда орток стилистикалык мааниде колдонулган жана өзүнүн эмоционалдуу боектуулугун жоготкон сөздөр (*азиз меймандар, кымбаттуу ардагерлер, урматтуу кесиптештер*) болуп саналат.

Иш кагаздарынын туруктуу сөз айкаштары тилде калыптанып бүткөн

1 Закирова В. Официалдык-иш кагаздар стилиндеги тилдик бөтөнчөлүктөр, 57-б.

2 Караңыз: *Стилистика русского языка*/ В.Д.Бондалетов ж.б., 173–174-б.

туруктуу сөз айкаштары менен бирдей деңгээлде каралууга тийиш эмес. Фразеологизмдер деген жалпы терминге бириктирилген туруктуу сөз айкаштары көркөм боектуулугунун коюулугу жана кепте өтмө мааниде колдонулгандыгы менен, иш кагаздарында керектелген туруктуу сөз айкаштарынан айырмаланат. Булар, биринчи кезекте, иш кагаздарынын аталыштарын атаган туруктуу сөз айкаштары (ишеним кат, иш сапар күбөлүгү) жана стандарттуу формадагы туруктуу сөз айкаштары (*жогорудагыларды эске алып, ... камсыз кылуу максатында, ... жогоруда айтылгандардын негизинде, ... жетекчиликке алуу менен, ... өткөрүчүчү*) болуп бөлүнөт³. Бул сыяктуу туруктуу сөз айкаштары лексикалык тилдик бирдиктер менен кошо келип, иш кагаздарынын текстине зарыл стилдик белгилерди киргизет.

Иш кагазынын мазмунуна ылайык адабий тилдин термин сөздөрү, канцеляризмдер жана иш кагаз терминдери колдонула берет.

«Иш кагазынын текстиндеги сөз бир гана мааниде колдонулушу керек. Ошондуктан көп маанилүү сөздөр иш кагазынын тилинде керектелсе, ал адабий тилдеги грамматикалык формаларга ээ болушу жана бейтарап тон менен пайдаланылышы зарыл.

Тилдеги синоним сөздөрдү керектөөдө да иш кагаздары адабий тилдин башка стилдеринен кескин айырмаланат. Синоним сөздөрдүн ичинен орток мааниге ээ болгону гана пайдаланылат. Ошондуктан иш кагаздарын даярдоодо кептик кайталоолорго жол коюлат»⁴.

Башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр иш кагаздар стилинде колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бирок андай сөздөрдүн кыргыз тилинде эквиваленти болсо, өздөштүрүлгөн сөздү колдонбоо сунуш кылынат. Мисалы, *автобиография – өмүр баян, рапорт – билдирме, адрес-дарек, расписка- тил кат* сыяктуу жуптардын экинчисин иш кагаздарында пайдалануу бул стилдин башкы талаптарынын бири болуп саналат.

3 *Стилистика русского языка*/ В.Д.Бондалетов ж.б., 174-б.

4 *Ахматов Т., Аширбаев Т.* Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү, 11-б.

«Чет тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдү бирдей лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр менен аралаш колдонуу иш кагазы менен иштөөнү, машинада кайрадан иштеп чыгууну татаалдаштырат. Мисалы, конвенция деген сөздүн ордуна шарт, экстраординардык деген сөздүн ордуна өзгөчө деген сөздөрдү пайдаланууга болот. Бирок документте конвенция жана шарт деген сөздөрдү аралаш пайдалануу тексттин мазмунун түшүнүүнү татаалдантат»¹.

Морфология боюнча. Иш кагаздар стилинде зат атоочтун жөндөмөлөрүнүн баардыгы активдүү колдонулат. Бирок жөндөмөлөрдүн толук эмес кыскарган, толук кыскарган, жандооч сөздөр менен алмаштырылган (*машинада – машина менен*) формалары жана диалектилик варианттары абсолюттук түрдө керектелбейт.

Зат атоочтун жекелик сан түрүндө иш кагаздар стилинде жыш колдонулушу көзгө даана учурайт. Ал эми көптүк сан зат атоочтор салыштырмалуу сейрек кездешет.

Иш кагаздарында род категориясынын лексикалык роду, студент-студентка тибиндеги сөздөрдүн мужской роддогусу, ага окутуучулук окутуучу тибиндеги жуптардын экинчиси мүнөздүү.

Иш кагаздар стилинде расмийлүүлүк белги басымдуулук кылат. Ошондуктан анда *Ч. Айтматов жана Б. М. Мураталиев* тибиндеги энчилүү аттар, адамдардын аты-жөнүнүн алдында анын аткарган кызматы кошо көрсөтүлөт.

Дипломатиялык иш кагаздарда архаикалык этикеттик сөздөр жана сөз айкаштары (*урматтуу, азиз, мырза, айым, Улуу даражалуу, Улуу урматтуу*) кеңири колдонулат².

Дипломатиялык кызмат каттарында адамдардын аттары жана атасынын аттары фамилияга чейин кыскартылып да жазылышы мүмкүн: *Казак Республикасынын Президенти Улуу даражалуу Назарбаев мырзага...*

Дипломатиялык этикетте диалогго

катышкан тараптардын аты-жөнү түшүрүлүп, кызматы гана айтылышы да мүмкүн: *Улуу урматтуу Президент, Урматтуу сенатор.*

Иш кагаздарында *сын атоочтун* даража категориясынын бардык түрлөрү колдонула берет. Күчөтмө сын атоочтун бөлүкчөлөр менен уюшулушунда *аябай, өтө, эң, абдан* бөлүкчөлөрүнө артыкчылык берилет.

Бул стилдин тилинде зарылдыкка жараша *сан атоочтун* баардык түрпөрү пайдаланылат. Бирок *жарым, жарты, жарым миң, үч жарым миң, сексендин сегизинде, жети гана жүз* тибиндеги сүйлөшүү стилинин белгилерин жаратуучу, *бирдин үчү, эки тогуз* тибиндеги архаикалык, *миң тогуз жүз кырк сегиз* тибиндеги риторикалык, *кырк алты жүз* тибиндеги диалектилик-фольклордук сан атоочтор иш кагаздар стилинде пайдаланылбайт.

Ат атоочтордун 1-жак, 2-жактын сылык формасы, 3-жак формалары иш кагаздарында бир топ активдүү болот.

Шилтеме ат атоочтордун толук формалары, сурама, аныктама, өздүк, белгисиз жана тангыч ат атоочтор иш кагаздар стилинде колдонула берет. Бирок иш кагаздарынын текстине сүйлөшүү стилинин боегун киргизүүчү кыскарган формадагы шилтеме ат атоочтор, *маган, саган* түрүндөгү барыш жөндөмөдө турган жактама ат атоочтор, *не, кай бир, негедир, бир неме, бирдеме* белгисиз ат атоочтору жана эчтеме тангыч ат атоочу бул стилге мүнөздүү эмес.

Эмоционалдык мааниге ээ болбогон, биргелешүү маанисин күчөтүү же көптүк маани менен биргелешүү маанисин ажыратуу үчүн колдонулган кош мамиле *этиштер (студенттер чогулушту)*, башка мамиле этиштер менен синонимдеш катышта келген туюк мамиле этиштер, өз ат атоочтуу сүйлөмдө *-ыл* мүчөлүү этиш, *-ыр, -сат* мүчөлөрүнүн синонимдери *-гыз, -газ* мүчөлөрү менен жасалган аркылуу мамиле этиштер жана мамиле мүчөлөрү кабатталып келген этиш сөздөр (бастыртпай) бул стилге мүнөздүү эмес.

Жак категориясынын 3-жагынын

¹ Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү, 12-б.

² Караңыз: *Стилистика русского языка*/ В. Д. Бондалетов ж.б., 173-б.

мүчөсү бул стилде активдүү. Айрым иш кагаздарында, мисалы – арызда, билдирүүдө – 1-жактын таандык мүчөлөрү (*суранам, билдирем, суранабыз*) керектеле берет.

Этиштин 3-жак күмөн же божомол маанилеринде келген *-сын* мүчөлүү формалары (... угуп калбасын), тилек жана ниет ыңгай этиштер (*-гай+эле, -мак, -макчы*) иш кагаздарында дээрлик колдонулбайт.

Бул стилде этиштин учур чагы бир топ пассивдүү болот. Мындай өзгөчөлүккө капчысы жана адат өткөн чактар, келер чактын баардык түрлөрү да мүнөздүү.

Этиштин чактарынын иш кагаздарынын текстинде өз ара синонимдеш катышта колдонулушуна жол берилбейт.

Иш кагаздар стилинде 1-жак этиштердин жекелик жана көптүк сандарда толук жакталышына жол коюлат. 2-жак этиштин сылык формасы (сиз, сиздер) жана 3-жак этиш сөздөр активдүү керектелет.

Этиштин жактарынын кыскарган формалары (*келгем, келатасың, келатат*), жак мүчөлөрдүн синонимдери, антонимдеш катышта келген татаал этиш (*келди-келбеди*), эки башка семантикага ээ болгон этиш сөздөрдүн кепте бир бүтүндүккө – мисалы, баяндоочко – бириктирилген формасы (...*ойноймун дедим ойноймун*), баяндоочтун курамындагы этиш сөздүн кош сөз формасында кайталанышы (... *ырдаганы-ырдаган*) кыргыз тилинин иш кагаздар стилине мүнөздүү эмес.

Иш кагаздар стилинде этиштин формаларынын колдонулушу да бир кылка эмес. Мисалы, *-ыл* мүчөлүү чакчыл, атоочтуктун баяндоочтун курамында келиши же анын баяндоочтук милдет аткарышы иш кагаздарында калыптанып бүткөн. Ал эми кыймыл атоочтор жогорку экөөнө салыштырмалуу иш кагаздарында сейрек колдонулганы менен айырмаланат.

Кош сөз түрүндөгү этиштин формалары (*бара-бара, барган-барбаган, барыш-келиш*), *-а, -й, -ганы, -галы, -майын, -майынча* мүчөлөрү менен жасалган чакчылдар, затташкан атоочтуктар

жана кыймыл атоочтор, элестүү этиштер (кеденде), жардамчы этиштердин тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурап, негизги этиш менен кошулуп айтылган түрү (баратат) сүйлөшүү стилинин белгилерине ээ болгондуктан, алар иш кагаздар стилинде бир топ пассивдүү болот. Ал турсун алардын айрымдары бул стилде дээрлик колдонулбайт.

Тактоочтордун иш кагаздар стилинде колдонулуу чөйрөсү бир топ кеңири. Айрыкча *-ча* жана *-чалык* мүчөлөрү аркылуу жасалган, кошмок сөз түрүндөгү жана жай даражалуу тактоочтор бул стилде биротоло калыптанып бүткөн. Сүйлөшүү стилинин белгилерине ээ болгондуктан, *-лап, -чылап, -лай, -лата, -сын* жана *-ындасы* мүчөлөрү аркылуу жасалган, кош сөз формасындагы (*жалжал карады*), даража категориясы боюнча өзгөргөн (*эрттерээк, абдан тез, бат-бат*), мезгилдик маанини туюнткан кош сөз формасындагы номенклатуралык тактооч сөздөр (*дигер маалда, түш ченде*) жана тактооч – синонимдердин орток стилистикалык мааниге ээ болгонунан башкасы иш кагаздар стилинде колдонууга сунуш кылынбайт.

Ачык стилистикалык боектуулукка ээ болгон тууранды сөздөр жана фонетикалык комкалар (*кхм! гм-м!*), **сырдык сөздөр** иш кагаздарынын тилине мүнөздүү эмес.

Татаал байламталар: *дале, нары, деле, жаки, не, мейли, а эгерде* байламталары иш кагаздар текстинде дээрлик керектелбейт. Стилдик карама-каршылыкты жараткандыктан синтаксистик бир конструкцияда эки башка разряддагы (түрдөгү) байламталар жанаша колдонулбайт. Сүйлөм андагы байламтаны инверсиялоо менен түзүлбөйт.

Иш кагаздар стилинде *ары, көздөп, дейре, чакты, чамалуу, чамасында, бою, соң, өңдү, шекилдү жандоочторун* пайдалануу сунуш кылынбайт. Анткени бул жандоочтор сүйлөшүү стилинин боегуна ээ.

Бир топко кирген жандоочтор иш кагаздар стилинде колдонулбайт жана жандоочтуу сүйлөмдө баяндоочтун

түшүрүлүп колдонулушуна жол берилбейт.

Бөлүкчөлөрдүн ичинен *эле, абдан, эң, дал, гана бөлүкчөлөрү, керек, мүмкүн, күтүлөт модалдык сөздөрү*, модалдык маанидеги **киринди сөздөр** (*ошентип, биринчиден, биздин оюбузча*) бул стилде башка бөлүкчөлөргө жана модалдык сөздөргө караганда бир топ активдүү болот.

Синтаксис боюнча

Иш кагаздар стилинин синтаксистик бирдиктери да башка стилдердин синтаксистик белгилеринен кескин айырмаланат. Мисалы, бул стилге персизафеттери, сөз айкашында жөндөмө мүчөнүн көмүскөдө калтырылышы жана сөз айкашынын компоненттеринин инверсияланышы мүнөздүү эмес.

Иш кагаздарында баяндоочунда модалдык маани туюнтулган жай сүйлөм (...*барган окшойт*) дээрлик колдонулбайт.

Суроолуу сүйлөмдүн бул стилде колдонулушу өтө пассивдүү. Анын сурама ат атоочтор менен уюшулган айрым түрлөрү өтө сейрек, ал эми сурама ат атоочсуз жабык формада уюшулганы анкеталарда, трафареттик (паспорт, күбөлүк ж.б.) иш кагаздарында жана акимчилик-кеңселик иш кагаздарында көп колдонулат. Мисалы, бул иш кагаздарында коюлган суроо атооч жөндөмөдөгү сөздөрдөн (Билими кандай? деген суроонун ордуна Билими деп гана көрсөтүлөт) же атоочтук сөз айкашынан (Туулган жери каер? сүйлөмүнүн ордуна *Туулган жери* деп суроо коюу) уюшулат. Коюлган суроолорго жогоркудай формада жооп алуу иш кагаздарынын аткарылуу ыкчамдуулугуна байланыштуу.

Илептиц сүйлөмдөр иш кагаздарынын стилине мүнөздүү эмес. Бул стилде алардын колдонулушу өтө чектелүү. Башкача айтканда, алар сот, сурак протоколдору сыяктуу иш кагаздарынын аткарылышында сүйлөөчүнүн жеке эмоциясын чагылдырган учурларды каттоо үчүн гана пайдаланылат.

Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн түрлөрүнөн белгилүү жактуу сүйлөмдөр иш кагаздарынын баардык подстилдери үчүн мүнөздүү. Ал эми калган түрлөрү

дээрлик пайдаланылбайт.

Иш кагаздарында *жайылма* формалуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ичинен атоочтук түрмөктүү жөнөкөй сүйлөмдөр пассивдүү болот. Ал эми каратма сөздүү сүйлөмдөр чакыруу, кызмат каттары, куттуктоо сыяктуу иш кагаздарында милдеттүү колдонулуучу компонент болуп саналат.

Киринди сөздөр иш кагаздарынын текстинин мазмунуна аныктык жана тактык киргизүү максатында зарылдыкка ылайык керектеле берет.

Кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмдөрүнө мүнөздүү болгон **инверсия, парцелляция** жана **сегментизация** сыяктуу синтаксистик стилистикалык кубулуштар иш кагаздарында абсолюттук түрдө керектелбейт.

Татаал сүйлөмдөрдүн «эки тутумдуу сүйлөм+бир тутумдуу сүйлөм» моделиндеги, туюк жактуу жана жаксыз сүйлөмдөрдөн уюшулган татаал сүйлөмдөрү гана иш кагаздарында колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочунун формасы да иш кагаздарынын тилинде мааниге ээ. Мисалы, татаал сүйлөмдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдүн биринин баяндоочунун түшүрүлүшү иш кагаздарга сүйлөшүү стилинин белгисин киргизет. Ушундай белгини байламтанын бир синтаксистик конструкцияда эки жана андан көпирет кайталанышы, татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн селаратизацияланышы, жамдама жактуу жана белгилүү жактуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөн уюшулган татаал сүйлөмдөр, белгилүү жактуу сүйлөмдөр менен жактуу сүйлөмдөрдөн уюшулган татаал сүйлөмдөр, туюк жактуу сүйлөмдөр менен жаксыз сүйлөмдөрдөн уюшулган татаал сүйлөмдөр, атама сүйлөмдөрдүн өз ара айкалышы катышкан татаал сүйлөмдөр жана атама сүйлөмдөр менен бир, же эки тутумдуу сүйлөмдөрдүн айкалышынан уюшулган татаал сүйлөмдөр да жарата алат.

Тең байланыштагы байламтасыз татаал сүйлөмдөрдүн мезгилдеш, себептеш, чечме жана салмакташ тең байланыштагылары иш кагаздар стилинде активдүү колдонулат.

«Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр кепте байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөргө салыштырганда бир топ пассивдүү болот. Анткени интонация татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик, тактап айтканда, стилистикалык карым-катнашын даана конкреттештире албайт. Ошондуктан байламталуу татаал сүйлөмдөр кепте бир топ активдүү»¹. Байламталуу татаал сүйлөмдөрдүн стилистикалык мындай өзгөчөлүгү иш кагаздарынын стилдик сапатына ылайык келет. Ошондуктан бул стилде тең байланыштагы байламталуу татаал сүйлөмдөрдүн дээрлик бардыгы тексттин мазмунунун талабына ылайык колдонула берет.

Байламталардын татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруу касиети стилистикада экинчи пландагы көрүнүш болуп саналат. Стилистика үчүн байламталардын түзүлүшү башкы мааниге ээ. Натыйжада, татаал сүйлөмдүн уюшулушуна катышкан байламта ал татаал сүйлөмдүн функционалдык табиятын чектейт. Мисалы: *анткени //анткени – менен, же//же болбосо* деген байламталардын жуптарынын биринчилери орток мааниге ээ болгондуктан, китеп стилдеринде – анын бир түрү (формасы) болгон иш кагаздар стилинде – активдүү болот².

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр татаал сүйлөмдөрдүн башка түрлөрүнө караганда стилдик универсалдуулукка ээ экендиги менен айырмаланат. Ошондуктан татаал сүйлөмдүн бул түрү иш кагаздар стилинде жыш пайдаланылат.

Иш кагаздар стилинде бир канча багыныңкы татаал сүйлөмдөрдүн бир өңчөй багыныңкы, тике жана кыйыр багыныңкы, кыстырынды багыныңкы жана кыйыр-тике сөз түрлөрү аз колдонулат.

Синтаксистик татаал бүтүндүктүн чынжыр байланыш формасы гана иш кагаздар стилинде пайдаланылат.

Иш кагаздар стилинде

1 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистикалар, 137-б.

2 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистикалар, 137-138-б.

троптор, синтаксистик фигуралар пайдаланылбайт. Ал эми бул стилде керектелген тыныш белгилери орток стилистикалык мааниде гана пайдаланылат.

Иш кагаздар стилинин этикасы айрым сөздөрдүн орфографиялык жазылуу нормаларын бузууга жол коет. Мисалы, окурманга урматтоо сезимин туюнтуу үчүн *сиз* сөзү жана анын формалары, *улуу урматтуу* сөз айкашы баш тамга менен жазылат. Айрым учурларда мындай сөздөр баш тамгалар менен толук (СИЗ) жазылышы ыктымал.

Орфографиялык эрежеде белгиленген татаал кыскартылган сөздөр (филфак, шаарком) жана унификацияланган графикалык кыскартуулар (область – обл., район – р-н, кыштак – к., профессор – проф., көркөм фильм – к/ф ж.б.у.с.) иш кагаздар стилинде чектөөсүз колдонула берет³. Зарыл болсо, аббревиатуралар (Кыргыз Республикасы – КР) жана аралаш кыскартуулар (Ош мамлекеттик университети – Ош МУ) пайдаланылат.

Графикалык түрдүү шрифттер, зарылдыкка жараша таблицалар, диаграммалар, түрдүү чиймелер, сүрөттөр, фотосүрөттөр, робот-сүрөттөр, таблицалар, схемалар иш кагаздарына стилдик түс берет.

Жогорудагы пикирлерди төмөнкүдөй жалпылоого болот:

1. Кыргыз адабий тилинин фонетикалык бирдиктеринен башка тилдик бирдиктер иш кагаздар стилинде стиль жаратуучу тилдик каражаттар катарында колдонулат;

2. Иш кагаздарындагы интонациянын элементтери орток стилистикалык мааниде гана керектелет;

3. Иш кагаздар стилинде керектелген тилдик бирдиктер орток стилистикалык мааниде гана болушу шарт;

4. Иш кагаздар стилинин тили маалымат берүү функциясына кирет;

5. Иш кагаздар стилинде пайдаланылган тилдик бирдиктер, айрыкча лексикалык бирдиктер, тексттин расмийлүүлүк белгисин жана укуктук күчүн көрсөтүп турушу шарт.

3 Караңыз: Стилистика русского языка/ В.Д.Бондалетов ж.б., 174-б.

§ 11. ИШ КАГАЗДАР СТИЛИНИН ЭКСТРАТИЛДИК БӨТӨНЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыргыз адабий тилинин стилдеринин ичинен иш кагаздар стили өзүнүн экстратилдик каражаттары менен кескин айырмаланат. Ошондой болсо да бул стилдин тилдик эмес каражаттарын аныктоо жалпы функционалдык стилдерге бирдей мүнөздүү болгон экстралингвистикалык факторлордун фонунда кароо теориялык жактан да, методикалык жактан да туура болуп саналат.

Иш кагаздар стилинин жалпы экстратилдик факторлорунун негизинде документтин эмне үчүн түзүлүп жаткандыгы, иш кагазынын аракеттенүү же тейлөө чөйрөсү, маалымат алмашуу жагдайы аныкталат. Мисалы, жалпы экстратилдик факторлордун негизинде жумушка кирүү жөнүндөгү арыздын төмөнкү белгилери аныкталат:

1. Уюмдун, мекеменин же ишкананын жетекчисине жумушка кирүү жөнүндө жазылып жатканы;

2. Арыздын аракеттенүү чөйрөсү – уюмдун жетекчиси менен арыз жазуучунун ортосу;

3. Жумушка кирүү суранычы маалыматы менен кошо өзүнүн аты-жөнү, ишмердиги, билими ж.б.лар жөнүндө маалыматтарды бериши.

Ошентип, жалпы экстралингвистикалык белгилери арызды иш кагаздар стилине кошот. Демек, «жогоруда көрсөтүлгөн жалпы экстралингвистикалык факторлордун негизинде кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери классификацияланат»¹. Жалпылап айтканда, экстралингвистикалык бул фактор боюнча текст адабий тилдин кайсы бир стилине таандык болуп чыгат.

Жеке экстралингвистикалык факторлор «адабий тилибиздин функционалдык стилдеринин ар бирине жеке тиешелүү болуп саналат жана ар бир фактор ар бир стилде түрдүү багытта чечмелениши мүмкүн»². Ушул өңүттөн алып караганда, иш кагаздары түрлөргө ажыратылат. Башкача айтканда, иш

кагаздарынын расмий белгиге сөзсүз ээ экендиги, ар бир иш кагазынын жекелик белгилери менен катар жалпылык белгилерге да ээ экендиги иш кагаздар стилдиндеги жеке экстралингвистикалык факторлордун негизин түзөт. Натыйжада иш кагаздары өзүк иш кагаздары, расмий иш кагаздар, дипломатиялык иш кагаздар жана акимчилик-кеңселик иш кагаздар болуп классификацияланат³.

Жогоруда белгиленген иш кагаздарынын түрлөрү өз ара подстилдерге бөлүштүрүлөт жана алар оозеки формасында да аткарылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бирок адабий тилдин башка стилдеринен иш кагаздар стили өз текстин сөзсүз түрдө жазма формада түзөрү менен өзгөчөлөнөт. Ансыз ар кандай иш кагазы өзүнүн расмийлүүлүк күчүн жоготот.

Жеке экстралингвистикалык факторлордун өзөгүн иш кагаздарынын реквизиттери түзөт. «Иш кагаздарын даярдоодо жалаң эле укуктук норманын так чагылдырылышы гана мааниге ээ эмес. Айрыкча уюштуруу-буйруучу иш кагаздарынын (УБИ) аткарылуу сапатын жөнгө салуучу түрдүү реквизиттер да зарыл. Реквизиттердин иш кагаздарында туура жана толук берилиши анда белгиленген иш чаралардын убагында сапаттуу аткарылышына өз таасирин тийгизет»⁴. Бул реквизиттер Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн 1995-жылдын 25-августундагы № 370 токтому менен бекитилген «Кыргыз Республикасынын башкаруу ишин документациялык камсыздоо (иш кагаздарын жүргүзүү) боюнча типтүү нускамада»⁵ төмөнкүдөй тизмеде көрсөтүлгөн:

1. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик герби;
2. Уюмдун эмблемасы (бар болсо);
3. Уюмдун алган сыйлыгынын сүрөтү;
4. Уюмдун жалпы классификатор боюнча коду;
5. Башкаруу иш кагазынын жалпы классификатор боюнча коду;

3 *Караңыз:* Ахматов Т., Аширбаев Т. Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү. 2001, 5-10-б.

4 *Ахматов Т., Аширбаев Т.* Иш кагаздары. Мамлекеттик тилде иш жүргүзүү. 2001, 21-б.

5 *Караңыз:* Кыргыз Республикасында башкарууну документ менен камсыз кылуу (иш кагаздарын жүргүзүү) боюнча типтүү нускама. 1995-жылдын 25-августу.

1 *Аширбаев Т.* Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 97-б.

2 Жогорку китептин 97-бетинде.

6. Министрликтин же ведомствонун аталышы;

7. Мекеменин аталышы;

8. Түзүмдүк тармактын же бөлүмдүн аталышы;

9. Байланыш ишканасынын индекси, почта жана телеграф дареги, телетайп номуру, телефакстын коду, телефон номуру, банктагы бет эсеби;

10. Иш кагаздын түрүнүн аты;

11. Дата (жыл, күн, ай);

12. Катар номуру;

13. Иш кагазынын келген датасына жана индексине шилтеме;

14. Түзүлгөн же басылган жайы;

15. Иш кагазынан пайдаланууну чектөөчү белги («Кызматта пайдалануу үчүн», «Жашырын», «Өтө жашырын»);

16. Иш кагазын алуучу (адресат);

17. Бекитүү (тастыктоо) белгиси;

18. Макулдук белги. Чечим (резолюция);

19. Тексттин аталышы;

20. Көзөмөлдөө жөнүндө белги;

21. Текст;

22. Тиркеменин бар экендиги жөнүндө белги;

23. Колу;

24. Макулдашуу грифи;

25. Макулдук белги (виза);

26. Мөөр;

27. Көчүрмөнүн күбөлөндүрүлгөндүгү жөнүндө белги;

28. Аткаруучунун аты-жөнү, телефон номуру;

29. Иш кагазынын аткарылгандыгы жана анын иш кагаздар көктөмөсүнө (делого) жиберилгендиги жөнүндө белги;

30. Иш кагазындагы маалыматтардын машинага өткөрүлгөндүгү жөнүндө белги;

31. Иш кагазынын келип түшкөндүгү жөнүндө белги.

Жогорудагы реквизиттер кыргыз тилинде даярдалган жалпы иш кагаздарга тиешелүү. Конкреттүү иш кагазы белгиленген реквизиттердин зарылын гана пайдаланат. Мисалы, арызда аталган реквизиттердин 10-, 11-, 16-, 18-, 20-, 21-, 22-, 23- реквизиттери колдонулушу мүмкүн.

Иш кагазын даярдоодогу келип чыккан зарылдыкка байланыштуу милдеттүү реквизиттердин курамы башка (кошумча) реквизиттер менен да толукталышы ыктымал.

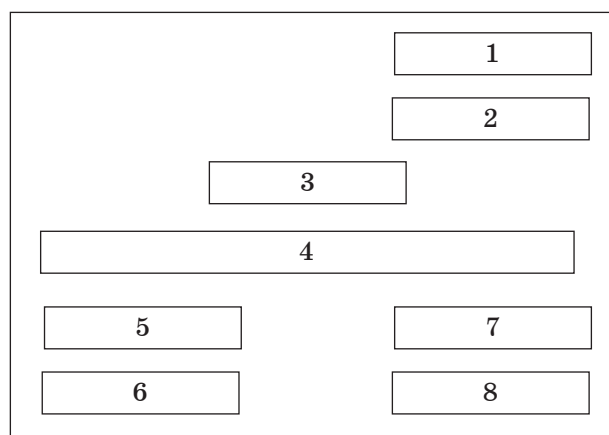
Иш кагаздарынын реквизиттеринин бланктарда жайгашуу орду Кыргыз Республикасынын мамлекеттик стандарты тарабынан бекитилет¹. Иш кагаздарынын бланктарында зарыл реквизиттердин так жана толук аткарылышы башкаруу аппаратынын ишин жеңилдетет, эмгек маданиятын жогорулатат, иш кагаздарынан ар түрдүү маалыматтарды алууну тездетет жана иш кагаздарына коюлган эстетикалык талаптарды реалдаштырат.

Подстилдик экстралингвистикалык каражаттар аркылуу иш кагаздарынын подстилдери аныкталат. Подстилдик экстралингвистикалык факторлор иш кагазындагы башка факторлорго салыштырганда даана көрүнөт. Мисалы, арыздын бөлүктөрү, алардын бланкта жайгашуу орду акыл-эске абстракциялык формада чагылат.

Иш кагаздар стилинде подстилдик экстралингвистикалык каражат катары ар бир иш кагазынын өзүнчө формага ээ болуу өзгөчөлүгү биринчи планга жылдырылат. Бул фактор китеп стилдерине кирген баардык подстилдерге мүнөздүү көрүнүш.

Бирок иш кагаздар стилинде ар бир подстилдин формага ээ болушу жана анын аткарылышы туруктуу мүнөзгө ээ.

Иш кагаздарынын формаларын анын мазмунун түзгөн тексттердин **бөлүктөрү** жаратат. Мисалы, арыз төмөнкүдөй формага жана ал форманы жараткан бөлүктөргө ээ:

¹ *Караңыз:* Унифицированная система организационно-распорядительной документации. Требования к оформлению документов. КМС 6.30–99. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик стандартынын расмий басылмасы. – Бишкек, 1999.

Арыздын формасын түзүп турган бөлүктөр төмөнкүдөй чечмеленет:

1. Арыз арналган жетекчи иштеген уюмдун, жетекчинин кызматынын аталышы жана аты-жөнү;

2. Арыздануучунун иштеген же жашаган жайы, кызматы жана аты-жөнү;

3. Иш кагазынын аты (арыз);

4. Текст (арыздын мазмуну);

5. Арызга тиркелүүчү иш кагаздарынын аттары жана бети;

6. Арыздануучунун колу;

7. Арыздануучунун аты-жөнү;

8. Арыз жазылган дата (жыл, күн, ай).

Демек, арыздын жогоруда көрсөтүлгөн белгилери арыздын форма-схемасында көрсөтүлгөн жайларынан орун алса гана, бул иш кагазынын подстилдик экстарлингвистикалык талабы аткарылды деп эсептөөгө болот. Арыздын подстилдик экстарлингвистикалык бир эле бөлүгүнүн аткарылбай калышы же бөлүктөрүнүн орун алмаштырылып аткарылышы бул иш кагазынын укуктук күчүн жокко чыгарат. Башкача айтканда, арыз кабыл алынууга жараксыз деп эсептелет.

Арыздын айрым бөлүктөрү – иш кагазынын аталышы, арыздануучунун колу, аты-жөнү жана датасы – бул иш кагазына зарыл болгон реквизиттерге дал келет.

Иш кагаздарынын башка подстилдеринин экстралингвистикалык каражаттары да арыздын экстралингвистикалык каражаттары сыяктуу эле аныкталат.

Иш кагаздарынын подстилдик экстралингвистикалык каражаттарынын дагы бири катары анын тексттеринин **рубрикацияланышын** көрсөтүүгө болот.

«Тексттин составдык бөлүктөргө бөлүнүшү, бир бөлүгүнүн экинчи бөлүгүнөн графикалык жактан ажыратылышы, ошондой эле текстте заголовкалардын, нумерациялардын жана башкалардын колдонулушу рубрикация деп аталат».

Рубрикациянын эң жөнөкөй көрүнүшү катары иш кагаздарынын тексттеринин абзацтарга бөлүнүп жазылышын көрсөтүүгө болот.

Иш кагаздарында чагылдырылган эки жана андан көп элементтер рубрика аркылуу берилиши талап кылынат. Мисалы,

Буйрук кыламын

1. Райондук ички иштер бөлүмүнүн зардалы (Абакиров Б.) 21-мартта тартипти жана коопсуздукту камсыз кылсын.

2. МАИ зардалы (Жоошбеков С.) 21-март күнү автоунаалардын кыймылын саат 8ден 16га чейин Курманжан датка көчөсү боюнча Г. Айтиев жана Ленин көчөлөрүнүн аралыгында токтотууну камсыз кылсын.

3. Буйрукту аткаруу райондук мамлекеттик администрация башчысынын орун басары М.К.Алиевге милдеттендирилсин.

Мамлекеттик
администрация
башчысы:

(колу)

А. Кенжеев

буйрукта канча маселе каралса, алардын ар бири өзүнчө рубрикацияланып көрсөтүлүшү зарыл.

Жогорудагы буйруктун мазмуну үч бөлүктөн куралган. Ошондуктан мазмун үч рубрикадан (абзацтан) турат.

Текстти рубрикациялоо илимий стилде да кеңири колдонула арын эске салабыз.

Жыйынтыктап айтканда, иш кагаздар стилинин текстинин жаралышында тилдик факторлор менен кошо жалпы, жеке стилдик жана подстилдик факторлор да мааниге ээ.

IV ГЛАВА. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ

§ 12. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

«Публицистикалык стилге коомдук темада жазылган газеталык, журналдык статьялардын, адабий сын макалалардын, агитациялык-пропагандалык материалдардын жана жалпы эле газетага жарыяланган ар түрдүү кабарлардын, билдирүүлөрдүн, кыскача макала, очерк, фельетондордун стили кирет»¹.

Бул стиль аркылуу саясий жана башка ар түрдүү маалыматтар элге жайылтылат, массаны ошол маселелерге туура багыт алдыруу, ага ишендируу, ал аркылуу коомдун алдында пайда болгон проблеманы чечүү милдеттери ишке ашырылат. Бул милдеттерди аткарууда массалык маалымат каражаттарында (ММК) жарыяланган публицистикалык материалдардын мазмуну учурдун талабын так чагылдырып, далилдүү логикага таянышы керек. Натыйжада масса көтөрүлүп жаткан проблеманын зарыл экендигине ишенет жана аны аткаруу үчүн киришет. Ансыз публицистикалык чыгарма өзүнүн актуалдуулугун жоготуп алат.

Публицистикалык материалдар арналышы боюнча кыргыз адабий тилинин башка стилдеринин материалдарынан айырмаланат. Мисалы, арыз бир гана адамга (жетекчиге), ал эми илимий китеп кайсы бир адистикте иштеген же окуган адамдардын тобуна, ал эми публицистикалык материалдар жашы, көз карашы, кесиби, улуту, кызмат абалы, кызыгуулары, билим деңгээли ар түрдүү болгон адамдардын тобуна арналат. Ошондуктан публицистикалык материалдын мазмунуна болгон көз караштар жана ал боюнча адамдардын чечими көп түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт. Натыйжада көтөрүлүп жаткан маселеге адамдар көңүл кош мамиле жасабайт: алар маселеге тилектештик же карама-каршы позицияны ээлөөгө аракет жасайт.

Публицистикалык чыгарма коомдун чектелбеген адамдар тобуна арналгандыктан, анын тили да элдик

тилге жакындыгы менен башка стилдерден айырмаланат. Анын «стили так, ачык, жөнөкөй жана образдуу келип, көпчүлүккө жеңил, түшүнүктүү болуш керек»². Ошондуктан анын тилинде орток маанилүү тилдик бирдиктерден тартып троптун түрлөрүнө чейинки тилдик бирдиктер жана каражаттар колдонула берет. Албетте, тилдик мындай белгилери боюнча публицистикалык чыгармалар көркөм стилдин тексттерине окшош болот. Бирок көркөм стиль адамдын эмоциясына таасир этүүнү биринчи планга койсо, публицистикалык стиль баалоо жана маалымат берүү кызматын алдыга коет.

Публицистикалык стиль адабий стилдердин башка түрлөрү сыяктуу жазма жана оозеки формада жашайт. Текст кандай формада аткарылгандыгына карабай, берилүүчү маалыматтын жалпы мазмуну экөөндө тең сакталат, бирок пайдаланылган экстралингвистикалык каражаттары боюнча өз ара айырмаланат.

Публицистикалык чыгармада коомдогу маанилүү маселелер сөз болот. Анын тейлөө чөйрөсү өтө кеңири. Ошондуктан публицистикалык материалдар саясий, коомдук-экономикалык, маданий ж.б. багыттарды толук камтыйт. Демек, публицистикалык стилдин көтөргөн жүгү коомдун күндөлүк турмушунда өзгөчө мааниге ээ болгондуктан, ал өзүнүн агитациялык жана пропагандалык ишинде өзгөчө каражаттарды талап кылат. Ошентип, публицистикалык стиль бүгүнкү күндө газетада, радио уктурууларда жана телеберүүлөрдө, коомдук саясий журналдарда, түрдүү митингдерде чыгып сүйлөөдө, документалдык кино жана телефильмдердин комментарийларында колдонулган тексттердин стили болуп саналат.

Массалык маалымат каражаттарынын материалдарынын негизин түзгөн публицистикалык стиль коомчулукка маалымат берүү жана массанын аң-сезимине таасир этүү кызматтарына арналат.

Массага маалымат берүү кызматы публицистикалык тексттин расмийлүүлүк, документалдуулук, фактылардын ынанымдуулук жана объективдүүлүк, мазмундагы сыпайылык жана токтоолук

1 Кудайбергенев С. Публицистикалык стиль жөнүндө жалпы маалымат/ Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү, 5-б.

2 Кудайбергенев С. Публицистикалык стиль жөнүндө жалпы маалымат/ Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү, 5-б.

3 Караңыз: Публицистический стиль/ Н.Г.Войкова ж. б., 1-б.

сапаттарына таянат. Ал эми массага таасир этүү кызматы автордун сөз болуп жаткан маселенин мазмунуна карата ээлеген позициясына, баа берүүсүнө жана эмоционалдуулугуна карата аныкталат. Бул белгилердин публицистикалык текстте комплекстүү түрдө көрүнүшү анын стилдик сапатын жогорулатат. Тексттин мазмунунун логикасын терең түшүнүүгө жана андагы ойду аң-сезимге кабыл алып, андан белгилүү оң же терс жыйынтык чыгарууга окурманды же угуучуну мажбурлайт.

Публицистикалык стилдин түрлөрү жана подстилдери тилдик жана экстратилдик каражаттары менен гана эмес, материал массалык маалымат каражаттарынын кайсынысында массага берилип жаткандыгы менен да өзгөчөлөнөт. Ал турсун бир эле мазмундагы материал газетага, радиого, телевидениеге жана киного тилдик жана тилдик эмес белгилери боюнча ар башка даярдалат. Анткени публицистикалык материал көп түрдүү формада – окуу, угуу жана көрүү формаларында – кабыл алынат. Ал эми кабыл алуунун бул түрлөрү андагы тилдик жана тилдик эмес каражаттардын керектелиши менен да өз ара айырмаланат.

Публицистикалык стиль мамлекеттик машина, саясий жана түрдүү коомдук уюмдардын кызыкчылыгы үчүн кызмат кылат. Ошондуктан өз доорунда жалгыз массалык маалымат каражаты болгон газета жөнүндө В.И.Ленин мындай деп жазган: «Газета коллективдик пропагандист жана коллективдик агитатор гана эмес, ошондой эле ал коллективдик уюштуруучу да болуп саналат»¹. Бул учкул ой азыр да өзүнүн актуалдуулугун жоготкон жок. Бүгүнкү публицистика массаны уюштуруучу стиль катары коомдо ар дайым аракеттенип келүүдө.

Кыргыз публицистикасы оозеки түрүндө болсо да байыртадан бери жашап жана өнүгүп келе жатат. Элибиздин оозеки чыгармачылыгындагы Жейренче чечен жана Акыл Карачач бекеринен акылмандыктын жана чечендиктин үлгүлүү өкүлдөрү катары эсептелбейт. Чабышкан тараптарды жараштырганда, кун бычымын белгилегенде, элди

достукка чакырганда, деги эле элибиздин турмушунда эриш-аркак жашаган жакшылык жана жамандык иштерде чечендердин кеби чечүүчү мааниге ээ болгон. Алардын кебин эл жөн эле муюп угуп койбостон, кептин мазмунуна жана учурдагы жүйөөсүнө карата өзүнүн активдүү позициясын жарата алган.

XIX кылымда элибиздин саясий тарыхына өздөрүнүн таасирин тийгизген Алымбек датка, Курманжан датка, Ормон хан, Шабдан сыяктуу инсандарды эл бекеринен ээрчибеген, бөтөн элдердин өкүлдөрү алардын суроо-талаптары жана акылман чечимдери менен жөн жерден эле макул болбогон. Алар өз доорунун публицисттери болушкан.

Төкмө акындардын чыгармачылыгынын табиятында да публицистикалык стилдин белгилери айкын көрүнөт. Мисалы, Токтогулдун эзүүчү тапка каршы ырдаган ырлары жабык, кээде ачык маанайда таптык мүнөзгө ээ. Анда массаны байман-манаптарга каршы чыгууга үндөгөн учур арбын.

Кыргызстандын советтик республикалардын катарында бир союзга кириши өлкөбүздөгү маданий процесстердин алга бат жылышын шарттады. Кыргыздардын жаш интеллигенциясынын профессионал-публицисттеринин тобу жаралды. К.Тыныстанов, Ж.Жамгырчиев, А.Токомбаев, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турусбеков, М.Элебаев сыяктуу акындардын чыгармачылыгынын борборун публицистикалык лирика түзгөн. Бул акындар кыргыздын демократиялык жана социалисттик публицистикасынын мыкты үлгүлөрүн жаратканы менен тарыхта калышат.

Чоң саясатчы И.Раззаковдун партиялык жана чарбалык чогулуштарда сүйлөгөн көптөгөн сөздөрү кыргыз публицистикасынын мыкты үлгүлөрүнөн болуп саналат. Кыргызстандын И.Раззаков жетекчиликте турган учурдагы тарыхы республикабыздын турмушунун ар тараптан өнүгүшү менен белгиленет. Жалаң эле айыл чарбасы менен өнөр жайы эмес илим изилдөө, билим берүү жана маданият тармактары республикабызда болуп көрбөгөн ылдамдык менен алга жылды. Ушундай бийик, оптимисттик массалык аң-сезимди түзүүдө жана элди алдыдагы ийгиликтерге шыктандырууда

¹ Цитата «Стилистика русского языка./ В. Д. Бондалетов ж.б. (М.: Просвещение, 1989)» китебинин 176-бетинен алынды.

И.Раззаковдун тубаса ораторлук жөндөмү, сөзсүз, чечүүчү мааниге ээ болгон.

Кыргыз публицистикасын кыргыз сөз чеберлеринин Ч.Айтматов баш болгон кийинки мууну улап кетти. Натыйжада бул стиль жалаң эле сөз чеберлеринин гана интеллектуалдык мейкиндиги болбой калды. Илимпоздор, мисалы, Б.Алымов, С.Байгазиев, А.Муратовдор өздөрүнүн заманбап публицистикалык чыгармалары менен кыргыз жаштарынын жаңы муунун тарбиялоо-го өз салымдарын кошо алышты.

Кыргыз элинин эгемендүүлүккө ээ болушу демократиялык, коом түзүүчүлүк, чарбалык, идеологиялык багыттагы, жаңы мазмундагы публицистикалык чыгармалардын жаралышын шарттады. «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына ж.б. иш чараларга арналган публицистикалык чыгармалар элибиздин улуттук сезимин арттырууга, жаңы Кыргызстанды курууга болгон көз карашын бекемдөөгө чоң салым кошту.

Публицистикалык стиль табиятында коомдун жашоосу, андагы өзгөрүүлөр менен жарыш жашайт. Бул стиль коомдук аң-сезимди улуттук нукка бура алат. Ар бир адамдын жүрөгүнүн тереңиндеги атуулдук улуу сезимди жаратат. Коомдун ар бир мүчөсүнүн келечекке болгон зор ишенимин арттырат.

Жогорудагы пикирлерди төмөнкүдөй жыйынтыктоого болот:

1. Публицистикалык стиль кыргыз адабий тилинин бир стили катары каралат;

2. Публицистикалык стилдин коомдук кызматы – массанын аң-сезимине таасир этүү менен, өзү кызмат кылган коомду куруу;

3. Публицистикалык стиль оозеки жана жазма формада жашайт. Ал экөөнүн тилдик каражаттары окшош, бирок экстратилдик каражаттарды пайдалануу өзгөчөлүгү боюнча айырмаланышат;

4. Бул стилдин текстинин мазмуну коомдун бардык мүчөлөрүнө арналат, бирок ага карата угуучу, окурман же көрөрман өз позициясын өзү аныктайт;

5. Кыргыз адабий тилинин тилдик каражаттарын пайдаланууда публицистикалык стиль илимий жана иш кагаздар стилдерине салыштырганда бир

топ активдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт.

6. Кыргыз публицистикасынын башаты фольклордук чыгармаларда жатат;

7. Кыргыз публицистикасынын түптөлүшүнө XIX–XX кылымдарда элибизден чыккан акындар, жазуучулар, саясий ишмерлер жана илимпоздор өз салымдарын кошкондугу талашсыз чындык.

§ 13. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛДИН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ПОДСТИЛДЕРИ

Мурунку параграфта белгиленгендей, публицистикалык стилдин тексти оозеки жана жазма формада даярдалышы мүмкүн. Бирок массалык маалымат каражаттарынын жана стилдин өзүнүн талабы зарыл текстти жазма түрүндө даярдоону ишке ашырат. Ал эми айрым массалык маалымат каражаттары текстти сүрөт жана кыймылдуу сүрөт абалында коштоп даярдоону талап кылат.

Публицистикалык стиль тилдик бирдиктерди жана экстратилдик каражаттарды колдонуу өзгөчөлүгү боюнча биринчи кезекте *расмий публицистикалык стилдик жана бейрасмий публицистикалык стилдик* түрлөргө бөлүнөт. Бул стилдин түрлөргө ушундай бөлүнүшү адабий тилдин стилдеринин хит-парадында аралык позицияны ээлейт. Тактап айтканда, стилдердин китеп стилдери жана сүйлөшүү стилдери болуп өз ара айырмаланышы расмий публицистикалык түр менен бейрасмий публицистикалык түрдүн чегинен башталат. Анткени, адабий тилдин стилдериндеги эмоционалдык-экспрессивдик маанилердин колдонулушу же аларды пайдалануунун зарылдыгынын керексиздиги китеп стилдери менен сүйлөшүү стилдерин ажыратуунун маанилүү фактору болуп саналат. Ошондуктан публицистикалык стилдин тексттеринин айырмалануучу көп түрдүүлүгү жана алардын тилдик өзгөчөлүгү бул стилди башка стилдерден айырмалаган өзгөчөлүк болуп саналат.

Экинчиден, расмий публицистикалык түрдө мазмунду баяндоодо автордук «мен» колдонулбайт. Маалыматтар мүмкүн болушунча объективдүү берилип, тилинин түзүлүшү белгилүү шаблондордун аткарылышын талап кылат.

Бейрасмий публицистикалык түр бул маселеде расмий публицистикалык түргө карама-каршы коюлат. Мазмунду берүүдөгү стандарттуулук (шаблондуулук) толук бузулат. Автордук «мен» ачык байкалат. Мисалы, очеркте, фельетондо тилдик ар бир бирдик жана каражат автордун чыгармачылык дараметин

белгилүү даражада чагылдырып турат. Натыйжада бул түрдүн подстилдери көркөмдүк сапаттарын ачык көрсөтөт. Ошондуктан көптөгөн адабияттарда расмий публицистикалык түрдү мезгилдик маалымат жанры, ал эми бейрасмий публицистикалык түрдү көркөм публицистикалык жанр деп да аташат².

Профессор С. Кудайбергенов публицистикалык стилдин түрлөрүн аныктоодо өзүнчө көз карашты тутунуп, аларды «1) билдирүү жанрлары – хроникалык билдирүүлөр жана чет элдик кабарлар; 2) фельетон, макала, корреспонденция жана интервью; 3) көркөм адабият: аңгеме, очерк, ыр, повесть, роман жана пьеса» деп бөлүштүрөт³.

М. П. Брандес публицистикалык чыгармаларды газеталык публицистика жана журналдык публицистика деп бөлүштүрөт, анын негизинде публицистикалык стилдин түрлөрүн тексттин типтерине ылайык информациялык, аналитикалык жана көркөм-публицистикалык публицистикалар деп бөлүштүрөт жана алардын подстилдерин көрсөтөт.

Кыскасы, публицистикалык стилде жазылган тексттерди классификациялоодо окумуштуулардын көз караштары ар түрдүү. Биз бул маселеде публицистикалык чыгармалардын эмоциялуулугун же «куркак эмоциялуулугун» эске алуу менен, өзүбүздүн классификацияны сунуш кылдык.

Расмий публицистикалык стилдин түрлөрүнүн тексти, негизинен, *хроника, отчет, заметка, билдирүү, интервью, баш макала, проблемалык сын макала, рецензия, комментария* ж.б.у.с. подстилдерге бөлүнөт. Алардын айрымдарына токтолобуз:

Хроника – ММКда оперативдүү колдонулган жана күндөлүк коомдук турмушта болгон түрдүү жаңылыктарды чагылдырган көлөмү чакан, түрдүү фактылар менен жабдылган чыгарма. Мисалы, мамлекет башчысынын кимдир бирөөлөр менен болгон расмий

² *Караңыз:* Арнольд И. В. Стилистик современного английского языка, 263-265-б.; Стилистика русского языка./ В. Д. Бондалетов ж.б., 181-182-б.

³ *Кудайбергенов С.* Публицистикалык стиль жөнүндө жалпы маалымат./ Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү, 7-б.

¹ *Караңыз:* Стилистика русского языка./ В. Д. Бондалетов ж.б., 181-б.

жолугушуусун чагылдырган текст хрониканын үлгүсү боло алат.

Отчет – кандайдыр бир аткарылган иш чара же чечилген проблема боюнча жасалган билдирүү. Анын көлөмү ар түрдүү болушу мүмкүн. Мисалы, эл депутатынын өз шайлоочуларынын алдында шайлоочулардын өтүнүчтөрүнүн жана талаптарынын аткарылышы боюнча чыгып сүйлөшүү отчеттун үлгүсү болот.

Публицистикалык отчетту илимий жана өндүрүштүк отчеттордон айырмалай билүү зарыл.

Баш макала журналистиканын бекем салттуу подстили болуп саналат. Ал окурманга саясий-идеологиялык туура багыт берүү максатын көздөйт. Ошондуктан баш макалада сөз болуп жаткан маселеге аналитикалык баа берүү алдыңкы планга жылдырылып, ички жана эл аралык саясий, экономикалык, маданий ж.б. абалдар сөз болот. Ал маселелердеги орчундуу учурларга окурмандын (угуучунун) көңүлүнүн борборун бурат¹.

Маалымат (информация) – көлөмү чакан, түрдүү окуялар жана кубулуштар жөнүндө фактыларга негизделип берилген кабар. Ал документалдуулугу, маалыматтарынын тактыгы, расмийлүүлүгү жана ойду туюнтуунун бейтараптуулугу менен өзгөчөлөнөт. Акыркы белгиси – ойду туюнтуунун бейтараптуулугу – маалыматтын авторунун маалыматтын мазмунуна карата эмоциясын билдирбөөсү катары каралышы зарыл.

Корреспонденция маалыматтан көлөмү боюнча гана эмес, андагы сөз болгон окуялар, кубулуштар жана фактыларга талдоо жүргүзүлгөндүгү, аларга кайсы бир көз караштын негизинде баа берилгендиги жана тексттин мазмунунун жалпылангандыгы менен да айырмаланат.

Корреспонденциянын тематикасы көп түрдүү болот. Ошондуктан бул подстиль ММКда активдүү пайдаланылат.

Макала – кандайдыр бир проблемага арналган саясий темадагы подстиль. Ал тематикасынын масштабдуулугу, тилинин ар түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт жана массаны баш макала сыяктуу белгилүү бир идеологиялык багытка бурууга багыт берген публицистикалык чыгарма болуп

саналат.

Макаланын бир түрү болгон **проблемалык сын макала** аналитикалык мүнөзгө ээ болот да, кайсы бир саясий топтун же мамлекеттик ишкананын кызыкчылыгын коргоого арналат.

Расмий публицистикалык түрдүн подстилдери ММКда оперативдүү түрдө колдонулат жана алардын бир тобу актуалдуулугу боюнча чектелүү болот. Мисалы, хроникада берилген маалымат, фактылар кыска мөөнөттө гана пайдаланылып, бир аз убакыт өтүшү менен, ал маалымат жана фактылар кайра сөз болбойт жана тарыхый окуя катары катталат.

Бейрасмий публицистикалык түргө кирген подстилдер кыргыз тилинин көркөм каражаттарын колдонуу өзгөчөлүгү менен расмий публицистикалык түрдөн айырмаланат. Тактап айтканда, тилдеги эмоционалдуу-экспрессивдүү бирдиктерди колдонуу мүмкүнчүлүгүнө карата публицистикалык стиль түрлөргө, андан ары подстилдерге бөлүштүрүлөт.

Бейрасмий публицистикалык подстилдер көркөм стилдин подстилдеринен төмөнкүдөй белгилери боюнча айырмаланат:

1. бейрасмий публицистикалык подстилдер адабий тилдин көркөм каражаттарын зарылчылыкка жараша колдоно алат;

2. бейрасмий публицистикалык подстилдерде биринчи планга маалымат берүү, экинчи планга сезимге таасир этүү өзгөчөлүктөрү коюлат;

3. көлөмү жагынан көркөм стилдин подстилдерине караганда бейрасмий публицистикалык подстилдер чакандык кылат;

4. оперативдүүлүгү боюнча бейрасмий публицистикалык подстилдер көркөм чыгармалардан артыкчылык кылат ж.б.

Бейрасмий публицистикалык түрдүн подстилдерин фельетон, памфлет, репортаж, очерк, глосса ж.б.лар түзөт. Алардын айрымдарына кыскача токтолобуз.

Фельетон – күндөлүк маселеге арналып, юмор жана сатиранын баяндоо формаларын пайдаланган чакан көлөмдөгү публицистикалык чыгарма. Ал коомдук этикага жана аң-сезимге ылайык келбеген көрүнүштөрдү сындодоо адабий тилдин көркөм каражаттарын чектөөсүз

¹ Брандес М. П. Стилистика немецкого языка, 196-б.

пайдаланат. Сатиранын тилин колдонуу менен, автор фельетондун каарманынын реалдуу образын түзө алат.

Памфлет – саясий мүнөздөгү күндөлүк турмушка арналган, кимдир бирөөнү же кайсы бир саясий топту сындоо үчүн жазылган сатиралык мүнөздөгү публицистикалык чыгарма. Мисалы, К.Баялиновдун «Господин Поинтонго менин сунушум» аттуу чыгармасы кыргыз памфлетинин классикалык үлгүсү болуп саналат.

Очерк – бир топ көлөмдүү публицистикалык чыгарма. Ал турмуш фактыларын көркөм сүрөттөөгө арналат. Бейрасмий публицистикалык чыгармалардын бардык подстилдери сыяктуу эле очерктин каармандары расмий инсан болушат. Очеркте ошол каармандардын образын жаратуу үчүн автордук «мен» алдыңкы планга коюлат. Натыйжада, очеркте көркөм сөз каражаттары чыгарманын темасынын жана идеясынын зарылдыгына ылайык колдонула берет.

Публицистикалык стиль аткарылуу өзгөчөлүгү боюнча оозеки публицистикалык стиль жана жазма публицистикалык стиль болуп бөлүнөрү алды жакта белгиленди. Булардын биринчисин радио, телевидение жана документалдык кино, экинчисин газета жана журналдар пайдаланат. Айрым учурда бул экөөнүн чеги өз ара биригип да кетет, башкача айтканда, публицистикалык текст башта жазма түрүндө даярдалып, ал оозеки кептин айрым элементтеринин коштолуусу менен окулуп берилет.

Оозеки публицистикалык стиль өзүнүн агитациялык-пропагандалык кызматы, угуучунун сезимине таасир этүү өзгөчөлүгү боюнча жазма публицистикалык стилден артыкчылык кылат. Анын жогорку өнүккөн подстили чечендик кеп болуп саналат жана ал **социалдык-саясий жана саясий-экономикалык темадагы доклад, конференция, курултай, жолугушуудагы отчеттук доклад, саясий кеп, элчилик кеп, саясий сереп, аскердик-атуулдук кеп, митингдик кеп, агитатордук кеп, маараке кеби, аза кеби ж.б.у.с. топчолорго бөлүнөт**¹. Алар арналышы, көлөмү, тилдик өзгөчөлүгү сыяктуу белгилери боюнча биринен экинчиси кескин айырмаланат.

Публицистикалык стилдин подстилдери текст түзүүгө катышкан тараптардын саны боюнча да классификацияланат. Натыйжада **монологдук, диалогдук жана полилогдук типтеги тексттер** түзүлөт.

Монологдук типтеги тексттер **статья, корреспонденция, заметка, маалымат, сереп, рецензия, очерк, фельетон, доклад, чечендик кеп** сыяктуу подстилдерден турат.

Полемика, аңгемелешүү жана интервью диалогдук типтеги тексттердин үлгүсү болуп саналат.

Полилогдук типтеги текстке **публицистикалык дискуссиянын жана диспуттун** материалдарын кошууга болот.

Жогорудагы пикирлерди төмөнкүчө жалпылайбыз:

1. Публицистикалык стиль өзүнүн коомдук кызматы боюнча кыргыз адабий тилинин өзгөчө стили болуп саналат;

2. Публицистикалык стилдин колдонулуу мейкиндиги кеңири. Ошондуктан ал түрлүк, подстилдик, жанрдык жана типтик жагынан өнүккөн татаал системалуу стиль болуп саналат.

3. Публицистикалык чыгарма, негизинен, массалык маалымат каражаттары үчүн даярдалат жана ал массага түрдүү маалыматтарды берүүгө жана массаны белгилүү бир саясий-идеологиялык максатка багыттоону көздөйт.

¹ Брандес М. П. Стилистика немецкого языка, 201–203-б.

§ 14. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛДИН ТИЛИ

Тилдик бирдиктерди жана каражаттарды пайдалануу өзгөчөлүгү боюнча публицистикалык стиль кыргыз адабий тилинин башка китеп стилдеринен айырмаланат. Түрдүк жана подстилдик көп түрдүүлүгү, стиль катары системасынын татаалдыгы публицистикалык стилдин тилинин жалпы белгилерин аныктоого негиз берген. Мисалы, бул стилде терминдер, газетизмдер, эмоционалдуу-экспрессивдүү тилдик каражаттар, реалийлер, эскирген жана жаңы сөздөр, көркөмдүк жаратуучу тилдик каражаттар жана кептик кубулуштар публицистикалык стилдин түрүнүн жана подстилдеринин талабына ылайык колдонула берет.

Тилдин жашоосунун бир белгиси - анын лексикалык корунун жаңыланып турушу. Тилдик ушул процесс биринчи кезекте публицистикалык стилде даана чагылат. Бул тилдик кубулуш сөз өздөштүрүүдө да, сөз жасоонун ички мүмкүнчүлүктөрүнүн деңгээлинде да ачык көрүнөт.

Фонетика боюнча. Илимий жана иш кагаздар стилдеринде фонетикалык стилистикалык каражаттар дээрлик колдонулбай тургандыгы тиешелүү параграфтарда айтылды. Тактап айтканда, бул стилдерде фонетикалык тилдик бирдиктер жана каражаттар стилистикалык орток мааниде колдонулат. Ушундай өзгөчөлүк публицистикалык стилдин расмий түрлөрүнө да мүнөздүү. Ошондуктан публицистикалык стилдин расмий түрү көптөгөн белгилери боюнча китеп стилдерине кирген илимий жана иш кагаздар стилдерине тилдик белгилери боюнча жакын болот. Ошондуктан биз бул параграфта бейрасмий публицистикалык подстилдердин тили жөнүндө терең сөз кылбайбыз.

Бейрасмий публицистикалык подстилдерде фонетикалык стилистикалык каражаттар ойду туюнтуудагы синтагматикалык стилистикалык ыкма катары пайдаланылат. Айрыкча кайталоо кубулушунун фонетикалык (тыбыштык) түрү болгон ассонанс жана аллитерация жана паронимдешкен кайталоо («Жорокулдун жоруктары» тема) бул

стилдин түрүндө активдүү колдонулат¹.

Интонация жана анын элементтери публицистикалык стилдин түрлөрүндө кепти синтагмаларга ажыратуу, сүйлөмдөрдүн чегин белгилөө, жай жана суроолуу интонацияларды туюнтуу, логикалык пауза жасоо, кептин темпин аныктоодо жана кепке бейтарап тембр берүүдө бирдей колдонулат. Фонетикалык стилистикалык каражаттардын калган түрлөрү, негизинен, бейрасмий публицистиканын подстилдеринде зарылдыкка ылайык керектеле берет.

Сөз жасоо боюнча. Расмий публицистикалык стилде сөз жасоонун баардык түрлөрүнүн моделдери колдонулат. Бирок боектуу, субъективдүү баалоочу жана архаикалык мүчөлөр менен жасалган жаңы сөздөр жана синтаксистик жол менен жасалган өтмө маанилүү сөздөр (ак кол – жумуш кылбаган адам деген мааниде) стилдин бул түрүнө мүнөздүү эмес.

Лексикалык бирдиктери боюнча.

Публицистикалык стилдин расмий подстилдеринде орток маанилүү жана жалпы илимий сөздөр, газетизмдер [(доордун)_пульсу, (мамлекет башчыларынын) диалогу, демилге, эмгекчи, биримдик, [бир добуштан, клика, бейбаштык, марионетка ж.б.]² бир топ жыш кездешет. Анткени лексикалык бул бирдиктер публицистикалык стилге, айрыкча анын газета жанрына, функционалдык түс берет.

Бейрасмий публицистикалык подстилдер тилдик каражаттарынын сапаты боюнча көркөм стилге жакындап, лексикалык бирдиктерди пайдаланышы боюнча, биринчи учурда айрым сөздөрдү пассивдүү колдонгондугу, экинчи учурда таптакыр колдонбогондугу менен өзгөчөлөнөт. Маселен, публицистикада айрым сөздөрдүн (телевидение – теле), адам аттарынын кыскартылган (Бектурсун – Беке) же узартылган түрлөрү (Зейнеп – Зейнепжан), өтмө маанидеги (жинди суу – арак) жана карапайым маанилүү сөздөр (көроокат, ишчи), диалектизмдер (турат – туру), жаргондор (машина – дөңгөлөк) бир топ пассивдүү болот. Ал эми архаизмдер, тарыхый сөздөр, табу жана эвфемизмдер, дисфемизмдер, тыбыштык өзгөрүүгө

¹ *Караңыз:* Беззубов А. Н. Стилистические приемы газетной речи, 35–39-б.

² *Караңыз:* Кожина М. Н. Стилистика русского языка, 183-б.

дуушар болгон борум (форма), акун (акын) тибиндеги сөздөр, варваризмдер, эки варианттуу сөздөрдүн кыскарган түрү же кепте пассивдүү колдонулганы, орток сөздөр бейрасмий публицистикалык подстилдерди активдүү пайдаланылган менен өзгөчөлөнөт.

Морфология боюнча. Зат атооч сөздөр адабий тилдин бардык стилдеринде активдүү колдонула берет. Атооч жөндөмөдө турган зат атооч да бул өзгөчөлүккө ээ. Ал эми илик жөндөмөнүн кыскарган (инимин) жана көмүскөдө калган (...тоо жылын...) формалары публицистикалык стилдин бейрасмий подстилдерине мүнөздүү. Жөндөмө мүчөлөрдүн жогоркудай формалары, негизинен, расмий публицистикалык подстилдерде керектелбейт.

Зат атоочтордун сан категориясынын түрлөрү публицистикалык стилде бир топ өнүккөн. Көптүк сандын *-лар* мүчөсү жана синтаксистик жол менен туюнтулгандары публицистикалык стилдин бейрасмий подстилдеринде бир топ активдүү¹.

Таандык категориясынын публицистикалык стилдин түрлөрүндө колдонулушу да бирдей эмес. Бул маселеде бейрасмий публицистикалык түр расмий публицистикалык түргө караганда бир топ эркин болгондугу менен айырмаланат. Мисалы, нөл формадагы таандык мүчөлүү зат атооч (Небереге алдым – Небереге алдым), 1- жана 2-жактагы сөздөр, таандык мүчөлүү энчилүү аттар (Зыйнатым, Бишкегибиз), 1-жана 2-жак таандык мүчөлөрдүн кыскарышы (Биздин шаар – Биздин шаарыбыз; Сенин үй – Сенин үйүң), эркелетүү, урматтоо маанисинде адамдардын энчилүү аттарынын кыскартылышы (Болот – Боке) жогорудагы пикирлерди тастыктай алат.

Бейрасмий публицистикалык түр сын, сан жана ат атоочторду пайдалануу мүмкүнчүлүгү боюнча сүйлөшүү стилдерине бир топ жакын болот. Ал эми көркөм очерк, фельетон подстилдери аталган сөз түркүмдөрүн керектөөдө көркөм стилдин белгилерине ээ болот.

«Жер-суунун, төгөрөктүн тараптарынын аталыштары публицистикалык стилдерде

номинативдик маанисинде гана эмес өтмө маанисинде да колдонулат»²: Түндүк менен Түштүк 50-жылдардын башынан ушул күнгө чейин согуш абалында келатат («КТ»). (Мында Түндүк – Корея Элдик-Демократиялык Республикасы, ал эми Түштүк – Түштүк Корея же Корея Республикасы); Ирак маселеси Москва менен Вашингтондун ортосундагы мамилени бир топ суутуп салды («КТ»). Мында мамлекеттердин расмий аталыштары алардын борбор шаарларынын аттары менен өтмө мааниде аталды.

Морфологиялык жагынан алганда публицистикалык стилдин негизги бөтөнчөлүктөрүнүн бири-этиштик баяндоочтордун жаксыз формада колдонулгандыгы³ (Жакында Казыбектин 100 жылдык мааракеси белгиленди («КТ»).

Бул стилде «жыш колдонулуучу сөз түркүмдөрүнүн дагы бир түрү – этиш сөздөр. Алар аркылуу чак, жак категориялары берилет да, көбүнчө айкын өткөн чак же учур чак менен келер чак формасында келип, окуяны же кубулушту белгилөө, көрсөтүү үчүн колдонулат»⁴. Бул учурда сүйлөмдүн баяндоочу сунуш кылынды, болуп өтгү, келиши күтүлөт, улантылып жатат, жалпы пикирге келишти сыяктуу формада колдонулат. Мындай этиштер, көбүнчө, расмий публицистикалык подстилдерге мүнөздүү болот.

Калган сөз түркүмдөрүнүн публицистикалык стилдерде керектелиши тексттин расмийлүүлүк же бейрасмийлүүлүк белгилерине жараша болот. Мисалы, айрым сөздөр – сырдык жана тууранды сөздөр, сүйлөшүү стилинин белгилерине ээ байламталар, бөлүкчөлөр, жандоочтор жана модалдык сөздөр – негизинен, бейрасмий публицистикалык подстилдерде гана керектелет.

Синтаксис боюнча. Публицистикалык стилдин түрлөрү сөз айкаштарынын түрлөрүн жана типтерин колдонуу өзгөчөлүктөрү боюнча кескин

2 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистикалар, 102–103-б.

3 Караңыз: Кудайбергенов С. Публицистикалык стиль жөнүндө жалпы маалымат / Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү, 30–31-б.

4 Кудайбергенов С. Публицистикалык стиль жөнүндө жалпы маалымат / Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү, 31-б.

1 Караңыз: Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистикалар, 17-б.

айырмаланбайт. Бирок перс изафеттери, жөндөмө мүчөлөрдүн көмүскөдө калышы жана кыскартылышы, сөз айкашынын компоненттеринин инверсияланышы расмий публицистикалык стилдерге мүнөздүү эмес.

Сүйлөмдөрдөн жай сүйлөм бул стилде активдүү керектелет. Суроолуу сүйлөмдөр расмий публицистикалык подстилдерде пассивдү абалда пайдаланылат. Ал эми илептүү сүйлөм бул подстилдерге көп мүнөздүү эмес.

Бир тутумдуу сүйлөмдөрдөн белгилүү жактуу, туюк жактуу жана жаксыз сүйлөмдөр; жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөн чакчыл жана атоочтук түрмөктүү, түшүндүрмө мүчөлүү, бир өңчөй мүчөлүү, кириңди сөздүү, каратма сөздүү сүйлөмдөр; татаал сүйлөмдөрдөн алардын структуралык баардык түрлөрү расмий публицистикалык подстилдерде активдүү болот.

Троптордун, синтаксистик фигуралардын жана стилистикалык кубулуштардын түрлөрүн жогоруда сөз болгон подстилдер дээрлик пайдаланбайт.

Публицистикалык стилди айрым учурда газеталык стиль деп да аташат. Бул термин, биздин пикирибизче, азыр архаикалык түшүнүк алган. Анткени, илимий техникалык революция публицистикалык кептин журналдык, телевидениелик, радиолук жана документалдык кино кептерин да жаратты. Демек, коомдук талап бул стилди түрдүк жана подстилдик жактан гана эмес кептик жактан да байыткан.

Публицистикалык стилди адабий тилдин башка стилдеринен өзгөчө айырмалаган тилдик белгиси катары анын тексттеринин (материалдарынын) аталыштары (темалары) түзүп турат. «Функционалдык стилдин башка түрлөрүнө салыштырганда публицистикалык чыгармалардын темаларынын бөтөнчөлүгү бар. Мисалы, газеталык материалдардын темасы катарында сөз айкаштарынан тартып, бүтүн сүйлөмгө чейин колдонулат жана алар грамматикалык формасы жагынан ар түрдүү»¹.

Бул стилде сүйлөмдүн маанилик баардык түрлөрү тема катары

пайдаланылат. «Мындай учурда алардын этиштик баяндоочтору өткөн чак, учур чак же келер чак формасында болот жана кыймыл-аракеттин сүйлөгөн учурда болуп жатканын жана анын андан ары да улантылаарын көрсөтүүчү -ууда//-үүдө формасында да уюшулат»².

Публицистикалык стилдин коомдук милдети массаны айтылып жаткан ойго ишендирүү аркылуу алардын сезимине таасир этип, аларды кайсы бир иш чаранын аткарылышына уюштуруу болуп саналат. Ошондуктан публицистикалык тексттин темасы кыймыл-аракеттин аткарылышын даана көрсөтүүчү айкын өткөн чак, келер чак, учур чак, зарыл учурда этиштин ыңгайынын түрүнүн биринде берилиши талап кылынат.

Публицистикалык чыгармалардын темасы эллиптикалык сүйлөмдөрдөн, жардамчы атоочтук же жандоочтук айкаштардан, атоочтук сөз айкаштарынан, чакчыл жана атоочтук түрмөктөрдөн, жаксыз формадагы этиштик баяндоочтуу сүйлөмдөрдөн да уюшулат. Демек, публицистикалык стилдин, айрыкча расмий публицистикалык подстилдин тексттеринин темасы грамматикалык түзүлүштөрү (белгилери) боюнча башка стилдерден кескин айырмаланат. Мисалы, илимий стилде, негизинен, атама сүйлөмдөр көбүнчө илимий стилдин материалынын темасы катары келет. Ал эми иш кагаздар стилинин көпчүлүк подстилдеринде тексттин темасы кээде жашырын (мисалы: арызда) берилсе, кээде жандоочтук айкаштардан (мисалы: буйруктун темасы – «Жаңы жылды өткөрүү жөнүндө») уюшулушу мүмкүн. Кыскасы, кыргыз адабий тилинин стилдеринин тексттеринин темалары өзүнүн көп түрдүүлүгү менен атайын изилдөөнү талап кылат.

Жогоруда айтылган пикирлерди төмөнкүдөй жалпылоого болот:

1. Кыргыз адабий тилинин публицистикалык стили башка стилдерден коомдук аткарган кызматы боюнча гана эмес тилдик бирдиктерди пайдалануу өзгөчөлүгү боюнча да айырмаланат;

2. Публицистикалык стилдин расмий түрүнүн подстилдери, негизинен, орток маанилүү тилдик бирдиктерди, терминдерди, кесиптик сөздөрдү,

1 Кудайбергенев С. Публицистикалык стиль жөнүндө жалпы маалымат / Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү, 28-б.

2 Жогорку китептин 28-бетинде.

газетизмдерди активдүү пайдалангандыгы менен өзгөчөлөнөт;

3. Публицистикалык стилдин бейрасмий түрүнүн подстилдери эмоционалдуу-экспрессивдүү тилдик бирдиктерди, троптун жана стилистикалык фигуралардын түрлөрүн активдүү пайдаланат;

4. Публицистикалык бейрасмий подстилдердин тилинде боектуу тилдик бирдиктер жана каражаттар колдонулганы менен, алар аркылуу окурмандардын (угармандардын) сезимине эмоциялык-экспрессивдик негизде таасир этүү экинчи планда кала берет;

5. Публицистикалык расмий подстилдер тили боюнча китеп стилдерине, ал эми бейрасмий подстилдер сүйлөшүү стилдерине ыктайт;

6. Публицистикалык стилдин текстинин темаларына өзгөчө маани берилет. Алар кандай структурада жана мазмунда келбесин, анда мазмундун чагылдырылышы, окурманды (угуучуну) өзүнө тартуу мүмкүнчүлүгү, эсте калуу өзгөчөлүгү дайыма сакталууга тийиш.

§ 15. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛДИН ЭКСТРАТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыргыз адабий тилинин илимий жана иш кагаздар стилдери сыяктуу эле публицистикалык стиль да өзүнүн экстратилдик белгилерине ээ. Алар публицистикалык стилдин жалпы экстратилдик, жеке экстратилдик жана подстилдик экстратилдик факторлору катары бул стилдин стилдик белгилерин түзүүгө катышат.

Публицистикалык стилдин жалпы экстратилдик факторлору анын эки түрүнө жана баардык стилдерине тиешелүү болгон факторлордон болуп саналат. Демек, публицистикалык мазмундагы ар кандай түрдөгү, подстильдеги жана көлөмдөгү чыгармаларды бир стильге – публицистикалык стильге – бириктирип турган факторлор анын экстратилдик өзгөчөлүктөрү болуп саналат. Ал факторлор төмөнкүлөр:

1. *Публицистикалык тексттин массалык аудиторияга арналгандыгы.* Ар кандай публицистикалык чыгарма, биринчи кезекте, массага арналат. Анткени бул стилдин максаты «маанилүү саясий маселелер боюнча жалпы кабар берүү гана эмес, массаны ошол айтылып жаткан ишке бекем ишендириүү, алардын сезимине таасир этип, кезекте турган коомдук проблеманы чечүүгө, иштеги кемчиликтерди жоюуга активдүү катышууга үгүттөө жана уюштуруу болуп эсептелет»¹. Публицистикалык стилдин экстратилдик бул фактору анын стилдик негизин түзүп турат. Тактап айтканда, бул фактор публицистикалык стилди бир топ чектөөлөрдөн бошотот. Мисалы, текст арналган тараптардын жаш өзгөчөлүгү, кесиби, кызыгуулары илимий стилде, колдонулуу чөйрөсүнүн чеги, расмийлүүлүгү иш кагаздар стилинде бир топ чектелүү болот. Ал турсун мындай чектелүү эркин стиль катары белгиленип жүргөн көркөм стилде да байкалат.

Демек, публицистикалык стилдин колдонулуу чөйрөсүнүн илимий жана иш кагаздар стилине салыштырмалуу бир топ эркин болушу анын коомдогу кызматы менен тике байланышта каралат.

¹ *Караңыз:* Кудайбергенов С. Публицистикалык стиль жөнүндө жалпы маалымат / Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү, 5-6.

2. *Публицистикалык тексттин оперативдүүлүгү.* Көптөгөн публицистикалык материалдын коомдук турмуштагы актуалдуулугунун «өмүрү» чектелүү болот. Мисалы, өлкөдө өткөрүлүп жаткан референдумга массаны даярдоо белгилүү бир кыска мөөнөттө гана ишке ашат. Ал референдум өткөрүлгөндөн кийин, бул саясый компания өз актуалдуулугун жоготот, эң эле бери дегенде өз маанисин төмөндөтөт. Демек, массалык маалымат каражаттарынан көтөрүлгөн коомдук проблеманы ишке ашырууда оперативдүүлүкталап кылынат. (*Оперативдүүлүк* термини кандайдыр бир ишти же иш чараны тез жана убагында аткаруу түшүнүгүн туюнтат)¹. Бул стилдин кабар, сереп, макала ж.б.у.с. подстилдеринде оперативдүүлүк факторунун мааниси чоң. Ансыз текст коомдогу актуалдуулугун толук жоготуп алышы мүмкүн. Ошентип, бул экстратилдик фактордун белгилери катары публицистикалык тексттин тез түзүлүшү, анын массалык маалымат каражаттарынын бардык түрлөрү аркылуу коомчулукка тез жарыяланышы жана тексттин мазмунунун окурмандар жана угуучулар тарабынан бат кабыл алынышы сыяктуу учурларды көрсөтүүгө болот.

3. *Публицистикалык тексттин которулушу же түр өзгөртүлүшү.* Жогоруда публицистикалык тексттин массага арналгандыгы, анын коомдук колдонулушунда чектелүүнүн төмөн экендиги белгиленди. Бирок коом өзү ар түрдүү көрүнүштө жашайт: анда жашаган адамдар региондорго бөлүнүп жашайт, улуттарга бөлүнөт, аткарган чарбалык иштери ж.б. белгилери боюнча өз ара айырмаланат. Ошондуктан, мисалы, өлкөбүздөгү кайсы бир проблеманы ишке ашыруу үчүн түзүлгөн публицистикалык текстти кыргыз тилинен орус, өзбек ж.б. тилдерге которулуу милдети келип чыгат.

Массага арналган публицистикалык текстти массага бирдей мазмунда жеткирүү жетишсиз болот. Мисалы, кедейликти кыскартуу жана жоюу боюнча даярдалган публицистикалык текст Алай районунда жана Бишкек шаарында бирдей интерпретацияланбайт. Анткени бул эки регион чарбалык, маданий,

улуттук ж.б. өзгөчөлүктөрү боюнча өз ара кескин айырмаланат. Ошондуктан публицистикалык тексттин түп нускасы өзгөрүүгө дуушар болуп, «жергиликтүү» түс алышы мүмкүн. Натыйжада публицистикалык бир эле материал республикалык, областтык, райондук, кесиптик, улуттук ж.б. мүнөздөрдөгү массалык маалымат каражаттарында түрдүү формага ээ болушу ыктымал.

4. *Публицистикалык стилдеги мезгилдүүлүк фактору.* Бул жалпы экстратилдик фактор массалык маалымат каражаттарынын массага таасир этүү күчүн жогорулатат. Анткени бир эле мазмундагы текстти түрдүү массалык маалымат каражаттарында ар башка формада кайра-кайра жарыялоо аудиториянын сезимине натыйжалуу таасир этет.

Публицистикалык стилдин текстине болгон жамааттык авторлоштук. Публицистикалык текст, көбүнчө, жеке авторлор тарабынан түзүлөт. Бирок автор публицистикалык чыгармада өзүнүн гана көз карашын эмес жамааттын – көз караштарын кошо чагылтат. Публицистикалык жамаатташтык түшүнүгү текстти түзгөн авторду, автордук идеяны жана көз карашты колдогон өкмөттүк жана өкмөттүк эмес уюмдарды, өкмөттүн өзүн, саясый жана коомдук уюмдарды жана бирикмелерди жана башка түрдүү топторду өзүнө камтыйт. Демек, ар кандай публицистикалык компонентте жеке автордун гана эмес анын көз карашын колдогон көптөгөн коомдук, өкмөттүк жана саясый топтордун кызыкчылыгы чагылдырылат жана корголот.

6. *Публицистикалык стилде баштапкы же башка текстти пайдалануу фактору.* Публицистикалык стилдин жаралышына өзүнө чейинки социалдык жана саясый мааниге ээ болгон баштапкы тексттер негиз болуп бере алат. Мисалы, 2002-жылдын аягында бүткүл элдик талкууга коюлган Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясынын долбоору ошол мезгилде массалык маалымат каражаттарында жарыяланган көптөгөн публицистикалык чыгармаларга негиз болуп берди. Ошентип, кабыл алынган

1 *Караңыз:* Ожегов С. И. Словарь русского языка, 388-б.

2 *Караңыз:* Публицистический стиль/ Н. Г. Войкова ж.б., 2-б.

мыйзамдар, президенттик жарлыктар, токтомдор, өкмөттүк ар кандай расмий иш кагаздар, саясий, өндүрүштүк, илимий жана статистикалык эсеп-кысаптар, ички жана эл аралык түрдүү маалыматтар жана келишимдер, протоколдук материалдар жана башкалар баштапкы текст катары публицистикалык стилде пайдаланылышы мүмкүн. «Массалык маалымат тексттери «баштапкы» деп аталган тексттерден аны пайдалангандыгы, системага салгандыгы жана кыскартылгандыгы, кайра иштелип чыккандыгы жана тексттин башка түрүнүн өзгөчө көз карашта туюнтулганы менен айырмаланат. Натыйжада өзүнүн нормалары менен түзүлгөн жана даяр түргө келтирилген жаңы текст пайда болот. Мындай текст баштапкы тексттеги зарыл болгон маанилик бөлүктөрдү ар бир адамдын сезимине жеткирет»¹.

Ошентип, публицистикалык стилдин жалпы экстратилдик факторлору аны адабий тилдин стили катары аныктоонун негизги белгилери болуп саналат. Ар бир журналист, публицист, филологдон бул факторлорду илимий негизде терең билүү талап кылынат.

Публицистикалык стилдин жеке экстратилдик факторлору катары ушул стилдин өзүнө мүнөздүү болгон белгилерди публицистикалык тексттердин түрлөргө жана подстилдерге бөлүнүшүн, тексттин жазма жана оозеки формада даярдалышын, стиль жаратуучу объективдүү жана субъективдүү факторлорду көрсөтөбүз.

Объективдүү жана субъективдүү факторлор стилдин подстилдеринин мазмундук сапатын аныктайт. Тактап айтканда, объективдүү факторлорду публицистикалык тексттин авторунун жаш өзгөчөлүгү, билими, турмуштук тажрыйбасы, дүйнөгө жана коомго болгон көз карашы, тил маданияты, жалпы интеллектуалдуулугу түзсө, субъективдүү факторлорду автордун темпераменти, тилдик адаттары, мүнөзү, билим деңгээлинин сапаты, шык-ынтаалары, кеп учурундагы көңүл абалы, ал турсун ден соолугу да түзүүгө катышат². Ошентип, жеке экстратилдик факторлор публицистикалык стилде чоң мааниге ээ.

Подстилдик факторлор

публицистикалык стилде да акыл-эске абстракциялык формада кабыл алынат. Ал факторлорго публицистикалык ар бир подстилдин өзүнчө формага ээ болушу, текстте ойду туюнтуунун логикалык ырааттуулугу, бейрасмий публицистикалык түрдүн подстилдериндеги графикалык каражаттардын керектелиши, тексттин көлөмү сыяктуу факторлор кирет.

Публицистикалык көркөм подстилдерде улуттук публицистикалык эстетикалык салттар, чыгармачылык таасир, чыгарманын темасы, идеясы, жанры, структурасы жана публицист артыкчылык берген метод да подстилдик экстратилдик факторлордун катарын толуктайт³.

Ошентип, публицистикалык текст жалпы, жеке жана подстилдик экстратилдик факторлордун биримдигинен куралган, подстилдери боюнча тилдик өзгөчөлүктөрү бар чыгарма болуп саналат.

Үлгү катары публицисттик подстиль саналган көркөм очерктин экстратилдик факторлорун бөлүп көрсөтмөкчүбүз:

1. Жалпы экстратилдик белгилери: көркөм очерктин массалык аудиторияга арналышы, оперативдүүлүгү, мезгилдүүлүгү, тексттин мазмунуна карата жамааттык авторлоштук;

2. Жеке экстратилдик белгилери: публицистикалык стилдин бейрасмий түрүнө, анын көркөм очерк подстилин кирээри, жазма формага ээ болушу, авторго мүнөздүү болгон объективдүү жана субъективдүү факторлор;

3. Подстилдик экстратилдик белгилери: формага ээ болушу, көлөмү, ойду туюнтуунун ырааттуулугу же ал ырааттуулуктун бузулушу, улуттук эстетикалык салттар, чыгармачыл таасир жана публицистикалык чыгарманын темасы жана идеясы, автор тандаган метод факторлору.

Жогоруда айтылган пикирлерди төмөнкүдөй жалпылайбыз:

1. Кыргыз публицистикалык кеби өзүнө мүнөздүү болгон жалпы, жеке жана подстилдик экстратилдик факторлордун негизинде куралат;

2. Жалпы экстратилдик факторлор тексттин публицистикалык кеп экендигин тастыктаса, жеке экстратилдик

¹ *Рождественский Ю. В.* Введение в общую филологию, 163-б.

² *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 98-б.

³ *Караңыз:* Пустовойт П. Г. От слова к образу, 61-б.

V ГЛАВА. СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИ

§ 16. СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

факторлор публицистикалык стилдин түрлөрүн, подстилдерин жана тексттин авторуна мүнөздүү болгон объективдүү жана субъективдүү өзгөчөлүктөрдү аныктайт. Ал эми подстилдик факторлор публицистикалык тексттин жеке белгилерин аныктайт;

3. Тилдик факторлор публицистикалык стилдин мазмунун, экстратилдик факторлор анын формасын түзөт.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин арасынан сүйлөшүү стили коомдук турмушта өтө кеңири колдонулгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Ал турмуш-тиричиликте, өндүрүштө, үй-бүлөдө бейрасмий жагдайларда пикир алмашуунун негизги стили катары кызмат кылат.

Сүйлөшүү стили азырга чейин функционалдык стилдердин арасынан өзүнүн бекем ордун ала элек. Мисалы, Е. А. Земскаянын редакциялоосунда жарык көргөн «Русская разговорная речь» аттуу китепте¹ жана О. А. Лаптеванын изилдөөлөрүндө² сүйлөшүү стили орус тилинин функционалдык стилдеринин катарында каралбайт. Бул маселеге кыргыз тилчилери да ар түрдүү карайт. Мисалы, А. Турсунов сүйлөшүү стили адабий тилдин функционалдык стилдерине кирерин ачык белгилесе, «Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү» аттуу эмгекте³ жана К. К. Сартбаевдин «Функционалдык стилдер жөнүндө» аттуу макаласында⁴ бул стиль жөнүндө сөз болбойт. Бирок сүйлөшүү стили функционалдык стилдердин тобуна кирээри В. В. Виноградов, Л. Г. Барлас, Д. Э. Розенталь, М. Н. Кожина сыяктуу тилчи стилистердин эмгектеринде белгиленген.

Сүйлөшүү стилин функционалдык стилдерге кошпоо позициясында турган окумуштууларды бул стилдин бирдиктүү нормалары жок экендиги ушундай пикирге алып келет. Бирок сүйлөшүү стилинин табиятына терең көз жүгүртсөк, ал адабий тилдин башка стилдериндей эле өзүнүн стилдик белгилерине ээ экендигине толук ынанарбыз.

Сүйлөшүү стили, биринчи кезекте, кыргыз адабий тилинин коомдук муктаждыгын тейлөөнү ишке ашырат. Тилдин пикир алмашуу кызматы ар кандай адабий тилдин сүйлөшүү стили

1 *Караңыз:* Русская разговорная речь / Под общ. ред. Е. А. Земской., 20–22-б.

2 *Караңыз:* Лаптева О. А. Устно-разговорная разновидность современного русского литературного языка, 91-б.

3 *Караңыз:* Турсунов А. Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү жөнүндө. 84–92-б.

4 *Караңыз:* Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү, 1983.

аркылуу ишке ашат. «Кеп эки же андан көп аңгемелешүүчүлөрдүн тике пикир алмашуусунун зарылдыгынан жаралат»¹. Албетте, мындай пикир алмашууда диалогго катышкан тараптардын ар биринин тилдик сезимталдыгы жана кеп маданияты бирдей деңгээлде болбой турганы бышык. Сүйлөшүү стилинин ушул өзгөчөлүгү аны китеп стилдерине карама-каршы коет.

Сүйлөшүү стилинин дагы бир өзгөчөлүгү катары анда пайдаланылган тилдик бирдиктердин даярдыксыз түрдө кеп процессинде колдонулгандыгын көрсөтүүгө болот. Натыйжада адабий тилдин тилдик жана кептик нормалары сөзсүз «бузулууга» дуушар болот. Мисалы, сүйлөмдөгү сөздөрдүн инверсияланышы, сүйлөмдүн компоненттеринин парцелляцияланышы сыяктуу кептик кубулуштар адабий норманын бузулуу фактысы катары кабыл алынышы мүмкүн. Бирок дал ушул «норма бузуулар» сүйлөшүү стилин түзүүчү стилдик нормалар болуп саналат.

Сүйлөшүү стилинин колдонулуу чөйрөсү, мисалы, илимий стилдин чегине да өтүп кетиши ыктымал. Бул учурда эки стиль – сүйлөшүү стили менен илимий стиль – аралаш формада колдонула берет. Тактап айтканда, илимий стилдин тилдик бирдиктеринин стилдик сапаты сүйлөшүү стилинин айрым белгилерине ээ болот. Сүйлөшүү стилинде вербалдык эмес каражаттардын мааниси өтө чоң. Ал диалогдук пикир алмашууда түзүлгөн синтаксистик конструкцияларда кетирилген «боштуктагы» ойлорду толуктоо кызматын да кошо аткарат.

Бул стилге мүнөздүү болгон өзгөчөлүктүн дагы бири – анда колдонулган сүйлөмдүн кыскалыгы. Окумуштуулардын изилдөөсүнө караганда, угуу сезимине таянган сүйлөшүү кеби орто эсеп менен жети сөздөн ашпашы керек. Андан көп сандагы синтаксистик компоненттер угуучунун заматта кептин мазмунун кабыл алуу мүмкүнчүлүгүнө сыйбайт. Пикир алмашуунун мындай эркин формада жүрүшү кепке катышкандардын жеке сапаттарын – тилдик адаттарын, темпераментин, эмоционалдык өзгөчөлүктөрүн, экинчи тарапка же башка

бирөөлөргө болгон симпатиясын – кеп процессинде конкреттештирет². Сүйлөшүү стилинде ушул себептен факультативдик паузалар, интонациялар, инверсиялар көп аткарылат.

Пикир алмашуу кызматынан башка да сүйлөшүү стили таасир этүү кызматына ээ. Анын бул өзгөчөлүгү сүйлөөчүнүн тилдик жана вербалдык эмес каражаттарды кептик зарылдыкка ылайык эркин пайдалануу мүмкүнчүлүгүн жараткан. Мисалы, бейтааныш топ менен саламдашууда нормага салынбаган төмөнкүдөй сөздөрдү жана вербалдык эмес каражаттарды пайдаланууга болот:

1. – *Амансыздарбы!*
2. (Колун көкүрөгүнө алып). – *Амансыздарбы!*
3. (Башын ийип). – *Амансыздарбы!*
4. (Тоотпогондой). – *Амансыздарбы!*

Сүйлөшүү кебинин аткарылышындагы эркиндик анын тилдик бирдиктеринин тандалышындагы эркиндик катары да каралат. Мисалы, сүйлөөчү тарабынан адабий тилдин нормасына кирбеген айрым жергиликтүү тилдик фактылардын колдонулушуна, кээ бир тилдик каражаттардын пикир алмашууда керектелишине бул стилде жол коюлат. Сүйлөөчүнүн кебиндеги жогоркудай өзгөчөлүктөр анын тилдин кайсы ареалдын өкүлү экендигинен ачык дарек бере алат.

Тилдеги үнөм мыйзамынын бир көрүнүшү болгон сүйлөмдөрдүн эллиптикалык формада жана айрым сөздөрдүн эки жана андан көп варианттарда, кемтик сүйлөмдөрдүн жана сөз-сүйлөмдөрдүн кепте колдонулушу тилдин сүйлөшүү стилинин табияты менен тыгыз байланышта каралышы зарыл.

Бул стиль тил адабий жана жазма форма алганга чейин коомчулукту ар тараптан тейлеп келгени тилибизде жаралган макалдардын, ылакаптардын жана учкул сөздөрдүн мисалында далилдөөгө болот. Анткени көптөгөн макалдарда сүйлөшүү стилинин белгилери даана байкалат. Демек, сүйлөшүү стили көркөм стиль менен кошо байыркылыкка ээ. Ошондуктан биздин классификацияда бул эки стиль сүйлөшүү стилдери деген тилдик функционалдык топко бириктирилип, тилдик сапаттары боюнча

¹ *Караңыз:* Сартбаев К. К. Функционалдык стилдер жөнүндө, 58–61-б.

² *Караңыз:* Барлас Л. Г. Русский язык. Стилистика, 162-б.

китеп стилдерине карама-каршы коюлат.

Жогоруда айтылган пикирлерди төмөнкүдөй жалпылайбыз:

1. Сүйлөшүү стили кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин бир түрү болуп саналат;

2. Сүйлөшүү стили оозеки түрүндө аткарылат. Анын жазма үлгүсү катары диалогдук жана монологдук формада келген (аткарылган) көркөм жана публицистикалык стилдердеги каармандардын кебин көрсөтүүгө болот;

3. Сүйлөшүү стили тилдин функционалдык тибинин бир көрүнүшү болуп саналат. Ал ошондой эле тилдин стилистикалык кубулушу катары да каралат;

4. Сүйлөшүү стили синонимдеш сүйлөшүү кеби деген термин менен да белгиленет. Сүйлөшүү кеби өзүнүн стилистикалык жана стилдик нормаларына ээ болгон стиль катары каралышы зарыл.

5. Сүйлөшүү кеби оозеки жана жазма формада ишке ашырылат. Бирок өзгөчө стиль катары оозеки формада аткарылышына басым жасалат.

6. Кыргыз адабий тилинин функционалдык стили катары сүйлөшүү кеби жеке өзүнө ылайыкташкан тилдин бирдиктерине жана каражаттарына ээ. Айрыкча кептик кубулуштар бул стилде активдүү колдонулгандыгы менен өзгөчөлөнөт.

§ 17. СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИНИН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ПОДСТИЛДЕРИ

Сүйлөшүү стили илимий, иш кагаздар, публицистикалык жана көркөм стилдердей тармакталган түрлөргө жана айкын подстилдерге бөлүнүү деңгээлине жете алган эмес. Азыркы кыргыз тилинин сүйлөшүү кеби адабий сүйлөшүү кеби (стили) жана жөнөкөй сүйлөшүү кеби (стили) түрлөрүнө бөлүнөт.¹ Бул стилдин адам турмушунда универсалдуу түрдө колдонулушу бири экинчисине карама-каршы коюлган жогорудагы стилдик эки түрдүн жаралышына алып келген. Тактап айтканда, сүйлөшүү стилинин ички карама-каршылыгы – бири адабий тилдик норманы талап кылган, экинчиси ал норманы катаал түрдө талап кылбаган стилдик эки түргө бөлүнгөндүгүндө.

Адабий сүйлөшүү кеби расмийлүүлүк белги басымдуулук кылган жайларда – чогулуштарда, окутуу процессинде, митингдерде жана башка ушул сыяктуу чөйрөлөрдө – кеңири колдонулат.

Адабий сүйлөшүү кеби өзүнүн курулушу боюнча адабий тилдин оозеки нормаларына негизделет. Бул кепте адабий тилдин нормаларын толук талап кылуу мүмкүн эмес. Бирок сүйлөөчү мүмкүн болушунча ал нормаларды сактоого аракеттенет. Анткени адабий сүйлөшүү кеби сүйлөөчү менен массанын ортосундагы байланышты түзүүгө арналат. Натыйжада сүйлөөчү кебинде диалектилик, жаргондук тилдик фактыларды колдонбоого, пикирин элдик тилдин каражаттары менен туюнтууга аракет кылат.² Тилдик бирдиктерди пайдаланууда бул өзгөчөлүк тилдин баардык деңгээлдерине бирдей мүнөздүү болот.

Жөнөкөй сүйлөшүү кеби колдонулуу чөйрөсү, тилдик фактыларды жана вербалдык эмес каражаттарды пайдалануу өзгөчөлүгү боюнча адабий сүйлөшүү кебинен айырмаланат. Сүйлөшүү стилинин бул түрү, биринчи кезекте, колдонулуу чөйрөсүнүн чектелгендиги менен өзгөчөлөнөт. Тактап айтканда, жөнөкөй сүйлөшүү кеби көбүнчө диалогдук пикир алмашууда көп керектелет.

Жөнөкөй сүйлөшүү кебинде адабий

1 *Караңыз:* Узбек тили стилистикасы / А.Шомаксудов ж.б., 14-б.

2 *Караңыз:* Узбек тили стилистикасы / А.Шомаксудов ж.б., 14-б.

тилдин нормаларын сактоо толук аткарыла бербейт. Муну стилдин бул түрү талап кылбайт, бирок пикир алмашуудагы расмийлүүлүк тоскоолдугунун төмөн экендиги сүйлөөчү тараптардын кебине жергиликтүү колорит берет. Натыйжада диалогго катышкан тараптардын кеби тилдик бардык деңгээлдер боюнча адабий тилдин нормаларынан четтеп кетиши ыктымал.

Жөнөкөй сүйлөшүү кебинде диалогго катышкан тараптардын эмоциялары ачык байкалат. Анткени стилдин бул түрүндө эмоционалдуу-экспрессивдүү тилдик бирдиктер жана каражаттар ойду туюнтуунун зарылдыгына ылайык керектеле берет.

Сүйлөшүү стили кыргыз адабий тилинин публицистикалык жана көркөм стилдеринде жазма түрүндө интерпретацияланат. Тактап айтканда, каармандардын кеби – диалогдору жана монологдору көркөм образ түзүү максатында сүйлөшүү стилинин формасында берилет.

Диалог жана монолог пикир алмашуунун формасы катары кыргыз адабий тилинин бардык стилдеринде керектелет. Бирок алар сүйлөшүү стилинде колдонуунун жогорку чегине жетет. Диалог жана монологсуз сүйлөшүү кебин элестетүү мүмкүн эмес. Анткени сүйлөшүү стили диалогдун же монологдун негизинде түптөлөт. Натыйжада диалогду жана монологду бул стилдин подстили катары да кароо мүмкүнчүлүгү бар.

Сүйлөшүү стили турмуш-тиричилик диалогу, интеллектуалдык диалог, эпистолярдык чыгармалар – достук каты, туугандык кат, ашыктык каты – дискуссия, диспут жана монолог сыяктуу подстилдерге ээ. Бул подстилдерди филолог-стилистердин көбү моюнга алышпайт. Айрым окумуштуулар булардын кээ бирлерин гана подстиль катары белгилешет. Ал эми Г.Гиргинов диалогдун сын диалогу, өзүн өзү сындoo диалогу, дискуссия, полемика сыяктуу түрлөрүн көрсөтөт¹. Демек, сүйлөшүү стилинин подстилдерин белгилөөдө окумуштуулардын ортосунда бирдиктүү пикир жок. Бирок биз бул маселеде

жогоруда белгиленген подстилдерди сүйлөшүү стилине гана таандык подстилдер экендигин баса көрсөтөбүз жана алардын айрымдарына токтолобуз.

Турмуш-тиричилик диалогу эки тараптуу пикир алмашуунун подстили болуп саналат. Бул диалогдо сүйлөөчү жана угуучу тараптар болот да, алар пикир алмашуунун жагдайына ылайык роль алмаштырып да (мисалы, кептин биринчи этабындагы сүйлөөчү, кийинки этапта угуучунун ролунда катышышы мүмкүн), кепке катыша берет.

Бул подстильде угуучуга ойду туюнтуу (же диалогдук реплика) толук эмес формада, аны синтаксистик жактан үзүк-үзүк берүү абалында ишке ашырылат. Бирок экинчи тарап биринчи тараптын оюн маалыматтын булагына, кеп жагдайына, контекстке жана пикир алмашууда керектелген тилдик эмес каражаттардын жардамына таянуу менен, толук алууга жетише алат. Мисалы, студенттердин төмөнкүдөй диалогу, кепте атайын сөз болбосо да, эки тарапка түшүнүктүү болгон бир топ сөздөрдүн көмүскөдө калышы менен ишке ашат:

- *Качан келдиң?*
- *Кечинде.*
- *Мага эмне алып келдиң?*
- *Баарын коңшу кыздар жеп коюшту.*

Диалогдо болжол менен үйдөн, алып келгендеримди, жатакана деген сыяктуу сөздөр пайдаланбаганы менен, аларды эки тарап тең көмүскөдө пайдаланды.

Интеллектуалдык диалог, негизинен, өндүрүштө пайдаланылат. Диалог өндүрүштүк маселеге арналат. Бул диалог тилинин синтаксистик курулушу боюнча турмуш-тиричилик диалогуна окшош болот. Бирок пайдаланылган тилдик бирдиктеринин сапаты боюнча өз ара айырмаланат: интеллектуалдык диалогдо конкреттүү өндүрүштүк тармакка байланышкан сөздөрдүн тобун, кесиптик сөздөрдү, айрым учурда жалпы илимий сөздөрдү, сейрек болсо да терминдерди пайдаланууга болот. Бул подстильде сүйлөөчүнүн эмоциясы кийинки планга жылдырылат.

Ашыктык каты сүйлөшүү кебинин өзгөчө формасы болуп саналат. Кат жооп же өз сезимин туюнтуу максатында жазылат. Расмийлүүлүк толук жоюлат. Диалогго салыштырмалуу ашыктык катынын

¹ *Караңыз:* Дерягин В.Я. Беседы о русской стилистике. 78-79-б.; Гиргинов Г. Диалог: философско-политический анализ, 26-43-б.

тили бир топ белгилери боюнча өзгөчөлөнөт. Анда карапайым сөздөр менен катар сүйлөшүү сөздөрү, поэтизмдер колдонула берет. Ашыктык каты өзүнүн структурасына ээ: кат ээси кимдир бирөөгө кайрылат, негизги оюн туюнтат жана коштошот. Бул белгилер достук каттарында да, туугандык каттарда, негизинен, сакталат. Бул каттардын кыскартылган үлгүлөрү катары пейджер каттарды көрсөтүүгө болот.

Монолог сүйлөөчүнүн өзүнө кайрылган, башка бирөөнүн кептик реакциясын талап кылбаган кебинин формасы болуп саналат¹. Монолог диалогдон кепке биринчи тарап гана катышканы, анда ой-пикир кеңири берилгендиги, башка бирөөгө кептин арналбаганы жана ага карата жооп талап кылынбагандыгы менен айырмаланат. Ал көркөм чыгармада акын-жазуучулар тарабынан көп керектелет. Ар бирибиздин өткөн окуя жөнүндө же алдыда аткаруучу иштерибиз жөнүндө купуя ой жүгүртүүбүз монологдун үлгүсү болуп саналат.

Көркөм чыгармада диалог кепке катышкан тараптардын тилдик портретин тартуу үчүн, ал эми монолог каармандын психологиялык портретин жаратууда активдүү пайдаланылат.

Сүйлөшүү кебинин калган подстилдери да өзүнүн стилдик белгилерине ээ.

Жогоруда айтылган пикирлерди төмөнкүдөй жалпылайбыз:

1. Сүйлөшүү кеби өзүнүн стилдик түрлөрүнө жана подстилдерине ээ болгон стиль болуп саналат;

2. Сүйлөшүү кеби *адабий сүйлөшүү кеби* жана *жөнөкөй сүйлөшүү кеби* түрлөрүнө бөлүнөт. Алар адабий тилдин сүйлөшүү стилиндеги түрлөрү болуп саналганы менен, өз ара адабий норманын аларда аткарылуу өзгөчөлүгү боюнча айырмаланат;

3. Сүйлөшүү кеби пикир алмашууда калыптанып бүткөн подстилдерге ээ. Алар колдонулуу чөйрөсү, тилинин сапаты, экстратилдик каражаттарынын колдонулушу, адабий тилдик нормаларды кабыл алышы боюнча өз ара өзгөчөлөнөт;

4. Сүйлөшүү стилинин үлгүлөрү подстиль катары пикир алмашууда өз алдынча да даярдалат. Достук каты, туугандык кат, ашыктык каты сүйлөшүү

стилинин ушул типтеги подстилдерин түзөт. Ал эми диалог жана монолог публицистикалык же көркөм стилдин кайсы бир подстилинин компоненти катары пикир алмашууда катышат;

5. Сүйлөшүү кебинин подстилдери оозеки жана жазма формада жашайт;

6. Тилдердин функционалдык стилистикасында сүйлөшүү стили ар тараптан изилденип чыга элек.

¹ *Караңыз:* Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов, 182-б.

§ 18. СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИНИН ТИЛИ

Сүйлөшүү стили кыргыз адабий тилинин башка функционалдык стилдеринен айырмаланып, өзүнүн тилдик бирдиктерине жана каражаттарына ээ. Баштапкы параграфтарда белгиленгендей, сүйлөшүү стилинин тили адабий сүйлөшүү кебинде кыргыз тилинин адабий нормаларын сактоого ыктаса, жөнөкөй сүйлөшүү кебинде ал нормалардан бир топ тилдик фактыларды колдонууда четтегени менен өзгөчөлөнөт. Демек, бул стилдин тилдик белгилери өзүнүн татаалдыгы жана көп түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт. Тактап айтканда, сүйлөшүү стилинен, бир жактан, жалпы адабий тилге мүнөздүү, экинчи жактан, оозеки кепке мүнөздүү болгон тилдик фактыларды көрүүгө болот¹. Бул өзгөчөлүк кыргыз тилинин тилдик деңгээлдеринин бирдиктерин сүйлөшүү кебинде колдонуунун бардык баскычтарында даана көрүнөт.

Фонетика боюнча. Сүйлөшүү кебинде үндүү тыбыштардын нормадан ашыкча созулуп (*Коку-уй...*), үнсүз тыбыштардын нормадан өзгөчөлөнүп (*Тууган, көзүңдү ачып жүр...*) жана тыбыштардын алмаштырылып (*Чу, жаныбайым Гулсалы...* – жаш баланын кебинен) айтылышы мүнөздүү.

Интонациянын элементтери бул стилде активдүү колдонулат. Айрыкча сүйлөөчүнүн эмоциясын туюнткан интонациялык элементтер, паузанын, кептин темпинин жана тембринин баардык түрлөрү сүйлөшүү кебинде кептик жагдайга ылайык пайдаланылат.

Өздөштүрүлгөн сөздөрдү айтуу башка стилдерде, айрыкча илимий, иш кагаздар жана публицистикалык стилдерде-адабий стилдин нормасына кынтыксыз баш ийдирилсе, бул стилде адабий айтымдын сүйлөшүү түрү көп керектелет. Мисалы, тыбыштарды бузуп, өзгөртүп кошуп, сыйлыгыштырып айтуу көрүнүштөрү сүйлөшүү стилинде норма катары каралат: [*Москыва*], [*ботаника*], [*үстөл*], [*тырактыр*], [*пойуз*].

Жогоруда белгиленген фонетикалык өзгөчөлүктөр бул стилдин жөнөкөй сүйлөшүү түрүнө мүнөздүү болуп саналат. Алар көркөм жана публицистикалык

чыгармаларда каармандардын кебин имитациялоодо да мааниге ээ. Демек, сүйлөшүү кебинин жөнөкөй сүйлөшүү түрүндө айтым бир топ эркин болот.

Сүйлөшүү стилинин адабий сүйлөшүү кеби расмийлүүлүк мүнөзгө ээ болгондуктан, адабий айтымдын салтанаттуу жана орток айтымдарын кеңири керектейт. Ошондуктан бейтарап жана салтанаттуу тембр, жай жана орто темп, ритмикалык жана логикалык пауза стилдик бул түрдө активдүү болот.

Сөз жасоо боюнча. Сүйлөшүү кебинде сөз жасоонун кыргыз тилиндеги баардык түрлөрү жана ал түрлөргө мүнөздүү болгон моделдери пайдалана берилет. Бирок бул стилдин жалпы табияты өзүнүн стилдик түрлөрүнө – адабий сүйлөшүү стилине жана жөнөкөй сүйлөшүү стилине – ылайыкташкан сөз жасоо моделдерин көбүрөөк пайдаланат.

Адабий сүйлөшүү кебинде китеп стилдеринин белгилерине ээ сөз жасоочу мүчөлөр басымдуулук кылат. «Китеп стилине ыктаган сөз жасоочу мүчөлөр, негизинен, илимий түшүнүктөрдү, терминдерди, кесиптик жана абстракттык маанидеги сөздөрдү жасоого катышат»². Мындай мүчөлөргө **-чы** (*малчы*), **-ооч** (*толуктооч*), **-гыч** (*таңгыч*), **-лаш** (*классташ*), **-лык** (*балалык*) сыяктуу кыргыз тилине тиешелүү, **-ман** (*кадырман*), **-стан** (*Кыргызстан*), **-жана** (*ишка-на*), **-ов//ова** (*Тилеков, ценова*), **-бей** (*бейнамыз*), **-изм** (сингармонизм) сыяктуу сөз жасоочу өздөштүрүлгөн мүчөлөр кирет.

Жөнөкөй сүйлөшүү кебинде, негизинен, сүйлөшүү стилинин белгилерине ээ мүчөлөр аркылуу жасалган сөздөр басымдуулук кылат. Алар сүйлөшүү стилинин белгилерине ээ болгон кичирейтүү, эркелетүү, мыскылдоо, кемсинтүү, урматтоо, жалыныч, жекирүү, какшыктоо маанисиндеги сөз жасоо³ мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалат: *балакай, ойсоке, шалпайган, жинди* ж.б.

Синтаксистик жол менен жасалган сөздөрдүн көбү орток маанисинде кепте колдонулат. Ал эми сүйлөшүү стилинин боектуулугуна ээ татаал сөздөр терс маанидеги стилистикалык боектуулугун кепте

² *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика, 58-б.

³ *Аширбаев Т.* Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика, 67-б.

¹ *Караңыз:* Узбек тили стилистикаси/ А. Шомаксудов ж.б., 114-б.

өтмө мааниде келгенде даана ачат: мисалы, орток мааниде кепте пайдаланылган **арак** сөзүнүн өтмө мааниде келген **жинди суу**, **ак молдо**, **бөдөнөнүн сүтү** деген сыяктуу синонимдери бар. Алар сүйлөшүү кебинде маалымат берүү кызматында гана эмес сүйлөөчүнүн предметке (бул жерде ал – **арак**) карата мамилесин туюнтуу максатында да колдонулат.

Сүйлөшүү кебинин стилдик муктаждыгынын натыйжасында тилибизде синтаксистик жол менен жасалган көптөгөн татаал сөздөр тилдин бүгүнкү абалында туруктуу сөз айкашына айланып кеткен. Аларга *суу жүрөк*, *коен жүрөк*, *итке минген* деген сыяктуу фразеологизмдер кирет. Аларга *ак алтын (пахта)*, *көгүлтүр экран (телевизор)* сыяктуу перифраздарды да кошууга болот.

Көптөгөн терминдер синонимдерине ээ. Алардын бир тобу сүйлөшүү стилинде гана колдонулат. Мисалы, *алабуга – кадимки алабуга*, *алтын мекире – тикендүц мекире*, *бейиш калдыркан – кооз калдыркан*, *боз карагай – ит сийгек*, *идиш ашкабак- суу кабак*, *кара сулу – кара сойлок* жуптарынын биринчилери орток мааниде термин катары керектелсе, экинчилери сүйлөшүү кебинде гана пайдаланылат.

Лексикалык бирдиктери боюнча. Сүйлөшүү кеби өзүнүн лексикалык корунун ар түрдүүлүгү менен да өзгөчөлөнөт. Анткени кыргыз тилинин сөздүк корун, негизинен, орток маанилүү сөздөр менен сүйлөшүү стилинин белгисине ээ болгон сөздөр түзөт.

Кыргыз тили эң байыркы тил катары анда синонимия кубулушунун күчтүү өнүккөндүгү менен тектеш жана тектеш эмес тилдерден кескин айырмаланат. Анын бир белгиси катары кыргыз тилиндеги синонимдердин ар бир түрүнүн¹ катарынан сүйлөшүү стилине таандык болгон сөздү бөлүп көрсөтүүгө болот. Мисалы, *асман-көк*, *көп-иттин кара капталынан*, *аялы-байбичеси* деген синонимдеш жуптардын биринчилери орток мааниге ээ болсо, экинчилери сүйлөшүү стилинин боегуна ээ.

Сүйлөшүү кебинин лексикасын, негизинен, төмөнкүдөй топтогу сөздөр

түзөт:

1. Затты жана анын белгилерин, ал-абалдарын туюнткан орток маанилүү сөздөр: *адам*, *кыш*, *достук*, *жакшы*, *беш*, *мен*, *чурка*, *тез*; *Чыңгыз*, *Зарлыков*, *Медер Акматович*; *Бишкек*, *Ош*;

2. Орток маанилүү кызматчы сөздөр: *менен*, *эле*, *да*, *жана*;

3. Тууранды жана сырдык сөздөр: *тарс*, *болк*, *жарк-журк*; *апей*, *эх*, *өш*, *ассалому айкум*;

4. Модалдык мааниде келген кызматчы сөздөр: *бейм*, *сыягы*, *көрсө*;

5. Адабий тилдеги айрым сөздөрдүн кыскарган түрлөрү: *теле (телевидение)*, *кило (килограмм)*, *келатат (келе жатат)*, *ошо (ошол)*;

6. Адам аттарынын кыскарган формалары: *Беке (Бекназар)*, *Сакиш (Салийма)*;

7. Адам аттарынын узартылган түрлөрү: *Керимтай (Керим)*, *Зейнепжан (Зейнеп)*;

8. Айрым архаизм сөздөр: *от араба (паровоз)*, *шыгыр (хор)*;

9. Карапайым сөздөр: *кайран*, *ойсоке*, *шалпайган*, *жинди*, *кешиги жок*;

10. Өтмө маанидеги эмоционалдуу сөздөр: *олуя*, *көзү ачык*, *кабылан*, *мыкты*, *жолборс*; Мындай сөздөр текстте тырмакчага алынып жазылат.

11. Орой сөздөрдүн синоними болгон эвфемизмдер: *турмушка чыкты*, *үйлөндү*, *кош бойлуу*, *көз жумду*.

12. Диний ишеним жана ырым-жырымдардын натыйжасында айтууга тыюу салынган сөздөрдүн синонимдери – табулар: *улуу тумоо (чечектин ордуна)*, *калтыратма (безгек)*, *көкүрөк оору (туберкулез)*, *көкжал (карышкыр)*;

13. Адабий тилдик деңгээлге жетпеген жеке жаңы сөздөр: *үч билектүц (үч мосттуу)*, *кыр тактайлар (борттор)*, *шакиртчилик (стажер)*. Жогорудагы сөздөрдү Ч. Айтматов өзүнүн чыгармаларында орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн ордуна колдонгон;

14. Орус тилинен өздөштүрүлгөн жана тилде аны менен жарыш колдонулган жубу бар сөздөр: *бөлкө (булка)*, *зоот (завод)*, *борум (форма)*, *арген (орган)*, *пабрик (фабрика)*, *кезит (газета)*;

15. Кең жана тар маанидеги жаргон сөздөр: *шапке (үстөк)*, *куругу (акча)*,

1 *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 44–45-бет.

дөңгөлөк (машина); жыгылуу («2» алуу), куйрук (академиялык карыз), шыпы (шпаргалка);

16. Вульгаризмдер: *үйүң күйгүр, жугундукор, атаңдын көрү;*

17. Турмуштук сүйлөшүү сөздөрү: *атаке, уничек, пияда, күйөөмдүн иниси, садагам* ж.б.

18. Тергөө сөздөрү: *кайним, бала, кызыке, Молдо бала* ж.б.¹

Морфология боюнча.

Сүйлөшүү стилинин морфологиясы көп түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт. Бул кепте эмоция жана экспрессия белгилүү өлчөмдө дайыма сүйлөөчүнүн кептик максаттуулугунда сакталгандыктан, ага эмоциялык жана экспрессивдик боек берүүчү морфологиялык каражаттар активдүү катышат.

Зат атоочтун жөндөмө категориясынын толук (*атамдын*), кыскартылган (*атамын*) жана толук кыскартылып, көмүскөдө калтырылган (*ата-баба кегин алды*) формаларында, жак-таандык мүчөлөрдүн синонимдештик катышында (*Эркелеткен балам жок... дегендин ордуна – Эркелеткен балаң жок, эмненин тынчтыгы! Элүцгө жеткенде бала көрбөй куубаш өтөмбү?!*) сан категориясынын көрсөткүчү **-лар** мүчөсүнүн текстте жалпылоо маанилеринде (*Айгүлдөр келди*) келиши кепке, сөзсүз, сүйлөшүү стилинин белгилерин киргизет².

Сын атоочтун баардык даражалары бул стилде колдонула берет. Айрыкча **чымкый, чым** жана **ашкан** бөлүкчөлөрү жана «иттей», «эшектей» деген өтмө мааниде бөлүкчөлүк кызматта келген сөздөр менен уюшулган күчөтмө даражасын атооч сөздөр кепке сүйлөшүү стилинин боегун ачык, даана киргизет.

Сан атоочтун баардык разряддары бул стиль үчүн орток стилистикалык маанилүү грамматикалык категориялар катары каралат. Ал эми кыргыз тилиндеги *жарым, жарты, жарым миң, бир жарым миң, бирдин үчү, бир тогуз, сексендин сегизинде, беш асый, жети гана жүз, кырк алты жүз* тибиндеги сандык

маанини туюнткан жана сын атооч сөздөр сүйлөшүү кебинин белгилерине ээ.

Ат атооч сөздөрдүн баардык разряддары синонимдеш мааниде (*мен// биз, сен// сиз*), вариантташ (*бул-бу, ошол-ошо*), ат атоочтордун *кыска, маган, не, кай, нече, эмине, канетти, алда ким, алда эмне, алда не, кай бир, негедир, бирнеме, бирдеме, бирдеңке* формаларында келгендери нагыз сүйлөшүү стилинин маанилерине ээ.

Этиштин категориялары, стилистикалык өңүттөн алып караганда, кепте бирдей функционалдык өзгөчөлүктөргө ээ эмес. Ал турсун бир эле категориядагы түрдүү тилдик фактылар да стилистикалык жана стилдик сапаттары боюнча бири экинчисинен айырмаланат.

Этиштер, биринчи кезекте, функционалдык стилдин алкагында активдүү же пассивдүү абалда колдонулушу менен айырмаланат. Функционалдык стилдин башка түрлөрүнө караганда көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде этиш сөздөр көп колдонулат. Анткени этиштин семантикалык динамикалуулугу бул стилдердин табиятына ылайык келет³.

Этиштин туюк мамилеси негизги жана кош мамиле этиштерге (*жөнөлдү// жөнөдү, жөнөштү*) синонимдеш абалда келгенде, **-ылда** мүчөсү менен туюнтулган өздүк мамиле этиш (*жаркылда*), аркылуу мамиленин **-кар** мүчөсү синонимдеш **-каз** (*аткар//атказ*) мүчөсү менен уюшулган аркылуу мамиле этиш жана мамиле мүчөлөрүнүн кабатталып келиши менен уюшулган (*бастыртпай*) этиш сөздөр сүйлөшүү стилинин боегуна ээ.

Буйрук ыңгайдын стилдик жактан колдонулушу аны уюштуруучу каражаттар менен тике байланышкан. Биринчи жактын көптүк түрүнүн мүчөсү **-алы**, экинчи жак жекелик сандын мүчөлөрү **-гын, -гының, -ыңыз** жана көптүк санынын **-гыла** мүчөлөрү аркылуу уюшулган буйрук ыңгай этиштер (*айталы, айткын, айткының, айтыңыз, айткыла*) сүйлөшүү стилинин белгилерине ээ⁴.

Сүйлөшүү стилинин белгилерине **-макчы** мүчөсү менен уюшулган ниет ыңгай (*келмекчи*), «*каалоо, сурануу, жалынуу*,

1 Караңыз: Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика, 106–109, 165–184-беттер.

2 Караңыз: Ажыбаева З.А. Зат атооч сөздөрдө эмоционалдык-экспрессивдик маанилердин берилиши (А. Жакыпбековдун «Теңири Манас» романынын негизинде. Филол.ил.канд... авторефераты), 15–17-б.

3 Караңыз: Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жанэ синтаксистик стилистика, 52-бет.

4 Караңыз: Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика, 57-б.

өкүнүц, кайгыруу маанилерин билдирген шарттуу ыңгай этиштер, негизинен, сүйлөшүү стилинде гана колдонулат¹: *болсочу, жыргасаң, келсеңиз.*

Этиштин жак мүчөлөрү да бул стилде функционалдык аспектиде активдүү керектелет. Мисалы, экинчи жактын жекелик санда жак мүчөсүз (*Баракка жаз*), мындай формадагы этишке **-чы** мүчөсүнүн жалганышы (*үйгө кирчи*), үчүнчү жактын **-сын** мүчөсү аркылуу уюшулган божомол жана күмөн маанилеринде келген этиш сөздөр, негизинен, сүйлөшүү кебине мүнөздүү.

Этиштин чактарынын формалары өз ара синонимдеш катышта келип, чактык маанилерин кеңейтет. Этиштин бул өзгөчөлүгү сүйлөшүү кебинде стилдик натыйжа жаратат. Учур чак этиштин өткөн чак этиштин маанисин туюнтушу (*туш келет экен // туш келет*), учур чактын **-ууда** формасынын **-ып+келет** формасы менен синонимдештиги (... *окуя уланууда // ... окуя уланып келүүдө*) адабий тилдин стилдеринин ичинен сүйлөшүү стилине ыңгайлашкан.

Үч тутумдан турган учур чак этиштин (*кетип бара жатат*) акыркы компоненти сүйлөшүү стилинде түшүрүлүп да колдонулат: тызылдап кетип бара жатат//...*тызылдап кетип баратат*. Татаал этиштердин жогоркудай компоненттерде сүйлөмдө колдонулушу синтаксистик синонимияда чоң мааниге ээ.

Байыркы айкын өткөн чак этиштер **-ды+эле, -ды+экен** формасында, татаал түзүлүштөгү жалпы өткөн чак этиштер сөз болуп жаткан учурга тиешеси жок эле өткөн кыймыл-аракетти билдирген, кыймыл-аракетке карата божомол, шектүүлүк маанилерин туюнткан этиштер, капыскы жана адат өткөн чак, арсар келер чак этиштер, өткөн чак этиштердин учур чак (...*сынып кеткен экен // сынды*) жана келер чак этиштер менен (...*бердим // ...берем*) синонимдештиктери сүйлөшүү кебинде стилистикалык боектуу каражаттар катары колдонулат.

Этиштин формаларынан чакчылдар китеп кептерине көбүрөөк ыктайт. Кош сөз формасындагы (*бара-бара, күйүп-*

сүйүп), **-ганы** жана **-галы, -майын** жана **-майынча** мүчөлүү чакчылдар, негизинен, сүйлөшүү кебинин боектуулугуна ээ.

Сүйлөмдө аныктагыч кызматында келген, **-ган** мүчөсүнүн кыскарган **-га** варианты жана **-гыдай, -чудай, -мыш, -гыс, -аган, -мак-сан** мүчөлөрү менен уюшулган атоочтуктар сүйлөмгө сүйлөшүү стилинин боегун киргизет.

Кыймыл атоочторду жасоочу **-оо//-с, -уу/-ыш, -уу//-мак, -май// -мак** синонимдеш мүчөлөрдүн экинчилери сүйлөшүү стилинин маанилерине ээ.

Этиштин формаларынын ичинен атоочтук жана кыймыл атоочтор затташкан абалда кепте колдонулгандыгы менен айырмаланат. Алар сүйлөмдө, негизинен, аныкталгычтык кызматта келет да, кепте айтуудагы кыскалыгы жана ыңгайлуулугу менен өзгөчөлөнөт. Бул, айрыкча, макалдардын табиятына шайкеш келет: *Бербестин ашы бышпас* (макал).

Сүйлөшүү стилинде элестүү этиштер да арбын керектелет. Оң жана терс баалоо маанисине ээ болгон элестүү этиштер «кептин образдуулугун, кептегитактыкты, салыштырууну, окшоштурууну ийкемдүү берүү максатында тилде колдонулат²: *Момун бөжөңдөп атка чуркады* (Ч. А.).

Тактоочтор да сүйлөшүү стилинде белгилүү өлчөмдө стиль жаратуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Анын туунду түрү (*айбанча*), синтаксистик жол менен жасалгандарынын ичинен кошмок сөз формасындагы тактоочтор (*тез-тез, шашып-пашып*) сүйлөшүү стилине көбүрөөк ыкташат.

Сүйлөшүү стилинде тактооч-фразеологизмдер (*ачып көздү жумганча жеттик*), тактоочтордун күчөтмө жана басаңдатма даражалары (*тезирээк, капкачан*) активдүү болот.

Тууранды сөздөрдө экспрессивдүүлүк, ал эми **сырдык сөздөрдө** эмоционалдуулук даана берилгендиктен, алар сүйлөшүү стилинде көп керектелет. Булардын катарын *кхм!, гм!, х/о/сыяктуу* фонетикалык комкалар да толуктайт.

Байламталардын татаал түрлөрү (*антсе да, жана дагы*), архаикалык жана, шарттуу эгерде байламталары; *нары, дейре, бою, өңдүц, шекилдүц ж.у.с.*

1 *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика, 58-б.

2 *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика, 68-бет.

жандоочтор; аябай, деле, дагы, так, нак, куп, кудум сыяктуу **бөлүкчөлөр** сүйлөшүү стилинде көп пайдаланылат.

Модалдык сөздөр адабий тилдин бардык стилдеринде стилдик талапка ылайык керектеле берет. Алардын бир тобу сүйлөшүү стилинде да колдонулат. Андай модалдык сөздөрдүн стилдик чеги, көбүнчө, тексттин мазмуну боюнча ачылат. Мисалы: 1. *Ошентип, $a+b=c$ болсо, анда $a-c$ болот*; 2. *Ырас эле өзүң айтпадың беле.*

Синтаксис боюнча. Сүйлөшүү стили синтаксистик бирдиктерди пайдалануу өзгөчөлүгү боюнча китеп стилдеринен кескин айырмаланат. Этиштик жана атоочтук сөз айкаштары стилдик зарылчылыкка ылайык чектөөсүз колдонулат. Сөз айкашындагы жөндөмө мүчөлөрүнүн көмүскөдө калышы жана кыскарышы, сөз айкашынын компоненттеринин инверсияланышы сыяктуу кубулуштардын аткарылышы бул стилди жаратуучу тилдик каражаттар жана белгилер катары каралат.

Кыргыз тили кылымдар бою, негизинен, оозеки формада жашап келген. Ошондуктан кыргыз тилинин сүйлөшүү стили анын башка функционалдык стилдеринен синтаксистик тилдик бирдиктерди чектөөсүз колдонгондугу менен өзгөчөлөнөт. Демек, кыргыз сүйлөшүү кебинде сүйлөмдөрдүн маанилик түрлөрүнүн, бир тутумдуу, жайылма формалуу жөнөкөй, татаал сүйлөмдөрдүн, синтаксистик татаал бүтүндүктүн, троптордун жана стилистикалык фигуралардын бардык түрлөрү керектелет. Бул маселеде, башкача айтканда, сүйлөшүү стилинин тилинин синтаксиси маселесинде – синтаксистик бирдиктердин жана каражаттардын кайсынысы сүйлөшүү стилинде колдонулары жөнүндө эмес, алардын кайсынысы колдонууда пассивдүү же активдүү позицияда болоору жөнүндө сөз болушу зарыл. Ушул негизде бул стилдин тилинин синтаксисине баа берсек, атоочтук сөз айкашы, татаал сүйлөмдөрдүн синонимдештиги, кыйыр-тике сөз, троптордон метафора, метонимия, синекдоха, гипербола, летота, персонификация; синтаксистик фигуралардан анафора, эпифора, кайталоо бул стилде бир топ пассивдүү болот.

Жогорудагы пикирлерди төмөнкүдөй

жалпылайбыз:

1. Сүйлөшүү кеби өзүнүн стилдик белгилерин жаратуучу тилдик каражаттарына ээ;

2. Китеп стилдерине салыштырмалуу бул стиль тилдик деңгээлдердин баарынын бирдиктерин пайдалана алгандыгы менен өзгөчөлөнөт;

3. Тилдеги эмоционалдык жана экспрессивдик каражаттардын колдонулуу жыштыгы боюнча сүйлөшүү кеби көркөм стилге бир топ жакын болот;

4. Сүйлөө кеби синтаксистик тилдик бирдиктерди жана каражаттарды мол колдонгондугу менен китеп стилдеринен айырмаланат;

5. Кыргыз тилинин сүйлөшүү стили адабий тилдин функционалдык стилдеринен ордун бекем ээлеген жана өзүнө ылайыкташкан тилдик бирдиктерге ээ стиль болуп саналат.

§ 19. СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИНИН ЭКСТРАТИЛДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Сүйлөшүү стили да кыргыз адабий тилинин башка стилдери сыяктуу эле өзүнүн экстратилдик белгилерине ээ. Ал каражаттар тилдик каражаттар менен биримдикте келип, сүйлөшүү стилинин формасын жана мазмунун түзөт. Башка стилдердегидей эле сүйлөшүү стилинин функционалдык стилдердин тобунан өз ордун белгилөөдө сүйлөшүү кебиндеги экстратилдик каражаттардын мааниси өтө чоң. Ансыз сүйлөшүү стили көркөм стилдин өзгөчө бир түрү катары каралып калмак.

Сүйлөшүү стилинин негизги жалпы экстратилдик фактору катары анын коомдук кызматы эске алынат. Ал кызмат – пикир алмашуу кызматы. Бул фактор стилдин максаттуулук багытын белгилейт. Пикир алмашууда теманын жана диалогго катышуучу тараптын аныкталышы эске алынат. Мында диалогдун катышуучусу – жеке адам же адамдардын тобу.

Диалогго катышкан тараптардын коомдук аң-сезиминин деңгээлдери да бул стилде мааниге ээ. Анткени сүйлөшүү стилинин текстинин интеллектуалдык мазмуну жана сапаты ушул факторго тике көз каранды болот.

Сүйлөшүү стилинде пикир алмашуу чөйрөсү анын кандай чөйрөдө ишке ашарын аныктоого негиз берет: сүйлөшүү стили турмуш-тиричиликте же өндүрүштө ишке ашат да, ал ошол жагдайга жараша диалогго катышкан адамдардын тобун аныктайт. Натыйжада сүйлөшүү стилинде пикир алмашууга катышкандар «жеке адам, бир кесипке бириккен адамдар тобу, ар кесиптеги адамдар жамааты, бир түрдүү же ар түрдүү жаштагы адамдар тобу, көз карашы бирдей же ар түрдүү адамдар коллективи жана башкалар болушу мүмкүн»¹. Жогоруда белгиленген жалпы экстратилдик факторлордун негизинде, биринчиден, сүйлөшүү стили кыргыз адабий тилинин бир стили катары «статуска» ээ болсо, экинчиден, ал өзүнүн стилдик белгилерин аныктайт.

Жеке экстратилдик факторлор сүйлөшүү стилинде төмөнкүдөй формада

көрүнөт:

Сүйлөшүү стили, биринчиден, диалогдук жана монологдук формаларда ишке ашат. Экинчиден, сүйлөшүү кеби эки түр - адабий сүйлөшүү кеби жана жөнөкөй сүйлөшүү кеби түрлөрүн – алат.

Сүйлөшүү кебинин жогоркудай эки түргө ээ болушу анын расмийлүүлүк жана бейрасмийлүүлүк белгилерин аныктайт. Албетте, сүйлөшүү кебиндеги расмийлүүлүк жана бейрасмийлүүлүк белгилер шарттуу түрдө каралат. Мисалы, турмуштагы өткөн-кеткенди кеп кылуу пикир алмашуудагы расмийлүүлүк менен өндүрүшкө байланышкан маселелер боюнча пикир алмашуудагы расмийлүүлүк бирдей эмес. Бул эки учурдун кийинкисинде расмийлүүлүк белги бир топ жогору.

Сүйлөшүү стилинде диалогго катышкан тараптар эмнени кеп кылуу жөнүндө алдын ала келишип алышпайт. Алардын биринчисинин түзгөн сүйлөмү, негизинен, сүйлөшүү кебинин темасын (багытын) аныктайт да, экинчи тарап ошол тема (багыт) боюнча пикир алмашууну улантат.

Бул стилдеги экстратилдик фактор катары диалогдук репликадагы автоматизмди (спонтандуулук, башкача айтканда, даярдыксыз сүйлөм түзүүнү) жана сүйлөмдөрдүн көбүнүн толук эмес экендигин² да көрсөтүүгө болот. Айрыкча диалогдогу реплика-жоопто сүйлөмдүн мазмуну жана структурасы талап кылган сүйлөм мүчөлөрү көмүскөдө калтырылышы мүмкүн, бирок сүйлөмдүн ал мүчөлөрү реплика-суроодон анык болуп турат:³

- *Бул китепти ким окуган?*
- *Мен.*
- *Качан окугансың?*
- *өткөн жылы.*

Диалогдун биринчи реплика-жообунда сүйлөмдүн аныктоочу (*бул*), толуктоочу (*китепти*) жана баяндоочу (*окуган*), экинчи реплика – жоопто сүйлөмдүн баяндоочу (*окуганмын*) көмүскөдө калтырылган ал мүчөлөр (*сөздөр*) реплика – суроо аркылуу түзүлгөн сүйлөмдөр аркылуу белгилүү болуп турат.

Сүйлөшүү кебинин диалогунда сүйлөм мүчөлөрүнүн көмүскөдө калтырылышы кептик үнөмдөө менен тике байланышкан.

1 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 96-бет.

2 Караңыз: Дерягин В. Я. Беседы о русской стилистике, 79-бет.

3 Дерягин В. Я. Беседы о русской стилистике, 78-бет.

Адатта, кептик үнөм сөздөрдөгү мүчөлөрдүн көмүскөдө калышы менен да ишке ашырылат: *Айыл малы жайлоо кетти*. Бул сүйлөмдө илик жана барыш жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү көмүскөдө калтырылды.

Кыргыз тилинин сүйлөшүү кебинде кептик үнөмдүн негизинде эки жана көп варианттуу сөздөр жасалган. Ал сөздөрдүн тыбыштык жактан толук айтылгандары орток стилистикалык мааниге ээ, тыбыштык өзгөрүүгө учурагандары сүйлөшүү стилинин боегун өзүндө кармап турат: бара жатат – баратат, бул – бу, атамдын – атамын ж.б.

Сүйлөшүү стилинин дагы бир экстратилдик фактору – сүйлөөчүнүн кепке (диалогго же монологго) тике катышуусу. Бул фактор башка факторлордун пикир алмашууда ишке ашуусуна негиз болот. Пикир алмашуунун оозеки түрүнүн басымдуулук кылышы, кептеги эллипстүүлүк (мисалы: *Мен шаарга барам сүйлөмүнүн ордуна Мен шаарга сүйлөмүнө артыкчылык берилиши*), сүйлөмдүн конструкциясындагы үзгүлтүктүүлүк, аргасыз паузалар, (*Мен... мен... ошондо... билбейм... билбейм барып калганымды... ошондо...*) сүйлөм мүчөлөрүнүн көпчүлүк учурда инверсияланышы, диалогго катышкан тараптардын инсандык сапаттары жана анын натыйжасында пикир алмашууда келип чыккан аффективдүүлүк (психикалык түрдүү абал) сыяктуу факторлор тараптардын кепке тике катышуу фактору менен тыгыз байланыштуу.

Сүйлөшүү кебинде ага катышкан тараптардын түрдүү ишара-кыймылдары жана фонациялык каражаттарды колдонушу өзгөчө факторлор катары каралат. Бул каражаттардын пикир алмашуу процессинде пайдаланылышы таза стилдик белги катары каралышы азыркы кылат. Алар сүйлөөчүнүн эмоциясын, кеп адаттарын, интеллектуалдык өзгөчөлүктөрүн, кептик үнөмдү ж.б.ларды да кошо туюнтушу мүмкүн. Экстратилдик бул каражаттар көркөм чыгармада каармандардын кептеринде активдүү колдонулуп, чыгарманын эстетикалык баалуулугу арттырылат.

Сүйлөшүү стилинин подстилдик факторлору күчтүү өнүккөн эмес. Аны

диалогго жана монологго мүнөздүү болгон айрым өзгөчөлүктөр менен көрсөтүүгө болот. Мисалы, монолог диалогдой кепке катышкан тараптардын саны, жеке инсандык кептик белгилердин басымдуулук кылышы, риторикалык суроолуу сүйлөмдөрдүн активдүү колдонулушу, сүйлөшүү стилине мүнөздүү болгон экстратилдик факторлордун айрымдарынын колдонулбагандыгы же пассивдүү колдонулгандыгы ж.б.у.с. белгилери менен айырмаланат.

Сүйлөшүү кебинде объективдүү жана субъективдүү экстратилдик факторлор да ишке ашат. Диалогго катышкан тараптын жашы, билим даражасы, турмуш шарты, дүйнө таанымы, кеп маданияты жана жалпы интеллектуалдуулугу сыяктуу объективдүү жана темпераменти, тилдик адаттары, мүнөзү, билим деңгээли, кызыгуулары, шык-ынтаалары, кеп моментиндеги көңүл абалы ж.б.у.с. субъективдүү факторлор² сүйлөшүү кебинин текстинин мазмунун жана багытын аныктоого негиз берет.

Сүйлөшүү стилинин подстилдик экстратилдик фактору катары анын оозеки формасында пайдаланылган ымдоо-жамдоолорду жана кыймыл-ишараларды, ал эми бул стилдин жазма формасында кепке катышкан тараптардын сүйлөмдөрүнүн бөлүнүп, монологдо жалпы тексттен тырмакча менен ажыратылып жазылганын көрсөтүүгө болот.

Ошентип, кыргыз адабий тилинин сүйлөшүү стилине таандык болгон тилдик жана экстратилдик бирдиктер, каражаттар жана факторлор пикир алмашууда биротоло калыптанып бүткөн. Ушул белгилери менен сүйлөшүү кеби кыргыз коомчулугунун байланыш-катнашын тейлөөдө өз алдынча стиль катары изилденүүгө жана окутулууга тийиш.

Сүйлөшүү стили өзүнүн эң байыркылыгы менен да башка стилдерден айырмаланат. Албетте, кыргыз коомчулугунда массалык жазуунун жаралышы, биринчиден, кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдерин жана алардын подстилдерин сан жана сапат жагынан байытса, экинчиден, массалык жазмага чейин эле элибиздин коммуникативдик муктаждыгын тейлеп

1 *Караңыз:* Киличев Э. Узбек тилинин практик стилистикасы, 13-бет.

2 *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 98-бет.

VI ГЛАВА.

КӨРКӨМ СТИЛЬ

§ 20. КӨРКӨМ СТИЛДИН
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

келген сүйлөшүү стилин сапат жагынан өнүктүрдү. Эми сүйлөшүү стили өзүнүн тилдик жана экстратилдик факторлорун өнүктүрүү жана байытуу менен, өзүнүн аракеттенүү мейкиндигин кеңейтти.

Кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин ичинен көркөм стиль өзүнүн өзгөчөлүгү менен башка стилдерден кескин айырмаланат. Бул стилдин функционалдык стилдерге тиешелүүлүгү боюнча да окумуштуулардын ортосунда бирдиктүү пикир жок. Айрым илимпоздор көркөм стилдин жалпы табиятын өзгөчө көз караш менен баалап, аны улуттук тилдин алкагынан сыртта карайт¹. Бирок стилистика боюнча изилдөө жүргүзгөн окумуштуулар, окуу китептеринин авторлору көркөм стилди өздөрү изилдешкен тилдердин функционалдык бир стили катары сыпатташат². Биз кийинки пикирди колдоо менен, көркөм стилди кыргыз адабий тилинин функционалдык бир стили катары карайбыз. Биздин көркөм стилге карата мындай көз карашыбыз тилдин (тагыраагы кептин) коомдук үч кызматына негизделет. Анткени ар кандай тирүү тил коомдо үч кызматты – коммуникативдик, аккумулятивдик жана эмотивдик кызматтарды – аткарат. Конкреттүү адабий тилдин функционалдык стилдери биринчи кезекте ушул аталган тилдик-коомдук кызматтардын мейкиндигинде стилдер боюнча жиктелет. Тактап айтканда, кыргыз тилинин эмотивдик (сезимди билдирүү) коомдук кызматы көркөм чыгармаларды кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин тобуна кошууга негиз берет. Бул стилди адабий тилдин стилдерине кошуу же кошпоо көз караштары, биздин пикирибизче, дал ушул чекитте чечилиши илимий-методикалык жактан туура болуп саналат.

Көркөм стилди адамзат байыртадан

1 *Караңыз:* Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили, 8-б.

2 *Караңыз:* Арнольд И. В. *Стилистика современного английского языка*, 1981; Барлас Л. Г. *Русский язык. Стилистика*, 1978; Брандес М. П. *Стилистика немецкого языка*, 1983; Виноградов В. В. *Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика*, 1963; Кожина М. Н. *Стилистика русского языка*, 1983; *Стилистика русского языка*/ В. Д. Бондалетов ж.б., 1982; Пелевина Н. Ф. *Стилистический анализ художественного текста*, 1980; Розенталь Д. Э. *Практическая стилистика русского языка*, 1974; *Узбектили стилистикаси*, 1983; Хованская З. И. *Стилистика французского языка*, 1984 ж.б.

бери колдонуп келет. Анткени адам баласы аң-сезимге ээ болгондон тарта, сулуулукка умтулуп келе жатат жана бул умтулуу мезгилдик жана мейкиндик жагынан чексиз экендигин эч ким жокко чыгарбайт.

Сулуулук түшүнүгү бүтүндөй искусствого таандык. «Искусстводогу сулуулук- анын көркөмдүгү, баалуулугу. Ал чындыктын кооздугун – турмушту, туура чагылдыруу, гуманисттик идеалдарды туюнтуу, ошондой эле мазмунга гармониялык дал келген форманы түзүү чеберчилиги менен бекем шартташкан»¹. Ар кандай чыныгы адабий тексттин стилдик мазмунун түзгөн ушул өзгөчөлүк аны стилдердин арасында «өгөйлөтүп» турат. Анын үстүнө көркөм стиль мезгилдик жактан узак убакыт бою жашап келе жаткандыктан, ал өзүнүн стилдик мыйзам ченемдүүлүктөрүн иштеп чыгып, алар биротоло калыптанып бүткөн. Мисалы, *көркөм стилдеги автордук баяндоо, автордук маанай, чыгарманын темасы жана идеясы, жазуучулук жеке стиль, автордук ниет (замысел), автордук мүнөздөмө, адабий процесс, автордук ремарка, адабий сын* деген² сыяктуу түшүнүктөр жана процесстер² ушул стилге гана тиешелүү. Албетте, башка стилдердеги стилдик түшүнүктөрдүн аздыгы да көркөм стилди аларга кескин карама-каршы коюуга түрткү берген.

Көркөм стиль башка стилдерден адабий тилдин бирдиктерин жана каражаттарын пайдалануу өзгөчөлүгү боюнча да айырмаланат. Айрым учурда бул стиль тилдик бирдиктерди пайдалануу муктаждыгынын натыйжасында адабий тилдин алкагынан чыгып да кетет. Кыскасы, көркөм стилдин тилинде муну пайдаланат, тигини пайдаланбайт деген чектөө болбойт. Көркөм чыгарманын темасы жана идеясы ал чектөөнү алып салат, бирок адабий чыгармада каалаган тилдик бирдиктерди жана каражаттарды өз билгениндей пайдалануу үчүн абсолюттук эркиндик эч бир авторго берилбейт. Бул маселе экинчи тараптан чыгарманын эстетикалык талаптары менен да тике байланышат.

Жогоруда белгиленгендей, көркөм

стиль тарыхый узак жолду басып өткөн. Жазуу жөнүндө кыргыз элинде түшүнүк жок мезгилде эле элибиз көркөм чыгармаларды жаратышкан. Элдик оозеки чыгармачылыктын башатында кыргыздар дүйнө таанымын жана сулуулук жөнүндөгү түшүнүктөрүн ыр же көркөм кара сөз түрүндө жаратып, ал чыгармаларды муундан-муунга тарбиялоонун каражаты катары пайдаланып келген. «Көркөм адабият – коомдук аң-сезимдин бир формасы. Анын өсүшү, өзгөрүшү ошол коомдук турмуш менен тыгыз байланыштуу»³.

Көркөм стилдин дагы бир өзгөчөлүгү -тилдин коомдук бардык кызматтарын пайдалана алгандыгында. Мисалы, илимий стиль тилдин, негизинен, аккумулятивдик (ой-пикирди сактоо) кызматына, сүйлөшүү стили пикир алмашуу, иш кагаздарынын стили жана публицистикалык стиль маалымат берүү кызматына байланыштырылып түзүлөт. Ал эми адабий стиль тексттин тематикалык жана идеялык зарылчылыгына ылайык аралаш стилдик белгиге да ээ болушу мүмкүн. Мисалы, Т.Касымбеков «Сынган кылыч» романында сүйлөшүү, публицистикалык, илимий жана иш кагаздар стилдеринин элементтерин түздө, интерпретациялап да пайдаланып, чыгарманын идеялык-эстетикалык жалпы турпатын жараткан.

Көркөм чыгарма «адамдарга таанытуучулук, тарбиялоочулук, өстүрүп-өнүктүрүүчүлүк, эстетикалык ырахат берүүчүлүк кызмат кылат да, ар түрдүү көркөм методдордо, агымдарда ар кыл өзгөчөлүктөргө ээ болот»⁴. Ал эми башка стилдерге мындай өзгөчөлүктөр мүнөздүү эмес. Алар адамдарга түрдүү маалыматтарды берүү менен гана чектелет. Көркөм стилден башка стилдерде метод жана агым, тема жана идея деген сыяктуу түшүнүктөр болбойт. Болсо да ал түшүнүктөр экинчи планда каралат.

Адабий тилдин иш кагаздары жана илимий стиль сыяктуу функционалдык түрлөрү ички стандарттуулукка жана униформага ээ. Мисалы, иш кагаздарынын подстилдери өтө көп, бирок алар кимдер тарабынан жазылгандыгына карабай, өзүнө таандык

1 Прекрасное /Философский словарь, 528-б.

2 *Караңыз:* Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү, 8–10-б.

3 *Адабият:* Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү, 10-б.

4 *Адабият:* Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү, 11-б.

реквизиттердин жана экстратилдик факторлордун аткарылышын сөзсүз талап кылат. Көркөм стилде мындай бекем стандарттуулук талап кылынбайт: бир эле теманы ондогон, а мүмкүн жүздөгөн авторлор ошончо түрдө көркөм чыгарма түрүндө жазуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Көркөм стиль өзүнүн адабий тек, адабий түр жана жанрлар (подстилдер) системасы боюнча да башка стилдерден өнүккөндүгү менен кескин айырмаланат. Демек, бул стиль өзүнө гана мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөргө ээ.

Жогорудагы ой-пикирлерди төмөнкүдөй жалпылоого болот:

1. Көркөм стиль кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин тобунда изилденүүгө жана үйрөнүлүүгө тийиш;

2. Көркөм стиль тилдик жана экстратилдик белгилери боюнча башка стилдерге салыштырмалуу көп катмарлуу болот;

3. Көркөм стиль байыркылуулукка ээ. Ошондуктан ал тектик, түрдүк жана жанрдык жактан өнүккөндүгү менен өзгөчөлөнөт;

4. Көркөм стилде автордук жекече белгилер даана көрүнөт.

§ 21. КӨРКӨМ СТИЛДИН ТЕКТЕРИ, ЖАНРЛАРЫ ЖАНА ПОДСТИЛДЕРИ

Көркөм стиль кыргыз адабий тилинин сүйлөшүү стили сыяктуу байыркылуулукка ээ. Ал узак кылымдар бою оозеки формада жашап, элибиздин руханий жана эстетикалык муктаждыктарын канааттандырып келди. Ушул эле мезгилде көркөм стиль өзүнүн тектик жана жанрдык белгилерин, жеке стилдик түшүнүктөрүн, зарыл мазмунду берүү үчүн керек болгон формалык өнүгүүлөрүн башынан өткөрдү. Массалык жазууну элибиз колдоно элек мезгилде билим жана тарбия берүүчү мектептин кызматын аткарган түрдүү темадагы, идеядагы, көлөмдөгү жана жанрдагы чыгармалар түрүндө ал кызмат аткарды. Демек, көркөм стиль жана анын туундусу болгон көркөм чыгарма элди тарбиялоо менен бирдикте өзү да ар тараптуу өнүгүүнү башынан өткөргөн. Натыйжада көркөм кеп тек, жанр жана подстилдери боюнча башка стилдерге салыштырмалуу бир топ өнүккөндүгү менен өзгөчөлөнүп турат.

Көркөм стилдин тектери адабий чыгармаларды негизги белгилери боюнча системага салуу жана топторго ажыратуу принцибине негизделген. Мындай белгиге кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин ичинен көркөм стилден башкаларынын бири да ээ эмес.

Көркөм адабияттын узакка созулган тарыхый өнүгүүсүнүн натыйжасында анын *эпос*, *лирика* жана *драма* тектери жаралган¹.

Эпос термини маанилик жактан эки түрдүү түшүнүлөт. Биринчи маанисинде эпос элдик оозеки чыгармачылыктын бир түрү катары каралат. Экинчи маанисинде «эпосту» кара сөз, «лириканы» ыр же поэзия деп да атайт. Адабияттын тектери жөнүндөгү бул түшүнүк эң эле жалпы жана тарыхый жактан туруктуу нерсе болуп эсептелет. Анткени ал кандайдыр бир кокустуктан эмес адамзаттын ишмердигинин негизги жактарын түрдүүчө ыкмалар менен көрсөтүүнүн зарылдыгынан келип чыккан: объективдүү, башка адамдар жана окуялар менен болгон карым-катнашты, турмуштук

¹ Караңыз: Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. 11-б.

процестердин баардык татаалдыгын сүрөттөп берүү – бул эпика...»¹. Биз эпос терминин ушул түшүнүктүн негизинде карайбыз. Демек, көркөм стилдин *эпос (же эпикалык) теги* адам турмушун, андагы түрдүү жагдайларды, абалдарды жана кагылышууларды каармандардын катышуусу менен сүрөттөө позициясы ушул тектин негизин түзөт. «Эпос-авторго түздөн-түз катышы жок окуялар жөнүндө баяндалган сюжеттүү чыгарма, б.а., эпостун негизги предмети – окуя»².

Эпикалык чыгармалар жаралуу доору боюнча *эски доордогу* жана *жаңы доордогу чыгармалар* болуп бөлүнөт. Бул текти жалпысынан ушундай бөлүштүрүү шарттуу түрдө кабыл алынган. Тактап айтканда, көркөм адабий чыгармалардын оозеки жашап келген формаларын эски доордогу, ал эми реалисттик адабий чыгармаларды жаңы доордогу көркөм чыгармаларга кошушат. Демек, мындай бөлүштүрүүдө мезгил түшүнүгү алдыңкы планга коюлат.

Эпикалык чыгармалар *эпостор, анекдот, жөө жомок, аңгеме, дастан, уламыш, кысса* сыяктуу эски доорго жана *новелла, аңгеме, повесть, поэма, роман* сыяктуу жаңы доорго таандык жанрларга ээ. Алар өз кезегинде подстилдерге ажырап кетет. Мисалы, жөө жомок көркөм стилдеги (чыгармадагы) жанр катары турмуштук жөө жомоктор, айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктор сыяктуу подстилдерге, роман философиялык роман, саясий роман, тарыхый роман сыяктуу подстилдерге бөлүнөт.

Көркөм стилдин лирикалык теги *казал, санат, кошок, арман, ыр, тамсил, баллада, идиллия, касыйда, сонет, рубаи, арноо ыры, романс, элегия, эпитафия* сыяктуу жанрларга ажырайт. Алар да шарттуу түрдө эски доордогу (казал, санат, арман ж.б.) жана жаңы доордогу (романс, элегия ж.б.) ырлар болуп бөлүнөт.

Лирикалык чыгармада «турмуш лирикалык каармандын ички сезимдери (кубанычы, өкүнүчү, арзуусу, толкундануусу, түйшөлүүсү ж.б.) аркылуу берилет да, ушул сезимдерден анын дүйнөгө көз карашы, турмуш жөнүндөгү ой толгоосу, мамилеси билдирилет»³.

Лирикалык тек көркөм чыгарманын башка тектеринен өзүнүн мыйзамдашкан эрежелеринин калыптанып бүткөндүгү жана ал эрежелердин ырдын формасын жана мазмунун жаратууда сөзсүз аткарылуу зарылдыгы менен өзгөчөлөнөт. Анткени «поэзия сөз өнөрүнүн формасы катары прозага караганда байыркылыкка ээ. Поэзия өзүнүн жаралуу башатында ырдоо жана музыка менен тыгыз байланышкан. Поэзияны прозадан баарынан мурда тыбыштык жагынан уюшулгандыгы – кептин ыргактуулугу, ар түрдүү үндөрдүн кайталанышы – менен айырмалашат»⁴. Демек, поэзия ритм (ыргак), рифма, эвфония (дабыш кооздугу), тыбыштык тандоо (ассонанс, аллитерация ж.б.) сыяктуу тилдик жана кептик (түз маанисинде – поэтикалык) кубулуштардын гармониясынын көркөм туундусу болуп саналат.

Лирикалык жанрлар да өз алдынча подстилдерге бөлүнөт. Мисалы, ыр саясий ыр, пейзаждык ыр, ашыктык ыры сыяктуу подстилдерге ажырайт.

Эпикалык чыгармалардын каармандары окуянын сүрөттөлүшүндө аты аталып көрсөтүлөт. Эң эле бери дегенде каармандын аткарган кызматы (хан, чабан) же башка бир белгилери (Бала) анын ысмы катары көркөм стилде колдонулат. Ал эми лирикалык чыгармада каармандын аты аталбайт. Андагы каарман – автордун «мени», бирок ал «мен» жекелик эмес жалпылык мүнөзгө ээ.

Көркөм чыгарманын **драма теги** байыркы гректер тарабынан негизделген. Бул чыгармалар диалогдук же монологдук формада даярдалып, анда сөз болчу окуялар каармандардын кеби аркылуу гана өнүгөт жана ал конфликт катары ишке ашат.

Драма теги *трагедия, драма* жана *комедия* жанрларына бөлүнөт. Мында **драма** термини эки мааниде – биринчисинде тек түшүнүгүндө, экинчисинде жанр түшүнүгүндө пайдаланылат. Драмалык чыгармаларда окуя каармандардын диалогдук жана монологдук кептери аркылуу өнүгөт. Прозалык чыгармалардагыдай бул текте автордук баяндоолор жана сүрөттөөлөр

1 Борбугулов М. Адабият теориясы, 387-б.

2 Борбугулов М. Адабият теориясы, 390-б.

3 Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү, 48-б.

4 Пелевина Н. Ф. Стилистический анализ художественного текста, 5-б.

болбойт.

Драмалык чыгармалар ремаркалар менен коштолот. Андагы пейзаждык көрүнүштөрдү, каармандардын кийген кийимдерин, мимика, жест жана пантомимикаларын, психикалык түрдүү абалдарын, эмоцияларын, кебинин интонациялык өзгөчөлүктөрүн түшүндүргөн кошумча тексттер *ремарка* деп аталат. Алар сахналык чыгарманын мазмунун жана идеясын терең түшүнүү үчүн көрүүчүлөргө жардам берет.

Драмалык чыгармалар да подстилдерге бөлүнөт. Мисалы, *турмуштук драма*, *лирикалык драма*, *социалдык драма* сыяктуу подстилдер көркөм стилдин бул тегине мүнөздүү болуп саналат.

Албетте, көркөм стилдин жанрларын (түрлөрүн) жана подстилдерин функционалдык башка стилдердин түрлөрү же подстилдери менен салыштырууга болбойт. Көркөм стилдеги бул түшүнүктө чыгарманын кара сөз же ыр формасында даярдалышы, тема жана идея, тексттин мазмунуна карата автордун ээлеген позициясы, чыгармадагы автордук позиция, симпатия жана антипатия ж.б.у.с. факторлор да бул стилде жанрдык жана подстилдик чектерди аныктоодо белгилүү ролду ойнойт. Мындай өзгөчөлүктөрдүн бул стилде реалдуу жашап турушу жана көркөм зарылдыкка ылайык чыгармаларда ишке ашырылышы көркөм кептин стилдик табиятынын татаалдыгынан жана анын мазмунун окурман тарабынан кабылданышы бир топ оор экендигинен дарек берип турат.

Жогоруда айтылгандарды төмөнкүдөй жалпылайбыз:

1. Көркөм стиль кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдеринин бир түрү болуп саналат;

2. Арналышы, текстинин тилинин өзгөчөлүктөрү, көлөмү жана даярдалуу формалары боюнча көркөм стиль көп түрдүү көрүнүшкө ээ;

3. Көркөм чыгарма тек, жанр (түр) жана подстилдерге ажыраган, ыр же кара сөз түрүндө даярдалган, биринчи кезекте эстетикалык максатты көздөгөн текст болуп саналат;

4. Бул стилдин көп тектүүлүгү, көп жанрлуулугу (көп түрдүүлүгү) жана көп подстилдүүлүгү, окуяны мезгилдик жана мейкиндик жактан сүрөттөө

масштабдуулугу, темаларынын ар түрдүүлүгү, стандартсыздыгы, автордук идеянын алдыңкы пландан орун алышы көркөм кептин тилинин бай экендигин шарттайт.

§ 22. КӨРКӨМ СТИЛДИН ТИЛИ

Көркөм чыгарма адабий тилдин тилдик бирдиктерин жана каражаттарын пайдалануу мүмкүнчүлүгү боюнча функционалдык стилдердин калган түрлөрүнөн кескин өзгөчөлөнөт.

«Көркөм адабияттын тили өзүнүн образдуулугу, таасирдүүлүгү жана экспрессивдүү-эстетикалык касиетке ээ болушу менен стилдин башка түрлөрүнөн айырмаланып турат... Көркөм адабиятта колдонулуучу тилдик каражаттар өтө бай жана ар түрдүү. Мындай каражаттар автордун баяндоосунда, көбүнчө персонаждардын тилинде учурайт»¹. Демек, көркөм чыгарма өзүнүн тилинин тилдик деңгээлдер боюнча молдуулугу менен башка стилдерден айырмаланат. Бул маселенин биринчи жагы. Экинчиден, улуттук «тилдик каражаттардын байлыгы жана алардын стилдик функциясынын ар түрдүүлүгү да ушул көркөм адабий стилден көрүнөт»². үчүнчүдөн, көркөм чыгарманын тилинин табиятына эстетикалык мүмкүнчүлүгү бар тилдик бирдиктер жана каражаттар өтө ылайыкташкан болот. Төртүнчүдөн, автор адабий тилдин стилдеринин ичинен көркөм стилде гана адабий тилдин бирдиктерин пайдаланууда анын өтө бекем болгон эрежелеринен четтеп, тилдик бирдиктерди пайдалануу эркиндигине ээ болот жана тилге чыгармачылык менен мамиле кылуу мүмкүнчүлүгүн алат. Натыйжада сөз чеберлери улуттук тилди сандык жана сапаттык жактан байытууга тикеден-тике катышат. Мисалы, өз чыгармачылыгында А.Токомбаев «Он чылык», Алыкул «Гүлстан», «Чолпонстан», Райкан «Жинди суу», Мидин «Ак чүч» сыяктуу жаңы сөздөрү менен кыргыз тилинин сөздүк курамын байытышкан.

Көркөм стилдин тили жөнүндө кеп кылганда дайыма бул маселеде бул стиль калган стилдерден артыкчылыкка ээ экендигин эсте тутуубуз зарыл. Ошондуктан тилдик бирдиктердин тилдик деңгээлдер боюнча көркөм кепте колдонулушу жөнүндө сөз кылуу, биздин пикирибизче, өзүн актабайт. Ушул

себептен бул параграфта биз көркөм стилдин тилине мүнөздүү болгон негизги учурларга гана токтолобуз. Көркөм кептин маңызын, жогоруда белгилегенибиздей, анын окурманга эстетикалык ыракат тартуусу түзөт. Тилдик бирдиктердин жана каражаттардын көркөм чыгарманын табиятына шайкеш келтирилип, бир бүтүн гармонияга айланышы менен жаралган сулуулук (көркөмдүк да, кооздук да эмес!) көркөм чыгарманын баардык тектери, жанрлары жана подстилдери үчүн аткарылышы сөзсүз талап кылынган эстетикалык категория болуп саналат. Көркөм адабияттагы, деги жалпы эле искусство менен архитектурадагы – сулуулук категориясы көркөм чыгармадагы идеяны ишке ашырууда жетектөөчү багыт катары биринчи кезекте анын тилинин сапатын аныктайт.

Көркөм чыгармада кыргыз кебинин кубулуштарынын бардыгын жолуктурууга болот. «Тилде **инверсия**, **парцелляция**, **сегментация** сыяктуу синтаксистик кубулуштар кездешет. Бул кубулуштардын кепте аткарылышы атайын стилистикалык максат менен шартташкан»³. Кептик кубулуштардын эң өнүккөн түрү **синонимия** кубулушу болуп саналат. Кептин (тексттин) стилдик жактан жиктелиши биринчи кезекте синонимия кубулушу менен тыгыз байланыштуу. Тактап айтканда, кыргыз адабий тилинин функционалдык ар бир стили жана алардын подстилдери синонимдерди пайдалануу боюнча өзгөчөлөнөт. Анткени стилистикалык эки же үч баскычтуу парадигмага ээ болгон синонимдик катарды түзгөн мүчө (-чы//кер, -чы//кеч), сөз (жөнүндө //тууралуу, талкалоо//күлүн көккө сапыруу, баласы//перзенти//чирпөсү), сөз айкашы (машина менен баруу//машинада баруу), сүйлөм (Ким келди?//Келген ким?) көркөм стилде, негизинен, чектөөсүз колдонулат, бирок тилдик бирдиктин көркөм чыгармада көтөрүлүүчү эстетикалык жүгү дайыма жазуучунун «кароолунда» болот, Натыйжада автор текстке стилдик белги киргизүү, сүйлөмдө орунсуз кайталоолорду болтурбоо, маанилик градацияларды түзүү, сүйлөмдүн жалпы маанисин түзүүгө катышкан кайсы бир

1 Закирова В. Көркөм стилдин айрым маселелери/ Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү, 95-б.

2 Тойчубекова Б. Көркөм адабияттын стилинин айрым маселелери/ Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү, 109-б.

3 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика, 127-б.

ой-пикирди жалпылоо, тактоо, толуктоо ж.б.у.с. максаттарга жетише алат. Демек, синонимия кубулушу көркөм стилде көп керектелгени менен өзгөчөлөнөт.

Сөздөрдүн өтмө мааниде колдонулушу да кептик кубулуштун бир түрү катары каралат. Анткени «сөздө лексика-семантикалык маани менен бирге стилистикалык түрдүү маанилер: эмоционалдык, эстетикалык, этикалык жана философиялык өтмө маанилер болот. Сөздүн мындай маанилери кептин стилине, жанрдык бөтөнчөлүгүнө ылайык тандалат жана анын тигил же бул мааниси кеп агымында таанылат»¹. Өтмө маанинин көп түрдүүлүгү кыргыз көркөм кебинде универсалдуу түрдө пайдаланылат. Бул маселеде көркөм стиль адабий тилдин башка стилдеринен кескин айырмаланат.

Көркөм стилде **инверсия** кубулушу эстетикалык маанилүү кызмат аткарат. Анын ишке ашырылышы, биринчиден, текстке сүйлөшүү же көркөм стилдин белгисин киргизет, экинчиден, текстте, эң эле бери дегенде сүйлөмдө көркөмдүк маанилер жаралат. Бул эки өзгөчөлүктүн кийинкиси көркөм стиль үчүн өтө маанилүү. Инверсиянын көркөм кептеги негизги кызматы сүйлөмдүн кайсы бир мүчөсүн бөлүп көрсөтүү менен, сүйлөмдөгү ойго кошумча маани киргизүү болуп саналат: **Кетсин, үйдө баатыр жоодо жоктор** (Т. Касымбеков).

«Поэзиялык чыгармаларда сүйлөм мүчөлөрүнүн инверсияланышы өзүнүн апогейине жетет. Анткени ырдын уйкаштыгы, ыргактарындагы муун өлчөмдөрүн сактоо талабы акындарды бул кубулушту активдүү пайдаланууга мажбурлайт. Поэтикалык бул талапка инверсиянын стилистикалык көркөм каражат экендиги кошулуп, ыр кара сөзгө караганда эстетикалык таасир этүүчү зор күчкө ээ болот»²:

*Көкүрөктө өлүц жаткан сезимди
Сен бир кезде ойготконсуң жан салып.
Мен түбөлүк ойлой берем өзүңдү
Ошол күндөн узасам да канчалык!*

(Ж. Мамытов)

Көркөм стилде парцелляцияланган

1 Омаров А. Жолон Мамытовдун ырларынын поэтикасынын айрым маселелери, 4-б.

2 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика, 127-б.

сүйлөмдөр автордук максатты ишке ашырууда активдүү пайдаланат. «Синтаксистик кубулуштардын бири болгон парцелляциянын таасиринин астында өзгөчө конструкциядагы андай сүйлөмдөр элдик тилде илгертеден эле колдонулуп келген. Алар 60–70-жылдардан баштап кыргыз акын-жазуучулары, журналисттери, саясатчылары тарабынан кепте колдонулуп, тил илиминде парцелляцияланган сүйлөмдөр деген ат менен акыркы 10–15 жылдын ичинде изилдөөгө алына баштады».

Парцелляцияланган сүйлөмдөрдүн бир түрү болгон **бириккен конструкция** негизги фразадан жана парцелляттан турат: *Өзгөлөр айтпаса да өзүн «жылдыз» санагандар арбын. Саясатта, журналистикада, адабиятта, өзгөчө эстрадада.* Бул синтаксистик конструкциядагы экинчи бөлүк – *Саясатта, журналистикада, адабиятта, айрыкча эстрадада* бөлүгү – парцеллят. Бул кубулуштун негизги өзгөчөлүгү – парцелляттын стилдик максатта негизги фразадан бөлүнүп айтылганы (жазылганы).

Парцелляцияланган сүйлөм аркылуу көркөм чыгармада каармандардын портретин, пейзажды сыпаттоо, сүйлөмгө сүйлөшүү стилинин белгилерин киргизүү натыйжалуу ишке ашырылат.

«Бириккен конструкция көркөм чыгармада автордук баяндоодо кеңири колдонулат. Мунун башкы себеби – жазуучунун өз кебин элдик тилге жакындаштырууга болгон аң-сезимдүү аракети. Бул аркылуу сөз чеберлери өз стилине мүнөздүү болгон типтүү синтаксистик конструкцияларды кайталабоо, тилдин элдик белгилерин чагылдыруу, кепке сүйлөшүү стилинин белгилерин кийрүү сыяктуу аракеттерди жасайт. Натыйжада адабий тил байып, анын элдик тил менен болгон ажырымы бир топ жакындайт»⁴.

Көркөм чыгарманын тилдик дагы бир өзгөчөлүгү катары анда сегментизацияланган сүйлөмдөрдүн колдонулушун көрсөтүүгө болот. Бул кептик кубулуштун натыйжасында сүйлөмдөр сегментизацияланат да, андай конструкциядагы сүйлөмдөр тил

3 Токоев Т. Кыргыз тилиндеги парцелляция кубулушу (жөнөкөй сүйлөм аспектинде), 21-б.

4 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика, 128–129-б.

илиминде **атама тема** деп аталат. Ал эки бөлүктөн турат. Анын маани берүүчү бөлүгү базистик бөлүк, базистик бөлүктөн бөлүнгөнү *сегментизацияланган бөлүк*¹ деп аталат: **О чиркин махабат! Кимдердин гана башынан өтпөйт** (М.: Абдукаримов). Бул сүйлөмдүн биринчи (О чиркин махабат!) бөлүгү сегментизацияланган бөлүк катары каралат. Мындай бөлүк, адатта, базистик бөлүккө карата перепозитивдик да, постпозитивдик да абалда келе берет.

Атама тема сегментизацияланган бөлүктөгү сөз же сөз айкашынын маанисине угуучунун же окурмандын көңүлүн буруу, каармандын ички сезимин туюнтуу, сүйлөмдө маанилик градация түзүү ж.б.у.с. стилистикалык максатта көркөм стилде пайдаланылат.

Атама тема да элдик тилдин кепте калыптанган үлгүсү болуп саналат.

Кептик кубулуштардын дагы бири – **сепаратизация** кубулушу. Татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы, айрыкча багыныңкы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы – жөнөкөй сүйлөмдөрдүн коммуникация процессиндеги орун алмашуулары көркөм чыгармага өзгөчө түс берип, анын эстетикалык баалуулугун арттырат. Эң негизгиси бул кубулуштун кепте аткарылышы элдик тилдин синтаксистик үлгүсү катары каралышын шарттайт. Мисалы, *Жаз келип, чөп чыкты* деген сүйлөмдүн *Чөп чыкты, жаз келип* жана *Чөп, жаз келип, чыкты* деген варианттарында элдик тилдин көркөмдүк кудурети даана сезилет.

Көркөм стилдин лирикалык тегинин көркөмдүк табиятын поэтикалык каражаттар жана кубулуштар да түзөт жана алар жалаң гана ыр түрүндөгү чыгармаларда гана керектелет деген пикирден алыспыз. Алар прозада да солгун болсо да белгилүү өлчөмдө көркөмдүк жаратуунун каражаты катары кызмат аткарат. Бирок прозалык жанр поэзиялык чыгарма сыяктуу поэтикалык көркөмдүктүн «кудайы» болгон **ыргакка** туруктуу ээ эмес. Ыргак – ырдын каныжаны. Бул жөнүндө тилчи Б.Усубалиев төмөнкүдөй пикирин айтат: «Көркөм кеп менен кадыресе кептин адегенде эле көзгө урунган айырмачылыгы алардын бөтөнчө бир материалдык касиетинде – **ыргакта** –

жаткандыгы атайын даярдыгы жок адамга деле айкын туюлуп турат... Баарыбызга белгилүү, ырдын көлөм-ченеми, анын саптарга бөлүнүшү, ассонанстар, аллитерация, кептик тактылардын өлчөмдөштүгү, синтаксистик формалардын дал келиши, кайталоонун ар кандай түрлөрү, параллелизмдер менен контрасттар, айтымдардын баш-аягынын бирдей типте болушу ж.б. ушул өңдүү ыргак каражаттары ырды ырдай, прозаны прозадай көркөм чыгарма катары кабылдоого өбөлгө түзүп турат. өзгөчө уйкашсыз, троптун эч кандай түрлөрү катышпаган ырларда ыргактын мааниси даана көрүнөт, мында ыргак образдуулуктун бирден бир каражаты катары кызмат өтөйт»². Демек, ыргаксыз ырды түшүнүү, аны көркөм чыгарма катары кабылдоо, түпкүлүгүндө андан эстетикалык ырахат алуу таптакыр мүмкүн эмес. Көркөм кептин стиль катары өзгөчөлүгү да, анын коомдук аткарган кызматынын маңызы да ушул чекитте кесилишип жатат. Оюбузду төмөнкү минитексттин негизинде далилдемекчибиз: *«Сени элдердин арасынан, жерлердин эң бир кооз гүлзарынан издеймин. Сен издетцүгө ааламга жаралсаң, мен издөө үчүн ааламга келгенмин»*. Бул – жөнөкөй эле минитекст, Көркөмдүгү деле жок. Куду ушундай түзүлүштөгү жана мазмундагы текстти кыргыз тилин билген ар бир адам түзө алат. Бул - талашсыз чындык. Ушул минитексттеги сөздөрдүн формасын өзгөртпөй туруп, лирикалык тектин каражаттарын, жогоруда окумуштуу Б.Усубалиев керсеткөн ырдын ыргак жаратуучу каражаттарын - пайдалануу менен, ырга айландырууга болобу? Өткөн кылымдын кайталангыс акындарынын бири Ж. Мамытов бул сурообузга «Издейм сени» аттуу ырында жооп берип койгон:

*Издейм сени арасынан элдердин,
Эң бир кооз гүлзарынан жерлердин.
Сен ааламга издетцүгө жаралсаң,
Мен ааламга издөө үчүн келгенмин.*

Көркөм чыгарманын бир теги болгон ырдын табияты ушундай. Кара сөзгө катышкан тилдик бирдиктер поэтикалык ыргактын талабы жана мыйзам ченемдүүлүгү менен жаңы мазмун, жаңы форма жана жаңы эстетикалык күчкө ээ болду: прозалык минитексттеги сөздөр

1 Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика, 129-б.

2 Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик, 65-б.

саптарга бөлүндү, ар бир сап көлөм-ченемге ээ болду, кептик тактылар жаралып, алар төрт сапта тең бирдей форма алды, уйкаштык пайда болду, ал турсун жаңыдан жаралган поэтикалык минитекстте кыргыз уйкаштыгынын эки түрү пайдаланылды, кайталоолор поэтикалык күчкө ээ болуп турат, сөздөр орун алмашып, инверсияланган сүйлөмдөр түзүлдү... Кыскасы, Жолондун акындык генийинен жаралган, поэзия сүйүүчүлөрдү ар дайым тамшандырган сүйүү гимнинин төрт сабы жаралды. Буга зор акындык талант гана жарамак. Ооба, ошондой болду.

Көркөм стилде дайыма эске алынчу көптөгөн каражаттар бар. Алар – **троптор** жана **стилистикалык фигуралар**.

Троптор деп кандайдыр бир нерсени же көрүнүштү образдуу түрдө сыпаттап керсөтүү үчүн сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жана сүйлөмдөрдүн өтмө мааниде колдонулушун айтабыз. Натыйжада нерселер, предметтер, көрүнүштөр жана кубулуштар башка нерсе же көрүнүшкө өтүп кетет¹. Тактап айтканда, троптун негизин кайсы бир белгилери боюнча бири-бирине жакын болгон эки түшүнүктүн окшоштурулушу түзөт да, ал көркөм стилде абдан активдүү колдонулган ыкма болуп саналат.

Троптун түрлөрү – **метафора** (*Таң нуру жерди бөлөдү, Таң нуру шаттык төрөдү*), **метонимия** (*Алыстан бир калпак келе жатат*), **синекдоха** (*Жайыттан айыл тосот бодо малды*), **ирония** (*Ал «баатыр» каякта коркуп качып жүрөт*), **эпитет** (*Күмүш булуттар асманда каалгыйт*), **гипербола** (*Сенден ушуну миң жолу сурадым*), **литота** (*Чычканга кебек алдырбайт*), **салыштыруу** (*Тоодой бийик максаттарга умтулуп...*) жана башкалар. Алар текстке көркөмдүк берип, образдарды ачууда, идеяны ишке ашырууда акын-жазуучу тарабынан кеңири пайдаланылат.

Стилистикалык фигуралар да көркөм стилде көп керектелген каражаттардан болуп саналат. Эгерде троптор көркөм ойлоонун мазмуну болсо, стилистикалык фигуралар көркөм кептин формасы болуп саналат. Троптор аркылуу автордук ой жаңы образдык мазмун менен байытылса, синтаксистик фигуралар аркылуу көркөм тексттин мазмунунун таасир этүү күчү

байытылат. Анын көркөм чыгармадагы кошумча боектуулугу текстте дабыш кооздугун жаратуу, кептин угулушу жагынан таасир этүү күчүн жогорулатуу жана тексттеги сөздөрдүн куюлуштуруп, ыргак менен айтуу максаты менен тике байланышкан.

Стилистикалык фигураларга **анафора** (ыр саптарынын же абзацтагы сүйлөмдөрдүн бирдей сөз же конструкциялар менен башталышы), **эпифора** (ыр саптарынын же абзацтагы сүйлөмдөрдүн бирдей сөз же синтаксистик конструкциялар менен аякташы), **кайталоо** (бир эле сөздүн же синтаксистик конструкциянын строфада же абзацта бир өңчөй мүчө формасында кайталанышы), **градация** (бир өңчөй мүчөлөр же кайталоо аркылуу сүйлөмдөгү ойду күчөтүү), **эпистрофа** (строфа же абзацтын бирдей, окшош башталышы жана аякташы), **чынжыр** (строфадагы же абзацтагы синтаксистик конструкциялардын биринчисинин акыркы сөзү же сөз айкашы менен кийинкисинин башталышы) жана башкалар кирет. Алардын адабий текстте колдонулуу жыштыгы жана көркөмдүк сапаты сүйлөөчүнүн же сөз чеберлеринин тилдик сезимталдыгына, улуттук тилдин көркөмдүк өзгөчөлүгүн өздөштүрүү деңгээлине тикеден-тике байланыштуу болот².

Көркөм стилде **имитациялоо** да кеңири колдонулат. Мындай өзгөчөлүккө кыргыз адабий тилинин стилдеринин арасынан бир гана көркөм стиль ээ.

Имитациялоо бир нерсени мүмкүн болушунча окшоштуруп тууроо маанисин туюнтат. Мисалы, белгилүү ырчынын үнүн, аткаруучулук стилин, кыймыл-аракеттерин окшоштуруп тууроо имитациялоого мисал боло алат.

Көркөм имитациялоо айрыкча тарыхый чыгармаларда сөз чеберлери тарабынан чыгарманын идеясынын талабына ылайык колдонулат. Мисалы, Т.Касымбеков «Ак кызмат» повестинде, «Сынган кылыч» жана «Келкел» романдарында расмий документтерди, кызмат адамдарынын каттарын имитациялоо менен пайдаланган. Натыйжада чыгармалардын тарыхый темага байланыштуу экендиги тастыкталган, каармандардын образдары көркөм берилген жана идеяны ишке

1 *Караңыз:* Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү, 97-б.

2 *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика, 162-б.

ашырууда автор белгилүү өлчөмдө максатына жете алган.

Көркөм имитациялоо илимий-популярдык, илимий, фантастикалык, философиялык чыгармаларда да кеңири колдонулат.

Имитацияланган чыгармалар (тексттер) документтин түп нускасы менен дал келбей калышы мүмкүн. Формалык жана мазмундук дал келүү көркөм имитациялоодо талап да кылынбайт, бирок формалык жана мазмундук өзгөртүүлөр ошол чыгарманын контекстинде чыгармачылык менен пайдаланылып, көркөмдүктү арттырууга белгилүү өлчөмдө салым кошуусу талап кылынат.

Көркөм чыгармаларда **тарыхый стилизациялоо** ыкмасы да пайдаланылат. Бул көркөм ыкма Т.Касымбеков тарабынан «Сынган кылыч» романында бийик деңгээлде чечилген. «Көркөм адабияттын башка жанрларынан айырмаланып, тарыхый жанрдагы чыгарма көркөм чындык менен бирге объективдүү тарыхый чындыкты да туура чагылдырып берүүгө тийиш. Мына ушуга байланыштуу тарыхый көркөм чыгарманын автору чече турган бир катар спецификалык адабий проблемалар келип чыгат. Буга тарыхый фактыны көркөм пайдалануу, тарыхый-турмуштук колоритти түзүү жана ошол тарыхый доордун тилин чагылдыргандай өзгөчө тилди иштеп чыгуу сыяктуу маселелер кирет. Ал эми тарыхый чындыкты, доордун колоритин берүү үчүн тилди стилизациялоого жетишүү зарыл. Бул жагынан алганда, «Сынган кылыч» романынын тили көркөм адабияттагы тарыхый стилизациялоонун бүтүндөй системасы катары атайын талдоого арзыйт»¹. Анткени Т. Касымбеков аталган романда көркөм стилизацияны ишке ашыруу максатында чыгарманын темасы жана идеясы талап кылган архаизмдерди, историзмдерди, кесиптик сөздөрдү, диалектилик тилдик бирдиктерди, чыгармачылык менен пайдалана билген. Ал тилдик бирдиктер чыгармада сөз болгон окуя өткөн доорго шайкеш келиши талап кылынат.

Көркөм чыгармада **жергиликтүү колоритти** берүү маселеси да өзгөчө көркөм ыкма катары сөз кылууга арзыйт. «Көркөм чыгарманын колорити же анын мүнөздүү

өзгөчөлүгү автор пайдаланган көркөм сүрөттөө каражаттарынын бардыгынын жыйындысынан түзүлөт. Муну менен катар «колорит» деген түшүнүк ар кандай доордун, өлкөнүн, элдин, коомдун, кесиптин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн чагылдырууну да билгизет»². Демек, колорит түшүнүгү көркөм чыгармада пайдаланылган тилдик бирдиктердин мазмуну аркылуу чыгарманын кайсы элге, регионго, кандай кесиптин адамдарына таандык экендигинин туюнтулушу менен шартташкан көркөм ыкма болуп саналат.

Көркөм имитация, стилизация жана колорит түшүнүктөрү өз ара окшоштой көрүнөт. Бирок алардын көркөм ыкма катары өз ара айырмалары өтө чоң. Көркөм имитация башка стилдеги тексттердин көркөм текстте пайдаланылышы, көркөм стилизация чыгармада сөз болуп жаткан доордун реалдуу портретин түзүү, ал эми көркөм колорит чыгарманын сүрөттөп жаткан ареалы менен тике байланышкан ыкмалар болуп саналат.

Жогоруда сөз болгон кептик кубулуштар, көркөм ыкмалар, троптор жана стилистикалык фигуралар, негизинен, тилдик бирдиктердин көркөм кепте колдонулушу менен ишке ашырылат. Алар менен кошо чыгарманын жалпы көркөмдүгүн арттырууда тыныш белгилери да атайын максатта керектелет. Бул маселеде көркөм чыгармада тыныш белгилеринин нормадан өзгөчөлөнүп колдонулушу – тыныш белгилеринин кабатталып керектелиши – өзгөчө сөз кылууга арзыйт. Сүйлөөчүнүн эмоциясын, түрдүү психологиялык абалдарын жазуучу же акын жалаң эле автордук кепте, ремаркада берүүгө «үлгүрбөйт». Ушундай учурда тыныш белгилери сөз чеберлерине «жардамга келет». Көркөм стилде тыныш белгилеринин кабатталып келиши – **суроо+илеп** белгилери (? !), **суроо+суроо+суроо** белгилери (???), **суроо+илеп белгилери+көп чекит** (?!...) жана башка учурлар – түрдүү эмоцияларды жазууда, туюнтууда колдонулат.

Жогорудагы пикирлерди төмөнкүдөй жалпылоого болот:

1. Көркөм стиль өзүнүн тилдик белгилери боюнча адабий тилдин башка стилдеринен кескин айырмаланат;

2. Көркөм стиль улуттук тилдин баардык тилдик бирдиктерин эстетикалык

1 Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. 28–29-б.

2 Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили, 29-б.

максатта колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ;

3. Көркөм чыгармада улуттук тилдин бардык кептик кубулуштары реализацияланат. Ал кубулуштардын сан жагынан көптүгү, сапат жагынан мазмундуулугу автордун жалпы интеллектуалдык байланыштуу болот;

4. Адабий тилдин нормасынан четтеп кетүү эстетикалык жактан өзүн актаса, ал көркөм чыгармада норма бузуу катары эсептелбейт.

5. Адабий нормадан четтөө жалаң эле тилдик планда жүрбөйт. Көркөм текстте ал тыныш белгилерин пайдаланууда, сөздөрдү жазууда орфографиялык эрежелердин бузулушунда да (мисалы: жо-ок) аң-сезимдүүлүк менен ишке ашырылат.

6. Эпикалык текке кирген көркөм чыгармаларда тексттин тили эки катмардан – жазуучунун тилинен жана каармандын тилинен – турат да, алар тилдик бирдиктерди колдонууда өз ара кескин айырмаланат.

7. Көркөм стилде пайдаланылган кептик кубулуштардын дээрлик баардыгы сүйлөшүү стилинде да кездешет. Ал кубулуштар сүйлөшүү стилинде спонтандуу (даярдыксыз) негизде аткарылса, көркөм стилде автор тарабынан аң-сезимдүүлүк менен ишке ашырылып, алардын кептик көрүнүштөрү көркөм чыгарманын контекстине киргизилет.

§ 23. ЭКСТРАТИЛДИК ФАКТОРЛОРДУН КӨРКӨМ ЧЫГАРМАДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Көркөм стиль кыргыз адабий тилинин башка функционалдык стилдерине караганда экстратилдик факторлорунун өтө өнүккөндүгү менен өзгөчөлөнөт. Анткени көркөм чыгарма башка стилдерден тек, түр (жанр) жана подстилдик жагынан классификацияланышы, арналышы, аткарылуу формасынын көп түрдүүлүгү ж.б. белгилери боюнча кескин айырмаланып турат. Мисалы, илимий же иш кагаздар стилдери кара сөз түрүндө гана даярдалса, көркөм чыгарма кара сөз түрүндө да, ыр түрүндө да, аралаш форма (ыр жана кара сөз) түрүндө да, ал турсун жорго сөз түрүндө да жазылат.

Көркөм чыгарманын жалпы экстратилдик факторун профессор Б. Усубалиев төмөнкүдөй пикири менен таамай белгилейт: «Кадыресе кеп менен көркөм кептин ортосунда, материалдык жактан алганда, эч кандай деле айырмачылык жок. Тактап айтканда, экөө тең эле бирдей материалдык базага (тыбышы да, сөздөрү да, сүйлөмдөрү да окшош) таянат. Көркөм кептин өзгөчөлүгүн аныктоодо адегенде көркөм чыгарманын өзүнүн табият-маңызына назар буруу абзел. Көркөм чыгарма көркөм ой жүгүртүүнүн бир түрү катары искусствого кирет, демек, колдонулуш өзгөчөлүгү жана максаты боюнча кадыресе кептен айырмаланып турат. Кадыресе кеп – бул байланыш-катнаш куралы, ал эми көркөм кеп байланыш-катыш менен гана чектелбейт, ал – эстетикалык каражат, б.а., искусствонун бир формасы»¹. Демек, көркөм стилдин коомдук функциясы, биринчи кезекте, анын коомдун мүчөлөрүнө эстетикалык ырахат алып келгендиги менен шартташкан. Башкача айтканда, «кадыресе кеп аркылуу башка бирөөгө маалымат, айталы, кубаныч-кайгыбызды, санаркообузду жеткиребиз, анын пикирин угабыз, муну менен ал негизги кызматын өтөп бүткөн болот, мындан бөлөктү андан талап да кылбайбыз. Көркөм кеп маалымат жеткирүү менен чектелбейт, ал, баарынан мурда, ошол маалыматтын, алсак, биздин кубаныч менен кайгыбыздын өзүнө айланышы керек. Ал ошондо гана эстетикалык функцияны аткарып, карым-

¹ Усубалиев Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик, 194-б.

катнаш процессинде байып туруучу духовный байланышты түзө алат. Кыскасы, көркөм кептин негизги өзгөчөлүгү анын эстетикалык функциясында жатат»¹. Ошентип, *көркөм кептин эстетикалык функциясы* анын *экстратилдик* башкы фактору болуп саналат.

Адабий чыгарма окурманга арналат, бирок ал арналуу универсалдуу эмес. Тактап айтканда, окурмандардын курагы автор тарабынан эске алынышы бул стилде сөзсүз талап кылынат. Ошондуктан көркөм чыгарманын аннотациясында ал «бөбөктөргө», «өспүрүмдөргө», «тестиерлерге» деген сыяктуу белгилер менен дифференцияланат.

Көркөм кептин *максаттуулук фактору* башка стилдин тексттерине салыштырмалуу бир топ өзгөчөлөнөт. Ал окурмандын сезимине таасир этүү менен, тарбиялык багытты көздөйт. Тактап айтканда, «көркөм адабият менен таанышуу биздин жеке тажрыйбабызды байытып, көз карашыбызды калыптайт. Турмуш чындыгын ачып берүү менен, сүрөткер бизге аны чагылдырып гана тим болбостон, ошол көрүнүшкө өзүнүн баасын берет, адабий каармандардын жүрүш-турушун, ой жүгүртүүсүн, ички толгонууларын көрсөтөт. Чыгарманын идеясы адамдын сулуулук, марттык, абийир, арнамыс, уят, ыйман сыяктуу түшүнүктөрү менен байланышат. Мына ушунун баары окурмандарда эстетикалык идеал жаратат, бул же тигил каарман өзүнүн жүрүш-турушу, аракети менен бизди ээрчитет, багындырат, демек, өзүнө карай түздөйт да, окуп жаткан кишини тарбиялайт, анын турмуштук түшүнүгүн, жашоо максатын белгилүү бир нукка салат»².

Көркөм чыгармада анын *пикир алмашуу жагдайы фактору* да өзгөчө түстө каралат. Башкача айтканда, белгилүү коомдук саясий түзүлүштүн саясаты, идеологиясы, укук таануусу, искусствосу жана илими пикир алмашуу жагдайында пикир алмашууга катышкан эки тараптын тең коомдук аң-сезимин аныктап турууга тийиш³. Ошентип, пикир алмашуунун жагдайы коомдук аң-сезимге ылайык ишке ашат⁴. Бул төмөнкүдөй чечмеленет: көркөм чыгарманын көтөргөн проблемасы

жана идеясы ал арналган адамдар тобунун коомдук аң-сезимине ылайыкталышы зарыл. Ошол эле учурда окурмандардын коомдук аң-сезими чыгарманын идеясын кабыл алганга даяр болушу талап кылынат.

Окурмандардын өзгөчөлүгүнө ылайык тексттин түрү, көлөмү, тилдик өзгөчөлүгү жана жалпы структурасы аныкталат да, бул *стилдик түрдү аныктоо фактору* деп аталат.

Жогоруда сөз болгон факторлордун бардыгы көркөм кептин **жалпы экстратилдик факторлорун** түзөт.

Көркөм стилдин жеке экстратилдик факторлору анын тектик жана жанрдык белгилери боюнча аныкталат. Алар оозеки же жазма формада аткарылат. Мисалы, автор балдар үчүн жомок жазмакчы. Ал биринчи кезекте келечекте жазылчу көркөм чыгарманын теги эпикалык тек, жанры жөө жомок, подстили айбанаттар жөнүндөгү жөө жомок экендигин тактап алып, андан кийин жумушка киришүүсү зарыл.

Көркөм кептин жаралышында **объективдүү** жана **субъективдүү экстратилдик факторлордун** ролу чоң. Бул факторлор стилдин подстилдеринин аткарылуу сапатын жөнгө салат жана алар көркөм стилдеги жеке экстратилдик факторлордун тобуна кошулат. Көркөм стилдеги объективдүү экстратилдик факторлорду автордун жашы, билим даражасы, турмуш шарты, дүйнөгө жана коомго болгон көз карашы, тил маданияты, жалпы интеллектуалдуулугу, чыгармачылыгынын кайсы бир метод менен байланыштуулугу, чыгармачылык тажрыйбасы сыяктуу факторлор, ал эми субъективдүү экстратилдик факторлорду автордун темпераменти, тилдик адаттары, билим деңгээлинин сапаты, мүнөзү, кызыгуулары, шыкынтаалары, чыгармачылык үстүндөгү көңүл абалдары сыяктуу факторлор түзөт. Демек, көркөм кептин жаралышында жогорудагы факторлор да эске алынышы зарыл экендигин сөз чеберлери дайыма эсте тутушу зарыл.

Көркөм стилдеги **подстилдик экстратилдик факторлордун** негизгилеринин бири – **формага ээ болуу фактору**. Бул фактор подстилдик деңгээлден тартып тектик деңгээлге чейин даана көрүнөт. Мисалы, лирикалык тек ыр түрүндө, драмалык

1 *Усубалиев Б.* Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик, 194-б.

2 *Адабият:* Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү, 12-б.

3 *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 96-б.

4 *Караңыз:* Кожина М. Н. Стилистика русского языка, 67-68-б.

5 *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 98-б.

тек диалог формасында, эпикалык тек, негизинен, кара сөз түрүндө даярдалат. Бул фактор көркөм чыгарманын подстилдеринде да жогоркудай формада ишке ашырылат.

«Ымдоо-жамдоо, кыймыл-ишара факторлору дээрлик бардык функционалдык стилдердин оозеки формаларына, айрыкча сүйлөшүү стилине мүнөздүү фактор болуп саналат. Көркөм чыгарманын стилин кошпогондо, калган китеп стилдеринин жазма формасында ымдоо-жамдоо, кыймыл-ишаралардын сыпатталып берилиши максатка ылайыктуу эмес. Ал эми көркөм чыгармада бул фактор өзүнүн көп түрдүү белгилери, көркөмдүк өзгөчөлүктөрү менен автордук максатта кеңири колдонулат»¹. Бул фактордун каражаты катары *фонация* жана *пантомима* да көркөм кепте автордук кеп же ремарканын курамында көп кездешет. *Ымдоо-жамдоо, кыймыл-ишара факторлору* Т. Касымбековдун чыгармачылыгында ар тараптуу пайдалануу менен, алар аркылуу каармандардын образдары реалдаштырылган. Сыпаттоо менен туюнтууга мүмкүн болбогон учурлар кайсы бир каармандын кыймыл-ишаралары жана фонациялары менен көркөм сүрөттөөгө жетишилген: «*Эмне кылсам?*» дегендей эшик аганы *үңүрөйүп тиктеп, ошол саатта көңүлүнө жакшылык да, жамандык да тең келип, алдыңкы эрдин тымызын тиштеп, ой басып, анан баш ийкеди.* (Т. Касымбеков). Бул сүйлөмдө үч сөз – үңүрөйүп, эрдин тымызын тиштеп, баш ийкеди – каарман тарабынан жасалган ишара жана кыймыл-аракеттерди туюнтуп, сүйлөмдөгү ойго кошумча маанилерди киргизген. Бул сөздөрсүз автордун айтмакчы болгон ой-пикири толук болбой калары, кеп көркөмдүк наркынан ажыраары ар бир окурманга түшүнүктүү болуп турат. Мындай вербалдык эмес каражаттар кыргыз тилинде күчтүү өнүккөндүгүн баса белгилейбиз»².

Ойду туюнтуунун *ырааттуулук фактору* көркөм кепте дайыма сактала бербейт. Мисалы, илимий стилде ой хронологиялык да, логикалык да тартипте ырааты менен берилет. Ал эми көркөм стилде бул фактор бузулган учурлар аз эмес. Мисалы, К. Баялиновдун «Ажар» повести, Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романы чыгармаларда сөз болгон окуялардын башынан башталган эмес.

Көркөм чыгармада пунктуациялык жана графикалык факторлор да авторлор тарабынан чыгармачылык менен пайдаланылат. Мисалы, жалпы ат сөздөрдүн баш тамга менен башталып жазылышы, тыныш белгилеринин кабатталып коюлушу, өтмө маанидеги сөздөрдүн тырмакчага алынышы, сөздөрдөгү үндүү тыбыштарды нормадан ашыкча созуп (*жо-ок*), үнсүз тыбыштарды өзгөчө басым менен (*көз-зүңдү*) айтуудагы жазуу өзгөчөлүктөрү адабий тилдин жазуу нормаларына ылайык келбегени менен, көркөм стилдин тилдик өзгөчөлүгүнө алар биротоло ыңгайлашып бүткөн.

Ошентип, көркөм кептин экстратилдик факторлору боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

1. Кыргыз көркөм кеби өзүнүн тилдик каражаттары менен бирдикте экстратилдик каражаттарына да ээ;

2. Көркөм стилдин коомдук кызматы анын эстетикалык функциясы болуп саналат;

3. Көркөм кеп тектик, жанрдык жана подстилдик белгилери боюнча жиктелет. Ошондуктан анын тилдик каражаттары гана эмес экстратилдик каражаттары да ар түрдүү;

4. Экстратилдик каражаттардын көркөм стилде ишке ашырылышы ыктыярдуу болот жана ал автордук чеберчиликке тикеден-тике көз каранды;

5. Экстратилдик каражаттар тилдик каражаттар менен кошо көркөм чыгарманын жалпы эстетикалык баалуулугун арттырууга катышат.

¹ *Караңыз:* Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: стилистиканын жалпы маселелери, 99-б.

² *Ботобекова А.* Ишарат сырлары, 33-36-б.

**ИЛЛЮСТРАЦИЯЛЫК МАТЕРИАЛ КАТАРЫ АЛЫНГАН
БУЛАКТАРДЫН ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАРЫ**

а) Авторлордун аттары:

- А.Б. – Абдырашит Бердибаев
А.О. – Алыкул Осмонов
А.Т. – Аалы Токомбаев
А.У. – Айткулу Убукеев
А.ү. – Алымкул Үсөнбаев
Б.А. – Барпы Алыкулов
Б.Ж. – Бексултан Жакиев
Ж.Б. – Жоомарт Бөкөнбаев
Жең. – Жеңижок
Ж.Мав. – Жунай Мавлянов
Ж.Ташт. – Жаки Таштемиров
Ж.Т. – Жусуп Турусбеков
С.Б. – Самансур Бөлөкбаев
З.С. – Зуура Сооронбаева
К.Б. – Касымалы Баялинов
К.Бек. – Касымаалы Бектенов
К.Боб. – Камбаралы Бобулов
К.Ж. – Касымаалы Жантөшев
К.К. – Касым Каимов
К.О. – Качкынбай Осмоналиев
К.М. – Кубанычбек Маликов
К.Э. – Кусейин Эсенкожоев
С.К. – Сыдык Карачев
М.А. – Мамасалы Абдукаримов
Мар.Б. – Мар Байжиев
М.Б. – Мухтар Борбугулов
М.Ж. – Муса Жангазиев
М.Т. – Молдогазы Токобаев
Мух. А. – Мухтар Ауэзов
М.Э. – Мукай Элебаев
М.Ал. – Мидин Алыбаев
Н.Б. – Насирдин Байтемиров
О.Б. – Осмонкул Бөлөбалаев
О.С. – Омор Султанов
С.Ө. – Сагындык Өмүрбаев
Р.Ш. – Райкан Шүкүрбеков
С.С. – Саткын Сасыкбаев
С.К. – Саякбай Каралаев
С.Ж. – Сейит Жетимишов
С.Э. – Сүйүнбай Эралиев
Т.К. – Төлөгөн Касымбеков
Т. Кож. – Турар Кожомбердиев
Тог.М. – Тоголок Молдо
К.О. – Качкынбай Осмоналиев

Токт.	– Токтогул Сатылганов
Т.С.	– Түгөлбай Сыдыкбеков
К.Т.	– Касым Тыныстанов
Т.Ү.	– Темиркул Үмөталиев
Ч.А.	– Чыңгыз Айтматов
Ш.А.	– Шабданбай Абдыраманов
Ш.Б.	– Шүкүрбек Бейшеналиев
Ы.Ш.	– Ысак Шайбеков
Э.Т.	– Эрнес Турсунов
У.А.	– Узакбай Абдукаимов

Б) ГАЗЕТА, ЖУРНАЛДАР

- «А-Т» – «Ала-Тоо» журналы
- «КМ» – Кыргызстан маданияты жумалыгы
- «КП» – «Кыргызстан пионери» газетасы
- «ЛЖ» – «Ленинчил жаш» газетасы
- «КТ» – «Кыргыз Туусу»
- «КМ» – «Кыргызстан маданияты»
- «К. аял» – «Кыргызстан аялдары»
- «ЖЛ» – «Жаш ленинчил»
- «СК» – «Советтик Кыргызстан»

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

- ад.** – адабий тилинде
азерб. – азербайжан тили
аз.монг. – азыркы монгол тилинде
ар. – араб тилинде
алт. – алтай тили
бай.кырг. – байыркы кыргыз тилинде
бурят. – бурят тилинде
бур. Монг. – бурят-монгол тилинде
баш. – башкыр тили
б.уйгур. – байыркы уйгур тили
б. түрк. – байыркы түрк тили
гр. – грек тилинде
гаг. – гагауз тили
диал. – диалектиде
жазм. монг. – жазма монгол тилинде
ир. – иран тилдеринде
ккалп. – каракалпак тилинде
кырг. – кыргыз тили
каз. – казак тили
лат. – латын тилинде
лоб. – лобнор тили
маньчж. – маньчжур тилдеринде
монг. – монгол тили
нем. – немец тилинде
ног. – ногой тилинде
ор. – орус тилинде
орфогр. – орфографияда
орфоэп. – орфоэпияда
орх. – орхон эстеликтеринин тилинде
орх.-ен. – орхон-енисей эстеликтеринин тилинде
таж. – тажик тилинде
төл. – кыргыздардын төл сөзү
түнд.д. – түндүк диалектиде
түрк. – түрк тили (эски осмон тили)
түш.д. – түштүк диалектиде
түркм. – түркмөн тили
тув. – тува тили
тат. – татар тили
фр. – француз тилинде
с.уйг. – сары уйгур тили
өзб. – өзбек тили
эск. жазм. монг. – эки жазма монгол тилинде
уйг. – азыркы уйгур тили
шор. – шор тилихак. – закас тили
халх. – монгол тилинин халк. диалектиси
чув. – чуваш тилинде
як – якут тилинде

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕР

- \\ – катар, бирдей (параллель)
колдонулуучу.
- ~ – алмашкандыкты билдирүүчү белги
- = – барабар келет, толугу менен туура
келет, шайкеш келет.
- < – (бирдемеден) чыккандык (бирдемеден),
өнүккөндүк.
- – (бирдемеге) айлангандык бирдемеге),
өткөндүк.
- * – теориялык жактан болжолдонгон уңгу
сөз же форма.
- // – түшүп калгандыкты, кошулгандык-
ты, сөздүн же мүчөнүн баштапкы формасын калыбына келтирүүдө алдыңкы сөз
менен кийинки сөздү байланыштыруу үчүн алынган белги.
- – бир нече жөнөкөй кашаанын же тыбыштын сыртынан алынган белги. өзүнүн
мурунку сөз менен кийинки сөздү байланыштыруу үчүн колдонулат.

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
ФОНЕТИКА	6
ҮНДҮҮ ЖАНА ҮНСҮЗ ТЫБЫШТАР	14
МУУН	33
БАСЫМ	36
ИНТОНАЦИЯ	38
ГРАФИКА ЖАНА ОРФОГРАФИЯ	57
ТРАНСКРИПЦИЯ	61
ЛЕКСИКОЛОГИЯНЫН ПРЕДМЕТИ ЖАНА ОБЪЕКТИСИ	65
СЕМАСИОЛОГИЯ	78
АНТОНИМДЕР	111
КЫРГЫЗ ЛЕКСИКАСЫНЫН ТАРИХЫЙ ЖАКТАН КАЛЫПТАНЫШЫ	119
ЛЕКСИКОГРАФИЯ	156
ФРАЗЕОЛОГИЯ	164
МОРФОЛОГИЯ	189
СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ	207
ЗАТ АТООЧ	213
ЖӨНДӨМӨ КАТЕГОРИЯСЫ	230
СЫН АТООЧ	257
САН АТООЧ	266
АТ АТООЧ	278
ТАКТООЧ	294
ЭТИШ	302
МАМИЛЕ КАТЕГОРИЯСЫ	322
ЫҢГАЙ КАТЕГОРИЯСЫ	332
ЧАК КАТЕГОРИЯСЫ	343
ЭТИШТИН ЖАК КАТЕГОРИЯСЫ	355
ЧАКЧЫЛДАР	361
ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР	374
СЫРДЫК СӨЗДӨР	379
КЫЗМАТЧЫ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ	382
МОДАЛДЫК СӨЗДӨР	408

СИНТАКСИС	421
ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ	455
СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ	465
ЭЭ	466
БАЯНДООЧ	469
АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨР	475
АНЫКТООЧ	475
ТОЛУКТООЧ	483
БЫШЫКТООЧ	488
ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨКТӨР	505
КАРАТМА СӨЗДӨР	520
СЫРДЫК СӨЗДӨР	527
БИР ТУТУМДУУ СҮЙЛӨМ	528
ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ	558
ТӨЛ ЖАНА БӨТӨН СӨЗ	616
ТЫНЫШ БЕЛГИЛЕРИ	621
СТИЛИСТИКА	625
ИЛИМИЙ СТИЛЬ	632
ИШ КАГАЗДАР СТИЛИ	645
ПУБЛИЦИСТИКАЛЫК СТИЛЬ	660
СҮЙЛӨШҮҮ СТИЛИ	672
КӨРКӨМ СТИЛЬ	684

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЖАЗМА ГРАММАТИКАСЫ

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ АДАБИЙ ТИЛИ

**Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология,
Морфология, Синтаксис, Стилистика**

Тех. редактор *Бокоев Р.*

Терүүгө 10.10.2015-ж. берилди. Басууга 05.12.2015-ж. кол коюлду.
Кагаздын форматы 60x84¹/₁₆. Көлөмү 44 басма табак.
Нускасы 500.

«Аврасия Пресс» басмаканасында басылды
Шабдан–Баатыра 1а. Тел: 299 300
www.avrasyapress.com